॥ વિષયાનુક્રમણિકા ॥

તૃતીયસ્કધધ
(1)અધિકાર પ્રકરણમાં
1.પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિ પૂર્વક તીર્થના સેવનથી બાહ્યશુદ્ધિનું નિરૂપણ અને સત્સંગમાં પ્રીતિથી ભગવાન્ સમ્બન્ધી ત્રણ પ્રશ્નોનું નિરૂપણ.
2.ભગવત્કથાનું શ્રવણ કરવાથી આર્થિક (અર્થથી પ્રાપ્ત એવું) ભગવન્માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થતાં આભ્યન્તર શુદ્ધિ થાય છે.
3.કેવલ ચરિત્રનું શ્રવણ કરવાથી આંતર જ્ઞાનરૂપે ભગવદ્ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.
4.પ્રભુના પ્રયાણ સમયે વિદ્યમાન હતા એવા અધિકારી ઉદ્ધવજી અને અવિદ્યમાન હતા એવા વિદુરજી એ બંને ઉપર પ્રભુની કૃપાનું નિરૂપણ તથા વિદુરજી અને મૈત્રેયના સમાગમનું નિરૂપણ.
(2)બન્ધસૃષ્ટિના પ્રકરણ અન્તર્ગત
(2/ક) ગુણાતીત સૃષ્ટિ પ્રકરણ
5.બ્રહ્માણ્ડના કારણરૂપે મહદાદિતત્ત્વોની ઉત્પત્તિ અને સ્તુતિનું નિરૂપણ.
6.તત્ત્વોના કાર્યરૂપે બ્રહ્માણ્ડ શરીરની ઉત્પત્તિ અને વર્ણીઓના કર્મનું નિરૂપણ.
(2/ખ) સગુણ સૃષ્ટિ પ્રકરણ
7.શંકા અને ઉત્તર નું નિરૂપણ કરી પ્રભુ અને સૃષ્ટિ માં મતાન્તર ભાષાથી ગુણપ્રવેશનું નિરૂપણ.
8.સગુણ બ્રહ્મથી, જગતના કારણ રૂપે હૃદયમાં થયેલા ભગવદ્દર્શનથી ચતુર્મુખ એવા બ્રહ્માજીની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ.
9.અવશ્ય ઉત્પન્ન થનારાં જગતની ઉત્પત્તિ જ છે ફલ જેનું એવી બ્રહ્માજીએ કરેલી સ્તુતિનું નિરૂપણ.
(2/ગ) કાલસૃષ્ટિ પ્રકરણ
10.દશવિધ સર્ગરૂપી કાર્યથી કાળના જન્મનું નિરૂપણ.
11.પરમાણુથી આરંભીને દ્વિપરાર્ધ સુધીની કાલોપાધિને લીધે કાલજન્મનું નિરૂપણ.
(2/ઘ) મુક્તજીવસૃષ્ટિ પ્રકરણ(અ.13-19)
12.લોકાતીત એટલે કે લૌકિકથી મુક્ત એવા જીવની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ અને તેના અંગરૂપે નામસૃષ્ટિનું નિરૂપણ.
13.સર્વ તત્ત્વોના આધારરૂપે રહેલી ભૂમિના ઉદ્ધાર માટે વરાહ કલ્પનું કથન કરેલું હોવાથી મુક્તજીવની ઉત્પત્તિમાં સંક્ષેપથી ઉપપત્તિ (પ્રમાણ)નું નિરૂપણ.

(આગળના છ અધ્યાયો વડે વિસ્તારથી ઉપપત્તિ (પ્રમાણ)નું કથન અને જન્મમરણાત્મક સંસારનું પણ કથન.)

14.મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉપપત્તિ (પ્રમાણ)નું કથન કરવા માટેની પ્રસ્તાવનામાં, સંધ્યાકાળે કામ વડે આસુરબીજની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ.

(2/ઘ) મુક્તજીવસૃષ્ટિ પ્રકરણ(અ.13-19)

15. બ્રહ્મશાપથી વૈકુણ્ઠમાં રહેલા જયવિજયનો આસુરબીજમાં સમાગમ થયો તેનું નિરૂપણ.

16. ભગવદ્વાક્યવડે બ્રાહ્મણનું સાન્ત્વન અને જય-વિજયના પતનથી ભગવદ્વિભૂતિના આવેશનું નિરૂપણ.

17. વિસ્તારથી ઉપપત્તિનું વર્ણન કરતાં અતિશયથી ઉત્કર્ષ કથન વડે નાશબીજ નિરૂપણ.

18. દૈત્યનું ભગવાનની સાથે થયેલા યુદ્ધનું કથન કરેલું હોવાથી વિનશ્યતાનું નિરૂપણ.

19. દૈત્યના વિનાશનું નિરૂપણ.

(3) મોક્ષસૃષ્ટિ પ્રકરણ(અ.20-33)

20. નવભેદથી ભિન્ન ત્રૈગુણ્ય-નિર્ગુણાવસ્થા-સ્વરૂપજ્ઞાન-ભગવચ્ચિન્તનાત્મક સ્વભાવદ્વયનું નિરૂપણ કરીને મોક્ષોપપત્તિનું નિરૂપણ.

(3/ક) તત્ત્વમુક્તિ પ્રકરણ(અ.20-24)

21. ભોગાદિ યુક્ત મુક્તિનું કથન કરતાં કર્દમ અને મનુ ની ધર્મસિદ્ધિનું નિરૂપણ

22. ભોગાદિ સંયુક્ત મુક્તિકથનના પ્રસ્તાવમાં ઐહિક-આમુષ્મિક ઉત્કર્ષયુક્ત મનુની કધયાના લાભથી કર્દમને અર્થસિદ્ધિ થઈ તેનું નિરૂપણ.

23. ભોગાદિ સંયુત મુક્તિ કથનના પ્રસ્તાવમાં કર્દમને કામસિદ્ધનું નિરૂપણ.

24. ભોગદિ સંયુક્ત મુક્તિકથનના પ્રસ્તાવમાં કર્દમને સાંખ્યના ફલરૂપે મોક્ષનું નિરૂપણ.

(3/ખ) કાલમુક્તિ

25. કાલની મુક્તિલીલારૂપ મુખ્ય ભક્તિનું નિરૂપણ.

(3/ગ) ગુણાતીતમુક્તિપ્રકરણ

26. સાંખ્યવડે ઉત્પત્તિ અને ઉપપત્તિ થી, આત્મા સર્વથી જુદો છે એમ નિરૂપણ.

27. સાંખ્યવડે જ્ઞાન, તેનું સાધન અને પ્રમાણ નું નિરૂપણ.

(3/ઘ) સગુણમુક્તિ

28. સાધન સહિત અષ્ટાંગયોગનું નિરૂપણ.

(3/ઙ) જીવમુક્તિ પ્રકરણ(અ.29-33)

29. સર્વ સાધનરૂપ ચતુર્વિધ ભક્તિ અને વૈરાગ્ય નું કારણ જે ભય તેનું કારણ એવા કાલના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ.

30. ભયહેતુક વૈરાગ્યબોધક મૃત્યુ વડે દોષનું નિરૂપણ.

31. ભયહેતુક વૈરાગ્યબોધક જન્મવડે દોષનું નિરૂપણ.

32. સર્ગનું (સૃષ્ટિનું) અંગ એવા સર્વનિર્ધારનું નિરૂપણ.

33. સર્ગફલબોધક યોગફલાત્મક દેવહૂતિના મોક્ષનું નિરૂપણ.

તૃતીય સ્કધધ સમાપ્ત

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત

શ્રીપુરુષોત્તમનામસહસ્રં સ્તોત્રમ્ ના તૃતીયસ્કધધના નામો
(સર્ગલીલા)

વૈરાગ્યહેતુ: તીર્થાત્મા સર્વ-તીર્થ-ફલ-પ્રદ:।
તીર્થ-શુદ્ધૈક-નિલય: સ્વમાર્ગ-પરિપોષક:॥30॥

107વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવામાં કારણ રૂપ, 108તીર્થો સ્વરૂપ, 109સર્વ તીર્થોમાં ફળને આપનાર, 110તીર્થયાત્રાથી શુદ્ધ થયેલ ભક્તો જ આપનું સ્થાન છે તેવા (તેવા ભકતોના હૃદયમાં બિરાજનાર), 111સ્વ=ભક્તિમાર્ગનું પોષણ કરનાર॥30॥

તીર્થકીર્તિ: ભક્તગમ્યો ભક્તાનુશયકાર્યકૃત્।
ભકતતુલ્ય: સર્વતુલ્ય: સ્વેચ્છા-સર્વ-પ્રવર્તક:॥31॥

112તીર્થોની કીર્તિ જેમને લીધે છે એવા, 113ભક્તોથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, 114ભક્તોના ચિત્તના નિરોધમાટે લીલાઓ કરનાર, 115ભક્તોને પોતાના સમાન ગણનાર, 116પ્રાણી માત્રને પોતપોતાના કર્મો અનુસાર સમાન ભાવે ફલ આપનાર, 117ભકતોની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વને ચલાવનાર અથવા પોતાની ઇચ્છાથી સર્વ વિશ્વને પોતાના સ્વરૂપમાંથી પ્રકટ કરનારા॥31॥

ગુણાતીતોઽનવદ્યાત્મા સર્ગલીલા-પ્રવર્તક:।
સાક્ષાત્સર્વજગત્કર્તા મહદાદિપ્રવર્તક:॥32॥

118સત્ત્વ વગેરે ગુણોથી પર, 119નિર્દોષ આત્મસ્વરૂપ અથવા પરનિન્દા ન કરનાર ભક્તોના આત્મા-પ્રાણ, 120સૃષ્ટિની રચના રૂપ લીલાને કરનાર, 121સ્વયંભૂ-પૂર્ણ જગત્ના રચનાર, 122બુદ્ધિ વગેરે તત્ત્વોના પ્રવર્તક॥32॥

માયાપ્રવર્તક: સાક્ષી માયા-રતિ-વિવર્ધન:।
આકાશાત્મા ચતુર્મૂર્તિ: ચતુર્ધા ભૂતભાવન:॥33॥

123માયાને પ્રેરનાર, 124પ્રત્યક્ષ જોનાર-સાક્ષીરૂપ, 125માયાવડે આસક્તિને પેદા કરનાર, 126પ્રકાશમાન્ સ્વરૂપવાળા અથવા આકાશ જેમનો દેહ છે એવા, 127વાસુદેવ વગેરે ચાર વ્યૂહસ્વરૂપ, 128ચાર વર્ણ અથવા ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થોને ધારણ કરનાર, 129પૃથ્વી વગેરે પાંચ તત્ત્વોને ઉત્પન્ન કરનાર॥33॥

રજ:પ્રવર્તકો બ્રહ્મા મરીચ્યાદિ-પિતામહ:।
વેદકર્તા યજ્ઞકર્તા સર્વકર્તાઽમિતાત્મક:॥34॥

130રજો ગુણના પ્રવર્તક, 131બ્રહ્માસ્વરૂપ એવા ભગવાન્, 132મરીચિ વગેરે મુનિઓના પિતામહ, 133વેદોના કર્તા, 134યજ્ઞોના કર્તા, 134સર્વના કર્તા, 134અસઙ્ખ્ય સ્વરૂપવાળા॥34॥

અનેક-સૃષ્ટિ-કર્તા ચ દશધા-સૃષ્ટિ-કારક:।
યજ્ઞાનો યજ્ઞવારાહો ભૂધરો ભૂમિપાલક:॥35॥

134અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિને પ્રકટ કરનાર, 134દશ પ્રકારની સૃષ્ટિને કરનાર, 139યજ્ઞો જેમનું અંગ છે તેવા, 140યજ્ઞસ્વરૂપ વરાહ ભગવાન્, 141પૃથ્વીને ધારણ કરનાર, 142પૃથ્વીનું પાલન કરનાર॥35॥

સેતુર્વિધરણો જૈત્રો હિરણ્યાક્ષાન્તક: સુર:।
દિતિ-કશ્યપ-કામૈક-હેતુકસૃષ્ટિ-પ્રવર્તક:॥36॥

143મર્યાદા બાંધનાર, 144મર્યાદાના પાલનથી સૃષ્ટિને ધારણ કરનાર અથવા ગરુડજીથી ઉઠાવાતા, 145હંમેશા વિજય પ્રાપ્ત કરવાના સ્વભાવવાળા, 146હિરણ્યાક્ષના મારનાર, 147સુર-દેવરૂપ, 148દિતિ અને કશ્યપ ની કામનાથી સૃષ્ટિને પ્રવર્તાવવામાં કારણભૂત શ્રીકૃષ્ણ॥36॥

દેવાભયપ્રદાતા ચ વૈકુણ્ઠાધિપતિર્મહાન્।
સર્વ-ગર્વ-પ્રહારી ચ સનકાદ્યખિલાર્થદ:॥37॥

149દેવતાઓને અભયદાન આપનારા, 150વૈકુણ્ઠના સ્વામી, 151સર્વથી મહાન્-શ્રેષ્ઠ, 152સર્વના ગર્વને હરનારા, 153 સનક વગેરેને સમ્પૂર્ણ અર્થ આપનાર શ્રીકૃષ્ણ॥37॥

સર્વાશ્વાસનકર્તા ચ ભક્તતુલ્યાહવપ્રદ:।
કાલ-લક્ષણ-હેતુશ્ચ સર્વાર્થ-જ્ઞાપક: પર:॥38॥

154સર્વને આશ્વાસન આપનાર, 155ભક્તને યોગ્ય યુદ્ધ આપનાર, 156શુભ-અશુભ કાલના લક્ષણના જ્ઞાનમાં કારણ, 157સર્વ અર્થોનું જ્ઞાન કરાવનાર, 158સર્વથી પર॥38॥

ભક્તોન્નતિકર: સર્વપ્રકાર-સુખ-દાયક:।
નાના-યુદ્ધ-પ્રહરણો બ્રહ્મ-શાપ-વિમોચક:॥39॥

159ભકતોની ઉન્નતિ કરનાર, 160સર્વ પ્રકારના સુખોને આપનાર, 161યુદ્ધના અનેક શસ્ત્રોવાળા, 162બ્રહ્મરૂપ સનક વગેરેના શાપથી છોડાવનાર॥39॥

પુષ્ટિ-સર્ગ-પ્રણેતા ચ ગુણ-સૃષ્ટિ-પ્રવર્તક:।
કર્દમેષ્ટ-પ્રદાતા ચ દેવહૂત્યખિલાર્થદ:॥40॥

163અનુગ્રહને માટે સૃષ્ટિના સર્જક, 164ગુણમયી સૃષ્ટિના રચનાર, 165કર્દમ મુનિને ઇષ્ટ આપનાર, 166 દેવહૂતિને સમ્પૂર્ણ અર્થ આપનાર॥40॥

શુક્લનારાયણ: સત્ય-કાલધર્મપ્રવર્તક:।
જ્ઞાનાવતાર: શાન્તાત્મા કપિલ: કાલનાશક:॥41॥

167શુદ્ધ સત્ત્વગુણી નારાયણ, 168વાસ્તવિક કાલધર્મના પ્રવર્તક, 169જ્ઞાનના અવતારસ્વરૂપ, 170(શાન્ત ભક્તોના આત્મા) શાન્તસ્વરૂપ, 171કપિલ ભગવાન્, 172કાલ-મૃત્યુને દૂર કરનાર॥41॥

ત્રિગુણાધિપતિ: સાઙ્ખ્ય-શાસ્ત્રકર્તા વિશારદ:।
સર્ગ-દૂષણ-હારી ચ પુષ્ટિ-મોક્ષ-પ્રવર્તક:॥42॥

173સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણના નિયામક, 174સાઙ્ખ્યશાસ્ત્રના કર્તા, 175સર્વ શાસ્ત્રમાં નિપુણ, 176સૃષ્ટિના દૂષણ એવા અધર્મને દૂર કરનાર, 177પુષ્ટિ-અનુગ્રહ દ્વારા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનાર॥42॥

લૌકિકાનન્દ-દાતા ચ બ્રહ્માનન્દ-પ્રવર્તક:।
ભક્તિ-સિદ્ધાન્ત-વકતા ચ સગુણ-જ્ઞાન-દીપક:॥43॥

178લૌકિક અર્થાત્ પુત્ર, સ્નેહ વગેરે રૂપ આનન્દને આપનારા, 179બ્રહ્માનન્દના પ્રવર્તક, 180ભક્તિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તના વિવેચક, 181સત્ત્વ વગેરે ગુણવાળા પ્રપઞ્ચના જ્ઞાનના પ્રકાશક॥43॥

આત્મપ્રદ: પૂર્ણકામો યોગાત્મા યોગભાવિત:।
જીવન્મુક્તિ-પ્રદ: શ્રીમાન્ અન્ય-ભક્તિ-પ્રવર્તક:॥44॥

182સ્વરૂપના દાતા, 183સર્વ પરિપૂર્ણ કામનાવાળા, 184યોગરૂપ જેમનો આત્મા છે, 185અષ્ટાનયોગથી ચિન્તન કરતા, 186જીવન મુક્તિને આપનાર, 187શોભાથી પૂર્ણ, 188ધર્મ, અર્થ, વગેરે ચાર પુરુષાર્થોથી પણ વિશિષ્ટ અનન્ય ભક્તિના પ્રવર્તક॥44॥

કાલ-સામર્થ્ય-દાતા ચ કાલ-દોષ-નિવારક:।
ગર્ભોત્તમ-જ્ઞાન-દાતા કર્મમાર્ગ-નિયામક:॥45॥

189કાળને શક્તિ આપનાર, 190કાળથી થતા દોષોને દૂર કરનાર, 191ગર્ભમાં જીવને ઉત્તમ જ્ઞાન આપનાર, 192કર્મમાર્ગના નિયામક (કર્મથી થતા જન્મ મરણના ફેરાના નાશક.)॥45॥

સર્વમાર્ગ-નિરાકર્તા ભક્તિ-માર્ગૈક-પોષક:।
સિદ્ધિહેતુ: સર્વહેતુ: સર્વાશ્ચર્યૈક-કારણમ્॥46॥

193(શરણા ગતિથી) અન્ય સર્વ માર્ગનું નિરાકરણ કરનાર, 194કેવળ ભક્તિમાર્ગના પોષક, 195સિદ્ધિની પ્રાપ્તિમાં હેતુ, 196સમ્પૂર્ણ સિદ્ધિઓના કારણ, 197સર્વ આશ્ચર્યમાં કારણ॥46॥

ચેતનાચેતન-પતિ: સમુદ્ર-પરિ-પૂજિત:।
સાઙ્ખ્યાચાર્યસ્તુત: સિદ્ધ-પૂજિત: સર્વપૂજિત:॥47॥

198ચેતન-અચેતન અથવા સ્થાવર-જનમના પાલક, 199સમુદ્રથી પૂજાયેલા, 200સાઙ્ખ્યાચાર્યથી સ્તવન કરાયેલા, 201 સિદ્ધ જનોથી પૂજાતા, 202સર્વથી પૂજાતા॥ 47॥

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમ: ॥
॥ શ્રીગોપીજન વલ્લભાય નમ: ॥
॥ શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમ: ॥

શ્રીસુબોધિનીજી
શ્રીમદ્ભાગવતનો ત્રીજો સ્કંધ

॥ અધ્યાય પહેલો ॥

અધિકારિષુ સાંગં હિ શ્રવણં સુનિરૂપિતમ્ ॥
સ્કન્ધદ્વયેન શેષેષુ ક્રિયતે વિષયાભિધા ॥1॥

અધિકારીઓએ (કરવાના) શ્રવણનું અંગસહિત બે સ્કંધોથી નિરૂપણ કર્યું1. બાકીના (સ્કંધો)માં વિષયોનું2 નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.1.

ત્રયસ્ત્રિંશદ્ અથાધ્યાયા: તૃતીયે સર્ગવર્ણને ॥
સ્વાભિપ્રેતે સવિશેષે હરેર્માહાત્મ્યસૂચકે ॥2॥

હવે હરિનું માહાત્મ્ય સૂચવનારા પોતે સ્વીકારેલા3 વિશેષ (ગુણ)વાળા4 સર્ગના વર્ણનવાળા ત્રીજા (સ્કંધ)માં તેત્રીસ અધ્યાયો છે. કા.2.

લોકે સર્ગવિસર્ગૌ હિ યાદૃશૌ નેહ તૌ મતૌ ॥
ક્રિધતુ તૌ લીલયા વાચ્યૌ તેન સ્કંધદ્વયં તતમ્ ॥3॥

લોકમાં જેવા સર્ગ અને વિસર્ગ છે તે અહિં ઇચ્છેલા નથી, પરંતુ લીલાથી (થએલા) તે બે કહેવાના છે5. તેથી બે સ્કંધમાં વિસ્તાર કરેલો છે. કા.3.

ભૂતમાત્રેન્દ્રિયધિયાં જન્મ સર્ગ ઉદાહૃત: ॥
બ્રહ્મણો ગુણવૈષમ્યાદ્ ઇતિ સર્ગસ્ય લક્ષણમ્ ॥4॥

બ્રહ્મના સંબંધવાળા ગુણોનાં અસમાનપણાંને લીધે (થતા) મહાભૂતો, તન્માત્રા, ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિના જન્મને સર્ગ કહેલો6 છે, એવું સર્ગનું લક્ષણ છે. કા.4.

અત્રાર્થો દ્વિવિધોઽપ્યસ્તિ વિવક્ષિત ઇતિ સ્ફુટ: ॥
બ્રહ્મતો જાયતે સર્ગો બ્રહ્માર્થં ક્રિયતે પર: ॥5॥
અતોઽત્ર દ્વિવિધ: સર્ગ: શ્રુતિસાંખ્યાનુસારત: ॥।

કારણ કે અહિં બંને પ્રકારનો અર્થ કહેવા ઇચ્છેલો છે. બ્રહ્મથી પ્રસિદ્ધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજી બ્રહ્મ માટે કરવામાં આવે છે7. તેથી શ્રુતિ અને સાંખ્યને અનુસરી અહિં બે પ્રકારનો સર્ગ (કહેલો છે). કા.51/2.

ભૂતમાત્રેન્દ્રિયધિય: પ્રથમે ત્રિવિધા મતા: ॥6॥
અધિકારે હરૌ કાર્યે સત્ત્વાદિ-ગુણભેદત: ॥
અતશ્ચતુર્ણામ્ ઉત્પત્તૌ દ્વાદશાધ્યાયવર્ણનમ્ ॥7॥

પહેલામાં8 (1) અધિકાર (2) હરિ9 (3) (અને) કાર્યના10 સંબંધમાં સત્ત્વ વગેરે ગુણોના ભેદને લીધે11 મહાભૂતો-તન્માત્રા, ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ ત્રણ પ્રકારના વિચારેલા છે. તેથી (એ) ચારની ઉત્પત્તિમાં બાર અધ્યાયો કહેલા છે. કા.7.

તતોઽત્ર યુક્તરૂપસ્ય બ્રહ્મણો વિનિરૂપણમ્ ॥
ગુણવૈષમ્યકથનં ષડધ્યાય્યા નિરૂપ્યતે ॥8॥

ત્યાર પછી12 અહિં બ્રહ્મના યોગ્ય13 રૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે. છ અધ્યાયોથી ગુણોનું અસમાનપણું જણાવેલું છે. કા.8.

કર્માદિમાર્ગા વેદોક્તા: ફલતસ્તે યદિ સ્થિરા: ॥
સર્ગોઽત્ર નૈવ જાયેત તતસ્તન્નાશ ઉચ્યતે ॥9॥

કર્મ વિગેરે માર્ગો વેદમાં કહેલા છે. જો તેઓ ફલથી સ્થિર હોય તો અહિં સૃષ્ટિ થાય જ નહિ. તેથી તેઓનો
નાશ14 કહેલો છે. કા.9.

કામેન કર્મનાશ: સ્યાત્ ક્રોધેન જ્ઞાનનાશનમ્ ॥
લોભેનાપિ ચ ભક્તેર્હિ ધર્મિજ્ઞાનીશ્વરૈ: કૃતા: ॥10॥

કામથી કર્મનો નાશ થાય, ક્રોધથી જ્ઞાનનો નાશ થાય, અને લોભથી ભક્તિનો પણ નાશ થાય (કામ, ક્રોધ અને લોભ અનુક્રમે) ધર્મ કરનારે15, જ્ઞાનીઓએ16 અને અધિકારીઓએ કરેલા છે17. કા.10.

તતો ગુણાનાં વૈષમ્યં તમ:સત્ત્વરજસ્ત્વત: ॥
એવમ્ એકોનવિંશત્યા હરિકર્તૃક ઈરિત: ॥11॥

પછી તમ: સત્ત્વ અને રજસ્પણાંને લીધે ગુણોનું અસમાનપણું (જણાવેલું છે)18. એવી રીતે ઓગણીસ (અધ્યાયો)થી હરિએ કરેલો (સર્ગ) કહેલો છે. કા.11.

ચતુર્દશભિરધ્યાયૈ: હરયે સર્ગ ઉચ્યતે ॥
ગુણવૈષમ્યમ્ એકેન ભગવદ્ભોગસિદ્ધયે ॥12॥
ભૂતમાત્રેન્દ્રિયધિયાં જન્મ ભોગાય દેહત: ॥
ચતુર્ભિરુચ્યતેઽધ્યાયૈ: નવભિશ્ચ ગુણાસ્ત્રય: ॥13॥

હરિ માટે કરેલો સર્ગ ચૌદ અધ્યાયોથી કહેલો છે. ભગવાનનો ભોગ સિદ્ધ થાય તે માટે એક (અધ્યાય)થી ગુણોનું અસમાનપણું (કહેલું છે). ભોગ થાય તે માટે મહાભૂતો

તન્માત્રા ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિનો દેહથી જન્મ ચાર અધ્યાયોથી (કહેલો છે), અને નવ અધ્યાયોથી ત્રણ ગુણો કહેલા છે. કા.13.

યાદૃશૈર્ભગવદ્યોગ: તેષાં સર્ગો નિરૂપ્યતે ॥
કથાયાં ત્વધિકારોઽત્ર ચતુર્ભિ: કરણં પરૈ: ॥14॥
સર્ગસ્ય સવિભૂતેશ્ચ સર્વત્રૈવાનુવર્ણનમ્ ॥

જેવાથી ભગવાનનો ભોગ (સિદ્ધ થાય) તેવાનો19 સર્ગ કહેલો છે. અહિંં20 ચાર (અધ્યાયો)થી કથાસંબંધી અધિકાર અને પાછલનાથી સાધન (કહેલ છે), અને સર્વમાં વૈભવવાળા સર્ગનું વર્ણન છે21 કા. 141/2 .

ઉત્તમે ત્વધિકારે હિ લીલામાત્રં ફલાય વૈ ॥15॥
કિં પુનર્દશધા લીલેત્યેવં વૈદુરિકી કથા ॥

ઉત્તમ અધિકાર હોય ત્યારે તો બધી લીલા ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોય છે, તો પછી દશ પ્રકારની લીલાનું તો કહેવું જ શું ? એમ જણાવવા વિદુરની કથા22 (કહેલી છે). કા. 151/2 .

તત્રાધિકારે પ્રથમે દેહવૈશિષ્ટ્યકારણમ્ ॥16॥
ભૂતાનાં સંસ્કૃતાનાં હિ ત્રેધા સર્ગો નિરૂપ્યતે ॥

23તે પૈકી અધિકાર (પ્રકરણ)ના પહેલા (અધ્યાય)માં ઉત્તમ દેહ થવાનું કારણ24 (કહેલું છે), કારણ કે સંસ્કાર પામેલા25 મહાભૂતોનો26 ત્રણ પ્રકારનો સર્ગ કહેલો છે. કા.161/2 .

તીર્થસંગગુણસ્મૃત્યા પઞ્ચધા વા નિરૂપ્યતે ॥17॥
તીર્થદ્ધયેન હરિણા ભક્તૈસ્તત્કથયાઽપિ ચ ॥

અથવા (1) તીર્થના સંગ (2) અને (ભગવાનના) ગુણોના સ્મરણથી એ બે તીર્થોથી (3) હરિ27 (4) ભક્તો અને (5) તેમની કથાથી એમ પાંચ પ્રકારે પણ (સંસ્કાર પામેલા મહાભૂતોનો સર્ગ) કહેલો છે. કા.171/2.

અસ્મિન્ ભાગવતે શાસ્ત્રે પૂર્વદેહસ્ય નાશનમ્ ॥18॥
નાપેક્ષ્યતે યત: સર્વે ભક્તિમાર્ગાધિકારિણ: ॥

આ ભાગવતશાસ્ત્રમાં પહેલાના દેહના નાશની જરૂર નથી28 કારણ કે ભક્તિમાર્ગમાં બધા અધિકારી છે. કા.181/2 .

1. પહેલા સ્કંધમાં અધિકારનું નિરૂપણ કર્યું. હીન મધ્યમ અને ઉત્તમ પ્રકારના અધિકારીઓ છે. તેવા અધિકારીને (1) વિષય જણાવવો (2) શ્રદ્ધા અને (3) એ અંગો સાથે શ્રવણ કરવાનું બીજા સ્કંધમાં કહ્યું. (પ્ર)

2. શ્રવણ કરવાનો વિષય કયો ? એ જાણવાની જરૂર રહેવાથી, બાકીના દશ સ્કંધોમાં 2।। માં જણાવેલા દશ વિષયો કહેલા છે. જે સ્વરૂપથી સર્ગ વિગેરે

દશ શ્રવણના વિષયો થાય છે તે સ્વરૂપનો અહિંથી વિચાર કરવામાં આવે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3. ‘પોતે સ્વીકારેલા’ એટલે શુક અને વ્યાસ ના હૃદયમાં ઉતરેલા. (પ્ર)
4. શ્રીમદ્ભાગવત. 12।11 માં જણાવેલ વિશેષ (ખાસ) ગુણવાળા. ભગવદ્રૂપ હોવું એજ (આ) ખાસ ગુણ છે. ‘હરિનું માહાત્મ્ય સૂચવનારા’ વિશેષણથી આ ખાસ ગુણવાળા કહેવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (પ્ર)
5." ‘સર્ગ’ અને ‘વિસર્ગ’ બંનેનો અર્થ ઉત્પત્તિ થતો હોવા છતાં, તે બે બે જૂદા સ્કંધથી કેમ કહ્યા, અને આટલો બધો વિસ્તાર કરવાનું શું પ્રયોજન ?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (આ બે) (ભગવાનની) જૂદી જૂદી લીલા છે. તેથી જ જૂદા સ્કંધોમાં કહેલ છે અને તે બંને જણાવવા વિસ્તાર કરેલો છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
6. શ્રીમદ્ભાગવત 2।। માં કહેલી વ્યાખ્યા અહિં કહેલી છે. (પ્ર)
7. એક સર્ગ બ્રહ્મથી પ્રસિદ્ધ ઉત્પન્ન થએલ છે, બીજો બ્રહ્મ માટે કરવામાં આવેલ છે. એક બ્રહ્મથી પ્રકાશે છે, બીજો કાર્ય છે. 2।। માં વ્યાખ્યા સર્ગની કહી, તેમાં ‘બ્રહ્મણ:’ (બ્રહ્મના સંબંધવાળા) શબ્દમાં સંબંધ દર્શાવનારી છઠ્ઠી વિભક્તિ છે. તે એમ દર્શાવે છે કે બ્રહ્મ કર્તા છે અને તેને માટે સર્ગ કહેલો છે. તેથી (1) ભગવાન્ જેનું ઉપાદાન કારણ છે તેવો અને (2) માયિક એવા બે પ્રકારના સર્ગ છે. અથવા ઘડેલા અને ભરેલા ઠામની પેઠે બે જૂદા જૂદા સર્ગો છે. એમ હોય ત્યારે બંનેનું બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ થાય છે. (પ્ર)
8. ‘પહેલામાં’ એટલે ભગવાન્ જેમાં ઉપાદાન (કારણ) થાય છે તે સર્ગમાં. (પ્ર)
9. ‘હરિ’ શબ્દ અહિં ‘પુરુષનું શરીર’ અર્થમાં યોજેલ છે. (પ્ર)
10.‘કાર્ય’ એટલે ભૌતિક સૃષ્ટિ. (પ્ર)
11.મહાભૂતો અને તન્માત્રા તામસ છે, ઇન્દ્રિયો રાજસ છે અને બુદ્ધિ સાત્ત્વિક છે, છતાં તે તે કાર્યો ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ બનેલ સત્ત્વ વિગેરે ગુણો તેઓમાં વધારે હોવાથી જ, ગુણોનાં અધિકપણાંને લીધે તેમનામાં ભેદ થએલો છે એમ જાણવું. (પ્ર)
12.‘ત્યાર પછી’ બાર અધ્યાયો પછી, ‘અહિં’ તેરમા અધ્યાયમાં. (પ્ર)
13.‘યોગ્ય રૂપ’ એટલે ક્રિયાશક્તિ જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા વરાહરૂપ બ્રહ્મનું રૂપ. (પ્ર)
14."ગુણોનાં અસમાનપણાંનું જ નિરૂપણ કરવાનું હોય તો અહિં કશ્યપ અને દિતિની કથા કેમ કહી ?” તેવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગ વેદમાં કહેલા છે, તે બધા ‘ફલથી સ્થિર’ એટલે અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા હોય (તો સૃષ્ટિ થાય જ નહિ). તેથી તેમનો નાશ કરનાર કામ ક્રોધ છે એમ દર્શાવવા આ કથા કહેલી છે. કામથી કર્મનો, ક્રોધથી જ્ઞાનનો અને લોભથી ભક્તિનો નાશ થાય છે, એવો ઉપોદ્ઘાત શુકે કરેલો છે. (પ્ર)
15. સંતાનની કામનાવાળી સ્ત્રીના કામને પૂર્ણ કરવા ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે (કશ્યપ પેઠે) કામી થવાથી (કર્મમાર્ગનો લોપ થાય). (પ્ર)
16. જ્ઞાનના અભિમાનને લીધે (સનત્કુમાર પેઠે) ક્રોધ કરવાથી (જ્ઞાનમાર્ગનો લોપ થાય). (પ્ર)

17. અધિકારના અભિમાનને લીધે (જય વિજય પેઠે) લોભ કરવાથી (ભક્તિનો લોપ થાય). અહિં ભગવાનની બંધલીલા કહેલી હોવાથી અભિમાન દોષ નથી, તેમજ ભગવાન્ બંધન કરતા નથી, એટલે (કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ) ત્રણ માર્ગના નાશથી સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છાથી ભગવાને જે ક્રિયા કરી તે જણાવવા આ (કશ્યપ તથા દિતિ ની) કહેલી કથા કહેલી છે, એવો ભાવ છે. (પ્ર)
18. આથી ગુણોના અસમાનપણાંમાં સાંખ્યમાં અને આ સિદ્ધાંતમાં ભેદ હોવાનું જણાવેલું છે. સાંખ્યમાં ગુણો સ્વભાવથી જ ખળભળીને અસમાન થાય છે, જ્યારે સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાથી ગુણો અસમાન થાય છે. (પ્ર)
19. 'તેવાનો' એટલે તેવા પ્રકારના મહાભૂતો વિગેરેનો તથા ગુણોનો. આ વીસમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ થશે. (પ્ર)
20. 'અહિં' એટલે સુબોધિનીમાં. (પ્ર)
21. 'તેની વિભૂતિઓ અમને કહો' (3।22) એવો ખાસ પ્રશ્ન કરેલ હોવાથી સર્વ વૈભવવાળા સર્ગનું વર્ણન છે. તેથી વિદુર અને મૈત્રેયના બધા સંવાદથી જે સિદ્ધ થયું તેટલું અહિં કહેલું છે. 'તે કથામાં સર્ગનો પ્રશ્ન નથી, તેથી મહાભૂતો વિગેરેની ઉત્પત્તિ અહિં કહેવી યોગ્ય ન હતી' એવી શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે આ કથા કહેનાર વ્યાસના હૃદયમાં તે હતી. (પ્ર)
22. "પહેલા સ્કંધમાં અધિકાર દર્શાવ્યો છતાં અહિં શા માટે કહ્યો ?" એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. વિદુર અને મૈત્રેયની કથા કહેવાનું આ પ્રયોજન છે. ભગવાનની લીલા ઉત્તમ છે એવો બોધ કરવો એ આ કથાનું પ્રયોજન છે. (પ્ર)
23. અહિંથી પહેલા અધ્યાયનો અર્થ કહે છે. (પ્ર)
24. કાર્ય (વિદુરનો દેહ) ઉત્તમ હોવાથી તેનાં કારણ ઉત્તમ હોવાનું અનુમાન થાય છે. (પ્ર).
25. 'સંસ્કાર પામેલા' એટલે સત્ત્વથી શુદ્ધ થએલા. (પ્ર)
26. 'મહાભૂત' વિગેરેની વ્યાખ્યા પાંચમા અધ્યાયમાં કહેશે. (પ્ર)
27. 'હરિ' એટલે સ્મૃતિમાં પધારેલ ભગવાનજ સાધન થાય છે. અથવા ભગવાનનાં જે સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવામાં આવે તે સાધન
થાય છે. ક્રિયા કરવાનું (સાધન) તો (ભગવાનનું) સ્મરણ જ છે એમ જાણવું. (પ્ર)
28. "હરકોઈ અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થાય તેવા દેહમાં રહેલાં મહાભૂત વિગેરેનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી શુદ્ધ થએલા મહાભૂતવાળી સૃષ્ટિ કેમ થઈ શકે ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'દેવ, અસુર અથવા મનુષ્ય' એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનની ભક્તિ કરવા જરૂરી સ્વરૂપની યોગ્યતા સર્વને એની મેળેજ પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી, (ભક્તિ કરવાનો) અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા પહેલાના દેહનો નાશ થવાની જરૂર નથી પરંતુ ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત કરવા સ્નાન વિગેરે કરવામાં આવે છે, તેમ સંસ્કાર કરવાથી દેહનું બીજું (શુદ્ધ) સ્વરૂપ થાય તેજ તેનો સર્ગ (નવા દેહની ઉત્પત્તિ) છે. (પ્ર)

એવી1 રીતે પહેલાના (બીજા સ્કંધના દશમા) અધ્યાયના અંતે ‘તે તમને કહીશ, સાંભળો’ એમ કહ્યું. સર્ગ(ના વિષય)માં વિદુરની કથાજ યોગ્ય2 છે એમ (માનીને) તે કથા લાવવા માટે શુક પણ ‘વિદુરે

એવો પ્રશ્ન કરેલો’ એમ (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) બે શ્લોકોથી કહે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

એવમ્ એતત્ પુરા પૃષ્ટો મૈત્રેયો ભગવાન્ કિલ ॥
ક્ષત્રા વનં પ્રવિષ્ટેન ત્યક્ત્વા સ્વગૃહમ્ ઋદ્ધિમત્ ॥1॥

શ્રીશુક કહે છે: ખરેખર ! પોતાનું સમૃદ્ધિવાળું ઘર તજીને વનમાં પ્રવેશ કરેલા ક્ષત્તાએ ભગવાન્ મૈત્રેયને પહેલાં આવી રીતે આ પ્રશ્ન કરેલો.1.

જેમ તેં પૂર્વપક્ષસહિત ઘણા પ્રશ્નો કર્યા, તેમ (ક્ષત્તાએ કરેલ). ‘આ’ એટલે આગળ કહેવામાં આવશે તે સર્વ. વિદુરે મૈત્રેયને આવી રીતેજ પ્રશ્ન કરેલ. (મૈત્રેયે બધાના ઉત્તર) કહ્યા એમ કહેલું નથી, કારણ કે પૂછેલા બધા પદાર્થો કહેવા યોગ્ય હોતા નથી. જે તે (પ્રશ્ન કરનાર)ને હિતકારી હોય તેજ કહેવા યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે. 3બધા ભગવાનની કેટલીક કથા સાંભળીને તે હૃદયમાં ઉતરે ત્યારે તે દૃઢ થાય તે માટે વધારે પ્રશ્ન કરે છે. તેથી શ્રવણ કરનાર4નો અર્થ સર્યો એમ કહેલું છે. તેમ ન હોય, તો શંકાને લીધે (ઘર) તજેલું હોય તે કહેવા યોગ્ય નથી. આ શાસ્ત્રમાં ભગવાનપણું બે પ્રકારનું છે. (1) સદાનું અને (2) ઉત્પન્ન થએલું. તેમની (ભગવાનની) કૃપા જેમના ઉપર હોય તેઓમાં ઉત્પન્ન થએલું (ભગવાનપણું) છે. તેને5 ઉપદેશ વિગેરે કરવાનો અધિકાર છે (અને) તે ગુરુ છે, જ્ઞાનવાળો છે વિગેરે સિદ્ધ કરવા તેને આ જગતમાં (ભગવાન્) કહે છે. તેથી મૈત્રેયમાં પણ પ્રમેય અર્પણ કરવાનું સામર્થ્ય છે અને બધા સંદેહો દૂર કરવાની શક્તિ છે એમ જણાવવા (તેને) ભગવાન્ કહેલ છે. (મૈત્રેય) મિત્રાનો પુત્ર હોવાથી જન્મથીજ તે સર્વના ઉપર ઉપકાર કરનાર હોવાનું સૂચવેલું છે. (શ્લોકમાં તેના નામ) પછી ‘ભગવાન્’ શબ્દ હોવાથી તેવા (સર્વના મિત્ર) હોવું તે દોષ નથી. ‘ખરેખર !’ શબ્દથી (મૈત્રેય) ભગવાન્ હોવાની અને (તેને તેવો) પ્રશ્ન કરેલ હોવાની બંનેની પ્રસિદ્ધિ (જણાવેલી છે). તેમ ન હોય તો6 (મૈત્રેય) પોતે તેના (વિદુરના) સંબંધમાં7 આવેલ નહિ હોવાથી, (તેને) કહેવું અયોગ્ય થાય. ક્ષત્તા એટલે સંપૂર્ણ રીતે જેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવેલો છે તેવો અંત:પુરનો અધ્યક્ષ. તેવો ન હોય તો નપુંસકને પણ (અંત:પુરનો અધ્યક્ષ) કરવામાં આવે છે. તેથી ‘ક્ષત્તા’ શબ્દથી વિદુરે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવેલો છે એમ જણાવવા તેને ક્ષત્તા કહેલ છે. ‘વનમાં પ્રવેશ કરેલા’ વિશેષણથી તેવા (ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવેલા)ને સર્વનો ત્યાગ કરીને વનમાં રહેવાનો અને પ્રશ્ન કરવાનો અધિકાર (હોવાનું) જણાવેલ છે. વન જ (તેનું) ઇચ્છેલું હોવાથી (તે) કર્મ (બીજી વિભક્તિમાં) છે. ‘પ્ર’ (ઉપસર્ગ)થી (તેની) ત્યાંજ દેહનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા (દર્શાવેલી છે). જેનો ત્યાગ કરવાનો છે તેનું ઉત્તમપણું અધિકાર સૂચવનારૂં હોવાથી ‘પોતાનું સમૃદ્ધિવાળું ઘર’ શબ્દો યોજેલા છે.

(ઘરમાં રહેવામાં) દુ:ખ ન હતું એમ જણાવવા, (એ શબ્દોથી) (તે) બીજાને અધીન ન હતું અને (તેમાં) બધી સંપત્તિ હતી (એમ જણાવેલું છે), કારણ કે જે ચિત્તના ઉદ્વેગથી કરવામાં આવે છે, તે ધર્મ સાથે (કરેલ હોય) છતાં પણ ફલ આપતું નથી. 1.

1. અહીંથી વ્યાખ્યા (ટીકા)નો આરંભ કરતાં, વિદુરની કથા લાવતાં તેની સંગતિ કહે છે. (પ્ર)

2. ઉપદેશ કરવા ભગવાને વિચારેલી હોવાથી, તે કથાના પ્રકારથી તરતજ બોધ થવાનો સંભવ હોવાથી, તે યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. તેથી સૂત આ કથા પ્રસંગને લીધે લાવે છે, શુક આ પ્રયોજનથી લાવે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3. જુઓ. 2।1 થી 26.

4. વિદુરનો (પ્ર)

5. 'તેને' એટલે ભગવાનની કૃપાવાળા મૈત્રેયને. (પ્ર) 'ભગવાનની કૃપા જેના ઉપર હોય તેને' એમ સામાન્ય રીતે આ કહેલ હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે મૈત્રેયના વિષે આ પછીનું વાક્ય ખાસ કહેલું છે.

6. પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ તરીકે કહી, તેનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર)

7. 'તદન્વયપ્રવેશાભાવાત્' પાઠ નાથદ્વારા વિદ્યાવિભાગની પ્રસિદ્ધ થએલ પ્રતમાં છે. તે કરતાં 'તદન્વયાભાવાત્' પાઠ પ્રકાશમાં છે તે વધારે યોગ્ય જણાવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

"જ્ઞાનમાર્ગમાં જ (ઘરનો) ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, કારણ કે ઘર તે (જ્ઞાન)નું વિરોધિ છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો ઘરને ઉત્તમ કહેલું હોવાથી તે (વિદુર) દુ:ખને લીધે જ (ઘેરથી) ગયો હશે" એવી શંકા થતાં, તે નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છે:

યદ્વા અયં મન્ત્રકૃદ્વો ભગવાન્ અખિલેશ્વર: ॥
પૌરવેન્દ્રગૃહં હિત્વા પ્રવિવેશાત્મસાત્કૃતમ્ ॥2॥

આ દૂત તમારા સર્વના ઈશ્વર ભગવાને ઉત્તમ પૌરવના ઘરને તજીને જેને પોતાનું કરી (તેમાં) પ્રવેશ કરેલો (તે ઘર તજી ક્ષત્તાએ વનમાં પ્રવેશ કરેલો). 2.

જે વિદુરનું ઘર ભગવાને પોતાનું કરેલું. લોકની માન્યતા પ્રમાણે ભગવાન્ વિદુરના ઘરને પોતાનું ઘર માનતા હતા. '(તેમાં) પ્રવેશ કરેલો' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે માત્ર તેવી માન્યતા જ ન હતી, પરંતુ તે ભગવાનનું જ છે એવો વ્યવહાર પણ તેમાં કરેલો. 'ઉત્તમ પૌરવના ઘરને તજીને' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે ત્યાં રહેવામાં) બીજાં પ્રયોજનો ન હતાં. ઇન્દ્રના ઘરથી પણ ઉત્તમ દુ:શાસનનું ઘર ભગવાનને રહેવા માટે હતું. તે (કૌરવો)એ (તેમાં રહેવાની) પ્રાર્થના કરેલી હોવા છતાં (તેને) તજીને (ભગવાને વિદુરના ઘરમાં પ્રવેશ કરેલો). વળી દૂતપણું કરવા પધારેલા (ભગવાને) દુ:શાસનના ઘેર જવું યોગ્ય હતું. તેમાં પણ ભક્તોનું કાર્ય સાધનારા,1 સર્વ ઉત્તમ પૂર્ણ ગુણવાળા ભગવાને ઉત્તમ સ્થાનમાંજ રહેવું યોગ્ય હતું. વળી (વિદુરનું ઘર) અભક્તપણું દૈત્યપણું વિગેરે ધર્મોવાળું હોવાનો ભય ન હતો, કારણ કે આ (ભગવાન્) સર્વના ઈશ્વર, બધાઓના સ્વામી, સર્વને વશ રાખનાર છે. તેથી જેમ દેવાલય વિગેરે ભગવાનના ઘરમાં રહેવું યોગ્ય છે, તેમ તેને2 પોતાના ઘરમાં પણ રહેવું યોગ્ય

હતું. છતાં પણ (તે) ‘ઘર’ હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્યજ હતું. ઘર માત્ર ભગવદીય હોય તેથીજ તેમાં રહેવું ઉત્તમ નથી, પરંતુ ભગવાનની સાથે અથવા ભગવાનના કાર્ય માટે તેમાં રહેવાનું (હોય ત્યારેજ તે) ઉત્તમ છે. તેમ ન હોય તો (ઘરમાં) ન રહેવું એવો નિયમ છે. 2.
1. આ ‘વ:’ ‘તમારાં’ એટલે ‘ભક્તોના’ શબ્દનો અર્થ જણાય છે.
2. ‘તેને’ એટલે વિદુરને. (પ્ર)

"(પરીક્ષિતે) પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તો (તે પ્રશ્નનો) ઉત્તર આપવો જોઈએ, પરંતુ તે વિષયમાં બીજાનું વચન કહેવું ન જોઈએ" એવી શંકા થાય, તેથી તે (મૈત્રેય અને વિદુરનાં સંવાદ)નાં સંબંધવાળા દેશ અને કાલ ઉત્તમ હશે એમ વિચારી, (પરીક્ષિત્) તે બેના સંબંધી નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્ન કરે છે :

॥ રાજોવાચ ॥

કુત્ર ક્ષત્તુર્ભગવતા મૈત્રેયેણાઽઽસ સંગમ: ॥
કદા વા સહ સંવાદ એતદ્ વર્ણય ન: પ્રભો ॥3॥

રાજા કહે છે: ક્ષત્તાને ભગવાન્ મૈત્રેય સાથે ક્યાં મેળાપ થયો ? અને (તેમની) સાથે સંવાદ ક્યારે થયો ? હે પ્રભો ! આ અમને કહો.3.

ફરી કહેવામાં પહેલાં કહેલાં શબ્દોનું કથન તેમાં જણાવેલા અર્થનું જ્ઞાન કરાવનારૂં છે. પ્રશ્ન (કરવા)માં મેળાપ (થવા)ની જરૂર છે. ‘મેળાપ થયો’ શબ્દોથી એમ (સૂચવ્યું છે કે) ઉત્તમ પુરુષોનો મેળાપ જેમાં થયો તે દેશ ઉત્તમ જ હોય. ‘સમાગમ’ એવો પાઠ હોય, ત્યારે પણ ‘થયો’ વિગેરે શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે (અધ્યાહાર રહે છે) જ.

‘અને ક્યારે’ શબ્દોથી સમય પ્રતિ બેદરકારી1 દર્શાવે છે. ‘સાથે સંવાદ’ શબ્દોથી (એમ જણાવ્યું છે કે) રાજાએ પોતેજ પ્રશ્નો કરેલા2 હોવાથી પ્રશ્નોના અનુક્રમેજ ઉત્તર આપવા જોઈએ, એવી શંકા થાય, તેથી ‘આ કહો’ શબ્દોથી તે (શંકા) દૂર કરી. અમારા ઉપર (આ સંવાદ) ઉપકાર કરનારો3 હોવાથી ‘અમને’ કહો. ‘હે પ્રભો!’ સંબોધનથી પહેલાના (મૈત્રેયે આપેલ) ઉત્તર અહિંજ લાવવાની (કહેવાની) શક્તિ (જણાવેલી છે), અથવા આ (ઉત્તર)થી જ તે (પરીક્ષિતે પોતે કરેલા) સંદેહો દૂર કરવાનું સૂચવેલું છે. 3.
1. તે સમય અત્યારે (શુક પરીક્ષિતના સંવાદ વખતે) નહિ હોવાથી મારે (પરીક્ષિતને) ઉપયોગી નહિ હોવાથી આદર કરવા યોગ્ય નથી. (પ્ર)
2. આ પ્રશ્ન પહેલાં ઘણા પ્રશ્નો કરેલા (પ્ર) જુઓ. 2।1 થી 26.
3. સંવાદ (મૈત્રેય અને ઉદ્ધવ) બે ઉત્તમ પુરુષોનો હોવાથી તરત ફલ આપનારો હોવાથી ઉપકાર કરનારો છે. (પ્ર).

પહેલાના (પોતે કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરના) કરતાં પણ મુખ્ય પ્રકારે આ શ્રવણ કરવાનું કારણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ન હ્યલ્પાર્થોદયસ્તસ્ય વિદુરસ્યામલાત્મન: ॥
તસ્મિન્ વરીયસિ પ્રશ્ન: સાધુવાદોપબૃંહિત: ॥4॥

કારણ કે તે શુદ્ધ અંત:કરણવાળા વિદુરનો તે ઉત્તમ (પુરુષ)ને પ્રશ્ન, જે સજ્જનના વ્યાખ્યાનથી પુષ્ટ થએલ છે તે થોડું કાર્ય સાધનારો ન હોય. 4.

કટકેકટકે પદાર્થોનું શ્રવણ (કરવાથી) થોડું જ ફલ થાય છે. (ઉત્તમ) દેશ અને કાલમાં યોગ્ય પુરુષને જલ વિગેરેનું દાન કરવામાં આવે તેની પેઠે, ઉત્તમ સંબંધીઓને લીધે થોડું હોવા છતાં પણ પુરૂં જ ફલ આપશે. 'થોડું કાર્ય જેનાથી સધાય તેવો આ પ્રશ્ન ન હોય' એમ આ અર્થ કહેલો છે. 'હિ' 'કારણ કે' શબ્દથી તેવો (થોડું કાર્ય સાધનારો પ્રશ્ન) વ્યર્થ થાય છે, એવી યુક્તિ કહી. 'શુદ્ધ અંત:કરણવાળા વિદુરનો' શબ્દથી સંબંધીનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. 'ઉત્તમ નીતિ જાણનાર, નિર્મલ અંત:કરણવાળો' એવો (તે શબ્દોનો) અર્થ છે. અમે (હું પરીક્ષિત્) તો નીતિ ન જાણનારા છીએ અને શાપ વિગેરેને લીધે શુદ્ધ અંત:કરણવાળા નથી, તેથી નમાલા પ્રશ્ન કરીએ છીએ, એવો ભાવ છે. તે (વિદુર)થી પણ તેનો ગુરુ ઉત્તમ હતો, એમ 'ઉત્તમ (પુરુષ)ને' શબ્દથી કહે છે. 'સજ્જનના વ્યાખ્યાનથી પુષ્ટ થએલ' વિશેષણથી ફલ અવશ્ય થાય તે માટે અંદરનો ઉત્સાહ1 (ફલ થવાનાં) કારણરૂપ કહેલો છે. તેથી (ફલ અવશ્ય થાય તે માટે) જ તે (મૈત્રેયે) 'ઉપબૃંહિત:' અધિક પુષ્ટ કરેલો, એવો (અર્થ છે). 4.

1. આ ઉત્સાહ મૈત્રેયના 'વ્યાખ્યાનથી પુષ્ટ થએલ' વિશેષણથી (વિદુરે) ઘરનો ત્યાગ કર્યો તેનાં કારણરૂપ પ્રશ્ન થયો જાણવો. (પ્ર)

અહિં (1) (મૈત્રેય અને ઉદ્ધવના સંવાદના) દેશ, (2) કાલ અને (3) (ઉદ્ધવે કરેલ બંધુ તથા ઘરના) ત્યાગનું કારણ (એ) પૂછેલાં છે. તેમાં ત્યાગ કરવાનું કારણ પહેલું હોવાથી (તે) કહેવાનું છે. તે સીધી રીતે ભગવાનની કથારૂપ ન હોવાથી શુક તેનું વર્ણન કરશે નહિ એવી શંકા થાય, તેથી સૂત નીચેના શ્લોકમાં (શુકે) તેવું વર્ણન કર્યું તેનું કારણ કહે છે:

॥ સૂત ઉવાચ ॥

સ એવમ ઋષિવર્યોઽયં પૃષ્ટો રાજ્ઞા પરીક્ષિતા ॥
પ્રત્યાહ તં સુબહુવિત્ પ્રીતાત્મા શ્રૂયતામ્ ઇતિ ॥5॥

સૂત કહે છે: રાજા પરીક્ષિતે એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરેલા ઘણુંજ જાણનાર તે આ ઉત્તમ ઋષિએ પ્રસન્ન અંત:કરણવાળા થઈ તેને ઉત્તર આપ્યો કે: સાંભળ. 5.

ઋષિઓ મંત્ર જાણનારા હોય છે. તેથી ભગવાનના અંગરૂપ1 (મંત્રો) પૈકી જે ઉત્તમ મંત્રથી આ (પરીક્ષિત)નું હૃદય તરત જ શુદ્ધ થશે તે (શુક જાણતા હોવાથી), તેના ઉપર ઉપકાર કરવા શુકે પ્રવૃત્તિ કરી એમ (સૂત) જણાવે છે. 'ઉત્તમ' વિશેષણથી (એમ જણાવ્યું કે) પોતાને2 હાનિ થવાની નથી. 'અયમ્' 'આ' વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે (શુક પોતાની) સમક્ષ રહેલ હોવાથી, તેને ભગવાનપણાંરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી (તે) પરોપકાર (કરવામાં) આનંદ માને છે. 'રાજા' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) લોકમાં તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવાનું આવશ્યક છે. 'પરીક્ષિતે' શબ્દથી તેનો બીજથી (ગર્ભથી) (થએલ) સંસ્કાર સૂચવેલો છે. તેથી આ (મૈત્રેય અને ઉદ્ધવનો સંવાદ) તેનું કલ્યાણ કરનારો હોવાથી (શુકે તેને) ઉત્તર

આપ્યો. (શુક તેને) સર્વ તત્ત્વોનું જ્ઞાન કરાવે તે માટે (તેને) ‘ઘણુંજ જાણનાર’ (કહેલ છે). મુખ્ય ભગવાનપણાંથી3 (શુક સમક્ષ) આવેલ હોવાથી ‘પ્રસન્ન અંત:કરણવાળા’ (કહેલ છે). આ (સંવાદ)માં પણ બીજી શંકા ન કરવી એમ (જણાવવા), ‘સાંભળો’ એમ કહેલું છે. 5.

1. ‘(ભગવાનનાં) અંગરૂપ’ એટલે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવનાર, તેમના અવયવરૂપ. (પ્ર)
2. તપના બલ વિગેરેની હાનિ. (પ્ર)
3. ગુણાતીત હોઈ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરેલ હોવાથી તેવા થએલા (પ્ર)

આ (વિદુર)1 નો ત્યાગ ભગવાન્ માટે ભગવાને જ કરેલો (કરાવેલો) એમ જણાવવા, ભગવાનના પક્ષપાતીઓએ ભગવાનનાં વિરોધીઓ સાથે રહેવું યોગ્ય નથી એમ કહેવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કૌરવો ભગવાનના વિરોધી હતા એમ કહે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥
યદા તુ રાજા સ્વસુતાન્ અસાધૂન્ પુષ્ણન્ અધર્મેણ વિનષ્ટદૃષ્ટિ: ॥
ભ્રાતુર્યવિષ્ટસ્ય સુતાન્ વિબન્ધૂન્ પ્રવેશ્ય લાક્ષાભવને દદાહ ॥6॥

શ્રીશુક કહે છે: પોતાના દુષ્ટ પુત્રોનું પોષણ કરતાં અધર્મથી નાશ પામેલ દૃષ્ટિવાળા રાજાએ તો જ્યારે પિતાવિનાના નાના ભાઈના પુત્રોને લાખના ભુવનમાં પ્રવેશ કરાવી બાળી મૂક્યા. 6.

વિદુરસ્ય ગૃહત્યાગે દશભિર્હેતુરુચ્યતે ॥19॥
ચતુર્ભિરપરાધોક્તિ: એકેન હિ સમાગમ: ॥
ત્રિભિર્મન્ત્રોક્તિરપરે નિષેધકનિવારણે ॥20॥

વિદુરને ઘરનો ત્યાગ કરવાનું કારણ દશ (શ્લોકો)થી કહે છે. (તે પૈકી) ચારથી (ધૃતરાષ્ટ્રના) અપરાધ કહેલા છે, એકથી (તેનો અને વિદુરનો) સમાગમ, (અને) ત્રણથી (વિદુરે કરેલ) ઉપદેશ કહેલા છે. બાકીના બે (તેને બોલતા) અટકાવવા અને કાઢી મૂકવા (કહેલા છે.) કા.20.

(ધૃતરાષ્ટ્રનું વર્તન) (1) ધર્મશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ (2) લોકશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ (3) નીતિથી વિરુદ્ધ અને (4) ઈશ્વરની આજ્ઞાનાં ઉલ્લંઘનરૂપ હતું એ (તેના) અપરાધો છે. જો કે ધૃતરાષ્ટ્રે એ પ્રમાણે કરેલું નહિ, છતાં પણ ‘જેને અટકાવેલ ન હોય તે મંજુર રાખેલું ગણાય’ એ નિયમ પ્રમાણે, તે અપરાધી છે. (અપરાધો) કરાવનાર (તે) હોવાથી, તેનેજ કહે છે. (વિદુરે ઘરનો ત્યાગ) નિમિત્તને લીધે કરેલો હોવાથી, નિમિત્તને લીધે ત્યાગ કર્યો2 એમ કહેવામાં દોષ નથી.

અહિં ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન એ મુખ્ય અપરાધ3 છે. જીવે સ્વભાવથી તે (તેમ) કરવું યોગ્ય નહિ હોવાથી, તે (કરવા)નાં કારણ તરીકે ત્રણ દોષનો સંનિપાત કહેવો જોઈએ, કારણ કે કોઈ પણ સંનિપાત (થયા) વિના ભગવાનની આજ્ઞાનો આદર કર્યા વિના રહેતું નથી. તે પૈકી આ શ્લોકમાં પહેલાં તામસ દોષ કહે છે.

‘રાજા’ શબ્દ દીર્ઘ દૃષ્ટિનો અભાવ (સૂચવે છે). ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દ વિદુર ઉપરનો (તેનો) પહેલાંનો સ્નેહ જતો રહેલો (હોવાનું) સૂચવે છે. ‘પોતાના પુત્રોનું’ શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે તેઓ) પોતાની ધર્મપત્નીથી ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી, (તેમનો) ત્યાગ કરતો ન હતો. દુષ્ટોને પોષવાથી દોષ થતો હોવાથી, તે દોષથી તેની અંતર્દૃષ્ટિ (જ્ઞાનદૃષ્ટિ,બુદ્ધિ)નો પણ સંપૂર્ણ પ્રકારે નાશ થએલો. ‘પિતાવિનાના’ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) તેને જરાએ દયા ન હતી, રાજ્ય માટે હરીફાઈ વિગેરે (કોઈપણ પ્રકારનો) ભય જેમના તરફથી ન હતો, જેઓ પોતાને અધીન હતા અને પિતાવિનાના હોવાથી સંપૂર્ણ રીતે પાલન કરવા યોગ્ય હતા તેવા, નાના ભાઈ પાંડુના પુત્રો પાંડવોને, લાક્ષાભુવનમાં પ્રવેશ કરાવી, વિશ્વાસઘાત કરી બાળી મૂક્યા, એવો અર્થ છે. આથી એવો ભાવ (જણાવ્યો છે કે) આ (ધૃતરાષ્ટ્ર)ની ક્રિયા પૂર્ણ થએલી હોવાથી, પાંડવો મૂઆ નહિ છતાં પણ, (આને તેમના) વધ (કરવા)નો દોષ થયોજ. 6.
1. ‘આનો ત્યાગ’ એટલે વિદુરે કરેલો (ઘર વિગેરેનો) ત્યાગ. (પ્ર)
2. ‘વિદુર ઉત્તમ અધિકારી છે.’ એમ જણાવવા તેણે કરેલો ઘરનો ત્યાગ કહેવાનો છે. આ પ્રસંગે "(દુર્યોધને) દુષ્ટ વચનોથી ઉપદેશ દેતાં અટકાવવાથી તેણે ત્યાગ કર્યો એમ કહેવાથી, તે હલકા અધિકારવાળો ગણાય. તેથી તે કહેવું યોગ્ય નથી” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભક્તે બે પ્રકારે ઘરમાં રહેવું યોગ્ય છે એમ પાછળ કહ્યું છે. તે પૈકી (1) ભગવાન્ પાંડવો તરફ ગયા, એટલે તેમની સાથે ઘરમાં રહેવાનું નહતું. પછી (2) (ભગવાનનું) કાર્ય પાંડવોની રક્ષા કરવાનું હતું તે હવે થઈ શકે તેમ ન રહ્યું, તેથી ઘરનો ત્યાગ કરવોજ રહ્યો. નિમિત્તને લીધે ત્યાગ કર્યો, ઘર રહી ન શકાય તેવું થવામાં નિમિત્ત બનેલા બહિર્મુખ કૌરવોના ગામનો ત્યાગ કર્યો એમ કહેવાથી ઉદ્વેગ થાય, છતાં અધિકાર હલકો ન ગણાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3. "એમ હોય તો કૌરવો બહિર્મુખ છે એમ જ કહેવું યોગ્ય હતું. બીજા દોષો શા માટે કહેવા ?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. મુખ્ય દોષ થવાનાં કારણ જણાવવા બીજા દોષો કહેલા છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં (ધૃતરાષ્ટ્રનો) રાજસ દોષ કહે છે:

યદા સભાયાં કુરુદેવદેવ્યા: કેશાવમર્શં સુતકર્મ ગર્હ્યમ્ ॥
ન વારયામાસ નૃપ: સ્નુષાયા: સ્વાસ્રૈર્હરન્ત્યા: કુચકુંકુમાનિ ॥7॥

જ્યારે રાજાએ સભામાં પોતાનાં આંસુઓથી સ્તન ઉપરનું કેસર ધોઈ નાખતી પુત્રવધૂ કુરુદેવની રાણીના કેશને ખેંચવાનું સુતનું નિંદ્ય કર્મ અટકાવ્યું નહિ. 7.

ભગવાનથી રક્ષાએલા, રાજસૂય (યજ્ઞ કરવા)થી રાજાપણું પ્રાપ્ત કરેલા, રાજ્યની ઇચ્છા તજી શાંત રહેલા તે (પાંડવો)નો બલથી અપરાધ કરવો એ સર્વનો નાશ કરનારૂં (કર્મ) હતું. યુધિષ્ઠિર કુરુદેવ હોવાથી રાજાની રાણીના કેશ ખેંચવાથી સર્વનો નાશ થાય એમ જાણવા છતાં પણ (ધૃતરાષ્ટ્રે તે કર્મ) અટકાવ્યું નહિ. ‘સભામાં પ્રવેશ કરવો નહિ’ એ સ્મૃતિ પ્રમાણે ‘સભામાં’ શબ્દથી (તે કર્મથી) પરલોકનો પણ નાશ સૂચવેલો છે. ‘અવમર્શ:’ એટલું ખેંચવું તે. ઉત્પન્ન કરનારે પાલન કરવું જરૂરી છે એમ ‘સુત’ શબ્દથી (જણાવ્યું છે). તે

(કૌરવો) પરલોક પ્રાપ્ત કરાવે તેવા નહિ હોવાથી ‘પુત્ર’ શબ્દ (યોજેલો) નથી. ‘કર્મ’ એટલે દુષ્ટ અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરનારૂં . ‘નિંદ્ય’ એટલે લોકમાં પણ નિંદા કરાવનારૂં . ‘સમાન દૃષ્ટિવાળો શાંત બ્રાહ્મણ નિરાધાર પ્રતિ બેદરકાર રહે તેનું પણ બ્રહ્મપણું જેમ ફૂટેલા વાસણમાંથી પાણી નીકળી જાય તેમ જતું રહે છે’ એ (વચન) પ્રમાણે સંબંધ વિનાના બ્રાહ્મણોએ પણ આ (નિંદ્ય કર્મ અટકાવવાનું) યોગ્ય હતું. તે પણ (ધૃતરાષ્ટ્રે) ન કર્યું, એમ ‘અટકાવ્યું નહિ’ શબ્દોથી કહેલું છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે તેનું ક્ષત્રિયપણું નાશ પામ્યું. ‘રાજાએ’ શબ્દથી (તેનું એ કર્મ અટકાવવાનું) સામર્થ્ય (જણાવેલું છે). ‘પુત્રવધૂ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું કે તે) લોકથી પણ ઘણું વિરોધિ હતું. ‘આંસુઓથી સ્તન ઉપરનું કેસર ધોઈ નાખતી’ વિશેષણથી એમ સૂચવ્યું છે કે (તે) દયા કરવા યોગ્ય અને દુર્ભાગી હતી. ‘પોતાના’ શબ્દથી આંસુઓનું અલૌકિક સામર્થ્ય સૂચવેલું છે. ‘સ્તન ઉપરનું કેસર (ધોઈ નાખતી)’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે સ્તન) ઉપર વસ્ત્ર ન હતું, અને કેસર ધોવાઈ જતાં (તેને) ઘણી લજ્જા થઈ. (પોતાના સુત સિવાય) બીજા ઉપર પ્રેમ ન હોવાના કારણથી (ધૃતરાષ્ટ્રે) તે પ્રમાણે કરેલું (નિંદ્ય કર્મ થવા દીધું). એવી રીતે છડે ચોક પણ ઘણી ક્રૂરતા (કર્યાનું) કહ્યું. 7.

નીચેના શ્લોકમાં સાત્ત્વિક દોષ કહે છે:

દ્યૂતે ત્વધર્મેણ જિતસ્ય સાધો: સત્યાવલમ્બસ્ય વનાગતસ્ય ॥
ન યાચતોઽદાત્ સમયેન દાયં તમો જુષાણો યદજાતશત્રો: ॥8॥

જ્યારે દ્યૂતમાં તો અધર્મથી જીતાએલ, સદાચારી, સત્યનો આધાર રાખનાર અજાતશત્રુએ વનમાંથી આવી કરાર પ્રમાણે (પોતાનો) ભાગ માગ્યો, (તે) મોહને વશ થએલા (ધૃતરાષ્ટ્રે) આપ્યો નહિ. 8.

‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે આ અપરાધ કર્યો ત્યારે પહેલાં કરેલા અપરાધો પણ ન કરેલા (આની પાસે નજીવા) થયા.પહેલાં માત્ર અધર્મથીજ તેમનું રાજ્ય પડાવી લીધેલું. તે પણ સહન કરીને ઘણું દુ:ખ (વનમાં) ભોગવીને, લોક અને શાસ્ત્રનો વિરોધ ન આવે તેમ પોતાનો ભાગ ‘સમયેન’ કરાર પ્રમાણે માગ્યો (ત્યારે ન આપ્યો). ‘યાચત:’ (એ છઠ્ઠી વિભક્તિ) ‘યાચમાનાય’ (ચોથી વિભક્તિના) અર્થમાં યોજાએલ છે. (એ) પદનો અદલોબદલો1 વૈદિક છે. ‘મોહને વશ થએલા’ વિશેષણથી ન દેવાનું કારણ કહેલું છે. ‘અજાતશત્રુ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે યુધિષ્ઠિરના સંબંધમાં) ખોટી શંકા થાય તેમ ન હતું. પોતે કરેલ કરારનું ઉલ્લંઘન કર્યું તેથી (તેને) મોહ (થયાનું કહેલ છે).

1. આત્મનેપદને બદલે પરસ્મૈપદનો પ્રયોગ કરેલો છે તે.

એવી રીતે ત્રિદોષ (ત્રણ દોષો)થી ઘેરાએલાએ ભગવાનનું વચન માન્ય રાખ્યું નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યદા ચ પાર્થપ્રહિત: સભાયાં જગદ્ગુરુર્યાનિ જગાદ કૃષ્ણ: ॥
ન તાનિ પુંસામ્ અમૃતાયનાનિ રાજોરુ મેને ક્ષતપુણ્યલેશ: ॥9॥

વળી જ્યારે પાર્થે મોકલેલા જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણે સભામાં જે (વચનો) કહ્યાં તે પુરુષોને અમૃતના કુંડારૂપ (વચનો)ને જેનું થોડું પુણ્ય નાશ પામેલું તેવા રાજાએ સારાં માન્યાં નહિ. 9.

પૃથાનાં સંબંધને લીધે (યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણને) મોકલે તે બહુ અયોગ્ય નથી. (ધૃતરાષ્ટ્રે) પોતે તો (ભાગ) ન જ આપ્યો, અને તેણે ન આપ્યો ત્યારે 'પાર્થેન' યુધિષ્ઠિરે 'પ્રહિત:' મોકલેલા ભગવાને જે (વચનો) કહ્યાં તે સારાં માન્યાં નહિ, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'સભામાં' શબ્દ યોજેલો છે, તેથી લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે પણ (ભગવાને) ખોટું કહેલ ન હતું. (તે) 'જગદ્ગુરુ' હોવાથી સર્વને કલ્યાણકારી ઉપદેશ કરનાર હતા, તેથી વાસ્તવિક રીતે પણ ખોટું કરે તેવા ન હતા. (તે) જગતના ગુરુ છે એમ સિદ્ધ કરવા અને બીજા કોઈ ગુણને લીધે1 પણ ખોટું કહે તેવા નથી એમ જણાવવા, 'અમૃતનાં કુંડારૂપ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તે (તેમનાં) વચનો બધાઓના બધાંએ દુ:ખ મટાડનારાં હતાં. ('અમૃતાયનાનિ' એટલે) અમૃતના 'અયનાનિ' સ્થાન બનેલાં, અમૃતના કુંડાંઓ, એવો અર્થ છે. જેમ (ભગવાને) ક્ષીરસાગરને વલોવીને (તેમાંથી) અમૃતનો કળશો બહાર કાઢેલો, એવી રીતે (તેમણે) બધાં શાસ્ત્રોને વલોવીને બહાર કાઢેલાં એટલે કહેલાં, એવો અર્થ છે. (ધૃતરાષ્ટ્ર) રાજા હોવાથી (તેનામાં) પોષણ થતું હતું. પહેલાં જીવાય તેવું પુણ્ય, રાજ્ય ભોગવાય તેવું પુણ્ય, અને જીવતા પુત્રો હોય તેવું પુણ્ય એવાં ત્રણ થોડાં થોડાં (પુણ્યો) રહેલાં, તેઓમાંના2 નાશ પામેલાં હતાં થોડાં પુણ્યો જેનાં, તેવો તેને કહેલો છે. (ભગવાનનાં) વચનોનો ઘણો આદર કરવામાં (તેને) કાંઈ હાનિ થાય તેમ ન હતું, એવો ભાવ છે. જીંદગી હતી, છતાં પુણ્યનો અંશ નાશ પામેલ હોવાથી લગભગ જતી રહેલી એમ સૂચવેલું છે. માત્ર પાપના અંશને લીધે તે જીવતો હતો, એવો ભાવ છે. 9

1. 'બીજા કોઈ ગુણને લીધે' એટલે 'યુધિષ્ઠિરે મોકલેલા તેને લીધે'.(પ્ર)
2. 'તેઓમાંનું' એટલે 'પહેલાં ત્રણ દોષો કહ્યા, તેથી ઘટી ગએલા પુણ્યોમાંનું. (પ્ર)

એવી રીતે પુત્ર ઉપરના સ્નેહને લીધે ધૃતરાષ્ટ્રે ભગવાનનાં વચનોનું ઉલ્લંઘન કર્યું, ત્યારથી વિદુર પોતાની મેળે તેના ઘેર જતો ન હોવા છતાં પણ, જ્યારે તેને 'ઉપહૂત:' બોલાવ્યો, ત્યારે (તેના) ઘેર ગયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યદોપહૂતો ભવનં પ્રવિષ્ટો મંત્રાય પૃષ્ટ: કિલ પૂર્વજેન ॥
અથાહ તં મંત્રજુષાં વરીયાન્ યન્ મન્ત્રિણો વૈદુરિકં વદન્તિ ॥10॥

જ્યારે મોટા ભાઈએ બોલાવ્યો ત્યારે (વિદુર તેના) ઘેર ગયો, અને ખરેખર (તેની) સલાહ પૂછવામાં આવી, પછી મંત્ર જાણનારાઓમાં ઉત્તમ (વિદુરે) જેને1 મંત્રીઓ 'વૈદુરિક' કહે છે તે (મંત્ર) કહ્યો. 10.

ત્યાર પછી તે (વિદુર)ની સલાહ પૂછવામાં આવી. પોતાને (શુકને) તે (સલાહ, મંત્ર)નું અનુસંધાન રહે, તો (તે) નકામા ગૂઢ અર્થનું ચિંતન કરનાર હોવાથી આત્માને જાણનાર નહિ હોય એમ જણાય, તેથી તેમ નથી એમ જણાવવા 'કિલ' 'ખરેખર' શબ્દ યોજેલો છે.

‘મોટાભાઈએ’ (સલાહ પૂછી તેથી મંત્ર) કહેવાનું જરૂરી હતું. તે પ્રમાણે જૂદા આરંભથી તેણે કહ્યું એમ, ‘પછી કહ્યો’ શબ્દોથી કહેલ છે. સંબંધ વિગેરેની દરકાર રાખ્યા વિના, ભય વિગેરેની પણ દરકાર ન કરતાં, પછી સ્વતંત્રતાથી (મંત્ર) કહ્યો. તે મંત્રની2 પ્રસિદ્ધિ ‘તે’ શબ્દથી કહેલી છે. ‘મંત્ર3 જાણનારાઓમાં ઉત્તમ’ શબ્દોથી તેવો મંત્ર (કહેવાનું) કારણ જણાવેલું છે, ‘તેણે આ મંત્ર જોયો’ એ વાક્ય પ્રમાણે જેમ વેદમાં બૃહસ્પતિ વિગેરે મંત્રો જોનારા છે. તેમ નીતિશાસ્ત્રમાં પણ જે મંત્ર જોનારાઓ છે તેઓમાં વિદુર ઉત્તમ છે. વળી આ મંત્ર સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે એમ ‘જેને મંત્રીઓ (વૈદુરિક કહે છે)’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘વૈદુરિક’ એટલે વિદુરે કહેલો. (મંત્ર) તેણે કહેલો હોવાથી તે (વિદુર)નો સંબંધ પ્રાપ્ત થવાથી (તેની) પ્રસિદ્ધિ જગતભરમાં થઈ. 10.

1. ‘જેને’ એટલે જે મંત્રના વચનને’. (પ્ર)
2. ‘મંત્ર’ એટલે સલાહનાં વચનો.
3. રાજ્યનીતિ, રાજખટપટ

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) મંત્ર જ કહે છે:

અજાતશત્રો: પ્રતિયચ્છ દાયં તિતિક્ષતો દુર્વિષહં તવાગ: ॥
સહાનુજો યત્ર વૃકોદરાહિ: શ્વસન્ રુષા યત્ત્વમલં બિભેષિ ॥11॥

તારો સહજ થઈ ન શકે તેવો અપરાધ સહન કરતા અજાતશત્રુને (તેનો) ભાગ આપ. તેની પાસે નાના ભાઈઓ સાથે ક્રોધથી ફૂંફાડા મારતો વૃકોદર સર્પ છે. તેનાથી તું ઘણો ભય પામે છે.11.

(સામ દાન ભેદ અને દંડ1 એ) ચાર ઉપાયોમાંથી દાનજ મંત્ર (મારી સલાહ) છે. (તેનો) ભાગ (દેવાનો) હોવાથી (તારી) હલકાઈ નહિ થાય. (તે) ‘અજાતશત્રુ’ હોવાથી (તેના સંબંધમાં) ખોટી શંકા કરવાની નથી. તેનું અજાતશત્રુપણું નામથીજ નહિ, પણ કાર્યથી પણ છે એમ બીજાથી ‘સહન થઈ ન શકે તેવો અપરાધ પણ સહન કરે છે’ શબ્દોથી કહેલું છે. "અજાતશત્રુ હોવાથીજ (તેને ભાગ) ન આપીએ" એવી શંકા થાય, તેથી ભીમને આગળ લાવે છે, (તે ભીમ) ‘સહાનુજ:’ એટલે (તેના) નાના ભાઈઓ સાથે (ફૂંફાડા મારતો) રહે છે. ‘સહ’ ને બદલે ‘સ’ મૂકેલ નથી2 (આથી) અર્જુન વિગેરેનું પણ ક્રૂરપણું સૂચવેલું છે. ‘યત્ર’ જે (તે) રાજા (અજાતશત્રુ)ની પાસે ક્રોધથી ફૂંફાડા મારતો વૃકોદર નામનો સર્પ છે. સર્પનું વેર કાર્ય કર્યા વિના પાછું વળતું નથી. તેને સંતોષ કરવા ભાગ આપવો જોઈએ, એવો અર્થ છે. "તેઓ ચાર (ભાઈઓ) શું કરશે ? મારા તેમના જેવા એકસો પુત્રો છે" એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેનાથી તું ઘણો ભય પામે છે’ શબ્દો યોજેલા છે. જે (તે) ભીમ (તારા પુત્રો)ને હણશે એવી આકાશવાણી સંભળાએલી હોવાથી એકસો (પુત્રો) પણ નમાલા છે. ઉલટા (પરિણામ)ની (પાંડવોને કૌરવો હણશે એવી) શંકા પણ (આથી) દૂર થઈ. (તેની પાસે ફૂંફાડા મારતો વૃકોદર સર્પ) રહેલો છે એમ અર્થથી (અધ્યાહાર છે.) આથી (એમ જણાવ્યું કે) ભેદ અને દંડ પણ

થઈ શકે તેવા નથી, અને (પાંડવોનો) ભાગ (આપવાનો) હોવાથી, (તે) આપવામાં ન આવે તો સામ થઈ શકે તેમ નથી. 11.

1. નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે શત્રુને વશ કરવાના આ ચાર ઉપાયો છે. 'સામ' એટલે સમજુતી, સમાધાન અથવા સલાહ કરવી. 'દાન' એટલે (નાણાં) આપવા, અથવા લાંચ આપવી. 'ભેદ' એટલે શત્રુઓમાં ફાટફૂટ કરાવવી, અને 'દંડ' એટલે તેના ઉપર હુમલો કરવો, તેને શિક્ષા કરવી. એ ચાર પૈકી 'દાન'જ ઉપયોગી થાય તેમ છે એમ વિદુર આ શ્લોકથી કહે છે.

2. 'સાનુજ:' શબ્દ થાય. તેમ ન કરતાં 'સહાનુજ:' રાખેલ છે.

"(પાંડવોને) મદદ કરનાર કોઈ નથી" એવી શંકા થાય, તેથી એકની જ મદદથી ત્રણ લોક ઉપર વિજય કરવાની તેમની શક્તિ છે એમ જણાવવા તે (એક)નું નીચેના શ્લોકમાં ભાન કરાવે છે:

પાર્થાંસ્તુ દેવો ભગવાન્ મુકુન્દો ગૃહીતવાન્ સ ક્ષિતિદેવદેવ: ॥
આસ્તે સ્વપુર્યાં યદુદેવદેવો વિનિર્જિતાશેષનૃદેવદેવ: ॥12॥

પાર્થોનો ઉલટાં દેવ ભગવાન્ મુકુંદે સ્વીકાર કરેલો છે. તે ભૂદેવોના દેવ યદુદેવોના દેવ જેમણે બધા નરદેવોના દેવોને જીતેલા છે (તે પોતાના) ભક્તની નગરીમાં રહે છે. 12.

મદદ કરનાર મળે તે માટે (તેમને) પ્રાર્થના કરવાની પણ જરૂર નથી. તેમનો 'તુ' ઉલટાં (ભગવાને) પોતે જ સ્વીકાર કરેલો છે. 'પાર્થોનો' એવા સંબંધથી અને બહુવચનથી1 એમ જણાય છે કે (ભગવાન્) સંપૂર્ણ રીતે તેમના માટે ઉદ્યોગ કરે છે, કારણ કે પોતાના ઘણાં સગાંઓનો સ્વીકાર કરીને કોઈ પણ શાંત બેસી રહેતું નથી.

(તે) 'દેવ' હોવાથી મનુષ્યોથી જીતી શકાય તેવા નથી. તેજ કારણને લીધે દુર્યોધન દૈત્ય હોવાથી (તેને) હણશે એમ પણ સમજાય છે.(તે) 'ભગવાન્' હોવાથી દેવો તથા દૈત્યોથી જીતી શકાય તેવા નથી. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (પાંડવોનું) પ્રારબ્ધ કર્મ પણ જો (તેમને) પ્રતિકૂલ હોય તો તેને પણ ફેરવી નાખશે. 'મુકુંદ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તે) કાલ ઉપર પણ વિજય પ્રાપ્ત કરશે. બીજાઓનું પણ દુ:ખ મટાડીને (તેમને) મોક્ષ આપનાર કાલ ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત) કરે તેમાં શું કહેવું ? એવો અર્થ છે. આથી એમ જણાવ્યું છે કે રાજ્ય આપવું પણ જરૂરી છે. વળી તે ભગવાન્ 'ક્ષિતિદેવદેવ:' હોવાથી ભૂમિ ઉપરના દેવો જે ભૂદેવો, તેમનું હિત કરનારા હોવાથી તેમના પણ દેવ છે. તેથી જે (પક્ષ)માં ભગવાન્ તેમાંજ બ્રાહ્મણો (રહેવાના) હોવાથી, બ્રાહ્મણો પણ તને મદદ કરશે નહિ, વળી 'યદુદેવોના દેવ (પોતાના) ભક્તની નગરીમાં રહે છે' એટલે જે ભગવાન્ સ્મરણ કરવાથી અથવા ધ્યાન ધરવાથી બધું દુ:ખ મટાડી રાજ્ય વિગેરે આપે છે, (તે) પોતેજ ભક્તોનું હિત કરવા ભક્તની નગરીમાં રહે છે. વળી યદુના વંશમાં દેવો ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી યદુદેવો એટલે યાદવો, તેમના પણ તે દેવ હોવાથી, જે (પક્ષ)માં ભગવાન્ તેમાં જ યાદવો રહેવાના. (આથી) એમ કહેલું છે કે તને (તારા) સગાંઓ પણ મદદ કરનાર નથી. વળી (તે) 'વિનિર્જિતાશેષનૃદેવદેવ:' છે. નરદેવો એટલે રાજાઓ, તે બધાને સારી રીતે જીતેલા છે જેણે, તેવા (જરાસંધ) ઉપર પણ જય

મેળવવા ઇચ્છેલ હોવાથી, જરાસંધ વિગેરેને જીતનાર હોવાથી, બધા રાજાઓ તેમને વશ છે. તેથી એમ કહેલું છે કે તને રાજાઓની પણ મદદ મળવાની નથી. અથવા2 જરાસંધ વિગેરે નરદેવોના દેવો હતા, તેમને પણ જીતેલા છે જેમણે તેવા (તે છે). તેથી બલ વિનાના તને જીતવામાં તેમને શું પ્રયાસ કરવાનો છે ? એવો ભાવ છે. 12

1. પાછલના શ્લોકમાં અજાતશત્રુ એક જ કહ્યો, તેથી અહિં બહુવચન કેમ યોજ્યું ? એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. (પ્ર) એ શ્લોકમાં પણ યુધિષ્ઠિર સાથે ભીમ વિગેરે છે એમ કહેલ હોવાથી આવી શંકાનાં સમાધાન માટે બહુવચન યોજેલું જણાતું નથી, પરંતુ પૃથા (બેન કુંતી)ના બધા પુત્રોનો સ્વીકાર કરેલો છે તેથી તેમને માટે ઉદ્યમ કરેજ, એવોજ અભિપ્રાય હોવાનું જણાય છે.

2. જરાસંધ ઉપર રાજસૂયયજ્ઞ સમયે જય મેળવેલો હોવાથી, અત્યારે તેના ઉપર જય મેળવવાની ઇચ્છા સંભવતી નથી, તેથી એ અર્થ ન ગમવાથી આ બીજો અર્થ કરેલો છે.(પ્ર)

દુર્યોધન માનતો નથી એમ કહે, તો (તે સંબંધમાં) નીચેનો શ્લોક કહે છે:

સ એષ દોષ: પુરુષદ્વિડાસ્તે ગૃહાન્ પ્રવિષ્ટો યમ્ અપત્યમત્યા ॥
પુષ્ણાસિ કૃષ્ણાદ્ વિમુખો ગતશ્રી: ત્યજાશુ ચૈનં કુલકૌશલાય ॥13॥

તારા ઘરોમાં પેઠેલો પુરુષનો દ્વેષ કરનાર તે દોષ આ રહ્યો. શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ અને જેની લક્ષ્મી જવાની છે તેવો તું તેને અપત્ય માનીને પોષે છે. કુલની કુશલતા માટે તું તરત આનો પણ ત્યાગ કર.13.

તે પ્રસિદ્ધ ત્રિદોષ આ (દુર્યોધન)જ છે. 'દોષ' એ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું કે) તેનો સ્વીકાર ન કરવાથી (તેને કાઢી મૂકવાથી) દુ:ખ નહિ થાય. બધા ઉપાયોથી દોષ કાઢવો, પરંતુ દોષના આદર માટે ઔષધ તજવું નહિ, એવો ભાવ છે. 'પુરુષનો દ્વેષ કરનાર' શબ્દથી તે દોષ હોવાનું કારણ કહેલું છે. જે પુરુષનો દ્વેષ કરે તે દોષ, તેમ ન હોય તો, તે (પુરુષ)ને અધીન તેના જ શરીરમાં પોતે રહીને તેનો દ્વેષ કેમ કરે ? જેના રાજ્યમાં અથવા ગામમાં પણ રહેતો હોય તે (તેનો) દ્વેષ કરતો નથી, તો પછી તેના શરીરમાં રહેનારો-રોગ ન હોય તો (તેનો) દ્વેષ કેમ કરે ? તેથી (દુર્યોધન) પુરુષનો દ્વેષ કરતો હોવાથી દોષ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તેનો ત્યાગ (રોગના) કારણરૂપ નિદાન1 છે, એવો અર્થ છે. (તે ઘરોમાં) રહેલો હોવાથી તરત તેનો ઉપાય કરવો જોઈએ, હમણાં પોતાનું કાર્ય કર્યા વિના શાંત રહેલો છે, પણ (તેના પ્રતિ) બેદરકાર રહેવાથી કુલનો જ નાશ કરશે, એવો ભાવ છે.

'(તે) ક્યાં છે ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી કહે છે કે બધાંએ સ્થલોએ તારા ઘરોમાં પેઠેલો છે. મમતા હોવાથી બધાં ઘરોમાં પેસતાં (તું તેને) અટકાવી શકતો નથી. ('આ2 રહ્યો') એમ દૂર ઉભેલાને આંગળીથી દેખાડે છે. છતાં પણ (ધૃતરાષ્ટ્ર) આંધળો હોવાથી તેને જૂએ નહિ તેથી, 'તું તેને અપત્ય માનીને પોષે છે' શબ્દોથી બીજી રીતે (તેને) જણાવે છે. 'આપદ્ભ્ય:' આપત્તિમાંથી 'ત્રાયતે' રક્ષણ કરે તે 'અપત્ય' તેવી (તારી) માન્યતા જ છે. વળી તું શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ છે કારણ કે (તેને) પોષે છે. તેથી જ તારી લક્ષ્મી પણ

જવાની. તેથી આ સર્વ દુ:ખોનાં કારણરૂપ હોવાથી, ‘કુલને માટે એકનો ત્યાગ કરવો’ એ નિયમ પ્રમાણે આનો ત્યાગ કર, ‘ચ’ ‘પણ’ શબ્દનો એવો અર્થ છે કે શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખપણાંનો પણ ત્યાગ કર.13.

1. ‘નિદાન’ એટલે રોગનો નાશ કરનાર ‘નિદાન’ એટલે રોગનું કારણ. તેનો ત્યાગ કરવાથી રોગ જાય. મૂલ કારણ.(પ્ર)

2. શ્લોકમાંના ‘એષ:’ શબ્દનો આ અર્થ કહેલો છે.(પ્ર)

ઇત્યૂચિવાન્ તત્ર સુયોધનેન પ્રવૃદ્ધકોપસ્ફુરિતાધરેણ ॥
અસત્કૃત: સત્સ્પૃહણીયશીલ: ક્ષત્તા સકર્ણાનુજસૌબલેન ॥14॥

એમ (વિદુરે) કહ્યું ત્યારે સારા પુરુષોએ ઇચ્છવાયોગ્ય વર્તનવાળા ક્ષત્તાનું કર્ણ, દુ:શાસન અને શકુનિ સાથે (ભળેલા), વધી ગયેલા કોપને લીધે ધ્રૂજતા અધરવાળા સુયોધને અપમાન કર્યું. 14.

જ્યારે (વિદુરે) એમ ઠપકો આપીને આજ્ઞાના રૂપમાં કહ્યું, ત્યારે એમ કહેનારનું (દુર્યોધને) અપમાન કર્યું એવો (વાક્યનો) સંબંધ1 છે. અથવા2 ‘એમ (વિદુરે) કહ્યું’ એ જૂદું વાક્ય છે. તે સ્થલે આવેલા, અથવા (વિદુરના) ભાઈ પાસે આવેલા (સુયોધને તેનું અપમાન કર્યું). તેની હલકાઈ દેખાડવા ‘સુયોધન’ શબ્દ યોજેલો છે. "કાકાનું અપમાન કેમ કર્યું ?" એવી શંકા થાય, તેથી અંદરનાં ક્રોધને લીધે અને બહારથી દુષ્ટો સાથે ભળેલો હોવાથી (તેમ કર્યું) એમ દર્શાવવા ત્રીજી વિભક્તિનાં પ્રત્યયવાળાં બે વિશેષણો યોજેલાં છે. (1) આ પહેલાં વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે ક્રોધ (કોપ)ને લીધે લોભ (અધર) જ દેખાયો, એટલે તે (વિદુરે) કહેલા દાનરૂપ ઉપાય પણ તેને રુચ્યો નહિ. ‘અપમાન કર્યું’ એટલે ધિક્કાર (દર્શાવ્યો), અથવા આગળ (શ્લોક. 15 માં) કહેશે તે અપમાન કર્યું. ‘સત્ય કહેવું, પ્રિય કહેવું’ એ સ્મૃતિ પ્રમાણે એવું (શ્લોક 15 માં દુર્યોધન કહેશે તેવું) વચન ધર્મ અને નીતિથી વિરુદ્ધ છે. વળી મંત્રીનો ત્યાગ નીતિથી વિરુદ્ધ છે. તેને પણ સન્માન કરીને જ સમજાવવો જોઈએ. છતાં પણ (દુર્યોધને) એવું વચન કહ્યું તે (વિદુર ઘર વિગેરેનો) ત્યાગ કરે તે માટે જ, કારણ કે ભગવાનથી વિમુખ હોય તેમની સાથે રહેવું અયોગ્ય છે. વળી (ધૃતરાષ્ટ્ર વિગેરે પ્રતિ તેનો) સ્નેહ3 રાખવાનો ન હતો. ચિત્ત4 પણ ઘણું દુષ્ટ હોવાથી સંપૂર્ણ ત્યાગ સહન કરતું નથી. તેથીજ એવું વચન (દુર્યોધન કહેશે), એ ધ્યાનમાં રાખી ‘સારા પુરુષોએ ઇચ્છવા યોગ્ય વર્તનવાળા’ એમ કહેલું છે, સારા પુરુષોએ ઇચ્છવા યોગ્ય છે વર્તન જેનું તેવો (વિદુર છે), દુષ્ટોની સાથે રહેવાનું હોય ત્યારે આવી જ રીતે તેમનો ત્યાગ કરાય તે માટે એ પ્રમાણે કરવું જોઈએ, એ સારા પુરુષોએ ઇચ્છવા યોગ્યપણું છે. ‘ક્ષત્તા’ શબ્દથી (તે) વિશ્વાસપાત્ર હતો, એમ સૂચવેલું છે. (2) ચાર દુષ્ટોમાં દુર્યોધન મુખ્ય હતો. કર્ણ દુ:શાસન અને શકુનિ તો તેને મદદ કરનારા હતા. તે તેઓની ‘સાથે ભળેલા’ શબ્દથી કહેલું છે.

અથવા5 મંત્ર પોતાનું હિત કરનારો હોવાથી તેનો સ્વીકારજ કેમ ન કર્યો ? એવી શંકા થાય, તેથી ‘સારા પુરુષોએજ ઇચ્છવા યોગ્ય છે વર્તન જેનું’ એમ કહેલું છે. પરિચરો

સહિત તે દુષ્ટ જ હતો તેથી (તેણે મંત્રનો સ્વીકાર ન કર્યો) એવો ભાવ છે. 14.
1. (વિદુરે કહેલો) મંત્ર (11।। એ) ત્રણ શ્લોકનો ગણવામાં આવે, ત્યારે પહેલાં (શ્લોક 10 માં) 'કહ્યો' એમ જે ક્રિયા કહી, તે અહિં ફરી કહી. અંતે એ પ્રમાણે ક્રિયા ફરી કહેવી નકામી છે એમ માનવામાં આવે તેથી 'એમ કહેનારનું અપમાન કર્યું' એવો સંબંધ જણાવ્યો છે. તેથી પહેલાં કહેલી ક્રિયા જ અહિં પૂરી થાય છે, બીજી કહી નથી એવો અર્થ છે.(પ્ર)
2. મંત્ર (11। એ) બે શ્લોકનો ગણવામાં આવે, ત્યારે તેરમા શ્લોકને (કહેવાની) ક્રિયાની આકાંક્ષા રહે, તે ધ્યાનમાં લઈ બીજી રીતે વાક્યોનો સંબંધ દર્શાવેલો છે.(પ્ર)
3. 'સારા પુરુષોએ ઇચ્છવા યોગ્ય વર્તનવાળા' શબ્દનો આભાસ અહિથી શરૂ થાય છે. (પ્ર)
4. દુર્યોધન વિગેરેનું ચિત્ત તેવું હોવાથી, વિદુર ત્યાગ કરે તે પણ સહન કરી ન શકે, પરંતુ સામાવાળામાં ભળશે એવા ભયથી તેને બાંધે. તેથી નીતિ પ્રમાણે જ વિદુરે એવા વચન કહ્યાં, એવો અર્થ છે.(પ્ર) વિદુરના વચનના સંબંધમાં આ કહેલ નથી, પરંતુ પંદરમા શ્લોકમાં દુર્યોધન તેના તિરસ્કારનાં વચનો કહે છે તે સંબંધમાં કહેલું છે. તેથી આ દુર્યોધન વિગેરેના ચિત્તનાં વિષે કહેલું નથી, પણ સામાન્ય રીતે સર્વના ચિત્તનાં સંબંધમાં, ચિત્ત કેવા પ્રકારનું છે એમ કહેલું હોવાનું જણાય છે. ચિત્તને સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો ગમતો નથી, છતાં વિદુર સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે તે માટે ભગવાન્ દુર્યોધનથી તેનો આવી રીતે તિરસ્કાર કરાવે છે. તેથી જ શ્લોક 6ના આભાસમાં કહેલું છે કે વિદુર ત્યાગ કરે છે તે ભગવાન્ માટે, ભગવાને જ કરાવેલો.
5. ઉપર નોટ 4 માં જણાવેલ વ્યાખ્યાન બહુ ગહન સમજી ન શકાય તેવું હોવાથી, બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. (પ્ર) 'ચિત્ત' દુર્યોધન વિગેરેનું જ લેવાથી પ્રકાશનુંજ નોટ 4 નું વ્યાખ્યાન ક્લિષ્ટ અને ગહન બને છે. વસ્તુત: તેવું જણાતું નથી.
ક એનમ્ અત્રોપજુહાવ જિહ્મં દાસ્યા: સુતં યદ્ વલિનૈવ પુષ્ટ: ॥
તસ્મિન્ પ્રતીપ: પરકૃત્ય આસ્તે નિર્વાસ્યતામ્ આશુ પુરાચ્છ્વસાન: ॥15॥

આ કપટી દાસીના પુત્રને અહિં કોણે બોલાવ્યો ? જેનાં અન્નથી પુષ્ટ થએલો છે તેની જ વિરુદ્ધ રહે છે. (આને) માત્ર જીવતો રાખી તરત શહેર બહાર કાઢી મૂકો. 15.

આ શ્લોકથી લોકોના મત પ્રમાણે (વિદુરનું) અપમાન (કરે છે). (પોતાના) પિતાએ બોલાવેલો છે એમ જાણીને, સ્વભાવ, જાતિ અને કર્મથી જે દુષ્ટ હોય તે સલાહ આપવા યોગ્ય નહિ હોવાથી (તેણે તેને બોલાવવાનું) અયોગ્ય (કાર્ય) કર્યું તે માટે તેનું પણ અપમાન કરે છે એમ જણાય છે. આ (વિદુર) તો તેવો છે એમ જણાવવા ત્રણ વિશેષણો (મૂકેલ) છે. બે નિશ્ચિત છે, ત્રીજી તેની ક્રિયાજ1 છે. (1) 'જિહ્મ:' એટલે કપટી, છિદ્રો શોધનારો. 'મારે કપટથી રહેવું, વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને મારો લાગ આવે ત્યારે દુ:ખ કરવું (દેવું)' એવું કપટીનું ચિહ્ન છે. તે આજે વિદુરમાં સ્પષ્ટ થયું (જણાયું). ભગવાન્ સર્વને પોતાનો (જેવો) અધિકાર હોય તેવા જણાય છે, તેથી (દુર્યોધન) ભલમનસાઈ2 વિગેરે (ગુણો)ની જરૂર હોવાનું જણાવે છે. (2) 'દાસીના પુત્રને' શબ્દથી જાતિદોષ (કહેલો છે). (3) ક્રિયાદોષ કહેવા માટે, 'જેનાં અન્નથી પુષ્ટ થએલો છે તેનીજ વિરુદ્ધ (રહે છે)'. શબ્દોથી (તે) કૃતઘ્ન હોવાનું કહે છે. જેમ

3ચાંડાલ વિગેરે (આપણા) આધારે રહેલા હોવાથી (તેમને) અન્ન આપવામાં આવે છે, તેમ આ પણ (આપણા આશરે) પડેલો છે, કારણ કે શૂદ્રા (સ્ત્રી)માં બ્રાહ્મણનાં વીર્યથી જન્મેલો છે. (તેથી જ) આપણે તેના ઉપર (ઉપકાર કરીએ છીએ). (આથી) વળી એમ જણાવ્યું છે કે અન્નથી પુષ્ટ થએલા ચાંડાલો3 એવાજ હોય છે. તેવા થવાનું કારણ (તેમનું) પોષણ જ છે. 'પરેષામ્' શત્રુનાં કાર્ય માટે રહે છે એ (તેનો) ક્રિયાદોષ છે. 'કાઢી મૂકો' શબ્દથી (તેને કરવાની) શિક્ષા (કહેલી છે). 'તરત' એટલે તેણે કહેલો (મંત્ર) ચિત્તમાં4 પ્રવેશ કરે તે પહેલાં (કાઢી મૂકો). તે (વિદુરે) પણ તે (દુર્યોધન વિગેરે)નો વધ કરવાનું કહેલું નહિ, ત્યાગ કરવાનું જ કહેલું, તેથી (તેને) કાઢી મૂકવો એજ શિક્ષા (કરવી). 'શ્વસાનઃ' માત્ર જીવતો રાખી (કાઢી મૂકો). દુષ્ટોની દૃષ્ટિએ પ્રાણ લેવા કરતાં પણ આ સજા અધિક છે. 'શ્મશાનઃ' એવો પાઠ હોય ત્યારે એવો અર્થ થાય કે (તે) જ્યાં રહેશે તેમનું અમંગલ થશે, અથવા (તે) યમ હોવાથી મરેલા ઉપર ગુજરાન કરનાર હોવાથી ('શ્મશાન કહેલો છે). તેથીજ 'શહેર બહાર કાઢી મૂકો' એવું વચન જ કહેલું છે. એ પ્રમાણે (6 થી 15 સુધીના) દશ શ્લોકોથી (વિદુરની) પહેલાંની સ્થિતિનો ત્યાગ કરવાનું કારણ કહેલું છે. આથી પહેલાના (કૌરવો સાથે રહેતો હતો ત્યારના) દેહના સંબંધીઓ પણ તજેલા હોય તેવા થયા.15.

1. "બેજ વિશેષણો દેખાય છે છતાં ત્રણ કેમ કહ્યાં ?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ત્રીજી ક્રિયાજ છે' એમ કહેલું છે. (પ્ર)

2. 'સત્ત્વાદીનામ્' એટલે 'સારૂં ખરાબ અથવા ઉદાસીન વિગેરે ગુણોની'. (પ્ર) 'સત્ત્વ' એટલે ભલમનસાઈ 'વિગેરે' થી નીમકહલાલપણું, વિવેક વિગેરે સારા ગુણો વિદુરમાં જોઈએ, (તેને બદલે દુર્ગુણો છે) એમ દુર્યોધન માને છે, એવો અર્થ જણાય છે. તેના અધિકાર પ્રમાણે વિદુરના સદ્ગુણો તેને દુર્ગુણ જણાય છે.

3. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'શ્વપાકાઃ' પાઠ લીધો છે. નાથદ્વારાવાળી પ્રતમાં 'કાકાઃ' 'કાગડાઓ' એવો પાઠ છે.

4. 'ચિત્તમાં' એટલે ધૃતરાષ્ટ્રના ચિત્તમાં. (પ્ર) બધા કૌરવોના ચિત્તમાં, એવો અર્થ પણ યોગ્ય છે.

નીચેના શ્લોકમાં (વિદુરે) ત્યાગ કર્યો એમ કહે છે:

સ ઇત્થમ્ અત્યુલ્બણકર્ણબાણૈઃ ભ્રાતુઃ પુરો મર્મસુ તાડિતોડપિ ॥
સ્વયં ધનુર્દ્વારિ નિધાય માયાં ગતવ્યથોડયાદુરુ મન્યમાનઃ ॥16॥

એવી રીતે ભાઈની સમક્ષ ઘણાંજ તીવ્ર કર્ણના બાણોથી તેના મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કરવામાં આવ્યો, છતાં તે પોતે ધનુષ્યને બારણે મૂકી માયાનો બહુ આદર કરતાં દુઃખરહિત થઈ (ત્યાંથી) ચાલ્યો ગયો.16.

આ (બાણો) તરત કાર્ય કરે તેવાં હોવાથી ઘણાં તીવ્ર હતાં. આ દશ બાણો1 કાન મારફત હૃદયમાં પેઠાં. (તેમનાથી) દશ પ્રાણના સ્થાનો એટલે મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કરવામાં આવ્યો છતાં (તે દુઃખરહિત થઈ ચાલ્યો ગયો). 'ભાઈની સમક્ષ' શબ્દોથી તે મૃત્યુની નજીક

આવ્યો હોય તેમ બાણો પ્રાણ હરનારાં હોવાનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. પ્રહાર કરવામાં આવ્યો, છતાં તે દુ:ખરહિત થયો, તેનું કારણ 'માયાનો બહુ આદર કરતાં' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ધનુષ્યને બારણે મૂકીને' શબ્દોથી (તે) સામા પક્ષમાં જાય એવી શંકા દૂર કરેલી છે. બાકી મૂક્યા પહેલાંજ ચાલ્યો ગયો, કારણ કે પોતે કરેલો ત્યાગજ (જ્ઞાનપ્રાપ્તિના) કારણરૂપ છે. તેમ ન કરે તો 'બધાં બલને લીધે કરેલાં કાર્યો નહિ કરેલાં છે એમ મનુએ કહેલું છે' એ વાક્યનો વિરોધ થાય. 16.

1. (દુર્યોધને) એક વાક્ય કહેલું છે, તેથી 'બાણો' એમ બહુવચન કહેવું યોગ્ય નથી, એવી શંકાના સમાધાન માટે આ કહેલું છે. શ્લોક 14 માં (1) દુર્યોધને તથા (2) તેના સોબતીએ કરેલું અપમાન અને આ શ્લોકમાં કહેલ બોલાવવું, અપમાન વિગેરે આઠ મળી દશ કર્ણબાણ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે અપમાનથી ખેદ પામેલાને તીર્થ વિગેરેથી થતાં પુણ્યના ફલથી પૃથ્વી અને જલના સંસ્કાર થતાં, અધિકારીનો દેહ (પ્રાપ્ત થવા)માં બે સંપત્તિ થવાનું કહીને, તેજ (ની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થયાનું) કહેવા માટે સત્સંગ થયો, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી આઠ શ્લોકોથી કહે છે:

ચતુર્ભિ: ભૂમિસંસ્કાર: તથાઽન્યૈશ્ચ જલસ્ય ચ ॥
ઉત્તરોત્તરશેષત્વાત્ તચ્છેષોઽપ્યુચ્યતે સ્ફુટ: ॥21॥

ચાર (શ્લોકો)થી ભૂમિથી થતો સંસ્કાર, અને તેટલાજ બીજાથી જલથી થતો (સંસ્કાર) (કહેલા છે.) પહેલાનું પાછલનાનો આધાર રાખનાર હોવાથી1 તે (તેજ)નો આધાર રાખનાર હોવાનું પણ સ્પષ્ટ કહેલું છે. કા.21.

પુણ્યદેશાર્થગમનં પુણ્યદેશે તથૈવ ચ ॥
તદંગાનિ ફલં ચૈવ ચતુર્દ્ધા ભૂમિસત્ક્રિયા ॥22॥

1.પવિત્ર દેશો માટે ફરવું 2. તેવી જ રીતે પવિત્ર દેશમાં (જવું)2 3.તેનાં અંગો3 એમજ 4.ફલ4 (એ) ચાર પ્રકારે ભૂમિથી થતો સંસ્કાર (કહેલો છે). કા.22.

જલે સામાન્યસંબંધો વિશેષશ્ચાપિ તદ્વત: ॥
સાધનં ચ ફલં ચેતિ જલોક્તિશ્ચ ચતુર્વિધા ॥23॥

જલનાં સંબંધમાં (1) સામાન્ય સંબંધ5 અને વળી (2) તેના સંબંધી વધારે6 સંબંધ (3) અને સાધન7 તથા (4) ફલ 8એ જલના સંબંધનું ચાર પ્રકારનું કથન9 (ચાર શ્લોકો) છે. કા.23.

મંત્રના ભવનમાંથી નીકળેલો (વિદુર) પોતાના ઘેર ન ગયો, પણ શહેરમાંથી પણ બહાર નીકળી ગયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ નિર્ગતો કૌરવપુણ્યલબ્ધો ગજાહ્વયાત્ તીર્થપદ: પદાનિ ॥
અન્વાક્રમત્ પુણ્યચિકીર્ષયોર્વ્યાં સ્વધિષ્ઠિતો યાનિ સહસ્રમૂર્તિ: ॥17॥

કૌરવોના પુણ્યથી પ્રાપ્ત થએલો તે (વિદુર) હસ્તિનાપુરમાંથી નીકળી ગયો, અને ભૂમિ ઉપર જે સ્થાનોમાં હજારો મૂર્તિ ધારણ કરનાર (ભગવાન્) રહેલા તે ભગવાનના સ્થાનોમાં પુણ્ય કરવાની ઇચ્છાથી અનુક્રમે ફર્યો. 17.

'કૌરવોના પુણ્યથી પ્રાપ્ત થએલો' વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે જ્યારે પૂર્વજોએ કરેલા પુણ્યથી પ્રાપ્ત થએલો નીકળી ગયો, ત્યારે તેની મારફત (તેની સાથે) વંશ સ્થાપન કરનારનું પુણ્ય જ નીકળી ગયું. પુણ્યથી પ્રાપ્ત થવાપણું ભગવાનના સ્થાનોમાં જવાનું પણ કારણ છે. સર્વ (તીર્થાનિ) તીર્થો જેમના (પાદે) ચરણમાં છે તે (ભગવાન્)નાં સ્થાનોમાં ફર્યો, એમ તીર્થોનું પણ ઉત્તમપણું કહેલું છે. વૈષ્ણવોનાં સ્થાનોમાં જ ગયો, એવો અર્થ છે. 'અન્વાક્રમત્' વચ્ચે સ્થાનનું ઉલ્લંઘન ન કરતાં (અનુક્રમે) ફર્યો. (જ્યાં ફર્યો તે) માત્ર રાજાના પડાવના જેવાં (ભગવાનનાં) સ્થાન ન હતાં, પરંતુ જૂદી જૂદી મૂર્તિઓથી પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવતાં અભિમાનથી (ભગવાન્) જેમાં રહેલા, તેવાં સ્થાનો હતાં, એમ પહેલાના ('પદાનિ' 'સ્થાનો' શબ્દ) સાથે સંબંધ છે. 'પુણ્ય કરવાની ઇચ્છાથી' શબ્દ (વિદુરને) તત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોવાથી10 (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા), અથવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે11 (ફર્યો એમ જણાવવા) કહેલો છે. અથવા12 ભૂમિ ઉપર પવિત્રપણું કરવાની ઇચ્છાથી પૃથ્વીને13 પવિત્રપણાંનો સંસ્કાર કરવા, દૈત્યો14 રહેતા હોય તો તે (તેવો) સંસ્કાર ન થાય તેથી-જે સ્થાનોમાં હજારો મૂર્તિવાળા ભગવાન્ રહેઠાણ કરી રહેલા (તેમાં ફર્યો) એમ કહેલું છે. પંચાગ્નિવિદ્યાની પેઠે સંસ્કારવાળા (સ્થાન)માં દેવ રહેતા હોવાથી, જે સ્થલોમાં ભગવાનની મૂર્તિઓ હતી તેમાંજ તે (વિદુર)નો સંસ્કાર (થએલો હોવાનું) આથી15 દર્શાવેલ છે. 17.

1."ભૂમિનો સંસ્કાર કહેતાં નદી સરોવર કહેવાનું, અને જલનો સંસ્કાર કહેતાં તેજના સંસ્કારરૂપ સત્સંગ કહેવાનું શું પ્રયોજન ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. પૃથ્વી, જલ અને તેજમાં પહેલું પહેલું ત્યારપછીનાં ઉપર આધાર રાખનારૂં છે. તેથી (પૃથ્વીનો) સંસ્કાર કરનાર જલ અને (જલનો સંસ્કાર કરનાર) તેજ સ્પષ્ટ કહેલાં છે. આ જણાવવાનાં પ્રયોજનથી તે કહેલ છે.(પ્ર)

2. 'જવું' (ફરવું) નો અહિં સંબંધ છે.(પ્ર)

3. તેનાં એટલે સંસ્કારનાં અંગો, પવિત્રતા, એકાંતમાં રહેવું વિગેરે. (પ્ર)

4. પોતાના શરીરનો સંસ્કાર થાય તે માટેના પ્રયત્નના સંબંધવાળું, ભૂમિ દેવના સંબંધવાળી હોવારૂપ ફલ. (પ્ર)

5. (જલના સંબંધમાં) 'સામાન્ય સંબંધ' એટલે સરસ્વતીનો સંબંધ. (પ્ર)

6. 'તેના' એટલે સરસ્વતીના.(પ્ર)

7. 'સાધન' એટલે કૃત્રિમ તીર્થોનું સેવન.(પ્ર)

8. 'ફલ' એટલે ભગવદીયનો સંગ.(પ્ર)

9. 'જલના સંબંધનું કથન' એટલે જલથી થએલ સંસ્કારનું કથન.(પ્ર)

10. 'તત્ત્વનું અજ્ઞાન' એટલે 'પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન'.(પ્ર)

11. "સનત્ સુજાત વિગેરેનો સંગ થએલ હોવાથી, તત્ત્વનું અજ્ઞાન કેમ હોય ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ બીજો પક્ષ કહેલો છે.(પ્ર)
12. "ભગવાન્ તેના ઘેર પધારેલ હોવાથી, ભગવાનની પ્રાપ્તિ તો થઈ ગએલી" એવી શંકા થાય, તેથી આ બીજો પક્ષ કહે છે.(પ્ર)
13. 'પૃથ્વીને' એટલે ક્ષેત્રરૂપ (તીર્થરૂપ) પૃથ્વીને.(પ્ર)
14. 'રહેતા હોય' એટલે ભૂમિ ઉપર રહેતા હોય.(પ્ર)
15. જેમ ધોવાની ક્રિયાથી, ચોખા વિગેરેમાં યજ્ઞ પૂર્ણ કરવારૂપ ઉત્તમપણું આવે છે, તેમ તે (વિદુર) તીર્થોમાં જાય તેથી ભગવાનની મૂર્તિઓમાં પ્રભાવ દર્શાવવારૂપ ઉત્તમપણું આવે તે દર્શાવેલ છે. 'સત્પુરુષો તીર્થોને તીર્થ બનાવે છે' એ વાક્યના ભાવાર્થ પ્રમાણે આ જણાવેલ છે. તેથી જેમ અભ્યાસ નિયમ વિગેરે પ્રમાણે ભણેલા મંત્રો પુરશ્ચરણ વિગેરેથી તરત ફલ આપે છે, તેમ વિદુરની (ફરવાની) ક્રિયાથી ભગવાનની મૂર્તિઓ વધારે પ્રભાવ દર્શાવે એમ સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર) આ પ્રકાશનો અર્થ બરાબર જણાતો નથી. વિદુર જેવો સદ્ગુણી નિરભિમાની પુરુષ તીર્થોને પવિત્ર કરવાની ઇચ્છાથી તેમાં ફરતો હોવાનું સંભવતુંજ નથી. અહિંથી ભૂમિ (તીર્થો)થી તેના દેહને જ સંસ્કાર થતો હોવાનું કહેલ છે. 'અથવા ભૂમિ ઉપર પવિત્રપણું કરવાની ઇચ્છાથી (જ્યાંથી નોટ 12 નો આરંભ થાય છે)' વિગેરે ભાગથી ભગવાન્ એવી ઇચ્છાથી ભૂતલ ઉપર વિરાજેલા એમ કહેલું છે એમ જણાતું હોવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

નીચેના શ્લોકમાં (તીર્થોનો) ખાસ (ગુણ) કહે છે:

પુરેષુ પુણ્યોપવનાદ્રિકુઞ્જેષ્વપંકતોયેષુ સરિત્સરःસુ ॥
અનન્તલિંગૈ: સમલંકૃતેષુ ચચાર તીર્થાયતનેષ્વનન્ય: ॥18॥

ભગવાનનાં ચિહ્નોથી સારી રીતે શોભાએલા તીર્થોનાં સ્થાન શહેરોમાં, પુણ્ય ઉપવનો, પર્વતો અને કુંજોમાં, કાદવ વિનાના જલવાળા નદીઓના ધરાઓમાં તે (વિદુર) એકલો ફર્યો. 18.

'શહેરોમાં' એટલે પરમેશ્વરની ક્રીડાનાં સ્થાન હોવાથી મથુરા વિગેરે નગરોમાં, ગોકુલ નજીકના વૃંદાવન ઉપવનોમાં, ગોવર્ધન વિગેરે પર્વતોમાં, કુંજો એટલે લતાઓના (બનાવેલા) ઘરોમાં (ફર્યો). ભગવાનનો સંબંધ હોવાને લીધે આ બધાં પુણ્ય કરાવનારાં હોવા છતાં ભક્તિ પણ કરાવનારાં1 છે. 'કાદવ વિનાના જલવાળા' એટલે શ્રીકૃષ્ણની જલક્રીડા માટે યોગ્ય, 'નદીઓના ધરાઓમાં' એટલે કાલીય વિગેરેના ધરાઓમાં ફર્યા. તેઓમાં ફરવાનું કારણ (કે) 'ભગવાનની' રાસ વિગેરે ક્રીડાઓનાં 'ચિહ્નોથી (તેઓ) સારી રીતે શોભાએલા હતા'. જલ અને સ્થલના મુખ્ય (પ્રદેશો)માં તે (અનન્ય:) એકલો ફર્યો એવો અર્થ છે. અથવા અનન્ય ભક્ત રહીને ફર્યો, આથી એમ જણાવેલું છે કે પાંચ ગુણોવાળી પૃથ્વી શહેરો અને પર્વતો એવા માટી અને પત્થરના ભેદથી બે પ્રકારની છે. (1) ઉપવનથી ગંધનો (2) કુંજોમાં સ્પર્શનો (3) ધરાઓમાં રસનો (4) ભગવાનના ચિહ્નોથી રૂપનો (સંસ્કાર થયો). અથવા (5)

કુંજોમાં શબ્દનો (3) કાદવવિનાના જલોમાં રસનો (2) ધરાઓમાં સ્પર્શનો, એ રીતે (2સંસ્કાર થયો), એકલો હોવાથીજ મૌન પ્રાપ્ત થયું3 અથવા તેથીજ (5) શબ્દનો સંસ્કાર થયો. 18.
1. આથી અધિક ભક્તિ થવામાટે અનુકૂલ ઉત્તમપણું વિદુરના શરીરમાં આવ્યાનું જણાવેલું છે(પ્ર)
2. બીજા મહાભૂતોનાં સંસ્કાર પછીથી કહેવાનાં છે. તેથી અહિં પાંચ પ્રકારની પૃથ્વીનોજ સંસ્કાર થયાનું કહેલું છે. (પ્ર)
3. સૂંઘવાથી, સ્પર્શથી, ચાખવાથી અને જોવાથી (ગંધ, સ્પર્શ, રસ અને રૂપના) સંસ્કારો એક સાથે થવાનું સંભવે, પરંતુ શબ્દને ગ્રહણ કરનાર અને ઉત્પન્ન કરનાર ઇન્દ્રિયો જૂદી હોવાથી તેનો સંસ્કાર તેમ ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

ગાં પર્યટન્ મેધ્યવિવિક્તવૃત્તિ: સદાડડપ્લુતોડધ:શયનોડવધૂત: ॥
અલક્ષિત: સ્વૈર્ અવધૂતવેષો વ્રતાનિ ચેરે હરિતોષણાનિ ॥19॥

પૃથ્વી ઉપર ફરતાં પવિત્ર એકાંત (સ્થલ)માં રહેતો જલમાં સ્નાન કરતો, નીચે (ભૂમિ ઉપર) સૂતો અવધૂત રહેતો, બંધુઓથી ઓળખાતો ન હતો, કૃત્રિમ વેષ ધારણ કરતો (અને) હરિને પ્રસન્ન કરનારાં વ્રતો આચરતો.19.

આ સાત ત્વચા વિગેરે (સાત) ધાતુઓના સંસ્કારો કહેલા છે. વ્રતો અંત:કરણનો સંસ્કાર કરનારાં છે (1) ભગવાનનું ચરિત્ર અતિગોપ્ય હોવાથી (તે) એકલો ફરતો. એ પ્રમાણે (ફરતાં) દર્શન થવાથી કાંઈક ભક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી, શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ ન થવાથી વિરહને લીધે તેમની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે જ વ્રતો કર્યાં. આ વિષયમાં ક્રમ આવો છે-પ્રથમ (ભગવાનને) શોધવા માટે ફરવાનું. પછી અંદરના અને બહારના નિયમો (પાળવા) ત્યાર પછી પણ વ્રતો (આચરવાં). (2) તેમાં પવિત્ર એકાંત (સ્થલ)માં ધ્યાન વિગેરે માટે બેસવું વિગેરે (પ્રકારની) સ્થિતિ હતી જેની તેવો, અથવા પવિત્ર, એક રાતના આંતરે આહાર વિગેરે આજીવિકા થતી જેની તેવો તે હતો. (3) ત્રણ સમય સ્નાન (4) ભૂમિ ઉપર સૂવાનું (5) અભ્યંગ (તેલ ચોળવું) વિગેરેનો ત્યાગ (અવધૂત) (એ) ત્રણ ગુણો ત્રણ દોષ દૂર કરનારા છે (6) એમ કરતો ત્યારે (તેમના) બંધુઓએ (તેમ કરતાં) અટકાવ્યો કેમ નહિ એવી શંકા થાય, તેથી 'બંધુઓથી ઓળખાતો નહતો' એમ કહેલું છે. (7) તેનું (ન ઓળખાવાનું) કારણ 'અવધૂતવેષ' કૃત્રિમ વેષ ધારણ કરતો શબ્દથી કહેલું છે. વ્રતો ચાર છે. (1) એકાદશીના ઉપવાસ (2) પ્રાણિમાત્ર ઉપર દયા (3) જે મળી આવે તેથી સંતોષ રાખવો, અને (4) સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ. આ ભગવાનની પ્રસન્નતાનાં કારણરૂપ છે.19.

નીચેના શ્લોકમાં ફલ કહે છે:

ઇત્થં વ્રજન્ ભારતમેવ વર્ષં કાલેન યાવદ્ ગતવાન્ પ્રભાસમ્ ॥
તાવચ્છશાસ ક્ષિતિમેકચક્રામ એકાતપત્રામ્ અજિતેન પાર્થ: ॥20॥

(ઘણા) કાલસુધી ભારતવર્ષમાં જ આવી રીતે ફરતાં તે જ્યારે પ્રભાસ આવ્યો ત્યારે એકનુંજ ચક્ર અને એકનુંજ છત્ર જેમાં હતાં તેવી ભૂમિ ઉપર અજીતને લીધે પાર્થ

(યુધિષ્ઠિર) રાજ્ય કરતો હતો.20.

શુદ્ધ (થએલો) જ દેવના પ્રદેશમાં રહે, એવી પહેલાંની ઇચ્છા પણ પૂર્ણ થઈ. આ એવું ફલ જણાવનારૂં પણ છે, કે જેમ દુષ્ટનું સ્થાન ભૂમિ ઉપરથી ગયું, તેમ (તેના) શરીરમાંથી પણ ગયું. પુણ્ય ઘણું હોવાને લીધે, ઘણા કાલ સુધી પણ તે ભારત (વર્ષ)માંજ ફર્યો. જ્યારે પ્રભાસ સુધી ગયો, ત્યારે બધું ફરી ગયેલું, એમ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. એકનું ચક્ર એટલે સૈન્ય હતું જેમાં તેવી (ભૂમિ થએલી) સૈન્ય અથવા રાજ્યચિહ્ન (છત્ર) બીજાનું નહતું, એવો અર્થ છે. 'યાવત્પ્રભાસં તાવત્' પ્રભાસ જ્યાં છે ત્યાં સુધીનો (પ્રદેશ) એ શબ્દથી ભારતવર્ષજ. આ1 કહેલ છે. અથવા 'તાવત્' (તેટલામાં) (આની) અમુક ઇચ્છાના અર્થમાં (યોજાએલો છે). આનું તીર્થમાં ફરવું એજ, ભગવાનને લીધે ભગવાનના ભકતો (પાંડવો)ને રાજય પ્રાપ્ત થવાનું કારણ છે. અજીતને લીધે, શબ્દથી (ભગવાનની રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવવાની શકિત જણાવેલી છે). પાર્થ, શબ્દથી (રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવવાનું) કારણ જણાવેલું છે. 20.
1. ભૂમિ, કહી, તે પ્રભાસસુધીનું ભારતવર્ષ જ. આ બધામાં યુધિષ્ઠિરનું રાજ્ય થયેલું, એવો અર્થ જણાય છે.

આ તો પહેલાં થયેલું, છતાં અસંભવિત હોવાને લીધે અને જાણવાની ઇચ્છા ન હોવાથી તેણે જાણેલું નહિ. પ્રભાસ તો અધિકારીએ દેહ તજવાનું સ્થાન હોવાથી, ત્યાં જતાં, ત્યાં તે બહાર (ભમતા) ચિત્તવાળો હોય તેવો થયો. પછી તેણે (તે) સાંભળ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તત્રાથ શુશ્રાવ સુહૃદ્વિનષ્ટિં વનં યથા વેણુજવહ્નિસંશ્રયમ્ ॥
સંસ્પર્ધયા દગ્ધમ્ અથાનુશોચન્ સરસ્વતીં પ્રત્યગિયાય તૂષ્ણીમ્ ॥21॥

પછી ત્યાં તેણે સગાંઓનો વિનાશ થયેલો સાંભળ્યો (અને) જેમ વાંસોથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ જેમાં રહેલ હોય તે વનની પેઠે (સગાંઓ) સ્પર્ધાથી નાશ પામેલ (જાણ્યા) પછી શાંત રહીને શોક કરતાં સરસ્વતીના મૂલ તરફ ગયો. 21.

'અથ' 'પછી' શબ્દ જૂદો ક્રમ (દેખાડવા યોજેલો છે). સગાંઓનો વિનાશ (થયેલો) સાંભળ્યો. તે1 શોકનું કારણ છે એમ દર્શાવવા વિશેષણ2 યોજેલું છે. 'સ્પર્ધાથી નાશ પામેલ' શબ્દોથી સગાંઓના વિનાશનો નિર્ધાર કરેલો જ છે (લોકના) કથનમાં ધર્મનું3 મુખ્યપણું છે, (અને) નિર્ધાર કરવામાં ધર્મીનું મુખ્યપણું છે. તેથી દશાના ભેદને લીધે અસંગતિ (થએલી) છે. ઉદાસીનપણું અને શોક જણાવવા માટે નિર્ણય કર્યો ત્યારેજ વિશેષણ યોજેલું છે. 'વાંસોથી ઉત્પન્ન થએલો અગ્નિ જેમાં રહેલ હોય તે વનની પેઠે'નો એવો અર્થ છે કે વેણુથી ઉત્પન્ન થએલો અગ્નિનો જે સંપૂર્ણ આધાર છે અથવા (તે અગ્નિ) જેનો સારી રીતે આધાર રાખે છે (તે વનની પેઠે નાશ પામેલ). 'સ્પર્ધાથી નાશ પામેલ' એટલે અયોગ્ય નાશ થયો. 'ત્યાં' એટલે પ્રભાસમાં (સાંભળ્યો). સ્પર્ધા કરે તેમનો ભલે નાશ થાય, (પણ) તેમના સંબંધને લીધે બધાંએ સગાંઓનો નાશ થયો, તેથી શોક થયો. નાશના સંબંધમાં દૃષ્ટાંત (કહે છે) વાંસોમાંથી ઉત્પન્ન થએલો અગ્નિ તેટલા (વાંસો) નેજ બાળતો નથી, પરંતુ બધા વનને

બાળે છે, તેની પેઠે (બધાનો નાશ થયો). કૌરવો અને પાંડવોની ‘સ્પર્ધાથી’, એમ નાશનું કારણ (કહેલું છે). આથી નિરર્થક નાશ (થયો એમ) સૂચવેલ છે. તેથી જ (વિદુરને) શોક થયો.
1.‘તે’ એટલે (વિનાશ) સાંભળ્યો તે (પ્ર)
2. ‘વિશેષણ’ એટલે સગાંઓનો શબ્દ. (પ્ર). આગળ શ્લોકમાં ‘દગ્ધં’ ‘નાશ પામેલ’ આવે છે તે આ વિશેષણ હોવાનું જણાય છે.
3. ત્યારે શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં બીજું વિશેષણ (‘દગ્ધં’ ‘નાશ પામેલ) કેમ કહ્યું ? એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ઘણા સમય પછી ગયો, ત્યાર પછી ત્યાં (પ્રભાસ) ના વતનીઓએ જે કહ્યું, તેમાં સર્વના નાશરૂપ ગુણજ મુખ્ય હતો, પરંતુ કૌરવોના નાશરૂપ ધર્મી (કૌરવો)નું પ્રધાનપણું ન હતું, તેથી (વિનાશ) ધર્મીના પહેલાં કહેલો છે એવી અસંગતિ છે, દશાના ભેદથી વિનાશ ઉદાસીનપણું અને શોક દર્શાવે તે માટે (એમ કહેલું છે) (પ્ર) કૌરવો પ્રતિ વિદુર ઉદાસીન થએલો. તેથી પહેલાં સગાંઓનો વિનાશ સાંભળવા છતાં ઉદાસીન હતો, પરંતુ પાછલથી વનના દૃષ્ટાંત પેઠે નિરર્થક વિનાશ થયો એવો તેણે નિર્ધાર કર્યો ત્યારે તેને શોક થયો.

સરસ્વતી ધર્મહેતુ: જલસંસ્કારરૂપિણી ॥
ભક્તિહેતુસ્તુ યમુના સત્સંગાત્ તૈજસી સ્મૃતા ॥24॥
જ્ઞાનહેતુસ્તુ ગંગા સ્યાદ્ બુદ્ધિસંસ્કારકત્વત: ॥

જલથી થતાં સંસ્કારના રૂપવાળી સરસ્વતી ધર્મ કરાવનારી છે, યમુના તો સત્સંગને લીધે ભક્તિ કરાવનારી (અને) તેજવાળી ગણાએલી છે, (અને) ગંગા તો બુદ્ધિને સંસ્કાર કરનારી હોવાથી જ્ઞાન (ઉત્પન્ન) કરાવનારી છે. કા. 241/2.

‘પ્રત્યક્’ એટલે પ્રવાહ (આવતો હોય તે) તરફ મુખ રાખીને, પ્રકટ ન થવાય તે માટે શાંત રહીને શોક કરતો (ગયો). દ્વારકા ગયો નહિ એમ જણાવવા એમ કહેલું છે. 21.

"ભગવાનનું ધામ બનેલ દ્વારકા તજીને તે નકામો બીજે ગયો" એવી શંકા થાય, તેથી ત્યાં શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરાવનારાં ઘણાં (તીર્થો) છે, એમ નીચેના બે શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્યાં ત્રિતસ્યોશનસો મનોશ્ચ પૃથોરથાગ્નેરસિતસ્ય વાયો: ॥
તીર્થં સુદાસસ્ય ગવાં ગુહસ્ય યચ્છ્રાદ્ધદેવસ્ય સ આસિષેવે ॥22॥
અન્યાનિ ચેહ દ્વિજદેવદૈવૈ: કૃતાનિ નાનાયતનાનિ વિષ્ણો: ॥
પ્રત્યંગમુખ્યાંકિતમન્દિરાણિ યદ્ દર્શનાત્ કૃષ્ણમ્ અનુસ્મરન્તિ ॥23॥

તે (સરસ્વતીના કાંઠા) ઉપર ત્રિતનું, શુક્રનું, મનુનું અને પૃથુનું તેમજ અગ્નિનું, અસિતનું, વાયુનું, સુદાસનું, ગાયોનું, કાર્તિકેયનું અને વૈવસ્વતમનુનું જે તીર્થ છે તેનું, અને બીજાં અહિં બ્રાહ્મણોએ અને દેવોએ જૂદાં જૂદાં ધામો કરેલાં છે, જેની અંદર વિષ્ણુના મુખ્ય આયુધના ચિહ્નવાળાં મંદિરો છે કે જેનાં દર્શનથી શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ થાય છે, તેમનું તેણે સેવન કર્યું. 22।.

તે સરસ્વતીનાં (કાંઠા) ઉપર અગીઆર પ્રસિદ્ધ તીર્થો છે. (તીર્થોમાં) જલનું પ્રધાનપણું હોવાથી, જલના (પવિત્રપણાંના) ક્રમને અનુસરીને આડોઅવળો ક્રમ કહેલો છે. તે

સરસ્વતીમાંજ (1) ત્રિતનો કૂવો છે. કૂવાનાંજ જલો સર્વથી ઉત્તમ હોવાથી તે પહેલાં કહે છે. બીજાઓ વિષે પણ એમજ જાણવું. (2) તે શુક્ર વિગેરેનાં તપ કરવાનાં સ્થાનો છે. (3) 'મનુનું' એટલે સ્વાયંભૂ (મનુનું). (4) 'પૃથુનું' એટલે વેનના પુત્રનું. (આ) ચાર તીર્થોનું સેવન થતાં, શોક વિગેરે બધા જતા રહ્યા. (1) ત્રિત તો કૂવામાં પડેલો, તે સંકટમાંથી બહાર નીકળેલો. તેમ આ (વિદુર) પણ શોકના સંકટમાંથી બહાર નીકળ્યો. (2) શુક્રે ત્યાં મરેલાને જીવતા કરવાની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરેલી. તેમ આ પણ મૂએલો જીવતો થયો. (3) મનુને તો જ્ઞાનરૂપ ઇચ્છેલી સિદ્ધિ (શક્તિ) પ્રાપ્ત થએલી, આને પણ ત્યાં શોક દૂર થયો અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. (4) પૃથુ તો પહેલાં ઉત્પન્ન થએલ સર્વ દોષોને દૂર કરનારો હતો. એમ ચાર (તીર્થો કરવા)થી પહેલાંની જતી રહેલી1 સ્થિતિ તેને પ્રાપ્ત થઈ. ત્યાર પછી 'અથ' 'તેમજ' જ ૂદા આરંભથી શોકરહિત થઈ તેણે તીર્થો કર્યા એમ (1) 'અગ્નિનું' (વિગેરે)થી કહે છે. (2) અસિત ઋષિ હતા, (3) વાયુ દેવ છે, (4) સુદાસ રાજા હતો (5) 'ગાયોનું' એટલે ગાયોનું તીર્થ ગોસત્રનું સ્થાન (6) 'ગુહ:' કાર્તિકેયનું અને (7). 'શ્રાદ્ધદેવ:' વૈવસ્વત મનુનું તીર્થ, આ સાત તીર્થો અવશ્ય સાત ધાતુઓને શુદ્ધ કરનારાં છે. 22.

સરસ્વતીના મૂળ સુધી અટકયા વિના કરેલાં બીજાં પરચુરણ તીર્થો (શરીરના) સર્વ (અવયવોને) શુદ્ધ કરનારાં થયાં એમ ત્રેવીસમા શ્લોકમાં કહેલું છે. આ (ઉપર જણાવેલાં 4+7=11 તીર્થો) તપ કરવાને લીધે લોકમાં તેવાં પ્રસિદ્ધ થએલાં અવશ્ય કરવાનાં જ છે. બીજાં તો 'દ્વિજદેવૈ:' બ્રાહ્મણોએ અને દેવોએ કરેલાં છે અને તેથીજ 'નાનાયતનાનિ' (નાના) જૂદાં જૂદાં '(આયતનાનિ)' ધામો જે તીર્થોમાં છે તેવાં છે. વળી તે ધામોમાં વિષ્ણુના '(પ્રત્યંગમુખ્યાંકિતમન્દિરાણિ) પ્રત્યંગાનિ' આયુધો, તેઓમાં મુખ્ય સુદર્શન, (એ) ચક્રના ચિહ્નવાળા, એટલે ઉપર ચક્રનાં ચિહ્નવાળાં ભગવાનનાં મંદિરો છે. 'તેટલાથી શું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જેનાં દર્શનથી શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ થાય છે' એમ કહેલું છે. ઘણાં જન્મોનાં પુણ્યથી ભગવાનનું સ્મરણ થાય છે, તે અહિં (ચક્રનું) ચિહ્ન જોવાથીજ થાય છે, એવું તીર્થોનું શ્રેષ્ઠપણું છે. (આથી) એમ પણ (જણાવેલું છે કે) દેહવાળા (દેહ ધારણ કરેલા) ભગવાન્ ત્યાં રહે છે. આથી એમ સમજાય છે કે (ભગવાનનું) સ્મરણ કરાવનારાં (ચિહ્નો)નું દર્શન થાય તે માટે લાંબા સમય સુધી રહીને જૂદે જૂદે તીર્થે તે જતો. તેથીજ કાલનો વિલંબ થવાથી (તે ઉદ્ધવને મળ્યો શ્લો. 24 તે પહેલાં) યાદવ કુલનો પણ ક્ષય થએલો. 23.

1. 'જતી રહેલી' એટલે (સગાંઓનો નાશ) સાંભળવાથી જતી રહેલી. (પ્ર)

એવી રીતે (સરસ્વતીના) કાંઠે જવાથીજ બધા દેશોનું અતિક્રમણ થયું (બધા દેશો ચાલ્યા ગયા) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ततस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृद्धं सौवीरमत्स्यान् कुरुजांगलांश्च ॥
कालेन तावद् यमुनाम् उपेत्य तत्रोद्धवं भागवतं ददर्श ॥24॥

ત્યાંથી સમૃદ્ધ સૌરાષ્ટ્ર, સૌવીર, મત્સ્ય અને કુરુજાંગલ દેશો વટીને તેટલા સમયમાં યમુના પહોંચીને ત્યાં તેણે ભગવાનનાં સેવક ઉદ્ધવના દર્શન કર્યાં. 24.

‘સમૃદ્ધ’ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે ત્યાં ભગવાન્ (વિરાજતા) હતા. ‘સૌવીર’ દેશ એટલે ગુર્જરદેશ, (ગુજરાત). તેની પછી મત્સ્ય, ‘કુરુજાંગલદેશ’ એટલે કુરુક્ષેત્રનો પ્રદેશ. બધે ગામમાં એક રાત રહેવાના નિયમથી (ઉદ્ધવને) ભેગા થતાં છત્રીસ વર્ષો થયાં, તે ‘તેટલા સમયમાં’ શબ્દોથી કહેલું છે. જેટલા સમયમાં મુસલ ઉત્પન્ન થયું અને ભગવાન્ (ભૂતલ ઉપર) રહ્યા, તેટલા (સમય)માં યમુના પહોંચીને ત્યાં તેણે ઉદ્ધવનાં દર્શન કર્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (ઉદ્ધવનાં) દર્શન કરવાનું પ્રયોજન ‘ભગવાનનાં સેવક’ શબ્દથી કહેલું છે. આ દર્શન એવો પ્રત્યય1 ઉત્પન્ન કરાવનારૂં છે કે જ્યારે ઉદ્ધવ (ત્યાં) આવ્યો ત્યારે (વિદુર) પોતે પણ ત્યાં પહોંચ્યો. 24.

1. ‘પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરાવનારૂં’ એટલે (ઉદ્ધવ પાસેથી) જે વૃત્તાંત (વિદુરના) સાંભળવામાં આવ્યો (આવશે) તે બરાબર સત્ય છે એવું જ્ઞાન કરાવનારૂં. (પ્ર) ‘પ્રત્યય’ એટલે વિશ્વાસ. વિદુરને પ્રભાસથી યમુના પહોંચતાં 36 વર્ષ લાગે એ શંકા જેવું હોવાથી, ત્યાં આવતાંજ તેણે ઉદ્ધવનાં દર્શન કર્યા એથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે વિદુર 36 વર્ષે ત્યાં પહોંચેલો. કૌરવોના વિનાશ એટલે મહાભારત પછી 36 વર્ષ ભગવાન્ ભૂતલ ઉપર વિરાજેલા. તે બધો વિદુરનો સમય તીર્થો કરતાં યમુના પહોંચવામાં વ્યતીત થયો.

અગ્નિનો સંબંધ થવાથી તેજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સત્સંગથી હવે (વિદુરને) પોતાને પણ તેજ પ્રાપ્ત થયું એમ જણાવવા (શુક) તે (ઉદ્ધવ)નું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:

સ વાસુદેવાનુચરં પ્રશાન્તં બૃહસ્પતેઃ પ્રાપ્તનયં પ્રતીતમ્ ॥
આલિઙ્ગ્ય ગાઢં પ્રણયેન ભદ્રં સ્વાનામ્ અપૃચ્છદ્ ભગવત્પ્રજાનામ્ ॥25॥

ઓળખાએલા, બૃહસ્પતિ પાસેથી નીતિશાસ્ત્ર ભણેલા, શાંત, વાસુદેવના સેવકનું પ્રેમથી દૃઢ આલિંગન કરીને તેણે ભગવાનની પ્રજારૂપ પોતાના સંબંધીઓનું કુશલ પૂછવા માડ્યું. 25.

ભગવાનનો ભક્ત હોવા છતાં પણ (ઉદ્ધવ તેમનો) સેવક હતો એ (તેનામાં) ઉત્તમપણું હતું. (તે) ‘વાસુદેવનો સેવક’ હોવાથી તેનું દર્શન મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા)માં ઉપયોગી હતું. આથી તે સંભાષણ કરવા યોગ્ય હોવાનું સૂચવેલું1 છે. (વિદુર પોતે તેની પાસે) પ્રકટ થાય તોપણ તે નીતિ જાણનાર હોવાથી બીજાને (આ વિદુર છે એમ) જણાવશે નહિ, એમ જણાવવા ‘બૃહસ્પતિ પાસેથી નીતિશાસ્ત્ર ભણેલા’, એ વિશેષણ યોજેલું છે. ‘પ્રાક્તનયં’ ‘પહેલાંનો પુત્ર’ એવો પાઠ હોય ત્યારે (એવો અર્થ થાય કે), પહેલાં ઉદ્ધવ (બૃહસ્પતિના) પુત્ર તરીકે રહેલ હોવાથી (તે) દેવોની છૂપી વાત જાણતો હતો. ‘શાંત’ હોવાથી (તે) પોતે કોઈના સંબંધમાં આવતો નહતો. ‘ઓળખાએલો’ હોવાથી (વિદુરને) તજવાનું સંભવતું નહતું. ‘દૃઢ આલિંગન કરીને’ શબ્દોથી બંને ભગવદીય હોવાથી (તેમનામાં) પહેલાંનો સ્નેહ (હોવાનું) સૂચવેલું છે. ‘પ્રેમથી’ શબ્દ બંને2 માં સંબંધવાળો છે. પોતાના સંબંધીઓ કુશલ હોવાનું કારણ ‘ભગવાનની પ્રજારૂપ’ શબ્દથી (સૂચવેલું છે). (‘ભગવાનની પ્રજારૂપ’ એટલે) ભગવાને સંપૂર્ણ રીતે પાલન કરવા યોગ્ય, અથવા ભગવાને અંશાવતારથી ઉત્પન્ન કરેલા. તે (ઉદ્ધવ)નાં

દર્શન થતાં (વિદુર) પોતે પણ ભગવાનનો સંબંધી થયો, એટલે તેમના સેવકોનાં સ્મરણથી (દેહમાંના) પાંચ મહાભૂતો પૈકી વાયુનો3 સંસ્કાર થયો. 25.

1. વિદુર અવધૂત થઈ કોઈથી ઓળખાય નહિ તેમ ફરતો, એટલે કોઈની સાથે બોલતો નહિ. તેથી ઉદ્ધવ સાથે સંભાષણ કરવાનું કારણ કહેલું છે.
2. 'બંનેમાં' અટલે આલિંગન કરવામાં અને પ્રશ્ન કરવામાં. (પ્ર)
3. 'વાયુ' એટલે સ્મરણ સાથે રહેતો પ્રાણરૂપ વાયુ. (પ્ર)

ભગવદીયોનું કુશલ બે પ્રકારનું (1) સામાન્ય (સર્વનું એક સરખું) અને (2) (જૂદું જૂદું) દરેકનું. તે પૈકી ભગવાને પોષણ કરવા યોગ્ય (ભગવદીયો)નું સામાન્ય કુશલ ભગવાનની સ્થિતિથી થાય તેવું હોવાથી, પહેલાં (તેવાં કુશલના) કારણરૂપ બનેલી ભગવાનની સ્થિતિ સંબંધી નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્ન કરે છે:

કચ્ચિત્ પુરાણૌ પુરુષૌ સ્વનાભ્યપાદ્માનુવૃત્ત્યેહ કિલાવતીર્ણૌ ॥
આસાત ઉર્વ્યા: કુશલં વિધાય કૃતક્ષણૌ કુશલં શૂરગેહે ॥26॥

ખરેખર! પોતાની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થએલ કમલમાંથી જન્મેલની પ્રાર્થનાથી જે બે પુરાણ પુરુષો અહિં અવતરેલા છે તે પૃથ્વીનું કુશલ કરીને સર્વને (સ્વાનંદના અનુભવનો) અવસર આપનાર શૂરના ઘરમાં કુશલ છેને ? 26.

(શ્રીકૃષ્ણ અને રામ) અવતાર અને આવેશ હોવાના અભિપ્રાયથી દ્વિવચન યોજેલું છે, કારણ કે ભગવાનના દેહોમાં પોતાની અંદરનો ભેદ1 નથી. જીવોથી (તે બે) જૂદા છે એમ જણાવવા 'પુરાણ પુરુષો' એટલે પુરુષોત્તમો કહેલા છે. 'નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થએલ કમલમાં જન્મેલ બ્રહ્મા (સ્વનાભ્યપાદ્મ:) છે, તેની 'અનુવૃત્તિ:' પ્રાર્થનાથી (અવતરેલા)' એમ (બંનેનું) સામાન્ય કાર્ય કહેલું છે. પુરાણ વિગેરેમાં તેવી પ્રસિદ્ધિ હોવાથી 'કિલ' 'ખરેખર !' શબ્દ યોજેલો છે. પૃથ્વીનું કુશલ એટલે (તેનો) ભાર ઉતારીને, બધાનું જેમ કુશલ થાય તેવી રીતે 'દત્તક્ષણૌ' અવસર આપનાર, અથવા નિશ્ચિત રીતે પોતાના આનંદના અનુભવનો અવસર આપનાર, વસુદેવના ઘરમાં (કુશલ) છે ને ? એવો પ્રશ્ન છે. આ (પ્રશ્નથી) સર્વનું સામાન્ય કુશલ પૂછ ્યું. 26.

1. 'પોતાની અંદરનો' એટલે અંતર્યામીનો. (પ્ર)

નીચેનાં શ્લોકથી આરંભી (સર્વનું) જૂદું જૂદું કુશલ પૂછે છે:

કચ્ચિત્ કુરૂણાં પરમ: સુહૃન્નો ભામ: સ આસ્તે સુખમંગ શૌરિ: ॥
યો વૈ સ્વસૄણાં પિતૃવદ્દદાતિ વરાન્ વદાન્યો વરતર્પણેન ॥27॥

હે ઉદ્ધવ ! ઉદાર થઈ જે (પોતાની) બેનોના વરોને તૃપ્ત કરી, પિતાની પેઠે બેનોને ઇચ્છેલા પદાર્થો આપે છે તે કૌરવોના પરમ મિત્ર અમારા બનેવી પ્રસિદ્ધ વસુદેવ સુખી છે ને ? 27.

આરંભમાં વસુદેવનું કુશલ પૂછવાનું કારણ 'કૌરવોના પરમ મિત્ર, અમારા બનેવી' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ભામ:' બનેવી તે બેનનો પતિ. સામસામા વિવાહની શક્યતા હોવાથી

દેવકી પણ પોતાની (વિદુરની) બેન થાય, એવા અભિપ્રાયથી (એમ) કહેલું છે. અથવા તે (વસુદેવ)નો બીજો વિવાહ કૌરવોના ઘેર થએલો. કુંતી કરતાં વસુદેવ મોટો હોવાથી દેશના ધારા પ્રમાણે નાની બેનનો પતિ સાળો હોવાથી (વસુદેવ) બનેવી થાય-વળી વસુદેવ સાથે માત્ર સંબંધ છે એમ નથી, પરંતુ તે ઉપકાર કરનાર છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. સાસરો શૂર તો આપેજ, (પણ વસુદેવ) પોતે પણ બેનોને 'વરાન્' ઇચ્છેલા પદાર્થો આપે છે. (એવું દાન કરવાની) શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા નહિ હોવાથી, ('બેનો' શબ્દને) ચોથી વિભક્તિ યોજેલી નથી. અધિક દાન કરવાનું કારણ 'ઉદાર' વિશેષણથી કહેલું છે. બેનોના પતિઓને પણ તૃપ્ત કરીને (બેનોને આપે છે). 27.

યાદવોમાં સર્વથી ઉત્તમ પ્રદ્યુમ્ન સંબંધી પ્રશ્ન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

કચ્ચિદ્ વૃથાધિપતિર્યદૂનાં પ્રદ્યુમ્ન આસ્તે સુખમંગ વીર: ॥
યં રુક્મિણી ભગવત્તોઽભિલેભે આરાધ્ય વિપ્રાન્ સ્મરમાદિસર્ગે ॥28॥

હે ઉદ્ધવ ! રુક્મિણીએ વિપ્રોની આરાધના કરીને ભગવાનથી જેને પ્રાપ્ત કર્યો અને જે મૂળ સર્ગમાં કામદેવ હતો, તે યાદવોનો સેનાપતિ વીર પ્રદ્યુમ્ન સુખી છે ને ? 28.

'વૃથાધિપતિ:' એટલે સેનાપતિ. (પ્રદ્યુમ્ન) યાદવોમાં વીર, અથવા યાદવોનો સેવાપતિ, (અને) પોતાથીજ તેમજ સેનાથી અને જન્મની પરંપરાથી વીર છે. તે 'પ્રદ્યુમ્ન' એટલે 'ઘણાં ધનરૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. તેથી રાજા કરતાં (તેનાં સંબંધી) પ્રશ્ન પહેલાં કરેલો છે. વળી પહેલાં તે સૃષ્ટિના કારણરૂપ કામદેવ હતો, જેને રુક્મિણીએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરીને, વંશ ઉત્પન્ન કરવા વિપ્રોની આરાધના કરીને, ધર્મ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તપ કરીને (ભગવાનથી પુત્ર તરીકે) પ્રાપ્ત કર્યો. 'વિપ્રોની આરાધના કરીને' શબ્દથી તેને (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ઘણી શક્તિથી પ્રયાસ1 કર્યો એમ સમજાય છે. 'ભગવાનથી' એવી રીતે પુત્ર પ્રાપ્ત કરવા માટેજ પ્રયાસ કરેલો. 28.

1. ('શક્ત્યતિશયાધાનં કૃતમ્' 'ઘણી શક્તિ મૂકી'.) પહેલાંની પેઠે શંકર કામનો પરાભવ ન કરે તે માટે (રુકિમણીએ) તેમ કર્યું. (પ્રદ્યુમ્નમાં ઘણી શક્તિ મૂકી, એવો અર્થ છે. (પ્ર) 'વિપ્રોની આરાધના કરીને'નો અર્થ કરતાં આ કહેલ છે. પ્રદ્યુમ્ન પુત્ર પ્રાપ્ત થાય તે માટે એમ કરેલું. પુત્ર થયા પહેલાં તેનામાં શક્તિ મૂક્યાનું સંભવતું નથી, તેથી બીજી રીતે અર્થ કરેલ છે. 'આધાન'નો અર્થ 'પ્રયાસ' પણ થાય છે.

કચ્ચિત્ સુખં સાત્ત્વતવૃષ્ણિભોજ-દાશાર્હકાણામ્ અધિપ: સ આસ્તે ॥
યમભ્યષિઞ્ચત્ શતપત્રનેત્રો નૃપાસનાશાં પરિહૃત્ય દૂરાત્ ॥29॥

રાજ્યાસનની આશાનો અત્યંત ત્યાગ કરીને, જેનો કમલ જેવા નયનવાળાએ અભિષેક કર્યો તે સાત્ત્વતો વૃષ્ણિઓ ભોજો અને દાશાર્હકોનો અધિપતિ સુખી છેને ? 29.

રાજા (ઉગ્રસેન)ને રાજ્ય તો 'કાગડાનું બેસવું અને ડાળનું પડવું' એ રીતે પ્રાપ્ત થયું, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. મરેલા પુત્ર (કંસ)નું દુ:ખ ન ગણતાં, (તેણે) રાજ્ય સ્વીકાર્યું, તેનું કારણ 'કમલ જેવા નયનવાળાએ (અભિષેક કર્યો)' શબ્દથી કહેલું છે. કમલ જેવા

નયનવાળા (ભગવાન્) દૃષ્ટિથીજ સર્વ દુ:ખ દૂર કરનારા છે. 'અત્યંત' એટલે પુત્ર તથા પૌત્ર મારફત (માટે) પણ (તેમણે રાજ્યની આશાનો ત્યાગ કર્યો). 29.

સાંબ વિગેરેમાં અનુપમ સ્વરૂપ અને શક્તિ હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેમનાં માહાત્મ્ય અને સ્વરૂપ જણાવતાં, તેમના સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

કચ્ચિદ્ હરે: સૌમ્ય ! સુત: સદૃક્ષ આસ્તેઽગ્રણી રથિનાં સાધુ સામ્બ: ॥
અસૂત યં જામ્બવતી વ્રતાઢ્યા દેવં ગુહં યોઽમ્બિકયા ધૃતોઽગ્રે ॥30॥

હે ભલા (માણસ) ! જેને ઘણાં વ્રત કરનારી જાંબવતીએ જન્મ આપ્યો છે અને જે દેવ કાર્તિકેયને પહેલાં અંબિકાએ (ગર્ભમાં) ધારણ કરેલ, તે હરિની સમાન (તેમનો) પુત્ર, રથીઓનો નાયક સાંબ કુશલ છેને ? 30.

સંબોધનો તે તે (પ્રશ્નનો ઉત્તર) કહેવાનાં કારણરૂપ છે. 'હરિનીજ સમાન રથીઓનો નાયક કુશલ છેને?' એવો પ્રશ્ન છે. 'સાંબ'1 શબ્દથી એમ જણાય છે કે પાર્વતી સાથે મહાદેવ જ (સાંબ તરીકે) અવતરેલા. તેથીજ તેનો જન્મ પ્રાકૃત હોવાનું શક્ય નથી એમ 'જેને ઘણાં વ્રતવાળી જાંબવતીએ જન્મ આપ્યો છે' એ શબ્દોથી કહેલું છે. જાંબવાન બલમાં ભગવાનની સમાન હતો અને (તેમનો) ભક્ત હતો, તેની કધયા તેનાથી પણ અધિક વ્રત કરનારી હતી. તે (સાંબ)નું સ્વરૂપથી સામર્થ્ય 'દેવ કાર્તિકેય' શબ્દોથી કહેલું છે. કાર્તિકેયનો ભૂતોના સમૂહમાં સમાવેશ થએલ નહિ હોવાથી (તે) દેવ હતો, એ (તેની) સરસાઈ છે. અગ્નિની પત્નીઓની અંદર રહેલી અંબિકા2 (પાર્વતી)એ (તેને ગર્ભમાં ધારણ કરેલ). આ પણ તેની સરસાઈ છે. 30.

1. 'અમ્બા' એટલે પાર્વતી અને 'સામ્બ:' એટલે પાર્વતી સહિત મહાદેવ.

2. મહાદેવનું વીર્ય પહેલાં 'શરવણ' વનમાં પડેલું. પછી તે ગંગાએ અને ત્યાર પછી અગ્નિએ કેટલોક સમય ધારણ કરેલું. તેથી 'અગ્નિની પત્નીઓમાં રહેલી અંબિકાએ' ધારણ કર્યાનું કહેલ હોવાનું જણાય છે. (ભારત. વનપર્વ અ.223) વિગેરે.

શૂરવીરો સંબંધી કહી (પ્રશ્ન કરી), નીચેના
શ્લોકમાં શૂરવીર ભક્ત સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

ક્ષેમં સ કચ્ચિદ્યુયુધાન આસ્તે ય: ફાલ્ગુનાદ્ લબ્ધધનૂરહસ્ય: ॥
લેભેઽઞ્જસાધોક્ષજસેવયૈવ ગતિં તદીયાં યતિભિર્દુરાપામ્ ॥31॥

જેણે અર્જુન પાસેથી ધનુર્વિદ્યાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, અને ભગવાનની જ સેવાથી યતિઓથી પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવી તેમની ગતિ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી તે યુયુધાન કુશલ છે ને ? 31.

'યુયુધાન' એટલે 'અર્જુનનો શિષ્ય સાત્યકિ'. 'ગતિ' એટલે ફલરૂપ ઉત્તમ ભક્તિ. તે (પ્રાપ્ત કરવા)નું સાધન ભગવાનની સેવાજ છે, પરંતુ જ્ઞાન પણ નથી, એમ 'યતિઓથી પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવી' એ વિશેષણથી કહેલું છે. 31.

નીચેના શ્લોકમાં પરમ ભક્ત સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

કચ્ચિદ્ધુધ: સ્વસ્ત્યનમીવ આસ્તે શ્વફલ્કપુત્રો ભગવત્પ્રપન્ન: ॥
ય: કૃષ્ણપાદાઙ્કિતમાર્ગપાંસુષ્વચેષ્ટત પ્રેમવિભિન્નધૈર્ય: ॥32॥

પ્રેમને લીધે ધૈર્ય જતું રહેતાં જે શ્રીકૃષ્ણના ચરણના ચિહ્નવાળી માર્ગની ધૂળમાં આળોટેલ (અને) જે ભગવાનને શરણ આવેલ તે ડાહ્યો શ્વફલ્કનો પુત્ર (અક્રૂર) કુશલ અને નીરોગી છેને ? 32.

(ભગવાનને શરણ આવેલ) તેથી જ (અક્રૂર) ડાહ્યો હતો. 'અનમીવ:' એટલે નીરોગી. (તે) શ્રીકૃષ્ણની સેવા (કરવા) યોગ્ય છે, એમ જાણવા તેવો (નીરોગી હોવાનો) પ્રશ્ન (કરેલો) છે. 'શ્વફલ્કનો પુત્ર' એટલે અક્રૂર. 'ભગવત્પ્રપન્ન:' એટલે ભગવાનને શરણે આવેલ, તેની ભક્તિ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. માર્ગની ધૂળ ઘણીજ અપવિત્ર હોય છે. તે પણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણના ચિહ્નવાળી હોવાથી તેને ગંગા કરતાં ઉત્તમ માનીને, તેમાં તે આળોટેલ. 'આળોટેલ' શબ્દથી એમ સૂચવેલ છે કે ભક્તિના આવેશને લીધે (તેને) લૌકિક પદાર્થોનું જ્ઞાન નહતું. 'પ્રેમને લીધે ધૈર્ય જતું રહેતાં' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (તેનામાં) ભક્તિનો આવેશ થએલ હોવાથી ભાન કરાવવા છતાં પણ તેને ભાન થએલું નહિ, કારણકે ધૈર્યવાળો (હોય તે) બધું સમજવાની શક્તિવાળો હોય છે. 32.

જેની ભક્તિને લીધે હરિ (તેના) પુત્ર પણ થયા, તે મોટી ભક્ત (દેવકી)નું કુશલ નીચેના શ્લોકમાં પૂછે છે:

કચ્ચિચ્છિવં દેવકભોજપુત્ર્યા વિષ્ણુપ્રજાયા ઇવ દેવમાતુ: ॥
યા વૈ સ્વગર્ભેણ દધાર દેવં ત્રયી યથા યજ્ઞવિતાનમર્થમ્ ॥33॥

જેમ ત્રણ વેદો યજ્ઞનો વિસ્તાર કરાવનાર અર્થને ધારણ કરે છે તેમ વિષ્ણુ જેની સંતતિ થએલ તેવી દેવોની માતા પેઠે જેણે પોતાના ગર્ભમાં દેવ (ભગવાન્)ને ધારણ કરેલ, તે દેવકભોજની પુત્રી કુશલ છેને ? 33.

'ભોજ' એ વંશનું નામ છે. દેવક જ ભોજ (તે દેવકભોજ). (ભગવાન્) પુત્ર થયાનું સંભવતું નથી, એવી શંકા થાય; તેથી દૃષ્ટાંત (કહેછે, કે) જેમ વામનની માતા અદિતિ, જેના વિષ્ણુજ સંતાન થએલા, તે દેવોની માતા હોવાથી બધા દેવો તેમાં પ્રકટ થએલા. ભગવાન્ (શ્રીકૃષ્ણ) પણ પોતેજ પ્રકટ થએલા. (દેવકીના) ગર્ભમાં રહેલા તેથીજ (તેના) પુત્ર (કહેલા છે), પરંતુ જન્મ આપવાને લીધે પુત્ર કહેલાં નથી તે (અર્થ) જેણે પોતાના ગર્ભમાં દેવને ધારણ કરેલ, શબ્દોથી કહેલો છે. (ભગવાન્) માત્ર ગર્ભમાં રહ્યા (તે) જન્મ આપનારી નહતી, (એમ) કહેવાથી 1માહાત્મ્ય કહેવાયું. 'અર્થને' (ધારણ કરે છે), શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (અર્થ શબ્દ સાથે) કુદરતી સંબંધવાળો હોવાથી (તેની) અંદર રહેલો હોવાથી, (તેમાં) હતો તેજ પ્રકટ થએલો (થાય છે). 33.

1. ત્રણ વેદોના દૃષ્ટાંતથી કહેવાયું. (પ્ર)

અનિરુદ્ધ ઉત્તમ જીવ નહિ હોવાથી,1 નીચેના શ્લોકમાં તેમનામાં આવેશ કરેલા ભગવાનનું જ માહાત્મ્ય કહેતાં, (તેમની) સ્તુતિ કરે છે:

અપિસ્વિદ્ આસ્તે ભગવાન્ સુખં વો ય: સાત્ત્વતાં કામદુધોઽનિરુદ્ધ: ॥
યમામનન્તિ સ્મ હ શબ્દયોનિં મનોમયં સત્ત્વતુરીયતત્ત્વમ્ ॥34॥

જે તમો વૈષ્ણવોની સર્વ કામના પૂરનારા છે, (અને) જે મનોમય અંત:કરણનું ચોથું તત્ત્વ, ખરેખર, શબ્દનું કારણ હોવાનું પ્રસિદ્ધ માનવામાં આવે છે, તે ભગવાન્ અનિરુદ્ધ સુખી છે ને ? 34.

ભગવાન્ અનિરુદ્ધ 'સાત્ત્વતાં' વૈષ્ણવોની સર્વ કામના પૂરનાર છે, કારણકે અનિરુદ્ધ જ પાલન કરનારા છે, કેમકે તે મનના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તેથીજ શબ્દનું કારણ માનવામાં આવે છે. 'સ્મ' પ્રસિદ્ધ શબ્દથી મન 'પહેલાંનું રૂપ (અને) વાણી પછીનું રૂપ છે' એ શ્રુતિની પ્રસિદ્ધિ (જણાવેલી છે). તેવા (ભગવાન્ અનિરુદ્ધ)નો અવતાર થાય છે એવું આશ્ચર્ય 'હ' શબ્દથી દર્શાવેલું છે; કારણકે આ (અનિરુદ્ધ) 'મનોમય' હોઈ તે (મન)ના દેવ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેથીજ (તે) કોઈથી પણ રોકી શકાય તેવા નહિ હોવાથી 'અનિરુદ્ધ' (કહેવાય) છે. વળી 'સત્ત્વ' એટલે અંત:કરણનું ચોથું (રૂપ) જે મન, તેનું આ વાસ્તવિક તત્ત્વ છે. આથી એમ કહેલું છે2 કે તે સર્વરૂપ હોવાનું લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. 34.

1. અનિરુદ્ધ ઉત્તમ જીવ નથી, પરંતુ ભગવાનનો આવેશ છે. તેનામાં જીવપણું નથી એવો અર્થ જણાય છે.

2. મન આત્માથી જૂદું નથી એવું લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે કેટલાક સંબંધી જૂદા જૂદા પ્રશ્નો કરીને, નીચેના એક શ્લોકથી બીજા સર્વ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

અપિસ્વિદ્ અન્યે ચ નિજાત્મદૈવમ્ અનન્યવૃત્ત્યા સમનુવ્રતા યે ॥
હૃદીકસત્યાત્મજચારુદેષ્ણગદાદય: સ્વસ્તિ ચરન્તિ સૌમ્ય ॥35॥

હે ભલા (પુરુષ) ! વળી હૃદીક, સત્યાના પુત્રો, ચારુદેષ્ણ, ગદ વિગેરે બીજાઓ, જેઓ પોતાના ચૈતન્યના દેવની અનન્ય વર્તનથી ભક્તિ કરતા તેઓનું ચરિત્ર સારું છેને ? 35.

'નિજ:' પોતાનો જે ચૈતન્યરૂપ 'આત્મા', તેના પણ જે દેવ, તેવા (ભગવાન્)ની અનન્ય વર્તનથી એટલે સર્વભાવથી તેમની એકલાનીજ ભક્તિ કરનારા હૃદીક વિગેરેનું ચરિત્ર સારું છેને ? 'સત્યાના પુત્રો' એટલે સત્યભામાના પુત્રો. 'ચારુદેષ્ણ' પ્રદ્યુમ્નનો ભાઈ થાય. 'ગદ' વિગેરે, એટલે ભગવાનના ભાઈ વિગેરે. 'વિગેરે' શબ્દથી બધાનો સમાવેશ કરેલો છે. તેઓનાં ચરિત્ર પણ સારાં છેને ? એવો પ્રશ્ન છે. 35.

નીચેના શ્લોકમાં યુધિષ્ઠિરનું કુશલ પૂછે છે:

અપિ સ્વદોર્ભ્યાં વિજયાચ્યુતાભ્યાં ધર્મેણ ધર્મ: પરિપાતિ સેતુમ્ ॥
દુર્યોધનોઽતપ્યત યત્સભાયાં સામ્રાજ્યલક્ષ્મ્યા વિજયાનુવૃત્ત્યા ॥36॥

વિજયોની પરંપરા જેમાં રહેલી છે તેવી સામ્રાજ્યની લક્ષ્મીને લીધે દુર્યોધન જેની સભામાં દુ:ખી થએલો તે ધર્મ, અર્જુન અને અચ્યુત સાથે પોતાના બે બાહુઓથી ધર્મની મર્યાદાનું સંપૂર્ણ પાલન કરે છે ને ? 36.

(મર્યાદાનું સંપૂર્ણ પાલન કરવાનું) થઈ ન શકે તેવું (પ્રાપ્ત) કરવાનું કારણ 'વિજય અને અચ્યુત (બાહુઓ)થી' શબ્દોથી કહેલું છે, કારણ કે તે બે રોકી ન શકાય તેવા અંશો નર અને નારાયણ છે. વળી રાજા ધર્મ છે, અને બાહુઓથી પોતાનું (ધર્મનું) રક્ષણ થાય છે, તેથી 'પોતાના બે બાહુઓથી' એમ કહેલું છે. 'વિજય' એટલે અર્જુન. 'અચ્યુત' એટલે ભગવાન્. 'સેતુમ્' પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલી મર્યાદાનું 'ધર્મેણ' શાસ્ત્રમાં જણાવેલા પ્રકારથી સંપૂર્ણ પાલન કરે છે ને ? એવો પ્રશ્ન છે. "ધર્મ હોવાથી ધર્મ પ્રમાણે પાલન કરેજ. તેવો પાછો પ્રશ્ન (તું) શા માટે કરે છે ?" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધથી સિંહાસન અનર્થનું મૂળ છે એમ કહે છે. 'વિવિધ જય એટલે વિજય', તેની પરંપરા જેમાં રહેલી છે તેવી સામ્રાજ્યની લક્ષ્મીને લીધે, અથવા 'વિજય' એટલે અર્જુન, તેની 'અનુવૃત્ત્યા' સેવાથી અને સામ્રાજ્યની લક્ષ્મીને લીધે, 'જેની સભામાં દુર્યોધન દુ:ખી થએલો' એવું જૂદું વાક્ય છે. રાજા (યુધિષ્ઠિર)માં તો બે ગુણો1 વધારે હતા, તેથી (દુર્યોધનને) સારી રીતે દુ:ખ થવાનું સંભવે છે, એવો ભાવ છે. 26.
1. રાજસૂય યજ્ઞથી પ્રાપ્ત થએલી સામ્રાજ્યની લક્ષ્મી અને અર્જુને કરેલી સેવા, એ બે ગુણો. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં ભીમ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

કિંવા કૃતાઘેષ્વઘમત્યમર્ષી ભીમોડહિવદ્દીર્ઘતમં વ્યમુઞ્ચત્ ॥
યસ્યાડ્ઘ્રિપાતં રણભૂર્ન સેહે માર્ગં ગદાયાશ્ચરતો વિચિત્રમ્ ॥37॥

ગદાનાં વિચિત્ર પ્રકાર કરતાં ફરતા જેના ચરણનો પ્રહાર રણભૂમિ સહન કરતી ન હતી, અને જે અપરાધ કરનારાના અપરાધને સર્પની પેઠે જરાએ ક્ષમા કરતો ન હતો તે ભીમે ઘણા સમય સુધી વિચારેલું (વેર) તજ્યું છેને? 37.

(1) જેમણે અપરાધ કરેલા તેમને 'અમર્ષી' ક્ષમા ન કરનાર ભીમ (તેમનું) અનિષ્ટ કરવાનું વિચારે છે, અથવા (2) અનિષ્ટ કરવાના વિચારથી (તેમના અપરાધો) સહન કરતો નથી એવો પ્રશ્ન છે. 'અઘમતિ:' એટલે અનિષ્ટ કરવાના વિચારવાળો, હણનારો, એવો અર્થ છે. અથવા (3) 'અઘમત્યા' 'હું હણીશ' એવી બુદ્ધિથી 'અઘમ્' દંડરૂપ અપરાધ 'અત્યમર્ષી' જરાએ ક્ષમા ન કરે તેવા ભીમે (વેર તજ્યું છેને ?) એવો (પ્રશ્ન છે). જરાએ ક્ષમા ન કરવાના સંબંધમાં (સર્પનું) દૃષ્ટાંત કહેલું છે. 'દીર્ઘતમમ્' એટલે ઘણા સમય સુધી વિચારેલું, અથવા પુત્ર વિગેરેની પરંપરાના સંબંધવાળું આથી 'પ્રતિજ્ઞા ભીમે પાળી કે નહિ, અથવા અર્જુને તે (કૌરવો)ને હણ્યા ?' એવો પ્રશ્ન હોવાનું જણાવ્યું. તે (ભીમ)ને અશક્ય તો નહતું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. જે ભીમના ચરણનો પ્રહાર રણભૂમિ કઠણ હોવા છતાં 'ન સેહે' સહન કરવા શક્તિવાળી ન હતી. ચરણનો પ્રહાર કૂદીને પડવારૂપ હતો. 'ગદાના પ્રકાર કરતાં ફરતા' વિશેષણથી તે (પ્રહાર કરવા)નો પ્રસંગ કહેલો છે. ગદાના જાતજાતના શિક્ષાના પ્રકાર કરવા ફરતાં ચરણના પ્રહાર કરવાના પ્રસંગ થતા. ગદાયુદ્ધમાંજ કૂદીને (મારવાના) વિગેરે પ્રકારો હોય છે. 37.

નીચેના શ્લોકમાં અર્જુન સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

કચ્ચિદ્ યશોધા રથયૂથપાનાં ગાણ્ડીવધન્વોપરતારિરાસ્તે ॥
અલક્ષિતો યચ્છરકૂટગૂઢો માયાકિરાતો ગિરિશસ્તુતોષ ॥38॥

ઓળખ્યા વિનાના માયાથી ભીલ બનેલા શંકર જેના બાણોના સમૂહથી ઢંકાઈ જઈ પ્રસન્ન થએલા, તે રથના સૈન્યોનું રક્ષણ કરનારાઓની કીર્તિ ધારણ કરનાર ગાંડીવ ધનુષ્યવાળા અર્જુને તેના શત્રુઓનો નાશ કરેલો છેને ? 38.

રથના સૈન્યોનું રક્ષણ કરનારાઓની 'યશોધા:' કીર્તિને ધારણ કરનાર અર્જુન. 'યશોહા' 'યશનો નાશ કરનાર'. એવો પાઠ હોય ત્યારે, બધાના યશનો નાશ કરે છે; કરનાર એવો (અર્થ થાય). 'ગાંડીવધનુષ્યવાળા' વિશેષણથી તે વિષયની શક્તિ જણાવેલી છે. 'યશોધા:' એટલે કીર્તિ ધારણ કરનાર, બધાને હણીને તેમની કીર્તિ પોતેજ ધારણ કરે છે તેથી તેવો (કહેલો છે), અથવા તે (રથના સૈન્યોનું રક્ષણ કરનારા)ઓની મધ્યે (કીર્તિ ધારણ કરનાર) તે છે. આથી પોતાની અને શત્રુઓથી તેની શક્તિ હોવાનું સૂચવેલ છે. 'ગાંડીવધનુષ્યવાળો' છે, એટલે ત્રણે લોકમાં તેને શત્રુઓ હોવાથી તેણે શત્રુઓનો નાશ કરેલો છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન છે. ઉત્તરાર્ધથી (તેની) શક્તિ કહેલી છે. યુદ્ધમાં (અર્જુનનો) સંબંધ થાય, તે માટે (શંકર) માયાથી ભીલ બનેલા, (અને) તેથી જ (અર્જુનથી) ઓળખાયા ન હતા. તેથી જ અર્જુનના બાણોના સમૂહથી ઢંકાઈ ગએલા. આવી1 શક્તિવાળાનો જય થવામાં, વિલંબ થવાનું કારણ, શત્રુ પ્રાપ્ત ન થાય તે વિના (બીજું) હોવાનું સંભવતું નથી. તેથી (તેને) બધા શત્રુઓ પ્રાપ્ત થયા કે નહિ એવો સંદેહ (થવાથી પ્રશ્ન કરેલ છે).38.

1. અર્જુને શંકરને ઓળખ્યા હોત તો તે તેમના ઉપર બાણો ન નાખત અને શંકર તેના બાણોથી ઢંકાઈ ન જાત, એવો ભાવ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં જોડકાં (નકુલ અને સહદેવ) સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

યમાવુતસ્વિત્તનયૌ પૃથાયા: પાર્થૈર્વૃતૌ પક્ષ્મભિરક્ષિણીવ ॥
રેમાત ઉદ્ધાય મૃધે સ્વરિક્થં પરાત્ સુપર્ણાવિવ વજ્રિવક્ત્રાત્ ॥39॥

જેમ આંખો પાંપણોથી રક્ષાએલી છે તેમ પાર્થોથી રક્ષાએલા પૃથાના બે જોડકાં પુત્રો-જેમ બે ગરુડો ઇન્દ્રના મુખમાંથી (અમૃત) ઝૂંટવી લે તેમ-યુદ્ધમાં શત્રુ પાસેથી પોતાનો ભાગ ઝૂંટવી લઈને લહેર કરે છેને ! 39.

માતા અને ભાઈઓ તરફથી સન્માન અને શત્રુ ઉપર વિજય (મેળવવા)ના સંબંધમાં સંદેહ ન હોવા છતાં, પોતે લહેર કરે છે કે નહિ એવો સંદેહ રહેવાથી પ્રશ્ન કરે છે. (નકુલ અને સહદેવ) માદ્રીના પુત્રો હોવા છતાં (તેઓ) પૃથાને સોંપાએલા હોવાથી, તેના પુત્રો થયા. શત્રુ પાસેથી 'ઉદ્ધાય' ઝૂંટવી લઈને, 'બે ગરુડોની પેઠે, એવું ગરુડનું દૃષ્ટાંત ભાવનાથી કલ્પેલું છે. 'ઇન્દ્રના મુખમાંથી' (શબ્દથી) એમ જણાવેલું છે કે બે ગરુડો પેઠે, અમૃત (ઇન્દ્રથી) પીવાતું હોય છતાં તેઓ ઝૂંટવીને લાવવાની શક્તિવાળા છે. 'પરાત્' શત્રુ પાસેથી, શબ્દનો પ્રયોગ શંકા પડતો1 અથવા વૈદિક છે. તેથી એમ જણાવેલું છે કે શત્રુને જીતીને અથવા જીત્યા વિના તેની પાસેથી (આ બે) ધન લાવે છે. 39.

1.ઇન્દ્ર ગરુડનો શત્રુ ન હતો, તેથી આ શબ્દનો પ્રયોગ શંકા પડતો અથવા વૈદિક કહેલો જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં કુંતી સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

અહો પૃથાડપિ બ્રિયતેડર્ભકાર્થે રાજર્ષિવર્યેણ વિનાડપિ તેન ॥
યસ્ત્વેકવીરોડધિરથો વિજિગ્યે ધનુર્દ્વિતીય: કકુભશ્ચતસ્ર: ॥40॥

અહો ! માત્ર ધનુષ્યની સહાયવાળા જે એકલા વીર અધિરથીએ ચારે દિશાઓ જીતેલી તે ઉત્તમ રાજર્ષિ વિના પણ પુત્રોને માટે પૃથા પણ પ્રાણ ધારણ કરે છે ? 40.

પૃથા પણ ધારણ કરે છે. 'પ્રાણ' (ધારણ કરે છે એમ) અર્થથી (સમજાય છે). અથવા 'અર્ભકશ્ચ' પુત્ર 'અર્થશ્ચ' અને ધન='અર્ભકાર્થે'. (એટલે) પુત્ર અને ધન ધારણ કરે છે. (આ શબ્દ) નાન્યતર જાતિમાં મૂક્યો એ વૈદિક પ્રયોગ છે. તે ઉત્તમ રાજર્ષિ પાંડુ વિના પણ (ધારણ કરે છે). પતિ સાથેના જ પુત્ર અને ધન રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, તે (પતિ)ના વિના પણ (પૃથા તેમનું) રક્ષણ કરે છે એ આશ્ચર્ય કારક છે. ઉત્તરાર્ધથી તે (પાંડુ)નું સામર્થ્ય કહે છે. તેને શત્રુ ઉપર વિજય મેળવવામાં મદદ કરનારની જરૂર પણ ન હતી. 'વીર' હોવાથી તે પોતેજ યુદ્ધ કરતો. તે 'અધિરથી' એટલે બધાએ રથીઓથી અધિક હતો. ચારે દિશાઓ 'વિજિગ્યે' તેણે જીતેલી. (તેમાં) મદદ કરનાર (તેનું) ધનુષ્યજ હતું. તેમ ન હોય તો, મંત્રથી અથવા સિદ્ધિથી પણ જય પ્રાપ્ત થાય, અને તે આશ્ચર્યકારક નથી. તેથી 'માત્ર ધનુષ્યની સહાયવાળા' એમ કહેલું છે. 40.

આટલા સમય સુધી પહેલાં (વિદુરને) જેમના જેમનામાં પ્રેમ હતો, તે બધોએ કહ્યો. હવે પ્રતિકૂલતાની (પ્રતિકૂલ હતા તેમની) વાત કરે છે. તેમાં પ્રથમ નીચેના શ્લોકથી ધૃતરાષ્ટ્ર સંબંધી શોક કરે છે:

સૌમ્યાનુશોચે તમધ:પતન્તં ભ્રાત્રે પરેતાય ચ દુદ્રુહે ય: ॥
નિર્યાપિતો યેન સુહૃત્ સ્વપુર્યા અહં સ્વપુત્રાન્ સમનુવ્રતેન ॥41॥

હે ભલા (પુરુષ) ! જેણે મરેલા ભાઈનો દ્રોહ કર્યો અને જે પોતાના પુત્રોને અનુસરનારાએ મને મિત્રને પોતાના નગરમાંથી કાઢી મૂક્યો તે અધ:પતન કરતા (ધુતરાષ્ટ્ર)નો મને શોક થાય છે. 41.

'હે ભલા (પુરુષ) !' એ સંબોધન (ઉદ્ધવ) મિત્ર હોવાનું જણાવવા (કરેલું છે), કારણ કે બીજાના સ્થાનમાં (બીજાની પાસે) ન કહેવા જેવું હોય તે કહેવું ન જોઈએ. તે (ધૃતરાષ્ટ્ર) જ પોતે અધ:પતન કરતો (પોતાનો) શોક કરે છે, અને તેની પાછલ હું પણ (તેનો) શોક કરૂં છું. 'અધ:પતન કરતાનો' શબ્દથી શોક કરવાનું કારણ કહેલું છે. (અધ:) પતન થવાનું કારણ 'મરેલા ભાઈનો દ્રોહ કર્યો'. શબ્દોથી કહેલું છે. (પાંડુ) જીવતો હતો તે સ્થિતિમાં પણ (તેને) દુ:ખ દીધેલું, અને (તે) મૂઆ પછી પણ તેના પુત્રોનો દ્રોહ કરી તેના ઉપર અપકાર કર્યો. ઉત્તરાર્ધથી જીવતા ભાઈ મારા ઉપર પણ અપકાર કર્યો એમ કહેલું છે. મેં તો (તેના ઉપર) અપકાર કર્યો નથી એમ 'મિત્રને' શબ્દથી કહેલું છે. પોતાના નગરમાંથી જ મને કાઢી

મૂક્યો. પુત્ર મારફત કર્યું તે પણ તેણેજ કરેલું છે, કારણ કે તે પોતે પુત્રોને અનુસરેલો છે. એવી રીતે જીવતા અને મરેલા ભાઈઓના દ્રોહને લીધે તેનો અધ:પાત થયો છે. 'મને શોક થાય છે' એટલે અત્યારે પણ શોક થાય છે, તે (શોક)નું કારણ છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન છે, કારણ કે (હાલ ધૃતરાષ્ટ્ર) જેના ઉપર અપકાર કરેલ તેના ઘરમાં રહીને જીવે છે. 41.

"જેમ પુત્રે કરેલા અપરાધને લીધે શક્તિમાનની અવગણના કરવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર અપરાધી થયો, તેવી રીતે તું પણ અવગણનાના દોષથી દુષ્ટ થએલો છે" એવી શંકા થાય, તેથી વાસુદેવે મોહ પમાડેલા ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, દ્રોણ વિગેરેને (હું) સામા પક્ષનો છું એવી શંકા થવાથી, મેં મારું જ હિત કરેલું છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સોઽહં હરેર્મર્ત્યવિડમ્બનેન દૃશો નૃણાં ચાલયિતુર્વિધાતુ: ॥
નાન્યોપલક્ષ્ય: પદવીં પ્રસાદાત્ ચરામિ પશ્યન્ ગતવિસ્મયોઽત્ર ॥42॥

તે (તેવો) હું મનુષ્યદેહનાં અનુકરણથી માણસોની દૃષ્ટિને ભમાવનાર, વિધાતા હરિની કૃપાથી આ વિષયમાં વિસ્મયવિનાનો થઈ, બીજાથી ઓળખાઉં નહિ તેવો તેમના માર્ગને જોતો ફરૂં છું. 42.

ધૃતરાષ્ટ્ર વિગેરેએ એવી રીતે જેનો અપરાધ કરેલ તે (તેવો હું વિધાતાની કૃપાથી વિસ્મય વિનાનો થઈને જ ફરૂં છું. આ વિષયમાં પણ સંદેહ છે કે (હું કરૂં છું તે) યોગ્ય છે કે અયોગ્ય ? ભગવાન્ (હરિ) સર્વનાં દુ:ખ હરનારાં છે, કારણ કે તે બધાને સુખ થાય તેમ આબાદી મોક્ષ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેમાં જેઓ પ્રવૃત્તિથી સુખ (પ્રાપ્ત કરવા) ના અધિકારી હોઈ નિવૃત્તિથી સુખ (પ્રાપ્ત કરવા) ઇચ્છે છે, તેમને ભગવાન્ ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. મનુષ્યોના સંબંધવાળો જે 'મર્ત્યમ્' દેહ, તેનું 'વિડમ્બનેન' અનુકરણ કરીને (મોહ ઉત્પન્ન કરે છે). અથવા 'મનુષ્યોના વિધાતા' (મોહ ઉત્પન્ન કરે છે) કપટથી મનુષ્યદેહ ધારણ કરવાની ક્રિયાથી માણસોની દૃષ્ટિને ભમાવે છે. જો તે ઘણો મોહ ઉત્પન્ન ન કરે તો તે (મનુષ્યો)ની સૃષ્ટિ કેમ કરે ? વારંવાર સૃષ્ટિ કરવા માટે તેમને ઘણો મોહ કરે છે, એવો અર્થ છે. જેમ ભગવાન્ કોઈથી પણ ઓળખાયા નહિ, તેમ હું પણ બીજાથી ઓળખાઉં નહિ તેવો છું તેથીજ જણાય છે કે મારા ઉપર તેમની કૃપા છે. (મને) વિસ્મય થતો નથી, એ અંદરથી તેમની કૃપા હોવાનું સૂચવે છે. લોકમાં (મને) કોઈ ઓળખતું નથી, એ બહારથી તેમની કૃપા હોવાનું સૂચવે છે. તેથી જ બીજાઓને બાંધ્યા, હણ્યા, (અને) હું કરૂં છું એમ (કહેલું છે). ભીષ્મ વિગેરે માણસોની (દૃષ્ટિને) અંત:કરણની વૃત્તિઓને (ભગવાન્) ભમાવે છે. (મારા ઉપર ભગવાનની) કૃપા હોવાને લીધે, મેં અપરાધ વિગેરે કરેલ તે પણ તેમની ઇચ્છાથી કરેલ એમ જાણતાં અભિમાન વિનાનો થઈ તીર્થોમાં ફરવું વિગેરે તેમને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય હું કરૂં છું, એવો અર્થ છે. 42.

"સર્વ (કરવાની) શક્તિવાળા પરમેશ્વરે (કૌરવોના અપરાધની) કેમ ઉપેક્ષા (બેદરકારી) કરી ?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

નૂનં નૃપાણાં ત્રિમદોત્પથાનાં મહીં મુહુશ્ચાલયતાં ચમૂભિ: ॥

વધાત્ પ્રપન્નાર્તિજિહીર્ષયેશોડપ્યુપૈક્ષતાડઘં ભગવાન્ કુરૂણામ્ ॥43॥

ખરેખર ! ત્રણ મદને લીધે અવળે રસ્તે જનારા (અને) ભૂમિને વારંવાર સૈન્યોથી કંપાવતા રાજાઓનો વધ કરીને, શરણ આવેલાનું દુ:ખ હરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને શક્તિમાન હોવા છતાં કૌરવોના અપરાધની ઉપેક્ષા કરી. 43.

જો કે ભગવાને દુષ્ટોનો નાશ કરવાજ અવતાર લીધેલો, છતાં પણ દુર્યોધન વિગેરેને તેમણે જે ન હણ્યા, તે 'પ્રપન્નાર્તિજિહીર્ષયા' શરણ આવેલ ભીમ વિગેરેની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થાય તે માટેજ, એવો અર્થ છે. વિદ્યાનો, ધનનો અને ઉંચા કુલનો એવી ખ્યાતિવાળા ત્રણ મદો છે, એમ 'વિદ્યાનો મદ, ધનનો મદ અને ઉંચા કુલનોજ મદ' એ વાક્યમાં (કહેલું છે). તે ત્રણ મદને લીધે અવળે રસ્તે જનારા રાજાઓનો 'વધાત્' વધ કરીને પણ ભગવાને કૌરવોના વધની ઉપેક્ષા કરી. 'લ્યબ્લોપે પઞ્ચમી1' એ નિયમ પ્રમાણે ('વધાત્' એટલે વધ કરીને). ભગવાન્ કૌરવોનો વધ કર્યા વિનાજ રહ્યા, તેથી (એ) તેમના અપરાધની ઉપેક્ષા કરી; કારણ કે તે શક્તિમાન છે, ભક્ત દ્વારા પણ (તેમને) હણવાની શક્તિવાળા છે. 43.

1. જ્યારે વાક્યમાં જેનાં રૂપ થતાં ન હોય તેવા કૃદંતનો અર્થ કહેલ ન હોય ત્યારે તે કૃદંતનાં કર્મને પાંચમી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે એવો આ નિયમનો અર્થ છે. 'વધં કૃત્વા' 'વધ કરીને' શબ્દો પૈકી 'કૃત્વા' કૃદંત કહેલું નથી, તેથી તેનું કર્મ 'વધ' પાંચમી વિભક્તિમાં મૂક્યું છે, એવો અર્થ છે.

એવી રીતે ભગવાનની કૃપાથી તેમનું બધુંએ ચરિત્ર હું જાણું છું એમ પોતાનું જ્ઞાન જણાવીને, નીચેના શ્લોકથી હું ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ જાણું છું એમ કહે છે:

અજસ્ય જન્મોત્પથનાશનાય કર્માણ્યકર્તુર્ગ્રહણાય પુંસામ્ ॥
નન્વન્યથા કોડર્હતિ દેહયોગં પરો ગુણાનામપિ કર્મતન્ત્રમ્ ॥44॥

જન્મરહિત (ભગવાન્)નો જન્મ અવળે માર્ગે જનારાઓનો નાશ કરવા અને કર્મરહિત (ભગવાન્)નાં કર્મો પુરુષોને બોધ આપવા હોય છે. ખરેખર ! તેમ ન હોય તો ગુણોથી પણ પર હોય તે કોણ કર્મને આધીન દેહનો સંબંધ કરે ? 44.

જન્મરહિત અને કર્મરહિતનાં જન્મો અને કર્મો અવળે માર્ગે જનારા દુષ્ટોનો નાશ કરવા અને સારા પુરુષોને બોધ આપવા હોય છે, કારણ કે સૂર્ય ઉગ્યા વિના અંધકારનો નાશ થતો નથી અને ભગવાને (ધર્મનું) આચરણ કર્યા વિના કોઈ પણ ધર્મનું આચરણ કરતો નથી. તેથી દુષ્ટોનો નાશ કરવા અને સત્પુરુષોનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરવા ભગવાનનાં જન્મો અને કર્મો (તેમના સ્વરૂપથી) વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ થાય છે. તેમ ન હોય તો કર્મને પરતંત્ર નથી તેવા ભગવાન્ શા માટે (પોતાનો) જન્મ કરે? (ભગવાનની) પોતાની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થએલા દેહમાં અગ્નિની પેઠે ભગવાનનો આવેશ થાય છે, એવો સાધારણ મત વિદુર જાણે છે. 'ગુણોથી પણ પર' શબ્દોથી એમ સૂચવેલું છે કે (તેવા ભગવાન્) ગુણોથી ઉત્પન્ન થએલ કર્મને અધીન કેમ થાય? તે (વિદુર) બધાએ દેહો કર્મને અધીન હોવાનું માને છે. તેનો ભાવ એવો છે કે બધાંએ કાષ્ઠ અનિત્ય (નાશને પાત્ર) છે. તેથી તેમાં પ્રવેશેલો અગ્નિ પણ તેનાથી પણ વિશેષ અનિત્ય

આવિર્ભાવવાળો (વધારે નાશને પાત્ર) છે; અથવા જેમ પત્નીનો દેહ પતિને વશ હોવા છતાં, પત્નીના જીવને જ અધીન છે, તેમ ઈશ્વરે સ્વીકારેલો દેહ પણ કર્મને અધીનજ છે, એવો કેટલાકનો મત છે. તેવોજ આ (વિદુર)નો પણ મત છે. આગળ (3।11)માં ઉદ્ધવ તે ખોટો હોવાનું સિદ્ધ કરશે. 44.

એવી રીતે પોતાનું સર્વ જ્ઞાન જણાવીને, તેનાથી અધિકારવાળા દેહના કારણ થએલ વાયુનો સંસ્કાર (થએલ હોવાનું) જણાવીને; સંસ્કારવાળા આકાશની પ્રાપ્તિ થાય1. તે માટે, નીચેના શ્લોકથી ભગવાનના ચરિત્ર સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

તસ્ય પ્રપન્નાખિલલોકપાનામવસ્થિતાનામનુશાસને સ્વે ॥
અર્થાય જાતસ્ય યદુષ્વજસ્ય વાર્તાં સખે કીર્તય તીર્થકીર્તે: ॥45॥

હે મિત્ર ! પોતાની આજ્ઞામાં રહેલ શરણે આવેલાઓના અને સર્વ લોકોનું પાલન કરનારાઓના કાર્ય માટે યાદવોમાં જન્મ લેનાર, જન્મરહિત, તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા તે (ભગવાન્)ની વાર્તા કહે. 45.

'પ્રપન્નાશ્ચ' શરણે આવેલાઓ અને 'અખિલલોકપાશ્ચ' અને સર્વ લોકનું પાલન કરનારાઓ તેઓ 'પ્રપન્નાખિલલોકપા:' છે, કારણ કે ઇન્દ્ર વિગેરે બધા ભગવાનને શરણ આવેલા છે તેમની આજ્ઞામાં રહેલા છે. તેથી વસ્તુત: જન્મવિનાના, (પણ) તેઓનાં કાર્ય માટે યાદવોના કુલમાં પ્રકટ થએલા (ભગવાન્)ની વાર્તા કહે, એવો ત્રીજો2 પ્રશ્ન છે. "તીર્થયાત્રા કરવાનો સંકલ્પ કરેલો (વિદુર, યાત્રા સિવાય) બીજું કેમ શ્રવણ કરશે ?" એવી શંકા થાય, તેથી 'તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. તીર્થરૂપ છે કીર્તિ જેમની તેવા (ભગવાન્ છે). 'હે મિત્ર !' એ સંબોધન એમ જણાવવા કરેલું છે કે યોગ્ય અથવા અયોગ્ય (જે) પૂછેલું હોય તે કહેવું જોઈએ. એવી રીતે (1) ભગવાનના ચરિત્રનું અને (2) ભગવદીયોનાં ચરિત્રોનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળો (3) સત્સંગ પ્રાપ્ત કરેલો (4) તીર્થો અને પવિત્ર સ્થલોથી પુણ્યના ઢગનો સંચય કરેલો (5) યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત કરીને અધિકારી થાય છે-એમ ભગવાન્ (ની પ્રાપ્તિ)નો અધિકાર ઉત્પન્ન થવામાં (સંસ્કારવાળા મહા) ભૂતોની ઉત્પત્તિ કહી. 45.

1.ભગવાનનાં ચરિત્રના સ્મરણથી (શ્રવણથી ?) હૃદયરૂપ આકાશ સંસ્કારવાળું થાય તે માટે (પ્ર).

2. (1) સર્વનું સામાન્ય કુશલ, (2) જુદાંજુદાં કુશલ અને (3) ભગવાનની કથા એવા ત્રણ પ્રશ્ન પૂછ્યા.

ઇતિ શ્રીમલ્લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના પહેલા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ અધ્યાય બીજો ॥

અધિકારાર્થસર્ગે હિ ભૂતસર્ગો નિરૂપિત:॥
માત્રાણામેવ સર્ગોઽત્ર દ્વિતીયે વિનિરૂપ્યતે॥1॥

અધિકાર1 (ઉત્પન્ન થવા) માટેની સૃષ્ટિમાં મહાભૂતોની સૃષ્ટિ કહી. અહિં બીજા (અધ્યાય)માં તન્માત્રાઓની સૃષ્ટિ જ કહેવામાં આવે છે. કા.1.

મુખ્યાધિકારિણો ભક્તૌ ક્રિયાજ્ઞાનવિભેદત:॥
અલૌકિકચરિત્રેણ માહાત્મ્યં વિષયો મત:॥2॥

મુખ્ય2 અધિકારીને ભક્તિ પ્રાપ્ત થવામાં ક્રિયા અને જ્ઞાનના ભેદથી (ભગવાને કરેલા) અલૌકિક ચરિત્રથી (તેમનું) માહાત્મ્ય (નું જ્ઞાન) કાર્ય મનાએલું છે. કા.2.

ક્રિયા તુ ભગવત્યેવ નાન્યત્રેતિ નિરૂપ્યતે॥
ષડ્ભિસ્તુ મનસા તાનિ ષટ્કર્માણીન્દ્રિયૈર્યત:॥3॥

ક્રિયા3 તો ભગવાનમાંજ છે, બીજામાં નથી એમ કહેવામાં આવે છે. તેનું (તન્માત્રાના સંસ્કારનું) છ4 (શ્લોક)થી નિરૂપણ કરેલું છે, કારણકે કર્મો ઈન્દ્રિયોથી થાય છે (અને) મન સાથે તે (ઈન્દ્રિયો) છ છે. કા.3.

ષડ્ગુણૈશ્વર્યસમ્પન્નો ભગવાનેક એવ સ:॥
સપ્તાધિકેન વિંશત્યા તાવન્તો ભગવદ્ગુણા:॥4॥
તત્ત્વતો વિષયા: પ્રોક્તાસ્તે દેવા: સર્વ એવ હિ॥

છ ગુણોના વૈભવવાળા પ્રસિદ્ધ ભગવાન્ એકજ છે. તેથી સાતથી અધિક (શ્લોક) થી (તેમનું નિરૂપણ કરેલું છે, અને) વીસ (શ્લોકો) થી તેટલા ભગવાનના ગુણોનું (નિરૂપણ કરેલું છે). તત્ત્વથી તે (જ્ઞાનના) વિષયો કહેલા છે, કારણ કે તે બધા દેવોજ છે.5 કા.41/2

કથાયાં ત્રિભિરધ્યાયૈરધુનોત્તરમુચ્યતે॥5॥
સામાન્યકુશલે ત્વત્ર ત્રેધાઽપ્યુત્તરમુચ્યતે॥
લોકદ્વયે ચ ભક્તૌ ચ દુર્ભાગ્યા યાદવા ઈતિ॥6॥

કથામાં હવે ત્રણ અધ્યાયોથી ઉત્તર કહેવામાં આવે છે.6 તેમાં અહિં સામાન્યકુશલના પ્રશ્નનો તો બે લોકના સંબંધમાં અને ભક્તિના સંબંધમાં એમ ત્રણે પ્રકારે યાદવો દુર્ભાગી છે એવો ઉત્તર7 આપવામાં આવે છે. કા.6.

તે પૈકી આરંભમાં છ (શ્લોકો)થી એમ કહે છે કે વિદુરે પ્રશ્ન કરેલા ઉદ્ધવે ઉત્તર આપ્યો નહિ.

ભક્ત્યુદ્રેકોદ્ધવે ષડ્ભિસ્તાદૃશોક્તં ફલાય હિ॥
અશક્તિર્ભક્તિલિઙ્ગં હિ હેતૂકત્યા તસ્ય સાધનમ્॥7॥

છ (શ્લોકો)થી ઉદ્ધવમાં ભક્તિ ઘણી વધ્યાનું (કહેલું છે), કારણ કે તેવું કથન ફલ આપનારું છે. (1) (ઉદ્ધવની ઉત્તર આપવાની) અશક્તિ, (2) (અશક્તિનું) ભક્તિનાં ચિહ્ન હોવાપણું (3) (અશક્તિનું) કારણ કહીને તે8 (અશક્તિ) સિદ્ધ કરે છે. કા.7.

सर्वव्यापाररहित्यं भक्तिलिङ्गस्य दर्शनम्॥
तथापि कृष्णमाहात्म्यकथनाय समुद्यमः॥8॥

(4)(ઉદ્ધવનું) સર્વ ક્રિયારહિત થવું (5) (તેનામાં) ભક્તિના ચિહ્નનું દર્શન (6) છતાં પણ તેણે શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય કહેવાનો ઉદ્યમ કર્યો. (એવો અર્થ પહેલા છ શ્લોકમાં કહેલો છે.). કા.8.

1.સંગતિ જણાવવા પહેલા બે અધ્યાયોનો અર્થ આ કારિકામાં કહેલો છે. અવસરસંગતિ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2."બીજા અધ્યાયમાં ઉદ્ધવનું ચરિત્ર અને ભગવાનની વાર્તા કહેલાં છે. તન્માત્રાની સૃષ્ટિ કહેવાની છે. ઉદ્ધવનું ચરિત લૌકિક જેવું જણાતું હોવાથી તે તન્માત્રાની સૃષ્ટિરૂપ કેમ ગણાય?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. એવું ઉદ્ધવનું ચરિત કરાવનાર તે સમયની તેની સ્થિતિને લીધે ભગવાનના માહાત્મ્યનો તેને અનુભવ થાય છે તેથીજ તેનાથી તન્માત્રાની સૃષ્ટિ થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3."તન્માત્રાની સૃષ્ટિમાં ઉદ્ધવનું માહાત્મ્ય જણાવવાથી હરિના માહાત્મ્યનું સૂચન કરવાનું પહેલાં કહ્યું તેનો વિરોધ થાય" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. અહિં (ઉદ્ધવમાં) ભગવાનનીજ ક્રિયા જણાવેલી છે, તેથી તેનું માહાત્મ્ય જણાવવાથી ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું સૂચન થવામાં અડચણ થતી નથી. (પ્ર)

4.'તન્માત્રાઓ પાંચ હોવા છતાં છ શ્લોકોથી કેમ આ નિરૂપણ કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તન્માત્રાઓનો સંસ્કાર કરનારી ઈન્દ્રિયો છ હોવાથી છ શ્લોકોથી તેમ કર્યું તેમાં દોષ નથી. (પ્ર)

5."છ શ્લોકથીજ તન્માત્રાઓની સૃષ્ટિ થતી હોય તો બાકીના 28 શ્લોકનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. પહેલા (7+1) આઠ શ્લોકોથી ભગવાનનું અને પછીના 20 શ્લોકોથી તેમના ગુણોનું નિરૂપણ કરેલું છે, એટલે તત્ત્વથી સંસ્કાર કરનારા જેમનું જ્ઞાન થવાનું છે તે કહેલા છે, કારણ કે અહિં જેમની વાત કહેવામાં આવે છે તે બધા યાદવો સંસ્કારવાળા દેવો છે. સંસ્કાર કરનાર અને જેનો સંસ્કાર થાય છે તેમને જણાવવા આ કહેલ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6.ઉપર શુક અને વ્યાસનો આશય કહ્યો. હવે આ કથાની વિદુર અને ઉદ્ધવના સંવાદમાં સંગતિ જણાવે છે. પ્રશ્ન તથા ઉત્તરરૂપ આ સંવાદમાં ચાર અધ્યાયો છે એ સામાન્ય સંગતિ છે. (પ્ર)

7.આ સામાન્ય કુલના પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્રણ પ્રકારે અઢાર શ્લોકોથી આપેલો છે, બાકીના દશ ચરિત્રના (ત્રીજા) પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ છે. (પ્ર)

8.‘(અશક્તિનું) કારણ કહીને’ એટલે તે (ઉદ્ધવ)નો સ્વભાવ કહીને (પ્ર)

તે પૈકી પહેલાં નીચેના શ્લોકમાં તેની અશક્તિ કહે છે:

ઇતિ ભાગવત: પૃષ્ટ: ક્ષત્ત્રા વાર્તાં પ્રિયાશ્રયામ્॥
પ્રતિવક્તું ન ચોત્સેહે ઔત્કણ્ઠ્યાત્સ્મારિતેશ્વર:॥1॥

એવી રીતે ક્ષત્તાએ પ્રિયના આશ્રયવાળી વાર્તા પૂછેલા ભક્તને ભગવાનનું સ્મરણ થતાં તેમને માટેની તીવ્ર ઇચ્છાને લીધે ઉત્તર આપવાનો ઉત્સાહ નજ થયો. 1.

‘એવી રીતે’ શબ્દથી પહેલાના અધ્યાયના અર્થનો (તે) અમુક પ્રકારનો હોવાથી કહી શકાય તેમ નથી એમ જણાવવા સમાવેશ કરેલો છે. તેનું1 કારણ ‘ભક્તને’ શબ્દથી (જણાવેલું છે) આવી કથા બીજો કહી શકે, પણ ભક્ત ન કહી શકે. છતાં પણ (ભક્તને) જો પૂછવામાંજ આવે તો ભગવાનની પેઠે તેની શક્તિ પણ અદૃશ્ય થાય છે. તેમાં પણ (આ ઉદ્ધવને વૃત્તાંત) નહિ જાણનાર કુશલ (પુરુષે) પ્રશ્ન કરેલો. તે (અર્થ) ‘ક્ષત્તાએ પૂછેલા’ શબ્દથી કહેલો છે. તે વાર્તા પ્રિયના આશ્રયવાળી છે, પરંતુ ઉત્તર આપવામાં આધારવિનાની છે. આધારવિનાની (વાર્તા) કોઈથી પણ કહી શકાતી નથી, તે અર્થ ‘પ્રિયના આશ્રયવાળી (વાર્તા)નો ઉત્તર આપવાનો ઉત્સાહ ન થયો’ શબ્દોથી કહેલ છે. ‘ચ’ ‘જ’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) ‘(મને) ન પૂછવું’ એમ ના પણ પાડી ન શક્યો. ઇન્દ્રિયોની શક્તિ હતી છતાં, જ્ઞાનનો અંશ સાહાય્ય કરનાર હતો (વાર્તા જાણતો હતો) છતાં, ક્રિયાના અંશરૂપ મનનો તેમાં ઉત્સાહ ન થયો, એમ ’ઉત્સાહ ન થયો’ શબ્દથી કહેલું છે. તેથી ઉલટું 2કથાના આધાર (ભગવાન)ને શોધવા પ્રવૃત્ત થએલા ચિત્તે ભગવાનનું સ્મરણ કરાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરી. આથી એમ કહેવાયું કે ભક્તિ વાણીને અટકાવનારી થઈ, અને ભગવાન (ની ભક્તિ) હોવાથી પ્રાણ નીકળી ન ગયા. 1.

1.‘તેનું’ એટલે ‘તે કહી શકાય તેમ નથી તેનું’ (પ્ર)

2.અહિંથી ‘ન પૂછવું’ એમ ના પાડવાની અશક્તિ હોવાનું કારણ કહે છે. (પ્ર)

(એ પ્રમાણે ઉત્તર આપવાની ઉદ્ધવની) અશક્તિ કહીને, નીચેના બે શ્લોકોથી તે ભક્તિનું ચિહ્ન છે એમ કહેતાં (ભક્તિનું) કારણ કહીને તે (ઉદ્ધવ)ની ભક્તિ સિદ્ધ કરે છે:

ય: પઞ્ચહાયનો માત્રા પ્રાતરાશાય યાચિત:॥
તન્નૈચ્છદ્રચયન્ યસ્ય સપર્યાં બાલલીલયા॥2॥
સ કથં સેવયા તસ્ય કાલેન જરસં ગત:॥
પૃષ્ટો વાર્તાં પ્રતિબ્રૂયાદ્ભર્તુ: પાદાવનુસ્મરન્॥3॥

પાંચ વર્ષનો બાલલીલાથી જેમની સેવા કરતો હતો ત્યારે માતાએ સવારનું ભોજન (લેવા) કાલાવાલાં કરતાં, જેણે તે ઇચ્છેલું નહિ, તે તેમની સેવા કરતાં સમય જતાં વૃદ્ધ થયો ત્યારે પતિની વાર્તા પૂછવામાં આવેલો તે તેમનાં ચરણોનું અનુસ્મરણ કરતાં (તેનો) કેવી રીતે ઉત્તર આપે? 2।

પાંચ વર્ષનો હોય તે સેવા (કરવા)નો અધિકારી થાય છે. બાલકને સવારનું ભોજન આખા દિવસમાં બલ ઉત્પન્ન કરનારું અને માતાના લાડ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરનાર છે. તે બે તેને પહેલાંથીજ ન હતાં. બલ તો (તેને ભગવાનની) સેવાથીજ મળતું અને ઉત્સાહ તો લીલા (ક્રીડા)થીજ થતો. બાલપણ તો તે (બાલક હતો તે) સમયનું કહેલું છે. તે બશને (સેવા અને લીલા) હમણાં નહિ હોવાથી, (તેને) ન હતું બલ (અને) ન હતો ઉત્સાહ તેથીજ1 (ઉત્તર આપવાની) અશક્તિ ભક્તિનું ચિહ્ન છે. આથી એમ કહેલું છે કે (તેના) હાથની ક્રિયા ભગવાન્ વિષેજ થતી. મનની ક્રિયા તો (તેવી હોવાનું) પહેલા (શ્લોકમાં) સ્પષ્ટ છે. 'માતાએ કાલાવાલા કરતાં' શબ્દોથી (એમ જણાવ્યું છે કે તેને) લૌકિક તથા વૈદિક ધર્મની2 દરકાર પણ ન હતી. (ભોજન લેવાનું) ઇચ્છેલું નહિ, તે એમ જણાવે છે કે લૌકિક (પદાર્થો) કરતાં ભગવદીય પદાર્થો ઘણા બલવાન છે. 'જેમની' એટલે શ્રીકૃષ્ણની 'સપર્યા' એટલે સેવા ક્રીડા માટે ભગવાનનાં સ્થાનની કલ્પના કરીને, તેનું પૂજન વિગેરે કરીને રમવું તે બાललીલા. 2.

એવી રીતે અશક્તિ ભક્તિનું ચિહ્ન હોવાનું કહીને, ત્રીજા શ્લોકમાં ચાલુ પ્રસંગમાં (તેનું) કારણ કહીને અશક્તિ (હોવાનું) સિદ્ધ કરે છે.3 તે (ઉદ્ધવ) બાલપણમાંજ તેવો હતો એમ ન હતું, પરંતુ જન્મથીજ ભગવદીય (પદાર્થો)થીજ (તેને) શક્તિ પ્રાપ્ત થતી, કારણ કે તે સેવા કરતાંજ વૃદ્ધ થએલો. આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેની (તેણે કરેલી) સેવા ઘડપણ ન આવે તે માટે પણ ઉપયોગી ન હતી. કાલ બલવાન હોવાથી (ઘડપણ ન આવે તેવું ભક્તિનું) હલકું ફલ પણ (પ્રાપ્ત) થયું નહિ, એમ 'સમય જતાં (વૃદ્ધ થયો)' શબ્દથી કહેલું છે. 'જરસમ્' એટલે ઘડપણ. 'પહેલાં વર્ણવેલ શક્તિનું કારણ (સેવા હવે) નહિ હોવાથી કેવી રીતે (ઉત્તર આપે)?' એવો શક્તિ (હોવા) સંબંધી પ્રશ્ન છે. તેથીજ વાર્તા કેમ કહે? આગળ પણ વાર્તા પૂછવામાં આવી છતાં (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહેશે. તે (માહાત્મ્ય) તો સદા (ભગવાનના) આધારવાળુંજ છે, કારણ કે તે અલૌકિક છે. વાર્તા તો લૌકિક છે. વળી આ (માહાત્મ્ય કહેવા)માં ભક્તિનો વિરોધ નથી, કારણ કે જૂદા પ્રકારે ભક્તિ કરવામાં આવે છે. તે અર્થ 'પતિનાં ચરણોનું અનુસ્મરણ કરતાં' શબ્દોથી કહેલો છે. 'પતિ હોઈ લાલન કરાતાં પોષણ કરે છે' વિગેરે4 શ્રુતિ પ્રમાણે, તેમની (ભગવાનની) શ્રુતિથી સિદ્ધ થએલી એવી લીલા યોગ્ય છે, એમ 'પતિ' શબ્દથી સૂચવેલું છે. ભક્તિમાર્ગનું સ્થાપન થાય તે માટે 'પાદૌ' 'ચરણોનું'ં શબ્દ દ્વિવચનમાં યોજેલો છે. (અનુસ્મરણ શબ્દમાંનો) 'અનુ' ઉપસર્ગ ઉપદેશનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેમ જણાવવા (યોજેલો છે) આથી એમ કહેલું છે કે બહારની વાણીરૂપ ઇન્દ્રિયનો વિષય5 રહેલ નથી. 3.

1.'તેથીજ' એટલે સેવા કરવાની ન રહેવાથી અશક્તિ થએલી હોવાથી. સેવા વિના અશક્તિ રહે છે એજ ભક્તિનું આધિક્ય સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

2.માતાના કાલાવાલા ન ગણકાર્યા એ લૌકિક ધર્મની દરકાર ન કરી. તેની ઇચ્છા અથવા આજ્ઞાને ન માની એ વૈદિક ધર્મની દરકાર ન કરી, એવો ભાવ જણાય છે.

3.અશક્તિનું કારણ (સેવા જતી રહી તે) કહીને, સેવા ન રહેતાં શક્તિ રહી નહિ એમ કહેતાં અશક્તિ ભક્તિનું ચિહ્ન છે એમ સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)
4.આ શ્રુતિ તૈત્તિરીય આરણ્યકના છઠ્ઠા પ્રશ્નમાં છે. આનો અભિપ્રાય જણાવનાર અર્થ વિદ્વન્મંડનના વિવરણમાં મેં કહેલો છે. ત્યાંથી જોઈ લેવો. 'વિગેરે' શબ્દથી આની પછીનું પ્રકરણ કહેલું છે. (પ્ર).
5.જેમની વાર્તાનો પ્રશ્ન પૂછ્યો, જેમનાં સંબંધી ઉત્તર આપવાનો છે તે હવે ભૂતલ ઉપર વિરાજતા નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

માત્ર વાણીરૂપ ઇન્દ્રિયમાંજ અશક્તિ હતી એમ ન હતું, પરંતુ બધી (ઇન્દ્રિયો)માંજ હતી એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં તે સર્વ ક્રિયાથી રહિત થયો, એમ કહે છે:

સ મુહૂર્તમભૂત્તૂષ્ણીં કૃષ્ણાઙ્ઘ્રિસુધયા ભૃશમ્॥
તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન નિમગ્ન: સાધુ નિર્વૃત:॥4॥

તીવ્ર ભક્તિયોગથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સુધામાં સારી રીતે ડૂબેલો (અને) તેનાથી ઘણો સુખી થએલો તે એક મુહૂર્ત શાંત રહ્યો. 4.

તે માત્ર એક મુહૂર્તજ ભગવાનમાં રહ્યો, કારણ કે તે કલારૂપ હતો અને (ભગવાનના) ચરણનું સ્મરણ (તેને) ચરણસમીપ લઈ ગયું. 'શાંત (રહ્યો)' એટલે સર્વ ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાવિનાનો રહ્યો. 'શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સુધાથી સુખી થએલો' શબ્દોથી તેની તરત મુક્તિ (થવાનું) કહેલું છે. તે બ્રહ્માનંદ પામ્યો, એવો અર્થ છે. વળી સુધા શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તે (ચરણ)માં તેના પ્રાણનો લય ન થયો, કારણ કે (ભગવાનનું) સ્મરણ થયું ત્યારે (તેનામાં) તેમના આનંદનો આવિર્ભાવ1 ન થયો. અહિં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કહેલી છે, અને તે ભક્તિયોગ સદા (ભગવત્પ્રાપ્તિનો) ઉપાય થએલો હોય છે. કારણ કે યોગથી (સુધામાં) ડૂબેલો તરત ઉઠતો (બહાર નીકળતો) નથી. આથી એમ કહેલું છે કે તેની ક્રિયારૂપ સ્પર્શની ઇન્દ્રિય પણ (કાર્ય કરતી) બંધ પડી હતી. આથી ભક્તોનો વિષય પણ કહ્યો.2
1."તરત મુક્તિ થવામાં પ્રાણનો લય થવો જરુરી છે. તે ન થવા છતાં મુક્તિ કેમ થઈ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર) વિદુરના પ્રશ્નથી ભગવાનનું સ્મરણ થયું, પણ ભગવાન્ ભૂતલ ઉપરથી પધારી ગયા છે એ વૃત્તાંતને લીધે શોકને લીધે તેમના આનંદનો આવિર્ભાવ ન થયો. તેથી પ્રાણનો લય ન થયો, એવો અર્થ જણાય છે.
2.આનંદ કરાવનારી ક્રિયા જણાવનારી સ્પર્શની ઇન્દ્રિય ઉપસ્થ છે. તે અંતર્મુખ થઈ એવો અર્થ છે. (પ્ર) આ અર્થ સમજાતો નથી. 'ક્રિયારૂપ સ્પર્શની ઇન્દ્રિય (કાર્ય કરતી) બંધ પડી' નો અર્થ એવો જણાય છે કે તે સુધામાં ડૂબેલો હોવાથી તેની સ્પર્શની ઇન્દ્રિય પણ કોઈનો સ્પર્શ કરે તેવી રહી નહિ. અહિં 'પણ' શબ્દ યોજ્યો છે તેથી એમ સમજાય છે કે જ્યારે સ્પર્શની ઇન્દ્રિય પણ કાર્ય કરતી ન હતી તો પછી બીજી ઇન્દ્રિયો હાથપગ વિગેરે તો ક્યાંથી જ કાર્ય કરે? ઉપર કહેલી ઇન્દ્રિય (ઉપસ્થ)નો વિષય ભક્તિરૂપ હોવાનું કહ્યું, એવો અર્થ છે. (પ્ર) આ

અર્થ પણ સમજાય તેવો નથી. ભક્તોનો વિષય કહ્યો, એટલે ભક્તોનું લક્ષ્ય, ભક્તોએ શું પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે કહ્યું. ભક્તોએ ભગવાનના ચરણારવિંદની સુધામાં ડુબ્યા રહેવાનું પ્રાપ્ત કરવાનું છે એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે (તેની) બધી ક્રિયાઓ બંધ થઈ એમ કહીને, તે (ક્રિયાઓનું બંધ થવું) ભક્તિનું ચિહ્ન ઉત્પન્ન કરનારું છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે, (કારણ કે) તે તેવું ન હોય તો નિરર્થક1 છે:

પુલકોદ્ભિન્નસર્વાઙ્ગો મુઞ્ચન્મીલદ્દૃશાઽશુચ:॥
પૂર્ણાર્થો લક્ષિતસ્તેન સ્નેહપ્રસરસમ્પ્લુત:॥5॥

જેના સર્વ અંગોમાં રોમાંચ ઉત્પન્ન થએલા તેવો, બંધ રહેતાં નયનથી આંસુ પાડતો, અર્થથી પૂર્ણ, સ્નેહના પૂરમાં ડૂબેલો તે તેનાથી જણાયો. 5.

'પુલકૈ:' રોમાંચ ઉત્પન્ન થએલાં હતાં જેના સર્વ અંગોમાં તેવો (તે જણાયો). આથી એમ કહેલું છે કે વચ્ચે (તેને) પૂર્ણ આનંદ થયો. 'બંધ રહેતાં નયનથી આંસુ પાડતો' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે (આનંદ તેના દેહમાંથી) બહાર પણ નીકળતો હતો. 'મીલત્' 'બંધ રહેતાં' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે જલમાં ડૂબેલાની પેઠે (તે) માત્ર અંદર આનંદથી ભરપૂરજ નહતો, પરંતુ અંદરથી (આનંદનો) ભોગ કરતો હતો. 'અશુચ:' એટલે આનંદના આંસુઓ. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (આનંદ તેના) શોકને દૂર કરીને પોતે બહાર નીકળતો હતો. એવી રીતે રોમાંચ ઉત્પન્ન થવાં વિગેરે ભક્તિનાં ચિહ્નો ઉત્પન્ન થયાનું કહીને 'અર્થથી પૂર્ણ જણાયો' શબ્દોથી, તે ભક્તિનાં ચિહ્નો હોવાનું કહે છે. 'અર્થ' એટલે આનંદરૂપ ભગવાન્ પૂર્ણ હતા જેનામાં તેવો, તે 'તેનાથી' એટલે વિદુરથી અથવા નયનમાંથી (નીકળતા) આંસુ વિગેરેથી જણાયો. તેની ભક્તિ જોવાથી પોતામાં (વિદુરમાં) પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ, અને તે પોતાને વ્યાકુલ કરતી હતી, તેથી ભક્તિના ઘણા પૂરને લીધે આ (ઉદ્ધવ) ઘણો ઉંડો ડૂબેલો હોય એવો પણ તેને જણાયો. ભક્તિ ડૂબાડે તેવું સંભવતું ન હોવાથી, સ્નેહનું પૂર કહેલું છે, કારણ કે 2શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલી તે (ભક્તિ) કાર્ય હોય તેટલીજ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી3 વિસર્જન ક્રિયા કહેવાઈ. એવી રીતેજ4 બધી ઇન્દ્રિયો ભગવાનના સંબંધવાળી થાય છે. 5.

1.સર્વક્રિયારહિત થવાથી ભક્તિનાં ચિહ્ન ઉત્પન્ન થતાં ન હોય તો, જોનારમાં તેથી ભક્તિ ઉત્પન્ન ન થાય. તેથી તેવા થવાથી ભક્તિનાં ચિહ્ન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.ડૂબાડે તેવા સ્નેહનું પૂર જણાવવાનું પ્રયોજન આથી કહેલું છે. ભક્તિ વંશપરંપરાની છે એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

3.'આથી' એટલે રોમાંચ ઉત્પન્ન થયાં એમ કહેવાથી 'સર્વ વિસર્ગોનું એક સ્થાન પાયુ છે' એ શ્રુતિમાં જણાવેલી વિસર્જન ક્રિયા કહેવાઈ. આમાં પાયુ ઇન્દ્રિયનું સ્થાન કારણ છે એમ ન માનવું, કારણ કે તેની તો ઇન્દ્રિય રહે તે માટે જ જરુર છે (પ્ર) આ અર્થ પણ સમજાય તેવો

નથી. રોમાંચ થયાં આનંદના આંસુ નયનમાંથી બહાર નીકળ્યાં એ બધું ઉદ્ધવના દેહમાંથી આનંદ નીકળે છે એમ દર્શાવે છે. તેથી 'વિસર્જન'નો અર્થ આનંદનું નીકળી જવું, અને તેથી સર્વક્રિયારહિત થએલ ઉદ્ધવમાં ધીરેધીરે ક્રિયાનું આવવું, એવો હોવાનું જણાય છે.
4.ભક્તિ જેમાં વધી ગઈ હોય તે ઇન્દ્રિયોને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારે ભક્તના દેહમાં રહેલી તન્માત્રાઓ ભગવાનની ઇન્દ્રિયરૂપ થાય છે. આવી રીતે વિદુરની પણ તન્માત્રાઓ થશે એમ અહિં જણાવેલું છે એવો ભાવ છે. (પ્ર)

તેવો પણ (ઉદ્ધવ) ભગવાનનાં દર્શન કરીને (તેમનો) આધાર પ્રાપ્ત કરીને, ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહેવા માટે (અને) વિદુરને કૃતાર્થ કરવા માટે, ભગવાનની ઇચ્છાથી આધાર બનેલા ભગવાનને લઈને1 (ભગવાનના આવેશવાળો થઈને)જ સાવધાનપણાંથી આવ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

શનકૈર્ભગવલ્લોકાન્નૃલોકં પુનરાગત:॥
વિમૃજ્ય નેત્રે વિદુરં પ્રત્યાહોદ્ધવ ઉત્સ્મયન્॥6॥

ઉદ્ધવ ધીરેધીરે ભગવાનના લોકમાંથી નરલોકમાં ફરીથી પાછો આવ્યો (અને) નેત્રો ચોળીને હસતાં વિદુરને ઉત્તર આપવા લાગ્યો. 6.

'ધીરેધીરે' શબ્દથી સાવધાનપણું (જણાવેલું છે). તેને માત્ર (ભગવાનનું) સ્મરણ થયું એમ નહતું, પરંતુ તે વ્યાપિવૈકુંઠમાં જઈ પાછો આવ્યો, એમ 'ભગવાનના લોકમાંથી નરલોકમાં પાછો આવ્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ફરીથી' શબ્દથી એમ જણાય છે કે પહેલાં ઉદ્ધવ વૈકુંઠમાંથીજ આવેલો. તેમ ન હોય તો 'મને પણ સ્વધામ લઈ જાઓ' (11।43) એવી તેની પ્રાર્થના નિષ્ફલ થાય. પહેલાં તો તે ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરવા આવેલો, (અને) હમણાં તો ભક્તની (આજ્ઞાનું પાલન કરવા એટલે વિદુરના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા આવ્યો). 'નેત્રો ચોળીને' શબ્દોથી ઉંઘ ઉડી જતાં ઉઠેલ હોવાપણું2 સૂચવેલું છે. હલકા પુરુષમાં અહંકાર થાય. તેથી તેમ થયું નહતું એમ જણાવવા 'હસતાં' વિશેષણ યોજેલું છે. ('ઉત્સ્મયન્' શબ્દમાં) 'ઉત્' શબ્દ છે તે ખુલવાના અર્થવાળો હોઈ, હાસ્યમાં થાય છે તેમ મુખ ખુલ્લું થયાનું જણાવે છે. તેવો3 થઈ (ઉદ્ધવે) ઉત્તર આપ્યો. 6.

1.'લઈને' એટલે સાથે રાખીને. (પ્ર)
2.જેમ સુષુપ્તિમાં જીવ ભગવાન્ પાસે જઈ, નિદ્રા દૂર થતાં બહાર આવે છે, તેવી રીતે આવ્યો, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.આથી એમ સૂચવેલું છે કે પ્રિયપણું સિદ્ધ કરનાર મુખ્ય ભક્તિમાં અડચણ કરનારો અહંકાર તેનામાં નહતો. (પ્ર)

નીચેના એક (શ્લોક)થી (ઉદ્ધવ) સાધારણ (કુશલ)નો ઉત્તર આપે છે:

॥ ઉદ્ધવ ઉવાચ॥

કૃષ્ણદ્યુમણિનિમ્લોચે ગીર્ણેષ્વજગરેણ હિ॥
કિં નુ ન: કુશલં બ્રૂયાં ગતશ્રીષુ ગૃહેષ્વહમ્॥7॥

શ્રીકૃષ્ણ સૂર્યનો અસ્ત થતાં, અજગરે ગળેલાં ઘરો ખરેખર કાંતિવિનાના થતાં, હું શું કુશલ કહું? 7.

સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ સદા સૂર્યજ છે. સૂર્ય કોઈ પણ સમયે ભૂમિ ઉપર આવતો નથી, પરંતુ ત્યાં (આકાશમાં) રહીને જ આ જગતમાં પ્રકાશ કરે છે. તેવી રીતે વ્યાપિવૈકુંઠમાં રહેલા જ ભગવાન્ આપણે વિગેરેરૂપ પૃથ્વીનો પ્રકાશ કરે છે. હમણાં તે આપણી ઉપરના ભાગમાં રહેલા, જેઓ બહિર્મુખ નથી તેમનો પ્રકાશ કરવા અસ્ત થયો છે. તે અસ્ત થતાં પહેલાં, તેમણે પ્રકાશ કરેલું બધુંએ જગત્ અંધકારથી ઘેરાએલું છે. તે અંધકાર આધિદૈવિક1 અજગર છે. લોકમાં સર્વ તરફ દેખાતું આ અંધારું આધિભૌતિક2 છે. 'અંધકારથી હરાએલાં રૂપવાળાં તેજનો વાયુમાં લય થાય છે'. એ આધ્યાત્મિક3 છે. 'અંધકાર આત્માને નિદ્રા કરાવનાર' હોઈ આધિદૈવિક છે. મહત્તત્વ તો મુખ્ય બ્રહ્મા (અજ) છે. 'અજસ્ય' જન્મરહિતને 'ગરણં' ગળવાનું જેનાથી થાય છે તે (અજગર), કારણ કે 'ગૃ' ધાતુનો અર્થ ગળવું છે. જે મહત્તત્ત્વનું પણ ભક્ષણ કરે છે, તેણેજ ભગવાનનો પ્રકાશ જતો રહેતાં, આમનું ભક્ષણ કરેલું છે, કારણકે તે (અજગર) જેઓ મુક્ત થયા નહોય અને જેઓ (ભગવાનના) ભક્ત ન હોય તેમનું અવશ્ય ભક્ષણ કરનાર છે. તે અર્થ 'હિ' 'ખરેખર' શબ્દથી કહેલો છે. 'હ' એવો પાઠ હોય ત્યારે ભગવદીયોને આ (કાંતિરહિતપણું) તો થવું ઘણું આશ્ચર્યકારક છે (એવો અર્થ થાય). કુશલ હોય તો કહેવાય. આટલું (કાંતિરહિતપણું) તો થયું. હવે પછી શું કુશલ (રહ્યું) તે હું જાણતો નથી, એમ 'શું કુશલ કહું?' શબ્દોથી કહેલું છે. વળી કુશલ બધું લક્ષ્મીએ કરેલું અથવા ભગવાને કરેલું હોય. તે પૈકી ભગવાને તેઓમાં કાંઈ કુશલ કરેલું નથી. લક્ષ્મી સ્ત્રીઓમાં અથવા ઘરોમાં કુશલ કરે. તે લક્ષ્મી પણ ગઈ, એટલે ઘરો કાંતિરહિત થતાં, હું શું કુશલ કહું? એમ કુશલમાત્ર જતું રહ્યાનું (કહેલું છે). 'હું' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે હુંજ આવો બાકી રહેલો છું. તેથી જે જાણવું હોય તે મને જોઈનેજ જાણી લેવું. કહેવાનું તો (કાંઈ) બાકી રહેતું નથી. 7.

1.'આધિદૈવિક' એટલે દેવમાં રહેલ મૂલ અવિદ્યારૂપ. (પ્ર)
2.ભૌતિક તેજથી ગળાતું હોવાથી આધિભૌતિક. (પ્ર)
3.મહાભૂતરૂપ સર્વ તેજનો આહાર કરનાર હોવાથી આધ્યાત્મિક. (પ્ર).

"ભગવાને તે (યાદવો)ના ઉપર ઉપકાર કેમ ન કર્યો?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોક કહેલા છે:

દુર્ભગો બત લોકોઽયં યદવો નિતરામપિ॥
યે સંવસન્તો ન વિદુર્હરિં મીના ઇવોડુપમ્॥8॥

અરેરે! આ લોક અલ્પભાગ્યવાળો છે. જેમ સાથે રહેનારાં માંછલાંઓએ ચંદ્રને (ઓળખ્યો નહિ), તેમ જે સાથે રહેનારા યાદવોએ હરિને ઓળખ્યા નહિ તેઓ તો સારીપેઠે અલ્પભાગ્યવાળા છે. 8.

તામસ વિગેરે ગુણોને લીધે તે (યાદવો)એ ભગવાનને ન ઓળખ્યા. (તેમનામાં ભગવાન્ વિષે) (1)સામાન્ય રીતનું અજ્ઞાન, (2)ખોટું જ્ઞાન અને (3)વિરોધી જ્ઞાન હતું, તેથી ભગવાને તેમના ઉપર ઉપકાર ન કર્યો. (આ શ્લોકમાં) તેઓનું સામાન્ય રીતનું અજ્ઞાન સિદ્ધ કરે છે. આ લોક એટલે ભૂર્લોક (ભૂમિ), અલ્પ છે ભાગ્ય જેનું તેવો છે. 'બત' 'અરેરે' શબ્દ ખેદ દર્શાવવા યોજેલો છે, કારણ કે (જેનું) ભાગ્ય હોય તે-ભગવાન્ પધારી જાય ત્યારે-પોતે ન રહે. કેટલાક સમય સુધી (તેને) ભગવાનનો અનુભવ થએલ હોવાથી, તે અભાગી તો નથી. જેવી પતિથી તિરસ્કાર પામેલી સ્ત્રી, તેવો આ લોક છે. આટલા1 (સમય) સુધી ભાગ્યરહિતપણું હતું, પરંતુ બીજી (ભૂમિ)માં 'આ' એટલે મનુષ્યરૂપ (લોકે) પોતે ભગવાન્ સાથે તેવી રીતે વ્યવહાર કરેલો, કે જેથી તે અલ્પભાગ્યવાળો થયો. યાદવો જેઓ છતી આંખે આંધળાની પેઠે કૂવામાં પડ્યા, તેઓ તો સારી પેઠે તેવા (અલ્પ ભાગ્યવાળા) થયા. સર્વ તરફથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે તેવો આ લોક છે, પરંતુ યાદવો તો એક બીજાનો વધ કરીનેજ તેવાજ થયા એવો ભાવ છે.

ઉત્તરાર્ધથી (યાદવોનું) આંધળાપણું કહે છે કે જેઓ (હરિની) સાથે એક સ્થલે રહેતા હોવા છતાં (તેમને) ઓળખી શક્યા નહિ. "ઓળખ્યા હોત તો શું થાત?" એવી શંકા થાય, તેથી વિપરીત (સ્થિતિ)માં (ન ઓળખવાથી) ફલ ન મળ્યું, એમ 'માછલાંઓએ ચંદ્રને ઓળખ્યો નહિ તેમ' એ દૃષ્ટાંતથી કહે છે. પહેલાં માછલાં અને ચંદ્ર સમુદ્રમાં એક સ્થલે રહેતાં હતાં. જો તેઓએ ચંદ્રને (અમૃત માટે) પ્રાર્થના કરી હોત, તો અમૃતનું પાન કરીને તેઓ અમર થયા હોત, કારણ કે તે (ચંદ્ર) અમૃતથી ભરપૂર છે, અને અમૃત આપવાની શક્તિવાળો છે, અને માછલાંઓ સર્વ તરફથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય તેવાં અને (પોતાની) જાતનાંનો વધ કરનારાં છે. તેમણે (ચંદ્રને) પ્રાર્થના ન કરી, તેનું કારણ (તેમનું ચંદ્રસ્વરૂપનું) અજ્ઞાનજ હતું. તેવી રીતે ભગવાનને ન ઓળખવાથી યાદવોને મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થયો, પરંતુ સર્વ તરફથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય તેવા તેઓ થયા, એવો અર્થ છે. તે (ચંદ્ર)ની (અમૃતનું) દાન કરવાની શક્તિ 'ઉડુપમ્' (નક્ષત્રોનું પાલન કરનાર) શબ્દથી કહેલી છે. તે દેખાતો ન હોય ત્યારે પણ તેના અમૃતના થોડા ભાગથીજ નક્ષત્રો પ્રકાશે છે. તેવીજ રીતે ભગવાન્ સર્વનાં દુ:ખ હરનારા હોવાથી આમણે જો (તેમને) ઓળખ્યા હોત તો, તેમનો તિરોભાવ થવા છતાં પણ આ (યાદવો)ને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતો હોત. 8.

1.'આટલા સમય સુધી' એટલે ભગવાન્ ભૂતલ ઉપર વિરાજતા હતા ત્યાંસુધી ભાગ્યરહિતપણું આ સૃષ્ટિમાં ન હતું, પણ બીજીમાં હતું, એવો અર્થ હોવાનું જાણાય છે.

વળી માછલાંઓમાં તો ઓળખવાની શક્તિ પણ નથી, પરંતુ આ (યાદવો) તો ઓળખવાની શક્તિવાળા હોવા છતાં પણ ઓળખી ન શક્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઇઙ્ગિતજ્ઞા: પુરુપ્રૌઢા એકારામાશ્ચ સાત્ત્વતા:॥
સાત્ત્વતામૃષભં સર્વે ભૂતાવાસમમંસત॥9॥

ચેષ્ટા જાણનારા, ઘણા પ્રૌઢ અને સાથે આરામ કરનારા સર્વ વૈષ્ણવ (યાદવો) વૈષ્ણવોના પતિને મહાભૂતોમાં રહેનાર જાણતા હતા. 9.

ભગવાનની ચેષ્ટા પણ તેઓ જાણતા હતા. કોઈ પ્રસંગે ભગવાન્ કાંઈક કરવાની ઇચ્છાથી (કોઈક) દિશા વિગેરે પણ જૂએ, ત્યારેજ તેઓ જાણી જતા કે (ભગવાન્) આ (કાર્ય) કરશે. એવી રીતે (તેઓની) જ્ઞાનશક્તિ કહી. તેઓ ઘણા પ્રૌઢ એટલે ઘણી ક્રિયાશક્તિવાળા હતા. તેથીજ જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિવાળા હોવાથી 'સાથે આરામ કરનારા' એટલે ભગવાનની સાથે એકજ સ્થલમાં થતો આરામ જેઓનો, તેવા હતા. આ બે શક્તિઓનું ફલ (કહ્યું). 'સાત્ત્વતા:' એટલે વૈષ્ણવો. એવી રીતે લૌકિક પ્રકારથી જ્ઞાન (શક્તિ) ક્રિયા (શક્તિ) અને તેમનાં ફલરૂપ ભક્તિવાળા હોવા છતાં તેઓએ (ભગવાનને) ઓળખ્યા નહિ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. સર્વ વૈષ્ણવોના સ્વામી, મોક્ષ પામેલાઓની પણ ઇચ્છાને પૂર્ણ કરનાર, (ભગવાન)ને, મહાભૂતોના બનેલા દેહમાં રહેનાર, અથવા સાધન થએલ દેહમાં રહેનાર 'અમંસત' જાણતા હતા. આથી (એમ જણાવ્યું કે) તેઓને ખોટું જ્ઞાન હતું, (અને) તેથી તેઓ (ભગવાનને) ઓળખવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા ન હતા, એવો ભાવ છે. 9.

એવી રીતે (8। બે શ્લોકથી (ભગવાનનું) અજ્ઞાન, અને (તેમનું) પોતાની સમાનપણું (માનવાથી) ખોટું જ્ઞાન સિદ્ધ કરીને, (તેમના ઉપરનો) સ્નેહ જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેમના પ્રતિનો) દ્વેષ જણાવે છે:

દેવસ્ય માયયા સ્પૃષ્ટા યે ચાન્યદસદાશ્રિતા:॥
ભ્રામ્યતે ધીર્ન તદ્વાક્યૈરાત્મન્યુપ્તાત્મનો હરૌ॥10॥

જેઓને દેવની માયાની અસર થએલી અને જેઓએ બીજાં દુષ્ટનો આશ્રય કરેલો, તેમનાં વચનોથી જેમણે (પોતાના) આત્માને હરિમાં રોપેલા છે તેમની બુદ્ધિ ભમતી નથી. 10.

જ્ઞાનરૂપ દેવની ઘણો મોહ કરનારી માયાની કેટલાક ઉપર અસર થએલી, તેઓ પોતાને અને ઈશ્વરને જાણતા ન હતા (અને) ભગવાન્ વિષે (પોતે) પશુ હોય તેવી રીતે વ્યવહાર કરતા. વળી શિશુપાલ વિગેરે જેઓની ઉપર માયાની સારી રીતે અસર થએલી, તેઓએ 'દુષ્ટ' દ્વેષનોજ આશ્રય કરેલો. જે દુષ્ટ બીજું હોય છે, એટલે ભગવાન્ સાથેનો સંબંધ કાઢી નખાવે છે (તેનોજ આશ્રય કરેલો). અથવા કેટલાકે બીજા દેવોનોજ અહંકાર એટલે ગર્વ સાથે આશ્રય કરેલો કે જેથી તેઓ ભગવાનની વિખૂટા થયા, એવો અર્થ છે. વળી 'ચ' 'અને' શબ્દથી જણાવેલા બીજા, સંપૂર્ણ રીતે તેમના (ભગવાનના) સ્થાનને અયોગ્ય પાખંડીઓએ, 'દુષ્ટ'નો એટલે ભગવાનની નિંદાનોજ આશ્રય કરેલો, આથી એવો ભાવ (જણાવેલો છે) કે જે કોઈ ભગવાનને જાણવાનો પ્રયાસ પણ કરતા, તેમનો પણ (આ) નાશ કરતા.

"ત્યારે બધાનો નાશ થયો. તેમ થવાથી ભગવાનના અવતારનું ફલ ન થયું" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે, કારણ કે તેઓ બધાની બુદ્ધિને ભમાવવા શક્તિમાન ન

હતા. (ભગવાનમાં) દૃઢ મૂલ વગરના (અને) શાસ્ત્ર (નાં જ્ઞાન) વગરના જેઓ તેમનાં વચન માનતા, તેઓજ ભ્રાંત થતા; પરંતુ આપણે વિગેરે જેણે આત્મરૂપ ભગવાનમાં પોતાના આત્માને રોપેલો, તે ભ્રાંત થતા ન હતા. (ગયા વાક્યમાં જેણે...તે એમ) એકવચન (તેવા) દુર્લભ હોવાના અભિપ્રાયથી (યોજેલું છે). 'રોપેલો છે આત્મા જેણે' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ખેતી વિગેરેથી ભૂમિને ભેદીને, સર્વ તરફથી શુદ્ધ કરીને, (તેમાં) શુદ્ધ બીજ જેમણે રોપેલું છે, તે બીજ જેમાંથી અંકુર ફૂટેલો છે તે વાયુ વિગેરેથી ઉખડતું નથી. મૂલ વગરનું (ભૂમિમાં) પડેલું ઘાસ વિગેરેજ ઉખડે છે. વળી 'આત્મા' શબ્દથી અંત:કરણનું શુદ્ધપણું કહેલું છે. ભગવાન્ પોતે તો પોતાના ચરણમાં રોપેલાં કોઈનાં પણ ચિત્તને (ત્યાંથી) ખસેડતા નથી. કારણ કે તે સર્વનાં દુ:ખ હરનારા છે એમ 'હરિમાં' શબ્દથી કહેલું છે. 10.

તેથીજ પોતાને ઓળખાવવા પધારેલા ભગવાને લગભગ બધાએ અધિકારી નથી એમ જાણીને, પોતાના રૂપને સંકેલી લીધું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशां नृणाम्॥
आदायाऽन्तरधाद्यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनम्॥11॥

જેમણે તપ આચરેલું ન હતું અને જેમની દૃષ્ટિ તૃપ્ત થતી ન હતી તેવા મનુષ્યોને લોકના જ્ઞાનરૂપ પોતાનું રૂપ સારી રીતે દેખાડીને, (તે) ઝૂંટવી લઈને તો જે અંતર્ધાન થયા. 11.

પોતે બેદરકાર રહેલા એવો દોષ ન રહે તે માટે (મનુષ્યોને રૂપ) સારી રીતે દેખાડીને (અંતર્ધાન થયા). (તેમની) ઇન્દ્રિયો બહિર્મુખ હોવાથી દર્શન કરવા યોગ્ય ન હોવા છતાં, પોતાનું સામર્થ્ય આપીને (ભગવાને પોતાનું રૂપ) દેખાડ્યું એવો 'પ્ર' 'સારી રીતે' શબ્દનો અર્થ છે. 'જેમણે તપ આચરેલું નહતું' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તેમની દૃષ્ટિને (દર્શન થાય તેવું) બીજું સાધન ન હતું. 'તપ નહિ કરેલ દેહવાળો કાચો તે ભોગવતો નથી' એમ શ્રુતિ પ્રમાણે જેણે તપ આચરેલું નથી તે તો 'આમ:' કાચો છે. તે (કાચો ઘડો) જલનો આધાર થઈ શકતો નથી. કાચો ઘડો જલની સમીપ રહેલો હોય તો પણ તેનાં સ્વરૂપનો નાશ થાય તેવા ભયથી તેમાં જલ નાખવામાં આવતું નથી, તેમ ભગવાને પણ પોતાનું રૂપ તેમની દૃષ્ટિમાં સ્થાપ્યું નહિ કારણ કે તેમનું તપ નહિ હોવાથી (તેમની) ભગવાન્ વિષે અવળી બુદ્ધિ થવાનું સંભવતું હોવાથી તેમનો નાશ જ થાય. "ત્યારે આટલા સમય સુધી શામાટે (પોતાનું રૂપ તેમની સમીપ) રાખ્યું?" એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમની દૃષ્ટિ તૃપ્ત થતી ન હતી' એમ કહેલું છે. જેમની દૃષ્ટિ સારી રીતે તૃપ્ત થતી નહતી, તેવા (તેઓ હતા). વસ્તુ (ભગવાનનાં રૂપ)ની શક્તિને લીધે તેનો વિચાર કર્યા વિનાજ રૂપનેજ નિરખતાં રહિ, તૃપ્ત થએલા જેવા થતા. સંપૂર્ણ રીતે તૃપ્ત થયા હોત, તો (જાણતા તેથી) જૂદા પ્રકારે1 જાણત. તેથીજ2 (ભગવાને પોતાનું રૂપ) ઝુંટવી લીધું, એવો અર્થ છે. 'મનુષ્યોને' શબ્દથી (તેઓનું) રાજસપણું કહેલું છે. 'ઝુંટવી લઈને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ધર્મ દ્વારા તેમની દૃષ્ટિમાં પ્રવેશેલું (પોતાનું રૂપ) તેમાંથી ઝુંટવી લઈને (ભગવાન્) પોતે પણ અંતર્ધાન થયા, અથવા (પોતે વિરાજતા ત્યાં સુધી તેને) વચ્ચે રાખેલું. અથવા 'અવિ' એટલે ઘેટાંની પેઠે 'તૃપ્તા' તૃપ્ત થએલી હતી દૃષ્ટિ જેમની તેવા (તેઓ હતા).

તે (ઘેટાંઓ) નીચું મુખ રાખનારા નીચી દૃષ્ટિવાળા છે. તેથીજ ઝુંટવી લેવું સહેલું હતું. ‘સ્વબિમ્બમ્’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે ભગવાન્) પોતે સૂર્યબિંબરૂપ છે. આથી વિદુરનું જ્ઞાન ખોટું હોવાનું3 સિદ્ધ થયું, કારણ કે જેમ (સૂર્યનું) બિંબ તેજરૂપ છે, તેમ (ભગવાનનો) દેહ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. વળી તે રૂપ લોકોના ‘લોચનં’ જ્ઞાનરૂપ છે, કારણ કે ચક્ષુથી પદાર્થના જ્ઞાન વિના (બીજું) કાંઈપણ જણાતું નથી.4 ‘ચક્ષુનું ચક્ષુ’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે લોચન આ (ભગવાનનું રૂપ) જ છે;5 કારણ કે લોચન (પોતાથી) દેખાય તેવું નથી, અને આંખના પલકારામાં ઢંકાઈ જાય છે, એટલે તેનો (લોચનરૂપ ભગવાનના રૂપનો) તિરોભાવ યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તે (ભગવાનનું રૂપ) (બીજા અંતર્યામી) સ્વરૂપથી રહેલું6 છે. 11.

1.‘જૂદા પ્રકારે’ એટલે ‘દોષનો આરોપ કરીને’ (પ્ર) જે પ્રકારે (પોતાના જેવો પાંચભૂતનો દેહ હોવાનું) જાણતા, તેથી જૂદા પ્રકારે એટલે સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાનું જાણત, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે. તેવા સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાનું ન જાણ્યું તેથીજ ભગવાન્ તે રૂપ ઝુંટવી લઈ અંતર્ધાન થયા.

2.‘તેથીજ’ એટલે ‘આ માટે’ (પ્ર) સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાનું ન જાણ્યું, તેથીજ, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

3.પાછળ 3।44 માં જણાવ્યું તે વિદુરનું જ્ઞાન. (પ્ર)

4."જેનાથી દેખાય તે લોચન એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે લોચન જ્ઞાનનું સાધન છે, છતાં તેને જ્ઞાનરૂપ (જ્ઞાન જ હોવાનું) કેમ કહ્યું?” એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. લોચન અમુક પદાર્થનું જ્ઞાનજ કરાવે છે, તેથી જ્ઞાનનું સાધન હોવા છતાં તેને જ્ઞાનરૂપ કહેવું અયોગ્ય નથી. (પ્ર)

5."એમ પણ લોચનને જ્ઞાનરૂપ કહેવામાં શબ્દની ગૌણી (વૃત્તિ) થઈ” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. લૌકિકમાંજ ગૌણી વૃત્તિ છે (શ્રુતિમાં તેવું નથી). (પ્ર).

6.તે નાશ પામે તેવું નથી એમ આ શબ્દથી જણાવેલ છે. (પ્ર)

તે (ભગવાનનું) રૂપ (દેહ) સચ્ચિદાનંદરૂપ છે એમ જણાવવા,1 નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તેનું સત્માં, ચિત્માં અને આનંદમાં સર્વથી ઉત્તમપણું કહે છે:

યન્મર્ત્યલીલૌપયિકં સ્વયોગમાયાબલં દર્શયતા ગૃહીતમ્॥
વિસ્માપનં સ્વસ્ય ચ સૌભગર્દ્ધેઃ પરં પદં ભૂષણભૂષણાંગમ્॥12॥

જે (રૂપ) મર્ત્યો જેવી લીલામાં ઉપયોગી છે, પોતાની યોગમાયાનું બલ દર્શાવતાં ગ્રહણ કરેલું છે, પોતાને પણ વિસ્મય પમાડનારું છે, સૌભાગ્ય અને સમૃદ્ધિનું ઉત્તમ સ્થાન છે, જેના અંગો ભૂષણોના ભૂષણરૂપ છે. 12.

ભગવાનનું આ રૂપ સદ્રૂપ છે. પાંચ મહાભૂતના પ્રકારે પાંચ મહાભૂતોની સમાન હોવા છતાં, પાંચે મહાભૂતોથી ઉત્તમ છે, એવું સત્માં ઉત્તમ હોવાપણું (તેમાં) છે. (1)તે પૈકી ‘જે મર્ત્યોના જેવી લીલામાં ઉપયોગી છે’ વિશેષણથી પૃથ્વીમાં તે ઉત્તમ હોવાનું કહેલું છે. માટીની સ્થિતિ જેમને પ્રાપ્ત થએલી છે તે મર્ત્યો, અને જેઓ માટીની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે તે

અમર્ત્યો. પૃથ્વી ઉપર જે હોય છે, તેમની પોતાના દેહને શ્રમ થયા વિનાની, સર્વને મનોહર લાગે તેવી ક્રિયારૂપ જે લીલા, તેમાં ઉપયોગી એટલે તેને યોગ્ય (ભગવાનનું રૂપ છે). મર્ત્યોમાં (આવી) લીલા હોતી નથી2. અમર્ત્ય (જેઓ મર્ત્ય નથી તેઓ)માં મર્ત્યની લીલા હોતી નથી, છતાં પણ પૃથ્વીના બનેલા (દેહો)માં (આવી લીલા કરવાની) યોગ્યતા નથી. તેથી મનુષ્યોના રૂપ જેવું, શુદ્ધ અલૌકિક ઉત્તમ રૂપ, તેજ (આવી) લીલા માટે યોગ્ય છે, કારણકે તેનામાં કાર્યના દોષો3 નથી. (2)વળી (આ રૂપ ભગવાને) પોતાની યોગમાયાનું બલ દર્શાવતાં ગ્રહણ કરેલું છે. પોતાનો અસાધારણ (બીજા કોઈમાં ન હોય તેવો) ગુણ બનેલી, સાધન થતી, સર્વ થવાની શક્તિવાળી જે કારણરૂપ માયા, તેનું બલ (દર્શાવવા ગ્રહણ કરેલું છે). જેમ બલવાન પાસે (તેની) પરીક્ષા કરવા ભારે કામ કરાવવામાં આવે છે, તેમ સત્ (પદાર્થો)ના અનંત રૂપ કરનારી4 (માયા)નું બધું બલ એક સ્થલે યોજાએલું દેખાડવા5 માટે (ભગવાને પોતાનું) તેવું રૂપ બનાવેલું. જલ સ્વચ્છ હોવાથી જૂદાંજૂદાં રૂપો6 ગ્રહણ કરે છે. તે જલનું ઉત્તમપણું માયા છે. (માયા ભગવાનનાં) વૈકુંઠમાં રહેલા રૂપને પણ ગ્રહણ કરે છે, એ (તે) જલની સ્થિતિવાળી હોવા છતાં, (તેનું) જલોમાં ઉત્તમપણું છે. (3)વળી (તે રૂપ ભગવાનને) પોતાને પણ વિસ્મય પમાડનારું છે. (ભગવાન્) પોતે તેજથી ભરપૂર (અને) સર્વનો પ્રકાશ કરનારા છે, પોતાનું બધુંએ રૂપ બીજાઓને દેખાડે છે, તેમને કાંઈ વિસ્મય કરાવે તેવું નથી તેવા (ભગવાન્)ને પણ આ (તેમનું રૂપ) 'વિસ્માપનમ્' એવો વિસ્મય કરાવનારું છે કે 'અહો! હું આવું પણ (રૂપ) લોકમાં દેખાડું છું'. (તે રૂપ) તેજરૂપ હોવા છતાં તેજથી પણ ઉત્તમ છે. (4)વળી (તે રૂપ) 'સૌભગર્દ્ધે: પરં પદમ્' સૌભાગ્ય અને અણિમા વિગેરે આઠ ઐશ્વર્યનું ઉત્તમ સ્થાન છે. આ બે (અનુક્રમે) પ્રાણ અને યોગથી ઉત્પન્ન થનારાં છે. તેથી (તે રૂપ) પ્રાણરૂપ હોઈ વાયુથી પણ ઉત્તમ છે. અહિં સૌભાગ્યનો અર્થ સર્વ પુરુષને આનંદ આપનારું ઘણુંજ સૌંદર્ય (છે). 'ઋદ્ધિ:' એટલે સમૃદ્ધિ. (તે રૂપ) પુરુષોત્તમને પણ આનંદ ઉત્પન્ન કરનારું છે. તેથીજ આ રૂપ ઉપર ભગવાનની પ્રાણથી પણ અધિક ઘણીજ પ્રીતિ છે. વળી (5)જેના અંગો ભૂષણરૂપ છે તેવું (તે રૂપ છે). આભૂષણોનાં પણ ભૂષણ બનેલા છે અંગો જેના તેવું (તે રૂપ) છે. બાજુબંધથી આરંભી કૌસ્તુભ સુધીનાં આભૂષણો છે. જેમ સુવર્ણના મણિઓનું ભૂષણ ઇંદ્રનીલમણિ છે, તેમ તે (આભૂષણો)નું ભૂષણ અંગ (ભગવાનના દેહના અવયવ) જ છે. આથી એમ કહ્યું છે કે જેમ આકાશમાં વિમાન વિજળી વિગેરે શોભે છે તેમ ભગવાનના રૂપમાં આભૂષણો શોભે છે, એટલે (તે રૂપ) આકાશની સમાન હોવા છતાં, આકાશથી ઉત્તમ છે. 12.

1.વિદુરે 3।44માં ભગવાનના દેહનું નિરૂપણ કર્યું તે ખોટું છે એમ જણાવવા તે છૂટા નહિ પડેલા સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ એટલે અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે એમ કહે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર) 2.'મર્ત્યોની લીલા' એવો સમાસ લેતાં મર્ત્યલીલાનો આધાર થાય (મર્ત્યમાં લીલા હોવાનું સંભવે), એટલે 'પૃથ્વીથી (માટીથી) ભગવાનનો દેહ પર ન હોય' એવી શંકા દૂર કરે છે. અહિં 'મર્ત્ય (ની લીલા)' કહેલ નથી, પરંતુ અનુકરણ કરવાની જે મર્ત્યની ક્રિયા, તેના જેવી ક્રિયા

કરવા યોગ્ય, એમ કહેલું છે. તેથી ભગવાનના દેહ અને મર્ત્યના દેહ (માટી)માં ભેદ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે જ. (પ્ર).
3.‘કાર્યના દોષો’ એટલે પદાર્થમાં થતા વિકારો. (પ્ર)
4.‘અનંત રૂપ કરનારી’ એટલે મેનેજરની (સંચાલકની) પેઠે રૂપ ગોઠવનારી. (પ્ર)
5.પોતાનું સ્વરૂપ જાણનારાઓને દેખાડવા માટે તેવું રૂપ માયામાં બનાવેલું છે. (પ્ર)
6.જલથી ઉત્તમપણું કેવી રીતે થાય છે તે અહિં કહેલું છે. જેમ તેજરૂપ ચંદ્ર વિગેરેના અંશો કિરણો જલમાં પ્રવેશે છે, અને જલમાં પ્રવેશેલા અંશોમાં માયાથી ચંદ્રના બધા ગુણો દેખાય છે, તેમ માયામાં ભગવાનના રૂપના અંશો પ્રવેશ કરે છે અને તેમાં પ્રવેશ કરેલા અંશોમાં તે રૂપના ગુણો દેખાય છે. આ ગુણો માયા દેખાડે છે એ માયાનું માયાપણું હોવા છતાં ઉત્તમપણું છે. ભગવાનનું રૂપ યોગમાયાથી ઢંકાએલું હોવાથી બધાને ભગવાન્ દેખાતા નથી. મૂળરૂપમાં (ભગવાનના) વાસ્તવિક ગુણો છે. તે માયાથી ઢંકાતાં, જેમ પ્રતિબિંબમાં હાલચાલ થાય છે તેમ તેમાં મર્ત્યના ગુણો દેખાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે ભગવાનના રૂપમાં તેવા (મર્ત્યના) ગુણો નથી. (પ્ર)

એ પ્રમાણે સત્ (પદાર્થો)માં ઉત્તમપણું જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં ચિત્માં ઉત્તમપણું કહે છે :

યદ્ધર્મસૂનોર્બત રાજસૂયે નિરીક્ષ્ય દૃક્સ્વસ્ત્યયનં ત્રિલોક:॥
કાત્સ્ન્યેન ચાદ્યેહ ગતં વિધાતુરર્વાક્સૃતૌ કૌશલમિત્યમન્યત॥13॥

અહો! ધર્મના પુત્રના રાજસૂય (યજ્ઞ)માં દૃષ્ટિનાં કલ્યાણના ધામરૂપ જે (રૂપ) ને જોઈ ને, ત્રણ લોકોએ એમ માનેલું કે (જગત્) રચનારનું મનુષ્યની સૃષ્ટિ રચવાનું કૌશલ આ સમયમાં અહિં સંપૂર્ણ રીતે જતું રહેલું છે. 13.

ધર્મમાં જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. (ભગવાનનું રૂપ) ધર્મથી ઉત્પન્ન થએલું (અને) ધર્મથી પણ ઉત્તમ છે. તે (ધર્મ)માં પણ રાજસૂયયજ્ઞ ધર્મનાં ઉત્તમપણાંરૂપ છે. તેવી ભગવાનની સ્થિતિનું ધર્મથી સ્મરણ કરીને આ કહે છે. ‘બત’ ‘અહો!’ શબ્દ હર્ષ દેખાડે છે કે જે ભગવાનનાં રૂપનું દર્શન કરીને બધાએ તેને આવું (ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે તેવું) જાણેલું. ‘દૃષ્ટિનાં કલ્યાણનાં ધામરૂપ’ શબ્દથી તે રૂપનું (મૈત્રેય) વર્ણન કરે છે. દૃષ્ટિઓનું ‘સ્વસ્તિ’ કલ્યાણરૂપ ‘અયનં’ ધામ તે રૂપ છે. બધાએ વિષયો દૃષ્ટિઓનો નાશ કરનારા1 છે. જે ભગવાનના સંબંધવાળા વિષયો છે તેઓ પણ સ્વરૂપથી કલ્યાણરૂપ2 નથી. વધારે (કહેવા)થી શું? વિષયમાત્ર તે દૃષ્ટિનો ક્ષય કરનાર છે, પરંતુ (તેનું) પોષણ કરતો નથી, પરંતુ જ્ઞાનજ દૃષ્ટિનું પોષણ કરનારું છે, અને જ્ઞાનની ઈન્દ્રિયોનું તે (ભગવાનનું રૂપ)જ ધામ છે. સજાતીયમાં (પોતાની જાતનામાં)જ પ્રવેશ કરેલું સજાતીય વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી (ભગવાનનો દેહ) વિષય છે એવા મત પ્રમાણે પણ ‘કોઈકજ ધીર પુરુષે અંદરના આત્માને જોયો’ એ નિયમ પ્રમાણે અને ‘(ભગવાનનું રૂપ) ચક્ષુનું ચક્ષુ છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે જ્યારે ચક્ષુ જ્ઞાનનેજ જુએ છે3 ત્યારે કલ્યાણનું ધામ થાય છે પ્રાપ્ત કરે છે). (રાજસૂયમાં ભગવાનનાં દર્શન થયાં) ત્યારે ત્રણે

લોકની જે માન્યતા થઈ તે કહેલી છે. ‘અહિં’ એટલે ચિદ્રૂપ ભગવાનના દેહમાં ‘વિધાતુ:’ જગત રચનારનું કૌશલ જતું રહેલું છે. ‘અર્વાક્સૃતૌ’ આથી4 નીચેની સત્ત્વની સૃષ્ટિમાં ‘એવ’ જ જગત્ રચનારનું ‘કૌશલમ્’ સામર્થ્ય છે. અથવા અર્વાક્સૃતિ એટલે મનુષ્યની સૃષ્ટિ કારણકે તેની નાડીઓ નીચે વહેનારી હોય છે. તે (સૃષ્ટિ રચવા)માં જે કૌશલ, તે અહિં જતું રહેલું છે. મનુષ્યની સૃષ્ટિ રચવાના કૌશલથી આ (ભગવાનનું રૂપ) બનાવી શકાય તેવું નથી એમ (બધાએ) માનેલું. તેથી એમ જણાવાયું કે આ ચિદ્રૂપ ભગવાનનો દેહ કલ્યાણનું ધામ હોવાથી અને સર્વ લોકની દૃષ્ટિથી તેવો સિદ્ધ થએલ હોવાથી સત્ત્વની સૃષ્ટિથી જૂદા પ્રકારનો છે. 13.

1.‘નાશ કરનારા’ એટલે અંશથી (થોડોથોડો) નાશ કરનારા છે. તેથીજ મણિના પરીક્ષકો વિગેરેને તેની કિંમત સમજાવવા બાલપણથી જ તેમને પાસે લાવી અભ્યાસ કરાવે છે. (પ્ર)

2.‘સ્વસ્તિ’ ના અર્થ (1)નાશ ન થવો અને (2)કલ્યાણ થાય છે. તેથી આ પદાર્થો દૃષ્ટિનો નાશ ન કરનારા નહિ હોવાથી પોષણ કરનારા પણ થતા નથી. તેથી તેઓ પણ કલ્યાણરૂપ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3.ભગવાનના રૂપને પણ લોક જોતા હતા, છતાં તે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી દૃષ્ટિનો નાશ કરનારું નહતું. એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4.‘આથી નીચેની’ એટલે ચિત્તથી નીચેની. ‘સત્ત્વની(સત્ની) સૃષ્ટિ’ એ તેનુંજ વ્યાખ્યાન છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનનો દેહ) આનંદરૂપ1 હોવાનું કહે છે.

यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमाना:॥
व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थु: किल कृत्यशेषा:॥14॥

જે (ભગવાન્)ની ઉપરના પ્રેમને લીધે થએલા અધિક હાસ્યવાળા રાસમાં (ભગવાનની) લીલાવાળી દૃષ્ટિથી માન પ્રાપ્ત કરેલી વ્રજની સ્ત્રીઓ (પોતાની) દૃષ્ટિ સાથે બુદ્ધિ પણ જતી રહેલી હોવાથી, ખરેખર! કાર્ય પડતું રાખીને ઉભી રહેતી.14.

સ્ત્રીઓને આનંદ મુખ્ય હોવાથી, તેઓની દૃષ્ટિ આનંદમાંજ રહે છે, કારણ કે તેઓ આનંદ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે જ અથવા તેનું સાધન આચરવા પ્રયાસ કરે છે. ચાલુ પ્રસંગમાં (ભગવાનનો દેહ) સાધન ન હોવાથી, ઉપાધિ વિનાની સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ (તેના) ઉપર પડતી હોવાથી (તેને) આનંદ કહેલ છે. જે ભગવાનની ઉપરના પ્રેમને2 લીધે ‘પ્લુત:’ ડૂબેલું અથવા અધિક થએલું જે હાસ્ય, તે (હાસ્ય) સાથેનો જે રાસ એટલે ઘણી નર્તકીઓ સાથેનું રસના સમૂહરૂપ નૃત્ય, તેની અંદર (ભગવાનની) જે લીલાવાળી દૃષ્ટિ, તેનાથી પ્રાપ્ત કરેલું છે માન જેમણે તેવી (વ્રજની સ્ત્રીઓ હતી). તેઓ પહેલાં અભિમાનને તજી ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાનને શરણ ગએલી. ત્યાં સખ્ય (મૈત્રી) સુધીનું ભગવાનનું ભજન થતાં, (ભગવાન્ ઉપરનો) પ્રેમ વધ્યો. હાસ્ય સાથેનો રાસ પ્રેમને બહાર કાઢી હૃદયમાં ભગવાન્ સાથે એકપણું3 પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેમાં હાસ્યનો ભાગ કામ મધ્યે પ્રવેશ કરી જૂદાઈ પણ જણાવે, તેથી તેને

પ્રેમમાં ડૂબાડતાં, તે ઉત્તમ પ્રેમરૂપ થયો. હાસ્ય ઉત્સાહ ઉતપન્ન કરનાર હોવાથી તેની પણ જરુર છે. રાસ (ભગવાનને) વશ કરાવનારો છે. તેથીજ તે (રાસ)માં વશ થએલા ભગવાનની જે લીલાવાળી દૃષ્ટિ, તેનાથી (વ્રજની સ્ત્રીઓએ) પહેલાં તજેલું માન પણ ભગવાને (તેમનામાં) મૂક્યું એટલે દૃષ્ટિ દ્વારા તેમને આપ્યું એટલે તેઓને માન પ્રાપ્ત થયું. આથી અર્થ (કહેલો છે કે વ્રજસ્ત્રીઓનાં) દીનપણાંને લીધે (ભગવાને તેમના) ભક્તિરસને દૂર કર્યો, (એટલે) સ્વતંત્ર થએલીજ તેઓ ભગવાનના આનંદનો અનુભવ કરવા શક્તિવાળી થઈ.

'વ્રજની સ્ત્રીઓ' એટલે ગોકુલની સ્ત્રીઓ. 'વ્રજતિ' ફર્યા કરે તે વ્રજ તે સદા એક સ્થલે રહે નહિ. તેવી સ્ત્રીઓ સ્તબ્ધ (એક સ્થલે રહેનારી) થઈ. એક સ્થલે રસનો સ્વાદ કરે તે (તેમના) સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે. એટલે સ્વભાવ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર ભગવાન્ આનંદથી ભરપૂર4 છે. 'દૃષ્ટિ સાથે બુદ્ધિ પણ જતી રહેલી હોવાથી' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાન્ તેમને) કામ પ્રાપ્ત કરાવતા નહતા. દૃષ્ટિની સાથે જતી રહેલી છે બુદ્ધિ જેમની તેવી (તે સ્ત્રીઓ થઈ). જ્યારે દૃષ્ટિએ ભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેની સાથે ચેતના (બુદ્ધિ) પણ ત્યાંજ ગઈ. તેથી ભગવાનના સ્વરૂપમાંજ તેમને આનંદનો અનુભવ થતો હોવાથી, તેમને પોતાના દેહમાં કામનો ભોગ કરવાની જરુર નહતી. અંત:કરણ વિગેરે ત્યાં (ભગવાનના સ્વરૂપમાં)જ પરોવાએલાં હોવાથી, (તેમને) કામથી આનંદ થાય તેમ ન હતું, તેમજ પોતાના (દેહ)ની અંદર થએલા આનંદનો અનુભવ થાય તેમ નહતું. 'કિલ' 'ખરેખર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે આ વિષયમાં સંદેહ ન કરવો. વળી તેઓ કાર્ય પડતું રાખીનેજ ઉભી રહેતી. 'કૃત્યે' કાર્ય બાકી રહેલું છે જેમનું તેવી (તેઓ હતી). ક્ષણેક્ષણે ભગવદ્રૂપ થતી હોવાથી, ઘરના કાર્યોમાં (તેમનું) કાર્ય બાકીજ રહેતું, કારણ કે તેમને દેહનું સ્મરણ થતું નહિ. તેથીજ (તેમને) પોતા(ના દેહ)ની અંદર આનંદ ઉત્પન્ન ન થતો. જેમ દૂર રહેલા (પદાર્થ)ને દૃષ્ટિ જૂએ છે તેમ દૂર રહેલા આનંદરૂપ ભગવાનને પણ તેમની દૃષ્ટિ જોતી. તેમ ન હોય તો5 આનંદ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છાનારાઓની એવી સ્થિતિ ન હોય. 14.

1.'આનંદરૂપ' એટલે ઉત્તમ આનંદરૂપ, તે શ્લોક પરની શ્રીસુબોધિનીના આરંભથી સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

2.'અનુરાગ' શ્લોકમાં છે, તેનો અર્થ ભગવાનની ઉપરનો પ્રેમ છે. (પ્ર)

3.મનનો લય થતાં ચિદ્રૂપ પોતાનો આત્મા રસરૂપ ભગવાન્ સાથે એક જણાય છે. (પ્ર)

4.'આનંદથી ભરપૂર' એટલે હદવિનાના આનંદરૂપ ભૂમા. એ રીતે આનંદનું ઉત્તમપણું સિદ્ધ કર્યું. (પ્ર)

5.જો ભગવાનને આનંદના સાધન તરીકે જોતી હોત તો, બુદ્ધિ સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનમાં પ્રવેશત નહિ, અને તેમ થયું હોત તો ઘરનું કામ પડતું રાખીને તેઓ ઉભી રહેત. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ જે કાંઈ કાર્ય કરતી તે પણ 10।। માં જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાનજ કરતા(પ્ર).

એવી રીતે ભગવાનનો દેહ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરીને, "તેમાં જીવની પેઠે ભગવાન્ પણ રહે છે એમ કહેવું જોઈએ" એવી શંકા થતાં, તેજ સચ્ચિદાનંદરૂપ (ભગવાનના દેહ)માં અક્ષરમાં રહેલા પુરુષોત્તમનો અગ્નિની પેઠે તેમાં પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ્વશાન્તરૂપેષ્વિતરૈ: સ્વરૂપૈરભ્યર્દ્યમાનેષ્વનુકમ્પિતાત્મા॥
પરાવરેશો મહદંશયુક્તો હ્યજોડપિ જાતો ભગવાન્યથાડગ્નિ:॥15॥

પોતાના શાંત રૂપોને બીજા પોતાનાં રૂપોથી પીડા કરવામાં આવે ત્યારે દયાળુ અંત:કરણવાળા, કાલ કર્મ વિગેરેને વશ રાખનાર, ભગવાન્ મહદ્ અંશવાળા સાથે ભળી અગ્નિની પેઠે (પોતે) જન્મરહિત હોવા છતાં પ્રકટ થાય છે. 15.

અક્ષરનો એવી રીતે (ભગવાનના દેહ તરીકે) આવિર્ભાવ, અને તેમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ કારણ વિના થતા નથી. બીજાની મારફત (ભગવાન્) તે કાર્ય1 કરાવે, તો પક્ષપાતી થાય. તેથી પુત્રને શિક્ષા કરવાની પેઠે ભગવાન્ દૈત્યોને હણે છે એમ (આ શ્લોકમાં) કહે છે. દેવો વિગેરેરૂપ પોતાના શાંત સ્વરૂપોને, પોતાનાંજ સ્વરૂપ બનેલાં બીજા ઘોર દૈત્યોથી પીડા કરવામાં આવે, ત્યારે દયાળુ અંત:કરણવાળા સંપૂર્ણ પ્રકારથી પણ જન્મરહિત અક્ષરસહિત પુરુષોત્તમ પોતે (તે) બંનેનું સમાધાન કરવા પ્રકટ થાય છે, એવો અર્થ છે. (તેમને) કાલ તથા કર્મ વિગેરે પ્રેરણા કરતા નથી એમ જણાવવા 'પરાવરેશ:' એમ કહેલું છે. (ભગવાન્) 'પર:' કાલ વિગેરે, 'અવર' કર્મ વિગેરે, તેમને વશ રાખનારા છે.

"પુરુષ, નારાયણ અથવા પ્રથમ પુરુષ પોતાના આનંદ સાથે ભલે (આ કાર્ય માટે) પ્રકટ થાય પુરુષોત્તમ પ્રકટ થવાથી શું?" એવી શંકા થાય, તેથી 'મહદંશવાળા સાથે ભળી' એમ કહેલું છે. મહાન્2 છે અંશ જેનો તે, પ્રથમ પુરુષ, તેની સાથે ભળી (પ્રકટ થાય છે). સૃષ્ટિ (રચવા) માટે પોતાની અંદર પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સમાવેશ કરીનેજ3 (પુરુષોત્તમ) પ્રકટ થાય છે. તેથીજ પોતાની (પુરુષોત્તમની) અંદર યશોદા વિગેરેએ જગત્ જોએલું,4 કારણ કે આજ બ્રહ્મનું ચિદ્રૂપ5 છે. (તે પુરુષોત્તમ સિવાય) બીજા6 નથી એમ જણાવવા 'ભગવાન્' શબ્દ યોજેલો છે. 'અગ્નિની પેઠે' શબ્દનું વ્યાખ્યાન7 કરેલું છે. 15.

1.'તે કાર્ય' એટલે પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ થવામાં કારણરૂપ કાર્ય. (પ્ર)
2.'મહાન્' એટલે મહત્તત્વ. (પ્ર)
3."ભગવાન્ પ્રથમ પુરુષથી ભળીને પ્રકટ થયા હોત તો, આભૂષણોની પેઠે પ્રથમ પુરુષ પણ દેખાત" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. તેનો ભગવાને પોતાની અંદર સમાવેશ કરેલ હોવાથી તે દેખાતા નથી. (પ્ર)
4.આ વાક્યથી પ્રથમ પુરુષનો ભગવાનમાં સમાવેશ થએલ હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે. (પ્ર)
5.બ્રહ્મસૂત્ર. 1।2 ('જન્માદ્યસ્ય યત:' એ સૂત્ર)માં જણાવેલ જગતના અને વિરુદ્ધ ગુણોના આધાર હોવાપણું (ચિહ્ન છે). (પ્ર)
6.'બીજા નથી' એટલે 'અક્ષર તથા પુરુષ નથી'. (પ્ર)

7.આ શ્લોકના આભાસમાં જ વ્યાખ્યાન કરેલું છે કે જે હતા તેજ ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે, (ક્યાંયથી) પધારતા નથી. (પ્ર)

ભગવાનના દેહ અને આત્મા (અનુક્રમે) અક્ષર અને પુરુષોત્તમ છે એ એવી1 રીતે સિદ્ધ કરીને, લોકની દૃષ્ટિનો વિરોધ અને ભગવાનના વચનનો વિરોધ અનુક્રમે નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી દૂર કરે છે:

માં ખેદયત્યેતદજસ્ય જન્મવિડમ્બનં યદ્વસુદેવગેહે॥
વ્રજે ચ વાસોડરિભયાદિવ સ્વયં પુરાદ્ વ્યવાત્સીદ્યદનન્તવીર્ય:॥16॥

જન્મવિનાનાએ વસુદેવના ઘરમાં જે જન્મનું અનુકરણ કર્યું, અને વ્રજમાં વાસ કર્યો, (અને) અનંત પરાક્રમવાળા પોતે શત્રુથી ભય પામતા હોય તેમ જેશહેરમાંથી નાઠા- આ મને ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે. 16.

ભગવાને લોકને ઠગવા માટે (પોતાનો) દેહ પ્રાકૃત હોવાનું જણાવવા, (પોતે) વસુદેવના પુત્ર હોવાપણાંનું વિગેરે જે અનુકરણ કર્યું, તે અનુકરણ પણ તેમને માટે જરાએ યોગ્ય નહતું તેથી, (ભગવાને) તેમ કર્યું એ મને ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, કારણકે સર્વશક્તિવાળાને (બીજાને) ઠગવાનું શું પ્રયોજન?2 એમ આ શ્લોકમાં કહે
છે. તે (અનુકરણ) પણ 'વસુદેવગેહે' વસુદેવના ઘેર (તેની) પત્ની દેવકીજી (થી જન્મવાનું) કર્યું. આના કરતાં જાણેકે સ્તંભમાંથી, જલમાંથી, તથા બ્રહ્માના હૃદયમાંથી પ્રકટ થતા હોય તેવું અનુકરણ3 સારું. તેથી (આ અનુકરણ) મને ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી વ્રજમાં વાસ કર્યો તે પણ મને ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે. ક્યાં વ્યાપિવૈકુંઠમાં રહેનારા (ભગવાન્)! તે લૌકિક (પુરુષોએ)4 પણ રહેવા માટે અયોગ્ય ગોકુલમાં એવી રીતે કેમ રહ્યા? એવો (ખેદ થાય છે). વળી શત્રુથી ભય પામતા હોય તેમ-જરાસંધ વિગેરેથી ભય પામેલા હોય તેની પેઠે 'પુરાત્' મથુરા શહેરમાંથી જે નાઠા, એટલે શહેરમાંથી નાસી જઈ બીજા સ્થાને જે ગયા (તે ખેદ પમાડે છે). વિવાસ એટલે પરદેશમાં વાસ કર્યો. (આ) અયોગ્ય હોવાનું કારણ 'અનંત પરાક્રમવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'અને વ્રજમાં (વાસ કર્યો)'માં 'અને' શબ્દ ગુરુકુલ (સાંદીપનિનું ઘર) વિગેરેનો સમાવેશ કરવા યોજેલો છે. તેમને ભય ન હોવાથી 'અરિભયાદિવ' 'શત્રુથી ભય પામતા હોય તેમ' માં 'ઇવ' 'તેમ' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે સર્વના આત્મા (ભગવાન્) શત્રુ નથી, તેમજ તેમને ભય પણ નથી; કેમકે તે બીજાઓના ભયને પણ દૂર કરનારા છે. 'પોતે' (નાઠા) એટલે અંશ દ્વારા (તેમ કર્યું) નહતું. 16.

1.શ્લોક 12।। થી ભગવાનનાં સ્વરૂપ (દેહ)નું નિરૂપણ કરીને અને તેમાં અગ્નિની પેઠે પોતે પ્રકટ થયા એમ શ્લોક 15 માં કહીને. (પ્ર).

2.આથી (અનુકરણ) અયોગ્ય હોવાનું કારણ કહેલું છે. (પ્ર).

3.આથી ખેદ થવાનું કારણ કહેલું છે. જન્મનું અનુકરણ કરવાનું જરુરી હોય તો નૃસિંહની પેઠે (સ્તંભમાંથી), મત્સ્યની પેઠે (જલમાંથી), અથવા વરાહની પેઠે (બ્રહ્માના હૃદયમાંથી) પ્રકટ થાય તે સારું. તેમ ન કર્યું તેથી ખેદ થાય છે. (પ્ર)

4.‘લૌકિક (પુરુષોએ)’ એટલે લોકમાં ઉત્તમ પુરુષોએ. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનના) વચનોનો વિરોધ દૂર કરે છે:

દુનોતિ ચેત: સ્મરતો મમૈતદ્યદાહ પાદાવભિવન્દ્ય પિત્રો:।
તાતામ્બ! કંસાદુરુશંકિતાનાં પ્રસીદત નોઽકૃતનિષ્કૃતીનામ્॥17॥

‘હે પિતા! કંસથી ઘણો ભય પામેલા, (આપના) ઉપકારનો બદલો વાળી ન શક્યા તેવા અમો ઉપર પ્રસન્ન થાઓ’ આ (વાક્ય ભગવાને) માતપિતાના ચરણોમાં પ્રણામ કરી જે કહેલું, તેનું સ્મરણ કરતાં તે મારાં ચિત્તમાં દુ:ખ કરે છે. 17.

‘માતપિતાના ચરણોમાં પ્રણામ કરી’, એટલે કંસના વધ પછી દેવકી અને વસુદેવના ચરણોમાં પ્રણામ કરી, ભગવાને એવું કહેલું કે ‘હે પિતા! હે માતા! કંસથી ઘણો ભય પામેલા, તે શું કરશે એવા ભયને લીધે ઘણા ભય પામેલા અમો ઉપર તમે બંને પ્રસન્ન થાઓ.’ આ જે વાક્ય (કહેલું) તેનું સ્મરણ કરતાં તે મારા ચિત્તમાં ‘દુનોતિ’ દુ:ખ કરે છે. આથી બધાએ ભગવાનનાં વચનો ‘માનુષ દેહ ધારણ કરેલા’ "વસુદેવના પુત્ર મને ‘વાસુદેવ’ એમ કહે છે" વિગેરે વચનો લોકને ઘણો મોહ કરવાજ (કહેલાં) એવું (તેમનું) વ્યાખ્યાન થયું. જ્યારે ભગવાનના વચનોનીજ આ સ્થિતિ1 છે, ત્યારે તેમણે જેમને મોહ ઉત્પન્ન કરેલો તેમનાં વચનોનું તો કહેવુંજ શું? એવો ભાવ છે. 17.

1.‘આ સ્થિતિ’ એટલે સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે અને ભગવાનનાં બીજાં વચનોથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે ન માનવા જેવાપણું. (પ્ર)

એવી રીતે બધાનો વિરોધ દૂર કરી, (શ્રીકૃષ્ણ) સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ છે એમ સિદ્ધ કરીને, તેમના ગુણ અને કર્મો જણાવતાં, આરંભમાં ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) ભજન કરવા યોગ્ય ગુણો જણાવે છે:

કો વા અમુષ્યાઙ્ઘ્રિસરોજરેણું વિસ્મર્તુમીશીત પુમાન્ વિજિઘ્રન્॥
યો વિસ્ફુરદ્ભ્રૂવિટપેન ભૂમેર્ભારં કૃતાન્તેન તિરશ્ચકાર॥18॥

જેમણે પોતાનીસારીરીતે ફરકતી ભ્રમરની શાખારૂપ કાલથી ભૂમિના ભારને દૂર કર્યો તેવા આમની ચરણકમલની રેણુને સૂંઘનાર ક્યો પુરુષ તેને ભૂલી શકે? 18.

ભજન કરવા યોગ્ય તેજ હોય કે જે (1)પોતે ભય વિનાનો હોય (2)એકવાર પણ શરણ આવેલાને સર્વ તરફના ભયથી મુક્ત કરે (3)આ લોકની તથા પરલોકની સમૃદ્ધિ અને મોક્ષ આપે (4)ભજનનો સંદેહ હોય તો પણ આકસ્મિક સંબંધથી પણ મુક્તિ આપે (5)પોતે દોષવિનાના અને પૂર્ણ ગુણોવાળા દેહવાળો હોય (6)અધિકારવિનાનાને પણ મોક્ષ આપે (અને) (7)બીજાને માટે પોતે કરેલા નિયમનો પણ વિરોધ ન માને. એવી રીતે જે સાત ગુણ વાળો હોય, છ અંગો સહિત ભજન માટે ઉપયોગી મોટા ગુણવાળો હોય તે ભજન કરવા યોગ્ય છે એવો (અર્થ છે). જો (એ) સાતે ગુણોના કારણ બનેલા બીજા ત્રણ (1)ઘણી જ શક્તિ (2)સ્વરૂપથીજ સર્વથી ઉત્તમપણું અને (3)ઘણીજ દયા (એ) ગુણો હોય તો તે બધાએ સેવા કરવા યોગ્ય છે. તે (આ શ્લોકથી આરંભી) સાત શ્લોકોથી કહે છે. દરેક શ્લોકમાં એક

એક કરી સાત ગુણો કહેલા છે; તેજ (શ્લોકો)થી બે (શ્લોકો)થી, ત્રણથી અને પછી બેથી (સાત ગુણોના) કારણ1 (બનેલા) ગુણો કહેલા છે.

તે પૈકી આરંભમાં (આ શ્લોકથી) ઘણીજ શક્તિ જણાવતાં, (ભગવાન્) શરણ આવેલાના સર્વ દુ:ખ દૂર કરનારા છે એમ કહે છે. બધાએ પ્રાણીઓ બધાએ (દેવો)ને ભજે છે, અને તેમનામાં (દેવોમાં) રહેલા ગુણો તથા દોષોને લીધે (તેમનામાં) પ્રેમવાળા અથવા પ્રેમરહિત થાય છે. આ વિષયમાં એવો નિર્ણય છે (કે) જેનું ભજન કરવામાં આવતું હોય તેનામાં દોષ ન હોય તો જેની સેવા કરતા હોય તેને તજતા નથી. લોકમાં બધાએ દેવોના તથા મનુષ્યોના સેવકો તેમનો ત્યાગ કરી ભગવદીય થાય છે, (પણ) ભગવદીયો કોઈ પણ પ્રસંગે બીજાના (સેવક) થતા નથી. આ શાસ્ત્રાર્થને હું ખોટો પાડીશ એવા વિચાર જે ભગવાનના માર્ગમાં આવી, તેનો કુતૂહલથી પણ ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે, તે પણ તેમ કરી શકતો નથી.2 તે (અર્થ) 'આમની ચરણકમલની રેણુને એકવાર પણ સૂંઘનાર ક્યો (પુરુષ) તેને ભૂલી શકે?' એ શબ્દોથી કહેલો છે. તેથી તેજ ઈશ્વર છે કે જે સેવકોને વશ કરે છે. નાકના માર્ગથી (દેહની) અંદર ગએલો ઉપર કહેલો રેણુ તેના દેહને ભગવદીય જ કરે છે.3 તે (ભગવાન્)ને માટે જેનો દેહ ઉત્પન્ન કરાવ્યો તેવો તે, સર્વ તરફથી ફેલાએલા તે રેણુને ભૂલવાને શક્તિમાન થતો નથી.

"દુ:ખી થએલો દેહને પણ ભલે, દુ:ખ દૂર કરનારનોજ અધિક આદર કરે" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આ (ભગવાન્) કલ્પવૃક્ષ છે, જેમની ભ્રમર (તે વૃક્ષની) પાંદડા સાથેની કોઈ એક ડાળ છે. અનંત ડાળવાળાની તે એક શાખા સ્વભાવથી સંહાર કરનારી છે, પરંતુ પ્રસન્ન થઈ હોય તો તે પણ ઘણુંજ ઐશ્વર્ય આપે4 છે. તેથી તેવી ડાળ હોવાથી, (ભગવાન્) પોતાના (દુ:ખી થએલા જીવના) દુ:ખનો નાશ કરે તેમાં શું શંકા? કારણ કે સર્વનો આધાર બનેલી ભૂમિનોજ 'કૃત:' કરેલો છે 'અંત:' અંત જેનાથી તેવી (ડાળ છે). (તે ભ્રમરરૂપ ડાળ) સારી રીતે ફરકતાં (નાશ કરે છે). જ્યાં ભાર થવાનો સંભવ હોય, ત્યાં પણ પોતે પધારી નાશ કરવાના સ્વભાવવાળી ભ્રમરરૂપ ડાળથી ભારનો પણ નાશ કરે છે, જે કાર્ય માટે બધાએ દેવો વિગેરે પણ ભારે પ્રયત્ન કરતા હોય છે. જેટલા સમયમાં તેઓ (ભાર) દૂર કરવા આવે, તે પહેલા જ તે ભાર (ભગવાનની ભ્રમરરૂપ ડાળથી) દૂર થએલો હોય છે. જેમ (સૂર્યની) પહેલાં નીકળેલાં સૂર્યનાં કિરણોથીજ બધા અંધકારનો નાશ થાય છે, (અને) સૂર્ય તો અંધકારને જોતો પણ નથી, તેમ ભગવાન્ ભક્તોના (દુ:ખને જોતા પણ નથી) એવો અર્થ છે.

1.'કારણ બનેલા ગુણો' એટલે ઘણી જ શક્તિ વિગેરે (ત્રણ) (પ્ર). અહિં નાથદ્વારાવાળી પ્રતમાં 'સ્થૂલગુણા:' પાઠ છે. પ્રકાશે 'મૂલગુણા:' પાઠ લીધો છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં પણ તેજ પાઠ છે. તેથી તે પાઠ લીધો છે.

2.મૂલ શ્લોકમાં 'વા' શબ્દથી જેના વિષે અનાદર (તિરસ્કાર) દર્શાવેલ છે તેને અહિં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલ છે. (પ્ર)

3.જેમના નાક દ્વારા આ રેણુએ દેહમાં પ્રવેશ કરેલો નથી તેઓનો તિરસ્કાર કરેલ છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4.‘તેમની ભ્રમરનું ખીલવું ઘણા ઐશ્વર્યનું ધામ છે’ એ વાક્ય હોવાથી તે ઐશ્વર્ય આપે છે. (પ્ર)

ભક્તોને ઇચ્છેલું ફલ (આપે) તેમાં તો કહેવાનું છેજ નહિ, કારણકે તિરસ્કાર કરનારને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ. તે લોભને વશ થએલો સર્વ ધર્મનો વિરોધી અસુર હોવા છતાં પણ, માત્ર ભગવાનના સંબંધથી જ-તે (સંબંધ) મના કરેલ (પ્રકારનો1) હોવા છતાં-જ્ઞાનીને પણ દુર્લભ સાયુજ્ય પામ્યો. વળી આ વૃત્તાંત બધાને પ્રત્યક્ષ થયો તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દૃષ્ટા ભવદ્ભિર્નનુ રાજસૂયે ચૈદ્યસ્ય કૃષ્ણં દ્વિષતોઽપિ સિદ્ધિ:॥
યાં યોગિનો સંસ્પૃહયન્તિ સમ્યગ્યોગેન કસ્તદ્વિરહં સહેત॥19॥

હે (ઉદ્ધવ)! જે સિદ્ધિની યોગીઓ સારી રીતે આચરેલા યોગથી સ્પૃહા કરે છે, તે સિદ્ધિ રાજસૂયમાં શ્રીકૃષ્ણનો દ્વેષ કરનાર શિશુપાલને પણ (પ્રાપ્ત થએલી) તેં જોઈ. તે (ભગવાન)નો વિરહ કોણ સહન કરે? 19.

શ્રીકૃષ્ણનો દ્વેષ કરનાર ‘ચૈદ્યસ્ય’ શિશુપાલને પણ રાજસૂયની સભામાં-જ્યારે બધાએ રાજાઓ ત્યાં સેવા કરતા હતા ત્યારે-જે સાયુજ્યરૂપ સિદ્ધિ (પ્રાપ્ત થએલી), તે તેંજ જોએલી છે. ‘નનુ’ ‘હે’ એવું સંબોધન વિદુરની સંમતિ જણાવવા (યોજેલુંછે). સ્વભાવથી ઉત્તમ યોગીઓ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર સર્વ સાધનવાળા યોગ વડે પણ તે સિદ્ધિની માત્ર સ્પૃહાજ કરે છે, પરંતુ ભગવાનના સંબંધ વિના તે પ્રાપ્ત કરતા નથી. તેથી જેમાં ભગવાનનો સંબંધ ન હોય તેવો તેમનો વિરહ કોણ જ સહન કરે?, કારણ કે ભગવાનનો સંબંધ કરોડો કલ્પવૃક્ષોથી પણ અધિક છે. તે પ્રાપ્ત થયો હોય ત્યારે કોણજ તેનો ત્યાગ કરી શકે? એવો અર્થ છે. 19.

1.અહિં ‘પ્રકારનો’ શબ્દ અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવનાર અને દુ:ખ દૂર કરનાર હોવાનો ભગવાનનો ગુણ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે (ભગવાન્) (બીજો કોઈ) સંબંધ ન હોવા છતાં પણ માત્ર સ્વરૂપના સંબંધથી જ ઉપર કહ્યું તેથી પણ અધિક ફલ આપે છે:

તથૈવ ચાન્યે નરલોકવીરા ય આહવે કૃષ્ણમુખારવિન્દમ્॥
નેત્રૈ: પિબન્તો નયનાભિરામં પાર્થાસ્ત્રપૂતા: પદમાપુરસ્ય॥20॥

વળી નરલોકના વીરો અને બીજાઓ જેઓ અર્જુનના આયુધોથી પવિત્ર થએલા, તેઓ યુદ્ધમાં નયનોને આનંદકારક શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદનું નેત્રોથી પાન કરતાં તેવીજ રીતે આમના સ્થાનને પામેલા.20.

જેઓ નરલોકમાં વીરો છે, અને ભગવાનના સંબંધ વિનાના બીજાઓ જે ભગવાનને જાણતા પણ નહતા, તેઓ પણ યુદ્ધમાં સ્વરૂપના સૌંદર્યથીજ ઘણો મોહ પામી નેત્રોથી નયનોને આનંદકારક લાવણ્યામૃતના પૂરવાળા શ્રીકૃષ્ણનાં મુખારવિંદને જોતાં,

ભગવાનનું સાયુજ્ય થવામાં નડતરરૂપ અશુદ્ધ પોતાના દેહને તજી, અર્જુનના આયુધોથી પવિત્ર થએલા ઘણાએ તે (ભગવાન્)ના ચરણારવિંદરૂપ વ્યાપિવૈકુંઠ પ્રાપ્ત કરેલું છે. આવા (ભગવાન્ પાસેથી) ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)માં શી ચિંતા? 20.

પરંતુ આ (ફલ પ્રાપ્ત કરવા)માં ઘણો મોહ કરનારી ભગવાનની લીલા એકજ નડતરરૂપ છે. તેનાથી જો મોહ ન પામે તો1 (ફલ પ્રાપ્ત થાયજ), કારણ કે તે ભગવાનના સર્વથી ઉત્તમ હોવાપણું વિગેરે ગુણોને અને શાસ્ત્ર ન જાણનારની બુદ્ધિમાં રહેલ ભજન કરવા યોગ્યપણાંને હરે છે. તે વિષયમાં સાવધાન રહેવું જોઈએ, એમ નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) બે (શ્લોક)થી કહે છે:

स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीश: स्वाराज्यलक्ष्म्याऽऽप्तसमस्तकाम:॥
बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालै: किरीटकोटीडितपादपीठ:॥21॥

(ભગવાનની) પોતાની સમાન અથવા અધિક કોઈ નથી, પોતે તો ત્રણના અધીશ્વર છે, પોતાની અંદરનાં રાજ્યની લક્ષ્મીથી (પોતાની) સર્વ કામનાઓ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી છે, (અને) આહુતિ લાવનાર ઘણા સમયના લોકપાલોએ (પોતાના) કરોડો મુકુટોથી તેમના ચરણના આસનની સ્તુતિ કરેલી છે. 21.

પોતે સર્વથી ઉત્તમ ઈશ્વર હોઈ, સર્વથી અધમ જડ તે (ઉગ્રસેન)ને પોતે તેવો2 (રાજા) કરીને, તેનું સેવાપણું આચરે-એવી જે આ (ભગવાનની) લીલા ઘણો મોહ કરનારી છે, જે (ભગવાનના સેવકપણા)ને લીધે ભમેલાઓ પોતાના હૃદયમાં એમ માને છે કે આ (ભગવાન્) આવા (સેવક) જ છે. તે પૈકી આ શ્લોકમાં આરંભમાં તેમનું સર્વથી ઉત્તમપણું કહે છે. 'તુ' 'તો' શબ્દ ભમેલાઓની માન્યતાને કાઢી નાખવા (યોજેલો છે). લોકમાં અથવા વેદમાં જેમની સમાન તથા જેમનાથી અધિક કોઈ નથી તેવા (ભગવાન્) છે, કારણ કે સ્વરૂપથી અને ગુણથી તેમજ પ્રસિદ્ધિથી તે ત્રણના3 અધિશ્વર છે. વળી તેમનું ઇચ્છેલું પણ કાંઈ પણ (પ્રાપ્ત થયા વિનાનું) બાકી રહેતું નથી, કે જે લૌકિક નિયમપણું તેમને સેવકપણું કરાવે. તે (અર્થ) 'પોતાની અંદરનાં રાજ્યની લક્ષ્મીથી (સર્વ કામનાઓ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી છે)' શબ્દથી કહેલો છે. પોતાની અંદરનું જ જે રાજ્ય-બધુંએ જગત્ પોતાની (ભગવાનની) અંદર જ રહેલું છે (તેથી) જે (ભગવાન્) પોતાની અંદર રાજ્ય કરે છે તે બધાઓના ઉપર (રાજ્ય) કરે છે-તે (રાજ્ય)માં હદવિનાના આનંદરૂપ જે લક્ષ્મી, તેનાથી જ પ્રાપ્ત કરેલી છે બધીએ કામનાઓ જેમણે તેવા (ભગવાન્) છે, કારણ કે 'આમનાજ આનંદના અંશ ઉપર બીજાઓ નભે છે' એમ શ્રુતિ (કહે છે). વળી લોકમાં પણ તેમનું ઐશ્વર્ય પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે આહુતિ લાવનાર ઘણા સમયના લોકપાલોએ (પોતાના) કરોડો મુકુટોથી 'ઈડિતં' સ્તુતિ કરેલી છે જેમના ચરણના આસનની, તેવા (ભગવાન્) છે. પદાર્થો કાર્ય (કરે) એવો જે મત4 (છે), તે પ્રમાણે મુકુટો પણ આસનની સ્તુતિ (કરે છે), એટલે પોતે હલકી સ્થિતિથી નમ્ર (નમેલા) રહી, પોતાના સંબંધવાળા (આસન)ને સર્વથી ઉત્તમ જણાવે છે. કેટલાક5 અથડાવાથી નીકળતા અવાજથી (સ્તુતિ કરે છે) એમ (કહે છે).21.

1.કેટલાકની મુક્તિ થતી નથી, તેની યોગ્યતા આથી કહી છે. (પ્ર) મોહ પામે તેની મુક્તિ ન થાય.
2.‘તેવા’ એટલે ઈશ્વર (પ્ર). ઈશ્વર શબ્દ અહિં રાજાના અર્થમાં યોજ્યો જણાય છે.
3.‘ત્રણના’ એટલે ત્રણ ગુણોના અને ત્રણ લોકના. (પ્ર)
4."સ્તુતિ કરવામાં વાણી જોઈએ, અને મુકુટને વાણી નહિ હોવાથી તે સ્તુતિ કરી શકે નહિ” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. એકવાર ઉચ્ચારેલા શબ્દોથી તેમના અર્થનું જ્ઞાન થાય ત્યારે સંસ્કારે (મગજમાં) આણેલા પદાર્થો વાક્યનો અર્થ જણાવે છે, એટલે શબ્દ નથી તેવા પદાર્થો શબ્દનો ગુણ (અર્થ જણાવવાનો) ધારણ કરે છે એમ ભાટ્ટો માને છે, તે પ્રમાણે (મુકુટો સ્તુતિ કરે છે) એવો અર્થ છે. (પ્ર)
5.શ્રીધરે એવું વ્યાખ્યાન કરેલું છે.

આવા (ભગવાન્) પોતાના સિંહાસન ઉપર વિરાજતાં, પોતાની આનંદરૂપ લક્ષ્મીનો અનુભવ કરતાજ વિરાજે એ યોગ્ય છે, પરંતુ સેવકપણું કરે તે યોગ્ય નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

तत्तस्य कैङ्कर्यमलंभृतान्नो विग्लापयत्यङ्ग! यदुग्रसेनम्॥
तिष्ठन्निषण्णं परमेष्ठ्यधिष्ण्ये न्यबोधयद्देव निधारयेति॥22॥

હે અંગ! બ્રહ્માના આસને બેઠેલા ઉગ્રસેનને, ‘હે દેવ! અનુગ્રહ કરો’ એમ ઉભા રહીને જે તે (ભગવાન્) જણાવતા હતા તે તેમનું સેવકપણું સંપૂર્ણ રીતે પોષેલા અમને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે. 22.

સેવકનો ભાવ તે સેવકપણું. ‘તેમનું’ એટલે ઉપર વર્ણવેલા (ભગવાન)નું. ‘તે’ એટલે પ્રસિદ્ધ (સેવકપણું) (અમને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે). "ભગવાન્ ગમે તે કરે. તારે આ વિચારવાનું શું પ્રયોજન?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘સંપૂર્ણ રીતે પોષેલા અમને’ શબ્દો યોજેલ છે. અમને ભગવાને સંપૂર્ણ રીતે પોષેલા નભાવેલા અથવા પોષેલા છે. સેવા કરીએ તે માટે જ અમને પોષેલા છે. જો સૃષ્ટિની પેઠે સેવા પણ ભગવાને કરવાની હોય, તો તે મત પ્રમાણે પણ અમને મુખ્ય સેવા માટે ઉત્પન્ન કરેલા છે, (તેથી) અમારી દ્વારાજ (ઉગ્રસેનની) સેવા ભલે કરાવે. તે (સેવા કરવા) માટે અમને ઉત્પન્ન કરીને, પાછા પોતેજ કરે છે એ સેવકપણું અમને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે. પોતે ખેદ પામે છે; અમને પણ ગ્લાનિ કરાવે છે ‘ગ્લાયયતિ’ એવો પાઠ હોય, ત્યારે ‘ગ્લય્’ ધાતુનો અર્થ ગ્લાનિ કરાવવી (થાય છે). ‘હે અંગ!’ એવું પોતાનું દુ:ખ જણાવવા યોગ્ય મિત્રનું સંબોધન (કરેલું) છે. ‘ઉગ્રસેન’ એટલે ઉગ્ર છે સેના જેની, તે કંસનો પિતા તેને, ‘પરમેષ્ઠ્યધિષ્ણ્યે’ બ્રહ્માનું આસન-‘ધિષ્ણ્યં’ અને ‘અધિષ્ણ્યં’ સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે-તે (આસન) ઉપર બેઠેલાને, પોતે ઉભા રહીને, આવતા બધા પુરુષોની જાણ કરતા. ‘હે દેવ! આ (ફલાણો) આવ્યો, (આપને) નમન કરે છે. જૂઓ’ એમ જણાવતા હતા. આ ઘણું હલકું દ્વારપાલનું કાર્ય છે. જો કે બધાં કાર્યના કર્તા ભગવાનજ છે, છતાં પણ બીજું રૂપ (ધારણ) કરીનેજ તે કરે છે. જો પોતાનેજ કાર્ય કરવાનું હોય, તો તેથી ઉલટું (રાજાનું) કાર્ય

કેમ કરતા નથી એવો અમારા ચિત્તમાં ખેદ થાય છે. દેવોની સભામાં જ્યાં બ્રહ્મા બેસે છે તે રાજ્યાસન છે, તેથી (રાજ્યાસનને) 'બ્રહ્માનું આસન' કહેલું છે. આથી એમ કહ્યું કે બ્રાહ્મણો આવે ત્યારે પણ તે (ઉગ્રસેન) ઉઠતો નથી. આ1 ગ્લાનિ ટાળવાનો ઉપાય પણ નથી. 22.

1.'આ' એટલે ઉગ્રસેન આસને બેસે અને ભગવાન્ ઉભા રહે તે જોવું તે. (પ્ર)

એવી રીતે (ભગવાનનું) રૂપ અને મોહ કરવાનું કહીને, "તેમનો અભિપ્રાય તું જાણતો નહિ હોવાથી તને અજ્ઞાનીને દુ:ખ થાય છે" એવી શંકા થાય, તેથી તેમનો અભિપ્રાય પણ હું જાણું છું છતાં પણ (મને) દુ:ખ થાય છે એમ કહેવા, તેમની દયાનું નિરૂપણ કરે છે. દુ:ખ તો (પોતાની) બુદ્ધિ (ઉત્પન્ન) કરે છે,1 ભગવાન્ કરતા નથી; કારણ કે તે ભગવાન્ બધાએ ભક્ત સેવકો પોતાથી પણ અધિક (હોવાનું લોકમાં) જણાવે2 છે. તે વિષયમાં બીજા (ઉગ્રસેન)ને (અધિક જણાવે તે) સહન ન કરવું યોગ્ય નથી. ભગવાનજ તે પ્રમાણે કરતા હોવાથી, ઉગ્રસેનને પણ ઠપકો દેવો યોગ્ય નથી. ગયા શ્લોકમાં તેમ કહેલું હોવાથી (ભગવાન્) ઉંધું3 પણ કરે છે. તેથી પ્રમાણના બલનું ઉલ્લંઘન કરી પ્રમેયબલથી તેમ કરતા હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તેમનું પ્રમેયબલ જણાવતાં (તે) ભજન કરવા યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરે છે:

અહો બકીયં સ્તનકાલકૂટં જિઘાંસયાડપાયયદપ્યસાધ્વી॥
લેભે ગતિં ધાત્ર્યુચિતાં તતોડન્યં કં વા દયાલું શરણં વ્રજેમ॥23॥

અહો! આ દુષ્ટ બકીએ હણવાની ઇચ્છાથી સ્તનમાં રહેલું કાલકૂટ ધવરાવ્યું, છતાં તેને માતાને યોગ્ય ફલ પ્રાપ્ત થયું. તેમનાથી બીજા કયા દયાલુને શરણ આપણે જઈએ? 23.

જેમ ફલથી પૂર્ણ ભગવાન્ તુચ્છ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધન કરે તે સર્વને આશ્ચર્ય કરાવનાર છે, તેવી રીતે સાધન વિનાના તુચ્છને પણ તે પૂર્ણ ફલનું દાન કરે તે 'અહો!' આશ્ચર્યકારક છે. બકની બેન દૈત્ય બકના જેવી (બકી પૂતના) હતી. તેના (જેવા) વર્તનથી સારા પુરુષોનો પણ મોક્ષ ન થાય. 'આ' શબ્દથી (એમ કહ્યું છે કે) ભગવાનની સાથે તે પણ (મૈત્રેયની) બુદ્ધિમાં આવી. 'સ્તનકાલકૂટમ્' એટલે સ્તનમાં રહેલું કાલકૂટ કાલોનો 'કૂટમ્' સમૂહ (તે કાલકૂટ), કારણ હજાર 'કાલા:' મૃત્યુઓ છે, તે બધા તેના ધાવણમાં ભેગા થયેલા. તેથી કાલોનો સમૂહ હતો જેમાં તેવું ધાવણ તેણે ધવરાવ્યું. જ્ઞાન કારણ છે4 એવા મત પ્રમાણે પણ તે દુષ્ટ હતી, એમ 'હણવાની ઇચ્છાથી' શબ્દથી કહે છે. હણવાની ઇચ્છાથી (એવું ધાવણ ધવરાવ્યું). પહેલાં પણ તે દુષ્ટ હતી, એમ 'દુષ્ટ' વિશેષણથી કહેલું છે. આથી એમ કહેલું છે કે તેનામાં દૈત્યનો પણ ગુણ ન હતો, કારણ તેઓ ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનાર હોય છે. છતાં પણ (પૂતનાની) આકૃતિ અને ક્રિયા5 યશોદાની સમાન હોવાથી, તેનામાં રહેલા દોષનો વિચાર કર્યા વિનાજ, (ભગવાને તેને તેની ધવરાવવાની) ક્રિયાનું ફલ આપ્યું. આથી એમ કહેલું છે કે હરકોઈ પ્રકારે પણ સંબંધમાં આવેલું ભગવાનનું સ્વરૂપ બીજા સાધનની દરકાર રાખ્યા વિના ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે. વળી ભગવાન્ ગુણોનેજ ગ્રહણ કરે છે, દોષોને (ગ્રહણ કરતા) નથી. તેથી તે ઘણા દયાળુ છે, એમ (બીજા કયા) 'કયા દયાળુને શરણ

આપણે જઈએ?' શબ્દોથી કહેલું છે. 'શરણ' શબ્દથી (બીજાની) સેવા ભક્તિ વિગેરે (કરવા)ની પણ મના કરેલી છે. 23.

1.ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણવા છતાં દુ:ખ કેમ થાય? એ આથી સમજાવે છે. (પ્ર)

2.(દુ:ખ) ભગવાને કરેલું છે એ સમજાવવા તેમનો અભિપ્રાય કહે છે. (પ્ર)

3.પોતે રાજા હોવા છતાં સેવક તરીકે વર્તવાનું અને ઉગ્રસેનને રાજા બનાવવાનું, એવા પ્રકારનું ઉધું.

4.'ભગવાન્ અવિનાશી હોવાથી, તેમને આ (ધાવણમાં રહેલ કાલકૂટરૂપ) દોષનો સંબંધ થશે નહિ' એવું જ્ઞાન કારણરૂપ હતું, એવા મત પ્રમાણે (પ્ર) આ બરાબર જણાતું નથી. જે કાર્ય કરીએ તે જેવી બુદ્ધિથી કરીએ તેવું ફલ મળે. પૂતના તો માતાની પેઠે ધવરાવતી હતી. ધવરાવવામાં તેની બુદ્ધિ જેવી હોય તેવું તેનું કાર્ય ગણાય. એવા મત પ્રમાણે પણ તે દુષ્ટ હતી, કારણ કે તે હણવાની ઇચ્છાથી ધવરાવતી હતી, એવો અર્થ જણાય છે. પૂતનાને પ્રકાશમાં જણાવ્યું તેવું જ્ઞાન હોય તો તે જ્ઞાન તો મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાધન ગણાય. તેથી તેવું જ્ઞાન તેને નહતું.

5.આકૃતિ યશોદા જેવી હતી, કારણ કે તેણે સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ લીધેલું. ધવરાવવાની ક્રિયા પણ માતાની ક્રિયા જેવી ગણાય.

'આસુરી બંધ માટે મનાએલી છે'(ભ.ગી.16। એ વાક્ય પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિમાં જન્મેલાંઓનો મોક્ષ કેમ થાય? કારણ કે 'દ્વેષી ક્રૂર તેઓને હું (વારંવાર સંસારમાં આસુરી યોનીમાંજ નાખું છું)' (ભ.ગી. 16।) એવી ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:

मन्येऽसुरान् भागवतांस्त्र्यधीशे संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान्॥
ये संयुगेऽचक्षत तार्क्ष्यपुत्रमंसेसुनाभायुधमापतन्तम्॥24॥

જે યુદ્ધમાં જેના ખભા ઉપર ચક્રધારી છે તેવા ગરુડને (પોતાની સામે) ધસી આવતો જૂએ છે તે, ક્રોધના માર્ગે ત્રણ લોકના ઈશ્વરમાં પરોવેલ ચિત્તવાળા અસુરોને હું ભગવદીઓ માનું છું. 24.

'મને પ્રાપ્ત કર્યા વિનાજ (અધમ ગતિને પામે છે)' (ભ.ગી. 16।) એવું (ભગવાનનું) વચન હોવાથી હું અસુરોને પણ ભગવદીઓજ માનું છું. જેઓ ભગવાનને દૃષ્ટિ વિગેરેથી પણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓની અધમ ગતિ થાય તે માટે ભગવાનની (તેમને) અપ્રાપ્તિ રહેલી નહિ હોવાથી, તેઓ પણ મોક્ષજ પ્રાપ્ત કરે છે. 'પોતાના અને બીજાના દેહોમાં રહેલાનો મારો દ્વેષ કરનાર' (ભ.ગી. 16।) એમ ભગવાન્ ન પ્રાપ્ત થવાથી થતી દ્વેષની પ્રાપ્તિ જેમને થવાનું કહ્યું, તેઓ તો જગદ્રૂપ ભગવાનનો દ્વેષ કરનારા છે, પરંતુ સાક્ષાત્ ભગવાનનો દ્વેષ કરનારા નથી. જેઓ સાક્ષાત્ (ભગવાનનો) દ્વષ કરે છે, તેઓ તો (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરે છે જ. અંત:કરણના હરકોઈ ગુણથી1 તેઓ ભગવાનના સંબંધવાળા થાય છે તેથી ભગવદીઓ છે.

કેટલાક2 એમ કહે છે કે " ‘દાનવોનો તો અંધકારમાં લય થાય છે’ એમ વૈષ્ણવોએ3 જણાવેલા જે સ્વાભાવિક દાનવો છે, તેમને વેદમાં પણ દેવોના વિરોધી કહેલા છે (અને) તેમનો મોક્ષ થતો નથી; અને તેથી પૂતના વિગેરે જેમનો મોક્ષ થાય છે તેઓ સ્વભાવથી આસુર નથી, પણ તેમનામાં અસુરોનો આવેશ હોય છે. તે આવેશ તો ભગવાનનો સંબંધ થતાં જતો રહે છે, એટલે તેમની મુક્તિ થાય એ યોગ્ય છે.” આ4 માટે તેઓ ભેદવાદનો5 વૈનાશિકી પ્રક્રિયાનો6 અને પોતા(ના સિદ્ધાંત)ની વિરુદ્ધનાં ભગવાનનાં તથા વેદનાં વાક્યોનો મોહ કરનારાં વાક્યો તરીકે આદર કરે છે. ઘણા વાક્યોનો વિરોધ7 હોવાથી તેઓના (સિદ્ધાંત) વિષે વિચાર કરવા જેવું છે કે તેઓ ભક્તિ (બધા કરે તે) માટે, અથવા લોકને બોધ દેવા તે પ્રમાણે કહે છે.

અસુરોનો ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય ‘ક્રોધના માર્ગે પરોવેલ ચિત્તવાળા’ વિશેષણથી કહેલો છે. ક્રોધનો ઉદ્વેગ જ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનારો માર્ગ છે, તેમાં પરોવાએલું છે ચિત્ત જેમનું તેવા (તેઓ છે) તેઓનું ચિત્ત ક્રોધના માર્ગે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરે છે, એવો અર્થ છે. જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન (જેમ ભગવાનના માર્ગ છે) તેમ ક્રોધ પણ ભગવાનના સંબંધનો હોવાથી ભગવાન(ની પ્રાપ્તિ)નો માર્ગ છે. ભગવાન્ ઘણા દયાળુ છે એમ સિદ્ધ કરવા, ક્રોધને પણ મોક્ષનું કારણ કહેલો છે. તેમ ન હોય તો, (ભગવાન્) દયાળુ ન થાય (ગણાય). તેથી (1)દૈત્યોની મુક્તિ થતી નથી (2)અથવા ભગવાન્ દયાળુ છે, (દયાથી દૈત્યોને મુક્ત કરે છે એ બેમાંથી) એક વૈષ્ણવોએ સ્વીકારવું જોઈએ. તે (બે)માં પણ (ભગવાન્) દયાળુ (હોવાનો મત) સર્વથી બલવાન છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે; કારણ કે તેઓ (દૈત્યો) યુદ્ધમાં મરવા માટે આવે છે. તેઓના ઉપર જો ભગવાનની દયા ન હોય તો અદૃશ્ય રહીને (હણે) અથવા બીજા પાસે હણાવે, પણ પોતે દર્શન ન આપે.

"એમ હોય તો ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ થાય” એવી શંકા થાય, તેથી ગરુડને (જૂએ છે) એમ કહેલું છે. ‘અંસે’ ખભા ઉપર ‘સુનાભં’ ચક્ર ‘આયુધમ્’ આયુધ છે જેના તેવા ગરુડને જૂએ છે. ‘અંસેસુ નાભાયુધમ્’ એ અલુક્ સમાસ છે. ભક્ત અને દૈત્યમાં આટલો ભેદ છે (કે) ભક્તો સર્વ બનેલા ભગવાનનાં, સદા દર્શન કરે છે, ગરુડ ઉપર વિરાજેલાના અને બીજાઓ સાથે યુદ્ધમાં (રહેલા ભગવાનનાં દર્શન કરે છે), પરંતુ દૈત્યો યુદ્ધમાંજ ગરુડનાંજ, પરંતુ સ્વાર થએલા ભગવાનવાળા, એટલે ભગવાન્ સ્વાર થએલા છે જેના ઉપર તેવા (ગરુડ)નાંજ દર્શન કરે છે. અર્થ આ (નીચે પ્રમાણે) છે, કે કાલરૂપ ગરુડ છે અને તેના ઉપર, ભગવાન્ છે, તેથી (દૈત્યો) કાલ (મૃત્યુ) પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ જીવતાં પ્રાપ્ત કરતા નથી, એમ ભેદ છે. 24.

1.‘અંત:કરણના ગુણથી’ એટલે બુદ્ધિના અમુક વલણથી. (પ્ર)

2.આ પેરાના આરંભથી અહિં સુધી બીજાઓનો મત કહેલો છે.

3.‘વૈષ્ણવોએ’ એટલે વૈષ્ણવ તંત્રોએ. (પ્ર)

4.‘આ માટે’ એટલે બે પ્રકારના અસુરો માટે મોક્ષ અને બંધની વ્યવસ્થા કરવા માટે. (પ્ર).

5.જીવ વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે એવા નૈયાયિક જેવા ભેદવાદનો. (પ્ર).
6.સૃષ્ટિ અસ્તિત્વ દેખાવનુંજ છે, બધું વિનાશના સંબંધવાળું છે એવા સિદ્ધાંતનો. (પ્ર)
7.'જેમ અગ્નિમાંથી નાના તણખાઓ નીકળે છે' 'હું એક છું તે બહુ થાઊં' મારોજ અંશ (જીવલોકમાં જીવ બનેલો છે) 'હું સર્વનું મૂલ છું' વિગેરે વાક્યોનો વિરોધ છે. આ બધાંને મોહ ઉત્પન્ન કરનારાં વાક્યો માનવામાં આવેતો 'જ્યારે આ આમાં જરાએ ભેદ કરે છે ત્યારે તેને ભય થાય છે' વિગેરે વાક્યોનો વિરોધ થાય છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને ગુણો કહીને, ઉદ્ધવનું તે વિષયનું અજ્ઞાન દૂર કરીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી દશ શ્લોકોથી પૂછેલી કથાનો ઉત્તર કહેતાં પાંચે તન્માત્રાઓનું નિરૂપણ કરે છે.

ગન્ધો ભગવત: સ્થાનં રસ: ક્રીડાપિ બાલકૈ:॥
રૂપં ત્રિભંગિ લલિતં સર્વદોષનિવારકમ્॥9॥

ભગવાનનું1 સ્થાન ગંધ છે, બાલકો સાથેની ક્રીડા પણ રસ છે, સર્વ દોષ દૂર કરનારું ત્રણ વળાંકવાળું સુંદર (સ્વરૂપ) રૂપ છે. કા. 9.

મૃત્યોરમાર્ગતો રક્ષા તસ્ય સ્પર્શોડભિધીયતે॥
લોકવેદવિરોધેન મનોવાગનુસારત:॥10॥

લોકના2 અને વેદના3 વિરોધથી મન2 અને વાણી3ને અનુસરીને માર્ગ વિનાના મૃત્યુમાંથી રક્ષણ (એ) તેમનો સ્પર્શ કહેવાય છે. કા.10.

પ્રપન્ને ભગવલ્લીલા દુ:ખાભાવસુખાત્મિકા॥
સ શબ્દો નાન્ય ઇત્યેષ માત્રારૂપોડધિકારકૃત્॥11॥

શરણ આવેલા વિષે દુ:ખના અભાવરૂપ4 અને સુખરૂપ ભગવાનની લીલા તે શબ્દ છે, બીજો (શબ્દ) નથી. એ પ્રમાણે આ માત્રાનો ગુણ અધિકાર કરાવનારો છે. કા.11.
1.પહેલાં ઉદ્ધવની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરતાં, ભક્તિ ઘણી વધતાં ભગવાનનો (દેહની) અંદર સાક્ષાત્કાર થતાં તન્માત્રાનો સંસ્કાર થયાનું સામાન્ય રીતે કહેલું છે, છતાં પણ (ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર થયા પછી કેવી રીતે તેમનો સંસ્કાર થાય છે તે કહેલું નથી, તેથી આવી અમુક ક્રિયા કહેવા આ શ્લોકો (25 થી 34) કહેલા છે એમ જણાવે છે, (પ્ર) અહિં બબ્બે શ્લોકોથી એકએક તન્માત્રાનો સંસ્કાર અનુક્રમે કહેલો છે. 25।થી સ્થાન કહેલ છે તે પૃથ્વી છે અને તેનો ગુણ ગંધ હોવાથી તે ગંધનો સંસ્કાર કરે છે. 27।થી ક્રીડા કહી તે આનંદરૂપ હોઈ રસ છે. 29। થી રૂપનું નિરૂપણ કર્યું. 31।થી મૃત્યુમાંથી રક્ષણ કર્યાનું કહ્યું તે સ્પર્શ છે. 33।થી દુ:ખ દૂર કર્યાનું અને સુખ આપ્યાનું કહ્યું તે શબ્દ છે.
2.ભગવાનના મનને અનુસરી લોકથી વિરુદ્ધ પ્રકારે શરણ આવવાનું અંનકૂટના પ્રસંગે થયું. (પ્ર)
3.ભગવાન્ ઉપરના પ્રેમને લીધે વેદથી વિરુદ્ધ પ્રકારે શરણ આવવાનું વેણુનાદ સાંભળીને થયું. (પ્ર).

4.‘દુ:ખનો અભાવ’ એટલે અનુભવ જેનો કરેલો નથી તેવો પરમાનંદ. (પ્ર).

વસુદેવસ્ય દેવક્યાં જાતો ભોજેન્દ્રબન્ધને॥
ચિકીર્ષુર્ભગવાનસ્યા: શમજેનાપિ યાચિત:॥25॥

આ (ભૂમિ)નું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળા, અને બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરેલા ભગવાન્ ભોજેન્દ્રના કેદખાનામાં વસુદેવની (પત્ની) દેવકીથી જન્મ્યા. 25.

ભોજેન્દ્રનું એટલે કંસનું કેદખાનું જેમાં હતું તેવા ઘરમાં વસુદેવની પત્ની દેવકીથી જન્મ્યા. અથવા વસુદેવનું દેવકીના નિમિત્તથી ભોજેન્દ્રથી બંધન થયું ત્યારે (જન્મ્યા). તાત્પર્ય1 કહેલું હોવાથી (ભગવાન્ વિષે) મનોવૃત્તિના સર્વ વિકારો2 સરખા છે એમ જણાવવા લોકમાં જેવી પ્રસિદ્ધ છે તેવી કથા કહે છે. આ પૃથ્વીનું ‘શમ્’ કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળા (ભગવાન્ જન્મ્યા). પૃથ્વીને સુખ કરવા માટે ભગવાનનો અવતાર હતો એ (અવતારનું) પ્રયોજન (કહ્યું). વળી ભક્તનો ઉદ્ધાર કરવા બ્રહ્માએ પ્રાર્થના પણ કરેલી. ‘અપિ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) સર્વનો ઉદ્ધાર કરવા બીજાઓએ પણ પ્રાર્થના કરેલી. 25.

1.સર્વની મુક્તિ ન થાય તે માટે લોકને ઠગવારૂપ તાત્પર્ય. (પ્ર).

2.ભગવાનમાં જણાતા આ વિકારો ઠગવાના સાધનરૂપ થાય તે માટે (પ્ર) ભગવાન્ વિષે હરકોઈ પ્રકારની મનની વૃત્તિ થાય તે મોક્ષ કરાવનારી હોઈ બધી સરખી છે એમ જણાવવા, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

તતોનન્દવ્રજમિત: પિત્રા કંસાદ્ વિબિભ્યતા॥
એકાદશ સમાસ્તત્ર ગૂઢાર્ચિ: સબલોઽવસત્॥26॥

કંસથી ભય પામતા પિતા (તેમને) ત્યાંથી નંદના નેસડે લઈ ગયા. તે ત્યાં ગૂઢ તેજવાળા થઈ બલ સાથે અગીઆર વર્ષ રહ્યા.26.

જન્મ્યા પછી ‘ત્યાંથી’ એટલે મથુરાથી કંસથી ઘણો ભય પામતા પિતા વસુદેવ (તેમને) નંદના નેસડે ‘ઇત:’ લઈ ગયા; અને ત્યાં ગૂઢ તેજવાળા થઈ ‘એકાદશસમા:’ અગીઆર વર્ષ બલભદ્ર સાથે-તે (બલભદ્ર) જ પોતાને સાહાય્ય કરનાર હોવાથી તેમની સાથે રહ્યા. આ1 (25 થી 34) દશ (શ્લોકો) પ્રાણરૂપ2 છે, અને બબ્બે (જૂદાંજૂદાં) વિષયરૂપ3 છે. જન્મ લેવાનાં ત્રણ4 પ્રયોજન છે. ગોકુલ જવાનાં બે5 પ્રયોજન છે, કારણ કે ‘અને બ્રહ્માએ (પ્રાર્થના કરેલા)’ શબ્દોનો (આ શ્લોક સાથે) સંબંધ છે. વળી આ જૂદા તરીકે સ્વતંત્રપણાથી કહેલું હોવાથી6 આનો પ્રયોજનમાં સમાવેશ થતો નથી. વળી આ અંતરિક્ષ7 સ્થાન જેવું છે. તેથી8જ રુદ્રને પ્રીતિ થાય તે માટે (ગોકુલમાં અગીઆર વર્ષ રહ્યા. વાયુના (રૂપ)ની સમાન રૂપથી9 (રહ્યા), તેથી (તેને) પ્રીતિ થાય તે માટે ગૂઢ તેજવાળા થયા અને બલની સાથે ‘સમા’ એટલે વર્ષો. 26.

1.તન્માત્રાઓનું દશ શ્લોકોથી નિરૂપણ કરવાનું તાત્પર્ય અહિંથી કહેલું છે. (પ્ર)

2.‘પ્રાણરૂપ’ એટલે ઇન્દ્રિયરૂપ. (પ્ર).

3.સૃષ્ટિ થયા પછી તન્માત્રાઓ ગુણ તરીકે તેમાં પ્રવેશ કરે છે, અને ઇન્દ્રિયો વડે તન્માત્રા (ગુણ)નું ગ્રહણ થાય તેમાં મહાભૂતો પણ વિષય થાય છે, તેથી (તન્માત્રા અથવા ગુણવિષયરૂપ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર).
4.(1)પૃથ્વી વિગેરેને સુખ કરવાની ઇચ્છા (2)બ્રહ્માની તે માટે પ્રાર્થના અને (3)ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા બીજાઓની પ્રાર્થના.
5.(1)પિતાનો ભય અને (2)બ્રહ્માની પ્રાર્થના. (પ્ર).
6.'ત્યારે વ્રજમાં રાસ પણ બ્રહ્માને પ્રીતિ થાય તે માટે કર્યો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તેમ ન હતું એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)
7.'ત્યારે વ્રજમાં વાસ કરવાનું શું પ્રયોજન?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી આ કહેલું છે. વેદમાં રુદ્રને અંતરિક્ષના દેવ કહેલ છે, અને રુદ્ર પશુપતિ હોવાથી વ્રજના પણ દેવ છે. તેથી રુદ્રને પ્રીતિ થાય તે માટે (ગોકુલમાં વાસ કર્યો) એવો અર્થ છે. (પ્ર)
8.નોટ 7 માં કહેલ પ્રયોજનથી ગોકુલમાં વાસ કરેલ હોવાથી જ ત્યાં અગીઆર વર્ષ રહ્યા. (પ્ર).
9.જેમ વાયુમાં તેનું કાર્ય છુપું રહેલ છે, તેમ અહિં ગોકુલમાં ભગવાન્ તેવી રીતે રહ્યા. વળી બલ સંકર્ષણ હોવાથી તેમના અધિદેવ રુદ્ર હોવાથી, રુદ્રને પ્રીતિ થાય તે માટે બલ સાથે રહ્યા એવો અર્થ છે. પૂતનાને હણવાની ગાયો ચારવાની વિગેરે સંકર્ષણ વ્યૂહની લીલાઓ બલ સાથે રહીને કરી. (તામસ) ફલ પ્રકરણની છઠ્ઠા અધ્યાયની લીલા પણ રુદ્રને પ્રીતિ થાય તે માટે કરી. માત્ર ભગવાને કરેલી લીલા જેમાં કોઈને હણેલ ન હોય, તે તેવા પ્રયોજનથી કરેલી નહિ એવું તાત્પર્ય છે. જન્મસ્થાનની ભૂમિ અને વ્રજ માં રહેલ ગંધ એ બે પદાર્થો ગંધ તન્માત્રાનો સંસ્કાર કરનારા છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે જુદા થઈ રહેલાને1 ઉપર કહેલું પ્રયોજન2 ન રહેવાથી, 'શિરમાં રહેલા (ઇન્દ્રિયોના સ્થાન) સાત (અને) આઠમી વાણી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે શિર બનેલા વાસુદેવરૂપથી ક્રીડા કરી, એમ નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) આઠ (શ્લોકો)થી કહે છે. તેમાંના પહેલા બે (શ્લોકોથી) કાનો કહેલા છે.

પરીતો વત્સપૈર્વત્સાંશ્ચારયન્ વ્યાહરદ્વિભુ:॥
યમુનોપવને કૂજદ્દ્વિજસપુલિતાઙ્ઘ્રિપે॥27॥

કૂજન કરતા પક્ષીઓથી ભરપૂર વૃક્ષોવાળા યમુના નજીકના ઉપવનમાં વાછડાં પાલનારાઓથી વીંટાએલા પ્રભુ વાછડાં ચારતાં વિહાર કરતા હતા.27.

આ બે (27। શ્લોકો) સ્કંધના અર્થમાં મુખ3 છે, અને પ્રકરણના અર્થમાં આ બે કાન4 છે. વાછડાં પાલનાર ગોપાલ બાલકોથી વીંટાએલા (પ્રભુ) વાછડાં ચારતાં (વિહાર કરતા હતા), એમ વાયુની5 અને પ્રાણોની6 ક્રિયાથીજ 'વ્યાહરત્' વિહાર કરતા હતા, એટલે બાલકો સાથે ક્રીડા કરતા હતા એવો અર્થ છે. (ક્રીડામાં) વિઘ્ન નહતું એમ જણાવવા 'યમુનોપવને' 'યમુના નજીકના વનમાં' 7શબ્દ યોજેલ છે. ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થતો નહતો એમ

જણાવવા, ‘કૂજન કરતા પક્ષીઓથી ભરપૂર વૃક્ષો હતાં જેમાં’ એવું વનનું વિશેષણ કહેલું છે. વેદરૂપ કલ્પવૃક્ષો ઉપર રહેલા ભગવાનના ભક્તો ભક્તિનો આશ્રય લઈ ભગવાનનું ગાન કરતા હતા,8 એમ કહેવાયું. 27.

1.‘જૂદા થઈ રહેલા’ એટલે વાયુની પેઠે આસક્તિ વિના રહેલા (પ્ર) વસુદેવથી વિખૂટા થઈ રહેલા, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

2.‘ઉપર કહેલું પ્રયોજન’ એટલે ભૂમિ વિગેરેના સુખરૂપ પ્રયોજન (પ્ર) વસુદેવને કંસથી થતો ભય, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

3.સ્કંધનો અર્થ મહાભૂત વિગેરે બધાની સૃષ્ટિ છે. બલ વિના તે થાય નહિ, અને બલ પ્રાણનો ગુણ છે. પ્રાણ જલમય છે અને જલમાં રસ મુખ્ય (ગુણ) છે. તેને ગ્રહણ કરનાર મુખ છે. તેથી આ શ્લોકો રસનું નિરૂપણ કરે છે. (પ્ર)

4.પ્રકરણનો અર્થ શ્રવણ કરનાર (ઉદ્ધવ)નો અધિકાર છે. શ્રવણ કરનારને મુખ્ય કાન હોવાથી, પ્રકરણના અર્થમાં આ બે (શ્લોકો) બે કાન છે. (પ્ર)

5.‘દ્રવ્ય અને શબ્દને લઈ જનાર વાયુ છે’ એવું વાયુનાં કાર્યનું લક્ષણ કહેશે. તેથી વાછડાં ચારવા એ વાયુની ક્રિયા છે. (પ્ર)

6.પ્રાણની ક્રિયા પક્ષીઓના કૂજનનું ગ્રહણ થવામાં અનુકૂલ રહેવાની છે. (પ્ર)

7.બાલકો સાથેની ક્રીડા રસ છે, કારણકે તે યમુનાની એટલે જલની સમીપ કરેલી, અને જલમાં મુખ્ય રસ છે. (પ્ર)

8.આ બે શ્લોક કાનરૂપ હોવાનું ઘટાવે છે. અક્ષરરૂપ વ્યાપિવૈકુંઠની ગુફામાં હોય તેમ અહિં (ભગવાન્) રહેલા હોવાથી, ગાયત્રી જેનું બીજ છે તેવા વેદવૃક્ષની શક્તિઓ છૂટી પડતાં જૂદાજૂદા રૂપવાળાં વૃક્ષો થએલાં (તેમના ઉપર પક્ષીઓ કૂજન કરતા). કૂજનનું ગ્રહણ કરવું એ કાનનું કાર્ય છે. તેથી આ બે શ્લોક કાનરૂપ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

વનમાં (કરેલી) ક્રીડા કહીને, નીચેના શ્લોકમાં સંધ્યા વિગેરેમાં વ્રજમાં કરેલી ક્રીડા કહે છે:

કૌમારીં દર્શયંશ્ચેષ્ટાં પ્રેક્ષણીયાં વ્રજૌકસામ્॥
રુદન્નિવ હસન્બાલ-મુગ્ધસિંહાવલોકન:॥28॥

જાણે કે રડતા હોય તેમ, (અથવા) હસતા ભોળા બાળક સિંહના જેવી દૃષ્ટિવાળા (થઈ), વ્રજવાસીઓએ જોવા યોગ્ય કૌમાર અવસ્થાની ક્રિયાઓ દેખાડતાં, (વિહાર કરતા હતા. શ્લો. 27) 28.

‘કૌમાર અવસ્થાની’ એટલે પાંચ વર્ષ સુધી કરવામાં આવતી, પાંચ વર્ષમાં કરાતી પાંચે લીલાઓ પાંચ પ્રકારના વ્રજવાસીઓને (દેખાડતાં વિહાર કરતા હતા). ત્રણ પ્રકારના પુરુષો (અને) બે પ્રકારની સ્ત્રીઓ હોય છે, કારણ કે સ્ત્રીઓ સાત્ત્વિકી હોતી નથી. તેથી બધાઓને જોવા યોગ્ય ક્રિયાઓ દેખાડતાં વ્યવહાર કરતા હતા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે; કારણ કે તે કરવા શક્તિમાન છે. ‘દેખાડતાં’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે1 કે) પોતે તેમ (તેવી

ક્રિયાઓ) કરેલી જ નહિ. તે પૈકી પહેલા2 ‘જાણેકે રડતા હોય’ (તેમ દેખાડતા). તોજ તામસી સ્ત્રીઓ પ્રસન્ન થાય, અને રુદ્રને પ્રીતિ થાય તે માટે (તેમ દેખાડતા). ‘હસતા’ શબ્દથી રાજસી સ્ત્રીઓની, ભોળપણથી તામસ પુરુષોની, બાલપણથી રાજસ પુરુષોની અને સિંહના જેવી દૃષ્ટિથી સાત્ત્વિક પુરુષોની (પ્રસન્નતા દર્શાવી). અહિં પધારીને પણ પહેલાં ભક્તોનું2 સ્મરણ કરે છે તેથી જાણેકે રડતા હોય તેવા (દેખાય છે). હસતો ભોળો જે બાલ સિંહ, તેના જેવી છે દૃષ્ટિ જેમની (તેવા દેખાતા). 28.

1.‘પહેલાં’ એટલે પહેલા વર્ષમાં. (પ્ર).

2.‘પહેલા ભક્તોનું’ એટલે તેથી પહેલાના સમયના ભક્તોનું બાલપણમાં ધાવવું વિગેરે રસનું ગ્રહણજ મુખ્ય હોવાથીજ આ શ્લોકમાં પણ મુખ્યતાથી રસનું જ નિરૂપણ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં પૌગંડ (અવસ્થાની) લીલા કહે છે:

સ એવ ગોધનં લક્ષ્મ્યા નિકેતં સિતગોવૃષમ્॥
ચારયન્નનુગાન્ ગોપાન્ રણદ્વેણુરરીરમત્॥29॥

લક્ષ્મીના ધામરૂપ ધોળી ગાયો તથા આખલાઓવાળા ગોધનને ચરાવતાં તેજ (ભગવાન્) વેણુ વગાડતાં સેવક ગોપોને રમાડતા હતા. 29.

શિષ્ટેષુ ષટ્સુ વર્ષેષુ ષડ્ભિ: શ્લોકૈ: વિશેષત:॥
તાસ્તા લીલા ઇહોદ્દિષ્ટા: ક્રમો નાત્ર વિવક્ષિત:॥12॥

બાકીના છ વર્ષોમાં (કરેલી) જૂદીજૂદી લીલાઓ અહિં મુખ્ય પ્રકારે છ શ્લોકોથી કહેલી છે. આમાં અનુક્રમ ઇચ્છેલો નથી. કા. 12.

પહેલાં જે (ભગવાન્) કહ્યા તેજ1 (રમાડતા હતા). ‘લક્ષ્મીના ધામરૂપ’ અતિસુંદર ‘ગોધનં’ ગોધન, (ચરાવતાં રમાડતા હતા). ‘ધોળી ગાયો તથા આખલાઓ હતા જેમાં’ એ વિશેષણથી ચરાવવાનું પ્રયોજન (કહેલું છે). ધર્મનું મુખ્યપણું જણાવ્યું, તેથી તેમના ચરાવવું એ ધર્મનું આચરણજ (હતું એમ) કહેલું છે. પોતાની આજ્ઞાથી બીજા ધર્મ આચરનારાઓને તરતજ ફલનો સંબંધ કરાવ્યો, એવા અભિપ્રાયથી ‘સેવક (ગોપોને રમાડતા હતા)’ એમ કહેલું છે. (પોતાની) સ્વામીપણાની2 સ્થિતિ ઉપર નભનારા ગોપાલોને, વેણુ વગાડીને બ્રહ્મામૃતનું પાન કરાવીને પરબ્રહ્મના આનંદમાં ‘અરીરમત્’ રમાડતા હતા. 29.

1.અહિં રૂપ કહેલું હોવાથી, ત્રીસમાં શ્લોકમાં વિઘ્નોનો નાશ કરનાર તેજ કહેલું છે એમ જાણવું. (દશ) પ્રાણ (કહેલા છે) એવા મત પ્રમાણે, આ (29।) શ્લોકોથી નેત્ર કહેલાં જાણવાં. તેથીજ ગોધનનું ‘લક્ષ્મીના ધામરૂપ’ એવું વિશેષણ કહેલું છે અને આવતા (30માં) શ્લોકમાં વિઘ્નો કરનારને કામરૂપી (ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનારા) કહેલા છે, કારણ કે તેવાઓને ઓળખવું એ નેત્રોનું કાર્ય છે. (પ્ર)

2.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘સ્વામ્યભાવોપજીવિન:’ પાઠ લીધેલો છે.

તે (કાર્ય)માં વિઘ્ન કરનારાઓનો તો રમતમાંજ નાશ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પ્રયુક્તાન્ ભોજરાજેન માયિન: કામરૂપિણ:॥
લીલયા વ્યનુદત્તાંસ્તાન્ બાલ: ક્રીડનકાનિવ॥30॥

જેમ બાલક રમકડાંનો નાશ કરે તેમ ભોજરાજે મોકલેલા માયાવી ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનાર પ્રસિદ્ધ (દૈત્યો)નો રમતમાંજ નાશ કર્યો. 30.

'ભોજરાજ' કંસથી મોકલેલા, ચિત્તનો વિક્ષેપ કરવા આવેલા જૂદાંજૂદાં રૂપ ધારણ કરનાર દૈત્યોનો ક્રીડારૂપ રમતમાં જ એકએકનો 'અનુદત્' નાશ કર્યો. 'તાંસ્તાન્' એટલે પ્રસિદ્ધ (દૈત્યોનો નાશ કર્યો). (તેમને) શ્રમ થયો ન હતો એમ જણાવવા 'જેમ બાલક રમકડાંનો નાશ કરે તેમ' એમ કહેલું છે. વસ્ત્રની પૂતળી, અથવા કાષ્ટ વિગેરેનાં રમકડાંનો (બાલક નાશ કરે તેમ નાશ કર્યો). (29। શ્લોકમાં કહેલાં) બે એક વર્ષનાં કાર્ય છે. 30.

નીચેના શ્લોકમાં સાતમા વર્ષનું કૃત્ય કહે છે:

વિપન્નાન્ વિષપાનેન નિગૃહ્ય ભુજગાધિપમ્॥
ઉત્થાપ્ય પાયયદ્ગાવસ્તત્તોયં પ્રકૃતિસ્થિતમ્॥31॥

સર્પરાજને શિક્ષા કરીને, વિષનું પાન કરવાથી મરણ પામેલાઓને ઉઠાડીને તે વિષરહિત જલનું (તેમને અને) ગાયોને પાન કરાવ્યું. 31.

કાલિયના ધરામાં વિષવાળા જલનું પાન કરવાથી 'વિપન્નાન્' મરણ પામેલા. તેમને હણનાર સર્પરાજને 'નિગૃહ્ય' શિક્ષા1 કરીને, તેમને જીવતા (કરી) ઉઠાડીને તે જ જલનું (તેમને) અને ગાયોને પાન કરાવ્યું. 'ગાવ:' એટલે 'ગા:' ગાયોને. સર્પરાજ એટલે કાલિય. 'તે જલનું' એટલે કાલિયના ધરાના જલનું 'પ્રકૃતિસ્થિતમ્' (સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં આવેલું) એટલે વિષરહિત (થએલું). 31.

1.શિક્ષા કરવાનું અને ઉઠાડવાનું કાર્ય ત્વચા, નેત્ર અને સ્પર્શથી થાય છે. તેથી તેમના વડે મૃત્યુમાંથી રક્ષણ કર્યું તે સ્પર્શરૂપ છે. પછીના (32મા) શ્લોકમાં ગાયોની વૃદ્ધિ કરનારો યજ્ઞ કરે છે તે સ્પર્શનું કાર્ય હોવાથી, તે કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર અને પહેલાનાં માર્ગને તજાવનાર યજ્ઞજ સ્પર્શરૂપ જાણવો. (પ્ર).

અયાજયદ્ગોસવેન ગોપરાજં દ્વિજોત્તમૈ:॥
વિત્તસ્ય ચોરુભારસ્ય ચિકીર્ષુ: સદ્વ્યયં વિભુ:॥32॥

વળી ઘણા ભારરૂપ ધનનો સારો વ્યય કરવાની ઇચ્છાવાળા શક્તિમાન (પ્રભુ) એ ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પાસે ગોપરાજને ગોસવ યજ્ઞ કરાવ્યો. 32.

(આ શ્લોકમાં) સાતમાં વર્ષના અંતની લીલા (કહેલી છે). 'ગોસવ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ઇંદ્રના યજ્ઞનો ભંગ કરી 'વૈશ્યસ્તોમ'1 એટલે 'ગાવ:' ગાયોને 'સૂયન્તે' પ્રસવ થાય છે જેનાથી તેવો 'ગોસવ' ગાયોની વૃદ્ધિ કરનારો (યજ્ઞ કરાવ્યો), વૈશ્ય2 સ્તોમરૂપ નંદને ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પાસે કરાવ્યો, એટલે તે (બ્રાહ્મણો) યજ્ઞ કરાવનારા હતા, (ભગવાન્) પોતે ન હતા એમ જણાવેલું છે. ઇંદ્રના યજ્ઞનો ભંગ કરી તેમ કરવાનું પ્રયોજન ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ભારરૂપથી રહેલા કરોડોની સંખ્યાના દ્રવ્યનો સારો વ્યય કરવાની ઇચ્છાવાળા (હોવાથી તેમ

કરાવ્યું). પહેલાં હતું (થતું) તેને ફેરવવાની શક્તિ ‘શક્તિમાન (પ્રભુ)’ શબ્દથી (જણાવેલી છે). 32.

1.આ ‘ગોસવનું’ બીજું નામ છે. (પ્ર) ‘સ્તોમ’ એટલે યજ્ઞ. ‘વૈશ્યસ્તોમ’ એટલે વૈશ્યોએ કરવાનો યજ્ઞ.

2.નંદ વૈશ્યરાજ હોવાથી ‘વૈશ્યસ્તોમરૂપ’ એટલે તે યજ્ઞના સમૂહરૂપ છે. જેમ લીલામાં અનુક્રમ ઈચ્છેલો નથી તેમ અહિં પણ ઇચ્છેલો નથી. તેથી આ દશ પ્રાણ છે એ મત પ્રમાણે આ શ્લોકમાં ‘મુખ’ કહેલું છે અને ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ‘વાણી’ કહેલી છે. એકત્રીસ અને તેત્રીસમા શ્લોકમાં બાકી રહેલ ઘ્રાણ (નાક) કહેલું જાણવું. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં આઠમા વર્ષના આરંભનું કૃત્ય કહે છે:

વર્ષતીન્દ્રે વ્રજ: કોપાદ્વ્રજમાનેડતિવિહ્વલ:॥
ગોત્રલીલાતપત્રેણ ત્રાતો ભદ્રાનુગૃહ્ણતા॥33॥

હે ભલા (ઉદ્ધવ)! જેના માનનો નાશ થએલો તેવો ઇંદ્ર કોપથી વૃષ્ટિ કરતો હતો ત્યારે કૃપા કરનારે ઘણા દુ:ખી થયેલા વ્રજનું પર્વતરૂપ રમતનાં છત્રથી રક્ષણ કરેલું. 33.

દેવતા મુખ્ય છે એવો મત1 મુખ્ય હોવાનું જણાવવા (ભગવાને) ઇંદ્ર પાસે વૃષ્ટિ કરાવી, અને પુષ્ટિ લીલાનું2 સ્થાપન કરવા ગોર્વધનને ઉપાડ્યો. વ્રજ ઉપરના કોપના કારણને લીધે ઇંદ્ર જ્યારે મેઘ દ્વારા વૃષ્ટિ કરતો હતો, ત્યારે તે વ્રજનો નાશ કરવા કરે છે એવો વિતર્ક3 કરી (ભગવાને) તે વ્રજનું રક્ષણ કર્યું. ‘ઇંદ્રે કેમ એ પ્રમાણે કર્યું?’ એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે નાશ થએલો હતો માનનો જેના, તેવો તે થએલો (અને) વૃષ્ટિ કરતો હતો. ‘ગોત્ર:’ એટલે પર્વત, તે જ રમતનું છત્ર થયું. પૃથ્વી (ગો)નું રક્ષણ કરનારા (ત્ર) પણ ઘણા ધર્મવાળા હોવાથી ભગવાને તેમના ઉદ્ધાર કરેલા4 (ઉપાડ્યા). રમતથી છત્ર હોય તેમ (ઉપાડ્યો) તે રમતનું છત્ર, અથવા બિલાડાનો ટોપ. ‘ત્રાત:’ એટલે રક્ષણ કરેલું. જે કહ્યું તેમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે, અથવા ‘તારું પણ તેવી રીતે રક્ષણ કરેલું છે.’ એમ જણાવવા ‘હે ભલા (ઉદ્ધવ)!’ એવું સંબોધન કરેલું છે. (ભગવાન્) બીજી રીતે પણ (વ્રજનું) પાલન કરવા શક્તિવાળા હતા, (છતાં) વ્રજ ઉપર પોતાની ઘણી કૃપા છે એમ લોકમાં જણાવવા, તેમણે પર્વતને ઉપાડ્યો એવા અભિપ્રાયથી ‘કૃપા કરનારે’ એમ કહેલું છે. 33.

1.દેહવાળી દેવતા જ યજ્ઞમાં મુખ્ય છે એવો મત. (પ્ર)

2.‘પુષ્ટિલીલાનું’ એટલે ‘આ લોક ઉપર કૃપા કરવારૂપ લીલાનું’ (પ્ર)

3.આ ‘વિહ્વલ’ શબ્દનું તાત્પર્ય છે. (પ્ર)

4.આ ‘આતપત્ર’ ‘છત્ર’ શબ્દનું તાત્પર્ય છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં ચાર1 વર્ષનું કૃત્ય કહે છે:

શરચ્છશિકરૈર્મૃષ્ટં માનયન્ રજનીમુખમ્॥
ગાયન્ કલપદં રેમે સ્ત્રીણાં મણ્ડલમણ્ડન:॥34॥

સ્ત્રીઓનાં મંડલના ભૂષણ ભગવાન્ શરદના ચંદ્રનાં કિરણોથી ઉજળાં બનેલ રજનીનાં મુખનો આદર કરતાં, મધુર શબ્દોવાળું ગાન કરતાં રમણ કરતા હતા.34

તરતનાજ ઉગેલા ચંદ્રનાં કિરણોથી 'મૃષ્ટં' ઉજળાં બનેલ રજનીના મુખનો આદર કરતાં રમણ કરતા હતા, રજની સ્ત્રી છે, (અને) ચંદ્ર તેનો પતિ છે. તે ઘણા સમય પછી આવેલો હોવાથી અંદરના તાપથી દુ:ખી થએલી તે માનિનીનો પોતાનાં કિરણોથી સ્પર્શ કરતાં, (તેના) માનને દૂર કરે છે. તેટલાથી તે (રજની)નું માન દૂર થતું નથી; કારણ કે તે દેવતા હોઈ કલંકવિનાના સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, જ્યારે તે પતિ 'શશી' સસલાના કલંક (ચિહ્ન)વાળો છે. તેથી બંનેનું સમાધાન થાય તે માટે (ભગવાને) પોતે ઉપાય કર્યો. રજનીને હજાર સ્ત્રીઓરૂપ કરી, ચંદ્રને પોતાના મનથી ઉત્પન્ન થએલો કરી, તે મનનો અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે શબ્દબ્રહ્મનો (ગાનનો) ઉચ્ચાર કરતાં તેમણે ઉત્તમ રતિક્રીડા કરી. ચંદ્ર શરદનો હતો, અને વર્ષાકાલમાં રજનીના આરંભમાં વૃષ્ટિ થતી, તેથી તે (રજની) રડતી હોય તેવી હતી. તેથી જ ત્યાર પછીના સમય (શરદ)માં ઉત્પન્ન થએલો (ચંદ્ર) પોતાના કિરણો (હસ્તો)થી (આંસુ) લૂએ તે યોગ્ય છે, બીજાઓ રજનીના મુખનો આદર કરતા નથી, કારણ કે ઉત્તમ પુરુષો તે સમયે ક્રીડા કરતા નથી. દોષ તો રસથી ભરપૂરમાંજ ન થાય. તેથી દોષરહિત થઈ આદર કરવાનું માત્ર ભગવાનને પરાયણ રહેવાથી જ થાય. સ્ત્રીઓનું મંડલ ભૂષણ હતું જેમનું, અથવા સુવર્ણમાં નીલમણીની પેઠે અથવા કસોટીમાં સુર્વણની રેખા પેઠે (સ્ત્રીઓના) મંડલના આભૂષણ બનેલા ભગવાન્ (રમણ કરતા હતા).34.2

1.ચોથા વર્ષનું હશે. પૌગંડ અવસ્થાનું ચોથું વર્ષ એટલે નવમું વર્ષ.

2.એવી રીતે આઠ શ્લોકથી શિરરૂપ વાસુદેવ વ્યૂહની લીલા કહી. આ બધી લીલા વસુદેવના ઘરમાં પ્રકટ થએલા ભગવાનની છે અને તે પર પુરુષ છે. તેમનું ઉત્તમ સચ્ચિદાનંદરૂપ સ્વરૂપ આ અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં જણાવેલું છે. આમ હોવાથી અક્ષરરૂપ પુરુષોત્તમના દેહમાં વ્યૂહોનો વિભાગ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તેથીજ બારમા સ્કંધમાં વ્યૂહોનું નિરૂપણ કરતાં 'બ્રહ્મની મૂર્તિનો વ્યૂહ' એમ 'મૂર્તિ' શબ્દ યોજેલો છે. મથુરામાં ચાર વ્યૂહરૂપથી ભગવાન્ પ્રકટ થએલા ગોકુલમાં તો ધાવણ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયોજનથી વાસુદેવ વ્યૂહથી પ્રકટ થએલા. પુરુષોત્તમનો તો જન્મ થતો જ નથી. તે સર્વથી ઉત્તમ સદાનંદ છે. તેમના કર, પાદ, મુખ, ઉદર વિગેરે માત્ર આનંદનાજ છે. 'આનંદરૂપ જે અમૃત પ્રકાશે છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે સાકાર છે. આ જ પોતાની અંદરજ પ્રતિષ્ઠાવાળા રસરૂપ છે. (પ્ર)

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના બીજા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥અધ્યાય ત્રીજો ॥

તૃતીયે મધ્યચરિતં કૃષ્ણસ્ય વિનિરૂપ્યતે॥

ઇન્દ્રિયાણાં તથા સર્ગમધિકારસ્ય પોષકમ્॥1॥

ત્રીજા (અધ્યાય)માં શ્રીકૃષ્ણનું મધ્ય (અવસ્થાનું) ચરિત, અને અધિકારનું પોષણ કરનાર ઇન્દ્રિયોનું સર્ગ કહેવામાં આવે છે. કા.1.

આવિર્ભૂતો હિ ભગવાંસ્તત્ત્વાન્યેવ પ્રવર્તયન્॥
સર્વાં સૃષ્ટિં વિતનુતે તાવન્તોઽત્ર તતો ગુણા:॥2॥

પ્રકટ થએલા ભગવાન્ તત્ત્વોની પ્રવૃત્તિ કરાવતાંજ સર્વ સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરે છે. તેથી અહિં (આ અધ્યાયમાં) તેટલા ગુણો છે કા.2.

દશેન્દ્રિયાણિ ચત્વારિ મનઆદીનિ દેવતા:॥
અષ્ટાવિંશતિ રૂપાણિ નિરૂપ્યન્તે તતોઽત્ર હિ॥3॥

તેથી દશ ઇન્દ્રિયો, મન વિગેરે ચાર, અને (તેમના) દેવતાઓ (એ) અઠ્ઠાવીસ રૂપોનું અહિં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.3.

ગયા અધ્યાયમાં મથુરામાં (ભગવાનની) ઉત્પત્તિ કહીને, ત્યાં કરવાના ચરિત્રો કહેવાનાં (હતાં તેની) વચ્ચે ગોકુલમાં વાસ વિગેરે કહ્યું. હવે પ્રકટ થઈને જે કરવાનું1 હતું તે કહે છે. તેમાં પ્રથમ ગોકુલથી આવીને કંસને હણ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તત: સ આગત્ય પુરં સ્વપિત્રોશ્ચિકીર્ષયા શં બલદેવસંયુત:॥
નિપાત્ય તુંગાદ્રિપુયૂથનાથં હતં વ્યકર્ષદ્ભ્યસુમોજસોર્વ્યામ્॥1॥

ત્યાંથી પોતાનાં માતપિતાને સુખ કરવાની ઇચ્છાથી બલદેવ સાથે શહેરમાં આવીને, શત્રુઓના સમૂહના નાથને ઉંચા (માચડા) ઉપરથી પછાડીને તે મૂઓ ત્યારે મરેલાને ભૂમિ ઉપર બલથી ઘસડ્યો. 1.

'ત્યાંથી' ગોકુલમાંથી પોતાનાં માતપિતાને સુખ કરવાની ઇચ્છાથી બંનેનું કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે બલદેવ સાથે મળીને તે ભગવાને પોતાના શહેર મથુરામાં આવીને, શત્રુઓના સમૂહના નાથ કંસને ઉંચા માચડા ઉપરથી પછાડીને, પોતે તેની ઉપર પડીને, તે મરણ પામ્યો ત્યારે માતપિતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી મરેલાને પણ તેને 'વ્યકર્ષત્' ઘસડ્યો, કારણ કે તેઓ (માતપિતા)ના મનમાં એવી કામનાઓ2 હતી કે એને કોણ આમ (ઘસડવાનું) કરશે. આ (સ્વરૂપ)જ ભક્તોનું મન છે, કારણ કે (આ સ્વરૂપે) ભક્તોના મનમાં રહેલા દૈત્યને હણીને તેમના મનને સ્વસ્થ3 કર્યું; કેમકે આવું ચરિત્ર કરવામાં આવે ત્યારે તેઓના મનમાં એમ થાય કે 'આપણે પણ આમ (દેવકી અને વસુદેવ પેઠે) કરવું. ભગવાનનો આદર કરી રહેવું. ભગવાનજ (આપણાં) ચિત્તમાં રહેલા દોષને દૂર કરીને મનને સ્થિર કરશે4' 3.

1.પ્રકટ થઈને કરવાનું એટલે ચાર વ્યૂહના રૂપવાળા અવતારે કરવાનું. (પ્ર)

2.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

3.'સ્વરૂપ તો બહારની ચેષ્ટારૂપ હોવાથી તે મન કેમ ગણાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. 'શ્વાસ લે તેજ પ્રાણ, બોલે તેજ વાણી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સ્વરૂપે

(માતપિતાના) મનનું (ઇચ્છેલું) કાર્ય કરેલ હોવાથી તેજ મન ગણાય. લીલા તો સાધન બનેલી હોય છે, અને તેમનું સ્મરણ (મનની) ક્રિયા છે. આગળ પણ આમજ જાણવું.(પ્ર).
4.'એવી રીતે માતપિતાના મનનો સંસ્કાર થાય, છતાં બીજા ભક્તોના મનનો સંસ્કાર કેમ થાય?' એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે દુષ્ટને શિક્ષા કર્યાનું કહીને, સારા (પુરુષો)નું પાલન કહેવા માટે સત્પુરુષોને બોધ દેવા પોતે પહેલો બ્રહ્મચર્ય ધર્મ પૂરેપૂરો આચર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સાન્દીપને: સકૃત્પ્રોક્તં બ્રહ્માધીત્ય સુવિસ્તરમ્॥
તસ્મૈ પ્રાદાદ્વરં પુત્રં મૃતં પઞ્ચજનોદરાત્॥2॥

સાંદીપનિએ એકવાર કહેલા વેદ સંપૂર્ણ વિસ્તાર સાથે ભણીને, પંચજનના ઉદરમાં જઈને મરેલા પુત્રરૂપ વર તેને આપ્યો. 2.

સાંદીપનનો પુત્ર (સાંદીપનિ) સર્વજ્ઞ હતો, તેની પાસેથી 'બ્રહ્મ' વેદ ભણીને (વર આપ્યો). 'એકવાર કહેલા' શબ્દથી લોકની માન્યતા પ્રમાણે ઘણી ઉત્તમ બુદ્ધિ હોવાનું અથવા વેદની આજ્ઞાનું પાલન કરવા (ભણ્યાનું) કહેલું છે. 'સંપૂર્ણ વિસ્તાર સાથે' એટલે અર્થનું જ્ઞાન તથા (વેદના) અંગો વિગેરે સાથે ભણીને, વિદ્યાની સમાપ્તિ કરી, ગુરુને દક્ષિણા આપી. તે દક્ષિણા વરરૂપ હતી, તે (વર) પણ પુત્રરૂપ, અને તે (પુત્ર) પણ પહેલાં મરેલો હતો તે. પહેલાં પંચજનના ઉદરમાં જઈને મરેલા પુત્રને, તે મરતાં પહેલાના સમયમાં હતો તેવા દેહવાળાને, તે (સાંદીપનિ)ને આપ્યો. મરણની ક્ષણથી આરંભી સર્વ તત્ત્વોના સમૂહરૂપ દેહમાં કાલને લીધે જે વિકાર થએલ, તે બધોએ વિકાર ભગવાનની આજ્ઞાથી કાલે બહાર કાઢી નાખ્યો, ત્યારે તે બધોએ દેહ પહેલાં હતો તેવો થયો. આ1 જ મનનો અધિકારી દેવ છે, કારણ કે ક્ષીણ થએલો ચંદ્રજ વધે છે અને શબ્દ જેનું કારણ2 છે તેવો હોય છે.
1.'આ' એટલે કાલે બહાર કાઢેલ ગુરુના પુત્રનો દેહ.(પ્ર) સામાન્ય રીતે કાલે ગળેલ હોય તે પુન: સજીવન થાય તે.
2.ભગવાન્ વેદ ગુરુ પાસેથી ભણ્યા એ કારણ છે, અને ગુરુપુત્રનું પુન: સજીવન થવું, એટલે મનનો અધિકારી દેવ (ચંદ્ર મનનો અધિકારી દેવ છે) એ કાર્ય છે. 'વેદ' શબ્દરૂપ હોઈ, 'શબ્દ' એટલે વેદ.

એ પ્રમાણે આચારથી સારા પુરુષોનું પાલન (કર્યાનું) કહીને, આચાર્યથી બીજા આશ્રમરૂપ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવતાં, (તે) આચાર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સમાહુતા ભીષ્મકકધયયા યે શ્રિય: સવર્ણેન બુભૂષયૈષામ્॥
ગાન્ધર્વવૃત્ત્યા મિષતાં સ્વભાગં જહ્રે પદં મૂર્ધ્નિ દધત્સુપર્ણ:॥3॥

ભીષ્મકની કધયાએ ગાંધર્વવિધિથી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી લક્ષ્મી જેવી કાંતિવાળાથી જેઓને બોલાવેલા, એમના દેખતાં (એમનાં) માથા ઉપર પગ મૂકતાં ગરુડ પોતાના ભાગને લઈ ગયા હતા. 3.

(1)ભીષ્મકની કન્યાથી આ (રાજાઓ)ને પ્રાપ્ત કરનારી ઇચ્છાથી1 લક્ષ્મી જેવી કાંતિવાળા રુક્મિએ જેમને બોલાવેલા, તેઓના માથાં ઉપર પગ મૂકીને ગાંધર્વ વિધિથી (ભગવાન્ રુક્મિણીને) લઈ ગયા. 'ક્ષત્રિયો માટે ગાંધર્વ તેમજ રાક્ષસ ધાર્મિક (વિવાહ) કહેલા છે' તેથી પહેલા વિવાહમાં તે બંને (પ્રકાર) કરવા ગાંધર્વવિધિથી (ભગવાન્ રુક્મિણીને) લઈ ગયા, કે જેથી રુક્મિણી પૂરતો ગાંધર્વ, અને બીજાના સંબંધમાં બલાત્કારે કન્યાનું હરણ કરેલ હોવાથી રાક્ષસ (વિવાહ) થાય, તેમના 'માથાં ઉપર પગ મૂકતાં' શબ્દોથી (એમ જણાવેલ છે કે) બંધુઓએ જે તેમને આપેલ (આપવાનું2) હતું, તે એક (કન્યા) ઘણાને આપી શકાય તેમ નહિ હોવાથી, જે (કન્યાને) ગમે અથવા જે ઉત્તમ હોય તેને દેવું એવી ઇચ્છા થવાથી, તે (ઇચ્છા) સિદ્ધ થાય તે માટે (ભગવાને) બધાના માથાં ઉપર બધાના બદલે કાર્ય કરી શકે તેવું પોતાનું ચરણ ધર્યું. આથી તે (રાજા)ઓની ઇચ્છાનું પણ સમર્થન થયું, કારણ કે ભગવાન્ સર્વનું પ્રતિરૂપ3 છે.

અથવા (2)લક્ષ્મીના જેવી કાંતિવાળા રુક્મિણીના રૂપે જેઓને બોલાવેલા, એવો પાઠ (લેવો) રૂપથી મોહ4 પામેલા આવ્યા, તેથી-તે પાઠ લેવામાં આવે ત્યારે-તેમનાં માથાં ઉપર પગ મૂકીને તેઓનો મોહ દૂર કર્યો.

(3)કાર્ય કરનારી (બોલાવનારી) ભીષ્મકની કન્યાએ, લક્ષ્મીના જેવી કાંતિરૂપ સાધનથી ગાંધર્વવિધિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી જેમને બોલાવેલા-એવો અર્થ લેવામાં આવે ત્યારે, (કોને વરશે એ) ચોક્કસ નહિ હોવાથી5 ભગવાન્ સર્વના પ્રતિરૂપ હોવાથી ગાંધર્વ (લગ્ન) થયું. બલાત્કારથી કન્યાને હરવાનું તો બધે (બધાએ અર્થમાં) સમાનજ છે. 'દેખતાં' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ચોરીથી (છૂપી રીતે) લઈ ગયા નહતા, અથવા બધાના બલનો નાશ કરેલો. (તે) 'પોતાનો ભાગ' હોવાથી કોઈ ધાર્મિક નિયમનો દોષ નહતો. 'ગરુડ' એટલે ગરુડની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનજ. તેમ હોવાથી, (રુક્મિણીની) માતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી (ભગવાન્) અમૃતની પેઠે તે (રુક્મિણી)ને લઈ ગયા. 'પોતાના ભાગને' શબ્દ હોવાથી આ (રુક્મિણી) જ્ઞાન શક્તિ6 હતી. જે માત્ર ભગવાનને જ પરાયણ હોય7 તેવી અધિકારીની બુદ્ધિ આ જ છે. બધા દોષોને દૂર કરીને પોતાના માટે ભગવાનેજ તેને સ્વીકારેલી છે. 3.

1.અહિં 'ભૂ' ધાતુ પ્રાપ્તિના અર્થમાં યોજાએલો છે. (પ્ર)

2.'આપેલ' શબ્દ 'આપવા યોગ્ય' ના અર્થમાં યોજાએલ છે. (પ્ર)

3.ભગવાન્ સર્વ જગતના મૂલરૂપ છે. 'પ્રતિ' શબ્દ 'મૂલ'ના અર્થમાં 'પ્રતિપુસ્તક' વિગેરે શબ્દો પેઠે યોજાએલ છે.(પ્ર)

4.'મોહ' એટલે રુક્મિણીના રૂપમાં આસક્તિ. (પ્ર)

5.કોને પરણવું એવો નિશ્ચય થએલો નહિ હોવાથી, અને ભગવાન્ સર્વના મૂલરૂપ હોવાથી, ગમે તેને પરણવાની ઇચ્છા થાય તોપણ તે ભગવાનમાંજ પરિણમતી હોવાથી ગાંધર્વ વિવાહ થાય છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6.સ્કંધના અર્થનો વિચાર કરતાં આ જ્ઞાનશક્તિ બુદ્ધિનો સંસ્કાર કરનારી છે. (પ્ર)
7.સંસ્કાર કરવાની (બુદ્ધિ)નું સ્વરૂપ આ વાક્યથી જણાવ્યું. (પ્ર) સંસ્કાર થએલી બુદ્ધિનું સ્વરૂપ આ હોય તેમ જણાય છે.

એ પ્રમાણે સોમવંશમાં વિવાહ કરીને નીચેના શ્લોકમાં સૂર્યવંશમાં ઉત્સવ સાથેનો વિવાહ કહે છે :

ककुघ्निનો विद्धनसो दमित्वा स्वयंवरे नाग्नजितीमुवाह॥
तद्वन्नमानानपि गृध्नतोऽज्ञाञ्जघ्नेऽक्षत: शस्त्रभृत: स्वशस्त्रै:॥4॥

આખલાઓનાં નાક વીંધી, તેમને વશ કરીને (ભગવાન્) સ્વયંવરમાં નાગ્નજીતીને પરણ્યા; અને તે (આખલા)ઓથી (પોતાના) અભિમાનનો નાશ થએલ હોવા છતાં અધિક આકાંક્ષા રાખનાર અજ્ઞાની શસ્ત્રધારી (રાજા)ઓને (પોતે) ઘવાયા વિના પોતાના શસ્ત્રોથી હણ્યા. 4.

'ककुघ्निन:' પણ તરીકે સ્વીકારેલા આખલાઓનાં નાક વીંધી, (તેમના) નાકમાં છિદ્ર પાડી તેમાં દોરડું નાખી, ખેંચીને પરાક્રમરહિત કરીને વશ કરી (નાગ્નજીતીને પરણ્યા). તે પણ સ્વયંવરમાંજ પરણ્યા, (ભગવાનને) બોલાવીને દાન કર્યું ન હતું. આથી પોતાનો ધર્મ ગાંધર્વ (વિવાહ) પણ કહ્યો. નગ્નજીતની પુત્રી સત્યાને પરણ્યા. ઉત્તરાર્ધથી તેના સંબંધી રાક્ષસ (વિવાહ) પણ કહેલો છે. પહેલાં (રાજાઓ) સ્વયંવર માટે આવેલા, અને શરતના કરારરૂપ તે આખલાઓએજ તેમના અભિમાનનો નાશ કરેલો. તેવા હોવા છતાં તેમને મારનારા આખલાઓને જીતનાર ભગવાન્ પાસેથી તેને લઈ જવાની 'गृध्नत:' અધિક ઇચ્છા રાખનારા, અને તેથીજ અજ્ઞાની તે શસ્ત્ર ધારણ કરેલાઓને (ભગવાને) પોતે ઘવાયા વિનાજ પોતાનાં શસ્ત્રોથી હણ્યા. તેમને હણીને (ક્ધયા) લઈ ગયા, (એમ) આ (કહ્યું તે)થી રાક્ષસ (વિવાહ) કહેવાયો. આ (નાગ્નજીતી)જ બ્રહ્મરૂપ બુદ્ધિની દેવતા છે. તેના દોષ બે પ્રકરના છે (1)નિશ્ચિત અને (2)અનિશ્ચિત. નિશ્ચિત (દોષો) માયાએ કરેલા સાત વ્યસનરૂપ છે. અનિશ્ચિત (દોષો) તો અનંતજ છે. તે બંને પ્રકારના દોષોને દૂર કરીને,-'नग्नान्' પાખંડીઓ ઉપર 'जयति' વિજય મેળવે તે (નગ્નજીત્ એટલે) વેદ અથવા ધર્મ-તેનાથી જેનો જન્મ થએલ તેવી1 દેવતાને ભગવાને પોતાની અંદરજ સ્થિરતાવાળી કરી, કે જેથી ભગવદીઓની બુદ્ધિ સ્વભાવથી પણ બીજાના સંબંધવાળી થાય નહિ. 4.
1.'तज्जनिकाम्' એટલે તે વેદ અથવા ધર્મથી 'जनि:' જન્મ થએલો છે જેનો તેવી દેવતા અથવા બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારી દેવતા. અહિં પણ સંસ્કારવાળા ભગવાનજ છે. બધે એમ જાણવું. (પ્ર) સંસ્કાર કરનારા ભગવાન્ છે. એમ હોવું જોઈએ, એમ જણાય છે.

એ પ્રમાણે વિવાહ કહીને, તેમાં આસક્તિવિના રમણ થાય નહિ, તેથી તેમાં આસક્તિનું પરિણામ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

प्रभु: प्रियं ग्राम्य इव प्रियाया विधित्सुरार्च्छद्द्युतरुं यदर्थे॥
वज्रद्रवत्तं सगणो रुषान्ध: क्रीडामृगोऽयं नूनं वधूनाम्॥5॥

ગામડીઆની પેઠે પ્રિયાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા પ્રભુ સ્વર્ગના વૃક્ષને હરી લાવ્યા. તેને માટે રોષથી આંધળો થએલો વજ્રી (પોતાના) ગણો સાથે તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. ખરેખર! આ સ્ત્રીઓનો વાંદરો છે. 5.

ગામડીઆની પેઠે પ્રિયા સત્યભામાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા (પ્રભુ) સ્વર્ગના વૃક્ષ પારિજાતને 'આચ્છ્ત્' હરી લાવ્યા. પારિજાત સ્વર્ગમાં રહેવા યોગ્ય અને દેવોથી ભોગ કરવા યોગ્ય છે એવી તેની મર્યાદા છે. જેમ કામરસમાં રચ્યોપચ્યો રહેલ ગામડીઓ મર્યાદાનો ભંગ કરીને રસનો અનુભવ કરે, તેમ પ્રિયાને માટે તે (પારિજાતની મર્યાદા)નો ભંગ કરીને (ભગવાને) તેવી રીતે દિવ્ય ભોગ કર્યો એવો અર્થ છે. પારિજાત સ્વર્ગમાં પણ દુર્લભ છે એમ જણાવવા 'તેને માટે (વજ્રી યુદ્ધ કરવા આવ્યો)' એમ કહેલું છે. તે પારિજાતને માટે 'વજ્રી' ઇંદ્ર ભગવાન્ સાથે પણ કજીઓ (યુદ્ધ) કરવા ગણો સાથે એટલે દેવો વિગેરે સાથે (આવ્યો). 'વજ્રી' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે વજ્ર લઈને સ્વર્ગ(ના ભોગ) માટે બ્રાહ્મણનો વધ કરવાનું પણ અંગીકાર કરીને જેણે બ્રાહ્મણ વૃત્રને હણેલો, તેવો (ઇંદ્ર છે). (ભગવાન્ સાથે યુદ્ધ કરવા આવવામાં) કાંઈ પણ વિચાર ન આવે, તે માટે રોષથી આંધળો થઈ 'આદ્રવત્' યુદ્ધ કરવા સામા મુખે દોડી આવ્યો. આથી એમ કહેલું છે કે બધાએ સ્વર્ગથી પારિજાત અધિક છે, કારણ કે તેને માટે ઇંદ્ર વિગેરે પણ મરવા તૈયાર થયા.

"ઇંદ્ર સર્વજ્ઞ દેવ બૃહસ્પતિનો શિષ્ય છે. તેણે કેમ એવું (કર્યું)? સર્વ પ્રકારથી જેમના ઉપર નભવાનું તેવા ભગવાન્ સાથે નીતિની વિરુદ્ધ ઝઘડો કેમ કર્યો?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ખરેખર! આ સ્ત્રીઓનો વાંદરો છે' એમ કહેલું છે. આ ઇંદ્ર નિશ્ચય ઇંદ્રાણી વિગેરે (તેની) સ્ત્રીઓનો 'ક્રીડામૃગ:' વાંદરો છે. જેમ વાંદરો (તેને) કહેવામાં આવ્યું હોય તે પ્રમાણેજ કરે છે, પરંતુ કાંઈ પણ વિચાર કરતો નથી, તેમ (ઇંદ્રે કર્યું). વળી 'વધૂ' 'સ્ત્રી' શબ્દથી તેઓનેજ ઘરની માલિક કહેલી છે. તેમનું રક્ષણ કરવા માટેજ ઇંદ્ર વિગેરેનો ઉપયોગ છે. તેથી આ અહંકારનું1 નિરૂપણ થયું, કારણકે ભગવાનના ભક્તોને (તેમનામાં) ભગવાનેજ સ્થાપન કરેલો અહંકાર ફલ આપનારો થાય છે.2 આ (અહંકાર)ના અભિમાનવાળો દેવ રુદ્ર છે. તેના ભક્ત (ઇંદ્રને) હઠાવવાથી ભગવાનજ તેના3 રૂપવાળા થાય છે, એવું ભક્તોના અહંકારને નભાવનારાં રૂપનું આગલા (છઠ્ઠા શ્લોકમાં) વર્ણન કરવામાં આવે છે. 5.

1.'આ' એટલે સત્યભામામાં રહેલો અહંકાર. તેને સંસ્કાર કરવા યોગ્ય કહેલો છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) 'આ' ઇંદ્રમાં રહેલો અહંકાર હોય, એમ જણાય છે.

2.આથી સંસ્કાર થએલા અહંકારનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (પ્ર)

3.'તેના રૂપવાળા' એટલે અહંકારના દેવતાના રૂપવાળા. (પ્ર)

ભગવાન્ ભોગ પણ ભક્તોને ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થાય તે માટેજ કરે છે, તેથી તેમની દયા જણાવતાં, દુષ્ટને શિક્ષા કરીને ભક્તોને બધુંએ ઇચ્છેલું આપતાં ભોગ કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સુતં મૃધે ખં વપુષા ગ્રસન્તં દૃષ્ટ્વા સુનાભોન્મથિતં ધરિત્ર્યા॥

આમન્ત્રિતસ્તત્તનયાય શેષં દત્ત્વા તદન્ત:પુરમાવિવેશ॥6॥

શરીરથી આકાશને ગળી જતા પુત્રને યુદ્ધમાં સુદર્શનથી કટકા થઈ ગએલો જોઈને પૃથ્વીએ આમંત્રણ કરેલા (ભગવાને) તેના પુત્રને બાકીનું આપી, તેના અંત:પુરમાં પ્રવેશ કર્યો. 6.

પુત્ર નરકાસુરને ભગવાનથી હણાએલો જોઈને, પૃથ્વીએ બાકીનાના રક્ષણ માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. ત્યારે થઈ ગએલું ન થએલું થાય તેમ નહિ હોવાથી1, તે પ્રમાણે આમંત્રણ કરેલા ભગવાને તેના પુત્ર ભગદત્તને બાકીનું બધુંએ રાજ્ય આપીને, તેના પુત્રના ઉપયોગમાં ન આવે તેવા પદાર્થો ગ્રહણ કરવા માટે તેના અંત:પુરમાં પ્રવેશ કર્યો એવો (વાક્યનો) અન્વય છે. ભગવાન્ પોતાના બધા (સેવકો)નું બધુંએ કાર્ય પોતે કરે છે, એવું ભગવાનનું ચરિત્ર કહેલું2 છે. 'શરીરથી આકાશને ગળી જતા' વિશેષણથી નરકાસુરનો વધ (કરવા)નું કારણ (કહેલું છે).3 (તેને) વૃત્તના સરખો જણાવ્યો. બ્રહ્માએ બનાવેલા જગતનું સંપૂર્ણ રીતે પાલન કરવા ઉદ્યમ કરનાર વિષ્ણુએ તે (જગત્) નભી રહે તે માટે રુદ્રની કૃપાથી મહાભૂતને પણ ગળી જવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરેલા પોતાના પુત્ર (નરકાસુર)ને પણ હણ્યો. પૌત્રનું (રાજ્યાસન ઉપર) સ્થાપન તો (પોતાની) પત્નીની પ્રાર્થનાને લીધે (કર્યું). (નરકાસુરને હણવામાં) દોષ ન હતો એમ જણાવવા 'યુદ્ધમાં' શબ્દ યોજેલો છે. સંગ્રામમાં હણવાથી ક્ષત્રીઓને દોષ લાગતો નથી. ખાલી હોય તે વસ્તુથી ભરાય. 'ખમ્' (શૂન્ય ખાલી) આકાશ (નરકાસુરે પોતાના) શરીરથી ભરી દીધું એટલે તેણે ગળ્યું4 એમ કહેલું છે. 'ગળી જતા' એમ વર્તમાન (કાલ) કહ્યો, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે આ ઉપાય કરવાનો સમય હતો. 'સુનાભમ્' એટલે સુદર્શન. 'ઉન્મથનમ્' એટલે કાપીને કટકા કરવા તે, અથવા5 તેના શરીરનું મથન કર્યું અને તેમાં રહેલા જીવનો ઉદ્ધાર કર્યો6 એવો (અર્થ છે). તેનાં અંત:પુરમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે તેને પોતાની અંદર સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાવ્યું. તેથીજ અને તેઓ (નરકાસુરના અંત:પુરમાં રહેલી સ્ત્રીઓ) દિવ્ય સ્ત્રીઓ7 હતી તેથી કોઈ પણ અંશથી8 (ભગવાનમાં) દોષ નથી. (તેઓને ભગવાનનો) સંબંધજ વર(દાન)થી પ્રાપ્ત થએલા9 એમ અષ્ટાવક્રે (આપેલા) શાપથી અને (તેની) પ્રસન્નતાથી જણાય છે. 6.

1.નરકાસુર હણાયો, તે ન હણાયો થાય તેમ નહિ હોવાથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.'કહેલું છે' એટલે સંસ્કાર કરનારું કહેલું છે. (પ્ર)

3.વામનઅવતારનો પુત્ર હતો છતાં કેમ હણ્યો તેનું કારણ કહેલું છે. (પ્ર)

4.ગળવું મુખનું કાર્ય હોવાથી અને તે સંભવતું નહિ હોવાથી આ કહેલું છે. ગૌણી લક્ષણાવૃત્તિથી આમ કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

5.અહિં 'વા' 'અથવા' શબ્દ 'અને'ના અર્થમાં યોજાએલો છે. (પ્ર)

6.પુત્ર હોવાપણું, મથન એ શરીરનાં થાય છે, જીવ તો કપાય નહિ તેવો શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. અહિં મથન કહ્યું એટલે અર્થથી જીવનો ઉદ્ધાર કહેવાયો. (પ્ર)

7.‘અસુરના ઘરમાં પુરાએલી દિવ્ય સ્ત્રીઓ’ એ સંબંધમાં જેમ નૃસિંહરૂપથી હિરણ્યકશિપુનો વધ કર્યો તેમ આ નરકાસુરનો વધ કર્યો. તેથી વધમાં દોષ ન હોવાનું આ બીજું કારણ કહેલું છે. (પ્ર)
8.‘કોઈ પણ અંશથી’ એટલે પોતાનાં ક્રૂરપણાંથી, તથા પારકાના અંત:પુરમાં પ્રવેશ કરવાથી. (પ્ર)
9.અંત:પુરમાં પ્રવેશ કરવાનું આ બીજું કારણ કહેલું છે. (પ્ર)

ત્યાં તે (સ્ત્રીઓ) તેમને ઘેરી વળી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તત્રાહૃતાસ્તા નરદેવકન્યા: કુજેન દૃષ્ટ્વા હરિમાર્તબન્ધુમ્॥
ઉત્થાય સદ્યો જગૃહુ: પ્રહર્ષવ્રીડાનુરાગપ્રહિતાવલોકૈ:॥7॥

ત્યાં ભૌમાસુરે આણેલી તે રાજકન્યાઓએ દુ:ખીના બંધુ હરિને જોઈને, ઉભી થઈ, ઘણો હર્ષ લજ્જા અને પ્રેમથી નાખેલી દૃષ્ટિઓથી (તેમને) એક સાથે પતિ તરીકે સ્વીકાર્યા. 7.

ઉપર કહેલી તે દિવ્ય સ્ત્રીઓ હમણાં રાજકન્યાઓ (થએલી અને) ભૌમાસુર (ત્યાં) લઈ આવેલો. ‘ત્યાં’ અંત:પુરમાં સર્વ દુ:ખ હરનાર આ લોક અને પરલોકના દોષો દૂર કરવાની શક્તિવાળા પોતાના ભોગ માટે તેમ કરે છે એવી શંકા ન રહે તે માટે, ‘આર્તબન્ધુમ્’ એટલે દુ:ખી (પુરુષો) તેમના થાય ત્યારે બંધુની પેઠે તે (દુ:ખી)ઓનું હિત કરનાર (ભગવાન્)ને જોઈને, ઉભી થઈ, તેઓએ ‘સદ્ય:’ એક સાથેજ તેમને પતિ તરીકે સ્વીકાર્યા. ‘હરિ’ અને ‘દુ:ખીના બંધુ’ એ વિશેષણો (તેમણે) જાણેલાં યોજેલાં નથી, પરંતુ સ્વરૂપથી હતાં (જણાયાં) તે જ (કહેલાં છે). તેથીજ ભગવાનનાં માત્ર દર્શનથી બંદીખાનાનું દુ:ખ, બંધુઓએ કરેલ ત્યાગ વિગેરે સર્વ દુ:ખો ભુલાઈ જવાથી, ફરીથી (તેમનું) સ્મરણ થએલું નહિ. પોતાના ઘરમાં પુષ્ટ થએલી હોય તેમ કામની કલાથી પૂર્ણ (તે સ્ત્રીઓએ) કરોડો કામદેવના લાવણ્યવાળા ભગવાનને ભોગ (કરવા)ની ઇચ્છાથી (પતિ તરીકે) સ્વીકાર્યા, એમ ‘ઘણો હર્ષ, લજ્જા અને પ્રેમથી નાખેલી દૃષ્ટિઓથી’ શબ્દથી કહેલું છે. તેમણે ભગવાનને દીનતાથી, હાથથી, અથવા બંધુની પેઠે શરીરથી પકડ્યા નહતા, પરંતુ હર્ષથી લજ્જાથી અને પ્રેમથી મોકલેલી જે દૃષ્ટિઓ એટલે આનંદ ચિત્ અને સત્ ગુણવાળી દૃષ્ટિઓ(થી ગ્રહણ કરેલા). આરંભમાં ભગવાનને આનંદથી ભરપૂર જોઈને (તેમને) ઘણો હર્ષ થયો. તેથી પ્રથમ આનંદનો અનુભવ કરવા દૃષ્ટિ મોકલી. પછી ભગવાનનો અધિક ભોગ થતાં, (ભગવાન્ અને પોતે) પતિ અને સ્ત્રી છે એવો અનુભવ પ્રાપ્ત થતાં, લજ્જાથી ભોગને અટકાવી તેમની (સ્ત્રી) હોવાનું જણાવનારી દૃષ્ટિ મોકલી. પછી અંત:કરણમાં ભગવાન્ ઉપર ઘણોજ પ્રેમ ઉત્પન્ન થતાં અને ભગવાનની પણ પોતાની ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં, ‘અનુ’ પાછલથી ઉત્પન્ન થએલો ‘રાગ:’ પ્રેમ થયો. તેથી ઘણાજ વૈષયિક ભોગ માટે ભગવાન્ ઉપર તે (પ્રેમવાળી) દૃષ્ટિ નાખી. તે જ દૃષ્ટિઓ ભગવાનને (પતિ તરીકે) સ્વીકારનારી હતી. આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાન્ ભગવદીઓનાં ચિત્તને આવું1 કરે છે2. 7.

1.‘આવું’ એટલે નિશ્ચયરૂપ વલણ કરાવનારું. (પ્ર)
2.આ શ્લોકમાં (ચિત્તનો) સંસ્કાર કરનારનું અને સંસ્કાર કરવા યોગ્ય (ચિત્ત)નું સ્વરૂપ કહેલ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાને તેમનો સ્વીકાર (કર્યો) એમ કહે છે:

આસાં મુહૂર્ત એકસ્મિન્નાનાગારેષુ યોષિતામ્॥
સવિધિં જગૃહે પાણિમુરુરૂપ: સ્વમાયયા॥8॥

પોતાની માયાથી ઘણાંરૂપવાળા થઈ એક મુહૂર્તમાં જૂદાજૂદા ઘરોમાં આ સ્ત્રીઓનો હાથ (ભગવાને) વિધિપ્રમાણે ગ્રહણ કર્યો. 8.

સમૂહમાં ભોગ1 (કરવામાં આવે તે) સ્ત્રીઓને સુખ કરનાર ન થાય તેથી, કાલથી તેઓની ઈચ્છામાં અંતરાય ન થાય2 તે માટે, ભગવાને ઘણાં રૂપવાળા થઈ, લૌકિક નિંદા ન થાય તે માટે ‘સવિધિમ્’ શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે, (સર્વ સ્ત્રીઓને) સમાન ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે, અને (પોતાનું) ભગવાનપણું જણાવવા એક મુહૂર્તમાં (તેમનો) હાથ ગ્રહણ કર્યો, એટલે (તેમની સાથે) વિવાહ કર્યો એવો અર્થ છે. ‘પોતાની માયાથી’ એટલે જગત્ રચનારનું સાધન બનેલી માયાથી (ઘણાં રૂપવાળા થયા). (ભગવાન્) માત્ર સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવા છતાં, ભોગ માટે તે (સ્ત્રીઓ) ગ્રહણ કરી શકે તેવા થવા માટે, (માયાથી) (પોતાનાં) સ્વરૂપને ઢાંકી દેતા હોવાથી, માયા સાધન થાય છે. જેમ બધુંએ ભગવદ્રૂપ જગત્ ચિદંશવાળી માયાથી ઢંકાઈ જતાં, બધાએ તેનો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યવહાર કરે છે, તેમ ભગવાન્ પોતાની માયાથી તેઓએ ઇચ્છેલા ભોગ (ની તેમને પ્રાપ્તિ થાય તે) માટે ઘણાં રૂપવાળા થયા, એવો અર્થ છે. ‘યોષિતામ્’ ‘સ્ત્રીઓનો’ શબ્દથી ભોગ (કરવા) યોગ્ય સ્થિતિ જણાવી. રસ પૂરેપૂરો પ્રકટ થાય તે માટે ‘જૂદાજૂદા ઘરોમાં’ (હાથ ગ્રહણ કર્યો). અહિં ગાંધર્વવિધિ હોવાનું જણાય છે, કારણ કે ક્ષત્રિયોમાં (તે વિધિ) મુખ્ય છે. એ પ્રમાણે (ભગવાન્) ગ્રહણ3 (કરે તે) જ ચિત્તના અધિષ્ઠાતા વાસુદેવની ભક્તો પ્રતિ ચિત્તની પ્રેરણા, એમ કહેલું છે. 8.
1.ઘણી સ્ત્રીઓનો એકસાથે ભોગ થાય તે તેમને સુખ કરનાર નથી, એવો અર્થ જણાય છે.
2.જૂદાજૂદા કાલે ભગવાન્ જૂદીજૂદી સ્ત્રીઓનું પાણિગ્રહણ કરે, તો પાછલથી જેમનું પાણિગ્રહણ થાય તેમની ઇચ્છામાં કાલથી અંતરાય થાય. તેવું ન થાય તે માટે.
3.‘ગ્રહણ’ એટલે ગાંધર્વવિધિથી ભક્તનું પાણિગ્રહણ. આ સંસ્કાર કરવા યોગ્ય સ્વરૂપ છે. (વાસુદેવ) નામ સમાન હાવા છતાં સંસ્કાર કરનાર તો ભગવાન્ પોતેજ છે, આ નથી. (પ્ર) ‘એ પ્રમાણે ગ્રહણ’ એટલે ‘કાલથી ભક્તની ઇચ્છામાં અંતરાય ન થાય તેવી રીતે ગ્રહણ’ એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

તેમને ફલ (પ્રાપ્ત થયું તે) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તાસ્વપત્યાન્યજનયદાત્મતુલ્યાનિ સર્વશ:॥
એકૈકસ્યાં દશ દશ પ્રકૃતેર્વિબુભૂષયા॥9॥

પ્રકૃતિની વધવાની ઇચ્છાથી તે એકએક (સ્ત્રી)માં (ભગવાને) સર્વપ્રકારે પોતાની સમાન દશદશ સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં. 9.

કધયા અને પુત્રરૂપ સંતાનો (ઉત્પન્ન કર્યાં). તે (સ્ત્રી)ઓ (સંતાનની ઉત્પત્તિનું) સ્થાન હોવાથી, તેઓની સમાન સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં નહતાં. તેમ હોય (તેઓની સમાન સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનાં હોય તો) ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંબંધથીજ તેઓના પુત્રો ઉત્પન્ન થાય. તેમ થયું નહતું એમ જણાવવા 'પોતાની સમાન' એમ કહેલું છે. સર્વપ્રકારે એટલે (1) શરીરથી (2)ઈન્દ્રિયથી (3)પ્રાણથી (4)અંત:કરણથી (5)સ્વરૂપથી એ સર્વ ગુણોથી પાંચપ્રકારે. 'આમાં દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કર' એવી શ્રુતિ હોવાથી, 'એકએકમાં દશદશ (ઉત્પન્ન કર્યા)' એટલે એ વેદની આજ્ઞાના અર્થનું પાલન કર્યું. 'પ્રકૃતિની વધવાની ઇચ્છાથી' શબ્દોથી સંખ્યાના સંબંધનું સાધન (કહેલું છે); કારણ કે તેણે (પ્રકૃતિએ) એકવાર એકજ પુરુષને ભોગવીને 1મહત્તત્ત્વ (ઉત્પન્ન) કરેલું, (અને) ફરીથી સંબંધ કરવાનું પ્રયોજન ન હોવાથી કામવાળીજ રહેલી. હવે જ્યારે ભગવાન્ અનંતરૂપોવાળા થયા ત્યારે તેમના ભોગ માટે વારંવાર પુરુષનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને, (તે પ્રકૃતિ) કાર્યો (સંતાનો) ઉત્પન્ન કરશે, એટલે તેની વધારે થવાની ઇચ્છા પાર પડશે. ભગવાનની ઇચ્છાથી કાર્યમાં રોકાએલી આ) ઘણા પ્રકારે ઉત્પત્તિ કરશે. એટલે આ યજ્ઞની પેઠે2 સાધન થાય છે. આથી3 દશની સંખ્યા વડે એવું બહારની ઈન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ કહેલું છે કે ભગવાનના ભક્તોની ઈન્દ્રિયની4 પ્રવૃત્તિ સાંખ્યની પેઠે થાય છે, કારણ કે ભવિષ્યમાં તેઓને5 બીજની સ્થિતિ થતી નથી6, અને (તેમનો) ભોગ બીજાની ઇચ્છાથી થાય છે7. તે (ભોગ)માં પણ ભોગ (કરવા)ની ઇચ્છા કારણ હોતી નથી, પરંતુ (વધારે) થવાની ઇચ્છા જ કારણ હોય છે. 9.

1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ છે. નાથદ્વારાની પ્રતમાં 'ત્ત' શબ્દ રહી ગયો જણાય છે.
2.'યજ્ઞની પેઠે' એટલે સંપૂર્ણ ફલ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી. (પ્ર)
3.'આથી' એટલે આ શ્લોકથી. સ્કંધના વિચારથી આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર)
4.'ઇન્દ્રિયની' એટલે આનંદ કરાવનાર ઇન્દ્રિયની. (પ્ર)
5.'તેઓને' એટલે 'સાંખ્ય જીવોને" (પ્ર)
6.'અપત્ય' 'સંતાન' અપગતિ ટાળનાર હોવાથી આ કહેલ છે. (પ્ર)
7.(દશની) સંખ્યાથી તે (ઇન્દ્રિયો)નું બહારનું રૂપ જણાવેલ હોવાથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

એ, પ્રમાણે કામલીલા કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી ક્રોધલીલા તર્કસહિત જણાવે છે1:

કાલમાગધશાલ્વાદીનનીકૈ રુન્ધત: પુરમ્॥
અજીઘનત્સ્વયં દિવ્યં સ્વપુંસાં તેજ આદિશત્॥10॥

શહેરને સેનાઓથી ઘેરો ઘાલનાર કાલ માગધ શાલ્વ વિગેરેને પોતાના પુરુષોને પોતે દિવ્ય તેજ આપતાં હણ્યા. 10.

ઇન્દ્રિય2, સ્પર્શ3, કાન (અને) આંખ એ ચારજ બહારની ઇન્દ્રિયો કામ ઉત્પન્ન કરનારી છે, અને સંવત્સર રુદ્ર પાલક અને સૂર્ય (એ) ચાર ક્રોધના અંશો (તેમનું) રક્ષણ કરે છે.

કામક્રોધૌ સમૌ કર્તું સપ્તસપ્ત નિરૂપિતા:॥
યલ્લોભે ગુણસંખ્યાસ્તે નિવૃત્તિ: સપ્તધા તત:॥4॥

કામ અને ક્રોધ ને સરખા બનાવવા (તે દરેકના) સાતસાત (શ્લોક) કહેલા છે4; કારણ કે લોભના પાંચ છે5 (અને) તેથી દૂર રહેવાનું સાત પ્રકારે કહેલું6 છે. કા.4.

તતો મધ્યે ચતુર્મૂર્તે: પ્રદ્યુમ્નાદિર્નિરૂપિતા:॥
વાસુદેવાદ્ભક્તરક્ષા તૃતીયા સા નિરૂપ્યતે॥5॥

તેની મધ્યમાં ચાર મૂર્તિમાંથી પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે કહેલી છે. વાસુદેવથી ભક્તનું રક્ષણ થાય છે. તે ત્રીજી કહેલી છે. કા. 5.

તેમાં7 આરંભમાં આ શ્લોકમાં એમ કહે છે કે સર્વનું સંપૂર્ણ રીતે પાલન થાય તે માટે ભૂમિના ભારરૂપ બનેલા ઘણા પ્રભાવવાળા શત્રુઓને પહેલાં હણે છે. ત્રણ પ્રસિદ્ધ (શત્રુઓએ) પોતે આવીને ભક્તોનો દ્રોહ કરેલો, તેથી તેમને હણ્યા. તેમાં કાલ અને માગધ મથુરા શહેરને ઘેરો ઘાલનારા હતા. 'કાલ' એટલે કાલયવન (અને) 'માગધ' એટલે જરાસંધ. જરાસંધને પછીથી હણેલ હોવાથી કાલ(નું નામ) પહેલું કહેલું છે. 'આદિ' 'વિગેરેને' શબ્દનો ત્રણે સાથે સંબંધ છે. તેથી તામસ વિગેરે સમૂહોના અધ્યક્ષો તે ત્રણે સમૂહો સાથે કહેલા છે. 'સેનાઓથી' શબ્દ ઘેરો ઘાલવામાં સેનાઓ સાધન થએલ હોવાનું (જણાવે છે), અથવા આ (શબ્દ)થી તેમના ઉપર વિજય દુર્લભ હોવાનું સૂચવેલું છે. છતાં પણ (ભગવાને) તેમને હણ્યા. 'સ્વયમ્' 'પોતે' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) મુચુકુંદ, ભીમ, પ્રદ્યુમ્ન, બલભદ્ર વિગેરે પોતાના પુરુષોને જૂદાઈના પ્રકારે પોતાના ઉદ્યોગથી (પોતાનું) તેજ આપેલું, પરંતુ તેમના ઉદ્યોગથી (કાલ વિગેરે હણાયા) નહતા. આથી (એમ કહ્યું છે કે તેમની) પ્રતિષ્ઠા થાય તે માટે તેમને હણનારા તરીકે સ્થાપ્યા; કારણ કે લૌકિક વિગેરે પ્રકારથી8 બ્રાહ્મણ વેદ અને શિવના ભક્ત થએલા, ત્રણ માર્ગમાં રહેનારા તે, (કાલ વિગેરે ત્રણ), ભક્તોની કામનાઓમાં વિઘ્ન કરતા હતા. તે (વિઘ્ન) અટકાવનાર ત્રણે મૂર્તિવાળા9 ભગવાન્ ત્રણ પ્રકારની કામનાઓના અધિપતિ છે. 10.

1.કરેલી લીલાનો ક્રમ તજી, સાધનના ક્રમે કરેલી લીલા કહેવાનું તાત્પર્ય અહિં કહેલું છે. (પ્ર).
2.'ઇન્દ્રિય' એટલે આનંદ કરાવનાર ઇન્દ્રિય. (પ્ર)
3.'સ્પર્શ' એટલે ત્વચા. અહિં એમ જણાય છે કે શ્લોક 9 માં કામ ઉત્પન્ન કરનાર ઇન્દ્રિય કહી. શ્લોક 8 માં ત્વચા કહી, કારણ કે પાણિગ્રહણ કરવાનું કહેલું છે. શ્લોક 7 માં સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિને લીધે ભગવાનની તેમના ઉપર દૃષ્ટિ પડ્યાનું કહેલ હોવાથી ચક્ષુ:ઇન્દ્રિય કહી. શ્લોક. 3।5 માં કાન કહ્યા. શ્લોક 6 માં દૃષ્ટિ જ કહી. અહિં મન કહેલ નહિ હોવાથી ભગવાનની સાંખ્ય પેઠે એટલે આસક્તિવિનાની સ્થિતિ કહી છે. તેથી તે ઇન્દ્રિયોનું રક્ષણ પણ આસક્તિ

વિના કરે, એટલે રક્ષણ કરનારા પણ બહારના છે. તેમાં મુચકુંદ કાલને (કાલયવનને) હણનાર હોઈ કાલના આવેશવાળો સંવત્સરરૂપ છે માગધ વિગેરેને હણનાર રુદ્રરૂપ છે. પાંડવોમાં પાલક છે. અને સૂર્યો તો યાદવોજ છે એમ આગળ સ્પષ્ટ કહેશે. (પ્ર)
4.કામ અને ક્રોધનાં સાતસાત શ્લોકો કહેલા તે છ ગુણ અને સ્વરૂપ એવા આશયથી કહેલ નથી. (પ્ર).
5.લોભમાં પણ સ્વરૂપે કર્તા તરીકે પ્રવેશ કરેલો નથી. આના છ શ્લોકો(16 થી 21) છે. કામ-લીલાનો છેલ્લો 16મો શ્લોક બે ઓરડા વચ્ચેનો દીવો બંનેમાં પ્રકાશ આપે છે તેમ લોભનો પણ જાણવો. 'તે' એટલે શ્લોકો. (પ્ર) લોભના 17 થી 21 એ પાંચ શ્લોકોજ કહેલા જણાય છે. 'ગુણસંખ્યા:' એટલે ગુણો જેટલા. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણો હોવાથી પાંચજ લોભના શ્લોકો છે. અહિં 'તે' શબ્દ જૂદો પાડવો યોગ્ય જણાતું નથી, પણ 'ગુણસંખ્યા આસ્તે' ગુણોની સંખ્યા પાંચ છે, એવો અર્થ યોગ્ય જણાવાથી તે પ્રમાણે અનુવાદ કરેલો છે.
6.'સાત પ્રકારે' એટલે 22 થી 28 શ્લોકોથી. અહિં ચાર પ્રકારની લીલા કહી તેથી ચાર (વ્યૂહની) મૂર્તિઓનું નિરૂપણ કરેલું છે.
7.'તેમાં' એટલે ક્રોધ લીલામાં. (પ્ર)
8.કાલ, માગધ અને શાલ્વ અનુક્રમે પ્રવાહ, મર્યાદા અને પુષ્ટિ માર્ગના હતા. કાલ ગર્ગનો પુત્ર હોવાથી લૌકિક રીતે બ્રાહ્મણનો ભક્ત હતો, માગધ મર્યાદાથી વેદમાં આસક્તિવાળો હતો અને શાલ્વ પુષ્ટિથી શિવનો ભક્ત હતો, એવો અર્થ છે. (પ્ર) શાલ્વ પુષ્ટિમાર્ગનો હોવાનું સંભવતું નથી. મર્યાદા ભક્તિમાર્ગનો હોઈ શકે.
9.મુચુકુંદ, ભીમ અને પ્રદ્યુમ્નરૂપ ત્રણ મૂર્તિવાળા ભગવાન્ સાત્ત્વિક વિગેરે ત્રણ પ્રકારના ભક્તોની કામના પૂરનાર છે. સ્કંધના વિચારથી આ શ્લોકમાં વ્યાસજીએ આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર ઇન્દ્રિયનું નિયમન કરનાર દેવતા જણાવેલ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે (ભક્તોનો દ્રોહ કરવા) તત્પર થએલા ત્રણ પ્રકારનાને હણીને, પોતાની મેળે જેમણે (તેવો) ઉદ્યમ કર્યો ન હતો તેવા કેટલાકને બીજાની દ્વારા જ મરાવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

શમ્બરં દ્વિવિદં બાણં મુરં બલ્વલમેવ ચ॥
અન્યાંશ્ચ દન્તવક્ત્રાદીનવધીત્કાંશ્ચ ઘાતયન્॥11॥

શંબર, દ્વિવિદ, બાણ, મુર અને વળી બલ્વલ તથા દંતવક્ત્ર વિગેરે બીજા કેટલાકને (બીજા પાસે) મરાવતાં, (કેટલાકને પોતે) હણ્યા. 11.

શંબરને પ્રદ્યુમ્ને હણેલો. દ્વિવિદને બલભદ્રે (હણેલો). બાણના હાથ ભગવાનેજ કાપેલા. બલ્વલને પણ બલભદ્રેજ (હણેલો). દંતવક્ત્ર વિગેરેને ભગવાનેજ હણેલા. 'આદિ' 'વિગેરે' શબ્દથી તેના પક્ષમાં રહેલા વિદૂરથ વિગેરે કહેલા છે. આ કેટલાકને મરાવતાં,

કેટલાકને પોતે હણ્યા. (આ શ્લોકમાં) હસ્ત કહ્યા1, કારણ કે ભગવદીઓએ ભગવાનનું કાર્ય ભગવાનની આજ્ઞાથી કરવાનું2 હોય છે. 11.

1.સ્કંધના અર્થનો વિચાર કરીને કહેલું છે. સંસ્કાર કરવા યોગ્ય હાથ છે. (પ્ર)

2.આ વાક્યથી સંસ્કાર કરવાનો પ્રકાર કહેલો છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે દોષ દૂર કરવા માટે (પોતાની મેળે દ્રોહ કરવા) તત્પર થએલા અને (તેવી રીતે) નહિ તત્પર થએલા દૈત્યોને હણીને, શસ્ત્ર મૂકી દઈને, ભૂમિનો ભાર ઉતાર્યો, એમ નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) બે (શ્લોકો)થી કહે છે:

અથ તે ભ્રાતૃપુત્રાણાં પક્ષયો: પતિતાન્ નૃપાન્॥
ચચાલ ભૂ: કુરુક્ષેત્રં યેષામાપતતાં બલૈ:॥12॥

પછી જેમનાં ધસી આવતાં સૈન્યોથી કુરુક્ષેત્રની ભૂમિ કંપી ઉઠેલી તે તારા ભાઈઓના પુત્રોના પક્ષોમાં આવેલા રાજાઓને (હણાવેલા). 12.

ભક્તાનામેવ યદ્દુ:ખં દોષરૂપં ન્યવારયત્॥
ભૂમેસ્તુ દેહજો ભારો ન શસ્ત્રેણ નિવાર્યતે॥6॥

ભક્તોનેજ1 જે દોષરૂપ દુ:ખ હતું તેને (ભગવાને) નાશ કર્યો2, પરંતુ ભૂમિને દેહથી3 થએલો ભાર શસ્ત્રથી દૂર કરવામાં આવ્યો નથી. કા.6.

ઉત્તારિતસ્તુ ભૂભાર: કણ્ડૂયાં જનયેદ્ધ્રુવમ્॥
તતસ્તસ્યા નિવૃત્ત્યર્થં નખરૂપૈર્હિ પાણ્ડવૈ:॥7॥
પ્રયત્નપ્રેરિતૈર્બાહ્યાં સ્વયમેવ ન્યવારયત્॥

ઉતારેલો ભૂમિનો ભાર જરુર ચળ ઉત્પન્ન કરે,4 તેથી તે દૂર કરવા માટે, પ્રયત્નથી પ્રેરણા કરેલા નખરૂપ પાંડવોથી તે બહારની ચળ પોતેજ દૂર કરાવી. કા. 71/2.

અન્તરન્યાં ચ તામેવ પૂર્વસ્પર્શસમદ્ભવામ્॥8॥
કૃમિકીટકરૂપાં તાં તન્નાશેનાવધીત્પુન:॥

વળી પહેલાના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થએલી અંદર બીજી5 તે (ચળ) જ હતી. જંતુ અને કીડારૂપ તે (ચળ)નો તેના6 નાશથી ફરી નાશ કર્યો. કા. 81/2॰

'અથ' 'પછી' શબ્દ સારથિપણાની સ્થિતિથી કરેલો જૂદો આરંભ જણાવવા (યોજેલો છે). તારા ભાઈઓના પુત્રો પાંડવો અને દુર્યોધન વિગેરેના બે પક્ષના મદદ કરનાર મિત્રો તરીકે આવેલા, ધર્મની દરકાર કર્યા વિના સ્નેહના આગ્રહની લાગણીથી આવેલા (રાજા)ઓને મરાવતાં-એમ ગયા (શ્લોક) સાથે સંબંધ છે. ઉત્તરાર્ધથી તેઓનું અધિકપણું કહેલું છે. કુરુક્ષેત્રરૂપ ભૂમિ (તેમનાં સૈન્યોથી) કંપી ઉઠી; કારણ કે ધર્મના સ્થલ (કુરુક્ષેત્ર)માં તેઓએ અધર્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી. અધર્મથી (ભૂમિ) કંપી, કારણ કે તે બધા માત્ર અધર્મમાંજ મચ્યા રહેનાર, (પોતાની) જાતનાને હણનારા હતા. તેથીજ 'જેમનાં સૈન્યોથી ભૂમિ કંપી ઉઠેલી' એમ (કહેલું છે). (ભગવાને આ) દેવેન્દ્રનું કાર્ય કર્યું7 એવો અર્થ છે. 12.

1.આ સાડાત્રણ કારિકાઓથી ‘અથ’ ‘પછી’ શબ્દથી જૂદો આરંભ કર્યો તેનું તાત્પર્ય કહેલું છે. તેમાંથી પહેલી અડધીથી પહેલાં કહેલું તે ફરી કહ્યું છે. (પ્ર)
2.‘નાશ કર્યો’ એટલે પોતે ઉદ્યમ કરીને નાશ કર્યો. (પ્ર)
3.‘દેહથી’ એટલે રાજાઓના વિગેરે (સૈન્યોના) દેહથી. (પ્ર)
4.શસ્ત્રોથી એ ભાર ન ઉતારવાનું કારણ આથી કહેલું છે. (પ્ર)
5.આગળ ચૌદમા શ્લોકમાં જણાવેલ છે તે. (પ્ર)
6.‘તેના નાશથી’ એટલે ‘યદુકુલના નાશથી’. આ ભાવ જણાવવા ‘અથ’ શબ્દથી જૂદો આરંભ કહેલો છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
7.આ સ્કંધના અર્થના વિચારથી કહેલું છે. સારથિના રૂપથી કરેલી આ લીલાનું સ્મરણ વિગેરે કરવાથી હસ્તની દેવતાનો સંસ્કાર થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

વળી મુખ્ય ન હતા, તેમનો વધ કહીને, મુખ્ય (દુર્યોધન)નો વધ કહે છે:

સકર્ણદુ:શાસનસૌબલાનાં કુમન્ત્રપાકેન હતશ્રિયાયુષામ્॥
સુયોધનં સાનુચરં શયાનં ભગ્નોરુમુર્વ્યાં ન ननन्द પશ્યન્॥13॥

દુર્યોધન, કર્ણ, દુ:શાસન અને શકુનિની દુષ્ટ મંત્રણાના પાકથી જેમનાં લક્ષ્મી અને આયુષ્યનો નાશ થએલો તેવા (રાજાઓને હણાવેલા. શ્લોક 11). ભૂમિ ઉપર ભાંગેલા સાથલવાળા દુર્યોધનને અનુચર સાથે સૂતેલો જોતાં (ભગવાનને) સંતોષ થયો નહિ. 13.

‘જીવવાનું અદૃષ્ટ હતું, ત્યારે બધા ભેગા થઈને કેમ મરણ પામ્યા? કારણકે બધાનું એક અદૃષ્ટ નહિ હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી દુર્યોધનના પક્ષપાતને લીધેજ બધાનાં આયુષ્યનો ક્ષય થએલો એમ (પૂર્વાધથી) કહે છે. ‘સકર્ણ:’ એટલે કર્ણસહિત દુર્યોધન, દુ:શાસન (દુર્યોધનનો) ભાઈ, ‘સૌબલિ:’ (તેનો) મામો શકુનિ, આ ચાર દુષ્ટ હતા. આમની દુષ્ટ મંત્રણાનો જે પાક, (તે) પાકથીજ જેઓ તે દુષ્ટ મંત્રણામાં રહેલા તેમનાં લક્ષ્મી અને આયુષ્યનો નાશ થએલો એમ ‘હતશ્રિયાયુષામ્’ શબ્દથી કહેલું છે. નાશ થએલો છે લક્ષ્મી અને આયુષ્યનો જેમનાં, એવો (અર્થ છે). ‘જેમનાં’ એ વિશેષણ1 છે.

દુર્યોધન પણ હણાયો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ‘ભાંગેલા સાથળવાળો અનુચર સાથે સૂતેલો’ એ ‘જોતાં’નું કર્મ છે. એવી રીતે બધું કાર્ય કરીને પણ, ભાર દૂર કરવા પધારેલા (ભગવાન્ ભાર) દૂર કરનારાઓથી ભાર ઉત્પન્ન થતાં, પહેલાંનો ભાર દૂર કરીને પણ ન ‘ननन्द’ સંતોષ પામ્યા નહિ. ભગવદીઓની સ્પર્શ કરનારી ઇન્દ્રિય જ્ઞાનજ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ સુખ ઉત્પન્ન કરતી નથી, એવું સ્પર્શનું રૂપ કહ્યું2. 13.
1.ગયા શ્લોકમાં ‘યેષામ્’ ‘જેમનાં’ આવેલ છે તે વિશેષણ છે. (પ્ર)
2.સ્કંધના અર્થના વિચારથી આ કહેલું છે. ત્વચા ઇન્દ્રિયનું કાર્ય કરનાર તરીકે તેવું ભગવાનનું રૂપ કહ્યું, એવો અર્થ છે, ‘ભગવદીઓની સ્પર્શ કરનારી ઇન્દ્રિય... કરતી નથી’ એ વાક્યથી સંસ્કાર થએલી ત્વચા ઇન્દ્રિયનું કાર્ય કહેલું છે.(પ્ર)

બીજો ભાર દૂર કરવા માટે નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનો અસંતોષજ કહે છે:

કિયાન્ ભુવોડયં ક્ષપિતોરુભારો1+ યદ્દ્રોણભીષ્માર્જુનભીમમૂલૈ:॥
અષ્ટાદશાક્ષૌહિણિકો મદંશૈરાસ્તે બલં દુર્વિષહં યદૂનામ્॥14॥

દ્રોણ ભીષ્મ અર્જુન અને ભીમ જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા મારા અંશોએ અઢાર અક્ષૌહિણીનો ભૂમિનો આ ભાર ઉતાર્યો તે કેટલો ભારે (ભાર?) મારા અંશો (હોવાને) લીધે જરાએ સહન થઈ ન શકે તેવું યાદવોનું સૈન્ય છે. 14.

અધમનો નાશ કરવા અધમના ગામમાં જો મહારાજ આવે તો તેમની સેનાથી જ ગામનો નાશ થાય છે. ત્યાં રહેનાર અધમ તો અલ્પજ નાશ કરે છે, પરંતુ સૈનિકો સર્વનો નાશ કરે છે. એ નિયમ પ્રમાણે કહે છે કે સાધનરૂપ મારા અંશોથી મેં ભૂમિનો કેટલો ભાર 'ક્ષપિત:' ઉતાર્યો? 'દ્રોણ, ભીષ્મ, અર્જુન અને ભીમ જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા' શબ્દથી તે અંશો કહેલા છે. બંને (સેના)માં બેબે (મુખ્ય હતા). તેમનો આધાર બનેલા (મારા) પોતાના તેજોથી જ (કેટલો ભાર ઉતાર્યો)?, કારણ કે એવા ચારે પ્રકારના તેજોથી ચાર અંગોવાળી સેનારૂપ અઢાર અક્ષૌહિણીનો, એટલે અઢાર અક્ષૌહિણીથી થએલો ભાર ઉતાર્યો, (પણ) તેથી પણ અધિક ભાર (હજી) છે એમ '(યાદવોનું) સૈન્ય છે' શબ્દોથી કહેલું છે. તે (અઢાર અક્ષૌહિણીથી) અધિક હોવાનું કારણ 'સહન થઈ ન શકે તેવું' વિશેષણથી કહેલું છે. કોઈથી પણ સહન થઈ શકે તેવું નથી. સહન થઈ ન શકે તેવું હોવાનું કારણ 'મારા અંશો (હોવાને) લીધે' શબ્દથી કહેલું છે. બધાએ ભગવાનના અંશો હોવા છતાં,-યદુના સંબંધવાળા મારા અંશો હોવાને લીધે-એમ ભક્ત ઉપરના પક્ષપાતને લીધે (તે) સહન થઈ ન શકે તેવું હોવાનું કહેલું છે. અહિં બલનો અધિષ્ઠાતા વાયુ છે2 તે ભગવાનના સંબંધવાળુંજ સ્પર્શથી થતું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે (ત્યારે) તેમાં પૂર્ણ સુખ થાય3 છે. તે હદવાળાથી ગ્રહણ કરી શકાતું નહિ હોવાથી, હદવાળાની સમાનતાથી થએલું જ્ઞાન ભગવાનનું ઇચ્છેલું નથી, એવો સ્પર્શ દેવતાનો નિર્ણય (જણાવ્યો). 14.

1.'ક્ષપિત: ઉરુભાર:' એવા શબ્દો છે. પહેલા વિસર્ગનો લોપ કરેલ છે. (પ્ર). સંધિ વૈદિક નિયમ પ્રમાણે કરી જણાય છે.

2.આ સ્કંધના અર્થના વિચારથી કહેલું છે. યાદવોમાં આવું બલ છે, તેનો અધિષ્ઠાતા વાયુ બીજાને સહન ન કરતાં, ભગવાનના સંબંધવાળું જ સ્પર્શનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. એમ હોવાથી ભગવાનને નમન કરાવતાં, બીજાને સહન ન થઈ શકે તેવા બલવાળા જે રૂપ તે સ્પર્શદેવતા, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3.'ત્યારે તે (સ્પર્શદેવતા)થી આનંદ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. 'તેમાં' એટલે ભગવાનમાં (તેમનો સ્પર્શ થતાં) સુખ થાય છે. જ્યારે તેવું રૂપ ભગવાનથી (પ્રાપ્ત થતું) સુખ હદવાળાં જેવું હોવાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન કરે ત્યારે જ ઉદ્ધવમાં થયો તેમ તેનાથી અધિકારીમાં રહેલ સ્પર્શ દેવતાનો સંસ્કાર થાય છે. હદવાળું હોવાનું જ્ઞાન ઉત્પન કરે ત્યારે તે સંસ્કાર કરનાર હોતું નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

તે ભારને પણ ઉતારવાનો ઉપાય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મિથો યદૈષાં ભવિતા વિવાદો માધ્વ્યા મદાતામ્રવિલોચનાનામ્॥
નૈષાં વધોપાય ઇયાનતોઽન્યો મય્યુદ્યતેઽન્તર્દધતે સ્વયં સ્મ॥15॥

જો મદિરાના મદથી સ્હેજ લાલ થએલ નેત્રવાળાઓમાં આમનાઓમાં પરસ્પર વિવાદ થાય, એટલો આમના વધનો ઉપાય છે. આથી બીજો નથી, (કારણ કે બીજો ઉપાય) હું ઉદ્યોગી થતાં પોતાની મેળે નાશ પામે છે. 15.

જો આ યાદવોમાં પરસ્પર કજીઓ થાય, (અને) તે વિવાદ પણ મૂર્ખાઈને લીધે વિવેકવિનાનો નાશ કરાવે તેવો થાય, એવા અભિપ્રાયથી ‘મદિરાના મદથી સ્હેજ લાલ થએલ નેત્રવાળાઓમાં’ એમ કહેલું છે. ‘માધ્વી’ એટલે મદિરા. ઘણી પીવાય તે માટે તેને મધુર રસવાળી (માધ્વી) કહેલી છે. તેનાથી જે ‘મદ’ એટલે દેહ વિવેક વિગેરેને ભુલાવનારો અહંક્ાર (થાય), તેનાથી સ્હેજ લાલ થએલાં છે નેત્રો જેમનાં (તેવા થાય).

"એક બીજાને હણવાથી અને મદિરાથી શાસ્ત્રમાં મના કરેલ પ્રકારે થએલ મરણથી ભગવાનની મદદ માટે આવેલા ભગવદીઓની અયોગ્યતા થાય (ગણાય)” એવી શંકા થાય, તેથી બીજો કોઈ (તેમનો નાશ થવાનો) પ્રકાર નહિ હોવાથી એમ કરવામાં આવે છે, એમ ‘એટલો આમના વધનો ઉપાય છે. આથી બીજો નથી’ એમ કહેલું છે. આમના વધનો ઉપાય આટલો (આ) જ છે, પણ બીજો નથી. તેનું કારણ ‘હું ઉદ્યોગી થતાં (પોતાની મેળે નાશ પામે છે)’ શબ્દોથી કહેલ છે. મારા અંશમાં1 હું ઉદ્યોગી થતાં, બીજો ઉપાય તો પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે, કારણ કે અંધકાર સૂર્યોનો નાશ કરી શકતો2 નથી, અને (બે) સમાન હોવાથી એકથી (બીજાનો નાશ) થતો નથી. ‘સ્મ’ શબ્દ (આ વૃત્તાંતની) પ્રસિદ્ધિ જણાવવા (યોજેલો છે). જ્યારેજ્યારે યાદવોનો નાશ કરવા જરાસંધ વિગેરેએ પ્રવૃત્તિ કરેલી, ત્યારે મેં તેઓને હણવાનો ઉદ્યમ કરેલો. તે સમયે હું ઉદ્યમ કરતો ત્યારે બીજા ઉપાયો3 નાશ પામતા.

"ભગવાનની આ કઈ લીલા જે પોતાની સાથે આવેલા, બીજાનો જેમને આશ્રય નથી તેવા પોતાના સેવકોનો પોતેજ અન્યાયથી નાશ કરે છે?” એવી શંકા થાય, તો કહીએ છીએ કે સૃષ્ટિ માટેજ (તેમ કરે છે)4. વળી તેમને (સેવકોને) પોતાની સમાન કરે5 છે, તેથી ભક્તિનો બહુ વિરોધ થતો નથી.6 પોતાની મેળે પ્રકટ થવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય નહિ હોવાથી,7 માયાથીજ (તેમના) આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય છે. (તેમને) દુ:ખ ન થાય તે માટે (તેમની) તેવી સ્થિતિ8 (થાય છે). ઉત્પત્તિની લીલા માટે (તેમ કરે છે) તેથી લીલાનો વિરોધ થતો નથી. આ જે પ્રકારે સૃષ્ટિનું કારણ થાય છે, તે આગળ કહેશે. વળી તેમની દુર્ગતિ થતી નથી, કારણ કે આ (જણાવવા) માટેજ મુક્તિમાં (અગીયારમા સ્કંધમાં) (આ વૃત્તાંત) કહેલો છે. સૃષ્ટિના (ત્રીજા સ્કંધના) આરંભમાં અને મુક્તિના અંતમાં (આ વૃત્તાંત) કહેલો હોવાથી9 એમ સૂચવેલું છે કે સર્વ પ્રસંગે તેમના વિના આશ્રય જણાવી શકાય તેમ નથી. તેથી પોતે પ્રકટ થાય ત્યારે તેમને પ્રકટ કરીને, (અને) પોતે તિરોહિત થાય ત્યારે તેમને તિરોહિત

કરીને તેમને પોતાની સમાન કરે છે,10 તેથી આ જરાએ ભક્તો પ્રતિ તિરસ્કાર (દર્શાવનારી) લીલા નથી. એ રીતે11 વિસર્ગ ઇન્દ્રિયનું નિરૂપણ કર્યું. 15.

પ્રદ્યુમ્નનું નિરૂપણ કરીને12, તે (વિસર્ગ)ના દેવતા મિત્રનું નિરૂપણ કરતાં, છ શ્લોકોથી વાસુદેવનું નિરૂપણ કરે છે. ઉપર ઉપરથી ભક્તોનું અહિત થવાનું જે ભાન થાય છે, તે ભક્તિમાર્ગ તેવો13 છે એમ જણાવવા થાય છે.

દશલીલાપરે વ્યાપિવૈકુણ્ઠે નિત્યવત્સ્થિતિ:॥9॥
રૂપાન્તરેણ ભજનં સ્વામિસેવકયોર્હિ તે॥

દશલીલાવાળા વ્યાપિવૈકુંઠમાં નિત્યના જેવી સ્થિતિ હોય14 છે. ભજન જૂદા રૂપથી થાય. તે (બે) સ્વામી અને સેવકનાં રૂપ.14. કા. 91/2.

સ્વામિત્વં સેવકો હન્તિ સેવકત્વં તથાઽપર:॥10॥
અન્યથા સફલો ન સ્યાદ્ભક્તિમાર્ગ: સસાધન:॥

સેવક સ્વામિપણાને તજે છે. તેવી રીતે બીજા (સ્વામી) સેવકપણાને તજે છે.15 તેમ ન કરે તો સાધનવાળો ભક્તિમાર્ગ ફલ આપનારો ન થાય.16 કા.101/2.

સેવાદશાયાં ચેત્સ્વામી વિરસ: સિદ્ધ્યભાવતા॥11॥
પશ્ચાચ્ચેત્સેવકત્વં સ્યાત્ફલમીશશ્ચ નો ભવેત્॥

સેવાની અવસ્થામાં સ્વામી જો રસરહિત થાય તો ફલ પ્રાપ્ત ન થાય17. પછી જો સેવકપણું ફલ તરીકે પ્રાપ્ત થાય તો જરુર (સેવક) સ્વામી ન થાય17. કા. 111/2.

યાવત્સાધનમાત્માનં સર્વશાસ્ત્રવિરોધિનમ્॥12॥
કૃત્વાઽન્તે પૂર્વધર્મસ્ય નાશં ચ કુરુતે ફલે॥

જ્યાં સુધી સાધન હોય છે, ત્યાં સુધી (ભગવાન્) પોતાને સર્વ શાસ્ત્રોના વિરોધી બનાવી, છેવટે ફલના સંબંધમાં પહેલાના ગુણનો નાશ પણ કરે છે18. 121/2.

અત: સ્થિતિદશાયાં હિ તદ્ચિન્ત્ય હરિ: સ્વયમ્॥13॥
સ્વાનભિપ્રેતવિષયાન્ ભોજયત્યેવ નાન્યથા॥

તેથી સ્થિતિની અવસ્થામાં હરિ તે (ફલ)નો ખરેખર વિચાર કરીને પોતે પોતાના નહી ઇચ્છેલા પદાર્થોનો ભોગ કરાવે છે જ,19 બીજા પ્રકારે20 કરાવતા નથી.20 કા.131/2.

1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘સ્વાંશે’ પાઠ લીધો છે ‘મારો અંશ’ એટલે યાદવ.

2.આથી બીજો ઉપાય નહિ હોવાનું કારણ કહેલું છે. (પ્ર)

3.‘બીજા ઉપાયો’ એટલે માગધ વિગેરેના યાદવોનો નાશ કરવાના પ્રયાસો.

4.અહિંથી શંકાનું સમાધાન કરે છે. બીજા (ધારણ કરેલા) રૂપનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું એ અમુક પ્રકારનો સર્ગ (સૃષ્ટિ) જ છે. (પ્ર)

5."એવા સર્ગના કારણની (બીજું રૂપ ધારણ કરેલી) દશા હોય ત્યારે તેમનામાં અવિદ્યા કર્મ વિગેરે હોય" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. તેમની મુક્તિ થતી હોવાથી પોતાની સાથે ઘણી સમાનતા છે, તેથી એ દોષ તેમનામાં નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6.ભક્તિનો વિરોધ ઉપર ઉપરથી જણાતો હોવા છતાં, ફલથી વિરોધ નથી એમ જણાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર).
7."મુક્તિ થાય ત્યારે ભગવાનની સમાન થાય. તે થઈ ન હોય ત્યાં સુધી તો ભક્તિનો વિરોધ રહે છેજ" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. હમણાં પણ તેઓ ભગવાનના અંશ હોવાથી તેમને નથી કર્મ કે નથી ઉત્પત્તિ કે નાશ. તેથી હમણાં પણ તેઓ (ભગવાનની) સમાનજ છે. તેથીજ 'વૈષ્ણવોને કર્મનું બંધન તથા જન્મ હોતાં નથી' એવા પદ્મપુરાણના વાક્યો ઘટે છે.
8.(પરસ્પર) યુદ્ધમાં તેમને દુ:ખ ન થાય તે માટે ભગવાને તેમની તેવી સ્થિતિ કરેલી. (પ્ર)
9.આરંભમાં અને અંતે આ વૃત્તાંત કહ્યો, તેથી બધી લીલાઓમાં તેઓ ભગવાનની સાથે હતા, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
10.ઉપર ઉપરથી તેઓ દુ:ખી હોય તેમ દેખાય, પણ વસ્તુત: તેમને દુ:ખ નથી, તેથી સ્વરૂપથી પણ (મુક્તિમાં) વિરોધ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
11.આ સ્કંધના અર્થના વિચારથી કહેલું છે. આ રૂપના સ્મરણથી વિસર્ગ કરનારી ઇન્દ્રિયનો સંસ્કાર થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
12.કાલલીલા વિધિ-એ યોજેલી હોવાથી તેનાથી અનિરુદ્ધનું નિરૂપણ કરીને, પછી ક્રોધલીલા અને તિરોહિત થવાના વિચારની લીલા મોક્ષરૂપ સર્ગમાં ઉપયોગી હોવાથી, તેનાથી પ્રદ્યુમ્નલીલાનું નિરૂપણ કરીને, એવો અર્થ છે (પ્ર) આ અધ્યાયના પહેલા આઠ શ્લોકોથી અનિરુદ્ધનું અને 9 થી 15 એ સાત શ્લોકોથી પ્રદ્યુમ્નનું નિરૂપણ કરેલું છે.
13."મદિરાનું પાન કરવા પ્રેરણા કરનાર પ્રદ્યુમ્ન મિત્ર કેમ ગણાય?" એવી શંકા થાય, તેથી તે વિચારનું તાત્પર્ય કહેતાં આરંભમાં ભક્તોના અહિતનું ભાન દેખાવાનું પ્રયોજન કહે છે. 'તેવો' એટલે નિત્યની સ્થિતિથી વિરુદ્ધ ભક્તિમાર્ગ તેવો કેમ છે એ નીચેની પાંચ કારિકાઓથી દર્શાવે છે. (પ્ર)
14.જ્ઞાનનો આશ્રય આત્મા છે. 'હે અર્જુન! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો આત્મા હું છું' (ભ.ગી. 10।) વાક્ય પ્રમાણે તે વિભૂતિરૂપથી દશમી લીલા કરે છે. 'દશથી અક્ષર પર છે" તે અક્ષર ભગવાનનું ઉત્તમ ધામ વ્યાપિવૈકુંઠ છે. ત્યાં સર્વ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. તેથી બધાની નિત્ય જેવી એક સરખી સ્થિતિ હોવાથી ત્યાં સેવક અને સેવ્યનો ભેદ નથી. ભજન તો જૂદાં રૂપથી થાય. તે સ્વામી અને સેવકનાં રૂપ. એક સ્વામી અને બીજો સેવક. (પ્ર)
15.ત્યાં સેવક પોતાની અંદર રહેલા સ્વામિપણાનો ત્યાગ કરે છે. સ્વામી પોતાની અંદર રહેલા સેવકપણાનો ત્યાગ કરે છે, એટલે ત્યાં સ્વામી અને સેવકપણાની સ્થિતિ નહિ હોવાથી નિત્યના જેવી એક સરખી સ્થિતિ છે. (પ્ર).
16.સાધનવાળી ભક્તિનું ફલ અણુ ગતિ છે. જો એવી એકસરખી સ્થિતિ ન હોય તો તે અણુ ગતિ ન કહેવાય, એટલે સાધનવાળી ભક્તિનું ફલ ન ગણાય. તેવી ભક્તિ ફલવિનાની થાય. સાધનરહિત ભક્તિમાર્ગમાં આવો પ્રકાર નથી. (પ્ર)

17.ઉપર ફલની દશા કહી. સાધનવાળી દશા અહિં કહે છે. સ્વામી જો રસરહિત થાય તો ફલ પ્રાપ્ત ન થાય. ફલ મળે તો પણ ન મળ્યા જેવું. તેથી આ સાધન દશામાં સ્વામી રસવાળા હોય તે જરુરી છે. પછી ફલની દશા થાય ત્યારે જો ફલ તરીકે સેવકપણું થાય, તો સેવક પછી સ્વામી થતો નથી જ.
18.વળી (સાધનવાળી ભક્તિમાં) ફલદશામાં તેને સ્વામી થવાનું જરુરી છે. તેથી સાધનદશા અને ફલદશા એવી બે સ્થિતિ થાય તે માટે જ્યાં સુધી સાધનદશા રહે ત્યાં સુધી પોતાનેજ સર્વ શાસ્ત્રના વિરોધવાળા બંધનરહિત સ્વરૂપવાળા કરી, પછી છેવટે તે દશા પૂરી થાય અને ફલ આપવાનું હોય ત્યારે પહેલાનાં સેવકપણું વિગેરે ગુણોનો નાશ પણ કરે છે. (પ્ર)
19.તેથી બંધનરહિત પ્રકારે પોતે પ્રવેશ કરેલ હોય તેવી સેવકની સ્થિતિમાં ભગવાન્ નિશ્ચયપૂર્વક તેનાં ફલનો વિચાર કરીને પોતે નહિ ઇચ્છેલા મદિરા વિગેરે પદાર્થોનો ભોગ કરાવે છે. એટલે એવી રીતે પ્રવેશ કરેલા રૂપથી પોતે તેવા પદાર્થનો ભોગ કરતાં સેવકોને પણ ભોગ કરાવે છે. (પ્ર)
20.‘બીજા પ્રકારે’ એટલે સેવકોનું અનિષ્ટ થાય તેવી રીતે એવા ન ઇચ્છેલા પદાર્થોનો ભોગ કરાવતા નથી, (પણ ફલ આપવાનો વિચાર કરીને જ ભોગ કરાવે છે). તેથી એ પ્રમાણે યાદવોને પ્રેરણા કરવાનો વિચાર કરનાર પ્રદ્યુમ્ન (વ્યૂહ) મિત્ર જ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

તે (અર્થ) કહે છે:

એવં સંચિન્ત્ય ભગવાન્ સ્વરાજ્યે સ્થાપ્ય ધર્મજમ્॥
નન્દયામાસ સુહૃદ: સાધૂનાં વર્ત્મ દર્શયન્॥16॥

એ પ્રમાણે વિચાર કરીને ભગવાને ધર્મના પુત્રનું પોતાના રાજ્યમાં સ્થાપન કરીને, સત્પુરુષોનો માર્ગ દર્શાવતાં મિત્રોને આનંદ કરાવ્યો. 16.

એ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરીને, ‘સ્વરાજ્યે’ બાપદાદાથી પ્રાપ્ત થએલા અથવા પોતાનાજ રાજ્યમાં, અથવા ‘શાસ્ત્રમાં (કહેલું) ફલ (કાર્ય) કરાવનારને પ્રાપ્ત થાય છે’ એ નિયમ પ્રમાણે ભગવાનના જ રાજ્યમાં (યુધિષ્ઠિરનું સ્થાપન કર્યું). તેમ કરવાની શક્તિ તેમનામાંજ છે એમ જણાવવા ‘ભગવાને’ શબ્દ (યોજેલો છે). ‘ધર્મના પુત્રનું’ શબ્દથી તેવી રીતે (તે) સ્થાનમાં સ્થાપન થવાનો (યુધિષ્ઠિરનો) અધિકાર કહેલો છે. ‘નન્દયામાસ’ એટલે બધાએ મિત્રોને સર્વ પ્રકારે આનંદવાળા કર્યા. (તેઓને) માત્ર લૌકિક વિષયોથીજ પૂર્ણ કર્યા નહતા, પરંતુ વૈદિક માર્ગથી પણ (પૂર્ણ કરેલા) એમ ‘સત્પુરુષોનો માર્ગ દર્શાવતાં’ શબ્દોથી કહેલું છે. સત્પુરુષોનો માર્ગ વૈદિક માર્ગ છે, તેના ધર્મોમાં (તેમની) શ્રદ્ધા (થઈ) તે (માર્ગ) દર્શાવતાં, પોતે યજ્ઞ વિગેરે ધર્મો આચરતાં, વૈદિક માર્ગથી પણ તેમને આનંદવાળા કર્યા. આથી એમ કહેલું છે કે પ્રવાહ અને મર્યાદા (માર્ગ)ને સ્થિર કર્યા. 16.

તેટલા સમયમાં (ભગવાને) પુષ્ટિમાર્ગને પણ સ્થિર કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઉત્તરાયાં ધૃતો પૂરોર્વંશ: સાધ્વભિમન્યુના॥

સ વૈ દ્રૌણ્યસ્ત્રસઙ્છિન્ન: પુનર્ભગવતા ધૃત:॥17॥

પૂરુના વંશને અભિમન્યુએ સારી રીતે ઉત્તરામાં મૂકેલો તે અશ્વત્થામાના અસ્ત્રથી સંપૂર્ણ કપાઈ જ ગએલો. ભગવાને પાછું (તેનું) રક્ષણ કર્યું. 17.

પૂરુના વંશને અભિમન્યુએ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્તરામાં મૂકેલો. અર્જુનના પુત્રે પોતાની પત્નીમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગર્ભાધાન કર્યું. આ (શાસ્ત્રની) મર્યાદાનો પ્રવાહે નાશ કર્યો, એમ 'તે અશ્વત્થામાના અસ્ત્રથી સંપૂર્ણ કપાઈ જ ગએલો' શબ્દોથી કહેલ છે. બ્રહ્માસ્ત્ર નિષ્ફલ થતું નહિ હોવાથી, આ વિષયમાં (એવો) નિશ્ચય થાય છે. તેથી જ તે સંપૂર્ણ કપાઈ ગએલો. ભવિષ્યની પરંપરા કપાઈ ગઈ. કપાઈ ગયા પછી તે જ ગર્ભનું પાછું ભગવાને રક્ષણ કર્યું, કારણ કે કપાઈ ગએલો1 પહેલાંનો ભાગ2 પાછલના (ભાગ)ને ધારણ કરતો નથી. વંશ દીપકની સંતતિ (પરંપરા) જેવો છે. જેમ તેલ અને વાટરૂપ નિમિત્ત (કારણ)નો આધાર લઈ સદાએ ઉત્પન્ન થતા તેજના અવયવો પોતે અંદર આવીને બહાર નીકળીને આંગળીની ટોચ જેટલી દીપકની શિખાને સરખી રાખે છે, તેમ પહેલાના દેહમાં3 અન્ન અને આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરીને શરીરને ઉત્પન્ન કરનારા અવયવો (પોતે શરીરની) અંદર આવીને (તેમાંથી) બહાર નીકળીને સ્થૂલરૂપથી દેખાતા દેહને સરખોજ રાખતાં, (પોતે) વસ્ત્રની પેઠે સૂક્ષ્મ વિસ્તારવાળા હોવાથી તે (દેહ)ની અંદર એક પછી એક ઘણાજ સૂક્ષ્મ વીર્ય સુધીના સાત કોશ (ધાતુ) ઉત્પન્ન કરે છે. પછી સૂક્ષ્મ વસ્ત્રની પેઠે (દેહની) અંદર રહેલો ઘણા ઢીલા અવયવોવાળો સૂક્ષ્મ કોશ વીર્ય), સ્ત્રીરૂપ અગ્નિના સંબંધથી બધા (દેહ)માંથી ખેંચાઈ પીંડ જેવું થઈ (સ્ત્રીની) યોનિમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં પણ અન્ન અને આયુષ્ય નિમિત્ત (કારણ)નો આધાર લઈ, પહેલાંની4 પેઠે ત્યાં પણ સાત ધાતુઓને ઉત્પન્ન કરીને અંદર સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ અમુક રૂપો (ધાતુઓ) ઉત્પન્ન કરે છે એવી બ્રહ્માથી આરંભી ખંડના તરખલાં સુધીના (દેહો)ની વ્યવસ્થા છે. તે (ઉત્તરાના ગર્ભ)માં તેની પરંપરા કપાઈ જતાં, પહેલાં પૂર્ણ કરેલા પિંડનો નાશ કરનારા (અશ્વત્થામાના અસ્ત્ર)થી નાશ થતાં, તે પછીની સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવિનાનો થતાં, ભગવાને પોતે (તેમાં) પ્રવેશ કરી તે સંતતિનું (ન કપાએલ હોય) તેવીજ રીતે રક્ષણ કર્યું,5 પરંતુ ખેતી વિગેરેની પેઠે બીજું બીજ મૂકીને જૂદીજ સંતતિ (ઉત્પન્ન) ન કરી. શાસ્ત્રની સંમતિથી (સંમતિ થાય તેમ) પહેલાંની સંતતિ (ચાલુ) કરી, એવો અર્થ છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે પ્રવાહથી મર્યાદાનો ભંગ થાય, ત્યારેજ પુષ્ટિમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. 17.

1.'કપાઈ ગયેલો (ભાગ ન કપાયેલો) હોય તેવો પાછો કેમ થાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ ભાગથી વંશનું અને તેનો છેદનું સ્વરૂપ જણાવે છે. (પ્ર)

2.'પહેલાંનો ભાગ' એટલે મૂલ ભાગ. (પ્ર)

3.'પહેલાના દેહમાં' એટલે પિતાના દેહમાં. (પ્ર)

4.'પહેલાંની પેઠે' એટલે પિતાના દેહમાં થતું તેમ. (પ્ર)

5.'તેવીજ રીતે રક્ષણ કર્યું' એટલે જેમ કપાએલાં વસ્ત્રને સીવીને એક કરે, તેમ કપાએલા ભાગ એક (ભેગા) કરી રક્ષણ કર્યું. (પ્ર)

તે પુષ્ટિમાર્ગ જો મર્યાદાને તેના યોગ્ય સ્થાનમાં રહેલી ન કરે, તો પ્રવાહની પેઠે તે પણ (મર્યાદાનો) ભંગ કરનાર જ થાય, તેથી તેમ નહતું એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:

અયાજયદ્ધર્મસુતમશ્વમેધૈસ્ત્રિભિર્વિભુ:॥
સોઽપિ ક્ષ્મામનુજૈ રક્ષન્ રેમે કૃષ્ણમનુવ્રત:॥18॥

શક્તિમાન (ભગવાને) ધર્મના પુત્રને ત્રણ અશ્વમેધ કરાવ્યા. તે પણ નાના ભાઈઓ સાથે પૃથ્વીનું રક્ષણ કરતાં શ્રીકૃષ્ણનો સેવક થઈ રહ્યો. 18

બ્રાહ્મણોની પોતાની (મેળે યજ્ઞ કરાવવાની) પ્રવૃત્તિ થતી નહતી, એટલે ભગવાનની પ્રેરણાથી જ યજ્ઞ કરાવતા હોવાથી, અથવા (ભગવાન્ યજ્ઞોમાં) મંત્રો સાથે દેવતાને હાજર કરતા હતા તેથી 'ભગવાને (અશ્વમેધ) કરાવ્યા' એમ કહેલું છે. 'મૃત્યુને તરે છે, પાપને તરે છે, બ્રહ્મહત્યાને તરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કાયિક વિગેરે સર્વ (દુ:ખ) ટાળવા ત્રણ પ્રકારનાં ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે, જૂદાજૂદા આહારથી (જૂદુંજૂદું ફલ પ્રાપ્ત થાય) એ નિયમ પ્રમાણે ત્રણ અશ્વમેધ કર્યા. (ભગવાનમાં) યજ્ઞ કરાવવાની વિગેરે શક્તિ હતી એમ જણાવવા 'શક્તિમાન' શબ્દ યોજેલો છે. એ પ્રમાણે દોષરહિત થએલા (યુધિષ્ઠિર)નું ત્યારપછીનું કાર્ય ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. 'ક્ષ્માં' પૃથ્વીનું નાના ભાઈઓ સાથે રક્ષણ કરતાં બે પ્રકારનો1 ધર્મ પ્રાપ્ત કરેલો. (તે) શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત થયો, એવો અર્થ છે. દેવતા સાથે ચરણોનું (17। શ્લોકોથી) નિરૂપણ2 કર્યું. 18.

1.'બે પ્રકારના' એટલે વૈદિક અને ભગવાનસંબંધી (પ્ર). યજ્ઞ કર્યા એ વૈદિક અને પૃથ્વીનું રક્ષણ કર્યું એ લૌકિક બે ધર્મ હોવાનું જણાય છે. ભગવાન્ સંબંધી ધર્મ (ભક્ત થયો તે) ત્યાર પછી કહેલો છે, તેથી તેનો આ બેમાં સમાવેશ કરવાનું યોગ્ય જણાતું નથી.

2.સ્કંધના વિચારથી આ વાક્ય કહેલું છે. ગતિના સાધન બનેલા વૈદિક અને ભગવાનસંબંધી ધર્મ બે ચરણો છે, અને તેમનું પોષણ કરનાર દેવ વિષ્ણુ છે. આ લીલાવાળા સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવાથી ચરણોનો તેમના દેવસહિત સંસ્કાર થાય છે. (પ્ર) વૈદિક અને લૌકિક ધર્મો બે ચરણો હોય, એમ જણાય છે.

એ પ્રમાણે ભગવાન્ ભક્તનું હિત કરીને, ધર્મ સ્થાપન કરવાનું ફલ હોય તેની પેઠે પોતાને માટે કરેલી સૃષ્ટિનો ભોગ કરવા લાગ્યા એમ નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) ત્રણ (શ્લોકો)થી કહે છે:

ભગવાનપિ વિશ્વાત્મા લોકવેદપથાનુગ:॥
કામાન્ સિષિવે દ્વાર્વત્યામસક્ત: સાંખ્યમાસ્થિત:॥19॥

લોક અને વેદના માર્ગને અનુસરતા, વિશ્વ અને આત્મારૂપ ભગવાન્ પણ સાંખ્યનો પ્રયોગ કરતાં આસક્તિ વિના દ્વારકામાં ઇચ્છેલા પદાર્થો ભોગવતા હતા.

ભગવાનના સેવક યુધિષ્ઠિર વિગેરે પણ ભગવાને આપેલું રાજ્ય ભોગવતા હતા. ભગવાન્ પણ ઇચ્છેલા પદાર્થો ભોગવતા હતા, જૂદા-જૂદા પ્રકારના વિષયોનો ભોગ કરતા હતા, એવો અર્થ છે. 'તે (ભગવાન્) પોતાના માટે રચેલા જગતનો ભોગ કરે તો જીવની

સમાન થાય', તેથી 'વિશ્વ અને આત્મારૂપ' વિશેષણ યોજેલ છે. ભગવાન્ વિશ્વનો વિષય તરીકે ભોગ કરતા નહતા, પરંતુ આત્મા તરીકે (ભોગ કરતા હતા), કારણ કે ત્રણ પ્રકારની હદ વિનાના1 હોવાથી તે વિશ્વરૂપ અને આત્મારૂપ છે, પણ માત્ર વિશ્વરૂપથી (ભોગ કરતા) ન હતા.

"તેમને સર્વ સ્થલે વિષયોનો ભોગ પોતાની મેળેજ2 પ્રાપ્ત થાય છે. આમ અમુક પ્રકારથી (ભોગ કરે છે) એમ કેમ કહેવામાં આવે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'લોક અને વેદના માર્ગને અનુસરતા' વિશેષણ યોજેલું છે; કારણકે (1)બ્રહ્મ તરીકે તે સદા બધા વિષયોનો ભોગ કરે છે. (2)અહિં (દ્વારકામાં) તો લોકને અનુસરીને લૌકિક સાધનથી લૌકિક ક્રિયાના પ્રકારથી લૌકિક વિષયોનો ભોગ કરે છે. (3)વેદને અનુસરીને તો વૈદિક ક્રિયાથી વૈદિક પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીને તેમનો અનુભવ કરે છે. તેથી અહિં (દ્વારકામાં) ત્રણે પ્રકારથી (ભોગનો) અનુભવ કરે છે, એવો અર્થ છે.

"ઇચ્છેલા પદાર્થોનો ભોગ કરવામાં આવે ત્યારે (કર્મમાંથી) છૂટવાનો માર્ગ રહેતો નથી, એટલે તે (માર્ગ) સર્વ ઢાંકી દેનારો હોવાથી ભગવાને જીવની પેઠે ઇચ્છેલા પદાર્થોનો ભોગ કેમ કર્યો?" એવી શંકા થાય, તેથી 'દ્વારકામાં' શબ્દ યોજેલો છે. આથી (ભોગનો) કર્મ સાથેનો વિરોધ દૂર કરેલો છે. જેમ છૂટવાનો ઉપાય કરતાં કર્મનાં ફલનો ભોગ કરે તેમ (ભોગ કરેલો) એવો (અર્થ છે). જ્ઞાનનો વિરોધ ન થાય તે માટે 'આસક્તિવિના' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે આસક્તિવિનાના ભોગ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ નથી. પોતાને માટે રચેલી સૃષ્ટિનો અનુભવ કરતા, એમ જણાવવા 'સાંખ્યનો પ્રયોગ કરતાં' શબ્દો યોજેલા છે; કારણ કે સંખ્યા તત્ત્વોની હોય છે. જેમાં (તત્ત્વોની) જૂદા તરીકે ગણના (પોતાના) સાક્ષિપણામાં પરિણમતી,3 એમ જૂદી સૃષ્ટિ (રચવાનું) પ્રયોજન કહેલું છે. આથી4 ભક્તિનો વિરોધ પણ દૂર થયો. ભગવાન્ ભોગ કરે છે, જીવ પણ ભોગ કરે છે. ભગવાન્ જીવ દ્વારા ભોગ કરે છે એવા મતમાં ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ થાય છે.5 (આ શ્લોકમાં) નાક (ઇન્દ્રિય) કહી. 19.

1.'વિશ્વાત્મા' માં કર્મધારય સમાસ છે એમ આ વિશેષણ જણાવે છે. ભગવાન્ વિશ્વરૂપ હોઈ, તેમને વિષયની હદ નથી. આત્મા હોવાથી તે સર્વત્ર હોવાથી તેમને દેશની હદ નથી; અને નિત્ય હોવાથી તેમને કાલની હદ નથી. (પ્ર) આત્મા નિત્ય હોવાથી, ભગવાન્ આત્મા હોઈ કાલની હદ વિનાના છે. (પ્ર)

2.શ્રીમદ્ભાગવત 2।39 પ્રમાણે (સર્વ ભોગ પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત થાય છે). (પ્ર)

3.તત્ત્વો દેહરૂપ થવાને લીધે, તેમની સંખ્યા બીજાને માટે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) તત્ત્વોથી જીવના દેહ બને છે. તેથી તે બીજાને માટે છે. ભગવાન્ આ તત્ત્વોની સૃષ્ટિમાં સાક્ષી જ છે. તેમના ભોગ માટે જૂદી સૃષ્ટિ છે. એવો ભાવ જણાય છે. (પ્ર)

4.'આથી' એટલે જીવ અને ઈશ્વરને સમાન રીતે આ સૃષ્ટિ બીજાને માટેની હોવાથી (પ્ર) 'આથી' એટલે જીવ અને ઈશ્વર માટે જૂદીજૂદી સૃષ્ટિ હોવાથી, એવો અર્થ જણાય છે.

5.કારણકે તે ભગવાન્ માટે ભોગ કરતો નથી. (પ્ર) ભગવાને કરવાના ભોગ જીવ કરે, એ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ થાય છે, એવો ભાવ હોવાનું જણાય છે.

(ભગવાન્) પુરુષોત્તમરૂપથી અને પુરુષરૂપથી રમણ કરે છે. તેથી બીજા (પુરુષરૂપના રમણ)માં ભોગ (કરે છે એમ) કહેતાં રમણ કરાવે છે એ (વિષય)નો નીચેના બે શ્લોકોથી વિસ્તાર કરે છે:

સ્નિગ્ધસ્મિતાવલોકેન વાચા પીયૂષકલ્પયા॥
ચરિત્રેણાનવદ્યેન શ્રીનિકેતેન ચાત્મના॥20॥
ઇયં લોકમમું ચૈવ રમયન્ સુતરાં યદૂન્॥
રેમે ક્ષણદયા દત્તક્ષણ: સ્ત્રીક્ષણસૌહૃદ:॥21॥

(1)સ્નેહવાળી અને હાસ્યવાળી દૃષ્ટિથી (2)અમૃતના જેવી વાણીથી (3)દોષરહિત ચરિત્રથી (4)અને લક્ષ્મીના ધામરૂપ (પોતાના) દેહથી (1)આ લોકને તેમજ (2)પરલોકને આનંદ કરાવતાં (અને) (3)યાદવોને ઘણોજ (આનંદ કરાવતાં) (4)સ્ત્રીઓના સુખમાં પ્રેમ રાખનાર (ભગવાન્ સ્ત્રીઓને) રાત્રીએ અવસર આપતાં રમણ કરતા હતા. 20।.

ચાર (સાધન)થી ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનો ભોગ કહે છે. ત્રણ માર્ગમાં રહેનારા ત્રણ પ્રકારના જીવો અને વ્યાપિવૈકુંઠમાં રહેનારા (એવા) ચાર પ્રકારના અહિં પ્રાણીઓ છે. તે પૈકી (1)આ લોકને ભગવાન્ સ્નેહવાળી અને હાસ્યવાળી દૃષ્ટિથી આનંદ કરાવતા, કારણ કે ‘આ લોકમાં પ્રાણીઓની બે (પ્રકારની) સૃષ્ટિ છે’ (ભ.ગી. 16। એ વાક્ય પ્રમાણે અહિં (આ લોકમાં) બે પ્રકારનાં જીવો છે. તે પૈકી દૈવી (જીવો)ને ‘સ્નિગ્ધાવલોકેન’ સ્નેહવાળી દૃષ્ટિથી આનંદ કરાવ્યો. આસુરીઓને તો ‘સ્મિતેન’ મંદ હાસ્યથી એટલે અર્ધા માયાના મોહથી (આનંદ કરાવ્યો). શુદ્ધ દૈત્યો સંપૂર્ણ પ્રકારે મોહ પામેલા હોય છે. તેઓ દોષરૂપ અને મલરૂપ છે. અર્ધ મોહ પામેલા લૌકિક (જીવો) તો ભગવાનની પ્રસન્નતાથી બધાએ વિષયો પ્રાપ્ત કરે છે, એ તેમના ઉપર હાસ્યવાળી દૃષ્ટિ (કરવા)નું કારણ છે. (2)પરલોકના (જીવો)ને અમૃત જેવી વાણીથી આનંદ કરાવ્યો, કારણ કે તેઓ મર્યાદાવાળા (મર્યાદા માર્ગના) (અને) વૈદિક ફલનો ભોગ કરનારા છે; કેમકે તે (ફલ) સ્વર્ગ તથા મુક્તિરૂપ છે. ભગવાનની વાણી વેદથી તે સ્વર્ગ નામનું (ફલ) પ્રાપ્ત થાય છે, અને અમૃતના જેવા ઉપનિષદો, ભાગવત વિગેરેથી પરલોકનું (મુક્તિરૂપ) ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. (3)દોષરહિત ચરિત્રથી બધાએ પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા ભક્તોને (આનંદ કરાવ્યો) અને યાદવોને ઘણોજ આનંદ કરાવ્યો, કારણ કે ભક્તો ચરિત્રથીજ આનંદ પામે છે. લોકમાં નિંદા ન થાય તેવા (ચરિત્ર)થી તો કુલવાન યાદવોને ઘણોજ આનંદ થાય છે. (4)વૈકુંઠમાં રહેનારાઓને લક્ષ્મીના ધામરૂપ આનંદવાળા સચ્ચિદાનંદરૂપ (પોતાના) દેહથી (આનંદ કરાવ્યો). ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી, લક્ષ્મી વિગેરે વિભૂતિથી (આનંદ કરાવ્યો). ‘ક્ષણદયા દત્તક્ષણ:’ રાત્રિએ અવસર આપેલા (ભગવાને આનંદ કરાવ્યો). સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં નિદ્રાથી સુખ થાય છે, એમ રાત્રિ લૌકિક સુખ આપનારી છે. તે (લૌકિક સુખ)થી અહિં (આ સુખમાં) ઉત્તમપણું છે એમ કહેવા સ્ત્રીઓના

સંબંધવાળા ‘ક્ષણે’ સુખમાં પ્રેમ છે જેમનો, એમ કહેલું છે, કારણ કે વૈકુંઠ (માં રહેનારા)ના સુખમાં પ્રપંચરહિત સ્વરૂપમાં રહેલા (ભગવાન્) રમણ કરે છે, તેવી રીતે અવતાર ધારણ કરેલા પણ (ભગવાન્) રાત્રે સ્ત્રીઓના સુખમાં રમણ કરે છે. એ પ્રમાણે ચાર (સાધન)થી બધાનું રમણ કહ્યું. વીસમા શ્લોકમાં નાકના દેવતા1 (કહેલા છે). એકવીસમા શ્લોકમાં વાણી2 (ઇન્દ્રિય) (કહેલી છે). તેથીજ3 બાવીસમા શ્લોકમાં અગ્નિ (વાણીની દેવતા) (કહેલી છે). 20।

1.આ સ્કંધના અર્થના વિચારથી કહેલું છે. (આ લોક) ભૂમિમાં ગંધ મુખ્ય (ગુણ) છે, તેથી ત્યાંના લોકોનું રમણ કહેલ હોવાથી નાકના દેવતા કહ્યા. (પ્ર)

2.પરલોકમાં વાણી મુખ્ય છે તેથી આમ કહેલ છે. (પ્ર) ‘વાણી’ એટલે વેદ.

3.‘તેથીજ’ એટલે વાણીની સમીપ હોવાથી જ. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) સંકર્ષણનું ચરિત્ર કહે છે:

તસ્યૈવં રમમાણસ્ય સંવત્સરગણાન્ બહૂન્॥
ગૃહમેધેષુ યોગેષુ વિરાગ: સમજાયત॥22॥

એ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષો સુધી રમણ કરતાં તેમને ઘરમાં બુદ્ધિ કરાવનાર ઉપાયોમાં વૈરાગ્ય થયો. 22.

એ પ્રમાણે બે પ્રકારથી1 રમણ કરતાં, ભોગનો વિરોધી ભગવાનનો છઠ્ઠો ગુણ વૈરાગ્ય પ્રકટ થયો, એમ કહેલું છે. વૈરાગ્ય બે પ્રકારનો છે (1)લૌકિક (પુરુષો)ને શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ભોગવવાના (પદાર્થ)માં દોષ જોવાથી (તેમના) ત્યાગથી થતો સાધારણ અને (2)ઘણા ભોગથી (થએલો). ભગવાનને તે વૈરાગ્ય અમુક પ્રકારનો2 થયો એમ કહેવા, ‘ઘણો વર્ષો સુધી (રમણ કરતાં)’ શબ્દોથી તેનું કારણ કહેલું છે. વર્ષોના સમૂહો, પ્રભવ વિગેરે સમૂહો, તેઓ પણ ઘણા થયા, કારણ કે ઘણા સ્વરૂપથી (ભગવાન્) રમણ કરતા હતા. ‘ઘરમાં બુદ્ધિ કરાવનાર ઉપાયોમાં’ શબ્દોથી જેમાં વૈરાગ્ય થયો તે કહેલું છે. ઉપાયોમાં વૈરાગ્ય થયો, પરંતુ પોતાના રૂપથી ભોગ કરવામાં (વૈરાગ્ય) થયો નહતો. ઉપાય બે પ્રકારનો ઉપર કહેલો છે (1)લૌકિક અને (2)વૈદિક. તે પૈકી લૌકિક (ઉપાયો)માં સારી રીતે વૈરાગ્ય થયો, કારણ કે ઘરમાં જ ‘મેધા’ બુદ્ધિ થાય છે જેમનાથી તેવા તે (ઉપાયો) છે. વૈરાગ્ય એટલે રાગ (પ્રીતિ) ન હોવી તે, અથવા પ્રીતિને દૂર કરનાર. 22.

1.‘બે પ્રકારથી’ એટલે લૌકિક અને વૈદિક પ્રકારથી. (પ્ર).

2.‘અમુક પ્રકારનો’ એટલે ઘણા ભોગથી થએલો. (પ્ર)

(1)(વિષયો) પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા ન હોવાનું જ્ઞાન (2)અને તે દુ:ખકારી હોવાનું જ્ઞાન બંને પ્રીતિને દૂર કરનારાં છે. તે પૈકી દુ:ખકારી હોવાનું જ્ઞાન લૌકિક (વિષયો)માં શાસ્ત્રથી અને વૈદિકમાં પરમાર્થથી થતાં હોવાથી, (બંને) સમાન બલવાળા ન હોવાથી1 લોકમાં (તેઓ) થઈ શકે તેવા ન હોવાનું જ્ઞાન (પ્રીતિને) દૂર કરનારું છે એમ માનતાં, ભગવાનનો વૈરાગ્ય

(ગુણ) કહીને, (ભગવાનના) પુરુષરૂપને વૈરાગ્ય થાય તેમાં કહેવુંજ શું? એ ધોરણે નીચેના શ્લોકમાં વૈરાગ્ય (થયાનું) કહે છે:

દૈવાધીનેષુ કામેષુ દૈવાધીન: સ્વયં પુમાન્॥
કો વિસ્રમ્ભેત યોગેન યોગેશ્વરમનુવ્રત:॥23॥

જ્યારે ઇચ્છેલા પદાર્થો દૈવને અધીન છે, ત્યારે યોગથી યોગેશ્વરને અનુસરનાર પોતે દૈવને અધીન રહેલો ક્યો પુરુષ (તેમનામાં) વિશ્વાસ રાખે? 23.

જેમાં પોતાના પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થવાપણું નથી, તે અંશથી પણ તેમાં પ્રીતિ થતી નથી. જાણવામાં હોય તેજ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થઈ શકે, ન જણાએલ હોય તે (પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત) ન થઈ શકે; અને અહિં બધુંએ અદૃષ્ટરૂપ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. તેમાં (1)દેહ ભોગનું સ્થાન છે (2)તેના આધારવાળા વિષયો ભોગવવાના પદાર્થો છે અને (3)ભોગવનાર તેનો અભિમાની (જીવ) છે. ત્રણે દૈવને અધીન છે. (1)પોતે (જીવ) પુરુષ અથવા (2)આથી (આની) સમાન (ગણાતો) દેહ. અને (3)માલા વિગેરે વિષયો. (ત્રણે દૈવને અધીન છે).

'તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. ભોગ (પ્રાપ્ત) થશે એવો વિશ્વાસ કોણજ કરે? કીડાઓએ (કાષ્ઠમાં) કોરેલા અક્ષરો પ્રમાણે કોઈવાર (ભોગ પ્રાપ્ત) થાય, (કીડાએ કોરેલા અક્ષર કાષ્ઠમાં જોવામાં આવે) એટલાથી 'કાષ્ઠમાંના કીડાને અક્ષર લખતાં આવડે છે' એમ માની કોઈએ કીડાએ ખાધેલા કાષ્ઠ ઉપરના અક્ષરો વાંચવાનો કોઈ વિચાર કરતું નથી. તે પ્રમાણે દૈવની ગતિથી કોઈ પ્રસંગે સ્વપ્નની પેઠે ભોગ (પ્રાપ્ત) થાય, ત્યારે તે સદા (પ્રાપ્ત) થશે, એવો વિશ્વાસ કોણજ કરે? એવો અર્થ છે. "જગત્ જરુર વિશ્વાસ કરે છે. શા માટે (વિશ્વાસ કરવાની) ના પાડો છો?" એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગથી યોગેશ્વરને અનુસરનાર' શબ્દો યોજેલ છે. શાસ્ત્રમાં જણાવેલા પ્રકારથી શાસ્ત્રને જાણી, જે શાસ્ત્રમાં કહેલા ભક્તિમાર્ગના ઉપાયથી સર્વ ઉપાયોથી પ્રવૃત્તિ કરાવનાર યોગેશ્વરની સર્વ ભાવથી સેવા કરે છે, તે વિશ્વાસ કરતો નથી, એવો અર્થ છે. 23.

1.વૈરાગ્યની ઉપાધિવાળાની અને પ્રીતિની ઉપાધિવાળાઓની સમાનરીતે આચરવાની આજ્ઞા અને નિંદા જોવામાં આવતી હોવા છતાં, પરમાર્થનો વિચાર કરતાં તેમનાં બલ સરખાં નથી તેથી (પ્ર) આ અર્થ બંધબેસતો જણાતો નથી, કારણ કે પ્રીતિને દૂર કરનારાં બે, આની પહેલાં કહ્યાં તેની સાથે આને કાંઈ સંબંધ રહેતો નથી. વળી બેનાં બલ સરખાં છે એવું કાંઈ સુબોધિનીમાં કહેલું નથી, તેમજ 'પરમાર્થત:' પછી 'ચ' 'અને' શબ્દ છે તે ભાવાર્થ વિનાનો થઈ જાય છે. તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલ છે. આ શ્લોકમાં વાણી ઇન્દ્રિયના દેવ અગ્નિનો સંસ્કાર જણાવ્યાનું ગયા શ્લોકમાં કહી દીધેલું છે.

એ પ્રમાણે વૈરાગ્ય કહીને, (ભગવાનના) વિચાર સત્ય થાય છે એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં તે (વિચાર) પ્રમાણે બહારથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર શાપ (થયાનું) જણાવે છે:

પુર્યાં કદાચિત્ક્રીડદ્ભિર્યદુભોજકુમારકૈ:॥

કોપિતા મુનય: શેપુર્ભગવન્મતકોવિદા:॥24॥

કોઈ સમયે શહેરમાં રમતા યદુ અને ભોજના કુમારોએ કોપાવેલા, ભગવાનનો વિચાર જાણનાર મુનિઓએ શાપ આપ્યો. 24.

'શહેરમાં' એટલે દ્વારકામાં. સમીપના અર્થમાં સાતમી વિભક્તિ યોજી છે. (તેથી) દ્વારકા નજીક, 'કોઈ સમયે' એટલે ભગવાને વિચાર કર્યો તે સમયે (રમતા કુમારોએ કોપાવ્યા). 'રમતા' વિશેષણથી એમ (જણાવેલું છે કે) તેઓ સ્વભાવથી દુષ્ટ ન હતા. 'યદુ અને ભોજના કુમારોએ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (તે) બધાએ (ભગવાન્) ઉપર નભનારા ભગવાનના બાલકો હતા, અને તેમાં પણ કુમારો હોવાથી, 'બાલકોમાં ગુણ અથવા દોષનું સ્થાન નથી', એ નિયમ પ્રમાણે (તેમનામાં) દોષ ન હતો. તેમણે કોપાવેલા 'મુનય:' મનન કરવાના સ્વભાવવાળા બ્રહ્મર્ષિઓએ 'શેપુ:' શાપ આપ્યો. તેનું કારણ 'ભગવાનનો વિચાર જાણનાર' વિશેષણથી કહેલું છે. તેઓ ભગવાનનો (કુલનો નાશ કરવાનો) અભિપ્રાય જાણતા હોવાથી તેમનો કોઈ પણ દોષ ન હતો. 24.1

1.સ્કંધના અર્થ પ્રમાણે આ શ્લોકોનો વિચાર છેલ્લા શ્લોકમાં કહેલ હોવાથી ત્યાં જુઓ.

પછી (યાદવોએ) ત્રણ ત્યાગ કર્યા એમ નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) ત્રણ શ્લોકથી કહે છે:

તત: કતિપયૈર્માસૈર્વૃષ્ણિભોજાન્ધકાદય:॥
યયુ: પ્રભાસં સંહૃષ્ટા રથૈર્દેવવિમોહિતા:॥25॥

પછી કેટલાક માસે દેવે મોહ પમાડેલા વૃષ્ણિઓ, ભોજો, અંધકો વિગેરે હર્ષ પામતા રથો વડે પ્રભાસ ગયા. 25.

પ્રીતિ ન રહેવાનાં બે (કારણો) અને તેમનું કારણ બનેલ શાપ ત્રણ (ત્યાગ)માં પરિણમતા હોવાથી, (યાદવોએ) (1)ઘરનો ત્યાગ (2)પ્રવાહનો ત્યાગ અને (3)(પોતાની) સર્વ મિલ્કતનો ત્યાગ એવા (ત્રણ ત્યાગ કર્યા). તે પૈકી (1)પહેલો (ત્યાગ) 'કેટલાકજ માસે' શબ્દથી કહેલો છે. ત્રણ માસમાં બધાએ યાદવો (દ્વારકાની) બહાર નીકળી ગયા, એવો (અર્થ છે). 'વૃષ્ણિઓ, ભોજો, અંધકો' શબ્દથી સાત્ત્વિકો રાજસો અને તામસો કહેલા છે, કારણ કે તેઓ વિગેરે બધાઓનો ત્રણમાં સમાવેશ થાય છે. તેથીજ તેઓ 'હર્ષ પામતા' ગયા, કારણકે ગુણવાળાઓ ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણતા નથી. 'પ્રકર્ષેણ' સંપૂર્ણ રીતે 'ભાનસ્થાનં' ભાનના સ્થાનને 'સંહર્તુ:' હરી લેનાર સંકર્ષણનું સ્થાન 'પ્રભાસ' (ગયા). 'રથોથી' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે યુદ્ધનાં સાધનો લઈને ગયા. એમ જવાનું કારણ 'દેવરૂપ ભગવાને મોહ પમાડેલા' શબ્દથી (કહેલું છે). મનુષ્યની સ્થિતિનો ત્યાગ કરી દેવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી, એવા (અભિપ્રાયથી ગયા). આથી એમ કહેલું છે કે શાપ અહિં (યાદવોને) ઉલટો (આશીર્વાદરૂપ) થયો, કારણકે શાપ હલકી સ્થિતિ કરાવે, પરંતુ ઉત્તમ સ્થિતિ કરાવતો નથી, (જ્યારે) આ (યાદવો) તો શાપથી દેવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશે એમ (કહેલું છે). 25.

(તેમણે) લૌકિક ક્રિયા પ્રવાહનો ત્યાગ કર્યો એમ જણાવવા કહે છે:

તત્ર સ્નાત્વા પિતૃન્ દેવાનૃષીંશ્ચૈવ તદમ્ભસા॥
તર્પયિત્વાડથ વિપ્રેભ્યો ગાવો બહુગુણા દદુ:॥26॥

ત્યાં સ્નાન કરીને, તેનાં જલથી પિતૃઓ દેવો તેમજ ઋષિઓનું તર્પણ કરીને પછી બ્રાહ્મણોને ઘણા ગુણવાણી ગાયો આપી. 26.

અથવા આ જ (તેમનો) ઘણો મોહ (કહેલો છે); કારણ કે તેઓ ભગવાનના ભક્તો હોવાથી તેઓએ ભગવાનની ભક્તિથી જ સર્વનું સમાધાન કરવું યોગ્ય હતું, છતાં પણ તેમણે સ્નાન વિગેરે જ કર્યાં. 'ત્યાં' સરસ્વતીમાં અથવા અગ્નિકુંડમાં સ્નાન કરીને, દેવો ઋષિઓ તથા પિતૃઓનું તર્પણ કરીને તેમણે બ્રાહ્મણોને ઘણા ગુણવાણી ગાયો આપી. ઘણું દૂધ, ઉત્તમ દૂધ, સાઘડી વિગેરે ઘણા ગુણો (જે ગાયોમાં હતા તેવી આપી). આથી એમ કહેલું છે કે તેમણે આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક સંતોષ પ્રાપ્ત કર્યો. 26.

તેમણે ધનનો ત્યાગ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

હિરણ્યં રજતં શય્યાં વાસાંસ્યજિનકમ્બલાન્॥
હયાન્ રથાનિભાન્ કધયાં ધરાં વૃત્તિકરીમપિ॥27॥
અન્નં ચોરુરસં તેભ્યો દત્ત્વા ભગવદર્પણમ્॥
ગોવિપ્રાર્થાસવ: શૂરા: પ્રણેમુર્ભુવિ મૂર્ધભિ:॥28॥

ભગવાનની પ્રીતિ માટે તેઓને સુવર્ણ, રૂપું, શય્યા, વસ્ત્રો, મૃગચર્મ, કામળા, ઘોડા, રથો, હાથીઓ, કધયા, ભૂમિ, વળી આજીવિકા કરાવનારી (ભૂમિ) અને ઘણાં રસોવાળું અન્ન આપીને, ગાયો અને બ્રાહ્મણો માટે પ્રાણ ધારણ કરનાર શૂરા (યાદવોએ) ભૂમિ ઉપર માથાં રાખી તેમને પ્રણામ કર્યા. 27।.

'હિરણ્યમ્' એટલે સુવર્ણ. સુવર્ણ અને રૂપું એ દેવોની અને પિતૃઓની પ્રીતિ માટે દક્ષિણામાં આપવાના પદાર્થો છે. શય્યા અને વસ્ત્રો એ રાત્રે અને દિવસે સુખ આપનારા (પદાર્થો) છે. મૃગચર્મ અને કામળા એ પાથરવાના અને ઓઢવાના (પદાર્થો) છે. સત્ત્વ, રજ: અને તમ: (ગુણો)ના ભેદવાળા આ ત્રણ પ્રકારના (પદાર્થો) સાધારણ (યાદવોએ) આપવા યોગ્ય હતા. 'હયાન્' એકલા ઘોડાઓ, 'રથાન્' ઘોડાઓવાળા રથો, 'ઇભા:' પુખ્ત વયના હાથીઓ. કધયા અને ભૂમિ એ રાજસ દાન, ઘોડાઓ સાત્ત્વિક (દાન) વળી આજીવિકા કરાવનારી એટલે એકલી (સીમની) ભૂમિ. પહેલાં 'ભૂમિ' (કહી તે) ગામ વિગેરે રૂપ (ભૂમિ). વધારે કહેવાથી શું? જેમની પાસે જે હતું, જે કાંઈ લાવવામાં આવેલ તે બધાનો બ્રાહ્મણ દ્વારા ત્યાગ કર્યો (બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું), એવો અર્થ છે. 27.

એ પ્રમાણે દાન કરી શુદ્ધ થઈ ભગવાનને પ્રીતિ થાય એવું કર્મ તેમણે કર્યું એમ અઠ્ઠાવીસમા શ્લોકમાં કહે છે. અનેક પ્રકારના મસાલાવાળું અન્ન શ્રીકૃષ્ણની પ્રીતિ થાય તે માટે ઉપર કહેલા બ્રાહ્મણોને જ આપીને, પાપરહિત થઈ, તેમણે ભક્તિના આવેશથી સાત્ત્વિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. 'ગાયો અને બ્રાહ્મણો માટે પ્રાણ ધારણ કરનાર, શૂરા' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે (તેમનામાં) તેમનો ગુણ જાગ્રત થતાં તેઓ રાજસ સાથે ભળેલા

સાત્ત્વિક (ગુણવાળા) થયા. ગાયો (અને) વિપ્રોને માટેજ (હતા) 'અસવ:' પ્રાણો જેમના, એ સાત્ત્વિકપણું, (અને) 'શૂરા' એ રાજસ (પણું), 'ભૂમિ ઉપર માથાં રાખી પ્રણામ કર્યા' શબ્દોથી તેવા (યાદવો)એ બધું પ્રાયશ્ચિત કર્યું એમ કહેલું છે. જેમણે શાપ આપેલો તેમનેજ અથવા તેમના (અનુયાયી)ઓને જ ભૂમિ ઉપર (માથાં રાખી) સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. બાકીના (શ્લોકો)માં બાકીની (ઇન્દ્રિયો કહેલી છે1). એ પ્રમાણે મર્યાદાથી અહિં ચાર પ્રકારનું ચરિત્ર,2 અને જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયના તથા શાસ્ત્રમાં જણાવેલ અને લૌકિક એવા ભેદ કહેલા છે3 .

અષ્ટભિ: સપ્તભિશ્ચૈવ ષડ્ભિ: સપ્તભિરેવ ચ॥14॥
ચતુર્મૂર્તેર્ભગવતશ્ચરિત્રં ખમિહોચ્યતે॥

આઠથી, તેમજ સાતથી, છથી અને સાતથી જ ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનનું ઇન્દ્રિયરૂપ4 ચરિત્ર અહિં (આ અધ્યાયમાં) કહેલું છે. કા.141/2.

એતદ્રૂપાણીન્દ્રિયાણિ નાન્યં ગૃહ્ણન્તિ ચ ક્વચિત્॥15॥
સર્ગાર્થં હેતવશ્ચોક્તા જન્મહેતુસ્વભાવત:॥

વળી આવા પ્રકારની ઇન્દ્રિયો કોઈ પ્રસંગે (ભગવાન્ સિવાય) બીજાને ગ્રહણ કરતી નથી. વળી સૃષ્ટિ માટે જન્મ હેતુ અને સ્વભાવથી (યોગ્ય) જીવો5 કહ્યા. કા. 151/2 . 28.

1.આથી છેલ્લા છ શ્લોકોનું તાત્પર્ય કહેલું છે. 23મા શ્લોકમાં ઇચ્છેલા ભોગની પ્રાપ્તિમાં વિશ્વાસ રાખવાનું ચક્ષુનું કાર્ય છે. 24મા શ્લોકમાં ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણી શાપ આપવાની પ્રેરણા કરવી તે ચક્ષુના દેવતા સૂર્યનું કાર્ય. 25મા શ્લોકમાં ભગવાનની આજ્ઞા સાંભળી યાદવો પ્રભાસ ગયા તે શ્રોત્ર (કાન)નું કાર્ય. 26મા શ્લોકમાં જણાવેલ સ્નાન, તર્પણ વિગેરે અમુક દિશામાં કરવાનું ચોક્કસ હોવાથી કાનની દેવતા દિશાનું કાર્ય. 27મા શ્લોકમાં આજીવિકા કરાવનારી ભૂમિનું દાન કરવાની પ્રેરણા કરવી એ જીભની દેવતાનું કાર્ય. 28મા શ્લોકમાં બહુ રસવાળું અન્ન આપ્યું એ રસન (જીભ) ઇન્દ્રિયનું કાર્ય સ્પષ્ટ છે. એ પ્રમાણે દેવતાસહિત ઇન્દ્રિયો જણાવી. (પ્ર)

2.આ અધ્યાયમાં અનુક્રમે 1। 9।, 16। તથા 22 થી 28 શ્લોકોથી જણાવેલ છે.

3.બહારની અને અંદરની એવી બે પ્રકારની ઇન્દ્રિયોનું તેમનાં કાર્યથી અનુમાન કરવાનું હોવાથી, કાર્ય દ્વારા તેમનો ભેદ જણાવ્યો. વચ્ચે મદિરાથી થએલ મદરૂપ લૌકિક કાર્ય કહ્યું. તેથી શાસ્ત્રમાં જણાવેલી અને લૌકિક ઇન્દ્રિયનો ભેદ પણ કહ્યો. (પ્ર)

4.'ખમ્' એટલે ઇન્દ્રિય. ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ રચનાર ભગવાન્ ચાર વ્યૂહનું ચરિત્ર ઇન્દ્રિયરૂપ સાધન છે. તે સાધનથી ભગવાનનું સ્મરણ વિગેરે કરવાથી જ્યારે ભગવાન્ અધિકારી ઇન્દ્રિયો આવી (સંસ્કાર પામેલી) કરે છે, ત્યારે તે ભગવાન્ સિવાય બીજા કોઈનું ગ્રહણ કરતી નથી. તેથી લૌકિક પદાર્થોમાં કાર્યોમાં જે જ્યારે ચતુર્મૂર્તિના ચરિત્ર તરીકે તે સર્વનું ગ્રહણ કરે, ત્યારે તેની ઇન્દ્રિયો સંસ્કાર પામેલી જાણવી. (પ્ર).

5.આવો ઇન્દ્રિયોનો સંસ્કાર ક્યા જીવોને થયો છે એ જણાવવા યાદવોનું ચરિત્ર કહેલું છે. લીલાસૃષ્ટિમાં ફરીથી અહિં આવનાર, અવિદ્યા કર્મ વિગેરે કરાવવાના કારણ બનેલ જીવ અધિકારી કહેલા છે. આવા (યાદવો જેવા) સ્વભાવવાળા, લીલાસૃષ્ટિમાં અવતાર લેવા યોગ્ય જીવોને અધિકારી કહેલા છે. તેવાની ઇન્દ્રિયોનેજ સંસ્કાર થાય છે. કાલયવન, જરાસંધ વિગેરેને પણ ક્રોધને લીધે ભગવાનનું સ્મરણ થએલ હોવાથી, તેઓ પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા અવતરેલા હોવાથી, તેમની ઇન્દ્રિયોનો પણ સંસ્કાર થએલો જણાવેલ છે. તેથી કામ, (ક્રોધ) વિગેરેથી તથા સર્વાત્મભાવથી પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે જે કાર્ય કરવાનું હોય તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનો સંસ્કાર થએલો જાણવો. (પ્ર)

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં
ત્રીજા સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ અધ્યાય ચોથો ॥

ચતુર્થે અધિકારાર્થં બુદ્ધિર્ભગવતોચ્યતે॥
પઞ્ચધા સાઽત્ર સંપ્રોક્તા પઞ્ચપર્વાધિકારિણામ્॥1॥
સ્વરૂપં ચ ગુણા: પ્રોક્તા: ફલમત્ર નિરૂપ્યતે॥

ચોથા અધ્યાયમાં અધિકાર સિદ્ધ થાય તે માટે ભગવાન્1 બુદ્ધિ કહે છે જણાવે છે. તે અહીં પાંચ પ્રકારની2 કહેલી છે. પાંચ વિભાગવાળી અવિદ્યાના સંબંધ વાળા અધિકારીઓનાં સ્વરૂપ અને ગુણો કહ્યા. અહીં ફલ3 કહેવામાં આવે છે. કા. 1.

એતાદૃશે હિ પુરુષે ભગવાનાવિશેદ્યત:॥2॥
તદૈવ તદ્ગતા: સર્વે બુદ્ધ્યન્તે નાન્યથા યથા॥

કારણ કે જ્યારે આવા પુરુષમાં ભગવાન્ આવેશ કરે, ત્યારેજ તેમનામાં રહેલા સર્વનું વાસ્તવિક4 જ્ઞાન થાય છે, બીજા પ્રકારે થતું નથી. કા. 21/2.

અતો ભગવત: સર્ગે હેતુશ્ચાયં નિરૂપ્યતે॥3॥

અને તેથી ભગવાને કરેલા સર્ગમાં આ હેતુ5 પણ કહેવામાં આવે છે. કા. 3.

1.‘ભગવાન્’ એટલે વ્યાસ અથવા શુક. (પ્ર)
2.‘પાંચ પ્રકારની’ એટલે (1)સ્મૃતિ (2)નિશ્ચય (3)સંશય અને (4।બે પ્રકારના ખોટા જ્ઞાન કરાવનારી. (પ્ર).
3.ગયા અધ્યાયમાં સ્વરૂપ અને ગુણ કહ્યા. તેથી ફલ કહેવું જરુરી હોવાથી આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. (પ્ર)

4.(યાદવો) ભગવાનનો આવેશ થવા યોગ્ય છે એમ જણાવવા ગયા અધ્યાયમાં તેમનાં સ્વરૂપ અને ગુણ કહ્યા. જ્યારે આવેશ થાય ત્યારે ગુણો સારી રીતે જણાય, તેથી ગુણો જણાવવા ભગવાનના આવેશરૂપ ફલ કહેવું એ તે કહેવાનું પ્રયોજન છે. (પ્ર)
5.યાદવોનો લીલા માટે પોતાની સાથે અવતાર કરાવવાનો હોવાથી ભગવાને કરવાની અધિકારીની બુદ્ધિની સૃષ્ટિમાં આવેશ કરવાનો આ હેતુ પણ કહ્યો. (પ્ર)

ભગવાનની ઇચ્છાથી તે પૈકી પ્રથમ તેમને સ્મૃતિરૂપ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:

॥ઉદ્ધવ ઉવાચ॥

અથ તે તદનુજ્ઞાતા ભુકત્વા પીત્વા ચ વારૂણીમ્॥
તયા વિભ્રંશિતજ્ઞાના દુરૂક્તૈર્મર્મ પસ્પૃશુ:॥1॥

પછી તે (બ્રાહ્મણોએ) અનુમતિ આપેલા તે (યાદવોએ) ભોજન કરી તથા વારૂણીનું પાન કરી, તેનાથી જ્ઞાનનો નાશ થતાં દુષ્ટ વચનોથી (એકબીજાના) મર્મને સ્પર્શ કર્યો. 1.

તામસી રાજસી ચૈવ સાત્ત્વિકી ચેતિ સા ક્રમાત્॥

(ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે) કારણ કે તે (બુદ્ધિ) અનુક્રમે તામસી તેમજ રાજસી અને સાત્ત્વિકી છે. કા.31/2

પહેલાં આવા હોવા છતાં (યાદવો) સર્વ દોષોથી મુક્ત થયા. ભગવાનની ઇચ્છથી થાક ઉતારવો એવો તેમને વિચાર થયો. પછી પહેલાની વાસનાથી તેમને દુષ્ટ બુદ્ધિ થઈ એમ (આ શ્લોકમાં) કહે છે. 'અથ' 'પછી' શબ્દ જુદો આરંભ (દર્શાવે છે). ઉપર કહેલા બ્રાહ્મણોએ અનુમતિ આપેલા તે (યાદવોએ) ભોજન કરી,ત્યાં સુધીનું (વાકય) પહેલાના (ત્રીજા અધ્યાયના) સંબંધવાળું1 છે. 'વારૂણીનું પાન કરી' શબ્દોથી (તેઓનું) શાસ્ત્રમાં મના કરેલું આચરણ (જણાવેલું છે). 'તેનાથી જ્ઞાનનો નાશ થતાં' શબ્દોથી તેનું ફલ કહેલું છે.

સર્વં હિ સાધનં વ્યર્થં યદિ બુદ્ધિર્વિનશ્યતિ॥4॥
અકર્તવ્યં તદા નાસ્તિ મહતામપિ નિશ્ચિતમ્॥

કારણ કે જો બુદ્ધિનો નાશ થાય તો બધું સાધન વ્યર્થ થાય2 છે. તેવા સમયે મોટા પુરુષોને પણ નક્કી ન કરવા યોગ્ય કાંઈ રહેતું નથી. કા. 41/2.

તસ્માદેવં ન કર્તવ્યમિતિ બુદ્ધિરિહોચ્યતે॥5॥
અતોડત્ર શાસ્ત્રે સર્વત્ર હ્યપ્રામાણ્યં સ્મૃતે: સદા॥

તેથી એ પ્રમાણે ન કરવું એવી બુદ્ધિ અહિં જણાવવામાં આવે છે. તેથી આ શાસ્ત્રમાં સ્મૃતિ સદા અપ્રમાણ છે.3 કા.51/2.

'દુષ્ટ વચનોથી મર્મને સ્પર્શ કર્યો' શબ્દોથી બુદ્ધિનો નાશ થવાનું ફલ કહેલું છે. 'દુરુક્તાનિ' એટલે હલકાઈ જણાવનારાં દુષ્ટ વચનો. જેનું જે (કાર્ય) યોગ્ય નથી, (તેના)

દોષથી થએલું તે 'મર્મ' કહેવાય છે. હલકાઈ જણાવનારાં વચનોથી તેવાં (મર્મને સ્પર્શ કરનારાં) કહ્યાં, એવો અર્થ છે.

જ્ઞાન પણ4 આ શાસ્ત્રમાં સ્થિર છે,4 ત્રણ ક્ષણ સુધી રહેનારું નથી. નાકથી ગંધ ગ્રહણ થાય તેમ મનથી તે (જ્ઞાન) ગ્રહણ થતાં5 સૂઝે છે. ભગવાનમાં તે (જ્ઞાન) નિત્યજ છે, બીજાઓમાં તો ઉત્પન્ન થએલું હોય6 છે. જેમ અન્ન શરીરનું પોષણ કરનારું છે, તેમ લોક શાસ્ત્ર વિગેરે તે (જ્ઞાન)નું પોષણ કરનારા7 છે, ઈન્દ્રિયો (તેને) ઉત્પન્ન કરનારી છે, અભ્યાસ (તેને) દૃઢ8 કરાવનાર છે. વળી સાત્ત્વિક9 વિગેરેના ભેદથી તે ત્રણ પ્રકારનું છે. દેશ વિગેરે છ મના કરેલા પદાર્થો તેનો નાશ કરનારા10 છે. અંત:કરણને શુદ્ધ કરનારા શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા (પદાર્થો) તો (તેનું) પોષણ કરનારા છે. જીવના પ્રયત્નથી ત્યાં11 રાખેલું (જ્ઞાન) જેમ ઘરમાં પદાર્થો રહે છે તેમ રહે છે. શબ્દો અને પદાર્થો ઉત્પન્ન થએલા (જ્ઞાન)ને સતેજ કરનારા છે, અને ન ઉત્પન્ન થએલાને ઉત્પન્ન કરાવવામાંજ સામગ્રીરૂપ થાય છે. ચેતના વિગેરે બુદ્ધિ, તેનાંજ નામ છે.

ભગવદ્રૂપ તે (જ્ઞાન) એક છે. તેની ઉત્પત્તિ12 અનેક પ્રકારે થાય છે. (ઉત્પત્તિના પ્રકાર) અનંત હોવા છતાં લીલાની પેઠે તેના દશ પ્રકાર કહેવામાં આવે છે13 (1)વિકારવિનાનું સર્વે ઉપાસના કરવા યોગ્ય, સર્વનો આત્મા બનેલું મુખ્ય14 આશ્રયરૂપ (જ્ઞાન) છે. (2)પ્રકાશ કરનાર ગુણના રૂપથી પ્રકટ થતું વિકારવિનાનુંજ તે જ (જ્ઞાન)15 ભગવાનનો ગુણ કહેવાય છે. (3)પાછું તે જ16 (જ્ઞાન) સૃષ્ટિ17 કરવા વેદરૂપ શરીર ગ્રહણ કરે છે. (તેનું) તે (વેદરૂપ) શરીર પણ વિરાટની પેઠે અનંત18 છે. પછી (4)અમુક શરીરવાળું તે બીજની સ્થિતિ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે જૂદાજૂદા દેહો પેઠે બધા શબ્દો વિકારવાળા થાય છે.19 તે જ પાછું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર (પુરુષ) અને જેનું જ્ઞાન થવાનું છે તે (પદાર્થ)ના આધારવાળું થાય છે. તે પૈકી (5)જેનું જ્ઞાન થવાનું છે તે પદાર્થો અનંત હોવાથી, તેમના આધારવાળું20 અનંતજ (પ્રકારનું) છે, પરંતુ જ્ઞાન થવાના પદાર્થના રૂપથી એક પ્રકારનું હોવાથી તેને એકજ કહેલું છે. (6।) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર (પુરુષ)માં21 ત અંત:કરણ અને ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય કરતું હોવાથી પાંચ પ્રકારનું છે. અંત:કરણમાં તો ચાર પ્રકારનું છે (અને) (6)ઇન્દ્રિયોમાં એક22 પ્રકારનું છે. વિષયો તો વિષયના આધારવાળા જ્ઞાનથી થતી બેવડાઈથી પુષ્ટ થએલા હોય છે.23 તેમાં (7)મનથી ઉત્પન્ન થએલું (જ્ઞાન) સંશયરૂપ હોય છે. અહિં પણ અમુક પદાર્થો (નું જ્ઞાન) પદાર્થોથી થએલું હોય છે. (8)બુદ્ધિ સાથે ભળેલો અહંકાર સ્વપ્ન જૂએ છે, તેથી સ્વપ્નમાં થતું જ્ઞાન અહંકારના આધારવાળું છે. (9)શરીરનું અભિમાન તો અહંકારથી થાય છે (અને) બુદ્ધિના આશ્રયવાળું છે. (10)ચિત્ત તો સુષુપ્તિમાં આત્માનેજ જુએ છે બીજા સમયે24 લય પામેલું હોય છે.

તે (જ્ઞાન)ની સ્થિતિ શાસ્ત્ર વિગેરેમાં જણાવેલી હોવાથી, (તેના) નાશ (નો પ્રકાર) પણ વિસ્તારથી25 જણાવવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ઉપર જણાવેલી મર્યાદાનો અભાવજ26 (તેનો) નાશ છે. તેનું27 કારણ જ્ઞાનનેજ ઢાંકી દેનારી માયા છે. કલિ, માગધ,

મદિરા વિગેરે, દૈત્યો, શાક્તો અને શાસ્ત્રમાં ન કરવાની કહેલી ક્રિયાઓ-એ કાલ વિગેરે છ તેનો આધાર બનેલા હોય છે. તેઓ યોગ્ય પ્રકારે28 સ્વરૂપથી સ્થાનથી અને ગુણથી જ્ઞાનનો થોડોથોડો નાશ કરે છે. જેઓને જ્ઞાન થાય છે તેઓનું જ્ઞાન પણ નાશ પામે છે.

તેથી જેને જ્ઞાન થાય છે તેની બુદ્ધિના આધારવાળું29 પહેલાં તેમને (યાદવોને) જે જ્ઞાન થએલું હતું, તે અહિં મદિરાથી નીચે પડી30 જવાથી, (તેમના) જ્ઞાનનો નાશ થયો. વળી માયા ન હોય તેવા પદાર્થોને બુદ્ધિમાંજ મૂકે છે. તે પદાર્થોના સહકારથી થએલું બુદ્ધિના આધારવાળું જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ છે. તેને લીધે તે પદાર્થોના સંબંધવાળા વચનો 'દુષ્ટ વચનો' થાય છે, અને (તે) પદાર્થોની સાથેનાં તે (વચનો) વિષયોના આધારવાળો જેનો આધાર છે31 તેવા મર્મને સ્પર્શ કરે છે. 'મૃ' 'મરવું' ધાતુ પ્રાણનો ત્યાગ (કરવા)ના અર્થવાળો છે, મરણ જરુર થાય તે માટે તેને બેવાર લઈ 'ડન્' પ્રત્યય લગાડતાં 'મર્મ' શબ્દ થાય છે. તે (મર્મ)માં થોડો પણ પ્રહાર-શબ્દથી કરેલો હોવા છતાં-ઘણી પીડા કરે છે. (યાદવો મદિરાથી) નિશાવાળા હોવાથી માત્ર સ્પર્શ (કર્યાનું) કહેલું છે, પરંતુ પ્રહાર (કર્યાનું) કહેલ નથી. 1.

1.'અથ' શબ્દનો આ (પછી) પણ અર્થ છે. (પ્ર)

2.(મના કરેલા આચરણથી) જ્ઞાનનો નાશ થયો એમ જણાવી, તેવું આચરણ ન કરવું એવી બુદ્ધિ આ શ્લોકથી સૂચવેલી છે. તેથી તે જણાવવું તથા પોતાની સરસાઈનું અનુસંધાન દુષ્ટપણું જણાવનારું છે. એમ જણાવવું એ (આ શ્લોકનું) પ્રયોજન છે. (પ્ર)

3.મના કરેલ આચરણ ન કરવાની બુદ્ધિ સૂચવવી છે અને તે જ પ્રમાણ છે. તેથી તેનાથી વિરુદ્ધ મના કરેલ આચરણમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી સ્મૃતિ સદા અપ્રમાણ છે. (પ્ર)

4.અનુભવથી ઉત્પન્ન થએલા સંસ્કારથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને ઉત્પન્ન કરનારો સંસ્કાર પ્રમાણ છે, છતાં સ્મૃતિ અપ્રમાણ છે એમ સિદ્ધ કરવા જ્ઞાન સ્થિર છે એમ સિદ્ધ કહે છે. 'ચ' એટલે 'પણ'. (પ્ર)

5.જ્ઞાન સ્થિર હોવા છતાં તેનું ભાન સદા થતું નથી તેનું કારણ કહે છે. ઘરમાં પ્રસરી રહેલી (અને તેથી) નાક સાથે સંબંધવાળી ગંધનું ભાન પણ સંયોગથી તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે જ થાય છે, પણ સદા થતું નથી, કારણ કે ઘણા સંબંધને લીધે ગ્રહણ કરનાર કાર્ય અટકી પડે છે; તેમ મન સાથે સંબંધ થતાં મનથી જ્ઞાન ગ્રહણ થાય ત્યારેજ તેનું ભાન થાય છે. ઘણા સંબંધને લીધે ગ્રહણ કરવાપણું અટકી પડતાં ભાન થતું નથી તેથી સદા જ્ઞાન થતું નથી. (પ્ર)

6.ભગવાનને સર્વ વિષયનું જ્ઞાન નિત્ય છે એમાં બધા સંમત છે બીજાઓમાં તે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તેમાં પદાર્થો જેવા વિકાર થાય છે, એટલે તે ઉત્પન્ન થાય, પોષાય અથવા દૃઢ થાય ત્યારે ભાન થાય છે. પણ તેમ થતું ન હોય ત્યારે ભાન થતું નથી. (પ્ર)

7.'પોષણ થવું' એટલે પોતાની જાતનાઓ સાથે ભળવું. (પ્ર)

8.'દૃઢ કરાવનાર' એટલે પોતાની જાતનાની સ્થિતિ કરાવનારી મજબૂતાઈ. આ મત પ્રમાણે સ્મૃતિ ઉત્પન્ન કરવા સંસ્કારની જરુર નથી. જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય, લોક શાસ્ત્ર

વિગેરેથી પુષ્ટ થાય, અભ્યાસથી દૃઢ થાય અને તેને જાગ્રત કરનારા પદાર્થોથી તેનું ભાન થાય, એટલે તેનાથીજ જૂદા સમયે (ભવિષ્યમાં) સ્મૃતિ થાય એ સંભવે છે. સંસ્કારની જરુર રહેતી હોય, તો અનંત સંસ્કારોની તેમની ઉત્પત્તિ અને નાશની કલ્પના કરવી પડે એટલે ઘણો ગૂંચવાડો થાય. તેથી વિરુદ્ધ કાર્યથી ઢંકાઈ જતું, સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં રહેલું જ્ઞાનજ સંસ્કાર છે. ધારાની પેઠે ચાલુ જ્ઞાન થયા કરતું હોય ત્યાં તે એકજ જ્ઞાન પ્રકાશે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર)
9.જ્ઞાન સ્થિર છે એમ સિદ્ધ કરીને તેનું પોષણ કરનારા અને નાશ કરનારા પદાર્થો જણાવવા ગીતામાં જણાવેલા તેના પ્રકારો કહેલા છે. (પ્ર)
10.નાશ અને પોષણ કરનારા પદાર્થો હોવાથી તે સ્થિર રહેનારું હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર)
11.‘ત્યાં’ એટલે અંત:કરણમાં. (પ્ર)
12.‘ઉત્પત્તિ’ એટલે આવિર્ભાવ. જ્ઞાન એકજ હોય તો દરેક શરીરવાળાને જૂદું કેમ થાય છે, તેનું સમાધાન આ વાક્યથી કરે છે. આથી તે સર્વત્ર રહેલું હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તે એક હોવા છતાં આકાશની પેઠે ઉપાધિઓને લીધે જૂદું જૂદું તથા હદવાળું જણાય છે. એમ પણ આથી સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર)
13.સમૂહોના વિભાગથી તેવું જ્ઞાન સહેલાઈથી સિદ્ધ થાય છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
14.‘મુખ્ય’ એટલે (બધા જ્ઞાનોનું) બનેલ. આ એક નિર્વિષય જ્ઞાન છે. (પ્ર)
15.આ જ્ઞાન પણ નિત્ય છે, પણ સવિષય (વિષયોના સંબંધનું) છે. (પ્ર)
16.‘તે જ’ એટલે ભગવાનના ગુણરૂપ જ્ઞાન. (પ્ર)
17.‘સૃષ્ટિ’ એટલે નામરૂપ સૃષ્ટિ, અથવા વૈદિક સૃષ્ટિ. (પ્ર)
18.‘વેદો અનંત છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે. (પ્ર)
19.‘તે મહેશ્વરે બધાનાં નામો તથા રૂપો જૂદાંજૂદાં આરંભમાં વેદના શબ્દોથી જ કર્યા’ એ સ્મૃતિ પ્રમાણે. (પ્ર)
20.સર્વત્ર વ્યાપેલું હોવાથી આ પદાર્થોથી જેની હદ જણાય તેવું. (પ્ર)
21.આથી આ પાંચે પ્રકારનાં સર્વત્ર વ્યાપેલાં નથી એમ જણાવ્યું. (પ્ર)
22.વિકલ્પો વિનાનું હોવાથી એક પ્રકારનું. (પ્ર)
23."બહારની ઇન્દ્રિયો પાંચ છે અને તે જાતજાતનું વિકલ્પવિનાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં તેને એક પ્રકારનું કેમ કહ્યું?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. વિકલ્પરૂપ પદાર્થો તે પદાર્થોના આધારવાળાં જે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, તેનાથી જે બેવડાઈ થાય છે-એટલે પહેલાં સંયોગથી જ્ઞાન થાય અને પછી પદાર્થનો વિચાર કરતાં જે અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન થાય-તેવી બેવડાઈથી તેના રૂપનો પ્રકાશ થાય છે. તેથી તેમને ઉત્પન્ન કરનાર બીજું હોઈ, ઇન્દ્રિયોથી તો એકજ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
24.‘બીજા સમયે’ એટલે જાગતાં હોઈએ ત્યારે અથવા સ્વપ્ન થતું હોય ત્યારે. આવા સમયે ચિત્તનો લય કેવા પ્રકારે થાય છે તે સત્તાવીસમા (અધ્યાય)માં કહેશે. (પ્ર)
25.કારણ જણાવીને. (પ્ર)

26.‘મર્યાદાનો અભાવ’ એટલે શાસ્ત્રમાં કરેલી આજ્ઞાઓના સંબંધનો અભાવ. (પ્ર)
27.‘તેનું’ એટલે મર્યાદાના અભાવનું અથવા સામાન્ય પ્રકારના નાશનું. (પ્ર)
28.‘યોગ્ય પ્રકારે’ દેશ (માગધ) અને કાલ (કલિ) સ્વરૂપથી નાશ કરનારાં છે. દ્રવ્ય (મદિરા વિગેરે) અને કર્તા (દૈત્યો) સ્થાનથી નાશ કરનારા છે અને મંત્રો (શાક્ત મંત્રો) અને કર્મો (ન કરવાની કહેલી ક્રિયાઓ) ગુણથી નાશ કરનારા છે. (પ્ર)
29.‘બુદ્ધિના આધારવાળું’ એટલે શરીરના અભિમાનરૂપ. (પ્ર)
30.‘નીચે પડી જવાથી’ એટલે બુદ્ધિના મલિન તામસ ભાગમાં થોડું પડવાથી એમ શરીરનું અભિમાન મલિન દેશમાં પડતાં, કાલે તેનો સ્વરૂપથી થોડો નાશ કર્યો, મદિરાપાને ગુણથી થોડો નાશ કર્યો એટલે તેમને પોતે ઉત્તમ હોવાની અને બીજા હલકા હોવાની બુદ્ધિ થઈ, એટલે બીજાઓના દોષ દેખાયા. (પ્ર)
31.‘વિષય’ એટલે દોષ, તેના આધારવાળો પુરુષ, તે છે આધાર જેનો તેવું મર્મ. પહેલાં દોષનો અંશ જણાયો, પછી માયાએ ન હતા તેવા (દોષના) સમૂહો બુદ્ધિમાં મૂક્યા, એટલે તેવાં વચનોથી મર્મનો સ્પર્શ કર્યો. તેથી સત્ય જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલ હોવા છતાં, માયાએ તેમાં જૂદા પ્રકારનું (અસત્ય પદાર્થોનું ભાન) ભેળવ્યું, એટલે સત્યના અંશો દૂર થતાં, જે સ્મૃતિ થઈ તે અપ્રમાણ થઈ. સ્વરૂપથી, ગુણથી અને ફલથી અપ્રમાણ થઈ એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એવી રીતે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયા પછી વિપરીત પદાર્થોના સ્મરણને લીધે શબ્દના સ્પર્શથી ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરી, શસ્ત્ર વિગેરેથી પણ યુદ્ધ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તેષાં મૈરેયદોષેણ વિષમીકૃતચેતસામ્॥
નિમ્લોચતિ રવાવાસીદ્વેણૂનામિવ મર્દનમ્॥2॥

સૂર્ય અસ્ત થયો ત્યારે મદિરાના દોષથી દુષ્ટ થએલ બુદ્ધિવાળાઓનું તેમનું વાંસોની પેઠે ઘર્ષણ થયું. 2.

મદિરા દ્રવ્યથી થએલા, પહેલાનાં જ્ઞાનનો નાશ કરીને (તેથી) ઉલટું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવારૂપ દોષથી, (તેમની) ચેતનારૂપ બુદ્ધિ સ્વસ્થ હોવા છતાં, (એક બીજા ઉપરના) સ્નેહને લીધે ઘણી સારી હોવા છતાં, દુષ્ટ થઈ. પદાર્થના આધારવાળાં જ્ઞાનને પણ તેજના પ્રકાશની જરુર રહેતી1 હોવાથી, તે (તેજનો પ્રકાશ) જતો રહેતાં તે પણ ઇન્દ્રિયોનું પોષણ કરનારું ન રહ્યું, એવા અભિપ્રાયથી ‘સૂર્ય અસ્ત થયો ત્યારે (ઘર્ષણ) થયું’ એમ કહેલું છે. બધામાં દોષ સરખો થયો (પ્રસર્યો) એમ ‘વાંસોની પેઠે’ શબ્દોથી કહેલું છે. ઘર્ષણ એટલે નાશ. 2.
1.પદાર્થ અને તેજનો સંબંધ થવાથી અંધકારનો (અજ્ઞાનનો) નાશ થતો હોવાથી, (તે જ્ઞાનને) તેજના પ્રકાશની જરુર રહે છે. (પ્ર)

એવી રીતે તેઓની પહેલાંની સ્થિતિ સાધન અને સાધ્યના પ્રકારથી દૂર કરીને,1 પોતાનાં અનીશ્વરપણાને પણ દૂર કરવાનાં સાધન અને સાધ્ય2 કહે છે:

ભગવાન્ સ્વાત્મમાયાયા ગતિં તામવલોક્ય સ:॥

सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत्॥3॥

પોતાની માયાની તે ગતિ જોઈને, તે ભગવાન્ સરસ્વતીમાં સ્નાન કરીને વૃક્ષના મૂળ પાસે બેઠા. 3.

અનીશ્વરપણું દૂર કરવાનું કારણ 'ભગવાન્' શબ્દથી (કહેલું છે). પોતાનો જે ચિતના અંશવાળો આત્મા, તેની3 માયાની ગતિ એટલે પ્રવૃત્તિ, કાર્યનું કરવું એવો અર્થ છે. 'તે' ઉપર કહેલી4 ગતિ, 'જોઈને' શબ્દથી આગળ કહેશે તે (કાર્ય)નું સાધન (કહ્યું). 'તે' (ભગવાન્) એટલે જેમણે તે (કાર્ય) માટે પ્રવૃત્તિ કરી છે તેવા. (1)વેદો અને (2)(વૈષ્ણવો) બેથી5 અનીશ્વરપણું દૂર થાય છે. તે બંને (સાધનો) કર્યાં એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. (1)સરસ્વતી વેદરૂપ છે, તે જ નદી છે. તેમાં 'ઉપસ્પર્શનં' સ્નાન કર્યું. આથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાને) વેદોમાં પોતાનું સ્થાપન કર્યું. (2) 'વૃક્ષનાં મૂળ (પાસે બેઠા)' શબ્દથી બીજું (સાધન) કહેલું છે, કારણ કે 'વનસ્પતિઓ વૈષ્ણવો છે' એમ શ્રુતિ (કહે છે). તેનું મૂલ એટલે જે રૂપથી વિષ્ણુએ તેમને ઉત્પન્ન કરી તે બીજરૂપ મૂલ. તે બીજરૂપ વિષ્ણુમાં અર્થરૂપ6 અંશનું સ્થાપન કર્યું, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે એક સ્થલે ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોને (અને) બીજે સ્થલે સ્વરૂપનું સ્થાપન કરીને, આશ્રય ન રહેવાથી અનીશ્વરપણાને દૂર7 કર્યું, એવો અર્થ છે.

"ભગવાને એવી રીતે (સ્વરૂપનું) બીજમાં8 કેમ સ્થાપન કર્યું? કારણ કે (તે) વૈકુંઠમાં સ્થાપન કરવું જોઈએ" એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉપાવિશત્' 'પાસે બેઠા' શબ્દ કહેલો છે. 'ઉપ' એટલે પાસે, વૈકુંઠમાં રહેલાથી સર્ગલીલા થઈ શકે નહિ, તેથી તેની પાસેજ 'આ' સર્વ તરફથી સંપૂર્ણ પ્રકારે સૃષ્ટિ (રચવા) માટે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ભગવાન્ જે પ્રકારે ઐશ્વર્યથી બીજમાં પ્રવેશ કરે છે, આ (જણાવવા) માટેજ આરંભમાં આ કથા કહેલી છે. વળી આ9 જ અધિકાર છે. માહાત્મ્ય, રૂપ, 10લીલા, વિષય, 11ચરિત્ર, ઇન્દ્રિયો, પોતાના અંશથી કારણમાં પ્રવેશ કરવો, બુદ્ધિ-એવી આ બીજરૂપ સૃષ્ટિ છે. વિષ્ણુથી ઉત્પન્ન થએલા (તે) વૈષ્ણવો. અને વિષ્ણુના આ (સેવકો) (તે) વૈષ્ણવો. તેથી ભગવાને પોતે વૃક્ષના મૂલ પાસે બેસીને, સૃષ્ટિના કારણરૂપ બીજને ઉત્પન્ન કરીને મોક્ષના કારણરૂપ બીજને પણ ઉત્પન્ન કરવા માટે પહેલેથીજ વૈષ્ણવ ઉદ્ધવનો એવો વિચાર કર્યો12 કે નવ લીલાઓ13 પૈકી પહેલી મારે (ભગવાને પોતે) કરવી, પણ છેલ્લી અણિ (ઉદ્ધવે કરવી), (અને) વચલી તો કાલ વિગેરેએ કરવી. વળી 'મને પણ (આપના) પોતાના ધામમાં લઈ જાઓ' એવી ઉદ્ધવની ઇચ્છા હતી. તેથી જ્યાં જ્યારે (ભગવાન્) વિરાજે તે (તેમનું) પોતાનું ધામ. આ સમયે કારણરૂપ બીજ બનેલા વિષ્ણુમાં (ભગવાને) પોતે સ્થિતિ કરી, (અને) તે (ઉદ્ધવ) પણ14 મોક્ષના એકજ સાધનરૂપ તપની સમીપ ('વ'='વ'=અમૃત) અમૃતની ('દરી') ગુફારૂપ 'બદરી' માં આનંદનો અનુભવ કરવા રહે એમ તેમણે વિચાર્યું, અને તેની પણ પહેલાંની સ્થિતિનો વિનાશજ થતો હોવાથી, તે પણ વિનાશના સ્થાન પ્રભાસમાં આવે એવી ઇચ્છા કરી. 3.

1.યાદવો (પરસ્પર) પ્રેમથી રહેતા તે સ્થિતિ, મદિરાપાનરૂપ સાધનથી અને તેનાથી ઉલટી સ્મૃતિરૂપ અમુક પ્રકારની (દુષ્ટ) બુદ્ધિરૂપ સાધ્યથી દૂર કરીને. (પ્ર)

2.યાદવોને ચાલુ સમયમાં રાખવાનું સામર્થ્ય દૂર કરવા, અનીશ્વરપણાને દૂર કરવાનું સાધન પોતાના આત્માના માર્ગની ગતિને જોવાનું, અને તેનાથી પ્રાપ્ત કરવાનો પોતાની અશક્તિનો તિરોભાવ કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) આ
અર્થ સમજાતો નથી. ભગવાને મનુષ્યદેહ ધારણ કરેલો હોવાથી અનીશ્વર હોય તેવા દેખાય છે. તે અનીશ્વરપણું દૂર કરવાનાં સાધન (વેદોમાં અને વનસ્પતિના મૂલમાં પોતાના ગુણો અને સ્વરૂપનું સ્થાપન) અને તેથી સાધ્ય (સર્ગલીલા કરવી તે) કહે છે એવો અર્થ જણાય છે.
3.'તેની' એટલે 'તેને ઘણો મોહ કરનારી'. (પ્ર)
4.'ઉપર કહેલી' એટલે. 3। 15 માં કહેલી. (પ્ર)
5.'બેથી' એટલે ગુણોનું તથા સ્વરૂપનું સ્થાપન કરવાથી. (પ્ર) અહિં બે વેદ અને વૈષ્ણવ કહેલા છે તેથી બીજો અર્થ કરવો યોગ્ય નથી. વેદમાં ગુણોનું અને વૈષ્ણવ વનસ્પતિના મૂલ પાસે સ્વરૂપનું સ્થાપન કરે છે.
6.'અર્થ' એ વિષ્ણુનું નામ પણ છે. 'અર્થરૂપ અંશ' એટલે પોતે ધારણ કરેલો દેહ, એવો અર્થ યોગ્ય જણાય છે. 'વેદના અર્થ' એવો અર્થ થઈ શકે પણ અહિં ભગવાન્ પોતે વનસ્પતિના મૂળ પાસે જઈ વિરાજે છે તેથી તેમણે ધારણ કરેલો દેહ, એ અર્થ જ યોગ્ય લાગે છે.
7.જ્યારે ભગવાન્ સ્વરૂપ અને લીલા બંનેનો તિરોભાવ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે ચિત્ અંશને મોહ કરનારી માયા વિસ્તારે છે, કારણ કે માયાથીજ તિરોભાવ થાય છે. તેના છ કાલ વિગેરે આધાર પહેલા (3।2 ના સુબોધિનીમાં) કહેલા છે. તે પૈકી દેશ, કર્તા અને મંત્ર આ પ્રસંગે નહિ હોવાથી કાલ, દ્રવ્ય અને ક્રિયામાંથી માયાને ઉપાડી લીધી. પછી તેનાથી જૂદાજૂદા યાદવોની બુદ્ધિમાં મોહ ઉત્પન્ન કર્યો. પછી તે મોહના સહકારથી તેમની બુદ્ધિમાં વિરુદ્ધ વિષયો સત્ય જણાવા લાગ્યા, પછી લીલામાં રહેલા મોહ પામેલા તેઓના શસ્ત્રોથી તેમના પ્રાકૃત દેહોનો નાશ કરી, તે દેહોમાંથી વૈકુંઠવાસીઓનો ઉદ્ધાર કરી તેમને પોતાના સ્થાનમાં પહોંચાડ્યા. તેઓ (સદા) છે એ લીલા છે. તેનું નિત્યપણું સિદ્ધ કરનાર વેદના વચનોથી અને તેનો અર્થ જાણનાર વૈષ્ણવોના સંગથી તેનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી વેદોમાં ગુણનું સ્થાપન કરી ઐશ્વર્ય સિદ્ધ કર્યું અને વૈષ્ણવોમાં સ્વરૂપનું સ્થાપન કરી ઐશ્વર્યનો આધાર સિદ્ધ કર્યો અને ઐશ્વર્યનો આધાર ન રહેવાથી પ્રાપ્ત થતું અનીશ્વરપણું ભગવાનપણાથી દૂર કર્યું, એવો અર્થ છે. (પ્ર) આ અર્થ પણ બંધબેસતો જણાતો નથી. ભગવાને પોતાના ગુણોનું વેદોમાં સ્થાપન કર્યું અને સ્વરૂપનું (દેહનું) વનસ્પતિના મૂલમાં સ્થાપન કર્યું. અનીશ્વરપણું આ દેહ ધારણ કરેલો તેથી તેમાં જણાતું. હવે તેના આધારરૂપ દેહ ન રહેવાથી અનીશ્વરપણું જતું રહ્યું, જણાતું બંધ થયું, એવો અર્થ જણાય છે.
8.'બીજમાં' એટલે શુદ્ધ સત્ત્વરૂપે પ્રકટ થએલ અક્ષરમાં (પ્ર) વનસ્પતિનાં મૂલ બીજમાં.
9.'આ' એટલે બુદ્ધિમાં રહેલો. (પ્ર)
10.'રૂપ' એટલે મહાભૂતો.
11.'વિષય' એટલે તન્માત્રાઓ (પ્ર).

12.વૈષ્ણવો બે પ્રકારના હોવાથી, અધિકારસૃષ્ટિનું કારણ બનેલું બીજ પોતાની વૃક્ષના મૂલ પાસે બેસવાની ચતુરાઈવાળી ક્રિયાથી પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા વૈષ્ણવોમાં સ્થાપન કર્યું, અને મોક્ષના કારણરૂપ બીજ પોતે જેમના સ્વામી છે તેવા વૈષ્ણવોમાં ઉપદેશરૂપ ક્રિયાથી સ્થાપન કરવા તેવો વિચાર કર્યો, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
13.આ બીજરૂપથી જેનો અનુભવ કરવામાં આવે છે તેવી લીલાઓ જાણવી. (પ્ર)
14.'ચ' શબ્દ 'અપિ' 'પણ' ના અર્થમાં યોજાએલો છે. (પ્ર)

તેથી બીજા બીજનું1 નિરૂપણ કરતાં ઓગણીસ શ્લોકોથી નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ કહે છે (જણાવે છે), કારણ કે અઢાર વિદ્યાનાં સ્થાનો ઓળંગીને બુદ્ધિ નિશ્ચયનો આશ્રય કરે છે. તે પૈકી મીમાંસા સહિત સાત (વેદના) અંગો છે અને સ્વતંત્ર રીતે પ્રકાશ કરનારો હોવાથી બાર આકારવાળો2 (સૂર્ય) છે. આથીજ પહેલાની અવસ્થા જતી રહે છે એમ જણાવેલું છે. મુક્તિમાં3 તો કારણ કહેવા યોગ્ય ન રહેવાથી અને બીજમાંથી ફલ (પ્રાપ્ત) થતાં વિસ્તાર થતો હોવાથી આ જ લીલા જૂદા પ્રકારે કરેલી છે. તેથી આરંભમાં ભગવાને (તે ઉદ્ધવને) કહેલું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.

અહં ચોક્તો ભગવતા પ્રપન્નાર્તિહરેણ હ॥
બદરીં ત્વં પ્રયાહીતિ સ્વકુલં સઞ્જિહીર્ષુણા॥4॥

અને શરણ આવેલાનાં દુ:ખ હરનાર પોતાનું કુલ (પોતાની) સાથે લઈ જવા ઇચ્છનાર ભગવાને મને કહ્યું કે 'તું ઝટ બદરી જા'. 4.

પોતાના બીજા (સેવકો)ને પ્રભાસ જવાનું કહ્યું, અને મને કહ્યું કે 'તું બદરી જા'. 'ચ' 'અને' શબ્દ તેનો એવો ગૂઢ અર્થ હોવાનું (જણાવે છે કે) પ્રભાસ જઈને (બદરી જા). 'ભગવાન્' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે તેમના વચનમાં જણાવેલું કાર્ય અવશ્ય પાર પડવાનું. "(ભગવાને) એવું કેમ કહ્યું?" એવી શંકા થાય, તેથી 'શરણ આવેલાનાં દુ:ખ હરનાર' વિશેષણ યોજેલું છે. શરણ આવેલાનું 'આર્તિમ્' સર્વ દુ:ખ સૃષ્ટિમાં (તેમને) સર્વ ઐશ્વર્યનું દાન કરીને હરીશ, એવી ઇચ્છાથી તેમ કહ્યું. વિરુદ્ધ સાધનથી (કાર્ય) પાર પાડવાનું છે એવું આશ્ચર્ય 'હ' શબ્દ (જણાવે છે). બદરી પણ અરણ્યરૂપ4 છે અને ફલના પ્રયોજન માટે અમૃતરૂપ છે, કારણ કે 'વ' અમૃતની 'દરી' ગુફા એ બદરી 'તું જા' એમ (મને) ખાસ આજ્ઞા કરી પદના અર્થનું વિસ્મરણ5 ન થાય તે માટે 'ઝટ' જવાનું (કહ્યું), બીજું (પ્રયોજન) તો (એ હતું કે) પોતાનું કુલ એટલે પોતાનો સમૂહ, તેઓનો સૃષ્ટિમાંજ ઉપયોગ હતો, તેથી પોતાને માટે (પોતાની સાથે) સારી રીતે લઈ જવાની ઇચ્છાવાળા હતા, (કારણ કે) તેમ ન કરે તો અનંત પ્રકારની સૃષ્ટિ થાય નહિ. 4.
1.એવા પ્રકારની (મારી ઉદ્ધવ દ્વારા મોક્ષનો ઉપદેશ કરાવવાની) ઇચ્છા હોવાથી, આજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તવું એવું મોક્ષના નિશ્ચયરૂપ બીજ. (પ્ર)
2.'આ જે આદિત્યની અંદર સુવર્ણમય પુરુષ છે' એ શ્રુતિમાં કહેલો. (પ્ર).
3.'મુક્તિમાં' એટલે અગીઆરમા અધ્યાયમાં. (પ્ર).

4." ‘અર’ નામનો અમૃતનો સમુદ્ર છે અને ‘ણય’ નામનો અમૃતનો સાગર છે” એ સ્મૃતિ પ્રમાણે અરણ્ય બ્રહ્મલોક હોઈ, બદરી અમૃતરૂપ છે. (પ્ર) આ અર્થ યોગ્ય જણાતો નથી, કારણ કે વિરુદ્ધ સાધનથી કાર્ય પાર પાડવાનું કહેલું છે, ‘અરણ્ય’ અટલે જંગલ, વન એવા વિરુદ્ધ સાધનથી અમૃત જેવું ફલ (બદરીફલ=બોર) પ્રાપ્ત થાય એવો ભાવાર્થ જણાય છે.
5.‘બદરી’ શબ્દના વ્યુત્પત્તિથી થતા અર્થનું વિસ્મરણ. (પ્ર)

જો કે ભગવાને મુખથી એમ કહેલું, છતાં પણ પ્રભાસ આવીને (બદરી) જવું, એવો તેમના હૃદયનો અભિપ્રાય હતો, કારણ કે તેમ કરવામાં (પ્રભાસ જવામાં) ન આવે, તો પહેલાની અવસ્થાનો ત્યાગ ન થાય. તે (અર્થ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અથાપિ તદભિપ્રેતં જાનન્નહમરિન્દમ॥
પૃષ્ઠતોન્વગમં ભર્તુ: પાદવિશ્લેષણાક્ષમ:॥5॥

છતાં પણ હે શત્રુઓને દમનાર! તેમનો અભિપ્રાય જાણનાર હું સ્વામીના ચરણથી વિખૂટો થવા અશક્ત હોવાથી તેમની પાછલ ગયો. 5.

તેમનો ઉપર કહ્યો તે અભિપ્રાય મેં જાણ્યો, કારણ કે (તેમણે કરેલા) ઉપદેશના જ્ઞાનથી હું સર્વજ્ઞ થયો હતો. ભગવાનની કૃપાથી તે (અભિપ્રાય) પણ જાણ્યો, પણ મેંજ જાણ્યો. ‘હે શત્રુઓને દમનાર!’ એ સંબોધન (વિદુરને) અભિપ્રાયનું જ્ઞાન થાય તે માટે કરેલું છે. રાજનીતિ પ્રમાણે પણ સ્વામીનું ઇચ્છેલું કરવું જોઈએ. તેટલાથી (તેમ કરવાથી) આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. છતાં પણ હું (ભગવાનની) સાથે ન ગયો. પહેલાંજ મેં બદરિકાશ્રમ જવાનું કર્યું. ગિરિદુર્ગ (ગિરનાર સુધી આવીને પછી (વિદુર) પ્રભાસ ગએલો એમ જણાય1 છે. (ભગવાનના) અભિપ્રાયમાં સંદેહ હોય તો પણ પહેલાની (પ્રેમની) અવસ્થા હોવાથી, સ્નેહને લીધે પણ ગએલો, એમ કહેલું છે. (ભગવાનના) ચરણોથી વિખૂટા થવું એટલે (તેમનો) વિયોગ, અથવા પહેલાની અવસ્થાનો ત્યાગ, તે કરવા હું (વિદુર) અશક્ત હતો. (તેથી પાછલ પ્રભાસ ગયો). 5.
1.‘પાછલ’ શબ્દથી પોતાનો અર્થ જેમાં તજાતો નથી તેવી લક્ષણાથી જણાય છે. (પ્ર)

(ભગવાનના) ઇચ્છેલા વિષયનું1 અનુમાન કરેલ હોવા છતાં તે સાચો ઠર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અદ્રાક્ષમેકમાસીનં વિચિન્વન્દયિતં પતિમ્॥
શ્રીનિકેતં સરસ્વત્યાં કૃતકેતમકેતનમ્॥6॥

શોધતાં મેં સરસ્વતીનો આશ્રય કરેલા, આશ્રયવિનાના, લક્ષ્મીના ધામરૂપ પ્રિય સ્વામીને એકલા બેઠેલા જોયા. 6.

તે સમયે ભગવાનનું ઐશ્વર્ય પ્રકટ થએલું હોવાથી, મેં ભગવાનમાં સોળે કલાઓ ત્યારે જોઈ. તે (સોળ કલાવાળા) પૂર્ણ છે. તેથી અહિં ભગવાનનાં સોળ વિશેષણો (કહેલાં) છે. આ જ (વિશેષણો) ગુણોનો સમૂહ જણાવતાં2 સોળ અધિકરણોથી સિદ્ધ કરેલાં છે. એ પ્રમાણે સર્વ ગુણોવાળા સર્વફલરૂપ (ભગવાન)નો સાક્ષાત્કાર થયો, એમ ‘મેં જોયાં’ શબ્દથી

કહેલું છે, કારણ કે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારેજ પહેલાની અવસ્થાનો ત્યાગ થાય છે. તે પૈકી (1)આરંભમાં આ ભગવાનનો અસાધારણ ગુણ છે કે સર્વ પ્રપંચનું અતિક્રમણ કરેલા, સર્વને (પોતાની અંદર) સમાવીને એકએક (થએલા) હોય છે અને કારણરૂપ હોય છે. વળી (2)ભગવાન્ બધેએ (અને) ખાસ કરીને વૈષ્ણવોની સમીપ બેઠેલા જ હોય છે. (કાંઈ) કરવાનું ન હોવાથી, વ્યગ્ર ન હતા એમ કહેલું છે, અને એમ જણાવેલું છે કે બેઠેલા જ (ભગવાન્) સૃષ્ટિ કરે છે. વળી આથી3 લોકોમાં (પોતાના) અવયવો સંકોચી લીધાનું જણાવ્યું. ભગવાનનાં દર્શન પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ થયાં એમ 'શોધતાં' શબ્દથી કહેલું છે. સરસ્વતીના તીર ઉપર સર્વ સ્થલે ગરુડની ધજાવાળો રથ શોધતાં, (ભગવાન્) ક્યાં છે એમ વિચારતાં, જ્યાં તે બેઠેલા હતા ત્યાં તેમનાં દર્શન થયાં, એવો અર્થ છે. આથી4 (એમ જણાવ્યું કે) ચિંતનના સમયે, સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા એકલા (ભગવાન)નું જ ચિંતન કરવું. ત્યાર પછી (3)(તે) આત્મા હોવાથી 'પ્રિય' તરીકે જણાય છે (અને) ત્યારપછી પણ (4) (ચિંતન કરતાં) બ્રહ્મ જાણનાર તરીકે બ્રહ્મ આત્મા છે એવું ભાન થાય ત્યારે તે પતિ તરીકે જણાય છે, કારણ કે પુરુષોત્તમ અક્ષરના પણ પતિ છે. એ પ્રમાણે સાધન અને ફલના ભેદથી પ્રમેય (ભગવાન)નાં ચાર ગુણો (પૂર્વાર્ધથી) કહ્યા.

પ્રમાણરૂપ તેમના (ભગવાનના) ત્રણ ગુણો કહે છે, કારણ કે તે (પ્રમાણ)માં અર્થ શબ્દ અને ફલ મુખ્ય છે. તે પૈકી (5)અર્થ 'લક્ષ્મીના ધામરૂપ' ગુણથી કહેલો છે. આથી ભગવાનને પ્રપંચ યજ્ઞ અને સૌભાગ્યવાળા5 કહેલા છે. (6)'સરસ્વતીનો આશ્રય કરેલા' વિશેષણથી (એમ જણાવ્યું છે કે તે) માત્ર વેદથી6 પ્રાપ્ત થાય તેવા છે. (7)'આશ્રય વિનાના' વિશેષણથી ફલ (કહેલું છે), કારણ કે કોઈનો પણ આશ્રય ન હોવાથી સ્વરૂપમાં રહેલા છે (અને) સ્વરૂપમાં7 તેવાજ કહેલા છે.

વળી અહિં શ્રીવત્સ ઉપર લક્ષ્મીને8 બેઠેલી જોઈ અને સરસ્વતીના શુદ્ધ તીર ઉપર ઉપદેશ આપવા બેઠેલા (ભગવાનને) જોયા. (તે) આશ્રય વિનાના હોવાથી સર્વ વિવાદો9 અને વિરોધો દૂર9 થએલા છે, અને (તેમની પાસે) ઘર રથ આસન વિગેરે (કાંઈ) નથી. એ રીતે એક (શ્લોક)થી પ્રમાણ અને પ્રમેય (રૂપ ભગવાન)નો નિર્ણય થયો. (તેમને) ચાર મૂર્તિવાળા અને ત્રણ મૂર્તિવાળા કહ્યા. 'એકલા' (હોવાથી) સંકર્ષણ, 'બેઠેલા' હોવાથી વાસુદેવ, 'પ્રિય' હોવાથી પ્રદ્યુમ્ન અને 'પતિ' હોવાથી અનિરુદ્ધ (રૂપ છે) 'લક્ષ્મીના ધામરૂપ' વિષ્ણુ છે, બીજા બે (છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણવાળા) બ્રહ્મા10 અને શિવ છે10 6.

1.'ઇચ્છેલા વિષયનું' એટલે 'પોતાના કુલનો સંહાર કરવાનું'. (પ્ર) બદરી જવાનું કહ્યું, પણ પ્રભાસ થઈને પછી જવું એમ ભગવાને ઇચ્છેલ તે, એવો પણ અર્થ જણાય છે.

2.બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં ત્રીજા પાદમાં.(પ્ર)

3.'આથી' એટલે વ્યગ્રતા વિના બેઠેલા હોવાથી. (પ્ર)

4.બ્રહ્મસૂત્રના બીજા અધ્યાયના પહેલા બે પાદોમાં સાંખ્ય વિગેરે મતો ખોટા ઠરાવીને ત્રીજા તથા ચોથા પાદથી આકાશ વિગેરે બધાના કારણ ભગવાન્ હોવાનું સિદ્ધ કરેલું છે. તેમાં પણ

2।13 સૂત્રમાં એમ સિદ્ધ કરેલું છે કે ભગવાન્ આકાશ વિગેરે રચી, તેમનામાં તેતે (પદાર્થના) રૂપથી રહી, તેમનાં કાર્યો પોતે કરે છે. તેથી તે 'એકલા' અને 'બેઠેલા' હોવાનું સ્પષ્ટ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે. તે પૈકી ઐક્યનો વિચાર કરતાં, જીવ પણ ભગવદ્રૂપ હોવાનું ભગવાન્ ભાન કરાવે, એટલે ઉપાધિરહિત 'પ્રિય' ભગવાનજ ઠરે. (ભગવાનની) 'સ્થિતિ'નો વિચાર કરતાં ભગવાન્ જુદીજુદી વસ્તુઓને નિયમમાં રાખનારા છે એમ સિદ્ધ થાય, અને તે અક્ષરથી પણ પર હોવાથી અક્ષરને પણ નિયમમાં રાખનાર અક્ષરના 'પતિ' સિદ્ધ થાય. એમ ચાર રૂપો જણાવ્યાં. (પ્ર)

5.બે પ્રકારના (લૌકિક અને વૈદિક?) પ્રપંચ રચનાર હોવાથી વિરાજ અને સૌભાગ્યનાં ધામ હોવાથી સૌભાગ્યવાળા. આથી તે ઉત્તમફલરૂપ છે એમ કહ્યું. (પ્ર)

6.આથી શબ્દના ફલરૂપ કહ્યાં. (પ્ર)

7.આથી આનંદ ફલરૂપ કહ્યા, કારણ કે ભૂમાના સ્વરૂપમાં તેમને 'પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠાવાળા' એમ આનંદરૂપ કહેલા છે. (પ્ર)

8.પ્રત્યક્ષ દેખાતો અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)

9.વિવાદો દૂર થવાથી પ્રમેયનો નિર્ણય થાય છે, વિરોધો દૂર થવાથી પ્રમાણનો નિર્ણય થાય છે. (પ્ર)

10.પ્રવાહ અને વેદમાર્ગમાં રહેલ હોવાનું વિશેષણથી જણાતું હોવાથી બ્રહ્મા અને (સાતમા વિશેષણથી) ઘરવિનાના વૈરાગ્યવાળા સિદ્ધ થતા હોવાથી શિવ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે પ્રમેય અને પ્રમાણ (રૂપ અને ભગવાન)નું નિરૂપણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં પાંચ પ્રકારના ફલરૂપ ભગવાનનું નિરૂપણ કરે છે:

શ્યામાવદાતં વિરજં પ્રશાન્તારુણલોચનમ્॥
દોર્ભિશ્ચતુર્ભિર્વિદિતં પીતકૌશામ્બરેણ ચ॥7॥

શ્યામ અને તેજસ્વી, રજવિનાના, ઘણાં શાંત અને લાલ લોચનવાળા, ચાર બાહુઓથી અને પીળાં રેશમી વસ્ત્રથી જણાતા (સ્વામીને જોયા... શ્લોક 6.) 7.

(8)(તે) શ્યામ અને તેજસ્વી, એટલે મધ્યાહ્નના સૂર્યના મંડલમાં રહેનાર (પુરુષ) જેવા1 પ્રકાશતા હતા, એવો અર્થ છે, કારણકે (ભગવાન્) આદિત્યના જેવા વર્ણવાળા, 'અંધકારની પેલે પાર છે' એમ શ્રુતિ (કહે છે) આથી2 સારૂપ્ય નામની મુક્તિ પણ કહેવાઈ. (9)'વિરજં' 'રજવિનાના' એટલે નિર્મલ. વ્યાપિવૈકુંઠમાં રજ હોતી નથી. આથી સાલોક્ય (મુક્તિ) પણ કહેવાઈ. અને ઉત્પત્તિ કરાવનાર (રજ અથવા કર્મ)ના સંસ્કારવાળા3 મહાભૂતો3 પણ ન હોવાનું (કહ્યું). તેથી સાલોક્યમાં પણ ફરીથી ઉત્પત્તિ ન થવાનું (જણાવ્યું). મુક્તિનો ઉપદેશ કરનાર આ (ઉદ્ધવ)ને ફલ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે (ભગવાન્) પોતાને તેવા દેખાડે4 છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે આ (ભગવાન્) સોળ કલાવાળા, મનોમય વેદરૂપ છે (10)'ઘણાં શાંત અને લાલ લોચનવાળા' એટલે ઘણાં શાંત, (અને) લાલ છે બે લોચનો જેમનાં, જ્ઞાનશક્તિ5 અને ક્રિયાશક્તિ5 (એ) બે છે લોચનો જેમનાં તેવા કહ્યા.

‘ઘણાં’ એટલે સાધન (બે શક્તિઓ) અહિત. આથી6 સાર્ષ્ટિ (મુક્તિ) કહી. સરખું ઐશ્વર્ય (જણાવ્યું) આ જ સામીપ્ય છે, કારણકે જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિવાળો હોય તે જ તેવો (ભગવાનની સમીપ રહેનારો) હોય છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે વેદનો અર્થ પણ આટલોજ7 અહિં પ્રસિદ્ધ છે. (11)‘ચાર બાહુઓથી જણાતા’ વિશેષણનો (અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.) ‘વિદિતમ્’ એટલે જણાતા. બંનેના8 ચાર બાહુઓ જણાવેલા હોય તેમ આથી સાયુજ્ય કહ્યું. અહિં (‘ચાર’, ‘બાહુઓથી’, ‘જણાતા’ એવા) જે ત્રણ શબ્દો યોજ્યા તે એમ જણાવવા કે ક્રિયાથી ભક્તિથી અને જ્ઞાનથી સાયુજ્ય (પ્રાપ્ત) થાય છે. ‘બાહુઓથી’ એટલે ક્રિયાઓથી. ‘ચારથી’ એટલે પાદ સેવનથી આરંભી (ચાર પ્રકારની ભક્તિથી). ‘વિ’ સારી રીતે ‘દિતં’ કપાએલું છે (અજ્ઞાન) જેને લીધે તે (‘વિદિતં’ એટલે) સર્વ અજ્ઞાનને દૂર કરનારું અથવા કાલને દૂર કરનારું જ્ઞાન. તેમ (તેવો ભાવાર્થ) ન હોત9 તો ચાર ભુજાવાળા એમજ કહેત. અથવા ચાર ભુજાઓ પ્રકટ થઈ એમ જણાવવા (તેમ કહેલું છે). (12).‘અને પીળાં રેશમી વસ્ત્રથી જણાતા’ વિશેષણનો (અર્થ નીચે પ્રમાણે છે). અને ‘પીતં’ પીળું ‘કૌશં’ રેશમી જે ‘અમ્બરમ્’ વસ્ત્ર, તેનાથી જણાતા. બ્રહ્મની સ્થિતિ (પ્રાપ્ત થવા)માં પણ જ્ઞાન અંગ હોવાથી, આથી તે જ વિશેષણ કહેલું છે. ‘પીળાં’ શબ્દથી અહંતા અને મમતા નો અભાવ (કહ્યો). ‘કૌશમ્’ ‘રેશમી’ શબ્દથી કુશ (ઘાસ)ના સંબંધવાળા યમ, નિયમ વિગેરે (કહ્યા). ‘અમ્બરમ્’ (આકાશ, વસ્ત્ર) શબ્દથી ત્રણ અવસ્થાનો10 ત્યાગ કરી કોઈથી ન લેપાવાનું કહ્યું. બ્રહ્મની સ્થિતિ (પ્રાપ્તિ કરવા)માં આ જ્ઞાનરૂપ સાધનો છે.

વૈરાગ્યં ચ તપશ્ચૈવ સમાધિરિતિ સાધનમ્॥6॥

વૈરાગ્ય અને તપ તેમજ સમાધિ એ સાધન છે. કા. 6.

આ (ત્રણ) એકજ (સાધન) છે, દરેક સાધન થતું નથી. (શ્લોકમાંનો) ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ ન કહેલાં બધાં ફલનો સમાવેશ કરાવા માટે (યોજેલો છે). ભગવાન્ સર્વ ફલરૂપ છે, એવો અર્થ છે. 7.

1.શ્યામ હોવાથી પ્રકાશરહિત થાય, તેથી તેમ નહતું એમ જણાવવા ‘તેજસ્વી’ કહેલ છે. તેજસ્વી હોવાનું પ્રમાણ શ્રુતિથી દર્શાવ્યું છે. (પ્ર)

2.ભગવાનને તેની સમાન કહ્યા, તેથી તેનામાં પણ ભગવાનના ગુણો આવ્યા તેથી સારૂપ્ય મુક્તિને પણ ભગવદ્રૂપ કહી (પ્ર) આ અર્થ સમજાતો નથી. સૂર્યમંડલમાં રહેનાર પુરુષ જેવું ભગવાનનું રૂપ કહ્યું, તેથી ‘સારૂપ્ય’ સમાનરૂપ કરાવનારી મુક્તિરૂપ ફલ આપનાર ભગવાન્ છે એમ સૂચવેલું છે એવો અર્થ જણાય છે.

3.ઉત્પત્તિ કરાવનાર રજ (રજોગુણ), તેનાથી થતું અદૃષ્ટરૂપ કર્મ, તેના સંસ્કારવાળા મહાભૂતો (ભગવાનના દેહમાં) નથી.

4.પોતાના આ ગુણો ઉદ્ધવને દર્શાવવાનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર)

5.‘શાંત’ વિશેષણથી જ્ઞાનશક્તિ અને ‘લાલ’ વિશેષણથી ક્રિયાશક્તિ જણાવી. (પ્ર)

6.‘આથી’ એટલે ઘણાં શાંત અને લાલ કહ્યાં તેથી. આધિક્ય સમાન ઐશ્વર્ય કરાવનારું છે. (પ્ર).
7.‘આટલો જ’ એટલે ઘણીજ જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિવાળો, પણ તેથી અધિક રસરૂપ નહિ. (પ્ર)
8.‘બંનેના’ એટલે ડાબી અને જમણી બાજુના. (પ્ર) આ અર્થ પણ યોગ્ય લાગતો નથી. આથી ‘સાયુજ્ય’ એટલે ભગવાનમાં મળી જવારૂપ મુક્તિ દર્શાવે છે. મળી જાય ત્યારે ભક્ત અને ભગવાન્ ભેગા થાય, તેથી બેના ચાર બાહુ હોય ‘તેમ’ ભગવાન્ ભક્તને સાયુજ્ય આપનાર છે એમ જણાવવા દર્શાવે છે, એવો અર્થ જણાય છે.
9.‘તેમ ન હોત તો’ એટલે અહંતામમતા હોત તો (પ્ર) અહંતામમતા વૈરાગ્યનો અભાવ દર્શાવે છે. આ તો નીચે બારમા વિશેષણનો અર્થ કરતાં કહેલ છે. તેથી ‘તેમ ન હોત તો’ એટલે, ચારથી, બાહુઓથી અને વિદિત શબ્દોના ઉપર અર્થ કર્યા તેવા ન હોત તો, એવો અર્થ જણાય છે.
10.‘ત્રણ અવસ્થા’ એટલે જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની અવસ્થાઓ. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ફલરૂપ (ભગવાન)નું નિરૂપણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં ચાર પ્રકારના સાધનરૂપ (ભગવાન)નું નિરૂપણ કરે છે:

વામ ઊરાવધિશ્રિત્ય દક્ષિણાઽઙ્ઘ્રિસરોરુહમ્॥
અપાશ્રિતાર્ભકાશ્વત્થમકૃશં ત્યક્તપિપ્પલમ્॥8॥

ડાબા સાથળ ઉપર જમણું ચરણકમલ સ્થાપન કરેલા, અર્ભક (નાના) પીપળાનો આશ્રય કરેલા, અકૃશ (પૂર્ણ), (અને) કર્મના ફલનો ત્યાગ કરેલા (સ્વામીને જોયા... શ્લો.6). 8.

(9)ડાબા સાથળ ઉપર જમણું ચરણકમલ સ્થાપન કરીને રહેલા (હતા), અથવા (ડાબા સાથળ ઉપર) જમણું ચરણકમલ હતું જેમનું (તેવા સ્વામીને જોયા). આથી1 ભક્તિને સાધન કહી. ‘વામા:’ ભગવાનની પ્રતિમા જેવા જે મનોહર (ભક્તો), તેઓમાં કમલના જેવા સુંદર, અને સર્વને પુષ્ટ કરનાર ભગવદ્ ભક્તિમાર્ગને2 સ્થાપન કરેલા (સ્વામીને જોયા). ‘કમલ’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે પ્રેમથીજ તે (ભક્તિમાર્ગ)નો ઉદય થાય છે. ‘દક્ષિણ’ ‘જમણું’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે:ભક્તિમાર્ગમાં.

ચાતુર્યં દક્ષિણો દેશ: પાષણ્ડાભાવ એવ ચ॥

(1)ચતુરાઈ, (2)દક્ષિણ પ્રદેશ અને (3)પાખંડનો અભાવ (કા. 61/2) એ ત્રણ વિશેષણો છે. ભક્તિનું ‘ઉરુ’ (‘ડાબું’ ‘ઘણું’) વિશેષણ કહ્યું તે (એમ જણાવવા કે) કુટુંબ સાથે (ભક્ત) ભક્તિમાં રચ્યોપચ્યો (રહે) છે, અથવા (તેને) સ્ત્રી અને પુત્ર વિગેરેને ઠેકાણે પણ ભક્તિજ છે. સર્વને ઉપયોગી થાય તેવી રીતે (ભક્તિ) પરિપક્વ થાય તે માટે ‘અધિશ્રયણમ્’ ઉપર સ્થાપન કરવાનું કહેલું છે, કારણ કે વૈષ્ણવોથી સંસ્કાર પામેલો ભક્તિમાર્ગ (ભગવાનની પ્રાપ્તિનું) સાધન થાય છે.

એ રીતે ભક્તિને સાધન તરીકે જણાવીને, (10)‘અર્ભક પીપળાનો આશ્રય કરેલા’ વિશેષણથી કર્મોને સાધન તરીકે જણાવે છે. આશ્રય3 કરેલો છે અર્ભક પીપળાનો જેમણે અથવા પીઠથી આશ્રય કરેલો છે (અર્ભક પીપળાનો જેમણે) તેવા (સ્વામીને જોયા). (અર્ભક એટલે) ‘અર્ભાણાં’ બાલકોને ‘કં’ સુખ છે જેનાથી, એટલે બાલકોને સુખ આપનાર,4 અથવા ‘અર્ભક’ એટલે (બાલકરૂપ) કોમલ પીપળો. તેનીજ બે અરણિઓ4 થાય છે. તેજ બધાં કર્મોનું સાધન છે. વળી ‘અપાશ્રય’5 ‘(પીઠથી આશ્રય)’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (ભક્તિના) સાધન તરીકેજ કર્મની જરુર છે, પણ તેનાથી પ્રાપ્ત થતાં ફલની જરુર નથી. ‘અપાશ્રિતા:’ આશ્રય કરેલો છે ‘અર્ભકા:’ બાલકોએ જેનો, એમ (આ શબ્દથી) કર્મમાં બાલકોનો અધિકાર (હોવાનું) સૂચવેલું છે.

(11)‘અકૃશ’ વિશેષણથી (ભગવાન્) પૂર્ણ હોવાથી (અને) બીજા હદવાળા હોવાથી જ્ઞાન (સૂચવેલું છે). આથી એમ (જણાવેલું છે કે) પૂર્ણ જ્ઞાનજ સાધન છે, પરંતુ શાંકર ભાષ્ય વિગેરે ખામીવાળા બ્રહ્મજ્ઞાન સાધન નથી. બધા ભક્તોનો (પોતામાં) લય કરેલો હોવાથી તેઓ દુર્બલ હશે એવી શંકા થાય, તેને ખોટી જણાવેલી છે, કારણકે ભક્તોનો તેમનામાં (ભગવાનમાં)જ પ્રવેશ થએલ હોય છે. આથી બીજા પણ દેહના ધર્મો (ભગવાનમાં) ન હોવાનું કહેલું છે. વળી (તે ભગવાન્) અક્ષરની સમાન જણાવેલા હોવાથી, ઉત્પત્તિ, પ્રયોજન, તપના સંબંધવાળા વિગેરે (તેમને) ન હોવાનું કહ્યું ‘અસ્’ ધાતુ ‘હોવું’ના અર્થવાળો, ‘કૃ’ ‘કરવું’ના અર્થવાળો અને ‘શમ્’ શાંતિના અર્થવાળો છે, તે ધાતુઓના પહેલા અક્ષરો=અ+કૃ+શ) લીધેલા છે, (એટલે અનુક્રમે) પ્રપંચ કર્મ અને જ્ઞાનને જ્ઞાનના સાધનો (કહેલાં છે). તેથી સાધનો સાથે જ્ઞાન કહ્યું.

(12)‘કર્મના ફલનો ત્યાગ કરેલા’ (સ્વામીને જોયા). ‘ત્યક્તં’ ત્યાગ કરેલો છે ‘પિપ્પલં’ કર્મના6 ફલનો જેમણે (તેવા સ્વામીને જોયા). આ વૈરાગ્ય (કહ્યો). ‘પિપાન્’ કર્મોને ‘લાતિ’ કરાવે તે ‘પિપ્પલમ્’. ‘પિપ:’ કાલનું ‘પાન્તિ’ રક્ષણે કરે તે ‘પિપ્પા:’ (કર્મો). ‘પિબતિ’ પાન કરે છે તે ‘પિ:’ એટલે કાલ, કારણ કે તે સર્વનું ભક્ષણ કરે છે. તેનું રક્ષણ કરનારાં કર્મો છે, કારણ કે તે અમુક કાલે કરવાનાં હોય છે. વળી કર્મ ફલને જ ગ્રહણ કરે છે, કારણ કે ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાથીજ કર્મ કરવામાં આવે છે. બધાં (કર્મનાં ફલ) એક સરખાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એમ જણાવવા તે (પિપ્પલં=કર્મનું ફલ)7 એક વચનમાં યોજેલું છે. આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) વૈરાગ્ય થાય ત્યારે વૈરાગ્યવાળાને લૌકિક, દેહના8 અથવા ભક્તિમાર્ગમાં કરવાનાં (કર્મો) કરવાની મના નથી. તેમજ નિત્ય (કર્મો) કરવાની મના નથી, કારણ કે ફલથી તે પણ (ચિત્તને) લોભાવનારાં નથી. અમુક કારણ કે પ્રસંગોએ કરવાનાં (કર્મો) કરવાની અર્ધી મના છે, કારણ કે તે કાલનું પોષણ કરનારાં છે. અગ્નિહોત્ર વિગેરે પણ મુકરર કરેલા સમયે કરવાનાં હોવાંથી અમુક પ્રસંગોએ કરવાનાં (કર્મો)જ છે. સદા કરી શકાય તે જ નિત્ય (કર્મો) છે, જેવાં કે યોગથી આત્માનું દર્શન, દાન વિગેરે બીજા માટે કરવામાં આવતી ક્રિયા, ભગવાનનું ભજન વિગેરે. આ કાલનું રક્ષણ કરનારાં નથી. તેથી વૈરાગ્ય થાય

ત્યારે નિત્ય (કર્મો) કરવાં જ જોઈએ. અમુક પ્રસંગોએ કરવાનાં કર્મો) કરવાં કે ન કરવાં એ ઇચ્છાની વાત છે, પરંતુ કામ્ય (ફલની ઇચ્છાથી કરવાનાં કર્મો)નો તો ત્યાગ કરવોજ જોઈએ, એમ સૂચવેલું છે. ગીતામાં પણ 'યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપ કર્મનો ત્યાગ ન કરવો' (18.5) એવું જે ભગવાનનું વચન છે, તેમાં પણ નિત્ય અથવા ઘડપણ સુધી કરવાનાં યજ્ઞો (કહેલાં છે), દાન પણ અક્ષય હોવાથી સદા આપી શકાય તેવાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ વિગેરે (કહેલાં છે) અને તપ પણ બ્રહ્મચર્ય વિગેરેરૂપ જે સદાએ કરવાનું સંભવે તે કહેલું છે, પરંતુ દુ:ખથી થાય તેવાં વિગેરે કહેલ નથી, કારણ કે તે સદા કરી શકાય તેવાં નથી. એ પ્રમાણે સોળ કલાવાળા ભગવાનનાં મને દર્શન થયાં.

પ્રમેયે સાધને ચૈવ ચતુર્મૂર્તિ: ફલે પુન:॥7॥
પઞ્ચાત્મકસ્ત્રિમૂર્તિસ્તુ પ્રમાણ ઇતિ નિશ્ચય:॥

પ્રમેયમાં તેમજ સાધનમાં ચારમૂર્તિવાળા, પરંતુ ફલમાં પાંચરૂપવાળા અને પ્રમાણમાં ત્રણ રૂપવાળા (ભગવાન્) છે, એવો નિશ્ચય છે. કા. 71/2.

1.'આથી' એટલે ડાબા સાથળ ઉપર જમણું ચરણકમલ સ્થાપન કર્યું તેથી. પછીના ભાગથી આ સ્પષ્ટ કરે છે. (પ્ર)

2.ચરણ ગતિનું સાધન હોવાથી તેને માર્ગ કહ્યો. (પ્ર)

3.'આશ્રય કરેલો' એટલે છાયા માટે આશ્રય કરેલો. (પ્ર)

4.આ વિશેષણથી કર્મ કેમ જણાવ્યા એ કહેલું છે. બાલકને સુખ આપનાર અને અરણિઓ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, કર્મ જણાવે છે. (પ્ર) અરણિઓથી અગ્નિ પ્રકટ કરી તેથી કર્મ કરવામાં આવે છે.

5.'અપ' ઉપસર્ગનો અર્થ 'તજવું' થાય છે. તેથી તજવાના તરીકે તેનો આશ્રય કર્યો (પીઠથી આશ્રય કર્યો), એટલે કર્મ ઇચ્છેલાં નથી એમ સૂચવ્યું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6.'કર્મનો (એને) ફલનો ત્યાગ કરેલો છે જેમણે' એવો અર્થ લેવો. અહિં કર્મનો ત્યાગ સ્હેલાઈથી સમજાતો નથી. તેથી આગળ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ કરેલા છે. (પ્ર) અહિં કર્મના ફલનોજ ત્યાગ કહેલો હોવાનું જણાય છે. ફલની કામના વિનાના કર્મ કરવાનું કહેલ છે.

7.અહિં 'પિપ્પલં' અને 'પિ:પલમ્' એવા બે પ્રયોગ જણાય છે. બંનેમાં 'પિપ્' અથવા 'પિ:' નો અર્થ કાલ છે. 'પિપ: પાન્તિ', અથવા 'પીન્ પાન્તિ' એમ બંનેમાં 'પિપ્પ' શબ્દનો અર્થ 'કર્મ' થાય છે. 'પિપ્પાનિ લાતિ' કર્મોને મંજુર રાખે અથવા કરાવે તે 'પિપ્પલમ્' (એટલે કર્મનું ફલ). (પ્ર)

8.'દેહનાં' કર્મો એટલે પ્રાણ ટકાવવામાં ઉપયોગી ભીખ માગવી વિગેરે કર્મો. (પ્ર)

જ્યારે મને (ઉદ્ધવને) ભગવાનનાં દર્શન થયાં, તેજ સમયે મૈત્રેય પણ આવ્યો, કારણ કે (ભગવાન્) તેને વિદુરનો ઉદ્ધાર કરવા લાવેલા. તેથીજ મૈત્રેયે કહેલું ભાગવત પણ મુખ્ય છે, કારણ કે તે બ્રહ્માની સમાન1 થયો. તેથી શુકે કહેલું પણ પાછળ2 રાખીને, (વ્યાસે) મૈત્રેયે કહેલું જ કહેલું છે. વચ્ચે એકજ (રહેલ) હોવાથી, વિદુર બે લીલાઓ (નાં શ્રવણ)થી

કૃતાર્થ થયો. બીજા કલ્પમાં ઉદ્ધવે કહેલા (ભાગવત)થી પણ એમ થશે. માત્ર થોડી લીલાનાં શ્રવણથીજ બ્રહ્મા ઉદ્ધવ અને મૈત્રેય કૃતાર્થ થયા, અને 'ઉત્તમ સ્થિતિ' (શ્લો. 19) શબ્દ હોવાથી તે લીલા આશ્રયરૂપ છે. તે (મૈત્રેય)નું આવવું પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી થયું. પહેલાં પણ તે વેદવ્યાસની સમાન હતો, શુકની પણ સમાન છે (અને) નારદની પણ સમાન છે. તેથી બ્રહ્માની પરંપરામાં જેટલા તે (ભાગવતના વક્તા)ઓ છે, તેટલો મૈત્રેય એકલો જ છે, તેથી બે પરંપરાઓમાં જરાએ ભેદ નથી, તેથી તેવા ગુણવાળો મૈત્રેય આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્મિન્ મહાભાગવતો દ્વૈપાયનસુહૃત્સખા॥
લોકાનનુચરન્ સિદ્ધ આસસાદ યદૃચ્છયા॥9॥

દ્વૈપાયનનું હિત કરનાર અને મિત્ર, મોટો ભક્ત સિદ્ધ (મૈત્રેય) લોકમાં ફરતાં સ્વેચ્છાથી ત્યાં આવ્યો. 9.

'તસ્મિન્' એટલે તે સ્થલમાં અને (તે) સમયે. ભક્તોને પણ કૃતાર્થ કરાવાનું (મૈત્રેયમાં) સામર્થ્ય હોવાથી, તેને 'મોટો ભક્ત' (કહેલ છે). 'દ્વૈપાયન' નામથી (એમ જણાવ્યું કે) તે (ભાગવત રચવા) માટેજ પુષ્ટિથી ભગવાનનો અવતાર થએલો, તેવો આ (મૈત્રેય) પણ છે એમ જાણવું. (મૈત્રેય) પણ પરાશરનો શિષ્ય હોવાથી તે (વ્યાસ)ના 'સુહૃત્' એટલે તેનું પણ હિત કરનાર અને (તેના) મિત્ર છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે આ (મૈત્રેય) પરંપરાથી પરાશર પાસેથી વ્યાસની પેઠે પુરાણજ ભણેલ, પણ ભાગવત ભણેલ નહિ. વ્યાસે પણ નારદ પાસેથીજ ભાગવતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ. આથી (એમ જણાવ્યું કે) મૈત્રેયે પણ ભગવાનની આજ્ઞાથી પુરાણ કહ્યું તે, અધિકારવાળા વ્યાસ સાથે વિરોધ થવાનું કારણ નથી, કારણ કે તેના પુત્રને ઉપદેશ પણ કરેલો. આ માટેજ (વ્યાસનો) મિત્ર કહેલ છે. 'લોકમાં ફરતાં' વિશેષણથી તેને શુકના જેવો સિદ્ધ કહેલો છે, કારણ કે શુક પણ (લોકમાં) ફરતાંજ સિદ્ધ થએલ. 'સ્વેચ્છાથી આવ્યો' શબ્દોથી (તેને) નારદની સમાન જણાવેલ છે, કારણ કે તે (નારદ) ઇચ્છા પ્રમાણે ફરનાર હતો. 9.

1.બ્રહ્માને જેમ આશ્રયલીલાનો ભગવાને ઉપદેશ કર્યો, તેવો હવે ઉદ્ધવને પણ ઉપદેશ કરવાનો હોવાથી, તે શ્રવણ કરવાનો અધિકારી હોવાથી બ્રહ્માની સમાન છે. (પ્ર) ભગવાને પોતે બ્રહ્માને ભાગવત કહેલું, તેવું આને પણ ભગવાન્ પોતેજ કહેશે. તેથી ભગવાન્ પાસેથી બારોબાર શ્રવણ કરનાર હોવાથી બ્રહ્માની સમાન કહેલો જણાય છે.

2.શુકે પરિક્ષિતને શું કહેલું તે નહિ કહેતાં, મૈત્રેયે ઉદ્ધવને શું કહ્યું તે જ કહે છે.

એ પ્રમાણે ભગવાને સર્વની હાજરી1 કરાવીને, પહેલાંની અવસ્થાનો ત્યાગ કરાવવા, તેનાં અસાધારણ કારણરૂપ પોતાની કૃપા પોતેજ પ્રાપ્ત કરાવી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્યાનુરક્તસ્ય મુનેર્મુકુન્દ: પ્રકૃષ્ટમોદાનતકધધરસ્ય॥
આશ્રૃણવતો મામનુરાગહાસસમીક્ષયા વિશ્રમયન્નુવાચ॥10॥

પ્રેમવાળા, ઘણા આનંદથી ગરદન નમાવેલા તે મુનિના સાંભળતાં, પ્રેમ અને હાસ્યવાળી દૃષ્ટિથી મારો થાક ઉતરાવતાં મુકુંદે મને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 10.

ગોપ્યા દયોપદેશશ્ચ ઉપદેશો ન હિ દ્વયો: ॥8॥
ભિન્નપ્રકારયોર્જાત્યા સ્વરૂપેણ ગુણેન ચ॥

દયા અને ઉપદેશ ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે, તેથી જાતિથી સ્વરૂપથી અને ગુણથી જૂદા પ્રકારના બે પુરુષ હોય તેમને એકસાથે ઉપદેશ (આપવો જોઈએ) નહિ. કા. 8.

એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રેમવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. પ્રેમવાળા પ્રસિદ્ધ મૈત્રેયના સાંભળતાં મને કહ્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. બીજે તે કહેશે નહિ એમ જણાવવા 'મુનિ' શબ્દ (યોજેલો છે). કૃપાથી કહેવાનું કારણ 'મુકુન્દ' નામથી કહેલું છે, કારણ કે તે જેમ જગતના રચનારા છે તેમ સર્વને મોક્ષ આપનારા છે, તેથી તેમણે તેમ કહ્યું.

"ત્યારે (મૈત્રેય અને વિદુર) બંનેને મુખ્ય (શ્રવણ કરનારા) કેમ ન કહ્યા?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણા આનંદથી ગરદન નમાવેલા' વિશેષણ કહેલું છે. ઘણો જે આનંદ, તેનાથી નમેલી છે ગરદન જેની તેવો (મૈત્રેય હતો), કારણ કે પ્રેમના ભારથી વશ થએલો તે, જ્ઞાનના આધાર (નયન)ને નીચું કરી, પ્રેમના આંસુઓ પાડતાં, ચરણનેજ નીહાળતો રહેલો. તેથી બરોબર ઉપદેશ (લેવાનો) અધિકારી નહતો, અને ભક્તિથી કૃતાર્થ થએલો હતો, તેથી તેના સાંભળતાંજ, (મુકુંદે) મને સંબોધીનેજ કહ્યું. ચિત્ત સ્વસ્થ હોય ત્યારે ઉપદેશ (કરવો) યોગ્ય, અને દેશ તથા કાલ વિરોધી જોવાથી તથા શ્રમ વિગેરેને લીધે (મારામાં) સ્વસ્થતા હોવાનું સંભવતું નહતું. તેથી 'પ્રેમ અને હાસ્યવાળી દૃષ્ટિથી (થાક ઉતરાવતાં)' શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાનનો) પ્રેમ હોવાથી ભય દૂર થાય છે, કારણ કે પ્રેમવાળા ભગવાન્ હણે નહિ, અને હાસ્યથી મોહ થાય છે. (તે મોહ) ભગવાને પૂરો કરેલ જોવા છતાં, (તેનું) અનુસંધાન રહેતું નથી. 'સમ્યક્' સંપૂર્ણ 'ઈક્ષા' દૃષ્ટિ તે 'સમીક્ષણમ્' દયા સાથેની દૃષ્ટિ. તે(વી દૃષ્ટિ)થી બધાએ દેશ અને કાલના ભયો દૂર થયા. થાક ઉત્તમ પ્રકારે ઉતરી ગયો; કારણ કે પ્રેમ સાથેનું જે હાસ્ય, તેવા હાસ્ય સાથે દયાની દૃષ્ટિ કરી. 10.

1.'સંનિધાનમ્' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. નાથદ્વારાવાળી પ્રતમાં 'સંવિધાનમ્' પાઠ છે. તેનો અર્થ 'ગોઠવણ' છે.

પહેલાં 'ત્રણ ફલનું ઉલ્લંઘન કરીને માત્ર મને પ્રાપ્ત કરીશ' (11।।) એમ ભગવાને (ઉદ્ધવને) કહેલું, તે ઉદ્ધવનું સર્વપ્રકારે હિત કરનારા જેવું હતું, કારણ કે તે ભગવાનને જ પ્રાપ્ત કરવા અને (તેમની) સમીપ સદા રહેવા ઇચ્છતો હતો, અને સાધનો કરવા ઇચ્છતો નહતો. તેવા (ઉદ્ધવ)ને બદરિકાશ્રમ મોકલવામાં આવે તે (તેને) બહુ ઇષ્ટ ન હતું, તેથી તેની ઇચ્છા ફરીથી જણાવતાં, બીજું દેવાનું (ફલ) કહે છે. આ (બીજું ફલ) દેવામાં આવશે ત્યારે તે અને આ1 બીજાના (લાભ) માટે થશે. હું (કરું) તેવું તે (ઉદ્ધવ) કરશે એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન્ (તેને નીચે પ્રમાણે) કહે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ॥

વેદાહમન્તર્મનસીપ્સિતં તે દદામિ યત્તદુરવાપમન્યૈ:॥
સત્રે પુરા વિશ્વસૃજાં વસૂનાં મત્સિદ્ધિકામેન વસો ત્વયેષ્ટ:॥11॥

તારા મનમાં જે ઇચ્છેલું છે તે હું જાણું છું. બીજાઓથી ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું તે તને હું આપું છું. હે વસુ! પહેલાં વિશ્વ રચનારા વસુઓના યજ્ઞમાં મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી તેં (મારું) પૂજન કરેલું. 11.

તારા મનમાં જે ઇચ્છેલું છે તે હું જાણું છું. 'તેનું ફલ હું આપીશ' એમ (કહેવાના) પ્રયોજનથી, આ વાક્ય અર્થ જાણનારું છે. આમ કહેવામાં આવે ત્યારે આરંભથીજ આશ્વાસન થાય. તેમ (કહેલ) ન હોય તો અકસ્માતથી (ફલ મળ્યું) એવી શંકા થાય, અને જૂદા અભિપ્રાયથી (આપેલ હોવા)ની શંકા થાય.

લોક અને વેદ ના સાધનથી ન અપાય તેવું ભગવદ્રૂપ તે ફલ કેમ આપશે? એવી શંકા થાય, તેથી 'જે (તારા મનમાં છે) તે આપું છું' એમ કહેલું છે. જે તેં મનમાં વિચારેલું છે તે જ આપીશ, એવો અર્થ છે. તે અસાધારણ છે એમ 'બીજાઓથી ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું' વિશેષણથી કહેલું છે. તારા સિવાયના બધાઓથી (કોઈક) પણ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવું છે. તે (ઉદ્ધવની) ભૂલાએલી જેવી કામનાનું ઉત્તરાર્ધથી સ્મરણ કરાવે છે. 'પહેલા વિશ્વ રચનારાઓએ યજ્ઞ કર્યો'2 એ શ્રુતિમાં (જણાવેલા) એક હજાર વર્ષના યજ્ઞમાં વિશ્વ રચનારાઓની અંદર વસુઓ પણ હતા. તે (વસુ)ઓની અંદર તું એકલો મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો હતો, બધા (તેવા) નહતા. 'આનાથી ખરેખર વિશ્વ રચનારાઓએ આ વિશ્વ રચ્યું' એ શ્રુતિ અને 'બ્રહ્માનું સાયુજ્ય અને તેમની સાથેનો લોક પ્રાપ્ત કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (તેમને) વિશ્વ (રચવા)નું સામર્થ્ય (પ્રાપ્ત થયું) પછી વિશ્વ રચીને બ્રહ્માનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે એ (તે) બધાનું ફલ. તે વિશ્વ રચવાનું સામર્થ્ય અમુક અધિકારીઓને પ્રાપ્ત થએલું, (અને) સુવર્ણના પક્ષીરૂપ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ એ યજ્ઞનું પોતાનું સામર્થ્ય. તે સમયે વિશ્વ રચીને તેઓએ બ્રહ્માનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. તેં તો તે બંને (ફલ)ની ઇચ્છા કરી ન હતી, પણ સંગને અનુસરી યજ્ઞમાં પ્રવૃત્ત થઈ, મનેજ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખી. મારી પ્રાપ્તિ એટલે 'પુરુષોત્તમ મારા થાઓ, અથવા હું (પુરુષોત્તમ) થાઉં' એવી મારી સ્થિતિ, અને યજ્ઞથી તે સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત ન થાય તેવું (ફલ) છે, તેથી (યજ્ઞનું) મુકરર થએલ ફલ ઇચ્છેલું નહિ હોવાથી તે યજ્ઞે આપ્યુ નહિ, અને આ ફલ દેવાની તેનામાં શક્તિ ન હોવાથી, તને આવા પ્રકારનો (યાદવ) ઉત્પન્ન કરાવી, (તારી પાસે) મારી સેવા કરાવી. તેથી સેવાનું પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ જે પ્રકારે બદરિકાશ્રમમાં પ્રાપ્ત થાય, તેવો મેં ઉપાય (તને) કહ્યો. યજ્ઞનું ફલ તો આપેલ ન હતું, તે હવે આપીશ, એવો અર્થ છે. આ અર્થનું અનુસંધાન ભગવાનની કૃપાથી તે (ઉદ્ધવ)ને થયું એમ જણાવવા 'હે વસુ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. ફલ માટેજ યજ્ઞ (કરેલો), એટલે તેં મારુંજ પૂજન કરેલું. 11.

1.'તે અને આ' એટલે સાધન કરવું તે અને બદરિકાશ્રમ મોકલવાનું. (પ્ર) 'તે' એટલે યજ્ઞનું ફલ અને 'આ' એટલે જે બીજું ફલ દેવાનું કહ્યું તે, એવો અર્થ જણાય છે.

2.આ શ્રુતિ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના ત્રીજા અષ્ટકના બારમા પ્રપાઠકના સાતમા અનુવાકમાં છે. (પ્ર)

ત્યારે શું (ફલ) આપવાનું છે? કેવી રીતે આપવાનું છે? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

સ એષ ભાવશ્ચરમો ભવાનામાસાદિતસ્તે મદનુગ્રહો યત્॥
યન્ માં નૃલોકાન્ રહ ઉત્સૃજન્તં દિષ્ટ્યા દદૃશ્વાન્ વિશદાનુવૃત્ત્યા॥12॥

આ (જન્મ)માં તેં મારી કૃપા પ્રાપ્ત કરી છે. (તેથી) (તારા) ભવોમાં આ છેલ્લો જન્મ છે. કારણ કે તને નિર્મલ સેવાથી નરલોકોનો એકાંતમાં ત્યાગ કરવાના સમયે મારાં દર્શન ભાગ્યથી થયાં. 12.

તે આ 'ભાવ:' જન્મ તારા ભવોમાં છેલ્લો છે. જો અત્યારે (તને ફલ) આપવામાં ન આવે તો ભવિષ્યમાં તારો જન્મ થવાનો નહિ હોવાથી (તને) ફલ મળે જ નહિ. 'તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે 'યદ્' જે (આ) જન્મમાં (તેં) મારી કૃપા પ્રાપ્ત કરી છે. મારી કૃપા ફલ સૂચવે છે. છેલ્લો જન્મ ન હોય તેને પણ તે છેલ્લો (જન્મ) કરે છે. એ પ્રમાણે છેલ્લા જન્મમાં (મારી) કૃપા થઈ, તેથી ફલ (આપવું) જરુરી છે. વળી (તારામાં ફલની) માત્ર યોગ્યતા નથી, પરંતુ તે ફલ આપવાને તૈયારજ થએલું છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. એકાંતમાં રહીને બધાએ નરલોકોનો ત્યાગ કરવાના સમયે તને મારાં 'દદૃશ્વાન્' દર્શન થયાં છે. વળી આ દર્શન (તારી) નિર્મલ સેવાથી થએલ છે, તેથી સાધનથી થએલ હોવાથી સ્થિર છે, અકસ્માત થએલ નથી. 'ઉત્સૃજન્તમ્' શબ્દના (1)તજતાં (તજવાના સમયે) અને (2)'ઊર્ધ્વં સૃજન્તં' ઉંચેથી સૃષ્ટિ કરતાં એવા બે અર્થ ઇચ્છેલા છે. તેથી યજ્ઞનું પ્રયોજન અને મારી (પુરુષોત્તમની) સ્થિતિ એકસરખાં થાય છે. 12.

મારી સ્થિતિ (પ્રાપ્ત) થતાં પણ (1)છૂપાં રહીને વિશ્વ ઉત્પન્ન કરવું અને (2)સર્વ લોકનો ત્યાગ કરવો, એ બે કરવાનાં છે. તારો (આ) જન્મ છેલ્લો હોવાથીજ (સર્વ લોકનો) ત્યાગ થઈ ગયો. મારી સ્થિતિમાં રહી, જગતની ઉત્પત્તિ કરવાની બાકી રહે છે. તેમાં 'જેમ બધાં જલોનું સમુદ્ર એક સ્થાન છે' એવી ભળી જવાનું (દર્શાવતી) શ્રુતિ પ્રમાણે મારું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જગતની ઉત્પત્તિ (તારાથી) ખોટી રીતે થએલી (ગણાય). (મારાથી) જૂદા રહીને બ્રહ્મની સ્થિતિ (પ્રાપ્ત) થાય, ત્યારે 'જગતના કાર્ય વિના' એ (4।17) બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણે જગત્ રચનાર થવાતું નથી. તેથી સર્વનો (કોઈનો) વિરોધ ન થાય તેમ મારી સ્થિતિવાળા રહીને જે પ્રકારે જગતની ઉત્પત્તિ થાય, તે હું કહીશ એવા અભિપ્રાયથી, (અને) એવા આશયથી નીચેના શ્લોકમાં તે (બ્રહ્માને પહેલાં કહેલું) જ્ઞાન કહે છે કે-બ્રહ્માને પણ મેં આજ (પહેલાં) કહેલું, તેથી બ્રહ્માનો ક્રિયા વડે તેવો અધિકાર હોવાથી

તેણે જેમ મારા ગુણવાળા થઈ આ વિષયના જ્ઞાનથી મારા રૂપવાળું જગત્ રચ્યું, તેમ તું પણ આના જ્ઞાનથી મારા ગુણવાળો થઈ મારા રૂપવાળું જગત્ જ્ઞાનથી કરીશ.

પુરા મયા પ્રોક્તમજાય નાભ્યે પદ્મે નિષણ્ણાય મમાડડદિસર્ગે॥
જ્ઞાનં પરં મન્મહિમાવભાસં યત્સૂરયો ભાગવતં વદન્તિ॥13॥

મારા મૂળ સર્ગમાં (મારી) નાભિમાંથી નીકળેલા કમલ ઉપર બેઠેલા અજને જેમાં મારો મહિમા પ્રકાશે છે (અને) જેને સૂરિઓ ભાગવત કહે છે તે ઉત્તમ જ્ઞાન મેં પહેલાં કહેલું. 13.

આ જે કહેવામાં આવશે તે જ્ઞાન મારી નાભિમાંથી નીકળેલા કમલ ઉપર બેઠેલા અજ (બ્રહ્મા)ને મૂળ સર્ગમાં (મેં) કહેલું, કારણ કે તે સમયે કૃતયુગમાં બધા બ્રહ્મ જાણનારા બ્રહ્મરૂપ હતા. 'જ્યારે આરંભમાં કૃતયુગના સમયમાં (પુરુષો) વિવેકને લીધે નિપુણ હતા' એ ભગવાનનાં વચન પ્રમાણે મારા બોધથી બ્રહ્માએ (તેમને) પુરુષોત્તમરૂપ કર્યા. 'નાભૌ' નાભિમાં 'ભવં' ઉત્પન્ન થએલું તે 'નાભ્યમ્' નાભિમાંથી નીકળેલું. 'અજ' શબ્દથી એમ (કહ્યું છે કે બ્રહ્મા) યોનિ દ્વારા જન્મ્યા ન હતા. તેમને સંબંધ ન હોવાથી (તે) (જીવોના) સમૂહરૂપ ન હતા, તેમજ દેહ સાથે સંબંધ ન હોવાથી (એક) જીવરૂપ નહતા.1 તેમનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે. 'રજોગુણવાળા ભગવાનની આ લીલા છે' એ વાક્ય પ્રમાણે આ (બ્રહ્મા) અજ2 છે.

'બ્રહ્માને જે કહ્યું તે કયું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી (ઉત્તરાર્ધથી તે) 'ઉત્તમ જ્ઞાન' કહેલું છે. જ્ઞાન તો આત્મા(જીવ)ના સંબંધવાળું પણ હોય. તે ન હતું એમ 'ઉત્તમ' શબ્દથી કહેલું છે. તે ઉપનિષદોથી થતું પણ હોય, તેથી આ તેનાથી પણ ઉત્તમ હતું એમ 'જેમાં મારો મહિમા પ્રકાશે છે' વિશેષણથી કહેલું છે. મારા મહિમાનો પ્રકાશ છે જેમાં, એટલે જે જ્ઞાનમાં મારું પુરુષોત્તમપણું પ્રકાશે છે તે કહેલું. ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવનારા ગુણો, કર્મો અને શક્તિઓ તથા અલૌકિક સામર્થ્ય આ સર્વ જેમાં પ્રકાશે તે 'ભાગવત' નામથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. સૂરિઓ તેમ કહે છે. તેથી3 આ શાસ્ત્રમાં પણ વાદીઓનો પણ માત્ર વાદ4 હોય છે. 13.

1.'બ્રહ્મા પોતે પુરુષોત્તમરૂપ ન હતા, તો તેમણે પુરુષોને એવા કેમ બનાવ્યા?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી આ સર્વ કહેલ છે. કારણ સાથે સંબંધવાળુંજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય. બ્રહ્માને સાક્ષાત્ સંબંધ ન હતો. માત્ર નાભિમાંથી નીકળેલા કમલ ઉપર તે બેઠા હતા, એટલે ભગવાન્ સાથે સમવાય સંબંધવાળા કમલનો તેમને સંયોગ હતો, છતાં સમવાય સંબંધ ન હતો. તેથી તે સર્વ જીવના સમૂહરૂપ અથવા એક જીવરૂપ ઉત્પન્ન થએલ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.'અજ' એટલે પુરુષોત્તમરૂપ. (પ્ર)

3.'તેથી' એટલે વિદ્વાનો તેમાં સંમત હોવાથી. (પ્ર) 'સૂરી' એટલે વિદ્વાન્.

4.વાદીઓ માત્ર વાદ કરે છે. તેમના વાદ ખોટા છે એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

‘તે (જ્ઞાન) હું (તને) કહીશ’ એમ તો (ભગવાને) કહ્યું નહિ, પરંતુ માત્ર વિષયજ જણાવ્યો. ‘પૂછ્યા વિના કોઈને કહેવું નહિ’ એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે. વિષય જણાવ્યો એજ, ‘તું પૂછ’ એમ આ (ઉદ્ધવ)ને જણાવનારું છે. તેથી અધિકારી (ઉદ્ધવે) ‘પૂછે ત્યારે કહેવું’ એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણીને (તેમને) પૂછ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:
ઇત્યાદૃતોક્તો પરમસ્ય પુંસ: પ્રતિક્ષણાનુગ્રહભાજનોઽહમ્॥
સ્નેહોત્થરોમા સ્ખલિતાક્ષરસ્તં મુઞ્ચન્ શુચ: પ્રાઞ્જલિરાબભાષે॥14॥

એ પ્રમાણે આદર કરાએલા અને કહેવાએલા, ક્ષણેક્ષણે પરમ પુરુષની કૃપાનું પાત્ર થએલા, સ્નેહને લીધે જેના રુંવાડાં ઉભા થએલા અને જેના અક્ષરોનો ભંગ થતો હતો તેવા મેં આંસુ પાડતાં બે હાથ જોડી તેમને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 14.

‘આદર કરાએલો અને કહેવાએલો’ એટલે ‘હે વસુ!’ વિગેરે સંબોધન કરીને પહેલાં કરેલી સેવા જણાવીને આદર કરેલો, અને વિષય જણાવવાથી કહેવાએલો. અથવા આદર કરેલાનેજ (મને) કહ્યું કે તું પૂછ. તેમ ન હોય તો ઉત્તર વાણીના વ્યયરૂપ હોઈ દુ:ખરૂપ હોવાથી ભક્તે પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય નથી. તે અર્થ) ‘કહેવાએલો’ શબ્દથી કહેલો છે. આદર તો (શું પૂછવું તે) સૂઝે તે માટે (કરેલો). આથી એમ કહેલું છે કે (ઉદ્ધવને) પ્રમાણબલ અને પ્રમેયબલ આપ્યાં.

‘પછી શું થયું?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘ક્ષણેક્ષણે પરમ પુરુષની કૃપાને પાત્ર’ હું થયો એમ કહેલું છે. આટલા સમય સુધી હું કાલનો (ભક્ષ્ય) હતો, હવે પરમ1 (ઉત્તમ)નો થયો. "કાલ પણ પર (મોટો)જ છે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘પુરુષ’ શબ્દ યોજેલો છે. અથવા જ્ઞાનને લીધે ‘પર’ શબ્દથી અક્ષરની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય, તે ‘પુરુષ’ શબ્દથી દૂર કરી છે. વળી (હું) માત્ર સંબંધી ન હતો, પરંતુ ક્ષણેક્ષણે કૃપાને પાત્ર થયો. ભક્તને જોઈને ભગવાનની કૃપાનાં મોજાંઓ ઉછળે છે, તેઓનું ‘ભાજનં’ પાત્ર હું જ થયો; પરંતુ જેમ જડ સમુદ્રમાં મોજાંઓનો લય થાય છે, તેમ કૃપાનો ભગવાનમાંજ લય ન થયો, અથવા સદા મારા ઉપરજ (કૃપા) થઈ, એવો (અર્થ છે).

ત્યારે ભગવાનની કૃપાનું પરિણામ પણ મારામાં થયું, એમ ‘જેના રુંવાડાં ઉભાં થએલાં’ વિશેષણથી કહેલું છે. (દેહની) અંદર ભક્તિરસ ભરાયો, ત્યારે સ્નેહને લીધે અવયવે અવયવમાંથી બધાંએ રુંવાડાં ઉભાં થયાં. દેહમાં બધાએ સ્થલે રુંવાડેરુંવાડે દેવતાઓ છે. ભગવાન્ પ્રસન્ન થતાં તે બધા પ્રસન્ન થઈનેજ ઉભા થઈ ગયા; અને તે પણ ‘આને ઘણું સુખ કરવું (આપવું)’ એવા વિચારથી સ્નેહથી (ઉભા થયા). વળી (મારા) અક્ષરોનો ભંગ થવા લાગ્યો. શબ્દ અથવા વાક્ય બોલવાનું તો દૂર રહ્યું, કારણકે બોલવા માટે તૈયાર કરેલા અક્ષરો પણ ખરવા લાગ્યા. આથી (એમ કહ્યું કે) વાણીએ (બોલવાના) પ્રયત્નનો ત્યાગ કરેલ હોવાથી મર્યાદા સંપૂર્ણ રીતે અટકી પડી. વળી (હું) ‘આંસુઓ પાડવા’ લાગ્યો. નેત્રોમાંથી શોકના આંસુઓ પાડવા લાગ્યો. આથી એમ જણાવેલું છે કે પહેલાં હતું તે સાધન સાથેનું જ્ઞાન જતું રહ્યું. ઉત્તમ પ્રકારે હાથ જોડેલા જેણે, તેવો થયો. (મેં) આગળ બે હાથ જોડીનેજ

વિનતિ કરી. આથી તે (ઉદ્ધવ)નો પ્રશ્ન કરવાનો અધિકાર સૂચવેલો છે. ‘આ’ થોડું મેં કહ્યું. ઘણી મુશ્કેલીથી (મારા) મુખમાંથી અક્ષરો નીકળ્યા, એવો અર્થ છે. 14.
1.‘પરમસ્ય’ નો પદચ્છેદ ‘પરમ્ અસ્ય’ કરવો. (પ્ર) આમ કરવાથી, ‘પરંતુ હવેથી હું આપનો થયો’ એવો અર્થ થાય છે. આવો અર્થ ઇચ્છેલો હોત તો પછી તરત ‘કાલ પણ પર છે’ એવી શંકા ન દેખાડત. તેથી એ પ્રમાણે અર્થ કરેલ નથી.

પોતાનું ઇચ્છેલું માગવા, ઉદ્ધવ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી) બીજાં (ફલ)ની ના પાડે છે અને તેનાં કારણ કહે છે:

કો ન્વીશ તે પાદસરોજભાજાં સુદુર્લભોઽર્થેષુ ચતુર્ષ્વપીહ॥
તથાપિ નાહં પ્રવૃણોમિ ભૂમન્ ભવત્પદામ્ભોજનિષેવણોત્સુક:॥15॥

હે ઈશ! આપનાં ચરણકમલની જેમને પ્રાપ્તિ થએલી છે તેમને આ લોકમાં, ખરેખર, ચારે પુરુષાર્થોમાંથી કયો દુર્લભ છે? છતાં પણ હે ભૂમન્! આપનાં ચરણકમલની સેવા કરવાની ઉત્કણ્ઠાવાળો હું તેમાંથી કોઈને પસંદ કરતો નથી. 15.

(ભગવાન્) સર્વશક્તિમાન છે એમ જણાવવા ‘હે ઈશ!’ એવું સંબોધન (કરેલું છે). આપનાં ચરણકમલની પ્રાપ્તિવાળાઓનો જેમને સંબંધ છે, તેમને ચારે પુરુષાર્થોમાંથી ખરેખર, કયો દુર્લભ છે? પૃથ્વી (આપના) ચરણરૂપ છે. બ્રહ્માંડ પણ પૃથ્વીરૂપજ છે. તેને તો પ્રાપ્ત કરીને તે દૂધ (માતાના ધાવણ)ની પેઠે ભોગવે છે. તેમાં પણ (ચરણ) ‘સરોરુહમ્’ જલમાં ઉત્પન્ન થએલું કમલ, જલનાં પણ ફલરૂપ છે. આથી (એમ જણાવ્યું કે) આપના ભજનથી બ્રહ્માંડમાં રહેલું બધુંએ ફલ અને દુ:ખનો નાશ એની મેળેજ થાય છે. આ લોકમાં (1)તીર્થના સ્થાનમાં (રહેવાથી) મુક્તિ (થવાનું) પ્રસિદ્ધ છે. (2)લક્ષ્મીના સ્થલમાં (રહેવાથી) ધન (મળવાનું) પ્રસિદ્ધ છે. (3)સેવા કરવાથી ફલ તરીકે ઇચ્છેલા પદાર્થ (કામ) (પ્રાપ્ત થવાનું) પ્રસિદ્ધ છે. (4)(આપનું ભજન કરવાની) શાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી (તેથી) ધર્મ થવાનું તો પ્રસિદ્ધ છેજ. તેથી તેઓને કયો (પુરુષાર્થ) દુર્લભ છે? ‘હે ઈશ!’ એ સંબોધન (એમ જણાવે છે કે) ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું હોય તે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ચારે (પુરુષાર્થો)માંથી’ શબ્દ (આ) નિશ્ચય કરેલું વચન (હોવાનું જણાવે છે). એમ સૂચવેલું છે કે પેટા-ભેદથી બધાંએ (ફલ)નો આ (ચાર)માં સમાવેશ થાય છે.

"છતાં સૂક્ષ્મપ્રકારે પ્રાપ્ત થએલું (ફલ) પણ સ્થૂલપ્રકારે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જો (આપ) ભગવાનની ઇચ્છા તેવીજ હોય તો (તે) કોનાથી રોકી શકાય તેમ છે? છતાં પણ તે મારે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, તેમજ માગવા યોગ્ય નથી. વળી બ્રહ્મપણું દુર્લભ નથી. ઘણા બ્રહ્માઓ થાય છે, કારણ કે (આપ) ભૂમા ભગવાનના દેહમાં કરોડો બ્રહ્માંડો છે. તે પૈકી એક બ્રહ્માંડમાં રહેલા બ્રહ્માથી શું ફલ થવાનું? કારણ કે (આપના) સંપૂર્ણ (દેહ)ને તજી એક કરોડમા ભાગનું તે ગ્રહણ કરે છે. તેથી હું આપના ચરણકમલની સેવા કરવાની ઉત્કણ્ઠાવાળોજ છું. ચિંતામણિની1 પેઠે બધાં ફલ કરતાં (તે પ્રાપ્ત કરવાનું) સાધનજ અધિક છે. કારણ કે ચિંતામણિ વસ્ત્ર આપે છે તેથી

કોઈપણ ચિંતામણિ તજી વસ્ત્ર (લેવા) ઇચ્છતું નથી. તેથી બ્રહ્મા થવાથી શું (લાભ)? એવો અર્થ છે. 15.

1.જે ફલ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય તે ફલ તરત આપે તેવો મણિ, ક્લ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિંતામણિ એ બધાં એ પ્રમાણે ઇચ્છેલાં ફલ આપે છે.

'ત્યારે એમ હોય તો કાંઈપણ માગવા જેવું નથી, એવું (પરિણામ) આવે છે' એવો વિચાર થાય, તે સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:

કર્માણ્યનીહસ્ય ભવોઽભવસ્ય તે દુર્ગાશ્રયોઽથારિભયાત્પલાયનમ્॥
કાલાત્મનો યત્પ્રમદાયુતાશ્રય: સ્વાત્મન્રતે: ખિદ્યતિ ધીર્વિદામિહ॥16॥

આપ સ્પૃહારહિતનાં કર્મો, જન્મરહિતનો જન્મ, કાલરૂપ આપે કરેલ કિલ્લાનો આશ્રય, પછી શત્રુના ભયથી પલાયન, (આપ) આત્મામાં રમણ કરનારે કરેલ જે હજારો સ્ત્રીઓનો આશ્રય-આ વિષયમાં જાણનારાઓની બુદ્ધિને ગ્લાનિ થાય છે. 16.

આ (આપના) ચરણના ભજનમાં, દોષ ન રહે એ એક માગવા જેવું છે. તેમાં દોષ બે પ્રકારનો છે. (1)(આપ) ભગવાનનું ભજન કરવામાં આવતાં એક દોષ એની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે, અને (2)(આપ) ભગવાન્ બીજો ઉત્પન્ન કરો છો. તે બંને (દોષ) જેમ ન થાય તેવો ઉપાય કહો. જો ભાગવત તે (દોષ દૂર કરનારું) હોય તો કહો, એવો (અર્થ છે). આરંભમાં બે દોષજ કહે છે. ભાગવત દોષ દૂર કરનારું ન હોય તો તેનું પણ પ્રયોજન નથી, કારણકે ભગવાનના ચરણારવિંદથી બીજું (કાંઈ) ફલ નથી. તેની સેવા કરનારાઓએ તે (સેવા)માં વિઘ્નો કરનારને દૂર કરવાનુંજ માગવા યોગ્ય છે, અને તે વિઘ્ન કરનારનું બધાએ પોષણજ કરે છે, પણ (કોઈ) દૂર કરતું નથી. તેથી આ (વિઘ્ન કરનારાને દૂર કરવાનું) ઘણું ઇચ્છેલું છે, એમ જણાવવા પ્રથમ ફલથી1 (ઉત્પન્ન થતો દોષ), 'સ્પૃહારહિતનાં કર્મો' શબ્દોથી કહે છે. આથી2 એમ જણાવ્યું છે કે આ (ઉદ્ધવ) ઉત્તમ અધિકારી છે. પોતાની બુદ્ધિમાં સૂઝેલાં ભગવાનનાં વિરુદ્ધ કર્મો (સેવામાં) વિઘ્ન કરનારાં છે. સામાન્ય દોષ બે છે અને વિશેષ (અમુક) દોષ ત્રણ છે એમ (કહે છે). (1)ભગવાન્ સેવા કરવા યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા, પોતાનાં જન્મ વિગેરે દુ:ખ દૂર થાય તે માટે જન્મરહિત હોય તે સેવા કરવા યોગ્ય હોવાથી, ભગવાન્ જન્મરહિત છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ, (2)પોતાને કર્મથી જાતજાતનાં દુ:ખો થાય છે, તે ન થાય તે માટે ભગવાનની સેવા કરવાની હોવાથી તેમને તે કર્મ નથી એમ સ્વીકારવું જોઈએ, અને તે ભજનનાં પ્રત્યક્ષ મૂલકારણ3 વિરુદ્ધ છે, કારણકે તેમણે વસુદેવના ઘેર જન્મ લીધો છે અને સદા કર્મ કરેલ છે. પ્રત્યક્ષ (નજરે જોએલું) તો તર્કરૂપ અનુમાનથી ઘણું બલવાન છે. ચરણનું ભજન તો પોતેજ ઘણો રસ આપે છે, એટલે ફલથી (ચરણનું) ઉદારપણું પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ અંતે વિઘ્ન થાય છે. જ્યારે ભગવાનજ જન્મ લે છે, અને એ પ્રમાણે (કર્મ) કરે છે, ત્યારે તેમના આશ્રયે રહેનારનું આપણનું શું થવાનું? કારણ કે ભગવાનજ ફલ આપનારા છે, જો છેવટે આપણે તે (ભગવાન)જ થઈએ, તો પણ તેવા પ્રકારના (જન્મ લેનાર અને કર્મ

કરનાર થવાના), તેથી જન્મ વિગેરે દુ:ખ રહેવાનું હોવાથી ભજનથી શું વળવાનું? એવી અશ્રદ્ધા ભાસે છે.

વળી સાધારણ સ્વામી કરતાં પણ (ભગવાન્) જૂદા પ્રકારના જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મા વિગેરેથી પણ સેવવા યોગ્ય છે એમ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થએલ હોવાથી, આ (ભગવાન્) મોટાજ છે એમ સૂઝે છે, છતાં પણ ત્રણ દોષો બુદ્ધિમાં સ્ફૂરે છે. (1)ભગવાને પોતાનાં સ્થાન મથુરાને તજીને, શત્રુના ભયથી ભાગીને, 'દ્વારકા' નામના કિલ્લાનો કેમ આશ્રય કર્યો? વળી (2)કાલયવનથી શામાટે નાઠા? વળી (3)સ્વરૂપથી આનંદરૂપ (તેમણે) પોતાના ભોગ માટે હજારો સ્ત્રીઓ કેમ ગ્રહણ કરી અને તેમનો ભોગ કેમ કર્યો? તેથી બધી જીંદગી સુધી જૂદા પ્રકારનું ભાન થતું હોવાથી, ભજનમાં વિઘ્ન કરનારી, ભગવાન્ ન હોય તેવી સ્થિતિજ જણાય છે. હવે જો મોહ કરાવવા (ભગવાન્) એમ કરે છે એવા મતની કલ્પના કરવામાં આવે, તોપણ અવતાર રહ્યો ત્યાં સુધી મોહ કરાવવાથી તે સેવા કરવા યોગ્ય કેમ હોય? હવે જો સેવા કરનારને મોહ કરાવતા નથી, એવી કલ્પના કરવામાં આવે, તો તે પણ સંભવતું નથી; (કારણકે) પોતે સર્વ જાણનાર હોવા છતાં, સર્વ જાણનાર ન હોય તેમ મંત્રણાઓમાં મને બોલાવીને શું કરવું એમ પૂછતા અને (મારું) કહેલું કરતા. તેથી હરકોઈ પ્રકારે ચરિત્ર વિગેરે જોવાથી ભગવાનનું ભજન કરવાની બુદ્ધિનો નાશજ થાય છે. જેઓને મોહ (તેમનાથી) થએલો છે, તેમનાં વચનોનું તો કહેવું જ શું? જો આ દોષો ભાગવતમાં દૂર કરેલા હોય તો તે કહેવું એવા અભિપ્રાયથી, છેવટની (આસુરવ્યામોહ) લીલા જોતાંજ, અંત સુધી દૂષણોજ સિદ્ધ થતાં હોવાથી તે દશાને જોતાં, પહેલાનાં દૂષણોજ કહે છે, અને સિદ્ધાંતનો વિચાર થાય તે માટે સ્વરૂપનું કીર્તન કરે છે.

(1)સ્પૃહારહિત પૂર્ણબ્રહ્મનાં પૂતનાના પ્રાણરૂપ ધાવણનું પાન વિગેરે કર્મો. (2)જન્મરહિત નિર્વિકારી (ભગવાનનો) 'ભવ:' સર્વ વિકારોના કારણરૂપ જન્મ. (3)સર્વનો સંહાર કરનાર અને સર્વને વશ રાખનાર કાલરૂપ (ભગવાન્) પોતાનું રક્ષણ કરનાર તરીકે, દુ:ખથી ગતિ કરવાના કારણરૂપ દુર્ગ (કિલ્લા)ને પોતાનું રક્ષણ કરનાર માને (4)'અથ' પછી જૂદા આરંભથી (ભાગે). આથી એમ સૂચવેલું છે કે કિલ્લાનો આશ્રય કરીને પણ ભાગે અને સ્વતંત્ર રીતે પણ ભાગે. વળી (5)આત્મામાં રમણ કરનાર હજારો સ્ત્રીઓનો આશ્રય કરે. આ પાંચ લીલાઓ (કહી). આપને બ્રહ્મ તરીકે જાણનાર અને (આ) પાંચ લીલાઓ જોનારની સપટમાં પડેલી બુદ્ધિને 'ઇહ' આ વિષયમાં ગ્લાનિ થાય છે. 16.

1.'ફલ' એટલે સેવા, અથવા સ્વરૂપનું જ્ઞાન. તેથી થતા દોષ કહે છે. (પ્ર)

2.'આથી' એટલે વિઘ્ન કરનારને દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરી તેથી. (પ્ર)

3.'મૂલ કારણ' એટલે ભગવાનપણું. (પ્ર)

આપનાં દેહનાં (કાર્યો)થી મોહ પામેલો હું (આપનાં) વચનોથી પણ મોહ પામ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મન્ત્રેષુ માં વા ઉપહૂય યત્ત્વમકુણ્ઠિતાખણ્ડસદાત્મબોધ:॥

પૃચ્છે: પ્રભો! મુગ્ધ ઇવાપ્રમત્તસ્તન્નો મનો મોહયતીવ દેવ॥17॥

હે પ્રભો! સદા પોતાથી થતા તીક્ષ્ણ અને એકધારા જ્ઞાનવાળા, સાવધાન આપ મંત્રણાઓમાં મને બોલાવીને ભોળાની પેઠે જે પૂછતા, તે હે દેવ! અમારાં મનને જાણેકે મોહ પમાડે છે. 17.

જરાસંધનો વધ કરવા રાજાઓએ પ્રાર્થના કરી, અને યજ્ઞ કરવા યુધિષ્ઠિરે પ્રાર્થના કરી ત્યારે, (આપ) પોતે ઉપાય જાણતાજ હોવા છતાં મને બોલાવીને (પૂછ્યું). 'મંત્રણાઓમાં' એ બહુવચનના પ્રયોગથી એમ જણાય છે કે બીજા સમયે પણ સ્યમંતક વિગેરેના સંબંધમાં પૂછેલું. 'વા' શબ્દ (ઉદ્ધવની સલાહનો) અનાદર દર્શાવે છે. 'બોલાવીને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) અકસ્માતથી પૂછ્યું ન હતું. 'આપ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે અહિં (આપમાં)થી કાંઈ જતું રહેલું નથી. (આપનું) પોતાથી થતું જ્ઞાન સર્વ શાસ્ત્રો પ્રમાણે બૂઠું થએલું નથી. તીક્ષ્ણપણાનો પણ ત્યાગ કર્યા વિના જે પોતાનું કાર્ય કરે તે તીક્ષ્ણ (બૂઠું નહિ). 'એકધારું' એટલે તેલની ધાર પેઠે છેદવિનાનું (એકસરખું). કાલ વિગેરેથી ભંગ થવાના ભય વિનાનું પોતાથી થતું જ્ઞાન છે જેમનું તેવા આપ 'પૂછતા', મંત્રણા કરીને પૂછતા. 'પૃચ્છે:' એ વિધ્યર્થના પ્રયોગથી એમ સૂચવેલું છે કે (આપને ઉત્તર આપવાનું) તજી શકાય તેમ પણ ન હતું. 'હે પ્રભો!' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે (આપ) પહેલાંની સ્થિતિનો પણ નાશ કરો, એવા ભયથી પણ (ઉત્તર) કહેલ. 'ભોળાની પેઠે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે સમયની (ભગવાનની) ચેષ્ટાથી તે નથીજ જાણતા એવું ભાન થતું; તેમ થતું ન હોત તો (ઉદ્ધવ) યુક્તિ સાથે (ઉત્તર) ન કહેત. ઘણાનાં વચન હોવા છતાં, (અને) તર્કથી (તે ઉત્તર) સર્વથી બલવાન હોવાનું જ્ઞાન થતું હોવા છતાં, (ભગવાનનો) જૂદો મત હોય ત્યારે તે પોતાનુંજ ઇચ્છેલું કરતા, તેથી 'સાવધાન' વિશેષણ કહેલું છે. તેથી આપનું આવું ચરિત્ર 'ન:' અમો બધાએ ભક્તોના મનને, જાણેકે મોહ પમાડે છે. (આપની) સમીપ રહેતા હોવાથી અને ભજનને લીધે (આપનું) માહાત્મ્ય જણાય છે, તેથી 'ઇવ' 'જાણેકે (મોહ પમાડે છે)' શબ્દ યોજેલ છે. 'હે દેવ!' એ સંબોધન પૂર્વપક્ષ (ભગવાનમાં જણાતા દોષ)ની સમાપ્તિ સૂચવે છે, કારણકે (તેથી) એમ સૂચવેલું છે કે મનુષ્યની બુદ્ધિથી દેવનાં ચરિત્રનો નિર્ધાર થઈ શકતો નથી. 17.

તેથી તે માટે ભાગવત કહો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

જ્ઞાનં પરં સ્વાત્મરહ:પ્રકાશં પ્રોવાચ કસ્મૈ ભગવાન્સમગ્રમ્॥
અપિ ક્ષમં નો ગ્રહણાય ભર્તર્વદાઞ્જસા યદ્ વૃજિનં તરેમ॥18॥

(આપ) ભગવાને પોતાનાનાં અને પોતાનાં મર્મનો પ્રકાશ કરનારું (તે) સમગ્ર ઉત્તમ જ્ઞાન બ્રહ્માને કહેલું. હે ભર્તા! અમારાથી જો તે ગ્રહણ થઈ શકે તેવું હોય તો કહો, (કે) જેથી અમે સ્હેલાઈથી દુ:ખ તરી જઈએ. 18.

ઉપર જણાવેલો જે અમારો મોહ તે અજ્ઞાનથી થએલ હોવાથી જ્ઞાનથીજ તે દૂર થાય. તેથી માત્ર જ્ઞાનનોજ ઉપદેશ કરનારું આવું ભાગવત કહો. "જાગતાં હોવાની અને

સ્વપ્નની (સ્થિતિ) પેઠે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એકબીજાનાં વિરોધી છે, તેમજ (તે) બંને સમાન હોવાથી એકબીજાને દબાવી દે તેવું સંભવતું હોવાથી, જ્ઞાનથી શું વળશે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉત્તમ' વિશેષણ કહેલું છે. (ઉત્તમ એટલે) પ્રકૃતિ વિગેરેને વશ કરનારું, અજ્ઞાન દૂર કરવાની શક્તિવાળું. "ભગવાનની ઇચ્છા મુખ્ય હોવાથી 'આનાં જ્ઞાનનો નાશ થાઓ' એવી (ભગવાનની) ઇચ્છાથી, અથવા 'તે ભગવતી દેવી મહામાયા જ્ઞાનીઓનાં ચિત્તોને પણ બલથી ખેંચીને મોહને સોંપે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાને પ્રેરણા કરેલી માયાથી અજ્ઞાન વિગેરેને દૂર કરનારાં જ્ઞાનનો પણ નાશ થશે જ. (તેથી) ઉત્તમ જ્ઞાનથી પણ શું (વળવાનું)?" એવી શંકા થાય, તેથી ફરીથી 'પોતાનાનાં અને પોતાનાં મર્મનો પ્રકાશ કરનારું' વિશેષણ કહેલું છે. પોતાની માયા વિગેરે શક્તિઓનો અને પોતાનો એટલે ભગવાનનો 'રહ:' જે મર્મ, એટલે બંધન કરવાની અને મુક્ત કરવાની લીલામાં ભગવાનનો અને તેમની (શક્તિઓ)નો કેવો અભિપ્રાય છે એવું (મર્મ). જે જ્ઞાનમાં આ રહસ્યનો પ્રકાશ છે તેવાં જ્ઞાનરૂપ (ભાગવત્) ભગવાને બ્રહ્માને કહેલું એમ સાંભળેલું છે. 'કસ્મૈ' (બ્રહ્માને, (અને) કોને) એવા બે અર્થવાળો શબ્દ (યોજેલ હોવા)થી કોને (ભગવાને) કહેલું તે જાણવામાં નથી. તેમ ન હોત (તે જાણવામાં હોત) તો તેને જરુર પૂછત, એવો (અર્થ) સમજાય છે. ભગવાનના અભિપ્રાયો અનંત હોવાથી તે (જ્ઞાનરૂપ ભાગવત)માં પણ પેટા-ભેદો છે. તેથી જેમાં (ભગવાનનો) બધોએ અભિપ્રાય જણાય તે 'સમગ્ર'. 'ભગવાન્' શબ્દથી ચિંતન થઈ ન શકે તેવું ઐશ્વર્ય (તેમનામાં) હોવાથી, કદાચ તેવું પણ જ્ઞાન હોય, અને તે કદાચ કહે એવો સંભવ (જણાવેલો) છે.

'તે જ્ઞાન અમુક પુરુષનેજ થાય છે' એમ કહેવામાં આવે, તો કહે છે કે જો તે જ્ઞાન 'ન:' અમારાથી ગ્રહણ થઈ શકે તેવું હોય તો કહો. 'અપિ' શબ્દ સંભવ દર્શાવે છે. મારા ઉપર ભગવાનની કૃપા છે તેથી, અને ભગવાને (તે) વિષય (મને) કહેલો હોવાથી, મને પણ તે (જ્ઞાન થાય) તેવો સંભવ છે.

"તે જ્ઞાન મારારૂપ છે, બીજાને થવાનું કેમ સંભવે? તે બ્રહ્મા તો મારો અવતાર હતા" એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ભર્તા!' એમ કહેલું છે. ભાર્યા અધિકારી ન હોવા છતાં પતિને અને તેમનામાં રહેલા ધર્મોને ધારણ કરે છે. તેથી આપ અમારા પતિ હોવાથી, (તે જ્ઞાન આપનું) સ્વરૂપ હોય તોપણ તે (મને થાય તે) યોગ્ય છે. તેથી તે સંપૂર્ણ પ્રકારે કહેવા યોગ્ય હોવાથી, 'કહો' એમ કહે છે. પ્રાર્થના કરવા ('વદ' એ) આજ્ઞાર્થનું રૂપ (યોજેલું છે). (કહેવાનો) આગ્રહ કરવાનું કારણ 'જેથી અમે સ્હેલાઈથી દુ:ખ તરી જઈએ' શબ્દોથી (જણાવેલું છે). 'વૃજિનં' એટલે ઉપર કહેલું દુ:ખ, તે સ્હેલાઈથી જ તરી જઈએ, એવો (અર્થ છે). 18.

એવી રીતે (મેં) પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો ત્યારે 'આ અધિકારી છે' એમ વિચારીને ભગવાને (મને) તે કહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઇત્યાવેદિતહાર્દાય મહ્યં સ ભગવાન્ પર:॥

આદિદેશારવિન્દાક્ષ આત્મન: પરમાં સ્થિતિમ્॥19॥

એવી રીતે હૃદયનો અભિપ્રાય જાહેર કરેલાને મને કમલ જેવાં નયનવાળા તે શ્રેષ્ઠ ભગવાને પોતાની ઉત્તમ સ્થિતિનો ઉપદેશ કર્યો. 19.

'હાર્દં' એટલે હૃદયમાં રહેલ, અભિપ્રાય એવો અર્થ છે. ત્યારે ભગવાને જેમ કાંઈક સંપૂર્ણ વસ્તુજ 'આ (લે)' એમ આપવામાં આવે તેમ-મને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો. (ભગવાને ઉદ્ધવને આ જ્ઞાનનો લોકને ઉપદેશ કરવાની) આજ્ઞા પણ આપેલી હોવાથી (તેને આપેલું જ્ઞાન તેના) પોતાના તથા બીજાના વ્યવહારમાં ઉપયોગી થશે. તેમ ન હોય તો માત્ર (જ્ઞાન) જણાવવું નકામું થાય. ભગવાનમાં જ રહેલા તે જ્ઞાનનો ઉદ્ધવે વ્યવહાર કરવાનો છે, પરંતુ જેમ બ્રહ્માને આપેલું તેમ આને આપેલું નથી, કારણકે (ઉદ્ધવમાં) તેવી શક્તિ1 છે. 'ત્યારે બધુંએ (જ્ઞાન) કેમ જણાવ્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કમલ જેવાં નયનવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. કમલના જેવાં છે બે નયનો જેમનાં તેવા (ભગવાન્ છે). આથી (એમ કહ્યું છે કે) (ભગવાન્) દુ:ખ હરનારા હોવાથી, તેમણે દૃષ્ટિથી જ તેની અધિકારની ખામી દૂર કરી. 'ભગવાનના વિચાર પ્રમાણે તે સંપૂર્ણ (જ્ઞાન) કેવા પ્રકારનું છે?' તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, 'તેથી પોતાની ઉત્તમ સ્થિતિ' શબ્દો કહેલા છે. ભગવાનની સ્થિતિ ઉત્તમમાશ્રયરૂપ છે. તેનાથી સારું બીજું (કાંઈ) નથી. તે સર્વોપર શિખરરૂપ છે. 19.

1.ઉદ્ધવને ગુણોથી વ્યથા થતી નહિ હોવાથી ભગવાનમાં રહેલ જ્ઞાનનો વ્યવહાર કરવાની તેનામાં શક્તિ છે. (પ્ર)

'પછી તેં (ઉદ્ધવે) શું કર્યું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી કહે છે:

સ એવમારાધિતપાદતીર્થાદધીતતત્ત્વાત્મવિબોધમાર્ગ:॥
પ્રણમ્ય પાદૌ પરિવૃત્ય દેવમિહાગતોડહં વિરહાતુરાત્મા॥20॥

જેમનાં ચરણની પૂજા કરેલી તેવા ગુરુ પાસેથી વાસ્તવિક સ્વરૂપના વિશેષ જ્ઞાનનો માર્ગ ભણેલો તે હું, ચરણમાં પ્રણામ કરી, દેવની પરિક્રમા કરી અહિં આવીને વિરહને લીધે દુ:ખી અંત:કરણવાળો થયો છું. 20.

એવા પ્રકારે ભગવાને જેને અર્થ જણાવેલો છે તેવો હું, ચરણમાં પ્રણામ કરી, પ્રદક્ષિણા કરી, વિરહને લીધે દુ:ખી અંત:કરણવાળો થઈ, અહિં આવેલો છું, અથવા અહિં આવીને વિરહને લીધે દુ:ખી અંત:કરણવાળો થયો છું, એવો (વાક્ય)નો સંબંધ છે. તે 'ભાગવત' નામનું શબ્દરૂપ બ્રહ્મ મેં સ્વાધીન કરેલું છે, અને તે ગુરુની સેવા વિના થાય નહિ તેથી પ્રભુ તરીકે સેવા કરેલા ભગવાનની (મેં) ગુરુ તરીકે પણ સેવા કરી, તે (અર્થ) 'જેમનાં ચરણની પૂજા કરેલી તેવા ગુરુ પાસેથી' શબ્દથી કહેલું છે, જેમનાં ચરણની પૂજા કરેલી છે તે અને તીર્થરૂપ, (એવો તેનો અર્થ છે). અહિં 'તીર્થ' શબ્દથી ગુરુ કહેલ છે. પૂજા કરેલી છે ચરણોની જેમના, એ વિશેષણથી ગુરુના ચરણોની સેવા કરી એમ સમજાય છે. તેવા ગુરુરૂપ ભગવાન્ પાસેથી જ્ઞાનના માર્ગનો અભ્યાસ કરેલો છે જેણે તેવો (હું છું). વળી જ્ઞાનમાર્ગો પણ ઘણા પ્રસિદ્ધ છે, તેથી વિપરીત (જ્ઞાનમાર્ગ) ભણ્યો નહતો એમ જણાવવા 'આત્મા' શબ્દ

યોજેલો છે. આત્માના સંબંધવાળો જ્ઞાનમાર્ગ, એવો અર્થ છે. તેમાં પણ જીવાત્મા વિગેરે મતો હોવાથી, તેવા (માર્ગ) ભણ્યો નહતો એમ જણાવવા 'તત્ત્વ' શબ્દ (યોજેલો છે). 'તત્ત્વ' એટલે પરમાર્થરૂપ (વાસ્તવિક), તેનો જે કુદરતી ભાવ છે તે, એવો (અર્થ છે). (ભગવાન્) સ્વરૂપથીજ પ્રકટ થએલા, તેથી અહિં 'આત્મા' શબ્દથી સ્વરૂપજ કહેલ છે. વિશેષ જ્ઞાન એટલે પહેલાના સંદેહો દૂર કરનારું (જ્ઞાન). ત્યારપછી વિદ્યા પૂરી થતાં, ચરણમાં પ્રણામ કરી, પછી તેમનામાં ગુરુ હોવાની બુદ્ધિ (થએલી તે)નો ત્યાગ કરીને, સેવા કરવા યોગ્ય તે 'દેવં' સ્વામીની 'પરિવૃત્ય' પ્રદક્ષિણા કરીને, હું અહિંજ આવેલો છું. ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી મને અહિંજ, 'હું આ છું' એવી આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ. ભગવાનની ઇચ્છાથી ત્યાંથી હું અહિં એકજ પગલાંથી આવ્યો, અથવા ધીરેધીરે આવ્યો તે હું જાણતો નથી, પરંતુ (ભગવાનની મેં કરેલી) પ્રદક્ષિણાનું અને આ સ્થાનનું (મને) સ્મરણ છે. તેથીજ હવે હું વિરહને લીધે દુ:ખી થએલા અંત:કરણવાળો થયો છું. તેમ ન હોત તો, આટલે દૂર આવવાનુંજ ન બનત. આથી એમ કહેલું છે કે ત્યાંની (પ્રભાસની) ત્યારપછીની વાત પણ જાણવામાં નથી; પરંતુ આ સમયે વિરહને લીધે 'આત્મા' અંત:કરણ દુ:ખી થએલું છે. 20.

ત્યારે હવે પછી શું કરવાનું છે? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી કહે છે:

સોડહં તદ્દર્શનાહ્લાદવિયોગાર્તિયુત: પ્રભો:॥
ગમિષ્યે દયિતં તસ્ય બદર્યાશ્રમમણ્ડલમ્॥21॥

તે તેમનાં દર્શનના આનંદ અને વિયોગની પીડાવાળો હું તે પ્રભુના પ્રિય બદરી આશ્રમના મંડલે જઈશ. 21.

તેમનાં દર્શનથી આનંદ થયો, અને વિયોગથી પીડા થઈ. તે બંનેવાળો થએલો-ભગવાને (મારા) બધા સંદેહો દૂર કરેલા હોવાથી, અને સ્વામી ભગવાનની આજ્ઞા અવશ્ય પાળવી જોઈએ તેથી-દ્વારકા કરતાં પણ 'દયિતમ્' ઘણુંજ પ્રિય, ઋષિરૂપ ભગવાનનું બદરી સ્થાનજ આશ્રમ હોવાથી હું બદરી આશ્રમજ જઈશ. 'મંડલ' શબ્દથી તે (સ્થાન)નો વધારાનો ઉત્તમ ગુણ કહેલો છે. જેમ નારાયણ સવિતાના મંડલના મધ્યમાં રહે છે, તેવું આ બદરી આશ્રમ મંડલ હોવાથી ભગવાન્ ત્યાં સદા વિરાજે છે એમ જણાવેલું છે. 21.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાન્ સદા વિરાજતા હોવાનું) દર્શાવે પણ છે:

યત્ર નારાયણો દેવો નરશ્ચ ભગવાનૃષિ:॥
મૃદુ તીવ્રં તપો દીર્ઘં તેપાતે લોકભાવનૌ॥22॥

જ્યાં લોકનો આદર કરનારા ભગવાન્ નારાયણ દેવ અને નર ઋષિ મૃદુ, તીવ્ર અને દીર્ઘ તપ કરે છે. 22.

'જ્યાં' બદરિકાશ્રમમાં ભગવાન્ બંને રૂપથી (રહેલા) છે. આશ્રમમાં ઋષિ અને નર (રૂપથી રહે છે). 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી ભગવાન્ (રહે છે એમ કહેલું છે). ભગવાન્ આશ્રમમાં નરના પ્રધાનપણાથી ઋષિ (થઈ રહે છે), અને મંડલમાં નારાયણના પ્રધાનપણાથી નરસાથે દેવ (થઈ રહે છે) તેથી સૂર્યના મંડલ કરતાં પણ તે સ્થાન વધારે સારું છે, અને (નર

અને નારાયણ) બંને ભગવાન્ ઋષિ અને દેવ છે, એમ કહેલું છે. તેથી (તેઓ) મૃદુ, તીવ્ર અને દીર્ઘ તપ કરે છે. 'દેવ' હોવાથી મૃદુ તપ કરે છે, કારણકે તેઓ (દેવો) સાત્ત્વિક હોવાથી ઘણું ઉગ્ર તપ કરવા યોગ્ય નથી. 'ભગવાન્' હોવાથી તીવ્ર (તપ) કરે છે. 'ઋષિ' હોવાથી દીર્ઘ તપ કરે છે, કારણકે તેઓ (ઋષિઓ) જીંદગી સુધી તપ કરે છે. ભગવાન્ તો વિલંબ કરવાનું કારણ ન હોવાથી તરત ફલ થાય તેવું કર્મ કરે છે, તેથી (તેમનાં તપને) તીવ્ર કહેલું છે. આહારનો ત્યાગ કરીને કરેલી સમાધિને અહિં તપ કહેલું છે.

'આવું તપ કરવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'લોકનો આદર કરનારા' વિશેષણ (યોજેલું છે). (તે બંને) લોકનો આદર કરે છે. લોક તો ત્રણ પ્રકારના છે, તેથી સર્વનું હિત કરવા ત્રણ પ્રકારનું તપ કરે છે, એવો અર્થ છે. 22.

એ પ્રમાણે1 'નિશ્ચયરૂપ' બુદ્ધિ જણાવીને2, વિપર્યય (ઉલટી બુદ્ધિ) આ વિષયમાં કાર્ય કરનારી નહિ3 હોવાથી, તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એમ કહેતાંજ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોક)થી સંશય કહે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ॥

ઇત્યુદ્ધવાદુપાકર્ણ્ય સુહૃદાં દુ:સહં વધમ્॥
જ્ઞાનેનાશમયત્ક્ષત્તા શોકમુત્પતિતં બુધ:॥23॥

એ પ્રમાણે ઉદ્ધવ પાસેથી સ્નેહીઓનો સહન ન થઈ શકે તેવો વધ થએલ હોવાનું સાંભળીને તેનાથી ઉછળી આવેલો શોક જ્ઞાની ક્ષત્તાએ જ્ઞાનથી શમાવ્યો. 23

આ વિષયમાં પ્રથમ (1)સ્નેહીઓનો વધ (થએલ હોવાનું) સાંભળીને અને (2)ભગવાનની ઇચ્છા સાંભળીને, (તે) બેનાં ફલ શોક અને તેનું (શોકનું) દૂર થવું થયાં, ત્યારપછી જ્ઞાની થઈને સંદેહ4 દૂર કરવા માટે તે જ વિષય ઉદ્ધવને પૂછે છે. એટલે (1)પોતાનો અધિકાર (2)વક્તા અને (3) કહેવાનું (એ) ત્રણ કહેવાનાં હોવાથી ત્રણ વાક્યો (શ્લોકો) (કહે છે). આગળનું (શ્લોક 25નું) વાક્ય સંદેહનું સ્થાપન કરનારું હોવાથી (વિદુરનો) સંદેહ દૂર થયો નથી તેથી પદાર્થનો નિર્ણય થએલ નહિ હોવાથી5 આ નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ નથી. ઉપાયનો નિશ્ચય કરવાનો છે એવા મત પ્રમાણે તો સંશય કાર્ય કરનારો નહિ હોવાથી, સાધનના નિશ્ચયરૂપજ તે6 કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે ઉપર જણાવેલા પ્રકારે મદિરાપાન વિગેરેથી સ્નેહીઓનો વધ (થએલ હોવાનું), શોક વિગેરે પોતાનાં કાર્ય તે અવશ્ય કરાવે તેવું હોઈ, સાંભળી પણ ન શકાય તેવું ઉદ્ધવ પાસેથી સાંભળીને, ઉદ્ધવ પાસેથી (તે) સાંભળેલું હોવાથી (તે) ખોટું હોવાની શંકા ન રહેવાથી, (અને) સહન ન થઈ શકે તેવું હોવાથી દૂરથી અગ્નિ (આવી પડે) તેમ તેના હૃદયમાં શોક આવી ચડ્યો. ત્યાંથી ઉછળીને અહિં (વિદુરના હૃદયમાં) જ આવ્યો, એવો અર્થ છે. તેણે તે શોકને જ્ઞાનથી શમાવ્યો. 'ક્ષત્તા' (સંયમી) શબ્દથી (એમ) કહેલું છે કે તે જ્ઞાન તેને પહેલાંથીજ હતું. જે જ્ઞાનથી પહેલાં તેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવીને આસક્તિ દૂર કરી, તેનાથીજ શોકને દૂર કર્યો. 'ઉછળી આવેલો' વિશેષણથી આ (શોક)નો કામથી ભેદ કહેલો છે. તેણે ઉદ્યોગ કરતા કામને અટકાવેલો નહિ, પરંતુ તે ઉત્પન્ન ન

થાય તે માટેજ પ્રયત્ન કરેલો; પણ શોકને તો ઉત્પન્ન થએલાને પણ અટકાવ્યો; કારણકે આ જ્ઞાની હતો. ભગવાનનાં સ્મરણથી તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી ભગવાનેજ આને ઉપદેશ આપેલો. 23.

1.સ્કંધના અર્થના વિચાર પ્રમાણે, (હવે) આગળ કઈ બુદ્ધિ કહે છે તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહેલું છે. (પ્ર)

2.'જણાવીને' એટલે ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય કહીને. (પ્ર)

3.'કાર્ય કરનારી નહિ હોવાથી' એટલે અધિકારમાં અનુકૂલ હોવાથી (પ્ર) અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાં નડતી નહિ હોવાથી, એવો અર્થ જણાય છે. પ્રકાશકારનો પણ અર્થ તેવોજ છે. નંદકિશોર શાસ્ત્રીની ફૂટનોટ તેથી ઉલટી છે. ઉલટી બુદ્ધિ અહિં થઈ નહતી, એમ આગળ 'ઉદ્ધવ પાસેથી સાંભળેલું હોવાથી તે ખોટું હોવાની શંકા ન રહેવાથી' કહેલું છે તેથી જણાય છે.

4.આગળ પાંચમા અધ્યાયના શ્લોક 21ાં કહેલા સંદેહ. (પ્ર).

5.અહિં 'સંશય' (સંદેહ)રૂપ બુદ્ધિ કહેલી છે એમ જણાવવા આ વાક્ય યોજેલ છે. (પ્ર)

6.'તે' એટલે બુદ્ધિનું અમુક વલણ. (પ્ર) 'ઉપાય' એવો અર્થ પણ લઈ શકાય તેમ જણાય છે.

એ પ્રમાણે ભગવાનનો શિષ્ય પણ થઈને, શોકને અટકાવીને, (ઉદ્ધવ) સ્પષ્ટતાથી કહે તે માટે તેને પૂછે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ તં મહાભાગવતં વ્રજન્તં કૌરવર્ષભ॥
વિશ્રમ્ભાદભ્યધત્તેદં મુખ્યં કૃષ્ણપરિગ્રહે॥24॥

હે ઉત્તમ કૌરવ! તેણે જતા શ્રીકૃષ્ણના સેવકોમાં મુખ્ય તે મોટા ભગવદીયને વિશ્વાસથી આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 24.

(ઉદ્ધવ) મોટો ભગવદીય હોવાથી (તેને) પ્રાર્થના કરી. ભગવાનની જેના ઉપર કૃપા હોય તેની સાથે ભગવાનની પેઠે વાત કરવી જોઈએ. 'તેણે તે' એ બે શબ્દોથી પ્રશ્ન કરવાનું એવું પ્રયોજન (જણાવેલું છે) કે-ભગવાનેજ આ મેળાપ કરેલો હોવાથી ઘણું કરીને તે આ (ઉદ્ધવ) દ્વારાજ વિશેષ કહેશે. 'જતા' વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) સેવા વિગેરેથી (ઉદ્ધવના) મનને આનંદ કરાવ્યા પછી પૂછવું એવો અભિપ્રાય ખોટો છે. પોતાનો1 અધિકાર જણાવવા 'હે ઉત્તમ કૌરવ' એમ કહેલું છે. (બંને) એક સ્વામી (શ્રીકૃષ્ણ)ના સેવક હોવાથી અને (તેમનામાં) પહેલાંનો પ્રેમ હોવાથી, પૂછવામાં આવે ત્યારે (ઉદ્ધવ) કહેશે. એવો (વિદુરે) 'વિશ્રમ્ભ:' વિશ્વાસ કર્યો, અથવા સ્નેહને લીધે (એવો) નિશ્ચય કર્યો, (અને) 'આ' એટલે શ્લોક 25માં) કહેવામાં આવશે તે કહ્યું.

'છતાં પણ ભગવાનનો ભક્ત (વિદુર) બીજાની કેમ પ્રાર્થના કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શ્રીકૃષ્ણના સેવકોમાં મુખ્ય' શબ્દો કહેલા છે. ભગવાને જેટલા સેવકોને સ્વીકાર્યા

તેઓમાં ઉદ્ધવ મુખ્ય હોવાથી, તેવાની પ્રાર્થના કરવામાં ભક્તિનો કોઈ પણ (જરાએ) વિરોધ થતો નથી, એવો અર્થ છે. 24.

1.‘પોતાનો’ એટલે પરીક્ષિતનો. (પ્ર) અહિં પરિક્ષિત્ માટે શુક ‘સ્વ’ ‘પોતાનો’ શબ્દ યોજે તે બરાબર જણાતું નથી. એ શબ્દ વિદુર માટે યોજ્યો હશે. ‘કૌરવર્ષભ’ ને બદલે ‘કૌરવર્ષભ:’ પાઠ પણ શ્રીભાગવતની પ્રતોમાં છે. ‘કૌરવર્ષમેત્યુક્તમ્’ ને બદલે ‘કૌરવર્ષભ ઇત્યુક્તમ્’ એવો પાઠ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. ‘ઇતિ સંબોધનમ્’ એમ સામાન્ય રીતે કહે છે તેમ અહિં ન કહેતાં ‘ઇત્યુક્તમ્’ એમ જ કહેલું છે.

નીચેના શ્લોકમાં પૂછવાનું પૂછે છે.

॥ વિદુર ઉવાચ॥

જ્ઞાનં પરં સ્વાત્મરહ:પ્રકાશં યદાહ યોગેશ્વર ઈશ્વરસ્તે॥

વક્તું ભવાન્નોડર્હતિ યદ્ધિ વિષ્ણોર્ભૃત્યા: સ્વભૃત્યાર્થકૃતશ્ચરન્તિ॥25॥

યોગેશ્વર ઈશ્વરે પોતાનાનાં અને પોતાનાં મર્મનો પ્રકાશ કરનારું જે ઉત્તમ જ્ઞાન તમને કહ્યું તે તમે અમને કહેવા યોગ્ય છો, કારણ કે વિષ્ણુના સેવકો પોતાના સેવકો માટે કાર્ય કરતાં વિચરે છે. 25.

(1.પોતાનાનાં અને પોતાનાં મર્મનો પ્રકાશ કરનારું 2.ઉત્તમ 3.જ્ઞાન એ) ત્રણ શબ્દોનું વ્યાખ્યાન પહેલાંની (શ્લો. 18માં કર્યું તેની) પેઠે છે. આવું જે (જ્ઞાન) ભગવાને તેમને કહ્યું તે તમે ‘ન:’ અમને કહેવા યોગ્ય છો. એવો (વાક્યનો) અન્વય છે. "વ્યાસ વિગેરે ઘણાએ જ્ઞાનીઓ છે, મનેજ શામાટે એમ પ્રાર્થના કરે છે?” એવી શંકા થાય, તેથી આ (જ્ઞાન) કોઈપણ જાણતું નથી એવાં (પ્રાર્થના કરવાનાં) કારણ બનેલ ‘યોગેશ્વર ઈશ્વરે’ એ બે શબ્દો કહેલા છે. સાધનથી (યોગેશ્વર) અને સ્વરૂપથી (ઈશ્વર) જે સર્વના ઈશ્વર છે, તેમણેજ તમને એવા પ્રકારથી કહેલું છે, તે ઘણું દુર્લભ છે, કારણકે વ્યાસ વિગેરે ઈશ્વર નથી. અનિરુદ્ધ વિગેરે નવ યોગેશ્વરો છે (તે) બંને સ્થિતિનો આશ્રય કરીનેજ જેનો ભગવાને તમને ઉપદેશ કરેલો છે, તેથી આ (જ્ઞાન) અવશ્ય કહો, એવો તે (અર્થ) ‘તમે અમને કહેવા યોગ્ય છો’ શબ્દોથી કહેલો છે. જેવા ભગવાન્ તેવા તમે, જેવા તમે તેવો1 હું. તેથી જેમ તેવો (ભગવાનનો અને તમારો) સંબંધ થતાં ભગવાને ન કહેવા જેવું (જ્ઞાન) પણ તમને કહ્યું, તેમ તમે પણ (મને) કહો, એવો અર્થ છે.

‘ભગવાન્ ભક્તોના ઉદ્ધાર માટેજ પ્રયાસ કરે છે અને સ્વતંત્ર છે તેથી તે ભલે ઉપદેશ કરે. મારાથી તો તે કેમ થઈ શકે?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘(વિષ્ણુના) સેવકો પોતાના સેવકો માટે કાર્ય કરતાં વિચરે છે’ શબ્દો કહેલા છે. ‘યત્’ કારણ કે સેવકોમાં સ્વામીની સમાન ગુણો હોવાથી વિષ્ણુના સેવકો-જેમ સ્વામી સેવકોનો ઉદ્ધાર કરનારા છે એવી રીતે-સેવકો પણ પોતાના સેવકો માટેજ કાર્ય છે જેમનાં, તેવાજ થઈને પોતાના સેવકોને શોધવા વિચરે છે. તેમ ન હોય તો (તેઓ) ભગવદીય હોવાથીજ કૃતાર્થ થએલા હોઈ, શામાટે તેમ સર્વ તરફ ભમ્યા કરે? ભગવાનનું સ્મરણ થવાથી વિદુરના મનમાં એમ સૂઝેલું છે કે ભગવાને જ્ઞાનનો

ઉપદેશ કરવાજ ઉદ્ધવનું મુસલથી રક્ષણ કરેલું છે. તેથી ભગવાનની આજ્ઞાથી જ ત્યાં આવતાં (આવેલા) ઉદ્ધવને પણ 'પોતાના સેવકો માટે કાર્ય કરતાં વિચરે છે' એમ તેણે કહ્યું. 25.

1.જેવા ભગવાન્ ઉપદેશ કરનાર હતા તેવા તમે ઉપદેશ કરનાર, અને જેવા તમે જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર હતા તેવો હું છું, એવો અર્થ છે.

વિદુરે કહેલા અભિપ્રાયને સ્વીકારીને, સામાન્ય નિયમ આ (વિદુરે કહ્યો તે)જ છે એમ વિચારીને, ભગવાનનાં વચનનું પાલન થાય તેમાટે નીચેના શ્લોકમાં જૂદા આરંભથી (ઉદ્ધવ તેને) સૂચના આપે છે:

॥ ઉદ્ધવ ઉવાચ॥

ननु ते तत्त्वसंराध्य ऋषि: कौषारवोऽन्ति मे॥
साक्षाद्भगवतादिष्टो मर्त्यलोकं जिहासता॥26॥

તમારે તત્ત્વજ્ઞાન માટે ખરેખર કૌષારવ ઋષિનું આરાધન કરવું. મર્ત્યલોકને તજવા ઇચ્છતાં સાક્ષાત્ ભગવાને (તેમને) મારી સમીપ આજ્ઞા કરેલી છે. 26.

ભગવાને તત્ત્વનો ઉપદેશ તો (મને) કરેલોજ છે. 'આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે' એ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું માત્ર પાલન થાય તે માટે જો કોઈ ગુરુ (તમારે) સેવા કરવા યોગ્ય હોય, તો ભગવાનેજ આજ્ઞા કરેલ 'કૌષારવ:' મૈત્રેયનું તમારે તત્ત્વજ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા) માટે આરાધન કરવું; કારણકે તે ઋષિ છે. ભગવદીય હોવા ઉપરાંત ઋષિપણું તેમનામાં અધિક છે, એવો અર્થ છે. વળી ભગવાને (તેમને) આજ્ઞા કરેલી હોવાથી તે અવશ્ય તમને (તત્ત્વજ્ઞાન) કહેશે, તે (અર્થ) 'સાક્ષાત્ ભગવાને આજ્ઞા કરેલી છે' શબ્દોથી કહેલો છે. તેવા સમયે આજ્ઞા કરેલી છે કે જ્યારે સંદેહ અથવા ફરી પ્રશ્ન કરવાપણું ઘટતું જ ન હતું, તે (અર્થ) 'મર્ત્યલોકને તજવા ઇચ્છતાં' શબ્દોથી કહેલો છે. હવે પછી આ લોકમાં રહીને જો તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે ન કરે, તો તે પણ લોકની પેઠે ત્યાગ કરવા યોગ્યજ થાય. તેથી બધાનો ત્યાગ કરતાં, ભગવાને તેનો સ્વીકાર કરી, 'ઉદ્ધવને ઉપદેશ કરજે' એમ (તેને) કહ્યું. તેથી તે (તમને) સંપૂર્ણ રીતે ઉપદેશ કરશે. વળી ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે તમારે અને મારે પણ કરવું જોઈએ. તેથી તમે ત્યાં જાઓ, એવો અર્થ છે. 26.

પ્રસંગને લીધે બીજી કથા કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહારના બાનાથી વિદુરને એ પ્રમાણે કહીને તે (ઉદ્ધવ) ગયો, એમ કહે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ॥

ઇતિ સહ વિદુરેણ વિશ્વમૂર્તેર્ગુણકથયા સુધયાऽऽપ્લુતોરુતાપ:॥
ક્ષણમિવ પુલિને યમસ્વસુસ્તાં સમુષિત ઔપગવિર્નિશાં ततोऽगात्॥27॥

એવી વિદુર સાથેની વિશ્વ જેમના દેહમાં છે તેવા (ભગવાન)ના ગુણોની કથારૂપ અમૃતથી જેનો ઘણો તાપ સર્વ તરફથી ડૂબી ગયો હતો તેવો ઔપગવિ યમની બેનના કિનારા ઉપર તે રાત ક્ષણની પેઠે સારીરીતે રહીને ત્યાંથી ગયો. 27.

સંધ્યાકાલે યમુનાના કિનારા ઉપર જોવામાં આવેલા ઉદ્ધવે પ્રાત:કાલ સુધી જેજે પ્રકારે જે સમયે ભગવાને પુષ્ટિ વિગેરે (પ્રકારની) લીલાથી પોતાના ઉપર કૃપા કરેલી-તે ભગવાનની કથા જ કહી. એ રીતે વિદુર પણ ઉદ્ધવને ભગવાનની કૃપાની કથા કહેતો હતો તે અર્થ 'વિદુર સાથેની...' શબ્દોથી કહેલો છે. 'એવી' શબ્દથી ઉપસંહાર (જણાવેલો છે). 'પ્રસંગને લીધે બીજી કથા પણ તે બે કહેતા હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તેમ થયું ન હતું એમ જણાવવા 'વિશ્વ જેમના દેહમાં છે તેવા' વિશેષણ કહેલું છે. વિશ્વ જ છે દેહમાં જેમના તેવા ભગવાન્ છે. અથવા ભગવાનની અનંત મૂર્તિઓ છે, તેથી પ્રસંગને લીધે કહેલી કથા પણ ભગવાનના સંબંધવાળીજ હતી. તેથી અનંત ગુણોવાળા તે (ભગવાન્)નું સર્વથી ઉત્તમપણું સિદ્ધ કરનારા જે ગુણો, તેમની કથાથીજ બંનેના ભૂખ, તરસ, શ્રમ વિગેરે, બધા તાપ જતા રહ્યા.

ભૂખ તરસ વિગેરે (દોષો) કથાથી કેમ જાય? કારણકે દોષો સ્વાભાવિક છે અને કથા તેમને દૂર કરનારી તરીકે લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી સ્વાભાવિક નથી. તેથી 'કથા (તેમને) કેવી રીતે દૂર કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અમૃતથી' શબ્દ કહેલો છે. (કથાથી દોષો દૂર થાય), કારણ કે તે અમૃતરૂપ છે. અમૃત તેવું (દોષો દૂર કરનારું) છે એવું લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે કાલથી થતાં ઘડપણ, મરણ વિગેરેને પણ દૂર કરે છે, તો પછી કાલને વશ રહેનાર કર્મ તથા સ્વભાવે કરેલા (દોષો)ને દૂર કરે તેમાં કહેવું જ શું? વળી થોડાં પણ કથારૂપ અમૃતથી લોક અમર થાય છે. અહિં તો અમૃતનું મોટું પૂર આવેલું, જેનાથી 'આ' સર્વ તરફથી 'પ્લુત:' ડૂબી ગયો હતો 'ઉરુતાપ:' ઘણો તાપ જેનો તેવો ('ઔપગવિ' એટલે ઉદ્ધવ) થયો. તેથીજ (તે રાત) 'ક્ષણની પેઠે (રહીને)' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે કાલનું પણ તેને ભાન રહેલું નહિ. 'યમની બેનના કિનારા ઉપર' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે દેશથી થતો દોષ પણ તેને સ્કૂર્યો નહિ, કારણ કે યમની બેન કાલિંદીનો મઘર વિગેરે સર્વ દુષ્ટ જંતુઓએ આશ્રય કરેલો (હોવાથી), તેનાં કિનારા ઉપર રાત્રે બધા દોષો (થવાનું) સંભવે, તે પણ (તેને) સ્કૂર્યા નહિ. તેથી જ તે તે રાત (ત્યાં) સારી રીતે રહ્યો.

ઉંઘથી પીડાતાએ વાર્તા કેવી રીતે કરી? એવી શંકા થાય, તેથી 'ઔપગવિ' શબ્દ કહેલો છે. 'ઉપગુ'નો પુત્ર ઔપગવ, તેનો પુત્ર ઔપગવિ. અથવા 'ગોત્રમાં (પુત્રપણું દર્શાવનાર પ્રત્યય) એકજ હોય છે' (પાણિનિ 4।93) એવો આગ્રહ હોય તો ('ઉપગુ' શબ્દ) બાહુ આદિ ગણનો હોવાથી (પાણિનિ 4।96 પ્રમાણે) 'ઇ' જ લાગેલ1 છે. 'ઉપ' નજીકમાં છે (ગો) ગાયો જેની તે ઉપગુ, ગાયોનું રક્ષણ કરનારો હોવાથી રાત્રે જાગવાના અભ્યાસવાળો હતો, અને તેનો આ પુત્ર હોવાથી તેવાજ સ્વભાવનો હતો. તેથી તે રાત્રિ વાર્તા કરતોજ રહ્યો. પ્રાત:કાલે તે કિનારેથી બદરિકાશ્રમ ગયો, એવો અર્થ છે, ભગવાનનો વિયોગ હોવા છતાં ભગવાનની કથા કરતોજ રહ્યો, તેથી સારી રીતે રહ્યો. સિદ્ધાંત એવો છે કે જ્યાં બીજો વિષય ન થતાં ભગવાનની કથાથીજ (સમય) જાય તેજ નિવાસ ઉત્તમ છે. 27.

1.ઉપગુ+ઇ=ઔપગવ્+ઇ=ઔપગવિ. આ અર્થ પ્રમાણે ઉપગુનો પુત્ર તે ઔપગવિ.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી ઉલટી બુદ્ધિ1 અને માયા (સ્વપ્ન)ને ભેગા કરી પ્રશ્ન અને ઉત્તરના રૂપથી જણાવે છે:

॥ રાજોવાચ॥

નિધનમુપગતેષુ વૃષ્ણિભોજેષ્વધિરથયૂથપયૂથપેષુ મુખ્ય:॥

સ તુ કથમવશિષ્ટ ઉદ્ધવો યદ્ધરિરપિ તત્યાજ આકૃતિં ત્રયધીશ:॥28॥

વૃષ્ણિઓ અને ભોજો મરણ પામ્યા ત્યારે અધિરથીઓના સેનાપતિઓનાં સૈન્યનું રક્ષણ કરનારાઓમાં મુખ્ય તે ઉદ્ધવ કેમ બાકી રહ્યો? કારણકે ત્રણના સ્વામીએ હરિએ પણ આકૃતિનો ત્યાગ કર્યો?

વિપર્યય: પ્રશ્ન એવ માયા સિદ્ધાન્તગોપને॥9॥

સિદ્ધાન્તકથનેડપ્યસ્ય બુદ્ધિ: પર્યવસાનગા॥

પ્રશ્નમાંજ ઉંધી બુદ્ધિ છે. સિદ્ધાંત છૂપાવવામાં માયા છે. સિદ્ધાંત કહેવામાં આવેલ હોવા છતાં આ (પરીક્ષિત)ની બુદ્ધિ પરિણામમાં2 ગઈ. કા. 91/2.

બધી કથા શુક રાજાને કહેશે એવો સિદ્ધાંત હોવાથી, સાત અર્થવાળી3 (કથા) રાજા સમજ્યો નહિ. તેમજ આ શબ્દો પણ સમજ્યો નહિ, પરંતુ બીજા શબ્દોથી અને આ શબ્દોથી બની શક્યું તેટલી કથાજ (તેણે) સાંભળી. તેથી આને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, આ પ્રકારનો પ્રશ્ન (કરે તે) યોગ્યજ છે; કારણ કે તે એમ માનતો હતો કે જેમ પોતાનું તક્ષકથી (મૃત્યુ થવાનું છે), તેમ આ બધું (બધાનું મૃત્યુ) શાપથીજ થયું. તેથી આ શ્લોકથી પ્રશ્ન કરે છે. છ (પ્રકારના)નું સાત્ત્વિકપણું વિગેરે જણાવવા 'વૃષ્ણિઓ અને ભોજો' એમ બહુવચનના4 પ્રત્યયોવાળા બે શબ્દો કહ્યા. એ છ (પ્રકારના) યાદવો 'નિધનં' મરણ પામ્યા. 'વૃષ્ણિઓ અને ભોજો મરણ પામ્યા ત્યારે ઉદ્ધવ કેમ બાકી રહ્યો?' એવો પ્રશ્ન છે.

"નમાલા ઘણાએ હોય છે, અને શાપ મુખ્યોને લાગુ પડે છે. તેથીજ 'સ્ત્રીઓ, બાલકો અને વૃદ્ધો' (11।। એવું ભગવાનનું વચન છે. તેવી રીતે આ (ઉદ્ધવ) પણ સન્યાસી હોવાથી બાકી રહ્યો" એવી શંકા થાય, તેથી 'અધિરથીઓના સેનાપતિઓનાં સૈન્યનું રક્ષણ કરવામાં મુખ્ય' એ વિશેષણ કહેલું છે. અધિરથીઓના મુખ્ય પ્રધાન જેવા સેનાપતિઓ, તેઓનાં સૈન્યનું રક્ષણ કરનારા જરાસંધ વિગેરે મહારાજાઓ (હોય છે), કારણકે ક્ષત્રિયોની સરસાઈ અધિક બલને લીધેજ હોય છે. તે (મહારાજા)ઓમાં પણ મુખ્ય એટલે ઘણોજ બલવાન, એવો અર્થ છે. તેથી તે કેમ બાકી રહ્યો? કારણકે નામથી પણ તે તેવો છે એમ 'કારણકે ઉદ્ધવ' શબ્દોથી કહેલ છે કારણકે 'ઊર્ધ્વમ્' ઉપરથી છે 'હવ:' યુદ્ધ જેનું (તે) ઉદ્ધવ. બધા કરતાં તેનું યુદ્ધ ઉપરથી થતું. (ઉદ્ધવનો) 'ઉત્સવ' અર્થ લઈએ તોપણ ક્ષત્રિયોને યુદ્ધથીજ ઉત્સવ થાય છે.

'આ (શાપ યાદવોના) ઘણા ભાગને લાગુ પાડનારો હતો' એમ કહો, તો તેમ હોય તો શાપ વ્યર્થ થાય. 'ઉદ્ધતોને લાગુ પડતો હતો' એમ કહો, તો 'હરિએ પણ (આકૃતિનો ત્યાગ કર્યો)' એમ કહેલું છે, જેમનામાં (હરિમાં) ઉદ્ધતપણું હોવાનો શક પણ નથી. (હરિએ)

યાદવની આકૃતિનો (ત્યાગ કર્યો). જેમ માણસ અને વાનર વિગેરે એક અન્નથી ઉત્પન્ન થએલાં બીજ હોવા છતાં પહેલાનાં બીજની પરંપરા પડવાથી (તેમની) જાતિમાંજ ભેદ થાય છે, તેમ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયની, તથા યાદવ અને અયાદવની (જાતિમાંજ) ભેદ હોય છે. તેથી યાદવોમાં કોઈક ગુણ છે કે જેનાથી તેઓ (યાદવો છે એમ) ઓળખાય છે. તે (ગુણ) દૂર થાય તે માટેજ શાપ (થએલો). તેથી (પોતે) યાદવ છે એમ પ્રસિદ્ધ કરવા ભગવાને (પોતાનાં) સ્વરૂપમાં તે ગુણ દેખાડેલો, તેજ 'આકૃતિ' શબ્દથી કહેલો છે. તેનો (તેમણે) ત્યાગ કર્યો એવી પોતાની5 બુદ્ધિ (માન્યતા) હતી. ત્રણના સ્વામી, એટલે ત્રણ ગુણોના સ્વામી, બધું ફેરવી નાખવાની શક્તિવાળા (ભગવાન્ છે). તેવા હોવા છતાં તેમણે શાપને ફેરવ્યો નહિ, એવો અર્થ છે. 28.

1.સ્કંધના અર્થનો વિચાર કરતાં આગળ કયા પ્રકારની બુદ્ધિ કહેલી છે તે જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

2.પરીક્ષિતનો જોઈએ તેવો અધિકાર નહિ હોવાથી, માયાને સિદ્ધાંત છૂપાવતા, શુકે સિદ્ધાંત કહેલો હોવા છતાં, પણ, વિદુરે પૂછેલા ભગવાનના ચરિત્રમાંજ તેની ઉંધી બુદ્ધિ થઈ. તેથી તેને મરણ થયાનું સૂઝયું (પ્ર) આ શ્લોકના પ્રશ્નથી રાજાને ઉંધી બુદ્ધિ થઈ છે, એટલે ભગવાનનું સ્વરૂપ તે સમજ્યો નથી એમ જણાય છે. તેથી હવે શુક સિદ્ધાંત છૂપાવી માયાથી તેને ઉત્તર આપે છે. તેને બધો સિદ્ધાંત શુકના કહેવાથી સમજાશે. (વિદુર અને મૈત્રેયના સંવાદથી સમજાશે નહિ એવો સિદ્ધાંત હોવાનું જણાય છે).

3.ભગવાન્ (1)સ્પૃહાવિનાના, (2)ભવરહિત (3)કાલાત્મા (4)આત્મામાં રમણ કરનારા (5)સદા પોતાથી થતા તીક્ષ્ણ અને એકધારા જ્ઞાનવાળા (6)સાવધાન અને (7)દેવ છે એ સાત અર્થવાળી કથા. (પ્ર)

4.સંસ્કૃતમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ હોય ત્યારે બહુવચનનો પ્રયોગ થાય છે.

5.'પોતાની' એટલે પરિક્ષિતની. (પ્ર)

તેની બુદ્ધિનેજ અનુસરીને, તે બુદ્ધિનું લોકમાં સ્થાપન કરવા ભગવાનની પેઠે શુક નીચેના શ્લોકોથી તેનું જૂદા પ્રકારે સમાધાન કરે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ॥

બ્રહ્મશાપાપદેશેન કાલેનામોઘવાઞ્છિત:॥
સંહૃત્ય સ્વકુલં નૂનં ત્યક્ષ્યન્ દેહમચિન્તયત્॥29॥
અસ્માલ્લોકાદુપરતે મયિ જ્ઞાનં મદાશ્રયમ્॥
અર્હત્યુદ્ધવ એવાદ્ધા સમ્પ્રત્યાત્મવતાં વર:॥30॥
નોદ્ધવોડણ્વપિ મુન્ન્યૂનો યદ્ગુણૈર્નાર્દિત: પ્રભુ:॥
અતો મદ્ધયુનં લોકે ગ્રાહયન્નિહ તિષ્ઠતુ॥31॥

જેમની ઇચ્છા ખોટી થતી નથી તેવા (ભગવાને) બ્રાહ્મણના શાપના વેષવાળા કાલથી પોતાના કુલનો સંહાર કરીને, ખરેખર દેહ ત્યાગ કરતાં વિચાર કર્યો કે:'હું આ લોકમાં

કાર્ય કરતો બંધ થઈશ ત્યારે ખરેખર ઉદ્ધવજ આ સમયે સંયમીઓમાં ઉત્તમ હોવાથી મારામાં રહેલું જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય છે. ઉદ્ધવ મારાથી જરાએ ન્યૂન નથી, કારણકે ગુણોથી પીડાતો નથી (અને) સમર્થ છે. તેથી લોકને મારું જ્ઞાન આપતાં તે ભલે અહિં રહે'. 29।।.

બ્રાહ્મણોનો શાપ એ માત્ર ખોટો વેષ હતો, પરંતુ પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર કાલથી (પોતાના) બધા કુલનો સંહાર કરીને (વિચાર કર્યો). (કાલને કરેલી) આજ્ઞા પણ (ભગવાને પોતાની) ઇચ્છાથીજ કરેલી. પછી પોતેજ બધાએ લોકનો ત્યાગ કરતાં, બીજની સ્થિતિથી પ્રવેશ કરતાં1 એ (જે) પ્રમાણે વિચાર કર્યો તે ત્રીસમા તથા એકત્રીસમા શ્લોકથી કહે છે. "મારે જરુર આ લોકનો ત્યાગ કરવાનો છે. તેમાં (મારા) પાંચ ગુણોનું કાર્ય થએલ હોવાથી, જ્ઞાનનું કાર્ય (થવું) બાકી રહે છે. તે તો માત્ર ગ્રંથોથી નથી થતું, કારણકે તેમાં નવા સંદેહો દૂર કરેલા ન હોય. તેથી તે (જ્ઞાન)ની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કોઈક પુરુષે (અહિં) રહેવું જોઈએ. મારામાં અનંત ગુણો હોવા છતાં, તે વિષયમાં (એટલે) જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો હોય ત્યારે હું અથવા ઉદ્ધવ (તેનો) પ્રચાર કરવાની શક્તિવાળા છીએ, કારણકે તે જ્ઞાન મારા સંબંધનુંજ છે; કેમકે મને બીજો કોઈ જાણતો નથી. હું જાણું અથવા 'ભક્તિથી મને જાણે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો ભક્ત જાણે. તેથી ઉદ્ધવને પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો ભક્ત જાણીને (ભગવાને) પોતાનાં સ્થાને તેને મૂક્યો.

"વળી તે જ્ઞાન મારામાં રહેલું છે, મારોજ આશ્રય કરીને રહે છે, કારણકે 'ભગ' શબ્દથી જણાતા ગુણોમાં (તેનો) સમાવેશ થાય છે. શબ્દના આધારથી રહેલું જ્ઞાન તો વાક્ય સાંભળવાથી બધાએ અધિકારીઓને થાય છે, આ તો હુંજ હૃદયમાં રહું ત્યારે મારા સંગથી આવે છે. નારદ વિગેરે પણ શાસ્ત્રના આધારવાળાં જ્ઞાનનેજ ધારણ કરે છે. આ તો પુષ્ટિરૂપ જ્ઞાન છે. હું તો (મારા) પોતામાં અથવા ભક્તમાં રહું છું, તેથી ઉત્તમ ભક્ત હોવાથી ઉદ્ધવજ સ્પષ્ટ રીતે (તે ગ્રહણ કરવા) યોગ્ય છે"

"બીજા પણ જ્ઞાની અને ભક્ત છે. આ (ઉદ્ધવ)માં શું ઉત્તમ છે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'આ સમયે સંયમીઓમાં ઉત્તમ' વિશેષણ કહેલું છે. 'હાલમાં મારું જ્ઞાન ધારણ કરનારો કોઈ પણ નથી. આમાં (મારું જ્ઞાન ધારણ કરવામાં) ત્રણ સહાયક (ગુણો)ની જરુર છે. (1)જ્ઞાન (2)ભક્તિ અને (3) ઘણું જીતેન્દ્રિયપણું. તે ત્રણ કોઈનામાં પણ નથી. એક અથવા બે (હોય તો તે)થી આ જ્ઞાન રહેતું નથી. વળી આ કાલે બધાઓને સંયમરહિતજ કરેલા છે. તેથી આ સમયે ઉદ્ધવજ સંયમીઓમાં ઉત્તમ છે'.

વળી ઉદ્ધવ મારાથી જરાએ ન્યૂન નથી. જ્ઞાનના આધારરૂપ થવા માટે જે ગુણોની જરુર છે તે મારામાંજ છે. ઉદ્ધવમાં પણ બધા સર્વ પ્રકારથી છે. તેથી તે 'મારાથી જરાએ ન્યૂન નથી'. તેનું પ્રમાણ 'કારણકે ગુણોથી પીડાતો નથી' શબ્દોથી કહેલું છે. 'જેને ગુણોથી ખળભળાટ ન થાય તેજ મારા જ્ઞાનનો અધિકારી છે', કારણકે ગુણો ઘણા પ્રકારે હૃદયમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરે છે. વધારે કહેવાનું શું પ્રયોજન? બ્રહ્મા પણ તેમનાથી થતા ખળભળાટ વગરના નથી. તેથી આજ ગુણોથી પીડાએલો નથી'. તેનું કારણ 'સમર્થ' વિશેષણથી કહેલું

છે. ‘પ્રભુ:’ એટલે સમર્થ, સ્વભાવને વશ રાખનાર તેજ ‘શૂર’ કહેવાય છે, કારણકે લોકમાં શૂર (હોય તે)જ સમર્થ થાય છે. તેમ આ શાસ્ત્રમાં જે સ્વભાવને એવી રીતે જીતે છે, તે જ સમર્થ છે, અને ઉદ્ધવ તેવો છે. (તે) ક્ષત્રિય, શૂર, સગો, કાકો હોવા છતાં નીચથી પણ નીચ સ્થિતિવાળો થઈનેજ (મારી) સેવા કરે છે. આ જ સ્વભાવ ઉપરનો વિજય છે. ભગવાને આનેજ સમર્થપણું માનેલું છે. તેથી ‘મારુ ‘વયુનં’ જ્ઞાન, અધિકારી લોકને આપતાં, અને ભક્તિ તથા જ્ઞાનના ઉપદેશથી સંયમીપણું શીખવતાં તે ભલે અહિં રહે’ એમ ભગવાને વિચાર્યું, એવો વાક્યનો સંબંધ છે. 31.

1.‘પ્રવેશ કરતાં’ એટલે ‘અધિકારીની બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરતાં’. (પ્ર)

પછી ભગવાને આજ્ઞા કરેલા (ઉદ્ધવે), તેમ (ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે) જ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એવં ત્રિલોકગુરુણા સંદિષ્ટ: શબ્દયોનિના॥
બદર્યાશ્રમમાસાદ્ય હરિમીજે સમાધિના॥32॥

વેદ રચનાર ત્રણ લોકના ગુરુએ એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરેલા (ઉદ્ધવે) બદરી આશ્રમ જઈને હરિનું સમાધિથી પૂજન કર્યું. 32.

એવીજ રીતે જ્ઞાનનો બોધ કરીને ‘તું રહે’ એવી (હરિએ) આજ્ઞા કરેલા (ઉદ્ધવે), ગુરુઓની આજ્ઞામાં વિચાર કરવો યોગ્ય નહિ હોવાથી આ (કાર્ય) મારાથી થઈ શકે તેવું નથી એમ જાણ્યા છતાં, જગદ્ગુરુની આજ્ઞા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પાળવી જોઈએ તેથી, તે (આજ્ઞા) પ્રમાણે કર્યું.

‘બધાએ અધિકારી નથી એમ જાણવા છતાં, ભગવાનેજ ઉદ્ધવને કેમ એવી રીતે (અહિં) રાખ્યો?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વેદ રચનાર’ વિશેષણ કહેલું છે; કારણકે તે વેદ રચનાર (ભગવાન્) બધાના અધિકાર પ્રમાણે (તેમને) શબ્દોના અર્થ જણાવે છે. જેનામાં તેના અધિકાર પ્રમાણે પોતે આવેશ કરે છે, તે જ (તેવો) અધિકારી થાય છે, તેથી આ (ભગવાન)ને (કોઈ) અધિકારી અથવા ન અધિકારી હોવાનો કોઈપણ વિચાર હોતો નથી ‘પ્રજાપતિએ પોતાની ચરબી ખેંચી કાઢી’ વાક્યથી આરંભ કરી ‘તે આ પ્રજાપતિનો બનેલો બોકડો પ્રાપ્ત કરે છે’ એમ કહેલું છે, આવો બોકડો કોઈથી પણ ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી, છતાં પણ સર્વ પ્રકારથી ક્રીડા કરતાં, આ (અમુક) કર્મમાં જેને યજમાન કરીને ક્રીડા કરવાની (ભગવાન્) ઇચ્છા કરે છે, (તેમાં) પોતાનો પ્રવેશ કરીને તેનેજ તેવો કરે છે. તેથી અહિં પણ (ઉદ્ધવને) વેદ રચનારે આજ્ઞા કરેલી હોવાથી, બદરિકાશ્રમમાં જઈને, ભગવાને કહેલું કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમાટે બીજું સાધન પ્રાપ્ત ન થતાં, સર્વનાં દુ:ખ હરનાર ભગવાન્ પોતાનાં મનનાં દુ:ખને પણ દૂર કરશે એવા વિચારથી, તેણે સમાધિથી તેમનું પૂજન કર્યું. તેથી તે ભગવાનની આજ્ઞાથી (અહિં) રહેલો હોવાથી શાપ1 વિગેરે (તેને) નડતા ન હતા, તેમજ (તેનું કાર્ય) સિદ્ધ કરાવતા ન હતા. વાસ્તવિક રીતે યાદવની સ્થિતિનો ત્યાગ પણ થયો ન હતો, કારણકે હજી પણ ભગવાન્

યાદવ છે, કારણકે ભક્તોને તેવોજ અનુભવ થાય છે. લીલામાં પણ (ભગવાન્) પોતાની ઇચ્છાથીજ લોકની દૃષ્ટિમાં તેવા (યાદવ) જણાય છે. 62.

1.શાપ તેને રહેવામાં નડ્યો નહિ, તેમ કાલે તેને રહેવાનું કરાવેલ નહિ, એવો અર્થ છે. (પ્ર) શાપ, કાલ વિગેરે (ભગવાનની ઇચ્છા સિવાય બીજું) કોઈ અહિં રહેવામાં નડ્યું નહિ કે અહિં રહેવાનું કરાવી શક્યું નહિ, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

એ રીતે પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થએલી કથા પડતી મૂકી ચાલુ (કથા) કહે છે:

વિદુરોઽપ્યુદ્ધવાચ્છ્રુત્વા કૃષ્ણસ્ય પરમાત્મન:॥
ક્રીડયોપાત્તદેહસ્ય કર્માણિ શ્લાઘિતાનિ ચ॥33॥
દેહન્યાસં ચ તસ્યૈવં ધીરાણાં ધૈર્યવર્ધનમ્॥
અન્યેષાં દુષ્કરતમં પશૂનાં વિક્લવાત્મનામ્॥34॥
આત્માનં ચ કુરુશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણેન મનસા ધૃતમ્॥
ધ્યાયન્ ગતે ભાગવતે રુરોદ પ્રેમવિહ્વલ:॥35॥
કાલિન્દ્યા: કતિભિ: સિદ્ધ અહોભિર્ભરતર્ષભ॥
પ્રાપદ્યત સ્વ:સરિતં યત્ર મિત્રાસુતો મુનિ:॥36॥

ક્રીડાથી ધારણ કરેલ દેહવાળા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના પ્રશંસા પામેલા કર્મો, અને ધીર (પુરુષો)નાં ધૈર્યને વધારનાર તથા બીજા પશુઓ અને ભયભીત અંત:કરણવાળાઓથી થઈ ન શકે તેવો તેમનો એ પ્રકારનો દેહનો ત્યાગ, અને હે ઉત્તમ કૌરવ! પોતાને શ્રીકૃષ્ણે મનમાં રાખેલ તે, ઉદ્ધવ પાસેથી સાંભળીને, (શ્રીકૃષ્ણે મનમાં રાખેલ તેવા) પોતાનો વિચાર કરતાં, વિદુર પણ ભક્ત (ઉદ્ધવ) જતાં પ્રેમને લીધે આકુલ થઈ રડ્યો; અને હે ઉત્તમ ભારત! કેટલાક દિવસે સિદ્ધ થઈ કાલિંદીથી જ્યાં મિત્રાનો પુત્ર મુનિ હતો ત્યાં દેવનદીએ ઉત્તમ પ્રકારે ગયો. 33થી36.

સિદ્ધાંત કહેલો નહિ હોવાથી, ઉંધા જ્ઞાનનો અને માયાનો સંબંધ તેને (વિદુરને) પણ થએલો છે. તેથી તેના1 બાકીના ભાગ તરીકે વિદુરની પણ કથા કહેવામાં આવે છે. તેથીજ ભવિષ્યમાં 'આપણા બધાનો આ તે ભગવાન્ કાલ આવેલ છે' (1।।) એમ વિદુર ખોટું કહેશે. જેમ ઉદ્ધવ બદરિકાશ્રમ ગયો, એવી રીતે વિદુર પણ 'દેવનદીએ ગયો' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. વચ્ચે (દેવનદીએ જતાં પહેલાં) પોતાને યથાર્થ જ્ઞાન થયું નથી એમ જણાવવા, ભક્ત ઉદ્ધવ ગયો, ત્યારે વિદુર પોતે પ્રેમને લીધે આકુલ થઈ રડ્યો, અને રડવાનાં કારણો 1.ભગવાનનાં ચરિત્રનું શ્રવણ 2.ભગવાનની મોહ કરાવનારી લીલાનું શ્રવણ અને 3.ભક્તો ઉપર ભગવાનની કૃપાનું શ્રવણ (હતાં). આ (ત્રીજું) સાત્ત્વિક છે. પહેલું રાજસ છે. તેથી ત્રણે (કારણો)થી ત્રણ પ્રકારનો પ્રેમ બહાર નીકળવાથી રડવું (આવ્યું). ઉદ્ધવના મુખથી (આ કથા) સાંભળેલ હોવાથી (તે) ખોટી હોવાની શંકા ન હતી.

વળી '(પરમાત્મા) શ્રીકૃષ્ણના (કર્મો)... વિગેરે' શબ્દોથી લોકની પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે પદાર્થોનું નિરૂપણ કરે છે. ચરિત્રો ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં છે એમ જણાવવા 'પરમાત્મા'

શબ્દથી સ્વરૂપનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. વિદુરના અધિકાર પ્રમાણે એમ કહેલું છે, કારણકે સ્મરણ પ્રમાણેજ તેને ભગવાનનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન હતું. પરમાત્મા એટલે પુરુષોત્તમ. આત્મા હોઈ તે જ સર્વથી ઉત્તમ છે. લોકની માન્યતા પ્રમાણે ચિંતામણિ વિગેરે ઉત્તમ હોવા છતાં આત્મા નથી, તેમજ જીવ ઉત્તમ નથી. તેથી (ઉત્તમ અને આત્માએ) બંને પ્રકારથી ભગવાનજ જાણવામાં આવતા હોવાથી, તે પ્રમાણે કહેલું છે. (ભગવાને) ક્રીડાથી બાલક નટની પેઠે મનુષ્યનો કપટથી વેષ ધારણ કરેલો, તે જ 'ધારણ કરેલ દેહ' કહેલો છે. તેવા (ભગવાન)ના બધાએથી પ્રશંસા પામેલા ભૂમિનો ભાર હરવો, ગોવર્ધનને ઉંચે ધારણ કરવો વિગેરે કર્મો, (અને) 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી છૂપાં પણ કર્મો અથવા ગોપિકાઓ સાથેના રમણરૂપ અદ્ભુત ચરિત્ર (વિદુર પાસેથી સાંભળ્યાં). 33.

'દેહન્યાસમ્' એટલે દેહનું 'ન્યાસ:' કારણમાં સ્થાપન, અથવા શબ્દના છલથી નટની પેઠે (કરેલો) ત્યાગ (સાંભળ્યો). 'એ પ્રકારનો' એટલે (ઉદ્ધવ પાસેથી) સાંભળ્યો તેવા પ્રકારનો. ધીર (પુરુષો)નાં એટલે વૈરાગ્યનું અનુસંધાનવાળાઓનાં ધૈર્ય એટલે-સર્વનો ત્યાગ કરીને આવી રીતે યોગથીજ આ શરીર ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એવા, સ્વરૂપ પધારી ગયું, એટલે ફલનું દર્શન થવાથી મધ્યમાં થતા દુ:ખનું અનુસંધાન ન રાખવું જોઈએ એવા, સાહસરૂપધૈર્યને (વધારનાર તે ત્યાગ સાંભળ્યો). બીજા વિવેકવિનાના દેહને આત્મા માનનારાથી તે જરાએ થઈ શકે તેવો નથી, કારણકે એમ કરવાને કોઈપણ શક્તિમાન નથી. તેમાં પણ ભવિષ્યનું હિત અથવા અહિતના વિવેકના અનુસંધાનવિનાના પશુઓથી, અને તેમાં પણ 'વિક્લવાત્મનામ્' ભય છે આત્મા જેઓનો, ભયજ જેમના અંત:કરણનો સ્વાભાવિક ગુણ છે, એટલે મૂર્ખાઈથી પણ જેઓથી સાહસ થતું નથી તેવાઓથી (તો થઈજ શકે નહિ તેવો એ ત્યાગ છે એમ) પશુઓથી પણ તેઓનો ભેદ જણાવેલો છે. 34.

વળી પોતાને ભગવાને મનમાં રાખેલ તે (વિદુરે) સાંભળ્યું. 'હે ઉત્તમ કૌરવ!' એ (પરીક્ષિતનું) સંબોધન એમ જણાવવા કરેલું છે કે તેના વડવાઓએ કરેલાં પુણ્યો એ પ્રમાણે (તેમના) વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓને ઉપયોગી થાય છે. 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી (પોતાને) ઉપદેશ આપવા મૈત્રેયને આજ્ઞા કરી તે (સાંભળ્યું). (ઉદ્ધવનું ભગવાને) માત્ર સ્મરણ કર્યું નહતું, પરંતુ (તેને મનમાં રાખેલો. 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે' એ નિયમ (લાગુ પડતો) ન હોવા છતાં, ભક્ત બહિર્મુખ હોવા છતાં, નાસી જતાને પણ મનમાં રાખ્યો. તેવો પોતે (ભગવાનનો) કૃપાપાત્ર બન્યો છે એમ વિચારતાં, બીજા (ભગવાનના) ગુણો (ઉદ્ધવે) કહેલ ન હોવાથી, (તે) ભક્ત જતાં રડ્યો અને પ્રેમને લીધે આકુલ થયો, એટલે મૂર્ચ્છા પામ્યો, એવો અર્થ છે. 35.

પછી મૂર્ચ્છામાં ભગવાન્ પધારીને (તેને) સર્વ ઉપદેશ આપીને ગયા, તેથી સિદ્ધજ થઈ, જ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત કરેલો મૂર્ચ્છામાંથી ઉઠી, પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરેલો તે નિધિના સ્થલ કાલિંદીના કાંઠેથી કેટલાક દિવસેજ દેવનદીએ ગયો. આ મોહની સ્થિતિ મનુષ્યોનીજ હોય છે, પરંતુ દેવોની હોતી નથી, અને ગંગા દેવપણું પ્રાપ્ત કરાવનારી છે, તેથી અહિં (ભૂમિ ઉપર)

હોવા છતાં પણ તે દેવનદીજ છે. ‘હે ઉત્તમ ભારત’ સંબોધન એમ સૂચવનારું છે કે અંતે ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવો વિવેક (પરીક્ષિતે) પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી, તેને માયાથી મોહ થએલો નથી. વિઘ્ન કરનાર કાલ જતો રહ્યો એમ જણાવવા ‘કેટલાક દિવસે’ શબ્દો કહેલા છે. ‘ઉત્તમ પ્રકારે ગયો’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે માર્ગમાં તેને દુ:ખ થયું નહતું. ‘જ્યાં મિત્રાનો પુત્ર મુનિ હતો’ શબ્દોથી ત્યાં જવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. જગતના મિત્ર (રૂપ સ્ત્રી)નો પુત્ર પણ તેવોજ (હોવાથી), પોતાના સ્વભાવથીજ બધાને કૃતાર્થ કરશે એવા પ્રયોજનથી (ત્યાં ગયો). ‘મુનિ’ શબ્દથી તે (મૈત્રેય) બીજે ગયો હશે એવી શંકા દૂર કરેલી છે, કારણકે તે વિચાર કરવાના સ્વભાવવાળો (હોઈ), વિદુર (અહિં) આવશે એમ જાણતો હતો. એમ જણાવેલું છે કે આવાજ પ્રદેશ અને (કથા) કહેનાર ભગવાનની કથામાં ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. 36.
1.‘તેના’ એટલે ઉંધા જ્ઞાનના, એ પ્રમાણે અહિં (વિદુરમાં) પોતાના અંશથી ભગવાને પ્રવેશ કરીને તેની બુદ્ધિનો સંસ્કાર કર્યો, એ બુદ્ધિની સૃષ્ટિ કહી. (પ્ર) ‘તેના’ એટલે ઉંધા જ્ઞાનના અને માયાના, એવો અર્થ જણાય છે.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના ચોથા અધ્યાયનું વિવરણ (સમાપ્ત).
ઉ

॥ અધ્યાય પાંચમો ॥

ચતુર્ણાં સર્ગ આદ્યોઽત્ર હ્યધિકારે નિરૂપિત:॥
પુરુષત્વાય કૃષ્ણસ્ય ચતુર્ભિ: સર્ગ ઈયતે॥1॥

અહિં1 અધિકારના વિષયમાં ચારની સૃષ્ટિ કહી. શ્રીકૃષ્ણ2 પુરુષ (રૂપથી પ્રકટ થાય તે) માટે ચારથી સૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. કા. 1.

સ એવ ભગવલ્લીલાં શ્રોતુમર્હતિ તત્ત્વત:॥
અન્યથાઽન્યો હિ મનુતે હ્યધિકારસ્તતો હિત:॥2॥

તે3 જ વાસ્તવિક રીતે ભગવાનની લીલાનું શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે બીજો તેને કલ્પિત માને. તેથી અધિકાર હિત કરનારો4 છે. કા. 2.

કૃષ્ણાર્થસૃષ્ટૌ ભૂતાનિ જાતાન્યેવેતિ નિશ્ચય:॥
વેદે પઞ્ચભિરેવાસ્ય પુરુષત્વકથોદિતા॥3॥

શ્રીકૃષ્ણ માટેની સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થએલાં5 જ મહાભૂતો છે એવો નિશ્ચય છે. વેદમાં પાંચથીજ6 આમનાં પુરુષપણાની કથા કહેલી છે. કા.3.

ત એવ બહુધા વ્યસ્તાસ્તસ્માત્તત્ત્વાનિ તાનિ વૈ॥
ભોગ: શરીર એવેતિ માત્રાસ્તત્ર નિરૂપિતા:॥4॥

તેમનેજ જૂદા-જૂદા ઘણા પ્રકારથી7 લીધેલા છે. તેથી તેઓજ તત્ત્વો છે. ભોગ શરીરમાંજ8 થતો હોવાથી, તે અધ્યાયમાં માત્રાઓનું9 નિરૂપણ કરેલું છે.કા.4.

નાનાવિધાનિ શાસ્ત્રાણિ તૈ: સન્દેહવિનિશ્ચયૌ॥
મનો ભગવતો હ્યુક્તં તેનૈવેન્દ્રિયસંકથા॥5॥

શાસ્ત્રો જાતજાતના છે. તેમનાથી સંદેહ અને નિશ્ચય થાય છે (તેમને) ભગવાનનું મન કહેલું છે. તેનાથીજ10 ઇન્દ્રિયોની કથા (કહેલી) છે. કા. 5.

બુદ્ધિર્ભગવતો બ્રહ્મા તત્કાર્યં ચ નિરૂપ્યતે॥
સ્તુતિપ્રસાદૌ કાર્યાણાં ભૂતાનીત્યેવ નિશ્ચય:॥6॥

બ્રહ્મા ભગવાનની બુદ્ધિ છે અને તેનું કાર્ય11 કહેલું છે. કાર્યોની12 સ્તુતિ અને પ્રસન્નતા (કહેલાં છે, તેથી તેઓ) મહાભૂતોજ છે એવોજ નિશ્ચય13 થાય છે.કા. 6.

તતસ્તેષાં શરીરાણિ માત્રા એવ હરેર્યથા॥
કાલ એવેન્દ્રિયાણ્યેષાં તત્રાસક્તો મ્રિયેત વૈ॥7॥

તેથી જેમ હરિનાં તેમ તેઓનાં શરીરો14 તન્માત્રાઓ છે. કાલજ આમની ઇન્દ્રિયો છે.15 તેમાં આસક્તિવાળો મરવાનોજ. કા. 7.

બુદ્ધિસ્તેષાં મહાત્માનો વેદા મન્વાદયસ્તથા॥
તત્રોક્તૈરેવ યદ્યુક્તમુક્તં તેષાં હિતાય તત્॥8॥

વેદો તેમજ મનુ વિગેરે મહાત્માઓ તેઓની બુદ્ધિ છે. તેમાં કહેલા (વેદ વિગેરે)એ જે કહેલું છે તે યોગ્ય છે અને તેમનું હિત કરનારું છે.16

કાર્યોપયોગિતત્ત્વાનાં પઞ્ચમે વિનિરૂપ્યતે॥
ઉત્પત્તિર્યાદૃશૈ: કાર્યં તદ્ભાવશ્ચ નિરૂપ્યતે॥9॥

અને જેવાં કાર્યમાં17 ઉપયોગી તત્ત્વોથી કાર્ય થાય, તેવાં (તે તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ અને તેમની (તેવી18) સ્થિતિ પાંચમા (અધ્યાય)માં કહેલ છે. કા. 9.

પ્રશ્નાભિનન્દને ચાઙ્ગં સર્વત્રૈવ હરે: કૃતૌ॥
અતોઽત્ર ભગવત્પ્રશ્ન: ષડ્વિધો વિનિરૂપ્યતે॥10॥
વૈરાગ્યાદિ: સૃષ્ટિમાર્ગે વિપરીતપ્રવેશત:॥

હરિના કાર્યમાં સર્વ સ્થલે પ્રશ્ન અને (તેનું) અભિનંદન અંગ19 છે. તેથી સૃષ્ટિનાં માર્ગમાં ઉલટો20 પ્રવેશ હોવાથી વૈરાગ્ય વિગેરેના સંબંધવાળો ભગવાન્ સંબંધી છ પ્રકારનો પ્રશ્ન અહિં કહેલો છે. કા. 101/2 .

1.‘અહિં’ એટલે સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનાર (આ ત્રીજા) સ્કંધમાં. (પ્ર).

2.પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમ પુરુષરૂપથી પ્રકટ થાય તે માટે આ બીજી સૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. (પ્ર)

3.‘તે’ એટલે અધિકારી. (પ્ર)

4.‘હિત કરનારો’ હોઈ ઘણોજ જરુરી છે. (પ્ર)

5.આગળ જે બે સૃષ્ટિ (અધ્યાય 5 થી 12 થી) કહેવાની છે, તેમાં જેમની સૃષ્ટિ થવાની તેમના સંસ્કાર થવાનું નથી, પણ સ્વરૂપનીજ ઉત્પત્તિ થવાની છે એમ જણાવવા, પાંચમાં અધ્યાયમાં કહેલા મહાભૂતોનું સ્વરૂપ જણાવે છે. અહિં ઉત્પન્ન થવાથીજ મહાભૂતપણું છે, પરંતુ પૃથ્વી વિગેરેમાંના એક હોવાથી મહાભૂતપણું નથી. (પ્ર)
6.આકાશ વિગેરે પાંચ (મહાભૂતો)થીજ. (પ્ર)
7.'ઘણા પ્રકારથી' એટલે તેવીસ તત્ત્વોના રૂપથી. (પ્ર)
8.'શરીરમાં' એટલે બ્રહ્માંડરૂપ શરીરમાં. (પ્ર)
9.તે અધ્યાયમાં (છઠ્ઠામાં) જણાવેલા પદાર્થો તન્માત્રાઓ છે. 'ભેદાએલાં તાળવામાં વરુણે પ્રવેશ કર્યો' (3।13) વિગેરેથી ભોગ કહેલો હોવાથી અહિં તન્માત્રા એટલે પુરુષે ભોગ કરવા યોગ્યપણું છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ મહાભૂતપણું અથવા શબ્દ વિગેરે (મહાભૂતના ગુણો) પૈકી એક હોવાપણું નથી. (પ્ર)
10.'તેનાથી' એટલે ઇન્દ્રિયોને પ્રેરણા કરનાર મનથી. સંદેહ અને નિશ્ચયરૂપ કાર્યોથી શાસ્ત્ર મન છે એવું અનુમાનથી જણાવી, તેજ નિયમ લાગુ પાડી બીજાને ઇન્દ્રિયો કહેલી છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
11.3।11 માં વિચારરૂપ બુદ્ધિનું કાર્ય કહેલું છે. તેથી બ્રહ્મા બુદ્ધિનું કાર્ય (વિચાર) કરનાર હોવાથી તે ભગવાનની બુદ્ધિ છે. (પ્ર)
12.હવે કાર્યસૃષ્ટિના મહાભૂત વિગેરે ચારનું સ્વરૂપ કહે છે. નવમા અધ્યાયમાં કહેલાં સ્તુતિ અને પ્રસન્નતા બ્રહ્માંડમાં રહેનાર વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી અને ભેગી મળતી હોવાથી (મહાભૂત છે). (પ્ર)
13.'નિશ્ચય' એટલે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કરેલો નિર્ધાર. (પ્ર)
14.શરીરો ભોગ કરવા યોગ્ય હોવાથી તન્માત્રાઓ છે. (પ્ર)
15.પહેલાંના પ્રકરણ પેઠે પોતામાં જેની આસક્તિ હોય તેનું મૃત્યુ કરાવે તેવો કાલ હોવાથી, કાલજ તેમની (કાર્યોની) ઇન્દ્રિયો છે. (પ્ર)
16.વેદ વિગેરેએ 3।। માંજે કહ્યું તે કાર્યોનાં હિત માટેજ કહેલું હોવાથી તે મહાત્માઓ બુદ્ધિરૂપ છે એવો અર્થ છે. મહાભૂત વિગેરેની ઉત્પત્તિ સર્ગ છે એવું સર્ગનું લક્ષણ કહેલ. પાંચમા અધ્યાયમાં મહત્તત્ત્વ વિગેરે સર્વ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, પછી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, પછી શાસ્ત્રમાં થતાં સંદેહ અને નિશ્ચય કહેલા છે અને પછી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહી છે. પછી બ્રહ્માએ કરેલી સ્તુતિ વિગેરે કહ્યાં. પછી પાછો મહત્તત્ત્વ વિગેરેનો સર્ગ કહ્યો પછી કાલ અને પછી બ્રહ્મ (શબ્દસૃષ્ટિ) કહી. પછી વરાહાવતાર વિગેરેની કથા કહેશે. તેથી એમ જણાય છે કે સર્વમાં હોય તેવા મહાભૂતોની સૃષ્ટિને અહિં સર્ગ કહેલી નથી, અને તેમને મહાભૂત કહેવાનો અહિં આશય પણ નથી; પરંતુ અહિં લીલારૂપ સર્ગ કહેલો છે અને તેમાં ઉપયોગી તરીકે તેના જેવા મહાભૂતો માત્ર વિચારેલાજ છે. તેથી પૃથ્વી વિગેરેમાંથી કોઈને મહાભૂત કહેલાં નથી, શબ્દ વિગેરેમાંથી કોઈને તન્માત્રા કહેલ નથી, ચક્ષુ વિગેરે કોઈને ઇન્દ્રિય

કહેલ નથી તેમજ ચિત્ત વિગેરે કોઈને બુદ્ધિ કહેલ નથી, પરંતુ અમુક દેહ વિગેરે સ્થૂલ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે તેને મહાભૂત, સૂક્ષ્મ મહાભૂત હોઈ ભોગ કરવા યોગ્ય હોય તેને તન્માત્રા, જ્ઞાન અથવા ક્રિયા પૈકી હરકોઈ કરનાર અને જાણી ન શકાય તેવું હોય તેને ઇન્દ્રિય અને ઇન્દ્રિય ઉપર ઉપકાર કરનાર હોય તેને બુદ્ધિ કહેલ છે. તેથી પ્રયાસ વિના મહાભૂત વિગેરેનાં કાર્ય કરનાર ભગવાનજ મહાભૂત વિગેરે બને છે, અને ભગવાન્ જૂદાં જૂદાં એવાં રૂપ ધારણ કરે તેજ સર્ગ છે. એવો પાંચમાથી બારમા અધ્યાય સુધીનો ટૂંકમાં અર્થ છે. (પ્ર)

17.'કાર્ય' એટલે 'વિરાટનું શરીર'. (પ્ર)

18.(તેવી) સ્થિતિ' એટલે જેવી સ્થિતિથી તે કાર્ય થાય તેવાં સામર્થ્યવાળી સ્થિતિ પાંચમા અધ્યાયમાં કહે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

19.ભગવાનની કૃતિ જણાવવામાં પ્રશ્ન અને તેનું અભિનંદન અંગરૂપ છે. (પ્ર)

20.સૃષ્ટિરૂપ ભગવાનનું જ્ઞાન (થવા)ના ઉપાયમાં ભગવાનના ગુણો ઉલટા પ્રકારથી પ્રવેશ કરે છે એટલે વૈરાગ્ય થયો હોય તેને જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાનીને શ્રી પ્રાપ્ત થાય છે, શ્રીવાળાને યશ પ્રાપ્ત થાય છે, યશવાળાને ભગવાનનાં વીર્યોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય છે, અને વીર્યોનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ઈશ્વરને ઓળખે છે. તેવો છ પ્રકારનો ભગવાન્ સંબંધી પ્રશ્ન તત્ત્વોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા કરેલ છે. તેથી પ્રશ્ન તથા અભિનંદન ઉપોદ્ઘાત તરીકે ઉપયોગી છે. (પ્ર)

તે પૈકી આરંભમાં તે બે (મૈત્રેય અને વિદુર)ની કથા કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં તેઓનો સંબંધ (થયાનું) કહે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ॥

द्वारि द्युनद्या ऋषभ: कुरूणां मैत्रेयमासीनमगाधबोधम्॥

क्षत्तोपसृत्याच्युतभक्तिशुद्ध: पप्रच्छ सौशील्यगुणाभितृप्त:॥1॥

અચ્યુતભક્તિથી શુદ્ધ થએલા, સંયમી ઉત્તમ કૌરવે અગાધ જ્ઞાનવાળા દેવનદીના દ્વારે બેઠેલા મૈત્રેય પાસે જઈ, (તેમના સારા સ્વભાવના ગુણોથી પૂર્ણ સંતોષ પામી (તેમને નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. 1.

સર્વ દેવપણું પામે તેવા પ્રયોજનથી જે દેવનદી પ્રવૃત્ત થએલી, તે આરંભથીજ યોગ્ય કાર્ય કરશે, એમ (વિચારી), ભગવાનની આજ્ઞાથી મૈત્રેય ત્યાંજ રહેલો. 'દેવનદીના દ્વારે' એટલે ગંગા અને યમુના વચ્ચેના પ્રદેશમાં ભગવાન્ રહેતા હોવાથી બ્રહ્મકુંડ પાસેજ, એમ હું માનું છું. 'ઉત્તમ કૌરવે' શબ્દથી ફલમાં પરિણમે તેવો તેનો ભારે ઉદ્યમ જણાવેલો છે. મૈત્રેય હિત કરનારો, બેઠેલો હોવાથી ચિંતારહિત હતો. 'અગાધ છે જ્ઞાન જેનું' તે (અગાધ જ્ઞાનવાળા) વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે પોતાની (વિદુરની) બુદ્ધિ તેમાં ડુબી જાય એવો સંભવ હતો. તેમ ન હોય તો (વિદુરના) બધા સંદેહો દૂર ન થાય. 'સંયમી' એટલે મૂલથીજ ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો અને ચતુર (વિદુર), અચ્યુતા (સ્થિર) જે અચ્યુત (ભગવાન્)માં ભક્તિ, તેનાથી શાપ, અધિકાર વિગેરે, બીજનું પડવું, યોનિનો દોષ વિગેરે સર્વ અશુદ્ધિઓ દૂર થવાથી શુદ્ધ થયો હતો. (તેણે મૈત્રેયની) સમીપ જઈ, અથવા શાસ્ત્રની આજ્ઞા

પ્રમાણે (સમીપ જઈ), મૈત્રેયની સરલતા, દયા વિગેરે સારા સ્વભાવના ગુણોથી પૂર્ણ સંતોષ પામી-(મૈત્રેય ઉત્તર) કહેશે કે નહિ એવા સંદેહરૂપ ભૂખ (મૈત્રેયના) ગુણોથી દૂર થતાં-તેવો (સંતોષ પામેલો) થઈ, પૂછ્યું, એવો અર્થ છે. 1.

છ પ્રશ્નો પૈકી, વૈરાગ્ય માટે શું ઉપાય કરવો? એ પ્રશ્ન કરતાં, સ્વભાવથી વૈરાગ્યનાં કારણો (તેમાં) પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ વિદુર ઉવાચ॥

સુખાય કર્માણિ કરોતિ લોકો ન તૈ: સુખમન્યદુપારમં વા॥
વિન્દેત ભૂયસ્તત એવ દુ:ખં યદત્ર યુક્તં ભગવાન્ વદેન્ન:॥2॥

લોક સુખ (પ્રાપ્ત કરવા) કર્મો કરે છે. તેમનાથી સુખ અને દુ:ખનો નાશ પ્રાપ્ત કરતો નથી. તેથીજ વધારે દુ:ખ પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિષયમાં જે (કરવા) યોગ્ય હોય તે (આપ) ભગવાન્ અમને કહો.2.

લોકમાં સુખ (1)દુ:ખનો અભાવ અને (2)સુખ એવા બે પ્રકારનું હોય છે. દુ:ખ સુખને અટકાવનારું હોવાથી પણ દુ:ખનો અભાવ સુખ (થવા)નુંજ કારણ છે. તેથી લોક બધી ક્રિયા સુખ (પ્રાપ્ત કરવા) માટેજ કરે છે, પરંતુ તેનાથી કોઈપણ સમયે સુખ પ્રાપ્ત કરતા નથી. 'લોક' શબ્દથી (આ વિષયનું) પ્રમાણ કહેલું છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) પહેલાંનું સુખ પણ જતું રહે છે. વળી 'અન્યદુપારમં' દુ:ખનો નાશ પણ થતો નથી. કોઈ સમયે (ફલને) રોકનારનો નાશ (કરવા)માં જ સાધનનો અંત જોવામાં આવતો હોવાથી, તે (કાર્ય) પણ (સુખ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનથી) થતું નથી. તેમ થતું હોય તો કુદરતથી (પ્રાપ્ત) થતું સુખ થાય. વળી તે (સાધનો)થીજ ઉલટું 'ભૂય:' કુદરતી (હતું તે)થી પણ વધારે દુ:ખ થાય છે. (વધારે દુ:ખ થવાનું) બીજું સાધન જોવામાં આવતું નહિ હોવાથી 'તેથીજ' શબ્દથી (દુ:ખ થવાનું) બીજું સાધન (કારણ) ન હોવાનું કહેલું છે. 'જે જેની અંદર છે તેતે કહેલું છે' એ વાક્ય પ્રમાણે સુખનું સાધનજ દુ:ખ કરાવનારું છે. (તે) સુખનું સાધન હોવાનું જ્ઞાન તો આંધળાની પરંપરાથી થાય છે. આપણા (સંબંધી)ઓએ તેમજ કરેલ હોવાથી, પોતાના (તે સુખનું સાધન છે એવા) આગ્રહને લીધે, (તે કરતાં) અટકતાં નથી. વારંવાર નિયમનો ભંગ જોવામાં આવવા છતાં પરંપરાની શ્રદ્ધા હઠતી નથી. આવા વિષયમાં ઉલટું ફલ જોવા છતાં પણ જ્યારે (સુખનું માનેલું સાધન) કરતાં અટકતા નથી ત્યારે માત્ર કહેવાથી કેમ અટકે? તેથી વૈરાગ્ય (થાય તે) માટે શું કરવું? એવો પ્રશ્ન છે, અથવા જે (સાધન)થી સ્થિર સુખજ થાય તે કહો એવો (અર્થ છે). તે (મૈત્રેય) લોકથી ઉત્તમ પ્રમાણ છે એમ 'ભગવાન્' શબ્દથી કહેલું છે. મારે તો ભગવાને કહેલ હોય તેજ પ્રમાણ છે. તેથી હું પોતાને માટેજ પૂછતો હોવાથી (આ પ્રશ્ન) પ્રસંગરહિત નથી. 'વદેત્' 'કહો' શબ્દ પ્રાર્થનાના અર્થમાં (કહેલો છે). 2.

'મને તો તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરવાની ભગવાને આજ્ઞા કરેલી છે, પરંતુ આવો વિષય કહેવા (આજ્ઞા કરેલી) નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

જનસ્ય કૃષ્ણાદ્વિમુખસ્ય દૈવાદધર્મશીલસ્ય સુદુ:ખિતસ્ય॥

અનુગ્રહાયેહ ચરન્તિ નૂનં ભૂતાનિ ભવ્યાનિ જનાર્દનસ્ય॥3॥

ખરેખર! દૈવને લીધે શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ, અધર્મ (કરવા)ના સ્વભાવવાળા ઘણા દુ:ખી જન ઉપર અનુગ્રહ કરવા જનાર્દનના ભાગ્યવાન જીવો આ લોકમાં ફરે છે. 3.

ભગવાનની (1)સામાન્ય આજ્ઞા અને (2)ખાસ આજ્ઞા એવી બે (આજ્ઞાઓ) આપને હોવાથી, સામાન્ય આજ્ઞાને લીધે આ(નો ઉત્તર) કહો, કારણ કે ભગવાને આપને આ માટેજ ઉત્પન્ન કરેલા છે. તેમ ન હોત, તો ભગવદીઓને (પોતાના) સ્વાર્થનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી, તેઓ ઉત્પન્નજ ન થાય. તેથીજ તેમને માટે 'ભૂતાનિ' શબ્દ યોજેલો છે, (તેનો) 'જન્મેલા' એવો અર્થ છે. એમ જણાવેલું છે કે શબ્દના છલથી1 સંબંધમાં આવી તેઓ (દુ:ખી જનને) પોતાની સમાન કરે છે. જો લોકોનું તેવું ભાગ્ય પણ ન હોય તોપણ તેઓજ ભાગ્યરૂપ થઈ તેઓની પોતાની સમાન કરે છે, એમ જણાવવા 'ભાગ્યવાન' વિશેષણ કહેલું છે. તેથી લોકના ઉપર ઉપકાર કરવા આવેલા આપે આ (કરવું) જરુરી છે, એવો (અર્થ છે). 'જનસ્ય' પ્રાણિમાત્રના જન્મથીજ જણાય છે કે આ ભગવાનની વિમુખ છે. તેવો ન હોત, તો (તેનો) જન્મજ ન થાત. અથવા2 (તેની) પ્રવૃત્તિથી3 (તે ભગવાનથી વિમુખ હોવાનો) નિશ્ચય થાય છે. 'શ્રીકૃષ્ણથી' એટલે મૂલ સચ્ચિદાનંદરૂપથી વિમુખપણું ઘણું આશ્ચર્યકારક છે, એવો (અર્થ છે). છતાં પણ (તેમનાથી) વિમુખ, જન્મ થયા પછી પણ 'દૈવને' એટલે પહેલાનાં આસુર કર્મને લીધે વિમુખ (રહે છે), દૈવને લીધેજ અધર્મ (કરવા)ના સ્વભાવવાળો હોય છે, એટલે સ્વભાવથીજ (તેને) અધર્મ ગમે છે, કારણ કે કોઈથી પણ સ્વાભાવિક (પરિણામ) અટકાવી શકાતું નથી. તેથીજ (તે) ઘણો દુ:ખી હોય છે. તેમ ન હોય તો તેમના અનુગ્રહની પણ દરકાર ન4 કરે. 'ઇહ' આ લોકમાં તેમનાથી (જનાર્દનના જીવોથી) બીજો કોઈ દુ:ખ દૂર કરાવનાર નથી. 1.ભગવદીઓથી દુ:ખનો નાશ થાય છે 2.બીજાથી થતો નથી, એબંનેમાં સંદેહ નથી એમ 'નૂનમ્' 'ખરેખર' શબ્દથી જણાવેલું છે. તેનું કારણ 'જનાર્દન' શબ્દથી કહેલું છે. 'જનામ્' સર્વ લોકને ઉત્પન્ન કરનારીને 'અર્દયતિ' પીડે (દૂર કરે) તે, અથવા 'જનાયા:' જનાનું 'અર્દનં' પીડાવું થાય છે જેમનાથી તે 'જનાર્દન', કારણ કે તે (દુ:ખનાં) મૂલ જન્મનેજ અટકાવે છે, અને તેમના સેવકો તે (કાર્ય) કરનારા છે. 3.

1.'શબ્દના છલથી' એટલે 'ભૂતાનિ' જન્મેલા એ શબ્દથી 'જન' જન્મેલાના જેવા હોવાનું છલ કરીને, એવો અર્થ જણાય છે.

2.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'વા' પાઠ લીધો છે. નાથદ્વારવાળી પ્રતમાં 'ચ' 'અને' પાઠ છે.

3.ભગવદીયના અને ભગવાનથી વિમુખના જન્મ થવાનું કહ્યું. તેથીજ જન ભગવાનથી વિમુખ હોવાનું સિદ્ધ ન થાય, તેથી આ કહેલ છે.

4.આ વાક્યથી જન દુ:ખી થવાનું કારણ કહેલું છે. જો તે દુ:ખી ન થાય તો થોડું સુખ મળ્યું હોય તેના મદને લીધે સત્કુલમાં જન્મ વિગેરેરૂપ ભગવાનના અનુગ્રહનું પણ તેને ભાન ન રહે. (પ્ર)

જો આનો ઉત્તર એવો હોય કે 'ભગવાનનું ભજન કરવું, કારણ કે તે સ્થિર સુખ કરાવનારું છે'. તો તેવાં ભજનનો ઉપાય કહો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તત્સાધુવર્યાદિશ વર્ત્મ શં નઃ સંરાધિતો ભગવાન્ યેન પુંસામ્॥
હૃદિ સ્થિતો યચ્છતિ ભક્તિપૂર્તો1 જ્ઞાનં સતત્ત્વાધિગમં પુરાણમ્॥4॥

હે ઉત્તમ સાધો! અમને તે કલ્યાણરૂપ માર્ગ દર્શાવો,જેનાથી પ્રસન્ન કરાએલા ભગવાન્ પુરુષોના હૃદયમાં રહેલ ભક્તિથી પવિત્ર થઈ તત્ત્વોના જ્ઞાન સાથે પુરાણ જ્ઞાન આપે છે. 4.

'તત્' એટલે તા. જો ભગવાનનાં ભજનથીજ પ્રાણી કૃતાર્થ થતો હોય, તો તે (તેવાં ભજન) નો માર્ગ દર્શાવો. ભગવાનની પ્રેરણાથી અથવા ભગવાનની આજ્ઞારૂપ વેદ પ્રમાણે (સાધન) કરવાથી પણ ભગવાન્ પ્રસન્ન થતા નથી, કારણકે દુઃખ દૂર થતું નથી2. તેથી જે માર્ગથી સારી રીતે પ્રસન્ન કરાએલા ભગવાન્ જ્ઞાન આપે તેવો સ્થિર, ઘણો હિતકારી સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ઉપાય કહો, એવો પ્રશ્ન3 છે. 'કલ્યાણરૂપ' એટલે વિમાનરૂપ વાહન પેઠે સાધનની દશામાં પણ સુખરૂપ. (આ માર્ગ) ગૂઢ ઘણો ઇષ્ટ હોવા છતાં પણ (તે) જણાવવાનું કારણ 'હે ઉત્તમ સાધો!' એ સંબોધનથી (કહેલું છે). સાધુ પણ માત્ર હિતકારી (હોય તે) કહે છે. આવું તો જે ભગવાનનો ભક્ત બ્રહ્મ જાણનાર હોય તે જ કહે, કારણ કે તે સર્વને પોતાના આત્મા જેવા જાણે છે. જે માર્ગથી પ્રથમ ભગવાન્ સારી રીતે પ્રસન્ન થાય (તે કહો). 'આપ ગરુડરૂપ આસનવાળાને શું આસન (આપવું?)' એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાન્ પોતે હદવગરના હોવાપણું વિગેરે ગુણોવાળા હોવાથી, અને 'ભગવાન્' હોવાથી (તેમને) પ્રસન્ન કરવાનું કઠણ છે. 'પુરુષોના' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) કાગડાનું બેસવું અને તાડનું પડવું એવો (અકસ્માતથી થતો) ઉપાય ઘણાનો માર્ગ હોતો નથી. વળી ભગવાન્ અંતર્યામી (હૃદયમાં રહેનાર) હોઈ બધાઓને પોતાના સ્વભાવથી અથવા જીવના સ્વભાવને અનુસરીને જૂદાજૂદા પ્રકારે પ્રેરણા કરે છે. બંને પ્રકારે પણ પ્રેરણા કરતાં,જેને પ્રેરણા કરવાની છે તેના ગુણવાળા થાય છે. ત્યાં (હૃદયમાં) જો પહેલાંની પેઠેજ પ્રેરણા કરે, તો કરેલું ભજન પણ નકામું થાય. તેથી તેવો ઉપાય કહો કે જેથી તે (હૃદયમાં રહેનાર) અંતર્યામીજ ભક્તિથી પવિત્ર થાય. 'પૂતઃ' પવિત્ર થએલજ પ્રેરણા કરે છે. ભક્તિથી પવિત્ર થએલ ભક્તિ (કરવા)નીજ પ્રેરણા કરે, કારણ કે તે (તેના) કુદરતી ગુણ પ્રમાણે પ્રવાહ નભાવવાજ યોજેલો હોવાથી જેમ પ્રવાહ ચાલુ રહે તેવીજ પ્રેરણા કરે છે. આ તેનો કુદરતી ગુણ છે. તેમ કરતો હોવાથી તે લોકમાં અપવિત્ર (હોય) તેમ પ્રસિદ્ધ છે. જેમ એક હાથથી પકડવામાં આવે અને બીજાથી મારવામાં આવે તેવું તેનુંજ બહારનું સ્વરૂપ કાલ છે. તે બંનેને પવિત્ર કરવા બે માર્ગો રચેલા છે, કાલને (પવિત્ર કરવા) વેદ (અને) અંતર્યામીને (પવિત્ર કરવા) ભક્તિ. તે માર્ગથી પ્રવેશ કરેલ (તે) સોમની પેઠે4 પવિત્ર થાય છે. વેદથી પવિત્ર થએલો કાલ મારતો નથી, ભક્તિથી પવિત્ર થએલ અંતર્યામી અવળી પ્રેરણા કરતો નથી. વળી આ પવિત્ર કરવાનું અશુદ્ધને શુદ્ધ કરવાનું નથી,

પરંતુ સોમની પેઠે તે માર્ગથી બહાર નીકળવાનું છે, એકબીજાનો પરસ્પર આધાર હોવાથી આ કાર્ય થતું નથી તેથી પ્રશ્ન (કરેલો છે).

વળી ગુરુના ઉપદેશથી આ કાર્ય થશે નહિ, એમ 'હૃદયમાં રહેલ' શબ્દથી કહેલું છે. જો હૃદયમાં રહેલ તે પોતાની ઇચ્છાથી પ્રેરણા કરે તો બહારના ઉપદેશનું શું પ્રયોજન? તેથી ભગવાને જે (આપને) કહ્યું કે આ જ્ઞાન વિદુરને કહેવું, અંતર્યામીની પ્રસન્નતા વિના થવાનું નથી. તેથી તેની પ્રસન્નતા માટે આરંભમાં ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ, પછી ભગવાનને સંતોષ થાય, ત્યાર પછી ભગવાને આપેલ પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય, પછી પ્રેમ ભક્તિથી તે જ અંતર્યામી જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)ની પ્રેરણા (કરશે). પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલાં જાતજાતનાં જ્ઞાનો (મને) હોવાથી5, તેમને ભૂલી જઈને પછી વાક્ય (ઉપદેશ)થી જે પ્રકારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે (તે) પ્રેરણા (કરશે) પહેલાંની થએલી (પ્રેરણા) હોવાથી, તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન (યોગ્ય) પરિણામ આપતું નથી. તેથીજ ભારે સાધનથી પણ, વાક્ય (ઉપદેશ)થી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી, પરંતુ જ્યારે તે જ અંતર્યામી પોતાનાંજ ગુણરૂપ જ્ઞાન તેને આપશે, ત્યારે વાક્ય (ઉપદેશ) પવિત્ર હોય તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવશે. તે જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે 1.દેહમાં રહેલ આત્માનો બ્રહ્મ તરીકે અનુભવ થવો 2.સર્વ તત્ત્વોના વિવેકરૂપ સાંખ્ય અને 3.સર્વ જૂદાજૂદા પ્રકારથી ભગવાનનું સ્વરૂપ જણાવનારું (જ્ઞાન) તે ત્રણે પ્રકારનું જ્ઞાન સાધન, સાધ્ય અને ફલરૂપ ભક્તિથી પવિત્ર થએલ ભગવાન્ (અંતર્યામી) આપે છે, એવો અર્થ છે. 1.જ્ઞાન એટલે બ્રહ્મભાવ; અને 2.તે સર્વ તત્ત્વોનાં જ્ઞાન સાથેનો, અને (3)તે પણ તત્ત્વોનાં મૂલ બનેલ (ભગવાન)નું સર્વપદાર્થરૂપ પુરાણ જ્ઞાન. 4.

1.શ્રીસુબોધિની પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનો 'ભક્તિપૂતો' પાઠ ઇષ્ટ હોવાનું જણાય છે.

2.ભગવાનની અપ્રસન્નતા જણાવનારું કારણ આથી કહેલું છે. (પ્ર)

3.આ બીજો જ્ઞાનસંબંધી પ્રશ્ન કહ્યો.

4.જેમ વૈદિક માર્ગથી સંસ્કાર કરેલો સોમનો વેલો પવિત્ર થાય છે, તેની પેઠે. (પ્ર)

5.'જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અંતર્યામી પ્રેરણા કરે છેજ. તેમ ન હોત તો તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા તને કેમ થાત? તેથી તેવી પ્રેરણા થાય તેવો પ્રશ્ન શામાટે કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. આ જ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે વૈરાગ્ય પણ આ જાતનું પૂછેલું જાણવું. (પ્ર)

'આ (જ્ઞાન) સદા ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરવાથી થશે' એમ કહેવામાં આવે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

કરોતિ કર્માણિ કૃતાવતારો યાન્યાત્મતન્ત્રો ભગવાંસ્ત્ર્યધીશ:॥
યથા સસર્જાગ્ર ઇદં નિરીહ: સંસ્થાપ્ય વૃત્તિં જગતો વિધત્તે॥5॥

ત્રણ (ગુણો)ના ઈશ્વર, સ્વતંત્ર ભગવાન્ અવતાર લઈને જે કર્મો કરે છે, (સૃષ્ટિ) પહેલાં ચેષ્ટારહિત તેમણે આ જે પ્રકારે રચ્યું, (અને) જગત્ને સ્થાપન કરીને તેની (જે પ્રકારે) આજીવિકા કરાવે છે (તે કહો). 5.

વળી આ1 ત્રીજો પ્રશ્ન છે, કારણ કે આ2 ભગવાનની શ્રી છે. સાત પ્રકારની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે, ભગવાનના અવતારો અને કર્મો, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય (એ) ત્રણ, પ્રવેશ કરી જૂદાંજૂદાં રૂપો કરવાં, (અને) જગત્ના પ્રકારો3 એ સાત પદાર્થો અહિં પૂછેલા છે. સાત (અનુક્રમે) પહેલા પહેલાનાને સિદ્ધ કરનારા છે4.

તે પૈકી ભગવાનના અવતારો અને કર્મો ક્યા પ્રયોજનથી થાય છે એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, '(તે) મોક્ષ (આપવા) માટે થાય છે' એમ કહેવામાં આવે, તો 'શું ઉત્પત્તિ નકામી નથી થતી5?' એવો સંદેહ થાય છે. પછી જો તે (મોક્ષ આપવા) માટેજ ઉત્પત્તિ કરતા હોય, તો અવતારો અને કર્મો નકામા થાય છે, કારણ કે6 બંને એક (પ્રયોજનવાળાં) છે, અને મોહ ન કરવાથીજ કાર્ય સફલ7 થાય છે તેથી ઉત્પત્તિ કરવાની લીલા પણ જાણવી જોઈએ.

વળી માત્ર ઉત્પત્તિ કરવાથી કાર્ય પતતું ન હોવાથી, (મોક્ષથી) યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તે માટે, (મોક્ષ થાય) ત્યાં સુધીની સ્થિતિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જો ભગવાન્ તેનો8 નાશ કરે તો શાસ્ત્રમાં કરવાની આજ્ઞા કરેલાં (કર્મ) કરવાથી પણ કાર્ય પતવાનું હોવાથી, (ભગવાનને) અવતાર (લેવા)નું પ્રયોજન (રહેતું) નથી. વળી જો આ ભગવાન્ ઘણા પ્રકારે (પ્રકટ) ન થાય, તો (તેમના) અવતારથી બધાની મુક્તિજ થાય. તેથી જૂદા પોતાનાં રૂપથી પ્રેરણા કરવાને લીધે, અને જૂદાંજૂદાં રૂપ (લેવા)ને લીધે, બધી વ્યવસ્થા થાય.9

ભગવાને બનાવેલ લોકો જો એક પ્રકારના હોય, અથવા બ્રહ્માંડમાંથી (તેમને) બહાર નીકળવાનું10 ન હોય, તો પણ અવતારો અને કર્મોનો લોપ થાય છે (તે નકામા થાય છે). (બધા લોકો) એકરૂપ હોય ત્યારે જો એકનું સાધન બીજાનું (સાધન) થતું હોય, તો પણ (અવતારો અને કર્મ) નકામા થાય, તેથી જૂદા બનાવેલા હોવાનું પણ જાણવાનું છે તેથી શ્રીના11 સાત વિભાગો હોવાથી, સાત (વિષયો)નો એક પ્રશ્ન છે.

ભગવાન્ અવતાર લઈને જે કર્મો કરે છે (તે કહો). 'યાનિ' 'જે' શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ કહેલી12 છે. (કર્મો) પણ ઘણાં કહેવાનાં છે, અને તે કર્મ હોવાનું13 પણ કહેવાનું છે. વળી તે ભગવાનનાં કર્મો છે કે નથી તે, અને ભગવાને (તે) કરવાં જોઈએ કે નહિ તે (પણ કહેવાનું છે). (કર્મો કરવામાં) ત્રણ દોષો ન હોવાનું તો હું પણ જાણું છું એમ જણાવવા ત્રણ વિશેષણો કહેલાં છે, (1)ભગવાન્ કાલને અધીન રહીને અથવા કાલ માટે કાંઈ પણ કરતા નથી, તે 'સ્વતંત્ર' વિશેષણથી કહેલું છે. 'સ્વતંત્ર' એટલે કાલને અધીન નહિ તે, એવો અર્થ છે. કર્મ અને સ્વભાવનો પોતામાં સમાવેશ થતો હોવાથી, તે (મને અધીન) ન હોવાનું જૂદી રીતે (જૂદા શબ્દોથી) કહે છે. (2)'ભગવાન્' શબ્દથી કર્મને અધીન ન હોવાનું કહેલું છે, કારણકે સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળાને કર્મો બંધન કરતાં નથી. (3)'ત્રણના ઈશ્વર' શબ્દથી ત્રણ ગુણોને વશ રાખનાર કહેલા છે, તેથી (તે) સ્વભાવને અધીન નથી. તેથી આવા ભગવાને જે કર્મો કર્યાં છે, તે સ્વભાવને લીધે (કરેલાં) નથી, અદૃષ્ટને લીધે (કરેલાં) નથી, (તેમજ) કાલની પ્રેરણાથી (કરેલાં) નથી. તે કર્મો અલૌકિકજ હોવાથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે.

વળી ‘અગ્રે’ સૃષ્ટિ પહેલાં તેમણે આ જે પ્રકારે રચ્યું (તે કહો. તેમાં) એક દોષ નથી એ તો જાણેલું છે, કે આ (ભગવાન્) ચેષ્ટાથી કરતા (સૃષ્ટિ રચતા) નથી. મનની ચેષ્ટા પણ કરતા નથી એમ કહેલું છે. (કરવાની) ઇચ્છા (છે કે નહિ તે)નો સંદેહ છે. કરવામાં પ્રયત્ન (કરતા) નથી, અને (કરવાનું) જ્ઞાન છે એ તો નિશ્ચય છે.

વળી ઉત્પન્ન કરેલું બધું(જગત્) સારી રીતે સ્થાપન કરીને તેની આજીવિકા કરાવે છે, બધાઓને આજીવિકા આપે છે. પ્રાણીઓ એક બીજાનો આહાર કરતા હોવાથી, આમાં14 દોષ વિગેરે ન હોવાનું સાંભળેલું નથી, (તેમ) જાણવામાં નથી.5.

1.પાંચમાથી નવમા સુધીના પાંચ શ્લોકોથી કરેલો આ ત્રીજો ‘શ્રી’ ગુણ સંબંધી પ્રશ્ન છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.‘આ’ એટલે જે પૂછવામાં આવે છે તે. (પ્ર)

3.તત્ત્વોના ભેદથી, તથા સ્વરૂપના ભેદથી એવા બે જાતના પ્રકારો. (પ્ર) સાતને બદલે છ જણાતા હોવાથી પ્રકારોને બે ગણવા એવો પ્રકાશકારનો મત છે. અવતારો અને કર્મોને જૂદા ગણીએ તોપણ સાત થઈ રહે છે.

4.વસ્તુઓ સ્વરૂપથી જુદી હોવાનું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેમનાં કારણોમાં ભેદ ન હોય તો તેમ બને નહિ, તેથી તેમનાં કારણ બનેલ તત્ત્વોમાં ભેદ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તત્ત્વોમાં ભેદ હોવાથી, ભગવાને તેમનામાં જૂદાંજૂદાં રૂપોથી પ્રવેશ કરેલ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તેમ ન હોય તો ભગવાન્ એક હોવાથી તત્ત્વોમાં ભેદ ન હોય. જૂદાંજૂદાં રૂપથી પ્રવેશ કરેલ હોવાથી પ્રલય સિદ્ધ થાય છે. પ્રલય થતો ન હોય તો બધા કલ્પોમાં એક પ્રકારનુંજ બ્રહ્માંડ હોય. પ્રલયથી સ્થિતિ અને સ્થિતિથી ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. ‘આ જગતનાં જન્મ વિગેરે જેમનામાંથી થાય છે’ (1।2) એ સૂત્ર પ્રમાણે ઉત્પત્તિ વિગેરેથી ભગવાન્ સિદ્ધ થાય છે(પ્ર). ઉત્પત્તિ વિગેરેથી ભગવાનનાં કર્મો સિદ્ધ થાય છે અને તેમના જૂદાંજૂદાં કર્મોથી જૂદાજૂદા અવતારો સિદ્ધ થાય છે.

5.ઉત્પત્તિ સંસાર ચલાવવા કરેલી છે. તેથી જો અવતાર અને કર્મોથી ભગવાન્ મોક્ષ આપે તો તે નકામી થાય. (પ્ર)

6.જીવની ઉત્પત્તિ, તથા (ભગવાનના) અવતાર અને કર્મો, એ બેમાંથી એકથીજ કાર્ય પતતું હોવાથી બીજું નકામું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) ઉત્પત્તિ મોક્ષ આપવા કરે છે, તો પછી તેજ પ્રયોજનથી અવતાર લઈ કર્મો કરવા એ નકામું છે, એવો ભાવ જણાય છે.

7.તેથી અવતારના કર્મો નકામાં છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) મોહ ન કરવાથીજ મુક્તિ થાય. તેથી અવતાર અને કર્મો નકામાં છે.

8."સ્થિતિ કરાવીનેજ મોક્ષ અપાવવા ઉત્પત્તિ કરે છે” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ‘તેનો’ એટલે સ્થિતિ હોય ત્યારે થતા મોહનો. (પ્ર)

9.તેથી અંતર્યામીઓના સ્વભાવનો ભેદ પણ તેના કારણો સાથે જાણવો જોઈએ, એવો અર્થ છે.

10.‘નિર્ગમનં’ એટલે તત્ત્વના ભેદથી અને સ્વરૂપના ભેદથી ભેદ. આવો ભેદ ન હોય તો અવતારો અને કર્મો જૂદાજૂદા ન થાત. (પ્ર) ‘નિર્ગમનં’ નો અર્થ ભેદ થતો નથી. તેનો અર્થ ‘બહાર નીકળવું’ છે. જો લોકને બ્રહ્માંડમાંથી બહાર નીકળવાનું ન હોય એટલે તેમનો મોક્ષ થવાનો ન હોય, તો ભગવાનના અવતારો અને કર્મોનો લોપ થાય. અવતાર લે નહિ, અને કર્મો કરે નહિ, એવો અર્થ જણાય છે. એવો અર્થ કરવાથી ‘ન સ્યુ:’ ‘ન થાત’ શબ્દો પ્રકાશકાર અધ્યાહાર રાખે છે, તેમ કરવાની પણ જરુર રહેતી નથી.
11.‘શ્રી’ એટલે ‘વાસુદેવની માયા’. (પ્ર)
12.તેથી ભગવાન્ કર્મો કરતા નથી એમ કહી શકાય તેમ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
13.‘કર્મ હોવાપણું’ એટલે કેવા રૂપથી તે કરવાનું ભગવાનને ઇષ્ટ છે તે. (પ્ર)
14.‘આમાં’ એટલે વિવિધ આજીવિકામાં. (પ્ર)

વળી,

યથા કિલ સ્વે ખ ઇદં નિવેશ્ય શેતે ગુહાયાં સ નિવૃત્તવૃત્તિ:॥
યોગેશ્વરાધીશ્વર એક એતદનુપ્રવિષ્ટો બહુધા યથાસીત્॥6॥

જે પ્રકારે વૃત્તિરહિત થએલા તે પોતાના (હૃદયરૂપ) આકાશમાં આ (જગત્) ને મૂકીને ગુફામાં ખરેખર શયન કરે છે, (અને યોગેશ્વરોના એકજ અધીશ્વર પાછલથી આમાં પ્રવેશ કરી જે પ્રકારે ઘણા થાય છે (તે કહો). 6.

અને જે પ્રકારે આ સર્વ (જગત્)ને સંકેલી લઈ, ‘સ્વે ખે’ પોતાનાં હૃદયરૂપ આકાશમાં આ સર્વ મૂકીને, પોતે પણ છૂપાં સ્થાનરૂપ ગુફામાં ખરેખર શયન કરે છે (તે કહો). આ સંબંધમાં એક દૂષણનો ત્યાગ જાણવામાં આવેલ છે, કે (તે) જતી રહેલી છે વૃત્તિઓ જેમની તેવા છે, એટલે તેમનામાં જાગ્રત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની વૃત્તિઓ (સ્થિતિ) હોતી નથી. ગુફા કઈ તથા કોનાથી છૂપા રહેવાનું1 છે તે અમે જાણતા નથી; પરંતુ હૃદયમાં બધું (જગત્) તેમણે મૂકેલું. વળી યોગેશ્વરોના પણ એકજ અધીશ્વર, રચેલાં આ સર્વ (જગત્)માં પાછલથી પ્રવેશ કરી જે પ્રકારે ઘણા થાય છે, તે કહો. યોગી યોગ વડે (પોતાનાં) જૂદાંજૂદાં રૂપો કરે છે.જેમ કર્મથી (કરવામાં આવે) તેમ તેઓ ઉપાય વડે પોતાનાં યોગનો વ્યય કરીને તેવા (ઘણાં રૂપવાળા) થાય છે. પણ કર્મથી ધીરેધીરે (ઘણાં રૂપવાળા) થાય છે, (જ્યારે) યોગથી તો એકજ સમયે થાય છે. આ (ભગવાન્) તો તે (યોગી)ઓના પણ અધીશ્વર છે. ‘અધિ’ ઉત્સર્ગથી યોગ અને ઐશ્વર્ય પણ અધીક હોવાનું જણાવેલ છે. આથી એમ કહ્યું કે (ભગવાન્) ઘણા (રૂપવાળા) થાય તે સંભવે છે, પણ અખંડ રહીને, અથવા અવયવોના સમૂહથી અથવા અવયવોથી તેવા થાય છે, એ વિષયનો સંદેહ છે. 6.
1.‘સંગોપ્ય:’ એટલે (કોણ) સ્વરૂપ ન જણાવવા યોગ્ય છે. (પ્ર)

‘આવું (ભગવાનનું) ચરિત્ર તમે ઘણા પ્રકારથી ભારત વિગેરેમાં સાંભળેલું છે. ફરીથી એવો પ્રશ્ન કેમ કરો છો’ એમ પૂછવામાં આવે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:
ક્રીડન્વિધત્તે દ્વિજગોસુરાણાં ક્ષેમાય કર્માણ્યવતારભેદૈ:॥

મનો ન તૃપ્યત્યપિ શ્રૃણ્વતાં નઃ સુશ્લોકમૌલેશ્ચરિતામૃતાનિ॥7॥

બ્રાહ્મણો, ગાયો અને દેવો નાં કલ્યાણ માટે જૂદાંજૂદાં પ્રકારના અવતારોથી ક્રીડા કરતાં (કર્મો) કરે છે. ઉત્તમ કીર્તિ જેમના મુકુટ ઉપર છે તેવા (ભગવાન)નાં ચરિતામૃતોનું શ્રવણ કરતાં અમારા મનને તૃપ્તિ થતી નથીજ. 7.

બ્રાહ્મણો, ગાયો અને દેવોનાં કલ્યાણ માટે જૂદાજૂદા પ્રકારના અવતારોથી ક્રીડા કરતાં (ભગવાન્) કર્મો કરે છે. 'એમ હોય તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી તે કર્મો 'શ્રવણ કરતાં અમારાં મનને તૃપ્તિ થવા છતાં પણ અમારાં મનને તૃપ્તિ થતી નથી', તેનું કારણ 'ઉત્તમ કીર્તિ જેમના મુકુટ ઉપર છે તેવાનાં ચરિતામૃતો' શબ્દોથી કહેલું છે, એક કર્તાનું વિશેષણ છે, બીજું કર્મોનું (વિશેષણ) છે. 'સુશ્લોકા' ઉત્તમ કીર્તિ છે 'મૌલૌ' મુકુટ ઉપર જેમના તેવા (ભગવાન્ છે). જ્યારે ભગવાનનાં દર્શન થાય છે, ત્યારે જેમ દૂરથી પુરુષનો મુકુટ દેખાય તેમ, દૂરથીજ તેમની કીર્તિ દેખાય છે. તેથી ભગવાન (ના સંયોગ)ની ઇચ્છા દૂર થાય, ત્યારપછીજ (તેમની) કીર્તિની1 ઇચ્છા દૂર થાય છે. જે ભગવાનનો આદર કરતો હોય તે (તેમનાં) મસ્તકના ભૂષણથી કેમ દૂર રહે? વળી આ (ભગવાનનાં) કર્મો અમૃતરૂપ હોઈ ચરિતામૃતો છે. ચરિત્રોજ કર્મો છે. ચરિત્રો ભૂખ તરસ વિગેરે મટાડનારાં અને મરણને દૂર કરનારાં2 હોવાથી અમૃત છે એ અનુભવથી સાબિત થએલું છે. 'ચરિત્ર' શબ્દથી માત્ર પ્રયત્ન (જણાવેલ) છે, અને ભક્ષણનો અર્થ દર્શાવનાર તરીકે (અમૃતનો) વિરોધ થતો3 હોવાથી, (કર્મો) અદ્ભુત કર્મપણાને લીધે અમૃતરૂપ છે. વળી ચરિત હોવાને લીધેજ કર્મો અમૃત છે, કારણકે ઉત્પન્ન થતાંજ તેઓ નિત્ય (અવિનાશી) હોય છે. માત્ર પ્રયત્નરૂપ હોવાથી તેઓ નિત્ય હોવાથી, પ્રયત્નના સંબંધવાળાં હોવા છતાં (તે ચરિતોનાં) શ્રવણ વિગેરે નિત્ય હોવાથી બધી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓથી ભરપૂર થઈ આ લોકનાં અને પરલોકનાં દુઃખને મટાડનારાં થાય, ત્યારે બંને (લોક)નાં અમૃત બને છે.

'બ્રાહ્મણો, ગાયો અને દેવો' શબ્દથી યજ્ઞમાં મુખ્ય બનેલા (1)હોમ કરવાના પદાર્થો (2)મંત્રો અને (3)દેવતાઓ એ ત્રણ પદાર્થો કહેલા છે. તેમનાં કલ્યાણ માટે (ભગવાન્) કર્મ કરે છે. આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનનાં કર્મો ધર્મરૂપ છે, અને તેથી મનથી વિચારેલા તે (કર્મો) મનના યજ્ઞો થાય છે, કીર્તન કરેલા (તે) વાણીના યજ્ઞો અને શ્રવણ કરેલા (તે) જ્ઞાનના યજ્ઞો થાય છે, એવો (અર્થ છે). 'અવતારભેદૈઃ' એટલે જૂદાજૂદા પ્રકારના અવતારોથી. (અવતારોમાં) ભેદ કહ્યો તેથી એમ સમજાય છે કે લોકમાં તેમને અવતાર તરીકે જાણવાનું અશક્ય છે. મત્સ્ય વિગેરે અવતારો જૂદાજૂદા પ્રકારનાં હોવાથી, (તે) જૂદાજૂદા હોવાનું કહેલું છે. અથવા જ્ઞાનવાળા અને ક્રિયાવાળા એવા ભેદથી ત્રણ (પ્રકારના) અવતારો થાય છે. તેમના ભેદો (એવા છે કે) (1)વ્યાસ વિગેરે જ્ઞાનની કલાવાળા અવતારો છે, (2)વરાહ વિગેરે ક્રિયાની કલાવાળા અવતારો છે (3) શ્રીકૃષ્ણ (જ્ઞાન અને ક્રિયા) બંનેના (અવતાર) છે. અથવા 'અવતારોથી અને જૂદાં રૂપોથી' એવો (અર્થ લેવો). (એવો અર્થ કરીએ) ત્યારે જૂદાં રૂપો આવેશવાળા છે. અવતારોથી અને આવેશવાળા (રૂપો)થી યજ્ઞોનું પાલન કરે છે, તેથી (કર્મો)

કરવાનું પ્રયોજન રક્ષણ છે. ચરિત્રો (નું શ્રવણ કરતાં) તૃપ્તિ ન થવાથી અમૃત છે. તેથી ચરિત્રો કહોજ, એવો અર્થ છે. 7.

1.'કીર્તિની' એટલે ચરિત્રોનું શ્રવણ વિગેરે કરવાની; એવો અર્થ જણાય છે.

2.'ભૂખ ખરેખર મનુષ્યની વિરોધી છે' શ્રુતિ પ્રમાણે ભૂખ વિરોધી હોવાથી તેનો નાશ કરનાર ચરિત્રો અમૃત છે. (પ્ર)

3.ચરિત્ર મરણને દૂર કરનાર હોવાનું અનુભવથી સાબિત થએલ ન હોવાથી 'અ+મૃતાનિ' એવો સમાસ કરી બીજો અર્થ કરે છે. કર્મો શ્રવણનું સિંચન કરનારાં હોવાથી, તેમની હાનિ થવાનો સંભવ નથી, તેથી તેઓ અમૃત છે એવો અર્થ છે. (પ્ર) ચરિત્રનો અર્થ પાછલ કહ્યો. અહિં 'અમૃત'નોજ અર્થ કરતાં હોય તેમ જણાય છે. અમૃત ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. ચરિત્રો તેવાં નથી. તેથી તે વિરોધ દૂર કરવા કર્મો તેમનાં અમૃતપણાને લીધે અમૃત છે એમ કહેલ હોવાનું જણાય છે.

વળી,

યૈસ્તત્ત્વભેદૈરધિલોકનાથો લોકાનલોકાન્ સહલોકપાલાન્॥
અચીક્લૃપદ્યત્ર હિ સર્વસત્ત્વનિકાયભેદોડધિકૃત: પ્રતીત:॥8॥

જે જૂદાંજૂદાં તત્ત્વોથી લોકનાથના અધિપતિએ લોકપાલોસહિત-જેમની અંતર અધિકારવાળા સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહોનો ભેદ જોવામાં આવે છે તેવા-લોકોને (અને) અલોકોને ઉત્પન્ન કર્યાં (તે કહો). 8.

જે જૂદાંજૂદાં તત્ત્વોથી લોકપાલો સહિત લોકોને અને અલોકોને ઉત્પન્ન કર્યા તે કહો, એમ કહેલું છે. કેટલાં તત્ત્વોનો લોક ઉત્પન્ન કરવામાં અને કેટલાનો અલોક ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગ કરેલો છે? જો બધાંએ તત્ત્વોથી બધાઓને ઉત્પન્ન કર્યાં હોત, તો લોક, અલોક એવો ભેદ ન હોત. 'લોક્યતે' જોવામાં આવે છે તે લોક, નજરે જોવાય તેવા છે. લોકાલોક (પર્વત)ની પેલી તરફના ભાગો તો નજરે જોવાય તેવા નથી. આનો અર્થ આ (નીચે પ્રમાણે) છે.1 લોકો સ્વભાવથીજ લોકરૂપ અને અલોકરૂપ છે, પરંતુ તેજથી પ્રકાશિત નથી, કારણ કે મનુષ્યોને2જ તે (તેજ)ની જરુર છે. તેના3 અભાવનું કારણ શું? કારણકે આ લોકમાંજ મેઘો, કાષ્ઠ, સૂર્ય વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેઓ બીજે (બીજા લોકમાં) કેમ હોતા નથી? તેથી કેટલાક (પ્રદેશ) પોતેજ અલોક હોય છે. ત્યાં પણ4 લોકપાલો હોય છે. ત્યાં ચક્ષુથી પદાર્થનું ગ્રહણ કરવા માટે તેજની જરુર નથી, અથવા ચક્ષુજ4 હોતાં નથી.

અથવા (1)સ્વર્ગ વિગેરે લોકોને, (2)લોક વિનાના ઉજ્જડ પ્રદેશરૂપ અલોકોને અને (3)લોકમાં પણ લોકપાલો સાથેના, એવા ત્રણને (ઉત્પન્ન કર્યાં), એવો અર્થ છે. જ્યાં ઉત્પન્ન કર્યાં, તે કહો એવો પ્રશ્ન છે. 'રાજસ લોકો, તામસ અલોકો અને સાત્ત્વિક લોકપાલો, એવા ત્રણ ભેદો કેમ ગણાવ્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમની અંદર અધિકારવાળા સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહોનો ભેદ' છે અને 'જોવામાં આવે છે' એમ કહેલું છે. વળી બધાં પ્રાણીઓ જૂદીજૂદી યોનિમાં ઉત્પન્ન થએલા જીવો છે, તેઓનો 'નિકાય:' સમૂહ, તેનો ભેદ એટલે સાથે

ન રહેવું તે. સમૂહો પણ જૂદાજૂદા રહે છે એમ (કહેલું છે), કારણકે કીડીઓ અને પક્ષીઓ એકસ્થલે રહેતા નથી. તે (સમૂહ) પણ અધિકારવાળો છે. તેમાં પણ અધિકારીઓ5 હોય છે. તેમ ન હોત તો (‘ઉપદિકા’ જાતની) કીડીના મુખમાં જલ ન હોત, કાગડાઓને એક આંખ ન હોત અને પશુઓમાં શીંગડાંવાળા અને શીંગડા વિનાનાનો ભેદ ન હોત. વળી આ બધોએ ભેદ જોવામાં આવે છે. જ્યાં બધાએ ભેદો દેખાય છે અથવા ત્યાં કેટલા (ભેદો) જણાયા વિનાના છે તે (કહો). મોટા (જગત્)ની રચના કરવામાં આવે, તેમાં તત્ત્વોનો ભેદ હોય તે યોગ્યજ છે, એવો (શ્લોકમાંના) ‘હિ’ શબ્દનો અર્થ છે. આથી એવો પ્રશ્ન થયો કે કારણ સાથે બ્રહ્માંડની રચના કહો. 8.

1.અલોકમાં પણ લોકપાલો હશે એમ ‘લોકપાલોસહિત’ શબ્દથી જણાય છે પરંતુ લોકાલોકની પેલી તરફના પ્રદેશોમાં લોકપાલો ન હોવાથી, તે અલોક પ્રદેશ ન ગણાય, તેવા આશયથી આ કહેલ છે. (પ્ર) લોકપાલો સહિત એ અલોકનું પણ વિશેષણ હોવાથી આ સમજાય તેવું નથી.

2.‘મનુષ્યોને’ એટલે મનુષ્ય જેવાં ચક્ષુવાળાઓને. (પ્ર)

3.‘તેનો ‘અભાવ’ એટલે ઘુવડ વિગેરેને તેજની જરુરનો અભાવ. (પ્ર) ‘તેના અભાવનું’ એટલે ‘અલોકમાં તેજ ન હોવાનું’ એવો અર્થ જણાય છે.

4.‘ત્યાં પણ’ એટલે ઘૂવડ ‘વિગેરેમાં પણ’. (પ્ર) ‘અલોકમાં પણ’ એવો અર્થ જણાય છે.

5.‘અધિકારીઓ’ એટલે ‘અમુક કાર્ય કરવા મુકરર કરેલા (જીવો)’. (પ્ર)

વળી,

યેન પ્રજાનામુત આત્મકર્મરૂપાભિધાનાં ચ ભિદાં વ્યધત્ત॥

નારાયણો વિશ્વસૃગાત્મયોનિરેતચ્ચ નો વર્ણય વિપ્રવર્ય॥9॥

અને જેનાથી વિશ્વ રચનાર, આત્મયોનિ નારાયણે પ્રજાઓનાં સ્વરૂપ, કર્મ, રૂપ અને નામનો ભેદ કર્યો-અને હે ઉત્તમ વિપ્ર! આ અમને કહો. 9.

પ્રજાઓનાં દરેકના ‘આત્મા’ સ્વરૂપ, કર્મ, રૂપ, ‘અભિધા’ નામ આમનો જે પ્રયોજનને લીધે ભેદ કર્યો (તે કહો). એક યોનિમાં પણ અનંતજ ભેદો હોય, અને તેઓમાંનો એક સ્વરૂપ વિગેરે કોઈ (પ્રકાર)થી પણ બીજા કોઈના જેવો હોતો નથી, તે શામાટે? એવો પ્રશ્ન છે.

‘(કારણ વિના) આ કરતજ નહિ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘વિશ્વ રચનાર, આત્મયોનિ નારાયણે’ એમ કહેલું છે. આ વિષયમાં ત્રણ કારણ હોવાનું અમારી જાણમાં છે, બીજા જાણવામાં નથી. તે (ત્રણ કારણો) કહે છે. (1)"નરમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં તત્ત્વોને ડાહ્યા પુરુષો ‘નાર’ (જલ) કહે છે” તે (નાર=જલ) ‘અયનં’ સ્થાન છે જેમનું તેવા (નારાયણ છે), કારણકે તે તેમનામાં બધામાં છે. એક અંશથી બે (કાર્યો) કરવામાં આવતાં નહિ હોવાથી, તે અંશથી (તે પદાર્થમાં) રહેતા ભગવાનજ તેટલો (પદાર્થ) જૂદો થવાનું કારણ છે એવો એક મત છે. (2)વળી ભગવાન્ વિશ્વના રચનાર, સર્વના કર્તા છે. આમને બધાઓના ઉપાદાનનું

ઇન્દ્રિયોથી થતું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. તેમ (તેવું જ્ઞાન) ન હોત, તો તેટલા (પદાર્થો) રચત નહિ. તેથી ભગવાનનું જ્ઞાનજ (પદાર્થોના) તેટલા ભેદ થવાનું કારણ છે એ બીજું (કારણ કહ્યું) (3)વળી (ભગવાન્) 'આત્મયોનિ' એટલે 'આત્મા' પોતેજ છે 'યોનિ:' કારણ જેમનું તેવા છે. આ પોતે પોતામાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ભગવાનનો કોઈક તેવો ગુણ છે, કે જેનાથી (તે) પોતેજ પોતામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે ભેદવાળા થાય છે. એવીજ રીતે આ અનંત આકારવાળા થએલા હોવાથી, પોતેજ તેટલા રૂપવાળા છે, એમ (કહ્યું). એ પ્રમાણે સ્વરૂપ અને જ્ઞાનથી એવાં (ભેદ થવાનાં) ત્રણ કારણો જાણવામાં છે. બીજું કહો, એવો અર્થ છે. 'એતચ્ચ' 'અને...આ' એમ 'ચ' શબ્દ હોવાથી પહેલાં કહેલાં1 (કારણો) પણ પૂછવાનાં છે, એમ કહેલું છે. તેમ ન હોત, તો સર્વ સ્થલે (પ્રશ્નોમાં) (વિદુરે) ઉત્તરજ કહેલો થાય. સર્વ સ્થલે 'અમને' એ બહુવચન એવું (મૈત્રેયને) જણાવવા (યોજેલો છે) કે (વિદુર) એક શિષ્ય હોવાથી (આ) કહેવા યોગ્ય નથી એવું નથી, કારણ કે (આ જ્ઞાનનો) પ્રચાર કરવાની પરંપરા થવાની હોવાથી ઘણા (શિષ્યો) છે. 'હે ઉત્તમ વિપ્ર!' સંબોધનથી સર્વ કહેવાનું એવું કારણ જણાવેલું છે કે- (વિપ્ર શબ્દમાં) 'પ્રા' પૂર્ણ કરવાના અર્થવાળો ધાતુ હોવાથી (વિપ્ર) ઉત્તમ પ્રકારે પૂર્ણ કરતો હોવાથી, (તે) સર્વ ગુણોથી ભરપૂર હોવાનું જણાવેલ છે, (અને મૈત્રેય) તેઓમાં પણ ઉત્તમ હોવાથી આ (મૈત્રેય)માં ભગવાનના પૂર્ણ ગુણો છે.9.

1.'પહેલાં કહેલાં' એટલે નારાયણ વિગેરે ત્રણ શબ્દોથી કહેલાં ત્રણ આ શ્લોકમાં ઐશ્વર્ય પૂછેલું છે, કારણ કે યશ અને વીર્ય આગળ સ્પષ્ટ પૂછેલાં જણાય છે. અથવા આ શ્લોકમાં યશ પૂછેલું છે, તેમ ગણીએ તો શ્લોક 15માં વીર્ય અને 16માં શ્લોકમાં ઐશ્વર્ય પૂછેલું છે. (પ્ર) ઉલટા ક્રમથી પ્રવેશ થવાનું પહેલાં કહેલું હોવાથી શ્રી પછી યશ પૂછેલ હોવાનો મતજ યોગ્ય જણાય છે.

'આ બધું ભારતમાં કહેલું જ છે, અને તેથી ફરીથી શામાટે પૂછે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

પરાવરેષાં ભગવન્ વ્રતાનિ શ્રુતાનિ મે વ્યાસમુખાદભીક્ષ્ણમ્॥
અતૃપ્નુમ ક્ષલ્લસુખાવહાનાં તેષામૃતે કૃષ્ણકથામૃતૌઘાત્॥10॥

હે ભગવાન્! મેં વ્યાસના મુખથી વારંવાર મોટા અને નાનાઓના વ્રતો સાંભળેલાં છે. શ્રીકૃષ્ણની કથારૂપ અમૃતના પૂર સિવાયના અલ્પ સુખ આપનારા તેમનાથી અમે ધરાઈ ગયા છીએ. 10.

સાંભળેલ હોવા છતાં સાંભળવામાં શું દોષ છે? 'પદાર્થો અનંત હોવાથી, અંત આવે નહિ (એ દોષ છે)' એવી શંકા થાય, તેથી કહું છું કે બ્રહ્માથી આરંભી સ્થાવર સુધીના મોટા અને નાનાના 'વ્રતો' એટલે મુકરર કરેલા ધર્મો અને કર્મો (મેં) સાંભળેલાંજ છે. વ્યાસના મુખથી તે વારંવાર સાંભળેલા છે, કારણકે વ્યાસ નીતિનું જ્ઞાન થાય તે માટે બધાના ધર્મો ઘણા પ્રકારે કહેતા, કારણકે તેમ ન (કહેતા) હોય, તો રાજ્યમાં બુદ્ધિ સ્થિર ન થાય, પરંતુ (હવે) રાજ્યજ તજેલું હોવાથી તે (ધર્મો)નો બુદ્ધિને અણગમો થયો છે. અણગમો થવાનું કારણ

‘અલ્પ સુખ આપનારા’ વિશેષણથી કહેલું છે. તે (ધર્મોવાળા)ઓનું શ્રવણ કરવાથી, હૃદયમાં તેવા વિચાર થતાં, છેવટમાં છેવટ તેવા (ધર્મોવાળા) થવાય,અથવા તે દોષમાંથી છૂટકારો થાય. બંને પ્રકારે ફલનો વિચાર કરતાં અલ્પ સુખ થાય. સ્વરૂપથી તો તે (ફલ) દુ:ખરૂપજ છે. તેથી ‘અલ્પ સુખ આપનારા’ છે એમ કહેલું છે. તેથી અમે તેમનાથી ધરાઈ ગયા છીએ, હવે પછી તેમનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી, એવો અર્થ છે. ‘તેમનાથી’ એટલે તે પ્રસિદ્ધ (ધર્મોવાળાઓ)થી, શ્રીકૃષ્ણની કથારૂપ અમૃતના પૂર સિવાયનાથી (ધરાઈ ગયા છીએ), પરંતુ શ્રીકૃષ્ણની કથાજ અમૃતૌઘ: અમૃતનું પૂર છે, તેનાથી ધરાયા નથી. વળી અલ્પસુખથી ધરાવું, અને અમૃતના પૂરથી ન ધરાવું, એવો વિરોધાભાસ સૂચવેલો છે. (તેનો) આ (નીચે પ્રમાણે) અર્થ છે. ‘ઇચ્છા1 વિષય પ્રમાણે થાય છે, અને તે પ્રાપ્ત થતાં મટી જાય છે. વળી તે વિષયની સમાન (વિષયના પ્રમાણમાં) થાય છે, વળી વિષય અલ્પ હોવાથી તે સર્વત્ર (સર્વ વિષયના સંબંધમાં) કીડીની ભૂખની પેઠે અલ્પજ થાય છે, કારણકે કીડી હાથીએ ખાવાયોગ્ય પદાર્થનો ભોગ કરવા યોગ્ય નથી. તેથી તે (કીડીની ભૂખ) થોડાથીજ દૂર થાય છે. હાથી તો કરોડો કીડીઓના (કીડીઓએ ખાવાના) અન્નથી પણ ધરાતો નથી. તેથી ભગવાનના સંબંધવાળી જે ઇચ્છા, તે ભગવાન્ અનંત ગુણોવાળા હોવાથી ઘણા સમયે પણ (તેમના) સર્વ (ગુણ)ને ગ્રહણ કરવાની શક્તિવાળી ન હોવાથી, પૂરી થતી નથી. તેથી તે દૂર થતી નથી.’

શ્રીકૃષ્ણ એટલે સદાનંદ, તેમની કથા તેવા રૂપવાળી (સદાનંદ) છે, કારણકે ભગવાનના ગુણો ભગવદ્રૂપ છે, વળી રસવાળો (આનંદવાળો) પદાર્થ ઘણો લેવાય, અને અલ્પરસવાળો થોડોજ લેવાય, એવો (આપણો) અનુભવ છે. 10.

1.‘ઇચ્છા’ એટલે અમુક પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા.

આ વિષયમાં અધિકારીઓના ભેદથી વ્યવસ્થા થતી હશે એવી શંકા કરી, તેને નીચેના શ્લોકમાં ખોટી ઠરાવે છે:

કસ્તૃન્પુયાત્તીર્થપદોડભિધાનાત્ સત્રેષુ વ: સૂરિભિરીડ્યમાનાત્॥
ય: કર્ણનાડીં પુરુષસ્ય યાતો ભવપ્રદાં ગેહરતિં છિનત્તિ॥11॥

જે પુરુષના કાનની નાડીમાં પ્રવેશ કરીને સંસાર ઉત્પન્ન કરાવનારી ઘર ઉપરની આસક્તિનો નાશ કરે છે, (અને) જેમના ચરણમાં તીર્થો છે તેવા આપના, યજ્ઞોમાં ઋત્વિજોએ પ્રશંસા કરાતા નામથી કોણ તૃપ્ત થાય? 11.

આ (ભગવાનનું નામ લેવા)ની ઇચ્છાજ ઉત્પન્ન થતી નથી. જો ઉત્પન્ન થઈ, તો જેમ આહુતિઓથી અગ્નિ તૃપ્ત થતો નથી, તેમ કોઈ પણ સમયે તૃપ્ત થતી નથી, કારણકે તે (ભગવાનના નામ)ના ગુણો ઇચ્છાનીજ વૃદ્ધિ કરે છે, એમ પહેલાં કહેલું છે. આ વિષય યોગ્યજ છે. આસુરી (જીવો)ને ઇચ્છા થતી નથી, (અને) દેવોમાં કોણ તેનાથી તૃપ્ત થાય? કારણકે શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરેલી હોય તેવા વિષયમાંજ તેઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ત્યાં (શાસ્ત્રમાં) વૈરાગ્યવાળા અને વૈરાગ્યવિનાના ભેદથી, અથવા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના ભેદથી યજ્ઞો અને તીર્થો કરવાની આજ્ઞા છે, (અને) તે ચિત્તની શુદ્ધિ કરાવી મોક્ષરૂપ ફલ આપનારાં

છે. તેઓ સ્વરૂપથી દુ:ખરૂપ હોવા છતાં, ફલથી સારાં છે. ભગવાનના ગુણો તો ચાર પ્રકારના છે. (1) સ્વરૂપથી પણ અમૃતના પૂરો છે. (2) ફલમાં મોક્ષરૂપ ફલ આપનારા છે (3) યજ્ઞરૂપ છે અને (4) તીર્થરૂપ છે. તેથી (તેમનાથી) કોણ તૃપ્ત થાય? તીર્થો છે ચરણમાં જેમના તેવા (ભગવાન્ છે). 'વાયુએ કહ્યું કે સ્વર્ગમાં, ભૂમિ ઉપર અને અંતરિક્ષમાં સાડાત્રણ કરોડ તીર્થો છે, તે ખરેખર ગંગાના જલમાં છે' એ વાક્યમાં જણાવેલી પ્રસિદ્ધ ગંગા ભગવાનના ચરણમાં છે, તેવા (ભગવાન)નાં નામ(થી કોણ તૃપ્ત થાય?) આ (ભગવાનનું નામ) માત્ર શબ્દરૂપ છે એવો મત ખોટો હોવાનું આગળ જણાવશે. આ નામની યજ્ઞોમાં ભગવાનના ગુણ જાણનાર ઋત્વિજોએ પ્રશંસા કરેલી છે. જેમ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં 'વીણાથી કથા કહેનાર બે બ્રાહ્મણો ગાન કરે' એ વાક્ય પ્રમાણે, અથવા જેમ નારદને ગાન કરવા બોલવેલ, તેમ યજ્ઞોમાં હરિની કથાનું ગાન કરવામાં આવે છે, કારણકે 'વિષ્ણુના કર્મો જૂઓ' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે તે (હરિની કથાનાં ગાન)થી યજ્ઞ પૂર્ણ થાય છે.

વળી જે ભગવાન્ પુરુષના કાનની નાડીમાં પ્રવેશ કરીને, પોતે (તેના) હૃદયમાં રહે તે માટે, હૃદયમાં રહેલી સંસાર ઉત્પન્ન કરાવનારી અનિષ્ટરૂપ ઘર ઉપરની આસક્તિનો નાશ કરે છે, કારણકે (પોતે) અમૃતરૂપ છે. (ભગવાનનું નામ) પ્રિય હોવાનું પહેલાંજ (ગયા શ્લોકમાં) કહેલું છે, અને અનિષ્ટ દૂર કરનારું હોવાનું કહ્યું. યજ્ઞરૂપપણું પણ જણાવ્યું. 'પુરુષના કાનની નાડીમાં પ્રવેશ કરીને' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે માત્ર (નામરૂપ) શબ્દજ (પ્રવેશ કરતો) નથી. ભગવાન સાથે (નામ) પ્રવેશ કરે, ત્યારે તો તીર્થો પણ થયાંજ. 11.

'એમ છે ત્યારે વ્યાસે બીજું (બીજાના ધર્મો) કેમ કહ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

મુનિર્વિવક્ષુર્ભગવદ્ગુણાનાં સખાડપિ તે ભારતમાહ કૃષ્ણ:॥
યસ્મિન્નૃણાં ગ્રામ્યસુખાનુવાદૈર્મતિર્ગૃહીતા નુ હરે: કથાયામ્॥12॥

ભગવાનના ગુણો કહેવાની ઇચ્છાવાળા મુનિ કૃષ્ણ અને વળી તમારા મિત્રે ભારત કહેલું છે, જેની અંદર માણસોની બુદ્ધિનું નિશ્ચય ગામડીઆ સુખની કથાઓથી હરિની કથા તરફ આકર્ષણ કરેલું છે. 12.

કારણકે ભગવાનના ગુણોજ કહેવાની ઇચ્છાવાળા તેમણે (વ્યાસે), તેમને (માણસોને તેમનું શ્રવણ કરવાનો) અધિકાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે, આપ (મૈત્રેય)ની પેઠે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને, ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓનુંજ ચરિત્ર કહેલું છે, કેમકે તે દુષ્યંતનો પુત્ર (ભરત) માયાને તરી ગએલો હોવાથી, તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓ તેવાજ છે. તેઓનાં (ચરિત્રનું) શ્રવણ કરવાથી દેવની માયાથી મોહ ન થાય, તો ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરી શકાય. તેથી (શ્રવણ કરવાના) અધિકાર વિનાનાઓ પણ ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરે તે માટે આપના મિત્રે (તે) માત્ર ભગવાનના ગુણ કહેનાર હોવા છતાં, નામથી પણ 'કૃષ્ણ' હોવા છતાં, ભારત કહ્યું, જે ભારતમાં માણસોની બુદ્ધિનું ઉપાયથી આકર્ષણ થાય છે. તે બધાનું ચિત્ત તેમાં ગામડીઆ (સુખ)ની કથાઓમાંજ પ્રવેશેલું હોય છે, અને (ચિત્તની)

પ્રવૃત્તિ પોતાની રુચિથીજ થાય છે. તેથી તેઓની બુદ્ધિનું આકર્ષણ થાય તે માટે ગામડીઆની કથાઓમાં ભગવાનની કથાઓ દાખલ કરેલી છે. તે (ભગવાનની) કથાઓ ગામડીઆ તરીકે વિચારેલી હોય તોપણ પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે, તેથી પ્રયત્ન સફલ થાય છે. તે (અર્થ) 'નુ' નિશ્ચય શબ્દથી કહેલો છે. 12.

'તેથી શું થાય?' (એ જાણવાની ઇચ્છા થાય), તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

સા શ્રદ્દધાનસ્ય વિવર્ધમાના વિરક્તિરન્યત્ર કરોતિ પુંસ:॥
હરે: પદાનુસ્મૃતિનિર્વૃતસ્ય સમસ્તદુ:ખાત્યયમાશુ ધત્તે॥13॥

શ્રદ્ધાવાળા હરિનાં ચરણના સ્મરણથી આનંદ પામેલા પુરુષની તે (બુદ્ધિ) વધતી (જતી) બીજા (વિષયો)માં અણગમો ઉત્પન્ન કરે છે (અને) તરત જ સર્વ દુ:ખોનો નાશ કરે છે. 13.

શ્રદ્ધા એટલે આસ્તિકપણાવાળી બુદ્ધિ. કથા આરંભમાં પોતાનાં કાર્ય શ્રદ્ધાનેજ ઉત્પન્ન કરે છે. ગામડીઆ પદાર્થોમાં ઉંચા તથા નીચા હોય, તેમાંથી રસનો અનુભવ થવાથી ઉત્તમ હોય તે જ ગ્રહણ કરે છે, હલકાને ગ્રહણ કરતી નથી. તેથી શ્રદ્ધાવાળાની વધતી જતી તે બુદ્ધિ, શ્રદ્ધાથી સદા શ્રવણ થવાથી વધતાંવધતાં, બીજા (પદાર્થો) ખીચડી (ભેળસેળવાળા) તરીકે પ્રાપ્ત થાય તેમાં અણગમો (ઉત્પન્ન) કરે છે, કારણકે ઉત્તમ અન્ન પ્રાપ્ત થતું હોય, ત્યારે કોઈ પણ ખોળ વિગેરે ખાતું નથી; પરંતુ એકજ ગુણ સ્વતંત્રપણું જરુરનો છે. તે (અર્થ) 'પુરુષ' શબ્દથી કહેલ છે.

'તેથી પણ શું (થાય)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. વધતી જતી (આસક્તિપણાંની) બુદ્ધિથી સદા ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે, ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ સદા ચિત્તમાં રહેતું હોવાથી, ચિત્ત આનંદવાળું થાય છે, કારણકે આનંદમય ભગવાને તેમાં પ્રવેશ કરેલો હોય છે. ત્યારે (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કરેલું થતાં, તે ચિત્ત તેમનાથી પાછું ફરતું નથી. પછી તેથી પણ વધેલી બુદ્ધિ તરતજ સર્વ દુ:ખોનો 'અત્યયં' નાશ કરે છે. તેથી ભારતમાં સાધન સહિત પરમ પુરુષાર્થ દર્શાવેલ છે. 13.

એ પ્રમાણે ઉપાય કરવા છતાં પણ, જેઓનું ચિત્ત ભગવાનમાં પ્રવેશ કરતું નથી, તેઓ માટેજ હું શોક કરું છું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તાન્ શોચ્યશોચ્યાનવિદોઽનુશોચે હરે: કથાયાં વિમુખાનઘેન॥
ક્ષિણોતિ દેવોઽનિમિષસ્તુ યેષામાયુર્વૃથાવાદગતિસ્મૃતીનામ્॥14॥

પાપને લીધે હરિની કથાથી વિમુખ રહેનારા, શોક કરવા યોગ્યે પણ શોક કરવા યોગ્ય તેમનો અજ્ઞાનીઓનો હું શોક કરું છું, જેમનાં નિરર્થક વાદ ગતિ અને સ્મૃતિવાળાઓનાં આયુષ્યનો તો સાવધાન દેવ ક્ષય કરે છે. 14.

ભગવાને પોતાની સેવા (કરવા) માટે ઇન્દ્રિયો આપેલી છે. કેટલાકને નથી આપી. જેમને નથી આપી તેઓ શોક કરવા યોગ્ય છે, કારણકે જો તેઓને ઇન્દ્રિયો હોય તો તેઓ તેમનાથી ભગવાનનું ભજન કેમ ન કરે? વળી (ઇન્દ્રિયોનું) દાન થયું તે સમયે જેઓને આસુરી

ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ, તેઓ તે (ભગવાનની) કથા શ્રવણ કરીને પણ તેના રસને જાણતા ન હોવાથી ભજતા નથી. તેઓ શોક કરવા યોગ્યે પણ શોક કરવા યોગ્ય છે. અથવા જેઓ (સત્પુરુષોનો) સંગ ન હોવાને લીધે (ભગવાનને) જાણતાજ નથી, તેઓનો હું શોક કરું છું. તેઓ પણ જો દૈવની ગતિથી ભગવાનને સન્મુખ થાય, તો પણ શોક કરવા યોગ્ય ન રહે; (પણ) જો સંપૂર્ણ રીતે વિમુખ રહે, તો શોક કરવા યોગ્ય છે. તેવા હોવાનું કારણ 'પાપને લીધે' શબ્દથી કહેલું છે. પાપજ પોતાનો નાશ થવાના ભયથી ભગવાનથી વિમુખપણું કરાવે છે. પછી કાલ પણ તેમને ખાઈ જાય છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે, કારણકે તે (કાલ) સર્વ જાણનાર 'દેવ' હોઈ, બધાને ઓળખે છે અને ખાઈ જવા માટે 'અનિમિષ:' સાવધાન રહે છે. ભગવાનથી વિમુખ હોય તેનો બીજા દેવથી અથવા બીજા માર્ગથી મોક્ષ થાય છે, એવો મત છે, તે જૂદો મત 'તું' 'તો' શબ્દથી ખોટો હોવાનું જણાવે છે. (કાલ) તે બધાઓનું આયુષ્ય હરે છે, કારણકે તેનું તે એકજ કાર્ય છે.

'કાયા, વાણી તથા મનથી તેઓ કાંઈક ભલું કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'નિરર્થક વાદ ગતિ અને સ્મૃતિવાળાઓનાં' વિશેષણ કહેલું છે. (તેઓના) વાદ વિગેરે ત્રણે પુરુષાર્થરહિત હોય છે. જેમ ઘૂવડોને અંધકાર (ગમે છે), તેમ તે (પુરુષાર્થરહિત વાદ વિગેરે)જ તેમને ગમે છે. ગતિ કાયાની (ક્રિયા)1 છે. તેથી તેઓનો સર્વસ્વનો નાશ થતો હોવાથી, અને પુરુષાર્થનું સાધન હોવા છતાં (તેમને) પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી, તેઓ શોક કરવા યોગ્યે પણ શોક કરવા યોગ્યજ છે. 14.

1.વાદ વાણીની અને સ્મૃતિ મનની ક્રિયાઓ છે.

એવી રીતે અન્વય1 અને વ્યતિરેકથી1 ભારતનું તાત્પર્ય કહીને, નીચેની શ્લોકમાં એમ કહે છે કે, તે (ભારત)થી જેનું ચિત્ત ભગવાનની કથામાં પરોવાએલું છે તેવા મને માત્ર ભગવાનની કથાજ કહો:

તદસ્ય કૌષારવ શર્મદાતુર્હરે: કથામેવ કથાસુ સારમ્॥
ઉદ્ધૃત્ય પુષ્પેભ્ય ઇવાર્તબન્ધો! શિવાય ન: કીર્તય તીર્થકીર્તે:॥15॥

તેથી હે દુ:ખીઓના બંધુ કૌષારવ! પુષ્પોમાંથી સાર (મધ) કાઢીને (આપે) તેમ કથાઓમાં સારરૂપ, તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા સુખ આપનાર (અને) દુ:ખ હરનાર આમનીજ કથા-કાઢીને અમારા કલ્યાણ માટે કહો. 15.

ઉપરના ચાર પ્રશ્નો અજ્ઞાનને તથા ખોટા જ્ઞાનને દૂર કરનારા પૂછેલા. આ પ્રશ્ન તો જાણેલાજ છે પણ દરરોજના ભોજનની પેઠે જરુરી હોવાથી, તેની જરુર છે, 'તત્' તેથી 'આ (આમની)' એટલે સામે જેમનાં દર્શન થાય છે તે, સ્વભાવથી સર્વને સુખ આપનાર અને (સર્વનાં) દુ:ખ હરનાર, ભગવાનની કથાજ કહો.

'હરિની કથા લૌકિક (કથા) સાથે ભળેલી છે, છૂટી હોય તેમ તે એકલી કેમ કહી શકાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કથાઓમાં સારરૂપ (હરિની કથા) કાઢીને' શબ્દોથી તેનો ઉપાય કહેલો છે. સૃષ્ટિનાં પ્રકારો ઘણા છે, તે પૈકી ભગવાને રચેલી સૃષ્ટિજ કહેવી. પાલન

ઘણા પ્રકારનું, કાલ કર્મ વિગેરેથી (પણ) થતું હોય છે. તે પૈકી ભગવાનથી થતું હોય તેજ કહેવું. પ્રલય પણ તેવોજ કહેવો.જે સૃષ્ટિમાં ભગવાનજ પ્રવેશ કરીને જૂદાંજૂદાં (રૂપવાળા) થાય છે (તે સૃષ્ટિ કહેવી), પરંતુ (જેમાં) જીવ અથવા પુરુષ અથવા બીજો કોઈ (તેમ કરતો હોય તે) ન (કહેવું). ચરિત્ર પણ પ્રકૃતિ વિગેરે સાથે ભળેલું ન હોય તે કહેવું, એવો (અર્થ છે). વધારે કહેવાથી શું? ભક્તોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી અને દુ:ખને હરવું એવુંજ માત્ર જેનું પ્રયોજન હોય, તેવુંજ ભગવાનનું ચરિત્ર સર્વમાંથી સાર કાઢીને કહો. આ સાર કાઢવાનું બુદ્ધિથીજ થાય. 'પુષ્પોમાંથી (સાર કાઢીને આપે) તેમ' શબ્દોથી યથાર્થ (સાર) કાઢવાનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ પુષ્પમાંજ મકરંદ (રસ) અંદર રહેલો હોય છે, પણ ભ્રમરજ તેનું પાન કરે છે અને મધમાખ બહાર કાઢીને રાખે છે, તેમ જોકે ભ્રમરની પેઠે (આપ તેનું) પાન કરો છો, છતાં પણ (તેમ કરવાથી) પરોપકાર થતો ન હોવાથી, મધમાખની પેઠે (તે) બહાર કાઢીને કહો.

'પાન કરેલી (કથા) પાછી બહાર કાઢવાની હોવાથી, આ તો દુ:ખરૂપ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે દુ:ખીઓના બંધુ!' એમ કહેલું છે. લોક ઉપર ઉપકાર કરવા દુ:ખ પણ સહન કરવું જોઈએ. વાસ્તવિકરીતે તો (કથાનું) પાન કરવાની પેઠે (તેને) બહાર કાઢવામાં પણ, ઇન્દ્રિયોને (તેનો) સંબંધ સરખોજ થતો હોવાથી, અને (કથા) વિકારવિનાની હોવાથી, પરોપકાર કરતાં, વાગોળવામાં થાય છે તેમ રસનો સ્વાદ (પ્રાપ્ત) થાય છે. તેથી 'ન:' અમારા કલ્યાણ માટે કહો. (અમારો) અધિકાર નથી એમ ન માનશો, (કારણકે) જેમની કીર્તિ તીર્થરૂપ છે તેવા (ભગવાન્) હોવાથી, તે (તીર્થરૂપ કથા)થીજ અધિકાર પણ (પ્રાપ્ત) થશે. 15.
1...1.કથાના શ્રવણથી સુખની પ્રાપ્તિ અને દુ:ખનો નાશ થાય છે એમ શ્લોક 13માં ભારતનું તાત્પર્ય અન્વયથી કહ્યું, અને કથા ન સાંભળનારની દશા શ્લોક 14માં કહી, તે વ્યતિરેકથી ભારતનું તાત્પર્ય કહેવાયું.

એ પ્રમાણે તારવી કાઢેલી ભગવાનની કથા પૂછીને, મૂલપુરુષ (ભગવાન)નું બીજું ચરિત્ર પણ નીચેના શ્લોકથી પૂછે છે:

સ વિશ્વજન્મસ્થિતિસંયમાર્થે કૃતાવતાર: પ્રગૃહીતશક્તિ:॥
ચકાર કર્માણ્યતિપૂરુષાણિ યાનીશ્વર: કીર્તય તાનિ મહ્યમ્॥16॥

વિશ્વના જન્મ, સ્થિતિ અને સંયમ માટે અવતાર ધારણ કરેલા તે ઈશ્વરે શક્તિઓ ગ્રહણ કરીને જે ઘણાંજ પુરુષાતનવાળાં કર્મો કરેલાં છે તે મને કહો. 16.

જે (ભગવાન્) ઉપર કહ્યા, તેમણેજ બીજાં કાર્ય માટે અવતાર લીધેલ, તેમનું ચરિત્ર મેં આરંભમાં પૂછેલું છે. બધાએ વિશ્વનાં જન્મ સ્થિતિ અને સંયમ માટે જે પરમ પુરુષે અંતે અવતાર ધારણ કરેલો, અથવા જેમણે વ્યક્તિ (જૂદાજૂદા પુરુષ)ના જન્મ વિગેરે માટે અવતાર ધારણ કરેલો, પરંતુ જેમણે કાલ વિગેરેને આજ્ઞા કરેલી નહિ, પણ પોતેજ (અહિં) પધારીને જેમણે (બધાના જન્મ વિગેરે) કરેલ (તેમનાં કર્મો કહો).

'ભગવાને કરેલ (કર્મ)માં પણ આ લોકમાં (કરાએલ હોવાનો) વિગેરે અનુભવ થતો હોવાથી, તે માત્ર ભગવાને કરેલું કેમ થાય (ગણાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શક્તિઓ

ગ્રહણ કરીને' શબ્દ યોજેલ છે. 'પ્ર' સારી રીતે 'ગૃહીતા:' ગ્રહણ કરેલી છે કાલ વિગેરે શક્તિઓ જેમણે તેવા (ભગવાન્ છે), કારણ કાલ વિગેરે તે (શક્તિ)ઓ ત્યાં જોવામાં આવતી હોવા છતાં, ભગવાને (તેમને) વશ રાખેલી છે, (અને) તેઓ પોતાની મેળે કાર્ય કરતી નથી. માત્ર જોવામાં આવે તેથી દોષ થતો નથી. (વિશ્વના) જન્મ વિગેરે માટેજ અવતાર (ધારણ કરેલ) હોવાથી, (ભગવાન્) જન્મ વિગેરે કરવાનાજ, પરંતુ બીજા પુરુષો કરતાં ઘણાં વધારે પુરુષાતનવાળાં જે (કર્મો) તેમણે કર્યાં (તે કહો). (તે) ઈશ્વર હોવાથી સાધારણ (કર્મ) તો નહિ કરે. (ઘણાંજ પુરુષાતનવાળાં તેમનાં) તે (કર્મો) માત્ર મનેજ કહો. પરંપરા (ચાલુ રહે તે) માટે પણ મારે તે બીજાને કહેવાનાં નહિ, એવો ભાવ છે. 16.

આવો પ્રશ્ન કરનાર બીજો થશે (છે) નહિ, તેમજ પ્રશ્ન વિના કથા કહી શકાય નહિ. તેથી આ પ્રશ્નોથી આ (વિદુર)નો અધિકાર જણાવ્યો. આ પ્રશ્ન સાથેજ બીજા (પ્રશ્નો ભળેલા હોવાથી, પરિણામે એકજ પ્રશ્ન થયો તેનો ઉત્તર (મૈત્રેય) બે અધ્યાયોથી કહેશે, કારણકે અવતાર વિગેરેમાં પુરુષાતન (કરવા)ના પ્રયોજનો જૂદાં હોય છે. તેથી આ બે અધ્યાયો આ (મૈત્રેયે) પોતેજ (કથા) તારવીને કહેલા છે. જો (વિદુર) આથી તૃપ્ત ન થતાં બીજા પ્રશ્નોના (ઉત્તર) જાણવા ઇચ્છા કરશે, તો ઉપર જણાવેલા1 બીજા વિષયોને પણ ખીચડામાં નાખી, જીવના સંદેહો દૂર કરવા (કથા) કહીશ, એવો મૈત્રેયનો અભિપ્રાય (થયો). તેથી (તેણે કરેલ) પ્રશ્નનું અભિનંદન કહેવા, શુક નીચેના શ્લોકમાં એમ કહે છે કે આ પ્રશ્ન તે (મૈત્રેય)ને પ્રિય લાગ્યો:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥

એવં સ ભગવાન્ પૃષ્ટ: ક્ષત્ત્રા કૌષારવિર્મુનિ:॥
પુંસાં નિ:શ્રેયસાર્થેન તમાહ બહુ માનયન્॥17॥

એ પ્રમાણે સંયમી (ઉદ્ધવે) પૂછેલા ભગવાનના આવેશવાળા કૌષારવિ મુનિએ તેનો બહુ આદર કરતાં પુરુષોના કલ્યાણ માટે તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.17.

મૈત્રેય (કૌષારવિ)માં ભગવાને આવેશ કરેલો હોવાથી (તે) 'સભગવાન્' ભગવાનના આવેશવાળો છે. એકલા (ભગવાનના આવેશવિનાના)થી આ જાણવું અથવા કહેવું અશક્ય છે. 'સંયમી'નો અર્થ પહેલાંની પેઠે (કરવો), 'કૌષારવિ' શબ્દથી પિતાના નામથી (મૈત્રેયનું) વિવેકીપણું (કહેલું છે). 'મુનિ' શબ્દનું એવું પ્રયોજન છે કે તેણે કહેલા વિષયનું (વિદુરને) અનુસંધાન રહેશે. આ ઘણું પવિત્ર ચરિત્ર એક પ્રયોજન માટે કહેવું યોગ્ય ન હોવાથી 'પુરુષોના કલ્યાણ માટે' શબ્દો કહેલા છે. છતાં તે (વિદુર)ને લક્ષમાં રાખીનેજ (કહેલું છે) એમ 'તેને કહ્યું' શબ્દોથી (જણાવેલું છે). (મૈત્રેયે) ઘણો આદર કરીને તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તે ભગવદીય હોવાથી તેનું ઘણું સન્માન કર્યું, એવો અર્થ છે. 17.

1.બીજા સ્કંધમાં આનંદશક્તિ તરીકે કહેલા. (પ્ર)

તે પૈકી ચાર (શ્લોકો)થી તે (વિદુર)નું સન્માન કરે છે.

પૃષ્ટાર્થદેહજીવાનાં સમ્બન્ધસ્યાપિ સર્વત:॥11॥

જ્ઞાત્વા કથનબોધાય તૈરુત્કર્ષો નિરૂપ્યતે॥111/2॥

(વિદુરને) કહેવામાં આવે તેનું જ્ઞાન થાય તે માટે (તેણે) પૂછેલા વિષયને (19) (તેના) દેહને (20) જીવને (21) અને (ભગવાન્ સાથેના) સંપૂર્ણ સંબંધને (22) જાણીને, તેમનાથી (તેનું) ઉત્તમપણું જણાવવામાં આવે છે. કા. 111/2.

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

સાધુ પૃષ્ટં ત્વયા સાધો લોકાન્ સાધ્વનુગૃહ્ણતા॥
કીર્તિં વિતન્વતા લોકે આત્મનોઽધોક્ષજાત્મન:॥18॥

હે સત્પુરુષ! લોકો ઉપર સારી રીતે અનુગ્રહ કરતાં, (અને) ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા (ભગવાન્)માં અંત:કરણવાળાની તમારી કીર્તિ લોકમાં વિસ્તારતાં તમે સારો પ્રશ્ન કર્યો. 18.

ઘણાએ પ્રશ્ન કરે છે, (પણ) કોઈએ આવો પ્રશ્ન કરતું નથી, તેથી 'તમે (સારો પ્રશ્ન કર્યો)' એમ કહેલું છે. વળી તમારો આ પ્રશ્ન અકસ્માતથી થએલો નથી, પરંતુ (તમે) જાણીનેજ કરેલો છે. ઉત્તર પણ (તમે) જાણો છો. 'ત્યારે પ્રશ્ન નકામો (કર્યો)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'લોકો ઉપર સારી રીતે અનુગ્રહ કરતાં' એમ કહેલું છે. જાણવા છતાં તમે લોકોનો ઉદ્ધાર થાય તે માટેજ પ્રશ્ન કરેલો છે. આથી એમ કહેવાયું છે કે આ શાસ્ત્રમાં પરોપકાર મુખ્ય સાધન છે. 'કીર્તિ લોકમાં વિસ્તારતાં' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે તમને પણ એક પ્રાસંગિક ફલ (પ્રાપ્ત) થશે. આ લોકમાં તમારી કીર્તિ વિસ્તારતાં તમે પ્રશ્ન કરેલો છે. 'પોતાની કીર્તિ માટે તેમ કરવું યોગ્ય નથી' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવામાં અંત:કરણવાળાની' વિશેષણ કહેલું છે. ઇન્દ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી તેવામાંજ છે અંત:કરણ જેનું તેવા (તમે છો). દેવાલયની પ્રતિષ્ઠાથી દેવની પ્રતિષ્ઠા થાય છે એમ એક બીજા ઉપર આધાર રાખવાનું તો (એવું કારણ છે કે) ઇન્દ્રિયોથી સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ્ઞાન થતું નથી. તે અર્થ 'ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા' શબ્દથી કહેલ છે. એ રીતે આ પ્રશ્ન પોતાને અને બીજાઓને હિતકારી હોવાથી સારો છે. 18.

(વિદુરમાં) શૂદ્રયોનિનો દોષ નથી એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં (તેના) દેહની સરસાઈ કહે છે:

નૈતચ્ચિત્રં ત્વયિ ક્ષત્તર્બાદરાયણવીર્યજે॥
ગૃહીતોઽનન્યભાવેન યત્ત્વયા હરિરીશ્વર:॥19॥

હે સંયમી! બાદરાયણના વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલા તમારામાં આ આશ્ચર્ય-કારક નથી, કારણકે તમે હરિ ઈશ્વરનો અનન્ય ભાવથી આદર કરેલો છે. 19.

કેટલાક ક્ષેત્ર (માતા)ની પ્રશંસા કરે છે, બીજા બુદ્ધિવાળાઓ વીર્ય (પિતા)ની પ્રશંસા કરે છે. તે બેમાં બીજજ ઉત્તમ છે, કારણકે બીજના ક્ષુદ્ર જંતુઓ પણ ઋષિઓ થએલા છે. તેથી બાદરાયણના વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલા તમારામાં (આવો પ્રશ્ન કરવાનું) આશ્ચર્યકારક નથી. તેવા (કથા) કહેનારનો પુત્ર (કથા) કહેવાનીજ શક્તિવાળો હોય છે,

તોપછી પ્રશ્ન કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય? તેથીજ આશ્ચર્ય થતું નથી. તે બીજનું ફલ પણ (તમને પ્રાપ્ત) થયું છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આથી બીજ ભૂલથી પહેલ હોવાની શંકા દૂર કરેલી છે, કારણકે સૃષ્ટિ ભગવાને રચેલી હોવાથી, ખરાબ પ્રકારથી ઉત્પન્ન થએલ (હોય તે) ભગવાનનો ભક્ત ન હોય. તેથીજ બીજામાં ભાવ રાખ્યા વિના માત્ર ભગવાનમાં પ્રેમ રાખીને (તમે) ભગવાનનો આદર કરેલો છે. તે દુ:ખનો પણ નાશ કરે છે, અને યોનિ વિગેરેના દોષોને પણ દૂર કરે છે, કારણકે (તે) ઈશ્વર છે. (તેમ) કરવાનું પ્રયોજન 'હરિ' શબ્દથી કહેલું છે. લાચારો પ્રતિ દયાલુ હોવાથી તેમ કરે છે, એવો અર્થ છે. 19.

નીચેના શ્લોકમાં (વિદુરના) જીવની સરસાઈ કહે છે:

માણ્ડવ્યશાપાદ્ભગવાન્ પ્રજાસંયમનો યમ:॥
ભ્રાતુ: ક્ષેત્રે ભુજિષ્યાયાં જાત: સત્યવતીસુતાત્॥20॥

માંડવ્યના શાપથી સત્યવતીના પુત્રથી (તેમના) ભાઈની શૂદ્ર ભોગપત્નીમાં ઉત્પન્ન થએલા (તમે) પ્રજાનો સંયમ કરનાર ભગવાન્ યમ (છો). 20.

કારણકે તે (વિદુર) માંડવ્યના શાપથી વ્યાસ દ્વારા ક્ષત્રિયની ભોગપત્નીમાં ઉત્પન્ન થએલ ધર્મરાજ (યમ)જ (હતા); કેમકે યમે અજ્ઞાનથી માંડવ્યને શિક્ષા કરેલી. કોઈકના રાજ્યમાં તપ કરનાર માંડવ્ય નામના ઋષિને ચોરો સાથે શૂળીએ ચઢાવેલ. તે યમને પૂછવા ગયો. તેણે પૂછેલ યમે કહ્યું કે 'તેં બાલપણમાં પક્ષીની પીઠમાં સળી ખોસેલી'. પછી ક્રોધ પામેલા મુનિએ શાપ આપ્યો કે-'બાલપણમાં કરેલું માતપિતાનું (કાર્ય) ગણાય, તેથી તેં મને અજ્ઞાનથી શિક્ષા કરેલી હોવાથી તું શૂદ્ર થા'. તે દેવને શાપ થવાની યોગ્યતાનું કારણ 'પ્રજાનો સંયમ કરનાર' શબ્દથી કહેલું છે. તે પ્રજાનો સંયમ કરે છે એટલે તેમને મારે છે, તેથી તેમ થયું (શાપ થયો). તેથી તે કાર્યને લીધે દેવને પણ પાપ ચોંટ્યું. તેથી '(મારો) જન્મ દૈત્યોમાં ન થાઓ' એવા વિચારથી જેને જરાએ દૈત્યોનો સંબંધ ન હતો તેવા ભગવાન્ વ્યાસમાં, (અને તેની દ્વારા) તેનાજ ભાઈની 'ભુજિષ્યાયાં ક્ષેત્રે' શૂદ્ર ભોગપત્નીમાં પ્રવેશ કર્યો. વ્યાસ પણ સંક્રમણ કરાવવા યોગ્ય1 હતા એમ જણાવવા 'સત્યવતીના પુત્ર' કહેલ છે. સત્યવતી ઉપરિચર વસુના બીજથી મત્સ્યની યોનિમાં ઉત્પન્ન થએલી, (અને) માછીમારના રાજા માછીમારે પાળેલી, તેના પુત્ર વ્યાસથી (વિદુર) ઉત્પન્ન થએલો. 20.

1.વ્યાસ માછલીની ક્ધયાના પુત્ર હોવાથી, પોતામાં વિદુરનો પ્રવેશ કરાવી પોતાની દ્વારા શૂદ્ર સ્ત્રીમાં પ્રવેશ કરાવવા યોગ્ય હતા, એવો અર્થ જણાય છે.)

વિદુર ભગવદીય હોવાથી, ચાલતા વિષયમાં ઉપયોગી થાય તેવી તેની સરસાઈ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ભવાન્ ભગવતો નિત્યં સંમત: સાનુગસ્ય ચ॥
યજ્જ્ઞાનદેશાય ચ મામાદિશદ્ભગવાન્ વ્રજન્॥21॥

અને જેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા પધારી જતાં ભગવાને મને આજ્ઞા કરી, તે તમે ભગવાનને અને (તેમના) સેવકોને સદા પ્રિય છો. 21

તમે ભગવાનને સદા પ્રિય છો, સેવકો સાથેના (ભગવાન્)ને પણ, એટલે વૈષ્ણવોને પણ ઘણા પ્રિય છો, તે (અર્થ) 'સાનુગસ્ય' શબ્દથી કહેલો છે. તે (પધારી જવાના) સમયે (ભગવાને તમારું) સ્મરણ કર્યું, તેથી સદા પ્રિય હોવાપણાનો નિશ્ચય થાય છે. 'મહાત્મા વિદુરે' એ વાક્ય પ્રમાણે ભીષ્મ વિગેરે (ભગવાનના) સેવકો પણ તમારો આદર કરે છે. તે (પ્રિય હોવાના નિશ્ચય)નું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. જે તમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા ભગવાને મને આજ્ઞા કરી. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે ભગવાને) પોતે પણ સ્મરણ કરીને (તમને)1 ઉપદેશ આપેલ છે. 'ભગવાન્' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) સ્મરણ કરવાનું તેમને પ્રયોજન નહતું. 'પધારીજતાં' શબ્દથી તે (જ્ઞાન આપવા)ની જરુરીયાત (દર્શાવેલી છે). દીઅરથી પુત્રની ઉત્પત્તિ કરવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા હોવાથી વ્યાસે ભાઈની પત્ની સાથે સંબંધ કર્યો તેમાં દોષ ન હતો. તેમ કરવામાં કામનો વિકાર ન હોવો જોઈએ, તેથી અગ્નિહોત્રની પેઠે કલિમાં (તેમ કરવાની) શાસ્ત્રમાં મના (કરેલી) છે. 21.

1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. નાથદ્વારાવાળી પ્રતમાં 'હેતુભાવ:' પાઠ છે. તેનો અર્થ '(સ્મરણ કરવાનું) કારણ હોવાનું (કહેલું છે)' થાય.

એ પ્રમાણે તેનું અભિનંદન કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેણે પૂછેલી ભગવાનની લીલા કહે છે:

અથ તે ભગવલ્લીલા યોગમાયોપબૃંહિતા:॥
વિશ્વસ્થિત્યુદ્ભવાન્તાર્થા વર્ણયામ્યનુપૂર્વશ:॥22॥

હવે યોગમાયાના સંબંધવાળી, વિશ્વની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને લયના પ્રયોજનવાળી ભગવાનની લીલાઓ હું તને અનુક્રમે કહીશ. 22.

લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે તેથી જૂદો પ્રકાર હોવાથી, 'અથ' 'હવે' શબ્દ (યોજી જૂદો આરંભ કરેલો છે). માત્ર ભગવાને કરેલું ચરિત્ર વેદમાંજ છે, છતાં પણ તને તે કહેવાનું યોગ્ય નહિ હોવાથી1 યોગમાયાના સંબંધવાળી ભગવાનની લીલાઓ કહીશ, એમ 'યોગમાયાના સંબંધવાળી તને (કહીશ)' શબ્દોથી કહેલું છે. પહેલાં કહેલી સાધન બનેલી ભગવાનની માયા યોગમાયા છે, તેના સંબંધવાળી (લીલાઓ તને કહીશ), કારણકે શુદ્ધ (એવા સંબંધવિનાની) તને (કહેવી) યોગ્ય નથી. ત્યાં છેલ્લા પ્રશ્નમાં2 પણ (શંકાનો) ત્યાગ (સમાધાન) કરેલ છે, એમ વિશ્વની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને લયજ છે 'અર્થા:' પ્રયોજનો જેમનાં તેવી એ વિશેષણથી કહેલ છે. 'અનુક્રમે' એટલે ક્રમ પ્રમાણે કહીશ.

ભગવાનની લીલા મનનું અનુરંજન કરીને, સ્નેહ ઉત્પન્ન કરે છે. યોગમાયાના સંબંધવાળી હોવાથી આશ્ચર્યરૂપ હોવાથી અદ્ભુત છે. ભિન્ન (પ્રકારની) બુદ્ધિનું વિસ્મરણ થાય, તે માટે આ કહેલ છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિગેરે તો (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થાય તે માટે (કહેલ છે). અનુક્રમ તો સ્હેલાઈથી જ્ઞાન થાય તે માટે (જરુરી છે). એમ હોવાથી (લીલાનાં શ્રવણથી) ભક્તિ થાય છે. આથી (એમ જણાવ્યું કે) ભગવાન્ લીલાથીજ (વિશ્વની સ્થિતિ વિગેરેના) કર્તા થાય છે, તેથી કોઈ દોષ3 નથી (ભગવાનનું) પુરુષોત્તમપણું

જણાય4 તે માટે લીલા ઉપાયથી5 (તેમની સાથે) સંબંધમાં આવેલી હોવાથી, તે છૂટી પડતી નથી. તે (યોગમાયા) (વિશ્વની સ્થિતિ વિગેરેની) કર્તા બનતી નથી, પણ માત્ર (તે કાર્ય કરવામાં ભગવાન્) સાથે રહે છે. તેમ (સાથે રહેતી) ન હોય, તો સર્વને વશ કરવાનું ન6 બને. વિશ્વનું સ્વરૂપ કહેવાનું છે. તે ભગવાનનું એક રૂપ છે. તેની ઉત્પત્તિ વિગેરે પદાર્થો તે (યોગમાયાના સંબંધવાળી) લીલાઓથી થએલાજ7 છે. હું તો માત્ર (તે) કહું છું, પણ કવિ પેઠે તેમનું વર્ણન કરતો નથી, એવો અનુક્રમ જણાવ્યો. 22.

1.વિદુર શૂદ્ર ભોગસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થએલ હોઈ શૂદ્ર હોવાથી વેદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો તેને અધિકાર નથી, તેથી તે તેને કહેવાય તેવું નથી.

2.પાછળ 16મા શ્લોકમાં એવી શંકા કરી છે કે 'કાલ વિગેરે શક્તિઓથી વિશ્વના જન્મ વિગેરે થવાનું સંભવતું હોવા છતાં, ભગવાને પોતે તે કેમ કર્યાં?' તેનું સમાધાન કરેલું છે. તે (જન્મ વિગેરે)નેજ પ્રયોજન કહેલ હોવાથી, તે લીલાઓ હોવાનું કહેલું છે. (પ્ર)

3.પાછલ શ્લોક 5માં 'ભગવાનના અવતારો અને કર્મોનું શું પ્રયોજન?' વિગેરે વિચારતાં તે વ્યર્થ છે વિગેરે દોષ કહ્યા, તેવો કોઈ દોષ નથી. (પ્ર)

4.જો ભગવાન્ લીલા ન કરે, તો નાનામોટા ન રહેતાં બધા એકરૂપ રહેતાં, તેમનું પુરુષોત્તમપણું ન રહે, તેથી ભગવાન્ લીલા કરે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

5.લીલા યોગમાયાના સંબંધવાળી હોવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. સર્વની મુક્તિ થયા પછી, માત્ર આશ્રયલીલા હોય, ત્યારે પુરુષોત્તમપણું પણ આકસ્મિક થાય. તેથી તેવું ન થાય તેમાટે તે લીલા પણ સંબંધ માટેજ ઉપાયરૂપ રહે છે. તેથી તે (યોગમાયા)થી ભગવાનના સંબંધમાં આવેલી લીલા ભગવાનથી કોઈ સમયે છૂટી પડતી નથી, એટલે તેમનું પુરુષોત્તમપણું નિત્ય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6.મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારા, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરેલા અને ભક્તોને વશ કરવાનું. (પ્ર)

7.આ વાક્યથી અનુક્રમે કહેવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી, શ્રવણ કરનારને સાવધાન કરીને, વિશ્વની ઉત્પત્તિ કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં (તે) પહેલાંની સ્થિતિ કહે છે:

ભગવાનેક આસેદમગ્ર આત્માત્મનાં વિભુ:॥
આત્મેચ્છાનુગતાવાત્મા નાનામત્યુપલક્ષણ:॥23॥

આ પહેલાં આત્માઓના આત્મા સમર્થ ભગવાન્ એકજ હતા. આત્માના ધર્મો પાછલ (તેમનામાં) જતાં જૂદી-જૂદી બુદ્ધિથી આત્મા તરીકે જણાતા હતા.23.

આ સર્વ જગત્ પહેલાં ભગવાનજ હતા, કારણકે શુદ્ધ લીલા તો ભગવાન્ જ એવા પ્રકારે1 (જગદ્રૂપ) થાય તે છે. યોગમાયાના સંબંધવાળી (લીલા) તો (એવી છે કે) આ જગત્-પ્રવાહ અનાદિ હોવાના પ્રકારે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવવાળું આરંભવિનાનું (અને) અંતવિનાનું ભગવાનનું એક રૂપ છે. (તેનો) તિરોભાવ થાય, ત્યારે જેમ મીઠું જલજ બને છે, છતાં પણ તે બે સ્વરૂપથી એક બનતાં નથી-તે (જલ)નો રસ મીઠો છે, અને આ (મીઠાં)નો

ખારો હોય છે-તેમ તે (જગત્) ભગવાન્જ થાય છે, પણ (તેમનાથી) છૂટું જાણી શકાતું નથી એ ભગવાનપણું2 છે. તે (અર્થ) 'આ જગત્ સૃષ્ટિની 'અગ્રે' પહેલાં ભગવાન્જ હતું' એમ કહેલો છે. વળી અનંતરૂપવાળા ભગવાનમાં તેનો તિરોભાવ થયો ન હતો, પરંતુ (ભગવાનના) એકજ (રૂપ)માં થયો હતો. 'હતું' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તે (જગતનો લય થવા)માં ભગવાનની કાંઈ પણ ક્રિયા ન હતી. મીઠું પોતેજ જલમાં લય પામે છે, પણ તેમાંથી તેને છૂટું પડવાનું (કાર્ય) ઘણું કઠણ છે. તેથી માત્ર ભગવાનથી થઈ શકે તેવું આ (જગતને ભગવાનથી છૂટું પાડવું એટલે તેની ઉત્પત્તિ કરવી તે) ભગવાનનું ચરિત્ર કહેલું3 છે. (ભગવાન્) પોતે તેવા (જગદ્રૂપ) થાય તેમાં, અથવા (તેને પોતાથી) જુદું ઉત્પન્ન કરે તેમાં યોગીની પેઠે અથવા મણિની પેઠે (તેમને) જરાએ પ્રયાસ (કરવો પડતો) નથી.

'તે સમયના જીવો ચિદ્રૂપ હોવાથી, (તેઓનો) એક (ભગવાન્)માં લય કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્માઓના આત્મા' એમ કહેલું છે, કારણકે પ્રસિદ્ધ ભગવાન્ બધાએ જીવોના આત્મા છે, સમષ્ટિની4 પેઠે મૂલ બનેલ ચિદ્રૂપજ છે. તેનામાંજ5 આ મુખ્ય રીતે સત્ (જગત્)નો લય થાય છે. તેમ (લય) થતો ન હોય, તો (જગતને ભગવાનથી છૂટું પાડવામાં) કઠણતા5 ન થાય. જો (જગતનો) સત્માં લય થતો હોય, તો (તે) સત્જ થાય. જેમની મુક્તિ થએલી નથી તેવા6 જીવોનો પ્રલય થતાં, જીવોના આધારવાળાં જગત્નો તેમાંજ લય થયો. (ભગવાનમાં) તેની ઉત્પત્તિ કરવાની શક્તિ છે એમ જણાવવા 'સમર્થ' વિશેષણ કહેલું છે, કારણકે સર્વ (કરવા)ની શક્તિવાળા તેમણે આરંભમાં જીવોને પહેલાં પોતાની અંદર મૂકીને તેમનામાંજ જગતનો લય કરાવ્યો. આથી એમ કહ્યું કે તેમને (ભગવાનને) (જગત્નો) સંબંધ નથી. એમ (જગત્ અને ભગવાનનું) એકપણું હોવા છતાં, (તેમનો) સંબંધ ન થવાનું કારણ સમર્થપણું છે.

'જીવોને ઇચ્છા વિગેરે ગુણો હોવાથી, (તેમની ભગવાન્ સાથે) એકપણાંથી સ્થિતિ કેમ થાય?', એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્માનાં ધર્મો પાછલ (તેમનામાં) જતાં' એમ કહેલું છે. આત્માઓની જે 'ઇચ્છા' એટલે બધાએ ધર્મો, તેઓ પણ તેમનામાંજ પાછલ જાય છે, અથવા જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છાથી ત્યાં જગતની પાછલ જાય છે (જગતમાં તેમનો લય થાય છે), ત્યારે તેનો (તેમની અંદર) લય થાય છે, એવું પહેલાનો પ્રલય થવાનું કારણ કહેલું છે. ત્યારે આ ભગવાન્ 'આત્મા' એવા નામથીજ ઓળખાય છે. અથવા આત્મા હોવાથી તેની (તેનો પોતાની અંદર લય થવાની) ઇચ્છા (થાય છે) અને તેથી તે (જગત્) તેમના રૂપવાળું (ભગવદ્રૂપ) થયું તે સમયે ભગવાન્ બીજી સૃષ્ટિ પેઠે એકસરખા થતા (જણાતા) નથી, પરંતુ જૂદી જૂદી બુદ્ધિથી (જૂદાજૂદા)જ જણાય છે. અથવા જેમ7 પરસ્પર જૂદી જૂદી જાતના એક હજાર મીઠાં (ના કટકા), હદવાળા એક જલમાં નાખેલા અને એકરસ પણ થએલાં (હોય તે) જૂદી જૂદી બુદ્ધિથી જોતાં એક થાય છે (જણાય છે), (અને) જેમ કોઈથી 'સીંધાલુન વિગેરે ક્યાં છે?' એમ પૂછેલો (પુરુષ) બધા (પ્રકારનાં મીઠાં) માટે જલજ દેખાડે છે, તેમ બધીએ બુદ્ધિથી (ભગવાન્) એકજ જણાય છે. અથવા (ભગવાનની) પોતાની ઇચ્છા સર્વમાં જતી

હોવાથી, (તે સર્વના) આત્મા છે. તેથી ભગવાનના એક ભાગમાંજ વિશ્વનો લય (થએલ) કહ્યો, 'હું એક અંશથી (આ સર્વ) જગતને (વ્યાપીને) રહેલો છું' (ભ.ગી. 10।) એ ભગવાનનું વાક્ય તેવા અર્થવાળુંજ છે. (જગત્નો) આવિર્ભાવ પણ તે પ્રમાણે (ભગવાનના એક અંશથી) થાય છે. 23.

1.'એવા પ્રકારે' એટલે કુંડાળું વળેલા સર્પની પેઠે ભગવાન્પોતેજ સર્વ જગત્રૂપ થાય છે. (પ્ર)

2.'જેમ મીઠાંનો કટકો જલમાં નાખેલો (જલરૂપ થાય છે)' એવો લયનો પ્રકાર કહેલ છે, તેમાં લય થવા માટે પ્રવેશ કરવા સમયે સત્ય ભેદ જણાવેલો છે. તેના આધારે રામાનુજાચાર્યે વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંત કહેલો છે, તેનું મૂલ આ લીલા જણાવેલી છે. (પ્ર)

3.ઘણાં પુરુષાતનવાળાં ચરિત્ર તરીકે કહેલું છે. (પ્ર)

4.'સમષ્ટિ' એટલે સર્વ જીવોનો સમૂહ.

5.'તેનામાં' એટલે સમષ્ટિમાં. જો ચિત્માં (સમષ્ટિમાં) લય થતો ન હોય તો તેને છૂટું પાડવામાં પ્રયાસ થાય. (પ્ર)

6.જીવનો આધાર ન હોય તેવાં જગતનો સત્માં લય થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છતાં પણ, જીવના આધારવાળું (જગત્) જીવથી છૂટું પડતાં, જીવોની મુક્તિજ થાય, તેથી તેમના આધાર વાળાં જગતનો ચિત્માંજ લય થાય છે એમ માનવું જોઈએ. તેથી મુક્તિ પામેલા જીવોના સંબંધવાળા જગતનો સત્માં અને બાકીનાનો ચિત્માં લય થાય છે, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

8.જૂદી જૂદી બુદ્ધિ થતી હોવાથી લય સારી રીતે થયો હશે એમ જણાય, તેથી તે ન પસંદ પડતાં, બીજા પ્રકારે તેવો લય થવાનું કહે છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે પહેલાંની સ્થિતિ કહીને, આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં જીવોની ઉત્પત્તિ કહે છે:

સ વા એષ તદા દ્રષ્ટા નાપશ્યદ્દૃશ્યમેકરાટ્॥
મેનેઽસન્તમિવાત્માનં સુપ્તશક્તિરલુપ્તદૃક્॥24॥

તે જ ત્યારે આ જોનાર થયા, (તે) એકલા પ્રકાશનારે જોવાનું (કાંઈ) ન ભાળ્યું. જેની શક્તિઓ પ્રકટ થએલી ન હતી (અને) જ્ઞાનશક્તિનો લોપ થયો ન હતો તેવા તેણે પોતાને અસત્ જેવો માન્યો. 24.

(જેમની) પોતાની અંદર સર્વ હતું તે ભગવાન્જ 'વૈ' નિશ્ચય દેવદત્ત વિગેરે રૂપથી જણાતા 'એષ' આ જીવ થયા. પછી તે (ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોના) તિરોભાવના પ્રકારથી1 જીવ થઈને પ્રકટ થયા. ત્યારે તે પહેલાના સંસ્કારને લીધે જોનાર થયો, 'હું જોનાર છું' એવી (પોતાની) પહેલાની સ્થિતિનું (તેને) સ્મરણ થયું. ત્યારે (પોતાનાં) જોનારપણાંને પુષ્ટિ મળે તે માટે જોવાના (પદાર્થ) માટે શોધ કરતાં, (તે) જોયો નહિ, કારણકે સર્વ જીવોનો આત્મા બનેલ તે એકલોજ (ભગવાનમાંથી) નીકળેલો પ્રકાશતો હોવાથી તે એકલોજ પ્રકાશનાર હતો. જો કે (તે) પોતાને પણ તે જોઈ શકત, છતાં પણ પહેલાની વાસનાને લીધે તે બહિર્મુખજ બહાર

નીકળેલો હોવાથી, પોતાથી જૂદોજ જોવાનો (પદાર્થ) શોધતાં, તેવો ન હોવાથી, તેણે પોતાનેજ અસત્ જેવો માન્યો. 'જેવો' શબ્દથી અર્ધ અસત્ (કહેલો છે). 'આત્મા'નો અંશ હતો, જોવા યોગ્ય અંશ ન હતો, તેથી ઉપાધિ ન હોય ત્યારે ઉપાધિના સંબંધવાળા ગુણો2 ગુણો રહેતા નથી. તેથી જોનારે (તેણે) પોતાને ન જોનારજ માન્યો. 'પહેલાં જોવાનો (પદાર્થ) હતો, અને આ (જોનાર)ની પેઠે તેનો લય થયો હતો. તેથી (આનો) પોતે પ્રકટ થયો ત્યારે જોવાનો (પદાર્થ) પણ કેમ પ્રકટ ન થયો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેની શક્તિઓ પ્રકટ થએલી ન હતી' એ વિશેષણ કહેલું છે. સૂતેલી છે શક્તિઓ જેની તેવો (જોનાર હતો), એટલે જે પ્રપંચને જાગ્રત કરનારી (શક્તિઓ) હતી, તે હજી સુધી (તેને) પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. 'એમ હોય તો જ્ઞાનશક્તિ પણ જાગ્રત થઈ નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેની જ્ઞાનશક્તિનો લોપ થયો ન હતો' એમ કહેલું છે; આની જ્ઞાનશક્તિનો પહેલાં પણ 'ન લુપ્તા' લોપ થયો ન હતો; આત્મા (પોતા)ની પેઠેજ રહેલી; પોતે પ્રકટ થયો ત્યારેજ પ્રકટ થઈ, એવો અર્થ છે. 24.

1.બ્રહ્મસૂત્ર. 3।5 માં કહેલા પ્રકારથી. (પ્ર)

2.'જોવાનો પદાર્થ કેમ ન હતો' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહેલ છે. જે પદાર્થોના ગુણો ઉપાધિવાળા છે, તેમના ગુણો ઉપાધિ ન હોય ત્યારે રહેતા નહિ હોવાથી તેવા પદાર્થ ન હતા, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

તેણે જ્યારે પોતાને અસત્ જેવો માન્યો ત્યારે પોતાને અસત્ જણાવનારાં આ1 જ્ઞાનોજ એકઠાં થઈ માયારૂપે ઉત્પન્ન થયાં એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સા1 વા એતસ્ય સંદ્રષ્ટુ: શક્તિ: સદસદાત્મિકા॥
માયા નામ મહાભાગ! યયેદં નિર્મમે વિભુ:॥25॥

હે મહાભાગ્યવાન! તે ખરેખર આ સારી રીતે જોનારની સત્ અને અસત્ સ્વરૂપવાળી માયા નામની શક્તિ છે, જેનાથી સમર્થે (ઈશ્વરે) આ (જગત્) રચેલું છે. 25.

જે કારણથી તેણે પોતાને જૂદા પ્રકારે (અસત્) જાણ્યો, આ જ માયા. તે પહેલાં કહેલી2 સત્ અને અસત્ સ્વરૂપવાળી, પ્રસિદ્ધ, મોહ કરનારી છે. સ્વભાવથી (તે) સત્ છે. ખોટી રીતે તેનો અંગીકાર કરેલ હોવાથી (તે) અસત્ છે. આવુંજ તેનું સ્વરૂપ છે. આ (જોનાર)જ આત્મા છે. તે ગુણરૂપ છે, અથવા આત્માજ (તેને) તેનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત3 કરાવે છે, અથવા ત્રણના સમૂહરૂપ4 (તેનું) સ્વરૂપ છે. 'આ સારી રીતે જોનારની શક્તિ' શબ્દોથી તે ગુણરૂપ હોવાનું કહેલું છે. આ સારી રીતે જોનાર જીવની (તે શક્તિ છે), એટલે (જોવાના પદાર્થને) શોધતાં તે પોતાનેજ જૂએ છે, એવો (અર્થ છે). 'શક્તિ' એટલે ભવિષ્યનું કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય. તેનું નામ 'માયા' છે. 'મયા' મારી સાથે 'વર્તતે' રહે (તે 'માયા'), એવો પ્રત્યય રહેવાથી (શબ્દ થએલો છે), અથવા વિભક્તિના પ્રત્યય જેવો આ અનિયમિત શબ્દ થએલો છે. પછી 'અ' પ્રત્યય લાગ્યો છે, તેની જાતનો ('મયા'માંનો 'અ') દીર્ઘ થયો છે. 'ઈ' પ્રત્યય લાગ્યો નથી. 'હે મહાભાગ્યવાન્!' એ સંબોધન છે. (તેથી) એમ સૂચવેલું છે કે આ

અર્થ જાણવો ઘણો કઠણ હોવાથી તેનું જ્ઞાન થતાં ઘણું ભાગ્ય થાય છે. ‘જેનાથી સમર્થે આ રચેલું છે’, એટલે જે સાર ખેંચ્યા વિનાની જીવની શક્તિરૂપ માયાથી (ઈશ્વરે) આ બધું જગત્ રચેલું છે. જેના ગુણરૂપ (તે) શક્તિ છે, તે (જગતનો) કર્તા નથી, એમ ‘વિભુ:’ ‘સમર્થે’ શબ્દથી કહેલું છે. ભગવાને રચેલા જગતમાંજ, જીવના પ્રયોજન માટે તેની માયાથીજ ભગવાને જગત્5 રચ્યું. હરકોઈ (સાધન)થી જગત્ રચે છે, તેથી ‘સમર્થ’ (કહેલા છે). 25.

1.‘જગત્ રચ્યું તે પહેલા ભગવાન્ સિવાય કોઈ ન હતું. તેથી ‘સા’ ‘તે’ શબ્દથી કઈ જાગ્રત શક્તિ જાણવી?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી તે શક્તિનું સ્વરૂપ આભાસથી જણાવતાં શ્લોકનું અવતરણ કરેલ છે. (પ્ર)

2.બીજા સ્કંધમાં ચિત્શક્તિ તરીકે કહેલી. (પ્ર)

3.સત્માંથી અસત્રૂપ ઉત્પન્ન થએલી છે એવા અભિપ્રાયથી આ વાક્ય કહેલું છે. તે અજ્ઞાનરૂપ છે એવો અર્થ છે.(પ્ર)

4.આ બીજો મત કહેલો છે. આત્મા, અસત્યપણું અને જ્ઞાનના બનેલ પિંડ જેવી તે છે. (પ્ર)

5.પહેલાં કહેલ જગતથી જૂદા પ્રકારનું, વ્યાવહારિક જગત્ રચ્યું. એવો અર્થ છે. (પ્ર)

જે સૃષ્ટિ (તેં વિદુરે) સામાન્ય રીતે કહી, તે નીચેના શ્લોકથી આરંભી વિસ્તારથી કહે છે:

कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षज:॥
पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान्॥26॥

જેમનું ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ શકતું નથી તેવા વીર્યવાળા (ભગવાને) તો કાલની ક્રિયાથી ગુણવાળી થએલી માયામાં પોતાનાં અંશરૂપ પુરુષથી વીર્યનું આધાન કર્યું. 26.

‘તુ’ ‘તો’ (જીવ જગત્ રચે છે એવા) મતને ખોટો ઠરાવે છે, કારણકે જીવ (જગત્નો) કર્તા નથી, તેમજ બીજા વડે રચતો નથી. ‘કાલની ક્રિયા’ એટલે કાલ ત્યાં આવીને ફર્યો, તેણે પ્રદક્ષિણા કરી. (તે) કાલની ક્રિયાથી માયામાં ગુણોનો ખળભળાટ થયો. કાલનું અધિષ્ઠાન થએલી તે ખળભળેલા ગુણોવાળી થઈ, એવો અર્થ છે. ત્યારે મોહ પામેલી થતાં તે પુરુષની પેઠે કામથી અંધ થઈ, ત્યારે ભગવાને ઇન્દ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી તેવાજ રહીને, તેનાથી અજાણ્યા રહીનેજ, પોતામાંથી તેનો પતિ થવા યોગ્ય એક પુરુષ બનાવ્યો. ભગવાનનો અંશ, પુરુષોત્તમરૂપજ તે પતિ થવા યોગ્ય હતો. તેની પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિ થતી ન હોવાથી, તેને નિમિત્ત બનાવીને ભગવાને પોતેજ તેના અંતર્યામી થઈ તે (માયા)માં વીર્યનું આધાન કર્યું, કારણકે પુરુષ અને જીવને શરીરની અંદરજ વૃષણ હોવાનું સંભવતું હોવાથી, તેઓને વૃષણ ન હોવાથી વીર્ય ન હતું (અને ભગવાન્) પોતેજ વીર્યવાળા હતા. પછી પુરુષને નિમિત્ત બનાવીને ભગવાને સ્થાપન કરેલું વીર્ય માયામાં રહેલું, (તેમાં) જીવનો પ્રવેશ થતાં તે મહત્તત્ત્વ થયું. 26.

ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात्॥
विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्र्वं व्यञ्जंस्तमोनुद:॥27॥

પછી કાલે ખળભળાવેલી માયામાંથી પોતાના દેહમાં રહેલાં વિશ્ર્વનો પ્રકાશ કરતું અંધકારનો, નાશ કરનાર વિજ્ઞાનરૂપ મહત્ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. 27.

તે (માયા)માંજ રહેલું બીજ મહત્ તત્ત્વ ન હોવાથી, પ્રસવ થાય તે માટે કાલે (માયામાં) ખળભળાટ કરતાં પ્રસવ કરનારી તે (માયા)માંથી મહત્ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું એમ 'કાલે ખળભળાવેલી માયામાંથી...' શબ્દોથી કહેલું છે1 જીવના ગુણમાંથીજ અને ભગવાનના અંશમાંથી બધું ચેતન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અહિં સમૂહનીજ ઉત્પત્તિ ઇચ્છેલી છે, અને લય પણ સમૂહમાંજ થાય છે, કારણકે તે જ્ઞાનરૂપજ ઉત્પન્ન થયું. 'મહત્' એ તેનું નામ છે, (અને) ભગવાન્ (તેનું) કારણ હોવાથી, (તે) તત્ત્વ છે, તેથી (તે) 'મહત્ તત્ત્વ' છે. ઉત્પન્ન થવામાં તે ગુણની સ્થિતિવાળું હોવા છતાં, પાછળથી તે મુખ્ય સ્થિતિવાળું થતું હોવાથી, તત્ત્વપણાનો ત્યાગ કરી તેને 'મહાન્' એમ પુરુષ તરીકે જણાવેલ છે, કારણકે તે વિવિધ જ્ઞાનરૂપ ઉત્પન્ન થએલ છે, અને ક્રમ પ્રમાણે સૃષ્ટિ થાય છે એવો મત હોવાથી તેની દ્વારાજ સર્વજગત્ ઉત્પન્ન થએલું છે. (તે ઉત્પન્ન થયું) તે સમયે તેના જ્ઞાનથી (તેની) પોતાની અંદર રહેલું જગત્ પ્રકાશવાળું થયું, અને તેના ઉપરનું ઢાંકણ અંધકાર દૂર થયું. તે (અર્થ) 'પોતાના દેહમાં વિશ્ર્વનો પ્રકાશ કરતું, અંધકારનો નાશ કરનાર વિજ્ઞાનરૂપ' તે ઉત્પન્ન થયું શબ્દોથી કહેલો છે. 27.

1.શ્રીભાગવત્ સર્વ વેદો અને ઇતિહાસના સારરૂપ હોવાથી બીજા પુરાણોમાં કહેલી શક્તિની નાભિમાંથી નીકળેલા કમલમાંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ આ સૃષ્ટિની સમાન છે એમ જણાવેલું છે. (પ્ર)

सोऽप्यंशगुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचर:॥
आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्र्वस्यास्य सिसृक्षया॥28॥

ભગવાનની દૃષ્ટિ પડતાં અંશ ગુણ કાલ અને જીવરૂપ તે વિશ્ર્વના આત્માએ પોતાને પણ આ વિશ્ર્વનું સર્જન કરવાની ઇચ્છાથી કાર્યમાં નિમગ્ન કર્યો. 28.

કાલ પણ આવ્યો, સત્ત્વ વિગેરે કારણના ગુણો પણ આવ્યા, અંશ પુરુષ પણ આવ્યો, (અને) 'આત્મા' જીવ પણ (આવ્યો). આ (ચાર) જેમાં છે તેવો ચાર મૂર્તિવાળો થઈ, ભગવાનની દૃષ્ટિ પડતાં તેણે પોતાને 'વિવિધમકરોત્' કાર્યમાં નિમગ્ન કર્યો, કારણકે આ વિશ્ર્વનો પણ આત્મા છે. તેમ ન હોય તો પોતાનો આત્મા (આત્મા પોતે કાર્યમાં) નિમગ્ન ન થાય. 'તેણે તે પ્રમાણે કેમ કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આ વિશ્ર્વનું સર્જન કરવાની ઇચ્છાથી' એમ કહેલું છે, કારણકે પહેલાં તે બ્રહ્મ જાણનારની પેઠે (તટસ્થ) રહેલો, પછી કાર્યમાં નિમગ્ન થયો, એવો અર્થ છે. 28.

નીચેના શ્લોકમાં (તેનું) કાર્ય કહે છે:

महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहन्तत्त्वं व्यजायत॥

કાર્યકારણકર્ત્રાત્મા ભૂતેન્દ્રિયમનોમય:॥29॥

કાર્યમાં વિશેષ નિમગ્ન થએલા મહત્ તત્ત્વમાંથી કાર્ય, કારણ અને કર્તારૂપ, ભૂત; ઇન્દ્રિયો અને મનવાળો અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. 29.

સ્વતંત્રતા ન હોવાને લીધે, (મહત્ તત્ત્વને) પાછી કારણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ, એમ 'મહત્ તત્ત્વમાંથી...' થી કહેલું છે. જ્યારે તે કાર્યમાં વિશેષ નિમગ્ન થયું, (એટલે) તેણે પોતાને માટે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તેમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. પહેલાંની પેઠે તે (અહંકાર) ત્રણ પ્રકારનો હોવાનું ઉત્તરાર્ધથી જણાવે છે. કાર્ય આધિભૌતિક છે, કારણ આધ્યાત્મિક છે (અને) કર્તા આધિદૈવિક છે. તે ત્રણના સમૂહરૂપ થઈને ભૂત, ઇન્દ્રિયો અને મનવાળો થયો; ભૂતો, ઇન્દ્રિયો અને મનને ઉત્પન્ન કરનારો ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર થયો, એવો અર્થ છે. 29.

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) તે ભેદો ગણાવે છે:

વૈકારિકસ્તૈજસશ્ચ તામસશ્ચેત્યહં ત્રિધા॥
અહન્તત્ત્વાદ્વિકુર્વાણાન્મનો વૈકારિકાદભૂત્॥
વૈકારિકાશ્ચ યે દેવા અર્થાભિવ્યઞ્જનં યત:॥30॥

અહંક્ાર વૈકારિક, તૈજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારનો છે. અહંક્ાર કાર્યમાં વિશેષ નિમગ્ન થતાં, વૈકારિક (અહંક્ાર)માંથી મન અને જે વૈકારિક દેવો જેમનાથી પદાર્થનું ભાન થાય છે તેઓ ઉત્પન્ન થયા. 30

'વૈકારિક' એટલે સાત્ત્વિક, તૈજસ એટલે રાજસ અને ભૂતોના કારણરૂપ તામસ (અહંક્ાર) છે. 'વૈકારિક અહંક્ારમાંથી...' શબ્દોથી સાત્ત્વિક (અહંક્ાર)માંથી થએલી સૃષ્ટિ કહેલી છે. 'જે વૈકારિક દેવો' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) ગંધર્વો વિગેરે દેવો તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલા નથી. સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી જે દેવો ઉત્પન્ન થયા, તેઓ પણ સાત્ત્વિક થયા, એવો અર્થ છે. તેઓ જૂદા હોવાનું પ્રમાણ 'જેમનાથી પદાર્થનું ભાન થાય છે' શબ્દોથી કહેલું છે. દેવોના રહેઠાણ વિના, માત્ર ઇન્દ્રિયોથી શબ્દોનું જ્ઞાન વિગેરે થતાં નથી, તેથી (જ્ઞાન કરાવવાની) શક્તિ દેવોનીજ છે. જો શાસ્ત્ર બનાવી કાઢેલું હોત, તો ઇન્દ્રિયોજ તેવી (શક્તિવાળી) હોવાની કલ્પના કરાત.જેવો નિર્ણય થએલો છે તેવું અહિં કહેવામાં આવે છે, તેથી પદાર્થનો પ્રકાશ કરવાની શક્તિ દેવોનેજ અધીન છે. 30.

નીચેના શ્લોકમાં રાજસ (અહંકાર)માંથી થએલી સૃષ્ટિ કહે છે:

તૈજસાનીન્દ્રિયાણ્યેવ જ્ઞાનકર્મમયાનિ ચ॥
તામસો ભૂતસૂક્ષ્મ્યાદિર્યત: ખં લિંગમાત્મન:॥31॥

વળી જ્ઞાન અને કર્મવાળી ઇન્દ્રિયો તૈજસજ છે. તામસ ભૂતોનું અને સૂક્ષ્મોનું કારણ છે, જેમાંથી ભગવાનને બોધ કરનારું આકાશ (ઉત્પન્ન થએલું) છે. 31.

'એવ' 'જ' શબ્દ (એમ જણાવે છે કે ઇન્દ્રિયો) સાત્ત્વિક અથવા તામસ નથી. જ્ઞાનમાં સત્ત્વ (ગુણ) મુખ્ય છે, (અને) ક્રિયામાં તમ: (ગુણ) મુખ્ય છે, તેથી બંને પ્રકારની

ઇન્દ્રિયો રાજસ હોવાનો તર્ક પહેલાં1 કહેલોજ છે. ‘ચ’ ‘વળી’ શબ્દથી બુદ્ધિ અને પ્રાણ (કહેલા છે). ઉત્તરાર્ધમાં તામસમાંથી થએલી સૃષ્ટિ કહેલી છે. ભૂતોના સૂક્ષ્મનું કારણ એટલે શબ્દતન્માત્રા તેને કારણ તરીકેજ સ્વીકારેલ હોવાથી ‘તામસ:’ ‘તામસ’ એમ નરજાતિનો પ્રયોગ કરેલો છે, અથવા (‘તામસ’ એ) અહંકારનું વિશેષણ છે. (વિશેષણ લઈએ) ત્યારે તે ભૂતોનું અને સૂક્ષ્મોનું કારણ હોવાથી, તેનું કાર્ય સામાન્ય રીતે કહેલું છે2. જે અહંકારમાંથી અથવા (જે) શબ્દતન્માત્રામાંથી ‘આત્મન:’ ભગવાનનો ‘લિંગં’ બોધ કરનારું અથવા શરીર ‘ખમ્’ આકાશ (ઉત્પન્ન થએલું છે), કારણકે (ભગવાન્) આકાશની પેઠે સર્વત્ર રહેલા અને લેપાયા વિનાના છે; અથવા જેમ આકાશમાં વાદળાં, અંધકાર અને પ્રકાશ થાય છે અને જતાં રહે છે પણ આકાશ તેમનાથી લેપાતું નથી, તેવા ભગવાન્ છે. વળી ‘આકાશ જેનું શરીર છે તેવું બ્રહ્મ છે’ એવી શ્રુતિ પણ છે. (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જણાવવા તેમ કહેલું છે. તેમ ન હોય તો તામસ (માંથી ઉત્પન્ન થએલી) સૃષ્ટિ અધમ હોવાથી કહેવા યોગ્ય ન હોય. 31.

1.‘પહેલાં’ એટલે બીજા સ્કંધમાં (પ્ર) જુઓ 2।31 તથા તેના ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની.

2.આ અર્થ લેતાં અહંકારમાંથીજ તન્માત્રાઓ અને ભૂતોની જુદી ઉત્પત્તિ થએલી છે, એમ આ વાક્યથી કહેલું છે(પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં આકાશમાંથી (થએલી) વાયુની સૃષ્ટિ કહે છે:

કાલમાયાંશયોગેન ભગવદ્વીક્ષિતં નભ:॥
નભસોઽનુસૃતં સ્પર્શં વિકુર્વન્નિર્મમેઽનિલમ્॥32॥

ભગવાનની દૃષ્ટિ પડેલું આકાશ કાલ, માયા અને જીવના સંબંધથી (કાર્યમાં નિમગ્ન થયું), આકાશમાંથી સ્પર્શ ઉત્પન્ન થયો. (તેણે) કાર્યમાં નિમગ્ન થતાં વાયુ ઉત્પન્ન કર્યો. 32.

પહેલાંની પેઠે ગુણોમાં ખળભળાટ કરાવનાર કાલ, ગુણરૂપ માયા અને ‘અંશ:’ એટલે પુરુષ અથવા જીવ (ના સંબંધથી આકાશ કાર્યમાં નિમગ્ન થયું) અહિં પણ પહેલાંની પેઠે ભગવાનની દૃષ્ટિ (પડી). ‘આકાશ ભગવાનની દૃષ્ટિ પડેલું થયું’ એ જુદું (વાક્ય) છે. ઉત્તરાર્ધથી કાર્ય કરવા તત્પર થએલા (આકાશ)માંથી થએલી સૃષ્ટિ કહેલી છે. આકાશમાંથી સ્પર્શ એટલે સ્પર્શતન્માત્રા ‘અનુસૃતમ્’ ઉત્પન્ન થઈ. તેણે પાછું કાર્યમાં નિમગ્ન થતાં વાયુ ઉત્પન્ન કર્યો. 32.

અનિલોઽપિ વિકુર્વાણો નભસોરુબલાન્વિત:॥
સસર્જ રૂપતન્માત્રં જ્યોતિર્લોકસ્ય લોચનમ્॥33॥

આકાશથી ઘણા બલવાન થએલા વાયુએ પણ કાર્યમાં નિમગ્ન થતાં રૂપતન્માત્રા ઉત્પન્ન કરી. (તેમાંથી) લોકના લોચનરૂપ તેજ (ઉત્પન્ન થયું). 33.

એવી રીતે વાયુ પણ પોતાના કારણરૂપ આકાશને લીધે ઘણો બલવાન થયો, ત્યારે તેણે રૂપતન્માત્રા ઉત્પન્ન કરી. તેમાંથી તેજ ઉત્પન્ન થયું. તે (તેજ)નું મહાત્મ્ય ‘લોકના

લોચનરૂપ' શબ્દોથી કહેલું છે. તેજ ન હોય તો આંખ હોવા છતાં આપણે વિગેરે લોક કાંઈ જોઈએ નહિ. તેથી 'લોકના લોચનરૂપ' એમ કહેલું છે. 33.

અનિલેનાન્વિતં જ્યોતિર્વિકુર્વત્પરવીક્ષિતમ્॥
આધત્તામ્ભો રસમયં કાલમાયાંશયોગત:॥34॥

ભગવાનની દૃષ્ટિ પડેલું વાયુ સાથેનું તેજ કાર્યમાં નિમગ્ન થતાં, (તેણે) કાલ, માયા અને જીવના સંબંધથી રસવાળું જલ ઉત્પન્ન કર્યું. 34.

'વાયુ સાથેનું તેજ' શબ્દોથી (એમ જણાવેલ છે કે તેણે) ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે (પોતાનાં) કારણમાંથી બલ પ્રાપ્ત કરેલું. (તે) 'પરેણ' ભગવાનની દૃષ્ટિ પડેલું થતાં, (તેણે) રસવાળું જલ (ઉત્પન્ન કર્યું). રસતન્માત્રા જલથી જૂદી જણાતી નથી, તેથી (જલ તેની સાથે) ભળેલુંજ ઉત્પન્ન થયું એમ કહેલું છે; અથવા આ વિષયમાં પણ આરંભમાં રસતન્માત્રા અને પછી જલ (ઉત્પન્ન થયાં) એવો ક્રમ યોજવો. 'કાલ, માયા અને જીવના સંબંધથી' શબ્દથી 'તેજ' એ આ (પદાર્થ)નું સાધન1 (કહેલું છે). આગળ પણ એ પ્રમાણે (જાણવું). 34.

1.'જ્યોતિ' શબ્દથી જણાવેલ, જલના કારણરૂપ પદાર્થનું સહાયક અથવા પોષણ કરનાર (પ્ર) જ્યોતિને રસ અને જલની ઉત્પત્તિ કરવામાં સાધનરૂપ, એવો અર્થ છે.

જ્યોતિષામ્ભોઽનુસંસ્પૃષ્ટં વિકુર્વદ્બ્રહ્મવીક્ષિતમ્॥
મહીં ગન્ધગુણામાધાત્કાલમાયાંશયોગત:॥35॥

બ્રહ્મની દૃષ્ટિ પડેલું, તેજથી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરેલું જલ કાર્યમાં નિમગ્ન થતાં, (તેણે) કાલ, માયા અને જીવના સંબંધથી ગંધના ગુણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરી. 35.

તેજથી 'અનુસંસ્પૃષ્ટામ્ભ:' સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરેલા જલે ગંધના ગુણવાળી પૃથ્વી (ઉત્પન્ન કરી) એમ ઉપર પ્રમાણે (જાણવું). આરંભમાં ગંધતન્માત્રા, (અને) તેમાંથી પૃથ્વી (ઉત્પન્ન) કર્યાં. 35.

નીચેના શ્લોકમાં તેમના ગુણો કહે છે.

ભૂતાનાં નભઆદીનાં યદ્ભાવ્યાવરાવરમ્॥
તેષાં પરાનુસંસર્ગાદ્યથાસંખ્યં ગુણાન્વિદુ:॥36॥

આકાશ વિગેરે ભૂતોમાં જે પાછલપાછલથી ઉત્પન્ન થનારાં છે, તેમને કારણનો સંબંધ હોવાથી તેમનામાં સંખ્યા પ્રમાણે ગુણો (છે એમ) જાણે છે. 36.

આકાશ છે આરંભમાં જેમના, તેવા વાયુ વિગેરે ભૂતોમાં જે એક પછી એક પાછલથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંજ અધિક ગુણો હોય છે, તેનું કારણ 'તેમને કારણનો સંબંધ હોવાથી' શબ્દોથી કહેલું છે. કારણનો સંબંધ હોવાથી 'સંખ્યા પ્રમાણે' એટલે સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેમ (તેમનામાં અધિક ગુણો છે). આકાશનો એક ગુણ 'શબ્દ' છે, વાયુના શબ્દ અને સ્પર્શ બે, તેજના શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ ત્રણ, જલના શબ્દ સ્પર્શ રૂપ અને રસ ચાર અને પૃથ્વીમાં (એ ચારથી) અધિક ગંધ (ગુણો છે), 'જાણે છે' શબ્દથી (તેનું) પ્રમાણ કહેલું છે. 36.

જીવતાં પ્રાણીઓને કાર્ય કરવામાં ઉપયોગી થાય તેવું રૂપ પ્રાપ્ત થવા માટે આ તત્ત્વોએ ભગવાનનું ભજન કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એતે દેવા: કલા વિષ્ણો: કાલમાયાંશલિંગિન:॥
નાનાત્વાત્ સ્વક્રિયાડનીશા: પ્રોચુ: પ્રાઞ્જલયો વિભુમ્॥37॥

કાલ, માયા અને જીવના ચિહ્નવાલા આ દેવો વિષ્ણુની કલાઓ છે. જૂદાજૂદા હોવાથી પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિરહિત તેઓએ બે હાથ જોડી શક્તિમાનને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 37.

(ઇન્દ્રિયોના) દેવો અને ઇન્દ્રિયોને એક ગણતાં (તેઓ) દશ, અને મહાભૂતો અને તન્માત્રાઓ દશ, (અને) મહત્ (તત્ત્વ) અહંકાર અને મન (એ) ત્રણ. એવી રીતે ત્રેવીસનો સમૂહ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલો છે. (સ્તુતિ કરવાનું) સામાન્યરીતે કહેલ હોવાથી એમ જણાય છે કે કાલ, માયા વિગેરે પણ સ્તુતિ કરે છે. બધા દેવો 'વિષ્ણુની કલાઓ' (એટલે) ભગવાનના ગુણો છે એવો અર્થ છે. કાલ માયા અને જીવ (એ) ચિહ્નો છે જેમનામાં, તેવા (પોતાના) કારણો સાથે (તત્ત્વો રહેલા) હોવા છતાં, (તેઓ) ત્રણ ગુણોના પરિણામરૂપ હોવાથી જૂદાજૂદા રહ્યા. તેથી જૂદાજૂદા હોવાથી જૂદાઈને લીધે બ્રહ્માંડ રચવાનું પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિરહિત થયા. ત્રણ પ્રકારના હોવાથી ભેગા ન થયા. એકએક (છૂટાછૂટા) તો (બ્રહ્માંડ રચવા) શક્તિરહિત હતા. તેથી બે હાથ જોડી તેમણે 'વિભું' શક્તિમાન (ભગવાન્)ને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું, એટલે (તેમની) સ્તુતિ કરી, એવો અર્થ છે.

આમનાં દેહ, વચનો વિગેરેનો વિચાર કરવામાં આવે1 છે. આ તત્ત્વો ભગવાનના સ્વાભાવિક ગુણ બનેલાં છે. સર્વનાં સામાન્ય રીતે કારણ હોવાપણું2 એ (ભગવાનનો) સ્વાભાવિક ગુણ કહેવાય છે. ભગવાનનું કારણપણું પચ્ચીસપ્રકારે3 કહેવાએલું થયું, કારણકે ગુણના પ્રધાનપણાને લીધે ગુણવાળાનું પ્રધાનપણું હોતું નથી4. (ભગવાનના) સત્, ચિત્ અને આનંદના ગુણો પણ અદૃશ્ય થએલા ગુણો થાય છે. ભગવાન્ માત્ર જેટલા ગુણો પ્રકટ કરે છે, તેવા (તેટલા ગુણવાળા)જ (તત્ત્વો)5 થાય છે. ભગવાન્ સર્વસ્થલે હાથપગવાળા હોવાથી, જેમના અંશરૂપ આ (તત્ત્વો) પ્રતિનિધિ તરીકે નીકળેલા છે, તે (ભગવાન્)ને બધાએ સ્થલે કારણને યોગ્ય6 હાથપગ વિગેરે હોવાથી, તે (કારણયોગ્ય હાથપગ વિગેરે)થીજ તેઓ (તત્ત્વો)નો વ્યવહાર થાય છે. દેહ તો ઉત્પન્ન થએલોજ છે. (દેહમાં) અભિમાન રાખનારાઓ7 પણ ચિત્ના અંશરૂપ અમુક દેવોજ છે. તેથીજ (તેઓ) ઘણા બલવાળા નથી8.

વેદમાં તો તત્ત્વોને સ્થાને પ્રજાપતિજ છે, કારણકે સમૂહની (ઉત્પત્તિ) પછીજ તેમાંના પદાર્થો જણાવેલા છે. 'બે (પ્રકારના) પ્રાજાપત્ય9 છે' એ વાક્ય પ્રમાણે પણ સૃષ્ટિના ભેદથી બંને પ્રકારની ઇન્દ્રિયો તેમાં10 હોવાથી તેઓનું પણ આ જ સ્વરૂપ હોવાથી,11 'ચક્ષુ બહાર નીકળ્યું' વિગેરે (વાક્યો) ઘટે છે. જેવું અહિં મહત્ તત્ત્વ છે, તેવો વેદમાં પ્રજાપતિ છે, જેવો અહિં પુરુષ છે, તેવો (વેદમાં) વિરાટ્ છે, જેવો (અહિં) કાલ છે, તેવો (વેદમાં) પરમેષ્ઠી છે, (અને અહિં) જેવી માયા છે, તેવો (વેદમાં) તેઓનો12 પ્રયત્ન છે. ઉત્તરકાંડમાં તો યજ્ઞને

ઠેકાણે બ્રહ્મ છે. જેવી અહિં (તત્ત્વોએ કરેલી) ભગવાનની સ્તુતિ છે, તેવું (ત્યાં) સામવેદનું ગાન છે. તેઓ (પ્રાજાપત્યો તથા તત્ત્વો) આધિદૈવિક13 હોવાથી તેઓ આપણે વિગેરે (જીવોના દેહો)ની ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા કહેવાએલા છે. તેમ ન હોય તો દોષ, ગુણ વિગેરેના નિયમો અને ભગવાનની આજ્ઞા દરેકને (માટે) કરવા પડત14. તેથી તત્ત્વોમાં ભગવાનની ઇન્દ્રિયોની પ્રતિનિધિરૂપ ઇન્દ્રિયો હોવાથી (અને) મોક્ષમાં15 જીવોમાં પણ તેમ હોવાથી કોઈ પ્રકારની અયોગ્યતા નથી. 37.

1.‘જ્ઞાન અને ક્રિયા (ઇન્દ્રિયોના) દેવ, ઇન્દ્રિય અને ગોલક ને અધીન છે. આ તત્ત્વોને તે ત્રણે નથી. તેથી તેઓ સ્તુતિ કેવી રીતે કરે?’ એવી શંકા થાય, તેથી એ ત્રણ તેમને હોવાનું અહિંથી આરંભી સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

2.સાંખ્યના તત્ત્વોથી આ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જૂદા પ્રકારનું હોવાનું અહિં કહે છે. તેનો ભાવ તે ‘તત્ત્વ’ એવો ‘તત્ત્વ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેનો અર્થ અહિં લેવાનો છે. (પ્ર)

3.ત્રેવીસનો સમૂહ ઉપર જણાવ્યો. તે ઉપરાંત કાલ અને માયા ગણતાં પચ્ચીસ થાય છે. ગુણનું પ્રધાનપણું હોવાથી ગુણવાળો જીવ પ્રધાન ન હોવાથી ગણેલ નથી, એમ જણાય છે.

4.‘તત્ત્વો ભગવદ્રૂપ હોવાથી સચ્ચિદાનંદરૂપ ભગવાનનો દેહ વિગેરે તેમનામાં હોયજ’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. (પ્ર)

5.સચ્ચિદાનંદરૂપ દેહ વિગેરે કેવી રીતે તિરોહિત થાય છે, તે અહિં કહેલ છે ભગવાન્ આમનામાં તત્ત્વપણું, જડપણું વિગેરે સામાન્ય ગુણો અને માયાપણું વિગેરેરૂપ અમુક ખાસ ગુણજ પ્રકટ કરે છે.જેટલા ગુણો ભગવાન્ પ્રકટ કરે, તેટલા ગુણવાળાજ તેઓ હોય છે. (પ્ર)

6.‘ત્યારે તેમને દેહ, વાણી વિગેરે કેમ હોય?’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

7.તત્ત્વો દેવતા હોવાનો નિર્ણય અહિં કરે છે. (પ્ર)

8.‘દેવો હલકા છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેઓ ઓછા બલવાળા છે. (પ્ર)

9.‘પ્રાજાપત્ય’ એટલે પ્રજાપતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલ ઇન્દ્રિયદેવો.

10.‘તેમાં’ એટલે પ્રજાપતિમાં (પ્ર)

11.વેદમાં ચક્ષુ વિગેરે બહાર નીકળવાના સંબંધમાં કરેલ વિચાર પ્રમાણે, તેમને પણ (ઇન્દ્રિયોના) અભિમાનવાળા દેવની ઇન્દ્રિયોના ગોલક જણાવેલા છે. ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો અને ગોલકની કલ્પના કરીને, દેવતાના ઠેકાણે (ઇન્દ્રિયોના) અભિમાનવાળાજ તેવા (ઇન્દ્રિય અને ગોલકવાળા) કલ્પેલા છે. તે જ ધોરણ અહિં પણ છે, (પ્ર) (એમ વેદ સાથે સરખામણી કરી નીચે દર્શાવેલ છે).

12.પ્રજાપતિ, (વિરાટ્ યજ્ઞ અને પરમેષ્ઠી) એ ચારના પ્રયત્નથી જગતનો આકાર ઘડાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

13.‘જેમ તત્ત્વોના (દેહના) અભિમાનવાળાઓજ તેમના દેહ ઈન્દ્રિય વિગેરેને વશ રાખે છે, તેમ આપણા જીવોના દેહમાં પણ તે (આપણી)જ ઈન્દ્રિયો અને તેમના અભિમાન-વાળાઓથી કાર્ય સિદ્ધ થાય, તેથી તેમને વશ રાખનાર બીજા દેવ કલ્પવાની શી જરુર?’

એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. આપણી ઈન્દ્રિયોના મૂલરૂપ ઈન્દ્રિયોના અભિમાનવાળા તેઓ છે. (તેથી આપણી ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનારા છે.) (પ્ર)
14.‘જો આપણી ઈન્દ્રિયોને તેઓજ નિયમમાં રાખનારા હોય, તો આપણી ઈન્દ્રિયો પેઠે બીજા દેવોની પણ સર્વ ઈન્દ્રિયોના તેઓ અભિમાની હોય’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. એમ હોય તો સારું, ઉછાંછળું વિગેરે ગુણ તથા દોષ અને ઈન્દ્રિયોને વશ રાખવાનું દરેક માટે કરવું પડે. વળી ભગવાનની સૃષ્ટિ રચવા સંબંધી આજ્ઞા પણ દરેકને પાળવી પડે. દરેક (અભિમાની દેવ)માં બધી શક્તિ હોવાથી દરેક બ્રહ્માંડ રચવા શક્તિમાન હોત; પરંતુ તેવું નથી. તેથી તેઓ પોતાના (પોતે જેના અભિમાની છે તે) દેહમાંજ તેવી શક્તિવાળા છે. બીજા (ના દેહ)માં તો અમુક કાર્ય કરનારજ હોય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
15.‘વિસર્ગે જીવેષુ’ એટલે ‘પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્માંડના બ્રહ્મા વિગેરે દેવોના દેહોમાં’ (પ્ર) આ દેવોના પણ હાથ પગ વિગેરે કલ્પેલા હોય તે યોગ્ય લાગતું નથી. પણ ‘વિસર્ગે’ મોક્ષમાં પણ જીવોના દેહ હાથ પગ વિગેરે તેવા કલ્પેલા હોઈ શકે. તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

સૃષ્ટૌ તુ સાધકં રૂપં ભક્ત્યાદેર્વિનિરૂપ્યતે॥12॥
તત્ત્વાદિસ્તોત્રરૂપેણ સર્વલીલાસુ તત્સ્થિતૌ॥
તત્ત્વૈસ્તુ ભક્તિનિર્ધારો જ્ઞાનસ્ય બ્રહ્મણા તથા॥13॥
ઋષિભિર્યજ્ઞનિર્ધારસ્ત્રિતયં સૃષ્ટિહેતુકમ્॥

તત્ત્વ વિગેરેની સ્તુતિના પ્રકારથી1 સૃષ્ટિમાં તો2 ભક્તિ વિગેરે (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરાવનારું સ્વરૂપ જણાવવામાં આવે છે. તત્ત્વોએ ભક્તિનો નિર્ણય કરેલો છે, બ્રહ્માએ તે પ્રમાણે જ્ઞાનનો અને ઋષિઓએ યજ્ઞનો નિર્ણય કરેલો છે. બધી લીલાઓમાં સ્થિતિના3 સંબંધમાં તો તે ત્રણે સૃષ્ટિના કારણરૂપ છે. કા. 131/2 .

ભગવત્કાર્યસિદ્ધ્યર્થં કામાદિરહિતં તથા॥14॥
સાધકં નાન્યથારૂપમિત્યગ્રે નાશ ઉચ્યતે॥

ભગવાનનું કાર્ય થાય તે માટે કામ વિગેરે વિનાનું (ભક્તિનું સ્વરૂપ) તેવું4 છે. બીજા પ્રકારનું (ભક્તિનું) સ્વરૂપ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરાવનારું નથી5. તેથી આગળ નાશ5 કહેલો છે. કા. 141/2 .

કાલપ્રયુક્તા ભક્તિર્હિ ત્રયોદશવિધા યત:॥15॥
અન્યથા સૃષ્ટિકરણં શુદ્ધયા નૈવ તદ્ભવેત્॥

કારણકે કાલેથી થતી ભક્તિ તેર પ્રકારની6 છે. તેવી (આ) ન હોય તો શુદ્ધ ભક્તિથી સૃષ્ટિ રચવાનું તે (કાર્ય) નજ થાય7. કા.151/2 .

ભક્તિપ્રપત્તી પ્રત્યક્ષં ભક્તિજ્ઞાને પરોક્ષત:॥16॥
સાત્ત્વિકીયં સમાખ્યાતા વાસન્તગ્રૈષ્મભાવત:॥

ભક્તિ અને શરણાગતિ પ્રત્યક્ષ રીતે (મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે); ભક્તિ અને જ્ઞાન ન જણાય તેવી રીતે (તેવાં છે). વસંતના8 અને ગ્રીષ્મના8 ભાવથી આ સાત્ત્વિક (પ્રક્રિયા) કહી. કા. 161/2.

રાજસે ભક્તિરાહિત્યાત્તદર્થં પ્રાર્થના પુરા॥17॥
શરણાગમનં પશ્ચાન્નિન્દયા સાધનં ફલે॥

રાજસ (પ્રકાર)માં ભક્તિ ન હોવાથી, પહેલા9 તેને માટે પ્રાર્થના (કરે છે), પછી10 શરણ જાય છે, પછી નિંદાના પ્રકારથી સાધન11 (અને પછી) બે ફલ12 કહેલાં છે. કા. 171/2.

તામસે જ્ઞાનનિંદાત: પરોક્ષે ભજનં સ્તુતમ્॥18॥
ભગવત્કાર્યરાહિત્યહેતૂક્ત્યા સ્વસ્ય સાધનમ્॥

તામસ (પ્રકાર)માં જ્ઞાનની નિંદાથી વિયોગમાં (કરેલા) ભજનની પ્રશંસા કરેલી13 છે. ભગવાનનાં કાર્યમાં નકામા હોવાનું કારણ જણાવીને પોતે સાધનરૂપ (થવા પ્રાર્થના કરે છે)14. કા. 181/2.

મલવત્પ્રાર્થના પ્રોક્તા દ્વિવિધા સા નિગદ્યતે॥19॥

મલ જેવી પ્રાર્થના કહેલી છે. તે બે પ્રકારની કહેલી છે15 છે. કા.19.

1.તત્ત્વોએ કરેલી સ્તુતિ અને તે પછી બ્રહ્માએ કરેલી અને ઋષિઓએ કરેલી સ્તુતિઓનું તાત્પર્ય કહેતાં, આ વિષય ચાલુ પ્રસંગમાં કેવી રીતે ઉપયોગી છે તે જણાવે છે. (પ્ર)

2.‘તત્ત્વોને સૃષ્ટિ રચવાનું સામર્થ્ય જોઈએ છીએ. તેમાં ભક્તિ વિગેરેનું નિરૂપણ શા માટે કરે છે?’ એવી શંકા દૂર કરવા ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દ યોજેલ છે. (પ્ર)

3.સ્થિતિના વિષયમાં બધી લીલાઓમાં આ ત્રણે (તત્ત્વો, બ્રહ્મા અને ઋષિઓએ કરેલા) નિર્ણય સૃષ્ટિના કારણરૂપ છે. તેથી તે (નિર્ણયોથી) સૃષ્ટિમાંથી અને સૃષ્ટિમાંથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર સ્વરૂપ જણાવવા ભક્તિ વિગેરે કહેલાં છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4.‘તેવું’ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારું (પ્ર)

5....5.ભક્તિ વિગેરેમાં કામ (કામના) વિગેરે હોય તો તે દોષરૂપજ હોવાથી આગળ કર્મ વિગેરેનો નાશ કહેલો છે. તેથી કામના વિગેરે વિનાનીજ ભક્તિનું સ્વરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6.તેર શ્લોકોથી તત્ત્વો સ્તુતિ કરે છે, તેનું કારણ આથી કહેલું છે. (પ્ર)

7.બ્રહ્મકલ્પની સૃષ્ટિથી જૂદા પ્રકારે આ સૃષ્ટિ રચવાની છે. તે શુદ્ધ ભક્તિથી ન થઈ શકે તેથી કાલથી થતી તેર પ્રકારની ભક્તિનો નિર્ણય કરે છે. (પ્ર)

8.આ કારિકાથી પહેલા ચાર (38 થી 41) શ્લોકનો અર્થ કહેલ છે. (પ્ર) 38-39 શ્લોકોમાં છાયા અને ઇચ્છા જણાવેલ હોવાથી, તેમાં વસંતનો ભાવ છે. 40-41 માં નદી કહેલી હોવાથી, તેમાં ગ્રીષ્મ (ઋતુ)નો ભાવ છે. (પ્ર)

9.‘પહેલાં’ એટલે (રાજસના પહેલાં). 42મા શ્લોકમાં ‘તેને માટે’ એટલે સ્મૃતિ વિગેરે માટે પ્રાર્થના કરે છે.(પ્ર)
10.તેતાલીસમા શ્લોકમાં. (પ્ર)
11.ચુમાલીસમા શ્લોકમાં. (પ્ર)
12.પીસ્તાલીસમા શ્લોકમાં. 42મા શ્લોકમાં કહેલી પ્રાર્થના અને 45મા શ્લોકમાં કહેલાં ફલ રાજસપણું દર્શાવનારાં છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને વૈકુંઠની પ્રાપ્તિરૂપ બે ફલ અહિં કહેલાં છે. રાજસ પ્રકારના પહેલા બે (42।) શ્લોક વર્ષાઋતુ જણાવનારાં અને છેલ્લા બે (44।) શરદ્ઋતુ જણાવનારા છે. (પ્ર)
13.તામસ પ્રકારના પહેલા (46મા) શ્લોકમાં જ્ઞાનની નિંદા કરેલી છે તે તામસપણું જણાવે છે. બાકીના ત્રણ (47।) શ્લોકમાં જ્ઞાનનો અભાવ જણાવેલ છે. (પ્ર)
14.પહેલા બે (46।) શ્લોકમાં અનુક્રમે બલ, અને જૂદાં રહેવાથી થએલી અશક્તિ જણાવ્યાં તે હેમંતઋતુનો ભાવ સૂચવનારાં છે. બીજા બે (48।) શ્લોકમાં અનુક્રમે અન્ન ખાવાનું અને ગર્ભાધાન કહ્યાં, તે શિશિરઋતુનો ભાવ જણાવનારાં છે. (પ્ર)
15.આ અર્ધ કારિકાથી 50મા શ્લોકનો અર્થ કહેલો છે. ચક્ષુ(જ્ઞાન)નું દાન અને સાથે ક્રિયાશક્તિ નું દાન મેળવવા બે પ્રકારની પ્રાર્થના છે. આ મલમાસ (અધિકમાસ) સૂચવનાર છે. (પ્ર)

તે પૈકી આરંભમાં (ભગવાન્) પ્રત્યક્ષ હોય, ત્યારે (કરવા યોગ્ય) ઉત્તમ1 સાત્ત્વિક ભક્તિનું નીચેના શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે:

॥ દેવા ઉચુ:॥

નમામ તે દેવ પદારવિન્દં પ્રપન્નતાપોપશમાતપત્રમ્॥
યન્મૂલકેતા યતયોઽઞ્જસોરુ સંસારદુ:ખં બહિરુત્ક્ષિપન્તિ॥38॥

હે દેવ! શરણ આવેલાઓના તાપનો નાશ કરનાર છત્રરૂપ આપનું ચરણારવિંદ જેની નીચે રહેનારા યોગીઓ બહારના સંસારના ઘણાં દુ:ખને સહેલાઈથી ફગાવી દે છે તેને અમે નમન કરીએ છીએ. 38.

(ભગવાન્) પ્રત્યક્ષ હોય ત્યારે નમન સિવાયનું ભજન થતું ન હોવાથી, અને ‘વારંવાર નમસ્કાર (કરવા), એટલોજ ઉત્તમ બોધ છે’ એવું વાક્ય હોવાથી, ‘હે સ્વામિ! અમે આપના ચરણારવિંદને નમન કરીને છીએ’ એમ કહે છે. નમન કરવા કારણરૂપ સ્વાભાવિક ગુણ ‘હે દેવ!’ સંબોધનથી કહેલો છે. જેમનામાં દેવનો ગુણ જણાય તેજ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. ગુરુ વિગેરેમાં પણ દેવપણુંજ નમન કરાવનારું છે, ગુરુપણું તો સેવા (કરાવનારું) છે.

વળી તે નમન (1)લૌકિક (2)વૈદિક અને (3)ભક્તિમાર્ગમાં થતું એવા ત્રણ પ્રકારનું છે. તે પૈકી આ ભક્તિમાર્ગમાં થતું (નમન) છે એમ જણાવવા ‘ચરણારવિંદને’ શબ્દ યોજેલ છે. ચરણ સહેલાઈથી સેવા થઈ શકે તેવું છે એમ જાણીને, પ્રેમથી ચરણારવિંદમાં જે નમન

કરવું તે ભક્તિ. સ્વરૂપને જે નમન કરવું તે વૈદિક. તે (સ્વરૂપ)માં રહેલા ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોને જે નમન (કરવું) તે લૌકિક (નમન). (તત્ત્વો) અપ્રકટ સ્વરૂપને નમન (કરતા) હોવાથી 'ચરણારવિંદને' એમ એકવચન યોજેલું છે. (તેઓ) સગુણ હોવાથી2, સૃષ્ટિ (રચવા)ના સાધન હોવાથી2, (સૃષ્ટિ રચવાનું) સામર્થ્ય (પ્રાપ્ત) થાય તો (તે રચવામાં) દુ:ખ ન થાય તેથી, ભક્તિ અને શરણગતિના ભેદથી બે પ્રકારે ચરણારવિંદ દુ:ખનો નાશ કરનારું છે એમ જણાવે3 છે. તેમાં પણ શરણાગતિના અધિકારીઓ ત્યાગ કરવાની શક્તિવિનાના છે, જ્યારે ભક્તિના અધિકારીઓ તો ત્યાગ કરવાની શક્તિવાળા છે, એમ (જણાવે છે). તેથી આરંભમાં 'શરણ આવેલાઓના તાપનો નાશ કરનાર છત્રરૂપ' શબ્દથી (ચરણારવિંદનો) તાપનો નાશ કરનાર હોવાપણાંનો ગુણ કહે છે. 'પ્રપન્નાનાં' શરણ આવેલાઓના જે અંદરના અને બહારના તાપો, તેમનો નાશ કરવા માટે એટલે નજીક (ના સમય)માંજ તેને દૂર કરવા માટે ભગવાનનું ચરણારવિંદ છત્રરૂપ થાય છે. 'આતપાત્' તાપમાંથી 'ત્રાયતે' રક્ષણ કરે તેવું ભગવાનનું ચરણારવિંદ ધ્રુવની પેઠે શરણ આવેલાઓના ઉપર રહે છે. જ્યાંજ્યાં પણ તે જાય છે, ત્યાં ત્યાંજ તેમનું ચરણારવિંદ (તેના) તાપનો નાશ કરતુંજ જાય છે, એમ આથી ભક્તને વશ રહેવાનો ચરણનો ગુણ જણાવ્યો. આ તાપ કાલે કરેલો હોવાથી (ચરણ) છત્ર હોવાપણુંજ કહ્યું. સ્વભાવે (તાપ) કરેલ હોય ત્યારે તો ચરણના અમૃતપણું વિગેરે (ગુણો) કહે છે. કર્મે (તાપ) કરેલ હોય ત્યારે તો (ચરણને) દવા વિગેરેની સ્થિતિવાળું જણાવે છે. શરણ આવેલાને માટે ભગવાન્ પોતે પધારે છે, અને તેની સાથે ફરે છે એમ પણ કહ્યું.

ઉત્તરાર્ધથી સર્વ તરફથી વૈરાગ્યવાળા ભક્તો પ્રતિ ચરણનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. જેમના ચરણના મૂલ એટલે નીચેના ભાગ (ની નીચે રહેનારા તેઓ છે).જેઓ સર્વદા ભગવાનના ચરણારવિંદની નીચેજ રહે છે, ઘરમાં અથવા વૃક્ષ વિગેરેની નીચે (રહેતા) નથી, તેઓ (ચરણારવિંદની) નીચે રહેનારા છે. 'કેત:' એટલે રહેઠાણ, સ્થાન એવો અર્થ છે. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે (તેઓ) વ્યવહાર કરતા નથી, તેથી ('કેત:' શબ્દ પહેલાં) ઉપસર્ગ યોજેલો નથી. 'ત્યારે પાંચ અગ્નિ ધારણ કરનારના તપની પેઠે તેમને માટે બીજું ઘર બાંધવું જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગીઓ' શબ્દ યોજેલ છે. તેઓ ભગવન્માર્ગમાં પ્રયાસ કરનારા4 છે. તેમાં પહેલાની અવસ્થાનો ત્યાગ એ પહેલું સાધન છે, ત્યાં સુધીજ પહોંચેલા તેઓ વરુ વિગેરેના ભક્ષ્યજ થાય છે. ત્યાગ દોષરહિત ન થાય, તો પાખંડીપણુંજ હોય છે, પરંતુ જેઓએ ભગવાનને માટે (સંસારનો) ત્યાગ કરેલો છે, તેઓ ભૂખ તરસ વિગેરેથી થતું બહારનું5 સંસારનું 'ઉરુ' અધિક દુ:ખ 'અઞ્જસા' સહેલાઈથીજ ફગાવી દે છે. પરલોકનું દુ:ખ તો બહારનુંજ6 હોવાથી, (ભગવાનના ચરણની) નીચે રહેનારાઓમાં તે રહેતુંજ નથી. તેથી ચરણારવિંદ સર્વ પુરુષાર્થરૂપ હોવાથી, અમે તેને નમન કરીએ છીએ, એવું મુખ્ય પ્રયોજન7 કહ્યું. જેમને માટે ભગવાન્ પધાર્યા, તેઓને 1.ભગવદીય, 2.શરણ આવેલા અને 3.ભક્તો, એમ ત્રણ પ્રકારના કહેલા8 છે. 38.

1.અહિં 'યોગ્ય' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

2.આ બોલનાર (સ્તુતિ કરનાર તત્ત્વો)ના બે ગુણો કહ્યા, તેમનો સંબંધ આગળના ‘બે પ્રકારે’ શબ્દ સાથે લેવાનો છે. (પ્ર)
3.‘જણાવે છે’ એટલે ‘વ્યાસ જણાવે છે’. (પ્ર)
4.અહિં ‘યતિ’ શબ્દનો અર્થ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે કરવાનો છે, એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)
5.સંસારનું દુ:ખ આરંભની દશામાંજ હોય છે એમ જણાવવા તેને ‘બહારનું’ કહેલ છે. (પ્ર)
6.‘બહિ:’ એટલે ‘બહિર્મુખપણું હોય ત્યારે’ (પ્ર) બહિર્મુખપણું હોય ત્યારેજ પરલોકનું દુ:ખ થાય છે, એવો અર્થ પ્રકાશકાર કરે છે. બે ઠેકાણે પાસેપાસેજ આ શબ્દ છે, તેના જૂદાજૂદા અર્થ કરવા યોગ્ય ન લાગવાથી, પહેલાંનોજ અર્થ અહિં પણ કરેલ છે.
7.‘પ્રયોજન’ એટલે ‘નમન કરવાનું પ્રયોજન’. (પ્ર)
8.આ વાક્યનું અનુસંધાન નવરત્ન શ્લોક 4 સાથે કરવું. (પ્ર)

બીજાને માટે પધારેલા (ભગવાન્)નું જેઓ ભજન કરે છે, તેઓનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહેતાં, મધ્યની સ્થિતિથી આશ્રય (કરવાનું) કહે છે:

ધાતર્યદસ્મિન્ભવ ઈશ! જીવાસ્તાપત્રયેણાભિહતા ન શર્મ॥
આત્મંલ્લભન્તે ભગવંસ્તવાઙ્ઘ્રિચ્છાયાં સવિદ્યામત આશ્રયેમ॥39॥

હે પિતા! હે ઈશ! ત્રણ તાપથી દુ:ખી થએલા જીવોને આ સંસારમાં આત્માની શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી હે ભગવન્! આપના ચરણની વિદ્યાયુક્ત છાયાનો અમને આશ્રય થાઓ. 39.

બીજાને માટે એટલે સૃષ્ટિ (રચવા) માટે (ભગવાન્) પધારેલા છે, એમ જણાવેલું છે. ‘ધાતા’ એટલે રચનાર, કર્તા, પિતા એવો અર્થ છે. આ ‘ભવે’ સંસારમાં ‘યદ્’ જે કારણને લીધે જીવો ત્રણ તાપથી દુ:ખીજ થાય છે (અને) ક્યાંય પણ શાંતિ પ્રાપ્ત કરતા નથી. ‘હે ઈશ!’ એ સંબોધન તે (તાપ) દૂર કરવાની શક્તિ જણાવવા આરંભમાંજ કરેલું છે. એક તાપથી પણ દુ:ખી થએલ (જીવ)ને સ્વાભાવિક1 શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તો પછી બીજા સુખનું તો કહેવુંજ શું? ત્રણ (તાપ)થી દુ:ખી થએલાને તો જરાએ શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી અમને આરંભમાંજ સંસારમાં પ્રવેશ કર્યા વિનાજ આપનાં ચરણની છાયાનોજ આશ્રય થાઓ. પ્રાર્થનાના અર્થમાં વિધ્યર્થ (યોજેલ છે). સર્વ તાપનો નાશ કરીને, સર્વ ઇચ્છેલા (પદાર્થ ભગવાનથી) પ્રાપ્ત થાય તેમ છે એમ જણાવવા, ‘હે ભગવન્’ એવું સંબોધન (કરેલું છે). બહારનો તાપ છાયાથી જતો રહે છે. અંદરના તાપનો નાશ કરવા ‘વિદ્યાયુક્ત’ વિશેષણ યોજેલું છે. જેમ છત્ર જલવાળું હોય (તેમ ચરણચ્છાયા વિદ્યાવાળી છે)2. ભગવાનનો અભિપ્રાય મુખ્ય છે એમ જણાવવા છાયાને એવા વિચારથી મુખ્ય (કહેલી છે) કે સૂર્ય વિગેરેને લીધે કોઈ સમયે છાયા ચરણારવિંદના સ્થલથી જૂદા સ્થલે પડે, ત્યારે (તે) જૂદા સ્થલે રહીનેજ (છાયાનો) આશ્રય કરવો. ચરણની નીચે તો ઘામજ થાય. (ચરણની અથવા ભગવાનની) સમીપ ન રહેવું એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોય, ત્યારે સમીપ ન રહેવું જોઈએ, એવો ભાવ છે2. હમણાં તેમ (સમીપ ન રહેવું એવી ભગવાનની ઇચ્છા) હોવાથી, એ કારણને

લીધે અમને (આપનાં ચરણની) છાયાનોજ આશ્રય હો. 'વિદ્યા' એટલે ઉપાસના અથવા જ્ઞાન. ભગવાનના ગુણોનું અનુસંધાન કરતાં અથવા ભગવાનની સેવા કરતાં કોઈક સ્થલે રહેવું, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે ભગવાનનો સાક્ષાત્ સંબંધ થાય ત્યારે, (કરવા યોગ્ય3) ભક્તિ અને શરણ જવાનું જણાવ્યાં. 39.

1.શ્લોકમાંના 'આત્મન્' 'આત્માની' શબ્દનું આ વિવરણ છે. આત્મામાં રહેલી એવો તેનો અર્થ છે. (પ્ર)

2...2.'ચરણનો આશ્રય થાઓ' એમ ન કહેતાં 'છાયાનો આશ્રય થાઓ' એમ જે કહ્યું તેનું તાત્પર્ય આ ભાગથી કહેલું છે. (પ્ર)

3.અહિં 'યોગ્ય' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

તેવો અધિકાર ન હોય ત્યારે, (લોકની) દૃષ્ટિ ન પડે તેવી રીતે ગંગાના કાંઠે રહી, વેદના તાત્પર્યનો વિચાર કરી, ભગવાનના ચરણની શોધ કરતાં રહેવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

માર્ગન્તિ યત્તે મુખપદ્મનીડૈશ્છન્દ:સુપર્ણૈર્ઋષયો વિવિક્તે॥
યસ્યાઘમર્ષોદસરિદ્વરાયા: પદંપદં તીર્થપદ: પ્રપન્ના:॥40॥

કારણકે તીર્થો જેમનાં ચરણમાં છે તેવા જે આપનાં, પાપનો નાશ કરનાર જલવાળી ઉત્તમ નદીના સ્થાનરૂપ ચરણને વશ રહેનારા ઋષિઓ આપના મુખકમલરૂપ માળાવાળા વેદરૂપ ગરુડોથી એકાંતમાં તે (ચરણ)ને શોધે છે. 40.

'યદ્' કારણકે મંત્રોને જાણનાર ઋષિઓ આપના મુખકમલરૂપ માળાવાળા વેદરૂપ ગરુડોથી આપના ચરણને શોધે છે, એટલે તેનો વિચાર કરે છે, કારણકે વેદો ગરુડ જેવા પક્ષીઓ છે (અને) તેમની ઉત્પત્તિનું સ્થાન ભગવાનનું મુખકમલજ છે1. જેમ મકરંદ વિગેરેનું પાન કરવા આવી ચડેલા પક્ષીઓ પણ કમલ ઉપર રહે છે. આ (ગરુડો)નો તો તે માળોજ છે, કારણકે તેઓ ત્યાંજ જન્મેલા હોય છે અને ત્યાંથીજ બહાર નીકળે છે. 'વેદો મારો રથ થાએ2' એ વાક્યમાં તેમનેજ રથ કહેલા છે. 'વેદો ગરુડ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, અને સુપર્ણ (સારી પાંખવાળા) શબ્દથી ગરુડના જેવા ગુણવાળા (જણાવેલા) હોવાથી (એમ કહેલું છે કે) ભગવાન્ (તેમની) ઉપર વિરાજેલા હોય ત્યારેજ તેમનો લોકમાં પ્રચાર થાય છે, એટલે લોકમાં તેઓ યજ્ઞરૂપ ભગવાનને જણાવે છે. ઋષિઓ મંત્રોને જાણનાર હોવાથી ભગવાનના મંત્રને જાણે છે કે આવા પ્રકારથી ગંગાના તીરે રહીએ ત્યારે ભગવાન્ પોતાનાં ચરણની પ્રાપ્તિ કરાવશે. તેથીજ તેઓ એકાંતમાં એકલાજ રહે છે, કારણકે ઘણા (સાથે રહેવાથી ભગવાનનાં ચરણની) પ્રાપ્તિ થતી નથી, એવો અર્થ છે.

'તીર્થપદ:' જેમનાં ચરણમાં તીર્થો છે તેવા આપ 'જે' પ્રસિદ્ધ છો. (આપ) પ્રસિદ્ધ હોવાથી (આપના ચરણમાં તીર્થો હોવામાં) સંદેહ નથી. (આપના) ચરણમાં તીર્થો હોવાથી, (જીવોને) અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં (આપ તેમનાં) સર્વ પાપોનો નાશ કરાવનારા છો. 'પાપનો નાશ કરનાર જલવાળી ઉત્તમ નદીના સ્થાનરૂપ' શબ્દોથી (ભગવાનનાં) ચરણમાં તીર્થો હોવાનુંજ

સાબિત કરે છે. ‘અઘસ્ય’ પાપનો નાશ થાય જેનાથી, તેવું જલ છે જેનું, તેવી જે ઉત્તમ નદી ગંગા, તેનું ‘પદમ્’ સ્થાનરૂપ એ (ભગવાનના) ચરણનું વિશેષણ છે. ગંગાના કાંઠેકાંઠે જતાં (માણસ ભગવાનનાં) ચરણ સુધી પોહોંચે છે. પછી વેદના તાત્પર્યનો વિચાર કરતાં ભગવાનનાં ચરણનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જલથી પાપનો નાશ થવાનું સામાન્ય ફલ તરીકે કહેલું છે. ચરણમાંથી બીજે સ્થલે જતી હોવા છતાં ગંગા વેદની પેઠે પાછી તે (ચરણ)માંજ પ્રવેશ કરવાની છે એમ વેદોનું દૃષ્ટાંત સમજાવવા કહેલું છે. જેમ ગંગાનું માહાત્મ્ય (ભગવાનનાં) ચરણના સંબંધને લીધે છે. તેમ વેદનું પ્રમાણપણું પણ અને મંત્ર અને આયુર્વેદની પેઠે તેનું પ્રમાણપણું સત્યવક્તાના પ્રમાણપણાંને લીધે છે’-એ સ્મૃતિ પ્રમાણે ભગવાનનાં પ્રમાણપણાંને લીધેજ છે. અહિં (ચરણની) શોધ કરનારા (ચરણને) વશ રહેનારાજ હોય છે બીજાઓથી (તેની) શોધ થઈ શકતી નથી. 40.

1.આ ભાગથી ‘કમલ’ શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે વેદોને ગરુડ કહેવા એ તત્ત્વો માટે પણ ઉપયોગી છે એમ જણાવવા તે કહેલું છે. (પ્ર)

2.તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણની આ શ્રુતિ તત્ત્વો પ્રજાપતિના સ્થાને છે એમ જણાવવા આપેલી છે. (પ્ર)

વળી એમ કરવાની પણ શક્તિવિનાના બીજાઓ માત્ર જ્ઞાનમાર્ગથી ચરણારવિંદનો આશ્રય કરીને રહે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યચ્છ્રદ્ધયા શ્રુતવત્યા ચ ભક્ત્યા સંમૃજ્યમાને હૃદયેઽવધાર્ય॥
જ્ઞાનેન વૈરાગ્યબલેન ધીરા વ્રજેમ તત્તેઽઙ્ઘ્રિસરોજપીઠમ્॥41॥

જેમના ઉપરની શ્રદ્ધા અને શ્રવણવાળી ભક્તિથી શુદ્ધ થતાં હૃદયમાં આપનાં ચરણકમલનાં આસનનો નિશ્ચય કરીને વૈરાગ્યના બલવાળા જ્ઞાનથી ધીર થઈ, અમે તેને પ્રાપ્ત કરીએ. 41.

‘જે’ ભગવાનના ઉપરની શ્રદ્ધા એટલે આસ્તિકપણાંવાળી બુદ્ધિ અને ‘શ્રુતવતી’ શ્રવણ વિગેરેથી પુષ્ટ થએલી ભક્તિ (થી હૃદય શુદ્ધ થાય છે). જ્ઞાનમાર્ગમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ અંત:કરણને શુદ્ધ કરનારાં છે. ‘ચ’ અને શબ્દથી ‘જેમજેમ આ અંત:કરણ શુદ્ધ થાય છે’ એ વાક્યથી (સૂચવેલી) કીર્તનરૂપ ભક્તિથી પણ ‘સંમૃજ્યમાને’ સારી રીતે શુદ્ધ થતાં અંત:કરણમાં (આપનાં) ચરણકમલનાં આસનનો નિશ્ચય કરીને, વૈરાગ્યથી જેને બલ પ્રાપ્ત થાય છે તેવા તે નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાનથી અમે ધીર થઈએ, (અને) આપનાં તેવાં ચરણકમલનાં આસનને ‘વ્રજેમ’ પ્રાપ્ત કરીએ. તેનાં પણ અમે અધિકારી નથી તેના (ધીરના) હૃદયમાં રહેલા (હોવાનો) નિશ્ચય કરેલાં (આપનાં ચરણકમલનાં આસન)ને અમે ભજીએ.

શ્રદ્ધા, શ્રવણ વિગેરેથી વૈરાગ્ય સાથે આત્માનું જ્ઞાન થાય ત્યારે આત્માનું તત્ત્વ જાણનાર બ્રહ્મરૂપ થાય છે, ત્યારે ભગવાનનાં ચરણનું આસન અક્ષર તેની અંદર પ્રકટ થાય છે. પછી તે (તેવા જ્ઞાની)ના ઉપદેશથી, અથવા તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને, અથવા તેના સ્વભાવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને તત્ત્વો તેને શરણ જાય છે. તેથી ભક્તિમાર્ગમાં આ ચોથી કક્ષા

છે. (1)પોતે હૃદયમાં ભજન કરવું અથવા (2)ભક્તનો આશ્રય કરવો એવા બે પ્રકારની1 તે છે. જ્ઞાનીઓને (ભગવાનનું) ચરણ પ્રકટ થતું ન હોવાથી 'આસન' એમ કહેલું છે. પોતપોતાને ઉપયોગી (થાય તેવું) રૂપ જણાવવા, 'ચરણકમલ' શબ્દ યોજેલ છે. તેમાં ધીર થવું એજ ફલ છે. વાસ્તવિક રીતે ભગવાન્ અથવા ભગવાનની આજ્ઞાથી કાલ વિગેરે (સર્વ) કરે છે, અને બીજા પ્રકારે (ભગવાનની આજ્ઞા સિવાય અથવા તેથી વિરુદ્ધ) કરતા નથી. તેથી ભય (રાખવા)નું કારણ ન હોવાથી પ્રાણી ધૈર્ય ન હોવાને લીધે નકામાંજ દુ:ખોનો અનુભવ કરે છે. તેથી ઉપર કહેલ સ્થિતિ ન હોય ત્યારે ધૈર્યરૂપ ફલ આપનારી આ જ સ્થિતિ સારી છે. એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક પ્રકારમાં પાંચ1 સ્થિતિ જણાવી. 41.

1. 38-40 શ્લોકોથી એક-એક મળી ત્રણ અને આ શ્લોકમાં ચોથી કક્ષાના પ્રકારની બે મળી પાંચ સ્થિતિ જણાવી.

રાજસ પ્રકારથી પણ કહે છે. તેમાં પ્રથમ નીચેના શ્લોકમાં સકામપણાથી શરણ જવાનું કહે છે:

વિશ્વસ્ય જન્મસ્થિતિસંયમાર્થે કૃતાવતારસ્ય પદામ્બુજં તે॥
વ્રજેમ સર્વે શરણં યદીશ! સ્મૃતિં પ્રયચ્છત્યભયં સ્વપુંસામ્॥42॥

વિશ્વના જન્મ સ્થિતિ અને લય માટે અવતાર ધારણ કરેલ આપના ચરણારવિંદને અમે બધા શરણ આવીએ છીએ, કારણકે હે ઈશ! (તે) પોતાના ભક્તોને સ્મૃતિ (અને) અભય આપે છે. 42.

જે ભગવાને અક્ષરના અમુક રૂપથી વિશ્વનાં જન્મ વિગેરે માટેજ અવતાર ધારણ કરેલ છે, જે ભગવાને 'પહેલાં પરમાત્મા પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંને થએલા' એમ નિબંધમાં કહેલા પ્રકારે અવતાર ધારણ કરેલો છે, તેમનાં ચરણકમલને અમે શરણ આવીએ છીએ, કારણકે તે અમને અનુકૂલ છે. તમારો સારી રીતે અવતાર કરાવેલજ છે, 'તેથી હવે શરણ જવાથી શો (લાભ)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્મૃતિ (અને અભય) આપે છે' એમ કહેલું છે. 'યદ્' જે કારણથી 'સ્વપુંસામ્' પોતાના ભક્તોના સંબંધી અભય અથવા જેનાથી ભય ન રહે તેવું સ્વરૂપ આપે છે, અને સ્મૃતિ આપે છે. અમે અવતરેલા હોવા છતાં 'આ (ભગવાન્) પોતાના સેવકોને અથવા અમને તે (સ્મૃતિ અને અભય) આપશે' એવી સ્મૃતિ અને અભય વિનાના હોઈએ, તો બધું નકામું થાય; અથવા (ભગવાનથી) ભગવદીઓનું સ્મરણ થાય; અથવા ભગવાનનું સ્મરણ એટલે પહેલાં પ્રાપ્ત થએલ સ્વરૂપનું સ્મરણ, અથવા ચાલતા (સૃષ્ટિ રચવાના) વિષયમાં ઉપયોગી કાર્યનું સ્મરણ (થાય). વિશ્વ રચનાર ભગવાન્ સ્મૃતિ અને અભયનું દાન કરનારા છે, તેમના ચરણને શરણ જવાથી જન્મના આરંભમાં સુખ થાય, એવા વિચારથી ફલ પ્રાપ્ત કરવા ક્રિયામાં કામે લાગનારની ભક્તિ ઉત્તમ રાજસ પ્રકારની છે. 42.

નીચેના શ્લોકમાં બીજી1 કહે છે:

યત્સાનુબન્ધેઽસતિ દેહગેહે મમાહમિત્યૂઢદુરાગ્રહાણામ્॥

પુંસાં સુદૂરં વસતોઽપિ પુર્યાં ભજેમ તત્તે ભગવન્ પદાબ્જમ્॥43॥

હે ભગવન્! દુષ્ટ પરંપરાવાળા દેહ અને ઘરમાં 'હું મારું' એવો જેમનો દુરાગ્રહ વધી ગએલ છે તેવા પુરુષોના હૃદયમાં (આપ) રહેતા હોવા છતાં આપનું જે ચરણારવિંદ (તેમનાથી) ઘણું દૂર રહે છે તેનો અમે આશ્રય કરીએ. 43.

જગત્ રચનાર ભગવાન્ બધું રચીને, બધે પ્રવેશ કરીને, સર્વના હૃદયમાં પ્રકાશે છે; છતાં પણ દોષને લીધે તે દેખાતા નથી. તેમને જોયા વિનાજ, માત્ર (તે) હૃદયમાં છે એમ જાણીને, તેવા (ભગવાન)નેજ શરણ જવું, એ બીજું (બીજા પ્રકારનું રાજસ ભજન) છે. અથવા દોષનો નાશ થાય તે માટે દોષ કહેલો છે.

તે દોષ ત્રણ પ્રકારનો હોવાનો કહે છે. 'અસતિ' દુષ્ટ પરંપરાવાળા પુત્ર વિગેરે સાથેના, દેહ અને ઘરમાં 'હું મારું' એવો દુષ્ટ આગ્રહ. તે આગ્રહ ત્રણ પ્રકારનો છે2. (1)માત્ર આગ્રહ હોય ત્યારે હરકોઈ પ્રકારે તેમનો નિર્વાહ (કરાય છે). (2)ધર્મ (કરવા) માટે (અને 3)ભગવાનનું ભજન કરવા માટે (આગ્રહ) હોય છે. અથવા
(1)દેહ3 અને ઘર (બંને) દુષ્ટ ન હોય (2)બેમાંથી એક દુષ્ટ ન હોય અને (3)બંને દુષ્ટ હોય, એમ (આગ્રહના) ત્રણ પ્રકાર થાય છે. અથવા4 (આગ્રહને દુષ્ટ કહ્યો તે) પુનરુક્તિ છે, દેહ અને ઘર) બંને સદા દુષ્ટજ હોય છે. વળી તેમાં રહેવાથી આગ્રહ વધી જાય છે5 એટલે તેવા (આગ્રહવાળા)ના હૃદયથી (આપનું) ચરણકમલ ઘણું દૂર રહે છે. જોકે ભગવાન્ (તેવાના) હૃદયમાંજ રહે છે, છતાં પણ ત્યાં ચરણારવિંદો હોતાં નથી. માત્ર (તેનાં) અંત:કરણને પ્રેરણા કરવા માટે (ભગવાન્ તેમાં પોતાના) હસ્તો અથવા માત્ર ઇચ્છાને પ્રકટ કરે છે. તેથી જેઓને અભિમાન છે તેઓમાં ભક્તિ નથી એવો મુખ્ય મત છે. સંસારના અભિમાન વિના માત્ર ભગવદીય હોવાનું અભિમાન હોય, તેનામાં ગૌણ (પ્રકારે), ઇચ્છા પ્રમાણે ભગવાન્ હોય છે એવો અર્થ છે. સંપૂર્ણ પ્રકારે અભિમાન ન હોય, તેનામાં સંપૂર્ણ રીતે ભગવાન્ છે એવો સિદ્ધાંત છે. તેથી ચાલુ વિષયમાં તેવા પ્રકારથી કોઈકોઈ પ્રસંગે (હૃદયમાં) પ્રકાશ અથવા અપ્રકાશ કરનાર ભગવાનના ચરણકમલને અમે શરણ આવીએ, એવો અર્થ છે. 43.
1.'બીજી' એટલે શરણ આવવાની બીજી કક્ષા. (પ્ર)
2.શ્લોકમાં આગ્રહનો વિષય ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો અને બંનેમાં (આગ્રહમાં અને તેના વિષયમાં) દોષ કહ્યો. તેથી સ્વરૂપ અને વિષયના ભેદથી આગ્રહ ત્રણ પ્રકારનો હોવાનું બે રીતે જણાવ્યું. તેમાં પ્રથમ સ્વરૂપના ભેદથી આગ્રહના ત્રણ પ્રકાર કહે છે. (પ્ર)
3.અહિંથી વિષયના ભેદથી આગ્રહના ત્રણ પ્રકાર કહે છે. (પ્ર)
4.આવી કલ્પના કરવામાં ક્લેશ થાય, તેથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કરે છે. (પ્ર)
5.આગ્રહ દુષ્ટ હોવાની પુનરુક્તિ કરવાનું કારણ આથી કહેલ છે. (પ્ર)

આવા પણ જો ભગવાનના ભક્તોના સેવકો થાય, અને જો તે ભક્તો1 પણ ભગવાનનું ચરિત્ર જાણનારા હોય, તો ભક્તના ભક્તોની પેઠે તેઓ (આવાઓ)ને પણ ત્રીજી

રાજસી ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય. ‘આ પક્ષ સહેલાઈથી થઈ શકે તેવો છે, તેથી તેનો આશ્રય કેમ કરતા નથી?’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

તાન્વૈ હ્યસદ્વૃત્તિભિરક્ષિભિર્યે પરાહૃતાન્તર્મનસ: પરેશ॥
અથો ન પશ્યન્ત્યુરુગાય નૂનં યે તે પદન્યાસવિલાસલક્ષ્યા:॥44॥

હે મોટાઓના ઈશ! હે ઘણાથી ગવાતી કીર્તિવાળા! આપનાં ચરણના પડવાના વિલાસથી જેઓ ઓળખાય છે, તેમને ખરેખર, દુષ્ટ (પદાર્થો) પ્રતિ વલણવાળી ઇન્દ્રિયોએ જેમનાં અંત:કરણ અને મન વશ કરેલાં છે તેઓ તે કારણથી જોતા પણ નથીજ. 44.

‘તેમને’ એટલે (તેવા) ભગવાનના ભક્તોને તેઓ જોતા પણ નથી, તો પછી (તેમનું) ભજન તો ક્યાંથીજ કરે? તેનું કારણ ‘દુષ્ટ (પદાર્થો) પ્રતિ વલણવાળી ઇન્દ્રિયોએ જેમનાં અંત:કરણ અને મન વશ કરેલાં છે’ શબ્દોથી કહેલું છે. દુષ્ટ (પદાર્થો) પ્રતિજ વલણ છે જેમનું તેવી ઇન્દ્રિયો આસુરી છે. જેમ માખી અપવિત્ર (પદાર્થ)ને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ ચંદન ગ્રહણ કરતી નથી, તેમ આસુરી (ઇન્દ્રિયો) સ્વભાવથી દુષ્ટ પદાર્થોનેજ ગ્રહણ કરે છે. તેથીજ તેવી ‘અક્ષિભિ:’ ઇન્દ્રિયોએ ‘પરાહૃતં’ વશ કરેલ છે અંત:કરણ અને મન જેમનાં, (તેઓ ભક્તોને જોતા પણ નથીજ). ‘વિષયોએ આકર્ષણ કરેલી ઇન્દ્રિયોએ...’ એ નિયમ પ્રમાણે વિષયો ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરે છે, અને ઇન્દ્રિયો મનનું આકર્ષણ કરે છે. મનનાં અંદરનું અને બહારનું એવા બે રૂપ2 છે. અંદરનું (રૂપ) જેને અધીન હોય છે, તેને વશ પુરુષ રહે છે, એમ ‘વશ કરેલ છે અંત:કરણ અને મન જેમનાં’ શબ્દથી કહેલું છે.

‘ત્યારે તેઓ પણ સ્વતંત્ર અને સુખી હોવાથી, તેઓ આ (ભક્તો)ને ન જૂએ તેથી શું?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે મોટાઓના ઈશ’ એવું સંબોધન કહેલું છે. બ્રહ્મા વિગેરે3 મોટાઓ છે, તેમના પણ ઈશ, એવું સંબોધન એમ જણાવે છે કે તેઓનો નાશ કરવા ભગવાન્ તેમ કરે છે. ‘અથો’ હવે તે કારણથી તેઓ તે (ભક્તો)ને જોતા નથી, એમ પહેલાં (‘તાન્’ ‘તેમને’ શબ્દ કહ્યો તે)ની સાથે સંબંધ છે. ‘જોતા નથી એમ કેમ કહે છે? જોઈને પણ પછી ભજતા નથી એમજ માનવું જોઈએ’. એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે ઘણાથી ગવાતી કીર્તિવાળા!’ એમ કહેલું છે, ઘણા (ભગવાનની કીર્તિનું) ગાન કરે છે, તેથી જો તેઓ તે (ભક્તો)ને જૂએ તો જેમ બધાએ આપ (ભગવાન)નું ગાન કરે છે, તેમ તેઓ પણ (આપનું) ગાન કરત. તેમ તેઓ કરતા નથી, તેથી એમ સમજાય છે કે તેઓએ ખરેખર તે (ભક્તો)ને જોયા નથી તે (ભક્તો) સાધારણ ગુણવાળા નથી એમ જણાવવા ‘આપનાં ચરણના પડવાના વિલાસથી જેઓ ઓળખાય છે’ એવો તેમનો ખાસ ગુણ કહેલો છે, આપનાં ચરણનું પડવું, તેનો જે વિલાસ તેનાથી (તેઓ) ઓળખાય છે. ભગવાનનાં ચરણના પડવાનો વિલાસ એ તેમનો અસાધારણ ગુણ છે. જ્યારે ભગવાન્ તેમનાં સ્થાને જવા માટે અને તેમને પોતાનો વિલાસ જણાવવા માટે વિલાસથી (તેમના સ્થાનમાં) પગલાં પાડે ત્યારેજ તેઓ ઓળખાય છે, અથવા (જ્યારે ભગવાન્) તેમનાં હૃદયમાં ચરણ સ્થાપન કરવા પ્રેમ વિગેરે વિલાસ કરે, ત્યારે તેઓ ઓળખાય છે, એવો અર્થ છે. જેમનું ઉત્તમપણું ભગવાનના ચરણના સંબંધથીજ

છે, બીજા પ્રકારે નથી, તેથી ઓળખાવનાર પદાર્થ ગુપ્ત હોવાથી, તેમને જોતા નથી, એમ કહેલું છે. 'વિલાસલક્ષ્મ્યા:' એવો પાઠ હોય ત્યારે, વિલાસની જે લક્ષ્મી એટલે શોભા, તેના તેઓ છે, તેઓ વિલાસની શોભાના સંબંધથીજ પ્રસિદ્ધ છે, એમ ઉપર પ્રમાણે (અર્થ કરવો). આથી (એમ કહ્યું કે) તેવા ભગવાનના ભક્તને ઓળખતાં, તેમની દ્વારા ભગવાનનું ભજન (કરવું એ) ત્રીજું રાજસ (ભજન થયું).44.

1.જેમના સેવકો થાય તે ભક્તો.

2.વિષયો ઈન્દ્રિયોનું અને ઈન્દ્રિયો મનનું આકર્ષણ કરે છે, એ કામિનીના કુચરૂપ કુંભોનું દર્શન થાય ત્યારે, તથા દર્શન થતું ન હોય (પણ સ્મરણ થાય) ત્યારે પ્રત્યક્ષથી તેમજ શાસ્ત્રથી પ્રસિદ્ધ છે. જો મનનું એકજ રૂપ હોય તો તેનું આકર્ષણ થતું હોય ત્યારે બીજા વિષયનું ભાન ન થાય....યોગથી આત્મા સર્વત્ર છે એવું જ્ઞાન પણ ન થાય. તેથી મનનાં બે રૂપજ છે. (પ્ર)

3.'તેમ કરે છે' એટલે તેમનાં અંત:કરણ અને મન ઈન્દ્રિયોને વશ રાખે છે એવો અર્થ જણાય છે.

અથવા તેમનેજ જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થાય છે, (એવું) ચોથું (ચોથા પ્રકારનું ભજન) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પાનેન તે દેવ કથાસુધાયા: પ્રવૃદ્ધભક્ત્યા વિશદાશયા યે॥
વૈરાગ્યસારં પ્રતિલભ્ય બોધં યથાઞ્જસાન્વીયુરકુણ્ઠધિષ્ણ્યમ્॥45॥
તથા પરે ચાત્મસમાધિયોગબલેન જિત્વા પ્રકૃતિં બલિષ્ઠામ્॥
ત્વામેવ ધીરા પુરુષં વિશન્તિ તેષાં શ્રમ: સ્યાન્ન તુ સેવયા તે॥46॥

હે દેવ! આપની કથારૂપ સુધાના પાનથી વધેલી ભક્તિ વડે જેઓ શુદ્ધ અંત:કરણવાળા થઈ વૈરાગ્યના સારરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જેમ એકસાથે કૃત્રિમવૈકુંઠમાં જાય છે, તેવી રીતે બીજા ધીર (પુરુષો) પણ આત્માની સમાધિયોગના બલથી બલવાન પ્રકૃતિ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી પુરુષરૂપ આપમાંજ પ્રવેશ કરે છે. તેમને શ્રમ થાય છે, પરંતુ આપની સેવાથી (શ્રમ) થતો નથી. 45-46.

હે દેવ! આપની કથારૂપ સુધાના પાનથી વધેલી ભક્તિ વડે જેઓ શુદ્ધ અંત:કરણવાળા થએલા છે, તેઓ વૈરાગ્યના સારરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જેમ એકસાથે આપના કૃત્રિમ વૈકુંઠમાં જાય છે, તેમ બીજાઓ પણ જાય છે, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. જેઓ અંત:કરણ શુદ્ધ થાય તે માટે, અંત:કરણના ત્રણ તાપ દૂર કરવા માટે, ભગવાનની કથાનું પાન કરીને તેનાથી શુદ્ધ અંત:કરણવાળા થાય છે, અને તેને શુદ્ધ કરવા વચ્ચે ભક્તિ કરીને તેનાથી પણ શુદ્ધ અંત:કરણવાળાજ થાય છે, (તેવા) આ રાજસો તો રાજસોમાં પણ સર્વથી હલકા છે. એવી રીતે જેઓ સાધન અને તેથી પ્રાપ્ત થતી ભક્તિનો અંત:કરણની શુદ્ધિ માટેજ ઉપયોગ કરે છે તેઓ કર્મમાર્ગવાળા જેવા રાજસોમાં સરખામણી થઈ ન શકે તેવા છે; અને અંત:કરણ શુદ્ધ થાય ત્યારે વૈરાગ્યજ જેનું સાર બનેલું છે તેવું (જ્ઞાન)-જે જ્ઞાનથી વિષયોમાં વૈરાગ્ય થાય તેવું જ્ઞાન-પ્રાપ્ત કરીને 'અઞ્જસા' એકસાથે (એકદમ) આપના

‘અકુણ્ઠધિષ્ણ્યમ્’ કૃત્રિમ વૈકુંઠમાં જાય છે. ‘હે દેવ!’ એવું સંબોધન હોવાથી, તેઓ વિષ્ણુલોકમાં અથવા ધ્રુવના સ્થાનમાં જાય છે, એમ કહેવાયું. ‘અકુણ્ઠમ્’ એટલે કોઈપણ સમયે પ્રતિબંધ વિનાનું, ત્યાં સદા ભોગ પ્રાપ્ત થએલોજ રહે છે. અથવા તેઓ અક્ષરની સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. 45.

તેવુંજ માત્ર જ્ઞાનીઓ પણ પ્રાપ્ત કરે છે એમ છેતાલીસમા શ્લોકમાં કહે છે. (આ જ્ઞાનીઓ) ફલથી પણ ભગવદીય થતા હોવાથી ભક્તો છે1. ‘પરે’ ‘બીજા’ જેઓ હમણાં ભગવદીય નથી, (અને) ‘ચ’ ‘પણ’ શબ્દ હોવાથી કેટલાક ભગવદીઓ પણ (આવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે). સ્વભાવના ગુણો સર્વથી બલવાન હોવાથી, આત્મામાં પરિણમે તેવી અથવા આત્માના સંબંધવાળી2, "જ્યાં જ્યાંથી (ચંચલ અને અસ્થિર મન) બહાર જાય” 6-26)માં કહેલા પ્રકારે (આત્મામાં) સદાની સ્થિતિરૂપ-સમાધિ સુધીના જ્ઞાનથી પહેલાંની તામસ વાસના3 ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી આપમાંજ-પરંતુ પુરુષરૂપ (આપમાંજ) પ્રવેશ કરે છે, એટલે વિરાટ્ સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ છે, અથવા આજ કૃત્રિમ વૈકુંઠ છે; અથવા ચોવીસ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા (પદાર્થો)ના સંબંધથી મુક્ત થઈ, પ્રકૃતિના પતિ પુરુષને પ્રાપ્ત કરે છે. ‘આપમાંજ’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) બીજા પુરુષને પ્રાપ્ત કરતા નથી. ‘તેમને શ્રમ થાય છે’ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે સાધનભક્તો કરતાં ફલભક્તો4 હલકા છે, કારણકે સાધનમાં ભક્તિનો પ્રવેશ નથી. 46.

1.‘અહિં જ્ઞાનીઓનું નિરૂપણ થતું હોવાથી, ભક્ત કેમ કહે છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર)

2.અહિં ‘સમાધિ’ શબ્દ અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

3.આ ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દનું વિવરણ છે. (પ્ર)

4.‘ફલભક્તો’ એટલે ફલની દશામાં ભક્તો. (પ્ર) સાધનભક્તો એટલે સાધનદશામાં પણ ભક્તિ કરનારા. ‘ફલભક્તો’ એટલે સાધનદશામાં માત્ર સમાધિ કરનાર જ્ઞાનીઓ. તેઓ સાધન દશામાં ભક્તિરહિત હોવાથી સાધનભક્તો કરતાં હલકા છે. ફલદશામાંજ તેઓ ભક્ત થાય છે.

એ પ્રમાણે સર્વને કહીને, પોતાને તામસ પ્રકારના માનનારા (તત્ત્વો) નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ પ્રકારના પોતાનુંજ નિરૂપણ કરે છે:

તત્તે વયં લોકસિસૃક્ષયાદ્ય ત્વયાનુસૃષ્ટાસ્ત્રિભિરાત્મભિ: સ્મ॥
સર્વે વિયુક્તા: સ્વવિહારતન્ત્રં ન શક્નુમસ્તત્પ્રતિહર્તવે તે॥47॥

તેથી હમણાં લોક રચવાની ઇચ્છાથી ત્રણ ગુણો વડે પાછલથી રચેલા આપના (સેવકો) અમે બધા જૂદાં પડેલા હોઈ આપનું પ્રસિદ્ધ વિહારનું ધામ આપને સમર્પણ કરવાની શક્તિવિનાના છીએ. 47.

‘તત્’ તે કારણને લીધે અમે ‘તે’ આપના (સેવકો) અથવા તામસો લોક રચવાની ઇચ્છાથી આપે હમણાં, ત્રણ ‘આત્મભિ:’ એટલે આત્માના સ્થાને રાખેલા ત્રણ ગુણોથી

અથવા અહંકારોથી રચેલા છીએ. કેટલાક ‘ત્રણ પ્રકારના જીવોથી રચેલા છીએ’ એમ કહે છે. આ મત પ્રમાણે દરેક (તત્ત્વ)ના ત્રણ પ્રકાર થાય. ‘અનુ’ પાછલથી રચેલા હોવાથી, આપની દૃષ્ટિ ન પડે તેમ રચાએલા હોવાથી અમે જ્ઞાનવિનાના થયા. ‘હમણાં’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) બીજી સૃષ્ટિસંબંધી આ કહેલું નથી. બીજા સમયે તો ‘આપનામાંથી પ્રાણ, મન અને બધી ઇન્દ્રિયો આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ (અને) સર્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનમાંથીજ બારોબાર સર્વ (ઉત્પન્ન) થાય છે, તેથી તેમ અહિં નથી એમ જણાવવા ‘હમણાં’ એમ કહેલું છે. તેથીજ ‘ત્રણ ગુણો વડે (રચેલા)’ એમ કહેલું છે. તેથી બધાં (તત્ત્વો) જૂદાં પડેલાં છે. ‘ચ’1 ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહ્યું છે કે) અમારી બધી સામગ્રી પણ ભગવાને ત્રણ પ્રકારની રચેલી છે, તેથી પણ અમે જૂદાં પડેલાં છીએ તેથીજ ‘સ્વસ્ય’2 આપનું વિહારનું ધામ, વિહારની સામગ્રી ‘તે’ આપને ‘પ્રતિહર્તવે’ સમર્પણ કરવાની શક્તિવિનાના છીએ. ‘તુમર્થે સેસે’ એ નિયમ પ્રમાણે ‘તવે’ પ્રત્યય (‘તુમ્’ ના અર્થમાં યોજેલો) છે. તે સમર્પણ કરવા, જેને માટે અમને રચેલા છે તે પ્રયોજન ‘પ્રતિહર્તુમ્’ આપવાની એટલે સમર્પણ કરવાની (શક્તિ વિનાના છીએ). ‘તે ક્યું (પ્રયોજન)?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, તે પ્રસિદ્ધ આપના વિહારનું ધામ, એમ (તેનો) સંબંધ છે. તે આપના વિહારનું ધામ સમર્પણ કરવાની શક્તિવિનાના અમે છીએ, એવો અર્થ છે. આ (તત્ત્વો) તામસોમાં મધ્યમ છે. ભગવાને જેને માટે રચેલા, તે ભગવાનનું કાર્ય કર્યા વિના પણ પોતપોતાના અભિમાનથી અશક્ત થઈ તે દુરાત્માઓ રહ્યા, તેથી આવા ભક્તો તામસોમાં મધ્યમમધ્યમ છે. ભગવાને જૂદાંજૂદાં રચ્યાં, તેથી તેઓ મધ્યમ છે. તેમ ન હોત3 તો તેઓ અધમજ હોત.

1.આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધના અંતે ‘સ્મ’ છે તેને બદલે ‘ચ’ પાઠ આચાર્યશ્રીને સંમત હોય તેમ જણાય છે.

2.‘સ્વ’ એટલે પોતાને (ભગવાનને) કરવાનો (વિહાર). (પ્ર)

3.‘તેમ ન હોય તો’ એટલે ‘ભગવાને રચેલાં ન હોય તો’ (પ્ર) ‘જૂદાંજૂદાં રચ્યા ન હોય તો’ એવો અર્થ પણ લઈ શકાય તેમ છે. જૂદાંજૂદાં રચ્યા, તેથી બ્રહ્માંડ રચવાની શક્તિવિનાના હોવાથી ભગવાનનું તે કાર્ય કર્યા વિના રહ્યા. તેમ ન રચ્યા હોય તો શક્તિ હોવા છતાં કાર્ય કર્યા વિના રહે તો અધમજ ગણાય.

અમે પણ તેવા થયા છીએ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યાવદ્બલિં તેઽજ હરામ કાલે યથા વયં ચાન્નમદામ યત્ર॥

યથોભયેષાં ત ઇમે હિ લોકા બલિં હરન્તોઽન્નમદન્ત્યનૂહા:॥48॥

હે અજ! જ્યાં સુધી અમે આપને યોગ્ય સમયે બલિ ધરીએ, ત્યાં સુધી જેવી રીતે જ્યાં અમે અન્ન ખાઈએ અને જેવી રીતે આપના આ લોકો (આપણ) બંનેને બલિ ધરતાં અડચણ વિના અન્ન ખાય, (તેવા પ્રકારનું ચક્ષુ આપો.શ્લોક. 50). 48.

હે અજ! ((ભગવાનનો) જન્મ થતો ન હોવાથી (આ) સંબોધન કરેલું છે) બ્રહ્મા વિગેરેથી ઉત્તમ! જ્યાં સુધી અમે આપને બલિ ધરીએ ત્યાં સુધી જેવી રીતે અમે અન્ન

ખાઈએ, તે પ્રમાણે આપે કરવું યોગ્ય છે એવો અભિપ્રાય છે. ‘જ્યાં સુધી’ શબ્દથી પ્રલય સુધીનો સમય કહેલો છે, માત્ર સૃષ્ટિ સુધીનો નહિ. ‘યોગ્ય સમયે’ એટલે પોતપોતાના સમયે. જેવી રીતે અમે અન્ન ખાઈએ, અને જ્યાં અન્ન ખાઈએ, અથવા જેવી રીતે આપના અને અમારા સર્જેલા આ લોકો બલિ ધરે (અને) અડચણ વિનાના રહી પોતે અન્ન ખાય, તેવા પ્રકારનું ચક્ષુ આપો, એમ આગળના (શ્લોક. 50ના શબ્દો) સાથે સંબંધ છે. તેથીજ1 આ (તત્ત્વો)ને દુ:ખ થાય છે. કેટલાક સ્વાર્થની દરકાર ન રાખતાં ભગવાન્ માટેજ કાર્ય કરવા ઇચ્છે છે. કેટલાક સ્વાર્થની દરકાર રાખનારા હોવા છતાં પણ ભગવાન્ માટેજ એવા વિચારથી કાર્ય કરે છે કે ભગવાનજ પાછલથી (આપણા ઇચ્છેલા પદાર્થનું) દાન કરશે, જ્યારે કેટલાક પોતાનું, પોતાના સેવકોનું અને ભગવાનનું કાર્ય એક સરખી રીતે કરવા ઇચ્છે છે. આ (તત્ત્વો) તેવાં છે. 48.

1.‘તેથીજ’ એટલે ચક્ષુ ન હોવાથીજ. (પ્ર) ભગવાનનું કાર્ય પોતાનાં કાર્યની તથા પોતાના સેવકોના કાર્યની સરખી રીતે કરવા ઇચ્છે છે તેથીજ, એવો અર્થ લેવો વધારે યોગ્ય લાગે છે.

‘શા માટે એવી રીતે પ્રાર્થના કરો છો? પહેલાં અમારા(ભગવાન્) માટે બ્રહ્માંડ રચો, પછી પોતાના માટે (પ્રાર્થના કરો)’ એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

त्वं न: सुराणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्य: पुरुष: पुराण:॥
त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविमादधेऽज:॥49॥

પરિકર સહિતના અમો દેવોના આપ વિકારરહિત મૂળ પુરાણ પુરુષ છો. હે દેવ! ગુણ અને કર્મની યોનિવાળી અજાશક્તિમાં આપ અજે તો વીર્ય કવિને સ્થાપન કરેલું છે. 49.

‘न:’ અમો ‘सुराणाम्’ દેવોના પરિકર સહિતના આપજ ‘મૂળ’ ઉત્પન્ન કરનાર છો. જો કે અમે પણ અમારાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરનારાં છીએ, છતાં પણ અમે વિકારવાળા છીએ, જ્યારે આપ ‘कूटस्थ:’ વિકારરહિત છો. વળી આપ ‘પુરુષ’ સ્વતંત્ર છો, અમે હલકા અસ્વતંત્ર છીએ. વળી આપ ‘પુરાણ’ પહેલાંના સર્વ વૃત્તાંતને જાણનારા છો, અમે નવા (ઉત્પન્ન થએલા) આ સમયના છીએ. તેથી આપેજ અમારું સર્વ કરવું યોગ્ય છે. વળી અમે આપના પુત્રરૂપ હોવાથી આપે પ્રથમ અમારું પાલન કરવું જોઈએ, એમ ‘હે દેવ’ એ સંબોધનથી કહેલું છે. હે દેવ! દેવરૂપ શક્તિ માયા, જેની ગુણો અને કર્મો યોનિ છે-ગુણો અને કર્મરૂપ (તેની) યોનિ છે, કારણકે તેમાંથી ગુણરૂપ અને કર્મરૂપ (કાર્યો) ઉત્પન્ન થાય છે-તે અજા (શક્તિ)માં બકરાં વિગેરે ઉત્પન્ન કરવા આપે વીર્ય સ્થાપેલું છે. અહિં ‘અજા’ શબ્દનો અર્થ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે થતો નથી, તેમ રૂઢિ પ્રમાણે પણ થતો નથી, પરંતુ કલ્પનાથી સમજવાનો છે. બ્રહ્મસૂત્ર 1।10 એ અધિકરણથી આ અર્થનું સમર્થન થાય છે. તેમ ન હોય તો અહિં (બ્રહ્મસૂત્ર 1।9 તથા 10 માં) માયાની ઉત્પત્તિ થએલી કહેલી હોવાથી, વ્યુત્પત્તિનો વિરોધ થાય છે. (અજાની) આકૃતિ (માયામાં) ન હોવાથી રૂઢિ (વાળા અર્થ)નો પણ (વિરોધ થાય છે) સૃષ્ટિમાં કામ મુખ્ય હોવાથી, તે જણાવવા માટે અહિં ‘અજ’ શબ્દ કલ્પનાથી1 યોજેલ છે. ‘કવિ’ એટલે મહત્ તત્ત્વ. (તેની) પહેલાંની સ્થિતિ વીર્ય (અને) પાછલની સ્થિતિ કવિ

(મહત્તત્ત્વ) હોવાથી બંને એક જાતના ન હોય તો, કાર્ય એક પ્રકારનું (બંનેના જેવું) થાય નહિ, તેથી ભગવાનને પણ 'અજ' કહેલા છે. ભગવાનનું જે આવા પ્રકારથી નિરૂપણ કરવું,-આજ તામસભક્તિની હલકી સ્થિતિ છે. 49.

1.'અતસ્તદર્થસાધકં' એવો વૃંદાવનપ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે.

તેમાંથી અમે તેના જેવાજ ઉત્પન્ન થએલા છીએ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन् करवाम किं ते॥
त्वं नः स्वचक्षुः परिदेहि शक्त्या देव क्रियार्थे यदनुग्रहाणाम्॥50॥

હે આત્મન્! સાત્ત્વિક (અહંકાર) જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા અમે તેમાંથી જેમના કાર્ય માટે ઉત્પન્ન થએલા છીએ, તે આપનું કયું કાર્ય કરીએ? હે દેવ! ક્રિયા (કરવા) માટે આપના અનુગ્રહવાળા અમને આપ શક્તિ સાથે આપનું ચક્ષુ (જ્ઞાન) આપો. 50.

'સત્પ્રમુખા:' સાત્ત્વિક અહંકાર જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા (અમે) 'યસ્ય' જે (આપ) ભગવાનના કાર્ય માટે 'બભૂવિમ' ઉત્પન્ન થએલા છીએ. 'ત્યારે હું બીજાઓને ઉત્પન્ન કરીશ' એવી શંકા થવાથી 'હે આત્મન્' એવું સંબોધન કરે છે. આપ સર્વના આત્મા છો. કાર્યો આપમાંથીજ ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી, અને આપરૂપ હોવાથી, તેમનો સ્વભાવથી કોઈ પણ ગુણ અથવા દોષ નથી. તેથી બીજાઓને ઉત્પન્ન કરીને, તેમને (આપની) શક્તિ આપશો, ત્યારે તેઓ પણ ઉપયોગી થશે. તેથી સહેલાઈ થાય તે માટે અમનેજ તે શક્તિ આપવી યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે.

'તમે આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા નથી, કારણકે પ્રવૃત્તિ કર્યા વિનાજ શાંત રહ્યા છો' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'આપનું કયું કાર્ય કરીએ?' એમ કહે છે. 'તે' આપને માટે શું કરીએ? (અમને) આજ્ઞા કરેલી નહિ હોવાથી, અથવા અમને સારી રીતે જ્ઞાન ન હોવાથી અમે શાંત રહેલા છીએ, તેથી અમે ખરેખર દુષ્ટ નથી. 'ત્યારે હવે બ્રહ્માંડ રચો' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. અમારા સર્વ કાર્યમાં આપજ (આધાર) છો. તેથી તે કાર્ય1 થઈ શકે તેવું આપનું ચક્ષુ (જ્ઞાન) આપો, કારણકે જે ચક્ષુ વડે અમને ઉત્પન્ન કરેલા છે, તેનાથી ક્રિયાશક્તિજ અમારામાં મૂકાએલી છે, જ્ઞાનશક્તિ મૂકાએલી નથી. તેથી આપનું ચક્ષુ (અમને) સારી રીતે આપો. 'સારી રીતે આપવું' એટલે ક્રિયાશક્તિ સાથે બધાને ફરીથી આપવું. છૂટાંછૂટાં બંને પ્રાપ્ત થશે તો પણ કાર્ય થઈ શકશે નહિ. તેથી આપની શક્તિ સાથે આપનું ચક્ષુ આપો.

'બંને આપવાં, અને (બંને) સાથે આપવાં, એ અશક્ય છે, કારણકે એકસાથે બંને રહેતાં નથી. એક (જ્ઞાન) શબ્દમાં અને બીજું (ક્રિયાશક્તિ) ક્રિયામાં રહે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે દેવ!' એમ કહેલું છે. જો કે લૌકિક નિયમ પ્રમાણે અથવા લૌકિક (પુરુષ)થી એમ કરી શકાય તેવું નથી, છતાં પણ આપ દેવ છો, તેથી (આપમાં) અલૌકિક શક્તિ હોવાથી આપ (બંને) ભેગા પણ આપી શકો છો.

‘નિયમપૂર્વક તમનેજ આપવું એવો આ (તમારો) કેવો આગ્રહ?’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘ક્રિયા (કરવા) માટે આપના અનુગ્રહવાળા’ વિશેષણ યોજેલું છે. બ્રહ્માંડ રચવા માટેજ ‘યસ્ય’ જે (આપ) ભગવાનનો અનુગ્રહ છે જેમના ઉપર તેવા (અમે છીએ). જે અનુગ્રહથી અમને ઉત્પન્ન કરેલા છે, તે જ અનુગ્રહથી આપની શક્તિ સાથે ચક્ષુ (અમને) આપો, એવો અર્થ છે. 50.
1.‘અતસ્તદર્થસાધકં’ એવો વૃંદાવનપ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.
ઉ

॥અધ્યાય છઠ્ઠો ॥

એવં ભગવત: સૃષ્ટૌ ભૂતોત્પત્તિર્નિરૂપિતા॥
કાલોત્પત્ત્યર્થમધુના બ્રહ્માણ્ડોત્પત્તિરુચ્યતે॥1॥

એવી રીતે ભગવાનની1 સૃષ્ટિમાં ભૂતોની ઉત્પત્તિ કહી. હવે કાલની ઉત્પત્તિ માટે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવે છે2. કા.1.

સ્વશક્તિદાનભોગૌ તુ વિષયત્વાર્થમુચ્યતે॥
વિષયાનન્ત્યસિદ્ધ્યૈ હિ માહાત્મ્યં વિનિરૂપ્યતે॥2॥

પોતાની શક્તિનું દાન અને ભોગ તો (ભોગના) વિષય (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે કહેવામાં આવે છે3. અનંત વિષયો સિદ્ધ થાય તે માટે માહાત્મ્ય4 કહેવામાં આવે છે. કા. 2.

એવં ભગવતો માત્રાશ્ચતુર્ધા વિનિરૂપિતા:॥
સ્પર્શો ભગવતો નાસ્તિ તદ્ભાવાદ્દેહવદ્ભુજિ:॥3॥

એ રીતે ભગવાનની તન્માત્રાઓનું ચાર પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું.5 ભગવાનને સ્પર્શ હોતો નથી.6 તે (બ્રહ્માંડમાં) સર્વત્ર હોવાથી (તેમના) દેહની પેઠે (તેમનો) ભોગ થાય છે7. કા. 3.
1.વેદમાં કહેલી ભૂતોની ભગવાનના ધર્મરૂપ તરીકેની ઉત્પત્તિ ભગવાને રચેલી સૃષ્ટિમાં ગયા અધ્યાયમાં કહી. (પ્ર)
2.હવે આ અધ્યાયમાં ભોગ કરવા યોગ્ય તન્માત્રાઓ જણાવવાની છે, તેથી ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનાર (ભગવાનની) ચેષ્ટારૂપ કાલની ઉત્પત્તિ થાય તે માટે તેના આધારરૂપ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવે છે. (પ્ર)
3."તત્ત્વો ભોગ કરવા યોગ્ય હોવાથી, ભગવાન્ તેમનો ભોગ કરે છે એમજ કહેવું જોઈએ, છતાં તેમને ભગવાન્ શક્તિનું દાન કરે છે અને તેઓ ભોગ કરે છે એમ શામાટે કહેલું છે?”

એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવે છે, તે આ (તત્ત્વો) ભગવાનના (ભોગ કરવાના) વિષયો છે એમ જણાવવા કહેશે. આ (તત્ત્વો) બ્રહ્માંડના અવયવો છે, અને અવયવો દ્વારા અવયવીનો ભોગ થાય, અને તે (તેઓમાં) શક્તિ ન હોય તો ન થાય. તેથી (તેમને શક્તિ આપવાનું અને તેમનો ભોગ) કહેલા છે. (પ્ર).

4.(તત્ત્વોને) લોકપાલ કહેવામાં આવે છે તે તેમનું માહાત્મ્ય તેઓ ભોગના વિષય છે એમ જણાવવા કહેલ છે. (પ્ર)

5.‘બ્રહ્માંડ તો શરીર હોઈ, ભોગ કરવાનું સ્થાન છે, અને તેમાં આ તત્ત્વોએ પ્રવેશ કરેલો છે. તેઓ તન્માત્રારૂપ થાય ત્યારે ભોગ્ય થાય તે કેવા પ્રકારે થાય છે?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (1)બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ (2)શક્તિનું દાન (3)ભોગ અને (4)માહાત્મ્ય એવા ચાર પ્રકારે તેઓ તન્માત્રા થવાનું કહેલું છે. બ્રહ્માંડમાં પૃથ્વી મુખ્ય હોવાથી, ગંધ તન્માત્રા છે. (5)શક્તિદાન થતાં એકબીજા ભેગાં થતાં રસ મુખ્ય થાય છે, એટલે રસતન્માત્રા છે. ભોગ કરતાં રૂપથી પ્રવેશ થતો હોવાથી, રૂપ તન્માત્રા છે, માહાત્મ્યમાં શબ્દ મુખ્ય હોવાથી શબ્દ તન્માત્રા છે. એ પ્રમાણે તેઓ ભોગ્ય થાય છે. (પ્ર)

6."સ્પર્શ (તન્માત્રા) કેમ ન કહી?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. જે સ્પર્શથી થતા ભોગો છે, તે દુ:ખના કારણ જ છે, એ વાક્યપ્રમાણે સ્પર્શ દુ:ખ કરાવનાર હોઈ, અને ભગવાનને દુ:ખ ન હોવાથી, તેમને સ્પર્શ નથી હોતો. (પ્ર)

7."સ્પર્શ ગાઢ સંબંધ કરાવનારો છે એમ બીજા સ્કંધમાં કહેલ હોવાથી, તેના વિના બીજા ભોગ કેમ થઈ શકે?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાન્ બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર છે. તેથી જેમ ભગવાનનો દેહ સર્વત્ર છે, તેમ તેમનો ભોગ પણ સર્વત્ર સિદ્ધ થાય છે જ. તેથી તેમને (ભોગ કરવા) ગાઢ સંબંધની જરૂર નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં તત્ત્વોની પ્રાર્થના કહી. તે પ્રાર્થનાનો નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:

ઇતિ તાસાં સ્વશક્તીનાં સતીનામસમે સત્ય:॥
પ્રસુપ્તલોકતન્ત્રાણાં નિશામ્ય ગતિમીશ્વર:॥1॥
કાલસંજ્ઞાં તદા દેવીં બિભ્રચ્છક્તિમુરુક્રમ:॥
ત્રયોવિંશતિતત્ત્વાનાં ગણં યુગપદાવિશત્॥2॥

એ પ્રમાણે ભેગી થયા વિના રહેલી, અને જેમનામાં લોકના સમૂહ જડ થઈ રહેલા તેવી તે પોતાની શક્તિઓની સ્થિતિ જોઈને, તે મોટાં પગલાં ભરનાર ઈશ્વરે પછી કાલ નામની દૈવી શક્તિને ધારણ કરતાં ત્રેવીસ તત્ત્વોના સમૂહમાં એકસાથે પ્રવેશ કર્યો. 1।

આટલી જ (તત્ત્વોની) પ્રાર્થના (થઈ). તેમની સ્થિતિ ‘નિશામ્ય’ જોઈને, શક્તિ ધારણ કરતાં એકસાથે પ્રવેશ કર્યો, એવો (શ્લો.2 સાથે) સંબંધ છે. "તેમનામાં ભગવાનનો પ્રવેશ1 (થાય તે) યોગ્ય નથી” એવી શંકા થાય, તેથી ‘પોતાની શક્તિઓની’ કહેલ છે. ‘તાસાં’ ‘તે (તેમની)’ (શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે) સ્ત્રીઓ હોવાથી તેઓ વિજ્ઞપ્તિ કરે તેમાં

દોષ નથી. (તેઓ) પોતાનીજ શક્તિરૂપ હોવાથી, તેઓ કાર્ય ન કરે ત્યારે પોતાની શક્તિ ન હોવાનું જ થાય (ગણાય). વળી તેઓ સ્ત્રીરૂપ2 છે. ભાર્યાને સોંપેલું (કાર્ય) પોતે જ કરે અને કરાવે. શક્તિઓ હોવાથીજ તેઓ જૂદીજૂદી3 રહે તેમાં દોષ નથી, કારણ કે તેઓ વચનથી ભેગી ન થાય, પણ પોતાનાની સાથેજ ભેગી થાય. પુરુષે આલિંગન કરેલીજ તેઓ ભેગી થાય,
સ્વભાવથી (ભેગી) ન થાય. (ભેગી થવામાં) સમાન લાભ હોવાથી તેમને શોક ન થાય. તેથીજ સ્વભાવથી 'અસમેત્ય' ભેગી થયા વિના સતીનામ્' રહેલી (હતી). વળી પોતે (ભગવાન્) પ્રવેશ ન કરે ત્યાંસુધી તેમનામાં રજ રહેલ હોવા છતાં તે પ્રકટ ન થાય. તે (અર્થ) 'જેમનામાં લોકના સમૂહ જડ થઈ રહેલા તેવી' એ વિશેષણથી કહેલો છે. સારી રીતે જડ થઈ રહેલ હતા લોકોની 'તન્ત્રાણિ' રચનાઓ જેમનામાં, અથવા 'તંત્ર' એટલે સમૂહ (જેમનામાં), તેવી (તે હતી). અથવા જે લોકો જડ થઈ રહેલા, જે જીવોનું કર્મ જાગ્રત થયું ન હોય તેમને તે (શક્તિઓ) અધીન છે. પ્રાણીઓનું અદૃષ્ટ પ્રેરણા કરે ત્યારે જ તેઓ કાર્ય કરે છે. સમૂહ ઘરરૂપ હોવાથી, વ્યક્તિઓ (જૂદીજૂદી શક્તિ)જ મુખ્ય છે એવો મત છે. બંને4 મતો ભગવાન્ પુરુષના બે રૂપો ધારણ કરે છે એમ જણાવવા અહિં કહેલ છે. તે (અર્થ) 'ભેગી થયા વિના રહેલી', (અને) 'જેમનામાં લોકના સમૂહ જડ થઈ રહેલા તેવી' શબ્દોથી કહેલ છે. તેઓ પરસ્પર મળે ત્યારે બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થાય, કર્મને જાગ્રત કરવામાં આવે ત્યારે વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય. આ સર્વ 'નિશામ્ય' જાણીને અને ભવિષ્યમાં જે પ્રકારની સ્થિતિ (થવાની) છે તે જોઈને (દૈવી શક્તિને ધારણ કરતાં પ્રવેશ કર્યો). સર્વ પ્રકાર(નાં કાર્ય) કરવાની શક્તિ છે એમ જણાવવા 'ઈશ્વર' એમ કહેલું છે. 1.

એ પ્રમાણે સર્વ (કરવાની) શક્તિવાળાએ નિશ્ચય કરીને જે કર્યું તે બીજા શ્લોકમાં કહેલું છે. 'કાલ' એવું નામ છે જેનું (તે શક્તિને ધારણ કરી). કાલ પણ ભગવાનની એક શક્તિ છે5. તેમ ન હોય તો શક્તિઓમાં બે પુરુષોનો પ્રવેશ થતાં રસાભાસ થાય, અથવા 'કાલ'(શબ્દ)થી 'સંજ્ઞા' એટલે જ્ઞાન થાય છે જેનું, તે(શક્તિ)ને (ધારણ કરી) મર્યાદારૂપ તે શક્તિ સૃષ્ટિ સમયે જાગ્રત થાય છે, બીજીઓને તો ભગવાન્ જગાડે છે. તે (કાલશક્તિ)ની સાથે ભગવાનનાં દર્શન થવાથી તેઓ (બીજી શક્તિઓ)ને દ્વેષ ન થાય, તે માટે 'દૈવી' એમ કહેલું છે; કારણ કે તે (કાલશક્તિ) દેવતારૂપ ઘણી સૂક્ષ્મ છે. તેના વિના કર્મને જાગ્રત કરવું ઘણું કઠણ છે. કર્મ કાલનેજ અધીન છે, તેથીજ (અમુક) કાલે (અમુક) કર્મ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. તે (ભગવાનને) ઉત્સાહ6 કરાવનારી નથી એમ 'શક્તિ' શબ્દથી જણાવેલ છે. જેની અંદર પ્રવેશ થાય તેવું તેનું રૂપ નથી એમ જણાવવા 'ધારણ કરતાં' વિશેષણ કહેલું છે. તેની અંદર ભગવાનનું ઘણું સામર્થ્ય (હોવાનું) કહેવા, તેવું સામર્થ્ય ભગવાનમાં છે એમ 'મોટાં પગલાં ભરનાર' શબ્દથી જણાવે છે. મોટા પગલાં ભરનારમાં અદ્ભુત ચરિત્ર સિદ્ધ થએલું છે. તે જ અદ્ભુત ચરિત્રથી (ભગવાને) ત્રેવીસ તત્ત્વોના સમૂહમાં એકસાથે પ્રવેશ કર્યો. (પચ્ચીસ તત્ત્વોમાંથી) પ્રકૃતિ અને પુરુષને ન ગણતાં બાકીનાં ત્રેવીસ

થાય છે. એકસાથે (ત્રેવીસમાં) પ્રવેશ કરવો એ અદ્ભુત ચરિત્ર છે. બે તપાવેલાં (લોઢાં) સંધાય છે તેમ, એકમાં પ્રવેશ કરવાથી કાર્ય થતું નથી7. સમૂહથીજ કાર્ય થવાનું છે એમ સૂચવવા સમૂહમાં પ્રવેશ (કહેલો છે). અહિં જલ વિગેરેના (પ્રવેશ) જેવો પ્રવેશ નથી, પણ જેમ લોઢાના ગોળા વિગેરેમાં અગ્નિનો આવેશ થાય છે તેવો (પ્રવેશ) છે, કે જેથી (તત્ત્વોના) સમૂહે કરેલું કાર્ય ભગવાનનું કાર્ય થાય. તેમ ન હોય તો આ સૃષ્ટિ ભગવાનનું ચરિત્ર ન થાય (ગણાય) તે (અર્થ) 'પ્રવેશ કર્યો' શબ્દથી કહેલો છે. 2.

1.(તત્ત્વો) પ્રાકૃત હોવાથી અને પુરુષરૂપ હોવાથી યોગ્ય નથી. (પ્ર)

2.પહેલાં પોતે કાર્ય (ઉત્પન્ન) થયાં ત્યારે પુરુષરૂપ હોવા છતાં, આગળનું કાર્ય કરવાની શક્તિ ન હોવાથી સુદ્યુમ્નની પેઠે સ્ત્રીરૂપ થયાં. (પ્ર) નોટ 1 માંથી 'અને પુરુષરૂપ હોવાથી' શબ્દો કાઢી નાખીએ તો આવો ખુલાસો કરવાની જરુર રહેતી નથી. સુદ્યુમ્નના વૃત્તાંત માટે જુઓ સ્કંધ 9 અધ્યાય 1.

3.'જૂદીજૂદી' એટલે શોકો પેઠે એક બીજીની વિરુદ્ધ પ્રકારે. (પ્ર)

4.સમૂહ મુખ્ય છે, અને વ્યક્તિ મુખ્ય છે એવા બે મતો. (પ્ર)

5.પુરુષ નથી. પુરુષ હોય તો તત્ત્વરૂપ શક્તિઓમાં ભગવાન્ અને કાલ એવા બે પુરુષોનો પ્રવેશ થતાં રસાભાસ થાય,
એવો ભાવ જણાય છે.

6.'પ્રયોજકત્વં નિરાકરોતિ' એવો વૃંદાવનપ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. 'અપ્રયોજકત્વં' પાઠ નાથદ્વારાવાળી પ્રતમાં છે.

7.બે અડધીઆ (લોઢાના કટકા) તપાવેલ હોય તો ભેગાં થઈ શકે છે, પણ એક તપાવેલ હોય તો તેમ થતું નથી, તે પ્રમાણે અહિં છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

'તેથી શું થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોકથી કહે છે:

સોઽનુપ્રવિષ્ટો ભગવાંશ્ચેષ્ટારૂપેણ તં ગણમ્॥
ભિન્નં સંયોજયામાસ સુપ્તં કર્મ પ્રબોધયન્॥3॥

જડ થએલાં કર્મને જાગ્રત કરતાં તે સમૂહમાં પાછલથી ચેષ્ટારૂપથી પ્રવેશ કરેલા તે ભગવાને જૂદાં રહેલાં (તે તત્ત્વોના સમૂહ)ને એકઠો કર્યો. 3.

જો કે તેમણે ક્રિયા સાથે જ્ઞાન માટેજ પ્રાર્થના કરેલી, (પોતાની) સાથે પ્રવેશ કરવાની (પ્રાર્થના) કરી ન હતી, છતાં પણ માત્ર ભગવાનથી થઈ શકે તેવું કાર્ય તેમનાથી થઈ નહિ શકે એમ (વિચારી), ભગવાને પોતેજ (તેમનામાં) પ્રવેશ કર્યો. ત્યારપછી (તેમણે) જે માગેલ તેનું પ્રયોજન ન રહેવાથી, (તેમનું) માગેલું1 આપ્યું નહિ. "સ્વભાવથીજ સર્વ વસ્તુઓમાં વસ્તુના સ્વરૂપરૂપ ભગવાન્ છે, છતાં પણ જો (તે વસ્તુઓ=તત્ત્વોથી) કાર્ય થયું નહિ, તો પ્રવેશથી પણ શું થવાનું?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ચેષ્ટારૂપથી' શબ્દ યોજેલ છે. ચેષ્ટા એટલે પ્રયત્ન. કાર્ય (કરવા)માં ઉપયોગી જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્નના રૂપથી, અથવા માત્ર પ્રયત્નના રૂપથી (ભગવાને) તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ કરીને પછી જૂદા રહેલા તે સમૂહને

એકઠો કર્યો. સૃષ્ટિમાંજ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળા તેમને રચેલા, પરંતુ તેઓ જૂદાંજૂદાં હોવાથી, એકઠાંજ કરવાના હતા. જે પ્રકારે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે સારી રીતે એકઠાં કરવાનું હતું. 'જડ થએલાં કર્મને જાગ્રત કરતાં' શબ્દોથી સાથે આણેલી શક્તિનું પ્રયોજન કહેલું છે. પ્રાણીઓનું કર્મ જે જડ થએલું તેને કાલશક્તિથી જાગ્રત કરતાં (ભગવાને તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કર્યો). જાગ્રત કરવાનું અને પ્રવેશ એક સમયે થાય, ત્યારે બંને પ્રકારનાં2 કાર્ય એક સમયે પાર પડે. જાગ્રત કરવાનું પ્રયોજન જૂદું હોવાથી, તે (કાર્ય)ને મુખ્ય ક્રિયા (એકઠો કર્યો) સાથે સંબંધ3 નથી. 3.

1.'માગેલું' એટલે જ્ઞાન. (પ્ર)

2.'બંને પ્રકારનું' એટલે સમૂહરૂપ અને વ્યક્તિરૂપ. (પ્ર)

3.કર્મને જાગ્રત કરનારી કાલ નામની ચેષ્ટા હોવાથી, તે કાર્યનો મૂલ ક્રિયા સાથે સંબંધ નથી. બંને પ્રકારનાં કાર્ય ભગવાને તેવી રીતે કાલથીજ કર્યાં એવો અર્થ છે. (પ્ર)

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પ્રબુદ્ધકર્મા દૈવેન ત્રયોવિંશતિકો ગણ:॥
પ્રેરિતોઽજનયત્સ્વાભિર્માત્રાભિરધિપૂરુષમ્॥4॥

દૈવે જેનાં કર્મને જાગ્રત કરેલ છે તેવા પ્રેરણા કરાએલ ત્રેવીસના સમૂહે પોતાના અંશોથી બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કર્યું. 4.

જડ થએલાં હોય તેમની સાથે (કાર્ય) કરવું પણ અશક્ય છે. જાગ્રત થાય તો તે સાહાય્ય પણ કરે. 'દૈવેન' દેવતારૂપ શક્તિએ (કાલે જાગ્રત કરેલ). સ્ત્રી જાગ્રત કરે તો (પોતાના) સ્વાર્થ માટે (જાગ્રત કરેલ) હોય, તેથી ('દૈવેન' એમ) નપુંસક (શબ્દ) કહેલ છે. અથવા તે (શક્તિ) સાથેનું ભગવાનનું રૂપ 'દૈવ' શબ્દથી કહેલું છે. બધામાં કર્મ જાગ્રત કર્યું એમ જણાવવા 'ત્રેવીસના સમૂહે' એમ ફરીથી કહેલું છે. 'પ્રેરણા કરાએલા' શબ્દથી પાછું ભગવાનનું બીજું કાર્ય કહેલું છે. એકઠાં કરવાં અને પ્રેરણા કરવી એ ભગવાનનાં કાર્ય છે. ભગવાને તે સમૂહમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તે વ્યાપક (સર્વત્ર રહેનાર) થયો. તેથી થોડાજ (તે) સમૂહના અંશોથી બ્રહ્માંડ રચાયું, એમ 'પોતાના અંશોથી' શબ્દોથી કહેલું છે. 'અધિપૂરુષમ્' એટલે બ્રહ્માંડ. (બ્રહ્માંડ) પુરુષનું શરીર હોવાથી પુરુષથી અધિક છે. 'પૂરુષ' શબ્દ પણ છે. અથવા ઢાંકણો પણ ઉત્પન્ન થએલાં હોવાથી, (બ્રહ્માંડ) પુરુષથી અધિક છે. ભગવાનની પ્રેરણાથી (તત્ત્વોના) સમૂહે (બ્રહ્માંડ) કરેલું હોવાથી, (તે) ભગવાનનું રચેલુંજ છે. 4.

એ પ્રમાણે બ્રહ્માંડ રચ્યાનું કહીને બીજા પુરુષની ઉત્પત્તિ જણાવી, ત્રીજાની1 ઉત્પત્તિ કરવા તેમાંજ ફરીથી કાર્ય થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પરેણ વિશતા સ્વસ્મિન્ માત્રયા વિશ્વસૃંગણ:॥
ચુક્ષોભાન્યોન્યમાસાદ્ય યસ્મિઁલ્લોકાશ્ચરાચરા:॥5॥

ભગવાને પોતાની અંદર પ્રવેશ કરતાં, વિશ્વ રચનારો સમૂહ એક બીજા સાથે ભળીને અંશથી ખળભળ્યો. તેમાં સ્થાવર જંગમ લોકો (રહેલા) છે. 5.

‘પરેણ’ ભગવાને પોતાની અંદર પ્રવેશ કર્યો તે કારણને લીધે વિશ્વ રચનારો સમૂહ ખળભળ્યો, પરંતુ ‘માત્રયા’ અંદર રહેલા અમુક ભાગથી (ખળભળ્યો). તેમ ન હોય તો2 બ્રહ્માંડના વિભાગ થાય. ભગવાને કાર્ય (કરવા) માટેજ પોતાની (સમૂહની) અંદર પ્રવેશ કર્યાનું કહેલું છે. તેમ ન હોત તો ‘ભગવાનના પ્રવેશથી ખળભળ્યો’ એમ કહેત. તેથી (ભગવાનના) પ્રવેશથી ક્ષોભ થયો ન હતોજ. ત્યારે3 એક બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થએલું; પરંતુ જ્યારે ભગવાને ફરીથી વશ રાખનારાં રૂપ સાથે અથવા જૂદાં રૂપથી તે જ સમૂહનો સ્પર્શ કર્યો ત્યારે મધ્યમાં હજારો કટકા થએલો તે ખળભળ્યો. તેમ ન થાય તો વ્યક્તિઓના દેહો રચાય નહિ. ‘એક બીજા સાથે ભળીને (ખળભળ્યો)’ શબ્દોથી ખળભળાટનું ફલ કહેલું છે. તે વિશ્વ રચનારો સમૂહ છે. વિશ્વ રચવું એ તેનું પોતાનું કાર્ય છે. તેથી એક તત્ત્વમાં પણ બધાં તત્ત્વોનું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે માટે, એક બીજા સાથે ભળીને ખળભળ્યો, (એટલે) એક (દરેક) તત્ત્વમાં પણ (બાકીનાં) બાવીસ તત્ત્વોનો પ્રવેશ થયો. એ પ્રમાણે વિસ્તાર થતાં આકૃત્યધિકરણના નિયમ4 પ્રમાણે અનંતપણું (અનંત કાર્યો) થાય છે. તેથી તે માટેજ એકબીજા સાથે ભળેલા. તેમાંથી જે ઉત્પન્ન થયું તે કહે છે (કે) ‘તેમાં’ એટલે એકબીજા સાથે ભળીને ખળભળેલા તે સમૂહમાં તરતજ સ્થાવર જંગમ લોકો રહેલા થયા. 5.

1.‘ત્રીજાની’ એટલે સમૂહરૂપ અને વ્યક્તિરૂપ એવા જીવના ભેદોમાં ત્રીજો. (પ્ર).

2.આખો ખળભળ્યો હોય તો, તત્ત્વો જૂદીજૂદી જાતના હોવાથી, જૂદીજૂદી જાતના બ્રહ્માંડો (ઉત્પન્ન) થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3.‘ત્યારે’ એટલે સમૂહ એક ભાગમાં પોતાની મેળે ખળભળ્યો ત્યારે. (પ્ર)

4.આ અધિકરણ પૂર્વતંત્રના સ્મૃતિપાદમાં છે, વ્યક્તિઓ અનંત અને એક બીજાથી જૂદા પ્રકારની હોવાથી, એકને શબ્દનો સંબંધ થાય ત્યારે બીજીનું ભાન થતું નથી, તેથી સર્વ વ્યક્તિઓમાં સામાન્ય રીતે રહેલ એક (પ્રકારની) આકૃતિ સાથે તેનો સંબંધ હોવાનું એ અધિકરણમાં સ્વીકારેલું છે. તે શબ્દનો જેમ આકૃતિ મારફત બધી વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ થાય છે, તેમ એકબીજા સાથે ભળેલાં ત્રેવીસ તત્ત્વોનો એ નિયમ પ્રમાણે અનંત વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે સમૂહના અને વ્યક્તિના દેહોની ઉત્પત્તિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં એમ કહે છે કે તે સર્વમાં ભગવાન્ પ્રવેશ કરે તે માટે જીવોએ પ્રવેશ કર્યો નહિ, (અને) તત્ત્વો પણ ભગવાનનો પ્રવેશ થાય તે માટે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરતા રહ્યા:

હિરણ્મય: સ પુરુષ: (સપુરુષ:) સહસ્રપરિવત્સરાન્॥
આણ્ડકોશ ઉવાસાપ્સુ સર્વસત્ત્વોપબૃંહિત:॥6॥

તે સુવર્ણમય પુરુષે, અથવા જીવસહિત સુવર્ણમય પુરુષે સર્વ સત્ત્વોના સંબંધમાં રહી એક હજાર વર્ષસુધી બ્રહ્માંડના કોશમાં જલમાં વાસ કર્યો. 6.

કારણ કે તે બ્રહ્માંડનો આત્મા ‘હિરણ્મય:’ સુવર્ણમય હતો. પૃથ્વી જલ અને તેજના સરખા અંશોથી એટલે એકબીજાનો પરાભવ ન થાય તેવી રીતે જે કાર્ય થાય છે, તે

‘સુવર્ણ’ કહેવાય1 છે. જલ અધિક હોય ત્યારે રૂપું, (અને) પૃથ્વી અધિક હોય ત્યારે બીજી ધાતુઓ થાય છે. બે2 કારણ તરીકે (પૃથ્વીમાં) પ્રવેશ કરે ત્યારે માટીનાં (કાર્ય) થાય છે. માટીને તેજથી ઘણો તાપ લગાડતાં રેતી, મધ્યમ તાપ લગાડતાં પથરા અને થોડો તાપ લગાડતાં ઈંટો થાય3 છે. (માટીને) જીવના સંબંધથી સ્થાવરનાં કાષ્ઠ વિગેરે જૂદાંજૂદાં સારરૂપ ભાગો થાય છે.

ત્યાં તે સુવર્ણમય વિરાટ્ પુરુષ સોનાની મૂર્તિ પેઠે (રહ્યો). તે જ પુરુષે દેહરૂપથી-અથવા પુરુષ (જીવ) સાથે-પોતે નાળીએરના ફલની પેઠે બ્રહ્માંડથી જૂદા રહીનેજ, એક હજાર વર્ષસુધી તે જ બ્રહ્માંડના કોશમાં (તેની) નીચે રહેલા તેથી અંદરના જલમાં, (પોતાના) દેહમાંથી એની મેળે નીકળેલા જલમાં અથવા પોતે રચેલા જલમાં શયન કર્યું, એમ ‘જલમાં વાસ કર્યો’ શબ્દોથી કહેલું છે. વ્યક્તિઓ પણ તે સમયે શયનજ કરતી હતી એમ ‘સર્વ સત્ત્વોના સંબંધમાં રહી’ શબ્દોથી કહેલું છે. સર્વ સત્ત્વો એટલે દેહોમાં જીવની પેઠે સત્નો અંશ હોવાથી, (તેમને) ‘સત્ત્વો’ કહેલાં છે. તેમની સાથે ‘ઉપબૃંહિત:’ સંબંધમાં રહી (વાસ કર્યો). નારાયણના ઉદરમાંજ સર્વ ભૂતો રહેલા છે એવો અર્થ છે. આ મત પ્રમાણે પહેલાંજ ભગવાને (તેમાં) પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, તે થોડા સમય સુધી (પણ) આત્મા (જીવ) વિના રહેલ ન હતો. રચ્યા પછી (ભગવાને) પ્રવેશ કર્યો એવા મત પ્રમાણે તો જીવ વિના રહેલ (જાણવો). તેથીજ ‘સપુરુષ:’ ‘પુરુષ સાથે’ એમ કહેલું છે, અહિં (આ મત પ્રમાણે) તો એક હજાર વર્ષ સુધી (બ્રહ્માંડની) અંદર તેણે કાંઈ કાર્ય કરેલ ન હોવાથી, તે સત્ત્વોના સંબંધમાં રહી, માત્ર કાર્યના પ્રકારનો વિચાર કરવા રહેલો. 6.

1.એક બીજાં તત્ત્વો ભેગાં થયા પછી કાર્ય થએલું હોવાનું કહેલ હોવાથી સુવર્ણ તેજ છે, એવો મત અહિં સ્વીકારેલો નથી. (પ્ર)

2.જલ અને તેજ એ બે આ જ ‘આત્મકત્વાનુભૂયસ્ત્વાત્’ એ સૂત્રમાં કહેલું છે. (પ્ર)

3.‘ત્યારે માટીનાં જૂદાજૂદા પ્રકારો કેમ થાય છે?’ એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

પછી તેણે કાર્ય કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ વૈ વિશ્વસૃજાં ગર્ભો દૈવકર્માત્મશક્તિમાન્॥
વિબભાજ આત્મનાત્માનમેકધા દશધા ત્રિધા॥7॥

દૈવ કર્મ અને આત્મા ની શક્તિવાળા વિશ્વ રચનારાઓના તે ગર્ભે પોતે પોતાના એક દશ અને ત્રણ વિભાગ કર્યા. 7.

વિશ્વ રચનારાં તત્ત્વોનો (તે) ‘ગર્ભ’ એટલે બાલક, અથવા અંદરની શક્તિરૂપ હતો. તે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મવાળો થયો. (1)ચેષ્ટારૂપ ભગવાનના પ્રવેશથી ક્રિયાશક્તિવાળો થયો (2)કર્મને પ્રેરણા કરનારી કાલશક્તિના પ્રવેશથી દૈવશક્તિવાળો થયો. (3)વિશ્વ રચનારાંઓની કુદરતી શક્તિથી એટલે (પોતાનાં) કારણના ગુણને લીધે આત્મા (પોતા)ની શક્તિવાળો થયો. તેથી ત્રણ પ્રકારની શક્તિવાળાએ (તેણે) પોતાનાજ વિભાગ કર્યા. (1)કેટલાક આત્માને અધીન કર્યા તે આધ્યાત્મિક (2)કેટલાક દૈવને અધીન કર્યા તે

આધિદૈવિક એટલે કાલને અધીન, એવો અર્થ છે. (3)કેટલાક ક્રિયાને અધીન (કર્યા), તે આધિભૌતિક. તેથી ક્રિયારૂપ ભગવાનનો પ્રવેશ થએલો હોવાથી, ક્રિયાથી ભગવાનનું કાર્યજ કરવું જોઈએ. ભગવાનની ક્રિયા વડે બીજાનું (કાર્ય) કરવામાં આવે ત્યારે તો સ્પષ્ટ દોષ થાય. તે અર્થ ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. હવે પછી તેને બીજા કોઈ સાધનની જરુર ન હતી એમ 'પોતે પોતાના (વિભાગ કર્યા)' શબ્દોથી કહેલું છે. (તેના) પેટા ભેદો કહેતાં (તે) ત્રણ પ્રકારના હોવાનું 'એક, (દશ અને ત્રણ)' શબ્દથી કહે છે, કે પહેલો દૈવ સાત્ત્વિક ભેદ કરતાં એકજ વિભાગ કર્યો, બીજો રાજસ ભેદ (કરતાં) દશ વિભાગ કર્યાં (અને) ત્રીજો તામસ (ભેદ કરતાં) ત્રણ વિભાગ કર્યા. 7.

"આટલાજ વિભાગોથી બધું કાર્ય કેમ સિદ્ધ થશે?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

એષ હ્યશેષસત્ત્વાનામાત્માંશ: પરમાત્મન:॥
આદ્યોડવતારો યત્રાસૌ ભૂતગ્રામો વિભાવ્યતે॥8॥

ખરેખર! આ સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા, પરમાત્માનો અંશ, (અને) પ્રથમ અવતાર છે, જેમાં આ ભૂતોનો સમૂહ જોવામાં આવે છે. 8.

(આ) સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા છે. 'હિ' 'ખરેખર' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) આ વૃત્તાંત યોગ્યજ છે કે જેવું બીજ હોય તેવુંજ કાર્ય થવાનું. વળી આ એકથી શું? આવા ભગવાનના કરોડો અંશો છે. તેથી ભગવાનથી પણ અનેક વિભાગો થશે, એવા અભિપ્રાયથી 'પરમાત્માનો અંશ' શબ્દો કહેલા છે. આ ગર્ભ પુરુષોત્તમનો અંશ છે, કરોડમા અંશનો પણ અંશ છે, છતાં આ આનંદનો અંશ છે, એમ 'પ્રથમ અવતાર' શબ્દથી કહેલું છે. જીવો તો ચિત્ના અંશો છે. બ્રહ્માંડની અંદર થતા બધા અવતારોમાં આ પ્રથમ અવતાર છે, કારણ કે અક્ષરથી પર રહેનાર તે ભગવાને પહેલાં આ વિરાટમાં અવતાર ધારણ કરી, પછી મધ્યમાં (બીજા અવતાર લીધા). આ જ અવતાર છે, અને તેમનો જગત્ સાથે સંબંધ અગ્નિના જેવો છે; એમ ઉપર1 કહેલું છે. આ અવતારની કોઈપણ અંશથી સ્વરૂપથી હાનિ થતી નથી, એવા અભિપ્રાયથી 'જેમાં આ ભૂતોનો સમૂહ જોવામાં આવે છે' એમ કહેલું છે, પ્રપંચના આધાર હોવાપણું એજ ભગવાન્ હોવાપણું છે. તેથી આ નારાયણ પ્રપંચનો આધાર હોવાથી ભગવાનજ છે. 'આ' સર્વ તરફ જોવામાં આવતો ભૂતોનો સમૂહ જે પુરુષમાં ઉત્તમ પ્રકારે જોવામાં આવે છે, એટલે જૂદોજૂદો રહેલો છે, એવો અર્થ છે. 8.

1.આ અધ્યાયના બીજા શ્લોક ઉપરના શ્રીસુબોધિનીમાં.

નીચેના શ્લોકમાં ઉપર કહેલા વિભાગો ગણાવે છે, કારણ કે તેમ ન કરે તો બીજો (તેમનું) ખોટું વર્ણન કરે.

સાધ્યાત્મ: સાધિદૈવશ્ચ સાધિભૂત ઇતિ ત્રિધા॥
વિરાટ્પ્રાણો દશવિધ એકધા હૃદયેન ચ॥9॥

સાધ્યાત્મ, સાધિદૈવ અને સાધિભૂત એવા ત્રણ પ્રકારના, વિરાટનો પ્રાણ દશ પ્રકારનો અને હૃદયથી એક પ્રકારના (વિભાગ છે). 9.

આરંભમાં ત્રણ પ્રકાર કહે છે, કારણ કે આ જગતમાં તામસનું મુખ્યપણું છે, એટલે દેહનું મુખ્યપણું છે એવો અર્થ છે. તેમાં (1)એક સાધ્યાત્મ વિભાગ છે. (1)આત્માના સંબંધથી જે (થાય) તે 'આધ્યાત્મ' એટલે દેહ, અથવા તે (દેહ)માં રહેલો આત્મા એટલે જીવ અથવા ભગવાનનો અંશ. તે આધ્યાત્મ સાથે (રહેલો) વિરાટના દેહનો અંશ 'સાધ્યાત્મ' છે. (2)એવી રીતે સાધિદૈવ (વિભાગ) છે. દિશા વિગેરે અંતર્યામી દેવો છે, તેમના સંબંધથી જે ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ, અથવા તે (ઇન્દ્રિયો)ના અભિમાનવાળા જીવો અથવા ભગવાનના અંશો, તે અથવા ઇન્દ્ર વિગેરે દેવો અધિદેવો છે. તેમની સાથે (રહેલો) વિરાટના દેહનો અંશ, (વિરાટનો) ઉપરનો ભાગ 'સાધિદૈવ' છે. (3)એવી રીતે અધિભૂત (વિભાગ) પણ છે. અહિં 'ચ' 'પણ' શબ્દ પેટા-વિભાગોમાં પણ આધ્યાત્મિક વિગેરે (વિભાગો)નો સમાવેશ કરવા (યોજેલો છે). વિરાટનો નીચેનો ભાગ સાધિભૂત છે. 'ઇતિ' 'એવા પ્રકારના' ત્રણ વિભાગ છે, કારણ કે આ સમૂહના ત્રણ પ્રકાર (કહેલા છે).

'વિરાટનો પ્રાણ દશ પ્રકારનો' શબ્દોથી દશ વિભાગ કહેલા છે. વિરાટનો આસન્યરૂપ જે પ્રાણ (તેના દશ વિભાગ છે). (વિરાટનો એમ) છઠ્ઠી (વિભક્તિ)થી (દર્શાવેલ) સંબંધથી એમ કહેલું છે કે વિરાટ આસન્યનો અવતાર છે. મહત્તત્ત્વનીજ ક્રિયાશક્તિનો સૂત્રરૂપ અંશ, તે જ વિરાટ્. પ્રાણ1 વિગેરે પાંચ, તેમજ 'નાગ અને કૂર્મ કૃકલ દેવદત્ત (અને) ધનંજય' એ વાક્યમાં (જણાવેલ) નાગ વિગેરે પાંચ. 'ઉધરસ, છીંક, તેમજ ઓડકાર, બગાસું તથા શોષણ' (એવું) દેહમાં તેઓનું કાર્ય મુકરર થએલું છે.

તેનો એક પ્રકાર હૃદયથી (થાય છે). (તેનો એક પ્રકાર) 'હૃદય' એમ કહેવું જોઈએ, (ત્યાં) 'હૃદયથી' એમ (કાર્યના) સાધન તરીકે જણાવ્યું તે મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એવા પેટા-વિભાગો કહેવા (જણાવેલ છે). 'ચ' 'અને' શબ્દથી તેના અધિભૂત વિગેરે ભેદોનો સમાવેશ કરેલો હોવાથી હૃદય, મન વિગેરે (ચાર), અને તેમના દેવો, એવો (અર્થ છે). 9.

1.પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન.

એ પ્રમાણે તે વિરાટનું અને તેની અંદર રહેલાઓનું સ્વરૂપ એક પ્રકારે કહીને, પોતાના પ્રવેશથીજ વિશ્વ રચનારા (તત્ત્વો)નું કાર્ય કરીને, જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ ન આપતાં 'જેવી રીતે જ્યાં અમે અન્ન ખાઈએ' (3।48) એવી (તેમણે) જે વિજ્ઞપ્તિ કરી તે પણ (ભગવાન્) ન આપે તો તત્ત્વોનો નાશ થાય, અથવા (તેમને) દુ:ખ થાય, તેથી (ભગવાને) તેમની વિજ્ઞપ્તિ સાચી કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ્મરન્વિશ્વસૃજામીશો વિજ્ઞાપિતમધોક્ષજ:॥
વિરાજમતપત્સ્વેન તેજસૈષાં વિવૃત્તયે॥10॥

જેમને ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય પહોંચી શકતું નથી તેવા ઈશ્વરે વિશ્વ રચનારાઓની વિજ્ઞપ્તિનું સ્મરણ કરતાં, એમના જાતજાતના રહેઠાણ થાય તે માટે પોતાના તેજથી વિરાટને તપાવ્યો. 10.

'વિશ્વ રચનારાઓ' એ શબ્દથી તેમનું ઉત્તમપણું અને ઉપકાર સૂચવેલ છે. દાન કરવાનું કારણ 'વિજ્ઞપ્તિ' શબ્દથી (જણાવેલું છે). (પોતાના) સ્વાર્થ માટે તો (દાન) કર્યું ન હતું, એમ 'જેમને ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય પહોંચી શકતું નથી' શબ્દથી કહેલું છે. 'અધ:' નીચે છે (પહોંચતું નથી) 'અક્ષજં' ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય જેમનાથી તે (અધોક્ષજ). જે કાંઈ જ્ઞાન અથવા ક્રિયા ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભગવાનને પહોંચ્યા વિનાજ પાછીજ ફરે છે. તેથી (કરેલું દાન) પોતાને ઉપયોગનું ન હોવાથી અને (ભગવાનને અને તત્ત્વોને) બંનેને ઉપયોગનું હોય તો ભક્તિનો વિરોધ થાય તેથી, તેમના ઉપરજ ઉપકાર કર્યો. 'શું (ઉપકાર) કર્યો?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'વિરાટને તપાવ્યો' એમ કહેલું છે. તે (ભગવાન્) સર્વ (કરવાની) શક્તિવાળા છે. કાર્ય (વિરાટ્) થઈ ગયું છતાં, તેમના ઉપયોગ માટે પાછું તે કાર્યને સારી રીતે તપાવ્યું. પોતાના તેજથી (તેને) તપાવેલું હોવાથી, નકામો નાશ થાય તેવી રીતે તે તૂટી ગયું નહિ, પરંતુ એ તત્ત્વોને જાતજાતના રહેઠાણ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તપાવ્યું). જે પ્રકારે તેઓ રહે તે માટે વચ્ચે છિદ્રો એટલે (રહેવાનાં) સ્થાનો થાય તેવી રીતે તાપ કર્યો, એવો અર્થ છે. 10.

તે છિદ્રોનો પોતાને (ભગવાનને) ઉપયોગ નહિ હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં જૂદાં આરંભથી (તે) કહે છે:

અથ તસ્યાભિતપ્તસ્ય કતિ ચાયતનાનિ હ॥
નિરભિદ્યન્ત દેવાનાં તાનિ મે ગદત: શૃણુ॥11॥

પછી અહો! સારી રીતે તપેલા તેમાંથી દેવોનાં કેટલાં સ્થાનો દેખાયાં? તેમને હું કહું છું. સાંભળ. 11.

ભગવાનના તેજથી સારી રીતે તપેલા તે વિરાટમાંથી કેટલાં સ્થાનો દેખાયાં? તેમને જો તું જાણતો હોય તો હું ન કહું, અને ન જાણતો હોય તો કહું, એવા અભિપ્રાયથી 'કેટલાં' એમ કહેલું છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી જીવને માટે અને પોતાને1 માટે, એવા તેમાંના પ્રકારોનો સમાવેશ કરેલો છે. 'છિદ્રથી (વિરાટનો) નાશ થયો હશે' એવી શંકા 'સ્થાનો' શબ્દથી ખોટી ઠરાવેલી છે, કારણ કે છિદ્રો પણ તત્ત્વોના ઘરરૂપ જ થયાં. 'હ' 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. (તે) દેવોનાં સ્થાનો હોવાથી અંગમાં (કાંઈ) ખોટ થઈ નહિ, તે (સ્થાનો)ને તું ન જાણતો હોય તો હું કહું છું તે સાંભળ. હું કહું ત્યારે સાંભળ. હું તારા માટેજ કહું છું, તેથી દેવોનું રહસ્ય ખુલ્લું કરવાથી દોષ નહિ થાય; પરંતુ હું દેવોનાં સ્થાનનું સ્વરૂપ કહું છું. આજ્ઞા વિના (સાંભળવાથી) ચોરી થાય, તેથી તારે પણ સાંભળવું (એવી આજ્ઞા કરૂં છું). 11.

1.'પોતાને' એટલે 'વિરાટ પુરુષને'. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તે સ્થાનો કહે છે:

તસ્યાગ્નિરાસ્યં નિર્ભિન્નં લોકપાલોડવિશત્પદમ્॥

વાચા સ્વાંશેન વક્તવ્યં યયાઽસૌ પ્રતિપદ્યતે॥12॥

તેનું મુખ દેખાયું. લોકપાલ અગ્નિએ પોતાના અંશ વાણી સાથે (તે) સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો, (કે) જે (વાણી)થી આ વાણીની ક્રિયા પ્રાપ્ત કરે છે. 12.

તે વિરાટનાં દેખાએલાં 'આસ્ય' મુખમાં અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો. વાણીમાં ઉત્પન્ન થતો ભોગ અગ્નિનો છે. તત્ત્વરૂપ અગ્નિની વિજ્ઞપ્તિ સિદ્ધ થાય1 તે માટે 'લોકપાલ' એવું (તેનું) વિશેષણ (કહેલું છે). આગ્નેય દિશા (અગ્નિખૂણા)માં જે લોકો છે તેઓનું રક્ષણ કરવાનું (અગ્નિને) આપેલું છે, અને મુખમાં સ્થાન આપેલું છે, તે (તેનું) સ્થાન છે. લોકો તો તેનાથી 'પાલ્યા:' રક્ષણ કરવા2 યોગ્યજ છે. (તેનો) ભોગ તો વાણીમાંજ છે. 'પોતાનાં અંશ વાણી' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) વાણી ઇન્દ્રિય અગ્નિનું આધ્યાત્મિક રૂપ છે. સંગદોષ3 સાથેનો અગ્નિ 'વાણી' કહેવાય છે. તેથીજ વાણી અગ્નિનો પોતાનો અંશ4 છે. આથી5 એમ જણાવ્યું કે (આ) અગ્નિ પૂજા કરવા યોગ્ય સ્વરૂપવાળો નથી. 'તે દેવતા અથવા વાણીથી શું થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી કહે છે કે જે વાણીથી 'આ' વિરાટ પુરુષ 'વક્તવ્યં' વાણીની ક્રિયા-એટલે શબ્દોના ઉચ્ચાર કરવાનું એવો અર્થ છે-તે દેવતાનું સ્થાન બનેલી ઇન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત કરે છે. 12.

1.'લોકો બલિ ધરે' એવી ઉપર 3।48 માં કરેલી વિજ્ઞપ્તિ સિદ્ધ થાય. (પ્ર)

2.ભોગ કરવા યોગ્ય નથી, તેમજ આધાર બનેલા નથી, એવો અર્થ છે. આવા બધા શ્લોકોમાં નીચે પ્રમાણે જાણવું. 'જ્યાં અન્ન ખાઈએ' એ વિજ્ઞપ્તિનું ફલ મુખ વિગેરે સ્થાન છે. 'જે પ્રકારે અન્ન ખાઈએ' એ વિજ્ઞપ્તિનું ફલ વાણી વિગેરે ઇન્દ્રિયો સાથે (ભોગ કરવાનું) છે. વાણી વિગેરે તે દેવોની સ્ત્રીઓ બનેલ છે. અન્ન તો બધાને જીવાડનારું છે. બલિ ધરવાનું તો વિરાટને માટે વાણીની ક્રિયા વિગેરે સાધનારું છે. સ્તુતિ વિગેરે ભગવાન્ માટે કરવાનાં છે. અગ્નિખૂણો વિગેરે દિશાઓ અને દેહો તો લોકોનાં સ્થાનો છે. સર્વ દેવતા, ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાન સાથે (લોકોને તે સ્થાનોમાં રહેવાનો) પ્રકાર છે. અન્ન તો તેતે દેશોમાં ઉત્પન્ન થતું પોતપોતાના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થતું (ખાવાનું છે). તેતે દેવોની અને ભગવાનની પૂજા કરવી તે બલિ ધરવાનું છે. (પ્ર)

3.'સંગદોષ' એટલે ગોલકના સંબંધરૂપ દોષ આસક્તિને લીધેજ શરીરના સંબંધથી રહેતા હોવાથી આધ્યાત્મિક થાય છે. આસક્તિ વિના રહે ત્યારે દેવતા છે. રાજસપણાંને લીધે આસક્તિવાળા થાય છે. સાત્ત્વિકપણું હોય તો આસક્તિ થતી નથી. (દેવતા અને ઇન્દ્રિય) બંને વાસ્તવિક રીતે અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી અંશી અને અંશનો સંબંધ છે. (પ્ર)

4.જેનામાં અભિમાન રાખવાનું છે તેવો અંશ. તે પ્રમાણે જે રાજસ જે સાત્ત્વિકને અભિમાન રાખવા ભગવાને આપેલ હોય, તે (રાજસ) તે (સાત્ત્વિક)નો અંશ છે. (પ્ર)

5.'આથી' એટલે અગ્નિને વાણીમાં અભિમાન રાખનાર કહ્યો તેથી. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં બીજું સ્થાન કહે છે:

નિર્ભિન્નં તાલુ વરુણો લોકપાલોઽવિશદ્દ્વિભો:॥

જિહ્વયાંશેન ચ રસં યયાડસૌ પ્રતિપદ્યતે॥13॥

વિરાટનાં દેખાએલા તાળવામાં લોકપાલ વરુણે (પોતાના) જીભ અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો કે જેનાથી આ રસ પ્રાપ્ત કરે છે. 13.

તે મુખમાંજ-જે મુખની સમાન આકાશ (દેખાયું) તેમાં-અગ્નિ દેવતા, અને વાણી ઇન્દ્રિય રહ્યાં. વળી તે (મુખ)માં જ તાળવાના પ્રદેશમાં 'જીહ્વા' શબ્દથી ઓળખાતું ગોલક દેખાયું. તે દેખાએલાં તાળવામાં વરુણ દેવતાએ પ્રવેશ કર્યો. 'લોકપાલ' શબ્દનો ઉપર પ્રમાણે1 (અર્થ કરવો). 'વિભો:' એટલે વિરાટનાં (તાળવામાં પ્રવેશ કર્યો), તે વિરાટને જાતજાતના રસો પૂરા પાડી ગ્રહણ કરાવે છે. તેથી વરુણ પ્રભુ (વિરાટ)ના ભોગના સ્થાનમાં રહેલ હોવાથી, તેને ત્યાં મોટો ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે. 'જીભ અંશ સાથે' (તે ત્યાં રહે છે). જીભ ઇન્દ્રિય પણ વરુણનો અંશ છે, (કે) જે જીભથી આ વિરાટ્ રસ પ્રાપ્ત કરે છે. 13.

1.અગ્નિ જેમ અગ્નિખૂણાનો લોકપાલ છે, તેમ આ પશ્ચિમ દિશાનો લોકપાલ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં બીજાં બે સ્થાનો કહે છે:

વિનિર્ભિન્નેડશ્વિનૌ નાસે વિષ્ણોરાવિશતાં પદમ્॥
ઘ્રાણેનાંશેન ગન્ધસ્ય પ્રતિપત્તિર્યતો ભવેત્॥14॥

વિષ્ણુનાં દેખાએલાં બે નસ્કોરારૂપ સ્થાનમાં બે અશ્વિનીકુમારોએ (પોતાના) અંશ નાક સાથે પ્રવેશ કર્યો કે જેનાથી ગંધનું જ્ઞાન થાય છે. 14.

દેખાએલાં બે નસ્કોરારૂપ સ્થાનમાં બે અશ્વિનીકુમારોએ1 પ્રવેશ કર્યો. 'વિષ્ણુ' એટલે વિરાટનાં બે નસ્કોરાં ગોલક છે. નાક ઇન્દ્રિય છે. નાક અને તેના દેવતા (એ) બે સાધનથી ભગવાનને 'ગન્ધસ્ય પ્રતિપત્તિ:' ગંધનું જ્ઞાન થાય છે. બધે સ્થલે છિદ્ર ગોલક એટલે દેવતા(ને રહેવા)નું સ્થાન છે, દેવતા ઇન્દ્રિયને પ્રેરણા કરનાર છે, અને ઇન્દ્રિય તે (દેવતા)નો અંશ છે, અને ઇન્દ્રિય તથા (તેના) દેવતા વડે (દેહના) અભિમાનવાળાને વિષયનો અનુભવ થાય છે. 14.

1.અહિં અશ્વિનીકુમારોને લોકપાલ કહેલા નથી, છતાં બધે એવોજ પાઠ હોવાથી અને (તત્ત્વો) બધાએ સાથે વિજ્ઞપ્તિ કરેલી હોવાથી, અશ્વિનીકુમારો ઉત્તર દિશાના લોકપાલો છે એમ જાણવું, કારણ કે ઉત્તર દિશા શાંત છે અને આ બે વૈદ્યો હોઈ દોષની શાંતિ કરનારા છે. આજ અર્થ સર્વનિર્ણય (નિબંધ)માં 'ઉત્તરથી અશ્વિનીકુમારો' વાક્યથી કહેલા છે.

નીચેના શ્લોકમાં બીજી ઇન્દ્રિય આંખનો વિષય કહે છે:

નિર્ભિન્નેડક્ષિણી ત્વષ્ટા લોકપાલોડવિશદ્વિભો:॥
ચક્ષુષાંશેન રૂપાણાં પ્રતિપત્તિર્યતો ભવેત્॥15॥

વિરાટની દેખાએલી બે આંખોમાં લોકપાલ ત્વષ્ટાએ (પોતાના) અંશ આંખ સાથે પ્રવેશ કર્યો કે જેનાથી રૂપોનું જ્ઞાન થાય છે. 15.

બે આંખો બે ગોલક (ઇન્દ્રિયને રહેવાનું સ્થાન) છે. ‘ત્વષ્ટા’ એટલે સૂર્ય. આંખ ઘણાં ભાગે આસુરી છે એમ જણાવવા અભિમાનવાળો (ત્વષ્ટા) કહેલો1 છે. આંખ ઇન્દ્રિય છે. 15.

1.અસુરો નાશ કરનારા હોઈ, દુબળા કરવાનું તેમનું કાર્ય છે. ‘ત્વષ્ટા’ શબ્દ ‘તક્ષ’ ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે, અને તે ધાતુનો અર્થ પણ ‘દુબળા કરવું’ એવો છે. તેથી અભિમાની ત્વષ્ટા (દુબળા કરનારો) હોવાથી આંખને આસુરી કહેલી છે. આ પૂર્વદિશાનો લોકપાલ છે. (પ્ર)

નિર્ભિન્નાન્યસ્ય ચર્માણિ લોકપાલોડનિલોડવિશત્॥
પ્રાણેનાંશેન સંસ્પર્શં યેનાસૌ પ્રતિપદ્યતે॥16॥

આનાં દેખાએલાં ચામડીનાં છિદ્રોમાં લોકપાલ વાયુએ (પોતાનાં) અંશ પ્રાણ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેથી આને સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય છે. 16.

ચામડીના ખાડાના છિદ્રો અનંત હોવાથી બહુવચન યોજેલું છે. આ ત્વચારૂપ (ઇન્દ્રિય)1 છે અને (શ્લોક 18 ના) ત્વચા શબ્દથી ઉપરનો સૂક્ષ્મ અંશ કહેલો છે. તેથી અહિં બે ઇન્દ્રિયો છે1. જે ચામડી ઉપર સૂક્ષ્મ અંશ છે, તે ‘ત્વચા ચામડી’ એવો ક્રમ હોવાથી ત્વચા છે. તે ચામડી(ના છિદ્રો)માં વાયુ દેવતા છે, લોકમાં ‘ત્વચા’ શબ્દથી ઓળખાતો પ્રાણ ઇન્દ્રિય છે, પ્રાણ આધારરૂપ હોવાથી તે (ત્વચા) શબ્દથી (લોકમાં) ઓળખાય2 છે. 16.

1."બીજા સ્કંધમાં બહારની દશ ઇન્દ્રિયોમાં ‘ત્વચા’ કહેલી છે, તેથી અહિં ચામડીના છિદ્રોથી શું કહેલું છે?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. આને જે બીજા સ્કંધમાં ‘ત્વચા’ કહેલ છે. ઉપરના અને નીચેના ભાગના ભેદથી અહિં ‘ત્વચા’ અને ‘ચામડી’ રૂપ બે ગોલકો છે, અને તેમાં પ્રાણ અને રોમ એવી બે ઇન્દ્રિયો છે. (પ્ર)

2."લોકમાં ત્વચાથી ઓળખાય છે, તેને અહિં પ્રાણ કેમ કહેલ છે?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે ‘આકાશ જલ અને વાયુ વડે પ્રાણ’, એમ બીજા સ્કંધમાં (2।।) કહેલ હોવાથી, પ્રાણ આખા દેહમાં રહેનાર, તૃપ્ત કરનાર અને વાયુરૂપ એવા ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી, જેવો તે બધા દેહમાં રહે છે, તેમ આ (ત્વચા) સર્વ દેહના આધારરૂપ છે તેથી પ્રાણ ત્વચા શબ્દથી લોકમાં ઓળખાય છે. (પ્ર)

કર્ણાવસ્ય વિનિર્ભિન્નૌ ધિષ્ણ્યં સ્વં વિવિશુર્દિશ:॥
શ્રોત્રેણાંશેન શબ્દસ્ય સિદ્ધિં યેન પ્રપદ્યતે॥17॥

આના બે કાનરૂપ દેખાએલા પોતાના સ્થાનમાં દિશાઓએ (પોતાના) ‘શ્રોત્ર’ અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી શબ્દનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.17.

આ શ્લોકમાં દિશાઓ દેવતા છે. શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય છે. ‘શબ્દસ્ય સિદ્ધિ:’ એટલે શબ્દનું જ્ઞાન. બે કાન ગોલક છે. 17.

ત્વચમસ્ય વિનિર્ભિન્નાં વિવિશુર્ધિષ્ણ્યમોષધી:॥
અંશેન રોમભિ: કણ્ડૂં યૈરસૌ પ્રતિપદ્યતે॥18॥

આની દેખાએલી ત્વચારૂપ સ્થાનમાં ઓષધીઓએ (પોતાના) અંશ રુંવાડાંઓ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેમનાથી આને ચળ પ્રાપ્ત થાય છે.18.

ત્વચા ગોલક છે, ઓષધિઓ1 દેવતા છે, રુંવાડાં ઇન્દ્રિયો છે. ચળ એટલે ચામડીને ઘસવાથી થતું સુખ. 18.

1.ઔષધિઓ વાયુના અંશરૂપ છે. રુંવાડાં ત્વચાના અંશ છે. તે (વાયુ)ને બે ગોલકોમાં બે રૂપોથી ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ઓષધિઓ અને રુંવાડાં જૂદાં (દેવતા અને ઇન્દ્રિય) કહી શકાય નહિ, કારણ કે સમૂહ ત્રેવીસનોજ છે. (પ્ર)

મેઢ્રં તસ્ય વિનિર્ભિન્નં સ્વધિષ્ણ્યં ક ઉપાવિશત્॥
રેતસાંશેન યેનાસાવાનન્દં પ્રતિપદ્યતે॥19॥

તેના દેખાએલા લિંગરૂપ પોતાના સ્થાનમાં પ્રજાપતિએ (પોતાના) વીર્ય1 અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી આને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.19.

લિંગ ગોલક છે, પ્રજાપતિ દેવતા છે, વીર્ય ઇન્દ્રિય છે. આનંદ એટલે સ્ત્રીના સંભોગનું સુખ. 19.

1.‘વીર્ય’ શબ્દથી ઉપસ્થ શબ્દથી ઓળખાતી ઇન્દ્રિય જાણવી. (પ્ર)

ગુદં પુંસો વિનિર્ભિન્નં મિત્રો લોકેશ આવિશત્॥
પાયુનાંશેન યેનાસૌ વિસર્ગં પ્રતિપદ્યતે॥20॥

પુરુષની ગુદા દેખાઈ. (તેમાં) લોકનાં ઈશ મિત્રે (પોતાના) અંશ પાયુ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી વિસર્ગ કરે છે. 20.

ગુદા ગોલક છે, મિત્ર દેવતા છે, પાયુ ઈન્દ્રિય છે. વિસર્ગ એટલે મલનો ત્યાગ. 20.

હસ્તાવસ્ય વિનિર્ભિન્નાવિન્દ્રઃ સ્વર્પતિરાવિશત્॥
વાર્તયાંશેન પુરુષો યયા વૃત્તિં પ્રપદ્યતે॥21॥

આના દેખાએલા બે હાથમાં સ્વર્પતિ ઈન્દ્રે (પોતાના) અંશ વાર્તા સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી પુરુષ વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. 21.

બે હાથ ગોલક છે, ઇન્દ્ર દેવતા, છે, સ્વર્પતિ એટલે લોકપાલ, ‘વાર્તા’1 એટલે કાર્ય કરવાની શક્તિ બલ એવો અર્થ છે. (તે) ઇન્દ્રિય છે. ‘વૃત્તિ’ એટલે હાથની ક્રિયા. 21.

1.લોકમાં ‘વાર્તા’ શબ્દના બે અર્થો પ્રસિદ્ધ છે. (1)વૈશ્યોની આજીવિકા અને (2)વૃત્તાંત. અહિં તે અર્થ નથી. ‘હાથમાં ઇન્દ્રે બલસાથે પ્રવેશ કર્યો’ એમ આગળ કહેશે, તેથી અહિં તેનો અર્થ ‘બલ’ જ છે. (પ્ર)

પાદાવસ્ય વિનિર્ભિન્નૌ લોકેશો વિષ્ણુરાવિશત્॥
ગત્યા સ્વાંશેન પુરુષો યયા પ્રાપ્યં પ્રપદ્યતે॥22॥

આના દેખાએલા બે પગમાં લોકના ઈશ વિષ્ણુએ (પોતાના) અંશ ગતિ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી પુરુષ જવાના સ્થલે પહોંચે છે. 22.

બે પગ ગોલક છે, વિષ્ણુ દેવતા છે, ગતિ ઇન્દ્રિય છે. ‘પ્રાપ્ય’ એટલે ચરણનું કાર્ય, (જવાના) ગામ વિગેરે સાથે સંબંધ, એવો અર્થ છે1.22.

1.એ પ્રમાણે બહારની દશ ઇન્દ્રિયોના અગીઆર સ્થલે ભોગ કહ્યા (પ્ર)

બુદ્ધિં ચાસ્ય વિનિર્ભિન્નાં વાગીશો ધિષ્ણ્યમાવિશત્॥
બોધેનાંશેન બોદ્ધવ્યપ્રતિપત્તિર્યતો ભવેત્॥23॥

આનાં દેખાએલાં બુદ્ધિરૂપ સ્થાનમાં વાણીના ઈશે (પોતાના) ‘બોધ’ અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી જે જાણવાનું છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. 23.

ચાર અંત:કરણનું ‘હૃદય’ એક ગોલક છે. તે1 જ (પોતાના) અંશના ભેદથી ‘બુદ્ધિ’ વિગેરે શબ્દથી ઓળખાય છે. બુદ્ધિ ગોલક છે વાણીનો ઈશ બ્રહ્મા દેવતા છે. બોધ ઇન્દ્રિય છે. ઘટ વિગેરે જે જાણવાનાં છે તેમનું ‘પ્રતિપત્તિ:’ જ્ઞાન, એ ઇન્દ્રિયની ક્રિયા છે. 23.

1.‘તે જ’ શબ્દથી એમ જણાવ્યું કે રાજસી બુદ્ધિ ગોલક નથી. ‘બોધ અંશ સાથે’ એમ ‘બોધ’ શબ્દથી તે જણાવેલી છે. (પ્ર) પ્રકાશ પ્રમાણે બુદ્ધિ ગોલક છે અને રાજસ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય છે.

હૃદયં ચાસ્ય નિર્ભિન્નં ચન્દ્રમા ધિષ્ણ્યમાવિશત્॥
મનસાંશેન યેનાસૌ વિક્રિયાં પ્રતિપદ્યતે॥24॥

વળી આના દેખાએલાં હૃદયરૂપ સ્થાનમાં ચંદ્રમાએ (પોતાના) અંશ મન સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી આને વિક્રિયા થાય છે. 24.

હૃદય ગોલક છે, ચંદ્રમા દેવતા છે, મન ઇન્દ્રિય છે, વિક્રિયા એટલે સંકલ્પ તથા વિકલ્પરૂપ જાતજાતની ક્રિયા ઇન્દ્રિયની ક્રિયા છે. 24.

આત્માનં ચાસ્ય નિર્ભિન્નમભિમાનોઽવિશત્પદમ્॥
કર્મણાંશેન યેનાસૌ કર્તવ્યં પ્રતિપદ્યતે॥25॥

આના દેખાએલ આત્મારૂપ સ્થાનમાં અભિમાને (પોતાના) અંશ કર્મ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી આને કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. 25.

‘આત્મા’ એટલે અંત:કરણનો અંશ અહંકાર. અભિમાન દેવતા છે. કેટલાક રુદ્રરૂપ1 (અહંકાર)ને (દેવતા) કહે છે. (આ) નવી1 સૃષ્ટિ (રચાતી) હોવાથી તે શબ્દથી ઓળખાતાજ તેઓ તેવા પ્રકારના છે. ‘કર્મ’ એટલે અભિમાન, દેહ વિગેરેમાં ‘આ હું છું’ એવી બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય છે. ‘કર્તવ્ય’ એટલે અહંકારનું કાર્ય. 25.

1...1.‘રુદ્રે અભિમાન સાથે હૃદયમાં (પ્રવેશ કર્યો)’ એમ આગળ કહેવાનું હોવાથી કેટલાક આમ કહે છે, પરંતુ તે પોતાને ઇષ્ટ નથી, કારણ કે ત્યાં ‘ચિત્ત (અંશ) સાથે ચૈત્યે હૃદયમાં (પ્રવેશ કર્યો)’ એમ કહેશે, અહિં આગલા (26મા) શ્લોકમાં ‘મહત્તત્ત્વે ચિત્ત અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો’ એમ કહે છે. તેથી ત્યાં અને અહિં કહેલા દેવતા જૂદા છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

સત્ત્વં ચાસ્ય વિનિર્ભિન્નં મહાન્ધિષ્ણ્યમુપાવિશત્॥
ચિત્તેનાંશેન યેનાસૌ વિજ્ઞાનં પ્રતિપદ્યતે॥26॥

વળી આનાં સત્ત્વરૂપ દેખાએલાં સ્થાનમાં મહત્તત્વે (પોતાના) ‘ચિત્ત’ અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી આને ચેતનપણું પ્રાપ્ત થાય છે. 26.

સત્ત્વ ગોલક છે, મહત્તત્વ દેવતા છે, ચિત્ત ઇન્દ્રિય છે, ‘વિજ્ઞાનં’ ચેતનપણું1 ઇન્દ્રિયની ક્રિયા છે. એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક અહંકારના કાર્યરૂપ મન અને મહત્તત્ત્વ અહંકાર તથા બુદ્ધિ એક છે એમ કહેવાના પ્રયોજનથી, તેઓ2 પણ ઇન્દ્રિય હોય એવી કલ્પના કરીને તેમનામાં જૂદાજૂદા દેવતા વિગેરે હોવાનું કહ્યું. 26.

1.‘ચેતનપણું’ એટલે આખા દેહમાં પ્રસરેલું ચૈતન્ય. (પ્ર).

2.‘તેઓ’ એટલે ‘બોધ’માં અભિમાન રાખનારા. આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જાણવું. (તત્ત્વોએ) વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે બહારની દશ ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં, ઇન્દ્રિયોજ મુખ્ય હતી, દેવો ગૌણ હતા. અંદરની (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર=હૃદય) ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં, મહત્તત્ત્વ અને અહંકાર એ બે દેવતા મુખ્ય છે, બુદ્ધિ તૈજસ (અહંકાર)નું જૂદું રૂપ છે. ચંદ્રમા મનની સાથે રહેનાર હોવાથી, વિકારવાળાનુંજ કાર્ય છે. ચારેનું ગોલક (રહેવાનું સ્થાન) સ્થૂલ રીતે એકજ છે. તેથી જો આ ચારે એકમતના ન હોય તો કાર્ય થઈ શકે નહિ. વાયુ વાયવ્ય કોણનો લોકપાલ છે, દિશાઓ દક્ષિણ દિશાની લોકપાલ છે, પ્રજાપતિ વચલી દિશાનો, મિત્ર નૈઋત્ય ખૂણાનો, વિષ્ણુ પાતાલનો, ચંદ્ર મધ્ય ભાગનો, અભિમાન ઈશાન ખૂણાનો, અને બ્રહ્મા ઉપરના લોકનો લોકપાલ છે. પ્રાણ પણ તૈજસ (અહંકાર)નો વિભાગ હોવાથી, તેનું મુખ્ય ગોલક હૃદયજ છે. જૂદાજૂદા પ્રાણના ગોલક તો ‘હૃદયમાં પ્રાણ, ગુદામાં અપાન, નાભિમાં સમાન, કંઠમાં ઉદાન અને સર્વ શરીરમાં વ્યાન’ એમ જૂદાજૂદા કહેલા છે. એ રીતે (દશ બહારની ઇન્દ્રિયો, મન, મહત્તત્વ અને અહંકાર) તેરના સ્થાન વિગેરેના વિભાગ કહ્યા. પાંચ તન્માત્રાઓ અને પાંચ મહાભૂતો બાકી રહ્યા. તન્માત્રાઓ ભોગ કરવા યોગ્ય હોવાથી, સ્ત્રીઓની પેઠે ભોગથીજ તેમનું પોષણ થાય છે. મહાભૂતો રહેવાનાં સ્થાન હોવાથી, ઘરની પેઠે રહેઠાણથી (સ્થાનથી)જ તેમનું પોષણ થાય છે; કારણકે જેમાં વાસ થતો હોય તેવાંજ ઘર હોય, ઉજ્જડ નહિ.(પ્ર)

હવે નીચેના શ્લોકથી આરંભી મધ્યે અવયવોથી લોકની સૃષ્ટિ1 કહે છે:

શીર્ષ્ણોઽસ્ય દ્યૌર્ધરા પદ્ભ્યાં ખં નાભેરુદપદ્યત॥
ગુણાનાં વૃત્તયો યેષુ પ્રતીયન્તે સુરાદય:॥27॥

આના માથામાંથી સ્વર્ગ, બે પગમાંથી પૃથ્વી (અને) નાભિમાંથી અંતરિક્ષ ઉત્પન્ન થયાં કે જેમની અંદર ગુણોની વૃત્તિઓ જોવામાં આવે છે, જેમની અંદર દેવો વિગેરે જોવામાં આવે છે. 27.

‘આ’ વિરાટના માથામાંથી સ્વર્ગ ઉત્પન્ન થયું. નાભિમાંથી ‘ખમ્’ અંતરિક્ષ ઉત્પન્ન થયું. ‘બે પગમાંથી’ એ પાંચમી (વિભક્તિ) છે, ‘ધરા’ પૃથ્વી (ઉત્પન્ન થઈ). ઉલટો (ક્રમ) કહેવાનું પ્રયોજન કહેવાનું2 છે. "આ શા માટે કહે છે? વિજ્ઞપ્તિ કરી, ત્યારે સંતાપ કર્યો અને તત્ત્વોના ભોગ માટે સ્થાન રચ્યાનું કહ્યું. પૃથ્વી વિગેરે રચવાનો ક્યાં ઉપયોગ છે?” એવી શંકા

થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. પહેલાં અહંકારના અથવા માયાના ગુણો, કહેલા છે. તેમની દરેક ક્રિયાનું સ્થાન કહેવું જોઈએ. તે (ગુણો)ના અભિમાનવાળા દેવોને ચોક્કસ ભોગ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે (તેમની) 'વૃત્તિઓ' એટલે વિલાસના પ્રકારો જેમાં છે, તેવા સ્વર્ગ વિગેરે સ્થાનો છે. "ગુણોના વિલાસના કેવા પ્રકાર? વિલાસ ચેતનોને થાય છે" એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમની અંદર દેવો વિગેરે જોવામાં આવે છે' એમ કહેલું છે. 'જેમની અંદર જોવામાં આવે છે' શબ્દો ફરી લેવાના છે. 'સુરા:' એટલે દેવો. 'વિગેરે' શબ્દથી મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ (કહેલાં છે). 27.

1.અગ્નિથી આરંભી મહત્તત્ત્વ સુધીનાને તેમણે જેની વિજ્ઞપ્તિ કરેલ તે ફલ આપ્યાનું કહીને, હવે તન્માત્રાઓ અને મહાભૂતના દેવોને ફલનું દાન કરે છે એમ કહેવા આ કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.'કહેવાનું છે' એટલે આ પછીના 28 મા શ્લોકમાં કહેવાનું છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં તે જ વિભાગ પાડીને સ્પષ્ટ કરે છે:

આત્યન્તિકેન સત્ત્વેન દિવં દેવા: પ્રપેદિરે॥
ધરાં રજ:સ્વભાવેન પણયો યે ચ તાનનુ॥28॥

અધિક સત્ત્વને લીધે દેવોએ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું. મનુષ્યોએ અને જેઓ તેમની પાછલના છે તેમણે રાજસ સ્વભાવને લીધે પૃથ્વી (પ્રાપ્ત કરી). 29.

'અત્યન્તમ્' બીજા ગુણના સ્પર્શવિનાના (સત્ત્વગુણને લીધે), અથવા અધિક (સત્ત્વ ગુણને લીધે), પહેલાં કહેલા અને બીજા (દેવોએ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું). પહેલાં પણ આધ્યાત્મિક, અને બીજા તેત્રીસ (દેવો) કહેલા છે. તે બધા ઘણા સાત્ત્વિક હોવાથી તેમણે સત્ત્વના વિલાસનું સ્થાન સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું. ઉત્તરાર્ધથી ઉલટો (ક્રમ) કહેવાનું પ્રયોજન કહેતાં ઉલટા ક્રમથી કહે છે. અહિં ગુણોના ક્રમજ ક્રમ છે, પરંતુ અવયવોનો ક્રમ (ક્રમ) નથી. 'પણય:' મનુષ્યોએ રાજસ સ્વભાવને લીધે પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરી; કારણ કે તેઓ કર્મનો વેપાર કરે છે, એટલે કર્મ આપીને ફલ લે છે. કર્મથીજ વ્યવહાર કરતા હોવાથી મનુષ્યો 'પણય:' (વેપાર કરનારા) છે. તેમની પાછલના જે ગાયો વિગેરે (પ્રાણીઓ) છે, તેઓ તામસ હોવા છતાં મનુષ્ય ઉપર ઉપકાર કરનારા હોવાથી ભૂમિ ઉપરજ રહે છે. 28.

નીચેના શ્લોકમાં ત્રીજા સ્થાનમાં (રહેવાનું) પ્રયોજન કહે છે:

તાર્તીયેન સ્વભાવેન ભગવન્નાભિમાશ્રિતા:॥
ઉભયોરન્તરં વ્યોમ યે રુદ્રપાર્ષદા ગણા:॥29॥

જે ગણો રુદ્રના પાર્ષદો છે તેઓ ત્રીજા સ્વભાવને લીધે ભગવાનની નાભિરૂપ બંનેની વચ્ચેના શૂન્ય સ્થાનમાં રહ્યા. 29.

'તાર્તીય' એટલે ત્રીજો (તમોગુણ), પ્રકૃતિનો ગુણ હોવાથી, 'સ્વભાવ' શબ્દથી કહેલો છે. ભગવાનની નાભિ એટલે અંતરિક્ષ. 'બંનેની વચ્ચેના શૂન્ય સ્થાન' શબ્દોથી તામસને વચ્ચે રાખવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. અંતરિક્ષ શૂન્ય છે, તે તેમનું (રહેવાનું) સ્થાન છે.

રુદ્રો હત્યા કરનારા છે અને રહેઠાણ વિનાના છે. તેથી (સ્વર્ગ અને પૃથ્વી) વચ્ચેનું સ્થાન ત્રીજું હોવા છતાં શૂન્ય (ખાલી) હોવાથી, રુદ્રોએ તે સ્થાન લીધું, એટલે આધાર (રુદ્રો) અને આધેય (રુદ્રના પાર્ષદો) ઘણા બલવાન હોવાથી વચલુંજ (તેમનું) સ્થાન છે. 'જે રુદ્રના પાર્ષદો છે' શબ્દોથી તેમાં રહેલાને જણાવેલા છે. રુદ્રની 'પર્ષદિ' સભામાં રહેવાયોગ્ય, તે (રુદ્રના પાર્ષદો). કોઈવાર ત્યાં રુદ્રની સભામાં સનક વિગેરે દેવો પણ આવે છે, તેથી તેઓનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'ગણો' એમ કહેલું છે. જેઓ મહાદેવના ગણો હોઈ, (તેમના) પાર્ષદો છે, તેઓ વચમાં રહે છે. એવી રીતે વ્યક્તિઓની સૃષ્ટિમાં ગુણોથી થએલા જૂદાંજૂદાં રહેઠાણો કહ્યાં. 29.

વર્ણના ભેદો પણ ગુણોથીજ થએલા હોવાથી, ભજન કરે તેમાટે અવયવો-માંથી ઉત્પન્ન થએલા વર્ણો નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે:

મુખતોઽવર્તત બ્રહ્મ પુરુષસ્ય કુરૂદ્વહ॥
યસ્તૂન્મુખત્વાદ્વર્ણાનાં મુખ્યોઽભૂદ્બ્રાહ્મણો ગુરુ:॥30॥

હે ઉત્તમ કૌરવ! પુરુષના મુખમાંથી બ્રહ્મ નીકળ્યું. પાછો બ્રહ્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખનાર હોવાથી જે વર્ણોમાં મુખ્ય બ્રાહ્મણ થયો તે ગુરુ થયો.

ભગવાનના મુખમાંથી, દેવતારૂપ1, શુદ્ધ સત્ત્વનું કાર્ય બનેલ બ્રહ્મ, જેનો આશ્રય કરવાથી બ્રાહ્મણો થયા, તે નીકળ્યું. પુરુષના એટલે ભગવાન્ નારાયણના મુખમાંથી 'નીકળ્યું' એટલે હતું તે જ પ્રકટ થયું. 'હે ઉત્તમ કૌરવ' એ સંબોધન (પરીક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે અથવા (તેનો) આ શ્રવણ કરવાનો અધિકાર દર્શાવવા (કરેલું છે). પાછો જે વર્ણોની અંદર મુખ્ય, બ્રહ્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખનાર હોવાથી બ્રાહ્મણ થયો તે ગુરુ થયો. 'તુ' 'પાછો' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) બ્રાહ્મણ પોતાની મેળે (બ્રહ્મનું) મુખ નથી2 કારણ કે 1.બ્રહ્મમાં રહે તે બ્રાહ્મણ અથવા 2.બ્રહ્મમાં થએલો બ્રાહ્મણ અથવા 3.તેનો (બ્રહ્મનો) આ (બ્રાહ્મણ) એવો3 'અણ્' (પ્રત્યય છે). 'ઉન્મુખ:' એટલે આગળ પ્રવૃત્તિ કરનાર. મુખ્ય વર્ણ4 ઉંચું મુખ રાખનાર હોય છે. ઉંચું મુખ છે જેનું તેવો (તે છે). ઉપદેશ વિગેરે (કરવા) માટે, પહેલા (વર્ણ)નું ઉંચું મુખ થાય છે. બ્રહ્મ પણ ઉંચા મુખવાળું છે, કારણ કે ભગવાનનાં મુખમાંથી ઉંચે નીકળેલું છે. ઉંચું મુખ છે જેનાથી તેવું (બ્રહ્મ છે), કારણ કે બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ થાય તે માટેજ ભગવાનનું મુખ ઉંચું થએલું છે. તેથી સમૂહ (બ્રહ્મ) અને વ્યક્તિ (બ્રાહ્મણ)નું બીજ અને અંકુરની સ્થિતિને લીધે એકપણું હોવાથી, ઉંચું મુખ હોવાના સરખા ગુણને લીધે મુખમાં ઉત્પન્ન થએલો અને પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલો બ્રાહ્મણ વર્ણોની અંદર મુખ્ય થયો. તેથીજ (તે) ગુરુ થયો. ભગવાનજ ગુરુ છે, અને તે મુખથી ઉપદેશ કરે છે. તેથી તેમનામાંથી ઉપદેશ કરવા માટેજ આધિભૌતિક બ્રહ્મ નીકળેલું છે. વેદ આધ્યાત્મિક બ્રહ્મ છે. (અને) અક્ષર તો આધિદૈવિક (બ્રહ્મ છે). તેથી ભૌતિક બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ થવાથી, ઉંચું મુખ હોવાના સમાન (ગુણ)ને લીધે તે બ્રહ્મે (અક્ષરે) પહેલા વર્ણમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી બ્રાહ્મણજ બીજા આધ્યાત્મિક બ્રહ્મ વેદનો ત્રીજા બ્રહ્મ (અક્ષર)નું જ્ઞાન થાય તે માટે ઉપદેશ કરનાર થતો હોવાથી ગુરુ છે. 30.

1.મુખમાંથી ઉત્પન્ન થએલ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બીજા સ્કંધમાં કહેલું છે, તેનું આ શબ્દથી સ્મરણ કરાવે છે. (પ્ર)
2.બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણપણું હોવાનું કારણ કહેતાં, 'બ્રાહ્મણ આનું મુખ હતો' એ શ્રુતિમાં તે મુખ હોવાનું કહેલ છે, તે પોતાની મેળે મુખરૂપ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખનાર હોવાથીજ મુખરૂપ છે એવો નિર્ણય કરે છે. એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.વ્યુત્પત્તિથી બ્રાહ્મણ ત્રણ પ્રકારે બ્રહ્મનું મુખ હોવાનું કહે છે. પહેલા પ્રકાર પ્રમાણે આચરણથી, બીજા પ્રમાણે સંસ્કારથી અને ત્રીજા પ્રમાણે માત્ર જન્મથી એમ ત્રણથી (જન્મ, સંસ્કાર અને આચરણથી) ઉત્તમ, (બેથી જન્મ અને સંસ્કારથી) મધ્યમ અને એકથી (જન્મથી) અધમ પ્રકારથી બ્રહ્મનો વિસ્તાર થએલ હોવાથી બ્રાહ્મણપણું અનેક પ્રકારનું છે એમ જણાવેલ છે.(પ્ર)
4.અહિંથી બ્રાહ્મણ ગુરુ થવાનાં કારણ કહે છે. (પ્ર).

નીચેના શ્લોકમાં બીજા વર્ણની ઉત્પત્તિ કહે છે:

બાહુભ્યોઽવર્તત ક્ષત્રં ક્ષત્રિયસ્તદનુવ્રત:॥
યો જાતસ્ત્રાયતે વર્ણાન્ પૌરુષ: કણ્ટકક્ષતાત્॥31॥

બે બાહુઓમાંથી ક્ષત્ર નીકળ્યું (અને) તેને અનુસરનારો ક્ષત્રિય (નીકળ્યો), જે પૌરુષ હોઈ વર્ણોનું કાંટાના ભયથી રક્ષણ કરે છે. 31.

ભગવાનનું લોકના રક્ષણરૂપ કાંઈક વીર્ય 'ક્ષત્ર' કહેવાય છે. તે બે બાહુઓ માંથી નીકળ્યું, અંદર રહેલું હતું તે બહાર નીકળ્યું, એવો અર્થ છે. વર્ણોમાંનો બીજો (ક્ષત્રિય) તેને અનુસરનારો છે. ક્ષત્રની સાથે 'વ્રતં' કાર્ય છે જેનું તેવો (તે છે), કારણ કે જેમ ક્ષત્ર રક્ષણ કરવા તૈયાર થએલું છે, તેવો આ પણ (તેની) સાથે ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી1 અને એક ઉપાદાન કારણવાળો હોવાથી2 છે. (તે) ક્ષત્રનો સેવક હોવાથી 'ક્ષત્રાદ્ઘ:'(પાણિનિ.4।1।38) એમ ચોક્કસ ગુણ જણાવનાર (પ્રત્યય) થી, જાતિ જણાવવા જ 'ઘ' પ્રત્યય લાગતો હોવાથી, તે (પ્રત્યય)થી 'અનુસરનારો' અર્થ થાય છે. ઉત્તરાર્ધથી તે જ3 સ્પષ્ટ કરે છે. 'ક્ષતાત્' ભયમાંથી 'ત્રાયતે' રક્ષણ કરે તે ક્ષત્રિય; જે જન્મતાંજ પોતાના સિવાયના ત્રણ વર્ણોનું કાંટાના ભયથી રક્ષણ કરે છે. રોગમાંથી રક્ષણ કરતો નથી એમ જણાવવા 'કાંટાથી' એમ કહેલું છે. 'કાંટા' એટલે દૈત્યના અંશો, કારણ કે તેઓ ભૂમિ ઉપર કાંટા જેવા, ગતિને અટકાવનારા, એટલે ધર્મમાં વિઘ્નરૂપ છે, એવો અર્થ છે. તેમ ન હોય તો, (ક્ષત્રિયો) હણનારા હોવાથી પ્રતિકૂલ થાય. આથી એમ જણાવેલું છે કે કાંટા (દૈત્યાંશો) વર્ણ નથી. 'ભયમાંથી' (ભયનો) સંભવ હોય ત્યારે (રક્ષણ કરે છે). આ ક્ષત્રિય પૌરુષ છે. 'પૌરુષ' એટલે પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થએલો. શક્તિ જણાવવા માટે 'પૌરુષ' એમ કહેલું છે. 31.
1.'ક્ષત્રિય' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે થતો અર્થ વિચારેલ છે. (પ્ર).
2.ક્ષત્રિય ક્ષત્રનો સેવક હોવાનાં બે કારણો આથી કહેલાં છે. (પ્ર)
3.'તે' એટલે વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં ત્રીજા વર્ણની ઉત્પત્તિ કહે છે:

વિશોऽવર્તન્ત તસ્યોર્વોર્લોકવૃત્તિકરીર્વિભોઃ॥
વૈશ્યસ્તદુદ્ભવો વાર્તાં નૃણાં યઃ સમવર્તયત્॥32॥

તે સમર્થના બે સાથળોમાંથી વિશો નીકળી. તે લોકોની આજીવિકા કરનારી છે. તેમાંથી વૈશ્ય નીકળ્યો, કે જે મનુષ્યોની આજીવિકા સારી રીતે ચલાવે છે. 32.

'વિશો' એટલે ખેતી વિગેરે, બધાએ વર્ણોની આજીવિકાના ધંધાઓ. ખેતરમાં રહી ગયેલા દાણા વીણવા વિગેરેનું મૂલ પણ તે છે, દાન પણ તેમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એવો1 (અર્થ છે). તેમાં ખેતી અને ગોરક્ષા (એ) બે (ધન) ઉત્પન્ન કરનારાં છે. વેપાર અને ધીરધાર (એ) બે (ધનની) વૃદ્ધિ કરાવનારાં છે. જો કે ધાતુઓથી વ્યવહાર થાય, તેમાં વૈશ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનાર નથી, છતાં પણ ધાતુઓથી જીવન થતું (નભતું) ન હોવાથી, અન્નની ઉત્પત્તિ કરવા અને રસની ઉત્પત્તિ કરવા ખેતી અને ગોરક્ષાજ ઉપયોગી છે. ક્ષત્રિયોનું કાંટાથી રક્ષણ કરવાનુંજ (કાર્ય) છે. તેમાંથીજ2 ઉત્પન્ન થએલું (અન્ન વિગેરે) બ્રાહ્મણ ઉપદેશથી પ્રાપ્ત કરે છે, ક્ષત્રિય રક્ષણથી (પ્રાપ્ત કરે છે). જો કે વનમાં ઉગતાં મૂલ ફલ વિગેરે પણ જીવન માટે ઉપયોગી છે, છતાં પણ બધાને તેમનો સદા ઉપયોગ હોતો નથી.

તે ભગવાનના 'ઊર્વોઃ' બે સાથળમાંથી વાર્તા ઉત્પન્ન થઈ. 'લોકોની આજીવિકા કરનારી' વિશેષણથી તેમનું પ્રયોજન કહેલું છે કે તે લોકોની 'વૃત્તિં' આજીવિકા કરે છે. "વાર્તા આકારવિનાની છે, અને પદાર્થો ચોક્કસ થએલા (અમુક આકારના) છે. વળી હાનિ વિગેરે પણ જોવામાં આવે છે. તેથી તે (વાર્તા-ધંધા) સર્વનું નિર્વાહ કરનારી કેમ હોય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'સમર્થના' શબ્દ યોજેલ છે. તે (ભગવાન્) સમર્થ છે. માત્ર ધંધા વિગેરેનો આશ્રય કરવાથીજ બધાએ દોષોને દૂર કરીને તેને જીવાડે છેજ. તે આકારવિનાની (વાર્તા)ઓના આધાર માટે તેઓમાંથીજ નીકળેલો ત્રીજો વર્ણ વૈશ્ય મનુષ્યોની વાર્તા એટલે આજીવિકાને સારી રીતે ચલાવે છે. 'જે' એટલે પ્રસિદ્ધ (વૈશ્ય).

અથવા3 'તેમાંથી વૈશ્ય નીકળ્યો' એ જૂદું (વાક્ય લેવું). 'જે' શબ્દથી (વૈશ્યનો) અનુવાદ (કરેલો છે). દેવ વિગેરેની (આજીવિકા ચલાવતો) નથી એમ જણાવવા 'મનુષ્યોની' શબ્દ યોજેલ છે. આથી એમ (કહેલું છે કે) સાધારણ પુરુષોજ તે ધંધાથી નભે છે, પરંતુ જેમણે પરમાર્થ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેઓ (તેથી નભતા) નથી. 'સારી રીતે ચલાવવું' એટલે પ્રયાસ વિના સદા ચલાવવું. 32.

1.આ 'વિશો' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. 'વિશ' શબ્દથી આજીવિકારૂપ દેવતા કહેલી છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.'તેમાંથી' એટલે 'વૈશ્ય (દેવતા)માંથી'. (પ્ર) 'તેમાંથી' એટલે ક્ષત્રિયે કરેલા રક્ષણમાંથી એવો અર્થ યોગ્ય જણાય છે.

3.આકારવિનાના (વિશોમાં)થી આકારવાળા પદાર્થો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? તેથી ઉપરનો અર્થ ન રુચતાં બીજા પ્રકારે અર્થ કરે છે. આ મતપ્રમાણે 'તેમાંથી' એટલે 'પુરુષમાંથી' વૈશ્ય

નીકળ્યો એવો અર્થ થાય છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં ચોથા (વર્ણ)ની ઉત્પત્તિ કહે છે:

પદ્ભ્યાં ભગવતો જજ્ઞે શુશ્રૂષા ધર્મસિદ્ધયે॥
તસ્યાં જાત: પુરા શૂદ્રો યદ્વૃત્ત્યા તુષ્યતે હરિ:॥33॥

ભગવાનના બે ચરણોમાંથી ધર્મ થાય તે માટે શુશ્રૂષા ઉત્પન્ન થઈ. તેમાં પહેલાં શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયો, કે જેની વૃત્તિથી હરિ પ્રસન્ન થાય છે. 33.

જ્ઞાન, રક્ષણરૂપ ક્રિયા, આજીવિકા (અને) સેવા1 (એ) ચાર પદાર્થો સર્વરૂપ ભગવાનને વહાલા છે. પછી ભગવાનના બે ચરણોમાંથી ભગવાનની ભક્તિરૂપ કોઈક અંતરંગ શક્તિ, 'શુશ્રૂષા' નામની કોઈક સેવારૂપ ઉત્પન્ન થઈ. 'ધર્મ થાય તે માટે' શબ્દથી તેનું પ્રયોજન કહેલું છે. ગુરુની સેવા, દેવતાની સેવા, અરણ્યની સેવા, આત્માની સેવા, એવી સેવાથીજ ધર્મ થાય છે. વધારે કહેવાથી શું? પતિવ્રતાપણું વિગેરે બધાએ ધર્મો પણ સેવામાંજ પરિણમે છે, તેથી ધર્મ થાય તે માટે ગતિ આપનારી સેવા ભગવાન્ પ્રતિ ગતિ થાય તે માટે ઉત્પન્ન થઈ. આથી2 પહેલાંના વર્ણો બીજા પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાનું વસ્તુત: કહેલું છે, જેમકે વૈશ્ય અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર, ક્ષત્રિય કામ પ્રાપ્ત કરાવનાર અને બ્રાહ્મણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. તેથીજ બ્રાહ્મણને જ મુક્તિ, ક્ષત્રિયને ભોગ, વૈશ્યને અર્થ (અને) શૂદ્રને ધર્મ (પ્રાપ્ત) થાય છે. પાછલનું પહેલાનાને પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવાથી, પાછલનું દૂર થાય તે માટેજ3 પહેલાનું ગ્રહણ કરે છે. તેથી3 બ્રાહ્મણ મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) માટેજ ધર્મ વિગેરે બીજા ધર્મો આચરે છે. તેવી રીતે ક્ષત્રિય ભોગ માટેજ ધર્મ વિગેરે કરે છે. તે પ્રમાણે વૈશ્ય ધન માટેજ ધર્મ કરે છે. શૂદ્ર તો ધર્મ માટેજ સેવાધર્મ આચરે છે. તેથી4 બીજા (પુરુષાર્થ) માટે ધર્મ કરતો નહિ હોવાથી આ (શૂદ્ર) ઉત્તમ છે. તેથીજ 'જેની વૃત્તિથી હરિ પ્રસન્ન થાય છે' એમ (કહેલું છે). વળી હરિ સર્વનાં દુ:ખ હરનારા છે, અને સેવા (કરવા)થી દુ:ખ જાય છે. તેથી પોતે કરવાનું (શૂદ્ર) કરે છે તેથી પણ (હરિ) પ્રસન્ન થાય છે. તેવી સેવામાં, અથવા તેનો નિર્વાહ થાય તે માટે શૂદ્ર 'પહેલાં' કલ્પના આરંભમાં ઉત્પન્ન થએલો છે. હમણાના (શૂદ્રો) તો તે (શૂદ્ર)માંથી ઉત્પન્ન થએલા છે.

'શુશ્રૂષાયાં' શુશ્રૂષામાંથી 'ભવ:' ઉત્પન્ન થએલો, એમ ('શુશ્રૂષા' શબ્દમાંના) બે 'શ' અને બે 'ઉ' બે ભેગા થતાં, (અને) તેમાંના એક બાકી રહેતાં 'શૂ' થાય છે અને 'સન્5' પ્રત્યયનો (તે) 'જશ્' હોવાથી 'દ્' થાય છે, અને રેફ ('શ્રૂ'માંનો 'ર્')નો પરોક્ષનો અર્થ દર્શાવવા અદલોબદલો થાય છે. 'અપ્રત્યયાત્' (પાણિનિ. 3।102) એ સૂત્ર પ્રમાણે અંતે 'સન્' પ્રત્યય હોવાથી 'અ' થાય છે; અને સ્ત્રીલિંગ ન હોવાથી 'ટાપ્'(પ્રત્યય) લાગતો નથી('આ' થતો નથી). ('શૂ+દ્+ર્+અ= શૂદ્ર' શબ્દ થયો). અથવા તદ્ધિત 'અણ્' પ્રત્યય લાગે છે, (અને) પરોક્ષનો અર્થ જણાવવા વૃદ્ધિ થતી નથી6. 'તે (હંસ)થી અનાદર (થવાનું) સાંભળતાં આને શોક (થયો), ત્યારપછી ગળવા લાગ્યો' (બ્ર.સૂ. 1।34) એ સૂત્રમાં તો સંબંધથી બીજા પ્રકારે 'શૂદ્ર' શબ્દની ઉત્પત્તિ કરેલી છે, તે જાતિ (વર્ણ)માં ઉપયોગી નથી6. અથવા 'પહેલાં7 શૂદ્ર (ઉત્પન્ન થયો)' શબ્દોથી કાલના ભેદથી તે વ્યુત્પત્તિનું સ્થાપન કરે છે,

કારણ કે તે (શૂદ્ર) જ્યાં સુધી સેવા કરતો નથી, ત્યાંસુધી શોકથીજ ગળે છે, કારણ કે તેને અર્થ વિગેરે (પુરુષાર્થો) (પ્રાપ્ત) થતા ન હોવાથી, જો ધર્મ પણ (પ્રાપ્ત) ન થાય, તો શોક થાય અને તેથી તે ગળે. પહેલાં આ શૂદ્ર થાય છે, પરંતુ પાછલથી માત્ર (શૂદ્ર) વર્ણ થાય છે. (પાછલથી) શોક ન થવાનું કારણ 'જેની વૃત્તિથી હરિ પ્રસન્ન થાય છે' શબ્દોથી કહેલું છે. હરિની પ્રસન્નતાથી બધુંએ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ છે7. 33.

1.'સેવા' એટલે કાયાની ક્રિયારૂપ પરિચર્યા. (પ્ર).

2.'આથી' એટલે શૂદ્ર વર્ણને ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનાર કહ્યો તેથી. (પ્ર)

3..3.પાછલનો પુરુષાર્થ પહેલાંના પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનારો હોવાથી, પાછલના 'અર્થ' દૂર થવું જેનાથી છે તેવા પહેલાના પુરુષાર્થને ગ્રહણ કરે છે, માત્ર પહેલાના (પુરુષાર્થ) માટેજ આદર હોય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4...4.આ ભાગથી ઉપર નોટ 3માં કહેલા અર્થનું વિવેચન કરેલું છે. (પ્ર)

5.'શુશ્રૂષા' માં છેલ્લા 'ષ' છે તે 'સ્' પ્રત્યયનો થએલ છે તેનો પાણિનિ 'ઝલાં જશોઽન્તે' 8। 39 પ્રમાણે 'દ્' થાય છે.

6...6.'શૂદ્ર' શબ્દથી વ્યુત્પત્તિ ઉપર જણાવી, તે શ્રુતિ તથા સૂત્રથી વિરુદ્ધ છે એવી શંકા થાય, તે આ ભાગથી દૂર કરે છે. ત્યાં (સૂત્રમાં) જૂદું પ્રકરણ (ક્ષત્રિયને શોક થએલ તેને માટે 'શૂદ્ર' શબ્દ યોજેલ) હોવાથી, તે સ્વીકારીએ નહિ તો તેમાં દોષ નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

7...7.એ સૂત્રમાં કરેલી વ્યુત્પત્તિ લઈ, શ્રુતિ સૂત્રનો વિરોધ ન આવે તે પ્રમાણે અર્થ કરે છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે વર્ણોની ઉત્પત્તિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન્ માટે તેમનો ઉપયોગ (થવાનું) કહે છે:

એતે વર્ણા: સ્વધર્મેણ યજન્તિ સ્વગુરું હરિમ્॥
શ્રદ્ધયા આત્મવિશુદ્ધ્યર્થં યજ્જાતા: સહ વૃત્તિભિ:॥34॥

આ વર્ણો અંત:કરણની શુદ્ધિ માટે પોતાના ગુરુ હરિનું પોતાના ધર્મ વડે શ્રદ્ધાથી પૂજન કરે છે, કારણ કે ધંધાઓ સાથે ઉત્પન્ન થએલા છે. 34.

'પોતાના ધર્મ વડે' એટલે વાણી વિગેરેની ક્રિયાથી, કારણ કે તે તેમનો પોતાનો કુદરતી ધર્મ છે, જેમકે વાણીની ક્રિયાથી ભગવાનનું પૂજન બ્રાહ્મણનો રક્ષણ વિગેરેથી ભગવાનનું ભજન ક્ષત્રિયનો, સેવામાં ઉપયોગી પદાર્થોના દાનથી (ભગવાનનું ભજન) વૈશ્યનો, અને સેવાથી (ભગવાનનું ભજન) શૂદ્રનો. તે પૈકી સેવા સર્વને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવો પ્રથમ ક્રમ છે. જો બધાએ માત્ર ભગવાનની પ્રસન્નતાનીજ ઇચ્છા રાખતા હોય, તો (તેમણે) સેવાજ કરવી જોઈએ. જો પોતાના ધર્મ પ્રમાણે (ભગવાનની) સેવા કરવા ઇચ્છતા હોય, તો પોતાનો ધર્મ થઈ શકે તે માટે (તેમણે) સેવા કરવી જોઈએ. (તેમ કરે) ત્યારે પોતાના ધર્મનું ફલ કહેવા, તે માટે ઉપયોગી ભગવાનના ગુણો 'પોતાના ગુરુ હરિ' શબ્દોથી કહેલા છે. જે આવશ્યક હોય (જેમના વિના ચાલીજ ન શકે), તે જ પોતાના ધર્મથી ઉપાસના કરવા યોગ્ય

છે. તેમાં ભગવાન્ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા હોવાથી, તે જ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે તેમણે ધર્મની સાથે (વર્ણને) ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથી, તે પોતાના ગુરુ છે. સત્ય જણાવતાં જે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરાવે તે ગુરુ છે. ભગવાન્ એમજ (કરે છે) કારણ કે ધંધો એટલે પોતાનો ધર્મ પ્રથમ ઉત્પન્ન કરીને પછી તે (કરવા) માટે (આપણ) પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી તે પ્રમાણેજ કરવાથી આનું દુ:ખ જતું રહેશે એવો નિયમ હોવાથી, તેમ કરનાર હરિ (દુ:ખ હરનાર) છે. 'પૂજન કરે છે' શબ્દથી (પૂજન) થએલું (થતું) હોય તેમ જણાવેલું છે. ઉત્પત્તિથીજ (પોતાનો) ધર્મ અને (તેનો) પ્રકાર જાણેલા હોવાથી, (પૂજન કરવામાં) વિલંબ થતો ન હોવાથી અને (તે) પૂરું થએલ ન હોવાથી ભગવાનનું ભજન સદાએ ચાલુ હોય છે. 'પૂજન કરે છે' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તેમની (ભગવાનની) પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે પ્રકારે પોતાનો ધર્મ આચરવો જોઈએ. 'શ્રદ્ધાથી' શબ્દથી સર્વ (કાર્ય)માં સાધન કહેલું છે. 'આત્મવિશુદ્ધિ:' એટલે અંત:કરણની શુદ્ધિ, (એ) સર્વ સ્થલે પાખંડી ન હોય તેમનું ચોક્કસ ફલ (કહેલું છે). અંત:કરણ શુદ્ધ થાય ત્યારે તો સર્વત્ર (સર્વ કાર્ય કરવા માટે) અધિકારી થાય છે, પછી સર્વ (ફલ) સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે. 'સદા ચાલુ સેવાનો આ કેવો આગ્રહ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે 'યત્' કારણ કે પોતાના ધંધાઓ સાથે ઉત્પન્ન થએલા છે, ભજન કરવામાં ન આવે તો અમુક સમય પછી ધંધા વિનાના કરશે એવો (અર્થ છે). 34.

એ પ્રમાણે ભગવાને (1)સમૂહ અને વ્યક્તિઓનાં સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કર્યા (2)તેમાં સર્વ દેવોના ભોગ કર્યા (3)પોતાને માટે ચાર વર્ણો ઉત્પન્ન કર્યા અને (4)તેમણે કરવાનાં ભગવાનના ભજનનો પ્રકાર (ઉત્પન્ન કર્યો) એ ચાર કહીને, નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે:

એતત્ક્ષત્તર્ભગવતો દૈવકર્માત્મરૂપિણ:॥
ક: શ્રદ્દધ્યાદુપાકર્તું યોગમાયાબલોદયમ્॥36॥

હે સંયમી! દૈવ, કર્મ અને સ્વભાવરૂપ ભગવાનના યોગમાયાના બલના ઉદયવાળા આ (ચરિત્રનો) આરંભ કરવાની શ્રદ્ધા કોણ કરે? 35.

આ ચારજ મેં સૂચન કરવા માટે કહેલાં છે. વધારે તો પોતેજ જાણવું જોઈએ, એવી ચતુરાઈ (વિદુરમાં) છે એમ જણાવવા "હે સંયમી! એવું સંબોધન (કરેલું છે). (ભગવાનના) એક વીર્યનો અંશ બનેલી ક્રિયાશક્તિના કરોડમા ભાગમાંથી થોડો કહ્યો, બાકીના પૂરેપૂરાજ ભગવાન્ (કહેવાના રહ્યા), તે (અર્થ) 'ભગવાનના' શબ્દથી કહેલ છે. તેમાં પણ 'દૈવ, કર્મ અને સ્વભાવરૂપ' શબ્દથી ત્રણનો સંયોગ કહેલો છે. 'દૈવ' એટલે કાલ, પ્રાણીઓનાં કર્મ, અને 'આત્મા' એટલે સ્વભાવ. આ પણ (ભગવાનના) પોતાનાંજ રૂપો છે. તે રૂપો છે જેમના તેવા (ભગવાન્ છે). જ્યારે એક રૂપ પણ અનંત થાય છે, ત્યારે તે ચારરૂપવાળા એટલે ચાર અનંત રૂપવાળાનું વર્ણન કોણજ કરે? વળી યોગમાયાના બલનો ઉદય છે જેમાં, આવું (ભગવાનનું) ચરિત્ર છે, કારણ કે યોગમાયા એક ક્ષણમાંજ કરોડો બ્રહ્માંડો રચવાની શક્તિવાળી છે, તેનું પણ બલ ભગવાનના ગુણોને લીધેજ છે. અથવા યોગમાયા સાધન છે. યોગમાયાથી જે બલનો ઉદય થાય છે, (તેવા બલના ઉદયવાળાં

ચરિત્રનો આરંભ કરવાની શ્રદ્ધા કોણ કરે?) ‘આરંભ કરવાની’ (શબ્દથી એમ કહેલું છે કે) જેમ વેદોનો ઉપાકરણથી આરંભ કરવામાં આવે છે, અને ઉત્સર્ગથી પૂરા કરવામાં આવે છે તેવી રીતે ભગવાનના ગુણો પણ મુખ્ય વિદ્યા હોવાથી તેમનું ઉપાકરણ (આરંભ) કરવું યોગ્ય છે. સમાપ્તિ (થવી) દૂર રહી, આરંભ કરવાની પણ, કોઈનીએ શક્તિ નથી. આરંભ થવો પણ દૂર રહ્યો, ‘હું (આરંભ) કરીશ’ એવો પ્રારંભ પણ કોણ કરે? (પ્રારંભની) નજીક જઈને (તે કરવાની) શ્રદ્ધા પણ કોણ કરે? તેથી મેં ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનના ઉપર ઉપરથી ગુણો કહેલા છે. 35.

વળી આટલાથી હું અટક્યો નથી, પરંતુ (ભગવાનના) ગુણોજ અનંત છે, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અદ્યાપિ કીર્તયામ્યંગ! યથામતિ યથાશ્રુતમ્॥
કીર્તિં હરે: સ્વાં સત્કર્તું ગિરમન્યાભિધાસતીમ્॥36॥

હે ભાઈ! બીજાના વર્ણનથી દુષ્ટ થએલી પોતાની વાણીને પવિત્ર કરવા હજી પણ હું મારી મતિ પ્રમાણે મેં સાંભળ્યું છે તેવું હરિની કીર્તિનાં ગાન કરું છું. 36.

(મૈત્રેય) છેતરતો નથી એમ જણાવવા ‘હે ભાઈ!’ એવું કોમલ સંબોધન કરેલું છે. ‘હજી પણ’ એટલે જ્યારથી હું ઉત્પન્ન થયો ત્યારથી હજી સુધી મરણ સુધી હું (હરિની કીર્તિનું તે) પોતાનો ધર્મ હોવાથી કીર્તનજ કરીશ, પરંતુ હું નાનો જીવ હોવાથી ખાસ ગુણ એ છે કે (મારી) મતિ પ્રમાણે, એટલે મતિનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના, જેટલું હું જાણું છું તેટલુંજ કહું છું પણ કલ્પના કરીને કહેતો નથી, તે પણ ‘મેં સાંભળ્યું છે તેવું’ ગુરુ પાસેથી સાંભળેલું તેનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના કહું છું. આથી એમ કહેવાયું કે ભગવાનના ગુણો ફરી ફરી (કહું છું). તે(મ કરવા)નું પ્રયોજન ‘હરિની કીર્તિનું’ શબ્દોથી કહેલું છે. નવું સાંભળવાની શક્તિ તેમજ ઉપાય નથી, અને પ્રયોજન પણ નથી; કારણ કે (ભગવાનનો ગુણ) હદ વિનાનો1 છે અને (નવું સાંભળવાનો) પોતાનો ધર્મ2 નથી. તેથી જેટલાનું કીર્તન થઈ શકે તેટલુંજ સાંભળવું. તેથી થોડું શ્રવણ કરીને તેનુંજ કીર્તન કરું છું, તે (અર્થ) એકવચનથી3 કહેવો છે. કીર્તિ ‘હરિની4’ હોવાથી તેટલાથીજ ભગવાન્ દુ:ખ દૂર કરશે તેથી (નવું સાંભળવાનું પ્રયોજન નથી). ‘પોતાની વાણીને પવિત્ર કરવા’ વારંવાર કીર્તન કરવાનું તો પ્રયોજન છે. બીજા પદાર્થોનાં ‘અભિધયા’ વર્ણનથી આ મારી વાણી દુષ્ટ થએલી છે. ભગવાને પોતાને માટેજ આપણને ઉત્પન્ન કરેલા છે, અને વાણી પોતાની સેવા કરવા આપેલી છે. તેના પતિ ભગવાન્ છે. ભગવાનના વિષયમાં (તેને તે) પોતે પ્રેરે છે, અને તેમ (હોવાથી) પોતાની મેળે અથવા મારી પ્રેરણાથી બીજા (વિષય)નું વર્ણન કરીને વાણી વ્યભિચારિણી થઈ. પવિત્ર કરેલી તે ભગવાનમાં યોજવાની હોવાથી તેને હમણાં હું પવિત્ર કરું છું. તેથી (તે) પવિત્ર થાય તે માટે (ભગવાનની કીર્તિનું) ઘણા પ્રકારે ગાન કરું છું. આથી એમ (કહેલું છે કે) જેનેજેને ભગવાને પોતાના માટે જે સાધન આપેલું છે, તેણેતેણે તેનો બીજામાં ઉપયોગ કર્યા પછી, તે શુદ્ધ થાય તે માટે તેને વારંવાર ભગવાનમાં યોજવું. 36.

1.ભગવાનનો એક ગુણ પણ હદવિનાનો છે. આથી નવું સાંભળવાની અશક્તિ હોવાનું કારણ કહ્યું. (પ્ર)
2.ગુરુ પાસેથી સાંભળવું એ પોતાનો ધર્મ છે, અને મતિ થોડી હોવાથી તે થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે શ્રવણ કરવું એટલે શબ્દના અર્થ અને તાત્પર્યને જાણવું. તેથી મતિ નહિ હોવાથીજ, નવું શ્રવણ કરવાનો પોતાનો ધર્મ નથી તેથીજ નવું સાંભળવાનો ઉપાય પણ નથી. (પ્ર)
3.'હરિની કીર્તિ' એમ 'કીર્તિ' શબ્દ એકવચનનો હોવાથી. (પ્ર)
4.'હરિ' શબ્દથી નવું સાંભળવાનું પ્રયોજન ન હોવાનું કહેલું છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરીને, નીચેના શ્લોકમાં બધાનું નિશ્ચિત કરેલું જન્મનું ફલ કહે છે:

એકાન્તલાભં વચસો નુ પુંસાં સુશ્લોકમૌલેર્ગુણવાદમાહુ:॥
શ્રુતેશ્ચ વિદ્વદ્ભિરુપાકૃતાયાં કથાસુધાયામુપસંપ્રયોગમ્॥37॥

ઉત્તમ કીર્તિ જેમના મુકુટમાં છે તેમના ગુણોનું ગાન ખરેખર! પુરુષોનો અને વાણીનો સંપૂર્ણ લાભ કહેલો છે, અને વિદ્વાનોએ આરંભ કરેલી કથારૂપ સુધામાં નજીકથી સારી રીતે ઘણો ઉપયોગ કાનનો અને પુરુષોનો સંપૂર્ણ લાભ કહેલો છે. 37.

બીજી ઇન્દ્રિયો માત્ર ભગવાનના કાર્ય માટે યોજી શકાય તેવી નથી, કારણ કે દેહને માટે તેમનો ઉપયોગ જરુરી છે, અને દુષ્ટ (ઇન્દ્રિયો) ભગવાનમાં યોજવા યોગ્ય નથી. બે હાથ સદા અમંગલ (પદાર્થો)નો સ્પર્શ કરનારા છે. તેવી જ બે આંખો છે. તેવી રીતે બીજી (ઇન્દ્રિયો) પણ જો દેહના નિભાવ માટે અવશ્ય બીજાના ઉપયોગમાં યોજવાની હોય, તો ભગવાન્ માટે પોતેજ શુદ્ધ હોય તેવું, અથવા શુદ્ધ કરીને કાંઈક રાખવું જોઈએ, તે સંજોગોમાં વાણી ઇન્દ્રિય અને કાન બે રાખવા યોગ્ય છે. આ બેને દેહના ઉપયોગમાં લેવાનું જરુરી નથી. તેથી જો આ બે ભગવાનની કૃપાથી પોતાને (ભગવાનને) માટે પ્રાપ્ત થએલાં હોય, તો ભગવાનના ગુણો ગાવા અને સાંભળવા જોઈએ, બીજું કાંઈ બોલવું અથવા સાંભળવું ન જોઈએ, તે (અર્થ) (આ શ્લોકમાં) કહે છે. 'વચસ:' વાણી ઇન્દ્રિયનો 'એકાંતલાભ:' 'સંપૂર્ણ લાભ' એક ભગવાન્ અથવા પોતાનું (ભગવાનનું) કાર્યજ અંત છે જેનો (તેવો છે). લાભ ભગવાનની પ્રાપ્તિથીજ સંપૂર્ણ થાય છે. 'તે કયો લાભ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'ઉત્તમ કીર્તિ જેમના મુકુટમાં છે તેમના ગુણોનું ગાન' શબ્દો કહેલા છે. કીર્તિનું સ્થાપન કરનારા ભાગવત વિગેરેરૂપ ઉત્તમ શ્લોકો, અથવા તેમાં સિદ્ધ કરેલી કીર્તિ છે મુકુટમાં જેમના તેવા (ભગવાન્ છે). આથી એમ કહેલું છે કે તેમની કીર્તિ મુકુટરૂપ છે, જો આ (પુરુષ) તેનું માર્જન કરે તો 'બધા અંગોમાં શિર મુખ્ય છે' એ (નિયમ) પ્રમાણે, શિરનુંજ ભૂષણ ધરાવેલું થાય. તેવા ભગવાનના ગુણોનું ગાન, એટલે (તેમની) સરસાઈ સિદ્ધ કરનારા ગુણો પ્રેમસહિત કહેવા, તેને લાભ કહેલો છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'કહેલો છે' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવેલું છે). આ માત્ર વાણીનોજ લાભ નથી, પરંતુ 'અનુ' પાછલથી 'નુ' ખરેખર પુરુષોનો પણ લાભ છે. તે (વાણી)ના ઉપયોગ માટે બીજી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા કરવાથી પોતાનો

પણ ઉપયોગ થતાં, પોતાનો તેમાં ઉપયોગ થવાથી, કીર્તન દ્વારા બધીએ ઇન્દ્રિયો અને (પુરુષ) પોતે પણ સફલ થાય છે.

વળી કાનનો પણ આજ લાભ છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેમને અનુસરનારા પુરુષોનો પણ (આ લાભ છે). વિદ્વાનોએ 'ઉપાકૃતાયામ્' આરંભ કરેલી ભગવાનની કથામાં 'ઉપસંપ્રયોગમ્' નજીકથી સારી રીતે ઘણો સંબંધ થાય છે જેનો તેવો કાન, એટલે અમૃતરૂપ કથાનું શ્રવણ એવો અર્થ છે. તે કાનનો લાભ છે. કાનનો ખાસ ગુણ કહેવામાં આવે છે કે-"ભગવાનની કથાનુંજ શ્રવણ કરવું, તેમાં પણ પ્રેમથી કહેલી અમૃતરૂપ, (અને) તે પણ વિદ્વાનોએજ કહેલી (કથા સાંભળવી). તેમ ન હોય તો અજ્ઞાનીઓ ખોટી (કથા) કહે તેવો સંભવ હોવાથી, તે (તેમણે કહેલા) પદાર્થો વાસ્તવિક રીતે ભગવાનના સંબંધવાળા ન હોવાથી, ભગવાનની કથામાં તે સાંભળવામાં કાનનો વ્યભિચારજ થાય. તેથી ભગવાનના સંબંધવાળા પદાર્થોનું શ્રવણ થાય તે માટે વિદ્વાનોએજ કહેલું સાંભળવું. તેઓ પણ બીજો વિષય કહેવાનો આરંભ કરે, ત્યારે પ્રયોજન ન હોવાથી તે ન સાંભળવું. તે (અર્થ) 'આરંભ કરેલી' વિશેષણથી કહેલો છે. કથા એટલે સંબંધવાળી વાર્તા. તે જ સુધારૂપ રસ ઉત્પન્ન કરનારી અને મૃત્યુને હઠાવનારી છે. તે શ્રવણ પણ દૂરથી કરવાનું નથી. અંત:કરણની શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે એવો દ્રવિડમંડકનો ન્યાય1 ભગવાનના ગુણો વિષે ન કરવો. પોતામાં પરિણમે (પોતાનો પણ થાય) (તેવો ઉપયોગ), એ 'સારી રીતે (ઉપયોગ)' ભૂલાય નહિ તેવો (ઉપયોગ, તે) 'ઘણો (ઉપયોગ)'. જો એ પ્રમાણે શ્રવણ કરે તો કાન અને પોતે ભગવાનના કાર્યમાં આવેલા થાય, તેમ ન કરે તો નકામો અથવા કાલના ઉપયોગનો અથવા કાગડાના ઉપયોગનો (થાય). 37.

1.દ્રવિડ દેશમાં ઘઉં નહિ હોવાથી માલપૂવાં થતાં નથી. તેથી ત્યાંના રહીશોને તે બનાવતાં અને ખાતાં આવડતા નથી. મધ્યદેશમાં આવેલા કોઈક દ્રવિડવાસીએ પૂછ્યું કે 'માલપૂવાં કેમ ખવાય?' ત્યારે કોઈએ તેની મશ્કરી કરી કે બે પગની વચ્ચેથી તથા પાછલથી હાથ વાળીને મોઢામાં મૂકી ખાવા. એ રીતે ખોટો ક્રમ જણાવે તે દ્રવિડમંડક્ધયાય.(પ્ર)

'થોડુંજ કહીને ઉપસંહાર કેમ કર્યો?' અથવા સ્વાર્થ માટે કહેવામાં આવે છે એમ કેમ કહ્યું? અથવા 'ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવું જોઈએ, તેથી ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય, (અને) તેથી ભગવાન્ સાથે સાયુજ્ય (પ્રાપ્ત) થાય', એવો આ ક્રમ તજીને, 'વાણીની શુદ્ધિ થાય તે માટે ગુણોનું ગાન કરવું અને ઇન્દ્રિયોનો લાભ થાય તે માટે શ્રવણ અને કીર્તન કરવાં' એમ એવું કેમ કહ્યું?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

આત્મનોઽવસિતો વત્સ! મહિમા કવિનાઽઽદિના॥
સંવત્સરસહસ્રાન્તે ધિયા યોગવિપક્વયા॥38॥

હે વત્સ! આત્માનો મહિમા એક હજાર વર્ષના અંતે યોગથી પરિપક્વ થએલી બુદ્ધિથી આદિકવિએ જાણ્યો છે? 38.

‘આત્માનો’ એટલે ભગવાન્ વાસુદેવનો મહિમા આદિકવિ બ્રહ્માએ પણ, એક હજાર વર્ષ સુધી તપ અને યોગ આચરીને તે પરિપક્વ થયાં ત્યારે એક હજાર વર્ષ પછી યોગથી પરિપક્વ થએલી બુદ્ધિથી પણ જાણ્યો છે? ખરેખર! નથીજ જાણ્યો. બ્રહ્મા જેમની કથા આગળ કહેવાની છે, તેમણે પણ, તપ કરીને પણ, ઘણા સમયે પણ (ભગવાનનો) મહિમા જાણ્યો નથી, તો પછી બીજો કોણ જાણવાનો છે? આ માટેજ તેમની (બ્રહ્માની) કથા કહીશ, એવો ભાવ છે, તેથી ઇન્દ્રિયોનો લાભ થાય ત્યારેજ, ભગવાનના ગુણનું કીર્તન કરતાં ધીરેધીરે બધોએ દેહ સ્વાધીન થાય ત્યારે, સાક્ષાત્ વૈકુંઠમાં સુખથી ભગવાનની સેવા કરી શકાય છે, એવો મૈત્રેયનો સિદ્ધાંત છે. આ મતને ખોટો જણાવીને જે ઉલટું કહેશે તેને (મૈત્રેય) ભૂલેલા તરીકે આગળ ખોટો (હોવાનું) કહેશે. ‘આત્માનો’ એટલે આત્મા (પોતે) તરીકે પણ પ્રકાશનારનો, (એ) શબ્દથી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી ન હોવાથી (તે) દુર્લભ છે એવા વિચારને ખોટો જણાવેલો છે. ‘કિમ્’ ‘શું’ શબ્દ અધ્યાહાર રાખીને1, અથવા ઉલટો અર્થ સૂચવવા અવાજ બદલવાની કલ્પના કરીને1, તેવો (અર્થ) કરવો.

અથવા બ્રહ્માએજ જાણ્યો છે. તેને ત્રણ સાધન હતાં. 1.આરંભમાં ભગવાન્ આત્મા તરીકે પ્રકટ થએલા 2.તે પોતે પણ વેદ જેની અંદર છે તેવા આદિકવિ છે. આથી એમ કહેલું છે કે પ્રમેય અને પ્રમાણ (તેને) પ્રાપ્ત થએલાં. 3.એક હજાર વર્ષનાં અંતે વિગેરે સાધન છે. આવાં ત્રણ સાધન થાય ત્યારે ફલ થવું યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે, અથવા તો પણ તેને ફલ મળ્યું નથી એમ શંકા પડતું છે. 38

1.‘કિમ્’ ‘શું’ શબ્દ પ્રશ્ન પૂછવા ઉપયોગમાં આવે છે. તે અધ્યાહાર હોય તો આદિકવિ (બ્રહ્મા)એ મહિમા જાણ્યો છે? એવો પ્રશ્ન થાય. આ શબ્દ અધ્યાહાર ન રાખતાં અવાજ બદલી બોલવાથી પણ બ્રહ્માએ મહિમા જાણ્યો નથી એમ સૂચવાય.

બ્રહ્માની કથા ભલે ગમે તેવી હોય, પરંતુ બીજાઓ જેઓ (ભગવાનના) મહિમાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે, અને તે (જ્ઞાન) દ્વારા ભક્તિ માટે પ્રાર્થના કરે છે, તેઓને માત્ર ભગવાનની માયાએ મોહમાં નાખેલા છે. જો કે તેઓ બીજાઓને મોહ પમાડવા તે પ્રમાણે કહે છે, છતાં પણ ભગવાનની બલવાન માયા તેમને પણ ઘણો મોહ પમાડે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અતો ભગવતો માયા માયિનામપિ મોહિની॥
યત્સ્વયં ચાત્મવર્ત્માત્મા ન વેદ કિમુતાડપરે॥39॥

તેથી ભગવાનની માયા માયાવાળાઓને પણ મોહ કરનારી છે, કારણ કે આત્મા પોતે પણ પોતાનો માર્ગ જાણતા નથી, તો બીજાઓ ક્યાંથીજ(જાણે)?39

કારણ કે તેઓએ (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જાણવાની1 પ્રવૃત્તિ કરી, ‘અત:’ (તે) કારણથી (તેમને મોહ કર્યો), આ જ ભગવાનની માયા, તેઓએ સંસારને ઘણો મોહ પમાડી મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પ્રવૃત્તિ કરી, તેમને પણ મોહ કર્યો. ‘ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવા જેમણે પ્રવૃત્તિ કરી તેઓ કેમ મોહ પામે?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે.

આ ‘આત્મા’ ભગવાન્ પોતાનો માર્ગ પોતે પણ જાણતા નથી તો પછી બીજાઓ ક્યાંથીજ (જાણે)? કારણ કે તે જેટલું કરે છે તેટલું તેમને અદૃશ્ય થાય છે2, કેમકે કોઈ પણ દૂર ગએલો વટેમાર્ગુ પોતે ચાલી કાઢેલો બધોએ માર્ગ જોતો નથી. જો જોતો હોય, તો (તે પરથી) ચાલી ગએલોજ ન હોય. ઘણો ચતુર પુરુષ પણ આગલે દિવસે જેટલું કરે તેટલું ફરીથી કરવાને અથવા જાણવાને શક્તિમાન હોતો નથી. તેથી3 (ભગવાન્) દરેક ક્ષણે નવાં અનંત બ્રહ્માંડો રચતા હોવાથી, પહેલા જે માર્ગે (જવા)થી હાલ સૃષ્ટિ (રચવા) તૈયાર થયા છે, તે માર્ગ (તે) પોતે પણ જાણતા નથી એમ કહેલું છે4. તો પછી, બ્રહ્માંડરૂપ કોઈક ઉંબરા(ના ફલ)માં કીડા પેઠે રહેલા બીજા તેમના સેવકો (જે) પોતાનીજ ગતિ જાણતા નથી તેઓ ભગવાનની ગતિ ક્યાંથી જાણે? ઉત્પ્રેક્ષા5 તો પ્રમાણ નથી.

અથવા "ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરનારને ભગવાનની માયા મોહ કેમ કરે? તેમ (મોહ કરતી) હોય તો સત્પુરુષોનો માર્ગ વ્યર્થ થાય. બીજાઓને તે મોહ કરે છે એ પ્રસિદ્ધજ છે. ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે ત્યારે પણ જો (તે) મોહ કરે, તો પ્રમાણો તિલાંજલિ આપેલાં (નાશ પામેલાં) થાય” એવી શંકા થાય, તેથી ‘પોતાને યોગ્ય ન હોય તેવું ઇચ્છનાર પુરુષ પડે છેજ (તેમાં) સંશય નથી’ એ નિયમ પ્રમાણે ‘માયાનો શું દોષ?’ એમ કહેતાં, ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરનારનું સ્વરૂપ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. પોતે જીવ એટલે આત્મા હોવા છતાં પણ ‘હું આદિકલ્પમાં કોણ હતો? આટલે સુધી કેવી રીતે આવ્યો?’ એવી પોતાની ગતિ જાણતો નથી. સર્વ જાણનારાઓ પણ ત્રણ અથવા ચાર જન્મ(નાં વૃત્તાંત) જાણે છે. એકબીજા જાણી લેશે એ દૂરની કથા છે. શબ્દથી થતું જ્ઞાન આંધળાઓની પરંપરાના નિયમની સમાન હોવાથી બહુ પ્રમાણ નથી. તેથી મેં કહેલો માર્ગજ યોગ્ય છે. વાસ્તવિક રીતે (આ શ્લોકનો) આ જ અર્થ6 છે. ઉપર જે અર્થ કર્યો તે બીજાના મત પ્રમાણે7 (કરેલો છે). જે હોય તેનું અજ્ઞાન સર્વજ્ઞપણાની હાનિજ કરનારું છે. ‘જો ન જાણતા હોય તો’ ‘કોણ તે જાણે?’ એની પેઠે વેદમાં તો સંદેહ ન હોય, ત્યાં સંદેહના વચન કહેલાં છે. તેથી જે કાંઈ પણ પોતાને કીર્તન કરવામાં ઉપયોગી હોય તેટલું વારંવાર કહેવું, એવો (અર્થ છે). 39.

1.‘માહાત્મ્ય જાણવાની’ એટલે ‘માહાત્મ્ય આટલું છે એમ જાણવાની’. (પ્ર)

2.ભગવાન્ પોતાનો માર્ગ જાણતા નથી, તેનું કારણ અહિં કહેલું છે. ‘માર્ગ’ શબ્દના બલથી આ વ્યાખ્યાન કરેલું છે. બીજા સ્કંધમાં ‘જેમ આકાશ પોતાનો છેડો (જોતું નથી)’ એમ અંત ન હોવાથી, તેનું જ્ઞાન ન હોવાનું કહેલું છે, તેમ અહિં પણ માર્ગનો અંત ન હોવાથીજ માર્ગનું અજ્ઞાન કહેલું છે. (પ્ર)

3.આથી (કાર્યના) પ્રકારો પણ અનંત છે, તેથી અંતનું અજ્ઞાન કહેલું છે. (પ્ર)

4.‘ઉક્તમ્’ એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. આ અર્થ આચાર્યશ્રીને ઇષ્ટ નથી એમ તેમણે ‘અથવા’થી આરંભ કરી કરેલા બીજા અર્થમાં સ્પષ્ટ કહેલું હોવાથી ‘યુક્તમ્’ પાઠ ન લેતાં ‘ઉક્તમ્’ પાઠ લીધો છે.

5.‘ઉત્પ્રેક્ષા’ એટલે મનની કલ્પના. ભગવાનનો માર્ગ કેવો હોવો જોઈએ, એમ મનથી વિચારી નક્કી કરે તે પ્રમાણ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.
6.આ પેરામાં ‘અથવા’થી આરંભી બીજો અર્થ કરેલ છે, તેનું સ્થાપન થાય તે માટે આ કહેલ છે. (પ્ર)
7.‘બીજાના મત પ્રમાણે’ એટલે બીજાના મતના આધારે. (પ્ર) શ્રીધરે એવો અર્થ કરેલ છે.

વળી તે1 પણ બીજા ઉપર આધાર રાખનારું હોવાથી અશક્ય છે. તેથી (ભગવાનને) નમનજ કરવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યતોઽપ્રાપ્ય ન્યવર્તન્ત વાચશ્ચ મનસા સહ॥
અહં ચાન્ય ઇમે દેવાસ્તસ્મૈ ભગવતે નમ:॥40॥

જેમને પ્રાપ્ત કર્યા વિના મન સાથે વાણીઓ, અહંકાર અને આ બીજા દેવો પાછા ફરેલા છે, તે ભગવાનને નમસ્કાર (હો).40.

વાણી અને મન જે ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યા વિનાજ2 આ તરફ પાછા ફરે છે, અને અહંકાર દેવ, અને ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા બીજા આ દેવો તેમને પ્રાપ્ત કર્યા વિનાજ પાછા ફરેલા છે. અહિં વાણીઓ વેદરૂપ છે, (અને) તેઓની પણ પહેલાંની ભગવાનના સંબંધવાળી સ્થિતિ મન છે. ‘જ્યાંથી (પ્રાપ્ત કર્યા વિના મન સાથે) પાછી ફરે છે’ એ શ્રુતિનો પણ આ જ3 અર્થ છે. તેની પછી અહંકાર, જેનું શ્રુતિમાં તો "ભગવાને ‘હું’ એમજ પોતાને જાણ્યા. તે અહંકાર નામનો થયો” એવું (વર્ણન કરેલું) છે. તે જગતનો રચનાર પોતે પણ આત્મા (ભગવાન્)ને જાણતો નથી4 અને તેણે જગત્ રચવામાં કામે લગાડેલાં આ તત્ત્વોરૂપ દેવો જાણતા નથી. તેથી (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન દુર્લભ હોવાથી, તેને માટે પ્રયાસ ન કરતાં, માત્ર ભગવાનને નમન કરવું યોગ્ય છે, તે (અર્થ) ‘તે ભગવાનને નમસ્કાર (હો)’ શબ્દોથી કહેલો છે. હે હરિ! હે કૃષ્ણ! આપ જેવા હો તેવાને વારંવાર નમસ્કાર (હો). હે હરિ! હે કૃષ્ણ! હું જેવો હોઉં તેવાનું મારું રક્ષણ કરો. 40.
1.‘તે’ એટલે જ્ઞાન પણ ગુરુ ઉપર આધાર રાખનારું હોવાથી અશક્ય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) ‘તે’ એટલે પોતે કરવાના કીર્તન માટે ઉપયોગી હોય તેટલું ભગવાનના ગુણનું જ્ઞાન, એવો અર્થ જણાય છે.
2.‘પ્રાપ્ત કર્યા વિના’ એટલે ‘ભગવાન્ આટલા છે એમ સારી રીતે જાણ્યા વિના’. (પ્ર)
3.‘આ જ’ એટલે આટલા છે એવું જ્ઞાન ન થાય તે જ. (પ્ર)
4.‘જાણતો નથી’ એટલે ‘હું આટલો છું એમ જાણતો નથી’. (પ્ર)

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના છઠ્ઠા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥અધ્યાય સાતમો ॥

હરેરિન્દ્રિયવર્ગસ્ય મનસ: સર્ગ ઉચ્યતે॥
સંકલ્પેન વિકલ્પેન દ્વિધા તદ્વિનિરૂપ્યતે॥1॥

હરિની ઈન્દ્રિયોના સમૂહમાં મનની સૃષ્ટિ1 કહેવામાં આવે છે. સંકલ્પથી અને વિકલ્પથી બે પ્રકારે તે કહેવામાં આવે છે. કા.1.

સંકલ્પો નિશ્ચય: પ્રોક્ત: સ ચ સન્દેહપૂર્વક:॥
અન્યથા જ્ઞાનમેવ સ્યાત્ તદર્થં પ્રથમો દ્વિધા॥2॥
વિકલ્પો વિવિધ: પક્ષસ્તે પ્રશ્ના ઇહ રૂપિતા:॥

સંકલ્પને નિશ્ચય કહેલો છે અને તે સંદેહ પછી (થાય છે). તેમ ન હોય2 તો (તે) જ્ઞાન જ થાય (ગણાય). તેથી પહેલો (સંકલ્પ) બે પ્રકારે (કહેલો છે). વિકલ્પ એટલે જૂદોજૂદો વિચાર. (તે સંબંધી) તે પ્રશ્નો અહીં કરેલા છે. કા.21/2 .

અત્ર સર્વાણિ કાર્યાણિ પૃષ્ટાનિ ભગવત્કૃતિમ્॥3॥
જ્ઞાતું સા મનસા ભાવ્યા પૂર્વં ચાપિ કૃતૌ મન:॥

અહિં ભગવાનની કૃતિ જાણવા માટે સર્વ કાર્યો પૂછેલાં છે. તે (કૃતિ) પહેલાં મનથી વિચારવી, અને કૃતિમાં પણ મન (પરોવવું). કા.31/2 .

॥શ્રી શુક ઉવાચ ॥

એવં બ્રુવાણં મૈત્રેયં દ્વૈપાયનસુતો બુધ:॥
પ્રીણયન્નિવ ભારત્યા વિદુર: પ્રત્યભાષત॥1॥3

એ પ્રમાણે કહેનાર મૈત્રેયને દ્વૈપાયનના જ્ઞાની પુત્ર વિદુર વાણીથી પ્રસન્ન કરતા હોય તેમ કહેવા લાગ્યા.1.

1.મન દ્વારા ઈન્દ્રિયોનું નિરૂપણ એ આ અધ્યાયનો અર્થ છે. (પ્ર)

2.‘તેમ ન હોય તો’ એટલે સંકલ્પ તેવો ન હોય તો. (પ્ર)

3.આ શ્લોક ઘણા ભાગે ઘૂસાડેલો જણાય છે. (પ્ર) આચાર્યશ્રીએ આના પર ટીકા લખી નથી.

‘પુષ્પોમાંથી સાર કાઢીને....’ (3।15) એવો પ્રશ્ન થતાં, પોતાની બુદ્ધિથી જેટલો (સાર) કાઢેલો, તેટલું ગયા અધ્યાયના અંતે (અંત સુધી) કહ્યું. તેમાં ‘કારણ કે આત્મા પોતે પણ પોતાનો માર્ગ જાણતા નથી’ (3।39) એવું વચન હોવાથી, ભગવાનનું અલૌકિક સામર્થ્ય ઘણા ભાગે આને1 સંમત નથી એવા વિચારથી, તે અભિપ્રાય2 પ્રમાણે જીવમાં અને ભગવાનમાં સંદેહ પડતા બે વિષયોના પ્રશ્ન (વિદુર) કરે છે. તે પૈકી આરંભમાં ભગવાન સંબંધી ચાર સંદેહ અને જીવ સંબંધી બે (સંદેહ)ના પ્રશ્નો કરે છે:

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

બ્રહ્મન્! કથં ભગવતશ્ચિન્માત્રસ્યાવિકારિણ:॥
લીલયા ચાપિ યુજ્યેરન્નિર્ગુણસ્ય ગુણા: ક્રિયા:॥1॥

હે બ્રહ્મન્! વિકારરહિત નિર્ગુણ માત્ર ચેતનરૂપ ભગવાનને લીલાથી પણ ગુણો અને ક્રિયાઓ3 હોવાનું કેમ (સંભવે?)1.

તમે (મૈત્રેયે) સાધન વગેરેની ક્રિયાઓ3 એક પ્રકારની કહી, તે પણ ગુણાતીત જ છે એમ કહી શકાય નહિ. જો ગુણવાળી હોય તો કાર્ય (ક્રિયાઓ) અને કારણ (ભગવાન્) જૂદા પ્રકારના થાય. નિશ્ચિત જ્ઞાન થયેલું હોય ત્યારે જ બ્રહ્મની સ્થિતિ (પ્રાપ્ત) થતી હોવાથી, તેમને (મૈત્રેયને) તો નિશ્ચિત (જ્ઞાન) છે જ, પરંતુ (મને) બોધ થાય તે માટે પૂછું છું એમ ઉદ્ધતપણું હોવાની શંકા દૂર થાય તે માટે 'હે બ્રહ્મન્!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). 'કેમ (હોઈ શકે)?' એ પ્રકાર સંબંધી પ્રશ્ન છે. 'માત્ર ચેતનરૂપ ભગવાનને' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) ભગવાન્ શબ્દ(નો અહિં અર્થ) વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નથી, પરંતુ રૂઢિથી બ્રહ્મના અર્થવાળો છે, અને તે (બ્રહ્મ) માત્ર ચેતનરૂપ હોવાથી (તેને) ધર્મ4 શક્તિ4 વિશેષ4 તથા સ્વરૂપ4 ન હોવાથી, અર્થ અને શબ્દનો સંબંધ ન હોવાથી5, અને વર્ણન ન થઈ શકે તેવું (તે) હોવાથી, તેવું (બ્રહ્મ) જગત્ રચનાર કેમ હોય? વળી કર્તા હોવું વિગેરે વિકારવાળા ગુણો વિકારવાળાના હોય. તેથી પ્રયોજન સંબંધી સંદેહ અને પૂર્વપક્ષ ન હોવા છતાં પણ વિકારવિનાના નિર્ગુણ ભગવાનને ગુણો અને ક્રિયાઓ કેમ હોય? એવો બીજના સંદેહ સંબંધી પ્રશ્ન છે, કારણ કે બીજ6 અને પ્રયોજન7 વિના કાર્ય થતું નથી. તે પૈકી પરમાનંદ (ભગવાન્)ને જગતમાં કોઈ પ્રયોજન છે જ નહિ. 'લોકની પેઠે માત્ર લીલા' (બ્ર.સૂ. 2।33) એ નિયમ પ્રમાણે પ્રયોજન ન હોવા છતાં (ભગવાન્) લીલાથી (જગત્) રચે છે' એમ કહો તો, લીલા પણ સંભવતી નથી એમ આગળ કહેશે. અથવા લીલા ભલે હોય, છતાં પણ ભગવાન્ જગતનું બીજ નથી, કારણ કે જૂદા પ્રકારના છે. (1)જગત્ જડ વિકારવાળું અને જૂદાજૂદા આકારવાળું છે, જ્યારે ભગવાન્ માત્ર ચેતનરૂપ અને વિકારવિનાના છે. વળી (2)જગત્ સગુણ છે જ્યારે ભગવાન્ નિર્ગુણ છે. તેથી કાર્ય અને કારણ જૂદા પ્રકારના થતાં હોવાથી, જગત્ ભગવાનનું કાર્ય નથી. જો કે ચિંતામણિમાંથી તેનાથી જૂદા પ્રકારનું બધુએ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં પણ પૂર્વપક્ષીના મત પ્રમાણે માત્ર ચિંતામણિમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, નહિ તો (માત્ર તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોત તો) સદાએ ઉત્પન્ન થયા કરત, પરંતુ કામના કરનારની હાજરીમાં 'ઘડો થાઓ' 'વસ્ત્ર થાઓ' એવી જેમજેમ તેની કામના ઉત્પન્ન થાય છે, તેમતેમ મણિની પાસેથી મનમાં વિચારેલા તે પદાર્થો કાયાથી બનાવેલા હોય તેમ (ઉત્પન્ન) થાય છે. આ તે (મણિ)ની અલૌકિક શક્તિ છે. ભગવાન્ પાસે તો બીજો (કોઈ) ન હોવાથી, આ પ્રકારે પણ (તેમનાથી) કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનું સંભવતું નથી. તે (અર્થ) 'માત્ર ચેતનરૂપ8' શબ્દથી કહેલો છે. 1.

1.'આને' એટલે મૈત્રેયને. (પ્ર)
2.'તે અભિપ્રાય' એટલે મૈત્રેયનો અભિપ્રાય. (પ્ર)

3...3.કહેવાનું જાણવું વિગેરે બધીએ ક્રિયાઓ દેવતા, ઇન્દ્રિય અને ગોલકથી થઈ શકે તેવી કહી, એટલે લોકના જેવી જણાવી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
4.'ધર્મ' એટલે પોતે અસત્ જેવા હોવાનું માનવું, 'શક્તિ' એટલે કાલ વિગેરે રૂપ માયા, 'વિશેષ' એટલે આકાર વિગેરે બીજાથી ભેદ દર્શાવનાર ખાસ ગુણ, 'સ્વરૂપ' એટલે દેહ. (પ્ર) 'ધર્મ' એટલે ગુણ. આ ગુણ બીજામાં પણ હોય. 'વિશેષ' ખાસ ગુણ બીજામાં ન હોય.
5.દ્રવ્ય, જાતિ, ગુણ તથા ક્રિયાનો સંબંધ હોય, તો તેને જણાવવા શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય. બ્રહ્મને તેવો કોઈનો સંબંધ ન હોવાથી, કોઈ શબ્દ બ્રહ્મ જણાવી શકે નહિ. (પ્ર)
6.'બીજ' એટલે સમવાયિ કારણ, (જે પદાર્થનું કાર્ય બને તે). (પ્ર)
7.'પ્રયોજન' એટલે કાર્ય કરનારે ઇચ્છેલું ફલ. (પ્ર)
8.આ શબ્દથી બ્રહ્મ સમવાયિ કારણ હોવા સંબંધી અને તે અલૌકિક શક્તિવાળું હોવા સંબંધી શંકાઓ જણાવી. (પ્ર)

એ પ્રમાણે (ભગવાન્) બીજ હોવાના વિષયમાં દૂષણ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ફલની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી લીલામાં1 દૂષણ કહે1 છે:

ક્રીડાયામુદ્યમોડર્ભસ્ય કામશ્ચિક્રીડિષાડન્યત:॥
સ્વતસ્તૃપ્તસ્ય ચ કથં નિવૃત્તસ્ય સદાન્યત:॥2॥

બાલકને કામ, બીજાથી (બીજા સાથે) રચવાની ઇચ્છા (અને) રમત (કરવા)નો ઉદ્યમ હોય છે. જે પોતાથી જ તૃપ્ત છે અને સદા બીજાના સંબંધવિનાના છે તેમને (તે) કેમ થાય? 3.

લીલા એટલે વિલાસ (કરવા)ની ઇચ્છા, પ્રયોજન વિના જ (કરેલી) એકલી કૃતિ તે કૃતિથી બહારનું કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, ઉત્પન્ન થએલ હોય તો પણ (તે) કાર્ય ઇચ્છેલું નથી, તેમજ (ઉત્પન્ન થવામાં) કરનારને શ્રમ કરાવતું નથી, પરંતુ અંત:કરણમાં પૂર્ણ આનંદ થતાં, તેના ઉલ્લાસથી જેવી લોકમાં રાજાને થાય છે તેવી કાર્યને ઉત્પન્ન કરતી હોય તેના જેવી કોઈક ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, તે (ક્રિયા) લીલા. તે પણ (ભગવાનને હોવાની) ઘટતી નથી, કારણ તે (કરવા)માં પ્રયોજન ન હોવા છતાં, (તે કરવાનું) કારણ હોય છે, અને લોકના નિયમ પ્રમાણે (ભગવાનની) લીલા હોવાનું કહો છો, તેથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ (હોય તેવું) તે કારણ કહેવું જોઈએ.

વળી તે લીલા બાલકમાં પ્રસિદ્ધ છે. બાલકને પણ કામથી જ રમવાની ઇચ્છા થાય છે. તેમ ન હોય તો સદાએ રમવાની ઇચ્છા થાય. કામનું પણ કારણ હોય છે, તેમ ન હોય તો (કામ) સદા થાય. તે (અર્થ) કહે છે કે બાલકને આરંભમાં2 રમત (કરવા)નો ઉદ્યમ થાય છે, અને તે પહેલાં બાલકના કામને લીધે થાય છે. તે સંબંધમાં વાક્યની રચના એવી છે કે:'આ પુરુષ કામથી ભરપૂર જ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે આરંભમાં બાલકને વાસનાને લીધે કામ થાય છે. ત્યાર પછી 'ચિક્રીડિષા' બીજાની સાથે, બીજા બાલકને નિમિત્ત બનાવીને રમવાની ઇચ્છા થાય છે, કારણ કે એકલાની રમત સંભવતી નથી, કેમકે તે (બીજો) ન હોય તો કામ

હોવા છતાં રમવાની ઇચ્છા3 જતી રહે છે. અહિં ‘કામ’ એટલે રમતનું જ્ઞાન3 કારણ કે રમત ફલરૂપ છે. વળી (તે) સાધનરૂપ હોવાથી કામ અને પ્રયત્નનો વિષય એક જ છે; પરંતુ સ્વર્ગ(ની પ્રાપ્તિ) વિગેરેમાં જ્યાં સાધન અને ફલ જૂદાં હોય છે, ત્યાં સ્વર્ગ માટે કામ, અને કરવાની ઇચ્છા યજ્ઞની હોય છે. તેથી અહિં પુનરુક્તિ (દોષ) નથી.

ત્યાર પછી રમત કરવાનો ઉદ્યોગ થાય છે, રમત કરવા તૈયાર થાય છે, એવો અર્થ છે. કેટલાક તો ઉદ્યમ કામનું જ વિશેષણ હોવાનું કહે છે. ‘ઉદ્યમ કરાવે તે ઉદ્યમ, કામ જ પુરુષને ઉદ્યમ કરાવે છે, (એટલે) બીજા સાથે રમવાની (તેની) ઇચ્છા થાય છે’ એમ (તે4 કહે છે). તે વિચારવા જેવું4 છે. આવો વિચાર પણ ભગવાનના સંબંધમાં સંભવતો નથી. પોતાથી જ તૃપ્ત હોય તેમનામાં કામ (હોવાનું) સંભવતું નથી; કારણ કે અપૂર્ણને જ કામ હોય છે. તેમ ન હોય તો ફલ5 પ્રાપ્ત થાય. ત્યારે પણ કામ હોય રહે (રહે). જે તૃપ્ત થએલ છે તે પોતે જ સર્વ ફલરૂપ હોવાથી અને (તેને સર્વ ફલ) પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી તેને કામ હોતો નથી એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. જો (લોકથી) જૂદા પ્રકારે જ (ભગવાનના) કામની તૃપ્તિ થતી હોય, તો ભગવાન્ તૃપ્ત થયા વિનાના જ રહે, અને પછી પોતાને માટે જ (કાર્ય) કરે. ‘આવી તૃપ્તિ દોષ નથી’ એમ કહો, તો (તેમનો) પોતાનો આનંદ હદવાળો થાય. તેથી તર્કથી (ભગવાનના) કામનું નિરૂપણ થઈ શકતું ન હોવાથી, ‘તેમણે કામના કરી’ એ શ્રુતિ બીજાના6 સંબંધવાળી છે. જો કામ નિત્ય (સદાનો) હોય, તો સદાએ કાર્ય થયા કરે. (કામ) ઉત્પન્ન થાય તેવો છે એવા મત પ્રમાણે તો તેને ઉત્પન્ન કરનાર બીજો કોઈ ન હોવાથી, તે ઉત્પન્ન જ ન થાય. ‘કાલ વિગેરે તે (ભગવાનના કામ)ને જાગ્રત કરે છે’ એ મત પ્રમાણે પણ ભગવાનને કાલ વિગેરેનો સંબંધ હોય, અને તે નથી, એમ ‘સદા બીજાના સંબંધ વિનાના’ શબ્દોથી કહેલું છે. તે સદા બીજાના સંબંધ વિનાના છે. તેથી (ભગવાન્) બીજ ન હોવાથી અને (તેમને) પ્રયોજન ન હોવાથી તેમનાથી કાર્ય (જગત્) થવાનો મત બરાબર નથી. 2.

1.સૃષ્ટિ કરવાનું પ્રયોજન લીલાજ હોવાથી, તે ફલરૂપ (ફલની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી) છે. (પ્ર)

2.પ્રથમ કામ, પછી રમવાની ઇચ્છા અને પછી ઉદ્યમ થાય છે એમ આગળ કહે છે. તેથી જાણી શકાય તેવો પ્રથમ ગુણ ઉદ્યમ છે એવો અર્થ જણાય છે, કારણ કે કામ અને ઇચ્છા બીજાથી જાણી શકાતા નથી.

3.કામ ઇચ્છારૂપ હોવાથી, રમવાની ઇચ્છા એમ ફરી કહે છે. તેથી પુનરુક્તિ થાય તે નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

4.આ શ્રીધરનો મત કહેલો છે. તે પોતાને ઇષ્ટ નથી એમ પછીના વાક્યથી જણાવે છે. કામ અભિધ્યારૂપ છે એમ વ્યાસજીએ સ્વીકારેલું છે અને 2।13 માં અભિધ્યાનો અર્થ ‘આ જ કરવું એવું નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન’ કરેલો છે. તે અહિં રમતનાં સંબંધમાં લેવું યોગ્ય છે. તેથી કામનો અર્થ અહિં ઇચ્છા કરવો એ તેમના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

5.‘ફલ’ એટલે ‘રમતરૂપ ફલ’. (પ્ર)

6.‘બીજાના’ એટલે ‘જીવના અથવા શબલ (સગુણ બ્રહ્મ?)ના’. (પ્ર)

વળી, જો કે માયાનો સ્વીકાર કરવામાં આવતાં ઉપર કહેલા બધા દોષો દૂર થાય છે, પરંતુ તેનો જ સ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે ભગવાનને માયાનો સંબંધ હોવાનું કહેવું અશકય છે; કેમકે માયા અજ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાન ન હોય ત્યાં તે હોય. ભગવાનને તો જ્ઞાન ન હોવાનું સંભવતું નથી, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકથી કહે છે:

અસ્રાક્ષીદ્ભગવાન્વિશ્વં ગુણમય્યાત્મમાયયા॥
તયા સંસ્થાપયત્યેતદ્ભૂય: પ્રત્યપિધાસ્યતિ॥3॥

ભગવાને ગુણોથી ભરેલી પોતાની માયાથી આ વિશ્વ રચ્યું, આનું તેનાથી સ્થાપન કરે છે, અને ફરીથી (આનો તેનાથી) લય કરશે. 3.

માયા ચેતનના સંબંધવાળી જ છે એમ માનનાર (વિદુર) આ પ્રશ્ન કરે છે. ભગવાને પોતાની ગુણોથી ભરેલી માયાથી આ વિશ્વ રચ્યું, અને તેનાથી જ (આનું) સ્થાપન કરે છે, અને તેનાથી જ ફરીથી 'પ્રત્યપિધાસ્યતિ' (આનો) લય કરશે. 3.

એ પ્રમાણે વિશ્વનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય માયાથી ભગવાને કરેલા છે એ મત કહીને, નીચેના શ્લોકમાં કહે છે કે તે (ભગવાન્) પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા હોવાથી તેમને માયાનો સંબંધ હોવાનું જ સંભવતું નથી:

દેશત: કાલતો યોઽસાવવસ્થાત: સ્વતોઽન્યત:॥
અવિલુપ્તાવબોધાત્મા સ યુજ્યેતાજયા કથમ્॥4॥

આ જે દેશથી કાલથી અવસ્થાથી પોતાથી અથવા બીજાથી જેમના જ્ઞાનનો નાશ થતો નથી તેવા આત્મા છે, તેમનો માયા સાથે સંબંધ કેવી રીતે થાય? 4.

જ્ઞાનનો નાશ થવાનું પાંચ પ્રકારે સંભવે છે. ભગવાન્ તો પાંચે પ્રકારે જેમના જ્ઞાનનો નાશ થતા નથી તેવા આત્મા છે. નથી નાશ થતો 'અવબોધ:' જ્ઞાનનો જેમના તેવા, અને વળી આત્મા છે. અથવા બોધ (જ્ઞાન)જ આત્મા (છે જેમનો તેવા છે). તેમનો માયા સાથે સંબંધ કેમ થાય? તે પૈકી1 (1)કોઈકના જ્ઞાનનો દેશથી નાશ થાય છે, જેમકે ઘડાનું જ્ઞાન ઘડાની હદવાળું હોવાથી વસ્ત્રને (પોતાનો) વિષય કરતું (જાણવા દેતું) નથી, તેથી દેશને લીધે તે (વસ્ત્રનું જ્ઞાન) થતું નથી (2) કાલથી પણ જ્ઞાનનો નાશ થાય છે, કારણ કે બીજા સમયે તે ભૂલાઈ જવાય છે (3)અવસ્થાથી પણ (જ્ઞાનનો) નાશ થાય છે, કારણ કે સ્વપ્નમાં જાગતાંની અવસ્થાવાળી વસ્તુઓનું જ્ઞાન હોતું નથી. (4)પોતાથી પણ નાશ થાય છે, કારણકે ધ્યાન વિનાનું (જ્ઞાન) (મગજમાં) સંસ્કાર પાડતું નથી. (5) બીજા વિરોધી ગુણ2 પ્રકટ કરતા હોવાથી, તેમનાથી પણ (જ્ઞાનનો) નાશ થાય છે. ભગવાનના જ્ઞાનને તે પાંચે (પાંચ પૈકી કોઈએ) પ્રકારના દોષનો સંબંધ નથી. તે પૈકી (1)(તે ભગવાનનું જ્ઞાન) સર્વ વિષયોનું હોવાથી, તેને દેશની હદ નથી (2)નિત્ય હોવાથી કાલથી (તેનો નાશ થતો) નથી, (3) ભગવાનને અવસ્થા ન હોવાથી, અવસ્થાથી (તેનો નાશ થતો) નથી. (4)તે વિષયરહિત3 હોવાથી (તેનો) પોતાથી (નાશ થતો) નથી (5)ભગવાનને વિરોધી ગુણો ન હોવાથી4, બીજાથી (તેમના જ્ઞાનનો

નાશ થતો) નથી. તેથી ‘અજયા’ માયા અથવા પ્રકૃતિ સાથે તેમનો સંબંધ થતો નથી. તેથી પોતાની મેળે અથવા માયાના સંબંધથી ભગવાન્ જગત્ રચતા હોય તે ઘટતું નથી. 4.
1.‘તે પૈકી’ અટલે જ્ઞાનનો નાશ થવાના પાંચ પ્રકાર પૈકી.
2.જૂદાજૂદા વિષયોની ઇચ્છા, સુખદુ:ખ વિગેરે વિરોધી ગુણો છે. (પ્ર)
3.વિષયો માયિક હોવાથી વાસ્તવિક રીતે નથી. તેથી તે તેવું છે (પ્ર). આ પ્રકાશનો અર્થ વિચારવા જેવો જણાય છે.
4.નિર્ણય હોવાથી અને નિત્ય સર્વ વિષયોના સંબંધનું હોવાથી ગુણ વગરનું હોવાથી વિરોધી ગુણ નથી. ભગવાન્ સંબંધી આ રીતે નીચે પ્રમાણે સંદેહ કર્યા. (1)નિર્ગુણ હોવાથી તેમને ગુણો કેમ હોય? (2)અવિકારી હોવાથી ક્રિયા કેમ હોય? (3)પોતાથી તૃપ્ત હોવાથી કામ કેમ હોય? (4)બીજાના સંબંધ વિનાનાને ક્રીડા કેમ હોય? (5)આ ચારનું મૂલ માયાનો સંબંધ હોય તો તે જ કેવી રીતે થાય? (પ્ર)

વળી જીવ પણ ભગવાનજ હોવાનું આપે કહેલું છે. તે (જીવ)ના માટે જગત્ રચતા હોય, તો (તેનું) હિત ન કરવું વિગેરે દોષ1 થાય (એવો) બીજો દોષ પણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ભગવાનેક એવૈષ સર્વક્ષેત્રે વ્યવસ્થિત:॥
અમુષ્ય દુર્ભગત્વં વા ક્લેશો વા જન્મભિ: કુત:॥5॥

આ એકજ ભગવાન્ સર્વ દેહોમાં રહેલા છે. આવાને દુર્ભાગીપણું અથવા જન્મો વડે દુ:ખ કેમ થાય? 5.

એકજ ભગવાન્ ‘સર્વક્ષેત્રેષુ’ સર્વ દેહોમાં રહેલા છે; અથવા સર્વ દેહોમાં રહેલા એકજ છે. આવાને દુર્ભાગીપણું અથવા જન્મો વડે દુ:ખ કેમ થાય? અને દુ:ખ (થતું હોવાનું) અનુભવથી સિદ્ધ થએલ છે. અજ્ઞાનને લીધે (દુ:ખ થાય છે) એમ સ્વીકારીએ, તો પણ તે જ2 દોષ રહે છે. વળી વારંવાર જન્મો (થવાનું) સાંભળવામાં આવે છે. તેથી ભગવાન્ જીવની સ્થિતિમાં આવે તે અયોગ્ય છે, અને જગત્ રચે તે અયોગ્ય છે એવો (અર્થ છે). 5.
1.શ્લોક 4 ઉપરની નોટ 4માં પાંચ સંદેહ કહ્યા) આથી છઠ્ઠો સંદેહ કહેલો છે. (પ્ર)
2.‘તે જ’ એટલે ‘અજ્ઞાનનો સંબંધજ’ (પ્ર)

આ વિષયમાં મારા મનને ખેદ થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એતસ્મિન્ મે મનો વિદ્વન! ખિદ્યતે જ્ઞાનસંકટે॥
તન્ ન: પરાણુદ વિભો! કશ્મલં માનસં મહત્॥6॥

હે વિદ્વન! આ જ્ઞાનના સંકટમાં મારું મન ખેદ પામે છે. હે સમર્થ તે અમારા મનના ભારે ખેદને આપ દૂર કરો.6.

‘જ્ઞાનનું સંકટ’ એટલે શબ્દથી થતા જ્ઞાનનું (સંકટ). તર્કરૂપ વિશાલ માર્ગ ન હોવાથી જ્ઞાન પ્રસરી શકતું નથી, તેથી તર્ક ન હોવો એ ‘સંકટ’; અથવા ખોટું જ્ઞાન એ ‘સંકટ’. તેમાં નિશ્ચય કરવા પ્રવૃત્ત થએલું મન, તર્ક ન હોવાથી પ્રસરતું ન હોવાથી ખેદ પામે છે. તે

‘न:’ અમારા હૃદયમાં રહેતા ખેદને આપ તર્ક વડે દૂર કરો. ‘ભલે રહે’ એમ (કહેશે એવી) શંકા કરીને કહે છે કે ‘મનનો ભારે ખેદ’ (છે). મોટા પુરુષોએ તેને દૂર કરવોજ જોઈએ. તેમ ન કરે તો, હવે કહેવાનું અને ઉપર કહ્યું તે જ્ઞાન દુષ્ટ મનમાં રહે નહિ. તેથી જે વિષય કહેવામાં આવે છે તે (મને) સમજાય તે માટે આને દૂર કરો, એવો અર્થ છે.

ઐશ્વર્યં પ્રથમે ત્યક્તં દ્વિતીયે વીર્યમેવ ચ॥4॥
યશ:શ્રિયૌ તથા દ્વાભ્યાં વૈરાગ્યં જ્ઞાનમન્ત્યયો:॥

ઐશ્વર્યનો પહેલા (શ્લોક)માં ત્યાગ કર્યો, અને બીજામાં વીર્યનો પણ (ત્યાગ કર્યો), તે પ્રમાણે (ત્રીજા અને ચોથા) બેથી યશ અને શ્રીનો (ત્યાગ કર્યો) અને છેલ્લા બે (પાંચમા તથા છઠ્ઠાથી) વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનનો (ત્યાગ કર્યો) કા.41/2 .

સ્વયુક્ત્યા ભ્રમસમ્પત્ત્યા ભગવત્ત્વં નિરાકૃતમ્॥5॥
તતોઽત્ર ભગવદ્વાદ: સર્ગોઽપિ વિનિરાકૃત:॥
તસ્મિન્નિરાકૃતે પ્રશ્નો ન પૂરિત ઇતિ સ્થિતમ્॥6॥

પોતાના તર્કથી ભ્રમ પ્રાપ્ત થવાથી (વિદુરે) ભગવત્પણાંનું ખંડન કર્યું. તેથી અહિં સૃષ્ટિ(ના પ્રકરણ)માં પણ ભગવદ્વાદનું સારી રીતે ખંડન થયું. તેનું ખંડન થતાં પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાયો નથી1, એવી સ્થિતિ થઈ. કા.6.

અતસ્તયોત્તરં વાચ્યં સ્વોક્તાર્થસ્થાપનાય હિ॥

તેથી પોતે કહેલા અર્થનું સ્થાપન કરવા, ખરેખર, તેનો ઉત્તર કહેવો જોઈએ. કા. 61/2 .

1.પહેલા છ શ્લોકથી સિદ્ધ થએલો અર્થ આ કારિકાઓથી કહે છે. (પ્ર)
2.છઠ્ઠા શ્લોકમાં વિદુરે પોતાને જ્ઞાન ન હોવાનું કહ્યું. પાંચમા શ્લોકમાં એકજ ભગવાન્ સર્વ દેહોમાં રહેલા છે એમ કહ્યુ, એટલે વિદુરના દેહમાં રહેલા (ભગવાન્)નેજ જ્ઞાન ન હોવાનું થયું. એ રીતે જ્ઞાનનો ત્યાગ થયો. (પ્ર)

તે મૈત્રેય સર્વની અપેક્ષારહિત (કોઈની જરુર ન હોય તેવો) હોવાથી, ચિત્ત શુદ્ધ થાય તે માટે જે કહ્યું તે ગ્રહણ કરીને વારંવાર (તેનું) કીર્તન કરવું એમ કહીને, જ્યારે (વિદુરે) પૂર્વપક્ષ કર્યો ત્યારે (તે) ઉત્તર આપશે કે નહિ, એવા સંદેહને દૂર કરવા, શુક નીચેના શ્લોકમાં ઉત્તર આપશે એવો પક્ષ કારણ સહિત સ્થાપન કરે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

સ ઇત્થં ચોદિત: ક્ષત્ત્રા તત્ત્વજિજ્ઞાસુના મુનિ:॥
પ્રત્યાહ ભગવચ્ચિત્ત: સ્મયન્નિવ ગતસ્મય:॥7॥

તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાવાળા સંયમીએ આ પ્રમાણે પ્રેરણા કરેલા મુનિએ ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવી ગર્વરહિત થઈ, હસતો હોય તેમ (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. 7.

વિદુર ભગવદીય હોવાથી પ્રેરણા કરનાર હતો, મૈત્રેયને ભગવાનની આજ્ઞા મળેલી હોવાથી, તેને કહેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી હતી. ‘સંયમી’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે)

વિદુર નિપુણ હોવાથી પોતાની મેળે પણ પ્રેરણા કરતો હતો, તેમાં પણ (તે) તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાવાળો એટલે માત્ર જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર હતો, તેથી 'તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાવાળાને બોધ કરવો' એ (નિયમ પ્રમાણે પણ કહેવા યોગ્ય હતો). વળી આ (મૈત્રેય) મુનિ હોવાથી નિશ્ચિત કરેલો અને જે થવાનું છે તે વિષય જાણતો હતો. ભગવાનની આજ્ઞાનું સંપૂર્ણ રીતે પાલન થાય તે માટે, દોષનું પણ સમાધાન કરવું જોઈએ એવા વિચારથી, અથવા ભગવાનજ તે (વિદુર)ના ચિત્તમાં નિશ્ચિત કરેલા (વિષય)નું જ્ઞાન કરો એવી પ્રાર્થના કરવા, તેણે ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવ્યું. 'હસતો હોય તેમ' એટલે 'આમણે આટલા સમય સુધી ભારત વિગેરેમાં શું જાણ્યું?' એમ મજાક કરતો હોય તેમ ભગવાનની માયા મોહ કરનારી હોવાથી 'ઇવ' '(હસતો હોય) તેમ' (એમ કહેલું છે). જતો રહેલો છે 'સ્મય:' ગર્વ જેનો તેવો (તે થયો) તેથી (વિદુરને) અધિકાર ન હોવાથી અજ્ઞાન રહે, અથવા તે ફરીથી પ્રશ્ન કરે તો શાંત રહેવું, આ વિચારથી આ ગૂઢ રીતે કહેશે. નિબંધમાંજ1 આ વિષયનું સમાધાન સ્પષ્ટ રીતે કરેલું છે:

ગુણાતીતાત્સૃષ્ટિકથા2 સર્વથા નોપપદ્યતે॥7॥
કાર્યકારણવૈજાત્યાલ્લોકહેતોરભાવત:॥

કાર્ય અને કારણ જૂદા પ્રકારનાં હોવાથી3 અને લોકના જેવું પ્રયોજન ન હોવાથી4 ગુણાતીત ભગવાનથી સૃષ્ટિ રચાયાની કથા જરાએ ઘટતી નથી. કા. 71/2 .

નિરુપાધિકરૂપે હિ સન્દેહદ્વયમીરિતમ્॥8॥
સોપાધિત્વે પરીહારસ્તદેવ ન ભવેદિતિ॥
તૃતીયો બ્રહ્મણ: સિદ્ધ:.....॥

ઉપાધિરહિત (બ્રહ્મના) સ્વરૂપમાં બે સંદેહો કહ્યા. ઉપાધિવાળું (બ્રહ્મ હોય તો), (તે સંદેહો) દૂર થાય છે, (પણ) તે (ઉપાધિવાળું)જ ન હોય એવો ત્રીજો બ્રહ્મમાં (દોષ) સિદ્ધ થાય છે5. કા.83/4

.....જીવેઽપ્યેવમભેદત:॥9॥
માયાસંબંધકાર્યે હિ પરિહાર્યે તયો: ક્રમાત્॥
પ્રથમસ્ય પરીહાર: ષષ્ઠ્યા નિત્યતયોદિત:॥10॥
ભગવત્ત્વાવિરોધત્વં પ્રકૃત્યૈવ ચ સૂચિતમ્॥
અસમાસાત્ પ્રધાનત્વં તેન નોપાધિસમ્ભવ:॥11॥

જીવ પણ (બ્રહ્મથી) ભિન્ન ન હોવાથી, તે(ના સંબંધ)માં પણ એમ (એવો સંદેહ)જ છે6, કારણ કે તે બે (બ્રહ્મ અને જીવ) માં અનુક્રમે માયાનો સંબંધ અને માયાનાં કાર્યનો નિરાસ કરવાનો છે. પહેલા (સંદેહ)નો નિરાસ છઠ્ઠી7 (વિભક્તિ)થી નિત્યનો (સંબંધ દર્શાવી) કહેલો છે, અને ભગવત્પણાંથી તે વિરુદ્ધ નથી એમ 'ભગવાનની' શબ્દ પહેલો મૂકીનેજ સૂચવેલું છે8, સમાસ કરેલ ન હોવાથી (ભગવાનનું) પ્રધાનપણું9 છે. તેથી ઉપાધિનો સંભવ નથી. કા.11.

દ્વિતીયસ્ય પરીહારે વિરોધાત્કાર્યબાધનમ્॥

વિરોધમાત્રમાહોસ્વિત્.....॥

બીજાનો નિરાસ કરતાં, વિરોધને લીધે કાર્ય થતું નથી (એમ માનવું?) અથવા માત્ર વિરોધ10 (માનવો?) કા.113/4 .

.....આદ્યે સેયં દૃશિર્યત:॥12॥

દ્વિતીયે ભૂષણં તસ્યા વિરોધો ન તુ દૂષણમ્॥

પહેલો (પક્ષ યોગ્ય નથી), કારણ કે તે આ જોવામાં આવે છે. બીજા (પક્ષમાં) વિરોધ તે (માયા)નું ભૂષણ છે, પણ દૂષણ નથી. કા.121/2 .

વિરુદ્ધકાર્યસમ્બન્ધસ્તત્કૃતસ્તેન વર્ણ્યતે॥13॥

વિરોધોઽપિ પ્રતીત્યૈવ ન વસ્તુનિ યતો બૃહત્॥

તેથી તેણે કરેલા વિરુદ્ધ કાર્યના સંબંધનું વર્ણન કરવામાં આવે11 છે. વિરોધ પણ દેખાવમાંજ છે, વસ્તુ (જીવ)માં નથી, કારણ કે તે બૃહત્ (બ્રહ્મ) છે12. કા.131/2 . એવું (સંદેહોનું સમાધાન છે). 7.

1.નિબંધ. 3-3-49 થી 56 કારિકાઓજ અહિં આપેલી છે. નિબંધમાં એ કારિકાઓ ઉપર આચાર્યશ્રીનોજ પ્રકાશ હોવાથી, તે પ્રમાણે આ કારિકાઓનો અર્થ કરવામાં આવે છે. ગો. શ્રી. પુરુષોત્તમજી મહારાજનો આવરણભંગ તે પ્રકાશ ઉપર છે. આચાર્યશ્રીનો પ્રકાશ નિબંધનો જ ભાગ હોઈ (‘નિ’) નિશાનીથી દર્શાવેલ છે, અને ગો. શ્રી. પુરુષોત્તમજીનો આવરણભંગ (‘આ’) નિશાનીથી દર્શાવેલ છે.

2.તર્કથી પદાર્થનો નિર્ણય કરવો એ લૌકિક છે. શ્રીભાગવતનો અર્થ તો અલૌકિક છે. છતાં અધિકાર ન હોય તેને તે અર્થ સમજાતો નથી એટલે સંદેહ થાય છે. તે દૂર કરવો જોઈએ. તેમાં જેવી જેની માન્યતા હોય તે પ્રકારે તેને સમજાવવું જોઈએ. તેથી મૈત્રેય પણ વિદુરની બુદ્ધિના આધારે તેના સંદેહનું સમાધાન કરે છે. જેમ બાલક પુરુષે કરેલા નિષેકથી (પોતાનો) જન્મ થયાનું જાણતો નથી, પણ (પિતાની) ભોજન, મેહન (ક્રિયાઓ)જ જૂએ છે, અને પોતાનો જન્મ થવાનું તે જ કારણ હોવાની કલ્પના કરે છે, પણ તે પણ કારણ હોવા યોગ્ય નથી એમ માની સંશયમાં પડે છે, ત્યારે કોઈ ઉપદેશ આપનાર તેને (જન્મનું કારણ) જેમ તેમ સમજાવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે સિદ્ધાંત નથી, (તેમ અહિં મૈત્રેય કહે છે તે વાસ્તવિક સિદ્ધાંત નથી), પરંતુ ‘પહેલાં આ સર્વ ભગવાનજ હતું’ 3।23 માં કહ્યો તે જ સિદ્ધાંત છે. (નિ)

3.અહિં વિદુરના સંશયનાં કારણો કહેલાં છે. કારણ (બ્રહ્મ) ગુણવિનાનું છે, અને કાર્ય (જગત્) ગુણવાળું છે તેથી બે જૂદા પ્રકારના છે. (નિ)

4.લોકમાં (કાર્ય કરવાનું) પ્રયોજન કામ છે (બ્રહ્મમાં તે નથી). નોટ 3 તથા 4 માં કહેલ બે સંદેહો ગુણાતીત બ્રહ્મના સંબંધમાં (વિદુરને થયા). (નિ)

5.એ બે સંદેહો દૂર થાય તે માટે જગત્ રચનાર ઉપાધિવાળાજ છે એમ કહેવામાં આવે, તો એ બે દોષો દૂર થાય. પણ તે ઉપાધિવાળા હોવાનુંજ સંભવતું નથી એ ત્રીજો દોષ થાય છે.

આ દોષનું સમાધાન પણ નથી. (નિ)
6.બ્રહ્મજ જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે એમ માનવામાં પણ ઉપર નોટ 5 માં કહેલ દોષજ છે. (નિ)
7.‘આ ભગવાનની તે જ માયા છે, જે ન્યાયશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે’ એમ આગળના (8 મા) શ્લોકમાં ‘ભગવાનની માયા’ કહી છઠ્ઠી વિભક્તિથી બંનેનો સંબંધ નિત્ય કહેલો છે. (નિ)
8."એમ હોય, તો ભગવાનપણું ન રહે” એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ‘ભગવાન્’ શબ્દ પહેલાં મૂકીનેજ સૂચવેલું છે કે ભગવાનપણાંની હાનિ થતી નથી. (નિ)
9."માયાવાળા ભગવાનમાં એવી શક્તિ છે એમ માનીએ તો પણ ભગવાનપણાંની હાનિ નહિ થાય” એવી શંકા થાય, તેથી કહેલ છે કે ‘ભગવત:’ ભગવાનની ‘માયા’ માયા એવા બે શબ્દો યોજેલા છે, સમાસ કરેલ નથી. તેથી તે બે એક અર્થના નથી. (ભગવાનનું પ્રધાનપણું છે). માયા ભગવાનનો ગુણ નથી, પરંતુ દાસીની પેઠે તે ભગવાનથી જૂદીજ રહે છે. (તેથી માયા ઉપાધિ નથી). (નિ)
10.બીજા (ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જગત્ ઉત્પન્ન કરે છે) એ મતનું ખંડન ઉપર (નોટ 9) માં કર્યું. જીવના સંબંધમાં કહે છે કે (જીવનું) બ્રહ્મપણું અને માયાના કાર્ય ખરાબ નશીબ, દુ:ખ વિગેરેમાં વિરોધ હોવાથી, તે કાર્યો થતાં નથી એમ માનવું? કે બ્રહ્મપણું અને ખરાબ નશીબ વિગેરે વિરોધવાળાં છે એમ માનવું? ખરાબ નશીબ વિગેરે કાર્યો થતાં નથી એમ ન માની શકાય, કારણ કે તે તો જોવામાં આવે છે તે કાર્યો થતાં ન હોય તો સંસારપણ ન થાય. ‘કાર્યો જોવામાં આવે છે તેથી બ્રહ્મ જીવનાં રૂપે બધાં દેહોમાં રહેલ હોવું ન જોઈએ, પણ જીવો બ્રહ્મથી જૂદાજ માનવા જોઈએ’ એમ કહો, તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પરસ્પર વિરોધ જણાય તેવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી માયાજ એવો વિરોધ દર્શાવે છે. તેથી જીવ બ્રહ્મરૂપ હોવા છતાં તેનામાં કૃપણતા વિગેરે જોવામાં આવે છે. (નિ+આ)
11.‘છતાં પણ તર્કનો વિરોધ થાય છે’ એમ કહો, તો તે વિરોધ દૂષણ નથી પણ માયાનું ભૂષણ છે; કારણ કે માયા જીવતા માણસનું માથું કપાય તેવાં, આંતરડાં બહાર કાઢવા છતાં માણસ સ્વસ્થ રહે તેવાં વિરુદ્ધ કાર્યો દેખાડે છે (‘નિ’) ઇન્દ્રજાલ (જાદુની વિદ્યા) આવું દેખાડે છે. (‘આ’)
12.આમ માનવામાં તર્ક શું? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી કહેલ છે કે બ્રહ્મ સર્વ થવાની શક્તિવાળું છે અને માયા તેની તે શક્તિ છે. તેથી માયાને લીધે જીવ બ્રહ્મરૂપ હોવા છતાં, કૃપણ (ગરીબડો) વિગેરે જણાય છે. (‘નિ’)

બ્રહ્મવાદમાં આ વિષયમાં પૂર્વપક્ષનું સમાધાન ‘દૃશ્યતે તુ’ (બ્ર.સૂ. 216) ‘પરંતુ (કારણ અને કાર્ય જૂદા પ્રકારના હોવાનું લોકમાં) જોવામાં આવે છે’ એ અધિકરણમાં સ્પષ્ટજ કહેલું છે. વિકારવિનાનાજ ભગવાન્ સર્વ કરે છે. શ્રુતિ પ્રમાણ હોવાથી, જેવું ભગવાનનું સ્વરૂપ સ્વીકારવાથી સર્વ (શ્રુતિઓ)નું સમાધાન થાય, તેવુંજ તે છે. તેથી તે (ભગવાનનાં સ્વરૂપ)માં માયા વિગેરેની કલ્પના (કરવાની) નથી. જે તર્કનો વિરોધ માયાથી દૂર

કરવામાં આવે છે તે પણ (ભગવાનનાં) સ્વરૂપથી જ1 દૂર થાય છે. એમ હોવાથી શ્રુતિ ઉપયોગી થાય છે. એમ ન હોય, તો (તે) અપ્રમાણ થાય2, કારણ કે મનસ્વીપણે માની લીધેલ ગણાય. 'બ્રાહ્મણવર્ણ દેવનો છે' 'શૂદ્ર આસુરી છે' એ શ્રુતિઓ અને 'માયા એ અસુરો છે' એ વાક્ય પ્રમાણે, તે મત (બ્રહ્મવાદ) (પહેલા) ત્રણ વર્ણનો ન હોય તેને કોઈ સમયે કહેવો ન જોઈએ3. આરંભમાં પણ 'હવે તને યોગમાયાના સંબંધવાળી ભગવાનની લીલાઓ હું કહીશ' (3।22) એવી પ્રતિજ્ઞા (મૈત્રેયે) કરેલી હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) અહિં પણ માયાથીજ (વિદુરના સંદેહોનું) સમાધાન કહે છે (કરે છે):

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

સેયં ભગવતો માયા યન્નયેન વિરુદ્ધ્યતે॥
ઈશ્વરસ્ય વિમુક્તસ્ય કાર્પણ્યમુત બન્ધનમ્॥8॥

આ તે જ ભગવાનની માયા છે કે જેમાં ઈશ્વર અને (સંસારથી) મુક્તનું કૃપણપણું અને બંધન, (એવો) ન્યાયનો વિરોધ છે. 8.

કાર્યકારણવૈજાત્યં માયયૈવ સમાહિતમ્॥14॥
ક્ષણમધ્યે તયા સર્વમન્યથૈવાન્યથા ભવેત્॥

કાર્ય અને કારણ જૂદાં હોવાનું સમાધાન માયાથીજ કરેલું છે. એક પ્રકારનું હોય તે સર્વ તેનાથી એક ક્ષણમાં જૂદાજ પ્રકારનું થાય છે4. કા.141/2 .

તાદૃશ્યેવ હિ સા શક્તિ: સ્વીકર્તવ્યાડન્યથા ન સા॥15॥
ક્રીડાસૃષ્ટિસ્તથા જ્ઞાનં જ્ઞાનેડપ્યજ્ઞાનસંભવ:॥

કારણ કે તે શક્તિ તેવીજ (હોવાનું) સ્વીકારવું જોઈએ. તેમ ન હોય (સ્વીકારીએ), તો તે ક્રીડા માટેની સૃષ્ટિ5, તેમજ જ્ઞાન અને જ્ઞાનમાં અજ્ઞાન હોવાનું સંભવતું નથી. કા.151/2 .

અભેદેડપિ યથા જીવસ્તથા માયૈવ સા તથા॥16॥

(બ્રહ્મ અને જીવમાં) ભેદ ન હોવા છતાં, જેમ જીવ તેવા પ્રકારનો છે તેવી રીતે તે માયા તેવાજ પ્રકારની છે6. કા.16.

આ ભગવાનની તે જ માયા છે કે જે મેં જગતનું કારણ (હોવાનું) કહેલ છે. તારા (વિદુરના) વાક્યમાં પણ તે જ (જણાવેલી છે). તેથી જે મેં કહેલું છે, તે જ તેં તે (માયા)નો વિરુદ્ધ ગુણ જણાવીને કહેલું હોવાથી, અહિં કાંઈપણ સમાધાન કરવાપણું (રહેતું) નથી, કારણ કે તે માયાને 'નયેન' ન્યાયશાસ્ત્રનો વિરોધ છે. તે વિરોધ તેંજ કહેલો હોવાથી મારે તે જણાવવો (રહેલ) નથી. (આનું) એવું તાત્પર્ય છે કે આ જ સિદ્ધાંત હોવાથી, આનું સમાધાન હું કહેવાનો છું તે પૂર્વપક્ષ જ માનવું.

ઉત્તરાર્ધથી વિરોધ જ સ્પષ્ટ કરે છે. 'તે તું છે'. 'આ આત્મા બ્રહ્મ (છે).' 'વિજ્ઞાનમય' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે, આ જીવ ઈશ્વર જ છે. તેથીજ સર્વ શક્તિમાન સંસારથી

તદ્દન મુક્ત ઈશ્વરનું 'કાર્પણ્યં' કૃપણપણું અથવા વગર વિચારેલું માગવું (એ) ઐશ્વર્યથી વિરુદ્ધ છે, અને (તેનું) બંધન મુક્તિથી વિરુદ્ધ છે.

'માયાનું સ્વરૂપ એવું કેમ હોય? તેવું (તેનું સ્વરૂપ) હોય, તો પ્રમાણો જૂઠાંજ ગણાય, અને સત્પુરુષોનો માર્ગ (તેમનાથી) વિરુદ્ધ હોય' એમ કહેવામાં આવે, તો (તે) સત્ય છે, એમજ થાય; પરંતુ જે પ્રકારે તે માયા હઠી જાય તેવો ઉપાય હું (તને) કહીશ. તે હઠી જાય એ જ મુખ્ય સમાધાન હોવાથી તે હઠી જશે ત્યારે કોઈપણ વિરોધ સૂઝશે નહિ એવો (અર્થ છે). તેથી વિરોધનું સમાધાન કરવા પ્રયત્ન ન કરવો, પરંતુ માયાને દૂર કરવાજ પ્રયત્ન કરવો. તે દૂર થશે ત્યારે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થતાં, બધાએ સંદેહો જતા રહેશે એટલે જૂદા પ્રકારે જ્ઞાનનો ઉપદેશ થએલો હશે, તેથી તે સમયે (તને) પોતાની મેળેજ બ્રહ્મવાદનું જ્ઞાન થશે, અથવા આસુરપણું જતું રહેતાં શૂદ્રપણું પણ જતું રહેશે, તેથી તે (માયા) દૂર થાય ત્યારે પોતાની મેળે (તને) જ્ઞાન થશે અથવા હું બોધ આપીશ, એવું તાત્પર્ય છે. 8.

1.બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોઈ ન હોવાથી, માયાનો પણ (બ્રહ્મના) સ્વરૂપમાંજ સમાવેશ થતો હોવાથી, સ્વરૂપથીજ (વિરોધ દૂર થાય છે). (પ્ર).

2.માયાનો સ્વરૂપમાં સમાવેશ કરવાનો આગ્રહ રાખવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર)

3.બ્રહ્મવાદનો બોધ કરી વિરોધનું સમાધાન ન કરવાનું કારણ આથી કહેલું છે. (પ્ર)

4.માયાથી વિરોધનું સમાધાન કેવી રીતે થાય છે તે આથી કહેલું છે. જેમ જૂદાજૂદા રંગના દર્પણો સાથે (સૂર્યનાં) કિરણોનો સંબંધ થતાં, એક ક્ષણમાં પ્રકાશ જૂદા પ્રકારનો થાય છે, તેમ ભગવાનના અંશોને માયાનો સંબંધ થતાં કાર્ય પણ જૂદા પ્રકારનું થાય છે. વળી જેમ દર્પણ દેખાતું ન હોવા છતાં જૂદાજૂદા પ્રકારનાં પ્રકાશરૂપ તેનું કાર્ય જોવાથી દર્પણ તેવું (જૂદા જૂદા રંગનું) હોવાનું સ્વીકારવામાં આવે છે, તેમ માયા પણ તેનું કાર્ય જોવાથી તેવા સ્વભાવવાળી હોવાનુંજ સ્વીકારવું જોઈએ. તેવી ન હોય તો તેનાં કાર્ય જૂદા પ્રકારનાં ન થાય. (પ્ર).

5.જેમ લોહચુંબક પાસે ભમવાનું લોઢાને પ્રયોજન ન હોવા છતાં, તે તેની સમીપમાં ભમ્યા કરે છે, તેમ પ્રયોજન ન હોવા છતાં (ભગવાન્) ક્રીડા માટેની સૃષ્ટિ કરે છે, તેમજ 3।24 માં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન થાય છે. (પ્ર)

6.બ્રહ્મથી જૂદો ન હોવા છતાં જેમ જીવ બ્રહ્મથી વિરુદ્ધ ગુણવાળો છે, તેમ માયા પણ બ્રહ્મથી જૂદી ન હોવા છતાં તેથી વિરુદ્ધ ગુણવાળી છે. તેથી માયાનાં સ્વરૂપ અને સ્વભાવના બલથીજ વિરોધોનું સમાધાન થાય છે. એવો અર્થ છે. (પ્ર)

નિદ્રા વિગેરેનાં દૃષ્ટાંતથી માયા વિગેરે એવા1 પ્રકારની હોવાનું નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે:

યદર્ધેન વિનાડમુષ્ય પુંસ આત્મવિપર્યય:॥
પ્રતીયત ઉપદ્રષ્ટુ: સ્વશિરશ્છેદનાદિક:॥9॥

જેમ (સ્વપ્નમાં) આ નજીકથી જોનાર પુરુષને અર્થ વિના પોતાના શિરનું કપાવું વિગેરે આત્માથી વિપરીતપણું જોવામાં આવે છે. 9.

‘यत्’ જે કારણથી આ ‘પુરુષ’ જીવને, બંધન કરનાર વિગેરે અર્થ વિનાજ ‘आत्मविपर्यय:’ આત્માનું વિપરીતપણું જોવામાં આવે છેજ, માત્ર જોવામાં આવે છે, પરંતુ વસ્તુત: નથી, કારણ કે આ ‘ઉપ’ નજીકથી જોનાર છે, પરંતુ જોવાનો (પદાર્થ) નથી. વળી આ સર્વત્ર રહેનાર અને અંદરથી જાણી શકાય તેવો છે, અને બીજું (સર્વ) હદવાળું અને બહારનું છે. જેમ દર્પણ નજીક હોય ત્યારે, મુખ તેમાં પડેલું હોવાથી ઉલટું 2 દેખાય છે તેમ માયા નજીક હોવાથી આત્મા બહારનો અને હદવાળો દેખાય છે, જેમ સ્વપ્નમાં (પોતાનું) શિર કપાતું દેખાય છે તેમ તે (આત્મા) જૂદા પ્રકારનો દેખાવાનું કારણ માયાજ છે, કારણ કે જોનારનું શિર કપાએલ હોવાનું સંભવતું નથી, તેમ (તે) જોઈ શકાતું નથી, કારણ કે ચક્ષુ તે (શિર)માં જ રહેલું છે, અને (તેવું) ભાન થાય છે, અને આ વિષય (પરસ્પર) વિરુદ્ધ છે. વળી (તેમાં) તર્ક નથી. એવુંજ અહિં (માયાના સંબંધથી) છે, એવો ભાવ છે. 9.
1.‘વિગેરે’ શબ્દથી અહિં ખરાબ ભાગ્ય હોવું વિગેરેનો સમાવેશ કરેલો છે. (પ્ર)
2.ડાબું અંગ જમણું અને જમણું અંગ ડાબું દેખાય છે.)

"માયામાં આ આત્મા પ્રવેશ કરે છે તેથી આત્માના ગુણો માયામાં આવે તે યોગ્ય છે, પરંતુ ‘(આત્મા) તમ:થી પર છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે માયા આત્મામાં પ્રવેશ કરતી ન હોવાથી, માયાના ગુણો આત્મામાં આવે (તે યોગ્ય) નથી. તેથી બંધન વિગેરે માયાના ગુણો આત્મામાં કેમ (જોવામાં આવે છે)?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

यथा जले चन्द्रमस: कम्पादिस्तत्कृतो गुण:॥
दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुण:॥10॥

જેમ જલની અંદર હાલવું વિગેરે તેણે (જલે) કરેલો ચંદ્રમાનો ગુણ ન હોવા છતાં જોવામાં આવે છે, તેમ જોનાર આત્મામાં જડનો ગુણ (દેખાય છે). 10.

જો કે માયા આત્મામાં પ્રવેશ કરતી નથી, પરંતુ આત્માજ (માયામાં) પ્રવેશ કરે છે, છતાં પણ પ્રવેશ કર્યા પછી (આત્માને) તે (માયા)ના ગુણોનો સંબંધ થાય છે, પણ પ્રવેશ કર્યો ન હોય ત્યાં સુધી થતો નથી. જેમ જલમાં ચંદ્ર પ્રતિબિંબથી પ્રવેશ કરે છે, તેમ (આત્માનો માયામાં) પ્રવેશ પણ દેખાવનોજ છે. જલના હાલવાથી તે (ચંદ્ર(નું પ્રતિબિંબ)) હાલે છે, પણ સ્વભાવથી હાલતો નથી, તેવી રીતે માયાના સંબંધને લીધે આત્મામાં નથી તેવો પણ ગુણ દેખાય છે. તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. (જડનો ગુણ) ન હોવાનું કારણ ‘જોનાર’ શબ્દથી કહેલું છે. આ ‘આત્મા’ (શબ્દ)થી જણાવેલ ભેદ છે. ‘જડનો ગુણ’ શબ્દોથી ‘માયા’ (શબ્દ)થી જણાવેલ ભેદ કહેલો છે. ‘अनात्मन:’ પ્રકૃતિ દેહ વિગેરે જડનો, જોવાનો (પદાર્થ) હોવું વિગેરે ગુણ (આત્મામાં ન હોવા છતાં દેખાય છે.)10.

તેથી માયામાં દેખાવનો સંબંધ હોવાથી, તે (તેવો) સંબંધ દૂર થાય તે માટેનો ઉપાય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकम्पया॥
भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह॥11॥

તે ખરેખર નિવૃત્તિના ગુણથી, વાસુદેવની કૃપાથી અને ભગવાનની ભક્તિના યોગથી આ જન્મમાં ધીરેધીરે દૂર થાય છે. 11.

'તે' માયાનો સંબંધ ત્રણ ગુણોથી દૂર થાય છે. જેમ ત્રિદોષથી પુરુષ મરણ પામે છે, તેમ ત્રણ ગુણોનો સંબંધ થતાં તે જ દેહમાં દેખાવરૂપ (દેખાતો) માયાનો સંબંધ દૂર થાય છે. 'નિવૃત્તિના ગુણથી' વિગેરે શબ્દોથી તે (ત્રણ) ગુણો કહે છે. તે પૈકી પ્રથમ (1)નિવૃત્તિના ગુણો કરવા, માત્ર નિવૃત્તિ (કાર્ય ન કરવું તે) નહિ. તેમ (માત્ર નિવૃત્તિ) કરવાથી ભગવાનની કૃપા થાય નહિ.

વિધાનેન પરિત્યાગ: પુનસ્ત્યક્ત્વા પરિગ્રહ:॥
એકાકિત્વં તીર્થસેવા મૌનં કૃષ્ણાનુચિંતનમ્॥17॥

(શાસ્ત્રની) આજ્ઞા હોવાથી ત્યાગ કરવો, ત્યાગ કરીને પાછું સ્વીકારવું, એકલા રહેવું, તીર્થમાં રહેવું, મૌન રાખવું, શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરવું. કા.17.

કાલાદિપ્રાપ્તદુ:ખસ્ય સહનં ચાપ્રતિક્રિયા॥
દયાસંતોષાત્મજયા મુખ્યા ધર્મા નિવૃત્તિત:॥18॥

કાલ વિગેરેથી થતું દુ:ખ સહન કરવું, અને સામો અપકાર ન કરવો, દયા, સંતોષ અને અંત:કરણ ઉપરનો વિજય-(આ) નિવૃત્તિથી (પ્રાપ્ત થતા) મુખ્ય ગુણો છે. કા.18.

(2)પછી ભગવાનની કૃપા, સત્ત્વરૂપ અંત:કરણમાં સ્ફૂરેલા ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિ, (3)પછી ભગવાનની ભક્તિનો યોગ. ભક્તિ ભગવાનના સંબંધવાળી હોવાથી સાધનરૂપ થાય છે. 'યોગ' એટલે સદા આચરણ, સદા શ્રવણ વિગેરે ભગવાનની કૃપા વિના થતાં નથી, તેથી ભગવાનની ભક્તિનો યોગ પાછલથી કહેલો છે. એવા ત્રણ ગુણોથી માયાનો સંબંધ ધીરેધીરે આ જન્મમાંજ દૂર થાય છે. 'ધીરેધીરે' સાધનના બલને અનુસરીને (દૂર થાય છે). 11.

નીચેના શ્લોકમાં એકદમ સર્વ દુ:ખોનો નાશ કરવાનો ઉપાય કહે છે:

યદેન્દ્રિયોપરામોડથ દ્રષ્ટાત્મનિ પરે હરૌ॥
વિલીયન્તે તદા ક્લેશા: સંસુપ્તસ્યેવ કૃત્સ્નશ:॥12॥

જ્યારે ઈન્દ્રિયો (વિષયોથી) શાંત થાય છે, ત્યારે વશ રાખનાર હરિ આત્માની અંદર જોનાર થાય છે, ત્યારે સુષુપ્તિમાં રહેલાના દુ:ખોની પેઠે (તેના) સર્વ દુ:ખોનો નાશ થાય છે. 12.

જ્યારે બધી ઈન્દ્રિયો પોતાની મેળેજ પોતપોતાના વિષયોથી શાંત થાય છે, 'અથ' ત્યારે જૂદા પ્રકારથી આત્માની અંદર જોનાર થાય છે, (એટલે) જોનાર આત્મા તરીકે સ્ફૂરે છે, (તે) પ્રકૃતિ વિગેરેને વશ રાખનાર તરીકે સ્ફૂરે છે, અને પોતે હરિ હોવાનું (સ્ફૂરે છે) ત્યારે (તેનાં) અવિદ્યા વિગેરે સર્વ દુ:ખોનો નાશ થાય છે. તે (દુ:ખો) પાંચમા સ્કંધમાં કહેશે. 'સંસારરૂપ વનમાં (ઇન્દ્રિયોની) શાંતિ સંભવતી નથી' એવો મત ખોટો ઠરાવવા 'સુષુપ્તિમાં રહેલાના દુ:ખોની પેઠે' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. 'જેમ સ્ત્રીથી સારી રીતે આલિંગન કરાએલો (સૂએ છે), તેમ આ દેહમાં રહેલો આત્મા જ્ઞાની આત્માથી આલિંગન કરાએલો સૂએ છે' એ

શ્રુતિપ્રમાણે ‘સુષુપ્તિમાં રહેલાના’ એટલે આત્માની સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત કરેલાના (સર્વ) દુ:ખોનો નાશ થાય છે. ‘જ્યારે’ એવું વચન હોવાથી આ સાધનથી (ફલની) પ્રાપ્તિ થવાનો સમય નિશ્ચિત નથી. 12.

તેથી (ફલ પ્રાપ્ત થવાનું) નિશ્ચિત સાધન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અશેષસંક્લેશશમં વિધત્તે ગુણાનુવાદશ્રવણં મુરારે:॥
કુત: પુનસ્તચ્ચરણારવિન્દપરાગસેવારતિરાત્મલબ્ધા॥13॥

મુરારિના ગુણોના અનુવાદનું શ્રવણ સર્વ દુ:ખોનો નાશ કરે છે. તો પછી પોતેજ પ્રાપ્ત કરેલી તેમના ચરણારવિંદની રજની સેવામાં પ્રીતિ (તેમનો નાશ) કરે તેમાં કહેવું જ શું? 13.

ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવનાર (તેમના) ગુણોનાં કીર્તન પછી થએલું (તે ગુણોનું) શ્રવણ સર્વ દુ:ખોનો નાશ કરે છે. (1)ગુણોના અનુવાદનું શ્રવણ અને (2)દુ:ખોના નાશની (અનુક્રમે) કારણ અને કાર્ય હોવાની સ્થિતિ, કારણ હોય ત્યાં
સુધીની અવસ્થામાંજ 1 છે. તેથી જ્યારે દુ:ખોનો નાશ થાય, ત્યાં સુધી ગુણોના અનુવાદનું શ્રવણ કરવું. તેથી2 એક (વારના) શ્રવણથી દુ:ખોનો નાશ ન થયો, એવો વિરોધ ન માનવો, પરંતુ3 અહિં (દુ:ખોના નાશનું) નિશ્ચિત કારણ કહેલું છે. ‘મુરારિના’ (ગુણોનું શ્રવણ) હોવાથી, તે (શ્રવણમાંના) વિઘ્નો પોતાની મેળેજ દૂર થવાના. જ્યારે શ્રવણ આ (દુ:ખોનો નાશ) કરે છે, ત્યારે ભગવાનના ચરણારવિંદ પરની પ્રીતિ કરે તેમાં કહેવુંજ શું? તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. ‘તો પછી (પ્રીતિ કરે)’ એમ કહેવાનું હતું, તેને બદલે ‘કુત:’ ‘ક્યાંથી’ વચન છે. (તેથી) એમ જણાવ્યું છે કે પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરાવનારાં શ્રવણ (કરવાની) સ્થિતિમાંજ દુ:ખોનો નાશ થએલો હોવાથી, પ્રીતિ તેમનો નાશ ક્યાંથી કરશે? ‘ચરણારવિંદ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે આ ઉપાય) ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણેનો છે. ઉપર જણાવેલ ચરણારવિંદનાં રજકણો ગંગામાં અને ભગવદીય શરીરમાં હોય છે, તેથી ત્યાં (તેમની) સેવા કરવામાં પ્રીતિ (રાખવી), અથવા મથુરા વિગેરેમાં રહેલ (ભગવાનનાં ચરણારવિંદની) રજનીજ સેવા કરવી. ચરણની સેવા રસરૂપ છે. ભજનાનંદ પોતે પુરુષાર્થરૂપ છે, તેના સંબંધવાળી સેવા, (અને) તે (તેવી સેવા)માં ‘રતિ:’ પ્રીતિ, તે પણ પોતેજ પ્રાપ્ત કરેલી, અકસ્માત પ્રાપ્ત થએલી અથવા અંત:કરણમાં પ્રાપ્ત થએલી. સ્વત: પુરુષાર્થરૂપ સેવામાં સ્વભાવથી જે પ્રીતિ (હોય), તે બધાએ દુ:ખનો નાશ કરે છે, એવો અર્થ છે. એ રીતે 1.કર્મમાર્ગ પ્રમાણે 2.જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે અને 3.ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ત્રણ સાધનો જણાવ્યાં. 13.

1.ભગવાનના ગુણોના અનુવાદનું શ્રવણ અને દુ:ખોનો નાશ એ અગ્નિ અને તેનાં કાર્યરૂપ દાઝવાનું એ બેનાં જેવા કારણ અને કાર્ય છે, (અગ્નિ ન હોય ત્યારે દઝાતું નથી), પણ (ઘડો બનાવવામાં ઉપયોગી) દંડ અને ઘડો એ બે જેવાં કારણ અને કાર્ય નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.‘તેથી’ એટલે દુ:ખો ઘણાં હોવાથી, નાશ ઘણાંનો કરવાની જરૂર હોવાથી. (પ્ર)

3.ઉપર જણાવેલ વિરોધ ન માનવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલ છે. (પ્ર)

એ રીતે માયા દૂર થાય ત્યારેજ સર્વ સંદેહો દૂર થાય છે એમ મૈત્રેયે કહેલું સાંભળીને, (તેણે કહેલ) સાધનના વાક્યથી ભગવાન્ પરની પ્રીતિ સાધન હોવાનું સ્મરણ કરીને, તે (પ્રીતિ) ઉત્પન્ન થતાં સંદેહ પોતાની મેળે દૂર થવાથી તેણે (મૈત્રેયે) કહેલું ફલ (પ્રાપ્ત) થયું તેથી પોતાના (વિદુરના) હૃદયમાં સંદેહ રહ્યો નથી, (તે) તે (મૈત્રેય)ની રુબરુ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ વિદુર ઉવાચ॥

સંચ્છિન્ન: સંશયો મહ્યં તવ સૂક્તાસિના વિભો।
ઉભયત્રાપિ ભગવન્ મનો મે સંપ્રધાવતિ॥14॥

હે સમર્થ! મારા માટે યોજેલા આપનાં ઉત્તમ વાક્યરૂપથી મારો સંશય કપાઈ ગયો. હે ભગવન્! મારું મન બંને (વિષયો)માં સારી રીતે ઘણું પહોંચે છે. 14.

તેમ થયું ન હોય1, તો ગુરુએ કહેલાં શાસ્ત્રથી સંદેહ દૂર થયાનું ન થાય (ગણાય). ‘મહ્યં’ મારા માટે યોજલું જે આપનું ‘સૂક્તાસિ:’ ઉત્તમ વાક્યરૂપ ખડ્ગ , તેનાથી સંદેહ કપાઈ ગયો, પણ તર્કથી છૂટેલો નથી. વળી આપનું વચન સાધન દર્શાવનાર પ્રકારનું હોવાથી ખડ્ગરૂપ છે, અને તેથી હવે પછી તર્ક કહેવાનો નથી. ભગવાનની માયાનાં અંશને બલ તરીકે સ્વીકારીને તેની સાથે જ્યાં બુદ્ધિને મોકલવામાં આવે છે, ત્યાંજ ધનુષ્યમાં યોજેલા બાણની પેઠે તે વિઘ્ન વિના પહોંચે છે, તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ભગવાનની સ્વતંત્રતા અને જીવની પરતંત્રતાના વિષયમાં (ભગવાન્) જગતનું બીજ હોવાના અને (તેમને જગત્ રચવાના) પ્રયોજનના વિષયમાં, જ્ઞાનનો અને માયાનો સંબંધ હોવાના વિષયમાં મારો સંશય કપાઈ ગએલો હોવાથી, મારું મન (પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા) બંને (વિષયો)માં સારી રીતે ઘણું પહોંચે છે. પોતાની (વિદુરની) અંદર તેવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ (મૈત્રેયમાં) છે એમ જણાવવા ‘હે ભગવન્’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ‘સારી રીતે પહોંચવું’ એટલે તર્કની જરુર વિના, વિઘ્ન વિના પહોંચવું. ‘ઘણું (પહોંચવું)’ એટલે પ્રયાસ વિના પહોંચવું. 14.

1.‘તેમ થયું ન હોય’ એટલે (ચરણારવિંદ પરની) પ્રીતિનું ફલ થયું ન હોય તો. (પ્ર)

ઉપર પ્રશ્નો કર્યા, તેમના સંબંધમાંજ માત્ર મારો સંદેહ ગયો એમ નહિ, પરંતુ બીજા વિષયોમાં સર્વત્ર કાર્યસંબંધી સંદેહ દૂર થયો છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સાધ્વેતદ્વ્યાહૃતં વિદ્વન્નાત્મમાયાયનં હરે:॥
આભાત્યપાર્થં નિર્મૂલં વિશ્વમૂલં ન યદ્બહિ:॥15॥

હે વિદ્વન્! હરિના સંબંધવાળા જીવોને (મોહ કરનારી) માયાએ (રચેલું) મૂલવિનાનું જગત્ નિરર્થક ભાસે છે એમ આપે બરાબર કહેલું છે. જે વિશ્વનું મૂલ છે તે બહારના (પદાર્થો)માં નથી.15.

આ માયાને જણાવનારું વચન જે આપે કહ્યું તે બરાબરજ કહેલું છે. ‘હે વિદ્વન્!’ એ સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે આપનો આ વિષયમાં અનુભવ પણ છે, પણ માત્ર શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી (આપે કહેલું) નથી. ‘શું કહ્યું?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી

‘આત્મમાયાયનં હરે:’ શબ્દો યોજેલા છે. હરિના સંબંધવાળા જે ‘આત્માન:’ જીવો, તેમને મોહ કરનારી જે માયાનું નિરૂપણ ઉપર ચાર 1શ્લોકમાં કરેલું છે, તે માયાનું ‘અયનં’ સ્થાન વિષયરૂપ બ્રહ્મ, જડ તરીકે, (અથવા) જીવ તથા જડ તરીકે જે સ્ફૂરે છે તે નિરર્થકજ ભાસે છે. અથવા માયાજ છે સ્થાન જેનું એવું માયાએ વચ્ચે જે જગત્ રચેલું છે, તે તો નિરર્થકજ ભાસે છે.

વસ્તુને દૂર કરીને વિષયરહિતજ2 જ્ઞાન માયાથી વીંટાઈ હરકોઈ વિષય તરીકે ભાસે છે. "ત્યારે (તે) સદાએ ભાસવાનું, અને તેથી મોક્ષ થવાનો નહિ એવી ઘટના થશે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘મૂલવિનાનું’ વિશેષણ યોજેલું છે. (તેને) માયા સિવાય મૂલ ન હોવાથી, અંદર (જ) ભાસતું હોવાથી, તાત્પર્ય જોતાં બ્રહ્મનુંજ ભાન થતું હોવાથી, ત્યારેજ તે દૂર થતું હોવાથી મૂલવિનાનું છે, કારણ કે એવીજ રીતે છીપમાં રૂપાનો ભાસ અંદરથી થાય છે, અને તાત્પર્ય જોતાં (તે) દૂર થાય છે. આ જ અર્થ ‘જેણે આ ઉત્પન્ન કર્યું તેમને તમે જાણતા નથી, (કારણ કે) તમારી અંદર બીજું છે’ એ મંત્રમાં પણ કહેલો છે. વળી જગતના સંબંધનું ભગવાનનું કર્તાપણું શ્રુતિથી સાબિત થએલું હોઈ સત્યજ છે. બ્રહ્મસ્વરૂપ જગત્ રચાએલું તેવું દેખાય, તેમાં મધ્યે મોહ કરનારી માયા (તેને) જૂદાજ પ્રકારનું દેખાડે છે3. કાર્ય (જગત્) કારણ (બ્રહ્મ) અને કૃતિ (વેચવાની ક્રિયા) વિકાર વિનાનાં છે. ‘તમારી (અંદર)4’ શબ્દ હોવાથી આ (જગત્ જૂદા પ્રકારનું જોવું તે) બધાનો અનુભવ નથી.

વળી પ્રમેયાધ્યાયમાં5 પૂર્વપક્ષમાં (કાર્ય અને કારણનો) અવિરોધ દર્શાવતાં (જગત્ બ્રહ્મથી) જૂદા પ્રકારનું હોવાનું ‘(જગત્) જૂદા પ્રકારનું હોવાથી, (ચેતન) (આનું કારણ) નથી’ અને ‘આ શબ્દ (વેદ) પ્રમાણે તેવું (જૂદા પ્રકારનું) છે’ (બ્ર.સૂ.2।4) એમ સિદ્ધ કરેલું છે6. વાદીની બુદ્ધિને અનુસરીને (તેને) બ્રહ્મવાદ કહેવો યોગ્ય ન હોવાથી, સિદ્ધાંતમાં આડકતરી રીતે ‘પરંતુ જોવામાં આવે છે7’-(બ્ર.સૂ.2।6)થી તેનો નિરાસ કરેલો છે. (જગત્ બ્રહ્મથી) જૂદા પ્રકારનું જોવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે (જૂદા પ્રકારનું) નથી, એવો અર્થ છે. શ્રુતિ તો ‘તે પાછલા બે હોવાથી નાની છે’ એ પૂર્વકાંડની શ્રુતિમાં જેમ લૌકિક દોહવાનાં કાર્યનો અનુવાદ કરેલો છે, તેમ તાત્પર્યનું જ્ઞાન થાય તે માટે8 લોકમાં પ્રસિદ્ધ અર્થજ કહે છે. તેથીજ 9 ‘સત્ય અને અસત્ય સત્ય થયું’ એમ બંને પ્રકારે ભાસતું વાસ્તવિક રીતે સત્યજ થયું, એવો બોધ કરે છે. તે પણ આને10 ભગવાનનાં ધ્યાનને લીધે તેવું સૂઝયું તેથી (આણે) તે કહેલ છે, અથવા માયાવાદીની પેઠે (આ) માત્ર મધ્યે રહેલાનું વચન છે. વળી ભગવાન્ માયાથી પર હોવાથી વિશ્વનું જે મૂલ છે તે બહારના પદાર્થોમાં નથી, પરંતુ બુદ્ધિમાંથી નીકળેલી11 વચગાળામાંજ ભાસે છે. 15.

1.આ અધ્યાયના 8 થી 11 સુધીના શ્લોકોથી.

2.વસ્તુ (બ્રહ્મ)ના સારી રીતે સંબંધવાળું હોવા છતાં, વિષયને ન ગ્રહણ કરનારું પ્રમેયના આશ્રયવાળું (આ) જ્ઞાન હોવાથી, તે સ્થલ માયાથી વીંટાએલ હોઈ ‘જગદ્ગતભગવત્કર્તૃત્વં’ એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલો છે માયાના આધારવાળું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3.જ્ઞાનનો વિષય થતાં વિકારવાળાં જગતને કરીને, બ્રહ્મરૂપ જગતમાં જડ મોહરૂપ તુચ્છ જગત્ દેખાડે છે, અને જડ (દેહ વિગેરેને) આત્મા તરીકે દેખાડે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
4."જગત્ જડ સર્વને દેખાય છે, તેથી તે ભ્રમ ન હોઈ શકે, તેથી તે જગત્ મૂલવિનાનું કેમ હોય?" એવી શંકા થાય, તેથી જડપણું વિગેરે સર્વને દેખાતાં નથી એમ દર્શાવવા ઉપરની શ્રુતિ (મંત્ર)માં 'તમારી અંદર (બીજું છે)' એમ કહેલું છે. (પ્ર)
5.બ્રહ્મસૂત્રના બીજા અધ્યાયમાં.
6.સાંખ્ય વિગેરે બ્રહ્મ અને જગતમાં ભેદ માનનારાઓ 'વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન' એ શ્રુતિના બલે તે બેમાં ભેદ માને છે, અને બ્ર.સૂ. 2।4. માં પણ તે કહેલ છે. તેથી કાર્ય(જગત્) વિકારવિનાનું કેમ મનાય? એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ને પછીના વાક્યથી દૂર કરે છે. આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે:"બ્રહ્મ જગતથી જૂદા પ્રકારનું જડ હોવાથી, બ્રહ્મ તેનું ઉપાદાન કારણ ન હોય, કારણ કે લોકમાં કાર્ય અને કારણ એક જ પ્રકારનાં હોવાનું ઘડો, વસ્ત્ર વિગેરેમાં જણાય છે. તેથી તર્કથી વિરુદ્ધ વેદ પણ તેમને કારણ અને કાર્ય હોવાનું કહી ન શકે. તમે એમ કહો કે 'તર્ક પ્રત્યક્ષ ઉપર આધાર રાખે છે અને પ્રત્યક્ષમાં ભ્રમ દેખાય છે તેથી તર્ક ઉપર અમે આધાર રાખતા નથી' તો વેદમાં પણ જગતને 'વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન' શબ્દોથી ચેતન તેમજ જડ કહેલ છે. તેથી તેનું ઉપાદાન કારણ ચેતન (જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મ) હોઈ ન શકે'. (પ્ર)
7.આ સિદ્ધાંત જણાવનાર સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે:તાત્પર્યના જ્ઞાનરહિત (બુદ્ધિની) અંદરની સૃષ્ટિમાંજ જેમની મતિનો અંત આવે છે, તેમને જગત્ માયાને લીધે જડ જણાય છે, પણ વસ્તુત: બ્રહ્મથી જૂદા પ્રકારનું નથી, જૂદા પ્રકારનું હોવાનું દેખાય છે તે પણ ચેતન ઉપાદાન હોવાનો નિરાસ કરનારું નથી, કારણ કે લોકમાં પણ કારણ અને કાર્ય જૂદા પ્રકારનાં જોવામાં આવે છે. ચેતન પુરુષના દેહમાંથી જડ, કેશ, નખ વિગેરે, અને જડ છાણમાંથી ચેતન વીંછી વિગેરે ઉત્પન્ન થતાં જોવામાં આવે છે. તેમ હોવાથી બ્રહ્મના 'સત્' અંશમાંથી સત્ જ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કારણ અને કાર્ય પણ એક પ્રકારનાં છે. કાર્ય અને કારણ સર્વ અંશે એક પ્રકારના લોકમાં પણ દેખાતા નથી, કારણ કે ઘડામાં માટીનો પિંડો જોવામાં આવતો નથી. વાસ્તવિક રીતે તો જગતમાં ચેતનથી ભેદ જુઓ છો તે જ ભ્રાંતિ છે. (પ્ર)
8."જો પ્રપંચ ચેતનથી જૂદા પ્રકારનો ન હોય તો શ્રુતિ 'વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન' એમ કેમ કહે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે 'સત્' અંશમાંથી જડોની અને 'ચિત્' અંશમાંથી જીવોની ઉત્પત્તિ થઈ છે એવું તાત્પર્ય જણાવવા શ્રુતિમાં એમ કહેલું છે. (પ્ર)
9.'તેથીજ' એટલે જૂદા પ્રકારનાં દેખાતાં હોવા છતાં, બ્રહ્મજ કારણ છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય હોવાથીજ. (પ્ર)
10.'આને' એટલે 'વિદુરને'. (પ્ર)
11.પ્રકરણને અનુસરી બીજો મત કહે છે. (બુદ્ધિમાંથી) માયારૂપ વિષયતા નીકળી, (જોવામાં આવતો પદાર્થ બનેલી માયા નીકળી). (પ્ર)

તેથી આ શાસ્ત્રમાં અજ્ઞાનરહિત અને સંકટરહિત બે જ સુખી છે, તે બે નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:

યશ્ચ મૂઢતમો લોકે યશ્ચ બુદ્ધે: પરં ગત:॥
તાવુભૌ સુખમેધેતે ક્લિશ્યત્યન્તરિતો જન:॥16॥

જે ઘણો મૂઢ લોકમાં રહે છે અને જે બુદ્ધિથી પર ગએલો છે તે બંને સુખથી રહે છે. વચ્ચે રહેનાર મનુષ્ય દુ:ખી થાય છે. 16.

(1)જેણે જ્ઞાન માટે તો જરાએ પ્રવૃત્તિ કરી નથી, તે લોકની રીતે રહેતાં, માયા દૂર કરવા માટેજ પ્રયત્ન કરતાં, ભગવાનની કૃપાથી તે દૂર થાય ત્યાર પછી સંદેહરહિત બધુંએ જાણે છે (2) અથવા સારા ગુરુને લીધે ભગવાનની કૃપાવાળો (પુરુષ) મોહ ન પામતાં, મોહ1 કરનારી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, બુદ્ધિથી પર ગએલો એટલે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરનારો થઈ (તેનાં) દુ:ખો પહેલાંજ દૂર થએલાં હોવાથી સુખમાં રહે છે; પરંતુ 'અંતરિત:' વચ્ચે રહેનાર તો થોડું જ્ઞાન અને થોડી ભક્તિવાળો હોઈ નિશ્ચયરહિત હોવાથી અને (જ્ઞાન અને ભક્તિ) બેમાંથી એકનાં જ્ઞાન અથવા આધારવિનાનો હોવાથી, બે નાવમાં બેઠેલા (પુરુષ)ની પેઠે દુ:ખી થાય છે. 'લૌકિક મૂઢ' એવો અર્થ લઈએ, તો બંનેને સમાન સુખવાળા કહેવામાં વિરોધ થાય, અને વળી મૂઢો (મૂર્ખાઓ)ને સુખ હોતું નથી. 16.

1.'અવ્યામોહિતો વ્યામોહિકાં બુદ્ધિં ત્યક્ત્વા' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

એવી રીતે શાસ્ત્રાર્થ કહીને, પોતાને કાંઈક (ફલ) પ્રાપ્ત થયું છે અને કાંઈક નથી થયું, તે બંને નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અર્થાભાવં વિનિશ્ચિત્ય પ્રતીતસ્યાપ્યનાત્મન:॥
તાં ચાપિ યુષ્મચ્ચરણસેવયાડહં પરાણુદે॥17॥

જડ દેખાતું હોવા છતાં વાસ્તવિક સ્થિતિવાળું નથી એવો નિશ્ચય કરીને, આપના ચરણની સેવાથી હું તે (દેખાવ)ને પણ દૂર કરીશ. 17.

દેખાતો (પદાર્થ) વાસ્તવિક સ્થિતિવાળો નથી એમ શાસ્ત્રથી સૂચવેલું છે. 'આ સર્વ આત્મા છે' એ શ્રુતિથી જડ વાસ્તવિક સ્થિતિવાળું ન હોવાનું સિદ્ધ થએલું છે. હવે તેનો (જડ તરીકે) દેખાવ (બાકી) રહ્યો, પદાર્થથી થતું દુ:ખ દૂર થયું. તે દેખાવને પણ હું આપણા ચરણની સેવાથી એટલે ગુરુના ચરણની સેવાથી દૂર કરીશ. જો કે સ્વભાવથી ગુરુ ઉપદેશ કરતા નથી, છતાં પણ સેવા કરવામાં આવતાં, તે (સેવા)ના ગુણથી અથવા તેમના (ગુરુના) ઉપદેશથી તાત્પર્યનું જ્ઞાન થશે એટલે અર્ધ (પદાર્થથી થતું દુ:ખ) જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણેજ દૂર થએલું હોવાથી, તે (દેખાવ)ને પણ 'અપનુદે' હું દૂર કરીશ. તેમ (અર્ધ જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે દૂર થયું) ન હોત, તો ભગવાનના ચરણની સેવાથીજ તે (દેખાવ)ને દૂર કરત. 'હું' શબ્દથી પોતાનો અધિકાર (જણાવેલો છે), કારણ કે ભગવાને તેવીજ1 આજ્ઞા કરેલી. તેમ ન હોત, તો તે (દેખાવને) ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણેજ દૂર કરત. વળી (ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે દૂર કરવા) અધિકાર ફરીથી પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. 17.

1.‘તેવીજ’ એટલે ગુરુ દ્વારાજ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની. (પ્ર)

વળી ભગવન્માર્ગમાં પણ ગુરુસેવા ભક્તિ (પ્રાપ્ત કરવા)માં ઉપયોગી થાય છે, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યત્સેવયા ભગવત: કૂટસ્થસ્ય મધુદ્વિષ:॥
રતિરાસો ભવેત્તીવ્ર: પાદયોર્વ્યસનાર્દન:॥18॥

જેમની સેવાથી મધુના દ્વેષી વિકારરહિત ભગવાનના ચરણોમાં વ્યસનોનો નાશ કરનાર તીવ્ર રતિરાસ થાય છે. 18.

ત્રણ માર્ગનો વિરોધ (થતો) નથી એમ જણાવવા ભગવાનનાં ત્રણ વિશેષણો (યોજેલાં છે), તેમ ન હોય (બીજા માર્ગનો વિરોધ થતો હોય), તો ગુરુની સેવામાં પ્રેમ થતાં બીજા માર્ગનો વિરોધ થાય તો ભગવાનમાં ભક્તિ ન થાય. તે પૈકી (1)‘ભગવાનના’ શબ્દથી ભક્તિમાર્ગને અનુસરનારા ભગવાન્ (જણાવ્યા). (2)‘વિકારરહિત’ વિશેષણથી જ્ઞાનમાર્ગને અનુસરનારા (અને) (3)‘મધુના દ્વેષી’ વિશેષણથી દૈત્યોના દ્વેષી (કર્મમાર્ગને અનુસરનારા) (જણાવ્યા). બધાએ ‘સુમનસામ્’ દેવોના અથવા પુષ્પોના રસને લઈને, પોતાના મુખથી તે બહાર કાઢી તૈયાર કરેલું મધ થાય છે, તેમ સર્વ દેવોનાં બલને લઈને, દૈત્યોથી તેનામાં (દૈત્યનો) ખાસ ગુણ મૂકીને સર્વ ધર્મોના વિરોધી તરીકે બ્રાહ્મણોની હત્યા કરનાર મધુને ઉત્પન્ન કરેલો. કૈટભ તો જ્ઞાનના અંશનો વિરોધ કરનાર હતો, તેથીજ કપિલે (ભગવાન્ વિષે) ‘કૈટભનો નાશ કરનાર’ એમ કહેલું છે. તેવા ભગવાનના (ચરણમાં) ‘રતિરાસ’ એટલે પ્રેમનો વિલાસ થાય. ‘વિલાસ (રાસ)’ શબ્દથી ચરણને વશ કરવાનું કહેલું છે; અથવા સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોના સંબંધવાળી ઘણા પ્રકારોની ‘રતિ’ઓ (આનંદો)નો ‘રાસ’ એટલે રસનો સમૂહ (થાય છે). ‘ચરણોમાં’ શબ્દ અવતાર (ધારણ કરેલ ભગવાન્)ના અભિપ્રાયથી (કહેલો છે), કારણ કે તેથી લૌકિક મોહ પણ દૂર થાય છે. (રતિરાસ) ‘તીવ્ર’ હોવાથી તરતજ તાત્પર્યનું જ્ઞાન કરાવે છે. વચલાં દુ:ખ(નો નાશ) તો તેના પ્રસંગથી થાય છે એમ ‘વ્યસનોનો નાશ કરનાર’ વિશેષણથી કહેલું છે. જાતજાતનાં લૌકિક વ્યસનો (દુ:ખો)નો ‘અર્દયતિ’ નાશ કરે છે એવું તે (રતિરાસ)નું વિશેષણ છે. તેથી દુ:ખો દૂર થવાં એ રાસનું પ્રાસંગિક (ફલ) છે. તેથી (જ્ઞાન અને ભક્તિ) બે માર્ગ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી, ગુરુસેવા બધાઓનું હિત કરનારી છે. 18.

"ત્યારે બધા કેમ (ગુરુસેવા) કરતા નથી?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

દુરાપા હ્યલ્પતપસ: સેવા વૈકુણ્ઠવર્ત્મસુ॥
યત્રોપગીયતે નિત્યં દેવદેવો જનાર્દન:॥19॥

જેઓ નિત્ય દેવોના દેવ જનાર્દનનું ગાન કરે છે, તેવા વૈકુંઠના માર્ગરૂપોની સેવા અલ્પ તપવાળાને પ્રાપ્ત થવી કઠણ છે. 19.

અલ્પ છે તપ જેઓનું, તેમને વૈકુંઠના માર્ગરૂપોની સેવા ‘દુરાપા’ દુ:ખથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી છે. (તેમની સેવા) દુર્લભ છે એમ જણાવવા એકવચન યોજેલું છે. ભગવાનના

ભક્તોનું માહાત્મ્ય દર્શાવવા (તેમને) 'વૈકુંઠના માર્ગરૂપ' કહેલા છે. (તેઓ) 'વૈકુંઠના' એટલે વ્યાપિવૈકુંઠના અથવા ભગવાનના માર્ગ બનેલા છે, કારણ કે તેમના માર્ગે જનારો ત્યાં પહોંચે છે. ઉત્તરાર્ધથી તેઓ વૈકુંઠનાં માર્ગરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. 'નિત્ય' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જે ભગવાનના ભક્તો નિત્ય ભગવાનનું ગાન કરે છે. આથી ધીરેધીરે ત્યાં (તેમની સમીપ) જવાનું સૂચવેલું છે1. પુષ્પોની ગંધોની પેઠે ભગવાનના ગુણો ભગવાનના માર્ગ ઉપર આવ્યા કરે છે, તેથી જ તેઓ ગાન કરે છે. હૃદયમાં રહેલા અને તેમાંજ ખીલી ઉઠેલા (ભગવાનના ગુણો)નું ગાન કરે છે. ઘણા ખીલી ઉઠેલા હોવાથી માર્ગની નજીકજ છે. નિત્ય ખીલેલા હોવાથી વાયુની પેઠે (વાયુથી ઉડાડેલ પુષ્પ લેવા વાયુ દૂર લઈ જાય છે તેમ) શ્રવણ દૂર લઈ જતું નથી. વળી તે (ભગવાન્) દેવોના પણ દેવ હોઈ દેવોની ઉપર છે. તેથી દેવોના માર્ગ કરતાં એટલે યજ્ઞના કરતાં પણ આ માર્ગ ઉત્તમ છે. વળી આ 'જનાર્દન' જના (અવિદ્યા)નો 'અર્દયતિ' નાશ કરે છે, એટલે જ્ઞાનનું કાર્ય કરનારા છે. તેથી જડને દૂર કરનાર કરતાં એટલે જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં પણ ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરનારાઓની સેવા ઉત્તમ છે એવો અર્થ છે. 19.

1.આ 'નિત્ય' શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાંતના મતો જણાવીને, બીજા (ભગવાનના) ખાસ ગુણો જાણવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી પ્રશ્ન કરે છે:

સૃષ્ટ્વાડગ્રે મહદાદીનિ સવિકારાણ્યનુક્રમાત્॥
તેભ્યો વિરાજમુદ્ધૃત્ય તમનુ પ્રાવિશદ્વિભુ:॥20॥
યમાહુરાદ્યં પુરુષં સહસ્રાઙ્ઘ્ર્યૂરુબાહુકમ્॥
યત્ર વિશ્વ ઇમે લોકા: સવિકાશં સમાસતે॥21॥

પહેલાં વિકારો સાથે મહત્ (તત્ત્વ) વિગેરેને અનુક્રમે ઉત્પન્ન કરીને, તેમનાથી વિરાટને છૂટા પાડીને, પછી સમર્થે (ભગવાને) તેમાં પ્રવેશ કર્યો, કે જેમને એક હજાર ચરણ, હજાર સાથળ અને હજાર બાહુવાળા આદ્ય પુરુષ કહે છે (અને) જેમાં આ બધા લોકો છૂટથી રહે છે. 20।

તે પૈકી આરંભમાં અર્ધાથી અધિક સાથેના બે (પોણા ત્રણ) શ્લોકોથી ઉપર (મૈત્રેયે) કહેલું ફરી કહે છે. તેમ ન કરે તો, કહેલો વિષય ભૂલાએલ હોવાથી, વધારે કહેવું યોગ્ય ન થાય. વળી નિશ્ચિત થએલો (વિષય) થોડા (શ્લોક)થી જ કહે છે. મહત્ વિગેરે ત્રેવીસ તત્ત્વો,-તેમના વિકારો એટલે પેટાભેદો, સાત્ત્વિક વિગેરે ભેદો અથવા આધ્યાત્મિક વિગેરે ભેદો-અને તેઓની ક્રમ પ્રમાણે સૃષ્ટિ-અને પુરુષ ઉત્તમ અંશ છે એમ જણાવવા તેઓથી વિરાટને છૂટો પાડવો-પછી તેમાં પ્રવેશ કર્યો એ અર્થ પ્રમાણે કહેલું (આ) ફરી કહેવામાં સ્પષ્ટ કરેલું છે. તેમાં (ભગવાનનો) પ્રવેશ (થયા) વિના બ્રહ્માંડની અંદરના કાર્યો ન થાય. 'સમર્થે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે ભગવાને) સામર્થ્યરૂપથી (પ્રવેશ કરેલો). 20.

ભગવાન્ સાથેના વિરાટનું નામ ‘આદ્ય પુરુષ’ છે. આપણે વિગેરે (પુરુષો) કરતાં તે આદ્ય (મૂળ, પ્રથમના) છે. જો કે પહેલાના અધ્યાયમાં હરતાફરતા રૂપથી (પ્રવેશ કર્યાનું કહેલ) નથી, છતાં પણ પુરુષનું સ્વરૂપ તેવું હોવાથી, તે ગુણવાળા તરીકે જણાવેલ છે, અથવા પોતાને (વિદુરને) સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય તે માટે ભગવાનની કૃપાથી બીજા (મૈત્રેયે ન કહેલા) ગુણો સ્ફૂરેલા છે, (અને) તે પણ ગુરુએ કહ્યું (બોધ આપ્યો) તેને લીધેજ (સ્ફૂરેલા છે) એમ જણાવવા (તે) અનુવાદ કરે છે. વળી જે પુરુષમાં આ બધા લોકો-સર્વ પ્રાણીઓ-છૂટથી એટલે ઘણી વિશાલ ભૂમિ ઉપર સુખથી રહે છે. 21.

વળી,

યસ્મિન્ દશવિધ: પ્રાણ: સેન્દ્રિયાર્થેન્દ્રિયસ્ત્રિવૃત્॥
ત્વયેરિતા યતો વર્ણાસ્તદ્વિભૂતીર્વદસ્વ ન:॥22॥

જેનામાં ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો સાથે દશ પ્રકારનો પ્રાણ ત્રણ પ્રકારે રહેલા છે, (અને) જેમાંથી વર્ણો (થયાનું) તમે કહેલું છે, તેની વિભૂતિઓ અમને કહો. 22.

જે પુરુષમાં દશ પ્રકારનો પ્રાણ (હોવાનું) કહેલું છે, ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો (હોવાનું) કહેલું છે, અને ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને પ્રાણો ત્રણ પ્રકારના (હોવાનું) કહેલું છે, જેમાંથી વર્ણો પણ (થયાનું) તમે કહેલ છે, એ પ્રમાણે કહેલું જણાવી, વધારે પૂછે છે. જો આ (પુરુષ)ની વિભૂતિઓ હોય, તોજ આ ભગવાનનું રૂપ અને ભગવાનનું ચરિત્ર થાય (ગણાય). ભગવાનના અસાધારણ ગુણોમાં વિભૂતિ પણ એક (ગુણ) છે. કથાનો વિચાર કરતાં પણ આગળ બ્રહ્મા વિગેરે કહેવાનાં છે, તેઓ ‘વિસર્ગ’ (હોવાનું) ઇચ્છેલું નથી, પણ વિભૂતિજ (હોવાનું) ઇચ્છેલું છે, તેથી વિભૂતિ સાથે સર્ગ કહેલો છે. ધર્મ વિગેરે સાથે વિસર્ગ તો આગળ કહેવામાં આવશે. વ્યક્તિઓમાં પણ સમૂહ અને વ્યક્તિના ભેદની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમાં બ્રહ્મા સમૂહ (અને) પ્રજા વ્યક્તિઓ છે. 22.

કદાચ પ્રજાના કર્તા (ભગવાન્) ન હોય, તેથી તે (જાણવા) માટે પ્રથમ તેમના (પ્રજાના) સંબંધી પ્રશ્ન નીચેના શ્લોકોમાં કરે છે:

યત્ર પુત્રૈશ્ચ પૌત્રૈશ્ચ નપ્તૃભિ: સહ ગોત્રજૈ:॥
પ્રજા વિચિત્રાકૃતય આસન્ યાભિરિદં તતમ્॥23॥
પ્રજાપતીનાં સ પતિશ્ચક્લૃપે કાન્ પ્રજાપતીન્॥
સર્ગાંશ્ચૈવાનુસર્ગાંશ્ચ મનૂન્મન્વન્તરાણિ ચ॥24॥
એતેષામપિ વંશાંશ્ચ વંશાનુચરિતાનિ ચ॥
ઉપર્યધશ્ચ યે લોકા ભૂમેર્મિત્રાત્મજાડડસતે॥25॥
તેષાં સંસ્થાં પ્રમાણં ચ ભૂર્લોકસ્ય ચ વર્ણય॥
તિર્યઙ્માનુષદેવાનાં સરીસૃબ્મૃગપક્ષિણામ્॥
વદ ન: સર્ગસંવ્યૂહં ગાર્ભસ્વેદાણ્ડજોદ્ભિદામ્॥26॥

કે જે (વિભૂતિઓ)માં, પુત્રો અને પૌત્રો તથા નપ્તૃઓ અને પિતરાઈઓ સાથે વિચિત્ર આકૃતિવાળી પ્રજાઓ (ઉત્પન્ન) થઈ કે જે (પ્રજા)ઓથી આ (જગત્) ભરપૂર છે. 23.

પ્રજાપતિઓના તે પતિએ ક્યા પ્રજાપતિઓને સર્ગોને અને અનુસર્ગોને, મનુઓને તથા મન્વંતરોને ઉત્પન્ન કર્યા? 24.

હે મિત્રના પુત્ર! આમના પણ જે વંશો અને વંશાનુચરિતો અને ભૂમિની ઉપર અને નીચે જે લોકો રહેલા છે, 25.

તેમનાં અને ભૂલોકનાં મર્યાદા અને માપનું વર્ણન કરો. ક્ષુદ્ર જંતુઓ મનુષ્યો તથા દેવોના, સર્પો પશુઓ અને પક્ષીઓના, અને ગર્ભમાંથી, પરસેવામાંથી, ઈંડામાંથી તથા બીના અંકુરોમાંથી ઉત્પન્ન થનારોના સર્ગોનો સમૂહ અમને કહો. 26

વિભૂતિ (જણાય તે) માટે સર્વત્ર ચાર ભેદો કહેવાના છે. 'નપ્તૃઓ' એટલે પૌત્રના પુત્રો અથવા ક્ધયાના પુત્રો. 'પુત્ર' શબ્દમાં ક્ધયાનો અને પૌત્રમાં પુત્રની પુત્રીનો સમાવેશ થાય છે. આ બંને 'નપ્તૃ' શબ્દ સૂચવે છે. 'પિતરાઈઓ' એટલે દૂરના કુટુંબીઓ. 23.

'સર્ગો' એટલે કારણ (બનતા) પદાર્થોની ઉત્પત્તિઓ. 'અનુસર્ગો' એટલે કાર્ય (બનતા પદાર્થોની ઉત્પત્તિઓ). મનુઓ ચૌદ અને છ પ્રકારના મન્વંતરો. 24.

'આમના' એટલે મનુઓના. 'વંશાનુચરિત' એટલે તે (વંશ)માં ઉત્પન્ન થએલાનાં વંશની વૃદ્ધિનાં કારણરૂપ ચરિત. 'ચ' 'અને' શબ્દથી બીજા પણ ચરિતો(નો સમાવેશ કરેલો છે). ભૂમિની ઉપર સ્વર્ગ વિગેરે લોકો કેટલા છે? અને (ભૂમિની) નીચે કેટલા છે? એવો (પ્રશ્ન છે). 'રહેલા છે' એટલે સ્થિર ઉત્પન્ન થએલા છે. 'હે મિત્રના પુત્ર!' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલ છે કે ઘણા પ્રશ્ન પૂછાવા છતાં (તેને) ખળભળાટ થયો નથી. 25.

તે લોકોની 'સંસ્થાં' એટલે કયાકયા લોકોમાં કયા વ્યવહારો છે એવી મર્યાદા, (અને) 'માપ' એટલે પરિમાણ (કદ). 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ પૂછેલ છે કે) ત્યાંના લોકોની વ્યવસ્થા પણ (કહો). ઉપરનાં અને નીચેના લોકોજ પૂછેલા હોવાથી, મુખ્ય ભૂલોક સંબંધી પ્રશ્ન '(અને) ભૂલોકનાં' શબ્દથી કરે છે. ભૂલોકની મર્યાદા અને માપ (કહો), એવો અર્થ છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી પેટા ભેદો સંબંધી (પ્રશ્ન કરેલો છે). 'ક્ષુદ્ર જંતુઓ' વિગેરેથી જીવોની યોનિના ભેદો સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. 'ક્ષુદ્ર જંતુઓ મનુષ્યો તથા દેવો' (અનુક્રમે) તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક છે. બીજી કક્ષામાં સર્પો, પશુઓ અને પક્ષીઓ પણ તામસ વિગેરે (રાજસ અને સાત્ત્વિક) છે. તેમનાં સર્ગોનો સારા પ્રકારનો વ્યૂહ અથવા સમૂહ એટલે કોણકોણ કેટલા કયાંથી ઉત્પન્ન થયા તે (કહો). 'ગર્ભમાંથી' વિગેરેથી એમ કહેલું છે કે ચારે પ્રકારના પ્રાણીઓના ભેદો કહો. (1)ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થએલા 'ગાર્ભ' એટલે ઑરમાંથી ઉત્પન્ન થએલા, અથવા 'ગર્ભ' 'ઑર' શબ્દથી ઓળખાય છે. (2)મચ્છર વિગેરે પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થએલા (3)પતંગીયું વિગેરે ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થએલા, (4)વૃક્ષો વિગેરે (બીજના) અંકુરમાંથી ઉત્પન્ન થએલા, (કહો). પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થએલા (જીવો)ને પરસેવા માનનાર (વિદુર) 'સ્વેદ' 'પરસેવો' વિગેરે શબ્દોથીજ તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલા (જીવો) સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. 26.

ગુણાવતારૈર્વિશ્વસ્ય સર્ગસ્થિત્યપ્યયાશ્રયમ્॥
સૃજત: શ્રીનિવાસસ્ય વ્યાચક્ષ્વોદારવિક્રમમ્॥27॥

ગુણાવતારોથી વિશ્વની સૃષ્ટિ સ્થિતિ અને લય કરનાર, લક્ષ્મીના ધામરૂપ (ભગવાને) સૃષ્ટિ રચતાં (કરેલાં) ઉદાર પરાક્રમો કહો. 27.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરથી વિશ્વની 'સર્ગ:' ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને 'અપ્યય:' નાશ (કરનારનાં પરાક્રમો કહો). ઉત્પત્તિ વિગેરે 'આશ્રય' ક્રિયા અથવા ભાવ (છે જેમનો તેવા તે) છે. કેટલાક (તે વિશ્વના) બ્રહ્માંડરૂપ આધાર (હોવાનું) કહે છે. લક્ષ્મીના ધામરૂપે (સૃષ્ટિ રચતાં) શબ્દોથી (વિશ્વનાં) મૂલ કારણ વિષ્ણુ કહેલા છે. 'લક્ષ્મીના ધામરૂપ' શબ્દથી બ્રહ્માનંદથી ભરપૂર કહેલા છે. તેમના 'ઉદાર પરાક્રમો' એટલે અવતારના ચરિત્રો (કહો). આ છૂટાછૂટા પ્રશ્નો ભગવાનની વિભૂતીઓના ભેદ જાણવા કરેલા છે. 27.

વર્ણાશ્રમવિભાગાંશ્ચ રૂપશીલસ્વભાવત:॥
ઋષીણાં જન્મકર્માણિ વેદસ્ય ચ વિકર્ષણમ્॥28॥

રૂપ શીલ અને સ્વભાવ પ્રમાણે વર્ણોના અને આશ્રમોના વિભાગો, ઋષિઓના જન્મ અને કર્મો અને વેદનું વિકર્ષણ (કહો. શ્લો.27). 28.

વર્ણોના ચાર પ્રકારના વિભાગ, અને આશ્રમોના (ચાર પ્રકારના) વિભાગ (એ) આઠેના રૂપ શીલ અને સ્વભાવ જૂદાજૂદા કહો. 'રૂપ' એટલે આકૃતિ 'શીલ' એટલે આચાર, 'સ્વભાવ' એટલે અંત:કરણનો ધર્મ. ભૃગુ વિગેરે ઋષિઓના 'જન્મ' ઉત્પત્તિના પ્રકાર, (અને) મંત્ર જોનાર હોવાપણું વિગેરે કર્મ, (અને) વેદનું 'વિકર્ષણ' એટલે શાખાના ભેદ પ્રમાણે વિભાગ કહો. 28.

યજ્ઞસ્ય ચ વિતાનાનિ યોગસ્ય ચ પથ: પ્રભો॥
નૈષ્કર્મ્યસ્ય ચ સાંખ્યસ્ય તન્ત્રં ભાગવતં સ્મૃતમ્॥29॥

હે પ્રભો! વળી યજ્ઞના પ્રકારભેદો અને યોગના માર્ગો, નિવૃત્તિમાર્ગ, સાંખ્યનું તંત્ર (અને) સ્મૃતિમાં જણાવેલ ભાગવતતંત્ર (કહો. શ્લોક 27) 29.

સત્તર યજ્ઞના 'વિતાનાનિ' પ્રકારભેદો, 'ચ' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ) યજ્ઞના ભેદોના (પ્રકારો), 'યોગસ્ય ચ પથ:' યોગના માર્ગો (અને) 'ચ' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ યોગના) અંગોના માર્ગો, (કહો). 'હે પ્રભો!' એ સંબોધન (મૈત્રેયને તે સર્વનું) જ્ઞાન છે એમ જણાવવા કરેલું છે. 'નૈષ્કર્મ્યમ્' નિવૃત્તિમાર્ગ, 'સાંખ્યનું તંત્ર' એટલે સાંખ્યશાસ્ત્ર, 'ભાગવતતંત્ર' એટલે ભાગવતશાસ્ત્ર (કહો). 'સ્મૃતિમાં જણાવેલ' વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે સ્મૃતિઓમાં1 આ (ભાગવતશાસ્ત્ર)જ પ્રમાણ છે. 29.

1.તંત્રરૂપ સ્મૃતિઓમાં આ સંપૂર્ણ પ્રકારે પ્રમાણ હોવાનું સૂચવેલું છે. (પ્ર)

પાષણ્ડપથવૈષમ્યં પ્રતિલોમનિવેશનમ્॥
જીવસ્ય ગતયો યાશ્ચ યાવતીર્ગુણકર્મજા:॥30॥

પાખંડી માર્ગોથી ભેદ, પ્રતિલોમોનું નિવેશન, અને ગુણ તથા કર્મોથી જે અને જેટલી જીવની ગતિઓ થએલી તે (કહો શ્લો.27). 30.

બધાએ શાસ્ત્રોમાં 'પાષણ્ડપથવૈષમ્યં' પાખંડી માર્ગોથી ભેદ કહો. ચંડાલ વિગેરે પ્રતિલોમોને 'નિવેશન' એટલે શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ અથવા (તેમની) ઉત્પત્તિ; સ્વરૂપથી અને પ્રકારથી ગુણથી અને કર્મથી (થએલી) જીવોની ગતિઓ એટલે જન્મો થવાના પ્રકારો (કહો). 30.

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં નિમિત્તાન્યવિરોધત:॥
વાર્તાયા દંડનીતેશ્ચ શ્રુતસ્ય ચ વિધિં પૃથક્॥31॥

બીજા (પુરુષાર્થ)નો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનાં સાધનો, વાર્તાનો તથા દંડનીતિનો અને વેદનાં અધ્યયનનો પ્રકાર જૂદોજૂદો (કહો. શ્લો.27). 31.

બીજા (પુરુષાર્થ)નો વિરાધ ન થાય તેવી રીતે ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થોનાં સાધનો કહો. 'વાર્તા' એટલે આજીવિકાના અધિકારીઓના ભેદથી (થતા) નવ પ્રકારો કહો અને એ પ્રમાણે દંડનીતિનો એટલે રાજાના ધર્મોનો 'વિધિ:' પ્રકાર કહો. 'શ્રુતસ્ય' વેદના અધ્યયનનો, 'ચ' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ વેદના) અંગોનો અથવા (તેના) અર્થના જ્ઞાનનો (પ્રકાર કહો). (આ પ્રકાર) અધિકારીઓના ભેદ પ્રમાણે 'જૂદાજૂદા' (કહો). 31.

શ્રાદ્ધસ્ય ચ વિધિં બ્રહ્મન્ પિતૃણાં સર્ગમેવ ચ॥
ગ્રહનક્ષત્રતારાણાં કાલાવયવસંસ્થિતિમ્॥32॥

હે બ્રહ્મન્! શ્રાદ્ધની વિધિ અને વળી પિતૃઓની સૃષ્ટિ, ગ્રહ, નક્ષત્રો અને તારાઓની જ્યોતિશ્ચક્રમાં સંસ્થિતિ (કહો. શ્લોક 27). 32.

શ્રાદ્ધની 'વિધિ' એટલે પ્રકાર કહો. પિતૃઓની સૃષ્ટિ પણ કહો. બુધ વિગેરે ગ્રહો, અશ્વિની વિગેરે નક્ષત્રો અને બીજા નક્ષત્રરૂપ તારાઓની કાલના અવયવરૂપ જ્યોતિશ્ચક્રમાં સારા પ્રકારની સ્થિતિ (કહો).32.

દાનસ્ય તપસો વાપિ યચ્ચેષ્ટાપૂર્તયો: ફલમ્॥
પ્રવાસસ્ય યો ધર્મો યશ્ચ પુંસ ઉતાપદિ॥33॥

દાનનું અને વળી તપનું, અને જે યજ્ઞનું તથા પૂર્તનું ફલ (છે તે), પરદેશ ગએલાનો જે ધર્મ અને વળી પુરુષનો આપત્તિમાં જે ધર્મ (હોય તે) (કહો. શ્લોક 27).33.

દાન વિગેરેનાં ફલ અને પ્રકાર કહો. 'અને વળી' શબ્દો અનાદર દર્શાવવા (યોજેલ છે એટલે) તેમનાં જે ભેદો આપને માન્ય હોય તે જ કહો, એમ (કહેલું છે). 'યજ્ઞ' એટલે અગ્નિથી થઈ શકે તેવા યજ્ઞ વિગેરે. 'પૂર્ત' એટલે માટી અને જલથી થઈ શકે તેવાં ખોદકામ વિગેરે. 'પ્રવાસસ્થસ્ય' પરદેશ ગએલાનો જે ધર્મ, ઉપર કહ્યો તે છે અથવા તે કયો (ધર્મ)1 છે? એવો (પ્રશ્ન છે). પુરુષનો આપત્તિમાં જે ધર્મ (હોય તે કહો). 33.

1.'સ કો વા' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

યેન વા ભગવાંસ્તુષ્યેદ્ધર્મયોનિર્જનાર્દન:॥
સંપ્રસીદતિ વા યેષામેતદાખ્યાહિ મેઽનઘ॥34॥

હે પાપરહિત! જે (પ્રકારે) ધર્મ કરનાર જનાર્દન ભગવાન્ સંતુષ્ટ થાય અને જે અધિકારીઓ ઉપર પ્રસન્ન થાય છે, આ મને કહો. 34.

વળી જે પ્રકારે ધર્મ કરનાર અને ('જનાર્દન') જ્ઞાન આપનાર ભગવાન્ સંતુષ્ટ થાય (તે કહો). 'સંતુષ્ટતા' એટલે તેમનું સ્વભાવથી પ્રસન્ન થવું. 'પ્રસન્ન થાય છે' એટલે સંતોષ થવાથી વરદાન વિગેરે કરવા તત્પર થાય છે. વળી જે અધિકારીઓ ઉપર ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે તે કહો. 'હે પાપરહિત!' એ સંબોધન (મૈત્રેયને) ભગવાનના અભિપ્રાયનું જ્ઞાન છે એમ જણાવવા (કરેલું છે). 34.

ન પૂછેલ હોય તે પણ કહેશો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અનુવ્રતાનાં શિષ્યાણાં પુત્રાણાં ચ દ્વિજોત્તમ॥
અનાપૃષ્ટમપિ બ્રૂયુર્ગુરવો દીનવત્સલા:॥35॥

હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! (પોતાની) ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારા શિષ્યોને અને પુત્રોને ગરીબડાઓ ઉપર પ્રેમ રાખનાર ગુરુઓએ ન પૂછેલું પણ કહેવું જોઈએ. 35.

કારણ કે ગૂઢ (વિષય)નો પ્રશ્ન કરતાં બાલકોને આવડતું નથી. 'અનુ' પાછલ છે 'વ્રતં' વ્રત જેમનું તેવા, ગુરુની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારા 'શિષ્યોને' એટલે અધીનતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા અથવા જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાઓને (કહેવું જોઈએ). 'અને પુત્રોને' શબ્દો દૃષ્ટાંત આપવા (યોજેલા છે) 'હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ!' એ સંબોધન એમ જણાવવા (કરેલું છે) કે, જેમ આપના પિતા વિગેરેએ આપને બોધ આપ્યો, એવી રીતે મને બોધ આપો. 'ન પૂછેલું પણ કહેવું જોઈએ'. એ વાક્યમાં સદાચાર પ્રમાણ છે. તે પણ બલથી નહિ, પણ દયાથી (કહેવું જોઈએ), તે (અર્થ) 'ગરીબડાઓ ઉપર પ્રેમ રાખનાર' વિશેષણથી કહેલો છે. 35.

પ્રલય સંબંધી જૂદા પ્રકારે નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) પ્રશ્ન કરે છે:

તત્ત્વાનાં ભગવન્નેષાં કતિધા પ્રતિસંક્રમ:॥
તત્રેમં ક ઉપાસીરન્ ક ઉ સ્વિદનુશેરતે॥36॥

હે ભગવન્! આ તત્ત્વોનો કેટલા પ્રકારે પ્રલય થાય છે? તેમાં કોણ આમની ઉપાસના કરે છે અને કોણ લય પામે છે? 36.

આ તત્ત્વોના કેટલા પ્રકારે 'પ્રતિસંક્રમ:' પ્રલય થાય છે?, કારણ કે શાસ્ત્રોમાં ચાર પ્રકાર વિગેરે ઘણા પ્રકારના ભેદો પ્રસિદ્ધ છે. વળી તે પ્રલયમાં 'આ' ભગવાનની કોણ ઉપાસના કરે છે અને કોણ 'અનુશેરતે' લય પામે છે? 36.

પુરુષસ્ય ચ સંસ્થાનં સ્વરૂપં વાડપરસ્ય ચ॥
જ્ઞાનં ચ નૈગમં યત્તદ્ગુરુશિષ્યપ્રયોજનમ્॥37॥

વળી પુરુષના અને બીજાના નાશ અને સ્વરૂપ, અને જે વેદમાં કહેલું છે તે જ્ઞાન (અને) ગુરુ તથા શિષ્યનું પ્રયોજન (કહો). 37.

જીવ અને દેહના તત્ત્વોમાં ‘પુરુષ’ એટલે વિરાટના, અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (જણાવેલ) બીજાઓના ‘સંસ્થાનં’ નાશ, અને સ્વરૂપ કહો. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તેમની) ચોક્કસ સ્થિતિ પણ (કહો). અને ‘બીજાના’ એટલે વ્યક્તિઓના સંબંધમાં પણ આ ત્રણે ભેદો (કહો). વળી ‘નૈગમં’ વેદમાં કહેલું જ્ઞાન, અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (જણાવેલ) વૈરાગ્ય પણ (કહો), અને ગુરુ તથા શિષ્ય આવશ્યક હોવાનું પ્રયોજન કહો. 37.

નિમિત્તાનિ ચ તસ્યેહ પ્રોક્તાન્યનઘ સૂરિભિ:॥
સ્વતો જ્ઞાનં કુત: પુંસાં ભક્તિર્વૈરાગ્યમેવ ચ॥38॥

અને હે પાપરહિત! તેનાં અહિં સાધનો જ્ઞાનીઓએ કહેલાં (કહો). પુરુષોને પોતાની મેળે જ્ઞાન, ભક્તિ અને વળી વૈરાગ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય (તે કહો). 38.

અને ‘ઇહ’ ‘અહિં’ એટલે આ દેહમાં અથવા આવા પ્રકારથી ‘તેનાં’ એટલે જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)નાં સાધનો કહો. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં થતી) અડચણો પણ (કહો). ‘જ્ઞાનીઓએ કહેલાં’ એટલે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલાં (સાધનો અને અડચણો કહો). બીજાં તો પક્ષપાતવાળાં હોય છે. વળી ગુરુ ન હોય ત્યારે પોતાની મેળે જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે ઉપાય કહો. તેવી રીતે ભક્તિ અને વૈરાગ્ય પોતાની મેળે (કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે ઉપાય કહો). 38.

"આ પદાર્થો ઉપયોગના નથી. શા માટે એ પ્રમાણે પૂછે છે?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

એતાન્ મે પૃચ્છત: પ્રશ્નાન્ હરે: કર્મવિધિત્સયા॥
બ્રૂહિ મેઽજ્ઞસ્ય મિત્રત્વાદજયા નષ્ટચક્ષુષ:॥39॥

માયાથી જેનાં જ્ઞાનનો નાશ થએલો છે તેવા અજ્ઞાનીના મારા (આપ) મિત્ર હોવાથી હરિના કર્મોનું (હૃદયમાં) સ્થાપન કરાવાની ઇચ્છાથી પૂછેલા આ પ્રશ્નોનો મને ઉત્તર કહો. 39.

આ પ્રશ્નોનો મને ઉત્તર કહો. ‘હરિના કર્મોનું (હૃદયમાં) સ્થાપન કરવાની ઇચ્છાથી પૂછેલા’ શબ્દોથી (ઉત્તર) કહેવાનું કારણ કહેલું છે. ભગવાનનાં કર્મોનું મનથી ‘વિધાતવ્યાનિ’ ચિંતન કરવું જોઈએ અથવા (તેમને) સારી રીતે રાખવા જોઈએ, એટલે હૃદયમાં સ્થાપન કરવા જોઈએ. ‘અજ્ઞાનીના મારા (આપ) મિત્ર હોવાથી’ એ જૂદું વાક્ય છે. જોકે આપ સર્વના મિત્ર છો, છતાં પણ આપની મૈત્રી તેમને ઉપયોગી નહિ હોવાથી, આપ ‘મે’ મારા માટેજ મિત્ર થાઓ, એમ કહેલ છે. ‘માયાથી જેનાં જ્ઞાનનો નાશ થએલો છે તેવા અજ્ઞાનીના મારા (આપ) મિત્ર હોવાથી ઉત્તર કહો’ એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ‘મોહ કરનારી માયાથી મારા જ્ઞાનનો નાશ થયો છે’ એમ દીનતા (જણાવેલી છે). 39.

સર્વ દાનો કરતાં જ્ઞાનનું દાન ઉત્તમ છે એમ કહેવા, જ્ઞાનથી જીવનો ભય દૂર થાય છે એવી ફલથી જ્ઞાનની સ્તુતિ નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:

સર્વે વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ તપો દાનાનિ ચાનઘ॥
જીવાભયપ્રદાનસ્ય ન કુર્વીરન્ કલામપિ॥40॥

હે પાપરહિત! બધા વેદો અને યજ્ઞો અને તપો તથા દાનો, જીવને અભય આપનારની કલાને પણ પ્રાપ્ત કરતા નથી. 40.

ભણેલા અને ભણાવેલા બધા વેદો, અને કરેલા અને કરાવેલા બધા યજ્ઞો, તપો, દાનો, 'ચ' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ) યમો, નિયમો વિગેરે,-જીવને અભય આપનાર જ્ઞાનની કલાથી પણ જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે-(આ) બધા ભેગા થઈને પણ આપી શકતા નથી, એવો અર્થ છે. 'હે પાપરહિત!' એ સંબોધન (આ શ્લોકમાં) જણાવેલા અર્થમાં (મૈત્રેયની) સંમતિ માટે (કરેલું છે). 40.

એ રીતે અનેક પ્રકારનો પ્રશ્ન થતાં, (તેનો) ઉત્તર આપવામાં મૈત્રેયની સંમતિ છે કે નહિ એવો સંદેહ થતાં, નીચેના શ્લોકથી (શુક) એમ કહે છે કે બધા પ્રશ્નો ભગવાનના ચરિત્રના સંબંધના હોવાથી તેને (મૈત્રેયને) ઘણો જ હર્ષ થયો:

॥શ્રીશુક ઉવાચ॥
સ ઇત્થમાપૃષ્ટપુરાણકલ્પ: કુરુપ્રધાનેન મુનિપ્રધાન:॥
પ્રવૃદ્ધહર્ષો ભગવત્કથાયાં સંચોદિતસ્તં પ્રહસન્નિવાહ॥41॥

મુખ્ય કૌરવે આ પ્રમાણે જેને લગભગ પુરાણ જેવો સંપૂર્ણ પ્રકારે પ્રશ્ન કરેલ તે મુખ્ય મુનિએ ભગવાનની કથામાં (પોતે) પ્રેરાએલો હોઈ ઘણા હર્ષવાળા થઈ, હસતો હોય તેમ તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 41.

'આ' સંપૂર્ણ પ્રકારે (જેને) લગભગ પુરાણ જેવો પ્રશ્ન કરેલ, જે (પ્રશ્ન)ને લીધે પુરાણ બનાવે છે-આ (પ્રશ્નો)ના ઉત્તર આપવા એક પુરાણ કહેવું જોઈએ પરંતુ માત્ર કથાથી અથવા માત્ર પ્રકરણથી આ (પ્રશ્નો)ના ઉત્તર કહી શકાય નહિ, એવો અર્થ છે. 'મુખ્ય કૌરવે મુખ્યમુનિ' શબ્દોથી શ્રવણ કરનાર અને કહેનારની સરસાઈ જણાવેલી છે. 'પ્રેરાએલા હોઈ ઘણા હર્ષવાળો' થયો, કારણ કે ભગવાનની કથા કહેવાની હતી. તે જ (અર્થ) 'ભગવાનની કથામાં' શબ્દથી કહેલો છે. પરિકર સાથેનો, પ્રશ્ન (કરેલ) હોવાથી (તે ભગવાનની કથામાં) સારી રીતે પ્રેરાએલો હતો. 'હસતો હોય તેમ' શબ્દોથી (તેના) મુખની પ્રસન્નતા (કહેલી છે), અથવા પુરાણ કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી તેણે (પ્રશ્નનું) અભિનંદન કરીને ઉત્તર કહ્યો, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે ભગવાનનાં સંકલ્પ તથા વિકલ્પરૂપ મનનું નિરૂપણ કર્યું. 41.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાવગતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના સાતમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ અધ્યાય આઠમો

અષ્ટમે ભગવદ્બુદ્ધિર્યાદૃશી સાડત્ર વર્ણ્યતે॥
આધારાધેયરૂપાણાં તદીયાનાં તથોદ્ગમ:॥1॥

ભગવાનની જે પ્રકારની બુદ્ધિ છે, તેનું અહિં1 આઠમા (અધ્યાય)માં વર્ણન કરવામાં આવે છે, અને તેવી રીતે તેના સંબંધવાળા આધાર અને આધેયરૂપ (પદાર્થો)2નું (વર્ણન કરવામાં આવે છે). કા.1.

ષડ્વિધા ભગવદ્બુદ્ધિ: સ્વરૂપે રતિરૂપિણી॥
જગદ્વિષયિણી ચૈવ કૃતિયુક્તેતિ વૈ ત્રિધા॥2॥
હરેરેવ, તથાડન્યાપિ ભગવદ્વિષયા ત્રિધા॥

ભગવાનની બુદ્ધિ છ પ્રકારની છે3. (1)સ્વરૂપમાં પ્રીતિવાળી4 તેમજ (2)જગતના સંબંધવાળી5 અને (3)ક્રિયાવાળી6 એવી ત્રણ પ્રકારની (બુદ્ધિ) ખરેખર હરિની જ છે. તેવી રીતે બીજી પણ ભગવાનના સંબંધવાળી ત્રણ પ્રકારની છે. કા.2.

લૌકિકોપાયજનિતા પ્રથમા સા દ્વિધા પુન:॥3॥
તર્કક્રિયાવિભેદેન દ્વિતીયા વૈદિકી સ્મૃતા॥
સાક્ષાત્કારસ્તૃતીયસ્તુ ષટ્સુ સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્॥4॥

(4)પહેલી લૌકિક ઉપાયથી ઉત્પન્ન થએલી7 (5)પછી બીજી તે તર્ક અને ક્રિયાના વિભાગથી બે પ્રકારની થએલી વૈદિક મનાએલી8 અને (6)ત્રીજો તો સાક્ષાત્કાર થયો9. (આ) છમાં સર્વ રહેલું10 છે. કા.4.

સામાન્યતો ગ્રન્થરૂપા ભગવદ્બુદ્ધિરીર્યતે॥
સર્વોપયોગિની, યસ્માત્તામસાદુદ્ભતા હિ સા॥5॥

સામાન્ય રીતે11 સર્વને ઉપયોગવાળી ગ્રંથરૂપ12 ભગવાનની બુદ્ધિ કહેલી છે, કારણ કે તે તામસમાંથી13 નીકળેલી છે. કા. 5.

અનેકધા ભાગવતપ્રવૃત્તિરુપયુજ્યતે॥
દશલીલાયુતા: સર્વા: કલ્પભેદૈર્વ્યવસ્થિતા॥6॥
ભગવદ્બુદ્ધિરેષેતિ સૈવ લીલાદ્વયે તતા॥

ભાગવતની પ્રવૃત્તિ અનેક પ્રકારે14 ઉપયોગી છે. (તે) સર્વ દશલીલાવાળી15 છે અને કલ્પના ભેદથી નિર્ણય કરેલી છે. આ ભગવાનની બુદ્ધિ હોવાથી તેનેજ બે16 લીલાઓમાં વિસ્તારેલી છે. કા. 61/2.

1.‘બુદ્ધિ વિજ્ઞાનરૂપ છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે તે ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપ છે અને તે ‘જ્ઞાનશક્તિ’ છે એ વાક્ય પ્રમાણે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવું એ તેનું કાર્ય છે. તેવી બુદ્ધિ સર્ગલીલામાં કહેવાની છે, તેનું આ અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. (પ્ર)

2.તે જ્ઞાનના વિષયો બરાબર જણાય તે માટે, તેના સંબંધવાળા આધાર અને આધેય (જેમનો તે આધાર છે તે) પદાર્થોનું વર્ણન કરેલું છે. આ આખા અધ્યાયનો અર્થ આ કારિકાથી કહ્યો. (પ્ર)

3.અહિંથી અધ્યાયના ભાગોના અર્થ કહે છે. (પ્ર)
4.શ્લોક 10થી આ જણાવેલી છે. (પ્ર).
5.શ્લોક 12થી આ જણાવેલી છે. (પ્ર)
6.શ્લોક 13થી આ જણાવેલી છે. (પ્ર)
7.શ્લોક 16થી આ જણાવેલ છે. (પ્ર)
8.શ્લોક 18થી આ બે પ્રકારની જણાવેલ છે. (પ્ર)
9.શ્લોક 22થી આ જણાવેલ છે. (પ્ર)
10.જો કે (4 થી 6) બ્રહ્માની બુદ્ધિ કહેલી છે, છતાં શ્લોક 15માં 'તેમાં વેદમય વિધાતાએ પોતે (પ્રવેશ કર્યો)' એમ કહેલ હોવાથી. તે પણ હરિનીજ બુદ્ધિ છે. તેવીજ રીતે પહેલાં કહેલી ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિના સારરૂપ પણ તેના આધિદૈવિક બ્રહ્માનો પણ બુદ્ધિમાંજ સમાવેશ થતો હોવાથી, તેની બુદ્ધિ પણ ભગવાનનીજ બુદ્ધિ છે. તેથી છ બુદ્ધિમાં જગત્ રહેલું છે. (પ્ર)
11.શ્લોક. 10 માં. (પ્ર)
12.'ગ્રંથ' એટલે શ્રીભાગવતપુરાણ. (પ્ર)
13.'તામસમાંથી' એટલે 'સંકર્ષણમાંથી'. (પ્ર)
14."ભગવાને કહેલું તે ભાગવત. સંકર્ષણ તો પ્રલય કરનાર છે. તેથી તેમનાથી ઉત્પન્ન થએલ (બુદ્ધિ) સર્ગમાં ઉપયોગી કેમ હોય?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભાગવતની પ્રવૃત્તિ અનેક પ્રકારે થાય છે. કોઈવાર ભગવાન્ પોતે કરે છે, કોઈવાર બીજાની મારફત કરે છે. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે ભાગવત કહે છે અને સૃષ્ટિ રચવા પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી આ ભગવાનની (બુદ્ધિ) હોવાનું અને સર્વને ઉપયોગી હોવાનું ઘટે છે. (પ્ર)
15.તે પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ઉપરથી બીજાની જણાય, છતાં દશલીલાવાળી હોવાથી ભગવાનનનીજ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર).
16.'બે લીલા' એટલે સર્ગની બે પ્રકારની લીલામાં (પ્ર) સર્ગ બે પ્રકારનો છે. સ્વાર્થ અને પરાર્થ. તે બેમાં. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં ચરિત્રનું જ્ઞાન થાય તે માટે ગયા અધ્યાયમાં (વિદુરે) ઘણા પ્રશ્નો કર્યા. તે પ્રસંગમાં ભગવાનની ક્રિયાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા આ (વિદુર)નો ભારે ઉદ્યમ છે એવા વિચારથી તેને ઉત્સાહ કરાવવા (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકમાં તેની પ્રશંસા કરે છે:

॥મૈત્રેય ઉવાચ॥
સત્સેવનીયો બત પૂરુવંશો યલ્લોકપાલો ભગવત્પ્રધાન:॥
બભૂવિથેહાજિતકીર્તિમાલાં પદેપદે નૂતનયસ્યભીક્ષ્ણમ્॥1॥

અહો! પૂરુવંશ સત્પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય છે, કારણ કે અહિં (ઉત્પન્ન થએલ) તું લોકપાલ પણ ભગવાનને મુખ્ય ગણનાર થયો અને ક્ષણેક્ષણે અજીતની કીર્તિમાલાને સદા તાજી કરે છે. 1.

‘વત’ ‘અહો!’ શબ્દ હર્ષ દર્શાવવા (યોજેલ છે). સત્પુરુષોએ એટલે ઉત્તમ પુરુષોએ પણ (પોતાનાં) ઉત્પત્તિ માટે, સ્થાન માટે અને જ્ઞાન માટે સેવવા યોગ્ય છે, ‘યદ્’ કારણ કે આ વંશમાં ઉત્પન્ન થએલ (તું) લોકપાલ યમ પણ ભગવાનના ગુણોથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળો હોવા છતાં પણ ભગવાનને મુખ્ય ગણનાર થયો. ભગવાનજ છે મુખ્ય જેને તેવો તું થયો, કેમકે તું અજીતની કીર્તિમાલાને ‘પદેપદે’ ક્ષણેક્ષણે ‘અભીક્ષ્ણં1’ સદા તાજી કરે છે. સત્પુરુષો સ્વભાવ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા ઘણો પ્રયત્ન કરે છે, તે જો અગાઉથી માત્ર સંબંધથી (પ્રાપ્ત) થાય (એમ ઇચ્છે), તો સત્પુરુષોએ બીજો પ્રયત્ન તજી દઈને, પૂરુવંશજ સેવવા યોગ્ય છે. (આ) ઘણું આશ્ચર્ય જોવાથી, પ્રમેયબલનું ઉત્તમપણું પ્રસિદ્ધ કરવા ‘બત’ ‘અહો’ શબ્દ (યોજેલ છે), કારણ કે અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં, ભગવદ્બુદ્ધિનો2 સંપૂર્ણ પ્રકારે નાશ થાય છે, (અને) લોકપાલનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તો કાંઈ મણાજ રહેતી નથી. જે ‘આ અમે બાર જાણીએ છીએ’ (6।21) એમ (યમે) કહેલું છે, તે પણ (કોને) શિક્ષા ન કરવી એ અધિકારીએ જાણવું જોઈએ તેથી તે જાણે છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે જાણતો નથી. તેમાં પણ ચાલુ પ્રસંગમાં ઉત્તમપણું જણાવવા ‘બભૂવિથ’ ‘તું થયો’ એમ બીજા પુરુષનો પ્રયોગ કરેલો છે; તેથી એમ સૂચવેલું છે કે યમ ઘણો ક્રૂર સર્વને હણનારો છે. તેવો પણ તે (પૂરુના) વંશના સંબંધને લીધે ભગવાનમાં આસક્તિવાળો થયો, અને તે સંબંધ પણ (વિદુર) વ્યાસથી ન પરણેલી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી અભિમાનથી માની લીધેલો જ.

‘ન’ નથી કોઈથી પણ ‘જિતः’ જીતાએલા તેવા ‘અજીત’ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાનની સરસાઈ તે (વિદુર)ના મનને ગમે છે. તેથી સંપૂર્ણ પ્રકારે ઈર્ષ્યા ન હોવાનું સૂચવેલું છે. ‘કીર્તિ’ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે કર્મને મુખ્ય માનનાર યમ માત્ર પ્રસિદ્ધિ (કીર્તિ)ની દરકાર કરતો નથી છતાં તે3 (કીર્તિ) પણ આ (વિદુર)ના હૃદયમાં આવેલી (ઉતરેલી) છે. વળી માલા એ કંઠનું ભૂષણ છે. કીર્તિ (કીર્તિમાલા)ને કંઠમાં ધારણ કરી એ ભક્તોથી પણ સરસાઈ4 (જણાવી). તાજી
કરવાનું (કહ્યું) તેથી ઘણી શક્તિ (જણાવી). (વિદુર તેને) ક્ષણેક્ષણે પ્રેમથી તાજી કરે છે. એ પ્રમાણે એમ સૂચવેલું છે કે આ (વિદુર)ને (ભગવાનમાં) માહાત્મ્યનાં જ્ઞાન સાથે ઘણો સ્નેહ છે. ‘અભીક્ષ્ણમ્’ ‘સદા’ આ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે વિદુરનો) પ્રેમ અંતરાય વિનાનો અને સર્વથી અધિક છે. 1.

1.‘ક્ષણેક્ષણે’ આવી ગએલ હોવાથી પુનરુક્તિ (ફરી તેજ કહેવું તે) દોષ ન થાય તે માટે ‘અભીક્ષ્ણમ્’નો ‘સદા’ અર્થ કરેલ છે. (પ્ર)

2.અહિંથી પ્રમેયબલનું ઉત્તમપણું સ્પષ્ટ કરે છે. (પ્ર) ‘ભગવદ્બુદ્ધિનો નાશ કરે છે’ એટલે (અધિકાર) ભગવાનમાં બુદ્ધિ રહેવા દેતો નથી.

3.‘તે’ એટલે ‘પ્રસિદ્ધિ’ (પ્ર).

4.કારણ કે ભક્તો (ભગવાનની કીર્તિને) પોતાની અંદર જ રાખે છે. આ વિદુરે તો બહાર પણ રાખી. તેથી તે ભક્તોથી ઉત્તમ છે. (પ્ર)

એવી રીતે સર્વ દોષ દૂર થયા પછી ભગવાનના સંબંધવાળા સર્વ ગુણો ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી આ (પુરુનો) વંશ ઉત્તમ છે. પાંડવો વિગેરે ભક્તોનો તિરસ્કાર ન થાય અને પોતાનો ગર્વ ન રહે તે માટે (તે વંશનું) તે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું. (વિદુરે) છૂટા છવાયા પ્રકારે પૂછેલા બધા પ્રશ્નો ભગવાનનું ચરિત્ર જણાવનારા ન થાય, તે (તેઓ) તેવા પ્રકારના હોવાનું જણાવવા અને ન પૂછેલ (વિષય) કહેવા, હવે પુરાણજ કાંઈક મૂલથી કહીશ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સોઽહં નૃણાં ક્ષુલ્લસુખાય દુ:ખં મહદ્ ગતાનાં વિરમાય તુભ્યમ્॥
પ્રવર્તયે ભાગવતં પુરાણં યદાહ સાક્ષાદ્ભગવાનૃષિભ્ય:॥2॥

નજીવા સુખ માટે ઘણું દુ:ખ પામેલા મનુષ્યોનું (તે દુ:ખ) દૂર થાય તે માટે, જે ભાગવત પુરાણ સાક્ષાત્ ભગવાને ઋષિઓને કહેલું તેનો તે (તેં પ્રશ્ન કરેલો) હું તારા માટે આરંભ કરું છું. 2.

'સુખ (પ્રાપ્તિ) માટે લોક કર્મો કરે છે' (3।2) વિગેરેથી તે જે ઉપર પ્રશ્નો કર્યા, તેઓનો પણ આથી ઉત્તર આવી જશે, એવો (અર્થ છે), તે પૈકી 'નજીવાં સુખ માટે ઘણું દુ:ખ પામેલા મનુષ્યનું તે (દુ:ખ) દૂર થાય તે માટે' શબ્દોથી ફલ તરીકે પહેલો પ્રશ્ન કહેલો છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે પૂછેલા બધાએ પદાર્થો સામાન્ય રીતે ભગવાનના કર્મના સંબંધવાળા1 છે, કારણે કે નજીવાં સુખની ઇચ્છાથી કરેલાં કર્મો સ્વભાવથી ઘણું દુ:ખ ઉત્પન્ન કરે છે, (પરંતુ) તે જ કર્મો ભગવાનનાં સંબંધવાળાં હોય તો ભગવાનનાં સંબંધવાળાં તરીકે કરેલાં (હોવાથી) દુ:ખને દૂર કરી ઘણાં સુખરૂપ ફલ આપનારાં થાય છે. આ વિષયનું શ્રવણ કરવામાં તું (વિદુર)જ અધિકારી હોવાથી, 'તારા માટે' એમ કહેલું છે. 'ભાગવત' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભગવાને જણાવેલાં પોતાનાં કર્મો પોતા (ભગવાન્)રૂપજ ફલ આપનારા છે. પરંપરાથી (ભગવાને જણાવેલાં) હોય ત્યારે પણ, ભગવાને કહેલા પદાર્થોને દોષનો સંબંધ થતો નથી, (અને) કહેનાર તથા શ્રવણ કરનાર સ્વરૂપથી અને અવસ્થાથી ઘણા શુદ્ધ હતા, એમ જણાવવા, 'જે સાક્ષાત્ ભગવાને ઋષિઓને કહેલું' શબ્દોથી શુદ્ધ પરંપરા કહેલી છે. 'જે' ભાગવત ભગવાને પરંપરાથી કહેલું નથી, પરંતુ પોતેજ કહેલું છે. અથવા (ભાગવત કહેનારમાં) ભગવાનની કૃપાથી પ્રાપ્ત થએલું ભગવત્પણું ન હતું, પણ સાક્ષાત્ (પોતાનુંજ) હતું (એમ જણાવવા એ શબ્દ યોજેલ છે.) 'ઋષિઓને' શબ્દથી જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળા ઋષિઓ, જેમની બુદ્ધિમાં મંત્રો પોતાની મેળે સ્ફૂરે છે, તેમને (શ્રવણ માટે) ઘણા યોગ્ય જણાવેલા છે. તે (તેવી) બુદ્ધિ ઉત્તમજ છે. 2

1.'ભગવત્કર્મપરત્વમ્' એટલે 'ભગવાન્ સંબંધી કર્મ કરવામાં ઉપયોગી હોવાપણું'. (પ્ર)

ભગવાને પણ ક્રીડા કરતાં અથવા લક્ષ્મી સાથે રહીને ભાગવત કહેલું નથી, પરંતુ આત્માના ધ્યાનમાં રોકાએલાએ એકાગ્ર ચિત્ત થઈ તેમ (તે) કહેલું છે એમ (જણાવવા), ઉપદેશ કરનાર ભગવાનનું નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) વર્ણન કરે છે:

આસીનમુર્વ્યાં ભગવન્તમાદ્યં સંકર્ષણં દેવમકુણ્ઠસત્ત્વમ્॥

વિવિત્સવસ્તત્ત્વમત: પરસ્ય કુમારમુખ્યા મુનયોઽન્વપૃચ્છન્॥3॥

જેમનું સત્ત્વ અંતરાય વિનાનું છે તેવા, ભૂમિ ઉપર બેઠેલા આદ્ય દેવ ભગવાન્ સંકર્ષણને તેમનાથી ઉત્તમનું સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છાવાળા, સનત્કુમાર જેમનામાં મુખ્ય હતો તેવા મુનિઓએ પાછલથી પૂછ્યું. 3.

'બેઠેલા' વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે બીજું કાર્ય નહિ હોવાથી લૌકિક રીત પ્રમાણે પણ (તે) વ્યગ્ર1 ન હતા. 'ભૂમિ ઉપર' શબ્દથી (એમ) સૂચવેલું છે કે ભૂમિ ઉપર બેઠેલા હોવાથી (તે) યજ્ઞના સંબંધવાળા હતા, તેમ ન હોય તો ભગવાન્ ભૂમિ ઉપર શા માટે રહે? આ ભૂમિ (જલમાંથી) બહાર કાઢેલી ન હતી, પરંતુ મૂલરૂપજ2 હતી, કારણ કે સ્થાન (ફેણોરૂપ) ચિહ્નો3 અને નાગક્ધયાના પૂજનથી પાતાલથી નીચે હોવાનું જણાવેલું છે. 'આદ્ય' શબ્દથી પિતા વિગેરેથી જન્મેલા હોવાનો દોષ દૂર કરેલો છે. 'સંકર્ષણ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનની જે સંહાર કરનારી મૂર્તિ તે (વાસુદેવનું સ્વરૂપ) જણાવે છે. તેથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાને પદાર્થોનું નિરૂપણ કરતાં દૃષ્ટાંત (આપવા) માટે પણ જો બીજા પદાર્થો જણાવેલા હોય, તો તેઓ પણ સંકર્ષણને પ્રાપ્ત કરીને, (પોતાની) પહેલાંની અવસ્થાનો નાશ કરીને4 નવા ભગવાનના સંબંધવાળાજ થાય છે. તામસ તરીકે પ્રાપ્ત થતાં દૂષણને 'દેવ' શબ્દથી દૂર કરેલ છે. "દેવો પણ જુદાજુદા પ્રકારના હોવાથી (તે શબ્દથી) તામસપણું દૂર થતું નથીજ" એવી શંકા થાય, તેથી 'અકુણ્ઠસત્ત્વમ્' વિશેષણ યોજેલું છે. નથી 'કુણ્ઠં' અંતરાયવાળું 'સત્ત્વં' સત્ત્વગુણ અથવા આસન તરીકે અક્ષરરૂપ5 (સત્ત્વ) જેમનું તેવા (તે છે). તે તો સંહાર કરનારા હોવાથી ગુણથીજ તામસ છે, અને તે પણ પ્રલય (કરવા)ના સમયે, આ સમયે તો સર્વે ઉપાસન કરવા યોગ્ય દેવજ છે. વળી દૃષ્ટા (જોનાર) અને દૃશ્ય (જોવાનાં પદાર્થો) બંનેનું સારી રીતે આકર્ષણ કરનાર હોવાથી, (તે) 'સંકર્ષણ6' છે, તેથી તે જ સંસાર પ્રાપ્ત કરાવતા હોવાથી 'આદ્ય' છે. તેથી (તેમનું) ભજન કરવાનું જરુરી હોવાનું, અને (તે) પિતા હોવાથી ઉપદેશ કરનાર હોવાનું ઘટે છે. આ તો જ્ઞાનીઓજ જાણે છે, તેથી સનક વિગેરે શ્રોતાઓ છે. મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પણ આ જ સેવા કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે સારા પ્રકારનું આકર્ષણ તેમનાથીજ દૂર થાય છે7, અને આમનું સ્વરૂપ આગળ8 કહેવામાં આવશે.

"સનક વિગેરેને જ્ઞાન હોવાથી, તેઓ સંકર્ષણના સ્થાનમાં શા માટે ગએલા?" એવી શંકા થાય, તેથી '(તેમનાથી ઉત્તમનું સ્વરૂપ) જાણવાની ઇચ્છાવાળા' શબ્દ યોજેલ છે. 'અત:' (આ) સંકર્ષણથી ઉત્તમ વાસુદેવનું 'તત્ત્વં' સ્વરૂપ 'વિવિત્સવ:' જાણવાની ઇચ્છાવાળા સનક વિગેરે 'કુમારમુખ્યા:' જેમનામાં સનત્કુમાર મુખ્ય હતો તેવા, 'સંકર્ષણ જ જાણે છે, વાસુદેવ(નાં સ્વરૂપ)ને જાણવા તે જ શક્તિમાન છે, બીજો નથી' એવા જ્ઞાનવાળા 'મુનિઓ'એ-બ્રહ્માએ તે (સંકર્ષણ)જ પૂછવા યોગ્ય છે એમ કહ્યું 'તમન્વપૃચ્છન્' ત્યાર પછી તેમને પૂછ્યું, જો કે બ્રહ્મા (વાસુદેવનું સ્વરૂપ) જાણે છે, છતાં પણ તે ભક્તિમાર્ગને મુખ્ય

માનનાર હોવાથી, સનક વિગેરેને તેવા માનતા નથી, તેથી સંકર્ષણને પણ જ્ઞાન (માર્ગ)માં મુખ્ય માનનાર હોવાથી, (બ્રહ્માએ તેમને) તેમ કહ્યું. 3.
1.ઉપદેશ કરનારના ગુણથી વિજાતીયપણું વિરુદ્ધ છે. તેથી તે ન હતું. અથવા 'વૈયગ્ર્યાભાવ:' પાઠ લેવો. પ્રકાશે સૂચવેલ પાઠ લઈનેજ અર્થ કરેલ છે.
2.'મૂલરૂપ' એટલે 'ઇંડારૂપ'. (પ્ર)
3.શ્લોક 6 ના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલી ફેણોરૂપ (ચિહ્નો). (પ્ર)
4.સ્થિતિના સમયમાં પણ દોષનો નાશ કરીને પ્રલય કરનારા છે એમ સૂચવેલું છે. (પ્ર)
5.'અક્ષરરૂપ' એટલે 'સત્' અંશરૂપ (પ્ર)
6.આ વ્યુત્પત્તિથી દર્શાવેલ ગુણ તેમનામાં સદાનો છે, એ પ્રમાણે સર્વનો સ્વરૂપમાં લય કરાવે છે અને બહાર કાઢે છે તેથી તે ગુણ સદાનો હોવાથી, તેમનું નામ 'સંકર્ષણ' છે. (પ્ર)
7.પાંચમા સ્કંધમાં. (પ્ર)
8.'તેવા' એટલે અધિકારીઓ. (પ્ર)

તે સંકર્ષણ અભિમાનના અધિદેવ હોવાથી, અભિમાન તેમનામાં પ્રવેશ કરતું નથી; તેથી તે પોતાથી પણ ઉત્તમ વાસુદેવનું ધ્યાન કરતાંજ સદા રહે છે. અથવા જ્યારે તે (વાસુદેવનું) ધ્યાન કરતા હતા ત્યારે તેઓ (કુમારો ત્યાં) ગએલા હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તેમની ધ્યાનની અવસ્થા જણાવે છે:

સ્વમેવ ધિષ્ણ્યં બહુ માનયન્તં યં વાસુદેવાભિધમામનન્તિ॥
પ્રત્યગ્ધૃતાક્ષામ્બુજકોશમીષદુન્મીલયન્તં વિવુધોદયાય॥4॥

જેમનો 'વાસુદેવ' નામથી (લોકો) આદર કરે છે, તે પોતાનાજ આધારનો બહુ આદર કરતા, અને દેવોના ઉદય માટે (પોતાનાં) અંદર રાખેલ નયનકમલની કળીને સહેજ ખુલ્લી કરતા (સંકર્ષણને પૂછ્યું શ્લોક 3) 4.

'ધિષ્ણ્યમ્' એટલે સ્થાન, આધાર, પરંતુ (તેનો અર્થ) આસન નથી. વાસુદેવ નામના તે (આધાર)નું ધ્યાન કરતાં તેમનો બહુ આદર કરતા (સંકર્ષણને પૂછ્યું). ધ્યાન કરનાર પોતે જેમનું ધ્યાન કરે છે તેમનો બહુ આદર કરે છેજ. જેમને 'ધ્યેય' (જેમનું ધ્યાન કરે છે તે) તરીકે જણાવ્યા, તેમને લોકો 'વાસુદેવ' એમ કહે છે. (એમ) તે ધ્યેયનું સ્વરૂપ કહેલું છે. જેમને 'ધ્યેય' તરીકે કહ્યા, તેમને (વાસુદેવ કહે છે) એવો અર્થ છે. 'વાસુદેવ' એવું નામ છે જેમનું તેવા (તે છે). વાસ્તવિક રીતે તો પોતાના (સંકર્ષણના)જ આધાર બનેલ આત્મા છે, લોકો બીજા શબ્દથી તેમને જણાવે છે.

"ધ્યાનમાં તલ્લીન થએલને બહારનું ભાન ન હોવાથી, તે ઉપદેશ કરનારા કેમ હોય?" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. અંદરના આત્માના સ્વરૂપમાં રાખેલું છે નયન તેવા (સંકર્ષણ હતા). 'પાછા (અંદર) ફેરવેલ ચક્ષુવાળા કોઈક ધીર (પુરુષે) અંદરના આત્માને જોયા' એ શ્રુતિ પ્રમાણે જો કે તે નયનને અંદર લઈ ગએલા, છતાં પણ ભગવાન્ કમલનયન હોવાથી તે કમલ જલની બહાર દેખાયજ, તેમ ભગવાન્ પણ ધ્યાનમાં તલ્લીન

થએલા હોય તો પણ બહાર જૂએ છે, એમ જાણવું. વળી તે નયન કમલની કળીરૂપ છે. કળી બીડાએલાં પાંદડાવાળી હોય છે, તેમ આ પણ બીડેલ નયનવાળા હતા; છતાં પણ આવેલા સનક વિગેરે દેવોના 'ઉદયાય' ઉદય માટે, તેમને ઉદયવાળા કરવા માટે, સહેજ (નયન) ખુલ્લું કરીને જોતા હતા, કારણ કે કળી અર્ધી ખીલેલી હોવાનું સંભવે છે. 4.

તેઓ પણ બહારથી પણ શુદ્ધ થઈને આવેલા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે; ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત થાય તે માટે તે શ્લોક કહેલો છે:

स्वर्धुन्युदाद्रैः स्वजटाकलापैरुपस्पृशन्तश्चरणोपधानम्।
पद्मं यदर्चन्त्यहिराजकन्यया: सप्रेम नानाबलिभिर्वरार्था:॥5॥

ચરણ ધરવાનાં સ્થાનરૂપ કમલ જેનું વર પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળી સર્પરાજની કન્યાઓ પ્રેમસહિત જૂદા જૂદા બલિઓથી પૂજન કરતી હતી, તેનો ગંગાના જલથી ભીંજાવેલી પોતાની જટાઓના સમૂહથી સ્પર્શ કરતા (મુનિઓએ પૂછ્યું શ્લોક.3). 5.

જ્યાં સુધી ગંગાના જલથી ભીંજાએલો દેહ રહે, ત્યાં સુધી દૈત્યો આક્રમણ ન કરે, તેથી પાતાલમાં દૈત્યો ઘણા હોવાથી તેમનો સ્પર્શ (પોતાને) ન થાય તે માટે જટાઓ ભીંજાએલા જેવી કરી, અને સૂકવી નહિ. કેટલાક1 એમ કહે છે કે તેઓ ગંગાના દ્વારથી (પાતાલમાં) ગએલા, તેમ હોય તો તેઓ સંપૂર્ણ ભીંજાએલા2 હોવાનું કહેત. 'યોગેશ્વરોની ગતિ (ન જણાય તેવી) કહેલી છે' એ ધોરણે તેઓ હરકોઈ માર્ગથી3 જવાની શક્તિવાળા હતા. વળી 'ગંગા' શબ્દમાં એવો અર્થ કરતાં લક્ષણા થાય. અથવા ઘણું પવિત્રપણું પ્રાપ્ત કરવા ભલે તેમ (ગએલા) હોય4, 'જટાઓ' એટલે સંસ્કાર કર્યા (ઓળ્યા) વિનાના કેશો; તેમના 'કલાપૈ:' સમૂહોથી સંકર્ષણના ચરણના 'ઉપધાનં' સ્થાનનો સ્પર્શ કરતાં પૂછ્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. પહેલાં નમસ્કાર કરેલ હોવા છતાં પણ વાસુદેવનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ફરીથી તેમણે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા, એવો અર્થ છે.

'પોતાની ભીંજાએલી જટાઓના સમૂહોથી તેનો સ્પર્શ કરવાનું શું પ્રયોજન?" એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'સર્પરાજની કન્યાઓ' એટલે વાસુકિની કન્યાઓ વર પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળી હોઈ, પ્રેમસહિત જે પ્રકારે થાય તે પ્રકારે જૂદાજૂદા બલિઓથી એટલે જૂદાજૂદા પૂજાના પ્રકારોથી જે કમલનું પૂજન કરતી હતી. કેટલાક એમ કહે છે કે તેમને5 સ્પર્શનો દોષ ન લાગે તે માટે (એ પ્રમાણે પૂજા કરતી હતી). (તે યોગ્ય નથી), કારણ કે ગંગા કરતાં પણ તેમનું ચરણજ ઉત્તમ છે; પરંતુ તેનો સંબંધ થતાં ઇચ્છેલો પદાર્થ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, તેના સંબંધમાં આવવાનું પ્રયોજન 'પૂજન કરતી હતી' શબ્દથી કહેલું છે. મોટાઓને પણ તે ફલ આપનારા હોવાથી પોતાનું ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થશે એમ સૂચવેલું છે. (તે) કન્યાઓ હોવાથીજ બીજો વિકાર થવાનો સંભવ ન હતો, અને બીજી કામના કહેલી હોવાથી, તેમની (સંકર્ષણની) કામના ન હતી. તેથી સર્વ પ્રકારે દોષરહિત, સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરનાર, તે જ ભગવાન્ (વાસુદેવ)નું ધ્યાન કરનાર (સંકર્ષણ) તેમનું (વાસુદેવનું) સ્વરૂપ સારી રીતે કહેશે, એમ સૂચવેલું છે. 5.

1.શ્રીધરસ્વામીએ એમ કહેલ છે. (પ્ર)
2.એટલે ‘જટાઓ’ શબ્દ વ્યર્થ થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.તેથી કયા માર્ગે ગયા તે આપણા જાણવામાં ન આવે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
4.પોતાનો અર્થ (જટા) ત્યાગ ન કરે તેવી લક્ષણા દોષરૂપ નથી, વળી ગંગાના માર્ગે ગયા એમ પણ કહી શકાય, અને ‘જટા’ શબ્દ ઘણું પવિત્રપણું દર્શાવવા યોજેલ હોવાનું હરકોઈ પ્રકારે કહી શકાય, તેથી તેમનો મત સ્વીકારવામાં વાંધો નથી, એમ જણાવેલ છે. (પ્ર)
5.‘તેષામ્’ નાન્યતર જાતિનો પ્રયોગ કરેલ છે, તે સર્પજાતિના બધા માટે કરેલ છે. (પ્ર)
સ્પર્શથી દોષ ન થાય તે માટે એ પ્રમાણે બલિઓથી દૂરથી પૂજન સૂચવેલ છે. તેમ સ્ત્રીઓજ કરે. ‘તાસામ્’ પાઠ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે સ્થલે ‘મહતામ્’ છે ત્યાં ‘મહતીનામ્’ પાઠ હોવો જોઈએ. ‘મહતામ્’ તો સામાન્ય રીતે ચાલી શકે.

તેઓને સંકર્ષણ સુધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું એમ જણાવવા, અને વાસુદેવનું જ્ઞાન (પોતાને) ઘણું ઇચ્છેલું હોવાથી વિજ્ઞપ્તિ કરવા, તેઓએ (સંકર્ષણની) સ્તુતિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મુહુર્ગૃણન્તો વચસાનુરાગસ્ખલત્પદેનાસ્ય કૃતાનિ તજ્જ્ઞા:॥
કિરીટસાહસ્રમણિપ્રવેકપ્રદ્યોતિતોદ્દામફણાસહસ્રમ્॥6॥

હજાર મુકુટોના સમૂહમાં રહેલા ઉત્તમ મણિઓથી ઘણી પ્રકાશતી હતી નિરંકુશ હજાર ફેણો જેમની, તેવા આમનાં કૃત્યો જાણનારાઓએ પ્રેમને લીધે ખડતા અક્ષરોવાળી વાણીથી તે કૃત્યોની વારંવાર સ્તુતિ કરતાં (પૂછ્યું). 6.

ઘણી ભક્તિને લીધે વારંવાર પ્રશંસા કરી. જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળાઓ મનથી સ્તુતિ કરે તેવું સંભવતું હોવાથી, પ્રેમથી થએલ આનંદ જણાવવા ‘વાણીથી (સ્તુતિ કરી)’ એમ કહેલું છે. તેથી પણ (સ્તુતિનું) ઉત્તમપણું દર્શાવવા ‘ખડતા અક્ષરોવાળી’ વિશેષણ યોજેલું છે ‘જેની દેવમાં ઉત્તમ ભક્તિ છે, (અને) "જેવી દેવમાં તેવી ગુરુમાં (છે), તેવા મહાત્માને કહેલા આ અર્થો પ્રકટ થાય છે” એવું વાક્ય1 હોવાથી, વાસુદેવની પેઠે આ (સંકર્ષણ)માં પણ પ્રેમ હોવાનું, ‘પ્રેમને લીધે ખડતા હતા અક્ષરો જેમાં તેવી’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘આમનાં કૃત્યો’ શબ્દોથી એમ (કહેલું છે કે) કવિની પેઠે નવી કલ્પના કરીને સ્તુતિ કરી ન હતી. આ સંકર્ષણનાં કૃત્યો એટલે ચરિત્રોની તેમને (ચરિત્રોને) જણાવનારી વાણીથી સ્તુતિ કરતાં પૂછ્યું એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (તેમને સંકર્ષણનો) નવો પરિચય ન હતો એમ જણાવતાં, તે (કૃત્યો) જાણનારા’ શબ્દોથી (તેમનું) સંકર્ષણમાંજ તલ્લીનપણું કહેલું છે. સંકર્ષણના કૃત્યો જાણે છે તેથી (તેઓ) તેવા (કૃત્યો જાણનારા) છે. ઉપર જણાવેલાં લક્ષણવિનાના બીજાને ભાગવત કહેવું યોગ્ય નથી, તેથી તે પ્રમાણે2 કહેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી એમ કહેલું છે કે તે સંકર્ષણની સ્થિતિ અવતારની પેઠે જૂદા સ્વરૂપથી ન હતી. મુકુટોનો જે ‘સાહસ્રં’ હજારનો સમૂહ, તેમાં જે ‘મણિપ્રવેકા:’ ઉત્તમ મણિઓ, તેમનાથી ઘણી પ્રકાશતી જે નિરંકુશ ફેણો, તે હતી જેમની તેવા (તે હતા). મુકુટોનો અનાદર દર્શાવવા ‘સાહસ્રં’ ‘હજારનો સમૂહ’ શબ્દ યોજેલ છે. તેથી

એમ જણાવેલું છે કે નિત્ય નવા મુકુટો થતા (ધરાવતા) ઉત્તમ મણિઓથી ઘણી પ્રકાશતી હોવાથી, એક હજાર ફેણોનું સ્પષ્ટ દર્શન જણાવેલું છે. આ દર્શનથી પણ (સંકર્ષણ) ગુણોથી પર છે એમ જણાવવા ભયનો નાશ કરેલો છે. (ફેણો) પ્રલય કરાવનારા છે એમ જણાવવા ‘નિરંકુશ’ વિશેષણ યોજેલું છે. (પ્રલય સિવાયના) બીજા સમયે તે દોરડાં જેવાંથી બાંધેલી હોવાનું સંભવે છે, તેવું પણ એમ (આ વિશેષણથી) કહેલ છે. ત્યાં રહેલી સ્ત્રીઓ વિગેરે સમીપ ન આવે તે માટે તેમ (ફેણો મણિઓથી પ્રકાશિત) કરેલ છે ‘ફણા’ ‘ફેણ’ શબ્દ પ્રસારેલી ફેણ જણાવનારો છે. અથવા (મુકુટોમાં રહેલા મણિઓનો પ્રકાશ) જેમની એક હજાર સુધીની ફેણોમાં પ્રસરીને રહેલો હતો તેવા (તે હતા). 6.

1.શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્નું આવું વાક્ય હોવાથી. (પ્ર)

2.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘તથા’ પાઠ લીધો છે. ‘તદા’ પાઠનો અર્થ ‘તે સમયે’ છે.

એ પ્રમાણે શ્રવણ કરનાર અને કહેનારનું સ્વરૂપ જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં ચાલતો વિષય કહે છે:

પ્રોક્તં કિલૈતદ્ભગવત્તમેન નિવૃત્તિધર્માભિરતાય તેન॥
સનત્કુમારાય સ ચાહ પૃષ્ટ: સાંખ્યાયનાયાંગ ધૃતવ્રતાય॥7॥

તે મોટા ભગવાને ખરેખર આ નિવૃત્તિધર્મમાં પ્રેમવાળા સનત્કુમારને કહ્યું, અને હે ભાઈ! તેને પૂછ્યું ત્યારે વ્રત જેણે ધારણ કરેલ તેવા સાંખ્યાયનને તેણે કહ્યું. 7.

"પોતે કહેવાના છે તે ભાગવતનું માહાત્મ્ય જણાવવા (મૈત્રેય) આટલું બધું કેમ કહે છે?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘કિલ’ ‘ખરેખર’ શબ્દ યોજેલ1 છે. ‘મોટા ભગવાન્’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (સંકર્ષણનું) ભગવત્પણું ઉપાધિ વિનાનું નથી અને તે બીજાઓથી મોટા છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે તેમણે (સંકર્ષણે) પણ (તે) વાસુદેવ પાસેથી જાણેલું. ‘નિવૃત્તિધર્મમાં પ્રેમવાળા’ વિશેષણથી આ (સનત્કુમાર)નો શ્રવણ કરવાનો અધિકાર કહેલો છે. નિવૃત્તિધર્મમાં એટલે સંન્યાસના ધર્મમાં પ્રેમ હતો જેનો તેવો, તે હતો ‘તેન’ ‘તે’ શબ્દથી ફરી સંકર્ષણ કહેલા છે, તે એમ જણાવવા કે ઉપર વર્ણવેલા એક હજાર ફેણવાળા સ્વરૂપથીજ તેમણે ઉપદેશ કરેલો. ‘સનત્કુમારને’ એમ દુર્લભ2 અધિકારી તરીકે સનત્કુમારનેજ ઉપદેશ કરેલો છે, બીજાઓ તો તેની સાથેના હતા; તેનું કારણ (સનત્કુમાર) ‘નિવૃત્તિધર્મમાં પ્રેમવાળો’ હતો એમ ઉપર કહેલું છે. ‘અને (સાંખ્યાયનને) તેણે કહ્યું’ શબ્દોથી તેનાથી (ચાલેલી) પરંપરા કહેલી છે. તેણે સાંખ્યાયનને કહ્યું. યોગમાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર સનત્કુમારે સાંખ્યમાં શ્રદ્ધાવાળાને કહ્યું. સાંખ્યમાં વ્યવહાર ખોટો ભાસે છે, તેથી તે (તેને કહેવા)નું પ્રયોજન ‘વ્રત જેણે ધારણ કરેલ’ વિશેષણથી કહેલું છે. ધારણ કરેલાં છે વ્રતો જેણે તેવો સાંખ્યાયન હતો. તેવો અધિકાર હોય ત્યારે ભાગવતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, વિદુર પણ તેવો થાય તે માટે ‘હે ભાઈ!’ એ સંબોધન કરેલું છે. 7.

1.એટલે અંધશ્રદ્ધાથી ભાગવતની આ પ્રશંસા કરેલી નથી, પણ તેનું ખરેખરું માહાત્મ્ય કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માં તેને પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો કહેલ હોવાથી, તે દુર્લભ અધિકારી છે. (પ્ર)

સાંખ્યાયને તો પરાશરને ભક્ત માનીને, પ્રસંગને લીધે તેને (ભાગવત) કહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં (મૈત્રેય) પોતાના ગુરુનું ઉત્તમપણું કહેવા, કહે છે:

સાંખ્યાયન: પારમહંસ્યમુખ્યો વિવક્ષમાણો ભગવદ્વિભૂતી:॥
જગાદ સોડસ્મદ્ગુરવેડન્વિતાય પરાશરાયાથ બૃહસ્પતેશ્ચ॥8॥

પરમહંસના ધર્મોને મુખ્ય માનનાર તે સાંખ્યાયને ભગવાનની વિભૂતિઓ કહેવાની ઇચ્છા કરતાં ભેગા થએલા મારા ગુરુ પરાશરને અને બૃહસ્પતિના (સ્થાનમાં) કહ્યું. 8.

કારણ કે તે (સાંખ્યાયન) પરમહંસના ધર્મોમાં ધર્મો પાળવામાં મુખ્ય હતો. પરમહંસોએ શ્રવણ અને કીર્તન અવશ્ય કરવાં જોઈએ. તેથી ભગવાનની વિભૂતિઓ 'વિવક્ષન્' કહેવાની ઇચ્છા કરતાં, 'અન્વિતાય' ભેગા થએલા મારા ગુરુ પરાશરને કહ્યું. અથવા 'અન્વિત:' એટલે યોગ્ય (પરાશરને કહ્યું), અને બૃહસ્પતિના સ્થાનમાં જઈને તેને કહ્યું. દેવલોકમાં ભાગવતનો પ્રચાર છે એમ જણાવવા અહિં બૃહસ્પતિ(ને કહ્યાનું) કહેલ છે. બ્રહ્મા અને સનક વિગેરે (ભાગવત કહેનારા) ઉપરના લોકમાં છેજ. ધ્રુવ(લોક) સુધી બૃહસ્પતિ છે. ભૂમિ ઉપર પરાશર (અને) પાતાલમાં સંકર્ષણ પોતેજ છે. તેથી ચૌદ લોકમાં ભગવાનનું ચરિત્ર ભાગવત પ્રસરેલું છે, એમ કહેલું છે. 8.

પરાશરથી ભૂમિ ઉપર પ્રચાર થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પ્રોવાચ મહ્યં સ દયાલુરુક્તો મુનિ: પુલસ્ત્યેન પુરાણમાદ્યમ્।
સોડહં તવૈતત્કથયામિ વત્સ! શ્રદ્ધાલવે નિત્યમનુવ્રતાય॥9॥

પુલસ્ત્યે (વરદાન) કહેલા તે દયાલુ મુનિએ મને આદ્ય પુરાણ કહ્યું. તે હું, હે વત્સ! નિત્ય (મને) અનુસરનાર અને શ્રદ્ધાલુને તને આ કહું છું. 9.

'મને' મૈત્રેયને કહ્યું. 'દયાલુ' વિશેષણથી પોતાનો તેવો (ભાગવત શ્રવણ કરવાનો) અધિકાર ન હોવાનું કહેલું છે. 'મુનિ' શબ્દથી (પરાશરનું) ભવિષ્યમાં (ભાગવતનો) પ્રચાર થવાનું જ્ઞાન (જણાવેલું છે). 'તે' એટલે પ્રસિદ્ધ પરાશર, જે સાત વર્ષનો હોવા છતાં માર્કણ્ડેય કરતાં પણ વયમાં વૃદ્ધ હતો,અને ગર્ભમાં વેદનો અભ્યાસ કરનાર પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો હતો. પુલસ્ત્યે કહેલા, એટલે 'પુરાણ કહેવું' એવી આજ્ઞા કરેલા પોતાના પિતા શક્તિને રાક્ષસ ખાઈ ગએલો તે સાંભળીને પરાશરે રાક્ષસયજ્ઞમાં બધાએ રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. તેથી પોતાના વંશનું રક્ષણ કરવા પુલસ્ત્યે આવી રાક્ષસયજ્ઞ બંધ કરાવવા પ્રાર્થના કરી1. પછી (યજ્ઞ) બંધ રાખનાર પરાશરને 'તું પુરાણાચાર્ય થા' એવું વરદાન આપ્યું. તેમ થયું ન હોત, તો અધિકાર ન પ્રાપ્ત કરેલ (પરાશર) પુરાણ કહી ન શકત. તેથી 'પુલસ્ત્યે (વરદાન) કહેલા' એવું (વિશેષણ) કહેલું છે. 'આદ્ય' એટલે પુરાણની પ્રવૃત્તિ થતાં, પહેલાં ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્માને ભગવાને પહેલાંજ કહેલું ભાગવત. વિષ્ણુપુરાણ તો, જેમ (વેદનો) વિભાગ થતાં જૂદીજૂદી શાખાઓ થઈ, તેમ ભાગવતના સંબંધવાળા પ્રમેયવાળુંજ 2 છે. વિષ્ણુપુરાણમાં3 મૈત્રેય અને પરાશરની કથા કહેલી છે, તેનું નિરાકરણ કરવા 'આદ્ય (પુરાણ)' એમ કહેલું છે. વિષ્ણુપુરાણ3 આ

પરંપરા જૂદા પ્રકારે કહે છે. ગુરુની કૃપાનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરેલો તે હું શ્રોતા તરીકેના સંબંધવાળા તને આ ભાગવત કહું છું. વર્તમાનની સમીપ(ના ભવિષ્ય)માં વર્તમાનનો પ્રયોગ (પાણિનિ 3।131) કરેલો છે. 'હે વત્સ!' એ સંબોધનથી (જણાવેલો) સ્નેહ કહેવાનું કારણ છે. ભગવાનની આજ્ઞા તો માત્ર તેટલાનીજ 4 હતી. મર્યાદાનું રક્ષણ થાય તે માટે (શ્રવણ કરવાનો) અધિકાર હોવા માટે 'નિત્ય અનુસરનાર, શ્રદ્ધાલુ' એ બે વિશેષણો કહેલાં છે. (1)શ્રદ્ધા મુખ્ય અધિકાર છે, અને (2)નિત્ય અનુસરનાર હોવું એટલે ઇચ્છા પ્રમાણે સદા સેવા કરવી, (એ બે) શ્રદ્ધા અને સેવા અંદરથી અને બહારથી અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે. 9.
1.સાક્ષાત્ (પોતે) અને વસિષ્ઠ દ્વારા પ્રાર્થના કરી એમ બીજા પુરાણમાં છે. (પ્ર)
2.શ્રીભાગવતમાં જે કહેલ હોય, તેટલું વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલું પ્રમાણ છે, એવો અર્થ જણાય છે. (પ્ર)
3.'વિષ્ણુપુરાણ શ્રીભાગવતની જૂદી શાખા હોવાનું શાથી જણાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહેલ છે. વિષ્ણુપુરાણમાં આ પરંપરા જણાવી નથી અને જેમાં પ્રમેય જૂદું ન હોય તે બીજાની શાખા ગણાય તે નિયમ પ્રમાણે તે જૂદું પુરાણ (જૂદી શાખા) છે. (પ્ર)
4.'તેટલાંનીજ' એટલે આ પહેલા જેટલું કહ્યું તેટલુંજ કહેવાની. (પ્ર)

એ પ્રમાણે પરંપરા અને પ્રતિજ્ઞા જણાવીને, નીચેના શ્લોકથી પુરાણનો1 આરંભ કરે છે:

ઉદપ્લુતં વિશ્વમિદં તદાસીદ્યન્નિદ્રયા મીલિતદૃડ્ન્યમીલયત્॥
અહીન્દ્રતલ્પેઽધિશયાન એક: કૃતક્ષણ: સ્વાત્મરતૌ નિરીહ:॥10॥

જેમની જ્ઞાનશક્તિનો લોપ થએલ ન હતો તેવા, શેષરૂપ પલંગ ઉપર પોઢેલા, સ્વરૂપમાં રમણ કરવાની ઇચ્છા કરતાં એકલા, ક્રિયારહિત (ભગવાને) જ્યારે નિદ્રાને લીધે નયન બંધ કર્યાં ત્યારે આ વિશ્વ જલમાં ડૂબેલું હતું. 10.

1પુરાણ (ભગવાનની) દશ લીલાઓવાળું હોય છે, તે પૈકી આરંભમાં 'સર્ગ' કહેવો જોઈએ અને તે (સર્ગ) ભગવાનના સંબંધવાળો હોવાથી ભગવાને કરેલો છે. તે પૈકી તેણે (વિદુરે) પૂછેલા પદાર્થો બ્રહ્મકલ્પમાં ન હોવાથી, બીજા કલ્પ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ. જે ભગવાને (પોતે)જ કરેલું હોય, તે ચરિત્ર પદ્મકલ્પમાં હોવાથી, તે (બીજા કલ્પનું) કહેવા માટે પહેલાના (બ્રહ્મ) કલ્પના પ્રલય પછીની સ્થિતિ, બધુએ 'વિશ્વ જલમાં ડૂબેલું હતું' શબ્દોથી કહેલી છે. પ્રલયો ઘણા પ્રકારના2 છે. તામસ કલ્પોમાં તામસ પ્રાણિઓને ભવિષ્યની સૃષ્ટિ રચવા માટે બાળવામાં આવે છે. રાજસ (કલ્પો)માં તો (પ્રાણિઓ) પ્રલયના જલથી ડૂબી જાય છે. સાત્ત્વિક કલ્પોમાં રહેલા પદાર્થો તો, જો ત્યાર પછી પણ સાત્ત્વિકજ કલ્પ થવાનો હોય તો, થોડા ભાગથી નાશ પામી બાકી રહે છેજ. તે પૈકી પદ્મકલ્પની પહેલાંનો કલ્પ રાજસ હોવાથી 'જલમાં ડૂબેલું હતું' એમ કહેલું છે. આ વિશ્વ પહેલાં જલમાં ડૂબેલું હતું. વિશ્વ સદા એકજ પ્રકારનું હોવાથી 'આ' શબ્દથી વૃક્ષની પેઠે પ્રવાહને અનાદિ3 કહેલો છે. 'ત્યારે' એટલે (આ સૃષ્ટિની) પહેલાના પ્રલયમાં. 'જ્યારે નિદ્રાને લીધે (નયન બંધ કર્યા)' શબ્દોથી તે

પ્રલયનું કારણ કહેલું4 છે. ‘યદ્’ જ્યારે ભગવાનની શક્તિ નિદ્રાથી ‘અમીલિતદૃક્’ જેમની જ્ઞાનશક્તિનો લોપ થયો ન હતો તેવાજ (ભગવાને) ‘ન્યમીલયત્’ નયન બંધ કર્યાં; બંધ કરેલ નયનવાળા જાગતા હતા, એવો અર્થ છે.

"એવી સ્થિતિમાં રહેવાથી શો લાભ?" એવી શંકા થાય, તેથી ‘સ્વરૂપમાં રમણ કરવાની ઇચ્છા કરતા’ વિશેષણ5 કહેલું છે. ‘કોઈ પ્રસંગે સ્વરૂપમાં રમણ કરે છે, અને કોઈ પ્રસંગે પ્રપંચમાં પણ સુખ થાય છે’. એવું સૃષ્ટિ અને પ્રલય કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. ‘આત્મરતૌ’ આત્માની અંદર ક્રીડા કરવામાં, સ્વરૂપના આનંદમાં રમણ કરવામાં (આનંદ લેતા હતા). સ્વરૂપનો આનંદ પૂરેપૂરો આનંદ છે, (અને) અક્ષરનો આનંદ તો લક્ષ્મીરૂપ છે એમ પહેલાં કહેલું છે. વળી તે ભગવાન્ કોઈ સમયે વ્યાપિવૈકુંઠમાં પણ લક્ષ્મી સાથે ક્રીડા કરે છે, (અને) કોઈ સમયે પોતાનાજ આનંદનો અનુભવ કરે છે6. બીજનો ગુણજ કાર્યોની પરંપરામાં સર્વ સ્થલે ઘાસના તણખલાં સુધી(નાં કાર્યોમાં જોવામાં આવે છે7). છતાં પણ અંશના8 કાર્યોમાં જેવું બહારનું રમણ, હોય છે તેવુંજ અંદરનું રમણ હોય છે. ક્રિયા બહારના રમણમાં સફલતા કરનારી હોય છે, જ્યારે જ્ઞાન અંદરના રમણમાં (સફલતા કરનારૂં હોય છે), અને (તે બે) એક બીજાને દબાવી દેનારાં હોય છે. સ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ કરવામાં સર્વ ક્રિયા બંધ કરવી એ જરુરી ગુણ છે. તે ‘ક્રિયારહિત’ વિશેષણથી કહેલ છે. (ભગવાન્ તે સમયે) સર્વ ક્રિયા વિનાના હતા. જેમ પુરુષપણું સરખું હોવા છતાં, ગરીબના અને મહારાજાના બહારના ભોગમાં ઘણોજ ભેદ હોય છે તેમ આત્માની અંદરના (રમણમાં પણ છે). જ્યાં સુધી (સર્વને) આત્મા તરીકે જાણે છે, ત્યાં સુધીજ આત્માની અંદરનું સુખ વધે છે. જેમજેમ ભેદ કરતો જાય છે, તેમતેમ હલકો થતો જાય છે8, ભગવાન્ સૃષ્ટિ અને પ્રલય વડે આ જ જણાવે છે9. તે અખંડ સુખનો અનુભવ એકલાથીજ થાય છે, એમ ‘એકલા’ શબ્દથી કહેલું છે. (ભગવાન્) ક્રિયા કરવાનો પ્રયત્ન કરતા ન હતા એમ જણાવવા ‘પોઢેલા’ હતા10. શય્યાથી થતું દુ:ખ (તેમને) ન હતું એમ જણાવવા ‘અહીન્દ્રતલ્પે’ શેષરૂપ પલંગ ઊપર પોઢેલા હતા; કારણ કે તે શેષ ભગવાનના શ્વાસથી ઉત્પન્ન થતા વાયુનું પાન કરીને દરેક ક્ષણે ઉંચો અને કોમલ થાય11 છે. તેથી જ (ભગવાન્) ઘણા સમય સુધી પોઢેલા રહે છે. 10. 1.શુકનો આશય નીચે પ્રમાણે જાણવો. 2।8 થી આરંભી હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કરનાર સર્વરૂપ હોવા સંબંધી જે સંશયો કર્યા, તેનું સમાધાન એ જ સ્કંધના નવમા અધ્યાયમાં ચતુ:શ્લોકી (શ્લો. 32 થી 35 થી) કરેલું છે તેમાં બ્રહ્મકલ્પ કહેલો છે પછી 2।45 માં વિરાટમાંથી આ જગત્ કેવી રીતે થયું તે તથા બીજા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, અને દશમા અધ્યાયના આરંભમાં મહાપુરાણનાં દશ લક્ષણો કહીને વિરાટમાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહેતાં, બ્રહ્મકલ્પ વિકલ્પ સાથે 2।। સુધી કહ્યો, એટલે સામાન્ય રીતે બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર આવી ગયા. છતાં વિગતવાર ઉત્તર ન આવ્યા, તેથી 2।। માં પદ્મકલ્પ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને 3।1 માં વિદુર અને મૈત્રેયના સંવાદની વાત કરી, મૈત્રેયના મુખથી આદ્ય પુરાણ કહેવા

માંડ્યું. તેથી પદ્મકલ્પના સંબંધવાળા તે પ્રશ્નોના ઉત્તરો કહેલા છે, તે અહિં ‘પુરાણનો આરંભ કરે છે’ શબ્દથી કહે છે. ‘પુરાણ’ એટલે મહાપુરાણ. (પ્ર)
2.2।10માં ભગવાનની પણ જીવના જેવી અવસ્થા હોવાથી, તે જીવતુલ્ય થાય છે એમ ઈશ્વરપણાં સંબંધી શંકા કરેલી, તેનું અહિં વિગતવાર સમાધાન પ્રથમ કરે છે, (પ્ર)
3.‘અનાદિ’ એટલે આદિ વગરનો, જેનો આરંભ અથવા જેનું મૂલ નથી તેવો.
4.ઉપર નોટ 4 માં જણાવેલ સમાધાન કરવા, આથી ભગવાનની અને જીવની સુષુપ્તિનો ભેદ જણાવે છે. સુષુપ્તિમાં જીવનો તમોગુણથી પરાભવ થાય છે. ભગવાનનો થતો નથી, એવો એક ભેદ જણાવ્યો. (પ્ર)
5.પોતાની અંદરજ રહેવું, એ જ લાભ છે, એવો અર્થ છે. જીવ સુષુપ્તિમાં ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીનેજ આનંદ પામે છે, પોતાથીજ પામતો નથી. વળી તેને પૂર્ણ સુખ મળતું નથી, તેમજ તેનું તે સુખ નિત્ય નથી. ભગવાન્ તો પોતેજ પૂર્ણ છે, એ બીજો ભેદ છે. (પ્ર)
6.‘કૃતક્ષણ:’ શબ્દનો અર્થ અહિં ‘ઇચ્છા કરતા’ છે. એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)
7.એ રીતે ભેદ જણાવી, ભેદ હોવા છતાં સમાન અવસ્થા દેખાવાનું કારણ આથી કહેલું છે. (પ્ર)
8..8.અવસ્થા સરખી દેખાવા છતાં, તેમાં પણ ભગવાનનાં મહાત્મ્યને લીધેજ ભેદ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
9.સૃષ્ટિ અને પ્રલય કરવાનું પ્રયોજન આથી જણાવેલું છે. (પ્ર)
10.‘નિદ્રા ભગવાનને નડતી નથી, ત્યારે પોઢવાનું શું પ્રયોજન?’ એવી શંકા થાય, તેથી પોઢવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (પ્ર)
11.પોઢવાનાં સાધન (પલંગ) પણ (જીવના સાધનથી) જૂદા પ્રકારનું કહેલું છે. ભગવાનના શ્વાસથી શેષ ઊંચો અને કોમલ થતો હોવાથી તે (ભગવાનના નિ:શ્વાસ) વેદરૂપ છે એવી યુક્તિ પણ જણાવી. (પ્ર)

ત્યારે પછી સૃષ્ટિ નહિ થાય, એવી1 શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

સોઽન્ત:શરીરેઽર્પિતભૂતસૂક્ષ્મ: કાલાત્મિકાં શક્તિમુદીરયાણ:॥
ઉવાસ તસ્મિન્સલિલે પદે સ્વે યથાઽનલો દારુણિ રુદ્ધવીર્ય:॥11॥

શરીરની અંદર સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓને રાખેલા છે જેમણે તેવા તે (પોતાની) કાલરૂપ શક્તિને પ્રેરણા કરતાં-જેમ રુંધાએલાં વીર્યવાળો અગ્નિ કાષ્ઠમાં રહે તેમ-પોતાના સ્થાનરૂપ તે જલમાં રહ્યા. 11.

શરીર તો પહેલાં આનંદથી ભરપૂર અથવા સત્ અને આનંદ (સદાનંદ)થી2 ભરપૂર હોવાનું કહેલું છે3. (તે) સત્ ચિત્ અને આનંદથી ભરપૂર છે એવી વાસ્તવિક સ્થિતિ3 છે. પુરુષને સત્ બહારથી છે, મધ્યે જ્ઞાન છે અને આનંદ તો અંદર હોય છે4. સ્ત્રીને તો (તેથી) ઉલટું હોય છે5. તેને સત્માંજ પ્રીતિ હોય છે6, પરંતુ કોઈ પણ પ્રસંગે7 આનંદમાં પ્રીતિ હોતી નથી. તેને અંદરથી સાંખ્ય અને યોગના જ્ઞાનનોજ અધિકાર હોય છે અને બહારથી ભક્તિનો

(અધિકાર હોય છે)8. પુરુષને તો (આથી) વિરુદ્ધ હોય છે8. તેને આનંદનો અનુભવ અંદરનોજ થવો યોગ્ય છે, બહારનો નહિ; કારણ કે (તેમ હોય તો) (આનંદને પ્રીતિથી) છૂટો પાડવાનો સમય આવે અથવા આનંદના પોતાના સ્થાનનો ત્યાગ થાય9 તેવો આનંદ (બહાર) અનુભવ થવા યોગ્ય નથી10. ભગવાનમાં પણ તેમજ છે11, કારણ કે (ભગવાન્) બીજ છે. તે ભાવ ત્રણ (અવસ્થાઓ)માં ફર્યા કરતો હોવાથી, સત્, ચિત્ અને આનંદ પૈકી એકમાંજ રહેતો નથી12. તેમ ન હોય તો (એકમાંજ રહેતો હોય તો), તેવું સ્વરૂપ વ્યર્થ થાય13. સદાના સંબંધમાં આવેલો તો તેના સ્વરૂપનોજ હોઈ સદા પૂર્ણ હોય છે14. તેથી સત્માં15 રમણ કરતાં, અક્ષરના આનંદને છૂટો પાડી લક્ષ્મી સાથે રમણ કરે છે; ચિત્માં16 રમણ કરતાં, સત્ અને આનંદને તેની અંદર અને બહાર રાખીને17 બહારના અને અંદરના ભેદથી રમણ કરે છે. તેમાં18 પ્રપંચ અને વેદો19 રમણનાં સાધન છે. પોતે20 રચેલા પ્રપંચમાં પણ આ બંને21 કરે છે. તેઓ22 ‘કલ્પના પ્રલયો’ એમ કહેવાય છે.

તેમાં અધિકારી કાલ નિયમન કરનાર હોવાથી, અને માત્ર ભગવાનનો ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી, અંશોને ભોગ23 (પ્રાપ્ત) ન થાય તે માટે તેના વિષયોને (પોતાની) અંદર રાખીને (ભગવાન્) શયન કરે છે. તે (અર્થ) ‘શરીરની અંદર સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓને રાખેલા છે જેમણે’ શબ્દથી કહેલો છે. બધાએ ચિત્ના અંશોને યોગ્ય સ્થાને24 રાખીને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરતા હોવાથી, તેઓ અનાદર ન કરે તે માટે25 (પોતાની) સંહાર કરનારી કાલરૂપ શક્તિને ‘ઉદીરયાણ:’ બહાર કાઢતાં એટલે પ્રેરણા કરતાં (ભગવાન્) ‘સ્વે પદે’ પોતાના સ્થાનરૂપ તે જલમાં એટલે ઉપર કહેલાં તે જલમાં ‘ઉવાસ’ રહ્યા. આ ભાગ26 ઉપર કહેલાથી જૂદો છે. (આ) વચગાળાનો કલ્પ હોવાથી, થોડા પ્રયત્નવાળી ક્રિયા હોવાથી, અને નામ27 કરાવનારું હોવાથી, જલ ઉપર કૃપા કરી. તેથી આપણે વિગેરે પોતાના સત્ ચિત્ અથવા આનંદમાં રમણ કરીએ તો તરત પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી, (રમણનું) કારણ હોય ત્યારે રમણ કરવું28.

"બહાર રહેલા પદાર્થોને અંદર મૂક્યા તેથી, અને કાલ પણ હયાત હોવાથી, બધું જગત્ (ભગવાનના દેહની) બહાર નીકળશે" એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમ રુંધાએલાં વીર્યવાળો અગ્નિ કાષ્ઠમાં રહે તેમ’ એમ કહેલું છે. કારણમાં તેવું29 રૂપ છે એમ જણાવવા કાર્યમાંનાં તેવા રૂપનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. જેમ તેની (અગ્નિની) બાળવાની શક્તિ રુંધાએલી છે, તેમ કાલ વિગેરેને પણ પોતાની શક્તિ પણ રુંધાએલી છે. 11.

1."એ પ્રમાણે ભગવાન્ આત્મામાં રમણ કરતાં વિઘ્ન વિના ઘણું સુખ અનુભવતા હોવાથી, હવે તેમને સૃષ્ટિ રચવાનું પ્રયોજન ન રહેવાથી, સૃષ્ટિ રચશે નહિ" એવી શંકા થાય, તેથી આ શ્લોકમાં શયન કરવાનું કારણ, તેનાં સાધન અને પ્રયોજન કહેલાં છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) 2.‘જે આનંદસ્વરૂપ અમૃત પ્રકાશે છે’ એ શ્રુતિપ્રમાણે ભગવાન્ માત્ર આનંદરૂપ હોવાથી તેમનામાં બહારની અને અંદરની એવી સ્થિતિ ન હોવાથી, તેમના શરીરમાં શું હોય? તે

જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી તે કહેવા માટે આથી પ્રથમ સ્વરૂપની સ્થિતિ કહે છે. ‘પહેલાં’ એટલે બ્રહ્મકલ્પમાં તે આનંદમય હતું. તે કલ્પના વિકલ્પમાં સદાનંદરૂપ હતું. (પ્ર)
3.‘બ્રહ્મ સત્ય જ્ઞાન અનંત છે’ એવું સ્વરૂપનું લક્ષણ હોવાથી તેમ છે. તેથી જ્યારે જે પ્રકારે પ્રકટ થવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તે પ્રકારે પ્રકટ થાય છે. તેથી સત્ વિગેરે તેમની ઇચ્છાથીજ તેમની અંદર રહે છે એમ જણાવવા, ‘તેમણે પોતાનાજ બે વિભાગ કર્યા અને પછી પતિ અને પત્ની થયા’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે બે પ્રકારનું શરીર કરેલું હોવાથી, ચાલુ પ્રસંગમાં યોગમાયાએજ વ્યવસ્થા કરેલી લીલાઓ કહેવાની હોવાથી, અને યોગમાયા સ્ત્રી હોવાથી, બંને (પુરુષ અને સ્ત્રી)ના શરીરમાં સત્, ચિત્ અને આનંદ રહેવાની વ્યવસ્થા અહિં કરેલી છે. (પ્ર).
4.(અન્નમય વિગેરે) પાંચ કોશ જણાવનારી શ્રુતિનો વિચાર કરતાં પુરુષના દેહમાં તેમજ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર)
5.સ્ત્રીનો દેહ પણ સામાન્ય રીતે તેવોજ હોવા છતાં પુરુષની બુદ્ધિ હરવાજ સ્ત્રીને બનાવેલી હોવાનું કહેલ હોવાથી, પ્રીતિ વિના મન હરવાનું બને તેમ ન હોવાથી, અને પ્રીતિ આનંદનો ગુણ હોઈ આનંદરૂપ હોવાથી, સ્ત્રીમાં (પુરુષથી) ઉલટા ગુણો છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
6.સ્ત્રીની પ્રીતિ પણ જૂદા પ્રકારની છે એમ કહેલું છે. સ્ત્રીની અંદર સત્નો અંશ હોવાથી, તેને તેમાંજ પ્રીતિ હોય છે. અંદરના ગુણ તરીકે તેનામાં તે જ દેખાય છે. (પ્ર)
7.‘કોઈપણ પ્રસંગે’ એટલે કોઈ પણ બુદ્ધિની અવસ્થામાં તેથી પુરુષને જાગ્રત અવસ્થામાં સ્ત્રીના શરીર સંબંધના આનંદમાં બહારથી પ્રીતિ હોય છે, સુષુપ્તિમાં ભગવાનની પ્રીતિ થતાં અંદરના આનંદમાં પ્રીતિ હોય છે. સ્વપ્નમાં પણ બહારના પદાર્થમાં અભિમાન હોવાથી આનંદજ હોય છે. સ્ત્રીને તો જાગતાં અને સ્વપ્નમાં પુરુષના દેહરૂપ સત્માં પ્રીતિ હોય છે. અને સુષુપ્તિમાં પ્રાજ્ઞ (ભગવાન્)રૂપ સત્માં પ્રીતિ હોય છે. (પ્ર)
8.એ પ્રમાણે બંધનની અવસ્થાની વ્યવસ્થા કહી, આ બે વાક્યોથી મુક્તિની સ્થિતિમાં પણ જૂદા પ્રકારનો અનુભવ થવાના સાધન કહે છે. સ્ત્રીનો આવો અધિકાર હોવાનું પ્રયોજન આગળ કહેશે. (પ્ર)
9.આત્મામાં પ્રીતિ હોવી ઉત્તમ છે એમ આ વાક્યથી કહે છે. પુરુષને અંદરનો આનંદ છે, અને પ્રીતિ આનંદનોજ ગુણ હોવાથી, તેના સંબંધવાળી હોવાથી, બંને અંદરના હોવાથી એકજ સ્થલમાં રહે છે; તેથી અધિક આનંદ થાય છે. આનંદ અને પ્રીતિ ધર્મી અને ધર્મ હોવાથી, પ્રીતિને બહાર કાઢવામાં આવે તો આનંદને તેથી છૂટો પાડવાનો પ્રસંગ આવે, અને આનંદને પણ બહાર કાઢવામાં આવે તો તેનાં સ્થાનનો તેનાથી ત્યાગ થાય, તે યોગ્ય નથી. (પ્ર)
10.‘જેમ પ્રિયાથી આલિંગન કરાએલો બહારનું અથવા અંદરનું કાંઈ જાણતો નથી, તેવી સ્થિતિમાં રહેલો કોઈ કામના કરતો નથી, (અને) કાંઈ સ્વપ્ન જોતો નથી’ એ શ્રુતિ જેવો અંદરનો આનંદ હોવાનું કહે છે, તેવો આનંદ બહાર અનુભવ કરવા યોગ્ય નથી, એમ પ્રત્યક્ષથી જ સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર)

11.એ પ્રમાણે આત્માની અંદરની પ્રીતિ ઉત્તમ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે, ચાલુ પ્રસંગમાં તે નિયમ લાગુ પડે છે. (પ્ર)
12.તે રમણ કરનારરૂપ ભાવ (જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ) ત્રણ અવસ્થાઓમાં ફર્યા કરતો હોવાથી, પ્રીતિ સત્, ચિત્ અને આનંદ પૈકી એકમાંજ રહેતી નથી પરંતુ રમણ કરનારની જેમાં (રમણ કરવાની) ઇચ્છા થાય તેમાંજ રહે છે. (પ્ર)
13.જો રમણ કરાવનારી ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રીતિ ફરતી ન હોય, તો નિદ્રા જ્ઞાનનો પરાભવ કરનારી હોવાથી, (ભગવાન્) શયન ન કરે. આમ હોવાથી જાગતાં સત્, સ્વપ્નમાં ચિત્ અને સુષુપ્તિમાં આનંદ રમણ કરનાર હોવાથી પ્રીતિ પણ (એ ત્રણમાં) ફર્યા કરે છે. (પ્ર)
14."એમ હોય તો રમણ કરનારનો ભાવ તેમાં સદાનો ન હોવાથી, લીલા પણ નાશવંત હોય" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'તેના સ્વરૂપનો' એટલે આનંદરૂપ તેવી રીતે ફરતો હોવા છતાં, સદાનો છે. તેથી લીલા પણ સ્વરૂપથી તથા પ્રવાહથી સદાનીજ છે. (પ્ર)
15.'સત્માં રમણ' એટલે જાગતાં રમણ. (પ્ર)
16.'ચિત્માં રમણ' એટલે સ્વપ્નમાં રમણ. (પ્ર)
17.ચિત્ અંશની અંદર સત્ અને બહાર આનંદને રાખીને એટલે તેને સ્ત્રી જેવો કરીને, રમણ કરે છે. આથી તે સમયે યોગમાયા સાથે રમણ કરે છે એમ કહેલું છે. (પ્ર).
18.'તેમાં' એટલે ચિત્ની અંદરના રમણમાં. (પ્ર)
19.'વેદો' ભગવાનના નિ:શ્વાસરૂપ (વેદો). (પ્ર)
20.અહિં સુધી સામાન્ય વ્યવસ્થા કહી, હવે પોતે કરેલા પ્રપંચ (જગત્)માં ભેદ જણાવે છે. (પ્ર)
21.'આ બંને' એટલે વેદોથી અંદરનું અને પ્રપંચથી બહારનું રમણ. (પ્ર)
22.'તેઓ' એટલે બે પ્રકારના રમણમાં ઉપયોગી પદાર્થો. (પ્ર)
23.'ભોગ' એટલે સુખ તથા દુ:ખનો અનુભવ. તેથી અંશો (જીવો)ને સમાન સુખ અને ઘણું દુ:ખ અનુભવવાથી દુ:ખ થતાં સુષુપ્તિ ન થાય, તેથી ભગવાન્ વિષયોને પોતાની અંદર રાખે છે, અને આત્મામાં રમણ કરવામાં એ સાધન થાય છે.
24.'યોગ્ય સ્થાને' એટલે જેઓ જ્યાંથી ઉત્પન્ન થએલા હોય તેમને ત્યાં રાખીને. (પ્ર)
25.જીવોને (ભોગના) વિષયો ન હોવાથી, ભગવાનનો ભોગ જોતાં વાસનાને લીધે ક્ષોભ થવાથી, તેઓ ભગવાનનો અનાદર કરે, તેવું ન કરે તે માટે. (પ્ર)
26.'આ ભાગ' એટલે કાલને પ્રેરણા કરવાનો ભાગ, ઉપરના શ્લોકમાં 'ક્રિયારહિત' હોવાનું કહેલું છે તેથી જૂદો છે. બાકીનું બધું સમાન છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
27.'નારાયણ' એ નામની વ્યુત્પત્તિ (પ્રમાણે અર્થ) કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી. એ પ્રમાણે (સૃષ્ટિના) સાધનના પ્રકાર કહ્યા (પ્ર)
28.આ વાક્યથી (સૃષ્ટિ રચવાનું) પ્રયોજન કહે છે. પુરુષનો દેહ અને સ્ત્રીનો દેહ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે અંદરના અને બહારના સાધનોથી પ્રીતિ કરે એવો બોધ આપવા પ્રકાર

સૂચવેલો છે, અને જીવોને સુખ થાય તે માટે (ભગવાન્) શયન કરે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) 29.‘તેવું’ એટલે શક્તિને રુંધનારું થતાં ચત્તાં સૂવા માટે શેષનો ઉપયોગ કરે છે. એ રીતે શયનની સ્થિતિ કહી તેમાં પણ જીવથી ભેદ દર્શાવેલ છે. જીવની અવસ્થા કાલથી બીજાના સ્થાન બનેલ દેહ અને તેની નાડીઓના સંબંધથી થાય છે. જ્યારે ભગવાનની પોતાની ઇચ્છાથી કાલને પ્રેરણા કરતાં પોતાના સ્થાનરૂપ જલના સંબંધથી થાય છે. એ રીતે બે શ્લોકથી બે પ્રકારની સુષુપ્તિ કહી. (પ્ર)

ભગવાન્ એ પ્રમાણે કેટલો સમય રહ્યા તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ચતુર્યુગાનાં ચ સહસ્રમપ્સુ સ્વપન્ સ્વયોદીરિતયા સ્વશક્ત્યા॥
કાલાખ્યયાઽઽસાદિતલોકતન્ત્રો લોકાનપીતાન્ દદૃશે સ્વદેહે॥12॥

અને એક હજાર ચાર યુગો સુધી જલમાં શયન કરતાં, પોતે પ્રેરેલી પોતાની પ્રામાણિક શક્તિને લીધે કાલ નામની પોતાની શક્તિ લોક રચવામાં સાધન જેમની પાસે લાવી હતી, તેવા (ભગવાને) લય પામેલા લોકોને પોતાના દેહમાં જોયા. 12.

ચાર યુગોનું સ્વરૂપ આગળ1 કહેવાનું છે. તેઓ એક હજાર વાર થઈ જાય ત્યારે બ્રહ્માનો દિવસ થાય છે. (બ્રહ્માની) રાત્રી પણ તેટલીજ હોવાથી, તેટલા સમય સુધી (ભગવાને) શયન કર્યું. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી બે સંધ્યાના ભાગોનો સમાવેશ કરેલો છે, અને જૂદી સંધ્યા2 લેવાની નથી એમ જણાવવા (તે શબ્દ યોજેલો છે). કાલશક્તિના બે વિભાગ હોવાથી, એક વિભાગ3 પૂરો કરીને, જ્યારે તે બીજા વિભાગમાં આવે છે, તે જ સમયે આનંદનો તિરોભાવ કરવા, અથવા (એક વિભાગ) પૂરો થયો તે જણાવવા (ભગવાન્) જ્ઞાનશક્તિને પ્રકટ કરે છે. તેથીજ4 આ કલ્પમાં (ભગવાન્) જીવ દ્વારાજ ભોગ કરે છે. તેથી શયન કરતાંજ ભગવાને પોતેજ પ્રેરણા કરેલી ‘સ્વકીયયા’ પ્રામાણિક પોતાની ઇચ્છારૂપ શક્તિએ (લોક રચવાનાં સાધન લાવી આપેલ) પરંતુ (પોતાથી) જૂદા તરીકે રહેલ કાલે (તે લાવી આપ્યાં ન હતા). કોઈ સમયે ભગવાનની ઇચ્છાથી તે (ભગવાનથી જૂદા તરીકે રહેલો કાલ) પણ (ભગવાનના દેહની) અંદર પ્રવેશ કરીને તેમ કરે (સાધનો લાવી આપે), અને તેવા પ્રસંગે (ભગવાને) તેનો નિગ્રહ કરેલો ન હોવાથી કાલથી અનાદર પણ થાય, અને (ભગવાનની) બીજી શક્તિઓ પણ ઉત્સાહવાળી થવાનો પ્રસંગ થવાથી આ સૃષ્ટિ કાલને અધીન ન રહે. તેથી ભગવાનની ઇચ્છાને અનુસરીને તેમની પોતાનીજ કાલ નામની શક્તિએ ‘આસાદિતં’ લાવી આપેલ હતાં લોક ‘તન્ત્રં’ રચવાનાં સાધન જેમને તેવા (ભગવાન્ થયા). (કાલે) ચિતમાં માત્ર આવવાથીજ વિષય અને (લોક) રચવાનાં સાધન પાસે રજુ કર્યાં, એવો અર્થ છે. તે સમયે ‘લય પામેલા’ એટલે જેમનો મોક્ષ થયો ન હતો તેવા લોકો એટલે જનોને ભગવાને પોતાના દેહમાં જોયા. વાસનાને લીધે વિષયોના સંબંધવાળા થએલા પોતાના અંશથી ભગવાનમાં ચિત્ (અંશ)માં પ્રવેશ કરેલા, લોકોને પોતાની અંદર રહેલા અંશનો5 તેમનામાં પ્રવેશ કરાવવા (ભગવાને) જોયા. તે સમયે સત્ અંશમાં બધો અંશ પીંડો ચિત્ થઈ રહેલો હતો. 12.

1.‘આગળ’ એટલે 3।। માં.
2.‘બ્રહ્માના એટલે વર્ષનો શિવનો એક દિવસ કહેવાય છે. શિવના એકસો વર્ષને વિષ્ણુનો એક નિમેષ (પલ) કહે છે’ એમ મત્સ્યપુરાણમાં કહેલી જૂદી સંખ્યા. (પ્ર)
3.‘એક વિભાગ’ એટલે અર્ધ રાત્ર. (પ્ર) આખી રાત અર્થ હોય એમ જણાય છે. બે વિભાગ એટલે રાત અને દિવસ.
4.‘તેથીજ’ એટલે જ્ઞાનશક્તિ પ્રકટ થવાથીજ. (પ્ર)
5.‘અંશનો’ એટલે ચિત્ અંશનો. આ શ્લોકમાં સ્વપ્નની અવસ્થા કહી છે. અહિં પણ પોતાના દેહમાં રહેલાજ સત્ અને ચિત્ અંશોને પોતે પ્રેરેલો કાલ પોતાની પાસે લાવે ત્યારે ભગવાન્ જૂએ છે. કાલ અને કર્મને અધીન જીવને તો માયિક પદાર્થોજ ભગવાનથી જૂદા ન હોય તેવા ભાસે છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં તેની ઉત્પત્તિ કહે છે:

તસ્યાર્થસૂક્ષ્માભિનિવિષ્ટદૃષ્ટેરન્તર્ગતોડર્થો રજસા તનીયાન્॥
ગુણેન કાલાનુગતેન વિદ્ધ: સૂષ્યંસ્તદાભિદ્યત નાભિદેશાત્॥13॥

સૂક્ષ્મ અર્થમાં દૃષ્ટિ રાખેલા તેમની અંદર રહેલો અર્થ રજોગુણથી સૂક્ષ્મરૂપવાળો થયો, (અને) પછી કાલથી પ્રાપ્ત કરેલા ગુણથી પ્રેરાઈ પ્રસવ પ્રાપ્ત કરતાં નાભિના પ્રદેશમાંથી બહાર નીકળ્યો. 13.

તે ભગવાને ‘સૂક્ષ્મ અર્થમાં’ એટલે જીવોએ ભોગ કરવા યોગ્ય રૂપમાં દૃષ્ટિ રાખી1 ત્યારે તેમની અંદર રહેલો અર્થ ચિત્ અને જડરૂપ હતો તે સૂક્ષ્મરૂપવાળો2 થયો. રૂપવિનાનો3 સૂક્ષ્મરૂપવાળો થયો એ મોટા ફેરફાર થયો. તે ફેરફાર પણ રજોગુણથીજ થયો, ભગવાનથી થયો ન હતો. તેમ ન હોય (ભગવાનથી થયો હોય), તો પુરુષની પેઠે (તે) ભગવદ્રૂપ થાય. ત્યાર પછી કાલથી પ્રાપ્ત કરેલા તે જ રજોગુણથી ત્યાંથી પ્રેરાઈ પછી ‘સૂષ્યન્’ પ્રસવ પ્રાપ્ત કરતાં નાભિના પ્રદેશમાંથી બહાર નીકળ્યો. નાભિના પ્રદેશને ભેદીને બહાર નીકળ્યો ન હતો, પરંતુ ઘણો સૂક્ષ્મ હોવાથી, અને આકાશ (ભગવાનનું) શરીર હોવાથી, તે (નાભિના) પ્રદેશમાંથી (પોતે) સજીવ પદાર્થ હોવાથી પ્રસવ થાય છે તે પ્રકારે બહાર નીકળ્યો, એવો અર્થ છે. 13.
1.અહિં જાગવાના આરંભની સ્થિતિ કહેલી છે. ભગવાનની અંદર રહેલો પિંડા જેવો અંશ ‘અર્થ’ હતો. તે ચિત્ અને જડ હતો. તેમાં વિકાર થયો. (પ્ર)
2.સૂક્ષ્મરૂપવાળો’ એટલે અંકુરની આરંભની સ્થિતિવાળો. (પ્ર)
3.‘રૂપવિનાનો’ એટલે ‘રૂપવિનાનો સત્ અંશ’. (પ્ર)

બહાર નીકળેલાનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ પદ્મકોશ: સહસોદતિષ્ઠત્કાલેન કર્મપ્રતિબોધિતેન॥
સ્વરોચિષા તત્સલિલં વિશાલં વિદ્યોતયન્નર્ક ઇવાત્મયોનિ:॥14॥

ભગવાનમાંથી જેનો જન્મ થએલ તેવી તે કમલની કળી કર્મે જાગ્રત કરેલા કાલને લીધે, પોતાના તેજથી તે વિશાલ જલનો સૂર્યની પેઠે પ્રકાશ કરતી એકાએક બહાર નીકળી. 14.

નારાયણ તો જલરૂપ છે, તેથી જલનાં કાર્યોમાં ઉત્તમ કમલની કળીજ તેમાંથી બહાર નીકળી. 'એકાએક' એટલે વિકાસ વિનાજ. ત્યારે બહાર રહેલો કાલ અને પ્રાણીઓનું કર્મ તેના સંબંધમાં આવ્યાં. કળીની ઉત્પત્તિથી જાગ્રત થએલાં કર્મે બહાર રહેલા કાલને તે (કળી)ની અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો, એટલે માત્ર કાલેજ ત્યાર પછીનું કાર્ય કર્યું, એમ 'કાલને લીધે (જલના પ્રકાશ કરતી બહાર નીકળી)' શબ્દથી કહેલું છે. કાલ ત્રણ રૂપવાળો1 હોવાથી, પ્રકાશ કરનારું તેનું રૂપ તેણે (કળીએ) ગ્રહણ કર્યું, (અને) 'સ્વરોચિષા' પોતાનાં તેજ (તેજસ્વી) રૂપથી તે બધા વિશાલ જલનો પ્રકાશ કરતીજ (બહાર નીકળી) (તેની) ઉત્પત્તિ થવામાં અને (તેણે જલનો) પ્રકાશ કર્યો તેમાં વિલંબ થએલ ન હોવાથી, (તેનું) તેવું સામર્થ્ય જણાવવા 'સૂર્યની પેઠે' એવું (દૃષ્ટાંત કહેલું છે). 'આત્મા' ભગવાનજ 'યોનિ:' (ઉત્પત્તિનું) કારણ હતું જેનું, તેવી તે બહાર નીકળી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 14.

1.તેજ, જલ અને અન્ન (પૃથ્વી)નું ઉપાદાન કારણ હોવાથી ત્રણ રૂપવાળો. (પ્ર)

એકાએક (કળી) નીકળેલી હોવાથી, તેનો વિકાસ કરવા તે જ ભગવાને તેમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તલ્લોકપદ્મં સ ઉ એવ વિષ્ણુ: પ્રાવીવિશત્સર્વગુણાવભાસમ્॥
તસ્મિન્સ્વયં વેદમયો વિધાતા સ્વયંભુવં યં સ્મ વદન્તિ સોઽભૂત્॥15॥

હે ભાઈ! સર્વ ગુણોનો પ્રકાશ કરનારાં તે લોકરૂપ કમલમાં તે જ વિષ્ણુએ પ્રવેશ કર્યો. તેમાં વેદમય વિધાતા જેને લોકો સ્વયંભૂ કહે છે તે પોતે પ્રકટ થયા. 15.

કારણે પ્રવેશ કર્યા વિના, જૂનાં સારવિનાનાં કાર્ય (કમળ)નો ઉપયોગ થાય નહિ, તેથી નારાયણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. 'ઉ' 'હે ભાઈ!' એ શબ્દથી કોમલ સંબોધન (કરેલું છે). પહેલાં નારાયણ હોવા છતાં તે (ક્મલ)માં પ્રવેશ કરવાથી 'વિષ્ણુ' થયા1, અથવા 'વિષ્ણુ' એટલે સર્વ સ્થલે રહેલા2. પહેલાંજ તેમાં રહેલા, તે તેમાં પ્રકટ થયા, એવો અર્થ છે. તે (પ્રકટ થવા)નું પ્રયોજન સર્વ ગુણોનો પ્રકાશ થાય જેમાં એમ કહેલું છે. ભગવાનના બધા ગુણોને પ્રકટ કરનાર કાર્યરૂપ પ્રાકટ્યનું સ્થાન (તે) હોવાથી, 'ભગવાન્ સાથેજ બધા (તેમના) ગુણો (તેમાં) પ્રકટ થાઓ' એવા વિચારથી આ (કાર્ય) માટે ભગવાને (તેમાં) પ્રવેશ કર્યો, એવો અર્થ છે. આ પદ્મકલ્પમાં ભેદ છે3. તે (કમલ)માં બધા જીવો ભેગા થઈ, સમૂહરૂપ થઈ, એક રૂપથી પ્રકટ થયા, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. 'પોતે' ભગવાન્ (એ રૂપથી પ્રકટ થયા), કારણ કે આમાં ચિતનો ભેદ નથી4. તેમાં પણ બંને (પ્રકારની) ક્રીડા થાય તે માટે 'વેદમય વિધાતા' શબ્દો યોજેલા છે. 'વેદમય' હોવાથી આત્મામાં રમણ કરતાં5, (અને) 'વિધાતા' હોવાથી બહાર રમણ કરતા, એવો (અર્થ છે), સ્વયંભૂ' શબ્દથી પ્રકટ થએલાનું તેમનું નામ કહેલું છે.

ત્યાં રહેનાર લોકોએ તેમના પિતાને ન જોવાથી, 'બ્રહ્મા પોતેજ ઉત્પન્ન થયા છે' એવા વિચારથી (તેમને) 'સ્વયંભૂ' કહ્યા. એ પ્રમાણે લોકોથી 'સ્વયંભૂ' તરીકે તે પ્રસિદ્ધ થયા. 15.
1.'વિશતિ' પ્રવેશ કરે તે'વિષ્ણુ:' વિષ્ણુ, એ વ્યુત્પત્તિથી વિષ્ણુ થયા, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
2.નોટ 1 માં જણાવેલી વ્યુતપત્તિ શિવપુરાણમાં હોવાથી અહિં બીજી વ્યુતપત્તિ કહી છે. (પ્ર)
3.બ્રહ્મકલ્પમાં (ભગવાનનું) સર્વરૂપપણું પહેલેથીજ પ્રસિદ્ધ હતું, તેના વિકલ્પોમાં (સર્વરૂપપણું) વીર્યદ્વારા હતું. અહિં કહેલા પ્રકારે પદ્મકલ્પમાં છે, એવો ભેદ છે. (પ્ર)
4.ચિતનો ભેદ નથી એટલે (1) આનંદથી છૂટા ન પાડવાથી બાધ થતો નથી અથવા (2) બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શંકરના ચૈતન્યમાં આ કલ્પમાં ભેદ નથી. (પ્ર) બીજો અર્થ વધારે યોગ્ય જણાય છે. વસ્તુત: સર્વ જીવો એકત્ર થઈ 'બ્રહ્મા' રૂપથી સમૂહમાં પ્રકટ થએલ હોવાથી, એક બીજા ચિતમાં ભેદ નથી એવો અર્થ જણાય છે.
5.આથી (પાછલ) શ્લોક 11 ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં પોતે રચેલા પ્રપંચમાં રમણ કરવાનું કહેલું છે તે રૂપ જણાવ્યું છે. (પ્ર)

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્યાં સ ચામ્ભોરુહકર્ણિકાયામવસ્થિતો લોકમપશ્યમાન:॥
પરિક્રમન્વ્યોમ્નિ વિવૃત્તનેત્રશ્ચત્વારિ લેભેઽનુદિશં મુખાનિ॥16॥

તે કમલની ખીલેલી કલીમાં રહેલા તેમણે લોકને ન જોતાં નયનો ખુલ્લાં રાખી આકાશમાં ફેરવતાં દિશાઓ પ્રમાણે ચાર મુખો પ્રાપ્ત કર્યા. 16.

ઉપર કહેલાં કમલમાંજ, ભગવાનના પ્રવેશથી ખીલેલા કમલમાં (ખીલેલી) કળીમાં રહેલા, પોતે પણ ઉપર જણાવેલાજ બ્રહ્માએ પોતાના સિવાયના લોકને ન જોયા. પ્રાણીરૂપ (લોક) પોતાની અંદરજ હતા, લોકરૂપ1 (લોકો) તો કમલમાં હતા, તે બંનેનો વિચાર (કરેલ) ન હોવાથી લોકોને જોયા નહિ. તેથી ઉલટી રીતે2 જોવા લાગ્યા, એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. 'આકાશમાં' એટલે ઉપરના ભાગમાં 'પરિત:' ચારે તરફ 'આક્રમન્' માથું પ્રસારતાં, પિંડ3 પહેલાંજ ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી 'વિવૃત્તનેત્ર:' નયનો ખુલ્લાં રાખીને, જે ભાગ દેખાતો ન હતો ત્યાંજ લોક હશે એવી માન્યતાથી, સર્વ બાજુએ (પોતાને) મુખ હોવાની ઇચ્છા થતાં, સર્વ ગુણોનો પ્રકાશ (તેમનામાં) રહેલો હોવાથી, દિશાઓ પ્રમાણે તેમણે ચાર મુખો પ્રાપ્ત કર્યા. તે સમયે બ્રહ્મા ચાર મુખવાળા થયા, એવો અર્થ છે. 16.
1.ભૂ: ભુવ: સ્વર્ગ વિગેરે, ભૂમિ તથા પાતાલો વિગેરેરૂપ લોકો, એવો અર્થ જણાય છે.
2.પોતાની અંદર, તેમજ કમલમાં ન જોતાં, આસપાસ ઉપર જોવા લાગ્યા, એ ખોટી રીતે જોવા લાગ્યા; એવો અર્થ જણાય છે.
3.'પિંડ' એટલે બ્રહ્માનો દેહ, એવો અર્થ જણાય છે. તેથી તેમને નયન હતાં.

ચારે મુખથી એ પ્રમાણે બધીએ દિશાઓ જોવા છતાં, જ્યારે તેમણે લોકોને જોયા નહિ, ત્યારે તેમને ભય અને ચિંતા થયાં, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહેલ છે:

તસ્માદ્યુગાન્તશ્વસનાવઘૂર્ણજલોર્મિચક્રાત્સલિલાદ્વિરૂઢમ્॥

અપાશ્રિત: કઞ્જમુ લોકતન્ત્રં નાત્માનમદ્ધાવિદદાદિદેવ:॥17॥

યુગના અંતના વાયુથી ઘૂમરી ખાતા જલના મોજાઓનાં કુંડાળાવાળા તે સલિલમાંથી ઉંચા નીકળેલા કમલના આધારવાળા આદિદેવે પોતે લોકના કારણરૂપ કમલને તેમજ પોતાને પણ જાણ્યાં નહિ.17.

યુગના અંતે જે 'શ્વસન:' વાયુ (વાય છે), તેનાથી ઘૂમરી ખાતું જે જલ, તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં જે મોજાંઓ, તેમનું કુંડાળું હતું જેમાં તેવા સલિલમાંથી ઘણાં ઉંચા નીકળેલા કમલના આધારવાળા (બ્રહ્મા) હતા, એવું (તેમના) ભ્રમનું કારણ કહ્યું. અહિં સલિલ સદાનું છે, જલ બનાવટી છે; અને વાયુ જલનેજ ઘૂમરી ખવરાવે છે. તેથી તેનું કુંડાળું સલિલમાં થાય છે, એટલે પુનરુક્તિ (દોષ) નથી. (કમલ) સદાના સલિલમાંથી ઉત્પન્ન થએલું હોવાથી ડૂબતું નહતું, તેમજ (તેનો) દાંડો ભાંગતો ન હતો, તેથી (તે) ઘણું ઉંચુ નીકળેલું હતું. 'અપાશ્રિત:' (એવા કમલના) 'આધારવાળા' હોવાથી (બ્રહ્મા) અસ્થિર આસનવાળા હતા. તેથીજ (તેમની) બુદ્ધિ કમલનો વિચાર કરવામાં અથવા પોતાનો વિચાર કરવામાં ચાલતી ન હતી. લોકોનું 'તન્ત્રં' દેહ વિગેરે બધી સામગ્રી હતી જેમાં, તેવું કમલ અને (બ્રહ્મા) પોતે, બંનેને તે પોતે આદિદેવ હોવા છતાં પહેલાંનાં જ્ઞાન વિગેરેવાળા હોવા છતાં, 'નાવિદત્' (તેમણે) જાણ્યાં નહિ. 17.

ત્યારે પહેલાની વાસનાથી તેમને તે વિષયમાં (તે જાણવાની) ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ક એષ યોઽસાવહમબ્જપૃષ્ઠ એતત્કુતો વાબ્જમનન્યદપ્સુ॥
અસ્તિ હ્યધસ્તાદિહ કિઞ્ચનૈતદધિષ્ઠિતં યત્ર સતા નુ ભાવ્યમ્॥18॥

જે હું તે આ કોણ? જેની સપાટી ઉપર હું છું તે આ કમલ જલોમાં એકલું કયાંથી થયું? આ જેના આધારે રહેલ છે તે અહિં નીચે કાંઈક હશે, તે ખરેખર સત્ હોવું જોઈએ. 18.

જે હું તે આ કોણ? જાણવાની ઇચ્છા થતાં આત્મા (પોતા)નો વિચાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એટલે પહેલાં વિચારના આરંભમાં જે વિચાર કરનાર તરીકે જણાતા હતા, તે જ વિચારના સમયે જૂદા જણાયા તેથી 'આ' એમ કહેલું છે. પોતાને (પોતાનાં) સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી 'કોણ?' એવો પ્રશ્ન (કરેલો છે). વળી જે કમલની સપાટી ઉપર હું છું, તે આ કયાંથી થયું? એવો (પ્રશ્ન છે). 'જલમાં કમલ હોય છેજ, (તેમાં) શું આશ્ચર્ય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'એકલું' શબ્દ (યોજેલ છે).'જલોમાં' શબ્દથી ઘણાં જલોનો (તેને) સંબંધ હોવાનું (કહેલું છે), અને તેવા (ઘણા જલના સંબંધવાળા પ્રદેશ) માં કમલ થતું નથી. વળી નીચે આ મૂલવિનાનું ન હોય. તેથી આ જેના 'અધિષ્ઠિતં' આધારે રહેલું છે તે 'સત્' હશે, કારણ કે સત્ ન હોય તે આધાર થતું નથી. તેથી આ કમલની નીચે કાંઈક છે. 'કિઞ્ચન' શબ્દ 'કાંઈક પદાર્થ' ના અર્થમાં યોજેલો છે, કે જેના આધારે આ કમલ રહેલું છે. 18.

સ ઇત્થમુદ્વીક્ષ્ય તદબ્જનાલનાડીભિરન્તર્જલમાવિવેશ॥
નાર્વાગ્ગતસ્તત્ખરનાલનાભિં વિચિન્વંસ્તદવિન્દતાજ:॥19॥

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે કમલમાં દાંડાની પોલાણો દ્વારા તેમણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો. તે કમલના દાંડાનો આધાર શોધતાં નીચે ગએલ અજને તે જડ્યો નહિ.

એ પ્રમાણે નૈયાયિકની પેઠે અનુમાનથી (તેમને) આટલું જ્ઞાન થયું. પછી તર્કની સાહાય્યવાળા તે જ્ઞાનથી (જલ નીચે) પદાર્થ છે એવો નિશ્ચય કરીને, 'હું પુરુષ છું અને મારા જન્મના આધારરૂપ કમલ છે. માત્ર જડ (કમલ)થી (પુરુષની) ઉત્પત્તિ થાય નહિ, તેથી મારો કોઈક પિતા નીચે છે, તેમને હું શોધીશ' એવો નિશ્ચય કરીને, (પોતાનો) આકાર સૂક્ષ્મ કરીને, તે કમલના પોલાણવાળાં છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરીને, તેમણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો, છતાં પણ તે નીચેના ભાગમાં જઈ શક્યા નહિ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તે 'ખરનાલસ્ય' કમલનો જે દાંડો, તે વડે તેનું મૂલ બનેલ આધારને શોધવા છતાં, તે સમયે (તે પોતે) 'અજોડપિ' બ્રહ્મા હોવા છતાં પણ, તે તેમને જડ્યો નહિ. અથવા (બ્રહ્માએ) તે દાંડોજ જાણ્યો, કારણ કે આ અજ બહિર્મુખ1 હતા. 19.

1.'અજા' એટલે માયા, માયામાં પડેલા 'અજ' બહિર્મુખ હતા, એવો અર્થ જણાય છે. આવો અર્થ કરતાં 'ન' 'અર્વાગ્ગત:' સાથે લેવાય, એટલે નીચે (મૂલ સુધી) ગયા (જઈ શક્યા) નહિ, એવો અર્થ થાય.

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તમસ્યપારે વિદુરાત્મસર્ગં વિચિન્વતોડભૂત્સુમહાઁસ્ત્રિણેમિ:॥
યો દેહભાજાં ભયમીરયાણ: પરિક્ષિણોત્યાયુરજસ્ય હેતિ:॥28॥

હે વિદુર! અપાર અંધકારમાં પોતાને ઉત્પન્ન કરનારને શોધતાં તેમને ઘણો કાલ થયો, જે દેહીઓને ભય ઉત્પન્ન કરતાં (તેમના અને) અજના આયુષ્યનો નાશ કરનારો છે. 20.

'હે વિદુર!' એ સંબોધન એમ સૂચવવા (કહેલું છે) કે:મોટાઓને પણ (આ વિષયનું) જ્ઞાન નથી. 'અપાર અંધકારમાં' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે તેજ ન હોવાથી, દૂર હોવાને લીધે જ્ઞાન થતું નથી. 'આત્મસર્ગં' પોતાના પિતાને શોધતાં (બ્રહ્માને) ઘણો સમય થયો, એમ 'ત્રિણેમિ:' 'કાલ' શબ્દથી કહેલું છે. (કાલ) ચક્રરૂપ હોવાથી તે ઝડપથીજ ફરે છે. ટાઢ, તાપ અને વરસાદના સમયો છે ચક્રો જેમાં તેવો (તે છે). 'કેટલો સમય થયો?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'પુરુષનું આયુષ્ય એકસો વર્ષનું છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે એકસો વર્ષનો તે કાલ થયો. એકસો વર્ષ પછી, તે (100 વર્ષ જેટલો કાલ) મરણ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, દેહીઓને અવશ્ય ભય થાય છે, તેનું કારણ 'અજના પણ આયુષ્યનો નાશ કરનારો' શબ્દોથી કહેલું છે; કારણ કે કાલચક્ર (બ્રહ્માના આયુષ્યનો પણ) અવશ્ય નાશ કરે છે, તો પછી તે બીજા દેહવાળાઓને ભય ઉત્પન્ન કરે તેમાં શું સંદેહ? એવો અર્થ છે. 20.

તેથી પોતાનું પણ નિરર્થક મરણ થશે, એવા ભયથી તે ત્યાંથી પાછા ફર્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તતો નિવૃત્યાપ્રતિલબ્ધકામ: સ્વધિષ્ણ્યમાસાદ્ય પુન: સ દેવ:॥

શનૈર્જિતશ્વાસવિવૃત્તચિત્તો ન્યષીદદારૂઢસમાધિયોગ:॥21॥

ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કર્યા વિના ત્યાંથી પાછા ફરીને, ફરીને પોતાનાં આસને આવી, તે દેવ ધીરેધીરે શ્વાસ રોકી, શાંત ચિત્તવાળા થઈ, સમાધિ સુધીનો યોગ આચરી બેઠા. 21.

ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કર્યા વિનાજ ત્યાંથી પાછા ફરીને, ફરીથી પોતાનાં આસનનો આશ્રય કરીને, જ્ઞાનવાળા થઈ તે 'દેવ' થયા. પછી ધીરેધીરે શ્વાસ રોકવાથી શાંત ચિત્તવાળા થઈ 'ન્યષીદત્' તે સ્થિરપણે બેઠા. પછી આચર્યો છે સમાધિ સુધીનો યોગ જેમણે તેવા (થયા). યોગથી ચિત્ત એકાગ્ર કરી, તે જ વિષયનો વિચાર કર્યો, એવો અર્થ છે. 21.

આવો યોગ પણ તેમણે ઘણા કાલ સુધી કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

કાલેન સોઽજ: પુરુષાયુષાઽભિપ્રવૃદ્ધયોગેન વિરૂઢબોધ:॥

સ્વયં તદન્તર્હૃદયેઽવભાતમપશ્યતાપશ્યત યન્ન પૂર્વમ્॥22॥

પુરુષના આયુષ્ય જેટલા કાલ સુધી ઘણા વધેલા યોગથી સ્થિર થએલ જ્ઞાનવાળા તે બ્રહ્માએ, જેમને પહેલાં જોએલા નહિ તેમને પોતાની મેળે તેમના હૃદયમાં પ્રકાશતા જોયા. 22.

પુરુષના આયુષ્ય જેટલા સમય સુધી ઘણો વધેલો હતો યોગ જેમાં, તેવા સમયે 'વિરૂઢબોધ:' ઘણું પુષ્ટ એટલે સ્થિર થએલ હતું જ્ઞાન જેમનું તેવા (બ્રહ્મા થયા). ત્યારે તેમણે પોતેજ ભગવાનને જોયા, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. પહેલાં પ્રયત્ન કરવા છતાં (ભગવાનનાં) દર્શન થયાં ન હતાં, હવે ચિત્ત શુદ્ધ થતાં ભગવાન્ પોતેજ માયાના પડદાને દૂર કરી બ્રહ્માના હૃદયમાં પ્રકાશ્યા પહેલાં મનથી કલ્પેલી (ભગવાનની) મૂર્તિથી (જેમનાં દર્શન થયાં તેમનાથી) ભેદ 'જેમને પહેલાં (જોએલા નહિ)' શબ્દોથી કહેલ છે. (આવા પહેલાં) કોઈ પણ સમયે જોયા ન હતા, જો કે બ્રહ્મકલ્પમાં હૃદયમાં ભગવાનને જોએલા, અને દરેક કલ્પે વૈકુંઠમાં હોય ત્યારે (ભગવાનને) જોતા, (કારણ કે) તેમ ન હોય (જોતા ન હોય), તો સૃષ્ટિ (રચવા)ની શક્તિ (પ્રાપ્ત) ન થાય, છતાં પણ આવા પ્રકારના કોઈ પણ સમયે જોએલા નહિ; કારણ કે જ્યારે ભગવાન્ પોતાના મનમાં પ્રકાશતા હોય, ત્યારે તેમની (ભગવાનની) નાભિમાંથી નીકળેલા કમલ ઉપર પોતે રહી શકે નહિ, તેમજ જ્યારે (બ્રહ્માની) નીચે નાળમાં (કમલના દાંડામાં) (ભગવાન્) રહેલા હોય ત્યારે (તે) નાળ છેદાયા વિનાના (ભગવાન્ બ્રહ્માની) અંદર પ્રવેશ કરે નહિ, તેમજ પોતાના (બ્રહ્માના) હૃદયમાં પ્રસન્ન થઈને પધારેલા (ભગવાન્), કોઈ સમયે શેષ ઉપર શયન કરતા ન હોય. તેથી 'પહેલાં જેમને કોઈપણ સમયે જોએલા નહિ' એમ જે કહ્યું તે યોગ્યજ1 છે. 22.

1.અપૂર્વ દર્શન થયાં, તેથી (ભગવાનનાં) ઐશ્વર્ય સંબંધી સંદેહ તે અવસ્થામાં પણ ગયો, એમ જીવથી ભેદ હોવાનું જણાવ્યું. (પ્ર).

પહેલાં નહિ જોએલું તે સ્વરૂપ સૃષ્ટિ (રચવા)માં ઉપયોગી હોવાથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી નવ (શ્લોકો)થી તેનું વર્ણન કરે છે:

અવસ્થામુપમાનં ચ સ્વરૂપં ચ ત્રિભિ: ક્રમાત્॥7॥
શાસ્ત્રપ્રત્યક્ષભેદેન ફલસાધનમેવ ચ॥

ત્રણ (શ્લોકો)થી અનુક્રમે અવસ્થા, ઉપમાન1 અને સ્વરૂપ (કહેલાં છે). અને (ચોથા તથા પાંચમાંથી) શાસ્ત્ર અને પ્રત્યક્ષના ભેદથી ફલ તથા સાધન કહેલાં છે2. કા.71/2.

સર્વતત્ત્વાશ્રયેણાપિ સર્વસૌન્દર્યમેવ ચ॥8॥
એવં ષડ્ગુણમાહાત્મ્યમ્ એકરૂપેણ વર્ણિતમ્॥

વળી સર્વ તત્ત્વોના આધાર થવાથી પણ સર્વ સૌંદર્યજ (કહેલું છે). એ રીતે એક સ્વરૂપ વડે છ ગુણોના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરેલું છે. કા.81/2.

પુનર્ગુણાનાં પ્રાધાન્યાદ્ ઉપમારૂપતત્ત્વભિ:॥9॥
તસ્ય બ્રહ્મત્વસંસિદ્ધ્યૈ તજ્જ્ઞાને સર્વબોધનમ્॥

(સૃષ્ટિમાં) ગુણોનું3 પ્રધાનપણું હોવાથી ફરીથી ઉપમા, રૂપ અને તત્ત્વોથી (નિરૂપણ કરેલું છે). તે બ્રહ્મ હોવાનું સિદ્ધ થાય તે માટે તેમનું જ્ઞાન થતાં સર્વનું જ્ઞાન (બ્રહ્માને) થાય4 છે. કા.91/2.

તતો યુક્તં યદેવાત્ર તદન્ત્યેન નિરૂપ્યતે॥10॥

પછી જે આ પ્રસંગે કરવું યોગ્ય છે તે છેલ્લા (શ્લોક)થી5 કહેલું છે. કા.10.

તે પૈકી અવસ્થાવાળા તરીકે જોએલા ભગવાનનું પ્રથમ નીચેના શ્લોકથી વર્ણન કરે છે:

મૃણાલગૌરાયતશેષભોગપર્યંક એકં પુરુષં શયાનમ્॥
ફણાતપત્રાયુતમૂર્ધરત્નદ્યુભિર્હતધ્વાન્તયુગાન્ततોયે॥23॥

ફેણરૂપ છૂટાં છત્રોવાળા માથાં ઉપરના મણિઓની કાંતિથી જેના અંધકારનો નાશ થએલો છે તેવાં યુગના અંતના જલમાં કમલના દાંડા જેવા શ્વેત અને લાંબા શેષના દેહરૂપ પલંગ ઉપર પોઢેલા એક પુરુષને (જોયા શ્લો. 22). 23.

કમલના દાંડા જેવો શ્વેત અને લાંબો જે 'શેષભોગ:' શેષનો દેહ, તે જ પલંગ; તેના ઉપર એકજ પુરુષ પોઢેલ હતા. આ ભારે આશ્ચર્ય છે કે સર્પરૂપ શય્યા ઉપર પોઢેલ છે. વળી ફેણરૂપ છત્રોનું જે 'અયુતમ્' છૂટા રહેવું, તેવાં (છત્રો)વાળું જે માથું, તેનાં ઉપર જે રત્નો હતાં, તેમની કાંતિથી જેનાં અંધકારનો નાશ થએલો હતો, તેવા યુગના અંતના જલમાં એટલે પ્રલયના સમુદ્રમાં શેષરૂપ પલંગ ઉપર (પોઢેલ હતા). તે જ શેષની જે ફેણો, તે જ પ્રસરેલી હોઈ છત્રો જેવી હતી, અને તે (છત્રો) પાછાં કમલનાં પાંદડાઓ પેઠે આરંભમાં અને અંતે ભેગાં મળેલાં ન હતાં. ત્યાં ફેણની નીચેના ભાગમાં સર્વે સ્થલે (બધી ફેણો નીચે) (શેષ) દેવતા છે એમ સિદ્ધ થાય તે માટે (તેનું) માથું હતું. ફેણો તો માત્ર શોભા માટે હતી. અથવા તે (ફેણ નીચેનાં) માથાંઓ છૂટાંછૂટાં હતા. તે બધાઓની ઉપર ઉત્તમ મણિઓ હતા, (અને) તેમનાથીજ ત્યાંના બધાંએ અંધકારનો નાશ થયો હતો. તેથી ભગવાનનાં સ્પષ્ટ દર્શન થતાં હતાં. બ્રહ્માની બુદ્ધિ બહારથી પ્રકટ થઈ હતી6, પણ અંદરથી (પ્રકટ થઈ) ન હતી. તેથી

(આ) અધ્યાય બુદ્ધિ દર્શાવનારો હોવાથી ભગવાન્ પણ (બ્રહ્માને) બહારથીજ પ્રકટ થયા. (બ્રહ્મા) ભગવાનનો અલૌકિક પ્રભાવ જાણતા નહિ હોવાથી, ભગવાનના તેજથી (ત્યાંનો) અંધકાર દૂર થયો ન હતો, પરંતુ (બ્રહ્માને) પ્રમાણથી (યોગથી) જ્ઞાન થએલ હોવાથી શેષના માથાં ઉપરના મણિઓથીજ (ત્યાંનો અંધકાર દૂર થયો હતો એવાં બ્રહ્માને દર્શન થયાં). 23.
1.જે પદાર્થ સાથે કોઈને સરખાવવામાં આવે તે પદાર્થ 'ઉપમાન' કહેવાય છે.
2.શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભજન કરતા હોય, તેમનાં ફલ અને સાધન ચોથા (26મા) શ્લોકથી, અને પ્રત્યક્ષ ભજન કરતા હોય, તેમનાં ફલ અને સાધન પાંચમા (27 મા) શ્લોકથી (કહેલાં છે), એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.'ગુણોનું' એટલે (શય્યામાંથી) ઉઠેલા ભગવાનની અવસ્થામાં ગુણોનું (પ્ર)
4.તે (બ્રહ્માએ) જોએલું સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એમ જણાવવા 'જે જાણવામાં આવતાં આ સર્વ જણાએલું થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (બ્રહ્માને) સર્વનું જ્ઞાન થાય છે, એમ દશમા (બત્રીસમા) શ્લોકમાં કહેલું છે. (પ્ર)
5.'છેલ્લા' એટલે અગીઆરમા (તેત્રીસમા) (પ્ર) અધ્યાયના છેલ્લા.
6."પહેલાં હૃદયમાં ભગવાન્ પ્રકટ થયાનું કહેલું, હવે સમુદ્રમાં પ્રકટ થયાનું કેમ કહે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. (પ્ર)

તેમની (બ્રહ્માની) બુદ્ધિમાં (આ) લોક જેવું જણાયું, તેથી નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનના સંબંધમાં લૌકિક ઉપમાનું વર્ણન કરે છે:

પ્રેક્ષાં ક્ષિપન્તં હરિતોપલાદ્રેઃ સન્ધ્યાભ્રનીવેરુરુક્મમૂર્ધ્નઃ॥
રત્નોદધારૌષધિસૌમનસ્યવનસ્રજો વેણુભુજાંઘ્રિપાંઘ્રેઃ॥24॥

સંધ્યાના વાદળાંઓરૂપ કટિવસ્ત્રવાળા, માથાં ઉપર ઘણા સુવર્ણ(ના મુકુટો)વાળા, રત્નો જલની ધારાઓ ઔષધિઓ પુષ્પોના સમૂહ તથા વનની માલાઓવાળા, વાંસરૂપ ભુજાઓ અને વૃક્ષરૂપ ચરણોવાળા મરકતમણિઓના પર્વતની દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર કરતા (ભગવાનને જોયા. શ્લો. 22). 24.

'કેવા (ભગવાન્)ને જોયા?' એવી સર્વત્ર1 આકાંક્ષા2 છે. મરકતમણિઓના પર્વતની દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર કરતા (ભગવાનને જોયા). જેમ કોઈ મરકતમણિઓનો પર્વત ક્ષીરસમુદ્રમાં હોય, તેવા ભગવાન્ શેષરૂપ પલંગ ઉપર (દેખાતા) હતા. તેથીજ શેષ કમલના દાંડાની સમાન (કહેલો), કારણ કે શ્વેતસ્વરૂપમાં શીતલપણું ચીકાશ અને કાંતિ તે (કમલના દાંડા)માંજ રહેલાં છે. 'પ્રેક્ષા' એટલે દૃષ્ટિ. સમાન હોય તે (પોતાની) સમાન વિષયના સંબંધવાળી દૃષ્ટિને દૂર કરે, પરંતુ ભગવાન્ હોવાથી (મરકતમણિની દૃષ્ટિને દૂર કરતા) ન હતા.3 તેમના (ભગવાનના) સંબંધમાં સર્વની દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર કરે છે, એમ કહેવું જોઈએ4 મરકતમણિઓના પર્વત(ની દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર કરતા બ્રહ્માએ જોયા).

'તેની દૃષ્ટિનો (ભગવાન્) તિરસ્કાર કરે તે યોગ્યજ છે, કારણકે તે અલંકાર વિનાનો હતો અને ભગવાન્ અલંકારવાળા હતા' એવી શંકા થાય, તેથી 'સંધ્યાના

વાદળાંઓરૂપ કટિવસ્ત્રવાળા.'એમ કહેલું5 છે. સંધ્યાસમયના 'અભ્રાણિ' વાદળાંઓ પીળાં અને લાલ હોય છે, તેઓ 'નીવી' કટિવસ્ત્ર એટલે પીતાંબર હતાં જેનાં, ઘણાં 'રુક્માણિ' મુકુટરૂપ સુવર્ણો હતાં માથાંઓ ઉપર જેનાં; વળી (1)પદ્મરાગ વિગેરે રત્નો, (2)'ઉદધારા:' જલના પ્રવાહો, (3)રાત્રે તેજસ્વી (જણાતી) વનમાં રહેલી ઓષધિઓ, (4)'સૌમનસ્યં' પુષ્પોના સમૂહ અને (5)વનો, તેમની માલાઓ હતી જેને, તેવો (તે પર્વત છે). જેમ ઇન્દ્રધનુષ્યમાં રંગો હોય છે, તેમ ભગવાનની માલા પાંચ રંગવાળી છે. (1) રત્નોની માલા જેવી એક સહેજ લાલ રત્નોની માલા. (2)મોતીઓના હાર જેવી જલની ધારાઓની માલા (3)અલૌકિક દિવ્ય રત્નોની કાંતિની માલા જેવી અથવા દીવા જેવા મણિઓની માલા જેવી. ઓષધિઓની માલા (4)પુષ્પોની માલા જેવી પુષ્પોની માલા, અને (5)તુલસીની માલા જેવી વનોની માલા વળી વાંસોજ હતા ભુજાઓ જેની (અને) વૃક્ષોજ હતા ચરણો જેના, તેવો વાંસરૂપ ભુજાઓ અને વૃક્ષોરૂપ ચરણોવાળો (તે પર્વત છે). 24.

1.'સર્વત્ર' એટલે (23 થી 31 સુધીના) નવે શ્લોકોમાં. (પ્ર)

2.અર્થ પૂરો કરવા જોઈતા શબ્દો, 'આકાંક્ષા' કહેવાય છે.

3.બ્રહ્માની બુદ્ધિ પ્રમાણે ભગવાનનાં તેમને દર્શન થયાં તે અહિં કહેલ છે. તેમને ભગવાન્ લૌકિક જણાયાથી લૌકિક પદાર્થની ઉપમા આપેલી છે, એમ પાછલ આવી ગયું છે.

4.ભગવાન્ તો સર્વની દૃષ્ટિ કરે એમ 'તેમની સમાન (તથા તેમનાથી અધિક કોઈ દેખાતો) નથી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ. તેમ કહેલું નથી, તેથી ભગવાન્ હોવાથી તિરસ્કાર કરે છે એમ નથી. (પ્ર)

5.તેવી શંકા દૂર કરવા પર્વતના અલંકારો કહેલા છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં (બ્રહ્માએ જોએલા ભગવાનનું) સ્વરૂપ કહે છે:

આયામતો વિસ્તરત: સ્વમાનદેહેન લોકત્રયસંગ્રહેણ॥
વિચિત્રદિવ્યાભરણાંશુકાનાં કૃતશ્રિયાપાશ્રિતવેષદેહમ્॥25॥

ત્રણ લોકોનો જેમાં સમાવેશ થાય તેવા લંબાઈમાં અને પહોળાઈમાં માપવાળા પોતાના દેહથી ઓળખાતા, (અને) વિચિત્ર દિવ્ય આભરણો તથા વસ્ત્રોથી થતી શોભાએ જેનો આશ્રય કરેલો તેવા વેષયુક્ત દેહવાળા (ભગવાનને જોયા. શ્લો. 22). 25.

'આયામ:' એટલે લંબાઈ, 'વિસ્તાર:' એટલે પહોળાઈ. ત્રણ લોકનો સમાવેશ થાય જેમાં, એવું પોતાના (ભગવાનના) દેહનું માપ હતું. જેટલી પહોળાઈ અને લંબાઈની કલ્પના કરવાથી ત્રણ લોક તેમાં સમાય, તેવા દેહથી ઓળખાતા ભગવાનને (જોયા), એવો અર્થ છે. વળી વિચિત્ર દિવ્ય આભરણો અને વસ્ત્રો હતાં જેમનાં, તે (વસ્ત્રો અને આભરણો)થીજ થતી શોભાએ આશ્રય કરેલો-સર્વ તરફ તેજના સમૂહ પેઠે ફરી રહેતો વેષ એટલે ઉત્તમ આકૃતિ હતી જેની, તેવો દેહ હતો જેમનો તેવા (ભગવાનને જોયા). (ભગવાન્) ત્રણ લોકના આશ્રય છે એમ જણાવનારું તેમનું સચ્ચિદાનંદરૂપ સ્વરૂપ છે. આભરણો

વિગેરેથી થતી શોભા ભગવાનના વેષનોજ આશ્રય કરે છે, પરંતુ આભરણોથી ભગવાનનો વેષ શોભતો નથી. આભરણોના આભરણ હોવું એ ભગવાનનો ગુણ1 છે. 25.
1.વિશેષણો આ બ્રહ્મ છે એમ જણાવવા કહેલાં છે. તેમાં 'વિચિત્ર દિવ્ય આભરણો તથા વસ્ત્રોથી થતી શોભાએ જેનો આશ્રય કરેલો તેવા વેષયુક્ત દેહવાળા' એ વિશેષણ કહેવાનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર)

પરોક્ષ રીતે (દર્શન કર્યાં વિના) (ભક્તિ)માર્ગ પ્રમાણે ભજનારાઓને ફલનું દાન કરવું, તેનો પોતાને (ભગવાનને) ઉપયોગ ન હોવાથી તે બ્રહ્મનો ગુણજ છે. તેથી તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પુંસાં સ્વકામાય વિવિક્તમાર્ગૈરભ્યર્ચતાં કામદુઘાંઘ્રિપદ્મમ્॥
પ્રદર્શયન્તં કૃપયા નખેન્દુમયૂખભિન્નાંગુલિચારુપત્રમ્॥26॥

પોતાની કામનાઓ સિદ્ધ કરવા જૂદાજૂદા માર્ગોથી પૂજન કરનાર પુરુષોને કૃપાથી નખરૂપ ચંદ્રના કિરણોથી જૂદાં જણાતાં આંગળીઓરૂપ સુંદર પાનવાળું કામનાઓ આપનારું પોતાનું ચરણકમલ દેખાડતા ભગવાનને જોયા (શ્લો.22) 26.

'સ્વકામાય' પોતાની કામાનાઓ સિદ્ધ કરવા 'વિવિક્તમાર્ગૈ:' એક બીજાના સંબંધ વિનાના, અથવા લોકથી પર, અથવા માત્ર એકનું જ પૂજન કરવાના પ્રકારવાળા માર્ગોથી જેઓ પૂજન કરે, તેઓની કામનાઓ આપનારું જે (પોતાનું) ચરણકમલ, તેને તેઓનાં કાર્ય માટે દેખાડતા (ભગવાનને જોયા). વળી કેવા પ્રકારનું ચરણકમલ (છે) તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'નખરૂપ ચંદ્રના કિરણોથી જૂદાં જણાતાં આંગળીઓરૂપ સુંદર પાનવાળું' એમ કહેલું છે. નખોજ ચંદ્રો છે, તેમના કિરણોથી 'ભિન્ના:' આખા દેહથી જૂદી જણાતી જે આંગળીઓ, તે જ સુંદર પાન છે જેનાં તેવું (ચરણકમલ છે). ચરણકમલ સ્વભાવથી વિકસેલું છે. નખો ચંદ્રો હોવાથી પાંદડાં ચંદ્રનું રક્ષણ કરવા માટે દરેક (તેની) ચારે તરફ સંકોચાએલાં છે, (માત્ર) આગળથી (સંકોચાએલો) નથી. કમલનાં પાંદડાંઓ ચંદ્રના કિરણોથી સંકોચાય છે, અને આડા સંકોચાય છે તેથી, (નખરૂપ ચંદ્ર) અલૌકિક હોવાથી હૃદયના અલૌકિક અંધકારનો પણ નાશ કરે છે. (આથી) ચરણ કમલ હોવાનું પ્રયોજન પણ કહેવાયું. (ચરણ) સર્વ દેહથી જૂદા પ્રકારનો હોવાથી, ભક્તિમાર્ગ સર્વ (માર્ગો)માં ઉત્તમ છે. એમ પણ કહેવાયું. ભક્તિજ સ્વતંત્ર પ્રકારે ફલ આપનારી હોવાથી, (ભગવાન્) પોતે ફલ ન આપતાં તેમની (પૂજન કરનારાઓની) કામનાઓ પૂર્ણ થાય અને (તેમને) દુ:ખ ન રહે તે માટે તેઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય ચરણજ (તેમને) દેખાડે છે. 26.

એ રીતે માર્ગપ્રમાણે ભજનારાઓનું ફલ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પ્રત્યક્ષ ભજન કરનારાઓનું ફલ કહે છે:

મુખેન લોકાર્તિહરસ્મિતેન પરિસ્ફુરત્કુણ્ડલમણ્ડિતેન॥
શોણાયિતેનાધરબિમ્બભાસા પ્રત્યર્હયન્તં સુનસેન સુભ્રુવા॥27॥

1.લોકોનું દુ:ખ હરનાર સ્મિતવાળા 2.સર્વ તરફ પ્રકાશતા કુંડલોથી શોભતા 3.સહેજ લાલ 4.અધરમાં સ્વરૂપની કાંતિવાળા 5.શોભિતા નસ્કોરાંવાળા, (અને) 6.શોભિતી ભ્રમરવાળા મુખથી સામો આદર કરતા (ભગવાનને જોયા. શ્લો. 22). 27.

મુખથી, 'પ્રત્યર્હયન્તમ્' જેઓ પૂજન કરે છે તેમનો, 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે, (તેમને હું તે જ પ્રકારે ભજું છું)' એ વાક્યપ્રમાણે સામો આદર કરતા (ભગવાનને જોયા). "તેઓ (ભક્તો) પોતાના સર્વસ્વથી પણ ભગવાનનું પૂજન કરે છે, ભગવાન્ તો તેઓનું કેવી રીતે ભજન કરે?" એવી શંકા થાય, તેથી (કહે છે કે) ભગવાનમાં છ ગુણો છે, તે ગુણોવાળા મુખથી તેઓનો આદર કરે છે, (અને) મુખના બધાએ ગુણોનો તેમને સંબંધ કરાવે છે. તે વિષયમાં મુખમાં છ ગુણો હોવાનું 'લોકોનું દુ:ખ હરનાર સ્મિતવાળા' વિગેરે છ વિશેષણોથી સિદ્ધ કરે છે. ભગવાનના મુખના બે ગુણો સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનારા છે, (અને) ચાર ભક્તો ઉપરજ (ઉપકાર કરનારા છે).

(1)લોકોનું દુ:ખ હરે છે, તેથી તેવું સ્મિત છે જેના ઉપર (તેવું મુખ છે). 'સ્મિત' એટલે મંદ હાસ્ય. 'વળી હાસ્ય માણસોને ઉન્માદ કરનારી માયા છે'. સૃષ્ટિની લીલા કરનાર ભગવાન્ બ્રહ્માંડમાં રહેલા જીવોને સંપૂર્ણ પ્રકારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કામમાં લગાડે છે. તે સંબંધમાં તેઓ (જીવો) પ્રમાણબલનો આધાર લઈને (ભગવાને સોંપેલા કાર્યને) ફેરવવા પ્રયાસ કરે, ત્યારે તેઓ નિરર્થક દુ:ખ પામશે એવા વિચારથી, (ભગવાન્) તેમને મોહ કરે છે. તેથી તેઓ દુ:ખી ન થાય તે માટેજ (ભગવાન્) હાસ્ય કરે છે; અને તે (હાસ્ય) એવા વિચારથી મંદ કરે છે કે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે મોહ પામે1 તો દુષ્ટ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈ પરલોકનું દુ:ખ પામે. 'લોક' શબ્દથી સદાચારી જીવો કહેલા છે. વળી (2)(મુખ) સર્વ તરફ પ્રકાશતા કુંડલોથી શોભતું છે. સર્વ તરફ પ્રકાશતા જે બે કુંડલો, તેઓથી શોભતું છે. સાંખ્ય અને યોગ બે કુંડલો છે. (જીવોના) આ લોકનાં અને પરલોકનાં કાર્યો સિદ્ધ થાય તે માટે તેઓ સર્વ તરફ પ્રકાશે છે. તેથી એમ કહેલું છે કે 'વૈદિક માર્ગ પ્રમાણે પણ જે દુ:ખ થાય તે યોગથી દૂર કરે છે (અને) સાંખ્યથી સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવે છે. અથવા આ ઉલટું છે, અથવા બંને બંનેમાં છે.2 તેથી (ભગવાન્) દુ:ખ દૂર કરી, ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવીને (જીવોનો) આદર કરે છે'. આ ભક્તોને બહુ પુરુષાર્થરૂપ નથી.

(3)(મુખ) સહેજ લાલ છે. સહેજ લાલ એટલે જરા શ્વેત, પીતાંબર સરખો (રંગ). આથી એમ કહ્યું છે કે તેમને (જીવોને) ભક્તિ આપે છે. વળી (4)(મુખ) અધરમાં સ્વરૂપની કાંતિવાળું છે. અધરમાં સ્વરૂપની 'ભા:' કાંતિ છે જેમાં, તેવું છે. અધર લોભરૂપ છે. તેમાં જે 'બિમ્બં' એટલે અર્થને લીધે શબ્દના બલથી બિંબના જેવું ભગવાનનું સ્વરૂપ3 છે. લોભમાં સ્થાપન કરેલું તે (સ્વરૂપ) (ભગવાન્) ભગવાનના ભક્તોને આપે છે એટલે સામો4 આદર કરતાં તે (સ્વરૂપ)ની કાંતિ, તેનો સાક્ષાત્કાર (ભક્તને) પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે ભક્તિ આપીને સર્વને દુર્લભ (પોતાનું) સ્વરૂપ તેમને આપે છે, એમ કહેલું છે. વળી (5।(મુખ) શોભિતાં નસ્કોરાંવાળું અને શોભિતી ભ્રમરવાળું છે. શોભિતાં બે નસ્કોરાં છે જેમાં, (અને)

શોભિતી બે ભ્રમરો છે જેમાં તેવું છે. બે નસ્કોરાં બે અશ્વિનીકુમારો (દેવોના વૈદ્યો) છે, અને ભ્રમર કાલ છે. (ભગવાન્) રોગ અને કાલને દૂર કરે છે, એવો અર્થ છે. એ રીતે પ્રત્યક્ષ ભજન કરવાથી (ભગવાન્) સર્વ પુરુષાર્થોનું દાન કરનારા હોવાનું જણાવ્યું. 27.

1.હાસ્ય મંદ ન કરતાં વધારે કરે, તો જીવોને સંપૂર્ણ મોહ થતાં, તેઓ દુષ્ટ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈ, પરલોકમાં દુ:ખી થાય. તેવું ન થાય તે માટે મંદ હાસ્ય કરે છે.

2.‘ઉલટું છે’ એટલે યોગથી સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવે છે અને સાંખ્યથી દુ:ખ દૂર કરે છે. અથવા યોગ અને સાંખ્ય બંનેથી આ બંને કાર્ય કરે છે.

3.આ બધો પરોક્ષવાદ હોવાથી, અહિં લક્ષણાથી અર્થ કરવામાં દોષ નથી. વળી જેમ ‘બિંબ’ શબ્દ સૂર્ય વિગેરેના સ્વરૂપ માટે યોજાય છે, તેમ અહિં તેનો અર્થ ‘ભગવાનનું સ્વરૂપ’ કરવામાં આવે તેમાં લક્ષણા પણ નથી.

4.ભક્ત પૂજન કરે ત્યારે ભગવાન્ તેમનો સામો આદર કરે, સામે રહી આદર કરે ત્યારે અધરમાં રહેલ સ્વરૂપની કાંતિ ભક્તમાં આવે, અને તેમને સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

સર્વ તત્ત્વોના આધાર હોવાથી પણ (થતું) ભગવાનનું સર્વ સૌંદર્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

કદમ્બકિઞ્જલ્કપિશંગવાસસા સ્વલંકૃતં મેખલયા નિતમ્બે॥
હારેણ ચાનન્તધનેન વત્સશ્રીવત્સવક્ષસ્થલવલ્લભેન॥28॥

કદંબના કેસરના જેવા પીળાં વસ્ત્રથી, નિતંબ ઉપર મેખલાથી અને ચિહ્નરૂપ શ્રીવત્સવાળાં વક્ષસ્થલ ઉપર વલ્લભ ઘણાં કિંમતી હારથી શણગારાએલા (ભગવાનને જોયા શ્લો. 22). 28.

કદંબના જેવા કેસર હોય છે, તેવા તે લીંટીના આકારવાળા અને મુક્તાવાળા1 પિતાંબર ઉપર દેખાય છે. તેથી મુક્ત1 સર્વ તત્ત્વો સાથેની ભક્તિથી ભગવાન્ ઢંકાએલા છે, એવું ભગવાનનું ગોપ્ય રૂપ કહેલું છે. તેનાથીજ તે પ્રદેશમાં (ભગવાનની) શોભા છે, પરંતુ રૂપથી (શોભા) નથી2 તેથીજ (ભગવાન્) પીતાંબરથી સારી રીતે શણગારાએલા છે. વળી તે (પીતાંબર) વેદરૂપ છે. તેનાથી (ભગવાનનું) ઢંકાવું સ્પષ્ટજ છે. વળી નિતંબ ઉપર મેખલાથી શણગારાએલા છે. ભૂમિ ઉપર ભગવાનની કીર્તિ, ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન એ મેખલા (કંદોરો) છે. વળી તે ગુણવાળી છે. તે ભગવાનનું કાર્ય કરતી હોવાથી, કાર્ય માટે પણ ભગવાનને શોધવાના નથી. એવી રીતે કોઈ પ્રદેશમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ (દર્શન થાય તેવું) ન હોય, તો પણ (તે) સર્વ સૌંદર્યવાળું છે એમ કહીને, પ્રકટ (સ્વરૂપ) તેથી પણ વધારે (સર્વ સૌંદર્યવાળું) છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. હાર સર્વ રત્નોનો (બનેલો) છે તેથીજ તે ઘણો કિંમતી છે. ‘વત્સરૂપ’ એટલે ચિહ્નરૂપ જે આ શ્રીવત્સ એટલે જમણી બાજુએ વળતી વાળની હાર, તે (હાર)વાળું જે વક્ષ: (છાતી), તે જ સર્વ સૌંદર્યોનો આધાર બનેલું, અથવા સર્વ પ્રાણીઓનો આધાર બનેલું સ્થલ (છે), તેના ઉપર વલ્લભ (હાર), અને તેનાથી

શણગારાએલા (ભગવાનને જોયા) એક સ્થલે રહેલા નવ3 ગુણોથી, અથવા હારોના સમૂહથી એટલે ભૃગુ વિગેરે જે સમૂહમાં છે તેવા મુક્ત જીવોના સૂમહથી (શણગારાએલા ભગવાનને જોયા). તેથીજ અનંતજ છે ધન જેનું તેવો (તે હાર છે), કારણ કે તેમને (મુક્ત જીવોને) અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછીજ (ભગવાનના) સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'અનંત' એટલે કાલ. શ્રીવત્સ (ભગવાનનો) અસાધારણ ગુણ હોવાથી (તેમને) જણાવનારું ચિહ્ન છે, (તેથી) તેનાથી બ્રહ્મપણું જણાવેલું છે. (ભગવાન્ જણાવનારું) ચિહ્ન હોવું એ જોકે શ્રીવત્સનો સ્વભાવજ છે, છતાં પણ (તે) પ્રિય છે એમ જણાવવા તેમ કહેલું છે4. (ભગવાનના) નામમાં તો શ્રીનું પ્રિયપણું જણાય છે. તેનાથી પણ હાર પ્રિય છે એમ જણાવવા 'વલ્લભ' વિશેષણ યોજેલું છે. એ રીતે બંને પ્રકારનાં5 તત્ત્વોથી ભગવાનનું સૌંદર્ય જણાવ્યું. 28.

1.'મુક્તા:' એટલે મુક્ત જીવો અને મોતીઓ.

2.પીતાંબરથી રૂપ ઢંકાએલ હોવાથી, તે પ્રદેશની શોભા પીતાંબરથી છે, રૂપથી નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

3.હારના નવ સૂત્રોથી. (પ્ર)

4.ઉત્તમ જીવો (ભૃગુ વિગેરે) તેમાં રહેલા હોવાનું કહેલું છે. (પ્ર)

5.વૈદિકમાર્ગના અને ભક્તિમાર્ગના. (પ્ર)

વળી સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી તરીકે અને સર્વે આશ્રય કરવા યોગ્ય તરીકે ભગવાનનું નિરૂપણ કરે છે. તે પૈકી નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનું કલ્પવૃક્ષ તરીકે વર્ણન કરે છે:

પરાર્ધ્યકેયૂરમણિપ્રવેકપર્યસ્તદોર્દણ્ડસહસ્રશાખમ્॥
અવ્યક્તમૂલં ભુવનાંઘ્રિપેન્દ્રમહીન્દ્રભોગૈરધિવીતવલ્શમ્॥29॥

બાજુબંધના ઘણાં કિંમતી ઉત્તમ મણિઓથી વીંટાએલા હાથરૂપ દંડોથી એક હજાર શાખાવાળાં, ન જણાય તેવા મૂલવાળા, શેષની ફેણોથી સ્પર્શાએલ સ્કંધવાળા ભુવનરૂપ ઉત્તમવૃક્ષ (ભગવાનને જોયા શ્લો. 22) 29.

બાજુબંધ ઉપર 'પરાર્ધ્યા:' ઘણાં કિંમતી જે ઉત્તમ મણિઓ, તેમનાથી વીંટાએલા જે હાથરૂપ દંડો, તેમને લીધે એક હજાર હતી શાખાઓ જેની (તેવા વૃક્ષરૂપ ભગવાનને જોયા). પહેલાં તે જ શયન કરતાં રૂપને જોઈને, (બ્રહ્મા) ફરી જોતા હતા ત્યારે તે સ્થિતિનો ત્યાગ કરી (ભગવાને) બીજાં રૂપથી1 દર્શન કરાવ્યાં. 'એક વૃક્ષના જેવા નિશ્ચલ આકાશમાં રહે છે, તે પુરુષથી આ સર્વ ભરપૂર છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભગવાને પોતે) બ્રહ્મ છે એમ જણાવવા તેવું સ્વરૂપ દેખાડ્યું, તેથી તેનું વર્ણન કરેલું છે. વૃક્ષ હોવા છતાં પણ આ વૃક્ષ અલૌકિક છે. કંકણના ઉપરનું હાથનું આભરણ બાજુબંધ છે, તેનાથી (ભગવાનના) હાથો શણગારેલા છે. તે (બાજુબંધ)માં જડેલા મણિઓનું તેજ બધાએ હાથ ઉપર પ્રસરતું હોવાથી મણિઓ મુખ્ય રીતે કહેલા છે. એકસો શાખાવાળા બધા વૃક્ષો હોય છે, તેથી તેવું (આ વૃક્ષ) નથી એમ જણાવવા 'એક હજાર શાખાવાળા' એમ કહેલું છે. વળી આ (વિશેષણ)થી

પ્રમાણરૂપ હોવાનું જણાવ્યું. આ ભગવાન્ વૃક્ષરૂપ હોવાથી ઉઠેલા છે, પરંતુ પોઢેલા નથી. (હાથો) 'વીંટાએલા' હોવાથી જાતજાતનું કાર્ય કરનારા છે, તેથી આ (રૂપ)નો સૃષ્ટિ (રચવા)માં ઉપયોગ છે. હાથો મર્યાદારૂપ હોઈ (સર્વને) વશ રાખનારા છે એમ જણાવવા, તેમને 'દંડ' (કહેલા છે). અહિં આભરણો કર્મો છે. તેમનાં સદાનું ઉત્તમપણું અને અમૂલ્યપણું એ 'પ્રવેક' ઉત્તમપણું છે, કારણ કે તેઓ પોતાની મેળે ધ્યાનમાં (બ્રહ્માને) પ્રાપ્ત થએલાં છે, તેમ ન હોય તો દાનમાં પ્રાપ્ત થએલ (પદાર્થ) કરતાં ખરીદ કરી પ્રાપ્ત કરેલ હોય તે ઉત્તમ જ હોય છે.

એ રીતે (તેમના) હાથોને શાખાઓ કહીને (તેમનું) વૃક્ષ તરીકે નિરૂપણ કરીને, 'ન જણાય તેવા મૂલવાળા' વિશેષણથી મૂલથી વૃક્ષપણું કહેલું છે. આથી પણ આગળ શોધખોળ ન કરવી, કારણ કે તેમનું મૂલ ન જણાય તેવું છે, કેમકે અપ્રકટ જ (ભગવાન્) પ્રકટ થયા છે. કેટલાક ('અવ્યક્ત'નો અર્થ) પ્રકૃતિ કહે છે. (તેવો અર્થ કરવામાં આવે) ત્યારે પણ અવ્યક્તનું મૂલ (ભગવાન્ છે), એવું વ્યાખ્યાન કરવું. આથી વધારે (શોધખોળ) ન (કરવી), એવો અર્થ છે. 'ભુવનાંઘ્રિપેન્દ્રમ્' એટલે 'અંઘ્રિપાનાં' વૃક્ષોના 'ઇન્દ્રઃ' ઇન્દ્ર, વૃક્ષોમાં શ્રેષ્ઠ (છે). ભુવનો જ વૃક્ષો છે, તેઓના ઇન્દ્ર એટલે શ્રેષ્ઠ વૃક્ષ છે. આમનાથી જ2 દરેક વર્ષે જૂદાજૂદા કલ્પો થાય છે. આ (વેદના) ઉત્તરકાંડની મર્યાદા છે. 'ન જણાય તેવા મૂલવાળા' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવેલું છે). બીજું પ્રમેય (કહેલું છે). ત્રીજું3 ફલ (કહેલું છે). એમ કલ્પવૃક્ષપણું, જગતના કર્તા હોવાપણું, અને જાણી ન શકાય તેવા હોવાપણું4 કહેલ છે. 'અહીન્દ્રભોગૈઃ' શેષની ફેણોથી સ્પર્શાએલ છે સ્કંધ જેમનો તેવા (ચંદનવૃક્ષરૂપ ભગવાનને જોયા), ચંદનના વૃક્ષ ઉપર સર્પો રહે છે, તેમ અહિં પણ શાખા અને સ્કંધો ઉપર જ (સર્પ(ની ફેણો)) છે, પરંતુ બ્રહ્મના ઉપર નથી. 29.

1.'બીજાં રૂપથી' એટલે 'ઉઠેલા' અથવા 'બેઠેલા' સ્વરૂપથી. (પ્ર) શ્લો. 30 નો આભાસ જોતા અહિં 'ઉઠેલા' રૂપનું જ વર્ણન કરેલું જણાય છે.

2.'આમનાથી' એટલે આ પુરુષમાંથી જ. (પ્ર)

3.'ત્રીજું' એટલે 'શેષોની ફેણોથી સ્પર્શાએલ સ્કંધવાળા' વિશેષણથી કહેલું. શેષ પ્રમાણ છે, તેનો શાખા વિગેરેથી સંબંધ હોવાથી આને ફલ જાણવું. (પ્ર)

4.દરેક કલ્પે જાતજાતનાં બ્રહ્માંડરૂપ વૃક્ષો બનાવતા હોવાથી તે સ્વરૂપથી પણ જાણી ન શકાય તેવા છે. (પ્ર) (1)ઉત્તરાર્ધમાં 'શેષની ફેણોથી સ્પર્શાએલ સ્કંધવાળા' વિશેષણથી 'ફલ' એટલે કલ્પવૃક્ષપણું કહ્યું. (2)'ભુવનરૂપ ઉત્તમવૃક્ષ' શબ્દથી પ્રમેય એટલે જગતના કર્તા હોવાપણું કહ્યું અને (3)'ન જણાય તેવા મૂલવાળા' વિશેષણથી પ્રમાણ એટલે જાણી ન શકાય તેવા હોવાપણું કહેલ હોવાનું જણાય છે.

એ પ્રમાણે ઉઠેલા ભગવાનનું નિરૂપણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં બેઠેલા (રૂપ)નું વર્ણન કરે છે :

ચરાચરૌકો ભગવન્મહીધ્રમહીન્દ્રબન્ધું સલિલોપગૂઢમ્॥

કિરીટસાહસ્રહિરણ્યશૃંગમાવિર્ભવત્કૌસ્તુભરત્નગર્ભમ્॥30॥

સ્થાવર જંગમ (પદાર્થો)ના આધાર, ઉત્તમ સર્પના બંધુ, જલનું અવલંબન કરેલા, એક હજાર મુકુટરૂપ સુવર્ણના શિખરવાળા, (અને) કૌસ્તુભ રત્ન જેમની અંદર પ્રકટ થતું હતું તેવા ભગવાનરૂપ પર્વતને (જોયા.શ્લો.22) 30.

(1)બેઠેલા (પદાર્થો)માં પર્વત સ્થિર છે અને તે સ્થાવર જંગમ (પદાર્થો)નો આધાર છે.(2)ભગવાન્ જ 'મહીધ્ર:' (પૃથ્વીને ધારણ કરનાર) પર્વત (જણાયા). (3)ભૂમિને ધારણ કરવાનું (શેષને અને તેમને) સમાન હોવાથી, તે ઉત્તમ સર્પના બંધુ છે, અથવા ઉત્તમ સર્પ (વાસુકિ) જ 'બંધુ:' બંધનરૂપ હતો જેમનો તેવા (ભગવાન્) મંદર (પર્વત) (જણાયા). (4)સમુદ્રના જલનું અવલંબન કરેલા મૈનાક વિગેરે (પર્વત) છે. એ રીતે બેઠેલા ભગવાન્ (1)સર્વના આધાર (2)જીવનના કારણરૂપ1 (3)સંસારમાંથી સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર2 અને (4)અલૌકિક ભક્તિરસનું પાન કરાવનાર તથા ભય પામેલાઓને શરણ આપનાર, અથવા સહેલાઈથી સેવા કરી શકાય તેવા3 (એવા) ચાર રૂપવાળા હોવાનું કહ્યું. વળી (5)ઉપરના ભાગમાં શિખરો ઉપર રહેલા સુવર્ણને લીધે મુકુટવાળા હોય તેવા (જણાતા હતા). મુકુટોના એક હજારરૂપ સુવર્ણનાં શિખરો હતાં જેમનાં4, (6)પ્રકટ હતું કૌસ્તુભ રત્ન અંદરના ભાગમાં જેમના, એમ ઉપરના અને વચલા ભાગોનું વર્ણન કર્યું, અને (ભગવાન્) મહારાજા છે અને રત્નના નિધિ છે એમ જણાવવા (તેમનાં) ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મીનું5 (અનુક્રમે) વર્ણન કર્યું. 30.

1.'જીવનનાં કારણરૂપ' એટલે અન્ન વિગેરે આપીને જીવાડનારા. (પ્ર)

2.વારાહ અવતારની પેઠે સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર. (પ્ર).

3.સમુદ્ર ભય પામેલાઓને શરણ આપે છે પણ તેમનો આધાર થતો નથી, તેથી આ બીજો પક્ષ કહેલો છે. (પ્ર)

4.'પુરુષ એક હજાર માથાવાળો છે' એ શ્રુતિમાં કહેલું સ્વરૂપ જણાવ્યું. (પ્ર)

5.ઐશ્વર્ય અને શ્રીગુણો અને છેલ્લાં બે વિશેષણોથી કહ્યા, તેથી પહેલાના ચાર વિશેષણોથી યશ, વીર્ય, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન અનુક્રમે જણાવેલા જાણવા. (પ્ર)

એ પ્રમાણે બહારના સ્થાનમાં પોઢેલા, ઉઠેલા તથા બેઠેલા (સ્વરૂપ)નું વર્ણન કરી, અને ત્રણ માર્ગનાં રૂપો જણાવી,1 નીચેના શ્લોકમાં અંદર રહેલું સ્વરૂપ જણાવતાં, મૂલ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:

નિવીતમામ્નાયમધુવ્રતશ્રિયા સ્વકીર્તિમય્યા વનમાલયા હરિમ્॥
સૂર્યેન્દુવાય્વગ્ન્યગમં ત્રિધામભિ: પરિક્રમત્પ્રાધનિકૈર્દુરાસદમ્॥31॥

વારંવાર પાઠ કરાતા વેદરૂપ ભ્રમરોની કાંતિવાળી, પોતાની કીર્તિથી ભરપૂર વનમાલા કંઠે ધારણ કરેલા, ત્રણ અવસ્થાઓ વડે સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ અને અગ્નિને લીધે (સમીપ) જઈ ન શકાય તેવા, આસપાસ ફરતા નાશ કરનારાઓને લીધે પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવા હરિને (જોયા.શ્લો.22). 31.

જૂદાજૂદા પ્રકારે (ભગવાનનાં બ્રહ્માને) દર્શન થવાથી2 જૂદાજૂદા પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે. 'વારંવાર પાઠ કરાતા વેદરૂપ ભ્રમરોની કાંતિવાળી વનમાલા કંઠે ધારણ કરેલા' (હરિને જોયા). ભગવાનનું પુરુષરૂપ3 મૂલ છે. તેણે (વનમાલા) ધારણ કરેલી; એટલે (માલા ધારણ કરવી તે) મનુષ્યનો ગુણ હોવાથી 'નિવીતમ્' (માલા) ધારણ કરેલું (સ્વરૂપ હતું). 'આમ્નાય:' વારંવાર પાઠ કરાતા વેદ, તેઓ જ ભ્રમરો હતા, તેમની કાંતિ જેમાં હતી તેવી (માલા ધારણ કરેલી). તેઓ (ભ્રમરાઓ) તામસોના જેવા કાળા હોય છે. પોતાની કીર્તિ (વનમાલા) શ્વેત અથવા સાત્ત્વિક છે. 'તુલસી અને પુષ્પોની રચેલી નવ રત્નોથી શોભતી ચરણ સુધી લંબાતી માલા 'વનમાલા' કહેવાય છે'. (તેથી તે) રંગને લીધે રાજસી જેવી છે. આ4 પ્રવાહ કરાવનારી માયા છે. કીર્તિથી ભરપૂર હોવાથી ભક્તિ કરાવનારી છે, અને પહેલાંની (પહેલાં કહેલ ગુણવાળી) મર્યાદા કરાવનારી છે. મર્યાદા અને પુષ્ટિએ પ્રવાહનો આશ્રય કરેલો હોવાથી, (તેઓ) ગુણરૂપ છે. મૂલ સ્વરૂપ આવું5 છે એમ જાણવામાં આવે, ત્યારે તેની અંદર અંગોથી ભજન થઈ શકે5 છે. આ તેમના (ભગવાનના) કુદરતી ગુણો નથી, પરંતુ પ્રમાણના બલથી કલ્પેલા જ છે. કુદરતી (ગુણ)તો બધાનાં દુ:ખ હરનાર હોવાનો છે. તે (અર્થ) 'હરિ' શબ્દથી કહેલો છે.

જગતમાં રહેલ (જીવ) ત્યાં (ભગવાન્ પાસે) પહોંચે6 નહિ, તેનાં કારણરૂપ 'સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ અને અગ્નિને લીધે (સમીપ) જઈ ન શકાય તેવા' વિશેષણ કહેલું છે. આ સૂર્ય વિગેરે કમલની કલિમાં ઢાંકણરૂપ છે. આ હોય ત્યાં સુધી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એટલે કાલ વીતે તે માટે દિવસ અને રાતની વ્યવસ્થાથી7 (થતી) ત્રણ અવસ્થાઓથી, તથા યોગ અથવા કર્મથી ભગવાન્ પ્રાપ્ત થતા નથી, એવો (અર્થ છે). તેવી રીતે સાંખ્યથી તત્ત્વોને લીધે પણ (ભગવાન્ પ્રાપ્ત થતા નથી), તે (અર્થ) 'આસપાસ ફરતા નાશ કરનારાઓને લીધે પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવા' વિશેષણથી કહેલો છે. (તત્ત્વો) આસપાસ ફરે છે, તેથી તેઓ પણ ઢાંકણરૂપ હોવાનું કહેલું છે. 'પ્રધને' નાશ કરવામાં 'ઉપયુક્તાનિ' યોજેલા, ચક્ર વિગેરે 'પ્રાધનિક' 'નાશ કરનારાં' છે. તેમને લીધે (ભગવાન્) પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવા છે. કાલનું ઉલ્લંઘન અને (ત્રણ) અવસ્થાઓનું ઉલ્લંઘન જ્ઞાનથી થાય છે, વાયુનું ઉલ્લંઘન યોગથી, અને અગ્નિનું ઉલ્લંઘન કર્મથી થાય છે. જ્ઞાન અને ભક્તિથી પૃથ્વી અને જલનું ઉલ્લંઘન થતું હોવાનું તો કહેલું જ છે. તત્ત્વોનું ઉલ્લંઘન સાંખ્યથી થાય છે. એ રીતે પાંચ વિભાગવાળી વિદ્યાથી સર્વ (ઢાંકણો)નું ઉલ્લંઘન થાય છે. માત્ર આમનાથી8 (ભગવાનની) પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કેટલાક કહે છે. તેમ હોય ત્યારે આ પાંચેનો ત્યાગ કરવો, (અને) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી, પછી ભગવાન્ પ્રાપ્ત કરવા. 31.

1.પાછલ શ્લોક 26 તથા 27 થી જણાવી. (પ્ર)

2.જૂદાજૂદા પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે, તેનું તાત્પર્ય આથી કહેલું છે. પહેલાં બ્રહ્માએ ભગવાનને જગતના ઉપાદાન કારણ તરીકે જોએલા, હવે મૂળ સ્વરૂપથી જૂએ છે તેથી એ પ્રમાણે વર્ણન કરેલાં છે. (પ્ર)

3.‘પુરુષરૂપ’ એટલે મનુષ્યના આકારવાળું રૂપ (પ્ર).
4.‘આ’ એટલે ‘માલા’. (પ્ર)
5.વનમાલાનું સ્વરૂપ ત્રણ પ્રકારના પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરનારું છે એમ જાણવામાં આવે, ત્યારે ‘તેની’ એટલે તે પ્રવાહની અંદર, ‘અંગોથી’ એટલે મર્યાદા અને પુષ્ટિના ધર્મોથી ભજન થઈ શકે છે, તેવાં પ્રયોજનથી વનમાલા તેવી હોવાનું અહિં કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
6.સંઘાતમાં રહેલ જીવનો ભગવાનમાં પ્રવેશ થાય તે માટે. (પ્ર) ‘તત્ર+આગમનાર્થં’ એવો પદચ્છેદ પ્રકાશકારે કરેલ છે, પરંતુ અહિં જીવો ભગવાન્ પાસે જઈ ન શકે તેના કારણ તરીકે સૂર્ય વિગેરે કહેલાં છે. તેથી ‘તત્ર+અગમનાર્થં’ પદચ્છેદ કરી અર્થ કરેલો છે.
7.‘દિવસ અને રાત’ શબ્દ સૂર્ય અને ચંદ્રને ઉદ્દેશી યોજેલા છે, કારણ કે તે બે દિવસ અને રાત કરે છે. દિવસ અને રાતમાં જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે.
8.જ્ઞાન, યોગ, કર્મ, ભક્તિ અને સાંખ્ય એ પાંચ વિદ્યાના પર્વો અહિં કહ્યાં. કર્મને બદલે ‘તપ’ નિબંધમાં કહેલ છે. તે બે એક જ છે. જ્ઞાનને બદલે નિબંધમાં ‘વૈરાગ્ય’ કહેલ છે. જ્ઞાનથી સંસારમાં વૈરાગ્ય થાય છે. જૂઓ તત્ત્વદીપ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ શ્લો. 451. આ પાંચથી જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એવો કેટલાકનો મત હોવાનું કહેલ છે.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું જ્ઞાન થતાં, (બ્રહ્માને) બીજું સર્વ પોતાની મેળે જણાયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તર્હ્યેવ તન્નાભિસર:સરોજમાત્માનમમ્ભ: શ્વસનં વિયચ્ચ॥
દદર્શ દેવો જગતો વિધાતા નાત: પરં લોકવિસર્ગદૃષ્ટિ:॥32॥

તે જ ક્ષણે દેવે તેમની નાભિરૂપ સરોવરમાં ઉગેલાં કમલને પોતાને, જલને, વાયુને અને આકાશને જોયાં. તે જગત્ રચનાર (થયા). હવેથી (ઉત્પન્ન થએલા) ન હતા. લોક રચવામાં જેમની નજર પડી તેવા થયા. 32.

તે જ ક્ષણે તેમની (ભગવાનની) સરોવરરૂપ નાભિમાં ઉગેલાં ‘સરોજં’ કમલને, તેના ઉપર રહેલા પોતાને, (તેની) બહાર રહેલાં જલને અને વાયુને અને ‘વિયત્’ આકાશને તેમણે જોયાં. પૃથ્વી કમલ જ હતી. પોતાની અંદર રહેલા ભગવાનજ તે જ હતા. તે સમયે બ્રહ્માએ પાંચ મહાભૂતોને જોયાં, અને તેમણે પણ પોતાના દેહમાં જ જોયા. એ પ્રમાણે દેહમાં સર્વ જોઈને, તે જગતના રચનાર થયા. હવેથી તે બ્રહ્મરૂપ થયા, ઉત્પન્ન થએલા ન હતા, એવો અર્થ છે. આ સ્વરૂપ1 બંનેના2 કારણરૂપ થયું, કારણ કે આ બ્રહ્મા લોક રચવામાં નજર પડી જેમની તેવા થયા. 32.
1.‘આ સ્વરૂપ’ એટલે ભગવાનનાં જે સ્વરૂપનાં બ્રહ્માને દર્શન થયાં તે સ્વરૂપ.
2.‘બંનેનાં’ એટલે (1)સર્વનું જેમાં દર્શન થાય તેવી બ્રહ્માની સ્થિતિના અને (2)તે પહેલાંની જેમાં જ્ઞાન ન હતું તે સ્થિતિના. (પ્ર)

પછી (બ્રહ્માએ) શું કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહેલ છે:

સ કર્મબીજં રજસોપરક્ત: પ્રજા: સિસૃક્ષન્નિયદેવ દૃષ્ટ્વા॥

અસ્તૌદ્વિસર્ગાભિમુખસ્તમીડ્યમવ્યક્તવર્ત્મન્યભિવેશિતાત્મા॥33॥

પ્રજાઓ રચવાની ઇચ્છાવાળા, રજોગુણથી રંગાએલા તેમણે આટલું જ કર્મનું બીજ જોઈને, સૃષ્ટિ રચવા તત્પર થઈ, અસ્પષ્ટ માર્ગમાં અંત:કરણ સ્થાપન કરી સ્તુતિ કરવા યોગ્ય તેમની (નીચે પ્રમાણે) સ્તુતિ કરી. 33.

આટલું જ કર્મનું બીજ જોઈને સ્તુતિ કરી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'કર્મ' એટલે જગત્ રચવાના કાર્યનું ભગવાન્ અને પાંચ મહાભૂતો-આટલું જ બીજ છે. (એ) છને (એકબીજાથી) ગૂંથતાં જગત્ બને છે. 'ચેતન બનાવવાની ઇચ્છાથી (બ્રહ્માએ) પ્રવૃત્તિ કરેલી હોવાથી, માત્ર બીજથી કામ થશે નહિ, પરંતુ રજોગુણની પણ જરુર રહેશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'રજોગુણથી રંગાએલા' વિશેષણ કહેલું છે. રજોગુણથી 'ઉપ' સમીપમાં રંગાએલા, એટલે પોતે પણ રજોગુણ બનેલા (બ્રહ્મા) થયા, એવો અર્થ છે. 'આટલું જ જોઈને' શબ્દોથી એમ (કહેલું છે કે) તે (બ્રહ્મા)ને ક્રિયાનું જ્ઞાન થયું ન હતું, કારણ કે રજોગુણ અને બીજથી જ કાંઈ પણ (કાર્ય) થતું નથી. (1)'વપનં' વાવવું એ પહેલું અંગ છે (2)ન જણાય તેવી રીતે ફેરફાર થવો (3)વધવું અને (4)જીવ મૂકવો (એ) જ્યાં સુધી જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કામ થવાનું નહિ, તેથી ચાર પદાર્થો માગવા જોઈએ, અને (ભગવાન્) તેમનું દાન કરે તેમાં સ્તુતિ કારણરૂપ હોવાથી, (બ્રહ્માએ) સ્તુતિ કરી.

'સૃષ્ટિ રચવા તત્પર થઈ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) મોક્ષ (આપવા)નું (બ્રહ્માને) પ્રયોજન ન હતું. ભગવાને તેમને સૃષ્ટિ રચવાના સ્વભાવવાળા, એટલે 'હું સૃષ્ટિ રચીશ' એવા જ નિશ્ચયવાળા બનાવેલા. તેથી જ 'તેમની' એટલે જેમણે આમને એવા બનાવેલા તેમની જ (સ્તુતિ કરી).

"ત્યારે સ્તુતિ શા માટે કરી?" એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્તુતિ કરવા યોગ્ય' એમ કહેલું છે, તે (ભગવાન્) બધાએ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. સ્તુતિ કર્યા પછી પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

"બીજું (બ્રહ્મા) પોતે જાણી લે. વળી વેદો સાધનનો ઉપદેશ કરનારા છે, (તેથી) ભગવાનનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી 'અસ્પષ્ટ માર્ગમાં અંત:કરણ સ્થાપન કરી' એમ કહેલું છે. (બ્રહ્માએ) અસ્પષ્ટ માર્ગમાં જ (પોતાનું) અંત:કરણ સ્થાપન કર્યું હતું; કારણ કે તે કુંભારની પેઠે સ્પષ્ટ પ્રકારે (જોવાઈ શકે તેમ) જગત્ બનાવવા ઇચ્છતા ન હતા, પરંતુ યોનિમાં બીજનું સ્થાપન કરીને, તેમાં જ સર્વ કરવા ઇચ્છતા હતા. આ (કાર્ય) ભગવાનની કૃપા વિના થવાનું સંભવતું નથી. વળી ચિત્ત તેમાં જ (જગત્ તેવી રીતે રચવામાં જ) પેઠેલું, એટલે જે બીજા પ્રકારે રચવા ઇચ્છતા ન હતા, એવો અર્થ છે1. 33.

1.'પુરુષનો નાશ અને સ્વરૂપ' સંબંધી 3।37 ના પહેલા પાદથી વિદુરે પ્રશ્ન કરેલો, તેનો મૈત્રેયે આ અધ્યાયથી ઉત્તર આપેલો જાણવો. તે જ શ્લોકના બાકીના ત્રણ પાદોથી કરેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આવતા (નવમા) અધ્યાયથી આપશે એમ જાણવું. (પ્ર)

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના આઠમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

ઉ

॥ નવમો અધ્યાય॥

જીવસર્ગે ભૂતસૃષ્ટૌ બ્રહ્મજ્ઞાનં તદુચ્યતે॥
પઞ્ચવિંશતિતત્ત્વાનાં સ્વરૂપસ્ય ચ બોધત:॥1॥

જીવો માટેની સૃષ્ટિમાં મહાભૂતોની સૃષ્ટિ (કહેતાં), પચીસ તત્ત્વો અને (ભગવાનના) સ્વરૂપના બોધથી તે1 બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. કા. 1.

અતોઽત્ર નવમેઽધ્યાયે સ્તુતિસંપ્રાર્થને પુરા॥
તત: સર્વોપદેશશ્ચ ભગવત્કૃત ઈર્યતે॥2॥

તેથી અહિં નવમા અધ્યાયમાં પહેલાં (બ્રહ્માએ કરેલી) સ્તુતિ અને પ્રાર્થના, (અને) પછી ભગવાને કરેલો સર્વનો ઉપદેશ કહેલાં છે. કા. 2.

જ્ઞાનમાર્ગસ્ય નિર્દ્ધાર: સ્તોત્રેઽસ્મિન્ક્રિયતે સ્ફુટ:॥
વિષય: સાધનં રૂપં બાધાભાવસ્તથૈવ ચ॥3॥
પ્રકીર્ણકં ચ સ્તોત્રેઽસ્મિન્ જ્ઞાનાર્થં વિનિરૂપ્યતે॥

આ સ્તુતિમાં વિષય, સાધન, રૂપ તેમ જ વિઘ્નોનો અભાવ (એમ) જ્ઞાનમાર્ગનો નિર્ણય સ્પષ્ટ કરેલો છે, અને આ સ્તુતિમાં જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રકીર્ણ (વિષયો) પણ કહેલ છે2. કા. 31/2.

ગયા અધ્યાયના અંતમાં (શ્લો. 32માં) ‘જોયાં’ એમ જે કહ્યું, તે ભગવાનનું સ્વરૂપ સૃષ્ટિ (રચવા)માં ક્યાં ઉપયોગી છે તે કહેવાનું છે. જો આ (સ્વરૂપ) બ્રહ્મ હોય, તો મૂલ કારણ તરીકે તે ઉપયોગમાં આવે, અને (જગતનું) રચનાર તે ન થાય, કારણ કે તે (જગત્ રચવાનું) પોતાને3 સોંપેલું છે, તેથી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં-‘આ ભગવાન જ બ્રહ્મ છે, (અને) બ્રહ્મનું જ્ઞાન જગત(ની ઉત્પત્તિ)નું કારણ4 હોવાથી, જ્ઞાન જણાવવા માટે પોતાને (આ ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર (એટલે) જ્ઞાન થએલ જ છે’ એમ કહે છે:

॥બ્રહ્મોવાચ॥

જ્ઞાતોઽસિ મેઽદ્ય સુચિરાન્નનુ દેહભાજાં ન જ્ઞાયતે ભગવતો ગતિરિત્યવદ્યમ્॥
નાન્યત્ત્વદસ્તિ ભગવન્નપિ તન્ન શુદ્ધં માયાગુણવ્યતિકરાદ્યદુરુર્વિભાસિ ॥1॥

હે ભગવન્! લાંબા સમય પછી મેં આપને આજ જાણ્યા. ભગવાનની ગતિ દેહવાળાઓથી જણાતી નથી એ મોટો દોષ છે. આપથી બીજું કાંઈ નથી. જો હોય તો તે

શુદ્ધ નથી, કારણ કે માયાના ગુણોની સેળભેળથી આપ ઘણા જણાઓ છો.1.

હે ભગવન્! આજ જ 'મે' મેં આપને જાણ્યા, પણ ઘણા લાંબા સમય પછી. લાંબા સમય પછી પણ (આપનું) જ્ઞાન થયું ત્યારે જ જન્મ સફલ થયો. તેમ (જ્ઞાન) ન થાય, તો (જન્મ સફલ) થતો નથી એમ '(ભગવાનની ગતિ દેહવાળાઓથી જણાતી નથી એ મોટો દોષ છે)' શબ્દોથી અજ્ઞાનની નિંદા કરે છે. આ બંને વિષયમાં સંમતિ કરનાર (આપનાર) ભગવાન જ છે. 'ननु' શબ્દથી કોમલ સંબોધન (કરેલું છે). દેહવાળાઓથી ભગવાનની ગતિ જણાતી નથી એ 'अवद्यं' મોટો દોષ છે, કારણ કે 'આ ઋષિને જાણીને નગરમાં પ્રવેશ કરવો નહિ' એ શ્રુતિ5 (ભગવાનનું જ્ઞાન થયા પછી દેહ ધારણ કરવાની) મના કરે છે. ભગવાન્ તો કોઈક પ્રકારથી જાણવામાં આવે છે જ, પરંતુ તે કયા પ્રકારથી ક્યારે ક્યાં કેવી રીતે કયા સાધનથી જાય છે એવી (તેમની) ગતિ જાણવામાં આવતી નથી. આ (ભગવાનની ગતિ) જાણવામાં આવે, ત્યારે જાણવાનું (કાંઈ) બાકી રહેતું નથી. "માત્ર ગતિ જાણવાથી કૃતાર્થ કેમ થવાય? કારણ કે ઇચ્છેલું સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોતું નથી" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આપથી બીજું કાંઈ નથી જ કે જે જાણવા યોગ્ય હોય; પરંતુ આપ જ તેવા (બીજા પદાર્થો) થાઓ છો. તેથી આપની ગતિ જાણવી જોઈએ. 'હે ભગવન્!' એ સંબોધન છે. (તેથી) એમ જણાવેલું છે કે (આપના) છ ગુણોમાં આપની પેઠે સર્વ રહેલું છે.

"બુદ્ધિને ભમાવનારી માયા વચ્ચે બીજું (બીજા પદાર્થો) કરે છે એમ કહેલું છે. તેથી 'બીજું નથી' એમ કેમ કહેવાય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'હોય તો તે6 શુદ્ધ નથી' એમ કહેલું છે. મુખ્ય જ્ઞાન જેમાં છે તેવા બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે તે (બીજું) નથી જ, છતાં પણ દૈવબ્રહ્મવાદ7 પ્રમાણે તે (બીજું) હોય. તે (વાદ)માં 'તેમને તમે જાણતા નથી...' વિગેરે, મંત્રોમાં ભગવાનની શક્તિનું માહાત્મ્ય દર્શાવવા સૂચવેલું8 છે, તે મુખ્ય બ્રહ્મવાદ નથી. 'ઇન્દ્ર માયાઓ વડે ઘણા રૂપવાળા છે' એ વાક્યમાં પણ (બીજું હોવાનું કહેલું) નથી, કારણ કે મધ્યાહ્ને સોમ કાઢતાં મહેન્દ્રના ઘરમાં મહેન્દ્રની સ્તુતિનું (આ વાક્ય) હોવાથી, તે શક્તિઓ ઇન્દ્રની માયાઓ જ છે. તેમ ન હોય તો બહુવચન ઘટે નહિ. બધું સામર્થ્ય ભગવાનનું જ છે એમ જણાવવા ઉપનિષદોમાં પણ તે (બીજું હોવાનું) કહેલું છે. ઇન્દ્ર પણ જે કરે છે, તે ભગવાને જ કરેલું છે, એવો દેવતા બ્રહ્મવાદનો સંચિત અર્થ છે એમ કેટલાક9 કહે છે. તેથી માયાથી થતી સૃષ્ટિ વેદમાં નથી જ. સ્વપ્ન સિવાય (માયાની સૃષ્ટિ નથી10) એમ કેટલાક કહે છે. છતાં પણ ભાગવત સિદ્ધાંતમાં પણ માયા જો વચમાં (કોઈ પદાર્થની) કલ્પના કરે તો તે (પદાર્થ) શુદ્ધ નથી, કારણ કે (તેને) ઉત્પન્ન કરનાર ભ્રમ દોષ છે.

"એક (ભગવાન્) અનેક કેવી રીતે થાય? કારણ કે કારણ એક હોવાનો વિરોધ આવે તેને લીધે (કાર્યની) અનેક સંખ્યા હોવાનું સંભવતું નથી" એવી શંકા થાય, તેથી 'માયાના ગુણોની સેળભેળથી' શબ્દ યોજેલ છે. માયાના ગુણો એટલે સત્ત્વ રજ: અને તમ: ગુણોના 'व्यतिकरात्' અન્યોઅન્ય સંબંધ (સેળભેળ)ને લીધે, તેઓ હદવાળા હોઈ, તાપમાં જેમ ઘરો

કરે છે તેમ જૂદા જૂદા (પદાર્થો) કરે છે, ત્યારે આપ ઘણા જણાઓ છો. તેથી11 આપનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે (કાંઈ પણ) જાણવાનું બાકી રહેતું નથી. 1.
1.‘તે’ એટલે મહાભૂતો જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેવું. સમૂહના જ્ઞાન વિના વ્યક્તિઓનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ, તેથી (પુરુષ) આધારરૂપ હોવાથી પહેલાં (અધ્યાય 5 થી 8 સુધીનાથી) પુરુષ પ્રકરણ કહ્યું, અને હવે જીવ પ્રકરણ કહે છે. (પ્ર)
2.આ દોઢ કારિકાથી વિદુર અને મૈત્રેયના સંવાદમાં (કથાની) સંગતિ જણાવી છે. તેમાં જ્ઞાનનો વિષય 1 થી 7 સુધીના, સાધન 8 થી 13 સુધીના, ભગવાનનું રૂપ 14 થી 21 સુધીના અને વિઘ્નોનો અભાવ 22 થી 25 સુધીના સ્તુતિના શ્લોકોથી કહેલ છે. તેમાં ઉપયોગી પ્રકીર્ણ વિષયોનો એ ચારેમાં સમાવેશ કરેલ છે. (પ્ર)
3.‘પોતાને’ એટલે ચારમુખવાળા (બ્રહ્મા)ને. (પ્ર)
4.ઉપાદાન (જે પદાર્થોનું જગત્ બને છે તે)નું પ્રાપ્ત થાય તેવું અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોવાથી જગતનું કારણ છે. (પ્ર)
5.દેહવાળાઓને ભગવાનની ગતિનું જ્ઞાન હોતું નથી એ વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ કહે છે. આ શ્રુતિ તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં છે. અહિં ‘આંધળાને મણિ મળ્યો’ વિગેરેથી ભગવાનની ગતિ ઘણા પ્રપંચથી પ્રાપ્ત કર્યા પછી, નગરમાં પ્રવેશ કરવાની મના કરેલી છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે:‘આ ઋષિને’ એટલે પહેલાં જણાવેલા વિવેક પ્રાપ્ત કરાવનારા મંત્રોથી સમૂહથી પ્રાપ્ત થતાં પરમાર્થ તત્ત્વને જાણીને, ‘નગર’ એટલે શરીરમાં પ્રવેશ કરવો નહિ, એટલે દેહને આત્મા માનવાનો ભ્રમ ન કરવો. તેથી (ભગવાનની) ગતિ જાણવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હોવાથી, ગતિના અજ્ઞાનને લીધે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી, એ જ મોટો દોષ છે. અહિં ‘ગતિ’નો અર્થ ક્રિયાનો પ્રકાર છે. (પ્ર)
6.‘તે’ એટલે માયાથી બીજા (પદાર્થ)ને રચવાનું. સાંસારિક પદાર્થરૂપ જગત્ બનાવવાનું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
7.‘પોતાના ગુણોથી છૂપાએલી દેવોની પોતાની શક્તિ’ વિગેરે શ્વેતાશ્વેતરના મંત્રો અને નૃસિંહતાપનીયમાં કહેલો વાદ છે. (પ્ર)
8.‘સૂચવેલું છે’ એટલે બીજું કરવાનું સૂચવેલું છે. (પ્ર) બીજું હોવાનું સૂચવેલું છે. એવો અર્થ જણાય છે.
9.‘કેટલાક’ એટલે કેટલાક ઉપનિષદનું વ્યાખ્યાન કરનારા. (પ્ર)
10.‘નથી’ એટલે તાત્પર્ય જોતાં જણાતી નથી. (પ્ર)
11.‘તેથી’ એટલે આપ (ભગવાન) જ સર્વરૂપ હોવાથી. (પ્ર)

"બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે કાંઈ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી એ બરાબર છે, પરંતુ મારું જ્ઞાન થાય, ત્યારે (તેમ હોતું) નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આપ જ બ્રહ્મ છો એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી પ્રમાણ અને તર્કથી સિદ્ધ કરે છે. તે પૈકી (1) ચાલુ

પ્રસંગમાં આધાર દર્શાવવા અને (2) (આપ બ્રહ્મ) સિવાયના નથી એમ જણાવવા બે (શ્લોકો)થી પ્રમાણ1 (કહે છે). તે પૈકી નીચેના શ્લોકથી ચાલુ પ્રસંગમાં આધાર દર્શાવે છે:
રૂપં યદેતદવબોધરસોદયેન શશ્વન્નિવૃત્તતમસ: સદનુગ્રહાય॥
આદૌ ગૃહીતમવતારશતૈકબીજં યન્નાભિપદ્મભવનાદહમાવિરાસમ્॥2॥

જેમનાથી તમ: નિત્ય દૂર રહેલું છે તેવા આપનું આ જે રૂપ છે તે અનુભવના રસના ઉદયથી સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરવા થએલું છે. (તે આપે) આરંભમાં ધારણ કરેલું છે, (અને આપના) સેંકડો અવતારોનું એક જ બીજ છે, કે જેની નાભિમાંથી નીકળેલા કમલરૂપ ભવનમાંથી મારો આવિર્ભાવ થએલો છે. 2.

આ જે રૂપ આપે ધારણ કરેલું છે તે બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે અનુભવના રસના ઉદયથી તે થએલું છે. માત્ર અનુભવ (જ્ઞાન)થી, અને તેના પણ વિષય વિનાના ઉત્તમ સ્વરૂપથી, અને તેમાં પણ, તેના ઉદયથી (થએલું છે). (આપનું આ રૂપ) સચ્ચિદાનંદરૂપ2 છે. એમ પણ કહેવાયું.

"દેહ ધારણ કરવાનાં કારણરૂપ અજ્ઞાન પણ (તેમાં) હશે" એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમનાથી તમ: નિત્ય દૂર રહેલું છે તેવા આપનું’ વિશેષણ કહેલું છે. ‘શશ્વત્’ નિત્ય દૂર રહેલું છે તમ: જેમનાથી, તેવા આપનું આ રૂપ છે. ‘અનુભવના રસના ઉદયથી થએલું’ ‘જેમનાથી તમ: નિત્ય દૂર રહેલું છે તેવા આપનું’ એ (બે વિશેષણો)થી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ન હોવું એ બેની કાર્ય અને કારણની સ્થિતિ કહેલી છે, એમ (કેટલાક) કહે છે3, તે ખોટું છે એમ જણાવવા ‘નિત્ય’ શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે નિત્ય દૂર થએલ હોય તેવાં અનિષ્ટને (દૂર કરનારાં) સાધનની જરૂર હોતી નથી; કેમકે જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે અને જે (સાધન)થી તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે તેમની સ્થિતિ અનિત્ય જ4 હોય છે. ‘એ પ્રમાણે (રૂપ) ધારણ કરવાનું શું પ્રયોજન?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરવા’ એમ કહેલું છે. આથી5 પણ (સ્વરૂપ) બ્રહ્મ વિના (બીજું) કાંઈ નથી એમ કહેલું છે, કારણ કે સત્પુરુષોને બ્રહ્મ ન હોય તેવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન હોતું નથી. વળી આ રૂપ (આપે) આરંભમાં ગ્રહણ કરેલું છે. આરંભમાં શુદ્ધ બ્રહ્મ જ હોય, તે સિવાયનું બીજું કાંઈ પણ કારણ ન હોય. બ્રહ્મ જ તે પ્રકારે (તેવા રૂપથી) પ્રકટ થએલ છે એવો અર્થ છે. વળી (આ રૂપ) ‘સેંકડો અવતારોનું એક જ બીજ છે’. સેંકડો અવતારોનું આ જ એક બીજ છે, (અને) બીજા અવતારો આના જ અંશો છે, એવો (અર્થ છે). વળી અવતારો બ્રહ્મરૂપ છે એમ આગળ કહેવામાં આવશે, અને (તે તેવા હોવાનું) કહેલું છે. આનું કારણ અને કાર્ય બ્રહ્મ છે, (તો પછી) વચ્ચે આ જ બ્રહ્મ કેમ ન હોય? વળી ‘બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે’ એવું બ્રહ્મનું લક્ષણ છે, તે આમાં જ દેખાય છે એમ ‘જેની નાભિમાંથી નીકળેલા કમલરૂપ ભવનમાંથી મારો આવિર્ભાવ થએલો છે’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘ભવન’ શબ્દથી કમલનું વિશાલપણું જણાવેલું છે. ‘હું’ એટલે સગુણ (જગતનો) રચનાર. ‘(મારો) આવિર્ભાવ થએલો’ હોવાથી મારો જન્મ પણ અલૌકિક છે. તેથી સર્વ પ્રકારે આ (રૂપ) બ્રહ્મ જ છે. 2.

1.‘પ્રમાણ’ એટલે અનુમાનરૂપ અને પ્રત્યક્ષરૂપ પ્રમાણ. (પ્ર)
2.આ વિચાર પ્રમાણે ‘ઉદય’ શબ્દથી ‘સત્’ રૂપ કહેલું જાણવું. (પ્ર) ‘અવબોધ’ શબ્દથી જ્ઞાન અને ‘રસ’ શબ્દથી આનંદ કહેલા છે.
3.આ શ્રીધરનો મત છે. તે ‘નિત્ય’ શબ્દથી વિરુદ્ધ હોવાથી ખોટો હોવાનું આચાર્યશ્રી નીચે દર્શાવે છે. (પ્ર) વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં શ્રીધરની ટીકા છપાએલી છે તેમાં આવો મત દર્શાવેલ નથી.
4.જે સાધ્ય છે તે અનિત્ય છે જેમ કે ઘડો વિગેરે. જે અનિત્ય નથી તે સાધ્ય નથી, જેમ કે નિત્ય વસ્તુ, એવી રીતે સાધ્ય અનિત્ય હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર)
5.‘આથી’ એટલે ‘સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરવાથી’. એ રીતે આ રૂપ બ્રહ્મ છે. એમ સિદ્ધ કરનારા છ હેતુ આ શ્લોકમાં કહેલા છે. આ બ્રહ્માએ જોએલું રૂપ બ્રહ્મ જ છે. (1) તેમાં સત્ ચિત્ અને આનંદ સ્પષ્ટ જણાએલા હોવાથી. (2) તેનાથી અજ્ઞાન સદા દૂર રહેલ હોવાથી. (3) તે સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરનારું હોવાથી. (4) આરંભમાં પ્રકટ થએલું હોવાથી. (5) વિકારરહિત રહી કાર્ય કરનારું હોવાથી અને (6) જગતને ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી. જે એવાં નથી તે બ્રહ્મ નથી. એવું અનુમાનરૂપ પ્રમાણ આ વિષયમાં છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં તે (રૂપ) બ્રહ્મ નથી એવી માન્યતા ખોટી ઠરાવે છે:

નાત: પરં પરમ યદ્ભવત: સ્વરૂપમાનન્દમાત્રમવિકૃતમવિદ્ધવર્ચ:॥
પશ્યામિ વિશ્વસૃજમેકમવિશ્વમાત્મન્ ભૂતેન્દ્રિયાત્મકમદસ્ત ઉપાશ્રિતોસ્મિ॥3॥

હે શ્રેષ્ઠ (પુરુષ)! આપનાં (આ) માત્ર આનંદરૂપ, વિકારરહિત, ન ઢંકાએલ તેજવાળા સ્વરૂપથી જૂદું હોય તેવું કાંઈ નથી. હે આત્મન્! (આ સ્વરૂપને) હું વિશ્વ રચનારું, એક, વિશ્વથી જૂદું, ભૂતો અને ઇન્દ્રિયોના આત્મારૂપ જોઉં છું. હું આપનાં તે સ્વરૂપનો આશ્રય કરું છું. 3.

‘અસ્માત્ પરં’ આ સ્વરૂપથી ‘પરં’ જૂદું અથવા આને નિયમમાં રાખનારું આપનું સ્વરૂપ નથી. ‘બ્રહ્મ આનંદ શરીરવાળું છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મનું આનંદ સ્વરૂપ છે, તે જ આ છે, પરંતુ આથી જૂદું માત્ર આનંદરૂપ વિગેરે ગુણોવાળું (બ્રહ્મનું) સ્વરૂપ નથી. "તે (સ્વરૂપ) આનંદનું બનેલું હશે અને બીજું (આનંદ સિવાયનું) સાહાય્ય કરનારું હશે” એવી શંકા (‘માત્ર આનંદરૂપ’ વિશેષણથી) દૂર કરેલી છે. "ત્યારે તે (સ્વરૂપ) જ વિકારવાળું હશે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘વિકારરહિત’ વિશેષણ યોજેલું છે. ‘ત્યારે (તેનું) તેજ ઢંકાએલું હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ન ઢંકાએલ તેજવાળું’ વિશેષણ કહેલું છે. નથી ઢંકાએલું કોઈથી પણ તેજ જેનું, તેવું (આ સ્વરૂપ) છે. ‘હું જોઉં છું’ શબ્દથી (બ્રહ્મથી) જૂદું ન હોવામાં પ્રમાણ કહેલું છે. બ્રહ્માનો અનુભવ પ્રમાણ છે. આ બ્રહ્મ હોવા(ના વિષય)માં તો બધાએ બ્રહ્મના ગુણો (આમાં) છે. ‘વિશ્વ રચનારું, એક, વિશ્વથી જૂદું’ વિશેષણોથી તે ગુણો કહેલા છે. ‘જેમાંથી આ (ભૂતો) ઉત્પન્ન થયાં’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ વિશ્વ રચનારું છે. ‘(બ્રહ્મ) એક, અદ્વિતીય છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ એક છે. ‘જે આથી અને બીજાથી ઉત્તમ છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ

‘અવિશ્વં’ વિશ્વથી જૂદું છે. એ રીતે (આ સ્વરૂપમાં) બ્રહ્મના ઘણા ગુણો હોવાથી આ બ્રહ્મ જ છે. ‘હે આત્મન્!’ એ સંબોધન છે2. કેટલાક એમ કહે છે કે બ્રહ્મા વિગેરેએ આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવા યોગ્ય, એવો (તેનો અર્થ છે). ‘આ વિજ્ઞાનમય આત્મા બ્રહ્મ છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે (આ સ્વરૂપ) આત્મા ન હોય તો બ્રહ્મ ન હોય, તેથી (આ સંબોધન કરેલું છે).2

‘આમાં નયન, કર્ણ વિગેરે દેખાતા હોવાથી (આ) ઇન્દ્રિયોવાળું હોવાથી બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘ભૂતો અને ઇન્દ્રિયોના આત્મારૂપ’ એમ કહેલું છે. આ ભૂતો અને ઇન્દ્રિયોના આત્મા છે. ‘નયનનું નયન, કર્ણનું કર્ણ...’ વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે (આ) ભૂતો અને ઇન્દ્રિયોના આત્મા હોવાથી, ભૂતો અને ઇન્દ્રિયો તરીકે દેખાય છે, પરંતુ તેને ભૂતો (શરીરમાંના પાંચ મહાભૂતો) તથા ઇન્દ્રિયો નથી, એવો અર્થ છે. ‘બ્રહ્મ દર્શન ન થઈ શકે તેવું છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘તે’ શબ્દ યોજેલ છે. આ (સ્વરૂપ) દેખાતું હોવા છતાં, આપની ઇચ્છાથી જ તેનાં દર્શન થતાં હોવાથી, (અદ એવ) દર્શન ન થઈ શકે તેવું જ છે, એવો અર્થ છે.3 ‘હું આપના તે સ્વરૂપનો આશ્રય કરું છું’ એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ‘હું જોઉં છું’ એ જૂદું વાક્ય છે. તેથી ‘આપનાં, આપનાં’ (બે વાર આવેલ છે તેમાં) તે જ વિષય ફરી કહેવારૂપ (દોષ) નથી. 3.

1.‘માત્ર આનંદરૂપ’ વિશેષણમાં ‘માત્ર’ શબ્દનું પ્રયોજન, આ શંકા અને તેના સમાધાનથી દર્શાવેલ છે. (પ્ર)

2-2.‘હે આત્મન્!’ એ સંબોધનના અર્થ વિષે બીજાનો મત કહી, શ્રુતિ પ્રમાણે તેનો અર્થ જણાવી, બીજાના મતનો દોષ આ ભાગથી દર્શાવેલ છે. ગયા શ્લોકમાં ‘આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે’ એવું સિદ્ધ કરેલ છે, તેનો આ બીજાના મતવાળા અર્થથી વિરોધ થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3.(1) માત્ર આનંદરૂપ હોવાથી, (2) વિકારરહિત હોવાથી, (3) ન ઢંકાએલ તેજવાળું હોવાથી, (4) ભૂતો અને ઇન્દ્રિયો વિનાનું હોવાથી અને (૫) ‘ન જણાએલું જાણે છે’ એ શ્રુતિમાં કહેલા ગુણવાળું હોવાથી આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ સિવાયનું નથી, એમ સિદ્ધ કરનારા પાંચ હેતુઓ આ શ્લોકમાં કહેલા છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં તર્ક કહે છે:

તદ્ધા ઇદં ભુવનમંગલ મંગલાય ધ્યાને સ્મ નો દર્શિતં ત ઉપાસકાનામ્॥
તસ્મૈ નમો ભગવતેઽનુવિધેમ તુભ્યં યોઽનાહતો નરકભાગ્ભિરસત્પ્રસંગૈ:॥4॥

હે ભુવનોના મંગલરૂપ! આ નિશ્ચય તે (સ્વરૂપ) છે. આપની ઉપાસના કરનારા અમોને આપે ધ્યાનમાં (અમારાં) મંગલ માટે દેખાડેલું છે. તે ભગવાનને નમસ્કાર. આપ(ની પ્રાપ્તિ) માટે દુષ્ટોના સંગવાળા નરકમાં જનારાઓ જેમનો અનાદર કરે છે, તેવા આપની આજ્ઞામાં અમે રહીએ. 4.

હે ‘ભુવનમંગલ!’ ત્રણે લોકના મંગલરૂપ! આ ‘વૈ’ નિશ્ચય તે જ (સ્વરૂપ) છે. તેનું કારણ ‘અમોને ધ્યાનમાં (અમારાં) મંગલ માટે દેખાડેલું છે’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘તેથી શું?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘આપની ઉપાસના કરનારાને’ શબ્દ યોજેલ છે. અમે બ્રહ્મનો

સાક્ષાત્કાર થાય તે માટે ધ્યાન ધરેલું, કારણ કે (અમે) આપની ઉપાસના કરનારા છીએ, કેમકે પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા પરબ્રહ્મ સિવાય બીજાનું ધ્યાન ધરતા નથી, તેમ જ તેવાનાં ધ્યાન માટે ભગવાન્ (પરબ્રહ્મ સિવાય) બીજું દેખાડતા નથી, કારણ કે તેવાઓને બીજાથી પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત) થતો નથી. તે કારણને લીધે તર્ક પ્રમાણે પણ આ (સ્વરૂપ) બ્રહ્મ જ છે.

એ પ્રમાણે તે બ્રહ્મ છે એવો નિર્ણય કરીને 'તે (ભગવાન)ને નમસ્કાર' એમ તેને નમસ્કાર કરે છે. તે સ્વરૂપ ભગવાનજ હોવાથી, 'ભગવાનને' એમ કહેલું છે. ઉદાસીન1 હોય તે પણ માત્ર નમન કરે, તેથી પોતે મુખ્ય સેવક છે એમ જણાવવા, 'તુભ્યમનુવિધેમ' એમ કહેલું છે. આપની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે આપની આજ્ઞામાં અમે રહીએ, એવો (તેનો) અર્થ છે. 'નમોઽનુ વિધેમ' એમ શબ્દો લઈએ ત્યારે, વૈદિક પ્રયોગ (ગણવા) કરતાં 'નૃસિંહને 'નમસ્કુર્મ:' અમે નમન કરીએ છીએ' એ વાક્ય પેઠે ઉપપદ વિભક્તિ લેવી એ વધારે યોગ્ય છે. "એમ હોય, તો વાદીઓ આ વિષયમાં સંદેહ કેમ કરે છે, અને ભજતા કેમ નથી?" એવી શંકા થાય, તેથી '(નરકમાં જનારાઓ) જેમનો અનાદર કરે છે' એમ કહેલું છે. જે દૈત્યો અવશ્ય નરકમાં પડવાના છે, તેઓ આમનો (આ સ્વરૂપનો) અનાદર કરે છે. "તેઓ મના કરેલ આચરણ કરતા ન હોવાથી, માત્ર (આ સ્વરૂપનો) અનાદર કરવાથી નરકમાં કેમ પડે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટોના સંગવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. તેઓ દુષ્ટો સાથે ઘણા જ સંગમાં (આવેલા) છે, કારણ કે ભગવાન્ આત્મા હોવાથી અને આનંદરૂપ શરીરવાળા હોવાથી, સ્વભાવથી જ કોઈપણ તેમને આદર ન કરે તેવું હોતું નથી, પરંતુ દુષ્ટોના સંગથી (તેની) બુદ્ધિ બગડી તેથી તેમના સંગવાળા થવાના દોષને લીધે તે પણ પાંચમો મહાપાપી થયો. જો પહેલાનાં પુણ્યને લીધે અથવા બીજા પ્રકારે તે ભગવાનનો આદર કરે તો નરક (તેને પ્રાપ્ત) ન થાય. તેથી નરક અવશ્ય (પ્રાપ્ત) થવાનું હોવાથી, તેવાઓ ભગવાનનો આદર કરતા નથી. 4. 1.'ઉદાસીન' એટલે સેવક નહિ તેમ દ્વેષી પણ નહિ તેવો.

એ રીતે પ્રમાણ અને તર્કથી 'આ જ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે' એવો નિશ્ચય કરીને, આ (સ્વરૂપ)ના સાક્ષાત્કારથી જ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતો હોવાથી, 'ભક્તિથી મને જાણે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે (તેમનો) સાક્ષાત્કાર થાય તે માટે (બ્રહ્મા) નીચેના શ્લોકમાં (આ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે) ભક્તિ કહે છે1, અને (પ્રાપ્ત કરવાના) સાધન દ્વારા પણ (સ્વરૂપ) બ્રહ્મ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે:

યે તુ ત્વદીયચરણાંબુજકોશગન્ધં જિઘ્રંતિ કર્ણવિવરૈ: શ્રુતિવાતનીતમ્॥
ભક્ત્યા ગૃહીતચરણ: પરયા ચ તેષાં નાપૈષિ નાથ હૃદયાંબુરુહાત્સ્વપુંસામ્॥5॥

પરંતુ હે નાથ! જેઓ વેદરૂપ વાયુએ આણેલી આપના ચરણકમલની કળીની ગંધ કાનરૂપ છિદ્રોથી સૂંઘે છે, અને (જેમની) ઉત્તમ ભક્તિ વડે ચરણથી પકડાએલા છો તે પોતાના પુરુષોના હૃદયકમલમાંથી આપ ખસતા નથી. 5.

'તુ' 'પરંતુ' શબ્દથી ચરણની ઉપાસના ન કરનારા પુરુષાર્થના દ્વેષીઓને બાતલ કરેલા છે. જેઓ (આપના) સેવકોના ચરણમાં રહેલ કમલની કળીની ગંધ કાનરૂપ છિદ્રોથી

સૂંઘે છે, તેમના હૃદયમાંથી આપ ખસતા નથી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. તેનું કારણ ‘ભક્તિ વડે ચરણથી પકડાએલા’ વિશેષણથી કહેલું છે. (આપના) સેવકોના ચરણોમાં ભગવાનના (ચરણની) પેઠે રેણુઓ હોતી નથી2, પરંતુ પોતાના ભક્તોનું (આપ) રક્ષણ કરનાર હોવાથી (તેમના ચરણોમાં) કળી હોય છે, અને તેનો ગુણ ગંધ (રહેલો) હોય છે. અથવા આપના જ ચરણકમલ(માં કળી) છે. જો તેઓ (ભક્તો) ભગવદીયપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર શરીરના કારણ બનેલ સંસ્કારવાળા મહાભૂતો પ્રાપ્ત કરે3, તો આ જન્મમાં તેઓ આપના જ (સેવકો) થાય; પણ જો હમણાં તેવું શરીર (પ્રાપ્ત કરેલ) ન હોય તો પણ બીજા દેહમાં પણ શ્રુતિ વિગેરેનો વિચાર કરવાથી (આપનું) માહાત્મ્ય જાણવામાં આવે4 તો ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય. તેવા પ્રસંગે5 ભગવદીય પદાર્થનું ગ્રહણ થાય તે માટે ઇન્દ્રિયોમાં ફેરફાર6 થાય છે. ગંધ (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરવાની શક્તિવાળી હોવાથી ચિત્તમાં ખળભળાટ કરાવનારી છે7, પરંતુ શબ્દ તેવો નથી. તેથી8 (કીર્તિના શબ્દોનું) શ્રવણ થતાં પણ ગંધનો અનુભવ થવાનું કહેલું છે કે જેથી તે (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરીને ખળભળાટ કરે9. ભગવાનના સંબંધવાળા પદાર્થો10 બધા ગુણોવાળા હોય છે, અને વેદો થોડો સ્પર્શ કરનારા11 હોવાથી ગંધ લઈ જનારા છે. અહિં ‘ગંધ’ શબ્દનો અર્થ પુણ્ય કર્મની ગંધની પેઠે યશ12 છે. ભગવાનનું માહાત્મ્ય શ્રવણ કરનારાઓના કાન દેવતારૂપ હોવાથી, (તેમાં) ગંધ પણ હોય છે13 (પ્રવેશ કરે છે). એવું (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય સિદ્ધ કરવા એવા પ્રકારની કથા13 (કહેલી છે). ‘કાનરૂપ છિદ્રોથી’ શબ્દથી (એમ સૂચવેલું છે કે) મૂર્ત14 શબ્દો (તેમાં) પ્રવેશ કરે છે. સૂંઘવાથી જ પ્રેમલક્ષણા અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી સાધનરૂપ ભક્તિ (પ્રાપ્ત થાય છે). ત્યારે તેઓ (આપના) ‘પોતાના પુરુષો’ થાય છે. પછી ભગવાન્ (તેમના) હૃદયમાંથી ખસતા નથી, પછી (ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર અને (તેમના હૃદયમાં) પ્રવેશ ચોક્કસ થાય છે, એવો અર્થ છે. આ15 બ્રહ્મનું જ કાર્ય છે, બીજાનું નથી. તેથી કાર્ય દ્વારા પણ (આ સ્વરૂપ) બ્રહ્મ હોવાનું દૃઢ કરેલું છે. 5.

1.મુખ્ય ભક્તિ વિનાનાઓની ભક્તિ કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.અહિં ‘ચરણકમલની પરાગ’ ન કહેતાં આ પ્રમાણે કહ્યું, તેનું કારણ જણાવેલું છે. ‘હોતી નથી’ એટલે ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત કરાવે તેવી હોતી નથી. (પ્ર)

3.‘ભગવાનનું ચરણકમલ’ એવો અર્થ લેવામાં આવે, ત્યારે ‘પરાગ’ વિગેરે ન કહેવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. એટલે તેમનો તેવો અધિકાર ન હોવાથી તેમને તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેથી કહેલ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4.તેવાઓને પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર)

5.‘તેવા પ્રસંગે’ એટલે ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે. (પ્ર)

6.‘ફેરફાર’ એટલે પહેલાં હતી તે કરતાં જૂદા પ્રકારના સામર્થ્યવાળી હોવાપણું. (પ્ર)

7.‘ફેરફાર’ સ્પષ્ટ કરવા ‘સૂંઘે છે’ શબ્દનું તાત્પર્ય આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર)

8.‘તેથી’ એટલે અંદર ખળભળાટ કરનાર હોવાથી. (પ્ર)

9."શબ્દથી એવું કાર્ય થવાનું ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી, તેથી માત્ર શબ્દથી કેમ એમ થાય?" એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા આ વાક્ય (વિગેરે) કહેલાં છે. (પ્ર)
10.'પદાર્થો' એટલે (ભગવાનના યશનું) શ્રવણ વિગેરે. (પ્ર)
11.'થોડો સ્પર્શ કરનારા' એટલે (ભગવાનનું) થોડું માહાત્મ્ય જણાવનારા. (પ્ર)
12.શ્રુતિમાં 'પુણ્ય કર્મની ગંધ' એમ કહેલ હોવાથી અહિં પરોક્ષ રીતે (શબ્દની ગંધ) કહેવામાં દોષ નથી. (પ્ર)
13-13.'અહિં પરોક્ષ શું કહ્યું?' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરે છે. 'સર્વ સર્વમય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે આમ થાય છે. તેથી (ગંધનું) પ્રકટ થવું એ જ ભેદ છે. આમાં લક્ષણા પણ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
14.'મૂર્તિભૂતાનામ્' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.
15.'આ' એટલે 'ભક્તિથી પ્રાપ્ત થવાપણું'. (પ્ર)

(આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એ નિર્ણયને) બીજા ગુણથી પણ નીચેના શ્લોકમાં દૃઢ કરે છે:

તાવદ્ભયં દ્રવિણદેહસુહૃન્નિમિત્તં શોકઃ સ્પૃહા પરિભવો વિપુલશ્ચ લોભઃ॥
તાવન્મમેત્યસદવગ્રહ આર્તિમૂલં યાવન્ન તેઽઙ્ઘ્રિમભયં પ્રવૃણીત લોકઃ॥6॥

જ્યાં સુધી લોક આપના અભય ચરણને વરતા નથી, ત્યાં સુધી (તેમને) ધન, દેહ તથા સગાઓને લીધે ભય, શોક, ઇચ્છા, પરિભવ તથા ઘણો લોભ અને દુઃખનાં મૂલરૂપ 'મારું' એવો ખોટો આગ્રહ (રહે છે). 6.

'જનક! તેં ખરેખર અભય પ્રાપ્ત કરેલું છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થયા પછી જ અભય થતું હોવાથી, ભગવદીય તરીકે અભયપણું જણાવતાં (સ્વરૂપ) બ્રહ્મ હોવાનું દર્શાવે છે. જ્યાં સુધી લોક આપના અભય ચરણને વરતા નથી, ત્યાં સુધી (તેમને) ભય રહે છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'ન' નથી 'ભયં' ભય જેને લીધે તે (અભય). તે (આપના ચરણ)ને લીધે બંને પ્રકારે ભય (રહેતો) નથી. (1) 'બીજાથી ખરેખર ભય થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ચરણ) આત્મા હોવાથી (તેનાથી ભય નથી). (2)તે શક્તિવાળું હોવાથી બીજો (બીજાથી) ભય પણ દૂર થાય છે. તેનું સામર્થ્ય અલૌકિક હોવાથી જૂદા જૂદા (તેનાથી દૂર થતા) ભયો ગણાવે છે:-મુખ્ય ભય ધનને લીધે હોય છે, કારણ કે બધાએ તેની ઇચ્છા રાખે છે. પછી 'દેહ પડશે' એવો દેહને લીધે ભય (રહે છે). પછી પુત્ર વિગેરેને (સગાંને) લીધે ભય (રહે છે). અથવા પત્ની અને પુત્રને દેહ તરીકે ગણીને, પછી બીજાં સગાંઓ ગણેલા છે. (ધન વિગેરે) હોય ત્યારે ભય (રહે છે), જતા રહે ત્યારે શોક (થાય છે). અથવા 'દેહ' શબ્દથી દેહનો અમુક ભાગ લેવો, કારણ કે તેમ ન હોય તો શોક ન થાય1. અથવા (દેહ શબ્દનો અર્થ) પુત્રો વિગેરે (લેવો). (દેહને બદલે) 'ગેહ' 'ઘર' પાઠ હોય, ત્યારે (અર્થ) સ્પષ્ટ જ છે. (તે ગયા પછી) ફરી પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ, એવી ઇચ્છા (થાય છે). પછી (ફરી પ્રાપ્ત કરવા) માણસો પાછળ દોડવાથી, અથવા તે (માણસો)થી જ પરિભવ (થાય છે). પછી જો દૈવની ગતિને

લીધે કોઈપણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ઘણો લોભ થાય છે. ‘ત્યાં સુધી’ શબ્દનો (ધન વિગેરે) બધાં સાથે સંબંધ છે. વળી ‘હું મારું’ એવો ખોટો આગ્રહ ત્યાં સુધી જ રહે છે.

આ2 પણ બ્રહ્મપણું સિદ્ધ કરાવનારું એક (લક્ષણ) છે, કારણ કે બ્રહ્મ (પોતાનો) આત્મા હોવાની સ્થિતિ થાય ત્યારે તે (ભય વિગેરે) દૂર થાય છે. "મિથ્યા આગ્રહ લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે સુખ કરાવનાર છે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘દુ:ખના મૂલરૂપ’ શબ્દથી (તેને) દુ:ખ કરાવનાર કહેલ છે. ‘મૂલ’ એટલે ચોક્કસ ચિહ્ન3. ‘તે વિષ્ણુનું ઉત્તમ પદ છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરણ જ બ્રહ્મ છે. તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી અપવાદ થતો4 નથી. ‘વરતા’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જેમ ક્ધયા વરને વરે છે, પોતાનું ઇચ્છેલું આપનાર (તે) હોવા છતાં પોતે જ તેની થઈ રહે છે, પરંતુ તે પોતાનો (ક્ધયાનો) થતો નથી, (તેમ ચરણને વરવું જોઈએ). ‘લોક’ શબ્દથી ઉત્તમ અધિકારી કહેલો છે. 6.

1.દેહ જાય, એટલે મૃત્યુ થાય, ત્યારે મરનારને શોક ન થાય.

2.‘આ’ એટલે (‘ભય’ વિગેરે) સર્વ દુ:ખનો નાશ કરવો તે. (પ્ર)

3.‘દુ:ખનું મૂલ’ એટલે ચોક્કસ દુ:ખ કરાવશે એવું ચિહ્ન.

4.કઠ ઉપનિષદમાં ‘તે વિષ્ણુનું ઉત્તમ પદ છે’ એમ અક્ષર બ્રહ્મને વિષ્ણુનું પદ કહેલું છે, તેમ જ અહિં ભગવાનનું ‘ચરણ’ કહેલ છે. તેથી માત્ર નામફેર થવાથી વ્યભિચાર થતો નથી. (પ્ર) બ્રહ્મજ્ઞાનથી એટલે અક્ષરના જ્ઞાનથી પણ ભય વિગેરે દૂર થાય છે, પણ ‘અક્ષર’ એ જ ભગવાનનું ચરણ હોવાથી, આ શ્લોકમાં સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ કરવા જે અનુમાન કર્યું તેમાં વ્યભિચાર હેત્વાભાસ નથી એવો અર્થ છે.

‘એમ હોય, તો બધા કેમ ભજતા નથી?’ એવી શંકા થાય, તે પહેલાં અમુક પ્રકારનું રૂપ1 હોવાથી દુષ્ટોના સંગવાળા (ભજતા નથી), એમ દૂર કરેલી હોવા છતાં ફરીથી સામાન્ય રીતે નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છે:

દૈવેન તે હતધિયો ભવત: પ્રસંગાત્સર્વાશુભોપશમનાદ્વિમુખેન્દ્રિયા યે॥
કુર્વન્તિ કામસુખલેશલવાય દીના લોભાભિભૂતમનસોડકુશલાનિ શશ્વત્॥7॥

સર્વ અશુભનો નાશ કરનારા આપના પ્રસંગથી જેમની ઇન્દ્રિયો વિમુખ છે, (અને) જે લોભે વશ કરેલ મનવાળા કંગાલો થોડા કામના સુખની કણકા માટે સદા અકુશલ (કર્મો) કરે છે, તેઓની બુદ્ધિ દૈવે હણેલી છે. 7.

આપના પ્રસંગથી જેમની ઇન્દ્રિયો વિમુખ છે, તેઓ દૈવે એટલે પ્રાચીન કર્મે હણેલી છે બુદ્ધિ જેમની તેવા છે. વિષય સર્વથી ઉત્તમ હોવા છતાં, વિચાર કરનાર (જીવ2)ને (આપ) સર્વ ઇચ્છેલું આપનાર હોવા છતાં (અને તેના) આત્મા હોવા છતાં પણ, જેઓ ભજતા નથી, તેઓ ભજતા ન હોવામાં ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિયો અને પ્રેરણા કરનારી બુદ્ધિનો જ દોષ હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. તે પૈકી પ્રેરણા કરનારી બુદ્ધિ દૈવે હણેલી છે. (1)દૈવ તે બુદ્ધિનું જ ભગવદિચ્છારૂપ આધિદૈવિક છે એમ કેટલાક કહે છે. (2)બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે પ્રવાહની વ્યવસ્થા કરનાર કર્મ જ તે (દૈવ) છે. અધિકાર આપેલો કાલ પોતાના અધિકારમાં પડેલો તે જીવ

ભગવાનના પ્રસંગથી જૂદા પ્રકારનો3 ન થાય તે માટે તેની બુદ્ધિનો નાશ કરે છે. (3)બીજાઓ કાલ જ
(દૈવ છે) એમ કહે છે. ત્રણે મત પ્રમાણે તેઓ (જીવો) પોતે દોષવાળા નથી. પહેલાં તો તેઓનો દોષ કહેલો. આ (તેમનો દોષ ન હોવાનું) કારણ તરીકે જણાવીને, પછી પોતાની (તેમના ઉપર) દયા જણાવી, તેઓના ઉપર વસ્તુત: ભગવાનની કૃપા માટે પ્રાર્થના કરશે. પ્રસંગ એટલે વાર્તા. બધાએ (ભગવાનના) સંબંધવાળી કથા ઘણી સાંભળે છે, તેનાથી પણ (આ લોકો) વિમુખ રહે છે. બીજાની કથામાં જો પ્રસંગને લીધે ભગવાનની કથા આવે, તો ત્યાંથી જતા રહે છે, અથવા (તેમને) ઉંઘ આવે છે, અથવા તેમનું ચિત્ત બીજે જાય છે એવો અર્થ છે. તેઓની બુદ્ધિ દૈવે હણેલી છે એમ સિદ્ધ કરવા, 'સર્વ અશુભનો નાશ કરનારા' વિશેષણથી ભગવાનના પ્રસંગના ગુણો કહે છે. તેઓએ ખરેખર બીજા સાથેના પ્રસંગને લીધે ઘણુંએ પાપ કરેલું, તે બધું પ્રસંગથી4 જતું રહે, ફલ આપવા તત્પર થએલ કર્મનું થતું અશુભ ફલ પણ શાંત થઈ જાય, અને પોતાની અંદર રહેલી અવિદ્યા પણ મોટા અગ્નિમાં (પડેલાં) લીલાં લાકડાંની પેઠે પોતાની અંદર જ શાંત થઈ જાય. 'ઇન્દ્રિયો' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેઓ પણ ઘણી દુષ્ટ હોવાથી, ઇન્દ્રિયો પણ સ્વભાવથી ભગવાનને સન્મુખ થાય તેવી નથી5. તેથી પ્રવાહમાં પડેલા આ જીવો કામ અને લોભથી ઘેરાએલા છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ઇચ્છેલા થોડા સુખની કણકા માટે તેઓ કંગાલ થઈ અકુશલ કર્મો કરે છે. પાંચે ઇન્દ્રિયોથી ભોગ થઈ શકે તે કામનું સુખ પૂર્ણ છે. એક ઇન્દ્રિયથી ભોગ થઈ શકે તેવું તે સુખ થોડું છે. તેનો 'લવ:' ઘણો અલ્પ ભાગ(કણકા),-જેમ કામિનીને પ્રસન્ન કરવા ઘણું ભારે પાપ કરે છે-તે માત્ર એક ક્ષણ ભોગ થઈ શકે તેવો છે.

'સુખ પ્રાપ્ત કરવા તેમ કરવું યોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'કંગાલો' વિશેષણ યોજેલું છે. કંગાલપણું ભોગ કરનારનું વિશેષણ છે. તેથી કંગાલપણું હોય ત્યારે સ્વતંત્રપણું ન હોવાથી, તે (ભોગ કરવાની) ક્ષણે પણ દુ:ખ થવાનું પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ભોગ થતો નથી. 'છતાં પણ અભિમાનથી ભોગ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'લોભે વશ કરેલ મનવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. લોભે મન વશ કરેલું હોવાથી, 'મેં ફોકટ જ દ્રવ્ય ખરચ્યું' એવો પશ્ચાત્તાપ થતો હોવાથી, અભિમાનથી પણ ભોગ થતો નથી. 'ન' નથી 'કુશલં' કુશલ જેને લીધે, એવી વ્યુત્પત્તિવાળા 'અકુશલ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે હતું તેવું કુશલ પણ જતું રહે છે. 7.

1.'અમુક પ્રકારનું રૂપ' એટલે દુષ્ટોના સંગવાળા હોવાપણું. (પ્ર) 'હાથ પગ વિગેરે ઇન્દ્રિયોવાળું પુરુષનું રૂપ' એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

2.માત્ર સંબંધ દર્શાવવા છઠ્ઠી વિભક્તિ (ચોથીના અર્થમાં) યોજેલી છે. (પ્ર)

3.'જૂદા પ્રકારનો' એટલે ભગવદીય, એવો અર્થ જણાય છે.

4.'પ્રસંગથી' એટલે (ભગવાનની) કથા વિગેરેના પ્રસંગથી. (પ્ર)

5.ઉલટી ઇન્દ્રિયો ભગવાનથી વિમુખ હોય છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં તેવાઓ ઉપર કૃપા માટે પ્રાર્થના કરતાં પોતાની દયા હોવાનું કહે છે:

ક્ષુત્તૃટ્ત્રિધાતુભિરિમા મુહુરર્દ્યમાના: શીતોષ્ણવાતવર્ષૈરિતરેતરાચ્ચ॥
કામાગ્નિનાડચ્યુત રુષા ચ સુદુર્ભરેણ સંપશ્યતો મન ઉરુક્રમ સીદતે મે॥8॥

હે મોટા ડગ ભરનાર! ભૂખ તરસ તથા ત્રણ ધાતુઓથી, ટાઢ તાપ વાયુ તથા વરસાદથી, અને એક બીજાથી, કામરૂપ અગ્નિથી અને સહન થઈ ન શકે તેવા ક્રોધથી વારંવાર પીડાતી આ પ્રજાઓને જોતાં, હે અચ્યુત! મારું મન ખિન્ન થાય છે.8

હે મોટા ડગ ભરનાર! મારાથી ઉત્પન્ન થનારી તરીકે જણાએલી આ પ્રજાઓ અસ્વતંત્ર છે, તેમનું સ્વરૂપ જોતાં મારું મન ખિન્ન થાય છે, પારકાનું દુ:ખ જોઈને દુ:ખી થાય છે, એવો અર્થ છે. (‘હે મોટા ડગ ભરનાર!’ એ) સંબોધનથી તે (દુ:ખ) દૂર કરવાનું સામર્થ્ય સૂચવેલું છે. આ જ પ્રાર્થના છે. બાર પ્રકારના રોગોથી ઘેરાએલો બાર પ્રકારનો પુરુષ કોઈપણ અંશથી સુખી થતો નથી. તે દૂર થઈ ન શકે તેવા બાર દોષો ‘ભૂખ’ વિગેરે શબ્દોથી કહેલા છે. (1। ભૂખ અને તરસ સહન થઈ શકે તેવાં નથી એ પોતાના અનુભવથી સાબિત થએલ છે. (3।5) વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુઓ પણ તેવી જ છે. ‘વારંવાર પીડાતી’ એટલે ઘણા। પ્રકારે ઉપાય કરતી હોવા છતાં (પીડાતી). (6।8। ટાઢ વિગેરે ચાર પણ તેવાં છે. (10) એક બીજાથી પણ દુ:ખ થાય છે. ‘ઇતરેતર’ ‘એક બીજા’ વિગેરે શબ્દો અનિયમિતરૂપના હોવાથી, એક (શબ્દ) બાકી રહેતો નથી; તેમ જ (તે) સર્વનામ નથી. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી તેમના (એક બીજાના) શસ્ત્રોથી પણ (પીડાય છે). (11) કામ તૃપ્ત થતો નહિ હોવાથી અગ્નિરૂપ છે. ‘અગ્નિથી સ્વરૂપનો નાશ જ થશે’ એવી શંકા થાય, તેથી સ્વરૂપનું રક્ષણ કરવા, ‘હે અચ્યુત’ એવું સંબોધન કરેલું છે. (12) કેટલાક ક્રોધ અચ્યુત (નાશ ન પામે તેવો) છે એમ કહે છે. જેનો કોઈપણ સમયે નાશ થતો નથી તેવો ક્રોધ છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી લોભ વિગેરેથી પણ (પ્રજા પીડાય છે). એક ક્ષણ પણ તે સહન થઈ શકે તેમ નથી, અને તેનો ઉપાય (કરવાનું) સદા અશક્ય છે એમ ‘સહન થઈ ન શકે તેવા’ વિશેષણથી કહેલું છે. તેથી (પ્રજાઓ) દુ:ખી છે. અર્થ અલૌકિક હોવાથી ‘સીદતે’ ખિન્ન થાય છે ક્રિયાપદ આત્મનેપદવાળું યોજેલું છે. 8.

"ત્યારે જ્ઞાનના ઉપદેશથી તે પ્રજાઓને કેમ કૃતાર્થ કરતા નથી?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યાવત્પૃથક્ત્વમિદમાત્મન ઇન્દ્રિયાર્થમાયાબલં ભગવતો જન ઈશ પશ્યેત્॥
તાવન્ન સંસૃતિરસૌ પ્રતિસંક્રમેત વ્યર્થાડપિ દુ:ખનિવહં વહતી ક્રિયાર્થા॥9॥

હે ઈશ! જ્યાં સુધી ભગવાનનું ઇન્દ્રિયોના અર્થરૂપ માયાનું બલ જેમાં છે તેવું આત્માનું ‘આ’ એવું જૂદાપણું જન જૂએ, ત્યાં સુધી કર્મરૂપ મૂલવાળો દુ:ખનો સમૂહ લાવતો આ સંસાર વ્યર્થ હોવા છતાં અટકતો નથી. 9.

જ્યાં સુધી આત્મા જૂદો હોવાનું જૂએ, ત્યાં સુધી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવે તો પણ સંસાર અટકતો નથી. ‘જ્યાં સુધી’ એ શબ્દથી (સંસારની) હદ કહેલી છે. વચ્ચે (વચલા સમયમાં) દુ:ખ દૂર થાય તે માટે પ્રાર્થના (કરેલી છે). ‘આ’ શબ્દથી આત્માનું જૂદાપણું જણાવેલું છે. હરકોઈ (વસ્તુ)ને જ્યાં સુધી ‘આ (વસ્તુ)’ એમ માને ત્યાં સુધી (તેનાથી આત્માનું) જૂદાપણું હોય છે. ભગવાનનું સાયુજ્ય (થાય ત્યારે) જ એનો અંત આવે છે. બ્રહ્મભાવ પણ તે જ1 છે. દેહ ધારણ કરવાથી અને (દેહ) ન હોવાથી (સંસાર અને તેનો અંત થાય છે એવો) બીજો મત તો સંપૂર્ણ રીતે અયોગ્ય2 છે. ‘ઇન્દ્રિયોના અર્થરૂપ માયાનું બલ જેમાં છે’ એ વિશેષણથી આ આત્માથી જૂદા હોવાપણું દર્શાવે છે. ઇન્દ્રિયોના અર્થરૂપ ભગવાનની માયાનું બલ છે જેમાં તેવો ‘આ’ (સંસાર) છે. વચ્ચે ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થો માયિક જ છે, અને ઇન્દ્રિયોના જ માટે ઉત્પન્ન કરેલા છે. ભગવાનની3 પેઠે જ્યારે ઇન્દ્રિયો અહંકારથી લોકનું હિત કરવા પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે ભગવાનની આજ્ઞાથી ભગવાનની માયા સ્વરૂપભૂત4 પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી ‘ભગવાનના’ એવું વિશેષણ પણ5 (કહેલું છે). વિશેષણ સાથેના (નામ)નો6 ભગવાન્ સાથે સંબંધ કહેલો છે; કારણ કે તે (માયા) આધાર (બ્રહ્મ)નું જ્ઞાન થાય ત્યારે દૂર થાય છે, પરંતુ તે (તેવું જ્ઞાન) જેમ ન થાય તેવી રીતે, બુદ્ધિશાસ્ત્ર વિગેરેથી ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરીને ઘણું જ બલ કરે છે. તેનાં બલનું આ જ દૃષ્ટાંત છે કે જો આ (જૂદાપણું) દેખાય તો (તે માયાનું) બલ છે. (તે) ભગવાનની હોવાથી7 ભગવાનની કૃપાથી હઠે છે એમ જણાવેલું છે. (જૂદાપણું) દેખાવાનું કારણ ‘જન’ શબ્દથી કહેલું છે. જો જન્મે છે-શરીર ગ્રહણ કરે છે, તો આ જૂએ છે, એવો નિયમ જ છે. ‘શા માટે એમ જન્મે છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે ઈશ!’ એ સંબોધન કરેલું છે, જ્યારે ‘હું ઈશ થાઉં’ એવી ભગવાનની ઇચ્છા થાય ત્યારે શાસન કરવાના (પદાર્થ)ની જરૂર હોવાથી, જન્મ લે છે, એવો અર્થ છે. ‘સંસૃતિ:’ એટલે સંસાર, ઘણા પ્રકારે દેહનો ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવું તે. ‘આ’ એટલે સર્વ તરફ દેખાતો. (સંસારનું) ‘પ્રતિસંક્રમ:’ અટકવું’ એટલે ઉલટા વહેવું. ‘મરણને પાત્રનો અન્નમાં લય થાય છે’ વિગેરે પ્રકારથી તે ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાવશે. તે (સંસારનું અટકવું) (આત્માનું જૂદાપણું જૂએ) ત્યાં સુધી થતું નથી. ‘સંસારનું મૂલ શું અને પ્રયોજન શું અને તે કેમ અટકતો નથી?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે સંસારનું મૂલ કર્મ છે. તે (અર્થ) ‘કર્મરૂપ મૂલવાળો’ વિશેષણથી કહેલો છે. (તેનું) પ્રયોજન તો નથી જ. તે (અર્થ) ‘વ્યર્થ હોવા છતાં’ શબ્દોથી કહેલો છે; અથવા ‘વ્યર્થા’ એટલે ‘વિ:’ કાલ, તે જ ‘અર્થ:’ ‘અર્થ’ છે (જેનો, તેવો સંસાર છે). કાલના પ્રયોજનવાળો સંસાર, વચલા (સમય)માં દુ:ખનો સમૂહ લાવતો, દુ:ખનો પ્રવાહ થયા કરે તે માટે જ રહેલો છે; અને ક્યારેય પણ દૂર થતો નથી. તેથી બીજ પ્રયોજન અને પેટા-પ્રયોજન8 હોવાથી (તે) કોઈપણ સમયે દૂર થતો નથી એવો અર્થ છે. 9.

1.‘તે જ’ એટલે ‘અમુક પ્રકારનું સાયુજ્ય જ’. (પ્ર)

2.(જીવ દેહમાંથી) બહાર નીકળે છે તેનો વિચાર કરતાં જીવો ઘણા હોવાનું સિદ્ધ કરેલું છે. તેથી એક જ જીવ બધા દેહોમાં છે એવો આ મત શ્રુતિ અને સૂત્ર વિગેરેથી વિરુદ્ધ હોવાથી અયોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.'ભગવાનની' એટલે ભગવાનના સંબંધવાળી હોય તેવી. (પ્ર)
4.'સ્વરૂપભૂત' એટલે 'સ્વરૂપ બનેલા' સ્વરૂપમાંથી થએલા, એવો અર્થ જણાય છે.
5.ભગવાને (માયાને) આજ્ઞા કરેલી હોવાથી, 'ઇન્દ્રિયોના અર્થરૂપ' એ માયાનું વિશેષણ છે. તેથી (ભગવાનની આજ્ઞાથી માયાએ બનાવેલા ઇન્દ્રિયોના અર્થ) ભગવાનના સંબંધવાળા છે. એવો અર્થ છે. (પ્ર)
6.'માયાનું બલ'નામ છે. 'ઇન્દ્રિયોના અર્થરૂપ'તેનું વિશેષણ છે. 'ભગવાનનું' શબ્દથી ભગવાન નો સંબંધ એ નામ અને વિશેષણ બંને સાથે હોવાનું જણાવેલું છે એવો અર્થ જણાય છે.
7.ભગવાનનો સંબંધ હોવાનું જણાવવાનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહે છે. (પ્ર)
8.(સંસાર થવામાં) ભગવાનની ઇચ્છા બીજ છે. ('ઈશ' શબ્દથી, દર્શાવેલ) કાલ પ્રયોજન છે, અને દુ:ખનો પ્રવાહ થયા કરે એ પેટા-પ્રયોજન છે એમ જણાય છે.

"અધિકારીને ગુરુની કૃપાથી વાક્યના સહકારવાળા વિચારથી આત્મા બ્રહ્મ છે એવું જ્ઞાન થાય, ત્યારે આ (સંસાર) કેમ દૂર ન થાય? કારણ કે 'આ સર્વ આત્મા છે' 'આ સર્વ બ્રહ્મ છે' એવાં વાક્યો હોવાથી, સર્વમાંથી તેની અહંબુદ્ધિ જતી રહેલી હોય છે," એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

અહ્ન્યાપૃતાર્તકરણા નિશિ નિ:શયાના નાનામનોરથધિયા ક્ષણભગ્ગનિદ્રા:॥
દૈવાહતાર્થરચના ઋષયોડપિ દેવ યુષ્મત્પ્રસાદવિમુખા ઇહ સંસરન્તિ॥10॥

હે દેવ! દિવસે જેમની ઇન્દ્રિયો કામે લાગેલી હોવાથી પીડાએલી હોય છે, રાત્રે જેઓ સૂતેલા રહે છે, જૂદા જૂદા મનોરથોના વિચારથી જેમની નિદ્રાનો ક્ષણમાં ભંગ થાય છે, દૈવે જેમની અર્થની વ્યવસ્થાનો નાશ કરેલો છે, તેવા ઋષિઓ પણ આપના પ્રસાદથી વિમુખ રહેવાથી આ સંસારમાં ભમ્યા કરે છે. 10.

જેઓ પહેલાના જન્મમાં 'ઋષિઓ' એટલે આત્મા બ્રહ્મ છે એવો વિચાર કરવામાં મશ્ગુલ હતા, અને તેવો વિચાર કરતાં જ જેમના દેહનો અંત આવેલો, તેઓ પણ આપના પ્રસાદથી વિમુખ રહેવાથી આ સંસારમાં જ ભમ્યા કરે છે. સંસારમાં પણ તેમનો ખાસ ગુણ એવો હોય છે કે 'અહ્નિ' દિવસે કામે લાગેલી (અને) તેથી જ પીડાએલી 'કરણાનિ' ઇન્દ્રિયો છે જેમની તેવા, (એને) 'નિશિ' રાત્રે સારી રીતે સૂતેલા એટલે ઘણા મોહમાં ડૂબેલા હોય છે. એ રીતે (તેમનો) સમય નકામો (જાય છે). નિદ્રાથી ઉત્પન્ન થતું પ્રાસંગિક સુખ પણ તેમને હોતું નથી, એમ 'જેમની નિદ્રાનો ક્ષણમાં ભંગ થાય છે' વિશેષણથી કહેલું છે. માત્ર ક્ષણમાં જ ભંગ થાય છે નિદ્રાનો જેમની (તેવા તેઓ હોય છે). ભંગ થવાનું કારણ 'જૂદા જૂદા મનોરથોના વિચારથી' શબ્દથી કહેલું છે. જૂદા જૂદા

મનોરથોના સંબંધવાળી જે બુદ્ધિ, તે મનોરથ પ્રમાણે સ્વપ્ન જૂએ છે. તે સ્વપ્નમાં ભય વિગેરે જોવાથી, અથવા સગાંનો વિયોગ થવાથી-સ્વપ્નમાં દેખાતો પદાર્થ અસ્થિર હોવાથી-દુ:ખી થએલાની નિદ્રાનો ભંગ થાય તે સ્પષ્ટ છે. 'દૈવે જ નાશ કરેલો છે અર્થની વ્યવસ્થાઓનો જેમની' વિશેષણથી તેઓની ક્રિયા પણ વ્યર્થ હોવાનું સૂચવેલું છે. જો તેઓ ભોગ કરવા ઘર વિગેરે બનાવે, તો તેનો પણ કાલથી નકામો નાશ થાય છે, એવો અર્થ છે. 'ઋષિઓ' એટલે મંત્ર જોનારાઓ. તેઓ ભગવાને કહેલા નિવૃત્તિ માર્ગનું આચરણ કરતા હોવાથી, ભગવાન્ તેઓના ઉપર પ્રસન્ન થઈ, સત્યલોકમાં અથવા આ લોકમાં (તેમને) કાંઈક પ્રસાદ આપે, ત્યારે 'આ અમારો ઇચ્છેલો નથી' એવા વિચારથી જો તેઓ તેનાથી વિમુખ1 રહે, તો તેઓ આ સંસારમાં જ ભમ્યા કરે છે; કારણ કે તેઓ2 મૂર્ખ હોઈ વાક્યના અર્થનો જ વિચાર કર્યા કરે છે, પરંતુ 'આ જીવને બ્રહ્મની સ્થિતિ કેમ (પ્રાપ્ત) થાય' એવી તેની યોગ્યતા વિગેરે વિચારતા નથી. તેઓ વાક્યનું તાત્પર્ય જાણતા ન હોવાથી, આ બ્રહ્માંડમાં તેમનામાં આનંદ અંશ પ્રકટ થતો નથી જ, કારણ કે (ભગવાને) સર્વ પદાર્થોમાં માયારૂપ પડદો પ્રસારેલો છે. તેવી જ રીતે (તેમને) ભગવાનનું સાયુજ્ય પણ (થતું નથી), કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગ ભગવાનને વશ કરનારો ન હોવાથી (તેમનાથી) ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થતું નથી. 'અહિં જ પ્રાણો લઈ જવામાં આવે છે' 'બ્રહ્મ જ થઈ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે' એમ જે તરત મુકિત થવાનું કહેલું છે, તે પણ સ્વતંત્ર ભક્તિથી ભગવાનનું સાયુજ્ય થાય ત્યારે (થાય છે). તેથી જ સર્વ વેદોના અર્થને જાણનાર વેદવ્યાસે જ્ઞાનનાં ફલ તરીકે તરત મુક્તિ થવાનું કહેલ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ જાણનારને તેજ વિગેરેના માર્ગથી બ્રહ્મલોકમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાનું જ અને ફરી (સંસારમાં) ન આવવાનું જ (જ્ઞાનનાં) ફલ તરીકે કહેલ છે, તે3 જ (પ્રસન્ન થતાં) ભગવાને આપેલું ફલ છે. તે અંગીકાર કરવામાં ન આવે, તો મનને લીધે અથવા (બીજાના) સંબંધને લીધે સંસારમાં ભમવાનું જ થાય છે. તેથી બ્રહ્મના વિચારથી પણ સંસાર દૂર થતો નથી. 10.

1.'ઋષિઓની આવી દશા કેમ થાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર)

2.'શ્લોકમાંના કયા શબ્દથી આવો અર્થ નીકળે છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'ઋષિ' શબ્દથી જ એવો અર્થ થાય છે એમ અહિંથી જણાવે છે. (પ્ર)

3.શ્લોકમાંના 'પ્રસાદ' શબ્દથી જણાવેલું ફલ આજ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

"એ પ્રમાણે હોય તો ભક્તોનો સંસાર પણ દૂર ન થાય. ઉત્તમ ભક્તોને પણ વિષ્ણુલોક1 પ્રાપ્ત થાય, અથવા કૃત્રિમ વૈકુંઠમાં જવાનું થાય, કારણ કે માયારૂપ પડદો રહેલો છે. યોગથી બ્રહ્માંડનો ભેદ (થવાનું કહ્યું છે તે) તો આ ફલ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રકાર કહેલો છે, પરંતુ તેનો કોઈપણ અધિકારી હોવાનું સંભવતું નથી. બ્રહ્માની સાથે તો બ્રહ્માંડનો નાશ થાય ત્યારે (ફલ2 પ્રાપ્ત થવાનું). તેથી મુખ્ય ભક્તિમાર્ગ પણ ઝડપથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવે તેવો નથી," એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

ત્વં ભાવયોગપરિભાવિતહૃત્સરોજ આસ્સે શ્રુતેક્ષિતપથો ननु નાથ પુંસામ્॥

યદ્યદ્ધિયા ત ઉરુગાય વિભાવયન્તિ તત્તદ્વપુ: પ્રણયસે સદનુગ્રહાય॥11॥

હે નાથ! જે પુરુષોએ શ્રવણથી આપના માર્ગની તપાસ રાખેલી છે તેમના પ્રેમના સંબંધથી શુદ્ધ થએલાં હૃદયકમલમાં આપ રહો છો. હે ઘણાથી ગવાએલા! જેવી જેવી બુદ્ધિથી (ભક્તો આપના રૂપનો) વિચાર કરે છે તેવો તેવો દેહ ઉત્તમ અનુગ્રહ કરવા આપ પ્રકટ કરો છો. 11.

'દેવ વિગેરેના સંબંધમાં પ્રેમ તે ભાવ' એ વાક્ય પ્રમાણે એકત્ર કરેલો અર્થ લેવાનો હોવાથી 'ભાવ' એટલે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ. પ્રેમ તો (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થવાથી જ (થાય છે). તે જ 'યોગ:' (સંબંધ) શાસ્ત્રમાં જણાવેલા ઉપાયરૂપ છે. બીજો (ભગવાનની પ્રાપ્તિનો) કામ વિગેરેથી થએલો (ઉપાય) તો ઉપાય નથી. તેમાં3 પ્રમેયનું બલ છે એમ કહેવામાં આવશે4. પ્રમાણ બલ પ્રમાણે તો આ જ વ્યવસ્થા છે. તેથી પ્રેમના સંબંધથી હૃદય 'પરિભાવિતં' સર્વ તરફથી શુદ્ધ થએલું થાય-જો હૃદયમાં ભગવાનનાં સંબંધવાળાં માહાત્મ્યનું પ્રથમ જ્ઞાન થઈ, (ભગવાન્ ઉપરનો) પ્રેમ (તેનો) કુદરતી ગુણ થાય-તો તે હૃદય કમલ બને છે. પ્રેમરૂપ જલની ઉપર આવેલું તે જ આપના આસન માટે ઉપયોગી કમલ થાય છે, અને તે જણાવનારૂં એ છે કે જો કોઈપણ વિષયના (પદાર્થો) સ્ફૂરે નહિ, અને જો તે (હૃદય) પણ પહેલાથી પેઠે પ્રેમથી શુદ્ધ હોય, તો ભગવાન્ તેમાં રહે છે. 'શ્રુતેન' (ભગવાનના) ગુણોના શ્રવણથી, અથવા શ્રવણ સાથેની ઇન્દ્રિયથી5 તપાસ રાખેલી છે (આપના) માર્ગની જેણે (તેના હૃદયમાં આપ રહો છો). જ્યારે શ્રવણ બંધ થાય, ત્યારે ભગવાને (હૃદયમાંથી) બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ જોએલો જ છે. 'નનુ' શબ્દથી નિશ્ચય જણાવવા કોમલ સંબોધન કરેલું છે. 'હે નાથ!' સંબોધનથી યુક્તિ (જણાવેલી છે કે) ભગવાન્ તેમના પતિ છે, તે તો પત્નીના ઘરમાં રહે છે જ; પરંતુ ભેદ આટલો છે કે આ (ભગવાન્) પુરુષોના પતિ છે.

'તેમને બ્રહ્મનું સાયુજ્ય થતું નથી એમ (ઉપર) દર્શાવ્યું, ત્યારે હૃદયમાં ભગવાનની સ્થિતિનો શું ઉપયોગ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. હે ઘણાથી ગવાએલા! ઘણાથી ગવાતા હોવાથી, અનેક પ્રકારે અનંત મૂર્તિઓ દર્શાવનાર! તે આપનાં બ્રહ્મરૂપ વૈકુંઠરૂપ અવતારરૂપ જેવાંજેવાં રૂપનો ભક્તો વિચાર કરે છે, તેવોતેવો દેહ, તે જ (રૂપ) આપ પ્રકટ કરો છો. તેનું પ્રયોજન 'ઉત્તમ અનુગ્રહ કરવા' શબ્દથી કહેલું છે. 'સન્' ઉત્તમ અને તે અનુગ્રહ. જ્ઞાનીઓ પ્રતિ (આપ) માત્ર અનુગ્રહ (કરો છો), અહિં (ભક્તો પ્રતિ) ઉત્તમ અનુગ્રહ-અંતરાય વિનાનો અનુગ્રહ (કરો છો), ત્યારે ભક્તોની ઇચ્છા પ્રમાણે આ લોકમાં જ ભગવાન્ સાથે સાયુજ્ય વિગેરે સર્વ (તેમને) થવાનું ઘટે છે.11.

1.'વિષ્ણુલોક' એટલે સત્ત્વના અભિમાનવાળો લોક. (પ્ર)

2.મુક્તિ પ્રાપ્ત થવાનું (પ્ર) વિષ્ણુલોક અથવા કૃત્રિમ વૈકુંઠરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થવાનું, એવો અર્થ જણાય છે.

3.કામ વિગેરેથી (ભગવત્પ્રાપ્તિ) થાય તેને ઉપાય ગણવામાં આવે તો તેમાં (પ્ર)

4.(ફલ પ્રાપ્ત થવાનાં) કારણ તરીકે કહેવામાં આવશે. (પ્ર)

5.શ્રવણ સાથેના મનથી અથવા કાનથી (પ્ર)થ

એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ જણાવીને સાધનો જણાવતાં, ભક્તિનાં સાધન કરતાં ભગવાનને પ્રસન્ન કરાવનારું જ્ઞાનમાર્ગનું સાધન ઉત્તમ (સાધન) છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

નાતિપ્રસીદતિ તથોપચિતોપચારૈરારાધિત: સુરગણૈર્હૃદિ બદ્ધકામૈ:॥
યત્સર્વભૂતદયયાડસદલભ્યયૈકો નાનાજનેષ્વવહિત: સુહૃદન્તરાત્મા॥12॥

દુષ્ટોને પ્રાપ્ત ન થાય તેવી સર્વ પ્રાણીઓ ઉપરની દયાથી ભગવાન્ જેવા અતિ પ્રસન્ન થાય છે, તેવા હૃદયમાં જેમણે કામનાઓ બાંધી રાખેલી છે તેવા દેવોના સમૂહોએ ઘણા ભેગા કરેલા પૂજનથી પ્રસન્ન થતા નથી, કારણ કે (તે) એકલા જૂદાજૂદા પુરુષોમાં (તેમના) મિત્ર અંતરાત્મા હોઈ સાવધાન રહેલા છો. 12.

સાધનભક્તિમાં દેવો મુખ્ય અધિકારીઓ છે, અને દિવ્ય પુષ્પો વિગેરે સાધનો છે. તેમનાથી (ભગવાન્) પ્રસન્ન થતા નથી. પ્રસન્ન થવા છતાં, તેમને ઇચ્છેલું ફલ આપતા હોવા છતાં, અતિ પ્રસન્ન થતા નથી, તેનું કારણ 'હૃદયમાં જેમણે કામનાઓ બાંધી રાખેલી છે' શબ્દોથી કહેલું છે. જો ભગવાન્ તેઓના હૃદયમાં આવીને રહે, અને તેમને પોતાના માને, તો પ્રસન્નતા તો થાય (થએલી ગણાય). ત્યાં ભગવાનનાં સ્થાન હૃદયમાં તો તેમણે બલપૂર્વક બાંધીને રાખેલો કામ જ રહેલો છે. જો કુદરતી કામ હોય, તોતો આખરે ભગવાન્ પણ તેને દૂર કરે. તે કામ બાંધેલો હોઈ કોઈકનો નાશ કરીને દૂર થાય, કારણ કે બાંધેલો (છૂટો થવા) પોતાનું સર્વસ્વ આપે છે. તેથી દૈત્યોનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી પૂજેલા ભગવાન્ દૈત્યોનો વધ કરીને પણ પ્રસન્ન થતા નથી, તેનું કારણ 'જૂદાજૂદા પુરુષોમાં (તેમના) મિત્ર અને અંતર્યામી હોઈ સાવધાન રહેલા છે' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ત્યારે ભગવાન્ શાથી પ્રસન્ન થાય?' એવી શંકા થાય, 'તેથી જેવા સર્વ પ્રાણીઓ ઉપરની દયાથી' શબ્દો યોજેલા છે. 'યદ્' જેવા સર્વ પ્રાણીઓ ઉપરની દયાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સામાન્ય દયા (કહેલી છે), દરેક ઉપર જૂદીજૂદી અશક્ય હોવાથી (કહેલી) નથી. પોતાના ચિત્તમાં તેઓનું કલ્યાણ વિચારવું. (તેઓ માટે) ભગવાનની કૃપાની પ્રાર્થના કરવી, તથા શાસ્ત્રમાં મના કરેલ ન હોય તેવો દેહનો (સંબંધ રાખવો એવું) જે એક કાર્ય બધાએનું હિત કરનારું હોય તે ભગવાનની પ્રસન્નતા કરાવનારું છે. "ત્યારે બધા તે જ કેમ કરતા નથી? કારણ કે (તે) વળી સ્હેલાઈથી થઈ શકે તેવું છે" એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટોને પ્રાપ્ત ન થાય તેવી' વિશેષણ કહેલું છે. આ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપરની દયા દુષ્ટોને પ્રાપ્ત થતી નથી જ, તેઓનાં હૃદયમાં કોઈપણ સમયે દયા ઉત્પન્ન થતી નથી, એવો અર્થ છે. આજ દુષ્ટનું ચિહ્ન છે. બંનેના1 ત્રણ કારણો છે. (1)(પહેલું) કારણ કે આ ભગવાન્ સાત્ત્વિક વિગેરે જૂદાજૂદા પ્રકારથી ભેદવાળા જૂદાજૂદા પુરુષોમાં 'અવહિત:' સાવધાન થઈ તેનામાં રહેલા છે. જો તે ભગવાન્ કોઈક સમયે જ (ત્યાં) રહેતા હોય, તો કોઈ સમયે (કરેલી તેમની) પૂજાથી પ્રસન્ન થાય; પરંતુ કોઈ સમયે તેમનો અપરાધ અને કોઈ સમયે પૂજન કરવાથી તો પ્રસન્ન થતા નથી; કારણ કે પગ ઉપર પ્રહાર કરેલો અને

શિર ઉપર પૂજન કરેલો (કોઈ) પ્રસન્ન થતો નથી. (2)વળી આ (ભગવાન્) બધાના મિત્ર છે. તેથી કોઈ સમયે પણ (કોઈનો) અપરાધ કરવાથી પણ પ્રસન્ન થતા નથી. (3)વળી આ અંત:કરણથી જ કરેલાં પૂજાનાં સાધનોથી પ્રસન્ન થાય છે, બહારથી (કરેલાં) સાધનોથી પ્રસન્ન થતા નથી. તેથી જે પ્રકારથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય, તે જ સાધન છે. બીજું (સાધન) તો પરંપરાથી (સાધન થાય છે). જેનાથી (ભગવાન્) પ્રસન્ન થતા નથી, તે તો સાધન નથી જ, એવો નિશ્ચય છે. 12.

1.'બંનેના' એટલે (ભગવાન્) પ્રસન્ન થવાનાં અને પ્રસન્ન ન થવાનાં (પ્ર)

નીચે આ જ (અર્થ) કહેતાં પહેલાં કહેલા નિર્ણયનો ઉપસંહાર કરે છે:

પુંસામતો વિવિધકર્મભિરધ્વરાદ્યૈર્દાનેન ચોગ્રતપસા વ્રતચર્યયા ચ॥
આરાધનં ભગવતસ્તવ સત્ક્રિયાર્થો ધર્મોઽર્પિત: કર્હિચિદ્ દ્રિયતે ન યત્ર॥13॥

તેથી પુરુષો યજ્ઞ વિગેરે, દાન અને ઉગ્ર તપ તથા વ્રતનું આચરણ (એ) જાતજાતના કર્મોથી આપ ભગવાનનું પૂજન કરે એ કર્મનું ઉત્તમ ફલ છે, (કારણ કે) ત્યાં (આપને) અર્પણ કરેલો ધર્મ કોઈ સમયે નાશ પામતો નથી. 13.

તે કારણથી પુરુષોની ક્રિયાનું આ જ ઉત્તમ ફલ છે કે જાતજાતના લૌકિક અને વૈદિક કર્મોથી આપ ભગવાનનું પૂજન (કરવું). 'યજ્ઞ વિગેરે' શબ્દથી યજ્ઞો, કૂવા ખોદાવવા વિગેરે દેવોની પ્રસન્નતા કરાવનારાં (કર્મો) કહેલાં છે. 'દાન' શબ્દથી મનુષ્યોની પ્રીતિ કરાવનારો, 'ઉગ્રતપ' શબ્દથી પોતાની જ અથવા દેહની પ્રસન્નતા કરાવનારાં, (અને) 'વ્રતનું આચરણ' શબ્દથી અંત:કરણની (પ્રસન્નતા કરાવનારાં કર્મો કહેલાં છે). એ રીતે લૌકિક અને અલૌકિકના ભેદથી બધાંએ કર્મો આપનાં પૂજનરૂપ અથવા તેનાં1 કારણરૂપ થાય તો કર્મનું ઉત્તમ ફલ આપનારાં થાય, એટલે શાસ્ત્રમાં કરવાની આજ્ઞા કરેલાં કર્મોનાં ફલરૂપ થાય છે.

'ધર્મ પુરુષાર્થ હોવાથી, અથવા સંપત્તિ અને કલ્યાણ કરાવનારો હોવાથી સ્વતંત્ર ફલરૂપ છે, તેથી એમ કેમ કહો છો કે બધાં (કર્મો)થી ભગવાનનું પૂજન થાય તો (તે) ફલરૂપ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ત્યાં (આપને) અર્પણ કરેલો ધર્મ (કોઈ સમયે નાશ પામતો નથી)' એમ કહેલું છે. 'યત્ર' ભગવાનને 'અર્પિત:' સમર્પણ કરેલો ધર્મ કોઈપણ સમયે 'ન દ્રિયતે' નાશ પામતો નથી. જો ધર્મ ફલ પ્રાપ્ત કરવા અથવા સ્વતંત્ર રીતે (ભગવાનના સંબંધ વિના) (કરેલો હોય), તો 'કીર્તન કરવાથી ધર્મનો નાશ થાય છે' 'પહેલાં કરેલાં પુણ્યનો નાશ થાય છે' 'એક વર્ષનું પુણ્ય નાશ પામે છે' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે તેનો નાશ થવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. જો તે (ધર્મ)થી ભગવાનનું પૂજન થાય, તો ભગવાનનાં કાર્યમાં યોજેલો (ધર્મ) ભગવાનના સંબંધને લીધે નિત્ય (નાશરહિત) થાય છે, (અને) અક્ષય ફલ આપવા માટે તે (તેવા ધર્મ)ની જરૂર હોવાથી, તેનો કોઈપણ સમયે નાશ થતો નથી. 13.

1.'તેનાં' એટલે (ભગવાનના) પૂજનનાં (પ્ર)

એ રીતે સર્વ શાસ્ત્રાર્થ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી ભગવાનને નમન કરે છે:

શશ્વત્સ્વરૂપમહસૈવ નિપીતભેદમોહાય બોધધિષણાય નમ: પરસ્મૈ॥
વિશ્વોદ્ભવસ્થિતિલયેષુ નિમિત્તલીલારાસાય તે નમ ઇદં ચકૃમેશ્વરાય॥14॥

સદા સ્વરૂપના તેજથી જ જેમણે ભેદ અને મોહનો લય કરેલો છે, જેમની જ્ઞાનમાં જ બુદ્ધિ છે, વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયનાં નિમિત્ત બનેલી લીલામાં જેમને રસનો સમૂહ છે તેવા નિયામક આપ આ ઈશ્વરને અમે નમન કરીએ છીએ. 14.

આ1 બ્રહ્માની પહેલાનાં ભગવાનનાં નમન કરવા યોગ્ય છ રૂપો છે. તેમાંનું 1.આ જ એક રૂપ શેષ ઉપર શયન કરનાર નારાયણ છે. 2.બીજું પુરુષ 3.ત્રીજું સર્વ તત્ત્વો સાથેનો પ્રકૃતિનો પતિ પુરુષ 4.ચોથું કાલ 5.પાંચમું યજ્ઞ (અને) 6.છઠું પુરુષોત્તમ. તે પૈકી હૃદયમાં દેખાતા આ સ્વરૂપને તેના આવશ્યક ગુણો કહેતાં નમન કરે છે, (અને) કદાચ આ પોઢતું સ્વરૂપ મોહરૂપ હશે એવી શંકા થતાં, તેમાં મોહ વિગેરે નથી એમ કહે છે. અથવા2 આ રૂપ અક્ષર (બ્રહ્મ) છે. પોઢતું સ્વરૂપ તો આગળ બે શ્લોકોથી કહેશે.

'શશ્વત્' સદા 'સ્વરૂપમહસૈવ' નિરંતર પ્રકાશતા પોતાના તેજથી જ સંપૂર્ણ રીતે લય કરેલો છે ભેદ અને મોહનો જેણે તેવું (આ રૂપ છે). ભેદ અને મોહ એ બે જ જીવપણું (પ્રાપ્ત) કરાવનારા છે. જીવ (બ્રહ્મથી) વિખૂટો અને મોહ પામેલો હોય છે. તેથી (આ સ્વરૂપમાં) દોષ ન હોવાથી, (તે) જીવથી જૂદા પ્રકારનું હોવાનું કહેલું છે. 'જેમની જ્ઞાનમાં જ બુદ્ધિ છે' વિશેષણથી ગુણને લીધે (જીવથી) જૂદા પ્રકારનું હોવાનું કહેલું છે. જ્ઞાનમાં જ છે 'ધિષણા' બુદ્ધિ જેમની તેવું (આ છે). જીવોની બુદ્ધિ તો જડરૂપ છે, તેથી જ (આ) 'પરસ્મૈ' નિયામકને (નમસ્કાર કરીએ છીએ). અહિં નમન કરવાનું કારણ નિયામક હોવાપણું છે. એ પ્રમાણે સ્વરૂપ કહીને, (આનું) કાર્ય કહે છે કે વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં નિમિત્ત બનેલી જે લીલા, તેનાથી 'રાસ:' ક્રીડા છે જેમની, અથવા તેમાં રસનો સમૂહ છે જેમને, (તેવું આ છે). તે અક્ષરરૂપ આપ જ છો, બીજો (કોઈ) નથી, એમ કહેતાં 'આપ આને અમે નમન કરીએ છીએ' શબ્દોથી નમસ્કાર કરે છે. સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરતાં 'ઇદમ્' 'આ' એમ આ (રૂપ) દેખાડે છે. 'અમે (નમન) કરીએ છીએ' શબ્દથી એમ જણાવે છે કે (મારી) પોતાની અંદર રહેલા બધાએ જીવો સાથે હું નમન કરું છું. બોધ પ્રાપ્ત કરવા આ નમન છે એમ જણાવવા 'ઈશ્વરને' શબ્દ યોજેલો છે, (કારણ કે) તેજ સર્વ (કરવા) શક્તિવાળા છે. તેમ ન થાય, (ઈશ્વર બોધ ન કરે), તો તેમની કૃપા વિના જીવ (બ્રહ્મા) તેમનું (સૃષ્ટિ રચવાનું) કાર્ય કેવી રીતે કરે? 14.

1.'આ' એટલે ચાર મુખવાળા (પ્ર)

2.(શેષ ઉપર) પોઢેલા સ્વરૂપની કથા ચાલતી હોવાથી, આ પોઢેલાં સ્વરૂપનું પહેલાં વર્ણન કરે છે એમ સ્વીકારીને, અહિં જે લક્ષણો (વિશેષણો) કહેલાં છે તેના બલથી આ અક્ષરરૂપ છે એવો જૂદો મત જણાવે છે. આ મત પ્રમાણે પોઢેલું સ્વરૂપ (બે શ્લોકોથી કહેલ હોવાથી), તેનાં બે રૂપ ગણવામાં આવે, તો પાંચ જ સ્વરૂપ થાય. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં પુરુષને નમન કરતાં, પુરુષના બધાએ અવતારોને નમન કરે છે. અથવા1, ગયા શ્લોકમાં ભગવાનનાં સામાન્ય રૂપનું વર્ણન કરીને (તેમને) નમન કર્યું. જૂદાજૂદા તો છ ઉત્તમ રૂપો છે. તે પૈકી પહેલા પુરુષ વિગેરે અવતારો છે. તેઓ જન્મેલા છે એવો કોઈકને ભ્રમ થાય, તે દૂર કરવા, નીચેના શ્લોકમાં તે (પુરુષ)ના દોષો દૂર કરતાં (તેને જ) નમન કરે છે:

યસ્યાવતારગુણકર્મવિડમ્બનાનિ નામાનિ યેઽસુવિગમે વિવશા ગૃણન્તિ॥
તેઽનેકજન્મશમલં સહસૈવ હિત્વા સંયાન્ત્યપાવૃતમૃતં તમજં પ્રપદ્યે॥15॥

જેમના અવતાર ગુણ અને કર્મનું અનુકરણ કરનારાં નામો, જેઓ પ્રાણ જતી વખતે નિરાધાર હોઈ બોલે છે, તેઓ અનેક જન્મનું પાપ તરત જ તજી ખુલ્લા દ્વારવાળાં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, તે જન્મરહિતને હું શરણ જાઉં છું. 15.

અવતારો ગુણો અને કર્મોનું 'વિડમ્બયન્તિ' અનુકરણ કરે, તેવાં-'દેવકીનંદન! દયાલો! ગોવર્દ્ધનોદ્ધરણ ધીર' એવાં જે નામો, જે પ્રાણીઓ 'અસુવિગમે' પ્રાણ જતી વખતે નિરાધાર થઈને પણ બોલે છે, તેઓ પહેલાં એકઠાં કરેલાં અનેક પાપને પણ તરત જ તજી 'અપાવૃતં' ખુલ્લાં દ્વારવાળાં 'ઋતં' બ્રહ્મરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રમાણે સર્વને સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય તેવું કાર્ય કરનારને2 હું નમન કરું છું, એમ 'તે (જન્મરહિતને હું શરણ જાઉં છું)' શબ્દથી કહેલ છે. 'અજ' એટલે જન્મરહિત. 'તે' એટલે ગુણ અને કર્મ વિનાના3. એક જાતના4 પોતાની જાતનાનો જ આદર કરે છે, તેથી ઉત્પન્ન થએલા, ગુણવાળા, કર્મ કરનારાઓને પોતાના જેવો જ ગમે, તેથી (ભગવાન્ પોતાનાં) તેવાં જન્મ ગુણ અને કર્મો દેખાડી, તેઓને મુક્ત કરાવે છે, પરંતુ તેમનાં તેવાં જન્મ ગુણ અથવા કર્મો નથી4. તેથી દોષવિનાના અને ગુણથી ભરપૂર દેહવાળા તેમને 'પ્રપદ્યે' હું શરણ જાઉં છું, એમ (કહે છે). નમન અને શરણ જવાનું એક અર્થવાળાં છે. 15.

1.ગયા શ્લોકમાં 'નિયામક' કહેલ છે તેનો અર્થ 'સંગરહિત, ઉદાસીન, એકલા' એવો કરી, જૂદો મત અહિંથી કહે છે. આ મત પ્રમાણે રૂપ જણાવનારા શ્લોકોથી આરંભી સાત છે. (પ્ર)

2.પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારાં જે કર્મો અને ગુણો, તે કરનારને (પ્ર)

3.તે (ગુણ અને કર્મો)નાં રૂપથી (ભગવાન્) પોતે જ પ્રકટ થાય છે, તેથી માત્ર અનુકરણ થતું હોવાથી ગુણો અને કર્મો હોતાં નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4-4.આ ભાગથી નોટ 3માં જણાવેલ અર્થ જ સ્પષ્ટ કરેલો છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે પુરુષને1 નમન કરીને, નીચેના શ્લોકમાં સર્વ તત્ત્વો સાથેના પુરુષને નમન કરે છે:

યો વા અહં ચ ગિરિશશ્ચ વિભુ: સ્વયં ચ સ્થિત્યુદ્ભવપ્રલયહેતવ આત્મમૂલમ્॥
ભિત્ત્વા ત્રિપાદ્બૃહદ્ એક ઉરુપ્રરોહસ્તસ્મૈ નમોભગવતે ભુવનદ્રુમાય॥16॥

જે આત્માના મૂલને ભેદીને જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયના કારણરૂપ હું અને શંકર અને વિષ્ણુ પોતે (એમ) ત્રણ ચરણવાળા થઈ વધ્યા, (અને) એકલા ઘણા વધ્યા તે

ભુવનવૃક્ષરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર. 16.

જે ભગવાન્ ત્રણ ચરણવાળા થઈ વધ્યા, તે ભુવનવૃક્ષરૂપને નમસ્કાર, એવો વાક્યનો સંબંધ છે. ત્રણ ચરણો કહે છે1.હું બ્રહ્મા, 'ચ' 'અને' શબ્દથી જણાવેલાં તપ વિગેરે. 2.'ગિરિશ:' શંકર 'ચ' 'અને' શબ્દથી જણાવેલા અધર્મ વિગેરે. 3.'વિભુ:' શક્તિવાળા પાલન કરનાર વિષ્ણુ2 પોતે. 'ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયના કારણરૂપ' શબ્દથી આમનાં કાર્યો કહેલાં છે. જે પુરુષ જ 'વૈ' નિશ્ચય આ ત્રણ થઈ, ત્રણ ચરણવાળા થઈ, આત્માના મૂલ એટલે પ્રકૃતિને ભેદીને મહત્ (તત્ત્વ) વિગેરે રૂપથી, અથવા મરીચિ વિગેરેના રૂપથી વધ્યા, 'ઉરવ:' ઘણી વૃદ્ધિઓ છે જેમની તેવા થયા. (તેમને નમસ્કાર) તેમની વૃદ્ધિ નીચે અને ઉપર થએલી છે. બ્રહ્માંડની અંદર નીચે પૃથ્વી વિગેરે, કશ્યપ વિગેરે થએલા છે. ઉપર આવરણો (થયા છે). એ પ્રમાણે ભુવનવૃક્ષરૂપ સર્વ શબ્દોથી જણાતા ભગવાન્ કલ્પવૃક્ષ છે, તેમને નમસ્કાર. 16.

1.'પુરુષને' એટલે અક્ષરરૂપ બીજા પુરુષને (પ્ર) વિરાટ્ પુરુષને, એવો અર્થ જણાય છે. 2.અહિં પણ 'ચ' 'અને' શબ્દ છે તે ધર્મ જણાવનારો જાણવો. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં કાલરૂપ (ભગવાન)ને નમન કરે છે:

લોકો વિકર્મનિરત: કુશલે પ્રમત્ત: કર્મણ્યયં ત્વદુદિતે ભવદર્ચને સ્વે॥
યસ્તાવદસ્ય બલવાનિહ જીવિતાશાં સદ્યચ્છિનત્ત્યનિમિષાય નમોઽસ્તુ તસ્મૈ॥17॥

આ લોક નિંદિત કર્મમાં મશ્ગુલ (અને) આપે કહેલા આપના પૂજનરૂપ (તથા) પોતાના (ધર્મરૂપ) કલ્યાણકારી કર્મમાં ગફલતવાળો થાય છે, તેટલામાં જે બલવાન નજીકના સમયમાં તરત જ આના જીવનની આશાનો નાશ કરે છે તે કાલને નમસ્કાર હો. 17.

'વિકર્મ' એટલે નિંદિત કર્મ, તેમાં (લોક) મશ્ગુલ રહે છે, માત્ર તેમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે, એવો અર્થ છે. કલ્યાણકારી ધર્મમાં ગફલતવાળો રહે છે. 'મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા' (ભ.ગી. 18।) વિગેરે આપે કહેલાં કર્મમાં ઘણો જ, 'ભવદર્ચને' આપની પૂજારૂપ (કર્મ)માં, તથા 'સ્વે' પોતાના ધર્મરૂપ (કર્મ)માં સંપૂર્ણરીતે ગફલતવાળો હોય છે. તે (લોક)ની જીવનની આશાનો પણ જે નાશ કરે છે (તેને નમસ્કાર હો). 'તાવત્' એટલે (તે લોક) નરક પ્રાપ્ત કરે તે પહેલાં (જીવનની આશાનો નાશ કરે છે), અને પછી નરકમાં પણ નાખે છે એવો અર્થ છે. 'ઇહ' એટલે નજીકના સમયમાં, ભગવાનનો અપરાધ કરીને જે મોટો પણ (થએલ) હોય, તેને પણ મારી નાખે છે, એમ જણાવવા 'બલવાન' વિશેષણ કહેલું છે. (કાલ) તેવો ઉપાય કરે છે કે તે જીવતો હોવા છતાં જીવનની આશાનો ત્યાગ કરે છે. એવી રીતના અલૌકિક કાલરૂપ (ભગવાન)ને નમસ્કાર. 17.

નીચેના શ્લોકમાં યજ્ઞરૂપ (ભગવાન)ને નમન કરે છે:

યસ્માદ્બિભેમ્યહમપિ દ્વિપરાર્ધધિષ્ણ્યમધ્યાસિત: સકલલોકનમસ્કૃતં યત્॥
તેપે તપો બહુસવોઽવરુરુત્સમાનસ્તસ્મૈ નમો ભગવતેઽધિમખાય તુભ્યમ્॥18॥

જેને સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલ છે તેવાં બે પરાર્ધ (વર્ષ) સુધીના આસન ઉપર બેઠેલો હું પણ જેનાથી ભય પામું છું, (અને) જેને પ્રાપ્ત કરવા મેં ઘણા યજ્ઞો કરી તપ કરેલું છે તે આપ યજ્ઞના આધિદૈવિક ભગવાનને નમસ્કાર. 18.

(1)યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો યજ્ઞરૂપ અને (2)લૌકિક એવો કાલ બે પ્રકારનો છે. તે પૈકી લૌકિક (કાલ) ઉપર કહ્યો. હવે (આ શ્લોકમાં) યજ્ઞરૂપ (કાલ) કહે છે. 'એકસો જન્મો સુધી પોતાના ધર્મમાં રચ્યોપચ્યો રહેનાર પુરુષ બ્રહ્માનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને ત્યાર પછી મને પ્રાપ્ત કરે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે જે એક હજાર અશ્વમેધરૂપ યજ્ઞરૂપ (ભગવાને) મને બ્રહ્માના સ્થાન ઉપર બેસાડેલો છે, અને હમણાં પણ ઘણાં યજ્ઞો અને તપો કરીને હું તેમને (તેમનું સ્થાન) જ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છું છું એટલે તેમનું સાયુજ્ય જ ઇચ્છું છું. એ રીતે જો કે તે (યજ્ઞરૂપ ભગવાન્) મારું પ્રિય કરનારા છે, છતાં પણ 'તે (મને) મારશે' એવા વિચારથી હું તેમનાથી ભય પામું છું. જો કે હું બે પરાર્ધ (વર્ષ) સુધીના આસન ઉપર બેઠેલો છું-તે આસનની સ્થિતિની હદ બાંધનારા બે પરાર્ધ (વર્ષો) છે-(હું) જેનાં આસનનો સમય પણ (એવો) મુકરર કરેલો છે, (અને) હું પણ તેવો મુકરર કરેલા સમયવાળો છું-છતાં પણ ઈશ્વરની ગતિ જાણી શકાય તેવી નહિ હોવાથી હું ભય પામું છું જ. જો કે મારું આસન સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલું હોવાથી મોટું છે, છતાં પણ (ઈશ્વર) મહાન હોવાથી તે (મારો) ત્યાગ ન કરે તે માટે મને ભય (રહે છે). સ્વભાવથી જ હું 'બહુસવ:' ઘણા યજ્ઞો કરનારો છું, છતાં પણ તપ કરું છું. એ રીતે સમીપ ન જઈ શકાય તેવા આપ, યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા દેવને નમસ્કાર. 18.

નીચેના શ્લોકમાં પુરુષોત્તમને નમસ્કાર કરે છે:

તિર્યઙ્મનુષ્યવિબુધાદિષુ જીવયોનિષ્વાત્મેચ્છયાઽઽત્મકૃતસેતુપરીપ્સયા ય:॥
રેમે નિરસ્તરતિરપ્યવરુદ્ધદેહસ્તસ્મૈ નમો ભગવતે પુરુષોત્તમાય॥19॥

વિષયોનો નિગ્રહ કરેલ હોવા છતાં પણ જે પોતાની ઇચ્છાથી પોતે કરેલી મર્યાદાનું પાલન કરવા હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો, દેવો વિગેરે જીવોની યોનિમાં દેહ ધારણ કરી રમણ કરે છે તે ભગવાન્ પુરુષોત્તમને નમસ્કાર. 19.

હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો અને દેવો (અનુક્રમે) તામસ રાજસ અને સાત્ત્વિક1 દેહવાળા છે; તે વિગેરે બીજા પણ ત્રણ પ્રકારના (જીવો) છે. 'જીવોની યોનિમાં' જીવોની ઉત્પત્તિના સ્થાનોમાં 'આત્મેચ્છયા' પોતાની ઇચ્છાથી જ દેહ ધારણ કરીને, લીલા માટે દેહ જેમણે સ્વીકારેલો છે તેવા થઈને, 'આત્મકૃતસેતુપરીપ્સયા' પોતે કરેલી મર્યાદાનું પાલન કરવા જે રમણ કરે છે; મનુષ્યો વિગેરેને પોતાની સમાન કરીને, પોતે રચેલા ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે જ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ ધારણ કરીને હલકાં પ્રાણીઓ વિગેરે હરકોઈમાં, વિષયોનો નિગ્રહ કરેલો હોવા છતાં જે રમણ કરે છે-આવા (પુરુષોત્તમને નમસ્કાર). (આ) અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છે. લોકને બોધ કરવા, લોકની દૃષ્ટિએ એ રીતે દેહ ધારણ કરવાનું કહેલું છે. અથવા 'અવરુદ્ધા:'

નિગ્રહ કરેલો છે ‘દેહા:’ દેહોનો જેમણે તેવા (પુરુષોત્તમ છે). તેમને વિષયોની ઇચ્છા પણ નથી, દેહ પણ નથી, છતાં પણ સ્વરૂપથી જ આનંદરૂપ હોઈ રમણ કરે છે. 19.
1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘તામસરાજસસાત્ત્વિકદેહા:’ પાઠ લીધો છે.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી કારણ અને કાર્યની અવસ્થાનાં બે સ્વરૂપના વર્ણનથી નારાયણને નમસ્કાર કરે છે:

યોડવિદ્યયાડનુપહતોડપિ દશાર્ધવૃત્ત્યા નિદ્રામુવાહ જઠરીકૃતલોકયાત્ર:॥
અન્તર્જલેડહિકશિપુસ્પર્શાનુકૂલાં ભીમોર્મિમાલિનિ જનસ્ય સુખં વિવૃણ્વન્॥20॥

જે દશના અર્ધ કાર્યવાળી અવિદ્યાના અંતરાય વિનાના હોવા છતાં, લોકના સમૂહને (પોતાનાં) ઉદરમાં રાખી, જનને સુખ સમજાવતાં, ભયંકર મોજાંઓની હારવાળા જલની અંદર સર્પની શય્યાના સ્પર્શને લીધે સુખ કરનારી નિદ્રા કરે છે (તેમને નમસ્કાર. શ્લો.21) 20.

જે દશનાં અર્ધ કાર્યવાળી એટલે પાંચ કાર્યવાળી અવિદ્યાના અંતરાય વિનાના હોવા છતાં નિદ્રા કરે છે (તેમને નમસ્કાર); કારણ કે કોઈપણ પોતાનું વિસ્મરણ થયા વિના નિદ્રા કરવા યોગ્ય નથી. ‘પાંચ કાર્યવાળી’ એમ કહેવાનું હતું ત્યાં ‘દશના અર્ધ કાર્યવાળી’ એવું વચન વિદ્યા અને અવિદ્યા સરખા વિભાગોવાળી છે એમ જણાવવા (કહેલું છે). જેમ વિદ્યાએ સાહાય્ય ન કરવા છતાં પણ જાગે છે, એવી રીતે અવિદ્યાથી થતા અંતરાય વિનાના રહીને પણ નિદ્રા કરે છે; તેથી ભગવાનમાં વિદ્યા અને અવિદ્યાનાં કાર્ય (થતાં) નથી; પરંતુ તે (કાર્ય) જેવી લીલા હોય છે એમ જણાવવા (એવું વચન કહેલું છે). વળી ઉદરમાં રાખેલો છે લોકનો સમૂહ જેમણે તેવા છે. બધાએ લોકોને પોતાનાં ઉદરમાં રાખી શયન કરે છે. જેમ લોકને સ્વપ્ન થાય છે, તેમ અત્યારે આમનામાં (નારાયણમાં) લોકો છે. આજ નિદ્રા સાથે સ્વપ્ન કરનારા છે. તેથી સ્વપ્નમાં કાર્ય કરવા છતાં પણ માયિક જ કાર્ય કરે છે. જો હમણાં પણ નિદ્રામાં રહેલા જ કાર્ય કરે તો ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારું કાર્ય પણ-તેનું મૂલ અસત્ હોવાથી-બી વિનાના ફલનાં વૃક્ષની પેઠે અસત્ જ થાય. વળી જે 2ભયંકર મોજાંઓની હારવાળા જલની અંદર સર્પની શય્યાના સ્પર્શને લીધે સુખ કરનારી નિદ્રા કરે છે, (તેમને નમસ્કાર); કારણ કે કોઈપણ જલમાં સૂતું નથી, તેમાં પણ મોજાંઓને લીધે ખળભળતાં (જલ)માં (સૂતું નથી), તેમાં પણ સર્પના દેહ ઉપર સૂવું એ તામસી અવસ્થા છે. જલમાં સૂવાનું સંપૂર્ણ રીતે અયોગ્ય છે. ખળભળાટવાળા સ્થલમાં શયન ઘણો શ્રમ સૂચવનારું છે, અને સર્પ ઉપર શયન મૃત્યુના કારણોની પણ દરકાર કર્યા વિના શયન (કરવાનું) સૂચવનારું છે. ‘શા માટે એવા પ્રકારે શયન કરે છે?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જનને સુખ સમજાવતાં’ એમ કહેલું છે. ‘જનને’ એટલે જન્મ લેનારને, આવી સ્થિતિ જો હોય તો સુખ થાય છે, એમ લોકને ‘વિવૃણ્વન્’ સમજાવતાં (શયન કરે છે). તેથી જો (તે) આમ જ રહ્યા હોય ત્યારે જો સૃષ્ટિ થાય, તો જે ઉત્પન્ન થાય તેમને મોક્ષ વિગેરે (પ્રાપ્ત) થવાનું ન બને; તેથી આ અવસ્થાનો

ત્યાગ કરવાની પ્રાર્થના કરવાના વિચારથી (બ્રહ્માએ) આ અવસ્થાનું એ પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે. 20.

નીચેના શ્લોકમાં સૃષ્ટિના આરંભમાં તેમની કાર્ય કરવાની અવસ્થા કહે છે:

यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्य! लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण॥
तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय योगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय॥21॥

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય! જેમની નાભિરૂપ કમલના ભવનમાંથી હું (ઉત્પન્ન) થયો, જેમની કૃપાથી (હું) ત્રણ લોકરૂપ ઘરવખરીવાળો થયો, તેવા આપ, જેમના ઉદરમાં જગત્ રહેલું છે અને યોગનિદ્રાના અંતે જેમનાં કમલ જેવાં નયનો વિકસે છે તેમને નમસ્કાર. 21.

જેમની નાભિરૂપ કમલના ભવનમાંથી હું બ્રહ્મા (ઉત્પન્ન) થયો, તેમને નમસ્કાર, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. "(નારાયણ) પિતા હોવાથી, નમન જ કરવું જોઈએ. સ્તુતિનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી 'હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય!' એવું સંબોધન કરેલું છે. જે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે, તેમની સ્તુતિ કરીને જ કાંઈપણ કરવું જોઈએ. જેમ પુરુષનો ઘડો વસ્ત્ર વિગેરે ઘરવખરી છે. તેમ ત્રણ લોક જેની ઘરવખરી છે તેવો (હું છું). (મારી) આવી સ્થિતિ તેમની કૃપાથી જ થઈ છે. એમ 'જેમની કૃપાથી' શબ્દથી કહેલ છે. જેમની કૃપાથી (હું) ત્રણ લોકરૂપ ઘરવખરીવાળો થયો, એવો સંબંધ છે. તેવા 'તે' આપને નમસ્કાર. નમન કરવાનું પ્રયોજન 'જેમના ઉદરમાં જગત્ રહેલું છે' વિશેષણથી કહેલું છે. બધુંએ વિશ્વ તેમના ઉદરમાં રહેલું છે. તે જો (તે) આપે, તો સૃષ્ટિ થાય એવો (અર્થ છે). "ત્યારે સૂતેલાને નમસ્કાર (કરવા) યોગ્ય નથી" એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગનિદ્રાના અંતે જેમનાં કમલ જેવા નયનો વિકસે છે' એમ કહેલું છે. યોગનિદ્રાના અંતે વિકસતાં છે કમલનાં જેવાં બે નયનો જેમના (તેવા છે). યોગનિદ્રા સૃષ્ટિના જેવી કોઈ એક શક્તિ છે. બંને સરખા કાલવાળી (સરખા સમય સુધી રહેનારી) બેનો છે. તે (યોગનિદ્રા) પ્રલય સમયે ભગવાનમાં રહે છે. (પ્રલયના) આરંભની ક્ષણે તેના પહેલા અંશનો (ભગવાનને) સંબંધ થાય છે, (અને) પ્રલયના અંતે તો તેના છેલ્લા અંશને (ભગવાનનો સંબંધ હોય છે). આ જ તે (પ્રલય)નો અંત છે. તેથી આ નિદ્રાના અંતનો સમય છે, તેથી (અત્યારે) નમન કરવું યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. 21.

એ રીતે નમન કરીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી પોતાના ઇચ્છેલા પદાર્થો માટે પ્રાર્થના કરે છે. (1)(બ્રહ્માને) સૃષ્ટિ રચવા ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથી, તેનો બીજામાં અધિકાર નથી, અને સૃષ્ટિ1 (રચવા)માં પદાર્થોનાં જ્ઞાનની જરૂર છે. તેમ (જ્ઞાન) ન હોય, તો જ્ઞાન અને બુદ્ધિનો સંબંધ2 કરી જ ન શકાય અને (જગત્ કેમ રચાય તે) જાણીને કરવું જોઇએ. (2)વળી ચિત્ત ભગવાનનાં ચરિત્રમાં પરોવાએલું હોય તે જરૂરી છે, કારણ કે ભગવાનને ઉપયોગમાં આવે તેવી સૃષ્ટિ રચવાની છે. (3)વેદો ભૂલાય નહિ તે પણ જરૂરી છે. તેમ થાય (વેદો ભૂલાય), તો પાપીએ કરેલું કાર્ય પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ઉપયોગી ન થાય. (4)વળી કાર્યમાં ઉપયોગી થાય તે માટે સંતોષ રાખીને શોક દૂર કરવાની પણ જરુર છે. તેથી ચાર વર માટે (બ્રહ્મા) પ્રાર્થના (કરે છે). તે1 પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી ભગવાનનાં

જ્ઞાનનો પોતાને સંબંધ થાય તેવી પ્રાર્થના કરે છે, કારણ કે પહેલાં (તેમનામાં) સૃષ્ટિ (રચવા)નું સામર્થ્ય હોવા છતાં, બુદ્ધિના ઉદ્વેગને લીધે તેની સ્ફૂર્તિ થતી ન હતી, અને (તેથી) પ્રતિકૂલ (જગત્) થાય (રચાય):

સોડયં સમસ્તજગતાં સૃહૃદેક આત્મા સત્ત્વેન યન્મૃડયતે ભગવાન્ ભગેન॥
તેનૈવ મે દૃશમનુસ્પૃશતાદ્યથાહં સ્રક્ષ્યામિ પૂર્વવદિદં પ્રણતપ્રિયોડસૌ॥22॥

સર્વ જગતના મિત્ર, એકલા, આત્મા તે આ ભગવાન્, ભગરૂપ સત્ત્વથી જે (જગત્) ને સુખી કરે છે તેનાથી જ-હું જેમ પહેલાંની પેઠે આ (જગત્) રચું તે પ્રકારે-મારી દૃષ્ટિનો સ્પર્શ કરો. પ્રણામ કરનાર જેમને પ્રિય છે તેવા આ છે. 22.

તે આ ભગવાન્ જે સત્ત્વથી જગત્ને સુખી કરે છે, તેનાથી જ મારી દૃષ્ટિનો સ્પર્શ કરો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (ભગવાન્) બધાનું હિત કરનારા હોવાથી, આદર વિનાના રહેતા ન હોવાથી અને આવશ્યક હોવાથી, ભગવાનનું જ્ઞાન સૃષ્ટિ (રચવા)માં જરૂરી છે. તે માટે 'સર્વ જગત્ના મિત્ર, એકલા, આત્મા' એવા ત્રણ વિશેષણો કહેલાં છે. (ભગવાન્) એકલા હોવાથી સર્વને સમાન, એક સ્વભાવવાળા છે, એવો અર્થ છે. 'આત્મા' હોવાથી (સર્વને) જરૂરી છે. 'યત્' જે કારણથી 'સત્ત્વેન' જ્ઞાન અને સુખનાં કારણ બનેલ સત્ત્વગુણથી 'મૃડયતે' સુખી કરે છે, અથવા 'યત્' એટલે (જે) પ્રસિદ્ધ (જગત્ને સુખી કરે છે, તેથી મારી દૃષ્ટિનો સ્પર્શ કરો). જગત્ રચવાનું સ્પષ્ટ હોવાથી3 કહેલું નથી. 'ભગરૂપ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તે સત્ત્વ ભગરૂપ એટલે ઐશ્વર્ય વિગેરે (ભગવાનના) છ ગુણોરૂપ છે, 'તેનાથી મારી દૃષ્ટિનો સ્પર્શ કરો' એમ ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણોની પ્રાર્થના કરી, 'તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'હું જેમ પહેલાની પેઠે રચું' એમ કહેલું છે. ઉદ્વેગ, અજ્ઞાન અને વિષમપણું જશે, ત્યારે પહેલાંની પેઠે (જગત્) રચીશ . આટલું (બધું ભગવાન્) કેમ આપશે? એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રણામ કરનાર જેમને પ્રિય છે તેવા આ છે' એમ કહેલું છે. આ 'પ્રણતપ્રિય:' પ્રણામ કરનાર જેમને પ્રિય છે તેવા છે. પ્રિય હોય તેને બધુંએ આપવામાં આવે છે. આ (ભગવાન્) જ આવા છે, બીજો કોઈ (આવો) નથી, એવો અર્થ છે. 22.

1..1.જેજે પદાર્થની જરૂર છે, તેતે સ્પષ્ટ કરી તેને માટે પ્રાર્થના કરેલી છે એમ આ ભાગથી કહે છે. (પ્ર)

2.જ્ઞાન ભગવાનના સંબંધવાળું સત્ત્વરૂપ છે, તેનો ભગવદીય સર્વ પદાર્થો અને ભગવાનના સ્વરૂપનું પોતાને જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી સંબંધ કરાવવો એટલે બુદ્ધિમાં તે જ્ઞાન ઉતારવું તે (પ્ર)

3.જગત્ સુખી કરવાનું કહ્યું, પણ રચવાનું કહ્યું નથી, તેનું કારણ આથી જણાવ્યું.

નીચેના શ્લોકમાં (પોતાનું) ચિત્ત ભગવાનના ચરિત્રમાં પરોવાએલું રહે તે માટે પ્રાર્થના કરે છે:

એષ પ્રપન્નવરદો રમયાડડત્મશક્ત્યા, યદ્યત્કરિષ્યતિ ગૃહીતગુણાવતાર:॥
તસ્મિન્સ્વવિક્રમમિદં સૃજતોડપિ ચેતો યુઞ્જીત કર્મશમલં ચ યથા વિજહ્યામ્ ॥23॥

શરણ આવેલાને વર આપનાર આ (ભગવાન્) ગુણાવતાર ધારણ કરીને પોતાની શક્તિ રમા વડે જે જે કરે છે તેમાં (તેમનાં) પોતાના પરાક્રમરૂપ આ (જગત્) રચતાં પણ જે પ્રકારે કર્મના પાપનો હું ત્યાગ કરું તેવી રીતે (મારું) ચિત્ત પરોવાએલું રહો. 23.

જો ચિત્ત ભગવાનનાં ચરિત્રમાં પરોવાએલું ન હોય, તો અહંકાર થવાથી ગર્વ થાય, ગફલતને લીધે કઠોર કાર્ય કરવાથી દોષ અને નાશ થાય. સત્ત્વના અંશથી કરેલું, અથવા જ્ઞાન સાથેના (સત્ત્વના અંશ)થી અથવા અમુક પ્રકારના (તેના) વિભાગથી કરેલું ચરિત્ર તેવો આનંદ ઉત્પન્ન કરતું નથી. તેથી બ્રહ્માનંદરૂપ 'રમયા' લક્ષ્મીથી-(પોતાથી) જૂદી નથી એમ જણાવવા પોતાની શક્તિરૂપ (લક્ષ્મીથી)-શરણ આવેલાને વર આપવા માટે (ભગવાન્) જેજે કરે છે, અને તે પણ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે જીવ ગ્રહણ કરે તે માટે ગુણાવતાર ધારણ કરીને કરે છે (તેમાં આ જગત્ રચતાં મારું ચિત્ત પરોવાએલું રહો). ધારણ કરેલા છે ગુણાવતારો જેમણે તેવા (થઈ ભગવાન્ કાર્ય કરે છે). ધર્મરૂપ ગુણોના અવતારો પહેલાં 2।1 વિગેરેથી કહેલા છે. અથવા પુરુષમાં રહેલાં ભગવાનના બધા ગુણો પ્રકટ થયા તે ગુણાવતારો છે, તેમને લઈ ભગવાન્ જેજે કરશે તેવા-કાલ કર્મ અને સ્વભાવે કરેલા (પદાર્થો)થી જૂદા-ઘણાએ ભગવદીય પદાર્થો થવાના. સામાન્ય રીતે (સૃષ્ટિ) રચવાનો અધિકાર મને આપેલો હોવાથી તેમનો પણ કર્તા હું જ છું. તેથી આપના 'તસ્મિન્' તે ચરિત્રમાં આપના પરાક્રમરૂપ 'ઇદં' આ જગત્ રચતાં પણ મારું (ચિત્ત) પરોવાએલું રહો-આપનાં ચરિત્રમાં જ (મારું) ચિત્ત સદા પરોવાએલું રહો.

"જો કે કાલ વિગેરેથી થતી સૃષ્ટિમાં ગર્વ ન થાય તે માટે અને ભગવાનનું સ્મરણ રહે તે માટે ચિત્ત (ભગવાનનાં) ચરિત્રમાં પરોવાએલું રહે તે યોગ્ય છે, પરંતુ ભગવાનના (પદાર્થો)ની સૃષ્ટિમાં તેની જરૂર નથી, કારણ કે ઉપર જણાવેલા દોષો (તેમાં) સંભવતાં નથી" એવી શંકા થાય, તો (કહીએ છીએ કે) આ (સૃષ્ટિ)માં પણ બે દોષો સંભવતા હોવાથી (ચિત્ત) ચરિત્રમાં પરોવાએલું રહે તે યોગ્ય જ છે (1) આ (સૃષ્ટિ)માં રચાનારા (પદાર્થો) ભગવદીય હોવાથી જો જરા પણ રચના ભગવાનની ઇચ્છાથી વિપરીત રીતે થાય, તો ભગવાનનો દ્રોહ થાય, અને (2) રચાનારા (પદાર્થો)નો શાપ લાગે. તે બંને (દોષ) દૂર થાય તે માટે (ભગવાનનાં) પોતાનાં પરાક્રમરૂપ આ (જગત્) રચતાં પણ (મારું) ચિત્ત (તેમનાં ચરિત્રમાં) પરોવાએલું રહો. વળી કર્મથી સંપૂર્ણ રીતે પાપ થાય છે, કારણ કે રચાનારા (પદાર્થો)નું સંપૂર્ણ પ્રકારે હિત થતું નથી; અને તે પાપનો હું જે પ્રકારે ત્યાગ કરું (તેવી રીતે ચિત્ત ચરિત્રમાં પરોવાએલું રહો). 23.

અને રૂપસૃષ્ટિ નામને અધીન હોવાથી (પ્રજાને) કર્મનું જ્ઞાન કરાવવા માટે વેદની જરૂર હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં વેદ જે પ્રકારે ભૂલાય નહિ તેવી પ્રાર્થના કરે છે:

નાભિહ્રદાદિહ સતોડમ્ભસિ યસ્ય પુંસો વિજ્ઞાનશક્તિરહમાસમનન્તશક્તે:॥
રૂપં વિચિત્રમિદમસ્ય વિવૃણ્વતો મે મા રીરિષીષ્ટ નિગમસ્ય ગિરાં વિસર્ગ:॥24॥

અહિં જલમાં રહેલા જે અનંતશક્તિવાળા પુરુષની નાભિરૂપ ઉંડાણમાંથી જ્ઞાનશક્તિરૂપ હું (ઉત્પન્ન) થયો તે હું આમનું આ વિચિત્ર રૂપ વિસ્તારું, ત્યારે મારું વેદની

વાણીનું ઉચ્ચારણ નાશ ન પામો. 24.

અહિં જલમાં રહેલા (જે) પુરુષની નાભિરૂપ ઉંડાણમાંથી હું (ઉત્પન્ન) થયો, તે અનંતશક્તિવાળાનું જ વિચિત્ર રૂપ હું વિસ્તારું ત્યારે, મારી વાણીનું ઉચ્ચારણ વેદ 'મા રીરિષીષ્ટ' નાશ ન પામો. 'અહિં રહેલાં' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભવિષ્યમાં તિરોહિત થશે તેથી 1પ્રશ્ન થઈ શકશે નહિં. આપ (ભગવાન્)માંથી જ હું ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી બીજાને 1પ્રશ્ન કરેલ નથી. (હું) જ્ઞાનશક્તિરૂપ હોવાથી (વેદો) ભૂલું તે અયોગ્ય છે. 'વિચિત્ર રૂપ (જગત્)' શબ્દથી ભૂલવાનું કારણ (કહેલું છે). 'નાભિરૂપ ઉંડાણમાંથી' શબ્દથી શોધી કાઢવાનું દુ:ખ સૂચવેલું છે. 'અનંતશક્તિવાળા' વિશેષણથી ભૂલાય નહિ તેવું દાન કરવાની શક્તિ (જણાવેલી છે). 'હું' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે જે કૃપા વડે આટલી (મારી ઉન્નતિ) કરી, તે કૃપા ભવિષ્યમાં પણ ચાલુ રાખશો. 'આમનું (આ) રૂપ2' શબ્દોથી 'હલ લેતાં બ્રહ્મનું તેજ જતું રહે છે' એ નિયમ પ્રમાણે વેદ સ્ફૂરવાના કારણરૂપ ધર્મનો નાશ સૂચવેલો છે. વળી 'ચ' 'અને3' શબ્દથી ભગવાનનો અપરાધ (થવાનું સૂચવેલ છે). ('વિસર્ગ:' એટલે) સારી રીતે વાસના4 સાથે તે4 જવું (બહાર નીકળવું), પ્રાયશ્ચિત્તની પેઠે નહિ. 'રિષ્' ધાતુ 'હિંસા' અર્થવાળો છે, તેનાં ઇચ્છાર્થકનું અદ્યતન ભૂતકાલનું ('રીરિષીષ્ટ') રૂપ છે. 'મા' શબ્દનો સંબંધ હોવાથી (અદ્યતન ભૂતકાલનો) 'અ' નથી. અથવા 'ऋ' ધાતુ 'ગતિ' અર્થવાળો છે, તેના આશીર્લિઙ્નાં 'ऋ' ને બદલે 'રી' કરવાથી (આ) રૂપ (થએલું છે). થોડા પણ અંશથી સર્વ પ્રકારે અનિયમિતપણું છે; (કારણ કે) પાણિનિ 6।112 પ્રમાણે ('રિ') હ્રસ્વ કરવામાં આવે તો પણ ('રી' માંનો) 'ઈ' અનિયમિત છે. પાણિનિ 8।26 પ્રમાણે ('રિષ્' ધાતુનું રૂપ કરતાં) 'ષ્' નો લોપ થાય છે.

('વિસર્ગ:' એટલે) વિવિધ ઉચ્ચાર વેદનો, અથવા બ્રહ્માનું બધુંએ વાક્ય વેદરૂપ છે. વેદના બીજા શબ્દોનું (ઉચ્ચારણ) નાશ ન પામવાનું માગ્યું નથી એમ જણાવવા 'નિગમસ્ય' વેદની વાણીનું (ઉચ્ચારણ) એમ કહેલું છે. 'વેદ (હું) ભૂલું નહિ' એમ કહેવાનું હતું, તે જે જૂદા પ્રકારે કહ્યું, તે એમ જણાવવા (કહ્યું છે) કે જેમ બીજાનાં (વચન)નું પણ સ્મરણ રહે છે તેમ (આપ ભગવાનના) વરથી માત્ર (વેદનું) સ્મરણ રહે એવી પ્રાર્થના નથી. તેથી જ 'નાશ ન પામો' એવો પ્રશ્ન5 કરેલ છે. 24.

1.જુઓ નોટ 5.

2.'આપનું આ રૂપ' એટલે 'આમનું આ રૂપ વિસ્તારું' એમ કહેલું હોવાથી શ્લોકમાં 'અસ્ય' પ્રપંચનો આકાર 'વિવૃણ્વત:' સારી રીતે સ્વીકારતાં, એવો અર્થ જાણવો (પ્ર) 'અસ્ય' શબ્દ ભગવાન્ માટે જ યોજેલો જણાય છે, કારણ કે શ્રીસુબોધિનીમાં આરંભમાં 'અનન્તશક્તે: વિચિત્રં રૂપં વિવૃણ્વત:' એમ લખેલું છે. 'ઇદમ્' સર્વનામ 'જગત્' માટે યોજેલું છે.

3.'વિચિત્રં' ને બદલે 'ચ ચિત્રમ્' પાઠ લઈ આવો અર્થ કરેલો છે. (પ્ર)

4.જગત્નું રૂપ સ્વીકારવાથી થએલ દોષ કહેલો છે. 'વાસના સહિત વાણીનો ત્યાગ થયો' એ દોષ થયો, એવો અર્થ છે. (પ્ર) અહિં દોષ કહેલ હોવાનું જણાતું નથી. 'વિસર્ગ:' દોષ નથી.

દોષ હોય તો તે ‘મા રીરિષીષ્ટ’ ‘નાશ ન પામો’ એમ ન કહે. ‘વાસના’ એટલે સ્મરણથી થતું જ્ઞાન. તેવા જ્ઞાનથી વેદનું ઉચ્ચારણ થયા કરો, નાશ ન પામો, એવો અર્થ જણાય છે.
5.‘પ્રશ્ન’ને બદલે ‘પ્રાર્થના’ પાઠ હોય તેમ જણાય છે (પ્ર) નોટ 1માં ‘પ્રશ્ન’ શબ્દ છે ત્યાં પણ એમ જ જાણવું.

નીચેના શ્લોકમાં સંતોષ આપીને શોક દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરે છે:

સોડસાવદભ્રકરુણો ભગવાન્ વિવૃદ્ધપ્રેમસ્મિતેન નયનામ્બુરુહં વિજૃમ્ભન્॥
ઉત્થાય વિશ્ર્વવિજયાય ચ નો વિષાદં માધ્વ્યા ગિરાડપનયતાત્પુરુષ: પુરાણ:॥25॥

તે આ ઘણા દયાળુ પુરાણ પુરુષ ભગવાન્ ઘણા વધેલા પ્રેમવાળા મંદ હાસ્યથી નયનકમલને વિકસાવતાં ઉભા થઈને વિશ્ર્વમાં વિજય અને (અનુકૂલતા) થાય તે માટે અમારા શોકને મધુર વાણીથી દૂર કરો. 25.

આ (ભગવાન્) ઉભા થઈને મધુર વાણીથી મારા શોકને દૂર કરો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. પ્રાર્થના કરેલું આપવાની (તેમની) શક્તિ હોવાનું જણાવવા ‘તે’ શબ્દથી ઉપર કહેલા (ભગવાન્) જણાવેલા છે. ‘અદભ્રા’ ઘણી છે કરુણા જેમની (તેવા તે છે). પ્રાર્થના કરેલું આપવાનું કારણ દયા જ છે. ‘ભગવાન્’ હોવાથી પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે. ‘ઘણા વધેલા પ્રેમવાળા મંદહાસ્યથી’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) ભક્તના દુ:ખનું સ્મરણ થવાથી ભગવાનની પ્રીતિ ભક્ત ઉપર ઘણી વધે છે. (ભક્તને) દુ:ખ ન થાય અને (તે) શાસ્ત્રનો આગ્રહ તજે તે માટે (ભગવાન્ તેને) કાંઈક મોહ પણ (ઉત્પન્ન) કરે છે. ત્યારે કઠોરતા ન રહે તે માટે ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ (નયન) શીતલ જલ સાથે એટલે વિષયસુખ સાથે સંબંધમાં આવતી હોવાથી, જીવને પણ વિષયસુખનો સ્પર્શ થાય છે. તે (અર્થ) ‘નયન જ કમલ’ (નયન કમલ) શબ્દથી કહેલો છે. તેની ‘વિજૃમ્ભા’ એટલે ઉત્તમ પ્રકારનો વિકાસ. ઘણા વિકાસવાળી થએલી જ્ઞાનશક્તિ સર્વ વસ્તુઓનું સત્ય સ્વરૂપ જણાવતી સંપૂર્ણ રીતે દુ:ખ દૂર કરે છે જ, અને ઉત્તમ વિકાસ કાર્યમાં1 પણ તે પ્રમાણે (જ્ઞાનની) ઉત્પત્તિ કરનારો છે. ઉભી થએલી જગત્ની સૃષ્ટિ આલસરહિત હોય છે, તેથી ‘ઉભા થઈને’ એમ કહેલું છે. ‘વિશ્ર્વમાં વિજય થાય તે માટે’ એટલે સ્વભાવ વિગેરે દૂર કરીને પોતાનું ઇચ્છેલું રચવાની ઇચ્છા (તે) વિશ્ર્વમાં વિજય, તે વિશ્ર્વમાં જ2 (થાય તે માટે). ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) વિશ્ર્વ પોતાને અનુકૂલ થાય તે માટે (શોકને દૂર કરો). ‘નો વિષાદં’ એટલે ઉપર જણાવેલા અમારા શોકને પોતાની અંદર રહેલા પ્રાણીઓના (શોક) સાથે (શોક દૂર કરો), એવા અભિપ્રાયથી ‘અમારા’ એમ (કહેલ છે). ઈશ્ર્વરની આજ્ઞા કઠણ હોય છે, એવા ભયથી ‘મધુર વાણીથી’ એટલે સ્નેહ દર્શાવનારાં વચનથી, એમ કહેલું છે. (ભગવાન્) પિતામહ તરીકે (સર્વને) સમાન છે, એમ જણાવવા ‘પુરાણપુરુષ’ એમ કહેલું છે. (1) નયનકમલનો વિકાસ અને (2) વાણી, વિશ્ર્વમાં વિજયરૂપ ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થવામાં અને શોક દૂર કરવામાં કારણ છે, પરંતુ એક (પહેલું) કર્તામાં3 પ્રવેશ કરી તે અલૌકિક મારફત તે બંને4 (કાર્ય) કરે છે, અને બીજું5 તો લૌકિક

મારફત (કરે છે). કાર્યમાં મશ્ગુલ થએલા (ભગવાન્) આ સર્વ કરશે કે નહિ તેવો સંદેહ થવાથી, તે પુરુષોત્તમની સ્થિતિવાળા છે એમ 'પુરાણ' વિશેષણથી કહે છે. 25.

1.'કાર્યમાં' એટલે 'વ્યક્તિઓના વર્ગમાં' (પ્ર)

2.'વિશ્વમાં જ' એટલે 'સર્વમાં જ' (પ્ર) વિશ્વ રચવામાં જ, એવો અર્થ જણાય છે.

3.'કર્તામાં' એટલે 'ચાર મુખવાળા (બ્રહ્મા)માં' (પ્ર)

4.ઇચ્છેલાંની પ્રાપ્તિ અને શોક દૂર કરવાનું (પ્ર)

5.'બીજુ' એટલે 'વાણી' (પ્ર)

(1)(બ્રહ્માએ) પોતાના માટે બધી પ્રાર્થના કરી તેથી, (2)બ્રહ્મકલ્પની પેઠે ભક્તિને લીધે નમ્રતા હોવાને લીધે (અને) (3)ઘણા સમય સુધીના ભોગને લીધે મધ્યે અપરાધ (થયાનો) સંભવ હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી ત્રણ ગુણોથી થએલ અંતરાય જણાવતાં (ભગવાને) ઘણા સમય પછી (તેમને) ઉત્તર આપ્યો, એમ (મૈત્રેય) કહે છે:

સ્વસંભવં નિશામ્યૈવં તપોવિદ્યાસમાધિભિ:॥
યાવન્મનોવચ: સ્તુત્વા વિરરામ સ ખિન્નવત્॥26॥

તપ વિદ્યા અને સમાધિથી પોતાના પિતાને એ પ્રમાણે જાણી, મન અને વાણી ચાલ્યાં ત્યાં સુધી સ્તુતિ કરીને તે ખેદ પામેલાની પેઠે અટક્યા. 26.

તપથી, ઉપાસનાથી અને સમાધિ સુધીના યોગથી બ્રહ્માને જેટલું ભગવાન્ સંબંધી જ્ઞાન થયું (તેટલા) 'સ્વસંભવં' પોતાના પિતાને 'એ પ્રમાણે' એટલે ઉપર કહેલા પ્રકારથી 'નિશામ્ય' જાણીને, પોતાના મનની જેટલી શક્તિ હતી તેટલી કલ્પના કરીને, વાણીથી જેટલું બની શક્યું તેટલી સ્તુતિ કરીને, ભગવાન્ શાંત રહેતાં 'આ કસમય છે કે શું?' એવો સંદેહ કરીને, (બ્રહ્મા) પોતે પણ શાંત રહ્યા. ભગવાનને પ્રસન્ન મુખવાળા જોઈને અને પહેલાંનો (બ્રહ્માનો) ખેદ પણ ચાલુ રહેવાથી 'ખેદ પામેલાની પેઠે અટક્યા' એમ કહેલું છે. જેમ જેમ બ્રહ્મા સ્તુતિ કરતા ગયા, તેમ તેમ ભગવાનનું તેમને (જ્ઞાન થતું ગયું, તેથી છેવટે જ્ઞાન) (થયાનું1) પણ કહેલું છે. 26.

1.'નિશામ્ય' 'જાણી' શબ્દથી કહેલું છે. (પ્ર)

મધ્યે ભગવાનનો વિચાર પણ (ઉત્તર આપવાના) સમયમાં વિલંબ થવાનું કારણ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અથાભિપ્રેતમન્વીક્ષ્ય બ્રહ્મણો મધુસૂદન:॥
વિષણ્ણચેતસં તેન કલ્પવ્યતિકરામ્ભસા॥27॥
લોકસંસ્થાનવિજ્ઞાન આત્મન: પરિખિદ્યત:॥
તમાહાગાધયા વાચા કશ્મલં શમયન્નિવ॥28॥

પછી બ્રહ્માના અભિપ્રાયનો નિશ્ચય કરીને તે કલ્પનો નાશ કરનાર જલથી ખેદ પામેલા ચિત્તવાળા, પોતાને માટે લોકોની બરાબર સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય તે માટે દુ:ખી થતા તેમને મધુસૂદને (તેમનું) દુ:ખ દૂર કરતા હોય તેમ અગાધ વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 27-28.

‘પછી’ શબ્દથી કાલના વિલંબને લીધે પછીપણું (જણાવેલું છે.) (બ્રહ્મા) પોતાની સમાન જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય (પ્રાપ્ત કરવાની) પ્રાર્થના કરે છે એવો (તેમનો અભિપ્રાય હોવાનો ભગવાને) ‘અન્વીક્ષણં’ નિશ્ચય કર્યો, અથવા તે (પોતાની સમાન જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય) આપવામાં આવે તો સમય જતાં (બ્રહ્મા) દુષ્ટતા કરશે નહિ, એવો નિશ્ચય (કર્યો). ‘બ્રહ્માના’ શબ્દથી તે અધિકારી હોવાનું (જણાવેલું છે), તેથી (તે) તેવી પ્રાર્થના કરે તો પણ અપરાધ થતો નથી. ‘મધુસૂદન’ નામથી એમ (જણાવ્યું છે કે) ભગવાન્ તેમનું હિત કરે તે સ્વાભાવિક છે. જેમ દુ:ખ દૂર કરે છે, તેમ ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવો અર્થ છે. ‘ખેદ પામેલા ચિત્તવાળા’ વિશેષણથી (બ્રહ્મા ઉપર) દયા જણાવેલી છે. બ્રહ્મા અધિકારી હોવાથી અને તેમનાથી (સૃષ્ટિ રચવાનું) થઈ શકે તેવું હોવાથી સાધનનો ઉપદેશ જ (કરવાનો છે). ‘તે’ એટલે ઉપર જણાવેલ ભગવાન્ વિનાનું (જલ). (જલ) ભગવદીય હોત, તો તેમને (બ્રહ્માને) ઉદ્વેગ ન થાત, અને ભગવાનનાં કાર્યમાં (તે) અનુકૂલ થાત. ભગવદીય ન હતું એમ જણાવવા ‘કલ્પનો નાશ કરનાર જલથી’ એમ કહેલું છે. કલ્પનો ‘વ્યતિકર:’ નાશ, તે કરાવનાર જલથી (બ્રહ્મા ખેદ પામેલા ચિત્તવાળા થએલા). તેથી હવે પછીનું ભગવાનનું ચરિત્ર તેમનું દુ:ખ દૂર કરનારું પણ છે, એમ જણાવવા આ કહેલું છે. 27.

અને આ (બ્રહ્માનું) દુ:ખ પોતાને માટે હતું. ભગવાનનાં કાર્ય માટે જે દુ:ખ હતું તે તો (ભગવાન્) પોતે જ દૂર કરે છે એમ અઠ્ઠાવીસમાં શ્લોકમાં કહે છે. લોકોનું બરાબર સ્થાન, એટલે જેમ ઉપયોગી થાય તેવી રીતે દેહ વિગેરેમાં સ્થિતિ, તે વિષયના જ્ઞાન માટે પોતાના જ કારણથી ‘પરિખિદ્યત:’ સર્વ તરફથી (બ્રહ્મા) દુ:ખ પામતા હતા. સાધન કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એમ જાણવામાં છે જ. સાધન કર્યા વિના જ કાર્ય સિદ્ધ કરવા ઇચ્છનાર દુ:ખી થાય છે જ. તપ પણ તરત જ બંધ કર્યું, તેથી ભગવાને (ઉત્તર આપવામાં) વિલંબ કર્યો. તે કારણથી જ સૂતેલા જ ભગવાન્ પ્રકટ થએલા. તે (બ્રહ્મા) તો તે1 કર્યા વિના જ ઉતાવળા થઈ, સ્તુતિ અને પ્રાર્થના કરી શાંત રહ્યા. આવા પણ તેમને ભગવાને કહ્યું (ઉત્તર આપ્યો). ભગવાનની વાણી ‘અગાધ’ છે, કારણ કે તેમનો અભિપ્રાય જણાતો નથી. બંને પ્રકારનું (બ્રહ્માનું) દુ:ખ સાધનના ઉપદેશથી દૂર કરતા હોય, તેમ (તેમને ઉત્તર આપ્યો). 28.

1.‘તે’ એટલે ‘તપ’. (પ્ર)

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી દશ શ્લોકોથી જ્ઞાન અને બુદ્ધિનો સંબંધ (કરાવવાના વિષય)માં ઉત્તર આપે છે. ચોથી (પ્રાર્થના)નો ઉત્તર વાક્યો (વાણી)થી જ થાય1 છે. બીજું (પ્રાર્થેલું2) તો વર આપવાથી જ (પ્રાપ્ત) થાય છે. ત્રીજું3 (આપવા)માં તો થોડો જ પ્રયાસ છે. તેથી પરિકર સાથે પહેલું4 (પ્રાર્થેલું) જ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

આલસ્યાભાવતપસી ભગવજ્જ્ઞાનસાધને॥4॥
સર્વત્રાડન્વીક્ષણં ચૈવ જ્ઞાનેનૈવ મલક્ષતિ:॥

આળસનો અભાવ અને તપ (એ) બે ભગવાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે, અને સર્વ સ્થલે (ભગવાન્ માટે) તપાસ કરવી, તેવું જ (સાધન) છે. જ્ઞાનથી જ મલનો નાશ થાય

છે5. કા. 4 1/2

ચરિત્રપરતા હેતુર્મલાભાવે વિચારિત:॥5॥
સ જ્ઞાનેનૈવ સંસિદ્ધો હ્યતસ્તત્ફલમીર્યતે॥

દોષ ન રહે ત્યારે (ભગવાનનાં) ચરિત્રમાં મશ્ગુલ રહેવાનું સાધન (ભગવાને) વિચારેલું છે. તે જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેનું ફલ (હોવાનું) કહેલું છે6. કા. 5 1/2.

સુખે હેતુશ્ચ તજ્જ્ઞાનં સ્વસંબંધવિશેષણાત્॥6॥
ગર્વાભાવે વરદાનાન્નાન્યથેતિ નિરૂપિતમ્॥

અને ગર્વ ન રહે તે માટે વર આપેલો હોવાથી, અને તે ફોકટ થએલ નહિ હોવાથી, તે7 જ્ઞાન પોતાના (ભગવાનના) સંબંધનું ચિહ્ન હોવાથી સુખ કરનારું છે, એમ કહેલું છે. કા. 6 1/2.

સ્વાભાવિકસ્ય દોષસ્ય નિવૃત્તિશ્ચાપ્યનુગ્રહાત્॥7॥
મત્સ્વરૂપસ્ય વિજ્ઞાનં જાતમેવ તદેવ તત્॥

વળી (ભગવાનની) કૃપાથી સ્વાભાવિક દોષ8 પણ દૂર થશે. મારાં (ભગવાનનાં) સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે જ. તે જ9 તે છે. કા. 7 1/2.

મયા તથૈવ ચ કૃતમાવિષ્કાર: સ્તુતૌ કૃત:॥8॥
મમૈવાનુગ્રહાત્સર્વમિત્યેષા ઉપસંહૃતિ:॥

અને મેં તેમ જ કરેલું. સ્તુતિ કરી ત્યારે પ્રકટ થયો10. મારી કૃપાથી જ સર્વ થાય છે એવો આ ઉપસંહાર11 (કરેલો છે). કા. 8 1/2.

દ્વિતીયસ્યોત્તરં વેદૈશ્ચચતુર્થોડપ્યુક્ત એવ હિ॥9॥
ભવેદિતિ કૃતં સ્તોત્રં ચરિત્રં ભક્તિહેતુકમ્॥

બીજાનો ઉત્તર ચાર (શ્લોકો)થી કહ્યો12. ચોથાનો તો કહેલો જ13 છે. તે માટે સ્તુતિ એટલે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારું ચરિત્ર કરેલું14 છે. કા. 9 1/2.

નાન્યત્ર નિયોક્તવ્યં ભક્તિર્નિત્યા ન સાધનમ્॥10॥

(આનો) બીજામાં ઉપયોગ ન કરવો. નિત્ય ભક્તિ સાધન નથી. કા. 10.

વેદાવિસ્મરણે હેતુર્દેહ એવ કૃત: પુરા: ॥
તદાહૈકેન તેનૈતે કલા: શ્લોકા નિરૂપિતા:॥11॥

વેદો ભૂલાય નહિ તેનું કારણ દેહ પહેલાં કરેલો જ છે. તે (અર્થ) એક (શ્લોક)થી કહેલો છે. તેથી આ પંદર શ્લોક કહેલા છે. કા. 11.

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં આળસ ન રાખવાનું કહે છે:

॥શ્રીભગવાનુવાચ॥

મા વેદગર્ભ ગાસ્તન્દ્રીં સર્ગે ચોદ્યમમાવહ॥
તન્મયાડડપાદિતં હ્યગ્રે યન્માં પ્રાર્થયતે ભવાન્॥29॥

હે વેદગર્ભ (બ્રહ્મા)! તું આળસ ન કર, અને સૃષ્ટિ (રચવા)નો ઉદ્યમ કર; કારણ કે જેની તું મને પ્રાર્થના કરે છે, તે મેં આગળથી કરી રાખેલું છે. 29.

હે વેદગર્ભ! 'तन्द्रीं मा गाः' તું આળસ ન કર, એવો અર્થ છે. 'सर्गे उद्यमं चावह' સૃષ્ટિ રચવાનો ઉદ્યમ કર. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) સાધન (કરવા)માં બુદ્ધિ રાખ. 'હું સાધન જ જાણતો નથી' એમ કહે, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જે સાધનની તેં મને પ્રાર્થના કરી, તે મેં આગળથી જ કરી રાખેલું છે. 'હિ' 'કારણ કે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ અર્થ યોગ્ય છે, તેમ ન હોય તો આટલે દૂર સુધી15 સાધનની પરંપરા ન થાય. તેથી સાધન તૈયાર હોવાથી, આળસ તજવી જોઈએ, એવો ભાવ છે. 29.

1.બ્રહ્માએ ચાર પદાર્થો માટે પ્રાર્થના કરેલી, તે પૈકી પહેલી પ્રાર્થનાનો ઉત્તર (29 થી 38) દશ શ્લોકોથી આપે છે. ચોથીનો ઉત્તર ભગવાનની વાણીથી મળે છે (શોક દૂર થાય છે) (પ્ર)

2.'બીજું પ્રાર્થેલું' એટલે ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાએલું રહે તે. (પ્ર)

3.ત્રીજું એટલે વેદો ભૂલાય નહિ તે. (પ્ર)

4.'પહેલું' એટલે જ્ઞાન અને બુદ્ધિનો સંબંધ થવાનું (પ્ર)

5.આ કારિકાથી પહેલા ચાર શ્લોકો (29 થી 32)નો અર્થ કહે છે. આળસ તજવી એ 29માનો, તપ કર એ 30માનો, સર્વ સ્થલે યુક્તિથી પરીક્ષા કરી ભગવાન્ માટે તપાસ કરવી એ 31માનો અને તેનાથી દોષ દૂર કરવા એ 32માનો અર્થ છે. (પ્ર)

6.આ કારિકાથી 33મા શ્લોકનો અર્થ કહેલો છે. ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાએલું રહેવાનું સાધન અમુક પ્રકારનું દર્શન છે. તેવું દર્શન દોષ ન હોય ત્યારે થાય એમ ભગવાને વિચારેલું છે, દોષ ન રહેવાનું જ્ઞાનથી થએલ છે. તેથી જ્ઞાનનું ફલ સ્વારાજ્ય આ શ્લોકમાં કહેલું છે. (પ્ર)

7.'તે' એટલે ઉપર જણાવેલ દોષ દૂર કરનારું જ્ઞાન ભગવાનના સંબંધનું ચિહ્ન હોવાથી સુખ કરનારું છે. તેનું કારણ એ છે કે બ્રહ્મકલ્પમાં ગર્વ ન રહે તે માટે ભગવાને બ્રહ્માને વર આપેલ, અને તે હજી ફોકટ થએલો નથી, એમ ભગવાનની ઉત્તમ કૃપા હોવાનું કહી જણાવેલ છે. આ કારિકાથી 34મા શ્લોકનો અર્થ કહ્યો. (પ્ર)

8.'સ્વાભાવિક દોષ' એટલે રજો ગુણ. આ અર્ધ કારિકાથી 35મા શ્લોકનો અર્થ કહ્યો. (પ્ર)

9.બુદ્ધિનો સંબંધ કરાવવા જે જ્ઞાનની પ્રાર્થના કરી, તે જ્ઞાન જ થયું. મેં તેનો તારી બુદ્ધિ સાથે સંબંધ કરાવ્યો. એમ 36મા શ્લોકનો અર્થ કહ્યો. (પ્ર)

10.36મા શ્લોકમાં કહ્યું તે સિદ્ધ કરનારું કથન 37મા શ્લોકમાં છે. તે આ અર્ધ કારિકાથી કહેલું છે. (પ્ર)

11.આ અર્ધ કારિકાથી 38મા શ્લોકનો અર્થ કહેલો છે. જ્ઞાનનો બુદ્ધિને સંબંધ કરાવવાના વિષયનો અહિં ઉપસંહાર કરેલો છે. (પ્ર)

12.બીજી પ્રાર્થનાનો ઉત્તર (39 થી 42 સુધીના) ચાર શ્લોકોથી કહ્યો. (પ્ર)

13.આશ્વાસન સર્વત્ર કરેલું હોવાથી ચોથી પ્રાર્થનાનો ઉત્તર થઈ ગયો. (પ્ર)

14.(39 થી 42 સુધીના) ચાર શ્લોકોનું તાત્પર્ય કહેલું છે, કે જેથી ચોથી પ્રાર્થનાનો ઉત્તર કેવી રીતે કહેવાઈ ગયો તે જણાય. (પ્ર)

15.‘આટલે દૂર સુધી’ એટલે (ભગવાનનાં) દર્શન થયાં ત્યાં સુધી (પ્ર)

અને જ્ઞાન (પ્રાપ્ત થાય તે) માટે તપ કર, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ભૂયસ્ત્વં તપ આતિષ્ઠ વિદ્યાં ચૈવ મદાશ્રયામ્॥
તાભ્યામન્તર્હૃદિ બ્રહ્મન્ લોકાન્દ્રક્ષ્યસ્યપાવૃતાન્॥30॥

તું ફરી ભારે તપ કર, અને મારા સંબંધવાળું જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) કર. હે બ્રહ્મા! તે બેથી તું આવરણવિનાના લોકોને હૃદયમાં જોઈશ. 30.

જેમ તેં પહેલાં તપ કર્યું, તેવી જ રીતે તેથી પણ ભારે તપ કરવું જોઈએ. ‘પુનઃ’ ‘ફરીથી’ શબ્દ ન યોજતાં ‘ભૂયઃ’ શબ્દ યોજ્યો, તેથી તેના બે અર્થો (ફરીથી, વધારે ભારે) ઇચ્છેલા છે, એમ જણાય છે. તપમાં શ્રદ્ધા રાખવી, અને મારી ઉપાસના થાય તે માટે જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) કરવું, અને તે ઉપાસના મારી જ (થવી જોઈએ). તે બ તપ અને ઉપાસનાથી હૃદયમાં જ તું આવરણ વિનાના લોકોને જોઈશ. તેનો1 અધિકાર દર્શાવવા ‘હે બ્રહ્મા!’ એવું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે બ્રહ્માની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈ પણ તેમાં (હૃદયમાં) લોકો જોવા યોગ્ય થતું નથી. આવરણ વિનાના મારા (લોકોને જોઈશ). બીજા તો ત્રણ પ્રકારના2 જીવો કાલ વિગેરેથી ઘેરાએલા જ હોય છે. બધાયે જીવો આવરણ વિનાના હોય, તો (જીવો) ત્રણ પ્રકારના ન હોય, એમ કેટલાક3 કહે છે, અથવા વાસ્તવિક રીતે બધાએ આવરણ વિનાના છે. 30.

1.‘તેનો’ એટલે બ્રહ્માની સ્થિતિનો (પ્ર) બ્રહ્માનો.

2.‘ત્રણ પ્રકારના’ એટલે કાલ કર્મ અને સ્વભાવથી થએલા (જુઓ પાછલ શ્લો. 23 ઉપરના શ્રીસુબોધિની). અથવા સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ.

3.આ શ્રીધરનો મત નથી (પ્ર)

તત આત્મનિ લોકે ચ ભક્તિયુક્તઃ સમાહિતઃ॥
દ્રષ્ટાઽસિ માં તતં બ્રહ્મન્ મયિ લોકાંસ્ત્વમાત્મનઃ॥31॥

હે બ્રહ્મા! પછી પોતામાં અને લોકમાં ભક્તિવાળો સાવધાન થઈ, (તેમાં) વ્યાપેલા મને જોઈશ અને આત્માના સંબંધવાળાની મારી અંદર લોકોને જોઈશ. 31.

પછી તું પોતાને અને પ્રજાની પેઠે પોતાની અંદર (રહેલા) લોકોને જોઈને, ‘આત્મા’ તરીકે જ્ઞાન થવાને લીધે, પોતાના અને લોકના વિષે ભક્તિવાળો થઈશ. સ્નેહનો અંશ તો (તારામાં) છે જ, (અને) માહાત્મ્ય જોવાથી સ્નેહ અને માહાત્મ્ય ભેગાં થઈ ભક્તિ થશે. (લોકનું) આવરણ વિનાનું દર્શન થવાથી માહાત્મ્ય જાણવામાં આવશે1, અને (લોક તારી) પોતાની અંદર રહેલાં હોવાથી સ્નેહ છે. એ રીતે
(પોતામાં અને લોકમાં) બંનેમાં ભક્તિવાળો (થઈશ). તેમાં ભગવાનની સમાનતા (જણાવાનો) એક દોષ સંભવે છે. તે ન થાય તે માટે સાવધાન રહેવું2. આ બંને ‘આત્મા’ છે એવું જ્ઞાન અને

ભક્તિ સ્વતંત્ર નથી, પરંતુ ભગવાનનું જ્ઞાન થાય તે માટે (થએલાં છે). તેથી (તે) જ્ઞાન ક્યારે થશે એમ (વિચારી) સાવધાન2 (રહીશ), ત્યારે (તારી) પોતાની અંદર લોકોનાં અને લોકોની અંદર મારાં તને દર્શન થશે. જેનામાં ભક્તિ હોય તેની અંદર (લોકો) રહેલા જોવામાં આવે છે. તેથી3 'તે તું છે' વિગેરેનો બોધ પણ બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં ભક્તિ થાય તે માટે છે, કે જેથી ત્યાર પછી (જેને બોધ થયો હોય) તે પોતાની અંદર જ રહેલા ભગવાનનાં દર્શન કરે3.

"પોતાની અંદર અને લોકમાં ભક્તિ થતાં, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કેમ થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'વ્યાપેલા' વિશેષણ યોજેલું છે. (ભગવાન્) સર્વમાં વ્યાપેલા છે. ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી અધિકાર સૂચવવા માટે 'હે બ્રહ્મા!' એવું સંબોધન ફરીથી કરેલું છે. પછી મારામાં ભક્તિ થશે જ, ત્યારે તેમને જ (તે લોકોને જ) મારી અંદર રહેલા પણ તું જોઈશ, એમ 'આત્માના સંબંધવાળાની મારી અંદર (લોકોને જોઈશ)' શબ્દોથી કહેલું છે. 31.

1.લોકો પોતાના અવયવરૂપ છે એવા જ્ઞાનથી તેમનામાં સ્નેહ હોય, છતાં પણ તેમનું માહાત્મ્ય જણાતું ન હોવાથી તેમનામાં ભક્તિ કેમ થાય? એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર)

2....2.આ ભાગથી સાવધાનપણાનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (પ્ર)

3....3.આ ભાગથી 'તે તું છે' એ વેદવાક્યનું સમર્થન કરનારો આ શ્લોક હોવાનું દર્શાવે છે. (પ્ર)

'એવા જ્ઞાનનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કટકે1 કટકે જ્ઞાનનાં પ્રયોજનો કહે છે. તે સંબંધમાં લોકમાં વ્યાપેલા ભગવાનનું જ્ઞાન સર્વ દોષોને દૂર કરનારૂં છે. સર્વ ભગવાનનાં રહેઠાણ તરીકે જ જણાએલાં હોવાથી, ભવિષ્યમાં કોઈ પણ દોષ થવાનું સંભવતું નથી. 'જે મને જન્મરહિત અને આરંભરહિત (જાણે છે)' (ભ.ગી. 10-3) એ વાક્યથી ભગવાનનું જ્ઞાન થતાં સર્વ પાપોનો નાશ થવાનું સાબિત થએલું છે. તેથી પાપ દૂર કરવામાં (ભગવાન્) વ્યાપેલા હોવાનું જે પ્રકારનું જ્ઞાન જરૂરી છે, તેવા (જ્ઞાનનું) સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યદા તુ સર્વભૂતેષુ દારુષ્વગ્નિમિવ સ્થિતમ્॥
પ્રતિચક્ષીત માં લોકો જહ્યાત્તર્હ્યેવ કશ્મલમ્॥32॥

જેમ કાષ્ઠોમાં અગ્નિ રહેલો છે તેમ જ્યારે લોક મને સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલો જૂએ, ત્યારે જ પાપથી મુક્ત થાય છે. 32

જેમ કાષ્ઠોમાં અગ્નિ (છે), તેમ સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યાપેલા આત્માને જૂએ (ત્યારે પાપથી મુક્ત થાય છે), પરંતુ આકાશની પેઠે (જૂએ ત્યારે મુક્ત થતો નથી); કારણ કે તે (આકાશ) લોકોથી વીંટાએલ (છે અને) તે (લોક)ના માત્ર દૂર થવાથી જ દેખાય છે, પરંતુ અગ્નિની પેઠે મથન કરવાથી (દેખાતું) નથી. વળી આ2 ઘસવાથી પ્રકટ થાય છે,તેમ યોગથી અથવા નિત્યના ચિંતનથી મન વડે આત્મા સમીપ જવાથી અને બહારથી કોમળપણું દૂર કરનાર તપથી તે3 પ્રકટ થાય છે. (પ્રાણીઓમાં) રહેલ પહેલેથી જ હતું. બધાએ કાષ્ઠોમાંથી,

તેમજ એક કાષ્ઠના પણ દરેક અવયવમાંથી નીકળેલ અગ્નિ સરખો જ4 છે, અને તે જૂદો હોવાનું જણાવનાર પ્રમાણ ન હોવાથી એક જ છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરીને યોગથી ભગવાનને સર્વ સ્થલે જૂએ છે. 'પ્રતિચક્ષણં' 'જોવું' એટલે પરીક્ષા કરીને જોવું. ત્યારે (એમ જોવાથી) જ બધા લોકોનું બધું પાપ દૂર થાય છે. તેથી લોકમાં પણ આ વૃત્તાંત પ્રસિદ્ધ હોવાથી, તારું પાપ દૂર થવામાં શું સંદેહ? એવો અર્થ છે. 'ત્યારે જ' શબ્દથી વચલા (એ પ્રમાણે ભગવાનને જૂએ તે પહેલાના) સમયમાં પાપ દૂર થતું ન હોવાનું જણાવેલું છે. 32.

1.જાતજાતના સખંડ બ્રહ્મના જ્ઞાનોનાં ફલ બે શ્લોકથી કહે છે (પ્ર) જ્ઞાનનાં પ્રયોજન જૂદાંજૂદાં કહે છે, એવો અર્થ જણાય છે. અહિં સખંડ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કહેલું જણાતું નથી, તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલો છે.

2.'આ' એટલે 'આત્મા' (પ્ર) 'અગ્નિ' માટે 'આ' યોજેલ જણાય છે.

3.'તે' એટલે બ્રહ્મ. (પ્ર)

4.એક (કાષ્ઠમાં)થી પણ નીકળેલો અગ્નિ (તેના) બધા અવયવોમાં સમાન છે, એવી (વાક્યની) યોજના છે. (પ્ર) બધા કાષ્ઠોમાંથી નીકળતા અગ્નિ સરખા છે, તેમજ એક કાષ્ઠમાંથી પણ તેના હરકોઈ અવયવમાંથી નીકળતા અગ્નિ સમાન છે એવો અર્થ જણાય છે.

બીજાં બે જ્ઞાન છે. (1) પોતે બ્રહ્મ હોવાનું જ્ઞાન અને (2) પોતાની અંદર પ્રજા હોવાનું જ્ઞાન. ભગવાનમાં પ્રજાઓ હોવાનું જ્ઞાન બધાએને છે, તેથી તે અહિં કહેલું નથી. બીજાં બેનું ફલ સ્વારાજ્ય છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યદા રહિતમાત્માનં ભૂતેન્દ્રિયગુણાશયૈ:॥
સ્વરૂપેણ મયોપેતં પશ્યન્ સ્વારાજ્યમૃચ્છતિ ॥33॥

જ્યારે મહાભૂતો, ઇન્દ્રિયો, ગુણો તથા અંત:કરણ વિનાનો (અને) સ્વરૂપથી મારી અંદર રહેલો આત્માને જૂએ ત્યારે સ્વારાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. 33.

મહાભૂતો, ઇન્દ્રિયો, ગુણો તથા અંત:કરણ વિનાનો, (અને) ઔડુલોમિના મતની પેઠે ચેતનરૂપ સ્વરૂપથી મારી અંદર રહેલો આત્માને જૂએ (ત્યારે) 'સ્વારાજ્ય' એટલે સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ અથવા પોતાની અંદર રહેલા (જીવો) ઉપરનું અધિપતિપણું પ્રાપ્ત કરે છે. 33.

જો પોતાની અંદર રહેલા લોકોને પુત્રની પેઠે ઉત્પન્ન કરીશ તો તારા હૃદયમાં આળસ વિગેરે કોઈપણ દોષ ઉત્પન્ન થશે નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

નાનાકર્મવિતાનેન પ્રજા બહ્વી: સિસૃક્ષત:॥
નાત્માડવસીદત્યસ્મિંસ્તે વર્ષીયાન્મદનુગ્રહ:॥34॥

જાતજાતનાં કર્મો પ્રસારીને ઘણી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરતાં તારા અંત:કરણને ખેદ નહિ થાય. આ (કાર્ય)માં તારા ઉપર મારી ઘણી કૃપા છે. 34.

જેમ ઘણાં કાર્ય કરનારો ઘણા કાષ્ઠો વિગેરે પ્રસારીને પોતાના ઉપયોગ પ્રમાણે સર્વ કરે છે, તેવી રીતે દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો વિગેરેની સ્થિતિ કરાવનારાં કર્મને

પ્રસારીને યોગ્યતા પ્રમાણે જો તું પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરીશ, તો કર્મ પ્રમાણે (ઉત્પન્ન) કરવાથી, તારાં 'આત્મા' અંત:કરણને ખેદ નહિ થાય. માત્ર જ્ઞાનથી આ (કાર્ય) થશે નહિ, તેથી સાહાય્ય કરનારું બીજું કહે છે કે-આ કાર્યમાં 'તે' તારા ઉપર મારી ઘણી જ કૃપા છે1. એવો અર્થ છે. 34.

1.બ્રહ્મકલ્પમાં આપેલો વર હજી ચાલુ જ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં તે કૃપાનું સ્વરૂપ કહેતાં, તેનું કાર્ય પણ સ્પષ્ટ કરે છે:

ઋષિમાદ્યં ન બધ્નાતિ પાપીયાંસ્ત્વાં રજોગુણ:॥
યન્મનો મયિ નિર્બદ્ધં પ્રજા: સંસૃજતોડપિ તે ॥35॥

ઘણો પાપી રજોગુણ તને આદ્ય ઋષિને બંધન કરશે નહિ, કારણ કે પ્રજા ઉત્પન્ન કરતાં હોવા છતાં તારું મન મારામાં લાગેલું રહેશે. 35.

ઘણો પાપી ગર્વ ઉત્પન્ન કરનારો અથવા ઉત્પત્તિ વિગેરેથી ઉદ્વેગ કરનારો રજોગુણ આદ્ય ઋષિ તને બ્રહ્માને બંધન કરશે નહિ, એવી (મારી) કૃપા છે. તેનું કારણ (કહે છે કે)-'યત્' કારણ કે તેમાં (પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં) મન મારામાં લાગેલું રહેશે. ગુણોથી પર અથવા શુદ્ધ સત્ત્વવાળા ભગવાનમાં લાગેલું મન રજોગુણથી ઘેરાતું નથી. 'પ્રજા ઉત્પન્ન કરતાં' શબ્દોથી (બ્રહ્માનું) કર્મ1 જણાવે છે. સારી રીતે અભિપ્રાય પૂર્વક પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરનારનું મન કર્મના સ્વભાવને લીધે રજોગુણથી ઘેરાય છે જ. જેમ કૂવાની બહાર સ્થિર ઉભા રહેલાનો કૂવામાં લટકતો પગ કોઈપણ સમયે (કૂવામાં) પડતો નથી, તેમ મારામાં લાગેલું મન કોઇપણ સમયે રજોગુણથી ઘેરાતું નથી, એવો અર્થ છે. 35.

1.'ક્ર્મ' એટલે '(મન) રજોગુણથી ઘેરાય તેમ કરનારું કર્મ,' એવો અર્થ છે. (પ્ર)

'આ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે થાય. મને તો જે આપના સંબંધનું જ્ઞાન થએલું છે તે ખોટું જ્ઞાન છે, અથવા (આપના) સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે' એવો સંદેહ થતાં, તે દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:

જ્ઞાતોડહં ભવતા ત્વદ્ય દુર્જ્ઞેયોડપિ દેહિનામ્॥
યન્માં ત્વં મન્યસે યુક્તં ભૂતેન્દ્રિયગુણાત્મભિ:॥36॥

હું દેહીઓને જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવો હોવા છતાં પણ આજે તો તને મારું જ્ઞાન થયું છે, કારણ કે તું મને (પહેલાં) મહાભૂતો, ઇન્દ્રિયો, ગુણો અને અંત:કરણવાળો જાણતો હતો. 36.

'તુ' 'તો' શબ્દ (પહેલાની) માન્યતા1 ખોટી થયાનું જણાવે છે. 'આજે' શબ્દ પહેલાનું જ્ઞાન ખોટું હોવાનું જણાવે છે, કારણ કે પહેલા (બ્રહ્મા) એમ જાણતા કે (પોતાની) બહાર રહેલા ભગવાનને ક્રિયાથી પ્રાપ્ત કરવાના છે. ભગવાન્ (તેમની) અંદર રહેલા છે. તપ અને ભક્તિથી પ્રકટ થએલા ભગવાનને જોઈને, બ્રહ્માએ જે (તેમને) વિચારપૂર્વક જાણ્યા, (તે) આ જ્ઞાન. તે (અર્થ) 'તને મારું જ્ઞાન થયું છે' શબ્દોથી કહેલો છે.

‘(એમાં) આશ્ચર્ય શું? ઘણાએ બ્રહ્મ જાણનારાઓ આપને જાણે છે.’ એમ કહેવામાં આવે, તે વિષયમાં ‘(દેહીઓને) જ્ઞાન ન થઈ શકે તેવો’ એમ કહેલું છે. હું દેહીઓને જ્ઞાન ન થઈ શકે તેવો જ છું. પોતાના દેહને જોનારા અને મને પણ જોનારા દેહનો અભિમાનવાળાઓ કોઇપણ સમયે મને બ્રહ્મ તરીકે જાણી શકવાના નથી, કારણ કે અંદર કામ રહેલો હોય ત્યારે કામિનીનો સ્પર્શ કામ જાગ્રત ન કરે તેવું ન બને. તે (કામ) ન હોય ત્યારે તો કામિની પણ બીજા પુરુષ જેવી જણાય છે. એ રીતે ભગવાન્, સચ્ચિદાનંદ દેહવાળા ભગવાન્ પણ-પ્રાકૃત દેહ હોય ત્યારે તેના અભિમાનવાળો પુરુષ (તેનો) બીજામાં2 પ્રયોગ કરતો હોવાથી, તેનાથી-આત્મા તરીકે જણાતા નથી; પરંતુ પોતાના (તેમનામાં) પ્રયોગ કરેલો હોવાથી તે (પ્રાકૃત દેહવાળો) ભગવાનને પણ (પ્રાકૃત) દેહવાળા જ જાણે છે, તેથી હું દેહીઓને જ્ઞાન ન થઈ શકે તેવો છું. વળી (તે) કારણથી તું પણ પહેલાં મને મહાભૂતો, ઇન્દ્રિયો, ગુણો અને અંત:કરણવાળો જાણતો હતો. પૃથ્વી વિગેરે દેહ બનાવનારાં મહાભૂતો, બંને પ્રકારની ઇન્દ્રિયો, ‘ગુણો’ એટલે (ઇન્દ્રિયોના) વિષયો, ‘આત્મા’ એટલે ચાર અંત:કરણ-એ બધાંએ તત્ત્વોવાળો (તું મને જાણતો હતો). તેમ ન હોય તો (મારા માટે) બહાર તપાસ (કરી તે) સંભવે નહિ.36.

1.‘માન્યતા’ એટલે ખોટી માન્યતા (પ્ર) પહેલાંની માન્યતા ખોટી હતી.

2.‘બીજામાં’ એટલે દેહ વિગેરેનાં સુખ માટે (પ્ર) બીજા જેને જૂએ તેનામાં, એવો અર્થ જણાય છે. પોતાનો જેવો દેહ છે, તેવો બીજાઓનો પણ હોવાથી, ભગવાનને પણ પ્રાકૃત દેહવાળા જૂએ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

તેથી જ મેં તને મારું સ્વરૂપ દેખાડ્યું ન હતું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તુભ્યં મદ્વિચિકિત્સાયામાત્મા મેઽદર્શિતો વહિ:॥
નાલેન સલિલં મૂલં પુષ્કરસ્ય વિચિન્વત:॥37॥

મારાં સ્વરૂપનાં જ્ઞાનની ઇચ્છા થતાં તું કમલના દાંડાદ્વારા જલની અંદર કમલના મૂલને શોધતો હતો ત્યારે મેં તને બહાર મારા પોતાનાં દર્શન કરાવ્યાં નહિ. 37.

‘મદ્વિચિકિત્સાયાં’ મારાં સ્વરૂપનાં જ્ઞાનની ઇચ્છા થતાં મારા પોતાનાં મેં તને બહાર દર્શન કરાવ્યાં નહિ. તેમ ન હોત (દર્શન કરાવ્યાં હોત), તો તને ખોટું જ્ઞાન થએલું તે તારી બુદ્ધિ સાથે મળતું આવતું થવાથી તને (મારાં) સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાત જ નહિ. તેથી હું (તારી) અંદર અને બહાર રહેલો હોવા છતાં પણ, તને તેવું (ખોટું) જ્ઞાન ન થાય તે માટે બહાર મેં તને મારાં દર્શન કરાવ્યાં નહિ. ‘મેં ભૂલ કરી ન હતી’ એમ તારાથી કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે તેમ ન હોત (ભૂલ કરી ન હોત), તો (મને) શોધવા તું જલમાં જાત નહિ. તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. દાંડા દ્વારા જલની અંદર કમલના મૂલને તું શોધતો હતો, ત્યારે તને (બહાર મારાં દર્શન ન કરાવ્યાં) એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 37.

‘ત્યારે હાલ મને જ્ઞાન થયું છે એની શી સાબિતી?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યચ્ચકર્થાન મત્સ્તોત્રં મત્કથાભ્યુદયાપિતમ્॥
યદ્વા તપસિ તે નિષ્ઠા સ એષ મદનુગ્રહ:॥38॥

હે પુત્ર! તેં મારી કથા અને મારા અભ્યુદયના લક્ષણવાળી જે સ્તુતિ કરી અને તારી જે તપમાં નિષ્ઠા છે, તે આ મારી કૃપા છે. 38.

હે પુત્ર! 'યત્' જે કારણથી તેં મારી સ્તુતિ કરી (તે મારી કૃપા છે). 'માત્ર સ્તુતિ (કરવા)થી સ્વરૂપનું જ્ઞાન કેમ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'મારી કથા અને મારા અભ્યુદયનાં લક્ષણવાળી' વિશેષણ યોજેલું છે. મારી કથા અને મારો અભ્યુદય, (એ) બંનેનાં લક્ષણવાળી (સ્તુતિ કરી), સ્તુતિથી તેં પોતાનું બધું જ્ઞાન પ્રકટ કર્યું. તે સ્તુતિનો મારી કથા સાથે સંબંધ હતો, મારી જ વાર્તા તેમાં કહેલી. 'મારી કથા' એ વચનથી એમ સૂચવેલું છે કે બીજાની કથા તેમાં નાખીને (ભેળવીને) કહી ન હતી; પરંતુ જે કથા (કહી) તે મારી જ હતી. ખાસ પ્રકારે પણ તને (મારું) જ્ઞાન થએલું, કારણ કે મારા અભ્યુદયના લક્ષણવાળી પણ (સ્તુતિ) હતી. 'અભ્યુદય' એટલે સર્વથી ઉત્તમ સ્વરૂપવાળું ચરિત્ર. 'મને પહેલાં જ્ઞાન કેમ ન થયું અને પછી કેમ થયું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'અને તારી જે તપમાં નિષ્ઠા છે' એમ કહેલું છે. 'અને જે' એવાં વચનને લીધે પૂર્વાર્ધનો (અર્થ) ફરીથી પણ ચાલુ છે. તેં જે આવી સ્તુતિ કરી, અને તારી જે તપમાં આવી નિષ્ઠા છે, એ બધીએ મારી કૃપા જ છે. તેથી પહેલાં કૃપા ન હોવાથી (તને) દર્શન ન થયાં, પછી કૃપા થવાથી દર્શન થયાં એમ (કહેલું છે); પરંતુ તપથી દર્શન થયાં નથી. તપ તો કૃપા સૂચવનારું છે. 38.

તેને (બ્રહ્માને) જ્ઞાન અને બુદ્ધિનો સંબંધ પહેલાં થએલો જ, એમ એ પ્રમાણે કહીને, તે (પ્રાર્થેલું) આપ્યું. ચિત્ત ભગવાનના ચરિત્રમાં પરોવાએલું રહે, એવી જે પ્રાર્થના કરેલી, તેના સંબંધમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી ઉત્તર આપે છે:

પ્રીતોઽહમસ્તુ ભદ્રં તે લોકાનાં વિજયેચ્છયા॥
યદસ્તૌષીર્ગુણમયં નિર્ગુણં માઽનુવર્ણયન્॥39॥

હું પ્રસન્ન છું. (તેમ) થાઓ. તારું કલ્યાણ (હો), કારણ કે લોકો ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાથી નિર્ગુણ (અને) ગુણવાળા તરીકે મારું વર્ણન કરતાં તેં મારી સ્તુતિ કરી. 39.

ચિત્ત ભગવાનનાં ચરિત્રમાં ત્યારે જ પરોવાએલું રહે, કે જ્યારે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય. (ભગવાન્) શાથી પ્રસન્ન થાય, એ સંદેહવાળું છે. તે સંબંધમાં '(તેમ) થાઓ' એમ ભગવાન્ કહે છે. ભગવાન્ જો શુભ ઇચ્છા (પ્રકટ) કરે, તો પ્રસન્ન થએલા હોય. સર્વથી વહાલા હોય તે શુભ ઇચ્છા (પ્રકટ) કરે. તેથી સંપૂર્ણ રીતે પૂજન કરેલા (ભગવાન્) જો સર્વથી વહાલા થાય, તો પ્રીતિને અનુસરીને કાર્ય કરવા છતાં, જો કાલ વિગેરેના પરવશપણાને લીધે કોઈપણ અંશથી કાર્યથી તેમની અનુકૂલતા ન થાય. તો ત્યાર પછી પણ ભજન કરતાં ફરીથી એ પ્રમાણે કરતાં, ફરી ભજન કરતાં, એ પ્રમાણે (ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું) અશક્ય જેવું છે એમ માનતાં, જેમની વાણી (સદા) સત્ય છે અને જેમનો સંકલ્પ (સદા) સત્ય છે તેવા

ભગવાન્ તેનું ઇચ્છેલું કહે છે (આપે છે), ત્યારે તેમની વાણી સદા સત્ય હોવાથી ભગવાનની પ્રસન્નતા (પ્રાપ્ત કરવા)માં ઉપયોગી હોય તેવું જ તેનું સર્વ (કાર્ય) સર્વ વિઘ્નોને દૂર કરીને સિદ્ધ થાય છે, પછી પ્રસન્ન થાય છે1. તેથી એક બીજા ઉપર આધાર રાખવારૂપ1 દોષ નથી. 'તારું કલ્યાણ થાઓ' એવી (વાક્યની) યોજના કરવામાં આવે, તો પણ આ જ અર્થની જરૂર રહે છે2, પરંતુ 'અસ્તુ' 'થાઓ' એ (કલ્યાણનો) અનુવાદ હોય તો પ્રાર્થના ઘટતી નથી3. (પ્રાર્થેલું આપવાનો) સમય થયો હોય તો પણ ('અસ્તુ' એ) આજ્ઞાર્થનો અર્થ (કલ્યાણનો) અનુવાદ જ થાય4.

તેથી તારું કલ્યાણ જ (હો), એટલે તારી બુદ્ધિ (ભગવાનના) ચરિત્રમાં પરોવાએલી રહેશે, એવો અર્થ છે. લોકો પોતાને અધીન કરવાનું તેં ઇચ્છેલું છે તે પ્રાપ્ત થશે, એવો (અર્થ છે). '(ચિત્ત ભગવાનનાં) ચરિત્રમાં પરોવાએલું રહે, એ જ મેં ઇચ્છેલું, પરંતુ લોકો ઉપર વિજય થવાનું (ઇચ્છેલું) ન હતું' એમ કહેવામાં આવે, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જો લોકો ઉપર વિજય થવાની ઇચ્છા ન હોત, તો આટલી સ્તુતિ (તેં) કરી ન હોત, તેમજ એવા પ્રકારથી કરી ન હોત. 'ગુણવાળા' એટલે અનંત ગુણોથી ભરપૂર. 'નિર્ગુણ' એટલે સત્ત્વ વિગેરે પ્રાકૃત ગુણોથી પર, દોષવિનાનો અને પૂર્ણ ગુણોવાળો દેહ હોવાના પ્રકારથી મારું વર્ણન કરતાં તેં જે મારી સ્તુતિ કરી, તેથી જણાય છે કે તું તેવા ગુણોની ઇચ્છા રાખે છે. 39.

1.'પ્રસન્ન થાય છે' એટલે પોતાનું કાર્ય પાર પડેલું હોવાથી પોતાની મેળે જ પ્રસન્ન થાય છે. (ભગવાનની) કૃપાથી (તેમનું) પૂજન કરે, તેનાથી (ભગવાન્) વહાલા થાય, અને વહાલા થવાથી શુભ ઇચ્છા પ્રકટ કરે, તેનાથી (જીવ) પ્રસન્ન થાય, તેથી એક બીજા ઉપર આધાર રાખવારૂપ દોષ નથી; એવો અર્થ છે (પ્ર) અહિં જીવની પ્રસન્નતા સંબંધી કહેલ હોવાનું જણાતું નથી, પણ ભગવાનની પ્રસન્નતા કહેલી હોય તેમ જણાય છે. ભગવાન્ શુભ ઈચ્છા પ્રગટ કરે ત્યારે તે પ્રસન્ન થયા છે એમ જણાય. ભગવાન્ જીવ ઉપર કૃપા કરે, ત્યારે તે તેમનું પૂજન કરે, તેથી ભગવાન્ તેણે ઘણા વહાલા થાય, અને તેથી શુભ ઇચ્છા તેના સંબંધમાં પ્રકટ કરે, ત્યારે પ્રસન્ન થએલા જણાય, એવો અર્થ જણાય છે.

2.ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાએલું રહે તેમ માગેલું હોવાથી, તે ભગવાન્ આપે છે એવું વ્યાખ્યાન જરૂરી છે. પ્રસન્ન થયા હોય તો જ તે આપે, તેથી પ્રસન્ન થયાનું કહેવા માટે શુભ ઇચ્છા પ્રકટ કરવાની જરૂર છે. તેથી તે જ અર્થની જરૂર છે. (પ્ર)

3." '(તેમ) હો' 'અસ્તુ' શબ્દથી 'કલ્યાણ થાઓ' એમ જ કહેલું છે, શુભ ઇચ્છા પ્રકટ કરી નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાએલું રહે' એવી પ્રાર્થના કરેલી તે ઘટે નહિ. (પ્ર)

4."કલ્યાણ થવાનો સમય થવાથી ભગવાને 'કલ્યાણ થાઓ' એમ કહેલું છે" એવી શંકા પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ભગવાનનાં દર્શન થયાં તેથી જ કલ્યાણ થવાનો સમય પ્રત્યક્ષ રીતે સિદ્ધ થઈ ગએલ હોવાથી, એ આજ્ઞાર્થ નકામું થાય. (પ્ર)

"ત્યારે માત્ર સ્તુતિથી આટલું ફલ કેમ (પ્રાપ્ત) થશે? કારણ કે માત્ર પોતાનું ઇચ્છેલું કહેવાથી ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થતું નથી," એવી શંકા થાય તેથી કહે છે:

ય એતેન પુમાન્નિત્યં સ્તુત્વા સ્તોત્રેણ માં ભજેત્॥
તસ્યાશુ સંપ્રસીદેયં સર્વકામવરેશ્વર:॥40॥

જે પુરુષ નિત્ય આ સ્તોત્રથી મારી સ્તુતિ કરીને મારું પૂજન કરે તેના ઉપર સર્વ ઇચ્છેલા પદાર્થો આપનારો હું તરત પ્રસન્ન થાઉં છું. 40.

એ સ્તોત્રથી જો બીજો પણ (મારી) સ્તુતિ કરે, તો તેના ઉપર પણ હું પ્રસન્ન થાઉં છું, તો તારા ઉપર થાઉં તેમાં કહેવું જ શું? આ સ્તોત્રથી સ્વતંત્ર પુરુષે નિયમપૂર્વક નિત્ય મારું પૂજન કરવું. ભગવાનની પરિચર્યા એટલે પૂજામાં વેદરૂપ સ્તોત્ર પોતે કરતો હોય તેમ અર્થને લક્ષમાં રાખીને તારી પેઠે જે સ્તુતિ કરે, અને સ્તુતિ કરીને પૂજન કરે, તેના ઉપર હું તરત પ્રસન્ન થાઉં છું. સ્તુતિ પૂજનનું અંગ નથી. પ્રસન્નતા પૂજનનું ફલ છે, અને તરત (પ્રસન્નતા થાય) એ સ્તોત્રનું ફલ છે. (તેથી સ્તોત્ર) કાલથી થતા દોષનો નાશ કરનારું છે એવું પરિણામ થાય છે. 'તેનાથી શું થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વ ઇચ્છેલા પદાર્થો આપનારો' એ વિશેષણ કહેલું છે. બધી જે 'કામવરા:' ઇચ્છેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિઓ, તેમનો પણ ઇશ્વર (હું) છું, તેથી હું પ્રસન્ન થતાં બધા ઇચ્છેલા પદાર્થો તેને પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ છે. 40.

"પરંપરાની શી જરૂર? 'સ્તોત્રથી ઇચ્છેલા પદાર્થો જ પ્રાપ્ત થાય છે' એમ કેમ કહેતા નથી?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

પૂર્તેન તપસા યજ્ઞૈર્દાનૈર્યોગૈ: સમાધિના॥
રાદ્ધં નિ:શ્રેયસં પુંસાં મત્પ્રીતિસ્તત્ત્વવિન્મતમ્॥41॥

(કૂવા વિગેરે) ખોદાવવાથી, તપથી, યજ્ઞોથી, દાનોથી, યોગોથી અને સમાધિથી પુરુષોને મોક્ષ (વિગેરે જે ફલ) પ્રાપ્ત થાય છે, તે મારી પ્રીતિ છે એવો તત્ત્વ જાણનારાઓનો મત છે. 41.

(1) 'પૂર્તે' કૂવા વિગેરે ખોદાવવા, (2) દેહને કષ્ટ દેવું વિગેરે તપ, (3) અગ્નિષ્ટોમ વિગેરે સાધન તરીકે કરેલા યજ્ઞો, (4) પુરુષની ભારોભાર તોળીને સુવર્ણ વિગેરેનાં દાનો, (5) અંત:કરણનો સંયમ વિગેરે યોગો, (6) સમાધિ એટલે ચિત્તનું એકાગ્રપણું, એવી રીતના (1) બહારના ધર્મથી, (2) માત્ર ભોગ બંધ કરી કાર્ય ન કરવારૂપ શરીરના (ધર્મથી) (3) કાયા વાણી અને મનથી કરેલા વૈદિક (ધર્મ)થી (4) લોકના ઉપર ઉપકાર કરનારા (ધર્મ)થી તથા (5। ઇન્દ્રિયો અને અંત:કરણનો સંયમ કરનારા (ધર્મો)થી-બધા પ્રકારના ધર્મથી પણ જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં 'ફલ શું?' એનો વિચાર કરીએ, તો તેજ ફલ છે, કે જે ફલ જ છે; સાધન નથી તેમ અફલ પણ નથી, તેમાં મોક્ષ પણ બધાએ ઇચ્છેલો નથી કારણ કે (તે) વિષયનું સુખ અટકાવનારો છે. તેથી 'હે ગૌતમ! નિર્જન વૃંદાવનમાં તે શીઆળ થવાનું પણ પસંદ કરે છે, પરંતુ કોઈપણ સમયે વિષયરહિત મોક્ષ પસંદ કરતો નથી' એ વિષયો ઇચ્છનારના શ્લોક પ્રમાણે તે ફલ જ નથી. તેથી જે બધાએને સર્વ ફલરૂપ હોય તેવાં સર્વને સામાન્ય એક

(ફલ)નો જ નિર્ણય કરવો જોઈએ. તે વિષયમાં સત્પુરુષોનો આ (એવો) નિર્ણય છે કે 'મારી પ્રીતિ (ફલ છે),' કારણ કે તે જ તેવી છે. તેઓ ખરેખર તત્ત્વ જાણનારા હોઈ સર્વ વસ્તુઓનું સત્ય સ્વરૂપ જાણે છે. તેથી તેઓએ (મારી પ્રીતિ ફલ હોવાનું) અનુમોદન કરેલું છે. 41.

'(આપની) પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારાં ઘણાં કહેલા હોવાથી, આપની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારું મુખ્ય શું છે,' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી (ભગવાન્) પોતે જીવ આદર કરે તે માટે કારણ સહિત (પોતાની પ્રીતિ કરનારું સાધન) કહે છે:

અહમાત્માઽઽત્મનાં ધાત: પ્રેષ્ઠ: સન્ પ્રેયસામપિ॥
અતો મયિ રતિં કુર્યાદ્દેહાદિર્યત્કૃતે પ્રિય:॥42॥

હે ધાતા! ઘણા જ પ્રિય (પદાર્થો) કરતાં પણ અધિક પ્રિય હોઈ, હું આત્માઓનો આત્મા છું. તેથી જેને માટે દેહ વિગેરે પ્રિય થાય છે તેવા મારામાં પ્રેમ કરવો જોઈએ. 42.

હું સર્વ આત્માઓનો આત્મા છું. (1) જેમ બધાએ ગંગાજલનો (આત્મા) ગંગા છે, અથવા (2) જેમ બધીએ માટીનો (આત્મા) સ્થૂલ પૃથ્વી છે, અથવા (3) જેમ પાંદડાં અને શાખાઓ વિગેરેનો (આત્મા) વૃક્ષ છે, એ1 પ્રમાણે હું સર્વ આત્માઓનો આત્મા છું. 'હે ધાતા (રચનાર)!' એ સંબોધન સાવધાન રહીને (એ પ્રમાણે) કરવા2 માટે (કરેલું છે).

"(સર્વના) આત્મા હોવાનું જણાવવાથી શું ફલ? આપને તો તેમના આત્મા થવાથી હાનિ જ છે, કારણ કે (આપ) પૂર્ણ છો, અને તેઓ દુ:ખી છે. તેઓના ઉપર પણ ઉપકાર થવાનો નથી, કારણ કે તેઓ પોતાથી જ દુ:ખી છે. જે વાસ્તવિક રીતે હિત કરનારું નથી, પોતે ચેતનરૂપ નથી, સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપ નથી, સત્ નથી, તે જાણવાથી શું વળે? જેમકે લોકમાં જે પોતાની મેળે દાન કરનારો ન હોય, તેને જાણવાથી પણ તે દાન કરનાર થતો નથી. તેથી બધોએ ભગવદ્વાદ અનુવાદ3 કરવા માટે જ છે" એવી શંકા થાય. તેથી (કહે છે કે) 'ઘણા જ પ્રિય (પદાર્થો) કરતાં પણ હું (અધિક) પ્રિય છું' તેથી પ્રીતિ કરવા યોગ્ય (પદાર્થ) હોવાથી, મારા ઉપર પ્રેમ કરવો જોઈએ4, અને દેહ વિગેરે ઉપર પ્રેમ ન રાખવો જોઈએ. દેહ વિગેરે તો આત્મા સાથેના (તેમના) સંબંધને લીધે પ્રિય છે. હું બધુંએ હિત કરું છું જ, પરંતુ મારા ઉપર સ્નેહ ન હોવાથી લોકો તે સુખ ગ્રહણ કરતા નથી5. તેથી જો મારા ઉપર કોઈ પ્રેમ કરે રાખે તો પ્રેમને લીધે તે સુખ ગ્રહણ કરે, અને પછી કૃતાર્થ જ થાય. જ્ઞાન પણ આ માટે જ છે, કે મારું કરેલું ગ્રહણ કરે6. (મારું) જૂદા તરીકે પૂજન કરતો હોય, તો પણ પૂજનનાં ફલ તરીકે ગ્રહણ કરવું જોઈએ7. તે (તેવી રીતે પૂજન કરવું તે) તેનાં અજ્ઞાનને લીધે (થાય). તેના વિચાર પ્રમાણે (તે) આદર કરવા યોગ્ય હોવા છતાં, મારા વિચાર પ્રમાણે (તે તેવું) નથી, તેથી કહેલું નથી. જ્ઞાન (હોવા) કરતાં પણ પ્રેમ (હોવા)ને લીધે (મારું કરેલું) તરત ગ્રહણ કરે છે તેથી પ્રેમ જ કહેલ8 છે. તેમને9 (મારું) પોતાનું બધુંએ આપવામાં આવતું હોવાથી, સ્વતંત્રતા પણ આપું છું, તેથી '(પ્રેમ) કરવો જોઈએ' એમ જણાવેલું છે, તેથી પ્રેમ વિગેરે પણ (તેમની) પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે જ કહેલ છે. વાસ્તવિક રીતે તો મેં કરેલું ગ્રહણ કરવા માટે મારામાં પ્રેમ જ કરવો જોઈએ. સ્વભાવથી તો હું સદા પ્રસન્ન જ રહું છું. જેમ પોતે પોતાની જ અપકીર્તિ કરે,

તેમ (મારું કરેલું) ન ગ્રહણ કરવાથી અપ્રસન્ન જ થાઉં છું. તેવું (થતું) અટકે તે માટે 'પ્રેમ (રાખવાનું)' કહું છું તે નિત્ય પ્રેમના અર્થમાં કહેલ છે. આ (પ્રેમ)થી જ ભગવાનનાં ચરિત્રમાં (ચિત્ત પરોવાએલું) રહે છે. ભગવાન્ કરે તે જ (તેમનું) ચરિત્ર છે. 42.

1.આ ત્રણ દૃષ્ટાંતોથી જીવ અને પરમાત્માની અંશ અને અંશી તરીકેની સ્થિતિ કહેલી છે. (પ્ર)

2.'કરવા' એટલે 'એ પ્રમાણે કરવા' (પ્ર)

3.'અનુવાદ' એટલે 'કર્મથી જે (ફલ) થાય છે તેનો અનુવાદ' (પ્ર)

4.પ્રેમ રાખવાની આજ્ઞા જણાવવા ભગવદ્વાદ છે, (કર્મફલનો) અનુવાદ કરવા નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

5.(સુખથી) વિરુદ્ધ (એટલે દુ:ખ) છે, એવો ભ્રમ થવાને લીધે ગ્રહણ કરતા નથી; પરંતુ ઉલટો દ્વેષ કરે છે. (પ્ર)

6.'જ્ઞાનથી પણ કૃતાર્થ થવાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

7."(ભગવાનને) આત્મા તરીકે જાણવાથી તેમના ઉપર પ્રેમરૂપ જ ફલ થાય, એમ કેમ કહેવાય?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

8.'કહેલ છે' એટલે કરવા યોગ્ય હોવાથી ઇષ્ટ હોવાનું કહેલ છે. (પ્ર)

9.'તેમને' એટલે 'પ્રિય (જીવો)ને'(પ્ર) મારા (ભગવાન્ ઉપર પ્રેમ રાખનારને), એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે બીજો પ્રશ્ન1 પ્રાપ્ત કરાવી, વેદને ન ભૂલવારૂપ ત્રીજાની નીચેના શ્લોકથી પ્રાપ્તિ કરાવે છે:

સર્વવેદમયેનેદમાત્મનાઽઽત્માઽઽત્મયોનિના॥
પ્રજા: સૃજ યથાપૂર્વં યાશ્ચ મય્યનુશેરતે॥43॥

આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થએલો તુ સર્વ વેદરૂપ (તારા) દેહથી પહેલાંની પેઠે આ (બ્રહ્માંડ અને) પ્રજાઓ અને જે મારા સાથે ગાઢ સંબંધવાળી (પ્રજાઓ) છે તેમને ઉત્પન્ન કર. 43.

આ તારો દેહ વેદરૂપ જ છે, તેનાથી (તારા) દેહનો વિરોધ ન થાય તેમ દેહરૂપ જ સાધનથી સર્વ (ઉત્પન્ન) કર, ત્યાં સુધી જ વેદો રહેશે, એવો ભાવ છે. "માત્ર વેદરૂપ (દેહ) સાધન કેમ થાય? કારણ કે માત્ર દેહ સાધન થતો નથી, પરંતુ પ્રયત્ન જેમાં હોય છે તેવો (દેહ સાધન થાય છે). તેથી પોતાના પ્રયત્નનો બીજામાં ઉપયોગ કરાવીને, દંડ વિગેરેને (ઘડો બનાવવાનાં) સાધન કહેવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે (પોતાનો) દેહ જ સાધન છે" એવી શંકા થાય, તે વિષયમાં 'દેહથી' એમ કહેલું છે. આત્મા સાથેના દેહથી, એટલે એકપણું પ્રાપ્ત કરેલા (દેહ અને આત્મા) બંનેથી, 'આત્મા' તું (ઉત્પન્ન કર). આથી એમ કહેલું છે કે મારામાં રહેલી શક્તિ તારા દેહને જ આપેલી હોવાથી, બધું થઈ શકશે. "જેમ જીવો2 આત્માઓ છે તેવો હું પણ છું, તેથી મારામાં (મને) શક્તિ કેમ (પ્રાપ્ત) થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્મામાંથી (ભગવાનમાંથી) ઉત્પન્ન થએલો' એ વિશેષણ યોજેલું છે. 'આત્મા'

(ભગવાન્) ‘યોનિ:’ કારણ છે જેનું તેવો (તું છે). (તું) મારામાંથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તને સર્વ શક્તિ પ્રાપ્ત થએલી છે, એવો ભાવ છે. તેથી પહેલાંની પેઠે પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કર; અને જે પ્રજાઓ મારા સાથે ગાઢ સંબંધવાળી છે (તેમને ઉત્પન્ન કર), એમ ભગવદીયોને પણ ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા (કરી છે). એવી રીતે ચારે પ્રકારના જીવો તારે ઉત્પન્ન કરવા, એવી (આજ્ઞા છે).43.

1.પહેલાંની પેઠે ‘પ્રશ્ન’ શબ્દથી પ્રાર્થેલું કહેલું જણાય છે.

2.જીવ ભગવાનની સમાન નથી એમ જણાવી, ઈશ્વર જ સાધન છે એમ આ અધ્યાય દર્શાવે છે. (પ્ર)

આટલો ઉપદેશ કરીને ભગવન્ અંતર્હિત થયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

તસ્મા એવં જગત્સ્રષ્ટે પ્રધાનપુરુષેશ્વર:॥
વ્યજ્યેદં સ્વેન રૂપેણ કઞ્જનાભસ્તિરોદધે॥44॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષના ઈશ્વર, જેમની નાભિમાંથી કમલ નીકળેલું હતું તે, તે જગત્ રચનારને એ પ્રમાણે જણાવીને, પોતાના સ્વરૂપથી આ (જગત્) દેખાડીને, પોતાના સ્વરૂપથી અંતર્હિત થયા. 44.

(બ્રહ્મા) જગત્ રચનાર હોવાથી જ તેમને કાંઇપણ અધિક આપવા યોગ્ય ન હતું. "જો તે (જગત્ રચવા)ના સાધનો તેમને અનુકૂલ ન થાય, તો શું કરવું?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘પ્રકૃતિ અને પુરુષના ઈશ્વર’ એમ કહેલું છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ, તે બેના (ભગવાન્) ઈશ્વર છે. ભગવાનની આજ્ઞાથી તે બે પણ (જગત્ રચવાની) સામગ્રી સાથે તેમને અનુકૂલ થશે. "તેટલાથી પણ તેમનું (બ્રહ્માનું) (જગત્ રચવામાં) અજ્ઞાન હશે” એવી શંકા થાય, તેથી (તારે જગત્) આ પ્રમાણે રચવું એમ જણાવવા માટે (ભગવાને) એકવાર બધુંએ જગત્ (તેમને) દેખાડ્યું. તે (અર્થ) ‘આ (જગત્) દેખાડીને’ શબ્દોથી કહેલો છે. આ જગત્ પ્રકટ કરીને (તેમને દેખાડ્યું). પોતાનાં સ્વરૂપથી જ પ્રકટ કરવામાં, ઉત્પત્તિ વિગેરે બીજાં કાંઈ કારણની જરુર ન હતી; પરંતુ પોતાની અંદર જ (પોતાના) દેહમાં રહેલું સાધારણ જગત્ પ્રકટ કર્યું. ‘પોતાનાં સ્વરૂપથી’ શબ્દોનો આગળ પણ સંબંધ છે. (ભગવાન્) તે સ્વરૂપનું સ્થાપન કરીને તો ન પધારી ગયા, પરંતુ તે સ્વરૂપથી જ અંતર્હિત થયા. ‘જેમની નાભિમાંથી કમળ નીકળેલું હતું’ એ વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે તે (સ્વરૂપ) અંતર્હિત ન થાય, તો (બ્રહ્મા) જગત્ રચી ન શકે, કારણ કે કોઈ પણ ભગવદીય ભગવાનની ઉપર સૃષ્ટિ રચવા શક્તિમાન નથી, એવો (અર્થ છે). 44.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના નવમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥દશમો અધ્યાય॥

જગતો ભૂતસર્ગસ્તુ બ્રહ્મા સોઽત્ર નિરૂપિત:॥
ભગવત્કૃપયા યુક્તસ્તાદૃશોઽસ્ય નિદાનતા॥1॥

જગતના મહાભૂતોની સૃષ્ટિ તો બ્રહ્મા છે1. ભગવાનની કૃપાવાળાનું તેમનું અહિં નિરૂપણ કર્યું1. તેવા (રૂપ)થી આ કારણરૂપ (થાય છે)2. કા.1.

માત્રાણિ સર્વરૂપાણિ દશ સૃજ્યાન્યતોઽત્ર વૈ॥
દશમે વિનિરૂપ્યન્તે માત્રાત્વં ચાપિ કાલત:॥2॥

તેથી3 અહિં દશમા (અધ્યાય)માં ખરેખર રચાવાની સર્વરૂપવાળી દશ માત્રાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અને માત્રાપણું પણ કાલથી થાય છે4. કા.2.

કાલેનૈવ ગૃહીતાસ્તે ભોગ્યા: ભોક્તાઽન્યથા તુ સ:॥
ભૂતાનામત્ર સમ્બન્ધો રૂપણાર્થં કૃતિ: પુરા॥3॥
બ્રહ્મણા નિર્મિતા પ્રાહ દ્વયં માત્રેતિ રૂપ્યતે॥

કાલે ગ્રહણ કરેલા જ તેઓ ભોગ્ય થાય છે4. તેમ ન હોય તો તો તે ભોક્તા5 છે. મહાભૂતોનો આમને સંબંધ છે. તે જણાવવા બ્રહ્માએ પહેલાં કરેલું કાર્ય6 (કહેલું છે). (મૈત્રેયે) બે7 માત્રા હોવાનું કહેલું છે. કા.3.

(1...1."પહેલાં (બ્રહ્માએ કરેલી) સ્તુતિ અને (ભગવાનની) પ્રસન્નતાને મહાભૂત કહેલાં. પછી બ્રહ્માનાં જ્ઞાનને મહાભૂત કહેલ. વળી પહેલાં બ્રહ્માને પુરુષની બુદ્ધિરૂપ કહેલા, અને હવે મહાભૂતરૂપ કહો છો. આમ પરસ્પર વિરુદ્ધ વૃત્તાંત કેમ ઘટે?" એવી શંકાનું સમાધાન કરવા આ કહેલ છે. પાછળ 3।9 થી શ્રીસુબોધિનીમાં વિશેષણ સાથેના માયાબલને ભગવાનનો સંબંધ હોવાનું કહેલું છે, તે નિયમ પ્રમાણે મહાભૂતપણું (ભગવાનની) કૃપામાં પરિણમે છે. કૃપા પ્રસન્નતારૂપ હોવા છતાં સ્તુતિથી પ્રકટ થએલી. તેથી પહેલાં સ્તુતિ અને પ્રસન્નતાને મહાભૂત કહેલાં. વળી 3।44 માં જણાવ્યા પ્રમાણે કૃપા જ્ઞાનમાં પરિણમી. તેથી જ્ઞાનને મહાભૂત કહેલ. જ્ઞાન એકલું મહાભૂત થઈ શકતું નથી, પણ આધારવાળું જ્ઞાન થઈ શકે એમ 'દૈનિક અને માનસિક' સૃષ્ટિ (કહેવા)થી જણાય છે. તેથી ભગવાનની કૃપાવાળા બ્રહ્માને જ મહાભૂત કહ્યા. તેથી આ ઘટે છે. બ્રહ્મા બુદ્ધિના અધિદેવ હોવાથી તેમને બુદ્ધિરૂપ કહેલા. તેથી વિરોધ ક્યાંય નથી. (પ્ર)

2.આ બ્રહ્મા તેવા (જ્ઞાન તથા કૃપાવાળા) રૂપથી કાર્યોના સમૂહોના આદિકારણ થાય છે, પણ (કૃપા વિનાના) કોઈપણ રૂપથી થતા નથી. (પ્ર)

3.બ્રહ્મા કૃપા અને જ્ઞાનના સંબંધથી કારણરૂપ થાય છે, તેથી. (પ્ર)

4.માત્રાપણું કાલથી કેવી રીતે થાય છે તે અહિં કહેલ છે. રચવાના પદાર્થો કાલે ગ્રહણ કરવાથી હદવાળા જ થાય છે અને તેથી ભોગ કરવા યોગ્ય થાય છે. (પ્ર)

5.કાલે ગ્રહણ ન કરેલ હોય તો તે પદાર્થો બ્રહ્મથી જૂદા ન હોવાથી ભોક્તા જ રહે છે. તેથી ભોગ્યપણું એ માત્રાપણું છે, અને તે કાલથી થાય છે. તેથી માત્રાપણું કાલથી થતું હોવાથી માત્રાનું નિરૂપણ કરતાં કાલનું નિરૂપણ કરેલ છે. (પ્ર)
6.રચાવાના પદાર્થ સમાન છે એમ જણાવવા બ્રહ્માએ પહેલાં મહાભૂતોનો સંબંધ કરેલો, મહાભૂતોને ઉત્પન્ન કરેલાં. (પ્ર)
7.તન્માત્રાની સૃષ્ટિ કહેતાં શ્લોક 16માં મૈત્રેય પણ કહેશે કે દ્રવ્યરૂપ શક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર તન્માત્રા છે. તેવી શક્તિ ભોક્તા વિના ઘટતી નથી, તેથી ભોક્તાપણું અને દ્રવ્યરૂપ શક્તિ એ બંને ભેગાં થતાં 'તન્માત્રા' કહેવાય છે. (પ્ર)

બ્રહ્માએ રચેલી માત્રા કહેવામાં આવે તે માટે આરંભમાં ભગવાનના સેવકના ધર્મનું જ્ઞાન થાય તે માટે, 'ભગવાનની આજ્ઞાથી બ્રહ્માએ કેવી રીતે (પ્રજા) ઉત્પન્ન કરી?' એવો પ્રશ્ન વિદુર પોતે નીચેના શ્લોકમાં ઉલ્લાસથી1 કરે છે:

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

અન્તર્હિતે ભગવતિ બ્રહ્મા લોકપિતામહ:॥
પ્રજા: સસર્જ કતિધા દૈહિકીર્માનસીર્વિભુ:॥1॥

ભગવાન્ અંતર્ધાન થયા, ત્યાર પછી લોકોના પિતામહ સમર્થ બ્રહ્માએ કેટલાક પ્રકારની દૈહિક અને માનસી સૃષ્ટિ રચી? 1.

ધર્મી ભગવાન્ અંતર્ધાન થયા, ત્યારે તેમના ધર્મો (ગુણો) પણ અવશ્ય અંતર્હિત થયા, તેથી બ્રહ્મા જગત્ કેવી રીતે રચી શકે એવા (પ્રયોજનથી) પ્રશ્ન (કરેલો છે). લોકોના પિતામહ એટલે (લોકોને) ઉત્પન્ન કરનારના પણ ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી, તેમણે2 કરેલાં કાર્યનાં દર્શનથી તે પ્રપંચ ઉત્પન્ન થઈ જ ગયો, એવો3 સંદેહ (પ્રશ્નનું કારણ) છે. ઉત્પન્ન કરવાના બે સાધન છે. (1) દેહ અને (2) મન. વાણીનો તો વૈદિક સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ થાય છે. તેથી બે જ સાધનો છે. 'કેટલા પ્રકારની' પ્રજાઓ રચી, એવો (પ્રશ્ન છે). જૂદાજૂદા પ્રકાર (કરવા)માં ભગવાનનાં જ્ઞાનની જરૂર રહેતી હોવાથી તે પ્રમાણે કહેલ છે. 'દેહથી જ રચવું યોગ્ય છે, તેથી માનસી શા માટે પૂછવામાં આવે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'સમર્થ' વિશેષણ કહેલું છે. (બ્રહ્મા) સર્વ પ્રકારથી રચવા સમર્થ છે. 1.
1.ભગવાનનાં ચરિત્ર વિગેરેનાં શ્રવણથી ભક્તને ઉલ્લાસ થાય છે એમ જણાવવું, એ આ વિદુરનો પ્રશ્ન મૂકવાનું પ્રયોજન છે. (પ્ર)
2.ભગવાને પોતાના સ્વરૂપથી બ્રહ્માને જગત્ દેખાડ્યું, તેથી તે ઉત્પન્ન થઈ જ ગયું. હવે કયા પ્રકારે ઉત્પન્ન કરવાનું? એવો સંદેહ જણાય છે.
3.'સંદેહ' એટલે 'પ્રકાર સંબંધી સંદેહ'. બ્રહ્માએ કાર્ય (જગત્) જોયું અને કારણ (ધર્મી ભગવાન)ના ગુણો તિરોહિત થયા, એ બે કારણથી રચવાના પ્રકારનો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો, એવો અર્થ છે.(પ્ર)

આગળ જે જગત્નું નિરૂપણ કરવાનું છે તે પણ ભગવદીય છે એમ જણાવવા માટે નીચેના શ્લોકથી પહેલાં પૂછેલા પ્રશ્નોનું પણ સ્મરણ કરાવે છે:

યે ચ મે ભગવન્પૃષ્ટાસ્ત્વય્યર્થા બહુવિત્તમ॥
તાન્ વદસ્વાનુપૂર્વ્યેણ ચ્છિન્ધિ ન: સર્વસંશયાન્॥2॥

અને હે ભગવન્! હે ઘણું જ જાણનાર! મેં જે અર્થો આપને પૂછેલા છે તેમનો અનુક્રમે ઉત્તર આપો, (અને) અમારા સર્વ સશંયો છેદો. 2.

(પૂછેલા પ્રશ્નોનું મૈત્રેયને) વિસ્મરણ ન થાય તે માટે 'હે ભગવન્!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). 'ત્વયિ' 'આપને' એટલે આપની સમક્ષ. 'અર્થા:' 'અર્થો' એટલે તે પ્રશ્નો પ્રયોજનરૂપ છે, તેથી સંપૂર્ણ રીતે જાણવા યોગ્ય છે. 'હે ઘણું જ જાણનાર!' એ સંબોધનથી ઉત્તર આપવાનું કારણ (કહેલું છે). પોતાની બુદ્ધિથી (ઉત્તર) ગ્રહણ થાય તે માટે તેમને અનુક્રમે કહેવાની પ્રાર્થના (કરેલી છે); અને ઉત્તર જેમ સંદેહ ન રહે તે પ્રકારે તે પ્રમાણે કહેશો. તે (અર્થ) 'અમારા સર્વ સંશયો છેદો' શબ્દોથી કહેલો છે, પરંતુ આ જૂદો પ્રશ્ન નથી. 2.

પૂછેલા બંને પ્રશ્નોના ઉત્તર આદરથી કહ્યા, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

॥ સૂત ઉવાચ॥

એવં સંચોદિતસ્તેન ક્ષત્ત્રા કૌષારવો મુનિ:॥
પ્રીત: પ્રત્યાહ તાન્ પ્રશ્નાન્ હૃદિસ્થાનથ ભાર્ગવ॥3॥

હે ભાર્ગવ! તે સંયમીએ એ રીતે પ્રેરેલા મુનિ કૌષારવિએ પ્રસન્ન થઈ તે પ્રશ્નોના અને પોતાના હૃદયમાં રહેલા પ્રશ્નોના (ઉત્તર) કહ્યા. 3.

'પ્રસન્ન થઈ (ઉત્તર)કહ્યા' એ પહેલા શ્લોકમાં પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહ્યો. પહેલા પૂછેલા પ્રશ્નો તો ભૂલાયા વિનાના તેના હૃદયમાં જ રહેલા હતા. 'અથ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું કે તેના ઉત્તરો) જૂદા આરંભથી (કહેશે), પરંતુ પહેલા (શ્લોકમાં પૂછેલ) પ્રશ્નના અંગ તરીકે કહેશે નહિ. 'હે ભાર્ગવ!' એ સંબોધન એમ જણાવવા (કરેલું છે કે) ભગવાનના અંગ તરીકે સર્વ કહેવાનું છે. ઘણી રીતે વ્યાખ્યાન કરેલા શબ્દોનો (કોઈ) ખાસ અર્થ ન હોય ત્યારે તેમનું ફરી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવતું નથી. 3.

તે પહેલા1 પ્રશ્નના સંબંધમાં ભગવાન અંતર્ધાન થએલ હોવા છતાં પોતાના છ ગુણોનું બ્રહ્મામાં સ્થાપન કરીને પધારેલા હોવાથી બ્રહ્માએ કરેલાં કાર્યો (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) છ શ્લોકથી કહે છે. તે (કાર્ય) પણ દોષરહિતે કરવું જોઈએ, તેથી (બ્રહ્મા) દોષરહિત થયા એમ જણાવવા (પહેલા) ત્રણ શ્લોકો (કહેલા છે).

તપો જ્ઞાનં કૃતિશ્ચૈવ દોષાભાવશ્ચ વર્ણ્યતે॥4॥
આલોચનં કૃતિશ્ચૈતદુપપાદનમેવ ચ॥

1.તપ 2.જ્ઞાન અને 3.કાર્ય2 તેમજ દોષના અભાવનું વર્ણન2 કરેલ છે. 4.વિચાર અને 5.ક્રિયા તેમજ 6.આ (જગત્)નું ઉત્પાદન (કહેલાં છે). 41/2.

ભગવાનની જેવી આજ્ઞા હતી તે પ્રમાણે કર્યું એમ આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી ધર્મ કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

વિરિઞ્ચોઽપિ તથા ચક્રે દિવ્યં વર્ષશતં તપ:॥
આત્મન્યાત્માનમાવેશ્ય યદાહ ભગવાનજ:॥4॥

બ્રહ્માએ પણ ભગવાનમાં અંત:કરણ રાખીને જન્મરહિત ભગવાને જે કહેલ તે પ્રમાણે દેવોના એકસો વર્ષ સુધી તપ કર્યું. 4.

ભગવાન્ અંતર્ધાન થયા. બ્રહ્માએ પણ 'તથા' તેવા થઈ એટલે ત્યાં અંતર્ધાન થઈ, જેમ ભગવાનની આજ્ઞા થઈ હતી તેમ કર્યું. તેવી સ્થિતિનું અંદર તિરોધાન ન થાય, તો બહાર જગત્ રચવાનું સંભવે નહિ તેથી (તેમ કર્યું). વળી તેમણે (ભગવાને) કહેલું હોવાથી પણ (તેમ કર્યું). 'દેવોના એકસો વર્ષ સુધી' શબ્દોથી (એમ સૂચવેલું છે કે) કૃતયુગની સંધ્યાના અંશનો ચોથો ભાગ જણાવ્યો; અને ચોથો (ભાગ) પહેલાં તપ (કરવા)માં અને (ભગવાનને) શોધવામાં ગએલો, ચોથા ભાગમાં તો બધા પદાર્થો બનાવવાનું થશે અને પછી ઉત્પન્ન થએલા બધા (પદાર્થો) માં યુગના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ (થશે). આ સર્વ સૂચવવા 'દેવોના એકસો વર્ષ સુધી' એમ કહેલું છે. માત્ર તપ ભગવદીય ધર્મ નથી, તેથી 'ભગવાનમાં અંત:કરણ રાખીને' તપ કરવાનું ભગવાને કહેલું, તેથી (બ્રહ્માએ) તેમજ કર્યું. તે (અર્થ) 'ભગવાને જે કહેલ તે પ્રમાણે' શબ્દોથી કહેલ છે. 4.

1.'પહેલા' એટલે 'દૈહિક સૃષ્ટિના' (પ્ર)

2.આ બંને ત્રીજા (છઠ્ઠા) શ્લોકનો અર્થ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં ત્યારે પછી જે થયું તે કહે છે:

તદ્વિલોક્યાબ્જસંભૂતો વાયુના યદધિષ્ઠિત:॥
પદ્મમમ્ભશ્ચ તત્કાલકૃતવીર્યેણ કમ્પિતમ્॥5॥
તપસા હ્યેધમાનેન વિદ્યયા ચાત્મસંસ્થયા॥
વિવૃદ્ધવિજ્ઞાનબલો ન્યપાદ્ધાયું સહામ્ભસા॥6॥

જેના ઉપર પોતે બેઠેલ હતા તે કમલને અને જલને તે સમયના કાલે કરેલ બલવાળા વાયુથી કંપાએલા જોઈને, વધતા જતા તપથી અને અંત:કરણમાં રહેલી ઉપાસનાથી જેમનાં જ્ઞાનનું બલ ઘણું વધેલું હતું તેવા કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા (બ્રહ્મા)એ જલ વાયુનું પાન કર્યું. 5।

તપથી તેમને જ્ઞાન થયું. જેનું જ્ઞાન થયું તે વિષય કહે છે કે 'કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા' બ્રહ્મા 'જેના ઉપર બેઠેલા હતા', જે કમલ ઉપર બેઠેલા હતા, 'તે કમલ (તેમણે) જોયું'. તેમણે ઉત્તમ પ્રકારથી જોએલું, તેથી તેના સંબંધમાં બધુંએ જાણ્યું, એવો અર્થ છે. તે સમયના કાલે કરેલ બલવાળા વાયુથી કમલ અને જલ કંપાએલા (જોયાં). વાયુથી (તે) કંપાએલા હોવાનું જ્ઞાન થયું, અને વાયુ પ્રલયકાલનો હોવાનું (જ્ઞાન થયું). વાયુને દૈત્યના

અંશવાળો જાણ્યો. તેનો નાશ કરવામાં ન આવે તો કાર્ય તથા કારણ સુખકર ન થાય. કાલ પણ દૈત્યોને બલ આપે છે. 5.

પછી (બ્રહ્માએ) ધર્મ અને જ્ઞાનથી જે કર્યું તે છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહેલ છે. વધતા જતા તપથી અને ઉપાસનાથી ઘણું વધેલું હતું જ્ઞાનનું બલ જેમનું, તેવા (બ્રહ્મા)એ જલ સાથે વાયુનું પાન કર્યું. 'ઉપાસના તો પહેલાં જ બંધ થઈ હતી, તેથી તે જ્ઞાનનું બલ કેમ ઉત્પન્ન કરે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'અંત:કરણમાં રહેલી' એવું વિશેષણ કહેલું છે. તે અંત:કરણમાં સદાને માટે રહેલી. બ્રહ્મા મનથી સદા ભગવાનની સેવા કરે છે એમ કહ્યું. 6.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મામાં દોષ ન હતો એમ જણાવીને, ભય અને કંપ વિગેરેનાં કારણરૂપ વાયુ અને જલ દૂર થયાં ત્યાર પછી (બ્રહ્માએ) જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં તેમનું પહેલાનું જ્ઞાન જાગ્રત થયું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

તદ્વિલોક્ય વિયદ્વ્યાપિ પુષ્કરં યદધિષ્ઠિતમ્॥
અનેન લોકાન્ પ્રાગ્લીનાન્ કલ્પિતાસ્મીત્યચિન્તયત્॥7॥

જેના ઉપર બેઠેલા હતા, તે કમલને આકાશમાં વ્યાપેલું જોઈને તેમણે પહેલાના દિવસે વિચાર કર્યો કે લય પામેલા લોકોને આનાથી હું ઉત્પન્ન કરીશ. 7.

જેના ઉપર પોતે બેઠેલા તે કમલને આકાશમાં વ્યાપેલું જોઈને, 'પ્રાક્' પહેલાના દિવસે તેમણે એવો વિચાર કર્યો કે આજ પ્રકારથી અને આજ કમલથી હું લોકોને 'કલ્પિતાસ્મિ' ઉત્પન્ન કરીશ. 'કલ્પિતાસ્મિ' એ અદ્યતન (પહેલા) ભવિષ્યકાળ (નું રૂપ) છે. અહિં 'ચિંતન' શબ્દથી 'વિચાર' (જણાવેલ છે). બ્રહ્માના એકસો વર્ષના એકસો કલ્પો થાય છે, એમ કહેલું છે. તેથી એકએક કલ્પ વર્ષના દિવસ અને રાત્રિઓની સંખ્યા જેટલો છે. (રાત અને દિવસની) વચમાં તો ઘણો થોડો ભેદ જાણી ન શકાય તેવો હોવાથી તેનાથી (તેટલા સમયનું) જૂદું નામ પડેલું નથી. તે પ્રમાણે હોવાથી પદ્મ કલ્પો પણ ત્રણસો અને સાઠ થાય છે. તેવા સંજોગમાં પહેલાના કલ્પમાં પણ કમલથીજ જગત્ બનાવેલું હોવાથી પૂર્વાર્ધમાં કહેલો વિચાર ઘટે છે.

પછી તેમણે પહેલાંની પેઠેજ (લોક ઉત્પન્ન) કર્યા એમ કહે છે:

પદ્મકોશં તદાવિશ્ય ભગવત્કર્મચોદિત:॥
એકં વ્યભાંક્ષીદ્બુધા ત્રિધા ભાવ્યં દ્વિસપ્તધા॥8॥

પછી ભગવાનના કર્મથી પ્રેરાએલા (બ્રહ્મા)એ તે કમલની કળીમાં પ્રવેશ કરી (તે) એકના ઘણા પ્રકારે વિભાગ કર્યા. તેના ત્રણ અને ચૌદ વિભાગ થયા. 8.

'પછી' એટલે જ્ઞાન થયા પછી, (બ્રહ્માએ) તેજ કમલની કળીમાં પ્રવેશ કરીને એક કમલની કળીના ઘણા પ્રકારે વિભાગ કર્યા. "ભગવાનની નાભિમાંથી નીકળેલા કમલના એવી રીતે વિભાગ (તેમનાથી) કેમ કરાય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાનના કર્મથી પ્રેરાએલા' વિશેષણ યોજેલું છે. આ ભગવાનની સૃષ્ટિમાં ભગવાનનાં એક કર્મે પ્રવેશ કરેલો છે, તેનાથી

પ્રેરાએલા (બ્રહ્માએ વિભાગ કર્યા) ત્યારે ભગવાનના કર્મથી પ્રેરાએલા1 (બ્રહ્મા) ભગવાનના કર્મરૂપ થવાથી તેમનો કયાંય (કોઈ) પણ અપરાધ નથી. 'એકના ઘણા પ્રકારે વિભાગ કર્યા' (વિગેરે) શબ્દોથી તેના1 વિભાગો કહેલા છે. એકના જ ઘણા પ્રકારે વિભાગ કર્યા. પેટા-લોકના ભેદથી હજારો કટકા કર્યા. જાતિના ભેદથી વિભાગ કરતાં, સત્ત્વ વિગેરે (ગુણો)ને લીધે ત્રણ જ (વિભાગ) થાય. લોકના પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર પ્રમાણે વિભાગ કરતાં ચૌદ પ્રકારે વિભાગ કર્યા, એટલે ચૌદ લોકના ભેદથી વિભાગ કર્યા. 8.

1...1.પ્રેરિતસ્ય અને (તત્તસ્ય નહિ પણ) તસ્ય એવા વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતના પાઠો લીધેલા છે.

"બધાએ લોકોના જીવોનાં રહેઠાણ કરાતાં હોવાથી, ચૌદ લોકમાં જ કરોડો જીવોના સમૂહો કેવી રીતે રહેશે?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:

એતાવાઞ્જીવલોકસ્ય સંસ્થાભેદ: સમાહિત:॥
ધર્મસ્ય હ્યનિમિત્તસ્ય વિપાક: પરમેષ્ઠ્યસૌ॥9॥

જીવના લોકનો મર્યાદાથી ભેદ આટલો સ્થાપન કરવામાં આવેલો છે. આ બ્રહ્મા નિષ્કામ ધર્મના ફલરૂપ છે. 9.

જીવોના1 રહેઠાણ બનેલા લોકનો 'સંસ્થયા' સારા પ્રકારની મર્યાદાથી 'ભેદ:' વિભાગ આટલો જ ચૌદ પ્રકારનો જ છે; કારણ કે બધા જીવો ત્રણ પ્રકારના જ છે. અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી, મધ્યમાં ત્રણ પ્રકારના રાજસ (જીવો) છે. પાંચ મહાભૂતો, તન્માત્રા અને કાર્ય એમ તામસ (જીવો) સાત પ્રકારના છે. અંત:કરણ ચાર પ્રકારનું હોવાથી સાત્ત્વિક (જીવો) ચાર પ્રકારના છે. આમાં જ બધા જીવોનો સારી રીતે સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે.1 'સમ્યગાહિત:' એટલે સ્થાનના ભેદથી સારી રીતે સ્થાપન કરવામાં આવેલો ભેદ (છે).

"બ્રહ્માની એવી શક્તિ કેમ થઈ? કારણ કે ભગવાનની આજ્ઞા થવા છતાં પણ પોતાની શક્તિની જરૂર છે" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આ બ્રહ્મા એકસો જન્મથી પ્રાપ્ત કરેલ એક હજાર અશ્વમેધ (યજ્ઞ)રૂપ 'અનિમિત્તસ્ય' નિષ્કામ ધર્મનું 'વિપાક:' ફલ છે. બ્રહ્મા ઘણાં જન્મોથી પ્રાપ્ત કરેલ ધર્મના ફલરૂપ હોવાથી, તે પ્રમાણે કરે તે યોગ્ય છે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે આધાર બનેલું જગત્ લોકોની માત્રા હોવાનું કહ્યું.2. 9.

1. લોકો ચૌદ છે, અને પુરુષના અવયવોમાંથી તે કલ્પેલા છે એમ 2-5-36 થી 2-5-42 સુધીમાં જણાવેલું છે. તે બનાવટી હોવાની શંકા આથી દૂર કરેલી છે. (પ્ર)

2.આ શ્લોકોનો સાર આ વાક્યથી કહેલો છે. 'માત્રા' એટલે સૂક્ષ્મરૂપ. (પ્ર)

"જેને (બીજાનો) આધાર છે તેવું (જગત્) લોક હોવાથી માત્રારૂપ નહિ હોય" એવી શંકા થાય, તેથી (કહે છે કે) કાલને લીધે જીવ પણ (ભોગ કરવાનો) વિષય થાય છે. એ રીતે કાલની પ્રસ્તાવના1 થાય છે. કાલના ભેદથી ભગવાન્ (જગતની) ઉત્પત્તિ વિગેરે કરે છે એમ સાંભળનાર (વિદુર) કાલને જ સર્વનું કારણ માનતાં (તેને) કાલના સંબંધમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા2 થઈ. ત્યારે વિદુર નીચેના શ્લોકથી પ્રશ્ન કરે છે:

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

યદાત્થ બહુરૂપસ્ય હરેરદ્ભુતકર્મણ:॥
કાલાખ્યં લક્ષણં બ્રહ્મન્ યથા વર્ણય ન: પ્રભો॥10॥

હે બ્રહ્મન્! હે પ્રભો! ઘણાં રૂપવાળા, અદ્ભુત કર્મ કરનાર હરિનું આપે જે 'કાલ' નામનું લક્ષણ કહ્યું, તેનું અમારા માટે બરાબર વર્ણન કરો. 10.

ઘણાં રૂપવાળા, અદ્ભુત કર્મ કરનાર હરિનું જે આપે લક્ષણ કહ્યું તેનું બરાબર વર્ણન કરો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે, કારણ કે કાલ ભગવાનનું લક્ષણ એટલે અસાધારણ3 ગુણ છે. 'જગતના કર્તા હોવું' એટલે જગતની ઉત્પત્તિનો કાલ, એવો અર્થ છે. તે લક્ષણવાળો જે આત્મા, તે ભગવાન્. તેથીજ ભગવાન્ બહારથી પણ ગરુડ4 ધજા ઉપર રાખે છે. ભગવાન ઘણા સૂક્ષ્મ હોવાથી, (તેમનું) લક્ષણ પણ ઘણું સૂક્ષ્મ, જાણી ન શકાય તેવું છે. 'કલયતિ' ગણત્રી કરે, જાણે, અથવા ગ્રહણ કરે તે કાલ, બધીએ વસ્તુઓને ગણવી, ગ્રહણ કરવી અથવા જાણવી એ ભગવાનનો ગુણ છે જ. તેથી જ 'કાલ' એવું નામ છે જેમના લક્ષણનું, તે અદ્ભુત કર્મ કરનાર હોવાથી, તેમની ગણત્રી સાધારણ નથી. જેમ (1) ગણત્રી થતાં ભગવાન્ અદ્ભુત કર્મ કરે છે,5 અથવા (2) ગ્રહણ કરતાં એક હોઈ ઘણાં સ્વરૂપે થાય છે5 અથવા (3) બધાનાં દુ:ખ જાણીને, પોતે (તે) દૂર કરે છે5 અને ત્રણ માર્ગો પ્રકટ કરે છે,6 તેવા લક્ષણવાળા કાલનું સ્વરૂપ અવશ્ય જાણવું જોઈએ. તેથી અમને તેનું જ્ઞાન થાય તે માટે, આપ તેનું વર્ણન કરો, કારણ કે આપ (તેનું વર્ણન કરવાની) શક્તિવાળા છો. તે (અર્થ) 'હે પ્રભો!' સંબોધનથી કહેલો છે. 10.

1.પરીક્ષિતે કાલનું લક્ષણ પૂછેલ નથી, છતાં શુક કાલની પ્રસ્તાવના કેમ કરે છે એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી તેનું તાત્પર્ય અહિં કહેલું છે. "રચાવાના પદાર્થો (પોતે બ્રહ્મરૂપ હોઈ) ભોક્તા હોવાથી ભોગ્ય નથી અને તેથી તે માત્રા ન હોઈ શકે" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે જીવ પણ કાલને લીધે દેહનો સંબંધ થવાથી ભોગ્ય થાય છે. તેથી રચાવાના પદાર્થો (ભોગ્ય) માત્રા થાય છે એમ દર્શાવવા કાલની પ્રસ્તાવના કરેલી છે. તેથી શાસ્ત્રની સંગતિ થાય તે માટે આ પ્રસ્તાવના કરી છે, રાજાના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા કરી નથી. (પ્ર)

2.વિદુરે પ્રશ્ન કરવાનું કારણ આથી જણાવેલું છે. (પ્ર)

3.'અસાધારણ' એટલે બીજા કોઈમાં ન હોય તેવો.

4.ગરુડ કાલરૂપ છે જૂઓ. 3-28-24 ઉપરના શ્રીસુબોધિની.

5.આ ત્રણથી અનુક્રમે (1) અદ્ભુત કર્મ કરનાર, (2) ઘણા રૂપવાળા અને (3) હરિ શબ્દના અર્થો કહેલા છે. (પ્ર)

6.ઘણા રૂપવાળા થઈ કર્મમાર્ગ, દુ:ખ હરનાર થઈ જ્ઞાનમાર્ગ અને અદ્ભુત કર્મ કરનાર થઈ ભક્તિમાર્ગ પ્રકટ કરેલા છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે કાલ (ભગવાનનો) અસાધારણ ગુણ હોવાથી અવશ્ય જણાવવા જેવો હોઈ, નીચેના શ્લોકમાં તેનું લક્ષણ કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

ગુણવ્યતિકરાકારો નિર્વિશેષોઽપ્રતિષ્ઠિત:॥
પુરુષસ્તદુપાદાનમાત્માનં લીલયાઽસૃજત્॥11॥

(કાલ) ગુણોની સેળભેળરૂપ અભિજ્ઞાનવાળો, વિશેષરહિત, અંતરહિત છે. પુરુષે પોતાને લીલાથી તેનું (જગતનું) ઉપાદાન બનાવેલ (તે કાલ). 11.

કારણ કે કાલ અમૂર્ત1 ગુણ છે, તેથી જ તે પ્રત્યક્ષ નથી, પરંતુ કાર્યને લીધે અનુમાન કરવા યોગ્ય છે. તેથી 'આ આવો છે' એમ તેનું લક્ષણ કહી શકાય તેવું નથી. જો કાલ ધર્મી (ગુણવાળા પદાર્થ)થી, ગુણોથી અને કાર્યથી જૂદો હોય તો જ તેનું લક્ષણ હોય, ત્યારે જ (તેનામાં) અસાધારણપણું2 હોય. તેવા સંજોગમાં ત્રણથી3 (કાલની) જૂદાઈ દર્શાવવા, (તેનાં) લક્ષણમાં ત્રણ વિશેષણો કહેલાં છે). તે પૈકી પહેલું (1) કાલ 'ગુણોની સેળભેળરૂપ અભિજ્ઞાનવાળો' છે. ગુણોની 'વ્યતિકર:' એક બીજા સાથે સેળભેળ 'આકાર:' અભિજ્ઞાન છે જેનું, તેવો કાલ છે. કાલ અમૂર્ત હોવાથી કાર્ય દ્વારા જ તેનું લક્ષણ થાય, અને કાર્ય એ છે કે જે ભગવાનના ગુણથી સત્ત્વ વિગેરે ગુણોનાં સમાનપણાંની અવસ્થાવાળી પ્રકૃતિના ગુણોની સેળભેળ થાય છે-(તેથી) આરંભમાં (પ્રકૃતિના ગુણો) સત્ત્વ વિગેરેના રૂપથી છૂટા પડે છે (અને) પછી ખળભળે છે અને એકબીજા સાથે ભળી જાય છે-તે ગુણ કાલ છે,4 એવો અર્થ છે. અને આજ5 ભગવાનનું આકલન એટલે ક્રિયાશક્તિરૂપ પહેલો મુખ્ય ગુણ છે કે જે પહેલો પ્રકટ થયો6. (2) તેમનામાં7 બીજા પણ ક્રિયાશક્તિના ભેદો છે, (અને) તેમના ખાસ નામો પણ છે. 'તેમણે ઇચ્છયું' વાક્યથી 'ઇચ્છા', 'તેમણે કામના કરી' વાક્યથી 'કામ' (કહેલા છે). તેવી રીતે લોકમાં પ્રસિદ્ધ કાર્યના ગુણનાં સમાનપણાથી8 કાર્ય ઉપર આધાર રાખનાર તરીકે તેનું (કાલનું) વિશેષણ પ્રસિદ્ધ નથી. જેમ9 ઇચ્છા, કામ વિગેરે મનના ગુણો છે. તે પ્રમાણે કાલ કોઈનો પણ ગુણ નથી, પરંતુ 'આ સમયે' 'હમણાં' વિગેરે શબ્દોથી તે સર્વના આધાર તરીકે જ જણાય છે. તેથી10 આ 'વિશેષરહિત' છે. જો તે કોઈનો ગુણ હોય તો, 'ઘડામાં કાલ' 'ભૂમિમાં કાલ' એમ તેમાં જોવામાં આવે; પરંતુ 'આ સમયે ઘડો છે' એમ જ જણાય છે9 . તેથી11 "સર્વ (કોઈપણ) વિશેષ વિનાનો12, ગુણોનો ખળભળાટ કરાવનારો13 કાલ એવું (તેનું) લક્ષણ છે11. (3) વળી14 ઘણાએ ગુણો-આકાશ વિગેરેનું નિવારણ કરનારા ખાસ ગુણો, પોતે વિશેષ વિનાના (હોય તેવા), ભગવાનના ગુણો છે. તેમ ન હોય તો પરમાણુ વિગેરે નિત્ય (અને) ઇન્દ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન ન થઈ શકે તેવા (પદાર્થો)નો બાધ ન થાય15. તેમનો બાધ થાય તે માટે 'અંતરહિત' વિશેષણ કહેલું છે. 'પ્રતિષ્ઠા' એટલે સમાપ્તિ, અંત. તેનાથી રહિત, એવો અર્થ છે. ખાસ ગુણો તો અંતવાળા છે. તેમ ન હોય તો પરમાણુઓને હદ ન હોય. તેથી સંસ્થા વિનાનો એટલે અંતરહિત કાલ છે. બધાએ પદાર્થનો અંત આવે છે, પરંતુ કાલનો અંત આવતો નથી14.

એ પ્રમાણે કાલનું લક્ષણ કહીને, ભગવાને તે ગુણ શા માટે ધારણ કરેલો છે એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, ગુણોના ખળભળાટરૂપ અથવા જગતના આધાર થવારૂપ (કાલનું)

પ્રાસંગિક કાર્ય તેમનું (ભગવાનનું) (તેને ધારણ કરવાનું) મુખ્ય પ્રયોજન ન હોવાથી, ઉત્તરાર્ધથી મુખ્ય પ્રયોજન કહે છે. (જગતના) કારણરૂપ પુરુષ ભગવાન્ છે. તે પોતાના જ ગુણોને કર્તાપણું વિગેરે સ્થિતિવાળા કરીને જગત્ રચે છે. તેમાં કર્તાપણું (એ) સ્વરૂપનો ગુણ જ છે. ક્રિયાશક્તિ તેનો નિર્વાહ કરનારી છે, પરંતુ સમવાયિ કારણ શું થાય? તે (ક્રિયાશક્તિ) વિકારવિનાની જ16 છે. જેમ ઘડામાં માટીરૂપ પૃથ્વી (વિકારરહિત સમવાયિકારણ છે), તેમ દેખાતાં કાર્યોમાં સર્વત્ર સમવાયિ કારણ વિકાર વિનાનું જ હોય છે17. તે (માટી) ખોદી કાઢી માપવાળી લઈ (ઘડો) બનાવનારની ક્રિયાથી સંસ્કૃત થઈ ઉપાદાન બને છે18, એ પ્રમાણે ભગવાન્ પણ કાલને ઉપાદાન કરીને19 પોતાને જગત્ બનાવે છે. કુંભાર20, ચાકડો, ચીથરાં, દંડ અને માટીરૂપ પૃથ્વી એકલી જ પોતાના ગુણોથી જ પોતે ઘડાના આકારવાળી થાય છે. તેમાં કુંભાર વિગેરે બીજા બધા ગુણો જીવનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને જ કર્તાપણું વિગેરેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. કુંભારના દેહમાં દેવદત્ત જીવ છે. દંડમાં સ્થાવર (વૃક્ષ) (જીવ છે). ચીંથરાંમાં પણ કપાસ સ્થાવર (જીવ) જ છે, ચાકડામાં પણ પર્વત (લોઢાંરૂપ) છે20. વિકારમાં તો વિકાર જ21 છે. એ પ્રમાણે સર્વમાં હોય છે. તેથી જે અંશમાં કોઈપણ વિકાર પ્રવેશ કરતો નથી તેવો, કર્તાપણાના ગુણ સિવાયનો, ભગવાનનો ગુણ-'તેમણે પોતાને પોતાની મેળે કર્યા' એ શ્રુતિ પ્રમાણે22 કાલ છે. 'લીલાથી' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાનને તેમ કરવાનું) ખાસ પ્રયોજન ન હતું. તે ઉપાદાન ઘણું સુંદર, બનાવનારને શ્રમ ન કરાવે તેવું છે, એવો (અર્થ છે).

11.

1.'અમૂર્ત' એટલે દેહ વિનાનો, આકૃતિ વિનાનો.

2.'અસાધારણપણું' એટલે બીજા કોઈમાં ન હોય તેવો ગુણ.

3.'ત્રણ' એટલે ધર્મી, ગુણો (ધર્મ), અને કાર્ય.

4.રૂના તાંતણાની પેઠે ગુણો પ્રકૃતિથી છુટા પડી, એકબીજા સાથે ભળી, જેમ તાંતણાંનું વસ્ત્ર થાય છે તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે તે ગુણોની અવસ્થા 'સેળભેળ' છે. ગુણોની તેવી અવસ્થા જેનાથી થાય છે તે કાલ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

5.'આ' એટલે ગુણોની સેળભેળ કરવી તે. (પ્ર)

6.'પહેલા પ્રકટ થયો' શબ્દોથી તે પહેલો મુખ્ય ગુણ હોવાનું કારણ કહેલું છે. (પ્ર)

7.'તેમનામાં' એટલે ભગવાનમાં. અહિંથી બીજા 'વિશેષ રહિત' વિશેષણનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (પ્ર)

8.'કાર્યધર્મવત્ત્વેન' એટલે કાર્યના ગુણના સમાનપણાથી. (પ્ર)

9-9.આ ભાગથી ઉપર નોટ 8 માં કહેલો અર્થ સ્પષ્ટ કરેલ છે. (પ્ર)

10.કાલ જણાય તેવો નહિ હોવાથી તેનામાં કાર્ય (ઘડો વિગેરે)ના ગુણોનું સમાનપણું નથી, અને તે સર્વનો આધાર હોવાથી તેનો કોઈ કાર્ય આધાર નથી. 'તેથી' એટલે એ બંને પ્રકારના વિશેષણ વિનાનો હોવાથી. (પ્ર)

11-11.આ ભાગથી પહેલા બે વિશેષણોથી સિદ્ધ થએલો અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)

12.ભગવાનની ઇચ્છા વિગેરેને આ (કાલનું) લક્ષણ લાગુ ન પડે, તે માટે આ વિશેષણ યોજેલું છે. (પ્ર)
13.ભગવાનને અને વિશેષોને આ (કાલનું) લક્ષણ લાગુ ન પડે, તે માટે આ વિશેષણ યોજેલું છે. (પ્ર)
14-14.આ ભાગથી ત્રીજા વિશેષણનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વિશેષણ યોજવાનું પ્રયોજન એ છે કે કાલના વિશેષને ઉપરના બે વિશેષણો લાગુ પડે છે. તેથી એટલું લક્ષણ તેનામાં પણ હોવાથી, તેને લક્ષણ લાગુ ન પડે તે માટે આ ત્રીજું વિશેષણ કહેલું છે. (પ્ર)
15.'બાધ ન થાય' એટલે (કાલના) લક્ષણમાં તેમનો સમાવેશ થાય.
16.જેમ 'રસ' જ ભગવાનની જીહ્વા છે, તેમ જગતનું સમવાયિકારણ જ ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ જ છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)
17."ક્રિયાશક્તિ વિકાર વિનાની હોવાથી જગતનું સમવાયિ કારણ કેમ હોઈ શકે?" એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (પ્ર)
18."ત્યારે વિકાર વિનાનું બ્રહ્મ જ જગતનું ઉપાદાન કારણ ભલે હોય, ક્રિયાશક્તિનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (પ્ર)
19.'ઉપાદાન કરીને' એટલે પોતાની ક્રિયાની હદવાળો (સંબંધવાળો), પોતાની ક્રિયાથી વ્યાપેલો કરીને. (પ્ર)
20-20.'એક જ (કાલ) ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ કેમ થાય? કાર્ય અને કારણ એક જ કેમ થાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ દૃષ્ટાંત કહેલું છે.
21.કાર્ય અને કારણ એક જ પદાર્થના થતા હોવાથી, કારણની આકૃતિમાં ભેદ થાય તે જ વિકાર (કાર્ય), જેમ એકલી પૃથ્વી જ પોતાના જૂદા જૂદા અંશોથી કર્તા (કુંભાર), કરણ (દંડ, ચાકડો વિગેરે) થાય છે, તેમ બ્રહ્મ પણ થાય છે. એવો અર્થ છે. (પ્ર)
22.શ્રુતિથી પ્રમાણ કહેલું છે. આ શ્રુતિમાં કર્તાપણું કર્મ અને ક્રિયા કહેલાં છે. કર્તાપણું ભગવાનમાં છે, કર્મપણું જગતમાં છે. તેથી તે બે ગુણો સિવાયનો 'કર્યા' શબ્દથી જે ક્રિયારૂપ અર્થ પ્રાપ્ત થયો તે કાલ છે, એવો અર્થ છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનની ઇચ્છાની હદવાળી, ભગવાનની બહારની ચેષ્ટારૂપ જે ક્રિયા તે કાલ. (પ્ર)

"આ કાલની ભગવાનને શી જરુર? (ભગવાનનું) સ્વરૂપ અથવા પ્રકૃતિ (જગતનું) ઉપાદાન કારણ ભલે હો" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલ છે:

વિશ્વં વૈ બ્રહ્મતન્માત્રં સંસ્થિતં વિષ્ણુમાયયા॥
ઈશ્વરેણ પરિચ્છિન્નં કાલેનાવ્યક્તમૂર્તિના॥12॥

વિશ્વની ખરેખર બ્રહ્મ તન્માત્રા છે. (તે) વિષ્ણુની માયાથી નભે છે અને નાશ પામે છે. ન દેખાય તેવા રૂપવાળા ઈશ્વર કાલથી તેની હદ બંધાય છે. 12.

બ્રહ્મ જેની તન્માત્રા છે તેવું કાર્ય, વિશ્વ છે. જેમ મહાભૂતોમાં શબ્દ વિગેરે સૂક્ષ્મ અવસ્થાના રૂપમાં રહેલા હોવાથી તેમની તન્માત્રાઓ છે, તેમ વિશ્વની સૂક્ષ્મ અવસ્થાનું રૂપ

પણ બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે પહેલાંની અવસ્થા બ્રહ્મ છે, અને પછીની અવસ્થા જગત્ છે. ‘વિષ્ણુ’ એટલે ભગવાનની માયાથી તે (વિશ્વ)નો તિરોભાવ થતાં, તેનો નાશ થાય છે. વિષ્ણુ રક્ષણ કરનારા છે. તેમની જ માયા નાશ કરનારી છે. અથવા વિષ્ણુની માયાથી તે ‘સંસ્થિતં’ સારી રીતે નભનારું છે. (વિષ્ણુની) અલૌકિક શક્તિથી તે નભે છે અને નાશ પામે છે, એવો અર્થ છે.

તેની1,2 હદ બાંધનાર કોઈક હોવો જરુરી છે. તેવો ન હોય તો બધુંએ (બ્રહ્મ જગત્) થાય, અથવા (બ્રહ્મ) અવયવરહિત છે1 એવાં (વાક્ય) ખોટાં ઠરે. તેથી ભગવાનનો જ અસાધારણ પ્રકારનો કોઈ એક ગુણ છે કે જેનાથી ઉત્પન્ન થએલું કાર્ય હદવાળું થાય છે. તેવું3 ભગવાનનું એક સ્વરૂપ છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. ઇશ્વરપણું પણ (ભગવાનનો) એક ગુણ છે, (અને) ભગવાને (તેને) તે (કાલ)માં જ મૂકેલો છે, કારણ કે ફેરફાર કરવાની શક્તિ તેની છે. તેથી જ ‘કલયતિ’ ગણત્રી કરે4 તે કાલ અને તેનું સ્વરૂપ એવું છે કે તે ન જણાય તેવો જ5 રહે છે. તેથી (વિશ્વની) હદ બાંધવા માટે કાલની જરુર છે, એવો અર્થ છે. 12.

1.‘તેની’ એટલે ભગવદ્રૂપ જગત્ની. (પ્ર)

2-2.જૂઓ બ્રહ્મસૂત્ર 2।26.

3.‘તેવું’ એટલે હદ બાંધનારું. (પ્ર)

4.વસ્તુ એક જ હોવા છતાં, હદ બાંધીને જૂદું રૂપ કરે છે. (પ્ર)

5."હદ બાંધનાર ઉત્પન્ન કરનાર કેવી રીતે થઈ શકે?” એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલું છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં કાર્યનું તે ઉપાદાન (કારણ) હોવાનું દર્શાવે1 છે:

યથેદાનીં તથાડગ્રે ચ પશ્ચાદપ્યેતદીદૃશમ્॥
(વિશ્વમેતદસંક્ષિપ્તં માયયા દૃશ્યતેડન્યથા)॥13॥

આ (જગત્) જેવું હમણાં છે, તેવું પહેલાં પણ હતું, પછી પણ આવું જ હશે. (આ વિશ્વ માયાથી જૂદા પ્રક્ારનું સંકોચ વિનાનું દેખાય છે)2 . 13.

કાલ નિત્ય હોવાથી, તે જેનું ઉપાદાન છે તેવું જગત્ નિત્ય જ છે, પરંતુ (તેના) ઉપાદાનની પેઠે તે જાણવામાં આવે છે. ‘ભૂત3’ વિગેરે સંજ્ઞાઓ કાલને લીધે થએલી છે, કારણ કે સદા વિદ્યમાન કાલ જલના પ્રવાહની પેઠે (વહેતાં), પછીનો તેની પહેલા પહેલાનાનો લોપ કરે છે, ત્યારે તેના4 આધારને લીધે જેનામાં વિકાર થાય છે તેવું જગત્ ‘ભૂત’ તરીકે ઓળખાય છે. ‘(હાલ) છે’ તે પણ કાલ જ છે. (કાલને) દેશની જરુર નહિ હોવાથી, વર્તમાનપણાંને (તેવી) જરુરીઆત નથી5. જલ વિગેરેને તો દેશની જરુર હોવાથી, (તેમનાં) વર્તમાનપણાંને (દેશની) જરુરીઆત છે જ. તેથી જેવો કાલ, તેવું જગત્6 છે. કાલને અધીન જગત્ છે ત્યારે તો આવી જ વ્યવસ્થા છે. જેમ જીવોના આત્મા ભગવાન્ છે, તેમ પેટા-કાલોને વશ રાખનાર મૂલ કાલ છે. તેથી (પેટા-કાલ અને મૂલકાલ) સ્વભાવથી સમાન હોવાથી, પેટા-ભેદ અર્થ7 પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. જગત્ જેવું હમણાં છે, તેવું જ પહેલાં

પણ હતું, અને પછી પણ આ આવું જ હશે. તેથી8 કાલ આ જગતને વશ રાખતો હોવાથી9, તે માયિક (અસત્ય) નથી. તેથી10 સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ સ્વરૂપવાળું હોવાથી જગત્ બ્રહ્મરૂપ10 છે. 13.

1.દર્શાવે છે, એટલે (કાલના) અન્વયથી દર્શાવે છે.(પ્ર)

2.શ્લોકનો આ ભાગ અધિક છે.

3.કાલ (ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય) કેમ કહેવાય છે તે જણાવે છે. (પ્ર)

4.'તેના' એટલે પહેલાના કાલની ઉપાધિના, કાલના ભૂત વર્તમાન વિગેરે (ગુણ) તેના આધારવાળા જગતને લાગુ પાડવામાં આવે છે. જેમ પૃથ્વીનો આકાર ઘડાને લાગુ પાડે છે તેવી રીતે (કાલના ગુણ જગતને લાગુ પડાય છે). તે પ્રમાણે ભવિષ્યનું પણ (સમજવું). (પ્ર)

5.'હાલનું જગત્' એમ કહીએ તેમાં જગતને કાલ સિવાય બીજા કોઈ આધારની જરુર રહેતી નથી. તેથી વર્તમાનપણું પણ કાલનું જ જગત્ને લાગુ પડાય છે.

6.કાલના ભૂત (ભવિષ્ય) વિગેરે ગુણ જગત્માં જણાતા હોવાથી, કાલનો જગત્માં અન્વય હોવાથી, કાલ જગત્નું ઉપાદાન કારણ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

7.'અર્થ પ્રમાણે' એટલે (જગત્ની અને કાલની) અંશ અને અંશીની સ્થિતિ કહેવાની ઇચ્છા પ્રમાણે. તેથી જગત્ કાલરૂપ હોવા છતાં, કાલ તેનું નિયમન કરતો હોવાથી, (કાલ) ભૂત વિગેરે (પોતાના) ગુણોના સંબંધથી ઉપાધિ દ્વારા જગતનું ઉપાદાન કારણ થાય છે. આથી એમ પણ સિદ્ધ થયું કે બ્રહ્મ જગતની તન્માત્રા છે. (પ્ર)

8.'તેથી' એટલે (જગત્) સદા એકરૂપ હોવાથી. (પ્ર)

9.'વશ રાખતો હોવાથી' એટલે વ્યવહારના વિષય દ્વારા વશ રાખતો હોવાથી. (પ્ર)

10-10.'તેથી' એટલે સદા એકરૂપ હોવાથી, કાલ વશ રાખતો હોવાથી, અને સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ સ્વરૂપવાળું હોવાથી, એવો અર્થ છે. પાછળ બીજી કારિકામાં 'માત્રાપણું પણ કાલથી થાય છે' એમ કહેલું તે પણ આથી સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે કાલ જગતનું ઉપાદાન (કારણ) છે એમ જણાવીને, કાલનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ કહીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી અધ્યાય પૂરો થાય ત્યાં સુધી, (કાલનું) આધિભૌતિક સ્વરૂપ જણાવે છે. (કાલના) આધ્યાત્મિક (સ્વરૂપ)ના પ્રકારો આવતા અધ્યાયમાં કહેશે. તેટલાથી1 સાધારણ2 (જીવો)ની તન્માત્રા અને ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરનાર કાલ જ છે (એમ જણાશે). તેઓની (સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થનાર જીવોની) બુદ્ધિ તો વેદ અથવા બ્રહ્મા વિગેરેથી (ઉત્પન્ન થશે), તેથી ભગવાનને અધીન તે (જીવો) ભગવાનની આજ્ઞાથી સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરશે. મહાભૂતની પેઠે તેઓનું મૂલ3 ભગવાન્ અને ભગવાનની આજ્ઞા છે. વિષય અને ઇન્દ્રિયો તો કાલને જ અધીન હોય છે, અને કાલરૂપ જ છે. તે તન્માત્રાઓ ત્રણ પ્રકારની હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક જણાવે છે:

સર્ગો નવવિધસ્તસ્ય પ્રાકૃતો વૈકૃતસ્તુ ય:॥
કાલદ્રવ્યગુણૈરસ્ય ત્રિવિધ: પ્રતિસંક્રમ:॥14॥

તે (જગત્)ની પ્રાકૃત અને વૈકૃત જે સૃષ્ટિ તે તો નવ પ્રકારની છે. કાલથી, દ્રવ્યોથી અને ગુણોથી એવા ત્રણ પ્રકારનો આનો પ્રલય છે. 14.

પ્રાકૃત એટલે આધિભૌતિક (સૃષ્ટિ) છ પ્રકારની છે. વૈકૃત એટલે આધ્યાત્મિક (સૃષ્ટિ) ત્રણ પ્રકારની છે. બંને (મળી) નવ પ્રકારની છે. 'તુ' 'તો' શબ્દ એમ જણાવનારો છે કે વૈકૃત (સૃષ્ટિ)માં બીજો ભેદ છે. આધ્યાત્મિક વૈકૃત (સૃષ્ટિ)થી જૂદા પ્રકારની આધિદૈવિક વિકૃત (સૃષ્ટિ) છે, તેથી જ 'જે' (સૃષ્ટિ) પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્પત્તિ નવ પ્રકારની છે, કારણ કે ત્રણે પ્રકારના ગુણો ઉત્પન્ન કરનારા છે. પ્રલય તો ત્રણ પ્રકારનો છે, કારણ કે તામસો જ પ્રલયની અધિષ્ઠાતા હોય છે. કાલ દ્રવ્ય અને ગુણો એ ત્રણ પ્રલયના અધિકારી છે. કાલ પદાર્થોને પ્રકૃતિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. વાયુ દંડ વિગેરે દ્રવ્યોથી અને વિરોધ કરનારા ગુણોથી વિરુદ્ધ ગુણો પ્રકટ થાય છે. શાસ્ત્રમાં4 કહેલા પ્રકારના કર્મથી દેવ વિગેરેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં, મનુષ્ય વિગેરેની સ્થિતિ મટી જાય છે, તેથી સત્ત્વ વિગેરે (ગુણો)થી જ પહેલાના (ગુણ)નો પ્રલય થાય છે4. કાલે કરેલો પ્રલય તો ચોક્કસ છે, બીજા બે અચોક્કસ છે. 14.

1.બે અધ્યાયથી કાલનું નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે.

2.'સાધારણના' એટલે વ્યક્તિઓના. તન્માત્રા અને ઇન્દ્રિયો બંનેનું નિયમન કરનાર કાલ છે એમ જણાવવા બે અધ્યાયોથી કાલનું નિરૂપણ કરેલ છે. (પ્ર)

3.'મૂલ' એટલે તન્માત્રારૂપ. (સૂક્ષ્મ અવસ્થાનું રૂપ). (પ્ર)

4-4.આ ભાગથી ગુણો પ્રલય કરાવનારા કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે. ગુણો દેહરૂપ હોવાથી તામસ છે. દ્રવ્ય તામસ હોવાનું તો સ્પષ્ટ જ છે. કાલ તો ગુણોને અનુસરી (તામસ થાય છે) એમ જાણવું. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) સૃષ્ટિ નવ પ્રકારની હોવાનું જણાવે છે:

આદ્યસ્તુ મહત: સર્ગો ગુણવૈષમ્યમાત્મન:॥
દ્વિતીયસ્ત્વહમો યત્ર દ્રવ્યજ્ઞાનક્રિયોદય:॥15॥

આત્મામાંથી ગુણોની વિષમતારૂપ પહેલી તો મહત્તત્ત્વની સૃષ્ટિ છે. બીજી તો અહંકાર(ની સૃષ્ટિ છે), જેમાં દ્રવ્ય જ્ઞાન અને ક્રિયાની ઉત્પત્તિ થાય છે. 15.

સર્ગા અત્ર વિભેદેન કાલત: ક્રિયયા તથા॥5॥
અતસ્તત્ત્વેડપિ ષડ્ભેદા: પારંપર્યં ન દૂષણમ્॥

અહિં1 કાલથી તેમજ ક્રિયાથી (પદાર્થો) છૂટા પડવાથી સૃષ્ટિઓ થાય છે. તેથી તેવામાં2 પણ છ ભેદો છે. પરંપરા દૂષણ નથી3. કા. 51/2.

મહત્ત્વેન પ્રકારેણ જગત્સર્વં તથોદ્ધતમ્॥6॥
અતો જગત એવાત્ર સર્ગો હેતુર્મહાન્ પુન:॥

મહત્તત્ત્વના પ્રકારથી બધું જગત્ તેવી રીતે ઉત્પન્ન થએલું છે. તેથી અહિં જગતની જ સૃષ્ટિ થઈ છે, પરંતુ (તેનું) કારણ મહત્તત્ત્વ છે. કા. 61/2.

ભૂતમાત્રેન્દ્રિયધિયાં જન્મ સર્ગ ઉદાહૃત:॥7॥

तच्चतुष्टयमत्रास्ति तेन सर्गत्वमस्य हि॥

મહાભૂતો તન્માત્રાઓ ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિના જન્મને સૃષ્ટિ કહેલી છે. તે ચાર અહિં છે, તેથી આ સૃષ્ટિ છે. કા. 71/2.

‘તુ’ ‘તો’ શબ્દ મતને4 ખોટો ઠરાવે છે. મહત્તત્ત્વનો માત્ર જન્મ જ થતો નથી, પરંતુ મહત્તત્ત્વનો જન્મ સૃષ્ટિ છે, અને તે પણ બીજી સૃષ્ટિઓ કરતાં પહેલી સૃષ્ટિ છે. આ સૃષ્ટિ સર્વ (સૃષ્ટિઓ)ને ઉપયોગી છે. મહત્પણાથી બુદ્ધિ કહી. તે મહત્તત્ત્વ યોનિમાંથી ઉત્પન્ન થયું5 તેવી સૃષ્ટિ અહિં (કહેવાની) ઇચ્છેલી નથી, પરંતુ આત્મા (ભગવાન્)રૂપ મૂલમાંથી ગુણોની વિષમ (અસમાન) સ્થિતિ (રૂપ સૃષ્ટિ) (કહેલી છે). તેમાં બુદ્ધિ (ઉત્પન્ન થવા)નું કારણ સત્ત્વ (ગુણ) છે. ભગવાન્ બુદ્ધિનું કારણ હોય, ત્યારે સત્ત્વ મનનું6 કારણ (હોય છે). વિષયો7 રાજસ, છે, (અને) મહાભૂતો તામસ છે. (ગુણોનું) વિષમપણું ન હોય, ત્યારે તો તેઓ સ્થિતિ વિગેરે કરનારા હોય છે. આત્મામાંથી ગુણોનું વિષમપણું (થાય)-આ જ મહત્તત્ત્વની સૃષ્ટિ છે, એવો અર્થ છે.

ઉત્તરાર્ધથી બીજી સૃષ્ટિ કહે છે. અહિં પણ માત્ર જન્મ કહેલ નથી. ‘અહમ:’ અહંકારની સૃષ્ટિ બીજી (સૃષ્ટિ) છે. આ પણ ચાર પ્રકારની હોવાનું કહે છે. જેમ સૃષ્ટિમાં ગુણોનાં વિષમપણાંની જરુર છે, એ પ્રમાણે દ્રવ્ય જ્ઞાન અને ક્રિયાની ઉત્પત્તિની પણ જરુર છે. દ્રવ્ય અધિભૂત8 છે, જ્ઞાન અધિદૈવ8 છે, ક્રિયા આધ્યાત્મિક8 છે. પહેલી સ્થિતિ (ગુણોનું) વિષમપણું (અને) બીજી ત્રણ પ્રકારના થવું તે છે. ‘યત્ર’ ‘જેમાં’ શબ્દથી, સ્થાન એટલે (આ સૃષ્ટિના) કારણરૂપ મહત્તત્વ બુદ્ધિ (કહેલ) છે. 15.

1.‘અહિં’ એટલે ‘પ્રાકૃત સૃષ્ટિમાં’ (પ્ર)

2.‘તેવામાં’ એટલે પ્રાકૃત (સૃષ્ટિ) માં (પ્ર)

3. કાલ અને ક્રિયા બંને હોવા છતાં છએ સૃષ્ટિઓ એક સાથે થતી નથી. શ્રુતિમાં પણ સર્વ કરવા સમર્થ બ્રહ્મ સાક્ષાત્ સૃષ્ટિ રચે છે, તેમ એક પછી એક સૃષ્ટિઓ રચે છે એમ કહેલું છે. તેમાં ભગવાનની ઇચ્છા જ કારણ છે તેથી પરંપરાથી સૃષ્ટિ થાય તે દૂષણ નથી. (પ્ર)

4.‘મતને’ પહેલા કહેલા અનુવાદ મતને (પ્ર) મહત્તત્ત્વનો માત્ર જન્મ થાય છે, તે સૃષ્ટિ નથી, એવા મતને, એવો અર્થ જણાય છે.

5.‘વીર્યનું આઘાત કર્યું’ ‘તેણે (પ્રકૃતિએ) હિરણમય મહત્તત્ત્વને જન્મ આપ્યો’ એમ કહેલું છે, તેવી સૃષ્ટિ આ કલ્પમાં ઇચ્છેલી નથી. (પ્ર)

6.‘મનનું’ એટલે ‘ઇન્દ્રિયોનું’. બધી ઇન્દ્રિયો માટે ‘મન’ શબ્દ યોજેલો છે. (પ્ર)

7.આથી અનુક્રમે તન્માત્રા અને મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ કહી.

8.આથી મહાભૂત, તન્માત્રા અને ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ કહેલી જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં ત્રીજી (તથા ચોથી) સૃષ્ટિ કહે છે:

ભૂતસર્ગસ્તૃતીયસ્તુ તન્માત્રો દ્રવ્યશક્તિમાન્॥
ચતુર્થ ઐન્દ્રિય: સર્ગો યસ્તુ જ્ઞાનક્રિયાત્મક:॥16॥

ત્રીજી તો તન્માત્રારૂપ દ્રવ્યની શક્તિવાળી મહાભૂતોની સૃષ્ટિ છે. ચોથી ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ છે, જે (તે) તો જ્ઞાનરૂપ અને ક્રિયારૂપ છે. 16.

અહિં પણ 'તુ' 'તો' શબ્દ ઉપર પેઠે1 યોજેલો છે. જેમ2 ગુણોના ખળભળાટની જરુર છે, અને જેમ જ્ઞાન ક્રિયા તથા વિષયોની જરુર છે, તેમ વિકાસ કરનાર રૂપની પણ (જરુર છે)2, અને તે રૂપ3 ભોક્તા અને ભોગ્યની સ્થિતિવાળું (હોવાનું) કહેવું જોઈએ. તેથી ભોગ્ય તન્માત્રા તરીકે કહેલ છે, અને ભોક્તા શરીર પ્રાપ્ત કરાવનાર મહાભૂત તરીકે (કહેલ છે). 'તન્માત્રારૂપ દ્રવ્યની શક્તિવાળી' શબ્દોથી તે બંને કહેલ છે. પાંચ તન્માત્રાઓરૂપ તન્માત્રા છે. દ્રવ્યની શક્તિ4 એટલે વિકાસ. તે સાથેની ત્રીજી સૃષ્ટિ છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે ત્રણ સૃષ્ટિઓથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

અને ત્રણ (સૃષ્ટિઓ)થી (કાર્ય) જાણવામાં આવે છે. તેઓમાં5 આરંભમાં ચોથી ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ એટલે ઇન્દ્રિયોના સંબંધવાળી સૃષ્ટિ છે. ઇન્દ્રિયોના સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ સૃષ્ટિ નથી, પણ કાર્યોમાં ઉપયોગી થવાથી (તે સૃષ્ટિ)છે. તેથી6 અનુવાદમાં 'તુ' 'તો' શબ્દ (યોજેલ છે). કાર્યમાં7 જૂદા પ્રકારથી ઉત્પતિ થતી નથી એમ જણાવવા 'સૃષ્ટિ' શબ્દ પહેલાંજ યોજેલ છે7 'જે (તે) તો' શબ્દોથી (સૃષ્ટિનો) અનુવાદ સ્વરૂપ અને કાર્યનો ભેદ જણાવવા (કરેલો છે). (આ સૃષ્ટિ) જ્ઞાનરૂપ8 અને ક્રિયારૂપ8 છે, કારણ કે જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને ઇન્દ્રિયોનાં કાર્ય છે. ક્રિયારૂપથી મહાભૂતો અને ઇન્દ્રિયો કહેલી છે, (અને) જ્ઞાનરૂપથી તન્માત્રા અને બુદ્ધિ9 કહેલાં છે. 16.

1.'ઉપર પેઠે' એટલે માત્ર જન્મ એ સૃષ્ટિ નથી એ જણાવવા. (પ્ર)

2....2. આ ભાગથી એમ જણાવેલું છે કે પહેલી અને બીજી તથા ત્રીજી સૃષ્ટિમાં (ઉત્પત્તિના) કારણ સિવાય કાર્ય અને કારણમાં જૂદાપણું નથી.(પ્ર)

3.'તે રૂપ' એટલે 'વિકાસ કરનારું રૂપ'. (પ્ર)

4.'દ્રવ્યની શક્તિ' એટલે દ્રવ્ય રૂપ શક્તિ. તેથી શ્લોકમાં ભૂત સૃષ્ટિ કહી, તેનો અર્થ 'મહાભૂતરૂપ વિકાસ સાથેની તન્માત્રાની સૃષ્ટિ' છે. (પ્ર)

5.'તેઓમાં' એટલે જ્ઞાન કરાવનારી (ત્રણ ચોથી પાંચમી અને છઠ્ઠી) સૃષ્ટિઓમાં. (પ્ર)

6.'તેથી' એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેમાં પણ આ સૃષ્ટિ અનુકૂલ હોવાનું ઇચ્છેલું હોવાથી. (પ્ર)

7....7. મહાભૂતો તન્માત્રા વિગેરેથી બનેલ શરીરવાળા હોવાને લીધે (ઉત્પત્તિના પ્રકારમાં) ભેદ નથી, એમ જણાવવા ('તુ' શબ્દ અનુવાદમાં કહેલ છે). તેથી સ્વરૂપ (શરીર) મહાભૂત વિગેરેનું બનેલ છે, તે કાર્ય કરતું ન હોય ત્યારે તે એકલું (જૂદું) હોય છે, એમ સ્વરૂપનો (કાર્યથી) ભેદ દર્શાવવા (એમ કહેલ છે.) (પ્ર)

8...8.ઇન્દ્રિયો જૂદાં જૂદાં કાર્યો કરે છે તેનું કારણ આથી કહેલ છે. જ્ઞાનરૂપ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાન કરાવે છે અને ક્રિયારૂપ ઇન્દ્રિયો ક્રિયા કરાવે છે. (પ્ર)

9.ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનરૂપ અને ક્રિયારૂપ હોવાનું જણાવવાનું આથી બીજું પ્રયોજન કહેલું છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં પાંચમી (અને છઠ્ઠી) સૃષ્ટિ કહે છે:

વૈકારિકો દેવસર્ગ: પઞ્ચમો યન્મયં મન:॥
ષષ્ઠસ્તુ તમસ: સર્ગો યસ્ત્વબુદ્ધિકૃતો વિભો:॥17॥

મન જેનાથી ભરપૂર છે તેવી પાંચમી દેવોની સાત્ત્વિક સૃષ્ટિ છે. છઠ્ઠી તો તામસ સૃષ્ટિ છે, જે તો સમર્થ (ભગવાને) અજ્ઞાનથી કરેલી છે.17.

દેવોની સૃષ્ટિ 'વૈકારિક' સાત્ત્વિક છે. આ દેવોની સૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ સ્વરૂપથી થાય છે. (તે) ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવી અને વ્યવહાર થઈ ન શકે તેવી હોવાથી, (તેનામાં) બે પ્રકાર ન હોવાને લીધે1, (કોઈ) મત ખોટો ઠરાવેલ નથી. જેમ2 જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)માં અને ક્રિયા (કરવા)માં ઇન્દ્રિયોની જરુર છે, તેમજ દેવની પ્રેરણાની પણ (જરુર છે), કારણ કે તે (દેવની પ્રેરણા) વિના (પદાર્થ) ગ્રહણ થઈ શકતો નથી2. (આ સૃષ્ટિ) સાત્ત્વિક3 હોવાથી ત્રણ રૂપવાળી4 છે. દેવ બુદ્ધિરૂપ છે. 'આ દેવોનું શું પ્રયોજન? પ્રેરણા તો અંતર્યામી અને જીવથી પણ થઈ શકે' એવી શંકા થાય, તેથી 'મન જેનાથી ભરપૂર છે' એમ કહેલું છે. મન પાંચમી સૃષ્ટિથી ભરપૂર છે. 'મન ન હોવાથી મેં સાંભળ્યું નથી' વિગેરે વચન પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં જેમ મન વિના જ્ઞાન તથા ક્રિયા ઉત્પન્ન થતાં નથી,-કારણ કે પોતાની જાતનાના નિગ્રહ વિના રાજાની પેઠે માત્ર ચેતનથી સંપૂર્ણ રીતે નિગ્રહ કરી શકતો નથી-તેથી જેમ મન સામાન્ય રીતે નિગ્રહ કરે છે તેમ ઇન્દ્રિયના દેવ પણ (સામાન્ય રીતે નિગ્રહ કરે છે) અને (તે બે) સાત્ત્વિકપણાને લીધે એક5 છે, કારણ કે સાત્ત્વિકપણું પહેલાનું રૂપ છે, અને પ્રેરણા કરનાર હોવું એ પાછલનું રૂપ છે.

ઉત્તરાર્ધથી છઠ્ઠી (સૃષ્ટિ) કહે છે. ભગવાનનું ગ્રહણ ઇન્દ્રિયોથી થવાનું સંભવતું ન હોવાથી, મધ્યે ઉત્પત્તિરૂપ અવિદ્યા વિચારમાં આવેલી છે. તે માત્ર તામસી છે. અવિદ્યા પ્રકૃતિ અને માયામાં, પહેલી (અવિદ્યા)નો વિષય પ્રાકૃત (પદાર્થ) હોવાથી, પ્રાકૃતો તેને અથવા તેના કાર્યને ગ્રહણ કરે છે. તેથી ગ્રહણ થાય તે માટે વિષયરૂપ છઠ્ઠી તામસ સૃષ્ટિ6 છે. માત્ર તામસપણાંથી જ (ગ્રહણ કરવાનો) વિષય થતી હોય, તો મહાભૂતોની સૃષ્ટિ પણ તેવી થાય. તેથી તેનો (આમાં) સમાવેશ ન થાય તે માટે 'જે' શબ્દથી (તામસપણાંનો) અનુવાદ કરી, 'તુ' 'તો' શબ્દ (યોજેલ છે) 'અબુદ્ધિકૃત:' એટલે 'અજ્ઞાનથી કરેલી'.

"છીપમાં રૂપાંની (ઉત્પત્તિ) પેઠે, અજ્ઞાનથી મિથ્યા હોય તેવું જ કાંઈક ઉત્પન્ન થાય છે. તે સૃષ્ટિ કેમ (કહેવાય) કારણ કે (તેમાં) રચાનારું હોતું નથી." એવી શંકા થાય, તેથી 'વિભો:' 'સમર્થ' શબ્દ (યોજેલ છે); કારણ કે અજ્ઞાનના પ્રકારથી પણ તે સત્ય (વસ્તુ) પ્રકટ કરવા શક્તિમાન છે. તેથી ગ્રહણ થતો આ વિષય અવિદ્યાથી થએલો હોવા છતાં પણ સૃષ્ટિરૂપ છે. 17.

1.'તુ' 'તો' શબ્દ પહેલાં(ની સૃષ્ટિઓમાં) કહેલો, અને પછીનીમાં પણ કહેલો છે, છતાં અહિં તે કહેલ ન હોવાનું તાત્પર્ય આથી કહેલું છે. કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે સ્વરૂપનું વિલક્ષણપણું જરુરી ન હોવાથી, આ બે પ્રકારનું તે નથી. (પ્ર)

2.આ ભાગથી દેવસૃષ્ટિનું પ્રયોજન જણાવેલું છે. કર્મેન્દ્રિયો કર્મ કરતી હોવા છતાં, કર્મ કરવામાં તેમને સાહાય્ય કરનાર તરીકે જેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયની જરુર હોય છે, તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થવામાં પણ સહાયક તરીકે દેવની પ્રેરણાની જરુર છે. તે જ નિયમ પ્રમાણે કર્મ (કરવા) માં પણ દેવની પ્રેરણાની જરુર છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.આથી સૃષ્ટિપણું કરાવનારું રૂપ કહેલું છે. (પ્ર)
4.'ત્રણરૂપવાળી' એટલે 'મહાભૂત, તન્માત્રા અને ઇન્દ્રિયના રૂપવાળી'. (પ્ર)
5."દેવની સૃષ્ટિનું પ્રયોજન 'મન જેનાથી ભરપૂર છે' શબ્દોથી કહેલું છે, તેથી મનની સૃષ્ટિ ન કહેવા છતાં થઈ" એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. મન દેવના જેવું હોવાથી, 'સાત્ત્વિક' એ વિશેષણથી તેનો પણ સમાવેશ થએલ છે. (પ્ર)
6.તેથી ભગવાનની શક્તિથી જ તે સૃષ્ટિ થાય છે, પરંતુ (પોતાની) સ્વરૂપનાં બલથી સૃષ્ટિ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે આધિભૌતિક પ્રકારથી કહેલી છ સૃષ્ટિઓનો નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે:

ષડિમે પ્રાકૃતા: સર્ગા વૈકૃતાનપિ મે શ્રૃણુ॥
રજોભાજી ભગવતો લીલેયં હરિમેધસ:॥18॥

આ છ પ્રાકૃત સૃષ્ટિઓ છે. મારી પાસેથી વૈકૃત સૃષ્ટિઓનું પણ શ્રવણ કર. રજોગુણ સેવનાર સર્વ દુ:ખ દૂર કરવાની બુદ્ધિવાળા ભગવાનની આ લીલા છે. 18.

'આ છ પ્રાકૃત સૃષ્ટિઓ છે' એવો વિભાગ જો ન કરે, તો 'સાતમી' વિગેરે (શબ્દો) યોજેલ હોવાથી બધીએ (સૃષ્ટિઓ) એક પ્રકારની થાય (ગણાય). એ રીતે પ્રાકૃત (સૃષ્ટિઓ)નો ઉપસંહાર કરીને, વૈકૃત (સૃષ્ટિઓ)ના ભેદો સાવધાન રહી જાણવા યોગ્ય છે એમ 'વૈકૃતનું પણ (મારી પાસેથી શ્રવણ કર)' શબ્દોથી કહે છે. વૈકૃત (વિકારવાળું) પ્રાકૃતનું કાર્ય હોવાથી, પ્રાકૃતનું નિરૂપણ થતાં (તેનું) નિરૂપણ થઈ જતું હોવાથી, વૈકૃતના પ્રકારો અથવા સ્વરૂપનો નિર્ણય થતો નથી, તેથી 'મારી પાસેથી શ્રવણ કર' એમ કહેલું છે.

"આ પ્રાકૃત અને વિકૃત સૃષ્ટિઓ લૌકિક છે. ભગવાનના ભક્તોએ શા માટે (તેમનું) શ્રવણ કરવું?" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જ્યારે ભગવાન્ ઉત્પત્તિ (કરવા) માટે રજોગુણનું, અથવા કામ માટે સ્ત્રીના રજનું સેવન કરે છે, ત્યારે એવી રીતે લીલા કરે છે. તેથી સૃષ્ટિઓ ભગવાનની લીલાઓ હોવાથી તેમનું શ્રવણ કરવું જ જોઈએ. "બધી ભગવાનની લીલાઓનું શ્રવણ કરવું ન જોઈએ. 'સરોવરમાં જેટલું પ્રયોજન હોય' (ભ.ગી.2।) એ નિયમ પ્રમાણે પોતાને ઉપયોગની હોય તેજ લીલા આદર કરવા યોગ્ય છે." એવી શંકા થાય, તેથી '(સર્વ દુ:ખ) દૂર કરવાની બુદ્ધિવાળા' એ વિશેષણ કહેલું છે. 'હરિ:' સર્વ દુ:ખને હરનારી છે 'મેધા' બુદ્ધિ જેમની, તેવા (ભગવાન્ છે). ભગવાનના સંબંધી જે કોઈ બુદ્ધિ હોય, તે જ સર્વ દુ:ખ હરનારી છે, તેથી હરકોઈ પણ ભગવાનની લીલા શ્રવણ કરવા યોગ્ય જ છે. વળી વિષયમાં સ્થિર થએલી બુદ્ધિ અહિં ભગવાનના સંબંધવાળી હોવાનું

જણાવવામાં આવે છે. તેથી બીજી લીલાઓ કરતાં, ભૌતિક (સૃષ્ટિ)રૂપ લીલાઓ કાલના સંબંધવાળી હોવાથી પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલાં (દુ:ખો)નો નાશ કરનારી છે, (અને) તે1 દોષ દૂર થાય તે માટે ભગવાનની તરીકે અવશ્ય તેમને જાણવી જોઈએ. આજ ધ્યાનમાં રાખીને 'મેધસ્' 'બુદ્ધિ' શબ્દ યોજેલ છે. જેમ 'મેધા' શબ્દનો અર્થ બુદ્ધિ છે, એવોજ 'મેધસ્' શબ્દ પણ, અંતે 'અસ્' પ્રત્યયવાળો છે. 18.

1.'તે' પરંપરાથી થતી સૃષ્ટિનો, એટલે જન્મમરણનો, એવા અર્થ જણાય છે.

તેથી શ્રવણ કરવું જોઈએ, એમ સિદ્ધ કરી, નીચેના શ્લોકમાં વૈકૃત (સૃષ્ટિઓ)માંની પહેલી જણાવે છે:

સપ્તમો મુખ્યસર્ગસ્તુ ષડ્વિધસ્તસ્થુષાં ચ ય:॥
વનસ્પત્યોષધિલતાસ્ત્વક્સારા વીરુધો દ્રુમા:॥19॥

વળી વનસ્પતિ, ઓષધિ, લતા, છાલ જેમાં સારરૂપ છે તેઓ, વેલાઓ અને વૃક્ષો, એ છ પ્રકારની જે સ્થાવરોની સૃષ્ટિ તે તો સાતમી મુખ્ય સૃષ્ટિ છે. 19.

વૈકૃત (સૃષ્ટિઓ)માં મુખમાં પ્રાપ્તિ છે જેની તે મુખ્ય છે.

અન્નં પ્રથમત: સૃજ્યમન્નાદાસ્તદનન્તરમ્॥8॥
અન્યથા બાધકં ત્વગ્રે વક્ષ્યતે પ્રક્રિયાન્તરે॥

અન્ન પહેલાં બનાવવું જોઈએ, (અને) અન્ન ખાનારાઓ ત્યાર પછી (બનાવવા જોઈએ). તેમ કરવામાં ન આવે તો વિઘ્ન (થાય તે) તો આગળ બીજા પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે. કા.81/2.

તેથી મુખમાં પ્રાપ્તિ (જેની થવાની તે) ભક્ષ્ય તરીકે જ વિચારેલી, સર્વના જીવન માટે ઉપયોગી (સૃષ્ટિ) પહેલાં રચી. મન સાથે કર્મેન્દ્રિયો છ હોવાથી (આ) પહેલી સૃષ્ટિ છ પ્રકારની છે. તેઓનું ભક્ષણ કરવામાં આવે તેમ છતાં પણ જેમ તે જતા ન રહે, તે માટે, 'જે સ્થાવરોની (સૃષ્ટિ)' એમ કહેલું છે. સ્થાવરોની જ જે છ પ્રકારની સૃષ્ટિ છે, તે જ અહિં લેવાની છે, એમ 'જે' શબ્દથી જણાવેલ છે, પરંતુ જે જંગમ તરીકે ઉત્પન્ન થઈને સ્થાવરપણું પામેલ હોય તે (લેવાની) નથી, કારણ કે તે ભગવાનની લીલા નથી. 'ચ' 'અને' શબ્દને લીધે તેઓ પણ1 શાસ્ત્રમાં કહેલો હોય તે (આમાં) લીધેલા2 છે, અથવા 'ચ' 'અને' શબ્દથી દૂધ વિગેરે લીધેલા3 છે. (1) પીપળો વિગેરે વનસ્પતિઓ છે. વનસ્પતિઓ પહેલી જ લીધેલી છે, કારણ કે 'વનસ્પતિઓ ખરેખર વૈષ્ણવો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેઓ વૈષ્ણવ છે, અને પાલન કરવામાં વિષ્ણુ મુખ્ય છે. વનસ્પતિઓ પુષ્પ વિનાની ફલવાળી હોય છે અને વૈષ્ણવો રજ વિનાના4 ફલવાળા હોય છે. (2) ચોખા, જવ વિગેરે ઓષધિઓ ફલ પાકે ત્યાં સુધી રહેનારી હોય છે, કારણ કે તેઓ મુખ્ય અન્ન છે. (3) કોહોળાં વિગેરે લતાઓ ચરબીરૂપ (તથા) મસાલારૂપ છે. (4) છાલ જેમાં સાર છે તેવા વાંસ અન્નની સ્થિતિરૂપ છે. વાંસના બીજ અન્ન છે, અને વાંસ ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. (5) સોમ વિગેરે ઘાસ વિગેરે વેલાઓ છે, તેઓ

પણ બંને પ્રકારના5 છે. (6) જેમને ફલ તથા ફૂલ થાય છે તેવા આંબા વિગેરે વૃક્ષો છે. આ છ પ્રકારના ખાવામાં આવતાં ખાનારાઓ ઘણા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. 19.

1.‘તેઓ’ એટલે જંગમ હોવા છતાં સ્થાવરપણું પામેલા (હણેલા) પશુઓ (પ્ર)

2.‘લીધેલા છે’ એટલે મુખ્ય સૃષ્ટિ (સાતમી સૃષ્ટિ)માં લીધેલા છે. (પ્ર)

3.બર્હિષદના ઉપાખ્યાનમાં જેમાં હિંસા થતી હોય તે યજ્ઞને અધમ કહેલ હોવાથી, અહિં જૂદો મત કહેલો છે. (પ્ર)

4.‘રજ વિનાના’ એટલે રજોગુણ વિનાના અથવા મેલ વિનાના, એવો અર્થ જણાય છે.

5.બંને પ્રકારના’ એટલે અન્નરૂપ અને અન્નની સ્થિતિ કરાવનારરૂપ. (પ્ર)

"આ છને ક્યા ગુણને લીધે એક સૃષ્ટિ કહો છો?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના અર્ધ શ્લોકમાં તે ગુણો કહે છે:

ઉત્સ્રોતસસ્તમ:પ્રાયા અંત:સ્પર્શાવિશેષિણ:॥20॥

(તેઓ) આહારની ઉંચી ગતિવાળા, ઘણા ખરા અજ્ઞાની, અંદરથી સ્પર્શ જાણનારા, વિશેષ વિનાના છે. 20.

કારણ કે આ સૃષ્ટિરૂપ એટલે મહાભૂત વિગેરે પદાર્થ રૂપ કહેવા જોઈએ. તેઓનું પણ ચાર વિશેષણોથી વર્ણન કરવામાં આવે છે. (1) ‘ઊર્ધ્વં’ ઉચે જનારો છે. ‘સ્રોત:’ આહારનો સંચાર જેમનો, તેવા (તેઓ છે). તેઓએ ભક્ષણ કરેલ જલ વિગેરે ઉંચે જ જાય છે. આથી મહાભૂતપણું કહ્યું, અથવા તેથી ઉલટું કહ્યું, કારણ કે સમજી શકાય તેવી ક્રિયા બુદ્ધિ છે. તેઓ ‘પાદપ1’ હોવાથી તેમની બુદ્ધિ જણાવી. (2) ‘ઘણા ખરા અજ્ઞાની’ વિશેષણથી (તેમને) જ્ઞાન ન હોવાનું કહ્યું. અજ્ઞાન તેઓમાં જ પૂર્ણ થએલું છે. (3) ‘અંદરથી સ્પર્શ જાણનારા’ વિશેષણથી, ‘ઘણા ખરા’ શબ્દથી જે (અજ્ઞાનના વિષયને) બાતલ કરેલ તે કહેતાં, (તેમનાં જ્ઞાનનો) વિષય કહેલ છે અંદરથી માત્ર સ્પર્શને તેઓ જાણે છે, પરંતુ બીજા વિષયનું (તેમને) જ્ઞાન નથી, એવો અર્થ છે. મહાભારતમાં વૃક્ષોને જે સર્વ ઇન્દ્રિયો હોવાનું અને સર્વનું જ્ઞાન હોવાનું સિદ્ધ કરેલું છે, તે તો તેમના અધિષ્ઠાતા દેવના સંબંધમાં (કહેલું છે), (વૃક્ષના) અભિમાનીઓને તો સ્પર્શ જ (જણાય છે). (4) ‘વિશેષ વિનાના’ એટલે હાથ વેંત વિગેરે માપના નિયમ વિનાના, અથવા વિશેષ જ્ઞાન વિનાના. 20.

1.‘પાદપ’ એટલે ‘પાદ’ પગ, (વૃક્ષનું) થડથી જલનું પાન કરનારા. વૃક્ષો થડથી જલનું પાન કરે છે અને તે જલ ઉપર શાખાઓ તથા પાંદડા વિગેરેને પ્રાપ્ત થાય છે.

એ પ્રમાણે સાતમી સૃષ્ટિ જણાવી, નીચેના શ્લોકથી આઠમી જણાવે છે:

તિરશ્ચામષ્ટમ: સર્ગ: સોઽષ્ટાવિંશદ્ધિધોમત:॥
અવિદો ભૂરિતમસો ઘ્રાણજ્ઞા હૃદ્યવેદિન:॥21॥

હલકાં પ્રાણીઓની આઠમી સૃષ્ટિ છે. તે અઠ્ઠાવીસ પ્રકારની મનાએલી છે. (તેઓ) અજ્ઞાની, ઘણાં તમો ગુણવાળા, સૂંઘવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા (અને) હૃદયમાં સ્મૃતિ વિનાના હોય છે. 21.

‘તિર્યક્’ આડો છે તેમનાં આહારનો સંચાર, તેઓ ‘તિર્યગ્ગ:’હલકાં પ્રાણીઓ છે. કારણ કે (તેમનો આહાર) ‘તિર્યક્’ આડો ‘અગ્નતિ’ જાય છે, કેમકે ગાયો વિગેરેએ ભક્ષણ કરેલ હોય તે આડા ભાગથી જ જાય છે. અન્ન ખાનારને ઉપયોગી હોવાથી, તેમની સૃષ્ટિ આઠમી છે. તે અઠ્ઠાવીસ પ્રકારનો છે. કારણ કે તત્ત્વો તેટલાં છે (અને) તત્ત્વો જ ખોરાક માટે પ્રાર્થના કરેલી, જો કે (હલકાં પ્રાણીઓના) ઘણા વિભાગો છે, છતાં પણ વિભાગ પાડનારના મુખ્યપણાંને લીધે, (તેમની સૃષ્ટિ) અઠ્ઠાવીસ પ્રકારની જ મનાએલી છે. બીજા (પ્રાણીઓ)નો1 આમાં જ સમાવેશ (થવાનું) કહેશે, અથવા તેઓ વૈકૃત (વિકારવાળાં) નથી એમ સિદ્ધ કરશે. આમનું પણ પહેલાંની પેઠે ચાર પ્રકારનું લક્ષણ (ઉત્તરાર્ધથી) કહે છે. (1) (આ) અજ્ઞાની છે. ‘વિદ્દૂ’ એટલે જ્ઞાન, પોતે શું કરવા યોગ્ય છે અને શું કરવા યોગ્ય નથી તેનું અનુસંધાન, અથવા પરલોકનું જ્ઞાન. તે વિનાના અજ્ઞાનીઓ (છે). (2) ‘ભૂરિ’ ઘણો છે ‘તમ:’ તમોગુણ જેમનો તેવા (તેઓ છે). તેથી તમોગુણથી વ્યાકુલ થએલા (તેઓ) સત્સંગ થાય તો પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા નથી. જેઓ દેવરૂપ પશુઓ છે, અથવા વૈકુંઠ વિગેરેમાં રહેનારા વૃક્ષો છે, તેઓ તો કાલને પરવશ હોતા નથી, તેથી તેમને લીધે લક્ષણમાં2 અવ્યાપ્તિ થતી નથી. (3) તેઓને બધી ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં પણ તેઓને સૂંઘવાથી જ પદાર્થોનું સારું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ તમોગુણ ઘણો હોવાથી ચક્ષુ વિગેરેથી (પદાર્થનો) નિર્ધાર કરી શકતા નથી. (4) ‘હૃદયમાં સ્મૃતિ વિનાના’ એટલે પહેલાં અનુભવ થએલ હોય તેનાં સ્મરણ વિનાના, અથવા ચિંતા વિનાના. ‘વેદ’ એટલે જ્ઞાન અથવા દુ:ખ (ચિંતા); (તે વિનાના હોય છે). તેઓમાં મહાભૂતને ઠેકાણે અજ્ઞાન છે, વિષય (તન્માત્રા) મોહ છે, સૂંઘવામાં જ ઇન્દ્રિયો પરિણમે છે, (અને) બુદ્ધિ તો અનુભવરૂપ જ છે. 21.

1.‘બીજા’ એટલે આમાં નહિ કહેલાં ઉંદર વિગેરે (પ્ર)

2.વૈકુંઠના વૃક્ષો તથા દેવરૂપ પશુઓ આવાં હલકાં પ્રાણી હોવા છતાં, તેઓમાં તમોગુણ ન હોવાથી આ લક્ષણ તેમને લાગુ પડે નહિ, તો તે લક્ષણમાં ‘અવ્યાપ્તિ’ દોષ ગણાય. તેથી આ કાલને વશ નથી, તેમનામાં તમોગુણ નથી, તેથી આમનો હલકાં પ્રાણીઓમાં સમાવેશ થતો નથી. તેથી લક્ષણમાં દોષ નથી, એમ જણાવેલ છે.

તેઓ ત્રણ પ્રકારના છે.

સાત્ત્વિકા દ્વિશફા: પ્રોક્તા રાજસાસ્તુ ચતુ:શફા:॥
તમસા ઇતરે પ્રોક્તા ગુણાનાં હીનતા પરા॥

બે ખરીઓવાળા (પ્રાણીઓ) સાત્ત્વિક કહેલા છે, રાજસ (પ્રાણીઓ) તો ચાર ખરીઓવાળા હોય છે. બીજા તામસ કહેલા છે. ગુણો ઘણા હલકા છે. કા.91/2.

ગૌરજો મહિષ: કૃષ્ણ: શૂકરો ગવયો રુરુ:॥
દ્વિશફા: પશવશ્ચેમે અવિરુષ્ટ્રશ્ચ સત્તમ॥22॥

હે ઉત્તમ પુરુષ (1) ગાય, (2) બકરી, (3) ભેંસ, (4) કાળીઆર, (5) ભૂંડ, (6) રોઝ, (7) ઘણાં શીંગડાંવાળો મૃગ, (8) ઘેટું અને (9) ઉંટ આ બે ખરીવાળા પશુઓ છે. 22.

ગાય વિગેરે નવ બે ખરીવાળા છે. ‘કૃષ્ણ:’ એટલે કાળીઆર. ‘ગવય:’ (રોઝ) ગાયના જેવો હોય છે. ‘રુરુ:’ એટલે ઘણાં શીગડાંવાળો મૃગ. આ બે ખરીવાળા છે. વળી આ યજ્ઞના પશુઓ છે. ‘તિર્યક્’ ‘હલકું પ્રાણી’ શબ્દથી ઓળખાતા બે ખરીવાળા અને પશુઓ છે. જ્યાં પશુઓ કહેલાં હોય ત્યાં આમને સમજવા. ‘અવિ:’ એટલે ઘેટું અને ‘ઉષ્ટ્ર’ ઉંટ, ભગવાને રચેલી સૃષ્ટિમાં પશુઓની ગણનામાં ખોટું જ્ઞાન ન થાય, તે માટે ‘હે ઉત્તમ પુરુષ!’ એવું (વિદુરનું) સંબોધન કરેલું છે. 22.

ખરોઽશ્વોઽશ્વતરો ગૌર: શરભશ્ચમરી તથા॥
એતે ચૈકશફા: ક્ષત્ત: શ્રૃણુ પઞ્ચનખાન્ પશૂન્॥23॥

અને (1)ગધેડો (2)ઘોડો (3)ખચ્ચર (4)ગૌર મૃગ. (5)શરભ તેમજ (6)ચમરી. આ એક ખરીવાળા (પ્રાણીઓ) છે. હે સંયમી! પાંચ નખવાળા પશુઓનું શ્રવણ કર. 23.

ગધેડો વિગેરે છ એકખરીવાળા છે. ‘ગૌર:’ એટલે જંગલ ગૌર મૃગ. ‘શરભ’ એટલે આઠ પગવાળો મૃગ. ‘ચમરી’ એટલે ગાયના જેવો મૃગ. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી બીજા પણ જંગલના ન પ્રસિદ્ધ હોય તેવા (પશુઓ કહેલા છે). ગામમાં રહેનાર ચમરી બે ખરીવાળી હોય છે, તેઓને ભગવાને સર્જેલી નથી. ‘હે સંયમી!’ એ સંબોધન (વિદુરને) નિપુણતા થાય તે માટે (કહેલું છે). આજ ઘણા પ્રકારના (પશુઓ) વિશ્વામિત્ર વિગેરેએ યોગના બલથી બનાવેલા છે, તેઓ (આમાં) ગણવામાં ન આવે તે માટે (કરેલી) ‘શ્રવણ કર’ એવી આજ્ઞા, પાંચ નખવાળા (પશુઓ)માં ઘણો સંદેહ સૂચવનારી છે. મનુષ્યો પણ પાંચ નખવાળા છે, તેમને ગણવામાં ન આવે તે માટે ‘પશુઓનું’ શબ્દ યોજેલ છે. જો કે મનુષ્યોનું પણ પશુપણું શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે, છતાં પણ (તે અહિં) કહેવા ઇચ્છેલું નહિં હોવાથી, તેમને ગણવામાં આવ્યા નથી. 23.

શ્વા શ્રૃગાલો વૃકો વ્યાઘ્રો માર્જાર: શશશલ્લકૌ॥
સિંહ: કપિર્ગજ: કૂર્મો ગોધા ચ મકરાદય:॥24॥

કૂતરો, શીઆળ, વરૂ, વાઘ, બીલાડો, સસલો, શાહુડી, સિંહ, વાંદરો, હાથી, કાચબો, ગોધા, મઘર વિગેરે. (પાંચ નખવાળા છે). 24.

કૂતરો વિગેરે તેર (પાંચ નખવાળા પ્રાણીઓ છે). તેમાં મઘર વિગેરે બધા ભૂમિ ઉપર નહિ ફરનારા (જલમાં રહેનારા, અથવા આકાશમાં ફરનારા) ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થએલા એક પ્રકારનાં છે. કાચબો જલમાં ફરનારો હોવા છતાં, ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થતો ન હોવાથી, તેને જૂદો ગણેલો છે. ‘મઘર વિગેરે’માં ‘વિગેરે’ શબ્દથી સર્પ વિગેરેનો પણ ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થવારૂપ સમાનપણાને લીધે સમાવેશ કરેલો છે. 24.

તેઓમાં1 પણ જે મુખ્ય છે તેમને નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:

કંકગૃધ્રવટશ્યેનભાસભલ્લૂકબર્હિણ:॥
હંસસારસચક્રાહ્વકાકોલૂકાદય: ખગા:॥25॥

કંક, ગીધ, વટ, બાજ, ભાસ, ભલ્લૂક, મોર, હંસ, સારસ, ચક્રવાક, કાગડો, ઘૂડ વિગેરે પક્ષીઓ છે. 25.

ભલ્લૂક પણ અમુક પક્ષી છે, પરંતુ રીંછ (કહેલ) નથી. કેટલાક વિશ્વામિત્રે તેને રચેલ હોવાનું કહે છે, અથવા પદ્મકલ્પમાં તે ન હતું. 'વિગેરે' શબ્દથી બધા નાનાં (પક્ષી)ઓનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. 25.

1.'તેઓમાં' એટલે ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થએલાઓમાં. (પ્ર)

એ રીતે ભોગ કરવા યોગ્ય અને ભોગ કરનારાને વર્ણવીને, નીચેના શ્લોકમાં તે બંનેનું નિયમન કરનારાઓને જણાવે છે:

અર્વાક્સ્રોતસ્તુ નવમ: ક્ષત્તરેકવિધો નૃણામ્॥
રજોડધિકા: કર્મપરા દુ:ખે ચ સુખમાનિન:॥26॥

હે સંયમી! નીચે આહારના સંચારવાળી એક પ્રકારની મનુષ્યોની સૃષ્ટિ તો નવમી છે. તેઓમાં રજોગુણ અધિક હોય છે, તેઓ કર્મ (કરવા)માં તત્પર અને દુ:ખમાં સુખ માનનારા હોય છે. 26.

'તુ' 'તો' શબ્દ એમ જણાવે છે કે આ (સૃષ્ટિ)માં ઉપરનીની પેઠે જન્મ થતો નથી. 'અર્વાક્' નીચે જ 'સ્રોત:' આહારનો સંચાર છે જેનો, તેવી મનુષ્યોની સૃષ્ટિ એક પ્રકારની જ છે. (તે) બધા પાંચ નખવાળાજ છે. જલમાં ફરનારા (મનુષ્યો) પણ તેવાજ છે; અથવા એક પગવાળા અને જલમાં ફરનારા (મનુષ્યો) તે કલ્પમાં નથી. ઉપરની પેઠે ઉત્તરાર્ધથી તેમનાં લક્ષણ કહેલ છે. તેઓમાં રજોગુણ જ અધિક હોય છે; એટલે તેઓ સાત્ત્વિક હોતા નથી, તેમજ તામસ પણ હોતા નથી. જે ભગવદીઓ છે તેઓ તો ગુણાતીત દેવો જ છે, મનુષ્યો નથી, અથવા બ્રહ્માએ રચેલા નથી; અથવા પદ્મકલ્પમાં તેઓ હોતા નથી. 1.મહાભૂતને સ્થાને રજોગુણ છે. તેઓ સદા કર્મ કરવામાં તત્પર હોય છે, કર્મ કરતાં જ રહે છે. તેમની જ્ઞાનેન્દ્રિયો ગૌણ છે. આથી 2.વિષય (તન્માત્રા) અને 3.ઇન્દ્રિયો જણાવી. 4.'દુ:ખમાં સુખ માનનારા' વિશેષણથી બુદ્ધિ (જણાવી). 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) સુખમાં અને દુ:ખના સાધનમાં (સુખ માનનારા છે). એવી રીતે આધિભૌતિક વિગેરેના પ્રકારથી 1.સ્થાવર 2.જંગમ અને 3.મનુષ્યો ત્રણનું જ નિરૂપણ કરેલું છે. 26.

બીજાઓ સ્થાન અને સ્વરૂપથી જૂદા હોવા છતાં, સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વૈકૃતાસ્ત્રય એવૈતે દેવસર્ગશ્ચ સત્તમ॥
વૈકારિકસ્તુ ય: પ્રોક્ત: કૌમારસ્તૂભયાત્મક:॥27॥

હે ઉત્તમ પુરુષ! આ ત્રણ સૃષ્ટિઓ વૈકૃત છે, અને દેવની સૃષ્ટિ વિકૃત છે. જે વૈકારિક દેવોની સૃષ્ટિ છે, તે તો કહેલી છે. કુમારની સૃષ્ટિ તો બંનેરૂપ છે. 27.

હે ઉત્તમ પુરુષ! અને દેવની સૃષ્ટિ (વૈકૃત છે). કેટલાક એમ કહે છે કે મનુષ્યોજ પુણ્યનો પાક થવાને લીધે દેવો થાય છે. તેથી સૃષ્ટિઓ નવ જ છે, કારણ કે ગુણોમાં બીજો

(વધારાનો) પ્રકાર થવાનું સંભવતું નથી. ઉત્પત્તિથી1 (સૃષ્ટિઓ) નવ જ હોવા છતાં પણ, યોગ્યતાથી2 અને અંતમાં3 દશ પ્રકારની છે1. તેથી 'અને દેવની સૃષ્ટિ' એમ 'અને' શબ્દ યોજેલો છે. દેવો ફલરૂપ છે એમ જણાવવા, 'હે ઉત્તમ પુરુષ!' એવું (વિદુરનું) સંબોધન (કરેલું છે). તે દેવની સૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે (1)એક વૈકારિક એટલે સાત્ત્વિક (2)બીજી વૈકારિક એટલે વિકારથી થએલી, તે (બીજી) દશમી છે. તે પૈકી પહેલીના સંબંધમાં 'વૈકારિક (દેવોની સૃષ્ટિ) છે તે તો કહેલી છે' શબ્દોથી નિર્ણય કહેલો છે. 'તુ' શબ્દથી આ વૈકારિક (સૃષ્ટિ)થી (તેનું) જૂદાપણું કહેલું છે. જે સાત્ત્વિક વૈકારિક છે, તે (પ્રાકૃત સૃષ્ટિઓમાં) પાંચમી કહેલી છે. કુમારો(ની સૃષ્ટિ) તો દેવ પણ છે અને મનુષ્ય પણ છે; તેથી (દેવની અને મનુષ્યની) બંને(ની સૃષ્ટિનું) નિરૂપણ કરવાથી જ તેનું નિરૂપણ થયું. તેથી તે જૂદી કહેવાની રહેતી નથી એમ (જણાવવા) 'તુ' 'તો' શબ્દ (યોજેલ છે). 27.

1.આ ભાગથી સિદ્ધાંત કહેલો છે. (પ્ર)

2.સત્ત્વવૃત્તિ સમાન હોવારૂપ યોગ્યતાથી. (પ્ર)

3.(નોટ 2 માં જણાવ્યા પ્રમાણે અર્થ લેતાં) અસુરો વિગેરેના સંબંધમાં ગોટાળો થાય, તેથી તે (પક્ષ) ન રુચવાથી બીજું કારણ કહેલું છે. (પ્ર)

દેવની સૃષ્ટિ એક પ્રકારની હોવા છતાં, પેટા-ભેદોથી આઠ પ્રકારની છે. તે (પ્રકારો) નીચેના શ્લોકમાં ગણાવે છે:

દેવસર્ગશ્ચાષ્ટવિધો વિબુધા: પિતરોઽસુરા:॥
ગન્ધર્વાપ્સરસ: સિદ્ધા યક્ષરક્ષાંસિ ચારણા:॥28॥
ભૂતપ્રેતપિશાચાશ્ચ વિદ્યાધ્રા: કિન્નરાદય:॥
દશૈતે વિદુરાખ્યાતા: સર્ગાસ્તે વિશ્વસૃકૃતા:॥29॥

અને દેવોની સૃષ્ટિ આઠ પ્રકારની છે. (1)દેવો (2)પિતૃઓ અને અસુરો (3)ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ (4)સિદ્ધો (5)યક્ષો અને રાક્ષસો તથા ચારણો (6)ભૂત, પ્રેત અને પિશાઓ (7)વિદ્યાધરો (8)ક્ધિનરો વિગેરે. હે વિદુર! વિશ્વ રચનારે બનાવેલી આ દશ સૃષ્ટિઓ તને કહી. 28-29.

1.'વિબુધા:' એટલે ઇન્દ્ર વિગેરે દેવો એક (સૃષ્ટિ)માં. 2.પિતૃઓ અને અસુરો એકમાં 3.ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ એકમાં 4.સિદ્ધો એકમાં ૫.યક્ષો અને રાક્ષસો એકમાં, ચારણો પણ યક્ષોમાંજ (આવે છે) એમ કેટલાક કહે છે. 28.

(6)ભૂત, પ્રેત અને પિશાઓ એકમાં (7)વિદ્યાધરો જૂદા (જૂદી સૃષ્ટિમાં) છે એમ કેટલાક કહે છે. (8)ક્ધિનરો, કિંપુરુષો વિગેરે. એ પ્રમાણે સર્વ (સૃષ્ટિઓ) જણાવીને ઓગણત્રીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી ઉપસંહાર કરે છે. ('હે વિદુર' એ) સંબોધન સ્નેહ સૂચવનારું છે અને ખોટું કહેલું નથી એમ તેનાથી જણાવેલું છે. વિશ્વ રચનાર બ્રહ્માએ આ સૃષ્ટિઓ કરેલી છે. 29.

આટલું કહીને, ‘શાંત રહીશ તો પહેલાંની પેઠે ફરી પ્રશ્ન કરશે’ એવા વિચારથી બીજું કહેવા યોગ્ય છે તે નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:

અત:પરં પ્રવક્ષ્યામિ વંશાન્ મન્વન્તરાણિ ચ॥
એવં રજ:પ્લુત: સ્રષ્ટા કલ્પાદિષ્વાત્મભૂર્હરિ:॥
સૃજત્યમોઘસંકલ્પ આત્મૈવાત્માનમાત્મના॥30॥

હવે પછી હું (તને) વંશો અને મન્વંતરો કહીશ. એ પ્રમાણે કલ્પોના આરંભોમાં પોતામાંથી પોતે જ પ્રકટ થએલા સત્ય સંકલ્પવાળા હરિ રજોગુણથી વ્યાપ્ત થઈ સૃષ્ટિ રચનાર થતાં પોતે જ પોતાથી પોતાને રચે છે. 30.

(હવે હું તને વંશો અને મન્વંતરો) આની પછી તરત નહિ કહું, આમાં બાકી રહેલું કહ્યા પછી, બીજા સમયે કહીશ, એવો અર્થ છે. (1)ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ એવા બે રૂપ (કહેવાનાં) બાકી રહેલાં છે. તે બંને ‘વંશો અને મન્વંતરો’ શબ્દોથી કહેલાં છે. વંશો ઇન્દ્રિયરૂપ છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી તેના (વંશના) સંબંધીઓને પણ તે (વંશ) તરીકે જ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

"ભગવાન્ એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની (સૃષ્ટિઓ) શા માટે અને ક્યારે કરે છે?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘એ પ્રમાણે રજોગુણથી વ્યાપ્ત થઈ’ એમ કહેલું છે. બધાએ કલ્પોનાં આરંભોમાં પોતામાંથી પોતે જ પ્રકટ થએલા ભગવાન્ રજોગુણથી વ્યાપ્ત થઈ સૃષ્ટિ રચવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. બધાનું દુ:ખ દૂર કરવા માટે માત્ર (પોતાના) સત્ય સંકલ્પથી કર્તા કર્મ અને સાધનરૂપ થઈ, પોતે જ (સૃષ્ટિ) રચે છે. બ્રહ્મા પણ રજોગુણથી વ્યાપેલા ભગવાનજ છે, એમ કહેવાયું. ‘કલ્પોના આરંભોમાં’ એમાં બહુવચન છે, તે એમ જણાવે છે કે (ભગવાન્) તત્ત્વો સાથેનાં બ્રહ્માંડો ઘણા પ્રકારે રચે છે. રજોગુણ પણ (ભગવાન્) પોતેજ હોવાથી, પોતેજ સાધન થાય છે. તે પ્રમાણે કર્મ કાલ વિગેરે (સાધન) પણ પોતે જ છે. જગત્ પણ પોતેજ (થાય છે), તેથી પોતેજ કર્મ છે. પુરુષ વિગેરે પણ પોતે જ હોવાથી, પોતેજ કર્તા છે. તેથી (કર્તા કર્મ સાધન) સર્વ હરિ છે એમ સિદ્ધ થયું.30.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટ પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં
ત્રીજા સ્કંધના દશમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.
ઉ

॥ અથૈકાદશોધ્યાય: ॥

એકાદશે તુ કાલસ્ય સર્વેષામિન્દ્રિયાણિ યત્॥
આધ્યાત્મિકં તુ યદ્રૂપં ત્રેધા તદ્વિનિરૂપ્યતે॥1॥

અગીઆરમા (અધ્યાય)માં તો1 જે સર્વની ઇન્દ્રિયો1 છે (અને) વળી જે આધ્યાત્મિકરૂપ1 છે તે કાલનું ત્રણ પ્રકારે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.1.

સર્વો હિ ભગવાન્ કાલસ્તદર્થમુપચર્યતે॥
ધર્મપ્રયુક્તો ય: કાલ: સ હિ બ્રહ્માણમેયિવાન્॥2॥

કારણ કે કાલ ભગવાન્ છે. તે સર્વ (કાલ) તે પ્રયોજનથી ગણવામાં આવે છે, કારણકે2 તે ધર્મ માટે ઘણો યોગ્ય કાલ બ્રહ્મા પાસે ગએલો3. કા.2.

સૂર્યાત્મકસ્તુ ય: કાલ: સર્વેષાં સોડપિ ચ ત્રિધા॥
કાર્યપ્રવેશાપ્રવેશાદ્દર્શનાદર્શનાત્તથા॥3॥
ભચક્રસ્થાનભાગાભ્યામત્રાડપ્યુચ્ચાવચં સદા॥

વળી સૂર્યરૂપ4 જે સર્વનો5 કાલ છે. તે પણ (1)કાર્યમાં6 પ્રવેશ કરવાથી અથવા પ્રવેશ ન કરવાથી તેમજ (2) દેખાવાથી અથવા ન દેખાવાથી (અને 3)જ્યોતિશ્ચક્રના સ્થાનના વિભાગો વડે ત્રણ પ્રકારનો છે. આમાં પણ સદા ઉંચાં અને નીચાં (સ્થાન) છે. કા.31/2.

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં કાલનું સ્વરૂપ અને કાર્ય કહીને, (હવે) તેના પેટા-ભેદો જણાવે છે.

સૂર્યગત્યા તુ તદ્ભેદા: સૂર્યસ્તસ્યાધિદૈવિકમ્॥4॥
આધ્યાત્મિકં તુ તદ્ભેદા: ક્વચિદિચ્છાપિ ભેદિકા॥

તેના વિભાગો7 તો સૂર્યની ગતિથી (થાય છે). સૂર્ય તેનું આધિદૈવિક8 (રૂપ) છે. આધ્યાત્મિક (રૂપ) તો તે વિભાગો છે. કોઈ પ્રસંગે9 ઇચ્છા10 પણ11 વિભાગ કરનારી છે. કા.41/2.

પૃથિવી ચ જલં તેજો દેવાસ્તુ પિતૃમાનુષા:॥5॥
ઉપાધિત્રિતયં પ્રાહુસ્તત: કાલસ્ત્રિધા મત:॥

પૃથ્વી જલ અને તેજ. (2)વળી દેવો પિતૃઓ અને મનુષ્યો (એ) ત્રણ ઉપાધિઓ કહેલી છે. તેથી કાલ ત્રણ પ્રકારનો ગણાએલો છે. કા. 51/2.

1.'તુ' 'તો' શબ્દ આ અધ્યાયની સંગતિ જણાવવા યોજેલો છે. સર્વની મનુષ્યથી આરંભી બ્રહ્મા સુધીના બધાની ઇન્દ્રિયોરૂપ પોતપોતાના દેહમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરાવી હણનારું હોવાથી 'આયુષ્ય' શબ્દથી ઓળખાતું જે કાલનું રૂપ, અને 'આધ્યાત્મિક' એટલે બ્રહ્માના આયુષ્યની હદ બાંધનારું કાલનું જે રૂપ તે ત્રણ પ્રકારે એટલે (1)પર (2)પરાર્ધ અને (3)કલ્પ નામના ત્રણ પ્રકારથી જણાવવામાં આવે છે. તેથી શાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં અવસર સંગતિ છે. વળી પરિક્ષિતે 'કલ્પ કેટલા છે?' એમ 2।12માં પૂછેલ, અને તેનો ઉત્તર પદ્મકલ્પ કહ્યા પછી આપવાનું શ્રીશુકે 2।।માં તેને કહેલ. તેથી શ્રીશુકે તેવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવાથી પદ્મકલ્પ કહ્યા પછી, કલ્પનું સ્વરૂપ કહેવાનો અવસર થયો. મૈત્રેયને વિદુરે કાલના અવયવો સંબધી પ્રશ્ન 3।32માં કરેલ. તે પ્રશ્નનો સૃષ્ટિના અંગ તરીકે મૈત્રેય ઉત્તર આપે છે એ પ્રસંગથી સંગતિ થાય છે. (પ્ર)

2."આયુષ્યરૂપ કાલને ઇન્દ્રિયો કેમ કહેવાય છે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. સર્વ કાલ બ્રહ્માના આયુષ્યરૂપ છે, તે સર્વ અક્ષરની હદ બાંધતો નથી એમ જણાવવા તેને અક્ષરના નિમેષ (આંખના પલકારા) રૂપ કહેલો છે. સ્વરૂપથી તો કાલ ભગવાન્ છે, તેથી હદવાળા આયુષ્યરૂપ કાલને ઉપચાર (લક્ષણા)થીજ ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.'કાલને બ્રહ્માના આયુષ્યની હદ બાંધનારો કેમ કહે છે?' તે જણાવવા આ કહેલ છે. ગતિરૂપ ધર્મવાળો તે સદા છે. આ અધ્યાયના 32મા શ્લોકમાં આ સ્પષ્ટ કહેશે. તેથી ગતિથી તે બ્રહ્માના આયુષ્યની હદ બાંધે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
4.આથી કાલની ગતિ દર્શાવે છે (સૂર્ય સદા ફર્યા કરે છે). (પ્ર)
5.'સર્વનો' એટલે દેવો, મનુષ્યો તથા પિતૃઓના (આયુષ્યરૂપ). (પ્ર)
6.'કાર્ય' એટલે 'જલ'. (પ્ર)
7.'વિભાગો' એટલે આધ્યાત્મિક કાલના વિભાગો.
8.'તેનું' એટલે આધ્યાત્મિક (કાલ)નું. નિબંધમાં સૂર્ય તેનું આધિભૌતિક રૂપ હોવાનું કહેલું છે તે મૂલભૂતકાલના સંબંધમાં કહેલું હોવાથી વિરોધ નથી. (પ્ર)
9.'કોઈ પ્રસંગે' એટલે (1)ઉપરના લોકમાં અથવા (2)પ્રલય વગેરે (સમયો)માં. (પ્ર)
10.'ઇચ્છા' એટલે ભગવાનની ઇચ્છા. (પ્ર)
11.'પણ' શબ્દથી બ્રહ્માના આયુષ્યના વિભાગો જણાવેલા છે. (પ્ર)

આરંભમાં મનુષ્યોના દિવસ અને રાત્રિનો નિર્ણય કરવા માટે, પૃથ્વી ઉપરના લોકમાં પૃથ્વી વચ્ચે આવવાથી અથવા વચ્ચે ન આવવાથી સૂર્ય દેખાતો નથી અથવા દેખાય છે, તેથી કાલનાં રાત્રિ અને દિવસનાં રૂપ થાય છે એમ જણાવવા, પૃથ્વીના જ પરમાણુઓથી (થતા) કાલના વિભાગો કહે છે. તેમાં હદરૂપ થતા પરમાણુનું લક્ષણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:
॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

ચરમ: સદ્વિશેષાણામનેકોઽસંયુત: સદા॥
પરમાણુ: સ વિજ્ઞેયો નૃણામૈક્યભ્રમો યત:॥1॥

સત્ (કાર્ય)ના અવયવોમાંનો છેલ્લો, અનેક, (બીજા સાથે) સંબંધમાં સદા ન આવતો (અવયવ હોય), તેને પરમાણુ જાણવો; જેને લીધે મનુષ્યોને (આત્મા સાથે દેહના) એકપણાંનો ભ્રમ થાય છે. 1.

ઘડો વિગેરે સત્ કાર્યના 'વિશેષાણામ્' અવયવોમાંનો જે છેલ્લો (અવયવ), જેનો પછી અવયવ થતો નથી, (જે) ઘણો સૂક્ષ્મ હોવાથી છૂટા પાડનારનો પ્રહાર ખમતો નથી તે છેલ્લો (અવયવ છે). તે પણ પોતાની જાતના1 (અવયવો)ની સાથે ભેગો રહેલ હોવાની સ્થિતિમાં ન હોય, તે (અર્થ) 'અને' વિશેષણથી કહેલ છે. વળી (બીજાની સાથે) 'સંબંધમાં ન આવતો' એટલે કાર્યની સ્થિતિમાં આવેલ ન હોય. 'સદા' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) કોઈક સમયે2 (બીજાની સાથે) સંબંધમાં આવે છે જ, તેથી (સદા' શબ્દ ન યોજેલ હોય તો)

લક્ષણ સંભવે જ નહિ. વળી ‘અનેક:‘ એટલે એક સંખ્યાવાળો હોય તેવો નહિ, જ્યાં તે હોય ત્યાં તેની જાતના ઘણાએ હોય3, એવું ‘અનેકત્વમ્’ અનેકપણું છે.

"મહાભૂતનું બનેલ, નિત્ય, ગતિવાળું (હોય તે) ‘પરમાણુ’ ” એવું પરમાણુનું લક્ષણ કરવામાં આવે, તો પરમાણુઓમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, એવો સિદ્ધાંત થાય. સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો સ્થૂલ (પદાર્થ)માંથી સૂક્ષ્મની ઉત્પત્તિ થાય છે4. કારણ કે પોતાની સમાન અવયવરૂપ સ્થૂલ અંશ કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારો છે5. વસ્ત્ર વિગેરે(ની ઉત્પત્તિ)માં જે ઘણા અવયવો ભેગા કરવામાં આવે છે, તે રૂ વિગેરેના બનેલા દીર્ઘ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા સ્થૂલ (તાણાંવાણાંઓ)ને અમુક આકૃતિ બનાવવા માટે કટકેકટકે જોડવામાં આવે6 છે; અને (તેમનો) સમૂહજ (વસ્ત્રનું) ઉપાદાન (કારણ) છે. એવી રીતે કુંડલ7, પ્રતિમા વિગેરેમાં પણ તેટલો સમૂહ8 જ ઉપાદાન (કારણ) છે. તેમ ન હોય, તો કાર્ય ઘણાં થાય9. એક (કાર્ય)નું ઉપાદાન (કારણ) એક જ હોય, એવો નિશ્ચય છે. કાર્ય પાંચ મહાભૂતોનું બનેલું હોવાથી જલ વિગેરે (મહાભૂતો)નો (તેમાં) સંયોગ થએલો હોય છે, તેથી તેઓ પણ તે (કાર્ય)માંથી જૂદા થતાં પરમાણુઓ થઈ જાય10. વળી11 ભગવાન્ સર્વ (કાર્યો)માં ઉપાદાન (કારણ) હોવાથી, તે છેલ્લા રહેવાનું ઘટતું હોવાથી, તેમનો સમાવેશ ન થાય તે માટે ‘અનેક’ વિશેષણ યોજેલું છે. તે (ભગવાન્) તો એક જ છે. (વ્યાખ્યા) અસંભવિત ન થાય તે માટે ‘સદા’ શબ્દ (યોજેલ છે). ‘પરમાણુ (વિજ્ઞેય:) જાણવો’ એમ તેને ઉત્તમ પ્રકારે જાણવાનું કહેલ છે. દુષ્ટ તર્કથી12 તેને ખોટી રીતે ન જાણવો, એવો અર્થ છે.

તે પરમાણુનું સ્વરૂપ કહીને, ‘જેને લીધે મનુષ્યોને એકપણાંનો ભ્રમ થાય છે’ શબ્દોથી (તેનું) કાર્ય કહેલું13 છે. જે પરમાણુઓને લીધે ‘નૃણામ્’ જીવોને આત્મા સાથે દેહનાં એકપણાંનો ભ્રમ14 થાય છે. એકપણાનો ભ્રમ કરાવનારા પરમાણુઓ જ છે; કારણ કે15 ઘણાં સૂક્ષ્મ તે (પરમાણુ)ઓ ધર્મ અથવા અધર્મના સંસ્કારવાળા થઈ, જીવ સાથે સંબંધમાં આવે છે, ત્યારે (તેઓ) દેહપણું પ્રાપ્ત કરે છે15. તેથીજ16 કાલની ઉપાધિ બનેલા તેઓ દુષ્ટ છે. તેઓનો સંબંધ થતાં જીવનો નાશજ17 થાય છે. તેથીજ18 તેઓ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારા છે. (પરમાણુઓનો) ઢગલો હોવાને લીધે, ઢગલાની ઉત્પત્તિ છે19 એવા મતનો આધાર લઈને ભ્રમથી (એકપણું જણાવાનું) કેટલાક20 કહે છે, તેનો વિરોધ કરવો જોઈએ. આ પ્રયોજન માટેજ (પરમાણુ) કાલનો અવયવ હોવાનું કહેલું હોવાથી ‘ભ્રમ’ શબ્દ યોજેલો છે21. મન તો પરમાણુ કદનું જ છે, પરંતુ પરમાણુ22 નથી. પરમાણુઓ તો ચાર પ્રકારના જ છે. તેમ ન હોય, (મન પરમાણુ હોય) તો પરમાણુઓ પાંચ પ્રકારના હોય. અને તેનાથી (મનથી) તે પરમાણુ હોવાથી કાર્ય થાય23. તેથી24 ‘નિત્ય ગતિવાળું’ એવું (પરમાણુનું) લક્ષણ નથી. ‘તે હાલે છે, તે હાલતું નથી’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે નિત્ય ભગવાન્ ‘પરમાણુ’ થાય25. વળી તે (પરમાણુ)ઓ મહાભૂત હોવાનું સિદ્ધ કરવું જોઈએ26, વળી સ્મૃતિ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ હોવાથી27, વૈશેષિક વિગેરેનું (પરમાણુનું) લક્ષણ ખોટું જ ઠરે છે. ચાલુ પ્રસંગમાં28 તેનો ઉપયોગ પણ નથી. 1.

1.આકાશના પરમાણુઓનો સદા સંયોગ હોવાથી, લક્ષણ અસંભવિત ન થાય તે માટે ‘પોતાની જાતના’ શબ્દ યોજેલ છે. (પ્ર) આકાશ સર્વત્ર છે. તેના વિભાગ થતા નથી. તેથીજ આગળ પરમાણુ ચાર પ્રકારનાજ (પૃથ્વી, જલ, વાયુ અને તેજના જ) હોવાનું કહેલ છે. આકાશના પરમાણુ હોતાજ નથી. તેથી આ યોગ્ય જણાતું નથી. પોતાની જાતના (પરમાણુ) સાથે ભેગો રહેલ હોય, તો તેને છૂટો પાડી શકાય, એટલે છેલ્લો ન રહે તેથી આ કહેલ હશે.
2.‘કોઈક સમયે’ એટલે કાર્યની સ્થિતિમાં. (પ્ર)
3.‘અનેક વિશેષણથી તે બીજા પોતાની જાતનાની સાથે ભેગો રહેલો નથી એમ કેમ જણાય?’ એવો પ્રશ્ન ઉઠે, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)
4.‘કાર્યની સ્થિતિમાં સદા આવેલ ન હોય એ વિશેષણની શી જરુર?’ એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. કાલ સર્વનું ઉપાદાન કારણ છે એમ ગયા અધ્યાયમાં કહેલ છે. વળી તે પરમ મહાન છે. તેથી સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ (પદાર્થો)ની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો સિદ્ધાંત થયો. પરમાણુઓમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સ્વીકારવામાં આવે તો તેનો વિરોધ થાય, તેથી તેમ ન થાય તે માટે આ વિશેષણ યોજેલ છે. (પ્ર)
5."સૂક્ષ્મ (પરમાણુઓ)માંથી સ્થૂલ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, તેમ સ્વીકારીએ તો સ્પર્શવાળાંથી કાર્યનો આરંભ થાય છે એમ ગણાય. સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ કાર્ય થાય છે એમ માનીએ તો કાલ પ્રકૃતિ વિગેરે (સ્થૂલ) સ્પર્શ થાય તેવાં ન હોવાથી તેમનામાં કારણ થઈ શકે તેવો ગુણ નથી. તેથી અગવડ આવે” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. કાર્યની સમાન એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય જે અવયવો હોય તેમના આકારવાળો સ્થૂલ પદાર્થનો અંશ કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારો છે. (પ્ર)
6."એક સ્થૂલ પદાર્થમાંથી સૂક્ષ્મની ઉત્પત્તિ થવાનું પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે ઘણાં તાણાં વાણાંઓમાંથી એક વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થતું જોવામાં આવે છે” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ‘જોડવામાં આવે છે’ એટલે સંયોગ કરી એક કરવામાં આવે છે. ‘કટકેકટકે જોડવા’ એટલે અવયવોને ભેગા કરવા. આ પ્રમાણે માનવાથી સ્થૂલ અંશ (તાણાંવાણાંઓ)નો એક જ સમૂહ વસ્ત્રનું કારણ થાય છે. વસ્ત્ર તે સમૂહથી ઓછું અથવા તેમની સમાન હોય છે, અધિક હોતું નથી. તેથી સ્થૂલમાંથી જ સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય છે એટલે પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ નથી. (પ્ર)
7.નોટ 6 માં જણાવેલ ઉત્પત્તિનો પ્રકાર જ કુંડલ પ્રતિમા વિગેરેને લાગુ પાડે છે. (પ્ર)
8.‘સમૂહ’ એટલે (કુંડલમાંના) સુવર્ણનો તથા (પ્રતિમામાંના) મણિઓનો સમૂહ. (પ્ર)
9.‘સમૂહથી કાર્ય થતું હોય ત્યાં (તાણાંવાણાં વિગેરેનો) સમૂહ જ કારણ છે અને તે બધા (તાણાંવાણાં) કારણ નથી એમ કેમ જણાય?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. વૈશેષિકોના મત પ્રમાણે કારણના ગુણો કાર્યના ગુણો ઉત્પન્ન કરે છે એવો નિયમ છે. કારણનો દરેક ગુણ કાર્યનો એકએક ગુણ ઉત્પન્ન કરે, તો કાર્યમાં અનેક એકએક (ગુણ) થાય; અથવા કારણના દરેક ગુણો જોવામાં આવે, એટલે કાર્યમાં એકપણું ન રહે. છતાં કાર્ય એક જ જોવામાં આવે છે. તેથી સમૂહ જ તેનું કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, એવો અર્થ છે. તેથી

ઑરમાં ઉત્પન્ન થતાં દેહોમાં, બીજ અને રજના અંશોનો સમૂહ ઉપાદાન કારણ છે, માંધાતાની ઉત્પત્તિમાં પુંસવન જલ રજને ઠેકાણે છે. ઇંડામાંથી તથા અંકુરોમાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રાણીઓમાં પણ તેમ જ સમજવું. સ્થૂલ પરસેવામાંથી જ સૂક્ષ્મ માંકડ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી આહાર વિગેરેથી મોટા થાય છે. (પ્ર)
10.‘પરમાણુઓના ઢગલામાંથી જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનો’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી આ કહેલ છે. સંયોગથી જે ઉત્પન્ન થાય, તેનો વિભાગ થવાથી નાશ થાય છે. છતાં કાર્ય(નો નાશ થતાં તે) કારણની સ્થિતિમાં રહેલું જોવામાં આવે છે. તેથી જો પરમાણુના ઢગલામાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય, તો તેનો નાશ થાય ત્યારે તે પરમાણુઓ થઈ જાય. પણ તેવું જોવામાં કે સાંભળવામાં આવતું નથી. (પ્ર)
11.અહિંથી ‘અનેક’ વિશેષણ યોજવાનું પ્રયોજન કહે છે. (પ્ર)
12.નૈય્યાયિકો આવા તર્ક કરે છે. પરમાણુ તેમના મત પ્રમાણે નિત્ય અને સંયોગવાળા છે. (પ્ર)
13."પરમાણુથી કાર્ય ઉત્પન્ન થતાં ન હોય, તો તેમનું બીજું કાંઈ પ્રયોજન ન હોવાથી તેમનું જ્ઞાન નકામું છે” એવી શંકા થાય, તેથી તેમનું કાર્ય કહે છે. (પ્ર)
14.‘(આત્મા સાથે દેહનાં) એકપણાંનો ભ્રમ’ એટલે દેહાધ્યાસ. (પ્ર)
15-15.આ ભાગથી પરમાણુઓ દેહાધ્યાસ કેવી રીતે કરાવે છે તે કહેલ છે. ‘પુરુષના વીર્યનું બિંદુ સ્ત્રીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરી....’ એ વાક્ય પ્રમાણે જ્યારે જીવ ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે અથવા બીજા સમયે તે જીવના પિતા વિગેરેના ધર્મ અથવા અધર્મના સંસ્કારવાળા પરમાણુઓ પણ આહાર વિગેરે દ્વારા તેમાં પ્રવેશ કરી, જીવ સાથે સ્વરૂપથી સંબંધમાં આવે છે, અને તેને રજવાળા જેવો કરે છે ત્યારે જીવ દેહ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેને દેહાધ્યાસ થાય છે. (પ્ર)
16.‘તેથી જ’ એટલે દેહાધ્યાસ કરાવતા હોવાથી જ. (પ્ર)
17.‘નાશ’ એટલે સ્વરૂપ વિગેરેના અજ્ઞાનને લીધે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ. (પ્ર)
18.‘તેથી જ’ એટલે ધર્મ તથા અધર્મના સંસ્કારથી દુષ્ટ હોવાને લીધે જ. (પ્ર)
19.ઢગલામાં આ અવયવી છે એવો ભ્રમ થવાને લીધે, એકપણાંનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કેટલાક (શ્રીધર) કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
20.રહૂગણ અને જડભરતના સંવાદમાં જડભરત પોતાને ભાર લાગતો નથી અને પરમાણુઓ મનથી અવિદ્યા વડે કલ્પેલા છે વિગેરે કહે છે, ત્યાં પૂર્વપક્ષમાં કહેલ છે તેવો ભ્રમ થવાનું ઉપરઉપરથી જણાય છે, પણ તેનું તેવું તાત્પર્ય નથી; કારણ કે ત્યાં પરમાણુઓ અવિદ્યાથી કલ્પેલા હોવાનું કહેલ હોવાથી, ભ્રમના વિષય હોવાનું કહેલ છે. તેથી કાંઈક વિશેષ ભ્રમ કહેવા ઇચ્છેલો છે. પોતાને દેહાધ્યાસ ન હોવાથી ભાર લાગતો નથી એમ જ કહેવાનો અભિપ્રાય હોવાથી, દેહાધ્યાસને જ ત્યાં પણ ભ્રમ કહેલો છે. (પ્ર)
21.પ્રપંચ નિત્ય છે, છતાં પોતે રચેલા મહાભૂત વિગેરે ગુણોથી તે નાશવંત છે, એવો ભ્રમ કાલ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી કાલ ભ્રમ કરાવનારો છે. તેથી તેના અવયવરૂપ પરમાણુઓ પણ તેવો

ભ્રમ કરાવે તેવાં છે એમ જણાવવા જ ‘ભ્રમ’ શબ્દ યોજેલ છે. (પ્ર)
22."પરમાણુઓથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ ન સ્વીકારીએ, તો મનથી પ્રજા ઉત્પન્ન ન થાય; કારણ કે મન પણ પરમાણુ છે” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. મનથી જે સૃષ્ટિ થાય છે, તે જેમ ચિંતામણિમાંથી ઇચ્છેલા પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મનની ઉત્તમ શક્તિથી થાય છે, પરંતુ પોતાની જાતનાઓ સાથે સંયોગ થવાથી થતી નથી. (પ્ર)
23.‘કાર્ય થાય’ એટલે પોતાની જાતનાઓની સાથે સંયોગ થવાથી કાર્ય થાય. તેથી (1)મન મહાભૂત નથી અને (2) તેનાથી જે સૃષ્ટિ થાય છે તેનું કારણ તે જૂદા જ પ્રકારનું છે. તેથી મન પરમાણુ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
24.‘તેથી’ એટલે જે પરમાણુ નથી તેવા મનને તે લાગુ પડતું હોવાથી. (પ્ર)
25.ભગવાન્ પણ નિત્ય છે અને ‘હાલે છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે ગતિવાળા છે. તેમને પણ એ લક્ષણ લાગુ પડે, એટલે તે પરમાણુ ગણાય, એવો તે લક્ષણમાં બીજો દોષ છે. (પ્ર)
26.વૈશેષિક મત પ્રમાણે સૃષ્ટિના આરંભમાં નિત્ય પરમાણુઓ જ હોય છે. તેમના સિવાય મહાભૂત હોતાં નથી. તેથી હરકોઈ સંબંધથી તેઓ મહાભૂત છે એમ સિદ્ધ કરવું જોઈએ. તેમ સિદ્ધ થતું નથી. (પ્ર)
27.‘કણાદે કહેલી સ્મૃતિના આધારે પરમાણુઓ મહાભૂત છે એમ સિદ્ધ થાય છે’ એમ કહેવામાં આવે તેથી આ કહેલ છે. ‘આમાંથી પ્રાણ મન અને બધી ઇન્દ્રિયો આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને સર્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે’ એ શ્રુતિથી કણાદનું વચન વિરુદ્ધ હોવાથી ખોટું ઠરે છે. (પ્ર)
28.‘ચાલુ પ્રસંગમાં’ એટલે કાલના જ્ઞાનમાં, (પ્ર) વૈશેષિક મત પ્રમાણે જે પરમાણુ કહેવામાં આવે છે, તે કાલનું જ્ઞાન થવામાં ઉપયોગી પણ નથી. તેથી અહિં કાલનું જ્ઞાન કરાવવા ‘પરમાણુ’ કહેલ છે તે તેવું નથી એવો ભાવ જણાય છે.

એ રીતે પરમાણુ (પરમ અણુ)નું લક્ષણ કહીને નીચેના શ્લોકમાં પરમ મહાનનું લક્ષણ કહે છે:

સત એવ પદાર્થસ્ય સ્વરૂપાવસ્થિતસ્ય યત્॥
કૈવલ્યં પરમમહાનવિશેષો નિરન્તર:॥2॥

સ્વરૂપમાં રહેલા સત્ પદાર્થની જ જે એકતા, જેના સંબંધમાં ‘આ અમુક (પદાર્થ) છે’ એવી બુદ્ધિ થતી નથી, (અને) જે ભેદરહિત છે તે પરમ મહાન. 2.

સત્ (પદાર્થ) એટલે સર્વ કાર્યો, સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ, (જે) સ્વરૂપમાં રહેલું હોય, પરંતુ પ્રકટ થઈ1 રહેલ ન હોય તેની ‘કૈવલ્યં’ એકતા2, તે પરમ મહાન છે, એમ જેનું લક્ષણ કહેવાનું છે તે (કહ્યું). બધી પૃથ્વી પરમ મહાન છે, એવો મત ‘અવિશેષ:’ વિશેષણથી ખોટો ઠરાવે છે. આ3 નથી પૃથ્વી કે નથી જલ કે એવું (કાંઈ). ‘અવિશેષ:’ એટલે જેના સંબંધમાં ‘આ અમુક (પદાર્થ) છે’ એવી બુદ્ધિ થતી નથી તેવો, અને ‘નિરન્તર:’ ભેદરહિત (પરમ મહાન છે). ‘સત્ની જ (એકતા)’ શબ્દથી સ્વપ્નના (પદાર્થો)નો4 પરિહાર કરેલો છે. ‘પદાર્થ’ શબ્દથી

વેદનો5 પરિહાર કરેલો છે. ‘સ્વરૂપમાં રહેલા’ વિશેષણથી કાર્યનો6 પરિહાર કરેલો છે. બ્રહ્માંડમાં રહેલા ભગવાન્ પરમ મહાન7 છે, એમ કહેવાયું. બધોએ પદાર્થ, સર્વ સ્થલે ‘આ એક છે’ એવી બુદ્ધિથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી, જેના સંબંધમાં ‘આ અમુક છે’ એવી કલ્પના થતી નથી અને વળી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને જરુરી ભેદ વિનાનો છે8, જેટલાનો સૂર્યથી પ્રકાશ થાય છે તે બધો ભેગો થએલો પરમ મહાન8 છે. 2.

1.‘પ્રકટ થઈ’ એટલે લોક વિગેરેના આકારથી પરિણામ પામી. (પ્ર)

2.‘એકતા’ એટલે એકપણાંની સંખ્યા. (પ્ર)

3.‘આ’ એટલે પરમ મહાન. (પ્ર)

4. સ્વપ્નના (સ્વપ્નમાં દેખાતા) પદાર્થોમાં જાતિ આકૃતિ વ્યક્તિ રૂપ વિગેરેને લીધે (સ્વપ્ન જોનારને) અભિમાન થતું હોવાથી તે પદાર્થો છે અને સ્વરૂપમાં રહેલા છે, તેથી આ લક્ષણ તેમને લાગુ ન પડે તે માટે ‘સત્’ શબ્દ યોજેલ છે. (પ્ર) સ્વપ્નના પદાર્થો સત્ નથી, પરંતુ અસત્ (માયિક) છે.

5.વેદ પણ ભગવદ્રૂપ હોઈ સ્વરૂપમાં રહેલ છે અને સત્ છે. તેથી તેને આ લક્ષણ લાગુ ન પડે તે માટે ‘પદાર્થ’ શબ્દ યોજેલ છે. વેદ ‘પર’ છે, પણ પદાર્થ નથી. તેથી આ લક્ષણમાં તેનો સમાવેશ થતો નથી. (પ્ર)

6.પ્રપંચમાં જણાતા પદાર્થો (કાર્યો) સત્ છે અને પદાર્થ છે, પરંતુ તેઓનું પોતાના કારણમાં અધિષ્ઠાન છે, સ્વરૂપમાં રહેલા નથી. તેથી આ વિશેષણ તેમનો આ લક્ષણમાં સમાવેશ ન થાય તે માટે યોજેલું છે. (પ્ર)

7.‘બ્રહ્માંડ પણ કાર્ય હોવાથી સ્વરૂપમાં રહેલું નથી. તેથી તેને પણ આ લક્ષણ લાગુ પડતું નથી’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે ‘જે પૃથ્વીમાં રહેતાં, પૃથ્વીની અંદર છે’ ‘મોટાથી પણ મોટા’ વિગેરે શ્રુતિઓમાં જણાવેલ ભગવાનજ પરમ મહાન છે. આ બ્રહ્માંડનું લક્ષણ નથી, પણ બ્રહ્માંડમાં રહેલા ભગવાનનું જ લક્ષણ છે. આ જણાવવા જ ‘અવિશેષ:’ ‘નિરન્તર:’ એ બે વિશેષણો યોજેલાં છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે પરમાણુઓનું પણ બ્રહ્મમાં જ પર્યવસાન થાય છે, એમ જણાવવા જ અહિં આવો બોધ કરેલો છે. (પ્ર)

8-8.આ વાક્ય ચાલુ પ્રસંગમાં આનો ઉપયોગ જણાવવા યોજેલું છે. ‘સર્વ સર્વમય છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વત્ર સર્વ પદાર્થ સત્ છે, છતાં પણ તે સ્વરૂપમાં રહેલ હોવાથી ‘આ એક છે’ એવી બુદ્ધિથી તેનું જ્ઞાન થતું નથી. તે વિશેષ વિનાનો હોવાથી, ‘આ અમુક છે’ એવી તેના સંબંધમાં કલ્પના થતી નથી. તે ભેદ રહિત હોવાથી, જ્ઞાન કરનારને જરુરી ભેદ તેમાં નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં પણ આગળ ગ્રંથમાં જે કહેવામાં આવે છે તે ઘટે તે માટે સૂર્યનો પ્રકાશ જેટલે જાય છે તે બધું પરમ મહાન છે એમ સમજવું એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે પહેલી અને છેવટની હદ જણાવીને, તેમાં સંબંધવાળા કાલનું લક્ષણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એવં કાલોઽપ્યનુમિત: સૌક્ષ્મ્યે સ્થૌલ્યે ચ સત્તમ॥

સંસ્થાનભુક્ત્યા ભગવાનવ્યક્તો વ્યક્તભુગ્વિભુ: ॥3॥

હે ઉત્તમ પુરુષ! જણાય તેવાનો ભોગ કરનાર, ન જણાય તેવા સમર્થ ભગવાન્ કાલનું પણ એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મપણામાં અને સ્થૂલપણામાં સ્થાનના ભોગથી અનુમાન કરવું. 3.

જેમ કાર્યના છેલ્લા અવયવથી અને કાર્યના સમૂહથી (અનુક્રમે) પરમાણુનું અને પરમ મહાનનું અનુમાન કર્યું, એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મપણામાં અને સ્થૂલપણામાં તેનો ભોગ કરનાર, તેવી હદ કરનાર કાલનું પણ અનુમાન કરવું1. 'હે ઉત્તમ પુરુષ!' એ સંબોધન (વિદુરને) અનુમાનનું જ્ઞાન થાય તે માટે (કરેલું છે).

"ભગવાનની પેઠે સંગરહિત કાલને પદાર્થનો સંબંધ કેવી રીતે થાય? અને (તેનું) અનુમાન કેવી રીતે થાય? નહિ તો (કાલનું અનુમાન થતું હોયતો), ભગવાનનું પણ અનુમાન થાય" એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્થાનના ભોગથી' શબ્દ યોજેલ છે. 'સ્થાન' એટલે પરમાણુપણું પરમ મહાનપણું એવી તેની2 સ્થિતિ. વસ્તુ (પદાર્થ)ના સ્વરૂપ તરીકે ભગવાન્ પણ (કાલની) સમાન હોવા છતાં, જે અમુક સ્થાન, અને તેનો જે ભોગ, તે કાલથી જ થતા હોવાથી, કાર્યના સૂક્ષ્મપણાં અથવા સ્થૂલપણાંથી કાલનું પણ સૂક્ષ્મપણું અથવા સ્થૂલપણું (જણાય છે).

"એ પ્રમાણે સ્વરૂપમાં ફેરફાર, અને તેનો ભોગ, પછી ભોગ3 (કરવો), એમ શા માટે કરે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાન્' શબ્દ યોજેલ છે. (કાલ) એવા સામર્થ્યરૂપ ભગવાન્4 છે. જેમ કેટલાક તેવી માયાની અથવા વિદ્યાની પણ કલ્પના કરે છે, તેવો આ શાસ્ત્રમાં કાલ છે. "ત્યારે એ રીતે સર્વ પદાર્થોના ભોગ કરનાર (કાલ)ને બધા કેમ જોતા નથી?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ન જણાય તેવા' વિશેષણ યોજેલ છે. તે કાલ જેનો ગ્રાસ નથી કરતો, તેનું જ્ઞાન થાય તે માટે, 'જણાય તેવાનો ભોગ કરનાર' વિશેષણથી તેનું કાર્ય કહેલું છે5. 'પોતે ન જણાય તેવો હોઈ, જણાય તેવાનો ભોગ કેવી રીતે કરે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સમર્થ' વિશેષણ કહેલું છે. તે સર્વ પ્રકારે ભોગ કરવાની શક્તિવાળો છે, એવો અર્થ છે.

1.જો કે પરમાણુ અને પરમ મહાન આપણાથી જાણી શકાતા નથી, પરંતુ જે પદાર્થો પર તેમનો અધિકાર છે, તે આપણને તેમનો બોધ કરે છે, તેથી આપણે જેમ તેમનું અનુમાન કરીએ છીએ, તેમ તેવા કાલનું પણ તેમની હદ બાંધનાર તરીકે અનુમાન કરવું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.'તેની સ્થિતિ' એટલે સૂર્યને જ્યાં જવાનું તે (માર્ગ)ની સ્થિતિ. (પ્ર)

3.'ભોગ' એટલે આધ્યાત્મિક કાલ દ્વારા ભોગ. (પ્ર)

4.'જેના બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર (બંને ખોરાક બને છે)' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કાલ અત્તા (ખાનાર, ભોગ કરનાર) હોવાથી ભોગ કરે છે, એવો અર્થ છે. આથી તે ચેતન હોવાનું જણાવ્યું. (પ્ર)

5.તેથી ન જણાય તેવા પદાર્થોનો ગ્રાસ કરતો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

અનુમાન કરેલા કાલનું નીચેના શ્લોકમાં શબ્દથી નિરૂપણ કરે છે:

સ કાલ: પરમાણુર્વૈ યો ભુઙ્ક્તે પરમાણુતામ્॥

સતો વિશેષભુગ્યસ્તુ સ કાલ: પરમો મહાન્॥4॥

જે પરમાણુપણાંનો ભોગ કરે છે તે કાલ ખરેખર પરમાણુ છે. જે સત્ (પદાર્થો)ની જાતિનો ભોગ કરનારો છે તે કાલ તો પરમ મહાન છે.4.

જે પરમાણુપણાંનો ભોગ કરે છે, પરમાણુને વ્યાપે છે, (અને) તેથી પોતે પણ પરમાણુ હોવાનો અનુભવ કરે છે, તે કાલ પરમાણુ છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે જે સત્ (પદાર્થો)ની જાતિનો ભોગ કરનારો છે, બધાએ સત્ (પદાર્થો)ની જાતિનો જે ભોગ કરે છે, અને તે ભોગ વડે પોતે પણ જાતિપણું પ્રાપ્ત કરે છે, તે પરમ મહાન કાલ છે. 'તુ' 'તો' શબ્દ(થી એમ જણાવ્યું છે કે આ કાલ) મહત્તત્ત્વનાં આયુષ્યની હદ બાંધે છે. 4.

એ પ્રમાણે આરંભના અને છેવટના કાલનું નિરૂપણ કરીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી મધ્યના કાલનું નિરૂપણ કરે છે:

અણુદ્વૌ પરમાણૂ સ્યાત્ત્રસરેણુસ્ત્રય: સ્મૃત:॥
જાલાર્કરશ્મ્યવગત: ખમેવાનુપતન્ન ગામ્॥5॥

બે પરમાણુઓ અણુ થાય. ત્રણ (અણુ)ને ત્રસરેણુ કહેલ છે. તે જાલીઆમાંથી આવતા સૂર્યના કિરણમાં જણાય છે, આકાશ તરફ જ ઉડતો હોય છે, પૃથ્વી ઉપર પડતો નથી. 5.

જે માર્ગે સૂર્યના રથનું ચક્ર જાય છે, તે માર્ગમાં તે જેટલા સમયમાં પરમાણુ પ્રદેશનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે પરમાણુ કાલ છે. જેટલા (સમય)માં બે પરમાણુ પ્રદેશનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે અણુ કાલ છે. આગળ પણ એ પ્રમાણે (સમજવું). જેટલા સમયમાં બાર રાશિઓરૂપ આખાંએ જ્યોતિશ્ચક્રનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે સંવત્સરરૂપ1 પરમ મહાન કાલ છે. ત્રણ અણુઓનું એક ત્રસરેણુ થાય છે. 'કહેલ છે' શબ્દથી તેમાં મોટા પુરુષોની પરંપરાની કથા પ્રમાણ (હોવાનું) (કહેલું છે). તે (ત્રસરેણુ) તો પ્રત્યક્ષ છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જાલીઆંના માર્ગે (ઘરની) અંદર આવેલા સૂર્યનાં કિરણોમાં તે જણાય છે. 'આકાશ તરફ જ ઉડતો' અને 'પૃથ્વી ઉપર ન પડતો' એવાં તેનું જ્ઞાન કરાવનારાં બે ચિહ્નો કહેલાં છે. તે ત્રસરેણુઓ ભૂમિ ઉપર પડતાં નથી, પરંતુ તે જ કિરણમાં આકાશ તરફ ઉડતાં જાય છે. (તેના) પેટા-ભેદો નથી એમ જણાવવા ('ત્રસરેણુ' શબ્દ) એકવચનમાં (યોજેલો છે). 5.
1.'સંવત્સરરૂપ' એટલે મનુષ્યોના વર્ષરૂપ (પ્ર)

ત્રસરેણુત્રિકં ભુઙ્ક્તે ય: કાલ: સ ત્રુટિ: સ્મૃત:॥
શતભાગસ્તુ વેધ: સ્યાત્તૈસ્ત્રિભિસ્તુ લવ: સ્મૃત:॥6॥

જે કાલ ત્રણ ત્રસરેણુનો થાય છે તેને ત્રુટિ કહે છે. તે વેધનો તો એકસોમો ભાગ છે. તે (વેધ) ત્રણને તો લવ કહે છે. 6.

ત્રણ ત્રસરેણુનો જેટલો કાલ થાય છે, તેનું નામ ત્રુટિ છે. તે જ ત્રુટિ વેધનો 'શતભાગ:' એકસોમો ભાગ છે. 'તુ' 'તો' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે અહિં 'શતં' 'એકસો'

શબ્દનો અર્થ માપ વગરનો (અનંત) નથી. એકસો ત્રુટિઓનો એક વેધ, એવો અર્થ છે. ત્રણ વેધનો લવ. 6.

નિમેષસ્ત્રિલવો જ્ઞેય આમ્નાતસ્તે ત્રય: ક્ષણ:॥
ક્ષણાન્ પઞ્ચ વિદુ: કાષ્ઠાં લઘુ તા દશ પઞ્ચ ચ॥7॥

ત્રણ લવને નિમેષ જાણવો. તે (નિમેષ) ત્રણ ક્ષણ મનાએલ છે. પાંચ ક્ષણને કાષ્ઠા જાણે છે. તે (કાષ્ઠા) પંદર લઘુ (કહેવાય) છે. 7.

ત્રણ લવનો નિમેષ. ત્રણ નિમેષની ક્ષણ. પાંચ ક્ષણની કાષ્ઠા. પંદર કાષ્ઠાનો લઘુ. 7.

લઘૂનિ વૈ સમામ્નાતા દશ પઞ્ચ ચ નાડિકા॥
તે દ્વે મુહૂર્ત: પ્રહર: પડ્યામ: સપ્ત વા નૃણામ્॥8॥

પંદર લઘુ નાડિકા મનાએલ છે. તે (નાડિકા) બેનું મુહૂર્ત, (અને) છ અથવા સાતનો મનુષ્યોનો પ્રહર (અથવા) યામ (થાય છે). 8.

પંદર લઘુની નાડિકા. બે નાડિકાઓનું મુહૂર્ત. છ અથવા સાત નાડિકાનો ‘નૃણામ્’ મનુષ્યોનો પ્રહર (થાય છે); કારણ કે નાડિકા ઘટિકા (ઘડી) કરતાં મોટી છે. તેટલા પૂરતી રાત્રિ અથવા દિવસ હરકોઈ પ્રકારે મોટા થાય છે. તે (રાત્રિ અથવા દિવસ)નો ચોથો ભાગ સાત નાડિકાનો હોય છે, અને ઘટેલ હોય ત્યારે તો છ નાડિકાઓનો હોય છે. એવી રીતે રાત અને દિવસની બાવન નાડિકાઓ થાય છે. એવા પ્રકારથી અહિં સાઠ જ ઘટિકાઓ ગણેલી છે.

છતાં1 જેઓ બે સંધ્યાઓને તજી (બાવન નાડિકાના રાત્રિ દિવસ કહેલ હોવાનું) કહે છે, તેમણે ‘ચારચાર યામના મનુષ્યોના રાત અને દિવસ છે’ (શ્લો.10) એ વાક્યનું અનુસંધાન કરવું2. હવે જો ‘સવારની સંધ્યાનો દિવસમાં અને સાંજની સંધ્યાનો રાત્રિમાં (સમાવેશ કરીને), તે બંનેમાં ચાર ઘડીઓ ગણેલી નથી’ એમ કહો, તો તેમ ગણત્રી કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હોવાથી (તે બરાબર નથી). ‘સંધ્યા અને સંધ્યાનો અંશ તજી વચલા (સમય)માં ધર્મ (કરવા) માટે (એવી ગણત્રી કરેલી છે)’ એમ કહો, તો એમ હોય3 તો પણ આયુષ્ય જણાવનાર (કાલના આ વિભાગો) હોવાથી, તે (સંધ્યા અને સંધ્યાના અંશનો) ત્યાગ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ‘તેમાં4 ધર્મ કરવાથી આયુષ્ય વધે છે (એ પ્રયોજન છે)’ એમ કહો, તો બીજા સમયે5 ધર્મ કરવાથી આયુષ્ય ન વધે, અને ‘ઉગતાં અને આથમતાં6 તે (સૂર્ય આયુષ્યનો ક્ષય કરે છે)’ એ વાક્યનો વિરોધ થાય. વળી (આ શ્લોકમાં) ‘મનુષ્યનો’ શબ્દ હોવાથી, ‘પહેલી (સવારની) સંધ્યાનો સમય દેવોનો અને પાછલની (સાંજની)નો અસુરોનો છે’ એમ પણ ન (માનવું), આયુષ્યનું માપ કાઢવા માટે એ પ્રમાણે ગણવું ન જોઈએ. ધર્મ (કરવા) માટેજ તેમ કહેવું યોગ્ય નથી. વળી જે કહેવામાં આવશે તે માપ7 જો નાડી (ઘડી)ના માપ જેટલું જ હોય, તો એ પ્રમાણે કલ્પના કરવી યોગ્ય છે, પણ આ માપ (ઘડી કરતાં) વધે છે. 8.

1.આ પેરામાં શ્રીધરે કરેલ વ્યાખ્યાન જણાવી, તે બરાબર ન હોવાનું કહેલું છે. (પ્ર)

2. શ્રીધર કહે છે તેવી ગણત્રી હોત, તો 'દિવસ (અને રાત) ચાર યામ અને બે મૂહુર્તના હોય છે' એમ કહેત, પણ માત્ર ચાર યામના હોવાનું ન કહેત. (પ્ર)
3.'એમ હોય તો' એટલે ધર્મ કરવા માટે (આ કાલના વિભાગ) કહેલા હોય, તો પણ 'એકસો વર્ષનું મનુષ્યોનું આયુષ્ય છે' (શ્લો.12) એમ કહેલું હોવાથી, આ ગણત્રી આયુષ્યના માપ માટે કરેલી હોવાથી, આયુષ્ય જણાવવામાં ચાર ઘડી તજવાથી તેનું માપ થાય નહિ. તેથી ચાર ઘડી તજવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. (પ્ર)
4.'તેમાં' એટલે દિવસ અને રાત્રિમાં. (પ્ર). સંધ્યાઓની વચલા સમયમાં.
5.'બીજા સમયે' એટલે બે સંધ્યાઓના સમયમાં. (પ્ર)
6. આ વાક્યમાં સંધ્યાનો સમય ગણત્રીમાં લઈને જ સૂર્ય આયુષ્યનો ક્ષય કરે છે એમ કહલું હોવાથી, આયુષ્યના માપમાં સંધ્યાઓનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. (પ્ર)
7.(શ્લોક 9 માં) કહેલા માપથી પણ શ્રીધરની ગણત્રી સંધ્યા તજવાની ખોટી જણાય છે. (પ્ર)

તે (નાડિકા) (જાણવા) માટે નીચેના શ્લોકમાં માપ કહે છે:

द्वादशार्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरंगुलै:॥
स्वर्णमाषै: कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थजलाप्लुतम्॥9॥

બારના અર્ધ પલનું ચાર આંગળની સુવર્ણના માષાની બનેલી ચાર (સળીઓ)થી છિદ્ર કરેલું પાત્ર, જેટલા સમયમાં એક પ્રસ્થ જલ ભરાતાં ડૂબે (તે નાડિકા). 9.

'બારના અર્ધ' એટલે છ. (પાત્રની બે તરફના) બે (ભાગ)નું જ્ઞાન થાય, ત્યારે (કઈ બાજુ) ઓછું અથવા વધારે છે તે જણાય. તેથી (બંને બાજુ) સરખું હોવાનું જાણવા માટે 'બારના અર્ધ (પલ)નું' એમ કહેલું છે. 'પલ' એટલે ચાર સુવર્ણના સિક્કા (ચાર તોલા). સુવર્ણ (તોલો) સોળ માષાનો છે, માષો પાંચ ગુંજાનો હોય છે, અને ગુંજા ત્રણ જવની હોય છે. બારના અર્ધ (એટલે છ) પલ તાંબાનું પાત્ર બનાવી, સુવર્ણની ચાર સળીઓ ભેગી કરી તેમાં છિદ્ર પાડવું, અને તે એક માષ સુવર્ણની, ચાર આંગળની, એટલે ચોત્રીસ તલથી ચાર ઘણી લાંબી (કરવી). તે (અર્થ) 'ચાર આંગળની સુવર્ણના માષાની બનેલી ચાર (સળીઓ)થી' શબ્દોથી કહેલો છે. જેટલા સમયમાં એક પ્રસ્થ1 જલ તેમાં આવે, અને તેટલું આવતાં ડૂબી જાય, (તે સમય નાડિકા). 9.
1.'પ્રસ્થ' એટલે ચોસઠ તોલા.

એ પ્રમાણે નાડિકાનું માપ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્યાર પછીના (તેથી મોટાં) કાલના માપ કહે છે:

यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे॥
पक्ष: पञ्चदशाहानि शुक्ल: कृष्णश्च मानद!॥10॥

મનુષ્યોના દિવસ અને રાત્રિ બંને ચારચાર યામના છે. હે માન આપનાર! શુક્લ અને કૃષ્ણ (દરેક) પખવાડીયું પંદર દિવસનું છે. 10.

ચાર યામનો દિવસ, અને ચાર યામની રાત્રિ એમ જણાવવા, (‘ચારચાર’ એમ) બે વાર કહેલું છે. ‘અહની’ એટલે દિવસ અને રાત. ફરી ગણવામાં ન આવે તે માટે ‘ઉભે’ ‘બંને’ શબ્દ યોજેલ છે. એ રીતે (તે) બંને મળીને એક દિવસ થાય છે. પંદર દિવસનું પખવાડીયું. તે પખવાડીયું શુક્લ અને કૃષ્ણ એમ બે પ્રકારનું છે. રાતના આરંભમાં જેમાં ચંદ્ર જોવામાં આવે તે શુક્લ, અને આ દ્વિપમાં રાત્રિના આરંભમાં જેમાં ચંદ્ર ન હોય તે કૃષ્ણ. (વિદુર) વચનો સાંભળીને જ સમજે છે, તેથી ગુરુને માન આપનારો છે એમ (જણાવવા), ‘હે માન આપનાર!’ એવું સંબોધન (કરેલું છે). ‘પંદર દિવસનું’ એમ કલાના અભિપ્રાયથી1 (કહેલું છે). 10.

1."ગણિત પ્રમાણે તિથિ વધે અથવા ઘટે ત્યારે (પખવાડીયું) પંદર દિવસનું ન થાય” એવી શંકા થાય, તેનું સમાધાન કરવા આ કહેલ છે. સૂર્યની આડે પૃથ્વી આવવાથી વિગેરે કારણોને લીધે (તિથિ) વધે અથવા ઘટે, છતાં (ચંદ્રની) કલાનો વિચાર કરતાં સદા (પખવાડીયાની) પંદર તિથિ થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

तयो: समुच्चयो मास: पितॄणां तदहर्निशम्॥
द्वौ तावृतु: षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि॥11॥
अयने चाहनी प्राहुर्वत्सरो द्वादश स्मृत:॥
संवत्सरशतं नॄणां परमायुर्निरूपितम्॥12॥

તે બે ભેગા થતાં માસ થાય છે. તે પિતૃઓના દિવસ અને રાત્રિ છે. તે બે (માસ) ઋતુ થાય છે. છ અયન થાય છે. દક્ષિણ અને ઉત્તર (બે અયન) કહે છે. સ્વર્ગમાં બે અયનને રાત્રિદિવસ માનેલા છે. બાર (માસ)ને વર્ષ કહે છે. મનુષ્યોનું મોટામાં મોટું આયુષ્ય એકસો વર્ષનું જણાવેલું છે. 11-12.

તે બેના ‘સમુચ્ચય:’ ભેગાં થવાથી માસ થાય છે. તે (માસ) બે પ્રકારનો1 હોવાથી આનાં1 (અહિં) બંને ઇચ્છેલા છે. ‘પિતૃઓના તે (માસ) દિવસ અને રાત્રિ છે’, એનો (એવો અર્થ છે કે) જ્યારે (સૂર્ય) ચંદ્રની પંદર કલાઓમાં પ્રવેશ2 કરે છે, ત્યારે ચંદ્ર વચ્ચે આવતો હોવાથી રાત્રિ થાય છે, જ્યારે તે (કલા)ઓમાંથી જતો રહે છે ત્યારે દિવસ થાય છે, કારણ કે પિતૃઓ સૂર્યનાં જલે કરેલાં આવરણને જ માને છે3, પણ પૃથ્વીએ કરેલાં (આવરણ)ને માનતા નથી. જેમ ચંદ્ર હોય કે ન હોય, તો પણ સૂર્યના ઉદય અને અસ્તથી જ આપણી દિવસ અને રાત્રિની વ્યવસ્થા થાય છે, તેમ તેઓને સૂર્યની સ્થિતિનું પ્રયોજન નથી, તે ચંદ્રની કલાઓમાં પ્રવેશ કરે અથવા (તેઓમાંથી) બહાર નીકળે તે જ ઉપયોગી છે. (સૂર્ય તે કલાઓમાં) પ્રવેશ કરે ત્યારે જ કલાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, (અને તેમાંથી) બહાર નીકળે ત્યારે જ કલાઓનો ક્ષય થાય છે. (સૂર્ય કલામાંથી) બહાર નીકળે તે દિવસ હોવાથી ચઢેલો દિવસ (મધ્યાહ્ન) થવાથી તેઓનો ભોજન સમય હોય છે. પૂર્ણિમાએ તો તૃપ્ત થઈ સૂએ છે, એવી4 તેમની દિવસ અને રાત્રિની વ્યવસ્થા છે. એ પ્રમાણે બે માસની ઋતુ થાય છે, અયન

તો છ માસનું થાય છે. વર્ષ બારમાસનું હોવાથી બે અયનનું વર્ષ થાય છે. તેમનાં નામ ઉત્તર અને દક્ષિણ એટલે દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ, એવો અર્થ છે.

તે બે અયનોને 'દિવિ' સ્વર્ગમાં રાત્રિદિવસ કહે છે. દક્ષિણાયન રાત્રિ છે. ઉત્તરાયણ દિવસ છે. સ્વર્ગમાં રહેનારાઓ તેજે કરેલા સૂર્યનાં આવરણને જ ગણે છે5, પરંતુ ચંદ્રે કરેલા, તેમજ પૃથ્વીએ કરેલા (આવરણ)ને ગણતા નથી. તેમાં 'તેજ' શબ્દથી નક્ષત્રો કહેલાં છે. તેમાં ઉત્તરાષાઢા (નક્ષત્ર)માં (સૂર્ય હોય ત્યારે) ઉત્તરાયણ દિવસનો અરુણોદય થાય છે. તે (નક્ષત્ર)ના ચોથા ભાગનો (સૂર્ય) ભોગ કરે, ત્યારે સૂર્યોદય થાય છે. તે સમયે મકર(નો સૂર્ય) થાય છે. પુનર્વસુ (નક્ષત્ર)ના ચોથા ભાગનો (સૂર્ય ભોગ કરે ત્યાં) સુધી દિવસ હોય છે. આ નક્ષત્રો એકબીજાની સામે મુખ રાખી માલાના આકારમાં (રહેલાં) છે. તેઓમાં પહેલાના અથવા પાછલના ભાગમાં રહેલા અર્ધ (જ્યોતિશ્ચક્ર)ને જૂએ છે, અર્ધને જોતા6 નથી. જેમ વસ્ત્ર બેવડું વાળેલું હોય ત્યારે એક સ્થલે રહેલાઓ દેખાય તેવા અર્ધા (વસ્ત્ર)ને જ જૂએ છે, તેમ દેવોને પણ પુનર્વસુના ચોથા ભાગથી આરંભી ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્રો (સૂર્યનું) આવરણ કરનારાં છે. આ બધાં ઉપર મુખવાળાં7 અને માલાના આકારે (રહેલાં) છે. તેથી જ્યારે દક્ષિણાયનનાં નક્ષત્રોમાં સૂર્ય હોય ત્યારે બંને (પ્રકારના) નક્ષત્રો નીચે મુખવાળાં થવાથી8, તેઓથી સૂર્ય દેખાતો જ નથી. 'કહે છે' શબ્દથી (આ વિષયનું) પ્રમાણ (જણાવેલું છે). બાર માસનું વર્ષ થાય છે. અહિં પણ 'માનેલા છે' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવેલું છે). વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય ન થાય તો, એકસો વર્ષતો મનુષ્યોનું મોટામાં મોટું આયુષ્ય છે. 'પુરુષ9 ખરેખર એકસો વર્ષના આયુષ્યવાળો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે એક વર્ષે કાલ એક આયુષ્યનો ભોગ કરે છે. ધર્મ કરવામાં આવે તો કાલથી (થતો) આયુષ્યનો ભોગ (ધર્મ) અટકાવે છે, ત્યારે (પુરુષ) એકસો વર્ષથી પણ વધારે જીવે છે. પાપ કરવામાં આવે, તો પાપ પણ-જો તે પાપ કાલની સમાન હોય તો-આયુષ્યનો ભોગ કરે છે, (અને) કાલ પણ (તેનો ભોગ કરે છે). જો (પાપ કાલથી) અધિક બલવાળું હોય, તો (કાલથી) વધારે આયુષ્યનો ક્ષય કરે છે. ઘણા જન્મો કરાવે તેવું ઘણું બલવાન પાપ હોય, તો બીજપાત (ગર્ભાધાન)ની ક્ષણથી આરંભી પચીસ વર્ષો સુધી જૂદીજૂદી યોનિઓ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી (પુરુષનું) આયુષ્ય એકસો વર્ષનું જણાવનારી શ્રુતિનો ભંગ થતો નથી9. 'જણાવેલું છે' શબ્દથી પ્રમાણ કહેલું છે. 11-12.

1.'અમાસ માસોને જૂએ છે, પૂર્ણિમા માસોને જૂએ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (માસ બે પ્રકારનો છે). અહિં શુક્લ અને કૃષ્ણના ભેદથી બે પ્રકારનો કહેલો નથી, પરંતુ 5। શ્લો. ૫ તથા 8 માં જણાવ્યા પ્રમાણે ચાંદ્રમાસ બે પખવાડીયાનો અને સૌરમાસ સૂર્ય સવા બે નક્ષત્ર (એક રાશિ)નો ભોગ કરે તેટલો કહેલા છે. તેથી ચાંદ્રમાસ અને સૌરમાસ એ બે માસના પ્રકાર જ અહિં મૈત્રેયે જણાવેલા છે. પિતૃઓના રાત્રિદિવસ ચાંદ્રમાસ પ્રમાણે બે પખવાડિયાનાં છે. દેવોના રાત્રિદિવસ સૂર્યના બે અયનોથી થાય છે. (પ્ર)

2.'જલમાંથી આ ઉગે છે, પાછો જલમાં પ્રવેશ કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સૂર્ય જલરૂપ ચંદ્રની કલાઓમાં પ્રવેશ કરે છે. (પ્ર)

3.‘પિતૃઓ ચંદ્રની ઉપર રહે છે તેથી પૃથ્વીથી પણ આવરણ થાય’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. ‘ચંદ્ર જલનું સ્થાન છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે ચંદ્ર જલમય હોવાથી, પિતૃઓ જલે કરેલાં આવરણને જ માને છે. (પ્ર)
4. શુક્લ અને કૃષ્ણ પખવાડીયાં ભેગાં થવાથી ચાંદ્રમાસ થાય છે, અને તે પિતૃઓના દિવસ અને રાત્રિ છે એમ કહેલું હોવાથી, આજ તેમના રાત દિવસની વ્યવસ્થા છે, બીજી નથી. આ વિષયમાં એમ જણાય છે કે ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંતશિરોમણિમાં ચંદ્રની કક્ષાથી ઉપર પિતૃલોક હોવાનું કહેલ છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર જ્યારે એક રાશિમાં હોય ત્યારે અમાસના દિવસે પિતૃઓનું મધ્યાહ્ન હોય છે. જ્યારે ચંદ્ર અર્ધ જ્યોતિશ્ચક્ર એટલે છ રાશિ દૂર નીચે હોય છે ત્યારે તેનાથી ઢંકાએલ સૂર્યને પિતૃઓ જોતા નથી, ત્યારે તેમની મધરાત હોય છે. જ્યારે ચંદ્ર તેથી આગળ જાય છે, ત્યારે નીચે ખંડિત ચંદ્રને જૂએ છે, તેથી સૂર્ય હોવા છતાં તેમને રાત જ હોય છે. જ્યારે સૂર્ય અને ચંદ્રને નવરાશિનું અંતર થાય છે, ત્યારે સૂર્ય પિતૃલોકના સમાન દેશમાં આવે છે, એટલે તેમનો દિવસ ઉગે છે. એ પ્રમાણે (ત્રણ રાશિનું અંતર રહે ત્યારે) સંધ્યાકાલ પણ થાય છે. એમ અહિં કહેવા ઇચ્છેલું છે. (પ્ર)
5.જેમ પરોઢે પૂર્વ દિશામાં દાવાગ્નિ પ્રજ્વલતો હોય, ત્યારે પશ્ચિમમાં ઉભેલો (પુરુષ) પૂર્વ તરફ મુખ રાખે તો પણ સૂર્યનો ઉદય થતાં જોતો નથી, કારણ કે દૂર રહેલા સૂર્યનું તેજ નજીકના અગ્નિથી ઢંકાઈ ગએલું હોય છે, તેની પેઠે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
6.પાછલા ભાગમાં રહેલા આગલા ભાગને જોતા નથી, અને આગલા ભાગમાં રહેલા પાછલા ભાગને જોતા નથી. (પ્ર)
7.રેંટની ડોલો પેઠે ઉપર મુખવાળા નહિ, પણ વૃક્ષની પેઠે ઉપર મુખવાળા. (પ્ર)
8.‘નીચે મુખવાળા’ એટલે નીચે રહેલાં. આ વિષયમાં એમ જણાય છે કે ‘નક્ષત્રો ખરેખર દેવોના ઘરો છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે નક્ષત્રો દેવોનાં ઘરો છે. તેઓ શિશુમારમાં સ્થિર હોવા છતાં, શિશુમાર ફરતું હોવાથી ફરતાં હોય તેમ દેખાય છે, તેથી તેમાં રહેનારા દેવો પણ તેવા જણાય છે. તેથી જ પાંચમા સ્કંધમાં ધ્રુવની પ્રશંસા કરતાં, અગ્નિ, ઈંદ્ર પ્રજાપતિ કશ્યપ ધર્મ માનપૂર્વક તેની આસપાસ ફરે છે એમ કહેલું છે. તે પૈકી ઉત્તરાયણનાં નક્ષત્રોમાં દેવો રહે છે, તેથી સૂર્ય તે નક્ષત્રોમાં હોય ત્યારે તે નિકટ હોવાથી તે નીચે દેખાય છે, કારણ કે સૂર્યની કક્ષા નક્ષત્રોની કક્ષાથી નીચી છે. પણ જ્યારે તે દક્ષિણાયનનાં નક્ષત્રોમાં હોય ત્યારે બંને પ્રકારનાં નક્ષત્રોથી દૂર નીચે રહેલો સૂર્ય તેમનાથી દેખાતો નથી. (પ્ર)
9...9."કૃત વિગેરે યુગમાં વધારે આયુષ્ય હોવાનું કહેલ છે, અને હાલ પણ કોઇકનું 100 વર્ષથી વધારે આયુષ્ય જોવામાં આવે છે. તેથી મોટામાં મોટું આયુષ્ય 100 વર્ષનું કેમ કહો છો?” એવી શંકા થાય, તેનું આ ભાગથી સમાધાન કરેલ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે કાલનું નિરૂપણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:

ગ્રહર્ક્ષતારાચક્રસ્થ: પરમાણ્વાદિના જગત્॥
સંવત્સરાવસાને પર્યેત્યનિમેષો પ્રભુ:॥13॥

ગ્રહ નક્ષત્ર અને તારાઓના ચક્રમાં રહેલ સમર્થ (સૂર્ય) સાવધાન રહી એક વર્ષ પૂરું થતાં પરમાણુથી આરંભી (ચક્રની) આસપાસ ફરે છે. (અને) જગતનો ભોગ કરે છે. 13.

બુધ વિગેરે ગ્રહો, અશ્વિની વિગેરે નક્ષત્રો, (તથા) બીજા તારાઓ-તેઓનું ચક્ર જ્યોતિશ્ચક્ર છે. તેમાં રહેલ સૂર્ય તેમાં રહેલ પરમાણુ પ્રદેશથી આરંભી વર્ષ પૂરું થતાં સુધી (ફરે છે), (અને) 'પર્યેતિ' ફરી ફરીને મંડલના આકારે ફરે છે. તે 'અનિમેષ:' બીજાનો ગ્રાસ કરવામાં સાવધાન રહે છે. તે 'વિભુ:' સમર્થ છે. જગત્નો 'પર્યેતિ' ભોગ કરે છે. 13.

તે વર્ષના હરકોઈ નિમિત્તથી પાંચ નામો છે. ઉપાસના કરવા માટે તે (નામો) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સંવત્સર: પરિવત્સર ઇડાવત્સર એવ ચ॥
અનુવત્સરો વત્સરશ્ચ વિદુરૈવં પ્રભાષ્યતે॥14॥

હે વિદુર! (1) સંવત્સર (2) પરિવત્સર અને વળી (3) ઇડાવત્સર (4) અનુવત્સર અને (5) વત્સર એમ (વર્ષને) કહે છે. 14.

વર્ષની સમાપ્તિ સૂચવનારા માસો પાંચ પ્રકારના છે1. 'બાર માસનું વર્ષ, તેર માસનું વર્ષ' એમ બ્રાહ્મણમાં2 કહેલું છે. વર્ષ તેર માસનું છે એ નાક્ષત્ર3 વર્ષ માટે નક્કી છે, ચાંદ્ર (વર્ષ3) કોઈવાર (તેવું હોય છે). વર્ષ બાર માસનું છે એ સૌર3 વર્ષ માટે નક્કી છે, ચાંદ્ર (વર્ષ) કોઈવાર (તેવું હોય છે). બાર્હસ્પત્ય3 (માન)માં તો પ્રભવ વિગેરે4 તે (વર્ષો) મુકરર કરેલા છે. વૈષ્ણવ (માસ) પણ મુકરર કરેલો છે. પરંતુ સાવન3 (માસ) મુકરર કરેલો નથી, કારણ કે તે હરકોઇ દિવસે પૂરો થાય છે. તેથી 'સંવત્સર' શબ્દ યોજેલો હોવાથી પ્રભવ4 વિગેરે નામો સિદ્ધ થાય તે માટે બાર્હસ્પત્ય માનની પણ જરુર રહે છે. વ્રત5 વિગેરે સિદ્ધ થાય તે માટે એકાદશીથી શરૂ થતાં વૈષ્ણવ (માસ)ની પણ (જરુર રહે છે); તેમ6 ન હોય તો ભગવાનનું શયન રાત્રે બે વિભાગથી થાય. સાવન6 (માન) તો વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે શ્રુતિનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નથી. તેથી જ પાંચ જ સંવત્સરો છે. તે પૈકી (1) સંવત્સર ચાંદ્ર છે (2)પરિવત્સર વૈષ્ણવ છે (3) ઇડાવત્સર સૌર છે (4) અનુવત્સર નાક્ષત્ર છે (5) વત્સર દૈવ7 છે.(વિદુર) જાણે તે માટે સ્નેહથી 'હે વિદુર' એવું સંબોધન (કરેલું છે). જો કે બધાનો8 કાલ એક જ છે, સંવત્સરના ભેદથી (કાલ) ફરી આવતો નથી, છતાં પણ (તેનાં) નામ જ પાંચ હોવાથી 'એમ (વર્ષને) કહે છે' એમ કહેલું છે.

કેટલાક તો એમ કહે છે કે: 'માસ9 તરીકે પાછા આવતા સાઠ વર્ષો, બાર પ્રકારે પાછા આવતાં પાંચ વર્ષરૂપ થાય છે. પ્રભવથી આરંભી બહુધાન્ય સુધીના 'સંવત્સર' શબ્દથી ઓળખાય છે, પ્રમાથીથી આરંભી બાર બાર (તેઓમાંના) પહેલાના શબ્દ (નામ)થી ઓળખાય છે'. તેમાં9 માસ વિગેરેનું નિયમન કરનાર (કાંઈ) ન હોવાથી (વિચારવા) જેવું છે10. 14.

1.સંવત્સર વિગેરે નામોનાં નિમિત્તનો વિચાર કરે છે. (પ્ર)

2.વેદનો અમુક ભાગ, જેમાં યજ્ઞ કરવા સંબંધમાં નિયમો વિગેરે વિગત જણાવેલી છે તે ‘બ્રાહ્મણ’ કહેવાય છે.
3.એક નક્ષત્ર પૂર્વમાં ઉગેલ હોય, તેજ બીજે દિવસે પૂર્વમાં તેજ સ્થલે ઉગે તે નાક્ષત્ર દિવસ. તેવા 360 દિવસનું વર્ષ નાક્ષત્ર વર્ષ. સૂર્ય અને ચંદ્ર ભેગા થએલ હોય, ત્યાર પછી ફરીથી ભેગા થાય, તે સમયને ચાંદ્રમાસ કહે છે. તેવા બારમાસનું ચાંદ્ર વર્ષ. સૂર્ય મેષના આરંભથી ફરી પાછો મેષના આરંભમાં આવે તેટલા સમયને (365 દિવસ 15 ઘડી 31 પલ અને 31 વિપલને) સૌરવર્ષ કહે છે. બૃહસ્પતિ એક રાશિમાં જેટલો સમય રહે તેને બાર્હસ્પત્ય વર્ષ કહે છે. સૂર્ય એક દિવસે ઉગે અને પછી બીજે દિવસે ફરી ઉગે તે વચ્ચેનો સમય સાવન દિન છે. તેવા 30 દિવસનો સાવન માસ અને 360 દિવસનું સાવન વર્ષ છે.
4.આ વર્ષો છે, માસો નથી. (પ્ર) આ સાઠ વર્ષોનાં સાઠ જૂદાજૂદા નામો પંચાંગમાંથી જોઈ લેવાં. તેમાનું પહેલું ‘પ્રભવ’, બારમું ‘બહુધાન્ય’, અને તેરમું ‘પ્રમાથી’ આ શ્લોકની શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલાં છે.
5.‘વ્રત’ એટલે ચાતુર્માસના વ્રત વિગેરે વ્રતો. (પ્ર)
6.એકાદશીથી શરૂ થતો વૈષ્ણવ માસ સાવનમાસથી જૂદો છે એ સિદ્ધ કરવા આ કહેલ છે. આષાઢ સુદ 11 ના રોજ અનુરાધા નક્ષત્રના આરંભમાં ભગવાન્ શયન કરે છે, અને કાર્તિક સુદ 11 ના રોજ રેવતી નક્ષત્રના છેલ્લા ચરણમાં તેમનો પ્રબોધ થાય છે એમ કહેલું છે, તે સમય ચાર માસનો છે. નાક્ષત્ર માન પ્રમાણે પાંચ માસ અને પાંચ દિવસ થાય, એટલે માસની સંખ્યામાં વિરોધ આવે. સૌરમાન તથા ચાંદ્રમાન પ્રમાણે તિથિનો વિરોધ થાય. બાર્હસ્પત્યમાનને આમાં સંબંધ નથી. હવે સાવન બાકી રહ્યું. તે માસ તો બરાબર ત્રીસ દિવસનો હોવાથી, તે લેવાથી તિથિનો વિરોધ થાય. ‘પોઢેલા (ભગવાન)નો રાત્રે પ્રબોધ કરવો’ એ વાક્ય પ્રમાણે શયન પણ રાત્રે જ થાય. (પ્ર)
7.‘દૈવ’ એટલે બાર્હસ્પત્ય. (પ્ર)
8.‘બધાનો’ એટલે પાંચે વર્ષનો. હરકોઈ સમયે તે દરેક વર્ષ હોય છે. એક પછી એક આવતાં નથી, એવો ભાવ જણાય છે.
9.જ્યોતિ:શાસ્ત્રીઓનો આ મત કહેલો છે. (પ્ર)
10.આ 9 માં જણાવેલ મત અહિં ઇચ્છેલો નથી એમ કહે છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે કાલના ત્રણ1 ભેદ જણાવીને, ફલ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે, તેની ઉપાસના કરવાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ય: સૃજ્યશક્તિમુરુધોચ્છ્વસયન્સ્વશક્ત્યા પુંસોડભ્રમાય દિવિ ધાવતિ ભૂતભેદ:।
કાલાખ્યયા ગુણમયં ક્રતુભિર્વિતન્વંસ્તસ્મૈ બલિં હરત વત્સરપઞ્ચકાય॥15॥

જે ભૂતોનો નાશ કરનાર પોતાની ‘કાલ’ નામની શક્તિથી ઉત્પન્ન કરવાના (પદાર્થો)માં શક્તિ ઘણા પ્રકારે પ્રકટ કરતાં, યજ્ઞોથી ગુણવાળા (સ્વર્ગ વિગેરે)ને પ્રકટ કરતાં

પુરુષોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે માટે સ્વર્ગમાં ભમ્યા કરે છે, તે પાંચ વર્ષના પ્રવર્તક (કાલ)નું પૂજન કરો. 15.

કાલનો ઉપયોગ કહેતાં ભજન કરાવવા (તેનું) માહાત્મ્ય કહે છે કે:જે અંકુર વિગેરે ઉત્પન્ન કરવાના (પદાર્થો)માં, બીજ વિગેરેમાં રહેલી શક્તિને ઘણા પ્રકારે પ્રકટ કરતાં એટલે પાંદડાં ડાળાં વિગેરે ભેદથી બીજની શક્તિને પ્રકટ કરતાં, અધિકારવાળા પુરુષને 'અભ્રમાય' વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે માટે 'દિવિ' સ્વર્ગમાં 'ધાવતિ' ભમ્યા કરે છે (તેનું પૂજન કરો). 'ભમ્યા કરે છે' શબ્દથી એમ જણાવેલ છે કે પરલોક પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના એક ક્ષણ પણ રહેવું નહિ.

"(કાલના) ભમ્યા કરવાથી એમ (વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન) કેમ થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ભૂતોનો નાશ કરનાર' શબ્દ યોજેલ છે. ભૂતોનો નાશ જેમાં થાય છે તેવો (કાલ છે), કારણ કે તે કાલ સર્વ ભૂતોનો નાશ કરે છે. તેથી પોતાનો પણ નાશ કરશે એવા ભયથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારો છે." 'જે સૂર્યમાં તેજ રહેલું છે (તે મારું છે)' એ વાક્ય પ્રમાણે 'પોતાની શક્તિ' કહી, તે ભગવાનની શક્તિ હશે" એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા 'કાલ નામની' શબ્દ યોજેલ છે. 'કલયતિ' ગણે છે, પકડે છે તે 'કાલ' એવું નામ છે જેનું તેવી (તેની શક્તિ છે). તેનો પ્રકાશ કરનાર તરીકે જ ભગવાનનાં તેજે તેમાં પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, કાલ દ્વારા જ આ ભગવાનની શક્તિ (કાર્ય કરે છે).

એ પ્રમાણે સાધન (કરાવવા)ની શક્તિ જણાવીને, 'યજ્ઞોથી ગુણવાળાને પ્રકટ કરતાં' શબ્દોથી ફલ (આપવા)ની શક્તિ જણાવે છે. ગુણવાળા એટલે આનંદવાળાં સ્વર્ગ વિગેરે. 'આનંદ વિગેરે પ્રધાન (ભગવાન)ના જ ગુણો છે' (બ્ર.સૂ. 3।11) એ સૂત્ર પ્રમાણે આનંદ વિગેરે ગુણો જ છે, (અને) સ્વર્ગ વિગેરે તે (ગુણ)વાળા છે. યજ્ઞો પણ કાલના પ્રકારો જ છે. તેથી યજ્ઞોથી સ્વર્ગ વિગેરે પ્રકટ કરતાં (ભમ્યા કરે છે), કારણ કે અધિપતિ વિના યજ્ઞ વિગેરે પ્રકટ થતા નથી, તેમજ સ્વર્ગ પણ પ્રકટ થતું નથી. 'દેવોથી સ્વર્ગલોક તિરોહિત થયો' એ સ્થલે તે (કાલ) પણ ભગવાનનો અંશ (અને) ચેતન હોવાનો નિર્ણય કરેલો છે. એ પ્રમાણે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર (અને સાધનમાં) પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કાલ પાંચ વર્ષોની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો છે. તેવા કાલે લાવી આપેલ અન્ન ખાનારાઓ, અને તેણે પ્રાપ્ત કરાવેલ સ્વર્ગમાં ભોગ કરનારાઓ! તે કાલરૂપ સૂર્યનું પૂજન કરો. તેમ નહિ કરો તો કૃતઘ્નપણું થશે અને ભોગ પ્રાપ્ત નહિ થાય. જે ઉપાયથી ભોગ પ્રાપ્ત થાય, તેમજ કાલ ગળી ન જાય અને તે પ્રસન્ન થાય તેવો જ ઉપાય કરવો જોઈએ. દરરોજ (કાલની) ઉપાસના કરવી જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું. 15.
1.મનુષ્યનો, દેવનો અને પિતૃઓનો એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો કાલ. (પ્ર)

એવી રીતે ત્રણ પ્રકારના કાલનું નિરૂપણ કરીને (મૈત્રેય) શાંત રહ્યો, ત્યારે તેણે જે સિદ્ધ કર્યું તે આયુષ્ય જણાવનારું છે એમ કહીને, વધારે પૂછવા1 (વિદુર) નીચેના શ્લોકથી પ્રશ્ન કરે છે:
॥ વિદુર ઉવાચ॥

પિતૃદેવમનુષ્યાણામાયુ: પરમિદં સ્મૃતમ્॥
પરેષાં ગતિમાચક્ષ્વ યે સ્યુ: કલ્પાદ્બહિર્વિદ:॥16॥

આ2 પિતૃઓ દેવો અને મનુષ્યોનું મોટામાં મોટું આયુષ્ય કહેલું છે. બીજાઓ જે જ્ઞાનીઓ હોઈ કલ્પની બહાર જીવે છે, તેઓની ગતિ કહો. 16.

'આયુષ્ય' એટલે આયુષ્યનું માપ. 'મોટામાં મોટું' એટલે પુરેપુરૂં. બીજા કલ્પમાં રહેનારાઓ જેઓ એક કલ્પમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવા છતાં કલ્પ પૂરો થાય ત્યાર પછી પણ જીવતા હોય છે, તેઓની 'ગતિ' એટલે તેમના રાત્રિદિવસની વ્યવસ્થા, અથવા તેઓની ત્યાં3 કૃતિ કહો. કેટલાક કલ્પના અંત સુધી જ રહે છે, તેમનું કલ્પ સુધીનું જ આયુષ્ય હોય છે. તેથી પણ (અધિક), જેઓ કલ્પની બહાર જીવે છે (તેઓની ગતિ કહો). જીવવાનું કારણ 'જ્ઞાનીઓ' શબ્દથી કહેલું છે, અને જ્ઞાનીઓ જ ઘણા કલ્પો સુધી જીવનારા હોય છે. 16.

1.'નિરૂપ્યવિશેષમ્' એક શબ્દ છે (પ્ર) 'નિરૂપ્ય' અને 'વિશેષં' બે શબ્દો છૂટા લઈ અર્થ કરેલો છે, કારણ કે તે વધારે યોગ્ય જણાય છે.

2.'આ' એટલે વર્ષોની ગણત્રીથી ગણેલું (પ્ર) એકસો વર્ષનું.

3.'ત્યાં' એટલે કલ્પરૂપ રાત્રિદિવસમાં (પ્ર)

મૈત્રેય તે કહે તે માટે તેને જ્ઞાન (હોવાનું) નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છે:

ભગવાન્ વેદ કાલસ્ય ગતિં ભગવતો ननु॥
વિશ્વં વિચક્ષતે ધીરા યોગરાદ્ધેન ચક્ષુષા॥17॥

ભગવાન્ કાલની ગતિ ભગવાન્ (આપ) ખરેખર જાણો છો, ધીરપુરુષો યોગથી પ્રાપ્ત કરેલ ચક્ષુથી વિશ્વને જૂએ છે.17.

આપ ભગવાન્ છો, કારણ કે ભગવાનની કૃપાથી તેવા (ભગવાન્) થયા છો અને ભગવાનમાં શ્રદ્ધાવાળા છો. તેથી જ (આપ) ભગવાન્ કાલની ગતિ જાણો છો, કારણ કે તે (ભગવાન્) પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે. વળી સંસારનું દુ:ખ સહન કરનાર યોગમાં પ્રવીણ થએલા ધીર પુરુષો આખાંએ વિશ્વને યોગથી પ્રાપ્ત કરેલ ચક્ષુથી જૂએ છે. તેથી તેઓ યોગથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણથી અને જ્ઞાનથી જાણે છે. (જ્ઞાનમાં) સંદેહ રહેતો નથી એમ જણાવવા 'ચક્ષુથી' શબ્દ (યોજેલ છે). (ચક્ષુ) 'યોગથી પ્રાપ્ત કરેલ' હોવાથી તે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરતું નથી. 17.

જેમ ક્ષણ વિગેરેથી (આપણા) દિવસની ગણના થાય છે, તેમ યુગોથી તેઓના દિવસની ગણના થતી હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં કૃત વિગેરે (યુગો)નું સ્વરૂપ કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

કૃતં ત્રેતા દ્વાપરં ચ કલિશ્ચેતિ ચતુર્યુગમ્॥
દિવ્યૈર્દ્વાદશભિર્વર્ષૈ: સાવધાનં નિરૂપિતમ્॥18॥

કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગો (તેમની) વચ્ચેના સમય સાથે, દેવોના બાર (હજાર) વર્ષોનાં કહેલાં છે. 18.

અમુક કાલનું નામ કાંઈક ‘કૃત’ એવું છે. તે સમયમાં કાલે જે કરવાનું છે અથવા તેનો ઉપાય (જે કરવાનો છે), તે કરેલ જ છે. તે યુગમાં ઉત્પન્ન થએલાઓને કરવાનું કાંઈ બાકી રહેતું નથી. ત્રેતા એટલે ત્રીજા ભાગનું (1/3) કરવાનું રહે તે. દ્વાપર એટલે બે ભાગનું (1/2) કરવાનું રહે તે. કલિ એટલે કજીઓ. બધુંએ વિવાદનું સ્થાન રહે, કાંઈ પણ નક્કી થએલ ન હોય, એવો અર્થ છે. તેથીજ ‘જે ચાર સ્તોમ છે તે ખરેખર કૃત છે’ ‘હવે જે પાંચ (સ્તોમ) છે તે કલિ છે’ એમ શ્રુતિમાં કલિ પાંચ હોવાની દૃષ્ટિની નિંદા કરેલી છે. ત્રિવૃત્, પંદર, સત્તર (અને) એકવીસ એવા ચાર જ સ્તોમ છે. તેજ ચાર વર્ણો ઉત્પન્ન કરેલા છે. તેથી તેમનામાં કોઈપણ વિવાદ નથી. પાંચ સ્તોમની દૃષ્ટિની તો ‘કલિ’ શબ્દથી નિંદા કરેલી છે. ‘જેના સત્તાવીસનો અંદર સમાવેશ કરે છે’ વિગેરેથી જણાવેલ છ સ્તોમની દષ્ટિ તો નિંદિત નથી. તેથી કલિ નિંદિત ગુણવાળો છે. જે કાલમાં તે કલ્પમાં રહેનારાઓ બધુંએ કરી શકે, અને તે સફલ થાય, તે અમૃત ઘડી જેવો કાલ ‘કૃત’ શબ્દથી ઓળખાય છે, પણ જે વિષ ઘડી જેવો નિંદાએલો છે તે કલિ, જેમાં કજીઓ જ હોય છે, પણ (કાંઈ) પ્રયોજન ફળતું નથી. આ ચાર મળીને ‘ચર્તુયુગ’ એમ કહેવાય છે. ઉત્તરાર્ધમાં તેઓનો સમય કહેલો છે. ‘બાર વર્ષોનાં’ એમાં ‘હજાર’ એમ વસ્તુત: કહેલું છે; કારણ કે દેવોનાં વર્ષો નાની સંખ્યાથી ગણવા યોગ્ય હોતાં નથી. એક હજારની સંખ્યા મોટામાં મોટી હદ છે, તેથી હજારની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. ‘દેવના’ શબ્દથી એકસોની સંખ્યા પણ પ્રાપ્ત થાય, પણ ‘જેઓમાં સંદેહ હોય તેઓનો બાકીના વાક્ય પ્રમાણે (અર્થ કરવો)’ એ નિયમ પ્રમાણે, ‘હજાર ગણેલા છે’ (શ્લો.19) એવું પછીનું વાક્ય હોવાથી, હજારની સંખ્યા જ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવોના બાર હજાર વર્ષોનું (તેમની) વચ્ચેના સમય સાથે ‘ચતુર્યુગ’ કહેલું છે. ‘અવધાનં’ એટલે વચ્ચેનો સમય. ‘સંધૌ’ સંધિમાં ‘ભવા’ ઉત્પન્ન થએલી (હોય તે) સંધ્યા, વચ્ચેનો (સમય) થાય કે તરત જ જે સમય હોય તે ‘સંધ્યા.’ ‘સંધ્યાંશ’ જેમ ઘંટાનો અવાજ કરવામાં આવે, ત્યારે પાછલનો રણકાર થાય તેમ (કાર્ય) ઓછું કરનારો છે. તેઓની મધ્યનો (સમય) યુગ છે. સંધ્યા અને સંધ્યાશને યુગની સાથે સંબંધ હોવાથી, બંનેનો સંબંધ હોવાને લીધે સમુદાય અને1 યોગશક્તિથી (તે સમય) ‘યુગ’ છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. 18.

1.‘યોગ’ (સંબધ) શબ્દનો રૂઢિ પ્રમાણે અર્થ લેતાં અને ‘સંધ્યા’ની વ્યુત્પત્તિ કહી તે પ્રમાણે અર્થ લેતાં, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં તેઓના1 વચલા સમયો કહે છે:

ચત્વારિ ત્રીણિ દ્વે ચૈકં કૃતાદિષુ યથાક્રમમ્॥
સંખ્યાતાનિ સહસ્રાણિ દ્વિગુણાનિ શતાનિ ચ॥19॥

કૃત વિગેરેમાં અનુક્રમે ચાર ત્રણ બે અને એક હજાર (દેવનાં) વર્ષોની સંખ્યા કહેલી છે, અને (તેથી) બમણી સો વર્ષ (સંધ્યા તથા સંધ્યાંશના) છે. 19.

ચાર હજાર વર્ષનું કૃતયુગ, (ત્રણ હજારનું) ત્રેતા, બે (હજારનું) દ્વાપર (અને) એક (હજારનું) કલિ, એમ અનુક્રમે હજારની સંખ્યા કહેલી છે. યુગના દશમા ભાગની સંધ્યા, અને

તેટલોજ સંધ્યાંશ2 હોય છે. તેથી (યુગના હજાર જેટલા છે) તેટલી જ સો (વર્ષનું સંધ્યા અને સંધ્યાંશ) દરેક છે, ભેગાં મળીને બમણી (સો વર્ષનાં છે). 'ચ' 'અને' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે જો ભગવાનનાં કાર્યમાં કાંઈક અડચણ હોય તો3 (આ) સિવાયનો પણ કોઈક કાલ પ્રાપ્ત થાય છે. 19.

1.'તેઓના' એટલે યુગોના (પ્ર)

2.સંધ્યા સિવાયનો દશમો ભાગ (સંધ્યા જેટલો જ કાલ) સંધ્યાંશનો છે. યુગની આરંભની પહેલાંનો દશમો ભાગ સંધ્યા, અને તે પૂરો થયા પછીનો દશમો ભાગ સંધ્યાંશ કહેવાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3.જેમ માંડવ્યના ઉપાખ્યાનમાં પતિવ્રતાએ અટકાવેલો સૂર્ય સાત દિવસ સુધી ઉગ્યો જ નહિ, તેવી કાંઈ અડચણ હોય તો, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

'(આ) બધો (કાલ) યુગ હશે' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા, વચલો કાલ જ 'યુગ' શબ્દથી કહેલો છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સંધ્યાંશયોરન્તરેણ યઃ કાલઃ શતસંખ્યયોઃ॥
તમેવાહુર્યુગં તજ્જ્ઞા યત્ર ધર્મો વિધીયતે॥20॥

સો સંખ્યાવાળા સંધ્યા અને સંધ્યાંશની વચ્ચેનો જે કાલ, તેને જાણનારાઓ તેને જ યુગ કહે છે. તેમાં ધર્મનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે. 20.

સંધ્યા અને સંધ્યાંશ, તે બેની વચ્ચેનો જે કાલ (તેને જ યુગ કહે છે). 'સો સંખ્યાવાળા' વિશેષણથી (એમ કહેલ છે કે) સંધ્યા અને સંધ્યાંશ પણ અમુક કાલ જ છે, પણ દેવ નથી. તે (તે બેની વચલા) કાલને જ 'યુગ' કહે છે. 'તેને જાણનારાઓ' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). "પોતાથી હદરહિત અનંત કાલ કઈ ઉપાધિને લીધે 'કૃત (વિગેરે)' થાય છે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'તેમાં ધર્મનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે' શબ્દોથી તે ઉપાધિ કહેલી છે. તે અમુક કાલમાં ધર્મનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે, (તે) કહેવામાં આવતો નથી. સંધ્યા હોય ત્યારે પહેલાનો ધર્મનો લોપ1 થાય છે. પછી યુગની પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે પરંપરાનું જ્ઞાન ન હોવાથી ઋષિઓ નવા ધર્મનું સ્થાપન કરે છે. તે વિધિ (ધર્મ) તો પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ કરાવતો યુગ પૂરો થાય ત્યાં સુધી ચાલું રહે છે, તેથી (તે કાલ) ધર્મની ઉપાધિવાળો હોવાથી 'યુગ' શબ્દથી ઓળખાય છે. 20.

1."વેદમાં કહેલ ધર્મ હોવાથી ધર્મનું સ્થાપન કરવાનું કેમ ઘટે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ઘણા સમય પછી યુગની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, પહેલાના યુગના પુરુષ ન હોવાથી પાછળના પુરુષોને ધર્મની પરંપરાનું જ્ઞાન હોતું નથી; ત્યારે ઘણો સમય જીવનારા ઋષિઓ ધર્મ જણાવે છે. તે નવો જણાવાથી, ધર્મનું સ્થાપન કરે છે એમ કહેવામાં આવે તે ઘટે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

'પેટા-ભેદનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

ધર્મશ્ચતુષ્પાન્મનુજાન્ કૃતે સમનુવર્તતે॥

સ એવાન્યેષ્વધર્મેણ વ્યેતિ પાદેન વર્ધતા॥21॥

કૃત (યુગ)માં ચાર ચરણવાળો ધર્મ મનુષ્યોને અનુકૂલ રહે છે. બીજા (યુગો)માં ચોથા ભાગે વધતા અધર્મથી તેનો જ ક્ષય થાય છે. 21.

ધર્મનો પેટા-ભેદ જ યુગના પેટા-ભેદનું કારણ છે. તે અર્થ 'કૃત (યુગ)માં ચાર ચરણવાળો ધર્મ મનુષ્યોને અનુકૂલ રહે છે' શબ્દોથી કહેલો છે. કાલે જ પ્રેરણા કરેલો ધર્મ મનુષ્યોને અનુકૂલ રહે છે. તેમાં પણ મનુષ્યો (હોવું એ)જ કારણ છે. કૃત (યુગ)માં જ ચાર વર્ણો છે. ત્રેતામાં બ્રાહ્મણ હોતા નથી. દ્વાપરમાં ક્ષત્રિય હોતા નથી. કલિમાં શૂદ્રજ હોય છે. તેથી (કૃતયુગમાં) ચાર ચરણવાળો ધર્મ મનુષ્યોને અનુકૂલ રહે છે. તેજ ધર્મનો બીજા યુગોમાં, ચોથા ભાગથી વધતા અધર્મને લીધે ચોથા ભાગથી ક્ષય થતો જાય છે. જે વર્ણ ધર્મનો ત્યાગ કરે છે તે અધર્મમાં મચ્યો રહે છે એમ1 કહેલું છે. 21.

1.'એમ' એટલે એવા પ્રયોજનથી, ત્રેતા વિગેરે યુગોમાં બ્રાહ્મણ વિગેરે હોતા નથી એમ કહી, (તે યુગો) બ્રાહ્મણ વિગેરે વર્ણ વિનાના છે એમ કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે યુગનું સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેમનાથી દિવસની વ્યવસ્થા કહે છે:

ત્રિલોક્યા યુગસાહસ્રં બહિરાબ્રહ્મણો દિનમ્॥
તાવત્યેવ નિશા તાત યન્નિમીલતિ વિશ્વસૃક્॥22॥

ત્રણ લોકની બહાર બ્રહ્મલોક સુધી એક હજાર યુગનો દિવસ છે. હે વહાલા! રાત્રિ તેટલી જ છે, કે જેમાં વિશ્વ રચનાર નેત્રો મીંચે છે. 22.

(ભૂ:, ભુવ, સ્વ: એ) ત્રણ લોકની બહાર બ્રહ્મલોક સુધી યુગોનો 'સાહસ્રં' એક હજારનો સમૂહ દિવસ છે. મહ: લોકથી આરંભી ઉપરના લોકોમાં આટલો દિવસ છે, એવો અર્થ છે. 'બ્રહ્મલોક સુધી' એવું વચન પાતાલ વિગેરેનો સમાવેશ ન થાય તે માટે (યોજેલું છે). તેમાં રાતદિવસની વ્યવસ્થાજ નથી. (રાતમાં) યુગ વિગેરે ન હોવા છતાં, જેટલો દિવસ તેટલીજ રાત હોય છે. (તે રાતમાં) બ્રહ્માનાં આયુષ્યના ભાગોજ, અથવા ભગવાનની ઇચ્છા નિયમન કરનાર છે. 'જેમાં વિશ્વ રચનાર નેત્રો મીંચે છે' શબ્દોથી તેનું બીજું કારણ કહેલું છે. જે કાલમાં વિશ્વ રચનાર ભગવાન્ બ્રહ્મા, અથવા બ્રહ્મા જેમના ઉદરમાં છે તે ભગવાન્ શયન કરે છે (તે રાત). તેમને નિદ્રા ન હોવાથી તે માત્ર નેત્રોજ મીંચે છે. નેત્રો મીંચવાં એજ યોગનિદ્રા. 'હે વહાલા!' એ સંબોધન (પોતે) ઠગતા નથી એમ જણાવવા (કરેલું છે). 22.

જેમ યુગની પ્રવૃત્તિ દિવસ જણાવનારી છે, તેમ દરેક યુગે સૃષ્ટિ (રચાતી) નથી એમ જણાવવા, શયનની પ્રવૃત્તિ રાત જણાવનારી છે એમ કહે છે:

નિશાવસાન આરબ્ધો લોકકલ્પોઽનુવર્તતે॥
યાવદ્દિનં ભગવતો મનૂન્ ભુઙ્ક્તે ચતુર્દશ॥23॥

રાત્રિના અંતે આરંભેલી લોક રચવાની પરંપરા જ્યાં સુધી ભગવાનનો દિવસ રહે ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરે છે (અને) ચૌદ મનુઓનો અનુભવ કરે છે. 23.

રાત્રિના અંતે અરુણનો ઉદય થાય ત્યારે ભગવાને આરંભેલી લોક રચવાની પરંપરા જ્યાં સુધી દિવસ રહે ત્યાં સુધી, દિવસ પૂરો થાય ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરે છે. આ (જે) પરંપરાથી અથવા આ (જે પરંપરા)માં પ્રવાહરૂપથી લોકો 'કલ્પ્યન્તે' ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તે પરંપરા 'લોકકલ્પ:' લોક રચવાની પરંપરા છે, અને તે ભગવાનનો દિવસ છે, અને બ્રહ્મ જાણનારાઓ ભગવાન્ હોવાથી, તેમનો પણ દિવસ1 છે. 'ચૌદ મનુઓનો અનુભવ કરે છે' શબ્દોથી તેમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ કહેલું છે. આ લોક રચવાની પરંપરા ચૌદ મનુઓનો 'ભુઙ્ક્તે' અનુભવ કરે છે, એટલે તેમને ધર્મનું પાલન કરનાર તરીકે સ્વીકારે છે, એવો અર્થ છે. 23.

1.જે જ્ઞાનીઓ કલ્પની બહાર જીવે છે તેમની ગતિ સંબંધી શ્લો.16માં વિદુરે પ્રશ્ન કર્યો તેના ઉત્તર તરીકે આ કહેલું છે. (પ્ર)

મનુઓ ધર્મનું પાલન કરનારા છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં તેમ (નાં આયુષ્ય)ની હદ બાંધનાર કાલ કહે છે:

સ્વં સ્વં કાલં મનુર્ભુઙ્ક્તે સાધિકાં હ્યેકસપ્તતિમ્॥
મન્વન્તરેષુ મનવસ્તદ્વંશ્યા ઋષય: સુરા:॥
ભવન્તિ ચૈવ યુગપત્સુરેશાશ્ચાનુ યે ચ તાન્॥24॥

મનુ ઈકોતેર1 (ચતુર્યુગ)થી વધારે પોતપોતાના કાલનો ભોગ કરે છે. મન્વંતરોમાં (1)મનુઓ (2)તેમના પુત્રો (3)ઋષિઓ (4)દેવો તેમજ (5)ઈંદ્રો અને જેઓ તેમને અનુસરનારા છે તેઓ એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. 24.

સાડી એકાવન દેવના વર્ષોથી અધિક ઈકોતર ચતુર્યુગોનું મન્વંતર (થાય છે). મન્વંતર શબ્દ રૂઢિથી છ અંગવાળા ધર્મના સાધનના અર્થવાળો2 છે, પરંતુ બે મનુઓ વચ્ચેનો એટલે તેણે (મનુએ) ભોગવવાના કાલના અર્થવાળો નથી. તેમ હોય તો મનુના પુત્રો વિગેરે એ ભોગવવાનો કાલ જૂદો હોય. તેમજ 'મનુ' બધાએ વંશના અર્થમાં યોજાએલ નથી, (કારણ કે તેમ હોય તો) પ્રિયવ્રતના3 પુત્રો ઉત્તમ, તામસ અને રૈવતના જૂદા મન્વંતર ન હોય. 'તેણે પોતાના પ્રતિનિધિને નક્કી કર્યો' વાક્યમાં તો જૂદી વ્યવસ્થા4 હોવાથી (તેનાથી) બીજા મન્વંતરો સાથે વિરોધ નથી. તેથી 'મન્વંતર' શબ્દ સાંકેતિક (અર્થવાળો) જ છે. વળી 'મન્વંતર ઉત્તમ ધર્મ છે' (2-10-4) વાક્ય પ્રમાણે છનો સમૂહ મન્વંતર છે. 'મન્વંતરોમાં....' વિગેરેથી તે કહેલા છે. બધાએ મન્વંતરોમાં મનુ, મનુના પુત્રો, ઋષિઓ, દેવો, ઈંદ્ર અને અંશાવતાર હોય છે. આ એક સાથેજ હોય છે. પુત્રો સાથેજ5 મનુને અધિકાર ઉપર નીમવામાં આવે છે. 'સુરેશા:' એટલે ઈંદ્રો. પહેલા (મનુ) અને છેલ્લા (ઈંદ્રો)માં સમૂહના અભિપ્રાયથી6 બહુવચન યોજેલું છે. અંશાવતાર તો (બીજા પાંચની) સાથે ઉત્પન્ન થતો ન હોવાથી (આ શ્લોકમાં) પાંચજ7 કહેલા છે. 24.

1.બ્રહ્માના એક દિવસ એટલે 1000 ચતુર્યુગમાં ચૌદ મનુઓ થાય છે. તેથી દરેક મનુનો કાલ 1000/14=71 ચતુર્યુગથી અધિક થાય છે.

2."2-10-4 માં મન્વંતરને ઉત્તમ ધર્મ કહેલ છે. 1-7-15 માં મનુ દેવો વિગેરે છ જેમાં હોય તેવો કહેલ છે. અહિં મનુએ ભોગ કરવાનો કાલ કહેલો છે. ત્યારે 'મન્વંતર' શબ્દનો રૂઢિથી અર્થ લેવો કે વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે (બે મનુઓનું અંતર) અર્થ લેવો?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

3.ઉત્તમ, તામસ અને રૈવત ત્રીજો ચોથો અને પાંચમો મનુ થઈ ગયા. જૂઓ 8-1-23, 8-1-27; 8-5-2. તે ત્રણે પ્રિયવ્રતના પુત્રો હતા. જૂઓ 5-1-28.

4.તે ભગવાનની કૃપાના પ્રકરણમાં કહેલ હોવાથી, તેની જૂદી વ્યવસ્થા છે. (પ્ર)

5."મનુના પુત્રો (મનુ) પછીના હોવાથી તેઓ મનુ સાથે કેમ હોય?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. તે સર્વનો અધિકાર સાથે હોવાથી, તેઓ સાથે હોવાનું કહેલું છે. (પ્ર)

6.દરેક મન્વંતરમાં મનુ અને ઈંદ્ર એકજ હોય છે, છતાં બધા મન્વંતરોના ઘણા થાય એવા અભિપ્રાયથી તે શબ્દો બહુવચનમાં યોજેલા છે, એવો અર્થ છે.

7."(12-7-15 માં મન્વંતરમાં અંશાવતાર હોવાનું પણ કહેલ છે.) અહિં તે કહેલ ન હોવાથી ન્યૂનતા છે" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર) અંશાવતાર નીચે શ્લો. 26માં કહેલ છે.

જે પ્રયોજન માટે મન્વંતરો કહ્યા, તેનો નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે.

એષ દૈનન્દિન: સર્ગો બ્રાહ્મસ્ત્રૈલોક્યવર્તન:॥
તિર્યઙ્નૃપિતૃદેવાનાં સંભવો યત્ર કર્મભિ:॥25॥

આ બ્રહ્માની ત્રણ લોકના ફેરા કરાવનારી દરેક દિવસની સૃષ્ટિ છે, જેની અંદર હલકાં પ્રાણીઓ મનુષ્યો પિતૃઓ અને દેવોની કર્મોથી ઉત્પત્તિ થાય છે. 25.

દિવસેદિવસે ઉત્પન્ન થાય તે દરેક દિવસની (સૃષ્ટિ). વર્ષરૂપ કલ્પ જૂદો છે, આ તો દરેક દિવસનો છે. આનો ખાસ ગુણ 'ત્રણ લોકના ફેરા કરાવનારી' વિશેષણથી કહેલો છે. ત્રણ લોકમાં 'વર્તયતિ' ફેરા કરાવે તેવી (તે છે). દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ અને મનુષ્યોના વારંવાર જન્મ થયા કરે, તેને લીધે ત્રણ લોકના ફેરા કરાવે છે, તેજ (અર્થ) ઉતરાર્ધથી કહેલો છે. મનુષ્યો અને પિતૃઓ એક છે, જીવતા અને મૂએલાના ભેદથી કહેવાની ઇચ્છાથી (જૂદા કહેલા છે). દરેક દિવસની (સૃષ્ટિ)માં વારંવાર ઉત્પત્તિ થવામાં કર્મ નિયમન કરનારું છે. 25.

એ પ્રમાણે દિવસ (ની સૃષ્ટિ)નો ઉપસંહાર કરીને, 'તેમાં શાસન કરનાર ધર્મની અંદર પ્રવૃત્તિ કોણ કરાવે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ભગવાનજ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મન્વન્તરેષુ ભગવાન્ બિભ્રત્સત્ત્વં સ્વમૂર્તિભિ:॥
મન્વાદિભિરિદં વિશ્વમવત્યુદિતપૌરુષ:॥26॥

મન્વંતરોમાં સત્ત્વ ધારણ કરતાં પ્રકટ પુરુષાતનવાળા ભગવાન્ મનુ વિગેરે સાથે પોતાના અવતારો વડે આ વિશ્વનું પાલન કરે છે. 26.

બધાએ મન્વંતરોમાં પોતાનું શુદ્ધ સત્ત્વ ધારણ કરતાં ભગવાન્ મનુ વિગેરે સાથે કર્મ યોગ વિગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર પોતાના 'મૂર્તિભિ:' અવતારો વડે આ વિશ્વનું પાલન કરે

છે. પ્રકટ થએલું છે પુરુષાતન જેમનું (તેવા ભગવાન્ થાય છે). જો કે (ભગવાન્) પોતે જ ધર્મનું પાલન કરતાં જગત્નું પાલન કરે છે, છતાં પણ આ મનુ વિગેરે અને અવતારો (ભગવાનનાં) પોતાનાંજ પુરુષાતનના અંશો છે. 26.

એ પ્રમાણે દરેક દિવસની સૃષ્ટિ જણાવી તેનો પ્રલય જણાવે છે:

તમોમાત્રામુપાદાય પ્રતિસંરુદ્ધવિક્રમ:॥
કાલેનાનુગતાશેષ આસ્તે તૂષ્ણીં દિનાત્યયે॥27॥
તમેવાન્વપિધીયન્તે લોકા ભૂરાદયસ્ત્રય:॥
નિશાયામનુવૃત્તાયાં નિર્મુક્તશશિભાસ્કરમ્॥28॥
ત્રિલોક્યાં દહ્યમાનાયાં શક્ત્યા સંકર્ષણાગ્નિના॥
યાન્ત્યૂષ્મણા મહર્લોકાજ્જનં ભૃગ્વાદયોઽર્દિતા:॥29॥
તાવત્ત્રિભુવનં સદ્ય: કલ્પાન્તૈધિતસિન્ધવ:॥
પ્લાવયન્ત્યુત્કટાટોપચણ્ડવાતેરિતોર્મય:॥30॥

દિવસ પૂરો થતાં પરાક્રમને રોકી રાખેલ, (અને) સર્વ જગત્ કાલને લીધે જેમનામાં લય પામેલું છે તેવા (ભગવાન્) તમોગુણ અવયવને ધારણ કરી શાંત રહે છે. ભૂ વિગેરે ત્રણ લોકો પછી તેમાંજ પ્રવેશ કરે છે. (જ્યોતિશ્ચક્રમાંથી) સૂર્ય અને ચંદ્ર છૂટા થાય તે પ્રમાણે રાત્રિ ચાલુ થતાં, શક્તિરૂપ સંકર્ષણની અગ્નિથી ત્રણ લોકનો દાહ થતાં, તાપથી પીડાએલા ભૃગુ વિગેરે મહર્લોકમાંથી જનલોકમાં જાય છે. તેટલામાં કલ્પના અંતે વૃદ્ધિ પામેલા સમુદ્રો ઘણા વધેલા પ્રચંડ વાયુથી પ્રેરાએલા મોજાંવાળા થઈ ત્રણ ભુવનને તરતજ ડૂબાડી દે છે. 27-30.

તમોગુણ અવયવ, એટલે સત્ત્વ અને રજોગુણના સંબંધ વિનાનો એકલો તમોગુણ, એવો અર્થ છે. તેને ધારણ કરીને રોકી રાખેલું છે પરાક્રમ જેમનું તેવા (ભગવાન્ થાય છે). તમોગુણથી પરાક્રમ રોકાતાં, પરાક્રમ દ્વારા પરાક્રમનું કાર્ય જગત્ પણ કાલને લીધે ભગવાનમાંજ લય પામે છે. તે (અર્થ) 'કાલને લીધે (જેમનામાં લય પામેલું છે)' શબ્દથી કહેલો છે. બધુંએ (જગત્) લય પામે છે. 'અશેષ' શબ્દથી 'શેષ વિનાનું (બધુંએ) જગત્' એમ વ્યુત્પત્તિથી સૂચવેલું છે. તે સમયે ભગવાન્ કાર્ય (કરવા)ની તત્પરતા તજીને શાંત રહે છે. 'દિવસ પૂરો થતાં' એટલે સંધ્યા સમયે (તેમ થાય છે). ભગવાન્ શાંત થતાં, પ્રવાહને રોકનાર (કોઈ) ન હોવાથી, કાલથી પ્રેરાએલા ભૂ વિગેરે લોકો 'અન્વપિધીયન્તે' અવ્યક્તમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી તેઓનો અવ્યક્તમાં લય થતાં, જે પ્રકારે (જ્યોતિશ્ચક્રમાંથી) સૂર્ય અને ચંદ્ર છૂટા થાય તેવી રીતે રાત્રિ 'અનુવૃત્તાયાં' સારી રીતે ચાલુ થતાં, ત્યાર પછી સંકર્ષણની અગ્નિથી ત્રણ લોકનો દાહ થતાં, મહર્લોકમાં રહેલા ભૃગુ વિગેરે તાપથી પીડાતાં મહર્લોકને તજીને જનલોકમાં જાય છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આ વિષયમાં ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. જ્યારે ભગવાન્ શયન કરવાની ઇચ્છાવાળા થાય છે, ત્યારે તમોગુણ ધારણ કરે છે અને પછી શયન કરે છે. આટલીજ (ભગવાનની) ક્રિયા થાય છે. બીજું સર્વ પોતાની મેળે થાય છે, અને તમોગુણ ધારણ કરવાને લીધે આલસથી પરાક્રમ રોકાય છે. પછી રક્ષણ કરનાર (કોઈ) ન

રહેવાથી, કાલ ભક્ષણ કરનારો હોવાથી જગત્ પોતાની મેળે લય પામે છે. આમાં કાલ ભક્ષણ કરનારો નથી, પણ ભય ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, લય થવામાં નિમિત્ત (કારણ) છે. જગતે પોતાની અંદર પ્રવેશ કર્યા પછી પણ ભગવાન્ (તેનું) પાલન કરવા પ્રયાસ કરતા નથી, પરંતુ શાંતજ રહે છે. તે શાંત રહ્યા પછી, ભુવનરૂપ ભૂ વિગેરે (લોકો) ઉજ્જડ ગામની ભીંતોની પેઠે નાશ પામે છે. પછી (પોતાનો) આધાર બનેલ લોકો ન રહેવાથી જ્યોતિશ્ચક્ર ધ્રુવથી છૂટું થઈ પડી જાય છે, ત્યારે મુખ્ય સૂર્ય અને ચંદ્ર ખીલેથી છૂટા થઈ બંધનરહિત થાય છે. પછી અંધકારની પ્રવૃત્તિ થતાં, રાત્રિ સારી રીતે ચાલુ થાય છે. પછી સંકર્ષણના મુખમાંથી નીકળેલો અગ્નિ ત્રણ લોકનો દાહ કરે છે. મનુષ્યો અને (ઇન્દ્રિયોના) અભિમાનવાળા દેવો પહેલાંજ નાશ પામેલા. બાકીના જડ (પદાર્થ)ને અગ્નિ બાળે છે. 'માટી વિગેરેને અગ્નિ કેમ બાળે?' એવી શંકા થાય, તેથી તે અગ્નિ 'શક્તિરૂપ' છે એમ કહેલું છે. તે અગ્નિ પ્રાકૃત (અગ્નિ)થી જૂદા પ્રકારનો છે એમ જણાવવા, તેનું માહાત્મ્ય કહે છે કે, ભૃગુ વિગેરે તેનાથી પીડાય છે. 27-29.

ત્યાર પછી ભગવાનને વશ રહેલા મેઘો વૃષ્ટિ કરે છે, એમ ત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. તેટલામાં સમુદ્રો કલ્પના અંતના કાલથી મેઘ દ્વારા અથવા વડવાનલ શાંત થવાથી વૃદ્ધિ પામેલા થાય છે. (તે) સમુદ્રો ત્રણ ભુવનને ડૂબાડી દે છે. ઘણીજ આ જે વૃદ્ધિ તે સાથેનો આ જે પ્રચંડ વાયુ, તેણે ઉત્પન્ન કરેલાં છે મોજાંઓ જેઓમાં તેવા (સમુદ્રો) થાય છે. 30.

અન્ત: સ તસ્મિન્સલિલ આસ્તેઽનન્તાસનો હરિ:॥
યોગનિદ્રાનિમીલાક્ષ: સ્તૂયમાનો જનાલયૈ:॥31॥

તે જલની અંદર જન (લોક)માં રહેનારાઓથી સ્તુતિ કરાતા, અનંત આસનવાળા તે હરિ યોગનિદ્રાથી મીંચેલા નયનવાળા રહે છે. 31.

તે સમયે તે જલની અંદર 'શેષ' જેનું બીજું નામ છે તે અનંત (જેમનું આસન હતું તેવા), (પોતાની) અંદર રહેલા સર્વ લોકોનું દુ:ખ હરનારાએ યોગનિદ્રાથી નયનો મીંચેલા હતાં. યોગનિદ્રાને લીધે 'નિમીલનં=નિમીલ:' નયનનું મીંચાવું, તે સાથેની 'અક્ષિણી' બે આંખો હતી જેમની તેવા (હરિ), ગવૈયાઓથી હિંચકામાં (પોઢેલા) (ની કીર્તિ)નું ગાન થતું હોય તેમ જનલોકમાં રહેનારા ભૃગુ વિગેરેથી સ્તુતિ કરાતા, નયનો મીંચીને રહે છે, શયન કરે છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્માના રાતદિવસની વ્યવસ્થા કહી. 31.

ત્યાર પછી તેવા રાતદિવસથી બ્રહ્માનું આયુષ્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એવંવિધૈરહોરાત્રૈ: કાલગત્યોપલક્ષિતૈ:॥
અપેક્ષિતમિવાસ્યાપિ પરમાયુર્વય:શતમ્॥32॥

કાલની ગતિથી જણાતા એવા પ્રકારના રાતદિવસથી મોટામાં મોટું એકસો વર્ષનું આયુષ્ય (હોવા છતાં) આમને પણ (આયુષ્યની) ઇચ્છા રહે છે. 32.

"કર્મ, સૂર્યની ગતિ વિગેરે ન રહેવાથી બીજા દિવસનો આરંભ કેમ થશે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'કાલની ગતિથી જણાતા' વિશેષણ યોજેલું છે. કાલનો પ્રવાહ ચાલુ હોવાથી, 'સામાન્ય ગુણ વિનાનું નથી' એ નિયમ પ્રમાણે સામાન્યથી ગુણો સૂચવાતા

હોવાથી, ફરી દિવસ અને રાતના આરંભ થશે. એ પ્રમાણે દિવસ અને રાત વારંવાર થતાં, પખવાડીયાં, મહિના અને વર્ષો વારંવાર થશે. ત્યારે બ્રહ્માનાં એકસો વર્ષો થશે. તેટલાં વર્ષો થતાં પણ, બ્રહ્માને (વધારે) આયુષ્યની ઇચ્છા હોય તેમ થશે. તેમને પણ 'મારું આયુષ્ય ઘણું છે' એવી બુદ્ધિ થતી નથી, પરંતુ જો 'બીજું (વધારે આયુષ્ય) પણ હોય તો સારું થાય' એવી ઇચ્છાજ રહે છે. 32.

હવે તે આયુષ્યના મોટા કલ્પો જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં તેનો વિભાગ કહે છે:

યદર્ધમાયુષસ્તસ્ય પરાર્ધમભિધીયતે॥
પૂર્વ: પરાર્ધોઽપક્રાન્તો હ્યપરોઽદ્ય પ્રવર્તતે॥33॥

તેમનાં આયુષ્યનું જે અર્ધ તે 'પરાર્ધ' કહેવાય છે. પહેલો પરાર્ધ પૂરો થઈ ગયો. હમણાં બીજો ચાલે છે. 33.

તે બ્રહ્માનાં આયુષ્યનું જે અર્ધ તે 'પરાર્ધ' એમ કહેવાય છે, કારણ કે બ્રહ્માનું આયુષ્ય 'પર' શબ્દથી ઓળખાતું હોવાથી, (તે) પરનું અર્ધ છે. તે પૈકી પહેલા પરાર્ધના આરંભ અને અંત જણાવવા, 'પહેલો પરાર્ધ પૂરો થઈ ગયો' શબ્દોથી પહેલાની સમાપ્તિ કહેલી છે. " 'અદ્ય' હમણાં બીજો ચાલે છે" શબ્દોથી બ્રહ્માનું આયુષ્ય પણ લગભગ પૂરું થવા આવ્યું છે એમ સૂચવેલ છે. સાધારણ (પુરુષો)ને ઇન્દ્રિયાધ્યાસ હોવાથી, વૈરાગ્યનો ઉપદેશ (આ શ્લોકથી) કરેલો છે. 33.

તેના મુખ્ય કલ્પોમાં પહેલો બ્રહ્મકલ્પ હતો એમ કહે છે:

પૂર્વસ્યાદૌ પરાર્ધસ્ય બ્રાહ્મો નામ મહાનભૂત્॥
કલ્પો યત્રાભવદ્બ્રહ્મા શબ્દબ્રહ્મેતિ યં વિદુ:॥34॥

પહેલા પરાર્ધના આરંભમાં બ્રાહ્મ નામનો મોટો કલ્પ થયો, તેમાં જેમને 'શબ્દબ્રહ્મ' કહે છે તે બ્રહ્મા થયા. 34.

તે કલ્પ 'બ્રાહ્મ' હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. તે વર્ષરૂપ મોટો કલ્પ હતો, પરંતુ એક દિવસનો ન હતો. તે કલ્પમાં બ્રહ્મા પોતે થયા, ઉત્પન્ન થયા, એવો અર્થ છે. તે કલ્પમાં ભગવાનજ બ્રહ્મા (થએલ) હોવાથી, તે બધા કલ્પોમાં સમાન હોવાનું માનતો (મૈત્રેય), 'જેમને શબ્દબ્રહ્મ કહે છે' શબ્દોથી કલ્પ કરાવનારૂં બ્રહ્મનું રૂપ કહે છે. તે કલ્પમાં શબ્દબ્રહ્મમાંથી જ સર્વની ઉત્પત્તિ થએલી. તે શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ આગળ બુદ્ધિના1 અધ્યાયમાં કહેશે. 34.

1.બારમા અધ્યાયમાં.

નીચેના શ્લોકમાં તેનો છેવટનો વર્ષકલ્પ કહે છે:

તસ્યૈવ ચાન્તે કલ્પોઽભૂદ્ યં પાદ્મમભિચક્ષતે॥
યદ્ધરેર્નાભિસરસ આસીલ્લોકસરોરુહમ્॥35॥

અને તેનીજ1 અંતે કલ્પ થયો, જેને (તેને) 'પાદ્મ' કહે છે, કારણ કે હરિની નાભિરૂપ સરોવરમાંથી લોકરૂપ કમલ (ઉત્પન્ન) થયું. 35.

"જેને 'પાદ્મ' કહે છે," તે કલ્પ પહેલાં કહેલો છે. તેને 'પદ્મકલ્પ' (કહેવાનું) કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. 'પદ્મેન' કમળથી 'કલ્પતે' ઉત્પન્ન થાય છે, એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તે પદ્મકલ્પ સિદ્ધ થતો હોવાથી, કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલો જ કહેવો જોઈએ. તે (તેમ કહેવા) માટે 'નાભિરૂપ સરોવર', 'સરોરુહ (કમલ)' એમ કહેલું છે. 35.

1.'તેની જ' એટલે પહેલા પરાર્ધનીજ, એવો અર્થ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં બીજા પરાર્ધનો પહેલો સંવત્સરકલ્પ કહે છે:

અયં તુ કથિત: કલ્પો દ્વિતીયસ્યાપિ ભારત॥
વારાહ ઇતિ વિખ્યાતો યત્રાસીત્સૂકરો હરિ:॥36॥

હે ભારત! આ તો 'વારાહ' નામથી પ્રસિદ્ધ થએલો બીજા (પરાર્ધ)નો પણ કલ્પ કહ્યો, જેની અંદર હરિ સૂકર થએલા. 36.

'તુ' 'તો' શબ્દ (આ) દરેક દિવસે થતો (કલ્પ) નથી એમ કહે છે. 'વારાહ નામથી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) પહેલા (પરાર્ધ)નો પહેલો વેદરૂપ બ્રાહ્મ (કલ્પ), (અને) બીજા (પરાર્ધ)નો પહેલો શબ્દના અર્થરૂપ, લોકમાં 'વારાહ' નામથી પ્રસિદ્ધ (કલ્પ થયો). 'જેની અંદર હરિ સૂકર થએલા' શબ્દોથી તે (કલ્પ)નું વારાહપણું સિદ્ધ કરે છે. વરાહ એટલે સૂકર. 'હરિ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) બ્રહ્મા વિગેરેનાં દુ:ખ દૂર કરવાં, એ તેવો અવતાર લેવાનું પ્રયોજન હતું. તેમાં પહેલો આદિવરાહકલ્પ, બીજો વારાહ (અને) ત્રીજો શ્વેતવારાહ. તે આ ચાલે છે (તે). 36.

એ પ્રમાણે બ્રહ્માનું આયુષ્ય કહીને, 'અક્ષરનું આયુષ્ય પણ કહેવું જોઈએ' એમ (તે) જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

કાલોઽયં દ્વિપરાર્ધાખ્યો નિમેષ ઉપચર્યતે॥
અવ્યાકૃતસ્યાનન્તસ્ય અનાદેર્જગદાત્મન:॥37॥

આ બે પરાર્ધ નામનો કાલ, આવિર્ભાવ રહિત અનંત (અને) અનાદિ જગતના આત્માનો નિમેષ (હોવાનું) લક્ષણાથી કહેવાય છે. 37.

આ બે પરાર્ધ નામનો કાલ, અક્ષરના આયુષ્યનો નિમેષ છે. આ નિમેષ (નયનો) ખોલી બંધ કરવાનો સમય છે. તે પ્રકારથી પણ (અક્ષરના આયુષ્યની) ગણત્રી કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે (તેની) હદ સંભવતી નથી; કેમકે અક્ષર બ્રહ્મ સંપૂર્ણ રીતે હદ રહિત છે. તેથી 'લક્ષણાથી કહેવાય છે' એમ કહેલું છે. બ્રહ્માનું આયુષ્ય (અક્ષરનો) નિમેષ હોવાનું લક્ષણાથીજ કહેલું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે (તેમ) નથી. તેનું કારણ ઉતરાર્ધથી કહેલું છે. (અક્ષર બ્રહ્મ 'અવ્યાકૃતમ્') કોઈથી પણ જેનો 'વ્યાકરણં' આવિર્ભાવ થાય નહિ તેવું છે. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની વચ્ચે રહેલો કાલ 'આયુષ્ય' કહેવાય છે. તે પૈકી (અક્ષરનો) આવિર્ભાવ નહિ હોવાથી, (તેનો) તિરોભાવ પણ નથી. તેથી તેનું આયુષ્યજ નહિ હોવાથી, કોની ગણત્રી થાય? વળી હદવાળું હોય તો ગણત્રી થાય. તે (અર્થ) 'અનંત' એટલે અંતરહિત શબ્દથી કહેલો છે. તેથી પાછળની હદ (અંત) ન હોવાથી, કાલની ગણત્રી થાય તેમ નથી.

‘અનાદિ’ વિશેષણથી (તેનો) આરંભ પણ નથી એમ કહેલું છે. ‘જગતના આત્મા’ શબ્દથી અનાદિપણું જણાવે છે. આ (અક્ષર) જગતોના આત્મા-કાલ વિગેરે જે હદ બાંધનારા છે તેમના પણ આત્મા-છે. જેમ આયુષ્ય દેહનુંજ હોય છે, આત્માનું હોતું નથી, તેમ જગતના આત્માઓ આ અક્ષરના દેહને સ્થાને છે. તેથી (તેના) દેહને સ્થાને રહેનારા (જગતના આત્મા)ઓ પણ નિત્ય હોવાથી, અક્ષરનું આયુષ્ય હોવાનું કોઈપણ પ્રકારે સિદ્ધ થતું નથી. 37.

વળી,

કાલોઽયં પરમાણ્વાદિર્દ્વિપરાર્ધાન્ત ઈશ્વરઃ॥
નૈવેશિતું પ્રભુર્ભૂમ્ન ઈશ્વરો ધામમાનિનામ્॥38॥

પરમાણુથી આરંભી બે પરાર્ધ સુધીનો ઈશ્વર આ કાલ અક્ષર ઉપર સત્તા ચલાવવા શક્તિમાન નથીજ. દેહના અભિમાનવાળાઓનો (તે) ઈશ્વર છે. 38.

‘પરમાણુથી આરંભી બે પરાર્ધ સુધીનો’, મનુષ્યના આયુષ્યની હદ બાંધનાર ઝીણી ઉપાધિ (પરમાણુ)થી આરંભી બ્રહ્માના મોટામાં મોટા આયુષ્યની હદ બાંધનાર સુધીનો આ કાલ છે. કાલ બધાએ ‘ધામમાનિનામ્’ દેહના અભિમાનવાળાઓનો ઈશ્વર હોવા છતાં, તે સર્વને વશ રાખનારો હોવા છતાં, ‘ભૂમ્નઃ’ અક્ષરનો પ્રભુ નથી, તેમાં પણ તેના ઉપર સત્તા ચલાવવા શક્તિમાન નથી; ભગવાનને સેવક કરવા સમર્થ થતો નથી, એવો અર્થ છે. ‘દેહના અભિમાનવાળાઓનો તે ઈશ્વર છે’ એ જૂદું વાક્ય છે. તેથી ‘ઈશ્વર’ શબ્દની પુનરુક્તિ થતી નથી. ફરીથી ‘ઈશ્વર’ કહેલ છે, તે તેની સત્તાનું સ્થાપન કરવા. તેમ ન કરે તો મૂલ (ભગવાન)માં ઈશ્વર ન હોય તે સર્વ સ્થલે ઐશ્વર્ય રહિત થાય(ગણાય). 38.

એ પ્રમાણે કાલથી (અક્ષરની) હદ બંધાતી નથી એમ કહીને, નીચેના શ્લોકોથી (તેનું) સ્વરૂપ કહે છે:

વિકારૈઃ સહિતો યુક્તૈર્વિશેષાદિભિરાવૃતઃ॥
આણ્ડકોશો બહિરયં પઞ્ચાશત્કોટિવિસ્તૃતઃ॥39॥
દશોત્તરાધિકૈર્યત્ર પ્રવિષ્ટઃ પરમાણુવત્॥
લક્ષ્યતેઽન્તર્ગતશ્ચાન્યે કોટિશો હ્યણ્ડરાશયઃ॥40॥
તદાહુરક્ષરં બ્રહ્મ સર્વકારણકારણમ્॥
વિષ્ણોર્ધામ પરં સાક્ષાત્પુરુષસ્ય મહાત્મનઃ॥41॥

ભેગા મળેલા વિકારો સાથેનો, બહારથી એક પછી એક દશ ઘણા મોટા છૂટા પડેલા વિશેષ વિગેરેથી વીંટાએલો આ પચાસ કરોડ વિસ્તારવાળો બ્રહ્માંડનો કોશ, અને બીજા કરોડો બ્રહ્માંડના સમૂહો જેમાં પ્રવેશ કરી અંદર રહેલા પરમાણુ જેવા દેખાય છે, તેને અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે. તે સર્વ કારણોનું કારણ છે, મહાત્મા પુરુષ વિષ્ણુનું સાક્ષાત્ ઉત્તમ ધામ છે. 39-40-41.

અગીયાર ઇન્દ્રિયો અને આવરણમાં મહાભૂતોનો ઉપયોગ થતો હોવાથી પાંચ તન્માત્રાઓ (એ) સોળ વિકારો છે, અથવા ઉત્પત્તિમાં તન્માત્રાઓ મુખ્ય હોવાથી1 (અગીયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ) મહાભૂતો1 (એ સોળ વિકારો છે). તેઓની 'યુક્તૈ:' સાથેનો, (અને) છૂટા પડેલા પૃથ્વી વિગેરે વિશેષોથી વીંટાએલો આ બ્રહ્માંડનો કોશ છે. બહાર (વિશેષોથી) વીંટાએલાનું (આનું) સ્વરૂપ વચ્ચે પચાસ કરોડના વિસ્તારવાળું છે; અથવા બહારથીજ પચાસ કરોડના વિસ્તારવાળું છે. આ ગોલ (બ્રહ્માંડ) પાંચમા સ્કંધમાં કહેલા વિષમ ગોલથી જૂદો છે; અથવા જ્યોતિ:શાસ્ત્રમાં છ ગોલ2 પ્રસિદ્ધ હોવાથી (આ) તેજ ઉંચો ગોલ (લંબ ગોલ) છે. પદ્મકલ્પમાં કમલ પચાસ કરોડના વિસ્તારવાળું છે, વારાહ (કલ્પ)માં ભૂમિજ તેટલી છે. તેથી જૂદાજૂદા પ્રકારનાં વર્ણનથી દોષ થતો નથી, (તેમ તે) એક બીજાથી વિરુદ્ધ પણ નથી. 39.

1-1."મહાભૂતો વિકાર હોય, તો તન્માત્રાઓ વધી પડે છે. તેથી વિકારો સોળજ કેમ થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. તન્માત્રાઓ ઉત્પત્તિમાં મુખ્ય છે (આવરણમાં મુખ્ય નથી), તેથી (આવરણમાં) મુખ્ય વિકારો સોળજ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.(1)ભૂગોલ (2)ખગોલ (3)દગ્ગોલ (4)નક્ષત્રગોલ (5)આવરણગોલ અને (6)અંડગોલ. (બ્રહ્માંડનો ગોલ) એ નામના છ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

ચાલુ પ્રસંગમાં વર્ણન કરવામાં આવતું તે બ્રહ્માંડ (અક્ષરબ્રહ્મના) પ્રદેશની હદ બાંધનારું નથી એમ જણાવવા ચાલીસમા શ્લોકમાં તેનું સ્થૂલપણું કહે છે. બ્રહ્માંડની ઉપર પચાસ કરોડથી દશગણા (વિસ્તારવાળી) પૃથ્વી છે. 'વિશેષાદિભિ:' 'વિશેષ વિગેરેથી' (શ્લો. 39) શબ્દમાં પોતાનો અર્થ તજે નહિ તેવો બહુવ્રીહિ સમાસ છે. અથવા 'ગોલ (બ્રહ્માંડ) એજ પૃથ્વી, જલ વિગેરે (આવરણો) દશ દશગણા છે' એમ કેટલાક કહે છે. (જ્યારે અક્ષર બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરેલ જણાય) ત્યારે જોવામાં આવતાં તે આવરણોથી (આ બ્રહ્માંડ) ઘડામાં પ્રવેશ કરેલા પરમાણુ જેવું દેખાય છે; અથવા તે આવરણો સાથેનું (બ્રહ્માંડ) (અક્ષરના) રુંવાડાંનાં ઉંડાણમાં પ્રવેશ કરેલા પરમાણુ જેવું દેખાય છે, અને તે ઉંડાણની અંદર બીજા પણ આવા કરોડો બ્રહ્માંડના કોશો જોવામાં આવે છે. 40.

એ પ્રમાણે જેમના રુંવાડાંનું ઉંડાણ અનંત બ્રહ્માંડોથી ભરપૂર છે તે ભગવાનને 'અક્ષર' શબ્દથી ઓળખે1 છે, એમ એકતાલીસમા શ્લોકમાં કહે છે. વળી સમન્વય (બ્રહ્મસૂત્રના પહેલા અધ્યાય)માં 1-3-10 તથા 1-3-11 સૂત્રોના અધિકરણમાં અક્ષરબ્રહ્મ હોવાનું સિદ્ધ કરેલું છે, કારણ કે પુરુષ વિગેરે સર્વ કારણોનું પણ તે કારણ છે. જ્યારે તેજ અક્ષર માયાના ફલના રૂપથી બે પ્રકારનું થયું, ત્યારે એક ભાગ પુરુષ થયો અને બીજો પ્રકૃતિ થઈ. તેથી (તે સર્વ) કારણોનું કારણ છે. તેવું પણ તે અક્ષર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમના દેહને યોગ્ય અને ઘરને યોગ્ય સ્થાન છે. જેમ જગતના આત્માઓ અક્ષરના દેહના સ્થાને છે, તેમ અક્ષર પણ ભગવાનના (દેહને સ્થાને) છે. આથી ભગવાનનાં આયુષ્યની હદ હોવાની શંકા પણ દૂર થઈ. 'તે (અક્ષર)થી પણ જૂદું ભગવાનનું ધામ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉત્તમ' વિશેષણ

યોજેલું છે. જેમ પ્રાણ અંત:કરણ વિગેરેથી ઢંકાએલા જ આપણ વિગેરેનું સ્થાન દેહ હોય છે, તેવું અક્ષર ભગવાનનું સ્થાન નથી, પરંતુ સાક્ષાત્ (સ્થાન) છે. (સર્વનું) મૂલ બનેલ (ભગવાન્) સાકાર છે એમ જણાવવા 'પુરુષ' શબ્દ કહેલો છે. (અક્ષર ધામ હોવારૂપ) ઉત્તમપણું અને (પુરુષ શબ્દથી જણાતી) હલકાઈનું કારણ સાંભળીને સંદેહમાં પડતા (વિદુર)ને (મૈત્રેય) કહે છે કે '(ભગવાન્) મહાત્મા છે.' 'મહાન્' ઉત્તમ અને તે વળી 'આત્મા' આત્મા, એવા છે. (સર્વના) આત્મા બનેલ પુરુષ સર્વ સ્થલે રહેલા છે, એવો અર્થ છે. સમુદાયથી પણ ઘણા પ્રભાવવાળા, સર્વ થવાની શક્તિવાળા છે, એવો અર્થ છે. 41.

1.આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જાણવું, દરેક દિવસના અવાંતર કલ્પોમાં ભૃગુ વિગેરે જ્ઞાનીઓ રહેતા હોવાથી પ્રમાણની અવ્યવસ્થા થતી નથી. વર્ષરૂપ મહાકલ્પમાં પણ બ્રહ્માંડ રહેતું હોવાથી પુરુષની ઇન્દ્રિયો હોય છે. તેથી (બાહુ વિગેરેરૂપ) ઈંદ્ર વિગેરે હોવાથી, બાહુ વિગેરેની પણ અવ્યવસ્થા થતી નથી. દિશાઓ પણ દેવતારૂપ હોવાનું ઇષ્ટ છે, પણ સૂર્યથી વિભાગ પડતી દિશાઓ ઇષ્ટ નથી. તેથી કર્ણ (કાનરૂપ ઇન્દ્રિય)ની પણ વ્યવસ્થા રહે છે. એ પ્રમાણે આયુષ્ય પણ મુકરર કરેલ હોય કે મુકરર કરેલું ન હોય, છતાં પણ સુખ કરનાર આયુર્વેદ તેની પ્રવૃત્તિ કરાવતો હોવાથી દેવરૂપ બે અશ્વિનીકુમાર પણ હોવાથી બે નશકોરાંની પણ વ્યવસ્થા રહે છે. એવી રીતે ગંધ, અગ્નિ, સૂર્ય, સ્વર્ગ વિગેરેનું પણ જાણવું. પાપણોનું પણ તેમજ છે. તેથી ઈશ્વરના દેહમાં અવ્યવસ્થા થતી નથી; કારણ કે (તેવી અવ્યવસ્થા હોવાની) શંકા દૂર કરેલી છે. (પ્ર)

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના અગીયારમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥અધ્યાય બારમો ॥

સાધારણાનાં બુદ્ધિર્યા દ્વાદશે સા નિરૂપ્યતે॥
અષ્ટધા સા સર્ગરૂપા શ્રેષ્ઠા ચોત્તરત: પરા॥1॥

સાધારણ જીવોની જે બુદ્ધિ તે બારમા (અધ્યાય)માં જણાવવામાં આવે1 છે. તે આઠ પ્રકારે2 સૃષ્ટિરૂપ છે. પાછલ પાછલનીથી છેવટની3 ઉત્તમ છે. કા. 1.

તામિસ્રાદિપ્રકારેણ પ્રથમા પ્રાકૃતી મતિ:॥
જ્ઞાનનિષ્ઠા દ્વિતીયા સ્યાત્ સદોષા સા પ્રકીર્તિતા॥2॥

(1)તામિસ્ર વિગેરે પ્રકારથી પહેલી બુદ્ધિ4 પ્રાકૃત છે. (2)બીજી જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળી5 છે. તે દોષવાળી કહેલી છે. કા.2.

દોષોઽપ્યત્ર હરે: સંગાત્ જ્ઞાનાદપ્યધિકા મતા॥
યથા હરસ્તત: શ્રેષ્ઠા કૃષ્ણસ્યાજ્ઞાનુપાલિની॥3॥

આમાં દોષ પણ હરિના સંગને લીધે હતો. (3)(ત્રીજી) હરની પેઠે જ્ઞાનથી પણ અધિક મનાએલી6 છે. (4)તેથી ઉત્તમ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાનું પાલન કરનારી7 (બુદ્ધિ) છે. કા.3.

સદોષા સાઽપિ તસ્યાસ્તુ દોષે ન પ્રવિશેદ્ધરિ:॥
તતો હીનૈવ સા મધ્યે લોકે વ્યામોહિકા પરા॥4॥

તે પણ દોષવાળી છે. તેનો દોષ હોય ત્યાં સુધી હરિ તો પ્રવેશ કરે નહિ. તેથી તે હલકીજ છે. (5)વચ્ચે પાછલની લોકમાં ઘણો મોહ કરનારી8 બુદ્ધિ કહેલી છે. કા.4.

તતો વેદે વિનિષ્ણાતા તદર્થે કર્મણિ સ્થિતા॥
તત: શ્રેષ્ઠા વેદ એવ યોગોપાસનયા યુતા॥5॥

(6)પછી વેદમાં પ્રવીણતાવાળી9 (બુદ્ધિ) થઈ. (7)તેનાથી ઉત્તમ10 તેના (વેદના) અર્થરૂપ કર્મમાં રહેલી યોગ અને ઉપાસનના સંબંધવાળી વેદરૂપજ (બુદ્ધિ) થઈ. કા.5.

સર્વતોપ્યુત્તમા યા તુ ક્રીડેચ્છાપૂરિકા હરે:॥
એવમષ્ટવિધા બુદ્ધિ: સર્વેષાં સર્ગયોગિની॥6॥

(8)સર્વથી જે ઉત્તમ તે તો હરિની ક્રીડાની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરનારી11 બુદ્ધિ છે. એ પ્રમાણે સર્વની સૃષ્ટિમાં ઉપયોગી આઠ પ્રકારની બુદ્ધિ કહેલી છે. કા.6.

1.આ અધ્યાયની પણ સંગતિ અવસર છે. પરિક્ષિતે 2।14 માં પ્રશ્ન પૂછેલ તેનો અહિં ઉત્તર આપે છે. વિદુરે વિભૂતિ સંબંધી પ્રશ્ન કરેલ તેનો આ ઉત્તર થશે. (પ્ર)

2.બ્રહ્માએ રચેલી અને આઠ પ્રકારની (બુદ્ધિ) એવા નોટ 1 માં જણાવેલ બંને પ્રશ્નોના અનુક્રમે ઉત્તરો છે. (પ્ર)

3.'પરા' એટલે ઉત્તમ, શાસ્ત્રની સંગતિ કરાવનારી હોવાથી શ્રેષ્ઠ. (પ્ર)

4.અહિં દેવતા સાથે બુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થએલી છે એમ જણાવવા, તેઓનાં સ્વરૂપ કહે છે. (પ્ર)

5.સનક વિગેરેની સૃષ્ટિ (બ્રહ્માની) આજ્ઞાનો ભંગ કરનારી હોવાથી દોષવાળી છે, તેથી તે દેવતાવાળી અહંકારવાળી જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળી જે બુદ્ધિ તે બીજી છે. એવું પાછલની (બુદ્ધિઓ)માં પણ જાણવું. (પ્ર)

6.શંકર જેના દેવતા છે તે ભગવાનની સેવા વિગેરેના અભિમાનવાળી ત્રીજી બુદ્ધિ છે. (પ્ર)

7.દશ પ્રજાપતિઓ જેના દેવતા છે તે ચોથી બુદ્ધિ. તે પણ દોષવાળી છે. તેનો કામરૂપ દોષ હોય ત્યાં સુધી હરિ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે નહિ. તેથી તે હલકીજ છે. હૃદયમાં આશિષોનો સંકલ્પ કરી, ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરનારી જૂદાજૂદા પ્રકારની બુદ્ધિ ચોથી છે. (પ્ર)

8.લૌકિક ગદ્ય તથા પદ્યરૂપ સરસ્વતી જેની દેવતા છે તે સરસ્વતીના સંબંધવાળી પાંચમી બુદ્ધિ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

9.વેદ જેના દેવતા છે તે વેદના અભ્યાસમાં તત્પર રહેનારી છઠ્ઠી બુદ્ધિ છે. (પ્ર)

10.વેદનો અર્થ જેનો દેવતા છે તે વેદના અર્થમાં રહેલી સાતમી બુદ્ધિ છે. તે વેદના અર્થના સંબંધવાળી, અને યોગ તથા ઉપાસનાવાળી છે. (પ્ર)

11.હરિની ક્રીડાની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરનારી, મનુદેવતાવાળી આઠમી સર્વથી ઉત્તમ બુદ્ધિ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે કાલે કરેલું (જગત્) કહીને, બ્રહ્માએ રચેલાં જગતનું આઠ પ્રકારે નિરૂપણ કરતાં, તે પહેલાં કહેલાં (કાલે કરેલા)નાં અંગરૂપ નથી એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં તેનો (પહેલાં કાલે કરેલાનો) ઉપસંહાર કરે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

ઇતિ તે વર્ણિત: ક્ષત્ત: કાલાખ્ય: પરમાત્મન:॥
મહિમા વેદગર્ભોઽથ યથાસ્રાક્ષીન્નિવોધ મે॥1॥

હે સંયમી! એ પ્રમાણે મેં પરમાત્માના 'કાલ' નામના મહિમાનું તારા માટે વર્ણન કર્યું. હવે વેદગર્ભે જે પ્રકારે સૃષ્ટિ કરી તે મારી પાસેથી સાંભળ. 1.

જેમ બ્રહ્મા ભગવાનનો ગુણાવતાર છે, તેમ કાલ પણ ભગવાનનો અમુક ગુણ-મહિમા-છે1. 'તે વિષયમાં લોકમાં પ્રસિદ્ધિ ગૌણ છે, વસ્તુનું સ્વરૂપજ મુખ્ય છે' એમ2 જણાવવા " 'કાલ' નામના" એમ કહેલું છે. 'પરમાત્માના' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે તે) અક્ષર વિગેરેનો ગુણ નથી; પુરુષોત્તમનો (ગુણ છે). 'હવે' એટલે કાલે રચેલી દશ પ્રકારની સૃષ્ટિથી જૂદા પ્રકારે. 'વેદગર્ભે' શબ્દથી (બ્રહ્માએ રચેલી સૃષ્ટિ) જૂદા પ્રકારની હોવાનું કારણ (જણાવેલું છે).

વેદાનુસારિણી સૃષ્ટિર્બ્રહ્મણૈવ વિનિર્મિતા॥
કાલાનુસારિણી કાલાત્ પુષ્ટ્યા સા ભગવત્કૃતા॥7॥

વેદને અનુસરનારી સૃષ્ટિ બ્રહ્માએજ રચેલી છે. કાલમાંથી કાલને અનુસરનારી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે. તે પુષ્ટિથી ભગવાને લીલારૂપ કરેલી3 છે. કા.7.

તેમાં પણ સૃષ્ટિનો પ્રકાર કઠણ હોવાથી, જૂદો પ્રકાર હોવાથી (બંનેનો) ભેદ જાણવામાં આવે તે માટે સાવધાન રહી શ્રવણ કરવું જોઈએ, એમ 'સાંભળ' શબ્દથી કહેલું છે. 1.

1.ગયો અને આ અધ્યાય ભગવાનની લીલારૂપ અને વિભૂતિરૂપ છે, એમ સૂચવે છે, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલું છે. (પ્ર)

2."કાલ લોકમાં દ્રવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેને ગુણ કેમ કહો છો?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. (પ્ર)

3.તે બંને પ્રકારની સૃષ્ટિઓ કૃપાથી ભગવાને કરેલી છે, તેથી પરંપરાની લીલારૂપ છે. (પ્ર)

તે પૈકી આરંભમાં પાંચ વિભાગવાળી અવિદ્યા જેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે તે સૃષ્ટિ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

સસર્જાગ્રેઽન્ધતામિસ્રમથ તામિસ્રમાદિકૃત્॥
મહામોહં ચ મોહં તમશ્ચાજ્ઞાનવૃત્તય:॥2॥

આદિ રચનારે પહેલાં અંધતામિસ્ર, પછી તામિસ્ર અને મહામોહ અને મોહ અને તમ: એ અજ્ઞાનનાં કાર્યનાં નિમિત્ત રચ્યાં. 2.

તેમાં પણ જે જાતિરહિત1, તામસ કાર્યનું નિમિત્ત અથવા તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા તે પહેલી (રચી), તે આ શ્લોકથી કહે છે. પહેલાં 1.અંધતામિસ્ર રચ્યું.

વિષય: પુરુષશ્ચેતિ જ્ઞાને કોટિદ્વયં મતમ્।
પુરુષે બોધકં ચક્ષુર્વિષયે વ્યાપિકા પ્રભા॥8॥
અગ્રે તદુભયાભાવસ્તેનાન્ધત્વં તમસ્તથા2॥

જ્ઞાનમાં3 વિષય અને પુરુષ એ બે પક્ષો મનાએલા છે. પુરુષને જ્ઞાન કરાવનારું નયન છે, અનેવિષયનું જ્ઞાન કરાવનાર તેને વ્યાપી રહેલું તેજ છે. આરંભમાં તે બંને (ચક્ષુ અને તેજ) ન હોવાથી, અંધાપો તેમજ અજ્ઞાન (થયાં4). કા.81/2.

ત્યાર પછી 2.'તામિસ્ર' રચ્યું. તેમાં વિષયોમાં મોહ હોય છે પરંતુ પોતાની અંદર મોહ હોતો નથી. 'આદિ રચનારે' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે તે આરંભથીજ જગત્ રચનાર છે. જો તે આ પ્રમાણે ન રચે, તો જગતજ ઉત્પન્ન ન થાય.

આત્માનં વસ્તુરૂપં ચ યદિ જાનાતિ સર્વથા॥9॥
અત્યુત્કટશ્ચેત્કામ: સ્યાત્તદા સૃષ્ટિર્ન ચાન્યથા॥
ન તચ્છક્યં બ્રહ્મણ: સ્યાદ્ધરેરેવ તથા ભવેત્॥10॥

જો પોતાને અને વસ્તુનાં સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રીતે જાણે અને ઘણી પ્રબલ કામના હોય, તો (આ) સૃષ્ટિ રચાય5, અને તેમ ન હોય તો ન (રચાય). તે બ્રહ્માથી થઈ શકે તેમ નથી. હરિથીજ તેમ થાય (થઈ શકે). કા.10. 6

ત્યારપછી (3)મહામોહ (રચ્યો). વસ્તુનાં સ્વરૂપને જાણવા છતાં પણ, જેવી 'હું દેહ છું' (બુદ્ધિ) તેવી તે વિષય અને પોતે એક હોવાની બુદ્ધિ (મહામોહ છે). (4)'મોહ' તો '(આ) મારું છે' એવી બુદ્ધિ છે. (5)તમ: તો અજ્ઞાન છે, 'હું કોણ છું' તે (તમ: બુદ્ધિવાળો) જાણતો નથી. આ7 પાંચે અજ્ઞાનનાંજ કાર્યનાં નિમિત્તો છે.

અજ્ઞાનં ભગવચ્છક્તિર્માયાકાર્યમિહોચ્યતે॥
ચતુર્મુખે પ્રવિષ્ટા સા પઞ્ચધા નિર્ગતા બહિ:॥11॥

ભગવાનની શક્તિ અજ્ઞાનને8 અહિં 'માયાનું કાર્ય' કહેલ છે. બ્રહ્મામાં પ્રવેશ કરેલી તે (શક્તિ) પાંચ પ્રકારે (બ્રહ્મામાંથી) બહાર નીકળી. કા.11.

1.(નયન અને તેજના) અભાવરૂપ હોવાથી જાતિરહિત અને અધમ સ્વભાવની છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.આ દોઢ કારિકાઓથી 'અંધતામિસ્ર' નામ પડાવનાર વ્યુત્પત્તિ કહેલી છે. વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે તમ: એટલે અવિવેક, અંત:કરણનો વિભ્રમ તે મોહ, ગામડીઆ ભોગના સુખની ઇચ્છા તે મહામોહ, મરણ તે અંધતામિસ્ર અને ક્રોધ તામિસ્ર. પાતંજલ શાસ્ત્રમાં અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને આસક્તિ એ પાંચ દુ:ખ કહેલાં છે. વિષ્ણુસ્વામીએ અજ્ઞાન, વિપર્યાસ, ભેદ, ભય અને શોક એ પાંચ કહેલાં છે. (પ્ર)

3.'જ્ઞાનમાં' એટલે લૌકિક પદાર્થના જ્ઞાનમાં. (પ્ર)

4.પ્રમેય (જાણવાનો પદાર્થ) અને પ્રમાતા (જાણનાર પુરુષ) ના ભેદથી બે પક્ષ કહેલા છે. પુરુષને જ્ઞાન કરાવનાર નયનની જરુર છે. વિષયનું જ્ઞાન કરાવવા તેને વ્યાપી રહેલ તેજની જરુર છે. તે બે (અંધતામિસ્ર રચ્યા પછી) ન રહેવાથી નયન વિના પુરુષ અંધ થાય છે, અને તેજ વિના વિષય તમ: એટલે અંધારામાં રહે છે અભાવના પ્રકારથી અંધ અને તમ: શબ્દના કારણરૂપ તે બે છે. (પ્ર)
5."વિષયોમાં મોહ થાય, તેને તામિસ્ર કેમ કહે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ ખુલાસો કરે છે. પોતાનાં સ્વરૂપનું અને વિષયનાં સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન હોવા છતાં પણ જે ઘણી તીવ્ર કામનારૂપ બુદ્ધિ થાય, તે તામિસ્ર કહેવાય છે. (પ્ર)
6.ભગવાનની પેઠે બ્રહ્મા રચે તો તેમનાથી કેમ ન થાય? એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર).
7.'આ' એટલે આવરણ (ઢાંકવાનું) અને વિક્ષેપ (અવ્યવસ્થા) કરાવનારી. (પ્ર)
8.જેમ અમિત્ર એટલે મિત્રથી વિરુદ્ધ વર્તન કરનાર (શત્રુ), તેમ 'અજ્ઞાન' એટલે (માત્ર જ્ઞાન ન હોવું તે નહિ પરંતુ) આવરણ અને વિક્ષેપ કરાવનારી શક્તિ છે. તેનું બીજું નામ 'અવિદ્યા' છે, એમ જણાવવા આ કારિકાથી તેનો અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)

તે પાંચે પ્રકારની દેવતાઓને રચાએલી જોઈને, (બ્રહ્માએ) તેમને જગત્ રચનાર તરીકે કામે ન લગાડી, પરંતુ 'મેં પણ આ સારું (કાર્ય) ન કર્યું' એમ વિચારી પોતાની જ નિંદા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દૃષ્ટ્વા પાપીયસીં સૃષ્ટિં નાત્માનં બહ્વમન્યત॥
ભગવદ્ધ્યાનપૂતેન મનસાઽન્યાંસ્તતોઽસૃજત્॥3॥
સનકં ચ સનન્દં ચ સનાતનમથાત્મભૂ:॥
સનત્કુમારં ચ મુનીન્નિષ્ક્રિયાનૂર્ધ્વરેતસ:॥4॥

ઘણી પાપી સૃષ્ટિ જોઈને (બ્રહ્માએ) પોતાની અવગણના કરી. પછી ભગવાનનાં ધ્યાનથી પવિત્ર થએલાં મનથી બીજા (1)સનક અને (2)સનંદ અને (3) સનાતન અને પછી ભગવાનથી ઉત્પન્ન થએલાએ (4)સનત્કુમાર સદા બ્રહ્મચર્ય પાળનાર, ક્રિયારહિત મુનિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. 3-4.

પાપથી આવી (શ્લો.2 માં જણાવેલી) સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય. તેથી અપરાધ દૂર થાય તે માટે (બ્રહ્માએ) ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું. તે (અર્થ) 'ભગવાનનાં ધ્યાનથી પવિત્ર થએલાં' વિશેષણથી કહેલો છે. 'બીજા' એટલે પહેલા(ની સૃષ્ટિ)થી જૂદા પ્રકારના. 3.

આ (સનક વિગેરે) ચાર ઉત્પન્ન થયા. આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ કૃતયુગને સ્થાને છે, પહેલા(ની સૃષ્ટિ) કલિયુગને સ્થાને (હતી). 'પછી ભગવાનથી ઉત્પન્ન થએલાએ' શબ્દોથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ ચારની મધ્યે પણ સનત્કુમાર ઉત્તમ ભગવાનનો પૌત્ર હતો. આ સૃષ્ટિમાં ભગવાનના પૌત્રની સૃષ્ટિ મુખ્ય હોવાથી (બ્રહ્મા) 'ભગવાનથી ઉત્પન્ન થએલા' એમ કહેલું છે. 'આત્મા' એટલે ભગવાન્. 'મુનિઓ, ક્રિયારહિત, સદા બ્રહ્મચર્ય

પાળનાર' વિશેષણોથી સર્વના ત્રણ ગુણો કહેલા છે. તેમના કર્તવ્ય તરીકે માત્ર મનન એકલું જ હતું. (વેદના) ઉત્તરકાંડનો વિષયજ તેમણે કરવાનો હતો. પૂર્વકાંડનો વિષય (તેમણે કરવાનો) ન હતો, એમ 'ક્રિયારહિત' વિશેષણથી (કહેલું છે). વેદનો અભ્યાસ કરીને, વેદનો અર્થ જાણીને પણ, બહારના અધ્યાસ વિનાના, મનજ જેમને મુખ્ય હતું તેવા, માત્ર મનથીજ જે થઈ શકે, તેજ કરતા હતા, એવો અર્થ છે. 'સૃષ્ટિ પણ તેઓએ મનથી કેમ ન રચી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સદા બ્રહ્મચર્ય પાળનાર' એ વિશેષણ કહેલું છે. મનથી પણ વીર્ય દ્વારા સૃષ્ટિ (રચતા નહિ), પરંતુ તેમનું વીર્ય માનસ હતું, તે પણ ઉંચે ભગવાન્ પ્રતિ જનારું હતું, પરંતુ નીચે હલકી (સૃષ્ટિ) રચનારું ન હતું. 4.

ઉપરઉપરથી પુત્રોને ઉત્તમ જોઈને, લોકમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષાતનવાળા (બ્રહ્મા)એ પુત્રોને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:

તાન્ બભાષે સ્વભૂ: પુત્રાન્ પ્રજા: સૃજત પુત્રકા:॥
તન્નેચ્છન્મોક્ષધર્માણો વાસુદેવપરાયણા:॥5॥

પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા (બ્રહ્મા)એ તે પુત્રોને કહ્યું કે 'હે પુત્રકો! પ્રજા ઉત્પન્ન કરો.' મોક્ષ ધર્મવાળા વાસુદેવમાં આસક્ત તેમણે તેની ઇચ્છા ન કરી. 5.

'પ્રજા ઉત્પન્ન કરો' એમ (કહ્યું). આમાં1 બ્રહ્માનું અજ્ઞાન ન હતું, પરંતુ '(પુત્રો) ભગવાનને ઉપયોગી થાય તેવીજ સૃષ્ટિ મનથી રચે' એવા વિચારથી 'ઉત્પન્ન કરો' એવી આજ્ઞા (કરી); તેમ ન હોય (બ્રહ્માનું અજ્ઞાન હોય), તો તે ક્રોધમાંથી મહાદેવ ઉત્પન્ન ન થાત2. 'પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા' શબ્દનો અંત તો એટલા (વિષય)માં થાય છે કે, (બ્રહ્મા) ભગવાનની આજ્ઞા થાય ત્યાં સુધી રોકાયા નહિ, પરંતુ (તેમણે) પોતેજ આજ્ઞા કરી3. આજ્ઞા અવશ્ય (પાલન) કરવા યોગ્ય છે એમ જણાવવા 'હે પુત્રકો' એવું સંબોધન કરેલું. સંદેહ ન રહે તે માટે ('પુત્રક'માંનો) 'ક' પ્રત્યય (પુત્ર શબ્દના) પોતાનાજ અર્થમાં યોજેલો છે. તેથીજ તે આજ્ઞા પ્રમાણે (પુત્રોએ) આચરણ ન કર્યું ત્યારે, ભગવાનનું કાર્ય ન કરેલ હોવાથી, ભગવાનના દ્વારમાં4 ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો, તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે.

'ભગવાનનું કાર્ય પણ (કરવાની) ઇચ્છા કેમ ન કરી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'મોક્ષ ધર્મવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. મોક્ષમાં નિવૃત્તિમાર્ગમાં પ્રસિદ્ધ જે ધર્મો (રહેલા છે તે), અથવા મોક્ષજ ધર્મ જેમનો (તેવા તેઓ હતા). તેઓ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટેજ ધર્મો આચરતા. 'ભગવાનનું કાર્ય કરવું તે પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. તે તેમણે કેમ ન કર્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'વાસુદેવમાં આસક્ત' વિશેષણ યોજેલું છે. વાસુદેવ જ્ઞાન આપીને મોક્ષ આપનારા છે, તે (જ્ઞાન)નાં કાર્ય સૃષ્ટિ વિગેરેની તેમને જરૂર હોતી નથી. તેવા (સૃષ્ટિ રચનાર) ને કૈવલ્ય નામના મોક્ષરૂપ ફલ (પ્રાપ્ત) થતું નથી, પરંતુ ભગવાનનો સંતોષ (પ્રાપ્ત થાય છે). તેથીજ તેઓએ બ્રહ્માનાં તે વચન (પ્રમાણે આચરણ કરવા)ની ઇચ્છા ન કરી. ઇચ્છા જ ન કરી પરંતુ 'અમે (તેમ) કરશું નહિ' એવું વાક્ય પણ બોલ્યા નહિ. 5.

1.આમાં એટલે સનક વિગેરેને આજ્ઞા કરવામાં (પ્ર)

2. જૂઓ શ્લોક 6 થી 10
3." 'પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા' શબ્દથી બ્રહ્માનો મહિમા જણાવ્યો, તેથીજ મહાદેવનું પણ માહાત્મ્ય છે એમ કહી શકાય. તેથી મહાદેવની ઉત્પત્તિથી બ્રહ્માને જ્ઞાન હતું એમ જણાતું નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. તે (પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા) શબ્દનો અહંકાર દર્શાવવામાં જ ક્ષય થાય છે, તેથી તેનાથી મહાદેવનું માહાત્મ્ય દેખાડાતું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
4.'ભગવાનના દ્વારમાં' એટલે બે ભ્રમરોની મધ્યમાં. (પ્ર)

સોડવધ્યાત: સુતૈરેવં પ્રત્યાખ્યાતાનુશાસનૈ:॥
ક્રોધં દુર્વિષહં જાતં નિયન્તુમુપચક્રમે॥6॥

જેમણે આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરેલું છે તેવા પુત્રોએ એ પ્રમાણે અનાદર કરેલા તેમણે ઉત્પન્ન થએલા સહન ન થઈ શકે તેવા અતિશય ક્રોધને રોકવાનો આરંભ કર્યો. 6.

તેથીજ (પુત્રો) શાંત રહેતાં, પહેલા અવિદ્યાની સૃષ્ટિથી ખેદ પામેલા, તે (ખેદ) શાંત થાય તે માટે આમને ઉત્પન્ન કર્યા, અને જ્યારે તેઓ પણ ઉપયોગી ન થયા, ત્યારે (બ્રહ્માને) ક્રોધ થયો, અને કાર્ય (સૃષ્ટિ રચવા)ની ક્રિયામાં રોકાએલા હોવાથી તે (ક્રોધ) પણ થોડો નહિ, પરંતુ અભિમાન અને (તેના) કાર્યનો1 નાશ કરે તેવો, સહન ન થઈ શકે તેવો અતિશય (ક્રોધ થયો). પછી ક્રોધ ઉત્પન્ન થયા પછી વચ્ચે, 'ભગવાનનો શું અભિપ્રાય હશે? આ સૃષ્ટિ કેમ રચતા નથી?' એવી ભગવાનની ઇચ્છાના સંબંધવાળી બુદ્ધિ થઈ. પછી બહ્માએ ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણ્યો. 'તામસ સૃષ્ટિની પછી ઉત્પન્ન કરેલા આ ભગવાનને ઉપયોગી આસુરી સૃષ્ટિજ ઉત્પન્ન કરશે, અને માનુષ સ્વભાવવાળા આ અહંતાના અધિકારી છે' એવો (ભગવાનનો) અભિપ્રાય જાણીને, (બ્રહ્માએ) ક્રોધને રોકવાનો આરંભ કર્યો. 6.
1.(સનક વિગેરે) પુત્રો છે એવું અભિમાન, અને તેવા અભિમાનવાળો (બ્રહ્માનો) દેહ. (પ્ર)

પછી ભગવાનના ઇચ્છેલા કાર્યમાં ભગવાનના અંશે પાછલથી પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, તે સમયે ઉત્પન્ન થએલો ક્રોધ તે કાર્યમાં આધિદૈવિક થયો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

ધિયા નિગૃહ્યમાણોડપિ ભ્રુવોર્મધ્યાત્પ્રજાપતે:॥
સદ્યોડજાયત તન્મન્યુ: કુમારો નીલલોહિત:॥7॥

બુદ્ધિથી રોકવામાં આવતો હોવા છતાં તે ક્રોધ પ્રજાપતિની બે ભ્રમરોની મધ્યમાંથી તરત ભૂખરા રંગનો કુમાર ઉત્પન્ન થયો. 7.

મનનાં (1)જ્ઞાન અને (2)ક્રિયા (એ) બે કાર્ય છે. તે પૈકી જ્ઞાનથી (બ્રહ્માએ ક્રોધને) રોક્યો, ક્રિયાથી (રોક્યો) ન હતો. તેથી ક્રિયાનો નાશ થએલો ન હોવાથી અને (બ્રહ્મા તેને) પોતાની અંદર શમાવવા શક્તિમાન ન હોવાથી બંનેનું1 રક્ષણ થાય તે માટે, બે ભ્રમરોની વચમાં ભગવાનનાં આજ્ઞા ચક્રનું સ્થાન હોવાથી, ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર ભગવાનનો અંશ તે (ચક્ર) મારફત બહાર નીકળ્યો એમ 'બે ભ્રમરોથી મધ્યમાંથી (ઉત્પન્ન

થયો)' શબ્દથી કહેલું છે. 'તરત' એટલે તેજ ક્ષણે (ઉત્પન્ન થયો કારણ કે) બીજી ક્ષણે ક્રિયાથી પણ (તેને) રોકવામાં આવે. 'મન્યુ:' એટલે ક્રોધજ 'નીલલોહિત:' ભૂખરા રંગનો (કુમાર ઉત્પન્ન થયો). ક્રોધનો રંગ સ્હેજ લાલ (અને) ભગવાનનો શ્યામ. બંને ભેગા થતાં ભૂખરો (રંગ) થાય છે. 'કુત્સિત:' અધમ છે 'માર:' કામ જેનાથી તે (કુમાર), સ્વભાવિક સૃષ્ટિ માટે ઉપયોગી કંદર્પનો નાશ કરનાર અને દૈત્યના કંદર્પને ઉત્પન્ન કરનાર ઉત્પન્ન થયો. 7.
1.'બંનેનું' એટલે (1) બ્રહ્માએ કરેલ રોકાણનું અને (2)(કુમારની) ઉત્પત્તિનું (પ્ર). બંનેનું એટલે (1)રોકાણનું અને (2)બ્રહ્માના દેહનું, એવો અર્થ જણાય છે.

પછી તે (કુમાર)નાં નામ પાડવામાં આવે તે માટે બહાર લીલાથી પરંતુ અંદરથી તો બધાએ (પ્રાણીઓ)ને દુ:ખી જોઈને, તે રડ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ વૈ રુરોદ દેવાનાં પૂર્વજો ભગવાન્ ભવ:॥
નામાનિ કુરુ મે ધાત:! સ્થાનાનિ ચ જગદ્ગુરો!॥8॥

દેવોમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલ તે ભગવાન્ ભવ ખરેખર રડ્યા. 'હે પિતા! હે જગતના ગુરુ! તમે મારાં નામો પાડો અને સ્થાનો કરો.' 8.

તે તો દેવોમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલા. જેટલા આદિદૈવિકો ઉત્પન્ન થયા (તેઓમાં પહેલા ઉત્પન્ન થયા), એવો અર્થ છે. તે તો ભગવાન્ છે, પણ જીવ અંશવાળા નથી 'ભવ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેજ સર્વત્ર 'ભવતિ' હોય છે, કારણ કે અહંકાર1 વિના કોઈપણ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમજ દેહ વિના પણ (કોઈપણ ઉત્પન્ન થતું નથી)1 , તેથી જન્મ લેવામાં કારણ થએલ (આ) ભવ છે. (આનાં) ઉપાદાન (કારણ) હરિ, રજ: બ્રહ્મા છે, તેથી બે અંશો સૂક્ષ્મ છે, અને આધારભૂત બધા વૈષ્ણવો છે. તેથી (આનો) દેહ ત્રણ મૂર્તિવાળો છે.

રડવાનું કારણ પૂછતાં, તેણે ઉત્તર આપ્યો તે ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. (મારાં) નામો અને સ્થાનો (કરો). (તમે) જગત્ રચનારા હોવાથી સ્થાનો કરો, (અને) જગતના ગુરુ હોવાથી નામો પાડો. નામ વિના ભોગ અસ્પષ્ટ પ્રકારે થાય, તેથી નામ (પાડવા)ની પ્રાર્થના (કરી). 8.
1-1.કાર્યમાત્રમાં ભવ વ્યાપી રહેલા હોવાથી, આ ભાગથી તે હયાત હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

તેટલાથી જ પ્રસન્ન થએલા બ્રહ્માએ અધિક1 પણ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઇતિ તસ્ય વચ: પાદ્મો ભગવાન્ પરિપાલયન્॥
અભ્યધાદ્વ્રુદ્વયા વાચા મા રોદીસ્તત્કરોમિ તે॥9॥

કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા ભગવાને તેનાં એવાં વચનનું પાલન કરતાં મનોહર વાણીથી કહ્યું કે: 'તું રડ મા. તારા માટે તે કરું છું.' 9.

તેનાં વચનનું પાલન કરતાં (બ્રહ્માએ તેનાં) નામો પાડ્યાં. (તેમનો) અભિપ્રાય તો એવોજ હતો કે ભોગ અસ્પષ્ટ રીતેજ કરવો યોગ્ય છે. બાલક રડે ત્યારે મનોહર વાણીથી (તેનું) સાંત્વન થાય, તેથી સાંત્વન કરતાં (તેને) કહ્યું. 'તું રડ મા' શબ્દોથી (રડવાની) મના કરી, કારણ કે તારું (તેનું) ઈચ્છેલું જ થવાનું છે. 'તારા માટે તે કરું છું' શબ્દોથી ગૂઢ અભિપ્રાય

(જણાવ્યો) કે ‘હું (તને) પત્નીઓ આપીશ, પછી તારી મેળે તે બધા (પ્રાણીઓ)ને ઉત્પન્ન કરીને (તારી) પોતાની સમાન કરજે.’ તેથીજ (બ્રહ્માએ તેને) પત્નીઓ આપી. (ભવે) બે (પદાર્થો) માગેલ, અને એક (પત્નીઓ) ઈચ્છેલ. તેથી માગેલ તેથી વધારે1 આપેલ નથી. 9.

1...1.પત્નીઓ માગેલ નહિ, છતાં આપી, તે અધિક કર્યું હોવાનું જણાય છે. છતાં આ ભવે ઇચ્છેલું હોવાથી, અભિપ્રાય જોતાં માગેલાથી અધિક આપ્યું નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

સ્વભાવથી છૂપો હોવાથી, તારાં નામ ક્રિયાથીજ થશે એમ કહે છે:

યદરોદી: સુરશ્રેષ્ઠ! સોદ્વેગ ઈવ બાલક:॥
તતસ્ત્વામભિધાસ્યન્તિ નામ્ના રુદ્ર ઈતિ પ્રજા:॥10॥

હે ઉત્તમ દેવ! જે કારણથી દુ:ખી બાલકની પેઠે તું રડ્યો, તેથી પ્રજાઓ તને ‘રુદ્ર’ નામથી ઓળખશે. 10.

‘યત્’ જે કારણથી તું રડ્યો, તેથી ‘જે રડ્યું તે રુદ્રનું રુદ્રપણું છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે (તું) ‘રુદ્ર’ છે. (‘રુદ્ર’ શબ્દમાંનો) ‘રક્’ (અ) પ્રત્યય અહિં ઔણાદિક કર્તા (રુદન કરનાર)ના અર્થમાં (યોજાએલ છે.) ‘હે ઉત્તમ દેવ!’ એવું સંબોધન હોવાથી (આ ભવ) રુદ્રના સમુહમાંના નથી, કારણ કે તે (રુદ્રો) દેવોજ છે, ઉત્તમ (દેવો) નથી. "(ભવે) પ્રાર્થના કરી છતાં જેમ ‘પ્રાર્થક’ એવું નામ ન પાડ્યું, તેમ ‘રુદ્ર’ એવું પણ ન પાડવું જોઈએ.” એવી શંકા થાય, તેથી ‘દુ:ખીની પેઠે’ શબ્દો યોજેલા છે. દુ:ખવાળો તે દુ:ખી. ચિત્તનું વ્યાકુલપણું દુ:ખ છે. રડવાથી કાયા વાણી અને મનની ક્રિયા થઈ, તેથી (તેનાથી) નામ પડ્યું. આંસુ પડ્યાં એ કાયાની, શબ્દ (ઉચ્ચાર્યા) એ વાણીની, (અને) દુ:ખ મનની એવી (ક્રિયા થઈ). જો કે (રડવામાં ભવનો) અભિપ્રાય1 જૂદો હતો, છતાં પણ અનુકરણ તેવું (દુ:ખી બાલકનું) કર્યું, તેથી લોકમાં તેવું જ નામ (પડશે). તે (અર્થ) ‘પેઠે’ શબ્દથી કહેલો છે. ‘હું સર્વરૂપ હોવાથી મારું રક્ષણ કરવા કરેલું રૂપ સર્વ જગત્માં પ્રસિદ્ધ થાઓ’ એવો (તારો અભિપ્રાય હોવાથી2), ‘રુદ્ર’ એ નામથી બધા લોકો (તને) ઓળખશે. ક્રિયા કરવાથી અને (રડતા બાલકનું) અનુકરણ કરવાથી તને નામ પ્રાપ્ત થએલું છે, અને તેમ હોવાથી3 (રુદ્રલોકમાં) અપ્રકટ જ રહે. તેથી ‘નામથી (ઓળખશે)’ એમ કહેલું છે. 10.

1.આ અભિપ્રાય (રડવાનું કારણ) પાછળ શ્લોક 8 ના આભાસમાં જણાવેલું છે.

2."રડવાનો અભિપ્રાય જૂદો હોય તો નામ પાડવાની પ્રાર્થના કરવાનું શું પ્રયોજન?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (એ) પ્રાર્થનાનું પ્રયોજન સ્વરૂપને છૂપું રાખવાનુંજ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3.‘તેમ હોવાથી’ એટલે અનુકરણને લીધે નામ પડેલું હોવાથી, તું સ્વરૂપથી અપ્રકટ જ રહીશ, એટલે તારું ઇચ્છેલું સિદ્ધ થશે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકોમાં નામના સમાનપણાને લીધે તેમના અગીઆર સ્થાનો જણાવે છે:

હૃદિન્દ્રિયાણ્યસુર્વ્યોમ વાયુરગ્નિર્જલં મહી।

સૂર્યશ્ચન્દ્રસ્તપશ્ચૈવ સ્થાનાન્યગ્રે કૃતાનિ મે॥11॥
મન્યુર્મનુર્મહેશાનો મહાન્ શિવ: ક્રતુધ્વજ:॥
ઉગ્રરેતા ભવ: કાલો વામદેવો ધૃતવ્રત:॥12॥
ધીર્વૃત્તિરુશનોમા ચ નિયુત્સર્પિરિલામ્બિકા॥
ઇરાવતો સુધા દીક્ષા રુદ્રાણ્યો રુદ્ર તે સ્ત્રિય:॥13॥
ગૃહાણૈતાનિ નામાનિ સ્થાનાનિ ચ સયોષણ:॥
આભિ: સૃજ પ્રજા બહ્વી: પ્રજાનામસિ યત્પતિ:॥14॥

હૃદય, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, સૂર્ય અને ચંદ્ર તેમજ તપ (એ) સ્થાનો પહેલાં (તારા માટે) મેં કરેલાં છે. મન્યુ, મનુ, મહેશાન, મહાન, શિવ, ક્રતુધ્વજ, ઉગ્રરેતા, ભવ, કાલ, વામદેવ (અને) ધૃતવ્રત (તારાં નામો છે). હે રુદ્ર! ધી, વૃત્તિ, ઉશના, ઉમા, નિયુત્, સર્પિ, ઈલા, અંબિકા, ઈરાવતી, સુધા (અને) દીક્ષા (એ) રુદ્રાણીઓ તારી સ્ત્રીઓ છે. સ્ત્રીઓ સહિત તું આ નામો અને સ્થાનો ગ્રહણ કર, આમનાથી ઘણી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કર, કારણ કે તું પ્રજાઓનો પતિ છે. 11-14.

'હૃત્' એટલે હૃદય; અને ઇન્દ્રિયો. 'અસુ:' પ્રાણ. 'વ્યોમ' આકાશ. (દેહને) કષ્ટ આપવું વિગેરે તપ. જીવોની અંદરના (પહેલા ત્રણ), બહાર (પછીના) પાંચ મહાભૂતો, બહાર દિવસ અને રાત્રિએ પ્રકાશ આપનારા (બે), અંદરનું તપ એવાં (અગીઆર સ્થાનો કરેલાં છે).

પ્રકાશકમુપાદાનં કરણં ચ હરાસનમ્॥
નામાનિ ભાર્યા: સિદ્ધ્યર્થં રુદ્રાણાં ગણભેદત:॥12॥

રુદ્રોનાં સમૂહના ભેદને લીધે પ્રકાશ કરનારા, ઉપાદાન (કારણ), અને1 સાધન હરના રહેવાનાં સ્થાન, નામો અને પત્નીઓ (સૃષ્ટિરૂપ કાર્ય) સિદ્ધ2 થાય તે માટે (કરેલાં છે). કા. 12.

મન્યુ વિગેરે (રુદ્રનાં) નામો છે. (મહેશાનને બદલે) મહિનસ હોવાનું કેટલાક કહે છે. ધી વિગેરે સ્ત્રીઓ છે; અથવા ધી, વૃત્તિ, અસહા, ઉમા, એવો પાઠ છે. 'રુદ્રાણીઓ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ તારી સાથે ઉત્પન્ન થએલી સ્ત્રીઓ છે. આકાર દ્વારા નામ ગ્રહણ થાય, તેથી અગીઆર સ્થિતિઓ ગ્રહણ કરવાની અથવા અગીઆર આકૃતિ ગ્રહણ કરવાનું કહેલું છે. 'સયોષણ:' એટલે પત્નીઓ સાથે. 'સયોષણ:' શબ્દ વૈદિક છે. આમનાથી ઘણી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કર, કારણ કે તું પ્રજાઓનો પતિ છે, પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા(ના કાર્ય)માં અધિકારી તરીકે પ્રકટ થએલો છે.11-12-13-14.

1.'અને' શબ્દથી તપનો સમાવેશ કરેલો છે (પ્ર) પહેલા ત્રણ પ્રકાશ કરનારા, પછી પાંચ મહાભૂતો ઉપાદાન કારણ, અને સૂર્ય અને ચંદ્ર કરણ=સાધન કહેલાં છે.

2.આથી એમ જણાવ્યું છે કે રુદ્રોનો સમૂહ મૂલ રુદ્રના વ્યૂહરૂપ છે. તેથીજ પાંચમા સ્કંધમાં 'સાંકર્ષણ નામનો અગીઆરમા વ્યૂહરૂપ રુદ્ર' એમ કહેલું છે. (પ્ર)

પોતે ઇચ્છેલુંજ બ્રહ્માએ કહેલું હોવાથી, (રુદ્રે) તેમજ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઇત્યાદિષ્ટ: સ ગુરુણા ભગવાન્નીલલોહિત:॥
સત્ત્વાકૃતિસ્વભાવેન સસર્જાત્મસમા: પ્રજા:॥15॥

ગુરુએ એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરેલા તે ભગવાન્ નીલલોહિતે બલ, આકૃતિ અને સ્વભાવથી પોતાની સમાન પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી. 15.

'ગુરુઓની આજ્ઞાના સંબંધમાં વિચાર કરવો યોગ્ય નથી' એ નિયમ પ્રમાણે પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી, ગુરુએ એમ જણાવ્યું છે કે સ્ત્રીઓ સાથે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી. તેમ કરવું તે (ભવે) ઇચ્છેલું ન હતું. 'ભગવાન્' શબ્દ એમ સૂચવે છે કે તેવાઓમાંજ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોય છે. 'નીલલોહિત' એ રુદ્રનું અસાધારણ નામ છે. 'સત્ત્વ' એટલે બલ, નીલલોહિતપણું એ આકૃતિ અને તામસ સ્વભાવ-એ બલ આકૃતિ અને સ્વભાવ-એવા ત્રણથી પોતાની સમાન પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી. 15.

'પછી શું થયું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

રુદ્રાણાં રુદ્રસૃષ્ટાનાં સમન્તાદ્ ગ્રસતાં જગત્॥
નિશમ્યાસંખ્યશો યૂથાન્પ્રજાપતિરશંકત॥16॥

સર્વ તરફથી જગતને ગળી જતા, રુદ્રે ઉત્પન્ન કરેલા રુદ્રોના અસંખ્ય ટોળાંઓ જોઈને પ્રજાપતિને ભય થયો. 16.

સંહાર કરવામાં ઉપયોગી એકજ રુદ્રને ઉત્પન્ન કરવામાં કામે લગાડેલ. તેણે પોતાનાં કાર્યને અટકી1 પડેલું જોઈને, પોતાનાં કાર્યોથી સંહાર કરવા માંડ્યો; ત્યારે (તે) કાર્યો ઘણાં હોવાથી કાલે રચેલી2 બધીએ સૃષ્ટિઓનું તેઓ ભક્ષણ કરવા લાગ્યા, બધાએને પોતાની અંદર પ્રવેશ કરાવીને ખાઈ જવા લાગ્યા. ભૂમિ વિગેરે જડ (પદાર્થો)ને પણ સર્વ તરફથી જગતને ગળી જતા રુદ્રે ઉત્પન્ન કરેલા રુદ્રોનાં અસંખ્ય ટોળાંઓ જોઈને, પ્રજાપતિને ભય થયો કે તેઓ મને પણ ગળી જશે. 16.

1.રુદ્રનું કાર્ય સંહાર કરવાનું છે; તેને બદલે તેને ઉત્પન્ન કરાવાનું કાર્ય સોંપ્યું. તેથી તેવું કાર્ય તેનાથી ન થયું, એટલે પોતાનાં કાર્યો-પોતે ઉત્પન્ન કરેલા રુદ્રો-થી તેમણે સંહાર કરવા માંડ્યો, એવો ભાવ જણાય છે.

2.બ્રહ્માએ તે સમયે સૃષ્ટિ રચેલી ન હતી. તેથી દશમા અધ્યાયમાં જણાવેલી કાલે રચેલી સૃષ્ટિઓજ હોવાથી આમ કહેલું છે. (પ્ર)

પોતાનું ભક્ષણ કરશે એવા ભયથી પ્રજાપતિએ (ભવને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:

અલં પ્રજાભિ: સૃષ્ટાભિરીદૃશીભિ: સુરોત્તમ!॥
મયા સહ દહન્તીભિર્દિશશ્ચક્ષુર્ભિરુલ્બણૈ:॥17॥

હે ઉત્તમ દેવ! ક્રૂર ચક્ષુઓથી મારી સાથે દિશાઓને બાળતી આવી પ્રજાઓ રચવાનું બંધ કરો. 17.

આવી પ્રજાઓ રચવાનું બંધ કરો, હવેથી આવી પ્રજાઓ ન રચશો, એવો અર્થ છે. ‘હે ઉત્તમ દેવ!’ સંબોધનથી (પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાથી થતી) જીવની સ્થિતિ (દર્શાવી છે). (તમે) ઉત્તમ દેવ હોઇને, દેહના ભાવથી સૃષ્ટિ રચો તે યોગ્ય નથી, એવો ભાવ છે. ‘તેઓનો શું દોષ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધથી દોષ રહે છે. તેઓ દશ દિશાઓ બાળે છે. વળી બાળવામાં તેઓને અગ્નિની જરુર પડતી નથી, પરંતુ ચક્ષુઓથીજ (બાળે છે). ‘ક્રૂર’ એટલે ક્રૂર હોવાથી ભય ઉત્પન્ન કરાવનારા (ચક્ષુઓથી બાળે છે). આથી એમ સૂચવેલું છે કે (રુદ્રો) સામા મુખ રાખી રહેલ ન હોય, છતાં પણ બીજો પણ તેમને જૂએ ત્યારે ભયથી પણ મરણ પામે છે. 17.

‘ત્યારે શું કરવું?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

તપ આતિષ્ઠ ભદ્રં તે સર્વભૂતસુખાવહમ્॥
તપસૈવ યથાપૂર્વં સ્રષ્ટા વિશ્વમિદં ભવાન્॥18॥

સર્વ પ્રાણીઓને સુખ ઉપજાવે તેવું તપ કરો. તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમે તપથીજ પહેલાનાં જેવું આ વિશ્વ રચશો. 18.

તપ કરવા છતાં તમને દુ:ખ નહિ થાય, એમ ‘તમારું કલ્યાણ થાઓ’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘સર્વ પ્રાણીઓને સુખ ઉપજાવે તેવું’ વિશેષણનો એવો અર્થ છે કે તપ પણ સૃષ્ટિની પેઠે લોકોને પીડા કરાવે તેવું ન કરવું, પરંતુ બધા પ્રાણીઓને સુખજ ઉપજાવે તેવું’ સાત્ત્વિક (તપ) કરવું. ‘તેથી શું (ફલ) થાય?’ એવો પ્રશ્ન કરે, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. પહેલાં તામસ કલ્પમાં શિવ પ્રજા ઉત્પન્ન કરતા હતા. તે પ્રજા તામસ થતી હતી, પણ લોકને અનુસરતી હતી. તેવી પ્રજાઓનો આ કલ્પમાં પણ ઉપયોગ હોવાથી તેમ (વિશ્વ રચવાનું) કહેલું છે. 18.

વળી પ્રજા ભલે ન ઉત્પન્ન થાય, છતાં પણ સાત્ત્વિક તપ કરવામાં આવે ત્યારે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તપસૈવ પરં જ્યોતિર્ભગવન્તમધોક્ષજમ્।
સર્વભૂતગુહાવાસમઞ્જસા વિન્દતે પુમાન્॥19॥

જેમનું ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા, પરં જ્યોતિ, સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેનારા ભગવાનને પુરુષ તપથીજ સ્હેલાઇથી પ્રાપ્ત કરે છે. 19.

કારણ કે બ્રહ્મા પોતાના જ્ઞાનના પ્રકારથી શાસ્ત્રાર્થ કહે છે. ‘પરં જ્યોતિ’ એટલે જ્યોતિઓનો1 પણ પ્રકાશ કરનાર. તેથી તેમનું જ્ઞાન થતાં, સર્વ વસ્તુઓનું સત્ય સ્વરૂપ જણાય છે, કારણ કે તે સંપૂર્ણ રીતે સર્વ વસ્તુઓના સત્ય સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનારા છે. ‘ભગવાન્’ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે તેમનાથી બીજું (કાંઈ) જાણવા યોગ્ય નથી. ‘જેમનું ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા’ વિશેષણથી (તેમને જાણવાનું) બીજું સાધન નથી એમ કહેલું છે. ‘સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેનારા’ વિશેષણથી (તે) સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવા, જરૂરી અને કષ્ટથી જ્ઞાન થાય તેવા હોવાનું (કહેલું છે.) આવા (ભગવાન્) તપથી પ્રાપ્ત થાય છે, એ તપનું માહાત્મ્ય છે. ‘અંજસા’ એટલે સ્હેલાઈથી. ‘પુરુષ’ એટલે દોષોનો ઢગલો. 19.

1.સૂર્ય ચંદ્ર વિજળી વિગેરે જ્યોતિઓ છે.

બ્રહ્માએ એવો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે રુદ્રે જે કર્યું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

એવમાત્મભુવાદિષ્ટ: પરિક્રમ્ય ગિરાં પતિમ્॥
બાઢમિત્યમુમામન્ત્ર્ય વિવેશ તપસે વનમ્॥20॥

બ્રહ્માએ એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરાએલાએ વાણીના પતિની પ્રદક્ષિણા કરી 'બહુ સારું' એમ આમને કહી, તપ (કરવા) માટે વનમાં પ્રવેશ કર્યો. 20.

'આત્મભુવા' એટલે બ્રહ્માએ. 'વાણીના પતિ' એટલે ગુરુ. 'બહુ સારું' શબ્દથી (આજ્ઞાને) પ્રમાણ કરી. હવેથી મને પણ તે કબુલ છે, એવો ભાવ છે. 'ભલે તેમ થાઓ' એવો અર્થ છે. 'આમને' એટલે બ્રહ્માને (કહી), તપ કરવા માટે તપોવનમાં પ્રવેશ કર્યો, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક1 તામસી સૃષ્ટિઓ કહી. 20.
(1.રુદ્રે જે રુદ્રો ઉત્પન્ન કર્યા તેને આધિભૌતિક, ગણરુદ્રો (રુદ્રોના સમૂહો) ને આધ્યાત્મિક અને નીલરુદ્ર (નીલલોહિત)ને આધિદૈવિક જાણવા. (પ્ર)

પછી બીજા પ્રકારથી રાજસી સૃષ્ટિઓ રચી, તેમનું નિરૂપણ કરવાનો નીચેના શ્લોકથી આરંભ કરે છે:

અથાભિધ્યાયત: સર્ગં દશ પુત્રા: પ્રજજ્ઞિરે॥
ભગવચ્છક્તિયુક્તસ્ય લોકસન્તાનહેતવ:॥21॥

પછી ભગવાનની શક્તિવાળા (બ્રહ્મા)એ સૃષ્ટિનું ધ્યાન ધરતાં લોકની પરંપરા કરનાર દશ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. 21.

પહેલાં 'હું કર્તા છું' એવા અભિમાનથી (બ્રહ્મા) સૃષ્ટિ રચતા હતા. અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી, 1.પાંચ વિભાગવાળી તામસી 2.પછી અહંકારમાં ભગવાનનું ધ્યાન થતાં ચિત્ત શુદ્ધ થયું ત્યારે રાજસી1 સૃષ્ટિ અને 3.તે બંનેનો નભાવ થાય તે માટે સાત્ત્વિક2-એવી ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. હવે 'આ સૃષ્ટિ કેમ થશે?' એમ (બ્રહ્માએ) સૃષ્ટિનુંજ ધ્યાન ધર્યું, ત્યારે સૃષ્ટિ ભગવદ્રૂપ હોવાથી, તે સૃષ્ટિ દશ પ્રકારની ઉત્પન્ન થઈ એમ કહે છે. નવ ત્રણ ગુણવાળા, (અને) એક ગુણાતીત-નામમાં છેલ્લો અને નિરીક્ષણમાં પહેલો-કહેશે. તેઓ ચિંતાનો ત્યાગ કરાવનારા હોવાથી દુ:ખનું નિવારણ કરતા હોવાથી પુત્રો છે. 'માત્ર ધ્યાન કરવાથી આ પુત્રો કેમ ઉત્પન્ન થયા?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ભગવાનની શક્તિવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. જે ભગવાનની ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ, અથવા ઉત્પન્ન કરનારની શક્તિ, તેજ પુત્રો તરીકે પ્રકટ થઈ, એવો અર્થ છે. (ધ્યાન ધર્યું) ત્યારે તે શક્તિએજ તેમને ઉત્પન્ન કર્યા. ભગવાનની શક્તિએ ઉત્પન્ન કરેલામાં જે સરસાઈ છે તે 'લોકની પરંપરા કરનારા' વિશેષણથી કહેલી છે. લોકની એટલે મનુષ્યની સંસાર ચાલે ત્યાં સુધીની પરંપરા-કલ્પના અંત સુધી સંતતિનો પ્રવાહ-કરનારા થયા, કારણ કે ભગવાનની શક્તિ વિના બીજાથી પ્રવાહ કરી શકાતો નથી. 21.

1.‘રાજસી’ એટલે સનક વિગેરેની સૃષ્ટિ, મનુષ્ય હોવાને લીધે રાજસી હતી. (પ્ર)
2.‘સાત્ત્વિકી’ એટલે રુદ્રની સૃષ્ટિ. તે દેવ હોવાથી સાત્ત્વિક હતી. (પ્ર)

તેઓની નીચેના શ્લોકમાં નામથી ગણત્રી કરે છે:

મરીચિરત્ર્યંગિરસૌ પુલસ્ત્ય: પુલહ: ક્રતુ:॥
ભૃગુર્વસિષ્ઠો દક્ષશ્ચ દશમસ્તત્ર નારદ:॥22॥

મરીચિ અત્રિ અને અંગિરા, પુલસ્ત્ય પુલહ ક્રતુ, ભૃગુ વસિષ્ઠ અને દક્ષ. તેઓમાં દશમો નારદ (હતો). 22.

મરીચિ વિગેરે ત્રણ સાત્ત્વિક, વચલા ત્રણ તામસ, ભૃગુ વિગેરે ત્રણ રાજસ (હતા). ‘તેઓમાં દશમો’ એમ (નારદ) ગુણાતીત હતો એમ જણાવવા જૂદા પ્રકારથી કહેલ છે. 22.

નીચેના શ્લોકમાં અવયવોમાંથી તેઓની ઉત્પત્તિ (થયાનું) કહે છે:

ઉત્સંગાન્નારદો જજ્ઞે દક્ષોઽઙ્ગુષ્ઠાત્સ્વયંભુવ:॥
પ્રાણાદ્વસિષ્ઠ: સંજાતો ભૃગુસ્ત્વચિ કરાત્ક્રતુ:॥23॥
પુલહો નાભિતો જજ્ઞે પુલસ્ત્ય: કર્ણયોર્ઋષિ:॥
અંગિરા મુખતોઽક્ષ્ણોઽત્રિર્મરીચિર્મનસોઽભવત્॥24॥

નારદ ખોળામાંથી ઉત્પન્ન થયો, દક્ષ સ્વયંભૂના અંગુઠામાંથી ઉત્પન્ન થયો. વસિષ્ઠ પ્રાણમાંથી સારી રીતે ઉત્પન્ન થયો, ભૃગુ ત્વચામાં, ક્રતુ હાથમાંથી, પુલહ નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયો. પુલસ્ત્ય ઋષિ બે કાનમાંથી, અંગિરા મુખમાંથી, અત્રિ બે આંખમાંથી (અને) મરીચિ મનમાંથી ઉત્પન્ન થયો. 23-24.

નારદ ઉપર પ્રીતિ હોવાથી (તેને) ખોળામાંથી ઉત્પન્ન કર્યો. (તે) ભગવદીય હોવાથી (તેને) લાડ લડાવતાં (ઉત્પન્ન કર્યો). દક્ષ પોતાની (બ્રહ્માની) સમાન છે એમ જણાવવા (તેને) અંગુઠામાંથી (ઉત્પન્ન કર્યો). ‘સ્વયંભૂના’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) બ્રહ્માની પેઠે તેને પણ અભિમાન હતું. બહાર અને અંતરના ભેદથી-જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળા અંદરના, મધ્યે રહેનારા રાજસ, (અને) બહારના તામસ, એવા ભેદથી-બીજાઓને યોગ્ય રીતે ઉત્પન્ન કર્યા. દશ પ્રકારના પ્રાણમાંથી વસિષ્ઠ ‘સારી રીતે ઉત્પન્ન થયો’ એમ છેવટ સુધી તેના વંશજો ઉત્તમજ હોવાનું કહ્યું. ભૃગુ બહારનો, ક્રતુ પણ (તેવો અને) પુલહ પણ (તેવો). પુલસ્ત્ય બંને વંશો1 ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, ‘બે કાનમાંથી’ (ઉત્પન્ન થયો) એમ કહેલું છે. (તે) વેદના સંબંધવાળો હોવાથી (તેનામાં) દૈત્યપણું ન હતું એમ જણાવવા ‘ઋષિ’ કહેલ છે. તેમ ન હોત તો (તે) મધુ કૈટભના2 જેવો કોઈક થાત. અંગિરા મુખમાંથી (ઉત્પન્ન થયો). અત્રિ આંખમાંથી (ઉત્પન્ન થયો), તેણે પણ જ્ઞાની અને યોગી3 પુત્રરૂપ બંને પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. મરીચિએ પણ ‘જે બેથી આ જગત્ ભરપૂર થયું’ વાક્ય પ્રમાણે બંને પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી, તેથી મન પણ બે પ્રકારનું છે. 23-24.

1.અગસ્ત્ય અને વિશ્રવા તેના પુત્રો હતા. અગસ્ત્યથી ઋષિવંશ અને વિશ્રવાથી દૈત્યવંશ થયા.
2.વિષ્ણુના કાનના મેલમાંથી આ બે દૈત્યો ઉત્પન્ન થએલા.
3.દત્ત દુર્વાસા અને સોમ એ ત્રણ અત્રિના પુત્રો હતા.

એ પ્રમાણે દશ પુત્રો કહીને, તેઓમાં રહેલા સ્વરૂપથી બીજા નવ સગુણ (પુત્રો) ઉત્પન્ન કર્યા એમ કહે છે. તેમાં આગળના અને પાછલના ભેદથી ધર્મ અને અધર્મ (ઉત્પન્ન કર્યા), અને તેઓનાં કાર્ય (અનુક્રમે) મુક્તિ અને સંસાર છે એમ (કહે છે). નીચેના શ્લોકમાં ધર્મ અને અધર્મનું નિરૂપણ કરે છે:

ધર્મ: સ્તનાદ્દક્ષિણતો યત્ર નારાયણ: સ્વયમ્॥
અધર્મ: પૃષ્ઠતો યસ્માન્મૃત્યુર્લોકભયંકર:॥25॥

જ્યાં નારાયણ પોતે (રહે છે) તે જમણાં સ્તનમાંથી ધર્મ (ઉત્પન્ન થયો). જેમાંથી લોકમાં ભય કરનાર મૃત્યુ થાય છે તે અધર્મ પીઠમાંથી (ઉત્પન્ન થયો). 25.

જે ધર્મમાં નારાયણ પ્રકટ થયા1, તે જમણાં સ્તનમાંથી (ઉત્પન્ન થયો). ધર્મ સ્વભાવથી હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે પૈકી પ્રવૃત્તિ (કરાવવાના) સ્વભાવ વાળો (ધર્મ) ડાબી તરફના હૃદયમાંથી, પણ જ્ઞાનથી ભરપૂર ભગવદ્રૂપ (ધર્મ) જમણાં સ્તનમાંથી (ઉત્પન્ન થાય છે2). 'પોતે' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે આ ધર્મ નારાયણ) પોતે હોવાથી મોક્ષરૂપ છે. અધર્મમાં ભેદ ન હોવાથી, 'પીઠમાંથી' એમ સામાન્ય રીતે કહેલ છે. તેમાં ભગવાનના અંશરૂપ નાશ કરનાર મૃત્યુ પ્રકટ થએલ છે. 'લોકમાં ભય કરનાર' વિશેષણથી તેનું પેટા-કાર્ય (કહેલું છે). આથી એમ (જણાવેલું છે કે) ભયનું કારણ અધર્મજ હોવાથી, ભયથી અધર્મ (હોવા)નું જ્ઞાન થાય છે. 25.

1.આ ધર્મનું કાર્ય કહેલું છે. (પ્ર)
2.'જેમનું હૃદય ધર્મ છે' એ વાક્યનો વિચાર કરી, ધર્મના વિભાગો કરેલા છે. (પ્ર)

બીજા છ (ઉત્પન્ન થએલા) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

હૃદિ કામો ભ્રુવ: ક્રોધો લોભશ્ચાધરદચ્છદાત્॥
આસ્યાદ્વાક્ સિન્ધવો મેઢ્રાન્નિર્ઋતિ: પાય્વપાશ્રય:॥26॥

હૃદયમાં કામ, ભ્રમરમાંથી ક્રોધ, નીચેના હોઠમાંથી લોભ, મુખમાંથી વાણી, લિંગમાંથી સમુદ્રો (અને) પાયુના આધાર વિનાનો વિનાશ (પાયુમાંથી) ઉત્પન્ન થયા. 26.

કામ ક્રોધ અને લોભ તથા વાણી સમુદ્રો અને વિનાશ (છ ઉત્પન્ન થયા). તેમાં વિનાશ પાયુના આધાર વિનાનો છે, કારણ કે તે (પાયુ) (મલનો) ત્યાગ કરનાર (હોઈ) સ્થિર સ્વભાવવાળો નથી, તેથી તે આધાર થતો નથી. કામ વિગેરે (ત્રણ) સૃષ્ટિ અને પ્રલયના ગુણવાળા છે, જ્યારે વાણી સમુદ્ર અને વિનાશ મર્યાદાના ગુણવાળા છે. 26.

છાયાયા: કર્દમો જજ્ઞે દેવહૂત્યા: પતિ: પ્રભુ:॥
મનસો દેહતશ્ચેદં જજ્ઞે વિશ્વકૃતો જગત્॥27॥

છાયામાંથી દેવહૂતિનો પતિ સમર્થ કર્દમ ઉત્પન્ન થયો. વિશ્વ રચનારના દેહ અને મનમાંથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. 27.

છાયા પણ પ્રતિસૃષ્ટિરૂપ1 હોવાથી પુષ્ટિમાં ઉપયોગી થાય તેવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનારી છે; તેથી તેનું નિરૂપણ (આ) પછીના પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કરશે.

સ્વપ્નશ્છાયા તમશ્ચૈવ માયાડવિદ્યા ભ્રમસ્તથા॥
તિરોભૂતેન હરિણા સૃજ્યન્તે પ્રતિસર્ગજા:॥13॥

સ્વપ્ન અને છાયા, તેમજ તમ:, માયા અવિદ્યા તથા ભ્રમ તિરોહિત થએલા હરિએ પ્રતિસર્ગમાં ઉત્પન્ન થએલા બનાવેલા2 છે. કા. 13.

તેથીજ3 કર્દમની પ્રસિદ્ધિ પત્નીને લીધે છે. તેમાં4 સ્ત્રી મુખ્ય છે. તેમાં તપ અને ભગવાનનું આરાધન સ્ત્રી (પ્રાપ્તિ) માટેજ (કરેલાં) છે; અને સ્ત્રીની મુક્તિ થાય છે. પ્રકરણ પણ સ્ત્રીનું છે. આ (સર્વ) સૂચવવા 'દેવહૂતિના પતિ' એમ કહેલું છે. 'દેવાનાં' દેવોને 'હૂતિ:' આમંત્રણ કર્યું જેણે5 તે (દેવહૂતિ).

યથા યજ્જિર્દેવમાર્ગે તથા સ્ત્રી દૈત્યપક્ષકે॥

જેમ દેવમાર્ગમાં પૂજન છે, તેમ દૈત્યના પક્ષમાં સ્ત્રી5 છે. કા.131/2.

(કર્દમ) દેવસૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી, પછી સ્વાતંત્ર્ય (પ્રાપ્ત કરશે), તેનો (સ્ત્રીનો) ત્યાગ કરશે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરી, ઉત્તરાર્ધથી ઉપસંહાર કરે છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) છાયાથી પણ (જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે). 27.

1.છાયાની સૃષ્ટિ (પ્રતિસૃષ્ટિ)માં દેહનો સંબંધ ન હોવાથી, રજનો સંબંધ થોડોજ હોવાથી, તેનાથી પુષ્ટિમાં ઉપયોગી થાય તેવી સૃષ્ટિ રચાય છે એમ જણાય છે. (પ્ર)

2.(છાયા સિવાયની) બીજી પ્રતિસૃષ્ટિમાં નોટ 1 માં જણાવેલ ગુણ નથી એમ જણાવવા આ કારિકા કહી છે. (પ્ર) છાયા પ્રતિસૃષ્ટિ છે એમ જણાવવા કારિકા કહેલી જણાય છે. બીજી પ્રતિસૃષ્ટિઓ તેનાથી જૂદા ગુણવાળી હોવાનું કહેલ નથી.

3.'તેથીજ' એટલે પ્રાણી તરીકે ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથીજ (પ્ર) પુષ્ટિમાં ઉપયોગી થાય તેવી સૃષ્ટિ રચનાર હોવાથીજ, એવો અર્થ જણાય છે.

4.'તેમાં' એટલે પુષ્ટિ સૃષ્ટિમાં, એવો અર્થ જણાય છે.

5...5.દેવહૂતિમાં દૈત્યનો ભાવ નથી એમ જણાવવા તેના નામની વ્યુત્પત્તિ કહેલી છે. (પ્ર)

કારણદશામાં જે અભિમાન હોય તેના કરતાં કાર્ય થયા પછીનું અભિમાન વધારે હાનિ કરનારું હોવાથી આ સૃષ્ટિની પ્રતિછાયારૂપ બીજી1 સૃષ્ટિ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી બીજાં ઉપાખ્યાનનો આરંભ કરે છે:

વાચં2 દુહિતરં તન્વીં સ્વયંભૂર્હરતીં મન:॥
અકામાં ચકમે ક્ષત્ત: સકામ ઇતિ ન: શ્રુતમ્॥28॥

હે સંયમી! સ્વયંભૂએ કામવાળા થઈ મન હરતી કોમલ અંગવાળી કામનારહિત પુત્રી વાણીની કામના કરી એમ અમે સાંભળ્યું છે. 28.

અવિદ્યા પ્રથમં સૃષ્ટા અભિમાનસ્તથોદ્ગત:॥14॥
સૃષ્ટૌ ચ સર્વે પુરુષા વાગેકા સ્ત્રી સરસ્વતી॥

પહેલાં અવિદ્યા રચી અને તેથી અભિમાનપણ ઉત્પન્ન થયો. વળી સૃષ્ટિમાં બધા પુરુષો (રચેલા), વાણીરૂપ સરસ્વતી એકલી સ્ત્રી (રચેલી). કા. 141/2.

લૌકિકી સાઽત્ર વિજ્ઞેયા સા વેદેઽપિ તિરોહિતા॥15॥
તિરોધાનપ્રવૃત્ત્યર્થં ચરિત્રમિદમુચ્યતે॥

અહિં તે લૌકિક3 (હોવાનું) જાણવું. તે વેદમાં પણ તિરોહિત થએલી4. તિરોહિત થવાની પ્રવૃત્તિનું કારણ (જણાવવા) માટે આ ચરિત્ર કહેવામાં આવે છે. કા. 151/2.

સત્યસૃષ્ટૌ પ્રવેશે હિ તિરોભૂતા ન સા ભવેત્॥16॥

કારણ કે સત્ય સૃષ્ટિમાં (તેનો) પ્રવેશ થયો હોત, તો તે તિરોહિત ન થાત5. કા. 16.

યજ્ઞાત્મકોઽયં બ્રહ્માઽત્ર સૃષ્ટ્યાધિક્યેચ્છયા પુન:॥
લૌકિકીમપિ વાણીં સ ગૃહ્ણામીતિ મનો દધે॥17॥

આ બ્રહ્મા યજ્ઞરૂપ હોવા છતાં, અધિક સૃષ્ટિ (રચવા)ની ઇચ્છાથી અહિં તેણે એવો વિચાર કર્યો કે વાણી લૌકિક હોવા છતાં હું (તેને) ગ્રહણ કરું. કા. 17.

તતો લૌકિકભૂયિષ્ઠં જગજ્જાયેત નિશ્ચિતમ્।
તન્નૈચ્છન્વૈદિકા: સૃષ્ટા: ત્યાગો ભેદેન રૂપિત:॥18॥
દૈત્યસૃષ્ટૌ તત: સર્વે યજ્ઞા વેદાશ્ચ લૌકિકા:॥
‘ન તં વિદાથ’ વાક્યેન તે નિન્દ્યન્તે સદા શ્રુતૌ॥19॥

તેનાથી ઘણા ભાગે લૌકિક જગત્ ઉત્પન્ન થાય એ નિશ્ચય છે. ઉત્પન્ન કરેલા વૈદિક (પુત્રો) તે ઇચ્છતા ન હતા6. જૂદા પ્રકારથી (બ્રહ્માની તે સ્થિતિનો) ત્યાગ દૈત્યોની સૃષ્ટિમાં કર્યાનું કહેલું7 છે. ત્યારથી દૈત્યોની સૃષ્ટિમાં જે યજ્ઞો અને વેદો લૌકિક થયા તેમથી વેદમાં ‘તેને તમે જાણતા નથી’ એ વાક્યથી સદા નિંદા કરવામાં આવે છે8. કા. 18-19.

લૌકિકી લૌકિકેષ્વેવ સકામા ન તુ વૈદિકે॥
ઉત્તમસ્ય તુ હીનત્વં જાયતે શીઘ્રમેવ હિ॥20॥
નાધમસ્યોત્તમત્વં હિ કદાચિદપિ જાયતે॥

લૌકિક (સ્ત્રી) લૌકિક (પુરુષો)માં જ કામનાવાળી હોય છે, પરંતુ વૈદિક (પુરુષ)માં (કામનાવાળી) હોતી નથી9, કારણ કે ઉત્તમ હોય તે તરતજ અધમ થાય છે, (પણ) અધમ હોય તે કોઈ પણ પ્રસંગે ઉત્તમ થતો નથી10. કા.201/2.

દયાસૃષ્ટિર્દ્વિતીયેતિ દુહિતૃત્વં ન ચાન્યથા॥21॥

દયાસૃષ્ટિ (આથી) જૂદી હોવાથી11 (આ) પુત્રી છે11, બીજા પ્રકારે (પુત્રી) નથી. કા.21.

અધર્મોઽપ્યયમેવાત્ર હીનકાર્યેષુ યા રતિ:॥

ભ્રાતૄણાં ચ વિવાહોઽગ્રે સૃષ્ટિભેદે નિરૂપ્યતે॥22॥

અહિં પણ અધર્મ આજ છે, કે હલકા કાર્યમાં જે પ્રીતિ12 હોવી. આગળ જૂદી સૃષ્ટિમાં ભાઈ બેનનો વિવાહ કહેવામાં13 આવશે. કા. 22.

'વાણી' એટલે લૌકિક સરસ્વતી 'તન્વી' એટલે કોમલ અંગવાળી સુંદરી.

ગદ્યપદ્યાભિરૂપા હિ લૌકિક્યેવ સરસ્વતી॥

કારણ કે લૌકિક સરસ્વતી ગદ્ય અને પદ્યથી આનંદ આપનારી છે. કા.221/2.

'સ્વયંભૂ' શબ્દથી બ્રહ્માને કુલ વિગેરેની મર્યાદા ન હોવાનું સૂચવેલું છે. 'મન હરતી' વિશેષણથી કામના થવાનું કારણ (કહેલું છે). (બ્રહ્માની અંદર) અહંકારનો આવેશ હોવાથી (તેમનું) મન તેને14 અધીન થયું. 28.

1.'બીજી' ધૂમસરૂપ (સૃષ્ટિ). (પ્ર)

2.આ ઉપાખ્યાનનું પ્રયોજન જણાવવા અહિંથી સાડીઆઠ કારિકાઓ કહેલી છે. (પ્ર)

3.'લૌકિક' નવા ગદ્ય અને પદ્યની અધિષ્ઠાત્રી આ ઉપાખ્યાનમાં રચેલી જાણવી. (પ્ર)

4.'સારસ્વતી ઘેટીનો વધ કરવો' વિગેરેમાં પણ તે તિરોહિત થએલ હોવાનું કહેલ છે, એટલે યજ્ઞના અધિકારીનાં સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં તેને અસ્થિર જણાવેલી છે. તેથી ગદ્યપદ્યરૂપ લૌકિક વાણી લાંબા સમય સુધી સ્થિર રહેતી નથી, એવી તેનાં તિરોહિત થવાની પ્રવૃત્તિ જણાવવા આ ઉપાખ્યાન કહેલ છે. (પ્ર)

5.'પ્રતિસૃષ્ટિરૂપ વાણી લૌકિકજ છે એમ કેમ જણાય?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. વાણીને હરણરૂપ અને તેને (ઉત્પન્ન) કરનારને રીંછરૂપ કહેલ હોવાથી પણ તે તિરોહિત થએલી છે. (પ્ર)

6.'વાણી ભલે લૌકિક હોય, પણ બ્રહ્માને એવી ઇચ્છા કેમ થઈ?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

7.'ત્યારે ઋષિઓએ બ્રહ્માને કેમ બોધ કર્યો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. મર્યાદારહિત જગત્ ન રચાય તે માટે તેમણે બ્રહ્માને બોધ કર્યો, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

8. બ્રહ્માની એવી સ્થિતિના ત્યાગનો પ્રકાર કહેલો છે. જૂદા પ્રકારે બ્રહ્માએ તે સ્થિતિનો ત્યાગ કર્યો, તેથી દૈત્યોની સૃષ્ટિમાં તેવી સ્થિતિ થઈ, એવો અર્થ છે. તેથી તેઓ માત્ર લજ્જાથી અધર્મનો ત્યાગ તથા યજ્ઞો કરે છે. બલિ વિગેરેમાં તો (દૈત્યોનો) આવેશ હતો, સ્વભાવથી તેઓ દૈત્ય ન હતા. (પ્ર)

9. દૈત્યો કરે છે તે યજ્ઞો વિગેરે લૌકિક હોવાનું શાથી જણાય તે અહિં કહેલ છે. (પ્ર)

10. સરસ્વતી કામના રહિત હતી, અને તેને લજ્જા થતી હતી તેનું તાત્પર્ય આ કહેલ છે. આ દોઢ કારિકામાં જણાવેલ ત્રણ વાત જણાવવા તેને તેવી કહેલી છે. (પ્ર)

11. "મત્સ્યપુરાણમાં એમ કહેલું છે કે 'શતરૂપા પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થઈ અને (તેમણે તેનો) ભોગ કર્યો, તેથી સ્વયંભૂ મનુની ઉત્પત્તિ થઈ. વળી શતરૂપા પ્રજાપતિ સાથેજ રહી અને તેમાં દોષ ન હતો.' અહિં વાણીને પુત્રી કહી, પણ મત્સ્યપુરાણ જેવી કથા કહી નથી. બેમાં ભેદ

કેમ છે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. જેવી આ વાણી લૌકિક છે, તેવી જૈનમતવાળાની દયાસૃષ્ટિ 'દ્વિતીયા' આથી જૂદા પ્રકારની લૌકિક છે, એમ જણાવવા આ વાણીને પુત્રી કહેલી છે. 'બેન દયાની મૂર્તિ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે બીજાઓને બેન તરીકે દયા થાય, તે માટે (તે સૃષ્ટિ કહેલી છે), પરંતુ બીજા પ્રકારે એટલે વાસ્તવિકરૂપથી કહેલી નથી, કારણ કે બ્રહ્મા વાણીના ઈશ હોવાનું પહેલાં જ કહેલ છે. (પ્ર)

12. આ વાણીનું સ્વરૂપ (શતરૂપાથી) જૂદા પ્રકારનું છે. તેથી અહિં અધર્મ થાય. તેથી બુદ્ધાવતારમાં જે વેદ વિગેરેની નિંદા ભગવાને કરી, તે લૌકિક જ વેદ વિગેરેની કરેલી જાણવી. જે પ્રાણીઓ ઉપરની દયાનું સ્થાપન કર્યું, તે પણ લૌકિક જ જાણવી. તેથીજ ભ.ગી. 4। નો પણ વિરોધ થતો નથી. (પ્ર)

13.એનેજ અધર્મ કહ્યો છે એમ શાથી જણાય તે આ વાક્યથી કહે છે. તેમ ન હોય તો કર્દમની પુત્રીઓ મરીચિ વિગેરેને આપવાની આજ્ઞા (બ્રહ્મા) ન કરત. તેથી (મત્સ્યપુરાણમાં) જૂદા પ્રકારની સૃષ્ટિ હોવાથી દોષ ન હોવા છતાં, અહિં લૌકિક (વાણી)ને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છારૂપ જ અધર્મ છે, બીજો અધર્મ નથી. (પ્ર)

14.'તેને' એટલે કામને. (પ્ર)

तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितरं सुता:॥
मरीचिमुख्या मुनयो विश्रम्भात्प्रत्यबोधयन्॥29॥

અધર્મમાં બુદ્ધિ કરેલા તે પિતાને જોઈને, મરીચિ વિગેરે મુનિ પુત્રોએ વિશ્રવાસથી તેમને (નીચે પ્રમાણે) બોધ આપ્યો. 29.

મરીચિ જેમનામાં મુખ્ય હતો તેવા પુત્રોએ 'પિતા' બ્રહ્માને બોધ આપ્યો. 'મુનિ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે આ સૃષ્ટિ સાક્ષાત્ અધર્મ કરાવનારી નહિ થાય એમ તેમણે મનનથી જાણેલું. 'વિશ્રવમ્ભાત્' એટલે વિશ્રવાસથી. ઉદ્ધતાઈથી 'બોધ આપ્યો' એટલે જેમ બહ્માએ પહેલાં આમને બોધ આપેલો, તેમ આમણે તેજ બોધ બ્રહ્માને આપ્યો કે વાણીમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી, કારણ કે 1.પહેલાંના ઉત્તમ પુરુષોએ તે કરેલ નથી, 2.તે અપકીર્તિ કરાવનારી છે અને 3.નાશ કરાવનારી છે. 29.

પહેલો હેતુ નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છે:

नैतत्पूर्वै: कृतं त्वत्र न करिष्यन्ति चापरे॥
यत्त्वं दुहितरं गच्छेरनिगृह्यांगजं प्रभो॥30॥

હે સમર્થ! તમે કામને ન રોકતાં પુત્રી સાથે ગમન કરવાની ઇચ્છા કરો છો, તે આ (કર્મ) પહેલાના (પુરુષો)એ અહિં કરેલું નથી, તેમજ પાછળના કરશે નહિ. 30.

'અહિં' જગતમાં, 'આ' આવું કર્મ, 'પહેલાના' સૃષ્ટિ વિગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર (પુરુષોએ) પહેલાં કોઈ સમયે કરેલું નથી. 'હવે પછી આવોજ આચાર પ્રવૃત્ત થવાનો છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પાછળના કરશે નહિ' એમ કહેલું છે. તેથી આ અનાચાર છે. તે તમેજ કરો છો, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'ગચ્છે:' શબ્દમાં આજ્ઞાર્થ ઇચ્છેલું કાર્ય (દર્શાવે છે). તમે

પોતાની ઇચ્છાથી તેની સાથે જે ગમન કરો છો, એવો અર્થ છે. '(મારું) મન તેણે (વાણીએ) હર્યું, તે (મન)થી ઉત્પન્ન થએલો કામ તેને પ્રાપ્ત કરે છે (કરવા ઇચ્છે છે). (તેમાં) મારો શું દોષ?' એમ કહે, તેથી 'કામને ન રોકતાં' શબ્દો યોજેલા છે. 'અનજ:' કામ (તમારો) પોતાનો છે, તેનેજ રોકવો જોઈએ, પરંતુ (તેને) ઉત્તેજન આપવું ન જોઈએ. તેમ કરવામાં (ઉત્તેજન આપવામાં) આવે, તો અધર્મ થાય, એવો ભાવ છે. 'હે સમર્થ!' એ સંબોધન તેવું (કામને રોકવાનું) સામર્થ્ય સૂચવે છે. આથી (કામ) અધર્મ કરાવનાર હોવાનું પણ સૂચવેલું છે. 30.

નીચેના શ્લોકમાં બીજો હેતુ સ્પષ્ટ કરે છે:

તેજીયસામપિ હ્યેતન્ન સુશ્લોક્યં જગદ્ગુરો॥
યદ્વૃત્તમનુતિષ્ઠન્ વૈ લોક: ક્ષેમાય કલ્પતે॥31॥

હે જગદ્ગુરુ! જેમના આચારને અનુસરતાં લોક ખરેખર કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય તેવા તેજસ્વી પુરુષોમાં પણ આ કાર્ય પ્રશંસાપાત્ર હોતું નથી. 31.

આ કાર્ય સ્વતંત્ર (પુરુષ)થીજ થઈ શકે, પરતંત્ર (પુરુષ)થી થઈ શકે તેવું નથી. માત્ર તેજસ્વી હોવાથી સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ યમ વિગેરેનો દંડ અટકાવાય છે, છતાં પણ અપકીર્તિ થાય છેજ. તેનાથી પણ તેજસ્વીપણું હોવા છતાં પણ કીર્તિ (પ્રાપ્ત) થતી નથીજ. તે (અર્થ) '(તેજસ્વી પુરુષોમાં) પ્રશંસાપાત્ર હોતું નથી.' શબ્દોથી કહેલો છે. વળી આપ જગતના ગુરુ, સર્વને ઉપદેશ કરનારા છો. આપનાં વચનથી બીજાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. (બીજાને જ્ઞાન) ઉત્પન્ન કરનારું તે વાક્યમાંનું તમારું જ્ઞાન જો સ્વભાવિક ન હોય, તો તે પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થએલું હોઈ કાવ્યની પેઠે અસત્યજ હોય. જો (તે) સાચું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારું હોય, તો તમારો આચાર આવો ન હોય. તેથી તમારા આચારને અનુસરીને પ્રવૃતિ કરનારાઓનો અધર્મથી નાશજ થાય. તેથી તેઓના રક્ષણ માટે પણ (તમારે) આવું કરવું ન જોઈએ એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. વર આપવાની પેઠે, કલ્યાણનું દાન1 પણ સર્વ દાનને પૂર્ણ કરતું હોવાથી, જેમ તેઓજ પોતાની મેળેજ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય, તેવો ઉપાય કરવો જોઈએ. 31.

1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં 'ક્ષેમદાનમપિ સર્વદાનં નિર્વાહેદિતિ' પાઠ છે. 'નિર્વાહેત્' 'નિર્વાહયેત્' ને બદલે લખાએલ હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. આ પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે.

એ પ્રમાણે પોતાની મેળે અથવા સામર્થ્ય હોવાને લીધે (આવું કાર્ય) કરવું ન જોઈએ એવો બ્રહ્માને બોધ કરીને, 'ભગવાનની પ્રેરણાથી હું કરું છું' (એમ તે કહે) એવી શંકા કરીને, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે:

તસ્મૈ નમો ભગવતે ય ઈદં સ્વેન રોચિષા॥
આત્મસ્થં વ્યઞ્જયામાસ સ ધર્મં પાતુમર્હતિ॥32॥

જેમણે પોતાની અંદર રહેલું આ (જગત્) પોતાના તેજથી પ્રકટ કર્યું તે ભગવાનને નમસ્કાર. તે ધર્મનું રક્ષણ કરો. 32.

જો અંતર્યામી ભગવાન્ (આ બ્રહ્માને) પ્રેરણા કરે, તોજ આ (આ કાર્ય કરતાં) અટકે. તે (ભગવાને) પણ અવશ્ય પ્રેરણા કરવી જોઈએ, કારણ કે ભગવાને પોતાની અંદર રહેલાં આ જગતને પ્રકટ કરેલું છે, તે પણ તેજથી (પ્રકટ કરેલું છે). દૈત્યની પેટે અંધકારથી (પ્રકટ કરેલું) નથી. તે ધર્મથીજ નભે, અધર્મથી તેનો નાશજ થાય. તેમ (અધર્મ) થાય તો, 'ઉત્પન્ન થતાંજ જે હણાયો' તેની પેઠે જગત્ ઉત્પન્ન થતાંજ નાશ પામે. તેનાથી ઉત્પન્ન ન કરવું એજ ઉત્તમ હતું. તેથી જો સત્યસંકલ્પવાળા ભગવાને કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થાય તે માટે જગત્ રચેલું હશે, તો તે જગત્ રચનારેજ ધર્મનું પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ. 32.

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારથી બ્રહ્માની સ્તુતિ કરીને, ક્રિયાથી પણ પ્રતિબંધ કરતાં હોય તેમ (તેમની) આગળ ઉભા રહ્યા; ત્યારે વાણી અને ક્રિયાથી અટકાવેલી મનની સ્થિતિનો તેમણે (બ્રહ્માએ) ત્યાગ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ ઈત્થં ગૃણત: પુત્રાન્ પુરો દૃષ્ટ્વા પ્રજાપતીન્॥
પ્રજાપતિપતિસ્તન્વં તત્યાજ વ્રીડિતસ્તદા॥
તાં દિશો જગૃહુર્ઘોરાં નીહારં યદ્વિદુસ્તમ:॥33॥

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં પ્રજાપતિ પુત્રોને સામે (ઉભેલા) જોઈને પછી પ્રજાપતિના પતિ શરમાયા અને (તે) દેહનો ત્યાગ કર્યો. તે ઘોર (દેહ)ને દિશાઓએ ગ્રહણ કર્યો. તે (દેહ)ને ધૂમસ અથવા તમ: જાણે છે. 33.

'સ્તુતિ કરતાં' શબ્દનો એવો અર્થ થાય છે કે (બ્રહ્મા) અટક્યા ત્યાં સુધી તેઓએ સ્તુતિ કરી. 'સૃષ્ટિ (રચવા)ની ચિંતા ન કરો.' એમ જણાવવા (પુત્રોને) 'પ્રજાપતિ' કહેલા છે. (બ્રહ્મા) પ્રજાપ્રતિના પતિ હોવાથી તેઓનું પાલન કરવાનું પણ (તેમને) જરુરી હતું. 'દેહ' એટલે દેહમાંથી ઉત્પન્ન થએલું રૂપ. લોકમાં લજ્જાને લીધે (નિંદિત કાર્યથી) અટકવાનું થાય છે, એમ સૂચવવા 'શરમાયા' એમ કહેલું છે. તે તજેલો દેહ પ્રતિસૃષ્ટિરૂપ હોવાથી ધૂમસરૂપ થયો. તેને 'દિશાઓએ' એટલે કાનની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓએ ગ્રહણ કર્યો. વાણીથી જ્ઞાન કરાવનારી તે (દેવતા)ઓ સર્વ સ્થલે તેનો1 વાણી સાથે સંબંધ કરાવશે2. તેથીજ 'તેને તમે જાણતા નથી' એમ શ્રુતિ (કહે છે). તેથીજ શ્રુતિનો અર્થ જાણનારાઓ તેજ દેહને 'ધૂમસ' નામથી જાણે છે. 33.

1.'તેનો' એટલે અધર્મની બુદ્ધિનો. (પ્ર)

2.આ વાક્યથી દિશાઓએ ધૂમસ ગ્રહણ કર્યું તેનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે સૃષ્ટિના પ્રસંગથી પ્રતિસૃષ્ટિ કહી રાજસ (સૃષ્ટિ)ના બે પ્રકારો જણાવીને1, નીચેના શ્લોકથી આરંભી અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી સાત્ત્વિક (સૃષ્ટિ)ના ત્રણ ભેદો જણાવે છે.

આધ્યાત્મિકાસ્તુ શ્રુતય: શબ્દબ્રહ્મ તુ દૈવિકમ્॥23॥
ધર્મપ્રવર્તકા: સર્વે ભૂતાનિ સ્મરણાત્પુન:॥

શ્રુતિઓ આધ્યાત્મિક છે. શબ્દબ્રહ્મ આધિદૈવિક છે. વળી ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર બધા (વેદના અર્થનું) સ્મરણ કરતા હોવાથી આધિભૌતિક2 છે. કા. 231/2.

તે પૈકી આરંભમાં જગતની ઉત્પત્તિ કરવા માટે (બ્રહ્માએ) આધ્યાત્મિક વેદો ધ્યાન કરી જોયા, ત્યારે તેઓ ભગવાનની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિ (ઉત્પન્ન થાય તે) માટે પ્રકટ થયા. તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

કદાચિદ્ધ્યાયત: સ્રષ્ટુર્વેદા આસંશ્ચતુર્મુખાત્॥
કથં સ્રક્ષ્યામ્યહં લોકાન્ સમવેતાન્ યથા પુરા॥34॥

‘પહેલાંની પેઠે હું એકત્ર થએલા લોકોને કેવી રીતે રચીશ?’ એમ કોઈ એક સમયે જ્યારે (જગત્) રચનાર ધ્યાન કરતા હતા, ત્યારે (તેમના) ચાર મુખમાંથી વેદો પ્રકટ થયા. 34.

‘સ્રષ્ટુ:’ જગત્ રચનાર ધ્યાન કરતા હતા, ત્યારે (વેદો) પહેલાં ધ્યાનમાં પ્રકટ થયા, પછી મુખમાંથી (પ્રકટ થયા). ‘કોઈ એક સમયે’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) બધા કલ્પોમાં વેદોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ઉત્તરાર્ધથી જણાવેલી બ્રહ્માની ચિંતા વેદો ઉત્પન્ન થવામાં કારણરૂપ છે. ઉત્તરાર્ધથી (બ્રહ્માનું) ધ્યાનજ કહેલું છે. ‘સમવેતાન્’ એટલે એકત્ર થએલા. એકત્ર થએલાનું જ્ઞાન (તેઓના) અસાધારણ ગુણોથીજ થાય છે. જેમ થાંભલા વિગેરે પુરુષોથી જૂદા હોવાનું આડાઅવળા હોવું, પોલાણવાળા હોવું વિગેરે (ગુણો)થી જણાય છે, તેમ શ્રુતિમાં કહેલા ગુણોથી એકત્ર થએલા (લોકો) જૂદા હોવાનું જ્ઞાન થાય, તે (પ્રયોજન)થી વેદોની ઉત્પત્તિ થઈ. 34.

1.શ્લોક 21 થી આરંભી રાજસ સૃષ્ટિના, સૃષ્ટિ અને પ્રતિસૃષ્ટિ એવા બે ભેદો કહ્યા. આ શ્લોકથી આરંભી સાત્ત્વિક સૃષ્ટિના આધ્યાત્મિક વિગેરે ત્રણ ભેદો કહે છે. (પ્ર)

2.ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા ઋષિઓ વેદોના અર્થનું સ્મરણ કરતા હોવાથી આધિભૌતિક વેદરૂપ છે એવો અર્થ છે.(પ્ર)

બ્રહ્માએ ચિંતન (ધ્યાન)થી (વેદના) અંગો સાથે વેદનો અર્થ પણ ઉત્પન્ન કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ચાતુર્હોત્રં કર્મતન્ત્રમુપવેદનયૈ: સહ॥
ધર્મસ્ય પાદાશ્ચત્વારસ્તથૈવાશ્રમવૃત્તય:॥35॥

ઉપવેદો અને નયસહિત ચાર હોમ કરનારોના કર્મનું તંત્ર, ધર્મના ચાર ચરણો તેમજ આશ્રમોની વૃત્તિઓ (મુખમાંથી પ્રકટ થયાં શ્લો.34). 35.

બ્રહ્મા, હોતા, અધ્વર્યુ અને ઉદ્ગાતા (એ) ચાર હોમ કરનારાઓ છે જેમાં, તેવું હોમનાં સાધન (1)અનુમતિ (2)શસ્ત્ર (3)હોમ અને (4)સ્તુતિઓ વડે (થતું) તેઓનું કર્મ, (તે) ચાર હોમ કરનારાનું કર્મ. ‘તંત્ર’ એટલે વિસ્તાર. આયુર્વેદ વિગેરે ઉપવેદો છે. ‘નય’ એટલે નીતિશાસ્ત્રો અથવા પુરાણો ન્યાય મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્રો. સત્ય તપ દયા (અને) દાન એ ‘ધર્મના ચાર ચરણો’. બ્રહ્મચર્ય વિગેરે દરેક આશ્રમની ચાર (ચાર) વૃત્તિઓ. ‘ચાર મુખમાંથી પ્રકટ થયાં’ એનો સંબંધ સર્વસ્થલે ચાલુ છે. 35.

(બ્રહ્માની) ગફલતથી વેદો (તેમના મુખમાંથી) બહાર નીકળ્યા હોય, તો નિયમપૂર્વક ઇચ્છેલું (સૃષ્ટિ) સિદ્ધ ન થાય, તેથી એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ કે હૃદયમાં પ્રકટ થએલા વેદોને બ્રહ્માએજ મુખથી રચ્યા. તેમાં પણ પહેલાના વિગેરે ક્રમથી અથવા બીજા ક્રમથી વેદો રચ્યા એ પણ કહેવું જોઈએ. તેમ થવાથી વેદોનો ક્રમ સિદ્ધ થાય. તેમ ન હોય, તો કર્મની જરૂરીઆત પ્રમાણે ક્રમની કલ્પના કરતાં, યજુર્વેદ પહેલો થાય. પ્રધાન (કર્મ કરનાર)ને મુખ્ય ગણી (ક્રમની કલ્પના કરતાં), બ્રહ્મા (ઋત્વિજ)નો અથર્વાંગિરસ (વેદ) પહેલો થાય. તેથી અનુક્રમે (વેદોનું) અધ્યયન જૂદા પ્રકારે થાય. તેવી રીતે ઉપવેદો વિગેરેનું (અધ્યયન જૂદા પ્રકારે થાય). તેથી નીચેના શ્લોકમાં વિદુર (વેદોનો) ક્રમ પૂછે છે:

॥ વિદુર ઉવાચ॥

સ વૈ વિશ્વસૃજામીશો વેદાદીન્મુખતોઽસૃજત્।
યદ્યદ્યેનાસૃજદ્દેવસ્તન્મે બ્રૂહિ તપોધન॥36॥

તે વિશ્વ રચનારાઓના ઈશે વેદ વિગેરેને ખરેખર મુખથી રચ્યા. હે તપોધન! દેવે જે જેને જેનાથી રચ્યા તે મને કહો. 36.

‘મુખથી રચ્યા’ ત્યાં સુધી (મૈત્રેયે કહેલું) ફરીથી કહેલ છે. તેમાં પ્રયોજન કહેલું1 છે. ‘જે જેને (રચ્યા)’ શબ્દથી પ્રશ્નનો વિષય (કહેલો છે). (વેદ રચનાર) દેવ હોવાથી (અને) વેદ તેને (દેવને) જણાવનાર હોવાથી, તે સૃષ્ટિ (દેવે) પોતાના માટે (રચેલી છે), એમ (રચવાનું) પ્રયોજન અને (રચનારનું) દોષરહિત હોવાપણું2 કહેલાં છે. પોતાને (વિદુરને) તે વિષયનો ઉપદેશ નહિ કરે એવી શંકા કરીને, ‘મે’ ‘મને (કહો)’ એમ કહેલું છે. ‘હે તપોધન!’ એ સંબોધન જન્મ કર્મ વિગેરે જણાવનારું છે. તેથી એમ (જણાવેલું છે કે મૈત્રેય) સર્વજ્ઞ હોવાથી મને પણ કહેશે. 36.

1.પ્રશ્નના અંશમાં પ્રયોજન તરીકે કહેલ છે, એવો અર્થ છે (પ્ર) વેદો રચવાનું પ્રયોજન ‘વિશ્વ રચનારાઓના ઈશે’ શબ્દોથી કહેલું છે, એવો અર્થ જણાય છે. પ્રશ્ન સાથે આને સંબંધ હોવાનું જણાતું નથી.

2.વિદુર પણ દેવ હોવાથી તેને કહેવામાં દોષ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર) વેદ રચનાર દેવ હોવાથી તેનામાં દોષ નથી એમ ‘દેવ’ શબ્દથી કહેલું છે, એવો અર્થ જણાય છે. વિદુર પોતે, પોતે દેવ હોવાનું કહે અથવા સૂચવે તે સંભવિત નથી.

નીચેના શ્લોકમાં વેદોનો ક્રમ અને (તે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયા તે) મુખનો ક્રમ કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ ॥

ઋગ્યજુ:સામાથર્વાખ્યાન્ વેદાન્ પૂર્વાદિભિર્મુખૈ:॥
શસ્ત્રમિજ્યાં સ્તુતિસ્તોમં પ્રાયશ્ચિત્તં વ્યધાત્ક્રમાત્॥37॥

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ નામના વેદોને, (તથા) શસ્ત્ર, ઇજ્યા, સ્તુતિસ્તોમ (અને) પ્રાયશ્ચિત્તને પૂર્વ વિગેરે મુખોથી અનુક્રમે રચ્યા. 37.

દેવતા, (દેવતાને) દ્રવ્યનો સંબંધ (કરાવવો), દેવતાની સ્તુતિ અને યજ્ઞ કરવામાં અનુમતિ એવો યજ્ઞોનો અર્થ પ્રમાણે ક્રમ છે. પૂર્વ વિગેરે મુખના ક્રમનો તો પાઠ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે. તે ચારનો ઉપયોગ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. શસ્ત્ર હોતાનું હોય છે. ઇજ્યા એટલે અધ્વર્યુએ બલિ આપવો તે યજુર્વેદનું કાર્ય છે. ઉદ્ગાતાએ કરવાની દેવતાની સ્તુતિ સામવેદનું કાર્ય છે. 'પ્રાયશ્ચિત્તમાં બ્રહ્માને' એ આશ્વલાયનસૂત્ર પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રહ્માએ કરવાનું છે. એ પ્રમાણે પ્રયોજન સાથે વેદોને પૂર્વ વિગેરે મુખોથી રચ્યા, એવો અર્થ છે. 37.

વેદમાં ઉપયોગી થાય તેવા આધિભૌતિક પદાર્થો જણાવવા પુરાણો રચ્યા નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઇતિહાસપુરાણાનિ પઞ્ચમં વેદમીશ્વર:॥
સર્વેભ્ય એવ વક્ત્રેભ્ય: સસૃજે સર્વદર્શન:॥38॥

સર્વનો (ઉપયોગ) જોનાર ઈશ્વરે બધાએ મુખોમાંથી ઇતિહાસ અને પુરાણરૂપ પાંચમો વેદ રચ્યો. 38.

(ઇતિહાસ અને પુરાણો) સર્વને ઉપયોગી હોવાથી આમાં ક્રમ ઇચ્છેલો નથી. તેથી બધાએ મુખોમાંથી તે રચ્યા. 'સર્વનો (ઉપયોગ) જોનાર' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) બધાએ વર્ણના અને વર્ણબહારના સ્ત્રી શૂદ્ર તથા દ્વિજબંધુઓનો1 ઉપયોગ જાણીને પુરાણ રચ્યું. આ2 વિચારવા યોગ્ય છે.

1.માત્ર જન્મથી બ્રાહ્મણ પણ કર્મથી શૂદ્ર જેવો હોય તે દ્વિજબંધુ કહેવાય છે.

2.'આ' એટલે 'સર્વનો (ઉપયોગ) જોનાર' શબ્દનું તાત્પર્ય. (પ્ર)

ચાર હોમ કરનારનાં કર્મ વિગેરે પણ કહેલાં હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તેઓની ઉત્પત્તિનો ક્રમ પણ કહે છે:

ષોડશ્યુક્થૌ પૂર્વવક્ત્રાત્પુરીષ્યગ્નિષ્ટુતાવથ॥
આપ્તોર્યામાતિરાત્રૌ ચ વાજપેયં સગોસવમ્॥39॥

પૂર્વ મુખમાંથી ષોડશી અને ઉકથ, પછી પુરીષી અને અગ્નિષ્ટુત આપ્તોર્યામ તથા અતિરાત્ર અને ગોસવ સાથે વાજપેય (પ્રકટ થયા.) 39.

'અગ્નિષ્ટોમમાં ક્ષત્રિયનું ગ્રહણ કરવું' એવી, અને 'ષોડશી નામનો ખરેખર યજ્ઞ નથી' એવી શ્રુતિઓ હોવાથી ષોડશી સર્વને ઉપયોગી હોવાથી1 પહેલો કહેલો છે. વળી (ષોડશી અને ઉકથ) બંને સર્વને ઉપયોગી હોવાથી તે બંનેને પૂર્વ મુખમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા. 'અગ્નિષ્ટુત્' એટલે અગ્નિષ્ટોમ. પુરીષીના અગ્નિઓ એકત્ર થએલા હોય છે. 'પુરીષ2' આને છે તે પુરીષી. પુરુષી અને અગ્નિષ્ટુત્ તે 'પુરીષ્યગ્નિષ્ટુતૌ', એવો અંતે સમાસવાળો (આ શબ્દ છે). આપ્તોર્યામ અતિરાત્રનોજ પ્રકાર છે, (એટલે) પ્રકાર સાથે અતિરાત્ર (પ્રકટ થયો), એવો અર્થ છે. વાજપેય પણ ઘણું ફલ આપનાર સ્વતંત્ર (યજ્ઞ) છે, અને 'ગોસવ' એટલે ગાયો માટેનો યજ્ઞ. તે બે પણ (પ્રકટ થવામાં) સાથે હતા. 39.

1.‘અમુક યજ્ઞ હોય તે પહેલાં કહેવો’ એવું પ્રયોજન હોત, તો અગ્નિષ્ટોમ પ્રથમ યજ્ઞરૂપ હોવાથી તેને જ પહેલો કહેત. તેથી સર્વને ઉપયોગી હોય તેજ પહેલા કહેલા છે. અહિં કહેલી બે શ્રુતિઓ તૈત્તિરીયોના છઠ્ઠા અષ્ટકના અંતે છે. ત્યાં ‘ષોડશી’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહીને તે સર્વને ઉપયોગી હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. (પ્ર)
2.વેદમાં આ શબ્દનો અર્થ ‘જલ’ થાય છે.

આ વિદ્યા વિગેરે ચાર ધર્મના ચરણો છે એમ કહે છે:

વિદ્યા દાનં તપ: સત્યં ધર્મસ્યેતિ પદાનિ ચ॥
આશ્રમાંશ્ચ યથાસઙ્ખ્યમસૃજત્સહ વૃત્તિભિ:॥40॥

અને વિદ્યા દાન તપ અને સત્ય એ ધર્મના ચરણો તથા સંખ્યા પ્રમાણેની વૃત્તિઓ સાથે આશ્રમો ઉત્પન્ન કર્યા. 40.

આ વિદ્યા વિગેરે ચાર ધર્મના ચરણો છે. ‘વિદ્યા’ એટલે જ્ઞાન. તુલાપુરુષ1 વિગેરે દાન. (દેહને) કષ્ટ આપવું વિગેરે તપ. સત્ય બોલવું તે સત્ય. ‘પદાનિ’ માં ‘પદ’ (ચરણ) શબ્દ છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે ધર્મ ભગવદ્રૂપ હોવાથી, ધર્મના બીજા પણ ચરણો છે. ‘તથા વૃત્તિઓ સાથે આશ્રમો ઉત્પન્ન કર્યા’ શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે ચાર વૃત્તિઓ સાથે એક (રેક) આશ્રમ એક મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો. 40.
1.પુરુષનો સુવર્ણથી તોલ કરી તે સુવર્ણનું દાન કરવું તે.

તે પૈકી બ્રહ્મચારીની ચાર વૃત્તિઓ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સાવિત્ર્યં પ્રાજાપત્યં ચ બ્રાહ્મ્યં ચાથ વૃહત્તથા॥
વાર્તાસંચયશાલીનશિલોञ્છ ઇતિ વૈ ગૃહે॥41॥

સાવિત્ર્ય અને પ્રાજાપત્ય, બ્રાહ્મ તેમજ બૃહત્ (બ્રહ્મચારીની વૃત્તિઓ છે). ઘરમાં (ગૃહસ્થાશ્રમમાં) વાર્તા, સંચય, શાલીન અને શિલોંછ એ (વૃત્તિઓ છે). 41.

જનોઈ આપેલાને મૌન વિગેરે સાથેનો ગાયત્રીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ત્રણ રાતનો સમય ‘સાવિત્ર્ય’ છે. પછી એક વર્ષ સુધી વેદનું વ્રત રાખવું તે ‘પ્રાજાપત્ય’. વેદ શીખવારૂપ ‘બ્રાહ્મ્ય’. બ્રહ્મચર્ય રાખવું તે ‘બૃહત્’. ઉત્તરાર્ધમાં ગૃહસ્થની ચાર વૃત્તિઓ કહે છે. (1)ખેતી વિગેરે ચાર1 ‘વાર્તા’ (કહેવાય છે). (2)ભણાવવું વિગેરેથી પ્રાપ્ત કરેલાં ધનનો સંગ્રહ ‘સંચય’ છે. (3)થોડું ધાન માગવું તે ‘શાલીન’. ભટકતો ભિખારી, એવો (તેનો) અર્થ છે. (4)‘શિલોંછ’. ખળામાં પડેલાં ધાનનો એકએક (દાણો) હાથથી ઉપાડવો તે ‘શિલા’, (અને) ગૃહસ્થના ઘરમાં ખાંણીઓ વિગેરે સ્થલે પડેલું ધાન વિગેરે લેવું તે ‘ઉંછન’. 41.
1.ખેતી, વેપાર, ગાયોનું પાલન અને વ્યાજવટાવ.

નીચેના શ્લોકમાં વનમાં રહેનારની ચાર વૃત્તિઓ કહે છે:

વૈખાનસા વાલખિલ્યૌદુમ્બરા: ફેનપા વને॥
ન્યાસે કુટીચર: પૂર્વં બહ્વોદો હંસનિષ્ક્રિયૌ॥42॥

વાનપ્રસ્થમાં વૈખાનસ, વાલખિલ્ય, ઔદુમ્બર અને ફેનપા (ચાર વૃત્તિઓ) છે. સંન્યાસમાં પહેલાં કુટીચર, બહ્વોદ, હંસ અને નિષ્ક્રિય એ ચાર વૃત્તિઓ છે. 42.

'વિખનસા:' બ્રહ્માએ વનમાં રહીને ભગવાનનું ભજન (કરવું) વિગેરેનો જેનો વૈખાનસ સૂત્રમાં ઉપદેશ કરેલો છે તે કર્મ કરનારા, દૈવથી પ્રાપ્ત થતી આજીવિકા ઉપર જીવનારા 'વૈખાનસો' છે. પાંચ અગ્નિઓ રાખનાર, સૂર્યથી પાકેલું અન્ન ખાનાર, વનમાં રહેનાર અને વનમાં ઉગેલું ખાનાર તપસ્વીઓ 'વાલખિલ્યો' છે. નખ વાળ વિગેરે રાખનાર, મલ ધારણ કરનાર અને વૃક્ષનાં ફલો ઉપર જીવન નભાવનાર 'ઔદુમ્બરો' સદા વનમાં રહેનારા હોય છે. વાયુ અને જલનું ભક્ષણ કરનાર 'ફેનપો' છે. પહેલાં પ્રાપ્ત થએલ તપોવન વિગેરેનો વાસ ચાલુજ રહે છે.

ઉત્તરાર્ધથી સંન્યાસીઓની ચાર વૃત્તિઓ કહે છે. 'ન્યાસે' સંન્યાસમાં 'કુટીચર' પહેલું નિરૂપણ કરવા યોગ્ય1 છે. આયુષ્યના ભાગના અનુક્રમે ચાર આશ્રમો (કરવા) એ મત પ્રમાણે પંચોતેર વર્ષ પછી સદા સંન્યાસ હોય છે. તેમાં બ્રાહ્મણપણું, આયુષ્ય અને પહેલાના આશ્રમ પછી હોવાપણું (નિત્ય સંન્યાસ) કરાવનારા છે, જ્ઞાન વિગેરે2 (તેવા) નથી. 'છત્રીસ વર્ષનું બ્રહ્મચર્ય' એમ વેદના અભ્યાસના સમયસંબંધી મતમાં પણ વિકલ્પ છે3. 'દ્વિજે આયુષ્યનો પહેલો ચોથો ભાગ ગુરુના ઘેર રહીને, આયુષ્યના બીજા ભાગમાં સ્ત્રી પરણી ઘરમાં વાસ કરવો' એ (મનુસ્મૃતિ. 4-1) મનુના વાક્ય પ્રમાણે એકએક અથવા બધા (આશ્રમો કરવા) એવા મતો નક્કી કરેલા4 છે. તે5 પૈકી બ્રાહ્મણે ચારે આશ્રમ અનુક્રમે કરવા એવો, બધા આશ્રમો કરવાનો મત નિત્ય છે. તેજ અહિં બ્રહ્માએ સિદ્ધ કરેલ છે એમ કહે છે. એકએક (આશ્રમ કરવો)6 એવો મત કામ્ય છે5.

કેટલાક એમ કહે છે કે7 અધિકારના ભેદને લીધે સાધારણ8 (પુરુષોએ) ચારે (આશ્રમ કરવાના) છે. બ્રહ્મચર્ય પાળનાર ભક્તોએ સદા બ્રહ્મચર્ય પાળવું. તેઓનો (આ) એકજ આશ્રમ છે. તે પ્રમાણે વૈરાગ્યરહિત અને પ્રબલ કામવાળાને ગૃહસ્થાશ્રમજ (આશ્રમ) છે. (સર્વ ઉપર) ઉપકાર કરતાં શક્તિપ્રમાણે વેદોનો અભ્યાસ કરી, વિધિ પ્રમાણે સ્ત્રી પરણી, જીવતાં સુધી તેણે અગ્નિહોત્ર હોમ કરવો. વધારે કહેવાથી શું? શરીરનો નાશ થાય ત્યાં સુધી અગ્નિહોત્ર કરવાની પણ તેને માટે શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. તેથીજ9 આપસ્તંબ સ્મૃતિ લખનારે બધા આશ્રમોમાં ઉદ્વેગ વિના ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે બધા આશ્રમો સરખા હોવાનું કહેલ છે, અને પ્રજાની નિંદા કરનારાં વાક્યો10 બ્રહ્મચર્ય પાળનારની પ્રશંસા કરવા લખેલાં હોવાનું (કહેલું છે), કારણકે તેમ ન હોય11 તો શ્રુતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ થાય. બ્રાહ્મણોએ એક ભાગથી પણ શ્રુતિઓનું ઉલ્લંઘન કરવું ન જોઈએ. તેવી રીતે વાનપ્રસ્થ (એક આશ્રમ) હોય ત્યારે શક્તિ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યથી વેદનો અભ્યાસ કરીને દેહ પડે ત્યાં સુધી વનમાં વાસ અને તપ કરવાં. સંન્યાસ (એક આશ્રમ હોય તે)માં પણ, પહેલાના જન્મમાં આયુષ્યના ભાગના અનુક્રમથી સંન્યાસ ધારણ કરેલ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ, દૃઢ વૈરાગ્યવાળા અને સદા આત્માનું ચિંતન કરનાર (પુરુષ)નો ભગવાનમાં પ્રેમ ન હોવાથી સત્પુરુષોને ઘેર ફરીથી જન્મ થાય છે.

તેને જન્મના સંબંધથી પહેલાનું જ્ઞાન તિરોહિત થએલા જેવું હોય છે, ત્યારે પછીના જન્મમાં તેને ઉપવીત અપાય છે. (પછી) જ્યારે વેદનો અભ્યાસ કરવામાં આવતાં પહેલાનું જ્ઞાન જાગ્રત થાય, ત્યારે 'જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય, તેજ દિવસે સંન્યાસ ધારણ કરવો' એ શ્રુતિના અર્થ પ્રમાણે વર્તન કરવું યોગ્ય છે. પછી દેહ પડે ત્યાં સુધી તે (સંન્યાસ) આશ્રમજ રાખવો જોઈએ. તેમ ન કરે તો પતિત થાય. તેથી12 પણ (અધિક) ઉપવીત લીધા પહેલાંજ પહેલાનાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય જાગ્રત થાય, તો શુક વિગેરેની અથવા સનક વિગેરેની પેઠે આશ્રમ વિનાનો રહે છે. તેની12 વેદમાં અને ભગવચ્છાસ્ત્રમાં નિંદા કરેલી છે. તેથીજ સનક વિગેરે ઉપર બ્રહ્માએ ક્રોધ કરેલો. (સનક વિગેરેએ) બ્રહ્માના પુત્રો હોવા છતાં, મનુષ્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, (અને) તેનાથી પણ (હલકું) દૈત્યપણું (પ્રાપ્ત કર્યું). પ્રહ્લાદના જેવા13 (દૈત્યો) થયા, તેમાં પણ દુ:ખ (પ્રાપ્ત થયું). પહેલાનાં જન્મમાં જ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત થએલ હોવા છતાં પણ શુકે તો આ વિઘ્ન જાણીને, (પોતાનાં) બે દેહો કરીને13, એક દેહથી બ્રહ્મચર્ય રાખી વેદોનો અભ્યાસ કરી, ગૃહસ્થાશ્રમમાં પુત્રો ઉત્પન્ન કરીને, પાછું (બે દેહોને) એક કર્યા, અને દેહ પડ્યો ત્યાં સુધી ભગવાનમાં આસક્ત રહ્યો. તેનો અહિં મર્યાદામાં વૈદિક માર્ગમાં આદર થતો14 નથી.

તેમાં15 જે આયુષ્યના ભાગના ક્રમ પ્રમાણે ચાર (આશ્રમો) કરે છે, તે વનવાસ પછી પુત્રો વિગેરેએ બનાવેલી કુટી (ઝુંપડી)માં પુત્રો વિગેરેથીજ પાલન કરાતો આત્માનું ચિંતન કરનાર16 'કુટીચર' થાય છે. વનમાં રહેનાર થઈ, પુત્ર વિગેરેની જરુર ન રાખતાં સ્વતંત્ર રીતે જો સંન્યાસ આચરે, તો તે 'બહ્વોદ' થાય છે. (તે) કોઈ ઉત્તમ તીર્થમાં સર્વની જરુર રાખ્યા વિના તીર્થવાસી17 થાય છે. તે વનમાં (રહેવામાં) પણ બે મતો છે. (1)જો પત્ની સાથે અને અગ્નિ સાથે વનમાં જાય, તો ભવિષ્યમાં (સંન્યાસ લેવાના સમયે) પત્નીને પુત્રો પાસે રાખી, પોતે 'કુટીચર' થાય. (2)જો પહેલાંજ વનવાસ કરવા માટેજ પત્ની વિગેરે તજેલાં હોય, તો (વાનપ્રસ્થ રહે) ત્યાં સુધી તપ કરી, પછી સંન્યાસ લઈ, 'બહૂદક (બહ્વોદ)' થાય. જો ઉપર કહેલા પ્રકારે બ્રહ્મચર્ય પછી તરતજ જ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત થાય, તો સંન્યાસમાં 'હંસ' થાય. તેણે તીર્થોમાં સર્વ સ્થલે એકરાત (રહેવા)ની રીત પ્રમાણે (સર્વની) જરુર વિના ભમવું જોઈએ. તેને મૌન, ઇચ્છાનો અભાવ, વાયુ18 એ સંયમરૂપ દંડો સદાના19 છે. તેમાં20 પણ પહેલાના જન્મમાંજ જ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત કરી, હંસ થઈ જે મરણ પામે છે, તેણે પાછલથી યોગથી ભ્રષ્ટ થતાં મોટા (પુરુષ)ને ઘેર ઉત્પન્ન થઈ, દ્વિજાતિના સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરી જડભરતની પેઠે રહેવું યોગ્ય છે. તે 'નિષ્ક્રિય' છે. તેણે કપડાં તજેલ21 હોય છે, (તેનું) લિંગ પ્રકટ હોતું નથી. તેણેજ ઋષભ જેવું આચરણ (કરવાનું હોય છે). જેમ અલૌકિક (પુરુષ)ને (લોકનો સંબંધ થતાં તે પતિત થાય છે), તેમજ તેને લોકનો સંબંધ થતાં તે પતિત થાય છે. તેને મોક્ષ (પ્રાપ્ત થાય છે). તેનો ધર્મ હલકા (પુરુષે) આચરવો નહિ22. તેથી અધિકારની વ્યવસ્થા પ્રમાણેજ (સંન્યાસની) ચાર વૃત્તિઓ છે એમ કહે23 છે.

ઉત્તમ (પુરુષ) પણ જો ઉત્તમ (વૃત્તિ) આચરી ન શકે, તો તેણે આરંભમાં 'કુટીચર' થઈ, ધીરેધીરે નિષ્ક્રિય થવું, એવો સિદ્ધાંત છે. તે પ્રમાણે પહેલાના આશ્રમોમાં પણ,

પહેલાં (તેતે આશ્રમની) ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવી, અથવા બીજા આશ્રમોમાં ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવી, એવો (સિદ્ધાંત છે). 42.
1. "'જ્યારે વૈરાગ્ય થાય, તેજ દિવસે સંન્યાસ લેવો' એમ શ્રુતિ કહેતી હોવાથી વૈરાગ્ય થતાંજ હંસરૂપ થવાય, છતાં ચાર વૃત્તિઓ કેમ કહી?" એવો પ્રશ્ન થાય તેથી પહેલાં 'કુટીચર'નું નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (પ્ર)
2.'વિગેરે' શબ્દથી વૈરાગ્યનો સમાવેશ કરેલો છે. તેથી નિત્ય સંન્યાસ થાય એવા મત પ્રમાણે વૈરાગ્ય જ્ઞાન વિગેરે તો (સંન્યાસ)ના અંગ ન હોવાથી, સંન્યાસ આશ્રમનું કર્મ જેમાં મુખ્ય છે તેવા 'કુટીચર'નું પહેલું નિરૂપણ કરવું જોઈએ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3."બ્રહ્મચર્ય છત્રીસ વર્ષ સુધી પાળવાનું પણ કહેલ હોવાથી, આયુષ્યના ભાગના ક્રમે આશ્રમ કરવો યોગ્ય નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. મનને આનંદ થાય તેવો આશ્રમ કરવો એમ કહેલ હોવાથી, આયુષ્યના ભાગના ક્રમે આશ્રમ કરવો એવો મતજ મુખ્ય છે. બીજા પક્ષ કોઈકોઈ પ્રસંગે કરવાના છે. તેથી 'કુટીચર'નું પહેલાં નિરૂપણ કરવું યોગ્યજ છે. (પ્ર)
4."બીજા પક્ષ કોઈ પ્રસંગે કરવાનાજ હોય તો તે જરુરી ન હોવાથી શ્રુતિનો વિરોધ થાય" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. નિત્ય અને કામ્ય એવા ભેદથી બે પક્ષો નક્કી કરેલા છે. એવી વ્યવસ્થાને લીધે જૂદા પક્ષ થતા હોવાથી શ્રુતિનો વિરોધ થતો નથી. એવો અર્થ છે. (પ્ર)
5-5.આ ભાગથી નોટ 4 માં કહેલો અર્થ સ્પષ્ટ કરેલો છે. (પ્ર)
6.'એકએક આશ્રમ કરવો' એટલે યોગ્ય હોય તે પ્રમાણે જીવતાં સુધી એકજ આશ્રમમાં રહેવું તે. (પ્ર)
7.આ પેરાથી વ્યવસ્થા સંબંધી બીજો મત કહે છે. આ શ્રીધરનો મત નથી. પોતાના આશ્રમનું કર્મ જેને મુખ્ય છે તે કુટીચર, કર્મ તજી જ્ઞાનને મુખ્ય ગણનારા બહ્વોદ, જ્ઞાનના અભ્યાસમાં ગરકાવ થએલ હંસ, અને જેણે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરેલ હોય તે નિષ્ક્રિય. આ બધા પછી પછીના ઉત્તમ છે. એવું આ મતમાં કહેલ છે. તેથી બીજા ઋષિઓનો આ મત છે એમ જાણવું. (પ્ર)
8.'સાધારણ' એટલે એકએક અધિકાર પૂરો પ્રાપ્ત કરેલ ન હોય તેવા. (પ્ર)
9.'તેથીજ' એટલે હરકોઈ એક આશ્રમ જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવતો હોવાથી જ. (પ્ર)
10.'કર્મથી નહિ, તેમજ પ્રજાથી નહિ, ધનથી અને દાનથી કેટલાકે અમૃતપણું પ્રાપ્ત કર્યું' 'કેટલાક કાવષેય ઋષિઓએ કહેલું છે કે જેમને આ આત્મા નથી તથા આ લોક નથી, તેવી પ્રજાથી અમે શું કરવાના?' વિગેરે પ્રજાની નિંદાના વાક્યો છે. (પ્ર)
11.'તેમ ન હોય તો' એટલે જીવતાં સુધી એક આશ્રમ કરવો એવો મત ન સ્વીકારીએ તો. તેથી જો વૈરાગ્ય જરાએ ન હોય તો સદા ગૃહસ્થાશ્રમ કરવો એવો મત છે. (પ્ર)
12.અહિંથી બીજો પક્ષ (આશ્રમરહિત હોવાનો) કહેલ છે. 'તેની' એટલે આ આશ્રમરહિત રહેવાના પક્ષની. (પ્ર)
13.આ બીજા પુરાણમાં કહેલ વૃત્તાંત છે. (પ્ર)

14.શુક સિવાયનાની તેવી શક્તિ ન હોવાથી, આદર થતો નથી. (પ્ર) મર્યાદામાર્ગમાં મર્યાદાનો ભંગ થાય તેવા કાર્યનો આદર થતો નથી, એવો ભાવ જણાય છે.
15.નિત્ય અને કામ્ય બે પક્ષો સિદ્ધ કરી, ચાલુ પ્રસંગમાં અહિંથી 'કુટીચર' વિગેરેના સ્વરૂપ સમજાવે છે. (પ્ર)
16. 'યોગથી આત્માનું દર્શન કરવું એ ઉત્તમ લાભ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે સંન્યાસના ધર્મ બનેલ આત્મચિંતન કરનાર. (પ્ર)
17.તીર્થમાં જલ મુખ્ય હોવાથી 'બહ્વોદ' (ઘણા જલવાળો) શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાર્થક થાય, તે માટે તીર્થવાસી થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
18.મનુસ્મૃતિ 12-10 માં આ ત્રણ દંડો કહેલા છે. 'વાગ્દંડ' એટલે મૌન. 'મનોદંડ' એટલે વાયુ (તાપ અને વૃષ્ટિ સહન કરવાં તે). આ ત્રણ સંયમ રાખવા એ ત્રિદંડ હોય એમ જણાય છે.
19.હંસ ત્રિદંડી છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
20.અહિંથી પરમહંસનો અધિકાર કહે છે. (પ્ર)
21.'મુક્તં' એટલે માર્ગમાં પડેલ વસ્ત્ર વિગેરે (તેના કપડાં છે). (પ્ર) 'મુક્તં' એટલે તજી દીધેલ, એવો અર્થ જણાય છે. પરમહંસને કપડાંની જરૂર નથી, કારણ કે લિંગ (જાતિનું ચિહ્ન) પણ તેનું જણાતું નથી.
22.આથી એમ જણાવ્યું છે કે હાલના પરમહંસો આશ્રમનું વિડંબન કરનાર ધર્મના ઠગોજ છે. (પ્ર)
23.'કહે છે' એટલે શાસ્ત્ર જાણનારાઓ કહે છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે આશ્રમો જણાવીને 'ઉપવેદો અને નય સહિત' (શ્લો. 35) એમ કહેલું હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં જૂદી જૂદી નીતિઓ કહે છે:

આન્વીક્ષિકી ત્રયી વાર્તા દણ્ડનીતિસ્તથૈવ ચ॥
એવં વ્યાહૃતયશ્ચાસન્ પ્રણવો હ્યસ્ય હૃદ્ગત:॥43॥

આન્વીક્ષિકી, ત્રણ વેદો, વાર્તા અને દંડનીતિ તેવીજ રીતે (પ્રકટ થયા). એવી રીતે વ્યાહૃતિઓ પ્રકટ થઈ, અને પ્રણવ આમના હૃદયમાંથી નીકળ્યા. 43.

'અન્વીક્ષિકી1' તે અન્વીક્ષા, તેના સંબંધવાળી નીતિ એટલે મર્યાદા 'આન્વીક્ષિકી' કહેવાય છે, આ બ્રાહ્મણોનીજ અને તેઓમાં પણ ઉત્તમ આશ્રમવાળાઓનીજ નીતિ છે. 'ત્રયી' એટલે ત્રણ વેદો, વેદને અનુસરીને જ વ્યવહાર કરવો, અને યજ્ઞની ક્રિયા વિગેરે વૃત્તિ. આ2 ક્ષત્રિયોની મુખ્ય વૃત્તિ છે. ખેતી, ગાયોની રક્ષા, વેપાર અને ધીરધારરૂપ ચાર પ્રકારની 'વાર્તા' વૈશ્યોની મુખ્ય (વૃત્તિ) છે. 'દંડનીતિ' એટલે દંડનો પ્રકાર અથવા દંડ કરવા માટેની નીતિ. જો કે આ રાજાનો ધર્મ છે છતાં પણ સંપૂર્ણ રીતે શૂદ્રોનેજ દંડ કરી શકાય છે, તેથી તેઓમાં રહેલી (વૃત્તિ=ક્રિયા) છે. એવી રીતે નીતિ ચાર પ્રકારની છે. જો કે આન્વીક્ષિકી એટલે આત્મવિદ્યા અને 'ત્રયી' એટલે ત્રણ વેદો અને યજ્ઞો તે3 માટે (કરવામાં આવે છે), છતાં પણ તે બ્રાહ્મણો વિગેરે અથવા પરમહંસો વિગેરેએ

લૌકિકમાં પણ આત્મચિંતન વિગેરેજ કરવાં જોઈએ. પરંતુ સદા અલૌકિક (વિષય)માં (જ) કરવાનાં નથી; તેથી આ પ્રયોજનને લીધે તે (આન્વીક્ષિકી અને ત્રયી) બેને નીતિશાસ્ત્રમાં પણ ગણાવેલાં છે. 'તેવીજ રીતે' એટલે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પૂર્વ વિગેરે મુખોમાંથીજ પ્રકટ થયા, એવો અર્થ છે.

એવી રીતે સાત્ત્વિક બુદ્ધિમાં, આધ્યાત્મિક તરીકે વેદ વિગેરેની ઉત્પત્તિ કહીને આધિદૈવિક શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જણાવવા માટે આરંભમાં ઉત્તરાર્ધથી વ્યાહૃતિઓની4 ઉત્પત્તિ કહે છે. જો કે ગાયત્રી વ્યાહૃતિઓ અને પ્રણવ વેદમાંજ જણાવેલા છે. સમૂહ અને જૂદીજૂદી એવા ભેદથી (વ્યાહૃતિઓ) ચાર (થાય5 છે). સાત6 વ્યાહૃતિઓ છે એવા મત પ્રમાણે પણ પહેલી ત્રણનો સમૂહ આઠમી થાય છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી પ્રથમ પ્રણવ પણ (પ્રકટ થયાનું કહેલું છે). તે ચાર પ્રકારનો ન હોવાથી, માત્ર (બ્રહ્માના) હૃદયમાં રહેલો, (અને) હૃદયમાંથીજ પ્રકટ થયો. તેથીજ બ્રહ્માએ પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરેલો નહિ, પરંતુ " 'ૐ' અને 'અથ' આ બે શબ્દો પહેલાં બ્રહ્માના કંઠને ભેદીને બહાર નીકળેલા, તેથી (તે) બંને માંગલિક છે" એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રણવ (ૐ) પોતાની મેળેજ (બ્રહ્માના હૃદયમાંથી) બહાર નીકળેલો. 43.

1.'અન્વીક્ષણ' એટલે મનન (પ્ર) આત્મચિંતન.

2.'આ' એટલે દ્રવ્યથી યજ્ઞ કરવા તે. (પ્ર)

3.'તે માટે' એટલે આત્મવિદ્યા માટે. (પ્ર)

4.'વ્યાહૃતિ' શબ્દનો અર્થ શબ્દ પણ થાય છે, સંધ્યા કરતાં વ્યાહૃતિઓનો ઉચ્ચાર થાય છે.

5.'ભૂર ભુવ: સ્વ:' એ ત્રણ વ્યાહૃતિઓ છે, એ ત્રણના સમૂહને અહિં ચોથી વ્યાહૃતિ કહેલી છે. પૂર્વ વિગેરે મુખથી આ ચાર નિકળી. (પ્ર)

6.'ભૂર, ભુવ:, સ્વ:, મહ:, જન:, તપ:, સત્યમ્' એ સાત ઉપરના લોક છે. તેજ સાત વ્યાહૃતિઓ હોવાનો કેટલાકનો મત છે.

નીચેના દોઢ શ્લોકથી સાત છંદોની ઉત્પત્તિ કહે છે:

તસ્યોષ્ણિગાસીલ્લોમભ્યો ગાયત્રી ચ ત્વચો વિભો:॥
ત્રિષ્ટુમ્માંસાત્સ્નુતોઽનુષ્ટુબ્જગત્યસ્થ્ન: પ્રજાપતે:॥
મજ્જાયા: પંક્તિરુત્પન્ના બૃહતી પ્રાણતોઽભવત્॥44॥

તે સમર્થ પ્રજાપતિના રૂંવાડામાંથી ઉષ્ણિક્ અને ત્વચામાંથી ગાયત્રી, માંસમાંથી ત્રિષ્ટુપ્, સ્નાયુમાંથી અનુષ્ટુપ્, હાડકામાંથી જગતી, મજ્જામાંથી પંક્તિ (અને) પ્રાણમાંથી બૃહતી ઉત્પન્ન થયાં. 44.

ચામડીમાંથી નીકળેલા રૂંવાડામાંથી ઉષ્ણિક્ પ્રકટ થઈ. આ સાત છંદોએ ઓછું વધારે ગૌરવ પ્રાપ્ત કરેલું1 છે. ઉત્પત્તિ અને યોગ્યતાનો વિચાર કરતાં, તેઓમાં ગાયત્રી અને બૃહતી ઉત્તમ છે. તે પૈકી ગાયત્રી 24 અક્ષરની છે, ઉષ્ણિક્ 28 અક્ષરની, અનુષ્ટુપ્ 32 અક્ષરની, બૃહતી 36 અક્ષરની, પંક્તિ 40 અક્ષરની, ત્રિષ્ટુપ્ 44 અક્ષરની અને જગતી 48

અક્ષરની છે. તેઓ પૈકી ગાયત્રીના ત્રણ પાદો છે, બીજીઓના ચાર પાદો છે. તેમાં ઉષ્ણિકના દરેક પાદમાં સાત અક્ષરો હોય2 છે. તેથી તે પહેલી કહેલી છે.

અથવા ઉત્પત્તિ પ્રમાણે આ વિષયમાં વિચાર કરવો જોઈએ. ત્યાં બ્રહ્માના દેહમાં ધાતુઓ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એવા ભેદવાળી હોવાથી છંદોમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એવા ભેદો (થયા છે), અને ધાતુઓના ક્રમથી જ ઉત્પત્તિનો ક્રમ થએલો છે. ઉત્પત્તિ સંબંધી વિચાર કરતાં, (ગાયત્રીથી) સોમ આણેલો હોવાથી ગાયત્રી પ્રસિદ્ધ થએલી છે. યોગ્યતા પ્રમાણે વિચાર કરતાં બૃહતી થોડા અક્ષરવાળી3 હોવા છતાં, 'તેણે બૃહતિને થાબડી' વિગેરે શ્રુતિમાં બૃહતીનું માહાત્મ્ય કહેલું હોવાથી, તે (બીજા) બધા છંદો કરતાં વધારે પ્રભાવશાળી હોવાથી, તેને 'બૃહતી' નામ પ્રાપ્ત થયું. તેની ઉત્પત્તિ પ્રાણમાંથી અને સર્વની પછી કહેલી છે. હાડકાં ઘણાં4 હોવાથી (તેમાંથી) જગતીની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમના કરતાં માંસ ઓછું હોવાથી ત્રિષ્ટુપની ઉત્પત્તિ થઈ. તેનાથી મજ્જા ઓછી હોવાથી, તેમાંથી તેથી હલકી (ઓછા અક્ષરવાળી) પંક્તિની ઉત્પતિ થઈ. વચ્ચે જગતીનું નિરૂપણ કરેલું છે જ. 'સ્નુતઃ' સ્નાયુમાંથી અનુષ્ટુપની ઉત્પત્તિ થઈ. ત્વચા કરતાં ચામડી અધિક હોવાથી, રુંવાડા બહાર રહેલાં હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે અધિક દેખાતાં હોવાથી, ઉષ્ણિક્ પહેલી5 કહી. મજ્જા કરતાં પણ પ્રાણો અંદર રહેલા હોવાથી, (પ્રાણમાંથી ઉત્પન્ન થએલી બૃહતી મજ્જામાંથી ઉત્પન્ન થએલી પંક્તિ) પછી કહેલી છે. 44.

1.અક્ષરો વધારે ઓછા હોવાથી, તથા ગૌરવ વધારે ઓછું હોવાથી, ઓછું અથવા વધારે ગૌરવ છે. (પ્ર)

2.બધા છંદ કરતાં, દરેક પાદમાં ઓછા અક્ષરવાળી છે. (પ્ર)

3.પંક્તિ વિગેરે કરતાં થોડા અક્ષરવાળી. (પ્ર)

4.સાત ધાતુઓમાં હાડકાં સર્વથી વધારે હોવાથી, તેમાંથી સર્વથી વધારે અક્ષરવાળી જગતીની ઉત્પત્તિ થઈ. એ પ્રમાણે તેનાથી ઓછી ધાતુમાંથી તેથી ઓછા અક્ષરવાળીની ઉત્પત્તિ થઈ એમ અનુક્રમે જાણવું. (પ્ર)

5."ગાયત્રીમાં ઉષ્ણિક્ કરતાં વધારે અક્ષરો હોવા છતાં, તેના પાદ ઉષ્ણિકથી ઓછા હોવાથી તેને પહેલાં કેમ ન કહી?" એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. 'પહેલી' એટલે ગાયત્રીના પહેલાં. (પ્ર)

એ પ્રમાણે શબ્દબ્રહ્મનું સાહિત્ય જણાવીને, નીચેના દોઢ શ્લોકમાં (તેના) દેહનું નિરૂપણ કરે છે:

स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः॥
ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुरन्तःस्था बलमात्मनः॥
स्वराः सप्तविहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः॥45॥

સ્પર્શ તેનો જીવ થયો. સ્વરને (તેનો) દેહ કહેલો છે. ઉષ્માઓને ઇન્દ્રિયો કહે છે. અંતઃસ્થો (તેનું) પોતાનું બલ છે. પ્રજાપતિના વિહારથી સાત સ્વરો થયા. 45.

(‘ક’ થી આરંભી ‘મ’ સુધીના) પચીસ (વ્યંજનો) સ્પર્શો છે. તે બધા ભેગા થએલા શબ્દબ્રહ્મના ‘જીવ’ એટલે ‘(શબ્દબ્રહ્મ) હું છું’ એમ જે માને તેવા અભિમાનવાળા થયા. ‘અ’ વિગેરે સ્વરો સોળ છે, તેઓ દેહ (છે). ‘કહેલો છે’ શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવ્યું). શ્, ષ્, સ્, અને હ્ ઉષ્માઓ છે. તે ચાર (શબ્દબ્રહ્મની) ઇન્દ્રિયો છે. ‘કહે છે’ શબ્દથી પણ પ્રમાણ(જણાવેલું છે). ય્ ર્ લ્ વ્ (એ) અંતસ્થો, તેના દેહનું બલ છે. એ પ્રમાણે ચારમૂર્તિવાળા (અક્ષરબ્રહ્મ)નું સ્વરૂપ કહ્યું. ઉદાત્ત1 વિગેરેરૂપ બહારની (શબ્દબ્રહ્મની) ક્રિયા કહેતાં, કાર્ય અને કારણ જૂદાં નથી એમ જણાય તે માટે, ‘વિહારથી સાત સ્વરો થયા’ શબ્દોથી વિહારથી તેઓની ઉત્પત્તિ પણ કહે છે. ‘વિહારથી’ એટલે ગતિરૂપ લીલાથી. ‘પ્રજાપતિના’ શબ્દથી શબ્દબ્રહ્મનો અને આ (બ્રહ્મા)નો અભેદ કહ્યો, અથવા (બ્રહ્મા) શબ્દબ્રહ્મની સ્થિતિથી જગત્ ઉત્પન્ન કરે છે (એમ કહ્યું). 45.

1.ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એવા ત્રણ પ્રકારે સ્વરનો ઉચ્ચાર થાય છે. ઉંચો સ્વર ઉદાત્ત, નીચો અનુદાત્ત અને તે બેની વચલો સ્વરિત કહેવાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં તે (વૃત્તાંત)જ કહેતાં ઉપસંહાર કરે છે:

શબ્દબ્રહ્માત્મનસ્તસ્ય વ્યક્તાવ્યક્તાત્મન: પરમ્॥
વિભાતિ બ્રહ્મ વિતતં નાનાશક્ત્યુપબૃંહિતમ્॥46॥

સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ સ્વરૂપવાળા તે શબ્દબ્રહ્મનું બનેલું, વિસ્તારવાળું અને જૂદીજૂદી શક્તિઓની સમૃદ્ધિવાળું પરબ્રહ્મ પ્રકાશે છે. 46.

‘શબ્દ અને અર્થ બે (જૂદાજૂદા) પ્રકારના હોવાથી શબ્દબ્રહ્મથી જગત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? કારણ કે અર્થ (પદાર્થો) રૂપ જગત્ બ્રહ્મેજ ઉત્પન્ન કરેલું1 છે’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘બ્રહ્મ પ્રકાશે છે’ એમ કહેલું છે. અર્થરૂપ જગત્ ઉત્પન્ન કરેલું હોવા છતાં, નામ વિના પ્રકાશતું (જણાતું) નથી, તેથી ‘પ્રકાશે છે’ એમ કહેલું2 છે. (બ્રહ્મ) મોટું અને પુષ્ટ હોવાથી આ બધું જગત્ વિસ્તારવાળું બ્રહ્મજ પ્રકાશે છે. બ્રહ્મ મોટું હોવાથી વિસ્તારવાળું છે અને પુષ્ટ હોવાથી જૂદીજૂદી શક્તિઓની સમૃદ્ધિવાળું3 છે. શબ્દબ્રહ્મ વિના પરબ્રહ્મનું પ્રકાશન થતું નથી4. પરબ્રહ્મ પોતેજ પ્રકાશતું હોવા છતાં શબ્દબ્રહ્મથીજ તેનો પ્રકાશ (તેનું ભાન) થાય છે5. ‘જે જાણવામાં ન આવે તેમાં તે (શબ્દબ્રહ્મ=વેદ) પ્રમાણ છે’ એ નિયમ પ્રમાણે, તે (પરબ્રહ્મ) પોતે પ્રકાશતું હોવાનું પણ વેદે (શબ્દબ્રહ્મે)જ કહેલું છે6. ‘ઇન્દ્રિયો પરથી વિમુખ રચેલી છે’ વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે, (બ્રહ્મ) જાણવામાં આવતું નથી. સૂર્યનું તેજ પોતે પ્રકાશતું હોવા છતાં પણ ઘૂવડ (તેને) જોતું નથી7. (ન જોવામાં) કાંઈ આવરણ (હોવા)ની પણ જરુર નથી8, કારણ કે ઇન્દ્રિયોજ (તેને) ગ્રહણ કરતી નથી. નયનથી આકાશ દેખાય નહિ તેમાં9, અથવા (જીભને) રસનું ભાન ન થાય તેમાં10 કોઈ આવરણ હોતું નથી. ‘તમારે બીજું આવરણ હતું’ એમ જો કે આવરણ કહેલું છે11, છતાં તે પણ12 પોતાની મેળે પ્રકાશતા સર્વરૂપ મન અને નયન તથા ઘટમાં પ્રકાશતા (બ્રહ્મ)ને નહિ11. હવે જો સંયોગ થાય13 ત્યારેજ તે આવરણ

થાય છે એમ માને, તો ચક્ષુથી ગ્રહણજ થતું નથી14 એવોજ શ્રુતિનો અર્થ હો, આવરણનું શું પ્રયોજન? ‘તમારે બીજું’ એમાં તો ભોગની ઇચ્છા વિગેરે ઉત્પન્ન થએલાં આવરણને15 નિંદા કરવા જણાવેલું છે, પરંતુ (ત્યાં) ભીંત વિગેરે જેવું આવરણ (કહેલું) નથી. જો કે માયાથી થતું (આવરણ) પહેલાં કહેલું છે, (છતાં) તેને પણ (બ્રહ્મનું) જ્ઞાન ન થવાથીજ16 (કહેલું છે). (ભાન ન થવાના) કારણ તરીકે કહેલું (આવરણ) પણ જૂદાજૂદા પ્રકારની સૃષ્ટિઓ કહેલી હોવાથી-(બ્રહ્મ) પોતે સૃષ્ટિરૂપ (થએલ હોય તે) સિવાયની સૃષ્ટિના પક્ષમાં ઘટે17 છે. તેથી શબ્દથી જ બ્રહ્મનું ભાન થાય છે18. ‘જ્યાંથી (જેને પ્રાપ્ત કર્યા વિના) વાણી (મન સાથે) પાછી ફરે છે’ એ19 વાક્યમાં તો વાણી ઇન્દ્રિયરૂપ છે, શબ્દ પણ લૌકિક છે અને મન (પણ) લૌકિક છે. તેમ ન હોય, તો ‘તે ઔપનિષદ પુરુષસંબંધી પ્રશ્ન કરું છું’ ‘મનથીજ આ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે’ એ (વાક્યો)નો વિરોધ થાય. અથવા (બ્રહ્મનું) માહાત્મ્ય જણાવવા20 બંને (પ્રકારના વાક્યો) છે. બંનેનું જ્ઞાન શબ્દબ્રહ્મથીજ થાય છે. આ ધ્યાનમાં રાખીનેજ ‘સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ સ્વરૂપવાળા’ એમ કહેલું છે. તે શબ્દબ્રહ્મનો સાર કોઈ સમયે સ્પષ્ટ અને કોઈ સમયે અસ્પષ્ટ હોય છે. તેમ ન હોય, તો બ્રહ્મનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે થાય. તેવું થવામાં21 અધિષ્ઠાતા ભગવાનજ છે. તે (અર્થ) ‘પર’ શબ્દથી કહેલો છે. તેનું22 કારણ ‘જૂદીજૂદી શક્તિઓની સમૃદ્ધિવાળું’ વિશેષણથી કહેલું છે. ભગવાનમાં અનેક શક્તિઓ હોવાથી, જૂદીજૂદી શક્તિને અનુસરી જૂદાંજૂદાં વચન (કહેલાં છે). તેમ ન કરે, તો તે ગુપ્ત શક્તિઓની પ્રસિદ્ધિ ન થાય. તેથી (શ્રુતિ) પ્રસિદ્ધિ નથી એમ નથી કહેતી, પરંતુ ગુપ્ત (શક્તિઓ)નું સ્વરૂપ કહે છે. તેથી બ્રહ્મનો પ્રકાશ કરવા પ્રવૃત્ત થએલું શબ્દબ્રહ્મ તેનાં કાર્ય (જગત)નો પણ પ્રકાશ કરે છે એમ (કહેલું છે). બ્રહ્મ ક્રિયાથી પ્રકાશ કરે છે, વેદ (શબ્દબ્રહ્મ) જ્ઞાનથી પ્રકાશ કરે છે, એવો (અર્થ છે). 46.

1.શબ્દબ્રહ્મ વિજાતીયપણાને લીધે ઉપાદાન કારણ થઈ ન શકે, અને કાર્ય (જગત્) તેના વિના થએલું હોય તો તે તેનું નિમિત્તકારણ પણ થઈ ન શકે. તેથી શબ્દબ્રહ્મથી જગત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.નોટ 1માં કહેલી શંકાનું સમાધાન કરે છે. 3।।માં જણાવ્યા પ્રમાણે અહિં કહેલી વ્યવસ્થા વૈદિક જેવી હોવાથી, અહિં પ્રકાશ કરવો, તેનેજ ઉત્પન્ન કરવું કહેલું છે. રૂપ અને નામ એવા ભેદથી જગત્ બે પ્રકારનું છે. તે પૈકી જેમ રૂપથી બ્રહ્માએ જગતનો પ્રકાશ કર્યો, તેમ વેદ નામથી તેનો પ્રકાશ કરી તેનું ભાન કરાવે છે. તેથી તે (શબ્દબ્રહ્મ) પણ જગત્ ઉત્પન્ન કરનારું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3.બ્રહ્મ વિસ્તારવાળું અને જૂદીજૂદી શક્તિઓવાળું હોવાથી, આ જગતનો બ્રહ્મ તરીકે પણ પ્રકાશ કરવામાં આવે છે, માત્ર નામથી પ્રકાશ કરવામાં આવતો નથી. તેથી પ્રકાશ કરવો, તેનેજ અહિં ઉત્પન્ન કરવું કહેલ છે એમ સમજાય છે. (પ્ર)

4."જેમ બ્રહ્મ રૂપથી જગતનો પ્રકાશ કરે છે, તેમ નામથી પણ કરે. શબ્દબ્રહ્મનું શું પ્રયોજન?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

5.શબ્દબ્રહ્મ નામથી જગતનો પ્રકાશ કરે તે ઠીક છે, પણ પરબ્રહ્મ તો સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેનો પ્રકાશ તે કેમ કરે? એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)
6."વેદ (શબ્દબ્રહ્મ) બ્રહ્મના ગુણોનો પ્રકાશ કરે, પણ બ્રહ્મનો પોતાનો કેમ પ્રકાશ કરે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. વેદ જ્ઞાન થતું ન હોય તેવા વિષયમાં પ્રમાણ છે એમ આ જૈમિનીના સૂત્રમાં કહેલું છે. જો બ્રહ્મનું પોતાથીજ જ્ઞાન થતું હોય તો તેનું જ્ઞાન કરાવનાર વેદ પ્રમાણજ ન થાય. તેથી વેદ બ્રહ્મનો પોતાનો પણ પ્રકાશ કરે છે, એમ માનવું જોઈએ. (પ્ર)
7."બ્રહ્મ પોતાની મેળે પ્રકાશતું ન હોય તો તે સ્વપ્રકાશ છે એમ કહેનારી શ્રુતિ ખોટી ઠરે" એવી શંકા થાય, તેથી આ દૃષ્ટાંત આપેલું છે. (પ્ર)
8.ઘૂવડ સૂર્યનું તેજ જોઈ ન શકે તે માટે કોઈ આવરણ (તેજ અને ઘૂવડની આંખ વચ્ચે કોઈ પડદા)ની જરુર નથી, તેથી બ્રહ્મનું આપણને ભાન ન થાય, તેથી તે પોતે પોતાથી પ્રકાશતું ન હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી. (પ્ર)
9-10."ઘૂવડને દિવસે અંધકાર થવાથી તે સૂર્યનાં તેજને જોઈ શકતું નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ દૃષ્ટાંતો કહેલાં છે. તેથી આવરણ ન હોવા છતાં પ્રકાશવાળો પદાર્થ જોવાની અશક્તિને લીધે આપણાથી જોઈ શકાતો નથી. (પ્ર)
11-11." 'તેને તમે જાણતા નથી' એ મંત્ર પ્રમાણે આવરણ હોવાથી જ જ્ઞાન થતું નથી એમ સ્વીકારવું જોઈએ. તેથી આપણને જ્ઞાન થતું નથી અને (બ્રહ્મ) પોતાથી જ પ્રકાશે છે એ બંને સિદ્ધ થાય છે. તેથી (શબ્દબ્રહ્મ) પ્રકાશ કરે તેવો પ્રયાસ કરવા કરતાં આવરણ દૂર કરવાનો જ પ્રયાસ કરવો યોગ્ય છે. તેથી શબ્દબ્રહ્મ પ્રકાશ કરે છે એવું સિદ્ધ કરવાનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (પ્ર)
12.'તે પણ' એટલે 'તે વાક્યમાં કહેલું આવરણ પણ', કારણ કે તે મંત્રમાં 'જેમણે આ (જગત્) ઉત્પન્ન કર્યું' એમ કહેલ હોવાથી જગત્ રચનારાં રૂપનું જ તે આવરણ નથી. તેથી તેનું ભાન થાય તે માટે શબ્દબ્રહ્મ પ્રકાશ કરે તે જરુરી છે. (પ્ર)
13.'સંયોગ થાય' એટલે (ઘડાનો) નયન સાથે (અને નયનનો મન સાથે) સંયોગ થાય. (પ્ર)
14.'ઇન્દ્રિયો પરથી વિમુખ છે' શ્રુતિમાં કહેલ ગ્રહણ ન થવું. (પ્ર)
15." 'ઇન્દ્રિયો પરથી વિમુખ છે' શ્રુતિમાં 'અંતરાત્મા' શબ્દ હોવાથી ઇન્દ્રિય બ્રહ્મનું ગ્રહણ કરી શકતી નથી એમ કહેલું છે, પણ ભેગી થઈને ગ્રહણ કરી શકતી નથી એમ કહેલ નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'પહેલા રચ્યા' એમ કહેલ હોવાથી જીવની અજ્ઞાનના પ્રકારરૂપ ભોગની ઇચ્છાને અહિં (બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવામાં) આવરણરૂપ કહેલી છે. તેની નિંદા થાય તે માટે કહેલ છે, પરંતુ (જ્ઞાન થવામાં નડતી) ભીંત વિગેરે રૂપ આવરણ કહેલ નથી. તેથી એ (ભોગની ઇચ્છારૂપ આવરણ) પણ ઇન્દ્રિયના સામર્થ્યને રોકનારુંજ છે. તેથી તેને આવરણ, કલ્પવું નકામું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
16.અહિં 'આવરણ' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (પ્ર) બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવા દેતું ન હોવાથી આવરણ કહેલું છે.

17." ‘તમારે બીજું આવરણ હતું’ વાક્યમાં ‘હતું’ અને ‘ઇન્દ્રિયો પરથી વિમુખ રચેલી છે’ માં ‘રચેલી’ ભૂતકાળમાં યોજેલા છે. તેથી આવરણ, અને ઇન્દ્રિયોની અશક્તિનો અનુવાદજ કરેલ હોવાથી (બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન થવામાં) એકે કારણરૂપ નથી. તેથી શ્રુતિમાં ‘જે’ શબ્દથી કારણ કહેલ છે તેનો વિરોધ થાય છે” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ‘ઘટે છે’. એટલે ઇન્દ્રિયોની અશક્તિ હોવામાં ઘટે છે. બંને જૂદાજૂદા કારણ હોય, તો બેમાંથી એક નકામું છે. તેમાં પણ ઝીણી દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આવરણ ઇન્દ્રિયોની અશક્તિનેજ સિદ્ધ કરનારું છે. જ્યાં બ્રહ્મ પોતે સૃષ્ટિરૂપ થાય, ત્યારે ઇન્દ્રિયોની અશક્તિને લીધે જ તેનું ભાન થતું નથી. બીજી સૃષ્ટિમાં પણ આવરણ આ અશક્તિ જ સિદ્ધ કરનારું હોવાથી શબ્દબ્રહ્મથી જ તે દૂર થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

18.આ વાક્યમાં ઉપરના લખાણથી સાબિત થએલ વિષય કહેલ છે. (પ્ર)

19."શબ્દબ્રહ્મ પરબ્રહ્મનું ભાન કરાવતું હોય, તો આ શ્રુતિનો વિરોધ થાય” એવી શંકા થાય, તેથી જણાવે છે કે તેનો વિષય જૂદો હોવાથી વિરોધ નથી. (પ્ર)

20.વેદ પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણેજ પરબ્રહ્મનું ભાન કરાવે છે, પરંતુ ‘પરબ્રહ્મ આવું છે’ એમ સંપૂર્ણ પ્રકારે ભાન કરાવી શક્તા નથી. બ્રહ્મમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો પણ છે એવું તેનું માહાત્મ્ય જણાવવા વેદમાં વિરુદ્ધ વાક્યો છે, તેથી તે વાક્યોમાં પણ વિરોધ નથી. (પ્ર)

21.‘તેવું થવામાં’ એટલે ‘સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ રૂપ (ભાવાર્થ)વાળું (શબ્દબ્રહ્મ) થાય છે તેમાં’ (પણ કારણરૂપ ભગવાનજ છે). (પ્ર)

22.‘તેનું’ એટલે શબ્દબ્રહ્મ સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટરૂપવાળું થાય છે, તેમાં પણ અધિષ્ઠાતા (શાસ્તા) ભગવાનજ છે તેનું (કારણ).

એવી રીતે આધિદૈવિક સૃષ્ટિ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત્ત્વિક આધિભૌતિક સૃષ્ટિ કહે છે:

ततोऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो दधे॥
ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतम्॥47॥
ज्ञात्वा तद्धृदये भूयश्चिन्तयामास कौरव॥
अहो! अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा॥
नह्येधन्ते प्रजा नूनं दैवमत्र विघातकम्॥48॥

પછી બીજો દેહ ધારણ કરીને, તેમણે સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા કરી. હે કૌરવ! ઋષિઓ ઘણા પરાક્રમવાળા હોવા છતાં, તેમની સૃષ્ટિ વિસ્તારવિનાની જોઈને, તેમણે હૃદયમાં ફરીથી તે (સ્વરૂપ)નું ચિંતન કર્યું. ‘અહો! આ અદ્ભુત છે. હું સદા ઉદ્યોગ કરતો હોવા છતાં પણ નિશ્ચય પ્રજાની વૃદ્ધિ થતી નથી. ખરેખર! દૈવ આમાં વિઘ્ન કરે છે.’ 47-48.

બીજો દેહ ધારણ કરીને, બીજા પ્રકારની સૃષ્ટિ રચવાની (બ્રહ્માએ) ઇચ્છા કરી. ‘આટલાથી જ મરીચિ વિગેરે દ્વારા સૃષ્ટિ થશે, તેથી બીજા પ્રકારની સૃષ્ટિ (રચવા)નું શું પ્રયોજન?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઋષિઓ (ઘણા પરાક્રમવાળા હોવા છતાં તેમની સૃષ્ટિ

વિસ્તાર વિનાની જોઈને)' એમ કહેલું છે. જો કે ઘણું પરાક્રમ છે જેમનું તેવા (ઋષિઓ છે, છતાં) મારા કરતાં તેઓ વધારે પરાક્રમવાળા નથી, અને પાંચ છ જ ઉત્પન્ન કરેલા છે. તેમનાથી શું (થવાનું)? તેટલાથી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર તો નહિજ થાય; કારણ કે (સૃષ્ટિનો) પ્રકાર ઉત્પન્ન કરેલો નથી. તેથી પ્રકાર કરવા માટે, બીજા દેહથી કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરી એવો અર્થ છે. 47.

'અશક્ય (કાર્ય)માં હરિજ (શરણ) છે' એ નિયમના આધારે, પહેલાં થોડું તપ કરેલું ત્યારે ભગવાને પ્રસન્ન થઈને પણ ફરી તપ કરવાની આજ્ઞા કરેલી. તે પ્રમાણે આ સમયે પણ જો કે (સૃષ્ટિનો) પ્રકાર કરવો એવો નિશ્ચય કર્યો, છતાં પણ કયો પ્રકાર કરવો, એવા વિચારથી (બ્રહ્માએ ભગવાનના સ્વરૂપનું) ફરી ચિંતન કર્યું એમ અડતાલીસમા શ્લોકમાં કહે છે. જે સ્વરૂપનું ચિંતન કરતાં, ઉપાય કરવો એમ જાણવામાં આવ્યું, તે (સ્વરૂપ)નુંજ ફરી હૃદયમાં ચિંતન કર્યું. 'હે કૌરવ!' એ સંબોધન એવો અર્થ જણાવે છે કે કાર્ય કરતાં તરત અટકી ન જવું, પરંતુ જેમ કુરુએ કરેલું તેમ દેહ પડે ત્યાં સુધી કાર્ય કર્યા કરવું. 'અહો!' વિગેરે (શબ્દો)થી તેમનો વિચારજ કહેલો છે. પ્રકાર કરેલો હશે તોપણ ભગવાન્ અનુકૂલ નહિ હોય તો તે ફળશે નહિ. તેમ ન હોય, તો ઉત્પન્ન કરેલા સર્વ (પુત્રો)થી જ સર્વ (કાર્ય) કરવામાં આવે, તો જગત્ (પ્રજાથી) ભરપૂરજ થાય. મેં એકલાએ જેમ કર્યું, તેમ બીજરૂપ આ મરીચિ વિગેરે પણ જો કરે, તો આટલાથી બધુંએ (જગત્) ભરપૂર થાય. તેથી કાંઈક વિઘ્ન કરનારું છે. ચિંતન કરતાં તે (વિઘ્ન કરનાર)ને જાણીને, તેમણે આશ્ચર્યથી કહ્યું કે:"(આ) અદ્ભુત છે કે જે ભગવાને મને સૃષ્ટિ રચવાની આજ્ઞા કરેલી, તેજ વિઘ્ન કરે છે. વળી (હું) સહકાર કરનાર નથી, એવી શંકા પણ કરવા જેવી નથી, એમ 'હું સદા ઉદ્યોગ કરતો હોવા છતાં' શબ્દોથી કહેલું છે. હું સદા ઉદ્યોગ કરતો હોવા છતાં 'હિ' નિશ્ચય પ્રજાની 'નૈધન્તે' વૃદ્ધિ થતી નથી. તેથી જાણવામાં આવે તેવું વિઘ્ન કરનારું કાંઈ ન હોવાથી, દૈવજ વિઘ્ન કરનારું છે" 48.

એવં યુક્તકૃતસ્તસ્ય દૈવં ચાવેક્ષતસ્તદા॥
કસ્ય રૂપમભૂદ્ દ્વેધા યત્કાયમભિચક્ષતે॥49॥

એ પ્રમાણે યોગ્ય કરીને બ્રહ્મા દૈવની રાહ જોતા હતા, ત્યારે તેમના દેહના બે ભાગ થયા, જેને (લોકો) 'કાય' કહે છે. 49.

એવો નિશ્ચય કરીને, યોગ્ય રીતે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે (બ્રહ્માએ કાર્ય) કરતાં રહીને, ભગવાનનું ચિંતનજ કર્યું. ત્યારે તે જ્યારે એ પ્રમાણે યોગ્ય (કાર્ય) કરતા હતા, અને 'ભગવાન્ ક્યારે પ્રસન્ન થશે?' એમ (વિચારી) દૈવની રાહ જોતા હતા, ત્યારે તેમની (સૃષ્ટિ રચવાની) અશક્તિ જાણી, ભગવાનેજ 'કસ્ય' બ્રહ્માના દેહના બે વિભાગ કર્યા. ત્યારે તેમના દેહના બે વિભાગ થયા. ત્યારથી તે બે વિભાગને લોકો 'કાય' કહે છે. 'કા ઇયમ્' આ (સ્ત્રી) કોણ? 'કોડયમ્' આ (પુરુષ) કોણ? એમ કહેવા યોગ્ય હતું, ત્યારે બેને ભેગા કરવા એક (સ્ત્રી)ના વિશેષ્યનો અને બીજા (પુરુષ)ના વિશેષણનો લોપ કરીને, (લોકો) 'કાયમ્1' કહે છે.

આથી (એમ જણાવ્યું કે) સ્ત્રી પોતે વિશેષ્ય વિનાની છે, અને પુરુષ વિશેષણ વિનાનો છે. તેથી બંને ભેગા મળતાં 'કાય' શબ્દથી ઓળખાય છે. 49.

1.'કા ઇયમ્' માંથી વિશેષ્ય 'ઇયમ્'નો લોપ કર્યો અને 'કોઽયમ્' માંથી વિશેષણ 'કઃ'નો લોપ કર્યો એટલે 'કા+અયમ્' રહ્યા. એમ 'કાયમ્' શબ્દ થયો.

'પછી શું થયું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

તાભ્યાં રૂપવિભાગાભ્યાં મિથુનં સમપદ્યત॥
યસ્તુ તત્ર પુમાન્સોઽભૂન્મનુ: સ્વાયંભુવ: સ્વરાટ્॥50॥
સ્ત્રી યાઽઽસીચ્છતરૂપાખ્યા મહિષ્યસ્ય મહાત્મન:॥
તદા મિથુનધર્મેણ પ્રજાહ્યેધાંબભૂવિરે॥51॥

દેહના તે બે વિભાગોથી યુગલ ઉત્પન્ન થયું. તેમાં જે પુરુષ હતો તે તો ચક્રવર્તી સ્વાયંભુવ મનુ હતો. જે સ્ત્રી હતી, તે આ મહાત્માની શતરૂપા નામની મહારાણી હતી. પછી મિથુનધર્મથી પ્રજાઓ ખરેખર વધવા લાગી. 51.

'તે' ભગવાને કરેલા દેહના વિભાગો એટલે બે ભાગો હતા. તેમ (ભગવાને કરેલા) ન હોય, તો કાર્ય (દેહ)નો નાશ થતાં, (તેનાં) બે ભાગોથી કાંઈ ઉત્પન્ન ન થાય. તેથી ભગવાને કરેલા બે ભાગોથી એક યુગલ ઉત્પન્ન થયું. યુગલ એક કાર્ય છે. નહિ તો 'અર્ધ ભાગ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પુરુષ અર્ધ ભાગજ છે. 'ઉત્પન્ન થયું' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાને કરેલું (કાર્ય) પ્રયાસ વિનાજ થયું, તેથી ભવિષ્યમાં પણ કાર્ય થશે. તે બે ભાગને '(તેમાં) જે (પુરુષ હતો).' વિગેરેથી નામથી જણાવે છે. તે બેમાં જે પુરુષ હતો, તે મનનથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી 'મનુ' હતો. જે સ્ત્રી હતી તે સૃષ્ટિના પ્રકારરૂપ હતી, કારણ કે શતરૂપા એવું 'આખ્યા' નામ જેનું હતું તેવી તે હતી. 'મનુ' શબ્દ વ્યુત્પત્તિથી થએલ છે. તે પ્રમાણે 'સ્વાયંભુવ1' એમ કહેલું છે. 'ચક્રવર્તી' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે (તે) ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોવાળો હોવાથી ભગવાનના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થએલો, તેથી તેનાથી પણ સૃષ્ટિ રચાશે, એવો ભાવ છે. 'શતાનિ' સેંકડો 'રૂપાણિ' રૂપો છે જેનાં (તે 'શતરૂપા') નામથી એમ સૂચવેલું છે કે (તે) મનુને અધિક ભોગ અને અધિક સૃષ્ટિ (કરાવશે). 'મહિષી' મહારાણી સર્વ કામનાઓ આપનારી છે. (મનુ) ભગવદીય હોવાથી (આ) નિરૂપણ કરવાના સમયે તેણે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, જ્યાંજ્યાં ભગવાન્ હોય ત્યાંત્યાં તે હતો, તેથી 'આની (મહારાણી)' એમ કહેલું છે. 'મહાત્માની' શબ્દ આજ અર્થ જણાવે છે. 'મહાન્' ભગવાન્ 'આત્મા' આત્મા છે જેના (તે મહાત્મા). એકાવનમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી તે યુગલ બીજ હોવાનું જણાવે છે. 'મિથુનં' યુગલ, એટલે ભેગા થવું તે. તેજ ધર્મ (સૃષ્ટિ રચવાનો) ઉપાય છે. ત્યારે આનંદમાં આવેલી પ્રજાઓ વધવા લાગી. 'ખરેખર! આનંદમાંથીજ આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે' માંનો 'ખરેખર' શબ્દ આજ અર્થ સૂચવે છે. આ (શ્લોક)માં પણ 'હિ' 'ખરેખર' શબ્દ તેજ અર્થ જણાવે છે. (પ્રજાઓ) પોતેજ વધવા લાગી, તેમાં (તેમને) આજ્ઞા વિગેરેની જરુર ન રહી. 50-51.

1.મનનથી ઉત્પન્ન થએલ તે ‘મનુ’, એવી વ્યુત્પત્તિ પહેલાં કહી. સ્વાયંભુવ એટલે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થએલ (સ્વયંભૂ બ્રહ્મા)નો પુત્ર, એવી વ્યુત્પત્તિથી થએલો આ શબ્દ પણ છે, એવો ભાવ જણાય છે.

એ પ્રમાણે મૈથુન (પ્રજાની ઉત્પત્તિનો) પ્રકાર છે એમ જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં પહેલા (યુગલ)ને તે પ્રકારનો સંબંધ કરાવે છે:

સ ચાપિ શતરૂપાયાં પઞ્ચાપત્યાન્યજીજનત્॥
પ્રિયવ્રતોત્તાનપાદૌ તિસ્રઃ કધયાશ્ચ ભારત!॥
આકૂતિર્દેવહૂતિશ્ચ પ્રસૂતિરિતિ સત્તમ!॥52॥

હે ભારત! તેણે પણ શતરૂપામાં પાંચ સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં. હે ઉત્તમ પુરુષ! પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ તથા ત્રણ કધયાઓ આકૂતિ દેવહૂતિ અને પ્રસૂતિ નામની (ઉત્પન્ન કર્યાં). 52.

તે જીવ હોવા છતાં, (અને) ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (જણાવ્યું તેમ) ભગવાન્ હોવા છતાં (તેણે પાંચ સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં). તેથીજ તેના પુત્રો બે પ્રકારના હતા. મનુ (જીવ)ના પ્રધાનપણામાં ઉત્તાનપાદ મુખ્ય હતો, તે વિસર્ગમાં1 ઉપયોગી છે. ભગવાનના પ્રધાનપણામાં પ્રિયવ્રત મુખ્ય હતો, તે સ્થાનમાં1 ઉપયોગી છે. વળી એક કધયા હતી. બીજી (પુત્રી) ભગવદીય હતી. તેથી તે પુત્રીઓમાં મુખ્ય છે, છતાં સર્ગ (સૃષ્ટિ)માં ઉપયોગી હોવાથી2 અહિંજ તે કહેલી છે. ત્રીજી કધયા સ્ત્રીની પ્રાર્થનાથી (ઉત્પન્ન કરેલી). એ પ્રમાણે બધાં મળી પાંચ સંતાનો હતાં. ‘શતરૂપામાં’ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે તે માત્ર (સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનું) સ્થાન હતી, પરંતુ ઉત્પન્ન કરનારી ન હતી (અને) તેથી પાંચ સંતાનો પ્રાકૃત ન હતા. પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ બે પુત્રો હતા. પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓનું નામ લેવું યોગ્ય નથી, તેથી ‘ત્રણ કધયાઓ’ એમ (વચ્ચે) કહેલું છે. ‘હે ભારત!’ એ સંબોધન (વિદુરને) મોહ ન થાય તે માટે (કરેલું છે). સ્ત્રીનો પ્રસ્તાવ પણ મોહ કરાવનારો છે. ‘આકૂતિ’ વિગેરે તેમનાં નામો કહે છે. ‘ઇતિ’ ‘નામની’ શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે તેમનાં) બીજાં નામ ન હતા. ‘હે ઉત્તમ પુરુષ!’ એવું ફરીથી સંબોધન, પહેલાંની પેઠે પુરુષનો સંબંધ વર્ણવવા (કરેલું છે). 52.

1.‘વિસર્ગમાં’ એટલે ચોથા સ્કંધમાં વર્ણવેલી વિસર્ગલીલામાં, જૂઓ અધ્યાય આઠમો. ‘સ્થાનમાં’ એટલે પાંચમા સ્કંધમાં વર્ણવેલી સ્થાનલીલામાં, જૂઓ અધ્યાય પહેલો.

2.આ સ્કંધના અધ્યાય 21 થી સ્કંધ પૂરો થતાં સુધી દેવહૂતિનું નિરૂપણ છે.

નીચેના શ્લોકમાં તે (કધયા)ઓને સમર્પણ કર્યાનું કહે છે:

આકૂતિં રુચયે પ્રાદાત્કર્દમાય તુ મધ્યમામ્॥
દક્ષાયાદાત્પ્રસૂતિં ચ યત આપૂરિતં જગત્॥53॥

આકૂતિ રુચિને આપી. વચલી (કધયા) તો કર્દમને આપી; અને પ્રસૂતિ દક્ષને આપી, જેમનાથી (તેમનાથી) જગત્ ભરપૂર થયું છે. 53.

રુચિ બીજા કલ્પમાં ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્માનો પુત્ર હતો. ‘(વચલી) તો કર્દમને (આપી)’ વાક્યમાં ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દ (એમ જણાવે છે કે કર્દમ) પોતાનો પુત્ર ન હતો. કર્દમ પણ છાયાથી ઉત્પન્ન થએલો, છાયામાં (તેને) ઉત્પન્ન કરનાર ભગવદ્રૂપ કાલજ હતો. તેથી કોઈ પણ અંશથી અધર્મવાળો સંબંધ નથી. ‘વચલી’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે ઉત્તમ (પુત્રી)નું નામ વારંવાર લેવું યોગ્ય નથી. ‘પ્રસૂતિ’ એ નામ પ્રમાણે (તેનામાં) સ્ત્રીનું પ્રધાનપણું હોવાથી, (તે) પરણાવવાનીજ હતી. દક્ષમાં બીજા ગુણ ન હોવા છતાં ચતુરાઈ હતીજ. ‘પુરુષ અંગુઠાના માપનો છે, અને તે અંગુઠાનો આશ્રય કરી રહેલ છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે (બ્રહ્માના) અંગુઠામાંથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી, ભગવાનથી ઉત્પન્ન થએલો હતો. ‘પ્રસૂતિં ચાડદાત્’ ‘અને પ્રસૂતિ આપી’ એમ ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દનો ‘આપી’ સાથે સંબંધ છે, પરંતુ ‘અને દક્ષને પ્રસૂતિ’ એવો (તેનો) સંબંધ નથી. તેથી જે (કાર્ય) થયું તે ‘જેમનાથી જગત્ ભરપૂર થયું’ શબ્દોથી કહેલું છે. જેમ મહાભૂતોના વિસ્તારથી જગત્ ભરપૂર થાય છે, તેમ (આ) પાંચ (સંતાનો)થીજ જગત્ ભરપૂર થયું, એવો અર્થ છે. 53.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના બારમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ અધ્યાય તેરમો ॥

એવં દ્વાદશધા સર્ગસ્ત્રિવિધો હ્યુપપાદિત: ॥
તસ્ય કારણરૂપં હિ યાદૃશં તદિહોચ્યતે ॥1॥

એવી રીતે ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિનું બાર પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું તે (સૃષ્ટિ)નાં કારણનું રૂપ જેવું છે તે અહિં તેરમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. કા. 1.

સર્વવેદાર્થરૂપી હિ વરાહ ઇતિ વિશ્રુત: ॥
સ એવ કારણં સૃષ્ટૌ વૈદિક્યામિતિ નિશ્ચય: ॥2॥

કારણ કે વરાહ સર્વવેદોના અર્થરૂપ છે1 એમ પ્રસિદ્ધ થએલ છે. તેજ વૈદિક સૃષ્ટિમાં કારણરૂપ છે એવો નિશ્ચય છે. કા.2.

અન્યથા પ્રાકૃતી સૃષ્ટિ: સ્વપ્નતુલ્યૈવ સા ભવેત્ ॥
અતો વૈદિકસૃષ્ટિત્વજ્ઞાપનાય વરાહતા ॥3॥

તેમ ન હોય તો2 સૃષ્ટિ પ્રાકૃત થવાને લીધે તે સ્વપ્નની સમાનજ હોય. તેથી વૈદિક સૃષ્ટિ હોવાનું જણાવવા વરાહપણું (કહેલ છે). કા. 3.

ભૂમિસ્તુ દેવયજનં રોમભિર્બર્હિષો ભવ: ॥
પાત્રાણિ સર્વાવયવૈસ્તેન યજ્ઞસ્ત્રયોદશે॥4॥

ભૂમિ તો યજ્ઞ (કરવા)નું સ્થાન છે. રુંવાડામાંથી બલિ ઉત્પન્ન થાય છે. બધા (વરાહના) અવયવોથી (યજ્ઞના) પાત્ર થાય છે. તેથી તેરમા (અધ્યાય)માં યજ્ઞનું (નિરૂપણ કરેલું છે)3. કા. 4.

સૃષ્ટ્યર્થં તસ્ય ભવનમિત્યર્થં સંગતિસ્તથા॥
બ્રહ્મણા સહ સંવાદો મનો: કલ્પાન્તરે પુન:॥5॥

સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે તે ઉત્પન્ન થએલ છે4. તે માટેજ (વરાહનું પ્રાકટ્ય છે).તે પ્રમાણે સંગતિ થાય છે. વળી મનુનો બ્રહ્મા સાથેનો સંવાદ બીજા કલ્પમાં (થએલો)5. કા. 5.

રસાતલાન્તપર્યન્તં પૃથિવી પૂર્વમુદ્ધૃતા॥
પઞ્ચાંગુલ્યા પઞ્ચ લોકા ઉદ્ધૃતા અતલાદય:॥6॥

પહેલાં રસાતલ સુધીની પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરેલો. અતલ વિગેરે પાંચ લોકોનો પાંચ આંગળીઓથી ઉદ્ધાર કરેલો6. કા. 6.

યજ્ઞભૂમિત્વસિદ્ધ્યર્થં પુષ્કરે પ્રથનં તત:॥
એષા સ્થિતિ: પૂર્વકલ્પે રસાતલગતા તત:॥7॥
પ્રજાપતેરુદ્ધૃતત્વાન્નિરાધારા જલે વિશેત્॥

પછી યજ્ઞભૂમિપણું પ્રાપ્ત થાય તે માટે કમલ ઉપર તેને પાથરી7. પહેલાના કલ્પમાં આ સ્થિતિ હતી. પછી તે રસાતલમાં ગઈ. પ્રજાપતિએ (કમલનો સાર) કાઢી લીધેલ હોવાથી આધાર વિનાની થવાથી (તેણે) જલમાં પ્રવેશ કર્યો કા8. 7 1/2.

વરાહકલ્પે પ્રથમે સર્વોત્પત્તિર્વિનિશ્ચિતા॥8॥
તતસ્તદ્વૈદકલ્પેષુ નષ્ટોત્પત્તિર્ન સર્વત:॥
પ્રક્રિયાન્તરભાવેન તત: સૃષ્ટિરિહોચ્યતે॥9॥

પહેલા વરાહ કલ્પમાં સર્વ (જગત)ની ઉત્પત્તિ (થયાનો) નિશ્ચય છે9. પછી તેના પેટાકલ્પોમાં નાશ પામેલાનીજ ઉત્પત્તિ (કરેલી), સંપૂર્ણ પ્રકારે (ઉત્પત્તિ કરેલી) નહિ9. તેથી અહિં જૂદી વ્યવસ્થાના પ્રકારથી સૃષ્ટિ (થયાનું) કહે છે. કા 9.

હિરણ્યાક્ષાદિદૈત્યાનાં રસાતલગતા સ્થિતિ:॥

અપેક્ષિતાનામર્થાનાં ભિન્નકલ્પેઽપિ સંભવે॥10॥
લીલાકથનસિદ્ધ્યર્થમેકરૂપેણ વર્ણ્યતે॥
અતો નાત્ર વિરોધોઽસ્તિ કેનાપ્યંશેન નિશ્ચિતમ્॥11॥

હિરણ્યાક્ષ વિગેરે દૈત્યોની સ્થિતિ રસાતલમાં રહેલી. (ઉત્પત્તિમાં) જરુરી પદાર્થો જૂદા કલ્પમાં ઉત્પન્ન થએલા હોય છતાં, લીલા કહી (વર્ણવી) શકાય તે માટે તેઓ એક પ્રકારના (એક કલ્પના) હોય તે પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવે છે10. તેથી આમાં કોઈપણ અંશથી વિરોધ નથી. એ નિશ્ચિત છે. કા. 11.

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયના અંતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માટે મનુ(ની ઉત્પત્તિ) કહી. તે કેવી રીતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે એ વિચાર11 કરવાનો છે.

યદ્યાધિદૈવિકો દેવસ્તદર્થં સંભવિષ્યતિ ॥
કામાદયશ્ચેત્પ્રબલાસ્તસ્માત્સૃષ્ટિસ્તદા ભવેત્ ॥12॥

જો કે આધિદૈવિક દેવ તે (સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ) માટે પ્રકટ થાય, (અને) કામ વિગેરે જો પ્રબલ હોય તો, તો તેમાંથી સૃષ્ટિ થાય. કા.12.

તત્રાપિ કામજનિતો દોષશ્ચેન્ન ભવિષ્યતિ ॥
અતો દ્વિતીયસૃષ્ટ્યર્થમુપોદ્ઘાતદ્વયં સ્મૃતમ્ ॥13॥

તેમાં પણ જો કામથી ઉત્પન્ન થતો દોષ ન હોય (તો સૃષ્ટિ થાય). તેથી બીજી સૃષ્ટિ માટે બે12 ઉપોદ્ઘાત કહેલા છે. કા.13.

પ્રથમેઽપ્યત્ર ભાવેન બીજમેતદ્ દ્વયં મતમ્ ॥
કારણદ્વિતયં લોકે ભગવાન્ જીવ એવ ચ ॥14॥

અહિં પહેલામાં પણ આ બે13 કારણ તરીકે બીજ ગણાએલા છે. લોકમાં ભગવાન્ અને જીવ એ બેજ કારણ છે. કા.14.

તેથી14 મનુ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર થઈ શકે તે માટે બે (પ્રકારની) સૃષ્ટિ વચ્ચે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. આ15 ભગવાનનું ચરિત્ર છે એમ જણાવવા પોતાને દોષ ન લાગે તે માટે, વિદુરના મુખથી નિર્ણય કહેતાં (કહેવા), નીચેના શ્લોકમાં (શુક) તે પ્રસંગજ જણાવે છે:
॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

નિશમ્ય વાચં વદતો મુને: પુણ્યતમાં નૃપ! ॥
ભૂય: પપ્રચ્છ કૌરવ્યો વાસુદેવકથાદૃત: ॥1॥

હે નૃપ! (કથા) કહેતા મુનિની ઘણી પવિત્ર વાણી સાંભળીને, વાસુદેવની કથામાં આદરવાળા કૌરવ્યે ફરી પ્રશ્ન કર્યો. 1.

(કથા) કહેતા મુનિ (મૈત્રેય)ની વાણી સાંભળીને, મનનથી જે સત્ય ભગવાનની આજ્ઞાથી પ્રકટ કરવા માટે જાણવામાં આવતું તેજ મુનિ કહેતા હોવાથી, તેનો વિસ્તાર તેમણે અવશ્ય કરવો જોઈએ, એવા અભિપ્રાયથી કૌરવ્યે (વિદુરે) ફરી પ્રશ્ન કર્યો. વળી પોતાના16 અધિકારની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા જેનાથી થાય (પોતાને જેનાથી અધિકાર પ્રાપ્ત થાય) તેવી ઘણી

પવિત્ર વાણી (મુનિ બોલતા હતા). ‘હે નૃપ!‘ એ રાજાનું સંબોધન એમ જણાવનારું છે કે કથાનું શ્રવણ રાજાને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. વિદુરનું ‘હે કૌરવ્ય!’ વિશેષણ17 (તે કથાને) દૃઢ કરનાર હોવાનું જણાવનારું છે. ‘વાસુદેવની કથામાં આદરવાળા’ એ (વિદુરનું વિશેષણ એમ જણાવે છે કે મૈત્રેય) પ્રસંગને લીધે પણ વાસુદેવની કથા કહેશે એવા વિચારથી (વિદુર) રાજા (મનુ)ના ચરિત્ર સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે, પરંતુ રાજા ઉપરના સ્નેહને લીધે (કરતો) નથી. 1.
1. વરાહ વેદના અર્થરૂપ હોવાથી સૃષ્ટિનાં કારણરૂપ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
2. ‘તેમ ન હોય તો’ એટલે જો સર્વ વેદના અર્થરૂપ ભગવાન્ ઉપાદાનનાં રૂપથી પ્રવેશ ન કરે તો. (પ્ર)
3. વરાહ યજ્ઞરૂપ હોવાથી વેદના અર્થરૂપ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
4. સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ માટે એટલે યજ્ઞ ઉત્પન્ન થાય તે માટે (વરાહની ઉત્પત્તિ છે). જો વરાહરૂપથી ભગવાન્ પ્રકટ ન થાય, તો યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ ન થાય. તેથી આ પ્રયોજનથીજ વરાહનું પ્રાકટ્ય થએલું છે. આજ વરાહના પ્રાકટ્યનું પ્રયોજન છે. (પ્ર)
5. કથામાં બે શંકાઓ રહે છે ‘(1) 3।। પ્રમાણે આ બીજા પરાર્ધનો પહેલો દિવસ છે. 3।। પ્રમાણે તે વરાહકલ્પ છે. આ કલ્પમાં ચૌદ લોકની સૃષ્ટિ કહેવી જોઈએ, તે કહેલી નથી. 3।। માં સૃષ્ટિ કહી તે તો પદ્મકલ્પની છે. તેથી બારમા અધ્યાયમાં સૃષ્ટિ કહી તેનો આધાર શું હતો? તે સૃષ્ટિના આધાર કલ્પવા જોઈએ. વળી તે આધારવાળી હોય તો મનુ અને બ્રહ્માના સંવાદમાં આ અધ્યાયમાં ભૂમિ ડૂબી ગયાનું કહે છે, તે ઘટતું નથી (2) હિરણ્યાક્ષનું યુદ્ધ આ અધ્યાયમાં કહેલું છે. તે તો મનુની પુત્રીના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો. મનુને તો સંતાન ઉત્પન્ન કરવાની આ અધ્યાયમાં બ્રહ્મા આજ્ઞા કરે છે. તેથી તેને સંતાન થયા પહેલાં હિરણ્યાક્ષ સાથે વરાહનું યુદ્ધ થવાનું સંભવતું નથી.’ એ શંકાઓ આથી ખોટી ઠરાવે છે. મનુ પહેલાના કલ્પમાં (3-12-50) ઉત્પન્ન થએલો. તેણે પાંચ સંતાનો પણ તે કલ્પમાં ઉત્પન્ન કરેલા (3-12-52). પછી બ્રહ્માની રાત થતાં તે સત્ય લોકમાં પત્ની અને સંતાનો સાથે રહેલો. બીજા કલ્પની શરૂઆતમાં બ્રહ્મા સાથે તેને સંવાદ થયો (3-13-7 થી 15). તેમાં બ્રહ્માએ તેને ગુણોમાં પોતાની સમાન સંતાન ઉત્પન્ન કરવા કહ્યું (શ્લો 11), એમ અર્થથીજ સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર)
6. અહિં પાંચ લોક (અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ)નો ઉદ્ધાર કહેલો છે. તે બીજા પુરાણમાંથી અથવા બીજી શ્રુતિમાંથી કહેલો જાણવો. (પ્ર)
7. આ તૈત્તિરીયમાં કહેલું છે. (પ્ર)
8. પછી તે કલ્પનો પ્રલય થયો ત્યારે પ્રજાપ્રતિએ ભૂમિને જે કમલ ઉપર પાથરેલી, તેનાથી પહેલાના કલ્પમાં લોક રચી તેનો સાર કાઢી લીધેલ હોવાથી, તે સારવિનાનું થતાં ભૂમિ ટકાવી ન શક્યું, એટલે તે નિરાધાર થઈ જલમાં પડી. (પ્ર)
9. 3।। નો અર્થ જોતાં સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થએલી હોવાનું નક્કી થાય છે. પછી તેના પેટા-કલ્પોમાં સર્વ જગતની નહિ, પણ નાશ પામેલ લોકનીજ ઉત્પત્તિ કરી. આ વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે હોવાનું જણાય છે. પદ્મકલ્પના પ્રલયમાં સર્વ (જગત)નો નાશ થયો ત્યારે

વરાહકલ્પના આરંભમાં (બ્રહ્માએ) સારવાળા કમલપત્ર ઉપર પાતાલ રસાતલ અને સત્યલોક રાખી, યજ્ઞભૂમિ થાય તે માટે બાકીની માટી વરાહરૂપથી કમલના પત્ર ઉપર પાથરી, પછી પોતે સત્યલોકમાં રહી, સ્વર્લોક વિગેરે રચ્યા, અને અવિદ્યાથી આરંભી મનુ સુધીનાને લઈ, સત્યલોકમાં સૂતા. પછી તે કલ્પના પ્રલયમાં મનુ કશ્યપ વિગેરે ઉપર (સત્યલોકમાં) રહેલા, દિતિ વિગેરે રસાતલમાં રહેલા, અને બીજાઓનો નાશ થયો. પછી આદિવરાહ કલ્પની રાત પૂરી થતાં, વરાહ કલ્પના પ્રાત:કાલે ભૂમિ ડૂબી ગઈ. તે બ્રહ્માને ખબર ન હોવાથી, મનુને સંતાન ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી (શ્લો. 11). સાંજે ભૂમિ ડૂબી તે મનુને ખબર હોવાથી તેણે સ્થાન માટે પ્રાર્થના કરી (શ્લો. 14-15). પછી બ્રહ્માએ ચિંતન કર્યું. (શ્લો. 16 થી 18). પછી વરાહનું પ્રાકટ્ય થયું. (શ્લો. 19). પછી રસાતલમાંથી ભૂમિ લાવતાં, ત્યાં રહેલ હિરણ્યાક્ષ સાથે તેમને યુદ્ધ થયું. (પ્ર)

10. 'શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણમાં ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણ કાલ કહેલા છે. તેથી ખોટો સંશય ન કરવો' એમ કાશીખંડમાં શિવે પાર્વતીને કહેલું છે. તે પ્રમાણે આ પુરાણ હોવાથી જૂદા જૂદા કલ્પની કથા ભેગી કહેલી છે. તે પ્રમાણે કહેવાનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહે છે. (પ્ર)

11. 'વિચાર' એટલે ઉપોદ્ઘાતરૂપ ચિંતન. (પ્ર)

12. ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ અને દોષરહિત કામ વિગેરેની પ્રબલતા. (પ્ર)

13. દોષરહિત કામમાં બે પ્રયોજન છે (1) ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યારે સેવા કરવા સેવકોની જરુર, અને (2) કર્મ વિગેરેનો નાશ થવાથી ફલથી સેવકોની ઉત્પત્તિ થવામાં અનુકૂલપણું. (પ્ર)

14. 'તેથી' એટલે ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવમાં અનુકૂલ હોવાથી અને જીવ હોવાથી. (પ્ર)

15. 'આ' એટલે (સ્ત્રી પુરુષ) ભેગા થવા રૂપ. (પ્ર)

16. 'પોતાના અધિકાર' એટલે 'રાજ્યનો અધિકાર' એવો અર્થ છે. (પ્ર) વિદુર રાજા નથી. તેથી વિદુરનો (કથા શ્રવણ કરવાનો) અધિકાર, એવો અર્થ જણાય છે.

17. 'સંબોધન' જોઈએ, એમ જણાય છે.

ત્રણ શ્લોકોથી તે (મનુ)નું કાર્ય, ચરિત્ર, અને શ્રવણ કરવા યોગ્યપણું જણાવે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં તેની પહેલાંની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરી, (તેનાં) કાર્ય સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

સ ચ સ્વાયંભુવ: સમ્રાટ્ પ્રિય: પુત્ર: સ્વયંભુવ: ॥
પ્રતિલભ્ય પ્રિયાં પત્નીં કિં ચકાર તતો મુને! ॥2॥

અને તે સ્વાયંભુવ, ચક્રવતી, સ્વયંભૂના પ્રિય પુત્રે પ્રિય પત્નીને ફરી પ્રાપ્ત કરીને પછી, હે મુનિ! શું કર્યું? 2.

(મનુના) બે સ્વરૂપ (ભગવત્પણું અને મનુષ્યપણું મારા) જાણવામાં આવ્યા, એમ જણાવવા ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘સ્વાયંભુવ’ ‘ચક્રવર્તી’ શબ્દોથી બંને (સ્વરૂપ) કહેલાં છે. તેથીજ સ્વયંભૂ (બ્રહ્મા)નો પુત્ર ભગવદીય હોવાથી અને વળી તેમને પ્રિય હોવાથી, પહેલાં સ્વાયંભુવપણું કહી તે ભગવદીય હોવાનું જણાવ્યું, તેથી તેનામાં ભગવદીયપણું મુખ્ય હતું. તેથી ચરિત્રનું શ્રવણ કરવાનાં કારણ તરીકે (સ્વાયંભુવ) પ્રથમ કહ્યો. પછી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે જણાય તે માટે ભગવદીયપણું જણાવીને, તેને બ્રહ્માનો પુત્ર કહ્યો. તેથી તેજ વિષય ફરીથી કહેલો નથી. ‘પ્રિય પત્નીને’ શબ્દોથી આ (શતરૂપા)નાં પણ બે સ્વરૂપ (કહ્યાં છે), કારણ કે (તે) ભગવદીય હોવાથી (મનુને) પ્રિય હતી, (અને) પતન (કરાવનારી) હોવાથી પત્ની હતી. ‘પ્રતિલમ્ભ:’ એટલે ફરી પ્રાપ્તિ; કારણ કે બીજાં કલ્પમાં પણ તે (પત્નીની) સ્થિતિથીજ પ્રાપ્ત થઈ. બંનેએ મળીને શું કર્યું? એવો પ્રશ્ન છે. "ભેગા થવું જ સુખ ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી, કાંઈ કરશે નહિ” એવી શંકા થાય, તેથી ‘પછી’ શબ્દ યોજેલ છે. ‘હે મુનિ!’ એ સંબોધન તે (મૈત્રેય)નું જ્ઞાન હોવાનું જણાવવા (યોજેલ છે). તેણે સૃષ્ટિ કેમ (ઉત્પન્ન) કરી? એવો પ્રશ્ન છે. 2.

નીચેના શ્લોકથી ચરિત પૂછે છે:

ચરિતં તસ્ય રાજર્ષેરાદિરાજસ્ય સત્તમ ॥
બ્રૂહિ મે શ્રદ્દધાનાય વિષ્કસેનાશ્રયો હ્યસૌ ॥3॥

હે ઉત્તમ પુરુષ! તે રાજર્ષિ મૂળ રાજાનું ચરિત મને શ્રદ્ધાલુને કહો, કારણ કે તેણે વિષ્ણુનો આશ્રય કરેલો. 3.

‘તે’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ચરિત શ્રવણ કરવાનું પ્રયોજન (તેનું) ભગવદીયપણું છે. ‘રાજર્ષિ’ શબ્દથી (તેને) ધર્મ કરનાર (કહેલો છે). ‘હે ઉત્તમ પુરુષ’ સંબોધનથી એવો નિશ્ચય (કહેલો છે કે સ્ત્રી પુરુષ) ભેગા થવાની વાર્તાથી ખળભળાટ થતો ન હોવાથી ચરિત્ર કહો જ. ‘શ્રદ્ધાલુ’ વિશેષણથી કહેવાનું કારણ (જણાવ્યું છે). શ્રદ્ધા (હોવા)નું કારણ ‘વિષ્ણુનો આશ્રય કરેલો’ શબ્દથી (કહેલું છે). તે (આશ્રય કરેલ હોવા)નું પણ કારણ ‘તેણે’ શબ્દથી (કહેલ છે). ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલ હોય તેજ ભગવાનનો આશ્રય કરનાર થાય. (ભગવાનનો) આશ્રય કરેલ હોય તેજ ભગવદીયના ચરિત્રમાં શ્રદ્ધાવાળો હોય. 3.

ભગવદીઓનાં1 ચરિત્રનું પણ શ્રવણ કરવું જોઈએ. આધાર વિનાનું ચરિત્ર પોતાને આધાર પ્રાપ્ત કરાવતું નથી, તેથી તે સ્થિર રહેતું નથી. તેથી ઘણાં કષ્ટથી પણ શ્રવણ કરેલું ભગવાનનું ચરિત્ર અસ્થિર હોવાથી ફલ આપતું ન હોવાથી ભગવદીયોના ચરિત્રનું શ્રવણ કરવું જોઈએ1. તેજ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

શ્રુતસ્ય પુંસાં સુચિરશ્રમસ્ય નન્વઞ્જસા સૂરિભિરીડિતોઽર્થ: ॥
તત્તદ્ગુણાનુશ્રવણં મુકુન્દપાદારવિન્દં હૃદયેષુ યેષામ્ ॥4॥

હો! પુરુષોના લાંબા સમય સુધીના ઘણા શ્રમથી કરેલા સંપૂર્ણ શ્રવણનું કવિઓએ પ્રશંસા કરેલું પ્રયોજન (એ છે કે) જેમના જેમના હૃદયોમાં મુકુંદનું ચરણકમલ હોય તેમના તેમના ગુણોનું પાછલથી શ્રવણ કરવું. 4.

નનુ' 'હો' એ કોમલ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે આ વિષયમાં અનુભવ પ્રમાણ છે. 'શ્રવણનું' એટલે ભગવાનના ગુણોનાં શ્રવણનું2 આગળ (ઉત્તરાર્ધમાં) કહેવામાં આવશે તેજ 'અર્થ:' પ્રયોજન છે, એમ કવિઓએ (પ્રયોજનની) પ્રશંસા કરેલી છે. બુદ્ધિને નિર્દોષ કરનાર તરીકે (વેદનાં) અધ્યયન વિગેરેથી જે કોઈ વિષયનું2 શ્રવણ થાય, તેનું ફલ ભગવાનના ગુણોની સ્થિરતા થાય તે માટે પહેલાં (શ્રવણ કરેલી) વાર્તાથી3 થએલી સ્વચ્છ બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિનું પ્રૌઢપણું4 પણ (ભગવાનના) અનેક ગુણોનું ગ્રહણ થઈ શકે તે માટે થાય છે. ઘણા શ્રમથી5 (કરેલ) શ્રવણની સમજ6 પણ ભગવાન્ માટેજ હોય છે. શ્રવણ7 કરેલા ભગવાનના ગુણો સ્થિર થઈ ફલ આપનાર થાય એવી આકાંક્ષા રહે છે. તેમાં (ભગવાનના ગુણોની) સ્થિરતા ભગવદીય ચરિત્ર કરાવનારી હોવાથી, પહેલાં શ્રવણ કરેલું ચરિત્ર પોતે સ્થિર થાય તે માટે ભગવદીયના ચરિત્રના શ્રવણમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી ભગવાનના ચરિત્રનું પણ ફલ ભગવદીયના ચરિત્રનું શ્રવણ છે7. 'સુષ્ઠુ' ઘણો 'ચિરં' લાંબા સમય સુધીનો 'શ્રમ:' શ્રમ થએલો છે જેમાં (તેવું ભગવાનના), 'અંજસા' સંપૂર્ણ રીતે કરેલા (શ્રવણના પ્રયોજનની કવિઓએ એવી પ્રશંસા કરેલી છે), કારણ કે કવિઓ સાધનને અધીન હોવાથી સાધનની જ પ્રશંસા કરે છે, ફલની (પ્રશંસા કરતા) નથી. તે પ્રયોજન ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ભગવાનના ભક્તના સંબંધવાળા જે જે ગુણથી ભગવાનનું ચરણારવિંદ તેઓના હૃદયમાં સ્થિર થાય છે, તે ભગવાનનાં ચરણારવિંદને સ્થાપન કરનારો તે (ભક્ત)નો ગુણ શ્રવણનું8 ફલ છે. પહેલાં9 (કરેલ) શ્રવણનું ફલ જૂદા જૂદા (ભગવદીયોના) ગુણોનું પાછળથી કરેલું શ્રવણ છે. તેથી (સાધન અને ફલ) એક પ્રકારના હોવાથી વિરોધ નથી. ભક્તોમાં રહેલા ભગવાનનાજ ગુણો તેવા થાય છે, તેથી વિરોધ નથી9. ગુણોને ફલ તરીકે જણાવેલા હોવાથી, તેઓ બીજા ગુણો ઉત્પન્ન કરશે એવા દોષની શંકા કરવી નહિ. તેથી ભગવાનનાં ચરણાવિંદનું સ્થાપન કરનારા ગુણો શ્રવણ કરવા યોગ્ય હોવાથી મનુનું ચરિત્ર શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. આથી તેનું પ્રિયપણું વિગેરે (ગુણ) પણ સૂચવેલ છે. 4.

1....1. આ ભાગથી (મનુનું ચરિત્ર) શ્રવણ કરવા યોગ્ય હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

2. 'શ્રવણ' એટલે (1) શ્રવણ કરવાનો વિષય, અને (2) શ્રવણ કાર્ય. ભગવાનના ગુણો વિષય છે. શ્રવણ કરવું તે કાર્ય છે. બંને કહેલાં છે. (પ્ર)

3. જેનું અધ્યયન કરેલ તે પહેલાં શ્રવણ કરેલી ભગવાનની વાર્તા. (પ્ર)

4. અધ્યયન વિગેરેથી પ્રાપ્ત થએલું બુદ્ધિનું પ્રૌઢપણું. (પ્ર)

5. (અધ્યયનમાં કરેલ) શ્રમ અને તેના પ્રયોજનનું પણ પ્રયોજન કહે છે. (પ્ર)

6. 'ગ્રાહકત્વમ્' એટલે શબ્દથી નિશ્ચય થવો તે. (પ્ર) સમજ, સમજવું તે

7-7. "શ્રવણ વિગેરે એ રીતે ભગવાન્ માટેજ થાય છે, તો ભગવદીયનું ચરિત્ર શ્રવણ કરવા યોગ્ય કેમ હોય?" એવી શંકા આ ભાગથી દૂર કરે છે. (પ્ર)
8. 'શ્રવણનું' એટલે તે ભગવદીયનાં ચરિત્રનાં શ્રવણનું. (પ્ર)
9-9. ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ જૂદા પ્રકારનું નથી એ આ ભાગથી સ્પષ્ટ કરે છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં ચરિત્રમાં આસક્તિવાળો શ્રવણ કરનાર પ્રાપ્ત થતાં, મૈત્રેયને સંતોષ થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥
ઇતિ બ્રુવાણં વિદુરં વિનીતં સહસ્રશીર્ષ્ણશ્ચરણોપધાનમ્ ॥
પ્રહૃષ્ટરોમા ભગવત્કથાયાં પ્રણીયમાનો મુનિરભ્યચષ્ટ ॥5॥

એ પ્રમાણે કહેતા વિનયવાળા, એક હજાર મસ્તકવાળાના ચરણના આસનરૂપ વિદુરને ભગવાનની કથામાં પ્રેરાતા મુનિએ આનંદથી રોમાંચિત થઈ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 5.

'વિદુર' શબ્દ ભગવાને જેને (બોધ કરવાની) આજ્ઞા કરેલી તે જણાવે છે. 'વિનયવાળા' વિશેષણથી પોતાની મેળે પણ કહેવાનું કારણ (જણાવેલું છે). 'એક હજાર મસ્તકવાળાના ચરણના આસનરૂપ' શબ્દથી શાસ્ત્રાર્થ પ્રમાણે પણ તેની (વિદુરની) આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ એવું તેનું માહાત્મ્ય (કહેલું છે), કારણ કે જેવા ભગવાનના ચરણનું સ્થાપન કરનારા ગુણો છે તેવો વિદુર (હોવાનું જણાવ્યું છે). શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ ભગવાન્ હોવાથી તેમને એક હજાર મસ્તકવાળા કહેલા છે. વિદુર તેમના ચરણનું આસન છે, કારણ કે ચરણ 'ઉપધીયતે' મૂકાય છે જેનાં ઉપર તેવો તે છે, કેમકે જ્યારે ભગવાન્ ચરણ લંબાવે છે ત્યારે વિદુરના ખોળામાં લંબાવે છે. તેથીજ વિદુરમાં જરુરી ત્રણ ગુણો હોવાથી, ભગવાનની કથા (તેને) કહેવાનું જરુરી છે એમ જાણીને, (મૈત્રેય) આનંદથી રોમાંચિત થયો, કારણ કે તે સ્વભાવથી મુનિ (છતાં) ભગવાનની કથા (કહેવા)માં અત્યંત પ્રેરાયો, (અને તેણે) સંપૂર્ણ રીતે કહી એટલે હેતુ જણાવીને સર્વ (કથા) કહી. વિદુરના સંગથી મૈત્રેય ક્રમે ક્રમે ભક્ત થાય છે તેવું જે ભગવાનનું ચરિત્ર (છે તે) વિપરીત છે. જેમ તે (મૈત્રેય)નું જ્ઞાન આ (વિદુર)માં આવે છે, તેમ વિદુરની ભક્તિ પણ બીજા (મૈત્રેય)માં આવે છે. તેથી (મૈત્રેય) આનંદથી રોમાંચિત થયો. 5.

બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી (મનુ) સૃષ્ટિ કરશે એમ કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં બ્રહ્મા સાથેનો (મનુનો) પ્રસંગ કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ ॥
યદા સ્વભાર્યયા સાકં જાત: સ્વાયંભુવો મનુ: ॥
પ્રાઞ્જલિ: પ્રણતશ્ચેદં વેદગર્ભમભાષત ॥6॥

જ્યારે સ્વાયંભુવ મનુ પોતાની પત્ની સાથે ઉત્પન્ન થયો ત્યારે તેણે બે હાથ જોડી પ્રણામ કરી વેદગર્ભ (બ્રહ્મા)ને આ કહ્યું. 6.

‘પોતાની પત્ની સાથે’ એટલે શાસ્ત્રમાં મના કરેલ ન હોય તેવી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાની સામગ્રી સાથે. ‘મનુ’ હોઈ સ્વભાવથી પણ ધર્મમાં આસક્તિવાળો (હતો). ‘સ્વાયંભુવ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેમ (પ્રજા ઉત્પન્ન) ન કરે તો તે શુદ્ધ થયા વિનાનો રહે, કારણ કે તેમણે (બ્રહ્માએ) સૃષ્ટિ કરવા માટેજ તેને ઉત્પન્ન કરેલો. વિજ્ઞપ્તિ કરવા તેણે બે હાથ જોડ્યા, અને મન તથા વાણીથી પ્રણામ કર્યા. (એ પ્રમાણે) કાયા વાણી અને મનથી (મનુની) નમ્રતા સૂચવી. ‘આ’ એટલે (નીચે) કહેવામાં આવશે તે. ‘વેદગર્ભ’ શબ્દથી સૃષ્ટિ રચનાર જ્ઞાનવાળા હોવાનું કહેલું છે. 6.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી (મનુની) વિજ્ઞપ્તિ કહે છે:

પુત્રસ્ય કાર્યદ્વિતયં પિતૃશુશ્રૂષણં પુર: ॥
તદાજ્ઞાકરણં ચેતિ દ્વયં સન્દિગ્ધમત્ર હિ ॥15॥

પુત્રના બે કાર્ય છે (1) પહેલા પિતાની સેવા અને (2) તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું; કારણ કે અહિં બેમાં સંદેહ છે (તેથી બેની વિજ્ઞપ્તિ કરે છે). કા. 15.

તેથી અહિં પહેલા (સંબંધી) પ્રશ્ન કરે છે. જો કે તમારે સેવાની જરુર નથી, તેમજ સર્વને સંપૂર્ણ રીતે ઉત્પન્ન કરો છો, તેથી તમારાથી ઉત્પન્ન થએલા અને તમે પાલન કરેલા અમારાથી તમારી શું સેવા થવાની? છતાં પણ અમારી પોતાની શુદ્ધિ થાય તે માટે પિતાની સેવા (અમારે) કરવી જોઈએ. તેથી (શું) સેવા (કરવી તે) કહો. વળી સેવા તેજ (ગણાય), કે જેનાથી જેની સેવા કરવામાં આવતી હોય તેને સુખ અને પ્રસન્નતા થાય. તે (તેવી સેવા) હું જાણતો ન હોવાથી પ્રશ્ન (કરું છું). (તમને સેવાની) જરૂર ન હોવાના ત્રણ કારણો છે. (1) સર્વ પ્રાણીઓને (તમે) જન્મ આપનારા છો (2) આજીવિકા આપનારા છો અને (3) સાહાય્ય કરનાર વિના શૂર છો. તે પૈકી સાહાય્ય કરનાર વિના શૂર હોવાપણું જન્મ (આપનાર હોવાપણું) વિગેરેથી પણ અધિક ઉત્સાહ કરાવનારું હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તે પ્રથમ કહે છે:

॥ મનુરુવાચ ॥

ત્વમેક: સર્વભૂતાનાં જન્મકૃદ્વૃત્તિદ: પિતા ॥
અથાપિ ન: પ્રજાનાં તે શુશ્રૂષા કેન વા ભવેત્ ॥7॥

આપ સમર્થ સર્વ પ્રાણીઓને જન્મ આપનાર, આજીવિકા આપનાર પિતા છો. છતાં પણ અમો પ્રજા માટે આપની સેવા શાથી થાય? 7.

આપ જ એકલા સર્વ (કાર્ય)માં સમર્થ છો. સેવાનું (આપને) શું પ્રયોજન? વળી આપજ એકલા સર્વ પ્રાણીઓને જન્મ આપનાર, ઉત્પન્ન કરનાર છો. ‘વૃત્તિ:’ એટલે આજીવિકા, તે આપો છો એટલે આજીવિકા આપનારા છો. તેથી (આપને) સેવાની જરુર નથી. વળી આપ સર્વે પ્રાણીઓના પિતા છો. આથી સેવા અટકાવનાર સ્નેહ જણાવેલો છે. છતાં પણ (સેવાનું આપને) પ્રયોજન નથી અને (તેને) રોકનાર (સ્નેહ) છે, ત્યારે અમો પ્રજાના

ઉદ્ધાર માટે આપની સેવા (અમારાથી) શાથી થાય તે કહો, એવા પ્રયોજનવાળી (આ) વિનતિ (પ્રશ્ન) છે. 7.

વળી આજ્ઞા કરો, પરંતુ જે કાર્ય (કરવાની) અમારી શક્તિ હોય (તે કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરો) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु॥
यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः॥8॥

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય! આપને નમસ્કાર. જે કરવાની અમારી શક્તિ હોય તેવાં કર્મોમાંના જે કરવાથી આ લોકમાં સર્વત્ર યશ અને પરલોકમાં સદ્ગતિ થાય તે કહો. 8.

'સેવા અને (તેનાં) કાર્ય સ્પષ્ટ છે, તેનું અજ્ઞાન કેમ હોય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'આપને નમસ્કાર' એમ કહેલ છે. સેવામાં અને (તેનાં) કાર્યમાં હું આટલું જાણું છું કે આપ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છો. નમન સિવાયનું (મારાથી) અશક્ય છે અને નિરર્થક છે, છતાં જો તે ફલદાયક જણાતું હોય અથવા (મારાથી) બની શકે તેવું હોય, તો તે કહો, એવા અભિપ્રાયથી 'કર્મોમાંના (જે કરવાથી...)' એમ કહે છે. બધાએ જેમની સ્તુતિ કરેલી છે તેમની સ્તુતિ (કરવી) પણ અશક્યજ છે, તે (અર્થ) 'હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય!' એ સંબોધનથી કહેલો છે. 'આત્મશક્તિષુ' નો એવો અર્થ છે કે જે (કરવાની) અમારી શક્તિ છે, અમારાથી જે થઈ શકે તેવાં છે. તેઓમાં પણ જે ધર્મ ઉત્પન્ન કરનાર હોય, અને વળી જે અપકીર્તિ કરનાર ન હોય, એટલે જે લોક તથા વેદથી વિરુદ્ધ ન હોય (તે કહો), એવો અર્થ છે. 'સર્વત્ર યશ (થાય)' એટલે જેમકે અમુક દેશમાં મના કરેલું કર્મ ગણાતું હોય, તેમ કોઈ પણ વિભાગમાં પણ જે પ્રકારે અપકીર્તિ કરનાર ન હોય, અને પરલોકમાં (સદ્ગતિ થાય), એટલે પરલોકમાં પણ (જેથી) યશ અને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય (તે કહો). 8.

તે પૈકી એક (તમે) કરેલુંજ છે એમ બ્રહ્મા નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી કહે છે:

॥ બ્રહ્મોવાચ ॥

प्रीतस्तुभ्यमहं तात! स्वस्ति स्ताद्भां क्षितीश्वर! ॥
यत्रिर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनार्पितम् ॥9॥

હે વહાલા! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન છું. હે ભૂપતિ! તમો બેનું કલ્યાણ થાઓ, કારણ કે 'મને આજ્ઞા કરો' એમ નિષ્કપટ હૃદયથી આત્મા સાથે (તમે સર્વ) સમર્પણ કરેલું છે. 9.

સેવા ફલ આપનારી છે. સેવા થઈ એ ફલથી જાણવામાં આવે છે, તેથી (બ્રહ્મા) ('હું પ્રસન્ન છું' એમ) તેનું ફલજ જણાવે છે. (સેવા) ફલવાળી હોવાથી પ્રસન્નતા પણ ઘણી થઈ. 'તમો બેનું કલ્યાણ થાઓ' શબ્દોથી તે (પ્રસન્નતા)નું ફલ કહે છે. તમારા બેનું કલ્યાણ થાઓ. (તે બેને કરવાનું) કાર્ય સંસારની પ્રવૃત્તિના પ્રકારનું હોવાથી બંધન થવાનો ભય થાય, તેથી એમ કહેલું છે. 'હે ભૂપતિ!' એ સંબોધનથી, 'ભૂમિ ઉપર સત્તા મળો' એવું બીજું પણ ફલ જણાવેલું છે.

"અમે શું સેવા કરી અને (તમને) કેવી રીતે પ્રસન્નતા થઈ?" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'મને આજ્ઞા કરો' એમ નિષ્કપટ હૃદયથી આત્મા સાથે જે (પોતાનાં) સર્વસ્વનું નિવેદન તેજ સેવા. દુર્યોધનની પેઠે કપટથી પણ તે (સર્વસ્વનું નિવેદન) થાય, તેથી 'નિષ્કપટ હૃદયથી' એમ કહેલું છે. 'આત્મના' ('આત્મા સાથે') શબ્દમાં સાથેના અર્થમાં ત્રીજી (વિભક્તિ યોજેલી છે). આથી એમ જણાવેલું છે કે આ લોકનું અને પરલોકનું પણ આત્માના સંબંધવાળું સર્વ નિવેદન કરેલું છે. આજ ખરેખર આત્મસમર્પણ છે. તેનાથી જૂદી (કાંઈ) પ્રભુની સેવા નથી. 9.

તેનાથી જૂદી પણ (કાંઈ સેવા) હશે, એવી શંકા થાય, તે નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છે:

એતાવત્યાત્મજૈર્વીર! કાર્યા પિતરિ પુત્રકૈ: ॥
શક્ત્યાડપ્રમત્તૈર્ગૃહ્યેત સાદરં ગતમત્સરૈ: ॥10॥

હે વીર! પુત્રોએ પિતાની આટલી સેવા કરવાની છે કે સાવધાન અને ઇર્ષ્યાવિનાના રહી આદરપૂર્વક શક્તિ પ્રમાણે તેમની આજ્ઞા પાળવી. 10.

જેણે જે જેની પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલું હોય, તે તેનેજ નિવેદન કરવું યોગ્ય હોવાથી, પુત્રોએ આટલીજ (પિતાની) સેવા કરવાની છે. 'પુત્રોએ પિતાની' શબ્દોથી જે પ્રાપ્ત થએલ હોય, તેજ નિવેદન કરવાનું (કહેલું છે). 'ગુરાવપચિતિ:' 'ગુરુનો પ્રત્યુપકાર' એવો પાઠ લેવામાં આવે ત્યારે પણ ગુરુએ ઉપદેશ કરેલો પદાર્થ ફલે તે માટે (શિષ્યે) પોતાના આત્માનું1 જ નિવેદન કરવું જોઈએ, કારણ કે તે આત્માના અને તેના સંબંધીના મોક્ષ માટે ઉપદેશ આપે છે2. તે આથી થઈ શકે તેવું ન હોવાથી તેમને નિવેદન કરવું જોઈએ3, કારણ કે (તેમ કરવાથી) તે પોતાનો ઉદ્ધાર કરે છે. ઉપદેશ4 સાર્થક થવાથી જ તેમનો બદલો વળાય છે5. તેમ ન હોય તો તે સેવાને અધીન થાય (ગણાય)6. તેથી બંનેનાં કાર્ય (સિદ્ધ થાય તે) માટે આત્માનું સમર્પણજ 'અપચિતિ:' બદલો, સેવા (અથવા) પ્રત્યુપકાર એવો અર્થ7 છે. ઉત્તરાર્ધથી આત્મસમર્પણનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાવધાન રહી તેમની આજ્ઞા પાળવી. 'માટી લાવ' એમ (ગુરુ) કહે ત્યારે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આદરપૂર્વક માટી લાવવી એ આત્મસમર્પણનું દૃષ્ટાંત છે. (ગુરુ) અયોગ્ય (કાર્ય) કરાવે ત્યારે પણ 'પોતાની સરસાઈ થાય તે માટે (ગુરુ) મારી પાસે અયોગ્ય (કાર્ય) કરાવે છે' એમ તેમની સરસાઈ સહન ન કરનાર થયા વિના (સાવધાન થઈ શક્તિ પ્રમાણે તેમની આજ્ઞા પાળવી). 10.

1. 'નિસ્તાર્યમ્' એટલે શિષ્યના દેહનો અભિમાનવાળો આત્મા (પ્ર)
2. તે ગુરુ આત્મા (શિષ્ય) અને આત્મીય (તેના સંબંધીઓ)નો મોક્ષ થાય તે માટે ઉપદેશ આપે છે એટલે ભગવાને આજ્ઞા કરેલ હોય તે કહે છે. (પ્ર)
3. તે એટલે પોતાનો અને પોતાના સંબંધીઓનો ઉદ્ધાર. આ (શિષ્ય)થી થઈ શકે તેમ ન હોવાથી, તેણે પોતાના આત્મા અને સંબંધીઓ ગુરુને નિવેદન કરવાં જોઈએ. (પ્ર)
4. શિષ્યે પોતાનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે ગુરુને આત્મસમર્પણ કરવું જોઈએ. (પ્ર)

5. ગુરુ શિષ્યનો ઉદ્ધાર કરવા ઉપદેશ આપે છે. શિષ્ય ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે ત્યારે ઉદ્ધાર માટે તત્પર થયો જણાય અને ઉપર કહ્યું તેમ સમર્પણ કરે ત્યારે આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારો જણાય, સમર્પણ કરવાથી તે સર્વ ગુરુના સેવક થાય. ગુરુ પોતાનો ઉદ્ધાર કરતાં સાથે સેવકોનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે એટલે ઉપદેશ સાર્થક થાય છે. એમ શિષ્યની સેવા ફળે છે. (પ્ર)
6. "ઉપદેશથી શિષ્ય સેવા કરવા યોગ્ય થાય છે, અને સેવાથી તેનો ઉદ્ધાર થાય છે એમ માનવામાં શું દોષ?" એવી શંકા થાય તેથી આ કહે છે. એમ માનવાથી 'તે' ઉદ્ધાર સેવાને અધીન થાય, એટલે ઉપદેશનું ફલ ઉદ્ધાર છે એ સિદ્ધાંત ન રહે. (પ્ર)
7. જે ઉપર સિદ્ધ કર્યું તે આ વાક્યથી કહે છે. સેવા પ્રત્યુપકારરૂપ હોવાથી 'અપચિતિ' છે, એવો અર્થ છે. જેમણે નિવેદન કરેલું છે, અને જેમણે નિવેદન કરેલ નથી તેમની સેવાઓનાં સ્વરૂપ આથી કહેલ જાણવાં. (પ્ર)

એ પ્રમાણે સેવા સિદ્ધ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં જે કરવાનું છે તેની આજ્ઞા કરે છે:

સ ત્વમસ્યામપત્યાનિ સદૃશાન્યાત્મનો ગુણૈ:॥
ઉત્પાદ્ય શાસ ધર્મેણ ગાં યજ્ઞૈ: પુરુષં યજ॥11॥

તે તું આ (સ્ત્રી)ની અંદર ગુણો વડે પોતાની સમાન પુત્રો ઉત્પન્ન કરી, પૃથ્વીનું ધર્મથી પાલન કર, (અને) યજ્ઞોથી ભગવાનનું પૂજન કર. 11.

મારો પુત્ર હોવાથી જે કરવાનું, તે (તેં) કરેલું જ છે. ભગવદીય હોવાથી (તારે) જે કરવા યોગ્ય છે તે કહું1 છું એમ જણાવવા 'સ:' 'તે' શબ્દ યોજેલ છે. 'આ (સ્ત્રી)ની અંદર' શબ્દનો પણ તેવો જ (અર્થ છે), તેથીજ 'ગુણો વડે પોતાની સમાન પુત્રોને ઉત્પન્ન કર' એવી પહેલી આજ્ઞા (કરી). આની પછી પૃથ્વીનું ધર્મથી 'શાસ' પાલન કર એવી બીજી આજ્ઞા (કરી). 'યજ્ઞોથી 'પુરુષં' ભગવાનનું પૂજન કર' એવી ત્રીજી (આજ્ઞા કરી). 11.
1.'તદુચ્યતે' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલો છે.

પૃથ્વીનું પાલન કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ હોવાથી (અને) યજ્ઞો વૈદિક ધર્મ હોવાથી શ્રૌત અને સ્માર્ત ધર્મો સ્વધર્મ છે. (તેથી) તે પૈકી બે (આજ્ઞાઓ) ભગવાનની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી છે એવું (મારા એટલે મનુના) જાણવામાં આવ્યું. તેથી સ્વધર્મ પ્રમાણે ભગવાનનું પૂજન કરવામાં આવે ત્યારે આપ વેદગર્ભ (બ્રહ્મા) અને ભગવાન્ પ્રસન્ન થાઓ તેમાં સંશય નથી, પરંતુ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, તેથી આપ અથવા ભગવાન્ પ્રસન્ન થાઓ એ (વિષય)માં કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી, એવી શંકા (મનુને) થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

પરં શુશ્રૂષણં મહ્યં સ્યાત્પ્રજારક્ષયા મમ ॥
ભગવાંસ્તે પ્રજાભર્તુર્હૃષીકેશોઽનુતુષ્યતિ ॥12॥

મારા માટે પ્રજાનું રક્ષણ કરવાથી મારી ઉત્તમ સેવા થાય. પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર તારા ઉપર ભગવાન્ હૃષીકેશ પ્રસન્ન થાય છે. 12.

પુત્રે પિતાની સેવા કરવી જોઈએ. તે મારી ઉત્તમ સેવા પ્રજાનું રક્ષણ (કરવા)થી જ થાય, કારણ કે મારે કરવાનું તેં કર્યું. 'ભગવાને જે કરવાનું છે તે કરવું એ ભગવાનની ઉત્તમ

સેવા છે' એમ પહેલાં અમે કહેલું છે. તેથી મારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની અને (તેનું) પાલન કરવાનું છે તે તું જ કરે છે, એ મારી ઉત્તમ સેવા (થઈ). વળી આથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'પ્રજાભર્તુ:' પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર તારા ઉપર ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય, કારણ કે પ્રજાનું રક્ષણ પણ ધર્મ છે. વળી (ભગવાન્) 'હૃષીકેશ' હોવાથી, અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં (તથા) પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં સર્વ ઇન્દ્રિયોથી ભોગ થતો હોવાથી, ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા ભગવાન્ 'હૃષીકેશ' પ્રસન્ન થાય છે. 12.

'પ્રજાનો અને પોતાનો ઇન્દ્રિયોથી કરેલો ભોગ પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી, અને પ્રવૃત્તિ સંસાર કરાવનારી હોવાથી, પ્રસન્ન થએલા ભગવાન્ પણ સંસારનુંજ ફલ આપશે. તેથી (પ્રજા) મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારી ન હોવાથી પ્રજાનું શું પ્રયોજન ?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યેષાં ન તુષ્ટો ભગવાન્ યજ્ઞલિંગો જનાર્દન: ॥
તેષાં શ્રમો હ્યપાર્થાય યદાત્મા નાદૃત: સ્વયમ્ ॥13॥

યજ્ઞસ્વરૂપ ભગવાન્ જનાર્દન જેમના ઉપર પ્રસન્ન થએલા નથી તેમનો શ્રમ વ્યર્થ છે, કારણ કે તેમણે પોતાની મેળે આત્માનો આદર કરેલો નથી. 13.

કારણ કે સર્ગલીલામાં ઉત્પન્ન થએલા ઉપર તે હૃષીકેશ સર્ગને અનુકૂલ કાર્ય (કરવા)થીજ પ્રસન્ન થાય છે (અને સર્ગથી) ઉલટાં (કાર્ય)થી પ્રસન્ન થતા નથી. તે પ્રસન્ન ન થાય તો સર્વનાશ થાય છે, કારણ કે (તે) ભગવાન્ છે. તે પ્રસન્ન ન થાય, તો ઐશ્વર્યની પેઠે જ્ઞાન વિગેરે પણ પ્રાપ્ત થતાં નથી. તેથી મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત ન જ થાય. વળી (1) ભગવાન્ યજ્ઞસ્વરૂપ છે, યજ્ઞો જેમનાં સ્વરૂપ છે, તેવા છે. (તેથી) ભગવાન્ પ્રસન્ન ન થાય, તો યજ્ઞનું ફલ પણ (પ્રાપ્ત) ન થાય. (2) તે પ્રસંગે 'યજ્ઞ ન કરે તેને આ લોક (ફલ પ્રાપ્ત કરાવતો) નથી' એ વાક્ય પ્રમાણે આ લોકનું અથવા પરલોકનું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. (3) વળી ભગવાન્ 'જનામ્' અવિદ્યાનો 'અર્દયતિ' નાશ કરે તેવા જનાર્દન છે. તેથી (ભગવાન્ પ્રસન્ન ન થાય) તેથી અવિદ્યાનો નાશ પણ ન થાય. તેથી મોક્ષ ન થાય. એ પ્રમાણે (ભગવાન્ પ્રસન્ન ન થવાથી) (1) જ્ઞાન થતું નથી, (2) ધીરે ધીરે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં પરલોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને (3) અવિદ્યાનો નાશ ન થવાથી મુક્તિ થતી નથી1. તેથી તેઓનો પરલોક પ્રાપ્ત કરવાનો અથવા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રમ 'અપાર્થ:' વ્યર્થ છે. તે વિષયનો તર્ક (ઉપર) કહેલોજ છે.

"ધર્મ કરેલો હોવાથી, (શ્રમ) વ્યર્થ કેમ થાય? તર્કના વિચાર પ્રમાણે (ફલ) ન થવા છતાં, ઉત્પત્તિના વિચાર પ્રમાણે (ધર્મનું) ફલ (પ્રાપ્ત) થશે" એવી શંકા થાય, તેથી 'કારણ કે તેમણે પોતાની મેળે આત્માનો આદર કરેલો નથી' એમ કહેલું છે, કારણ કે કૃતઘ્નમાં ધર્મ હોતો નથી. આત્મા અને અનાત્મામાં વિરોધ હોય, ત્યારે અંદરના અંગ અને બહારના અંગના વિચાર પ્રમાણે પણ, (તેમજ) મુખ્ય અને હલકાના વિચાર પ્રમાણે પણ આત્મા વિશેષ બલવાન છે, કારણ કે બધું આત્માના માટે (કરવામાં આવે છે). પદાર્થ અને તેનાં સાધનમાં વિરોધ હોય, ત્યારે પદાર્થ વધારે બલવાન છે2 એ વિચાર પ્રમાણે પણ આત્માની અવગણના

કરવામાં આવે, ત્યારે દેહ વિગેરેથી ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ વ્યાકુલ ઇન્દ્રિયોવાળાને શરીરથી થતો ધર્મ ફલ આપતો નથી, તેમજ મન વ્યાકુલ હોય ત્યારે ઇન્દ્રિયોથી થતો ધર્મ પણ ફલ આપતો નથી, તેમ ભગવાનથી વિમુખ હોય તેને કોઈ પણ ધર્મ ફલ આપતો નથી. જો દેહ વિગેરેની પ્રેરણાથી, અથવા લોકની પ્રેરણાથી અથવા દેહ વિગેરે કે લોક વિઘ્ન કરતા હોવાથી ભગવાનનો આદર ન કરે તો તેમનો (દેહ વિગેરેનો અથવા લોકનો)જ દોષ થાય (ગણાય), અને ભગવાન્ તેઓનેજ શિક્ષા કરે. (પણ) જો પોતાથીજ આત્માનો આદર ન કરે-'સ્વયં' પોતાથીજ અવ્યય છે-જો પોતાની મેળેજ (દેહ વિગેરેની તેવી પ્રેરણા વિના) ભગવાનનો આદર ન કરે, તો તેનો સર્વનાશ થાય એવો બોધ છે. 13.

1. ભગવાન્, યજ્ઞરૂપ અને જનાર્દન એ ત્રણ શબ્દનો અર્થ કહીને, તે શ્રમ વ્યર્થ થવામાં કારણરૂપ છે એમ આ વાક્યથી સ્પષ્ટ કરે છે. (પ્ર)

2. 'દેહ પદાર્થ છે, અને આત્મા દેહપ્રાપ્તિનું સાધન છે. તેથી તે બેમાં દેહ વધારે બલવાન છે, એવા વિચાર પ્રમાણે પણ'- એવો અર્થ જણાય છે.

મનુએ આ1 પ્રાર્થના સત્યલોકમાં કરેલી, અને સત્ય (લોક)માં રહેલા બ્રહ્માએ (તેને) તેવી2 આજ્ઞા આપી. તે પણ વિચાર કરતા ન હોવાથી ભૂમિ ડૂબી ગએલી હોવાનું જાણતા ન હતા. (તે) જાણ્યા વિનાજ પૃથ્વીનું પાલન વિગેરે કર એમ તેમણે કહ્યું, ત્યારે મનુ નીચેના (બે) શ્લોકથી પૃથ્વી ડૂબેલી હોવાનું (તેમને) જણાવે છે :

॥ મનુરુવાચ ॥

આદેશેડહં ભગવતો વર્તેયામીવસૂદન ! ॥
સ્થાનં ત્વિહાનુજાનીહિ પ્રજાનાં મમ ચ પ્રભો ! ॥14॥

હે પાપનો નાશ કરનાર ! હું આપની (આપ) ભગવાનની આજ્ઞામાં રહીશ; પણ હે પ્રભો ! પ્રજાઓ માટે અને મારા માટે અહિં સ્થાન આપો. 14.

હું તો 'ભગવત:' આપ ભગવાનની 'આદેશે' આજ્ઞામાંજ 'વર્તેય' રહીશ. 'અમીવં' પાપ, તેનો નાશ કરનાર, હે 'અમીવસૂદન' પાપનો નાશ કરનાર ! પરંતુ પ્રજાઓ માટે અને મારા માટે અહિં સત્યલોકમાં સ્થાનની 'અનુજાનીહિ' આજ્ઞા કરો, (સ્થાન) આપો, એવો અર્થ છે, કારણ કે પ્રજાઓનું અને મારું રક્ષણ કરનાર એટલે રક્ષણ કરવાની શક્તિવાળા આપજ છો. તે (અર્થ) 'હે પ્રભો !' એ સંબોધનથી (કહેલો છે). 14.

1. 'આ' એટલે ઉપર શ્લોક 7-8 માં કરેલી.

2. 'તેવી' એટલે ઉપર શ્લોક 11માં કરેલી.

પૃથ્વી તો ડૂબી ગએલી છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

યદોક: સર્વસત્ત્વાનાં મહી મગ્ના મહામ્ભસિ ॥
અસ્યા ઉદ્ધરણે યત્નો દેવ ! દેવ્યા વિધીયતામ્ ॥15॥

જે સર્વ પ્રાણીઓનું સ્થાન પૃથ્વી છે તે પ્રલયના જલમાં ડૂબેલી છે. હે દેવ ! આ દેવીને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરો. 15.

અને સર્વ પ્રાણીઓનું જે 'ઓક:' સ્થાન છે તે પૃથ્વી 'મહામ્ભસિ' પ્રલયના જલમાં ડૂબેલી છે. (સત્ય લોકમાં સ્થાન આપો), અથવા તેને (પૃથ્વીને) બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરો. 'હે દેવ !' એ સંબોધનથી એમ (જણાવેલું છે કે) સત્ય લોકમાં સ્થાન આપવા કરતાં પણ ભૂમિને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન (કરવો એ)જ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે ભૂમિ દેવોનું પૂજન કરવાનું સ્થાન છે અને (ત્યાં) યજ્ઞ કરી શકાય છે. વળી 'દેવી' એટલે પૃથ્વીને (બહાર કાઢવાની છે), તે પૃથ્વી આપેજ ઉત્પન્ન કરેલી છે, કારણ કે આદિવરાહ કલ્પમાં (આપ) બ્રહ્માએજ તેને બહાર કાઢી કમલના પત્ર ઉપર પાથરેલી. તેથી સત્ય વિગેરે (લોક)માં સ્થાન આપો, અથવા ભૂમિને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરો. (તે) બેની અંદર ભૂમિના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન (કરવો એ)જ શ્રેષ્ઠ છે, તેથીજ (શ્લોકમાં) 'વા' 'અથવા' શબ્દ (યોજેલ) નથી. 'એમ સાંભળીને' એ મૈત્રેયનું વાક્ય અને 'મે જલ પીધું' તથા 'સર્પો (વિગેરે રચતાં)' એ બે બ્રહ્માનાં વાક્યો એ ત્રણ શ્લોકો સંગતિવિનાના છે. 15.

એવું મનુનું વચન સાંભળીને, તેના વચનની ખાતરી કરવા બ્રહ્માએ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ભૂમિ જોઈ ત્યારે તેને દુ:ખી જોઈ બ્રહ્માએ જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

॥ મૈત્રેય ઉવાચ ॥

પરમેષ્ઠી ત્વપાં મધ્યે તથા સન્નામવેક્ષ્ય ગામ્ ॥
કથમેનાં સમુન્નેષ્ય ઇતિ દધ્યૌ ધિયા ચિરમ્ ॥16॥

પરમેષ્ઠીએ તો જલની અંદર તે પ્રમાણે ડૂબી ગએલી પૃથ્વીને જોઈને બુદ્ધિથી લાંબા સમય સુધી વિચાર કર્યો કે હું આને કેવી રીતે બહાર કાઢીશ. 16.

સ્વાતન્ત્ર્યપારતન્ત્ર્યાભ્યાં સ્વતો યુક્તિવિચારણમ્ ॥
ભગવત્યેવ ભારસ્ય સ્થાપનં ચિન્તિતં સ્થિરમ્ ॥16॥

પોતાની મેળે (16) સ્વતંત્રપણાથી અને (17) પરતંત્રપણાથી ઉપાયનો વિચાર કર્યો. (18) ભગવાન્1 ઉપરજ ભાર મૂકવાનો ચોક્કસ વિચાર કર્યો . કા. 16.

તે પૈકી આરંભમાં પહેલાંની પેઠે પોતાની શક્તિથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો, તેનું કારણ 'પરમેષ્ઠી' શબ્દથી કહેલું છે. 'પરમે' સર્વથી ઉત્તમ આસન ઉપર 'તિષ્ઠતિ' બેસે તેવા 'પરમેષ્ઠી' છે. 'તુ' 'તો' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) સત્ય વિગેરે લોકમાં સ્થાન આપવાનું નથી. 'જલની અંદર તે પ્રમાણે ડૂબી ગએલી' વિશેષણથી એમ (કહેલું છે કે) પહેલાં પણ તે (પૃથ્વી)ની તેવી સ્થિતિ (થએલી તે)નું સ્મરણ થયું. પહેલાં તો બ્રહ્મા કમલના પત્ર ઉપર બેઠેલા હતા. તે પત્રને દાંડાનો આધાર હોવાથી અને દાંડાને ભગવાનનો આધાર હોવાથી તેમણે તે સમયે રસાતલના છેડેથી (પૃથ્વીને) લાવીને ત્યાં કમલના પત્ર ઉપર વિસ્તારેલી. હમણાં તો સત્યલોકમાં રહેલા તેમને એવી ચિંતા થઈ કે હું તેને કેવી રીતે બહાર કાઢું અને ક્યાં તેને મૂકું? પહેલા પરમેષ્ઠીપણું વિગેરે પ્રાપ્ત થાય તે માટે, વિચાર કર્યો ત્યારે સાધન બનેલા યજ્ઞો વિગેરે પદાર્થો (તેમના) મનમાં પ્રકટ થએલા; તેમ ચાલુ પ્રસંગમાં પણ થશે

એવા વિચારથી, કાલથી થતા દોષ દૂર કરવા તેમણે લાંબા સમય સુધી વિચાર કર્યો. તે પણ જેમ સંપૂર્ણ રીતે સાધન જણાયજ તેવી રીતે વિવેકવાળી બુદ્ધિથી (વિચાર કર્યો). 16.
1. આ અર્થ અનુક્રમે 16।। શ્લોકમાં કહેલા છે.

છતાં પણ ભૂમિને બહાર કાઢવાનું સાધન ન જણાતાં, સ્વતંત્રપણાંનો ત્યાગ કરીને, ભગવાનને અધીન રહેવાથી ભગવાનની કૃપાથી સાધન જણાશે એવા વિચારથી, (પોતાની) નિંદા કરતા હોય તેની પેઠે તેમણે કરેલ વિચાર કહે છે :

સૃજતો મેઽક્ષિભિર્વાગ્ભિ: પ્લાવ્યમાના રસં ગતા ॥
અથાત્ર કિમનુષ્ઠેયમસ્માભિ: સર્ગયોજિતૈ: ॥17॥

અક્ષિઓથી અને વાણીઓથી હું સૃષ્ટિ કરતો હતો તેટલામાં (પૃથ્વી) ડૂબતી રસાતલમાં ગઈ. હવે આ વિષયમાં સૃષ્ટિ કરવા નીમેલા અમોએ શું કરવું યોગ્ય છે? 17.

પહેલાં સ્થાપન કરેલી હોવા છતાં આ ભૂમિ ભારને લીધે ફરી ડૂબી ગઈ. "હું ‘અક્ષિભિ:’ અક્ષિઓ (ઇન્દ્રિયો)થી અને વાણીઓથી સૃષ્ટિ કરતો હતો” શબ્દોથી ભારનું કારણ કહેલું છે. અક્ષિઓ અને વાણીઓ એ (બે) સ્ત્રી અને પુરુષ હોય તેવા કહેલા છે. એવા પ્રકારની સૃષ્ટિમાં ઘણા ભાગે દૈત્યોના અંશોજ ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી, તેઓ ભારના કારણરૂપ છે એમ પહેલાં કહેલું છે અને (આગળ) કહેશે. તેથીજ જલમાં ‘પ્લાવ્યમાના’ ડૂબેલી ભૂમિ રસાતલ સુધી પહોંચી, કારણ કે તેના છેડા પાસેથી (તે) બહાર કાઢેલી હતી. ‘અથ’ ત્યાર પછી (હવે), ‘અત્ર’ આવા વિષયમાં અમારે શું કરવું? વળી સૃષ્ટિ કરવા નીમેલાઓએ શાંત રહી શકાય નહિ. અમો વિગેરેનું પ્રયોજન સૃષ્ટિ રચવાનુંજ છે. 17.

એ પ્રમાણે પરતંત્રપણાંથી પણ વિચાર કરતાં જ્યારે ઉપાય ન જણાયો, ત્યારે તેમણે ભગવાન્ ઉપરજ ભાર મૂક્યો. ભાર મૂકવાનું પ્રયોજન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

યસ્યાહં હૃદયાદાસં સ ઈશો વિદધાતુ મે ॥
કર્તવ્યં કરુણાસિન્ધુસ્તીર્થકીર્તિરધોક્ષજ: ॥18॥

જેમના હૃદયમાંથી હું ઉત્પન્ન થયો તે કરુણાસિંધુ તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા, જેમનું ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થતું નથી તેવા ઈશ મારું કાર્ય કરો. 18.

કારણ કે જેમના હૃદયમાંથી વિચારપૂર્વક હું ઉત્પન્ન થએલો છું. ‘સૃષ્ટિ (રચવા) માટે આને હું ઉત્પન્ન કરું. આનાથી કાર્ય સિદ્ધ થશે’ એમ પહેલાંજ વિચાર કરીને (ભગવાને) બ્રહ્માને સૃષ્ટિ (રચવા) યોજેલા. તેથી જણાય છે કે "જો આ કાર્ય પણ હું (બ્રહ્મા)થી થઈ શકે તેવું નથી, તો ભગવાનજ કરશે, કારણ કે આ પણ તેમણે આરંભમાંજ વિચારેલું કે ‘આ (બ્રહ્મા) અસમર્થ છે. આ (કાર્ય) પણ હુંજ કરીશ,’ કારણ કે તે (ભગવાન્) ઈશ છે. શક્તિવાળાએ (કાર્ય) કરવું જોઈએ, પરંતુ સેવકેજ કરવું જોઈએ એવો નિયમ નથી. (સેવક અને ઈશ) બંનેમાં શક્તિ હોય, ત્યારે સેવકે જ કરવું જોઈએ. આ (કાર્ય)માં તો તેજ શક્તિવાળા હોવાથી, મારું કાર્ય કરો.”

"લોકમાં શક્તિવિનાનો હોય તોપણ સેવકજ (કાર્ય) કરે છે (અને) શક્તિવાળો હોય તોપણ પ્રભુ (કાર્ય) કરતો નથી" એવી શંકા થાય, તેના સંબંધમાં 'કરુણાસિંધુ' એમ કહેલ છે. સેવકથી ઘણાં દુ:ખે કાર્ય થઈ શકે, પરંતુ (પ્રભુ) પોતે પ્રયાસ વિના (કરી શકે). ત્યારે કરુણાવાળો (પ્રભુ) બીજાના દુ:ખથી દુ:ખી થતો હોવાથી પોતેજ કરે છે. "કરુણાવાળામાં પણ ઐશ્વર્ય ગુણ હોવાથી તે શક્તિવિનાના સેવકો પાસેજ કાર્ય કરાવે છે, કારણ કે તેમ ન કરાવે તો (તેનું) ઈશપણું ન રહે" એવી શંકા થાય, તેથી 'તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા' એમ કહેલું છે. કરુણાસિંધુ તરીકે (કાર્યનો) ત્યાગ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ દૃષ્ટાંત માટે આ વિશેષણ કહેલું છે. તીર્થરૂપ છે કીર્તિ જેમની, તેવા (ભગવાન્) છે. તીર્થ બધાનાં પાપ દૂર કરે છે, તે પાપ તીર્થમાંજ રહે છે. એમ જાણવા છતાં ભગવાને પોતાની કીર્તિ તીર્થરૂપજ કરી. તેથી જેમ આ (કીર્તિને તીર્થરૂપ) કરે છે, તેમ ભૂમિનો ઉદ્ધાર પણ પોતેજ કરશે, એવો ભાવ છે. વળી 'અધ:' નીચે છે 'અક્ષજં' જ્ઞાન જેમનાથી, તેવા ભગવાન્ 'અધોક્ષજ' છે. ઇન્દ્રિયોથી (તેમનું) જ્ઞાન ન થવા છતાં તે સર્વની સર્વ ઇન્દ્રિયોનું હિત કરે છે, કારણ કે (પોતે) જ્ઞાનરૂપ થઈ (સર્વને) મોક્ષ આપે છે. અથવા (ભગવાન્) વ્યવહારથી પર હોવાથી લોકોનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે તેમણે (પોતાની) કીર્તિનેજ તેવી (તીર્થરૂપ) કરી, એવું તેમ (કીર્તિને તીર્થરૂપ) કરવાનું પ્રયોજન અધોક્ષજપણું છે. 18.

આ પક્ષ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારો થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ઇત્યભિધ્યાયતો નાસાવિવરાત્સહસાડનઘ ! ॥
વરાહતોકો નિરગાદંગુષ્ઠપરિમાણક: ॥19॥

હે પાપરહિત ! આ પ્રકારે (બ્રહ્મા) વિચાર કરતા હતા, ત્યારે (તેમની) નાસિકાના છિદ્રમાંથી અંગુઠાના માપનું વરાહનું બાલક એકાએક નીકળ્યું. 19.

'ઇતિ' આ પ્રકારે (બ્રહ્મા) ધ્યાન કરતા હતા. તે (ભગવાન)જ આ કાર્ય કરશે એવો નિશ્ચય કરીને, તેજ પ્રકારે ચિત્તને દૃઢ બનાવી વિચાર કરતાં, 'ભગવાન્ કયારે કયા સ્વરૂપથી (આ કાર્ય) કરશે' એવો વિચાર તેવીજ રીતે ક્ષણે ક્ષણે સર્વ તરફથી (બ્રહ્મા) કરતા હતા. ત્યારે કાર્યમાં પરોવેલા ચિત્તવાળા (બ્રહ્મા)એ યજ્ઞરૂપ ભગવાનનું ધ્યાન કરતાં, ક્રિયા (કરવા)નું સ્થાન ન હોવાથી આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યા વિનાજ (ભગવાન્) આધિદૈવિક સ્વરૂપથી પ્રકટ થયા. ક્રિયાએ પણ તે (સ્વરૂપ)માંજ પ્રવેશ કરેલ હોવાથી1, તે આધિદૈવિક (સ્વરૂપ) હતું. આ પહેલાં2 તો યજ્ઞ આધ્યાત્મિકજ હતો. (1) યજમાનમાં રહેલા પ્રયત્નથી (2) વૈદિક જ્ઞાનથી અને (3) ધ્યાનમાં પ્રકટ થતા સ્વરૂપથી એમ ત્રણ પ્રકારે તે થતો. તે ત્રણે પ્રકારનો હોવા છતાં એક બનેલો (યજ્ઞ) ભગવાન્ વરાહ છે. તેમની ક્રિયાથીજ યજમાનની ક્રિયા (પ્રયત્ન) થાય છે. સર્વ વસ્તુ સાથેનું3 સર્વ યજ્ઞરૂપ (યજ્ઞનું) સ્વરૂપ તો તેજ છે. વેદ તેમની અંદરજ રહેલા છે એમ જણાવવા, 'વેદો આમના નિ:શ્વાસ છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી, તે બ્રહ્માના શ્વાસ (લેવા)ના માર્ગથી બહાર નીકળ્યા. 'વરાન્' ઈચ્છેલા પદાર્થોને 'આહરતિ' લાવી આપે તે વરાહ, સર્વ ઇચ્છેલા પદાર્થ આપનારા છે. તેવા અને તે બાલક પ્રકટ થયા.

‘તોકઃ’ એટલે બાલક. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપો અવયવરૂપ હોવાથી, તેઓમાં જે વિકાસવાળું હોય તેજ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અહિં તો (સ્વરૂપ) ફલવાળું હોવાથી, બાલક પણ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. (આ) ધ્યાનના અંશવાળું નથી એમ જણાવવા ‘એકાએક’ શબ્દ (યોજેલ છે). તેમ ન હોય (ધ્યાનના અંશવાળું હોય), તો એક ભાગથી પણ આધ્યાત્મિકપણું રહે. ‘હે પાપરહિત !’ એ સંબોધન (વિદુરને) વિશ્વાસ થાય તે માટે (કરેલું છે), કારણ કે કોઈપણ અંશથી પાપવાળો હોય તેને વિશ્વાસ થતો નથી. તે સ્વરૂપ કાલના આધિદૈવિક4 ઈશ્વરરૂપ છે એમ જણાવવા, ઉત્પન્ન થતાં તે અંગૂઠાના ટેરવા જેટલાજ માપવાળું બહાર નીકળ્યું. ‘પુરુષ માત્ર અંગુઠા જેટલો છે, અને તે અંગુઠાના આશ્રયે રહેલ છે’ ‘સર્વ જગતના ઈશ છે’ ‘વિશ્વનો ભોગ કરનાર પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે’ એવી શ્રુતિ હોવાથી માત્ર અંગુઠા જેટલા માપવાળાજ વિશ્વનો ભોગ કરનાર અને ઈશ્વર છે. યજ્ઞનું સ્વરૂપજ વિશ્વનો ભોગ કરનારું છે, કારણ કે બધું અન્ન અને બધા પશુઓ તે (સ્વરૂપ)નાંજ છે. ‘અંગુઠો’ શબ્દ બધે અંગુઠાંનાં ટેરવાંના અર્થમાં (યોજાએલો છે). 19.

1. ક્રિયામાં પ્રવેશ કરેલા, ક્રિયાવાળા આધ્યાત્મિક (ભગવાન્) વેદના પૂર્વકાંડમાં કહેલા છે. અહિં તો ક્રિયાવાળા (વરાહસ્વરૂપ)માં ક્રિયાએજ પ્રવેશ કરેલો છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
2. ‘આ પહેલાં’ એટલે વરાહ અવતાર પહેલાં. (પ્ર)
3. ‘વસ્તુ સાથેનું’ એટલે એના દેવના પૂજન સાથેનું. (પ્ર) યજ્ઞની સામગ્રી સાથેનું, એનો અર્થ જણાય છે.
4. ‘કાલસાર’ એટલે કાલના આધિદૈવિક, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે આધિદૈવિક (યજ્ઞ)નું સ્વરૂપ ઉત્પત્તિથી કહ્યું. જ્ઞાનથી (તેમનું) સ્વરૂપ કહેવા (તે) ભગવાન્ છે એમ જણાવવા, કાલ વિગેરેની (તેમને) હદ નથી એમ દર્શાવવા તેજ સૂક્ષ્મ (સ્વરૂપ)ની સ્થૂલતા નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે :

તસ્યાભિપશ્યતઃ સ્વસ્થઃ ક્ષણેન કિલ ભારત ! ॥
ગજમાત્રં પ્રવવૃધે તદદ્ભુતમભૂન્મહત્ ॥20॥

હે ભારત ! તેમના દેખતાં આકાશમાં રહેલ (વરાહનું બાલક) એક ક્ષણમાં ખરેખર હાથી જેટલું બહુ વધ્યું. તે ઘણું અદ્ભુત થયું. 20.

તે બ્રહ્મા ચારે તરફ જોતા હતા ત્યારે (વરાહનું બાલક વધ્યું). લોકમાં બીજું રૂપ લેવા પડદાની જરુર પડે છે. અહિં તો (બ્રહ્માના) દેખતાંજ પહેલાં માત્ર અંગુઠા જેટલું (વરાહનું બાલક હતું તે) પછી હાથી જેટલું થયું. (પહેલાં મોટું રૂપ) છૂપું રહેલ હશે એવી શંકા દૂર કરવા ‘આકાશમાં રહેલ એક ક્ષણમાં’ શબ્દો યોજેલ છે. આકાશમાં રહેલ હોવાથી, (તેને કાંઈ) ઢાંકનારું ન હતું1. તે મોટું થયું તેમાં લૌકિક કાલ (વ્યતીત થએલ) ન હોવાથી, ઢાંકણ વિના તે (બાલક)જ વધ્યું નહતું2. ‘ખરેખર’ શબ્દ પ્રસિદ્ધિ દર્શાવે છે. આ વિષયમાં પ્રમાણ કહેવાની જરુર નથી, એવો (તેનો) અર્થ છે. ‘હે ભારત!’ એ સંબોધન (વિદુરને) વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું છે). એ પ્રમાણે (વરાહના બાલકનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન કરાવી, શ્રવણ કરનારનો

દોષ દૂર કરી, ‘હાથી જેટલું બહુ વધ્યું’ શબ્દોથી (તેનું) સ્થૂલ સ્વરૂપ કહેલું છે. ‘ગજ:’ હાથી, તેના જેટલું એટલે સાઠ વર્ષના દેહવાળું (થયું), અથવા વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હાથી ગજેન્દ્ર છે (તેના જેટલું વધ્યું). ‘માત્ર’ ‘જેટલું’ શબ્દ (કદનું) ચોક્કસપણું સૂચવનારું3 છે. તેમ ન હોય તો બીજી ક્ષણે તેનાથી પણ તેટલુંજ (અધિક) વધે, અને વળી ઇન્દ્રિય અને પદાર્થનો સંયોગ થવામાંજ ક્ષણ થઈ જતી હોવાથી, ‘એક ક્ષણમાં’ શબ્દ નિરર્થક થાય. ‘બહુ વધ્યું.’ બધા અવયવોમાં યોગ્યતા પ્રમાણે વધવું એ બહુ વધવું. તેથીજ તે (વધવાનું કાર્ય) અદ્ભુત થયું . જેમાં જોનારને તર્ક (કાર્ય થવાનું કારણ) જણાય નહિ અને કાર્ય જોવામાં આવે, તેજ અદ્ભુત (કાર્ય) છે. ઘણું (અદ્ભુત) થયું એટલે કાર્યનું દર્શન પણ સંશયવાળું થયું, કારણ કે જેમ અંત સુધી સમુદ્ર જોઈ શકાતો નથી, તેમ ભગવાનનું શરીર (જોઈ શકાતું નથી), એવો અર્થ છે. 20.
1. જેમ ચીભડાની વેલને ચોંટેલું ભોંય ઉપર પડેલું ચીભડું ચાર આગળનું હોવા છતાં, તેનું પોષણ કરનાર દ્રવ્યોએ કરેલાં તેનાં પહેલાના દેહના ઢાંકણને લીધે તેના પહેલાના કદને ઢાંકી દઈ એક રાતમાં પાંચ હાથનું અથવા દશ હાથનું થાય છે, તેમ આ વરાહ બાલક વધ્યું ન હતું, કારણ કે તે આકાશમાં રહેલ હતું એમ જણાવવા ‘આકાશમાં રહેલ’ વિશેષણ યોજેલું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
2. જેમ કોઈ સમુદ્ર ઉપર ઉડતું પક્ષી જેને કુંકણમાં ‘વાસલી’ કહે છે તે ઘણે ઉંચે આકાશમાં જ ઇંડું મૂકે છે, અને તે ઇંડું આધાર વિનાનું હોવાથી પડતાં પડતાં જ સમય જતાં પાકી ફાટે છે, અને તેમાંથી નીકળેલ પક્ષી પાછું ઉડે છે અને ભૂમિ ઉપરના કોઈનો સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ આના સંબંધમાં બનતું નથી, એમ જણાવવા ‘એકક્ષણમાં’ એમ કહેલું છે (પ્ર)
3. ‘નિર્ધારણસૂચકમ્’ એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઈ અર્થ કરેલ છે. કાલ (બુદ્ધિનું) કારણ હોવાનો નિશ્ચય નથી એમ સૂચવનારો ‘માત્ર’ શબ્દ છે એમ, પ્રકાશકાર કહે છે, તે અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. નાથદ્વારવાળી પ્રતમાં ‘અનિર્ધારણાસૂચકમ્’ પાઠ છે, તે પ્રકાશકારે લીધેલ છે. કેવો નિશ્ચય નથી, એ કહેવાનું પ્રયોજન ન હોય. કેવો નિશ્ચય છે એ કહેવું યોગ્ય ગણાય.

ત્યારે વસ્તુનો નિર્ણય કરવા, તેઓને વિતર્ક થયા, એમ કહે છે :

મરીચિપ્રમુખૈર્વિપ્રૈ: કુમારૈર્મનુના સહ ॥
દૃષ્ટ્વા તત્સૌકરં રૂપં તર્કયામાસ ચિત્રધા ॥21॥

મરીચિ જેઓમાં મુખ્ય હતો તેવા બ્રાહ્મણો, કુમારો અને મનુ સાથે તે વરાહનું સ્વરૂપ જોઈને (બ્રહ્માએ) જૂદા જૂદા પ્રકારના તર્ક કર્યા. 21.

મરીચિ જ જેઓમાં ‘પ્રમુખ:’ મુખ્ય હતો તેવા બ્રાહ્મણો હતા. ત્યાં બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને કુમારો એવા ત્રણ પ્રકારના બ્રહ્માનાં પુત્રો હતા. સનક વિગેરે કુમારોએ જનોઈ લીધી નહતી, કારણ કે આઠમા વર્ષે જનોઈ લેવાય1, (અને) તેઓ તો પાંચ વર્ષના હતા, કારણ કે તેટલા સમયમાં ભગવાનનું સ્મરણ ન કરવાની ક્ષણો ગણતાં પાંચજ વર્ષ (તેમનાં) થએલા, કેમકે દેહનો ભોગ કરનાર કાલનીજ કર્મ ઉપર સત્તા હોય છે. ‘વિશેષેણ’ ઘણુંજ

‘પ્રાન્તિ’ પૂરે તેવા વિપ્રો બ્રાહ્મણોજ હતા. મનુ ક્ષત્રિય હતો. એ પ્રમાણે ત્રણ માર્ગમાં2 રહેલા બધાની સાથે ‘ચિત્રધા’ જૂદાજૂદા પ્રકારે બ્રહ્માએ તર્ક કર્યા. "સંખ્યાના પ્રકારના અર્થમાં ‘ધા’ યોજાય છે” (પાણિનિ 5।42) એ સૂત્રના વિભાગ કરતાં ‘ચિત્રધા’ ‘જૂદા જૂદા પ્રકારના’ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. "(1) (વરાહનું) રૂપ લોકમાં નિંદાએલું હોવાથી, જેમ મધુકૈટભ વિગેરેની ઉત્પત્તિ મેલમાંથી થએલી તેમ આ વરાહની પણ (ઉત્પત્તિ કચરામાંથી થઈ હશે). (2) ‘આ વરાહ દેવના ધનનો ચોર છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે વરાહ દૈત્ય પણ (હશે). અથવા (3) ‘આ જે વરાહ છે તે પશુઓનો ક્રોધ છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે (આ) ક્રોધનો અવતાર હશે” એમ તે વરાહનું સ્વરૂપ (જોઈને) તેમણે અનેક પ્રકારના તર્કો કર્યા. તર્ક એટલે પ્રત્યક્ષ જોએલા પદાર્થને ઘટાવનારી યુક્તિ, જેની (તે) પદાર્થના સંબંધમાં કલ્પના કરવાની જોએલા પદાર્થની યોગ્યતા જણાય. તે વિષયમાં ચાલુ પ્રસંગમાં કોઈ પણ મતનો નિશ્ચય થયો નહિ, તેથી ‘જૂદા જૂદા પ્રકારે’ એમ કહેલું છે. 21.

1. કુમારો બ્રાહ્મણોથી જૂદા કહ્યા તેનું તાત્પર્ય આથી કહેલ છે. કુમારપણાનું તાત્પર્ય વેદ છે (પ્ર). કુમારો સદા ભગવાનનું સ્મરણ કરતા. એવું સ્મરણ જે કાલે કરવામાં ન આવે તે કાલજ દેહનો ભોગ કરે છે. કુમારોએ આટલા બધા સમયમાં માત્ર પાંચ વર્ષ જેટલા સમય સુધીજ ભગવાનું સ્મરણ કરેલું નહિ. તેથી તેમને જનોઈ આપેલી નહિ. તેથી બ્રાહ્મણોથી જૂદા કહેલ છે. ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ એ ત્રણ માર્ગમાં અનુક્રમે રહેનાર કુમારો, બ્રાહ્મણો અને મનુ (ક્ષત્રિયો), એ બધા સાથે બ્રહ્માએ તર્ક કર્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

2. ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ એ ત્રણ માર્ગમાં અનુક્રમે રહેનાર કુમારો, બ્રાહ્મણો અને મનુ (ક્ષત્રિયો), એ બધા સાથે બ્રહ્માએ તર્ક કર્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

લોક અને વેદને અનુસરનારો તર્ક પદાર્થનો નિર્ણય કરવા અશક્ત નીવડ્યો, ત્યારે બ્રહ્માએ પદાર્થનું અલૌકિક પ્રકારે અનુમાન કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

કિમેતત્સૂકરવ્યાજં સત્ત્વં દિવ્યમવસ્થિતમ્ ॥
અહો બતાશ્ચર્યમિદં નાસાયા મે વિનિ:સૃતમ્ ॥22॥

અરેરે ! વરાહના આકારમાં રહેલું આ ક્યું દિવ્ય પ્રાણી છે ? અહો ! આ મારી નાસિકામાંથી નીકળ્યું તે આશ્ચર્ય છે. 22.

વરાહ એ માત્ર આકાર છે. આ પ્રાણી દિવ્ય છે, પ્રાકૃત નથી. (ઉત્તરાર્ધમાં) દિવ્યપણું જણાવે છે. ‘અહો !’ શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા (યોજેલ છે). ‘અરેરે !’ શબ્દ ખેદ (દર્શાવે છે). તેજ, હિંમત વિગેરે સારી રીતે દેખાતા હોવાથી, આપણા કરતાં પણ અલૌકિક તેજવાળું હોવાથી, (આ પ્રાણી જગતનું) કારણ બનેલ કોઈક તત્ત્વ જ છે, પરંતુ તેનો વરાહનો આકાર ઘણું આશ્ચર્ય કરાવનારો છે. ખેદ તો ઉત્તમ (પ્રાણી) ખરાબ આકારવાળું હોવાથી (થાય છે). ‘આ (મારી નાસિકામાંથી નીકળ્યું તે) આશ્ચર્ય છે’ શબ્દોથી બીજું આશ્ચર્ય કહે છે. ઉત્તમ (પુરુષ) પણ કાલ, કર્મ અને સ્વભાવને અધીન હોવાથી (તેની) હલકી સ્થિતિ (થવાનું) સંભવે, છતાં પણ આ ઘણું આશ્ચર્યકારક છે કે (આ) મારી જ નાસિકાના

છિદ્રમાંથી બહાર નીકળ્યું છે, કારણ કે પુરુષમાંથી અને તેમાં પણ (તેની) નાસિકામાંથી વરાહો ઉત્પન્ન થતા નથી. આથી એમ કહેલું છે કે જૂદી જાતની1 યોનિ પણ નથી.
1. જૂદી જાતની એટલે વરાહની. વરાહની યોનિ નથી છતાં વરાહ ઉત્પન્ન થયું એ ઘણું જ આશ્ચર્યકારક છે એવો અર્થ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં બીજું આશ્ચર્ય કહે છે :

દૃષ્ટોઽઙ્ગુષ્ઠશિરોમાત્ર: ક્ષણાદ્વર્ણ્ડશિલોપમ: ॥
અપિ સ્વિદ્ ભગવાનેષ યજ્ઞો મે ખેદયન્મન: ॥23॥

અંગુઠાના ટેરવાં જેટલા દેખાએલા. એક ક્ષણમાં પર્વત પરથી ગબડેલા પથ્થર જેવા થયા. ચોક્કસ મારા મનને ખેદ પમાડતા આ યજ્ઞ ભગવાન્ હશે. 23.

અંગુઠાનો 'શિર:' ઉત્તમ ભાગ (ટેરવું), તેટલું 'માત્રા' માપ હતું જેમનું તેવા (દેખાએલા). 'દેખાએલા' એટલે પ્રથમ જોએલા. નાકનું દ્વાર (નશ્કોરૂં) તેટલા માપનું હોવાથી યોગ્યતાને લીધે, અથવા બ્રહ્માને કાલ વિગેરે ઇન્દ્રિયોથી ન જણાય તેવા પદાર્થોનું જ્ઞાન હોવાથી1 (એમ) કહેલું છે. તેથીજ 'એક ક્ષણમાં' એમ કહેલું છે. (આ) બ્રહ્માનું વાક્ય હોવાથી લૌકિકના નિયમ પ્રમાણે (આ શબ્દથી) થોડો સમય વિચારેલો નથી. પર્વત ઉપરથી ગબડી પડેલાં મોટા પથ્થરો 'ગબડેલા પથ્થરો' છે, તેમની સાથે સરખામણી થાય તેવા (થયા), એમ કઠોરપણું મોટાઈ વિગેરેને લીધે કહેલ છે. જડ (પદાર્થ)નું દૃષ્ટાંત (બ્રહ્મનો) પોતાનો ખેદ સૂચવનારું છે, કારણ કે (બ્રહ્મા) પોતે પર્વત હોય અને વજ્રથી પાંખ કપાય તેની પેઠે (તે દૃષ્ટાંત) ખેદ સૂચવાનારું છે. અથવા આશ્ચર્ય અને ખેદ અનુક્રમે જણાવેલા છે.

એ પ્રમાણે પદાર્થનો અલૌકિક પ્રકારથી તર્ક કરતાં પણ નિશ્ચય થયો નહિ, કારણ કે તર્કથી બીજનો2 જ નિશ્ચય થયો, પ્રયોજનનો (નિશ્ચય) ન થયો, કારણ કે દિવ્ય પ્રાણીનું પણ ચાલુ પ્રસંગમાં પ્રયોજન નથી. ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું, તેથી તે (ભગવાન)જ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા આવા સ્વરૂપથી પ્રકટ થયા એવો સંભવ છે. "લોક અને વેદમાં નિંદાએલાં રૂપથી પ્રકટ થવાનું પુરુષોત્તમને શું કારણ ?" એવી શંકા થાય, તેથી 'મારા મનને ખેદ પમાડતા' શબ્દોથી પોતાને ખેદ ઉત્પન્ન કરવો એ જ કારણ (હોવા)નું અનુમાન કરે છે. 'અપિ' શબ્દ સંભવ દર્શાવે છે. 'સ્વિદ્' શબ્દ નિશ્ચય દર્શાવવા (યોજેલ છે). પહેલાં ઘણાં વિકલ્પોનાં અનુમાન કર્યાં, તે પૈકી આ મતનો નિશ્ચય થાય છે. તેથી આ ભગવાન્ પરમેશ્વર જ છે. તેમનાં અનંત સ્વરૂપો પૈકી, (યજ્ઞ) ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી હોવાથી આ યજ્ઞ જ હોવા જોઈએ. કાલ અને ક્રોધનાં રૂપવાળા હોવાથી સ્વરૂપને લીધે દૈત્ય હોવાનું પણ સંભવે છે. તેમ (દૈત્ય) ન હોય, તો દૈત્યનો વધ (તેમનાથી) ન થાય, કારણ કે મર્યાદામાં ક્રૂર (પ્રાણી)થી જ ક્રૂરનો ઘાત થાય છે. આ યજ્ઞરૂપ ભૂમિનું રક્ષણ વરાહથી જ થાય છે. તે (ભૂમિ) પર દૈત્યોના યજ્ઞનું સ્થાન વેદિ (છે. તે) જો દૈત્યનો વધ કરીને લાવવામાં આવે, તો દેવોનો યજ્ઞ પૂર્ણ થાય.

બ્રહ્માએ સ્થાન સાથે બધાને યજ્ઞો આપેલા છે અને તેઓના3 તે ધનનો ચોર વરાહ છે. હણવાનું તો સામાપક્ષમાં હોય ત્યારે (થાય)4. તેથી5 તેવું (વરાહનું) રૂપ અવશ્ય કરવાનું આવી પડ્યું, એમ બ્રહ્માને ઠપકો આપતો હોય તેમ યજ્ઞે જ વરાહનું સ્વરૂપ કરેલું. બીજો (કોઈ) બીજ6 તથા પ્રયોજન7 ઘટાવે તેવું સંભવતું નથી. 23.

1. (હૃદયમાં) રહેલા અંગુઠા જેટલા (ભગવાનનું) દર્શન ઉત્તમ યોગીઓને જ થાય છે, એવા અભિપ્રાયથી આ વાક્ય યોજેલું છે. (પ્ર)

2. 'બીજ' એટલે દિવ્યપણું. (પ્ર).

3. અસુરોના પણ યજ્ઞરૂપ ધનનો ચોર વરાહ છે. તે હાલ વેદિરૂપ યજ્ઞની ભૂમિને ધારણ કરે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) 'વામમોષ:' એટલે ધનને ચોરનાર. તેથી વરાહ સામાન્ય રીતે દેવો તથા અસુરો બંનેના યજ્ઞરૂપ ધનને ચોરનાર છે, એવો અર્થ જણાય છે.

4. "વરાહ યજ્ઞ ચોરનાર હોય તો ભગવાને તેનો વધ કેમ ન કર્યો ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (હમણાં તો તે દેવોના પક્ષમાં હોવાથી વધ કરવા યોગ્ય નથી.) (પ્ર).

5. 'તેથી' એટલે 'હમણા સામો પક્ષ હોવાથી' (પ્ર). 'તેથી' એટલે અસુરોની યજ્ઞની ભૂમિ દેવોનો યજ્ઞ પૂર્ણ કરવા લઈ આવવાની હોવાથી, અને લઈ આવવાનું કાર્ય વરાહનું હોવાથી (યજ્ઞરૂપ ભગવાનેજ પોતાનું વરાહરૂપ કર્યું) એવો અર્થ જણાય છે.

6. 'બીજ' એટલે દિવ્યપણું. આવું દિવ્યરૂપ.

7. પ્રયોજન એટલે ભૂમિને લઈ આવવાનું. આ બીજ અને પ્રયોજન ભગવાન્ સિવાય બીજા કોઈથી થવાનું સંભવતું નથી.

આ વિચારનો પણ કાર્ય પૂરું થતાં ફલથી નિશ્ચય થવાનો હોવાથી, ફલ પ્રાપ્ત થયું ત્યાં સુધી બ્રહ્માને વિચાર જ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

ઇતિ મીમાંસતસ્તસ્ય બ્રહ્મણ: સહ સૂનુભિ: ॥
ભગવાન્ યજ્ઞપુરુષો જગર્જાગેન્દ્રસંનિભ: ॥24॥

એ પ્રમાણે પુત્રો સાથે તે બ્રહ્મા વિચાર કરતા હતા ત્યારે ઉત્તમ પર્વત જેટલા ભગવાન્ યજ્ઞપુરુષે ગર્જના કરી. 24.

મરીચિ વિગેરે પુત્રો સાથે બ્રહ્મા વિચાર જ કરતા હતા, ત્યારે (તેઓને) જૂદો વિચાર ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે તેમનો ગૂઢ ભાવ જાણીને ભગવાન્ યજ્ઞપુરુષે ગર્જના કરી. પહેલાં તે (પર્વત ઉપરથી) ગબડી પડેલા પથ્થર જેટલા હોવા છતાં, ફરીથી બીજીવાર વધીને મેરૂના જેવા થયા. 'ભગવાન્' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ઐશ્વર્ય વિગેરે (ગુણો) પ્રકટ કરેલા હોવાથી (અધિક વૃદ્ધિનું) પ્રયોજન ન જણાવાનું બન્યું નહિ. યજ્ઞના અંશથી (તે) વરાહના આકારવાળા હતા, પરંતુ (યજ્ઞના) અધિષ્ઠાતાના રૂપથી પુરુષ હતા, તેથી વરાહ અડધા પુરુષ હતા. આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેમણે બ્રહ્માને પોતાનું પુરુષનું સ્વરૂપ પણ દર્શાવેલ હોવાથી, તેમના ખેદનો પણ લગભગ નાશ કરેલો. જેમ વાદળાંવાળો પર્વત ગર્જના

કરે, એવી રીતે ભગવાને એકલાએજ ગર્જના કરી, એવો અર્થ છે, અને આ ('સનિભ:'શબ્દમાંના) 'સમ્' શબ્દનો અર્થ છે. 24.

તેથી જ બ્રહ્માને હર્ષ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

બ્રહ્માણં હર્ષયામાસ હરિસ્તાંશ્ચ દ્વિજોત્તમાન્ ॥
સ્વગર્જિતેન કકુભ: પ્રતિસ્વનયતા વિભુ: ॥25॥

શક્તિમાન હરિએ દિશાઓમાં પડઘા પાડતી પોતાની ગર્જનાથી બ્રહ્માને અને તે ઉત્તમ દ્વિજોને હર્ષ ઉત્પન્ન કર્યો. 25.

'હરિ' હોવાથી તેવા હોવાનો1 સ્વભાવ છે. 'તે' અટલે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિચાર કરનારાઓ. બ્રહ્માને બે પ્રકારનો2 હર્ષ થયો અને તેઓ (દ્વિજો)ને એક પ્રકારનો થયો, તેથી જૂદા જૂદા કહેલ છે. હર્ષ થવાનું કારણ 'ઉત્તમ દ્વિજો' શબ્દથી કહેલું છે. (વરાહ) યજ્ઞસ્વરૂપ હોવાથી તેઓને હર્ષ થયો. ચોરી (કરવાની) નથી એમ જણાવવા (વરાહે) એવી ગર્જના કરી કે જેથી દિશાઓમાં સર્વ સ્થલે પડઘો પડ્યો. તે (અર્થ) 'દિશાઓમાં પડઘા પાડતી પોતાની ગર્જનાથી' શબ્દોથી કહેલ છે. 'એમ (વરાહે) કેમ કર્યું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'શક્તિમાન' વિશેષણ યોજેલું છે. 25.

1. 'હરિ' એટલે (1) દુ:ખ હરનાર ભગવાન્ વરાહ (2) સિંહ. સિંહનો તેવા હોવાનો એટલે ગર્જના કરનાર હોવાનો સ્વભાવ છે, એવો અર્થ છે.

2. પોતાને સાહાય્ય કરનાર પ્રાપ્ત થવાનો હર્ષ અને આ યજ્ઞસ્વરૂપ છે એવાં જ્ઞાન સાથે તેમનાં દર્શનથી થતો હર્ષ, એવા બે પ્રકારનો (પ્ર).

હર્ષ પામેલાઓએ જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :

નિશમ્ય તે ઘર્ઘરિતં સ્વખેદક્ષયિષ્ણુ માયામયસૂકરસ્ય ॥
જનસ્તપ:સત્યનિવાસિનસ્તે ત્રિભિ: પવિત્રૈર્મુનયોઽગુણન્ સ્મ ॥26॥

માયામય સૂકરની પોતાના ખેદનો નાશ કરનારી ઘરઘરાટી સાંભળીને જન તપ: અને સત્ય (લોક)માં વસનારા તે (પ્રસિદ્ધ) મુનિઓએ ત્રણ પવિત્ર કરનાર (વેદો)થી (તેમની) સ્તુતિ કરી. 26.

'ઘર્ઘરિતં' 'ઘરઘરાટી' એટલે ભાષામાં જેનો અર્થ ઘર થાય છે તેવો તેમની જાતિ (ભૂંડ)નું અનુકરણ કરનારો શબ્દ. 'બધાએને હું ઘર, અથવા ઘર1 ઉપર ઘર, અથવા શરીર અને ઘર પ્રાપ્ત કરાવીશ' એવા વિચારથી (ઘરઘરાટી કરી). તેથીજ તે 'પોતાના ખેદનો નાશ કરનારી' હતી. બધાનો આધાર ભૂમિ ઉપર જ છે. જન વિગેરે (લોક)માં પણ ભૂમિમાંથી જ અન્ન પ્રાપ્ત થાય છે. સંબંધીઓનો (ભૂમિ ઉપરનાનો) ઉદ્ધાર થશે તે માટે, અધિકારીઓનો ખેદ દૂર કર્યો તે માટે અથવા પોતે જે વિચાર કરેલ તેનો (વરાહ ભગવાને) અંગીકાર કર્યો તે માટે (મુનિઓએ સ્તુતિ કરી).

"પશુના અનુકરણથી (તેમના) ખેદનો કેમ નાશ થયો ?" એવી શંકા થાય, તેથી 'માયામય સૂકર' શબ્દ યોજેલ છે. દૈત્યોને ઘણો મોહ કરાવવા (ભગવાને) તેવું (ભૂંડનું) રૂપ

લીધેલ. ‘માયામય’ એટલે (પોતાની) ઘણી હલકાઈ દર્શાવનારું (રૂપ લીધું), કારણ કે વેદમાં કર્મમાર્ગમાં (તે) ઘણો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારું છે.

આલમ્ભને ફલે ચૈવ યજ્ઞરૂપે તથોદ્ગમે ॥
ઉપાખ્યાનેષુ સર્વેષુ ભ્રમો વૈ જાયતે શ્રુતૌ ॥17॥

યજ્ઞનું સ્વરૂપ તેવું પ્રકટ થાય ત્યારે (પશુના) વધના તેમજ (યજ્ઞના) ફલના સંબંધમાં વેદમાં બધા ઉપાખ્યાનોમાં ભ્રમ થાય છે જ. કા. 17.

આધિદૈવિકરૂપેઽપિ મોહકત્વં તથાસુરે ॥
યથા સ્વસ્મિન્નીચબુદ્ધિ: તતોઽપિ ભગવત્યુત ॥18॥

(યજ્ઞનું) આધિદૈવિક સ્વરૂપ (પ્રકટ થાય ત્યારે) પણ અસુરોને એવો મોહ કરાવનારું હોય છે કે (તેમની) પોતામાં જેવી નીચ (હોવાની) બુદ્ધિ હોય તેથી પણ ભગવાનમાં અધિક જ (નીચપણાંની બુદ્ધિ થાય છે). કા. 18.

‘સૂ’ ધાતુ પ્રસવ કરવાના અર્થવાળો હોઈ, ‘સૂકર’ એટલે પ્રસવ કરનાર.

વેદા ઉત્પાદિતા: સર્વે મુક્ત્યર્થં હીનભાવતામ્ ॥
ધારયિષ્યન્તિ સમલાસ્તત: સૂકર ઉચ્યતે ॥19॥

વેદો બધા પ્રકટ કરેલા છે. મુક્તિ થાય તે માટે (તેઓ) (સૂકરથી) મલવાળા થઈ હલકી સ્થિતિ ધારણ કરશે. તેથી (તે) સૂકર કહેવાય છે. કા. 19.

‘જન તપ: અને સત્ય (લોક)માં વસનારા’ શબ્દથી ત્રણે પ્રકારના સાત્ત્વિકો કહેલા છે, કારણ કે તેઓને જ તે લોક પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ત્રણ પવિત્ર કરનારથી’ એટલે ત્રણ વેદોથી પવિત્ર કરવા યોગ્ય (મંત્રો)થી અથવા પવિત્ર (મંત્રો)થી (સ્તુતિ કરી). આમની (મુનિઓની) કથા તો ભગવાનની પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે (કહેલી છે). મનનથી જ્ઞાન દૃઢ થાય છે. ‘સ્મ’ શબ્દથી લૌકિક પ્રસિદ્ધિ (જણાવી છે). 26.

1. ભગવાનનું ઘર જલ છે તેના ઉપર (ઘર ભૂમિ પ્રાપ્ત કરાવીશ) એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે સર્વને જણાવીને, જે (કાર્ય) માટે અવતાર લીધેલો, તે (વરાહે) કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તેષાં સતાં વેદવિતાનમૂર્તિર્બ્રહ્માઽવધાર્યાત્મગુણાનુવાદમ્॥
વિનદ્ય ભૂયો વિબુધોદયાય ગજેન્દ્રલીલો જલમાવિવેશ॥27॥

વેદમાં કહેલા યજ્ઞના સમૂહરૂપ મૂર્તિવાળાએ તે સત્પુરુષોના પોતાના ગુણોનું નિરૂપણ કરતા વેદનો નિશ્ચય કરીને, દેવોનો ઉદય થાય તે માટે ફરી ગર્જના કરીને, ગજેન્દ્રના જેવી લીલા કરતાં જલમાં પ્રવેશ કર્યો. 27.

‘તે’ સ્તુતિ કરનારાઓના, ભગવાન્ યજ્ઞના (‘પોતાના’) ગુણોના નિરૂપણરૂપ ‘બ્રહ્મ’ વેદનો ‘અવધાર્ય’ નિશ્ચય કરીને, વેદમાં કહેલો યજ્ઞનો સમૂહ છે મૂર્તિ જેમની, અથવા વેદના સમૂહો છે મૂર્તિમાં જેમના (તેવા વરાહે જલમાં પ્રવેશ કર્યો). ભગવાનનાં સ્વરૂપો અનંત હોવાથી (વેદની) અનંત શાખાઓ છે. ‘સત્પુરુષોના’ શબ્દથી (તેઓને) તેમ કરવાનું અને તેવું

જ્ઞાન હોવાનું કારણ (કહેલું છે). ‘ગર્જના કરી’ એ ગર્જના અભિનંદનરૂપ છે. ફરીથી અભિનંદન દરેકનું (કરેલ છે). "બ્રહ્માની પેઠે ભગવાન્ પણ દૈત્યો ઉપર પણ ઉપકાર કરશે" એવી શંકા થાય, તેથી ‘દેવોનો ઉદય થાય તે માટે’ એમ કહેલું છે. દેવોનો જ ઉદય (કરવા), દૈત્યોનો નહિ, એવો (અર્થ છે).

"ભગવાન્ સર્વ (કરવા) શક્તિવાળા અને સર્વ સ્થલે રહેલા છે. તેથી પાતાલમાં જ પ્રકટ થઈને તે ભૂમિને કેમ લઈ આવ્યા નહિ?" એવી શંકા થાય, તેથી ‘ગજેન્દ્રના જેવી લીલા કરતાં’ એમ કહેલું છે. અહિં જલમાં પ્રવેશ કરીને ગજેન્દ્રે કેવી રીતે ક્રીડા કરેલી, તે પ્રમાણે તે ક્રીડાનું અનુકરણ કરવા અથવા ગજેન્દ્રે ભગવાનનીજ લીલા કરેલી હોવાથી તે ભક્ત છે એમ જણાવવા, (ભગવાન્ પાતાલમાં પ્રકટ થઈ ભૂમિ ન લાવ્યા, પરંતુ ગજેન્દ્રના જેવી લીલા કરતાં તેમણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો).

એકા ભગવતો લીલા નાનાકાર્યપ્રવર્તિકા॥
ભક્તાનાં સર્વસૌખ્યાર્થં લીલાં ચક્રે તથાવિધામ્॥20॥

ભગવાનની એક (દરેક) લીલા જૂદાંજૂદાં કાર્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનારી છે. ભક્તોને સર્વ સુખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાને તેવા પ્રકારની લીલા કરેલી છે. કા. 20. 27.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી સ્વરૂપ અને ક્રિયાનાં વર્ણનના ભેદથી તે સમયની લીલા સાથેની ભગવાનની મૂર્તિનું વર્ણન કરે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:

ઉત્ક્ષિપ્તબાલ: ખચર: કઠોર: સટા વિધુન્વન્ ખરરોમશત્વક્॥
ખુરાહતાભ્ર: સિતદંષ્ટ્રવીક્ષાજ્યોતિર્બભાસ ભગવાન્મહીધ્ર:॥28॥

પૂંછડું ઉંચું રાખેલા, આકાશમાં ફરતા, કઠોર, કેસર ધૂણાવતા, કઠણ રુંવાડાવાળી ત્વચાવાળા, ખરીઓથી વાદળાં વિખેરી નાખતા, શ્વેત દાઢો અને દૃષ્ટિરૂપ પ્રકાશવાળા ભગવાન્ મહીધ્ર શોભતા હતા. 28.

ઉંચે રાખેલું હતું ‘બાલ:’ પૂંછડું જેમણે તેવા (વરાહ હતા). તેમનું પૂંછડું (યજ્ઞની) દીક્ષારૂપ છે. (તે) લાંબું અને ડૂબળા કરનારું છે. તેજ યજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરાવનારું છે, એમ જણાવવા (તેને ઉંચું રાખેલું). ‘ખચર:’ આકાશમાં ફરતા હતા, કારણ કે યજ્ઞના સંબંધવાળા બધા પદાર્થોમાં આવેશ કરેલ હોય તેમ-આ (રૂપ)થી ક્રિયામય યજ્ઞ પશુઓમાં સ્થિર રહેલ છે એમ જણાવવા-તે (તેઓની સાથે) ભળેલા જ રહે છે. (પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાનું) બલનું કાર્ય હોવાથી કઠોર એટલે કઠણ, ક્રોધરૂપ હોવાથી ક્રૂર હતા. કઠણ અને રુંવાડાંવાળી હતી ત્વચા જેમની તેવા હતા. (યજ્ઞમાં) હિંસા વિગેરે કરતા હોવાથી કઠણ અને કુશ (ઘાસ) ઘણું હોવાથી રુંવાડાંવાળી ત્વચા એટલે (દેહનો) ઉપરનો ભાગ હતો. દેહ તો લોકની પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણેજ તેવો છે. ખરીઓથી વિખેરી નાખેલાં હતાં વાદળાં જેમણે, તેવા (હતા). ભગવાનના ચાર સોમરૂપ ચરણો ભેગા થતાં બે સોમના હોમરૂપ થાય છે. સોમના બે હોમથી જ સર્વ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી મેઘોનું પ્રયોજન નથી, એવા વિચારથી તે (ચરણો)માં જ

વૃષ્ટિના કાર્યરૂપ પશુઓનો વધ કરવામાં અને બધો સોમ પીસી કાઢવામાં આવે છે. જે મેઘોએ જલ ભરી દીધેલું છે તેમને અવશ્ય દૂર કરવા જોઈએ. તેમ કરવામાં ન આવે, તો તેઓમાં પૃથ્વી મૂકવામાં આવતાં પૃથ્વી અસ્થિર રહે. જલ અને મેઘોની વચ્ચે (પૃથ્વી) મૂકવામાં આવે તો પણ મેઘો (તેને) ડૂબાડી દે. ખરીઓથીજ વિખેરી નાખેલા હોવાથી બીજા સ્થાને રહી (મેઘો) ત્યાં (પૃથ્વી ઉપર) વૃષ્ટિ કરે એવા વિચારથી તેમનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ ન કર્યો. શ્વેત હતી દાઢો જેમની અને દૃષ્ટિ જ હતી પ્રકાશ જેમનો તેવા (વરાહ હતા). પૃથ્વીનું સ્થાપન કરવા અને શોષણ કરવા, તથા મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન થાય તે માટે અને કૃપાની દૃષ્ટિ (પૃથ્વી ઉપર) થાય તે માટે દાઢ અને દૃષ્ટિ વર્ણવેલાં છે. તેથી એમ જણાવેલું છે કે ભૂમિ ઉપર જ મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન અને ભગવાનની કૃપા (પ્રાપ્ત થાય છે). 'શોભતા હતા' એટલે સર્વ પ્રમાણો (તેમની) સ્તુતિ કરતા હતા; કારણ કે મહીધ્ર (પૃથ્વીને ધારણ કરનાર) હોવાથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરી સર્વના ઉપર ઉપકાર કરવાને લીધે સર્વ (તેમની) સ્તુતિ કરતા હતા, કેમ કે મહી (પૃથ્વી)ને ધારણ કરનારા બધા લોકમાં પ્રસિદ્ધ પર્વતો છે, આ તો 'મહીધ્ર' (પૃથ્વીને ધારણ કરનાર) ભગવાન હતા. ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણવાળા હોવા છતાં (પૃથ્વીનો) ભાર સહન કરતા હતા, તેથી (તે) દયાળુ હતા. 28.

એ પ્રમાણે સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને, નીચેના શ્લોકમાં ક્રિયાનું વર્ણન કરે છે:

ઘ્રાણેન પૃથ્વ્યા: પદવીં વિજિઘ્રન્ ક્રોડાપદેશ: સ્વયમધ્વરાંગ:॥
કરાલદંષ્ટ્રોડપ્યકરાલદૃગ્ભ્યામુદ્વીક્ષ્ય વિપ્રાન્ગૃણતોડવિશત્કમ્॥29॥

યજ્ઞો જેમના અંગ છે તેવા પોતે, વિચાર કરનાર હોવાના છલથી નાકથી પૃથ્વીના માર્ગને સૂંઘતાં, ભયાનક દાઢવાળા હોવા છતાં સૌમ્ય નયનોથી સ્તુતિ કરતા વિપ્રોને જોઈને, તેમણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો. 29.

પૃથ્વીના માર્ગને નાકથી સૂંઘતાં, (તેમણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો). કારણ કે તે (પૃથ્વી) ગંધવાળી છે. ગંધ જ તેને ઓળખાવનારો (ગુણ) છે. જે માર્ગે પૃથ્વી ગએલી, તે જ માર્ગ તેમને માટે ઉત્તમ હતો, કારણ કે ત્યાં જલ વિરલ હતું. વિચાર કરનાર હોવાના છલથી સારી રીતે સૂંઘતા, એટલે વરાહના દેહની લીલા છલ માટે જ હતી. (ભગવાન્) સર્વ જાણનાર હોવા છતાં અવતાર ધારણ કરેલ હોય ત્યારે દેહને અનુસરીનેજ ક્રિયા કરે છે, તેથી નાકથીજ પૃથ્વીના માર્ગનું જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરતા હતા). 'ક્રીડનસ્ય' વિચારરૂપ મીમાંસાશાસ્ત્રનું આમનામાં જ માત્ર છલ જ હતું, કારણ કે તે (શાસ્ત્ર)માં કર્મનું પ્રધાનપણું છે. (આમનામાં તો) દેવતાનું જ પ્રધાનપણું હોવાથી, 'યજ્ઞો જેમના અંગ છે તેવા પોતે' શબ્દોથી તે (દેવતાપણું)જ જણાવે છે. 'અધ્વરા:' યજ્ઞો છે 'અંગાનિ' અંગો જેમનાં, એટલે સર્વ યજ્ઞરૂપ (વરાહ) છે, એવો અર્થ છે. 'અધ્વનિ' માર્ગમાં છે 'રવ:' શબ્દ જેનો તે 'અધ્વર:' યજ્ઞ. માર્ગમાં બધાએ સ્થલે આ (યજ્ઞ)નોજ શબ્દ હોય છે, કારણ કે યજ્ઞ વિના કોઈપણ માર્ગ નથી. બીજા (માર્ગો) તૂટી ગએલા છે. તેવા (યજ્ઞના માર્ગો) પણ અપ્રમાણ છે એમ દર્શાવવા 'અંગ' શબ્દ યોજેલ છે. જો કે આ (વરાહ) પશુઓનો ઘાત કરનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, છતાં પણ ભવિષ્યમાં તે જ્ઞાન

આપનાર હોવાથી બધાએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, એમ જણાવવા ‘ભયાનક દાઢવાળા હોવા છતાં સૌમ્ય નયનોથી વિપ્રોને જોઈને’ એમ કહેલું છે. બધાનું સંપૂર્ણ પ્રકારે હિત કરનારો પ્રતિ ભગવાનના જ્ઞાન અને કૃપા થાય છે એમ જણાવવા ‘વિપ્રોને જોઈને’ એમ કહેલું છે. ‘સ્તુતિ કરતા’ શબ્દથી ભક્તિ, જ્ઞાન અને કૃપા કરાવનારી છે એમ કહેલું છે. ‘કં’ જલમાં પ્રવેશ કર્યો. ભક્તોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવીને, બીજાનો ઉદ્ધાર કરવા પોતે સુખ1માં પ્રવેશ કરે તેમ જલમાં પ્રવેશ કર્યો.29

1.‘ક’ શબ્દે સૂચવેલો આ અર્થ છે (પ્ર) ક એટલે (1)સુખ (2)જલ.

જલ અપરાધી હોવાથી, વચ્ચે તેને શિક્ષા કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ વજ્રકૂટાંગનિપાતવેગવિશીર્ણકુક્ષિ: સ્તનયન્નુદન્વાન્।
ઉત્સૃષ્ટદીર્ઘોર્મિભુજૈરિવાર્તશ્ચુક્રોશ યજ્ઞેશ્વર પાહિ મેતિ॥30॥

વજ્રોના સમૂહરૂપ અંગના પડવાના વેગથી જેની કુક્ષિ ચીરાઈ ગઈ હતી તેવો તે સમુદ્ર નિશાસા મૂકતો દુ:ખી થએલાની પેઠે ઉંચે પ્રસારેલા મોટા મોજાંરૂપ હાથોથી રાડો પાડી કહેતો હતો કે ‘હે યજ્ઞેશ્વર! મારું રક્ષણ કરો.’ 30.

જે જલમાં ભગવાને પ્રવેશ કર્યો અને જેણે પૃથ્વીને ડૂબાડેલી, તે સમુદ્ર હતો. ‘વજ્રકૂટ’ વજ્રોના સમૂહોના જેવું જ ઘણું કઠણ (ભગવાનનું) ઝળઝળાટ કરતું અંગ (તે) જલમાં પડ્યું, કારણ કે વજ્ર સિવાયના (પદાર્થ)નું તેજ જલમાં રહેતું નથી તેમ અધિક થતું નથી, કેમકે તે (વજ્ર) મેઘો પાસે જલનો ત્યાગ (વૃષ્ટિ) કરાવે છે. તેવા (વજ્રો) બધા જો ભેગા થાય, તો સમુદ્રમાંથી પણ જલ કઢાવે. તેઓ વળી જો કપટથી1 આવે, તો (સમુદ્રના) સ્વરૂપનોજ નાશ કરે, અને ભગવાન્ તેવા (વજ્રોના સમૂહના) સ્વરૂપવાળા હતા. તેવા અંગનું જે પડવું (તેના વેગથી કુક્ષિ ચીરાઈ). વજ્ર પડે ત્યારે જ કોઈ પણ જીવતું (રહેતું) નથી, તેઓનો પણ સમૂહ, અને તે પણ કપટ (થી આવતો), અને તે પણ અંગ જ હતું જેમનું, અને તે (અંગ)નું પણ ‘પાત:’ (સમુદ્રની) અસાવધાન સ્થિતિમાં (તેના) ઉપર પડવું. જેમ બાણ વિંધીને જતું રહે તેમ પડવામાં પણ ઘણો વેગ (હતો). તેનાથી ચીરાઈ ગઈ હતી કુક્ષિ જેની તેવો (સમુદ્ર થયો). આથી કુક્ષિની કુક્ષિ (ચીરાઈ2) ન હતી, એમ જણાવેલું છે, કારણ કે તેમ હોય તો પોતાની કુક્ષિ જ પૂરાય નહિ3.

‘ઉદન્વાન્’ સમુદ્ર જલવાળો હોય છે. તે (જલ) કુક્ષિ (અંદરના ભાગ)માંજ રહે છે. તેથી કુક્ષિ ચીરાવાથી એમ સૂચવેલું છે કે હવે પછીથી જલ વધવાનું નથી. તેવો (કુક્ષિ ચીરાએલો) થયો એમ જણાવવા ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. ઉંચે ‘સૃષ્ટા:’ પ્રસારેલા મોટાં મોજાંઓ જ હાથ હતા, તેમનાથી ઓળખાતો (સમુદ્ર થયો). ‘દુ:ખી થએલાની પેઠે’ શબ્દનો (એવો અર્થ છે કે) પડવા છતાં પણ આનંદમય (ભગવાન્) પડતા હોવાથી સ્ત્રીનું ભુજાઓથી બંધન (કરવામાં આવે તેની) પેઠે (સમુદ્રને) સુખ જ થયું, તેથી ‘દુ:ખી થએલાની પેઠે’ એમ કહેલું છે. બધું4 જલ શોષાઈ જાય તો (સમુદ્રના) સ્વરૂપનો જ નાશ થાય. (તેની) કુક્ષિ (વચલો ભાગ) ચીરાય તો (જલ) વધે નહિ4, તેવા પ્રસંગે વૃષ્ટિ થવાથી અને શોષણ થવાથી (જલનું)

સમાનપણું જ રહે. તેમ (ભગવાન્) ન કરે, તો ભૂમિને સ્થાપન કરવાનું જ ન બને. ‘ચીસો પાડી’ એ સ્પષ્ટ જ છે, તે દેવરૂપ સમુદ્ર દૈત્યોનો આધાર થાય ત્યારે શિક્ષા (કરવી) યોગ્ય જ છે, છતાં પણ (તે) દેવ હોવાથી સર્વ દેવોને ભોગ કરાવનાર ભગવાનને તેણે પ્રાર્થના કરી કે ‘હે યજ્ઞેશ્વર! મારું રક્ષણ કરો.’ ‘સમુદ્રને સ્વાહા. સમુદ્રના (પ્રાણીઓને) સ્વાહા’ એ શ્રુતિઓ પ્રમાણે સમુદ્ર પણ દેવ છે. ‘હે યજ્ઞેશ્વર!’ એવું સંબોધન પોતાનો (ભગવાન્ સાથે) સંબંધ જણાવવા કરેલું છે, દૈત્યોને હણો તોપણ મારું રક્ષણ કરો, એવી (પ્રાર્થના કરે છે). 30.

1.આ કૂટ શબ્દથી સૂચવેલો અર્થ છે (પ્ર) ‘કૂટ’ એટલે (1)સમૂહ (2)કપટ.

2.સમુદ્ર ભગવાનની કુક્ષિ છે, તેની કુક્ષિ એવો અર્થ છે. (પ્ર).

3.(વરાહ) પોતે ક્રોધરૂપ હોવાથી, તેને (તેમના ક્રોધને) પૂરવા જેમાં હિંસા ઘણી થાય તેવું જ કર્મ થાય, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

4-4.(સમુદ્રના સ્વરૂપનો નાશ ન કરતાં માત્ર) કુક્ષિ ચીરવાનું પ્રયોજન આ ભાગથી કહેલું છે. (પ્ર).

એ પ્રમાણે સમુદ્રને શિક્ષા કરી, ફરી જેમ તે (પૃથ્વીને) ડૂબાડે નહિ તેવી શિક્ષા કરી, (વરાહે) પોતે ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી એમ કહે છે:

ખુરૈ: ક્ષુરપ્રૈર્દરયંસ્તદાપ ઉત્પારપારં ત્રિપરૂ રસાયામ્॥
દદર્શ ગાં તત્ર સુષુપ્સુરગ્રે યાં જીવધાનીં સ્વયમભ્યધત્ત॥31॥

તીક્ષ્ણ ખરીઓથી જેનો પાર દેખાએલ તેનો પણ અંત આવે તેમ તે જલને કાપતાં ત્રિપરૂએ રસાતલમાં પૃથ્વી જોઈ, (અને) જે જીવોનો આધાર બનેલ તેના ઉપર ભવિષ્યમાં શયન કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ પોતે (તેનો) ઉદ્ધાર કર્યો. 31.

તીક્ષ્ણ ખરીઓથી દેખાએલ છે પાર જેનો, તેનો પણ અંત જેમ આવે તેમ તે જલને ‘દરયન્’ કાપતાં, ‘ત્રીણિ’ ત્રણ છે ‘પર્વ’ અવયવો જેમનાં તેવા ત્રિપરૂ એટલે યજ્ઞવરાહે (પૃથ્વી જોઈ). ચરણોની જોડો બે એકએક અવયવ, અને મુખ એક (અવયવ) (એમ ત્રણ અવયવો છે), કારણ કે ‘ચરણોથી બે સવનોનો અને મુખથી એકનો સ્વીકાર કરેલો છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે સોમની પ્રવૃત્તિ તે પ્રમાણે જ થાય છે. ‘બે સ્તોમો સવારનાં સવનની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે’ વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે સવારનું સવન બે પ્રકારનું છે. મુખ પણ બે હોઠને લીધે બે પ્રકારનું છે.

રસાતલમાં રહેલી પૃથ્વીને તેમણે જોઈ. પછી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ કહેતાં ‘તેના ઉપર ભવિષ્યમાં શયન કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ’ શબ્દોથી તે (ઉદ્ધાર કરવા)નું પ્રયોજન કહેલું છે. તેના એટલે વિકાર વિનાની પૃથ્વી ઉપર (શયન કરવાની ઇચ્છાવાળા થયા), કારણ કે પૃથ્વીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ભગવાનની શય્યા છે. પત્ની તો (તે) થએલી જ છે. ‘ભવિષ્યમાં’ એટલે ઉદ્ધાર કર્યા પછી; ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરીને તેના ઉપર શયન કરીશ એવી (ઇચ્છાવાળા થયા). પ્રલયમાં ભગવાને શેષ ઉપર શયન કરેલું. પછી સૃષ્ટિ ઉપર સર્વ પુરો (દેહો)માં શયન કરે (તે પુરુષ), એવી ‘પુરુષ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, સર્વ દેહો બનાવવા માટે (ભગવાન્) ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરશે, એવો અર્થ છે. "ભૂમિ એવી રીતે ઘણાં શરીરો શા માટે કરશે?" એવી

શંકા થાય, તેથી ‘જે જીવોનો આધાર બનેલ’ એમ કહેલું છે. જે પૃથ્વી બધા જીવોનો આધાર બનેલી છે, કારણ કે તે બધાને દેહો પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી તેનો ઉદ્ધાર થતાં બધાએ જીવોનો ઉદ્ધાર થશે એવા વિચારથી, ભગવાને પોતે તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. 31.

એ પ્રમાણે તે (પૃથ્વી)ને લઈને, બહાર નીકળતા (ભગવાન)નું નીચેના શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે:

સ્વદંષ્ટ્રયોદ્ધૃત્ય મહીં નિમગ્નાં સમુત્થિત: સંરુરુચે રસાયા:॥
તત્રાદિદૈત્યં ગદયા પતન્તં સુનાભસંદીપિતતીવ્રમન્યુ:॥32॥
જઘાન રુન્ધાનમસહ્યવિક્રમં સ લીલયેભં મૃગરાડિવામ્ભસિ॥
તદ્રક્તપંકાક્તિંપાપિતગણ્ડતુણ્ડો યથા ગજેન્દ્રો જગતીં વિભિન્દન્॥33॥

પૂરી ડૂબેલી પૃથ્વીને પોતાની દાઢથી ઉપાડી રસાતલમાંથી ઉભા થએલા (વરાહ) ઘણું શોભવા લાગ્યા. ત્યાં ગદા સાથે દોડી આવતા, સહન થઈ ન શકે તેવા પરાક્રમવાળા, (માર્ગ) રોકતા આદિદૈત્યને, સુદર્શને જેમના તીવ્ર ક્રોધને પ્રજ્વલિત કર્યો હતો તેવા તેમણે-જેમ સિંહ રમતમાં હાથીને હણે તેમ જલમાં હણ્યો. જેમ જંગમ (પ્રાણી)ને ઘણું ચીરતો ઉત્તમ હાથી તેના રક્તના કાદવથી ખરડાએલ ગાલ સુધીના મુખવાળો થાય તેવા (વરાહ થયા). 32।.

"દૈત્યો ઘણાં બલવાન હોવાથી ભૂમિને લઈ આવવામાં વિઘ્ન કરશે" એવી શંકા થાય, તેથી ‘પોતાની દાઢથી’ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે યમથી પકડેલાને, અને તેમાં પણ આધિદૈવિક યમે પકડેલાને કોઈ પણ છોડાવી શકતું નથી. તેમ (પૃથ્વીને ઉંચકી) ન હોત, તો તેનું રક્ષણ કરનારાઓ તેમાં વિઘ્ન કરત. (વરાહનું) માહાત્મ્ય દર્શાવવા દાઢ ‘એક’(કહેલી છે). જે પૃથ્વીને લઈ જતા હતા તેને દેવતાનો સંબંધ કરાવ્યો એમ જણાવવા ‘ઉંચકીને’ એ શબ્દ (યોજેલ છે). ‘પૂરી ડૂબેલી’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે ભૂમિ કુદરતથી આસુરી નથી. આધારરહિત હોય તે નીચે પડે છે, પક્ષીઓની પેઠે ઉપર જાય તે પણ સંભવે છે, પરંતુ ઉભો થતો નથી, (અને) તેમાં પણ ભાર સાથે (ઉભો થતો નથી). તેથી તે (પૃથ્વી)ને લઈને સારી રીતે ઉભા થએલા (વરાહ) ઘણું શોભવા લાગ્યા. ‘સમ્’ શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે) ચોરના રૂપથી આવેલ હોય તોપણ ભારથી દબાએલો શોભતો નથી. (વરાહ) ભૂમિની સાથે (હોવાથી) સ્ત્રી સાથેનાની પેઠે અંદર સંતોષથી અને બહાર શોભા વડે શોભતા હતા, એવો ‘સમ્’ ‘ઘણું’ શબ્દનો અર્થ છે. તેમાં પણ નીચેના લોકમાંથી ઊઠેલો લોકમાં શોભતો નથી, આ (વરાહ) તો રસાતલમાંથી (ઊઠેલા ઘણું શોભ્યા). આથી એમ જણાવેલું છે કે પાંચ1 ખંડવાળી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો. ‘પોતાની દાઢથી’ એ બે શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક દૈત્યોનો નાશ કર્યો. ‘ત્યાં..આદિદૈત્યને.’ શબ્દોથી આધિદૈવિક (દૈત્ય)નો નાશ કહે છે. આધિદૈવિક હોવાથી (તે) ‘આદિ’(દૈત્ય) હતો, અથવા આરંભમાં તે દૈત્ય થએલો. ‘ગદા સાથે દોડી આવતા’ વિશેષણથી (તે) શૂરવીર, ભગવદીય અને ઘણો વિઘ્ન કરનાર હોવાનું સૂચવેલું છે. ‘સુનાભેન’ સુદર્શને પ્રજ્વલિત કર્યો હતો તીવ્ર ક્રોધ જેમનો તેવા (વરાહ

હતા). સુદર્શન ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે તે એમ સૂચવે છે કે ગદા વિગેરે પાછાં પડેલાં. ગદા વિગેરે શસ્ત્રો તે યુદ્ધમાં પાછાં પડેલાં. ત્યાર પછી (ભગવાને) ગ્રહણ કરેલાં સુદર્શને વિચાર કર્યો કે:'જો ભગવાન ક્રોધ (કર્યા) વિના મને ફેંકે, તો ગદા વિગેરે પેઠે હું પણ નકામું થાઉં. તેથી ભગવાનને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ.' એવા વિચારથી તેણે તે (અસુરે) કરેલ બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ વિગેરે (દુર્ગુણો)નું ભગવાનને સ્મરણ કરાવ્યું. ત્યારે ભગવાને ક્રોધ કરીને સુદર્શન ફેંક્યું, એમ સારી રીતે પ્રજ્વલિત કરેલો (ક્રોધ) ફલમાં પરિણમ્યો. ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)માં વિલંબ ન થાય તે માટે (ક્રોધ) તીવ્ર હતો. તેથી (તીવ્ર અને પ્રજ્વલિત ક્રોધવાળા થવાથી) જ (ભગવાને તેને) હણ્યો. ક્રોધથી હણેલ હોવાથી તેની ફરી ઉત્પતિ થઈ.

"(અસુરમાં) દોષ અને ગુણ હોવાથી (ભગવાને તેનો) સંપૂર્ણ રીતે નાશ જ કેમ કર્યો?" એવી શંકા થાય, તેથી '(માર્ગ) રોકતા' વિશેષણ યોજેલું છે. જો તેણે ભગવાનનો માર્ગ રોક્યો ન હોત, તો તે હણાયો ન પણ હોત. (માર્ગ) રોકતો હોવાથી (ભગવાને તેને) અવશ્ય હણ્યો, એવો અર્થ છે. "ચિંતન થઈ ન શકે તેવી શક્તિવાળા ભગવાન્ ત્યાં તિરોહિત થઈ શકત, અથવા તેને તજી જઈ શકત. તેને મારી જ કેમ નાખ્યો?" એવી શંકા થાય, તેથી 'સહન થઈ ન શકે તેવા પરાક્રમવાળા' વિશેષણ યોજેલ છે. સહન થઈ ન શકે તેવું 'વિક્રમ:' પરાક્રમ હતું જેનું તેવો તે હતો. "છતાં પણ 'પોતાનો દ્રોહ કરે ત્યારે વધના જેવી (બીજી) શિક્ષા (યોગ્ય છે)' એવું ભગવચ્છાસ્ત્ર હોવાથી બીજો અપરાધ કરે ત્યારે હણવો યોગ્ય હતો, પરંતુ પોતાનો અપરાધ કર્યો ત્યારે (હણવા યોગ્ય) ન હતો" એવી શંકા થાય, તેથી 'તેમણે' શબ્દ યોજેલ છે, તેમણે દૈત્યનો વધ (કરવા) માટેજ વરાહનું રૂપ લીધેલું. તેમ ન હોત, તો બીજી ક્રિયાથી અથવા ઇચ્છાથી ભૂમિને જલની ઉપર મૂકત. "બીજા કલ્પમાં (કરેલી) વ્યવસ્થાની પેઠે ભૂમિને બીજે મૂકીને પછી (દૈત્યને) હણે (હણ્યો હશે)" એવી શંકા થાય, તેથી 'રમતમાં' શબ્દ યોજેલ છે. "(ભગવાન્) સર્વ (કરવા) શક્તિમાન હોવાથી, તેની પહેલાંની ભક્તિને જ સ્વીકારી, તેને ભક્ત બનાવી કૃતાર્થ જ કેમ ન કર્યો?" એવી શંકા થાય, તેથી બંનેએ હણવા યોગ્ય અને હણનારની સ્થિતિ કરાવે તેવાં રૂપ ગ્રહણ કરેલાં હોવાથી હણ્યો, એમ 'જેમ સિંહ હાથીને હણે' એ દૃષ્ટાંતથી કહે છે. આથી (બંનેનો) સદાનો વિરોધ સૂચવેલો છે. દૃષ્ટાંતથી પ્રાપ્ત થતો ભક્ષણ (કરવા)નો દોષ 'જલમાં' શબ્દથી દૂર કરેલો છે. બંને સ્થલ (જમીન) ઉપર ફરનારા હતા. પોતાનાં રક્ષણ માટેજ તેને જલમાં હણ્યો, ભક્ષણ (કરવા) માટે હણ્યો ન હતો, તે લોકમાં પણ દેખાડ્યું એમ 'તેના રક્તના કાદવથી ગાલ સુધી ખરડાએલ મુખવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. આથી એમ જણાય છે કે તેણે બલથી નજીક આવી ભૂમિને પકડેલી. તેમ ન હોત, તો (વરાહ) તેના ઉદરને ચીરત નહિ. તેથીજ બીજા કલ્પમાં ચીરવાનું કહેલું નથી. તે હિરણ્યાક્ષનું ઉદર ચીરવાથી જે રક્ત1 નીકળેલું, તે જ કેટલોક સમય રહી કાદવ જેવું થએલું (જામી ગએલું). તેનાથી ખરડાએલું હતું ગાલ સુધી મુખ જેમનું તેવા (વરાહ હતા). જેમ (ઉદરની) અંદર રહેલું તેનું જીવતત્ત્વ પોતાના મુખમાં આવે તેવી રીતે, (તેમનું) મુખ તેના ઉદરમાં ઘણું દૂર (પેસી) ગએલું. તેમ થયું ન હોત, તો ભગવાનના અને

ભગવદીયોના દ્રોહને લીધે તે નરકમાં પડત, અથવા નીચ યોનિમાં જન્મત. તેથી ભગવાને તેને પોતાની અંદરજ રાખ્યો. આ અર્થ ‘જેમ જંગમ (પ્રાણીને ચીરતો) ઉત્તમ હાથી...’ દૃષ્ટાંતથી કહેલો છે, કારણ કે તે કમલ વિગેરેના કંદને પોતાની અંદર લે છે (ખાઈ જાય છે). ‘ઉત્તમ2’ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે દૂર રહેલા મૂલને પણ તેના ઉગાવા સાથે તે ઉખેડી નાખે છે. ‘જંગમ (પ્રાણી)ને’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જે પૃથ્વીની અંદર જંગમ દેહો (પ્રાણીઓ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી પૃથ્વી ચીરીને પોતે ઇચ્છેલા પોતાની જાતનાના દેહો ઉત્પન્ન કરનારા પૃથ્વીના અવયવો સાથે (તે) કંદને ખાઈ જાય છે. આ તે જાણે છે એમ જણાવવા પણ ‘ઉત્તમ’ શબ્દ યોજેલ છે. એવી રીતે ભગવાને પણ હિરણ્યાક્ષના હાલના (તે સમયના) દેહના સંબંધવાળાને દૂર કરી, તેના જીવને, તેની ઇન્દ્રિયોના સમૂહને તેનો ભવિષ્યનો દેહ ઉત્પન્ન કરનાર અવયવો સાથે પોતાના કર્યા (પોતાની અંદર રાખ્યાં), એવો અર્થ છે. બીજાને દૂર કરીને પોતે ગ્રહણ કરવું તેજ ‘ઘણું ચીરવું’ છે. 32-33.

1.‘રકત’ એટલે (1)રંગ (2)લોહી. સ્થાવર પ્રાણી (વૃક્ષ)ના રંગથી હાથીનું મુખ ખરડાય છે. હિરણ્યાક્ષના લોહીથી વરાહનું મુખ ખરડાએલું.

2.આ ‘ઈંદ્ર’ ‘ઉત્તમ’ શબ્દ ઘણું ઐશ્વર્ય દર્શાવનારો છે. (પ્ર).

એ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારના દૈત્યનો નાશ (કર્યાનું) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ભૂમિના ઉદ્ધારનો ઉપસંહાર કરે છે:

તમાલનીલાં સિતદન્તકોટ્યા ક્ષ્મામુત્ક્ષિપન્તં ગજલીલયાડઙ્ગ॥
પ્રાજ્ઞાય બદ્ધાઞ્જલયોડનુવાકૈર્વિરિઞ્ચિમુખ્યા ઉપતસ્થુરીશમ્॥34॥

હે વહાલા! શ્વેત દાંતની ટોચ ઉપર તમાલ જેવી શ્યામ (પૃથ્વી)ને હાથીના જેવી લીલાથી ઉંચે ધારણ કરનારને ઓળખીને, બ્રહ્મા જેઓમાં મુખ્ય હતા તેઓએ બે હાથ જોડી અનુવાકોથી (તે) ઈશ્વરની સ્તુતિ કરી. 34.

‘ઈશ્વરની સ્તુતિ કરી’ એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. તેઓએ (પોતે)જ ઈશ્વરપણું પ્રત્યક્ષ જોયું. આ યજ્ઞપુરુષ છે એમ ઓળખીને, બે હાથ જોડી (સ્તુતિ કરી), એટલે યજ્ઞના આરંભમાં નમસ્કાર માટે બે હાથ જોડ્યા, કારણ કે ‘ભુવનમસિ’ ‘આપ ભુવન છો’ એ મંત્રમાં તેમ (કરવાનું) કહેલું છે. વળી યજ્ઞના આરંભમાં સવારનો અનુવાક1 બોલવામાં આવે છે. ચાલુ પ્રસંગમાં કાલ નિયમન કરનાર ન હોવાથી ‘અનુવાકોથી’ એમ જ કહેલું છે. બધાથી કરવામાં આવતાં જૂદાજૂદા યજ્ઞોને લીધે અનુવાકો ઘણા હોવાથી, બહુવચન (યોજેલું છે). (વરાહ યજ્ઞનું) આધિદૈવિક (સ્વરૂપ) હોવાથી, ‘બ્રહ્મા જેઓમાં મુખ્ય હતા તેઓએ’ (સ્તુતિ કરી) એમ કહેલું છે. ‘તમાલ જેવી શ્યામ ક્ષમા (પૃથ્વી)ને વેત દાંતની ટોચ ઉપર ધારણ કરનાર’ વિશેષણથી તે (વરાહ) યજ્ઞ (સ્વરૂપ) અને ઈશ્વર હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. તમાલોને લીધે શ્યામ, અથવા તમાલ જેવી શ્યામ (પૃથ્વી છે). તમાલો તમ: (અંધકાર) જેવાં શ્યામ વૃક્ષો છે. અજ્ઞાન અને ભય સૃષ્ટિ (ઉત્પત્તિ) થવામાં કારણરૂપ છે. તમ: (અંધકાર) અજ્ઞાનરૂપ છે. વૃક્ષરૂપ વન ભય (થવા)નું કારણ છે. શ્યામ (રંગ) પણ શૃંગારની પેઠે રસ ઉત્પન્ન કરનારો

ગુણ છે. ત્રણનો2 સંબંધ થાય, ત્યારે સંસાર રસાલ થાય છે. (વરાહમાં) સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોવાનું જણાવવા, (તેમના) 'ક્ષમા' ગુણ સાથેના સંબંધને લીધે 'ક્ષમામ્' 'પૃથ્વીને' એમ કહેલું છે. આ જીવવાળી નથી એમ જણાવવા દાંતની ટોચ સાથે સંબંધ (જણાવેલ છે). (તેનો) દેહ વીંખાઈ ગએલો નથી એમ જણાવવા (દાંતને) 'શ્વેત' (કહેલ છે). (પૃથ્વી) પોતાને (વરાહને) પ્રિય છે એમ જણાવવા દાઢને પણ 'દાંત' કહેલ છે. 'કોટિ' 'ટોચ' શબ્દથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય (જણાવેલું છે). બધાએ સત્તાવાળાઓને ભૂમિ ઉપર ઘણો સ્નેહ છે એમ જણાવવા સંખ્યાના અર્થવાળો ('કોટિ') શબ્દ યોજેલો છે. 'ઉત્ક્ષેપણમ્' એટલે ઉંચે ધારણ કરવું. આથી એમ જણાવેલું છે કે ભૂમિ પોતાની ઇચ્છાથી આવેલી નથી. (દાંતની) ટોચથી ભૂમિનો સ્પર્શ કરેલ હોવાથી વેદિની પેઠે તે સ્ફ્યથી3 ઉપર આણેલી જાણવી. (વરાહનું) ઐશ્વર્ય સ્પષ્ટ જ છે. 'હાથીના જેવી લીલાથી' એ શબ્દથી પણ ઐશ્વર્ય, યજ્ઞપણું અને પહેલાં કહેલ ભક્ત ઉપર કૃપાવાળા હોવાપણાનો સમાવેશ કરેલો છે. 'હે વહાલા!' એ કોમલ સંબોધન (વિદુરને) જ્ઞાન થાય તે માટે (કરેલું છે). 34.

1.'અનુવાક' એટલે વેદનો અમુક મંત્ર.

2.અજ્ઞાન, ભય અને શૃંગાર એ ત્રણનો.

3.'સ્ફ્ય' એટલે યજ્ઞમાં ઉપયોગમાં લેવાતું તલવારના જેવા આકારવાળું સાધન.

દ્વાદશાર્કસમૈ: શ્લોકૈ: કર્મનિર્ણય ઉચ્યતે॥
બ્રહ્માદીનામુત્તમત્વાત્ દ્વિવિધં કર્મ રૂપ્યતે॥21॥

બાર સૂર્યની સમાન (બાર) શ્લોકોથી કર્મનો નિર્ણય કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મા વિગેરે ઉત્તમ હોવાથી બે પ્રકારનું1 કર્મ જણાવવામાં આવે છે. કા. 21.

ઉભયોર્ભગવત્ત્વાય ષડ્ભિ: ષડ્ભિર્ગુણાસ્તથા॥
પ્રમાણેન પ્રમેયેન નિર્ણયો દ્વિવિધો યત:॥22॥

બંને (પ્રકારનાં કર્મ) ભગવાન છે એમ જણાવવા છ છ (શ્લોકો)થી (તેમના) ગુણો તે પ્રમાણે (કહે છે), કારણ કે પ્રમાણથી અને પ્રમેયથી બે પ્રકારનો નિર્ણય (થાય છે). કા. 22.

તત્ર પ્રમાણરૂપં હિ ષડ્ભિરાદૌ નિરૂપ્યતે॥

તે પૈકી આરંભમાં છ (શ્લોકો)થી પ્રમાણરૂપ (કર્મ) કહેવામાં આવે છે. કા. 22 1/2.

બ્રહ્મા વિગેરે દેવ હોવા છતાં પણ, યજ્ઞમાં (કાર્ય) કરનારા ઋષિઓ જ હોવાથી 'ઋષિઓ કહે છે':

॥ ઋષય ઊચુ: ॥
જિતં જિતં તેઽજિત યજ્ઞભાવન ત્રયીં તનું સ્વાં પરિધુન્વતે નમ:॥
યદ્રોમગર્તેષુ નિલિલ્યુરધ્વરાસ્તસ્મૈ નમ: કારણવિગ્રહાય તે॥35॥

હે અજીત! હે યજ્ઞ ઉત્પન્ન કરનાર! આપની જીત જીત છે. ત્રણ વેદરૂપ પોતાનાં દેહને ધૂણાવતા આપને નમસ્કાર. જેમના રુંવાડાના ખાડાઓમાં યજ્ઞો છૂપાએલા છે તે

(યજ્ઞના) કારણરૂપ દેહવાળા આપને નમસ્કાર. 35.

આપની જીત જ જીત છે. હણવાથી દોષ થતો હોવાથી (હોવા છતાં), યજ્ઞ માટે શત્રુ ઉપર માત્ર વિજય નહિ, પણ શત્રુને હણવાનું વેદમાં કહેલું છે. તેથી આપે યજ્ઞ માટે શત્રુને જીતેલ હોવાથી આપની જ જીત છે. વળી કાલે સર્વને જીતેલા છે. આપ કાલના મુખને પણ તોડી તેણે ગળેલી પૃથ્વીને લઈ આવ્યા છો, તેથી આપ જ જીતેલા છો; અથવા પ્રલયમાં કાલે ગળેલા (પદાર્થો)ને આપ ઉત્પન્ન કરો છો, તેથી '(વાક્યરૂપ શબ્દોનો સમૂહ) બધાએ2 નિશ્ચયવાળો છે' એ નિયમ પ્રમાણે 'આપની જીત જ જીત છે' એમ કહેલું છે. " 'કાગડાનું બેસવું અને તાડનું પડવું' એ નિયમ પ્રમાણે કોઈક સમયે કોઈકની જય વિગેરે ક્રિયા ઉત્તમ અને ઘણાં પ્રયોજન પાર પાડનારી થાય. આટલાથી જય (થયા)નો નિશ્ચય થઈ ન શકે" એવી શંકા થાય, તેથી 'હે અજીત!' એ સંબોધન કરેલું છે. (ભગવાન્) કોઈપણ સમયે કોઈએ પણ જીતેલા નથી, તેથી આવો જય તેમનો સદા થાય છે, એવો અર્થ છે. યજ્ઞોથી બધા પદાર્થો 'ભાવ્યન્તે' ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, આ (વરાહ) તો યજ્ઞોને ઉત્પન્ન કરનારા છે. તેથી પણ (તેમના) જયનો નિશ્ચય થાય છે. એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને 'ત્રણ વેદરૂપ દેહને ધૂણાવતા (આપ)ને નમસ્કાર' શબ્દોથી નમન કરે છે. 'અમુક સ્વરૂપને નમન3 ન કરવું' એ મના આ (સ્વરૂપ)ના સંબંધમાં ઘટતી નથી, કારણ કે આ જ વેદરૂપ4 છે. અથર્વવેદના5 મંત્રો મુખ્ય પ્રકારે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતા હોવાથી, પ્રમાણના મુખ્યપણાં વિના શાસ્ત્રનું નિરૂપણ કરનારાઓ, (તે) ત્રણ વેદને ઉપયોગી હોવા છતાં તેને જ્ઞાનમાં જ ઉપયોગી માનીને કર્મ જણાવનારાં ત્રણ જ વેદો હોવાનો નિશ્ચય કરે છે5. તેથી વરાહનું સ્વરૂપ ત્રણ વેદોનુંજ છે, કારણ કે વેદોએ પણ તે શરીરમાં પ્રવેશ કર્યાનું કહેલું છે. વળી તે (શરીર)ને ધૂણાવવાનું વેદો ખેરવી પાડવા (કરે છે), તેમ ન હોય તો ત્રણ વેદો ચોથાને ઉપયોગી થતાં, વેદોનું યજ્ઞમાં તાત્પર્ય ન રહે, અને તેમ થાય ત્યારે સર્વની મુક્તિ જ6 ન થાય. પ્રમાણ દૃઢ કાર્ય કરનારું ન હોવાથી (શરીરને) ઘણું ધૂણાવવાથી (વેદને) હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવશે એવા ભયને પણ લીધે, અને (વરાહ) સૃષ્ટિ કરાવનાર હોવાથી પણ નમસ્કાર (કરે છે). પોતાને (ઋષિઓને) માટે વેદને ભમાવવા નહિ, એવી પ્રાર્થના પણ આથી સૂચવેલી છે. "વેદને ભમાવવાથી તમને શું (હાનિ) થાય? યોગથી યજ્ઞોને જોઈને, જોયા હોય તેવા તે કરીને, તમે કૃતાર્થ થશો" એવી શંકા થાય, તેથી (વેદરૂપ શરીર) ધૂણાવવાથી યજ્ઞનાં દર્શન જ થશે નહિ, એ વિષયનું ઉત્તરાર્ધથી કારણ કહેતાં નમસ્કાર કરે છે. જે ભગવાનના રુંવાડાં બહાર નીકળવાનાં સ્થાને જે 'કૂપા:' છિદ્રો છે, તે વિશાલ ખાડાઓ છે એમ કહેલ છે. તેઓમાં બધા યજ્ઞો છૂપાએલા છે, કારણ કે જલમાંથી બહાર આવેલા તે (વરાહ) (પોતાના દેહની) ઉપર રહેલ વેદોને (શરીર) ધૂણાવીને દૂર કરશે એમ જાણીને, પોતાને પણ દૂર કરશે એવા ભયથી શ્રુતિઓથી (વરાહના) સંબંધમાં આવેલા (યજ્ઞો) રુંવાડાનાં ખાડાઓમાં છૂપાયા. ત્યાં (તેમને) રુંવાડાંનો આધાર હોવાથી, (અને) રુંવાડાં કુશ (ઘાસ) રૂપ હોવાથી 'કુશમાં પડે તે પડવું નથી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (વરાહના શરીરના) ધૂણાવાથી યજ્ઞોને પડવાનો દોષ પણ થશે (લાગશે) નહિ. તેથી

સર્વ વેદો અને યજ્ઞોનું કારણ બનેલ, (તે) બંનેની ઉત્પત્તિ કરનારો છે દેહ જેમનો, તેવા (વરાહને) બીજું કાંઈ ન કરવાની શક્તિવાળા (ઋષિઓ) નમન કરે છે, એવો અર્થ છે. 'કારણરૂપ વરાહને' એવો પાઠ હોય, ત્યારે પણ અર્થ સમાન છે. 35.

1.પ્રમાણને અનુકૂલ પ્રમેયવાળું અને સ્વતંત્ર પ્રમેયવાળું, એવા બે પ્રકારનું. (પ્ર)

2.'બધોએ વાક્યરૂપ શબ્દોનો સમૂહ નિશ્ચયરૂપ છે' એ નિયમ પ્રમાણે, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

3.'લોકમાં હલકા ગણાતા અમુક સ્વરૂપને નમન ન કરવું' એવી મના ક્યાંક કહેલી જણાય છે.

4.'વેદરૂપ' એટલે (ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ એ) ત્રણ વેદરૂપ. (પ્ર)

5-5.(વરાહના શરીરને) ચાર વેદરૂપ કેમ ન કહ્યું, તેનું કારણ આ ભાગથી જણાવેલ છે. (પ્ર).

6.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

એ પ્રમાણે પુરુષોત્તમપણું, વેદ અને યજ્ઞરૂપપણું, અને પોતાના સ્વામી હોવાપણું જણાવીને, તે સિદ્ધ કરતાં તે ન જાણનારાઓની નિંદા કરે છે:

રૂપં તવૈતન્નનુ દુષ્કૃતાત્મનાં દુર્દર્શનં દેવ યદધ્વરાત્મકમ્॥
છન્દાંસિ યસ્ય ત્વચિ બર્હિ રોમસ્વાજ્યં દૃશિ ત્વડ્ઘ્રિષુ ચાતુર્હોત્રમ્ ॥36॥

હે દેવ! આપનો આ જે યજ્ઞસ્વરૂપ દેહ, જેની ત્વચામાં છંદો છે, રુંવાડામાં કુશ છે, નયનમાં ઘી છે, અને વળી ચરણોમાં ચાર હોતાનો સમૂહ છે, તે ખરેખર પાપી અંત:કરણવાળાઓએ દર્શન કરવા યોગ્ય નથી. 36.

આ આપનો દેહ ખરેખર પાપી અંત:કરણવાળાઓએ એટલે જેઓનાં શરીરો પાપના સંસ્કારવાળી ભૂમિના અવયવોનાં બનેલાં છે તેઓએ-જેમ ઘૂવડને સૂર્યનું સ્વરૂપ જોવા યોગ્ય નથી તેમ-દર્શન કરવા યોગ્ય પણ નથી. (તેમને માટે) આપનાં જ્ઞાન ભજન વિગેરે તો દૂર રહ્યાં. આટલાથી કર્મમાર્ગની કાંઈ પણ ક્ષતિ થતી નથી, તેનાં બે કારણો 'હે દેવ!' (અને) 'જે યજ્ઞસ્વરૂપ' શબ્દોથી કહેલાં છે. (1)દેવો પાપીઓથી અદૃશ્ય હોય છે, અને (2)યજ્ઞ ધર્મરૂપ છે, (તે) અધર્મ હોય ત્યાં પ્રકાશતો નથી. (યજ્ઞ સિવાય) બીજો અંશ તો વરાહમાં નથી, કારણ કે તેમનો દેહ યજ્ઞસ્વરૂપ જ છે. એ પ્રમાણે દુષ્ટોએ (વરાહસ્વરૂપ) જાણવા યોગ્ય નથી એમ કહીને, ઉત્તરાર્ધથી (આરંભી), તે વેદરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. ગાયત્રી વિગેરે સાત છંદો અથવા અનંત તે (છંદો) (દેહની) અંદર અને બહાર રહેલી ત્વચામાં છે. આથી તે (દેહ)માં સર્વ વેદો રહેલા હોવાનું કહ્યું, અથવા અર્થરૂપ1 (વેદો રહેલા હોવાનું કહ્યું). છંદોનો પણ ઉપયોગ હોવાથી2, (તેવો અર્થ કરવામાં આવે) ત્યારે યજ્ઞસ્વરૂપપણું જ કહેલું છે. ત્રણ વેદો તો ઉત્પત્તિના સંબંધથી (તે દેહ સાથે) સંબંધવાળા છે. 'રુંવાડામાં કુશ છે,' કારણ કે પુરુષના અવયવોથી યજ્ઞોના પદાર્થો ઉત્પન્ન કરેલા છે. (તેમને) તે (યજ્ઞ)ના અધિષ્ઠાતા દેવ વરાહમાં મૂકવામાં આવે ત્યારે તે દેવતાના સંબંધવાળા થાય છે. વળી રુંવાડાં કુશ ઉત્પન્ન કરનારાં કહેવાં જોઈએ. તેથી કુશના અધિષ્ઠાતા રુંવાડાંને ધૂણાવવાથી પડેલાં હોય તે કુશ અને કાશ (ઘાસ) રૂપ બર્હિષ્ છે. 'નયનમાં ઘી છે.' ઘી આધ્યાત્મિક રૂપ છે. નયન આધિદૈવિક રૂપ છે, તેથી જ ઘી નયનથી ધારણ કરવામાં આવે છે. નયનનું સત્યપણું અને ઘીનું પ્રજાપતિપણું

તત્ત્વ જણાવનારાં3 છે. ‘તુ’ ‘અને વળી’ શબ્દ બીજા મતને ખોટો ઠરાવે છે. ‘વસંત આનું ઘી હતું’ ‘ખરેખર રસરહિત વસંતને આપ્યું’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે વસંત વિગેરેને ઘી વિગેરેનાં રૂપ તો વરદાનથી પ્રાપ્ત થએલાં છે. તે અહિં ઉપયોગી નથી. ‘અડ્ઘ્રિષુ’ ચરણોમાં ‘ચાતુર્હોત્રમ્’ ચાર હોતાઓનો સમૂહ છે. 36.

1.‘અર્થરૂપ’ એટલે ગાયત્રી વિગેરેના અભિમાનવાળા દેવરૂપ. (પ્ર).

2.‘છંદો મારા રથ છે’ શ્રુતિમાં છંદોનો સાક્ષાત્ ઉપયોગ કહેલો છે. (પ્ર).

3.‘તત્ત્વ જણાવનારાં’ એટલે આધિદૈવિકપણું જણાવનારાં (પ્ર).

એ પ્રમાણે (યજ્ઞના) દ્રવ્ય અને ઋત્વિજોનું (વરાહના દેહમાં) સ્થાન કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ફલ સાથે પાત્રોનું વરાહના અવયવોમાં સ્થાન જણાવે છે:

સ્રુક્ તુણ્ડ આસીત્સ્રુવ ઈશ નાસયોરિડોદરે ચમસા: કર્ણરન્ધ્રે॥
પ્રાશિત્રમાસ્યે ગ્રસને ગ્રહાસ્તુ તે યચ્ચર્વણં તે ભગવન્નગ્નિહોત્રમ્॥37॥

હે ઈશ! આપના મુખમાં ઘી હોમવાનું પાત્ર છે, નશ્કોરાંઓમાં સોમ હોમવાનું પાત્ર છે, ઉદરમાં ઇડા (પાત્ર) છે, કાનના છિદ્રમાં ચમસો છે, મુખના છિદ્રમાં બ્રહ્મપાત્ર છે, અને વળી જીભના મૂળમાં ગ્રહ (પાત્રો) છે. હે ભગવન્! જે ચાવવાની ક્રિયા તે અગ્નિહોત્ર છે. 37.

‘સ્રુચ્’ ‘ઘી હોમવાનું પાત્ર’ એમાં જાતિના અભિપ્રાયથી, અથવા (અગ્નિની) જીભના અભિપ્રાયથી એકવચન યોજેલું છે, (તે) ‘તુણ્ડે’ મુખમાં છે. ‘સ્રુવ:’ ‘સોમ હોમવાનું પાત્ર’ એમાં જાતિના અભિપ્રાયથી એકવચન (યોજેલ છે), કારણ કે અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૌર્ણમાસ (યજ્ઞોના) ભેદથી સ્રવનો (ઉપયોગ) હોવાથી, તે બે છે. ઇડાપાત્ર1 ઉદરમાં છે. યજ્ઞમાં સર્વ સ્થલે (અને) તેના જૂદાંજૂદાં પાત્રોમાં સર્વ સ્થલે પ્રત્યક્ષ રહેવાનું આ ભગવાનમાં સામર્થ્ય છે એમ જણાવવા ‘હે ઈશ!’ એ સંબોધન કરેલું છે. ઇડા (નાડી)ના સ્થાનના ઉદરમાં પ્રવેશનાં સમાનપણાંને લીધે, અને આકૃતિનાં સમાનપણાને લીધે ઇડાપાત્ર ઉદરમાં રાખેલું છે. ‘ચમસો’ એટલે સોમનું પાન કરવાનાં પાત્રો કાનના છિદ્રમાં છે, એટલે આધિદૈવિક ચમસમાં યશ રાખેલો છે. તેનું આધ્યાત્મિક તરીકે વ્યાખ્યાન કરતાં2, (તેને) પ્રાણ કહેલ છે, છતાં પણ તે યશરૂપ હોવાથી તેનું કાનમાં પાન કરવાનું હોવાથી, ચમસોને કાનના છિદ્રમાં રાખેલા છે. ‘પ્રાશિત્રં’ એટલે બ્રહ્મપાત્ર, તે ‘આસ્યે’ મુખના છિદ્રમાં (રાખેલું છે), કારણ કે બ્રહ્માનો3 ભાગ દાંતનો સ્પર્શ (થવા દીધા) વિના ગળવાની આજ્ઞા છે. ‘ગ્રસને’ ગળવાના કર્મમાં અથવા જીભના મૂળમાં બધા ગ્રહો એટલે ઇંદ્ર વાયુ વિગેરેનાં પાત્રો છે. ‘તુ’ ‘અને વળી’ શબ્દથી પાત્રોની નિવૃત્તિ (પૂરાં થયાંનું) કહેલ છે, કારણ કે વાક્યની મધ્યમાં ‘તુ’ શબ્દ છે. ‘ગળવું’ ક્રિયારૂપ હોવાથી સોમ વિગેરેને અથવા તેમનાં પાનને જ અહિં ગ્રહો જાણવા. જે આપ ભગવાનની ચાવવાની ક્રિયા તે જ અગ્નિહોત્ર કર્મ છે. ‘વેદો અગ્નિહોત્રરૂપ ફલવાળા છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે બધાએ યજ્ઞોનો અગ્નિહોત્રમાં સમાવેશ થતો હોવાથી, (તે) ચાવવાની ક્રિયા છે. 37.

1.હોમ કરતાં વધેલું દ્રવ્ય જે પાત્રમાં નાખીને ઋત્વિજો તેના પોતપોતાના ભાગ પાડે છે, તે ‘ઇડાપાત્ર’. (પ્ર).
2.‘નીચે પોલાણવાળું ઉત્તમ મનોરથરૂપ તળીઆવાળું (તે પાત્ર છે), તેમાં વિશ્વરૂપ યશ રાખેલ છે’ એ મંત્રનું આધ્યાત્મિક તરીકે વ્યાખ્યાન કરતાં ‘પ્રાણ ખરેખર યશ છે’ એ શ્રુતિથી પ્રાણ તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર).
3.‘બ્રહ્મા’ ચાર ઋત્વિજોમાંનો એક ઋત્વિજ. હોતા, ઉદ્ગાતા, અધ્વર્યુ અને બ્રહ્મા એ ચાર યજ્ઞ કરાવનાર ઋત્વિજો છે.

નીચેના શ્લોકમાં (પોતાના) આશ્રય સાથે1 ક્રિયાઓ ભગવાનમાં રહેલી હોવાનું કહે છે:

દીક્ષાનુજન્મોપસદ: શિરોધરં ત્વં પ્રાયણીયોદનીયદંષ્ટ્ર:॥
જિહ્વા પ્રવર્ગ્યસ્તવ શીર્ષકં ક્રતો: સભ્યાવસથ્યં ચિતયોઽસવો હિ તે॥38॥

દીક્ષાના અનુક્રમે જન્મ (થાય છે). ઉપસદો શિરોધર છે. આપ પ્રાયણીય અને ઉદનીય દાઢવાળા છો. પ્રવર્ગ્ય જીભ અને યજ્ઞરૂપ આપનું શિર છે. સભ્ય આવસ્થ્ય (અને) ચિતિઓ આપના પ્રાણો છે. 38.

ભગવાન વરાહે હમણાં અવતાર લીધેલો છે. વળી ‘યજ્ઞ યજમાન છે’ ‘આ જે દીક્ષા લીધેલ છે તે ગર્ભ છે’ અને ‘સોમ લાવવામાં આવે ત્યારે પૂર્ણ તેજવાળો થાય છે જ’ એ શ્રુતિઓ2 પ્રમાણે દરેક યજ્ઞમાં તે યજમાનના રૂપથી અવતાર લે છે. ‘દીક્ષા’ સંસ્કાર એટલે દીક્ષા નામની દેવતાને યજમાનમાં સ્થાપન કરવી તે. તે હોમ કરવાથી અને હજામત કરાવવી વિગેરેથી થાય છે. ‘ઉપસદો3 ગરદન છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે ઉપસદો ગરદન છે. ‘શિર:’ શિરને ‘વિભર્તિ’ ધારણ કરે તે ‘શિરોધર’ એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ‘શિરોધર’ શબ્દથી તે (ગરદન)જ કહેલી છે. પ્રાયણીય4 અને ઉદનીય4 બે હોમ છે. ઉપસદના આરંભમાં સોમ લાવ્યા પહેલાં, અને સોમ (હોમ્યા) પછીની (તે) ક્રિયા છે. બંનેમાં દ્રવ્ય એક છે, અને દેવતા એક છે. તેમજ પાત્ર એક હોય છે, એટલે કાલના નામના ભેદને લીધે જૂદાં કર્મ (ગણાય છે). ગ્રહોને (વરાહે) મુખમાં રાખેલ હોવાથી5 પ્રાયણીય અને ઉદનીયને (મુખના) બે પડખામાં રાખે તે યોગ્યજ છે. બંને દિશાઓનું જ્ઞાન કરાવતાં હોવાથી દાઢરૂપ છે, કારણ કે મૃત્યુએ હણેલ સર્વ દિશાઓને જાણે છે. તેમ (મૃત્યુએ હણેલ) ન હોય, તો ભવરૂપી જંગલમાં (ભમ્યા કરે) એ ન્યાયથી ધૂળથી ભરેલી આંખવાળો દિશાઓને જોતો (જાણતો) નથી; કારણ કે મૃત્યુ જ દિશાઓનું જ્ઞાન કરાવે છે. ‘પ્રવર્ગ્ય જીભ...’થી (એમ કહેલું છે કે) પ્રવર્ગ્યનું6 પાત્ર જ શિર અને આધ્યાત્મિક કર્મ7 છે. (અગ્નિમાં8) હોમ કર્યા પછી જે જ્વાલા (નીકળે છે), તે આકૃતિના સમાનપણાને લીધે જીભ (કહેવાય છે). વળી8 તે જ પ્રવર્ગ્ય યજ્ઞરૂપ આપનું ‘શીર્ષકં’ શિર છે. એ પ્રમાણે (વરાહના દેહમાં) ક્રિયા રાખેલ હોવાનું કહીને, ‘સભ્ય આવસ્થ્ય (અને) ચિતિઓ આપના પ્રાણો છે’ શબ્દોથી તેનો આશ્રય રાખેલ હોવાનું કહે છે. સભ્ય9 અને આવસ્થ્ય10 (અગ્નિઓ) ઇંટો (ની વેદિ)માં રખાતી ન હોવાથી (તેમને) જૂદી કહેલી છે. ‘અગ્નિહોત્રમાં

અમાસ અને પૂનેમના યજ્ઞોમાં પશુ બાંધવામાં આવે તેમાં અને ચાર માસના યજ્ઞમાં' એ શ્રુતિ પ્રમાણે અમાસ અને પૂનેમે કરવાના યજ્ઞોમાં પણ ઇંટોની વેદિમાં અગ્નિ રાખવાની આજ્ઞા હોવાથી, શાલામુખીય અને ધિષ્ણ્ય અગ્નિઓ પણ તે પ્રમાણે રાખવાનું સ્પષ્ટ જ છે. દક્ષિણ અને પ્રાજહિત (અગ્નિઓ) પણ ઇંટોની વેદિમાં રાખવામાં આવે છે. શામિત્ર (અગ્નિ) તો પ્રાજહિત અથવા આહવનીય છે. કાષ્ઠ ઘસીને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો પક્ષ તો અગ્નિ ન હોય ત્યારે કરવાનો છે. 'અસવ:' એટલે પ્રાણો. પુરુષમાં ખરેખર નવ પ્રાણો11 છે. (અગ્નિના) સ્થાનો પણ નવ છે. ગાર્હપત્ય (અગ્નિ)નું સ્થાન દશમું છે. 38.

1.'આશ્રય સાથે' એટલે (ક્રિયાના) આશ્રય અગ્નિ સાથે. (પ્ર).

2.દીક્ષા જન્મરૂપ છે તેનાં આ પ્રમાણો કહેલાં છે. (પ્ર).

3.ઉપસદો ત્રણ છે. (પ્ર) 'ઉપસદ' એટલે જ્યોતિષ્ટોમ કરતાં કરવાની વિધિ.

4-4.પ્રાયણીય અને ઉદનીય એ બે, સોમ યજ્ઞમાં અનુક્રમે સોમ લાવતાં પહેલાં અને સોમનો હોમ થયા પછી કરવાના હોમ છે.

5.જુઓ પાછલો 37 મો શ્લોક.

6.'પ્રવર્ગ્ય' સોમ યજ્ઞનો આરંભ કરતાં કરવાની વિધિ.

7.ક્રિયાનાં પ્રવર્ગ્ય પાત્રરૂપ હોવા છતાં, કર્મનું તે સ્થાન હોવાથી તે કર્મ ગણાય છે એમ જણાવવા આ કહેલ છે. તે પાત્રમાં દૂધનો હોમ કરવાનું જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે પણ શિર છે. એવો અર્થ છે. (પ્ર).

8-8.આ ભાગથી 'પ્રવર્ગ્ય' જીભ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર).

9.જેમાં હોમ કરવામાં આવતો નથી તે અગ્નિ 'સભ્ય' કહેવાય છે. (પ્ર).

10.'આવસ્થ્ય' એટલે ઉપાસના (કરવા)નો અગ્નિ. (પ્ર).

11.આથી એમ જણાવ્યું છે કે પ્રાણ પાંચ હોવાનો પક્ષ અહિં ઇષ્ટ નથી. (પ્ર).

નીચેના શ્લોકમાં નામોનો પ્રયોગ કહે છે:

સોમસ્તુ રેત: સવનાન્યવસ્થિતિ: સંસ્થાવિભેદાસ્તવ દેહધાતવ:॥
સત્રાણિ સર્વાણિ શરીરસન્ધિસ્ત્વં સર્વયજ્ઞક્રતુરિષ્ટિબન્ધન:॥39॥

સોમ તો આપનું વીર્ય છે, સવનો અવસ્થા છે, જૂદીજૂદી સંસ્થાઓ આપના દેહની ધાતુઓ છે, સર્વ સત્રો (આપના) દેહના સાંધા છે. આપ સર્વ યજ્ઞો અને ક્રતુરૂપ તથા હોમરૂપ બંધનવાળા છો. 39.

'સોમ' એટલે સોમયજ્ઞ. 'સોમથી પૂજન કરવું' એ વાક્યમાં (સોમ શબ્દ 'સોમ)વાળો' અર્થવાળો હોવાથી, (તેનો અર્થ સોમ) ઓષધિ છે એવા મત પ્રમાણે પણ, (તે) દેવતા હોવાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર હોઈ વીર્યરૂપ છે. ગ્રહોને સોમ ગણવામાં આવે, ત્યારે વિકારરહિત સોમને 'વીર્ય' કહેવો. ત્રણ સવનો1 જાગવાની સ્વપ્નની અને સુષુપ્તિની અવસ્થાઓ છે. અગ્નિષ્ટોમ વિગેરે ત્રણ પાંચ અથવા સાત સંસ્થાઓ2 છે. તેમના બધા ભેદો આપના દેહની ધાતુઓ છે. ચામડી, માંસ અને હાડકાં એવી ત્રણ, ત્વચા માંસ સ્નાયુ હાડકાં

અને મજ્જા એવી પાંચ (ધાતુઓ છે). સાત (સંસ્થાના ભેદો છે એવા) મત પ્રમાણે ચામડી અને રૂધિરનો સમાવેશ કરવો. ચાર સંસ્થાના ભેદો છે એવા) મત પ્રમાણે (ઉપર જણાવેલી) ત્રણ અને રૂધિર (લેવાં). સર્વ રીતે (આપના) દેહની ધાતુઓ જ બધા સંસ્થાના ભેદો છે. એક દિવસનાથી આરંભી એક હજાર વર્ષ સુધીના બધા સત્રો (તેઓના) પેટા-ભેદો સાથેના પણ (આપના) દેહના હાડકાંઓ મળવાનાં સ્થાનો છે. તે (સ્થાનો) જ 'સંધિ' શબ્દથી ઓળખાય છે. બધા યજ્ઞો અને ક્રતુઓ આપ જ છો. યજ્ઞો સત્તર છે, અને બાર દિવસ ચાલતાથી આરંભી અશ્વમેધ સુધીના વેદિમાં રાખવાના અગ્નિવાળા ક્રતુઓ છે. અમાસના પૂનેમના વિગેરે હોમો છે. 'બંધન' એટલે સ્નાયુઓ. 39.

1.'સવન' એટલે સોમ કાઢવો તે. સવાર બપોર અને સાંજે સોમ કાઢવામાં આવે છે.

2.'સંસ્થા' એટલે સોમયજ્ઞના પ્રકાર

એ પ્રમાણે (વરાહના દેહમાં) સર્વનું સ્થાન (હોવાનું) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં યજ્ઞસ્વરૂપનો ઉપસંહાર કરતાં, (તેને) નમન કરે છે:

નમો નમસ્તેઽખિલમન્ત્રદેવતાદ્રવ્યાય સર્વક્રતવે ક્રિયાત્મને॥
વૈરાગ્યભક્ત્યાઽઽત્મજયાનુભાવિતજ્ઞાનાય વિદ્યાગુરવે નમો નમ:॥40॥

સર્વ મંત્રોરૂપ, દેવાતારૂપ અને દ્રવ્યરૂપ, સર્વ ક્રતુરૂપ અને ક્રિયારૂપ આપને નમો નમ:. વૈરાગ્ય ભક્તિ અને અંત:કરણના જયથી અનુભવ કરાતા જ્ઞાનરૂપ (અને) વિદ્યા કરાવનાર ગુરુ (આપ)ને નમો નમ:.

તે (વરાહસ્વરૂપ) પોતાનાં અને પોતાના ભોગના ફલરૂપ હોવાથી, (તેમના પ્રતિ) આદર દર્શાવવા ('નમો નમ:' એમ) બેવાર કહેલું છે. બીજા રૂપવાળા આ નથી એમ દર્શાવવા 'તે' 'આપને' શબ્દ યોજેલ છે. 'ઇષેત્વ' વિગેરે મંત્રો, વસુ વિગેરે દેવતાઓ, (અને) ચોખા વિગેરે દ્રવ્યો છે. દેવતાનું નામ લઈ મંત્રથી દ્રવ્ય દેવતાને સમર્પણ કરવામાં આવે, એવો મંત્ર દેવતા અને દ્રવ્યરૂપ અલૌકિક યજ્ઞ હોય છે. પુરુષનો પ્રયત્ન તો ચેષ્ટારૂપ હોવાથી લૌકિક છે. તે પ્રત્યક્ષ જણાતો હોવાથી1 યજ્ઞરૂપ નથી. 'સર્વક્રતુરૂપ' એટલે સર્વ યજ્ઞોના વિભાગરૂપ. ક્રિયારૂપ (ને નમો નમ:). ચેષ્ટા પણ યજ્ઞનો આવિર્ભાવ કરાવનારી હોવાથી, (યજ્ઞ કરનારની) ક્રિયા પણ ઇન્દ્રિયોથી પર(અલૌકિક) છે એમ કેટલાક માને છે. વાસ્તવિક રીતે તો મંત્રરૂપ સ્થાનવાળી યજમાનમાં પ્રવેશ કરેલા ભગવાનમાં રહેલી ક્રિયાનો પણ તેમાં જ2 સમાવેશ થાય છે.

એ પ્રમાણે સર્વ સ્થલે ક્રિયારૂપ તરીકે અને સ્વર્ગ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર સ્વરૂપ તરીકે નમસ્કાર કરીને, ઉત્તરાર્ધથી એમ કહે છે કે બ્રહ્મમીમાંસા પ્રમાણે વેદના અર્થરૂપ પણ આ (વરાહ) જ છે. (1) વૈરાગ્ય એટલે વિષયોની તૃષ્ણા ન હોવી તે (2) ભગવાનનાં શ્રવણ વિગેરે અથવા તેમનામાં સ્નેહ એ ભક્તિ (3) 'આત્મજય:' એટલે અંત:કરણનો જય. આ ત્રણે અંત:કરણને શુદ્ધ કરનારાં છે. તેથીજ તેમનાથી જે જ્ઞાનનો અનુભવ કરાય છે, તે (4) બ્રહ્માત્મજ્ઞાન (છે); તેવા (જ્ઞાનરૂપ) ને (નમસ્કાર), (5) 'વિદ્યા' એટલે વાક્ય અને અર્થના

જ્ઞાનરૂપ ઉપનિષત્. (6) તે કરાવનાર ગુરુ. ઉત્તરકાંડમાં તો આટલી જ છ ગુણવાળી સામગ્રી ભગવદ્રૂપ છે. કાંડ જૂદો હોવાથી ફરીથી નમન (કરેલ છે). 40.
1.પ્રેરણા કરનાર અપ્રત્યક્ષ જ ધર્મ છે. તેથી જે પ્રત્યક્ષ જણાય તે ધર્મ ન હોવાથી, પુરુષનો પ્રયત્ન યજ્ઞરૂપ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
2.‘તેમાં જ’ એટલે ક્રિયાવાળા ભગવાનમાં જ (પ્ર) યજમાનમાં પ્રવેશેલા ભગવાનમાં જ, અથવા યજ્ઞમાં જ.

એ પ્રમાણે છ (શ્લોકો)થી યજ્ઞસ્વરૂપપણું વર્ણવીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી આધિદૈવિક સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:

દંષ્ટ્રાગ્રકોટ્યા ભગવંસ્ત્વયા ધૃતા વિરાજતે ભૂધર ભૂ: સભૂધરા॥
યથા વનાન્નિસ્સરતો દતા ધૃતા મતંગજેન્દ્રસ્ય સપત્રપદ્મિની॥41॥

હે ભગવન્! હે ભૂધર! આપે દાઢનાં ટેરવાંના એક ભાગથી ધારણ કરેલી પર્વતો સાથેની પૃથ્વી જેમ વનમાંથી નીકળતા મદઝરતા ઉત્તમ હાથીએ દાંતથી પકડેલી પાંદડાં સાથેની કમલિની શોભે તેમ શોભે છે. 41.

દાઢનું ટેરવું, તેના ‘કોટિ:’ એક ભાગ(થી ધારણ કરેલ), એમ વરાહનું માહાત્મ્ય જણાવવા કહેલું છે. ઉંચે (પૃથ્વી) ધારણ કરેલી હોવાથી, તેમજ (પકડેલી) હોય. "તેવી ક્રિયા અસંભવિત છે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘હે ભગવન્!’ એવું સંબોધન (કરેલું છે). તેમાં પણ ભગવાનનો પ્રયત્ન જ થએલો છે, એમ ‘આપે ધારણ કરેલી’ શબ્દોથી કહેલું છે. તેવા પ્રસંગે પણ "દાઢના ટેરવાંથી વીંધાએલી (પૃથ્વી) શોભાવિનાની હશે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘શોભે છે’ એમ કહેલું છે. ‘હે ભૂધર!1’ એ સંબોધન વરાહ અને પૃથ્વીનો સંબંધ જોવાને લીધે માહાત્મ્ય જણાવવા (કરેલું છે). બીજા ભૂધરની સમાન (આ ભૂધર) નથી1, એમ દર્શાવવા ‘પર્વતો સાથેની’ એમ કહેલું છે. પર્વતો સાથેની ભૂમિ ધારણ કરેલી છે, એવો અર્થ છે. પર્વતો સાથેની ભૂમિ ઉંચી નીચી (હોવાથી) શોભાવિનાની જેવી હોય. (ભૂમિ) અધિક શોભાવાળી હોવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ‘વનમાંથી’ એટલે (1) જલમાંથી (2) અથવા સ્થલ ઉપરની કમલિની લઈને વનમાંથી જ ‘અવનાત્’ (તેનું) રક્ષણ કરવાના પ્રયોજનથી બહાર નીકળતા, મદ ઝરતા ઉત્તમ હાથીએ દાંતથી પકડેલી પાંદડા સાથેની કમલિની (શોભે તેમ શોભે છે). ગજેન્દ્રે ભગવાન્ માટે ઉંચે ધરી રાખેલી કમલિની શોભે તે તકરારરહિત છે. તે પ્રમાણે યજ્ઞ માટે યજ્ઞે (વરાહે) ઉંચે ધારણ કરેલી ભૂમિ સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી, પતિ સાથે હોવાથી, અથવા પતિએ આદર કરેલી હોવાથી, અથવા ઉંચે બહાર નીકળતી હોવાથી કૈલાસના શિખર ઉપરનાં વાદળાંની પેઠે શોભે જ. પ્રાકૃત વનમાંથી પણ બહાર નીકળતા હાથીએ ધારણ કરેલી, શ્વેત સ્થાન ઉપર રહેલી. તેજસ્વી આકારવાળી હોય તેમ લોકોથી આશ્ચર્ય સાથે જોવામાં આવતી (કમલિની) શોભે છે. ચાલુ પ્રસંગમાં2 પણ આકૃતિ સરખી છે. 41.

1.ભૂધર એટલે ભૂમિને ધારણ કરનાર (1) વરાહ (2) પર્વત. પર્વતો ભૂમિને પકડી રાખે છે એવી માન્યતા છે.
2.‘ચાલુ પ્રસંગ’ પૃથ્વીને લાગુ પડે છે. તેની અને કમલિનીની આકૃતિ સમાન છે, એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે ભગવાનના સંબંધને લીધે ભૂમિનું ઘણું સૌંદર્ય થતું હોવાનું કહીને, ભગવાનનું તે (ભૂમિનું સૌંદર્ય વધારવાનું) પ્રયોજન હોવાનો દોષ દૂર કરવા, તે (ભૂમિ)ને લીધે ભગવાનનું સૌંદર્ય ઉત્તમ થતું હોવાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ત્રયીમયં રૂપમિદં ચ સૌકરં ભૂમણ્ડલેનાથ દતા ધૃતેન તે॥
ચકાસ્તિ શ્રૃંગોઢઘનેન ભૂયસા કુલાડચલેન્દ્રસ્ય યથૈવ વિભ્રમ:॥42॥

વળી શિખર ઉપર ધારણ કરેલ મોટાં વાદળાંથી જેમ ઉત્તમ કુલપર્વતનો વિલાસ થાય, તેવીજ રીતે હવે દાંત ઉપર ધારણ કરેલ પૃથ્વીના મંડલથી આપનું ત્રય વેદવાળું આ વરાહ સ્વરૂપ શોભે છે. 42.

વરાહનું પણ આ સ્વરૂપ, ત્રણ વેદરૂપ હોવાથી સ્વરૂપથી ઉત્તમ હોવા છતાં, શોભતું હોવા છતાં, દાંત ઉપર ધારણ કરેલ પૃથ્વીના મંડલથી (‘હવે’) જૂદા પ્રકારે ઘણું શોભે છે. વેદ વિગેરેના તેજથી સ્વરૂપનું માહાત્મ્ય અલૌકિક છે, પરંતુ લૌકિક નથી. દાંતનાં ટેરવાં ઉપર પૃથ્વીનું મંડલ ધારણ કરવાને લીધે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, આ (સ્વરૂપ) તો અલૌકિક કરતાં પણ અધિક (શોભે છે). જેમ અશ્વ વિગેરે કરતાં પણ ચિત્રમાં દોરેલા અશ્વ વિગેરે વધારે શોભાવાળા હોય છે, તેમ જૂદા રંગની સ્થિતિવાળી (પૃથ્વી) જૂદા રંગવાળા (દાંતે) ધારણ કરેલી, જૂદા વર્ણવાળાની શોભા ઉત્પન્ન કરનારી થઈ. રંગથી થતી શોભાની વૃદ્ધિનો આજ અર્થ ‘શિખર ઉપર ધારણ કરેલ (મોટાં) વાદળાંથી...’ એ દષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે. શ્વેત શિખર ઉપર ચઢેલા મોટા શ્યામ વાદળાંથી મેરૂ (પર્વત) તે પ્રમાણે શોભે છે. તેમાં પણ જો (એ) ત્રણે જીવવાળાં હોઈ એક બીજાં ઉપરનાં પ્રેમને લીધે વિલાસ થતો હોય, તો (આપનાં આ) દેખાતાં સ્વરૂપ જેવું તે થાય, એવી જે હોઈ ન શકે તેવી ઉપમા ‘વિલાસ’ શબ્દથી કહેલી છે. 42.

એ પ્રમાણે પતિપત્નીની એકના સંબંધથી બીજાની શોભા (થવાનું) કહીને, તે બે માતાપિતા છે એમ સિદ્ધ કરતાં, પોતાના માટે ભૂમિનું સ્થાપન કરવા નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:

સંસ્થાપયૈનાં જગતાં સતસ્થુષાં ભવાય પત્નીમસિ માતરં પિતા॥
વિધેમ ચાડસ્યૈ નમસા સહ ત્વયા યસ્યાં સ્વતેજોડગ્નિમિવાડરણાવધા:॥43॥

સ્થાવરો સાથે જંગમોની ઉન્નતિ માટે આ આપની પત્ની અને સર્વની માતાનું સારી રીતે સ્થાપન કરો. આપ પિતા છો, જેમ અરણિમાં આપે અગ્નિ મૂકેલો છે તેમ જેની અંદર પોતાનું તેજ આપે મૂકેલું છે તેવી આને અમે આપની સાથે નમન કરીશું. 43.

સર્વની માતા અને (આપ) પિતા હોવાથી આપની પત્નીનું આનું આપ સ્થાવરો સાથે જંગમોની ઉન્નતિ માટે સારી રીતે સ્થાપન કરો. જેમ ગૃહસ્થ પુત્રોને માટે પત્નીને (ઘેર) રાખી પરદેશ જાય છે, તેમ આપે પણ કરવું જોઈએ, કારણ કે આપ પિતા છો. આથી એમ જણાવેલું છે કે પ્રત્યુપકારની આકાંક્ષા રાખ્યા વિનાજ આપે આનું સ્થાપન કરવું અને આ પણ તેવીજ રીતે (અમારું) પાલન કરો. છતાં પણ અમે (આપના) ઋણમાંથી છૂટીએ તે માટે જેમની કામનાઓ (સદા) પૂર્ણ છે તેવા તમો બેને નમસ્કાર સિવાય (કાંઈ) કરવાનું ન હોવાથી, અમે આપની સાથે આને 'નમસ્ આવિધેમ' સર્વ તરફથી નમસ્કાર કરીશું, એવો અર્થ છે. 'નમસા' અવ્યય છે અથવા (તેથી) કર્ત્તવ્ય કહેલું છે. નમસ્કાર કરીને પૂજા કરીશું, એવો અર્થ છે. અથવા 'અસ્યૈ' આ (ભૂમિ)નું પ્રિય થાય તે માટે (આની) નમન સાથે આપની સાથે (ભકિત) કરીશું, ભક્તિ અને યજ્ઞ વિગેરે કરતાં આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરશું, આવો અર્થ છે. વળી આનું (આપે) સ્થાપન કરવુંજ યોગ્ય છે, કારણ કે આ ગર્ભિણી છે. ભગવાનની ઉત્તમ આકૃતિવાળા, ભક્તિ કરનારોને (આ) જન્મ આપશે એવા અભિપ્રાયથી 'જેની અંદર (પોતાનું તેજ આપે મૂકેલું છે)' એમ કહે છે. આપ (ભગવાન્) બે માર્ગની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે. જેમ આપે પીપળામાં ત્રણ વેદરૂપ અગ્નિને યજ્ઞ થઈ શકે તે માટે મૂકેલો, એવી રીતે આ ભૂમિમાં પણ પોતાનું તેજ એટલે પોતાની પુરુષોત્તમની આકૃતિ અથવા પુરુષની આકૃતિ મૂકેલી છે. 43.

આ પ્રાર્થના કહીને (કરીને), બીજું કાંઈ કરવાનું બાકી રહેલ નથી એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકમાં તે (વરાહે) પહેલાં કરેલ ચરિત્ર જ ફરી કહેતાં (તેમની) સ્તુતિ કરે છે:

ક: શ્રદ્દધીતાડન્યતમસ્તવ પ્રભો રસાં ગતાયા ભુવ ઉદ્બિબર્હણમ્॥
ન વિસ્મયોડસૌ ત્વયિ વિશ્રવવિસ્મયે યો માયયેદં સસૃજેડતિવિસ્મય્॥44॥

હે પ્રભો! આપથી બીજો કોણ રસાતલમાં ગએલી ભૂમિને બહાર લઈ આવવાનું આપનું (કાર્ય) માને? વિશ્રવ જેમની અંદર વિસ્મયરૂપ છે તેવા આપ જેમણે માયાથી આ ઘણું વિસ્મયરૂપ (જગત્) રચેલું છે તેમનામાં તે આશ્ચર્યકારક નથી.44.

'અન્યતમ:' આપથી જૂદો હોઈ, ઉત્તમ (પુરુષ) હોવા છતાં ભૂમિને 'ઉદ્બિબર્હણમ્' બહાર લાવવાનું, લઈ આવવાનું અથવા ઉપર લાવવાનું (આપનું કાર્ય) બીજાઓ કહે છતાં કોણ માને? વાણી અને મનથી જણાય નહિ તેવું આપનું માહાત્મ્ય જોઈને કહેલું હોવા છતાં પણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરતું નથી. (તેવો પુરુષ) પોતાની સરસાઈ અને આવું કાર્ય કરવાની અશક્તિ વિચારીને, ઉપાખ્યાનો અસંભવિત હોવાથી ખોટાં છે એવી કલ્પના કરીને, કોઈપણ સમયે જગત્ આવું નથી1 એમ નહિ માને, અને તેના વાક્યથી બીજાઓને પણ ભ્રમ થશે. જ્યારે બીજાએ (આ કાર્ય) કર્યું એમ ન માને, ત્યારે પોતે કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? આપમાં તો આ (કાર્ય) આશ્ચર્ય કરાવનારું પણ2 નથી, એમ 'તે આશ્ચર્યકારક નથી' શબ્દોથી કહેલ છે. તે (ભૂમિનો) ઉદ્ધાર આપમાં 'વિસ્મય:' આશ્ચર્યકારક નથી અથવા આપને તે ગર્વ કરાવનારો નથી. તેનું કારણ 'વિશ્રવવિસ્મયે'

વિશેષણથી કહેલું છે. જેમ વીર્યરૂપ જલમાંથી મોર વિગેરે અથવા પુરુષ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા બીજમાંથી વડ વિગેરે (વૃક્ષો) થાય છે, તેવું વિશ્વજ આપનું વિસ્મયરૂપ (કાર્ય) છે. વળી વિશ્વજ 'વિસ્મયમ્' આશ્ચર્યકારક જેમનામાં તેવા (આપ છો). આ (વિશ્વ) આપનું માહાત્મ્ય સૂચવાનારું છેજ. આથી પણ બીજું અધિક માહાત્મ્ય છે, તે 'જેમણે માયાથી આ (ઘણું વિસ્મયકારક રચેલું છે)' શબ્દોથી કહે છે. સ્વપ્ન વિગેરેમાં માયાને લીધે દરેક પુરુષ માટે જૂદા પ્રકારથી, તથા એકજ પુરુષ માટે પણ એક ક્ષણમાં જૂદા પ્રકારનું આજ જગત્ (જેમણે) રચેલું છે (તેવા આપ છો). 'સૃજત:' એવો પાઠ હોય, ત્યારે 'જે આમ (સર્જો છો') એવો (અર્થ થાય છે). તેમાં પણ ઘણું આશ્ચર્યકારક હોય છે જેમકે, પર્વતની ટોચ ઉપર સમુદ્ર, દિવસે નક્ષત્રો, અથવા પોતાના માથાનું કપાવું પોતે તેજ દેહથી જૂએ. (વિગેરે). 44.

1.'આવું' એટલે વરાહે રસાતલમાંથી આણી સ્થાપન કરેલું, એવો અર્થ જણાય છે.

2.આપ આ કાર્ય કરો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

"છતાં તમને જ્ઞાન અથવા મોક્ષ આપવાનો છે, અથવા તે માટે અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે. તેથી આટલાથી જ કેમ (સ્તુતિ કરતાં) અટકો છો?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

વિધુન્વતો વેદમયં નિજં વપુર્જનસ્તપ: સત્યનિવાસિનો વયમ્॥
સટાશિખોદ્ધૂતશિવાડમ્બુબિન્દુભિર્વિમૃજ્યમાના ભૃશમીશ પાવિતા:॥45॥

હે ઈશ! પોતાનું વેદમય શરીર ધૂણાવતાં (આપની) સટાની શિખામાંથી નીકળેલાં કલ્યાણરૂપ જલનાં બિંદુઓથી સ્વચ્છ થએલા અમો જન: તપ: અને સત્યલોકમાં વસનારાઓને (આપે) ઘણાં પવિત્ર કરેલા છે. 45.

જલમાંથી બહાર નીકળેલું આ વેદમય શરીર આપ ધૂણાવતા હતા ત્યારે, (તે) પ્રસંગથીજ જન: તપ: અને સત્યલોકમાં વસનારાઓ અમે, તેની સટાની શિખામાંથી નીકળેલાં કલ્યાણરૂપ જલનાં વારંવાર આવતાં બિંદુઓથી 'મૃજ્યમાના:' ઘસાઈને સ્વચ્છ થતાં, અંદરથી અને બહારથી ઘણાંજ પવિત્ર થએલા છીએ. ઘણાં પવિત્ર હોય તેમને જ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છેજ. મુખથી મંત્રનો પાઠ કરતાં હાથથી ઘસવાનું વિગેરે કરવામાં આવે ત્યારે લોક ખરેખર પવિત્ર થાય છે, ત્યારે વેદમય જ શરીરથી વેદના અર્થરૂપ કુશથી, કંઠમાંથી બહાર નીકળતા પવન (ઉચ્છ્વાસ)થી, જલની મૂઠી જેટલી સુંદર આકૃતિવાળા સ્વરૂપથી (અને) તે પણ આપના ધૂણવાથી કલ્યાણરૂપ (થએલાં) જલોથી સ્વચ્છ થતાં (પવિત્ર થઈએ તેમાં) કહેવુંજ શું? એવો અર્થ છે. (બધાને) એક પ્રકારનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે એમ જણાવવા, ત્રણ પ્રકારના1 કહેલાં છે. 45.

1.જન: તપ: અને સત્યલોકમાં વસનારાઓ, ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે.

એ પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં સ્તુતિ પૂર્ણ કરતાં, સ્તુતિ થોડીજ કરી એવા પોતાના દોષને દૂર કરે છે:

સ વૈ બત ભ્રષ્ટમતિસ્તવેષતે ય: કર્મણાં પારમપારકર્મણ:॥

યદ્યોગમાયાગુણયોગમોહિતં વિશ્વં સમસ્તં ભગવન્ વિધેહિ શમ્॥46॥

અપાર કર્મોવાળા આપનાં કર્મોનો પાર જે જૂએ છે તે અરેરે! ખરેખર ભ્રષ્ટ મતિવાળો છે, કારણ કે યોગમાયાના ગુણના સંબંધથી બધું વિશ્વ મોહ પામેલું છે. હે ભગવન્! આપ કલ્યાણ કરો. 45.

આપના ગુણોનાં વર્ણનરૂપ સ્તુતિમાં, થોડી ઝાઝી એવો વિભાગ વ્યર્થ છે, કારણ કે આપના ગુણો અનંત છે. (અમારી) પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે તો (અમે) સ્તુતિ કરીજ છે, પરંતુ 'હું ભગવાનનાં બધા ચરિત્રો કહીશ' એવા વિચારથી જે (સ્તુતિનો) પ્રારંભ કરે છે, તે ખરેખર ભ્રષ્ટમતિવાળો છે, કારણ કે ભ્રષ્ટ હોય તે મર્યાદા વિનાનો છે. ભગવાનના ગુણોમાં ચિત્ત વિસ્તારતો હોવા છતાં તે ભ્રષ્ટબુદ્ધિવાળો થયો, એવા વિચારથી 'અરેરે!' શબ્દ ખેદ દર્શાવવા (યોજેલો છે). 'અપાર કર્મવાળાનાં કર્મોનો પાર જે જૂએ છે' શબ્દોથી 'હું ભગવાનના બધા એ ગુણો કહીશ' એવી તેની બુદ્ધિની ભ્રષ્ટતાજ કહેલી છે. જો કર્મોનો અંત હોય તો આ બુદ્ધિ સારી હોય (ગણાય). (ભગવાનનાં) થઈ ગએલાં (કર્મો)નો પણ અંત નથી એમ કહેવા 'અપાર કર્મવાળા'એ વિશેષણ કહેલું છે. તેમાં પણ વેદો જે સર્વ જાણનારા છે, અથવા બીજાઓ જેમણે ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલો છે, તેઓ ભલે (તેમ) કહે, પરંતુ જેઓ માયાથી મોહ પામેલા છે તેઓ (તેમ) કેમ કહે? અને વિશ્વમાં બધા (માયાથી) મોહ પામેલા છે. તે (અર્થ) 'કારણ કે યોગમાયાના (ગુણના સંબંધથી બધું વિશ્વ મોહ પામેલું છે)' શબ્દોથી કહેલો છે. 'યત્' કારણ કે બધુંએ વિશ્વ યોગમાયાના સત્ત્વ વિગેરે ગુણોથી મોહ પામેલું છે, કેમકે જગત્ રચનારી તે પોતાનું કાર્ય પાર પડે તે માટે મોહ કરે છે જ. તેથી માયાથી મોહ પામેલાઓ સ્વરૂપનેજ જાણતા નથી, તો પછી ભગવાનના ગુણોને ક્યાંથી જાણવાના? તેથી આપ સર્વનું પાલન કરો, એમ 'હે ભગવન્! આપ કલ્યાણ કરો' શબ્દોથી કહેલું છે. (આ) પહેલાનું વાક્ય દયા ઉત્પન્ન કરનારું છે.46.

તેઓની સ્તુતિ સફલ થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

ઇત્યુપસ્થીયમાનસ્તૈર્મુનિભિર્બ્રહ્મવાદિભિ:॥
સલિલે સ્વખુરાક્રાન્ત ઉપાધત્તાડવિતાડવનિમ્॥47॥

તે બ્રહ્મવાદી મુનિઓથી એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરાતા રક્ષક (ભગવાને) પોતાની ખરીઓથી દબાએલા જલમાં પૃથ્વી મૂકી. 47.

'ઇતિ' 'એ પ્રમાણે' શબ્દથી (સ્તુતિની) સમાપ્તિ કહી, અથવા (તે શબ્દ સ્તુતિનો) પ્રકાર જણાવનારો છે. તે મુનિઓથી એ પ્રમાણે 'ઉપસ્થીયમાન:' ઉપસ્થાન (સ્તુતિ કરવાની) વિદ્યાથી સ્તુતિ કરાતા (ભગવાને), બ્રહ્મવાદીઓનું વચન ખોટું ન થાઓ એમ વિચારી પોતાની ખરીઓથી દબાએલા જલમાં પૃથ્વી 'ઉપાધત્ત' મૂકી; કારણ કે (ભગવાન્) 'અવિતા' સર્વના રક્ષક છે. 'ખરીથી દબાએલા' વિશેષણ જલમાં મર્યાદા અને ભય સૂચવે છે. ભગવાનની

ખરીઓથી દબાએલું હોવાથી તેટલું જલ દેવતારૂપ થયું, એટલે હવે પછી ભૂમિને કોઈપણ પ્રકારની ચિંતા રહી નહિ. 47.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરિત્ર કહી, નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:

સ ઇત્થં ભગવાનુર્વીં વિષ્વક્સેન: પ્રજાપતિ:॥
રસાયા લીલયોન્નીતામપ્સુ ન્યસ્ય યયૌ હરિ:॥48॥

રસાતલમાંથી આવી રીતે રમતમાં ઉપર આણેલી પૃથ્વીને તે સર્વ તરફ સેનાવાળા પ્રજાપતિ ભગવાને જલમાં મૂકી અને હરિ પધારી ગયા. 48.

'ઇત્થં' આવી રીતે રસાતલ પાસેથી પૃથ્વીને ઉપર લાવીને જલમાં મૂકી પધારી ગયા એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. "એકલા કેવી રીતે ઉપર લાવ્યા અને કેવી રીતે (એકલાએ) મૂકી?" એવી શંકા દૂર કરવા 'વિષ્વક્સેન' વિશેષણ (યોજેલ છે) 'વિષ્વક્' સર્વ તરફ 'સેના' છે જેમની તેવા (છે). સર્વ સ્થલે સર્વ કાર્ય કરવા માટે તે ભગવાનની મોટીજ સેના છે. (જલમાં) મૂકવાનું કારણ 'પ્રજાપતિ' શબ્દથી કહેલું છે. પધારી જવાનું કારણ 'હરિ' શબ્દથી કહેલું છે; (કારણ કે) ઈશ્વરની સંનિધિ પ્રજાની સ્વતંત્રતાને અટકાવનારી છે. 48.

પ્રકરણ સમાપ્ત થયું એમ સૂચવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તેનાં શ્રવણનું ફલ કહે છે:

ય એવમેતાં હરિમેધસો હરે: કથાં સુભદ્રાં કથનીયમાયિન:॥
શ્રૃણ્વીત ભક્ત્યા શ્રવયેત વોશતીં જનાર્દનોડસ્યાડડશુ હૃદિ પ્રસીદતિ॥49॥

હરિમાં બુદ્ધિવાળો જે કોઈ એ પ્રમાણે કહેવા યોગ્ય માયાવાળા હરિની આ કલ્યાણરૂપ કમનીય કથાનું ભક્તિથી શ્રવણ કરે અથવા શ્રવણ કરાવે તેના હૃદયમાં જનાર્દન તરત જ પ્રસન્ન થાય છે. 49.

જે 'આ' ઉપર કહેલી ભગવાનની સૃષ્ટિરૂપ લીલાનું શ્રવણ કરે અથવા શ્રવણ કરાવે તે બંને ઉપર પ્રસન્ન થાય છે એમ ફલ (કહેલું છે). "દુ:ખ દૂર કરવું એ ફલ કેમ કહેલું નથી?" એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિમાં બુદ્ધિવાળો હરિની' શબ્દો યોજેલા છે. ભગવાનના સંબંધવાળી પોતાનીજ બુદ્ધિ સર્વ દુ:ખ હરે છે. ભગવાન્ પણ (તેમનું) સ્મરણ કરેલ ન હોવા છતાં સ્વતંત્ર રીતે (દુ:ખ) હરે છે. આમ હોવાથી દુ:ખ પોતાની મેળેજ દૂર થતું હોવાથી, (તેના દૂર કરનારને) ફલ કેમ કહેવાય? એવો અર્થ છે. "સ્વર્ગ વિગેરે (ફલ) કેમ કહેલ નથી?" એવી શંકા થાય, તેથી 'સુભદ્રામ્' 'કલ્યાણરૂપ' વિશેષણ કહેલું છે. સ્વર્ગ વિગેરે બધાએ કરતાં પણ (ભગવાનની આ) કથાજ 'સુભદ્રા' ઘણી કલ્યાણરૂપ, પૂર્ણ આનંદરૂપ છે એવો અર્થ છે. 'સર્વ સ્થલે સ્વર્ગ વિગેરે ફલ તરીકે કેમ કહેવાય છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કહેવા યોગ્ય માયાવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. કહેવા યોગ્ય છે માયા આ (ભગવાન)ની, તેથી સર્વની વાણીમાં માયા હોવાથી તેઓ પોતાને સુખ થાય તેમ કહે છે, એવો અર્થ છે. (કથાનાં શ્રવણ અને કીર્તન કરવાની) શાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી શ્રવણ અને કીર્તનથી ધર્મ થાય તેથી, (અને) તે (ધર્મ) ઉન્નતિ અને મોક્ષ કરાવનારો હોવાનું સિદ્ધ થએલ હોવાથી, તે(વા મત)નું ખંડન કરવા

(આ) શ્રવણ અને કીર્તન ભક્તિરૂપ છે એમ જણાવવા (‘શ્રૃણ્વીત’ શ્રવણ કરે અને ‘શ્રવયેત’ શ્રવણ કરાવે એ બેની) વચ્ચે ‘ભક્ત્યા’ ‘ભક્તિથી’ શબ્દ યોજેલ છે. ભક્તિથી એટલે પ્રેમથી. તેથીજ તે બંને ક્રિયાઓ વૈદિક1 (યોજેલી છે). ‘શ્રૃણુયાત્’ શ્રવણ કરે, ‘શ્રાવયેત્’ શ્રવણ કરાવે એવો અર્થ છે. (એ) દરેક (ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એમ જણાવવા ‘વા’ ‘અથવા’ શબ્દ યોજેલ છે. શ્રવણ તો (કથાના) સ્વરૂપના સૌંદર્યને લીધેજ થશે એવો અર્થ છે. તે (અર્થ) ‘ઉશતી’ વિશેષણથી કહેલો છે. ‘ઉશતી’ એટલે કમનીય. (શ્રવણ કરે અથવા કરાવે) તેના હૃદયમાંજ અવિદ્યાનો નાશ કરનાર (જનાર્દન) પ્રસન્ન થાય છે. 49.

1.‘શ્રૃણ્વીત’ ‘શ્રવયેત’ બંને પ્રયોગ વૈદિક છે. વ્યાકૃણ પ્રમાણે અનુક્રમે ‘શૃણુયાત્’ ‘શ્રાવયેત્’ થાય. ‘હરિમેધસ:’ શબ્દ પણ એવોજ જણાય છે. વ્યાકૃણ પ્રમાણે ‘હરિમેધા:’ થાય.

‘(હૃદયમાં જનાર્દન પ્રસન્ન થાય) તેથી શું થાય?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

તસ્મિન્પ્રસન્ને સકલાડડશિષાં પ્રભૌ કિં દુર્લભં તાભિરલં લવાત્મભિ:॥
અનન્યદૃષ્ટ્યા ભજતાં ગુહાશય: સ્વયં વિધત્તે સ્વગતિં પર: પરામ્॥50॥

સર્વ આશિષો (આપવા)ની શક્તિવાળા તે પ્રસન્ન થતાં શું દુર્લભ છે? નજીવા સ્વરૂપવાળી તેઓનું શું પ્રયોજન? હૃદયનો અભિપ્રાય જાણનાર પુરુષોત્તમ પોતે અનન્ય દૃષ્ટિથી ભજન કરનારોને પોતાની ઉત્તમ ગતિ (પ્રાપ્ત) કરાવે છે. 50.

તેમની પ્રસન્નતા જ દુર્લભ છે. (તે) પ્રસન્ન થાય ત્યારે કાંઈપણ દુર્લભ નથી. તેનું કારણ ‘સર્વ આશિષો (આપવા)ની શક્તિવાળા’ વિશેષણથી (કહેલું છે). આ લોકનાં ફલ, પરલોકના ફલ અને મોક્ષના (તે) ‘પ્રભુ:’ સ્વામી, નિયમન કરનારા છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય ત્યારે તેને બધુંએ (ફલ) પ્રાપ્ત થએલુંજ છે. ‘ભગવાનના ભક્તોને પણ બધા વિષયો પ્રાપ્ત થએલ ન હોવાનું જોવામાં આવે છે. તે શા કારણથી?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘નજીવા પ્રયોજનવાળી તેઓનું શું પ્રયોજન?’ એમ કહેલું છે. માત્ર એક ક્ષણ સુધી સુખનો ખોટો દેખાવ કરનાર વિષયોનું શું પ્રયોજન? "ત્યારે કોઈક સમયે ભક્તોને ઉત્પન્ન થએલી વિષયોની ઈચ્છા પૂર્ણ થયા વિનાની રહેશે” એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. ‘ગુહાશય:’ તેમના હૃદયનો અભિપ્રાય જાણનાર ‘પર:’ એટલે પુરુષોત્તમ પોતેજ તેમને વૈકુંઠ નામની ગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ‘ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે’ એટલે (તેને) પોતાના જેવો કરે છે, એવો અર્થ છે. જેમ પોતાના ભોગમાં કાંઈપણ ઉણપ નથી તેમ તેના (ભોગ)માં પણ (કાંઈપણ ઉણપ નથી), એવો ભાવ છે. પરંતુ અનન્ય દૃષ્ટિથી ભજન કરવું જોઈએ. ભગવાન્ માટે જ ભગવાનની સેવા કરવી જોઈએ. 50.

"એમ છે ત્યારે જે પ્રકારે ભગવાનની કથાનું શ્રવણ ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવો ઉપાય કહેવો જોઈએ” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

કો નામ લોકે પુરુષાર્થસારવિત્પુરા કથાનાં ભગવત્કથાસુધામ્॥
આપીય કર્ણાઞ્જલિભિર્ભવાપહામહો વિરજ્યેત વિના નરેતરમ્॥51॥

અહો! લોકમાં પુરુષાર્થોનો સાર જાણનાર, મનુષ્ય ન હોય તે સિવાયના કોનેજ પુરાણી વૃત્તાંતો પૈકી ભવનો નાશ કરનારી ભગવાનની કથારૂપ અમૃતનું કાનરૂપ પોલાણથી પાન કર્યા પછી (તેનો) અણગમો થાય? 51.

આનો ઉપાય કહેવાની જરુર નથી. કથાનું કુદરતી સૌંદર્યજ તે (ઉત્તમ ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. જેઓ ભગવાનની કથામાં રસવાળા છે, તેઓની (કથા શ્રવણ કરવામાં) પ્રવૃત્તિ થાય છેજ. જેઓ આખલા છે તેઓ અનાદરને પાત્રજ છે. 'હવે (કથામાં) પ્રવૃત્તિવાળાઓ કેટલાક સમય પછી કથાનો ત્યાગ કરીને બીજા રસમાં આસક્ત થાય, તેથી તેઓને બીજો રસ ન ગમે તે માટે ઉપાય કહેવો જોઈએ' એમ કહેવામાં આવે, તેથી તેવો કોઈ નથી એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. 'કો નામ' કયા પ્રસિદ્ધ પુરુષનેજ (ભગવાનની કથાનો અણગમો થાય)? બ્રહ્મ સાથે જેણે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરેલ નથી તેવો કયોજ પુરુષ લોકમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણ્યા વિના પણ સ્વતંત્ર હોઈ, પુરુષાર્થોનાં ઉત્તમપણાં અથવા હલકાઈના ભેદને જાણનાર પણ હોવા છતાં, 'પુરાકથાનાં' પુરાણા વૃત્તાંતો પૈકી ભગવાનની કથારૂપ અમૃતનું પાન કરીને, પ્રસંગને લીધે પણ ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરીને, તેનું મધુરપણું અને મૃત્યુ દૂર કરવાનો ગુણ જાણીને, તેમાં પણ ભગવાનની કથા કહેનારના મુખમાંથી નીકળેલી કથાનું એક અક્ષરના પણ અભિપ્રાયનો ત્યાગ કર્યા વિના સંપૂર્ણ રીતે શ્રવણ કરતાં (તે શ્રવણથી) અટકે? અથવા કોણજ (કથા) ઘણી (સાંભળી) એમ માને? કારણ કે આ કથા ભવનો નાશ કરનારી છે. 'લોકમાં (ભગવાનની કથાના) અણગમાવાળા પણ જોવામાં આવે છે' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'અહો!' એમ કહેલું છે. આ આશ્ચર્યકારક છે. આનું કારણ શું? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી પોતાની મેળે સૂઝી આવેલું કારણ '(મનુષ્ય ન હોય તે) સિવાયના' શબ્દથી કહેલું છે. (ભગવાનની કથામાં જેને અણગમો થતો હોય) તે ઘણું કરીને મનુષ્યજ નથી, વાંદરો અથવા બીજો કોઈ (પશુ) છે, એવો અર્થ છે. 51.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીનાં ત્રીજા સ્કંધના તેરમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.
ઉ

॥ અધ્યાય ચૌદમો ॥

વર્ણિતા સર્ગલીલાડત્ર ત્રિવિધા ભગવત્કૃતા॥
ઉપોદ્ઘાતસ્તુ તસ્યા વૈ મતાન્તરમિહોચ્યતે॥1॥

ભગવાને કરેલી ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિની લીલાનું અહિં વર્ણન કર્યું1. વળી ઉપોદ્ઘાત2 કહ્યો. તેના3 સંબંધવાળો બીજો મત અહિં નિશ્ચય કહેવામાં આવે4 છે. કા 1

લૌકિકી ચાન્યભાષા ચ સમાધે: પોષિકે તુ તે॥
તે પ્રમાણમભિપ્રાયાત્ સર્વથા પૂર્વવન્ન હિ॥2॥

લૌકિકી (ભાષા) અને બીજીભાષા (મતાંતર), તે બે તો સમાધિ (ભાષા)ને દૃઢ કરનારાં છે5. તેઓ અભિપ્રાયથી પ્રમાણ છે. પહેલી6 (સમાધિ ભાષા)ની પેઠે સંપૂર્ણ રીતે (પ્રમાણ) નથીજ. કા.2.

યદેવ ભિન્નરીત્યાડત્ર રૂપ્યતે તન્મતાન્તરમ્॥
ન તદ્વિરોધો દોષાય પદશાસ્ત્રાર્થયો: ક્વચિત્॥3॥

જે અહિં જૂદા પ્રકારથી કહેવામાં આવે છે, તેજ મતાંતર છે7. કયાંક પદના અને શાસ્ત્રના અર્થમાં તેનો વિરોધ (જોવામાં આવે તે)થી દોષ થતો નથી8. કા. 3.

કામેન ક્રોધલોભાભ્યાં કર્મમાર્ગાદિનાશનમ્॥
વર્ણ્યતે યેન જીવાનાં મુક્તાનામત્ર સંભવ:॥4॥

કામથી અને ક્રોધ તથા લોભથી કર્મમાર્ગ વિગેરેનો નાશ (થયાનું)વર્ણન કરવામાં આવે છે, જેથી અહિં મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે9. કા. 4.

સર્ગસ્થિત્યન્તકથનં ત્રિભિસ્તેષાં નિરૂપ્યતે॥
અત: ષડિરિહાધ્યાયૈ: સર્ગોપોદ્ઘાત ઉચ્યતે॥5॥

ત્રણ (અધ્યાયો)થી તેઓની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ કહેવામાં આવે છે. તેથી અહિં છ અધ્યાયોથી સૃષ્ટિનો ઉષોદ્ઘાત કહેલો છે. કા.5.

મતાન્તરે શિવોત્કર્ષો બ્રાહ્મણોત્કર્ષ એવ ચ॥
ભક્તસ્ય વિષ્ણોશ્ચૈવાત્ર લીલા વ્યામોહિકા મતા॥6॥

મતાંતરમાં (1) શિવનું ઉત્તમપણું અને (2) બ્રાહ્મણોનું પણ ઉત્તમપણું (કહેલું છે). અહિં (હેલી) (3) ભક્તની અને (4) વિષ્ણુની લીલા મોહ કરનારીજ મનાએલી છે10. કા.6.

અન્યથા ભગવલ્લીલા સર્ગો નૈવ ભવેદ્ધ્રુવમ્॥
ચતુર્દશે તુ કામેન કર્મનાશ ઇહોચ્યતે॥7॥

તેમ ન થાય, તો સૃષ્ટિ ભગવાનની લીલા જરુર ન થાય11. અહિં ચૌદમા (અધ્યાય)માં તો કામથી થએલ કર્મનો નાશ કહેવામાં આવે છે. કા.7.

આધારકથનં ત્વાદૌ ગર્ભે જીવસ્ય સંક્રમ:॥
તામસ: કામ એષો હિ તતોડત્ર શિવસંકથા॥8॥

આરંભમાં આધાર12 કહેલો છે, જીવનું ગર્ભમાં આવવું (કહેલ છે). આ કામ તામસ છે, તેથી અહિં શિવની કથા કહેલી છે. કા.8.

ક્રોધોઽપિ કામસમ્બન્ધી પ્રસાદો ભક્તિહેતુક:॥
પૂર્વોધ્યાયે વરાહસ્ય ચરિત્રં તુ નિરૂપિતમ્॥9॥

ક્રોધ પણ કામના સંબંધવાળો છે. પ્રસન્નતા ભક્તિ કરાવનારી છે. વરાહનું ચરિત્ર તો (આ) પહેલાના અધ્યાયમાં કહેલું છે. કા. 9.

તે (તેરમા અધ્યાય)માં હિરણ્યાક્ષનો વધ સંક્ષેપથી કહેલો છે. ભગવાનની યુદ્ધલીલામાં આસક્ત મનવાળો વિદુર તેનું વિસ્તારથી શ્રવણ કરવા પ્રશ્ન કરે છે એમ (શુક) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ શ્રીશુક ઉવાચ॥
નિશમ્ય કૌષારવિણોપવર્ણિતાં હરે: કથાં કારણસૂકરાડત્મન:॥
પુન: સ પપ્રચ્છ તમુદ્યતાડઞ્જલિર્ન ચાડતિતૃપ્તો વિદુરો ધૃતવ્રત: ॥1॥

કારણરૂપ યજ્ઞ જેમના દેહમાં હતો તેવા હરિની કૌષારવિએ વર્ણન કરેલી કથા શ્રવણ કરીને, ઘણાં તૃપ્ત ન થએલા, વ્રત ધારણ કરેલ તે વિદુરે બે હાથ જોડીને તેને ફરીથી પૂછયું. 1.

'કૌષારવિએ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે પિતા (મૈત્રેયના પિતા કુષારવ)ના સંબંધને લીધે તે યુદ્ધલીલા કહેશે. અને 'હરિ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે કહેવામાં શ્રમ નથી. સૃષ્ટિનું કારણ બનેલ જે 'સૂકર:' યજ્ઞ, તે હતો 'આત્મનિ' દેહમાં જેમના (તેવા વરાહ હતા). આથી એમ સૂચવેલું છે કે વરાહ અવતારનું સ્વરૂપ તેણે (વિદુરે) જાણેલું છે. વરાહ અવતારની કથા પહેલાં પૂછેલી. ફરી જૂદા પ્રકારથી પૂછે છે. 'બે હાથ જોડીને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ભિક્ષાની પેઠે કથા માટે પ્રાર્થના કરે છે. પ્રાર્થના કરવાનું કારણ 'ઘણા તૃપ્ત ન થએલા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'વિદુર' શબ્દથી (તેની) દેશ તથા કાલ જાણનાર તરીકે નિપુણતા (કહેલી છે). અવશ્ય પ્રશ્ન કરવાનું કારણ 'વ્રત ધારણ કરેલ' વિશેષણથી (કહેલું છે), કારણ કે તેણે ભગવાનનું વ્રત ધારણ કરેલું. ભગવાનની કથાના શ્રવણ વિના તે રહી શકતો નહતો. 1.

1.આ સ્કંધના પહેલા બાર અધ્યાયોથી સૃષ્ટિની લીલાનું વર્ણન કર્યું. (પ્ર)
2.તેરમા અધ્યાયથી ઉપાદ્ઘાત કહ્યો. (પ્ર)
3.'તેના' એટલે ઉપોદ્ઘાતની લીલાના. (પ્ર)
4.ચૌદમાથી ઓગણીસમા સુધીના છ અધ્યાયોથી કહેવામાં આવે છે. (પ્ર)
5.મતાંતરનો ઉપોદ્ઘાતમાં સમાવેશ કેમ થાય તે કહેલું છે. લૌકિકી ભાષા પ્રસંગને લીધે કહેલી છે. વચ્ચે થોડીક આવે પણ છે. (પ્ર)
6.'પહેલીની પેઠે' એટલે સમાધિભાષાની પેઠે વર્ણ શબ્દ અને વાક્યના અર્થથી પ્રમાણ નથી. (પ્ર)

7."કેટલાક (આમ કહે છે) એવું કાંઈ લખેલ ન હોવાથી આ મતાંતર કેમ ગણાય?" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે જૂદા પ્રકારથી કહેલ હોવાથી અર્થથી તે મતાંતર હોવાનું જણાય છે. (પ્ર)
8.'સમાધિભાષાથી મતાંતર વિરુદ્ધ હોય તો તે તેનું પોષણ કરનારો કેમ ગણાય?' એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. બધે વિરોધ નથી હોતો, પણ ક્યાંક શબ્દના અર્થમાં અને ક્યાંક શાસ્ત્રના અર્થમાં વિરોધ જણાય છે. તેવા ક્યાંક જોવામાં આવતા વિરોધથી દોષ થતો નથી. તેનું તાત્પર્ય સમજવામાં આવે ત્યારે ઉપર ઉપરથી જણાતો વિરોધ નમાલો થાય છે. તેથી મતાંતર સમાધિભાષાનું પોષણ કરનારું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
9.ચોથી તથા પાંચમી (અર્ધ) કારિકાથી આ છ અધ્યાયો (ચૌદથી ઓગણીશ)નું પ્રયોજન કહેલ છે. તેમાં પહેલા ચારથી મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થવાનું કારણ કહેલ છે, અને પછીના ત્રણમાં તેમની સ્થિતિ કહેલી છે. (પ્ર) ચૌદથી સોળ સુધીના અધ્યાયોમાં મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થવાનું કારણ (કામ ક્રોધ અને લોભ) કહેલ છે, અને પછીના ત્રણ અધ્યાયોમાં અનુક્રમે તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને નાશ કહેલા છે, એમ જણાય છે.
10.આ છ અધ્યાયો મતાંતર હોવાનું તેમાં વર્ણવેલ ઉપરના ચાર વિષયોથી જણાય છે. (પ્ર)
11.જો કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણ માર્ગનો નાશ ન થાય તો ભગવાન્ અવતાર ન લે. જો ભગવાન્ મોહ કરનારી લીલા ન કરે, તો મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ વિગેરે ન થાય. જો તેમની ઉત્પત્તિ ન થાય, તો સૃષ્ટિ કર્મથીજ ઉત્પન્ન થનારી હોય, પરંતુ ભગવાનની લીલા ન હોય. તેથી (માર્ગના નાશ અને મોહ કરનારી લીલા) બંને કહેલ હોવાથી આ ઉપોદ્ઘાત છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
12.'આધાર' એટલે (ગર્ભનો આધાર) દિતિ. (પ્ર)

પહેલાં સંક્ષેપથી કહેલી, ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી ભગવાનની કથા નીચેના શ્લોકમાં (વિદુર) ફરી કહે છે:

॥ વિદુર ઉવાચ॥

તેનૈવ તુ મુનિશ્રેષ્ઠ! હરિણા યજ્ઞરૂપિણા॥
આદિદૈત્યો હિરણ્યાક્ષો હત ઇત્યનુશુશ્રુમ॥2॥

હે ઉત્તમ મુનિ! તેજ યજ્ઞસ્વરૂપવાળા હરિએ આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષને હણેલો એ તો મેં શ્રવણ કર્યુ. 2.

'તેજ' એટલે વરાહેજ. 'હે મુનિશ્રેષ્ઠ!' સંબોધનથી (મૈત્રેયને તેનું) જ્ઞાન હોવાનું કારણ (કહેલું છે). 'સર્વનું દુ:ખ હરનાર (હરિએ) તેને કેમ હણ્યો?' એવો વિરોધ 'હરિ' શબ્દથી (દર્શાવેલ છે). આ વિરોધ દૂર થાય તે માટેજ (આપે) બહુ (કથા) કહેવી જોઈએ. 'યજ્ઞસ્વરૂપવાળા' શબ્દથી (તે) દૈત્ય હોવાથી (તેને) હણવાનું આવશ્યક હતું, (એમ જણાવેલ છે). 'આદિ દૈત્ય' એ બે શબ્દોથી હણવાનું અને ન હણવાનું કારણ1 (કહેલ છે). '(તે) આદિ (દૈત્ય)' હોવાથી તેને હણવાથી દૈત્યોનાં મૂલનોજ નાશ કરનારા થાય. 'હિરણ્યાક્ષ' એટલે હિરણ્યરૂપ છે બે આંખો જેની તેવો. આ (હિરણ્ય=સુવર્ણ) શબ્દથી તે નિધિરૂપ હોવાનું કહેલું

છે. આ પણ (તેને) ન હણવાનું કારણ છે, અથવા આ (તેને) હણવાનું (કારણ છે), કારણ કે તેણે જોએલી ભૂમિમાં સુવર્ણ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી સર્વ સુવર્ણરૂપ થઈ અમૃત થતાં2 સૃષ્ટિજ થાય નહિ. 'અનુશ્રવણમ્' 'શ્રવણ કરવું' એટલે બોલ્યા પછી શ્રવણ કરવું, કારણ કે ભ્રમથી શ્રવણ કરેલ હોય ત્યારે ઉત્તર (આપવાનું) સંભવતું નથી. 2.

1.'આદિ' શબ્દથી ન હણવાનું, અને 'દૈત્ય' શબ્દથી હણવાનું કારણ કહેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે. અનુક્રમ ઇચ્છેલો નથી.

2.'હિરણ્ય અમૃત છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સુવર્ણ અમૃત છે. (પ્ર) અમૃતથી મૃત્યુ ટળતાં જન્મમરણરૂપ સૃષ્ટિ (સંસાર) સંભવતો નથી.

હવે હિરણ્યાક્ષ વરાહના કાર્યમાં વિઘ્ન કરનાર તરીકે આવેલ હોવાથી હણ્યો, એવા મત પ્રમાણે આ વિઘ્ન કરનાર કેવી રીતે થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં પૂછે છે:

તસ્ય ચોદ્ધરત: ક્ષોણીં સ્વદંષ્ટ્રાગ્રેણ લીલયા॥
દૈત્યરાજસ્ય ચ બ્રહ્મન્! કસ્માદ્વૈતોરભૂન્મૃધ:॥3॥

હે બ્રહ્મન્! પોતાની દાઢના ટેરવાંથી રમતમાં ભૂમિને ઉપર લઈ આવતા તેમને અને દૈત્યોના રાજાને શા કારણથી યુદ્ધ થયું? 3.

બે સંબંધવાળાઓનો સંબંધ દૃઢ દર્શાવવા, તેમની છઠ્ઠી વિભક્તિ (યોજેત્યો છે). એક કાર્ય પૂર્ણ કરનાર રમત કરતા હતા, અને બીજો દૈત્યોનો રાજા હોવાથી, (તેને) સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત થએલા હતા. તેથી કુદરતથી કજીઆનું કારણ ન હોવાથી, (તેમને) શા કારણથી યુદ્ધ થયું? એવો પ્રશ્ન છે.3.

(વિદુરને) ભગવાનની કથામાં આસક્તિવાળો જોઈને, (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકમાં તેનું અભિનંદન કરે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

સાધુ વીર! ત્વયા પૃષ્ટમવતારકથાં હરે:॥
યત્ત્વં પૃચ્છસિ મર્ત્યાનાં મૃત્યુપાશવિનાશિનીમ્॥4॥

હે વીર! તેં સારો પ્રશ્ન કર્યો, કારણ કે મર્ત્યોના મૃત્યુના બંધનનો નાશ કરનારી હરિના અવતારની કથા તેં પૂછી. 4.

'હે વીર!' એ સંબોધન તેવી (ભગવાનની) લીલામાં મનની આસક્તિ દર્શાવનારું છે. હરકોઈ પ્રકારથી પણ (તેમાં) મનને આસક્ત કરવાથી (મનુષ્ય) કૃતાર્થ થાય છે, તેથી તેં સારો પ્રશ્ન કર્યો છે. ઉપર કહેલા1 કર્મને સારું કહેલું છે, અથવા પ્રશ્નને સારો કહેલો છે. સર્વ પ્રકારેજ તે (તેટલું) વાક્ય જૂદું છે. સારાપણું સિદ્ધ કરે છે કે, 'યત્' કારણ કે તેં હરિના અવતારની કથા પૂછી, કેમકે સારા પુરુષો બીજાનું દુ:ખ દૂર કરનારા હોય છે. પ્રશ્ન સારો હોવો એટલે તેનો વિષય સારો હોવો. કથારૂપ વિષય સારો હોવાનું 'મૃત્યુના બંધનનો નાશ કરનારી' વિશેષણથી સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે (કથા) મૃત્યુના બંધનનો નાશ કરે છે. 4.

1.હિરણ્યાક્ષના વધરૂપ. (પ્ર)

કથા મૃત્યુના બંધનનો નાશ કરનારી હોવાનું નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છે:

યયોત્તાનપદો પુત્રો મુનિના ગીતયાડર્ભક:॥
મૃત્યો: કૃત્વૈવ મૂદ્ધ્ન્યર્ડ્ઘ્રિમારુરોહ હરે: પદમ્॥5॥

મુનિએ ગાન કરેલી જે (હરિની કથા)થી ઉત્તાનપદનો બાલક પુત્ર મૃત્યુના મસ્તક ઉપરજ પગ મૂકીને હરિના પદને પહોંચ્યો હતો.5.

જે 'મુનિના' નારદ (મુનિ)એ ગાન કરેલી કથાથી-(પોતાને) સુખ થાય તે માટે સાંભળેલી હોવા છતાં-ઉત્તાનપાદનો પુત્ર ધ્રુવ મૃત્યુના મસ્તક ઉપર પગ 'કૃત્વા' મૂકીને હરિના પદને પહોંચ્યો હતો, કારણ કે તે 'ધ્રુવ' શરીરનો ત્યાગ કર્યા વિનાજ ધ્રુવપદને પામ્યો હતો. 'વીર' પોતાના વીર્યથી કથામાં1 આસક્ત ચિત્તવાળો થાય છે. તપતો પહેલાં કરેલુંજ હતું, તેથી2 તે મૃત્યુનો નાશ કરનારું ન હતું. કથા પ્રયત્નરૂપ હોવાથી ભગવાનની કૃપા3એ પણ (કથાથી) જૂદા રહીને (ફલ) પ્રાપ્ત કરાવેલ ન હતું. તેથી નારદે (ધ્રુવને) ઉપદેશ કરેલો બધોએ માર્ગ કથારૂપ થએલો. જોકે (ધ્રુવની) માતાએ ભજન (કરવા)નો ઉપદેશ કરેલો, (તો પણ) તેનો મુનિએજ નિશ્ચય કરાવેલો. ભજન અને (ભગવાનની) કથાથી શું પ્રાપ્ત થયું અને શું પ્રાપ્ત ન થયું તેવો વિચાર કરવામાં આવે, ત્યારે તપ વિગેરે નમાલાં હોવાથી કથામાં આસક્તિ જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારી હતી, તે આસક્તિ પણ (પોતાના) સ્વરૂપમાં આવતી હોવાથી4, એકલી કથાજ (ફલ પ્રાપ્ત) કરાવનારી હતી.

'ઉત્તાન:' ઉંચો કરેલો 'પાદ:' પગ હતો જેનો તે (ઉત્તાનપાદ). તેણે પણ પહેલાં ઉંચા પગ રાખી તપ કરેલું એમ (એ વ્યુત્પત્તિથી) જણાય છે. તેવાનું પણ નરકમાંથી રક્ષણ કરનાર (ધ્રુવ) થયો, એમ કથા પોતાને તથા બીજાને પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાનું કહેલ છે. (તે) 'બાલક' હોવાથી કાલ વિગેરે (ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનારાં ન હતાં. વિમાન આવ્યું ત્યારે 'આ દેહનો ત્યાગ કરશે' એવી બુદ્ધિથી મૃત્યુ પણ આવ્યું. ત્યારે કથાથી ભરપૂર દેહ ભગવાનના ચરણાવિંદની છાયાથી શાંત હોઈ તજવા યોગ્ય ન હોવાથી, મૃત્યુએ ઉપાડેલા દેહવાળા (ધ્રુવને) 'મૃત્યુ વિમાન સુધી જશે નહિ' એવી શંકા થવાથી, તે મૃત્યુના મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને તેજ દેહથી વિમાન ઉપર અને પછી ધ્રુવલોક સુધી ચઢ્યો. તેથી કથામાં આસક્તિ ઘણું ફલ આપનારી છે. તે વિદુરને (પ્રાપ્ત) થએલી હોવાથી (મૈત્રેયે તેનું) અભિનંદન (કરેલું છે). 5.

1."પોતાના કાર્ય માટે ધ્રુવે (નારદ પાસેથી) ભગવાનની કથા સાંભળી, તેથી તેની એવી (ઉત્તમ) સ્થિતિ કેમ થઈ? કથાથી બીજાની પણ એવી સ્થિતિ કેમ થાય?" એવી શંકા થાય તેથી ગયા શ્લોકમાં સંબોધન કરેલ તે વિચારી, કથામાં આસક્તિરૂપ (એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની) સ્વરૂપની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવનારું સાધન કહે છે. (પ્ર)

2."ધ્રુવે તપ કરેલ હોવાથી તેનાથીજ એવી સ્થિતિ થઈ હશે" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. તપ તો પહેલાંજ કરેલું, નહિ તો તેનો આવા વંશમાં જન્મજ ન થાય આ (જન્મમાં કરેલું)

તપ પણ પહેલાનાં તપ પેઠે ભોગને યોગ્ય શરીરજ પ્રાપ્ત કરાવે, પરંતુ (ધ્રુવપદ) સુધીની ઉત્તમ સ્થિતિ ન કરાવે. (પ્ર)
3."ભગવાનની કૃપાથી એવી ઉત્તમ સ્થિતિ થઈ હશે" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'કથા' ત્રીજી વિભક્તિમાં યોજેલી હોવાથી, તેની ક્રિયાથી થયાનું જણાવેલ છે. (પ્ર)
4.કથામાં આસક્તિથી એવી સ્થિતિ થઈ ન હતી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

જે કલ્પમાં વરાહ અને હિરણ્યાક્ષના યુદ્ધની કથા ઘણી સુંદર હતી, તે કહેવાનો પ્રારંભ નીચેના શ્લોકથી જૂદા આરંભથી કરે છે:

અથાડત્રાડપીતિહાસોડયં શ્રુતો મે વર્ણિત: પુરા॥
બ્રહ્મણા દેવદેવેન દેવાનામનુપૃચ્છતામ્॥6॥

હવે આ વિષયમાં પણ દેવોના પૂછવાથી દેવોના દેવ બ્રહ્માએ પહેલાં જે કહેલો તે આ (નીચેનો) ઇતિહાસ મેં સાંભળેલો છે. 6.

આ વિષયમાં પણ આ (નીચેનો) ઇતિહાસ-ઇતિહાસ હોવાથી વ્યાસ અથવા પરાશર પાસેથી સાંભળેલો છે. વેદનો સાર કાઢેલ (તે) સમાધિભાષા, (અને) ઇતિહાસનો સાર કાઢેલ તે મતાંતર, એવો ભેદ છે. 'ઇતિહાસ' એટલે પહેલાં થએલી ગર્વ કરાવનારી, હાસ્ય કરાવનારી અથવા જેમાં આશ્ચર્ય રહેલું હોય તેવી કથા. 'આ1' એટલે મારી બુદ્ધિમાં આવેલી. પૂછનાર દેવો માટે પહેલાં બ્રહ્માએ કહેલી, એમ (તે) પહેલાં થઈ ગએલ હોવાનું દૃઢ કરેલ છે. બ્રહ્માએ બાલકની ક્રિયા વર્ણવેલી હોવાથી તે હાસ્ય કરાવનારી છે, દેવોને કારણ જણાવનારી તરીકે (તે) ગર્વ કરાવનારી છે, અને સૃષ્ટિની લીલા મુક્ત જીવોના સંબંધમાં થએલી હોવાથી, તેમાં આશ્ચર્ય રહેલું છે. ગર્ભમાં રહેલા જય અને વિજય દેવોનો પ્રશ્ન કરાવનારા હોવાથી2, તેનું કારણ કહેવા માટે આ અધ્યાય છે. પ્રકરણનો પણ આ ઉપોદ્ઘાત હોવાથી બ્રહ્માએ ન કહેલો વિષય પણ અહિં કહેશે, અથવા બ્રહ્માએ કહેલો વિષય તેમાંથી જૂદો પાડી તે કારણ હોવાનું જણાય તે માટે જૂદા પ્રકારે3 કહેશે. 'દેવોના દેવ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે બ્રહ્મા) દેવોના ઇષ્ટ દેવ હોવાથી કથા સત્ય છે. '(દેવોના) પૂછવાથી' શબ્દથી એમ જણાય છે કે તે સમયે પણ ભગવાનની કથામાંજ તેઓએ પણ પ્રશ્ન કરેલો. 6.
1.'આ' એટલે દેખાય છે તે. ઇતિહાસ નજરે દેખાય તેવો ન હોવાથી બુદ્ધિમાં આવેલો, એવો અર્થ થાય છે, એમ જણાય છે.
2.'તેનું' એટલે જય અને વિજય (મુક્ત જીવો હતા તે) ગર્ભમાં આવ્યા તેનું.
3.'બ્રહ્માએ કહેલો, સાંભળેલો' એ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આ બીજો પક્ષ કહેલ છે. (પ્ર)

કારણ બનેલ કથાનો નીચેના શ્લોકથી આરંભ કરે છે:

દિતિર્દાક્ષાયણી ક્ષત્તર્મારીચં કશ્યપં પતિમ્॥
અપત્યકામા ચકમે સન્ધ્યાયાં હૃચ્છયાડર્દિતા॥7॥

હે સંયમી! કામથી પીડાએલી દક્ષની પુત્રી દિતિએ સંતાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળી થઈ મરીચિના પુત્ર, પોતાના પતિ કશ્યપની સંધ્યા સમયે કામના કરી. 7.

(દિતિ) દક્ષની પુત્રી હોવાથી પુરુષ(ના જેવા) સ્વભાવવાળી ઉદ્ધત હતી. (તેનો પિતા) પ્રાચેતસ દક્ષ પણ ગર્વ વિગેરે દોષવાળો, ઘણાં પતિવાળી (સ્ત્રી)નો પુત્ર હતો. તેમ (તેવાની પુત્રી) ન હોત, તો તે ઉદ્ધતાઈ ન કરત. કામલીલા કહેવાની હોવાથી (વિદુરને) દોષ ન થાય તે માટે 'હે સંયમી' એવું ઇન્દ્રિયો પર જય મેળવનાર તરીકે સંબોધન (કરેલું છે). 'મરીચિના પુત્ર' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે 'મનમાંથી મરીચિ (ઉત્પન્ન) થયો' એ વાક્ય પ્રમાણે મન સંકલ્પ ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી અને સંકલ્પ કામ ઉત્પન્ન કરનારો હોવાથી, કશ્યપ કામનો અવતાર હતો. તેવો ન હોત, તો (તેને) તેવી રીતે ખળભળાટ ન થાત, તેમજ તેની (કામમાં) પ્રવૃતિ ન થાત. 'કશ્યપ' શબ્દથી અને બ્રહ્માનો શાપ થએલ હોવાનું (જણાવેલ છે). જેમ બીજા કલ્પમાં 'મરીચિના છ પુત્રો હતા1' (10-83-47) તેમ આ કલ્પમાં (આ) મરીચિનો પુત્ર હોવાથી ઇન્દ્રિય ઉપર વિજય કરેલ હોવાના અભિમાનવાળાએ આણે પણ (બ્રહ્માની) હાંસી કરેલ હોવાનું સંભવે છે. ત્યારે પૌત્રી સાથે વિવાહ કરેલ હોવાથી બ્રહ્માએ આને પણ શાપ આપેલો એમ જણાય છે. એવા પ્રસંગને લીધે, અને નામની વ્યુત્પત્તિ2 પ્રમાણે અને (દિતિનો) પતિ હોવાથી, (આની કામમાં પ્રવૃત્તિ) બહુ અયોગ્ય ન હતી. ઘણી સ્ત્રીઓવાળો હોવાથી તેવા વ્રતવાળાની3 આની પ્રવૃતિ 'જેમ અગ્નિહોત્ર વિગેરે ધર્મ છે, તેમ આ પણ ધર્મ છે' એવા વિચારથી રમણ (કરવા)ની ઇચ્છાથી થએલી, પરંતુ તે (શાસ્ત્રમાં) મના કરેલ હોવાથી અને (તેનાથી) ંતાનમાં દોષ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી, (તેને) ક્રોધ ઉત્પન્ન થએલો. 'સંતાન (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાવાળી' હોવાથી વૈરાગ્ય4 વિગેરેથી (દિતિને) વરજી શકાય તેમ ન હતું. 'સંધ્યા સમયે' શબ્દથી શાસ્ત્રમાં મના કરેલ કામ પ્રકટ થવાનું કારણ કહેલું છે. 'હૃચ્છય:' કામ હૃદયમાં રહેલોજ તે સમયે પ્રકટ થયો, તેનાથી પીડાએલી એટલે ઘવાએલ મર્મસ્થાનવાળી થઈ. 7.

1.બ્રહ્મા અને તેમની પુત્રી સરસ્વતીના પ્રસંગમાં આ છ પુત્રોએ બ્રહ્માની હાંસી કરવાથી તેમને શાપ થએલો અને આસુરી યોનિ પ્રાપ્ત થએલી.

2.'કશ્યં' મધનું 'પિબતિ' પાન કરે તે 'કશ્યપ' એવી વ્યુત્પત્તિ. (પ્ર)

3.'કોઈ (સ્ત્રી) ને જવા ન દેવી' એવા વ્રતવાળો. (પ્ર)

4.'વૈરાગ્ય' એટલે વૈરાગ્યનો ઉપદેશ. (પ્ર)

કર્મમાં પ્રવૃત્ત થએલા કશ્યપનો નાશ કરવા તેણે પ્રવૃત્તિ કરી એમ કહે છે:

ઇષ્ટ્વાડગ્નિજિહ્વં પયસા પુરુષં યજુષાં પતિમ્॥
નિમ્લોચત્યર્ક આસીનમગ્ન્યગારે સમાહિતમ્॥8॥

યજુષોના પતિ, અગ્નિ જેમની જીભ છે તેવા પુરુષને દૂધથી હોમ કરીને સૂર્ય અસ્ત થતો હતો ત્યારે અગ્નિશાળામાં ધ્યાન ધરતા બેઠેલા કશ્યપને દિતિએ કહ્યું. 8.

અગ્નિજ જીભ છે જેમની, તેવા (પુરુષને હોમ કરી....) જ્યારે શાંત થએલ જ્વાલાવાળો અગ્નિ પ્રજ્વાલતો પ્રકાશે ત્યારે તે દેવોનું મુખ છે, જ્યારે પ્રકાશરહિત શ્યામ જ્વાલા નીકળે ત્યારે તે અગ્નિ ભગવાનની જીભ છે. દૂધથી નિત્ય હોમ થાય છે, અને

‘ઉત્પત્તિમાં વીર્યનું સિંચન કરે છે’ એમ તે ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી છે. અગ્નિહોત્ર અન્નરૂપ અને યજ્ઞરૂપ હોવાથી ‘પુરુષને હોમ કરીને’ એમ કહેલું છે. ‘યજુર્વેદથી અગ્નિહોત્ર (કરવો)’ એવું વાક્ય હોવાથી ‘યજુષોના પતિ’ એમ કહેલું છે. ‘(સૂર્ય) અસ્ત થાય ત્યારે હોમ કરવો’ અને ‘સંધ્યા સમયે હોમ કરવો’ એ મતનો ‘સૂર્ય અસ્ત થતો હતો ત્યારે’ શબ્દોથી આદર કરેલો છે. ‘બેઠેલ’ શબ્દથી હોમનો સમય ન હતો એમ કહેલ છે. તેમ ન હોત (હોમનો સમય હોત), તો (અગ્નિ પ્રજ્વલતો) થાત હોત. કશ્યપ અગ્નિશાળામાંજ બેઠેલા હતા. ‘ધ્યાન ધરતા’ વિશેષણથી એમ જણાય છે કે તે સાવધાન અંત:કરણવાળા થઈ ઇષ્ટ ભગવાનનું ધ્યાન ધરતા હતા. 8.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી દિતિ (સંબંધની) યોગ્યતા જણાવતાં સંબંધ માટે પ્રાર્થના (કરે છે).

કામપીડા પ્રતીકારો યશસાડનુગ્રહસ્તથા॥
વૈષમ્યસ્ય ચ નિર્દ્ધારો દ્વાભ્યામન્તે તુ યાચનમ્॥10॥

(1) કામની પીડા (2) (તેનો) ઉપાય (3) અને યશથી કૃપા (4-5) બે (શ્લોકો)થી પક્ષપાતનો નિર્ણય અને (6) છેવટે પ્રાર્થના. (કરે છે.) કા. 10.

આરંભમાં સર્વનું કારણ બનેલ કામની પીડા નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

॥ દિતિરુવાચ॥

એષ માં ત્વત્કૃતે વિદ્વન્! કામ આત્તશરાસન:॥
દુનોતિ દીનાં વિક્રમ્ય રમ્ભામિવ મતંગજ:॥9॥

હે વિદ્વાન! જેમ મોટો હાથી કેળને પીડે તેમ ધનુષ્ય ધારણ કરેલો આ કામ તમારા લીધે મારા ઉપર હુમલો કરી મને ગરીબડીને પીડે છે.

દેવતારૂપ કામ પ્રત્યક્ષ થએલ હોવાથી ‘આ’ એમ દેખાડે છે. "કામશાસ્ત્ર પ્રમાણે કામ પુરુષનેજ પીડે છે, પરંતુ સ્ત્રી તેની સેનારૂપ હોવાથી તેને પીડતો નથી. વળી (કામ) પુરુષનોજ પુરુષાર્થ છે, તેમ ન હોય તો પુરુષ સ્ત્રીને અધીન હોય, તેથી તને (સ્ત્રીને) કેમ પીડે છે?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘તમારા લીધે’ શબ્દ યોજેલ છે. તમારા લીધે મને પીડે છે, તમને પીડા કરવાની શક્તિવાળો ન હોવાથી તમને પીડા થાય તે માટે મને પીડે છે, એવો અર્થ છે. તેથી કામે પ્રેરણા કરેલી હું તમને અડચણ કરું છું એવો ભાવ છે. ‘હે વિદ્વાન!’ સંબોધનથી (એમ જણાવેલું છે) કે કામથી (સ્ત્રી) દુ:ખી થાય છે એ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી આ (વિષય)માં કહેવાપણું નથી. ‘ધનુષ ધારણ કરેલ’ વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે તમે (તેને) રોકશો નહિ તો (તે) મને જીવથી મારશે. (કામનો) સાક્ષાત્કાર (દિતિ સ્ત્રી હોઈ) તેની સેનારૂપ છે એમ સૂચવનારો છે. તેથીજ ‘ભ્રમરનો ભંગ થાય છે’ ‘રસવાળી દૃષ્ટિઓ પણ બહાર નીકળે છે’ એમ (સ્ત્રીને કામનું) બાણ (કહેલ છે). ‘દુનોતિ’ એટલે પીડે છે. ‘ગરબડી’ વિશેષણથી આ (કશ્યપ)ને દયા ઉત્પન્ન કરવા માટે તે (કામ)નું નિર્દયપણું સૂચવેલું છે. ‘હુમલો

કરી' શબ્દથી તે (કામ)નો ઘણો આગ્રહ (જણાવેલ છે). 'જેમ મોટો હાથી કેળને પીડે' દૃષ્ટાંતથી કામથી દિતિનો નાશ કરવાની પ્રવૃત્તિ કહેલી છે. 9.

તેથી હું અનાદર કરવા યોગ્ય નથી, પણ (મારા ઉપર) કૃપા કરવી યોગ્ય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તદ્ભવાન્દહ્યમાનાયાં સપત્નીનાં સમૃદ્ધિભિ:॥
પ્રજાવતીનાં ભદ્રં તે મય્યાયુઙ્ક્તામનુગ્રહમ્॥10॥

તેથી સંતતિવાળી શોક્યોની સમૃદ્ધિઓથી બળ્યા કરતી મારા ઉપર આપ કૃપા કરો. તમારું કલ્યાણ થાઓ. 10.

લોકમાં સર્વત્ર કામ વિગેરે છ દરેકને પીડા કરનારા છે. મને તો બધા ભેગા મળીને પીડા કરે છે એમ જણાવવા કામની પીડા કહીને, 'સંતતિવાળી શોક્યોની સમૃદ્ધિઓથી બળ્યા કરતી મારા ઉપર કૃપા કરો' એમ ઇર્ષ્યા (હોવાનું) કહે છે. ('આયુંક્તામ્ એ) આજ્ઞાર્થનું આત્મનેપદનું (રૂપ છે.) શોક્યજ બાળનારી છે, તે પણ ઘણીઓ, તેમાં પણ મારા કરતાં તેઓની (અધિક) સમૃદ્ધિઓ, (અને) તેમાં પણ (તેઓ) સંતતિવાળી. તેથી (એ) ચાર દોષને લીધે ઇર્ષ્યાથી બળત્રા થાય છે. તે દૂર કરવા (આપે) કૃપા કરવી જોઈએ. સમૃદ્ધિ અને સંતતિ આપવાથી, અથવા તેથી પણ અધિક આપવાથી બળત્રા મટી જશે અને સુખ થશે, એવો ભાવ છે. 'પહેલાં પોતે (કશ્યપને) અડચણ કરતી હોવાનું કહેલું હોવાથી1, (કામની) પ્રવૃત્તિ કરે તો પણ કદાચ અડચણ કરે, તે કરતાં પ્રવૃત્તિ નજ કરવી યોગ્ય છે' એવી શંકા 'તમારૂં કલ્યાણ થાઓ' શબ્દોથી દૂર કરે છે. 10.

1.કામ 'પોતાને' (દિતિને) પીડે છે એમ કહેલ હોવાથી (પ્ર) આ યોગ્ય લાગતું ન હોવાથી બીજી રીતે અર્થ કરેલ છે.

આપની કૃપાથી માત્ર દોષ જશે એટલુંજ નહિ, પરંતુ લાભ થશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ભર્તર્યાપ્તોરુમાનાનાં લોકાનાવિશતે યશ:॥
પતિર્ભવદ્વિધો યાસાં પ્રજયા નનુ જાયતે॥11॥

જે (સ્ત્રી)ઓમાં આપના જેવો પતિ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, (અને) જેમને પતિની સમીપ ઘણું માન મળેલ છે તેઓનો યશ લોકોમાં પ્રસરે છે. 11.

('ભર્તરિ' શબ્દમાં) સમીપપણાંના અર્થમાં સાતમી વિભક્તિ (યોજેલી છે). પતિની સમીપ જે (સ્ત્રી)ઓને ઘણું માન મળેલ છે, તેઓનો યશ લોકોમાં પ્રસરે છે. ગર્ભનું આધાન વિગેરે સંસ્કારોમાં પતિ સાથે સ્ત્રીઓનું એક આસન ઉપર સન્માન કરવામાં આવતું હોવાથી તે કહેલ છે. અથવા પતિએ કરેલું સન્માન (કહેલું છે). તેઓનો યશ લોકોમાં પ્રસરે છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી સિદ્ધ કરે છે. જે સ્ત્રીઓનો આપના જેવો પતિ 'પ્રજયા' પુત્રરૂપથી નિશ્ચય (તે સ્ત્રીઓમાં)-'તે (સ્ત્રી) જાયા છે કારણ કે આમાં (પતિ) ફરી જન્મે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે-જન્મે છે. 11.

એ પ્રમાણે ગુણ અને દોષ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી નીતિનું પણ નિરૂપણ કરે છે:

પુરાપિતા નો ભગવાન્ દક્ષો દુહિતૃવત્સલ:॥
કં વૃણીત વરં વત્સા ઇત્યપૃચ્છત ન: પૃથક્॥12॥

પહેલાં પુત્રીઓ ઉપર પ્રેમ રાખનાર અમારા સર્વશક્તિમાન પિતા દક્ષે અમને જૂદું જૂદું પૂછેલું કે:'હે પુત્રીઓ! કોને વર પસંદ કરો છો?'

વિવાહ પહેલાં 'ન:' અમારા પિતા દક્ષે (પૂછેલ). (તે) 'ભગવાન્' સર્વશક્તિમાન છે. (આ શબ્દથી) ચંદ્રની પેઠે તમને પણ કરશે (શાપ આપશે) એવો (કશ્યપને) ભય ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા 'દક્ષ' (ચતુર) હોવાથી તે મલિન વિદ્યાનો પ્રયોગ કરે. 'પુત્રીઓ ઉપર પ્રેમ રાખનાર' હોવાથી (મારા ઉપરના) સ્નેહને લીધે તે ઉદાસીન નહિ રહે. તેથી જ તેણે જૂદું જૂદું પૂછેલું કે:'હે પુત્રીઓ! કોને (વર) પસંદ કરો છો?' એક બીજીના વિચારની જરૂર ન રહે તે માટે 'જૂદું જૂદું' પૂછેલું. 'ન:' અમને પૂછેલું. ('ન:' શબ્દની) વિભક્તિ જૂદી હોવાથી ફરી કહેવાનો દોષ નથી. આથી (કશ્યપની કામમાં) પ્રવૃત્તિ થવાનું એવું કારણ કહેલું છે કે જો તે (દિતિના) વિચાર પ્રમાણે આચરણ ન કરે તો ઘણું દુ:ખ થશે. 12.

હમણાં અમારામાં પક્ષપાત નથી. તમારામાં તો પક્ષપાત છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ વિદિત્વાઽઽત્મજાનાં નો ભાવં સંતાનભાવન:॥
ત્રયોદશાદદાત્તાસાં યાસ્તે શીલમનુવ્રતા:॥13॥

સંતાનનો વિચાર રાખનાર તેમણે અમો પુત્રીઓનો વિચાર જાણીને તેમાંની તેર (તમને) આપી, કે જે તમારા સ્વભાવને અનુસરી વર્તન કરીએ છીએ. 13.

અમો પુત્રીઓનો વિચાર જાણીને તેમનામાંથી 'ન:' અમો તેર તમને આપી; જે એકસરખા સ્વભાવવાળી હોઈ તમારા સ્વભાવને અનુસરી વર્તન કરીએ છીએ. તેમાં પણ દક્ષ 'સંતાનભાવન:' એટલે પુત્રીઓના સંતાનનો વિચાર કરતો હતો. (પુત્રીઓને) સંતતિ ન થાય, તો (તેમનું) દાનજ વ્યર્થ થાય. 13.

એ પ્રમાણે (કામમાં) પ્રવૃત્તિ ન કરવામાં નીતિનો વિરોધ થાય છે એમ સિદ્ધ કરી, નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:

અથ મે કુરુ કલ્યાણ કામં કઞ્જવિલોચન!॥
આર્તોપસર્પણં ભૂમન્નમોઘં હિ મહીયસિ॥14॥

હે કલ્યાણરૂપ! કમલલોચન! હવે મારો કામ (પૂર્ણ) કરો, કારણ કે હે મહાપુરુષ! મોટા (પુરુષ)ને કરેલી દુ:ખીની પ્રાર્થના નિષ્ફલ થતી નથી. 14.

કજીઓ વિગેરેના ભયથી (કામમાં) પ્રવૃત્તિ ન કરવી, પરંતુ રસથીજ કરવી એમ જણાવવા ('અથ' હવે શબ્દથી) જૂદો આરંભ (કરેલ છે). તમને કામ ન હોય, તોપણ મારો કામ (પૂર્ણ) કરો, મારી કામના પૂરો, એવો અર્થ છે. 'કમલલોચન' સંબોધનથી (કશ્યપ) ચાલુ

પ્રસંગમાં ઉપયોગી રૂપવાળો હોવાનું (કહેલ છે). ‘દુ:ખીની પ્રાર્થના’ શબ્દથી દીનતા કહેલી છે. ‘મહીયસિ’ મોટા પુરુષને કરેલી દુ:ખની પ્રાર્થના સફલજ થાય છે, એવો અર્થ છે. તે કાર્ય ભગવદ્રૂપ છે એમ જણાવવા સર્વત્ર છ (શ્લોકો)થી કહેલું છે. 14.

ધર્માદ્દક્षાત્તતો ભીતો લોકાનાં નિન્દનાદપિ॥
કાલકર્મમહાદેવાદપ્રવૃત્તસ્ત્વસાન્ત્વયત્॥11॥

પછી ધર્મથી દક્ષથી અને વળી લોકની નિંદાથી, (તેમજ) કાલ કર્મ અને મહાદેવથી ભય પામેલા (કશ્યપે કામમાં) પ્રવૃત્તિ ન કરતાં, તેને દિલાસો આપવા માંડ્યો. કા. 11.

દિલાસો આપવામાં ન આવે તો ભગવાન્ પણ કોપે એવા વિચારથી (કશ્યપે) તેને દિલાસો આપવા માંડ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

ઇતિ તાં વીર! મારીચ: કૃપણાં બહુભાષિણીમ્॥
પ્રત્યાહાડનુનયન્ વાચા પ્રવૃદ્ધાડનંગકશ્મલામ્॥15॥

હે વીર! એ પ્રમાણે બહુ બોલતી, ગરીબડી, જેની કામરૂપ ગ્લાનિ ઘણી વધી હતી તેને વાણીથી દિલાસો આપતાં મારીચે (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. 15.

દિલાસાના વચનોમાં (વિદુરને) ભ્રમ ન થાય તે માટે ‘હે વીર!’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ‘મારીચ’નો અર્થ ઉપર પ્રમાણે. ‘ગરીબડી’ વિશેષણથી દયા (અને) ‘બહુ બોલતી’થી ભય (જણાવેલ છે.) ‘વાણીથી’ (દિલાસો આપ્યો), પ્રવૃત્તિ કરીને નહિ. તેમ ન કરે (પ્રવૃત્તિ કરે), તો રસનો આભાસ થાય. વળી ઘણો વધેલો કામજ ગ્લાનિ હતી જેની, તેવી (તે હતી). ગ્લાનિવાળીનો ભોગ થતો નથી, તેથી (તેની) ગ્લાનિ દૂર કરવા દિલાસો (આપવા માંડ્યો). 15.

॥ કશ્યપ ઉવાચ॥

એષ તેડહં વિધાસ્યામિ પ્રિયં ભીરુ! યદિચ્છસિ॥
તસ્યા: કામં ન ક: કુર્યાત્સિદ્ધિસ્ત્રૈવર્ગિકી યત:॥16॥

હે ભીરુ! આ હું તું તારું જે પ્રિય ઇચ્છે છે તે કરીશ. જેનાથી ત્રણ પ્રકારના પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે તેની કામના કોણ (પૂર્ણ) ન કરે? 16.

પ્રાર્થિતસ્ય પરિજ્ઞાનં હેતૂક્ત્યા તસ્ય સાધનમ્॥
સ્ત્રિયાશ્ચતુર્ભિ: સ્તોત્રં ચ પ્રાર્થના ચ નિરૂપ્યતે॥12॥

(16)માગેલાંનું જ્ઞાન અને તે આપવાનું કારણ કહીને તે પ્રાપ્ત કરાવવાનું. (17-20) ચારથી સ્ત્રીની સ્તુતિ અને (21) પ્રાર્થના કહેવામાં આવે છે. કા. 12.

સંસારદુ:ખતરણે હેતુ: સ્ત્રી સ્વયમેવ ચ॥
અરાતિતરણે દુર્ગમનન્તોપકૃતિર્ગૃહમ્॥13॥

(17) સંસારનાં દુ:ખ તરવામાં સ્ત્રી સાધન છે. (18) અને સ્ત્રી પોતેજ છે. (19) શત્રુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં (તે) દુર્ગ છે (20) અનંત ઉપકાર કરનારું (તે) ઘર છે. કા.13.

એવમુત્કર્ષકથને સાભિમાના ભવેદિતિ॥

પશ્ચાત્સંપ્રાર્થનં યુક્તં સ્વકીર્તેર્હેતુતાપિ ચ॥14॥

એ પ્રકારે સરસાઈ કહેવાથી તે અભિમાનવાળી થાય તેથી (કહેલ છે). પછી પ્રાર્થના (કરવી) યોગ્ય છે અને પોતાની કીર્તિ પણ (તેમાં) કારણરૂપ છે. કા. 14.

આ હું તારો કામ અવશ્ય (પૂર્ણ) કરીશ. 'હે ભીરુ!' એ સંબોધન 'ઉત્તમ સ્ત્રીઓ ભીરુ કહેવાય છે' એ કોશ પ્રમાણે તેની સરસાઈ જણાવવા (કરેલું છે). 'તું જે ઇચ્છે છે' એટલે પુત્રો ભોગ અને સંપત્તિ. આ અવશ્ય કરવાનું છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'સંવત્સર ખરેખર પ્રજાપતિ છે' 'સંવત્સર તેર માસનો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કશ્યપનો આનંદ તેર પ્રકારે ઉતરેલો. તેમાં આ મલમાસરૂપ હતી. સ્તુતિ તો (સ્ત્રીની) સામાન્ય રીતે કરેલી છે. ઉત્તરાર્ધનો એવો અર્થ છે કે કોઈપણ પોતાના આનંદનો અનુભવ ન કરે એમ ન બને. વળી જે સ્ત્રી છે, તેથી ત્રણ પ્રકારના પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે એકત્ર થએલા ત્રણ (પુરુષાર્થો) સ્ત્રીવાળાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. (1) યજ્ઞરૂપ ધર્મ તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. (2) 'જેની સાથે સ્ત્રી છે, તેનાથીજ સુવર્ણ ભેગું થાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે અર્થ પુરુષાર્થ પણ તેનેજ અધીન હોય છે. તેમ ન હોય (સ્ત્રી સાથે ન હોય), તો (અર્થ) દુ:ખ કરનારો થાય. (3) કામરૂપ સમુદ્રની તો તે નાવજ છે. 16.

એ શ્લોક પ્રમાણે તેણે માગેલું અવશ્ય કરવાનું છે એમ કહીને, સર્વ દુ:ખો દુર કરનારી તરીકે તેની નીચેના શ્લોકમાં સ્તુતિ કરે છે:

સર્વાડશ્રમાનુપાદાય સ્વાડશ્રમેણ કલત્રવાન્॥
વ્યસનાડર્ણવમત્યેતિ જલયાનૈર્યથાડર્ણવમ્॥17॥

જેમ નૌકાઓથી સમુદ્ર તરે તેમ સ્ત્રીવાળો (પુરુષ) સર્વ આશ્રમોવાળાને (અન્ન) આપી, પોતાના આશ્રમ વડે દુ:ખના સમુદ્રને તરી જાય છે. 17.

બીજા આશ્રમવાળાઓને અન્ન આપનાર ગૃહસ્થજ છે. સ્ત્રી વગરનાને અગ્નિ ન હોવાથી, અગ્નિની તેણે અવગણના કરેલી હોવાથી, (તેનું) અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી. તેથી જેમ વહન કરનારી નૌકાઓથી સમુદ્ર તરે, કારણ કે તેમ (નૌકા) ન હોય તો માછલાં વિગેરે ગળીજ જાય; તેમ પોતાના (આશ્રમ) સિવાયના આશ્રમવાળાઓને (અન્ન) આપતાં, ગૃહસ્થાશ્રમથી 'વ્યસનાર્ણવમ્' ભૂખ તરસ વિગેરેના સમુદ્રને તરી જાય છે. 17.

યામાહુરાત્મનો હ્યર્ધં શ્રેયસ્કામસ્ય માનિનિ॥
યસ્યાં સ્વધુરમધ્યસ્ય પુમાંશ્ચરતિ વિજ્વર:॥18॥

હે માનિનિ! જેને કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા (પુરુષ)નાં દેહનું નક્કી અર્ધ કહે છે, જેની ઉપર પોતાની ધોંસરી મૂકી, પુરુષ જ્વરરહિત થઈ ફર્યા કરે છે. 18.

જે સ્ત્રીને (પોતાના) દેહનું અર્ધ કહે છે. પોતે ચિદ્રૂપ (પુરુષ જીવ)નો પોતાનો દેહ સદ્રૂપ છે. અને પત્નીનો દેહ આનંદરૂપ છે, અથવા અર્ધ ભાર વહન કરનાર હોવાથી (દેહનું અર્ધ કહે છે).

‘કહે છે’ શબ્દથી પ્રમાણ કહેલું છે. ‘ઉપસ્થ પ્રજાપતિ અમૃત આનંદ છે’ એવી શ્રુતિ1 હોવાથી ‘હિ’ ‘નક્કી’ શબ્દથી યોગ્યતા કહેલીજ છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે પત્નીવાળાનેજ કર્મ કરવાનો અધિકાર હોવાથી ‘કલ્યાણની ઇચ્છાવાળાના’ એમ કહેલું છે. ‘હે માનિનિ!’ એ સંબોધન આવાં વચન2 તું ન કહે એમ જણાવવા કરેલું છે.

એ પ્રમાણે સ્ત્રી સુખ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એમ સિદ્ધ કરી, ઉત્તરાર્ધથી તે દુ:ખ દૂર કરનારી હોવાનું કહે છે. ‘પોતાની ઘોંસરી’ (શબ્દથી એમ કહેલું છે કે) પોતે ઘોંસરીવાળો બળદ હોઈ સંસારરૂપ ઘોંસરી સદા વહે છે. તેમાં જો પત્ની અનુકૂલ હોય, તો તે બધોએ ભાર લઈલે. લોકમાં પ્રસિદ્ધ આ સિદ્ધ કરવાનું નથી. ‘ફર્યા કરે છે’ એટલે જેમ (પોતાને) સુખ થાય તેમ ભમ્યા કરે છે, (ઘોંસરીથી) છૂટે છે એવો અર્થ છે. ‘જ્વરરહિત’ એટલે ચિંતારૂપ જ્વરરહિત (થઈ ફરે છે). તેવો ન થાય, તો ધન વિગેરેના કારણથી સર્વ સ્થલે ચિંતા થયા કરે. 18.

1.પત્ની આનંદરૂપ હોવાનું પ્રમાણ આથી કહેલ છે. આ શ્રુતિમાં આનંદની ઉપાસના કરવાનું કહેલ હોવાથી, અને સ્ત્રી આનંદ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી તે તેવી છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
2.ઉપર (દિતિએ) દીનતાના વચન કહ્યાં તેવાં. (પ્ર)

યામાશ્રિત્યેન્દ્રિયારાતીન્દુર્જયાડનિતરાશ્રમૈ:॥
વયં જયેમ હેલાભિર્દસ્યૂન્દુર્ગપતિર્યથા॥19॥

જેનો આશ્રય કરીને-જેમ દુર્ગનો પતિ ચોરોને જીતે તેમ-બીજા આશ્રમ વાળાઓએ જીતી ન શકાય તેવા ઇન્દ્રિયરૂપ શત્રુઓને અમે અવગણનાથી જીતીએ છીએ. 19.

જે પત્નીનો આશ્રય કરીને, અમે પત્નીવાળાઓ અન્યાયથી મારતા ઇન્દ્રિયરૂપ શત્રુઓને અવગણનાથી જ જીતીએ છીએ. તે શત્રુઓ બીજા આશ્રમવાળાઓથી જીતી શકાય તેવા નથી. તેથી બીજા આશ્રમવાળાઓ જીતી ન શકે તેમને પત્નીવાળોજ જીતે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે પત્નીવાળાને ઇન્દ્રિયો પીડા કરતી નથી. શત્રુ હોય ત્યારે (તેનો) જય કરવાનો હોય. પત્નીવાળો તેમની દરકાર કરતો ન હોવાથી, તેઓ શત્રુ થતી નથી. શાસ્ત્ર પ્રમાણે (ઇન્દ્રિયો) શત્રુ હોવા છતાં, બહાર સંબંધથીજ પોતાના આનંદનો અનુભવ થતો હોવાથી ‘હેલાભિ:’ અવગણનાથીજ ઇન્દ્રિયોનો જય (પ્રાપ્ત) થાય છે. દુ:ખ કરનારાઓ દુ:ખ ન કરે, અથવા (તેમને) દુ:ખ કરવાની શક્તિ વિનાના કરવામાં આવે, તેજ તેમના ઉપરનો વિજય છે. આ વિષયમાં (ઇન્દ્રિયો) માત્ર પીડા કરનારી ન રહે તે જય છે એમ કહેવા, ‘જેમ દુર્ગનો પતિ ચોરોને (જીતે)’ એ દૃષ્ટાંત કહેલું છે; કારણ કે ચોરોને જીતવામાં આવે તેમાં કાંઈ પુરુષાર્થ નથી, પરંતુ તેઓ જેમ હેરાન ન કરે તેવી રીતે દુર્ગનો આશ્રય કરવો જોઈએ, પણ તેઓ (આપણી) સમાન ન હોવાથી, અને જય કોઈ સમયેજ થતો હોવાથી1, તેઓને હણવા તે જય નથી. 19.

1.શત્રુ ઉપર વિજય એકવાર અથવા કોઈકવાર થાય. ચોરો તો વારંવાર દુ:ખ દેવા આવ્યા કરે તેવા છે. તેથી તેમને હણવા તે જય નથી, કારણ કે બીજા ચોરો આવવાના, એવો ભાવ જણાય છે.

વળી એક દિવસમાં પણ પત્ની જે ઉપકાર કરે છે તેનો સામો બદલો (આપી શકાતો) નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ન વયં પ્રભવસ્તાં ત્વામનુકર્તું ગૃહેશ્વરિ!॥
અપ્યાયુષા વા કાત્સ્ન્યેન યે ચાડન્યે ગુણગૃધ્નવ:॥20॥

તેવી તને, હે ગૃહેશ્વરિ! આખા આયુષ્યથી પણ સામો બદલો આપવા અમે તથા બીજા જેઓ, ગુણની ઇચ્છા રાખનારા છે તેઓ શક્તિમાન નથી. 20.

તેવી ઉપર જણાવેલા ઉપકાર1 કરનારીને તને સામો બદલો આપવા અમે શક્તિમાન નથી, કારણ કે અલંકારો, દેહનું પોષણ એવો જે ઉપકાર (અમારે) કરવાનો, તે પણ (અમારા) સ્વાર્થ માટેજ થાય છે. 'હે ગૃહેશ્વરિ!' સંબોધનથી (એમ જણાવેલ છે કે) દરરોજ તેના ઘરમાં સર્વ ભોગો ભોગવનાર શું ઉપકાર કરવાનો? 'તે (સ્ત્રી) અમુક સમય સુધીજ ભોગવાય છે, તેથી ત્યાર પછી (તેનું) પાલન વિગેરે કરવાથી સામો બદલો થશે' એવો વિચાર કરી, 'આખા આયુષ્યથી પણ' શબ્દોથી તે ખોટો ઠરાવે છે, કારણ કે તે (સ્ત્રી) પણ તેટલા સમય સુધી ઉપકાર (કર્યા) કરે છે. બીજાઓ જે લાંબા સમય સુધી જીવનારા દેવો છે તેઓ પણ (આખા આયુષ્યથી પણ સામો બદલો આપવા શક્તિમાન નથી). 'ગુણની ઇચ્છા રાખનારા' વિશેષણનો એવો અર્થ છે કે પુત્રને જન્મ આપવો વિગેરે તે (સ્ત્રી)ના એક ગુણનો પણ સામો બદલો આપી શકાય તેમ નથી. તેથી જેમને તેના ગુણોની આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં (ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે જરુર હોય, તેમનાથી સામો બદલો આપી શકાય તેમ નથી. 20.

1.શ્લોક 18, 19માં. 18 થી 20 શ્લોક સુધીનું એક વાક્ય છે.

એ પ્રમાણે તેની સ્તુતિ કરીને કાલના વિલંબ માટે પ્રાર્થના કરે છે:

અથાડપિ કામમેતં તે પ્રજાયૈ કરવાણ્યલમ્॥
યથા માં નાડતિવોચન્તિ મુહૂર્તં પરિપાલય॥21॥

હવે હું તારો આ કામ (પૂર્ણ) કરીશ. પ્રજા માટે સંપૂર્ણ કરીશ. જેમ મારી નિંદા ન કરે તેમ થોડો સમય થોભ. 21.

(તેં) માગેલું તો તારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાનું છેજ, ખાસ કરીને પ્રજા માટે 'અલં' હું તે સંપૂર્ણ કરીશ. હવે સંધ્યા પૂરી થાય ત્યાં સુધી થોડો સમય થોભ. તેમ (કરવા)નું કારણ 'જેમ મારી નિંદા ન કરે' શબ્દોથી કહેલું છે. (મારી) અવગણના કરીને જેમ નિંદા કરીને (મારી) વાત ન કરે (તેમ થોડો સમય થોભ). આપણી જાતના બધા સર્વ જાણનારા છે, તેઓજ ધર્મશાસ્ત્રો રચનારા છે, તેમનાથી કાંઈ અજાણ્યું રહેતું નથી; એવા વિચારથી તે (તેમ) કહેલ હોવાનું સંભવે છે. 21.

એ પ્રમાણે તે (સ્ત્રી)ની પ્રાર્થના કરીને તે સમયનો સ્વરૂપથી દોષ કહે છે:

એષા ઘોરતમા વેલા ઘોરાણાં ઘોરદર્શના॥
ચરન્તિ યસ્યાં ભૂતાનિ ભૂતેશાડનુચરાણિ હ॥22॥

ઘોર (પ્રાણીઓ)ના સંબંધવાળો, ઘોર દેખાવવાળો આ ઘણો ઘોર સમય છે, જેમાં મહાદેવના સેવક ભૂતો, અહો! ફર્યા કરે છે. 22.

આ સમય ઘણો ઘોર, સર્વ ભોગ નિંદિત છે તેવો છે, કારણ કે જે ઘોર હોય તેમાં ભોગ ન થાય. સર્વ દેશમાં અને કાલમાં રહેલ હોવાથી તે (દેશ અને કાલ)ના દોષ અવશ્ય ફીટાડવા જોઈએ. બધાએ કાલમાં સંધ્યા રજસ્વલા1 છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેથીજ તેને અટકાવ આવે છે, અને તેની અટકાવરૂપ રતાશ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. વળી કામ વિગેરે ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી તે ભય ઉત્પન્ન કરનારી પણ છે. તેથી (તે) 'ઘણી ઘોર' છે. વળી ભૂતો વિગેરે ઘોર (પ્રાણીઓ)ના સંબંધવાળી છે અને સર્વ સ્થલે અંધકાર પ્રસરાવતી હોવાથી તે ઘોર દેખાવવાળી છે. ઉત્તરાર્ધથી (તે) ઘોર દેખાવવાળી હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. વળી તે ભૂતોનો મંત્રો વિગેરેથી નાશ કરી શકાય તેવાં નથી એમ 'મહાદેવના સેવક' શબ્દથી કહે છે. તે ભૂતો મહાદેવના સેવકો છે. 'હ' 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય (દર્શાવે છે). આવી પ્રાર્થના આ સમયે કેમ કરી? એમ તેને (દિતિને) ભય ઉત્પન્ન કરે છે. 22.

1.'રજસ્વલા' એટલે (સ્ત્રી પેઠે) અટકાવવાળી.

વળી, આ સમયનો અધિષ્ઠાતા દેવ મહાદેવ છે. તે કામનો નાશ કરનાર છે. જો તેમના શત્રુ (કામ)નો તેમના સમય (સંધ્યા)માં આદર કરવામાં આવે, તો તે મારી નાખે, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી તેને ભય ઉત્પન્ન કરતાં મહાદેવની સ્તુતિ કરે છે:

એતસ્યાં સાધ્વિ! સન્ધ્યાયાં ભગવાન્ ભૂતભાવનઃ॥
પરીતો ભૂતપર્ષદ્ભિર્વૃષેણાડટતિ ભૂતરાટ્॥23॥

હે ભલી સ્ત્રી! આ સંધ્યા સમયે પ્રાણીઓનું પાલન કરનાર ભગવાન્ ભૂતરાજ (પોતાના) ભૂત સભાપતિઓથી વીંટાઈ આખલા ઉપર બેસી ફરે છે. 23.

પરિભ્રમો દર્શનં ચ સંબંધાભાવ એવ ચ॥
મારણે હેતુત્રિતયં દોષાભાવાય ચાપરે॥15॥

(23) (શંકરનું) ભમવું (24) (તેમની) દૃષ્ટિ અને (25) તેમને1 કોઈની સાથે સંબંધ ન હોવો એ ત્રણ મારવાના કારણો અને બીજાથી (શંકરમાં) દોષ ન હોવાનું (કહેલ છે). 15.

તે પૈકી આરંભમાં બીજા સ્થલે જવાનું ન કહે તે માટે તેમનું ભગવાનનું કહે છે. (તે) 'આ સંધ્યાસમયે' (ભમે છે). (દિતિ) શાસ્ત્રમાં મના કરેલ કામને દૂર કરે તે માટે 'હે ભલી સ્ત્રી!' એવું સંબોધન કરેલું છે. (શંકર) ભગવાન્ હોવાથી તેમનું ભમવાનું અટકાવાય તેવું નથી. તે ભમવાનું ઉપકાર કરનારું છે એમ 'ભૂતભાવનઃ' શબ્દથી કહે છે. ભૂતોનું 'ભાવયતિ' પાલન કરે તેવા (તે છે). જો સંધ્યા સમયે (કોઈની) ઉત્પત્તિ થાય, તો તેનો અને લોકનો નાશ થાય. તેથી સર્વ સ્થલે સત્પુરુષોના માર્ગમાં રહેનારાઓ તે (સમયે) ભોગ ન કરે તે માટે ભૂત

સભાપતિઓથી વીંટાઈ-(કારણ કે) તેમના ‘પર્ષદ:’ સભાપતિઓ ભૂતરૂપજ છે-તેઓની સાથે આખલા ઉપર બેસી ભૂતોના રાજા શંકર પોતે ફરે છે. ભૂતોનો તે સંધ્યા જ સમય છે. તેથી પોતાના સેવકોનું રક્ષણ કરવા ભૂતરાજ ફરે છે. જો કોઈ અન્યાય કરે, તો સભાપતિઓ દ્વારા તેને શિક્ષા કરે છે. ધર્મ કરનાર પણ જો સંધ્યા સમયે અધર્મ કરે, તો તેને હણશે એમ સૂચવવા ‘આખલા ઉપર બેસી ફરે છે’ એમ કહેલું છે. ‘વૃષ:’ (આખલો) એટલે ધર્મ. જે તેના ઉપરજ બેસે છે તે કેમ બીજા તેવા (અધર્મ કરનાર)નું રક્ષણ કરે? અથવા ધર્મ સાક્ષી રહે તે માટે (તેના ઉપર બેસી ફરે છે). 23.

1.અગ્નિશાળામાં કામમાં પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય ન હોવાથી, બીજા સ્થલે તે માટે જવું એમ ન કહે તે માટે, એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે બીજા સ્થલે ન જવા માટે તેમનું (શંકરનું) ભમવાનું કહીને, હમણા અહિં તે સ્વભાવથી જ રહેલા ‘જૂએ છે’ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

શ્મશાનચક્રાડનિલધૂલિધૂમ્રવિકીર્ણવિદ્યોતજટાકલાપ:॥
ભસ્માડવગુણ્ઠાડમલરુક્મદેહો દેવસ્ત્રિભિ: પશ્યતિ દેવરસ્તે॥24॥

શ્મશાનમાં વંટોળીઆથી ઉડેલી ધૂળથી ભૂખરી થએલી, વીંખાએલી પ્રકાશતી જટાઓના સમૂહવાળા, ભસ્મથી ધોવાવાથી સ્વચ્છ સુવર્ણના દેહવાળા દેવ તારા દેવર ત્રણ (નેત્રો) થી જૂએ છે. 24.

આ ‘દેવ:’ મહાદેવ ત્રણે નેત્રોથી જૂએ છે. ગાર્હસ્પત્ય1 વિગેરે તેમનાં નેત્રોજ છે. વળી તે ‘દેવ’ હોઈ ઇન્દ્રિયોથી ન દેખાય તે પણ જૂએ. ‘દેવર’ શબ્દથી (દિતિને) લજ્જા ઉત્પન્ન કરે છે. એક (પુરુષ)ના જમાઈઓમાં ભાઈઓનો સંબંધ હોવાથી (શંકર) દિતિના દીઅર થાય2. પતિ પણ ‘દેવર:’ ‘દેવર’ કહેવાય છે3. ભગવાન્4 અગ્નિરૂપ હોવાથી ‘ત્રીજો અગ્નિ તારો પતિ છે’, એ શ્રુતિ પ્રમાણે (શંકર દિતિના દેવર છે). વળી દૈત્યોને ‘દેવં’ સુખ ‘રાતિ’ આપે તે ‘દેવર’ હોવાથી5 દેવર તારે પૂજન કરવા યોગ્ય છે. તેનો અપરાધ સંપૂર્ણ રીતે અનર્થ કરનારો છે. સ્વભાવથીજ મરેલાના સ્થાનમાં ક્રીડા કરવામાં આસક્તિવાળા હોવાથી, તે હણશે એમાં કોઈ શંકા નથી એવા અભિપ્રાયથી કહે છે, કે શ્મશાનમાં જે ‘ચક્રાનિલ:’ વંટોળીઓ થાય, તેનાથી ઉડેલી જે ધૂળ, તેનાથી ‘ધૂમ્રા’ ભૂખરા રંગની થએલી વીંખાએલી અને પ્રકાશતી જે જટાઓ, તેઓનો સમૂહ છે જેમનો, તેવા (તે છે). પ્રલય કરનારા હોવાથી આમની જટાઓ પ્રલય કરનારી હોવાથી, ધૂળથી ભૂખરી થએલી ન હોય તો વીંખાએલી (અને) પ્રકાશતી6 (જટાઓ) પ્રલય જ કરે. વળી બીજી ભસ્મ પ્રલયના મેઘોનો7 સ્પર્શ ન કરે. વંટોળીઆ સિવાયનો (વાયુ) સર્વ સ્થળે ભસ્મનો સંબંધ ન કરાવે. તેથી તેવી સ્થિતિ8 યોગ્યજ છે. વળી (શંકર) ‘ભસ્માવગુણ્ઠામલરુક્મદેહ:’ છે. ભસ્મથી ‘અવગુણ્ઠ:’ ધોવાનું જેનું થએલ છે, તેવું સ્વચ્છ જે ‘રુક્મમ્’ સુવર્ણ અથવા રૂપું-તે ભસ્મથી ઘસાતાં ઉજળું થાય છે-(તેના દેહવાળા છે). તેથી તેમને ભસ્મની જરુર હોવાથી, જો થોડોપણ તેમનો અપરાધ થાય, તો મારીજ9 નાખે એવો અર્થ છે.

‘દેવર’ શબ્દથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે જૂદા કલ્પમાં પ્રાચેતસેજ-તેને સાઠ ક્ધયાઓ હતી. એવા મત પ્રમાણે પણ-મહાદેવને સતી (પાર્વતી) આપેલ. પહેલો10 મન્વંતર જેમાં સતીનો જન્મ થએલ તેમાં દિતિ વિગેરેના જન્મ થયા ન હતા. અથવા ‘દેવં’ પતિ ‘રાતિ’ આપે તે ‘દેવર’ એટલે સાસરો11. તે પ્રમાણે મરીચિના ભાઈ હોવાથી, મહાદેવ પણ (દિતિના) ‘દેવર’ (સાસરા) થાય. (દિતિ) ક્ધયા હતી ત્યારે (તેણે) પ્રાર્થના કરેલા મહાદેવે તેને પતિ આપ્યો તેથી તે દિતિના ‘દેવર’ થાય. 24.

1.ગાર્હસ્પત્ય, આહવનીય, અને દક્ષિણ એવા ત્રણ (યજ્ઞના) અગ્નિઓ છે તે. અગ્નિશાળામાં અગ્નિ હોવાથી શંકર પ્રત્યક્ષ જૂએ છે.

2.મહાદેવ દિતિના દીઅર કેવી રીતે થાય તે કહે છે. આ શ્રીધરનો મત છે. (પ્ર)

3.સતી સ્વાયંભુવ (દક્ષ)ની પુત્રી હતાં, અને દિતિ પ્રાચેતસ દક્ષની પુત્રી હતી. તેથી મહાદેવ અને કશ્યપ એક પુરુષના જમાઈ ન ગણાય, તેથી આ જૂદો મત કહે છે. જેમ ભીમ વિગેરે દ્રૌપદીના ‘દેવર’ કહેવાતા તે પ્રમાણે, પતિ પણ દેવર કહેવાય છે. (પ્ર)

4.‘ભગવાન’ એટલે શંકર . તેમની આઠ મૂર્તિઓ કહેલી છે, તેમાંની એક અગ્નિ પણ હોવાથી આ ઘટે છે. (પ્ર)

5. નોટ 4 માં જણાવેલ અર્થ પણ પ્રસિદ્ધ અર્થથી વિરુદ્ધ હોવાથી, આ જૂદો મત કહે છે. આ ‘દેવર’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેજ અહિં અર્થ કરવાનો છે, પ્રસિદ્ધ થએલ અર્થ લેવાનો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6.વીંખાએલ અને પ્રકાશતો પદાર્થ અગ્નિ બાળે તેમ તેવી જટાઓ પ્રલય કરે એવો અર્થ જણાય છે.

7.શંકરની જટાઓને પ્રલયના મેઘો કહેલ છે, કારણ કે તે પણ એ મેઘો પેઠે પ્રલય કરનારી છે.

8.‘તેવી સ્થિતિ’ એટલે શ્મશાનમાં વંટોળીઓ થાય ત્યાં રહેવાની સ્થિતિ, એવો અર્થ જણાય છે.

9.શંકરને ભસ્મની જરુર, અને અપરાધ કરનારને હણવાથી, તેના દેહને બાળતાં ભસ્મ પ્રાપ્ત થાય, તેથી મારીજ નાખે, એવો અર્થ જણાય છે.

10.શ્રીધરનો મત પહેલાં કહ્યો, તે સિદ્ધ કરવાની આ બીજી યુક્તિ કહી. (પ્ર)

11.નોટ 10 માં જણાવેલ યુક્તિ પણ બરાબર ન હોવાથી, આ જૂદી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરી. (પ્ર)

એવી રીતે ભય અને લજ્જા ઉત્પન્ન કરીને, "(શંકર સાથે) સંબંધ હોવાથી તે અપરાધ સહન કરશે” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં તેમને સંબંધની દરકાર નથી, એમ કહે છે:

ન હ્યસ્ય લોકે સ્વજન: પરો વા નાડત્યાદૃતો નોત કશ્ચિદ્વિગર્હ્ય:॥
વયં વ્રતૈર્યચ્ચરણાડપવિદ્ધામાશાસ્મહેડજાં બત ભુક્તભોગામ્॥25॥

‘ખરેખર!’ આમને લોકમાં (કોઈ) સંબંધી અથવા શત્રુ નથી, (અને) કોઈપણ ઘણો આદર કરવા યોગ્ય અથવા દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી. જેમના ચરણથી દૂર કરાએલી, જેનો

ભોગ થએલો છે તેવી સમૃદ્ધિને આપણે વ્રતો વડે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ.... 25.

'ખરેખર!' એટલે આ વિષય યોગ્ય છે, (કે) જે ઉત્પન્ન થાય છે અથવા હરકોઈ સાથે સંબંધમાં આવે છે, તેને સંબંધીની જરુર હોય છે. મહાદેવ બ્રહ્મ હોવાથી, (તેમનામાં) તે બંને ન હોવાથી, તેમને સંબંધીની જરુર નથી, એવો અર્થ છે. તેથીજ લોકમાં તેમને (કોઈ) સંબંધી નથી. 'સ્વ:' પોતે અને તે 'જન:' પુરુષ, (તે સંબંધી), એટલે પોતાનો, નથી એવો અર્થ છે. 'પર:' એટલે શત્રુ. આ બે દેહના ધર્મ છે. 'ઘણો આદર કરવા યોગ્ય' એટલે ઘણો સ્નેહ જેના ઉપર હોય તેવો. 'વિર્ગહિત:' એટલે નિંદેલો, દ્વેષ જેના ઉપર હોય તેવો. આ બંને અંત:કરણના ધર્મ છે. સ્નેહવાળાનો જ આદર થાય, સ્નેહ વિનાના ઉપરજ દ્વેષ થાય.

"તેમને વિષયોની જરૂર હોવાથી, જે કોઈ વિષયો આપે અથવા જે (વિષયોને) દૂર કરે તે તેવો (આદર અથવા દ્વેષ રાખવા યોગ્ય) થાય" એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. તેમને વિષયોનો ભોગ સહજ (કુદરતથી પ્રાપ્ત થએલો) છે, પરંતુ તેમણે (તેનો) ત્યાગ કરેલો છે. છતાં પણ તે 'અજા' વિષયરૂપ પ્રકૃતિ (સમૃદ્ધિ) તેમનીજ છે. મહારાજાની વિભૂતિ પેઠે તેમણે આપેલીજ બીજાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથીજ આપણે ઈશ્વરના (તેમની સાથેના) સંબંધની દરકાર રાખ્યા વિના 'વ્રતૈ:' ઉત્તમ નિયમો જાળવીને, અથવા પાશુપત વિગેરે (વ્રતો) કરીને તેમણે આપેલી સમૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખીએ છીએ; કારણ કે (તેમની) સેવા કરવામાં આવે ત્યારે તે પ્રસાદ તરીકે તે (સમૃદ્ધિ) આપે છે; કેમકે તે (શંકર) ભોગ કરે તે માટે સમીપ આવી (તેમના) ચરણોમાં પડે છે, ત્યારે તે પોતોને ઇષ્ટ નથી એમ વિચારી, ભોગને ઇચ્છવા યોગ્ય ન માનનાર1 તે (શંકર) (તેની) અવગણના કરી, ચરણથી તેને દૂર કરી (પોતાનું) પૂજન કરનારોને આપે છે. 'જેનો ભોગ થએલો છે તેવી' વિશેષણથી એમ જણાવેલ છે કે તેને પણ (તેના) જોએલા દોષને લીધે (શંકરે) તજેલી છે. તેથીજ તેમની (શંકરની) સર્વને દરકાર છે, તેમને કોઈની પણ દરકાર નથી. બધાએ (તેમના) સેવક હોવાથી (તે કોઈનો) અનાદર પણ (કરતા) નથી. 25.

1. પોતાના સેવકો માટે પણ તે અયોગ્ય છે એમ માનનાર. (પ્ર) આવો અર્થ લેવાનું કાંઈ પ્રયોજન જણાતું નથી. સેવકો માટે ભોગ અયોગ્ય છે એમ તે માનતા હોય, તો સેવકોને તે આપે પણ નહિ.

"ત્યારે એવી રીતે નિંદેલા સ્વરૂપે (શંકર) કેમ રહે છે" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

यस्याऽनवद्याचरितं मनीषिणो गृह्णन्त्यविद्यापटलं बिभित्सव:॥
निरस्तसाम्याऽतिशयोऽपि यत्स्वयं पिशाचचर्यामचरद्गति: सताम्॥26॥

અવિદ્યાના આવરણને ઉલ્લંઘવા ઇચ્છનારા બુદ્ધિમાનો જેમના દોષરહિત આવરણને ગ્રહણ કરે છે, જે પોતે જેમની સમાન અથવા જેમનાથી અધિક કોઈ નથી તેવા હોવા છતાં, સત્પુરુષોની ગતિ હોઈ પિશાચની પેઠે આચરણ કરે છે.... 26.

જે મહાદેવના સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માના ચિંતનરૂપ આચરણ ‘મનીષિણ:’ મોક્ષનો ઉપાય શોધનાર બુદ્ધિમાનો અને તેથીજ ‘અવિદ્યા-પટલં બિભિત્સવ:’ અવિદ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરનારાઓ ગ્રહણ કરે છે; કારણ કે કોઈપણ મનુષ્ય મહાદેવની પેઠે જ્યાં સુધી ન રહે ત્યાં સુધી (તેને) જ્ઞાન થતું નથી. તેથીજ ભગવાન્ મહાદેવ અનર્થો સદા જેમનાથી દૂર થએલા છે તેવા હોવા છતાં, લોકોને બોધ આપવા પિશાચની પેઠે આચરણ કરે છે. મતાંતર પ્રમાણે મોટો (પુરુષ) જો હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે તો તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, સમાન સ્થિતિમાં રહે તો સંસાર (માં રહે છે અને) સરસાઈને લીધે અહંકાર રાખે, તો હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી પોતે તેવા (મહાન) હોવા છતાં પણ સત્પુરુષોને બોધ આપનાર હોઈ, (તેમની) ‘ગતિ:’ ‘ગતિ’ એટલે તેમને બોધ આપનારા અથવા (તેમના) ફલરૂપ છે. ઉત્તમ દેવ પિશાચ પેઠે આચરણ કરે તેજ હલકાઈ (હલકી સ્થિતિ) છે. એવી રીતે મનુષ્યોએ બળદ, મૃગ અથવા કાગડાના જેવું આચરણ કરવું એવો ઉપદેશ છે. 26.

"લોકમાં નિંદાએલ મહાદેવની એ પ્રમાણે સ્તુતિ કેમ કરો છો?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

હસન્તિ યસ્યાડચરિતં સુદુર્ભગા: સ્વાત્મન્નતસ્યાવિદુષ: સમીહિતમ્॥
યૈર્વસ્ત્રમાલ્યાડભરણાડડનુલેપનૈ: શ્વભોજનં સ્વાડત્મતયોપલાલિતમ્॥27॥

જેઓ વસ્ત્રો પુષ્પો આભરણો અને લેપોથી કૂતરાનાં ભોજનરૂપ (દેહ)ને પોતાના આત્મા તરીકે લાડ લડાવે છે તે દુર્ભાગ્યવાળા અજ્ઞાનીઓ જે પોતાના આત્મામાં રમણ કરનારના ઉત્તમ ચરિત્રરૂપ આચરણની નિંદા કરે છે.... 27.

તેમના (શંકરના) સ્થાનને પ્રાપ્ત કરવા અશક્ત (પુરુષો) ‘હસન્તિ’ નિંદા કરે છે, એવો અર્થ છે. સર્વ ઉપર ઉપકાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર જે (શંકર)ના આચરણની ‘સુદુર્ભગા:’ એટલે દુર્ભાગ્યવાળાઓ (નિંદા કરે છે); કારણ કે બધાએ પોતાની સમાનને અથવા પોતે ઇચ્છેલ હોય તેવાને જોઈને સ્તુતિ કરે છે, પણ તેથી ઉલટું હોય તેની નિંદા કરે છે. તે (શંકર)નો ભેદ કહે છે કે તે પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા આત્મામાં રમણ કરનારા છે. તે (અર્થ) ‘આત્મન્નતસ્ય’ શબ્દથી કહેલો છે. બીજાઓ તો જ્ઞાન વિનાના બહિર્મુખ હોય છે. તેથીજ અજ્ઞાનીઓ છે, ભગવાનનું ચરિત્ર જાણતા નથી. ભેદનો નિર્ણયજ નિંદાનું કારણ હોવાથી, નિંદા કરનારાઓ વિષયોમાં આસક્તિવાળા છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. પાઘડી વિગેરે વસ્ત્રો, ‘માલ્યાનિ’ પુષ્પો, કંકણ વિગેરે આભરણો ચંદન વિગેરે લેપો-આ ચાર પદાર્થો દેહને લાડ લડાવવાનાં સાધનો છે. વળી જેઓ આ દેહને લાડ લડાવે છે, તેઓ દેહમાં આત્મા હોવાનું અભિમાન રાખનાર (દેહને આત્મા માનનારા) છે એવો નિશ્ચય થએલ છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ દેહ કૂતરાનું ભોજન છે. તેઓ (દેહાભિમાનીઓ)નું મરણ ગામમાંજ થવાનું સંભવતું હોવાથી, ગીધ વિગેરેનો સમાવેશ કરેલો નથી. અથવા (દેહને) માત્ર લાડ લડાવવામાં આવે તો ધર્મ થાય, તેથી તે થતો નથી એમ જણાવવા ‘પોતાના આત્મા તરીકે’ એમ કહેલું છે. ‘સ્વ’ ‘પોતાના’ શબ્દથી (તેને) ભગવાન્ તરીકે અથવા તેના અધિષ્ઠાતા (દેવ) તરીકે લાડ લડાવતા

નથી એમ જણાવેલ છે. તેમ હોય (તેવી રીતે લાડ લડાવતા હોય) તો 'ભોગોથી દેહની અંદર આત્માનું (લાલન કરવું)' એ મતનો વિરોધ થાય. 27.

"મહાદેવ પિશાચ પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તેમાં એવો અભિપ્રાય હોવાની કેમ કલ્પના કરો છો? દક્ષના શાપથી (તે) પિશાચ થયા છે એમ શા માટે કહેતા નથી?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

બ્રહ્માદ્યો યત્કૃતસેતુપાલા યત્કારણં વિશ્વમિદં ચ માયા॥
આજ્ઞાકરી તસ્ય પિશાચચર્યા અહો વિભૂમ્નશ્ચરિતં વિડમ્બનમ્॥28॥

જેમણે કરેલા સેતુઓનું બ્રહ્મા વિગેરે પાલન કરનારા છે, આ વિશ્વનું જે કારણ છે તે માયા જેમની આજ્ઞામાં વર્તે છે, તે (મહાદેવ) પિશાચ જેવું આચરણ (કરે છે). અહો! સત્તાધીશનું (આવું) ચરિત્ર અનુકરણરૂપ છે. 28.

જો સરસાઈનું કારણ ન હોય, તો આ (આચરણ) એવું (શાપથી થએલું) હોય. બ્રહ્મા વિગેરે લોકમાં સર્વથી ઉત્તમ છે. તેઓ મહાદેવે જે મર્યાદાઓ કરેલી છે તે મોક્ષ સુધી ચાલુ રહેતી હોવાથી સેતુરૂપ છે, તેમનું પાલન કરનારા છે, (શંકરની) આજ્ઞા ઉઠાવનારા છે, એવો અર્થ છે. વળી આ વિશ્વનું જે કારણ છે, 'યા' જે માયા કારણ છે જેનું (વિશ્વનું), તે માયા તેમની આજ્ઞામાં વર્તે છે, એવો અર્થ છે. જો શંકર આજ્ઞા આપે, તો માયા મહાદેવના ભોગ માટે કરોડો બ્રહ્માંડો રચે. એવી રીતે વિશ્વનાં કારણ માયાને, અને વિશ્વની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા બ્રહ્મા વિગેરેને વશ રાખે છે, તે પિશાચ જેવું આચરણ કરે તે જેમ બ્રાહ્મણ આનંદમાં આવી પિશાચ વિગેરેના વેષ ધારણ) કરે-તેમ 'વિડમ્બનમ્' અનુકરણ જ છે; કારણ કે તે સત્તાધીશ છે. તેમનાથી બીજો કોઈ મોટો નથી કે જેને અનુકરણ કરીને તે આનંદ કરાવે. છતાં પણ (તેમ) કરે છે એ આશ્ચર્યકારક છે. તે (અર્થ) 'અહો!' શબ્દથી કહેલ છે. 28.

એવી રીતે 'મહાદેવની ભક્ત (દિતિ)ને મહાદેવના ગુણો કહીને હું તેમનામાં ભક્તિવાળી કરીશ' એવી (ઇચ્છાથી મહાદેવની) સ્તુતિ કરી, છતાં કામ પ્રકટ થએલો હોવાથી તે અટકી નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

એવં સંવિદિતે ભર્ત્રા મન્મથોન્મથિતેન્દ્રિયા॥
જગ્રાહ વાસો બ્રહ્મર્ષેર્વૃષલીવ ગતત્રપા॥29॥

પતિએ એ પ્રમાણે જણાવ્યું ત્યારે કામથી જેની ઇન્દ્રિયો વલોવાઈ હતી તેવી તેણે લજ્જા તજી શૂદ્ર સ્ત્રી પેઠે બ્રહ્મર્ષિનું વસ્ત્ર પકડ્યું. 29.

(દિતિએ) વાણીથી (માગણી) કરી, તેનું વાણીથી જ સમાધાન કર્યું, તેથી તે (વાણીનો) ત્યાગ કરી, તેણે કાયાની ચેષ્ટા કરી. વળી તેણે (કશ્યપે) કહેલો અર્થ તેણે (દિતિએ) જાણ્યો ન હતો, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે પતિએ સારી રીતે વાદ કર્યો અથવા સંવાદ કર્યો, અથવા (પતિએ કહેલું તેને) સારી રીતે 'વિદિતે' જાણવામાં આવ્યું; છતાં પણ 'મન્મથોન્મથિતાશયા' કામથી જેનું હૃદય વલોવાતું હતું તેવી તેણે વસ્ત્ર પકડ્યું. આવી

ઉદ્ધતાઈ શૂદ્ર સ્ત્રીથી થાય, તેથી તેનું દૃષ્ટાંત (કહેલું છે). 'બ્રહ્મર્ષિનું' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે કશ્યપે તેનામાં) ખળભળાટ કર્યો નહોતો, તેમ (તેને) મારી ન હતી. વસ્ત્ર પકડવાથી (પોતાને થએલ) ખળભળાટ જણાશે એવા વિચારથી વસ્ત્ર પકડ્યું. (તેને) વિવેક ધૈર્ય વિગેરે થયાં ન હતાં, એમ ઇન્દ્રિયોના વલોવાવાથી (જણાય છે). એકાંત હતું અને (કશ્યપ) પતિ હતો, તેથી તેણે લજ્જા તજી (એમ) કહેલું છે. 29.

તેણે એમ કર્યું. ત્યારે જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ વિદિત્વાથ ભાર્યાયાસ્તં નિર્બન્ધં વિકર્મણિ॥
નત્વા દિષ્ટાય રહસિ તયાડથોપવિવેશ હ॥30॥

પછી કર્મનો નાશ કરવામાં પત્નીનો તે આગ્રહ જાણીને કાલને નમન કરી, અહો! પછી તેણે તેની સાથે એકાંતમાં આસન લીધું. 30.

ઠગાઈ વિગેરે કર્યા નહિ એમ જણાવવા 'અથ' શબ્દ યોજેલ છે. (દિતિ) પત્ની હોવાથી પણ તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાની હતી. 'વિકર્મણિ' એટલે કર્મનો નાશ કરવામાં. કાલે તે કરેલ છે એમ જાણી, 'દિષ્ટાય' કાલને નમસ્કાર કર્યા. (માર્ગ ઉપરની ગતિ સિવાયની) ગતિના અર્થવાલા ક્રિયાપદનાં કર્મની બીજી અથવા ચોથી વિભક્તિ યોજાતી હોવાથી1 'દિષ્ટાય' માં ચોથી વિભક્તિ યોજેલી છે. 'રહસિ' એટલે એકાંતમાં, અગ્નિહોત્રનું સ્થલ તજી, બીજા ઘરમાં. 'અથ' 'પછી' એટલે વેદમાં કહેલા પ્રકારે ગર્ભાધાન કરવાના પ્રકારથી તેની સાથે આસન લીધું. મોટા પુરુષે કર્મનો નાશ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી એવું આશ્ચર્ય 'હ' 'અહો!' શબ્દથી (જણાવેલ છે). 30.

1.જૂઓ (પાણિનિ 2-3-12)

એ પ્રમાણે ગર્ભાધાન કરીને પછી તેણે જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અથોપસ્પૃશ્ય સલિલં પ્રાણાનાયમ્ય વાગ્યત:॥
ધ્યાયઞ્જજાપ વિરજં બ્રહ્મ જ્યોતિ: સનાતનમ્॥31॥

પછી જલથી સ્નાન કરી, પ્રાણાયામ કરી, વાણીનો સંયમ કરી, અવિદ્યાનો નાશ કરનાર પ્રકાશક સનાતન બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરતાં (તેનો) જપ કર્યો. 31.

અહિં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત (કરે છે તેમ) દર્શાવવા અથવા કામ ન રહે વિગેરે માટે (અથ 'પછી') શબ્દથી જૂદો આરંભ કરેલો છે. 'સલિલમુપસ્પૃશ્ય' એટલે સ્નાન કરીને, 'પ્રાણાયામથી દોષો બાળવા' એ વાક્ય પ્રમાણે દોષો ન રહે તે માટે પ્રાણાયામ કરીને, વાણીનો સંયમ કરી એટલે તે (દિતિ)ને ધમકાવવાનું વિગેરે કર્યા વિના ધ્યાન ધર્યું. 'જ્યાતિ:' સર્વનો પ્રકાશ કરનારું 'વિરજં' અવિદ્યાનો નાશ કરનારું બ્રહ્મ જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરણારવિંદ છે, તેનું ધ્યાન ધરતાં જપ કર્યો, એટલે પ્રણવનું ધ્યાન ધરતાં પ્રણવનો જપ કર્યો, એવો અર્થ છે. 31.

એ પ્રમાણે ઋષિએ (કરેલ) પ્રાયશ્ચિત્ત કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેના અપરાધનું પણ યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે:

દિતિસ્તુ વ્રીડિતા તેન કર્માવદ્યેન ભારત॥
ઉપસંગમ્ય વિપ્રર્ષિમધોમુખ્યભ્યભાષત॥32॥

હે ભારત! તે નિંદિત કર્મથી શરમાએલી દિતિએ તો વિપ્રર્ષિ પાસે જઈ, નીચું મુખ રાખી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 32.

'તુ' 'તો' શબ્દ પહેલાની સ્થિતિ જતી રહેલી હોવાનું જણાવવા (યોજેલ છે). કર્મમાં નિંદાએલું અગ્નિહોત્રમાં નિંદિત કર્મ1 કર્યું, તે નિંદિત કર્મ. તેનાથી શરમાએલી. બીજુ (કર્મ) તો નિંદિત ન હતું. તેથી તે પ્રસિદ્ધ અપરાધથી શરમાએલી હોઈ, (વિપ્રર્ષિ) પાસે જઈ તેણે કહ્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (વિદુરને) ભ્રમ ન થાય તે માટે 'હે ભારત!' એ સંબોધન (કરેલું છે). ભ્રમવાળી હોય તેજ (જૂદાં જૂદાં કર્મોને) સંપૂર્ણ રીતે એક પ્રકારનાં માને. કશ્યપ (કામના) પૂર્ણ કરનાર હોવાથી અને ભવિષ્યનો વૃત્તાંત જાણતો હોવાથી 'વિપ્રર્ષિ' છે. (પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે તેથી) બીજી શંકા ન રહે તે માટે (દિતિએ) નીચું મુખ રાખેલ. 32.

1.અગ્નિશાળામાં બ્રહ્મર્ષિનું વસ્ત્ર પકડ્યું તે; એવો અર્થ જણાય છે.

(શાસ્ત્રમાં) મના કરેલું આચરણ (કરેલ) ન હોવાથી1 અહિં સ્મૃતિ વિગેરેમાં કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતી નથી. કાલ પણ કર્મનું અંગ હોવાથી, સાક્ષાત્ અધર્મ કરાવનાર ન હતો. જેમ કસમયે કરેલો ધર્મ ન કરેલો થાય, તેમ કસમયે ઉત્પન્ન કરેલ ગર્ભ ન કરેલ થાય. તેમાં2 માત્ર કાલ નાશ કરનાર પણ નથી કારણ કે કર્મ અને સ્વભાવ ઘણા બલવાન છે, અને દૈત્યો સ્વભાવમાં શ્રદ્ધાવાળા હોય છે. તેથી કાલના અધિષ્ઠાતા દેવ મહાદેવ કદાચ ગર્ભનો નાશ કરે. તેમાં પણ બ્રાહ્મણનો ક્રોધ હોય3 તો તો મારી નાખેજ. તેથી બ્રાહ્મણનો ક્રોધ ન થાય તેવી પ્રાર્થના કરવા, તે (કશ્યપ) ને મહાદેવનો ભક્ત જાણી, (દિતિ) બાનું દેખાડી મહાદેવની પ્રાર્થના કરે છે4. વળી આ પ્રાર્થના (અમુક) કારણને લીધે થતી હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં (તે) કારણ કહી, ઇચ્છેલા પદાર્થ તરીકે તે ન રહે તે પ્રથમ જણાવે છે.

1."નિંદિત કર્મનું પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ તેને બદલે રુદ્રના અપરાધથી થતું અનિષ્ટ ન થવાની પ્રાર્થના કેમ કરી?" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે અધર્મ ઉત્પન્ન કરનાર વિષયનો વિચાર કરી આ પ્રાર્થના કરે છે. (પ્ર)

2.'તેમાં' એટલે ગર્ભમાં. (પ્ર)

3.'પુરુષ કર્મ માટે છે' એ નિયમ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો કર્મના અંગ હોવાથી, કર્મનો નાશ કરનારી મારા ઉપર સર્વ જાણનારા તેઓ, ક્રોધ કરે તે સંભવતું હોવાથી (પ્ર)

4.દુષ્ટ કર્મરૂપ અપરાધ ન રહે તે માટે જ પ્રાર્થના કરે છે. (પ્ર)

॥ દિતિરુવાચ॥

મા મે ગર્ભમિમં બ્રહ્મન્ભૂતાનામૃષભોડવધીત્॥
રુદ્રઃ પતિર્હિ ભૂતાનાં યસ્યાકરવમંહસમ્॥33॥

હે બ્રહ્મન્! ભૂતોમાં શ્રેષ્ઠ, રુદ્ર, મારા આ ગર્ભનો નાશ ન કરો, કારણ કે રુદ્ર જેમનો મેં અપરાધ કરેલો છે તે ઉત્પન્ન થએલા (પ્રાણી)ઓના પતિ છે. 33.

આ ઉત્પન્ન થએલા ગર્ભનો રુદ્ર નાશ ન કરો. હે 'બ્રહ્મન્!' એ સંબોધન (કશ્યપમાં) તેનો ઉપાય કરવાની શક્તિ (હોવાનું) સૂચવે છે. 'ભૂતોમાં શ્રેષ્ઠ' શબ્દોથી નાશ કરવાના ઉપાય (નું કારણ) (કહેલું છે). ભૂતોની પ્રેરણાથી નાશ કરે, કારણ કે ભૂતો ગર્ભમાં પ્રવેશ કરી, (તેનો) સ્ત્રાવ કરે. 'તે (રુદ્ર) પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રજાપતિ પ્રજાનો નાશ કેમ કરે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે તે 'ભૂતોના પતિ' છે. જે (પ્રાણીઓ) ઉત્પન્ન થએલા છે તેમના સ્વામી છે, કારણ કે રુદન કરાવે તેવા 'રુદ્ર' છે. અથવા તે બાલક ઉત્પન્ન થયા પછીજ રડે છે, ગર્ભમાં રહેલ રડતું નથી, તેથી ગર્ભ તેમનો ન હોવાથી ગર્ભનો નાશ કરે છે. એ પ્રમાણે (રુદ્ર) ગર્ભનો નાશ કરે એ વિષયનો તર્ક કહીને, 'જેમનો મેં અપરાધ કરેલો છે' એમ (તેનું) કારણ કહે છે. જેમનો મેં અપરાધ કરેલો છે તેવા (તે છે.) 33.

એ પ્રમાણે કામના કહીને, તે પ્રાપ્ત થાય તે માટે રુદ્રની પ્રાર્થના કરે છે:

નમો રુદ્રાય મહતે દેવાયોગ્રાય મીઢુષે॥
શિવાય ન્યસ્તદણ્ડાય ધૃતદણ્ડાય મન્યવે॥34॥

(1) રુદ્ર (2) ઉદાર (3) દેવને, (4) ઉગ્ર (5) કામના પૂર્ણ કરનાર (6) કલ્યાણ રૂપને (7) જેમણે દંડ તજેલો છે (8) જેમણે દંડ ધારણ કરેલ છે તેવા (9) ક્રોધરૂપને નમસ્કાર. 34.

અહંકાર ત્રણ ગુણવાળો હોવાથી તે (મહાદેવ) ત્રણ ગુણવાળા છે. તેથી નવ વિશેષણોથી તેમની પ્રાર્થના કરે છે. ઉદાર પુરુષોને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન નમનજ છે. તે પૈકી (1) આરંભમાં પ્રાણીઓ ઉપરની કૃપાને લીધે તેમણે રુદન કરેલું, તેથી તે કૃપાનું અહિં અનુસંધાન કરે એમ જણાવવા 'રુદ્રને' એમ કહેલું છે. (2) અપરાધ ક્ષમા કરે તે માટે 'ઉદાર'ને (3) પ્રાર્થનાને લીધે અપરાધ ક્ષમા કરે તે માટે 'દેવ'ને. આથી (આટલાથી) તામસ વિગેરે ત્રણ ગુણો કહ્યા. 'ઉગ્ર'થી આરંભી ત્રણ (વિશેષણો)થી તે ફરી કહે છે. (4) બીજાની પ્રેરણાથી હણશે એવો આ મત 'ઉગ્ર' વિશેષણથી ખોટો ઠરાવે છે, કારણ કે ઉગ્રની પાસે કોઈપણ બોલી શકતું નથી. (5) ત્યારે 'પ્રાર્થના કરીશ તોપણ હણશે' એવી શંકા થાય, તેથી માત્ર ઉગ્રજ નથી, પરંતુ સર્વની કામના પૂર્ણ કરનાર પણ છે, એમ 'કામના પૂર્ણ કરનાર' વિશેષણથી કહેલ છે. 'મીઢ્વાન્' એટલે શ્રેષ્ઠ પતિ, કામના પૂર્ણ કરનાર, એવો અર્થ છે. વળી (6) તે માત્ર ફલ આપનારજ નથી, પણ ફલરૂપ પણ છે, એમ 'શિવાય' વિશેષણથી કહે છે. (તે) કલ્યાણરૂપ છે તેથી પ્રાર્થના કરવાથી હણશે નહિ અને કલ્યાણ કરશે એમ કહેલું છે. ફરી ત્રીજા ફેરામાં 'જેમણે દંડ તજેલો છે' વિગેરે વિશેષણોથી સત્ત્વ વિગેરે ગુણો કહે છે. (7) કારણ કે તેમણે પહેલાં દક્ષને હણી, ઘણો ઉપદ્રવ થયો ત્યારે દંડ તજી દીધેલ. આ (ગર્ભ) પણ બ્રાહ્મણનું બીજ છે. તેથી (તેને) હણે નહિ તે માટે મહાદેવ પહેલાં કરેલ આ વૃત્તાંતનું 'જેમણે દંડ તજેલો છે' વિશેષણથી સ્મરણ કરાવે છે. (8) 'ત્યારે તેમણે પોતાની મેળેજ દંડ તજેલો હોવાથી પ્રાર્થના વ્યર્થ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમણે દંડ ધારણ કરેલ છે' વિશેષણ કહેલું છે. દુષ્ટોને હણવા દંડ ધારણ કરેલો જેમણે તેવા (તે છે). (9) 'ત્યારે તું પોતાની મેળેજ પ્રાર્થના કર, મારી આગળ કહેવાથી શું લાભ?' એવી શંકા થાય, તેથી

‘ક્રોધરૂપને’ એમ કહેલું છે, કારણ કે તે બ્રાહ્મણના ક્રોધરૂપ છે. બ્રાહ્મણના ક્રોધથીજ પ્રકટ થાય છે, બીજી રીતે (પ્રકટ થતાં) નથી. તેથી તમે (કશ્યપ) પ્રસન્ન થશો ત્યારેજ (હણતા) અટકશે, બીજી રીતે (અટકશે) નહિ, એવો અર્થ છે. 34.

એ પ્રમાણે નમસ્કારથી રુદ્રની પ્રાર્થના કરી પહેલાંનો અપરાધ દૂર કરી, પતિને પ્રસન્ન કરવા માટે જ્યાં સુધી અહંકાર રહેલો હોય ત્યાં સુધી (તેમની) પ્રસન્નતા અશક્ય હોવાથી, તે અહંકાર દૂર કરવા મહાદેવનીજ પ્રાર્થના કરે છે:

સ ન: પ્રસીદતાં ભામો ભગવાનુર્વનુગ્રહ:॥
વ્યાધસ્યાપ્યનુકમ્પ્યાનાં સ્ત્રીણાં દેવ: સતીપતિ:॥35॥

શિકારીએ પણ દયા રાખવા યોગ્ય અમો સ્ત્રીઓ ઉપર, તે ઘણી કૃપા કરનાર મારા બનેવી સ્ત્રીઓના દેવ સતીના પતિ ભગવાન્ પ્રસન્ન થાઓ. 35.

‘તે’ ઉપર (જણાવેલા મહાદેવ) ‘ન:’ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. કારણ કે ‘ભામ:’ બનેવી છે. ‘તે પોતેજ પ્રસન્ન થાય એટલુંજ નહિ, પણ (મારા) પતિને પણ (મારા ઉપર) પ્રસન્ન કરો’ એવા વિચારથી, તેવું સામર્થ્ય (તેમનામાં) છે એમ જણાવવા ‘ભગવાન્’ એમ કહેલું છે. "તે અપરાધ કરેલો છે ત્યારે શિક્ષા ન કરે તેજ ઘણું છે, કૃપા કેમ કરે?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઘણી કૃપા કરનાર’ વિશેષણ કહેલું છે. ઘણી કૃપા છે જેમની તેવા (તે છે). પ્રાર્થના કરવામાં આવે, ત્યારે માત્ર શિક્ષા ન કરે એટલું જ નહિ, પણ ફલ પણ આપે છે એવો અર્થ છે. વળી અમારા ઉપર કૃપા કરવી એજ યોગ્ય છે, કારણ કે અમો સ્ત્રીઓ છીએ, તેથી શિકારીએ પણ દયા રાખવા યોગ્ય છીએ; કારણ કે તે પણ (અર્થ=ધન) પુરુષાર્થ માટેજ (પ્રાણીઓને) હણે છે. અર્થ કરતાં કામ મોટો (પુરુષાર્થ) છે, અને તે સ્ત્રી હોય ત્યારેજ થાય છે. તેથી શિકારીએ પણ હણવા યોગ્ય નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓ હોઈ, સર્વને આનંદ આપનારી હોવા છતાં પોતે અકૃતાર્થ રહેતી હોઈ દયા રાખવા યોગ્ય છીએ. વળી તે (મહાદેવ) સ્ત્રીઓના દેવ છે, કારણ કે સ્ત્રીઓ ગૌરીનુંજ (તેના) પતિ સાથે પૂજન કરે છે, અથવા તે (મહાદેવ)જ ક્રીડા કરનાર હોવાથી (તેમનું પૂજન કરે છે). વળી તે સતીના પતિ હોવાથી સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જાણનારા છે. તેથી (પ્રસન્ન થાઓ).25.

એ પ્રમાણે (દિતિએ) મહાદેવની સ્તુતિ કરી ત્યારે અર્ધ1 પ્રસન્ન થએલા કશ્યપે (તેના ઉપર) ક્રોધ અને કૃપા કર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

સ્વસર્ગસ્યાડડશિષં લોક્યામાશાસાનાં પ્રવેપતીમ્॥
નિવૃત્તસન્ધ્યાનિયમો ભાર્યામાહ પ્રજાપતિ:॥36॥

પોતાના ગર્ભ માટે લોકમાં પ્રસિદ્ધ આશિષની કામના કરતી ધ્રૂજતી પત્નીને સંધ્યાના નિયમ જેણે પૂર્ણ કરેલ તેવા પ્રજાપતિએ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 36.

પોતાના ‘સર્ગસ્ય’ ગર્ભ માટે ‘લોક્યાં’ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ આશિષની ‘આશાસાનાં’ કામના કરતી, ‘શું થશે?’ એવા વિચારથી ‘પ્રવેપતીમ્’ ઘણી ધ્રૂજતી (પત્ની)ને-

પત્ની હોવાથી અવશ્ય કહેવું જોઈએ તેવીને-પોતે સંધ્યાના નિયમ જેણે પૂર્ણ કરેલ છે તેવો થઈ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. (કશ્યપ) પ્રજાપતિ હોવાથી (તેનું) વચન કઠોર છે. તેવું ન હોય, તો બધીએ (સ્ત્રીઓ) તેમ (વર્તન) કરે. દયાને લીધે અને કહેવાનું જરૂરી હોવાથી (તે વચન) યોગ્ય છે. 36.

1.કશ્યપે પોતે દિતિ માટે મહાદેવનું માહાત્મ્ય કહેલું, તેનો દિતિએ આદર કરવાથી તે પ્રસન્ન થયો. કશ્યપ પોતે ભગવાનનો ભક્ત હોવાથી, ભગવાનનો આદર (દિતિએ) દર્શાવેલ ન હોવાથી તે અપ્રસન્ન થયો. તેથી 'અર્ધ પ્રસન્ન' થએલો કહેલ છે. (પ્ર) કશ્યપ ભગવાનનો ભક્ત હોવાનું શ્લોક 33 ના આભાસથી વિરુદ્ધ જણાય છે. મહાદેવની સ્તુતિ કરી પ્રાયશ્ચિત્ત થોડું પણ કર્યું, તેથી અર્ધ પ્રસન્ન થયો એમ કહેલ હોવાનું જણાય છે. શ્લોક 33ના આભાસ પ્રમાણે તે મહાદેવનો ભક્ત છે એમ દિતિ માનતી.

આરંભમાં ચાર શ્લોકોથી (દિતિના) દોષનું ફલ કહે છે:

॥ કશ્યપ ઉવાચ॥

અપ્રાયત્યાદાત્મનસ્તે દોષાન્મૌહૂર્તિકાદુત॥
મન્નિદેશાતિચારેણ દેવાનાં ચૈવ હેલનાત્॥37॥
ભવિષ્યતસ્તવાભદ્રાવભદ્રે જાઠરાધમૌ॥
લોકાન્ સપાલાન્ સ્ત્રીંશ્ચણ્ડિ મુહુરાક્રન્દયિષ્યત:॥38॥

તારો દેહ અપવિત્ર હોવાથી, અને સમયના દોષને લીધે, વળી મારી આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનને લીધે અને વળી દેવોની અવગણનાને લીધે હે દુષ્ટ સ્ત્રી! તારા બે દુષ્ટ, જઠરના દોષને લીધે અધમ (પુત્રો) થશે. હે ચંડિ! તેઓ લોકપાલો સાથે ત્રણ લોકોને વારંવાર રડાવશે. 37.

કૃપા (કરવા) છતાં વિરુદ્ધ ફલ જરુરી છે એમ જણાવવા, કારણ તરીકે તેના ચાર દોષો કહે છે. (1) '(તારો દેહ) અપવિત્ર હોવાથી' એમ પહેલો દોષ કહે છે. તારો 'આત્મન:' દેહ 'અપ્રાયત્વાત્' સંયમ રહિત, રજસ્વલા હોવાથી, એવો અર્થ છે. (2) સમયનો દોષ સંધ્યારૂપ હતો. તેમાં ઉત્પન્ન થએલો દુષ્ટ હોય છે અને જીવતો નથી. 'ઉત' શબ્દ 'અને' અર્થવાળો છે. સૂતકની પેઠે એક દોષ બીજા દોષને દૂર કરતો નથી, પરંતુ (તેમાં) ભળે છે એવો અર્થ છે. (3) 'મારી આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનને લીધે' એમ ત્રીજો દોષ કહે છે. મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન તે કર્યું તેથી, આમાં પણ 'ઉત' 'અને' શબ્દ ઉંબરા (ઉપર)નો1 હોવાથી (તેવો છે.) (4) 'દેવોની અવગણનાને લીધે' એમ ચોથો દોષ કહે છે. 'દેવોની' એટલે ભૂતોના અથવા ગાર્હપત્ય વિગેરે (અગ્નિઓ)ની 'હેલના' અવગણનાને લીધે. 37.

એ પ્રમાણે ચાર દોષોને લીધે, તને બે પુત્રો થશે. કારણ કે એક એક (પુત્ર)માં બે દોષો ઉતરેલા છે, એમ આડત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. તે પૈકી હિરણ્યાક્ષમાં પહેલા બે (દોષો ઉતરેલા છે), કારણ કે તે તરત મરશે અને તપ વિગેરે કરશે નહિ. પુત્રોમાં (માત પિતા) બંનેના અંશો હોવા છતાં, માતાના દોષથીજ તેઓ દુષ્ટ થવાના છે એમ જણાવવા 'હે દુષ્ટ સ્ત્રી!'

એવું સંબોધન (કરેલ છે). તેથી તેઓ પણ દુષ્ટ થશે. 'માતા ચામડાની કોથળી છે. પુત્ર પિતાનો છે' એવું શાસ્ત્ર (નું વચન) હોવાથી બીજ દુષ્ટ ન હોવા છતાં, તેઓ દુષ્ટ કેમ થશે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'જાઠરાધમૌ' વિશેષણ કહેલું છે. જઠરમાં (પ્રાપ્ત) થએલા દોષને લીધે, જેમ ઉત્તમ બીજ પણ શૂદ્ર સ્ત્રીમાં પ્રવેશેલું શૂદ્રપણું પ્રાપ્ત કરે છે તેમ-(તે) બે અધમ થશે, એવો અર્થ છે. ઉત્તરાર્ધથી તેઓનો દોષ કહે છે. (1) લોકપાલો સાથે લોકોને વારંવાર રડાવશે. રુદ્રના સમયમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી રડાવનારા થશે. 'હે ચંડિ!' એટલે ક્રોધ કરવાના સ્વભાવવાળી! આ દોષ પણ તારોજ છે. 38.

1.શ્લોકનો પૂર્વ અર્ધ પૂરો થાય તે સ્થલ (બે ઓરડા વચ્ચેના) ઉંબરા જેવું હોવાથી, ઉત્તરાર્ધ સાથે પણ (ત્યાં આવેલ) 'ઉત' શબ્દનો સંબંધ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે તે બેનો એક દોષ કહીને બીજા ત્રણ દોષો કહે છે:

પ્રાણિનાં હન્યમાનાનાં દીનાનામકૃતાગસામ્॥
સ્ત્રીણાં નિગૃહ્યમાણાનાં કોપિતેષુ મહાત્મસુ॥39॥

જ્યારે ગરીબડાં દોષરહિત પ્રાણીઓનો વધ થશે, સ્ત્રીઓનો જ્યારે નિગ્રહ થશે અને મહાત્માઓને જ્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન કરશે....39.

(2) પ્રાણીઓ દોષવાળા હોવા છતાં, ગરીબડાંઓનો વધ (કરવો) યોગ્ય નથી. તેમાં પણ દોષરહિત પ્રાણીઓનો) વધ કરશે, એવો એક દોષ (કરશે). (3) સ્ત્રીઓનો નિગ્રહ કરશે, એ બીજો દોષ. નિગ્રહ એટલે પતિવ્રતપણાંનો ત્યાગ કરાવવો. અને (4) 'મહાત્માઓને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરશે' એ જૂદો (દોષ કરશે). ભગવાનની સેવામાં વિઘ્ન થવાથી તેમને ક્રોધ (થશે). 39.

એ પ્રમાણે ચાર દોષો થશે ત્યારે 'ભક્તનો દ્રોહ કરવામાં આવે ત્યારે વધ (શિક્ષા) મનાએલ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે પરમેશ્વર તે બેને હણશે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તદા વિશ્વેશ્વર: ક્રુદ્ધો ભગવાંલ્લોકભાવન:॥
હનિષ્યત્યવતીર્યાસૌ યથાડદ્રીન્ શતપર્વધૃક્॥40॥

ત્યારે જેમ વજ્ર ધારણ કરનારે પર્વતોનો નાશ કર્યો તેમ કાપેલા વિશ્વેશ્વર લોકનું પાલન કરનાર આ ભગવાન્ અવતાર લઈ (તેમને) હણશે. 40.

હણવાનું કારણ 'વિશ્વેશ્વર' શબ્દથી (કહેલું છે), કારણ કે જગતમાં બે ઈશ્વર ન હોય. વળી ભક્તોને પીડા કરવાથી 'કોપેલા' હશે. 'ભગવાન્' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે વૈકુંઠમાં (તેમણે કરેલો) અપરાધ દૂર થાય તે માટે તેવી યોનિ (તેમને) તજાવશે. 'લોકનું પાલન કરનાર' હોવાથી મર્યાદાનું રક્ષણ થાય તે માટે પણ (તેમને) હણશે. સ્વામી સેવકને પોતે જ હણે તે અયોગ્ય હોવાથી, (તેમને) વરાહ અને નૃસિંહ રૂપે અવતાર લઈને હણશે. 'આ' શબ્દથી તે અહિંજ હોવાથી હણવાનો (તેમનો) જરૂરી ધર્મ હોવાનું સૂચવેલ છે. 'વજ્ર ધારણ કરનાર' શબ્દથી એવો અર્થ (કહેલો છે) કે જેમ પ્રાણીઓનું દુ:ખ દૂર કરવા ઇન્દ્રે હાથમાં વજ્ર

ધારણ કરી ભાર સહિત ઉડતા પર્વતોની પાંખો કાપી, તે પ્રમાણે ઈશ્વરે તેવાનો વધ કરવો જરૂરી છે. 40.

પતિએ ક્રોધથી અનિષ્ટ સંભળાવ્યું, ત્યારે વિષ્ણુની ભક્ત તે (દિતિ) (પોતાના) બે પુત્રોને ભગવાનનો સંબંધ (થવાનું) સાંભળી પ્રસન્ન થઈ, અને 'તેમ થાઓ' એમ કહી (તેણે તે વચનનું) અનુમોદન કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ દિતિરુવાચ॥

વધં ભગવતા સાક્ષાત્સુનાભોદારબાહુના॥
આશાસે પુત્રયોર્મહ્યં મા ક્રુદ્ધાદ્બ્રાહ્મણાત્પ્રભો॥41॥

સુદર્શન જેમના શોભિતા બાહુમાં હોય તેવા ભગવાન્ સાક્ષાત્ મારા બે પુત્રોનો વધ કરે તેની હું આકાંક્ષા રાખું છું. હે પ્રભો! કોપેલા બ્રાહ્મણથી (તેમનો) વધ ન થાઓ. 41.

તેણે (કશ્યપે) પહેલાં 'મહાત્માઓને જ્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન કરશે' (શ્લો.39) એમ મહાપુરુષનો ક્રોધ કહેલો, તે શાપમાં ન પરિણમો, (કારણ કે) ભગવાન્ વધ કરે તોપણ તે (તેવા) શાપથી સુંદર ફલ (પ્રાપ્ત) ન થાય. તેથી તે (તેવા શાપ) વિના, બ્રાહ્મણની પ્રેરણા વિના માત્ર ભગવાનજ (તેમનો વધ) કરો, એવી પ્રાર્થના કરે છે. 'સાક્ષાત્' એટલે પોતાના હસ્તથી, પણ કાલ વિગેરેથી નહિ. 'સુદર્શન જેમના શોભિતા બાહુમાં હોય તેવા' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) વધ પણ સુદર્શનથીજ, (અને) હસ્તથીજ (ભગવાન્ કરો), કારણ કે હસ્તજ મોક્ષ વિગેરે સર્વ પુરુષાર્થો આપનાર છે. 'હું આકાંક્ષા રાખું છું' એટલે આ લાભ ઘણો દુર્લભ છે, પરંતુ કોપેલા બ્રાહ્મણથીજ વધ (થાય તે) ઈષ્ટ નથી. તેવો વર આપો, એમ તેનું (તે આપવાનું) સામર્થ્ય 'હે પ્રભો!' એ સંબોધનથી સૂચવેલ છે. 41.

બ્રાહ્મણથી વધ (થાય તે) ઘણો નિંદિત છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં તે પરલોકનો નાશ કરનારો હોવાનું કહે છે:

ન બ્રહ્મદણ્ડદગ્ધસ્ય ન ભૂતભયદસ્ય ચ॥
નારકાશ્ચાનુગૃહ્ણન્તિ યાં યાં યોનિમસૌ ગત:॥42॥

બ્રાહ્મણના દંડથી બળેલો અને પ્રાણીઓને ભય આપનારો-જે જે યોનિમાં તે જાય-ત્યાં નરકવાસીઓ પણ તેનો સ્પર્શ કરતા નથી. 42.

બ્રાહ્મણના દંડથી, એટલે બ્રાહ્મણના શાપરૂપ અગ્નિથી, કારણ કે દંડ મજબૂત કાષ્ઠરૂપ હોય છે, તેમાં રહેલો અગ્નિ પૂરેપૂરા જ બાળે. તેનું કારણ 'પ્રાણીઓને ભય આપનારો' વિશેષણથી (કહેલું છે). બ્રાહ્મણના દંડથી બળેલોજ પ્રાણીઓને ભય આપે છે, કારણ કે પોતે દુ:ખને જાણનારો બીજો કોઈ બીજાને દુ:ખ આપતો નથી. બ્રાહ્મણના શાપથી તો જ્ઞાન વિગેરેનો નાશ થવાથી તેમ કરવા (બીજાને દુ:ખ આપવા) શક્તિમાન થાય છે. અથવા (નરકવાસીઓ સ્પર્શ ન કરે તેનું આ) જૂદું કારણ (કહેલું છે). 'ચ' 'અને' શબ્દથી ભગવાનનો દ્વેષ કરનારા કહેલા છે. નરકવાસીઓ પણ તેમના સંબંધવાળાનો અથવા તેમનો સ્પર્શ કરતા નથી. બીજીના પણ અર્થમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ (યોજેલી છે). 'ચ' 'અને' શબ્દ

હોવાથી. બીજાઓ પણ (તેમનો સ્પર્શ કરતા નથી). અથવા ‘અને’ શબ્દ ‘પણ’ના અર્થમાં યોજેલો છે. નરકવાસીઓ પણ તેનો સ્પર્શ કરતા નથી, એવો અર્થ છે. ‘તે’ એટલે બ્રાહ્મણના દંડથી બળેલો વિગેરે, જેજે યોનિમાં જાય (ત્યાં સ્પર્શ કરતા નથી). નરકવાસીઓ બે પ્રકારના છે (1) જૂદાજૂદા સ્થાનમાં રહેનારા (અને 2) જૂદીજૂદી યોનિવાળા. તે પૈકી જૂદી યોનિવાળામાં દેહનો સંબંધ વધારાનો હોય છે, તેથી તેઓ કદાચ સ્પર્શ કરે. તેમ થતું નથી એમ જણાવવા ‘જેજે યોનિમાં તે જાય’ એમ કહેલું છે. 42.

કશ્યપ તેને ભગવાનની ભક્ત જાણીને, પોતાનું બીજ પણ લાભકારી (થવાનું છે એમ) જોઈને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત (શ્લોકો)થી વર આપે છે:

॥ કશ્યપ ઉવાચ॥

કૃતશોકાનુતાપેન સદ્ય: પ્રત્યવમર્શનાત્॥
ભગવત્યુરુમાનાચ્ચ ભવે મય્યપિ ચાદરાત્॥43॥
પુત્રસ્યૈવ તુ પુત્રાણાં ભવિતૈક: સતાં મત:॥
ગાસ્યન્તિ યદ્યશ: શુદ્ધં ભગવદ્યશસા સમમ્॥44॥

(તેં) કરેલા શોક અને પશ્ચાત્તાપને લીધે, તરતજ અપરાધ ક્ષમા કરાવ્યો તેથી, ભગવાનમાં ઘણો આદર હોવાથી, તેમજ શંકરમાં અને મારામાં પણ આદર હોવાથી, (તારા) પુત્રના પુત્રો પૈકી એક સત્પુરુષોનો સન્માનિત થશે, જેના શુદ્ધ યશનું ભગવાનના યશની સાથે ગાન કરશે. 43, 44.

તારો પૌત્ર વૈષ્ણવ થશે, એવો વર (આપે છે).

કારણે ષડ્ગુણા: ક્ષેત્રે કાર્યે બીજસ્વભાવત:॥
અષ્ટાદશ ગુણા જાતાસ્તે કીર્ત્યન્તે ક્રમાદિમે॥16॥

કારણ ક્ષેત્ર (માતા)માં છ ગુણો થયા. બીજના સ્વભાવને લીધે કાર્ય (પુત્ર)માં અઢાર ગુણો થયા. આ તે ગુણો અનુક્રમે કહેવામાં આવે છે. કા. 16.

તે પૈકી આરંભમાં તે (દિતિ)ના છ ગુણો કહે છે. (1) કરેલું જે કર્મ, તેનો, ‘મેં મારા પુરુષાર્થનો નાશ કર્યો’ એમ જેમ પુત્ર વિગેરેનો નાશ થતાં શોક થાય, તેમ શોક કર્યો. એ પ્રમાણે ભોગ કરેલ હોવા છતાં, ગર્ભ રહેલો હોવા છતાં શોક (કર્યો). (2) ‘અનુતાપ:’ ‘મેં શા માટે (એમ) કર્યું’ એવો પશ્ચાત્તાપ (કર્યો). કરનારને દુ:ખ ઉત્પન્ન કરવામાં સમાનપણાને લીધે, (શોક અને પશ્ચાત્તાપ) બંનેની એક જેવી સ્થિતિ છે. (3) ‘સદ્ય: પ્રત્યવમર્શનાત્’ શબ્દથી જૂદો (ત્રીજો) ગુણ કહે છે. ‘પ્રત્યવમર્શન’ એટલે અપરાધ ક્ષમા કરાવવો તે. અહિં (મારી પાસે) વિનયથી આવી અને પ્રાર્થના કરી, તે અપરાધ ક્ષમા કરાવવાનું (થયું) (4) ભગવાનમાં ઘણો આદર. ‘ભગવાન્ સાક્ષાત્ વધ (કરે)’ (શ્લો.41) એમ પુત્રો કરતાં પણ ભગવાનનું અધિક સન્માન કર્યું. લોકમાં પુત્રને હણનારનો ઘણો દ્વેષ કરવામાં આવે છે, તેનું જ્યારે ઘણું સન્માન કરે ત્યારે તે ઉત્તમ ગુણ છે. (5-6) ‘શંકરમાં અને મારામાં પણ આદર હોવાથી’ શબ્દોથી બે ગુણો કહે છે. ‘મારા ગર્ભને’ (શ્લો.33) વિગેરેથી શંકરનો આદર સૂચવેલો છે. ‘હે

પ્રભો!' (શ્લો.41) એવું સંબોધન કરી અથવા બ્રાહ્મણોની સરસાઈ જણાવી, મારામાં આદર (દર્શાવ્યો). 43.

આ છ ગુણોને લીધે, (તારા) એક મોટા (પુત્ર)ના ચાર પુત્રો પૈકી એક ત્રીજો (પુત્ર) સત્પુરુષોનો સન્માનિત થશે. આથી વંશની વૃદ્ધિ (થવાનું) સૂચવ્યું. (1) 'સત્પુરુષોનો સન્માનિત' એટલે તેમનાં પ્રમાણરૂપ. તેમ ન હોત, તો 'સારો' અથવા 'ઘણો સારો' એમ કહેત. સન્માનિત હોવાનું તો પ્રમાણપણાથીજ જણાય. આથી એમ કહેલું છે કે ભગવન્માર્ગમાં તે પ્રમાણ છે. (2) ઉત્તરાર્ધથી તેનું પ્રમેયપણું કહે છે. જેના સંબંધમાં કોઈપણ સમયે ફલથી તેમજ સાધનથી વિરુદ્ધ જ્ઞાન ન થાય, તેજ પ્રમેય થવા (તેનુંજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું) યોગ્ય છે. તેથી જ્યારે ભગવાનના યશનું ગાન કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેના આધાર તરીકે પ્રહ્લાદના યશનું ગાન કરવામાં આવે છે. આધાર અને જેનો તે આધાર છે તે સરખાં હોવાથી સમાન છે. ભક્તો આધાર હોવાનું પહેલાં કહેલું છે. (પ્રહ્લાદનો યશ) 'શુદ્ધ' છે એટલો ખાસ ગુણ છે. (થોડા) અંશથી આધાર નથી એમ જણાવવા 'સમમ્' 'સાથે' શબ્દ (યોજેલો છે). અથવા 'ભગવદ્યશસા' 'ભગવાનના યશથી' એમ (પ્રહ્લાદનો યશ) શુદ્ધ અને તેમની) સમાન હોવાનું સાધન કહેલું છે, કારણ કે દૈત્યોનો યશ ઘણા ભાગે એકસરખો હોતો નથી. અને (આ) મતાંતર હોવાથી પણ 'જેમ નલ રાજા પુણ્યશ્લોક હતો' (કહેવાય છે), તેમ (પ્રહ્લાદના યશને ભગવાનના યશની) સમાન કહેવામાં પણ કાંઈ દોષ નથી. તેથીજ લોકો (પ્રહ્લાદના યશનું) ગાન કરશે. 44.

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે પ્રમેયપણું સિદ્ધ કરી નીચેના શ્લોકમાં તે વિશેષ પ્રકારે સિદ્ધ કરે છે:

યોગૈર્હેમેવ દુર્વર્ણં ભાવયિષ્યન્તિ સાધવ:॥
નિર્વૈરાદિભિરાત્માનં યચ્છીલમનુવર્તિતુમ્॥45॥

જેમ હલકાં સુવર્ણને બીજા પદાર્થના સંબંધોથી શુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેમ જેનાં વર્તનને અનુસરવા વૈરરહિતપણું વિગેરેથી સત્પુરુષો પોતાને શુદ્ધ કરશે. 45.

(3) જેમ કુંદન બનાવનારાઓ સુવર્ણને કલ્ક વિગેરેથી શુદ્ધ કરે છે, (કારણ કે) જો સંપૂર્ણ પ્રકારે દોષરહિત હોય તો તે બીજી જાતનાને અને પોતાની જાતનાને આધારરૂપ થાય છે. ત્યાં કસોટી ઉપર (શુદ્ધ હોવાનું) જણાય ત્યારે (તે) હલકાં પણ પોતાની જાતનાંનો હીરાની પેઠે ભગવાન્ સાથે સંબંધ કરાવી શકે છે, તેમ પોતાને પણ (સત્પુરુષે) શુદ્ધ કરવા જોઈએ. તેથી જેમ સુવર્ણમાં રહેલાં રુપું વિગેરે દોષ દૂર કરવામાં આવે છે, તેમ પોતાની અંદર પણ રહેલા વૈર વિગેરે દોષો દૂર કરવા જોઈએ. તેથી વૈરરહિત થવાનો નિશ્ચય જાણવો જોઈએ. પ્રહ્લાદ તો જન્મથી તેવા ગુણવાળો હતો. તેથી જેમ 'ચિત્તમાં તેવાં રૂપવાળો હોવાથી તેટલા (તેવા) રૂપથી (ભોગ કરે છે)' એ બ્ર.સૂ. 4-4-6 પ્રમાણે સાધનોથી બ્રહ્મના ચૈતન્ય જેવું પોતાનું ચૈતન્ય કરવામાં આવે, અથવા ભગવાનની કૃપાથી ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે, તેમ સત્પુરુષ થવાય તે માટે, બીજાઓને ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરાવાય તે માટે પ્રહ્લાદ (જેવી)

સ્થિતિ પણ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. તે (અર્થ) કહે છે કે જેમ સુવર્ણને શુદ્ધ કરે છે, તેમ સત્પુરુષો એટલે પરોપકાર (કરવા)માં આનંદ માનનારાઓ તે (પ્રહ્લાદ)નાં વર્તનને અનુસરવા વૈરરહિતપણું વિગેરેથી પોતાને શુદ્ધ કરશે. 45.

એ પ્રમાણે પ્રમેયપણું જણાવી, નીચેના શ્લોકમાં ફલપણું કહે છે:

યત્પ્રસાદાદિદં વિશ્વં પ્રસીદતિ યદાત્મકમ્॥
સ સ્વદૃગ્ભગવાન્ યસ્ય તોષ્યતેઽનન્યયા દૃશા॥46॥

જેમની પ્રસન્નતાથી જેમનારૂપ આ વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે, તે પોતાને (સર્વત્ર) જોનાર ભગવાન્ જેની અનન્ય દૃષ્ટિથી પ્રસન્ન થશે...46.

(4) ભગવાન્ જેનાથી પ્રસન્ન થશે. જો કે સર્વ પોતારૂપ હોવાથી સ્વરૂપથી (ભગવાન્) પ્રસન્નજ (હોય છે), છતાં પણ સાધનથી પ્રસન્ન થએલાને (અહિં) પ્રસન્ન થએલા કહેલ છે. તે (અર્થ) 'જેની અનન્ય દૃષ્ટિથી' શબ્દોથી કહેલ છે. પ્રાણીઓને દશ ઇન્દ્રિયો, ચાર અંત:કરણ, આત્મા અને દેહ એમ અંદરની સોળ દૃષ્ટિઓ1 હોય છે. પ્રાણ સાથે સત્તર (દૃષ્ટિઓ) હોય છે. તેના સંબંધી બહારના પુત્ર વિગેરે સત્તર હોય છે. એવી જેની ચોતરીસે દૃષ્ટિઓ ભગવાનના સંબંધની (ભગવાનને જોનારી) થાય, તે અનન્ય દૃષ્ટિવાળો સર્વભાવથી શરણ આવેલો થાય. ત્યારે સર્વ પદાર્થ બનેલા ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે.

"ભગવાનની પ્રસન્નતાનેજ ફલ કેમ કહો છો?કારણ કે વિશ્વજ ફલરૂપ છે. તેમ ન હોય તો ભગવાન્ વિશ્વમાં રમણ ન કરે" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાનની પ્રસન્નતાથી આ બધું વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે. ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય, ત્યારે જ વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે. અનુસંધાન જૂદું કરવાથી, કાર્ય અને કારણની સ્થિતિ જણાય છે, તેમ ન હોય તો કાર્યમાં2 બીજા સાધનની પણ જરુર પડે. તેથી ભેદ નથી એમ જણાવવા 'જેમનારૂપ' શબ્દ કહેલ છે. ભગવદ્રૂપજ વિશ્વ (હોવાથી), ભગવાન્ પ્રસન્ન થતાં (તે) પ્રસન્નજ થાય. પછી આ (પ્રસન્ન થએલ ભક્ત) ભગવાનની પેઠે સર્વ સ્થલે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ફરી શકે છે.

"ભગવાન્ તેના પ્રતિ વિષયપણું કેમ પ્રાપ્ત કરે3? કારણ કે (તેમ કરવાથી) હલકી સ્થિતિ થાય અને મર્યાદાનો4 ભંગ થાય" એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાને (સર્વત્ર) જોનાર' શબ્દ યોજેલ છે. તે ભગવાન્ સર્વને પોતા તરીકેજ જૂએ છે. તેથી તેમની કૃપા થતાં, આ (ભક્ત) પણ પોતા તરીકે જ જૂએ. તેથી (ભગવાનની) હલકાઈ થતી નથી5, તેમજ મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી. (ભક્ત) પોતાથીજ ભગવાન્ હોવાથી, પૂર્ણ થએલ કામનાવાળો પણ છે. તે (અર્થ) 'ભગવાન્' શબ્દથી કહેલો છે. તેથી પ્રહ્લાદ ફલરૂપ છે. 46.

1.'દૃષ્ટિઓ' એટલે દર્શનના સાધનો. અથવા જેનું દર્શન થાય તે વિષયો. (પ્ર)
2.'કાર્યમાં' એટલે કાર્યની પ્રસન્નતા થાય તે માટે. (પ્ર)
3.ભગવાનનાં તેને દર્શન કેમ થાય? અથવા ભગવાન્ તેની દૃષ્ટિના વિષય કેમ થાય? એવો અર્થ જણાય છે. (પ્ર)
4.'પરાંચિ ખાનિ' એ શ્રુતિનો વિરોધ થવાથી મર્યાદાનો ભંગ થાય. (પ્ર)

5.આત્મા હોવાથી અને આવૃત નયનોવાળો હોવાથી (હલકાઇ અથવા મર્યાદાનો ભંગ) થતાં નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

સાધનો ત્રણ પ્રકારનાં હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી (પ્રહ્લાદ) સાધનરૂપ હોવાનું કહે છે. કેટલાંક સાધનો ગુણરૂપ હોય છે, બીજાં દોષના અભાવ (ન હોવા) રૂપ હોય છે, અને એક (સાધન) અંતરંગ ફલરૂપ છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં ગુણરૂપ સાધનો કહે છે:

સ વૈ મહાભાગવતો મહાત્મા મહાનુભાવો મહતાં મહિષ્ઠ:॥
પ્રવૃદ્ધભક્ત્યા હ્યનુભાવિતાન્તર્નિવેશ્ય વૈકુણ્ઠમિમં વિહાસ્યતિ॥47॥

તે નિશ્ચય મહાભાગવત મહાત્મા, ઘણા પ્રભાવવાળો, ઉત્તમ (પુરુષો)માં સર્વથી ઉત્તમ (થઈ) ઘણી વધેલી ભક્તિથી પ્રભાવશાળી બનેલાં અંત:કરણમાં ભગવાનને પધરાવીને આ (દેહ)નો ત્યાગ કરશે. 47.

(5) જે યોગ્યતાથી અને જન્મથી સાધનવાળો હોય, તેજ તે શાસ્ત્ર (ભગવચ્છાસ્ત્ર)માં ગુણવાળો છે. તેથી પ્રહ્લાદ તેવો હોવાથી 'વૈ' નિશ્ચય 'મહાભાગવત' છે. જે ભગવદીય થઈ, દેહ વિગેરેથી ભગવદીયજ (કાર્ય) કરે છે (અને) જાણે છે, તે ભાગવત છે, પરંતુ જે સદાએ તેવા પ્રકારનો છે તે મહાભાગવત છે. આથી ભગવચ્છાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ બધુંએ સાધન કહ્યું. (6) 'મહાત્મા' શબ્દથી બીજું જ્ઞાન માર્ગમાં પ્રસિદ્ધ સાધન (કહેલું છે). તે જીવ બ્રહ્મપણું (પ્રાપ્ત કરવા)થી મહાન આત્મા થાય છે. તે (પ્રાપ્ત) ન કરે, તો હદવાળોજ રહે. મોટાઈ હદવગરનીજ છે. (7) 'ઘણો. પ્રભાવવાળો' વિશેષણથી ત્રીજું સાધન (કહેલું છે). (આથી) કર્મમાર્ગ પ્રમાણે સરસાઈ (ક્હી), કારણ કે તેમાં પ્રભાવથી જ મોટાઈ (થાય છે). કર્મ નાશવંત હોવાથી મોટાઈ ઉત્પન્ન કરતું ન હોવાથી કર્મથી ઉત્પન્ન થએલો પ્રભાવજ મોટાઈ જણાવનારો છે. (પ્રહ્લાદ)ને અગ્નિ વિગેરેથી બળી જવાનું વિગેરે થયાં નહિ એ તેની મોટાઈ. સર્વથી ઉત્તમ, તરત વિશ્વાસ કરાવનારો અને મોટા પુરુષોને વિશ્વાસ કરાવનારો પ્રભાવ મોટો (ઘણો પ્રભાવ) છે. (8) ઉત્તમ (પુરુષો)માં સર્વથી ઉત્તમ, એ લોકમાં સરસાઈનું ચોથું સાધન છે. કીર્તિવાળાઓમાં પણ કીર્તિવાળો, એવો (તેનો) અર્થ છે. અથવા કીર્તિ અને શ્રી લોકમાં સરસાઈ પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે. તેથીજ ઉત્તમ (પુરુષો)માં (પ્રહ્લાદ) અત્યંત ઉત્તમ હતો. એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં સાધન કહીને (9) ઉત્તરાર્ધથી ભગવાનના સ્નેહને પાંચમું પુરુષાર્થરૂપ અલૌકિક સાધન કહે છે. ઉપર કહેલાં સાધનોથી ઘણી વધેલી જે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, તેનાથી પ્રભાવશાળી થએલું જે તદ્રૂપ (ભગવદ્રૂપ) અંત:કરણ, (તે) ભગવાનનો સમાવેશ થાય તેવું થાય છે, કારણ કે તે પોતાનાજ આશ્રયવાળા1 છે. તેથીજ પોતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલાં અંત:કરણમાં પધારે છે. 'વૈકુણ્ઠમ્' એટલે 'ભગવાન્' જેમના દર્શન માટે આટલો ક્લેશ અનુભવેલો. (પછી) આ દેહનો ત્યાગ કરશે, દેહરહિત મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે, દેહની પરંપરા અટકી જશે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્ર અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ ગુણરૂપ સાધન ફલ સાથે કહ્યું. 47.

1.કારણ કે ભગવાન્ પોતાના આશ્રયવાળા છે, એટલે પોતાની અંદર રહેનારા છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં દોષના અભાવરૂપ સાધન કહે છે:

અલમ્પટ: શીલધનો ગુણાકરો હૃષ્ટ: પરદ્ધર્યા વ્યથિતો દુ:ખિતેષુ॥
અભૂતશત્રુર્જગત: શોકહર્તા નૈદાધિકં તાપમિવોડુરાજ:॥48॥

(તે) અલંપટ, સારાસ્વભાવરૂપ ધનવાળો, ગુણોની નિધિરૂપ, બીજાની સમૃદ્ધિથી આનંદ પામનાર, બીજાના દુ:ખમાં દુ:ખી થનાર, જેનો કોઈ શત્રુ થશે નહિ તેવો, અને જેમ ચંદ્ર ગ્રીષ્મના તાપને હરે તેમ જગતના શોકને હરનારો (થશે). 48.

(10) ઇન્દ્રિયોનું વિષયોમાં આસક્ત રહેવારૂપ દોષ લાંપટ્ય છે. (તે અલંપટ થશે). (11) 'શીલં' એટલે સારો સ્વભાવ, તેજ છે ધન જેનું તેવો. જેમ બધાએ ચોરોથી ધનનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે, તેમ અધમ પુરુષોનાં અપમાન વિગેરેથી પોતાના સારા સ્વભાવનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. આથી એમ કહેલું છે કે તેના સારા સ્વભાવનો નાશ નહિ થાય અને તે બગડશે નહિ. (12) ગુણોની નિધિરૂપ, એટલે પહેલા સ્કંધમાં કહેલા સત્ય વિગેરે ગુણો છે, તેમની નિધિ એટલે ધામ. તે બધા દોષના અભાવરૂપ છે. ભગવાન્ વિષે કહેવાતા લૌકિક ગુણો પણ તેવાજ છે. (13) 'બીજાની સમૃદ્ધિથી આનંદ પામનાર' (14) 'બીજાના દુ:ખમાં દુ:ખી થનાર' શબ્દોથી બધા વિષે ગુણોમાં સમાનપણું અને ઉત્તમ પ્રતિ દયા કહેલાં છે. બધા પોતાની સમૃદ્ધિથીજ આનંદ પામે છે, આ (પ્રહ્લાદ) તો બીજાની સમૃદ્ધિથી પણ (આનંદ પામશે) એમ (સર્વના ગુણોમાં) સમાન છે. દયાવાળો હોય તેજ (બીજા) દુ:ખી હોય ત્યારે દુ:ખી થાય છે. બીજાનું દુ:ખ જોઈને દયાવાળોજ દુ:ખી થાય છે. (15) 'અભૂતશત્રુ:' એટલે નથી થએલા (થવાના) શત્રુઓ જેના તેવો. વધારે કહેવાનું શું પ્રયોજન? કામ વિગેરે પણ જેના શત્રુઓ નથી તેવો (તે થશે). (16) 'જગતના શોકને હરનારો' શબ્દથી (તેની) શક્તિ (કહેલી છે). બીજાનાં દુ:ખ હણવાની કુદરતી ઇચ્છા કહેલી છે. શોક તો છૂપું દુ:ખ છે. (17) બહારનું દુ:ખ પણ દૂર કરશે એમ દૃષ્ટાંતથી કહે છે કે 'નૈદાધિકં' ઉષ્ણકાલમાં સૂર્યથી થએલું, તેમ કલિકાલ વિગેરેમાં કાલથી પણ થએલું દુ:ખ 'ઉડુરાજ:' ચંદ્ર (દૂર કરે છે), કારણ કે નક્ષત્રો સાથે રહી, તે દુ:ખ દૂર કરે છે, તેમ સર્વ સેવકો સાથે રહી, પોતાની સંનિધિથી અથવા પોતાની અસંનિધિથી (પ્રહ્લાદ) દુ:ખ દૂર કરશે, એવો અર્થ છે. 48.

નીચેના શ્લોકમાં સર્વથી ઉત્તમ સાધન કહે છે:

અન્તર્બહિશ્ચામલમબ્જનેત્રં સ્વપૂરુષેચ્છાનુગૃહીતરૂપમ્॥
પૌત્રસ્તવ શ્રીલલનાલલામં દ્રષ્ટા સ્ફુરત્કુણ્ડલમણ્ડિતાનનમ્॥49॥

તારો પૌત્ર દોષરહિત, કમલ જેવાં નેત્રવાળા, પોતાના ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનાર, લક્ષ્મીરૂપ લલનાથી સુંદર, પ્રકાશતા કુંડલોથી શોભતા મુખવાળા (ભગવાન)નાં અંદર અને બહાર દર્શન કરશે. 49.

(18) કારણ કે તે (પ્રહ્લાદ)ને ભગવાનની કૃપાથી ભક્તિથી તથા જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે. તેમાં ભગવાન્ સર્વ સ્થલે આકારવાળા,

સચ્ચિદાનંદરૂપ, સર્વ સ્થલે હસ્ત અને ચરણના અંતવાળા, માયારૂપ પડદાથી ઢંકાએલા રહે છે. તેમાં પ્રહ્લાદની દૃષ્ટિ આગળ માયા પડદારૂપ નથી, તે તેની સોંસરી જઈને પણ ભગવાનનાં સ્વરૂપનાં દર્શન કરે છે, એવો અર્થ છે. કેટલાક તો એમ કહે છે કે:'પ્રસન્ન થએલા ભગવાને તેની દૃષ્ટિ આગળ પોતાની અહિં વર્ણન કરવામાં આવે છે તે એક મૂર્તિ રાખેલી છે. તેથી તે જ્યાં દૃષ્ટિ પ્રસારે ત્યાં પણ તેને તેનાં દર્શન થાય છે.' તે વિષયમાં (વિચારવાનું) કે જો તે (ભગવાનનું) સ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપ હોય, તો પહેલાં કરતાં કાંઈ ભેદ નથી1. હવે જો (તે) ઉપાધિરૂપ હોય તો (તેથી) પ્રહ્લાદને લાભ નથી.

અંદર અને બહાર 'દ્રષ્ટા' દર્શન કરશે, એવો અર્થ છે. 'અમલ' મધ્યાહ્ન સમયના સૂર્યના મંડલમાં (રહેલ), આથી દોષરહિત (હોવાનું) કહ્યું. 'કમલ જેવાં નયનવાળા' એટલે દૃષ્ટિથીજ સર્વની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરનારા, આથી બધા ગુણો કહ્યા. એ પ્રમાણે દોષરહિત અને પૂર્ણગુણવાળા દેહવાળા કહીને, 'પોતાના ભક્તની (ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનાર)' વિશેષણથી ભક્તને અધીન હોવાનું કહે છે. પોતાના પુરુષો ભક્તો, તેમની જેવી ઇચ્છા (હોય), તેને અનુસરીને ધારણ કરેલું છે સ્વરૂપ જેમણે તેવા (ભગવાનનાં દર્શન કરશે). 'તારો પૌત્ર' શબ્દોથી (એમ કહ્યું કે) ભક્તિનો અંશ તે (દિતિ)નોજ છે. 'શ્રી:' લક્ષ્મી 'લલના' સ્ત્રીના ચિહ્નરૂપ છે, તેનાથી સુંદર. આથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાનનું સ્વરૂપ) સર્વ ભાગ્યરૂપ હોવાથી, તેનાં દર્શન થતાં બીજું કાંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું અથવા જોવાનું બાકી રહેશે નહિ. આથી ભગવાન્ આ લોકનાં ફલરૂપ હોવાનું કહ્યું. પ્રકાશતાં જે બે કુંડલો, તેમનાથી શોભતું છે મુખ જેમનું તેવા. સાધન સાથેનાં સાંખ્ય અને યોગ બે પ્રકાશતાં કુંડલો છે. તે સાથેનો આ જે ભક્તિમાર્ગ તે મુખ હોવાથી, (ભગવાન્) (મોક્ષના) ઉપાય સાથે મોક્ષ આપનારા હોવાનું કહ્યું. 49.

1.બ્રહ્મ પહેલાં પણ સર્વત્ર દર્શન થતું. તેમ તે સમયે પણ હોવાથી, પહેલાં કરતાં કાંઈ પણ ભેદ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું માહાત્મ્ય અને તેવો પૌત્ર (થવાનું) સાંભળીને, (દિતિ) સર્વચિંતારહિત થઈ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

શ્રુત્વા ભાગવતં પૌત્રં મુમોદત દિતિર્ભૃશમ્॥
પુત્રયોશ્ચ વધં કૃષ્ણાદ્વિદિત્વાડડસીન્મહામના:॥50॥

પૌત્ર ભગવાનનો ભક્ત (થશે એ) સાંભળીને દિતિ ઘણો આનંદ પામી, અને શ્રીકૃષ્ણથી બે પુત્રોનો વધ (થશે એ) જાણીને ઉદાર મનવાળી થઈ. 50.

'પુત્ર ભગવદીય ન હોય તો પૌત્ર ભગવાનનો ભક્ત ન થાય, તેથી પુત્ર પણ ભગવાનનો ભક્ત છે, પણ નિમિત્તને લીધે ઉલટો (દૈત્ય) ભાસે છે.' એમ માની, (દિતિ) ઘણી 'મુમોદત' આનંદ પામી એવો અર્થ છે. 'ત' અક્ષર1 વૈદિક છે. (દિતિનું) અલૌકિક જ્ઞાન જણાવવા (યોજેલો છે). પુત્રો ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવાના હોવાથી અને ભગવાનની લીલા

સિદ્ધ કરાવવાના હોવાથી, તેમનો પણ ઉપયોગ સારો (થવાનો છે), તેથી મારો ઉદ્યોગ સફલ થયો છે એમ જાણીને, જેમ હરકોઈ પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરીને આનંદ પામે, તેમ ઉદાર મનવાળી થઈ. આથી2 દિતિ એવા પ્રકારે ભગવાનની લીલા સિદ્ધ કરાવતી હોવાથી, શાસ્ત્રમાં કહેલા ભક્તિમાર્ગમાં રહેલી ન હોવા છતાં ભક્ત હોવાથી, તે સૃષ્ટિમાં ઉપયોગી હોવાથી તે મતાંતરથી પરમ ભક્ત હોવાનું જણાવેલું3 છે. 50.

1.'મુમોદ' વ્યાકરણ પ્રમાણે રૂપ થાય. તેથી 'ત' વધારે છે, એટલું અનિયમિતપણું છે.

2.'આથી' એટલે આ ઉપસંહાર કરતા શ્લોકથી. (પ્ર)

3.દિતિને પરમ ભક્ત કહેવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. અધ્યાયના આરંભમાં વિદુરના પ્રશ્નનું અભિનંદન અને કથાનું માહાત્મ્ય કહીને, જૂદું પ્રકરણ કહી, અંતે દિતિની ભગવાનમાં ભક્તિ કહી. તેથી આરંભ અને ઉપસંહારથી આ પ્રકરણનું તાત્પર્ય ભગવાનમાં છે એવો નિશ્ચય કરવો યોગ્ય છે. એવી રીતે ભગવાનનો અવતાર અને મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ ઉપોદ્ઘાતરૂપ છે એમ જાણવું. (પ્ર)

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના ચૌદમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

ઉ

॥અધ્યાય પંદરમો ॥

નિરૂપ્યતે પઞ્ચદશે ક્રોધેન જ્ઞાનનાશનમ્॥
બીજે જીવપ્રવેશાર્થં ભક્તશાપોઽનુવર્ણ્યતે॥1॥

પંદરમા અધ્યાયમાં ક્રોધથી જ્ઞાનનો નાશ થયાનું કહેવામાં આવે છે1. બીજમાં જીવનો પ્રવેશ થાય તે માટે ભક્તને શાપ થયાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કા.1.

ઇતિહાસપ્રવૃત્ત્યર્થં સંગતિશ્ચાપિ રૂપ્યતે॥
જ્ઞાનમૂલસ્ય સત્ત્વસ્ય કાર્યનાશકતા પુનઃ॥2॥

અને ઇતિહાસની પ્રવૃત્તિ થાય, તે માટે સંગતિ પણ કહેવામાં આવે2 છે. જ્ઞાનનું મૂલ સત્ત્વ ફરી કાર્યનો નાશ કરનારું થાય છે.3 કા. 2.

વૈકુણ્ઠે વૃક્ષપક્ષીણો સ્ત્રીણાં ચાપિ ન મત્સરઃ॥
સર્વદોષવિહીનત્વાત્તત્ર દોષો હરીચ્છયા॥3॥
અતઃ સૃષ્ટિપ્રસિદ્ધ્યર્થં વૈકુણ્ઠસ્ય ચ વર્ણનમ્॥

વૈકુંઠમાં વૃક્ષોને અને પક્ષીઓને તેમજ સ્ત્રીઓને પણ વૈર હોતું નથી. તે સર્વ દોષરહિત હોવાથી, ત્યાં હરિની ઇચ્છાથી દોષ થાય છે. તેથી સૃષ્ટિમાં પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે વૈકુંઠનું વર્ણન કરેલું છે4. કા. 3.

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં દિતિનું ગર્ભાધાન કહ્યું. ત્યાર પછીનો વૃત્તાંત નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥:

પ્રાજાપત્યં હિ તત્તેજ: પરતેજોહનં દિતિ:॥
દધાર વર્ષાણિ શતં શંકમાના સુરાર્દનાત્॥1॥

ખરેખર! બીજાં તેજોને હણનારું પ્રજાપતિનું તે તેજ, દેવો પીડશે એવો ભય રાખતી દિતિએ એકસો વર્ષ ધારણ કર્યું. 1.

પ્રજાપતિ કશ્યપ, તેનું 'તેજ' એટલે બીજ જ (બીજા તેજોને હણનારું છે), કારણ કે (તે) બીજ બ્રહ્મ (બ્રાહ્મણનું) છે. તેથીજ 'બીજાં તેજોને હણનારું' છે, કારણ કે બ્રહ્મતેજથી બીજા તેજો હણાયજ. આજ અર્થ 'હિ' 'ખરેખર' શબ્દથી કહેલ છે. ઉત્પન્ન થતાં કાલ વગેરેના ગુણને લીધે તે હણનારું થએલું છે એમ સૂચવવા 'તે' એમ કહેલું છે. એકસો મનુષ્યોના વર્ષો અથવા દેવોના વર્ષો સુધી (દિતિએ) ગર્ભ ધારણ કર્યો. તે બે જો ગર્ભમાં પુષ્ટ થાય, તો દેવો તેમને હણી શકે નહિ, અથવા દેવોને તેઓ નકામા હણે; અને 'દિતિ' શબ્દથી તેનું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય5 સૂચવેલું છે. તેને પોતાનાં કુદરતી સામર્થ્યનાં અનુસંધાનને લીધે ભય નથીજ, અને (પુત્રો) બ્રહ્મબીજ હોવાથી દેવો (તેમને) કારણ વિના હણે નહિ, છતાં પણ પતિનાં વાક્યથી તેને ભય થયો એમ 'ભય રાખતી' વિશેષણથી કહેલ છે. 1.

1.ગયા અધ્યાયમાં કર્મનાશ (ભગવાનનો) અવતાર થાય તે માટે થવાનું કહ્યું, તેમ આ અધ્યાયમાં જ્ઞાનમાર્ગનો નાશ તે માટે થવાનું કહે છે. એ અધ્યાયમાં મુક્તિ પામેલાની ઉત્પત્તિ કરાવનાર દિતિનો કામ કહેલો, તેમ અહિં સનક વિગેરેના તથા જય વિગેરેના ક્રોધ કહેલા છે. તેથી એકજ પ્રયોજનવાળા બંને અધ્યાયો છે, તેવી સંગતિ છે. (પ્ર)

2.બ્રહ્માએ કહેલો ઇતિહાસ હવે કહેવાય તે માટે પ્રયોજનરૂપ સંગતિ કહે છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી દેવોનાં વચન પણ તેમાં કારણરૂપ હોવાનું કહેલ છે. (પ્ર)

3.જ્ઞાનનાં મૂલ સત્ત્વનાં કાર્યનું જ્ઞાન થતાં, તે તત્ત્વનો ફરી નાશ કરનારું થાય છે એમ જણાવે છે. (પ્ર)

4.આથી વૈકુંઠનાં વર્ણનનું પ્રયોજન કહેલું છે. (પ્ર)

5.ગર્ભ લાંબા સમય સુધી ધારણ કરી રાખવાનું સામર્થ્ય સૂચવેલ હોવાનું જણાય છે.

પછી તે (ગર્ભ)માં બીજના બે ભાગ થતાં, જય અને વિજયે (તેમાં) પ્રવેશ કર્યો, એટલે બ્રાહ્મણનું અને વૈષ્ણવનું તેજ ભેગાં થયાં, તેણે સૂર્ય વિગેરેના તેજને સહન ન કરતાં, પોતાનાં તેજથી દૂર કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

લોકે તેન હતાલોકે લોકપાલા હતૌજસ:॥
ન્યવેદયન્વિશ્રવસૃજે ધ્વાન્તવ્યતિકરં દિશામ્॥2॥

તેનાથી લોકનાં તેજનો નાશ થતાં, બલહીન થએલા લોકપાલોએ દીશાઓમાં અંધકારને લીધે થએલ ગુંચવાડો વિશ્વ રચનારને જણાવ્યો. 2.

પછી તે બીજથી લોકનાં તેજનો નાશ થતાં, લોકપાલો પણ કાલને અધીન હોવાથી કાલનું તેજ જતાં તેઓ પોતે પણ બલહીન થયા, કારણ કે ઇન્દ્ર વિગેરે તેઓ બલનાં કાર્યરૂપ છે. તેથી તેઓનું સત્વજ જતું રહ્યું. ત્યારે બલ અને પ્રકાશનો નાશ થવાથી, તેનું કારણ જાણવાની ઇચ્છાવાળા (લોકપાલો) બ્રહ્માના લોકમાં અથવા મેરૂના શિખર ઉપર ગયા, (અને) વિશ્વ રચનારને પોતાનો વૃત્તાંત જણાવ્યો. પોતાનું બલ જતું રહ્યું છે એ પોતાની અપકીર્તિ કરાવનાર હોવાથી ન કહ્યું, પણ 'ધ્વાન્તં' અંધકાર અને તેનાથી થએલ દિશાઓનું અજ્ઞાન જણાવ્યાં. 2.

તે વિષયનું મૂળ અંધકારજ હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તેનું કારણ પૂછે છે:

॥ દેવા ઉચુ:॥ દેવો કહે છે:

તમ એતદ્વિભો! વેત્થ સંવિગ્ના યદ્ભયં ભૃશમ્॥
ન હ્યવ્યક્તં ભગવત: કાલેનાસ્પૃષ્ટવર્ત્મન:॥3॥

હે સમર્થ! તમે આ અંધકાર, જેનાથી અમે ઘણાં દુ:ખી થયા છીએ તે જાણો છો, કારણ કે કાલ જેમના માર્ગનો સ્પર્શ કરતો નથી તેવા (તમો) ભગવાનથી કાંઈ અજાણ્યું નથી. 3.

દેવા ભીતા બ્રહ્મણૈવ ક્રિયતે દૈત્યવર્ધનમ્॥4॥
અતો દેવવિનાશ: સ્યાદિતિ તેનૈવમીરણમ્॥

બ્રહ્માજ દૈત્યની વૃદ્ધિ કરે છે, તેથી દેવોનો વિનાશ થશે એવો દેવોને ભય લાગ્યો. તેથી તે (ભય)ને લીધેજ આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે. કા. 41/2.1

જ્ઞાનં સમર્થિતં તસ્ય સ્વદોષાભાવ એવ ચ॥5॥
વિદ્યમાનેડપિ તચ્છાન્તિસ્તસ્ય ભક્તકૃપા તથા॥

તેમના જ્ઞાનનું સમર્થન કરે છે (3), અને પોતાનો દોષ ન જ હોવાનું (કહે છે) (4) હોય તોપણ તેની શાંતિ (કરવા) પ્રાર્થે છે, (5) તેમની ભક્તો ઉપર તેવી કૃપા છે (6). કા. 51/2.

ભક્તાનામભયં તસ્માત્સેવકાશ્ચ વયં ભૃશમ્॥6॥
અતોડસ્માસુ કૃપા કાર્યા દૈત્યોત્પત્તિર્હિ જાયતે॥

તેથી ભક્તોને અભય (આપો) (7) અને અમે મોટા ભક્તો છીએ (8) તેથી અમારા ઉપર કૃપા કરવી યોગ્ય છે (9) કારણ કે દૈત્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (10). કા. 61/2.

એવમષ્ટવિધં વાક્યં બ્રહ્માણં પ્રતિ દૈવિકમ્॥7॥

એવું બ્રહ્મા પ્રતિ દેવોનું આઠ (શ્લો 3 થી 10) પ્રકારનું વાક્ય છે. કા. 7.

તે પૈકી આરંભમાં (બ્રહ્મા) મહાન હોવાથી (તેમને) પૂછવાની શક્તિ વિનાના હોવાથી, (તેમને) અંધકારનું જ્ઞાન હોવાની (આ શ્લોકમાં) સંભાવના કરે છે. 'હે સમર્થ' જ્ઞાન

વિગેરે સર્વની શક્તિવાળા! આ અંધકાર તમે સંપૂર્ણ રીતે ‘વેત્થ’ જાણો છો, તેથી અમને જણાવો, એવો ભાવ છે. જણાવવાનું કારણ જે ‘યત્’ જે અંધકારથી-બલ જતું રહેવાથી-અમે ઘણાં દુ:ખી થયા છીએ. તમને તો અજ્ઞાન હોવાનું સંભવતું નથી. ભગવાનનું જે અસ્પષ્ટ સ્વરૂપ છે તે તમને (તેવું) નથી. તેથી ભગવાન્ વાસુદેવના ગુણાવતારને તમને કાંઈ અજાણ્યું નથી. વળી (તમારાથી) અજાણ્યું હોવાનું કારણ પણ નથી, કારણ કે કાલ સર્વને અસ્પષ્ટમાં ડૂબાડે છે. તમે તો કાલથી સ્પર્શ થતો નથી જેના માર્ગનો તેવા છો. 3.

1.આ કારિકાથી (શ્લો. 3 થી 10 સુધીના) આઠ શ્લોકોનો સામાન્ય અર્થ કહેલ છે. (પ્ર) જે શ્લોકનો અર્થ કારિકાના ચરણથી કહેલ છે તે શ્લોક કૌંસના અંકથી દર્શાવેલ છે. (પ્ર)

એ રીતે તેમના જ્ઞાનનું સમર્થન કરી, પોતાનો દોષ ન હોવાનું કહેતાં, (બ્રહ્મા) સર્વનું હૃદય જાણનારા છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દેવદેવ! જગદ્ધાતર્લોકનાથશિખામણે॥
પરેષામપરેષાં ચ ભૂતાનામસિ ભાવવિત્॥4॥

હે દેવદેવ! હે જગતના ધાતા! હે લોકોના નાથોના શિખામણિ! મોટા અને નાના પ્રાણીઓનાં હૃદયને તમે જાણનારા છો. 4.

બીજાઓના તમે પૂજ્ય નથી, તેથી તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલ ન હોવાથી (તેઓના હૃદયને) કદાચ ન જાણો. અમે તો દેવો છીએ. અમારા તો તમેજ પૂજ્ય છો, એવું (‘હે દેવદેવ!’) એ સંબોધન (કરેલું છે). વળી તમે શુદ્ધ સત્ત્વથી અમને કપટવિનાનાજ ઉત્પન્ન કરેલ છે, તેથી પણ તમે (અમારું હૃદય) જાણો છો, એવું ‘હે જગતના ધાતા !’ એ બીજું સંબોધન કહેલ છે. જગતો રચનારા અથવા તેમને ધારણ કરનારા તમેજ છો. તેને લીધે પણ હૃદયનું જ્ઞાન (હોવું) યોગ્યજ છે. વળી સ્વામી સેવકનું હૃદય જાણે છે. તમે તો બધાએ લોકોના ઇન્દ્ર વિગેરે જે નાથો છે, તેમના શિખામણિ છો. લોકનાથોજ પોતાના લોકના અભિપ્રાય જાણે છે. તમે તો તેમના (અભિપ્રાય) પણ જાણો છો. તેમાં પણ (તેમના) શિખામણિ હોવાથી, તેમના ઉપર તેમનો પ્રકાશ કરનાર તરીકે, તેમનાં કર્મના સાક્ષી તરીકે રહેલા છો. તેથી ‘પરેષામ્’ અમારા કરતાં મોટાઓના અને ‘અપરેષામ્’ નાનાઓના-અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી (જણાવેલ) અમારા-સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયને પ્રભુ તરીકે ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે અને પ્રકાશ કરનાર તરીકે જાણનારા છો. તેથી અમારામાં કાંઈપણ (આપથી) છૂપું નથી. 4.

એ પ્રમાણે પોતાનો દોષ ન હોવાનું કહીને, અથવા દોષ હોય તો તે ક્ષમા કરાવતાં, નીચેના શ્લોકથી નમન કરે છે:

નમો વિજ્ઞાનવીર્યાય માયયેદમુપેયુષે॥
ગૃહીતગુણભેદાય નમસ્તેઽવ્યક્તયોનવે॥5॥

વિજ્ઞાનરૂપ વીર્યવાળા, માયાથી આ (શરીર) સ્વીકારનાર, ગુણો વડે ભેદ ગ્રહણ કરનાર, અવ્યક્તની યોનિરૂપ તમને નમસ્કાર. 5.

‘ભગવાન્ સર્વના સ્વામી હોવાથી, તેજ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. અથવા (તેમને) અધીન ગુરુ તેમનો માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર હોવાથી (નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે). હું તો તે બંને પ્રકારનો નથી’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘વિજ્ઞાનરૂપ વીર્યવાળાને નમસ્કાર’ એમ કહેલું છે. ‘વિજ્ઞાન’ એટલે બ્રહ્મનો અનુભવ છે વીર્ય જેમનું તેવા (તમે છો). લૌકિક જ્ઞાન સાથેની લૌકિક ક્રિયા બધાને પરાક્રમ કરાવનારી છે. તેથી પણ (અધિક) કેટલાક જ ઋષિઓની વૈદિક ક્રિયા (તેમને) પરાક્રમ કરાવનારી છે. તેથી પણ (અધિક) બ્રહ્મ જાણનારાઓનું જ તેજ (પરાક્રમ કરાવનારું છે)1. સર્વજ્ઞપણારૂપ પરાક્રમ જ્ઞાનથી જ સિદ્ધ થાય છે2. તેમાં સાક્ષાત્કારરૂપ વિજ્ઞાનથી થએલ બલ ભગવાનનુંજ હોય છે. તેવું (બલ) તમારું પણ છે, એવો તમે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સૃષ્ટિ કરો છો તેથી નિશ્ચય થાય છે. તેથી તમે ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણનાર હોવાથી, ગુરુ તરીકે (તમને) નમન કરવું યોગ્ય જ છે એવો ભાવ છે.

"તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ભગવાન્ સાથે સાયુજ્ય જ થાય, આવા પ્રકારનો અધિકાર કેમ હોય?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘માયાથી (આ સ્વીકારનાર)’ એમ કહેલું છે. (માયાથી) આ શરીર ‘ઉપેયુષે’ સ્વીકારનાર (તમે છો). જે માયા સૃષ્ટિ (રચવા)નું સાધન થએલી છે3, તેનાં સાધનપણાંનો નિભાવ થાય તે માટે રચનારની જરુર હોવાથી, સેવક હોય ત્યાં સુધી સ્વામી કાર્ય કરે તે અયોગ્ય હોવાથી, ભગવાનની સમાનપણું (તમને) પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી, અને (મુક્ત જીવનો ભોગ) લૌકિક ક્રિયા4 સિવાયનું શાસ્ત્રમાં કહેલું હોવાથી, આ (જગત્ તમારી માયાથીજ રચાએલું છે. તે (માયા)ને લીધેજ (શરીર) સ્વીકારેલું છે, એવો અર્થ છે.

"તેમાં5 બે પ્રકારની સ્થિતિ હોય. (1) જીવો (જગત્) રચનારા ન હોય અને (2) ભગવાન્ (જગત્) રચનારા હોય. (બ્રહ્મા) જગત્ (રચનારા) હોય, તો (તે) ભગવાન્ હોવાથી (તેમને) શરીરની જરુર નથી, જો તે જીવ હોય તો શરીર થવા છતાં તે (ભગવાનથી)6 જૂદા હોવાને લીધે (જગતના) રચનાર હોવાનું સિદ્ધ થશે નહિ” એવી શંકા થાય, તેથી ‘ગુણો વડે ભેદ ગ્રહણ કરનાર’ એમ કહેલું છે. ગ્રહણ કરેલો છે ગુણોને લીધે ભેદ જેમણે તેવા (બ્રહ્મા છે). આમનો (ભગવાનથી) ભેદ કુદરતી નથી, જેથી તે જગતના રચનાર ન હોય. તેમજ ભગવાન્ સાથે અભેદ પણ નથી, કારણ કે ગુણોથી ભેદ થએલો છે; કેમકે ગુણોએ ભેદરૂપ ભગવાનનો ચિદ્રૂપ સાથે સંબંધ કરાવેલો છે. તેથી તેમણે (ગુણોએ) કરેલો ભેદ હોવાથી, તેમના7 સમાનપણાંથી થએલ દેહનો આધાર રાખી (બ્રહ્મા) જગત્ રચે તે યોગ્યજ છે.

" ‘ભૂતો અક્ષરમાંથી ઉત્પન્ન થએલા’ (ભ.ગી. 2-28) એ વાક્ય પ્રમાણે (ભગવાન્) અલૌકિક કર્તા હોવાથીજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે વળી બ્રહ્માને કર્તા માનવાનું શું પ્રયોજન?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘(અવ્યક્તની યોનિરૂપ) તમને નમસ્કાર’ એમ કહેલ છે. આ (બ્રહ્મા) અવ્યક્ત (અક્ષર)ની યોનિ છે8. અક્ષર આ (બ્રહ્મા)માં જગતનો પ્રવેશ કરાવી, પોતે ખસી જાય છે. તેથીજ આ રજોગુણરૂપ છે. જેમ માતા અને પિતાથી જગતની ઉત્પત્તિ

થાય છે, તેમ આ (બ્રહ્મા) અને અક્ષરથી જગત્ રચાય છે, તેથી9 આ ઉપયોગ વિનાના નથી. તેથી (બ્રહ્મા) માતા હોવાથી, ફરી તેમને નમન કરે છે. 5.

1.કૌંસમાં જણાવેલ શબ્દો અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

2.આ વાક્યથી તેના પહેલાના વાક્યથી કહેલ અર્થ સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

3.બ્રહ્માનો અધિકાર મુક્તિની પહેલાંની અવસ્થારૂપ હોવાનું જણાવે છે. (પ્ર)

4.જૂઓ બ્ર.સૂ.4-4-17. આ સૂત્રમાં મુક્ત જીવનું ઐશ્વર્ય અને તે કર્તા ન હોવાનું કહેલ છે. ચાલુ પ્રસંગમાં પણ માયા કરણ થાય તે માટે ભગવાનનું કાર્ય કરવા બ્રહ્મા કર્તાપણાનો સ્વીકાર કરે છે, છતાં તેમને સ્વત: અભિમાન ન હોવાથી, તે મુક્ત નથી એમ થતું નથી; એવો અર્થ છે. (પ્ર)

5.‘તેમાં’ એટલે સાયુજ્ય (મુક્તિ)ની પહેલાંની અવસ્થામાં. (પ્ર)

6.એવા પ્રયોજનથી માયાથી બ્રહ્મા દેહ ગ્રહણ કરે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, એવી શંકા થાય.(પ્ર)

7.‘તેમના’ એટલે ગુણોના. (પ્ર)

8.અક્ષરની પત્નીરૂપ છે. (પ્ર)

9.‘તેથી’ એટલે (બ્રહ્માને) અભિમાન હોય તો પણ તેમનો ઉપયોગ હોવાથી. (પ્ર)

એ પ્રમાણે અપરાધ ક્ષમા કરાવીને, તે (બ્રહ્મા) ભક્તો ઉપર કૃપા રાખનાર હોવાનું છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહે છે:

ये त्वाऽनन्येन भावेन भावयन्त्यात्मभावनम्॥
आत्मनि प्रोतभुवनं परं सदसदात्मकम्॥6॥
तेषां सुपक्वयोगानां जितश्वासेन्द्रियात्मनाम्॥
लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्पराभव:॥7॥

જેઓ પોતાના (જીવોના) દેહને ઉત્પન્ન કરનાર, પોતાની અંદર ભુવનોને પરોવી રાખનાર, વશ રાખનાર (તથા) પ્રલય કરનારનું તમારું અનન્ય ભાવથી ચિંતન કરે છે, તે પક્વ થએલ યોગવાળા, શ્વાસ ઇન્દ્રિયો તથા અંત:કરણ ઉપર વિજય કરેલા, (અને) તમારી કૃપા પ્રાપ્ત કરેલાઓનો કોઈથી પણ પરાભવ થતો નથી. 6-7.

(બ્રહ્માની) કૃપા સફલ થાય છે એમ સિદ્ધ કરવા આ (છઠ્ઠા શ્લોક)માં વાક્ય પૂરું થતું નથી. તેથી (તેમની) કૃપાથી (તેમના) ભક્તોને અભય (પ્રાપ્ત થાય છે એમ સાતમા શ્લોકમાં) કહેશે. તેથી અહિં (આ શ્લોકમાં) કૃપા (થવા)નું કારણ જ કહે છે. જે સત્પુરુષો આપનું સર્વભાવથી હૃદયમાં ચિંતન કરે છે, તમારી કૃપા પ્રાપ્ત કરેલા તેઓનો કોઈથી પણ પરાભવ થતો નથી એવો (વાક્યનો સંબંધ છે. "અનન્ય ભાવ1 ભગવાનમાંજ સંભવે છે. બીજામાં કેમ (સંભવે)?” એવી શંકા થાય, તેથી (બ્રહ્મામાં) અનન્ય ભાવ થવાનાં ચાર કારણો ‘પોતાના દેહને ઉત્પન્ન કરનાર’ વિગેરે વિશેષણોથી કહે છે. (1) ‘આત્માનં’ ચિંતન કરનારના સ્વરૂપને, ચિંતન કરનારના દેહ વિગેરેને2 ‘ભાવયતિ’ ઉત્પન્ન કરે તે. (બ્રહ્મા) તેવા

(આત્મભાવન) છે. આથી (તે) કર્તા હોવાનું કહ્યું. (2) પોતાની અંદર પરોવી રાખેલું છે ભુવન જેમણે તેવા (બ્રહ્મા) છે. આથી (તે) સમવાયિ (કારણ હોવાનું કહ્યું). (3) 'પરં' વશ રાખનાર, સ્થિતિ (ની અવસ્થા)માં સર્વની પ્રવૃત્તિ કરાવવી વિગેરે કરનાર. (4) 'સદસદાત્મકમ્' 'પ્રલય કરનાર'. પ્રલય સદસદાત્મક એટલે સત્ હોય તેવા પદાર્થ અસત્ (ન હોય તેવા) થાય છે જેનાથી તેવો3 છે. અથવા માયારૂપ4 હોવાથી પ્રલય કરનાર, કારણ કે તેની5 સદા સ્થિતિ સંભવતી નથી. (તે)6 જગદ્રૂપ હોય તોપણ પ્રાપ્ત થએલા વિવેકથી અસત્ સ્વરૂપવાળા જ હોવાનું પરિણમે છે7. (બ્રહ્મા) પોતાના બધા સેવકોની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરનાર હોવાથી, તેઓ બધા તેમને અધીન હોવાથી, પોતાનું (બ્રહ્માનું) પણ તેઓ સર્વભાવથી ચિંતન કરે તે સંભવે છે. એ પ્રમાણે સર્વ ભાવથી (કરેલું) ચિંતન કૃપા પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. 6.

એ પ્રમાણે (કૃપાનું) કારણ જણાવી કૃપા દર્શાવી, તેનાથી અભય પ્રાપ્ત થવાનું સાતમા શ્લોકમાં કહે છે. કૃપાથી અભય ઉત્પન્ન થવામાં વચ્ચેની ક્રિયા 'પક્વ થએલા યોગવાળા' વિશેષણથી કહેલી છે. તે મુખ્ય આત્મારૂપ8 હોવાથી યોગ દ્વારા સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. તેમ ન હોય, તો ભગવાનની પેઠે સ્વતંત્રપણું થાય. સારી રીતે પક્વ થએલો છે યોગ જેઓનો તેવા (નો પરાભવ થતો નથી), કારણ કે સારી રીતે પક્વ થએલા (યોગ)નો સર્વત્ર ઉપયોગ કરી શકાય છે. યોગ પક્વ થવાનું કારણ કહીને 'શ્વાસ ઇન્દ્રિયો તથા અંત:કરણ ઉપર વિજય કરેલા' વિશેષણથી બીજી ક્રિયા કહેલી છે. જીતાએલા છે શ્વાસો, ઇન્દ્રિયો અને 'આત્મા' અંત:કરણ જેમના તેવા (થાય છે). તેમના (બ્રહ્માના) પદાર્થો સ્પર્શ થઈ ન શકે તેવા હોવાથી9, પ્રાણ ઇન્દ્રિયો તથા અંત:કરણનો જય (તેમની) સાક્ષાત્ પ્રીતિ કરાવનારો છે. (બ્રહ્માની) અંદર વેદો રહેલા હોઈ તે જ્ઞાન કરાવનાર હોવાથી, કારણ સાથે યોગ વચલી ક્રિયા થતી હોવાથી ઘણી ક્રિયાઓ થતી નથી, તેથીજ પ્રાપ્ત કરેલી છે તમારી કૃપા જેમણે તેઓનો કોઈથી-કાલ વિગેરેથી પણ 'પરાભવ:' પરાભવ થતો નથી. 7.

1.'અનન્ય ભાવ' એટલે સર્વભાવ. (પ્ર)

2.'દેહ વિગેરેને' શબ્દોથી 'સ્વરૂપ' શબ્દનું વ્યાખ્યાનજ કરેલું છે. (પ્ર)

3.આ વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસ છે. (પ્ર)

4.સત્ અને અસત્ છે આત્મા જેમનો, એમ સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિ હોય, તો પણ આવો અર્થ 'પ્રલય કરનાર' જ થાય છે એમ આથી જણાવે છે. (પ્ર)

5.'તેની' એટલે સત્ અસત્ હોય તેની. (પ્ર)

6.'(તે)' એટલે સત્ અને અસત્ જગદ્રૂપ હોય...

7."સત્ અસત્ ના (જગતના) આત્મા તે 'સદસદાત્મક' એવો સમાસ કરીએ તો 'પ્રલય કરનાર' અર્થ નહિ થાય," એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે; (જગતરૂપ) સત્ અને અસત્ના આત્મા ('તે' એટલે બ્રહ્મા.) એવો શ્રીધરનો મત લઈએ, તો પણ 'પોતાની અંદર ભુવનને પરોવી રાખનાર' વિશેષણથી જગતનાં કારણ તરીકે એ અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, ફરી તેજ અર્થ કહેવારૂપ દોષ થાય. પ્રલય ન હોય ત્યારેજ કારણરૂપ થવાય. (પ્ર)

8.‘મુખ્ય આત્મારૂપ’ એટલે આસન્યરૂપ (પ્ર) ‘મુખ્ય દેવ’ એવો અર્થ જણાય છે.
9.બ્રહ્માના સંબંધવાળા પદાર્થો ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા હોવાથી ઇન્દ્રિયોનો તેમને સંબંધ થતો ન હોવાથી (પ્ર)

એ પ્રમાણે ભક્તો ઉપર સફલ કૃપા (કરે છે એમ) કહી, તેમને કૃપાલુ કહી પોતાની ઉપર કૃપા (કરે એવી) પ્રાર્થના કરવા, નીચેના શ્લોકમાં પોતે સેવક હોવાનું કહે છે:

યસ્ય વાચા પ્રજા: સર્વા ગાવસ્તન્ત્યેવ યન્ત્રિતા:॥
હરન્તિ બલિમાયત્તાસ્તસ્મૈ મુખ્યાય તે નમ:॥8॥

દોરડાંથી બાંધેલા બળદોની પેઠે જેમની વાણીથી વશ રહેલી બધી પ્રજા સાવધાન રહી બલિ આપે છે તે તમો મુખ્યને નમસ્કાર. 8.

જે બ્રહ્માની વેદરૂપ વાણીથી ક્ધયાની પેઠે સંપૂર્ણ પ્રકારે અશક્તિવાળી બધીએ પ્રજા, સેવક હોવા છતાં પોતાનાં કાર્યમાં ઘણાં આગ્રહથી રોકેલી દોરડાંથી બાંધેલા બળદો જેવી છે. બ્રહ્માની વાણી વેદ અને લોકરૂપ છે. તેથીજ જેઓ વેદને પણ વશ રહેતા નથી, તેઓને લૌકિકથી વશ રાખે છે1. આથીજ સેવકપણું જણાવ્યું; કારણ કે2 બધા પ્રાણીઓ ફલ (પ્રાપ્તિ) માટે કર્મ કરે છે. તેનું3 ફલ પ્રાપ્ત થાય, અધિષ્ઠાતા દેવતા તરફથી ફલ આવે, ત્યારે જે (તેના) સારરૂપ ભાગ (હોય) તે (બ્રહ્મા) તેઓ4 પાસેજ પોતાના માટે જૂદો કરાવે છે, (અને) પછી સારરહિત (ભાગ) આપે5 છે; અને તેવી રીતે સર્વ કર્મોનું જે મુખ્ય ફલ-સૃષ્ટિ, ભગવાનની આજ્ઞા અથવા સુખ-તે બ્રહ્માને પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ તપ વિગેરેથી જે સારવિનાનો, છૂટો ન પડી શકે તેવો મલમૂત્ર વિગેરેમાં રમણરૂપ (ફલનો ભાગ પ્રાપ્ત થાય), તે જીવોને આપે છે એવો2 (અર્થ છે). એમ જાણવા છતાં, તેજ પ્રકારે (કર્મ) કરવું તે બંધન. તેથીજ બળદો અધમ હોવા છતાં, તેમનું દૃષ્ટાંત (આપેલું છે); કારણ કે એ પ્રમાણે જાણીને તેઓ (બળદ જેવા હોવા)નો નિશ્ચય કરેલો છે. એ પ્રમાણે સદા કાર્ય કરનાર સારરહિત (ફલ) ભક્ષણ કરનાર ઉપર કૃપા (કરવી) યોગ્ય છે. વળી બળદો કરતાં પણ આ (જીવો) ઉત્તમ છે, કારણ કે સારવિનાનું હોય તે પણ તમને બલિ તરીકે આપે છે; (કારણ કે) તેમ ન કરે તો વચમાં તમે મારો. તેથી તમે મુખ્ય છો, પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવા છતાં પ્રજાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો.

સૂચવેલા અર્થથી બ્રહ્માની પણ હાંસી જ કરેલી છે; અથવા (બ્રહ્મા) મુખ્ય પ્રાણરૂપ હોવાથી બલિ અપાય તેના સાક્ષી તરીકે (તેમને) મુખ્ય કહેલા છે. ‘આ’ સર્વ તરફથી ‘યત્તા:’ સાવધાન રહેલા (‘આયત્તા:’). આથી એમ કહેલું છે કે કોઈક સમયેજ કરતા (બલિ આપતા) નથી. (સદા આપે છે).8.
1.‘આથી જ’ એટલે (બ્રહ્માને) વશ રહેવાથીજ. (પ્ર)
2..2.આ ભાગથી બધા બ્રહ્માને વશ રહે છે તે સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)
3.‘તેનું’ એટલે કર્મનું. (પ્ર)
4.‘તેઓ’ એટલે સાધનરૂપ કર્મના અધિષ્ઠાતા. (પ્ર)
5.‘આપે છે’ એટલે કર્મ કરનારાઓને આપે છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે પોતે સેવક હોવાનું સિદ્ધ કરી, નીચેના શ્લોકમાં (બ્રહ્માની) કૃપા માટે પ્રાર્થના કરે છે:

સ ત્વં વિધત્સ્વ શં ભૂમંસ્તમસા લુપ્તકર્મણામ્॥
અદભ્રદયયા દૃષ્ટ્યા આપન્નાનર્હસીક્ષિતુમ્॥9॥

તે તમે હે ભૂમન્! અમોને સુખ આપો. અંધકારથી જેમના કર્મનો લોપ થએલો છે તેમના સંબંધવાળા અમો શરણ આવેલાને તમે ઘણી દયાવાળી દૃષ્ટિથી જોવા યોગ્ય છો. 9.

હે ભૂમન્! હે અધિક! (અમારા ઉપર) કૃપા કરો તો પણ તમને કાંઈ પણ હાનિ નથી, એવો અર્થ છે. તેથીજ અમોને (સુખ) આપો. બીજું સુખ આપવાનું નથી એમ કહેવા, પોતાનું ઇચ્છેલું (સુખ) કહે છે કે 'લુપ્તકર્મણાં' લોકોમાં થએલા અંધકારને લીધે કર્મરહિત થએલા ભુવનોના સંબંધવાળા 'આપન્નાન્' શરણ આવેલાને અમને તમે ઘણી દયાવાળી દૃષ્ટિથી જોવા યોગ્ય છો, કૃપાવાળી દૃષ્ટિનાં ઉત્તમપણાને લીધે દુ:ખ વિગેરે તેમાં (લોકમાં) રહેલા હોવા છતાં જણાશે નહિ, તેથી દયાવાળી દૃષ્ટિથી જૂઓ એવો ગૂઢ અભિપ્રાય છે. દુ:ખીને જોઈને સાધારણ લોકોને પણ દયા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે (દયા) નકામી છે. તેવું ન થાય તે માટે (દયાનું) 'ઘણી' એવું વિશેષણ કહેલું છે. 9.

"શા કારણથી કૃપા કરવી જોઈએ" એવી શંકા થાય, તેથી દૈત્યોની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, તેમનાથી અભય કરવું (આપવું) જોઈએ, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

એષ દેવ દિતેર્ગર્ભ ઓજ: કાશ્યપમર્પિતમ્॥
દિશસ્તિમિરયન્સર્વા વર્ધતેઽગ્નિરિવૈધસિ॥10॥

હે દેવ! આ દિતિનો ગર્ભ કશ્યપનું તેણે મૂકેલું વીર્ય-જેમ સૂકાં કાષ્ઠમાં અગ્નિ વધે તેમ-સર્વ દિશાઓને અંધકારમય કરતો વધે છે. 10.

આ દિતિનો ગર્ભ-કશ્યપનું તેણેજ મૂકેલું વીર્ય-દશ દિશાઓને અંધકારમય કરતો સૂકાં 'એધસિ' કાષ્ઠમાં અગ્નિ (વધે તેની) પેઠે વધે છે. હમણાં તે 'દિતિનો ગર્ભ' છે. આથી એમ કહેલું છે કે તે સ્વભાવથી ક્રૂર થશે. તેમાં પણ (તે) કશ્યપનું બીજ, તે પણ વીર્યરૂપ, અને તેણેજ 'અર્પિતં' સારી રીતે મૂકેલું. દિતિના યોગ્ય સ્થાનમાં મૂકેલું હોવાથી, તે સંબંધમાં કોઈ પણ ઉપાય કરી શકાય તેમ નથી. 10.

એ પ્રમાણે ઘણા ભયથી દેવોએ (કહેલું) વચન સાંભળીને, તેનું કારણ હાસ્યરૂપ હોવાથી તેનું સ્મરણ કરીને, તે કહેવા યોગ્ય ન હતું એમ બીજ અને ગર્ભ (પોતાને) જણાએલા હોવાથી, તે સિવાયનું બીજું કારણ કહેવા (બ્રહ્મા) કથાનો આરંભ કરે છે, એમ મૈત્રેય નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

સંપ્રહસ્ય મહાબાહો! ભગવાન્ શબ્દગોચર:॥
પ્રત્યાચષ્ટાત્મભૂર્દેવાન્પ્રીણયન્નુચિરયા ગિરા॥11॥

‘હે મહાબાહો! વેદથી જેમનું જ્ઞાન થાય તેવા પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થએલા ભગવાન્ (બ્રહ્માએ) ઘણું હસીને સુંદર વાણીથી દેવોને પ્રસન્ન કરતાં (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. 11.

‘હે મહાબાહો!’ એવું વિદુરનું સંબોધન (તેને) એમ જણાવવા કરેલું છે કે તું શૂરવીર હોવાથી તારે કોઈથી પણ ભય કરવો (રાખવો) ન જોઈએ. ‘ભગવાન્’ શબ્દથી તેનું જ્ઞાન હોવાનું અને તેનો ઉપાય ન કરવાનું કારણ (કહેલ છે). ‘શબ્દગોચર:’ એટલે અલૌકિક, માત્ર વેદથી જ જેમનું જ્ઞાન થાય તેવા. (આથી) એમ જણાવેલું છે કે તે (બ્રહ્મા)માં પ્રવેશ કરેલા આધિદૈવિક બ્રહ્મા કહે છે (ઉત્તર આપે છે), બીજાએ ભગવાનના સેવકની હલકાઈ કહેવી યોગ્ય નથી. ‘પ્રત્યાચષ્ટ’ એટલે ઉત્તર આપ્યો. (આ શબ્દથી) બ્રહ્માએ કાંઈ પણ કરેલ છે એવી શંકા ખોટી ઠરાવી છે. ‘ભગવાન તે (ઉપાય) કરશે’ એમ આગળ (3-16-36 માં) કહેશે. (બ્રહ્મા) પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી તે તેમ કહે તેથી અપરાધ થતો નથી. નીચે શ્લોક 12 વિગેરે વાક્યો (કહેશે તે)થી જૂદી1 જ સુંદર વાણીથી તેઓને જે પ્રકારે સુખ થાય તે રીતે ‘પ્રીણન્’ (તેમની) પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરતાં (કહ્યું). 11.

1.‘પ્રસન્ન કરતાં’ શબ્દથી પ્રસન્ન કરવાનું કાર્ય તે સમયે ચાલુ હોવાનું જણાવેલ હોવાથી, નીચે ઉત્તર કહેશે તેથી જૂદાં વચનથીજ પ્રસન્ન કર્યાનું જણાય છે. (પ્ર)

શાપથી (ભૂમિ ઉપર) આવેલા તેજરહિત થએલા જય અને વિજયના તેજથી આ થએલ છે એમ કહેવા, શાપ (થયો તે) જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે અધ્યાયોથી ઉપાખ્યાન કહે છે. પ્રસંગને લીધે તેઓ (સનક વિગેરે) વૈકુંઠ ગએલા એમ કહેવા, સ્વભાવથી તેઓ ફરતા હતા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ બ્રહ્મોવાચ॥

માનસા મે સુતા યુષ્મત્પૂર્વજા: સનકાદય:॥
ચેરુર્વિહાયસા લોકાંલ્લોકેષુ વિગતસ્પૃહા:॥12॥

તમારી પહેલાં ઉત્પન્ન થએલા સનક વિગેરે મારા માનસ પુત્રો લોકોમાં ઇચ્છારહિત થઈ, આકાશમાર્ગે લોકોમાં ફરતા હતા. 12.

(‘માનસા:’ માનસ શબ્દથી) એમ જણાવે છે કે ભગવાને જે મનમાં કરેલ (વિચારેલ હોય) તે તેઓ કરતા હતા. ‘મારા પુત્રો’ શબ્દથી સૃષ્ટિ કરનાર હોવાનું કહ્યું. ‘તમારી પહેલાં ઉત્પન્ન થએલા’ વિશેષણથી તમને ખબર ન હોવાનું કારણ કહ્યું. દેવો (તેઓની) પછી ઉત્પન્ન થએલા, પણ આ કશ્યપના પુત્રો ન હતા1. તે કલ્પમાં તેવાજ2 પ્રકારે ઉત્પત્તિ થતી. દેવો શુદ્ધ સત્ત્વગુણવાળા હોવાથી, તેમની પહેલાં ઉત્પન્ન થએલા ગુણાતીત (નિર્ગુણ) હતા, આથી પોતાનો3 દોષ નથી, એમ સૂચવ્યું, કે જેમ તેઓ મારા પુત્રો તેમ તમારા મોટેરાઓ. ‘સનક વિગેરે’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તેઓ) તપોરૂપ હોવાથી કોઈથી પણ (તેમણે આપેલ શાપનો) ઉપાય થઈ શકે તેમ ન હતું. ‘વિહાયસા’ એટલે આકાશમાર્ગે. આથી અટકાવી ન શકાય તેવી શક્તિ અને શ્રમ ન થવાનું સૂચવેલ છે. બધાએ લોકોમાં ઇચ્છારહિત

થઈ, ‘ચેરુ:’ ફરતા હતા. લોકો તથા અલોક4 (પાતાલ)માં લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા (ફરતા હતા), એવો અર્થ છે, અથવા ‘લોકાન્’ (લોકોમાં) એ શબ્દમાં ગાઢ સંયોગને લીધે બીજી વિભક્તિ (યોજેલી છે). માણસોનું (તેમને) પ્રયોજન ન હતું એમ જણાવવા, ફરીથી ‘લોક’ શબ્દ કહેલો છે. તેઓને ફરવાનું નિત્ય હોવાથી તેઓ ફરતા હતા, તેથી ભુવનો (લોકો)જ કર્મ (બીજી વિભક્તિમાં યોજેલ) છે, પરંતુ મનુષ્યો (કર્મ) નથી. 12.

1.‘પૂર્વજા:’ શબ્દનો ‘મોટા ભાઈઓ’ અર્થ નથી, એવો ભાવ છે.

2.‘તેવાજ પ્રકારે’ એટલે મનથી. (મૈથુનથી નહિ).

3.દિતિના ગર્ભે કરેલ દોષ પોતાને માટે કરેલો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર) મેં તો ગુણાતીત સનક વિગેરેને ઉત્પન્ન કરેલા, છતાં તેમને ક્રોધ થયો, તેમાં મારો (બ્રહ્માનો) દોષ નથી, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

4.‘વિહાયસાડલોકાન્’ એવો પાઠ થઈ શકે તેમ હોવાથી આ પ્રમાણે પણ અર્થ કર્યો. (પ્ર)

તેઓ પ્રસંગને લીધે વૈકુંઠ ગયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ત એકદા ભગવતો વૈકુણ્ઠસ્યામલાત્મન:॥
યયુર્વૈકુણ્ઠનિલયં સર્વલોકનમસ્કૃતમ્॥13॥

એક દિવસ તેઓ નિર્મલ સ્વરૂપવાળા ભગવાન્ વૈકુંઠના સર્વ લોકથી નમસ્કાર કરતા વૈકુંઠ ધામમાં ગયા. 13.

‘ભગવાન્ વૈકુંઠ’ એટલે સાક્ષાત્ પુરાણપુરુષના અવતારરૂપ વૈકુંઠ. તેમના નામથી બનાવેલો લોક ‘વૈકુંઠ’ કહેવાય છે. તે લોક સ્ત્રીની પ્રાર્થનાથી બનાવેલો હોવાથી ‘તે અવતાર કામવાળો હશે’ એવી શંકા થાય, તે દૂર થાય તે માટે ‘નિર્મલ સ્વરૂપવાળા’ વિશેષણ કહેલું છે. અથવા નિર્મલ છે1 આત્માઓ જેમના તેવા; (એટલે) જેમ સત્ય વિગેરે (લોક)માં અવિદ્યાવાળા (આત્મા)1 રહે છે, તેમ ત્યાં (રહેતા) નથી, એવો અર્થ છે. ‘વૈકુંઠ ધામ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તે) સ્થાન નિત્યજ છે2. કૃત્રિમ હોય તો પણ વ્યાપિવૈકુંઠેજ તેમાં પ્રવેશ કરેલો હોવાથી તે મુખ્ય વૈકુંઠ જ છે, તેથી ‘પુન: અક્ષર સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે’ વાક્યનો વિરોધ (થતો) નથી; અને ‘શિશુપાલે વૈષ્ણવોના પતિના ચરણમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે’ એ વાક્યનો અને ‘પાછા આવશો’3 (3.16.30) એ વાક્યોનો પણ વિરોધ થતો નથી. વળી ‘વૈકુંઠ જેમણે બનાવેલ છે’4 એ વાક્યને લીધે, તેમજ સનક વિગેરે ત્યાં ગયા તેથી, અને સાધારણ લોક જેવું તે થવાના પ્રસંગથી કૃત્રિમપણું થાય છે. તેથી કૃત્રિમમાં સ્વાભાવિક (વૈકુંઠ)નો આવેશ છે, અથવા (વૈકુંઠ) લોકનો અવતાર5 છે. ‘વૈકુંઠ ધામ’ એમ તો ફરી કહેલું છે. વૈકુંઠ એજ ધામ એવો (અર્થ છે). સર્વથી ન જવાય તેવું છે એમ સૂચવવા ‘સર્વ લોકથી નમસ્કાર કરાતા’ વિશેષણ (કહેલું છે). બધા માણસોએ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય, અથવા સર્વ ભુવનોમાં ઉત્તમ (ધામ છે). બીજા લોકમાં રહેનારા લોકને ઉપદ્રવ કરાવે છે, પરંતુ અહિંના રહેવાસીઓ એમ (કરતા) નથી, તેથી બધા લોકો આને નમસ્કાર કરે છે. 13.

1-1.આ ‘વૈકુંઠ ભગવાન’નું વિશેષણ છે, વૈકુંઠલોકનું વિશેષણ નથી. તેથી ‘આત્મા’નો અહિં દેહ, તર્કશક્તિ, ચિત્ત વિગેરે એવો અર્થ કરવો યોગ્ય જણાય છે.
2.આ વૈકુંઠ નિત્ય અને કૃત્રિમ (બંને પ્રકારનું) હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)
3.આ ત્રણે વાક્યોનો અર્થ આવતા અધ્યાયમાં કહેશે. (પ્ર)
4.વ્યાપિવૈકુંઠ હોય તો મુખ્ય વૈકુંઠ જ થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)
5.આવેશ તો અમુક કાર્ય માટે અમુક કાલે થતો હોવાથી, અમુક સમય સુધીનો હોય. અહિં તેવું કાંઈ કાર્ય હોવાનું જણાતું નથી, તેથી આથી બીજો પક્ષ કહેલ છે. (પ્ર)

ચિત્ આનંદ અને સત્ના ભેદથી સામાન્ય રીતે તે લોકનું વર્ણન કરે છે. તે પૈકી આરંભમાં ત્યાં વસનારા જીવો આનંદરૂપ હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં (તેમના) સ્વરૂપનું ઉત્તમપણું કહે છે:

વસન્તિ યત્ર પુરુષા: સર્વે વૈકુણ્ઠમૂર્તય:॥
યેઽનિમિત્તનિમિત્તેન ધર્મેણારાધયન્ હરિમ્॥14॥

વૈકુંઠના જેવા દેહવાળા સર્વ પુરુષો જેઓએ પ્રયોજન વિનાના ચિહ્નવાળા ધર્મથી હરિને પ્રસન્ન કરેલાં છે તેઓ જે (વૈકુંઠ)માં રહે છે. 14.

‘જેમાં’ એટલે વૈકુંઠમાં ‘પુરુષો’ (રહે છે). તેથી સ્ત્રીઓને1 સારૂપ્ય મુક્તિ (પ્રાપ્ત થતી) નથી. વૈષ્ણવોની પતિવ્રતા (સ્ત્રી)ઓ તો તેઓની સાથે ત્યાં જાય છે અને ત્યાં ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરે છે2 એમ તે આગળ કહેશે. ‘સર્વ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે) કે ત્યાં વર્ણ વિગેરે ઉપયોગનાં નથી. વૈકુંઠ (ભગવાનના) જેવી મૂર્તિ છે જેમની તેવા (પુરુષો રહે છે). તેઓનો દેહ આનંદાકારજ છે, અથવા આનંદજ છે, છતાં પણ પોતાનો આનંદ તેવો3 હોવાથી, તેઓ ભગવાનની સમાન4 નથી. ત્યાં તેવા (આનંદરૂપ દેહવાળા) હોવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જે ભગવાનના ભક્તોએ પ્રયોજન વિનાના (ચિહ્નવાળા), એટલે નિષ્કામ ધર્મથી હરિને ‘આરાધયન્’ પ્રસન્ન કરેલા છે. ‘ન’ નથી ‘નિમિત્તં’ લોકમાં પ્રસિદ્ધ કામનાઓરૂપ ‘નિમિત્તં’ ચિહ્ન જેમાં, (તેવા) નિષ્કામ પોતાના ધર્મથી, એટલે શ્રવણરૂપ વિગેરે ધર્મથી5 જેમણે ભગવાનને પ્રસન્ન કરેલા છે, (તેઓ ત્યાં રહે છે). 14.
1.આથી પક્ષીઓ વૃક્ષો વિગેરેનું પણ કહેવાયું, તેથી શંકાનો અવસર નથી (પ્ર)
2.તેઓ સ્ત્રી થવાનું કારણ આથી કહેલું છે. તેઓને ભગવાનનું સારૂપ્ય ન થવાનું કારણ એ છે કે અંત સમયે તેમણે ભગવાનનું ધ્યાન કરેલ નથી. (પ્ર)
3.અમુક ગ્રન્થમાં ‘ન’ ‘ન’ પાઠ અધિક છે. તે ખરો હોય તેમ જણાય છે.
4.‘સાર્ષ્ટિ’ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર). 23
5.તેમણે કરેલ શ્રવણ વિગેરે ભક્તિરૂપ ન હોવાથી, તેમને સાર્ષ્ટિ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી; એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે જીવોનું ઉત્તમપણું કહી, નીચેના શ્લોકમાં, ભગવાનનું ઉત્તમપણું કહે છે:

यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवान् शब्दगोचरः॥
सत्त्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन्वृषः॥15॥

અને જ્યાં વેદથી જેમનું જ્ઞાન થાય છે, તે આદ્ય પુરુષ ભગવાન્ શુદ્ધ સત્ત્વને રોકી પોતાના ભક્ત આપણને આનંદ આપતા આપણા સ્વામી રહે છે. 15.

જ્યાં આનંદમય ભગવાન્ 'સત્' અંશના મુખ્ય ભાવરૂપ1 સત્ત્વને રોકી રહે છે. આ વૈકુંઠલોક સર્વ લોકથી જૂદા પ્રકારનો છે2. તેથી (તેમાં) જીવનું શરીર આનંદ છે, આનંદનું શરીર સત્ છે, અને સત્નું મોક્ષરૂપ છે2. તેથીજ3 સત્ ચિત્ અને આનંદના સત્ત્વ વિગેરે ગુણો છે એમ પહેલાં4 કહેલું છે. સૃષ્ટિ તો વારંવાર થતી હોવાથી, સત્ ચિત્ અને આનંદનું વારંવાર આવર્તન થતું હોવાનું કહેલ છે. તેથીજ આશ્રયમાં5 આનંદમાં સ્થિતિ થવાનું કહેશે6.

'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી વ્યાપિ વૈકુંઠમાં પણ7 'આદ્ય પુરુષ' એટલે પુરુષોત્તમ (રહે છે). 'ભગવાન્' શબ્દથી (તે પોતાના) ધર્મો સાથે રહેતા હોવાનું કહેલ છે. 'વેદથી જેમનું જ્ઞાન થાય છે તે' વિશેષણથી લૌકિક સંબંધ વિનાના (જણાવેલા છે). કાલના પ્રવાહથી રજોગુણ વિગેરે સાથે (સત્ત્વ) ભળી ન જાય, તે માટે સત્ત્વને ઉત્તમ પ્રકારે રોકી રાખે છે. 'શુદ્ધ' શબ્દથી પહેલાં તો તે ભળેલું નથી એમ કહેલું છે.

'સત્ત્વ રોકવામાં શું પુરુષાર્થ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાના ભક્ત આપણા સ્વામી' એમ કહેલું છે. બ્રહ્મા વિગેરે ભક્તોના તે સ્વામી છે. કાલથી છૂટા રાખીને પોતાના ભક્તોને સર્વ ઇચ્છેલા (પદાર્થો)નો સંબંધ કરાવવા માટે (સત્ત્વને રોકે છે), કારણ કે 'વૃષઃ' સ્વામી છે. સ્વામીને આનંદ આપવાનું જરુરી છે. અથવા ઉત્તમ પ્રકારનું સ્વામીપણું (કહેલું છે). સાધારણ સ્વામીઓ કરતાં, આ સ્વામી ભક્તોને આનંદ આપનાર સ્વામી છે, તેથી સત્ત્વને રોકી રાખે છે એવો અર્થ છે.15.

1.'મુખ્ય ભાવરૂપ' એટલે પ્રથમ ધર્મરૂપ. આજ સત્ત્વ રામાનુજ દ્રવ્ય હોવાનું અને પ્રાકૃત સત્ત્વથી જૂદા પ્રકારનું હોવાનું કહે છે. (પ્ર)

2.(ભગવાન્ મુખ્યભાવરૂપ સત્ત્વ રોકી રહે છે તેથી) સિદ્ધ થતો અર્થ આ વાક્યથી કહે છે. (પ્ર)

3.વૈકુંઠ લોક બીજાથી જૂદા પ્રકારનો હોવાનું આ વાક્યથી સિદ્ધ કરે છે. 'પૃથ્વી જેમનું શરીર છે' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે બીજા લોકમાં ભગવાનનું શરીર ઉત્તમ સત્નું છે, અને અંતર્યામીનું શરીર ચિત્ છે. અહિં તો આદ્ય પુરુષ ભગવાન્ આનંદ શરીરવાળા રહે છે, અને તે પણ સત્ત્વને રોકી રાખવાની સત્ શરીરવાળા છે. તે સત્ત્વ પણ શુદ્ધ રજ વિગેરેના સંબંધ વિનાનું હોઈ મોક્ષરૂપ છે. ત્યાં રહેનારા પુરુષો ચિત્ અંશવાળા, અને ભગવાનના જેવા દેહવાળા હોઈ આનંદ શરીરવાળા છે, એવો બીજા લોકથી ભેદ છે. (પ્ર)

4.('તેથીજ' બદલે 'આજ' પાઠ પ્રકાશકારે લીધેલ છે). 'સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ નિર્ગુણના ગુણો છે' એમ
બીજા સ્કંધમાં સત્ ચિત્ અને આનંદના આજ ગુણો કહેલા છે. (પ્ર)

5.'આશ્રયમાં' એટલે બારમા સ્કંધમાં. (પ્ર)

6.‘આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે છેવટના પ્રલયનો વિચાર કરતાં કહેશે. આ બારમા સ્કંધના નિબંધમાં સ્પષ્ટ છે. (પ્ર)
7.વ્યાપિવૈકુંઠમાં પણ ઉપરનોજ પ્રકાર હોવાનું કહે છે. ‘તે આપનાં ધામો’ વિગેરે શ્રુતિમાં કહેલ વ્રજમાં આથી જૂદાજ પ્રકારની સ્થિતિ હોવાનું જાણવું. તે પ્રકાર વેણુગીત ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની વિગેરેથી જાણી લેવો. (પ્ર)

એ પ્રમાણે આનંદનું સત્પણું (સત્ દેહવાળા હોવાનું) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં સત્ બંને પ્રકારના પરમ પુરુષાર્થરૂપ હોવાનું કહે છે:

યત્ર નૈ:શ્રેયસં નામ વનં કામદુઘૈર્દ્રુમૈ:॥
સર્વર્તુશ્રીભિર્વિભ્રાજત્કૈવલ્યમિવ મૂર્તિમત્॥16॥

જેમાં સર્વ ઋતુઓની સંપત્તિવાળાં કામના પૂર્ણ કરનારાં દ્રુમોથી શોભતું મૂર્તિમાન મોક્ષ જેવું નૈ:શ્રેયસ નામનું વન છે. 16.

‘જેમાં’ જે વૈકુંઠમાં ઉપવન છે, તેનું નામ ‘નૈ:શ્રેયસ’ છે. ‘નૈ:શ્રેયસ’ શબ્દ વ્યુત્પત્તિ અને રૂઢિના અર્થવાળો છે. તે પૈકી આરંભમાં વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ ‘કામના પૂર્ણ કરનારાં (દ્રૂમોથી શોભતું)’ શબ્દથી કહે છે. (તેનાં) બધાએ દ્રુમો કલ્પવૃક્ષો છે, તેજ ત્યાં રહેલા પરમપુરુષાર્થરૂપ છે, કારણ કે ત્યાંના રહેવાસીઓને પણ ઇચ્છેલા પદાર્થો આપનારા છે. ‘દ્રુ’ (ધાતુ) ગતિના અર્થવાળો હોવાથી, તે (ગતિ) વિનાના1 દ્રુમો પ્રસિદ્ધ છે. સ્વરૂપથી પણ તે ઉત્તમ હોવાનું ‘સર્વ ઋતુઓની સંપત્તિવાળાં’ વિશેષણથી કહેલું છે. સર્વે ઋતુઓમાં પુષ્પો વિગેરેની સંપત્તિરૂપ શ્રી ચોક્કસ રહેલી છે જેમનામાં, તેવા (તેઓ છે).

એ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ કહીને, ‘મૂર્તિમાન મોક્ષ’ શબ્દથી રૂઢિથી થએલ અર્થ કહેલો છે. ‘કેવલસ્ય’ પૂર્ણ હોવાની ‘ભાવ:’ સ્થિતિ તે ‘કૈવલ્ય’ (મોક્ષ); ચિત્રૂપ (જીવોની પોતાના) સ્વરૂપમાં સ્થિતિ, ફરીથી સંઘાત (દેહ વિગેરે)નો સંબંધ ન થવો તે. આથી (તે) જીવનો પુરુષાર્થ હોવાનું કહ્યું. ત્યાં (વૈકુંઠમાં) ગએલો, ‘ચિત્રૂપ (બ્રહ્મ)માં માત્ર તે (ચિત્ રૂપથી (ભોગ ભોગવે) છે,’ (બ્ર.સૂ. 4-4-6) માં કહ્યા પ્રમાણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. તે પણ ભગવાનનું એક સ્વરૂપ છે, જે ઔડુલોમિના મતથી પ્રસિદ્ધ છે, અને જે આત્મવાદીઓ ‘આત્મા’ હોવાનું કહે છે, અને જે ભગવાને ‘હે ગુડાકેશ! હું આત્મા છું’ (ભ.ગી. 10-20) માં પ્રથમ વિભૂતિ હોવાનું કહેલ છે. તે કૈવલ્યની મૂર્તિ છે. ‘આત્માના લાભથી ઉત્તમ (કાંઈ) નથી’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેજ અધિક કલ્યાણરૂપ છે. તેથી આ વનમાં પ્રવેશ કરેલો (પુરુષ) આનંદમય થાય છે અને બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત કરે છે2, એમ સત્ (વન) પરમપુરુષાર્થરૂપ હોવાનું કહ્યું. 16.
1.‘દ્રુ’ ગતિ, તે ‘મા’ નથી જેમાં તે ‘દ્રમ’. (પ્ર)
2.આ વાક્યથી (તે વન) જીવના પરમ પુરુષાર્થરૂપ હોવાનું કહ્યું. (પ્ર)

એ પ્રમાણે (વૈકુંઠ) લોક સર્વ લોકથી જૂદા પ્રકારનો હોવાનું સિદ્ધ કરવા, (ત્યાંના) સત્ ચિત્ અને આનંદનું ઉત્તમપણું જણાવીને, (ત્યાં) સર્વ (કોઈ પણ) દોષ નથી એમ કહેવા, મોહ વિગેરે ત્યાં નથી એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી કહે છે:

વૈમાનિકા: સલલનાશ્ચરિતાનિ યત્રગાયન્તિ લોકશમલક્ષપણાનિ ભર્તુ:॥
અન્તર્જલે સુવિકસન્મધુમાધવીનાંગન્ધેન ખણ્ડિતધિયોડપ્યનિલં ક્ષિપન્ત:॥17॥

જે (વૈકુંઠ)માં જલની અંદર સારી રીતે ખીલતી મધુમાધવીના ગંધથી (પોતાની) બુદ્ધિ ખંડિત થએલી હોવા છતાં (તે ગંધવાળા) વાયુનો તિરસ્કાર કરતાં સ્ત્રીઓ સાથે વિમાનમાં ફરનારાઓ (પોતાના) પતિના, પાપનો નાશ કરનારાં ચરિતોનું ગાન કરે છે. 17.

(17) ત્યાં (વૈકુંઠમાં) સ્ત્રીઓ મોહ ઉત્પન્ન કરતી નથી, (18) હલકાં જીવોને મદ થતાં નથી, (19) પુષ્પો જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા વેલા અને લતાઓને પણ ઇર્ષ્યા થતી નથી (20) ભક્ત સ્ત્રીઓ પણ કામ ઉત્પન્ન કરતી નથી (21) લક્ષ્મીને પણ અભિમાનના ચિહ્નવાળો માનરૂપ ક્રોધ થતો નથી, અને (22) લોભ તો તેમાં1 (તેના સંબંધી)જ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેને પોતાના વિષે પરમ પુરુષાર્થ હોવાની બુદ્ધિ નથી, પણ ભગવાન્ વિષેજ (તેવી બુદ્ધિ) છે, એમ સર્વ દોષોનો (ત્યાં) અભાવ હોવાનું કહેવાએલ છે. તે પૈકી આરંભમાં આ શ્લોકથી સ્વભાવથી દુષ્ટ સ્વાભાવિક સ્ત્રીઓ પણ પોતાનો દોષ તજી ભગવાનના ગુણોમાં આસક્ત હોવાનું કહે છે.

'વૈમાનિકા:' માત્ર વિમાનથીજ પહોંચાય તેવા, (વિમાનમાં ફરનારા) ગંધર્વો વિગેરે. સ્વભાવથી જવાનું બલ ન હોવાથી અને સહેલાઈથી (તેમ) થઈ શકે તેવું ન હોવાથી, તેઓ પોતાને આવવું હોય ત્યારે વિમાનમાં જ ચઢી આવે છે. 'સલલના:' એટલે સ્ત્રીઓ સાથે (ગાન કરે છે), આથી બંનેને એક બીજાથી મોહ થવાનો સંભવ દર્શાવેલ છે. 'યત્ર' જે વૈકુંઠમાં તેઓ પતિના ચરિતોનું ગાન કરે છે. તે ગંધર્વ વિગેરે તેમના (ભગવાનનાં)જ સેવકો છે. 'પતિના' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (ભગવાન્ તેમનો) આ લોકમાં અને પરલોકમાં નિર્વાહ કરનારા હોવાથી, તેમના ગુણોનું ગાન કરવું જરુરી છે. એ પ્રમાણે (ભગવાનના) ગુણોનું ગાન પોતાને લાભકારક છે, એમ જણાવીને 'લોકનાં પાપનો નાશ કરનારાં' શબ્દથી તે બીજાઓને લાભકારક હોવાનું કહેલું છે. તે લોકનું, અથવા બીજા માર્ગમાં રહેલા લોકના સંબંધથી ઉત્પન્ન થએલું2 બધાએ લોકનું, અથવા સદાનું પાપ, તેનો 'ક્ષપણં' તેમાંજ3 લય કરાવવાનું થાય છે જેમનાથી (તેવા ચરિતોનું ગાન કરે છે).

તે ગંધર્વો 'રૂપ' ભગવાનની ઉપાસના કરે છે, તેથી અપ્સરાઓનો તેઓ ઘણો આદર કરે છે. 'ગંધં' ગંધ 'વાન્તિ' લઈ જાય તે (ગંધર્વો) એમ શબ્દ જોડી વ્યુત્પત્તિ કરતાં અનિયમિત4 રીતે 'ગંધર્વો' શબ્દ થાય છે. અપ્સરાઓ તો 'ગંધ' ભગવાનનીજ ઉપાસના કરે છે. બંને પ્રકારે સ્ત્રીઓ સાથે (તેઓ) ગંધમાં આસક્તિવાળા છે. તેથી ગંધથી તેઓની બુદ્ધિ ખંડિત થએલી હોવા છતાં, ગંધને વહેનાર, (પોતાના) ઘણાજ આરાધ્ય વાયુનો તિરસ્કાર કરતાં, (ભગવાનના) ગુણોનુંજ ગાન કરે છે. ગંધ બ્રહ્મ છે એમ જણાવવા 'જલની અંદર (સારી રીતે ખીલતી મધુમાધવીના ગંધથી)' શબ્દથી તેમાં દોષ ન હોવાનું કહે છે. જલની અંદર સારી રીતે 'વિકસત્' ખીલવાથી પ્રસરતા રૂપવાળો 'મધુ' મકરંદ છે જેમનો તેવી માધવી (નામની) કોઈક લતા, જેની અંદર આધિદૈવિક વસંત ઋતુ રહેલી છે, તેનું5 રસવાળા હોવું એ

મધુનું ખીલવું. તેથી તેવી (માધવી)ની ગંધ વરથી6 પ્રાપ્ત થએલી છે, અને (તેને) પૃથ્વીનો સંબંધ ન હોવાથી તે પ્રાકૃત નથી. તેથી તેઓ (ગંધર્વો)એ કુદરતી રીતે ઉપાસના કરવા યોગ્ય (તે ગંધ) હોવા છતાં, ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરવા તેઓએ તેનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી, (વૈકુંઠમાં) આધિદૈવિક મોહ પણ નથી એમ કહેલું છે. 17.

1.'તેમાં' એટલે ભગવાનમાં (પ્ર) લક્ષ્મીમાં, એવો અર્થ યોગ્ય જણાય છે; કારણ કે લક્ષ્મીનો લોભ સર્વને હોય છે. સર્વને લક્ષ્મીનો લોભ થતો હોવાથી 'હું પરમ પુરુષાર્થરૂપ છું' એવી લક્ષ્મીની બુદ્ધિ થાય, છતાં તેમ થતું નથી, પણ ભગવાનજ તેવા છે એવી બુદ્ધિ થાય છે. તેથી ત્યાં આ દોષ પણ નથી. એવો અર્થ જણાય છે. ભગવાનનો (ભગવાન્ સંબંધી) લોભ થાય તે તો ગુણ છે દોષ જ નથી.

2.જેમ સનક વિગેરે હમણાં આવ્યા, તેમ શિવ વિગેરે પોતાના અંતરંગ સેવકો સાથે આવે, ત્યારે તેમના સંબંધથી થએલ અન્યના આવેશરૂપ પાપ. (પ્ર)

3.'તેમાંજ' એટલે (ભગવાનના ગુણોના) ગાનમાંજ .(પ્ર)

4.આવા સમાસ 'પૃષોદરાદિ' કહેવાય છે જૂઓ પાણિનિ. 6-3-109 .

5.'તેનું' એટલે માધવીનું, સામાન્ય (માધવી)ના અર્થમાં નપુંસક લિંગ યોજેલ છે. (પ્ર)

6.'વરથી' એટલે ભગવાનની કૃપાથી. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ગંધર્વો અને અપ્સરાઓમાં (દોષ નથી એમ) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પક્ષીઓમાં દોષ નથી એમ કહે છે:

પારાવતાન્યભૃતસારસચક્રવાકદાત્યૂહહંસશુકતિત્તિરિબર્હિણાં યઃ॥
કોલાહલો વિરમતેઽચિરમાત્રમુચ્ચૈર્ભૃંગાધિપે હરિકથામિવ ગાયમાને॥18॥

જ્યારે ઉત્તમ ભ્રમર મોટેથી હરિકથા ગાતો હોય તેમ (ગુંજારવ કરે છે) ત્યારે (જ્યાં) કબૂતરો, કોયલો, સારસો, ચક્રવાકો, ચાતકો, હંસો, પોપટો, તેતરો અને મયુરોનો જે કોલાહલ તે થોડીવાર અટકી જાય છે. 18.

આ કબૂતરો વિગેરે નવ જૂદાજૂદા1 ગુણો છે. તેમને પણ પોતાનીજ વાણી પ્રાપ્ત થએલી છે. તેઓની વાણીજ બ્રહ્મ છે. જૂદાજૂદા અવાજ (કરવા), એજ તેઓનું માહાત્મ્ય છે. તેથીજ પરોઢમાં વેદના મંત્રોનો આરંભ તેઓ બોલે તે પહેલાંજ કરવામાં આવે છે. તેમ ન કરે, તો દેવો તેઓની વાણીની મધુરતામાં આસક્ત થાય. 'અન્યભૃતઃ' એટલે કોયલ. 'દાત્યૂહઃ' એટલે ચાતક. 'બર્હી' એટલે મયૂર. 'જે' શબ્દથી કોલાહલ પણ પ્રસિદ્ધ હોવાનું (કહેલ છે). તેઓનાં વચનમાં વ્યાકરણ ન હોવાથી, પદ અને વાક્યો ન હોવાથી, (તે) શબ્દના સમૂહરૂપ અસ્પષ્ટ હોઈ, (તેને) 'કોલાહલ' કહેલ છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેઓ પણ ભગવાનના ગુણોનુંજ ગાન કરે છે, કારણ કે ત્યાં (વૈકુંઠમાં) રહેતા પક્ષીઓ (ભગવાનના ગુણ સિવાય) બીજું બોલતા નથી. શુદ્ધ સત્ત્વ તેવા (વૈકુંઠ) લોક તરીકે પ્રકટ થએલ હોવાથી, ત્યાં વૃક્ષો પક્ષીઓ વિગેરેની ઉત્પત્તિ (થએલી છે). જ્યારે 'ભૃંગાધિપે' ઉત્તમ ભ્રમર હરિકથા ગાતો હોય તેમ ગાન કરતો હોય ત્યારે, તે કોલાહલ પણ થોડીવારજ અટકી જાય છે. આથી એમ

સૂચવેલું છે કે તે (પક્ષી)ઓને પોતાની વાણીનો ગર્વ નથી, અને તે (ભ્રમર) ભગવાનની સમીપ રહેતો હોવાનું સંભવતું હોવાથી, અને (ભગવાનના) કેશો તેની સમાન હોવાથી, (તેઓ) તેનું અધિપતિપણું કબૂલ રાખે છે. અથવા ઉત્તમ ભ્રમર આધિદૈવિક છે. તેની વાણી રાગરૂપ હોવાથી, તે રાગ કરીને ગાન કરશે એવી બુદ્ધિથી, કોલાહલ (કરતાં) અટકી જાય છે. તે (ભ્રમર) પણ અસ્પષ્ટ વાણીવાળો હોવાથી, (તેની વાણી) રાગમાં પરિણમશે એમ જાણી, પોતાની વાણી જેવી તે પણ છે એમ તેનો નિશ્ચય કરવા (કોલાહલ કરતાં થોડીવાર અટકે છે). લાંબા સમય સુધી ભગવાનની કથાનું ગાન કરવામાં સારો રાગ ઉપયોગનો છે એવા વિચારથી, જ્યારે તેઓના ગાનને અનુસરી ભ્રમર ગુંજારવ કરે છે ત્યારે (તેઓ કોલાહલ કરતાં થોડીવાર
અટકી જાય છે). 'મોટેથી' શબ્દ હોવાથી, ઘણું કરીને (ભ્રમરને ગુંજારવ કરવાની) ભગવાનની આજ્ઞા થએલી એવો સંદેહ (થાય છે). 18.

1.'નવ ગુણા ભિન્ના:' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

એ પ્રમાણે પક્ષીઓમાં દોષ ન હોવાનું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પુષ્પો જેમનામાં મુખ્ય છે તેવી લતાઓ વિગેરેમાં ઇર્ષ્યારૂપ દોષ નથી એમ કહે છે:

મન્દારકુન્દકુરબોત્પલચમ્પકાર્ણપુન્નાગનાગબકુલામ્બુજપારિજાતા:॥
ગન્ધેડર્ચિતે તુલસિકાભરણેન તસ્યા યસ્મિંસ્તપ: સુમનસો બહુ માનયન્તિ॥19॥

જે (વૈકુંઠ)માં જ્યારે તુલસીના આભરણવાળાએ તેની ગંધની પ્રશંસા કરી ત્યારે મંદાર, કુંદ, કુરબ, રાત્રિનાં કમલ, ચંપો, અર્ણ, પુન્નાગ, નાગ, બોરસલી દિવસનાં કમલ અને પારિજાત સુમનસોએ તેના તપનો ઘણો આદર કર્યો. 19.

મંદાર દેવવૃક્ષ છે, ભૂમિ ઉપર પ્રસિદ્ધ નથી. કુંદ, કુરબ, રાત્રિનાં ક્મલ અને ચંપો સર્વ સ્થલે પ્રસિદ્ધ છે. 'અર્ણ' કાશ્મીરમાં પ્રસિદ્ધ છે. પુન્નાગ, નાગકેસર, બોરસલી અને દિવસના કમલ પણ પ્રસિદ્ધ છે. પારિજાત મંદાર જેવું (દેવવૃક્ષ) છે. આ (બધા)માં પુષ્પો મુખ્ય છે, અને ઘણી સુગંધવાળાં છે; છતાં પણ તુલસીના આભરણવાળા ભગવાને જ્યારે તુલસીની ગંધની પ્રશંસા કરી, ત્યારે જે વૈકુંઠમાં મંદાર વિગેરે બધાએ સુમનસો (ઉત્તમ પુષ્પવાળાં, ઉત્તમ મનવાળાં) હોઈ તેનાં (તુલસીનાં)જ તપનો ઘણો આદર કર્યો. માત્ર બહારથીજ બહુ માન આપ્યું એટલુંજ નહિ, પણ અંત:કરણમાં પણ (ઘણો આદર કર્યો) એમ 'સુમનસ્' શબ્દથી કહેલું છે; કારણ કે તપથી હલકો (હોય તે) પણ ઉત્તમ થાય છે. તુલસી ભગવાનનું આભરણ છે, કારણ કે વનમાલા તેની બનેલી છે. તુલસી લક્ષ્મીની પેઠે અમૃતમાંથી ઉત્પન્ન થએલી છે, અને ભગવાનની કૃપાથી તેણે તપ કરેલ એવો નિશ્ચય થાય છે. અથવા તે વૃંદા હતી ત્યારે (ભગવાને) તેના ઉપર કૃપા કરેલી; કારણ કે તે જાલંધરની પત્ની (અને) મધુની ક્ધયા હતી, અને (ભગવાને) જાલંધરનો વધ કરવા તેને સ્વીકારેલી. તેનું તપ પતિવ્રતાપણું હતું અથવા પહેલાં કરેલું તપજ હતું. ગુણથી થતું સૌંદર્ય ન રહે તે માટે ભગવાને તેને તેવીજ રાખેલી. ભક્તિમાર્ગમાં તેનું માહાત્મ્ય સર્વથી અધિક છે. એ રીતે ત્રણ પ્રકારથી સ્વભાવથી

સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ (જીવોએ) પણ પોતાના દોષ અભિમાનનો ત્યાગ કરી જે વૈકુંઠમાં અસ્વાભાવિક ગુણ સ્વીકાર્યો, એમ કહેલું છે. 19.

સ્ત્રીઓજ કુદરતથી દુષ્ટ હોવાથી, હવે મુખ્ય રીતે તેઓજ દોષ વિનાની હોવાનું કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી (લક્ષ્મી સિવાયની) બીજી બધી સ્ત્રીઓ આધિભૌતિક છે. લક્ષ્મી બે પ્રકારની છે (1) લોકના સંબંધવાળી આધ્યાત્મિકી (અને 2) ભગવાનની ભક્ત ભગવાનના આનંદરૂપ આધિદૈવિકી. ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓ આનંદરૂપ હોવાથી, તેમનામાં કુદરતી દોષ હોવાનું સંભવે છે, તેનો નિરાસ કરવામાં આવે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં ભગવદીયની સ્ત્રીઓમાં દોષ ન હોવાનું કહે છે:

તત્સંકુલં હરિપદાનતિમાત્રદૃષ્ટૈર્વૈદૂર્યમારકતહેમમયૈર્વિમાનૈ:॥
યેષાં બૃહત્કટિતટા: સ્મિતશોભિમુખ્ય:
કૃષ્ણાત્મનાં ન રજ આદધુરુત્સ્મયાદ્યૈ:॥20॥

જે (વિમાનો)ના સંબંધવાળી મોટા નિતંબવાળી, સ્મિતને લીધે શોભતાં મુખવાળી (સ્ત્રીઓ) શ્રીકૃષ્ણમાં જેમનું અંત:કરણ છે તેમને હાસ્ય વિગેરેથી કામ ઉત્પન્ન કરતી ન હતી, તેવાં હરિના ચરણને માત્ર નમન કરવાથી પ્રાપ્ત થએલાં વૈદૂર્ય મરકત અને સુવર્ણના વિમાનોથી તે (વૈકુંઠ) ભરપૂર છે. 20.

તે વૈકુંઠ વિમાનોથી ભરપૂર છે. 'હરિના ચરણને માત્ર નમન કરવાથી પ્રાપ્ત થએલાં' શબ્દથી તે વિમાનોની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કહેલો છે. હરિના ચરણને માત્ર નમન કરેલું છે જેમણે, તેઓએ જોએલાં (પ્રાપ્ત કરેલાં) છે. ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાન્ પ્રતિ નમ્ર રહેવાથી તેવાં વિમાનનાં દર્શન (થાય છે); અથવા શ્રવણ વિગેરે છ1 પ્રકારની ભક્તિથી (દર્શન થાય છે). 'માત્ર' શબ્દ હદ2 જણાવનારો છે. સખ્ય વિગેરે વિના પણ, નમન સુધીનાજ ભક્તિમાર્ગથી તેનાં દર્શન અથવા તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'વૈદૂર્ય મરકત અને સુવર્ણનાં' એમ વિમાનો ત્રણ પ્રકારનાં હોવાનું કહેલું છે. તે પૈકી વૈદૂર્યનું તામસ જેવું, મરકતનું સાત્ત્વિક જેવું અને સુવર્ણનું રાજસ જેવું છે. ભક્તો પણ ત્રણ પ્રકારના હોવાથી ત્રણ પ્રકારનાં (વિમાનો) પ્રાપ્ત કરે છે. આથી ઘણો ભોગ થાય તે માટે ભક્તોની તે વિમાનોમાં સ્થિતિ કહેલી છે, જે વિમાનોના સંબંધવાળી, ભોગ થાય તે માટેજ (તેમાં) રહેલી 'મોટા નિતંબવાળી' (સ્ત્રીઓ) ભોગનું જ પોષણ કરે છે. વળી 'સ્મિતને લીધે શોભતાં મુખવાળી' વિશેષણથી મોહ કરનારી હોવાનું કુદરતી છે એમ કહેલું છે. સ્મિતને લીધે શોભાવાળું મુખ 'સ્મિતશોભિ' છે. 'સ્મિતશોભિ' મુખ છે આમનું (જેમનું) તે સ્મિતને લીધે શોભિતાં મુખવાળીઓ. માત્ર જોવાથી મોહ ઉત્પન્ન કરનારી હોવાનું કહ્યું; અથવા બે રસ3 પ્રાપ્ત થાય તે માટે બે વિશેષણો (કહ્યાં).

'શ્રીકૃષ્ણમાં જેમનું અંત:કરણ છે' શબ્દથી મોહ કરનારી ન થવાનું કારણ કહ્યું. ભગવાનના ભક્તોના મનમાં તેઓએ 'ન રજ આદધુ:' કામ ઉત્પન્ન ન કર્યો. વળી તેઓ વિભાવ વિગેરેમાં ચતુર ન હતી એમ ન માનવું, કારણ કે 'ઉત્સ્મયાદ્યૈરપિ' હાસ્ય વિગેરે સર્વ

ભાવોથી પણ કામ ઉત્પન્ન કરતી ન હતી. (આ) વૈકુંઠનું માહાત્મ્ય છે, (કામ ઉત્પન્ન કરનારી ન થવાનું કારણ)4 શ્રીકૃષ્ણમાં અંત:કરણવાળા હોવું તેજ છે, કારણ કે ત્યાં (વૈકુંઠમાં)જ શ્રીકૃષ્ણમાં અંત:કરણવાળાઓ રહે છે5 અથવા 'શ્રીકૃષ્ણ છે અંત:કરણમાં જેમના' એ મત પ્રમાણે (એમ સમાસ છોડતાં) દોષો દોષવિનાના થાય છે, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ જેમના અંત:કરણમાં ન હોય તેવા ત્યાં (કોઈ) નથી6. અથવા (કોઈનું) અમુક નામ કહેલ ન7 હોવાથી કામ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે, તેવા પ્રસંગે8 વૈકુંઠની સરસાઈજ થાય છે. બીજા સ્થલે પણ તે દોષરૂપ થતું નથી9. તેમ ન હોય તો તેઓનાં10 નિરૂપણથી જ વિરોધ થાય. 20.

1.શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ નવ પ્રકારની વિહિત ભક્તિ છે, તે પૈકી વંદન (નમન) છઠ્ઠી છે. પહેલા છ પ્રકારની એટલે વંદન સુધીની ભક્તિ.

2.'હદ' એટલે છેવટની હદ. (પ્ર) શ્રવણથી આરંભી વંદન સુધીની ભક્તિ.

3.ગુપ્તરસ (નિતંબથી) અને પ્રકટરસ (મુખથી) પ્રાપ્ત થાય તે માટે. (પ્ર)

4.'તેનું (કામ ઉત્પન્ન કરનારી ન થવાનું) કારણ' શબ્દો અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

5.આથી ઉપરના વાક્યમાં કહેલો અર્થજ સિદ્ધ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણમાં અંત:કરણો હોવાથી, કામ વિગેરે દોષો ભગવાનેજ આપેલા હોવાથી દોષરૂપ નથી. સ્ત્રી અને પુરુષો સાથે રહેવા છતાં, ભગવાનની કથાનું ગાન કરતાંજ તેમ રહેતા હોવાથી તેઓમાં દોષ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6.(સ્ત્રી અને પુરુષ) બંને એક પ્રકારના હોવાથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

7.'યેષામ્' 'જેમના' એમ સામાન્ય રીતે કહેલ હોવાથી, (નામ કહેલ ન હોવાથી) (પ્ર)

8.'તેવા પ્રસંગે' એટલે કામ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ હોવા છતાં, તે ઉત્પન્ન ન થવાના પ્રસંગે. (પ્ર)

9.ભૂમિ ઉપરનાં ભગવાનના ધામોમાં પણ રહેતી સ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય અથવા સ્ત્રીપુરુષોના ભેગા રહેવામાં દોષ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

10.'તેઓનાં' એટલે કામ ઉત્પન્ન કરનાર ગુણોના. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ભગવદીય સ્ત્રીઓમાં (ત્યાં) દોષ નથી એમ કહીને, લક્ષ્મી માટેજ તે (વૈકુંઠ) બનાવેલું હોવાથી ત્યાં લક્ષ્મીને ગર્વ હોવાનું સંભવે છે; છતાં પણ તેમાં પણ તે દોષ નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

શ્રી રૂપિણી ક્વણયતી ચરણારવિન્દં લીલામ્બુજેન હરિસદ્મનિ મુક્તદોષા॥
સંલક્ષ્યતે સ્ફટિકકુડ્ય ઉપેતહેમ્નિ સંમાર્જતીવ યદનુગ્રહણેઽન્યયત્ન:॥21॥

જેની કૃપા માટે બીજાઓ પ્રયાસ કરે છે તે લીલાકમલથી (ઓળખાતી), મૂર્તિમતિ લક્ષ્મી દોષરહિત થઈ સુવર્ણથી જડેલાં સ્ફટિકની ભીંતવાળા હરિના ભુવનમાં ચરણારવિંદથી ઝંકાર કરતી કચરો કાઢતી હોય તેવી દેખાય છે. 21.

આખાએ જગતમાં રહેલી લક્ષ્મીની તે દેવતા છે, તેથી 'મૂર્તિમતી' કહેલી છે. અથવા રૂપ (આકાર) વિનાના બ્રહ્માનંદને રૂપ પ્રાપ્ત થયું, એવો અલૌકિક અર્થ જણાવવા તેને 'મૂર્તિમતી' કહેલી છે. જોકે સૌંદર્ય પેઠે આભરણ વિગેરે પણ અભિમાન કરાવનારાં છે, છતાં

પણ (લક્ષ્મીને તેનું) અભિમાન નથી એમ જણાવવા ‘ઝંકાર કરતી’ એમ કહેલું1 છે. ચરણારવિંદને નૂપુરના અવાજોથી (ઝંકાર) શબ્દવાળા કરતી (એવો અર્થ છે). તેનું મૂર્તિમતીપણું, ચરણનો ઝંકાર અને લીલાકમલ સર્વને જાણવા યોગ્ય હોવાથી બીજું (બીજા કોઈ ગુણ) કહેલ નથી. મૂર્તિમતી પ્રતિમા પણ હોય છે તેથી ઝંકાર વધારાનો કહેલ છે. બીજી સ્ત્રીઓથી જૂદી હોવાનું જણાવવા, લીલાકમલથી પણ ઓળખાવી છે, કારણ કે તેજ હાથમાં કમલ રાખનારી છે. તજેલો છે દોષ જેણે (દોષરહિત) તેવી સ્થિર છે. લોકમાં આધિભૌતિક (લક્ષ્મી)નો દોષ ચંચલપણું છે; અથવા લીલાકમલવાળા લાંબા કરેલા હાથથી ઓળખાતી (જણાવી છે). ‘હરિના ભુવનમાં’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ત્યાં બધાને (કોઈને) દુ:ખ હોતું નથી. દુ:ખ ન હોય તેવા સ્થલમાં (રહેવાનું) હોય, ત્યારે અવશ્ય ગર્વ થાયજ, છતાં પણ ત્યાં કચરો કાઢતી હોય તેવી દેખાય છે. ‘ઘરવાળી ઘરમાં કચરો કાઢે તે યોગ્ય જ છે’ એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા, તેનું પ્રતિબિંબ જ તેવું દેખાય છે એમ જણાવવા, ‘સુવર્ણથી જડેલાં સ્ફટિકની ભીંતવાળા’ શબ્દોથી ઘરનાં વિશેષણો કહેલાં છે. એક સ્ફટિક હોય તો (ઘરની) શોભા ન થાય, તેથી ઘણાં સ્ફટિકો કહેવા જોઈએ. તેમાં (તેમને) જોડી રાખનાર બીજાં દ્રવ્યનો સંબંધ થતાં, વળી રજનો2 સંબંધ થાય, તેથી ‘ઉપેતં’ જડેલું છે સાંધાઓમાં ‘હેમ’ સુવર્ણ જેમાં, એમ (કહેલું છે); અથવા ઘણાં પ્રતિબિંબો પડે તે માટે (એમ કહેલું છે). તેથી ત્યાં રજનો2 સંબંધ ન હોવા છતાં, તેજ અભિમાનવિનાની રહે છે, તેથી તે પ્રમાણે3 કહેલું છે. બધુંએ વૈકુંઠ ઘણી શોભાવાળું હોવાથી, લક્ષ્મીજ (તે) શોભા કરે છે, તેથી તેવો તર્ક4 કરેલો છે. અથવા ત્યાં રહેનારાઓ લક્ષ્મીને વશ નથી5, તેથી તેવો તર્ક કરેલો છે. આથી એમ કહેલું છે કે લક્ષ્મીમાં દોષ નથી, અને તેનાથી થતો દોષ બીજાઓમાં પણ નથી. (લક્ષ્મી પ્રતિ) આદરનો અભાવ6 તો ઘણો અલૌકિક7 છે એમ જણાવવા ‘જેની કૃપા માટે બીજાઓ પ્રયાસ કરે છે’ એમ કહેલું છે. જેની ‘અનુગ્રહણે’ કૃપા માટે બ્રહ્મા વિગેરે બીજાઓ પ્રયાસ કરે છે (તેવી લક્ષ્મી છે). 21.

1.આથી તે આભરણવાળી છે એમ કહેલું છે. (પ્ર)

2-2.અહિં ‘રજ’ શબ્દથી ધૂળ, કચરો કહેલાં છે. રજોગુણ કહેલ નથી; કારણ કે સુવર્ણ રજોગુણ કરાવનારું છે. સ્ફટિકને સુવર્ણથી જડવામાં આવે ત્યારે ધૂળ રહેવાનું સ્થલજ રહેતું નથી; છતાં લક્ષ્મી કચરો કાઢતી હોય તેવી દેખાય છે, એટલે તેનામાં ગર્વ નથી.

3.દાસીનું કાર્ય કરતી (કચરો કાઢતી) હોવાનું કહેલું છે. (પ્ર)

4.‘તેવો’ એટલે લક્ષ્મી કચરો કાઢતી હોવાનો. (પ્ર)

5.લક્ષ્મીને લીધેજ શોભા હોય તો તે પ્રાસંગિક ગણાય. તેથી તે અર્થ ન રૂચવાથી બીજો અર્થ કરે છે. (પ્ર)

6.‘આપ પાછલ આવતી (લક્ષ્મી)નો આદર કરતા નથી’ એ વાક્યમાં જણાવેલ આદરનો અભાવ. (પ્ર)

7.‘ઘણો અલૌકિક’ એટલે વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠા જણાવનારો. (પ્ર)

એ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક (લક્ષ્મી)માં ગર્વ ન હોવારૂપ દોષનો અભાવ હોવાનું કહીને, આધિદૈવિક (લક્ષ્મી)ને માન અને અભિમાન નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:
વાપીષુ વિદ્રુમતટાસ્વમલામૃતાપ્સુ પ્રેષ્યાન્વિતા નિજવને તુલસીભિરીશમ્॥
અભ્યર્ચતી સ્વલકમુન્નસમીક્ષ્ય વક્ત્રમુચ્છેષિતં ભગવતેત્યમતાંગ યચ્છ્રી:॥22॥

દાસી સાથે પોતાના વનમાં વિદ્રુમના તટવાળી અમલ મીઠાં જલવાળી વાવોમાં તુલસીઓથી પતિની પૂજા કરતી જે વૈકુંઠની લક્ષ્મી (પોતાનું) સુંદર કેશવાળું ઉંચી નાસિકાવાળું મુખ જોઈને ભગવાને (તેને) ચુંબન કરેલું માનતી હતી.22.

'પોતાના વનમાં' એટલે લક્ષ્મીના વનમાં, તુલસી સાધનથી વાવોમાં પતિનું પૂજન કરતી (લક્ષ્મીએ) પોતાના મુખને ભગવાને ચુંબન કરેલું છે એમ માન્યું, કારણ કે ભગવાનનું ભજન કરતાં, ભગવાન ચુંબન કરે તેનેજ તે પોતાના ભજનનું ઉત્તમ ફલ જાણતી હતી. તેને અભિમાન કેમ હોઈ શકે? વળી તુલસીઓથી પૂજા કરતી હોવાથી, તેનામાં શોક્ય વિગેરેનો ભાવ ન હતો. વાવ અને દાસીનો અવસ્થાનું સ્મરણ કરાવનાર તરીકે ઉપયોગ છે. એવી સ્થિતિ કોઈક વાર (જ) થતી ન હતી, એમ જણાવવા 'વાવોમાં' એમ બહુવચન યોજેલું છે. પરવાળાં (વિદ્રુમ) હતાં તટીમાં જેના, એ (વિશેષણ)થી પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ હોવાનું (જણાવેલ છે). 'વિદ્રુમો હતાં તટોમાં જેના' એથી તટના પ્રતિબિંબમાં મલિનપણું ન હોવાનું (જણાવેલ છે). 'અમલ' શબ્દથી પ્રતિબિંબ પડવાનું મુખ્ય કારણ નિર્મલપણું અને મીઠા જલવાળું હોવાનું (કહેલ છે), કારણ કે ખારા જલમાં ઝાખું (પ્રતિબિંબ) દેખાય છે. વળી પૂજા (કરવા) માટે ધ્યાન ધરેલા ભગવાન્ દાસીના પ્રતિબિંબમાં પ્રકટ થયા1. કેશ પકડીને ચુંબન કરતાં મુખ ઉંચું થાય, આજ મહાપુરુષાર્થ છે એમ (લક્ષ્મીએ) માન્યું. 'દાસી સાથે' (હતી), એમ શંકા ન રહે તે માટે (કહેલ છે)1. ભગવાન (ત્યાં) પધારવાના ન હતા એમ જણાવવા 'પોતાના વનમાં' એમ (કહેલું છે). જ્યારે તેનો પૂર્ણ થએલ મનોરથ આટલો જ હતો, ત્યારે તેનામાં ગર્વ વિગેરેની સ્થિતિ કેમ જ હોય? (ભગવાન્) કેશ ગ્રહણ કરે, તે માટે 'સુંદર કેશવાળું' એમ કહેલું છે. (ભગવાન્ કેશગ્રહણ કરે) ત્યારેજ નાસિકા ઉંચી થાય, બેઠેલી (લક્ષ્મીની નાસિકા) ત્યારેજ ઉંચી થાય, કારણ2 કે આ પૂજન કરતી (તેથી બેઠેલી) હતી. જે વૈકુંઠની લક્ષ્મી3 (એ ભગવાને પોતાનાં મુખને ચુંબન કરેલું માન્યું). 'તુલસીઓથી' એ બહુવચન એક લાખ વિગેરે પૂજન સૂચવનારું છે. 'પતિની' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) પૂજા કરતાં પણ પતિ હોવાથી અનાદર (કરતી) નહતી. ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે 'અભિત:'4 અંગો વિગેરે સહિત પૂજન (કરતી હતી). માત્ર ચુંબનથી જ (પોતાને) કૃતાર્થ માનતી એ તે પરમ ભક્ત હોવાનું જણાવે છે કારણ કે આત્મસમર્પણ તો થએલું હતું. 'ચુંબન કરેલું માનતી હતી' શબ્દોથી સાક્ષાત્ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આમ શા માટે5 કરવામાં આવે છે? એમ ક્રિયા6 પૂરી થએલી હોવાનું પણ સૂચવેલું છે. 22.

1-1.આ વાકયથી આરંભી દાસી સાથે હોવાથી અને વાવથી અવસ્થાનું સ્મરણ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે. (પ્ર) 5...5 ભાગથી તે જણાવેલ છે.

2.‘યચ્છ્રી:’ માં ‘યત્’ જૂદો શબ્દ લઈ આ અર્થ કરેલ છે (પ્ર) બેઠેલી હતી એમ જણાવવા ‘યત: અભ્યર્ચતી’ એમ કહેલું જણાય છે.
3.‘યચ્છ્રી:’ એક શબ્દ લઈ આ અર્થ કરેલ છે. આજ આ લક્ષ્મી આધિદૈવિક હોવાનું જણાવે છે. (પ્ર)
4.‘અભ્યર્ચતી’ માંના ‘અભિ’ ઉપસર્ગનો આ અર્થ કરેલ છે.
5.‘આમ શા માટે કરવામાં આવે છે?’ એટલે આવો મનોરથ કેમ કરવામાં આવે છે? (પ્ર) ‘સાક્ષાત્ ફલ થયું છે તો પછી ચુંબન જ શા માટે કરો છો?’ એમ લક્ષ્મી ભગવાનને કહેતી હોય, તેવો અર્થ જણાય છે.
6.‘ક્રિયા પૂરી થવી’ એટલે સાક્ષાત્ ફલ પ્રાપ્ત થયું, એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે સર્વ (કોઈપણ) દોષ (ત્યાં) નથી એમ કહીને, દોષવાળાઓ ત્યાં જતા જ નથી. એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યન્ન વ્રજન્ત્યઘભિદો રચનાનુવાદાચ્છૃણ્વન્તિ યેઽન્યવિષયા: કુકથા મતિઘ્ની:॥
યાસ્તુ શ્રુતા હતભગૈનૃભિરાત્તસારાસ્તાંસ્તાન્ ક્ષિપન્ત્યશરણેષુ તમ:સુ હન્ત॥23॥

પાપનો નાશ કરનારનાં ચરિત્રો અને (તેમનાં) કીર્તનથી જૂદા વિષયની, મતિને હરનારી દુષ્ટ કથાઓ, જે હતભાગી મનુષ્યોના સાંભળવામાં આવતાંજ (તેમના) સારને હરી, અરેરે તેમને તેમને શરણ રહિત અંધકારમાં ધકેલી દે છે, તેમનું જેઓ શ્રવણ કરે છે તેઓ જે (વૈકુંઠ)માં જતાં નથી. 23.

આથી એમ દૃઢ કરેલું છે કે સંસ્કારરૂપ1 દોષો પણ ત્યાં (વૈકુંઠમાં) નથી. જેઓ પાપનો નાશ કરનારનાં ચરિત્રો અને (તેમનાં) કીર્તનથી જૂદા વિષયની કથાઓનું શ્રવણ કરે છે, તેઓ જે વૈકુંઠમાં જતા નથી. વૈકુંઠમાં જવાનું સાધન હોય, છતાં પણ બીજા વિષયની કથાનું શ્રવણ તે અટકાવનારું છે. તેમ (સાધન) ન હોય, તો સાધન ન હોવાથીજ ન જાય. આ કહેવાનું પ્રયોજન શું? (કાંઈ ન રહે). ‘અઘં’ પાપનો ‘ભિનત્તિ’ નાશ કરે તે ‘અઘભિત્’ પાપનો નાશ કરનાર ભગવાન્-પાપનો નાશ કરવો એ તેમનો કુદરતી (ગુણ છે). તેમનું ‘રચના’ એટલે ચરિત્ર-ચરિત્ર સ્વતંત્ર છે એમ જણાવવા (અઘભિત્ અને ‘રચના’નો) સમાસ (કરેલો) નથી. ચરિત્રનો અનુવાદ એટલે શ્રવણ કરેલ હોય તે પ્રમાણે કીર્તન, અથવા (ભગવાને જે ચરિત્ર) કરેલ તેનું કીર્તન; પરંતુ કાવ્યની પેઠે તર્કથી પ્રાપ્ત થતું (કીર્તન) નહિ. તેનાથી જૂદા વિષયની કથાઓ એટલે કોઈપણ પ્રકારથી ભગવાનનો સંબંધ ન હોય તેવી, અથવા ભગવાનથી વિરુદ્ધ દૈત્યો વિગેરેની કથાઓ. તે (ભગવાનની કથા)ઓ તેમાં ભળેલ નહિ હોવાથી, તે જૂદી છે. તેથીજ તે દુષ્ટ કથાઓ છે. તેઓના (દૈત્યોના) ધર્મ દોષરૂપ હોવાથી, દૈત્યોનું પરાક્રમ પણ બ્રાહ્મણોની હત્યારૂપ હોય છે.

"ભગવાનની કથાઓ પણ શ્રવણ કરેલી હોવાથી, તે (દૈત્યોની કથા)ઓનું ફલ કેમ પ્રાપ્ત થાય?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘મતિ હરનારી’ વિશેષણ (યોજેલ છે). તેઓ જો સાંભળવામાં આવે તો વિષની પેઠે પહેલાં પ્રાપ્ત થએલી ભગવાનની કથાના સંબંધવાળી

મતિનો નાશજ કરે છે. વળી તેઓ માત્ર (વૈકુંઠમાં જવાનું) અટકાવનારીજ નથી, પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે દુ:ખ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. પુણ્ય હોય ત્યારે તેમનું શ્રવણજ સંભવતુ ન હોવાથી 'હતભાગીઓ (ના સાંભળવામાં આવતાં)' એમ કહેલું છે. ભાગ્ય એટલે સુખનો અનુભવ કરાવનારું અદૃષ્ટ, તેનો જ્યારે કોઈપણ પ્રકારથી2 નાશ થાય, ત્યારે દુષ્ટ કથાઓનું શ્રવણ કરવાની મતિ થાય છે.

"તેઓમાં વિવેક ધૈર્ય વિગેરે હોવાથી, પાછલથી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરશે" એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્તસારા:' એમ કહેલું છે. મનુષ્યોમાં થોડોજ સાર હોવાથી, તે પણ જ્યારે દુષ્ટ કથાઓથી હરાઈ જાય, ત્યારે સારાં સાધન જતાં રહેતાં, (દુષ્ટ કથાઓ) તેમને શરણરહિત અંધકારમાં એટલે દૈત્યોનાં સ્થાનોમાં દૂરથીજ ધકેલી દે છે. ઘણા શ્રમથી સાંભળેલી (દુષ્ટ કથાઓ) પાછલથી દુ:ખ દેનારી થાય છે, એવો ખેદ દર્શાવવા 'અરેરે!' શબ્દ યોજેલ છે. 'તેમનેતેમને' એમ બેવાર કહેલું છે. (તેથી) એમ જણાવેલું છે કે તેવો (તેવી કથા સાંભળનારો) કોઈ પણ તરેલો નથી. શ્રવણ થતાંજ (દૈત્યોનાં સ્થાનમાં ધકેલી દે છે), મનન વિગેરેની જરુર પણ નથી. તરતજ ધકેલી દેતી હોવાથી મુક્તિની3 પેઠે કોઈપણ4 સાહાય્ય કરનારની (તે કથાઓ) જરુર રાખતી નથી, કારણ કે તેઓ (સાંભળનારાઓ)ની (દૈત્યોના સ્થાન બહાર) સ્થિતિ હોય, તો વચ્ચે (વચલા સમયમાં) કોણ જાણે શું થાય? તેવા (સાંભળનારા) ઘણા હોવાથી (તેમનેતેમને એમ) બે વાર બહુવચનથી5 (કહેલા છે). 23.

1.'સંસ્કારરૂપ' એટલે વાસનારૂપ. (પ્ર)

2.'કોઈ પણ પ્રકારથી' એટલે સાક્ષાત્ અથવા ભગવાનની કથા તરીકે.

3.'મુક્તિની પેઠે' એટલે મુક્તિ થવામાં હોય છે તેમ, એવો અર્થ જણાય છે.

4.'એક:' એટલે કોઈપણ. (પ્ર)

5.'તમ:સુ' એ બહુવચનથી (પ્ર) આ શબ્દ બે વાર કહેલ નથી. 'તેમનેતેમને' ધકેલી દે છે એનોજ અર્થ અહિં સુધી થતો હોય તેમ જણાય છે. તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલ છે.

એ પ્રમાણે દોષવાળા તામસ (જીવો) ત્યાં જતાં નથી અને અંધકારમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહીને, ઉપર અને નીચે જેમની ગતિ થતી નથી તેવા રાજસો મધ્યે (વચલા સમયમાં) ભ્રમણ કરવાથી દુ:ખ (પામે છે તે) જોઈને, શોક કરતા હોય, તેમ નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યેડભ્યર્થિતામપિ ચ નો નૃગતિં પ્રપન્ના જ્ઞાનં ચ તત્ત્વવિષયં સહધર્મ યત્ર॥
નારાધનં ભગવતો વિતરન્ત્યમુષ્ય સંમોહિતા વિતતયા નનુ માયયા તે॥24॥

અને જેમાં ધર્મ (જ્ઞાન) સાથેનું તત્ત્વના વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, તે આપણે પણ ઇચ્છેલી મનુષ્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી હોવા છતાં, ભગવાનનું આરાધન જેઓ કરતા નથી, તેઓ હે દેવો! આમની વિસ્તારેલી માયાથી મોહ પામેલા છે. 24.

જેઓ મનુષ્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું આરાધન કરતા નથી, તેઓ નિશ્ચય આમની માયાથી મોહ પામેલા છે. 'આપણે પણ ઇચ્છેલી' વિશેષણથી તે (મનુષ્યની સ્થિતિ) દુર્લભ હોવાનું કહે છે, મનુષ્યની સ્થિતિ બધાએની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)રૂપ હોવાથી

બ્રહ્મા વિગેરેએ પણ (તે) ઇચ્છેલી છે. જેમ સુવર્ણમાંથી કુંડલ વિગેરે બધુંએ થાય છે, પરંતુ કુંડલમાંથી (બધુંએ) થતું નથી, (તેમ મનુષ્યની સ્થિતિમાંથી સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે). તેથીજ બ્રહ્મા વિગેરેએ પણ મનુષ્યની સ્થિતિ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. 'ન:' (આપણે) એ છઠ્ઠી વિભક્તિ મનુષ્યની સ્થિતિનો ભેદ જણાવવા માત્ર સંબંધ દર્શાવવા (યોજેલી છે.) જે મનુષ્યની સ્થિતિએ બ્રહ્મપણું પ્રાપ્ત કરાવ્યું, પણ આસુરી નથી, એવો અર્થ છે. 'અને તત્ત્વના વિષયનું જ્ઞાન' શબ્દોથી છઠ્ઠી (વિભક્તિ) એ સૂચવેલ આધિકય કહેલું છે. જે મનુષ્યની સ્થિતિમાં 'તત્ત્વના વિષયનું જ્ઞાન' એટલે તત્ત્વજ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થાય છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન સુલભ છે. તે (બ્રહ્મ)ની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલ પ્રપંચના પદાર્થોનું અથવા વૈદિક (પદાર્થો)નું જ્ઞાન દુર્લભ છે. 'તત્ત્વના વિષયનું' માં 'વિષય' શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે) તત્ત્વ1 તરીકે જ્ઞાન થતું નથી. (તેવું જ્ઞાન થતું હોય) તો સ્વરૂપનું વિરુદ્ધ (ખોટું)જ જ્ઞાન થાય. તે2 દૈત્યોના જ્ઞાનમાં પણ સરખુંજ છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી સ્વરૂપનું જ્ઞાન (થતું હોવાનું કહેલ છે). 'સહધર્મ' એટલે ધર્મજ્ઞાન સાથેનું. આમ હોવા છતાં પણ ભગવાનનું આરાધન ન થાય, તે માયાનુંજ કાર્ય છે. 'વિતરણં' (કરવું) એટલે હદ વિનાનું આપવું, તેવી રીતે બધી ઇન્દ્રિયોથી સંપૂર્ણ રીતે સદા ભગવાનનું ભજન કરવું તે, પરંતુ સ્માર્તની પેઠે માત્ર પૂજન અથવા એકવાર (કરેલું) આરાધન (વિતરણ) નથી. "માયાનો મોહ શાસ્ત્રથી દૂર કરી શકાતો હોવાથી, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થાય છતાં પણ જે (ભગવાનનું આરાધન) ન થાય, તે માયાના મોહનું કાર્ય નથી" એવી શંકા થાય, તેથી 'વિસ્તારેલી' વિશેષણ યોજેલું છે. 'ननु' 'હે દેવો!' એ કોમલ સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે આમાં ખોટું કહેવામાં આવે છે, એવી શંકા કરવી નહિ; કારણ કે વિસ્તારેલી તે (માયા) શાસ્ત્રમાં પણ ખોટું હોવાની બુદ્ધિ કરાવે છે. તે (માયા) પણ માયાવીનીજ3 છે, કારણ કે સૃષ્ટિ માટે મોહ કરતી નથી. 24.

1.'તત્ત્વ તરીકે' એટલે તે પદાર્થ તરીકે, એવો અર્થ જણાય છે.

2.'તે' એટલે તત્ત્વ તરીકેનું જ્ઞાન. (પ્ર)

3.તેવી ખોટી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનારી માયા માયાવીની, એટલે અસુરોને મોહ કરનારનીજ છે, પરંતુ સૃષ્ટિ વિગેરેનાં કાર્ય માટે મોહ કરનારી નથી. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં ત્યાં (વૈકુંઠમાં) જવાનું સાધન કહે છે:

યચ્ચ વ્રજન્ત્યનિમિષામૃષભાનુવૃત્ત્યા દૂરેહમા હ્યુપરિ ન: સ્પૃહણીયશીલા:॥
ભર્તુર્મિથ: સુયશસ: કથનાનુરાગવૈક્લવ્યબાષ્પકલયા પુલકીકૃતાના:॥25॥

અને હે ઉત્તમ દેવ! અહંકારરહિત, આપણે જેઓનું વર્તન ઇચ્છવા યોગ્ય છે તેવા, પતિનો સુંદર યશ પરસ્પર કહેવામાં પ્રેમ હોવાથી થયેલા વિકલપણાંથી નીકળતાં (હર્ષના) આંસુની કલાથી રોમાંચિત થએલ અંગવાળાઓ (હરિને) અનુસરવાથી આપણી ઉપર જે (વૈકુંઠ)માં જાય છે. 25.

'ચ' 'અને' શબ્દથી વ્યાપિ વૈકુંઠ (માં જાય છે એમ કહેલું છે). 'યત્' જે વૈકુંઠમાં હરિને અનુસરવાથી જાય છે. 'હે ઉત્તમ દેવ!' એવું ઇન્દ્રનું સંબોધન છે. તેણે ભગવાનની

દયાથીજ ઇન્દ્રપણું પ્રાપ્ત કરેલું. સર્વ દુ:ખ હરનારને1 (અનુસરવાથી) અનુસરવામાં દુ:ખ થતું નથી. વિમાનનું દર્શન, અને પ્રાપ્તિ ભગવાનને માત્ર નમન કરવાથી પણ થાય છે, પરંતુ પોતાથીજ વૈકુંઠમાં જવાનું હરિને અનુસરવાથીજ (થાય) છે. અથવા નમન એજ અનુસરવું2. ત્યાં બીજાને માટે કહેલું હોવાથી પોતાનો પ્રસંગ આવતાં ફરી કહેલું છે. તે અનુસરણની સાબિતિ અહિં 'અહંકારરહિત' શબ્દથી કહેલી છે. અહંકાર તેમનાથી દૂર (રહે છે). ભગવાનનું ભજન દોષ દૂર કરનારું હોવાથી, એવું (કારણ) 'હિ' શબ્દથી (જણાવ્યું છે). (ભજન થાય) ત્યારે અહંકારરૂપ દોષ દૂર થાય છેજ. એમ જણાવેલ છે કે (અહંકાર) દૂર થએલ ન હોય તો ભજન થએલું નથી એમ જાણવું. 'આપણી ઉપર જાય છે' શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે તે વૈકુંઠ લોક સત્ય લોકની ઉપર છે. જેઓ સદા હરિને અનુસરે છે, તેઓ શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્વભાવવાળા થતા હોવાથી 'આપણે ઇચ્છવા યોગ્ય છે વર્તન જેઓનું' તેવા થાય છે. તેથીજ 'આપણી ઉપર' જાય છે. જોકે આપણે પણ હરિને અનુસરીએ છીએ, પરંતુ આપણો તેવોજ સ્વભાવ નથી, તેથીજ આપણે અહંકારરહિત નથી, તેથીજ તેઓનું વર્તન (આપણે) ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

તેઓ જાણવામાં આવે તે માટે ઉત્તરાર્ધથી તેઓનું લક્ષણ કહે છે. તે (ભગવાન્ પતિ) અહિં પણ પાલન કરનારા છે, તેથી તેઓને દેહ વિગેરે નભાવવાની ચિંતા પણ હોતી નથી, અને ખોટી રીતે નિર્વાહ ન થાય એવી પણ (ચિંતા રહેતી નથી). રસ પ્રકટ થાય તે માટે 'પરસ્પર' એમ કહેલું છે. 'સુંદર યશ' શબ્દથી વિષયનું ઉત્તમપણું (કહેલું છે). યશનું કીર્તન કરવાથી ધર્મ થાય, તે માટે લૌકિક (પુરુષો)ના યશનું પણ કીર્તન કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ યશ ધર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારો હોવાથી સુંદર યશ છે. તેથીજ (આ) કહેવામાં પ્રેમ હોય છે. કથા ઉપરના પ્રેમને લીધેજ કહે છે, પરંતુ આગ્રહપૂર્વકની વિનતિથી અથવા બીજા ફલથી કહેતા નથી. તે પ્રેમ પણ માત્ર આસક્તિરૂપ નથી, પરંતુ ફલવાળો અને ચિહ્નવાળો છે એમ 'વિકલપણાંથી (નીકળતાં આંસુની કલાથી રોમાંચિત થએલ અંગવાળાઓ)' શબ્દથી કહે છે. પ્રેમથી શરીરમાં વિકલપણું થાય છે, એટલે તે બધાં કાર્ય કરવાની શક્તિ વિનાનું થાય છે. આ ફલ છે. 'આંસુની કલાથી રોમાંચિત થએલ અંગવાળાઓ' શબ્દથી બે લક્ષણો કહેલાં છે. આંસુઓની કલા એટલે એક પછી એક વૃદ્ધિ થવી તે, (દેહની) અંદર રહેલો ભગવાનના સંબંધવાળો આનંદ બધાએ સંસારના તાપને બહાર કાઢે છે, ત્યારે તેનાં આંસુઓ મુખમાંથી3 બહાર નીકળે છે, તેમની કલાની સાથે, તેજ કલાથી પ્રકાશતા રોમાંચિત થએલ અંગવાળા થાય છે, તેથી વૈકુંઠમાં ગએલાઓમાં દોષ હોવાની શંકા પણ કરવી નહિ, એવો અર્થ છે. 25.

1.પાછળ શ્લોક 20માંનો 'હરિ' શબ્દ વિચારી આ કહેલું છે. (પ્ર)

2.ફરી તેજ અર્થ કહેવારૂપ દોષ ન થાય તે માટે આ કહેલ છે. (પ્ર)

3.'મુખમાંથી' એટલે રુંવાડાના છિદ્રોમાંથી. (પ્ર))

એ પ્રમાણે (17 થી 25 સુધીના) નવ (શ્લોકો)થી દોષરહિત (જણાવેલ) વૈકુંઠમાં પોતે દોષરહિત સનક વિગેરેએ મોટો દોષ કર્યો એ ઘણું આશ્ચર્યકારક છે, એમ કહેવા નીચેનો

શ્લોક કહે છે:
તદ્વિશ્વગુર્વધિકૃતં ભુવનૈકવન્દ્યં દિવ્યં વિચિત્રવિબુધાગ્રવિમાનશોચિ:॥
આપુ: પરાં મુદમપૂર્વમુપેત્ય યોગમાયાબલેન મુનયસ્તદથો વિકુણ્ઠમ્॥26॥

પછી વિશ્વના ગુરુનાં અધ્યક્ષપણાવાળું, ભુવનોએ માત્ર વંદન કરવા યોગ્ય, દિવ્ય, ઉત્તમ દેવોના વિચિત્ર વિમાનોથી શોભતું તે અપૂર્વ વિકુંઠ યોગમાયાના બલથી પ્રાપ્ત કરીને મુનિઓ ત્યારે ઘણો આનંદ પામ્યા. 26.

તે વૈકુંઠ યોગમાયાના બલથી પ્રાપ્ત કર્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત કરેલું તે સ્થાન હિત કરનારું થાય છે, પરંતુ પોતાના યોગના બલથી પ્રાપ્ત કરેલું (હિત કરનારું) થતું નથી, તેમાં પણ સૃષ્ટિ રચનારી જે યોગમાયા, તેણે સૃષ્ટિ માટે આણેલા (તેઓ) અનર્થ કેમ1 ન કરે? એવો ભાવ છે. તે ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એમ કહેવા (1) 'વિશ્વના ગુરુના અધ્યક્ષપણાવાળું' વિશેષણ કહેલું છે. વેદ વિગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વિશ્વના ગુરુના 'અધિકૃતમ્' અધ્યક્ષપણાંવાળું તે છે. ગુરુના સ્થાનમાં ઉદ્ધતાઈથી, તેમજ ખાલી હાથ વિગેરેથી પણ જવું ન જોઈએ. વળી (૨) તે સ્થાન 'ભુવનોએ માત્ર વંદન કરવા યોગ્ય' છે, પરંતુ પગથી ફરવા યોગ્ય નથી, અને તેમ કરવામાં આવે તો અનર્થ થાય જ. વળી તે (3) દિવ્ય એટલે અલૌકિક છે. લૌકિક રીતે (ત્યાં) જવું ન જોઈએ. તેથી જ વૈરાગ્યવાળાઓ પણ લૌકિક દૃષ્ટિથી ત્યાં ગયા તેથી (તેમનો) દોષ થયો. વળી (4) (તે) 'ઉત્તમ દેવોના વિચિત્ર વિમાનોથી શોભતું' હોય છે. ઉત્તમ દેવોનાં જે વિચિત્ર વિમાનો, તેમનાથી 'શોભિ:' શોભા છે જેની તેવું (તે હોય છે). બ્રહ્મા વિગેરે પણ તે સ્થાનનો પગથી સ્પર્શ કર્યા વિના, અલૌકિક વિમાનોમાં બેસી (તેની) નીચે રહી તેની સરસાઈ કરાવે છે. વેદમયપણું2 વિગેરેથી3 વિમાનો વિચિત્ર હોય છે. તેવા સ્થાનમાં હરકોઈ પ્રકારે ન જવાય. એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની સરસાઈવાળાં 'વિકુણ્ઠં' કોઈ પણ સમયે નાશ ન થાય તેવાં સ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને, (મુનિઓ) આનંદ પામ્યા. તેનો અલૌકિક ગુણ તેઓએ પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યો એવો અર્થ છે. 26.

1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો "કથમનર્થં ન કરિષ્યન્તિ" એવો પાઠ લીધો છે.
2.'વેદ મારો રથ છે' શ્રુતિનું અનુસંધાન કરવું. (પ્ર)
3.'વિગેરે' શબ્દથી ભગવાનની કૃપા કહેલી છે. (પ્ર))

કારણ કે ભગવાને સૃષ્ટિ (રચવા) માટે આજ્ઞા કરેલી તે યોગમાયા સૃષ્ટિ રચી, તે જોવા માટે ભગવાનને બોલાવવા માટે ભય પામી, તેમના બે દ્વારપાલોને ઉપાય કરીને ત્યાં લાવવા માટે બલાત્કારે મુનિઓને લઈ આવી. ભગવાને તે બેને દ્વારપાલપણું આપેલું. તેઓ જો ભૂમિનું પાલન કરનારા થાય, તો ભૂમિ (ભગવાનનું) દ્વાર થાય; ત્યારે (ભૂમિનું) દ્વારપણું સિદ્ધ થાય તે માટે ભગવાન્ ભૂમિમાંથી પ્રકટ થાય, (અને) પછી પોતાનું (યોગમાયાનું) કૃત્ય જૂએ, એવો (યોગમાયાનો) ગૂઢ અભિપ્રાય હતો. તેમને (મુનિઓને) લાવીને જે કરવા યોગ્ય હતું તે તેણે કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્મિન્નતીત્ય મુનય: ષડસજ્જમાના: કક્ષાં સમાનવયસાવથ સપ્તમાયામ્॥
દેવાવચક્ષત ગૃહીતગદૌ પરાર્ધ્યકેયૂરકુણ્ડલકિરીટવિટંકવેષૌ॥27॥

આસક્તિવિનાના મુનિઓએ તેની અંદર છ બારણાં ઓળંગીને પછી સાતમાની અંદર સમાન વયવાળા, ગદા ગ્રહણ કરેલા, ઘણાં કિંમતી બાજુબંધ કુંડલ અને મુકુટને લીધે સુંદર વેષવાળા બે દેવો જોયા. 27.

'તે' વૈકુંઠની અંદર છ બારણાં ઓળંગીને મુનિઓએ સાતમામાં બે દેવો જોયા. એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (મુનિઓ) આનંદ પામેલા હોવા છતાં, તેનાં (વૈકુંઠનાં) માહાત્મ્યનો સ્પષ્ટ અનુભવ કરીને પણ માયાના મોહને લીધે તે બેને ક્રોધવાળી દૃષ્ટિથી જોયા એમ (કહેલું છે). 'કક્ષા:' એટલે રક્ષણ કરનાર સાથેનાં બારણાંઓ. (મુનિઓ) વૈરાગ્યવાળા (આસક્તિવિનાના) હોવાથી ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણો દર્શાવનારાં વૈરાગ્ય સુધીનાં બારણાંઓ તેઓએ ત્યાં ઓળંગ્યા. સાતમી ભક્તિ (આવી), જો તેઓ ભક્ત હોત, તો તેને પણ ઓળંગીને જાત, તે (ભક્તિ) ન હોવાથી, ત્યાં તેમણે બે રક્ષણ કરનારા (દ્વારપાલ) જોયા. 'આસક્તિવિનાના', વિશેષણથી છ બારણાં ઓળંગવાનું કારણ (કહેલું છે). 'સમાનવયવાળા' વિશેષણથી વૃદ્ધિ અને ક્ષય કરાવનાર કાલ વિનાના (દેવોને કહેલા છે), કારણ કે વૈકુંઠમાં કાલનું શાસન ચાલતું નથી. કાલ એકસરખો હોવાથી તેના સેવક કર્મ અને સ્વભાવ પણ એકસરખા હતા. 'અથ' 'પછી' શબ્દથી જૂદો આરંભ (કરેલ છે). તેઓનું (મુનિઓનું) આસક્તિરહિતપણું ગયું (અને) આ બે (દેવો)નું પણ પહેલાંની પેઠે ન રોકવાપણું પણ ગયું. આ છેલ્લું બારણું ન હતું, એમ જણાવવા 'સપ્તમાયામ્'1 શબ્દમાં 'ઈ' પ્રત્યેય (લગાડેલ) નથી. આ સાતમું બારણું પહેલું થયું. તે ઓળંગવાનું ન હોવાથી, તેને (રહેવાના) સ્થાન2 તરીકે જણાવેલ છે. 'બે દેવો' હોવાથી આમણે (મુનિઓએ) પણ પૂજવા યોગ્ય હતા, (કારણ કે) આ મનુષ્યો
હતા, છતાં પણ મુનિઓ હોવાથી તેઓ ત્યાં ગયા. વળી આ બે (દેવો) એ ગદા ગ્રહણ કરેલી. આસન્ય3 આમને અધીન હતો, તેથી (આ) દૈત્યોને રોકવાની શક્તિવાળા હતા. તેથી તે બેની આજ્ઞા પ્રમાણે (મુનિઓ) કરે, તો કૃતાર્થજ થાય. વળી (આ) બેએ ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરેલું હતું. 'ઘણાં કિંમતી (બાજુબંધ કુંડલ અને મુકુટને લીધે સુંદર વેષવાળા') એમ તે બેને વર્ણવેલા છે. ઘણાં કિંમતી બાજુબંધ કુંડલ અને મુકુટ એટલે (અનુક્રમે)4 હાથ કાન અને શિરનાં ભૂષણો. આથી તે બેએ પ્રાપ્ત કરેલાં કર્મો સાંખ્ય અને યોગ તથા જ્ઞાન કહ્યાં. આસન્ય તો તે બેને અધીન જ હતો, એટલે મૃત્યુ અને દૈત્યો ઉપર વિજય (તે બેને) પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલો. તે (આભરણો)થી પણ સુંદર હતો વેષ જે બેનો, તેવા એટલે તે (આભરણો)થી અલૌકિક પ્રકારે ભગવાનના દ્વારપાલ માટે યોગ્ય વેષવાળા હતા. તેઓનાં કર્મ વિગેરે પણ ભક્તિમાં ઉપયોગી હતાં, એવો અર્થ છે. 27.

1.'સપ્તમ'નું નારી જાતિનું રૂપ 'સપ્તમી' થાય, તેમ 'ઈ' પ્રત્યય ન લગાડતાં 'આ' પ્રત્યય લગાડી 'સપ્તમા' કર્યું છે.

2.‘સપ્તમાયામ્’ એમ ‘સપ્તમા’ ની સાતમી વિભક્તિ કરવાથી સ્થાન જણાવેલ છે.
3.‘ગદા’ બલ દર્શાવનારી હોઈ ‘આસન્ય’ એટલે પ્રાણરૂપ છે, તે આમને અધીન હતી.
4.કુંડલો સાંખ્ય તથા યોગ છે. શિર (શિરોભૂષણ) જ્ઞાન દર્શાવે છે. હાથનું ભૂષણ કર્મો દર્શાવે છે, કારણ કે કર્મો હાથથી થાય છે.

મત્તદ્વિરેફવનમાલિકયા નિવીતૌ વિન્યસ્તયાડસિતચતુષ્ટયબાહુમધ્યે॥
વક્ત્રં ભ્રુવા કુટિલયા સ્ફુટનિર્ગમાભ્યાં રક્તેક્ષણેન ચ મનાગ્રભસં દધાનૌ॥28॥

શ્યામ ચાર બાહુઓ મધ્યે રાખેલી મત્ત ભ્રમરોવાળી વનમાલા ધારણ કરેલા, વાંકી ભ્રુકુટિથી, પહોળાં થએલા નસ્કોરાંથી અને લાલ નયનથી સ્હેજ ક્રોધવાળું મુખ ધારણ કરનારા (બે દેવોને જોયા. શ્લો. 27) 28.

મત્ત ભ્રમરોવાળી વનમાલા ધારણ કરેલા (બે દેવોને જોયા). ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય અને મોક્ષ એમ તેઓને ચારે પ્રકારનાં લૌકિક, વૈદિક, દિવ્ય અને ભગવદીય કર્મો પ્રાપ્ત થયાં; અને તેમની સાથે તેમની કીર્તિ, (એટલે) વનમાલા સંબંધમાં આવી. તે (વનમાલા)નું વર્ણન કરે છે. મત્ત જે બે ‘2’ વાળા ભ્રમરો, (અહિં) દ્વિરેફ શબ્દ પ્રચલિત (ભ્રમર) અર્થવાળો છે. તેમ ન માનવામાં આવે, તો ‘બર્બર’ વિગેરે બે ‘2’ વાળા બીજા શબ્દના અર્થવાળો તે ન હોવાનું જણાય પણ નહિ1. મત્ત ભ્રમર સાથેની વનમાળા (ધારણ કરેલાં). અહિં ‘રેફ’ શબ્દથી અગ્નિનું તેજ (જણાવ્યું છે). વનમાળા લૌકિક અને વૈદિક અગ્નિના તેજવાળા વેદ સાથેની છે, તે પણ પ્રેમના સંબંધને લીધે, મત્ત ભ્રમરોના સંબંધવાળી જેવી છે. ‘વનમાલિકયા’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે બેથી2 વનમાલાની શોભા છે. તે ધારણ કરેલા, એટલે જેમના કંઠમાંથી તે લટકતી હતી તેવા (તે બે હતા). કીર્તિરૂપ તે (વનમાલા) તેનાં કર્મ સાથે હતી એમ કહેવા, ‘શ્યામ ચાર બાહુઓ મધ્યે રાખેલી’ એમ કહેલું છે. આથી એમ કહેલું છે કે તે બેના હૃદય ઉપર ભગવાન્, વનમાલા, કમલ, ચાર હાથ અને પત્રો હતાં, આવા હોવા છતાં પણ (1) ‘વાંકી ભ્રુકુટિ’ના ચિહ્નવાળું (2) ‘સ્ફુટનિર્ગમાભ્યામ્’ પહોળાં થએલાં એટલે શ્વાસ સાથેનાં નસ્કોરાવાળું અને (3) લાલ નયનથી ‘મનાગ્રભસં’ (સ્હેજ) ક્રોધવાળું (મુખ) ધારણ કરતા હતા. ભગવાનનાં સાયુજ્યથી જુદું આટલું (તે બેનું) રૂપ માયાએ કર્યું. ‘મુખ ધારણ કરનારા’ શબ્દથી ભક્તિમાર્ગમાં રહેલા (કહ્યા). તેમાં કામ વિગેરેરૂપ ત્રણ દોષ છે. (1) વાંકી ભ્રમર ક્રોધ સૂચવનારી છે. (2) (દેહની) અંદર રહેલા ભગવાનનાં દર્શનરૂપ ઉત્તમ ધનના લોભથી ‘આમને પ્રવેશ કરવા દેવા નહિ’ એવી ચિંતાને લીધે થાકેલાં બે નસ્કોરાંનો વાયુ સ્પષ્ટ બહાર નીકળતો (હતો તે) લોભને સૂચવનારો હતો. (3) પોતાનો અધિકાર હોવાનું જાણીને, પોતે પૂર્ણ થએલ કામનાવાળા થઈને ‘તે કામનાવાળો પદાર્થ આ (મુનિઓ) ને પ્રાપ્ત ન થાઓ’ એવી કામરૂપ, મૂલવાળો ક્રોધ સૂચવનારી નયનની લાલાશ હતી. ત્રણ દોષોને લીધે સ્હેજ ધ્રૂજતું સુંદર મુખ (ધારણ કરતા હતા). તેથી આ બેની ભક્તિમાં અડચણરૂપ થએલ ત્રણ દોષો (તેમનાં) ત્રણ જન્મો કરાવશે; અને સ્હેજ ક્રોધ તે (મુનિ)ઓના તિરસ્કારને લીધે (થએલો). 28.

1.‘દ્વિરેફ’ શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિથી પ્રચલિત થએલો અર્થ હોવાનું કેટલાક માને છે, અને કેટલાક લક્ષણાથી થએલ અર્થ હોવાનું માને છે. તે ખોટું હોવાનું આથી કહે છે, કારણ કે કોશ ઉપરથી ‘દ્વિરેફ’ નો અર્થ ભ્રમર હોવાનું તરત જણાય છે. બે ‘2’ વાળા ‘ભ્રમર’ શબ્દથી જણાતું અમુક પક્ષી, એમ તે અર્થ જાણવામાં વિલંબ થતો નથી. તેઓનો મત સ્વીકારવામાં આવે, તો બર્બર, બર્કર, શર્કરા, પ્રદર વિગેરે શબ્દો પણ બે ‘2’ વાળા હોવાથી, તેમનાથી આ જૂદા અર્થવાળો હોવાનું પણ તરત જણાય છે, તેથી તેઓનો મત યોગ્ય નથી. (પ્ર)
2.‘તે બેથી’ એટલે બે રેફ (રકાર)થી સૂચવેલા, લૌકિક અને વૈદિક અગ્નિના તેજથી, એવો અર્થ જણાય છે.)

એવી રીતે તે બેના ગુણ અને દોષ કહીને, નીચેના શ્લોકથી મુનિઓના ગુણ અને દોષ કહે છે:

દ્વાર્યેતયોર્નિવિવિશુર્મિષતોઽપૃષ્ટવા પૂર્વા યથા પુરટવજ્રકપાટિકાયા:॥
સર્વત્ર તેઽવિષમયા મુનય: સ્વદૃષ્ટયા યે સંચરન્ત્યવિહતા વિગતાભિશંકા:॥29॥

જે મુનિઓ પોતાની સમાન દૃષ્ટિથી પ્રતિબંધ વિના, ભયરહિત થઈ સર્વત્ર ફરતા હતા, તેમણે જેમ પહેલાંના (બારણાંઓમાં) પ્રવેશ કરેલ તેમ આ બેના દેખતાં, (તેમને) પૂછ્યા વિના (તેઓ) હીરા જડેલ સુવર્ણના કમાડવાળાં બારણામાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા. 29.

જ્ઞાનમાર્ગમાં (1) સમાન દૃષ્ટિ (2) ભયનો અભાવ (3) મનન અને (4) આત્મજ્ઞાન એ ચાર ગુણો છે. તે જો ભગવાનનાં માહાત્મ્યના જ્ઞાન સાથે હોય, અને તેમના (ભગવાનના) ગુણોનો આદર કરનારા હોય, તો ભક્તિમાર્ગમાં પણ ગુણરૂપ છે. લૌકિક દોષ દૂર થાય તે માટેજ જ્ઞાનમાર્ગમાં તેમને ગુણ કહેલા છે. 1.અધિકારીઓનું ઉલ્લંઘન 2.ભગવાનનાં સ્થાનને સામાન્ય (સ્થાન) જાણવું 3.અંતરંગ અને બહારનાંને સરખાં જાણવાં અને 4.તે (અંતરંગ)ના ખાસ ગુણો ધ્યાનમાં ન લેવા એ ચાર દોષો મુનિઓએ કરેલા. તેથી 1.દૈત્યોમાં જન્મ 2.સ્વરૂપનાં જ્ઞાનનો અભાવ 3.ઘણા સમય સુધી ગર્ભમાં રહેવાનું દુ:ખ અને 4.અસહ્ય દુ:ખ એ ચાર અનિષ્ટ પ્રાપ્ત થયાં. દોષો બલવાન હોવાથી, બીજા માર્ગના (જ્ઞાન માર્ગના) ગુણો પણ અહિં મુનિઓમાંથી દૂર થયા. તેથી દુ:ખ થયું તેમાં દોષ નથી.

આ બે (દેવો)ના દેખતાંજ તેમની અવગણના કરીને અંતરંગ બારણામાં (મુનિઓએ) પ્રવેશ કર્યો. ‘પૂછ્યા વિના’નો અર્થ એવો છે કે ‘ભગવાન્ શું કરે છે? (તેમનાં દર્શન કરવા જવાનો) સમય છે કે સમય નથી?’ એમ પૂછવું જોઈએ, તે પૂછ્યા વિના પ્રવેશ કર્યો. પહેલાંના બારણાંઓમાં જેમ પ્રવેશ કરેલો, તેમ આને પણ બારણું (જાણ્યું). ‘હીરા જડેલ સુવર્ણનાં કમાડવાળાં’ વિશેષણથી બારણાંનું માહાત્મ્ય (કહેલું છે). ‘પુરટં’ સુવર્ણ તે સાથેના જે ‘વજ્રા:’ હીરાઓ, તેમનાથીજ બનાવેલા હતાં બે કમાડો અથવા કમાડીઆં જેનાં તેવું (તે બારણું હતું). એમ પહેલા અર્ધ (શ્લોક)માં દોષો કહ્યા.

ઉત્તરાર્ધમાં બીજા માર્ગના ગુણો કહે છે. (1) તેઓ ‘સમાન દૃષ્ટિથી’ ફરતા હતા. તેથીજ કોઈ પણ તેઓને રોકતું ન હતું, એમ (તેઓની) પોતાની અંદર રહેલું હોવા છતાં

(તેમનું) જ્ઞાન બીજા પાસે કાર્ય કરાવતું હતું, એવું પ્રભાવવાળું (જ્ઞાન) જણાવ્યું. (2) તેથીજ તેઓ 'ભયરહિત' હતા. 'વિગતા' જતો રહેલો હતો સર્વ તરફથી ભય જેમનો તેવા (હતા). જો1 (આ) બ્રહ્મ જાણનારા હોત, તો દોષ ન થાત, તેવા (બ્રહ્મ જાણનારા)ઓમાંજ આ ગુણ જણાવેલા છે. પરંતુ (3) આ (મુનિઓ) તો આત્માને જાણનારા હતા. તે (આત્મા) ચિત્ સ્વરૂપવાળું બ્રહ્મ છે. (4) તેમાં પણ (આ મુનિઓ) મનન સુધી પહોંચેલાં2. આત્માના સ્વરૂપના સંબંધવાળાં તે (મનન)નો પણ તેઓએ સદા અનુભવ ન થતો3. તે સ્વરૂપ4 અને (તેના) ધર્મની5 વચ્ચે હદરૂપ ધર્મ ઘણો બલવાન હોવાથી, હદરૂપ અહંકાર વિનાનુંજ આત્માનું જ્ઞાન ગુણરૂપ છે3. તેમ ન હોય તો સંસારીઓમાં પણ તે (અહંકારવાળું આત્માનું જ્ઞાન) હોવાનું સંભવતું હોવાથી, (તેઓનો પણ) મોક્ષ થાય1. આત્મા ભગવાનની વિભૂતિ હોવાથી, (તે) વિભૂતિવાળાની સમીપે બીજાના ગુણોનો ત્યાગ કરે છે6, તેથી બીજા સ્થલે તેઓને પાછા ફરવું પડેલ નહિ. 29.

1-1."ભગવાને જ્ઞાનમાર્ગ પણ પોતાને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય તરીકે કહેલો હોવાથી, તે માર્ગના ગુણો અહિં દર્શનમાં અડચણરૂપ કેમ થયા?" એવી શંકા થાય, તેથી આ ભાગથી એમ જણાવે છે કે ભગવાનના દર્શનનાં ઉપાયરૂપ આ જ્ઞાન નથી. (પ્ર)

2.નિદિધ્યાસન કરેલું નહિ. તેથીજ આત્માનાં સ્વરૂપનો તેમને સદા અનુભવ થતો ન હતો. (પ્ર)

3-3.આત્માના સ્વરૂપનો તેમને સદા અનુભવ ન થવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર) તેઓનું આત્માનું જ્ઞાન અહંકારવાળું હતું, તેથી અનુભવ થતો ન હતો.

4.'સ્વરૂપ' એટલે આત્માનું ચિત્ સ્વરૂપ. (પ્ર)

5.ધર્મ એટલે આત્માનો અણુ (હદવાળા) હોવાનો ગુણ, તેથી મુનિઓને અધિકાર ન હોવાથી (દર્શનમાં) અડચણ થએલી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6.બીજા સ્થલોએ જવામાં તેઓને ત્યારે કેમ અડચણ થતી ન હતી? એ શંકાનું આ વાક્યથી સમાધાન કરેલ છે. (આત્મા ભગવાનની વિભૂતિ હોવાથી), વિભૂતિવાળા ભગવાનની સમીપમાં તે બીજાના એટલે જેમની તે વિભૂતિ છે
તે ભગવાનના ધર્મોનો ત્યાગ કરે છે. (તેથી ત્યાં જવામાં અડચણ થાય), પરંતુ બીજે જવામાં અડચણ થતી નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે આમના ગુણો તથા દોષો જણાવીને, અનુક્રમે તેમણે કરેલ અત્યાચાર નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:

તાન્ વીક્ષ્ય વાતરશનાંશ્ચતુર: કુમારાન્ વૃદ્ધાન્ દશાર્ધવયસો વિદિતાત્મતત્ત્વાન્॥
વેત્રેણ ચાસ્ખલયતામતદર્હણાંસ્તૌ તેજો વિહસ્ય ભગવત્પ્રતિકૂલશીલૌ॥30॥

અને તે વાયુરૂપ કંદોરાવાળા ચાર વૃદ્ધ દશાની અર્ધવયવાળા આત્માનું તત્ત્વ જેમણે જાણેલું છે તેવા કુમારોને જોઈને, તે ભગવાનથી પ્રતિકૂલ સ્વભાવવાળા બે (દેવો) એ, (તેમનાં) તેજની અવગણના કરી, તે (સ્ખલન)ને યોગ્ય નહિ તેવાઓને લાકડીથી સ્ખલન કરાવ્યું. 30.

તે પૈકી આરંભમાં દ્વારપાલોએ કરેલો અત્યાચાર કહે છે. તેમાં તે બે કુદરતી (સ્થિતિમાં) હોવાથી તેમને રોકવાનું કારણ 'વાયુરૂપ કંદોરાવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે, કારણ કે તેઓ નગ્ન હતા. બાલકો પણ કંદોરો પહેરે છે. તેથીજ1 આમને કંદોરો ન હતો. તે (દેવો)ની દૃષ્ટિએ તેઓ ગાંડાજ જણાયા. ચારે એક પ્રકારના હોવાથી આશ્ચર્ય પણ થયું. 'કુમારો' એટલે પાંચ વર્ષના, કારણ કે કાલે તેઓના દેહનો
કુમારપણાં સુધીનોજ ભોગ કરેલો. જન્મના સમયનો વિચાર કરતાં તો તેઓ વૃદ્ધ હતા. તેથીજ 'દશાની અર્ધવયવાળા' હતા. કેટલાક (આનો અર્થ) પાંચ વર્ષના, એવો કરે છે. તેઓની બે પરાર્ધ (વર્ષ)ની હદવાળી જે મનુષ્યની દશા, તેની અર્ધવયવાળા તેઓ હતા, કારણ કે એક પરાર્ધ (વર્ષ) વીતી ગયાં હતાં. જ્ઞાનમાં તેઓ વૃદ્ધ હતા, એમ 'આત્માનું તત્ત્વ જેમણે જાણેલું છે' એમ કહેલ છે. જાણેલું છે આત્માનું તત્ત્વ જેમણે તેવા (તેઓ હતા.) 'વેત્રં' એટલે અમુક પ્રકારની લાકડી, અને 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી મુખથી (બોલીને) સ્ખલન કરાવ્યું, એટલે જે પ્રકારે તેઓ પડી જાય તેવી રીતે તેમની આગળ લાકડી લાંબી કરી, એવો અર્થ છે. એમ કરવા યોગ્ય તેઓ નહતા એમ 'તેને યોગ્ય નહિ તેવાઓને' વિશેષણથી કહેલું છે. તે એટલે સ્ખલનને યોગ્ય તેઓ નહતા, એવો (અર્થ છે). તેમને ઉભા રાખીને પૂછવું જોઈતું હતું, અથવા વિજ્ઞપ્તિ કરીને (દર્શનનો) સમય નથી એમ જણાવવું જોઈતું હતું. તે બંને ન કરતાં, સ્ખલનજ કરાવ્યું. 'તે બે' શબ્દથી ઉપર કહેલ દોષવાળા (બે દેવો) જણાવેલા છે. 'તેમની અવગણના કરી' શબ્દોથી એમ (કહેલું છે કે) સંપૂર્ણ પ્રકારે અજ્ઞાનને લીધે તેમ કરેલું ન હતું, પરંતુ જાણીનેજ (કરેલ હતું). તેમનું જે જ્ઞાન-સર્વના ત્યાગરૂપ પોતાનો ગુણ, અને દેહ વિગેરેનું અભિમાન ન હોવું તે-તે (તેઓનું) તેજ, તેની અવગણના કરીને (તેમ કરેલ). અથવા દોષને લીધે તેમને પાખંડી ગણવા એ (તેમના તેજની) અવગણના. તેની અવગણના કરીને, તેજને લીધે કરેલી ઉદ્ધતાઈને દોષ જાણીને (તેમ કરેલ). તેમાં અવગણના (કરવા)નું કારણ દંડ કરવાની ઇચ્છા હતી, પણ માત્ર ગમ્મત ન હતી. તેથીજ ભગવાનથી પ્રતિકૂલ હતો સ્વભાવ જે બેનો તેવા (તેઓ થયા). આથી એમ કહેલું છે કે તે બેનો સ્વામીના સેવક હોવાનો ધર્મ પણ પૂર્ણ ન થયો. ગર્વ તો દૈત્યનો ગુણ હોવાથી ભગવાનથી પ્રતિકૂલ ગુણ છે. તેથીજ 'પ્રતિકૂલ' શબ્દ (યોજેલ છે). 'સ્વભાવ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તે ગુણનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે તેમ ન હતું. 30.

1.'તેથી જ' એટલે બાલક ન હોવાથી જ. (પ્ર))

એ પ્રમાણે તેઓનો અત્યાચાર કહીને, નીચેના શ્લોકમાં મુનિઓએ કરેલો અત્યાચાર કહે છે:

તાભ્યાં મિષત્સ્વનિમિષેષુ નિષિધ્યમાના: સ્વર્હત્તમા હ્યપિ હરે: પ્રતિહારપાભ્યામ્॥
ઊચુ: સુહૃત્તમદિદૃક્ષિતભંગ ઈષત્કામાનુજેન સહસા ત ઉપપ્લુતાક્ષા:॥31॥

દેવોના દેખતાં સારી રીતે ઘણા યોગ્ય હોવા છતાં હરિના પ્રતિહારોના તે બે રક્ષકોએ અટકાવતા (મુનિઓએ) ઉત્તમ મિત્રનાં દર્શનની ઇચ્છાનો ભંગ થતાં સ્હેજ કામના

નાનાભાઈથી વ્યાકુલ નયનવાળા થઈ એકાએક (તે બેને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 31.

'તાભ્યામ્' એ ચોથી વિભક્તિ છે, (તેનો) અર્થ એવો છે કે તે બે માટે શાપ કહ્યો. 'શાપ' એમ કહેલું નથી, કારણ કે પાછલથી વિચાર કરીને કહેવાનું છે, હમણાં વિચારેલ નથી. ક્રોધથી કહેલું વચન અર્થ પ્રમાણે શાપરૂપ થાય છે એમ જાણવું. તેથીજ (તેઓને) અટકાવેલા કે એમ શાપ ન આપો. (બારણાની અંદર) જતાં તો અટકાવેલાજ હતા, તેથી 'નિષિધ્યમાના:' 'અટકાવાતા' એવો વર્તમાનકાલનો પ્રયોગ ન ઘટે1 'દેવોના1 દેખતાં' શબ્દોથી દેવો બંને તરફ સાક્ષી હોવાનું કહેલું છે; કારણ કે તેઓ નિમેષ વિનાના2 હોઈ સર્વના સાક્ષી છે. તેમના (દેવો)થીજ અટકાવાતા એવો સમીપ હોવાથી નિર્ણય થાય છે, અથવા ત્યાં હતા તે બધાથી અટકાવાએલા હતા.

અથવા તે બેએ જ અટકાવેલા, એમ 'તાભ્યામ્' એ ત્રીજી વિભક્તિ છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે બેએ (મુનિઓને) પ્રવેશ કરવાનીજ મના કરેલી. વર્તમાન (કાલ)ની સમીપના કાલમાં પણ વર્તમાન (કાલ)નો પ્રયોગ યોગ્યજ છે. 'સારી રીતે ઘણા યોગ્ય' શબ્દથી અટકાવટ યોગ્ય ન હોવાનું કારણ (કહેલું છે). સદાચારવાળા યોગ્ય છે, તેમાં પણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પરમહંસો હોય તે ઘણા યોગ્ય છે, અને તેમાં પણ જ્ઞાનીઓ હોય તે સારી રીતે ઘણા યોગ્ય છે. 'ત્યારે (તેમને) અટકાવ્યા કેમ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિના પ્રતિહારોના બે રક્ષકોએ' એમ કહેલું છે; કારણ કે તે (હરિ) સર્વનું દુ:ખ હરનારા છે. અંદર (મુનિઓ) પ્રવેશ કરે તો હરિનો અપરાધ થતાં મોટો દોષ થાય. તેથી તે ભગવાનેજ સર્વ સ્થલે ઘણાં પ્રતિહારો એટલે દ્વારપાલો રાખેલા, તેઓના આ બે અધિપતિ હતા. તેથી દ્વારપાલોનું રક્ષણ થાય, (અને) તે બેનું પણ રક્ષણ થાય, તે માટે (મુનિઓને) રોકેલા, એવો અર્થ છે.

'ત્યારે આમને (મુનિઓને) ક્રોધ થવાનું શું કારણ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં કહે છે કે ઉત્તમ મિત્રના દર્શન કરવાની ઇચ્છાનો ભંગ થયો, ત્યારે સ્હેજ કામના નાનાભાઈ ક્રોધથી તેઓ વ્યાકુલ નયનવાળા થયા. આત્માને જાણનારની તેઓની સર્વત્ર આત્મા હોવાનીજ બુદ્ધિ હતી, ભગવાનમાં પણ 'આ આત્મા છે' એવીજ બુદ્ધિ હતી. ભગવાન્ પણ આત્માને જાણનાર હોવાથી (તેમના) 'સુહૃત્' મિત્ર છે, તેમાં પણ તેમના (ભગવાનના) ગુણોથી અંત:કરણ નિર્મલ થતું હોવાથી, પોતાનું ઘણું ઇચ્છેલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાથી તે ઉત્તમ મિત્ર છે. તેમનું 'દિદૃક્ષિતં' દિદૃક્ષા એટલે જેમણે3 અમારા ઉપર આટલો ઉપકાર કરેલો છે તેમનાં દર્શન કરવાં જોઈએ એવી દર્શન કરવાની ઇચ્છા(નો3 ભંગ થતાં ક્રોધ થયો). (મુનિઓને) ફલ (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થએલું હોવાથી સાધન (તે પ્રાપ્ત કરાવનાર ભગવાન) ની થોડી જ કામના હતી. દર્શન કરવાની ઇચ્છાનો ભંગ થતાં, (કામ=દર્શનની ઇચ્છા) થોડીજ હોવાથી, અંદર જવામાં અટકાયત થતાં, (તેનો) ભંગજ થયો, પરંતુ આમનું (બે દેવોનું) સમાધાન કરીને ફરી ભગવાનનાં દર્શન કરશું એવી ઇચ્છા તેમનામાં ન રહી. તેથીજ સ્હેજ કામનો નાનો ભાઈ (ક્રોધ થયાનું કહેલું છે). ઇચ્છા ઘણી હોત, તો જેમ ઈશ્વરનાં વચનમાં (વચનથી), અથવા ધન માગનારને (ક્રોધ થતો નથી), તેમ અટકાવ થતાં પણ ક્રોધ ન થાત. તેઓને વિચાર પણ ન

થયો, એમ ‘એકાએક’ શબ્દથી કહેલ છે. વ્યાકુલ થએલ હતાં નયનો જેમના, તેવા તે થયા. આથી એમ કહેલું છે કે તે બે (દેવો)ના ગુણો પણ તેઓને જણાયા નહિ. ‘ઉપપ્લવ:’ (વ્યાકુલતા) એટલે સર્વના નાશરૂપ પ્રલય. તે તેઓને થયો, તેથી તે પ્રમાણે કહેલું છે. 31.
(1-1.ત્રીજી વિભક્તિ ન લેતાં, ‘તાભ્યામ્’ ની ચોથી વિભક્તિ લેવાનું કારણ આ ભાગથી કહેલું છે. (પ્ર)
2.‘નિમેષ’ એટલે આંખનો પલકારો. દેવોની આંખને પલકારા હોતા નથી. તેથી આંખ મીંચાતી નહિ હોવાથી તેઓ બધું જૂએ છે, એટલે સર્વના સાક્ષી છે.
3-3.આ ભાગથી દર્શન કરવાની ઇચ્છાનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે.)

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તેઓનાં વચનો કહે છે:

॥ મુનય ઊચુ:॥

કો વામિહૈત્ય ભગવત્પરિચર્યયૌચ્ચૈસ્તદ્ધર્મિણાં નિવસતાં વિષમ: સ્વભાવ:॥
તસ્મિન્પ્રશાન્તપુરુષે ગતવિગ્રહે વાં કો વાઽઽત્મવત્કુહકયો: પરિશંકનીય:॥32॥

ભગવાનની પ્રસિદ્ધ સેવાથી અહિં આવીને તેમના સેવકોમાં વસનારનો તમો બેનો વિષમ સ્વભાવ કેવો છે? તે શાંત પુરુષવાળા અને વિગ્રહરહિત છે ત્યારે તમો બે ધૂતારાએ પોતાના જેવા હોવાની કોના વિષે શંકા કરવી યોગ્ય છે? 32.

તયો: સ્વાભાવિકો દોષ: સ્વામિદ્રોહસ્તથાપર:॥
સ્વસ્યાન્તરંગમિત્રત્વાત્તદુલ્લંઘનમેવ ચ॥8॥

તે બેનો સ્વભાવિક દોષ (32), અને બીજો સ્વામીનો દ્રોહ (33) (કહેલા છે), અને પોતે (ભગવાનના) અંતરંગ મિત્ર હોવાથી તે (બારણાનું) ઉલ્લંઘન કરતા હતા. કા.8.

દોષસ્તૃતીયો નાત્રોક્તો મિત્રકાર્યં પરં કૃતમ્॥
તથાવચનસંદર્ભાત્ સોચ્યતે જન્મસંખ્યયા॥9॥

ત્રીજો દોષ અહિં કહેલો નથી, પછી મિત્રનું કાર્ય કરેલું છે (34). એવી વચનની સંગતિ હોવાથી તે1 જન્મની સંખ્યાથી2 કહેલ છે. કા.9.

તે પૈકી આરંભમાં (આ શ્લોકથી) તે બેનો સ્વાભાવિક દોષ કહે છે. પહેલાના જન્મમાં કરેલી ભગવાનની પ્રસિદ્ધ સેવાથી, ભૂમિ સમીપ (ઉપર)થી અહિં ‘ઇહ’ અહિં વૈકુંઠમાં આવીને વસનાર ભગવાનના સેવકોમાં ‘વાં’ તમો બેનો આ વિષમ સ્વભાવ કેવો છે (જે) અમારામાં દોષ હોવાની બુદ્ધિ રાખો છો? કારણ કે ‘પુરુષનો દ્વેષ કરનારની (બુદ્ધિ) લાભ કરનારી નથી’ એ વાક્યથી પુરુષ ઉપર દ્વેષ (રાખનાર)ની નિંદા કરેલી છે. કેટલાક એમ કહે છે કે ‘કેટલાકને પ્રવેશ કરવા દેવો, કેટલાકને (પ્રવેશ કરવા) ન દેવો’ એવી (તમો બેની વિષમ બુદ્ધિ છે). (એમ હોય) તો ભગવાને (તેઓને) દ્વારપાલનો અધિકાર આપ્યો તેનો વિરોધ થાય, કારણ કે3 સમય ન હોય ત્યારે સંબંધીઓએ પણ, માબાપે પણ જવું યોગ્ય હોતું નથી. દ્વારપાલોએ લૌકિક (પુરુષો)ને માટે તે પ્રમાણે કરવું યોગ્યજ છે. તે પ્રમાણે

સામાન્ય ધર્મને અનુકૂલ રહીનેજ ખાસ ધર્મોનું આચરણ કરવું યોગ્ય હોવાથી વૈકુંઠમાં વસનારાઓ નવા મોટા (પુરુષો)ની અવગણના કરે અને (તેમને) ક્રોધથી જૂએ તે યોગ્ય છે3.

તેઓના મત પ્રમાણે બધું કર્મથીજ થાય છે, (અને) તેમાં પણ ભોગરૂપ (બધું ફલ કર્મથીજ થાય છે), કારણ કે તેઓને ભક્તિમાર્ગનું જ્ઞાન નથી. તેથી તેઓ એમ માનતા હતા કે નિરંતર ભગવાનની સેવા (કરવા)થી અહિં (વૈકુંઠમાં) આવીને રહેવાનું થાય છે. ત્યાં વૈકુંઠમાં પણ જેઓ ભગવાનની સમાન ગુણવાળા, બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા, ધર્મમાં માનનારા અને પ્રેમ રાખનારા છે, તેઓની વચ્ચે રહીને (આવો વિષમ સ્વભાવ કેવો?) તેથી (આ વાક્યથી) એમ કહેલું છે કે આ બે (દેવો) કુદરતી રીતે વૈકુંઠમાંથી (ભૂમિ ઉપર) આવેલ નથી, કારણ કે (મુનિઓના) પોતાના મુખમાંથી (આ) વચન નીકળે છે.

'કો વા' 'કેવો' શબ્દ અપમાન દર્શાવવા (યોજેલ છે); અથવા 'કઃ' 'કેવો' શબ્દથી અનાદર (દર્શાવેલ છે). '(મનુષ્યો) ત્રણ પ્રકારના (ત્રણ ગુણવાળા) હોવાથી કેટલાક વિષમ સ્વભાવવાળા પણ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે શાંત પુરુષવાળા અને વિગ્રહરહિત છે ત્યારે' એમ કહેલું છે. આ વિષમ સ્વભાવ પોતાના માટે છે કે ભગવાનને માટે? જો પોતાને માટે હોય, તો તમે બે ભગવદીઓ નથી. તેનું કારણ 'શાંત પુરુષવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. ઘણાં શાંત છે પુરુષો (સેવકો) જેમના તેવા, (તે છે). શાંતિ તો જ્ઞાન હોય ત્યારેજ (થાય), તેથી જેઓ ભગવદીયપણાંની ઇચ્છાવાળા હોય તેમણે વિષમ થવું યોગ્ય નથી. વળી ભગવાનને માટે (વિષમ સ્વભાવની) જરુર નથી, એમ 'વિગ્રહરહિત' વિશેષણથી કહેલું છે. 'ગતઃ' રહેલ નથી 'વિગ્રહઃ' કજીઓ અથવા 'વિશેષણ' ઘણો 'ગ્રહઃ' આગ્રહ અથવા દેહ જેમને તેવા (ભગવાન છે). (ભગવાનને) દેહ ન હોવાથી, કોઈથી પણ તેમનું અનિષ્ટ થઈ શકે તેમ નથી, કજીઓ ન હોવાથી તેમનો કોઈપણ શત્રુ નથી, (અને) આગ્રહ ન હોવાથી (તે કોઈમાં પણ) અયોગ્યપણું વિચારતા નથી. તેથી અહિં (વૈકુંઠમાં) ઉત્પત્તિથી અને તર્કથી વિષમ સ્વભાવ હોવાનું ખંડન થાય છે. 'વાં' તમારા બેનો (વિષમ સ્વભાવ છે).

એ પ્રમાણે તે બેના વિષમ સ્વભાવની નિંદા કરીને, '(તમો બે ધૂતારાઓએ) પોતાના જેવા હોવાની કોના વિષે (શંકા કરવી યોગ્ય છે)?' શબ્દોથી પોતે કરેલ અત્યાચારનો દોષ તે બેમાં ઘટાવે છે, કે 'કુહકયોઃ' બે ધૂતારાઓએ પોતાના જેવા હોવાની કોના વિષે શંકા કરવી યોગ્ય છે; કારણ કે દુષ્ટ હોય તેજ બીજામાં દોષ (હોવાનું) માને, તેથી તમો બેમાં દોષ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. (મુનિઓ ભગવાનની) સેવાજ વૈકુંઠમાં આવવાનું સાધન હોવાનું માનતા હતા, પરંતુ કપટરહિત સેવા (સાધન હોવાનું) માનતા ન હતા. તેથી કપટથી (ભગવાનની) સેવા કરી વૈકુંઠમાં આવી અધિકાર પ્રાપ્ત કરીને, સ્વભાવને લીધે અને અધિકારને લીધે 'જેમ અમે (અહિં આવ્યા) તેમ બીજો પણ અહિં આવશે' એવા વિચારથી જેવી પોતામાં અયોગ્યતા થઈ તેવોજ વિષમ સ્વભાવ થયો, પરંતુ વિષયના જ્ઞાનથી (આવો સ્વભાવ) થએલ નથી, એવો તે (તેમની) બાજુનો આક્ષેપ છે. અમારા વિષે તો શંકા કરવી

યોગ્ય નથી એવો ભાવ છે, કારણ કે (અમારા વિષે) શંકા (છે, એમ) સ્વીકારો ત્યારે (અમને પ્રવેશ કરવાની) મના કરો, પણ (તેમ કરતાં તમે પોતે) ધૂતારા હોવાનું સિદ્ધ થશે. તેથી અમે દોષરહિત છીએ. તમે બેજ દોષવાળા છો, કારણ કે દોષવિનાના ઉપર દોષ મૂકો છો. આગ્રહવાળી બુદ્ધિ તર્કની બહુ દરકાર રાખતી નથી. આ વિચારમાં સંગતિવાળી યોગ્યતા નથી4. તેવુંજ આ પછીના વિચારમાં પણ જાણવું. 32.

1.'તે' એટલે 'મિત્રનું કૃત્ય' (પ્ર)

2.ત્રણ જન્મ થવાના હોવાથી જન્મની સંખ્યા એટલે ત્રણ.

3.આ ભાગથી (તેઓનાં કાર્ય દ્વારા તેમનો વિષમ સ્વભાવ હોવાનું પ્રકટ કરે છે. (પ્ર)

4.(મુનિઓનો) આ વિચાર ઉપર ઉપરથી (જ) ઠીક હોવાનું આ વાક્યથી જણાવે છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં (બે દેવોએ કરેલ) સ્વામીનો દ્રોહ કહે છે:

ન હ્યન્તરં ભગવતીહ સમસ્તકુક્ષાવાત્માનમાત્મનિ નભો નભસીવ ધીરા:॥
પશ્યન્તિ યત્ર યુવયો: સુરલિંગિનો: કિં વ્યુત્પાદિતં હ્યુદરભેદિ ભયં યતોડસ્ય॥33॥

જેમ ધીર પુરુષો આત્માને આત્મામાં (અને) આકાશને આકાશમાં જૂએ છે તેમ જેમના ઉદરમાં સર્વ રહેલું છે તે ભગવાનમાં અહિં ખરેખર ભેદ નથી. જેથી (તેથી) દેવનાં ચિહ્નવાળા તમો બેએ આમનામાં ઉદરનો ભેદ કરનાર ભય ઉત્પન્ન કરાવ્યો તે શું? 33.

'અહિં' શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ વૈકુંઠમાં રજોગુણ અને તમોગુણ ન હોવાથી તેમનાથી થતું ઉંચાપણું અથવા નીચાપણું પણ નથી. વળી ભગવાનમાં ભેદ નથી. તેથી જેઓ જ્ઞાન વિગેરેવાળા છે તેઓ ભગવદ્રૂપ હોવાથી, તેમનામાં અને ભગવાનમાં ભેદ કરવો એ સ્વામીનો દ્રોહ છે. વળી 'જેમના ઉદરમાં સર્વ રહેલું છે તેવા' (ભગવાન છે). સર્વ છે ઉદરમાં જેમના, એટલે (1) વૈકુંઠમાં વસનારાઓ સર્વ પહેલાં તેમનાં ઉદરમાંજ રહેલા હતા, અથવા (2) સર્વ હમણાં નારાયણના ઉદરમાં રહેલા છે, એમ (કહેલું છે). તેથી પહેલા વિચાર પ્રમાણે વૈકુંઠમાં વસનારાઓમાં ભેદ (જોવો) અયોગ્ય છે. બીજા વિચાર પ્રમાણે બધાએમાં (ભેદ જોવો અયોગ્ય છે). તેમના (ભગવાનના) ઉદરમાં સર્વ રહેલ હોવાનું શ્રુતિ અને અનુભવથી સિદ્ધ થએલું છે. તે વિષયમાં 'આ સર્વ આત્માજ છે' 'જેમની અંદર સારી રીતે અને ઘણું એમ સર્વ (રહેલું) છે' એ શ્રુતિઓ છે. 'ધીર પુરુષો આત્માને આત્મામાં અને આકાશને આકાશમાં જૂએ છે' શબ્દોથી અનુભવ કહેલો છે. (1) 'આત્માને' એટલે પોતાના આત્માને, આત્મામાં એટલે ભગવાનમાં (જૂએ છે), અને વળી (2) આત્મા સર્વ છે એવું1 જ્ઞાન હોવાથી, અથવા પોતાના દૃષ્ટાંતથી સર્વ ભગવાનમાં હોવાનું જાણે છે. તે પૈકી પહેલો વિચાર વાદીને કહેવાય તેવો ન હોવાથી, 'આકાશને આકાશમાં જૂએ છે તેમ' શબ્દોથી દૃષ્ટાંતવાળા (આત્માના) વિચારને દૃષ્ટાંતથીજ સ્પષ્ટ કરે છે. જેમ ઘટાકાશ2 ઘડો હોય ત્યારે મહાકાશજ3 છે, અથવા મહાકાશમાં છે, તેમ બધા આત્માઓ ઉપાધિવાળા હોવા છતાં પણ ભગવાનજ છે અથવા ભગવાનમાં છે. 'ધીર પુરુષો જૂએ છે' શબ્દોથી આનું પ્રમાણ કહેલું છે. બ્રહ્મવાદમાં અથવા ભગવદ્વાદમાં પણ શ્રુતિ ઘટે છે, છતાં પણ આત્મવાદમાં અનુભવજ પોતાને અધીન હોય છે,

તેથી ‘ધીર’ એવુંજ અધિકારીઓનું વિશેષણ (કહેલું છે), કારણ કે આત્મા ઉત્તમ ફલ છે એવું (આત્મવાદમાં) જ્ઞાન હોવાથી બીજા ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી ઇન્દ્રિયો વિગેરે ઉપર જય પ્રાપ્ત કરવો તે ધૈર્ય, અથવા ચિત્તની સ્થિરતાજ ધૈર્ય છે.

એ પ્રમાણે સર્વ જેમના ઉદરમાં રહેલું છે એવા (ભગવાન્) હોવાનું સિદ્ધ કરીને, તેમનો (તમો બેએ) અપરાધ કર્યો એમ કહે છે. જે ભગવાનમાં દેવના ચિહ્નવાળા તમો બેએ (ભય ઉત્પન્ન કરાવ્યો તે શું?) દેવોનું (તમો બેમાં) માત્ર ચિહ્નજ છે, વાસ્તવિક રીતે તો દૈત્યોજ છો. દૈવની ગતિથી પણ (તેમ) કરવાનું સંભવે, તેથી ત્રીજી (વિભક્તિ) કહેલી (યોજેલી) નથી4. છઠ્ઠી (વિભક્તિ)થી તો એમ જણાવ્યું કે તે દોષ તેમના સંબંધવાળો (તેમનો) છે. ‘ઉદરં’ ઉદરનો ‘ભિન્નતિ’ ભેદ કરે તે ‘ઉદરનો ભેદ કરનાર’, તેમને5 ભય થયો. ‘જ્યારે આ (જીવ) આમનામાં ઉદરનો ભેદ કરે છે ત્યારેજ પછી તેને ભય થાય છે’ એવી શ્રુતિ છે. ‘ઉદર’ શબ્દથી જેઓએ ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલો છે તે કહેલા છે. તેઓમાં ભેદ કરનારને ભય પ્રાપ્ત થાય છે. એવો અર્થ છે. ‘ઉત્’6 ઉંચો, લૌકિક કરતાં પણ અધિક શાસ્ત્રથી ભેદ માનવો, ‘અરમ્’ એટલે થોડો. સેવકનો અપરાધ થાય ત્યારે સ્વામી એ પ્રમાણે કરે છે (પોતાનો અપરાધ માને છે) એવું લોકમાં ભાન થાય7 છે. તેવા સંજોગોમાં ઉદર (ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલા)માં ભેદ કરનારાઓને જે ભય થાય છે તે આમનામાં (ભગવાને) પણ કરેલો થાય, તેથી તેં (તમે બેએ) સ્વામીનો દ્રોહ કરેલ છે એ યોગ્યજ છે એવો ‘હિ’ ‘ખરેખર’ શબ્દનો અર્થ છે. આ સેવકે કરેલ હોવાથી, ભગવાને (તેનો) અંગીકાર કરવો જોઈએ. તેમ થાય, તો (ભગવાનને) ભય થાય, એવો ગૂઢ અભિપ્રાય છે. 33.

1.‘એવું’ એટલે ‘આ સર્વ આત્મા જ છે’ એ શ્રુતિએ કહેલું. (પ્ર)

2.‘ઘટાકાશ’ એટલે ઘડામાં સમાવેશ જેનો થયો છે તે આકાશ. મહાકાશ એટલે બધું આકાશ.

3.‘ઘટાકાશમાં’ ઘડો ઉપાધિરૂપ છે. તેથી તે જૂદું હોવાનું જણાય છે. તેમ જીવાત્મામાં દેહ વિગેરે ઉપાધિરૂપ હોવાથી તે જૂદો હોવાનું જણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જેમ ઘટાકાશ મહાકાશજ છે, તેમ આત્મા ભગવાનજ છે, એવો ભાવ જણાય છે.

4.‘યુવયોઃ’ છઠ્ઠી વિભક્તિ યોજેલ છે, ત્રીજી યોજેલી નથી, તેનું કારણ જણાવેલ છે.

5.‘આમનામાં ભય ઉત્પન્ન કરાવ્યો તે શું?’ એ શ્લોકનો ભાગ વિચારીને આ કહેલ છે. (પ્ર)

6.ઉપર ‘ઉદર’ શબ્દનો (ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલ) અર્થ કર્યો તેમાં લક્ષણા હોવાથી, તે ન રુચતાં બીજા પ્રકારે અર્થ કરે છે. (પ્ર)

7.દ્વારપાલનાં કૃત્યથી સ્વામીને ભય થયો, એમ આ વાક્યથી સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

જો (સ્વામી) આ (કાર્ય)નો સ્વીકાર ન કરે, તો તો સ્વામીને ભય ન જ થાય. તેથી આ (બે દેવો)નેજ ભય થાઓ એમ શાસ્ત્રનો અર્થ સિદ્ધ થાય તે માટે અને ભગવાનની મૈત્રીનો નિભાવ થાય તે માટે, નીચેના શ્લોકથી તે બેને શાપ આપે છે:

તદ્ધામમુષ્ય પરમસ્ય વિકુંઠભર્તુઃ કર્તું પ્રકૃષ્ટમિહ ધીમહિ મન્દધીભ્યામ્॥

લોકાનિતો વ્રજતમન્તરભાવદૃષ્ટ્યા પાપીયસસ્ત્રય ઇમે રિપવોડસ્ય યત્ર॥34॥

તેથી આ સ્વામી વિકુંઠના પતિનું ઉત્તમ કરવા આમાં જે યોગ્ય છે તે અમે તમો માટે વિચારીએ છીએ. મંદબુદ્ધિ વડે ભેદભાવવાળી દૃષ્ટિથી તમે બે અહિંથી પાપી લોકમાં જાઓ કે જ્યાં આમના આ ત્રણ શત્રુઓ હોય છે. 34.

આ ભગવાન્ સર્વના 'પરમસ્ય' સ્વામી અમો વિગેરે ઉપર કૃપા કરવા માટે વિકુંઠસ્થાનમાં રહેલા છે. 'વિકુણ્ઠ' 'વિકુંઠ' શબ્દથી શુદ્ધ સત્ત્વ (કહેલું છે), તેના પતિ હોવાથી અમો વિગેરેનાં સત્ત્વના પણ પતિ હોવાથી, તેમનું ઉત્તમ કરવા માટે 'ઇહ' આ વિષયમાં જે યોગ્ય છે, તેનો અમે વિચાર કરીએ છીએ, એટલે (તે) અમે ધ્યાનથી જોઈએ છીએ. 'વામ્' તમો બેના માટે 'મન્દધીભ્યામ્' મંદબુદ્ધિ વડે, એ (અનુક્રમે) ચોથી અને ત્રીજી (વિભક્તિ) એવા વિચારથી (યોજેલી) કે, જો તે બેને જ અનિષ્ટ (શાપ) આપવામાં આવે તો તે બેથીજ ભગવાનનું ઇષ્ટ થશે. ધ્યાનથી નિશ્ચય કરેલો વિષય ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. ભેદભાવે જે દૃષ્ટિને ક્રૂર કરેલી છે, તેનાથી તમો બે આથી નીચેના લોકોમાં જાઓ, કારણ કે આ સત્ત્વનું સ્થાન છે. તેનાથી નીચેના રાજસ અને તામસ (લોકો) છે. તે પૈકી એક માત્ર રાજસ છે, બીજો રાજસ તામસ અને ત્રીજો તામસ એવા (લોકો છે). પેટા-લોકો ઘણાં હોવાનો સંભવ હોવાથી, 'ત્રણ' એમ કહેવા માટે 'ત્રણ પાપી' એમ કહેલું છે. (જ્યાં) 'આમના' એટલે ભગવાનના શત્રુઓ 'કામ ક્રોધ અને લોભ. તેથી આ ત્રણનો ત્યાગ કરવો' એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવદીઓએ ત્યાગ કરવા યોગ્ય જણાવેલા (રહે છે). વળી તેઓ પાપીના સંબંધવાળા છે, અને ભગવદીઓ નથી પણ તેમના વિરોધીઓ છે. તેથી જે લોકોમાં ભગવાનના વિરોધવાળા કામ વિગેરે ત્રણ છે, તે લોકોમાં અહિંથી જાઓ, એવો અર્થ છે. 34.

પહેલાં (અત્યાચારનો) શાપમાં અંત આવશે એમ જાણ્યા વિના, અત્યાચાર કરેલો, અને શાપ થયો ત્યારે, આકાર વિનાની વાણી (શાપ) ગદા વિગેરેથી દૂર કરી શકાય તેમ ન હોવાથી, તેઓની પ્રાર્થના કરવાથીજ શાપ જશે એવી બુદ્ધિથી તેમને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તેષામિતીરિતમુભાવવધાર્ય ઘોરં તં બ્રહ્મદણ્ડમનિવારણમસ્ત્રપૂગૈ:॥
સદ્યો હરેરનુચરાવુરુ બિભ્યતસ્તત્પાદગ્રહાવપતતામતિકાતરેણ॥35॥

એવી રીતે તેઓએ કહેલું (વચન) ઘોર બ્રહ્મદંડ છે (અને) તે શસ્ત્રોના સમૂહથી રોકી શકાય તેવો નથી એવો નિશ્ચય કરી, બંને હરિના અનુચરો ઘણો ભય પામતા તરત તેઓના ચરણ પકડી ઘણા ધ્રૂજતા (તેમના ચરણમાં) પડ્યા. 35.

શાપનો તો અંગીકાર કરવામાં આવતાં તે દુ:ખ કરનાર થતો નથી એવા વિચારથી તેનો અંગીકાર કરવા, તેથી અધિક (શાપ મુનિઓ) ન કહે તે માટે તેમના ચરણમાં પડ્યા. 'એવી રીતે' ઉપર કહેલા આ પ્રકારથી તેઓએ કહેલાં (વચન)નો નિશ્ચય કરી, તેમણે કહેલો અર્થ બ્રહ્મદંડ છે એવો નિશ્ચય કરી, અને શસ્ત્રોના સમૂહથી રોકી શકાય તેવો નથી એમ જાણીને હરિના અનુચરો હોવા છતાં, (તે બે) તેમના ચરણમાં પડ્યા. તેમાં પણ 'પાદગ્રહૌ'

તેઓના ચરણો પકડીને તેમાં પડ્યા, એવો અર્થ છે. વિલંબ થાય તો ફરી શાપ (આપે), અથવા ભગવાન્ શિક્ષા કરે એવા વિચારથી, અથવા માયા તેમાંથી1 નીકળી ગઈ તેથી 'તરત' (ચરણમાં પડ્યા) એમ (કહેલું છે). 'હરિના અનુચરો' હોવાથી બીજા સ્થાનમાં જવું કુશલ છે એવો હરિનો અભિપ્રાય તેઓ જાણતા હતા, કારણ કે તે સદા હરિ છે, અને બીજા સ્થલે દુ:ખ હરનાર કોઈ પણ નથી, અથવા આ બે (દેવો)ના સ્વામી હરિ હોવાથી તેઓના મનમાં થએલું દુ:ખ દૂર ક્રવા તેમ કર્યું (ચરણમાં પડ્યા). વળી 'ઉરુ બિભ્યત:' ઘણો ભય પામ્યા, કારણ કે શ્રુતિનો2 અર્થ ત્યારેજ (તેમને પ્રત્યક્ષ) થયો. તેઓની દયા ઉત્પન્ન કરવા પોતાની દીનતા જણાવી, એમ 'ઘણાં ધ્રૂજતાં' શબ્દથી કહેલું છે. 35.

1.તેમાંથી એટલે બે દેવોમાંથી નીકળી ગઈ, એટલે પોતાનો દોષ જણાતાં તરત તેમના ચરણમાં પડ્યા, એવો અર્થ જણાય છે.

2.'જ્યારે આ આમનામાં ઉદરનો ભેદ કરે છે' શ્રુતિ પાછળ તેત્રીસમાં શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કહી તેનો, એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે ચરણમાં પડીને, નીચેના શ્લોકથી એક (વિષય) માટે પ્રાર્થના કરે છે:

ભૂયાદઘોનિ ભગવદ્ભિરકારિ દણ્ડો યો નૌ હરેત સુરહેલનમપ્યશેષમ્॥
મા વોડનુતાપકલયા ભગવત્સ્મૃતિઘ્નો મોહો ભવેદિહ તુ નૌ વ્રજતોરધોડધ:॥36॥

(તમો) ભગવાનોએ અમો બેની બધીએ ભગવાનની અવગણનાને હરે તેવો જે દંડ પાપીને કર્યો તે ભલે થાઓ. તમારા પશ્ચાત્તાપના અંશથી નીચેનીચે પડનાર અમોને ભગવાનનાં સ્મરણનો નાશ કરનાર મોહ ન થાઓ, પણ આમનામાં (ભગવાનમાં) મોહ થાઓ. 36.

'અઘોનિ' પાપીને (તમો) ભગવાનોએ જે દંડ કર્યો તે ભલે થાઓ. તેમ કહેવાનું કારણ કહે છે કે જે દંડ 'નૌ' અમો બેની 'સુરહેલનં' ભગવાનની અવગણના ને1, અથવા ભગવાન્ જેમના દેવ છે તેમની અવગણનાને હરશે. જો તેઓએ આપેલા શાપનો અંગીકાર ન કરે, તો તેઓ વર પણ ન આપે, તેથી તેનો અંગીકાર કર્યો. ઉત્તરાર્ધથી પ્રાર્થના કહે છે. 'વ:' તમારો 'નકામોજ શાપ આપ્યો' એવો જે પશ્ચાત્તાપ, તેના 'કલયા' અંશથી નીચેનીચે પડનારને પણ 'નૌ' અમો બેને મોહ ન થાઓ. કામ ક્રોધ અને લોભથી નરકજ (પ્રાપ્ત) થાય છે, સંસાર થતો નથી, અને મોહથી સંસાર થાય છે, તેથી તે (મોહ ન થવાનું) માગવું તે યોગ્યજ છે. જરૂરી હોવાથી મોહ થતો હોય તોપણ જૂદાજૂદા જન્મમાં ભગવાનનાં સ્મરણનો નાશ કરનારો (મોહ) ન થાઓ, પરંતુ મોહરૂપ અજ્ઞાન થતું હોવા છતાં, તે (અમને) ભગવાનનું સ્મરણજ કરાવો. 'તુ' ઉલટું આમનામાં ભગવાનમાં મોહ થાઓ, ભગવાનનો અણગમો (અમને) ન થાઓ, એવો (અર્થ છે). 'જાઓ' એવાં (તમો) ભગવાનનાં વચનથી એમ જણાવેલું છે કે ફલ તરતજ પ્રાપ્ત થશે. તે પ્રમાણે (ભગવાનનું) સ્મરણ પણ થાઓ, એવો ભાવ છે. 'નીચેનીચે (પડનાર)' શબ્દોથી દીનતા જણાવી છે, કારણ કે દૈત્યો કરતાં રાક્ષસો

હલકા છે, અને રાક્ષસોની પણ દેવની યોનિ હોવાથી તેમના કરતાં પણ મનુષ્યો (હલકા છે)2. 36.

1.‘ભગવાન્’ શબ્દથી અહિં સનક વિગેરે (મુનિઓ) જાણવા, કારણ કે શ્લોકમાં ‘ભગવાનોએ’ એમ (તેમના માટે) કહેલ છે, અથવા ‘બ્રાહ્મણો શક્તિવાળા દેવ છે’ વાક્ય પ્રમાણે તેનો અર્થ ‘ભગવાન્’ કરવો. (પ્ર)

2.તે બેને અનુક્રમે દૈત્યોની, રાક્ષસોની અને મનુષ્યોની એવી હલકીહલકી યોનિ પ્રાપ્ત થઈ.

એ પ્રમાણે (મુનિઓની) કૃપા માગેલી હોવા છતાં, (શાપના) અંગીકારને લીધે તે આપેલી હોવા છતાં, પશ્ચાત્તાપથી દુ:ખી થએલા (મુનિ)ઓ (તે) સાક્ષાત્ ન આપે તે યોગ્યજ છે; અથવા વિવેક પ્રાપ્ત થતાં, સર્વ પોતાની નિંદા કરે. આમ હોવાથી સર્વનો નિર્ણય કરવા ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એવં તદૈવ ભગવાનરવિન્દનાભ: સ્વાનાં વિબુધ્ય સદતિક્રમમાર્યહૃદ્ય:॥
તસ્મિન્યયૌ પરમહંસમહામુનીનામન્વેષણીયચરણૌ ચલયન્સહશ્રી:॥37॥

એ પ્રમાણે પોતાના સેવકોએ (કરેલો) સત્પુરુષોનો અત્યાચાર જાણીને તરતજ કમલ જેમની નાભિમાંથી નીકળેલ, અને આર્યો જેમની પ્રીતિ કરનારા છે તેવા ભગવાન્, પરમહંસો અને ઉત્તમ મુનિઓએ શોધવા યોગ્ય (પોતાના) ચરણોને ચલાવતા, લક્ષ્મી સાથે તે (સ્થલે) પધાર્યા. 37.

"આમ થયું ત્યારે તરતજ (તે) જાણીને ભગવાન્ તે સ્થલે પધાર્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ‘તરતજ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તેમને કોઈ) જણાવે તેવી જરૂર ન હતી. તેનું કારણ ‘ભગવાન્’ શબ્દથી કહેલું છે, ત્યારે (ભગવાને) પહેલાંજ કેમ ઉપાય ન કર્યો?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘કમલ જેમની નાભિમાંથી નીકળેલ તેવા’ એમ કહેલું છે. આ (ભગવાન્) સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનારા છે, કારણ કે તેમની નાભિમાંથી કમલ નીકળેલું. તેથી (સૃષ્ટિ થાય તે માટે) પહેલાં (ઉપાય) ન કર્યો, એવો અર્થ છે. તે વિષયમાં એવો સંદેહ રહે કે ‘ભગવાને મુનિઓનો અપરાધ માન્યો કે પોતાના બે સેવકોનો?’ કારણ કે બંને પક્ષમાં તર્ક હોવાનું સંભવે છે. તેનો નિર્ણય થાય તે માટે ‘પોતાના સેવકોએ (કરેલો) સત્પુરુષોનો અત્યાચાર જાણીને’ એમ કહેલું છે. પોતાના સેવકોનોજ અપરાધ (જાણ્યો), કારણ કે તેઓએ સત્પુરુષોનો અત્યાચાર કર્યો. આથી એમ સૂચવેલું છે કે પહેલો અપરાધ તે બેનો હતો. લોકમાં પણ જે પહેલાં અપરાધ કરે છે, તે શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. ‘તો (મુનિ)ઓનોજ અપરાધ કેમ નહિ, કારણ કે પૂછ્યા વિનાજ તેઓએ (બારણામાં) પ્રવેશ કર્યો?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં ‘આર્યો જેમની પ્રીતિ કરનારા છે’ એમ કહેલું છે. આર્યો સત્પુરુષોના માર્ગમાં રહેનારા મર્યાદામાં ઉત્તમ હોય છે. તેઓ પ્રીતિ કરનારા છે જેમની તેવા (ભગવાન્ છે). તેથી ભગવાનનાં અંત:કરણમાં તેઓ પ્રીતિ કરનારા હોવાથી, તેઓ આવે તેમાં અપરાધ ન હતો. અથવા આર્યોને પ્રીતિ કરનારા (ભગવાન્) છે, તેથી પણ તેઓ આવે તે યોગ્યજ છે. બંનેના કાર્ય દોષરહિત છે એમ જણાવવા (ભગવાન્) તે સ્થાને પધાર્યા. સેવકોએ મુનિઓને

(આવતાં) રોક્યા, તેથી તેઓ પછી અંદર પ્રવેશ કરાવવા યોગ્ય ન હોવાથી, (ભગવાન્) પોતેજ ત્યાં પધાર્યા, પરંતુ તેઓને (અંદર) બોલાવ્યા નહિ; તેમજ પાછલથી તેમને અંદર લઈ ન ગયા, તેમજ તેમનો સત્કાર ન કર્યો. તેઓને પણ ચરણારવિંદનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા હોવાથી, ચરણોનેજ ચલાવતા ત્યાં પધાર્યા. એમ થતાં, બંનેને ખેદ થાય. સેવકોને ખેદ થાય તે યોગ્યજ છે. મુનિઓને પણ (ખેદ થાય), કારણ કે તે ચરણો 'પરમહંસો અને ઉત્તમ મુનિઓએ શોધવા યોગ્ય' છે. પરમહંસો અને તે ઉત્તમ મુનિઓ (એ શોધવા યોગ્ય છે). 'પરમહંસો' એ શબ્દથી ધર્મનો સાર, 'ઉત્તમ મુનિઓ' શબ્દથી જ્ઞાનનો સાર (કહ્યો). (ધર્મ અને જ્ઞાન) બંનેમાં ઉત્તમ હોય તેઓજ ઉત્તમ ભગવાનનાજ ચરણોને શોધનારા હોય છે, કારણ કે (વેદના) બંને કાંડોનો અર્થ (તેઓએ) જાણેલો છે અને માત્ર ભક્તિજ1 બાકી રહેલી છે. 'ચલયન્' શબ્દનો 'ચલાવતા' એવો અર્થ છે. 'સહશ્રી:' એટલે લક્ષ્મી સાથે (પધાર્યા). તે પણ સાથે આવી, કારણ કે તેની તેવી સ્થિતિને લીધે (દર્શનનો) સમય ન હતો (એમ જણાય). વળી (ભગવાન્) તેને પણ બહાર લાવ્યા, તેથી સેવકોને દુ:ખ થયું. (દર્શનનો) સમય ન હતો એમ જાણીને મુનિઓને પણ દુ:ખ થયું.

કેટલાક એમ કહે છે કે 'લક્ષ્મીને સંતોષ થાય તે માટે (તેની સાથે પધાર્યા). કોઈક સમયે લક્ષ્મીને ગર્વ થયો ત્યારે તે દૂર કરવા, (ભગવાને) બીજો લોક રચી, ત્યાં જય અને વિજયને દ્વારપાલ તરીકે મૂકી, પોતે તેમાં પ્રવેશ કરી, તે (દ્વારપાલો)થી લક્ષ્મીનું બંધન કરાવ્યું, ત્યારથી તે (લક્ષ્મી)ના મનમાં તે બે ઉપર દ્વેષ હતો.' વળી કેટલાક એમ કહે છે કે ત્રણ જન્મના કાર્યો (કરવા) માટે, શેષ, લક્ષ્મી અને સુદર્શન આવ્યાં2. 37.

1.ભગવાનનાં ચરણો ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારાં હોવાથી તેજ શોધવા યોગ્ય રહ્યા.

2.આ પેરામાં જણાવેલ બે મતો શ્રીધરના નથી, બીજા ટીકાકારોના છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ (શ્લોકો)થી, (ત્યાં) પધારતા ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. પહેલાં વૈકુંઠનું વર્ણન કર્યું ત્યારે ભગવાનનું વર્ણન કરેલું ન હોવાથી, પાંચ વિદ્યાઓની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તરીકે (તેમનું) અહિં વર્ણન કરેલું છે.

સમાગમક્રિયાયુક્તં સમાગમનહેતુકમ્॥
સમાગત્ય સ્થિતં ચાપિ દૃષ્ટં નતમિતિ ક્રમ:॥10॥

પધારવાની ક્રિયાવાળા (38), પધારવાનું પ્રયોજન (દર્શાવનાર) (39), પધારીને રહેલા (40), તેમજ દર્શન (આપતા) (41) અને નમન કરાતા (42) (ભગવાનનું વર્ણન કરે છે), એવો અનુક્રમ છે. કા. 10.

તે પૈકી નીચેના શ્લોકમાં (ત્યાં) પધારતા ભગવાનનું વર્ણન કરે છે:

તં ત્વાગતં પ્રતિહૃતૌપયિકં સ્વપુમ્ભિસ્તેડચક્ષતાડક્ષવિષયં સ્વસમાધિભાગ્યમ્॥
હંસશ્રિયોર્વ્યજનયો: શિવવાયુલોલચ્છુભ્રાડડતપત્રશશિકેસરશીકરાડમ્બુમ્॥38॥

પોતાના સેવકોએ જેમને ઉપયોગી પદાર્થો લાવી આપેલ છે જે પોતાની (મુનિઓની) સમાધિનાં ભાગ્યરૂપ છે, અને હંસની કાંતિવાળી બે ચમરીઓના કલ્યાણકારી

વાયુથી ડોલતાં શ્વેત છત્રરૂપ ચંદ્રના કિરણો જેવાં મોતીરૂપ જલનાં બિંદુઓ જેમનો સ્પર્શ કરતા હતા તેવા પધારેલા તેમનાં તો તેઓએ નયનથી દર્શન કર્યાં. 38.

તેમનાં એટલે ભગવાનનાં (તેઓએ દર્શન કર્યાં). તે સેવક જેવા ન હતા, એમ 'તુ' 'તો' શબ્દથી કહેલું છે. 'પધારેલા' એટલે દૃષ્ટિ પહોંચે તેટલામાં તરતજ પધારેલા. 'સ્વપુમ્ભિ:' પોતાના સેવકોએ 'પ્રતિહૃતમ્' લાવી મૂકેલ છે જવા માટે ઉપયોગી પાદુકાઓ વિગેરે આગળ જેમની તેવા (તેમનાં દર્શન કર્યાં). તે બે (દેવો) તો ચરણમાં પડેલા હોવાથી, તે મુનિઓએજ દર્શન કર્યાં. પહેલાં પણ હૃદયમાં તેઓએ તેવાંજ દર્શન કરેલાં, છતાં પણ હવે નયનથી દર્શન કર્યાં; કારણ કે તે નયનથી દર્શન ન થાય તેવા હોવા છતાં, પોતાની ઇચ્છાથી નયનથી દર્શન થાય તેવા થયા. 'પોતાની સમાધિના ભાગ્યરૂપ' શબ્દથી તેઓએ ઓળખ્યાનું કહેલ છે. 'સ્વસમાધિભાગ્યમ્' એટલે પોતાની સમાધિને સ્વીકારનાર, અથવા સમાધિના ભાગ્યરૂપ; કારણ કે કોઈક સમયે સમાધિમાં એવા પ્રકારના ભગવાન્ પ્રકટ થાય તો સમાધિ ભાગ્યશાળી થાય. એ પ્રમાણે સમાધિમાં પણ (પ્રાપ્ત થવા) દુર્લભ, (તેમનાં) હવે નયનથી દર્શન થયાં, એવું તેઓનું ભાગ્ય (થયું). પધારવાનો શ્રમ થયો ન હતો એમ જણાવવા છત્ર અને બે ચમરી સાથેનાનું વર્ણન કરે છે. હંસની જેવી હતી કાંતિ જે બેની, એટલે બંને ચમરીઓ શ્વેત હતી અને (તેમનાં) રત્નના દાંડાઓ આગળ નમેલા નીચાં (હંસના) પૂછડાં જેવા શોભતા હતા. તેવી બે ચમરીઓનો જે કલ્યાણકારી વાયુ, તેનાથી ડોલતું શ્વેત જે 'આતપત્રં' છત્ર, તેજ 'શશી' અમૃત વરસાવતો ચંદ્ર (હતો). તેના 'કેસરા:' એટલે અમૃતના બિંદુઓવાળા કિરણોના જેવી ચારે તરફ બાંધેલી મોતીની માળાઓ, તેમાં રહેલા મોતીઓ જ વાયુથી ડોલતાં જલના બિંદુઓ જેવા થતા (દેખાતા) હતા. 'શીકરા:' એટલે નાના બિંદુઓ; વાયુને લીધે ભગવાનનો જરા સ્પર્શ કરતા હતા, તેથી જલના બિંદુઓ (કહેલાં છે). અહિં 'જલ' શબ્દ શીતલપણું સૂચવવા (યોજેલ છે) અથવા બધીએ તરફ બિંદુઓ હોવાથી ઘણાં જલ જેવાં થયાં, તેથી 'જલ' શબ્દ યોજેલ છે. 'કેસર' શબ્દથી સુગંધ જણાવેલી છે. મંદપણું અને શીતલપણું સ્પષ્ટ છે. ચંદ્ર હોવાથી તાપ દૂર કરનાર હોવાનું, (અને) 'જલ' હોવાથી તૃષા પણ (દૂર કરનાર હોવાનું) સિદ્ધ થયું. છત્ર હોવાથીજ છાયા થઈ. 'હંસ' હોવાથી લીલા કરનારપણું (પ્રાપ્ત) થયું. 'કલ્યાણકારી વાયુ' શબ્દથી અહિં ઉત્તમ સર્વ ગુણોવાળો વાયુ કહેલો છે. તેથીજ ચમરીના સંબંધવાળો (વાયુ) કહેલો છે. તેવો ન હોય તો, મહાભૂત વાયુ (ચમરીઓ) હલાવવાથી પ્રકટ થાય, અને તે કાલ વિગેરેના ગુણવાળો હોવાથી, કુદરતથી શીતલ નથી. 38.

એ પ્રમાણે (ત્યાં) પધારતા ભગવાનનું વર્ણન કરીને, નીચેના શ્લોકમાં તેમને પધારવાનાં પ્રયોજનનું વર્ણન કરે છે:

કૃત્સ્નપ્રસાદસુમુખં સ્પૃહણીયધામ સ્નેહાવલોકકલયા હૃદિ સંસ્પૃશન્તમ્॥
શ્યામે પૃથાવુરસિ શોભિતયા શ્રિયા સ્વ:
ચૂડામણિં સુભગયન્તમિવાત્મધિષ્ણ્યમ્॥39॥

સર્વના ઉપર કૃપા કરવા સુંદર મુખવાળા1, ઇચ્છવા યોગ્ય તેજવાળા, સ્નેહવાળી દૃષ્ટિના અંશથી હૃદયમાં પ્રવેશ કરતા, શ્યામ પહોળાં વક્ષસ્થલ ઉપર શોભતી લક્ષ્મીથી સ્વર્ગોનાં શિરોમણિરૂપ પોતાનાં સ્થાનને સૌભાગ્યવાળું કરતા હોય તેવા....39.

ભગવાનનું વૈકુંઠમાં રહેવું, વૈકુંઠ બનાવવું અને વિવાદ (થતો હતો તે) સ્થાને આવવું સર્વના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે હતું, કારણ કે જો બ્રહ્માંડમાં વૈકુંઠ સ્થાન ન હોત, તો બ્રહ્મા વિગેરે ક્યાં જઈને (ભગવાનને પોતાનું કાર્ય) નિવેદન કરત? વળી જો ભગવાન્ ત્યાં (વૈકુંઠમાં) રહેતા ન હોત, તો (બ્રહ્મા વિગેરે) કાર્ય નિવેદન કરે ત્યારે (ભગવાન્) અવતાર કેમ લેત? વળી જો ભગવાન્ ત્યાં (વિવાદના સ્થલે) પધારે નહિ, તો સર્વનું સમાધાન કેમ થાત? તેથી બધાએ જેઓ બ્રહ્માંડમાં રહે છે, તેઓના ઉપર કૃપા કરવા (ભગવાને) સુંદર મુખવાળો (દેહ ધારણ કરેલ). આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભગવાનનું (ત્યાં) પધારવું મુનિઓને અને જય તથા વિજયને કોઈને પણ નુકસાનકારક ન હતું. 'અનમ્' 'દેહ' (શ્લો. 42) ના (આ) સર્વ વિશેષણો છે. 'સ્પૃહણીયધામ' એટલે ઇચ્છવા યોગ્ય હતું 'ધામ' તેજ જેનું તેવો (દેહ). દીપક વિગેરેનું તેજ બધાએ ઇચ્છવા યોગ્ય હોતું નથી, તેમજ સદા (ઇચ્છવા યોગ્ય) હોતું નથી. આ તો આનંદરૂપ હોવાથી ઇચ્છવા યોગ્ય છે. 'ધામ' 'તેજ' શબ્દથી એમ (જણાવ્યું છે કે તે પોતાની) કાંતિથીજ આનંદ ઉત્પન્ન કરતો હતો. આથી એમ કહેલું છે કે પરિણામના વિચાર વિના પણ સર્વના ઉપર કૃપા કરનાર હતો. વળી 'સ્નેહવાળી દૃષ્ટિના અંશથી હૃદયમાં પ્રવેશ કરનાર' હતો. (કેટલાક) સમય પછી ફલ આપવાનું તો દૂર રહ્યું, હમણાંજ સ્નેહવાળી જે દૃષ્ટિ કરે છે તે દૃષ્ટિના હૃદયમાં ચિંતન કરેલા એક અંશથી પણ ભગવાન્ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે; અથવા (તેના) અંશ સાથે હૃદયમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરતો (દેહ હતો). આથી સર્વના હૃદયના તાપને દૂર કરવાનું અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનું સૂચવેલું છે. એ પ્રમાણે ત્રણ વિશેષણોથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનનો દેહ કાર્યથી, બહારથી અને અંદરથી સર્વને સુખ આપનારો છે.

એ પ્રમાણે માત્ર દેહનાજ ગુણો કહીને આભરણોનો ઉપયોગ2 ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. શ્યામ રંગના પહોળાં વક્ષ:સ્થલ ઉપર-કસોટી ઉપર સુવર્ણની લીંટી પેઠે-શ્રીવત્સ ઉપર જે લક્ષ્મી, તેના વડે સ્વર્ગોના ચૂડામણિરૂપ વૈકુંઠને 'સુભગયન્તં' સૌભાગ્યવાળું કરતો (દેહ હતો). 'આત્મધિષ્ણ્યમ્' એટલે પોતાને રહેવાનું સ્થાન. ભગવાન્ શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળું પોતાનું અસાધારણ સ્વરૂપ ધારણ કરીને જે રહે છે, તે વૈકુંઠની શોભા માટે. તેમ ન હોય, તો તેવું સ્વરૂપ શા માટે ધારણ કરે? બધાએ જગતની શોભા સ્વર્ગ છે. તેનો પણ મુકુટમણિ વૈકુંઠ છે. તેની પણ શોભા વક્ષ:સ્થલ ઉપર રહેલી લક્ષ્મીને લીધે છે. આથી એમ કહેલું છે કે લોકની પેઠે સ્થાન વિગેરેની સુંદરતાથી ભગવાનનું સુંદરપણું થતું નથી, પરંતુ ભગવાનથીજ સર્વ સુંદર થાય છે.

'(ભગવાન્) વૈકુંઠની શોભા કેમ કરે છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'પોતાનાં સ્થાનને' એમ કહેલું છે. 'ઇવ' '(સૌભાગ્યવાળું કરતો હોય) તેવો' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (વક્ષ:સ્થલ ઉપર લક્ષ્મી રાખવાનું) આટલુંજ પ્રયોજન નથી, પરંતુ બીજું પણ

(પ્રયોજન) છે. લક્ષ્મી વિના જરાએ શોભા થતી નથી, અને તે ચંચલ છે. તેથી તે પોતાના આનંદરૂપ હોવાથી તે રમણ કરે તે માટે શૃંગારના સ્વરૂપવાળાં શ્યામ, આલિંગન માટે યોગ્ય પહોળાં વક્ષ:સ્થલને (તેનું) આસન બનાવેલું છે, કારણ કે હૃદય ઉપર (રહેવાથી) સર્વને સુખ થાય છે. બધુંએ ભગવાનનાં હૃદયમાં રહેલું હોવાથી, (ત્યાં લક્ષ્મી રાખીને) બધાઓને સુખ પણ કરે છે. આ પણ માત્ર વચન છે. વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્માંડમાં ભગવદ્રૂપ આનંદ પ્રકટ થએલો રહે છે, તેનાથી સર્વને સુખ કરેલ છે એમ (કહેલ છે). એ પ્રમાણે શ્રીવત્સ (ધારણ કરવા)નું પ્રયોજન કહ્યું. 39.

1.'અંગ' શબ્દનાં 'સંસ્પૃશન્તમ્' વિગેરે નરજાતિના વિશેષણો અનિયમિત રીતે મૂકેલાં છે, અથવા 'પ્રેમ' વિગેરે શબ્દો પેઠે 'અંગ' શબ્દ નરજાતિનો અને નપુંસકલિંગનો છે એમ જાણવું. (પ્ર)

2.'આભરણોનો ઉપયોગ' એટલે આભરણો દેખાડવાનું પ્રયોજન. વિનિયોગ વિગેરે શબ્દો આગળ છે તેનો પણ એવો અર્થ જાણવો. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં પીતાંબર વિગેરેનું પ્રયોજન કહે છે:

પીતાંશુકે પૃથુનિતમ્બિનિ વિસ્ફુરન્ત્યા કાઞ્ચ્યાડલિભિર્વિરુતયા વનમાલયા ચ॥
વલ્ગુપ્રકોષ્ઠવલયં વિનતાસુતાંસે વિન્યસ્તહસ્તમિતરેણ ધુનાનમબ્જમ્॥40॥

પીતાંબર પહેરેલી પહોળા નિતંબવાળી કેડ ઉપર પ્રકાશતા કંદોરાથી અને ભ્રમરોના ગુંજારવાળી વનમાલાથી (પોતાના સ્થાનને સૌભાગ્યવાળું કરતા,) (શ્લો. 38), સુંદર કાંડા ઉપર બાજુબંધવાળા. વિનતાના પુત્રના ખભા ઉપર રાખેલ એક હાથવાળા, બીજા હાથથી કમલને ફેરવતા...40.

પીત છે અંબર જેનું, એવી પહોળા નિતંબવાળી કેડ ઉપર, પીતાંબરની ઉપર શોભતા કંદોરાથી અને ભ્રમરો જેમાં ઉત્તમ પ્રકારે ગુંજાર કરતા હતા તેવી વનમાલાથી પોતાનાં સ્થાનને સૌભાગ્યવાળું કરતો, અથવા 'આત્મન:' પુરુષોત્તમનાં પોતાનાં જગદ્રૂપ સ્થાનને (સૌભાગ્યવાળું કરતો), એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. પીત અંબર (પીતાંબર) વેદ છે. ભૂમિ ઉપર પ્રસરેલું તે યજ્ઞ વિગેરે દ્વારા હૃદય વિગેરેની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવી, આત્માઓને અથવા આત્માનાં સ્થાન અંત:કરણ વિગેરેને શુદ્ધ કરે છે. હિમાલય વિગેરે પાસેની ભૂમિઓ નિતંબો છે. તે વિસ્તારવાળી (પહોળી) સર્વ ફલ ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી કર્મ (કરવાની) ભૂમિરૂપ છે. તેથી જ્યારે ભગવાન્ (પોતાનાં) આધિદૈવિક સ્વરૂપ ઉપર પિતાંબર રાખે, ત્યારેજ અહિં વેદનો પ્રચાર થાય છે, અને ત્યારેજ સર્વના હૃદય ભગવાનનું સ્થાન થાય છે. તે (પિતાંબર)ના ઉપર પ્રકાશતો જે 'કાઞ્ચી' સુવર્ણનો બનાવેલો કંદોરો, તે ઉપનિષદોના અર્થરૂપ છે, (અને) તેનાથી ઉત્તમ (પુરુષો)નું હૃદય ઘણી સારી રીતેજ (ભગવાનનું) સ્થાન થાય છે. 'પ્રકાશતા' એટલે યોગ વિગેરે સાથેના, કારણ કે જો બ્રહ્મવિદ્યા આવી (યોગ વિગેરે સાથેની) ન હોય, તો કયાંય પણ ભગવાન્ રહે નહિ. વળી ભગવાનના ગુણોનાં કીર્તનરૂપ વનમાલાથી (પોતાનાં સ્થાનને સૌભાગ્યવાળું કરતા). 'અલય:' એટલે ભ્રમરો, મૃત્યુવિનાના, છ ગુણવાળા ભગવાનના તે

ગુણોનું ગાન કરનારા ભક્તો. સારી રીતે કીર્તન કરેલા ભગવાનના ગુણો વિના પણ ભગવાન્ હૃદયમાં રહેતા નથી. તેથી મૂલ (શ્લોક)માં (1) પીતાંબર (2) સુવર્ણનો કંદોરો અને (3) વનમાલા ધારણ કર્યાનું (કહ્યું, તેથી) ભૂમિ ઉપર ત્રણ માર્ગો1 પ્રસિદ્ધ થએલા છે એવો અર્થ છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જનોઈ વિગેરેરૂપ ભગવાનની કૃપાથી (ભૂમિ ઉપર માર્ગ પ્રસિદ્ધ થએલ છે).

એ પ્રમાણે ત્રણનો વિનિયોગ કહીને, ઉત્તરાર્ધથી બાજુબંધ વિગેરે ત્રણનો વિનિયોગ કહે છે. સુંદર કાંડા ઉપર બાજુબંધ હતું જેના તેવો (દેહ હતો). ભગવાનના ચાર શ્રીહસ્તો ચાર પુરુષાર્થરૂપ છે. જૂદાજૂદા સ્થલે જૂદુંજૂદું (ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનારી ક્રિયાઓ શ્રીહસ્તરૂપ છે. તેઓની શોભા ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનનું જ્ઞાન થતાં થાય છે. બાજુબંધો તે જ્ઞાનરૂપ છે. તેઓ જો ત્યાં ધરાવેલાં ન હોય, તો કોઈપણ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત ન થાય. તેથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થવા માટે બાજુબંધનો ઉપયોગ છે. ગરુડ કાલરૂપ છે. તે ભગવાનના પરાક્રમથી રોકાએલો રહે છે. જો તેમ (રોકાએલો) ન હોય, તો ભક્તોને પણ ખાઈ જાય. 'વિ' ઘણી 'નતા' નમ્ર થએલી (વિનતા) જે ભગવાનની માયા, તેનો પુત્ર ગરુડ કાલરૂપ છે. વૈષ્ણવ તંત્રમાં તે (વિનતા=માયા)નેજ 'શ્રદ્ધા' (કહે છે). તેના 'અંસે' ખભા ઉપર એટલે પ્રાણીઓના અદૃષ્ટ ઉપર અથવા પ્રવાહ ઉપર રાખેલો છે એક શ્રીહસ્ત જેણે તેવો (દેહ છે). 'બીજા (હાથથી)' એવું વચન હોવાથી એક ક્રિયા ભક્તોને માટે છે, અને બીજી લોકોને ભ્રમણ કરાવવા છે એવો (અર્થ છે). તે (અર્થ) 'બીજા હાથથી કમલને ફેરવતા' વિશેષણથી કહેલો છે. 'બીજાથી' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે ખાસ કરીને ભગવાનના સંબંધ વિનાના હોય તેઓનેજ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. 'અબ્જં' એટલે જગતરૂપ કમલ. અથવા બીજાઓ ઉપર 'ભગવાન્' શબ્દના અર્થરૂપ લીલાકમલને ફેરવે છે. 40.

1.અનુક્રમે કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ માર્ગો.

નીચેના શ્લોકમાં કુંડલ વિગેરે ત્રણનો વિનિયોગ કહે છે:

વિદ્યુત્ક્ષિપન્મકરકુણ્ડલમણ્ડનાર્હગણ્ડસ્થલોન્નસમુખં મણિમત્કિરીટમ્॥
દોર્દણ્ડષણ્ડવિવરે હરતા પરાર્ધ્યહારેણ કન્ધરગતેન ચ કૌસ્તુભેન॥41॥

વિજળીનો તિરસ્કાર કરતાં મકરાકારના કુંડલોનાં આભૂષણને યોગ્ય ગંડસ્થલ અને ઉંચી નાસિકાવાળા મુખવાળા, મણિમય મુકુટવાળા, હાથરૂપ દંડોના સમૂહની વચ્ચેના ઘણાં કિંમતી હારથી અને કંધરા, ઉપર રહેલા કૌસ્તુભથી મનને હરતા... 41.

વિજળીનો પણ તિરસ્કાર કરતાં જે બે મકરની આકૃતિવાળા કુંડલો, તે આભુષણને યોગ્ય જે ગંડસ્થલ, અને ઉંચી નાસિકા-તે બેવાળું મુખ હતું જેનું, અને મણિમય મુકુટ હતો જેનો, એમ ગોળ આકારવાળું અને કેશના સ્થાનરૂપ એમ બે પ્રકારે મસ્તક વર્ણવેલું છે. સાંખ્ય અને યોગ બે કુંડલો છે, વિજળી મૃત્યુ છે, અને બે કપોલ (ગંડસ્થલ) પ્રેમ અને પ્રપત્તિ છે. સાંખ્ય અને યોગ તે બેના અંગ છે, અને તેમનો ઉપયોગ વૈરાગ્ય (પ્રાપ્ત કરવા)માં અને ભગવાનનું સ્મરણ (કરવા)માં થાય છે. જો તે બે (સાંખ્ય અને યોગ) મૃત્યુને રોકનારાં

થાય, તોજ આ શાસ્ત્રમાં ઉપયોગી થાય છે, કારણ કે જલમાં પકડનારું પ્રાણી મકર પ્રાકૃત દેહ વિગેરેને ગળે છે, તેમ સાંખ્ય અને યોગ અભિમાનને અને શરીરને ગળે છે (ગાળે છે). અપ્રાકૃત દેહનું ગંડસ્થલ તે બે અલંકારો ધારણ કરવા યોગ્ય હોય છે તેવા (દેહ)માં જ ભક્તિ અને પ્રપત્તિ (શરણ જવાનું) ઘટે છે, કારણ કે સર્વ દોષના અભાવરૂપ નાસિકા છે, તે જો ઉંચી હોય તો ભક્તિમાર્ગ શોભે છે. ઉપનિષદોનું જ્ઞાન અથવા તેનાથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પારમેષ્ઠ્ય (સર્વથી ઉંચી સ્થિતિ) શિર છે, તે પણ મણિમય મુકુટવાળું છે. ત્યાં ભગવાનનાં સ્થાનમાં જનારા ભક્તો મણિ છે. તેઓ જો ત્યાં ન જાય, તો સત્યલોક શોભેજ નહિ. તેથી ભગવાન્ જે મણિમય મુકુટને મસ્તકે ધારણ કરે છે, તેથી ભક્તોની ત્યાં (સત્યલોકમાં) સ્થિતિ થાય છે.

'હાથરૂપ દંડોના સમૂહની વચ્ચેના ઘણાં કિંમતી હારથી' શબ્દોથી હારનું પ્રયોજન કહે છે. હાથરૂપ દંડો ચાર છે, તેઓના 'ષણ્ડ:' સમૂહ, તેની 'વિવરે' વચલા ભાગમાં, 'હરતિ' હરે તે 'હરન્' મનને હરનાર, અથવા ત્રણ લોકની શોભાને હરનાર (હાર)થી, એમ ઓળખાવનાર ચિહ્ન માટે ત્રીજી (વિભક્તિ યોજેલી છે). 'મુક્તા:' મુક્ત જીવો બધા હરનારાજ છે, કારણ કે તેઓ પોતાના દેહને હરે છે (દેહનો નાશ કરે છે), તેઓનો 'હાર:' સમૂહ તે 'મુક્તાહાર:' મુક્તાહાર; અને તેઓ (મુક્ત જીવો) આ બ્રહ્માંડમાં પરાર્ધ્ય છે. 'પર' એટલે બ્રહ્માનું આયુષ્ય, તે છે 'અર્ધ્ય' મૂલ જેમનું (તે 'પરાર્ધ્ય'). બ્રહ્માની ઉત્પત્તિની ક્ષણથી આરંભી તે (બ્રહ્માનું આયુષ્ય) સંપૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી જેઓએ બીજા બ્રહ્માંડમાં પુણ્યોના ઢગ કરેલા છે તે 'પરાર્ધ્ય'. 'પરાર્ધ્ય' એવો પાઠ હોય, ત્યારે ઉપર કહેલા નિયમ પ્રમાણે આજ બ્રહ્માંડમાં પરાર્ધ આયુષ્યને હરનારા તે પરાર્ધ્ય; તેવા અને તે હારો ('તે પરાર્ધ્ય હાર'). વળી ભગવાને ઘણાં પ્રયત્નથી તેઓનું રક્ષણ કરેલું છે. તેમની આસપાસ (પોતાના) હાથરૂપ દંડો (રાખેલા છે), અને વળી જેનો ઉપાય થઈ ન શકે તેવો દોષ દૂર થાય તે માટે (હાથરૂપ દંડોની) મધ્યમાં (તેઓને) રાખેલા છે. હાથને માત્ર રક્ષણ કરનાર તરીકે દંડ (કહેલા) નથી, પરંતુ દુ:ખ કરવા આવનાર ઉપર પ્રહાર કરનાર હોવાથી 'દંડ' કહેલા છે.

એ પ્રમાણે હાર (નો ઉપયોગ) કહીને, કૌસ્તુભનો વિનિયોગ કહે છે. 'કં' શિરને 'ધારયતિ' ધારણ કરે તે, અને ('કં') સુખને (ધારણ કરે) તે 'કંધરા' એટલે કંઠ. ત્યાં રહેલા કૌસ્તુભથી પણ (તે) જણાય છે. 'કૌ' પૃથ્વી ઉપર 'સ્તોત્રેણ' સ્તુતિથી જે પ્રકાશે છે તે ભગવાનના ભક્તો અને મુક્ત જીવો એ આનાં તત્ત્વરૂપ છે. તેઓનો સમૂહ તે કૌસ્તુભ; અને તેમને આનંદને ધારણ કરનાર (કંધરા-કંઠ) ઉપર રાખેલા છે. જો ભગવાન્ (ત્યાં) કૌસ્તુભ ધારણ ન કરે, તો ભક્તોને બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત ન થાય. 'ચ' 'અને' શબ્દથી ગોપિકાઓ વિગેરેનાં તત્ત્વરૂપ બીજું પણ કંઠનું આભરણ (ધારણ કરેલ હોવાનું) જણાય છે, અને 'ચ' 'અને' શબ્દ (શ્લોકમાં) જે સ્થલે રહેલો છે તેથી વક્ષ:સ્થલ ઉપર પણ કૌસ્તુભ હોવાનું જણાવેલ છે. તેવા સંજોગોમાં ગોપીઓ અથવા બીજા ભક્તો જગતનો પ્રકાશ કરનારા હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

એ પ્રમાણે આભરણ વિગેરેનો વિનિયોગ કહીને, શરીરમાં રહેલ સૌંદર્યનો અને માહાત્મ્યનો વિનિયોગ નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:

અત્રોપસૃષ્ટમિતિ ચોત્સ્મિતમિન્દિરાયા:
સ્વાનાં ધિયા વિરચિતં બહુસૌષ્ઠવાઢ્યમ્॥
મહ્યં ભવસ્ય ભવતાં ચ ભજન્તમંગં નેમુર્નિરીક્ષ્ય નવિતૃપ્તદૃશો મુદા કૈ:॥42॥

અને એવા આ (જે) (દેહ)માં લક્ષ્મીનો ગર્વ (તેણે) મૂકી દીધેલ છે, જે પોતાના ભક્તોએ બુદ્ધિથી કલ્પેલ છે તેવા, ઘણી સુંદર રચનાવાળા, મારે શંકરને અને તમારે ભજવા યોગ્ય દેહને જોઈને તૃપ્ત ન થએલી દૃષ્ટિથી આનંદથી મસ્તકોથી નમસ્કાર કર્યા. 42.

લક્ષ્મીનો 'ઉત્સ્મિતં' સૌંદર્યનો ગર્વ આમાં 'ઉપસૃષ્ટમ્' જેમ ધાવણનું પાન કરવા વાછડો કરે, તેમ ભગવાનનાં સૌંદર્યનો થોડો ભાગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેણે મૂકી દીધેલો છે, એવો અર્થ છે. 'ઇતિ' 'એવા' શબ્દ સમાપ્તિ સૂચવે છે, અને હાથથી દેખાડે છે (એમ જણાવે છે). વળી ત્રણ લોકોનું સૌંદર્ય, અને 'ચ' અને 'અને' શબ્દ હોવાથી બ્રહ્માંડની ઉપરનું પણ (સૌંદર્ય) આમાં ઢંકાઈ ગએલું છે. વળી 'સ્વાનાં' (પોતાના) ભક્તોની નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિથી જે 'વિરચિતં' ઉત્તમ પ્રકારે ધ્યાન વિગેરેથી કલ્પેલો છે, અને સૌંદર્યથી થતો ગર્વ (જેની આગળ) તજાએલો છે, સૌંદર્ય જ ઢંકાઈ ગએલ છે અથવા તેનાથી પણ આ (ભગવાનનો દેહ) વિશેષ સરસાઈવાળો છે એવા વિચારથી (સૌંદર્યનો) ગર્વ તજેલો1 છે. આથી વિરુદ્ધ જેઓ લક્ષ્મીનો ભગવાન્ પ્રતિ ગર્વ હોવાનું કહે છે2, તેઓ લક્ષ્મીનો જ દોષ કહેતા હોવાથી તેઓ અવગણના કરવા યોગ્ય છે. તે વિશ્વાસપાત્ર પણ ન હોવાથી, ભક્તો (પોતાની) બુદ્ધિથી એવી (કલ્પના) કેમ કરે? ભગવાનનાં સૌંદર્યનાં પ્રાકટ્યનો આ વિનિયોગ સ્પષ્ટ જ કહેલો છે. 'ઘણી સુંદર રચનાવાળા' વિશેષણથી ઉત્તમ રચનાનો વિનિયોગ કહેલો છે. 'સૌષ્ઠવં' એટલે અવયવોની રચનાનો પ્રકાર. વળી તે સૌષ્ઠવ (રચના) બ્રહ્માએ રચેલાં કમલ વિગેરેમાં હોય છે. બ્રહ્મા જેટલું તે જાણે છે, તેટલું તે (કમલ વિગેરેનું) સૌષ્ઠવ છે. તેનાથી પણ અધિક ઘણું જ સૌષ્ઠવ, અને તેનાથી તે (ભગવાનનો) દેહ ભરપૂર છે. તેવું સૌષ્ઠવ પણ પૂરેપુરૂં છે, એવો અર્થ છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્માએ રચેલા સિવાયના પણ ઘણા ભગવદીય પદાર્થો છે. તેમ ન હોત તો (ભગવાનનાં) મૂલ (સ્વરૂપ=દેહ)માં તેવું સૌષ્ઠવ દેખાડેલ ન હોત. સૃષ્ટિના પદાર્થોનો આટલે દૂર સુધી ઉપયોગ હોવાથી, અધિક વર્ણન કરેલું નથી.

(આ) મૂલ (સ્વરૂપ) છે એમ જણાવવા 'મારે શંકરને અને તમારે ભજવા યોગ્ય દેહને' એમ કહેલું છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ પોતાનાં ફલરૂપ છે એમ જણાવવા 'મહ્યમ્' એ ચોથી (વિભક્તિ) છઠ્ઠીના અર્થમાં (યોજેલી છે). રાજસ, તામસ અને સાત્ત્વિક3, આધિદૈવિક વિગેરેના ભેદથી જૂદા બધાએ ભજવા યોગ્ય (આ ભગવાનનો) દેહ હતો. 'ભજનીય' 'ભજવા યોગ્ય' એમ કહેવાનું હતું, ત્યાં 'ભજન્તં' 'ભજતું' એમ કહ્યું, તેથી 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે, (તેઓને હું પણ તેજ પ્રકારે ભજું છું') (ભ.ગી. 4-11) એ વાક્ય પ્રમાણે ભજનને સફલ જણાવેલું છે. 'ભજનીયમ્' 'ભજન કરવા યોગ્ય' પાઠનો અર્થ તો સ્પષ્ટજ

છે. બધાએ ભજન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપનાં પ્રાકટ્યથી, ‘ઇશ્વર નથી’ એવા બધાએ વાદો ખોટા હોવાનું સિદ્ધ થયું. તેમ ન હોય તો જેમણે ઘણું ફલ પ્રાપ્ત કરેલ છે તેવા (દેવો)એ ભજન કરવા યોગ્ય કેમ હોય? વળી આ મોક્ષ માટે ઉપયોગી પદાર્થો નથી, (તેથી) અધિકારીઓએ ભજન કરવા યોગ્ય કેમ હોય? વળી સૃષ્ટિ (ના પ્રકરણ)માં (આ)
કહેવાનું વિરુદ્ધ થાય (ગણાય), અને બ્રહ્મા વિગેરે સદા ભગવાનનું ભજન કરે છે. તેથી બીજા મતો4 ખોટા ઠરાવવા માટેજ (કહેલું) ભગવાનનું પ્રાકટ્ય (એમ) સૂચવે છે કે બધાએ ભગવાનનું ભજન કરવાનું છે. તેથી સનક વિગેરેએ ભગવાનનાં દર્શન કરીને તેમ જાણેલું હોવાથી ‘જોઈને નમસ્કાર કર્યા’ એમ કહેલું છે. બધાએ ઉત્તમ (ગુણો) તેઓની દૃષ્ટિમાં પ્રકાશ્યા, તેથી તેમણે નમન કર્યું. ‘તૃપ્ત ન થએલી દૃષ્ટિથી’ વિશેષણથી નમનથી થતો દોષ દૂર કરે છે. સારી રીતે તૃપ્ત થએલી નથી દૃષ્ટિ જેઓની તેવા (તેઓ હતા). નમસ્કાર દર્શન (થવા)માં અડચણરૂપ હોવાથી, નમસ્કાર એમ જણાવે કે બહારના (ભગવાનના સ્વરૂપ)માં તેઓને રસ ન હતો. તેમ ન હતું એમ જણાવવા ‘તૃપ્ત ન થએલી દૃષ્ટિથી’ એમ કહેલું છે. "છતાં પણ સાધનથી ફલ ઉત્તમ હોવાથી તેમણે દર્શન તજી નમસ્કાર કેમ કર્યા?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘આનંદથી’ એમ કહેલું છે. એકવાર દર્શન (થવા)થીજ ગંગામાં જેમ ઘડો બૂડે તેમ તેઓને પૂરેપૂરો આનંદ થયો. તેથી આનંદથીજ નમસ્કાર કર્યા. આનંદેજ તેમને નમસ્કાર કરાવ્યા. આનંદથી ભરપૂર થઈ, (ભગવાનના) ચરણમાં પડ્યા, એવો અર્થ છે. તેવી રીતે દૃષ્ટિ તૃપ્ત ન થઈ એમ તેઓ તુચ્છ ન હોવાનું કહ્યું. ‘કૈ:’ મસ્તકોથી નમસ્કાર કર્યા. બ્રહ્મ જાણનારાઓ મસ્તકથી નમસ્કાર કરે તે (જેમને નમસ્કાર કરે તે) બ્રહ્મ હોવાનું સૂચવે છે. 42.
1.‘ચ’ ‘અને’ શબ્દનો અન્વય ‘ગર્વ’ સાથે પણ છે, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલ છે. (પ્ર)
2.આ શ્રીધરનો મત નથી, બીજાનો હોવાનું જાણવું. (પ્ર)
3.બ્રહ્મા રાજસ, શંકર તામસ અને દેવો સાત્ત્વિક.
4.બીજાના મતો એટલે શિવભાગવત, શક્તિભાગવત વિગેરેના મતો (પ્ર)

એમ કરવાથી ભગવાનના ગુણો પોતાની અંદર પ્રવેશ કરે છે એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં એમ કહે છે કે ભગવાનના ગુણોએ તેઓમાં પ્રવેશ કર્યો:

तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्दकिञ्जल्कमिश्रतुलसीमकरन्दवायु:॥
अन्तर्गत: स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वो:॥43॥

તે અરવિંદ નયનના પદરૂપ અરવિંદના કેસરો સાથે ભળેલા તુલસીના રસવાળા વાયુએ પોતાનાં છિદ્ર દ્વારા તેઓની અંદર પ્રવેશ કરીને, તેઓ અક્ષરના ઉપાસકો હોવા છતાં તેમના ચિત્ત અને દેહમાં ખળભળાટ કર્યો. 43.

ભગવાનના ચરણના સંબંધવાળા વાયુએ તેઓનાં ચિત્ત અને દેહમાં ખળભળાટ કર્યો, અને તે અયોગ્ય હતું, કારણ કે તેઓ અક્ષરની ઉપાસના કરનારા હતા. આત્મારૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા તેઓને દેહ ઇન્દ્રિયો અને અંત:કરણના ગુણોનું ખોટું ભાન ન થાય. તેથી તેઓને કયાંય ખળભળાટ ન થાય. ભક્તિનો રસ તો (તેઓમાં) નહતો જ. છતાં પણ

ભગવાનની સમીપ ભગવાનના ગુણો જેમ મોટા દોષને દૂર કરે છે, તેમ ઉત્તમ ગુણ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તે પ્રસંગે તેઓને ઉત્તમ ગુણ પ્રાપ્ત કરાવનાર સંસ્કારો 'તે અરવિંદનયનના....'થી કહે છે. 'તે' પ્રસિદ્ધ (ભગવાન્) પોતે ઇચ્છેલા હોય તે બધાએને ભક્ત કરે છે, તેમ આ પણ ભગવાને ઇચ્છેલા હતા. આથી1 એમ જણાવેલ છે કે (ભગવાને પોતાની) ઇચ્છાથી જ તેઓને ભક્ત કર્યા. વળી 'અરવિંદનયન' એટલે કમલ જેવા નયનવાળા ભગવાનની દૃષ્ટિથી જ તેઓનો સંસ્કાર થયો એમ (કહેલ છે). 'અરવિં' સૂર્ય સિવાયનાનો 'દ્યતિ' નાશ કરે તે (અરવિંદ)2, જેના ઉપર તેઓનો આધાર3 હતો, તે સિવાયના તેઓના ગુણને પણ દૂર કરતા હોવાથી, તેઓના વિરુદ્ધ ધર્મોને દૂર કર્યા, કારણ કે નયન પહોંચનારું હોવાથી પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. તેથી (ભગવાને પોતાની) દૃષ્ટિથી (ભક્તિમાં) અડચણરૂપ ગુણોને દૂર કર્યા, અને (ભક્તિ) કરાવનાર ગુણો મૂક્યા, એમ કહેલું છે. વળી 'પદરૂપ અરવિંદ', એટલે ચરણનો સ્પર્શ તેઓને થએલો. 'પદ્યતે' જાણવામાં આવે તે 'પદમ્' 'પદ' જ્ઞાનરૂપ છે. તેનો સ્પર્શ થતાં તેઓનું અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન પણ ગયું. 'અમે આત્માને જ જાણનારા છીએ' એવો તેઓનો આગ્રહ દૂર થયો, એવો અર્થ છે. તે (પદ) 'અરવિંદ' આત્માની અંદર પોતાના પ્રકાશ સિવાયના (ગુણ)ને દૂર કરે છે, એવો જ્ઞાનનો ગુણ કહ્યો. તે (પદરૂપ અરવિંદ)ના થોડેથોડે દોષને દૂર કરનારા કેસરો; ઔષધના જેવા તે (કેસરો)ની સાથે ભળેલો એટલે ભક્તિમાં રહેલ ભક્તપણાંને પ્રાપ્ત કરાવનાર દેહને ઉત્પન્ન કરનારી રજ સાથે ભળેલો જે વાયુ, તે નાસિકા દ્વારા (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરીને, સ્થૂલ દેહની દરકાર કર્યા વિના જ (તેની) અંદર શરીર ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે પહેલાનાં ચિત્ત અને દેહનાં (કેટલાક) અંશથી તે ગ્રહણ અને ત્યાગ કરતો હોવાથી ખળભળાટ થાય તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે ગંધનું દ્વાર નાસિકા છે. તેથી ત્યાં ગંધને રોકાણ થતું નથી. વળી આ ગંધ આધિદૈવિક4 હોવાથી 'સ્વ' 'પોતાના (છિદ્ર)' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તેઓને બધાંએ સાધનો સરખાં5 છે. તેથી જ ચતુ:સન હોવા છતાં પ્રહ્લાદ ભક્ત થએલો. (ભગવાને) જય અને વિજયમાં રહેલી ભક્તિ ચાર (મુનિઓ)માં મૂકી, અને તેઓનું જ્ઞાન તે બેને આપ્યું, એવો અર્થ છે. 43.

1.શ્લોકમાંના 'તસ્ય' 'તે' શબ્દથી જણાવેલ છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.આ 'અરવિંદ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહેલી છે. (પ્ર)

3.તેઓનો આધાર જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ હતો. (પ્ર)

4.'ઘ્રાણં ચ ગન્ધ:' એ વાક્ય પ્રમાણે નાક ઇન્દ્રિયરૂપ. (પ્ર) આધિદૈવિક ગંધ હોવાથી નાસિકા તે ગંધની હતી, એટલે ગંધને તે દ્વારા દેહમાં જવામાં રોકાણ કરે તેવું કોઈ નહતું, એવો અર્થ જણાય છે.

5.મુનિઓને આધિદૈવિક ગંધ બીજા સાધનો જેવી જ છે. તેથી 'સ્વ' શબ્દના અર્થ 'આધિદૈવિક' ગંધનું (છિદ્ર), એવો યોગ્ય છે એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

તેથી ભક્તોની પેઠે તેમણે પ્રમાણ કર્યા; એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તે વા અમુષ્ય વદનાસિતપદ્મકોશમુદ્વીક્ષ્ય સુન્દરતરાધરકુન્દહાસમ્॥

લબ્ધાશિષ: પુનરવેક્ષ્ય તદીયમઙ્ઘ્રિદ્વન્દ્વં નખારુણમણિશ્રયણં નિદધ્યુ: ॥44॥

તેઓને આમનું ઘણાં સુંદર અધર ઉપર કુંદના જેવા હાસ્યવાળું, શ્યામ કમલની કળી જેવું મુખ ઉંચા થઈ જોઈને આશિષ પ્રાપ્ત કરીને, ફરીથી નખરૂપ લાલ મણિ જેમાં હતા તેવા તેમના બે ચરણો જોઈને નિશ્ચય (તેમનું) ધ્યાન ધર્યું. 44.

તે ચારેએ 'વૈ' નિશ્ચય ભક્તિથી આકુલ થઈ ભગવાનના બે ચરણોનું ધ્યાન ધર્યું, કારણ કે ભક્તિ સર્વ તરફથી ભગવાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરાવનાર દેહ ઇન્દ્રિય વિગેરે સર્વમાં એકસાથેજ ખળભળાટ કરે છે, ત્યારે1 જ્ઞાન, વિગેરેથી સુખ થતું નથી. (જ્ઞાન અને ભક્તિનો) એક બીજાનો વિરોધ થવાથી મનની2 શાંતિ થઈ નથી, તેથી સર્વને શાંતિ કરનાર ભગવાનના બે ચરણારવિંદનું તેઓએ માત્ર ધ્યાન ધર્યું. ધ્યાન (ધર્યાં) પહેલાં તેઓને સુખ ન થવાનું કારણ 'આમનું (મુખ જોઈને)' એમ કહેલું છે. પોતાને ભક્તપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર (ભગવાન)નું મુખ જ 'અસિતપદ્મકોશ:' શ્યામ કમલની કળીરૂપ જોઈને, આશિષ પ્રાપ્ત કરેલા થઈ એટલે (ભગવાનની) પ્રેમવાળી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને, ફરીથી ઘણીવાર જોઈને નમસ્કાર કર્યા અને ઘણીવાર મુખનું દર્શન કર્યું. (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનાં જ્ઞાને (નમસ્કારો કર્યા તેણે), અને સ્વરૂપના સૌંદર્યે (મુખદર્શને) (તેમનાં) અંત:કરણ અને દૃષ્ટિને વશ કર્યાં. જીવ તો બંનેને અનુસરનારો હોઈ વારાફરતી તેઓનું સમાધાન કરતો હતો, છતાં પણ તેના હૃદયમાં શાંતિ થતી ન હતી. બંનેનું એક પ્રકારે સમાધાન થતું ન હોવાથી એકનો ઉપદ્રવ રહેતોજ હતો. 'શ્યામ કમલની કળી' એ ન હોય તેવા (પદાર્થ)ની ઉપમા (કહેલી છે). બીજા દેશમાં તેવું કમલ હોવાનું સંભવે છે. ઉંચા થઈ જોવામાં નયન કારણરૂપ હોવાથી તેમ કહેલું છે; કારણ કે તે બધું શ્યામ ન3 હતું. સ્વરૂપથી અને જ્ઞાનથી આ તેવું થશે એમ જણાવવા 'પદ્મ' 'કમલ' શબ્દ યોજેલ છે. એકજાતના પોતાની જાતનાનું પોષણ કરનાર હોય છે, તેથી 'કોશ' શબ્દથી તેમાં રહેલાઓનું રક્ષણ સૂચવેલું છે. 'ઉંચા થઈ જોઈને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે ચરણમાં પડેલાજ તેઓ મુખારવિંદને જોતા હતા. ઘણું સુંદર જે કુંદનું પુષ્પ, તેના જેવું હતું હાસ્ય જેનું (તેવું મુખ જોતા હતા). આ4 (હાસ્ય)જ આશિષ છે. 'ઘણું સુંદર' શબ્દથી5 (એમ) કહેલું છે કે પહેલાંની સ્થિતિને રોકનારી માયા પ્રવૃત્તિ કરે તો પણ પહેલાંની અવસ્થામાં થએલું સુખ મટવાનું નથી. વળી 'તરપ્' પ્રત્યય 'અધિક' (શબ્દ)થી (સુંદરતાનું) અધિકપણું કહેલું છે, કારણ કે બ્રહ્માનંદ કરતાં ભજનાનંદ મોટો છે. અથવા 'અધર' ઘણો સુંદર છે6. (તેમ લઈએ) ત્યારે પરમાનંદથી અધિક લોભરૂપ રસ (તેમાં) રાખેલ હોવાથી, તે રસનો સ્પર્શ કરનારું હાસ્ય ગોપિકાઓ (ને સુખ આપતું તે)ની પેઠે સુખ આપનારું છે. તેનું અધિક સુંદરપણું એમ જણાવે છે કે આનંદમૂર્તિ (ભગવાન)ના અક્ષરાનંદથી અને ભજનાનંદથી (આ) આનંદ મોટો છે. તેમ ન હોય7, તો માત્ર મોહ દુ:ખ કરનારો થાય. કુંદના પુષ્પની સરખામણી ભૌતિક પ્રેમ ન હોવાનું જણાવવા કરેલી છે. મોહ પણ ભક્તિ (થાય તે) માટેજ છે, પરંતુ વિષયો માટેનો નથી. 'કું' પૃથ્વીનું 'દ્યતિ' ખંડન કરે તે કુંદ. આવી કૃપા પ્રાપ્ત કરીને ફરીથી (ચરણો) જોતા, તે પોતાનાં હૃદયમાં ભગવાનનાં ચરણારવિંદ પ્રકટ થાય તે માટે. તેથી જ તેમનાં બે ચરણો પ્રકટ થવાથી

ચિત્તમાં રખાય, એવા વિચારથી તેમણે ધ્યાન ધર્યું. ‘द्वन्द्वं’ ‘બે’ શબ્દ અવતારના અભિપ્રાયથી યોજેલો છે. સાકાર બ્રહ્મવાદમાં (બે ચરણો હોવાથી) ઈશ્વર ન હોવાનું સિદ્ધ થતું8 નથી. તે ચરણ ભક્તિમાર્ગના પ્રસિદ્ધ સર્વ પુરુષાર્થો આપનાર છે એમ જણાવવા (એમ કહેલું છે કે) નખો જ જે લાલ મણિઓ છે તેઓનો આશ્રય છે જેના ઉપર તેવું (ચરણ છે), કારણ કે નખો અનુરાગ સાથે રહેલા હોવાથી લાલ રંગના ચિંતામણિઓ જેવા છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે તેઓનો બધોએ મનોરથ પૂર્ણ થયો. 44.

1.‘ત્યારે’ એટલે ખળભળાટ હોય ત્યારે. (પ્ર)

2.‘સમાધાન’ એટલે પક્ષપાત. (પ્ર). ‘મનની શાંતિ’ એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

3.કારણપણું જણાવવા નેત્ર અને ભગવાનના મુખમાં સરખા ગુણો હોય તે કહેલા છે.(પ્ર)

4.‘આ’ એટલે હાસ્યથી જણાતી કૃપા. (પ્ર)

5.ઘણું સુંદર હાસ્ય કહ્યું તેથી. (પ્ર)

6.પ્રહ્લાદ ઉતિલીલામાં ઉપયોગી છે. તેવો આમનો અધિકાર ન હોવાથી, હવે જે વ્યાખ્યાન કરે છે તે ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી ન હોવા છતાં, સ્વરૂપનો વિચાર કરીને આ કહે છે. (પ્ર)

7.‘તેમ ન હોય તો’ એટલે જૂદાંજૂદાં કાર્ય માટે ઉપયોગી સૌંદર્ય ન હોય તો. (પ્ર) અધરનો રસ અક્ષરાનંદથી તથા ભજનાનંદથી મોટો ન હોય તો, એવો અર્થ જણાય છે.

8.‘અન્યથાસિદ્ધિ:’ એટલે પુનરુક્તિ (ફરી તેજ અર્થ કહેવો તે). (પ્ર). અન્યથા સિદ્ધિ: એટલે ખોટી રીતે સિદ્ધ કરવું તે. ‘આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ નથી, કારણ કે તેને ચરણો છે. તેથી બ્રહ્મ હોવાનું ખોટી રીતે સિદ્ધ કરેલ છે’ એમ કોઈ કહે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સાકાર બ્રહ્મવાદમાં બ્રહ્મને ચરણ હોય છે. તેથી આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ અથવા ભગવાન્ છે એમ ખોટી રીતે સિદ્ધ કરેલું નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે તેઓનું અંદરનું ભક્તનું કૃત્ય કહીને, નીચેના શ્લોકમાં બહારનું સ્તુતિ વિગેરેના ચિહ્નવાળું (ભક્તનું કૃત્ય) કહે છે:

पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहु मतं नयनाभिरामम्॥
पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकै: समगृणन्युतमष्टभोगै:॥45॥

આ જગતમાં યોગના માર્ગોથી પુરુષોની ગતિ શોધનારાઓએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય, ઘણું આદર પામેલું, નયનોને આનંદ આપનારું, બીજાને પ્રાપ્ત ન થાય તેવા સ્વાભાવિક આઠ ભોગોવાળું પોતાનું પૌરુષ શરીર દર્શાવતા (ભગવાન)ની તેઓએ સારી રીતે સ્તુતિ કરી. 45.

ભગવાનની સ્તુતિ યોગ્ય (વાસ્તવિક) જ છે. પરંતુ ન હોય તેવા ગુણો જણાવીને કરેલી હોતી નથી. "ભગવાનના ગુણો જાણીનેજ કહેવા જોઈએ, અને ભક્તોજ (તે) ગુણો જાણે છે. વળી આ પહેલાં ભક્તો ન હતા, તેથી તેઓને (તે) ગુણોનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘ભક્તો ન હોવા છતાં પહેલાં આ યોગીઓ હતા, ત્યારે યોગની સિદ્ધિ વિગેરે ભગવાને (તેમને પ્રાપ્ત) કરાવેલ હોવાથી તે (યોગના) માર્ગથી (ભગવાનનું) તેવું માહાત્મ્ય તેમણે જાણેલું’ એમ કહેવા માટે પાંચ વિશેષણોથી ઉપયોગી તરીકે ભગવાનને

ઓળખાવે છે. યોગમાં (1) પ્રથમ ધ્યાન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપ અને અંતે (2) યોગની સિદ્ધિઓ આપનારું (સ્વરૂપ) હોય છે. વચ્ચે ત્રણ સ્વરૂપો હોય છે. (3) સદા ધ્યાન કરવાથી તે (સ્વરૂપ)માં આદર થાય છે, ત્યારે તે 'ઘણું આદર પામેલું' થાય છે. પછી (4) ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે (તે) બહાર દર્શન આપી નયનને આનંદ આપનારા થાય છે. (5) અંદર પણ પોતાના દેહની અંદર હૃદયમાં બીજા સ્કંધમાં કહેલા અંગુઠા જેટલા પુરુષનાં દર્શન થાય છે, ત્યારે તેમાં કહેલા પ્રકારથી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અણિમા વિગેરેરૂપ વચલાં ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ત્યાંજ કહેલું છે1.

યોગ ઘણાં પ્રકારનો હોવાથી જૂદાંજૂદાં ફલ આપવા માટે આજ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તેથી તેજ સર્વ ફલ આપનારું છે એમ કહેવા, જાતજાતની અથવા મોક્ષરૂપ 'ગતિ શોધનારાઓએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય' એમ કહેલું છે. પુરુષોજ યોગીઓ હોવાથી, 'પુરુષોની' એમ કહેલું છે. ઘણાં સમય સુધી યોગ આચરીને યોગના બલથી સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પ્રાણીઓની શી ગતિ થાય છે એ (જાણવાની) ઇચ્છા થતાં, તેનો નિશ્ચય થાય તે માટે પણ ભગવાનનું ધ્યાન ધરવામાં આવતું હોવાથી, 'શોધનારાઓએ' એમ કહેલું છે. અંતર્યામીનું રૂપજ પુરુષનું સ્વરૂપ છે, કારણ કે તેનેજ સાક્ષાત્ ફલ પ્રાપ્ત કરનારું કહેલ છે. (ભગવાન્) અણિમા વિગેરે ઐશ્વર્ય ઘણાને આપતા હોવા છતાં પોતે (તે) વિનાના થતા નથી એમ જણાવવા, 'બીજાને પ્રાપ્ત ન થાય તેવા' એમ કહેલું છે. ભગવાનનાં અણિમા વિગેરે (ઐશ્વર્યો) બીજાને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેથી (ભગવાન્) આપે છતાં પણ પોતેજ બીજા પાસે જતા નથી પરંતુ (થોડા) ભાગથીજ (જાય છે). તેનું કારણ 'સ્વાભાવિક' વિશેષણથી (કહેલું છે), કારણ કે સ્વાભાવિક (હોય તે બીજે) ન જાય. અણિમા આઠ2 ભોગો છે. મન સહિત છ જ્ઞાનેન્દ્રિયને સુખ કરનારા અને ગુહ્યના3 અને વાણીના ભોગ એવા આઠ ભોગો છે. 'આઠ ભાગોથી' એવો પાઠ હોય, ત્યારે પણ તેજ અર્થ થાય છે. સારી રીતની સ્તુતિ આગળ સ્પષ્ટ થશે. 45.

1.અહિં સુધી (શ્લોકનું) તાત્પર્ય કહેલું છે. પછીના ભાગમાં વ્યાખ્યાન કહેલું છે. (પ્ર)

2.અણિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, મહિમા, ઈશિત્વ, વશિત્વ અને કામાવસાયિતા એ આઠ સિદ્ધિઓ છે.

3.'ગુહ્ય' એટલે જનનેન્દ્રિય.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ (શ્લોકો)થી (તેઓની) સ્તુતિ કહે છે:

॥ કુમારા ઊચુ:॥

યોઽન્તર્હિતો હૃદિ ગતોઽપિ દુરાત્મનાં ત્વં સોઽદ્યૈવ નો નયનમૂલમનન્ત રાદ્ધ:॥

યર્હ્યેવ કર્ણવિવરેણ ગુહાં ગતો ન: પિત્રાઽનુવર્ણિતરહા ભવદુદ્ભવેન॥46॥

હે અનંત! જે હૃદયમાં રહેલ હોવા છતાં પણ દુષ્ટોને અદૃશ્ય છો, તે આપ આજેજ અમારા નયન સમીપ પધારેલા નથી. આપથી ઉત્પન્ન થએલા અમારા પિતાએ જ્યારે

આપનું રહસ્ય અમારી પાસે વર્ણવેલું ત્યારેજ આપ (અમારાં) કર્ણનાં છિદ્રથી અમારા હૃદયમાં પધારેલા. 46.

યોગે લોકે તથા ભક્તૌ ભવાન્વિખ્યાતમંગલ:॥
સર્વાત્મના વયં દાસા લબ્ધં તત્ર ચ યત્ફલમ્॥10॥

યોગમાં (46) લોકમાં1 (47) તેમજ ભક્તિમાં (48) આપ મંગલ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. અમે સંપૂર્ણ રીતે (આપના) દાસ છીએ (49) અને તે (દાસપણા)માં જે ફલ છે તે (અમને) પ્રાપ્ત થયું છે. (50) કા. 10.

એતાવતૈવ તૈ: સ્તોત્રં કૃતં ભક્ત્યાતિવિહ્વલૈ:॥
અપરાધસ્ય કરણાન્નાધિકં સ્ફુરિતં હૃદિ॥11॥

ભક્તિથી ઘણાં વિહ્વલ થએલા તેઓએ આટલીજ સ્તુતિ કરી. તેઓએ અપરાધ કરેલો હોવાથી, (તેમના) હૃદયમાં વધારે સૂઝયું નહિ. કા.11.

તે પૈકી આરંભમાં ભગવાનની બ્રહ્મ તરીકે સ્તુતિ કરતાં, શાસ્ત્રનો અર્થ કહીએ છીએ, અથવા (ખોટી) પ્રશંસા કરીએ છીએ એવું ન થાય (જણાય) તે માટે, પહેલાં દર્શન થએલ ત્યારે જેમનાં દર્શન થએલ તેજ આ (આપ) છો એવી પીછાણ કહેતાં, આ શ્લોકથી (તે સ્વરૂપ) અંતર્યામી હોવાનું દૃઢ કરે છે2.

આપ જે દુષ્ટોના હૃદયમાં રહેલા હોવા છતાં પણ (તેઓને) અદૃશ્યજ છો, તે આજેજ 'ન:' અમારા નયન સમીપ 'નો રાદ્ધ:' પધારેલા નથી, પરંતુ જ્યારે (અમારાં) કર્ણના છિદ્રથી હૃદયમાં પધારેલ, ત્યારેજ પાછા (દેહની અંદર) વાળેલાં નયનથી અમે આપનાં દર્શન કરેલાં હોવાથી, ત્યારેજ (અમારાં) નયનની સમીપ આપ પધારેલા. શાસ્ત્રથી3 અને અનુભવથી3 એમ બે પ્રકારે (આ સ્વરૂપ) બ્રહ્મ હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. તે પૈકી શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે દુષ્ટોને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી4, પરંતુ સત્પુરુષોને સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ (કહેતું) નથી5. તેમ હોય (તેમ કહેતું હોય), તો (આ સ્તુતિ શાસ્ત્ર કહે છે તેજ) ફરી કહેનારી થાય6. તેથી 'આત્મા બ્રહ્મ છે' એવાં વચનરૂપ ઉપનિષદો, અધિકારી ન હોય તેઓને (બ્રહ્મનો) સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ સિદ્ધ કરનારાં છે. તેજ (અર્થ) અહિં 'આપ જે દુષ્ટોનાં હૃદયમાં રહેલા હોવા છતાં પણ (તેઓને) અદૃશ્ય છો' એમ કહેલ છે. તે આપજ છો. આથી એમ કહેલું છે કે (આપ) શાસ્ત્રમાં જણાવેલા ભગવાનજ છો. તેજ (ભગવાન્) હૃદયમાં પ્રકાશે છે એવો (પોતાનો) અનુભવ 'તે આજેજ (અમારાં નયન સમીપ પધારેલા નથી)' શબ્દોથી કહે છે. (ભગવાન્) બહાર ઇન્દ્રિયોથી જણાય, તો આત્મા ન હોય (ગણાય), તેથી 'આત્માનાં દર્શન કરવાના અભ્યાસવાળાનું અમારું આ નયન પણ પાછું વળેલુંજ7 છે, તેથી 'આ બહારનું દર્શન નથી' એમ કહેવા માટે, પહેલાંનાં દર્શન સાથે (આ દર્શનનું) સમાનપણું જણાવતાં કહે છે કે 'આજેજ (અમારાં) નયનની સમીપ પધારેલા નથી8' આ (હમણાં થાય છે તે) દર્શન પહેલું દર્શન ન હોવાથી, (તેનો) અનાદરજ (કરે છે), પહેલુ દર્શન ન જણાએલ વિષયનું જ્ઞાન કરાવનારું હોવાથી, તેજ આદરને પાત્ર છે.

ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે પણ અંદર ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થએલો છે એમ કહેવા, ‘કર્ણનાં છિદ્રથી (અમારાં) હૃદયમાં પધારેલા’ એમ કહેલું છે. તેમ (કહેવું) ન હોત9 તો (દેહની) અંદરજ પ્રકટ થયાનું કહેત. ભગવાન્ સંબંધી શાસ્ત્ર તો ‘કર્ણનાં છિદ્રથી પ્રવેશ કરેલાં10’ (2-8-5) (એમ કહે છે). પહેલાં પણ અમે ભગવદીઓજ હતા, તેવા ન હોત, તો અમારા પિતા બ્રહ્મા આપ સંબંધી રહસ્ય અમને ન કહેત. ‘બ્રહ્માને શાસ્ત્રના અધિકારનું જ્ઞાન નથી’ એમ પણ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તે સાક્ષાત્ આપના ઔરસ પુત્ર છે. તેથી ‘પોતાના (ભક્તોના) ભાવરૂપી કમલ’ (2-8-5)10 એ વાક્યનો વિરોધ થતો નથી.46.

1.‘લોકમાં’ એટલે સર્વ લોકે વંદન કરવા યોગ્ય વૈકુંઠ લોકમાં. (પ્ર)

2.હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલ, વિગેરે કહી દૃઢ કરે છે. (પ્ર)

3.‘તે ઔપનિષદ પુરુષ સંબંધી પૂછું છું’ વિગેરે શ્રુતિ શાસ્ત્રથી, અને ‘મનથી જ જાણવું’ વિગેરે શ્રુતિ અનુભવથી બ્રહ્મનો નિશ્ચય કરનારી છે. (પ્ર)

4.‘ચક્ષુથી કોઈ આમનું દર્શન કરતા નથી’ ‘તેમને તમે જાણતા નથી’ ‘આ આત્મા બલવિનાનાથી પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી’ વિગેરે શ્રુતિઓ એમ કહે છે. (પ્ર)

5.ત્યારે ‘શોકરહિત તેમનાં દર્શન કરે છે’ વિગેરે શ્રુતિઓનું શું થાય? એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ‘જગત્ રચનારની કૃપાથી (દર્શન થાય છે)’ ‘જેનું આ વરણ કરે છે તેનાથીજ પ્રાપ્ત થાય તેવા છે’ એમ શ્રુતિઓમાં બીજું સાધન કહેલ હોવાથી, માત્ર સત્ત્વ (સત્પુરુષ) હોવાથી સાક્ષાત્કાર થવાનું તે શ્રુતિ પણ કહેતી નથી. (પ્ર)

6.‘માત્ર સત્ત્વથીજ સાક્ષાત્કાર થાય છે, એમ માનવામાં શું દોષ?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. ‘આત્માનું દર્શન કરવું’ ‘મનથીજ દર્શન કરવું’ એ શ્રુતિઓએ કહેલ અર્થજ (આ સ્તુતિ) ફરી કહેનારી થાય. (પ્ર)

7.અહિં પણ માત્ર સત્ત્વથી દર્શન થતાં નથી, પણ સાધનથી જ અનુભવ થવાનું કહેલ હોવાથી, આ સ્તુતિ શ્રુતિનો માત્ર અનુવાદ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

8.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘ન નયનમૂલં રાદ્ધ:’ પાઠ લીધેલો છે.

9.ભગવાનની કૃપા પણ દર્શન કરાવવામાં સહકારી છે તેમ કહેવું ન હોત તો. (પ્ર)

10."એમ કહેવાથી ભક્તિમાર્ગને અનુસરેલ હોવાનું કેમ જણાય?” એવી શંકા થાય, તેથી ભગવચ્છાસ્ત્રનાં વાક્યો કહેલાં છે. તે વાક્યો પ્રમાણે થવાથી તેને અનુસરેલ હોવાનું જણાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે પરબ્રહ્મ તરીકે ભગવાનની સ્તુતિ કરીને, ‘(બીજાના ગુણોના આમનામાં) આરોપ કરીને એમ કહેતા હશો’ એવી શંકા નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છે:

तं त्वा विदाम भगवन्परमात्मतत्त्वं सत्त्वेन संप्रति रतिं रचयन्तमेषाम्॥
यत्तेऽनुतापविदितेर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रन्थयो हृदि विदुर्मुनयो विरागा:॥47॥

હે ભગવન્! આપ હમણાં સત્ત્વરૂપથી આમની પ્રીતિ કરનાર તે પરમાત્મ-તત્ત્વ હોવાનું અમે જાણીએ છીએ કે જેનો અનુતાપથી જાણેલા દૃઢ ભક્તિયોગોથી ગાંઠરહિત

થઈ, વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરેલા મુનિઓ હૃદયમાં અનુભવ કરે છે. 47.

આપ તેજ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ હોવાનું અમે જાણીએ છીએ. જૂદું જાણીને જૂદું કહેવા માટે ઉત્પ્રેક્ષા (કરાય છે). તેવું ચાલુ પ્રસંગમાં નથી. પરંતુ આપ પરમાત્મ તત્ત્વજ (છો, એ) અમે જાણીએ છીએ. આ (મુનિઓ) સાંખ્યને અનુસરનારા1 છે. આ 'તત્ત્વ' શબ્દ સર્વત્ર યોજે છે. 'તત્ત્વ' એટલે કુદરતી રૂપ. તે તત્ત્વોમાં (આમના મત પ્રમાણે) આત્મા પણ એક તત્ત્વ છે. તેઓના (મત પ્રમાણે) તે આત્મા પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. (1) આપણે વિગેરે જીવો (આત્માના) અંશ જેવા છીએ, તે પણ 'આત્મા' એમ કહેવાઈએ છીએ (2) પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા જે મુખ્ય છે, તે પણ પચીસ તત્ત્વોમાં 'પરઃ' શ્રેષ્ઠ (આત્મા) કહેવાય છે. (3) તેનાથી પણ ઉત્તમ સંગરહિત ઉદાસીન પરમાત્મા છે. તેજ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. એવા અમે આપને જાણીએ છીએ. એવો અર્થ છે. "તે (પરમાત્મતત્ત્વ) પોતાની મેળે પ્રકાશનારું, અથવા 'આત્મા' શબ્દના અર્થ તરીકે જણાય તેવું હોવાનું સંભવે છે, પરંતુ નયનથી દેખાય તેવું (હોવાનું સંભવતું) નથી" એવી શંકા થાય, તેથી તેઓના મત પ્રમાણે 'દેખાય તેવું' હોવાનું 'હમણાં સત્ત્વસ્વરૂપથી આમની પ્રીતિ કરનાર' શબ્દોથી સિદ્ધ કરે છે. હમણાં વૈકુંઠમાં રહેનારા આ ભક્તોને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે શુદ્ધ સત્ત્વને પુરુષના આકારવાળું કરીને આપ રહો છો, એવો અર્થ છે. સંગરહિત ઉદાસીનજ (આપ) પોતાના ભક્તોને અનુકૂલ થવા તેમ કરો છો. તેમ ન કરો તો તે ફલરૂપ અને શાસ્ત્રના અર્થરૂપ ન થાય.

વળી જો ભગવાન સત્ત્વ પ્રકટ ન કરે, તો (તેમનું) જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જ્યારે ફરતાં જીવાત્માને ઘણા સમય સુધી ઘણું દુઃખ થાય છે, ત્યારે આણે પોતાના (ભગવાનના) આનંદનો અનુભવ કરવા યોગ્ય દુઃખ પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા વિચારથી (તેના ઉપર) ભગવાનની કૃપા થાય છે. તે દુઃખ ભગવાનથીજ થએલ હોવાથી, (ભગવાનની) કૃપાજ અનુતાપ (દુઃખ)નાં સ્વરૂપમાં કહેલી છે. બીજા પ્રકારે અલૌકિક યોગના પ્રકારો લૌકિક બુદ્ધિથી જણાય તેવા નહિ હોવાથી, ભગવાનની કૃપાથીજ તેવા યોગના માર્ગોનું જ્ઞાન થાય છે. તે (માર્ગો)જ દૃઢ અને ભક્તિમાં મુખ્ય છે, અથવા ભક્તિમાર્ગના પ્રસિદ્ધ યોગો છે. ભગવાનનું સત્ત્વ પ્રકટ થાય, ત્યારેજ આ (ફલ) થાય છે. વળી (ભગવાનની) કૃપાથીજ ગાંઠરહિત થવાય છે, કારણ કે અહંકારની ગાંઠ રજોગુણથી અને તમોગુણથી દૃઢ થાય છે, તે ભગવાનનું સત્ત્વ પ્રકટ થવાથી જ ઢીલી પડે છે. વળી તે (સત્ત્વ)થીજ મુનિ અને વૈરાગ્યવાળા પણ થવાય છે. એકલા ભક્તિયોગોથી (ભગવાનનું) જ્ઞાન થતું નથી, પણ ભગવાનના સત્ત્વસાથેના (ભક્તિયોગો)થી થાય છે. તેથી સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનારા હોવાથી (ભગવાન્) સત્ત્વ પ્રકટ કરે છે, એવો અર્થ છે. 47.

1.હંસગીતામાં તેમ સિદ્ધ થએલું હોવાથી, તેમ કહેલું છે. (પ્ર)

એવી રીતે સત્પુરુષોના માર્ગ પ્રમાણે આ સત્ત્વસ્વરૂપ છે એમ કહીને, ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે તે સ્વરૂપ પરમ પુરુષાર્થરૂપજ છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

નાત્યન્તિકં વિગણયન્ત્યપિ તે પ્રસાદં કિન્ત્વન્યદર્પિતભયં ભ્રુવ ઉન્નયૈસ્તે॥

યેઽઙ્ગ! ત્વદઙ્ઘ્રિશરણા ભવત: કથાયા: કીર્તન્યતીર્થયશસ: કુશલા રસજ્ઞા:॥48॥

હે અંગ (વહાલા)! જેઓ આપના ચરણને શરણ આવેલા છે, કીર્તન કરવા યોગ્ય અને તીર્થરૂપ યશવાળા આપની કથામાં કુશલ, (અને તેનો) રસ જાણનારા છે, તેઓ આપના મોક્ષરૂપ પ્રસાદનો પણ ઘણો આદર કરતા નથી, તો પછી આપની ભ્રુકુટિ ઉંચી લેવાથી જેઓને ભય થાય છે તેવા બીજાનું તો કહેવું જ શું? 48.

હે અંગ (વહાલા)! જેઓ આપના ચરણને શરણ આવેલા છે, તેઓ મોક્ષનો પણ ઘણો આદર કરતા નથી. જે પ્રકારનો સંસાર જતો રહેલો છે તે સંસાર પાછો તે આત્મામાં ઉત્પન્ન ન થાય, તેવા મોક્ષને 'આત્યન્તિક' કહેલો છે1. તે પણ પોતે કરેલા સાધનથી પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી, પરંતુ પ્રસન્ન થએલા ભગવાન્ તૈયાર પદાર્થ હોય તેમ તે આપે છે. તેવો (મોક્ષ) તેઓ લેતા નથી એ તો ઘણું દૂર રહ્યું, કારણ કે (તેનો) આદર પણ કરતા નથી. 'ભક્તો ભગવાનના પ્રસાદનો આદર કેમ ન કરે2?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણો આદર કરતા (નથી)' એમ કહેલું છે. (મોક્ષનો) આદર કરે છે, પણ ભક્તિનો જેમ વિશેષ સ્વરૂપથી (ભગવાનના) પ્રસાદ તરીકે આદર કરે છે, તેવો મોક્ષનો આદર કરતાં નથી, એવો અર્થ છે. અહિં 'આદર ન કરવો'નો અર્થ 'અવગણના કરવી' એવો નથી, પરંતુ ભગવાનના પ્રસાદોની ગણના કરવામાં આવે, ત્યારે (મોક્ષ) સદા હોવોજ જોઈએ એવો હોવાનો (તેનો) આદર કરતા નથી. જ્યારે મોક્ષનીજ આવી વ્યવસ્થા છે, ત્યારે બીજાનું તો કહેવુંજ શું? 'તુ' 'તો' શબ્દ વિષયોમાં આસક્તિને (બીજાની ગણત્રીમાંથી) બાતલ કરે છે, કારણ કે જેઓ વિષયોમાં ઘણા આસક્ત હોય તેઓ મોક્ષનો આદર કરતા નથી.

'ભક્તિમાં ઉપયોગી પદાર્થો ભગવાનની સેવા માટે ઉપયોગી હોવાથી, ભક્તોને (તેમની) જરુરજ હોય છે. તેઓનો3 આદર કેમ ન કરે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'અન્યત્' 'બીજાનું' એમ કહેલ છે. 'બીજું' એટલે ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી ન હોય તેવું; પરંપરાથી પણ ઉપયોગી ન થાય તેવું, એમ જણાવવા 'જેઓને ભય થાય છે' એવું બીજું વિશેષણ કહેલું છે. 'ભય' એટલે મૃત્યુ. ભગવદીય પદાર્થોનું આજ દૃષ્ટાંત છે કે જે ભય ઉત્પન્ન કરનાર ન હોય, અને નાશવંત ન હોય, તેનું કારણ 'આપની ભ્રુકુટિ ઉંચી લેવાથી' શબ્દોથી કહેલું છે. આપ ભગવાનની જે ભ્રુકુટિ તેજ કાલ છે. તેને ઉંચે લેવી એટલે સર્વ વિરોધોનું ઉલ્લંઘન કરીને કાર્ય કરવું; કારણ કે ભગવાન્ પોતાના ઇચ્છેલા પદાર્થોને તેવા કરતા4 નથી.

મોક્ષનો આદર ન કરવાની યોગ્યતા ઉત્તરાર્ધથી કહેલી છે. 'હે અંગ (વહાલા)!' એ સંબોધન શ્રવણ વિગેરે (થતાં) હોય ત્યારે (ભક્ત) ભગવાનની સમાન થતા હોવાથી, અથવા તેવી ભક્તિનું (ભગવાન્) અંગ હોવાથી, કોમલ સંબોધન જણાવનારું છે. આથી પણ મોક્ષનો આદર ન કરવાનું (કારણ) કહેલું છે, કે મોક્ષ આપનારા ભગવાનજ જે (ભક્તિ)માં ગૌણ બને છે. તેઓની બધીએ સામગ્રી મોક્ષથી પણ અધિક હોવાનું કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં 'આપના ચરણને શરણ

આવેલા છે' વિશેષણથી તેઓનાં ઘરનું નિરૂપણ કરે છે. આપનાં બે ચરણોજ તેઓનું શરણ અથવા રક્ષણ કરનાર છે. મોક્ષ વિગેરે સર્વ જે ચરણના પ્રસાદના થોડા ભાગરૂપ છે તે (ચરણ) એકમાં આધાર થાય છે, (અને) બીજામાં5 સેવક થાય છે. સ્વતંત્ર ભગવાનની ભક્તિ સાત પ્રકારની6 છે, અને એક પછી એક અધિક છે. તે પૈકી પહેલી સ્થિતિમાં રહેલાઓજ (મોક્ષનો) આદર કરતા નથી, તો પછી છેલ્લી સ્થિતિમાં રહેલાઓનું તો કહેવુંજ શું? એમ સૂચવવા 'આપની કથામાં (કુશલ)' એમ કહેલું છે. જેઓ કથાનો રસ જાણનારા છે (તેઓ આદર કરતા નથી). રૂપલીલામાં7 અને નામલીલામાં બંનેમાં ભગવાનનો રસ રહેલો છે. તે પૈકી રૂપલીલામાં આસક્તિવાળાઓ ભગવાનને અનુકૂલ પણ રહે છે, કારણ કે તેમ ન કરે, તો સેવા કરી ન શકાય. તેથી અહિં કથાનો રસજ કહેલો છે. કથાનો રસ અનુભવથીજ જણાતો હોવાથી 'રસ જાણનારા' એમ કહેલું છે. જેમ કામ વિગેરે હૃદયમાં હોય, ત્યારેજ કામિની વિગેરેનાં નામ રૂપ તથા રસનો અનુભવ થાય છે, અને તેમાં રસના અનુભવ વિના બીજું કાંઈપણ તેવું8 પ્રમાણ નથી. વળી અધિકારવાળામાં કામ વિગેરે ન હોય, ત્યારે તે રસ (તેને) સ્ફૂરતો નથી, કારણ કે રસો અધિકારવાળાનેજ સ્ફૂરે તેવો નિયમ છે. તેથી રસ જાણનારાજ કહેલા છે. વળી તે (કથાના રસનો) અધિકાર શાસ્ત્ર અને અનુભવથી, પ્રેમ અને જ્ઞાનથીજ થાય છે.બીજા રસમાં જેઓનું ચિત્ત લાગેલ હોય, તેમને આ (કથા)માં રસ થાય નહિ, તેથી તેઓને બાતલ કરવા માટે 'કીર્તન કરવા યોગ્ય અને તીર્થરૂપ યશવાળા' એવું ભગવાનનું વિશેષણ કહેલું છે, કારણ કે કથા યશ દર્શાવનારી છે, અને બધાનો તથા ભગવાનનો યશ શ્રવણ કરતાં રસ ઉત્પન્ન કરનારી હોય છે. સ્વભાવિક9 બીજો રસ પહેલાના રસમાંની આસક્તિને દૂર કરે છે એ અનુભવથી સિદ્ધ થએલું છે. વિશેષ સ્વરૂપથી પણ (બીજો રસ) પહેલાના રસને દૂર કરે છે, એમ જણાવવા 'કીર્તન કરવા યોગ્ય' (અને) 'તીર્થરૂપ' એવાં બે (યશના) વિશેષણો (કહેલાં છે). જેનાથી કીર્તન કરનારને શાસ્ત્રથી અથવા અનુભવથી રસ ઉત્પન્ન થાય, તેજ કીર્તન કરવા યોગ્ય છે. અર્થ અને કામ અનુભવથી રસ ઉત્પન્ન કરનારા છે, (અને) ધર્મ તથા મોક્ષ શાસ્ત્રથી (રસ ઉત્પન્ન કરનારા છે). જે સર્વને ગમતું હોય તે કીર્તન કરવા યોગ્ય છે. તેવું લોકમાં ન હોવાથી, ચારે (પુરુષાર્થોથી થતા) રસ પ્રાપ્ત કરાવનાર ભગવાનનો યશજ છે, એમ 'કીર્તન કરવા યોગ્ય' વિશેષણથી કહેલ છે. બહારથી અને અંદરથી ઉપકાર કરવાના ભેદથી (1) ગુરુરૂપ અને (2) જલરૂપ એવા બે પ્રકારનું તીર્થ કહેલું છે. વધારે સાધન કરવા શક્તિ ન હોય તેવો સર્વ પુરુષાર્થો (પ્રાપ્ત કરવા) ઇચ્છનાર પુરુષ તે બંનેનો આશ્રય કરે છે, અને તે બે10 સ્થિતિને નભાવનારા છે. તેથી મરણ સુધી તેમાં (તેના આશ્રયે) રહે તો સહેલાઈથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી હરકોઈ પુરુષાર્થમાં જેની આસક્તિ હોય તેણે ભગવાનનો યશ તીર્થરૂપ હોવાથી તેનુંજ શ્રવણ કરવું જોઈએ, એવો અર્થ છે. 'કુશલ' શબ્દથી આ વિષયમાં સ્વભાવિક અધિકાર સૂચવનારું વિશેષણ કહેલું છે. નિપુણપણું અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની જરુર છે, એવો (આ વિશેષણનો) અર્થ છે. 48.

1.આ વાક્યથી 'આત્યંતિક' મોક્ષનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (પ્ર)

2.શ્રીમદ્ભાગવત 2-7-31. વાક્યથી ભગવાનના પ્રસાદથી વિમુખ રહેવામાં દોષ દેખાડેલ હોવાથી, તેનો આદર કેમ ન કરે? (પ્ર)
3.‘તેઓનો’ એટલે મોક્ષ સિવાયનાનો (પ્ર) ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી પદાર્થોનો એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.
4.‘તેવા’ એટલે નાશવંત, એવો અર્થ જણાય છે.
5.‘બીજામાં’ એટલે રક્ષણ કરનાર હોય ત્યારે. (પ્ર)
6.‘સાત પ્રકારની’ એટલે દાસ્ય સુધીની. (પ્ર) શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, અર્ચન, પાદસેવન, વંદન અને દાસ્ય, એ ભક્તિના પહેલા સાત પ્રકાર છે.
7.ભગવાન્ પોતાના સ્વરૂપથી લીલા કરે તે રૂપલીલા. તેમના ગુણોનું શ્રવણ વિગેરે નામલીલા.
8.‘તેવું’ એટલે અનુભવ કરાવનારું. (પ્ર)
9.‘સ્વાભાવિક’ એટલે સ્વભાવથીજ રસરૂપ. (પ્ર)
10.‘તે બે’ એટલે તે બે તીર્થો (ગુરુ અને જલ). (પ્ર)

એવી રીતે ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરીને પોતે અપરાધરહિત થાય તે માટે, સંકલ્પ કરતા હોય તેમ નીચેના શ્લોકમાં પોતાનો દોષ કહે છે:

કામં ભવ: સ્વવૃજિનૈર્નિરયેષુ ન: સ્તાચ્ચેતોડલિવદ્યદિ નુ તે પદયો રમેત॥
વાચસ્તુ નસ્તુલસિવદ્યદિ તેડઙ્ઘ્રિશોભા: પૂર્યેત તેગુણગણૈર્યદિ કર્ણરન્ધ્ર:॥49॥

જો અમારું ચિત્ત ભ્રમરની પેઠે આપના બે ચરણોમાં રમણ કરે, જો અમારી વાણી તો તુલસીની પેઠે આપના ચરણથી શોભાવાળી થાય, જો (અમારાં) કર્ણનાં છિદ્ર આપના ગુણોના સમુહથી ભરપૂર થાય તો અમારાં પાપોથી ભલે અમારો જન્મ નરકોમાં થાઓ. 49.

જય અને વિજયને અમે છલથી શાપ આપેલ છે એવી સ્થિતિ નથી, પણ ભગવાનનાં દર્શનની ઇચ્છાથી (શાપ આપેલ). તેમજ હોય, તો અમારું અનિષ્ટ થાઓ, એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. ‘સ્વવૃજિનૈ:’ એટલે (અમે) પોતે કરેલાં પાપથી. ચોક્કસ દુ:ખ આપનારું અથવા નિયમપૂર્વક દુ:ખ આપનારું પાપ ‘વૃજીન’ કહેવાય છે. તેથી જે બીજાને દુ:ખ આપે છે, તે પોતે પણ દુ:ખ પામે છે. તેથી કામ વિગેરે નરકનાં દ્વાર હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું હોવાથી, ‘ન:’ અમારો જન્મ નરકોમાં ભલે થાઓ. ‘ત્રણ પાપી’ (શ્લો. 34) એમ કહેલું હોવાથી, તે બે (જય તથા વિજયને) કામ વિગેરે આપેલાં છે. ‘નરકોમાં’ એ બહુવચન ત્રણના અર્થમાં કહેલું નથી, કારણ કે ઉત્તમ દેશ વિગેરેમાં કરેલું દાન અધિક ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું હોય છે. ‘સ્તાત્’ ‘થાઓ’ શબ્દમાં આજ્ઞાર્થ પ્રાર્થનાના અર્થમાં યોજેલ છે. નરકમાં જન્મ અંગીકાર કરવાનું અને ન અંગીકાર કરવાનું બનેનું કારણ ‘(જો અમારું) ચિત્ત ભ્રમરની પેઠે...’થી કહેલું છે. જેમ રસમાં ગરકાવ થએલો ભ્રમર કાલની પણ દરકાર કરતો નથી, રાત્રે પણ ત્યાં (કમલમાં) રહીને બંધાઈ જાય છે, તેમ જો અમારું ચિત્ત આપના બે ચરણોમાં રમણ કરે, તો દેહ નરકમાં રહે તેથી અમને દુ:ખ નહિ થાય. જો ભ્રમરની પેઠે આપનાં બે ચરણોમાં અમારો પ્રેમ થશે, તોજ

અમારો નરકમાં વાસ થશે, કારણ કે તે (ભ્રમર) મધના લોભથી પુષ્પોની પીડાની દરકાર ન કરતાં મધનું પાન કરે છે, તેમ (આપનાં) દર્શન કરવા દ્વારપાલનો અપરાધ અમે પણ જો ફળ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી કરેલ હોય, તો અમારું પણ બંધન (નરકવાસ) થાઓ, તેમ ન હોય તો ન થાઓ, એવો અર્થ છે.

એ પ્રમાણે મન વિષે કહીને, '(જો અમારી) વાણી તો' થી વાણી વિષે કહે છે. જો અમારી વાણી તુલસીની પેઠે (આપના ચરણથી શોભાવાળી થાય...), જેમ તુલસી સુંદર રૂપ ગંધ વિગેરે વિનાની હોવા છતાં (ભગવાનના) ચરણારવિંદમાં શોભે છે, તેમ (અમારી) વાણી પણ પદનું ચાતુર્ય વિગેરેની દરકાર વિનાજ જો ભગવાનના ગુણો જણાવનારી હોવાથીજ શોભાવાળી થાય, તો પણ નરકમાં વાસ દુ:ખકારક નહિ થાય. 'તુ' 'તો' શબ્દ પહેલાના (ચિત્તસંબંધી) વિચારનો બહિષ્કાર કરે છે; તેથી બેને ભેગા કરેલા નથી. વળી જેમ તુલસી બીજાની પ્રેરણાથી (ભગવાનના) ચરણને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ જો બીજાની પ્રેરણાથી ભગવાનના ગુણો અમારી વાણીમાં આવેલ હોય, તો (અમને) નરક પ્રાપ્ત થાઓ. જો તેઓ પોતાની મેળે (અમારી વાણીમાં) આવેલ હોય, તો (નરક) પ્રાપ્ત નહિ થાય, એવો અર્થ છે.

'(જો અમારાં કર્ણનાં છિદ્ર આપના ગુણોના સમુહથી) ભરપૂર થાય' એમ કાયા વિષે કહે છે. જો (આપના) ગુણોના સમૂહથી અથવા પેટા-વિભાગના ભેદવાળા (ગુણો)થી (અમારાં) કર્ણનું છિદ્ર ભરપૂર થાય એટલે (ગુણો) બહુ થયા એમ તે માને; અથવા (ગુણોનાં) ચાલુ શ્રવણને લીધે જેમ બીજું કોઈ (તેમાં) પ્રવેશ ન કરે તેવી રીતે (ગુણોથી) તે સદા ભરપૂરજ રહે, તો ઉપર પ્રમાણે (થાઓ), એવો અર્થ છે. 49.

એ પ્રમાણે પોતાનો અપરાધ થતાં પોતેજ પોતાની સજા કહીને "(ભગવાનના) સમાગમમાં આવેલાને શું આજ ફલ પ્રાપ્ત થયું?" એવી શંકા થાય, તેથી સમાગમનું ફલ પ્રાપ્ત થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પ્રાદુશ્ચકર્થ યદિદં પુરુહૂત રૂપં તેનેશ નિર્વૃતિમવાપુરલં દૃશો ન:॥
તસ્મા ઇદં ભગવતે નમ ઇદ્વિધેમ યોડનાત્મનાં દુરુદયો ભગવાન્પ્રતીત:॥50॥

હે પુરુહૂત! હે ઇશ! આ સ્વરૂપ જે આપે પ્રકટ કર્યું, તેનાથી અમારાં નયનો ઘણુંજ સુખ પામ્યા છે. જે ભગવાન્ અનાત્માઓને પ્રકટ ન થનારા તરીકે જણાએલા છે તે ભગવાનને આ નમસ્કાર જેવું કરીએ છીએ. 50.

હે પુરુહૂત! આ જે સ્વરૂપ આપે પ્રકટ કર્યું, તે પ્રકટ થએલા સ્વરૂપથી (અમારાં) નયનો સુખ પામ્યાં છે, નયનોને ઘણોજ સંતોષ થયો છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે સુખ આપનારને સામો બદલો પણ નમસ્કારથીજ (કરીએ છીએ), એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તે ભગવાનને આ નમસ્કાર જેવું કરીએ છીએ. શાસ્ત્ર પ્રમાણે (નમસ્કાર) કરી શકાય તેમ નથી, તેથી (નમસ્કારનું) માત્ર અનુકરણ (કરીએ છીએ), એમ જણાવવા 'ઇત્' 'જેવું' શબ્દ કહેલો છે. 'ઇત્' એ 'જેવુ'ના અર્થવાળો અવ્યય છે. 'પુરુભિ:' ઘણાથી 'હૂયતે' આહ્વાન કરવામાં આવે તે, અથવા 'પુરુધા' ઇંદ્ર વિગેરે ઘણાં સ્વરૂપથી 'હૂયતે' આહ્વાન કરવામાં આવે તે

‘પુરુહૂત’ એટલે યજ્ઞસ્વરૂપ. (ભગવાન્) પધાર્યા તેજ પોતાના (મુનિઓ) માટેનું પ્રકટ થવું. (જય તથા વિજયને) શાપ આપવાથી (અમારા) ચિત્તમાં દુ:ખ થએલું હોવાથી, અંત:કરણમાં તો (અમને) સુખ થયું નથી, એવો ભાવ છે. વળી આ ફલ થોડું છે એમ ન માનવું, કારણ કે અનાત્માઓને આપ પ્રકટ ન થનાર તરીકે ‘પ્રતીત:’ જણાએલા છો. ‘ન વિદ્યતે’ નથી ‘આત્મા’ આત્મા જેઓને, તે અનાત્મા. જેઓએ બહિર્મુખપણું વિગેરેથી આત્માનોજ નાશ કરેલો છે, તેઓને આપ ‘દુરુદય:’ પ્રકટ થતા નથી, અથવા (તેઓને) દુ:ખ થાય, તે માટે (આપ) પ્રકટ થતા નથી. ‘આ (સ્વરૂપ)’ એમ (સ્વરૂપ) દેખાડીને નમસ્કાર કરે છે. ભગવાન્ ઉપકાર કરે છે એ આશ્ચર્યકારક છે એમ જણાવવા ‘તે ભગવાનને (નમસ્કાર)’ એમ કહેલું છે. ‘જણાએલા’ શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). 50.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના પંદરમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.
ઉ

॥અધ્યાય સોળમો॥

મુનિમાનસસંતોષસ્તત: સ્તોત્રં તથાવિધમ્॥
શાપસ્થાપનનિર્યાણે ષોડશે વિનિરૂપ્યતે॥1॥

મુનિઓના મનનો સંતોષ, પછી તે પ્રકારની (તેઓની) સ્તુતિ, શાપને ચોક્કસ કરવાનું અને નીકળી જવાનું સોળમા અધ્યાયમાં કહેલ1 છે. કા. 1.

ભક્તાનાં તુ કૃતિ: સત્યા વાક્ સત્યા બ્રહ્મવાદિનામ્॥
મનો ભગવત: સત્યમિત્યધ્યાયવિનિર્ણય:॥2॥

ભક્તોની તો કૃતિ સત્ય2 છે, બ્રહ્મવાદીઓની વાણી સત્ય છે. ભગવાનનું મન સત્ય છે, એવો અધ્યાયમાં નિર્ણય (કરેલો) છે. કા.2.

મનસ: પ્રબલત્વાદ્ધિ તેષાં નાન્યવિરોધિતા॥
પૂર્વયોરનભિપ્રેતં તૃતીયાદેવ સુસ્થિરાત્॥3॥

મન ઘણું બલવાન હોવાથી તેઓ એક બીજાના વિરોધી થયા નહિ3. પહેલા બે (દેવો)ને ન ઇચ્છેલું ઘણાં દૃઢ ત્રીજાથીજ પ્રાપ્ત થએલું4. કા. 3.

અતો ભગવત: સર્ગલીલાયાં દુર્બલા રતિ:॥

તેથી ભગવાનની સૃષ્ટિલીલામાં પ્રેમ5 દુર્બલ છે. કા.31/2.

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં અર્ધ પ્રસન્ન થયેલા મુનિઓની સ્તુતિ કહી, તેઓને પૂર્ણ સંતોષ થાય તે માટે ભગવાને બ્રાહ્મણોની સ્તુતિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:
॥ બ્રહ્મોવાચ॥

ઇતિ તદ્વૃણતાં તેષાં મુનીનાં યોગધર્મિણામ્॥
પ્રતિનન્દ્ય જગાદેદં વિકુણ્ઠનિલયો વિભુ:॥1॥

યોગ ધર્મ આચરનારા તે મુનિઓ તે પ્રમાણે કહેતા હતા ત્યારે વિકુંઠ ધામવાળા સમર્થ (ભગવાને) તેનું અભિનંદન કરી આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.

તે ભય પામેલા શાસ્ત્રને અનુસરનારા મુનિઓ ઉપર કહેલા પ્રકારથી બોલતા હતા, તેમના વચનનું અભિનંદન કરીને (કહ્યું). 'તત્' 'તેનું' શબ્દનો અર્થ 'વચનનું' છે. અભિનંદનજ આગળ કહેવાનું હોવાથી (આ) અભિનંદન બહારથીજ કરેલું. 'આ' એટલે આગળ કહેવામાં આવશે તે કહ્યું. "જેનાથી ભક્તોને દુ:ખ થાય એવું એ પ્રમાણે કેમ કહ્યું?" એવી શંકા થાય, તેથી 'વિકુંઠ ધામવાળા' એમ કહેલું છે. વિકુંઠસ્થાન છે ધામ જેમનું તેવા હોવાથી ઘેર આવેલાઓને સંતોષ કરવો જોઈએ. તેથી (તેમ કહ્યું). 'એમ થતાં ભક્તોને પીડા થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'સમર્થ' વિશેષણ યોજેલું છે. પોતાના સેવકોનો સર્વે પ્રકારે મોક્ષ કરવાની શક્તિવાળા છે, એવો અર્થ છે. 1.

1.'કહેલ છે.' લોભથી થતાં ભક્તિના નાશના અંગ તરીકે, ભગવાનના અવતાર અને મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ કરાવનાર તરીકે આ બધા વિષયોનો સમૂહ કહેલો છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.'સત્ય' એટલે જેનો વિષયોમાં વ્યભિચાર ન થાય તેવું. (પ્ર) 'સત્ય' એટલે ખોટું ન પડે તેવું, એવોજ અર્થ લઈ શકાય છે. ભક્ત જય વિજયે મુનિઓને દ્વારમાં જવાની મના કરી, તે તેમનું કૃત્ય સત્ય થયું. મુનિઓ તેમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ. બ્રહ્મવાદી મુનિઓની વાણી સત્ય થઈ. જય વિજયના ત્રણ પાપી લોકમાં અવતાર થયા. ભગવાનનું વિચારેલું બંનેના સંબંધમાં સત્ય થયું.

3.તે ભક્તો અને બ્રહ્મવાદીઓનાં મન પ્રબલ હોવાથી, ભગવાનનું મન વિરોધી ન થયું. (પ્ર) ભગવાનનું મન બલવાન હોવાથી, મુનિઓનાં વચન અને ભક્તોની કૃતિમાં વિરોધ ન થયો, બંને સત્ય થયાં, એવો અર્થ જણાય છે.

4.ભગવાનનું મન વિષયમાં વ્યભિચાર થાય તેવું ન હોવાથીજ, દેહ પ્રાણ ઇન્દ્રિય વગેરે વિનાના (મુનિ)ઓને પણ તે સમયે મન વિગેરેનો સંબંધ થયો, તેથી આ સૃષ્ટિના ઉપોદ્ઘાતરૂપ છે. (પ્ર) મુનિઓનું દ્વારમાં પ્રવેશ ન કરવાનું ઇચ્છેલું ન હતું, છતાં તેઓ દ્વારમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ. ભક્તોને પાપી લોકમાં જવું ઇચ્છેલું ન હતું, છતાં જવું પડ્યું. ભગવાનનું મન પ્રબલ હોવાથીજ તેમનાં ન ઇચ્છેલાંનો તેમને અનુભવ કરવો પડ્યો, એવો અર્થ જણાય છે.

5.ભક્તોને પાપી જગતમાં અવતરવું પડ્યું, ન ઇચ્છેલું ભોગવવું પડ્યું. તેથી સૃષ્ટિલીલામાં પ્રેમ દુર્બલ છે, એવો અર્થ જણાય છે. પ્રકાશકાર 'અવતિ:' પાઠ લે છે. તેનો અર્થ 'સ્થિતિલીલા' કહે છે. 'સ્થિતિલીલા દુર્બલ છે' એવો અર્થ થયો. 'ભગવાન્ વિપ્રોના શાપને અટકાવવા સમર્થ હોવા છતાં તેમણે તેવી ઇચ્છા કરી નહિ' વિગેરે વાક્યોના આધારે તે લીલા દુર્બલ હોવાનું કહે છે. પણ મૂલ નાથદ્વારવાળી અને વૃંદાવન પ્રેસવાળી બંને પ્રતોમાં 'રતિ:' હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

આરંભમાં સેવકોનો અપરાધ હોવાનું નીચેના શ્લોકથી દૃઢ કરે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ॥

એતૌ તૌ પાર્ષદૌ મહ્યં જયો વિજય એવ ચ॥

કદર્થીકૃત્ય માં યદ્ધો બહ્વક્રાન્તામતિક્રમમ્॥2॥

આ જય અને વિજયજ મને (વર આપનાર) બે પાર્ષદો છે, કારણ કે મારી અવગણના કરીને તેઓએ તમારો ભારે અત્યાચાર કર્યો છે. 2.

આ જય અને વિજય છે, તે બે પહેલાના કલ્પમાં મધુ અને કૈટભ હતા. મને તેમણે વરદાન આપેલ હોવાથી તેઓ મારા ખોળામાં (હાથથી) મૃત્યુ પામેલ હોવાથી હું તેમને વૈકુંઠમાં લાવેલો. (આ ભગવાન્ કહે છે) તે સમયે ઘણા સેવકો હાજર હોવાથી, સંદેહ ન રહે તે માટે 'જય અને વિજયજ' એમ નામ કહેલાં છે. મારા માટે જે જય તે એક (પાર્ષદ) છે અને 'જય' નામનો છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં1 ઇન્દ્રિયો વિગેરે ઉપર બીજા માટે જય (કરવામાં આવે છે), ભક્તિમાર્ગમાં મારા માટે જય (કરવામાં આવે છે). 'અંતકરણનો જય' એવો અર્થ છે. ઇન્દ્રિયો વિગેરેનો 'વિવિધ:' જાતજાતનો જય (વિજય) બીજો છે, તેથી2 જ આ બે મારા પાર્ષદો 'પર્ષદિ' (મારી) સભામાં રહેવા યોગ્ય છે. જેમ અંત:કરણનો જય તેમાં ભગવાન્ રહે તેવું તેને બનાવનારો છે, તેમ વૈકુંઠમાં (ભગવાન્) રહે તેમ કરનારા આ બેજ છે. તેથી આ બેની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતાં, તેઓ અપરાધ કરે તે યોગ્યજ છે1; કારણ કે મન બારોબાર ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, પરંતુ (તેનો) જય કરવાથીજ (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેથી આનંદરૂપ ભગવાન્ કુદરતથી સુખ આપનારા હોવાથી મન (તેમને પ્રાપ્ત કરવાની) પ્રવૃત્તિ કરવા યોગ્ય હોવા છતાં, (તેનો) જય (કરવાનું) અડચણરૂપ હોવાથી, (તે) ભગવાનને પ્રાપ્ત કરતું નથી. તેથીજ મારી અવગણના કરીને, વ્યવહારમાં પણ મારા બ્રાહ્મણને હિતકારી હોવું વિગેરે ગુણોને દૂર કરી, (આ) બે એ 'વ:' તમારો ભારે અત્યાચાર કર્યો છે. 2.

1..1.આ ભાગમાં જય અને વિજયની વ્યુત્પત્તિથી તેમનાં પહેલાંનાં સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરેલાં છે એમ જણાય છે. (પ્ર)

2.'તેથીજ' એટલે મને વર આપેલ હોવાથીજ (પ્ર) મધુ અને કૈટભને વિષ્ણુએ વર માગવા કહેલ, ત્યારે તેમણે વિષ્ણુનેજ વર માગવા કહ્યું. વિષ્ણુએ વર માગ્યો કે મારા હાથથી તમારું મૃત્યુ થાઓ. તેથી તેઓ વિષ્ણુના હાથથી હણાયા. (મહાભારત વનપર્વ અધ્યાય 203). આ વર આપેલ હોવાથી ભગવાને તેમને વૈકુંઠમાં લઈ જઈ પોતાના પાર્ષદો કરેલા.

તેથી જ આ બેને શિક્ષા (કરવી) યોગ્ય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યસ્ત્વેતયોર્ધૃતો દણ્ડો ભવદ્ભિર્મામનુવ્રતૈ:॥

સ એવાનુમતોઽસ્માભિર્મુનયો દેવહેલનાત્॥3॥

મારી સમાન ધર્મવાળા તમોએ તો આ બેને જે શિક્ષા કરી, તેજ હે મુનિઓ! દેવોની અવગણના કરેલી હોવાથી અમે/આપણે મંજુર કરેલી છે. 3.

‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી બીજી શિક્ષાનો નિરાસ કરેલો છે. જે ત્રણ જન્મરૂપ શિક્ષા (કરી), તેને જ આપણે મંજુર કરેલી છે. ‘આપણે’ એટલે તમોએ અને મેં, અથવા ‘અમે’ એટલે (મારા) સેવકોએ અને મેં (મંજુર કરેલી છે). બંને શિક્ષા કરવા યોગ્ય હતા એમ જણાવવા ‘આ બેને’ એમ કહેલું છે. ‘અનુવ્રતા:’ એટલે સમાનધર્મવાળા. મારું કાર્ય કર્યું એમ, મને આ વિષયમાં ઘણો સંતોષ થયો એમ, તેઓનાં કાર્યનું અભિનંદન કરેલું છે. (આ કાર્ય) અકસ્માતથી કરેલું નથી એમ જણાવવા, અથવા (તમારા) અભિપ્રાયને હું જાણું છું એમ જણાવવા ‘હે મુનિઓ’ એવું સંબોધન કરેલું છે.

"આ બેનો શું અપરાધ? દ્વારનું રક્ષણ કરવાનો તો (તેમનો) પોતાનો ધર્મ હતો” એવી શંકા થાય, તેથી ‘દેવોની અવગણના કરેલી હોવાથી’ એમ કહેલું છે. મારા દેવો બ્રાહ્મણો છે, અદૃશ્ય દેવ યજ્ઞ છે, પ્રત્યક્ષ દેવ યજ્ઞોના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ છે1 એમ (જણાવેલું છે). ‘તેજ’ એમાંના ‘જ’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે હવે બીજી (શિક્ષા) કહેવાની નથી.3.
1.બ્રાહ્મણ, યજ્ઞ અને વિષ્ણુની અવગણના કરી એમ આ વાક્યથી જણાવેલું છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે અપરાધ અને શિક્ષા જણાવીને, સેવકનો અપરાધ દૂર કરીને, પ્રાર્થનાથી નીચેના શ્લોકમાં (મુનિઓનો) દંડ કરવાનો અપરાધ અને પોતાનો અપરાધ દૂર કરે છે:

तद्ध: प्रसादयाम्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे॥
तद्धि ह्यात्मकृतं मन्ये यत्स्वपुम्भिरसत्कृतम्॥4॥

તેથી હું આજે તમારી ક્ષમા માગું છું, કારણ કે બ્રાહ્મણો મારા ઉત્તમ દેવ છે, કેમ કે મારા સેવકોએ જે અપરાધ કર્યો તે મેંજ કરેલ હોવાનું હું માનું છું. 4.

તમારી આજે ક્ષમા માગું છું, કારણ કે (તમારો) અપરાધ થયો છે. "અપરાધ તો હલકો હોય તે મોટાનો કરે, ચાલુ વિષયમાં (આપથી અમારો) અપરાધ કેમ થાય?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘બ્રાહ્મણો ઉત્તમ દેવ છે’ એમ કહેલું છે. મારા ‘દૈવં’ દેવ ‘બ્રહ્મ’ બ્રાહ્મણજાતિ છે. ‘ઉત્તમ’ એટલે વિષ્ણુથી પણ અધિક. ‘વિષ્ણુએ ખરેખર કામના કરી કે હું પવિત્ર શ્લોકનું શ્રવણ કરું, જેથી મને પાપી અપકીર્તિ પ્રાપ્ત ન થાય.’ ‘તેણે વિષ્ણુને આ ત્રણ પાત્રવાળું (ત્રણ પાત્રમાં) ચોખાની યવાગૂનું બલિ આપ્યું’. એ શ્રુતિ પ્રમાણે વિષ્ણુ આધિદૈવિક દેવ છે, તેમને કહેલ નથી એમ જણાવવા ‘પરમ્’ ‘ઉત્તમ’ શબ્દ (યોજેલ છે). ‘આ જે બ્રાહ્મણો છે તે પ્રત્યક્ષ દેવો છે’ એ પ્રત્યક્ષ શ્રુતિમાં દેવો કરતાં બ્રાહ્મણોની સરસાઈ કહેલી છે. તે (અર્થ) ‘હિ’ ‘કારણ કે’ શબ્દથી કહેલો છે. ‘આપનો શું અપરાધ?’ એવો પ્રશ્ન કરે, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. જે ‘સ્વપુમ્ભિ:’ મારા સેવકોએ અપરાધ કર્યો, તે મેંજ કરેલ હોવાનું માનું છું. ‘હિ’ આ વિષય યોગ્ય છે કે સેવકોનાં કરેલાં (કાર્યો)જ સ્વામીએ કરેલાં થાય છે. તેમ ન હોય, તો સેવકનો અપરાધ થાય ત્યારે સ્વામીને શિક્ષા ન થાત. આથી એમ પણ કહેલું છે કે મેંજ તમને (બારણાંની અંદર આવતાં) અટકાવેલા, (અને) વળી તેમણે જે કર્યું તે દ્વારપાલનો ધર્મ હોવાથી યોગ્યજ છે. તેથીજ બે ‘હિ’ શબ્દો એક બીજાનું કારણ દર્શાવનારાં છે. જો કે

આવા (વિષય)માં લોક સ્વામીનો અપરાધ માનતા નથી, છતાં પણ હું મારો અપરાધ માનું છું, કારણ કે તેઓ મારા સેવકો છે 4.

અને આ વિષયમાં (તમારે) સંપૂર્ણ પ્રકારે ક્ષમા કરવી જોઈએ, તેમ ન કરો તો ઘણું અનિષ્ઠ થાય, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યન્નામાનિ ચ ગૃહ્ણાતિ લોકો ભૃત્યે કૃતાગસિ॥
સોઽસાધુવાદસ્તત્કીર્તિં હન્તિ ત્વચમિવામય:॥5॥

અને સેવક અપરાધ કરે ત્યારે જે (સ્વામી)નાં નામો લોક લે છે તે અપકીર્તિ-જેમ રોગ ત્વચાનો નાશ કરે તેમ-તેની કીર્તિનો નાશ કરે છે. 5.

મોટા (પુરુષો)ને પણ લોકની નિંદાથી ભય થાય છે. તેથીજ સેવક અપરાધ કરે, ત્યારે લોક જે સ્વામીનાં નામો લે છે (તે તેની કીર્તિનો નાશ કરે છે). 'નામો' એ બહુવચનથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેની સર્વ (નામ)ના સંબંધવાળી અપકીર્તિ થાય તે માટે (તેનાં) બધાંએ નામો લે છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી તેનાં ગુણો અને કર્મો નિંદા કરવા માટે ખુલ્લાં કરે છે. 'એમ હોય તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'તે અપકીર્તિ (કીર્તિનો નાશ કરે છે)' એમ કહેલું છે. દુષ્ટ તરીકે લોકો કહે તે (અસાધુવાદ: એટલે) અપકીર્તિ, એવો અર્થ છે. તેની કીર્તિ, જેના સંબંધવાળો (તે) પોતે1 છે, તેનો (તે અપકીર્તિ) નાશ કરે છે. "જે છે તેવી પ્રસિદ્ધ કીર્તિનો (અપકીર્તિ) નાશ કેવી રીતે કરે?" એવી શંકા થાય, તેથી '(જેમ રોગ) ત્વચાનો નાશ કરે તેમ' એ દૃષ્ટાંતથી (તે વિષયને) દૃઢ કરે છે. જેમ શરીરમાં રહેલો જ 'આમય:' શ્વેત કોઢ વિગેરે તે (શરીર)ની ત્વચાનો નાશ કરે છે, (અને) પોતાનું સ્વરૂપ જ (તેમાં) પ્રકટ કરે છે, તેમ (અપકીર્તિ કીર્તિનો નાશ કરી નિંદા કરાવે છે). 5.

1.જેના સંબંધવાળો અપરાધ છે તેના સંબંધવાળી કીર્તિ (નો નાશ કરે છે) (પ્ર) જે કીર્તિના સંબંધવાળો સ્વામી પોતે હતો, તે તેની કીર્તિનો નાશ કરે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

"નજીવા દાસના પણ દાસનો (દ્વારની) અંદર પ્રવેશ ન થાય, તેમાં સર્વને વશ રાખનાર ઈશ્વરનો શું દોષ? કારણ કે મહારાજના મંદિરમાં નજીવા (લોકો) નો પ્રવેશ થતો ન હોવાથી લોક તો અપકીર્તિ કેમજ બોલે?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યસ્યામૃતામલયશ:શ્રવણાવગાહ: સદ્ય: પુનાતિ જગદાશ્વપચાદ્વિકુણ્ઠ:॥
સોઽહં ભવદ્ભ્ય ઉપલબ્ધસુતીર્થકીર્તિશ્છિન્દ્યાં સ્વબાહુમપિ વ: પ્રતિકૂલવૃત્તિમ્॥6॥

જેના મરણરહિત કરનાર પવિત્ર યશના શ્રવણનો અભ્યાસ ચાંડાલથી આરંભી (સર્વ) જગતને તરતજ પવિત્ર કરે છે તેવો દોષરહિત, તમારી પાસેથી ઉત્તમ તીર્થરૂપ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરેલો હું તમારી વિરુદ્ધ વલણવાળા મારા બાહુને પણ કાપી નાખું. 6.

(બ્રાહ્મણો મારા ઉપર) ઉપકાર કરનારા હોવાથી, બ્રાહ્મણોનો અપરાધ થાય ત્યારે (લોક) મારી નિંદા કરેજ. મારી કીર્તિ તેમને અધીન હોવાથી તેઓ મારા ઉપર ઉપકાર કરનારા છે. તેજ આ શ્લોકમાં કહે છે. 'યસ્ય' હું જેનો મરણરહિત કરનાર પવિત્ર જે યશ, તે યશના શ્રવણનો અભ્યાસ, 'આશ્વપચાત્' ચાંડાલથી આરંભી બધાએ જગતને પવિત્ર કરનારો છે.

એવી રીતે જગતને પવિત્ર કરે તેવી કીર્તિવાળો હોવાથી હું 'વિકુણ્ઠ:' ખામી વિનાનો, કોઈ પણ અંશથી દોષરહિત છું. હું આવો પુરુષોત્તમ હોવા છતાં તમારી પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી છે ઉત્તમ તીર્થરૂપ કીર્તિ જેણે તેવો છું. યશ પરાક્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે, (અને) કીર્તિ સદાચારથી પ્રાપ્ત થાય છે. મારા નામથી દુષ્ટ સ્વરૂપવાળાં પાપનો નાશ થતો હોવાથી, મારો યશ જગતને પવિત્ર પણ કરે છે; કારણ કે પરાક્રમ દોષનો નાશ કરનારું છે. તે દોષ જો કુદરતી હોય તો તે પણ મારા ભયથી નાશ પામે છે. તેથી ચાંડાલના દેહમાં જન્મ કરાવનારો દોષ પણ નાશ પામે છે. તેથી મારા યશના સંચયથી શોભતું વૈકુંઠ ધામ મારી શક્તિ સૂચવનારું છે. છતાં પણ સત્પુરુષો કીર્તન કરે, તોજ કીર્તિ થાય. તેથી સદાચારવાળા મારા જે સેવકો છે તેઓ (મારી) કીર્તિને લીધે મારામાં આસક્તિવાળા રહે છે, અને સદા કીર્તન કરવાથી કૃતાર્થ થાય છે. તેથી બ્રાહ્મણો તીર્થરૂપ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાથી, મારા ઉપર ઉપકાર કરનારા છે. તેથી તેઓનો જે અપરાધ કરે, તે મારા બાહુરૂપ ઇન્દ્ર હોય તેને પણ હું કાપી નાખું. તેથીજ બૃહસ્પતિનો અપરાધ (ઇન્દ્રે) કર્યો, ત્યારે રાજ્યનો નાશ વિગેરેરૂપ ઘણું દુ:ખ તેને થયું. તેથી (તમોએ) ક્ષમા કરવી યોગ્યજ છે, એવો અર્થ છે.

કીર્તિર્લક્ષ્મીસ્તથા ભોગસ્ત્રયં વિપ્રપ્રસાદત:॥4॥
ભૃગો: કધયા યતો લક્ષ્મીર્મુખં ચાપિ દ્વિજા મમ॥

કીર્તિ લક્ષ્મી અને ભોગ ત્રણ (મને) વિપ્રોની કૃપાથી (પ્રાપ્ત થયાં છે); કારણ કે લક્ષ્મી ભૃગુની કધયા છે, અને બ્રાહ્મણો મારું મુખ પણ છે. કા. 41/2. 6.

તે પૈકી કીર્તિનું નિરૂપણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં (પોતાની) લક્ષ્મી પણ બ્રાહ્મણોને અધીન હોવાનું કહે છે:

યત્સેવયા ચરણપદ્મપવિત્રરેણું સદ્ય: ક્ષતાખિલમલં પ્રતિલબ્ધશીલમ્॥
ન શ્રીર્વિરક્તમપિ માં વિજહાતિ યસ્યા: પ્રેક્ષાલવાર્થ ઇતરે નિયમાન્ વહન્તિ॥7॥

જેમની સેવાને લીધે ચરણકમલમાં પવિત્ર રેણુવાળા, તરતજ સર્વના પાપ નાશ કરનારા, સદાચાર પ્રાપ્ત કરેલાનો મારો, જેની સ્હેજ દૃષ્ટિ માટે બીજાઓ નિયમોનું પાલન કરે છે તે લક્ષ્મી-(હું) વૈરાગ્યવાળો હોવા છતાં ત્યાગ કરતી નથી. 7.

સ્ત્રિય: સ્વભાવતો દુષ્ટાશ્ચચ્ચલાશ્ચાપિ નિત્યશ:॥5॥
આચારજનિતા કીર્તિર્બ્રાહ્મણાશ્ચ નિયામકા:॥

સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી દુષ્ટ અને વળી સદા ચંચલ હોય છે. કીર્તિ સદાચારથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને બ્રાહ્મણો (તેનો) ઉપદેશ કરનારા છે. કા. 51/2.

ઈશ્વરસ્ય તુ યા: પત્ન્યસ્તા વિરક્તે ન હિ સ્થિરા:॥6॥
ભૃગોરાજ્ઞાં તત: પ્રાપ્ય સ્થિરા લક્ષ્મીસ્તતો મયિ॥

પ્રભુની જે પત્નીઓ હોય છે તેઓ વૈરાગ્યવાળા (પુરુષ)માં સ્થિર રહેતી નથી. તેથી ભૃગુની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને લક્ષ્મી મારામાં સ્થિર રહેલી છે. કા. 61/2.

બ્રાહ્મણોનું ઉત્તમપણું (જણાય તે) માટે (ભગવાન્) પોતાની સરસાઈનું વર્ણન કરે છે1. જે બ્રાહ્મણોની સેવાને લીધે, ચરણકમલમાં પવિત્ર રેણુ છે જેના, તેવો (હું થયો છું). (બ્રાહ્મણોની) સેવાથી પ્રાપ્ત થએલો સંસ્કાર ચરણમાં રહેતો હોવાથી, ચરણના સંબંધમાં જે કોઈ રેણુ આવે, તે ગંગાની પેઠે પવિત્ર સ્વરૂપવાળો થાય છે. '(ચરણપદ્મપવિત્ર) રેણુ:' એવો પાઠ હોય, ત્યારે આટલું (તે શબ્દ સુધીનું) વાક્ય જૂદું લેવું. બીજી વિભક્તિના પ્રત્યવાળો '(ચરણપદ્મપવિત્રરેણુમ્)' પાઠ હોય ત્યારે તો, (શ્લોકના) પૂર્વાર્ધમાં કહેલાં વિશેષણો બ્રાહ્મણોની સેવાથી પ્રાપ્ત થએલ (ગુણ દર્શાવનારાં) જાણવાં. વૈરાગ્ય પણ તે (બ્રાહ્મણની સેવા)થીજ (પ્રાપ્ત થએલો). વૈરાગ્યથી વિરુદ્ધ સદા લક્ષ્મીની સ્થિતિરૂપ ગુણ પણ તેથીજ (પ્રાપ્ત થએલો). બ્રાહ્મણોનું માહાત્મ્ય જણાય, તે માટે લક્ષ્મીનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. તરતજ નાશ કરેલ છે સર્વના પાપનો જેમણે, પ્રાપ્ત કરેલો છે સદાચાર જેણે, (તેવો હું થયો). જે લક્ષ્મીની સ્હેજ દૃષ્ટિ (પડે તે) માટે બ્રહ્મા વિગેરે બીજાઓ દેહને કષ્ટ આપવું વિગેરે નિયમો અથવા ભગવાનના વ્રતોનું પાલન કરે છે, લક્ષ્મીના કટાક્ષની ઇચ્છાથી તપ કરે છે, એવો અર્થ છે. પાપનો નાશ કરનાર હોવાપણું પણ બ્રાહ્મણોની સેવાથી (પ્રાપ્ત થએલું છે), કારણ કે તેઓનાં વચનથીજ નિયમ (નું પાલન) થાય છે, અને સારસ્વત કલ્પમાં બધું બ્રાહ્મણોને જ અધીન હોય છે.

વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન્ પાપનો નાશ કરનારા છે. તેથીજ તેમના સંબંધથી લોકોના પાપનો પણ નાશ થાય છે, અને લક્ષ્મીનો દોષ પણ દૂર થાય છે, ભોગમાં આસક્ત થએલ ચિત્તવાળા પ્રભુઓનો સદાચારનું પાલન કરવારૂપ ઉત્તમ સ્વભાવ મહાપુરુષોના આવવાથી મહાપુરુષોની સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. (તેઓની) આસક્તિ પણ તે (મહાપુરુષો)ની આજ્ઞામાં રહેવાથી જ દૂર થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો ધર્મ ભગવાનમાંજ રહેલો હોવાથી અને (ભગવાન્) દોષરહિત હોવાથી (તેમનામાં લક્ષ્મીમાં) આસક્તિ અને અનાચાર નથી. 7.
1.ભગવાન્ પોતે પોતાની સરસાઈ કહે તે લોકની દૃષ્ટિએ અયોગ્યજ હોવાથી, તે કહેવાનું તાત્પર્ય આ વાક્યથી જણાવેલું છે. તેથી ભગવાને પોતાની સરસાઈ અહિં કહેલ છે તેમાં દોષ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં પોતાનો ભોગ પણ બ્રાહ્મણોને અધીન હોવાનું (ભગવાન્) કહે છે:

નાહં તથાઽગ્નિ યજમાનહવિર્વિતાને શ્રચ્યોતદ્ઘૃતપ્લુતમદન્હુતભુડ્મુખેન॥
યદ્બ્રાહ્મણસ્ય મુખતશ્ચરતોઽનુઘાસં તુષ્ટસ્ય મય્યવહિતૈર્નિજકર્મપાકૈ: ॥8॥

વિસ્તારવાળા યજ્ઞમાં ટપકતાં ઘીમાં બોળેલાં યજમાનનાં હવિનું ભોજન કરતાં હું (તેનું મારા) અગ્નિરૂપ મુખથી તેવા પ્રકારે ભોજન કરતો નથી કે જે પ્રકારે પોતાનાં કર્મનો વિપાક બંધ રહેલ હોવા છતાં મારાથી સંતોષ રાખનાર કોળીએકોળીએ જમનાર બ્રાહ્મણના મુખથી ભોજન કરું છું. 8.

‘બીજો ન ખાતાં જોયા કરે છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે સ્વભાવથી મારા મુખ વડે ભોજન કર્યા વિના જ હું રહું છું. અગ્નિ અને બ્રાહ્મણ એ બે મારાં ગૌણ, કાર્યરૂપ (કાર્ય કરનારાં) મુખો છે. તે પૈકી અગ્નિ કરતાં બ્રાહ્મણ મારું વધારે સારું મુખ છે, તે (અર્થ) આ શ્લોકથી કહે છે.

‘ત્યારે યજ્ઞો ફલરહિત થાય’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ભોજન કરતો હોવા છતાં પણ હું તેવા પ્રકારે ભોજન કરતો નથી,’ એમ કહેલું છે. ‘અગ્નિ સર્વનું ભક્ષણ કરનાર છે અને કાષ્ઠ વિગેરેનું પણ ભક્ષણ કરે છે, તેથી તે1 મુખ હોય તો અનિષ્ટ થાય’ તેવા વિચારથી, (અગ્નિરૂપ મુખથી) ભોજન કરતો નથી એમ કહેલું નથી, પરંતુ એમ કહેવાનું બીજું જ પ્રયોજન છે એમ કહેવા ‘વિસ્તારવાળા યજ્ઞમાં ટપકતાં ઘીમાં બોળેલાં યજમાનનાં હવિનું...’ એમ કહેલું છે. સત્ર (લાંબા યજ્ઞ) ક્રૂર હોવાથી, અને ‘આ સત્ર કરનાર શું’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે (તે) કરનારા ઘણા હોવાથી, અને (તેમાં) ઘણાનું અન્ન સાથે તૈયાર થતું હોવાથી, ‘યજમાન’ શબ્દથી તેવા યજ્ઞની વાત કરતા નથી એમ જણાવેલું છે. હવિના યજ્ઞો, જેમાં પશુઓ વિગેરે (હોમાય તે) સિવાયના છે, તેથી ‘હવિ’ શબ્દથી પશુ વિગેરે (જેમાં હોમાય તેવા યજ્ઞોની) વાત કરતા નથી એમ જણાવેલું છે. ‘વિતાને’ એટલે વિસ્તારવાળા (વિસ્તારવાળા પછી) યજ્ઞમાં ‘ટપકતાં ઘીમાં બોળેલાં’ (શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે) બંને બાજુએ ટપકતાં ઘીમાં બોળેલું (હવિ) અગ્નિરૂપ મુખથી ભોજન કરું છું, કારણ કે અગ્નિમાં આરંભમાં ઘી નાખવામાં આવે છે, પછી હવિ નાખવામાં આવે છે, (પછી) ફરી ઘી નાખવામાં આવે છે. છતાં પણ (અગ્નિ) હોમેલાંનું ભક્ષણ કરે છે તેથી મંત્ર હોમ કરનાર વિગેરેની (તેને) જરુર હોવાથી, અને મોટા અવાજ સાથે હોમ કરવામાં આવતો હોવાથી, (હું તેનું) તેવા પ્રકારે ભોજન કરતો નથી. બ્રાહ્મણના મુખ (થી ભોજન કરવા)માં તો આ દોષ નથી. ‘કોળીએ કોળીએ જમનાર’ એ બ્રાહ્મણનું વિશેષણ છે. દરેક કોળીએ તે જમે છે. તે (યજ્ઞના હવિ)માં આરંભનો મંત્ર બોલનારનો, જેનો યજ્ઞ કરાતો હોય તેનો, દેવતાનો, અને વષટ્ બોલનારનો એવા ચાર ભાગો હોય છે. અહિં (બ્રાહ્મણ) એકજ દરેક કોળીએ જમનાર હોય છે, કારણ કે તે મુખથીજ ભોજન કરે છે. (મારા) મુખનું પણ મુખ (ભોજન કરે છે) એટલું ઉત્તમ છે. જેમ અગ્નિનો ખાસ ગુણ કહ્યો, તેમ ‘સંતોષ રાખનાર’ વિશેષણથી બ્રાહ્મણનો પણ ગુણ કહેલો છે. ‘મારાથી સંતોષ રાખનાર’ એટલે વિષયો વિના પણ માત્ર હું પ્રાપ્ત થાઉં તેથીજ સંતોષ રાખનાર. પોતાનાં કર્મના વિપાકો ‘અવહિતૈ:’ ન હોવા (બંધ રહેલા હોવા) છતાં પણ સંતોષ રાખનાર, કર્મને લીધે દુ:ખ આવી પડે તો પણ વ્યાકુલ ન થનાર; અથવા ભગવાનને સમર્પણ કરેલાં (કર્મોને લીધે), એટલે કર્મ સમર્પણ કરીને સંતોષ રાખનાર, એવો અર્થ છે. 8.

1.‘તે’ એટલે સર્વનું ભક્ષણ કરનાર લૌકિક અગ્નિ. (પ્ર) લૌકિક અને યજ્ઞના અગ્નિનો ભેદ કરવા અહિં ઇચ્છેલું હોય તેમ જણાતું નથી; કારણ કે ‘અગ્નિથી ભોજન કરતો નથી’ એમ કહેતા નથી, પરંતુ બ્રાહ્મણના મુખથી જે પ્રકારે (આનંદથી) ભોજન કરું છું તેવી રીતે મારા અગ્નિરૂપ મુખથી ભોજન કરતો નથી, એમ જ કહેલું છે.

એ પ્રમાણે પોતાના ઉપર (કરેલા) ઉપકારને લીધે બ્રાહ્મણોની પ્રશંસા કરીને, નીચેના શ્લોકમાં સ્વરૂપથી પણ તેઓ ઉત્તમ હોવાનું કહે છે:

યેષાં બિભર્મ્યહમખણ્ડવિકુણ્ઠયોગમાયાવિભૂતિરમલાઙ્ઘ્રિરજ: કિરીટૈ:॥
વિપ્રાંસ્તુ કો ન વિષહેત યદર્હણામ્ભ: સદ્ય: પુનાતિ સહચન્દ્રલલામલોકાન્॥9॥

અખંડ, ઝડપથી કાર્ય કરનારી યોગમાયારૂપ વિભૂતિવાળો, જેનું ચરણોદક શંકર સહિત લોકોને તરતજ પવિત્ર કરે છે, તેવો હું જેઓનાં ચરણની પવિત્ર રજ મુકુટો ઉપર ધારણ કરું છું તેવા વિપ્રોના (ભાર)ને તો કોણ સહન ન કરે? 9.

કારણ કે ઉત્તમપણું ઉત્તમ (પુરુષો)ને અનુસરવાથી (પ્રાપ્ત થાય છે). ઉત્તમપણું1 બે પ્રકારનું છે (1) લૌકિક અને (2) અલૌકિક. (1) લૌકિક (ઉત્તમપણું) એકથી એકમાં વધતું જતું ભગવાનમાં અટકી જાય છે, કારણ કે ભગવાન્ પુરુષોત્તમ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે અને વેદમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેમને ઓળખાવવાનું બ્રાહ્મણોને અધીન છે, કારણ કે તેઓને અલૌકિક જ્ઞાન હોવાથી તેઓ ભગવાનને ઓળખાવનારા છે. 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે' (ભ.ગી. 4-11) એ નિયમ પ્રમાણે ભગવાન્ તેઓને અનુસરે પણ છે. તેઓ1 (ભગવાનના) અવયવો હોવાથી, તેઓની સરસાઈથી (ભગવાનની) પોતાની હલકાઈ થતી નથી. (બ્રાહ્મણોને)2 અધિકાર પણ પોતેજ આપેલો હોવાથી, પોતાનોજ ગુણ તેઓમાં હોવાથી, (તેમની સરસાઈ એ) પોતાનીજ સરસાઈ છે. જેમ તેઓ અલૌકિક પ્રકારથી ભગવાનનું ઉત્તમપણું કહે છે, તેમ ભગવાન્ પણ 'હું જેઓના ચરણની રજ મુકુટો ઉપર ધારણ કરું છું' શબ્દોથી લોકમાં તેઓનું ઉત્તમપણું કહે છે. આગળ ચાલતું બ્રાહ્મણોનું ટોળું રજ ઉડાડે છે, તે રજ મુકુટો ઉપર પડે છે. પવિત્રપણું નામનું એક ભગવાનનું સ્વરૂપ સર્વ પદાર્થોમાં કુદરતી રહેલું છે, અને સંસ્કારોથી તે કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. તેમાં બ્રાહ્મણોના ચરણમાં પવિત્રપણું કુદરતી છે, તેથી તેઓના ચરણની રજ પવિત્ર છે. 'મુકુટો' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાન્ (તે રજને) સદા ધારણ કરે છે; અથવા જૂદાજૂદા અવતારો લઈ કે મૂલ સ્વરૂપથી તેમ3 (ધારણ) કરે છે. વળી અખંડ, ઝડપથી કાર્ય કરનારી યોગમાયા છે વિભૂતિ જેમની તેવા (ભગવાન્ છે). માયાથી ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય (થાય છે અને) વિભૂતિથી સર્વને સુખ (થાય છે). આમ હોવાથી (ભગવાનને) કોઈની પણ જરુર નથી, અને બધાને તેમની જરુર હોય છેજ. વળી (ભગવાનની) તે બે સદાની શક્તિઓનો નાશ થવાનું અથવા તેઓ કાર્ય કરવા અશક્ત થવાનું સંભવતું નથી. 'જેઓમાં' વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે વિપ્રપણાં સિવાય બીજો ગુણ તેઓમાં હોવાની જરુર નથી. 'વિપ્રો' શબ્દથી વ્યુત્પત્તિ પણ સૂચવેલી છે. 'વિશેષેણ' ઘણું 'પૂરણં' પૂરવું એ તેઓનો કુદરતી ગુણ છે. જ્ઞાન અને ભક્તિ વિના (અનુક્રમે) ચિત્ અને આનંદ પૂરાતાં (પૂર્ણ થતાં) ન હોવાથી, જ્ઞાન અને ભક્તિવાળાઓજ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વિપ્રો (હોવાનું) કહેલું છે. આ બંને હોય, ત્યારે બીજા (ગુણ)ની જરુર નથી એમ (કહેલું છે). સંસ્કાર4 તો ગૌણ છે. આ5 ઉપકારને લીધેજ ભગવાન્ તેમ કરે છે

(ચરણની રજ મુકુટો ઉપર ધારણ કરે છે). ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી વ્યુત્પત્તિ (ના અર્થ) સિવાયના બાતલ કરેલા છે.

આવા બ્રાહ્મણો (ના ભાર)ને ખાસ કોણ સહન ન કરે? કોણ જે તેઓનો ભાર ન સ્વીકારે? ભાર તો અપરાધરૂપજ હોય છે, તેથી બીજા (શબ્દ)થી (તે અર્થ) પ્રાપ્ત થતો હોવાથી ‘વિપ્રોના અપરાધને’ એમ કહેલું નથી. જેઓનો અપરાધ હું સહન કરું છું, તે બીજો કેમ સહન ન કરે? એવો અર્થ છે. "માયા અને વિભૂતિ (ભગવાન્ પાસે) હોવા છતાં પવિત્રપણું ન હોવાથી, ભગવાન્ વિપ્રોનો અપરાધ ભલે સહન કરે, બીજાઓએ (તે) શા માટે સહન કરવો?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેનું ચરણોદક (શંકર સહિત લોકોને તરત જ પવિત્ર કરે છે)’ એમ કહેલું છે. ‘યસ્ય’ જેનું એટલું મારું ‘અર્હણામ્ભ:’ ચરણોદક ગંગા ‘સહચન્દ્રલલામલોકાન્’ મહાદેવ સાથે ત્રણે લોકોને પવિત્ર કરે છે. ધર્મ કરેલો હોય તે કરનારનેજ અથવા (તેના) સંબંધવાળાને પવિત્ર કરે છે, પરંતુ લાંબા સમય સુધી પવિત્ર કરતો નથી. ‘ચરણોદક’ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે (ગંગા) જે પરંપરાના સંબંધવાળાને, દૂર રહેલાને, જૂદાજૂદા તામસોની સાથે ઘણાને પવિત્ર કરે છે, તે ચરણોદકના સંબંધને લીધે જ. ‘તરતજ’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) ભગવાન્ કાલને વશ રાખનારા હોવાથી ‘ગંગાનું જલ તરત પવિત્ર કરે છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે, તે (ભગવાનના ચરણોદક)ના સંબંધવાળાઓને કાલનું પ્રયોજન નથી. ‘ચન્દ્રલલામ’ (ચંદ્રના ચિહ્નવાળા=શંકર) શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (શંકરે) સર્વને બાળનારી તામસી શક્તિનો સ્વીકાર કરેલો હોવાથી, તેનો તાપ મટી જાય તે માટે અમૃતથી ભરપૂર ચંદ્ર (કપાલ ઉપર) રાખેલો છે, પરંતુ કર્મથી થએલો દોષ તેનાથી દૂર થતો ન હોવાથી (શિર ઉપર) ગંગા રાખેલી છે, (કારણ કે) તેમ ન કરે તો તેટલો દોષ બીજાથી દૂર ન થાય. 9.

1-1.ઉત્તમને અનુસરવાથી ઉત્તમપણું કેમ પ્રાપ્ત થાય, તે આ ભાગથી કહેલું છે. (પ્ર)

2.બ્રાહ્મણોને અનુસરવાથી ભગવાનનાં લૌકિક ઉત્તમપણાંની હાનિ કેમ ન થાય તે આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર)

3.‘તેમ કરે છે’ એટલે નમન કરી (બ્રહ્મણોના ચરણની રજ) ધારણ કરે છે. (પ્ર) ચરણની રજ ધારણ કરે છે. નમન કરી કરે છે, એવો ભાવ હોવાનું જણાતું નથી, કારણ કે ‘બ્રાહ્મણોનું ટોળું આગળ ચાલતું...’ એમ ધારણ કરવાનો પ્રકાર ઉપર કહેલો છે.

4.‘સંસ્કાર’ એટલે ‘જનોઈ વિગેરે’. (પ્ર)

5.‘આ’ એટલે ચિત્ અને આનંદ પૂરવા (પૂર્ણ કરવા) રૂપ. (પ્ર)

એ પ્રમાણે બાહ્મણનો અપરાધ સહન કરવો જોઈએ એમ કહીને, જેઓ (તે) સહન કરતા નથી, તેઓ જો (બ્રાહ્મણોના) શત્રુ થાય તો તેમને થતું દુ:ખ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યે મે તનૂર્દ્વિજવરાન્ દુહતીર્મદીયા ભૂતાન્યલબ્ધશરણાનિ ચ ભેદબુદ્ધ્યા॥
દ્રક્ષ્યન્ત્યઘક્ષતદૃશો હ્યહિમન્યવસ્તાન્ ગૃધ્રા રુષા મમ કુષન્ત્વધિદણ્ડનેતુ:॥10॥

જે સર્પ જેવા ક્રોધીઓ મારા દેહરૂપ ઉત્તમ દ્વિજો, મારી દૂઝણી (ગાયો) અને શરણ વિનાના પ્રાણીઓને (મારાથી) જૂદા જૂએ છે, તે પાપથી નાશ પામેલી દૃષ્ટિવાળાઓને ક્રોધથી અધિક દંડ કરનારના ગીધો કોચી ખાય છે. 10.

જેઓ ઉત્તમ દ્વિજો વિગેરેને (મારાથી) જૂદા જૂએ છે, તેઓને યમલોકમાં ગીધો કોચી ખાય છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'તે મૃત્યુના મૃત્યુને પામે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કોઈ પણ સમયે ભેદ જોવાથી સંસાર (પ્રાપ્ત) થાય છે એમ કહેલું છે. પોતાનો1 ભેદ પહેલાં પ્રાપ્ત થએલો હોવાથી, અહિં 'ભેદ' (શબ્દથી) ભગવાનથી ભેદ કહેલો છે.

'ભેદ છે, (અને) લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, ત્યારે (તે) જોનારાઓનો શું દોષ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મારા દેહરૂપ' શબ્દ કહેલા છે. જેમ યોગી એક હજાર દેહો ધારણ કરે, છતાં પણ જીવ એક હોવાથી તે એકજ છે, તેમ (ભગવાન્) અનંત દેહોવાળા છે. તેમાં પણ યજ્ઞસ્વરૂપ (ભગવાન્) આધિભૌતિક બે શરીરો ધારણ કરે છે, કારણ કે 'યજ્ઞ હવિ અને મંત્રરૂપ છે. તે પૈકી મંત્રો બ્રાહ્મણોમાં રહેલા છે અને હવિ ગાયોમાં રહેલું છે. જો તે બ્રાહ્મણો અને ગાયો (ભગવાનથી) જૂદાં હોય, તો તેમનામાંથી ઉત્પન્ન થએલમાં મંત્રપણું અથવા હવિપણું ન હોય, કારણ કે ભગવાનથી જૂદા તે લૌકિકજ હોય. તેથીજ બીજાઓએ ઉચ્ચારેલા (મંત્રો) લૌકિક વાણીથી ઉચ્ચારેલા હોવાથી મંત્રોજ નથી. તેથી તે (બ્રાહ્મણો) મારાજ દેહો છે. 'ઉત્તમ દ્વિજો, દુઝણી (ગાયો)' શબ્દોથી તે (દેહો)ને દર્શાવે છે. યજ્ઞમાં ઉપયોગી તરીકે (કહેવાના) હોવાથી, અહિં 'વિપ્ર' શબ્દ (યોજેલ નથી), કારણ કે અહિં દ્વિજપણુંજ ઉપયોગી છે. ઉત્તમ જન્મ દર્શાવવા 'દ્વિજ' શબ્દ, અને ઉત્તમ કર્મ દર્શાવવા 'વર' 'ઉત્તમ' શબ્દ (યોજેલ છે). 'દુહ્' ધાતુનો કુદરતી દુધ આપવાનો અર્થ જણાવવા કર્તરિ પ્રયોગમાં 'અત્' પ્રત્યય લગાડી 'દુહતી:' શબ્દ કરેલો છે, કારણ કે તેવી (ગાયો)માંજ હવિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અગ્નિહોત્ર થઈ શકે તે માટે જ વાછડા ઉત્પન્ન થાય છે. ગાયો (ભગવાનની) મિત્ર હોવાથી, 'મારી' શબ્દથી ગાયોનો અધિક ગુણ કહેલો છે. ભગવાન્ પણ સર્વના મિત્ર હોવાથી, તેમનો (મિત્ર હોવારૂપ) ગુણ (ગાયોમાં) રહેલો હોવાથી, (તેઓ) તેમની છે. અથવા 'મારી (ગાયો)' એમ જૂદીજ (ગાયો) દર્શાવેલી છે, કારણ કે તેઓ ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાનના ભોગમાં ઉપયોગી હવિરૂપ દૂધ આપનારી છે. 'શરણવિનાના પ્રાણીઓ' શબ્દોથી જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે રક્ષણ કરનાર તરીકેનો ગુણ2 દર્શાવેલો છે. તે (માર્ગ) પ્રમાણે પણ રક્ષણ કરનાર હોવાપણું3 ભગવાનમાં રહેલું હોવાથી (ભગવાનથી) ભેદ ન હોય તે યોગ્યજ છે. એમ ત્રણે માર્ગમાં ઉપયોગી પદાર્થો જેઓ મારાથી જૂદા હોવાનું જાણે છે, તેઓને અધિક ભય થાય છે. "ભગવાન્ તરીકે (તે પદાર્થોને) જાણતા ન હોઈએ તો પણ વાસ્તવિક રીતે તે ભગવાનનાં સ્વરૂપો હોવાથી, તેમને જોવાથી નરકમાં કેમ પડાય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'પાપથી નાશ પામેલી દૃષ્ટિવાળાઓ' શબ્દ યોજેલ છે. ભેદથી ઉત્પન્ન થએલા પાપથી નાશ પામેલી છે દૃષ્ટિ જેઓની, તેવા (તેઓ છે). બ્રાહ્મણના વધની પેઠે ભેદ પણ અધર્મ ઉત્પન્ન

કરનારો છે. આ વધ જ્ઞાનમય છે, છતાં પણ મૂલ (ભગવાન્)ના સંબંધી હોવાથી ક્રિયામય વધથી પણ અધિક છે. શિક્ષા4 પણ ચક્ષુનેજ થાય છે.

"વ્યવહારમાં ભેદની જરુર હોવાથી, તે (ભેદ)થી દોષ કેમ થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્પ જેવા ક્રોધીઓ' એમ કહેલું છે. બધા વ્યવહારની મના કરવામાં આવતી નથી, પરંતુ અંત:કરણમાં મૂળ ઘાલેલ દોષ તરીકેના (વ્યવહારની જ મના કહેલી છે), કારણ કે સર્પો જરાએ અપરાધ ભૂલતાં નથી, અને વધ સુધી પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રમાણે જો હૃદયથી (ભગવાનથી જૂદા) જૂએ તો શિક્ષા થાય છે, એવો અર્થ છે. ગીધના મુખમાં ગએલું નયન કોઈ પણ સમયે પાછું આવતું નથી, એમ છૂટાતું ન હોવાનું સૂચવેલું છે. 'ક્રોધથી' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) નયન (દૃષ્ટિ) હોવાથીજ આમણે ભગવાનનો અપરાધ કરેલો હોવાથી, નયન ઉપર ક્રોધ (થાય છે), અથવા મારા ક્રોધ સાથેના ગીધો (નયન) કોચી ખાય છે. તેઓ (નયનનો) નાશજ કરે છે, (તેને) માત્ર ઈજા કરતા નથી. 'અધિકં' અધિક 'દણ્ડાન્' સજાઓ 'નયતિ' લાવે (કરે) તે અધિક દંડ કરનાર યમ. થોડી શિક્ષા તો રાજા રોગ વિગેરે પણ કરે છે, તેથી (અધિક શિક્ષા કરનાર) યમ કહેલો છે. 10.

1.'પોતાનો' એટલે જીવનો ભેદ, કારણ કે 'જેમ અગ્નિમાંથી (તણખા નીકળે)...' 'હું બહુ થાઉં' એવી ઇચ્છાથી (ભગવાનથી) છૂટા પડવાનું (જીવને) પહેલાંજ પ્રાપ્ત થએલું છે. (પ્ર)

2.'ગુણ' એટલે હંસ હોવાનો અથવા પરમહંસ હોવાનો ગુણ. (પ્ર)

3.'રક્ષણ કરનાર હોવાપણું' એટલે જ્ઞાનમાર્ગનું રક્ષણ કરનાર હોવાપણું. (પ્ર)

4.ગીધો કોચી ખાય તે શિક્ષા. (પ્ર)

એ પ્રમાણે શત્રુ થવામાં શિક્ષા (થાય તે) કહી, સન્માન કરવામાં આવે તો (ભગવાન્) પ્રસન્ન થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યે બ્રાહ્મણાન્મયિ ધિયા ક્ષિપતોઽર્ચયન્તિ સ્તુષ્યદ્ધૃદ: સ્મિતસુધોક્ષિતપદ્મવક્ત્રા:॥
વાણ્યાનુરાગકલયાઽઽત્મજવદ્ગૃણન્ત: સંબોધયન્ત્યહમિવાહમુપાહૃતસ્તૈ: ॥11॥

જેઓ હું છું એવી બુદ્ધિથી તિરસ્કાર કરતાં બ્રાહ્મણોની પણ પ્રસન્ન હૃદયવાળા રહી પૂજા કરે છે, મંદ હાસ્યરૂપ અમૃતથી સિંચાએલા કલમ જેવા મુખથી સ્નેહની કલાઓવાળી વાણીથી પુત્રની પેઠે (તેઓની) પ્રશંસા કરતાં, મારી પેઠે તેમનું સંબોધન કરે છે તેઓએ મને પ્રાપ્ત કરેલો છે. 11.

જેઓ તિરસ્કાર કરતા બ્રાહ્મણોની પણ પૂજા કરે છે, તેઓએ મનેજ પ્રાપ્ત કરેલો છે. સર્વ પુરુષાર્થરૂપ હું જો તેઓની સમીપ રહું, તો તેઓને બધા પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થએલાજ છે. જો તેઓની પૂજા બંધુ તરીકે, અથવા દુ:ખ (દેશે એવા) ભયથી, અથવા લોકમાં અપકીર્તિ થશે એવા ભયથી અથવા દંભથી કરે તો આ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ 'હું છું' એવી બુદ્ધિથી એટલે (તેઓ) મારા દેહરૂપ હોવાથી 'આ ભગવાન્ છે' એવી બુદ્ધિથી, અથવા બ્રાહ્મણો સંપૂર્ણ રીતે પૂજન કરવા યોગ્ય છે એવી જે મારામાં બુદ્ધિ છે તેવી બુદ્ધિથી, 'તિરસ્કાર કરતા' એટલે ગાળો ભાંડતા (બ્રાહ્મણો)ની પૂજા કરે તો (તેવું ફલ પ્રાપ્ત થાય). એમ (બ્રાહ્મણોનો)

વિરોધ દર્શાવવાથી આ ફલ કોઈ પણ સમયે પ્રાપ્ત થવાનું નથી, (અને) ભગવાનની પ્રાપ્તિ બહુ (સહેલાઈથી) થાય તેવી નથી એમ સૂચવેલું છે. તે પણ પ્રસન્ન હૃદયવાળા રહી (પૂજન કરવું જોઈએ). જો તેઓ1 ક્રોધને અંદરજ રાખે. તો ઘણું અનિષ્ટ થાય, તેથી તેઓ ક્રોધ બહાર કાઢે ત્યારે '(તેઓનો) મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થએલો છે' એવું જ્ઞાન હૃદયની પ્રસન્નતા (રહેવા)નું કારણ છે. (બ્રાહ્મણોના) માહાત્મ્યનું ઘણું જ્ઞાન હોય, ત્યારે આ (હૃદયની પ્રસન્નતા) થાય.

વળી અમૃતરૂપ મંદહાસ્યથી સિંચાએલું છે કમલ જેવું મુખ જેઓનું તેવા (રહી, તેઓનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ સ્નેહથી જ (તેઓના) દોષ સહન કરવા. મંદ હાસ્ય (દેહની) અંદર ખળભળાટ વિગેરે ઉત્પન્ન થતા નથી એમ જણાવનારું છે. તે (તેમના દેહ)માં રહેલો સ્નેહનો રસ તેમને દબાવવાથી પ્રકટ થતો હોવાથી, બાલકની પેઠે તે (બ્રાહ્મણોએ કરેલ) અપરાધ ઘણો સંતોષ કરાવનારો (થતો) હોવાથી, હાસ્ય અમૃતરૂપ છે. તે (હાસ્ય)નું અમૃતપણું પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી, તેનાથી સિંચાએલ મુખવાળા (રહેવાનું) કહેલ છે. તેમ થતાં મુખ ઘણું વિકાસવાળું થતું હોવાથી (સ્મિત અને અમૃતરૂપ) ધર્મથી ઉત્પન્ન થએલા રંગ અને સ્પર્શ આ (મુખ)માં પ્રકટ થએલા છે એમ જણાવવા 'કમલ' શબ્દ (યોજેલ છે). એ પ્રમાણે અંત:કરણની દેહની પ્રસન્નતા કહીને, ઉત્તરાર્ધમાં વાણીની પ્રસન્નતા કહે છે. વાણીના પ્રેમની ચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિ અને ક્ષય કરનારી કલાઓ હોય છે. એ પ્રમાણે કાયા વાણી અને મનની પ્રસન્નતા પુત્રનેજ થતી હોવાથી, (પુત્રના) દૃષ્ટાંતથી તેમ કરનારાઓનો બ્રહ્મભાવ2 કહેલો છે. પૂજા દ્રવ્યો વડે કાયાથી (કરવાની), પ્રશંસા વાણીથી (કરવાની). વ્યવહાર માટે, અથવા સારી રીતે બોધ થાય તે માટે 'સંબોધન' કરે છે. (આથી) એમ સૂચવેલું છે કે (બ્રાહ્મણો) તિરસ્કાર કરે તો પણ કોઈ પણ સમયે તેઓ પ્રતિ કઠોરતા થતી નથી. આવા (પુરુષો)નું દૃષ્ટાંત હું (ભગવાન)જ છું. આ બોધ આપવા કહેલું છે, પરંતુ પોતાની સરસાઈ જણાવવા (કહેલું) નથી. જેમ ભૃગુએ (મારો) અપરાધ કર્યો, ત્યારે મેં જેમ કરેલું3 (તેમ કરવું) એવો અર્થ છે. 'મને પ્રાપ્ત કરેલો છે' એ ફલ (જણાવનારું) વાક્ય જૂદું છે. તેથી તેનો તે અર્થ ('અહમ્' 'હું' શબ્દ) ફરી કહેલો નથી. તે (પુરુષો)ની સરસાઈ જણાવેલા છેવટે (ફલ જણાવનારું વાક્ય) કહેલું છે. 11.

1.'તેઓ' એટલે બ્રાહ્મણો.

2.પુત્ર પિતાની પ્રશંસા કરે તેમ પ્રશંસા કરવાનું કહ્યું, તેથી બ્રાહ્મણના પુત્ર થવાથી બ્રહ્મભાવ (બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ) પ્રાપ્ત થયો, એવો અર્થ જણાય છે.

3.જૂઓ 10-86-1 થી 12.

નીચેના શ્લોકમાં આ વર્ણનનો ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગ કહે છે:

તન્મે સ્વભર્તુરવસાયમલક્ષમાણૌ યુષ્મદ્વ્યતિક્રમગતિં પ્રતિપદ્ય સદ્ય:॥
ભૂયો મમાન્તિકમિતાં તદનુગ્રહો મે યત્કલ્પતામચિરતો ભૃતયોર્વિવાસ:॥12॥

તેથી પોતાના પતિનો મારો સંકલ્પ ન જાણનારા (આ) બે તમારા અત્યાચારનું ફલ પ્રાપ્ત કરીને તરતજ ફરી મારી પાસે આવો, તે મારો અનુગ્રહ છે; જેને લીધે બે ભક્તોનો પરદેશવાસ થોડા સમયમાં પૂરો થાય. 12.

કારણ કે બ્રાહ્મણોનું સ્વરૂપ આવા પ્રકારનું છે, અને મેં તેવું વિચારેલું છે. તે ન જાણવાને લીધે તે બે તમારા અત્યાચારનું ફલ પ્રાપ્ત કરીને ફરી મારી પાસે આવો. આ ભક્તિનું રક્ષણ થાય તે માટે મારો અનુગ્રહ છે. આનું કારણ ન હોવાથી 'આ મારોજ અનુગ્રહ છે' એમ કહેલું છે. 'વધારે અનુગ્રહ પણ કરવાનો છે' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'જેને લીધે (પરદેશવાસ થોડા સમયમાં) પૂરો થાય' એમ કહેલું છે. જે અનુગ્રહને લીધે 'ભૃતયો:' બે સેવકોનો અથવા ભક્તિથી ભરપૂર બે (ભક્તો) નો 'વિવાસ:' પરદેશવાસ 'અચિરત: કલ્પતામ્' થોડા સમયમાંજ પૂરો થાય. (તેમને) જન્મ અને મરણનું દુ:ખ ન થાય તે માટે શાપને પરદેશવાસ તરીકેજ કહેલો છે. 'મારી પાસે' શબ્દથી ફરી દાસભાવ પ્રાપ્ત કરે, એમ (કહેલું છે).

જીવાનાં1 તુ ત્રયો ભાવા ઉત્કર્ષોત્કર્ષહેતવ:॥7॥

જીવોની એક પછી એક સરસાઈ કરાવનારી ત્રણ સ્થિતિઓ છે. કા. 7.

જીવા: સ્વભાવતો દાસા દેહભાવોડધમસ્તત:॥
બ્રહ્મભાવ: સ્વત: શ્રેષ્ઠસ્તત્સ્વભાવ ઇહ સ્થિતા:॥8॥

જીવો સ્વભાવથી (ભગવાન્ના) દાસો2 છે. તેથી દેહભાવ3 સર્વથી હલકો છે. બ્રહ્મભાવ પોતેજ ઉત્તમ4 છે. અહિં (લોકો) તેમના5 સ્વભાવથી રહેલા છે. કા. 8.

દેહભાવસ્તુ તચ્છાપ: સ્વભાવોડનુગ્રહ: સ્મૃત:॥
સાયુજ્યે બ્રહ્મભાવ: સ્યાન્નાન્યથેતિ વિનિશ્ચય:॥9॥

દેહભાવ તો તેઓનો શાપ6 છે. સ્વભાવ (ભગવાને) વિચારેલો અનુગ્રહ6 છે. બ્રહ્મભાવ સાયુજ્ય (પ્રાપ્ત) થાય ત્યારે થાય, નહિ તો ન થાય7, એવો નિશ્ચય છે. કા. 8.

સાયુજ્યયોગ્યતાકાલે બ્રહ્મભાવો નિરૂપ્યતે॥
ભગવાનેવ હિ બ્રહ્મ નાન્યો ભવિતુમર્હતિ॥10॥

સાયુજ્યની યોગ્યતા8 થવાના સમયે બ્રહ્મભાવનું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે ભગવાનજ બ્રહ્મ છે9. બીજો બ્રહ્મ થવા યોગ્ય નથી. કા. 9.

એકં ચ બ્રહ્મ સર્વેષાં તથાત્વે તુ વિરુધ્યતે॥
ભગવત્કરણાલ્લોકે ભાવના દુર્બલા મતા॥11॥

વળી બ્રહ્મ એક છે, બધા તેવા(બ્રહ્મ) થાય તો તો લોકમાં ભગવાનપણું (પ્રકટ) કરેલ હોવાથી (એકપણાંનો) વિરોધ થાય10. ભાવના દુર્બલ માનેલી11 છે. કા. 11.

દાસભાવાદતો નાન્યત્ કામ્યં ભવતિ કસ્યચિત્॥
અતો હિ ભગવાન્ ભર્તા જીવાનામિતિ નિશ્ચય:॥12॥

તેથી દાસભાવથી બીજું કોઈએ12 પણ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. તેથી ભગવાન્ જીવોના પતિ13 છે, એવો નિશ્ચય છે. કા. 12.

અભિપ્રાયસ્તુ તસ્યાપિ બ્રહ્મભાવમભીપ્સુભિ:॥
બ્રાહ્મણાતિક્રમો નૈવ કર્તવ્ય ઇતિ નિશ્ચય:॥13॥

તેનો પણ અભિપ્રાય તો એવો છે કે બ્રહ્મભાવ ઇચ્છનારાઓએ બ્રાહ્મણોનો અત્યાચાર નજ કરવો એવો નિશ્ચય છે14. કા. 13.

અતો દણ્ડસ્તુ સોઢવ્યો નો ચેદગ્રે ફલં ન તત્॥

તેથી શિક્ષા તો સહન કરવી જોઈએ. જો ન (સહન) કરે, તો ભવિષ્યમાં તે ફલ (પ્રાપ્ત) ન થાય. 131/2.

એ પ્રમાણે ભગવાને શાપને સ્થિર કર્યો. 12.

1."શાપ દૂર કરવા શક્તિવાળા ભગવાનને શાપ સ્થિર કરવાનું, અને વળી પોતાનું દાસપણું (બે ભક્તોને) પ્રાપ્ત થાય તેવા અનુગ્રહ માટે (મુનીઓની) પ્રાર્થના કરવાનું શું કારણ?" એવી શંકા થાય તેથી ભગવાન્ વિચારેલો અર્થ આ કારિકાઓથી કહે છે. (પ્ર)

2.કારણ કે (ભગવાનની) ક્રીડા માટે ઉત્પન્ન કરેલા છે.(પ્ર)

3.'તેથી' એટલે તે કારણથી તેઓનો દેહભાવ છે. તે સર્વથી હલકો છે. તેથી દેહભાવ વિનાનો દાસભાવ જીવોની સરસાઈ કરાવનારો છે. (પ્ર)

4.'ઉત્તમ' એટલે સ્વભાવિક દાસભાવથી ઉત્તમ. (પ્ર)

5.અહિં વૈકુંઠમાં સ્વભાવથી એટલે માત્ર સ્વરૂપથી દાસ થઈ રહેલા છે. (પ્ર)

6.પાછો સનક વિગેરેના શાપથી તેઓને દેહભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ થતાં તે (દેહભાવ)થી ઉત્તમ સ્વભાવ, એટલે માત્ર (સ્વરૂપથી) દાસભાવ છે. તેજ ભગવાને વિચારેલ અનુગ્રહ છે. (પ્ર)

7."માત્ર (સ્વરૂપથી) દાસભાવમાં દેહભાવ પણ હોવાથી તે ઉપયોગી નથી. તેથી બ્રહ્મભાવ સાથે દાસભાવ હોવાની જરૂર હોવાથી તે કેમ (ભગવાને ભક્તો માટે) ન માગ્યો?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

8.'યોગ્યતા' એટલે (સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થવામાં) કાંઈ અડચણરૂપ ન હોય તે. ઉત્તમ સાયુજ્યની અવસ્થા સંભવે તે પહેલાંના સમયમાંજ આ કહેલી છે. ભગવાનની ઇચ્છા (જય તથા વિજયને) તે આપવાની ન હતી, તેથી તે ન માગ્યું. (પ્ર)

9."ભગવાને તેમને સાયુજ્ય આપવાનું ન ઇચ્છયું, છતાં તેમને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થાય તેમાં શું દોષ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

10.'લોકમાં' એટલે વૈકુંઠમાં ભગવાનપણું પ્રકટ કરેલું હોવાથી, (જીવો) સંગરહિત અને ઉદાસીન રહેતા હોવાથી તેમને (ત્યાં) બ્રહ્મભાવ થાય તેમાં દોષ નથી, કારણ કે તેઓ કાર્ય કરતા નથી, પરંતુ ભગવાનપણાંથી (બ્રહ્મભાવ) વિરુદ્ધ છે, કારણ કે (ભગવાન્) કાર્ય કરે છે,

તેથી ભગવાનના એકપણાંનો વિરોધ થાય (કારણ કે કાર્ય કરનાર બ્રહ્મભાવવાળા ઘણા ભગવાન્ થાય). (પ્ર)
11."ત્યારે ઉપાસનામાં બ્રહ્મભાવની કલ્પના કેમ કરાય છે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ઉપાસના સમયે બ્રહ્મભાવ થતો નથી, પણ પોતે બ્રહ્મ છે એમ (ઉપાસના કરનાર) માને છે, તેથી કાર્ય કરવારૂપ વિરોધ થતો ન હોવાથી ફલ પોતાને પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમ કરે છે. ભાવનાથી તેટલુંજ થાય છે, તેથી તે દાસભાવથી દુર્બલ છે. (પ્ર)
12.'કોઈએ પણ' એટલે લોકમાં રહેનાર કોઈએ પણ. (પ્ર)
13.'પતિ' એટલે સર્વનો નિર્વાહ કરનાર. (પ્ર)
14.શાપને સ્થિર કરવામાં દાસપણું અનુગ્રહ તરીકે માગ્યું, તેનું આ કારણ છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા છે એમ જાણીને દુ:ખથી મુક્ત થએલા મુનિઓએ સારી રીતે (તેમની) સ્તુતિ કરી એમ કહેવા, આરંભમાં તેમનાં વચનથી તેઓનું દુ:ખ દૂર થયું, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી કહે છે:

॥ બ્રહ્મોવાચ॥

અથ તસ્યોશતીં દેવીમૃષિકુલ્યાં સરસ્વતીમ્॥
નાસ્વાદ્ય મન્યુદષ્ટાનાં તેષામાત્માડપ્યતૃપ્યત॥13॥

પછી તેમની કમનીય દૈવી ઋષિઓનાં કુલને યોગ્ય સરસ્વતીનું શ્રવણ કરીને પણ ક્રોધથી ડસાએલા તેઓના આત્માને તૃપ્તિ થઈ નહિ. 13.

(1) ભગવાનનું વચન શબ્દ અને અર્થના ભેદથી ચિંતા દૂર કરનારું છે. તે પૈકી શબ્દથીજ સંદેહ ન રહે તેમ1 ચિંતા દૂર થઈ (2) ભગવાનનાં વચનોનો અર્થ તો દરેક પ્રકારનો હોવાથી (તેનો) નિર્ણય થયો નહિ, સ્વરૂપથી નિર્ણય થવા છતાં ફલથી નિર્ણય થયો નહિ, તેથી તેણે (અર્થે) તો ચિંતા દૂર ન કરી. (3) છતાં પણ દર્શન કરેલ સાધન બલવાન હોવાથી બધુંએ અંત:કરણ ચિંતાવાળું હોવા છતાં નિર્મલ થયું, એમ શબ્દ અને અર્થનાં સાધનના ભેદથી ત્રણ શ્લોકો (કહેલા છે).

આરંભમાં શબ્દથી તેઓને સુખ થયું, એમ આ શ્લોકથી કહે છે. 'અથ' 'પછી' શબ્દથી (તેમણે) અર્થનો વિચાર કરેલો ન હતો એમ જણાવવા જૂદો આરંભ (કરેલો છે). (1) 'ઉશતીં' એટલે કમનીય, આ (વિશેષણ)થી તે (વાણી) દુ:ખ દૂર કરનારી હોવાનું સ્વરૂપ કહ્યું. (2) તર્ક (થી તે સિદ્ધ થાય તે) માટે 'ઋષિકુલ્યાં' 'ઋષિઓનાં કુલને યોગ્ય' એ બીજું વિશેષણ કહેલું છે, કારણ કે ઋષિઓ મંત્ર જાણનારા છે, અને મંત્રો અલૌકિક પ્રભાવવાળા છે. તેમનું હિત કરનારી તેમનાથી પણ (અધિક) અલૌકિક પ્રભાવવાળી હોવાથી, પોતાની શક્તિથી જ દુ:ખ દૂર કરનારી છે. (3) (તે) 'દૈવી' પ્રકાશ કરનારી હોઈ, કાંતિ કરાવનારી છે. તેવી ન હોય તે કોણ હૃદયમાં પ્રકાશ કરે? તેથી પણ દુ:ખ દૂર કરનારી છે. (4) વળી (તે) સરસ્વતી છે. 'સર:' એ જલનું નામ છે. (વાણી) આધિદૈવિકી હોવાથી, તે જલ અમૃત છે.

તેઓનું હૃદય ક્રોધથી ડસાએલું હોઈ લગભગ મરેલા જેવું હતું. તે (1) અમૃતથી જીવે, (2) કાંતિથી પ્રકાશે, (3) અલૌકિક પ્રભાવથી કાર્ય કરવા શક્તિવાળું થાય અને (4) પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરે એમ (જણાવવા) ચાર વિશેષણો (કહેલાં છે). આવી સરસ્વતીને સાંભળીને રહેલાઓના પણ આત્માને તૃપ્તિ થઈ નહિ, 'ઘણું (કહ્યું)' એમ કહ્યું નહિ. જો અર્થ (જાણવા)ના પ્રયોજનથી શ્રવણ કર્યું હોત, તો અર્થ પૂર્ણ હોવાથી તેઓની ઇચ્છા પૂર્ણ થાત. સ્વરૂપથી (વાણી)નું શ્રવણ કરતાં, તો આનંદમાં 'બહુ થયો' એવી બુદ્ધિ થતી ન હોવાથી (સાંભળવાની) (ઇચ્છા)2 દૂર થઈ નહિ; કારણ કે સર્પ ડસ્યો હોય તેને મંત્રથી જલનું પાન કરાવવામાં આવે છે, અને વિષની જ્વાલા ઘણી હોવાથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી. આત્માને પણ દંશ થતાં, બધા અંગોમાં જ્વાલા થાય છે. તેથી તે (આત્મા)જ ડસાએલા કહેલા છે. 13.

1.'ભગવાન્ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છે કે નહિ, એવા સંદેહ ન રહે તેમ.' (પ્ર)

2.'દૂર થઈ નહિ' એટલે ઇચ્છા દૂર થઈ નહિ. (પ્ર)

એ પ્રમાણે શબ્દથી ફલ કહીને, અર્થના અનુસંધાનથી પણ જે (પરિણામ) થયું, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

सतीं व्यादाय शृणवन्तो लघ्वीं गुर्वर्थगह्वराम्॥
विगाह्याऽगाधगम्भीरां न विदुस्तच्चिकीर्षितम्॥14॥

ઉત્તમ (વાણી)ને (કાન) ઉઘાડા રાખી સાંભળીને, અલ્પ, વિશાલ અર્થને લીધે ગહન અને અગાધ હોવાથી ગંભીર (તે વાણી)માં પ્રવેશ કરીને, તેમણે કહેવા ઇચ્છેલું તેઓ જાણી શકયા નહિ. 14.

કારણ કે (1) તે વાણી સત્પુરુષોના માર્ગનું સ્થાપન કરનારી હતી. તેથી (તેના શબ્દોના) સમૂહનો અર્થ જાણવાથી (તેઓને) સુખ થયું જ. 'વ્યાદાય શ્રવણમ્' એટલે કાનના છિદ્રો ઉઘાડા રાખીને શ્રવણ કરવું. (2) સ્વરૂપથી તે (વાણી) અલ્પ હતી. તેથી (તેનો) વિચાર કરી શકાતો હોવાથી (તે) સુખ આપનારી હતી. એ પ્રમાણે બે વિશેષણોથી અર્થ દ્વારા પણ તે સુખ આપનારી હોવાનું કહ્યું. 'વિશાલ અર્થને લીધે ગહન, (અને) અગાધ હોવાથી ગંભીર' વિશેષણોથી એમ કહેલું છે કે સાધનથી અને ફલથી તે સુખ આપનારી ન થઈ; કારણ કે ભગવાન્ પુરુષોત્તમ અને હલકા સેવકોરૂપ જીવોના ઉલટા ગુણો કહેલા હોવાથી (તેનો) અર્થ ગહન હતો. 'શ્રવણ કરેલાં શબ્દોના અર્થનો શ્રવણથી જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી નિર્ણય કરી સંદેહ દૂર કરવો જોઈએ' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'અગાધ હોવાથી ગંભીર' એ વિશેષણ કહેલું છે. (ભગવાનનાં વચન) અગાધ હોવાથી (તેનાં) શ્રવણથી અર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. શબ્દોના અર્થના તળિઆંનો સ્પર્શ થાય1, ત્યારે તેનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય છે. (વાણી) ગંભીર હોવાથી, (તેમાં) ડૂબકી મારવાથી પણ (તેનાં) તળીઆંનો સ્પર્શ થવાનું સંભવતું નથી, આટલાથી ભગવાને કાંઈક ગંભીર કહ્યું, એવો નિશ્ચય થાય છે, છતાં પણ 'આ એમ કેમ કહે છે?' એવું તેમણે કહેવા ઇચ્છેલું તે (મુનિ) ઓ જાણી શક્યા નહિ, 'વિગાહનમ્' એટલે અંદર પ્રવેશ કરવો. વિચાર કરવા છતાં પણ, તેઓ જાણી શક્યા નહિ, એવો અર્થ છે. 14.

1.‘તળીઆંનો સ્પર્શ થાય’ એટલે પૂરો જણાય.

એ પ્રમાણે (ભગવાનનું) વચન કાંઈક જાણીને પણ, ભગવાનનાં દર્શન કરીને આનંદ પામેલા તેઓએ તેમની સ્તુતિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તે યોગમાયયારબ્ધપારમેષ્ઠ્યમહોદયમ્॥
પ્રોચુ: પ્રાઞ્જલયો વિપ્રા: પ્રહૃષ્ટા: કૃપિતત્વચ:॥15॥

આનંદ પામેલા અને કોપેલી ત્વચાવાળા તે વિપ્રોએ બે હાથ જોડી જેમણે યોગમાયાથી પરમ ઐશ્વર્યથી અધિક શ્રેષ્ઠતાનો આરંભ કરેલ તેવા (ભગવાન)ને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 15.

કારણ કે યોગમાયા ભગવાનના વૈભવ માટે યોગ્ય પદાર્થો રચે છે, તે પદાર્થો પ્રાકૃત નથી તેમજ બ્રહ્માએ રચેલા નથી, તેથી પરમ ઐશ્વર્ય કરતાં પણ અધિક શ્રેષ્ઠ હોય છે. યોગમાયાએ આરંભ કરેલ પરમાનંદ હતો પરમ ઐશ્વર્યથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠતાનો જેમની તેવા (ભગવાન જણાયા). તેથી સાધન જોઈને, પરમાનંદ ઘણા પ્રકારનો જણાતો હોવાથી ઘણો આનંદ પામ્યા. પોતે વિપ્રો1 હોવા છતાં પણ મનથી પણ તેવી (શ્રેષ્ઠતા) વિચારેલ ન હોવાથી, (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થતાં, તેઓએ બે હાથ જોડ્યા. તેમનાં દર્શનથી અંદર ભરપૂર થએલા આનંદે રુંવાડાંનાં છિદ્રોમાંથી બહાર નીકળતાં ત્વચાને કોપાવી, કારણ કે તેનો દેવ વાયુ છે, અને વાયુનો (દેહની અંદર) સંચાર ન રહેતાં, તે કોપ કરે તે યોગ્ય જ છે. ‘ક્ષુભિત’ ‘ખળભળાવેલી (ત્વાચાવાળા)’ એવો પાઠ હોય, ત્યારે પણ અર્થ સમાન છે. 15.
1.‘વિપ્રો’ એટલે વિશેષ રીતે પૂરનારા હોવા છતાં આવો વૈભવ તેમણે મનથી વિચારેલો પણ ન હતો. તે જોવાથી ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થતાં હાથ જોડ્યા.

વિરોધ દૂર કરતાંજ સ્તુતિ કરતાં, આરંભમાં તેઓ નીચેના શ્લોકથી આરંભી વિરોધ જણાવે છે:

ન વયં ભગવન્વિદ્મસ્તવ દેવ ચિકીર્ષિતમ્॥
કૃતો મેઽનુગ્રહશ્ચેતિ યદધ્યક્ષ: પ્રભાષસે॥16॥

હે ભગવન્! હે દેવ! આપે જે કરવા ઇચ્છેલું છે તે અમે જાણતા નથી, કારણ કે (આપ) અધ્યક્ષ હોઈ ‘મારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો’ એમ કહો છો. 16.

આપ વિરુદ્ધ અર્થ જણાવનાર હોવાથી વિરોધ થયો નથી, પણ અમે મનથી તેવી વ્યવસ્થા કરી શકવાથી (વિરોધ થએલ છે); કારણ કે મન વાણીનો ભર્તા છે. જો તે પ્રભુ વિરોધ દૂર કરે તો દાસીઓના વિરોધથી શું થાય? તેવું (વાણીનો વિરોધ) પણ નથી, એમ પોતાના અનુભવથી કહે છે. ‘હે ભગવન્!’ તેજ ત્યાર પછી ‘દેવ’ (થાઓ છો). આપે જે કરવા ઇચ્છેલું છે તે અમે જાણતા નથી. જાણતા હોઈએ તો (આપની વાણીના) અભિપ્રાયની કલ્પના થાય. કલ્પના થવા ન દેવાનું કારણ બનેલ વિરોધ ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. કારણ કે આપ ‘અધ્યક્ષ’ સર્વના સાક્ષી પ્રભુ હોઈ સેવકોને કહો છો કે ‘(મારા ઉપર આપે) અનુગ્રહ કર્યો’ તે (વચન) અર્થથી વિરુદ્ધ છે. 16.

નીચેના શ્લોકમાં બીજો વિરોધ કહે છે:

બ્રહ્મણ્યસ્ય પરં દૈવં બ્રાહ્મણા: કિલ તે પ્રભો॥
વિપ્રાણાં દેવદેવાનાં ભગવાનાત્મદૈવતમ્॥17॥

હે પ્રભો! આપ બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારના બ્રાહ્મણો ખરેખર ઉત્તમ દેવ છે. ભગવાન્ દેવોના દેવો બ્રાહ્મણોના આત્મા અને દેવ છે. 17.

આપ તો 'બ્રહ્મણ્ય:' બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા, તેમને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાથી તેમણે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છો, છતાં પણ બ્રાહ્મણો ખરેખર આપના ઉત્તમ દેવ છે, એમ આપ કહો છો. 'કિલ' 'ખરેખર!' શબ્દ પ્રસિદ્ધિ દર્શાવે છે, કારણ કે 'જેઓનાં (ચરણની રજ) હું ધારણ કરું છું' એ (પાછલા શ્લોક 9) બ્રાહ્મણનું પ્રભુપણું જણાવાનારાં તેમનાં (ભગવાનનાં) વચનમાં સંદેહ નથી. વિભાગના ભેદથી તે બંને (વચનો)ની સંગતિ થાય છે, એવા મતનું 'હે પ્રભો!' સંબોધનથી ખંડન કરે છે. આપ સર્વ (કરવા)ની શક્તિવાળા હોઈ, કોઈ પણ અંશથી (આપને) બ્રાહ્મણોની જરુર નથી, એવો અર્થ છે. વળી વિપ્રોના દેવોના, એટલે દેવોના પણ દેવોના ભગવાન્ આત્મા અને દેવ (હોઈ), (તેમને) જરુરી અને (તેમણે) ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. અથવા (ભગવાન્ તેઓના) આત્માના દેવ છે, કારણ કે ચિત્ અંશવાળા ભગવાનના સેવકો છે. 17.

"વેદ મેં કહ્યું તે પ્રકારે જ કહે છે, (તેથી) શાસ્ત્રના અર્થ પ્રમાણે તેવું જ હો" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

ત્વન્ન: સનાતનો ધર્મો રક્ષ્યતે તનુભિસ્ત્વયા॥
ધર્મસ્ય પરમો ગુહ્યો નિર્વિકલ્પો ભવાન્મત:॥18॥

આપ અમારા સનાતન ધર્મ છો. આપ જ અવતારોથી ધર્મનું રક્ષણ કરો છો. આપ ધર્મના ઉત્તમ છૂપા રાખવા યોગ્ય, અને ગુણરહિત મનાએલા છો. 18.

આપ જ યજ્ઞરૂપ અને બ્રહ્મરૂપ હોવાથી 'દેવોએ યજ્ઞથી યજ્ઞનું પૂજન કર્યું' 'યોગથી જે આત્માનું દર્શન કરવું તે ઉત્તમ ધર્મ છે, એ શ્રુતિઓ પ્રમાણે અમારા સનાતન ધર્મ છો.' 'જ્યારેજ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે' (ભ.ગી. 4-7) એ વાક્ય પ્રમાણે આપજ 'તનુભિ:' અવતારોથી (અમારા) પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરો છો. વળી આપ ધર્મના ઉત્તમ છૂપા રાખવા યોગ્ય છો. ધર્મે અત્યંત છૂપા રાખવા યોગ્ય આપજ છો, કારણ કે બીજાની પાસે ગએલો ધર્મ ધર્મીને છૂપાવે છે1. જેમ જલ અંદર ગએલી ઉષ્ણતા અગ્નિને છૂપો રાખે છે, તેમ જીવોમાં આવેલો ધર્મ બ્રહ્મને છૂપું રાખે છે, કારણ કે તે ક્રિયાશક્તિરૂપ હોવાથી તેનોજ2 છે. તેણે છૂપાવવા યોગ્ય ભક્તિયોગ પણ છે, છતાં પણ ભગવાન્ ઉત્તમ છૂપા રાખવા યોગ્ય છે. "તેણે છૂપું રાખવા યોગ્ય બ્રહ્મજ હોવાથી, ભગવાન્ (છૂપા રાખવા યોગ્ય) કેમ કહો છો?" એવી શંકા થાય, તેથી 'આપજ ગુણરહિત મનાએલા છો' એમ કહેલું છે. 'પહેલાની પેઠે' (બ્ર.સૂ. 3-2-29) એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે બ્રહ્મ સર્વ ગુણરહિત છે, તેજ પાછલથી ગુણના

સ્વરૂપથી પ્રકટ થઈ, તે (સ્વરૂપ) સાથે ‘ભગવાન્’ કહેવાય છે. અથવા ભગવાનનું એક સ્વરૂપ ગુણરહિત બ્રહ્મ3 છે. બંને (મત) પ્રમાણે (ભગવાન્) ધર્મે ઉત્તમ છૂપા રાખવા યોગ્ય છે. 18.
1.ભગવાન્ ધર્મે છૂપા રાખવા યોગ્ય કેમ છે એ આથી સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)
2.તે ધર્મ ભગવાનના જ ગુણરૂપ છે, કારણ કે તેમની ક્રિયાશક્તિરૂપ છે. (પ્ર)
3.બ્રહ્મસૂત્ર 3-2-27 પ્રમાણે આ કહેલ છે. (પ્ર))

જ્ઞાને પણ આપ છૂપા રાખવા યોગ્ય છો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

તરન્તિ હ્યઞ્જસા મૃત્યું નિવૃત્તા યદનુગ્રહાત્॥
યોગિન: સ ભવાન્કિંસ્વિદનુગૃહ્યેત યત્પરૈ:॥19॥

વૈરાગ્યવાળા યોગીઓ જેમના અનુગ્રહથી મૃત્યુને સ્હેલાઈથી તરે છે તે આપ ઉપર શું બીજાઓ કોઈ અનુગ્રહ કરે? 19.

‘વૈરાગ્યવાળા’ એટલે પરમહંસો, જેમનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરીને સ્હેલાઈથી મૃત્યુને તરે છે (તેવા આપ છો). મૃત્યુ બંને કિનારા (ની ભેખડો)ને પાડનારી નદીની પેઠે સર્વને ડૂબાડનારું છે, તેથી તેને તરવાનું કહેલું છે. ‘યોગીઓ’ એ (મૃત્યુને તરનાર) અધિકારીઓનું વિશેષણ છે. યોગ (ભગવાનનો) અનુગ્રહ કરાવનારો છે, પણ તારનારો નથી. આવા સર્વ વેદોના રહસ્યરૂપ આપ ઉપર શું બીજાઓ અનુગ્રહ કરે? અને તે પણ ‘પરૈ:’ નમાલાઓ? ‘અનુગૃહ્લીત’ એવો પાઠ હોય ત્યારે, ‘પરૈ: કૃત્વા’ બીજાઓને લીધે ‘યત્’ જે કર્મ તેનો, ‘કિમ્’ શા માટે ‘સ્વિત્’ નિશ્ચય ‘અનુગૃહ્લીત’ આપ શા માટે સ્વીકાર કરો? એવો બીજાઓ (બ્રાહ્મણો)થી પોતાનું માહાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરીને, બીજાઓ ઉપર અનુગ્રહ શા માટે કરે? એવો અર્થ છે. આવા (ઉત્તમ ભગવાન્) ઉપર અનુગ્રહ (કરવાનું) વચન ખોટું છે એમ જણાય છે, અને (ભગવાન્) સત્ય વચન બોલનારા હોવાથી તે (એ વચન ખોટું હોવાનું) પણ ઘટતું નથી. તેથી (અમને આપે કરવા ઇચ્છેલા વિષયનું) અજ્ઞાન જ (રહે છે). 19.

વળી બ્રાહ્મણની કૃપાથી લક્ષ્મી (આપમાં) સ્થિર છે એ વચન સર્વ પ્રકારે ખોટું છે એમ જણાય છે, એમ નીચેના શ્લોકોથી કહે છે:

યં વૈ વિભૂતિરુપયાત્યનુવેલમન્યેરર્થાર્થિભિ: સ્વશિરસા ધૃતપાદરેણુ:॥
ધન્યાર્પિતાઙ્ઘ્રિતુલસીનવદામધામ્નો લોકં મધુવ્રતપતેરિવ કામયાના॥20॥
યસ્તાં વિવિક્તચરિતૈરનુવર્તમાનાં નાત્યાદ્રિયત્પરમભાગવતપ્રસંગ:॥
સ ત્વં દ્વિજાનુપથપુણ્યરજ: પુનીત: શ્રીવત્સલક્ષ્મકિમગા ભગભાજનસ્ત્વમ્॥21॥

ધન્ય પુરુષોએ (આપના) ચરણમાં અર્પણ કરેલી તુલસીની નવી માલા જેનું ધામ છે તેવા શ્રેષ્ઠ ભ્રમરનાં સ્થાનની કામના કરતી હોય તેમ, બીજા ધન ઇચ્છનારાઓએ જેના ચરણની રજ પોતાનાં શિર ઉપર ધારણ કરેલી છે તેવી લક્ષ્મી યોગ્ય સમયે (સેવા માટે) જેમની પાસે ખરેખર આવે છે (અને) વિચારીને કરેલાં ચરિતોથી (આપને) અનુસરનારીનો તેનો પરમ ભક્તોનો ઘણો સંગ કરનાર જે ઘણો આદર કરતા નથી તે ભગના ધામરૂપ આપ

દ્વિજોની પાછલના માર્ગની પવિત્ર રજથી પવિત્ર થઈને શા માટે શ્રીવત્સનું ચિહ્ન પ્રાપ્ત કરો? 20-21.

બીજા ધન ઇચ્છનારાઓએ જેના ચરણની રજ પોતાનાં શિર ઉપર ધારણ કરેલી હોવા છતાં પણ જે 'વિભૂતિ:' લક્ષ્મી, યોગ્ય સમયે જે ભગવાનની સેવા કરવા 'ઉપયાતિ' તેમની સમીપ આવે છે, અને તે પણ ભક્ત હોય તેવી રીતે, અને તેનો આપ ઘણો આદર કરતા નથી, તે (આપ) દ્વિજોની પાછલના માર્ગની પવિત્ર રજથી પવિત્ર થઈ, શા માટે શ્રીવત્સનું ચિહ્ન પ્રાપ્ત કરો? એવો બે શ્લોકોનો અન્વય છે. વિપ્રોના અનુગ્રહથી લક્ષ્મી (ભગવાનમાં) સ્થિર રહેલી છે એ મત ઘટતો નથી, કારણ કે તે ભક્તિને લીધેજ સ્થિર રહેલી છે. વળી તેની ભક્તિ1 બ્રાહ્મણોથી પ્રાપ્ત થએલી નથી, કારણ કે ભક્તિમાં બ્રાહ્મણોનો પણ ભક્ત તરીકેજ ઉપયોગ થાય2 છે. 'બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થયા પછી ભક્તિ (કરવા)નો અધિકાર થતો હોવાથી બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થવા માટે તેઓની જરુર છે' એમ કહેવામાં આવે, (તે યોગ્ય નથી)3, કારણ કે 'મહત્ બ્રહ્મ મારી યોનિ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે, તે (લક્ષ્મી)ને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થએલોજ છે, અને તેનો દેહ બ્રહ્માનંદરૂપ છે. તેથી તેને ભક્તિ માટે સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી બ્રાહ્મણોની જરુર ન હોવાથી, અને ભક્તિથીજ (ભગવાનમાં) સ્થિર રહેલી હોવાથી, ભગવાનનું વચન વિચાર કરવા જેવું છે.

વળી બ્રાહ્મણો ભીખારી છે. ધન ઇચ્છનાર ઇન્દ્ર વિગેરે પાસે (માગવા) જાય છે, અને તે (ઇન્દ્ર વિગેરે) લક્ષ્મીના ચરણની રેણુની પૂજા કરનારા છે. તેથી (બ્રાહ્મણોનો) નિર્વાહ કરનારાઓનો નિર્વાહ કરનારી હોવાથી, તે (લક્ષ્મી) બ્રાહ્મણોને અધીન કેમ હોય? વળી તેણે ભોગ્યભાવ (પોતાનો ભોગ બીજા કરે તેવી સ્થિતિ)નોજ ત્યાગ કરેલો છે, તેથી તે ફલરૂપજ (રહી) નથી; કારણ કે તેણે બીજા રસમાં4 પ્રવેશ કરેલો છે, કેમકે ભક્તિરસમાં કામરસનો પ્રવેશ નથી. ભગવાન્ પણ 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે' (ભ.ગી. 4-11) એ વાક્ય પ્રમાણે તુલસીની પેઠે તેનો ભક્ત તરીકેજ સ્વીકાર કરેલો છે. તેથી તેને ગુણોની પણ જરૂર નથી, કારણ કે તે (લક્ષ્મી) નિર્ગુણ તુલસીનો પણ ઘણો આદર કરે છે, (અને પોતે) તેનાથી પણ હલકી હોવાનું (માને5 છે). ભમરાઓ જૂદાંજૂદાં પુષ્પોના રસમાં આસક્તિવાળા હોય છે. તેઓ પણ જ્યારે ભક્તિનાં માહાત્મ્યને લીધે તુલસીના રસમાં રસનો આભાસ હોવા છતાં પણ તેમાંજ આસક્તિ રાખે છે, ત્યારે મારે પણ તેમજ કરવું જોઈએ, એવા વિચારથી ભમરાનાં સ્થાનનેજ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. આમ હોવા છતાં પણ 'અધિક પ્રાપ્ત કરીને પાછી તે પોતાનો સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરશે' એવા વિચારથી, તે ભક્ત હોવા છતાં પણ (ભગવાન્) તેનો ઘણો આદર કરતા નથી. સ્વભાવથીજ દોષરહિત, ભગવાન્ પાસે સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ હોવા છતાં પણ બીજું પ્રયોજન ન હોવાથી જેઓ પહેલાંની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતા નથી, તે પરમ ભક્તો છે, તેઓનો જ તે (લક્ષ્મી)ના કરતાં પણ ઘણો સંગ કરે છે. આવી લક્ષ્મીમાં અસાધારણ6 ગુણ કેમ હોય? તેમાં પણ આપ 'ભગવાન્' શબ્દના અર્થરૂપ છો. ભગવાનમાં છ ગુણો નિત્ય (સદાના)જ છે. બ્રાહ્મણના અનુગ્રહથી ઉત્પન્ન થતાં હોય તો

કૃત્રિમ થાય. વ્યામોહ કરવાની ક્રીડા કરવા એમ કહેતા હો, તો અમને અલૌકિક પ્રકારેજ મોહ કરવો યોગ્ય છે. (અમને) વિશેષ જ્ઞાન થએલું હોવાથી, સાધારણ (પ્રકાર)થી તો અમને મોહ થશે નહિ, એવું તાત્પર્ય છે.

'વિશેષેણ'7 અધિક 'ભૂતિ:' ધન છે જેનું તે(વિભૂતિ:) શબ્દથી ભગવાનનાં ભજનમાં ઉપયોગી સર્વ સામગ્રી કહેલી છે. તે (ભગવાનની) સમીપજ જાય છે, પણ ભોગ પ્રાપ્ત કરતી નથી એમ જણાવવા ('ઉપયાતિ' શબ્દમાંનો) 'ઉપ' 'સમીપ' શબ્દ કહેલો છે. 'બીજા (ધન ઇચ્છનારા)ઓએ' એટલે ભગવાનથી વિમુખ હોય તેઓએ. ભગવાનથી વિમુખ હોવાનું કારણ 'ધન ઇચ્છનારા' શબ્દથી (કહેલું છે). જેઓનું ચિત્ત ધનમાં આસક્ત છે તેઓ ભગવાનને સન્મુખ થતા નથી, તેઓ સ્તનપાન કરવા દુ:ખી થતાં બાલકોજ છે (અને) માતા (લક્ષ્મી)નોજ આદર કરે છે. 'પોતાનાં શિર ઉપર જેનાં ચરણની રજ ધારણ કરેલી છે' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) બીજાઓની પ્રવૃત્તિ ભક્તિથીજ થાય છે, અને આ (લક્ષ્મી) તેઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવતા છે. તે (લક્ષ્મી)નાં ચરણની રજ પણ તેઓના દેહ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. તે (રજ)ને જ પ્રથમનો8 સંબંધ થાય તે માટે શિર ઉપર ધારણ કરે છે. તુલસી અલૌકિક હોય, તો તેનાં સ્થાનની ઇચ્છા ભક્તિ કરાવનારી ન થાય, તેથી 'ધન્ય (પુરુષોએ) અર્પણ કરેલી' એમ9 કહેલું છે. માત્ર કૃત્રિમ હોય, તો ભગવાનનો સંબંધ થવાનું સંભવે નહિ, તેથી 'ધન્ય' એમ10 (કહેલું છે.) 'ધનમ્'11 ધનને 'અર્હન્તિ' યોગ્ય હોય તે ધન્ય. લક્ષ્મીના આધિભૌતિક તેના સ્વરૂપને (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય હોય તેવા ભગવાનના પ્રાણીઓ, (ભગવાનના) સેવકો ધન્ય છે. બીજાઓ ધનવાન હોવા છતાં જેમ કૂતરો ગંગાજલ માટે યોગ્ય નથી તેમ ધન માટે યોગ્ય નથી. તેથીજ તે ધનનો12 ભગવાન્ માટે ઉપયોગ થતો નથી. ધનનો પોતાના માટે ઉપયોગ હોવાથી, તેઓ તેથી અધિક13 તુલસી ભગવાનના ચરણમાં અર્પણ કરે છે. ભકિત પ્રાપ્ત થાય

તે માટે14 ચરણમાં સમર્પણ કરે છે. તુલસીની નવી માલા ચરણમાં સમર્પણ કરે છે. તેમ ન હોય તો ઘણાં તુલસી ધરવામાં આવતાં, ચરણ ઢંકાઈ જાય. તે ભગવાનના15 ચરણમાંજ રહે છે, અથવા ભક્તને પ્રસાદ (તરીકે આપેલી) હોય ત્યારે તેમના કંઠમાં રહે છે. બંને પ્રસંગે આવું સ્થાન બીજું ન હોવાથી, તે ભમરાઓનું ધામ16 થાય છે. તેવું થવાનું કારણ 'મધુવ્રતપતે:' શબ્દથી કહેલું છે. 'મધુ' મધ જ છે 'વ્રતં' વ્રત17 જેનું તે (મધુવ્રત). નિયમ (નું પાલન કરવા)થી ધર્મ (થાય છે). એ મત પ્રમાણે, મધ (નો ભોગ કરવા)ના વ્રતથી પણ ધર્મ થાય. 'મધના વ્રતવાળાઓનો પતિ' એમ તેના18 સંબંધી તરીકે વ્રત રાખનારાઓની પેઠે પરંપરાથી પણ કૃતાર્થ થએલ હોવાનું સૂચવેલું છે. 'ઇવ' '(કામના કરતી હોય) તેમ' શબ્દથી બ્રહ્માનંદ હલકી સ્થિતિનો નથી એમ જણાવવા ઉપમા કહેલી છે. અથવા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છેલો પદાર્થ શ્રદ્ધાવાળો હોવાથી 'કામનાવાળી હોય તે' એવો (અર્થ કરવો). પ્રમાણે (લક્ષ્મી) ભજન કરતી હોવા છતાં પણ ભગવાનને તે ફલ19 પ્રાપ્ત થતું હોય, તો પણ બ્રાહ્મણનું વચન (તેને) પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવાની કલ્પના પણ કરાય. તે પણ નથી એમ એકવીસમા શ્લોકમાં કહે છે.

જે20 પ્રસિદ્ધ લક્ષ્મી અનુગ્રહ તરીકે (પ્રાપ્ત થએલી) કહે છે, તે પણ (એમ) કહે છેજ, પરંતુ તેનો આદર કરતા નથી, કારણ કે તેનો ઘણો આદર કરેલ નથી. તેનું કારણ કે પરમ ભક્તોનો ઘણો સંગ છે જેમને તેવા (ભગવાન્ છે), કારણ કે તેઓ ઉત્તમ અસાધારણ (ભક્તો હોઈ), લક્ષ્મી સાથેના (ભગવાન)ની ઉપાસના કરતા નથી, કેમકે અંશ સાથેનાની સેવા વ્યભિચારરૂપ છે. તેથી તે (ભક્તો)ને અનુકૂલ રહેવા માટે પણ (ભગવાન્) લક્ષ્મી સાથે રમણ (કરતા) નથી. આવા21 આપ દ્વિજોના માર્ગની પાછલની જે પવિત્ર રજ (તેનાથી પવિત્ર થઈ...). ભગવાન્ ઈશ્વર હોવાથી (તે) દ્વિજોની માર્ગની પાછલ જાય તેજ સંભવતું નથી, કારણ કે તેઓ પગે ચાલનારા અને ધન ઈચ્છનારાઓના સેવકો છે. તેમના ચરણની રજ ક્યાંથી જ પવિત્ર હોય? કેમકે માર્ગની રજ અપવિત્ર હોય છે. તેથી તે (રજ)થી પવિત્ર થવાનું તો જરાએ સંભવતું નથી. શ્રીવત્સરૂપ ચિહ્ન આપ શા માટે 'અગા:' પ્રાપ્ત કરો?, કારણ કે22 આપ 'ભગના ધામરૂપ' એટલે કુદરતી ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોવાળા છો.)20-21.

1.'તેની ભક્તિ' એટલે લક્ષ્મીની ભગવાન્ વિષે ભક્તિ. (પ્ર)

2.શ્રીમદ્ભાગવત 7-9-10 તથા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા 9-33થી તેવો નિશ્ચય થતો હોવાથી તેમ (કહેલ છે). (પ્ર)

3.'બ્રાહ્મણોનો ભક્ત તરીકેજ ભક્તિમાં ઉપયોગ છે, પણ તે સામાન્ય બ્રાહ્મણોનો, તમારા જેવાનો નહિ. તેથી પાછળ શ્લો. 7 માં ભગવાને કહ્યું તે બરાબર છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભ.ગી. 18। વિગેરે વાક્યોથી એવો નિર્ણય થાય છે કે ભક્તિ માટે બ્રહ્મભાવવાળા બ્રાહ્મણોજ મુખ્ય છે, સામાન્ય બ્રાહ્મણો મુખ્ય નથી. તેથી બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરેલા બ્રાહ્મણોના અનુગ્રહથી ભગવાનને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. (પ્ર)

4.'બીજા રસમાં' એટલે ભક્તિરસમાં. (પ્ર)

5.'માને છે' એમ અર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે. (અધ્યાહાર છે). (પ્ર)

6.બ્રાહ્મણોના અનુગ્રહ(થી પ્રાપ્ત થવા)રૂપ અસાધારણ ધર્મ. (પ્ર)

7.આ કૌંસમાં મૂકેલા પેરેગ્રાફમાં ફરી આ બે શ્લોકોના અર્થ કરેલો છે, અને અર્થ કરવાની પદ્ધતિ પણ જૂદી છે. આ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વરે પાછળથી વધારો કરેલ હોવાનું સંભવે છે, અને તેવું જણાય છે. અસલ પ્રત જોવાથી વધારે ખાત્રી થઈ શકે.

8.પ્રથમ શિરજ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, તેને આ (લક્ષ્મીના ચરણની રજ)નો સંબંધ થતાં બધુંએ શરીર તે માટે યોગ્ય થાય, તે માટે તેનો સંબંધ થવા માટે. (પ્ર)

9.ધન્ય પુરુષોએ અર્પણ કરેલી અલૌકિકજ હોય, તેથી તેના સ્થાનની ઇચ્છા ભક્તિ માટેજ થાય, ઇર્ષ્યા કરાવનારી નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

10.બીજાઓએ અર્પણ કરેલી હોય તો માત્ર અકસ્માતથી અર્પણ થએલી હોઈ, 10।। પ્રમાણે તેને ભગવાનનો સંબંધ થતો ન હોવાથી, અર્પણ કરનારાઓ ભક્તો છે એમ જણાવવા 'ધન્ય' શબ્દ યોજેલો છે. (પ્ર)

11.અહિંથી નોટ 10 માં જણાવેલ અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે. (પ્ર)

12.‘તે’ એટલે ધનને યોગ્ય ન હોય તેવાનું (ધન) (પ્ર)
13.‘તેથી અધિક’ એટલે લક્ષ્મીના આધિભૌતિક સ્વરૂપથી અધિક. (પ્ર)
14.‘ચરણમાં’ એટલે ચરણની સમીપ. (પ્ર)
15.‘તે’ એટલે તુલસીની માલા. (પ્ર)
16.‘ભમરાઓનું ધામ’ એટલે ભમરાઓનું સ્થાન. (પ્ર)
17.‘વ્રતં’ એટલે મુકરર કરેલો આહાર, કારણ કે ‘પય: બ્રાહ્મણનું વ્રત છે, યવાગુ ક્ષત્રિયોનું વ્રત છે’ એ વાક્યમાં તેવો અર્થ જોવામાં આવે છે. (પ્ર)
18.‘તેના’ એટલે તુલસીની માલાના. (પ્ર)
19.‘તે ફલ’ એટલે તેનાથી ઉત્પન્ન થતો અમુક આનંદ. (પ્ર)
20.‘જે’ એટલે પ્રસિદ્ધ ભગવાન્. (પ્ર)
21.‘આવા’ એટલે લક્ષ્મીને ન ઇચ્છનારા. (પ્ર)
22.‘અહિં સ્વરભેદ અથવા પ્રશ્ન (જાણવો). બંને પ્રકારે લક્ષ્મી (ભગવાનને) બ્રાહ્મણના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થએલી નથી, પણ સ્વભાવિકજ તેમની છે. એવો નિર્ણય થએલ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે વિરોધ કહીને, તેનું1 તાત્પર્ય કહેતાં ધર્મનું રક્ષણ કરવા (તે) વચન (કહેલું) છે એવી કલ્પના કરીને, ધર્મનું ભગવાને સદા રક્ષણ કરેલું હોવાથી, (તેનું) કારણ જણાવવા (ભગવાન્) સદા ધર્મનું રક્ષણ (કરે છે) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ધર્મસ્ય તે ભગવતસ્ત્રિયુગ ત્રિભિ: સ્વૈ: પદ્ભિશ્ચરાચરમિદં દ્વિજદેવતાર્થમ્॥
નૂનં ભૃતં તદભિઘાતિ રજસ્તમશ્ચ સત્ત્વેન નો વરદયા તનુવા નિરસ્ય॥22॥

હે ત્રિયુગ! અમારું કલ્યાણ કરનારા (સત્ત્વ ગુણવાળા) દેહથી તેનો નાશ કરનાર રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવી દઈ, ધર્મરૂપ આપ ભગવાન્ પોતાનાં ત્રણ ચરણોથી આ સ્થાવર જંગમ (જગત્)નું દ્વિજો અને અને દેવોને માટે ખરેખર રક્ષણ કરો છો. 22.

હે ત્રિયુગ (ત્રણ યુગોમાં પ્રકટ થનાર)! ત્રણ યુગોમાંજ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે, કલિ(યુગ)માં થતો નથી. તેથીજ રક્ષણ કરનાર (કોઈ) ન હોવાથી, કલિમાં ધર્મ પણ નથી. ત્રણ યુગોમાંજ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થવાનું, અને તે (ત્રણ યુગ)માંજ રક્ષણ કરવાનું કારણ ‘પોતાનાં ત્રણ ચરણોથી’ શબ્દોથી કહેલું છે. યજ્ઞ ત્રણ સવનરૂપ2 હોવાથી, ભગવાન્ ત્રણ ચરણવાળા છે. ‘પોતાનાં’ એટલે અસાધારણ3. તેથી (યજ્ઞરૂપ ભગવાન્) બે ચરણવાળા અને ચાર ચરણવાળા લોકમાં પ્રસિદ્ધ4 હોવાથી તે ભેદથી દોષ નથી. અથવા ‘ચરણોથી’ શબ્દમાં બેવડી સંખ્યા5 છે. તેથી છ ગુણો પૈકી બબે ગુણોથી (ભગવાન્) એકએક યુગમાં ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સત્ય(યુગ)માં, યશ અને શ્રીથી ત્રેતા(યુગ)માં, (અને) ઐશ્વર્ય તથા વીર્યથી દ્વાપર(યુગ)માં (રક્ષણ કરે છે), એટલે ધર્મનું રક્ષણ કરનાર કોઈપણ ગુણ કલિ(યુગ)માં બાકી રહેતો નથી. વળી સત્ત્વથી ધર્મનું રક્ષણ થાય છે. સત્યમાં માત્ર સત્ત્વનીજ પ્રવૃત્તિ હોય છે, ત્રેતામાં રજોગુણ સાથે સત્ત્વની (પ્રવૃત્તિ હોય છે), અને દ્વાપરમાં સત્ત્વનાં સંબંધથી યોગ્ય થએલ રજોગુણ અને તમોગુણથી ધર્મનું રક્ષણ થાય છે.

કલિમાં તો સત્ત્વ અથવા તેના સંબંધવાળાઓ ન હોવાથી રક્ષણ થતું નથી. ‘આ સ્થાવર જંગમ...’ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે જગતનું પણ ભગવાન્ ધર્મ માટેજ રક્ષણ કરે છે. જો કે ધર્મ પણ ભગવાન્ છે, (અને) જગત્ પણ (ભગવાન્) છે, છતાં પણ ધર્મ માટેજ જગતનું (ભગવાન્) રક્ષણ કરે છે. ‘દ્વિજો અને દેવોને માટે આ જગતનું ખરેખર રક્ષણ કરો છો’ શબ્દોથી તે (અર્થ) રહેલો છે.

"સ્વરૂપથીજ અહિં રક્ષણ કહેલું છે. સત્ત્વનું અથવા ગુણોનું શું પ્રયોજન?” એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે જગતનો ‘અભિઘાતિ’ નાશ કરનાર રજોગુણ અને તમોગુણને (દબાવી દઈને)... રજોગુણ ગભરાટ કરાવીને નાશ કરે છે. તમોગુણ તો તેજની હાનિ કરાવી (નાશ કરે છે). બંને પ્રકારે જગત્ ધર્મ માટે ઉપયોગી રહેતું નથી, તેથી ‘રજોગુણ અને તમોગુણને સત્ત્વથી દબાવી દઈને ખરેખર રક્ષણ કરો છો’ એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ‘અમારું કલ્યાણ કરનારા દેહથી’ શબ્દોથી (રજોગુણ અને તમોગુણ) બંનેને દબાવી દેવાનું સત્ત્વનું સામર્થ્ય કહેલું છે. બ્રહ્મા વિગેરે દેવો6 ઉંચી ગતિ કરાવનારા હોવાથી અને બીજું પણ ઇચ્છેલું આપતા હોવાથી કલ્યાણ કરનારા છે. તેજ દેહરૂપ થએલું સત્ત્વ છે. ‘તનોતિ’ વિસ્તારવાળું થાય તે ‘તનુ:’ (દેહ). તેથી અનંત દેહો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોવાથી તે બે (રજોગુણ અને તમોગુણ)ને દબાવી દેવાની (તેમાં) શક્તિ છે. તેથી ધર્મરૂપ આપ દેવો અને બ્રાહ્મણોમાં રહેલા હોવાથી, બ્રાહ્મણોની સરસાઈનું બીજું નામ તેઓનું (આપથી થતું) રક્ષણ છે. તેથી (બ્રાહ્મણો ઉપર) અંદરની પ્રીતિ હોવાથી (આપે) તેમ કહેલું છે, એવો ભાવ છે. 22.

1.‘તેનું’ એટલે શ્લોક 7 તથા 9 માં કહેલ ભગવાનના વચનનું. (પ્ર)

2.‘સવન’ એટલે સોમરસ કાઢવાના સમય.

3.‘અસાધારણ’ એટલે બીજા કોઈમાં ન હોય તેવા.

4.‘લોકમાં પ્રસિદ્ધ’ એટલે સ્મૃતિમાં જણાવેલા. (પ્ર)

5." ‘મુખથી એક’ એ શ્રુતિમાં બેજ સવન કહેલાં હોવાથી, ત્રણ ચરણવાળા હોવાનું યોગ્ય નથી” એવી શંકા થાય, તેથી આ બીજો મત કહેલ છે. દર્શ અને પૂર્ણમાસ એમ બબે યજ્ઞોના ત્રણ જોડકાં કહેલાં છે, તેમ અહિં પણ બબે ગુણોના ત્રણ જોડકાં લેવાથી ત્રણ ચરણો થાય છે, એટલે શ્રુતિનો વિરોધ થતો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

ઉલટું થતાં1 જે નડતર2 થાય, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ન ત્વં દ્વિજોત્તમકુલં યદિહાત્મગોપં ગોપ્તા વૃષ સ્વર્હણેન સસૂનૃતેન॥
તર્હ્યેવ નંક્ષ્યતિ શિવસ્તવ વેદપન્થા લોકોડગ્રહીષ્યદૃષભસ્ય હિ તત્પ્રમાણમ્॥23॥

હે વૃષ! જે દ્વિજોનું ઉત્તમ કુલ આત્માનું રક્ષણ કરે છે તેનું જો આપ આ લોકમાં સત્કાર કરનારી વાણી સાથેના સારા પૂજનથી રક્ષણ ન કરો તો તરત જ આપના કલ્યાણકારી વેદમાર્ગનો નાશ થાય, કારણ કે લોક સ્વામીનાં તે (કાર્ય)ને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારશે. 23.

જો3 આપ દ્વિજોના ઉત્તમ કુલનું રક્ષણ ન કરો તો તરતજ આપના કલ્યાણકારી વેદમાર્ગનો નાશ થાય; તેનું કારણ કે ‘લોક (આપના તે કાર્યને પ્રમાણ તરીકે) સ્વીકારશે.’ ‘ઋષભસ્ય’ સ્વામીને જે પ્રમાણ, તે લોક સ્વીકારશે. ધર્મ અને જ્ઞાનવાળા ઉત્તમ દ્વિજોનું કુલ એટલે સમૂહ, ‘યદ્’ જે કારણથી અથવા જે (કુલ) ‘આત્મગોપમ્’ આત્માનું અથવા પોતાના આત્મા આપનું રક્ષણ કરે છે એમ (કહેલું છે). આત્મા જો સદ્ગુણી હોય4, તો પોતાના માર્ગે ચાલે, તેથી આત્માનું પ્રથમ રક્ષણ કરવું જોઈએ. ત્યારપછી પોતાના માર્ગનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પોતાના આત્મા તરફ જે માર્ગથી જેઓ જાય, તે પોતાનો માર્ગ5 છે. તેમાં પણ6 ભક્તોના આવવામાં અડચણો હોય તે દૂર કરવી તેજ રક્ષણ છે. ભગવાનનું રક્ષણ કરનારા તેઓ7 જો ધર્મ અને જ્ઞાનવાળા અને ભક્તિ માર્ગની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા હોય, તો તેઓ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. સ્વરૂપથી, સંતોષ ઉત્પન્ન કરીને અંદરથી, અને પ્રતિષ્ઠા કરાવીને બહારથી એમ ત્રણ પ્રકારે તેમનું રક્ષણ થાય છે. તે પૈકી સ્વરૂપથી રક્ષણ તો અવતારો કરે છેજ. હવે અંદરથી અને બહારથી (કરવાનાં) રક્ષણ રહ્યાં. તે ‘સત્કાર કરનારી વાણી સાથેના સારા પૂજનથી’ શબ્દોથી કહેલ છે. સારું ‘અર્હણં’ પૂજન કાયાથી થાય તેવું છે. તેનાથી થતું બહારથી રક્ષણ તેઓની (લોકોને) જરુરીઆત કરાવે છે. તેમ (ભગવાન્) ન કરે, તો લોકનું સન્માન (તેમને પ્રાપ્ત) ન થવાથી ભગવાનના માર્ગનો ઉપદેશ ન થાય; અને સત્કાર કરનારી વાણીથી અંદરથી (પૂજન થાય છે). આથી સર્વ તરફથી સંતોષ (થવાનું) કહેલ છે. આ સાથે હોવાની જરુર અંદરના સંતોષથી ભગવાનનું કાર્ય થઈ શકે માટે છે. તેથી માર્ગની પ્રવૃત્તિ કરાવનારનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે, તો માર્ગનો નાશજ થાય; કારણ કે ત્યારેજ પાષંડની પ્રવૃત્તિ સહેલાઈથી થાય.

‘ઘણા માર્ગો હોવાથી વેદમાર્ગનું શું પ્રયોજન?’ એવી પણ શંકા ન કરવી. તે માટે ‘કલ્યાણકારી’ વિશેષણ યોજેલું છે. બીજા માર્ગો અકસ્માતથી (લાભકારી) થાય છે, દુ:ખથી પણ કોઈકનેજ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. વેદમાર્ગ તો ‘શિવ:’ કલ્યાણકારી છે. "બ્રાહ્મણોનું સન્માન ન કરવામાં આવે, તો તેથી વેદમાર્ગનું રક્ષણ કેમ ન થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી ‘લોક (સ્વામીનાં તે કાર્યને પ્રમાણ તરીકે) સ્વીકારશે’ એમ કહેલું છે. લોક તો સ્વામી ભગવાન્ જેનો આદર કરે તેનોજ આદર કરે છે. બ્રાહ્મણોજ વેદમાર્ગનો બોધ કરે છે, બીજાઓ કરતા નથી. તેથી તેમનું સન્માન ન થાય તો (વેદમાર્ગની) પ્રવૃત્તિ નહિ થાય, અથવા તે પાષંડની સમાન થશે. (ભગવાન્) ધર્મરૂપ છે અને (ઇચ્છેલા પદાર્થોની) વૃષ્ટિ કરનારા છે એમ જણાવવા ‘હે વૃષ!’ એ સંબોધન કરેલું છે. 23.

1.‘ઉલટું થતાં’ એટલે ભગવાન્ ધર્મનું રક્ષણ ન કરે તો. (પ્ર)

2.‘નડતર’ એટલે વેદમાર્ગના નાશરૂપ નડતર. (પ્ર)

3.આભાસમાં કહેલ વિષય અહિંથી ન્યાય (તર્ક)થી સાબિત કરે છે. (પ્ર)

4.આત્માના રક્ષણ કરનારનું રક્ષણ કરવાથી વેદમાર્ગનું રક્ષણ કેવી રીતે થાય તે અહિંથી દર્શાવે છે. (પ્ર)

5.આ વાક્યથી વેદમાર્ગ પોતાનો (ભગવાનનો) માર્ગ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)
6.‘તેમાં પણ’ એટલે પોતાના માર્ગ (વેદમાર્ગ)માં પણ. (માર્ગના) પ્રવાહનું રક્ષણ કરવાથીજ માર્ગનું રક્ષણ થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
7.‘તેઓ’ એટલે બ્રાહ્મણો. (પ્ર)

"એમ હોય, તો હું પક્ષપાત કરનાર હોવાથી બ્રહ્મ (ભગવાન્) ન હોઉં" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

તત્તેઽનભીષ્ટમિવ સત્ત્વનિધેર્વિધિત્સોઃ ક્ષેમં જનાય નિજશક્તિભિરુદ્ધૃતારેઃ॥
નૈતાવતા અધિપતેર્બત વિશ્વભર્તુસ્તેજઃ ક્ષતં ત્વવનતસ્ય સ તે વિનોદઃ॥24॥

સત્ત્વના નિધિરૂપ, લોકનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળા, પોતાની શક્તિઓથી શત્રુઓનો ઉદ્ધાર કરનારા આપનું તે ન ઇચ્છેલા જેવું છે. અહો! વિશ્વનું પાલન કરનાર અધિપતિ નમન કરે એટલાથી (તેમનાં) તેજની હાનિ થતી નથી. આપનો તે વિનોદ છે. 24.

‘તે’ એટલે (1) બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવા (તેઓનું) સન્માન કરવું તે આપનું ન ઇચ્છેલા જેવું છે1. અથવા ગયા શ્લોકમાં વેદમાર્ગનો નાશ કહેલો હોવાથી, ‘તે’ (2) એટલે વેદમાર્ગનો નાશ આપનો ન ઇચ્છેલા જેવો છે. સંપૂર્ણ રીતે ન ઇચ્છેલું હોય તે ‘ન ઇચ્છેલું’, થોડું ન ઇચ્છેલું હોય તે ‘ન ઇચ્છેલા જેવું’ છે. પહેલા પક્ષ પ્રમાણે રક્ષણજ અર્થ છે. બીજા પ્રમાણે નાશ (અર્થ છે), કારણ કે આપ કાલ છો2 અને સર્વ કરનારા છો2. તેનું કારણ ‘સત્ત્વના નિધિરૂપ’ શબ્દથી કહેલું છે. સત્ત્વના નિધિનું ઇચ્છેલું રક્ષણ છે, નાશ તો ઇચ્છેલો નથી. તેજ3 તેમ કરવા ઇચ્છે છે, તેથી ‘કરવાની ઇચ્છાવાળા’ એમ કહેલું છે. તે લોકનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છે છે. કારણ કે જેમનો જન્મ થાય છે તેઓ પોતાનાં4 કૃત્યથીજ સારી રીતે રહે છે. અથવા નાશ સત્ત્વના નિધિનો ઇચ્છેલો નથી. લોકનું રક્ષણ કરવું એ તેનો5 નાશ છે. ઉત્પત્તિ થવાથી6 વેદનો નાશજ થાય છે. ઉત્પત્તિ થાય તે માટે રક્ષણ કરવાનું હોય, અથવા ઉત્પન્ન થએલા જીવો માટે (રક્ષણ કરવાનું) હોય, ત્યારે વૈદિક (ક્રિયા) પવિત્ર કરનારી હોઈ પાખંડથી દુર્બલ છે7 (અને) પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોઈ દેહને નભાવનાર પાખંડથી બલવાન છે7. ‘પોતાની શક્તિઓથી શત્રુઓનો ઉદ્ધાર કરનારા’ શબ્દથી બંનેનું કારણ કહેલું છે. પોતાની અસાધારણ શક્તિઓથી ઉદ્ધાર કરેલો છે શત્રુઓનો જેમણે તેવા (ભગવાન્ છે). બંનેમાં ભગવાનની શક્તિથીજ વિઘ્નો થતાં નથી.

"છતાં પણ પોતાની અંદર દોષ ઉત્પન્ન કરવાથી8 પરોપકાર થાય છે. (જ્યારે) ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં તો એકજ9 દોષ છે" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. (ભગવાન્) પોતે માત્ર નમન કરે, તે દોષ નથી, કારણ કે ‘નમ્ર રહેનારનું નમન’2 એવી વ્યુત્પત્તિ છે. હલકા (પુરુષો)નુંજ નમ્રપણું હલકાઈ જણાવે છે, ઉત્તમ (પુરુષો)નું (નમ્રપણું) તો ભાર (ઉત્તમપણું) સૂચવનારું છે, કારણ કે જેઓ ઘણા ભારવાળા હોય છે, તેઓ નમ્ર થાય છે. તેથી માત્ર નમ્રપણું અથવા નમ્ર ન હોવાપણું દોષરૂપ અથવા ગુણરૂપ નથી. તેથી આપનું ઉત્તમપણું પ્રસિદ્ધ હોવાથી, હલકા (પુરુષ)ની પેઠે (આપ) નમન કરો તે નાટ્યરૂપ હોવાથી

ગમત માટે (થતું) હોય છે, કારણ કે તે (નાટ્ય)જ રસ ઉત્પન્ન કરનારું છે. ‘અધિપતિ’ શબ્દથી ઉત્તમપણું કહેલું છે. સ્વસ્તિ અને સન્માનનું જ્ઞાન10 ન હોવાથી, ‘અહો!’ એમ હર્ષ દર્શાવવા (કહેલું છે.) ‘વિશ્વનું પાલન કરનાર’ શબ્દથી પણ માહાત્મ્ય (જણાવેલું છે), કારણ કે જે વિશ્વનું પાલન કરે તે લોકમાં ભારથી દબાએલાની પેઠે નમ્ર હોય છે. તેમ ન હોય, તો લોકો પતિના ભારની પ્રશંસા ન કરે. તેથી (આપને) નમન કરવાનાં બે પ્રયોજનો છે (1) લોકને (આપ) પોતે પતિ હોવાનું જ્ઞાન થાય અને (2) પોતાને માટે તો વિનોદ થાય. નમન કરનારનો તે નમનરૂપ પદાર્થ આપનો વિનોદ છે, એવો સંબંધ છે. આથી દોષ ટાળેલો છે. 24.
1.પક્ષપાત કરાવનારું હોવાથી ઇચ્છેલું નથી; વળી રક્ષણ કરવા સન્માનકરેલું હોવાથી બીજાને માટે કરેલું છે, તેથી પક્ષપાત ન થવાથી બ્રહ્મપણાંની હાનિ થતી નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
2-2.આપ કાલરૂપ હોવાથી રક્ષણ આપનું ઇચ્છેલું નથી, અને સર્વ કરનારા હોવાથી (વેદનો) નાશ આપનો ઇચ્છેલો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.‘તેજ’ એટલે સત્ત્વના નિધિ જ. (પ્ર)
4.‘પોતાનાં’ એટલે ભગવાનનાં. (પ્ર)
5.‘તેનો’ એટલે વેદનો. (પ્ર)
6.ઉત્પત્તિ થયા કરે, તેનો ‘જન્મ લે, મરણ પામે’ એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રવાહમાં પ્રવેશ કરવાથી, ‘વેદનો નાશ થાય છે.’ (પ્ર)
7...7.તેથી વેદનું રક્ષણ ઇચ્છેલું નથી, અને પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી વૈદિક (ક્રિયા) હોય ત્યારે તે ઇચ્છેલું છે, એમ ઇચ્છેલું ન હોવાનાં અને ઇચ્છેલું હોવાનાં કારણો અનુક્રમે કહેલાં છે, આ પ્રમાણે ભગવાનને બંને સરખાં છે એમ જણાવી તેમનામાં પક્ષપાતરૂપ દોષ ન હોવાનું સિદ્ધ કર્યું. (પ્ર)
8.હલકાને નમન કરવારૂપ દોષ ઉત્પન્ન કરવાથી બ્રાહ્મણોનાં સન્માનરૂપ પરોપકાર થાય છે. (પ્ર)
9.‘એકજ’ એટલે મુખ્યજ દોષ. (પ્ર) અહિં પક્ષપાતને દોષ કહેલો જણાય છે. પોતાની અંદર દોષ ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું તે હલકા (વિપ્રો)ને નમન કરવારૂપ દોષ કહ્યો. તે દોષજ નથી એમ આગળ જણાવે છે.
10.‘સ્વસ્તિ અને સન્માનનું જ્ઞાન’ એટલે (વેદનો) નાશ ન કરવાનાં અને (પોતાનું) સન્માન કરવાનાં તાત્પર્યનું જ્ઞાન. (પ્ર)

એ પ્રમાણે આનંદથી પૂર્ણ અંત:કરણવાળા થઈને ભગવાને જે (દ્વારપાલોની) સજા ચોક્કસ કરી, તેનો પણ અભિપ્રાય ન જાણવાથી નીચેના શ્લોકથી પોતાનો અપરાધ ફીટાડાવે છે:

યં વાડનયોર્દમમધીશ ભવાન્વિધત્તે વૃત્તિં નુ વા તદનુમન્મહિ નિર્વ્યલીકમ્॥
અસ્માસુ વા ય ઉચિતો ધ્રિયતાં સ દણ્ડો યેડનાગસૌ વયમયુંક્ષ્મહિ કિલ્બિષેણ॥25॥

હે મોટા ઈશ! આપ આ બેને જે સજા અથવા આજીવિકા કરો તે અમે શુદ્ધ ભાવથી સ્વીકારીએ છીએ, અથવા જે અમોએ બે નિરપરાધીઓને અપરાધી બનાવ્યા તે અમોને જે યોગ્ય હોય તે સજા આપ કરો. 25.

હે અમારા અને તે બેના મોટા ઈશ! 'મોટા ઈશ' એટલે વેદમાં જણાવેલ તર્ક કરતાં પણ (મોટા ઈશ), અથવા વેદ વિગેરેના અધિષ્ઠાતા. તેથીજ અમે કહ્યું તેમ કરનારા (આપ છો). આ બેને આપ જે આજીવિકા અથવા સજા કરો તે અમે સ્વીકારીએ છીએ. 'વૃત્તિ:' એટલે આજીવિકા. દ્વાર પર રહી બધાને (પ્રવેશ કરતાં) રોકવાનું (કાર્ય) કરવાનું, ત્યારે રોકાએલા પોતાને પ્રવેશ કરવા દે તે માટે પોતાનું ધન અથવા (પોતાનો) ધર્મ આપે, એવી આજીવિકાનું દાન1 (કરો). અથવા (દ્વારપાલો) પોતે દ્વારમાં (રહી, તે) સાચવે, એમ સ્વતંત્ર રીતે આજીવિકાનું દાન (કરો). અથવા અમે કહેલી સજા અથવા બીજી જે સજા આપ કરો તે અમે સ્વીકારીએ છીએ. આપની ઇચ્છા થયા પછી અમે પણ તેનો સ્વીકાર કરીએ તે 'અનુમાનનમ્' સ્વીકાર. આ પણ (આપના) આદરને લીધે નહિ, પરંતુ શુદ્ધ ભાવથી (સ્વીકારીએ છીએ). અપરાધ (કરેલ) હોવાથી અમને પણ જો સજા કરો, તો તે પણ સ્વીકારીએ છીએ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'વા' 'અથવા' શબ્દ બંને (પ્રસંગો)માં અનાદર દર્શાવવા (યોજેલો છે). (સજા કરવામાં) સંકોચ ન કરવો, એવા અભિપ્રાયથી 'જે યોગ્ય (હોય તે)' એમ કહેલું છે. 'તે સજા કરો' શબ્દોનો (એવો અર્થ છે કે) માત્ર વચન કહીને બીજાથી તેનું ફલ પ્રાપ્ત કરાવવું એવું ન (કરો), પરંતુ હમણાંજ તે સજા અમને કરો. અથવા ત્રણ જન્મરૂપ તેજ સજા અમને કરો. તે વિષયમાં પોતાનો અપરાધ કહે છે કે, જે કારણથી 'અનાગસૌ' બે નિરપરાધીઓને અમે 'કિલ્બષેણ અયુંક્ષ્મહિ' અપરાધી બનાવ્યા, 'તે સજા' એટલે બંનેના ત્રણ જન્મો સાથેજ થાય તેવી (સજા). 'અથવા અમને (સજા કરો)' એ વિકલ્પમાં તેઓને સજા2 થાઓ કે ન થાઓ એ વિષયમાં (પોતાનું) ઉદાસીનપણું (જણાવેલું છે). એવી રીતે સર્વ પ્રકારે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવ્યું. 25.

1.આ વિકલ્પ પ્રમાણે અમે પણ અમારો ધર્મ આપીએ છીએ, એવો આજીવિકાના દાનનો સ્વીકાર (કરેલો) જાણવો. (પ્ર)

2.અમે તેમને થવાની જે સજા કહી, તે અમનેજ થાઓ, એવો અર્થ છે. (પ્ર) આ અર્થ બરાબર જણાતો નથી. તે બેને સજા થાઓ કે ન થાઓ, પણ અમને જે સજા યોગ્ય હોય તે આપ કરો, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

ભગવાન્ તો, તેઓને શાપ (આપવા)થી ભય પામેલા જાણીને, શાપ પોતે કરેલ (આપેલ) હોવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ॥

એતૌ સુરેતરગતિં પ્રતિપદ્ય સદ્ય: સંરમ્ભસંભૃતસમાધ્યનુબદ્ધયોગૌ॥

ભૂય: સકાશમુપયાસ્યત આશુ યો વ: શાપો મયૈવ નિહિતસ્તદવૈત વિપ્રા:॥26॥

આ બે દેવથી જૂદી ગતિ પ્રાપ્ત કરીને, તરતજ ક્રોધથી સારી રીતે ધારણ કરેલી સમાધિથી પ્રાપ્ત કરેલ યોગવાળા થઈ, ફરીથી તરત (મારી) સમીપ આવશે. તમારો જે શાપ થયો તે મેંજ આપેલો. હે વિપ્રો! તે જાણો. 26.

'દેવથી જૂદી ગતિ' એટલે દૈત્યપણું રાક્ષસપણું અને મનુષ્યપણું, કારણ કે સરખું હોય ત્યારે જૂદું કહેવાય. 'પ્રજાપતિના ત્રણ છે' એ વાક્યમાં અસુરો અને મનુષ્યો દેવની સમાન હોવાનું (અને) રાક્ષસો પણ બીજ અને પરાક્રમથી દેવની સમાન હોવાનું કહેલું છે. યક્ષો વિગેરે તો સ્વતંત્ર નથી. કુબેર તો દેવજ છે. તેથી ત્રણજ પ્રકારની દેવથી જૂદી ગતિ પ્રાપ્ત કરીને, તરતજ ફ્રીથી મારી સમીપ આવશે. 'વ:' તમે જે શાપ આપ્યો, તે મેંજ આપેલો છે, એમ તે જાણો. 'નિમિત:' એવો પાઠ હોય, ત્યારે મેંજ સારી રીતે (શાપ) ટૂંકો કરેલો છે (એવો અર્થ થાય છે). 'હે વિપ્રો!' સંબોધનથી તેઓની દીર્ઘ દૃષ્ટિ ન હોવાનું (સૂચવેલ છે). "દેવથી જૂદી ગતિ પ્રાપ્ત થતાં, આપની સમીપ તરત કેમ આવશે? કારણ કે જૂદાજૂદા જન્મોનાં કર્મો ભોગવવાના રહેશે" એવી શંકા થાય, તેથી 'ક્રોધથી સારી રીતે ધારણ કરેલી સમાધિથી પ્રાપ્ત કરેલ યોગવાળા' એમ કહેલું છે. ક્રોધના જુસ્સાથી સારી રીતે ધારણ કરેલી જે સમાધિ, તેનાથી પ્રાપ્ત થએલો જે યોગ, (તે યોગવાળા થઈ મારી સમીપ આવશે). યોગથી સર્વ પાપનો નાશ થાય છે, એમ પહેલાં અમે કહેલું છે. 'ફરીથી, સમીપ આવશે' શબ્દોથી શાપનો અંત (જણાવેલો છે), ટૂંકો શાપ આપેલ છે. 'મેં શાપ આપેલો, તે જાણો.' શબ્દો (વિપ્રો) ભયરહિત થાય તે માટે (કહેલા છે). 26.

એ પ્રમાણે આવેલા મુનિઓનાં સર્વે દુ:ખો દૂર કર્યાનું કહ્યું. હવેના શ્લોકથી આરંભી બધા પોતપોતાનાં સ્થાને ગયાનું કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં કહેલું અને કરવાનું એવા પ્રમેયના ભેદથી નીચેના બે શ્લોકોથી યોગીઓ પાછા ગયાનું કહે છે:

॥ બ્રહ્મોવાચ॥

અથ તે મુનયો દૃષ્ટ્વા નયનાનંદભાજનમ્॥
વૈકુણ્ઠં તદધિષ્ઠાનં વિકુણ્ઠં ચ સ્વયં પ્રભુમ્॥27॥
ભગવન્તં પરિક્રમ્ય પ્રણિપત્યાનુમાન્ય ચ॥
પ્રતિજગ્મુ: પ્રમુદિતા: શંસન્તો વૈષ્ણવીં શ્રિયમ્॥28॥

પછી નયનોના આનંદના પાત્રરૂપ વૈકુંઠનાં અને તેમના ધામ (તથા) પોતે પ્રભુરૂપ વિકુંઠનાં દર્શન કરીને, ભગવાનની પરિક્રમા કરી, (તેમને) પ્રણામ કરી અને (તેમની) રજા લઈ, આનંદ પામેલા તે મુનિઓ વિષ્ણુની સંપત્તિની પ્રશંસા કરતા પાછા ગયા. 27-28.

ફરીથી તેઓ એ પોતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, કારણ કે તેઓ મુનિઓ હતા. જેની જે શ્રદ્ધા, તેજ તેનો ગુણ છે. (તેથી) ઉલટું (હોય તે) દોષ છે. તેઓ (દેહની) અંદરજ ભગવાનનાં દર્શન કરતા, બહાર ન (કરતા), અને બહારનું દર્શન (તેમને) લાભકારી ન હતું. તેથી તેઓ પાછા ગયા. બહારનાં (ભગવાનનાં) દર્શનથી એક ગુણ થયો, એમ 'નયનોના આનંદના પાત્રરૂપ' શબ્દથી કહેલ છે, કારણ કે પરમ ઐશ્વર્યના સંબંધને લીધે, રૂપ વિગેરેના

ભેદથી પાંચ પ્રકારે સુખના વિભાગ કરી, તેનો અનુભવ કરતી ઇન્દ્રિયો (પોતે) સાધનરૂપ હોઈ જીવને પણ સુખ કરનારી થઈ, અને આ ભગવાન્ આનંદની મૂર્તિ અને લાવણ્યના પૂરરૂપ હોઈ નયનોના આનંદનાં પાત્ર છે. તે પાત્ર બને છે, એમ 'વૈકુંઠના અને તેમના ધામ વિકુંઠના' શબ્દોથી કહેલું છે.

'બંનેય સમાન રીતે નયનોના આનંદના પાત્ર કેમ કહેલાં છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પોતે પ્રભુરૂપ' એમ કહેલ છે. (ભગવાન્ વિકુંઠ) લોક પોતેજ છે, અને વૈકુંઠ (ભગવાન્) પણ પોતે છે. છતાં પણ ભગવાન્ પ્રભુ તરીકે સ્ફૂરે, ત્યારે તે (વિકુંઠ) લોક તરીકે સ્ફૂરતું હોવાથી, અને અક્ષર (વિકુંઠ લોક) ભગવાન્ હોવાથી, બંને તેવાં છે, એવો અર્થ છે. 27.

ભવિષ્યનું કૃત્ય અઠ્ઠાવીસમા શ્લોકમાં કહેલું છે.

પ્રદક્ષિણા નમસ્કાર આજ્ઞાપ્રાર્થનમેવ ચ॥14॥
આગત્ય1 તોષભાવશ્ચ ગમને સ્તોત્રમેવ ચ॥

(1) પ્રદક્ષિણા (2) નમસ્કાર અને (3) રજા માગવાનુંજ (4) આવીને આનંદની વૃત્તિ થવી અને (5) જતાં પ્રશંસાજ કરવી. કા. 141/2.

સમાગતાનાં પઞ્ચાંગં તોષલક્ષણમુચ્યતે॥15॥
યથાગતિગતિ: કાર્યે પ્રસંગં વારયેદિતિ॥

(એવા) પાંચ અંગોવાળું આવેલા (મુનીઓ)ના આનંદનું લક્ષણ કહેલું છે. કામે લાગવાનું અટકાવે તેથી જેમ આવ્યા તેમ ગયાનું (કહેલ છે.) કા. 151/2.

જે પ્રકારે આવેલા તેજ પ્રકારે પાછા ગયા, એવો 'પ્રતિજગ્મુ:' નો અર્થ છે. બહારનાં (ભગવાનનાં) દર્શન (અંદરના દર્શનથી) અધિક હોવાથી, તેઓ ઘણો આનંદ પામ્યા. 'વિષ્ણુની સંપત્તિ' એટલે (ભગવાનની) શાંતિ અને પ્રસન્નતારૂપ (સંપત્તિ). આજ (આવ્યા તે) પહેલાનાં કરતાં અધિક (થયું). 28.

1.'આગત્ય તોષાભાવ:' એટલે આવેલાને પૂર્ણ સંતોષ ન થવો જે (પ્ર) 'તોષાભાવ:' પાઠ નથી. 'આગત્ય તોષભાવ:' પાઠ છે. તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

ભગવાન્ (ત્યાંથી) પધારી ગયા એમ કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં (તેમણે તે) બે સેવકોનું સમાધાન (કર્યું એમ) કહે છે:

ભગવાનનુગાવાહ યાતં મા ભૈષ્ટમસ્તુ શમ્॥
બ્રહ્મતેજ: સમર્થોઽપિ હન્તું નેચ્છે મતં નુ મે॥29॥

ભગવાને બે સેવકોને કહ્યું: 'તમે બે જાઓ, ભય ન રાખો. કલ્યાણ થાઓ.' હું બ્રહ્મતેજને હણવા શક્તિવાળો હોવા છતાં, (તેમ કરવા) ઇચ્છતો નથી. નિશ્ચય! મને ઇષ્ટ છે. 29.

આજ્ઞા પાળવાનું કારણ 'સેવકો' શબ્દથી (કહેલું છે). તે બેને વાક્યમાં વિશ્વાસ રાખવાનું કારણ 'ભગવાને' શબ્દથી (કહેલું છે). શાપને લીધે જવાનું નથી એમ દર્શાવવા 'તમે બે જાઓ' એવી આજ્ઞા (કરી છે). આથી તે બેના પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરેલું છે. તેથીજ

‘ભય ન રાખો’ શાપને લીધે જાય, તો ભય રહે. "(ભયનું) કારણ કર્યું, ત્યારે ફલ કેમ નહિ થાય?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘કલ્યાણ થાઓ’ એમ
કહેલું, તમારું કલ્યાણ થાઓ. હમણા (તમને) સાલોક્ય (પ્રાપ્ત થએલું છે), ગયા પછી તો સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થશે, એવો અર્થ છે. હમણાં લોક (વિકુંઠ)માં તમે કોઈક બે છો, પછી લોકરૂપજ થશો, એવા અભિપ્રાયથી ‘લોક થાઓ’ એવું1 વાક્ય છે. ‘ચરણ’
શબ્દનો પણ તેજ અર્થ થાય છે. (ભગવાનમાં) પ્રવેશ કરેલાઓને ચરણમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થએલી છે. તેવા સમયે સમીપપણું તો ઘણુંજ હોય છે. ‘બ્રાહ્મણોના આદરને લીધે આમ (ભગવાન્) કરે છે?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી તેમ નથી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આધિદૈવિક બ્રહ્મતેજરૂપ બ્રાહ્મણને ખરેખર (ભગવાને) નિરર્થક કરેલું છે, (જ્યારે) આ તો આધિભૌતિક (બ્રહ્મતેજ) છે. તેથી બ્રહ્મતેજને હણવા શક્તિવાળો હોવા છતાં, હું (તેમ કરવા) ઇચ્છતો નથી, કારણ કે તે સૃષ્ટિ માટે ઉપયોગી છે. તેથી (આ) ‘નુ’ નિશ્ચય મને ઈષ્ટ છે, (આ વાક્યનો) અભિપ્રાય તો ભગવાનજ જાણે છે, (તેમનાં) વચનથી (તેની) કલ્પના થતી નથી, કારણ કે કલ્પના કરવામાં આવે તો પણ કાર્યની અનુકૂલતા પ્રમાણે કલ્પના કરવી જોઈએ.29.
1.શ્લો. 30 ના સંબંધમાં આ કહેલું જણાય છે.

‘ત્યારે બ્રાહ્મણોના શાપનું શું ફલ?’ એ વિષયમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:

મયિ સંરમ્ભયોગેન નિસ્તીર્ય બ્રહ્મહેલનમ્॥
પ્રત્યેષ્યતં નિકાશં મે કાલેનાલ્પીયસા પુન:॥30॥

મારા વિષે ક્રોધના યોગથી બ્રાહ્મણોના તિરસ્કારને તરી જઈ થોડા સમયમાં તમે બે ફરી મારી પાસે પાછા આવશો. 30.

બ્રાહ્મણોના શાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, કારણ કે પ્રાયશ્ચિત્ત (કર્યા) પછીજ પુરુષ શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ હોય તેણેજ વેદમાં કહેલ કર્મ કરવું જોઈએ, અને ભગવાનના ભક્તોનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભગવાનનું સ્મરણજ છે; અને વૈદિક (કાર્ય)માં શુદ્ધ હોય તેનોજ અધિકાર હોવાથી તે સ્મરણ લૌકિક છે, અને લૌકિક1 હોવાથી (તે) પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. સ્મરણનું2 નિત્યપણું તો પહેલાંજ (સ્મરણમાં) પ્રવૃત્તિ કરનાર (અને) જ્યાં સુધી ભગવદીય થાય ત્યાં સુધી સ્મરણ કરનારાઓનાં (સ્મરણ)નું છે, પછી તો પાપજ ઉત્પન્ન થતું નથી, ભગવાનની3 ઇચ્છાથી તો તે ઉત્પન્ન થાય. તેમની ઇચ્છા સર્વથી બલવાન હોવાથી (પછી) સ્મરણ (થવાનું) સંભવતું નથી. લૌકિક4 સ્મરણમાં તો નડતર ન હોવાથી, (ભગવાનનું સ્મરણ) ભગવાનનું સાયુજ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારું ન થાય, તો પણ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે5, કારણ કે દોષનો નાશ કરવો એ સ્મરણનો કુદરતી ગુણ છે. કામ વિગેરે માત્ર લૌકિક છે, (અને) લૌકિકનુંજ પોષણ
કરનારા છે. (1) આ પ્રસંગમાં શાપનું કારણ ક્રોધ થએલ હોવાથી, ક્રોધથીજ (જય તથા વિજયને) સ્મરણ થશે. તેમ ન થાય (ક્રોધ ન રાખે), તો વિસ્મરણજ થાય. (2) એ પ્રમાણે ગોપિકાઓના કામનું પણ (જાણવું), કારણ કે બ્રહ્માએ કામને લીધે વાણી (સરસ્વતી)ને શાપ

આપેલ. તેથીજ, વાણીથી પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા)ને હોમ થતો નથી; ‘વાણી અને મનને તરો’ એ ઉપાખ્યાનમાં તેમ કહેલું છે. તેજ વાણી ગોપિકાઓ થઈ. (3) ભયને લીધે શુક્રાચાર્યે કાલનેમિ વિગેરેને શાપ આપેલો, કારણ કે તેઓએ બૃહસ્પતિને6 (ગુરુ તરીકે) સ્વીકારેલ; (અને) પોતાનું પુરોહિતપણું જશે એવા ભયથી (શુક્રે) શાપ આપેલ હોવાથી, કંસને ભયથીજ (ભગવાનનું) સ્મરણ થતું, (4) અને યોગ્યતા પ્રમાણે જૂદાજૂદા (ઋષિઓના) સંબંધવાળા, બીજા દેવોને બૃહસ્પતિ દુર્વાસા વિગેરેએ શાપ આપેલા હોવાથી, યાદવો વિગેરેને7 સંબંધથી થતા સ્નેહને લીધેજ (ભગવાનનું) સ્મરણ થતું, આ ચારે પણ શાપથી તે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલા, (અને) તેવી રીતે સ્મરણ કરી, તે તે શાપને તજી, પોતાનાં ભગવદીય સ્વરૂપથીજ ભગવાનને પ્રાપ્ત થએલા. તેવી રીતે આ પ્રસંગમાં પણ ‘કલ્યાણ થાઓ’ (શ્લો. 29) એ વચનને લીધે ભગવાનના સ્થાનની પ્રાપ્તિ થશે; અને ભગવાન્ પ્રતિ (ધારણ કરેલ) ક્રોધના જુસ્સાના સંબંધને લીધે બ્રાહ્મણોના અત્યાચારરૂપ દોષને દૂર કરી, મારી ‘નિકાશં’ પાસે (આવશો), અથવા બારણાંના કરતાં ઘણા પાસે ચરણમાં થોડા સમયમાં ફરી પાછા આવશો, એમ (કહેલ છે). લોકમાં ક્રોધરૂપ સંબંધ પુરુષાર્થ ન હોવાથી, તે પુરુષાર્થ છે એમ જણાવવા ‘યોગ’ ‘યોગ’ શબ્દ યોજેલ છે. 30.

1.‘લૌકિક હોવાથી’ એટલે સ્મરણ લૌકિક હોવાથી. (પ્ર)

2."સ્મરણ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ હોય, તો પાપ દૂર થયા પછી તે કરવાનું ન રહે અને તેથી ‘વિષ્ણુનું સદા સ્મરણ કરવું’ વિગેરે વાક્યોમાં જણાવેલ સ્મરણનું નિત્યપણું ન રહે” એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. પ્રારંભની સ્થિતિમાં (સ્મરણ) પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે, પછી તો સ્વભાવિક થતાં ફલરૂપ અને અવશ્ય કરવા યોગ્ય થાય છે, તેથી નિત્યપણું જતું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર) અહિં ‘પ્રથમ’નો અર્થ ‘પ્રારંભની સ્થિતિ’ કરેલ છે તે યોગ્ય જણાતું નથી. પાપ કર્યા પહેલાંજ ભગવાનનું સ્મરણ કરેલું હોય તેને પ્રથમ કહેલું જણાય છે. પાપ દૂર કરવા સ્મરણ કરવામાં આવે તે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. પાપ કર્યા પહેલાં કરેલું સ્મરણ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ નથી અને નિત્ય કરવા યોગ્ય છે, એવા અર્થ જણાય છે.

3."(ભગવદીય થએલા જય તથા વિજયથી બ્રાહ્મણના તિરસ્કારરૂપ) પાપ કેમ થયું?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

4."વૈદિક સ્મરણ લૌકિક (સ્મરણ)થી બલવાન છે અને જય વિજય તેના અધિકારી છે, તો વૈદિક સ્મરણથી પાપ કેમ દૂર ન થાય?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. કર્મમાં રચ્યા પચ્યા રહેવાથી સ્મરણ ન થાય. વળી ત્રણ પાપી યોનિમાં અવતાર લેવાનો શાપ થએલ હોવાથી તેઓને જ્ઞાનનો પણ અધિકાર રહેલ નહિ. (પ્ર)

5.‘ત્યારે લૌકિક સ્મરણ પણ ન થાય’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાનની ઇચ્છા લૌકિક સ્મરણમાં નડતરરૂપ થાય તેવી નથી, (પ્ર)

6.શુક્રાચાર્ય તપ કરવા ગએલા, ત્યારે તેમનું રૂપ લઈ બૃહસ્પતિ આવેલા, તેમને કાલનેમિ વિગેરેએ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા, એવી બીજા પુરાણમાં કથા છે. (પ્ર)

7.‘વિગેરે’ શબ્દથી પાંડવો કહેલા છે. તેઓને શાપ થએલ એ પાંચ ઇન્દ્રોના ઉપાખ્યાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે તેઓને દિલાસો આપીને, ભગવાન્ યોગ્ય સ્થાને પધાર્યા. એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

द्वा:स्थावादिश्य भगवान् विमानश्रेणीभूषणम्॥
सर्वातिशयया लक्ष्म्या युक्तं स्वं धिष्ण्यमाविशत्॥31॥

બે દ્વાર પર રહેનારાઓને આજ્ઞા કરીને, ભગવાને વિમાનોની પંક્તિઓના ભૂષણરૂપ, સર્વથી ઉત્તમ શોભાવાળા પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો.. 31.

‘આજ્ઞા કરીને’ એ વચનને લીધે, (તેથી) વિરુદ્ધ કરવાનું સંભવતું નથી. ‘ભગવાનને ગ્લાનિ થઈ હશે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ભગવાને’ એમ કહેલું છે, કારણ કે ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય (એ ભગવાનના ગુણો) ગ્લાનિનો નાશ કરનાર છે. "આ બંને કાઢી મૂકેલા જો દુષ્ટ હોય, તો બીજાઓ પણ તેવા હશે, તેથી તેમને પણ કાઢી મૂકવા જોઈએ, અને બીજા બે દ્વારપાલો નીમવા જોઈએ. તે બંને (કાર્ય) કર્યા વિના (ભગવાન્) ઘેર કેમ પધાર્યા?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘વિમાનોની પંક્તિઓનાં ભૂષણરૂપ’ એમ કહેલું છે. વિમાનોની પંક્તિઓ, તેઓના ‘ભૂષણં’ અલંકારરૂપ થએલું (વિકુંઠ સ્થાન) હતું. વૈકુંઠમાં રહેલા ‘વિમાનો’ (પોતાના) અર્થવાળા હતા, કારણ કે ‘વિગત:’ જતું રહેલ હતું ‘માન:’ અભિમાન જેમનું તેવાં, તે વિનાનાં એટલે અભિમાન રહિત બધાં હોવાથી દોષરહિત હતાં, એવો અર્થ છે. સાધારણ1 પણ ત્યાં તે (તેવા)જ હતાં, એમ જણાવવા ‘પંક્તિઓ’ શબ્દ (યોજેલ છે). તેઓનું પણ ભૂષણ એટલે સંપૂર્ણ રીતે સર્વદોષ વિનાનું (વિકુંઠ) સ્થાન છે, એવો અર્થ છે. તેથીજ બીજા (દ્વારપાલો) નીમ્યા નહિ. આ બે દોષવાળા હતા તેથી સંપૂર્ણ રીતે દ્વાર પર રહેનાર તરીકેજ (તેમને) નીમેલા, પરંતુ બીજાઓને રોકવા નીમેલા નહિ, કારણ કે મુનિઓનાં વચનથી તેવો નિશ્ચય થાય છે. ફરીથી (ભગવાને) તેજ સ્થાનમાં જવાનું કારણ ‘સર્વથી ઉત્તમ શોભાવાળા’ વિશેષણથી કહેલું છે. સર્વથી ઉત્તમ (શોભાવાળું), (કારણ કે) લક્ષ્મી માટે કરેલું હોવાથી લક્ષ્મીએ તેને સંપૂર્ણ રીતે શણગારેલું, તેથી તે સર્વથી ઉત્તમ શોભાવાળું છે. વળી તે સ્થાન પોતાનાં સ્વરૂપરૂપ બનેલું છે, તેથી (ભગવાન્) બીજે ન પધાર્યા. 31.

1.વિમાનમાં ફરનારાઓજ વૈકુંઠમાં સાધારણ પુરુષરૂપ છે (પ્ર) સાધારણ વિમાનો (તેમ વિમાનમાં ફરનારા પણ) ત્યાં અભિમાન વિનાનાજ છે, એટલે કોઈ અભિમાની નથી એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે ભગવાને ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યાનું કહીને, નીચેના શ્લોકથી તે બે બીજા (સ્થાને) ગયાનું કહે છે:

तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकत:॥
हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ॥32॥

તે બે ઉત્તમ દેવો તો પાર કરી ન શકાય તેવા હરિના લોકથી ગર્વરહિત થઈ, બાહ્મણોના શાપને લીધે શોભારહિત થયા.32.

'તુ' 'તો' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ત્યાં તે બે સંતાઈને રહ્યા નહિ; કારણ કે ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરવાથીજ છૂટકારો થશે એવો વિચાર કરનારા તેઓ હતા. તેવું (તેમને) જ્ઞાન હોવાનું કારણ 'બે ઉત્તમ દેવો' શબ્દથી (કહેલું છે) 'પાર કરી ન શકાય તેવા' વિશેષણથી (એમ કહ્યું છે કે) તે લોકને પાર કરવાનું દુ:ખથી પણ થઈ શકે તેવું નથી. તેમાં પણ (તે) 'હરિનો લોક' છે, કારણ કે તે (હરિ) સર્વ દુ:ખ દૂર કરનારા છે. તેમાં પણ (તે) 'લોક' પ્રકાશતો છે, બીજામાં તો અજ્ઞાન જ હોય છે, એવો ભાવ છે. વૈકુંઠમાં રહેલા તે બેની જે શોભા હતી, તેનો બ્રાહ્મણોના શાપથી નાશ થયો, તેથી (તેઓ) ત્યાં રહી પણ શકતા ન હતા, કારણ કે ત્યાંના રહેવાસીઓ સાથે (તેમને) સમાન ગુણ ન રહ્યો. વળી જતો રહેલ છે 'સ્મય:' ગર્વ જે બેનો, તેવા (તે થયા). તેથીજ આ બેને પહેલાં ગર્વ હતો, પરંતુ દોષરહિતને ત્યાંથી કાઢી મૂકેલા નહિ, એવો (અર્થ છે). લોક (વિકુંઠ) ઉપકાર કરનારો1 છે એમ જણાવવા લોકથીજ ગર્વરહિત થયા, એમ કારણ અને કાર્યનો સંબંધ2 જણાવેલો છે. 32.

1.ગર્વ દૂર કરનાર તરીકે ઉપકાર કરનારો. (પ્ર)

2.વૈકુંઠ લોક(માં વાસ) કારણ, અને ગર્વ દૂર થવો એ તેનું કાર્ય, એમ એ બેનો કારણ અને કાર્ય તરીકેનો સંબંધ જણાવેલો છે.

એમ તે (લોક)થી થએલો લાભ પ્રાપ્ત કરીને, તે બે ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તદા વૈકુણ્ઠધિષણાત્તયોર્નિપતમાનયો:॥
હાહાકારો મહાનાસીદ્વિમાનાગ્ર્યેરષુ પુત્રકા:॥33॥

હે પુત્રો! તે બે વિકુંઠ સ્થાનમાંથી પડતા હતા, ત્યારે ઉત્તમ વિમાનોમાં ભારે હાહાકાર થયો. 33.

તે બે વિકુંઠ સ્થાનમાંથી પડતા હતા, ત્યારે 'અયોગ્ય થયું' એવો હાહાકાર થયો. 'ઉત્તમ વિમાનોમાં' શબ્દથી તેઓને (વિમાનમાંના દેવોને) (તે બેનાં) દર્શન થાય તેવું હોવાનું કહેલું છે. હાહાકારનું વર્ણન તે બે ઉપર દયા સૂચવનારું છે. તેથી જ આ વિષયમાં1 વિરોધ ન કરવો, કારણ કે (તેમ કરવાથી) દુ:ખી થએલા (તે) બેને અધિક દુ:ખ થાય. (બ્રહ્મા) પોતે દયાળુ છે એમ જણાવવા 'હે પુત્રો!' એવું સ્નેહથી સંબોધન કરે છે. 33.

1.'આ વિષયમાં' એટલે દિતિના ગર્ભના સંબંધમાં (પ્ર)

તે બેના નિરૂપણનો ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તાવેવ હ્યધુના પ્રાપ્તૌ પાર્ષદપ્રવરૌ હરે:॥
દિતેર્જઠરનિર્વિષ્ટં કાશ્યપં તેજ ઉલ્બણમ્॥34॥

હરિના તે બે ઉત્તમ પાર્ષદોજ હમણાં દિતિના જઠરમાં પ્રવેશ કરેલ કશ્યપના ઉગ્ર તેજરૂપ થએલા છે. 34.

હમણાં તે બેજ દિતિના જઠરમાં પ્રવેશ કરેલ કશ્યપના તેજરૂપ થએલા છે. અહિં (તે બેનો) ગર્ભમાં પ્રવેશજ થએલો છે, પરંતુ બીજા પ્રકારે અન્ન વિગેરેમાં સંક્રાંતિ થએલી નથી. સુરોની (દેવોની) સ્થિતિમાંથી નીકળી ગએલા હોવાથી 'અસુર' થએલા છે. તે બેનું બીજ (અસુરપણાંને) યોગ્ય હતું, એમ 'ઉગ્ર' વિશેષણથી કહેલું છે. (તે બીજ) અન્યાયથી નીકળેલું હોવાથી, સ્વભાવથીજ ઉગ્ર હતું, અને તેણે પણ દિતિના જઠરમાં પ્રવેશ કરેલો. તે બેની આ આપત્તિની અવસ્થા છે એમ જણાવવા, 'હરિના બે ઉત્તમ પાર્ષદો' શબ્દોથી તેઓની પહેલાંની અવસ્થા કહેલી છે. 34.

'ત્યારે અંધકાર (થવા)નું શું કારણ?' એ વિષયમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:

તયોરસુરયોરદ્ય તેજસા યમયોર્દિવ:॥
આક્ષિપ્તં તેજ એતર્હિ ભગવાંસ્તદ્વિધિત્સતિ॥35॥

હમણાં તે બે જોડકાં અસુરોના તેજથી સ્વર્ગના તેજનો નાશ થયો છે. હમણાં ભગવાન્ તે કરવા ઇચ્છે છે. 35.

કારણ કે હમણાં તે બે અસુરો છે, તેથી તેઓના તેજથી 'વ:' તમારાં તેજનો નાશ થએલો છે. ભગવાનનાં તેજથી દૈત્યોનાં તેજનો નાશ થાય છે, અને દૈત્યોનાં તેજથી દેવોનાં (તેજનો નાશ થાય છે). વળી મુનિઓએ કરેલા અપરાધનાં સ્મરણને લીધે સ્વર્ગના (તેજનો નાશ કરે છે). 'યમયોર્હિ વ:' 'તમારા બે યમના (તેજથી)' એવો પાઠ હોય, ત્યારે પણ (એવો અર્થ થાય કે) તમારા જ બે યમો1 છે, તેથી જ તમારા તેજનો નાશ થએલો છે. 'ત્યારે ઉપાય કરવો જોઈએ' એમ કહે, તેથી 'ભગવાન્ તે કરવા ઇચ્છે છે' એમ કહેલું છે. 'એતર્હિ' હમણાં ભગવાનજ તમને ઉપદ્રવ કરવા ઇચ્છે છે. ઉપાય કોનાથી કરાય? એવો અર્થ છે. 35.

1.'તે યમે દેવોની ઇન્દ્રિયો અને વીર્યને છૂટાં પાડ્યાં. તે યમનું યમપણું છે' એવી 'યમ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, તે બે તમારીજ ઇન્દ્રિયો તથા વીર્યનો નાશ કરનારા છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

'ત્યારે શું ઉપાય (કરવો)' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

વિશ્વસ્ય ય: સ્થિતિલયોદ્ભવહેતુરાદ્યો યોગેશ્વરૈરપિ દુરત્યયયોગમાય:॥
ક્ષેમં વિધાસ્યતિ સ નો ભગવાંસ્ત્ર્યધીશસ્તત્રાસ્મદીયવિમૃશેન ક્રિયાનિહાર્થ:॥36॥

જે વિશ્વની સ્થિતિ નાશ અને ઉત્પત્તિ કરનારા છે, જેમની યોગમાયા યોગેશ્વરોથી પણ ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવી છે, તે ત્રણ લોકના સ્વામી મૂલ ભગવાન્ તે વિષયમાં આપણું કલ્યાણ કરશે. આમાં આપણા વિચારનું કેટલું ફલ થાય? 36.

તમારે શી ચિંતા? તે (ભગવાન)જ શાંતિ કરશે. તેનું કારણ 'જે વિશ્વની સ્થિતિ નાશ અને ઉત્પત્તિ કરનારા છે' શબ્દોથી કહેલું છે. જે ઉત્પન્ન કરે છે તેજ પાલન કરતા હોવાથી, હમણાં પણ તેજ પાલન કરશે, છતાં પણ જો પાલન ન કરે, તો પ્રલય કરનારા હોવાથી નાશ કરશે. તેથી કાંઈ ચિંતા ન કરવી, કારણ કે પ્રલય અવશ્ય થવાનો છે. 'છતાં પણ દુ:ખને લીધે ચિંતા થાય છે' એમ કહો, તો (ભગવાન્) ઉત્પત્તિ પણ કરશે, તેથી ચિંતા ન કરવી. વળી તેમણે (ભગવાને) તમારુંજ કાર્ય કરવાનું નથી, પરંતુ બધાએ વિશ્વનું (કાર્ય

કરવાનું છે), કારણ કે તે બધા વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરનારા છે. "સાધારણ દાહ થાય ત્યારે પણ જેમ દોડી જનારો નાસી જવાથી દાઝી જતો નથી, તેમ અમારા માટે આપે ઉપાય કરવો જોઈએ" એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમની યોગમાયા યોગેશ્વરોથી પણ ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવી છે' એમ કહેલું છે. સર્વ દુ:ખનું કારણ ભગવાનની યોગમાયા છે, (અને) તે ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવી છે. સાધનોમાં યોગ ઉત્તમ છે. તેના પણ જે ઈશ્વરો, જેમને પોતાને યોગ અધીન રહે છે, તેઓ પણ યોગમાયાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. તેથી મારાથી ઉપાય (થાય તેમ) નથી. 'ત્યારે આપથી પણ મોટાને કહો' એવી શંકા થાય, તેથી 'મૂલ' વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે તેમના કરતાં કોઈપણ મૂલ (ઉત્તમ) નથી કે જે કહેવા યોગ્ય હોય. 'ત્યારે તેમનેજ કહો' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે કલ્યાણ કરશે' એમ કહેલું છે. ન કહેવા છતાં પણ તે પોતેજ કલ્યાણ કરશે. તેનું કારણ 'ત્રણ (લોક)ના સ્વામી' શબ્દથી કહેલું છે. તેમ (કલ્યાણ) ન કરે, તો જો તેઓ સ્વર્ગનો નાશ કરે, તો બેજ લોક રહે. "તે બે નાશ કરે, ત્યારપછી (ભગવાન્) પાલન કેવી રીતે કરશે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાન્' એમ કહેલું છે. 'છતાં પણ આપે (અમારું) કલ્યાણ (થાય તેવો ઉપાય) કહેવો જોઈએ, અથવા આપના કહેવાથી અમારે તપ વિગેરે કરવું જોઈએ', એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'આપણા વિચારનું (કેટલું ફલ થાય)?' એમ કહેલું છે. જેમ વરસાદ વરસતો ન હોય તે પહેલાં ઘડાથી ખેતરને (જલ) પાવામાં આવે (તેવો આપણો વિચાર છે). જો વરસાદ ન વરસે, તો (જલ) પાવાથી પણ અનાજ ઉત્પન્ન નહિ થાય, (અને) વરસાદ વરસશે, તો જલ પાવાનું નકામું જ છે. તે સંજોગોમાં આપણા વિચારનું (કેટલું ફલ)? અથવા 'તત્ર' સૃષ્ટિના વિષયમાં 'ઇહ' હવે (આપણા વિચારનું) કેટલું ફલ? તે (ભગવાન્) સર્વને માટેજ કલ્યાણ (કરનારું હશે તે) કરવાના હોવાથી, ફલ પ્રાપ્ત ન કરાવે તેવો પ્રયાસ દરેકે કરવાનું શું પ્રયોજન? એવો અર્થ છે. 36.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં
ત્રીજા સ્કંધના સોળમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ અધ્યાય સત્તરમો ॥

કામાદિના માર્ગનાશા ઉપોદ્ઘાતેન વર્ણિતા:॥

સૃષ્ટિમાત્રપ્રયોગાય તત્ફલં વર્ણ્યતે શુભમ્॥1॥

કામ વિગેરેથી માર્ગોના નાશ થયાનું ઉપાદ્ઘાતમાં વર્ણન કર્યું. સૃષ્ટિ માત્રને ઉત્તમ સંબંધ થાય1 તે માટે તેનાં શુભ ફલનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કા. 1.

ઉત્પત્તિસ્તામસી પ્રોક્તા સ્થિતિર્વૈ રાજસી મતા॥
સાત્ત્વિક: પ્રલયશ્ચેતિ વિપરીતં ફલં તયો:॥2॥

તે બેની2 ઉત્પત્તિ તામસી કહેલી છે, સ્થિતિ ખરેખર રાજસી મનાએલી છે અને નાશ સાત્ત્વિક છે, એવું2 ફલ3 ઉલટું4 છે. કા. 2.

ઉત્પત્તિર્દ્વિવિધા પ્રોક્તા સ્વરૂપાનિષ્ટભેદત:॥
યાવદ્વૃદ્ધિરિહોત્પત્તિ: કાયવાગ્દોષવર્ણનમ્॥3॥
સજાતીયવિજાતીયક્લેશદાનાય જન્મન:॥

દેહ5 (ની વૃદ્ધિ) અને અનિષ્ટના ભેદથી ઉત્પત્તિ બે પ્રકારની કહેલી છે. જ્યાં સુધી (દેહની) વૃદ્ધિ થઈ ત્યાં સુધી અહિં ઉત્પત્તિ છે. જન્મ પોતાની જાતનાને અને જૂદી જાતનાને દુ:ખ દેવા થયો છે એમ જણાવવા દેહ અને વાણીના દોષોનું વર્ણન કરેલું છે. કા.31/2.

શાપસ્ત્વેક ઇતિ પ્રોક્તો હિરણ્યાક્ષો ન ચાપર:॥4॥
આધારસ્તુ સ એવોક્તો દ્વિતીયે દોષવર્ણનમ્॥

શાપ તો એક હોવાથી હિરણ્યાક્ષ (ની કથા) કહેલી છે6. બીજા (ની) કહેલી નથી; પરંતુ આધાર7 તે જ કહેલો છે. બીજાના8 દોષનું વર્ણન કરેલું છે. કા. 41/2.

ઉત્પત્તિરેવ શાપેન નીચયોનૌ નિરૂપિતા॥5॥
સ્થિતિનાશૌ તયોસ્તસ્માત્.....

શાપને લીધે નીચ યોનિમાં ઉત્પત્તિ જ કહેલી છે9. તે બેનાં સ્થિતિ અને નાશ તેમનાથી (થએલ છે)10. કા. ૫1/4 .

.....હરાવેવાત્ર વર્ણ્યતે॥
કૃષ્ણેન સહિતા લીલા: સ્થિતિસ્તસ્ય મહાત્મન:॥6॥
નિધનં ચાપિ તસ્યૈવ કલ્યાણવચનાન્મતમ્॥

અહિં તે મહાત્માની શ્રીકૃષ્ણ સાથેની લીલારૂપ હરિમાંજ સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે અને11 તેનું મૃત્યુ પણ કલ્યાણ થવાના વચનને12 લીધે હરિમાં જ (થએલ હોવાનું) મનાએલ છે. કા. 61/2.

સ્વરૂપોત્પત્તિરન્યત્ર હેતુરિત્યુચ્યતે બહુ॥7॥
અનિષ્ટસૂચકં તત્ર જ્ઞાનં દુ:ખપ્રણાશનમ્॥

બીજાઓમાં13 દેહની ઉત્પત્તિ કારણ છે એમ કહેવાય છે. ઘણાં અનિષ્ટ સૂચવનારું તે (ના કારણ)નું જ્ઞાન14 દુ:ખનો નાશ કરનારું છે. કા. 71/2.

અત: સપ્તદશેડધ્યાયે દુ:ખાભાવસ્તથોદ્ગમ:॥8॥
અનિષ્ટસૂચનં દોષૌ વર્ણ્યન્તે પઞ્ચ સમ્ભવે॥

તેથી સત્તરમા અધ્યાય (ઉત્પત્તિના વિષય)માં (1) દુ:ખને દૂર કરવાનું તેમજ (2) ઉત્પત્તિ (3) અનિષ્ટ સૂચવવાનું અને (4-5) (કાયા અને વાણીના) બે દોષો એ પાંચ કહેલાં છે. કા. 81/2.

તે પૈકી આરંભમાં કારણના જ્ઞાનથી ભય દૂર થયો એમ કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

નિશમ્યાડત્મભુવા ગીતં કારણં શઙ્કયોજ્ઝિતા:॥
તત: સર્વે ન્યવર્તન્ત ત્રિદિવાય દિવૌકસ:॥1॥

આત્મભૂએ ગાન કરેલું કારણ સાંભળી ભયરહિત થઈ, પછી બધા દેવો સ્વર્ગમાં પાછા ગયા. 1.

'આત્મભૂ' બ્રહ્માએ ગાન કરેલું કારણ સાંભળી, (દેવો) ભયરહિત થયા. 'આત્મભૂ' શબ્દથી કારણ15 કહેલ છે. 'ગાન કહેલું' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) હર્ષને લીધે સર્વમાં પ્રસિદ્ધ થાય તેમ (કહેલું હોવાથી) ફલ (પ્રાપ્ત થવા)માં સંદેહ ન હતો. ભય પોતાનો નાશ થવાનો હતો. માત્ર દુ:ખ તો હદવાળું હોવાથી સહન કરવું જોઈએ, એવા વિચારથી ભયરહિત જ થયા, કારણ કે સુખ અને દુ:ખનો સમય નક્કી થએલો હોય છે; અને ભય દૂર થયા પછી બધા સ્વર્ગમાં પાછા ગયા. 'દેવો' શબ્દથી ત્યાં જવાનું જરૂરી હોવાનું કહેલું છે. 1.

1.'ઉત્તમપણું' એટલે ભગવાને કરેલ હોવાપણું, તેનો સંબંધ થાય તે માટે. તેથી સૃષ્ટિના સંબંધમાં ઉપોદ્ઘાત અને આ ત્રણ (17 થી 19 અધ્યાયો) પ્રતિ કારણપણું, એવી કારણ અને કાર્યના સંબંધરૂપ સંગતિ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2-2.(17 થી 19 ત્રણે અધ્યાયોનો અનુક્રમે અર્થ કહેલો છે. 'તે બે' એટલે જય અને વિજય. (પ્ર)

3.'ફલ' એટલે શાપથી થએલ ફલ. (પ્ર)

4.'ઉલટું' એટલે લોકથી જૂદા પ્રકારનું, પરિણામે લાભકારક, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

5.અહિંથી સાડાચાર કારિકાઓથી (17 થી 19 એ ત્રણ) અધ્યાયનો અર્થ કહે છે. તે પૈકી પહેલી સવાત્રણ કારિકાઓથી સત્તરમાનો અર્થ કહે છે. (પ્ર)

6."કાર્ય સમાન હોવાને લીધે અને પ્રસંગને લીધે બંનેની કથા કહેવી જોઈએ, છતાં અહિં એકલા (હિરણ્યાક્ષ)ની જ કથા કેમ કહી છે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. બીજાની પણ ઉત્પત્તિ કહેલી છે, અને ટૂંકાણમાં વૃદ્ધિ પણ કહી છે. (પ્ર)

7.હિરણ્યાક્ષ આધાર છે. દિતિના દોષને લીધે પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી આધાર (દિતિ)ના ઘણા દોષ તેનામાં હતા. (પ્ર)

8.'બીજાના' એટલે હિણ્યકશિપુના દોષ, તે ઉગ્ર વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી કહેલા છે. શ્લો. 19 માં માત્ર તેનું ઉદ્ધતપણું કહેલું છે. (પ્ર)

9.આ ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ હોવાથી શાપને લીધે નીચ યોનિમાં (બંનેની) ઉત્પત્તિ જ કહી છે. (પ્ર)

10.સ્થિતિ અને નાશ તો ‘તેમનાથી’ એટલે ભગવાનની સમીપ થયા છે. તેથી તે બીજા (નૃસિંહ) અવતારની કથા અહિં પ્રકૃત (ન) હોવાથી, હિરણ્યકશિપુનાં સ્થિતિ અને નાશની કથા અહિં કહેલી નથી, પરંતુ પ્રકૃત હોવાથી એક હિરણ્યાક્ષનાં જ સ્થિતિ અને નાશની કથા કહેલી છે. (પ્ર)
11.‘અહિં’ એટલે આ પ્રકરણમાં, ‘તે મહાત્મા’ હિરણ્યાક્ષની શ્રીકૃષ્ણ સાથેની લીલારૂપ હરિમાં જ સ્થિતિ કહેલી છે. (પ્ર)
12.‘કલ્યાણ થાઓ’ એવું પાછલા અધ્યાયના શ્લોક 29માંનું વચન. (પ્ર)
13.‘બીજાઓમાં’ એટલે બીજાઓની પણ ઉત્પત્તિમાં. (પ્ર)
14.‘તેનું જ્ઞાન’ એટલે તેનાં કારણનું જ્ઞાન. (પ્ર)
15. કારણ કે તે (બ્રહ્મા) આત્માની (દેવોની) ભૂ: ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે. તેથી તે (દેવોનું) કારણ હોવાથી તેમણે કહેલું દેવોને હિત કરનારું છે, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં ઉત્પત્તિ કહે છે:

દિતિસ્તુ ભર્તુરાદેશાદપત્યપરિશઙ્કિની॥
પૂર્ણે વર્ષશતે સાધ્વી પુત્રૌ પ્રસુષુવે યમૌ॥2॥

પતિનાં વચનને લીધે પુત્ર સંબંધી ભય રાખનારી ભલી દિતિએ તો એકસો વર્ષ પૂરાં થતાં બે યમ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. 2.

ઋષિના વિચાર પ્રમાણે (પુત્રો) તરતજ ઉત્પન્ન કરવાના હતા, છતાં પણ દિતિએ તેમ ન કર્યું, એમ ‘તુ’ ‘તો’ શબ્દથી (કહેલ છે.) પતિ કશ્યપનાં ‘આદેશાત્’ આજ્ઞારૂપ વચનને લીધે પુત્રના વિષયમાં તે સર્વ તરફથી ભય રાખનારી થઈ. તે ભયને લીધે તે બે (પુત્રો)ના દોષો દૂર થાય, તે માટે સંહાર કરનાર કાલ સુધી તેણે રાહ જોઈ, કારણ કે તે (કાલ) એકસો વર્ષનો હોય છે. તેથી તેણે એકસો વર્ષ પૂરાં થતાં બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. બંને પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તે બે ‘યમલૌ’ જોડકાં (પુત્રો) હોવા છતાં, દુ:ખ આપનારા હોવાથી (તેમને) ‘યમ’ કહેલા છે. ‘ભલી’ શબ્દ એમ જણાવે છે કે પુત્રોના અપરાધને લીધે પતિ પોતાનો ત્યાગ કરશે, એવા ભયથી એકસો વર્ષ (તેણે ગર્ભ) ધારણ કર્યો. આ મનુષ્યોનાં વર્ષો (જાણવા). 2.

એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ કહીને, તે તામસી હતી એમ જણાવવા અનિષ્ટ સૂચવનારા ઘણા ઉત્પાતોનું વર્ણન કરે છે. (દિતિએ) કાલની રાહ જોએલી હોવાથી સંવત્સરરૂપ કાલ તે પ્રસંગે અનિષ્ટ સૂચવનારો થએલ હોવાથી, બાર (શ્લોકો)થી અનિષ્ટો અને એકથી (તેમનું) ફલ કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી સામાન્ય અનિષ્ટ કહે છે:

ઉત્પાતા બહવસ્તત્ર નિપેતુર્જાયમાનયો:॥
દિવિ ભુવ્યન્તરિક્ષે ચ લોકસ્યોરુભયાવહા:॥3॥

તે બેનો જન્મ થતો હતો ત્યારે લોકોને ઘણો ભય કરાવનારા ઘણા ઉત્પાતો ત્યાં સ્વર્ગમાં, ભૂમિ ઉપર અને અંતરિક્ષમાં થયા. 3.

‘તદા’ ‘ત્યાં’ એટલે આશ્રમમાં, અથવા ‘ત્યારે’. તેઓનો જન્મ થતો હતો ત્યારે ત્રણે પ્રકારના ઉત્પાતો થયા. ‘સ્વર્ગમાં, ભૂમિ ઉપર અને અંતરિક્ષમાં’ શબ્દોથી દેશના વિભાગથી તે ત્રણ પ્રકારના હોવાનું કહેલું છે. અહિં સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ ક્રમ (કહેલો) છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી દેહની અંદર અને પ્રાણીઓએ કરેલા (ઉપદ્રવો કહેલા છે). ‘લોકોને ઘણો ભય કરાવનારા’ વિશેષણથી તેઓનું ફલ કહેલું છે. ‘લોકોને’ એટલે સામાન્ય રીતે (સર્વ લોકોને), અથવા સત્પુરુષોને ઘણો ભય કરાવે તેવા (ઉત્પાતો થયા). ઘણો ભય લોકનો નાશ થવાથી (થાય). 3.

દેશના વિભાગોથી (ઉત્પાતો) કહી, નીચેના શ્લોકમાં સ્વરૂપથી ત્રણ પ્રકારના કહે છે:

સહાડ્ચલા ભુવશ્ચેલુર્દિશ: સર્વા: પ્રજજ્વલુ:॥
સોલ્કાશ્ચાડશનય: પેતુ: કેતવશ્ચાડડર્તિહેતવ:॥4॥

પર્વતો સાથે ભૂમિઓ કાંપવા લાગી. બધી દિશાઓ સળગવા લાગી. ઉંબાડીઆં સાથે વજો્ર અને દુ:ખ દેનારા ધૂમકેતુઓ પડવા લાગ્યા. 4.

કેટલાક કહે છે કે આ (ઉત્પાતો) પણ દિવ્ય હતા. પર્વતો સાથે ભૂમિઓ કટકા થઈ કાંપવા લાગી. કટકા વિનાની (કાંપતી હોત) તો ‘ભૂમિ કાંપવા લાગી’ એમ કહેત. ‘પર્વતો સાથે’ શબ્દથી પર્વતો પણ જૂદા કાંપતા હોવાનું (કહેલું છે.) દિશાઓનું સળગવું અંતરિક્ષમાં થયું, કારણ કે દિશાઓ અંતરિક્ષમાં રહેલી છે. ‘બધી’ એટલે આઠે (દિશાઓ). ‘સળગવા લાગી’ શબ્દથી માત્ર ધૂમાડો ન હોવાનું (જણાવેલ છે). ઉત્તરાર્ધથી આકાશના (ઉત્પાતો) કહેલા1 છે. ઉંબાડીઆં અગ્નિ જેવાં નક્ષત્રરૂપ હોય છે, તેમની સાથે ‘અશનય:’ વજ્રો (અને) ‘કેતવ:’ એકસો ધૂમકેતુ વિગેરે (પડવા લાગ્યા). સાધારણ રીતે બધા ભય કરાવે તેવા હોવા છતાં, ધૂમકેતુ વધારામાં દુ:ખ દેનારા હતા. જેઓ (તેમને) પડતાં જૂએ, તેમનાં શરીરોમાં પીડા થાય એવો (તેમનો) ગુણ હતો. અથવા ‘દુ:ખ દેનારા’ યમના દૂતો વિગેરે (દેખાયા). 4.
1.અહિં કહેલા ઉત્પાતો નારદસંહિતામાં કહેલા ઉત્પાતોથી જૂદા (પ્રકારના), અને તેથી પણ વધારે ભયંકર છે એમ જણાય છે. તેથી નારદસંહિતાનો વિરોધ દોષરૂપ નથી. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં ભૌતિક (ઉત્પાતો) કહે છે:

વાયુર્વવૌ સુદુ:સ્પર્શ: ફટ્કારાનીરયન્મુહુ:॥
ઉન્મૂલયન્નગપતીન્વાત્યાડનીકો રજોધ્વજ:॥5॥

વારંવાર ફૂંકાડાના અવાજ કરતો ઘણા દુષ્ટ સ્પર્શવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો. ધૂળરૂપ ધજાવાળો વંટોળીઆનો સમૂહ ઉત્તમ વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખાડતો નીકળ્યો. 5

(1) વંટોળીઆરૂપ અને (2) સદા વાતો એવો બે પ્રકારનો વાયુ છે. બંને પ્રકારનો (વાયુ) અનિષ્ટ સૂચવનારો હતો એમ કહે છે. તે પૈકી ‘ઘણા દુષ્ટ સ્પર્શવાળો’ વિશેષણથી સદા વાતા (વાયુ)નું અનિષ્ટ સૂચવતું સ્વરૂપ કહેલું છે. નિરંતર વાવું એ જ સ્વભાવથી અનિષ્ટ સૂચવનારું છે, તેમાં પણ ઘણો1 દુષ્ટ હતો સ્પર્શ જેનો તેવો (વાયુ) ‘ફટ્કારાનીરયન્’ એટલે

દુષ્ટ શબ્દોનું અનુકરણ કરતો વાતો હતો, એવો અર્થ છે. ‘વારંવાર’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) એક ધારાના પ્રવાહમાં જ ઘણા પ્રકારે અવાજ કરતો હતો. ‘(ઉત્તમ વૃક્ષોને) મૂળમાંથી ઉખાડતો’ શબ્દથી વંટોળીઆરૂપ (વાયુ)ના અનિષ્ટનું લક્ષણ કહેલું છે. ‘નગપતીન્’ ઉત્તમ વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખાડતો, ચક્કર ચક્કર ભમતો વાયુ આકાશ સુધી ધૂળ ઉડાડતો હતો, એવો અર્થ છે. 5.

1.‘ઘણો દુષ્ટ’ એટલે સ્પષ્ટ રીતે દુષ્ટ. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં મેઘોનું અનિષ્ટ ચિહ્ન કહે છે:

ઉદ્ધસત્તડિદમ્ભોદઘટયા નષ્ટભાગણે॥
વ્યોમ્નિ પ્રવિષ્ટતમસા ન સ્મ વ્યાદૃશ્યતે પદમ્॥6॥

મોટેથી હસતી વિજળીવાળા મેઘોના સમૂહથી જેમાંના તેજના સમૂહનો નાશ થયો હતો તેવા આકાશમાં પ્રવેશેલા અંધકારને લીધે, (કોઈ) સ્થાન ખરેખર, દેખાતું ન હતું. 6.

મોટેથી હસતી હોય તેવી જે વીજળીઓ, તે સાથેના જે મેઘો, તેઓનો જે ‘ઘટા’ સમૂહ, તેને લીધે નાશ થએલ હતો ‘ભાગણ:’ તેજનો સમૂહ જેમાંનો, આવા આકાશમાં પ્રવેશેલો જે અંધકાર, તેને લીધે તારાઓનું અથવા બીજાઓનું કોઈપણ સ્થાન, ખરેખર દેખાતું ન હતું. ‘સ્મ’ ‘ખરેખર’ શબ્દથી સંમતિ માટે લૌકિક પ્રમાણ કહેલું છે. વિજળીઓનું હસતી હોય તેવી હોવું અને અત્યંત અંધકાર અનિષ્ટ છે. ‘તમસ:’ ‘(પ્રવેશ કરેલા) અંધકારનું’ એવો પાઠ હોય, ત્યારે અંધકારનું સ્થાન એટલે મેઘ વિગેરે દેખાતું ન હતું એવો અર્થ (થાય). 6.

નીચેના શ્લોકમાં સમુદ્રનું અનિષ્ટ ચિહ્ન કહે છે:

ચુક્રોશ વિમના વાર્ધિરુદૂર્મિ: ક્ષુભિતોદર:॥
સોદપાનાશ્ચ સરિતશ્ચુક્ષુભુ: શુષ્કપઙ્કજા:॥7॥

ઉંચા મોજાંવાળો, ખળભળેલા અંદરના ભાગવાળો સમુદ્ર દુ:ખી હોય તેમ રાડો પાડવા લાગ્યો. સૂકાએલાં કમલોવાળી નદીઓ જલાશયો સાથે ખળભળી. 7.

દુ:ખી થયો હોય તેમ ‘વાર્ધિ:’ સમુદ્ર રાડો પાડવા લાગ્યો. ઉંચા હતાં મોજાંઓ જેના, ખળભળેલો હતો અંદરનો ભાગ જેનો તેવો તે હતો. મઘર વિગેરેનાં દુ:ખથી (અંદરનો ભાગ ખળભળેલો) જણાતો હતો. ‘સોદપાના:’ કૂવા વિગેરે સાથે ‘સરિત:’ તળાવડીઓ, અથવા નદીઓ જ સૂકાએલાં કમલોવાળી થઈ. 7.

મુહુ: પરિધયોડભૂવન્સરાહ્વો: શશિસૂર્યયો:॥
નિર્ઘાતો રથનિર્હ્રાદા વિવરેભ્ય: પ્રજજ્ઞિરે॥8॥

રાહુ સાથેનાં ચંદ્રનાં તથા સૂર્યનાં કુંડાળાં વારંવાર થવા લાગ્યાં. વાદળાં વિનાની વીજળી (પડી) ગુફાઓમાંથી રથોના અવાજ જેવા અવાજો ઘણા થયા. 8.

એક જ સાથે રાહુએ ગળેલા ચંદ્ર અને સૂર્યનાં કુંડાળાં વારંવાર થવા લાગ્યાં. વાદળાં વિનાની વીજળીનું પડવું એવો ‘નિર્ઘાત:’નો અર્થ છે. ‘નિર્હ્રાદા:’ એટલે રથોના

અવાજ જેવા અવાજો ‘વિવરેભ્ય:’ ચિરાડોમાંથી, ગુફાઓમાંથી, પાતાલ વિગેરેમાંથી અથવા સર્પ વિગેરેનાં દરોમાંથી ઘણા થયા. 8.

અન્તર્ગ્રામેષુ મુખતો વમન્ત્યો વહ્નિમુલ્બણમ્॥
શૃગાલોલૂકટઙ્કારૈ: પ્રણેદુરશિવા: શિવા:॥9॥

ગામોની અંદર મુખથી દારુણ અગ્નિ કાઢતી શિયાળવીઓ શિયાળો અને ઘૂવડોના અવાજો સાથે અમંગલ અવાજો મોટેથી કાઢવા લાગી. 9.

ગામોની અંદર મુખથી દારુણ અગ્નિ કાઢતી ‘શિવા:’ શિયાળવીઓ શિયાળો અને ઘૂવડોના અવાજો સાથે અવાજો ‘પ્રણેદુ:’ મોટેથી કરવા લાગી. ‘અમંગલ’ વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે લોકમાં પણ તે (તેના અવાજો) અમંગલ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. 9.

નીચેના શ્લોકમાં કૂતરાઓનાં (અમંગલ અવાજો) કહે છે:

સંગીતવદ્રોદનવદુન્નમય શિરોધરામ્॥
વ્યમુઞ્ચન્વિવિધા વાચો ગ્રામસિંહાસ્તતસ્તત:॥10॥

કૂતરાઓ ડોક ઉંચી કરીને સંગીતના જેવી (તથા) રુદનના જેવી જૂદાજૂદા પ્રકારની વાણી સર્વ બાજુએ બોલવા લાગ્યા. 10.

જેમ લોકમાં સંગીત થાય છે, અથવા જેમ પશ્ચિમના વાસીઓનું રુદન થાય છે તેમ ‘શિરોધરાં’ ડોક ઉંચી કરીને જાતજાતની વાણી ‘તતસ્તત:’ સર્વ બાજુએ ‘ગ્રામસિંહા:’ કૂતરાઓ બોલવા લાગ્યા. 10.

નીચેના શ્લોકમાં ગધેડાઓનું અનિષ્ટ ચિહ્ન કહે છે:

ખરાશ્ચ કર્કશૈ: ક્ષત્ત: ખુરૈર્ઘ્નન્તો ધરાતલમ્॥
ખાર્કારરભસા મત્તા: પર્યધાવન્વરૂથશ:॥11॥

અને હે સંયમી! કઠોર ખરીઓથી પૃથ્વીની પીઠને ઠોકતાં ભૂંકવાના બલથી ગાંડા થએલાં ગધેડાઓ ટોળાંબંધ દોડવા લાગ્યા. 11.

કઠોર ખરીઓથી પૃથ્વીની પીઠને ઠોકતાં, ગધેડાઓ તેમની જાતિના શબ્દ ભૂંકારથી ‘રભસં’ ઘણા ગાડાં થએલા, અથવા ‘રભસા’ (ભૂંકવાના) બલથી ગાંડા થએલા ટોળાબંધ દોડવા લાગ્યા. 11.

નીચેના શ્લોકમાં તેમના અવાજથી થએલ બીજું અનિષ્ટ કહે છે:

રુદન્તો રાસભત્રસ્તા નીડાદુદપતન્ ખગા:॥
ઘોષેડરણ્યે ચ પશવ: શકૃન્મૂત્રમકુર્વત॥12॥

ગધેડાઓથી ભય પામેલા પક્ષીઓ રડતાંરડતાં માળામાંથી ઊડ્યા. નેસડામાં તથા વનમાં પશુઓએ મલમૂત્ર કર્યાં. 12.

રડતાંરડતાં પક્ષીઓ ગધેડાઓથી ભય પામી માળામાંથી ઊડ્યા. ગધેડાઓના અવાજથી તેઓ પણ ભય પામ્યા, એવો અર્થ છે. ઉત્તરાર્ધથી (આરંભી) પશુઓનું અનિષ્ટ

ચિહ્ન કહે છે. ‘નેસડાઓમાં’ એટલે ભરવાડોના ઘરોમાં અને વનમાં (પશુઓએ) ભયથી મલમૂત્ર કર્યાં, અથવા છાણવાળું મૂત્ર કર્યું. 12.

ગાવોડત્રસન્નસૃગ્દોહાસ્તોયદા: પૂયવર્ષિણ:॥
વ્યરુદન્ દેવલિંગાનિ દ્રુમા: પેતુર્વિનાડનિલમ્॥13॥

ગાયો ભય પામી (અને) લોહી દૂઝવા લાગી. વાદળાંઓ પરૂ વર્ષવા લાગ્યાં. દેવોની પ્રતિમાઓ રડવા લાગી. વાયુ વિના વૃક્ષો પડવા લાગ્યાં. 13.

વળી ગાયો ભય પામી, (અને) ‘અસૃગ્દોહા:’ લોહી દૂઝવા લાગી; અને ‘તોયદા:’ વાદળાંઓ પરૂ વર્ષવા લાગ્યા. પહેલાં તેઓ ઢાંકણ હોવાનું જ1 કહેલ છે. ‘દેવલિનાનિ’ દેવોની પ્રતિમાઓ ઘણું રડી, (રુદનનો) અવાજ (કરવા) અને નેત્રોમાંથી આંસુ પાડવા લાગી, અને વાયુ વિના વૃક્ષો પડવા લાગ્યા. 13.

1.શ્લો. 6માં અંધકાર કરતા હોવાનું કહેલ છે.

વળી ગ્રહોનું યુદ્ધ થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ગ્રહાન્પુણ્યતમાનન્યે ભગણાશ્ચાંપિ દીપિતા:॥
અતિચેરુર્વક્રગત્યા યુયુધુશ્ચ પરસ્પરમ્॥14॥

ઘણા પવિત્ર ગ્રહોને (જોઈને) બીજા (તેમની ઉપર) પડ્યા; અને નક્ષત્રો પણ સળગતા થઈ ઊંધી ગતિથી ઉલ્લંઘન કરી પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યાં. 14.

શુક્ર વિગેરે ઘણા પવિત્ર ગ્રહોને જોઈને, શનૈશ્ચર વિગેરે બીજા ગ્રહો તેમની ઉપર પડવા લાગ્યા1, એવો (શ્લો. 13 સાથે) સંબંધ છે; અથવા પીડવા લાગ્યા એમ અર્થથી જણાય છે. ‘ભગણા:’ બધાંએ નક્ષત્રો સળગતા થયા, કોઈએ સળગાવ્યા હોય તેવા થયા, એવો અર્થ છે. 14.

1.આગળ ‘ઉંધી ગતિથી’ એમ કહેલું છે અને તેનો સંબંધ ‘ઉલ્લંઘન કરી’ સાથે છે. વળી ‘ગ્રહોને’ એ બીજી વિભક્તિનો ‘યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.’ સાથે સંબંધ નથી. તેથી ગયા શ્લોકમાં ‘પેતુ:’ ‘પડવા લાગ્યા’ શબ્દ છે, તે અહિં લઈ વ્યાખ્યા કરી છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે અપશુકનો કહી, નીચેના શ્લોકમાં તેઓનું ફલ કહે છે:

દૃષ્ટ્વાડન્યાંશ્ચ મહોત્પાતાનતત્તત્ત્વવિદ: પ્રજા:॥
બ્રહ્મપુત્રાનૃતે ભીતા મેનિરે વિશ્વસંપ્લવમ્॥15॥

અને બીજા મોટા ઉત્પાતો જોઈને, બ્રહ્માના પુત્રો સિવાયની, તેમનું તત્ત્વ ન જાણનારી પ્રજા ભય પામી અને વિશ્વનો નાશ (થશે એમ) માનવા લાગી. 15.

સૂર્યનાં પતનરૂપ, ચંદ્રના પતનરૂપ ‘બીજા’ (ઉપર) ન કહેલા પણ મોટા ઉત્પાતો (જોઈને), તેમનું તત્ત્વ ન જાણનારી પ્રજા આ વિશ્વનો ‘સંપ્લવં’ પ્રલય જ (થશે એમ) માનવા લાગી, પરંતુ જે મૂલભૂત સનક વિગેરે ચાર હતા તેમના સિવાયના બધાએ ભય પામ્યા અને પ્રલય (થશે એમ) માનવા લાગ્યા. 15.

એ પ્રમાણે અનિષ્ટનાં ચિહ્નો ફલ સાથે કહીને, નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) વૃદ્ધિરૂપ ઉત્પત્તિ કહે છે:

તાવાદિદૈત્યૌ સહસા વ્યજ્યમાનાડડત્મપૌરુષૌ॥
વવૃધાતેડશ્મસારેણ કાયેનાડદ્રિપતી ઇવ॥16॥

એકાએક જેમના દેહની અંદર પુરુષાતન પ્રકટ થતું હતું, તેવા તે બે આદિદૈત્યો પથ્થર જેવી દૃઢ કાયાથી મોટા બે પર્વતો હોય તેમ વધવા લાગ્યા. 16.

આરંભમાં જ દૈત્યપણું પ્રાપ્ત કરેલા મધુ અને કૈટભ, અથવા દિતિના પુત્રોમાં પ્રથમ થએલા (જન્મેલા), તે બે આદિદૈત્યો, 'એકાએક' એટલે કારણ વિના અને કાલની ઢીલ વિના પ્રકટ થતું હતું દેહની અંદર પુરુષાતન જેમના તેવા થયા. અથવા જેમના દેહો સ્પષ્ટ દેખાતા હતા તેવા બે પુરુષો થયા, કારણ કે પહેલાનાં જન્મમાં તે બેએ ભગવાનના જેવા દેહ પ્રાપ્ત કરેલા, (અને) હમણાં પણ તેવીજ રીતના સ્પષ્ટ દેખાતા દેહવાળા થઈ પુરુષો થયા, પણ બીજા રૂપથી (દેખાતા) ન હતા, એવો અર્થ છે. અથવા પ્રકટ કરવામાં આવતા હતા દેહમાં પુરુષ જે બેથી તેવા થયા, (કારણ કે) જો ભગવાન્ (દેહની) અંદર તેવા સ્વરૂપવાળા હોય, તોજ બીજો (પુરુષ) બહારથી ચાર ભુજાઓ વિગેરે (ભગવાનના જેવા) રૂપવાળો થાય, તેમ આ બે પણ વૈજયંતી (માલા) વિગેરેવાળા (દેખાયા). પથ્થર જેવી સારવાળી એટલે દૃઢ કાયાથી બે મોટા મેરૂ પર્વતો હોય તેમ વધવા લાગ્યા. 16.

નીચેના શ્લોકમાં તે બેની વૃદ્ધિનું વર્ણન કરે છે:

દિવિસ્પૃશૌ હેમકિરીટકોટિભિર્નિરુદ્ધકાષ્ઠૌ સ્ફુરદંગદાભુજૌ॥
ગાં કમ્પયન્તૌ ચરણૈ: પદે પદે કટ્યાસુકાઞ્ચ્યાડર્કમતીત્ય તસ્થતુ:॥17॥

સુવર્ણના મુકુટોના છેડાઓથી સ્વર્ગનો સ્પર્શ કરતા, દિશાઓને જેમણે ભરી દીધી છે તેવા, પ્રકાશતા બાજુબંધવાળી ભુજાઓવાળા, ચરણોથી પગલે પગલે પૃથ્વીને કંપાવતા (તે બે) સુંદર ક્ંદોરાવાળી કેડથી સૂર્યને ઓળંગી રહેતા હતા. 17.

સુવર્ણના બે મુકુટોના છેડાઓથી સ્વર્ગનો સ્પર્શ કરતા હતા. ('દિવિસ્પૃશૌ' શબ્દમાં 'દિવિ' એ) સાતમી (વિભક્તિ) બીજીના અર્થમાં યોજાએલી છે અને (સમાસમાં તેના પ્રત્યયનો) લોપ થયો નથી. પ્રકાશતા બાજુબંધવાળી (દરેકની) બે ભુજાઓ (હતી). 'અનદૌ' શબ્દનું પાણિનિ 7-1-39 પ્રમાણે ('ઔ' નો) 'આ' થઈ 'અનદા' થએલું છે. 'પગલે પગલે પૃથ્વીને કંપાવતા' એટલે ભૂમિને રસાતલમાં લઈ જવા તત્પર થયા હોય તેવા (હતા). (તેમનાં) કાર્યથી તેમના દેહનું અનુમાન કરવું, એવો અર્થ છે. 'સુકાઞ્ચી' સુંદર કંદોરો હતો જેમાં તેવી કેડથી સૂર્યને ઓળંગી રહેતા હતા. જે (કદ)થી કેડ સૂર્યમંડળથી ઉંચી રહે તેટલા મોટા કદવાળા હતા. 17.

એ પ્રમાણે તે બેની વૃદ્ધિ કહી, નીચેના શ્લોકમાં તેમના નામ પાડવાના વિગેરે સંસ્કારો કહે છે:

પ્રજાપતિર્નામ તયોરકાર્ષીદ્ય: પ્રાક્સ્વદેહાદ્યમયોરજાયત॥

तं वै हिरण्यकशिपुं विदु: प्रजा यं तं हिरण्याक्षमसूत साऽग्रत:॥18॥

પ્રજાપતિએ તે બેનાં નામ પાડ્યાં. જોડકાં પૈકી જે પોતાના દેહમાંથી પહેલો ઉત્પન્ન થએલ તેને પ્રજાએ ખરેખર હિરણ્યકશિપુ જાણ્યો. જેને તેણે (દિતિએ) પહેલાં જન્મ આપ્યો તેને પ્રજાએ હિરણ્યાક્ષ જાણ્યો. 18.

પ્રજાપતિ કશ્યપે તે બેનાં નામ પાડ્યાં. તેઓ પૈકી પોતાના દેહમાંથી વીર્યનાં રૂપથી જે પહેલાં ઉત્પન્ન થએલો (તેને હિરણ્યકશિપુ જાણ્યો). જો કે (આમણે) પોતાની (કશ્યપની) અંદર પ્રવેશ કરેલો ન હતો, છતાં પણ પાછળથી પણ તે પ્રકારે ઉત્પન્ન થએલાં બીજની સાથે (આમનો) સંબંધ થવાથી, 'પોતાના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થએલો' એમ કહેલું છે; કારણ કે તે વિષયમાં પુત્ર (ઉત્પન્ન) થવાનું કારણ બીજ જ છે. જોડકાં પૈકી જે માતામાંથી પાછળથી ઉત્પન્ન થાય, તે પિતામાંથી પહેલો ઉત્પન્ન થએલો એમ જાણવું, કારણ કે અનુક્રમે પ્રવેશ કરેલાઓ (તેથી) ઉલટા ક્રમથી જ બહાર નીકળવાનું સંભવે છે. તેને પ્રજાએ હિરણ્યકશિપુ જાણ્યો. તે દિતિએ જેને પહેલો જન્મ આપ્યો, તેને હિરણ્યાક્ષ જાણ્યો, એવો અર્થ છે. તેથી હિરણ્યાક્ષ પહેલો જન્મેલો હોવા છતાં નાનો હતો. 18.

તેઓ પૈકી હિરણ્યકશિપુ દોષનું સ્વરૂપ વાસના (સાતમા સ્કંધ)માં કહેવાનું હોવાથી, બીજા (હિરણ્યાક્ષ)નો અનાદર ન થાય તે માટે અહિં નીચેના શ્લોકથી માત્ર (તેની) સ્થિતિ સૂચવે છે:

चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण च ॥
वशे सपालांल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धत:॥19॥

કોઈથી મૃત્યુ ન થાય તેવા હિરણ્યકશિપુએ ઉદ્ધત થઈ બે ભુજાથી અને બ્રહ્માના વરદાનથી લોકપાલો સહિત ત્રણ લોકને વશ કર્યા. 19.

આ બે ભુજાવાળો હોવા છતાં, બ્રહ્માના વરદાન સાથે બે ભુજાથી જ (આણે) લોકપાલો સહિત ત્રણે લોકોને વશ કર્યા. તેને ધર્મ અથવા મોક્ષ ન હતા એમ 'કોઈથી મૃત્યુ ન થાય તેવો ઉદ્ધત થયો' એ શબ્દોથી કહેલ છે. (તેનું) મૃત્યુ જ ન હતું, એટલે અમુક પ્રકારના મૃત્યુરૂપ મુક્તિ તો જરાએ ન જ હોય. (તે) ઉદ્ધત હોવાથી (તેને) ધર્મ ન હતો, કારણ કે નમ્ર રહેવાથી જ તે (ધર્મ) ઉત્પન્ન થાય છે. 19.

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે હિરણ્યકશિપુનું પરાક્રમ કહીને, હિરણ્યાક્ષ દોષવાળો હતો એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી તેણે સ્વર્ગ વિગેરેમાં કરેલ ઉપદ્રવ કહે છે:

प्रयत्नश्च भयोत्पत्तिरूपं कार्यं च तस्य तत्॥9॥
तेन गर्वस्ततो भादस्तस्मात्सर्वभयं पुन:॥

પ્રયત્ન (20), અને (દેવોને) ભય ઉત્પન્ન થાય તેવું રૂપ (21), અને તે (રૂપ)નું તે પરિણામ (22), તેનાથી અહંકાર (23), તેથી થએલ મદ (24), (અને) પછી તેથી થએલ સર્વને ભય (25). કા. 91/2.

આરંભમાં દેવો સાથે વૈર કરવાનો પ્રયત્ન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

હિરણ્યાક્ષોઽનુજસ્તસ્ય પ્રિય: પ્રીતિકૃદન્વહમ્॥
ગદાપાણિર્દિવં યાતો યુયુત્સુર્મૃગયન્ રણમ્॥20॥

(તેનો) પ્રિય અને (તેને) પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારો તેનો નાનો ભાઈ હિરણ્યાક્ષ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધ શોધતો હાથમાં ગદા લઈ દરરોજ સ્વર્ગમાં જતો. 20.

હિરણ્યકશિપુનો ભાઈ (હોવાથી), તે (હિરણ્યકશિપુ)ની પેઠે આને પણ ત્રણ જગતો (લોકો) વશ હતા, એમ કહેવાયું. (તેને) પ્રિય હોવાથી, (હિરણ્યશિપુની) તેના ઉપર પ્રીતિ હોવાથી. હિરણ્યકશિપુએ કરેલ વિજયો વિગેરેનું ફલ આને પ્રાપ્ત થતું એમ કહ્યું. આ પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારો હતો. આચાર અને દુ:ખ સરખાં ન હોય તો પ્રીતિ ઉત્પન્ન ન થાય, તેથી મોટા (ભાઈ)ને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે દેવો સાથે વૈર કરવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, એમ 'દરરોજ હાથમાં ગદા લઈ યુદ્ધ શોધતો (સ્વર્ગમાં જતો)' શબ્દોથી કહેલું છે. નારદની પેઠે તે દર્શન કરવા (સ્વર્ગમાં જતો) ન હતો, પરંતુ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી, 'દેવો સાથે યુદ્ધ હું કરીશ' એવા વિચારથી સ્વર્ગમાં જતો. 20.

પછી દેવોને ભય ઉત્પન્ન થાય તે માટે, દેવોએ જોએલું તેનું રૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તં વીક્ષ્ય દુ:સહજવં રણત્કાઞ્ચનનૂપુરમ્॥
વૈજયન્ત્યા સ્રજા જુષ્ટમંસન્યસ્તમહાગદમ્॥21॥

સહન થઈ ન શકે તેવા વેગવાળા, અવાજ કરતાં સુવર્ણનાં નૂપુરોવાળા, વૈજયંતી માલા ધારણ કરેલા, ખભા ઉપર મોટી ગદા રાખેલા તેને જોઈને.... 21.

1.આરંભથી જ સહન થઈ ન શકે તેવો તેનો 'જવ:' વેગ હતો. દૂરથી જોવામાં આવતાંજ, માત્ર ક્ષણમાંજ આવીને હણે, તેથી સામો ઉપાય કરવાની શક્તિ ન રહેતી. 2.'અવાજ કરતાં સુર્વણનાં નૂપુરોવાળા' વિશેષણથી ઉપરાઉપરી તેના વિજય જણાવનારી તેની વિરૂદાવલી (પ્રશંસાનું કાવ્ય) જણાવેલ છે. 3.'વૈજયંતી માલા ધારણ કરેલા' વિશેષણ તે ભગવદીય હોવાનું જણાવનારું છે, કારણ કે તે (ભગવદીય)જ વૈજયંતી માલા ધારણ કરેલા હોય છે. 4.'ખભા ઉપર મોટી ગદા રાખેલા' વિશેષણથી તેના શ્રમ અને સાધનનું અધિકપણું કહેલાં છે. 21.

એ પ્રમાણે ચાર વિશેષણોથી (તેનું) ભય ઉત્પન્ન કરાવનારું રૂપ કહીને, ભય પામેલા દેવો નાસી ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મનોવીર્યમદોત્સિક્તમસૃણ્યમકુતોભયમ્॥
ભીતા નિલિલ્યિરે દેવાસ્તાક્ષ્ર્યત્રસ્તા ઇવાડહય:॥22॥

ઉત્સાહ વીર્ય અને મદને લીધે ઉચ્છૃંખલ થએલા, અંકુશ વિનાના, કોઈના પણ ભય વિનાનાને (તેને) જોઈને, જેમ ગરુડથી ભય પામેલા સર્પો છૂપાય, તેમ (તેનાથી) ભય પામેલા દેવો છૂપાઈ ગયા. 22.

1.‘મન:’ ઉત્સાહ, વીર્ય એટલે પરાક્રમ, મદ એટલે ગર્વ, તેમને લીધે ‘ઉત્સિક્ત:’ ઉચ્છૃંખલ થએલા, મર્યાદા ઓળંગી ગએલાને, એવો અર્થ છે. 2.‘અસૃણય:’ અંકુશ વિનાનો, ભાઈ વશ રાખનાર હતો, છતાં પણ તેજ તેમ કરાવતો હોવાથી, ઉદ્ધતપણામાં વશ રાખનાર ન હતો. ‘સૃણિ: એટલે અંકુશ. 3.તેથી જ ન હતો કોઈનો પણ ભય જેને તેવો (તે હતો). એ પ્રમાણે (તેને) ત્રણ દોષવાળો જોઈને, (દેવો) ભય પામી યુદ્ધ કર્યા વિના જ ‘નિલિલ્યિરે’ છૂપાઈ ગયા. ‘સ્ત્રી પુત્રો વિગેરેને તજી (દેવો) કેમ છૂપાઈ ગયા?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમ ગરુડથી ભય પામેલા સર્પો (છૂપાય)’ એવું (દષ્ટાંત) કહેલું છે, કારણ કે ગરુડ સર્પોનો જીવ લેવાય ત્યાં સુધી (તેમને) મારે છે, ધન વિગેરે આપવા છતાં પણ મૂકતા નથી. તેવો આ છે એમ માનીને, પોતાના પ્રાણ બચાવવા માટે છૂપાઈ ગયા, એવો અર્થ છે. 22.

તેથી પણ અહંકાર થયો, એમ માનીને શ્લોકમાં કહે છે:

સ વૈ તિરોહિતાન્ દષ્ટ્વા મહસા સ્વેન દૈત્યરાટ્॥
સેન્દ્રાન્ દેવગણાન્ ક્લીબાનપશ્યન્ વ્યનદદ્ભૃશમ્॥23॥

ઇંદ્ર સહિત દેવોને ખરેખર પોતાના તેજથી છૂપાઈ ગએલા જાણીને, તે દૈત્ય રાજાએ (તે) નપુંસકોને ન જોતાં મોટેથી ગર્જના કરી. 23.

સરખાપણું હોય તો શત્રુ થવાય. પુરુષની સમાન પુરુષ હોય, પરંતુ નપુંસક ન હોય. દેવપણું અથવા શૂરવીરપણું તો દૂર રહ્યું. ઘણાં અભિમાની (હિરણ્યાક્ષે) એમ (દેવોને નપુંસક) માન્યા. "કાલ વિગેરેથી બધાએ છૂપાય (તેમાં) શું આશ્ચર્ય?" એવી શંકા થાય, તેથી ‘પોતાનાં તેજથી’ એમ કહેલું છે. યુદ્ધ ન કરતાં પણ, જેમ સૂર્યના તેજથી અંધકાર છૂપાય, તેમ તેના તેજથી જ તેઓ છૂપાઈ ગયા. ઇંદ્ર સાથે બધાએ ઉત્તમ દેવોને, પોતે કાર્ય કરવા છતાં પણ કાર્ય ન કરનારા (અને) સ્વરૂપથી પણ (કાર્ય કરવા) અયોગ્ય (જાણ્યા). તેથીજ (તેઓને) ન જોતાં મોટેથી ગર્જના કરી. (તેઓ) છૂપાઈ ગયા એ જ્ઞાન (તેઓ) નપુંસક હોવાનું જ્ઞાન કરાવનારું હતું. પોતાનાજ તેજથી (તેઓને) છૂપાઈ ગએલા જાણીને, પોતાનાજ તેજથી તે દૈત્યરાજા થયો, એવું જૂદું વાક્ય છે. તેથીજ નપુંસકપણું વિગેરે ગુણવાળાઓને પણ તેમને (ત્યાં) ન જોતાં, જો તેઓ નજીક હોય તો ગર્જનાથી જ મરી જશે એવા વિચારથી-તેણે મોટેથી ગર્જના કરી. 23.

એવી રીતે પરાભવ કરીને, ગર્ભમાં રહેલા (દેવો)નો ઘણોજ પરાભવ કરીને ઘણા ગર્વને લીધે સળગતા દેહવાળાએ તેણે સમુદ્રમાં જલક્રીડા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ત્તતો નિવૃત્ત: ક્રીડિષ્યન્ ગમ્ભીરં ભીમનિ:સ્વનમ્॥
વિજગાહે મહાસત્ત્વો વાર્ધિં મત્ત ઇવ દ્વિપ:॥24॥

ત્યાંથી પાછા ફરી મદવાળા હાથીની પેઠે મહાબલવાન (હિરણ્યાક્ષ) ગંભીર ભયાનક અવાજવાળા સમુદ્રમાં ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાથી કૂદી પડ્યો. 24.

(આ શ્લોક તેનો) ઘણો મદ જણાવે છે. ‘ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાથી’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) સ્વર્ગમાંથી ક્રીડા કરવાજ તે સમુદ્રમાં આવ્યો. ક્રીડા કામથી થઈ શકે તેવી

હોવાથી, અને ક્રોધ અથવા યુદ્ધમાં આસક્તિ હોય ત્યારે ક્રીડા થઈ ન શકે, તેથી તે (યુદ્ધ)ની પ્રવૃત્તિમાંથી તે પાછો ફર્યો. દેવો કરતાં સમુદ્ર મોટો છે એમ જાણી તે આવ્યો, એમ કહેવા, 'ગંભીર, ભયાનક અવાજવાળા' વિશેષણોથી સમુદ્રના ગુણ કહે છે. ભય ઉત્પન્ન કરે તેવા અગાધ જલવાળો હોય તે ગંભીર. આ વિશેષણથી (સમુદ્રનું પોતાની) સમાનપણું અને સૂકાઈ ન જવાપણું સૂચવેલાં છે. 'ભયાનક અવાજવાળા' શબ્દથી સામો અવાજ કરવાને લીધે તે યુદ્ધની ઇચ્છાવાળો પણ છે એમ જણાયું. (હિરણ્યાક્ષ) મદવાળો હોવાથી (તેને) એવું જ્ઞાન થયું. છતાં પણ તે યુદ્ધ કરવાના રસથી (સમુદ્ર પાસે) ન આવ્યો, પરંતુ ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાથી જ આવ્યો એવી તેની સરસાઈ (જણાવી). 'વિગાહનં' એટલે (સમુદ્રની) અંદર કૂદી પડવું. તેમ કરવાની શક્તિ 'મહાબલવાન' વિશેષણથી કહેલી છે. ઘણું છે બલ જેનું તેવો તે હતો.

અહિં નીચે પ્રમાણે જાણવું1: આ બે (હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ) પદ્મકલ્પમાં ઉત્પન્ન થએલા, અને (તેમણે) મૃત્યુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી (તે) કલ્પના અંતે (તેમનું) મરણ થએલ નહિ. ત્યારે (તે કલ્પમાં)જ ત્રણ લોક (હિરણ્યકશિપુએ) વશ કરેલા. પછી મોહથી ગળાએલા તે બે રસાતલમાં આદિવરાહ કલ્પમાં અને પ્રલયમાં સૂતા. તે પૈકી આદિવરાહ કલ્પ પૂરો થયો ન હતો, ત્યારે ભૂમિ ઉત્પન્ન થએલી, અને બ્રહ્માએ દેવો અને કેટલીક પ્રજા રચેલી. ત્યારે મોટો (હિરણ્યકશિપુ) સૂતો જ હતો તે સમયે આ નાનો (હિરણ્યાક્ષ) બ્રહ્માના પ્રાત:કાલમાં સ્વર્ગે ગયો, અને અર્ધ બનેલી હોવાથી ભૂમિ વચલા સમયમાં પાછી ડૂબી ગઈ. ત્યાં (સ્વર્ગમાં)થી પણ પાછો ફરેલો (હિરણ્યાક્ષ) પ્રલયના જલમાંજ પડ્યો; અને દેવો સર્જેલા હોવાથી, અને વરુણ દૈત્યોનો અધિપતિ હોવાથી, રસાતલમાં અથવા તેજ (બ્રહ્માંડની) છાલના ભાગોમાંના પાછલા ભાગમાં રહેલ. મનુ વિગેરે ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી, પદ્મકલ્પમાંજ ઉત્પન્ન થએલા નારદ વિગેરે ઉપર2 રહેલા. દિતિ રસાતલમાં (રહેલી), પણ કશ્યપ ઉપર (રહેલ). પૃથ્વી ડૂબી ગઈ ત્યારે જલ અડચણ કરતું ન હોવાથી, દૈત્યો (તેનો) ભોગ કરતા. તેથી નારદના કહેવા પ્રમાણે3 (હિરણ્યાક્ષને) વારાહનો સંબંધ થયો, એમ બધુંએ ઘટે છે. વળી પુરાણો4 એક જ ચોકડીની5 કથા સારી રીતે કહે છે, અને સામાન્ય ગુણો ફરી જણાવે છે, અને બીજી ચોકડીની કથા અથવા બીજા કલ્પની (તેમાં કહેલી) કથા મતાંતર હોવાથી તેના વિરોધનો ભય ન રાખવો. શાસ્ત્રમાં જણાવેલ વિષયોનું બંધ બેસવું એ આમાં પ્રમાણ છે. મદવાળો હોવાથીજ તેણે સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાં જલ સદા ઉત્પન્ન થયા કરે છે. તેનો (હિરણ્યાક્ષનો) મદ વિવેકવાળો હોવાથી 'મદવાળા (હાથી)ની પેઠે' એમ કહેલું છે. તેમ ન હોત તો '(મદવાળો) હાથી' એમજ કહેત. ઘણો અવાજ કરતાં (કૂદ્યો) એવા વિષયમાં (આ) દૃષ્ટાંત (કહેલું છે). 'હાથી' શબ્દથી તે ડૂબવાનો નથી એમ સૂચવેલું છે, કારણ કે સૂંઢ વિના6 તે જલની અંદર પ્રવેશ કરે છે. 24.

1.તેરમા અધ્યાયના આરંભમાં વારાહ અને આદિવારાહ કલ્પથી કથાની સંગતિ કહી છે. અહિં જૂદા પ્રકારે કહે છે, કારણ કે આ મતાંતર છે. 'અહિં' એટલે મતાંતરમાં ભૂમિ બે વાર ડૂબે છે. બીજી કથા પહેલાની જેવીજ છે. (પ્ર)

2.‘ઉપર’ એટલે ઉપરના સાત લોક પૈકી પાંચ ડૂબેલ હોવાથી છઠ્ઠા મહર્લોક અથવા સાતમા લોક સ્વર્ગમાં, એવો અર્થ જણાય છે.
3.જૂઓ આગળ અધ્યાય 18 શ્લોક 1-2.
4."ઉપર નોટ 1માં કહ્યું તેમ હોવા છતાં અધ્યાય-14 શ્લોક-10 વાળું દિતિનું વચન કેમ ઘટે? કારણ કે પદ્મ કલ્પમાં કાલે ઉત્પન્ન કરેલી અને બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલી સૃષ્ટિઓ જ હતી; બીજાં કોઈ ન હતાં" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)
5.ચોકડી, એટલે સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગ. મનુષ્યના 43,20,000 વર્ષ એ ચારે યુગ મળી થાય છે.
6.હાથી સૂંઢ જલ ઉપર રાખી બીજો દેહનો ભાગ જલમાં રાખે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

તેથી પણ તે (સમુદ્ર)માંના (જીવો)ને ઘણું દુ:ખ થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્મિન્પ્રવિષ્ટે વરુણસ્ય સૈનિકા યાદોગણા: સન્નિધય: સસાધ્વસા:॥
અહન્યમાના અપિ તસ્ય વર્ચસા પ્રધર્ષિતા દૂરતરં પ્રદુદ્રુવુ:॥25॥

તેણે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વરુણના સૈનિક જલચરોના સમૂહો સ્થાનવાળા હોવા છતાં ભય પામ્યા. પ્રહાર કરાએલા ન હોવા છતાં તેના તેજથી જ બલહીન થઈ ઘણા દૂર દોડી ગયા. 25.

હિરણ્યાક્ષે (સમુદ્રમાં) પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેના (વરુણના) યુદ્ધમાં કુશલ ‘સૈનિક’ જલચરોના સમૂહો જે જલમાં ઘણા બલવાન હતા, (અને) ‘સ્થાનવાળા’ હોઈ સર્વ (પ્રકારના) દુ:ખ વિનાના સર્વ તરફથી પુષ્ટ હતા, આવા હોવા છતાં તેઓ ભય પામ્યા. તેથી જ પ્રહાર કરાએલા ન હોવા છતાં પણ દેવોની પેઠે તેના ‘વર્ચસા’ તેજથી જ બલહીન થવાથી ઘણા દૂર દોડી ગયા. 25.

એ પ્રમાણે સર્વને દુ:ખ દેનારી તેની કાયાની ક્રિયા કહીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી (તેની) વાણીની ક્રિયા કહેતાં, (તેના તે) પહેલાનાં ચરિત્રનો સંબંધ કહે છે:

સ વર્ષપૂગાનુદધૌ મહાબલશ્ચરન્મોહોર્મીન્ શ્વસનેરિતાન્મુહુ:॥
મૌર્વ્યાડભિજઘ્ને ગદયા વિભાવરીમાસેદિવાંસ્તાત પુરીં પ્રચેતસ:॥26॥

તે મહાબલવાને ઘણાં વર્ષો સુધી સમુદ્રમાં ફરતાં, (પોતાના) શ્વાસથી ઉત્પન્ન થએલાં મોટાં મોજાંઓને મૂર્વા ઘાસથી બાંધેલી ગદાથી વારંવાર પ્રહાર કર્યા. હે તાત! તે વરૂણની નગરી વિભાવરીએ પહોંચ્યો. 26.

ત્યાં પહેલાં, સમુદ્ર પોતાને મોટો જાણે છે એમ માની, તેણે તેના હાથ જેવા મોજાંઓને ગદાથી પ્રહાર કર્યા એમ કહે છે. ‘તે’ હિરણ્યાક્ષે ‘ઘણાં વર્ષો’ એટલે કલ્પના અંત સુધી (સમુદ્રમાં ફરતાં પ્રહાર કર્યા). ‘મહાબલવાન’ વિશેષણથી કાલથી તેનાં બલનો નાશ ન થવાનું કહેલું છે. ત્યાં સમુદ્રમાં જ ફરતાં, પોતાના શ્વાસના વાયુથી જ ઉત્પન્ન થએલાં મોજાંઓને પણ તે (સમુદ્ર)ના હાથો જાણીને, તેણે (તેમના ઉપર) ‘મૌર્વ્યા’ અમુક ઘાસથી

બાંધેલી મોટી ગદાથી પ્રહાર કર્યા. જ્યારે (તેના) શ્વાસથી જ મોજાં થતાં, ત્યારે તેના ફરવાનું તથા પ્રહાર કરવાનું તો કહેવું જ શું? એ પ્રમાણે સમુદ્રનો સંયમ કરતો હતો, ત્યારે તેથી પણ વધારે મોજાંઓ (થતાં) જોઈને, તેના અધિપતિ વરુણને મારવા માટે તે તેની પુરીની સમીપ ગયો, અથવા ત્યાં (સમુદ્રમાં)જ રહેલી (તેની પુરીએ) ગયો. તેના ઘેર ગયો, એવો અર્થ છે. (વરુણ) 'પ્રચેતસ' એટલે ઉત્તમ ચિત્તવાળો હોવાથી, તેને ભય થયો નહિ, તેમજ તે નાઠો પણ નહિ. 26.

ત્યાં જઈને તેની મશ્કરી કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તત્રોપલભ્યાડસુરલોકપાલકં યાદોગણાનામૃષભં પ્રચેતસમ્॥
સ્મ્યન્પ્રલબ્ધું પ્રણિપત્ય નીચવજ્જગાદ મે દેહ્યધિરાજ સંગરમ્॥27॥

ત્યાં અસુરોના લોકોનું પાલન કરનાર, જલચરોના સમૂહોના પતિ પ્રચેતસ પાસે જઈ, મશ્કરી કરતાં ઠગવા માટે પ્રણામ કરી, નીચ (પુરુષ)ની પેઠે કહ્યું કે 'હે મહારાજા! મને યુદ્ધ આપો'. 27.

તે (વરુણ)ને હણત જ, પરંતુ તે દૈત્યોનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી (તેને) ન હણ્યો, એમ 'અસુરોના લોકોનું પાલન કરનાર' શબ્દથી કહેલું છે. અસુરોના રસાતલ વિગેરેમાં જેટલા લોકો રહેલા છે, તેમનું આ પાલન કરનારો છે. જેઓ અસુરો લોકોમાં ઉપદ્રવ કરનારા છે તેમને હણનારા, અને (તે) લોકોનું પોષણ કરનારા જલચરોના સમૂહો છે. આ લોકમાં હાથીઓ, ઘોડાઓ છે, તેમની પેઠે તેઓ પણ વરુણનેજ વશ રહે છે. તેથી તે હણવા યોગ્ય ન હતો, એમ 'જલચરોના સમૂહોના પતિ' શબ્દોથી કહેલું છે. વળી સ્વભાવથી પણ તે ('પ્રચેતસ') ઉત્તમ ચિત્તવાળો, ગર્વ વિગેરે (દોષ) વિનાનો હતો. તેથી તેને હણવાનું વિગેરે ન કરતાં, ત્યાં પણ અહંકારી થઈ 'સ્મયન્' થોડી મશ્કરી કરતાં 'પ્રલબ્ધું' આડું બોલી ઠગવા માટે નમસ્કાર કરી, (પોતે) સેવકથી પણ હલકો હોય તેમ 'જગાદ' થોડા અક્ષરોથી વિનયપૂર્વક કાંઈક કહ્યું. (જે કહ્યું) તેજ કહે છે કે: 'હે મહારાજા! યુદ્ધ આપો' આ (વરુણ) મને ઓળખતો નથી, એમ જાણી મશ્કરી કરી. કાર્ય (યુદ્ધ)થી આને જણાવવું, એવા વિચારથી ઠગવાનાં વચન (કહ્યાં). (વરુણને) ગર્વ ઉત્પન્ન કરાવવા પ્રણામ (કર્યા), (તેની) અવગણના કરવા પોતે નીચ (પુરુષ)નું અનુકરણ (કર્યું), કારણ કે તેમ ન કરે તો, (વરુણ) યુદ્ધ કરવા માટે પ્રવૃત્ત ન થાય. 'તારો (મને) ભય નથી' એમ જણાવવા 'હે મહારાજા!' એવું સંબોધન કર્યું. તારી સાથેજ યુદ્ધ કરવું છે એમ જણાવવા (યુદ્ધ કરવાનું) વરદાન માંગ્યું. 'સંગરમ્' એટલે યુદ્ધ. 27.

એ પ્રમાણે માંગણી કરીને, તે (વરુણ) શાંત રહેતાં નીચેના શ્લોકથી (તેના) ગુણો કહેતાં, તેને પાનો ચઢાવે છે:

ત્વં લોકપાલોડધિપતિર્બૃહચ્છ્ર વા વીર્યાડપહો દુર્મદવીરમાનિનામ્॥
વિજિત્ય લોકે કિલ દૈત્યદાનવં યદ્રાજસૂયેન પુરાડયજત્પ્રભુ:॥28॥

તમે લોકપાલ, મહારાજા, ઘણી કીર્તિવાળા, ઉન્મત્ત અને પોતાને વીર માનનાર (પુરુષો)ના વીર્યનો નાશ કરનારા છો, અને લોકમાં દૈત્યો તથા દાનવો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત

કરીને ખરેખર પહેલાં રાજસૂય યજ્ઞ કરનારા હોવાથી પ્રભુ છો. 28.

જેવા ભગવાન્ તેવા તમે છ ગુણોના ઐશ્વર્યવાળા છો. તેના ગુણો કહે છે (કે)- (1) આરંભમાં તમે 'લોકપાલ' ઈશ્વર (ઐશ્વર્યવાળા) છો. (2) બધા પતિઓની ગણના કરતાં તમે 'મહારાજા' છો. 'તે ખરેખર પતિ છે' એ નિયમ પ્રમાણે વીર્યવાળો જ મહારાજા થાય. (3) તેથીજ તમે 'બૃહચ્છ્રવા:' ઘણી કીર્તિવાળા છો. (આ વિશેષણમાં) યશ સ્પષ્ટજ (જણાવેલો) છે. (4) 'ઉન્મત્ત અને પોતાને વીર માનનાર (પુરુષ)ના વીર્યનો નાશ કરનારા' વિશેષણથી શ્રી (કહેલી છે), કારણ કે શત્રુઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાથી શ્રી (પ્રાપ્ત) થાય છે. તે (શત્રુ)ઓ ઉન્મત્ત અને 'અમે વીર છીએ' એમ માનનારા હતા. જેટલાથી તેમના વીર્યનો નાશ થાય તેટલું કરનાર થઈ (તમે) તેવા થયા. તેવો શ્રીરહિત થાય, ત્યારે એમ થાય; તેથી (તમે) પોતે શ્રીવાળા છો. (૫) 'લોકમાં દૈત્યો તથા દાનવો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને ખરેખર...' એમ જ્ઞાન કહેલું છે. 'ખોટાં જ્ઞાનથી નરક અને જ્ઞાનથી ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે દૈત્યો જ્ઞાનના વિરોધી છે. તે પૈકી દૈત્યો રાજસ અને રાક્ષસો તામસ હોવાથી બંનેનું એક જોડકું1 છે, કારણ કે જ્ઞાનથીજ તેઓનો પરાભવ કરી શકાય છે. વળી કર્મથી પણ તેઓનો પરાભવ કરી શકાય તેવું હોવાથી 'પહેલા રાજસૂય યજ્ઞ કરનારા હોવાથી' એમ કહેલું છે, કારણ કે દેવો અને લોકપાલોને વીર્યનો અધિકાર હોવાથી તેઓ ક્ષત્રિય હોઈ, તેઓને અધિક સરસાઈ પ્રાપ્ત કરાવનારો રાજસૂય હોવાથી, તેનાથી દૈત્યો ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત થાય). (6) 'પ્રભુ' શબ્દથી વૈરાગ્ય (જણાવેલ છે), કારણ કે (બીજાની) જેને જરુર રહે તે શક્તિવિનાનો હોવાથી જેને બીજાની જરુર ન રહે તેજ પ્રભુ છે. 28.

1.દૈત્ય અને દાનવ શબ્દોનો સમાહાર દ્વન્દ્વસમાસ કરી તેમને એક ગણેલા છે, કારણ કે તેમનો પરાભવ કરવાનાં સાધન એક જ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે (હિરણ્યાક્ષે વરુણની) સ્તુતિ કરી, ત્યારે તેણે જેની પ્રાર્થના કરેલ તે કહેવા, મુખ્ય છ ગુણોના ઐશ્વર્યવાળા (ભગવાન)ને જ દર્શાવવા, ઠગવાનાં વચનોથી ઉત્પન્ન થએલા ક્રોધને પણ દૂર કરી, (વરુણે) તેવો ઉત્તર આપ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

સ એવમુત્સિક્તમદેન વિદ્વિષા દૃઢં પ્રલબ્ધો ભગવાનપાં પતિ:॥

રોષં સમુત્થં શમયન્સ્વયા ધિયા વ્યવોચદંગોપશમં ગતા વયમ્॥29॥

એવી રીતે ઉભરાઈ જતા મદવાળા શત્રુથી ઘણો તિરસ્કાર કરાએલા તે જલોના પતિ ભગવાને ઉત્પન્ન થએલા ક્રોધને પોતાની વિચારશક્તિથી શાંત રાખતાં (તેને) સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો કે: 'હે અંગ! હું શાંત થએલો છું.' 29.

"(વરુણ) પોતે દૈત્યોનો પતિ હોઈ દૈત્યોનું અહિત (કરનારું વચન) કેમ બોલ્યો?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉભરાઈ જતા મદવાળા' એમ કહેલું છે. દૈત્યોને મદ હોવા છતાં સર્વને ડૂબાડી દેવા તે ઉભરાતો નથી. આનો (મદ) તો ઉભરાઈ જતો હોવાથી સર્વનો નાશ કરે. તેથી તેનો નાશ કરવો જોઈએ, એવો અર્થ છે. બોધ ન આપવા માટે 'શત્રુથી' એમ કહેલું છે. ઘણો

દ્વેષ રાખતો હતો, તેથી તેવો (શત્રુ) હતો. ‘ઘણો (તિરસ્કાર)’ એટલે છૂપો અર્થ સ્પષ્ટ કરે તેવો. ‘(વરુણ યુદ્ધ કરવાની) શક્તિ વિનાનો હોવાથી તેમ કહેતો હશે’ એવી શંકા દૂર થાય તે માટે ‘ભગવાન્’ એમ કહેલું છે. ‘ત્યારે તેણે (હિરણ્યાક્ષને) કેમ ન હણ્યો?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘જલોના પતિ’ એમ કહેલું છે, કારણ કે જલમાં રહેલો અગ્નિ બાળતો નથી. તેથીજ તેણે ઉત્પન્ન થએલા ક્રોધને પણ આત્માના જ્ઞાનથી શાંત કર્યો. તે (અર્થ) ‘પોતાની વિચારશક્તિથી’ શબ્દોથી કહેલો છે. ‘વિ’ સારી રીતે સ્પષ્ટતાથી (તેને) ઉત્તર આપ્યો. શું તું યુદ્ધ જ માગે છે કે મારી સાથે યુદ્ધ (માગે છે)? તે પૈકી બીજા (પક્ષ)નો ઉત્તર કહે છે. ‘હે અંગ!’ એ સંબોધન (વરુણ પોતે) જ્ઞાનથી ભરપૂર હોવાનું જણાવે છે, કારણ કે કોઈપણ પોતાના અંગનો નાશ કરતું નથી. ‘હું શાંત થએલો છું.’ મેં શસ્ત્રો મૂકી દીધેલાં છે, એવો અર્થ છે. 29.

જો તું માત્ર યુદ્ધ માગતો હોય, તો પણ (તારી) સર્વ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે તેવો એક જ છે, બીજો નથી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

પશ્યામિ નાડન્યં પુરુષાત્પુરાતનાદ્ય: સંયુગે ત્વાં રણમાર્ગકોવિદમ્॥
આરાધયિષ્યત્યસુરર્ષભેહિતં મનસ્વિનો યં ગૃણતે ભવાદૃશા:॥30॥

પુરાતન પુરુષ વિના બીજા (કોઈ)ને હું જોતો નથી કે જે રણમાર્ગમાં કુશળ તમને યુદ્ધમાં સંતોષ આપે. ઉત્તમ અસુરોની ઇચ્છા રાખનાર જેમની (તેમની) તમારા જેવા શૂરવીરો પ્રશંસા કરે છે. 30.

કારણ કે હલકા (પુરુષો)ને આપની કદર નથી. જ્ઞાની નિંદા કરતો નથી, તેથી ‘સંતોષ આપે’ એમ (વરુણે) કહેલ છે; બીજો સત્ત્વવિનાનો તો આપનો આદર નહિ કરે. આ વિષયમાં મારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે. તે (અર્થ) ‘જોતો’ શબ્દથી કહેલ છે. ‘પુરાતન પુરુષ વિના બીજા (કોઈ)ને હું જોતો નથી’ એ જૂદું વાક્ય જ્ઞાનના વિષયનું છે. તેમ ન હોય, તો વાણીના પ્રપંચથી એવી રીતે ન કહેત, કારણ કે પુરુષ પુરુષાતનવાળો છે; બીજા બધા પ્રાકૃત શરીરના સંબંધને લીધે સ્ત્રીઓ છે, (અને) તેઓજ સર્વ તરફ જોવામાં આવે છે એવો (અર્થ છે). (પુરુષનું) ઘણું બલ જણાવવા ‘પુરાતન’ વિશેષણ (યોજેલું છે), કારણ કે તેથી (ઘણું બલ હોવાથી)જ જે ‘સંયુગે’ યુદ્ધમાં તમને સંતોષ આપશે, કારણ કે સંતોષ ઉત્પન્ન કરવો તે ‘આરાધન’ છે. સંતોષ તો પોતાના જ્ઞાનથી અધિક જ્ઞાન (જણાય ત્યારે થાય), તે માટે તે (હિરણ્યાક્ષ)નું જ્ઞાન ‘રણમાર્ગમાં કુશલ’ વિશેષણથી કહેલું છે. રણમાર્ગમાં એટલે પરંપરા પ્રાપ્ત થએલ યુદ્ધના પ્રકારોમાં કુશલ (તમને સંતોષ આપે). (1) (ભગવાન્) આત્મા હોવા છતાં પણ હણશે એમ જણાવવા ‘હે ઉત્તમ અસુર!’ એવું સંબોધન (કરેલું છે). ‘આ’ સર્વ તરફ છે ‘ઈહિતં’ ક્રિયા જેની તેવો, એટલે સર્વ પ્રકારથી યુદ્ધ જાણનાર. (2) અથવા ઉત્તમ અસુરોમાં છે ઇચ્છા જેની તેવો, (તું છે). જેવા મોટા અસુરો છે તેવો તું છે1, એવો અર્થ છે. અથવા (3) ઉત્તમ અસુરો છે ઇચ્છેલા જેમના2, એમ (હિરણ્યાક્ષનો) વધ કરવાનું કારણ (જણાવેલું છે), કારણ કે આનો વધ થતાં, બધાએ અસુરોનો વધ થશે. અથવા (4) ઉત્તમ અસુર હિરણ્યકશિપુ પ્રતિ અહિત3 (થાય તેમ), એવું આ ક્રિયાવિશેષણ છે4.

‘તેમનું એમ કરવાનું શું સામર્થ્ય?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘જેમની શૂરવીરો પ્રશંસા કરે છે’ એમ કહેલું છે. ‘મનસ્વિન:’ દૃઢ મનવાળા શૂરવીરો જે ભગવાનની પ્રશંસા કરે છે, તેમની સાથે યુદ્ધ કરી હારેલા હોવા છતાં, તેમનીજ પ્રશંસા કરે છે. આ વચન પાનો ચડાવનારું છે, કારણ કે મોટા (પુરુષ) સાથે યુદ્ધ કરવું જોઈએ. ‘તમારા જેવા (શૂરવીરો)’ શબ્દથી (હિરણ્યાક્ષની) સ્તુતિ (કરેલી છે). 30.

1.આ અર્થ પ્રમાણે પણ હિરણ્યાક્ષ માટે યોજેલ ‘ત્વાં’ ‘તમને’ શબ્દનું આ વિશેષણ છે. (પ્ર)
2.ભગવાન્ માટે યોજેલા ‘યમ્’ ‘જેમની’ શબ્દનું આ અર્થ પ્રમાણે, વિશેષણ છે. (પ્ર)
3.હિરણ્યકશિપુનું જેમ અહિત થાય તેમ તમને સંતોષ આપશે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
4.‘અસુરર્ષભેહિતમ્’ શબ્દના આ જૂદીજૂદી રીતે અર્થો કરેલા છે.

એ પ્રમાણે યુદ્ધ માટે સામા લડવૈયા તરીકે ભગવાનને જણાવીને નીચેના શ્લોકથી તેમને પ્રાપ્ત કરવાનું કહે છે:

तं वीरमारादभिपद्य निर्भय: शयिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृत:॥
यस्त्वद्विधानामसतां प्रशान्तये रूपाणि धत्ते सदनुग्रहेच्छया॥31॥

જે વીર તારા જેવા દુષ્ટોનો નાશ કરવા (અને) સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરવાની ઇચ્છાથી અવતાર ધારણ કરે છે, તેમને થોડા સમયમાં પ્રાપ્ત કરીને નિર્ભય થઈ કૂતરાથી વીંટાએલ તું વીરને યોગ્ય શય્યામાં સૂઈશ. 31.

તે ભગવાન્ પણ વીર, યુદ્ધનેજ ઇચ્છે છે. તે માટેજ (તમને) શાપ વિગેરે આપેલ, એવો ભાવ છે. કાલનો વિલંબ પણ નથી, એમ ‘થોડા સમયમાં’ શબ્દથી કહેલ છે. નજીકના સમયમાંજ, એવો (અર્થ છે). ‘પ્રાપ્ત કરીને’ શબ્દનો એવો ભાવ છે કે જેમ પતંગીયું અગ્નિમાં પડે, તેમ તું પડીશ. છતાં પણ તું ‘નિર્ભય’ મૃત્યુના ભય વિનાનો હોઈશ, કારણ કે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને કોઇ પણ મૃત્યુથી ગળી જવાતો નથી, તેથી તું મૃત્યુના ભય વિનાનો હોઈશ, એવો અર્થ છે. ‘વિસ્મય:’ એવો પાઠ હોય, ત્યારે ગર્વરહિત થઈશ (એવો અર્થ થાય), કારણ કે (ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે) ત્યાં સુધીજ ગર્વ હોય છે. ‘પછી જય કોનો થશે?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘તુંજ વીરને યોગ્ય શય્યામાં સૂઈશ’ એમ કહેલું છે. યુદ્ધની ભૂમિ ઉપર સૂઈશ, એવો અર્થ છે. (ભગવાન્) વિજય કરીને પણ નિર્ભય રહેશે, એમ જણાવવા (તેમ કહેલું છે). યુદ્ધની ભૂમિ ઉપર પણ સુખથીજ સૂવાનું સંભવે છે, તેથી તેમ નહિ થાય એમ જણાવવા ‘કૂતરાથી વીંટાએલ’ એમ કહેલું છે, કારણ કે કૂતરાઓ મરેલાનેજ વીંટી રહે છે. "માત્ર યુદ્ધનીજ પ્રાર્થના કરવામાં આવે, ત્યારે ઇચ્છેલું આપનાર ભગવાન્ એવી રીતે કેમ હણશે?" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. જો કે તારું ઇચ્છેલું તેટલું જ છે, તોપણ તારું મરણ દેવોનું ઇચ્છેલું હોવાથી (તને) હણશે, કારણ કે દુષ્ટોનો નાશ કરવાજ ભગવાન્ વરાહ અવતાર વિગેરે જૂદીજૂદી જાતના અવતારો ધારણ કરે છે. તેમ ન હોય, તો અવતાર (લેવાનું) પ્રયોજન ન હોય. "ભગવાન્ આત્મા હોઈ, એવી રીતે હણવા માટે એવા અવતારો શા માટે ધારણ કરે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી ‘સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરવાની ઇચ્છાથી’

એમ કહેલું છે. તે તો સત્પુરુષો ઉપર કૃપા કરવા માટેજ અવતારો ધારણ કરે છે. ધર્મનું રક્ષણ કરવાજ (તેમની) પ્રવૃત્તિ થાય છે, દુષ્ટોને હણવાનું તો સદા તેની સાથે સંબંધવાળું હોવાથી અવશ્ય કરવાનું થાય છે. આથી એમ કહેલું છે કે ફરીથી (તને યુદ્ધની) ઇચ્છા પણ ઉત્પન્ન નહિ થાય. તેમ ન હોય (ઇચ્છા ફરી ઉત્પન્ન થાય) તો ફરીથી જૂદા સમયે આવી સ્થિતિ થાય, ત્યારે કોણ શાંતિ કરે? એવો ભાવ છે. 31.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના સત્તરમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥અધ્યાય અઢારમો ॥

અષ્ટાદશે સ્થિતિસ્તસ્ય ભગવત્સન્નિધૌ સ્ફુટા॥
નિરૂપ્યતે તથા શાપાત્પારુષ્યં વિજયસ્તત:॥1॥

અઢારમા (અધ્યાય)માં તેની ભગવાન સમીપ સ્થિતિ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે, તેમજ શાપને લીધે નિંદાનાં વચન અને પછી વિજય (કહેવાશે). કા. 1.

સ્થિત્યધ્યાયોઽયમાખ્યાતો બ્રહ્મણા તત્ સ્થિરીકૃતમ્॥
ઉત્પત્તાવેવ શાપો હિ મારણં બ્રહ્મવાક્યત:॥2॥

આ સ્થિતિનો અધ્યાય કહેવાએલો છે. બ્રહ્માએ તે સ્થિર કરેલું છે1, કારણ કે2 ઉત્પત્તિ(ના વિષય)માં જ શાપ થએલ. હણવાનું બ્રહ્માના વચનથી થશે. કા.2.

યુદ્ધમાત્રે હરીચ્છા હિ કાયવાઙ્મનસા તુ સા॥
ઉભયોરુદ્યમોક્ત્યૈવ યુદ્ધં માનસમીરિતમ્॥3॥

કારણ કે હરિની ઇચ્છા માત્ર યુદ્ધ (કરવા)ની હતી. તે3 તો કાયા વાણી અને મનથી કર્યું. બંનેનો (યુદ્ધનો) ઉદ્યમ કહેવાથી જ યુદ્ધને મનથી કરેલું કહેલું છે. કા. 3.

કાયિકં ચાગ્રિમાધ્યાયે મધ્યમં મધ્યમે મતમ્॥
અતો વિરોધવાક્યાનામુભયેષાં ન દૂષણમ્॥4॥

અને કાયાથી કરેલું (યુદ્ધ) આવતા અધ્યાયમાં (કહેશે). વચમાં વચલું4 મનાએલું છે. તેથી બંનેના વિરોધના વચનો દૂષણરૂપ નથી2. કા. 4.

પ્રસંગો દર્શનં વાક્યં ત્રિભિર્ભક્તાનુરોધનમ્॥
પુનરાક્ષેપવાક્યં ચ શરવ્યકરણં તથા॥5॥
વાક્યોપક્રમણં વાક્યં ત્રિભિર્માનસ્તથોદ્યમ:॥

પ્રસંગ5(1), દર્શન(2), ત્રણ (શ્લોકથી) વચન(3-5), ત્રણથી ભક્તની શાંતિ(6-8). વળી તિરસ્કારનું વચન અને લક્ષ્ય બનાવવાનું તેમજ ઉત્તરનો આરંભ (9), ત્રણ

(શ્લોક)થી ઉત્તર અને મદ (કરાવવો)(10-12), ઉદ્યમ(13) કા.51/2.

યુદ્ધં ષડ્ભિર્ભગવત્ત્વાત્ બ્રહ્મપ્રાર્થનમન્તત:॥6॥

ભગવદ્રૂપ હોવાથી યુદ્ધ પણ છ (શ્લોકો)થી (14-19), (અને) છેવટે બ્રહ્માની પ્રાર્થના (20 થી 28) (કહેલાં છે). કા.6.

ઉભયોર્વચનં ષડ્ભિર્યુદ્ધં ચૈવ તથોભયો:॥
સ્થિતિરેષા તસ્ય હરૌ તત્પોષકમિહાપરમ્॥7॥

બંનેના વચન છ (શ્લોકો)થી (3 થી 5, + 10 થી 12), તેમજ બંનેનું યુદ્ધ (છ શ્લોકથી) (14 થી 19) (કહેલાં છે). આ તેની હરિમાં સ્થિતિ છે. બીજું અહિં તે (તે સ્થિતિ)નું પોષણ કરનારું છે. કા. 7.

1."અધ્યાયની સમાપ્તિમાં (હિરણ્યાક્ષને) હણવાનો ઉદ્યમ કહેલ હોવાથી, આ સંપૂર્ણ રીતે 'સ્થિતિ'નો અધ્યાય કહેવાય નહિ," એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. બ્રહ્માએ કહેલ શ્લો. 24નાં વચન પ્રમાણે વિનાશની કાંઈ સામગ્રી ન હોવાથી, બ્રહ્માએ પણ નિંદાનાં વચનો જ દૃઢ કર્યાં છે. તેથી આ સ્થિતિ અધ્યાય છે એમ સહેલાઈથી કહી શકાય તેમ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2-2.'ત્યારે બ્રહ્માએ હિરણ્યાક્ષને હણવાની પ્રાર્થના કેમ કરી? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી તે પ્રાર્થના પણ પરિણામે સ્થિતિજ જણાવનારી છે એમ આ અઢી કારિકાથી કહેલું છે. (પ્ર)

3.'તે' એટલે યુદ્ધનું કાર્ય. (પ્ર)

4.'વચલું' એટલે વાણીનું યુદ્ધ. જો બ્રહ્મા પ્રાર્થના ન કરત, તો ભગવાન્ (હિરણ્યાક્ષને) હણત જ નહિ કારણ કે તેમની વાણીનું યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ ન હતી. તેથી (ભગવાનની યુદ્ધ કરવાની) ઇચ્છા જણાવનારું હોવાથી, તેમનું વચન પણ સ્થિતિમાંજ પરિણમે છે. (પ્ર)

5.અહિંથી શ્લોકોના વિભાગ પાડે છે. (પ્ર)

આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી યુદ્ધ કરવા માટે તેઓનો સંબંધ થયાનું કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

તદૈવમાકર્ણ્ય જલેશભાષિતં મહામનાસ્તદ્વિગણય્ય દુર્મદ:॥
હરેર્વિદિત્વા ગતિમંગ નારદાદ્રસાતલં નિર્વિવિશે ત્વરાડન્વિત:॥1॥

ત્યારે એવું વરુણનું વચન સાંભળી, દુષ્ટ મદવાળો ઉત્સાહી થઈ તેની દરકાર ન કરતાં નારદ પાસેથી હરિની સ્થિતિ જાણીને તે ઉતાવળથી રસાતલમાં ગયો. 1.

'જલેશ:' એટલે વરુણ. ત્યારે એવું તેનું વચન સાંભળીને (હિરણ્યાક્ષ) 'મહામના:' ઉત્સાહી થયો. જો કે (પોતાનું) મરણ (થશે એમ) સાંભળેલું, છતાં પણ તેની દરકાર ન કરતાં જ ઉત્સાહી થયો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. તેનું કારણ 'દુષ્ટ મદવાળાએ' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે દુષ્ટમદ પોતાનું અનિષ્ટ જણાવતો (જાણવા દેતો) નથી. ભગવાનને ભક્ત જ જાણે છે, તેથી નારદને (ભગવાન ક્યાં છે એ) પૂછયું. નારદ પણ

ભગવાનનું કાર્ય કરનારો હોવાથી (તેની) સમીપ આવેલો. તેથી સાધનરૂપ નારદથી હરિની સ્થિતિ એટલે તે જ્યાં વિરાજતા હતા તે પ્રદેશ સાંભળેલ હોવાથી યુદ્ધમાં આસક્તિવાળો થઈ ઉતાવળથી રસાતલમાં ગયો. 1.

પછી હિરણ્યાક્ષને ભગવાનનાં દર્શન થયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દદર્શ તત્રાડભિજિતં ધરાધરં પ્રોન્નીયમાનાવનિમગ્રદંષ્ટ્રયા॥
મુષ્ણન્તમક્ષ્ણા સ્વરુચોડરુણશ્રિયા જહાસ ચાડહો વનગોચરો મૃગ:॥2॥

ત્યાં સર્વ તરફથી જય પ્રાપ્ત કરનાર, ધરાને ધારણ કરનાર, દાઢના ટેરવાંથી પૃથ્વીને ઉંચી પકડી રાખનાર, લાલ રંગવાળા નેત્રથી પોતાની કાંતિને હરનાર (ભગવાન)નાં (તેને) દર્શન થયાં અને તેણે મશ્કરી કરી કે-'અહો! વનબહાર ફરનારો મૃગ છે.' 2.

જેમ બીજાને જોઈને તેને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થએલ, તેમ ભગવાનના દર્શન થયાં ત્યારે થયું નહિ, એમ જણાવવા 'ત્યાં' રસાતલમાં (1) 'સર્વ તરફથી જય પ્રાપ્ત કરનાર (2) ધરાને ધારણ કરનાર (3) પૃથ્વીને ઉંચી પકડી રાખનાર (અને) (4) (પોતાની કાંતિને) હરનાર' એમ ચાર પ્રકારના ભગવાનના ગુણ કહે છે.

પરાક્રમસ્તથા કાર્યમિતિ શૂરત્વબોધનમ્॥
શત્રો: પરાજયશ્ચેતિ સહજં તચ્ચતુષ્ટયમ્॥8॥

(1) પરાક્રમ તેમજ (2) કાર્ય (3) એમ શૂરવીરપણું દર્શાવનારું (કાર્ય) અને (4) શત્રુનો પરાજય તે ચાર (ભગવાનના) કુદરતી (ગુણ) છે. કા. 8.

સર્વ તરફથી જય છે જેમનો તેવા (ભગવાન છે). તેમના આકારના દર્શન થતાંજ તેમનો સર્વ તરફનો જય જણાય છે. ધરાને ધારણ કરે તે તેવા (ધરાને ધારણ કરનાર), અથવા ધરામાં છે અધર જેમનું તે (ધરાધર). તે (અધર) દેખાતું ન હતું, તેથી પણ ભગવાનનાં દર્શન થવા છતાં પણ (હિરણ્યાક્ષને) પોતાની અંદર અથવા ભગવાનની અંદર લોભ ઉત્પન્ન ન થયો. 'અગ્રદંષ્ટ્રા' એટલે દાઢનું ટેરવું પહેલાં1 જણાવેલું છે, તેનાથી ઉંચી પકડી રાખેલી છે પૃથ્વી જેમણે તેવા (ભગવાનનાં દર્શન થયાં.) આથી એમ સૂચવેલું છે કે (હિરણ્યાક્ષના) શત્રુ કામમાં રોકાએલા હતા. 'પોતાની' હિરણ્યાક્ષની કાંતિને લાલરંગવાળા નેત્રથી હરતા હતા. દૈત્ય સુવર્ણના રંગવાળો હતો, અને કામમાં રોકાએલા ભગવાનનું નયન પણ લાલ રંગનું હતું, કારણ કે તેમાં રજોગુણ પ્રકટ થયો હતો. આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનની આગળ તે પોતાને અથવા ભગવાનને જોતો ન હતો. એમ (ભગવાનને) ઓળખવા છતાં પણ ભવિષ્યની ભગવાનની લીલા (કરવા)ની ઇચ્છાની મુખ્યતા હોવાથી (તેણે તેમની) મશ્કરી કરી. તેમના દર્શન ક્ર્યાં અને મશ્કરી કરી. 'ચ' 'અને' શબ્દથી આગળનાં વચનોનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. 'અહો! વનબહાર ફરનારો મૃગ છે' શબ્દોથી તે (વચનો) કહેલાં છે, અને આ મશ્કરીરૂપ છે. 'અહો' એ આશ્ચર્ય છે કે વનમાં રહેનાર મૃગ 'અવનગોચર:' વનબહારની ભૂમિ ઉપર રહેલ છે. વનમાં અને જલમાં ફરે છે, તેથી આ તેવા મૃગ છે એમ (આ) ભગવાન છે એવી બુદ્ધિથી જણાયું. છતાં પણ આ વનમાં ફરનાર મૃગ છે (એવી મશ્કરી કરી), એવો અર્થ છે. 2.

1.‘પહેલાં’ એટલા પાછલા અધ્યાય 13 શ્લોક 38 માં. (પ્ર)

આકૃતિ ગમે તેવી હોય પરંતુ યુદ્ધ કરવું છે, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

આહૈનમેહ્યજ્ઞ મહીં વિમુઞ્ચ નો રસૌકસાં વિશ્વસૃજેયમર્પિતા॥
ન સ્વસ્તિ યાસ્યસ્યનયા મમેક્ષત: સુરાડધમાડડસાદિતસૂકરાડકૃતે॥3॥

એમને કહ્યું કે-‘હે અજ્ઞ! આવો. ભૂમિને મૂકી દો.’ વિશ્વ રચનારે અમો રસાતલના વાસીઓને આપેલી છે. હે અધમ દેવ! હે સૂકરની આકૃતિ સ્વીકારનાર! મારા દેખતાં આની સાથે સુખપૂર્વક તમે નહિ જાઓ. 3.

‘એમને’ એટલે ભગવાનને એમ કહ્યું કે:હે ભગવન્! આવો. કદાચ (ભગવાન્) પોતાને ન જાણતા હોય, એવા વિચારથી એવું1 સંબોધન કરેલું છે. યુદ્ધ (કરવા) માટે હું બોલાવું છું. ‘હું બીજા કામમાં રોકાએલો છું’ એમ (ભગવાન્) કહે, તેથી ‘ભૂમિને મૂકી દો’ એમ કહેલું છે. ‘આરંભેલુ કામ પૂરું કરીને પછી બીજું કરવું જોઈએ’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘વિશ્વ રચનારે આ અમો રસાતલના વાસીઓને આપેલી છે’ એમ કહેલું છે. આ ભૂમિ અમારી છે, કારણ કે રસાતલના વાસીઓ માટે વિશ્વ રચનારે આપેલી છે. તેથી બીજાની ભૂમિ લઈ જવી યોગ્ય નથી. ક્ષત્રિયના ધર્મ પ્રમાણે જો લઈ જતા હો, તો યુદ્ધ કરીને લઈ જવી જોઈએ. તેથી બંને પ્રકારે આને મૂકી દો, કારણ કે આ અમારી છે. આની ચિંતા પણ (તમારે) કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે આ અમારી છે, કેમકે સ્વામી હોય ત્યારે બીજાએ ચિંતા કરવી યોગ્ય નથી, એવો ભાવ છે. શરીરની પેઠે ન્યાયથી આ પ્રાપ્ત કરેલી છે, એમ જણાવવા બ્રહ્માએ આપેલી હોવાનું કહેલું છે. છતાં પણ (તેને) ન મૂકી દેનાર (ભગવાન)ને કહે છે કે ‘સુખપૂર્વક તમે (આની સાથે) નહિ જાઓ.’ મારા દેખતાં આની સાથે સુખ જેમ થાય તેવી રીતે તમે નહિ જાઓ, એવો અર્થ છે. અપમાનકારક બે સંબોધનો ક્રોધ ઉત્પન્ન કરવા (કહેલાં છે). જેઓનો આકાર ઘણો ઉત્તમ હોય તેવા મોટા દેવો પણ મારો વિરોધ હોય ત્યારે કાર્ય કરી શકતા નથી. આકારથી જ મોટાપણું અથવા મોટા ન હોવાપણું જણાય છે. (તમે તો) ‘આસાદિતા’ સ્વીકાર કરેલી છે સૂકરના જેવી આકૃતિ જેણે તેવા (છો). (આ) પહેલાનાં (સંબોધનનું) કારણ છે. 3.

1.‘હે અજ્ઞ! (અજ્ઞાની)’ એ સંબોધન.

‘દેવોની પ્રેરણાથી હું આવેલ છું’ એમ (ભગવાન્) કહે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

ત્વં ન: સપત્નૈરભવાય કિં ભૃતો યો માયયા હંસ્યસુરાન્ પરોક્ષજિત્॥
ત્વાં યોગમાયાબલમલ્પપૌરુષં સંસ્થાપ્ય મૂઢ પ્રમૃજે સુહૃચ્છુચ:॥4॥

તમો જે માયાથી અસુરોને હણો છો (અને) અદૃશ્ય રહી વિજય પ્રાપ્ત કરનાર છો, તેમને અમારા સ્પર્ધીઓએ શું નાશ કરાવવા પોષેલા છે? હે મૂઢ! યોગમાયાના બલવાળા થોડા પુરુષાતનવાળાનો તમારો નાશ કરી હું મિત્રોનો શોક દૂર કરીશ. 4.

અમારા પ્રતિસ્પર્ધી દેવોએ તમને શું નાશ કરાવવા પોષેલા છે? એવો અપમાન (કરનારો) પ્રશ્ન છે. કાર્ય તો મોટા (દેવો)થી પણ થવાનું નથી તો તમારાથી કેમ થશે? તેથી ન થઈ શકે તેવા કાર્યમાં યોજનારા દેવો તમારું અહિત જ કરનારા છે એવો અર્થ છે. 'સ્વતંત્ર રીતે તારો શત્રુ વિષ્ણુ છું. દેવોએ પ્રેરેલો હોવાનું કેમ કહે છે?' એમ (ભગવાન્) કહે, તેથી 'જે માયાથી (અસુરોને) હણો છો' એમ કહેલું છે. સાચું. તમે વિષ્ણુ જ છો એ મેં જાણ્યું. જે તમે અસુરોને માયાથી એટલે કપટથી જ હણો છો, એમ ઓળખાવનારું ચિહ્ન કહેલું છે. માયાજ તમારું સાધન છે. 'માયા છે તે અસુરો છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી અને (અસુરોને) મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થાય તે માટે, અથવા દુ:ખ દૂર થાય તે માટે કપટથી જ હણો છો. કપટથી કરેલું યુદ્ધ વીરપણું જણાવનારું નથી. તે (અર્થ) 'અદૃશ્ય રહી વિજય પ્રાપ્ત કરનાર' શબ્દથી કહેલ છે. તમે અદૃશ્ય રહી આવીને વિજય પ્રાપ્ત કરો છો, તેથી દૃષ્ટિ સમક્ષ રહી યુદ્ધ કરવું ન જોઈએ. ભૂમિને મૂકી દઈને જાઓ, એવો ઉપદેશ છે. 'તેમ નહિ કરું' એમ (ભગવાન્) કહે, તેથી 'તમે યોગમાયાના બલવાળા (છો)' એમ કહેલ છે. તમારું બલ તો કુદરતી નથી, પરંતુ યોગમાયાના લીધે છે. તે તો અમારી હોવાથી, અમારા રહેઠાણમાં તેની સત્તા ચાલશે નહિ, એટલે તમારું પોતાનું પુરુષાતન અલ્પજ રહેશે, એવો અર્થ છે. તેથીજ તમારું સારી રીતે સ્થાપન (નાશ) કરીને મિત્રોના શોકને દૂર કરીશ. તમે જેમને હણેલા છે, તેમનાં ઋણમાંથી છૂટીશ, એવો અર્થ છે. (તમે) હણેલા શત્રુઓનો હું સંબંધી છું, એ રીતે તમે મને જાણતા નથી, તેથી તેવું (મૂઢ!) સંબોધન કરેલું છે. 4.

'દેવોની હયાતી હોવાથી, દૈત્યો કેમ શોકરહિત થશે?' એવા પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

ત્વયિ સંસ્થિતે ગદયા શીર્ણશીર્ષણ્યસ્મદ્વ્રજચ્યુતયા યે ચ તુભ્યમ્॥
બલિં હરન્ત્યૃષયો યે ચ દેવા: સ્વયં સર્વે ન ભવિષ્યન્ત્યમૂલા: ॥5॥

મારા હાથથી પડેલી ગદાથી છૂંદાઈ ગએલા મસ્તકવાળા તમો નાશ પામશો ત્યારે જે ઋષિઓ અને દેવો તમને બલિ લાવી આપે છે તેઓ સર્વે મૂલરહિત થઈ, નભવાના નથી. 5.

મારા હાથથી પડેલી ગદાથી, શસ્ત્રથી ન ભેદી શકાય તેવા શરીરમાં પણ પ્રહારથી વ્યથા થશે ત્યારે સારી રીતે સ્થિતિ (નાશ) થશે. 'મારા હાથથી પડેલી' વિશેષણથી ઘણા બલનો સંબંધ કહેલો છે. 'તેથી શું (થશે)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જે દેવો અને ઋષિઓ તમને બલિ લાવી આપે છે....' એમ કહેલું છે. બીજા પણ સ્વતંત્ર (પુરુષો) જે અભિમાનવાળા છે તેઓ પણ બધાનું મૂલ તમેજ હોવાથી, તેઓ પોતેજ પ્રહાર કરેલ ન હોવા છતાં પણ 'ન ભવિષ્યન્તિ' નભવાના નથી; એવો અર્થ છે. તેનું કારણ 'મૂલરહિત' વિશેષણથી (કહેલું છે). 5.

એ પ્રકારના દુષ્ટનાં વચનોનો પણ (ભગવાને) ભક્તના હિત માટે અંગીકાર કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥
સ તુદ્યમાનોઽરિદુરુક્તિ તોમરૈર્દંષ્ટ્રાગ્રગાં ગામુપલભ્ય ભીતામ્॥
તોદં મૃષન્નિરગારદમ્બુમધ્યાદ્ ગ્રાહાડડહત: સકરેણુર્યથેભ:॥6॥

શત્રુનાં દુષ્ટ વચનરૂપ બાણોથી ઘવાતાં તેમણે દાઢનાં ટેરવાં ઉપર રહેલી પૃથ્વીને ભય પામેલી જાણી, પીડાને સહન કરતાં, જેમ મઘરથી પીડાએલો હાથી હાથણી સાથે જલમાંથી બહાર નીકળે તેમ તે જલમાંથી બહાર નીકળ્યા. 6.

શત્રુ હિરણ્યાક્ષ. તેનાં દુષ્ટ વચનોજ 'તોમરા:' અમુક પ્રકારના બાણો હતાં, કે જેનાથી હાથીને પીડા કરવામાં આવે છે. તેવી રીતે ઘવાતાં પણ, પૃથ્વીને ભય પામેલી જાણીને, પીડાને સહન કરતાંજ તે જલમાંથી બહાર નીકળ્યા. તેમ બહાર નીકળવાનું અયોગ્ય હોવા છતાં, 'જેમ મઘરથી પીડાએલો હાથી હાથણી સાથે (જલમાંથી બહાર નીકળે)' શબ્દોથી તે વિષયનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે.

અહિં ભગવાનની યુદ્ધલીલા કહેવામાં આવે છે, અને શત્રુઓમાં જ યુદ્ધ (થવા)નો સંભવ હોવાથી ગદાના પ્રહારો પેઠે શત્રુપણું જણાવનારાં વચનો પણ યોગ્યજ છે. જો વચનોનું જૂદા પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે, તો યુદ્ધની ક્રિયાનું પણ જૂદી રીતે વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ. તે (ક્રિયા) નટની પેઠે (કરેલી છે એવું) વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે, તો વચનોનું પણ તે જ પ્રકારે (વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ). છતાં પણ ભક્તોને શ્રવણ કરતાં (તે) દુ:ખકારક હોવાથી વચનોનું જૂદા પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે ભાગવતનો અર્થ નથી. વાસ્તવિક રીતે હિરણ્યાક્ષ ભક્ત છે, અને સરસ્વતી પણ (ભક્ત છે.) તેમ હોવાથી તે (હિરણ્યાક્ષે કહેલાં) વચનો સ્તુતિના અર્થવાળાંજ છે, એવું ફરીથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

(શ્લો. 2) 'અહો!' શબ્દથી (હિરણ્યાક્ષ) પોતાના ભાગ્યનું અભિનંદન કરે છે. 'વને' વનમાં 'ગોભિ:' ઉપનિષદોથી 'ચર્યતે' જાણવામાં આવે છે, એમ ઉત્તમ અધિકારીને જેમનું વેદાંતોથી જ્ઞાન થાય છે, તે (ભગવાન્) હમણાં મને શોધે છે એ ઘણું આશ્ચર્યકારક છે.

(શ્લો. 3) તેથીજ ભગવાનને કહે છે કે:'હે ભગવન્! 'એહિ' મારો ઉદ્ધાર કરવા આવો. 'પૃથ્વીને હું આવું તે ગમતું નથી' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'અજ્ઞાની ભૂમિને મૂકી દો' એમ કહેલું છે. 'અજ્ઞા' અજ્ઞાની અને તે 'મહી' ભૂમિ, કારણ કે તે મારું દુ:ખ જાણતી નથી. ભક્ત બીજાનું દુ:ખ જાણનાર હોય છે. તેથી તેને મૂકી દો. 'નો રસૌકસામર્થે' રસ જ છે 'ઓક:' સ્થાન જેઓનું તેવા અમે રસિક ભક્તો છીએ, તેથી પહેલાં અમારો ઉદ્ધાર કરો, એવો અર્થ છે. 'ત્યારે પૃથ્વીની શી સ્થિતિ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'આ વિશ્વ રચનારે આપેલી છે' એમ કહેલું છે. આ પોતાના સ્વભાવથી આપનાં સ્થાનમાં આવેલી નથી, પરંતુ બ્રહ્માએ આપેલી છે. આપેલી હોવાથી ફરી પાછી આપવી જોઈએ, પછી બ્રહ્મા જ તેનો ઉદ્ધાર કરશે, એવો અર્થ છે. અમારે તો બીજો આધાર નથી, આ તો (બીજા) આધારવાળી છે, એવો ભેદ છે. વળી જો અમારો ઉદ્ધાર કર્યા વિના આપ આની સાથે જશો, તો

પરમદયાળુ આપને સુખ નહિ થાય, એમ ‘સુખપૂર્વક નહિ જાઓ’ શબ્દોથી કહેલું છે. ઉદ્ધાર કર્યા વિનાના મારા દેખતાં જ, આની સાથે આપ સુખથી નહિ જાઓ, એવો અર્થ છે, કારણ કે કોઈ પણ દયાવાળો (પુરુષ) ભક્તનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના ભાર્યા સાથે સુખ ભોગવતો નથી. ‘દેવોને તારો ઉદ્ધાર ગમતો નથી’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘સુરાધમ’ એમ કહેલું છે. ‘સુરા:’ દેવો છે ‘અધમા:’ અધમ જેમનાથી તેવા (આપ છો), કારણ કે તેઓ ક્ષુદ્ર છે. તેઓની સંમતિનું શું પ્રયોજન? એવો અર્થ છે. ‘ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાથી હું થાકેલો છું. બીજું સ્વરૂપ લઈ તમારો ઉદ્ધાર કરીશ’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘અસાદિતસૂકરાકૃતે’ એવું સંબોધન કરેલું છે. નથી ‘સાદિતા’ ખેદ પમાડેલી સૂકરની આકૃતિ જેમણે તેવા (આપ છો). અત્યારે પણ આ (વરાહ) સ્વરૂપ થાકેલું નથી. તેથી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના મારો ઉદ્ધાર કરો, એવો અર્થ છે.

(શ્લો. 4) દેવોએ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા મારી પ્રાર્થના કરેલી, કારણ કે તેઓ ભૂમિ ઉપર મારી આરાધના કરીને મુક્ત થશે. ‘તેથી ઘણાના ઉપર ઉપકાર થતો હોવાથી ભૂમિનોજ ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘આપને અમારા પ્રતિસ્પર્ધીઓએ (શું મોક્ષ થાય તે માટે ધારણ1 કરેલા છે)?’ એમ કહેલું છે. અમારા ‘સપત્નૈ:’ શત્રુ (પ્રતિસ્પર્ધી) સનક વિગેરે અથવા તેમની સાથેના દેવો વિગેરેએ ભૂમિ ઉપર ભગવાનનું ભજન કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે એવા વિચારથી આપને શું ‘અભવાય’ (પોતાને) મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ‘ભૃત:’ ધારણ કરેલાં છે? ભક્તનો દ્રોહ થતો હોવાથી તે તો નહિ થાય, કારણ કે તેઓ અમારા ‘સપત્ના:’ શત્રુઓ છે. ભક્તનો2 દ્રોહ થાય ત્યારે મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ‘હું પણ તમારો શત્રુ જ છું’ એમ કહેવામાં આવે, તેથી ‘જે કપટથી હણો છો’ એમ કહેલું છે. આપ તો લોકોને મોહ ઉત્પન્ન કરવા અસુરોને કપટથી હણો છો, વાસ્તવિક રીતે તો તેઓને સાયુજ્ય (મુક્તિ) આપો છો, કારણ કે ‘અસૂન્’ પ્રાણોને ‘રાન્તિ’ બોલાવે, શબ્દવાળા કરે તે અસુરો3 પ્રાણના અવાજનું શ્રવણ કરે છે, યોગીઓ છે એવો અર્થ છે. અથવા પ્રાણોની સ્તુતિ કરે તે (અસુરો), કારણ કે ‘મૃત્યુને તરી ગયો’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રાણની ઉપાસના કરનારાઓનું મૃત્યુ થતું નથી. વળી આપ ‘પરોક્ષજિત્’ છો. ‘પરાણિ’ પ્રતિકૂલ છે ‘અક્ષાણિ’ ઇન્દ્રિયો જેઓની, તેઓ4 ઉપરજ વિજય પ્રાપ્ત કરે તે ‘પરોક્ષજિત્’, ઇન્દ્રિયોમાં સુખ માનનારાઓનેજ આપ હણો છો, એવો અર્થ છે. અથવા ‘અસુરાન્ પરોક્ષજિત્’. કારણ કે અસુરોને લક્ષ્ય કરીને ન જણાય તેવા પ્રકારે જેમ થાય તેમ વિજય પ્રાપ્ત કરો છો. લોકોના સ્થાનમાં અસુરો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો એમ (ભગવાન્) કહે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જેમ બલિના સ્થાનમાં થયું તેમ તેઓને અધીન રહે છે. ‘ત્યારે (મારી) પાસે આવીને તું શું કરવાનો?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘આપનું સારી રીતે સ્થાપન કરીને મિત્રોનો શોક દૂર કરીશ’ એમ કહેલું છે. ‘ત્યારે પાસે આવવાથી શું (લાભ)? યોગથી અથવા શાસ્ત્રથી (મારું) સારી રીતે સ્થાપન કર’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘યોગમાયાબલમ્’ એમ કહેલું છે. યોગમાયાનું બલ પણ જેમનાથી છે તેવા (આપ છો). ‘જ્ઞાનીઓનાં પણ ચિત્તોનું (આકર્ષણ કરીને)...’ એ વાક્ય પ્રમાણે યોગ વિગેરે કરતાં

પણ યોગમાયાજ ઘણી બલવાન છે, તેનું પણ બલ આપનાથી છે. તે(વા આપ) યોગથી વશ કેમ થાઓ? એવો અર્થ છે. '2-2-1 વિગેરે (શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ 2 અધ્યાય 2)માં જણાવ્યા પ્રમાણે પુરુષના સ્વરૂપનું હૃદયમાં ચિંતન કર' એમ કહેવામાં આવે, તે સંબંધમાં 'અલ્પપૌરુષમ્' એમ કહેલું છે. પુરુષના સંબંધવાળું સ્વરૂપ તે પૌરુષ, અલ્પ છે પૌરુષ જેમનાથી તેવા આપ કરોડો બ્રહ્માંડરૂપ દેહવાળા છો. તેથીજ આપનુંજ (મારા હૃદયમાં) સારી રીતે સ્થાપન કરીને, હું (મારા) કુટુંબ સાથે કૃતાર્થ થઈશ. '(તને) જ્ઞાન ન હોવાથી તારો મોક્ષ કેમ થશે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં હે 'મૂઢપ્ર' એમ કહેલું છે. મૂઢોમાં પણ 'પ્રકર્ષ:' સરસાઈ છે જેમની તેવા (આપ છો). તેથી આપ મૂઢોને પણ કૃતાર્થ કરતા હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાં જ્ઞાનની જરૂર નથી, એવો અર્થ છે.

(શ્લો. 5) વળી હું જ (મારા) કુટુંબ સાથે મુક્ત થઈશ એટલું જ નહિ, પરંતુ એમ કરવામાં આવતાં ઘણાં વિશ્વાસને લીધે ભક્તો મુક્ત થશે, એમ પાંચમા શ્લોકથી કહે છે. અમારા માટે આપની સારી રીતે સ્થિતિ થશે, અને ભુજાથી છૂટેલી ગદાથી મસ્તક છૂંદાઈ જશે, ત્યારે જે ઋષિઓ અને દેવો આપને બલિ લાવી આપે છે, 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી (આપના) ભક્તોને પણ (બલિ લાવી આપે છે), તેઓ બધા મૂલરહિત નહિ થાય, બધાએ મૂલવાળા રહેશે એવો અર્થ છે. ભગવાન્ હૃદયમાં સ્થિર થાય, ત્યારે 'ગતિં' ગતિ 'દદાતિ' આપે તે 'ગદા' એટલે સુષુમ્ણા નાડી, જેનાથી ભુજાઓનો એટલે ક્રિયા શક્તિઓનો નાશ થાય છે. તેનાથી બ્રહ્મરંધ્ર ભેદાતાં પ્રાણો વિગેરે તે માર્ગે જશે અને પોતે (જીવ) ભગવાન્ સાથે ભળી જશે, ત્યારે બધાએ સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરી મૂલવાળા જ થશે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે એક માટે યોજાએલા શબ્દો બીજામાં યોજવા જોઈએ.

(શ્લો.6) ભક્તોને લીધે ભગવાન્, 'તુદ્યમાના:' પીડાતા જે દૈત્યો, તેઓ સાથે ભળ્યા. શત્રુઓ છે દુષ્ટ વચનરૂપ બાણો જેઓના, તેઓનાં બીજાઓને વીંધનારા દુષ્ટ વચનો કોઈ પણ સમયે હોતાં નથી, કારણ કે તેઓ નારદ વિગેરે ભક્તો છે. તેમને લીધે ભગવાન્ હિરણ્યાક્ષ વિગેરે સાથે ભળ્યા, તેથી તેઓના સંબંધને લીધે મને ભૂલી જશે એવો ભૂમિને ભય થયો. (ભગવાનની) દાઢ યમરૂપ હોવાથી (ભય થયો), તેનાં (દાઢના) ટેરવાં ઉપર (તે) રહેલી પણ હતી. ભગવાનની દૃષ્ટિ (ભૂમિ ઉપર) ન હોય, તો વળી તે યમ (તેને) ખાઈ જાય, એમ તે (દૈત્યો)નો દૈત્યભાવજ પીડારૂપ (પીડાકારક) હતો, તે ભગવાન્ વસ્તુત: સહન કરતા નહિ. તેઓનો તે ભાવ દૂર કરવાં જો (ભગવાન્ તેઓના ઉપર) વિસ્તારે તો ભૂમિને ભય થાય. તેથી તેઓની (તેઓએ કરેલી) પીડા સહન કરતાં જ-જોકે જલમાંજ તેઓને પવિત્ર કરવાના હતા છતાં પણ-જલમાંથી ભગવાન્ બહાર નીકળ્યા. '(ભગવાને) શા માટે તેમ કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મઘરથી પીડાએલો (હાથી)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ મોટો હાથી હાથણી સાથે તે (મઘર)ને લઈને (ઢસડીને)જ બહાર નીકળે છે (તેમ બહાર નીકળ્યા). હાથી તો કાલને અધીનજ હોવાથી, ત્યાં (જલમાં) મઘરો (તેને) પીડા કરનારા હોય છે. તેઓ જો પીડા ન કરે, તો હાથણી સાથે રહી આનંદ કરે; તેથી દૈત્યપણું ભગવાનને અડચણ કરનારું ન હોવાથી,

સુખરૂપ ક્રિયા પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી, સેવક સ્ત્રી (ભૂમિ) સાથે ભગવાન્ બહાર નીકળ્યા, એવો અર્થ છે. 6.

1.પોતાને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે હૃદયમાં ધારણ કરેલા છે? એવા અર્થ જણાય છે.

2.અહિં દૈત્યો (હિરણ્યાક્ષ વિગેરે) પોતાને ભક્ત કહે છે.

3.'અસન્' પ્રાણોની 'રસન્તિ' સ્તુતિ કરે તે અસુરો, એવી વ્યુત્પત્તિ જણાય છે. (અસુ+ર) છેવટ 'રસ્'માંનો 'સ્' મૂકી દીધેલો જણાય છે

4.'પર+અક્ષ=પરાક્ષ' થાય. 'પરોક્ષ' ગણી વ્યુત્પત્તિ કરેલી છે.

એવી રીતે બંને સાથેના (સાથે રહેલા) ભગવાનનું ચરિત્ર બંનેનું હિત કરનારું થયું, એમ નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) બે (શ્લોકો)થી કહે છે:

તં નિ:સરન્તં સલિલાદનુદ્રુતો હિરણ્યકેશો દ્વિરદં યથા ઝષ:॥
કરાલદંષ્ટ્રોડશનિનિ:સ્વનોડબ્રવીદ્વતસ્ત્રિયાં કિં ત્વસતાં વિગર્હિતમ્॥7॥

જેમ હાથી પાછળ મઘર દોડે તેમ જલમાંથી નીકળતા તેમની પાછળ હિરણ્યકેશ દોડ્યો. કરાલ દાઢવાળા (અને) અશનિના અવાજવાળા તેણે કહ્યું કે:'જેમની સ્ત્રી જતી રહેલી છે તેવા અસત્ (પુરુષો)ને તો શું નિંદ્ય છે?' 7.

'જલમાંથી નીકળતા તેમની એટલે ભગવાનની પાછળ તે દોડ્યો' એમ આરંભમાં હિરણ્યાક્ષનું કૃતાર્થપણું કહે છે. જ્યારે ભગવાન્ જલમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારેજ મીઠાનાં કટકા પેઠે ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તેમની) 'અનુ' પાછળ દોડ્યો (પીગળ્યો). કઠણપણાંનો ત્યાગ કર્યો. (તેનું) દૈત્યપણું ગયું એવા અર્થ છે. 'દ્રુત:' 'દોડ્યો' (પીગળ્યો) શબ્દ એમ જણાવે છે કે જેમ અગ્નિની સમીપ ઘી ઓગળે છે તેમ (તે પીગળ્યો). પ્રસિદ્ધ અર્થ પ્રમાણે તો (હિરણ્યાક્ષ ભગવાનની) પાસે દોડતો આવ્યો, એવો અર્થ છે. 'પછી શું થયું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'હિરણ્યકેશ' એમ કહેલું છે. ભગવાનની સૂર્યના મંડલમાં રહેલી મૂર્તિ હિરણ્યકેશરૂપ છે, તેથી તેણે તેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, એવો અર્થ છે. "માત્ર ભગવાનનાં સમીપપણાંથી આને દિવ્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ?" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે, 'દ્વિરદં' હાથી ગજેન્દ્રની પાછળ (દોડતાં) જેમ મઘર હૂહૂ ગંધર્વે દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત1 કર્યું તેવી રીતે (આણે પ્રાપ્ત કર્યું.) આકસ્મિક ફલ (પ્રાપ્ત) થયું એમ કહેલું છે. સાયુજ્યરૂપ ઉત્તમ ફલ (આગળ) કહેશે.

'તેનું મરણ કેમ થયું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કરાલ દાઢવાળા' એમ કહેલું છે. 'કર:' ભગવાનનો (શ્રીહસ્ત), 'અલં' પૂરતો છે જેમને માટે તે 'કરાલ' એટલે ભગવાને વધ કરવા યોગ્ય, તેઓમાં જ દાઢરૂપ યમ ગયો, એવો અર્થ છે. અથવા સુદર્શન વિગેરે કરાલ (ભયંકર શસ્ત્રો)માં જ આનું પણ મરણ રહેલું હતું. 'શું ગ્રહો પીડા કરનારા થયા?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'અશનિના અવાજવાળા' એમ કહેલું છે. શનિ સિવાયના, દુષ્ટ ન હોય તેવા ગ્રહોનો જ્યાં સદા અવાજ થતો હતો, એટલે સર્વ શુભ ગ્રહો ભેગા થએલા હોવાથી ગ્રહોનો દોષ દૂર થયો હતો, એવો અર્થ છે. તેથીજ તેણે ભગવાનને 'જેમની સ્ત્રી જતી રહેલી છે

તેવા...' એમ કહ્યું. 'હ્રી' શબ્દથી દેહ વિગેરેમાં અભિમાન હોવું વિગેરે બધાએ ગુણો કહેલા છે, (અને) 'તુ' 'તો' શબ્દથી તેઓ પહેલાના ગુણોરહિત2 થએલા હોવાનું કહેલું છે. એ પ્રમાણે જેમનામાં ત્રણ ગુણો નથી તેવા વિષયમાં વિચરતા મુક્ત જીવોને શું નિંદ્ય છે? એવો પ્રશ્નાર્થ છે. તેમાં પણ 'અ' એટલે શ્રીકૃષ્ણ, તેમના 'સતામ્' પરમભક્તોએ (શું નિંદ્ય છે?) જો કે તેઓ ત્રણ ગુણ વિનાના છે, છતાં પણ ભક્તના વિરોધવાળા પદાર્થો (તેમણે) કરવા કે નહિ, એવો સંદેહ રહેવાથી પ્રશ્ન (કરેલો છે). પ્રસિદ્ધ મત (અર્થ) પ્રમાણે તો તે તરત ભગવાનની પાછળ દોડ્યો. 'હિરણ્યકેશ' શબ્દથી તેની તેવી શક્તિ સૂચવેલી છે. તેમની ગતિ રોકનારો પણ થયો, એમ (જણાવવા) દૃષ્ટાંત (કહેલું) છે. 'યુદ્ધ માગનારને યુદ્ધ ન આપવાથી ક્રોધ કેમ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં " 'કરાલ' ભયંકર છે 'દ્રંષ્ટ્રા:' દાઢો જેની" એમ કહેલું છે. સ્વભાવથી ક્રોધવાળો હતો, એવો અર્થ છે. આથી એમ કહેવાયું કે તે મારવાજ પ્રવૃત્ત થયો. છતાં પણ પોતાને વીર્યનો મદ હોવાથી માર્યા વિનાજ, 'મારું વચનજ વજ્રની સમાન છે' એવા વિચારથી દુષ્ટ વચનથી જ તેણે તેમ કહ્યું, એમ 'અશનિના અવાજવાળાએ કહ્યું' શબ્દોથી કહેલું છે. '(યુદ્ધ માટે) બોલાવેલાએ પાછા ન ફરવું' એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે યુદ્ધ માટે બોલાવેલો નાસી જાય તે શૂરવીરોને શરમાવનારું પણ છે. તેથી મુખ્ય ધર્મ લજ્જાનો ત્યાગ કરીને માત્ર પ્રાણનું રક્ષણ કરનારાઓને શું નિંદ્ય છે, એમ મશ્કરી (કરેલી છે). 'અસત્' શબ્દથી ધર્મરહિત હોવાનું પણ કહેલું છે. આથી પોતે (યુદ્ધથી) અટકે તે માટે ભગવાન્ યુદ્ધ માટે અયોગ્ય હોવાનું કહેલું છે. તેથી જ તે યુદ્ધ કરતો અટકશે એવા વિચારથી ભગવાને તેને તે ન અટકે તેવાં અપમાનકારક વચનો કહેલાં છે3. 7.

1.જૂઓ સ્કંધ 8 અધ્યાય બેથી ચાર. હૂહૂને ઉત્તમ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે માટે જૂઓ 8-4-3.
2.દેહ વિગેરેનું અભિમાન વિગેરે ગુણોરહિત થયા, એટલે ત્રણ ગુણરહિત થયા.
3.જૂઓ આગળ આ અધ્યાયનો શ્લોક 12.

એમ કહેલા ભગવાને તરત ભૂમિને સ્થાપન કરવાનું કાર્ય કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ ગામુદસ્તાત્સલિલસ્ય ગોચરે વિન્યસ્ય તસ્યામદધાત્સ્વસત્ત્વમ્॥
અભિષ્ટુતો વિશ્વસૃજા પ્રસૂનૈરાપૂર્યમાણો વિબુધૈ: પશ્યતોડરે:॥8॥

શત્રુના દેખતાં વિશ્વ રચનારથી સ્તુતિ કરાતા (અને) દેવોથી પુષ્પોથી છવાતા તેમણે ભૂમિને જલની ઉપર ગોચરમાં મૂકીને તેમાં પોતાનું સત્ત્વ મૂક્યું. 8.

તે ભગવાને જલની 'ઉદસ્તાત્' ઉપર 'ગોચરમાં' એટલે નિર્ભય પ્રદેશમાં કારણ કે ગાયો ત્યાં (તેવા પ્રદેશમાં) જ ચરે છે (મૂકી); અથવા (ભગવાન્) વૈકુંઠમાં રહીને જેને જૂએ તે સ્થાન 'ગોચર' કહેવાય છે. (તેવા સ્થાનમાં); અથવા તારાઓનાં મંડલની અંદર (મૂકી), તેથીજ ત્યાં ઘણો પ્રકાશ છે. તેવા સ્થાનમાં ભૂમિને મૂકીને, તે સ્થાનનું રક્ષણ કરનાર દેવોમાં થાપણની પેઠે (તેનું) સ્થાપન કરીને, દેવોમાં (સત્ત્વ છે તે) ભગવાનનું છે એમ જણાવવા, તેમાં પોતાનું સત્ત્વ મૂક્યું. તેથીજ આ પૃથ્વી ઉપર સર્વ સ્થલે ભગવાનની મૂર્તિઓ, ભગવાનના ગુણો

અને ભક્તો રહેલા છે. ‘પોતાનું સત્ત્વ’ એટલે શુદ્ધ સત્ત્વગુણ, કારણ કે તે (શુદ્ધ સત્ત્વ)જ ધારણ કરનારું, શક્તિરૂપ અને સ્વરૂપ છે. એમ કરવામાં આવતાં દેવોને સંતોષ થયો, તેથી તેઓએ સ્તુતિ અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ કર્યાં એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. વિશ્વ રચનારે સ્તુતિ કરી અને દેવોએ પુષ્પોની વૃષ્ટિ વરસાવી અથવા બંનેએ બંને (કાર્યો કર્યા). પહેલાં (ભગવાને) યુદ્ધ ન કર્યું ત્યારે હિરણ્યાક્ષને તિરસ્કાર થયો તે દૂર કરવા, અને શત્રુએ જોએલી સરસાઈ ઘણું ઉત્તમ પણું પ્રાપ્ત કરાવે છે તેથી, ‘શત્રુના દેખતાં’ એમ કહેલું છે. (ભગવાનની) સ્તુતિ (કરે છે) એવો અર્થ લેતાં, ‘દેવોએ એમ સર્વ તરફથી સ્તુતિ કેમ કરી અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ કેમ કરી?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘શત્રુનાં દેખતાં’ એમ કહેલું છે. આ સ્તુતિ વિગેરે કામ્ય (ફલની કામનાથી કરેલું કર્મ) નથી, અને નિત્ય (કર્મ)થી જૂદું છે. તેથી (તે) નિમિત્તથી થએલું છે એમ જણાવવા બે નિમિત્તો દર્શાવે છે. (1) ભૂમિ આવી એટલે તેના ઉપર સર્વ સ્થલે યજ્ઞો વિગેરે ધર્મો થશે, તે બધા જોવાશે. (તેથી) તેવી કૃપા (ભગવાને) કરી તે માટે સ્તુતિ કરી, કારણ કે જોવામાં આવશે. (ભગવાન્ યજ્ઞ વિગેરેમાં) પોતાનું સ્વરૂપ જ1 જોશે, એટલે સ્તુતિથી પ્રસન્ન થએલા તેમ કરશે. વળી (2) શત્રુના કારણથી, અને દેવોને શત્રુઓનો મોટો ભય હતો તે (ભગવાન્) દૂર કરશે તે માટે પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. અમારી સમૃદ્ધિ આપના કારણથી (આપને લીધે) છે એમ જણાવવા (દેવોએ) તેમ કર્યું. 8.

1.સ્તુતિ કરનારું રૂપ ભગવાનને જોશે, એવો અર્થ છે (પ્ર) સ્તુતિ કરનારા તો દેવો છે. આવો અર્થ હોય તો ‘સ્વસ્યૈવ રૂપં’ એમ કહેવા કરતાં ‘સ્વયમ્’ એમજ કહે. તેથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કર્યો છે. પ્રસન્ન થએલા ભગવાન્ દેવોને પોતાનું સ્વરૂપજ જોશે, એવો અર્થ જણાય છે.

ભગવાને એ પ્રમાણે ભૂમિને કૃતાર્થ કરીને ભક્ત હિરણ્યાક્ષના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પરાઽનુષક્તં તપનીયોપકલ્પં મહાગદં કાઞ્ચનચિત્રદંશમ્॥
મર્માણ્યભીક્ષ્ણં પ્રતુદન્તં દુરુક્તૈ: પ્રચણ્ડમન્યું પ્રહસંસ્તં બભાષે॥9॥

પર (બ્રહ્મ)માં આસક્તિવાળા, તાપ યોગ્ય સામગ્રીવાળા, મોટા ઓષધવાળા, કાંચનાના વિચિત્ર દંશવાળા, મર્મોને વારંવાર ઘણું પીડતા, દુષ્ટ વચનોને લીધે પ્રચંડ મન્યુ જેમનો હતો તેવા (ભગવાને) ઘણું હસતાં (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. 9.

‘ભગવાન્ શા માટે તેને ઉત્તર આપે?’ એની શંકા થાય, તેથી ‘પરમાં આસક્તિવાળા’ એમ કહેલું છે. પરબ્રહ્મમાં તે આસક્તિવાળો હતો. જે સત્પુરુષોના માર્ગે જવા ઇચ્છતો હોય, તેને ઉપદેશ આપવો જોઈએ, તેવો અર્થ છે. ‘છતાં પણ ભગવાને કહેલું તે સ્વીકારશે નહિ’ એવી શંકા ‘તાપ યોગ્ય સામગ્રીવાળા’ વિશેષણથી દૂર કરે છે. તેની દેહ ઇન્દ્રિયો વિગેરે બધીએ સામ્રગી ઘણાં તપથી (તેને) પ્રાપ્ત થઈ હતી. જેણે તપ કરેલ ન હોય તે આનો ભોગ કરતો નથી. વળી તે ‘મોટા ઓષધવાળો’ હતો. મોટું હતું ઓષધ જેનું, તેવો (હતો). સર્વ રોગોને દૂર કરનારી તેની ઉત્તમ ભક્તિ હતી, તેથી તેજ તેનું મોટું ઓષધ હતું. "છતાં પણ કાલ વિગેરેથી ઉત્પન્ન થએલો દોષ સંભવતો હોવાથી તે સંપૂર્ણ રીતે (ભગવાનનું)

વચન કેમ સ્વીકારશે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'કાંચનાના વિચિત્ર દંશવાળા' એમ કહેલું છે. 'કાંચના' અલૌકિક ભક્તિ પ્રતિ વિચિત્ર દંશ (ચિહ્ન) હતો જેને તેવો (તે હતો), કારણ કે ભગવાને (તેના પર) એવું ચિહ્ન કરેલું કે જેનાથી ઉત્તમ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય. મુનિઓનું શાપ નામનું ચિહ્ન ઘણું વિચિત્ર હોય છે. તે દેહમાં રહેલ અયોગ્યને દૂર કરે છે, અને સ્વતંત્ર ભક્તિનું સ્થાપન કરે છે, કારણ કે લોકમાં સર્પ વિગેરેનો જેને દંશ થયો હોય તે કલ્યાણરહિત થાય છે. તેથીજ તે મર્મોને એટલે પોતાનાં પાપનાં છિદ્રોને વારંવાર પીડતો હતો, એટલે ઇન્દ્રિયોનો ઘણો સંયમ કરતો હતો. તેથી (આ) સર્વ સાધનોવાળો હોવાથી આને ઉપદેશ આપવો જોઈએ. " 'ઈશ્વર પાસેથી જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છા રાખે' એ વાક્ય પ્રમાણે મહાદેવજ તેને ઉપદેશ આપશે, (ભગવાને) પોતે ઉપદેશ આપવાનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટ વચનોને લીધે (તે) પ્રચંડ મન્યુ જેમનો હતો તેવા' એમ કહેલું છે. જો કે મહાદેવ ગુરુ છે, છતાં પણ દુષ્ટ વચનોને લીધે (તે) પ્રચંડ થાય છે, કારણ કે ન કહેવા યોગ્ય ઘણાં વચનો (કહેલાં) છે. અથવા 'પ્રકૃષ્ટા' બલવાન છે, 'ચણ્ડિકા' ચંડિકા જેમની તેવા (મહાદેવ છે). ત્યાં જવાથી તે (ચંડિકા) મોહ ઉત્પન્ન કરાવે, અને લોકો નિંદા1 કરે. પ્રચંડ છે મન્યુ જેમનો તેવા (ભગવાન્) છે. 'મન્યુ' એટલે શિવ. સંપૂર્ણ રીતે જે ગુણોથી પર હોય, તેને ભક્તિના રસનો સ્વાદ (પ્રાપ્ત) ન થાય, તેથી 'ઘણું હસ્તાં' (ભગવાને ઉત્તર આપ્યો). મોહ પણ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવો (કર્યો) એમ જણાવવા 'ઘણું' (હસ્યા). 'તેને' એટલે પહેલાં જેણે પ્રશ્ન કરેલ તે (હિરણ્યાક્ષ)ને ઉત્તર આપી (તેના) સંદેહને દૂર કર્યો, એવો અર્થ છે.

કથાના વિચાર પ્રમાણે તો ભગવાને ભૂમિનું સ્થાપન કરીને, તેનો વધ કરવા માટે વચનોથી તેને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવ્યો એમ આ શ્લોકથી કહેલ છે. (તે) 'પરા' પાછલ 'અનુષક્તમ્' દોડી આવતો હતો. જો દેવો (એ કરેલી ભગવાન)ની પૂજા જોઈને જતો રહે તો જતો જ રહેત, જતો ન હતો તેથી હણવા યોગ્ય હતો. 'સર્વના આત્મા ભગવાન્ જતો કેમ ન કરે?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી 'તપનીયોપકલ્પમ્' વિશેષણ કહેલું છે. 'તપનીયં' સુવર્ણનાં બનાવેલ 'ઉપકલ્પં' બાજુબંધ વિગેરે હતાં જેનાં તેવો (તે હતો). આથી તેનો અહંકાર જણાવ્યો. અથવા તેનો 'ઉપકલ્પં' એટલે તેણે પ્રાપ્ત કરેલી દૈત્યો વિગેરે સામગ્રી સારી રીતે તપાવવા યોગ્ય હતી, તેથી તે હણવા યોગ્ય હતો એવો અર્થ છે. 'મહાગદમ્' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે યુદ્ધનો ઉદ્યોગ પણ કરતો હતો. મોટી હતી ગદા જેની, તેવો (તે હતો). 'કાઞ્ચનં' સુવર્ણનું બનાવેલું 'ચિત્રં' વિચિત્ર 'દંશં' કવચ હતું જેનું તેવો (હતો). (યુદ્ધમાં) પોતાનું રક્ષણ કરવા કવચ, (અને) શત્રુને મારવા ગદા (રાખેલાં). વળી શત્રુને પાનો ચડાવવા વારંવાર મર્મોને ઘણું પીડતો હતો. ભક્તોને સંતોષ થાય તે માટે ભગવાન્ જે અલૌકિક કરે છે તે 'મર્મ' કહેવાય છે. (આ) લૌકિક ભક્તનાં વચનો ન હતાં એમ જણાવવા 'દુષ્ટ વચનોને લીધે' એમ (કહેલું છે). ઇચ્છેલા અને તિરસ્કારેલાનાં ભેદથી સારા અને ખરાબ શબ્દોથી એકજ અર્થ કહેવાય છે, જેમકે વિજય પ્રાપ્ત કરનાર (અને) હણનાર. તેથી ભગવાનના દોષ વિનાના પૂર્ણ ગુણો પણ દુષ્ટ વચનોથી કહેવામાં આવેલા મર્મનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જ

(તે શબ્દોનો) મર્મને સ્પર્શ થતાં પીડા કરે છે. ભગવાનની નિંદા સાંભળીને (તેમની) અંદર રહેલા મહાદેવ તે (હિરણ્યાક્ષ)નો વધ કરવા પ્રચંડ બને છે, તેથી જ 'પ્રચંડ મન્યુવાળા' એમ કહેલું છે. (ભગવાનનું) ઘણું હાસ્ય યુદ્ધની તૈયારીનો ઉત્સાહ સૂચવનારું છે. 'તેને' એટલે પહેલાં કહેલાં દુષ્ટ વચનો જેનાં હતાં, તેને જોઈને (ભગવાને) ઉત્તર આપ્યો. 9.
1.'અન્યથા વદેયુ:' એટલે 'આ શૈવ છે' એમ (લોકો) કહે. (પ્ર) દેવી મોહ ઉત્પન્ન કરે, એટલે લોકો નિંદા કરે, એવો અર્થ જણાય છે.

શત્રુપણું આગળ કરીને જેમ તેણે નિંદાનાં વચનો કહેલાં, તેમ ભગવાન્ પણ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી કહે છે:

સત્યં વયં ભો વનગોચરા મૃગા યુષ્મદ્વિધાન્મૃગયે ગ્રામસિંહાન્॥
ન મૃત્યુપાશૈ: પ્રતિમુક્તસ્ય વીરા વિકત્થનં તવ ગૃહ્ણન્ત્યભદ્ર॥10॥

અલ્યા ઓ પાપી! સત્ય છે કે અમે વનમાં દેખાઈએ તેવા મૃગો છીએ. હું તારા જેવા ગ્રામસિંહોને શોધું છું. મૃત્યુના બંધનોથી બંધાએલાની તારી બડાઈ શૂરવીરો કબુલ રાખતા નથી. 10.

'ભો:' 'અલ્યા ઓ!' એ સામાન્ય પ્રકારનું સંબોધન એમ જણાવવા (કરેલું છે કે), ભગવાનના વિરોધીનું નામ લેવા યોગ્ય નથી. અમે વનમાં જ 'ગોચરા:' દેખાઈએ તેવા છીએ, પણ ઘરમાં (દેખાઈએ તેવા) નથી. આ સત્ય જ છે. વનમાં અને જલમાં તને દેખાયા, તે પણ સત્ય છે. 'મૃગ'1 એમ (તેં) જે કહ્યું તે પણ સત્ય જ છે. 'મૃગયન્તિ' શોધે છે તે 'મૃગ:' મૃગ છે. અમારામાં વ્યુત્પત્તિથી થતો બધોએ અર્થ ઘટે છે, કારણ કે અમે સર્વને રચનારા અને સર્વ શબ્દોથી ઓળખાતા છીએ. ચાલુ પ્રસંગમાં મૃગો વધ કરવા યોગ્ય છે એમ જે કહ્યું, તે (વચન)માં પણ અમારો સંબંધ છે એમ 'મૃગો'1 શબ્દથી કહેલું છે. શોધે છે તે મૃગો, જેમને મૃગયામાં પણ હણવામાં આવે છે, કારણ કે તેઓ ગ્રામસિંહોને શોધે છે. કૂતરાઓ (ગ્રામસિંહો) તેમને હણનારા છે, કારણ કે 'મૃગને પકડવામાં કૂતરો પવિત્ર છે' એ વાક્યમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી તે (કૂતરા)ઓ વિના મૃગયા થતી નથી; પરંતુ આ વિષયમાં કોઈક ભેદ છે, તેથી 'તારા જેવા (કૂતરાઓ)' શબ્દોથી પ્રસિદ્ધ અર્થ કહે છે. જેવા અમે મૃગો છીએ તેવા જ ગ્રામસિંહો હોય છે; તેથી જો મૃગ તરીકે સ્તુતિ કરતો હો, તો અમે પણ સિંહ તરીકે (તારી) સ્તુતિ કરીએ છીએ, એવા અભિપ્રાયથી તેવું વચન (કહેલું છે). છતાં જો નિંદા કરવા (મૃગ) કહેલ હોય, તો તે ખોટા અર્થવાળું અને ઉલટા અર્થવાળું હોવાથી સત્ય નથી, તેથી અમે તે કબુલ રાખતા નથી, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. દેવો અને દૈત્યોનો સાધારણ વિરોધ જણાવવા બહુવચન2 (યોજેલું) છે. નિંદા તો તેણે જ કરેલી હોવાથી ઉત્તરાર્ધમાં તો એકવચન3 (યોજેલું) છે; અને બધાની નિંદા કરેલી હોવાથી દેવના પક્ષમાં તો બહુવચન4જ (યોજેલું છે). કોઈ પણ તારું વચન કબુલ રાખે, તો અમે પણ કબુલ રાખીએ. કબુલ ન રાખવાનું કારણ 'મૃત્યુના બંધનોથી બંધાએલા' વિશેષણથી (કહેલું છે). જેમ સંનિપાતવાળો (સંનિપાત હોય) ત્યારે મૃત્યુના બંધનોથી બંધાએલો બકે છે (તેમ તું બકે છે). એક બંધનથી બંધાએલો પણ

છૂટતો નથી, તો પછી ઘણાં (બંધનોથી બંધાએલો) તો કેમ જ છૂટે? તે દિવસે કાલ કર્મ સ્વભાવ અને ભગવાન્ બધાએ તેના હણનાર તરીકે (તેની) પાસે આવેલ હોવાથી બંધનો ઘણાં થએલાં હોય છે. 'પ્રતિકૂલતયા' વૈરી તરીકે 'મુક્ત:' પટકેલો તે 'પ્રતિમુક્ત:', વળી શૂરવીરો વચનને કબુલ કરતા નથી, પણ કાર્યનેજ (સ્વીકારે છે). તેમાં પણ બડાઈ કબુલ રાખતા નથી. યુદ્ધ ભૂમિ ઉપર પ્રાપ્ત કરેલ જય વિગેરેનું બીજા સ્થળે કીર્તન કરવામાં આવે છે, ત્યાંજ (કરેલી) કાર્યથી વિરુદ્ધ બડાઈ કોણજ કબુલ રાખે? તેમાં પણ તું જે એકલો અને સાહાય્ય કરનાર વિનાનો છે તેની (બડાઈ કોણ કબુલ રાખે?) (તારી) મોટાઈ તો ચોરની પેઠે પીડા કરનાર હોવાથી છે, એમ 'ઓ પાપી!' એ સંબોધનથી કહેલું છે. 'અભદ્ર' એટલે પાપ. પાપ કરનારો પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં અપકીર્તિનું મૂળ જ છે. 10.

1...1.જૂઓ પાછલ શ્લો. 2

2.'મૃગા:' દેવો માટે, 'ગ્રામસિંહાન્' દૈત્યો માટે બહુવચનમાં યોજેલા છે.

3.'તવ' તારી, 'અભદ્ર' હે પાપી! એ શબ્દો એકવચનમાં હિરણ્યાક્ષ માટે યોજેલાં છે.

4.'વીરા:' 'શૂરવીરો' શબ્દ દેવો માટે ઉત્તરાર્ધમાં પણ બહુવચનમાં યોજેલો છે.

'ભૂમિને મૂકી દો' એમ અધર્મ કરનાર તરીકે અમને કહ્યા, તેનો પણ ઉત્તર કહીએ છીએ કે:

એતે વયં ન્યાસહરા રસૌકસાં ગતહ્રિયો ગદયા દ્રાવિતાસ્તે॥
તિષ્ઠામહેઽથાપિ કથઞ્ચિદાજૌ સ્થેયં ક્વ યામો બલિનોત્પાદ્ય વૈરમ્॥11॥

રસાતલના વાસીઓની થાપણને હરનારા, લજ્જા તજેલા, તારી ગદાએ નસાડેલા અમે આ છીએ, છતાં પણ કેટલાક સમય સુધી સંગ્રામમાં ઊભા છીએ, રહેવું જોઈએ. બલવાન સાથે વૈર ઉત્પન્ન કરી ક્યાં જઈએ? 11.

જે તમારા સંબંધવાળી થાપણને હરનારા તે અમે આ છીએ. (પોતાનું) સ્વરૂપ દેખાડી ચોરપણું દૂર કરી (આ વચનથી) પ્રભુપણું સ્થાપન કરેલું છે, પણ ચોર હોવાપણું જ કહેલું નથી. આથી1 એમ કહેલું છે કે હું યજ્ઞ છું. (આનો) અર્થ એવો નથી કે (પોતે ચોર હોઈ) યોગ્ય લાગે તેમ કરો એમ જણાવેલ છે. આક્ષેપવાળાં વચન પ્રમાણે પણ થાપણ હરવાનું સાચું હોવાથી 'અમે આ છીએ' એમ કહેવું એ દોષનો અંગીકાર કરવાના અર્થવાળું હોય, કારણ કે (એ) (હિરણ્યાક્ષની) નિંદા નથી. 'જેમની હ્રી જતી રહેલી છે' એમ (શ્લો.7) જે કહ્યું, તેના સંબંધમાં 'લજ્જા તજેલા' એમ કહે છે. જેઓ યુદ્ધ કર્યા વિના નાસી જાય અને બડાઈ કરે, તેઓ લજ્જા તજેલા છે. આ પણ સત્ય જ છે, કારણ કે લજ્જાવાળો (પોતાના) સેવક સાથે યુદ્ધ કરતો નથી. અથવા 'ગતા' પ્રાપ્ત કરેલી છે 'હ્રી' લજ્જા જેમણે તેવા (અમે છીએ), કારણ કે 'ત્રણ ખરેખર શોભા પ્રાપ્ત કરેલા છે' સ્થલે તેવો નિર્ણય થએલો છે. અંદરથી અડચણ કરનાર હોવા છતાં, પોતાના (સેવક)ના સંબંધમાં જ અડચણ કરનાર પદાર્થનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો તે લજ્જા તજેલા હોવાપણું છે. 'તારી ગદાએ નસાડેલા' વિશેષણથી તેવાપણું (લજ્જારહિત હોવાપણું) કહેલું છે. યુદ્ધ ન કરતાં ત્યાંથી જતા રહેવું એ

નાસી જવું જ છે; કારણ કે જનાવરો લાકડી જોઈને નાસી જાય છે. તેથી નાસી જવું અને લજ્જારહિત હોવાપણું (કહ્યું તે) યોગ્યજ છે. "ત્યારે (તમે) ફરીથી (મારાં વચનો) કહો છો જ કેમ? નાસી કેમ જતા નથી?" એવી શંકા થાય; તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'છતાં પણ' (અમારી) પોતાની હલકાઈ હોવા છતાં પણ, સરસાઈ થશે એવી માન્યતાથી 'આજૌ' સંગ્રામમાં કેટલાક સમય સુધી ઊભા છીએ. 'કથઞ્ચિત્' એટલે કેટલાક સમય સુધી. તે (હિરણ્યાક્ષ) જાણતો હતો કે ભગવાન્ તો સંગ્રામમાં બહિર્મુખોની સામે ઊભા નહિ રહે, છતાં પણ ભક્તોની ગ્લાનિ દૂર થાય તે માટે કેટલાક સમય સુધી ઊભા છીએ, એવો અર્થ છે.

વળી 'બલવાન સાથે વૈર ઉત્પન્ન કરીને ક્યાં જઈએ?' જવાનું સ્થાન ન હોવાથી પણ ઊભા છીએ, એવો અર્થ છે; કારણ કે નાસી જઈએ તો બલવાન શોધીને પણ મારે. તેથી પરાજય ચોક્કસ હોવાથી યુદ્ધજ કરીએ છીએ, તેથી કેટલાક સમય સુધી ઉભા છીએ એવું છલવાળું વચન છે. થાપણ
(ભૂમિ) લઈ જઈને અને (મૂકી દેવાની) આજ્ઞા ન માનીને વૈર ઉત્પન્ન કરેલું છે. 11.
1.'આથી' એટલે પૂર્ણ ક્રિયાશક્તિ હોવાનું જણાવનાર વચનથી (પ્ર)

ભગવાને એમ કહ્યું, ત્યારે તે (હિરણ્યાક્ષ)ની બુદ્ધિમાં (ભગવાનની) હલકાઈ આવશે, તો તે યુદ્ધ કર્યા વિના જ જતો રહેશે, એવી શંકા થવાથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:
ત્વં પદ્રથાનાં કિલ યૂથપાડધિપો ઘટસ્વ નોડસ્વસ્તય આશ્રવનૂહ:॥
સંસ્થાપ્ય ચાડસ્માન્પ્રમૃજાડશ્રુ સ્વકાનાં
ય: સ્વાં પ્રતિજ્ઞાં નાડતિપિપર્ત્યસભ્ય:॥12॥

તું ખરેખર પાયદળ અને રથોના સમૂહોના પાલન કરનારાઓનો અધિપતિ છે, અમારી સાથે અકલ્યાણ માટે વિચાર કર્યા વિના તરત યુદ્ધ કર, અને અમારું સંસ્થાપન કરી (તારા) સંબંધીઓનું આંસુ લૂછ. જે પોતાની પ્રતિજ્ઞા સારી રીતે પૂર્ણ કરતો નથી તે અસભ્ય છે. 12.

પાયદળ અને રથોના સમૂહોના જે પાલન કરનારાઓ છે, તેઓનો પણ તું ખરેખર અધિપતિ છે. અથવા જેઓનાં પગરૂપ રથો છે (તેઓના પાલન કરનારાઓનો તું અધિપતિ છે). આથી એમ કહેલું છે કે તેઓ સુખપૂર્વક રથ ચલાવવાની શક્તિવાળા છે. તેઓના 'યૂથપા:' સેનાપતિઓ (નો અધિપતિ છે), તેથી તારે એકલાએ યુદ્ધ ન કરવું, પણ બધાંએ ભેગા થઈને આવવું, એમ (ભગવાને) પોતાની સરસાઈ સૂચવેલી છે. 'ન:' અમારી સાથે યુદ્ધમાં ઉતર. અમે પણ ઘણાં છીએ, કારણ કે ઉત્તમોએ ઉત્તમ સાથે યુદ્ધ કરવું જોઈએ. તે યુદ્ધ પણ મજાકરૂપ (કરવાનું) નથી, પણ 'અસ્વસ્તયે' અકલ્યાણ થાય તેમ (કરવાનું છે), કારણ કે (બેમાંથી) એકને હણવાનું જરુરી છે. અથવા 'ન:' નો સંબંધ ('અસ્વસ્તયે' સાથે) છે1, કારણ કે ત્યારે તેને પાનો ચઢે. ઉલટું વચન થતાં, છલવાળું વચન થાય છે. બંને પ્રકારે અમને હાનિજ થવાની, કારણ કે નમાલા ઉપર વિજય થાય અને સેવક હણાય2. તેથીજ ભગવાને 'ન:'3 'અમારું' એમ કહેલું છે. ભલે ગમે તેમ હો. વિચાર કર્યા વિના તરત યુદ્ધ કર.

કોઈ પણ અંશનો વિચાર ન કર. ‘ઊહ:’ એટલે વિચાર. અથવા જેમાં વિઘ્ન ન હોય તે ‘અનૂહ:’, વિઘ્નરહિત, એવો અર્થ છે. ‘તેથી શું (ફલ) થાય?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી છલવચનથી ‘અને અમારું સંસ્થાપન કરી’ એમ કહે છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી દેવોનું પણ (સંસ્થાપન કરી), સંબંધીઓનું આંસુ લૂછ. માત્ર સંસ્થાપન થવાથીજ આંસુઓ દૂર થશે, એટલે જરાતરા અંશ રહ્યો હશે, તેથી ઘણાં (સંબંધીઓ)ના સંબંધવાળું ‘એક આંસુ (લૂછ)’ એમ કહેલું છે. યુદ્ધ કરવાના વિચાર પ્રમાણે ઘણાં ઉપર ઉપકાર થશે, પરંતુ હલકાને મારવાથી પોતાના મનમાં હલકાઈ થશે. યુદ્ધમાં બીજો પણ ગુણ છે એમ ‘જે પોતાની પ્રતિજ્ઞા...’ શબ્દોથી કહે છે. જે પોતાની પ્રતિજ્ઞા સારી રીતે ‘ન પિપર્તિ’ પૂર્ણ કરતો નથી તે અસભ્ય છે. તેથી આ યુદ્ધનાં વિચાર પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી સભ્યપણું પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, અને ઘણાં ઉપર ઉપકાર થતો હોવાથી સર્વ સંજોગોમાં યુદ્ધ કરવું યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. 12.

1.‘ન:’ એટલે ‘હે પુરુષ!’ એવો અર્થ છે. (પ્ર) આ સંબોધન નથી, પણ ‘અસ્વસ્તયે’ નું વ્યાખ્યાન ચાલે છે, તેનો ‘ન:’ સાથે સંબંધ છે. ‘અમારું અકલ્યાણ થાય તે માટે તું યુદ્ધમાં ઉતર’ એવો અર્થ થાય. તેથી હિરણ્યાક્ષને પાનો ચઢે, અને તે યુદ્ધ કર્યા વિના જતો ન રહે. આવો અર્થ જણાય છે.

2.યુદ્ધમાં હિરણ્યાક્ષનો જય થાય, તો ભગવાનની હાનિ થયાનું સ્પષ્ટજ છે. ભગવાનનો જય થાય, તો પણ નમાલા અસુર ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો અને તે સેવકને હણવોએ હાનિજ છે, એવો અર્થ છે. તેથીજ અમારી (મારી તથા દેવોની) સાથે યુદ્ધ કર, એમ ભગવાન્ કહે છે. ‘મારી સાથે યુદ્ધ કર’ એમ કહેતા નથી.

3.‘ન: અસ્વસ્તયે’ એ છલવાળું વચન (વક્રોક્તિ) છે.

પરસ્પર વાણીનું યુદ્ધ કહ્યું. પછી કાયાથી યુદ્ધ થયું એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોક) થી કહે છે:

દ્વાભ્યાં યુદ્ધં તુ દૈત્યસ્ય આરમ્ભો યુદ્ધમેવ ચ॥
પ્રતીકારશ્ચ યુદ્ધં ચ દ્વયં ભગવત: પુન:॥9॥
મિશ્રયુદ્ધં તત: સ્થૂલમુપસંહાર એવ ચ॥

(યુદ્ધનો) આરંભ(13) અને યુદ્ધ જ(14) એમ બે (શ્લોકો)થી તો દૈત્યનું યુદ્ધ (કહેલું છે). પછી ભગવાને કરેલો (તેનો) ઉપાય(15) અને યુદ્ધ(16) બે કહેલાં છે. પછી ભેગું સ્થૂલ યુદ્ધ(17) અને ઉપસંહાર જ (18) કહેલા છે. કા. 91/2.

તે પૈકી આરંભમાં હિરણ્યાક્ષનું યુદ્ધ બે શ્લોકથી કહે છે. યુદ્ધમાં ક્રોધ મુખ્ય સાધન છે, તે પહેલાં નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

॥મૈત્રેય ઉવાચ॥

સોઽધિક્ષિપ્તો ભગવતા પ્રલબ્ધશ્ચ રુષા ભૃશમ્॥
આજહારોલ્બણં ક્રોધં ક્રીડ્યમાનોઽહિરાડિવ॥13॥

ભગવાને તિરસ્કાર કરેલા અને ક્રોધથી ઘણા ઠગાએલા તેણે રમાડાતા ઉત્તમ સર્પની પેઠે ઉગ્ર ક્રોધ ધારણ કર્યો. 13.

'ભગવાને તિરસ્કાર કરેલા' વિશેષણથી ક્રોધ (ધારણ કરવા)નું કારણ (કહેલું છે). તે (ક્રોધ) તો ભક્તને અથવા નમાલાને ન થાય, તેથી 'તેણે' એમ કહેલું છે, 'તે' દૈત્ય હતો અને ઘણો બલવાન હતો. તે સમયે ભગવાને (પોતાનો) સ્વભાવ પ્રકટ કર્યો, એમ 'ભગવાને' શબ્દથી કહેલું છે. (1) 'ગ્રામસિંહોને' શબ્દથી તિરસ્કાર (કરેલો), (2) 'અમે આ (રહ્યા)' વિગેરે (શબ્દો)થી 'પ્રલબ્ધ:' ઠગવાનાં વચનોથી ઠગાએલો હતો. 'ચ' 'અને' શબ્દથી યુદ્ધ (કરવા) માટે આહ્વાન કરેલો (જણાવેલ છે). (3) તેમાં પણ ક્રોધથી (તેને) ઠગેલો, પણ હિત કરનાર ઉપદેશથી (ઠગેલો) નહિ. તેથી ત્રણ દોષો થએલ હોવાથી, તેને ત્રિદોષરૂપ ઘણો ક્રોધ થયો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. 'આજહાર' એટલે કોઈક સ્થલે (ક્રોધ) રાખેલ હોય તેની પેઠે (ત્યાંથી) લઈ આવ્યો, એવો અર્થ છે. 'ઉગ્ર' એટલે દુ:ખમાં અંત આવે તેવો. કુદરતી ક્રોધવાળાનો સાધન કરતાં દુ:ખમાંજ અંત આવે તેમાં શું કહેવું? એ વિષયનું દૃષ્ટાંત 'રમાડાતા (ઉત્તમ સર્પની પેઠે)' શબ્દથી કહેલું છે. જેમ 'અહિરાડ્' કાલિય અથવા બીજો ઉત્તમ સર્પ. 13.

તે જેમ (રમાડાતાં) પોતાનું પુરુષાતન પ્રકટ કરે તેમ તેણે કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સૃજન્નમર્ષિત: શ્વાસં મન્યુપ્રચલિતેન્દ્રિય:॥
આસાદ્ય તરસા દૈત્યો ગદયાડભ્યહનદ્ધરિમ્॥14॥

સહન ન કરતાં, ક્રોધથી ખળભળેલી ઇન્દ્રિયોવાળા દૈત્યે શ્વાસ મૂકતાં તરત પાસે આવી હરિ ઉપર ગદાથી પ્રહાર કર્યો. 14.

ઘણો (જરાએ) સહન ન કરતાં, શ્વાસ મૂક્તાં, ગદાથી પ્રહાર કર્યો એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (દેહની) અંદર રહેલા ક્રોધથી શ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. બહાર રહેલા, 'મન્યુ' શબ્દથી ઓળખાતા ક્રોધથી તો ઘણો ખળભળાટ કરતી છે ઇન્દ્રિયો જેની, તેવો તે થયો. એવી રીતે તે ક્રોધથી છવાયો એમ કહેલું છે. તેથીજ તરત પાસે આવી, ભગવાનની સમીપ આવી (પ્રહાર કર્યો). ભગવાન્ સાથે યુદ્ધ (કરવું) અયોગ્ય છે એવી શંકા થાય, તેથી 'દૈત્ય' શબ્દથી તેની જાતિ દર્શાવે છે. મોટો (પુરુષ) તો પછીજ પ્રહાર કરે છે, પહેલાં કરતો નથી, તેથી ભગવાનની સરસાઈ કહેવા તેણે પ્રથમ પ્રહાર કર્યો, એમ 'ગદાથી પ્રહાર કર્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. સિંહને અથવા દુ:ખ દૂર કરનારને પ્રહાર કરવામાં આવે, તો તે પોતાનુંજ અનિષ્ટ કરનાર થાય છે, એમ સૂચવવા 'હરિ' એમ કહેલું છે. એ પ્રમાણે પ્રહાર (કર્યા) સુધીનું તેનું યુદ્ધ કહ્યું. 14.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી ભગવાને કરેલું યુદ્ધ કહે છે:

ભગવાંસ્તુ ગદાવેગં વિસૃષ્ટં રિપુણોરસિ॥
અવઞ્ચયત્તિરશ્ચીનો યોગારૂઢ ઇવાડન્તકમ્॥15॥

જેમ યોગમાં કુશલ (પુરુષ) મૃત્યુને ચૂકાવે, તેમ ભગવાને તો શત્રુએ છાતી ઉપર ફેંકેલી ગદાના વેગને ખસી જઈને ચૂકાવ્યો. 15.

'તુ' 'તો' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાને) તેની પેઠે ક્રોધ ન કર્યો, પરંતુ શાંત જ રહીને તેનો ઉપાય કર્યો. ઉપાય કરવાની ભગવાનની શક્તિ પોતાના1 શબ્દથી કહેલી છે. (1) ગદા ન ચૂકાવી શકાય તેવા વેગવાળી હોય છે, કારણ કે (તેનાથી) સમીપમાં (રહીને) પ્રહાર થાય છે. (2) તે પણ ઉત્તમ પ્રકારે છાતી ઉપર છોડેલી (અને) (3) તે પણ શત્રુએ. ન ચૂકાવાના ત્રણ કારણો કહ્યાં, છતાં પણ (ભગવાને) ચૂકાવ્યો એમ 'ચૂકાવ્યો' શબ્દથી કહેલ છે. 'કેવી રીતે ચૂકાવ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ખસી જઈને' શબ્દથી (ચૂકાવવાનો) પ્રકાર કહેલો છે. ઘણા વેગથી ભગવાન્ ખસી ગયા. 'સમીપમાં થતો પ્રહાર માત્ર ખસી જવાથી કેમ ચૂકાવાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'યોગમાં કુશલ (મૃત્યુને ચૂકાવે તેમ)' એમ કહેલું છે, કારણ કે યોગ પ્રાણને વશ કરવાનું સાધન છે અને મૃત્યુ પ્રાણને હરનારું છે. તે (યોગમાં કુશલ પુરુષ) યોગથી પ્રાણનો લય કરે છે ત્યારે મૃત્યુ શોધવા છતાં પ્રાણને પ્રાપ્ત કરતું નથી. એ પ્રમાણે ભગવાને શત્રુની સમક્ષ પોતાનાં સ્વરૂપને (લીન) કર્યું. તેટલા સમયમાં જ તિરોહિત થયા, તેથી પ્રહાર જ્યાં કરેલ તે સ્થાનમાં અંતર્ધાન થવાથી (ગદાનો વેગ) ચૂકાવાયો, એવો અર્થ છે. 15.

1.'પોતાના શબ્દથી' એટલે 'ભગવાન્' શબ્દથી. (પ્ર)

એવી રીતે પહેલાં કરેલ (પ્રહાર)નો ઉપાય કરીને (ભગવાન્) શાંત રહેવા છતાં, તેણે ફરી પ્રહાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, પછી ભગવાને (તેના ઉપર) પ્રહાર કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પુનર્ગદાં સ્વામાદાય ભ્રામયન્તમભીક્ષ્ણશ:॥
અભ્યધાવદ્ધરિ: ક્રુદ્ધ: સંરમ્ભાદૃષ્ટદચ્છદ:॥16॥

ફરીથી પોતાની ગદા લઈને વારંવાર (તેને) ફેરવતા તેની પાસે, ક્રોધ કરેલા ક્રોધથી હોઠ કરડેલા હરિ દોડી આવ્યા. 16.

'પોતાની' મૂર્વા ઘાસથી બાંધેલી '(ગદા) વારંવાર ફેરવતા' એમ દૃઢ વૈરનું સાધન જણાવવા (કહેલું છે), અને ફેરવવાનું (ફેંકવાની ક્રિયા) પહેલાના સમયનું કહેલું છે. 'હરિ' વરાહ પ્રહાર કરવા માટે 'અભ્યધાવત્' દોડીને સમીપ આવ્યા, એવો અર્થ છે. તેનો (હિરણ્યાક્ષનો) પહેલાનો પ્રયાસ વ્યર્થ થવાથી ક્રોધના જુસ્સાથી કરડેલો છે 'દચ્છદ:' દાંતોના ઢાંકણરૂપ હોઠ જેમણે તેવા (હરિ થયા). 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે....' (ભ.ગી. 4.11.) એ માટે એમ કર્યું એવો ભાવ છે. 16.

'પછી (ભગવાને) શું કર્યું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

તતશ્ચ ગદયાઽરાતિં દક્ષિણસ્યાં ભ્રુવિ પ્રભુ:॥
આજઘ્ને સ તુ તાં સૌમ્ય ગદયા કોવિદોઽહનત્॥17॥

અને પછી પ્રભુએ શત્રુને જમણી ભ્રમર ઉપર ગદાથી પ્રહાર કર્યો, પરંતુ હે ભલા! તે કુશલ (પુરુષે) તે (ગદા)ને ગદાથી પ્રહાર કર્યો. 17.

‘ગદાથી’ કૌમોદકી (ગદા)થી જમણી ભ્રમર ઉપર-, (તે) પુરુષ હોવાથી તેનું આસુરી મૃત્યુ દૂર થાય એવા વિચારથી જમણી ભ્રમર ઉપર-પ્રહાર કર્યો. "નાનાં સ્થાન ઉપર પ્રહાર કેમ કરી શકાય?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘પ્રભુ’ એમ કહેલું છે. ‘તે (ગદા)ને’ એટલે કૌમોદકી ગદાને, ‘હે ભલા (પુરુષ)!’ પોતાની મૂર્વા ઘાસ બાંધેલી ગદાથી ગદાયુદ્ધમાં ‘કુશલ’ એટલે પંડિત (હિરણ્યાક્ષે) પ્રહાર કર્યો. 17.

એ પ્રમાણે પરસ્પરનું યુદ્ધ કહીને, નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે:

એવં ગદાભ્યાં ગુર્વીભ્યાં હર્યક્ષો હરિરેવ ચ॥
જિગીષયા સુસંરબ્ધાવન્યોન્યમભિજઘ્નતુ:॥18॥

એ પ્રમાણે હર્યક્ષ અને હરિ પોતે જય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી ઘણાં જુસ્સામાં આવી મોટી ગદાઓથી એક બીજાને પ્રહાર કરતા હતા. 18.

ઘણા સમય સુધી યુદ્ધમાં ઉપયોગી થાય તે માટે ‘મોટી’ ગદાઓથી (પ્રહાર કરતા હતા). હર્યક્ષ એટલે હરિ જ હતા ‘અક્ષણિ’ આંખમાં જેની તે હિરણ્યાક્ષ, (હરિની) સમાન હતો એમ જણાવવા (તેને માટે) ‘હર્યક્ષ’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘હરિ’ એટલે ભગવાન્. વધ કરાય તેવા ન હતા એમ જણાવવા બંને માટે ‘હરિ’ શબ્દ યોજેલો છે. (બંનેનો) પ્રયાસ જય પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોજનથી જ હતો, વધુ કરવા માટે ન હતો એમ જણાવવા ‘જય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી’ એમ કહેલું છે. ‘ઘણા જુસ્સામાં આવી’ શબ્દથી બંનેને યુદ્ધ કરવાનું કારણ કહેલું છે. એક બીજાને સર્વ તરફથી પ્રહાર કરતા હતા. 18.

એ પ્રમાણે ભગવાનની યુદ્ધલીલા કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેનું વર્ણન કરે છે:

તયો: સ્પૃધોસ્તિગ્મગદાહતાઽઙ્ગયો: ક્ષતાત્સ્રવદ્ઘ્રાણવિવૃદ્ધમન્યવો:॥
વિચિત્રમાર્ગાંશ્ચરતોર્જિગીષયા વ્યભાદિલાયામિવ શુષ્મિણોર્મૃધ:॥19॥

પ્રચંડ ગદાઓથી જેમના અંગ ઘવાયાં હતાં અને ઘામાંથી નીકળતાં (લોહી)ની ગંધથી જેમનો ક્રોધ ઘણો વધેલો હતો તેવા, જય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી વિચિત્ર માર્ગોમાં ફરતા તે બે સ્પર્ધા કરનારાઓનું યુદ્ધ ભૂમિ ઉપર જેમ બે આખલાઓનું યુદ્ધ શોભે તેમ શોભતું હતું. 19.

પરસ્પર સ્પર્ધા કરનારા તે બે, જેમનાં અંગો પ્રચંડ ગદાઓથી ઘવાયાં હતાં (તેમનું યુદ્ધ શોભતું હતું). "દુ:ખના પ્રભાવથી યુદ્ધ કરતાં બંધ પડ્યા હશે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઘામાંથી નીકળતાં (લોહી)ની ગંધથી જેમનો ક્રોધ ઘણો વધેલો હતો.’ એ વિશેષણથી કારણ સાથે ક્રોધ વધેલ હોવાનું કહેલું છે. ગદાના પ્રહારથી જે ઘા થયો, તેમાંથી નીકળતું જે લોહી, તેની ગંધ એટલે ઉપભોગ, તેનાથી ઘણો વધેલો હતો ક્રોધ જેમનો, તેવા (તે બે હતા). ગદા (યુદ્ધ)ના ‘વિચિત્ર માર્ગોમાં ફરતા’ વિશેષણથી યુદ્ધલીલામાં (વીર) રસમાં આસક્તિ કહેલી છે. સ્વરૂપથી અને અભિપ્રાયથી જય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાજ હોવાથી, આમાં પણ જય

પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાજ કારણરૂપ હતી. "બે શત્રુઓને માત્ર જય પ્રાપ્ત કરવાનુંજ પ્રયોજન કેમ હોય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ભૂમિ ઉપર જેમ બે આખલાઓનું (યુદ્ધ શોભે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. 'ઇલા' એટલે ભૂમિ. એકમાં સ્થાન દર્શાવવા1 સાતમી (વિભક્તિ) છે, અને બીજામાં પ્રયોજન દર્શાવવા સાતમી (વિભક્તિ) છે. જેમ પૃથ્વી ઉપર કામને લીધે મત્ત થએલા બે ઘણા પુષ્ટ આખલાઓ એક બીજા ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધ કરે, અથવા જેમ ગાય માટે તે બેનું યુદ્ધ થાય, તેમ તે બેનું યુદ્ધ 'વ્યભાત્' શોભતું હતું. 19.
1.જેમ ભૂમિ ઉપર (સ્થાન દર્શાવનારી સપ્તમી) બે આખલાઓનું યુદ્ધ શોભે, તેમ ભૂમિ માટે (પ્રયોજન દર્શાવનારી સપ્તમી) હર્યક્ષ અને હરિનું યુદ્ધ શોભતું હતું. 'ઇલા' એટલે (1) ભૂમિ (2) ગાય.

એ પ્રમાણે લીલાથી યુદ્ધ કરવામાં આવે, તો ભગવાનથી તે (હિરણ્યાક્ષ)નું મૃત્યુ નહિ થાય, એવી શંકા થતાં, બ્રહ્મા પોતે આવી, તેનો વધ કરવા પ્રાર્થના કરે છે એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી, આવવું અને પ્રાર્થના કરવી, એવા ભેદથી કહે છે:
દૈત્યસ્ય યજ્ઞાડવયસ્ય માયયાગૃહીતવારાહતનોર્મહાત્મન:॥
કૌરવ્ય મહ્યાં દ્વિષતોર્વિમર્દનં દિદૃક્ષુરાગાદૃષિભિર્વૃત: સ્વરાટ્॥20॥

હે કુરુના વંશજ! દૈત્ય અને માયાથી જેમણે વરાહનો દેહ ધારણ કરેલો તે ઉદાર મનવાળા યજ્ઞરૂપ અવયવાળા (ભગવાન્), એ બે શત્રુઓનું ભૂમિ ઉપરનું યુદ્ધ જોવાની ઇચ્છાવાળા સ્વરાટ્ ઋષિઓથી વીંટાઈને આવ્યા. 20.

બંને સમાન બલવાળા છે એમ જણાવવા (બંનેના) સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. તે પૈકી યુદ્ધ વિગેરેમાં દૈત્યપણું જ ઉપયોગી હોવાથી તેજ કહેલું છે. યજ્ઞો છે અવયવો જેમના તે (યજ્ઞરૂપ અવયવાળા). આથી તેમનામાં (ભગવાનમાં) ક્રિયાશક્તિ પૂર્ણ છે એમ કહેલું છે. 'જેમના યજ્ઞો અવયવો છે તે આવા આકારવાળા કેમ હોય?' એ દોષને 'માયાથી જેમણે વરાહનો દેહ ધારણ કરેલો' શબ્દોથી દૂર કરતાંજ (તેમનું) ઉત્તમ સામર્થ્ય કહેલું છે. 'ઉદાર મનવાળા' એ વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે તેવા (ભગવાન)ને યુદ્ધ કરવાનું પ્રયોજન જણાતું નથી. મોટા (પુરુષો)ના ચરિત્રમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે (વિદુરનું) 'હે કુરુના વંશજ' એવું સંબોધન (કરેલું છે). જલમાં યુદ્ધ થતું હતું એ વિચાર પ્રમાણે તો (તે) તેમનાથી (બ્રહ્માથી) દેખાય નહિ, તેથી તેને (ગણત્રીમાં) ન લેવા, 'મહ્યામ્' ભૂમિ ઉપરનું બે શત્રુઓનું મોટું યુદ્ધ જોવાની ઇચ્છાવાળા (બ્રહ્મા) પોતે આવ્યા. 'હિરણ્યાક્ષનો વધ થતાં બ્રહ્માનું કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સ્વરાટ્' એમ કહેલું છે; કારણ કે તે (બ્રહ્મા) બધીએ સૃષ્ટિના રાજા છે. ઇંદ્ર વિગેરે તેમના અંશો છે. સાક્ષી થવા માટે ઋષિઓ આવેલા. 20.

તે બેનું યુદ્ધ જોઈ, આ બે રમત કરે છે એમ માની, (બ્રહ્માએ હિરણ્યાક્ષનો) વધ કરવા પ્રાર્થના કરી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:
આસન્ન શૌણ્ડીરમપાસ્તસાધ્વસં કૃતપ્રતીકારમહાર્યવિક્રમમ્॥

વિલોક્ય દૈત્યં ભગવાન્સહસ્રણીર્જગાદ નારાયણમાદિસૂકરમ્॥21॥

સાહસનો ઉત્સાહ જેણે ધારણ કરેલો, જેનો ભય જતો રહ્યો હતો, જેણે સામો પ્રહાર કરેલ અને જેનું પરાક્રમ હરી ન શકાય તેવું હતું તેવા દૈત્યને જોઈને હજારોના નાયક ભગવાન્ બ્રહ્માએ આદિવરાહ નારાયણને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. 21.

ભગવાનની સરસાઈ યોગ્ય છે, તે (દૈત્ય)ની યોગ્ય નથી, તેથી તેનુંજ વર્ણન કરે છે. 'આસન્નં' ધારણ કરેલ હતો 'શૌણ્ડીરં' સાહસનો ઉત્સાહ જેણે, ભગવાનની સમીપ હોવાથી જતો રહેલ હતો ભય જેનો, કરેલ હતો સામો પ્રહાર જેણે, કોઈથી પણ હરી ન શકાય તેવું હતું પરાક્રમ જેનું, તેવા દૈત્યને જોઈને, આ જીતી ન શકાય તેવો છે એમ જાણીને, ભગવાન્ જો હણવા ઇચ્છે તોજ આનું મરણ થાય પરંતુ ઉદાસીન રીતે (યુદ્ધ કરે) તો ન થાય એમ માનીને, (બ્રહ્માએ) પોતાના પિતા, સર્વ અવતારોમાં પહેલા અવતારરૂપ ભગવાન્ આદિવરાહને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (બ્રહ્માને) તેવું જ્ઞાન હતું એ વિષયનું કારણ 'ભગવાન્' વિશેષણથી (કહેલું છે). "એમ કહેવામાં આવતું હોય, ત્યારે તે જો બ્રહ્મા ઉપરજ પ્રહાર કરે, તો શું પરિણામ આવે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'હજારોના નાયક' એમ કહેલું છે. હજારોને (યુદ્ધમાં) દોરવણી કરે તે બ્રહ્મા પોતાના જેવા હજાર યોધાને દોરવણી કરનાર હતા, તેથી આમને ભય ન હતો, એવો અર્થ છે. 21.

ભગવાન્ (હિરણ્યાક્ષને) હણે તે માટે નીચેના બે (શ્લોક)થી બ્રહ્મા તેનાં દૂષણોજ કહે છે:

॥ બ્રહ્મોવાચ॥

એષ તે દેવ દેવાનામઙ્ઘ્રિમૂલભુપેયુષામ્॥
વિપ્રાણાં સૌરભેયીણાં ભૂતાનામપ્યનાગસામ્॥22॥
આગસ્કૃદ્ભયકૃદુષ્કૃદસ્મદ્રાદ્ધવરોઽસુર:॥
અન્વેષન્નપ્રતિરથો લોકાનટતિ કણ્ટક:॥23॥

હે દેવ! આ દેવોને, આપના ચરણના મૂલને શરણ આવનારને વિપ્રોને ગાયોને અને નિર્દોષ પ્રાણીઓને પણ દોષવાળા બનાવનાર, ભય ઉત્પન્ન કરનાર, દુષ્ટ કર્મ કરનાર, મારી પાસેથી વર પ્રાપ્ત કરેલો અસુર, (પોતાની) સમાન બલવાળો યોદ્ધો ન હોવાથી (તેવાને) શોધતો લોકોમાં કંટકરૂપ થઈ ફરે છે. 22-23.

'ભક્તનો દ્રોહ કરે ત્યારે વધ વિચારેલો છે' એવો ભગવાનનો ભાવ હોવાથી આણે ભક્તનો દ્રોહજ કરેલો છે એમ કહે છે. 'આ' એટલે હિરણ્યાક્ષ. (દેવો પ્રતિ) પક્ષપાત જણાવવા 'હે દેવ!' એવું સંબોધનજ (કરેલું છે). (1) દેવોનો દ્રોહ (કરેલ) હોવાથી, (હિરણ્યાક્ષના) વધથી દોષ થતો નથી એમ જણાવવા 'દેવોને' એમ કહેલું છે. (2) 'ચરણના મૂલને શરણ આવનારને' શબ્દથી (વધ કરવાનું) મુખ્ય કારણ કહેલું છે. (3) બ્રાહ્મણો અને ગાયો યજ્ઞમાં ઉપયોગી હોવાથી, તેઓનો વિરોધ (હિરણ્યાક્ષે કરેલ) હોવાથી યજ્ઞસ્વરૂપ વરાહે (તેને) અવશ્ય હણવો જોઈએ, એ ચાલુ અવતારમાં ઉપયોગી હોવાથી 'વિપ્રોને,

ગાયોને' એમ કહેલું છે.(4) વિષ્ણુ સામાન્ય રીતે રક્ષણ કરનાર હોવાથી, તે (વિષ્ણુ) તરીકે રક્ષણ કરે તે માટે 'નિર્દોષ પ્રાણીઓને પણ' એમ કહેલું છે, કારણ કે અપરાધરહિત પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનારે સદા કરવું જોઈએ. ચાર કારણોથી આ હણવા યોગ્ય છે એમ કારણો કહ્યાં. 22.

ત્રેવીસમા શ્લોકમાં તેના પણ ચાર દોષો કહે છે. (1) આરંભમાં અપરાધ રહિતને અપરાધવાળો જણાવે છે, ખોટોજ અપરાધ સિદ્ધ કરાવે છે. (2) પછી ધમકી વિગેરેથી ભય ઉત્પન્ન કરે છે. (3) પછી મારવાનું, બધી મિલ્કત પડાવી લેવાનું વિગેરે દુષ્ટ (કર્મ) કરે છે. 'મારી પાસેથી વર પ્રાપ્ત કરેલો' વિશેષણથી બીજા પણ દોષો (તેનાથી) ઉત્પન્ન થાય તે માટે(નું) તેનું બલ કહેલું છે. મારી પાસેથી 'રાદ્ધ:' પ્રાપ્ત કરેલો છે વર જેણે, તેવો (તે છે). "દેવ પાસેથી વર પ્રાપ્ત કરીને તે દુષ્ટ કેમ થયો?" એવી શંકા થાય, તેથી 'અસુર' એમ કહેલ છે. સર્પોને દુધ પાવામાં આવે, તેની પેઠે (વરથી દુષ્ટ થયો). (4) આ 'કંટકરૂપ' છે એમ ચોથો દોષ કહેલો છે. (કાંટારૂપ તે) ગતિનોજ નાશ કરે છે, થોડો હોય તો પણ ઘણું દુ:ખ આપનારો છે એવો અર્થ છે. વળી આની સમાન બલવાળો યોદ્ધો નથી. નથી લોકમાં 'પ્રતિરથ:' યુદ્ધમાં સમાન બલવાળો જેની, તેવો (આ છે). તેથીજ સમાન બલવાળાને શોધતો લોકોમાં ફરે છે. તેથી અહંકારી દુષ્ટ હણવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. 23.

આના પ્રતિ ઉદાસીન ન રહેવું, એવું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મૈનં માયાવિનં દૃપ્તં નિરંકુશમસત્તમમ્॥
આક્રીડ બાલવદ્દેવ યદાડડશીવિષમુત્થિતમ્॥24॥

હે દેવ! આ માયાવી, અહંકારી, અંકુશરહિત ઘણા દુષ્ટને બાલકની પેઠે રમાડો નહિ, કારણ કે (આ) જગાડેલો સાપ છે. 24.

આને 'આક્રીડ' રમાડો નહિ, એવો અર્થ છે; અથવા આને લક્ષમાં રાખીને રમત ન કરો, એવો અર્થ છે. તેનાં ચાર કારણો છે. (1) માયાવી. વળી આ માયાવી છે, આનું બલ જણાતું નથી; તેથી જ્યારે બલ ઘટી જશે ત્યારે તે તરતજ નાસી જશે, તેથી હમણાંજ હણવો યોગ્ય છે. વળી (2) આ વિના કારણ અહંકારી છે. તેથી ઉદાસીન રહેવાથી જગતનો નાશ કરશે. વળી (3) અંકુશરહિત છે. આપના સિવાય બીજો (કોઈ) આને વશ રાખનાર નથી. તેથી આના સંબંધમાં બીજો (કોઈ) આને વશ રાખનાર નથી. તે પોતેજ સમય જતાં મૂર્ખાઈ તજશે, એમ ન માનશો, કારણ કે આ ઘણો દુષ્ટ છે. તેથીજ 'હે દેવ! બાલકની પેઠે (તેને) રમાડો નહિ;' કારણ કે બાલક પરિણામનો વિચાર કરતો નથી. વળી (4) આ આપના ઉપર પણ અપકાર કરશે, એમ 'કારણ કે (આ) જગાડેલો સાપ છે' શબ્દોથી કહેલું છે. જગાડેલો સાપ (હણવા યોગ્ય છે). જો સૂતેલા સર્પને ક્રિયાથી જગાડવામાં આવે, તો (તેને) હણવોજ જોઈએ. તેમ ન કરીએ, તો અપકાર કરે. 24.

વળી સ્વભાવથીજ આ ઘણો બલવાન છે. સંધ્યા સમયે અત્યંત બલવાન થશે. તેથી આ(ના બલ)ની વૃદ્ધિનો સમય આવે નહિ, તેટલામાંજ આ હણવા યોગ્ય છે, એમ

નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

ન યાવદેષ વર્ધેત સ્વાં વેલાં પ્રાપ્ય દારુણ:॥
સ્વાં દેવમાયામાસ્થાય તાવજ્જહ્યઘમચ્યુત॥25॥

હે અચ્યુત! આ ભયંકર (દૈત્ય) પોતાના સમયને પ્રાપ્ત કરીને વૃદ્ધિ ન પામે તેટલામાં પોતાની દેવમાયાનો ઉપયોગ કરીને પાપને હણો. 25.

(દૈત્ય) વૃદ્ધિ પામે, ત્યારે (થનાર) દોષ 'ભયંકર' વિશેષણથી કહેલ છે. 'પોતાનો સમય' એટલે સંધ્યા, કારણ કે તે દૈત્યો તે સમયે ઉત્પન્ન થએલા. આ બે (હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ)નો પણ ત્યારેજ જન્મ (થએલો). 'ત્યારે કેવી રીતે હણવો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે; કારણ કે 'હે ભારત! રજોગુણ અને તમોગુણનો પરાભવ કરીને સત્ત્વ પ્રવર્તે છે' (ભ.ગી.14-10). એ વાક્ય પ્રમાણે દેવમાયા અસુરોનો પરાભવ કરનારી છે. વધ કરવાથી દોષ થશે એમ ન માનશો, કારણ કે આ પાપરૂપ છે. આ યુદ્ધમાં (આપના) પોતાના (વિજય) વિષે સંદેહ ન રાખશો, એમ 'હે અચ્યુત!' એ સંબોધનથી કહેલ છે. 25.

સંધ્યા પોતે પણ નાશ કરનારી છે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

એષા ઘોરતમા સન્ધ્યા લોકચ્છમ્બટ્કરી પ્રભો॥
ઉપસર્પતિ સર્વાત્મન્ સુરાણાં જયમાવહ॥26॥

હે પ્રભો! આ લોકોનો નાશ કરનારી ઘણી ઘોર સંધ્યા સમીપમાં આવે છે. હે સર્વરૂપ! દેવોને જય પ્રાપ્ત કરાવો. 26.

(1) આ દેવોની સંધ્યા આવે છે કારણ કે જ્યોતિશ્ચક્ર સ્થિર છે અને પૃથ્વી વચ્ચે રાખેલી છે. બ્રહ્મા વિગેરે દેવો હોવાથી દેવોના માનથી (સંધ્યા કહી છે) એવો નિશ્ચય થાય છે. અથવા (2) આ બ્રહ્માનો દિવસ છે, કારણ કે 'લોકોનો નાશ કરનારી' એમ કહેલ હોવાથી, તેમના વર્ષના છેલ્લા દિવસેજ કલ્પનો પ્રલય થાય છે. પહેલા મત પ્રમાણે સંધ્યા લોકોનો નાશ કરે તે સ્વાભાવિક હોવાથી તેમ કહેલું છે. અથવા (3) જ્યોતિશ્ચક્ર ફર્યા કરતું હોવાથી મનુષ્યોનું માન છે. (મનુષ્યોનાં માન પ્રમાણે સંધ્યા આવતી હોવાનું કહેલું છે.) અથવા (4) (કાલની) અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ ભગવાનની સેવા કરવા આવેલા કાલ પાસે એક પછી એક પ્રકટ થયા કરે છે, તેથી તે દેવતાને જ સંધ્યા કહેલી છે. અભિજીતનું પણ તેમજ જાણવું. એવી રીતે ચારે વિચાર પ્રમાણે સમાધાન કરવાનું શક્ય હોવા છતાં પણ આ1 વિચારજ મુખ્ય છે.

'છમ્બટ્' શબ્દ વૈદિક છે. તેનો અર્થ 'નાશ' છે. 'તેથી એક અષ્ટકાને ખાલી કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેની સમાન અર્થવાળો 'ખાલી' (શબ્દ) છે. તેથીજ સંધ્યા પણ લોકોનો નાશ કરનારી છે. દૈત્ય પણ (તેવો છે). બંને ભેગાં થતાં ઘણો અનર્થ થાય, તેથી તે (સંધ્યા)ની પહેલાંજ દૈત્યને હણવો જોઈએ, એવો અર્થ છે. 'પ્રભો!' શબ્દ (ભગવાનની) તેવી શક્તિ સૂચવે છે. બધાએ અવતારોમાં સત્ત્વ અંશ ઢંકાઈ જતો હોવાથી, (વરાહના) જ્ઞાનનો જાણે કે તિરોભાવ થયો હોય તેમ (બ્રહ્મા) માને છે, તેથી (તેમને) જણાવે છે. ત્રણ પ્રહર થયા છે, તેથી

સંધ્યા થોડા સમયમાંજ થશે, એવા વિચારથી ‘સમીપમાં આવે છે’ એમ કહે છે. સર્વનું રક્ષણ કરવાનું આપને જરૂરી છે એમ (જણાવવા), ‘હે સર્વરૂપ!’ શબ્દથી તેવું સંબોધન કરે છે. એકને હણવાથી ઘણાનું રક્ષણ થતું હોવાથી, ‘સર્વરૂપ’ હોવા છતાં, (તેને) હણવાનું (પોતાનાં એ સ્વરૂપથી) વિરુદ્ધ નથી. ‘છતાં પણ સંપૂર્ણ રીતે હણવો નહિ, માત્ર રક્ષણ જ કરવું’ એવો વિચાર થાય, તેથી ‘દેવોને જય પ્રાપ્ત કરાવો’ એમ કહેલું છે. સત્ત્વના સમયમાં દેવોનો વિજય (થાય તેમ) કરવું જોઈએ. 26.

1.(કાલની) દેવતાઓ આવે છે એવો (ચોથો) વિચાર. (પ્ર)

"હું જ (તેને) હણીશ. આ પ્રમાણે શા માટે (તું) જણાવે છે?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

અધુનૈષોઽભિજિન્નામ યોગો મૌહૂર્તિકો હ્યગાત્॥
શિવાય નસ્ત્વં સુહૃદામાશુ નિસ્તર દુસ્તરમ્॥27॥

હમણાં આ અભિજિત્ નામનો એક મુહૂર્તનો યોગ ગયો. અમો સ્નેહીઓનું કલ્યાણ થાય તે માટે આપ સહન ન થઈ શકે તેવાથી તરત બચાવો. 27.

તે (અભિજિત્)ની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા પ્રત્યક્ષ (દેખાતી) હોવાથી, ‘આ’ એમ કહેલું છે. અભિજિત્ નક્ષત્ર મધ્યાહ્ન સમયે રાશિ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેમ1 કહેલું છે. તુલા સંક્રાંતિના આઠ દિવસ જાય, ત્યારે તેજ દિવસે ઉત્તરાષાઢાના ચોથા ચરણમાં મધ્ય દિવસ હોય ત્યારે માત્ર એક મુહૂર્ત સુધી ‘અભિજિત્’ યોગ હોય છે. ‘તે દેવોએ તે નક્ષત્રમાં યજ્ઞ કર્યો’ એ ઉપાખ્યાનમાં અભિજિત્ નક્ષત્રમાં દેવોએ દૈત્યો ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત કર્યાનું) કહેલું છે. તે (યોગ) તો થોડા સમય ઉપરજ ગયો. જેનો પરાભવ થઈ ન શકે તેવા ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે ત્યારેજ હણવો યોગ્ય હતો. અથવા ‘પાપને લીધે પરાજય પામેલા જેવાને તો’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે અભિજિત્ નક્ષત્ર (જય પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણું) ઉત્તમ નથી, કારણ કે (તેમાં અસુરોનો) પાપથી પરાજય થએલો. તેથી તે (અભિજિત્ યોગ) પણ ગયો, અને સંધ્યા થઈ નથી, તેથી હણવા યોગ્ય છે એવો અર્થ છે. અમો ‘સ્નેહીઓ’ દેવોનું કલ્યાણ થાય તે માટે, એવા પ્રકારના દુષ્ટ સહન ન થઈ શકે તેવા મૃત્યુરૂપ (દૈત્ય)થી તરત ‘નિસ્તર’ સંપૂર્ણ પ્રકારે બચાવો. 27.

1.‘તેમ’ એટલે યોગ હોવાનું (કહેલું છે). (પ્ર)

"આનું જીવે તેવું અદૃષ્ટ હોય, ત્યારે (આ) કેમ મરે?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

દિષ્ટ્યા ત્વાં વિહિતં મૃત્યુમયમાસાદિત: સ્વયમ્॥
વિક્રમ્યૈનં મૃધે હત્વા લોકાનાધેહિ શર્મણિ॥28॥

સદ્ભાગ્યે આ (તેના) મુકરર કરેલા મૃત્યુરૂપ આપની પાસે પોતે આવેલો છે. પરાક્રમ કરી સંગ્રામમાં આને હણી લોકોને સુખમાં મૂકો (રાખો). 28.

કારણ કે આ અવસરે આપની પાસે આવેલો છે, તેથી એમ જણાય છે કે આ જીવે તેવું આનું અદૃષ્ટ નથી. આનું મૃત્યુ આપજ છો, તેથી સદ્ભાગ્યે આ પોતાની મેળેજ મૃત્યુરૂપ આપની પાસે 'આસાદિત:' આવેલો છે. જેમ મૃત્યુ રોગ વિગેરે પરાક્રમથી તે (રોગી)ને હણે છે, એવી રીતે આને પણ પરાક્રમ કરીનેજ સંગ્રામમાં હણી બધાએ લોકોને પરમસુખમાં મૂકો, એવી પ્રાર્થના છે. યુદ્ધમાં હણવાથી દોષ પણ નહિ (થાય). 28.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના અઢારમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ અધ્યાય ઓગણીસમો ॥

એવં સ્થિતિર્હરૌ તસ્ય પૂર્વાધ્યાયે નિરૂપિતા॥
પ્રલયો બ્રહ્મણો વાક્યાદ્ભગવત્કૃત ઈર્યતે॥1॥

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં હરિમાં તે (હિરણ્યાક્ષ)ની સ્થિતિ કહી. બ્રહ્માના વાક્યથી ભગવાને કરેલો (તેનો) નાશ કહેવામાં આવે છે. કા.1.

એકોનવિંશે ભગવાન્ક્રીડન્નિવ મહાસુરમ્॥
સુરાણાં મહદર્થાય હતવાનિતિ વર્ણ્યતે॥2॥

ઓગણીસમા અધ્યાયમાં એવું વર્ણન કરવામાં આવે છે કે દેવોના ઉત્તમ લાભ માટે ભગવાને પોતે રમત કરતા હોય તેમ મોટા અસુરને મારી નાખ્યો. કા. 2.

એ પ્રમાણે બ્રહ્માએ સ્તુતિ કરી છતાં, (હિરણ્યાક્ષ) ભક્ત હોવાથી (ભગવાન્ તેને) હણશે કે નહિ એવો સંદેહ હોવાથી, નીચેનો શ્લોક કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

અવધાર્ય વિરઞ્ચ્યસ્ય નિર્વ્યલીકામૃતં વચ:॥
પ્રહસ્ય પ્રેમગમ્ભીરં તદપાંગેન સોઽગ્રહીત્॥1॥

વિરંચ્યનાં કપટરહિત અમૃત વચનનો નિર્ણય કરીને, તેમણે ઘણું હસી પ્રેમને લીધે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળાં તે (વચન)નો કટાક્ષથી સ્વીકાર કર્યો. 1.

આ (બ્રહ્મા) દેવની સ્થિતિવાળા હોવાથી દ્વેષથી કહે છે કે એવુંજ છે, એમ ભગવાને તે વચનનો વિચાર કર્યો. તેનો નિર્ણય કરીને 'હું તેમજ કરીશ' એમ તેનો સ્વીકાર કર્યો. 'વિરંચ્ય' શબ્દથી પણ તે ખોટું બોલનાર નથી એમ જણાયું, કારણ કે 'રવિ' શબ્દ ઉલટાવેલો ('વિર' થાય), (અને) 'વિરં' રવિને 'ચિનોતિ' પ્રાપ્ત કરે (બનાવે) તે 'વિરંચ્ય'. આ સૂર્ય વિગેરેને બનાવનાર છે, અંધકાર બનાવનાર નથી. તેથી (તેમનું વચન) કપટરહિત અને 'અમૃત' એટલે હિત કરનારું તથા મીઠું (છે). એવા ગુણવાળું વચન સત્ય છે એવો નિર્ણય કરી, બ્રહ્માને ભય પામેલા જાણીને અથવા (પોતાની) સમીપમાં (તેમને) જ્ઞાન થયું નહિ તેથી ઘણું હસીને, પ્રેમને લીધે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળાં તે વચનનો કટાક્ષથી જ સ્વીકાર કર્યો. 'પ્રેમગર્ભેણ' 'પ્રેમથી ભરેલાં (કટાક્ષથી)' એવો પાઠ હોય, ત્યારે (ભગવાનની) દૃષ્ટિ પ્રેમવાળી હતી અને તે અધિક પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવશે, એમ તેઓને નિર્ભય (રહેવાનું) જણાવે છે. 'તેમણે' એટલે ભગવાને. ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરીને તે તિરોહિત ન થયા, અને તે (વરાહના) સ્વરૂપમાં (પોતે) પ્રવેશ કર્યો1 (લીન થયા) નહિ, એમ તે (શબ્દ) જણાવે છે. 1.

1.'પ્રવેશિત:' નો પ્રવેશ કર્યો એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે (હિરણ્યાક્ષના) વધની પહેલાંથી સ્થિતિ (અને) ભગવાનની (તેનો વધ કરવાની) ઇચ્છા કહીને, (ભગવાન્) સર્વરૂપ હોવાથી, (તેને) હણ્યા પહેલાં તેની કામના પૂર્ણ કરે છે. તેને એવી મોટી કામના હતી કે યુદ્ધ કરવું, અને (તેમાં) જય થાય. તેથી આરંભમાં (ભગવાન્) તે બંને સિદ્ધ કરે છે. તે પૈકી પહેલાં યુદ્ધમાં તેને જય પ્રાપ્ત કરાવે છે, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ (શ્લોકો)થી કહે છે. આગળ દૈત્યનો જય (થાય છે એમ) કહેવાનું હોવાથી પહેલાં ભગવાને કરેલું યુદ્ધ કહે છે.

યુદ્ધં તસ્ય પ્રતીકારો દૈત્યધર્મશ્ચ સાધક:॥
સર્વલોકપ્રસિદ્ધિશ્ચ ભક્તાનામાશિષસ્તથા॥3॥
સર્વેષામેવ હૃદયે જયસ્તસ્ય સમાગત:॥
ઇતિ દર્શયિતું દેવાસ્તદાહુરિતિ રૂપ્યતે॥4॥

યુદ્ધ (2), તેનો ઉપાય (3), અને (જય) પ્રાપ્ત કરનાર દૈત્યનો ધર્મ (4), અને (તેના જયની) સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધિ (5) તેમજ ભક્તોની આશિષો (કહ્યાં છે). કા.3.

બધાએના હૃદયમાં તેનો જય (થયાનું) આવ્યું એમ દર્શાવવા દેવોએ તે (વચન) કહ્યું એમ કહેવામાં આવે છે. કા. 4.

ततः सपत्नं मुखतश्चरन्तमकुतोभयम्॥
जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः॥2॥

પછી સન્મુખ ફરતા ભયરહિત અસુર શત્રુને, ઇન્દ્રિયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા (ભગવાને) કૂદીને હડપચી ઉપર ગદાપછી, 'સપત્નં' શત્રુને પ્રહાર કર્યો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (પ્રહાર કરવા) પહોંચાય તેમ હતું એમ જણાવવા 'સન્મુખ ફરતા' એમ (કહેલું છે). 'મુખતः' એટલે સન્મુખ અથવા મુખ્યપણાથી. (તે) મુખથી (ઉપર ઉપરથી)જ ફરતો હતો. (ભગવાનની તેને) હણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, અંદરથી તો તેનાં હૃદયમાં પણ મરણ આવ્યું, તેથી મુખથીજ ફરતો હોવાનું કહેલું છે. એવું જાણવા છતાં પણ (તે) નાસી જતો ન હતો એમ જણાવવા, 'ભયરહિત' (હોવાનું) કહેલ છે. 'ઉત્પત્ય' એટલે કૂદીને અથવા ઉપર પડીને, બ્રહ્માના નશ્કોરામાંથી ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી 'ઇન્દ્રિયમાંથી ઉત્પન્ન થએલા' ભગવાને ગદાથી હડપચી ઉપર પ્રહાર કર્યો. હડપચી એટલે મુખથી નીચેનું હાડકું. 2.

નીચેના શ્લોકમાં પછી (અસુરે કરેલો) ઉપાય કહે છે:

सा हता तेन गदया गलिता भगवत्करात्॥
विघूर्णिताऽपतद्रेजे तदद्भुतमिवाऽभवत्॥3॥

તેણે ગદાથી પ્રહાર કરેલી તે (ગદા) ભગવાનના કરમાંથી પડી, ચક્કર ચક્કર ફરતી પડી શોભવા લાગી, તે અદ્ભુત જેવું થયું. 3.

તે દૈત્યે (પોતાના) ઉપર પડતી કૌમોદકી ગદાને પોતાની ગદાથી પ્રહાર કર્યો, ત્યારે તેણે પ્રહાર કરેલી તે કૌમોદકી ભગવાનના કરમાંથી પડી, આકાશમાં ચક્કર ચક્કર ફરી, ફરતી 'અપતત્' ભૂમિ ઉપર પડી, પરંતુ ભાંગી નહિ, પણ ભૂમિ ઉપર પડી શોભવા લાગી. ભગવાનના કરમાંથી કૌમોદકીનું પડવું ઘણું અદ્ભુત હતું, એમ 'તે અદ્ભુત (થયું)' શબ્દોથી કહે છે. અદ્ભુત કરતાં પણ આશ્ચર્યકારક હતું એમ 'જેવું' એ શબ્દથી કહેલું છે. ભગવાનના કરમાંથી પડવું જ આશ્ચર્યકારક છે, તેનાથી પણ કૌમોદકીનું પડવું (આશ્ચર્યકારક છે), કારણ કે તે પ્રાણરૂપ છે. દૈત્યો તેનાથીજ હણાય છે, કેમકે તે (ભગવાન્) પાપીઓનો નાશ કરનારા છે. તેથી અહિં (આ કાર્ય) આશ્ચર્યકારક કરતાં પણ આશ્ચર્યકારક થયું. ભગવાન્ જ્યારે કામના પૂર્ણ કરે છે, ત્યારે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ પૂર્ણ કરે છે, તેથી તે પ્રમાણે થયું. 3.

આ (કાર્ય) ભગવાનેજ કરેલું હતું એમ જણાવવા, તેની ધર્મબુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. તેમ (ભગવાને કરેલું) ન હોય, તો દુષ્ટ, પ્રયોજન વિના લોકોને દોષ દેનારો, ભય કરાવનારો, દુષ્ટ કાર્ય કરનારો તે સમયે શાંત કેમ રહે? કારણ કે આ પ્રસંગે (તે) ભગવાનનાં સામર્થ્યને લીધે (શાંત રહ્યો) ન હતો. તેથી નીચેના શ્લોકમાં ધર્મ જણાવવામાં આવે છે:

स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम्॥

માનયન્ સ મૃધે ધર્મં વિષ્વક્સેનં પ્રકોપયન્॥4॥

પછી લાગ પ્રાપ્ત કરેલ હોવા છતાં પણ સંગ્રામમાંના ધર્મનું પાલન કરતાં, સર્વ તરફ સૈન્યવાળાને ઘણું કોપાવતાં તેણે શસ્ત્રરહિત ભગવાન્ પર પ્રહાર ન કર્યો. 4.

'પછી' કૌમોદકી પડ્યા પછી, લાગ પ્રાપ્ત કરેલ હોવા છતાં-ભગવાન્ શસ્ત્રરહિત હોવાથી હમણાં જીતી શકાશે એવી લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે જય (પ્રાપ્ત કરવા)નો લાગ હોવા છતાં-પણ, તેણે શસ્ત્રરહિત ભગવાન્ ઉપર, પ્રહાર ન કર્યો. 'જય (પ્રાપ્ત કરવા) ઇચ્છાવાળાએ પ્રહાર કેમ ન કર્યો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સંગ્રામમાંના ધર્મનું પાલન કરતાં તેણે (પ્રહાર ન કર્યો)' એમ કહેલું છે. સંગ્રામમાં શસ્ત્રરહિત શત્રુને મારવો નહિ, એવો ધર્મ છે, તે ધર્મનું પાલન કરતાં તેણે પ્રહાર ન કર્યો, એવો અર્થ છે. (તેનો) જય ભગવાને કરેલો હતો એમ જણાવવા, આ ધર્મ કહી, તેનામાં (તે) ધર્મ સ્વાભાવિક ન હતો એમ જણાવવા, તેનું ઇચ્છેલું બીજું હતું એવી શંકા કરી, 'સર્વ તરફ સૈન્યવાળાને કોપાવતાં' એમ કહેલું છે. 'વિષ્વક્' સર્વ તરફ 'સેના' સૈન્ય છે જેમનું તેવા (ભગવાન્ છે). આથી તે મૂર્ખ હોવાનું સૂચવેલું છે. શાંત રહેવું તે પણ જય સૂચવનારું છે, અને 'હું જીત્યો' એવો અર્થ દર્શાવનારું છે. એવી રીતે દૈત્યની (પોતાનો) જય (થયો એવી) બુદ્ધિ જણાવી. 4.

નીચેના શ્લોકમાં લોકોની (દૈત્યનો) જય (થયો એવી) બુદ્ધિ કહે છે:

ગદાયામપવિદ્ધાયાં હાહાકારે વિનિર્ગતે॥
માનયામાસ તદ્ધર્મં સુનાભં ચાડસ્મરદ્વિભુ:॥5॥

ગદા પડી (અને) હાહાકાર નીકળ્યો, ત્યારે સર્વશક્તિમાને તેના ધર્મનો આદર કર્યો અને સુદર્શનનું સ્મરણ કર્યું. 5.

(ગદા) 'અપવિદ્ધા' પ્રહાર થવાથી પડી ગઈ ત્યારે, અને લોકમાં સર્વ સ્થલે હાહાકાર નીકળ્યો ત્યારે (તેના ધર્મનો આદર કર્યો...) ગદા પડવાના કારણથી હાહાકાર (થએલો). ભગવાન્ પણ લોકને અનુસરતા હોવાથી તેમણે તેનો જય સ્વીકાર્યો, એમ 'તેના ધર્મનો આદર કર્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. શસ્ત્રરહિતનો વધ ન કરવો, એવા તેના ધર્મનો (ભગવાને) આદર કર્યો, કારણ કે ભગવાને આદર ન કરેલો ધર્મ ફલ આપનારો ન થાય. 'પછી (ભગવાને) શું કર્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'અને સુદર્શનનું સ્મરણ કર્યું' એમ કહેલું છે. 'સુનાભ' એટલે સુદર્શન અને 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી પોતાના સ્વભાવનું (સ્મરણ કર્યું). "માત્ર સ્મરણ (કરવા)થી પોતાનો સ્વભાવ ભગવત્પણું અને સુદર્શન કેમ આવે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વશક્તિમાને' એમ જણાવેલું છે; (તે બંને સ્મરણથીજ આવે), કારણ કે તે (ભગવાન્) સર્વ (કરવાની) શક્તિવાળા છે. 5.

તે સમયે ભગવાનના ભક્તોના હૃદયમાં પણ તેનો જય આવ્યો (સ્ફૂર્યો), તેથી ભગવાનને ફરી આયુધ ધારણ કરેલા જોઈને જીવન પામેલા તેઓ, વિલંબ વિના તેનો વધ કરવા (ભગવાન)ની નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:

તં વ્યગ્રચક્રં દિતિપુત્રાડધમેન સ્વપાર્ષદમુખ્યેન વિષજ્જમાનમ્॥

ચિત્રા વાચોડતદ્વિદાં ખેચરાણાં તત્ર સ્માડડસન્સ્વસ્તિ તેડમું જહીતિ॥6॥

પોતાના મુખ્ય સેવક, દિતિના અધમ પુત્રની સાથે યુદ્ધ કરતા, ઉદ્યમી ચક્રવાળા તેમના પ્રતિ, તે નહિ જાણનાર દેવોની ખરેખર ત્યારે વિચિત્ર વાણીઓ થઈ કે 'આપનું કલ્યાણ હો, આનો વધ કરો.' 6.

'તેમના' એટલે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ક્રીડા કરતા (ભગવાન્ પ્રતિ વાણીઓ થઈ). સુદર્શન પણ ભગવાનની લીલાનો હૃદયથી આદર કરતું ન હતું, તેમજ ગદાના પડવાની ગણના કરતું ન હતું. તેથી દૈત્યનો વધ કરવા ઉદ્યમી થયું હતું ચક્ર જેમનું તેવા (ભગવાન્ પ્રતિ વાણીઓ થઈ). "સૃષ્ટિ રચવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં ભગવાન્ તેને કેમ હણે? (કારણ કે સૃષ્ટિમાં) દૈત્યોને પણ ઉત્પન્ન કરવાના હતા" એવી શંકા થાય, તેથી 'દિતિના અધમ પુત્ર' એમ કહેલું છે. દિતિના પુત્રોમાં (આ) અધમ હતો. અધમથી ઉત્તમ સૃષ્ટિ (ઉત્પન્ન) થતી નથી, અને દૈત્યોની મર્યાદા (આનામાં) ન હોવાથી (આ) અધમ હતો. તેથી (આ) વધ કરવા યોગ્ય હોવાથી (ભગવાને) સુદર્શન વિગેરેનું સ્મરણ કર્યું. "તે હલકા સાથે (ભગવાન્) શા માટે યુદ્ધ કરે છે? સુદર્શનથી સંપૂર્ણ રીતે (તેનો) વધજ (કરવો) યોગ્ય હતો." એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાના મુખ્ય સેવક' એમ કહેલું છે. તે સેવકોની અંદર મુખ્ય હતો, તેથી પોતાના સેવક સાથે ક્રીડા (કરવી) યોગ્ય હતી, એવો અર્થ છે. યુદ્ધ કરવા માટે (ભગવાન્) તેની સાથે સારી રીતે 'સજ્જમાનં' સંબંધમાં આવેલાં હતાં, તેથીજ આ મર્મ નહિ જાણનાર, માત્ર આકાશમાં ઉભા રહી જોનાર દેવોની 'ત્યારે' તે અવસરે વિચિત્ર વાણીઓ થઈ. કોઈકે કહ્યું કે (ભગવાન્ તેને) હણશે, કોઈકે (કહ્યું) કે નહિ (હણે). કોઈએ કહ્યું કે મારી શકાય તેવો છે. કોઈકે (કહ્યું) કે, મારી ન શકાય તેવો છે. એવા પ્રકારની વિચિત્ર વાણીઓ થઈ. 'સ્મ' 'ખરેખર' શબ્દ પ્રસિદ્ધિ (જણાવે છે). (દેવોએ) દુ:ખી થઈ આશીર્વાદો આપ્યા કે:'આપનું કલ્યાણ હો. આનો વધ કરો.' (1) (ભગવાનનું) કુશલ અને (2) શત્રુ ઉપર વિજય (એ) બેની પ્રાર્થના કરી. (દેવોને)1 દુ:ખી થવાનું કારણ1 વિચિત્ર વાણીજ હતી, અને દુ:ખી થવાથી તેવાં વચન2 કહેલાં. આ3 વચન તો વિચિત્ર નથી, તેથી 'ઇતિ' શબ્દ4 પ્રકાર જણાવનારો હોવા છતાં, ત્રણ વાક્યો કહેલ હોવાનું ગોઠવવું જોઈએ. 6.

1.સુદર્શનને દુ:ખી થવાનું કારણ (પ્ર) સુદર્શનને દુ:ખ થયુંજ નથી. સુદર્શન 'વ્યગ્ર' એટલે (હિરણ્યાક્ષનો વધ કરવા) ઉદ્યમીજ થયું છે. એકબીજાની વિચિત્ર વાણીઓ સાંભળવાથી દેવોનેજ દુ:ખ થયું હતું.

2.'તેવાં વચન' એટલે આશીર્વાદનાં અને વધ કરવાનાં વચન.(પ્ર) તેવાં વચન એટલે વિચિત્ર વચનો હણાશે, નહિ હણાય એમ જૂદાજૂદા દેવોનાં જૂદાજૂદા વચનો, એવો અર્થ જણાય છે.

3.'આ વચન' એટલે 'આપનું કલ્યાણ હો. આનો વધ કરો' એ વચન.

4.'ઇતિ' એટલે એવા પ્રકારનાં. અનુવાદ 'કે' શબ્દથી કરેલો છે. આ પ્રકાર દર્શાવનાર શબ્દ છે, પણ અહિં કહેલ વચન વિચિત્ર નથી, તેથી આ વચન ઉપરાંત વિચિત્ર વચન કહેલાં એમ ગોઠવવું જ રહ્યું. તેથી આ બે વાક્ય ઉપરાંત ત્રીજું વાક્ય કહેલું એમ માનવાનું રહ્યું.

એવી રીતે તેના પ્રસિદ્ધ જયનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી અઢાર (શ્લોક)થી યુદ્ધનું નિરૂપણ કરે છે, કારણ કે ભગવાનની લીલા સર્વ વાણીથી વર્ણન કરવા યોગ્ય છે.

દશભિ: સત્યયુદ્ધં તુ માયાયુદ્ધં તથાષ્ટભિ:॥
દ્વિવિધેનાપિ યુદ્ધેન ક્રીડતિ સ્મેતિ વર્ણ્યતે॥5॥

દશ (7 થી 16) (શ્લોક)થી તો સત્ય યુદ્ધ (કહેલું છે), તેવી રીતે (17 થી 24) આઠ (શ્લોકો)થી માયાથી કરેલું યુદ્ધ કહેલું છે. બંને પ્રકારના યુદ્ધથી (ભગવાન્) ક્રીડા કરે છે એવું વર્ણન કરેલું છે. કા. 5.

દૈત્યસ્ય યુદ્ધસંરમ્ભ: પશ્ચાદ્યુદ્ધં સવાચિકમ્॥
પ્રતીકારોક્તિભિશ્ચૈવં ક્રોધાદ્યુદ્ધં પુનસ્તથા॥6॥

દૈત્યનો યુદ્ધ (કરવા)નો ઉદ્યોગ (7), પછી વાણી સાથેનું યુદ્ધ (8), (તેના) ઉપાય અને વચનો સાથે એવું (યુદ્ધ) (9), ક્રોધથી કરેલું યુદ્ધ (10), ફરી તે પ્રમાણે (તેનો ઉપાય) (11), કા.6.

તત: પૌરુષનાશોડભૂત્ ભગવલ્લીલયા રિપો:॥
એવં ષડ્ભિર્ગદાયુદ્ધં દ્વાભ્યાં શૂલેન ચૈવ હિ॥7॥

પછી ભગવાનની લીલાથી શત્રુના પુરુષાતનનો નાશ થયો (12), એ પ્રમાણે છ (શ્લોકો)થી ગદા યુદ્ધ (કહ્યું). બે (શ્લોકો)થી શૂલથી જ (કરેલું યુદ્ધ કહેશે). (13-14) કા. 7.

મુષ્ટિભિશ્ચ તથા દ્વાભ્યાં સ્વદેવાસ્ત્રાત્તથા સ્વત:॥
યુદ્ધં નિરૂપિતં તસ્ય માયાસામાન્યવર્ણનમ્॥8॥

અને તેવી રીતે બે (શ્લોકો)થી મુક્કીઓથી (કરેલું) યુદ્ધ કહેશે (15-16) (પછી) પોતાના દેવના અસ્ત્રથી1 અને પોતે કરેલું માયાનું સામાન્ય વર્ણન જેમાં છે તેવું યુદ્ધ (કહેલું છે) (17) કા.8.

ચતુર્ભિસ્તદ્વિશેષાશ્ચ તસ્યાપ્યુક્તા પ્રતિક્રિયા॥
માયાયુદ્ધં તત: ષડ્ભિ: દ્વયં તૂત્તરહેતુકમ્॥9॥

અને ચાર (શ્લોકો)થી તેના ભેદો કહેલા છે (18-21), તેનો પણ ઉપાય2 કહેલો છે (22). તેથી છ (શ્લોકો)થી માયાથી (કરેલું) યુદ્ધ (કહ્યું). બે (શ્લોકો) તો પાછળના (મરણના) કારણ રૂપ3 કહ્યા (23-24). કા. 9.

દુર્નિમિત્તદૃશિર્યુદ્ધં મારણાર્થમિહોચ્યતે॥
એકેન મારણં ચૈવ મરણં ચ તતો મહત્॥10॥

આમાં દુષ્ટ ચિહ્નો (અરિષ્ટ)નું દેખાવું (23), અને હણવા માટેનું યુદ્ધ કહેલ છે (24). વળી એક (શ્લોક)થી માર્યાનું (25), અને પછી ઉત્તમ મૃત્યુ (કહેલ છે). (26) કા. 10.

મૃતસ્ય વર્ણનં ચૈવ ત્રિભિરિત્યેષ સંગ્રહ:॥
સ્તોત્રં ભગવતો યાનમુપસંહાર એવ ચ॥11॥

અને ત્રણ (શ્લોકો)થી મરેલા (હિરણ્યાક્ષ)નું વર્ણન (કરેલું છે). (27-29), એવો આ સાર છે. સ્તુતિ (30), ભગવાનનું પધારી જવું (31), અને ઉપસંહાર પણ (કહેલા છે) (32). કા. 11.

માહાત્મ્યં દ્વિવિધં તસ્ય શ્રવણસ્ય નિરૂપિતમ્॥
ગુણોપસંહૃતિશ્ચૈવ દૃષ્ટાન્તાર્થમિહોચ્યતે॥12॥

તેના શ્રવણનું બે પ્રકારનું4 માહાત્મ્ય કહેલું છે. (33-34). આ વિષયનાં દૃષ્ટાંત માટે ગુણોનો (સમુચ્ચય કહેલો)5 છે. (35-36), કા. 12.

જાતં જનિષ્યમાણં ચ ફલમત્ર નિરૂપ્યતે॥
દ્વાભ્યાં દ્વાભ્યાં તત: ષડ્ભિ: શ્રવણસ્ય ફલં તતમ્॥13॥

અહિં થએલું અને થવાનું ફલ કહેલ છે (37-38). (છેલ્લા ત્રણ) બેબે શ્લોકોથી કહેલાં છે, તેથી છ (શ્લોકો)થી શ્રવણનાં ફલનો વિસ્તાર કરેલો છે. કા. 13.

આરંભમાં યુદ્ધનો ઉદ્યોગ અને યુદ્ધના ભેદથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી પોતાનાં આયુધ ગદાથી કરેલું યુદ્ધ કહે છે:

સ તં નિશમ્યાત્તરથાંગમગ્રતો વ્યવસ્થિતં પદ્મપલાશલોચનમ્॥
વિલોક્ય ચાડમર્ષપરિપ્લુતેન્દ્રિયો રુષા સ્વદન્તચ્છદમાદશચ્છ્વસન્॥7॥

તેમને ચક્ર ધારણ કરેલા સાંભળીને અને કમલનાં પુષ્પ જેવાં નયનવાળાને (પોતાની) આગળ ઉભેલા જોઈને, ક્રોધમાં ડૂબેલી ઇન્દ્રિયવાળાએ તેણે ક્રોધથી ફૂંફાડા મારતાં પોતાનો હોઠ ડસ્યો. 7.

કારણ કે વિજય (પ્રાપ્ત થયા) પછી પ્રાણીને ઉત્સાહ થાય છે. ભગવાનને બીજું સાધન અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થતાં, ભગવાનની સરસાઈ જોઈ, તેણે ક્રોધ કર્યો એમ કહેલું છે. ‘તે’ દૈત્યે ‘અગ્રે’ પોતાની આગળ ‘તેમને’ એટલે ભગવાનને ચક્ર ધારણ કરેલા (હોવાનું) સાંભળીને (હોઠ ડસ્યો). ક્રોધને લીધે જોએલું પણ સાંભળેલું હોય તેમ તેણે માન્યું. ‘નિશામ્ય’ ‘જોઈને’ એ પાઠ સ્પષ્ટ છે. તેણે મૃત્યુ સમયે ચક્ર આયુધવાળા અને કમલના જેવાં નયનવાળા (ભગવાન)નું ધ્યાન કરવું જોઈએ, તેથી ‘કમલનાં પુષ્પ જેવાં નયનવાળા’ એવું વર્ણન કરેલું છે, અથવા શત્રુ (હિરણ્યાક્ષ)નો જય થવા છતાં પણ (ભગવાન્) ખળભળાટ વિનાની દૃષ્ટિવાળા (હોવાનું એ વિશેષણથી કહેલું છે). તેવા (ભગવાન)ને જોઈને, તેમની ખળભળાટ ન થવારૂપ સરસાઈ સહન ન કરતાં તે ‘ક્રોધમાં ડૂબેલી ઇન્દ્રિયોવાળો’ થયો. (1) ‘અમર્ષેણ’ ક્રોધમાં ‘પરિપ્લુતાનિ’ ડૂબેલી હતી ‘ઇન્દ્રિયાણિ’ ઇન્દ્રિયો જેની, તેવો થયો. (2) ફરી ઉત્પન્ન થએલા ક્રોધથી ‘સ્વદન્તચ્છદમ્’ પોતાનો અધર ‘આદશત્’ તેણે ડસ્યો. (3) ફરી (દેહની) અંદર વધેલા ક્રોધને લીધે તેણે ફૂંફાડા પણ મારવા માંડ્યા. તેવી રીતે તે યુદ્ધ (કરે તે) માટે ત્રણ ક્રોધ કારણ તરીકે કહ્યા.

ઉત્કર્ષદૃષ્ટૌ માત્સર્યાત્ ચક્રદૃષ્ટેસ્તુ ઘાતક:॥
સ્વાભિમાનાન્મહાન્ રોષો વિલમ્બં ન સહેત્તથા॥14॥

(ભગવાનની) સરસાઈ જોતાં અદેખાઈથી (ક્રોધ થયો), ચક્ર જોવાથી તો હણનારો (ક્રોધ થયો), પોતાનાં અભિમાનને લીધે ઘણો ક્રોધ વિલંબ સહન ન કરે તેવા પ્રકારનો થયો. કા. 14.

એવી રીતે યુદ્ધ (કરે તે) માટે તેના ક્રોધનું વર્ણન કર્યું. 7.

1.'પોતાનો' એટલે દૈત્યનો દેવ માયા, તેના અસ્ત્રથી, 'અસ્' એટલે ફેંકવું. માયા ફેંકવાથી, માયાનું સામાન્ય વર્ણન છે જેમાં તેવું યુદ્ધ કહેલું છે. (પ્ર)

2.સુદર્શનના પ્રયોગથી માયાનો ઉપાય પણ એક શ્લોકથી કહેલો છે. (પ્ર)

3.સુદર્શનના પ્રયોગ પછી થએલાં ખરાબ ચિહ્નોનાં કારણરૂપ. (પ્ર)

4.'બે પ્રકારનું' એટલે પ્રત્યક્ષ અને સિદ્ધ થતું. (પ્ર)

5.'ગુણોનો સમુચ્ચય' એટલે સદાચાર, પરાક્રમ વિગેરે ગુણોનું એકમાં હોવાપણું. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં યુદ્ધ કહે છે:

કરાલદંષ્ટ્રશ્ચક્ષુભ્યાં વ્યાચક્ષાણો દહન્નિવ॥
અભિપ્લુત્ય સ્વગદયા હતોઽસીત્યાહનદ્ધરિમ્॥8॥

બાળતો હોય તેમ નયનોથી જોતાં ભયંકર દાઢવાળાએ પોતાની ગદા સાથે સામા દોડી આવી, 'મારેલ છે' એમ (કહી) હરિ ઉપર પ્રહાર કર્યો. 8.

ભયંકર હતી દાઢો જે દૈત્યની તેવો (તે હતો). તેની દાઢ ઉપર યમ આવ્યો, એમ પોતાની આધિદૈવિક સામગ્રી સાથે (તે આવેલ હોવાનું) કહેલ છે. 'નયનોથી જોતાં' શબ્દોથી (તેની) પૂરી દૃષ્ટિ ત્યાં (ભગવાન્ ઉપર)જ કહેલી છે, તેથી બીજે દૃષ્ટિ ન હોવાથી, બીજા વિચારથી પણ (તે) યુદ્ધ નહિ કરે, એવી શંકા દૂર કરેલી છે. સારી દૃષ્ટિ ન હતી એમ જણાવવા 'બાળતો હોય' એમ કહેલું છે. છતાં પણ અગ્નિ (પોતાના) આધારને બાળીનેજ બીજાને બાળે છે, તેથી 'તેમ' એમ કહેલું છે. એવી રીતે ક્રૂર દૃષ્ટિથી જોઈ, પોતાની ગદા સાથે સામા આવી 'અહતોઽસિ' ન હણાએલ છો' એમ (કહી) પ્રહાર કર્યો, કારણ કે આ (સૂકર) યજ્ઞ છે. જેમ 'હે ફરશી! આને હણ નહિ' 'આ ખરેખર (તું) મરતો નથી', એમ ઉલટા જેવું બોલતાં પ્રહાર કર્યો. 'ઉલટું બોલવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિ' શબ્દ યોજેલ છે; કારણ કે સર્વનાં દુ:ખ હરનારા તે કેવી રીતે હણાય? અથવા 'યુદ્ધ ન કરનાર સૂકર ઉપર તું કેમ પ્રહાર કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અહતોઽસિ' પહેલાં તમે 'આ' સર્વ તરફથી પ્રહાર કરેલા છે. એવો અર્થ છે. કેટલાક એમ કહે છે કે મુખથી (વાણીથી) પણ પ્રહાર કરી, (પછી) પ્રહાર કરેલ છે, સ્તુતિનો અર્થ લેતાં 'હતોઽસિ' 'તમે પ્રાપ્ત થયા છો' એમ (કહી ભગવાન્ પાસે) ગયો, એવો અર્થ છે. 8.

એ રીતે તેનું યુદ્ધ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં, તેને નિષ્ફલ કર્યાનું કહે છે:

પદા સવ્યેન તાં સાધો ભગવાન્ યજ્ઞસૂકર:॥
લીલયા મિષત: શત્રો: પ્રાહરદ્ધાતરંહસમ્॥9॥

હે ભલા (પુરુષ)! યજ્ઞરૂપ સૂકર ભગવાને શત્રુના દેખતાં પવનના જેવા વેગવાળીને તેને રમતમાં વામ પગથી પ્રહાર કરી પાડી. 9.

પાછલનો ડાબો પગ 'વામ પગ' કહેવાય છે. તે ગદાને ભગવાને રમતમાં, 'પ્રાહરત્' પગની પાટુથી તેને ભૂમિ ઉપર પાડી દીધી એવો અર્થ છે. 'હે ભલા (પુરુષ)!' એ સંબોધન (વિદુરને) વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું છે). અથવા ભલા પુરુષોનાં રક્ષણ માટે (ભગવાને) તેમ કર્યું એમ સૂચવે છે. 'ભગવાન્' શબ્દથી તિરસ્કારથી કરેલા પ્રહારથી તેમ કરવાની શક્તિ (જણાવેલી છે).

'યજ્ઞરૂપ સૂકર' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે (યજ્ઞ) માટેજ અવતાર (લીધેલ) હોવાથી તેને નિષ્ફલ કરવાનું જરુરી હતું. ફરી તેને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવવા 'રમતમાં' (તેમ કર્યું). તે (ગદા) તેવી (નિષ્ફલ) થાય તે માટે '(શત્રુના) દેખતાં' એમ (કહેલું છે). 'પવનના જેવા વેગવાળી' વિશેષણથી નિષ્ફલ ન થાય તે માટે1 ગદાની સરસાઈ કહેલી છે. 9.

1.નિષ્ફલ થાય તેવી ન હતી એમ જણાવવા, એવો અર્થ જણાય છે.

એ રીતે (ગદાને) નિષ્ફલ કરતાંજ ક્રોધ ઉત્પન્ન કરી, વાણીથી પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

આહ ચાડયુધમાદત્સ્વ ઘટસ્વ ત્વં જિગીષસિ॥
ઇત્યુક્ત: સ તયા ભૂયસ્તાડયન્નનદદ્ભૃશમ્॥10॥

અને કહ્યું કે '(1) આયુધ લે. (2) યુદ્ધ માટે તૈયાર થા. (3) તું જીતવા ઇચ્છે છે', એમ કહેલા તેણે તેનાથી ફરી પ્રહાર કરતાં ભારે ગર્જના કરી. 10.

(અને ભગવાને) કહ્યું પણ, કે:'(1) આયુધ લે. (2) ત્યાર પછી 'ઘટસ્વ' યુદ્ધ કર, અથવા યુદ્ધ માટે તૈયાર થા, કારણ કે (3) તું જીતવા ઇચ્છે છે.' (આ) ત્રણ વચન તેનાં અભિમાનનો નાશ કરવા (કહ્યાં), કારણ કે પડેલું (આયુધ) લેવું તે અભિમાન ન હોય તેનું કાર્ય છે, ફરી યુદ્ધ કરવું તે લાજ ન હોય તેનું કાર્ય છે, (અને) 'આવો પણ હું જીતીશ' (એમ માનવું) તે મૂર્ખનું કાર્ય છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છતાં પણ, ક્રોધને લીધે (તે વચનોથી) સૂચવેલ અર્થ ન જાણતાં, તેજ દૈત્યે તેજ ગદાથી ફરીથી પ્રહાર કરતાં ભારે ગર્જના કરી. આ તેનું મધ્યમ પ્રકારથી બીજું યુદ્ધ કહ્યું. 10.

આને પણ નિષ્ફલ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ તામાપતતીં વીક્ષ્ય ભગવાન્ સમવસ્થિત:॥
જગ્રાહ લીલયા પ્રાપ્તાં ગરુત્માનિવ પન્નગીમ્॥11॥

તેને આવતી જોઈને, સ્થિર ઉભા રહેલા તે ભગવાને-જેમ ગરુડ આવેલી નાગણને પકડે તેમ-આવેલી (તેને) રમતમાં પકડી લીધી. 11.

પહેલાં તે (દૈત્ય)ને વિચાર (થયો) કે:ગદા દૈવની ગતિથી ભૂમિ ઉપર પડેલી, પરંતુ બુદ્ધિપૂર્વક તેમણે (ભગવાને) તેને તેમ કરેલી (ભૂમિ ઉપર પાડેલી) નહિ. તેથી (તેણે ફરી) પ્રહાર કર્યો. આ જાણીને ભગવાને બીજો પ્રકાર (તેને નિષ્ફલ કરવાનો) કર્યો એમ આ

શ્લોકથી કહે છે. ગદાને (પોતાની) ઉપર આવતી જોઈને, (પોતે) અદૃશ્ય થવાનું વિગેરે ન કરતાં, પહેલાંની પેઠેજ સ્થિર ઉભા રહ્યા. પછી 'પ્રાપ્તાં' પોતાના ઉપર આવેલી તે ગદાને રમતમાં પકડી લીધી. 'જેમ ગરુડ નાગણને પકડે તેમ' એ દૃષ્ટાંતથી બંનેના અભિપ્રાયનું સમર્થન કરતાં તેવાં કાર્ય સિદ્ધ કરે છે; કારણ કે 'ગરુડ મારે ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, અમારા પતિ પુત્રો વિગેરેને તે હણે છે' એવા વિચારથી નાગણ ઝડપથી (ગરુડ ઉપર) આવે છે. ગરુડ તો 'મને ખોરાક પ્રાપ્ત થયો' એવા વિચારથી લાડુની પેઠે તેને પકડી લે છે. એવી રીતે વેગથી આવેલી, હણવા માટે આવેલી (ગદા)ને ભગવાને ક્રીડા (કરવા) માટે પકડી લીધી છે, એવો અર્થ છે. 11.

એ પ્રમાણે (ગદાને) નિષ્ફલ કર્યાનું કહીને, તેથી તેનો (યુદ્ધનો) મધ્યમ પ્રકાર પણ ગયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ્વપૌરુષે પ્રતિહતે હતમાનો મહાસુર:॥
નૈચ્છદ્ગદાં દીયમાનાં હરિણા વિગતપ્રભ:॥12॥

પોતાનું પુરુષાતન નાશ પામતાં ગર્વરહિત કાંતિરહિત થએલા મોટા અસુરે હરિએ આપવા માંડેલી ગદા (લેવા)ની ઇચ્છા ન કરી. 12.

કારણ કે પુરુષ સ્વતંત્ર છે. બીજાનાં રોકાણ વિનાનું તેનું જે સામર્થ્ય તે પુરુષાતન છે, પરંતુ જ્યારે બીજા પુરુષના સામર્થ્યથી તે રોકાઈ જાય છે, ત્યારે તેનો નાશ થાય છે. અંદરથી તેનો નાશ થતાં, બહારથી (તેનું) કાર્ય થતું નથી. પુરુષાતનનો તો પહેલાંજ નાશ થએલો, હવે (તેણે તે) જાણ્યું, એવો અર્થ છે. અથવા બલવાન (ભગવાને તેને) અટકાવી દીધું. 'પોતાનું' શબ્દથી અહિં ગદાએ કરેલું અને તે (ગદા) દ્વારા પોતાની (હિરણ્યાક્ષની) અંદર આવેલું, (જણાવેલ છે). આ ક્ષત્રિય હોવાથી (આને) શસ્ત્ર દ્વારા (પ્રાપ્ત થએલું) અભિમાનજ મુખ્ય છે. તેથી તે (શસ્ત્ર) નિષ્ફલ થતાં 'ગર્વરહિત' પણ થયો ત્યારે અભિમાન ન રહેતાં તેણે બીજાનો1 આશ્રય કર્યો. અસુર તો ક્રૂર હોય છે. શરીરનું બલ પણ તેનામાં કુદરતી હોય છે. આ તો અસુરોના દેવ પાસેથી વર પ્રાપ્ત કરેલ મોટો અસુર હતો. તેથી આનામાં બે2 પુરુષાતન બાકી રહ્યાં એમ કહેવાયું. તેથીજ ફરી આપવા માંડેલી હોવા છતાં, ગદા (લેવા)ની તેણે ઇચ્છા ન કરી. જો તે લે, તો કેટલાક સમય સુધી યુદ્ધ પણ કરે, કારણ કે (તે) ભગવાનનાં તેજનાં સંબંધવાળી હતી. બીજા દેવનું સામર્થ્ય (તેને) ભાસવાથી (તેણે તે) લીધી નહિ. એમ જાણીનેજ ભગવાને પણ તે આપવા માંડેલી; અથવા બીજા દેવનો સંબંધ તેને ન થાય તે માટે (આપવા માંડેલી). આપવાનું કારણ 'હરિ' શબ્દથી કહેલું છે. તે સમયે ભગવાનને તેના ઉપર દયા આવી. પહેલાં તેનામાં વૈષ્ણવનું તેજ રહેલું હોવાથી કાંતિ હતી, ગદા દ્વારા (તે ભગવાનમાં) આવી. જો તે ફરી (ગદા) લે, તો (તેજ તેનામાં) ફરી આવે, તે ન આવ્યું, તેથી 'વિશેષેણ' સંપૂર્ણ રીતે 'ગતા' જતી રહેલી છે 'પ્રભા' કાંતિ જેની, તેવો તે થયો, એવો અર્થ છે. 12.

1.'બીજાનો' એટલે શંકર (નાં આયુધ ત્રિશૂલ)નો, એવો અર્થ જણાય છે.

2.(1) બીજા દેવનું અને (2) પોતાનું અસુરનું શારીરિક.

પછી તેણે બીજા દેવના વરથી પ્રાપ્ત થએલું ત્રિશૂલ લીધું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

જગ્રાહ ત્રિશિખં શૂલં જ્વલજ્જ્વલનલોલુપમ્॥
યજ્ઞાય ધૃતરૂપાય વિપ્રાયાડભિચરન્યથા॥13॥

વિપ્રને હણવા મંત્રનો પ્રયોગ કરનારની પેઠે દેહ ધારણ કરેલ યજ્ઞને (હણવા) માટે બળતા અગ્નિની પેઠે નાશ કરનારું ત્રણ શિખાવાળું શૂલ તેણે લીધું. 13.

'શૂલ' એટલે સોયના જેવી અણીવાળું, 'ત્રણ શિખાવાળું' એટલે વીંધી નાખનારી ત્રણ અણીઓવાળું, ત્રિશૂલ એવો અર્થ થયો. તે અગ્નિની પેઠે બાળનારું પણ હતું એમ સૂચવવા 'શિખા' શબ્દ યોજેલો છે. તેવું ન હોય, તો દેવથી પ્રાપ્ત થએલું ન હોય. બળતો જે અગ્નિ, તેની પેઠે નાશ કરનારું (તે હતું). આથી (એમ જણાવેલું છે કે) સુદર્શનની1 પેઠે આને પણ લજ્જા જ થઈ, તેમ ન હોત તો (તે) પોતેજ વૈર વાળવાની પ્રવૃત્તિ કરવા ઇચ્છતું હતું1. દેવતાની પ્રેરણાથી (તેણે પ્રવૃત્તિ કરી) એમ સૂચવેલું છે. અથવા આની અંદર કૃત્યારૂપ તામસી શક્તિ હોવાથી (આ) તેવું2 હતું; કારણ કે દેવતાની (પોતાને) નભાવનાર સિવાયના બીજાઓ ઉપર શક્તિ ચાલે છે. બધાએ દેવતાઓને નભાવનાર યજ્ઞ છે, અને તે પણ સાક્ષાત્ (દેહધારી) પ્રકટ હતા. તેમનો વિરોધ કરવામાં આવે, તો પોતાનો આત્મા જ ન રહે. તે નભાવનારનેજ તે (દેવતા)થીજ જે હણવા પ્રયાસ કરે છે તે મૂર્ખ છે. 'વિપ્રને હણવા પ્રયોગ કરનારની પેઠે' શબ્દોથી (ભગવાનનું) નભાવનાર હોવાપણું દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે હણવાનો પ્રયોગ મંત્રોથી થઈ શકે, અને તે (મંત્ર) બ્રાહ્મણને આધીન છે. તેજ મંત્રથી તેજ બ્રાહ્મણનો અપરાધ કરવો યોગ્ય નથી, એવો અર્થ છે. 13.

1.ભગવાને સુદર્શન લીધું એમ પાછલ શ્લોક 5 થી 7 ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, છતાં સુદર્શન પોતે હિરણ્યાક્ષનો વધ હજી કરતું નથી. તેથી તેને લજ્જા થઈ છે એમ જણાય છે. ભગવાન્ તેને પ્રેરણા કરશે ત્યારે તે કાર્ય કરશે શ્લો. 14-22. તેની પેઠે ત્રિશૂલ પોતેજ વૈર વાળવાની પ્રવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળું હોવા છતાં પણ લજ્જા થવાથી કાર્ય કરતું નથી. દેવતાની પ્રેરણાથી કરશે, એવો અર્થ જણાય છે.

2.'તેવું' એટલે બળતા અગ્નિની પેઠે નાશ કરનારું.

પછી શું થયું તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

તદોજસા દૈત્યમહાભટાર્પિતં ચકાસદન્તઃખ ઉદીર્ણદીધિતિ॥
ચક્રેણ ચિચ્છેદ નિશાતનેમિના હરિર્યથા તાર્ક્ષ્યપતત્રમુજ્જિઝતમ્॥14॥

દૈત્યરૂપ મોટા યોધાએ બલથી સમર્પણ કરેલાં, આકાશમાં પ્રકાશતાં, અંદરનાં વધી ગએલાં તેજવાળાં તેને-જેમ હરિએ ગરુડનાં (તેણે) તજેલાં પીછાંને કાપેલું તેમ-હરિએ તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રથી કાપી નાખ્યું. 14.

દેવતા પાસેથી મળેલાં મનમાં રહેલાં તેજને અહિં ‘ઓજ:’ ‘બલ’ (કહેલું છે). દેવતા મુખ્ય છે એમ જણાવવા દૈત્યને ‘યોધો’ કહેલ છે. દેવતા પ્રેરણા કરે એવું (તેનામાં) સામર્થ્ય હોવાથી (તેને) ‘મોટો યોધો’ કહેલો છે. ભગવાન્ પ્રતિ (તેનો) વિરોધ જણાવવા (તેને) ‘દૈત્ય’ કહેલો છે. ‘અર્પિતમ્’ એટલે સમર્પણ કરેલું. તેમ કરે નહિ, તો બીજા દેવનું ભજન કરવારૂપ દોષ થાય, એવો સત્ય અર્થ છે. ‘ખે’ આકાશમાં (તે) ‘ચક્રાસત્’ પ્રકાશતું હતું. અંદર વધી ગએલું હતું તેજ જેનું તેવું (તે થયું), કારણ કે રુદ્રો અંતરિક્ષના દેવો છે અને ત્યાંજ તેઓની શોભા થાય છે. અંદરના તેજનું વર્ણન તે દેવતાનો ઉત્સાહ જણાવવા માટે (કરેલું છે), કારણ કે પોતાનાં સ્થાનમાં તેનું બલ ઘણું થાય છે. ‘બીજા સ્થાનમાં તેના બલનો નાશ થતાં (તેનાં તેજની) હાનિ થાય તે યોગ્ય છે’ એવી શંકા દૂર કરવા, ત્યાં (અંતરિક્ષમાં) જ ચક્રથી (તેને) કાપી નાખ્યું.

"બંને એકજાતના1 હોવાથી એકે બીજાને કેમ કાપ્યું?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘તીક્ષ્ણ ધારવાળા’ વિશેષણ કહેલું છે. ‘નિશાતા’ તીક્ષ્ણ હતી ‘નેમિ:’ ધાર જેની તેવું (ચક્ર હતું). "બીજા કલ્પમાં સુદર્શન મહાદેવના અંશરૂપ હોવાથી, તેણે ત્રિશૂલનો કેમ નાશ કર્યો?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘હરિએ’ એમ કહેલું છે. સર્વના દુ:ખ હરવા ભગવાનેજ તેમ કર્યું, એવો અર્થ છે. "ભગવાન્ પણ દેવતાનો અપરાધ કરે તે યોગ્ય નથી” એવી શંકા થાય, તેથી ‘હરિએ જેમ (ગરુડનાં પીછાંને કાપેલું તેમ)’ એમ કહેલું છે. ઇન્દ્રે ‘તાર્ક્ષ્યસ્ય’ ગરુડનાં ‘પતત્રં’ પીછાંને, તેણેજ તજેલાંને જેમ કાપેલું, તે પ્રમાણે (ભગવાને કર્યું). વજ્ર પણ નિષ્ફલ ન થાય તેવું હતું, ગરુડ પણ હણી ન શકાય તેવો હતો. છતાં પણ બંનેનું રક્ષણ થાય તે માટે તેણે (ગરુડે) એક પીછું તજ્યું, તેમ ભગવાન્ મહાદેવે પણ સુદર્શન સત્ય ઠરે તે માટે તે ત્રિશૂલનો ત્યાગ કર્યો. તેથી કોઈ પણ (પ્રકારનો) વિરોધ નથી. તે ત્રિશૂલનો ત્યાગ કરીને દેવતા બીજે ગઈ, એવો અર્થ છે. એ રીતે દેવના બલનો પણ નાશ કર્યો. 14.

1.રુદ્ર પાસેથી (ભગવાને) ચક્ર મળેલું, એવા મત પ્રમાણે, (ત્રિશૂલ અને ચક્ર બંને) રૌદ્ર હોવાથી એકજાતના છે. તેમ ન માનવામાં આવે તો, બંને તેજરૂપ હોવાથી એકજાતના છે. (પ્ર)

પછી (હિરણ્યાક્ષે) પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વૃક્ણે સ્વશૂલે બહુધાડરિણા હરે: પ્રત્યેત્ય વિસ્તીર્ણમુરો વિભૂતિમત્॥
પ્રવૃદ્ધરોષ: સ કઠોરમુષ્ટિના નદન્ પ્રહૃત્યાડન્તરધીયતાડસુર:॥15॥

હરિના સંબંધવાળા શત્રુએ પોતાનાં ત્રિશૂલના ઘણા ટુકડા કરતાં, ઘણા વધેલા ક્રોધવાળા તે અસુરે હરિની સામા આવી, (તેમની) લક્ષ્મીવાળી વિશાળ છાતી ઉપર ગર્જના કરતાં કઠોર મુક્કીથી પ્રહાર કર્યો (અને) અદૃશ્ય થયો. 15.

દેવતા જતી રહેતાં, ત્રિશૂલ (અસુરનું) પોતાનું જ રહ્યું. ‘શત્રુએ’ એટલે (સુદર્શન) ચક્રે. તેનું સામર્થ્ય પહેલાં કહેલું છે. ‘હરિના સંબંધવાળા’ વિશેષણથી (એમ જણાવ્યું છે કે) સંબંધવાળા (હરિ)નું સામર્થ્ય હોવાથી, (તેને) નભાવનારનો વિરોધ ન હતો. ‘લક્ષ્મીવાળી’ વિશેષણ એવા (અભિપ્રાયથી) કહેલું છે કે લક્ષ્મીના લોભથીજ (ભગવાને) મારી અવગણના

કરેલી છે, એમ જણાવતો હોય તેમ (છાતી ઉપર પ્રહાર કર્યો). ભગવાનની છાતી ઉપર મુક્કીથી પ્રહાર કરીને અદૃશ્ય થયો, એવો વાક્યનો સંબંધ છે. (વિરોધી તરીકે) સામા આવવાનું (એમ) સૂચવે છે કે તેનો મોક્ષ થવાનો નથી. તેમ ન (સામો આવ્યો) હોત, તો 'મારી પાસે આવ્યા પછી તો હે અર્જુન! ફરી જન્મવાનું રહેતું નથી' (ભ.ગી. 8-16) એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનની પાસે આવેલો (તે) કૃતાર્થજ થાય. છાતી મર્મસ્થાન છે. આખી મુક્કીનો સંબંધ (છાતીને થયાનું) જણાવવા 'વિશાળ' એમ કહેલું છે, અથવા ઘણા વિસ્તારમાં પથરાએલી હોઈ ઢાંકી શકાય તેવી ન હતી, (એમ 'વિશાળ'થી જણાવેલ છે.) "શસ્ત્રથી પ્રહાર કર્યા પછી આ (મુક્કી)થી શું થવાનું હતું?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણા વધેલા ક્રોધવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. ઘણો વધેલો જે ક્રોધ, તેને લીધે (અસુરને) વિચાર ન થયો, એમ (કહેલું છે). 'ક્રોધ હોવા છતાં વિચાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કેમ ન થઈ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'તે' એમ કહેલું છે. ઉપર વર્ણવ્યો તેવો (તે હતો), તેથી વિવેક વિગેરે (તેને) ન હોવાથી (તેને) વિચાર ઉત્પન્ન થયો નહિ. મુક્કી (પ્રહાર કરવાનું) સાધન જણાય તે માટે 'કઠોર' એમ કહેલું છે. આ (વિશેષણ)થી તેનું1 પ્રચંડપણું સૂચવેલું છે. 'ગર્જના કરતાં' એટલે ધ્યાન બહાર ન જાય તે માટે પોતાની ઓળખાણ આપતાં. બધાંએ બલનો નાશ થયો, ત્યારે (તે) અસુર હોવાથી પ્રહાર કરીને અદૃશ્ય થયો. આમનો સામનો કરવામાં શું2 બાકી રહ્યું છે, એવા વિચારથી અદૃશ્ય થયો. 15.

1.'તેનું' એટલે અસુરનું અથવા તેની મુક્કીનું.

2.'શું બાકી રહ્યું છે?' એટલે કાંઈ પણ બાકી રહ્યું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

'સામનો ન થયો, ત્યારે પ્રહારથી શું થયું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે:

તેનેત્થમાહત: ક્ષત્તર્ભગવાનાદિસૂકર:॥
નાડકમ્પત મનાક્ ક્વાડપિ સ્રજા હત ઇવ દ્વિપ:॥16॥

હે સંયમી! તેણે આ પ્રકારે પ્રહાર કરેલા ભગવાન્ આદિસૂકરને-માલાથી પ્રહાર કરેલા હાથીની પેઠે-ક્યાંય પણ જરાએ કંપ થયો નહિ. 16.

'હે સંયમી!' એ સંબોધન (વિદુર) વિવેકી છે એમ જણાવવા (કરેલું છે). જેમ પુત્ર અથવા જેમ સ્ત્રી માલાથી પ્રહાર કરે (તેવો આ પ્રહાર થયો). (પ્રહાર) નજીવો થવાનું કારણ 'ભગવાન્' શબ્દથી કહેલું છે. અવતારના દેહનો વિચાર કરતાં પણ મુક્કીના પ્રહારથી કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી, તેમાં પણ 'આદિસૂકર' ઘણા કઠણ હતા. તેમને જરાએ કંપ થયો નહિ. પશુઓ વિગેરેના દેહ ઉપર માખીના બેસવાથી કંપ થાય છે. પ્રહારનું અધમ કાર્ય કંપ (કરવાનું) છે, તે પણ (દેહના) થોડા ભાગમાં, અને તે પણ શ્વાસ (લેવા)થી દેહ હાલે તેમ જરાક-તે (તેવું) પણ થયું નહિ. "સાધન (પ્રહાર)થી સાધ્ય (કંપ, દુ:ખ) ન થવાનું કેમ ઘટે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'માલાથી પ્રહાર કરેલા હાથીની પેઠે' એમ કહેલું છે, કારણ કે માલાથી પ્રહાર કરેલા હાથીને કંપ થતો નથી. બધા પ્રહાર દુ:ખ કરનારા હોતા નથી, પરંતુ નાનાને મોટો (પ્રહાર

દુ:ખ કરે છે). તેમ હોય, તો ચાલુ પ્રસંગમાં પણ તેવું જ (થયું) (પ્રહાર દુ:ખ કરનાર ન થયો) એવો અર્થ છે. 16.

આ પ્રમાણે તેનું કુદરતી યુદ્ધ કહીને, નીચેના શ્લોકથી માયાથી કરેલું યુદ્ધ કહે છે:

અથોરુધાડસૃજન્માયાં યોગમાયેશ્વરે હરૌ॥
યાં વિલોક્ય પ્રજાસ્ત્રસ્તા મેનિરેડસ્યોપસંયમમ્॥17॥

પછી યોગમાયાના ઈશ્વર હરિ ઉપર તેણે ઘણા પ્રકારે માયાનો પ્રયોગ કર્યો, જે (માયા)ને જોઈને ભય પામેલી પ્રજા આનો નાશ માનવા લાગી. 17.

જૂદા પ્રકારથી જૂદાજૂદા પ્રકારની દૈત્યોએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય માયાનો તેણે પ્રયોગ કર્યો. 'માયા એ અસુરો છે, તે ઉત્પન્ન થઈ આમનું રક્ષણ કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાનને મોહ ઉત્પન્ન કરવા (તેણે) માયા રચી; પરંતુ તે મૂર્ખ હતો. બીજાના વિષેજ આ કરવા યોગ્ય હતું, પરંતુ 'યોગમાયાના ઈશ્વર' વિષે (કરવા યોગ્ય) ન હતું. બધી માયાઓ યોગમાયાના અંશરૂપ છે, તે (યોગમાયા)ને પણ ભગવાન્ 'ઈશ્વર' વશ રાખનારા છે. તેમાં પણ (ભગવાન્) સર્વનાં દુ:ખને હણનારા છે, અને (યોગમાયા સિવાયની) બીજી માયાઓ પ્રાણીઓને દુ:ખ આપનારી હોય છે. તેથી (ભગવાન્) વિચાર કરીને પણ, બીજાને દુ:ખ આપનારી માયાનો (તે) છૂપાએલી હોવા છતાં નાશ કરે છે. તેવા સંજોગોમાં પોતાનું સર્વસ્વ બનેલી જીવની માયાનો ભગવાન્ ઉપર પ્રયોગ કરે, તો ભગવાન્ તેનો નાશ કરી પોતાનાં સર્વસ્વનો જ નાશ કરે, એમ તેની દુષ્ટ બુદ્ધિ જણાવવા, સાતમી (વિભક્તિ)ના પ્રત્યયવાળા1 બે શબ્દો યોજેલા છે. "ત્યારે તેણે એ પ્રમાણે (માયાનો) કેમ પ્રયોગ કર્યો?" એવી શંકા થાય, તેથી માયા લોકમાં વિજય (પ્રાપ્ત કરવા)નું ઉત્તમ સાધન છે એવાં તેનું સ્વરૂપ અને ગુણો કહેવા જોઈએ. તે પૈકી ઉત્તરાર્ધથી (તેના) ગુણો કહે છે. જે માયાને જોઈને બધીએ પ્રજા પોતાનો વધ થશે એવી શંકાથી આરંભમાં ભય પામી, (અને) પછી પ્રચંડ (માયા) જોઈને, આનો2 નાશજ માનવા લાગી. જગતનો પ્રલયજ થયો, એમ (પ્રજાએ) જાણ્યું. 17.

1.'યોગમાયેશ્વરે હરૌ' એ બે શબ્દો.

2.'આનો' એટલે જગતનો.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી સ્વરૂપ કહે છે:

પ્રવવુર્વાયવશ્ચણ્ડાસ્તમ: પાંસવમૈરયન્॥
દિગ્ભ્યો નિપેતુર્ગ્રાવાણ: ક્ષેપણૈ: પ્રહિતા ઇવ॥18॥

પ્રચંડ વાયુઓ વાવા લાગ્યા. ધૂળોનો અંધકાર પ્રકટ કર્યો. યંત્રોથી ફેંકાએલા હોય તેમ દિશાઓમાંથી પથરા પડ્યા. 18.

(1) સહન ન થઈ શકે તેવા પ્રચંડ વાયુઓ જોરથી 'વવુ:' વાવા લાગ્યા. વળી (2) (માયાઓએ) ધૂળોનો અંધકાર 'ઐરયન્' પ્રકટ કર્યો. જેમ ગાઢ અંધકાર થાય તેવી રીતે ધૂળનો વરસાદ થયો. (3) ઉત્તરાર્ધથી ત્રીજું સ્વરૂપ કહેલું છે. સર્વ તરફથી પથરા પડ્યા, અને તે પથરા કરા વિગેરે પેઠે પડતા ન હતા, પરંતુ 'ક્ષેપણેન' કિલ્લા ઉપર રહેલા યંત્ર વડે જેમ

ઓષધના બલથી પડે તેમ પડતા હતા. યંત્રોથી ફેંકાએલા (પથરો) પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે, તેની પેઠે (પડ્યા), એવો અર્થ છે. આ ત્રણ પ્રકારની તામસી માયા (જણાવી). 18.

નીચેના શ્લોકમાં રાજસી (માયા) કહે છે:

દ્યૌર્નષ્ટભગણાડભ્રૌઘૈ: સવિદ્યુત્સ્તનયિત્નુભિ:॥
વર્ષદ્ભિ: પૂયકેશાડસૃગ્વિણ્મૂત્રાડસ્થીનિ ચાડસકૃત્॥19॥

વીજળી અને ગર્જના સાથેના, અને પરૂ કેશ લોહી વિષ્ઠા મૂત્ર અને હાડકાં વારંવાર વર્ષાવતાં, વાદળાંઓના સમૂહોથી સ્વર્ગ જ્યોતિશ્ચક્રરહિત હોવાનું (જણાતું હતું). 19.

સ્વર્ગ (આકાશ) વાદળાંઓને લીધે જ્યોતિશ્ચક્રરહિત હોવાનું (જણાતું હતું). 'વાદળાંઓના સમૂહોથી' શબ્દથી વાદળાંની પેટા-જાતિઓના પ્રકારો કહેલા છે. 'વિદ્યુત:' વીજળીઓ, 'સ્તનયિત્નવ:' ગર્જનાઓ, તે બે સાથેના સાત્ત્વિક (વાદળાંઓ)થી (તેમ થએલ). પ્રાણીઓના ગર્ભનો વધ થાય તે માટે અહિં રાજસ (વીજળી) અને તામસ (ગર્જના) બંનેની (સાત્ત્વિક વાદળાં સાથે) સામેલગીરી (કહેલી છે). ઉત્તરાર્ધથી વાદળાંઓનું કાર્ય કહેલું છે. પરૂ વિગેરે છ મલ તેઓ વર્ષાવતાં હતાં. પરૂ, કેશ અને લોહી એક પ્રકારના ભયાનક અને અણગમો કરાવનારાં છે. વિષ્ઠા મૂત્ર અને હાડકાં માત્ર અણગમો કરાવનારાં છે. 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી બીજાં પણ ભયાનક (પદાર્થો વર્ષાવતાં હતાં). 'અસકૃત્' 'વારંવાર' શબ્દ (વાદળાંઓનું એવું) સ્વભાવિકપણું જણાવનારો છે. 19.

નીચેના શ્લોકમાં સાત્ત્વિક (માયા) કહે છે:

ગિરય: પ્રત્યદૃશ્યન્ત નાનાયુધમુચોડનઘ॥
દિગ્વાસસો યાતુધાન્ય: શૂલિન્યો મુક્તમૂર્ધજા:॥20॥

હે પાપરહિત! પર્વતો જાતજાતના આયુધો ફેંકતા દેખાયા. રાક્ષસીઓ નગ્ન ત્રિશૂલ ધારણ કરેલી અને છૂટા મૂકેલા કેશવાળી દેખાવા લાગી. 20.

(પર્વતો) તલવાર વિગેરે અનેક આયુધો ફેંકતા હોવાથી 'જાતજાતના આયુધો ફેંકતા' (દેખાયા). (તેઓ) પોતે પ્રહાર કરતા અને સાધનથી (પ્રહાર કરતા) એમ (કહેલું છે). (વિદુરને) વિશ્વાસ રહે અને ભય ન થાય તે માટે 'હે પાપરહિત!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). ઉત્તરાર્ધથી સાત્ત્વિક માયાની આધિદૈવિક (દેવતા) કહેલ છે. 'યાતુધાન્ય:' સ્વભાવથી ભયાનક રાક્ષસીઓ, 'દિગમ્બરા:' 'નગ્ન' સ્વરૂપથી અમંગલ (કરનારી), 'શૂલિન્ય:' ત્રિશૂલ ધારણ કરેલી, સાધનથી હણનારી, (અને) 'મુક્તમૂર્ધજા:' છૂટા મૂકેલ કેશવાળી, દેખાવથી ભયંકર (દેખાવા લાગી). 20.

નીચેના શ્લોકમાં લૌકિક પ્રકારથી પણ માયાનું યુદ્ધમાં ઉપયોગી સ્વરૂપ કહે છે:

બહુભિર્યક્ષરક્ષોભિ: પત્ત્યશ્વરથકુઞ્જરૈ:॥
આતતાયિભિરુત્સૃષ્ટા હિંસ્રા વાચોડતિવૈશસા:॥21॥

પાયદળ, અશ્વ, રથ અને હાથીઓ સાથે શસ્ત્ર ધારણ કરેલા ઘણા યક્ષો અને રાક્ષસો હિંસા કરનારી ઘણી ઘાતકી વાણી બોલતા હતા. 21.

યક્ષો અને રાક્ષસોનો તફાવત આગળ કહેવાનો છે. 'ઘણા' વિશેષણથી તેઓની પેટા-જાતિઓનો સમાવેશ કરેલો છે. આ દૈત્ય તરીકે સ્વભાવથી યોધાઓ હોય છે. 'પાયદળ, અશ્વ, રથ અને હાથીઓ સાથે' શબ્દથી (તેઓની) ચાર પ્રકારની સેના કહેલી છે. પગે ચાલનારા, અશ્વોના સમૂહો, રથો અને હાથીઓ સેનાના અંગો છે. એ પ્રમાણે દેખાવથી હણનારા છે એમ કહી, વાણીથી પણ તેવા છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. હાથમાં શસ્ત્રો રાખેલા બધાએ 'મારો લગાવો' વિગેરે વાણીઓ મોટેથી બોલતા હતા. તે વાણીઓનાં બે વિશેષણો કહેલાં છે. 1.'હિંસ્રા:' સ્વરૂપથી હિંસા કરનારી જેવી કે 'ખટ્, ફટ્, હણો' વિગેરે. અને 2.'અતિવૈશસા:' પ્રાણીઓનો ઘાત કરવાના મંત્રરૂપ, જેનાથી મનુષ્યો અને પશુઓ હણાય છે તેવી. 21.

એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનું માયાનું સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેનો સામનો (કર્યાનું) કહે છે:

પ્રાદુષ્કૃતાનાં માયાનામાસુરીણાં વિનાશનમ્॥
સુદર્શનાસ્ત્રં ભગવાન્પ્રાયુઙ્ક્ત દયિતં ત્રિપાત્॥22॥

પ્રકટ થએલી માયાઓ પૈકી આસુરી (માયાઓ)નો સારી રીતે નાશ કરનારાં (પોતાનાં) પ્રિય સુદર્શનાસ્ત્રનો યજ્ઞરૂપ ભગવાને પ્રયોગ કર્યો. 22.

જે માયાઓ તો તેણે પ્રયોગ કરેલ હોવા છતાં ભગવાનના ભયથી પ્રકટ ન થઈ, તેમનો નાશ ન કર્યો, પરંતુ જે પ્રકટ થઈ, તેમાં (ભગવાનની) પોતાની પણ પોતાની જાતનીનું રોકાણ કરવા પ્રકટ થએલી, તેમનો નાશ કર્યો નહિ એમ જણાવવા 'આસુરી' એમ કહેલું છે. ફરીથી તે (માયાઓ) ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે (તેમનો) સારી રીતે નાશ થતો હતો જેનાથી તેવા (સુદર્શનનો પ્રયોગ કર્યો). 'સુદર્શનાસ્ત્ર'નો એવો અર્થ છે કે શસ્ત્રરૂપ સુદર્શનમાં મંત્રરૂપ સુદર્શનાસ્ત્ર યોજીને, પછી સુદર્શન ફેંક્યું. "તે (માયા) સાત્ત્વિકી દેવતા હોવાથી, (સુદર્શન) તેનો નાશ ન કરે" એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રિય' એમ કહેલું છે. તે (ભગવાનને) ઘણું પ્રિય હતું. પ્રિય (ભગવાન)નું હિત કરવાનું જ, એવો અર્થ છે. 'ત્રિપાત્' એટલે યજ્ઞ, કારણ કે યજ્ઞ ત્રણ સવનરૂપ1 છે. માયાનો સારી રીતે નાશ થાય, ત્યારેજ યજ્ઞની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, તે (યજ્ઞરૂપ ભગવાન)ને તે (માયાનો વિનાશ કરવાનું) જરુરી છે, એવો અર્થ છે. યજ્ઞ બીજાનાં કાર્યથી સિદ્ધ થાય તેવો નથી એમ જણાવવા 'ભગવાને' એમ કહેલું છે. 22.
1.'સવન' એટલે સોમરસ કાઢવાના સમય, સવારે, બપોરે અને સાંજે સોમરસ કઢાય છે.

એ રીતે માયાથી કરેલું યુદ્ધ પણ કહી, તેની કામના પૂર્ણ કરી, (ભગવાને) તેને હણવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તેનું મૃત્યુ સૂચવનારું દુષ્ટ ચિહ્ન થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તદા દિતે: સમભવત્સહસા હૃદિ વેપથુ:॥

સ્મરન્ત્યા ભર્તુરાદેશં સ્તનાચ્ચાસૃક્ પ્રસુસ્રુવે॥23॥

તે સમયે પતિની ભવિષ્યવાણીનું સ્મરણ કરતી દિતિના હૃદયમાં એકાએક કંપ થયો, સ્તનમાંથી લોહી નીકળ્યું. 23.

પોતાના સ્થાનમાં રહેલી દિતિના હૃદયમાં તે સમયે કંપ થયો. જો ભય કારણમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરી કાર્યમાં આવે, તો તે નિશ્ચિત થાય છે, તેથી તેમ કહેલું છે. કંપ તરત અપ્રિય કરનારો છે એમ પહેલાં કહેલું છે. વળી પુત્રનું મૃત્યુ થશે એમ તેણે જાણ્યું. તે (અર્થ) 'પતિની ભવિષ્યવાણીનું સ્મરણ કરતી' શબ્દોથી કહેલો છે. 'ત્યારે ક્રોધ પામેલા વિશ્રવેશ્રવર' (3-14-40) એ કશ્યપના વચનનું સ્મરણ કરી, હૃદયમાં એકાએક કંપ થતાં, તેણે પુત્રનો નાશજ (થશે એવો) નિશ્ચય કર્યો, એવો અર્થ છે. વળી 'અને સ્તનમાંથી લોહી નીકળ્યું' શબ્દોથી બીજું ચિહ્ન પણ થયું એમ કહેલું છે. આ પુત્રનો નાશ સૂચવનારુંજ છે, કારણ કે સ્તનમાંથી નીકળતું દુધ તે (પુત્ર)નું પોષણ કરનારું છે અને લોહી નાશ કરનારું છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (તેનું) હૃદય પણ તેમજ કહેતું હતું. 23.

એ પ્રમાણે (મૃત્યુનું) ચિહ્ન થયું (અને) માયાનો પણ નાશ થયો, બધુંએ પુરુષાતન અટકી પડ્યું, ત્યારે જો તે (ભગવાન્ સામે) ન આવે, તો ક્લેશ વિના કર્મ કરનાર ભગવાન્ (તેને) હણે નહિ, એમ સૂચવવા તેણે ફરી (ભગવાનનો) અપરાધ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વિનષ્টાસુ સ્વમાયાસુ ભૂયશ્ચાડડવ્રજ્ય કેશવમ્॥
રુષોપગૂહમાનોડમું દદૃશેડવસ્થિતં બહિ:॥24॥

પોતાની માયાઓનો નાશ થયો, ત્યારે ફરીથી કેશવ પાસે આવી, (તેમને) ક્રોધથી બાથમાં લેતાં, આમને બહાર ઉભેલા જોયા. 24.

પોતાના ભાગમાં જેટલી આવેલી, તેટલી બધીએ માયાઓનો નાશ થયો, એમ 'પોતાની' શબ્દથી જણાવે છે. પહેલાં જેમ મુક્કી મારવા માટે આવેલો, તેવીજ રીતે ફરીથી પણ આવી, ક્રોધથી તેણે ભગવાનને 'પકડીને બીજાં સ્થલે લઈ જઈશ' એવા વિચારથી બાથમાં લીધા. ત્યારે ભગવાન્ નાના થઈ ગયા, (અને) તેના હાથમાંથી છૂટા થઈ બહારજ ઉભા રહ્યા. ત્યારે તેણે તે ભગવાનને (પોતાની) સમીપ ઉભેલા જોયા, એમ '(બહાર) ઉભેલા જોયા' શબ્દોથી કહેલું છે. 24.

તં મુષ્ટિભિર્વિનિઘ્નન્તં વજ્રસારૈરધોક્ષજ:॥
કરેણ કર્ણમૂલેડહન્યથા ત્વાષ્ટ્રં મરુત્પતિ:॥25॥

વજ્રના જેવી પ્રબળ મુક્કીઓથી સારી રીતે પ્રહાર કરતા તેને-જેમ ઇન્દ્રે વૃત્રને મારેલો તેમ-ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થએલ (કર્મ) જેમને પહોંચતું નથી તેવા (ભગવાને) કાનના મૂળમાં હાથથી પ્રહાર કર્યો. 25.

એમ છતાં પ્રહાર ન કરતા ભગવાનને ફરીથી તેણે-જેમ બાલક માતાને અથવા પિતાને (પ્રહાર કરે) તેમ-મુક્કીઓથી પ્રહાર કર્યા. સારી રીતે પ્રહાર કરતો હતો એ (તેને) તેવી

રીતે મારવાનું કારણ હતું. ‘વજ્રના જેવી પ્રબલ’ વિશેષણથી (તેને મારવાનું) બીજું કારણ (કહેલું છે). વજ્રના પડવા કરતાં પણ કઠણ (મુક્કીઓથી પ્રહાર કરતો હતો). ‘ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થએલ (કર્મ) જેમને પહોંચતું નથી’ એ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાને તેને) દુ:ખને લીધે માર્યો ન હતો. ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન અથવા કર્મ ભગવાનને પહોંચતું ન હોવાથી, તે બહિર્મુખ હોવાથી પ્રહાર કરતો હતો, એવો ભાવ છે. ‘કાનના મૂળમાં હાથથી પ્રહાર કર્યો’ શબ્દોથી મારવાનો પ્રકાર કહેલો છે. આગલો પગ તે હાથ. સુદર્શનથી હણવાથી મુક્તિ થાય, તેથી ક્રિયાશક્તિ (હાથ)થી હણવાથી બીજો જન્મ થવાનું સૂચવેલું છે. ‘જેમ ઇન્દ્રે વૃત્રને મારેલો તેમ’ શબ્દોથી આનો વધ કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે, કારણ કે વૃત્ર તેજ અસ્ત્ર અને આયુધની સંપત્તિઓ ગળી ગએલો, (તે) તેનો વધ થતાં પાછી પ્રાપ્ત થએલી. તેમ થયું ન હોત, તો ઘણો વધી ગએલો તે લોકોનેજ પોતાની અંદર પૂરી રાખત. તેથી લોકોનું રક્ષણ કરવા, દેવોનું હિત કરવા અને તે દૈત્ય પોતાનો સેવક હોવાનું પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે (ભગવાને તેને) હણ્યો, એવો અર્થ છે. 25.

હણાયા પછી તે હિરણ્યાક્ષનાં થએલાં સ્વરૂપનું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:

સ આહતો વિશ્વસૃજા હ્યવજ્ઞયા પરિભ્રમદ્ગાત્ર ઉદસ્તલોચન:॥
વિકીર્ણ બાહ્વઙ્ઘ્રિશિરોરુહોડપતદ્યથા નગેન્દ્રો લુલિતો નભસ્વતા॥26॥

વિશ્વ રચનારે અવગણનાથી સ્હેજ પ્રહાર કરેલો તે ચોતરફ ભમતા ગાત્રવાળો, ઉંચા ચઢેલાં બે લોચનવાળો, (અને) વીખરાએલા હાથ પગ તથા કેશવાળો થઈ-જેમ વાયુએ ઉખાડી નાખેલું ઉત્તમ વૃક્ષ પડે તેમ-પડ્યો. 26.

‘વિશ્વ રચનારે અવગણનાથી સ્હેજ પ્રહાર કરેલો તે પડ્યો’ એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. "તેનો વધ કર્યો તેમાં ભગવાને શું ઉપકાર કર્યો?" એવી શંકા થાય, તેથી ‘વિશ્વ રચનારે’ એમ કહેલું છે. સૃષ્ટિ (રચવા) માટે તેનો વધ (કર્યો), એવો અર્થ છે, કારણ કે તે રજોગુણના અભિમાનવાળો હોઈ, રજોગુણને રોકી દઈ રહેતો હતો, અને માત્ર તે (અસુર)નો નાશ થાય, પરંતુ રજોગુણનો (નાશ) ન થાય, તે માટે (ભગવાને) સ્હેજ પ્રહાર કરેલો. આજ અર્થ ‘હિ’ શબ્દ સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે તેને હણ્યો ન હોત, તો રજોગુણ કાર્ય કરી શકત નહિ. જો કે તેનાથી રજોગુણનેજ છૂટો પાડી શકાત, (તેને) મારવાની જરુર ન હતી, છતાં પણ (તે બંને કાર્યમાં) પ્રયાસ સરખો હોવાથી, (તેને) હણ્યોજ. તે (અર્થ) ‘અવગણનાથી’ શબ્દથી કહેલો છે. (તેનું) મરણ ભગવાને લક્ષ્યમાં રાખેલું ન હતું, એવો અર્થ છે. ચોતરફ ભમતાં હતાં ગાત્ર જેનાં તેવો (તે થયો), કારણ કે હાથથી પ્રહાર કરેલો ભમે છે. ઉંચાં ચઢેલાં હતાં બે લોચનો જેનાં તેવો (તે થયો). બે લોચનો ઉંચાં ચઢી ગયાં, કારણ કે તે માત્ર રાજસ હોવા છતાં, (તેનાં) બીજને લીધે સત્ત્વવાળો પણ હતો; અને સત્ત્વને લીધે પાછળથી (ભગવાન્ તેના ઉપર) ઉપકાર કરશે, અને ચાલુ પ્રસંગમાં (તેનો) નાશ થાય છે. તેમ ન થાય, તો રજોગુણનો અટકાવ થાય. તેથીજ આરંભમાં ‘ચોતરફ ભમતાં ગાત્રવાળો’ વિશેષણથી રજોગુણ બહાર કાઢ્યાનું કહેલું છે. લોચનમાં તો બીજ અને જીવના ભેદથી બંને પ્રકારનું સત્ત્વ હોવાથી, ‘બે

લોચનો' એમ દ્વિવચન છે. ચોતરફ ભમવાથી ઘણાં પ્રકારે રજોગુણની પ્રવૃત્તિ થતાં, હાથ વિગેરે વીખરાઈ ગયા. આ કલ્પમાં વર્ણોની જૂદાજૂદા પ્રકારે ઉત્પત્તિ થાય, તે માટે હાથ પગ અને કેશ વીખરાએલા હતા જેના તેવો (તે થયો). 'વીખરાએલા' એટલે ક્રિયાશક્તિ (હાથ), ગતિ (પગ), અને જન્મ (કેશ) વીખરાયા, અને તે છિન્નભિન્ન થવાથી તેના બધા સંસ્કાર અટકી પડ્યા. (તેના) પ્રાણો અંતરિક્ષમાંજ ગએલા હોવાથી ભવિષ્યમાં તે રાક્ષસ અને ભક્ત1 થશે. મરણ પામી2 'પડ્યો' એ શબ્દથી ભૂમિ ઉપર તો પ્રાણ ગયા ન હતા એમ કહેલું છે. તેમ થવાનું3 જણાવનાર (ચિહ્ન)-'જેમ (વાયુએ ઉખાડી નાંખેલું) ઉત્તમ વૃક્ષ (પડે)'-એ દૃષ્ટાંતથી કહેલું છે. જેમ 'નભસ્વતા' વાયુએ મૂલમાંથી ઉખાડેલું ઉત્તમ વૃક્ષ પડે (તેમ તે પડ્યો), એવો અર્થ છે. 26.

1.'ભક્ત' એટલે રુદ્રનો ભક્ત, કારણ કે અંતરિક્ષના દેવ રુદ્ર છે (પ્ર) પાછળ શ્લો.12ના સુબોધિનીમાં બીજા દેવનો તેને સંબંધ ન થાય, તે માટે ગદા ભગવાને તેને આપવા માંડ્યાનું કહેલ છે. વળી આ જય વિજય ભગવાનનાજ ભક્તો હતા. તેથી રુદ્રનો ભક્ત થશે એમ માનવું યોગ્ય લાગતું નથી.

2.ચિહ્નોથીજ તે મરણ પામ્યાનું અહિં જણાય છે. ભગવાને કરેલા પ્રહારથી હાથ પગ વિગેરે વિખરાયા (નું કહ્યું) તેથી તે છિન્નભિન્ન થયાનું પણ જણાય છે. (પ્ર)

3.'તેમ થવાનું' એટલે બીજા સ્થાનમાં પડવાનું. (પ્ર) અંતરિક્ષમાં પ્રાણ જવાનું, એવો અર્થ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં મરેલા (હિરણ્યાક્ષ)નું વર્ણન કરે છે:

ક્ષિતૌ શયાનં તમકુણ્ઠવર્ચસં કરાલદંષ્ટ્રં પરિદષ્ટદચ્છદમ્॥
અજાદયો વીક્ષ્ય શશંસુરાગતા અહો ઇમાં કો નુ લભેત સંસ્થિતિમ્॥27॥

(ત્યાં) આવેલા બ્રહ્મા વિગેરેએ ભૂમિ ઉપર સૂતેલા, જેનું તેજ ઝાંખું પડ્યું ન હતું તેવા, ભયંકર દાઢવાળા, સર્વત્ર હોઠ કરડેલા તેને જોઈને પ્રશંસા કરી કે 'અહો! આવું મૃત્યુ કોણજ પ્રાપ્ત કરે?' 27.

મૃત્યુએ ગળેલો ઝાંખા તેજવાળો થાય છે. આને તો ભગવાને હણેલો હોવાથી ન હતું ઝાંખું પડેલું તેજ જેનું તેવો હતો. ભયંકર હતી દાઢો જેની તેવો હતો. મૃત્યુ સમયે યમ (દાઢ) ભયંકર હોવાથી ભવિષ્યમાં તે રાક્ષસ થવાનો અને લોભરૂપ હોઠ સ્નેહ (દાંત)થી કરડેલો હોવાથી મનુષ્ય થવાનો, સર્વત્ર (હોઠ) કરડાએલ હોવાથી મરણ સુધી લોભ રહેવાનો. આનું મરણ સર્વવાદીઓના મત પ્રમાણે સારું હતું એમ જણાવવા, બ્રહ્મા વિગેરેની પ્રશંસા (કહેલી છે). (તેને મળેલ) ફલ (તેનાં) કર્મથી વિરુદ્ધ હોવાથી, હિરણ્યાક્ષે તેવું ફલ પ્રાપ્ત કર્યું એ આશ્ચર્યકારક છે. 'સંસ્થિતિ' એટલે મૃત્યુ. (ભગવાનની) વિરુદ્ધ (કાર્ય) કરનાર એવું (ફલ) પ્રાપ્ત કરતો નથી, તેથી 'કોણ જ પ્રાપ્ત કરે?' એવું આશ્ચર્યનું વચન છે. તેનું કર્મ ફલથી વિરુદ્ધ હોવાનું બ્રહ્માએજ જણાવેલું છે. 27.

વળી આ ફલ તેવુંજ છે એવી શંકા ન કરવી, પરંતુ ઘણાં ઉત્તમ યોગનું આ ફલ છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યં યોગિનો યોગસમાધિના રહો ધ્યાયન્તિ લિંગાદસતો મુમુક્ષયા॥
તસ્યૈષ દૈત્યઋષભ: પદાહતો મુખં પ્રપશ્યંસ્તનુમુત્સસર્જ હ॥28॥

અહો! પ્રાકૃત લિંગ (દેહ)માંથી છૂટવા માટે યોગથી પ્રાપ્ત થએલી સમાધિ વડે યોગીઓ જેમનું એકાંતમાં ધ્યાન ધરે છે, તેમના ચરણથી હણાએલા આ ઉત્તમ દૈત્યે તેમનું મુખ જોતાં દેહ તજ્યો. 28.

'અસત:' પ્રાકૃત 'લિનાત્' (સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો વિગેરેના) સમૂહ (રૂપ લિંગ દેહ)માંથી છૂટવા માટે, જેમણે યોગ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે તેવા યોગીઓ, યોગથીજ સમાધિ પ્રાપ્ત કરીને જે ભગવાનનું તેમાં ધ્યાન ધરે છે, (તેમના ચરણથી હણાએલાએ દેહ તજ્યો). બીજા માર્ગમાં રહેલાઓએ પણ સમાધિમાં ચિંતન કરેલી આ વરાહની માનસી મૂર્તિ પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે, ત્યારે (આ તો) સાક્ષાત્ ભગવાન્, તેમને1 પણ ગતિ આપનારો ભક્તોનો આધાર બનેલો ચરણ, (તેનાથી હણાએલો). આ (દૈત્ય) પણ પોતાના ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળો હતો એમ 'ઉત્તમ દૈત્ય' શબ્દથી કહેલું છે. વળી (તેને) મૃત્યુ સમયે પૂર્ણ જ્ઞાન હતું, કારણ કે (વરાહનું) મુખ જોતાં તેણે દેહ તજ્યો; તે પરંપરાનો2જ ત્યાગ કર્યો, એવો અર્થ છે. 'આશ્ચર્યકારક (છે)' એમ બ્રહ્માએ દેવો પ્રતિ તેનું (તેણે પ્રાપ્ત કરેલું) ફલ કહેલું છે. 28.

1.'તસ્ય અપિ' એટલે પ્રકૃતિને પણ (પ્ર) 'અસ્યાપિ' એવો વૃંદાવનવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. તે ભગવાનને પણ ગતિ આપનારો (ચલાવનારો) તેમનો ચરણ છે.

2.'તે પરંપરા' એટલે દૈત્યની પરંપરા. (પ્ર)

એવી રીતે મરણ થવા છતાં, અને બીજા જન્મનો સંબંધ રહેતાં વિસ્મયથી (બ્રહ્મા) વિસ્મય પામેલા (દેવો)ને નીચે પ્રમાણે કહે છે:

એતૌ તૌ પાર્ષદાવસ્ય શાપાદ્યાતાવસદ્ગતિમ્॥
પુન: કતિપયૈ: સ્થાનં પ્રપત્સ્યેતે હ જન્મભિ:॥29॥

આ બે આમના તે પાર્ષદો છે, કે જેઓ શાપને લીધે અસદ્ગતિ પામેલા કેટલાક જન્મોથી ફરી (પોતાનું) સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. 29.

'તે' એટલે ઉપર જણાવેલા. આમના (ભગવાનના)જ પાર્ષદો હોવાથી એવું ફલ (પ્રાપ્ત) થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. એવી સ્થિતિ થવાનું કારણ 'શાપને લીધે અસદ્ગતિ પામેલા' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ત્યારે ક્યારે છૂટકારો થશે' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આ (જન્મ) સાથે ત્રણ (પ્રકારના) જન્મોથી (છૂટકારો થશે). કર્મની ગતિ જાણી ન શકાય તેવી હોવાથી કલ્પનાથી ('જન્મો' એમ) બહુવચન (યોજેલું છે). 29.

એ પ્રમાણે તે (અસુર)ની પ્રશંસા કરી, ભગવાનનું તાગ ન લઈ શકાય તેવું માહાત્મ્ય જાણીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેમને) નમન કરે છે:

॥ દેવા ઊચુ:॥

નમો નમસ્તેઽખિલયજ્ઞતન્તવે સ્થિતૌ ગૃહીતાઽમલસત્ત્વમૂર્તયે॥
દિષ્ટ્યા હતોઽયં જગતામરુન્તુદસ્ત્વત્પાદભક્ત્યા વયમીશ નિર્વૃતા:॥30॥

સર્વ યજ્ઞોની સંસ્થારૂપ, પાલન કરવા શુદ્ધ સત્ત્વવાળી મૂર્તિ ધારણ કરનાર આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. જગતનાં મર્મ સ્થાનોમાં પીડા કરનાર આને આપે સદ્ભાગ્યે હણ્યો! હે ઈશ! આપના ચરણની ભક્તિથી અમે સુખી થયા છીએ. 30.

આદર દર્શાવવા 'નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો' એમ બે વાર (કહેલું છે), ભગવાનનું એક કાર્ય ઘણાં ફલને પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવાથી, ભગવાને કરવાનું ઘણું કાર્ય કહે છે.

તે પૈકી આરંભમાં સૃષ્ટિ (રચાય તે) માટે યજ્ઞનું પ્રાકટ્ય કહે છે. બીજાના પ્રસંગમાં કોઈક સમયે કેટલાક યજ્ઞો કેટલાકને પ્રકટ થાય છે, અહિં (વરાહમાં) તો બધાએ (યજ્ઞો) પ્રકટ થએલા છે. તે (અર્થ) 'સર્વ યજ્ઞોની સંસ્થારૂપ' શબ્દથી કહેલો છે. સર્વ જે 'યજ્ઞતન્તવ:' યજ્ઞની સંસ્થાઓ, તેના સ્વરૂપવાળા આપ છો. વળી રક્ષણ ઉત્તમ આકારથી ભગવાનનો સાક્ષાત્ ગુણ છે. તે પણ આ સ્વરૂપથી થએલો છે એમ 'પાલન કરવા ધારણ કરેલી છે શુદ્ધ સત્ત્વવાળી મૂર્તિ જેમણે' એ વિશેષણથી કહેલ છે. 'શુદ્ધ' એટલે બીજા ગુણના સંબંધરહિત. ધર્મની ગ્લાનિ પણ દૂર કરી, એમ 'સદ્ભાગ્યે આને હણ્યો' એ શબ્દોથી કહેલું છે. ઉત્તમ ભાગ્યથી આ હણાયો, કારણ કે ધર્મનું પોષણ કરનારું ભાગ્ય ધર્મ છે. 'જગતનાં મર્મ સ્થાનોમાં પીડા કરનાર' શબ્દથી આનો વધ થતાં ધર્મનું રક્ષણ થવાનું કારણ કહેલું છે. 'અરુ:' એટલે મર્મસ્થાન. દેવોની ભક્તિનું રક્ષણ પણ આથી થયું, એમ 'આપના ચરણની ભક્તિથી (અમે સુખી થયા છીએ)' શબ્દોથી કહેલું છે. 'અમે' એટલે દેવો1. 'હે ઈશ!' એ સંબોધન સર્વ સ્થલે (ભગવાનનું) સામર્થ્ય દર્શાવનારું છે, અથવા એકજ સામર્થ્ય તેવું હોવાનું2 જણાવનારું છે. 'નિર્વૃતા:' એટલે હિરણ્યકશિપુની ઉદ્ધતાઈ ન રહેવાથી અથવા આવી પડેલા દુ:ખનો નાશ થવાથી સુખી થએલા. 30.

1.વિષ્ણુની ભક્તિ દેવોનો સ્વાભાવિક ગુણ છે, એ વામનપુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. (પ્ર)
2.'તેવું હોવાનું' એટલે અનેક કાર્યો કરનારું હોવાનું. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ભગવાને અવતાર (ધારણ) કરીને, તેનો ઉપસંહાર કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥
એવં હિરાણ્યાક્ષમસહ્યવિક્રમં સંસાદયિત્વા હરિરાદિસૂકર:॥
જગામ લોકં સ્વમખણ્ડિતોત્સવં સમીડિત: પુષ્કરવિષ્ટરાદિભિ: ॥31॥

એવી રીતે સહન ન થઈ શકે તેના પરાક્રમવાળા હિરણ્યાક્ષનો નાશ કરી, કમલઆસનવાળા વિગેરેથી સારી રીતે સ્તુતિ કરાએલા તે આદિસૂકર હરિ જ્યાં ઉત્સવો બંધ ન રહેતાં થયા કરે છે તેવા પોતાના લોકમાં પધાર્યા. 31.

સહન ન થઈ શકે તેવા પરાક્રમવાળા હિરણ્યાક્ષનો સારી1 રીતે નાશ કરી (હરિ) પોતાના લોકમાં પધાર્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'સહન ન થઈ શકે તેવા પરાક્રમવાળા'

વિશેષણથી તેની અંતર રહેલો દોષ (તેને) હણવાનું કારણ (હોવાનું કહેલું છે). ‘હરિ’ શબ્દથી તેમને તેમ કરવાનું કારણ પોતાનો ધર્મ (હોવાનું કહેલું છે). ‘આદિસૂકર’ શબ્દથી તરત અદૃશ્ય થવાનું કારણ (કહેલું છે), અને ‘આદિ’ શબ્દ અલૌકિક અર્થવાળો છે, તેથી તેમનામાં દોષ ન હોવાનું (જણાવેલું છે), ‘પોતાના’ વિશેષણથી (ત્યાં જવાની) જરુરીઆત (જણાવી છે). જો કે અહિંનું રહેઠાણ પણ કીર્તિ કરાવનારું છે, છતાં પણ જ્યાં બંધ ન રહેતાં ઉત્સવો થયા કરે છે તેવો ‘વૈકુંઠ’ નામનો લોક છે. હર્ષનાં કારણરૂપ ઉત્સવો (ત્યાં) કોઈપણ સમયે બંધ થતા નથી, એમ અવતારનાં કાર્યની સમાપ્તિ સૂચવેલી છે. ‘પુષ્કરવિષ્ટરાદિભિ:’ ‘કમલ આસનવાળા’ બ્રહ્મા વિગેરેથી સારી રીતે સ્તુતિ કરાએલા (હરિ પોતાના લોકમાં પધાર્યા). 31.
1.‘સંસાદયિત્વા’ પાઠ આચાર્યશ્રીએ લીધેલો હોવાનું જણાય છે.

એ પ્રમાણે વરાહનું ચરિત્ર કહીને, તેમનું બીજું ચરિત્ર પણ એવું હશે એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

મયા યથાઽનૂક્તમવાદિ તે હરે: કૃતાઽવતારસ્ય સુમિત્ર ચેષ્ટિતમ્॥
યથા હિરણ્યાક્ષ ઉદારવિક્રમો મહામૃધે ક્રીડનવન્નિરાકૃત:॥32॥

હે ભલા મિત્ર! જેમ ઉદાર પરાક્રમવાળા હિરણ્યાક્ષનો મોટા યુદ્ધમાં રમકડાંની પેઠે નાશ કર્યો તે અવતાર ધારણ કરેલા હરિનું ચરિત્ર જેવું હું ભણેલો તેવું મેં તને કહેલું છે. 32.

બીજું ચરિત્ર હો કે ન હો. હું જેટલું જેમ ભણ્યો, ગુરુઓની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયું, મારા ગુરુએ (મને) જેવું કહ્યું, તેવું મેં ‘તે’ તને કહેલું છે. અવશ્ય (વધ)1 કરવાનું કારણ ‘હરિ’ શબ્દથી (કહેલું છે). ‘અવતાર ધારણ કરેલા’ વિશેષણથી ગુરુઓને પણ (તેનું) જ્ઞાન હોવાનું કારણ (કહેલું છે). છૂપી રાખવા યોગ્ય (કથા) કહેવા માટે ‘હે ભલા મિત્ર!’ એવું સંબોધન (કરેલું છે). ‘હે ભલા મિત્ર!’ સંબોધનથી (આ કથા) સારી રીતે કહેવાનું એવું કારણ કહેલું છે કે જેવો હું તેવો (તું) હોવાથી, આમાં (તારાથી) છૂપું રાખવા યોગ્ય નથી. પરંપરા આંધળી નથી, એમ ઉત્તરાર્ધથી (કહેલું છે). ઉદાર હતું પરાક્રમ જેનું તેવો (હિરણ્યાક્ષ હતો). બધાએ વીર (પુરુષો)માં બધા ગાન કરનારાઓએ તેની2 કીર્તિ કહેલી, કારણ કે પોતાનાં સામર્થ્યથી તેઓને તે સર્વ આપતો. ‘મહામૃધે’ હિરણ્યાક્ષે અલૌકિક સંગ્રામ કર્યો ત્યારે, રમકડાંની એટલે લાકડાની પૂતળીની પેઠે (ભગવાને) તેનો નાશ કર્યો. જે ભગવાને કરેલું, તે મારા ગુરુએ (મને) કહેલું, તેવુંજ મેં (તને) કહ્યું છે, એવો અર્થ છે. 32.
1.‘આવશ્યકકરણે’ એટલે અવશ્ય અવતાર લેવાનું. (પ્ર) ‘અવતાર ધારણ કરેલા’ વિશેષણનું પ્રયોજન આગળ કહેલું છે. તેથી અવશ્ય વધ કરવાનું કારણ ‘હરિ’ શબ્દથી કહેલ હોવાનું જણાય છે. ‘હરિ’ એટલે સર્વનાં દુ:ખ હરનાર, હિરણ્યાક્ષ સર્વને પીડતો હતો, તેથી સર્વનાં દુ:ખ દૂર કરવા ‘હરિએ’ અવશ્ય તેનો વધ કરવો જોઈએ, એવો ભાવ જણાય છે.
2.‘કીર્તિ:’ ને બદલે ‘કીર્તિત:’ પાઠ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં છે. ‘સર્વેષાં ગાયકાનાં’ ને બદલે ‘સર્વૈ: ગાયકૈ:’ હોવું જોઈએ, એમ જણાય છે.

1.આણે અનુભવેલું 2.બીજાએ અનુભવેલું અને 3.નહિ અનુભવેલું એવું આ ચરિત્રનું ત્રણ પ્રકારનું ફલ છ (શ્લોકો)થી કહે છે. દરેક (પ્રકારનું) બે (શ્લોકો)થી કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં તે કથા સાંભળી ત્યારે વિદુરે અનુભવેલું ફલ (1) કહેવું અને (2) ઘટાવવું એવા ભેદથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી કહે છે:

॥ સૂત ઉવાચ॥

ઇતિ કૌષારવાડખ્યાતામાશ્રુત્ય ભગવત્કથામ્॥
ક્ષત્તાડડનન્દં પરં લેભે મહાભાગવતો દ્વિજા:॥33॥

હે દ્વિજો! એ પ્રમાણે કૌષારવે કહેલી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરીને, ભગવાનના મોટા ભક્ત સંયમીને ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થયો. 33.

તે પૈકી આરંભમાં ‘કથા સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેને શું થયું?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી (આ શ્લોક) કહેલો છે. ‘ઇતિ’ આ પ્રકારે કુષારુના પુત્ર કૌષારવ એટલે મૈત્રેયે (કહેલી કથાનું શ્રવણ કરીને...). તેણે (કથા) કહી તેમાં વિશ્વાસ રહે, તે માટે તેને પિતાના નામથી ઓળખાવેલ છે. ‘ભગવાનની કથા’ શબ્દથી કથાના પણ છ ગુણો (હોવાનું) જણાવેલ છે. ‘સંયમી’ એટલે ચતુર. મોહ કરનારી લીલાનો ત્યાગ કરી, મુખ્ય લીલાનું (વિદુર) ગ્રહણ કરે તે માટે (એમ) કહેલું છે. કથામાંજ રહેલો, શ્રવણ કરનાર ઉત્તમ હોવાથી પ્રકટ થએલો ‘ઘણો આનંદ’ તેને પ્રાપ્ત થયો. તેમ થવાનું કારણ ‘ભક્ત’ શબ્દથી (કહેલું છે). "શૌનક વિગેરેમાં તેવાપણું1 ન હોવાથી (આ વચન) વિરુદ્ધ અર્થવાળું હશે" એવી શંકા થાય, તે ‘હે દ્વિજો’ એ સંબોધનથી ખોટી હોવાનું કહેલું છે. (શૌનક વિગેરે) વેદમાં કહેલા કર્મના ભારવાળા હોવાથી (તેઓને) તે2 સ્ફૂર્યો નહિ, એવો ભાવ છે. 33.

1.‘તેવાપણું’ એટલે ભક્તપણું.

2.‘તે’ એટલે આનંદ.

તેથીજ નીચેના શ્લોકથી તે ઘટાવે છે:

અન્યેષાં પુણ્યશ્લોકાનામુદ્દામયશસાં સતામ્॥
ઉપશ્રુત્ય ભવેન્મોદ: શ્રીવત્સાંકસ્ય કિં પુન:॥34॥

પવિત્ર કીર્તિવાળા અને હદરહિત યશવાળા બીજા સત્પુરુષો (ની કથા)નું શ્રવણ કરીને આનંદ થાય, તો પછી શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળાની (કથા સાંભળવાથી થાય) તેમાં કહેવું જ શું? 34.

પવિત્ર છે કીર્તિ જેઓની તે નલ વિગેરે (ની કથા સાંભળવાથી આનંદ થાય. કીર્તિ અને યશનો સદાચાર અને પરાક્રમથી થતો ભેદ ઉપર કહેલો છે. વૈદિક અને લૌકિક એવા ભેદથી તે જૂદાં છે, બંને હોય ત્યારે સત્પણું (સત્પુરુષ) થાય; અથવા આનંદ થવામાં ત્રણ1 કારણરૂપ છે. કૃપાલુપણું વિગેરે સત્પુરુષના ગુણો અંત:કરણથી સરસાઈ કરાવનારા છે. ઘણા પ્રકારે ફરી ફરી કરેલું સત્કર્મ પ્રભાવવાળું થતાં પવિત્ર કીર્તિ થાય છે. હદરહિત છે યશ જેઓનો, એટલે અટકાવી ન શકાય તેવા પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થએલો (યશ છે જેઓનો), એવો

અર્થ છે. તેઓની કથા સાંભળીને 'મોદ:' શ્રવણનું સુખ થાય છે. 'શ્રીવત્સ' શબ્દથી સદાચાર અને બધા ગુણો જણાવેલા છે, કારણ કે (તે) લક્ષ્મીનું સ્થાન છે. તે પણ 'અંક' ચિહ્ન જેવું છે. આવાં પણ ઘણાં ચિહ્નો હોવાથી, કૈમુતિક ન્યાય2 પણ કહેલો છે. 34.

1.(1) પવિત્ર કીર્તિ (2) હદ રહિત યશ અને (3) સત્પણું (ભલમનસાઈ) એ ત્રણ જેમનામાં હોય, તે તેમની કથાનું શ્રવણ કરવામાં આનંદ થવાનાં કારણ છે.

2.'કિમુત' એટલે કેટલું વધારે? એ ઉપરથી 'કૈમુતિક ન્યાય' થયો. સત્પુરુષની કથાના શ્રવણથી આનંદ થાય છે, તો પછી ભગવાનની કથાના શ્રવણથી કેટલો વધારે આનંદ થાય? એવો અર્થ છે.

(સર્વની) સંમતિ થાય તે માટે તેમનું તેવા પ્રકારનું બીજું ચરિત્ર નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોક)થી સ્વરૂપ અને ફલના ભેદથી કહે છે. તે પૈકી નીચેના શ્લોકમાં સ્વરૂપ કહે છે:

યો ગજેન્દ્રં ઋષગ્રસ્તં ધ્યાયન્તં ચરણાડમ્બુજમ્॥
ક્રોશન્તીનાં કરેણૂનાં કૃચ્છ્રતોડમોચયદ્ દ્રુતમ્॥35॥

જેમણે મઘરે ગળેલા, (પોતાના) ચરણકમલનું ધ્યાન ધરતા ઉત્તમ હાથીને-હાથણીઓ રડતી હતી ત્યારે-સંકટમાંથી ઝડપથી મુક્ત કરાવ્યો....35.

જે હરિએ 'ઋષગ્રસ્તં' મઘરે ગળેલા, અથવા (મઘરે) પકડી રાખવાથી ડૂબેલા (ઉત્તમ હાથીને) મુક્ત કરાવ્યો. મુક્ત કરાવવાનું કારણ '(ચરણકમલનું) ધ્યાન ધરતા' શબ્દથી (કહેલું છે). 'ચરણકમલ' શબ્દથી પ્રેમભક્તિના માર્ગ પ્રમાણે (કરેલું) ધ્યાન જણાવેલું છે. 'હાથણીઓ રડતી હતી ત્યારે' શબ્દોથી દીનતા જણાવેલી છે. 'ઝડપથી મુક્ત કરાવ્યો'. (શબ્દથી) એમ કહેલું છે કે જોવાય તેવી રીતે ભગવાન જ ફલ આપનારા હતા. તેમ હોવાથી, જોએલાનો ત્યાગ કરી બીજા ન જોએલાને કોણ ભજે? એમ કહેશે. આ ચરિત્ર (ભગવાન્) ભજન કરવા યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરનારું અને (તેમની) દયા પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવાથી ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી હોઈ, તેનેજ આનંદ (પ્રાપ્ત) કરાવનાર તરીકે કહેલું છે. અહિં 'ઋષ:' શબ્દથી મઘર, જલમાં ફરનારું અમુક પ્રાણી (કહેલ છે). બધાએ મઘરો 'ઋષ' કહેવાય છે. (ઉત્તમ હાથીનો) તેજ દેહથી ઉદ્ધાર કરવાનું કારણ હાથણીઓ ઉપર કરેલી દયા, અને સંપૂર્ણ ઉદ્ધાર1 કરવાનું (કારણ) ધ્યાન છે એવો ભેદ છે. આથી (તેનો ઉદ્ધાર થાય તેવું તેનું) સાધન ન હતું, એમ પણ કહેલું છે, કારણ કે ઉત્તમ હાથી ઘણા મદવાળો હોય છે, (અને) મઘરે ગળેલો સર્વ સાધનો વિનાનો હોય છે. જાતિ, સ્વરૂપ અને અંતરાય દુષ્ટ હોવાથી, ભગવાનની કૃપા (થવી) દુર્લભ હતી, તેથી ગજેન્દ્રનું નિરૂપણ (કરેલું છે). સ્થિતિ, સ્વરૂપ અને સંબંધ દુષ્ટ અને લૌકિક હોવાથી, માત્ર ધ્યાનથીજ તેના સંબંધવાળાઓને પણ સુખ કર્યું (દીધું) એમ જણાવવા, હાથણીઓ (ની વાત) કહેલી છે. 35.

1.'સંપૂર્ણ ઉદ્ધાર' એટલે મોક્ષ. હાથણીઓ પર દયા કરી, ગજેન્દ્રને તેજ દેહથી જલમાંથી બહાર કાઢ્યો. તેણે ચરણકમલનું ધ્યાન ધરેલું હોવાથી તેને મોક્ષ આપ્યો, એવો અર્થ જણાય

છે.

એ પ્રમાણે અનેક પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારું ચરિત્ર કહીને, નીચેના શ્લોકથી જે અંશથી અહિં દૃષ્ટાંત છે, તેનું સ્વરૂપ કહેતાં, ભજન ફલરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે:

તં સુખાડરાધ્યમૃજુભિરનન્યશરણૈર્નૃભિ:॥
કૃતજ્ઞ: કો નુ સેવેત દુરારાધ્યમસાધુભિ:॥36॥

સરલ, બીજું શરણ જેમને નથી તેવા મનુષ્યોથી સ્હેલાઈથી પ્રસન્ન કરાય તેવા અને દુષ્ટો દુ:ખથી પણ પ્રસન્ન ન કરી શકે તેવા તેમને ઉપકાર જાણનાર કોણજ ન સેવે? 36.

વિષયથી થતાં સુખ કરતાં પણ અધિક સુખ આપનારાં જેમ (ને પ્રાપ્ત કરવા)નાં સાધનો છે, અને અલૌકિક ઉત્તમ ફલ (જેમનાથી મળે છે), તે 'સુખારાધ્ય:' સ્હેલાઈથીજ પ્રસન્ન કરી શકાય તેવા છે. તે વિષયમાં વધારે પડતો નિર્ણય ન થાય તે માટે 'સરલ' (વિગેરે) વિશેષણ કહેલ છે. ('સરલ' એટલે) કપટી ન હોય તેવાં, કાયા વાણી અને મનથી કપટનો સ્વીકાર ન કરે, કપટ આચરે નહિ તેવા. આ પણ તેઓનો સ્વાભાવિક ગુણ (હોવો જોઈએ), પરંતુ સાધન બનેલ, પ્રસંગથી રાખેલો હોવો ન જોઈએ. આવા બીજા માર્ગમાં પણ હોય છે, તેથી તેઓને બાતલ કરવા 'બીજું શરણ જેમને નથી તેવા' એ વિશેષણ કહેલું છે. નથી બીજું શરણ જેઓને તેવા (હોવા જોઈએ). આથી શરણ આવવામાં બ્રહ્માસ્ત્ર1 ન્યાય કહેલો છે, અને શરણ વિનાના રહેતા નથી, તેથી વાસ્તવિક રીતે ભગવાનનું શરણ રાખનાર કહેલા છે. 'નૃભિ:' એટલે સાધારણ મનુષ્યોથી. અભિમાન ન રાખે અને ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી વિવેક રાખે તે માટે (એમ) કહેલ છે. 'ઉપકાર જાણનાર' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાન્) ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, અંતર્યામી હોવાથી, પાલન કરનાર હોવાથી અને પહેલાં ભજન કરેલ ત્યારે (તેમણે) ઘણો ઉપકાર કરેલ હોવાથી, જે ભગવાને કરેલ (ઉપકારો) જાણે, તેવો કોણજ સેવા ન કરે? (તેમના) ઉપકાર ન જાણનાર તો સેવા કરતો નથી, તે (સેવા કરવા)માં ભગવાનના ગુણોજ કારણ છે, એમ '(દુષ્ટો) દુ:ખથી પણ પ્રસન્ન ન કરી શકે તેવા' એ વિશેષણથી કહેલું છે. તેમ ન હોય, તો (ભગવાન્ અમુક) પક્ષવાળાઓએજ ભજન કરવા યોગ્ય થાય (ગણાય), કારણ કે તેઓ (દુષ્ટો) ભજન નથી કરતા એમ નથી, પરંતુ ભગવાનજ (તેઓથી) 'દુરારાધ્ય:' દુ:ખથી પણ પ્રસન્ન ન કરી શકાય તેવા છે. 'અસાધવ:' દુષ્ટો એટલે સ્ત્રીલંપટ અને પેટભરા. 36.

1.બીજા ઉપર આધાર રાખે તો બ્રહ્માસ્ત્ર નિષ્ફલ થાય; તેમ બીજાનું શરણ કરે તો ભગવાનનું શરણ ન રહે. તેથી માત્ર ભગવાનનુંજ શરણ રાખવાનું છે, એવો ભાવ છે.

એ પ્રમાણે ભજન (કરવાનું) સિદ્ધ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી પાપ દૂર કરનારું અને ફલ આપનારું એવું (બે પ્રકારનું તેનું) અલૌકિક ફલ કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં પાપ દૂર કરનારું ફલ કહે છે:

યો વૈ હિરણ્યાક્ષવધં મહાદ્ભુતં વિક્રીડિતં કારણસૂકરાત્મન:॥
શૃણોતિ ગાયત્યનુમોદતેડઞ્જસા વિમુચ્યતે બ્રહ્મવધાદપિ દ્વિજા:॥37॥

હે દ્વિજો! પ્રયોજન માટે સૂકરનો દેહ ધારણ કરનારની ઉત્તમ ક્રીડારૂપ મહા અદ્ભુત હિરણ્યાક્ષના વધનું જે યથાર્થ પ્રકારે શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, અને અનુમોદન કરે છે, તે બ્રાહ્મણના વધથી પણ મુક્ત થાય છે. 37.

તેમ (ભજન પાપ દૂર કરનારું) ન હોય, તો હિરણ્યાક્ષ બ્રાહ્મણ હોવાથી, (તેનો) વધ શ્રવણ કરવા યોગ્ય ન હોય, એમ 'હિરણ્યાક્ષના વધનું' શબ્દથી (જણાવેલ છે). બીજાના મતમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, અથવા વધ હિત કરનારો હોવાથી, (તે) મહા અદ્ભુત છે. મહાન્ (ઘણો) અદ્ભુત છે, એટલે શ્રવણ કરનારાઓના ઉપર પણ ઉપકાર કરાવનારો હોવાથી ઉદાર છે; છતાં પણ શ્રવણ કરવા યોગ્ય હોવાનું કારણ 'ઉત્તમ ક્રીડારૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. ઉત્તમ પ્રકારની છે ક્રીડા જેમાં તેવો (તે છે), કારણ કે ભગવાનની યુદ્ધલીલા તેમાં સ્પષ્ટ છે, ભગવાનના સંબંધથી પવિત્ર થએલ હોવાથી (તે) તેવો છે. 'પ્રયોજન માટે સૂકરનો દેહ ધારણ કરનારની' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે યજ્ઞ માટે અને સૃષ્ટિ (રચાય તે) માટે તેમ કરવું (વધ કરવો) યોગ્ય હતું. 'કરનારને, શીખવનારને (ચીંધનારને) અને અનુમોદન કરનારને (સમાન ફલ પ્રાપ્ત થાય)' એ નિયમ પ્રમાણે 'શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે અને અનુમોદન કરે છે' એ ત્રણેનું ફલ કહેલ છે. શ્રવણ મુખ્ય છે, ગાન શાસ્ત્રરૂપ (શીખવનારું, ચીંધનારું) છે. 'તે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ1 હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગાન કરે છે' એમ કહેલું છે, કારણ કે તેનું (ગાન કરવાનું) જણાએલું કારણ સુખ છે. અનુમોદન જે (શ્રવણ અને ગાન) બંનેને પોષનારું છે તે તેવું છે. કેટલાક એમ કહે છે કે (તે) કરવામાં આવતી સ્તુતિરૂપ છે. 'યથાર્થ પ્રકારે (શ્રવણ)' એટલે સર્વ સ્થલે અર્થથી, તાત્પર્યથી અને શબ્દથી શુદ્ધ હૃદયથી કરેલું શ્રવણ. કીર્તનમાં પણ આ ત્રણ અને પ્રયોજનનો અભાવ (જોઈએ). અનુમોદન પણ પ્રયોજન વિના (કરેલું હોવું જોઈએ). (તેમ કરે) ત્યારે સર્વ વધનદોષથી મુક્ત થાય છે. "મુખ્યના (વધના) અર્થમાં આ (કહેલું) નહિ હોય" એવી શંકા થાય, તેથી 'બ્રાહ્મણના વધથી પણ' એમ કહેલું છે. 'હે દ્વિજો!' એ સંબોધન (શૌનક વિગેરેને) જ્ઞાન થાય, તે માટે (કરેલું છે). (તેમને) જ્ઞાન હોય તો બીજાને પણ થાય એમ જાણવું, અથવા યજ્ઞના સંબંધને લીધે (આ જ્ઞાન) દ્વિજોનેજ થાય છે, (એમ જણાવવા એ સંબોધન કરેલું છે). 37.

1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. વધની કથા સાંભળવાથી પાપ થાય, તે દૂર કરનારું પ્રાયશ્ચિત્ત ગાન કરવાથી થતું હશે એવી શંકા કરી છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં સુખ થતું નથી. અને આ ગાન કરવામાં સુખ અનુભવાય છે, તેથી ગાન પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

ફલ આપનારું પણ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એતન્મહાપુણ્યમલં પવિત્રં ધન્યં યશસ્યં પદમાયુરાશિષામ્॥
પ્રાણૈન્દ્રિયાણાં યુધિ ધૈર્યવર્ધનં નારાયણોઽન્તે ગતિરંગ શ્રૃણ્વતામ્॥38॥

હે વહાલા! આ ઘણું પુણ્યવાળું, ઘણું પવિત્ર, ધન આપનારું, યશ આપનારું, આયુષ્યનું અને ઉપકારનું ધામ, યુદ્ધમાં પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનાં ધૈર્યને વધારનારું છે, (અને)

શ્રવણ કરનારને અંતે નારાયણરૂપ ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે). 38.

આ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. તે પૈકી (1) ધર્મ સ્વર્ગ વિગેરે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારો અને દેહ વિગેરેની પવિત્રતા કરાવનારો (એવા) બે પ્રકારનો છે. તે બંને પ્રકાર (નો પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવા)નું 'ઘણું પુણ્યવાળું ઘણું પવિત્ર' વિશેષણોથી કહેલ છે. 'ઘણું પુણ્યવાળું' એટલે સદાનું કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારું. 'ઘણું પવિત્ર' એટલે સંપૂર્ણ રીતે અંત:કરણને શુદ્ધ કરનારું. (2) અર્થ ધનરૂપ અને યશરૂપ એવા બે પ્રકારનો છે. 'યશનું અને લક્ષ્મીનુંજ...' એ વાક્યમાં આ કહેવામાં આવશે. તે બંને 'ધન આપનારું, યશ આપનારું' વિશેષણોથી કહેલ છે. (3) 'શરીરનું આરોગ્ય, ઐશ્વર્ય અને શત્રુના પક્ષ ઉપર વિજય' એ વાક્ય પ્રમાણે કામ જીવનરૂપ ભોગરૂપ અને શત્રુ ઉપરના વિજયરૂપ, એવા ત્રણ પ્રકારનો છે. તે ત્રણ1 'આયુષ્યનું અને ઉપકારનું ધામ, યુદ્ધમાં પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનાં ધૈર્યને વધારનારું' વિશેષણોથી કહેલ છે. પુત્ર વિગેરે ઉપકારના વિષયો છે. તેઓનું આજ ધામ છે, કારણ કે આ ઉપાખ્યાન સૃષ્ટિ કરાવનારું છે. પ્રાણ બલ (પ્રાપ્ત કરવા)નું સાધન છે અને ઇન્દ્રિયો કાર્ય કરનારી છે. અથવા વિષય ભક્ષણ કરવાના પદાર્થ અને ભોગરૂપ હોવાથી (આ બેનો) સંબંધ ઉપરના સાથે લેવો. યુદ્ધમાં ધૈર્યની વૃદ્ધિ થાય જેનાથી તેવું (આ છે). ધૈર્યથીજ વિજય (પ્રાપ્ત) થાય છે. ધૈર્ય બલ અને ઇન્દ્રિયોને સાહાય્ય કરનારું હોવાથી તેનાથીજ યુદ્ધમાં જય થાય છે. તેથી તેમના સંબંધી તરીકે કહેલું છે. કુશલ અને શૂરવીર હોવાની જરુર નથી એમ જણાવવા 'યુદ્ધમાં' એમ કહેલું છે. (4) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે એમ '(શ્રવણ કરનારને અંતે) નારાયણરૂપ (ફલ પ્રાપ્ત થાય છે)' શબ્દોથી કહેલું છે. અમારા શાસ્ત્રમાં નારાયણની પ્રાપ્તિજ મોક્ષ હોવાથી, એક પ્રકારનો જ (મોક્ષ) કહેલો છે. તે વિષયમાં ભગવચ્છાસ્ત્રમાં (અ) બ્રહ્માણ્ડ જેમનો દેહ છે તેવા નારાયણ સાથે સાયુજ્ય (આ) અક્ષરમાં (ભળી જવું તે) અને (ઇ) પુરુષોત્તમમાં (ભળી જવું તે), એમ નારાયણની પ્રાપ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે. (ઇ)2 'નરમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં તત્ત્વોને 'નાર' કહે છે', (આ) 'નરોનો સમૂહ તે નાર' (અ) "જલને 'નાર' એમ કહે છે" એ વાક્યો પ્રમાણે તે ત્રણે 'નારાયણ' શબ્દજ કહે છે (જણાવે છે). તેથી 'નારાયણ' શબ્દ યોજેલો છે. પહેલા (ઇ) અર્થમાં (નારાયણ એટલે) પુરુષોત્તમ, બીજા (આ)માં અક્ષર (અને) ત્રીજા (અ)માં બ્રહ્માના પિતા છે. આનાં શ્રવણથી ત્રણ પ્રકારનો (મોક્ષ) થાય છે. તેથી 'નારાયણ' શબ્દ (યોજેલો છે). 'હે વહાલા!' એ સંબોધન છેતરતો નથી એમ સૂચવવા સ્નેહ દર્શાવનારું (યોજેલું છે) ફલ (પ્રાપ્ત) થાય છે, એવો અર્થ છે. 'ગતિ' શબ્દનો અર્થ છેવટનું ફલ છે. 'શ્રવણ કરનારને' શબ્દથી મુખ્ય3 (કાર્ય)નુંજ આ ફલ હોવાનું કહેલું છે. 38.

1.પ્રાણરૂપ આયુષ્ય અને ઇન્દ્રિયોરૂપ આશિષોનું ધામ છે, એમ ઉપરના શબ્દો સાથે પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ લેવાનું કહેલું જણાય છે.

2.આ ત્રણે વાક્યોમાં 'નાર' નો અર્થ કહેલો છે. નાર છે અયન (સ્થાન) જેમનું તે 'નારાયણ'. એ રીતે નારાયણનો અર્થ કહેવાયો.

3.શ્રવણ કરનાર, ગાન કરનાર અને અનુમોદન કરનાર એવાં ત્રણનાં ફલ કહેલાં છે, તે પૈકી શ્રવણ મુખ્ય હોવાનું કહેલું છે, આ મોક્ષરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેલ હોવાનું જણાય છે.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના ઓગણીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

ઉ

॥ અધ્યાય વીસમો ॥

ભગવત્કૃતસર્ગસ્તુ સોપોદ્ઘાતો નિરૂપિત:॥
ચતુર્દશભિરધ્યાયૈરૂચ્યતે હરયે પર:॥1॥

ભગવાને1 રચેલા સર્ગનું તો ઉપોદ્ઘાત2 સાથે નિરૂપણ3 કર્યું. ચૌદ અધ્યાયોથી બીજો હરિ માટેનો4 (સર્ગ) કહેવામાં આવે છે. કા.1.

ગુણવૈષમ્યભાવેન સર્ગા: પૂર્વં નિરૂપિતા:॥
ગુણવૈષમ્યભાવોઽત્ર દ્વિવિધો વર્ણ્યતે સ્ફુટ:॥2॥

ઉપર ગુણોનાં વિષમપણાની સ્થિતિથી5 સર્ગો (થયાનું) કહેલ છે. અહિં બે પ્રકારનું ગુણોનું વિષમપણું6 સ્પષ્ટ વર્ણવેલું છે. કા.2.

આધિદૈવિકભાવોઽત્ર નાસ્તીતિ દ્વૈધવર્ણનમ્॥
આધિભૌતિકમેકેન ચતુર્ભિશ્ચ તથા પરમ્॥3॥

આધિદૈવિક પ્રકાર અહિં ન હોવાથી બે પ્રકારનું હોવાનું7 કહેલું છે. એક (અધ્યાય)થી આધિભૌતિક8 અને ચાર (અધ્યાયો) થી બીજું. કા.3.

ભૂતમાત્રેન્દ્રિયધિયાં હરૌ જ્ઞાનોપયોગિનામ્॥
ગુણા: સ્વભાવત: કેઽત્ર પુષ્ટિમાર્ગોપયોગિન:॥4॥
નિરૂપ્યન્તે હરેરુક્તા: પ્રત્યેકં ત્રિવિધા યથા॥

હરિ (નાં પ્રાકટ્ય) માટેના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી (થાય તેવો) મહાભૂત, તન્માત્રા ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિનો (જન્મ કહેલ છે)9 . અહિં સ્વભાવથી પુષ્ટિમાર્ગમાં ઉપયોગી ગુણો કયા? તે હરિએ કહેલા (આધિદૈવિક વિગેરે પ્રકારથી) દરેક ત્રણ પ્રકારના યથાર્થ રીતે કહેલા છે10. કા.41/2.

આધિદૈવિકમાધ્યાત્મમાધિભૌતિકમેવ ચ॥5॥
ચતુર્ભિશ્ચ ચતુર્ભિશ્ચ તથૈકેનોચ્યતે ક્રમાત્॥

ચારચાર અને એક (અધ્યાય)થી આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક, અને આધિભૌતિક અનુક્રમે કહેલા11 છે. કા.51/2.

ભક્તિસાંખ્યાત્મવિજ્ઞાનયોગૈશ્ચત્વાર આદ્યકે॥6॥
આધ્યાત્મિક: કાલ એવ માહાત્મ્યકરણે તથા॥
તદધીનં જગત્સર્વમિત્યન્યથાડસ્તુ દ્વિતીયકે॥7॥

પહેલામાં ભક્તિ સાંખ્ય આત્માનું જ્ઞાન અને યોગથી ચાર (અધ્યાયો થયેલા છે)12. બીજામાં આધ્યાત્મિક જ કાલ, માહાત્મ્ય અને કારણ અને તેને અધીન બધું જગત્13 એવાં જુદા પ્રકારે હો. કા.7.

મુક્ત એવ હરેરર્થે ભુતત્વેનોપયુજ્યતે॥
અતો મુક્તિ: સ્ત્રિયાશ્ચૈવ પૂર્વેષુ દ્વિવિધેષ્વપિ॥8॥

હરિને માટે મુક્ત જ મહાભૂત તરીકે ઉપયોગી થાય છે14. તેથી પહેલાના બંને પ્રકારનામાં સ્ત્રીની પણ મુક્તિ (કહેલી) છે. કા.8.

ધર્માદ્યોડપિ દ્વિવિધાસ્તત્રોચ્યન્તે ક્રમાદિમે॥
સર્ગે તેષામનુત્પત્તૌ માર્ગસ્તેષાં ન વૈ ભવેત્॥9॥

તે (અધ્યાયો)માં આ ધર્મ વિગેરે (પુરુષાર્થો) પણ બે પ્રકારના અનુક્રમે કહેલા છે15. સર્ગમાં તેઓની ઉત્પત્તિ ન હોય. તો માર્ગ તેમનો ન જ થાય (ગણાય)16. કા.9.

યાદૃશા ભગવન્માર્ગે જીવચિન્તનચિન્તિતા:॥
એકવિંશતિભિસ્તેડત્ર નિરૂપ્યન્તે ક્રમાત્સ્ફુટા:॥10॥

ભગવાન્માર્ગમાં જેવા (ધર્મ વિગેરે પુરુષાર્થો) જીવના ચિંતનથી વિચારેલા છે તે અહિં એકવીસ (મા અધ્યાય)થી (આરંભી) અનુક્રમે સ્પષ્ટ કહેલા છે. કા. 10.

ભગવચ્ચિન્તિતા યે વૈ પઞ્ચવિંશતિભિસ્તુ તે॥
અન્યત્સર્વં કાલકૃતં ચત્વારસ્તેડપિ વર્ણિતા:॥11॥

જે ભગવાને વિચારેલા (ધર્મ વિગેરે) છે તે તો ખરેખર પચીસ (મા અધ્યાય)થી આરંભી (કહેલા છે). બીજું17 બધું કાલે કરેલ છે. તે ચારનું પણ વર્ણન કરેલું છે. કા.11.

ત્રિવિધા અપિ તેડપ્યુક્તા મુખ્યો મોક્ષસ્તથાડન્તિમ:॥
મૂલં સર્ગસ્ત્રયાણાં તુ મુખ્યો મોક્ષ: ફલં તથા॥12॥

ત્રણે પ્રકારના તે પણ કહેલા છે. છેવટનો18 મોક્ષ તેમાં મુખ્ય છે. આરંભનો19 તો ત્રણેનો20 સર્ગ છે, અને છેવટનો મોક્ષ (તેઓનું) ફલ (હોવાનું) કહેલ છે. કા.12.

ચતુર્દશભિરધ્યાયૈસ્ત: સર્ગો નિરૂપિત:॥
તદ્વિંશતિતમેઽધ્યાયે સંકીર્ણ: સર્ગ ઉચ્યતે॥13॥
ષડ્વિધો હરિકાર્યાર્થમત્રોક્તા: સકલા હરૌ॥

તેથી ચૌદ અધ્યાયોથી સર્ગ કહેલો છે. તેમાં વીસમા અધ્યાયમાં છ પ્રકારનો અસ્પષ્ટ21 સર્ગ કહેલો છે. હરિના કાર્ય માટે અહિં કહેલા સર્વ હરિમાં (રહેલા)22 છે. કા. 131/2.

સર્ગમેકવિધં જ્ઞાત્વા વિસર્ગે પ્રશ્ન ઈદૃશ:॥14॥
તથાપિ શાસ્ત્રમેવાત્ર વક્તવ્યમિતિ નિશ્ચય:॥

એક પ્રકારનો સર્ગ જાણીને વિસર્ગ વિષે આવો પ્રશ્ન કર્યો23, છતાં પણ આ વિષયમાં શાસ્ત્ર જ કહેવા યોગ્ય છે24, એવો નિશ્ચય છે. કા.141/2.

અભિપ્રેતં ન તસ્યાપિ તથૈવેત્યન્યથોચ્યતે॥15॥

તેણે પણ તેવું જ ઇચ્છેલું ન હતું25. તેથી જૂદા પ્રકારે કહેલ છે. કા.15.

પ્રશ્નદ્વયં તુ કુરુતે શૌનક: પ્રકૃતૌ મહાન્॥
વિસર્ગવિષયં ત્વાદ્યં ભક્તાનાં તુ તથાપરમ્॥16॥
એકેન પઞ્ચભિશ્ચૈવ મૂલારમ્ભો હિ ભેદક:॥

ઉદાર શૌનક પ્રકૃતિના વિષે બે પ્રશ્નો કરે છે;26 પહેલો એક શ્લોકથી વિસર્ગના સંબંધનો અને તે જ પ્રમાણે બીજા પાંચ શ્લોકોથી ભક્તોના સંબંધનો છે, કારણ કે મૂલથી કરેલો આરંભ સૂતના અધિકારને જૂદો જણાવનારો27 છે. કા.161/2.

પરીક્ષિત્તુકયોરત્ર વિરામો નૈવ દૃશ્યતે॥17॥
સૂત એવ તતો વક્તા તુલ્યાર્થત્વાન્ન દૂષણમ્॥

અહિં પરીક્ષિત્ અને શુક (કથાથી) અટક્યા હોય તેવું દેખાતું નથી જ. તેથી સૂત જ (કથા) કહે છે. સમાન અર્થવાળી હોવાથી (તેમાં) દોષ નથી. કા. 171/2.

1.બીજાં પ્રકરણનો આરંભ કરવાનો હોવાથી, સંગતિ જણાવવા પહેલાં પ્રકરણનો અનુવાદ કરેલો છે. (પ્ર)

2.ઉપોદ્ઘાત (બે પ્રકરણોની) વચ્ચે કહેલ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ કર્તા હોવાનું જણાવાનારો હોવાથી, આ પ્રકરણના પણ કારણરૂપ છે. (પ્ર)

3.ઓગણીસ અધ્યાયોથી નિરૂપણ કર્યું. (પ્ર)

4.પોતાને માટે કરેલો અને બીજાને માટે કરેલો, એવા સર્ગના બે ભેદો હોવાથી, પહેલાં બીજાને માટે કરેલ સર્ગ કહી, હવે પોતાને માટે કરેલ સર્ગ કહે છે. તેથી અવસર સંગતિ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

5."ગુણનાં વિષમપણાંને પણ વચલા પ્રકરણમાં સર્ગનું સાધન કહેલું હોવાથી તે પણ (સર્ગ) કરાવનારું કેમ નહિ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. (પ્ર)
6.વીસમા અને છવીસમા અધ્યાયોમાં 'ખળભળાટ' કહેલ છે. એમ તે ફરીથી કહેલ હોવાથી, પહેલાં કહેલ ગુણોનું વિષમપણું આ સર્ગમાં કારણરૂપ નથી, પણ પહેલા સર્ગોનાં જ કારણરૂપ હતું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
7.3।57 માં દેવોનો તત્ત્વોમાં સમાવેશ કરેલો છે, તેવું આ પ્રકરણમાં નથી, તેથી આ સર્ગ પહેલાના કરતાં જૂદા પ્રકારનો હોવાથી, પહેલાં કહેલ તે બધું અહિં લઈ શકાય તેમ નહિ હોવાથી અહિં આધિદૈવિક ગુણોનું વિષમપણું નથી. તેથી બે જ પ્રકારનું વિષમપણું હોવાનું કારણ કહેલ છે. (પ્ર)
8.ઓગણીસમા (વીસમા?) અધ્યાયથી આધિભૌતિક વિષમપણું કહેલ છે. અને ચાર અધ્યાયોથી હરિને માટે (કરેલો) સર્ગ કહેલો છે. (પ્ર)
10.ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તે માટે યોગ્ય થવાય તે માટેના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થાય તેવા મહાભૂત તન્માત્રા ઈન્દ્રિય તથા બુદ્ધિનો તેમના ગુણોના સંસ્કારરૂપ જન્મ કહેલો છે. તેથી (20 થી 25 સુધીના પાંચ અધ્યાયોનું) પહેલું પેટા-પ્રકરણ છે.(પ્ર)
11.આ પ્રકરણમાં સ્વભાવથી પુષ્ટિમાર્ગમાં ઉપયોગી થાય તેવા મહાભૂત તન્માત્રા ઇન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિના સંસ્કારરૂપ ગુણો કયા? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી કપિલે જે ગુણો કહેલા છે તે યથાર્થ રીતે આધિદૈવિક વિગેરે પ્રકારે દરેક ત્રણ પ્રકારના છે. (પ્ર)
12.તેથી (25 થી 28) ચાર આધ્યાયોથી આધિદૈવિક, (29 થી 32) ચારથી આધ્યાત્મિક અને (33) એકથી આધિભૌતિક એવા ત્રણ પ્રકારના તે કહેલા છે. તેથી આ નવ અધ્યાયોનું બીજું પેટા-પ્રકરણ છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)
12.ભક્તિ વિગેરે ચાર ગુણો મહાભૂત વિગેરેનો સંસ્કાર કરનારા છે. (પ્ર)
13.આ ચાર આધ્યાત્મિકમાં મહાભૂત વિગેરેનો અનુક્રમે સંસ્કાર કરનારા છે. આધ્યાત્મિક (કાલ) એટલે સંવત્સરરૂપ (કાલ). 'કરણ' એટલે મુક્તોનો સંગ. 'જગત્ બધું તેને અધીન છે' એવી બુદ્ધિ બુદ્ધિના સંસ્કારરૂપ છે. 'બીજામાં' એટલે આધ્યાત્મિકમાં. કાલ વિગેરેથી સંસ્કાર પામેલાં મહાભૂતો વિગેરે અનુક્રમે સર્ગરૂપ હો (થાય છે). એવો અર્થ છે. (પ્ર)
14.આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિકના ભેદથી બંને પ્રકારના મહાભૂત વિગેરેના હરિના માટે સંસ્કારો થાય, ત્યારે બાકી રહેલ 'મુક્ત' થાય છે. મુક્ત દેહ જ મહાભૂત તરીકે ઉપયોગી થાય છે. તેથી આકાંક્ષા ન રહેવાથી ત્રીજા આધિભૌતિકમાં એક જ અધ્યાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
15.એક પ્રકારે વિભાગ કરીને આથી બીજાં પ્રયોજનથી બીજા પ્રકારે બીજા વિભાગ કરે છે. તેથી (21 થી 24 અને 25 થી 28) અધ્યાયોમાં અનુક્રમે આ ધર્મ વિગેરે પુરુષાર્થો બે પ્રકારના કહેલ છે. (પ્ર)

16.ધર્મ વિગેરે કહેવાનું પ્રયોજન આથી કહેલુ છે. તેમના માર્ગનો પ્રચાર થાય તે માટે બે પ્રકારના તે પણ કહેલા છે. (પ્ર)
17.ભગવન્માર્ગ સિવાયના તે ચારે કાલે કરેલા છે એમ જણાવવા ઓગણત્રીસમાથી આરંભી ચાર અધ્યાયોથી ધર્મ વિગેરે ચાર વર્ણવેલા છે. (પ્ર)
18.'છેવટનો' એટલે તેત્રીસમો (અધ્યાય). (પ્ર)
19.'આરંભનો' એટલે (આ પ્રકરણનો પહેલો) ઉત્પત્તિરૂપ (વીસમો અધ્યાય). (પ્ર)
20.ત્રણેનો એટલે ત્રણ પ્રકારના ધર્મ વિગેરેનો. (પ્ર)
21.ભેદ હોવા છતાં, સ્વરૂપ સમાન હોવાથી જૂદો જાણી ન શકાય તેવો. (પ્ર)
22.'હરિમાં (રહેલા)' એટલે ઐકયપણાથી સાક્ષાત્ હરિમાં રહેલા. (પ્ર)
23.'આવો' એટલે ભગવાનનાં ઉપયોગી કાર્યસંબંધી. કહેવા ઇચ્છેલા સર્ગને અનુકૂલ હોવાથી તે કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
24."સર્ગને અનુકૂલ હોય છતાં પણ વિસર્ગ સંબંધી પ્રશ્ન હોવાથી, મૈત્રેયે વિસર્ગ જ કહેવો જોઈએ, સર્ગ કહેવો ન જોઈએ" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)
25.પ્રશ્ન કર્યો ન હોય તોપણ શાસ્ત્ર જ કહેવું જોઈએ. તેથી પ્રસંગને લીધે તે કહેલ છે. (પ્ર)
26."એ પ્રસંગને લીધે કહેલું કેમ જાણવું?" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે વિદુરે પણ તે (વિસર્ગ) ઇચ્છેલ ન હતો. તેથી તેના પ્રશ્નની અવગણના કરીને કહ્યું, તેથી તે પ્રસંગને લીધે કહેલું જણાય છે. (પ્ર) જૂઓ શ્લો. 2 તથા 5 નો આભાસ.
27.'છતાં શૌનક અને સૂતને સંવાદમાં લાવવાનું શુ પ્રયોજન?' એવો પ્રશ્ન થાય, તો તે (શૌનક?) ઘણો સાત્ત્વિક હતો એમ જણાવવા તેનો ઉલ્લેખ કરેલ છે, અને સૂતનો અધિકાર જૂદો હોવાનું દર્શાવવા તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. (પ્ર)

સર્ગ (તેના) અસાધારણ ગુણો1 સાથે સાંભળેલ હોવાથી, શૌનક નીચેના શ્લોકથી તે સંબંધમાં વિસર્ગ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

॥ શૌનક ઉવાચ॥

મહીં પ્રતિષ્ઠામધ્યસ્ય સૌતે સ્વાયંભુવોમનુ:॥
કાન્યન્વતિષ્ઠદ્ દ્વારાણિ માર્ગાયાડવરજન્મનામ્॥1॥

હે સૂતપુત્ર! ભૂમિરૂપ સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને સ્વાયંભૂ મનુએ પાછળથી જન્મનારાઓના માર્ગ માટે કયાં દ્વારો કર્યાં? 1.

પહેલાં કહેલું કહીને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ. હિરણ્યાક્ષનો વધ ઉપોદ્ઘાત હોવાથી, તે પહેલાં કહેલ તરીકે સ્વીકારેલો નથી, અને ભૂમિ મનુને માટે (જલમાંથી) આણેલી હોવાથી મનુનાં ચરિત્ર સંબંધી જ પ્રશ્ન કરે છે. 'પ્રકર્ષેણ' ઉત્તમ પ્રકારે 'સ્થિતા' સ્થિતિ કરેલ હોય તે 'પ્રતિષ્ઠા' (સ્થાન). અથવા બધાએ જીવોનું આ જ (ભૂમિ જ) સ્થાન છે, કારણ કે દેહની ઉત્પત્તિનું તે સ્થાન છે. તે (મનુ)ને માટે જ તેનો ઉદ્ધાર કરેલો હોવાથી તે જ તેને સ્થાન કરી રહ્યો. સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ (પુરુષ) સર્વ (કાર્ય) કરે છે, તેથી (તેનાં) કાર્ય સંબંધી પ્રશ્નનો યોગ્ય

સમય છે. ‘શુક વિગેરેએ કહેલ ન હોવાથી તમારે કહેવું જોઈએ’ એમ જણાવવા ‘સૌતે’ ‘હે સૂતપુત્ર’ એવું સંબોધન કરેલું છે. કથા કહેવી એ તેનો કુલની પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો ધર્મ છે. મનુથી સૃષ્ટિ (થવી) જરુરી હોવાથી ‘સ્વાયંભૂ’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘મનુ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે તે) ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાથી (તેણે) ધર્મથી વિરુદ્ધ કરેલ નહિ હોય. બ્રહ્માએ તો મન અને શરીર (એ) બે જ (સૃષ્ટિનાં) દ્વાર કરેલાં. જો બીજાઓ પણ શરીરથી તથા મનથી ઉત્પન્ન થએલા હોય, તો તેઓ પણ તે જ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરે, ત્યારે જગત્ ત્રણ પ્રકારનું ન થાય. તેથી ‘કયાં દ્વારો કર્યાં ’ એવો પ્રશ્ન (પૂછ્યો છે). ‘અવરજન્મનામ્’ એટલે મનુથી પાછળથી જન્મનારાઓના. 1.

1.અસાધારણ ગુણો એટલે તે(સર્ગ)ને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયાઓ. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ધર્માત્મા મનુનાં કાર્યનો પ્રશ્ન કરીને, પોતાના કરતાં વિદુરને (મોટો) ભક્ત જાણીને, તેણે પૂછેલું હોય તે જ તમારે (સૂતે) કહેવું એવા અભિપ્રાયથી, તેણે સંપૂર્ણ રીતે પ્રશ્ન કરેલ હશે એ વિષયનું પ્રમાણ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી કહે છે:

ક્ષત્તા મહાભાગવત: કૃષ્ણસ્યૈકાન્તિક: સુહૃત્॥
યસ્તત્યાજાડગ્રજં કૃષ્ણે સાપત્યમઘવાનિતિ॥2॥

(વિદુર) સંયમી, મોટો ભક્ત, શ્રીકૃષ્ણનો સુનિશ્ચિત મિત્ર, જેણે પુત્ર સહિત મોટા-ભાઈનો શ્રીકૃષ્ણનો અપરાધ કરેલ હોવાથી ત્યાગ કરેલો. 2.

સોપપત્તિકભક્તત્વં તસ્ય મૂલં નિરૂપ્યતે॥18॥
ઉત્કૃષ્ટપ્રશ્નકર્તૃત્વં સોપપત્તિકમાહ હિ॥

તેનું1 કારણ યોગ્યતા સાથે ભક્ત હોવાનું કહેવામાં આવે છે, કારણ કે યોગ્યતા સાથે (તે) ઉત્તમ પ્રશ્ન કરનાર હોવાનું કહે છે. કા.181/2.

આરંભમાં વિદુર ભક્ત હોવાનું કહે છે. જે અસિધારાવ્રત આચરે તે મોટો ભક્ત છે. વિદુર ભક્ત થવાનું આ2 મુખ્ય કારણ છે. તે (અર્થ) ‘સંયમી મોટો ભક્ત’ શબ્દોથી કહેલો છે, કારણ કે અસિધારાવ્રત આચરનાર સંયમી છે. બીજા પુરાણમાં રાજસૂય (યજ્ઞ)ના પ્રસંગમાં ભગવાને યુધિષ્ઠિરને આ વ્રત (નીચે પ્રમાણે) કહેલું છે:-‘પોતે પુષ્ટ અને જુવાન, કામનાવાળી સ્ત્રીઓની સમીપ સદા રહેતો હોવા છતાં પણ મનથી પણ જેને વિકાર થતો નથી. સર્વ અવયવોથી આનંદ આપનારી, સર્વ આભરણોથી શોભતી, જેમની કામના પૂર્ણ થઈ નથી તેવી સ્ત્રીઓ તેને પ્રાપ્ત કરી, પોતે તેની ઇચ્છા કરતી હોય છતાં પણ, પોતાની સ્ત્રીઓ તેમજ બીજી પોતાની પત્નીઓની વચ્ચે પાંચ અગ્નિઓની વચ્ચે હોય તેમ રહેવું તે અસિધારાવ્રત છે.’ સંયમી તેવો હોય છે, તેથી તે મોટો ભક્ત છે. ‘શ્રીકૃષ્ણનો સુનિશ્ચિત મિત્ર’ શબ્દોથી જણાઈ આવે તેવા પ્રકારે પણ તે મોટો ભક્ત હોવાનું કહેલ છે. સંપૂર્ણ પ્રકારે હિત કરનારો સુનિશ્ચિત (મિત્ર) છે.

સ્વામિકાર્યપ્રસંગાનાં તથાત્વેડપિ યતો દૃઢ:॥19॥
ય: કેવલં હરેરર્થે સર્વથા યત્નવાન્ સ્વત:॥

प्रसंगादपि न स्वार्थे महाभागवतस्तु स:॥20॥

સ્વામી, (તેમનું) કાર્ય અને પ્રસંગ તેવાં3 હોય, છતાં જે દૃઢ રહી માત્ર હરિને માટે જ સંપૂર્ણ રીતે પોતાની મેળે પ્રયાસ કરે, અને કોઈ પણ પ્રસંગે પોતાના માટે (પ્રયાસ) ન કરે, તે મોટો ભક્ત છે. કા.20.

વળી 'સુષ્ઠુ' સારું 'હૃદયં' હૃદય છે જેનું તેવો 'સુહૃત્' મિત્ર હતો, તેથી બીજા દોષો પણ તેનામાં નહતા. સંબંધને લીધે પ્રાપ્ત થતો દોષ પણ તેનામાં નહતો, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. પહેલાં જન્મેલો (મોટો ભાઈ) પિતાની સમાન છે. 'એકથી ઉત્પન્ન થએલા ભાઈઓનાં (સંતાનો)' એ નિયમ પ્રમાણે તેનો પુત્ર પોતાનો પુત્ર જ છે, એવો (અર્થ છે). નાના મોટાના વિચારનો ત્યાગ કરીને, ભગવાનથી વિરુદ્ધ છે એટલું જ જોઈને દુર્યોધન વિગેરે સાથે (વિદુરે) ધૃતરાષ્ટ્રનો ત્યાગ કર્યો એવો અર્થ છે. વાસ્તવિક રીતે તેણે શ્રીકૃષ્ણનો અપરાધ પણ કર્યો નહતો, છતાં પણ ભગવાને અંગીકાર કરેલા પાંડવોનો વિરોધ કરેલ હોવાથી (તે) અપરાધી થએલ. 'ઇતિ' શબ્દ પ્રકાર જણાવનારો અથવા સંભવ જણાવનારો છે. 2.

1.'તેનું' એટલે પોતે જે પ્રશ્ન કરવાનો છે તેનું. (પ્ર) 'તેનું' એટલે વિદુરે તેવો પ્રશ્ન કરેલ હોવો જોઈએ, તેનું; એવો અર્થ જણાય છે.

2.'આ' એટલે સંયમીપણું. (પ્ર)

3.'તેવાં' એટલે (પોતાથી) વિરુદ્ધ. (ગ્ર)

એવી રીતે તર્કસહિત (વિદુર) ભક્ત હોવાનું સિદ્ધ કરીને, તે તેવો હોય તે યોગ્ય જ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

द्वैपायनादनवरो महित्वे तस्य देहज:॥
सर्वाऽऽत्मनाश्रित: कृष्णं तत्परांश्चाऽप्युनुव्रत:॥3॥

વ્યાસના દેહથી ઉત્પન્ન થએલો, ઉત્સવ કરવામાં તેમનાથી ન્યૂન નહિ, સંપૂર્ણ રીતે શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયવાળો, અને તેમના સેવકોની પણ સેવા કરનારો. 3.

ભગવાનનો અંશ જ મોટો ભક્ત હોય છે, તેથી (વિદુર) ભગવાનનો અંશ હતો એમ જણાવવા વેદવ્યાસથી 'ઉત્સવ કરવામાં ન્યૂન નહિ', ઓછો ન ઉતરે, ન્યૂન ન થાય તેવો હતો, એવો અર્થ છે. 'મહ:' ઉત્સવ આનો છે તે 'મહી' 'ઉત્સવ કરનાર.' તેની સ્થિતિ તે 'મહિત્વમ્' 'ઉત્સવ કરનાર હોવાપણું.' તેવા ગુણનો વિચાર કરવામાં આવે, ત્યારે જેવું ઉત્સવ કરનાર હોવાપણું વેદવ્યાસમાં હતું, તેવું જ વિદુરમાં હતું, અહિં ભગવાનનું સ્મરણ વિગેરેને 'ઉત્સવ' કહેલ છે. 'મહ, ઉદ્ધવ, ઉત્સવ' એ શબ્દકોશ પ્રમાણે 'મહ' શબ્દ અંતે 'અ' વાળો છે. જેવું જ્ઞાન, ભગવાનનું સ્મરણ અને ભગવાનના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું વેદવ્યાસમાં હતું, તેવું (વિદુરમાં હતું) એમ (કહેલું છે). તેનું કારણ 'તેના (વ્યાસના) દેહથી ઉત્પન્ન થએલો' વિશેષણથી કહેલું છે. આ વેદવ્યાસના બીજથી ઉત્પન્ન થએલો તેમનો પ્રિય પુત્ર હતો, તેથી તેવો હોય તે યોગ્ય જ છે એવો (અર્થ છે). 'સંપૂર્ણ રીતે શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયવાળો' એ તો તે (વ્યાસ)થી પણ અધિક (વિદુરમાં) હતું. વેદવ્યાસ અધિકારી હોવાથી

સંપૂર્ણ આશ્રયવાળા નહતા. (વિદુર) આ લોકનાં તથા પરલોકનાં, દેહનાં તથા પોતાના (સંબંધી)ઓનાં કાર્ય તથા ફલ માટે સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનનો જ આશ્રય રાખતો હોવાથી, તેવો હતો. (તેણે આશ્રય કરેલ તે) ભગવાન્ સર્વરૂપ1 છે એમ કહેવા, તેમનું અમુક નામ કહેલું છે. વળી આ (વિદુર) ભક્તિમાર્ગમાં આનંદ લેનાર હતો એવું (તેનું) અધિકારવાળા જ્ઞાની ભક્ત કરતાં ઉત્તમપણું 'અને તેમના સેવકોની પણ સેવા કરનારો' વિશેષણથી કહેલું છે. ભગવાનમાં આસક્તિવાળા ભક્તોની 'અનુવ્રત:' સેવા કરનારો હતો. એ રીતે સર્વ પ્રકારે તે ભક્ત હોવાનું સિદ્ધ કર્યું. 3.

1.'સર્વરૂપ' એટલે ભજન કરવા યોગ્ય સર્વરૂપવાળા-આ શ્લોકમાં 'સંપૂર્ણ રીતે' અને 'સર્વરૂપ' શબ્દોથી શરણમાર્ગીય સર્વાત્મભાવ, અને ભક્તિમાર્ગીય સર્વાત્મભાવનો ભેદ દર્શાવેલો જાણવો. (પ્ર)

એ પ્રમાણે વિદુરની ભક્ત તરીકે સ્તુતિ કરી, નીચેના શ્લોકમાં તેનો પ્રશ્ન ઉત્તમ હોવાનું કહે છે:

કિમન્વપૃચ્છન્મૈત્રેયં વિરજાસ્તીર્થસેવયા॥
ઉપગમ્ય કુશાવર્તં આસીનં તત્ત્વવિત્તમમ્॥4॥

તીર્થનું સેવન કરવાથી રજોગુણરહિત થએલાએ કુશાવર્તમાં બેઠેલા ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાની મૈત્રેય પાસે આવીને (તેને) શા પ્રશ્ન કર્યા? 4.

પૂછવામાં આવે ત્યારે કહે અને ક્રોધ ન કરે એમ જણાવવા 'મૈત્રેય' એમ કહેલું છે, કારણ કે તે મિત્રાનો પુત્ર હતો. 'ભગવાનનો અત્યંત ભક્ત હોય તે પણ ગુણોને વશ થઈ અથવા કાલને વશ થઈ લૌકિક અથવા પ્રાકૃત પ્રશ્ન કરે' એવી શંકા દૂર થાય તે માટે 'તીર્થનું સેવન કરવાથી રજોગુણરહિત થએલાએ' એમ કહેલું છે. જે સાધનથી પાપરહિત અથવા રજોગુણરહિત થએલો હોય તે (ભગવાન્ સિવાય) બીજો પ્રશ્ન ન કરે. રજોગુણ જ દૂર કરેલ હોવાથી, તમોગુણ ઘણો દૂર (રહ્યો). તેમાં પણ ઘણા કષ્ટથી ગહન પ્રદેશમાં જઈ સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે બીજો પ્રશ્ન કેમ કરે? એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. હરિદ્વારસ્થાનની અંદર રહેલો અમુક પ્રદેશ 'કુશાવર્ત' છે, ત્યાં બેઠેલાને, અને તેમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠને પ્રશ્ન (કર્યા), એમ (કહેલું છે), કારણ કે તેવા પ્રદેશમાં તેવો (મોટો ભક્ત) બીજો પ્રશ્ન ન કરે. છૂપું અલૌકિક વિજ્ઞાન તે (મૈત્રેય) જ જાણતો હતો, તેથી (તેને) 'ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાની' કહેલો છે. 4.

'શું પ્રશ્ન જ કહું કે ઉત્તર, અથવા બંને? તેમ (કહેવાના) હોય તો તે1 તરીકેનો આગ્રહ હોવાથી ભગવાનની કથાના રસમાં આસક્તિ નહિ થાય" એવી શંકા થાય, તેથી ભગવાનની કથા માટે કહેવાનું છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તયો: સંવદતો: સૂત પ્રવૃત્તા હ્યમલા: કથા:॥
આપો ગાંગા ઇવાઘઘ્નીર્હરે:પાદાડમ્બુજાશ્રયા:॥5॥

હે સૂત! તે બે સંવાદ કરતા હતા ત્યારે ગંગાના જલના જેવી હરિના ચરણકમલના આશ્રયવાળી પાપ હરનારી પવિત્ર કથાઓ થઈ હતી. 5.

‘તે બે’ વિદુર અને મૈત્રેય સંવાદ કરતા હતા, ત્યારે વચ્ચે કથાઓ પોતાની મેળે જ થઈ હતી. (સૂતને) તેની કથાઓનું જ્ઞાન છે, કારણ કે તે જ તેનો ધંધો છે એમ જણાવવા ‘હે સૂત!’ એવું સંબોધન કરલું છે. જેમ શૂરવીરોના યુદ્ધમાં લોહીના પ્રવાહો થાય (તેમ કથાઓ થઈ હતી). તે (લોહીના પ્રવાહો) મલવાળા હોય છે, પરંતુ આ પવિત્ર (મલ વિનાની) થઈ હતી. પવિત્રપણું કેવા પ્રકારનું, તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘ગંગાના જલના જેવી’ એ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે. જલ સ્વભાવથી જ
પવિત્ર હોય છે, તેઓમાં પણ સાક્ષાત્ ભગવદ્રૂપ ગંગા (જલ) ઉત્તમ છે, એવો અર્થ છે. ‘અઘઘ્ની:’ પાપનો નાશ કરનારી અથવા અપરાધ દૂર કરનારી, પોતે નિર્મલ જ રહી બીજાને પણ તેવો (નિર્મલ) કરે છે, કારણ કે બ્રાહ્મણે કરેલી શિક્ષાથી બળી મરેલા (સગરના પુત્રો) પણ ગંગાથી પવિત્ર થએલા. બંને2 તેવાં હોવાનું એક કારણ ‘હરિના ચરણકમલના આશ્રયવાળી’ વિશેષણથી કહેલું છે. બંને2 ચરણકમલના આશ્રયવાળી છે. 5.
1.‘તે તરીકેનો’ એટલે તેમના સંવાદ તરીકેનો. (પ્ર)
2...2.‘બંને’ એટલે (1)ગંગાનાં જલ અને (2)કથાઓ. સંસ્કૃતમાં જલ માટે ‘આપ:’ શબ્દ યોજેલ છે, તે સ્ત્રીલિંગનો છે અને સદા બહુવચનમાં યોજાય છે.

તેથી શું? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:

તા ન: કીર્તય ભદ્રં તે કીર્તન્યોદારકર્મણ:॥
રસજ્ઞ: કો નુ તૃપ્યેત હરિલીલાડમૃતં પિબન્॥6॥

કીર્તન કરવાયોગ્ય ઉદાર કર્મવાળાની તે કથાઓ અમને કહો. તમારું કલ્યાણ થાઓ. હરિની લીલારૂપ અમૃતનું પાન કરતાં રસ જાણનાર કોણ જ તૃપ્ત થાય? 6.

‘(હું) સૂત (કથા કહેનારો) હોવાથી (મને કાંઈ) આપવું જોઈએ’ એમ કહે, તો ‘તમારું કલ્યાણ થાઓ’ એમ કહેલું છે. તમારું કલ્યાણ થાઓ, (એવી) બ્રાહ્મણોએ તો આશિષો જ આપવાની હોય. કથાઓ ઉત્તમ હોવાનું કારણ ‘કીર્તન કરવા યોગ્ય ઉદાર છે કર્મો જેમનાં’ (તેમની એ) શબ્દથી કહેલું છે. ભગવાનનાં કર્મોના બે કુદરતી ગુણો છે:(1)ફલની ઇચ્છા ન રાખનાર અને ફલની ઇચ્છા રાખનાર હરકોઈ તેમનું કીર્તન જ કરે. ફલની ઇચ્છા ન રાખનારે (તે) કીર્તન કરવા યોગ્ય છે એવી સદાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. ફલની ઇચ્છા રાખનારને તો બધાં ફલો (આપે છે). (ફલ માટે) યોગ્ય છે કે અયોગ્ય એવો વિચાર કર્યા વિના જ સર્વ ફલ આપે તે ‘ઉદાર’. તેથી (ફલની ઇચ્છા રાખનારે) કીર્તન કરવા યોગ્ય છે. (2)બધા પદાર્થોમાં રસો હોય છે, અને રસ જાણનાર પ્રાપ્ત થતાં તેઓ પ્રકટ થાય છે. ભગવાનનાં કર્મો તો પ્રકટ જ છે, માત્ર રસ જાણનારની જરુર છે. કથાઓ પોતાના વિષય ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવનારી છે એમ અમે1 પહેલાં કહેલું છે. જેમ પાચક ઔષધથી ભૂખ લાગે અને એ પ્રમાણે અન્નથી (તે) તૃપ્ત થાય છે. જો અન્ન જ ભૂખ લગાડનારું હોય તો તે કેમ તૃપ્ત થાય? તે પ્રમાણે ‘નુ’ નિશ્ચયપૂર્વક રસ જાણનાર કોણ જ તૃપ્ત થાય? કારણ કે પાન કરેલું અમૃત ભવિષ્યમાં (તેની) ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે તે (હરિ) સ્મરણ કરતાં તરત જ દુ:ખ હરે છે, અને

દુ:ખ આત્માનો તિરોભાવ થવાથી થાય છે, અને પ્રાકૃત (પદાર્થો)નો સમૂહ (આત્માનો) તિરોભાવ કરાવનારો છે, તે કઠોર છે. કાલ વિગેરે પણ (આત્માનો તિરોભાવ કરાવનારા છે). તેથી સદાએ ઉત્પન્ન થયાં કરતું દુ:ખ દૂર થાય તે માટે હરિનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. વળી લોકમાં આળસ વિગેરે દુ:ખ હોય ત્યારે-પોતાની અથવા બીજાની કરવામાં આવતી અથવા કહેવામાં આવતી-રમતથી સ્વસ્થપણું પ્રાપ્ત થાય છે. બધાને મૃત્યુનો ભય હોય છે, તેવા સંજોગોમાં અમૃત અવશ્ય ઇચ્છવા યોગ્ય છે, વળી (અમૃત) પાન કરવાનું કેટલાક સમય સુધી બંધ રહે ત્યારે અથવા (તે) ન સાંભળવાથી વચ્ચે (ના સમયમાં) કાલ વિગેરે અથવા પ્રાકૃત (પદાર્થો) બીજો (બીજામાં) રસ ઉત્પન્ન કરે ત્યારે, (પાન કરનાર એટલે કથાનું શ્રવણ કરનાર) 'બહુ (થયું)' એમ માને પણ ખરો, પરંતુ જે પાન કર્યા જ કરતો હોય તે કેમ તૃપ્ત થાય? એવો અર્થ છે. 6.

1.'પહેલાં' એટલે (2।12) (ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની)માં. (પ્ર)

સર્ગલીલાનો પહેલેથી આરંભ કરવામાં આવે છે, એમ જણાવવા વ્યાસ પોતે નીચેનો શ્લોક કહે છે:

એવમુગ્રશ્રવા: પૃષ્ટ ઋષિભિર્નૈમિષાયનૈ:॥
ભગવત્યર્પિતાડધ્યાત્મસ્તાનાહ શ્રૂયતામિતિ॥7॥

નૈમિષ-સ્થાનમાં રહેનારા ઋષિઓએ એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરેલા ઉગ્ર કીર્તિવાળા ભગવાનને અર્પણ કરેલ અધ્યાત્મવાળા સૂતે તેમને કહ્યું કે 'સાંભળો'. 7.

ઉગ્ર હતી 'શ્રવ:' કીર્તિ જેની તે (ઉગ્રશ્રવા સૂત). આ ઉગ્રપણું ભગવાનની કીર્તિના વિરોધીઓનો નાશ કરવા માટે હતું. આ 'ઉગ્રશ્રવા' નામનો રોમહર્ષણનો પુત્ર હતો. (તેને પૂછેલ) કારણ કે આનાથી કાર્ય સિદ્ધ થશે, એમ જાણીને ઋષિઓ પ્રશ્ન કરે છે. નૈમિષ જ હતું સ્થાન જેઓનું તેવા (ઋષિઓ હતા), કારણ કે વૈષ્ણવના સ્થાનમાં રહેલાઓ દેશના ગુણથી પણ વૈષ્ણવ થાય છે. પોતાની અંદર બહાર અને અંદરના ભેદથી દેહ વિગેરે અથવા બુદ્ધિ વિગેરે જેટલાં કાર્ય કરનારાં હતાં, તે સર્વ ભગવાનને જ અર્પણ કરેલાં હતાં જેણે તેવા (સૂત)નું આજ કાર્ય હતું, તેથી તેણે તેમને કહ્યું કે 'સાંભળો'. પોતે કહેનાર હોવાનું સિદ્ધ થયું, 'સાંભળો' શબ્દથી તેઓ શ્રવણ કરનારા હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. શુક (કથાની) વચ્ચે અટકયો ન હતો, તેથી તેના પ્રશ્નોત્તર (કહેલા) નથી. વિદુરનું વાક્ય (શ્લોક 9 થી આરંભી) શુકે પણ કહેલું એમ જાણવું1. 7.

1.3।3 માં પરીક્ષિતે મૈત્રેય અને વિદુરનો બધો સંવાદ પૂછેલ હોવાથી, શુક પણ આ કહે છે એમ જાણવું. (પ્ર) સૂત ઋષિઓને કહે છે, તે જ શુકે પરીક્ષિતને પણ કહેલું. બંનેએ એક જ વાત કરેલ હોવાથી ઇચ્છા પ્રમાણે એકનાં કહેનાર તથા શ્રવણ કરનાર તરીકે નામ કહેલાં છે. જૂઓ નિબંધ 3।147.

સૂત તો વિદુરે પ્રશ્ન કરેલો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

હરેર્ધૃતક્રોડતનો: સ્વમાયયા નિશમ્ય ગોરુદ્ધરણં રસાતલાત્॥

લીલાં હિરણ્યાક્ષમવજ્ઞયા હતં સંજાતહર્ષો મુનિમાહ ભારત:॥8॥

પોતાની માયાથી સૂકરનું શરીર ધારણ કરનાર હરિની રસાતલમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવારૂપ અને અવગણનાથી હણેલા હિરણ્યાક્ષરૂપ લીલાનું શ્રવણ કરીને હર્ષ પામેલા ભારત (વિદુરે) મુનિને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 8.

શુકે તો પ્રશ્ન જ કહેલો. આ (સૂત) તો ઉપોદ્ધાત કહે છે, કારણ કે હિરણ્યાક્ષનો વધ ખાસ કરીને વિદુરના પ્રશ્નને લીધે જ કહેલો. સર્વના દુ:ખ હરવા માટે જ ભગવાને સૂકરનું શરીર ધારણ કરેલું. 'પોતાની માયાથી' એટલે પોતાને અધીન માયાથી, (પોતાની) ઇચ્છા પ્રમાણે ફરતી (માયા)થી લોકને દેખાડવા માટે તેવી સ્થિતિ જણાવે છે અથવા ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી જ માયાથી સૂકરનું શરીર ધારણ કરનાર તેમના (1)પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવારૂપ ઇચ્છેલા પ્રકારનું, અને (2)હિરણ્યાક્ષના વધરૂપ અનિષ્ટ દૂર કરવાના પ્રકારરૂપ બે ચરિત્રો કહેલાં છે. બંનેનું શ્રવણ કરીને (વિદુરને) હર્ષ થયો. અનુવાદ કરતાં પણ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવવા માટે, (બેની) વચ્ચે 'લીલામ્' શબ્દ યોજીને બંને લીલા હોવાનું કહેલું છે. બંને લીલા છે. હિરણ્યાક્ષ ભગવદીય1 હોવાથી, તેને જ લીલા તરીકે કહેલો છે1. વિશેષણમાં ('લીલા' શબ્દ) પરિણમતો હોય તો લક્ષણા અને નિરર્થક લંબાણ થાય2. વળી હિરણ્યાક્ષનું ચરિત્ર વધારે (કહેલું) થાય3. એ રીતે (કહેલું) સર્વ લીલા જ છે. (વિદુરને) આનંદ ઉત્પન્ન કરાવનારું હોવાથી (તેને) હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. ભવિષ્યનો (વૃત્તાંત મૈત્રેય) જાણે છે એમ જણાવવા 'મુનિને' એમ (કહેલું છે). ચાલુ પ્રસંગમાં બીજો (બીજામાં) રસ ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે (વિદુરને) 'ભારત' કહેલો છે. 8.

1...1."લીલા કર્મરૂપ હોવાથી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવો એ લીલા છે, પરંતુ હિરણ્યાક્ષ પુરુષ હોવાથી તે લીલા નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'ભગવદીય' એટલે ભગવાનની ક્રીડાનાં સાધનરૂપ-તેને પણ (ભગવાનની) યુદ્ધલીલા કરવાની ઇચ્છાએ શરીર પ્રાપ્ત કરાવેલું હોવાથી, તેનો લીલામાં સમાવેશ થતો હોવાથી, તેને 'લીલા' કહેલ છે. (પ્ર)

2."એમ શા માટે માનવું? તેને હણ્યો એને જ લીલા કહો" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. અહિં 'હતં' 'હણાએલા' વિશેષણ કર્મ થએલું છે. તે (સહ્યભેદથી) ભાવરૂપ થએલું માનવું જોઈએ. 'હિરણ્યાક્ષ' શબ્દનો તેની સાથે અન્વય થાય તે માટે તેની બીજી વિભક્તિને છઠ્ઠીના અર્થવાળી માનવી જોઈએ, એટલે લક્ષણા થઈ, એટલે તે વિશેષણ ત્યાં પરિણમવાથી લક્ષણા અને નિરર્થક લંબાણ (ગૌરવ) થાય. (પ્ર)

3.વળી હિરણ્યાક્ષનાં કર્મનો ભગવાનની લીલામાં સમાવેશ થતો ન હોવાથી, સર્ગલીલા ન થાય, અને તેથી તે વધારાનું કહેલું થાય. હણવાનાં કર્મને લીલા ગણવાનો મત યોગ્ય નથી. (પ્ર)

॥ વિદુર ઉવાચ॥

પ્રજાપતિપતિ: સૃષ્ટ્વા પ્રજાસર્ગે પ્રજાપતીન્॥
કિમારભત મે બ્રહ્મન્ પ્રબ્રૂહ્યવ્યક્તમાર્ગવિત્॥9॥

યે મરીચ્યાદયો વિપ્રા યસ્તુ સ્વાયંભુવો મનુ:॥
તે વૈ બ્રહ્મણ આદેશાત્કથમેતદભાવયન્॥10॥
સદ્વિતીયા: કિમસૃજન્સ્વતંત્રા ઉત કર્મસુ॥
આહોસ્વિત્ સંહતા: સર્વ ઇદં સ્મ સમકલ્પયન્॥11॥

હે બ્રહ્મન્! પ્રજાઓની સૃષ્ટિમાં પ્રજાપતિઓના પતિએ પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન કરીને શું આરંભ્યુ? અવ્યકતના માર્ગને જાણનાર આપ મને (તે) કહો. મરીચિ વિગેરે જે વિપ્રો, અને જે સ્વાયંભૂ મનુ, તેઓએ નિશ્ચયપૂર્વક બ્રહ્માની આજ્ઞાથી આ કેવા પ્રકારે ઉત્પન્ન કર્યું? ભાર્યાઓ સાથે મળી રચ્યું? અથવા કાર્યોમાં સ્વતંત્ર રહી (રચ્યું)? અથવા બધાએ ભેગા મળી આ રચ્યું? 9-11.

વિદુર તો એમ માનતો હતો કે 'ભક્ત બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ તો રચી જ, (અને) હવે પછી ભક્તિમાં ઉપયોગી થાય તેવું જ કાંઈક કાર્ય કરશે.' 'શું આરંભ્યુ?' એવો બ્રહ્માનાં કાર્ય સંબંધી પહેલો પ્રશ્ન છે. ભક્તે (બ્રહ્માએ) ભગવાન્ માટે જ ઉત્પન્ન કરેલા હોવાથી, મરીચિ વિગેરેએ પણ કેવા ભક્તોને ઉત્પન્ન કર્યા? એવો બીજો પ્રશ્ન છે. તેમાં પણ ભક્તોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ભેદ જણાવવા નીચેના ત્રણ પ્રકારો છે. (1)'સદ્વિતીયા:'. 'સદ્વિતીયા:' એટલે ભાર્યાઓ સાથેના. તેમ હોય તો પ્રાકૃત ભક્તોની ઉત્પત્તિ થાય. (2)'સ્વતંત્ર' એટલે એકલા. એમ હોય તો જ્ઞાની ભક્તોની ઉત્પત્તિ થાય. (3)'સંહતા:' ભેગા મળીને. એમ હોય તો પરમ ભક્તોની ઉત્પત્તિ થાય. જો બ્રહ્મા પ્રજાપતિઓની ઉત્પન્ન કર્યા પછી બીજું કાંઈ ન કરે, તો તે પ્રજાપતિ જ રહે, પરંતુ પ્રજાપતિના પતિ ન થાય. સૃષ્ટિ પ્રવાહની પેઠે ચાલી જતી હોવાથી, મરીચિ વિગેરેથી જૂદો પ્રકાર ન થાય. પ્રજાપતિઓની ઉત્પત્તિ કર્યા વિના માત્ર પ્રજા જ ઉત્પન્ન કરે, તો રક્ષણ કરનાર (કોઈ) ન હોવાથી પ્રજાઓ મર્યાદારહિત થાય. તેમને ઉત્પન્ન કરવામાં આવે ત્યારે તો તેઓથી જ પ્રજા ઉત્પન્ન થવાની, તેથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા પ્રજાપતિઓને જ ઉત્પન્ન કર્યા. 'ઉત્પન્ન કરીને' એટલું જ (પહેલાં કરેલું કાર્ય) ફરી કહેલું છે. પહેલાંનું (કાર્ય) બાકી રહેલ નથી એમ જણાવવા 'આરંભ્યુ?' એમ કહેલું છે. (મૈત્રેયને) જ્ઞાન છે એમ જણાવવા 'હે બ્રહ્મન્!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). પોતે (જાણવા માટે) અધિકારી છે એમ જણાવવા 'મને' શબ્દ (યોજેલ છે). બ્રહ્માને તેથી પણ અલૌકિક (સૃષ્ટિ) કરવાનું જ્ઞાન હતું, એમ જણાવવા 'અવ્યક્તના માર્ગને જાણનાર' એમ કહેલું છે. 'અવ્યક્ત' એટલે કારણરૂપ બ્રહ્મ, તેનો માર્ગ-તે (બ્રહ્મ)માંથી આ કેવી રીતે આવે છે (ઉત્પન્ન થાય છે) અને કેવી રીતે (તેમાં) પ્રવેશ કરે છે, એવો ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનો પ્રકાર. આ બ્રહ્મા જ જાણે છે. 'બધાએ'નું કારણ અવ્યક્ત હોવાથી એમ કહેલું છે.

'મરીચિ વિગેરે...' થી બીજો પ્રશ્ન કહેલો છે. મરીચિ વિગેરેને એકલા (પત્નીઓ વિનાના) ઉત્પન્ન કરેલા. મનુને તો પત્ની સાથે (ઉત્પન્ન કરેલો). તે બધા સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં કામે લગાડેલા. નિશ્ચયપૂર્વક બ્રહ્માની આજ્ઞાથી આ જગત્ તેઓએ કેવા પ્રકારે 'અભાવયન્' ઉત્પન્ન કર્યું? એવો અર્થ છે. 'કાર્યોમાં' એટલે ઉત્પન્ન કરવું તે અને બીજાં (કાર્યો)માં પણ-એ

જૂદું વાક્ય છે, કારણ કે માત્ર ઉત્પન્ન કરવાથી જ બધું થતું નથી. ‘બધાએ’ શબ્દથી એવો પ્રશ્ન (કર્યો) છે કે ત્રણ ચારે અથવા બધાએ (ભેગા મળીને રચ્યું)? ‘આ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) સર્વ બાજુએ દેખાતું કાર્ય (જગત્) હયાત હોવાથી અવશ્ય (તે) કરેલું. (તે કરવાના) પ્રકારમાં સંદેહ હોવાથી પ્રશ્ન (કરેલો છે). આ જગત્ ખોટું નથી અને ભ્રમથી રચાએલું નથી એમ કહેવા માટે ‘સ્મ’ શબ્દથી (તેની) પ્રસિદ્ધિ (કહેલી છે). તેથી સારી રીતે રચ્યું છે. ક્યા પ્રકારે તે સંપૂર્ણતાથી પ્રકટ કર્યું, એવો પ્રશ્ન છે. 9।।

સૃષ્ટિના પ્રકારો કહેવા માટે, સાધારણ1 સૃષ્ટિ ભગવાનનો ગુણ છે એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી (તે) કહે છે.

મહત્તત્ત્વમહંકાર: સકાર્યોઽણ્ડં તથૈવ ચ॥
નારાયણત્વં પદ્મં ચ બ્રહ્મા ચેત્યત્ર ષટ્ ક્રમાત્॥21॥

મહત્તત્વ, (તેનાં) કાર્યો સાથે અહંકાર, અને તે જ પ્રમાણે બ્રહ્માંડ, નારાયણ, કમલ અને બ્રહ્મા એમ અહિં અનુક્રમે છ કહેલાં છે. કા. 21.

પ્રાકૃતા: ષડિમે સૃષ્ટા એકાદશ તુ વૈકૃતા:॥
સગુણાસ્તુ નવૈતેષુ પુરુષો ભગવત્કૃત:॥22॥
નિર્ગુણ: પ્રોચ્યતે પુમ્ભિ: શબ્દબ્રહ્માત્મન ઋષિ:॥

આ છ પ્રાકૃત2 ઉત્પન્ન કરેલા છે. વૈકૃત3 તો 11 ઉત્પન્ન કરેલા છે; આમાં નવ તો સગુણ4 છે, પુરુષ ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલો. તેની પહેલાં ઉત્પન્ન થએલ પુરુષોએ તેને નિર્ગુણ કહેલો છે. શબ્દબ્રહ્મમાંથી ઋષિ ઉત્પન્ન થયા4. કા. 221/2.

એવં સપ્તદશ પ્રોક્તા યજ્ઞાત્માનો ગતા ઇમે॥23॥

એ પ્રમાણે સત્તર કહેલા છે. આ યજ્ઞરૂપ મનાએલા છે5. કા. 23.

તેનૈવ પ્રથમં દેવસ્તૃપ્યતે સર્ગલીલયા॥
અતસ્તદર્થસર્ગોઽયં નાન્યથેતિ નિરૂપિતમ્॥24॥

દેવ સર્ગલીલાથી આરંભમાં તેનાથી જ તૃપ્ત થાય છે. તેથી આ સર્ગ તેમના માટેનો છે6, બીજા પ્રકારનો નથી7 એમ જણાવેલું છે. કા. 24.

વેદે સર્ગોઽયમેવોક્તસ્તસ્માદુભયતો મહાન્॥

આને જ વેદમાં સર્ગ કહેલો છે8. તેથી બંને તરફથી9 તે ઉત્તમ છે. કા. 241/2.

આરંભમાં10 નીચેના શ્લોકમાં મહત્ની ઉત્પત્તિ કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ ॥

દૈવેન દુર્વિતર્ક્યેણ પરેણાઽનિમિષેણ ચ॥
જાતક્ષોભાદ્ભગવતો મહાનાસીદ્ ગુણત્રયાત્॥12॥

કહી ન શકાય તેવા દૈવથી, પરથી અને કાલથી ખળભળેલા ભગવાનના ત્રણ ગુણોમાંથી મહત્ની ઉત્પત્તિ થઈ. 12.

આ મહત્ પ્રકૃતિના ગુણોના વિષમપણામાંથી નહિ, પરંતુ બ્રહ્મના જ ગુણોના વિષમપણામાંથી ઉત્પન્ન થએલ. અહિં દૈવ, પર અને કાલ એ ત્રણ ગુણો11 છે. (1) દૈવ એટલે ભગવાનની ઇચ્છા, કામ, એવો અર્થ છે. તેનું સ્વરૂપ તો 'આ આવું છે' એમ કહી શકાય તેવું ન હોવાથી, (તેને) 'કળી ન શકાય એવું' કહેલું છે. 'તેણે કામના કરી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે કામ દેવના સંબંધવાળો છે અને તે કામ વર્ણવેલો નહિ હોવાથી12, વર્ણન કરનારાઓથી કળી ન શકાય તેવો છે. (2)અહિં 'પર' એટલે પુરુષ અથવા અક્ષર છે. તે રાજસ13 છે. (3)'અનિમિષ:' કાલ તામસ છે. 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી કર્મ સ્વભાવ વિગેરે કાલના વિભાગો પણ કારણ બને છે. આ ત્રણ ગુણોથી પણ ખળભળાટ થએલો છે જેમને, તેવા ભગવાન્ પુરુષોત્તમમાંથી મહત્ ઉત્પન્ન થયું. આ (ત્રણે) ભગવદ્રૂપ જ હોવાથી14, 'તત્ત્વ' શબ્દ યોજેલો નથી. ત્રણ ગુણોમાંથી એટલે સત્ ચિત્ અને આનંદમાંથી, અથવા તેમના અંશોમાંથી15. 12.

1.'સાધારણ' એટલે સર્વ કલ્પોમાં એકસરખી. (પ્ર)

2.'પ્રાકૃત ઉત્પન્ન કરેલા છે' એટલે ભગવાને સર્વ સૃષ્ટિઓનાં કારણ તરીકે ઉત્પન્ન કરેલા છે. (પ્ર)

3.'વૈકૃત' એટલે જૂદીજૂદી સૃષ્ટિઓનાં કારણ બનેલા. (પ્ર)

4...4."અવિદ્યાથી આરંભી ઋષિ સુધી ગણાતાં સર્ગો ઘણા થાય છે, છતાં અગીઆર કેમ કહો છો?" એવી શંકા થાય, તેથી વિભાગ કરનારી ઉપાધિનો વિચાર કરી ગણતાં અગીઆર છે એમ કહે છે. આ અગીઆરમાં (નવ સગુણ), પુરુષ એટલે મનુને તેની પહેલાં ઉત્પન્ન થએલાઓએ 'નિર્ગુણ' કહેલો છે, અને શબ્દબ્રહ્મમાંથી ઋષિ ઉત્પન્ન થએલા છે. એમ અગીઆર (વૈકૃત) થાય છે. (પ્ર)

5.કુલ સત્તર થયા 'આ પ્રજાપતિ (યજ્ઞ) સત્તર છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે યજ્ઞના જેટલા હોવાથી આ યજ્ઞરૂપ છે, એમ ભેગી (6+11=17) થએલી સંખ્યાનું પ્રયોજન કરેલું છે. (પ્ર)

6.'દેવ' ભગવાન્ સર્ગની લીલાથી આરંભમાં તે યજ્ઞથી જ તૃપ્ત થાય છે, તેથી આ સર્ગ તેમના એટલે ભગવાનના માટેનો છે. (પ્ર)

7.'બીજા પ્રકારનો' એટલે જીવના માટેનો નથી એમ સંખ્યા (સત્તર)થી જણાવેલું છે. (પ્ર)

8.માત્ર સંખ્યાથી નિર્ણય થઈ ન શકે. તેથી આ ભગવાન્ માટેનો સર્ગ હોવાનું બીજું કારણ આથી કહેલું છે. (પ્ર)

9.'બંને તરફથી' એટલે પ્રમાણ તરફથી અને પ્રમેય તરફથી. અથવા સંખ્યાથી અને શબ્દથી. (પ્ર)

10.પહેલાં કહેલા સર્ગો અને આ સર્ગનો ભેદ અહિંથી સ્પષ્ટ કરે છે. (પ્ર)

11.સત્ત્વ, રજ: અને તમ: ને સ્થાને આ ત્રણ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

12.'હું બહુ થાઉં', એ શ્રુતિમાં સામાન્ય રીતે વર્ણવેલ હોવા છતાં, સારી રીતે વર્ણવેલ નથી, કારણ કે કયા પ્રકારે બહુ થયા, ક્યા પ્રકારે ઉત્તમ તથા હલકા થયા, એવું કહેલ નથી. (પ્ર)

13.‘રાજસ’ એટલે રજોગુણના સ્થાને રહેલો. (પ્ર)
14.‘તત્ત્વ’ એટલે તેનો ભાવ અથવા તેનો ગુણ. અહિં તો ધર્મી (ભગવાન્, ગુણી) પોતે જ તે પ્રકારે પ્રકટ થતા હોવાથી, ‘તત્ત્વ’ શબ્દ યોજેલો નથી. એ પ્રમાણે પહેલાંના સર્ગો કરતાં આ સર્ગનો ભેદ નીચે પ્રમાણે કહ્યો: (1)ગુણોમાં ભેદ (2)સાક્ષાત્ ભગવાન્ (આ સર્ગમાં) કારણ બને છે અને (3)‘તત્ત્વ’ શબ્દ યોજેલ નથી. (પ્ર)
15.સત્ ચિત્ અને આનંદ માટે ગુણ શબ્દ યોજવાનું પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી આ બીજો મત દર્શાવેલો છે. ‘તેમના અંશોમાંથી’ એટલે બીજા સ્કંધમાં કહેલા સત્ત્વ વિગેરેથી.
(પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં મહત્માંથી, (પોતાનાં) કાર્યો સાથે અહંકાર ઉત્પન્ન થયાનું કહે છે:

રજ:પ્રધાનાન્મહતસ્ત્રિલિંગો દૈવચોદિતાત્॥
જાત: સસર્જ ભૂતાદિર્વિયદાદીનિ પઞ્ચશ:॥13॥

દૈવે પ્રેરેલા રજોગુણ જેમાં મુખ્ય છે તેવા મહત્માંથી ઉત્પન્ન થએલા ત્રણ ગુણવાળા ભૂતાદિ (અહંકારે) પાંચ પાંચની સંખ્યામાં આકાશ વિગેરે ઉત્પન્ન કર્યાં. 13.

મહત્ ત્રણ ગુણવાળું હોવા છતાં અહંકાર ઉત્પન્ન કરવા જેમાં રજોગુણ મુખ્ય છે તેવું થયું. રજોગુણના ભેદથી1 જ તે ત્રણે પ્રકારનો થએલો1. તેમાં પણ ભગવાનની ઇચ્છા (તેને) પ્રેરણા કરનારી હતી એમ ‘દૈવે પ્રેરેલા’ વિશેષણથી કહેલું છે. તે ઉત્પન્ન થતાં જ ત્રણે પ્રકારના તેણે2 પાંચ પાંચની સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કર્યાં, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. તેમાં (1)ભૂતાદિ તામસ હતો. તેણે આકાશ વિગેરે પાંચ મહાભૂતો, અને પાંચ તન્માત્રાઓ (ઉત્પન્ન કર્યાં). એવી રીતે (2)ઇન્દ્રિયાદિએ પણ જ્ઞાન કરાવનારી ઇન્દ્રિયો અને કર્મ કરાવનારી ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ વિગેરે અને નાગ વિગેરે (પાંચપાંચ) ઉત્પન્ન કર્યાં અને (3)દેવાદિએ (તેમના) જૂદાજૂદા અભિમાનવાળા દેવોને, દિશાઓ વિગેરેને અને પાંચ અગ્નિઓ વિગેરેને, તથા મન અને અંત:કરણના ચાર દેવોને3 (ઉત્પન્ન કર્યા). એવી રીતે ત્રણે ગુણાવાળાએ પાંચપાંચની સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કર્યાં, એવો અર્થ છે. 13.
1.આ વાક્યથી પણ (પહેલાના સર્ગથી આ સર્ગનો) ભેદ કહેલો છે, કારણ કે પહેલાના સર્ગમાં ‘તત્ત્વ’ શબ્દ યોજેલો હતો અને બીજા સ્કંધમાં ‘રજ અને સત્ત્વથી પુષ્ટ થએલા, તમ: જેમાં મુખ્ય છે એવા મહત્માંથી’ (2।23) એમ મહત્નું વિશેષણ કહેલું છે. અહિં તેને જેમાં રજોગુણ મુખ્ય છે તેવો કહેલો છે અને બીજા ગુણોથી તે પુષ્ટ થએલ હોવાનું કહેલું નથી. (પ્ર)
2.‘ત્રણે પ્રકારના તેણે’ એટલે ત્રણે પ્રકારના અહંકારે. (પ્ર)
3.આ ચાર ચંદ્ર, રુદ્ર, બ્રહ્મા અને ચૈત્ય છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં તેમનાથી બ્રહ્માંડ રચાયાનું કહે છે:

તાનિ ચૈકૈકશ: સ્રષ્ટુમસમર્થાનિ ભૌતિકમ્॥
સંહત્ય દૈવયોગેન હૈમમણ્ડમવાસૃજન્॥14॥

અને તેઓ એકએક બ્રહ્માંડ રચવા શક્તિવાળાં ન હોવાથી તેઓએ સદ્ભાગ્યે ભેગા મળીને સુવર્ણમય બ્રહ્માંડ રચ્યું. 14.

અશક્તિવાળા હોવાથી નપુંસક જણાવેલા છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે દેવો વિગેરે પણ એકએક રહી (બ્રહ્માંડ રચવાનાં) કાર્ય માટે ખળભળાટ કરવાની શક્તિવાળા ન હતા, કારણ કે બ્રહ્માંડ સર્વ ભૂતોનું બનેલું હોય છે. તેથી ભેગા મળીને ભગવાનની ઇચ્છાથી તેઓએ ઘણા પ્રકાશવાળું સુવર્ણમય બ્રહ્માંડ રચ્યું. 'અવ' ઉપસર્ગ જૂદાજૂદા અર્થવાળો હોવા છતાં પણ, અહિં ('અવાસૃજન્' શબ્દમાં) રક્ષણના અર્થવાળો છે, એટલે તેઓએ દૃઢ, નાશ ન પામે તેવું, વૃદ્ધ અથવા ક્ષય ન થાય તેવું બ્રહ્માંડ રચ્યું. 14.

તેમાં ભગવાન્ નારાયણે પ્રવેશ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સોડશયિષ્ટાડબ્ધિસલિલે આણ્ડકોશો નિરાત્મક:॥
સાડગ્રં વૈ વર્ષસાહસ્રમન્વવાત્સીત્તમીશ્વર:॥15॥

તે આત્મા વિનાનો આંડકોશ સમુદ્રના જલમાં પૂરેપૂરાં એક હજાર વર્ષ રહ્યો. પછી તેમાં ઈશ્વરે નિવાસ કર્યો. 15.

સમુદ્રના જલમાં એટલે પ્રલયના જલમાં; અથવા '(આરંભમાં) જલ જ ઉત્પન્ન કર્યું '. એ વાક્ય પ્રમાણે પહેલાં સમુદ્ર બનાવેલો (તેના જલમાં), તે જ બ્રહ્માંડ કમલની કલી જેવો થયો. જેમ ઇંડામાંથી પક્ષી થાય છે, તેમ (તે ઇંડું) કલીરૂપ થયો. તેને 'આંડકોશ' કહે છે. તે ભગવાનને માટે રચાએલો હોવાથી, બીજો (કોઈ) તેમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય નથી. તેથી આત્મા વિનાનો જ તે પૂરેપૂરાં એક હજાર વર્ષ રહ્યો. પછી ભગવાને 'અનુ' (તેની) ઉત્પત્તિ પછી 'અવાત્સીત્' તેમાં જ નિવાસ કર્યો, અથવા તેમાં પ્રવેશ કર્યો એવો (અર્થ છે). 'ઈશ્વર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તે વિષયમાં (ભગવાનનું તેમાં પ્રવેશ કરવાનું) પ્રયોજન વિગેરે જાણવાની ઇચ્છા ન કરવી. 15.

એ પ્રમાણે નારાયણ થવાનું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેમનામાંથી કમલની ઉત્પત્તિ કહે છે:

તસ્ય નાભેરભૂત્પદ્મં સહસ્રાડર્કોરુદીધિતિ॥
સર્વજીવનિકાયૌકો યત્ર સ્વયમભૂત્સ્વરાટ્॥16॥

તેમની નાભિમાંથી એક હજાર સૂર્યો કરતાં અધિક તેજવાળું સર્વ જીવોના સમૂહોના રહેઠાણરૂપ કમલ ઉત્પન્ન થયું, જેમાં (ભગવાન્) પોતે બ્રહ્મા થયા. 16.

પ્રાકૃત કમલની પેઠે તેને વિકાસ કરાવનાર સૂર્ય વિગેરેની જરુર હોય, તેથી 'એક હજાર સૂર્યો ', તેઓના 'કરતાં પણ અધિક તેજ છે જેનું' એવું (કમલનું વિશેષણ) કહેલું છે. તે જગતનો માત્ર પ્રકાશ કરનારું ન હતું, પરંતુ જગતનો આધાર પણ હતું, એમ સમૂહમાં રહેલા 'સર્વ જીવોના (રહેઠાણરૂપ)' શબ્દથી કહેલું છે. 'જે કમલમાં ભગવાન્ 'સ્વયમ્' પોતે જ 'સ્વરાટ્' બ્રહ્મા થયા' એમ ઉત્પન્ન કરનારું પણ તે જ હોવાનું કહેલું છે. તેમાંથી સર્વ (ઉત્પન્ન) થશે. એવો ભાવ છે. 16.

બ્રહ્મામાંથી જે પ્રકારે સૃષ્ટિ (ઉત્પન્ન) થાય, તેનો ઉપાય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સોઽનુવિષ્ટો ભગવતા ય: શેતે સલિલાશયે॥
લોકસંસ્થાં યથાપૂર્વં નિર્મમે સંસ્થયા સ્વયા॥17॥

જે જલરૂપ ગૃહમાં રહ્યા હતા તે ભગવાન્ સાથે પ્રવેશ કરેલા તેમણે, પોતાની સ્થિતિ વડે પહેલાંની પેઠે લોકોની વ્યવસ્થા કરી. 17.

ભગવાન્ સાથે 'અનુવિષ્ટ:' પ્રવેશ કરેલા (બ્રહ્માએ લોકોની વ્યવસ્થા કરી). 'કયા ભગવાન્?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'જે (જલરૂપ ગૃહમાં) રહ્યા હતા' એમ કહેલું છે. જલ જ હતું 'આશય:' ગૃહ (જેમનું તે) 'નારાયણ' એવો અર્થ છે. 'પછી શું થયું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'લોકોની વ્યવસ્થા (કરી)' એમ કહેલું છે. જાતિ, ગુણો અને સ્થાનના વિભાગથી જેવી પહેલાંના કલ્પમાં હતી, તેવી લોકોની સારી વ્યવસ્થા (કરી). "આ સૃષ્ટિ તેવી હોય, તો (તેમાં અને આમાં) ભેદ શો?" એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાની સ્થિતિ વડે' શબ્દો યોજેલા છે. આમાં1 ભગવાન્ પોતે જ તેવી રીતે રહ્યા. પહેલાંની (સૃષ્ટિ) સાથે તો માત્ર આકારનું જ સમાનપણું હતું. એ રીતે છ પ્રકારની મૂલ2 સૃષ્ટિ કહી. 17.

1.પહેલાંની સૃષ્ટિથી આનો ભેદ અહિં પણ કહેલો છે. (પ્ર)

2.'મૂલ' એટલે કારણની.

કાર્યોની સૃષ્ટિ કહેતાં આરંભમાં, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકથી કાર્ય, (તેનું) સાધન1 અને (તેના) પરિણામના ભેદથી તામસી સૃષ્ટિ કહે છે:

સસર્જચ્છાયયાઽવિદ્યાં પઞ્ચપર્વાણમગ્રત:॥
તામિસ્રમન્ધતામિસ્રં તમો મોહો મહાતમ:॥18॥

પહેલાં છાયાથી તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, તમ:, મોહ અને મહાતમ: (એ) પાંચ અવયવોવાળી અવિદ્યા ઉત્પન્ન કરી. 18.

તે પૈકી આરંભમાં પોતાની અંદર રહેલા તમ:થી (થએલું) પાંચ પ્રકારનું તામસ કાર્ય આ શ્લોકથી કહેલું છે.

આત્મા દેહસ્તથા છાયા સાત્ત્વિકાદિવિભેદજા:॥25॥
તામસી તત્ર વૈ છાયા તસ્યામપિ હરિ: સ્વયમ્॥
તતશ્છાયા હિ કરણમવિદ્યાં પ્રતિ નાન્યથા॥26॥

આત્મા દેહ અને છાયા સાત્ત્વિક વિગેરેના ભેદથી ઉત્પન્ન થએલાં છે. તેમાં છાયા ખરેખર તામસી છે. તેમાં પણ હરિ પોતે (રહેલા). તેથી છાયા અવિદ્યા ઉત્પન્ન થવામાં સાધન થઈ, નહિ તો ન થાય. કા. 26.

એતસ્યા: પઞ્ચ પર્વાણિ, પૂર્વસ્યાસ્તુ વિશિષ્યતે॥
સસર્જાગ્રેઽન્ધતામિસ્રમિતિ પૂર્વપ્રકલ્પના॥27॥
અન્યથેયં સમાખ્યાતા મહામોહફલા મતા॥

આના પાંચ અવયવો છે. પહેલાંની કરતાં (આ) ઉત્તમ1 છે, ‘પહેલાં અંધતામિસ્ર રચ્યું’ એવી પહેલાંની બનાવટ હતી. આ જૂદા પ્રકારની કહેલી છે (અને) મહામોહરૂપ ફલવાળી2 મનાએલી છે. કા. 271/2.

આમાં અવિદ્યાના અવયવોમાં પહેલું (1)તામિસ્ર છે. ભગવાનથી વિમુખ હોઈએ ત્યારે મહાભોગની ઇચ્છા મોટી નડતરરૂપ3 છે. (2)ત્યારપછી ભોગની ઇચ્છા, (3)તેથી પણ ઓછું (નડતર) અજ્ઞાન, (4)નિર્બલ પુત્રો વિગેરે બધામાં ‘હું જ નિર્બલોનું મૂલ છું’ એવો (મોહ) તેથી પણ ઓછું (નડતર છે). આ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારો અજ્ઞાનથી સારો છે. (5)તેનાથી પણ (ઓછું નડતર) દેહનો અહંકાર છે, કારણ કે આ ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી હોવાથી ઉત્તમ છે. આ ક્રમ તો આ4 (અવિદ્યા)માં જ છે. ‘પહેલાં’ શબ્દથી એમ જણાય છે કે આ છાયા આગળની5 હતી. તેમ ન હોય તો6 પહેલો કહેલો પહેલો થાય જ6.18.

1.આ અવિદ્યા પહેલાંના કરતાં જૂદી અને તેથી ઉત્તમ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.‘મહામોહ’ તેનો ઉત્તમ અવયવ છે. (પ્ર)

3.આ અવયવો નડતરરૂપ હોવા છતાં ભગવાન્ માટે ઉપયોગી છે એમ જાણવું. જેમકે (1)ઈન્દ્રે યજ્ઞનો ભંગ કર્યો અને પારિજાતક વૃક્ષ ભગવાન્ લઈ ગયા ત્યારે ક્રોધ કર્યો એ તેનું મહાભોગની ઇચ્છારૂપ તામિસ્ર (અજ્ઞાન) ગોવર્ધનને ધારણ કરવા વિગેરેમાં ઉપયોગી થયું. એવી રીતે (2)બભ્રુ અને ઉગ્રસેનની ભોગની ઇચ્છારૂપ અંધતામિસ્ર ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી હતું (જુઓ 3।22). (3)દેવકીજીનું અજ્ઞાનરૂપ તમ: પણ ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી હતું એમ 10।44 નાં શ્રી સુબોધિનીમાં દર્શાવેલું છે, અને તે પુષ્ટિમાં ઉપયોગી હોવાનું 10।51 ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં સિદ્ધ કરેલું છે. (પ્ર)

4.‘પ્રકૃતે’ એમ સાતમી વિભક્તિવાળો શબ્દ છે. (પ્ર) ચાલુ પ્રસંગમાં એટલે જેની વાત ચાલે છે તે ‘આ અવિદ્યામાં’ એવો અર્થ છે.

5.‘આગળની’ એટલે પોતાથી જોઈ શકાય તેવી. જેમ સૂર્ય પાછળ હોય, ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ તેમ આપણી છાયા પડે તેવી. (પ્ર)

6....6.એટલે ‘પહેલાં’ ‘આગળની’ ‘અગ્રત:’ શબ્દ અર્થરહિત થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

જે મૂર્તિ (દેહ)થી આ છાયા થઈ, તે મૂર્તિનો ત્યાગ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વિસસર્જાત્મન: કાયં નાભિનન્દંસ્તમોમયમ્॥
જગૃહુર્યક્ષરક્ષાંસિ રાત્રિં ક્ષુત્તૃટ્સમુદ્ભવામ્॥19॥

પોતાની તમોમય કાયાનું અભિનંદન ન કરતાં બ્રહ્માએ તેને તજી. ભૂખ અને તરસ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તેવી તે રાત્રિને યક્ષો અને રાક્ષસોએ ગ્રહણ કરી.16

તે (કાયા)નું તામસપણું (તેનાં) કાર્યથી જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ સૃષ્ટિ માટે ઉપયોગી હોવાથી તેનું અભિનંદન (કરવું) યોગ્ય હતું, તે પણ(બ્રહ્માએ) ન કર્યું. તેનું

કારણ ‘તમોમય’ શબ્દથી કહેલું છે. આ રહેશે તો હું ભગવાનથી વિમુખ થઈશ1, એવા વિચારથી તે કાયાનો ત્યાગ કર્યો. તેજરહિત (પ્રાણીઓ)ને હરિથી વિમુખ રહેવાથી સુખ થાય છે, તેથી તેને બીજાઓ-યક્ષો અને રાક્ષસોએ ગ્રહણ કરી. તે રાત્રિના અભિમાનવાળી દેવતા થઈ. તજેલી તે (કાયા)નું કાર્ય ‘ભૂખ અને તરસ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય તેવી’ વિશેષણથી કહેલું છે. યક્ષો અને રાક્ષસો પહેલાના કલ્પમાં જ ઉત્પન્ન થએલા, કારણ કે આઠ પ્રકારની દેવોની સૃષ્ટિમાં તેમને ગણેલા2 છે. અથવા પહેલાં કહેલી પાંચ અવયવોવાળી અવિદ્યાની આ3 દેવતાઓ છે. તેથી પાંચ અવયવોવાળી (પોતાના) દેવો સાથે ઉત્પન્ન થએલી. તેઓની અહિં જ ઉત્પત્તિ થઈ. તેથી જ પોતાના કારણરૂપ (કાયા)ને તેઓએ ગ્રહણ કરી. 19.

1.જેમ વાછડાં હરાતાં થયાનું ક્ષેપક ત્રણ અધ્યાયોમાં કહેલું છે, તેવું થશે (એવો અર્થ છે). અહિં તેવી તામસ કાયાનો ત્યાગ કર્યાનું કહેલું હોવાથી તે (વાછડાં હરવાનું) કાર્ય આ કલ્પના બ્રહ્માનું નહતું એમ સ્પષ્ટ થયાનું જાણવું. (પ્ર)

2.3।। માં તેઓને દેવસૃષ્ટિમાં ગણેલા છે.

3.‘આ’ એટલે યક્ષો અને રાક્ષસો.

તે (કાયા)ના માત્ર સ્પર્શથી યક્ષો અને રાક્ષસોને ભૂખ અને તરસ ઉત્પન્ન થયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ક્ષુત્તૃડ્ભ્યામુપસૃષ્ટાસ્તે તં જગ્ધુમભિદુદ્રુવુ:॥
મા રક્ષતૈનં જક્ષધ્વમિત્યૂચુ: ક્ષુત્તૃડર્દિતા:॥20॥

ભૂખ અને તરસના સંબંધવાળા થએલા તેઓ તેમને ખાવા દોડ્યા. ભૂખ અને તરસથી પીડાએલાઓએ કહ્યું કે ‘આમનું રક્ષણ ન કરો, ખાઈ જાઓ.’ 20.

તેથી પહેલાંના કલ્પમાં ભૂખ અને તરસની ઉત્પત્તિ ન હતી. તે બે હતાં, તો પણ દેવના અધિષ્ઠાનવાળાં ન હોવાથી પહેલાં કામની પેઠે, વૃક્ષોને હોય છે તેવાં સહન કરી શકાય તેવાં હતાં. તેથી ઘણી ભૂખ અને તરસના સંબંધવાળા થએલા (યક્ષો અને રાક્ષસો), બીજું કાંઈ ખાવાનું ઉત્પન્ન કરેલું ન હોવાથી બ્રહ્માને જ ખાઈ જવા દોડ્યા. પહેલાં નપુંસક તરીકે કહેલાં હોવા છતાં પણ, બ્રહ્માના કરતાં પણ તેઓ ઘણા બલવાન હોવાથી, ફરીથી જણાવતાં (આ શ્લોકમાં) પુરુષ તરીકે (નરજાતિના) કહેલા છે. આ પ્રસંગે કેટલાકોએ કહ્યું કે ‘આમનું (બ્રહ્માનું) રક્ષણ ન કરો.’ આ બ્રહ્માનું રક્ષણ ન કરો. અત્યારે માયાથી અથવા અવિદ્યાથી (તે આપણી) ભૂખ તથા તરસની શાંતિ કરે પણ ખરા, છતાં પણ તેમનું રક્ષણ ન કરો, કારણ કે ફરીથી બીજી પીડા ઉત્પન્ન કરશે. બીજાઓએ તો કહ્યું કે ‘ખાઈ જાઓ.’ " ‘જક્ષ્’ ધાતુ ખાવાના અને હસવાના અર્થવાળો છે.” તેથી અહિં ‘જક્ષ્’ ખાવાના અર્થમાં યોજેલો છે. અથવા ખાવાના અર્થવાળો ‘યક્ષ્’ ધાતુ છે. ‘પિતાને એમ કેમ કહ્યું?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ભૂખ અને તરસથી પીડાએલાઓએ’ એમ કહેલું છે, કારણ કે પીડાએલો કાંઈ ધર્મ અથવા અધર્મ જાણતો નથી. 20.

પછી શું થયું, એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે:

દેવસ્તાનાહ સંવિગ્નો મા માં જક્ષત રક્ષત॥
અહો મે યક્ષરક્ષાંસિ પ્રજા યૂયં બભૂવિથ॥21॥

દુ:ખી થએલા દેવે તેઓને કહ્યું (કે):'મને ખાઓ નહિ, (મારું) રક્ષણ કરો. અહો, યજ્ઞો અને રાક્ષસો મારા પુત્રો છે. તમે મારાં સંતાન થયાં'. 21.

(બ્રહ્મા) દેવ હોવાથી (તેમને) તેવું જ્ઞાન હતું, અને તામસોને ઉત્પન્ન કરેલા હોવાથી તેમને તેવો ભય થયો. ભગવાનની ઇચ્છાથી જ તેમ થએલું, તેથી તેની1 અવગણના કરવા પોતે દેહ તજતાં, ભગવાનના કોપથી એમ થયું2 એવું જણાય છે. તેમ ન હોત3 તો માત્ર દીનતા કરવાથી તેઓ (બ્રહ્માને) મૂકી ન દે. (બ્રહ્માએ) કહ્યું કે:'મને ખાઓ નહિ, (મારું) રક્ષણ કરો'. મને 'મા જક્ષત' ખાઓ નહિ, એવો અર્થ છે; પરંતુ (મારું) રક્ષણ કરો. તે (વિષય)ની યોગ્યતા 'અહો! યક્ષો અને રાક્ષસો મારા (પુત્રો છે)' શબ્દોથી કહેલી છે. 'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે, કારણ કે પુત્રો પિતાને ખાઈ જતા નથી, કેમકે યક્ષો અને રાક્ષસો મારા 'પ્રજા:' પુત્રો છે, એવો અર્થ છે. 'યક્ષો અને રાક્ષસો (તમારા) પુત્રો હોય, તેમાં અમારે શું?' એવો પ્રશ્ન કરે, તેથી 'તમે જ યક્ષો અને રાક્ષસો છો' એમ કહેલું છે. "આમનું 'મા રક્ષત' રક્ષણ ન કરો, 'યક્ષધ્વમ્' ખાઈ જાઓ" એ (તમારાં) વચનને લીધે તમે યક્ષો અને રાક્ષસો છો, તેથી જ મારી પ્રજા થયા છો. 'પ્રજા' શબ્દથી જાતિ કહેલી છે. (તમે) બધાએ મારી પ્રજા જ છો, તેથી (એવો અર્થ હોવાથી) ('બભૂવિથ' એ) બીજા પુરુષનું એકવચન ઘટે છે. એ પ્રમાણે (આ શ્લોકમાં કહેલી) પ્રાર્થના સાથે ચાર (શ્લોકો)થી પહેલી સૃષ્ટિ કહી. 21.

1.'તેની અવગણના' એટલે તામસોની ઉત્પત્તિની અવગણના. (પ્ર) ભયની અવગણના.
2.'એમ થયું' એટલે (બ્રહ્માને) માત્ર ભય થયો. (પ્ર)
3.'તેમ ન હોત તો' એટલે બ્રહ્માને હણવાની જ પૂરેપૂરી ઇચ્છા હોત તો. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં સાત્ત્વિક સૃષ્ટિ કહે છે:

દેવતા: પ્રભયા યાયા દીવ્યન્પ્રમુખતોઽસૃજત્॥
તેઽહારિષુર્દેવયન્તો વિસૃષ્ટાં તાં પ્રભામહ:॥22॥

જેજે દેવતાઓ સન્મુખ ક્રીડા કરે છે તેમને પોતાની પ્રભાથી ઉત્પન્ન કર્યાં. તજી દીધેલ તે પ્રભારૂપ દિવસને ક્રીડા કરતાં તેઓએ ગ્રહણ કર્યું. 22.

જેવી દીવાની પ્રભા, અથવા જેવી મણિની અથવા સૂર્ય વિગેરેની પ્રભા, તેવી બ્રહ્માની પણ પ્રભા (હોય છે). તેથી તે પ્રભાથી તેમણે દેવતાઓ સર્જ્યાં. પ્રભાથી સર્જેલાં દેવતાઓનો ગુણ 'જેજે સન્મુખ ક્રીડા કરે છે1' શબ્દોથી કહે છે. જેજે દેવતાઓ સન્મુખ ક્રીડા કરે છે. સૂર્ય વિગેરે રૂપવાળા દેવતાઓની ઉપાસના કરવામાં આવે છે, તેઓ જ ઉપાસના કરનારની સન્મુખ ક્રીડા કરે છે. એ પ્રમાણે તેઓને ઉત્પન્ન કરીને, દોષ ન હોવા છતાં જૂદા પ્રકારની મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાથી (બ્રહ્માએ) તે શરીરનો પણ ત્યાગ કર્યો. પછી બ્રહ્માએ તજી દીધેલ તે પ્રભારૂપ (શરીર)ને, પહેલાં સ્ત્રી તરીકે જણાવેલા, તે જ દેવોએ2 'અહારિષુ:'

ગ્રહણ કર્યું, લીધું, એવો અર્થ છે. (તે) 'અહોરૂપામ્' દિવસરૂપ હતું. 'અહાવિપુ:' એવો પાઠ હોય, ત્યારે પણ અર્થ તે જ છે. 22.

1.આચાર્યશ્રીએ 'અદીવ્યન્' પાઠ લીધેલો જણાય છે. 'અ' 'યા:' પછી આવતો હોવાથી 'યા અદીવ્યન્' એમ જોઈએ; છતાં અને 'આ' માં ભેળવેલ જણાય છે.

2.પહેલાં 'દેવતા:' સ્ત્રીલિંગ વાપરેલ, પછી 'તે' એમ પુલ્લિંગ યોજેલ છે.

રજોગુણથી રચેલી સૃષ્ટિ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દેવોડદેવાઞ્જઘનત: સૃજતિ સ્માડતિલોલુપાન્॥
ત એનં લોલુપતયા મૈથુનાયાડભિપેદિરે॥23॥

દેવે જઘનમાંથી અત્યંત કામી દૈત્યોને ઉત્પન્ન કર્યા. તેઓ અત્યંત કામી હોવાથી એમની તરફ મૈથુન કરવા દોડ્યા. 23.

પહેલાં જૂદીજૂદી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. (બ્રહ્મા) તેતે પ્રકારની સૃષ્ટિ કરતા, પણ દૈત્યની સૃષ્ટિ તો દેવની સ્થિતિમાં રહેલા તેમણે કરી, એમ 'દેવ' શબ્દથી કહેલું છે. 'અદેવાન્' એટલે દેવોના વિરોધીઓને (દૈત્યોને). 'જઘનમાંથી' એટલે ગુહ્ય સ્થાનમાંથી અથવા કેડમાંથી અથવા કેડથી આરંભી ઢીંચણ સુધીના ભાગમાંથી, જ્યાં કામથી સંબંધ થાય છે તેમાંથી. 'અતિલોલુપાન્' અત્યંત કામીઓને (ઉત્પન્ન કર્યા). કામ તો સ્ત્રીના સંભોગરૂપ મુખ્ય છે. મૈથુન પુરુષ સાથે પણ થાય, તેથી તે અસુરો 'એમની' પ્રજાપતિની તરફ મૈથુન કરવા દોડ્યા. જેમ માતા સાથે સંગ કરવાની મના છે, તેમ પિતા સાથેના સંગની પણ (મના છે), છતાં પણ અત્યંત કામી હોવાથી તેઓએ તેમ કર્યું. અત્યંત કામી હોવું એટલે કામને લીધે અસ્થિર થવું. કામ વિવેક વિગેરેનો નાશ કરનારો છે. 23.

'પછી શું થયું?' (એવો પ્રશ્ન થાય) તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે:

તતો હસન્ સભગવાનસુરૈર્નિરપત્રપૈ:॥
અન્વીયમાનસ્તરસા ક્રુદ્ધો ભીત: પરાપતત્॥24॥

પછી હસતાં ભગવાનવાળા (બ્રહ્મા) નિર્લજ્જ અસુરો ઝડપથી (તેમની) પાછળ પડતાં, ક્રોધ કરી ભય પામી નાઠા. 24.

આરંભમાં (બ્રહ્મા) હસ્યા. તેઓમાં લજ્જા ન હોવાથી હસવું (આવ્યું). ત્યારપછી 'સભગવાન્' ભગવાનવાળા થયા (એટલે) ભગવાનનો ગુણ જ તેમનામાં સ્થિર થયો, દૈત્યનો ગુણ (સ્થિર) ન થયો. તેમ થયું ન હોત, તો (બ્રહ્મા) તેઓની સાથે ક્રીડા કરત. દેખાવના રસથી પ્રવૃત્તિ કરી, તેથી તેઓ 'નિરપત્રપા:' નિર્લજ્જ હતા. બીજાથી લજ્જા થાય તે 'અપત્રપા:' (કહેવાય છે). વળી અસુરોમાં સ્વભાવથી રજોગુણ મુખ્ય હોય છે, તેથી તેઓથી ઝડપથી પાછળ પડાએલા (બ્રહ્મા)એ આરંભમાં એવા હેતુથી ક્રોધ કર્યો કે (મારા) ક્રોધથી (તેઓના) કામને દૂર કરું. ત્યારપછી (તેઓને) ભયરહિત અને પાછા ન ફરતા જોઈને, (બ્રહ્મા) ભય પામ્યા. પછી 'પરાપતત્' નાઠા, એવો અર્થ છે. 24.

તે ફરતાં, ભગવાન્ જ્યાં રહેતા હતા, ત્યાં વૈકુંઠમાં ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ ઉપવ્રજ્ય વરદં પ્રપન્નાડર્તિહરં હરિમ્॥
અનુગ્રહાય ભક્તાનામનુરૂપાત્મદર્શનમ્॥25॥

તેમણે વરદાન કરનારા, શરણ આવેલાઓના દુ:ખને હરનારા, (અને) ભક્તો ઉપર કૃપા કરવા ભક્તોને અનુકૂલ આત્માનું દર્શન કરાવનારા હરિ પાસે જઈને (નીચે પ્રમાણે કહ્યું). 25.

લૌકિક ઉપાયથી આ (દૈત્યો) શાંત થશે નહિ, (અને) અલૌકિક ઉપાય તો ભગવાનથી જ થઈ શકે, એમ જણાવવા 'વરદાન કરનારા' વિશેષણ કહેલું છે, કારણ કે વર અલૌકિક પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે. તે વરો લોકમાં ઇચ્છેલા (પદાર્થ)ની પ્રાપ્તિરૂપ હોવાથી, તેવા આ નથી એમ કહેવા 'શરણ આવેલાઓનાં દુ:ખને હરનારા' એમ કહેલું છે. દૈત્યો પણ (ભગવાન્ પાસે) ગએલા હોવાથી, તેઓનાં પણ દુ:ખને કોઈ સમયે (ભગવાન્) હરે, તે માટે 'શરણ આવેલાઓના' એમ કહેલું છે, કારણ કે (તે) 'હરિ' છે. વળી ભક્તો ઉપર કૃપા કરવા જ તે વૈકુંઠમાં ઘર કરી રહેતા હતા, તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. ભક્તો ઉપર (કૃપા) કરવા, ભક્તોનું જેવું રૂપ, તે અનુરૂપ, તેવું આત્માનું દર્શન છે જેમના તેવા (ભગવાન્ છે). 'આત્મા' એટલે સ્વરૂપ. લોકમાં (તે) દેહરૂપ છે. અહિં (ભગવાનમાં) તો તે સચ્ચિદાનંદરૂપ જ છે, બીજો અંતરાત્મા નથી. પૌરાણિકો તો (બીજો અંતરાત્મા) છે, એમ કહે છે. 25.

એવી રીતે ભગવાન્ પાસે જઈ, અસુરોથી દુ:ખી થએલ હોવાથી સ્તુતિ નમસ્કાર વિગેરે કર્યા વિના જ નીચે પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ જ કરી:

પાહિ માં પરમાત્મંસ્તે પ્રેરણેનાડસૃજં પ્રજામ્॥
તા ઇમા યભિતું પાપા ઉપાક્રામન્તિ માં પ્રભો॥26॥

હે પરમાત્મા! મારું રક્ષણ કરો. આપની પ્રેરણાથી મેં પ્રજા ઉત્પન્ન કરી. તે આ પાપીઓ, હે પ્રભો! મૈથુન કરવા મારી પાસે આવે છે. 26.

આપની પ્રેરણાથી મેં પ્રજા ઉત્પન્ન કરી, તે પૈકી આ દૈત્યરૂપ પ્રજાઓ મૈથુન કરવા મારી પાસે જ આવે છે, તેથી મારું રક્ષણ કરો, એવો સંબંધ છે. (આપનાં) પાલન કરવાનાં સામર્થ્યમાં, હું પ્રેરાએલો હોવામાં અને આપ પ્રેરણા કરનારા હોવામાં શંકા નથી, કારણ કે આપ 'પરમાત્મા',-'પર:' વશ રાખનાર અને તે 'આત્મા' આત્મા-એટલે વશ રાખનારા આત્મા છો. તેથી જ આપે મને પ્રેરણા કરેલી. આ (દૈત્યો) આવા ઉત્પન્ન થશે, એમ આપ જ જાણતા હતા, હું (જાણતો) નહતો, તેથી દોષની શાંતિ પણ આપે જ કરવી જોઈએ, એવા વિચારથી દોષ જણાવ્યો. વળી અપરાધ તરતમાં જ થવાનો (કરવાના) છે, તેથી તરત શાંતિ (કરવી જોઈએ). 'હે પ્રભો!' એ સંબોધન તે વિષયમાં (ભગવાનનું) સામર્થ્ય જણાવનારું છે. 26.

"તેં પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી. તું પિતા છે અને તેઓ પુત્રો છે. તેથી બેમાંથી એકનું હિત કરવું અશક્ય છે અને (બેમાં) વિરોધ છે ત્યારે બંનેનું હિત તો કેવી રીતે થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી દૈત્યો ઉપર પ્રીતિ ન હોવાથી એકનું જ હિત કરવાની પ્રાર્થના કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:

त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः॥
त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव॥27॥

આપ એકલા જ ખરેખર દુ:ખી લોકોનાં દુ:ખનો નાશ કરનારા છો. આપ, એકલા જ ચરણ સમીપ ન આવેલા આપના તે (સેવકો)ને દુ:ખ દેનારા છો. 27.

વિરુદ્ધ (પક્ષ)માં 'ચરણ સમીપ ન આવેલાને' એમ કહેલું હોવાથી, જેઓ ચરણે આવેલા છે, તેઓના અદૃષ્ટ વિગેરેની પણ દરકાર કર્યા વિના, આપ 'એકઃ' બીજા કોઈ સાહાય્ય કરનાર વિના (એકલા)જ તે દુ:ખી લોકોનાં દુ:ખનો નાશ કરનારા છો. 'ખરેખર' શબ્દથી (આ વિષયની) પ્રસિદ્ધિ દર્શાવી છે. વળી દુ:ખ કાલ વિગેરેએ કરેલું હોય છે. 'ત્યારે બીજાઓની (ભગવાન્) દરકાર નહિ રાખતા હોય' એમ જણાય, તેથી તેમ નથી, એમ 'આપ એકલા જ દુ:ખ દેનારા છો' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ચરણ સમીપ ન આવેલાઓને' એવું વચન હોવાથી, અહિં 'સુ:ખદુ:ખ જન્મવૃત્તિ...' વિગેરે શાસ્ત્ર પ્રમાણે દુ:ખ દેવાનું કહેલું નથી, પરંતુ ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સ્વરૂપથી (દુ:ખ દેવાનું કહેલું છે). જેમ કાલ વિગેરે અધિકારીઓ દુ:ખ દેનારા છે, તેમ ભગવાન્ પણ સ્વતંત્ર રીતે દુ:ખ દેનારા છે, તેથી 'આપ એકલા જ દુ:ખ દેનારા છો' એમ કહેલું છે. ચરણ સમીપ ન આવેલાને આપ એકલા જ દુ:ખ દેનારા છો. "એ રીતે શાસ્ત્રનો અર્થ પક્ષપાત કરાવનારો કેમ હોય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'આપના (સેવકો)ને' એમ કહેલું છે. આપના સેવકો થઈ જેઓ ચરણે આવેલા નથી, તેઓને (આપ દુ:ખ દેનારા છો), એવો અર્થ છે. આથી એમ કહેલું છે કે આપના સેવકોને બીજો કોઈ સુખ અથવા દુ:ખ આપનારો નથી, પણ આપ જ છો. કાલ (સર્વને) સમાન હોવાથી દુ:ખ આપે, તોપણ આપ (તેનો) નાશ કરનારા છો. તેથી (આપે) મારું દુ:ખ દૂર કરવું જોઈએ, અને આમને અટકાવવા જોઈએ, એવો (અર્થ છે). 27.

તે ભગવાનને બહુ પસંદ ન હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં બંનેના સમાધાન (નો ઉપાય) કહે છે:

सोऽवधार्यास्य कार्पण्यं विविक्ताध्यात्मदर्शनः॥
विमुञ्चाऽऽत्मतनुं घोरामित्युक्तो विमुमोच ह॥28॥

વિવેકપૂર્વક બ્રહ્માના દેહમાંના (પદાર્થો)ને જોનાર તેમણે આમની દીનતા જોઈને (કહ્યું કે):'પોતાના ઘોર દેહનો ત્યાગ કર'. એમ કહેલા બ્રહ્માએ, અહો! (તેનો) ત્યાગ કર્યો. 28.

દોષનું કારણ જાણ્યા વિના તે દૂર કરે, તો ભગવાન્ મર્યાદાનો નાશ કરનારા થાય, તેથી તે (કારણ જાણ્યાનું કહેવા) માટે, 'વિવેકપૂર્વક બ્રહ્મના દેહમાંના (પદાર્થો)ને જોનાર'

એમ કહેલું છે. 'વિવિક્તઃ' સારી રીતે બીજાથી ભેદપૂર્વક છૂટા કરેલ 'અધ્યાત્મા' બ્રહ્માના દેહમાં રહેલ સર્વ પદાર્થો, તેમનું 'દર્શનં' પ્રત્યક્ષ પ્રકારે જ્ઞાન છે જેમને, આવા ભગવાને બ્રહ્માને કહ્યું કે 'પોતાના દેહનો ત્યાગ કર'. જે દેહથી દૈત્યો ઉત્પન્ન થયા તે ઘોર છે, કારણ કે કારણ તેવું (ઘોર) ન હોય તો તેવું કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય. એમ કહેલા બ્રહ્માએ તેનો ત્યાગ કર્યો. અથવા (બ્રહ્મા) દેહનો ત્યાગ કરે તે માટે 'વિવેકપૂર્વક દેહમાંના (પદાર્થો)ને જોનાર' એ બ્રહ્માનું વિશેષણ (લેવું). 'હ' 'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. 28.

જૂદા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન કરાએલી હોવાથી તે દેવતા પણ દૈત્યોનું હિત કરનારી અને દેવ હોવાથી ભ્રમ કરાવનારી થઈ, એમ નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી તેનું વર્ણન કરી કહે છે:

તાં ક્વણચ્ચરણામ્ભોજાં મદવિહ્વલલોચનામ્॥
કાઞ્ચીકલાપવિલસદ્દુકૂલચ્છન્નરોધસમ્॥29॥
અન્યોન્યશ્લેષણોત્તુંગનિરન્તરપયોધરામ્॥
સુનાસાં સુદ્વિજાં સ્નિગ્ધહાસલીલાડવલોકનામ્॥30॥
ગૂહન્તીં વ્રીડયાડડત્માનં નીલાલકવરૂથિનીમ્॥
ઉપલભ્યાડસુરા ધર્મ સર્વે સન્મુમુહુઃ સ્ત્રિયમ્॥31॥

હે ધર્મ! ઝંકાર કરતા ચરણરૂપ કમલવાળી, મદથી વિહ્વલ થએલાં નેત્રોવાળી, કંદોરારૂપ કલાપથી શોભતા રેશમી વસ્ત્રથી ઢાંકેલ કેડના ભાગવાળી, પરસ્પર ભેટતાં ઘણાં ઉંચા અને અંતર વિનાનાં સ્તનોવાળી, સુંદર નાસિકાવાળી, સુંદર દાંતવાળી, સ્નેહવાળાં હાસ્ય સાથે વિલાસવાળી દૃષ્ટિવાળી, લજ્જાને લીધે આત્માને છૂપાવતી, શ્યામ કેશના સમૂહવાળી તે સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરીને સર્વ અસુરો ઘણો મોહ પામ્યા. 29-31.

કારણ કે દેવતાને જેવી ભાવનાથી જોવામાં આવે તેવી તે થાય છે, અને કામાતુર તેઓ (અસુરો)એ તેને સ્વરૂપવતી સ્ત્રી જોઈ. વળી જેવા પ્રકાર તેઓના મનમાં રુચતા, તે (પ્રકારો)(તે) દેવતા હોવાથી તેનામાં જોએલા વર્ણવવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી દૈત્યોએ તેનો સ્પર્શ કર્યો નહતો, ત્યાં સુધી બહાર રહેલી તેણે પોતાને તેવી દેખાડી. પછી જ્યારે તેનો સ્પર્શ કર્યો ત્યારે સંધ્યાના અભિમાનવાળી (તે) દેવતાએ તેઓમાં જ પ્રવેશ કર્યો; એવું જોએલી (દેવતા)નું વર્ણન, સ્તુતિ, (અસુરોનું તેની) સમીપ જવું, અને કામલીલાથી પ્રશ્ન કરી વર્ણન કરવું-એવી રીતે આઠ (શ્લોકો)થી તેની પ્રશંસા કહેલી છે. પછી એક (શ્લોક)થી તેને પકડવાનું અને અર્ધાથી (તેનો) અનુભવ કર્યાનું (કહેલ છે).

ઝંકાર કરતા ચરણો જ કમલ જેવા હતા જેના, તેવી (તે હતી). તેના દેહમાં, બે ચરણો અને મુખ જ ઢાંક્યાં વિનાનાં હતાં. બીજું (બીજે) વસ્ત્ર વિગેરે હતાં. તેથી તે (અસુરો)ની હલકાં અંગનાં લાલસા હોવાથી, આરંભમાં ચરણોનું વર્ણન (કરેલું છે). તેનાં (ચરણો) (દૈત્યોનાં) નેત્રોને સુખ કરનારાં હોવાથી કમલ (જણાયાં). પછી પોતે ઇચ્છેલા પ્રકારથી મુખનું વર્ણન કરેલું છે. મદથી વિહ્વલ થએલાં હતાં નેત્રો જેનાં તેવી (તે હતી). કંદોરારૂપ કલાપ (આભરણ)થી શોભતું જે રેશમી વસ્ત્ર, તેનાથી ઢંકાએલો હતો 'રોધઃ' કેડનો

ભાગ જેનો તેવી (તે હતી). આ (વિશેષણ)થી પ્રકટ આભરણ અને વસ્ત્ર જણાવેલાં છે. ‘કલાં’ કલાનું ‘પાતિ’ રક્ષણ કરે તે ‘કલાપ:’ એમ કંદોરો ઢીલાં પડતાં વસ્ત્રને પકડી રાખનારો હોવાથી ‘કલાપ:’ કહેલો છે, અથવા (તેના) અંશો પણ ઉત્તમ હોવાથી કલાપ (સમૂહ)ની પેઠે સમૂહરૂપ (હોવાથી તેને ‘કલાપ’ કહેલ છે). કામરૂપ કુંડમાં સ્નાન કરનારાઓ માટે ‘રોધ:’ (કિનારો) શબ્દ તટ જણાવનારો છે. પરસ્પર ભેટતાં, ‘ઉત્તુંગૌ’ ઘણાં ઉચાં ‘નિરન્તરૌ’ મધ્યે છિદ્ર (અંતર) વિનાનાં હતાં ‘પયોધરૌ’ સ્તનો જેનાં તેવી (તે હતી). 29।.

એ પ્રમાણે બે શ્લોકોથી રૂપ જણાવીને (તેના) સ્ત્રીભાવનું વર્ણન કરે છે. લજ્જાને લીધે આત્માને છૂપાવતી (હતી). અહિં (તેનાં) આત્માએ (દેહે) સ્ત્રીભાવ પ્રાપ્ત કરેલો. જે ક્રિયાથી તે છૂપો રહી જણાય, તેવી જ ક્રિયા તે લજ્જાને લીધે કરતી હતી, એવો અર્થ છે. કેટલાક એમ કહે છે કે1 (જે) અવયવો દેખાતા હતા તેમને વસ્ત્રથી છૂપાવતી હતી. જેમ બહારના પદાર્થો (અસુરોની) બુદ્ધિથી કલ્પેલા છે, તેમ લજ્જા પણ અહિં (કલ્પેલી જાણવી). વળી શ્યામરંગના જે કેશો, તેમના સમૂહવાળી હતી. આથી તેનાં પોતાનાં લક્ષણો કહ્યાં.

કેટલાક આ આધ્યાત્મિક હોવાનું જણાવે છે2. પક્ષીઓ વિગેરેના શબ્દો (એ) ચરણોનો ઝંકાર; અર્ધ ઉગતો ચંદ્ર અને અર્ધ આથમતો સૂર્ય (એ) બે લોચન; સહેજ લાલ મેઘો (એ) કંદોરો; આકાશ (એ)જ વસ્ત્ર; દિશાઓ (એ) તટ (કેડના ભાગ); કામાંધ સ્ત્રી અને કામાંધ પુરુષ, અથવા બે ચક્રવાક (એ) બે સ્તનો; પોપટો (એ) ઉત્તમ નાસિકા; કુંદ વિગેરે (શ્વેત પુષ્પો) અથવા સુંદર છે ‘દ્વિજા:’ (પક્ષીઓ, દાંતો) જેના, એવી વ્યુત્પત્તિને લીધે પક્ષીઓ (એ) દાંતો, પુરુષ સાથે સંબંધ સુચવનારું સ્નેહવાળું જે હાસ્ય, તેની અંદર જે વિલાસ, તે સાથેની જ હતી દૃષ્ટિ જેની તેવી (સંધ્યાને સ્ત્રી કહેલી છે); અથવા તે સમયે કામીઓના અથવા વિકસેલાં પુષ્પો ઉપર બેઠેલા ભ્રમરાઓના ભાવો (કહેલા છે). ક્ષણેક્ષણે સંધ્યાનો તિરોભાવ થાય એ જ (દેહ) છૂપાવવાનું છે. તે સમયનાં સત્કર્મો (એ) લજ્જા. અંધકાર એ જ કેશોનો સમૂહ2.

3આ ગુણો ઓળખાવનારા જ છે, પરંતુ આટલું જ (હતું એમ) નથી. તેમ (અર્થ) ન લઈએ, તો વાક્યનો અર્થ ખોટો ઠરે, અને બધાં વાક્યોનો વિરોધ થાય. તેથી ઓળખાવનારા તરીકે જ આમનું વર્ણન (કરેલ હોવાનું કહેવું) યોગ્ય છે. દેવતા જો તેવી (સ્ત્રી) ન હોય, તો લોકમાં સંધ્યા સમયે તેવા ભાવો4 ન હોય3.

એ પ્રમાણે તેનું વર્ણન કરીને, તેના દર્શનનું કાર્ય, એકત્રીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ‘હે ધર્મ!’ એવું વિદુરનું સંબોધન (તેને) મોહ ન થાય તે માટે કરેલું છે. ‘હે ધર્મરાજ!’ એવો (તેનો) અર્થ છે. હમણાં (વિદુરમાં) રાજાપણું ન હોવાથી, તેનામાં જે ધર્મ હતો તે જ જણાવનારું એક ભાગ(ના ગુણ)થી સંબોધન કરેલું છે. સર્વ અસુરો ઘણો મોહ પામ્યા. મોહનું કારણ સ્ત્રીપણું જ હતું તેથી તે છેવટે (‘સ્ત્રિયમ્’ શબ્દથી) કહેલું છે. 31.

1.આ શ્રીધરનો મત કહેલો છે. (પ્ર)

2...2.આ પણ શ્રીધરનો અથવા બીજા કોઈનો મત કહેલો છે. (પ્ર) વિશ્વનાથ ચક્રવર્તીની ટીકામાં આના જેવો અર્થ દેખાય છે.
3...3.આ ભાગથી 2..2 વાળો અર્થ યોગ્ય નથી એમ જણાવે છે. સ્ત્રીનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ જણાવનારા આ ગુણો જ છે, પણ આવા ગુણો જ હતા, (સ્ત્રી ન હતી) એમ કહેવું યોગ્ય નથી. આવો અર્થ ન લઈએ, તો સ્ત્રી હતી, એવો વાક્યનો અર્થ ખોટો ઠરે, તેમ જ મોહ, ધીરજ રાખવાનું વિગેરે આ પછીના શ્લોકમાં કહેલાં છે, તે વાક્યોનો વિરોધ થાય. (પ્ર)
4.પક્ષીઓ, મેઘો વિગેરે પદાર્થો, એવો અર્થ જણાય છે.

તે (સ્ત્રી)ભાવથી મોહ પામેલા, (તેણે) જોએલા (અસુરો)ની મનોવૃત્તિ જણાવનારું વાક્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અહો રૂપમહો ધૈર્યમહો અસ્યા નવં વય:॥
મધ્યે કામયમાનાનામકામેવ પ્રસર્પતિ॥32॥

અહો આનું રૂપ! અહો આનું ધૈર્ય! અહો આની ઉગતી જુવાની! કામના રાખનારાઓની (આપણી) મધ્યે કામના વિનાની હોય તેવી ઘણું ફર્યા કરે છે. 32.

(1)‘અહો રૂપ!’ શબ્દોથી રૂપનો ઉલ્લેખ કરીને આશ્ચર્ય કરેલું (જણાવેલું) છે. (2)‘અહો ધૈર્ય!’નો પણ તેવો જ (અર્થ) છે. (આની) ક્રિયાથી કામ તો આને પણ ઘણો જ હોય તેમ જણાય છે, છતાં પણ જે કામાંધ થતી નથી,
તેથી આનું ધૈર્ય આશ્ચર્યકારક છે, એવો અર્થ છે. (3)"જેણે ભોગ કરેલો હોય અથવા જે ઘરડી હોય, તેનામાં આ બંને (ગુણો હોવાનું) આશ્ચર્યકારક નથી” એવી શંકા થાય, તેથી ‘અહો! આની ઉગતી જુવાની!’ એમ કહેલું છે. ‘ઉગતી’ શબ્દથી ભોગ કર્યા વગરનાં અથવા તાજાં ખીલેલાં વયને લક્ષમાં રાખીને આશ્ચર્ય કરેલું (જણાવેલું) છે. એવી રીતે તેનામાં કામરૂપ સંનિપાત ઉત્પન્ન કરનારા ત્રણ દોષ છે, તે કામ વિનાની કેવી રીતે હોઈ શકે? ઘણું ફર્યા કરે છે1 એ જ આનું કામરહિતપણું જણાવનારું છે. (તેમાં) મુખ્ય ક્રિયારહિતપણું જરુરી છે. ભાવ વિગેરે દેખાતા હોવાથી ‘કામના વિનાની હોય તેવી’ કહેલી છે. વળી આનામાં અંદરના જ દોષો છે એમ નથી, પરંતુ બહારના પણ છે, એમ ‘કામના રાખનારાઓની મધ્યે (ફર્યા કરે છે)’ શબ્દથી કહેલું છે. આપણે બધાએ કામના રાખનારા છીએ, તેથી કામ જરુરી હોવાથી અને વીંટાઈ રહેનારો હોવાથી2, (આપણી) મધ્યે કામના વિનાની હોય તેવી કેમ હોય (હોઈ શકે)? એવો અર્થ છે. 32.
1.‘વિશેષસર્પણં’ એટલે પોતાનો દેહ છૂપાવવો તે. (પ્ર). ઘણું ફર્યા કરવું તે, એવો અર્થ જણાય છે, કારણ કે કામમાં મુખ્ય ક્રિયારહિતપણું છે એમ આગળ કહેલું છે.
2.રૂપ, અને ઉગતી જુવાની હોવાથી કામ જરુર હોવો જોઈએ, વળી આપણી કામીઓની મધ્યે ફર્યા કરે છે એટલે કામ તેને વીંટી તેની ચોતરફ રહેલો છે, એવો અર્થ છે.

‘પરિચય ન હોવાથી (કામ વિનાની હોય તેમ ફર્યા કરે છે)’ એમ કહેવામાં આવે, તો ‘અમે વાતચિત કરી (તેનો) પરિચય કરશું’ એવા અભિપ્રાયથી, તેઓએ (તેની સાથે)

વાતચિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વિતર્કયન્તો બહુધા તાં સંધ્યાં પ્રમદાડડકૃતિમ્॥
અભિસંભાવ્ય વિશ્રમ્ભાત્પર્યપૃચ્છન્કુમેધસ:॥33॥

તે પ્રમદાની આકૃતિવાળી સંધ્યા સંબંધી ઘણા પ્રકારે વિતર્ક કરતાં દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓએ વિશ્વાસથી (તેને) આદર આપી પ્રશ્ન કર્યો. 33.

પ્રમદાની આકૃતિવાળી તે સંધ્યા સંબંધી ઘણા પ્રકારે વિતર્ક કરતાં (તેને) પ્રશ્ન કર્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'ઘણા પ્રકારે' એટલે સ્વરૂપ, સંબંધ વિગેરે (જાણવા) માટે, પરંતુ તે સ્ત્રી હોવામાં અથવા ભોગ કરવા યોગ્ય હોવામાં (તેઓને) સંદેહ નહતો; પરંતુ સંદેહના પ્રકારના પ્રશ્નો આગળ કરશે. પ્રશ્ન (કર્યા) પહેલાં, પોતાની મેળે જ જાણવા વિતર્ક (કરેલા). વળી 'પ્રકર્ષેણ' ઘણો 'મદ:' મદ થએલો જેની સમીપમાં, તેવી તે સ્ત્રી (પ્રમદા) રૂપ દેવતા હતી. (તેને) 'આદર આપી' એટલે સર્વ તરફથી (તેની) સ્તુતિ કરી અને (તેનાં) કુશલ વિગેરે પૂછીને, એવો અર્થ છે. 'વિશ્રમ્ભાત્' એટલે આ અમારા ઉપર પ્રેમ કરશે એવા વિશ્વાસથી 'પરિત:' નામ ગોત્ર વિગેરેના ભેદથી (પ્રશ્ન કર્યા). તે દેવતા છે એ જાણવાને લીધે તેઓ 'દુષ્ટબુદ્ધિવાળા' હતા, કારણ કે દેવતા ભોગ કરવા યોગ્ય હોતી નથી. તે દર્શન કરવા યોગ્ય જ હોય છે, પરંતુ સ્પર્શ કરવા યોગ્ય હોતી નથી, એવો અર્થ છે. 33.

નીચેના શ્લોકથી (તેઓએ તેને કરેલા) ત્રણ પ્રશ્નો કહે છે:

કાડસિ કસ્યાડસિ રમ્ભોરુ કો વાડર્થસ્તેડત્ર ભામિનિ॥
રૂપદ્રવિણપણ્યેન દુર્ભગાન્નો વિબાધસે॥34॥

હે કેળના જેવા સાથળવાળી! તું કોણ છે? કોની છે? હે ભામિનિ! તારે અહિં (આવવાનું) શું પ્રયોજન છે? રૂપરૂપી દ્રવ્યરૂપ વેચવાના પદાર્થથી તું અમને દરિદ્રોને પીડા કરે છે. 34.

(1)'તું કોણ છે?' એ જાતિ અને કુલ સંબંધી પ્રશ્ન છે. (2)'કોની છે?' એ સંબંધીઓ, પિતા અને પતિ સંબંધી (પ્રશ્ન છે). (3)અહિં આવવાનું શું પ્રયોજન છે? એ ત્રીજો (પ્રશ્ન છે). તે પ્રશ્નો પરિચય કરવા જ (પૂછેલા છે), પરંતુ ઉત્તર જાણવાનું કાંઈ જ પ્રયોજન નથી. 'હે ભામિનિ!' સંબોધનથી (તેની) સ્તુતિ કરી છે. હે ઉત્તમ સ્ત્રી! ઉપર ઉપરથી તું ઉત્તમ જણાય છે, કારણ કે ઉત્તમ (સ્ત્રી)નું તારું કાર્ય ઉત્તમ છે, પરંતુ તારું એક જ (કાર્ય) અયોગ્ય છે કે 'રૂપરૂપી દ્રવ્યરૂપ વેચવાના પદાર્થથી તું અમને દરિદ્રોને પીડા કરે છે;' રૂપ જ સુવર્ણ વિગેરે દ્રવ્ય છે, અને તે જ વેચવાનો પદાર્થ છે, અને તે ઘણા દ્રવ્યથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે. વળી અમે દરિદ્રો, તેના મૂલ્ય જેટલાં દ્રવ્ય વિનાના છીએ, તેથી તું અમને પીડા કરે છે. કેટલાક તામસ (અસુરોએ) ઉપાય ન જાણવાથી એમ કહ્યું. 34.

બીજાઓએ તો (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:

યા વા કાસ્વિત્ત્વમબલે! દિષ્ટ્યા સંદર્શનં તવ॥
ઉત્સુનોષીક્ષમાણાનાં કધદુકક્રીડયા મન:॥35॥

હે અબલા! તું ગમે તે હો. સદ્ભાગ્યે તારાં દર્શન થયાં. દડાની રમતથી (તને) જોનારનાં (અમારાં) મન તું નીચોવી લે છે. 35.

તું ગમે તે હો. 'વા' શબ્દ અનાદર દર્શાવે છે. 'સ્વિદ્' શબ્દ વિચાર દર્શાવે છે. સંબંધ અને વિચારની દરકાર નથી. 'હે અબલા!' એ સંબોધનથી એમ જણાવ્યું છે કે બલહીનની સેવા કરવી જોઈએ, તેથી (અમે તારા) ચરણ ચાંપવાનું વિગેરે કરીશું. અમે કમનસીબ નથી, પણ સદ્ભાગી છીએ એવો નિર્ણય થાય છે, કારણ કે અમને તારાં દર્શન થયાં. આ સદ્ભાગ્યથી થયું. ઉત્તરાર્ધથી તે અપરાધી હોવાનું કહે છે, (અને) એમ પણ સૂચવે છે કે તું સંપૂર્ણ રીતે દેવતા છે અને દેવતાની સેવા તથા દેવતાનું દર્શન અલ્પ ભાગ્યથી થતાં નથી. તું દડાની રમતથી 'નः' અમારાં મન નીચોવી લે છે. જેમ પથરાઓથી સોમ નીચોવવામાં આવે છે, તેવી રીતે તું મનને ઉપરથી નીચોવી લે છે, જેથી તે ઉંચું જાય જ નહિ1. દડાની રમત તો દેહ ફેરવવાથી થાય. તેમાં અવયવો ઢંકાય છે અને ખુલ્લા થાય છે. તેથી જે (તારાં) દર્શનની ઇચ્છા રાખનારું અમારું ચિત્ત, તે ક્ષણેક્ષણે હરાઈ જાય છે, તેથી મનને દુ:ખ થાય છે. 35.
1.'ઊંચું જાય જ નહિ' એટલે તારાથી દૂર થાય જ નહિ, એવો અર્થ જણાય છે.

બીજા સાત્ત્વિકો હતા, તેઓએ 'આ ઠપકો દેવા યોગ્ય નથી, પરંતુ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે; તેથી સ્તુતિથી પ્રસન્ન થશે' એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકથી સ્તુતિ કરી:
નૈકત્ર તે જયતિ શાલિનિ પાદપદ્મં ઘ્નન્ત્યા મુહુ: કરતલેન પતત્પતઙ્ગમ્॥
મધ્યં વિષીદતિ બૃહત્સ્તનભારભીતં શ્રાન્તેવ દૃષ્ટિરલસા સુશિખાસમૂહ:॥36॥

હે મનોહર સ્ત્રી! હથેળીથી વારંવાર ઉડતા ભ્રમરોને પ્રહાર કરનારીનાં તારાં ચરણ કમલનો સર્વત્ર જય થાય છે. મોટાં સ્તનોના ભારથી ભય પામેલી કેડને ખેદ થાય છે. દૃષ્ટિ થાકેલા જેવી, આળસવાળી છે. કેશનો સમૂહ સુંદર છે. 36.

કારણકે 'તેમની સ્તુતિ કરું છું' એ વાક્ય પ્રમાણે કામશાસ્ત્રમાં કામિની જ દેવતા છે. અલૌકિક રૂપનું વર્ણન, ઉત્તમ તરીકે કહેવું એ જ સ્તુતિ છે, તેથી તે કહે છે. 'હે શાલિનિ' મનોહર અથવા વિજયવાળી સ્ત્રી! તારાં ચરણકમલનો 'એકત્ર' એક સ્થલે 'ન જયતિ' જય થતો નથી. પ્રસિદ્ધ કમલ તો જલમાં જ શોભે છે, પણ તારું (ચરણકમલ) તો સર્વ સ્થલે શોભે છે એવો ભેદ છે. વળી 'ચરણકમલ' ભક્તિ સુચવનારું છે. તેનો1 એક સ્થલે વિજય થતો નથી, પરંતુ સર્વ સ્થલે (વિજય થાય છે). અથવા 'નૈકત્ર' એટલે અનેક સ્થલે (વિજય થાય છે). ચરણકમલને ફરવાનું કારણ '(ઉડતા ભ્રમરોને) પ્રહાર કરનારી' વિશેષણથી કહેલું છે. 'મુહુ:' વારંવાર હથેળીથી ઉડતા ભ્રમરોને પ્રહાર કરનારી (તું છે). દડો લેવા જતાં, વચ્ચે આવતા ભ્રમરોને હથેળીથી પ્રહાર કરનારી (તું છે). તે ભ્રમરો પણ ઉડતા હોય છે. જાતિના વિચારથી ('પતંગમ્' એમ) એકવચન યોજેલું છે. અથવા (આ અસુરો) સાત્ત્વિક હોવાથી સૂર્યને જ તેવો માને છે, કારણ કે આથમતા સૂર્યને સંધ્યાના કિરણો પ્રહાર કરે છે. '(મોટાં સ્તનોના ભારથી ભય પામેલી) કેડને ખેદ થાય છે' શબ્દોનો એવો ભાવ છે કે ખેદ દૂર કરવા માટે અમારે બે કલશો (સ્તનો) પકડી રાખવા. (કેડ) પાતળી હોવાથી (તેને) ખેદ થાય છે. વળી

પાતળી કેડ હોવી એ ઉત્તમ સ્ત્રીનું લક્ષણ છે. તેમ ન હોય, તો ત્રીજાં શાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર)માં કોઈપણ બંધો ઘટે નહિ. 'મોટાં સ્તનોના ભારથી ભય પામેલી' વિશેષણથી ખેદ (થવા)નું કારણ (કહેલું છે). માત્ર ખેદજ થતો નથી, પરંતુ ભંગ થશે એવો ભય પણ (રહે છે). તેથી (તારે) સૂઈને જ (સૂતેલી જ) રહેવું જોઈએ, એવો ભાવ છે. વળી તારી દૃષ્ટિ પણ થાકેલી જેવી, અને રસથી ભરેલી આળસવાળી થએલી છે. થાક બહારનાં કાર્યથી શરીરને થાય, આળસ મનને થાય. સુંદર છે કેશોનો સમૂહ જેવો તેવી (તું છે), તેથી (તારે અમારા) ખોળામાં શયન કરવું, એવો ભાવ છે. 36.

1.'ન' શબ્દ સાથે 'એકત્ર'નો સમાસ છે, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલું છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને, શાંત રહેલીએ તેણે 'નાકબુલ કરેલું ન હોય તે કબુલ ગણાય' એમ જાણીને બધાએ તેને પકડી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઇતિ સાયંતનીં સન્ધ્યામસુરા: પ્રમદાયતીમ્॥
પ્રલોભયન્તીં જગૃહુર્મત્વા મૂઢધિય: સ્ત્રિયમ્॥37॥
પ્રહસ્ય ભાવગમ્ભીરં જિઘ્રન્ત્યાત્માનમાત્મના॥

એ પ્રમાણે સ્ત્રીની પેઠે આચરણ કરતી, અને લોભાવતી સાંજની સંધ્યા (દેવી)ને મૂઢબુદ્ધિવાળાઓએ સ્ત્રી માની પકડી, (અને)(ચિત્તને) આનંદ થાય તેમ હસીને પોતાની મેળે પોતાને સૂંઘવા લાગ્યા. 371/2.

સ્ત્રીની પેઠે આચરણ કરતી, અને પોતાને 'લોભાવતી' એટલે કામ ઉત્પન્ન કરતી સાંજની પશ્ચિમમાં દેખાતી સંધ્યાને, 'સ્ત્રી જ્યારે લોભાવનારી થઈ ત્યારે પ્રાપ્ત થઈ' એમ જાણીને પકડી, એટલે (તેનું) આલિંગન કર્યું, કારણ કે આ મૂઢબુદ્ધિવાળા હતા. બ્રહ્માના પુત્રો હોવા છતાં સત્ય જાણતા નહતા, તેથી તેવા કહેલા છે. 'તેથી શું થયું?' એવો સંશય રહે, તેથી કહે છે (કે), તે બધાએ તેને આલિંગન કરીને, તેણે પોતાની અંદર પ્રવેશ કરતાં, ભૂતના આવેશવાળાઓની પેઠે તેઓ પોતાની મેળે પોતાને સૂંઘવા લાગ્યા. આરંભમાં તેણે આલિંગન કર્યું હોય તેમ પ્રસન્ન થયા, ક્ષણ પછી તેને ન જોતાં, 'અમને ઠગવા સંતાઈ ગઈ' એવા વિચારથી (ચિત્તને) આનંદ થાય તેમ હસીને, પછી પોતાને જ સ્ત્રી માનીને, (સ્ત્રીપણાંનો) નિર્ણય કરાવનારાં રૂપ વિગેરે ન જોતાં, (તેને) કમલના જેવી ગંધવાળી માનીને, ગંધથી ઓળખવા માટે સૂંઘવા લાગ્યા. 371/2.

એ રીતે આરંભમાં એક પ્રકારથી1 ત્રણ જાતની સૃષ્ટિ કહીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી બીજા પ્રકારથી (ત્રણ જાતની સૃષ્ટિ) કહે છે:

કાન્ત્યા સસર્જ ભગવાન્ગન્ધર્વાડપ્સરસાં ગણાન્॥38॥
વિસસર્જ તનું તાં વૈ જ્યોત્સ્નાં કાન્તિમયીં પ્રિયામ્॥
ત એવ ચાડડદદુ: પ્રીત્યા વિશ્વાવસુપુરોગમા:॥39॥

ભગવાને કાંતિથી ગંધર્વો અને અપ્સરાઓના સમૂહો ઉત્પન્ન કર્યા. તે ચંદ્રિકારૂપ કાંતિવાળા પ્રિય શરીરનો ખરેખર ત્યાગ કર્યો, અને વિશ્વાવસુ વિગેરે જેઓમાં મુખ્ય હતા

તેઓએ જ પ્રીતિથી તે ગ્રહણ કર્યું. 38।.

'કાંતિ' એટલે લાવણ્ય. આ 2સાત્ત્વિક સૃષ્ટિ છે. કેટલાક આ રાજસી (સૃષ્ટિ) કહે3 છે. સાધ્યો અને પિતૃઓ સાત્ત્વિક હોવાથી4 શંકાવાળું5 છે. 'ભગવાને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે બ્રહ્મામાં) ફરી મૂલ (ભગવાને) પ્રવેશ કર્યો, કારણ કે આરંભ કરેલા ગુણો સમાપ્ત થએલા. 'ગંધર્વો અને અપ્સરાઓના સમૂહો' શબ્દથી (તેઓની) પેટા-જાતિઓના પ્રકારો (કહેલા છે). 38.

તે શરીરનો પણ બ્રહ્માએ ત્યાગ કર્યો. તે ચંદ્રિકા થયું, કારણ કે તે (ચંદ્રિકા) કાંતિવાળી છે. 'કાન્તીમતીમ્' એવો પાઠ હોય ત્યારે પણ તેવો જ અર્થ (થાય છે). તે (ચંદ્રિકા) બ્રહ્માને પ્રિય છે. અથવા ગંધર્વો અને અપ્સરાઓને પ્રિય છે, કારણ કે તેઓ ચંદ્રિકામાં જ રમણ કરે છે. તેથી જ તે જ સમૂહોએ તેને ગ્રહણ કરી. 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી ભૌતિક ચંદ્રિકાને પણ (ગ્રહણ કરી). 'વિશ્રવાવસુ શ્રેષ્ઠ થયો' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, અને 'ગંધર્વો અને અપ્સરાઓમાં (હું) વિશ્રવાવસુ અને પૂર્વચિત્તિ છું' એ વિભૂતિ વર્ણવનારાં વાક્ય પ્રમાણે, વિશ્રવાવસુ વેદમાં મુખ્ય (કહેલો છે) 39.

1.'એક પ્રકારથી' એટલે તામસતામસ, તામસસાત્ત્વિક અને તામસરાજસ પ્રકારથી. (પ્ર) તામસના પેટાના ત્રણ ગુણોથી એવો અર્થ થયો.

2.આ (સૃષ્ટિ) ઉત્પન્ન કરનાર શરીર પ્રકાશ કરનારું હોવાથી અને પ્રિય હોવાથી, તેના કાર્યરૂપ આ સૃષ્ટિ પણ સાત્ત્વિક છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3.આ શ્રીધરનો મત નથી. (પ્ર)

4.જૂઓ. 3।।.

5.તર્ક(નો આધાર) ન હોવાથી શંકાવાળું છે એમ દોષ દર્શાવે છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તામસી (સૃષ્ટિ) કહે છે:

સૃષ્ટ્વા ભૂતપિશાચાંશ્ચ ભગવાનાત્મતન્દ્રિણા।।
દિગ્વાસસો મુક્તકેશાન્ વીક્ષ્ય ચાડમીલયદ્ દૃશૌ ॥40॥

વળી ભગવાને (બ્રહ્માએ) પોતાની આળસ અને નિદ્રાથી ભૂતો અને પિશાચોને ઉત્પન્ન કરીને, (તેઓને) નગ્ન અને છૂટા કેશવાળા જોઈને બંને નયનો બંધ કર્યાં. 40.

'તન્દ્રી' એટલે આળસ અને નિદ્રા. તેનાથી ભૂતો અને પિશાચોને ઉત્પન્ન કર્યા. વળી આ સૃષ્ટિ આટલી જ નથી, પરંતુ વધારે પણ છે એમ જણાવવા 'સૃષ્ટ્વા' 'ઉત્પન્ન કરીને' એમ 'ક્ત્વા' (સંબંધક ભૂતકૃદંતનો) પ્રત્યય લગાડેલ છે. વળી નયનો બંધ કરવાં એ આળસ અને નિદ્રાનું વચલું સાધન છે. ઉત્પન્ન કરેલા પિશાચો નગ્ન અને છૂટા કેશવાળા હતા. તેઓને અમંગળ જોઈને બંને નયનો બંધ કર્યાં, અને નયનો બંધ કરવાથી ઉન્માદનો સમૂહ ઉત્પન્ન થયો, તેથી બંને શરીરોનો ત્યાગ1 કર્યો. 40.

1.'ત્યાગ કર્યો' એટલે નયનો બંધ કરેલી સ્થિતિનો ત્યાગ કર્યો. (પ્ર) બગાસાંવાળા અને નયનો બંધ કરેલાં એ બંને શરીરો (સ્થિતિઓ)નો ત્યાગ કર્યો, એવો અર્થ જણાય છે.

તે પૈકી એક (શરીર)નો ઉપયોગ નીચેના (અર્ધ) શ્લોકમાં કહે છે:

જગૃહુસ્તદ્વિસૃષ્ટાં તાં જૃમ્ભણાડડખ્યાં તનું પ્રભો:॥
નિદ્રામિન્દ્રિયવિક્લેદો યયા ભૂતેષુ દૃશ્યતે॥
યેનોચ્છિષ્ટાન્ ધર્ષયન્તિ તમુન્માદં પ્રચક્ષતે॥41॥

તેમણે તજેલાં પ્રભુનાં તે જૃંભણ નામના શરીરને તેઓએ ગ્રહણ કર્યું, જેનાથી પ્રાણીઓમાં ઇન્દ્રિયોનો વિકલેદ જોવામાં આવે છે, તે નિદ્રાને જે (સમૂહે ગ્રહણ કરી) તેને ઉન્માદ કહે છે, કારણ કે ઉચ્છિષ્ટોનો તેઓ અત્યાચાર કરે છે. 41.

ભૂતો અને પિશાચોએ જ તે (શરીર) ગ્રહણ કર્યું. 'વિશેષેણ' સારી રીતે 'સૃષ્ટા' તજેલ તે 'વિસૃષ્ટા', એ વ્યુત્પત્તિથી પહેલાંની પેઠે ગ્રહણ કરેલ હોવાનું1 પણ સૂચવેલું છે. 'વિસૃષ્ટા' એટલે તજેલાં તે બે (શરીરો)નો ભેદ દર્શાવવા 'જૃંભણ નામનાં' શબ્દથી પહેલા (શરીર)નું નામ કહેલું છે, કારણ કે આળસ અને નિદ્રા આવે, ત્યારે જૃંભા (બગાસાં) આવે છે. અશુભ હોવા છતાં ગ્રહણ કરવાનું કારણ 'પ્રભુના' શબ્દથી કહેલું છે. હવે પહેલાં જેને વિષે સંદેહ હતો તે બીજાં (શરીર)ને 'નિદ્રા' શબ્દથી જણાવે છે. નિદ્રા જ બીજું શરીર હતું. પહેલું તો જૃંભણ નામનું હતું. 'જેનાથી પ્રાણીઓમાં ઇન્દ્રિયોનો વિકલેદ જોવામાં આવે છે' શબ્દોથી દેવતારૂપ નિદ્રાનું કાર્યદ્વારા લક્ષણ કહે છે; કારણ કે (1)નિદ્રાથી બધી ઇન્દ્રિયોનો લય થાય છે અને (2)નિદ્રાથી નાશ થાય છે. (3)આધિદૈવિક તે (નિદ્રા)થી જ નયનોમાંથી (આસુંઓનો) સ્રાવ વિગેરે પણ થાય છે. તેથી ત્રણે પ્રકારનાં (તે) કાર્યને 'ઇન્દ્રિયોનો વિકલેદ' કહે છે. તે (નિદ્રા)ને જેમણે ગ્રહણ કરી તેઓને (ઉન્માદ કહે છે), કારણ કે 'ઉચ્છિષ્ટોનો (તેઓ અત્યાચાર કરે છે)' શબ્દોથી કહેલા છે. તે સમૂહ તો 'ઉન્માદ' નામનો છે, 'જેણે તે (નિદ્રા) ને ગ્રહણ કરી' એમ ભાવાર્થથી કહેલું છે. તેમ ન હોય, તો વર્ણન નકામું થાય. "તેઓનું નામ ઉન્માદ કેમ પડ્યું?" એવી શંકા થાય, તેથી જે કારણથી તેઓ ઉચ્છિષ્ટોનો-એટલે ભોજન વિગેરેથી અથવા મલત્યાગ વિગેરેથી અપવિત્ર થએલા હોય તેઓનો-અત્યાચાર કરે છે, તેથી તે કારણથી તે સમૂહને ઉન્માદ કહે છે. 'ઉદ્ગત:' વધી ગએલું છે 'માદ:' ગાંડપણ જેનું તે (ઉન્માદ), કારણ કે ગાંડાઓ જ સાવધાન ન હોય તેઓનો અત્યાચાર કરે છે. તેથી તે સમૂહને 'ઉન્માદ' કહે છે.

અથવા ભૂતો અને પિશાચોએ જ જૃંભણ નામનાં અને નિદ્રા શરીરોને ગ્રહણ કરેલાં, અને નિદ્રાથી બીજા દેહે ઉત્પન્ન કરેલા સમૂહને અત્યાચાર કરવા સાધન તરીકે ગ્રહણ કરેલું. તેમ હોય, ત્યારે તે સમૂહનો પણ પિશાચોમાં જ સમાવેશ થએલો જાણવો. પિશાચો અત્યાચાર કરે છે. ઓળખનારાઓ તેઓને ઉન્માદ કહે.41

1.બીજો નિદ્રાવાળો દેહ બ્રહ્માએ ગ્રહણ કર્યો હોવાનું સૂચવેલું છે, એવો અર્થ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં રાજસી સૃષ્ટિ કહે છે:

ઊર્જસ્વન્તં મન્યમાન આત્માનં ભગવાનજ:॥
સાધ્યાન્ ગણાન્ પિતૃગણાન્ પરોક્ષેણાડસૃજત્પ્રભુ:॥42॥

પોતાને શક્તિમાન માનનાર સમર્થ ભગવાન્ અજે સાધ્યોના સમૂહોને અને પિતૃઓના સમૂહોને અદૃષ્ટ પ્રકારે ઉત્પન્ન કર્યા.42.

'ઇટ્' અને 'ઊર્જ:' શબ્દો અમુક શક્તિના અર્થવાળા છે. ઇન્દ્રિયોને વિષયો ગ્રહણ કરવાનું અમુક સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરાવનારી, આત્મામાં રહેલી, વિચાર (કરવા)ના કારણરૂપ શક્તિ 'ઊર્જ:' કહેવાય છે, જ્યારે ભૂખ અને તરસને ઘણું વધારનારી શક્તિ 'ઇટ્' કહેવાય છે. તેથી જ 'ઇટ્ (પ્રાપ્ત) કરીને ઊર્જ: (પ્રાપ્ત) કરીને' એ વાક્ય પ્રમાણે શાખાનો છેદ કરવામાં આ બે શક્તિઓ ઇચ્છેલી છે. આ બે શક્તિઓ ભગવાનની જ છે, અને જીવોમાં 'અન્નમાં આદ્ય દહીં ખરેખર ઊર્જ: છે' 'ઉદુંબર (વૃક્ષ) ખરેખર ઊર્જ: છે'. 'પ્રાણને ઇટ્, અપાનને ઊર્જ:' એ વાક્યો1 પ્રમાણે ઓષધિઓ અને વનસ્પતિઓમાં રહેલી છે. જેનામાં ઊર્જ: હોય , તે 'ઊર્જવાળો' (શક્તિમાન). જ્યારે બ્રહ્માને અભિમાન થયું-ભગવાન્ શબ્દ મૂલ ઊર્જ:નો સંબંધ દર્શાવનારો છે, (અને) 'અજ' શબ્દથી અભિમાનનું કારણ કહેલું છે, તેમ ન હોય તો સર્વરૂપ (સર્વ પદાર્થ બનેલા) ભગવાન્ પોતે તેવા (અજ-જન્મરહિત) હોવાનું અભિમાન ન કરે-ત્યારે તેમણે અદૃષ્ટ પ્રકારે સાધ્યોને અને પિતૃઓના સમૂહને ઉત્પન્ન કર્યા. જે જોએલું ન હોય તે બધું પરોક્ષ (અદૃષ્ટ) છે. તેથી જ 'અને શરમાએલાઓ ન દેખાતા (પદાર્થ)ના ભાગવાળા છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સાધ્યો વધેલા (પદાર્થ)ના ભાગવાળા થયા. અને પિતૃઓ ન્યુબ્જ2(માં રહેલ પદાર્થ)ના ભાગવાળા. તેથી તે બંનેની સૃષ્ટિ (બ્રહ્માએ) જોયા વિના જ કરેલી. તેવી રીતે સૃષ્ટિ કરવાનું સામર્થ્ય 'સમર્થ' વિશેષણથી કહેલું છે. 42.

1.આ વાક્યોથી એ શક્તિઓ ઓષધિઓ અને વનસ્પતિઓમાં હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે. (પ્ર)

2.'ન્યુબ્જ' એ શ્રાદ્ધમાં વપરાતું એક વાસણ છે. તેમાં રહેલા પદાર્થ પિતૃઓને પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

તે શરીરનો પણ (બ્રહ્માએ) ત્યાગ કર્યો, (એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે):

તં ત્વાત્મસર્ગં તત્કાયં પિતર: પ્રતિપેદિરે॥
સાધ્યેભ્યશ્ચ પિતૃભ્યશ્ચ કવયો યદ્વિતન્વતે॥43॥

તે તેમને ઉત્પન્ન કરનાર તેમનાં શરીરને તો પિતૃઓએ પ્રાપ્ત કર્યું, જેથી કવિઓ સાધ્યોને અને પિતૃઓને આપે છે. 43.

તેથી જ 'આત્મસર્ગ' પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર, 'તેમનાં' બ્રહ્માના 'કાયં' શરીરને, તે બંનેએ-અને મુખ્ય રીતે પિતૃઓએ-પ્રાપ્ત કર્યું, કારણ કે લોકમાં પિતૃઓ જ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. તે શરીરને લીધે બંનેને થતી પ્રાપ્તિ ઉત્તરાર્ધથી કહેલી છે. 'યદ્' જે શરીરને લીધે લોકો વધારાના (પદાર્થના યજ્ઞ)થી અને શ્રાદ્ધથી (સાધ્યોને અને પિતૃઓને) આપે છે. 43.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ફરીથી ત્રીજી1 ત્રણ ગુણોની સૃષ્ટિ કહે છે:

સિદ્ધાન્વિદ્યાધરાંશ્ચૈવ તિરોધાનેન સોઽસૃજત્॥
તેભ્યોઽદદાત્તમાત્માનમન્તર્ધાનાઽઽખ્યમદ્ભુતમ્॥44॥

તેમણે સિદ્ધો અને વળી વિદ્યાધરોને તિરોધાનથી ઉત્પન્ન કર્યા, (અને) તેઓને પોતાનું તે અદ્ભુત અંતર્ધાન નામનું શરીર આપ્યું. 44.

આ સાત્ત્વિકો છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા સિદ્ધો અને કર્મ કરેલા વિદ્યાધરો. બંનેને પણ તિરોધાનથી જ ઉત્પન્ન કર્યા. તિરોધાન (અદૃશ્ય) થવાની વિદ્યારૂપ જે દૈવી શક્તિ, તેનાથી ઉત્પન્ન કર્યા, એવો અર્થ છે. વળી તે શરીરનો (બ્રહ્માએ) પહેલાંની પેઠે ત્યાગ ન કર્યો, પણ તેઓને આપ્યું, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'આત્માનં' શરીર આપ્યું. સંદેહ ન રહે તે માટે તે (શરીર)નું નામ કહે છે (કે) અંતર્ધાન એવું નામ છે જેનું. 'અદ્ભુત' વિશેષણથી પોતે દાન કરવાનું કારણ કહેલ છે. 44.

1.રાજસ રાજસ, રાજસ સાત્ત્વિક, અને રાજસ તામસ પ્રકારની (પ્ર). રાજસના પેટાના ત્રણ ગુણોની એવો અર્થ થયો.

નીચેના શ્લોકમાં રાજસી (સૃષ્ટિ) કહે છે:

સ કિન્નરાન્કિમ્પુરુષાન્પ્રત્યાત્મ્યેનાસૃજત્પ્રભુ:॥
માનયન્નાત્મનાઽઽત્માનમાત્માભાસં વિલોકયન્॥45॥

તે સમર્થે (પોતાના) પ્રતિબિંબરૂપથી (પોતાના) આત્મા (શરીર)નો આદર કરતાં, પ્રતિબિંબ જોતાં પ્રતિબિંબથી કિન્નરો અને કિંપુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યા. 45.

કિન્નરો અને કિંપુરુષો દેવોના ગવૈયાઓ છે, તેઓને 'પ્રત્યાત્મ્યેન' પ્રતિબિંબથી ઉત્પન્ન કર્યા. 'સમર્થે'નો અર્થ પહેલાં કર્યો છે તેવો છે. માત્ર પ્રતિબિંબથી તેઓની સૃષ્ટિ કરી ન હતી, પરંતુ સન્માન આપીને કરેલી એમ '(પ્રતિબિંબથી આત્માનો) આદર કરતાં' શબ્દથી કહેલ છે. 'આત્મના' પ્રતિબિંબના રૂપથી, બિંબરૂપ આત્માનો આદર કરતાં ઉત્પન્ન કર્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. લોકમાં પણ દર્પણ વિગેરેમાં મુખ જોતાં (લોક) પોતાનો ઘણો આદર કરે છે. વળી માત્ર સન્માન સાથેના (પ્રતિબિંબથી ઉત્પન્ન કર્યા) ન હતા, પરંતુ પ્રતિબિંબ જોતાં જ ઉત્પન્ન કરેલા. તેને જોઈને સન્માન સાથેના પ્રતિબિંબથી ઉત્પન્ન કર્યા, એવો અર્થ છે. 45.

તેને લીધે કાર્ય ત્રણ પ્રકારનું1 થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તે તુ તજ્જગૃહૂ રૂપં ત્યક્તં યત્પરમેષ્ઠિના॥
મિથુનીભૂય ગાયન્તસ્તમેવોષસિ કર્મભિ:॥46॥

તેઓએ તો સ્ત્રીપુરુષનાં જોડકાં થઈને પ્રાત:કાલે કર્મો વડે તેમનું જ ગાન કરતાં જે શરીર પરમેષ્ઠીએ તજી દીધેલું તેને જ ગ્રહણ કર્યું. 46.

આ શરીર બ્રહ્માએ તજી જ દીધું, કારણ કે તે પરમેષ્ઠી, 'તેથી તેમણે ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા હતા. તેથી જે થયું તે ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. તે બંને પણ સ્ત્રી અને પુરુષના શરીરથી (પ્રકટ) થયા. આ2 પ્રતિબિંબનો ગુણ છે. અને 'ઉષસિ' પ્રાત:કાલે રસ પ્રકટ થાય તે માટે સ્ત્રી પુરુષનાં જોડકાં થઈને જ બ્રહ્માએ કરેલાં સરસાઈનાં કારણરૂપ કર્મો વડે તે જ બ્રહ્માનું ગાન કરતાં તે શરીરને ગ્રહણ કર્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ગાન દર્શનથી3 થએલું. 46.

1.(1) સ્ત્રી અને પુરુષ શરીરવાળા થવું. (2) સ્ત્રી અને પુરુષના રસ પ્રકટ થાય તે માટે જોડકાં કરવાં અને (3) બ્રહ્માનાં કર્મોનું ગાન કરવું એ ત્રણ પ્રકારનું કાર્ય થયાનું કહેલ જણાય છે.
2.'આ' એટલે સ્ત્રી અને પુરુષ થવું તે. (પ્ર).
3.'દર્શનથી થએલું' એટલે દર્શનનો ગુણ છે. (પ્ર) 'તેથી' એટલે બ્રહ્માએ તજી દીધેલ આ શરીર ગ્રહણ કરવાથી, એવો અર્થ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તામસી સૃષ્ટિ કહે છે:

દેહેન વૈ ભોગવતા શયાનો બહુચિન્તયા॥
સર્ગેઽનુપચિતે ક્રોધાદુત્સસર્જ હ તદ્વપુ:॥47॥

સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ ન થતાં ઘણી ચિંતાને લીધે ખરેખર સ્થૂલ દેહથી (બ્રહ્માએ) સૂઈ જઈ ક્રોધને લીધે તે શરીરનો ત્યાગ કર્યો. 47.

'ભોગવતા' એટલે સ્થૂલ દેહથી (સૂતા). 'ભોગ:' વિષયોનો ભોગ, તે જેને હોય તે સ્થૂલ થાય જ. આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, એમ 'વૈ' 'ખરેખર' શબ્દથી કહેલું છે. ઘણી ચિંતાને લીધે બ્રહ્મા સૂઈ ગયા, લાંબા થઈને પડ્યા, એવો અર્થ છે. ચિંતાનું કારણ 'સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ ન થતાં' શબ્દથી કહેલું છે. ઇચ્છા પૂર્ણ ન થતાં (બ્રહ્માને) ક્રોધ થયો, અને ક્રોધને લીધે તે શરીરનો ત્યાગ કર્યો. 47.

તજી દીધેલા શરીરમાંથી સૃષ્ટિ થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યેઽહીયન્તાઽમુત: કેશા અહયસ્તેઽઙ્ગ જજ્ઞિરે॥
સર્પા: પ્રસર્પત: ક્રૂરા નાગા ભોગોરુક્રધધરા:॥48॥

આ (શરીર)માંથી કેશો ખેરવાયા, તે અહિઓ થયા. હે વહાલા! હરતાફરતા (શરીર)માંથી ક્રૂર સર્પો થયા, (અને) મોટી ફેણ અને ગરદનવાળા નાગો થયા. 48.

આ (બ્રહ્માના) શરીરમાંથી જે કેશો ખેરવાયા (તે અહિઓ થયા). આથી એમ જણાય છે કે (બ્રહ્માએ) ક્રોધને લીધે પોતાના કેશો પણ ખેંચી કાઢેલા. તે કેશો જ અહિઓ થયા. અહિઓ, સર્પો અને નાગો એ પેટાભેદો છે.

ક્રિયાવન્તોઽફણાદ્યાશ્ચ સફણાસ્તુ તથા પરે॥28॥
નાગા અજગરા: પ્રોક્તા મધ્યમા: સવિષા: સ્મૃતા:॥

ફેણ વિનાના પહેલા કહેલા ક્રિયાવાળા છે. તેમજ છેલ્લા (કહેલા) ફેણવાળા નાગો તો અજગર કહેવાએલા છે. વચલા વિષવાળા મનાએલા છે. કા. 281/2.

કારણ કે 'અહીયન્ત' 'ખેરવાયા' તેથી 'અહિઓ' થયા. (બ્રહ્માએ) ક્રોધને લીધે જે હરફર કરી, તે ('પ્રસર્પત:') હેરફેર કરતા દેહમાંથી જે ઉત્પન્ન થયા તે 'સર્પો' (અને) પડી રહેલા ક્રિયાવિનાના દેહમાંથી જે ઉત્પન્ન થયા તે 'નાગો' છે. (નાગો) સ્થૂલ આકારવાળા ક્રિયા વિનાના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયા, તેથી મોટી ફેણ અને ગરદનવાળા છે. મોટી છે ફેણ અને મોટી છે ગરદન જેઓની તેવા થયા. ગરદન ફેણનું (ફેણ ધારણ કરવાનું) સ્થાન છે. ('ભોગોરુક્રધધરા:' શબ્દમાં) 'ઉરુ' 'મોટી' શબ્દ વચ્ચે યોજેલો હોવાથી (ફેણ અને ગરદન)

બંને સાથે (તેનો) સંબંધ છે. અથવા ભોગ માટે અથવા ભોગની જરૂરીઆતને લીધે મોટી ગરદનવાળા (એવો અર્થ લેવો). 48.

એવી રીતે નવ પ્રકારની સૃષ્ટિ કહીને, (બ્રહ્માએ) પોતાને ગુણથી પર વિચારી કોઈ એક સૃષ્ટિ રચી, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ આત્માનં મન્યમાન: કૃતકૃત્યમિવાડડત્મભૂ:॥
તદા મનૂન્ સસર્જાડન્તે મનસા લોકભાવનાન્॥49॥

પછી ભગવાનથી ઉત્પન્ન થએલા (બ્રહ્મા)એ પોતાને કૃતકૃત્ય જેવા માનતાં અંતે લોકોને આનંદ કરાવનાર મનુઓને મનથી ઉત્પન્ન કર્યા. 49.

યદૈવ પુરુષ: સ્વસ્મિન્ગુણાતીતેડવતિષ્ઠતે॥29॥
તદૈવ કૃતકૃત્યોડહમિત્યાત્માનં સ મન્યતે॥

જ્યારે પુરુષ ગુણથી પર પોતાની અંદર સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે જ 'હું કૃતકૃત્ય છું' એમ તે પોતાને માને છે. કા. 291/2.

ચિંતનથી તેવા (કૃતકૃત્ય) હોવાથી 'ઇવ' 'કૃતકૃત્ય જેવા' એમ કહેલું છે. એવા થવાનું કારણ 'આત્મભૂ:' શબ્દથી કહેલું છે. 'આત્મન:' ભગવાનમાંથી તે ઉત્પન્ન થએલા હતા. પછી શરીરને ઠેકાણે રહેલા મનથી તેમણે મનુઓને ઉત્પન્ન કર્યા. આ સંબંધમાં મુખ્ય મનુઓ ચૌદ છે, (અને) બીજા પણ તેમના જેવા ઘણા છે. પોતાની (પોતે રચેલી) સૃષ્ટિના અંતે (મનુઓને ઉત્પન્ન કર્યા). હવે પછી બ્રહ્માની (રચેલી) સૃષ્ટિ નથી. ઋષિઓની (નીચે શ્લોક પરમાં કહેલી) સૃષ્ટિ તો વેદરૂપ ભગવાનમાંથી (થએલી છે). આ (મનુઓ)ની સરસાઈ 'લોકોને આનંદ કરાવનાર' વિશેષણથી કહેલી છે, કારણ કે તેઓ લોકોને ધર્મ વિગેરેથી આનંદ કરાવે છે. 49.

પછી બ્રહ્માએ પોતાનું સામર્થ્ય તેઓને આપ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તેભ્ય: સોડત્યસૃજત્સ્વીયં પુરં પુરુષ આત્મવાન્॥
તાન્દૃષ્ટ્વા યે પુરા સૃષ્ટા: પ્રશશંસુ: પ્રજાપતિમ્॥50॥

પ્રસન્ન થએલા તે પુરુષે પોતાનું પુર તેઓને આપ્યું. જેઓને પહેલાં ઉત્પન્ન કરેલા, તેઓએ તેમને જોઈને પ્રજાપતિની (નીચે પ્રમાણે) પ્રશંસા કરી. 50.

(બ્રહ્માનું) બ્રહ્માંડરૂપ 'પુર', તેજ કાલના વિભાગ કરી તેઓને આપ્યું, કારણ કે તે (બ્રહ્મા) પુરુષ1 છે, તેથી 'તેઓ પુરનું પાલન કરશે (અને) પોતે શયન કરશે' એવા વિચારથી આપ્યું. પછી બ્રહ્માને ઠેકાણે ઘણા મનુઓ થયા, તેથી પહેલાં જેમને ઉત્પન્ન કરેલા તેઓને સુખ થયું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. મનુઓ કરતાં પહેલાં જેઓને ઉત્પન્ન કરેલા તેઓએ પ્રજાપતિની પ્રશંસા કરી. 50.

1.'પુરિ' પુરમાં 'શેતે' શયન કરે, તે 'પુરુષ'. તેથી બ્રહ્માએ શયન કરવા મનુઓને બ્રહ્માંડનું રક્ષણ કરવા તે સોંપી દીધું, એવો અર્થ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં (તેમણે કરેલી બ્રહ્માની) પ્રશંસા જ કહે છે:

અહો એતજ્જગત્સ્રષ્ટુ: સુકૃતં બત તે કૃતમ્॥
પ્રતિષ્ઠિતા: ક્રિયા યસ્મિન્સાકમન્નમદામહે॥51॥

અહો! હે જગત્ રચનાર! આનંદની વાત છે કે તમારું આ કાર્ય ઉત્તમ કાર્ય છે જેની (તેની)અંદર ક્રિયાઓ સ્થાપન થએલી છે. અમે સાથે અન્નનું ભોજન કરશું.51

સૃષ્ટિ ઘણી આશ્ચર્યરૂપ છે. અમને પણ તેમણે (બ્રહ્માએ) જ ઉત્પન્ન કર્યા, આમને (મનુઓને) પણ, (તેમણે જ ઉત્પન્ન કર્યા). તેમ છતાં કારણ સરખું હોવા છતાં પણ (આ મનુઓ) ઉત્તમ થયા તેથી જગત્ રચનારનું આ કાર્ય જ ઉત્તમ કાર્ય છે. પોતાનાં શરીર કરતાં પણ આ ઉત્તમ થયું, તેથી હર્ષ જણાવવા 'વત' 'આનંદની વાત છે કે' શબ્દ (યોજેલ છે). 'જેની અંદર ક્રિયાઓ સ્થાપન થએલી છે' શબ્દોથી બીજું કારણ પણ કહેલું છે. જે મનુરૂપ કાર્યમાં ધર્મ વિગેરે ક્રિયાઓ ઉત્તમ પ્રકારે સ્થાપન થએલી છે. આથી ધર્મ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયાનું કહ્યું; અને 'અમે સાથે અન્નનું ભોજન કરીશું' શબ્દોથી અર્થ અને કામ (પ્રાપ્ત થયાનું કહ્યું). એ રીતે (મનુઓ) સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. 51.

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનની ઉત્તમ દિવ્ય શક્તિથી (થએલી) સૃષ્ટિ કહે છે:

તપસા વિદ્યયા યુક્તો યોગેન સુસમાધિના॥
ઋષીનૃષિર્હૃષીકેશ: સસર્જાઽભિમતા: પ્રજા:॥52॥

તપ, વિદ્યા અને ઉત્તમ સમાધિ સુધીના યોગવાળા ઋષિ હૃષીકેશે (પોતાને) પ્રિય પ્રજારૂપ ઋષિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. 52.

જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ વડે હૃષીકેશ ભગવાને સર્વ વેદો વિગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા, પ્રિય પ્રજારૂપ ઋષિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. અહિં (આ શ્લોકમાં) જ્ઞાનને તપ (અને) ભક્તિને વિદ્યા (કહેલ છે). 'યોગવાળા' એટલે ભગવાનની દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલા, અથવા ઉત્તમ સમાધિ સુધીના યોગવાળા, અથવા સૃષ્ટિ રચનાર ઇન્દ્રિયોના પતિ હોવાથી (આ) સર્વ (સાધનો)થી ભગવાને(ઉત્પન્ન કર્યા). 'ઋષિઓ' ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલા અને જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળા, કર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા તથા ભક્તિમાં શ્રદ્ધાવાળા એવા ત્રણ પ્રકારના હોય છે. વળી તે1 પણ ઋષિ અને હૃષીકેશ એટલે શબ્દ અને (તેના) અર્થરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, એવો અર્થ છે. 52.

1.'તે' એટલે ઋષિઓને ઉત્પન્ન કરનાર.

ભગવાનના છ ગુણો ભેગા થઈ (આ સૃષ્ટિ) રચનારના વિશેષણ થએલા હોવાથી, ઉત્પન્ન કરેલાઓને તેમણે એકએક અંશ આપ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તેભ્યો હ્યેકૈકશ: સ્વસ્ય દેહસ્યાંશમદાદજ:॥
યત્તત્સમાધિયોગર્દ્ધિતપોવિદ્યાવિરક્તિમત્॥53॥

જન્મરહિતે પોતાના દેહનો એકએક અંશ જે સમાધિ, યોગ, ઋદ્ધિ, તપ, વિદ્યા અને વૈરાગ્યવાળો તે તેઓને આપ્યો. 53.

‘હિ’ આ અર્થ યોગ્ય જ છે, કે જે અંશના આદરથી જેમને ઉત્પન્ન કરેલા હોય, તેઓને તે અંશ આપવો જોઈએ. પોતાને માટે તો (કોઈ અંશની) જરુર નથી, કારણ કે આ જન્મરહિત છે, એટલે હવે પછી પુત્ર વિગેરેના પ્રકારથી ઉત્પન્ન નથી થવાના. ઉત્તરાર્ધથી તે અંશો જ કહે છે. જે જેનો (જેને આપ્યો) તે જ તેનો (થયો), એવો અર્થ છે. ઐશ્વર્ય વિગેરે (ભગવાનના) છ ગુણોમાં સમાધિ વિગેરે (છ) નો સમાવેશ કરવો; અથવા તેમનો (દરેકનો) તે (એક એક ગુણ) તરીકે અર્થ કરવો; અથવા ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી ‘ભગ’ શબ્દથી ઓળખાતા આ જૂદા (જાણવા). (1) સમાધિ એટલે ચિત્તનું એકાગ્રપણું, (2) યોગ તેનો ઉપાય, (અને) (3) ઋદ્ધિ (વૈભવ) તેનું ફલ એ ત્રણ એક વર્ગના છે; અને તપ એટલે જ્ઞાન, વિદ્યા એટલે ભક્તિ અને વૈરાગ્ય બીજા વર્ગના છે. (1) વિદ્યા જ ‘યશ’ છે. (2) ઋદ્ધિ જ ‘શ્રી’ છે, (3) યોગ ‘બલ (વીર્ય)’ છે, (4) સમાધિ ‘ઐશ્વર્ય’ છે એમ (જાણવું)1, અને ‘સમ્યગ્’ ઘણી છે શત્રુઓને ‘આધિ:’ મનની પીડા જેનાથી, (તે સમાધિ) એવી (તેની) વ્યુત્પત્તિ છે. ઋષિઓ ભગવાનનો એકએક અંશ પ્રાપ્ત કરે છે, એવો અર્થ છે. 53.
1.ભગવાનના છ ગુણો પૈકી ચાર ગણાવ્યા. (૫) તપ જ્ઞાન છે એમ ઉપર જણાવેલ છે. (6)વૈરાગ્ય તો શ્લોકમાં જ કહેલો છે.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના વીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥અધ્યાય એકવીસમો ॥

એકવિંશે તુ સફલો ધર્મમાર્ગો નિરૂપ્યતે॥
ભૂતસંસ્કારકર્તૃત્વાદ્ ભૂતસર્ગોઽયમુચ્યતે॥1॥

એકવીસમા (અધ્યાય)માં તો ધર્મમાર્ગનું1 ફલ સાથે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. મહાભૂતોનો સંસ્કાર કરનારો હોવાથી, આ 'ભૂતસર્ગ' કહેવાય છે. કા.1.

ષડ્વિધં રૂપમસ્યાપિ તપોદર્શનસંસ્તવા:॥
ત્રિવિધા: કારણે યુક્તા વાક્યાગમસમૃદ્ધય:॥2॥
ફલેઽપિ ત્રિવિધા: પ્રોક્તા ઋષિવાક્યં સમૃદ્ધયે॥

આના પણ છ પ્રકાર છે. તપ, દર્શન અને સ્તુતિ એ ત્રણ પ્રકારોનો કારણમાં2 ઉપયોગ છે. ફલની અંદર પણ3 વાક્ય, આગમન અને સમૃદ્ધિ એ ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે. ઋષિનું વચન4 સમૃદ્ધિ જણાવનારુ છે. કા.21/2.

1.'આ' એટલે ધર્મમાર્ગ. (પ્ર)
2.'કારણમાં' એટલે મહાભૂતોના સંસ્કારના કારણરૂપ ધર્મમાં. (પ્ર)
3.'ફલ' એટલે મહાભૂતોના સંસ્કારરૂપ ફલ. (પ્ર)
4.'ઋષિનું વચન', એટલે કર્દમે મનુને કહેલ વચન. (પ્ર)

એવી રીતે બધી બ્રહ્માની સૃષ્ટિનું ગયા અધ્યાયમાં શ્રવણ કરીને, મનુના વંશનો ખાસ ગુણ જાણવા માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ (શ્લોકો)થી તે (વંશ) સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

સ્વાયંભુવસ્ય ચ મનોર્વંશ: પરમસંમત:॥
કથ્યતાં ભગવન્ યત્ર મૈથુનેનૈધિરે પ્રજા:॥1॥

હે ભગવન્! અને સ્વાયંભુવ મનુનો ઘણી પ્રશંસા પામેલો વંશ જેમાં મૈથુનથી પ્રજાઓની વૃદ્ધિ થઈ, તે કહો. 1.

મૈથુનની ઉત્પન્ન થવું એ જ આનો ખાસ ગુણ છે. બ્રહ્માના વંશનું શ્રવણ કર્યું, અને સ્વાયંભુવ મનુના વંશનું શ્રવણ કરવું છે, તેનું કારણ 'ઘણી પ્રશંસા પામેલો' વિશેષણથી કહેલું છે. 'પરમમ્' ઘણો જ પ્રશંસા પામેલો છે, અને સર્વની પ્રશંસા પામેલ હોય, તેનું શ્રવણ કરવું જોઈએ, કારણ કે અત્યારના પ્રાણીઓનો તેવી જ રીતે જન્મ થાય છે. તે અર્થ 'જેમાં મૈથુનથી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થઈ' શબ્દોથી કહેલ છે. મૈત્રેયને તેનું જ્ઞાન છે એમ જણાવવા 'હે ભગવન્' એવું (તેનું) સંબોધન કરેલું છે. 1.

એ રીતે સામાન્ય રીતે (વંશ સંબંધી) પ્રશ્ન કરી, નીચેના શ્લોકથી (મનુના) બે પુત્રો સંબંધી ખાસ પ્રશ્ન કરે છે:

પ્રિયવ્રતોત્તાનપાદૌ સુતૌ સ્વાયંભુવસ્ય વૈ॥
યથાધર્મં જુગુપતુ: સપ્તદ્વીપવતીં મહીમ્॥2॥

સ્વાયંભુવના પુત્રો પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદે નિશ્ચય ધર્મને અનુસરી સાત દ્વીપોવાળી પૃથ્વીનું પાલન કર્યું. 2.

સ્વાયંભુવના પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ (એ) બે જે પુત્રો કહ્યા, તેઓએ નિશ્ચય ધર્મનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેમ સાત દ્વીપોવાળી પૃથ્વીનું પાલન કર્યું. (તેઓનાં) માત્ર જન્મનું શ્રવણ કર્યું અને તર્કથી (તેઓએ કરેલ પૃથ્વીનાં) પાલનનો નિર્ણય કર્યો, પરંતુ તે બેનો વંશ કહો, એવો ભાવ છે. 2.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ક્ધયાઓના વંશ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

તસ્ય વૈ દુહિતા બ્રહ્મન્ દેવહૂતીતિ વિશ્રુતા॥
પત્ની પ્રજાપતેરુક્તા કર્દમસ્ય ત્વયાડનઘ॥3॥
તસ્યાં સ વૈ મહાયોગી યુક્તાયાં યોગલક્ષણૈ:॥
સસર્જ કતિધા વીર્યં તન્મે શુશ્રૂષવે વદ॥4॥

હે બ્રહ્મન્! તેની પુત્રી દેવહૂતિ નામની ખરેખર પ્રસિદ્ધ છે. હે દોષરહિત! આપે (તેને) પ્રજાપતિ કર્દમની પત્ની કહેલી છે. તે મહાયોગીએ યોગનાં લક્ષણોવાળીમાં તેનામાં, નિશ્ચય કેટલા પ્રકારે વીર્યનું આધાન કર્યું, તે શ્રવણ કરવા ઇચ્છનાર મને કહો. 3।

વચેટ પુત્રી દેવહૂતિ સંબંધી આ બે શ્લોકોથી અને બાકીની બે સંબંધી એક (પાંચમા શ્લોક)થી પ્રશ્ન કરે છે. વચેટ સદા ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોવાથી તેની પ્રશંસા (થએલી છે). તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થતાં સુધી જ સર્ગ છે. 'હે બ્રહ્મન્!' એ સંબોધન વિકારરહિતપણું દર્શાવે છે. 'દેવાનાં' દેવોનું છે 'હૂતિ:' આમંત્રણ જેને તે (દેવહૂતિ), સર્વ દેવોવાળી અથવા સર્વ દેવો જેમાં રહેલા છે તેવી હતી. અથવા આનંદ માટે અથવા ઉપભોગ માટે દેવોનું આમંત્રણ થતું, કારણ કે મોહ પામેલા દેવોને તેનું રૂપ બોલાવતું. દેવહૂતિ સદા સારી રીતે જણાએલી પ્રસિદ્ધ છે, અને તેનો વિવાહ મારા જાણવામાં આવ્યો છે. તે પ્રજાપતિ કર્દમની પત્ની છે એમ (આપે) જણાવેલું છે. 'હે દોષરહિત!' એ સંબોધનથી એમ કહેલું છે કે સ્ત્રીથી થતી વૃત્તિ (મૈત્રેયનાં) હૃદયમાં ઉત્પન્ન નહિ થાય. પાપીઓને જ જે લૌકિકથી ખળભળે તેવો કામ થાય છે. 3.

(તેને) જણાવીને, (તેના સંબંધી) પ્રશ્ન કરે છે. તે (કર્દમ) મહાયોગી હોવાથી (અને) બીજ વાવવું એ યોગમાં વિઘ્ન કરનારું હોવાથી, તેવાએ પણ ઘણાં સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં એ આશ્ચર્યકારક હોવાથી પ્રશ્ન (કરે છે). તે (દેવહૂતિ) પણ યોગનાં લક્ષણોવાળી હતી. બત્રીસ લક્ષણવાળામાં યોગ રહે છે, તેથી કર્દમને તો યોગ પ્રાપ્ત થયો. તે (દેવહૂતિ)માં (યોગનાં) ચિહ્નો છે, યોગ તો તેને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થશે. તેથી બંને સૃષ્ટિના વિરોધી હોવાથી પ્રશ્ન (થાય છે), કારણ કે (કર્દમ) 'મહાયોગી' હોવાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે તોપણ કાંઈપણ દોષ નથી. 'વૈ' એટલે નિશ્ચય. 'તેનામાં કેટલા પ્રકારે વીર્યનું આધાન કર્યું' એ (સંતાનોની) સંખ્યા સંબંધી અને ઉત્તમ પ્રકાર સંબંધી પ્રશ્ન છે. ઉત્તર આપવાનું કારણ 'શુશ્રૂષવે' 'શ્રવણ કરવા ઇચ્છનાર' વિશેષણથી (કહેલું છે). 'કહો' શબ્દથી પ્રાર્થના (કરેલી છે). 4.

નીચેના શ્લોકથી બાકીની બે ક્ધયાઓના પણ વંશ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

રુચિર્યો ભગવાન્ બ્રહ્મન્ દક્ષો વા બ્રહ્મણ: સુત:॥
યથા સસર્જ ભૂતાનિ લબ્ધ્વા ભાર્યાં ચ માનવીમ્॥5॥

અને હે બ્રહ્મન્! જે બ્રહ્માનો પુત્ર ભગવાન્ રુચિ તથા દક્ષ (તેમણે) મનુની પુત્રીને પત્ની તરીકે પ્રાપ્ત કરીને જે પ્રકારે સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં. (તે કહો). 5.

રુચિ જ્ઞાનથી ભરપૂર હોવાથી પહેલાંના કલ્પોમાં જીવતો રહેલો. (મૈત્રેય) સંપૂર્ણ રીતે સર્વ વૃત્તાંત જાણે છે એમ દર્શાવવા 'હે બ્રહ્મન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે. દક્ષ ત્રીજી (પુત્રી)નો (પતિ હતો). 'સંતાનો' શબ્દથી કધયાઓમાં જૂદાજૂદા પ્રકારની ઉત્પત્તિ (થયાનું) સૂચવેલ છે. 'માનવીમ્' એટલે મનુની પુત્રીને પ્રાપ્ત કરીને (જે પ્રકારે સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં તે કહો). 5.

સર્ગમાં કર્દમનો જ ઉપયોગ હોવાથી, ચાર અધ્યાયોથી દેવહૂતિથી થએલી સૃષ્ટિ કહે છે:

સાધનં ચ વિવાહશ્ચ સૃષ્ટિર્દ્વેધા વિભેદત:॥3॥

(1)સાધન અને (2)વિવાહ અને (3-4)જૂદીજૂદી બે પ્રકારની સૃષ્ટિ (કહેલ છે1). કા.3.

વિસર્ગે સર્વવસ્તૂનાં ધર્માદાવુપયોગિનામ્॥
નિરૂપણં હિ, સર્ગે તુ સર્વં સર્ગાર્થમેવ હિ॥4॥

કારણ કે વિસર્ગમાં ઉપયોગી સર્વ વસ્તુઓનું ધર્મ વિગેરે માટે2 નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, સર્ગમાં તો બધું સર્ગ માટે જ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે3 કા. 4.

1.આ અર્ધકારિકાથી ચાર અધ્યાયોનો અર્થ કહેલો છે. બે પ્રકારની સૃષ્ટિમાં ત્રીજા અધ્યાયમાં કધયાઓની સૃષ્ટિ અને ચોથામાં પુત્રની સૃષ્ટિ કહેલી છે. (પ્ર)

2.'ધર્માદૌ' એટલે ધર્મ વિગેરે માટે. વચ્ચે મૈત્રેયનાં વાક્યોનો વિચાર કરતાં, આ સર્વ વિસર્ગ માટે કહેલું હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે વિદુરનો પ્રશ્ન વિસર્ગ સંબંધી હોવાથી તે જ પેટાપ્રકરણ થાય છે. તેમાં ધર્મ વિગેરે માટે સર્વનું નિરૂપણ કરેલું જણાય. (પ્ર).

3.અહિં સર્ગમાં બધા પદાર્થોનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, બધું સર્ગ માટે જ નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે આ પ્રકરણ સર્ગનું છે. (પ્ર)

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

પ્રજા: સૃજેતિ ભગવાન્કર્દમો બ્રહ્મણોદિત:॥
સરસ્વત્યાં તપસ્તેપે સહસ્રાણિ સમા દશ॥6॥

'પ્રજા ઉત્પન્ન કર' એમ બ્રહ્માએ કહેલા ભગવાન્ કર્દમે દશહજાર વર્ષ સુધી સરસ્વતીના તીરે તપ કર્યું. 6.

બ્રહ્મા ભગવદ્રૂપ હતા. કર્દમ પણ ભગવદ્રૂપ હતો, તેથી પોતે કરવાનું કરવા માટે (બ્રહ્માએ) કર્દમને જ પ્રેરણા કરી, કારણ કે તે પોતાની સમાન હતો. બ્રહ્મા જેના દેવ છે તે સરસ્વતી સૃષ્ટિ રચવા માટે ઉપયોગી છે, તેના તીરે (કર્દમે) દશ હજાર દિવ્ય વર્ષો સુધી તપ

કર્યું. આટલા (સમય)માં ચાર યુગો થઈ ગયા. સ્વતંત્ર બ્રહ્માની સૃષ્ટિ માટે પણ માત્ર એક હજાર વર્ષ તપ (કરવામાં આવેલું). આ તો તેથી પણ અધિક હોવાથી, તેનું કારણ કહેશે. 6.

માત્ર તપથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થતા નથી, પરંતુ ભક્તિથી (પ્રસન્ન થાય છે). તેથી નીચેના શ્લોકમાં (કર્દમે) ભગવાનનું ભજન (કર્યાનું) કહે છે:

ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः॥
संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम्॥7॥

પછી સમાધિ સાથેના ક્રિયાયોગથી (તેમજ) ભક્તિથી કર્દમે શરણે આવેલાને વરદાન કરનારા હરિને પ્રાપ્ત કર્યા. 7.

સમાધિમાં ભગવાન્ પ્રકટ કરાવ્યા, તેનું (સાધન) 'ક્રિયાયોગ' એટલે સેવા. તેથી 'સમાધિ સાથેના ક્રિયાયોગથી' એમ કહેલું છે. એ રીતે સેવાથી (હરિને) ઉત્તમ પ્રકારે પ્રાપ્ત કર્યા. પછી ભજન કરવા યોગ્ય (ભગવાન્)ના ગુણને લીધે ભજનથી દુઃખ દૂર થયું. તે (અર્થ) 'હરિ' શબ્દથી કહેલ છે. પછી પ્રેમરૂપ ભક્તિ થઈ, તેનાથી પણ (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કર્યા, અથવા તેને લીધે (ભગવાન્) શરણે આવેલાને વરદાન કરનારા થયા. 'दाशुषम्' એટલે દાન કરનારા. 7.

પછી (કર્દમને) ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

तावत्प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे॥
दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः॥8॥

હે સંયમી! તેટલા સમયમાં પ્રસન્ન થએલા કમલના જેવાં નયનવાળા ભગવાને કૃતયુગમાં શબ્દબ્રહ્મરૂપ દેહ ધારણ કરતાં તેને દર્શન કરાવ્યાં. 8.

તેટલા સમયમાં (ભગવાન્) પ્રસન્ન થયા; અથવા જ્યારે શરણે આવેલાને વરદાન કરનારની પ્રેમથી સેવા કરવા માંડી, ત્યારે મનને સંતોષ થાય તેટલી સેવા જેટલા સમયમાં ન થઈ, તેની મધ્યે જ ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા, એવો અર્થ છે. વિલંબ થવાનું કારણ 'કૃતયુગમાં' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે તે સત્યયુગમાં તપ કરવા બેઠેલ. સત્ય(યુગ)માં તપથી શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળો થયો, પછી ત્રેતા(યુગ)માં યોગ પ્રાપ્ત કરેલો (યોગી) થયો. તપ તો સર્વ (યુગમાં) ચાલુ જ છે. પછી ભગવાન્ (સમાધિમાં) પ્રકટ થયા. પછી દ્વાપરમાં ભગવાનની સેવા (કરી), પછી કલિ(યુગ)માં પ્રેમ થયો. તે સમયે જો ભગવાન્ પ્રકટ થાય, તો કલિમાં ઉત્પન્ન થએલી સૃષ્ટિ ઉદ્ધત થાય. તેથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો, છતાં પણ (ભગવાન્) શરણે આવેલાને વરદાન કરનારા હોવાથી, તે (કર્દમને આપવાના વર)નો નાશ ન થાય તે માટે કૃતયુગમાં પ્રકટ થયા. (કૃતયુગ થયો) ત્યારે તો વિલંબ ન કર્યો, એમ 'તેટલા સમયમાં' શબ્દથી કહેલું છે. (ભગવાન્) કમલ જેવાં નયનવાળા હોવાથી દૃષ્ટિથી જ પુષ્ટિ કરાવનારા છે. 'શબ્દબ્રહ્મે' એટલે વેદે ઉત્પન્ન કરેલું (રૂપ) વેદના મંત્રથી ભરપૂર હોય છે. વેદપુરુષ ભગવાને તેવું રૂપ ધારણ કરી, પ્રકટ થઈ, તેને દર્શન આપ્યાં. અંતઃપુરમાંથી પ્રભુ (રાજા) ઘણા પ્રકારે પ્રકટ થાય છે, તેથી ભગવાનનાં (આ) ઉત્તમ રૂપમાં (વિદુરને) સંદેહ ન રહે, તે માટે 'હે સંયમી' એવું

(તેનું) સંબોધન કરેલું છે. જો કે તે (ભગવાનનું રૂપ) ઇન્દ્રિયોથી પર છે, છતાં પણ ભગવાને જ (તેનાં) દર્શન કરાવ્યાં, કારણ કે બહાર અનેક પ્રકારે સ્વરૂપ (દેહ) ધારણ કરનાર ભગવાનથી કાંઈ પણ ન થઈ શકે તેવું નથી. 8.

એ પ્રમાણે દર્શન કરેલાં ભગવાનનાં સ્વરૂપનું નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી વર્ણન કરે છે:

સ તં વિરજમર્કાભં સિતપદ્મોત્પલસ્રજમ્॥
સ્નિગ્ધનીલાડલકવ્રાતવક્ત્રાડબ્જં વિરજાડમ્બરમ્॥9॥

તેણે રજરહિત, સૂર્યના જેવી પ્રભાવાળા, શ્વેત દિવસના અને રાત્રિના કમલની માલાવાળા, સ્નેહવાળા શ્યામ કેશના સમૂહોથી વીંટાએલા મુખકમલવાળા, શ્વેત વસ્ત્રવાળા તેમને (જોઈને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. શ્લોક.12). 9.

આરંભમાં સ્વરૂપ અને આભરણોને યોગ્ય વિશેષણોથી સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. 'સ:' તે કર્દમે 'તં' પ્રસિદ્ધ તેમને જોઈને, હર્ષ પામી દંડવત્ પ્રણામ કર્યા એવો (શ્લો. 12 સાથે) સંબંધ છે.

સૃષ્ટ્યર્થં પુરુષાર્થાર્થં ચતુર્દશવિધો હરિ:॥
સૃષ્ટિશ્ચ દ્વિવિધા તસ્માદતો દ્વાભ્યાં તુ પઞ્ચધા॥5॥

સૃષ્ટિ માટે (10) અને પુરુષાર્થ માટે (4) હરિ ચૌદ પ્રકારના થયા1; અને તેનાથી સૃષ્ટિ બે પ્રકારની2 છે. તેથી બે શ્લોકોથી પાંચપાંચ પ્રકારના કહ્યા છે3.કા. 5.

દશાપત્યાનિ તસ્માદ્ધિ એક એવ પુમાન્ યત:॥
સર્ગે ચ દોષવ્યાવૃત્તિ: પુરુષાર્થે ચ સ્વયમ્॥6॥
શુક્લો હરિ: પ્રાદુરાસીદાદ્યા નવ હિતા: સતામ્॥

તેથી દશ સંતાન થયાં. એક જ પુરુષ (પુત્ર) થયો4; કારણ કે સૃષ્ટિમાં દોષ દૂર કરવાના, અને પુરુષાર્થમાં તેજસ્વી હરિ પોતે પ્રકટ થયા. પહેલી નવ (ક્ધયાઓ) સત્પુરુષોનું હિત કરનારી છે5. કા. 61/2.

આરંભમાં દોષ ન હોવાનું (1)'રજરહિત' વિશેષણથી કહે છે. રજોગુણ રાગ (આસક્તિ) અને મલિનતા નથી, એવો અર્થ છે. (2)અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર અને જડપણું નથી એમ જણાવવા 'સૂર્યના જેવી પ્રભાવાળા' વિશેષણ કહેલું છે, કારણ કે સૂર્ય દેવતાઓનો સમૂહ અને નારાયણ છે. સૂર્યના જેવી જે પ્રભા છે જેમની તેવા (ભગવાનને જોઈને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા). (3)શ્વેત દિવસનાં કમલો અને રાત્રિનાં કમલો, તેઓની (બનેલી) માલા છે જેમની તેવા (એમ) દિવસે અને રાત્રે ખીલતા વર્ગના સમૂહવાળા ભગવાન્ કહેલા છે. (4)સ્નેહવાળા અને શ્યામ જે કેશોના સમૂહો, તેમનાથી વીંટાએલું છે મુખકમલ જેમનું, આ વિશેષણથી સર્વ સુખો સાથે ભક્તિ તેમનામાં ઝળકી રહેલી (કહેલી છે), અને સુખ આ લોકનું અને પરલોકનું હોવાથી કેશોનાં બે વિશેષણો6 કહેલાં છે. (5) 'વિરજં' શ્વેત છે વસ્ત્ર જેમનું તેવા, કારણ કે શુદ્ધ જ વેદના ભાગો તેમણે સ્વીકારેલા. આ (વિશેષણ)થી પૂરેપૂરી

જ્ઞાનશક્તિ કહી. એ રીતે આ (શ્લોક)થી દોષ ન હોવાનું7 અને ત્રણ7 પ્રકારના ગુણો હોવાનું કહ્યું. 9.

1.ભગવાનનાં ચૌદ વિશેષણો કહેવાનું તાત્પર્ય આ વાક્યથી કહેલું છે.

2.'તેનાથી' એટલે કર્દમથી સ્ત્રી અને પુરુષના ભેદથી, અથવા ગુણવાળી અને નિર્ગુણના ભેદથી બે પ્રકારની સૃષ્ટિ કહેલી છે. (પ્ર)

3.આ અને દશમા એ બે શ્લોકમાં પાંચપાંચ વિશેષણો કહેલાં છે. (પ્ર)

4.બીજા સાંખ્યમાં ઘણા પુરુષો હોવાનું કહેલ છે, તેમ અહિં નથી. (પ્ર)

5.'સત્પુરુષોનું હિત કરનારી' એટલે સમાન સૃષ્ટિ કરનારી. તેથી સંખ્યાથી અને સૃષ્ટિના પ્રકારથી બીજા સાંખ્યોથી ભેદ કહેલો છે, એવો ભાવાર્થ છે. (પ્ર)

6.'સ્નેહવાળા' વિશેષણથી વયરૂપ આ લોકનું સુખ કહેલું છે, અને 'નીલ' એટલે 'નિકૃષ્ટા' હલકી છે 'ઇલા' ભૂમિ જેનાથી એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પરલોકનું સુખ કહેલું છે. એવો ભાવ જણાવવા બે વિશેષણો કહેલાં છે. (પ્ર)

7.પાંચ પૈકી પહેલા અને પાંચમા વિશેષણોથી દોષ ન હોવાનું કહેલું છે, અને બાકીનાં ત્રણ વિશેષણોથી ગુણો કહેલા છે.

ફરી બીજા (નીચેના) શ્લોકથી રાજસ ગુણો અને દોષ ન હોવાનું કહે છે:

કિરીટિનં કુણ્ડલિનં શઙ્ખચક્રગદાધરમ્॥
શ્વેતોત્પલક્રીડનકં મન:સ્પર્શસ્મિતેક્ષણમ્॥10॥

(6)મુકુટવાળા (7)કુંડલોવાળા, (8) શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનારા, (9)શ્વેત રાત્રિકમલરૂપ ક્રીડનક (રમકડાં)વાળા (10)મનનો સ્પર્શ કરતાં સ્મિત અને દૃષ્ટિવાળાને (જોઈને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.શ્લો.12).10.

મુકુટવાળા, કુંડલવાળા અને શંખચક્ર વિગેરે ધારણ કરેલાને (જોઈને...).

વેદાન્તે પરમં વેદ્યં પ્રમેયબલમીરિતમ્॥7॥
સાંખ્યયોગૌ પ્રમાણં ચ તત્ત્વાનાં કાર્યતો બલમ્॥
ત્રિવિધાન્યપિ તત્ત્વાનિ પ્રોક્તાનિ ત્રિભિરાયુધૈ:॥8॥

વેદાંતમાં ઉત્તમ જાણવા યોગ્ય પ્રમેયબલ1 કહેલું છે, અને સાંખ્ય અને યોગ2 પ્રમાણ (કહેલ છે). તત્ત્વોનું (તેઓનાં) કાર્યથી બલ કહેલું છે. ત્રણ આયુધોથી ત્રણે પ્રકારનાં તત્ત્વો કહેલાં છે3. કા.8.

ભૂમિ ઉપર અવતરેલા ભગવાન્થી લીલા કરતાં તે ભૂમિમાં રહેલા દોષવાળા થાય, તેથી તેમ થએલ નથી એમ જણાવવા ચોથા આયુધ કમલને પડતું મૂકી, શ્વેત જે રાત્રિકમલ, તે જ છે ક્રીડનક (ક્રીડાનું સાધન) જેમનું તેવા થયા. 'ક્રીડનક' શબ્દ યોજેલ હોવાથી (ભગવાન્ તેને) ભમાવતા હતા એમ જણાય છે; અને કમલ ભમાવવામાં આવે, ત્યારે જગત જ ભમેલું થાય; પણ રાત્રિકમલ (ભમાવવામાં આવે, ત્યારે) અજ્ઞાન ભમેલું થાય4. તેથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાનની) લીલા5 પણ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારી જ છે. મનનો સ્પર્શ કરે તેવું મનોહર જે

સ્મિત, તે સાથેની છે દૃષ્ટિ જેમની તેવા (હતા). ભગવાનની માયાસૃષ્ટિ6 પણ મનમાં જ સહેજ જ વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ દેહ વિગેરેનો (વિકાર) કરતી નથી. આથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે આ પુત્ર (કપિલ) યોગ ભક્તિ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવશે. 10.

1.મુકુટથી પ્રમેયબલ કહ્યું.

2.સાંખ્ય અને યોગ બે કુંડલો છે. તે પ્રમાણ છે.

3.ભૂમિ, જલ અને તેજ તત્ત્વોનાં કાર્યરૂપ ગદા, શંખ અને ચક્ર થી તત્ત્વોનું બલ કહેલ છે.

4.રાત્રિએ વિકાસ પામતાં કમલને ફેરવવાથી અંધકારરૂપ અજ્ઞાન ભમે એટલે નાશ પામે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

5.'લીલા' એટલે ક્રીડા, રમત.

6.'સ્મિત' માયારૂપ હોઈ માયા સૃષ્ટિ છે.

નીચેના શ્લોકમાં પુરુષાર્થોમાં રહેલા દોષોને દૂર કરતા (ભગવાન્) કહેલા છે:

વિન્યસ્તચરણાડમ્ભોજમંસદેશે ગરુત્મત:॥
દૃષ્ટ્વા ખેડવસ્થિતં વક્ષ:શ્રિયં કૌસ્તુભકધધરમ્॥11॥

(11)ગરુડના ખભાના પ્રદેશ ઉપર ચરણકમલ સ્થાપન કરેલા (12)આકાશમાં ઉભેલા (13)છાતી ઉપર લક્ષ્મીવાળા (અને) (14)ગરદન ઉપર કૌસ્તુભવાળા જોઈને... (દંડવત્ પ્રમાણ કર્યા. શ્લો. 12). 11.

મૃત્યુ-શ્રમરૂપ મૃત્યુરૂપ અને (મૃત્યુનું) નિમિત્ત બનેલ કાલ-ધર્મમાં વિઘ્ન કરે છે, તેથી તેને દૂર કરવા માટે કાલરૂપ ગરુડ ઉપર ચરણકમલનું એટલે ભક્તિમાર્ગનું સ્થાપન કરી (ભગવાન્) રહ્યા હતા. 'ખભાના પ્રદેશ ઉપર' શબ્દથી મોક્ષ સુધીની ભક્તિ કહેલી છે, કારણ કે ખભા ઉપરનું માથું દેહનો ચોથો ભાગ છે. 'ખે' આકાશમાં ઉભેલા હતા. (આથી) તેને એકાએક (પ્રાપ્ત થવાનો) અર્થ કહેલો છે. છાતી ઉપર હતી લક્ષ્મી જેમની, (એ વિશેષણથી) ઇચ્છા પ્રમાણેનો કામ કહેલો છે. કૌસ્તુભ મણિ હતો ગરદન ઉપર જેમની તેવા (ભગવાન્ હતા). બધા જીવોને1 સુખપૂર્વક લઈ જવા માટે પોતાની ઉપર રાખેલી, એમ સર્વ પ્રકારની મુક્તિ કહેલી છે. 11.

1.કૌસ્તુભ સર્વ જીવોરૂપ છે.

જાતહર્ષોડપતન્મૂર્ધ્ના ક્ષિતૌ લબ્ધમનોરથ:॥
ગીર્ભિસ્ત્વભ્યગૃણાત્પ્રીતિસ્વભાવાડડત્મા કૃતાડઞ્જલિ:॥12॥

આનંદ પામેલા, મનોરથ પ્રાપ્ત કરેલા તેમણે (કર્દમે) ભૂમિ ઉપર મસ્તકથી દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, (અને) ભગવાન્ ઉપર પ્રેમ જેનો સ્વભાવ હતો તેવા આત્માવાળા તેણે બે હાથ જોડી વાણીથી (તેમની નીચે પ્રમાણે) સ્તુતિ કરી. 12.

તેથી જ ઉત્પન્ન થયો છે આનંદ જેને, તેવા તેણે ભૂમિ ઉપર મસ્તકથી દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ઉભા રહીને જ ઉપર રહેલા (ભગવાન્)ના ચરણનો સ્પર્શ ન કર્યો, અને દર્શન કરવા ઇચ્છનારે મસ્તક નીચું કરવું ન જોઈએ, એવો1 દોષ પણ દૂર કર્યો. 'મારા માટે જ

(ભગવાન્) પધારેલા છે' એવા વિચારથી પ્રાપ્ત કરેલો હતો ભગવદ્રૂપ મનોરથ જેણે તેવો (તે થયો). એ પ્રમાણે દેહથી થતું અને મનથી થતું ભજન કહીને, 'વાણીથી સ્તુતિ કરી' શબ્દોથી વાણીથી થતું ભજન કહેલું છે. 'અભિત:' સર્વ તરફથી 'ગૃણનં' સ્તુતિ કરવી, એટલે સર્વ સિદ્ધાંત જણાવીને (સ્તુતિ કરવી). ભગવાનમાં પ્રીતિ સ્વભાવ જ હતો જેનો. તેથી ભક્તિથી સ્તુતિ કરી, એમ કહેવું નહિ, કારણ કે બધાંએ કર્મોમાં ભક્તિનો ઉપયોગ (કરેલો) (ભગવાનમાં પ્રીતિ સ્વભાવજ હતો જેનો) તેવો આત્મા હતો જેનો, તેવો (તે હતો). જીવનો અને અંત:કરણનો સ્વભાવ જ તેવો હોવાથી, દેહના કાર્યમાં અને દાસના કાર્યમાં અટક્યા વિનાનો સ્નેહ કહેલો છે. પ્રાર્થના કરવા માટે 'બે હાથ જોડી' એમ કહેલું છે. (ભગવાનના) પ્રસાદનો સ્વીકાર કરવા પ્રસારેલ ખોબાવાળો કહેલો છે. 12.

1.મસ્તક નીચું નમાવે તો ઉપર રહેલ ભગવાનનાં દર્શન ન થાય, તેથી એ દોષ છે. ચત્તા જમીન ઉપર પડી બે હાથ જોડવાથી મસ્તક નમાવ્યું ન ગણાય, દર્શન પણ થાય, એટલે એ દોષ ન થાય.

નવધા વર્ણયામાસ સૃષ્ટ્યર્થં ગુણભાવત:॥
આદ્યાસ્તુ રજસા સત્ત્વે તમસાઽપ્યત્ર યોજિતમ્॥9॥

સૃષ્ટિને માટે ગુણોના પ્રકારથી નવ પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે. પહેલા1 (શ્લોકો)માં તો રજો(ગુણ) સાથે સત્ત્વ (વિગેરે) ભળેલા છે2. આમાં તમ: પણ ભેળવેલું છે3. કા. 9.

દ્વાભ્યાં સત્ત્વં રજ:સત્ત્વાત્ ત્રિભિરન્તિમ ઈર્યતે॥
સત્ત્વમિશ્રં રજ:પૂર્વં તમોમિશ્રં તથા પરમ્॥10॥

સત્ત્વ4 અને રજ:સત્ત્વ હોવાથી તે બે (શ્લોકો)થી (કહેલાં છે). છેવટ5નું ત્રણ (શ્લોકો)થી6 કહેલ છે. પહેલાં સત્ત્વ સાથે ભળેલું રજ: અને છેવટે તમ: સાથે ભળેલું રજ: (કહેલાં છે)7. કા. 10.

ફલં તુ ભગવાનેવ સર્વોત્કૃષ્ટમિતિ સ્થિતિ:॥
તં પરિત્યજ્ય તસ્માદ્ધિ પ્રાપ્યં પ્રથમમુચ્યતે॥11॥

સર્વથી ઉત્તમ ફલ તો ભગવાનજ છે, એવો સિદ્ધાંત છે. તેમને મૂકી દઈ, તેમની પાસેથી પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવાનો (પદાર્થ) કહે છે8 કા. 11.

દોષજ્ઞાને તથા કામે વિદ્યમાને તુ મધ્યમ:॥
વિચાર્ય ભગવાન્ દાતેત્યસ્ય વૈ શરણં ગત:॥12॥

તેથી પોતાના દોષનું જ્ઞાન તેમજ કામના હોવાથી તો (કર્દમ) મધ્યમ હતો. ભગવાન્ (કામના) આપનારા છે એમ વિચારીને તે આમને શરણ ગયો.9 કા. 12.

આરંભમાં ભગવાન જ પરમપુરુષાર્થ છે એમ સત્ત્વ સાથે ભળેલા રજો(ગુણ)ના પ્રકારથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ ઋષિરુવાચ॥
જુષ્ટં બતાદ્યાઽખિલસત્ત્વરાશે: સાંસિધ્યમક્ષ્ણોસ્તવ દર્શનાન્ન:॥

યદ્દર્શનં જન્મભિરીડ્ય સદ્વિરાશાસતે યોગિનો ઽઢયોગા:॥13॥

હે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય! સર્વ સત્ત્વના સમૂહરૂપ આપનાં દર્શનથી આજે અમને નયનોની દિવ્ય શક્તિનો અનુભવ થયો એ આનંદની વાત છે, જે (તે) દર્શનની યોગમાં પ્રવીણ યોગીઓ ઉત્તમ જન્મોથી ઇચ્છા કરે છે. 13.

અમારાં નયનોની 'સાંસિધ્યમ્' દિવ્ય શક્તિવાળી સ્થિતિનો અમને આપનાં દર્શનથી જ 'જુષ્ટમ્' અનુભવ થયો. સર્વ ફલ કરતાં દિવ્ય શક્તિ ઉત્તમ છે, (કારણ કે) જેને (તેને) લીધે ફલો સ્વાધીન જ થાય છે. તે શક્તિનો અમને (અનુભવ) થયો, તેથી સર્વ પ્રકારથી તે પ્રાપ્ત થશે એમ જણાય છે; (કારણ કે) જેનાથી10 આરંભમાં નયનોની દિવ્ય શક્તિ થઈ, (તે) અમારા જાણવામાં આવી, કેમકે દિવ્ય શક્તિ વિનાની દૃષ્ટિ ઇન્દ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવાં (આપ)નાં દર્શન કરવા યોગ્ય નથી. તેથી11 જણાય છે કે 'સાંસિધ્યમ્' આધિદૈવિક શક્તિનો અનુભવ થયો. તેથી જ 'બત' શબ્દ આનંદ દર્શાવવા (યોજેલો છે). 'આજે' શબ્દથી ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો લાભ (થયાનું) કહેલ છે. બધી દિવ્ય શક્તિઓ સત્ત્વથી ઉત્પન્ન થએલી હોય છે, અને સર્વ સત્ત્વો આપની અંદર એકઠાં થએલાં છે. તેમનાં જ્યારે સમીપમાં દર્શન થાય છે, ત્યારે કઈ દિવ્ય શક્તિ (પ્રાપ્ત કરવી) બાકી રહે? એવા અભિપ્રાયથી 'સર્વ સત્ત્વના સમૂહરૂપ' વિશેષણ કહેલું છે. બધાએ દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલાઓને પોતા તરીકે જાણી 'અમને' એમ કહે છે. એ રીતે (ભગવાનનાં) દર્શન બીજા પ્રકારે થવાનું સંભવતું ન હોવાથી, નયનોની દિવ્ય શક્તિ કહેલી છે. હવે ઉત્તરાર્ધથી દર્શન જ સર્વ સિદ્ધિઓનું ફલ હોવાનું કહે છે. 'હે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય!' સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે આ 12સ્તુતિ કરી નથી, પરંતુ વસ્તુનું (આપનું) સ્વરૂપ જ તેવું છે. ભગવાનની સ્તુતિ બધાએ કરતા હોવાથી સદા થતી હોય છે. તેથી સ્તુતિ આશ્ચર્યકારક ન હોવાથી (આ) વાક્યો સ્તુતિના અર્થવાળાં નથી. જે (તે આપનાં) દર્શનની યોગમાં પ્રવીણ (યોગીઓ) પણ ઘણા જન્મોથી (જન્મો સુધી) કાયાની (જૂદાજૂદા પ્રકારની) ગોઠવણ કરીને પણ, દેહ દેશ અને કાલથી થતા સંદેહ ન રહે તે માટે ઉત્તમ જન્મોથી પણ ઇચ્છા કરે છે. તે (યોગી)ઓને દિવ્ય શક્તિઓ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલી હોય છે, પરંતુ (આપનાં) દર્શન દુર્લભ હોવાથી ઇચ્છેલાં જ રહે છે. 13.

1.'પહેલા' એટલે પહેલા ચાર. (પ્ર)

2.પહેલા ત્રણ શ્લોકથી સત્ત્વરજ:, રજોરજ: અને તમોરજ: ગુણવાળી સ્તુતિ કરે છે.

3.ચોથા શ્લોકમાં સત્ત્વતમ: ગુણવાળી સ્તુતિ કરી છે.

4.'સત્ત્વ' એટલે સત્ત્વસત્ત્વ, અને રજ:સત્ત્વ ગુણવાળી સ્તુતિ પાંચમા તથા છઠ્ઠા શ્લોકથી કરી છે.

5.'છેવટનું' એટલે નવમા શ્લોકમાં રજ:સત્ત્વ (ગુણવાળી સ્તુતિ છે) (પ્ર) 'છેવટનું' એટલે પછીના ગુણો અથવા બાકીના ગુણોવાળી સ્તુતિ કહેલી છે. તમ:સત્ત્વ, રજસ્તમ: અને તમસ્તમ: એ ગુણોવાળી સ્તુતિ કહેલી છે એવો અર્થ જણાય છે.

6.‘ત્રણ શ્લોકથી’ એટલે છઠ્ઠા પછીના ત્રણ શ્લોકથી. (પ્ર)
7.પહેલાં સાતમામાં સત્ત્વથી ભળેલું રજ:, અને પછીના આઠમામાં તમ: સાથે ભળેલું રજ: કહેલાં છે. (પ્ર) સત્ત્વરજ: તો પહેલા જ શ્લોકમાં આવી ગયાનું તે શ્લોક ઉપરના આભાસમાં સુબોધિનીમાં જ કહેલું હોવાથી આ અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. પહેલા અને ત્રીજા શ્લોક સંબંધમાં આ કહેલું છે. આ ક્રમ પહેલા ત્રણ શ્લોકોની સ્તુતિ સંબંધી ગુણો જણાય તે માટે કહેલો જણાય છે.
8.આ કારિકાના પહેલા અર્ધ શ્લોકથી પહેલા શ્લોકનો, અને બીજા અર્ધથી બીજા શ્લોકનો અર્થ કહેલા છે. (પ્ર)
9.આ કારિકાના પહેલા અર્ધથી ત્રીજા શ્લોકનો અને બીજા અર્ધથી ચોથા શ્લોકનો અર્થ કહેલ છે. (પ્ર) અહિં સ્તુતિના નવ (13।) શ્લોકોને જ અનુક્રમે નંબર આપેલા છે.
10.‘જેનાથી’ એટલે જે દિવ્યશક્તિથી. (પ્ર)
11.‘તેથી’ એટલે આપનાં દર્શન મને થયાં તેથી.
12.‘સ્તુતિ’ એટલે ન હોય તેવા (ગુણો) હોવાનું કહેવું તે. (પ્ર).

એ પ્રમાણે ભગવાનનું દર્શન સૂચવનારું1 અને ફલરૂપ હોવાનું કહીને, જેઓ દર્શન થયા પછી દર્શન આપનાર પાસે બીજા (પદાર્થ)ની કામના કરે છે, તેઓની નીચેના શ્લોકમાં નિંદા કરે છે:

યે માયયા તે હૃતચેતસસ્ત્વત્પાદાડરવિન્દં ભવસિન્ધુપોતમ્॥
ઉપાસતે કામલવાય તેષાં રાસીશ કામાન્નિરયેડપિ યે સ્યુ:॥14॥

હે ઈશ! માયાથી હરાએલાં ચિત્તવાળા જેઓ સંસારરૂપ સાગરના મછવારૂપ આપનાં ચરણકમલની નજીવી અભિલાષા માટે ઉપાસના કરે છે, તેઓને આપ નરકમાં પણ જે મળે તેવી (તે) અભિલાષાઓ આપો છો. 14.

જેઓ નજીવી અભિલાષા માટે આપનાં ચરણકમલની ઉપાસના કરે છે, તેઓ માયાથી હરાએલાં ચિત્તવાળા છે, કારણ કે માયાથી મોહિત થએલો બાળક ઘણું સુવર્ણ આપી મૂઠી ચવેણું લે છે, તેની પેઠે (તેઓ કરે છે) તેવી રીતે લેવાનું કારણ ‘માયાથી હરાએલાં ચિત્તવાળા’ વિશેષણથી કહેલું છે. ‘ચરણકમલ’ શબ્દથી સહેલાઈથી સેવા થઈ શકે તેવા હોવાનું (કહેલું છે). "જેઓ ઉપાસના કરે છે તેઓ પ્રયોજનને લીધે જ (કરે છે), તેથી વર માગવાનું યોગ્ય જ છે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘સંસારરૂપી સાગરના મછવારૂપ’ એમ કહેલું છે. સાગરમાં તેના કાંઠે રહેનારાઓને તેના સામા કિનારે જવા મછવો હોય છે, કારણ કે તે પ્રયોજનથી જ તે બનાવેલો હોય છે, પરંતુ ગામની પેઠે ભોગ કરવા (બનાવેલો) હોતો નથી. તેથી જેઓ સામે કાંઠે જવા ઇચ્છતા હોય, તેઓએ જ તેમાં બેસવું જોઈએ, પરંતુ ગામની પેઠે રહેવા માટે (તેમાં બેસવું) ન જોઈએ. તેવા પ્રયોજનથી બેસે તો સૂકાનીને ક્રોધ થાય. વળી જેઓને તેમાં પ્રયોજન (સામે કાંઠે જવા) માટે બેસાડેલા હોય, તેઓને ભોગ પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં, બગડેલા વાસી ભોગ જ ભોગવે છે. તે (તેવા ભોગ) તો નરકમાં પણ બંધન વિગેરે

હોવાથી મળે છે. તેથી મછવામાં બેઠેલાએ હરકોઈ પ્રકારે સામે કાંઠે જ જવું જોઈએ, પરંતુ તેણે વિષયભોગની અભિલાષા કરવી ન જોઈએ. તેમાં2 કુદરતી નિરોધ3 હોવાથી, ત્યાં ભોગથી નજીવી અભિલાષા જ (પૂર્ણ) થાય. જેમ ઘણાં દુ:ખથી મછવામાં બેઠેલો તેતે (મછવા)માં રહેલ સૂકાની પાસેથી માત્ર ખાવાનું પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ ઘણા દયાળુ ભગવાન્ તો તે (નજીવી અભિલાષા) પણ આપે છે, (પણ) મોટા શહેરમાં મળે તે કરતાં તો તે અન્ન વિગેરે હલકાં જ હોય છે, તેની પેઠે (થાય છે), એવો અર્થ છે. 14.

1.'સૂચવનારું' એટલે સિદ્ધિ સૂચવનારું. (પ્ર)

2.'તેમાં' એટલે મછવામાં. (પ્ર)

3.'નિરોધ' એટલે બંધન. મછવાની બહાર દરીઓ હોવાથી તેની બહાર જવાતું નથી.

એ રીતે (ભગવાનના ચરણારવિંદના) ગુણો અને (કામનાના) દોષો જાણીને પણ બીજો માર્ગ ન હોવાથી, અને પ્રવૃત્ત થએલા કામનો ઉપાય નહિ હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં પોતાને માટે પણ ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે:

તથા સ ચાહં પરિવોઢુકામ: સમાનશીલાં ગૃહમેધિધેનુમ્॥
ઉપેયિવાન્મૂલમશેષમૂલં દુરાશય: કામદુઘાઙ્ઘ્રિપસ્ય॥15॥

અને હું તે (તેવો) છું. હું દુષ્ટ અંત:કરણવાળો (મારી) સમાન સ્વભાવવાળી ગૃહસ્થોની ગાયરૂપ (પત્ની)ને પરણવાની ઇચ્છાથી કામનાઓ આપનાર વૃક્ષનાં મૂલ, સર્વનાં મૂલરૂપ (આપના ચરણારવિંદ) સમીપ આવ્યો છું. 15.

અને હું તેવો છું. એમ જાણવા છતાં પણ પ્રકટ કામવાળો છું. તેથી જ પરણવાની ઇચ્છાવાળો છું. (મારા) પોતાના યોગનાં બલથી સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન કરીને ભોગ કરવાની ઇચ્છાવાળો નથી, તેમજ તેવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલી (સ્ત્રીઓ) બ્રહ્માના કાર્યમાં ઉપયોગી પણ ન થાય. તે1 હલકી હોય. તેવી જોઈતી નથી એમ જણાવવા 'સમાન સ્વભાવવાળી' એમ કહેલું છે. સમાન છે સ્વભાવ જેનો તેવી (સ્ત્રી જોઈએ). ત્યારે સંતાન પૂર્ણ થાય. આથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન્ સદાનંદે જ તેને ઉત્પન્ન કરેલી છે. વળી માત્ર કામની ઇચ્છાવાળી જ નહિ. પરંતુ ધર્મ વિગેરેની પણ જરુર છે; કારણ કે જે 'ગૃહમેધિન:' ઘરમાં જેમની બુદ્ધિ રહેલી છે અને જેઓ ધર્મ અર્થ અને કામમાં આસક્તિવાળા છે, તેઓને ધર્મ વિગેરે આપનારી (જે) ગાય, તેવી (પત્ની)ને પરણવાની ઇચ્છાવાળો હું આપ કામનાઓ આપનાર વૃક્ષનાં મૂલ પાસે આવ્યો છું. કલ્પવૃક્ષનાં મૂળ પાસે ગએલાને, ભગવાને કલ્પવૃક્ષમાં જેટલી શક્તિ મૂકેલી છે તે સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિષયમાં પ્રવીણ ભગવાનનાં બે ચરણારવિંદ તો તેથી પણ ઉત્તમ છે, એમ 'સર્વના મૂલરૂપ' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે કલ્પવૃક્ષ સર્વનું મૂલ નથી, તેમજ દેવહૂતિ આપવાની તેની શક્તિ નથી. "ચિત્તશુદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કર, અથવા (તે) પ્રાપ્ત કર. આ (દેવહૂતિ)થી શું વળવાનું?" એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટ અંત:કરણવાળો' એમ કહેલું છે. અંત:કરણની શુદ્ધિ (થએલી) ન હોવાથી, તે સ્થિતિ થવાની નથી. જેમ આપ સંસારરૂપ

સાગરના મછવા છો, તેમ કલ્પવૃક્ષ પણ છો. તેથી પત્ની માટે પણ (આપનું) ભજન (કરવું) યોગ્ય જ છે એવો ભાવ છે. 15.

1.‘તે’ એટલે પોતાને માટે યોગથી ઉત્પન્ન કરેલ પદાર્થો (સ્ત્રીઓ) (પ્ર).

"વરથી (વર તરીકે) અંત:કરણની શુદ્ધિ જ કેમ માગતો નથી? અભિલાષા પૂર્ણ કરવાથી શું વળવાનું?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

પ્રજાપતેસ્તે વચસાડધીશ તન્ત્યા લોક: કિલાડયં કામહતોડનુબદ્ધ:॥
અહં ચ લોકાડનુગતો વહામિ બલિં ચ શુક્લાડનિમિષાય તુભ્યમ્॥16॥

હે અધીશ! ખરેખર કામથી દુ:ખી થએલો આ લોક આપના પ્રજાપતિની વાણીરૂપ દોરડાંથી બંધાએલો છે, અને હે વિશુદ્ધ! લોકને અનુસરનારો હું કાલરૂપ આપનું પૂજન કરું છું. 16.

માત્ર કામ નથી, પરંતુ (મારા) પિતાની આજ્ઞા પણ છે, અને તે વૈષ્ણવ, આપના પુત્ર છે. તેથી આપના જે પ્રજાપતિ, તેમની વાણીથી (બંધાએલ છે); અથવા લોકના વિચાર પ્રમાણે-જેમ ગામડામાં રહેનારાઓને ગામડાનો પતિ જ મહારાજા છે તેમ-તે આપ જ છો. લોકોથી બ્રહ્માના વાક્યનું ઉલ્લંઘન ન થાય, એમ ‘આપનાં (પ્રજાપતિ)ની વાણીરૂપ દોરડાંથી આ બધોએ કામથી દુ:ખી થએલો લોક બંધાએલો છે’ શબ્દોથી કહે છે. ‘ત્રણ ઋણ ફેડીને મોક્ષમાં મન કરવું’ અને ‘જન્મતો બ્રાહ્મણ ખરેખર ત્રણ ઋણો સાથે જન્મે છે’, એવા પ્રકારનાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં વચનો કામવાળાઓના સંબંધમાં છે. તેથી કામવાળો જો જૂદા પ્રકારે વર્તે તો જરુર પડે. તેથી જેમનાં સામર્થ્યનું ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવા હે અધીશ! બધોએ લોક કામથી દુ:ખી થએલો બંધાએલો જ છે.

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે કામથી દુ:ખી થએલાએ ત્રણ ઋણો ફેડવાં જોઈએ એમ કહીને, પોતે લોકમાં ન હોવા છતાં કામવાળો અને લોકને અનુસરનારો છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. હે વિશુદ્ધ! વળી હું આપનું પૂજન કરું છું. આ (મારામાં) અધિક છે, કારણ કે હું પણ (આપનો) ભક્ત છું. તેથી ત્રણ1 કાર્યો માટે મને પત્ની આપવી જોઈએ, એવો ભાવ છે. ‘હે વિશુદ્ધ!’ એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે (પત્ની આપવાથી મને) સંસારમાં થતું કાંઈ પણ દુ:ખ થશે નહિ. 16.

1.(1) બ્રહ્માની આજ્ઞા પળાય તે માટે (2) ત્રણ ઋણો ફેડાય તે માટે અને (3) આપની ભક્તિ થાય તે માટે, એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે પોતે લોકને અનુસરનારો સકામ ભક્ત હોવાનું કહીને, મુખ્ય ભક્તોનું નિરૂપણ કરવા નીચેના શ્લોકમાં તેઓના ગુણ કહે છે:

લોકાંશ્ચ લોકાડનુગતાન્ પશૂંશ્ચ હિત્વાડડ શ્રિતાસ્તે ચરણાડડતપત્રમ્॥
પરસ્પરં ત્વદ્ગુણવાદસિન્ધુપિયૂષનિર્યાપિતદેહધર્મા:॥17॥

જેઓએ લોકોનો અને લોકોને અનુસરનારા પશુઓનો ત્યાગ કરી, આપનાં ચરણછત્રમાં આશ્રય કરેલો છે અને પરસ્પર આપના ગુણોની વાણીરૂપ સમુદ્રમાંથી નીકળેલાં

અમૃતથી દેહના ધર્મોને દૂર કરેલા છે...17.

ભગવાનના મુખ્ય ભક્તો ત્રણ ગુણવાળા હોય છે. (1)પહેલાં તેઓ લોકોનો ત્યાગ કરે છે, (2) ત્યાર પછી આપનાં ચરણછત્રનો આશ્રય કરે છે, પ્રકારે (3)જે પ્રકારે દેહ વિગેરે ભૂલી જવાય તેવી રીતે સદા તેવા (મુખ્ય ભક્તો) સાથે ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરે છે. જો આમાંથી એક પણ (ગુણ) ઓછો હોય, તો તે વૈષ્ણવ મુખ્ય નથી. (1)જેમ લોકોનો ત્યાગ કરવાનો છે, એવી જ રીતે ભગવાનના ભક્તો પણ જો લોકને જ અનુસરનારા હોય તો તેઓનો પણ ત્યાગ કરવો જ જોઈએ લોકોના કરતાં પણ આમનો ખાસ ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ વિષયનું કારણ 'પશુઓ' શબ્દથી કહેલું છે. જો આંધળો કૂવામાં પડે તો તે યોગ્ય છે. જો આંખવાળો (દેખતો) પડે, તો તે મોટો આંધળો છે એમ જાણવું. (2)પછી છત્ર (રૂપ ચરણ) ગ્રહણ કરીને ચરણનું શરણ લેવું જોઈએ. અત્યારની1 પેઠે ભગવાન્ જેના ઉપર પ્રસન્ન થાય, તે જો તેમ થતાં (ભગવાનને) શરણ આવે, તો મુખ્ય (ભક્ત) થાય છે. (3)પોતાની2 મેળે ગુણો કહેવાથી રસ પ્રકટ થતો નથી અને અભિમાન થાય, તેથી જો સમાન (ભક્તો) હોય તો પરસ્પર (ગુણો) કહેવા. તેમાં પણ આપના ગુણોનું જેમાં કથન છે, તેવી વાણી સમુદ્ર જ છે, તેમાંથી મથનથી જેમ ઉત્પન્ન થએલું હોય તેવું જે અમૃત, તેને લીધે સારી રીતે જો ભૂખ તરસ વિગેરે દૂર કરેલાં હોય (તો મુખ્ય ભક્ત થવાય). જેઓ કથારૂપ અમૃતનું પાન કરતાં દેહના ધર્મ રહિત થાય તેઓ જ ભગવાનના ભક્તો છે, અને જે દેહના ધર્મોને દૂર કરે તે જ અમૃત છે, અને જેમનો (દેહનો ધર્મ) દૂર થાય તેમણે જ લોકોનો ત્યાગ કરેલો છે, કારણ કે બીજાઓને તેમની (લોકોની) જરુર રહે છે. જો (ભક્ત ભગવાનનાં) ચરણની છાયાનો આશ્રય કરે, તો જ (ભગવાનના ગુણોની) વાણી અંદરના તાપને દૂર કરે. જેનો તાપ બીજાની છાયાથી દૂર થાય, અને ભૂખ અન્ન વિગેરેથી દૂર થાય, તેઓ જો લોકને અનુસરનારા હોય, તો પતિત જ છે, કારણ કે તેવા સંજોગોમાં બંનેથી3 ભ્રષ્ટ થએલા છે. તેથી (ભગવાનના મુખ્ય ભક્તનાં) ત્રણ લક્ષણો કહેલાં છે.

1.અત્યારે જેમ કપિલ ઉપર પ્રસન્ન થયા છો અને દર્શન દીધાં છે તેમ પ્રસન્ન થઈ દર્શન દો, એવો અર્થ જણાય છે.

2.'પોતાની મેળે' એટલે એકલા.

3.લોકથી અને ભગવાનના માર્ગ (ભક્તિ)થી, એવો અર્થ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં તેવા (ભક્તો)ને પ્રાપ્ત થતું ફલ કહેતાં, (તેઓને) કાલ વિગેરે પીડા કરતા નથી, એમ કહે છે:

ન તેઽજરાક્ષભ્રમિરાયુરેષાં ત્રયોદશારં ત્રિશતં ષષ્ટિપર્વ॥
ષણ્નેમ્યનન્તચ્છદિ યત્ત્રિણાભિ કરાલસ્રોતો જગદાચ્છિદ્ય ધાવત્॥18॥

જરારહિત અક્ષ ઉપર ફરતું, તેર આરાવાળું, ત્રણસો સાઠ સાંધાવાળું, છ નેમિવાળું, અનંત પત્રોવાળું, ત્રણ નાભિવાળું, ભયંકર પ્રવાહવાળું જગતને ઝડપી લઈ દોડતું આપનું ચક્ર-એમના આયુષ્યને ઝડપી દોડતું નથી.18.

આપનું ત્રણ નાભિવાળું કાલચક્ર આમનાં (મુખ્ય ભક્તોનાં) આયુષ્યને ઝડપી લઈ દોડતું નથી એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. કાલ સર્વથી બલવાન છે અને બીજા કોઈથી પ્રેરાએલો હોતો નથી એમ કહેવા, (તેનાં) સ્વરૂપને પ્રવાહ તરીકે કહેલું છે. ચક્ર તો બીજાએ પ્રેરેલું હોય છે. અથવા ચક્રના જેવી અમુક પ્રકારની ગતિને પ્રવાહ કહેલો છે. સંવત્સરરૂપ કાલચક્ર નાશ કરનારું હોવાથી વિકારરહિત અક્ષરરૂપ 'અક્ષ' (ધરા) ઉપર ભરાવેલું છે. મલ1 સહિત તેર આરાવાળું કહેલું છે. તેર માસો જ (તેના) આરા છે. આ ચક્ર અખંડ છે, પણ પરિઘવાળું નથી. એકએક આરાને ત્રીસ સાંધાઓ છે. તેમ હોવાથી ત્રણસો સાઠ છે સાંધાઓ જેના (તેવું છે). આ2 આ આધિદૈવિક ચક્ર એકસરખું જ છે. તેમ ન હોય, તો તે જ ફરી ન આવે, કારણ કે આધિભૌતિક (વર્ષરૂપ ચક્ર)માં વૃદ્ધિ અને ક્ષય થાય છે. તેથી તે (આધિદૈવિક) તેટલા (ત્રણસો સાઠ) સાંધાવાળું હોવાનું ખોટું નથી2. છ ઋતુઓ જ છે નેમિ (પરિઘ) જેની (તેવું છે). આરાઓ તો નાભિમાં અને નેમિમાં પ્રવેશ કરે છે, અને આ ત્રણ નાભિવાળું છે. સર્પના ગુંચળા પેઠે ત્રણ નાભિઓ છે, પરંતુ ચાર જ આરાઓ એક નાભિમાં પ્રવેશ કરે છે. તેથી જ3 આ (ચક્ર) ભયંકર છે, અને તે ચોમાસું, ઉનાળો અને શીઆળો નાભિના સ્થાને છે. અને વળી તે અનંત પત્રોવાળું છે; અને આ સંવત્સર (રૂપ ચક્ર) અંકુરવાળું છે, કારણ કે આનાં પાંદડાં હોય છે, પરંતુ (આ) પ્રાકૃત ચક્રની પેઠે સૂકાં લાકડાંનું બનેલ નથી. તેથી આનો કોઈ પણ સમયે નાશ થતો નથી. આનો પ્રવાહ પણ ભયંકર છે. તેથી જ તે જગતને ઝડપી લઈ દોડે છે. જો તે લોકની અંદર રહે4, તે મૂકી ન દેવાય તેવા તરીકે પણ તેનાં આયુષ્યને ઝડપી લે. કિનારાની5 છાયાનો આશ્રય કરે, તો પણ તે (કિનારાની છાયા) માં રહેનારાઓને મુંઝવણ (થવા)નો સંભવ હોવાથી, ફરી આવે ત્યારે કોઈ સમયે (લોકમાં) પાડી નાખે. તેની (લોકની) ઇચ્છાથી તેની સમીપ જાય, તો જરૂર પડે અને (લોકની) ઇચ્છા રહે છે. જો કથાથી દેહના ધર્મો દૂર થાય, તો જ (ઇચ્છા) દૂર થાય. એ રીતે બે6 (શ્લોક)થી ભક્તિમાર્ગની સરસાઈ કહી. 18.

1.'મલ' એટલે અધિક માસ. અધિક માસ આવે તે વર્ષ તેર માસનું થાય છે.

2....2.અધિક માસ આવે ત્યારે 360 થી અધિક દિવસ વર્ષના થવા છતાં, વર્ષનાં સાંધા (દિવસો) 360 જ કેમ કહ્યા છે તેનો આ ભાગથી ખુલાસો કરે છે. (પ્ર).

3.'તેથી જ' એટલે સર્પનાં કુંડલાં જેવા આકારવાળું હોવાથી જ. (પ્ર)

4.લોક સર્વને ઝડપી જાય છે તેથી ભક્ત લોકનો ત્યાગ ન કરતાં લોકમાં રહે તો તેને પણ કાલ ઝડપી જાય, એવો અર્થ જણાય છે.

5.લોક અને લોક બહારના પ્રદેશના કિનારા ઉપર રહે, તોપણ ત્યાંથી કદાચ લોકમાં પડાય એવી તેને મુંઝવણ રહે છે, કારણ કે ભગવાનની કથાથી દેહના ધર્મો દૂર થએલા નથી. તેથી કાલ ફરીફરી આવતાં કોઈવાર તેનાં આયુષ્યને ઝડપી લે, એવો અર્થ જણાય છે.

6.'બે' એટલે સત્તરમા અને આ શ્લોકોથી.

તામસ પ્રકારથી (ભગવાન્) જગતના કર્તા છે એમ કહીને અને તેમને લીલાથી ધારણ કરેલ દેહવાળા જાણીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો) થી તેમની પાસેથી

ઇચ્છેલું માગે છે:
એક: સ્વયં સન્ જગત: સિસૃક્ષયા દ્વિતીયયાડડત્મન્યધિયોગમાયયા॥
સૃજસ્યદ: પાસિ પુનર્ગ્રસિષ્યસે યથોર્ણનાભિર્ભગવાન્સ્વશક્તિભિ:॥19॥

(આપ) પોતે એકલા છો. જગતને રચવાની ઇચ્છાથી પોતાની અંદર (બનાવેલી) યોગમાયાથી-જેમ કરોળીઓ (જાળ રચે છે) તેમ- ભગવાન્ પોતાની શક્તિઓથી એ જગત્ રચો છો, (તેનું) પાલન કરો છો અને પછી સંહાર કરશો. 19.

આપ પોતે એકલા જ છો. જ્યારે જગત્ રચવાની (આપને) ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તેવા (એકલા) હોવા છતાં પણ 'આત્મનિ' પોતાના સ્થાનમાં (આપે) વધારાની યોગમાયા બનાવી ત્યારે તે બીજી (જગત્ રચવાના) સાધનરૂપ પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે બધુંએ 'એ' અસ્પષ્ટસ્વરૂપવાળું પણ જગત્ આપ રચો છો, (તેનું) પાલન કરો છો અને પછી (તેનો) સંહાર કરશો. સાહાય્ય કરનાર ન હોય ત્યારે માત્ર સાધનની જરૂર હોવાનું દૃષ્ટાંત 'જેમ કરોળીઓ' શબ્દોથી (કહેલું છે), તેમ કરવાની શક્તિ (હોવાનું) 'ભગવાન્' શબ્દથી (કહેલું છે). પોતાની સત્ત્વ વિગેરે શક્તિઓ (કરોળીઆની જાળના) તાંતણાના અંશરૂપ છે. 19.

(ભગવાન્) સર્વ રચનાર હોવાથી અને પાલન કરનાર હોવાથી સ્ત્રી વિગેરે આપીને સૃષ્ટિ કરાવે તે આશ્ચર્યકારક નથી, છતાં પણ ભક્તિમાર્ગમાં તે પ્રમાણે કરાવે તે તેમને માટે પણ આશ્ચર્યકારક છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:
નૈતદ્ બતાડધીશ પદં તવેપ્સિતં યન્માયયા નસ્તનુષે ભૂતસૂક્ષ્મમ્॥
અનુગ્રહાયાડસ્ત્વયિ યર્હિ માયયા લસત્તુલસ્યા તનુવા વિલક્ષિત:॥20॥

હે અધીશ્વર! આપ માયાથી જે અમને ભૂતસૂક્ષ્મ પ્રાપ્ત કરાવો છો, તે સ્થિતિ, અરેરે! આપની ઇચ્છેલી નથી. હે પ્રભુ! જ્યારે માયાથી પ્રકાશતી તુલસીમાળા દેહથી આપે દર્શન દીધાં છે ત્યારે (અમારા ઉપર) કૃપા (કરવા) માટે ભલે તેમ હો. 20.

'આ' વિવાહ વિગેરે ચિહ્નોવાળી સ્થિતિ આપની ઇચ્છેલી નથી, કારણ કે આપ અધીશ્વર છો, બીજા પ્રકારથી પણ બધી સૃષ્ટિ રચવા શક્તિવાળા છો. 'વત' 'અરેરે' શબ્દ ખેદ દર્શાવવા (યોજેલ છે). અને અમો ભક્તોને સંસાર પ્રાપ્ત કરાવનારાં 'ભૂતસૂક્ષ્મ' એટલે અહંકાર અથવા તન્માત્રાઓ આપ જે 'તનુષે' પ્રાપ્ત કરાવો છો, આ આપનું ઇચ્છેલું નથી. સહજ જગત્ ઉત્પન્ન કરતાં આપે ભક્તો માટે વિષયો બનાવેલા નથી, એવો અર્થ છે. "એમ છે, ત્યારે બીજાઓ માટે ઉત્પન્ન કરેલા વિષયો તું શા માટે માગે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'કૃપા (કરવા) માટે ભલે હો' એમ કહેલું છે. બીજા માટે કરેલ હોવા છતાં પણ કૃપા કરીને બીજાને દેવા યોગ્ય છે, તેથી જ કૃપા (કરવા) માટે તેમનું દાન હો. 'અયિ' 'હે પ્રભુ' એ સંબોધન સ્નેહથી (કહેલું છે), અને આ (શબ્દ) અવ્યય છે. "કૃપાથી પણ (એક માટે રચેલું બીજાને આપવારૂપ) ફેરફાર કેમ કરી શકાય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'જ્યારે માયાને લીધે પ્રકાશતી તુલસીવાળા દેહથી આપે ઉત્તમ પ્રકારે દર્શન દીધાં છે' એમ કહેલું છે. આપે ભક્તો માટે અથવા પોતાને માટે કાંઈ પણ રચેલું નથી. તેવા સંજોગોમાં બીજાઓને માટે જ રચેલાં

સત્ત્વનાં કાર્યોથી પોતાનો દેહ ઉત્પન્ન કરી, અને તુલસી વિગેરે આભરણો ધારણ કરી, ‘આ વિષ્ણુ છે’ એમ જ્યારે આપને પ્રસિદ્ધ કરો છો, ત્યારે (મને) ભક્તને પણ જેવા ઇચ્છેલા તેવા વિષયો પ્રાપ્ત કરાવો એવો અર્થ છે. તામસ પ્રકારમાં તો આવા પ્રકારની1 જ સૃષ્ટિ થાય છે. 20.

1.‘આવા પ્રકારની’ એટલે બીજા માટે રચેલાં સત્ત્વના કાર્યોની બનાવેલી. (પ્ર) વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે.

એ પ્રમાણે પોતાનું ઇચ્છેલું જણાવીને, (ભગવાન્) તે આપે તે માટે નીચેના શ્લોકમાં (તેમને) નમન કરે છે:

તં ત્વાનુભૂત્યોપરતક્રિયાર્થં સ્વમાયયાડડવર્તિતલોકતન્ત્રમ્॥
નમામ્યભીક્ષ્ણં નમનીયપાદસરોજમલ્પીયસિ કામવર્ષમ્॥21॥

અનુભૂતિથી જેમને ક્રિયાનાં પ્રયોજન નથી, જેમનાથી પોતાની માયાથી લોકની રચના વારેવારે થએલી છે, જેમનાં ચરણકમલ નમન કરવા યોગ્ય છે, જે નજીવાને પણ ઇચ્છેલું આપનાર તે આપને વારંવાર નમન કરું છું. 21.

સર્વ પ્રકારથી વર્ણવેલા આપને હું નમન કરું છું, એવો વાક્યનો સંબંધ છે. ભગવાન્ પોતે અનુભવ કરાતા પોતાના આનંદથી જ પૂર્ણ હોવાથી, પોતાને માટે કાંઈ પણ ક્રિયા કરતા નથી, તેથી અનુભૂતિ (પોતાના આનંદના અનુભવ)થી જ જેમને ક્રિયાનાં પ્રયોજન નથી તેવા છે, અને (1)દુ:ખ ન હોવું તે અને (2)સુખ (થવું) એવાં ક્રિયાનાં બે પ્રયોજન હોય છે. જગતનાં કારણ (થવા)ની ક્રિયા પણ (ભગવાન્) પોતાની મેળે કરતા નથી, પરંતુ માયાથી (કરે છે), એમ ‘પોતાની માયાથી’ શબ્દથી કહેલું છે. ઘણા પ્રકારે વારંવાર થએલી છે ‘લોકતન્ત્રં’ લોકની રચના જેમનાથી તેવા (ભગવાન્ છે), કારણ કે પોતાને અધીન માયાથી જ તે ઘણા પ્રકારે સૃષ્ટિ કરે છે. તેથી આવા (ભગવાન્)ને હું વારંવાર નમન કરું છું. વળી આ નમન નવું નથી, એમ બધાએ ‘નમન કરવા યોગ્ય જ છે ચરણકમલ જેમનું’ એ વિશેષણથી કહેલું છે. ચાલુ કામમાં ઉપયોગ થાય તે માટે, ‘નજીવાને પણ ઇચ્છેલું આપનાર’ એ ગુણ કહે છે. નજીવા વિષયમાં પણ, અથવા (નજીવા) પુરુષને પણ જે ઇચ્છેલું હોય તે (ભગવાન્) આપે છે, એવો અર્થ છે. મેં તો ગૃહસ્થપણું જ માગ્યું, અને (આપ) અલૌકિક (ફલ) આપશો, એવો ભાવ છે. 21.

(તેણે) માગણી કરી, ત્યારે અદ્ભુત કર્મ કરનાર ભગવાને શું કર્યું? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥
ઇત્યવ્યલીકં પ્રણુતોડબ્જનાભસ્તમાબભાષે વચસાડમૃતેન॥
સુપર્ણપક્ષોપરિ રોચમાન: પ્રેમસ્મિતોદ્વીક્ષણવિભ્રમદ્ભ્રૂ:॥22॥

એ પ્રમાણે નિષ્કપટ રીતે પ્રણામ કરાએલા, ગરુડની પક્ષ ઉપર શોભતા, પ્રેમ અને સ્મિતવાળી દૃષ્ટિને લીધે ભમતી ભ્રમરવાળા કમલનાભે અમૃતવાણીથી તેને (નીચે પ્રમાણે)

કહ્યું. 22.

જેવું (કર્દમના) હૃદયમાં હતું તેવું કહેલ હોવાથી (તેનું) નિષ્કપટપણું હતું. આ (તેનું) સ્વરૂપ કહ્યું. ભગવાનને તો સારી રીતે પ્રણામ કર્યા. (કર્દમનાં) તપ ભક્તિ વિગેરે તો ભવિષ્યમાં ફળશે, આ તો સ્તુતિ (કરી તે)નું ફલ (થયું) એમ જણાવ્યું. કમલનાભ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાન્) જગત્ રચનારા હોવાથી, (તેનું) સાધન (વિવાહ વિગેરે) ઇચ્છેલ જ છે. "વિષયોનું દાન કરવાથી કદાચ (કર્દમનું) મૃત્યુ થાય" એવી શંકા થાય, તેથી 'અમૃત વાણીથી' એમ કહેલું છે. તેવાપણું (અમૃતપણું) પ્રાપ્ત થાય તે માટે 'ગરુડની પક્ષ (પાંખ) ઉપર શોભતા જ' (ભગવાને) કહ્યું. 'પક્ષ' 'પક્ષ' શબ્દથી કાલનો પક્ષપાત પણ જણાવેલો છે, જેને લીધે તેણે પરિત્યાગ વિગેરે (અમૃતપણાનાં) સાધનો પણ કર્યાં. ભગવાન્ સાથે સંવાદ થાય, ત્યારે આની માયા દૂર ન થાય એવા વિચારથી, (ભગવાને) સ્મિત કરી (તેના ઉપર) દૃષ્ટિ કરી, અને તેને સંસારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય તે માટે પ્રેમ(વાળી દૃષ્ટિ કરી). દૃષ્ટિ સરસાઈ કરાવનારી છે, તે માટે ભમતી હતી ભ્રમર જેમની તેવા (ભગવાન્ થયા). દેહનો ત્યાગ મોક્ષમાં સરસાઈ કરાવનારો છે. એ રીતે બધોએ ભવિષ્યનો વૃત્તાંત સૂચવતાં (ભગવાને) કહ્યું, એવો અર્થ છે. 22.

स्वसिद्धान्तं कामनाया: पूरणं द्विविधं तथा॥
तव च त्वत्पितुश्चैव मदाज्ञान्यास एव च॥13॥
एवं कृते त्वहं तुष्ट: पुत्रस्ते भविता शुभ:॥

પોતાનો સિદ્ધાંત, તથા તારી અને તારા પિતાની એવી બે પ્રકારની કામનાઓને પૂર્ણ કરવાનું, અને સંન્યાસ (લેવાની) મારી આજ્ઞા. એ પ્રમાણે કરવામાં આવતાં પ્રસન્ન થએલો હું તારો પ્રસિદ્ધ પુત્ર થઈશ. કા. 131/2.

બે શ્લોકોથી ભગવાનના શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત કહે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

विदित्वा तव चैत्यं मे पुरैव समयोज्जि तत्॥
यदर्थमात्मनियमैस्त्वयंवाहं समर्चित:॥23॥

તારો ચિત્તનો ભાવ જાણીને, જેને માટે દેહને વશ રાખીને તેં જ મારું પૂજન કરેલું છે તે મેં પહેલેથી જ ગોઠવી રાખેલું છે. 23.

भक्तस्य हृदये कामस्तदैव स्याद्यदा पुरा॥14॥
भगवान्पूरकं कुर्यात्सिद्ध एव हि साधनम्॥

જ્યારે ભગવાન્ પહેલાં (ભક્તની ઇચ્છા) પૂર્ણ કરવાનું કરે, ત્યારે જ ભક્તના હૃદયમાં ઇચ્છા થાય, કારણ કે (કામ) સિદ્ધ થએલ હોય ત્યારે જ સાધન (કરાવે છે). કા.141/2.

अतो हि सर्वमार्गाणां भगवन्मार्ग उत्तम:॥15॥
सफलान्येव सर्वाणि साधनान्यत्र सर्वदा॥

તેથી બધા માર્ગોમાં ભગવન્માર્ગ ઉત્તમ છે, કારણ કે આ (માર્ગ)માં સર્વ સાધનો સદા સફલ જ હોય છે. કા.161/2.

તારો 'ચૈત્યં' ચિત્તનો ભાવ જાણીને તેં માગ્યું તે પહેલાં જ મેં તે ગોઠવી રાખેલું છે. "આપે શું ગોઠવી રાખેલું છે?" એવી શંકા થાય, તેથી (કર્દમને) ભય ન રહે તે માટે ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે, જે ઇચ્છા (પૂર્ણ થાય તે) માટે તપ વિગેરે દેહને વશ રાખનારાં (કાર્યો) સાથે ભક્તિથી તેં જ મારું પૂજન કરેલું છે. જો મેં તે કરેલું (ગોઠવી રાખેલું) ન હોત, તો અંતર્યામીની પ્રેરણાને લીધે તેં મારું જ પૂજન કેવી રીતે કર્યું હોત? તેથી મારું પૂજન સફલ થાય તે માટે, '(તારી ઇચ્છા) સફલ જ ઉત્પન્ન થાઓ' એવા વિચારથી મેં પહેલાંથી જ કરેલું (ગોઠવેલું) છે. 23.

"પૂજન પાછલથી કેમ ન ફલ આપે?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

न वै जातु मृषैव स्यात्प्रजाध्यक्ष मदर्हणम्॥
भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभिताऽऽत्मसु॥24॥

હે પ્રજાધ્યક્ષ! મારું પૂજન ખરેખર નિષ્ફલ થતું નથી જ. મારામાં જેમનો આત્મા પ્રસન્ન થાય છે તેવા તમારા જેવા માટે જરાએ (નિષ્ફલ થતું નથી). 24.

મારું પૂજન કોઈ પણ સમયે 'મૃષા' ફલ વિનાનું હોતું નથી. કાલના ભેદથી પણ1 મારાં ભજનને ફલનો સંબંધ ન હોવાનું બનતું નથી. ભગવચ્છાસ્ત્રમાં અદૃષ્ટ વિગેરે ન હોવાથી, અને ભગવાન્ ક્રિયારૂપ2 ન હોવાથી, તે સમયે ભજન બંધ થએલ હોવાથી ભજનનાં ફલ પ્રાપ્ત ન થાય. પહેલાં તૈયાર કરેલી સામગ્રી માગેલી હોવાથી, સમાન સમયમાં3 પણ ફલ ઉત્પન્ન ન થાય. જો પહેલેથી ફલ ઉત્પન્ન કરવામાં ન આવે, તો બધાએ મતો પ્રમાણે ફલનો એક ભાગ અટકી પડે. તેથી મારાં ભજનનો સ્વભાવ જ તેવો (ફલ આપવાનો) હોવાથી, પહેલાં જ ફલ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી ભક્ત ન હોય તેવાઓમાં ભક્તિનો વિરોધ હોવાથી મારું પૂજન જૂદા પ્રકારનું (ફલ વિનાનું) પણ થાય, પરંતુ તમારા જેવામાં તો તે જૂદા પ્રકારનું થવાની શંકા નથી જ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'અતિતરામ્' એટલે સંપૂર્ણ રીતે નિષ્ફલ થતું નથી, કોઈ પણ ભાગથી જૂદા પ્રકારનું થતું નથી. 'મારામાં જેઓનો આત્મા પ્રસન્ન થાય છે તેવા' શબ્દોથી તે (ભજન નિષ્ફલ ન થવા દેવાનો) પ્રકાર જ કહેલો છે. મારામાં સારી રીતે 'ગૃભિત:' પ્રસન્ન થએલો છે આત્મા જેમનો, તેઓ માટે (નિષ્ફલ થતું નથી).24.

1.જીવ માગે છે, તેનાં સાધન કરવાના પહેલાના સમયનાં રૂપથી પણ (મારું ભજન ફલરહિત નથી), એવો અર્થ છે, અને તેથી ભગવાનના ભજનના વિષયમાં ફલ અને સાધનનાં જ્ઞાન અને વ્યવહાર, સર્વત્ર રહેલ છે તેને બોલાવવામાં આવે ત્યારે ઉપયોગી થાય છે એવો ભાવ છે. (પ્ર)

2.ફલ ભવિષ્યમાં આપનારું અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થતું નથી, અને ભગવાન્ પણ ક્રિયારૂપ ન હોવાથી પૂજન પછીના સમયે ફલ આપવાની ક્રિયા થતી નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

3.'સમાન સમયમાં' એટલે ફલ માગે તે સમયે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે સિદ્ધાંત કહીને, સામાન્ય રીતે ઇચ્છા પૂર્ણ કરીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી ખાસ પ્રકારથી (તેની કામના) પૂર્ણ કરે છે:

પ્રજાપતે: સુત: સમાટ્ મનુર્વિખ્યાતમઙ્ગલ:॥
બ્રહ્માવર્તં યોઽધિવસન્ શાસ્તિ સપ્તાર્ણવાં મહીમ્॥25॥
સ ચેહ વિપ્ર રાજર્ષિર્મહિષ્યા શતરૂપયા॥
આયાસ્યતિ દિદૃક્ષુસ્ત્વાં પરશ્વો ધર્મકોવિદ:॥26॥

પ્રજાપતિનો પુત્ર, ચક્રવર્તી, પ્રખ્યાત સદાચારવાળો મનુ, જે બ્રહ્માવર્તમાં રહી સાત સાગરવાળી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરે છે, તે ધર્મમાં પ્રવીણ રાજર્ષિ, હે વિપ્ર! મહારાણી શતરૂપા સાથે તને મળવાની ઇચ્છાથી પરમદિવસે અહિં આવશે.25-26.

શ્વસુરાધિક્ર્યકથનં તત્સમાગમ એવ ચ॥16॥
ક્રધયાદાનં તત: ક્રધયારુચિસ્ત્વયિ ચ વર્ણ્યતે॥

સસરાની સરસાઈ કહેવી (25), અને તેની સાથે સમાગમ જ (થવાનું કહેવું) (26), ક્રધયાદાન (27) અને પછી તારી (કર્દમની) ક્રધયામાં રુચિ (28) વર્ણવવામાં આવે છે. કા.161/2.

આરંભમાં મનુની સરસાઈ કહે છે. પ્રજાપતિ બ્રહ્માનો (તે) પુત્ર છે. આથી ઉત્તમ વંશ કહ્યો. ‘ચક્રવર્તી’ રાજા છે. (આથી) સંપત્તિ કહી. ‘મનુ’ શબ્દથી ધર્મ (કહ્યો). ‘ પ્રખ્યાત સદાચારવાળો’ વિશેષણથી કીર્તિ (કહી). પ્રસિદ્ધ છે ‘મંગલં’ સદાચાર જેનો, તેવો (તે છે). બ્રહ્માવર્ત દેશમાં રહી, સાત સાગરવાળી બધીએ પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરે છે, એમ દેશ અને સ્વ (મનુનો પોતાનો) ધર્મ કહ્યા. ‘સરસ્વતી અને દૃષદ્વતી બે દેવનદીઓની વચ્ચેનો જે પ્રદેશ, તે દેવોએ રચેલા દેશને બ્રહ્માવર્ત કહે છે.’ એ હાલ ‘કુરુક્ષેત્ર’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે મનુ સર્વ પ્રકારથી ઉત્તમ (હોવાનું) કહ્યું. 25.

છવીસમા શ્લોકમાં તે આવશે એમ કહે છે, કારણ કે ભક્તો પોતે માગતા નથી. આવે ત્યારે (તેનું) સ્વાગત કરવા ‘હે વિપ્ર!’ એવું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે વિપ્રો પાછલથી બુદ્ધિવાળા થાય છે. સત્કાર ન કરે તો અભિમાન દોષ થાય. તે ન થાય તે માટે સંબોધનથી ઉપદેશ કરે છે. ‘રાજર્ષિ’ શબ્દથી (મનુની સત્કાર માટે) યોગ્યતા (કહેલી છે). પત્નીની પણ સંમતિ થાય તે માટે, તેની સાથે આવશે. તે વિઘ્ન નહિ કરે એમ જણાવવા તેની ચતુરાઈ કહેવા ‘શતરૂપા’ એમ કહેલું છે. (તું) વિવાહ1 (કરવાનો છે કે નહિ તે) જાણેલ ન હોવાથી તને મળવાની ઇચ્છાથી જ આવશે, અને આ વૃત્તાંત બહુ દૂર નથી એમ ‘પરમ દિવસે’ શબ્દથી કહેલું છે. ‘ધર્મમાં પ્રવીણ’ વિશેષણથી (એમ જણાવ્યું છે કે) "પોતે (વર પાસે) આવીને વિધિ પ્રમાણે ક્રધયાને શણગારીને જે ઉત્તમ વરને (ક્રધયા) આપે છે તે ‘કૂકુદ’ કહેવાય છે" તેથી (મનુ) ક્રધયાદાન કરવાના ધર્મને જાણે છે. 26.

1.કર્દમ વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે એમ મનુએ સાંભળેલું (3।।), પરંતુ તે તેના જાણવામાં ન હતું, એવો અર્થ જણાય છે.

આવીને (તે તને) કધયા આપશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

આત્મજામસિતાપાઙ્ગીં વય:શીલગુણાડન્વિતામ્॥
મૃગયન્તીં પતિં દાસ્યત્યનુરૂપાય તે પ્રભો॥27॥

હે પ્રભો! શ્યામ નેત્રવાળી, વય શીલ અને ગુણવાળી, પતિને શોધતી પુત્રીને તેના જેવા તને તે આપશે. 27.

કારણ કે કધયાદાન કરવામાં પિતા મુખ્ય અધિકારી છે. 'શ્યામ નેત્રવાળી' છે. કુદરતી નેત્રના અંત સુધી શ્યામપણું હોય, તે સર્વ ઉત્તમ લક્ષણો સૂચવનારું છે. 'વય' જુવાની, 'શીલ' પતિવ્રતાપણું, 'ગુણો' સ્ત્રીનાં લક્ષણો (વાળી તે છે). વૈરાગ્યવાળી સાથે વિવાહ (કરવો) યોગ્ય ન હોવાથી 'પતિને શોધતી' વિશેષણ કહેલું છે. તું પણ તેવો પત્નીને શોધતો હોવાથી, તેના જેવાને તને તે આપશે. (ભગવાને) પોતાનું સામર્થ્ય તેને આપેલું છે એમ જણાવવા 'હે પ્રભો!' એવું સંબોધન કરેલું છે. તેથી તેને એમ જણાવેલું છે કે 'સ્ત્રીઓને ભોગના જેટલા પદાર્થની જરૂર છે તે બધોએ મેં તને આપેલ છે'. 27.

આ ન જાણવા છતાં પણ તે તારી સેવા કરશે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સમાહિતં તે હૃદયં યત્રેમાન્ પરિવત્સરાન્॥
સા ત્વાં બ્રહ્મન્ નૃપવધૂ: કામમાશુ ભજિષ્યતિ॥28॥

હે બ્રહ્મન્! તારું હૃદય જેનું આ વર્ષો સુધી ચિંતન કરતું હતું તે નૃપવધૂ (તને) સુખ થાય તે પ્રમાણે સત્વર તારી સેવા કરશે. 28.

જે દેવહૂતિનું તારૂં હૃદય ચિંતન કરતું હતું (તે તારી સેવા કરશે). 'આ વર્ષો' ગણત્રીનાં દશ હજાર વર્ષો સુધી (ચિંતન કરતું હતું). ઘણો સંયોગ જણાવવા બીજી (વિભક્તિ) (યોજેલી છે).

તે દેવહૂતિ તારી સેવા કરશે. રાજાની કધયાને ઋષિ ગમતો નથી, છતાં પણ મારી ઇચ્છાથી તારી સેવા કરશે. કહેલા વિષયમાં (કર્દમની) સંમતિ જણાવવા 'હે બ્રહ્મન્' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'નૃપવધૂ' એટલે વધૂની પેઠે સારી રીતે રક્ષણ કરાએલી, રાજાની કધયા. પિતાના ઘરમાં ચંચલપણું સંભવતું હોવાથી, તે ન હતું એમ જણાવવા ('નૃપવધૂ' એમ) કહેલ છે. 'કામમ્' એટલે (તને) સુખ થાય તે પ્રમાણે, પરંતુ (તારી) અવગણના કરીને નહિ (સેવા કરે). (પરસ્પર) પ્રેમવાળાં બેને રતિસુખ થાય, તેથી બંનેનો પ્રેમ કહેલો છે. 28.

યાત આત્મભૃતં વીર્યં નવધા પ્રસવિષ્યતિ॥
વીર્યે ત્વદીયે ઋષય આધાસ્યન્ત્યઞ્જસાડડત્મન:॥29॥

જે પોતાની અંદર ધારણ કરેલાં તારાં વીર્યનો નવ પ્રકારે પ્રસવ કરશે. ઋષિઓ તારાં વીર્યમાં સહેલાઈથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરશે. 29.

પછી તારે સંપૂર્ણ રીતે તેનો ભોગ કરવો. જૂદાજૂદા પ્રકારે સ્થાપન કરેલાં બીજોને પણ પોતાની શક્તિથી એક પ્રકારે એકપણું પ્રાપ્ત કરેલાંને પોતાની અંદર ધારણ કરેલાંનો તે નવ પ્રકારે પ્રસવ કરશે. તે નવે કધયાઓ જ થશે. પછી તારાં વીર્યમાં એટલે (તે) કધયાઓમાં

મરીચિ વિગેરે ઋષિઓ ‘આત્મન:’ પુત્રો ઉત્પન્ન કરશે. તેથી (તે ક્ધયાઓ) તે (ઋષિ)ઓને પરણાવવી, એવો ભાવ છે. 29.

પછી તારે તો સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ત્વં ચ સમ્યગનુષ્ઠાય નિદેશં મ ઉશત્તમ॥
મયિ તીર્થીકૃતાશેષક્રિયાર્થો માં પ્રપત્સ્યસે॥30॥

હે સુંદર! તું તો મારી આજ્ઞાનું સારી રીતે પાલન કરીને, હું તીર્થમાં સમર્પણ કરેલાં છે સર્વ કર્મનાં ફલ જેણે તેવો થઈ મને પ્રાપ્ત કરીશ. 30.

પણ શ્રુતિને અનુસરી જીવતાં સુધી ગૃહસ્થની સ્થિતિમાં જ ન રહેવું, એવો ભાવ છે. મારી આજ્ઞા ઉપર કહેલી જ છે. તું તો (મને પ્રાપ્ત કરીશ). ‘ચ’ શબ્દ ‘તુ’ ‘તો’ અર્થવાળો છે. તે (દેવહૂતિ) પણ (મને) પ્રાપ્ત કરશે એમ જણાવ્યું છે. ‘નિદેશમ્’ આજ્ઞાનું (ઉપર) કહેલા પ્રકારથી સારી રીતે પાલન કરીને મને પ્રાપ્ત કરીશ, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ‘હે સુંદર!’ એ સંબોધન મારી અંદર પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા જણાવવા (કરેલું છે). "કર્મ (કરેલાં) હોવાથી ભગવાનમાં પ્રવેશ કેવી રીતે થશે?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘હું (તીર્થમાં સમર્પણ કરેલાં છે સર્વ કર્મનાં ફલ જેણે તેવો થઈ)’ એમ કહેલું છે. ‘તીર્થીકૃતા:’ તીર્થમાં સમર્પણ કરેલાં છે સર્વ કર્મનાં ફલ જેણે, તેવો તું મને પ્રાપ્ત કરીશ, એવો અર્થ છે. 30.

તે પહેલાં (બ્રહ્મ) જણાવનારું જ્ઞાન તને થશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

કૃત્વા દયાં ચ જીવેષુ દત્ત્વા ચાડભયમાત્મવાન્॥
મય્યાત્માનં સહ જગદ્ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મનિ ચાડપિ મામ્॥31॥

જીવો ઉપર દયા કરીને તથા (તેમને) અભય આપીને આત્માવાળો તું મારી અંદર જગત્ સાથે પોતાને જોશે, અને (તારા) પોતામાં મને જોશે. 31.

સર્વનો સાક્ષાત્કાર (થાય, તે)જ તે જણાવનારું (જ્ઞાન) છે. બ્રહ્મ જાણનારને જ ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ‘જે જાણવામાં આવતાં આ સર્વ જાણેલું થાય છે’ એ જ્ઞાનનું દૃષ્ટાંત છે. ‘જીવો ઉપર દયા કરીને તથા (તેમને) અભય આપીને’ એમ તેનું પણ દૃષ્ટાંત કહેલું છે. વળી (તું) પોતે બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલો (હોઈશ), બીજાઓ તો તે (સ્થિતિ) વિનાના દીન દયાપાત્ર હશે, અને આત્માપણું (તને) સ્ફુરશે, ત્યારે તો અભયનું દાન કરીશ, કારણ કે આત્માને જાણનારનું તે કામ છે. તે (અર્થ) ‘આત્માવાળો’ શબ્દથી કહેલો છે. ‘આત્માવાળા’ હોવું, એટલે મૂલ ચિદ્ રૂપનું પોતાની અંદર પ્રકટ થવું. 1ઇન્દ્રિયો ઉપરનો વિજય તેમાં ઉપયોગનો નથી જ, કારણ કે (તે તો) પહેલાં જ પ્રાપ્ત કરેલો છે. 1પછી સર્વનાં ધામ તરીકે મને (ભગવાનને) જોશે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ભગવાનમાં પોતાના આત્માને અને જગતને તું જોઈશ. પોતામાં, અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી જગતમાં તું મને જોઈશ. આટલાથી આધાર અને આધેય બનેલા, અને પોતાના આધારરૂપ ભગવાનનું જ્ઞાન થયું. એ રીતે પૂર્ણબ્રહ્મનું જ્ઞાન તેને થયું એમ કહેલું છે. 31.

1...1.‘આત્મવાન્’નો અર્થ ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો કરવામાં જે દોષ થાય, તે આ ભાગથી કહેલો છે. (પ્ર) વીરરાઘવાચાર્યે એવો અર્થ કરેલો છે.

એ પ્રમાણે તેને આજ્ઞા કહીને (કરીને) તેનો અંગીકાર થતાં પોતે કૃપા (કરશે તે) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સહાડહં સ્વાંશકલયા ત્વદ્વીર્યેણ મહામુને॥
તવ ક્ષેત્રે દેવહૂત્યાં પ્રણેષ્યે તત્ત્વસંહિતામ્॥32॥

હે મોટા મુનિ! તારાં વીર્ય સાથે પોતાનાં અંશ અને કલાથી હું તારી પત્ની દેવહૂતિને તત્ત્વસંહિતા કહીશ. 32.

‘પોતાનાં અંશ અને કલાથી’. (અહિં) અંશો આનંદરૂપ છે. તે (આનંદરૂપ) જ ભગવાનના પોતાના અંશો છે. જીવો તો (ભગવાનના ચિદ્રૂપના) અંશો છે. ‘કલા’ એટલે જ્ઞાન અને ક્રિયાની શક્તિઓ. તેમાં જ્ઞાનકલા સાથેના આનંદ અંશરૂપ (હું) તારાં વીર્ય સાથે તારી પત્ની દેવહૂતિને સાંખ્ય સિદ્ધાંતનો બોધ કરનારી તત્ત્વસંહિતા ‘પ્રકર્ષેણ’ સારી રીતે ‘નેષ્યે’ કહીશ; કારણ કે (મને) વીર્ય અને ક્ષેત્રનો સંબંધ જ થશે, પરંતુ (મારી) જીવની પેઠે ઉત્પત્તિ થતી નથી1. વેદની પેઠે પુરાણોમાં (1)સાંખ્ય (2)યોગ (3)પશુપતિનો મત અને (4)વૈષ્ણવ સિદ્ધાંતનો બોધ કરનાર મંત્રોરૂપ ચાર મૂલ સંહિતાઓ છે. બધાંએ પુરાણો તેમને જરુરી છ અંગ બનેલ કાલ વિગેરેનો બોધ કરનારાં બ્રાહ્મણના સ્થાને છે1. તે પૈકી મૂલ સંહિતાઓ કાલથી ગૂમ થએલી હોવાથી, તેઓ પૈકીની પહેલી હું પ્રસિદ્ધ કરીશ, એવો અર્થ છે. પોતાના અંશમાં અને (કર્દમના) વીર્યમાં ભેદ નથી એમ જણાવવા (શ્લોકના) આરંભમાં જ ‘સહ’ ‘સાથે’ શબ્દ યોજેલો છે. ‘હે મહામુનિ!’ એ સંબોધન (કર્દમનો) તેવા હોવાનો અધિકાર જણાવવા (કરેલું છે). 32.

1...1.ઋક્, સામ, યજુસ્ અને અથર્વ એ ચાર વેદોની ચાર સંહિતાઓ (મંત્રો) છે. તેવી ચાર પુરાણોની સંહિતાઓ છે. વેદમાં સંહિતાઓ પછી બ્રાહ્મણો (યજ્ઞ કરવાની વિધિ જણાવનારા મંત્રો) હોય છે, તેવાં બ્રાહ્મણો બધાં પુરાણો છે એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે (કર્દમની) કામના પૂર્ણ કરીને, પોતાની હાજરીમાં જીવની કામના પૂર્ણ થતી ન હોવાથી ભગવાન્ વરદાન કરી પધારી ગયા એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોક)થી કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

એવં તમનુભાષ્યાડથ ભગવાન્પ્રત્યગક્ષજ:॥
જગામ બિન્દુસરસ: સરસ્વત્યા પરિશ્રિતાત્॥33॥

એ પ્રમાણે તેને કહીને, પછી અંદર વળેલી ઇન્દ્રિયોથી પ્રકટ થતા ભગવાન્ સરસ્વતીથી વીંટાએલાં બિંદુ સરોવરમાંથી પધારી ગયા. 33.

‘તેને’ કર્દમને કહીને, (પધારી ગયા). (કર્દમ) બધું પોતે જ કરશે, પણ (તેને) કહેવાનું જ (ભગવાન્) કરે છે. ‘અથ’ ‘પછી’ જૂદા આરંભથી (પધારી ગયા). પહેલાં દયાથી

ભરપૂર (થઈ) પધારેલા, હવે ભક્તનો ઉદ્ધાર કરીને પૂર્ણ થએલ મનોરથવાળાની પેઠે પધારી ગયા. તેથી જૂદો આરંભ (કહેલો છે). તે (કર્દમ)ની અંદર મૂકેલ બ્રહ્મભાવ લઈને પધારી ગયા, એમ જણાવવા 'ભગવાન્' એમ કહેલું છે. "ફરીથી (ભગવાન્) ક્યારે પ્રકટ થશે" એવી શંકા થાય, તેથી તે જ સ્થિતિ દર્શાવતો હોય તેમ 'અંદર વળેલી ઇન્દ્રિયોથી પ્રકટ થતા' વિશેષણથી ભગવાનને ઓળખાવે છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયો અંદર વળેલી થાય, ત્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે. જ્યારે આ (કર્દમ) અંતર્મુખ થશે, ત્યારે તરત જ ભગવાન્ પ્રકટ થશે એવો અર્થ છે, કારણ કે તે 'બિંદુ સરોવર' તીર્થ ભગવાને જ બનાવેલું અને બ્રહ્મ જેની દેવતા છે તેવી સરસ્વતી છે, અને તે સરસ્વતીથી વીંટાએલું છે. ભગવદ્ભાવ અને સૃષ્ટિ એ બે ત્યાં પ્રાપ્ત થએલાં હોવાથી, સ્થાનને લીધે જ તેને બંને પ્રાપ્ત થશે એવા અભિપ્રાયથી સરસ્વતીથી વીંટાએલાં બિંદુસરોવરમાંથી ભગવાન્ પધારી ગયા એમ કહેલું છે. 33.

જો (કર્દમનું) ચિત્ત બીજામાં પરોવાય તો દેશ પણ (તેને) ઉપયોગી થાય નહિ તેથી, અને તેના હૃદયમાં ભગવાનનું સ્થાપન કરવા તે દર્શન કરતો રહ્યો ત્યારે (તેમ)જ ભગવાન્ પધારી ગયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ननिरीक्षतस्तस्य ययावशेषसिद्धेश्वराऽभिष्टुतसिद्धमार्गः॥
आकर्णयन्पत्ररथेन्द्रपक्षैरुच्चारितस्तोममुदीर्णसाम॥34॥

સર્વ સિદ્ધેશ્વરોએ સ્તુતિ કરેલા પોતાથી જ સિદ્ધ થતા માર્ગવાળા (ભગવાન્) ગરુડની પાંખોથી ગવાએલાં સામ, જેમાં સ્તુતિઓના સમૂહનો ઉચ્ચાર થતો હતો તેનું શ્રવણ કરતાં, તેના દેખતાં જ પધારી ગયા. 34.

સર્વ સિદ્ધેશ્વરોએ સંપૂર્ણ રીતે સ્તુતિ કરેલો, (અને) 'સિદ્ધ:' પોતાથી જ પૂર્ણ થતો હતો માર્ગ જેમનો તેવા (ભગવાન્ પધારી ગયા). અથવા 'સિદ્ધૈ:' સિદ્ધોથી 'મૃગ્યતે' શોધવામાં આવે છે તે વૈકુંઠ માર્ગ છે જેમનો તેવા (ભગવાન્ પધારી ગયા). સિદ્ધોથી શોધવામાં આવે છે, એટલે ભગવાનનું પધારી જવું અને પધારવું સિદ્ધોએ ઇચ્છેલાં છે. તેથી ભગવાન્ પધારી જતાં તે (કર્દમ)ની કાંઈ અપકીર્તિ (થતી) નથી, કારણ કે (તે) ફરી પધારવાનો સંભવ છે. સિદ્ધો સાથે ભગવાનનો વ્યવહાર જ તેવા પ્રકારનો છે. સર્વ (સિદ્ધો)ની આમાં સંમતિ હતી એમ જણાવવા 'અશેષ' 'સર્વ' શબ્દ (યોજેલો છે). જેઓને સિદ્ધિની1 પ્રાપ્તિ થએલી છે. અને પોતે પણ સિદ્ધિઓ આપનારા1 છે, તેઓને પણ ભગવન્માર્ગ ઇચ્છેલું આપનારો છે, કારણ કે (તેઓને) તેથી પણ અધિક ફલની ઇચ્છા હોય છે. "સિદ્ધોના ઈશ્વરો ભગવાનની સદા સ્તુતિ કરે છે, તેથી તેઓનાં સ્તુતિવચનોનું શ્રવણ કર્યા વિના ભગવાન્ કેમ પધારી ગયા?" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'પત્રરથસ્ય2' ગરુડની પીઠરૂપ3 પાંખે થી રથંતર વિગેરેએ ઉચ્ચારેલો 'સ્તોમ:' બૃહત્ વિગેરે સ્તુતિના મંત્રોનો સમૂહ4 છે જેમાં, તેવું ગવાએલું જે 'સામ' ઋગ્વેદના મંત્રના આધારવાળાં ગીત(નું શ્રવણ કરતાં પધારી ગયા). ત્રિવૃત્ વિગેરે ચાર5 સ્તોમ છે. બૃહત્6 વિગેરે પણ (સામવેદના મંત્રો છે), તેઓમાં7 ઋગ્વેદના મંત્રો મુખ્ય છે. (ગરુડની) પાંખોથી ગવાએલું જે સામ, તેનું શ્રવણ કરતાં (પધારી ગયા), એવો

(વાક્યનો) સંબંધ છે. 'ઉચ્ચારિતસ્તોમમ્' 'જેમાં સ્તુતિઓના સમૂહોનો ઉચ્ચાર થતો હતો' એ વિશેષણ છે. તેથી વેદો સાક્ષાત્ ભગવાનની જ સ્તુતિ કરે છે, અને (ભગવાન્) તેનું જ શ્રવણ કરે છે, બીજાઓ તો માર્ગોની જ સ્તુતિ કરે છે એવો ભાવ છે. 34.

1.'સિદ્ધિ' એટલે અલૌકિક શક્તિ. જેઓને તે પ્રાપ્ત થઈ તે સિદ્ધો. જેઓ સિદ્ધિ આપનારા છે તે સિદ્ધેશ્વરો, અથવા સિદ્ધોના ઈશ્વરો.

2.'પત્રં' પાંખ છે 'રથ:' રથ જેનો તે 'પત્રરથ:' પક્ષી, તેઓનો 'ઇન્દ્ર:' ઇન્દ્ર ગરુડ છે.

3.મધ્યાહ્ન સમયે સોમરસ કાઢતાં ગવાતાં ચાર સૂક્તો 'પૃષ્ટ' કહેવાય છે. 'સ્પર્શ' થાય તે 'પૃષ્ટ' એવી વ્યુત્પત્તિ 'પૃષ્ટ' શબ્દની કરવી. (પ્ર) એમ કરવાથી તેનો અર્થ 'પીઠ' થાય, કારણ કે ભગવાન્ ગરુડની પીઠ ઉપર વિરાજે છે.

4.પૃષ્ટમાં સત્તર સ્તોમ (સ્તુતિઓના સમૂહ) છે. (પ્ર).

5.ત્રિવૃત્, પંદર, સત્તર અને એકવીસ એવા ચાર (સ્તોમ) છે. (પ્ર)

6.આ સર્વ જૂદાજૂદા સામવેદના મંત્રો છે. (પ્ર). તેમાં બૃહત્ ઉત્તમ છે. જુઓ ભગવદ્ગીતા 10।.

7.'તેઓમાં' એટલે સામોમાં (સામવેદના મંત્રોમાં). (પ્ર). ઋગ્વેદના મંત્રો મુખ્ય છે. સામવેદના મંત્રો તેના ઉપરથી ગવાય તે રીતે રચેલા છે.

એ પ્રમાણે ભગવાને કરેલું કહીને, આ તેવી જ રીતે બન્યું એમ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે:

અથ સંપ્રસ્થિતે શુક્લે કર્દમો ભગવાનૃષિ:॥
આસ્તે સ્મ બિન્દુસરસિ તં કાલં પ્રતિપાલયન્॥35॥

પછી શુક્લ નીકળ્યા ત્યારે ભગવાન્ ઋષિ કર્દમ તે સમયની રાહ જોતા બિંદુસરોવરમાં રહ્યા. 35.

'અથ' 'પછી' શબ્દ તરતનો પાછલનો સમય દર્શાવનારો છે. જે ક્ષણે શુક્લનારાયણ ભગવાન્ બિંદુસરોવરમાંથી નીકળ્યા તેજ સમયે મનુ પોતાના ઘરમાંથી નીકળ્યો. કર્દમ પણ 'ઋષિ' હોવાથી તે વૃત્તાંતને જાણતો, અને 'ભગવાન્' હોવાથી ચિંતારહિત રહી, 'ક્યારે બે દિવસ વીતશે' એમ તે સમયની રાહ જોતો જ રહ્યો, કારણ કે ચિંતાવાળો હોય તેતે વિષયમાં પ્રયત્ન કરે. જેણે ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલ હોય તેને જ કામના કરતાં પણ ભગવાનનું વાક્ય ઉત્તમ છે, એવો વિશ્વાસ હોય છે. 35.

મનુ તો પત્ની સાથે આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મનુ: સ્યન્દનમાસ્થાય શાતકૌમ્ભપરિચ્છદમ્॥
આરોપ્ય સ્વાં દુહિતરં સભાર્યો વ્યચરન્મહીમ્॥36॥
તસ્મિન્ સુધન્વન્નહનિ ભગવાન્ યત્સમાદિશત્॥
ઉપાયાદાશ્રમપદં મુને: શાન્તવ્રતસ્ય તત્॥37॥

હે ઉત્તમ ધનુષ્યવાળા! મનુ તો સુવર્ણની સામગ્રીવાળા રથમાં બેસી, પોતાની પુત્રીને (તેમાં) બેસાડી, પત્ની સાથે પૃથ્વી ઉપર ફરતાં ભગવાને જે કહેલ હતો તે જ દિવસે

સમાપ્ત થએલ વ્રતવાળા મુનિના તે આશ્રમના પ્રદેશ સમીપ આવ્યો. 36।.

'शातकौम्भपरिच्छदम्' 'સુવર્ણની સામગ્રીવાળો' રથ વિવાહ સૂચવે છે. વિવાહ કરવા માટે નિશ્ચય કરેલો (મનુ), અંતર્યામીની પ્રેરણાથી 'તે તેમ જ થશે' એવો નિશ્ચય કરીને, પોતાની ક્ધયા સિવાય બીજા કોઈને પૂછવાનું ન હોવાથી, (વિવાહ કરવામાં) દંપતી (માબાપ) મુખ્ય હોવાથી (પોતાની) પત્નીની સાથે પરણાવવાની તરીકે તે (પુત્રી)ને લઈ, તેને (વિવાહ કરવાનો વૃત્તાંત) ન જણાવતાં, તેને પાછલથી આશ્ચર્યકારક (જોવા લાયક) સ્થાનોનું દર્શન થશે નહિ એવા વિચારથી પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. તેણે બધાં ઉત્તમ સ્થાનો દેખાડ્યાં, એવો અર્થ છે. 36.

એ રીતે બે દિવસો વીત્યા. ત્રીજે દિવસે કુરુક્ષેત્રથી બિંદુસરોવર આવ્યો એમ સાડત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. પોતાનું (વિદુરનું) પુરુષાતન જણાવતાં, પોતે ઇન્દ્રિયો ઉપર કરેલ વિજય જણાવે છે એમ વિદુરને ભાન થાય તે માટે 'હે ઉત્તમ ધનુષ્યવાળા!' એવું વિદુરનું સંબોધન કરેલું છે. ભગવાનની આજ્ઞા ખોટી ન પડે તે માટે ભગવાને જે કહેલ તે જ દિવસે (મનુ) આવ્યો, પરંતુ 'કાગડાનું બેસવું અને તાડનું પડવું' એવા અકસ્માતથી તે સમયે આવ્યો ન હતો. આવું (અકસ્માતથી તે જ સમયે આવવાનું) થયું ન હતું, એમ જણાવવા માટે જ ભગવાનની આજ્ઞા કહેલી છે. આશ્રમ જે 'पदे' પ્રદેશમાં હતો 'तमुपायात्' તેની સમીપ આવ્યો. 'તપને લીધે તે (પ્રદેશ) તપતો હતો, ત્યારે તેના તેજને લીધે તે (તેની) સમીપ કેવી રીતે ગયો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'સમાપ્ત થએલ વ્રતવાળા' એમ કહેલું છે. પરિસમાપ્ત થએલું હતું તપરૂપ વ્રત જેનું તેવા (કર્દમનું) 'तत्' 'તે' પ્રસિદ્ધ (સ્થાન હતું.) (તેનું) જ્ઞાન થાય તે માટે (કોઈને) પ્રશ્ન કરવાની જરુર ન હતી. 37.

ભગવાને જણાવેલો કાલ તે જ હતો એમ કહીને, સ્થાન પણ ભગવાને રચેલું હતું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

यस्मिन्भगवतो नेत्रान्न्यपतन्नश्रुबिन्दव:॥
कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशम्॥38॥

જેની અંદર શરણ આવેલાને સંપૂર્ણ રીતે આપેલી કૃપાથી તરબોળ થએલા ભગવાનના નેત્રમાંથી આંસુનાં બિંદુઓ પડેલાં... 38.

'बिन्दव:' બિંદુઓ છે જે 'सरसि' સરોવરમાં, તે (બિંદુસરોવર), એવી બિંદુસરોવરની વ્યુત્પત્તિ તેથી જ થએલી. 'જે સરોવરની અંદર ભગવાનનાં નેત્રમાંથી આંસુનાં બિંદુઓ પડ્યાં' શબ્દોથી તે બિંદુઓની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. 'કૃપાથી તરબોળ થએલા' વિશેષણથી બિંદુઓ પડવાનું કારણ (કહેલું છે). 'શરણ આવેલાને આપેલી' શબ્દોથી કૃપા (કરવા)નું કારણ કહેલું છે. શરણ આવેલો જ્યારે દુ:ખી થાય, ત્યારે તેના ઉપર કૃપા થાય છે. કૃપાથી જે તરબોળ થાય, તે પોતાનાં સ્થાનથી ધસી આવે ત્યારે (તેનાં) નેત્રમાંથી બિંદુઓ થાય છે (પડે છે). ભગવાને પોતાની કૃપા શરણ આવેલાઓને જ આપેલી છે. તેથી સર્વ

ગરીબડાઓ ઉપર ભગવાનની દયા (થતી) નથી, કારણ કે તેમણે તે શરણ આવેલાઓને આપેલી છે. તે (અર્થ) 'આપેલી' વિશેષણથી કહેલો છે. 'ભૃશમ્' એટલે સંપૂર્ણ રીતે. 38.

એ પ્રમાણે (તે) દેશ અને કાલ ભગવાને કરેલા (હોવાનું) કહીને, ક્યા ત્યાં સુખપૂર્વક રહી શકે તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી તે દેશમાં (થએલ) ભગવાનની કૃપાનું ફલ કહે છે:

तद्वै बिन्दुसरो नाम सरस्वत्या परिश्रितम्॥
पुण्यं शिवाऽमृतजलं महर्षिगणसेवितम्॥39॥

સરસ્વતીથી વીંટાએલું તે ખરેખર બિંદુસરોવર નામનું, પવિત્ર આરોગ્યકારક અને સ્વાદિષ્ટ જલવાળું, મોટા ઋષિઓના સમૂહે આશ્રય કરેલું (સ્થલ) છે. 39.

ભગવાનના ગુણથી બનેલું છે એમ જણાવવા 'બિંદુસરોવર' એવું (તેનું) નામ પ્રસિદ્ધ છે. 'સરસ્વતીથી વીંટાએલું' હોવાથી ત્યાં ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'પરિપ્લુતમ્' 'ડૂબેલું' એવો પાઠ હોય, ત્યારે સરસ્વતીની અંદર જ કાલીયના ધરાના જેવો તે કુંડ (હોવાનું જાણવું) આરંભમાં જલનું વર્ણન કરે છે. 'પુણ્ય' (ઉત્તમ) અદૃષ્ટ1 ઉત્પન્ન કરનારું, 'શિવં' આરોગ્યકારક, 'અમૃતં' સ્વાદિષ્ટ (જલવાળું છે). 'મોટા ઋષિઓના સમૂહે આશ્રય કરેલું' વિશેષણથી (તે વિષયનું) પ્રમાણ કહેલું છે. મોટા ઋષિઓ, જેઓ સર્વ પદાર્થોનું સત્ય સ્વરૂપ જાણે છે, તેઓના સમૂહે આશ્રય કરેલું છે, તેથી આ જલ ઉત્તમ ફલ આપનારૂં જ છે. 39.
1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'અદૃષ્ટજનકમ્' પાઠ લીધેલો છે.

જલના કીનારાનો ભાગ ઋષિઓના સમૂહે આશ્રય કરેલો હોવાનું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેની પણ વાડરૂપ વનનું વર્ણન કરે છે:

पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः॥
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रियाऽन्वितम्॥40॥

જેમના વિષે કૂજન કરતાં પવિત્ર મૃગો અને પક્ષીઓ હતાં તેવાં પવિત્ર વૃક્ષો અને લતાઓના સમૂહોને લીધે સર્વ ઋતુઓનાં ફલ અને પુષ્પોથી ભરપૂર, વનની હારથી શોભતું (તે સ્થલ હતું). 40.

સ્વભાવથી પણ પવિત્ર અને પવિત્રપણું કરાવનારા આંબો વિગેરે 'દ્રુમાઃ' વૃક્ષો અને દ્રાક્ષ વિગેરે લતાઓ, તેમનાં ફલોનું ભક્ષણ કરનારાં પવિત્ર અને કૂજન કરતાં હરણ વિગેરે મૃગો અને મોર વિગેરે પક્ષીઓ જેમના વિષે હતાં તેવાં-(હતાં). તેવા પ્રકારનાં વૃક્ષો અને લતાઓના સમૂહો-તેમને લીધે સર્વ ઋતુઓમાં તે સ્થલ ફલો અને પુષ્પોથી ભરપૂર રહેતું, અને ત્યાં સર્વ તરફ વનની શોભતી હાર હતી. તે (અર્થ) 'વનની હારથી શોભતું' વિશેષણથી કહેલ છે. 40.

વન એ રીતે ધર્મ કરાવનારું (હોવાનું) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તે રસાલ હોવાનું કહે છે.

मत्तद्विजगणैर्जुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमम्॥

મત્તબર્હિનટાટોપમાહ્વયન્મત્તકોકિલમ્॥41॥

મદવાળા પક્ષીઓના સમૂહોથી સેવાએલું, મદવાળા ભમરાઓનો જેમાં વિલાસ થતો હતો તેવું, મદવાળા મોરરૂપ નાચનારાનું અભિમાન જેમાં (દેખાતું) હતું તેવું, ટૌકા કરતી મદવાળી કોયલોવાળું (તે સ્થાન હતું). 41.

બધાએ 'દ્વિજગણાઃ' પક્ષીઓના સમૂહો તે (વન)માં રહેલા રસને લીધે મદવાળા થએલા, તેથી જ તે (રસ)ના લોભથી (તેને) સેવ્યા જ કરતા, તેથી તેઓથી, સેવાએલું તે હતું. મદવાળા ભમરાઓનો 'વિભ્રમઃ' વિલાસ, મધુર ગુંજાર અથવા ઉત્તમ પ્રકારની ગતિ જેમાં હતાં, તેવું (તે હતું). મદવાળા જે મોરો, તેઓ જ 'નટાઃ' નાચનારા, તેમનું 'આટોપઃ' અભિમાન જેમાં હતું, તેવું (તે હતું). (ત્યાં) હિંસા કરનાર કોઈ ન હોવાથી તેઓ (મોરો)નું નિશ્ચિંતપણું કહેલું છે. ટૌકા કરતી મદવાળી કોયલો હતી જેમાં તેવું (તે હતું). 41.

એવી રીતે રસાલપણું જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં જેઓમાં પુષ્પો મુખ્ય છે તેવાં (તેમાંનાં) વૃક્ષો કહે છે:

કદમ્બચમ્પકાડશોકકરઞ્જબકુલાડડસનૈઃ॥
કુન્દમન્દારકુટજૈશ્ચૂતપોતૈરલંકૃતમ્॥42॥

કદંબ, ચંપો, આસોપાલવ, કણઝી, બોરસલી, અસન, મોગરો, મંદાર, કુટજ, અને નાના આંબાઓથી શોભતું (તે હતું). 42.

અસન પણ જેમાં પુષ્પો પ્રધાન છે તેવું વૃક્ષ છે. 'ચૂતપોતાઃ' એટલે નાના આંબાઓ તેઓથી પણ શોભતું (તે હતું). 42.

કારણ્ડવૈઃ પ્લવૈર્હંસૈઃ કુરરૈર્જલકુક્કુટૈઃ॥
સારસૈશ્ચક્રવાકૈશ્ચ ચકોરૈર્વલ્ગુ કૂજિતમ્॥43॥

બતકો, પ્લવો, હંસો, ટીટોડીઓ, જલકૂકડાઓ, સારસો, ચક્રવાકો અને ચકોરોથી મનોહર રીતે ગાજતું (તે હતું). 43.

બતકો વિગેરે પક્ષીઓ છે. મનોહર જે પ્રકારે થાય તેવી રીતે તેઓથી ગાજતું (તે હતું). 43.

તથૈવ હરિણૈઃ ક્રોડૈઃ શ્વાવિદ્વ્રવયકુઞ્જરૈઃ॥
ગોપુચ્છૈર્હરિભિર્ભર્કૈર્નકુલૈર્નાભિભિર્વૃતમ્॥44॥

તે જ પ્રમાણે હરણો, ભૂંડો, શાહુડીઓ, રોઝો, હાથીઓ, વાંદરાઓ, હરિઓ, માંકડાઓ, નોળીઆ અને કસ્તૂરીમૃગોથી ભરપૂર (તે હતું). 44.

હરણો વિગેરે અમુક પ્રકારનાં પશુઓ છે, તેઓથી તે ભરપૂર હતું. 'ક્રોડઃ' એટલે ભૂંડ. 'શ્વાવિત્' એટલે શાહુડી. વાંદરાઓ વિગેરે જૂદીજૂદી જાતના વાંદરા છે:'હરિઓ' એટલે સિંહો અથવા વાંદરાઓ. 'નાભિભિઃ' એટલે કસ્તૂરીમૃગોથી. 44.

તેવા વનમાં સંકોચ વિના પ્રવેશ કરીને (મનુએ) ત્યાં રહેલા ઋષિને જોયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પ્રવિશ્ય તત્તીર્થવરમાદિરાજ: સહાનુગ:॥
દદર્શ મુનિમાસીનં તસ્મિન્હુતહુતાડશનમ્॥45॥

આદિ રાજાએ સેવકો સાથે તે ઉત્તમ તીર્થમાં પ્રવેશ કરીને, તેમાં અગ્નિમાં હોમ જેણે કરેલ હતો તેવા મુનિને બેઠેલા જોયા. 45.

બિંદુસરોવરની નજીક જ તે (કર્દમ)ની પર્ણકુટી હતી, તેથી જ 'ઉત્તમ તીર્થમાં પ્રવેશ કરીને (જોયા)' એમ કહેલું છે. 'પ્રવેશ કરીને' શબ્દથી એમ જણાય છે કે નદી ઊતરીને (મનુ) તેના આશ્રમે પહોંચ્યો. (તે) તીર્થનાં ઉત્તમપણાનું (મનુને) જ્ઞાન હતું એમ જણાવવા 'આદિરાજા' એમ કહેલું છે. 'આદિરાજા' એટલે મનુ. 'સહાનુગ:' 'સેવકો સાથે' વિશેષણ (તે) રાજા હોવાનું જણાય તે માટે (યોજેલું છે). દૂરથી જ (તેણે) મુનિને જોયા. 'હોમ કરેલો હતો અગ્નિમાં જેણે' આ (વિશેષણ)થી કર્મ પૂરૂં થયાનું સૂચવેલું છે. 41.

(કર્દમ) ક્ધયાદાન માટે યોગ્ય છે એમ જણાવવા નીચેના દોઢ શ્લોકથી તેનું વર્ણન કરે છે:

વિદ્યોતમાનં વપુષા તપસ્યુગ્રયુજા ચિરમ્॥
નાડતિક્ષામં ભગવત: સ્નિગ્ધાપાઙ્ગાડવલોકનાત્॥
તદ્વ્યાહૃતાડમૃતકલાપીયૂષશ્રવણેન ચ॥46॥

લાંબા સમય સુધીના તપના ગાઢ સંબંધવાળા દેહથી પ્રકાશતા, ભગવાનના સ્નેહવાળા કટાક્ષવાળી દૃષ્ટિને લીધે અને તેમનાં વચનરૂપ ચંદ્રના અમૃતનાં શ્રવણને લીધે બહુ દૂબળા નહિ તેવા (મુનિને જોયા). 46.

તપના ગાઢ સંબંધવાળા દેહથી પ્રકાશતા (મુનિને જોયા). ગાઢ 'યુક્' સંબંધ હતો જેને તેવો (તેનો દેહ હતો). તેને તપનો ગાઢ સંબંધ હતો. તપ ઉત્તમ ધર્મ હોવાથી લાંબા સમય સુધી તપ કરેલું હોવા છતાં, (તેનો) દેહ પ્રકાશતો જ હતો. આથી (તેનો) વર્ણ (દેહનો રંગ) ઉત્તમ હોવાનું કહ્યું. 'બહુ દૂબળા નહિ' એ વિશેષણથી દૂબળાપણું ન હતું એમ જણાવે છે. ભગવાનની જે સ્નેહવાળાં કટાક્ષવાળી દૃષ્ટિ, તેને લીધે તે બહુ દૂબળો ન હતો. 'જેમના કટાક્ષનું પડવું એ અનંત સૃષ્ટિ છે' વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનનો કટાક્ષ સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનારો છે. તે દેહને પણ પુષ્ટ કરે. (દેહની પુષ્ટિનું) અનંતપણું કર્યું ન હતું એમ જણાવવા સ્નેહવાળો (કટાક્ષ) કહેલો છે. દેહમાં સ્થૂલપણું કરાવનારા અવયવો ભગવાનની સ્નેહ સાથેની દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયા, તેથી ભવિષ્યમાં (તેમનામાં) ફેરફાર થવાનો નહિ, અને તે અવયવો થોડા જ હતા, તેથી બહુ દૂબળાપણું ન હતું. (તે ભગવાનની) સાક્ષાત્ દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થએલા હતા એમ જણાવવા, બધા અવયવોને દૃષ્ટિનો સંબંધ થએલો એમ જણાવવા બહુવચન1 (યોજેલું છે).

છતાં પણ પ્રાણને તૃપ્તિ ન થાય, તેથી 'તેમનાં વચનરૂપ ચંદ્રનાં અમૃતનાં શ્રવણને લીધે' એમ (બહુ દૂબળા ન હોવાનું) બીજું પણ કારણ કહેલું છે, અને ભગવાનનું જે 'વ્યાહૃતં' વચન, તે જ 'અમૃતકલ:' ચંદ્ર, તેની 'આ' આસપાસ (રહેલું) જે અમૃત, તેના

શ્રવણને લીધે (બહુ દૂબળો ન હતો). ભગવાનનું વચન જેમાંથી સદા અમૃતની ઉત્પત્તિ થયા કરે તેવું હોવાથી, (તે) વચનનાં શ્રવણથી પણ પુષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તે માટે, (તેને) ચંદ્ર તરીકે વર્ણવેલું છે. તેથી અહિં દ્રવિડમંડક2 નથી. તેમાં પણ ઉપયોગી રૂપ (હતું એમ) કહેવા માટે 'અમૃતકલ:' શબ્દ યોજેલો છે; અને તે (વચન)નું માત્ર શ્રવણ (કરેલ) હોવાથી બહુ દૂબળાપણું ન હોવાનું (કહેલું છે).તેમ ન હોત, તો પુષ્ટ હોવાનું જ કહેત. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (ભગવાનની) અલૌકિક કૃપા (કહેલી છે). 46.

1.શ્રીસુબોધિનીમાં જ 'અવયવો' શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલ છે એમ કહેલ છે. મૂળ શ્લોકમાંનો 'અપાન' શબ્દ સમાસ છોડતાં બહુવચનમાં લેવાનું જણાવેલ હોવાનું જણાય છે.

2.દ્રવિડ દેશનો માલપુવો. માલપુવો ન હોય, પણ માલપુવાનો આકાર કરી વચ્ચે છિદ્ર કરી, બાલકને માલપુવો કહી આપે તે દ્રવિડમંડક છે. ભગવાનનાં વચનનાં શ્રવણથી ખરેખર પુષ્ટિ થાય છે. દ્રવિડમંડક જેવું આ ખોટું કહેલું નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

એ પ્રમાણે દોષ ન હોવાનું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેના) ગુણોનું વર્ણન કરે છે:

પ્રાંશું પદ્મપલાશાડક્ષં જટિલં ચિરવાસસમ્॥
ઉપસંસૃત્ય મલિનં યથાડર્હણમસંસ્કૃતમ્॥47॥

મોટા અવયવોવાળા, કમલની પાંખડી જેવાં નેત્રવાળા, જટા ધારણ કરેલા, ફાટેલાં વસ્ત્રવાળા, યોગ્યતા પ્રમાણેની શુદ્ધિ વિનાના ગંદા (મુનિ) પાસે જઈને (તેમને જોયા શ્લો. 45). 47.

'પ્રકૃષ્ટા:' મોટા 'અંશવ:' અવયવો હતા જેમના તેવા (મુનિને જોયા એમ) ઢીંચણ સુધીના બાહુવાળાપણું અને પૂજ્યપણું કહ્યાં. કમલની પાંખડી જેવાં નેત્રો હતાં જેમનાં, (એમ) ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી સૌંદર્ય કહ્યું. 'જટા ધારણ કરેલા, ફાટેલાં વસ્ત્રવાળા' વિશેષણોથી સત્ત્વ (ગુણ છે એમ) જણાવવા ઋષિપણું જણાવનારું તપ (કહ્યું). 'ઉપસૃત્ય' પાસે જઈને જોયા, એમ પહેલાનાં વાક્ય (શ્લો. 45) સાથે સંબંધ છે; અથવા 'ઉપ' સમીપમાં 'સંસૃત્ય' સંસાર પ્રાપ્ત કરીને ગંદા બનેલા (મુનિને જોયા), કારણ કે 'ધૂમાડાથી અગ્નિ વીંટાએલો હોય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે કામથી પ્રાણીઓ ગંદા થાય છે. 'યોગ્યતા પ્રમાણે શુદ્ધિ કર્યા વિનાના' વિશેષણથી કુદરતી દોષ ન હતો એમ જણાવવા તે (વિષય)નું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. શુદ્ધ કર્યા વિનાનું ઉત્તમ રત્ન જેમ સ્વભાવથી સ્વચ્છ હોવા છતાં બહારથી શુદ્ધ કર્યા વિનાનું હોવાથી સુવર્ણમાં જડી શકાતું નથી, તેવા ચાલુ પ્રસંગમાં આ (મુનિ હતા). 'પ્રકાશતા (શ્લો. 45)' વિશેષણના વિરોધને લીધે અને ઋષિ તેવા (ગંદા) હોય તેમાં ક્ષતિ ન હોવાથી, બીજો1 મત (અર્થ) (લીધેલ છે). 47.

1.ગંદા હોય તે પ્રકાશતા ન હોય. તેથી સંસાર પ્રાપ્ત કરીને કામને લીધે ગંદા થએલા એવો બીજો અર્થ કહેલ છે. પોતે ગંદા નહિ, પણ કામને લીધે ગંદા થએલા, અને પ્રકાશતા મુનિને જોયા, એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે દૂરથી જોએલા તેમનું વર્ણન કરીને, તેમના લૌકિક ધર્મ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:

અથોટજં પ્રત્યાયાન્તં નૃદેવં પ્રણતં પુર:॥
સપર્યયા પર્યગૃહ્ણાત્પ્રતિનન્દ્યાડનુરૂપયા॥48॥

પછી પર્ણકુટી તરફ આવતા, (પોતાની) આગળ પ્રણામ કરેલા રાજાને આવકાર આપી (મુનિએ) યોગ્ય પૂજાથી (તેનો) સત્કાર કર્યો. 48.

પર્ણકુટી તરફ આવતા, (પોતાની) આગળ પગ પાસે ક્ષત્રિયનો તેવો જ ધર્મ હોવાથી પ્રણામ કરેલા રાજાને, (આવકાર આપી), રાજાનાં પૂજન માટે પહેલેથી જ પ્રાપ્ત કરેલી પૂજા (ની સામગ્રી)થી (તેનો) સત્કાર કર્યો. આશીર્વાદ અથવા કુશલતાના પ્રશ્નોથી આવકાર આપી, (પોતાની) સમાનપણું જાણવામાં આવે તે માટે 'અનુરૂપયા' મહારાજાને યોગ્ય પૂજનની સામગ્રીથી (સત્કાર કર્યો) એવો અર્થ છે, કારણ કે પોતાના (સંબંધી) તરીકે ઘરમાં લઈ જવું તે સત્કાર છે. 48.

એ પ્રમાણે બહારથી તેની પૂજા કરીને, (તેનાં) મનની ચિંતા દૂર કરવા અને (તેના) સર્વ સંદેહો દૂર થાય તે માટે, વાણીથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ગૃહીતાડર્હણમાસીનં સંયતં પ્રીણયન્મુનિ:॥
સ્મરન્ભગવદાદેશમિત્યાહ શ્લક્ષ્ણયા ગિરા॥49॥

ભગવાનની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરતાં મુનિએ પૂજનનો સ્વીકાર કરી સાવધાન થઈ બેઠેલા (રાજા)ને પ્રસન્ન કરતાં મનોહર વાણીથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું. 49.

ઋષિએ કરેલ પૂજનનો સ્વીકાર કરી (મનુ) રહેલ છે એમ જાણીને, ભવિષ્યમાં (જે કહેવાનું છે તે)નો પણ સ્વીકાર કરવો એવો નિશ્ચય કરીને, સારી રીતે પ્રયાસ કરી રહેલા એટલે સાવધાન વિનયવાળાને, પ્રસન્ન કરતાં એટલે આરંભમાં તેની સ્તુતિ કરતાં મુનિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું. મુનિ હોવાથી ભવિષ્યમાં થનાર વૃત્તાંત જાણતા હતા, છતાં પણ 'નિશ્ચય તરીકે તેણે (મનુએ) કહેલું હું કેવી રીતે કરીશ?' એવા વિચારથી(નીચે પ્રમાણે) કહે છે. 'કદાચ તે (મનુ) બીજું જ કાંઈક કહે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાનની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરતાં' શબ્દો કહેલા છે. 'શ્યામ નેત્રવાળી પુત્રીને...' (શ્લો. 27) એમ ભગવાને કહેલ હોવાથી આ ક્ધયા આપવા જ આવેલો છે, અને(પણ) લજ્જાને લીધે બોલશે નહિ. તેથી મુનિએ પોતેજ 'શ્લક્ષ્ણયા' મનોહર વાણીથી હવે આવશે તે વાક્ય(શ્લોક)રૂપ આ વચન કહ્યું. 49.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત (શ્લોકો)થી (મુનિનાં) વચનો જ કહે છે. જો કે 'તમે શામાટે આવ્યા છો?' એમ પૂછવું યોગ્ય ન હતું, કારણ કે (કાર્યના) પ્રસંગને લીધે પણ આવેલ હોવાનું સંભવે, અને છ શ્લોકથી પ્રસંગ કહો (એમ કહે છે). છતાં પણ 'મારી પાસે અમુક દેખાવથી આવેલા હો એમ જણાઓ છો, તેથી તેમ હોય તો તમે જેવી આજ્ઞા કરશો તેમ હું કરીશ' એવો (સાત શ્લોકના) સમૂહનો અર્થ છે. નીચેના શ્લોકમાં (કાર્યનો) પ્રસંગ કહે છે:

॥ કર્દમ ઉવાચ॥

નૂનં ચઙ્ક્રમણં દેવ સતાં સંરક્ષણાય તે॥
વધાય ચાડસતાં યત્ત્વં હરે: શક્તિર્હિ પાલિની॥50॥

હે દેવ! ખરેખર, તમારું પર્યટન સત્પુરુષોના રક્ષણ માટે અને દુષ્ટોના નાશ માટે હોય છે, કારણ કે તમે હરિની પાલન કરનારી શક્તિ છો. 50.

હે દેવ! તમારું પર્યટન સત્પુરુષોના રક્ષણ માટે અને દુષ્ટોના નાશ માટે હોય છે; 'યત્' કારણ કે તમે હરિની પાલન કરવાની શક્તિ છો. શબ્દોથી 'હે દેવ!' એ સંબોધન સિદ્ધ કરે છે. 'હવે વસ્તુત: ધર્મ...' એ વાક્ય પ્રમાણે સત્પુરુષો ઉપરની કૃપા અને દુષ્ટોનો નાશ ધર્મરૂપ હોવાથી સ્વતંત્ર છે, પરંતુ એકને માટે બીજું નથી. 50.

"લોકપાલોથી જ પાલન થાય છે, મનુ વિગેરેનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી પાલન કરનારી શક્તિ કહીને, તેમ (પાલન) કરનાર ભગવાનને નીચેના શ્લોકથી નમન કરે છે:

યોઽર્કેન્દ્વગ્નીન્દ્રવાયૂનાં યમધર્મપ્રચેતસામ્॥
રૂપાણિ સ્થાન આધત્તે તસ્મૈ શુક્લાય તે નમ:॥51॥

જે યોગ્ય અવસરે સૂર્ય, ચન્દ્ર, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વાયુ, યમ, ધર્મ અને વરુણનાં સ્વરૂપો ધારણ કરે તેવા આપ શુક્લને નમસ્કાર. 51.

જે સૂર્ય વિગેરે લોકપાલોનાં સ્વરૂપો 'સ્થાને' જૂદાંજૂદાંના કામના અવસરે અથવા મનુના દેહમાં ધારણ કરે છે તે આપ શુક્લને નમસ્કાર, એમ આ શુક્લનારાયણ જ મનુમાં રહેલા હોવાથી તેને નમસ્કાર (કરે છે). (શુક્લનારાયણ વિના) બીજો કોઈ તે (મનુ)માં બધાં સ્વરૂપો મૂકી શકે નહિ, તેમજ ભગવાન્ (તેની અંદર) રહેલા ન હોય તો તેનામાં બધા દેવોની હાજરી ન હોય. તેથી પાલન કરવા માટે મનુને રહેઠાણ કરી ભગવાનજ (તેમાં) રહેલા છે. 51.

(તેથી) ઉલટું હોય તો થતું સંકટ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકથી કહે છે, બે સાધનોથી અને બે ફલથી (થતાં સંકટ કહે છે). બે (શ્લોકો)થી (મનુથી) પોતાથી અને સૈન્યથી થતું પાલન (કહે છે), અને ફલમાં મર્યાદાધર્મનું રક્ષણ અને અધર્મનો નાશ (જણાવેલ છે). આરંભમાં બાવનમા શ્લોકથી (મનુ) પોતાથી રક્ષણ ન કરે તેને સંકટ તરીકે કહે છે:

ન યદા રથમાસ્થાય જૈત્રં મણિગણાડર્પિતમ્॥
વિસ્ફૂર્જચ્ચણ્ડકોદણ્ડો રથેન ત્રાસયન્નઘાન્॥52॥
સ્વસૈન્યચરણક્ષુણ્ણં વેપયન્મણ્ડલં ભુવ:॥
વિકર્ષન્બૃહતીં સેનાં પર્યટસ્યંશુમાનિવ॥53॥

જો તમે મણિઓના સમૂહથી જડેલા વિજય પ્રાપ્ત કરવાના સ્વભાવવાળા રથમાં બેસીને ટંકાર કરતું પ્રચંડ ધનુષ્ય લઈ રથ વડે પાપીઓને ત્રાસ કરતાં; પોતાની સેનાના ચરણથી ઘવાએલાં પૃથ્વીનાં મંડલને ધ્રૂજાવતાં, મોટી સેનાને ફેરવતાં સૂર્યની પેઠે ફરો નહિ... 52।

જો તમે વિજય પ્રાપ્ત કરવાના સ્વભાવવાળા રથમાં બેસીને ફરો નહિ, તો મર્યાદાઓનો નાશ થાય (શ્લો. 54) એવો (વાક્યોનો) સંબંધ છે. રથ મુખ્ય આસન છે. 'જૈત્રમ્' એટલે વિજય પ્રાપ્ત કરવાના સ્વભાવવાળો. આથી (એમ જણાવ્યું કે) ક્યાંયે પણ પરાજય થવાનો ભય નથી. (રથ) મહારાજાને યોગ્ય થાય તે માટે મણિઓના સમૂહથી જડેલો છે. (તેને) જોવાથી જ દુષ્ટોને ભય (થાય છે એમ) જણાવેલું છે. સારી રીતે ટંકાર કરતું પ્રચંડ છે ધનુષ્ય જેનું તેવો (મનુ છે). આથી એમ જણાવ્યું છે કે તે ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને દૂરથી જ ભય ઉત્પન્ન કરે છે. પાપીઓને-ઘણા પાપીઓને શસ્ત્રથી હણતો નથી, પરંતુ રથથી જ (તેઓને) ત્રાસ ઉત્પન્ન કરતાં (ફરે છે). 52.

દુષ્ટો ઘણા હોવાથી તે(ઓને ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવા)માટે ત્રેપનમા શ્લોકમાં બીજું પણ સાધન કહેલું છે. પોતાની ચાર પ્રકારની સેનાનાં ચરણોથી ઘવાએલાં પૃથ્વીનાં મંડલને ધ્રૂજાવતાં-મોટી સેનાને જોઈને જ મોટા દોષો દૂર થતા હોવાથી ભૂમિ ધ્રૂજવાનું બીજું પ્રયોજન નથી એમ જણાવવા મોટી સેના 'વિકર્ષત્' જૂદાજૂદા સ્થળે ફેરવતાં (તમે ફરો છો). પહેલાં કહેલો ગુણ1 ધર્મ કરાવનારો અને અધર્મનો નાશ કરનારો હોવાનું જણાવતાં; 'સૂર્યની પેઠે' શબ્દોથી (તેનું) દૃષ્ટાંત કહે છે, કારણ કે એક હજાર કિરણવાળો તે (સૂર્ય) અંધકારનો નાશ કરે છે અને અગ્નિહોત્ર વિગેરે ધર્મ ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે સૂર્ય ઉગ્યો ન હોય ત્યારે કોઈ પણ ધર્મ વિગેરે સિદ્ધ થતા નથી. 53.

1.પૃથ્વીના મંડલ ઉપર ફરવાનો ગુણ. સૂર્ય જેમ એક હજાર કિરણો સાથે ફરતાં ધર્મ કરાવે છે અને અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ તમે મોટી સેના સાથે ફરતાં ધર્મ કરાવો છો (સંતોનું રક્ષણ કરો છો), અને અધર્મનો (દુષ્ટોનો) નાશ કરો છો, એવો અર્થ જણાય છે.

તદૈવ સેતવ: સર્વે વર્ણાશ્રમનિબન્ધના:॥
ભગવદ્રચિતા રાજન્ ભિદ્યેરન્ બત દસ્યુભિ:॥54॥

તો હે રાજન્! ભગવાને રચેલી વર્ણના અને આશ્રમના બંધનરૂપ બધી મર્યાદાઓનો લૂંટારાઓથી નાશ થાય. 54.

તો ભગવાને રચેલી વર્ણોથી થતી અને આશ્રમોથી થતી બધી 'સેતવ:' મર્યાદાઓનો તરત જ નાશ થાય. (મનુ આમ ફરવામાં) ઉદાસીન ન રહે તે માટે (કરેલાં) 'હે રાજન્!' એવાં સંબોધનથી (તે) તેનો સ્વધર્મ છે એમ જણાવેલું છે. લૂંટારાઓથી જ (મર્યાદાઓનો) નાશ થાય, કારણ કે લૂંટારાઓનો ભય હોય ત્યારે વર્ણાશ્રમવાળાઓ ભય પામેલા હોવાથી (તેઓથી) મર્યાદા સચવાય નહિ. 54.

અધર્મશ્ચ સમેધેત લોલુપૈર્વ્યઙ્કુશૈર્નૃભિ:॥
શયાને ત્વયિ લોકોઽયં દસ્યુગ્રસ્તો વિનંક્ષ્યતિ॥55॥

અને તમે સૂઈ રહો ત્યારે લોભી નિરંકુશ મનુષ્યોથી અધર્મ વધે. લૂંટારાઓનું ભક્ષ્ય બનેલો આ લોક નાશ પામે. 55.

માત્ર ધર્મનો નાશ થાય એટલું જ નહિ, પણ અધર્મ પણ ‘સમેધેત’ વૃદ્ધિ પામે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી પાખંડ ધર્મો પણ (વૃદ્ધિ પામે). તેનું કારણ ‘લોભી (નિરંકુશ પુરુષોથી)’ શબ્દથી કહેલું છે. ધર્મ સદા કરવામાં આવે, ત્યારે ઇન્દ્રિયો (ધર્મ કરવામાં) રોકાએલી રહે છે. તેવા સંજોગોમાં તે લૌકિક ભોગમાં આસક્ત થતી નથી. તેમ ન હોય ત્યારે તો (લૌકિક ભોગમાં) આસક્ત થઈ, યોગ્ય ઇચ્છેલા પદાર્થોથી સંતોષ ન પામતાં અયોગ્ય (પદાર્થો)નો લોભ કરે છે. છતાં પણ જો રાજાનો ભય હોય, તો (અયોગ્ય પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાના લોભનું) કાર્ય સફલ ન થાય. તેમ (રાજાનો ભય) ન હોય, તો તો અનીતિ થાય જ; એમ ‘નિરંકુશ’ વિશેષણથી કહેલું છે. જતો રહેલ છે અંકુશ એટલે વશ રાખનાર જેમનો તેવા (મનુષ્યો થાય). ‘મનુષ્યો’ શબ્દ (યોજેલ છે), કારણ કે ખોરાકના પ્રસંગમાં1 વેદે તેઓને જ ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા કહેલા છે 1.વિષયોનો ભોગ કરવાની, અને 2.પાલન કરવાની એવી બે રાજાની અવસ્થાઓ છે. (તેમાંની) પહેલી (અવસ્થા) જ શયન છે. જો બંને (અવસ્થાઓ) સરખી હોય, અથવા જો કાલના ભેદથી (જૂદીજૂદી અવસ્થાની) વ્યવસ્થા (કરે), અથવા જો ભોગનું મુખ્યપણું (રાખે), એમ સર્વ (હરકોઈ) પ્રકારથી પણ તમે સૂઈ રહો, તો આ લોક લૂંટારાઓનું જ ભક્ષ્ય બની, સ્ત્રી અને ધન ગૂમાવી, સ્વરૂપથી પણ નાશ પામે. તેથી તમારે અવશ્ય ફરવું જોઈએ. તેથી (એ કાર્યના) પ્રસંગને લીધે, અને અહિં પણ ચોર વિગેરેનો નાશ કરવા (તમે) આવ્યા છો. 55.

1.તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના પહેલા અષ્ટકમાં ‘તેથી દિવસમાં ત્રણ વાર પશુઓ મોકલાતા’ વિગેરેથી સર્વનો ખોરાક (લેવા)નો સમય કહેતાં, ‘તેથી મનુષ્યોને દિવસમાં બે વાર ખોરાક આપવામાં આવે છે’ એમ કહેલું છે, તે પ્રસંગમાં. (પ્ર).

અથાડપિ પૃચ્છે ત્વાં વીર યદર્થં ત્વમિહાડડગત:॥
તદ્વયં નિર્વ્યલીકેન પ્રતિપદ્યામહે હૃદા॥56॥

છતાં પણ હે વીર! તમે જે પ્રયોજનથી અહિં આવ્યા છો તે તમને હું પૂછું છું. હું નિષ્કપટ હૃદયથી તેનો સ્વીકાર કરીશ. 56.

છતાં પણ પોતાના ધર્મમાં રહેનાર હે વીર! જે પ્રયોજનથી તમે અહિં આવેલ છો તે તમને હું પૂછું છું. જો મારી પાસે માગણી કરવા આવ્યા છો, એવું હોય, તો તમારાં વચનનો હું નિષ્કપટ હૃદયથી ‘પ્રતિપદ્યામહે’ સ્વીકાર કરીશ; પરંતુ તમારા માગ્યા પ્રમાણે નહિ કરું એવો સંદેહ (ન રાખવો). એવું વચન (કર્દમે) ભગવાનની કૃપા હોવાથી જ કહેલું છે, કારણ કે મહારાજા (મનુ)થી પણ (પોતાની) સરસાઈનું વચન છે. 56.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધમાં એકવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ અધ્યાય બાવીસમો ॥

દ્વાવિંશે કર્દમસ્યાર્થ: સિદ્ધ:1 સ્ત્રીધનરૂપવાન્॥
અયમેવૈન્દ્રિયગણ: કૃષ્ણાર્થં સુવિનિશ્ચિત:॥1॥

બાવીસમા (અધ્યાય)માં કર્દમને સ્ત્રી અને ધનરૂપ અર્થ પ્રાપ્ત થયો. આ જ શ્રીકૃષ્ણ માટેનો સારી રીતે નિશ્ચિત કરેલો ઐન્દ્રિયોનો2 સમૂહ છે. કા.1.

અર્થસ્ય3 સત્ત્વં ચાખ્યાતું મનોર્ધર્મસ્ય વર્ણનમ્॥
ભગવત્કૃપયૈવાર્થ ઉત્તમો નાન્યથેતિ ચ॥2॥

અને અર્થ ઉત્તમ4 હતો એમ કહેવા મનુના ધર્મનું વર્ણન કરેલું છે. ભગવાનની કૃપાથી જ ઉત્તમ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, નહિ તો નથી થતો એમ કહેલું છે. કા. 2.

આકૂતિ: પુત્રિકાત્વેન દત્તા યેન નિજેચ્છયા॥
સ એવાત્યન્તદૈન્યેન દેવહૂતિં પ્રયચ્છતિ॥3॥

જેણે પોતાની ઇચ્છાથી આકૂતિને પુત્રિકા તરીકે પરણાવેલી, તે (મનુ) જ અત્યંત દીનતાથી દેવહૂતિને પરણાવે છે. કા. 3.

કૃતકૃત્યં ચ મનુતે તતો ધર્મં ચ સેવતે॥
યજ્ઞશ્રવણભેદેન દ્વિરૂપમપિ સર્વદા॥4॥

અને (પોતાને) કૃતકૃત્ય માને છે; અને પછી સદા યજ્ઞ અને શ્રવણના ભેદથી બંને પ્રકારનો ધર્મ આચરે છે. કા.4.

1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

2.ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થતી તન્માત્રાઓ 'ઐન્દ્રિય' છે, તેઓનો સમૂહ. (પ્ર)

3.અહિંથી પેટા-સંગતિ દર્શાવી છે. (પ્ર) નોટ 1 માં સૃષ્ટિ પ્રકરણમાં તન્માત્રાઓની સૃષ્ટિ જણાવી. અહિં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ પુરુષાર્થોમાંથી બીજો 'અર્થ' પુરુષાર્થ જણાવ્યો. એમ બંને સંવાદની સંગતિ દર્શાવી.

4.ભગવદ્ગીતા 17। પ્રમાણે 'સત્' એટલે 'સાધુ'.(પ્ર) ઉત્તમ.

ગયા અધ્યાયના અંતે 'તારા વચનનો હું સ્વીકાર કરીશ' એમ ઋષિના મુખથી સાંભળીને પ્રસન્ન થએલો (મનુ), વિજ્ઞપ્તિ કરવા માટે આરંભમાં તેની સ્તુતિ કરે છે. એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

એવમાવિષ્કૃતાઽશેષગુણકર્મોદયો મુનિમ્॥
સવ્રીડ ઇવ તં સમ્રાડુપારતમુવાચ હ॥1॥

અહો! એવી રીતે જેના સર્વ ગુણો અને કર્મોની સમૃદ્ધિ પ્રકટ કરાએલી હતી તેવા ચક્રવર્તીએ લજ્જા પામતો હોય તેમ (બોલતાં) બંધ રહેલા તે મુનિને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 1.

'આવિષ્કૃતાઃ' પ્રકટ કરાએલાં હતાં સર્વ ગુણો કર્મો અને સમૃદ્ધિ જેનાં, અથવા ગુણો અને કર્મોની સમૃદ્ધિ જેની તેવો મનુ હતો. તે સર્વ દેવોનું ધામ હોવાથી ગુણોની સમૃદ્ધિ હતી. ધર્મનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરતો હોવાથી કર્મોની સમૃદ્ધિ હતી. 'મુનિ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે ખોટું બોલ્યા ન હતા. પોતાની કીર્તિનાં શ્રવણને લીધે, અથવા કધયાને માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવવા છતાં પણ કર્દમ ના પાડે તેવી શંકાને લીધે, મનુ 'લજ્જા પામતો હોય તેવો' જણાતો હતો. 'ચક્રવર્તી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) મોટા (પુરુષ)નું બધુંએ વચન શોભા કરાવનારું હોય છે. 'ઉપારતમ્' એટલે બોલતો બંધ રહેલો, અથવા 'ઉપ' સમીપમાં કધયાના સંબંધમાં આ સર્વ તરફથી 'રતમ્' રસવાળો. 'હ' 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા યોજેલો છે, કારણ કે મહારાજા કોઈને પણ એવી રીતે પ્રાર્થના કરતો નથી. 1.

"બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય નો વિવાહ યોગ્ય નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આરંભમાં તે બેનો સંબંધ ભગવાને જ કરેલો છે, તેથી એક બીજા ઉપર ઉપકાર કરનારા હોવાથી તેઓ સમાન છે એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી સિદ્ધ કરે છે:

॥ મનુરુવાચ॥

બ્રહ્માઽસૃજત્સ્વમુખતો યુષ્માનાત્મપરીપ્સયા॥
છન્દોમયસ્તપોવિદ્યાયોગયુક્તાઽનલમ્પટાન્॥2॥

છંદોમય બ્રહ્માએ પોતાની પૂર્તિ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના મુખમાંથી અલંપટ, તપવાળા, વિદ્યાવાળા અને યોગવાળા તમને ઉત્પન્ન કર્યા. 2.

આરંભમાં વેદમય બ્રહ્માએ પોતાના મુખમાંથી તમને બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા. 'આત્મપરીપ્સયા' પોતાની પોતાના વેદને પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાથી અથવા (તેનું) રક્ષણ કરવા માટે (તમને ઉત્પન્ન કર્યા). બ્રાહ્મણો વિના વેદોની અથવા યજ્ઞોની 'પર્યાપ્તિ' એટલે પૂર્તિ થતી નથી. 'છંદોમય' એટલે સર્વ વેદરૂપ. તે બ્રાહ્મણો ત્રણ પ્રકારના છે (1)વિદ્યાવાળા (2)તપવાળા (અને) (3)યોગવાળા અથવા ભગવાનની ઉપાસના કરનારા-ત્રણ (ગુણો)વાળા જ મુખ્ય છે. 'અલંપટ' વિશેષણથી (એમ જણાવ્યું છે કે) વિષયોમાં લંપટપણું (એ) બ્રાહ્મણોનો દોષ છે. તપ વિગેરે (તેમના) ગુણો છે. 2.

એ રીતે બ્રાહ્મણોને ગુણવાળા અને દોષ વિનાના કહીને, નીચેના શ્લોકથી ક્ષત્રિયોનું નિરૂપણ કરે છે:

તત્ત્રાણાયાડસૃજચ્ચાડસ્માન્ દો:સહસ્રાત્સહસ્રપાત્॥
હૃદયં તસ્ય હિ બ્રહ્મ ક્ષત્રમઙ્ગં પ્રચક્ષતે॥3॥

અને તેઓનું રક્ષણ કરવા માટે સહસ્ર ચરણવાળા ભગવાને સહસ્ર બાહુઓ માંથી અમને ઉત્પન્ન કર્યા. બ્રહ્મ તેમનું હૃદય છે, ક્ષત્રને તેમનું અંગ કહે છે. 3.

બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવા માટે 'અમને' ક્ષત્રિયોને એક હજાર બાહુઓમાંથી (ઉત્પન્ન કર્યા). વરદાનથી (ભગવાન્ સિવાય) બીજાને પણ એક હજાર બાહુઓ હોય, તેથી તે (બીજો) ઉત્પન્ન કરનાર નથી એમ જણાવવા 'સહસ્ર ચરણવાળાએ' એમ કહેલું છે. બ્રાહ્મણોમાં રહેલ વેદનું ભગવાન્ રક્ષણ કરે છે, અને રક્ષણ (કરવા)માં બાહુઓ સાધન છે. તેમાંથી ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા. શબ્દના મુખ્યપણાથી બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ થઈ, અર્થના1 પ્રધાનપણાથી ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ થઈ, એમ (તે બેની) જૂદીજૂદી યોનિ હોવાનું પણ વિવાહ માટે સૂચવેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી બંનેને એકબીજાનો ઉપયોગ (હોવાનું) કહેલ છે. 'બ્રહ્મ' બ્રાહ્મણના અભિમાનવાળી દેવતા 'તેમનું' એટલે ભગવાનનું 'હૃદય' અંત:કરણ, આત્મા, અંદરનો ભાગ (છે), એવો અર્થ છે. 'ક્ષત્રં' ક્ષત્રિયોના અભિમાનવાળી દેવતા (ભગવાનના) 'અંગ' અવયવો છે. 'પ્રચક્ષતે' 'કહે છે' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). જેમ અવયવો વિના આત્મા ઉત્સાહરહિત થાય છે, એવી રીતે આત્મા વિના અવયવોનો પણ નાશ થાય છે. 3.

1.'અર્થ' એટલે બીજો પુરુષાર્થ ધન. તેનું રક્ષણ કરવા ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ થઈ. 'અર્થ' એટલે શબ્દના અર્થ. બ્રાહ્મણો વેદ અથવા શબ્દ માટે ઉત્પન્ન થયા, ક્ષત્રિયો અર્થ માટે ઉત્પન્ન થયા. શબ્દ અને અર્થનો સદાનો સંબંધ હોવાથી, તેઓમાંથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોનો સંબંધ(વિવાહ) થવો યોગ્યજ છે. એમ વિવાહ સૂચવેલો છે, એવો અર્થ જણાય છે.

અતો હ્યન્યોન્યમાત્માનં બ્રહ્મ ક્ષત્રં ચ રક્ષત:॥
રક્ષતિ સ્માવ્યયો દેવ: સ ય: સદસદાત્મક:॥4॥

તેથી બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર એક બીજાનું પોતાનું રક્ષણ કરે છે. જે સર્વરૂપ છે તે વિકારરહિત દેવ (બંનેનું) રક્ષણ કરે છે. 4.

તેથી બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર એક બીજાનું રક્ષણ કરે છે. તેમ હોવાથી (બંને) પોતાનું જ રક્ષણ કરે છે. 'હિ' શબ્દથી (એમ કહ્યું છે કે) આ અર્થ યોગ્ય છે, કારણ કે જે પોતાને માટે બીજાઓનું રક્ષણ કરે છે તે પોતાનું જ રક્ષણ કરે છે. એવી રીતે એકબીજાનું રક્ષણ (કરતા હોવાનું) કહીને, બંને એકબીજાની જરુર રાખીને પાલન કરતા હશે એવી શંકા થાય, તેથી સ્વતંત્ર રીતે ભગવાનથી પાલન કરાતા એકબીજાનું પાલન કરે છે એમ કહેવા ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે, કારણ કે તે, દેવ (ભગવાન્) સ્વતંત્ર હોઈ બધાઓનું પાલન કરે છે. પાલન કરવાનું કારણ 'સર્વરૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. સર્વરૂપ હોવા છતાં પણ વિકારરહિત છે, એમ 'વિકારરહિત' વિશેષણથી કહેલું છે. 'સ્મ' શબ્દથી (તે વિષયનું) પ્રમાણ (કહેલું છે), અને એવી રીતે ભગવાનને લીધે જેમ એકબીજાનું રક્ષણ થાય છે, તેમ કામ અને ક્રધયાથી પણ બંનેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. તમારો કામ મારે ક્રધયા આપીને પૂર્ણ કરવો જોઈએ, (અને) મારી ઇચ્છા પણ વિવાહથી (વિવાહ કરીને) તમારે પૂર્ણ કરવી જોઈએ, એવો ભાવ છે. 4.

બીજા બધાં ફલો (તમારાં) વચનથી જ પ્રાપ્ત થએલાં હોવાથી, તે (મારી) ઇચ્છા વિવાહરૂપ જ છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તે (બીજાં ફલો) ગણાવે છે:

તવ સંદર્શનાદેવચ્છિન્ના મે સર્વસંશયા:॥
યત્સ્વયં ભગવાન્પ્રીત્યા ધર્મમાહ રિરક્ષિષો:॥5॥

તમારાં દર્શનથી જ મારા સર્વ સંશયો દૂર થએલા છે, કારણ કે (આપ) ભગવાને પોતે પ્રેમથી (મને) રક્ષણ કરનારનો ધર્મ કહેલો છે. 5.

બ્રાહ્મણોના સ્થાનમાં રાજા વિગેરે ધર્મનો નિર્ણય કરાવવા પણ આવે છે, તે મને પહેલાંથી જ (પ્રાપ્ત) થયું, કારણ કે (તમે કર્યાં) એવી રીતે જ તપ અને ભગવાનની સેવા કરવાં. 'તેમ થતાં એવી રીતે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય ત્યારે બધાએ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થશે, બીજા પ્રકારે (પ્રાપ્ત) નહિ થાય' એમ 'તમારાં દર્શનથી જ સર્વ સંશયો દૂર થયા'. પહેલાં બધા વિષયોમાં જે સંદેહો રહેલા તે સર્વે તમારું દર્શન થયું કે તરત જ નિશ્ચયપૂર્વક દૂર થયા, એવો અર્થ છે. 'રાજાઓનો શો ધર્મ?' એ સંદેહ પણ દૂર થયો, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'યત્' કારણ કે (તમારાં) દર્શન પછી પ્રેમથી 'રિરક્ષિષો:' રક્ષણ કરનારનો અથવા રક્ષણ કરવા ઇચ્છનારનો ધર્મ (આપ) ભગવાને જ કહ્યો. 'તેથી પ્રજાનું પાલન એ ઉત્તમ ધર્મ છે' એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. તેથી (તમારાં) વચનથી જ ધર્મ સંબંધી સંદેહ દૂર થયો. 5.

'મહાપુરુષોનું દર્શન જ સ્વતંત્ર ફલરૂપ છે' એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ વચન વિના જ (પ્રાપ્ત) થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દિષ્ટ્યા મે ભગવાન્ દૃષ્ટો દુર્દર્શો યોઽકૃતાત્મનામ્॥
દિષ્ટ્યા પાદરજ: સ્પૃષ્ટં શીર્ષ્ણા મે ભવત: શિવમ્॥6॥

મારુરું મોટું ભાગ્ય કે જેમનાં દર્શન (ભગવાન્ માટે) અંત:કરણ ન ધારણ કરનારાઓને દુર્લભ છે તેવા (આપ) ભગવાનનાં મને દર્શન થયાં, (અને) આપનાં ચરણની કલ્યાણકારક રજનો (મારાં) શિરથી મને સ્પર્શ થયો. 6.

આપ ભગવાનનાં દર્શન 'અકૃતાત્મનાં' જેમણે (ભગવાન્ માટે) અંત:કરણ ધારણ કરેલ નથી તેઓને દુર્લભ હોવા છતાં 'મે' મને (મારાં) મોટાં ભાગ્યથી થયાં, જેઓએ દેહથી આત્માને જુદો કરેલ (અનુભવેલ) નથી, અથવા ભગવાન્ માટે અંત:કરણ (ધારણ) કરેલ નથી, અથવા ભગવાનને યોગ્ય દેહ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે (દેહમાં રહેલાં) મહાભૂતોને શુદ્ધ કરેલાં નથી, તેઓ 'અકૃતાત્મન:' છે. તેવાને (મને) તમારાં દર્શન થતાં, પરલોક (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ઉપયોગી બધુંએ કાર્ય સિદ્ધ થએલું હોવાથી, (મારો) પરલોક સંબંધી સંદેહ પણ દૂર થયો. 'પાપનો નાશ થાય તે માટે પ્રાયશ્ચિત્ત (કર્યું)?" એવો કાંઈ પણ પ્રશ્ન ન કરવો, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તમારાં ચરણની 'શિવં' કલ્યાણકારક રજનો જ મેં શિરથી સ્પર્શ કર્યો, અથવા મારા શિરથી સ્પર્શ કર્યો. 'બ્રાહ્મણના ચરણની રજ મને પવિત્ર કરો' એ વાક્ય પ્રમાણે બધાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં આ જ ઉત્તમ છે. વળી તે માત્ર પાપ દૂર કરનારી નથી, પરંતુ કલ્યાણ કરનારી પણ છે, તેથી 'શિવમ્' 'કલ્યાણકારક' એમ કહેલું છે. જ્યારે (તેનો) શિરથી સ્પર્શ કર્યો, ત્યારે (બીજાં) અંગોનાં પાપનો પણ નાશ થયો જ, કારણ કે (શિર) મુખ્ય (અંગ) છે. (આ) અકસ્માત્ થયું એ (મારું) મોટું ભાગ્ય. 6.

જેમ આચાર્ય શિષ્યને 'સત્ય બોલ' વિગેરે વાક્યોથી બોધ કરે છે, તેમ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયને બોધ કરે છે, તે (લાભ) પણ મને વચન વિના જ (પ્રાપ્ત) થયો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

દિષ્ટ્યા ત્વયાઽનુશિષ્ટોઽહં કૃતશ્ચાઽનુગ્રહો મહાન્॥
અપાવૃતૈ: કર્ણરન્ધ્રૈર્જુષ્ટા દિષ્ટ્યોશતીર્ગિર:॥7॥

(મારું) મોટું ભાગ્ય કે તમે મને બોધ કર્યો અને (મારા ઉપર) મોટી કૃપા કરી. (તમારી) સુંદર વાણી મેં ખુલ્લા કાનનાં છિદ્રોથી સાંભળી એ (મારું) મોટું ભાગ્ય. 7.

વચન1 વિના જ 'પ્રજાનું પાલન કરવું' એવા ધર્મનો તમે બોધ કર્યો અને 'હું નિષ્કપટ (હૃદયથી) તેનો (સ્વીકાર કરીશ)' (અ.21 શ્લો.56) એ વચનથી કૃપા કરી. ઉત્તમ (પુરુષો)નાં મુખથી ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરવું એ (લાભ) પણ મને (પ્રાપ્ત) થયો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'જે (યોગ્ય અવસરે) સૂર્ય, ચંદ્ર...'(અ.21. શ્લો.51) એમ આ સર્વનું પાલન કરનાર ભગવાનના ગુણો (કહ્યા), તે જણાવનારી (તમારી) વાણી સુંદર જ હતી, અને તે (મારાં) ભાગ્યથી જ બીજા શબ્દોના આવરણ વિનાના (મારા) કાનનાં છિદ્રોથી અકસ્માત્ મેં સાંભળી. 7.

1.'વચન વિના' એટલે પ્રશ્ન વિના જ. (પ્ર)

એ રીતે ઉત્તમ (પુરુષ)નાં દર્શનથી જેટલો (લાભ) થવો જોઈએ, તે બધો થયો. હવે પછી હું બીજી વિજ્ઞપ્તિ કરું છું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ ભવાન્ દુહિતૃસ્નેહપરિક્લિષ્ટાડડત્મનો મમ॥
શ્રોતુમર્હસિ દીનસ્ય શ્રાવિતં કૃપયા મુને॥8॥

હે મુનિ! તે આપ પુત્રી ઉપરના સ્નેહને લીધે દુ:ખી અંત:કરણવાળાનું મારું મંદભાગીનું શ્રવણ કરાવવા કહેલું કૃપાથી શ્રવણ કરો. 8.

આ પ્રાર્થના સામાન્ય રીતે કરે છે. આપ 'તે' ઉત્તમ (પુરુષ) છો. 'ક્રધયાના પિતા હોવાથી દુ:ખ થાય છે' એ નિયમ પ્રમાણે 'પુત્રી ઉપરના સ્નેહને લીધે સર્વ તરફથી દુ:ખી છે અંત:કરણ જેનું' તેવો (હું છું). માત્ર પુત્રી હોવી તે દુ:ખ નથી, પરંતુ (તેના ઉપરનો) સ્નેહ (દુ:ખકારક) હોવાથી તેમ કહેલું છે. 'મારું' શબ્દથી મંદભાગ્ય માટે અયોગ્યતા (જણાવેલી છે), તેથી કૃપા (કરવા કહે છે). ચાલુ પ્રસંગનો વૃત્તાંત (કર્દમ) જાણે છે એમ જણાવવા 'હે મુનિ!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). 'શ્રાવિતમ્' એટલે વિજ્ઞપ્તિ, અથવા નારદ વિગેરે દ્વારા ભગવાને (કર્દમને) શ્રવણ કરાવેલું, અથવા શ્રવણ કરાવવા (મેં) કહેલું. 8.

એ પ્રમાણે 'શ્રવણ કરો' એમ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી તે (શ્રવણ કરવાનું) વચન કહે છે:

પ્રિયવ્રતોત્તાનપદો: સ્વસેયં દુહિતા મમ॥
અન્વિચ્છતિ પતિં યુક્તં વય:શીલગુણાદિભિ:॥9॥

આ પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદની બેન (અને) મારી પુત્રી વય આચાર ગુણ વિગેરેથી (પોતાને) યોગ્ય પતિ શોધે છે. 9.

'જેને ભાઈ ન હોય (અને જેનો) પિતા જાણવામાં ન હોય, તેને જ્ઞાની પુરુષે ખરેખર પુત્રિકાધર્મની1 શંકાથી પરણવી નહિ'. (મનુસ્મૃતિ. 3। પ્રમાણે) ભાઈ ન હોય તો વિવાહ કરવા યોગ્ય ન હોય (ગણાય); તેથી 'પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદની બેન' એમ કહેલું છે, અને 'એક પુત્ર પુત્ર નથી', એ વાક્યને લીધે બંને (નાં નામ) કહેલાં છે. પિતા પ્રસિદ્ધ છે એમ કહેવા, 'મારી પુત્રી' એમ કહેલું છે. કામના વિનાની (સ્ત્રી)ની કામના કરવી યોગ્ય ન હોવાથી 'પતિને શોધે છે' એમ (કહેલું છે). (પતિ) દોષ વિનાનો હોવો જોઈએ, એમ જણાવવા 'યોગ્ય' વિશેષણ (યોજેલું છે). (માત્ર) કામ માટે સંબંધ ન થાઓ તેમ કહેવા 'વય આચાર ગુણ વિગેરેથી (યોગ્ય)' એમ કહેલું છે. કામ માટે વય, ધર્મ માટે આચાર, અર્થ માટે ગુણો, (અને) મોક્ષ માટે 'વિગેરે' શબ્દથી (જણાવેલાં) જ્ઞાન વિગેરે; એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય તે માટે-સ્ત્રીનું સર્વ પુરુષને અધીન હોવાથી-તેવો પતિ ઇચ્છે છે. 9.

1.જે ક્રધયાને ભાઈ ન હોય તેનો પિતા તેને પરણાવતી વખતે એવો સંકલ્પ કરે કે 'આ ક્રધયામાં જે પુત્ર થાય તે મારો પુત્ર ગણાય' તો તે ક્રધયાનો પુત્ર પિંડદાન કરે તેતે ક્રધયાના પિતાને પ્રાપ્ત થાય છે. આવી ક્રધયા પુત્રિકા કહેવાય છે.

તેવો કોઈ બીજો (પતિ) તેણે મનથી સ્વીકારેલો હોય, તોપણ (તે ક્રધયા) પરણવા યોગ્ય નથી, તેથી (બીજા કોઈનો) સ્વીકાર કરેલ નથી એમ કહેતાં, તમો ન પરણો તો આનો પતિ જ નથી એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યદા તુ ભવત: શીલશ્રુતરૂપવયોગુણાન્॥
અશ્રૃણોન્નારદાદેષા ત્વય્યાસીત્કૃતનિશ્ચયા॥10॥

જ્યારે નારદ પાસેથી તમારાં શીલ, શ્રુત, રૂપ, વય અને ગુણો સાંભળ્યા ત્યારથી તમારા વિષે (તમને પતિ કરવાનો) આણે નિશ્ચય કર્યો છે. 10.

પોતાને યોગ્ય બધા વરોનું શ્રવણ કરવાનો ઉદ્યમ કરતી આણે જ્યારે તમારાં શીલ વિગેરે સાંભળ્યાં, ત્યારથી તમારા વિષે જ આણે નિશ્ચય કરેલો છે. 'શીલ' એટલે આચાર, 'શ્રુત' એટલે વિદ્યા વિગેરેથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન, 'રૂપ' એટલે સૌંદર્ય, 'વય' એટલે જુવાની, ઉદારપણું વિગેરે ગુણો. આ જ્યારે આણે શ્રવણ કર્યાં-કારણ કે દેવોનું કાર્ય કરનાર નારદ પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરીને કહેતો હતો-ત્યારે તેણે તમારા વિષે જ નિશ્ચય કર્યો કે આ જ મારા પતિ. 10.

આમ હોવા છતાં પણ ક્રધયા પિતાને અધીન હોવાથી, પિતાએ (તેને) પરણાવવાની હોવાથી, મારાથી અપાતી તેને સ્વીકારો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તત્પ્રતીચ્છ દ્વિજાગ્ર્યેમાં શ્રદ્ધયોપાહૃતાં મયા॥
સર્વાત્મનાનુરૂપાં તે ગૃહમેધેષુ કર્મસુ॥11॥

તેથી હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! મેં શ્રદ્ધાથી આપેલી, ગૃહસ્થનાં કર્મોમાં સંપૂર્ણ રીતે તમને યોગ્ય આ (ક્રધયા)ને સ્વીકારો. 11.

'હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ!' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે બ્રાહ્મણો માટે પિતા વિગેરેએ આપેલી (સાથે)નો જ વિવાહ મુખ્ય છે, પણ ગાંધર્વ વિગેરે (વિવાહ મુખ્ય) નથી. 'આ' શબ્દથી (એમ કહે છે કે) અમુક સમય પછી વિવાહ કરવાનો નથી, અને (ક્રધયાનું) રૂપ દેખાડીને લોભાવે છે. 'શ્રદ્ધાથી આપેલું ન ઇચ્છેલું હોય, તે પણ ગ્રહણ કરે' એવા વિચારથી 'શ્રદ્ધાથી આપેલી' એમ કહેલું છે. 'સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય' વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે (આ) ભગવાને તમારા માટે જ ઉત્પન્ન કરેલી છે, પરંતુ (કોઈ) સાધારણ (ક્રધયા) નથી. માત્ર કામ માટે જ યોગ્ય છે એમ નથી, પરંતુ ગૃહસ્થનાં કર્મોમાં (યોગ્ય છે). 'ગૃહેષુ' ઘરોમાં 'મેધા' બુદ્ધિ થાય છે જેમનાથી, અને જે કર્મોથી ગૃહસ્થાશ્રમ સિદ્ધ થાય, તે (ગૃહસ્થનાં કર્મો), એવો અર્થ છે 11.

એ રીતે ક્રધયાના સંબંધનું સર્વ કહી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી વર સંબંધનું કહે છે:

ઉદ્યતસ્ય હિ કામસ્ય પ્રતિવાદો ન શક્યતે॥
અપિ નિર્મુક્તસંગસ્ય કામરક્તસ્ય કિં પુન:॥12॥

જેણે સંગનો ત્યાગ કરેલ હોય, તેનાથી પણ સદા પ્રવૃત્ત રહેતા કામનો અનાદર કરી શકાતો નથી, પછી કામમાં આનંદ માનનારથી તો તે (અનાદર) કેમ જ થાય? 12.

બહિર્ગતો હિ વિષય: કામે સત્યેવ ગૃહ્યતે॥
ઉભયોર્યોગસિદ્ધૌ હિ વિશ્લેષોઽશક્ય એવ ચ॥5॥

કામ હોય ત્યારે જ બહાર રહેલો વિષય ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને બંનેનો1 સંબંધ થાય, ત્યારે છૂટા પડવાનું અશક્ય જ છે. કા. 5.

કામ અને ઇચ્છેલો પદાર્થ બંને એક છે એમ જણાવવા (તેમને) એક શબ્દથી ('બંને' શબ્દથી) જણાવેલા છે. 'ઉદ્યતસ્ય' સદા કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત રહેતા (કામ)નો 'પ્રતિવાદ:' અનાદર 'ન શક્યતે' કરી શકાતો નથી એવો અર્થ થાય છે; અથવા તે (સદા પ્રવૃત્ત રહેતો કામ જ) (આપણી) શક્તિનો વિષય નથી2. 'ઉદ્યતસ્ય' પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલા કામનો અથવા કામના વિષયનો અનાદર (થઈ શકતો) નથી. "સંગનો ત્યાગ કરવાથી કામનો અથવા ઇચ્છેલા પદાર્થનો અનાદર કરી શકાય" એવી શંકા થાય, તેથી 'જેણે સંગનો ત્યાગ કરેલ હોય તેનાથી પણ' એમ કહેલું છે. કામથી આનંદ માનનાર, (તેમાં) રચ્યાપચ્યા રહેનારથી જરાએ અનાદર ન થઈ શકે, તેમાં કહેવું જ શું? એવો અર્થ છે. 12.

1.'બંનેનો' એટલે કામ અને ઇચ્છેલા પદાર્થનો. (પ્ર)

2.'આપણી શક્તિનો વિષય નથી' એટલે આપણાથી થઈ શકે તેવો નથી.

કામ હોય ત્યારે સ્વત: પ્રાપ્ત થએલનો સ્વીકાર ન કરવાથી થતું દુ:ખ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते॥
क्षीयते तद्यश:स्फीतं मानश्चाऽवज्ञयाहत:॥13॥

જે પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલનો અનાદર કરી કૃપણ પાસે માગે છે, તેના વિપુલ યશનો નાશ થાય છે અને સ્વાભિમાન અનાદરથી હણાય છે. 13.

જે 'ઉદ્યતં' પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલાનો અંગીકાર ન કરતાં, ન પ્રાપ્ત થએલ માગે છે, તેનો યશ વિપુલ હોવા છતાં નાશ પામે છે, અને સ્વાભિમાન આદરથી હણાય છે. 'ન પ્રાપ્ત થએલ' એમ કહેવાનું હતું, ત્યાં 'કીનાશં' 'કૃપણ' એમ કહ્યું, તે મોટા પુરુષને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી એમ સૂચવવા કહેલું છે. કૃપણ પાસે રહેલો પદાર્થ જ બધાને (કોઈને પણ) પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવો છે, કારણ કે કૃપણ પદાર્થ ન આપવા ઉપરાંત પોતાની સરસાઈ દર્શાવવા અપકીર્તિ1 પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેથી તે (માગનાર)ના યશનો નાશ થાય છે. યશ વિપુલ હોવા છતાં પણ, કૃપણે કરાવેલી અપકીર્તિ પ્રબલ હોવાથી તેનો નાશ થાય છે. એવી રીતે બહારની અપકીર્તિ કહીને 'અને સ્વાભિમાન (અનાદરથી હણાય છે)' શબ્દોથી અંદરનું દુ:ખ2 પણ કહેલું છે. 'સ્વાભિમાન મોટા પુરુષોનું ધન છે' એ વાક્ય પ્રમાણે દુ:ખનો અંગીકાર કરવામાં ન આવે, ત્યારે સ્વાભિમાનનો નાશ સહન થઈ શકે નહિ તેવો હોય છે. તે સ્વાભિમાનની ફરી ઉત્પત્તિ થતી નથી, એમ જણાવવા 'હણાય છે' એમ (કહેલું છે). 13.

1.મોટી ઉમરના કર્દમને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ સૂચવવા આ કહેલ છે. તેથી જો હમણાં તમે મારો અનાદર કરશો તો ભવિષ્યમાં તમારો બીજો અનાદર થશે નહિ. (પ્ર) 'મોટા' એટલે ઉત્તમ સ્થિતિવાળાને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી હમણાં કર્દમ આ ક્ધયાનો અનાદર કરશે તો

બીજી કધયા તેને પ્રાપ્ત થશે નહિ, અને કોઈની કધયા માગવા જશે તો તે ન આપતાં સ્વાભિમાનની હાનિ થશે, એવો અર્થ જણાય છે.
2.વૃંદાવનના દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતના પાઠ લીધેલા છે.

એ રીતે ઇચ્છેલા પદાર્થનો સ્વીકાર ન કરવાથી થતું દુ:ખ કહીને, તે (કર્દમ) કામનાવાળો છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અહં ત્વાડશ્રૃણવં વિદ્વન્ વિવાહાડર્થં સમુદ્યતમ્॥
અતસ્ત્વમુપકુર્વાણ: પ્રત્તાં પ્રતિગૃહાણ મે॥14॥

હે વિદ્વન્! મેં તમને વિવાહ માટે તત્પર થએલા સાંભળ્યા છે. તેથી ઉપકાર કરનાર આપ મેં આપેલી (આ કધયાને) સ્વીકારો. 14.

તમે વિવાહ માટે તત્પર થયા છો, એમ સાક્ષાત્ મેં જ સાંભળ્યું છે. વિવાહ કરીને જ કામ પૂર્ણ કરવો જોઈએ, તેથી અયોગ્ય માર્ગનો તમે સ્વીકાર નહિ કરો એમ જણાવવા 'હે વિદ્વન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે. તેથી વિવાહ કરવા ઇચ્છનાર બ્રહ્મચારી 'ઉપકુર્વાણ:' ઉપકાર કરનાર છે, કારણ કે તે જ પિતા વિગેરે ઉપર ઉપકાર કરે છે. બ્રહ્મચર્યના અંતે પહોંચેલ બ્રહ્મચારી ઉપકાર કરનારો છે. 'મે' મેં 'પ્રત્તાં' સારી રીતે આપેલી (પરણાવેલી) (કધયાને) પત્ની તરીકે સ્વીકારો, એવો અર્થ છે. 14.

અહિં (કધયાનો) સ્વીકાર કરવામાં ભગવાનના ગુણો જ કારણરૂપ હોવાથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોક)થી સ્વીકાર (કર્યાનું) કહે છે:

॥કર્દમ ઉવાચ॥

બાઢમુદ્વોઢુકામોડહમપ્રત્તા ચ તવાડડત્મજા॥
આવયોરનુરૂપોડસાવાદ્યો વૈવાહિકો વિધિ:॥15॥

સત્ય છે કે હું પરણવાની ઇચ્છાવાળો છું અને તમારી કધયા (કોઈને) આપેલી નથી. અમારા બેનો તે પ્રથમ યોગ્ય વિવાહસંબંધી વિધિ (થાઓ). 15.

ઇયં હિ ભગવદ્દાસી ભગશબ્દનિરૂપિતા॥
ઐશ્વર્યાદિપ્રસિદ્ધ્યર્થમસ્યા વર્ણનમુચ્યતે॥6॥

કારણ કે આ 'ભગ' શબ્દથી જણાવેલી1 ભગવાનની દાસી છે. (આના) ઐશ્વર્ય વિગેરે (ગુણો) પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે આનું વર્ણન કહેવામાં (કરવામાં) આવે છે2. કા. 6.

અનઙ્ગીકરણે ત્વસ્યા: સ્વત: કામેન બાધનાત્॥
તુલ્યત્વં ચાભિલષિતમત આદ્યો નિરૂપિત:॥7॥

આનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે, તો કામ પોતાની મેળે (કર્દમને) પીડા કરે, અને સમાનપણું ઇચ્છેલું છે, તેથી પહેલો (ગુણ)3 કહેલો છે. કા. 7.

ધર્મો વીર્યં દ્વિતીયેન વધ્યાદરણવર્ણનાત્॥
યશો હિ વર્ણ્યતે તસ્યા વિશ્રવાવસુનિરૂપણાત્॥8॥

વિધિના આદરનું વર્ણન કરેલું હોવાથી બીજા (સોળમા શ્લોક)થી ‘વીર્ય’ ગુણ (કહેલો છે). વિશ્રવાવસુના નિરૂપણથી તેના યશનું વર્ણન કરેલું છે. કા. 8.

કાન્ત્યાધિક્યસ્ય કથનાલ્લક્ષ્મ્યાશ્ચૈવ નિરાકૃતે:॥
સોમસમ્બન્ધ એવોક્તો ગન્ધર્વસ્તુ તત: સ્ફુટ:॥9॥

કાંતિ અધિક કહેલી હોવાથી અને વળી લક્ષ્મીની અવગણના કરેલી હોવાથી4, ચંદ્ર5 સાથે જ સંબંધ કહ્યો. ગંધર્વનો સંબંધ5 તો તેથી સ્પષ્ટ થયો. કા. 9.

લક્ષ્મીવદ્વર્ણનં તસ્યા: શ્રિયમિચ્છેદ્ધુતાશનાત્॥
ઇતિ વાક્યાચ્ચ તસ્યાપિ સમ્બન્ધો વિનિરૂપિત:॥10॥

લક્ષ્મીની પેઠે તેનું વર્ણન કરેલું, અને ‘અગ્નિ પાસેથી શ્રીની ઇચ્છા કરવી’ વાક્ય પ્રમાણે તેનો (અગ્નિનો) સંબંધ6 પણ જણાવેલો છે. કા.10.

જ્ઞાનવૈરાગ્યયોર્વાક્યે સ્પષ્ટ એવ નિરૂપિતે॥
અતોઽસ્યા વર્ણનં તત્ર ન નિષિદ્ધમિતિ સ્થિતિ:॥11॥

જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં વચનો સ્પષ્ટ જ કહેલાં છે7 તેથી તે વિષયમાં આનું વર્ણન (કરવાનું) મના કરેલું નથી, એવી સ્થિતિ છે. કા. 11.

‘વાઢમ્’ એ વચન વિવાહમાં પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે ‘સુખ થાય તેમ પસંદ કરો’ એમ કહેલું (હોય છે). ‘સુખ પ્રમાણે’ એવા અથવા ‘સત્ય’ના અર્થવાળો આ અવ્યય છે. હું તો પરણવાની ઇચ્છાવાળો જ છું, અને તારી ‘આત્મજા’ કન્યા કોઈને પણ આપેલી નથી.

દત્તાયાસ્તુ વિવાહોઽત્ર લૌકિક: પરિકીર્તિત:॥
અપ્રત્તાયા વિવાહો હિ બ્રાહ્મ એવ નિરૂપિત:॥12॥

અહિં આપેલીના8 વિવાહને લૌકિક કહેલો છે, કારણ કે નહિ આપેલીના વિવાહને જ બ્રાહ્મ કહેલો છે. કા. 12.

‘પરણવાની ઇચ્છાવાળો’ એમ કહેલું હોવાથી, મારો (કર્દમનો) પણ પહેલો વિવાહ થએલો નથી. તેથી અમારા બંનેનો આ પ્રથમ ‘વૈવાહિકો વિધિ’ વિવાહ સંબંધી અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરનારો પ્રકાર (વિધિ) (થાઓ). ‘જો ઉત્તમ વર આવે તો (વચનથી) આપેલી હોવા છતાં કધયા (તેને) પરણાવવી. પતિ ગૂમ થાય, મરણ પામે, સંન્યાસ લે, નપુંસક હોય અથવા પતિત થાય, (એ) પાંચ સંકટોમાં સ્ત્રીઓનો બીજો પતિ કરવામાં આવે છે’ એ વાક્યથી દુ:ખમાં (બીજો) વિવાહ કરવાનું અને સંતતિ (ઉત્પન્ન કરવા) માટે પ્રાજાપત્ય (વિવાહ) (કરવાનું) કહેલું છે, તે અહિં કરવાનો નથી એમ ‘વિધિ થાઓ’ શબ્દથી (કહેલું છે). 15.

1.‘જણાવેલી’ એટલે ‘ભગ’ શબ્દથી કહેલા ગુણોના એક ભાગરૂપ ‘શ્રી’ શબ્દથી જણાવેલી. (પ્ર).

2." ‘પિતાની’ પાસે (તેની) પુત્રીનાં સૌંદર્યનું વર્ણન કરવું એ લોકથી વિરુદ્ધ છે. વળી લક્ષ્મીની અવગણના કહેવી એ વૈષ્ણવપણાંથી વિરુદ્ધ છે” એવી શંકા થાય, તેથી કર્દમ દોષરહિત છે એમ જણાવવા આ કારિકાઓ કહેલી છે. (પ્ર).

3.‘પહેલો (ગુણ)’ એટલે ઐશ્વર્ય. (પ્ર)
4.લક્ષ્મીની અવગણના કરનારી કહેવાનું બીજું પ્રયોજન આથી કહેલું છે. (લક્ષ્મી સર્વની બેન હોવાથી) આ (કર્દમની) બેન નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)
5.ચંદ્રમાં કાંતિ ઘણી હોવાથી, કાંતિ કહી તેથી ચંદ્ર સાથે સંબંધ કહેવાયો. ગંધર્વ ક્ધયાઓને મધુર વાણી આપનાર છે. કાંતિ કહી તેથી મધુર વાણી પણ કહેવાઈ એવો અર્થ જણાય છે.
6.શ્લો. 19 માં ‘તેજ ધારણ કરે ત્યાં સુધી’ એમ કહેલ હોવાથી અગ્નિનો સંબંધ પણ જણાવાયો, એવો ભાવ જણાય છે.
7.‘તેથી’ એટલે આ લક્ષણોથી તે ભગવાનની દાસી હોવાથી. (પ્ર)
8.વચનથી બીજાને આપેલી, એટલે બીજા સાથે સગપણ કરેલી, એવો અર્થ જણાય છે.

માત્ર અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરનારો (વિવાહ) શોભા કરનારો થતો નહિ હોવાથી, સુખ થાય તે પ્રમાણે શોભા પણ ભલે થાઓ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

કામ: સ ભૂયાન્નરદેવ તેઽસ્યા: પુત્ર્યા: સમામ્નાયવિધૌ પ્રતીત:॥
ક એવ તે તનયાં નાડડદ્રિયેત સ્વયૈવ કાન્ત્યા ક્ષિપતીમિવ શ્રિયમ્॥16॥

હે રાજા! તમારી આ પુત્રીનો (વિવાહ વિધિ) વારંવાર નામ લેવાની વિધિમાં સ્વીકારેલો ઇચ્છા પ્રમાણેનો થાઓ. પોતાની કાંતિથી જ જાણે કે લક્ષ્મીની અવગણના કરતી હોય તેવી તમારી પુત્રીનો કોણ જ આદર ન કરે? 16.

તે જ વિધિ ‘કામ:’ ઇચ્છેલા પ્રકારનો ‘ભૂયાત્’ થાઓ, એવો અર્થ છે. તેનું કારણ ‘રાજા’ શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે બ્રાહ્મણોની પેઠે રાજાઓનો વિવાહ શોભા વિનાનો થતો નથી, પરંતુ તે સંપૂર્ણ રીતે લૌકિક ન કરવો, પણ સામામ્નાય વિધિમાં સ્વીકારાએલ પ્રકારનો કરવો. ‘સમામ્નાય’ એટલે વારંવાર નામ લેવું તે. જેમ પહેલાં બધાએ કરેલ તેવા પ્રકારના વિધિમાં સ્વીકારાએલ (વિધિ કરવો). કેટલાક ‘સામામ્નાય’નો અર્થ ‘વેદ’ કરે છે. "તેવા સંજોગોમાં1 ક્ધયાનું ઉત્તમપણું જણાવાથી (તેને) ઈર્ષ્યાને લીધે (તમે કદાચ) ન સ્વીકારો” એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. તમારી પુત્રીનો કોણ જ આદર ન કરે? ‘એવ’ ‘જ’ શબ્દ અનાદરના અર્થમાં (યોજેલો છે). ‘પોતાની અસાધારણ કાંતિ જ જાણે કે ‘શ્રિયમ્’ લક્ષ્મીની અવગણના કરતી હોય તેવી’ શબ્દોથી તે અનાદર ન કરવાનું કારણ કહેલું છે. આ (દેવહૂતિ) પણ ભગવાનની શક્તિ હોવાથી તેમ કહેવામાં દોષ નથી. ‘જાણે કે લક્ષ્મીની અવગણના કરતી હોય તેવી’ શબ્દોથી આ ભક્તિના ચિહ્નરૂપ હોવાનું પણ સૂચવેલું છે. 16.
1.‘તેવા સંજોગોમાં’ એટલે શોભાવાળો વૈભવથી વિવાહ કરવામાં આવે તો.

નીચેના શ્લોકમાં તેની કીર્તિ કહે છે:

યાં હર્મ્યપૃષ્ઠે ક્વણદઙ્ઘ્રિશોભાં વિક્રીડતીં ક્ધદુકવિહ્વલાક્ષીમ્॥
વિશ્રાવાવસુર્ન્યપતત્સ્વાદ્વિમાનાદ્વિલોક્ય સંમોહવિમૂઢચેતા:॥17॥

મહેલના ધાબા ઉપર ઝંકાર કરતા ચરણોથી શોભતી, ક્રીડા કરતી, દડાને લીધે વિહ્વલ નેત્રોવાળીને જેને જોઈને ઘણા મોહને લીધે ભાનવગરના ચિત્તવાળો વિશ્રાવાવસુ

પોતાના વિમાનમાંથી પડી ગયો હતો. 17.

વિશ્રવાવસુ ગંધર્વ જે દેવહૂતિને મહેલના ધાબા ઉપર ક્રીડા કરતી, દડાને લીધે વિહ્વલ થયાં હતાં નેત્રો જેનાં તેવી (જોઈને વિમાનમાંથી પડી ગયો હતો). અપ્સરાઓની હાજરીમાં પણ (દેવહૂતિની) શોભાથી આકર્ષાએલ ચિત્તવાળો થઈ ઉપર (આકાશમાર્ગે) જતાં વિમાનમાંથી (દેવહૂતિ)ની સમીપ પડી ગએલો, એમ નારદ વિગેરેનાં વચનોથી જાણવામાં આવેલું છે. મહેલના ધાબા ઉપર ઢાંકણ હોતું નથી. 'ઝંકાર કરતા ચરણોથી શોભતી' વિશેષણથી ઉદ્દીપન વિગેરે (વિભાવો) કહેલા છે. 'દડાને લીધે વિહ્વલ નેત્રોવાળી' વિશેષણથી ચંચલપણું અને ભોળપણ કહેલાં છે. ઘણા મોહને લીધે ભાનવગરનું થએલું હતું ચિત્ત જેનું, તેવો (વિશ્રવાવસુ થયો). તે ગંધર્વ હોવાથી દોષ (થએલ) નથી. 17.

નીચેના શ્લોકમાં તે (દેવહૂતિ)નું શ્રીપણું કહે છે:

તાં પ્રાર્થયન્તીં લલનાલલામામસેવિતશ્રીચરણૈરદૃષ્ટામ્॥
વત્સાં મનોરુચ્ચપદ: સ્વસારં કો નાડભિમન્યેત બુધોડભિયાતામ્॥18॥

સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ, ભગવાનનાં ચરણો જેમણે સેવેલાં નથી તેમણે ન જોએલી, મનુની વહાલી પુત્રી, ઉત્તાનપાદની બેન, પોતાની મેળે આવી પ્રાર્થના કરતીનો તેનો કયો વિદ્વાન આદર ન કરે? 18.

આરંભમાં પ્રાર્થના કરતી અને પોતાની મેળે જ આવેલીનો જે વિદ્વાન હોય તેવો કોણ આદર ન કરે? હરકોઈ પ્રાર્થના કરતી (સ્ત્રી)નો સદા સ્વીકાર કરવો જોઈએ, તેમાં પણ 'ઉત્તમ સ્ત્રીને ખરાબ કુલમાંથી પણ (સ્વીકારવી)' એ નિયમ પ્રમાણે પણ તેને સ્વીકારવી જોઈએ, એમ 'સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ' વિશેષણથી કહેલું છે. 'લલના' સ્ત્રી (જાત), તેઓની મધ્યે 'લલામા' શ્રેષ્ઠ (તે છે). વળી તે ભગવાનની કૃપારૂપ હોવાથી સંપૂર્ણ રીતે તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, એમ કહે છે કે, નથી સેવેલાં 'શ્રીયુક્તૌ' લક્ષ્મીવાળાં ભગવાનનાં ચરણારવિંદો જેમણે તેઓએ ન જોએલી (તે છે). તેઓ તેને જોઈ પણ શક્તા નથી, તેથી આ ભગવાનની કૃપારૂપ છે. મનુ ધર્મરૂપ છે; તે જ્યારે ફલનું દોહન કરે, ત્યારે આ 'વત્સા' પ્રિય પુત્રી હોય છે, એવો અર્થ છે. 'ઉત્તાનપાદની બેન' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે આ) ભાઈવાળી અને પ્રસિદ્ધ કધયા છે. સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થ જાણનારો કોણ જ (આનો) આદર ન કરે? કારણ કે આવી સ્ત્રી બ્રહ્મવિદ્યાથી પણ અધિક છે. સાથે ચાલીને (પોતાની મેળે) આવેલી હોવાથી, આવી (કધયા)નો ત્યાગ કરવાથી દોષ થવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. 18.

પરંતુ એક અનિષ્ટ છે. તે જો (દેવહૂતિ) સ્વીકારે તો હું (તેનો) સ્વીકાર કરીશ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અતો ભજિષ્યે સમયેન સાધ્વીં યાવત્તેજો બિભૃયાદાત્મનો મે॥
અતો ધર્માન્ પારમહંસ્યમુખ્યાન્ શુક્લપ્રોક્તાન્ બહુ મન્યેડવિહિંસ્રાન્॥19॥

જ્યાં સુધી (તેના) આત્મરૂપનું મારું તેજ (આ) પતિવ્રતા ધારણ કરે ત્યાં સુધીના નિયમથી હું આનો સ્વીકાર કરીશ. પછી શુક્લનારાયણે કહેલા સંન્યાસમાં જે મુખ્ય છે તે

હિંસારહિત ધર્મોનો હું ઘણો આદર કરીશ. 19.

કારણ કે આ સર્વથી ઉત્તમ છે, તેથી હું (આનો) સ્વીકાર કરીશ, પરંતુ 'સમયેન' કાલના નિયમથી (સ્વીકાર કરીશ). "આરંભમાં જ એ પ્રકારનો આગ્રહ કેમ કરો છો? જ્યારે (તમને) વૈરાગ્ય થાય, ત્યાર પછી તરત જ (આનો) ત્યાગ કરજો" એવી શંકા થાય, તેથી 'પતિવ્રતા' એમ કહેલું છે, કારણ કે આ પતિવ્રતા છે. '(પતિ) મરણ પામે ત્યારે જે નારી મરે તે પતિવ્રતા જાણવી'. તેથી મરણ સુધી1 તેના ધર્મનું રક્ષણ થાય તે માટે (તેનું) રક્ષણ કરવું જોઈએ. તેમ કરવામાં ન આવે, તો (મારે) શરણ આવેલીના તેના ધર્મનો નાશ થાય તેથી પહેલાંથી જ કરાર કર્યો હોય, તો પરણવાના સમયે તે તેવું વ્રત ન લે. 'જ્યાં સુધી આત્મરૂપનું મારું તેજ ધારણ કરે' શબ્દોથી કરાર જ કહેલો છે. હું બ્રાહ્મણ હોવાથી મારું તેજ બીજરૂપ છે. તેટલાથી જ તે કૃતાર્થ થશે એમ જણાવવા 'આત્મરૂપ' એમ કહેલું છે. હું તેનો પણ આત્મા છું. આત્મરૂપ તેજ ધારણ કરવામાં આવે ત્યારે જ પતિવ્રતાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે પતિ પોતાની અંદર જ રહેલો (થાય છે). ત્યાર પછી હું સંન્યાસના ધર્મોનો જ સ્વીકાર કરીશ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. સંન્યાસ આશ્રમમાં (જે ધર્મો) મુખ્ય છે (તેમનો સ્વીકાર કરીશ). 'શુક્લનારાયણે કહેલા' વિશેષણથી પ્રમાણ કહેલું છે. શુક્લનારાયણે કહેલા તે (ધર્મો)નો જ હું ઘણો આદર કરીશ. 'હિંસારહિત' વિશેષણથી પ્રમેયથી પણ તે ધર્મોની સરસાઈ કહેલી છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં યજ્ઞો વિગેરે હિંસાકારક (ધર્મો) છે. 19.

1.મારા (કર્દમના) મરણ સુધી તેનું રક્ષણ કરવું પડે, એટલે સંન્યાસના ધર્મો આચરી શકાય નહિ, એવો ભાવ જણાય છે.

" 'જીવતાં સુધી અગ્નિમાં હોમ કરવો' એવી શ્રુતિ અને 'અહિંથી જ બ્રહ્મચર્યમાંથી સંન્યાસ લેવો' એવી સ્મૃતિ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ પછી સંન્યાસ ન લેવાય" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યતોऽભવદ્વિશ્વમિદં વિચિત્રં સંસ્થાપ્યતે યત્ર ચાવતિષ્ઠતે॥
પ્રજાપતીનાં પતિરેષ મહ્યં પરં પ્રમાણં ભગવાનનન્ત:॥20॥

જેમનામાંથી આ વિચિત્ર વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું, જેમની અંદર લય પામે છે અને જેમની અંદર રહેલું છે તે પ્રજાપતિઓના પતિ આ અનંત ભગવાન્ મારા માટે ઉત્તમ પ્રમાણ છે. 20.

આ વિષયમાં 'આ ભગવાન' જ પ્રમાણ છે.

સર્વથાऽऽદરણીયો ય: સ પ્રમાણમિહોચ્યતે॥
તત્સંબન્ધાકૃતિસ્તસ્ય પ્રમાણં વાક્યમેવ ચ॥13॥

સંપૂર્ણ રીતે જે આદર કરવા યોગ્ય છે, તે (ભગવાન્) અહિં પ્રમાણ કહેલા છે. તેમના સંબંધને લીધે જ તેમનું કાર્ય અને વચન પ્રમાણ છે. કા. 13.

વેદો ભગવાનનાં વાક્ય હોવાથી પ્રમાણ છે. તે (ભગવાન્) અનંત, અનંત મૂર્તિવાળા અને દેશ વિગેરેની હદવિનાના છે. તેમણે જૂદાજૂદા (પુરુષો)ના અધિકાર પ્રમાણે

ઘણા પ્રકારે શાસ્ત્રાર્થ કહેલો છે; અને ભક્તોને જૂદોજૂદો કહેલો છે. તેથી તેમણે જે મને વિશેષ પ્રકારથી કહ્યો, તે જ (મારે) પ્રમાણ છે, કારણ કે ખાસ (કહેલું) બળવાન છે. સ્વતંત્ર વેદ કરતાં પણ ભગવાન્ ઉત્તમ છે, એમ કહેવા, (તે) જગતના કર્તા છે એમ કહે છે. (1)જે ભગવાનમાંથી આ વિશ્વ 'અભવત્' ઉત્પન્ન થયું. 'વિચિત્ર' વિશેષણથી તે (ભગવાન્) અલૌકિક કર્તા હોવાનું જણાવેલું છે. 'યત:'1 'જેમનામાંથી' શબ્દથી કારણ (ભગવાન્) વિકારરહિત (હોવાનું કહેલ છે), ચિંતામણિ વિગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થએલા ઘડા વિગેરે (પદાર્થો)નું કાંઈ પણ સમવાયિ વિગેરે બીજું કારણ જોવામાં આવતું નથી, તે પ્રમાણે જેટલાં કારણોની જરુર હોય તે ભગવાન જ છે, બીજું કાંઈ નથી, એમ જણાવવા અવ્યય યોજેલો છે. (2)જેમની અંદર જ 'સંસ્થાપ્યતે' લય પામે છે, અને (3)(જેમની અંદર) 'અવતિષ્ઠતે' રહેલું છે. ગુણો અને તેઓના અભિમાનીઓ2 એકના કારણ હોવાનું સંભવતું હોવાથી, ત્રણે કહેલાં છે. વળી 'પ્રજાપતિઓના પતિ' શબ્દથી (ભગવાન્) વશ રાખનાર હોવાનું કહેલું છે. તે પણ 'આ', હમણાં પણ સમીપમાં પ્રકાશે છે. આથી એમ કહેલું છે કે (તેમની આજ્ઞાનું) ઉલ્લંઘન પણ થઈ શકે તેમ નથી. તેથી જ વેદ વિગેરે કરતાં પણ, (તે) ઉત્તમ પ્રમાણ છે. 'ભગવાન્' શબ્દથી વિકારરહિત બ્રહ્મ એમ (કહેલું છે). 'અનંત' વિશેષણથી (ભગવાન્) પ્રમાણ હોવાનું કારણ (કહેલું છે), કારણ કે બીજો (અનંત ન હોય તે) આદર કરવા યોગ્ય નથી. 20.

1.આ 'અવ્યય' (જેનાં રૂપ ન થાય તેવો શબ્દ) છે. 'અવ્યય' એટલે જેમાં ફેરફાર ન થાય તેવું, વિકાર (ફેરફાર) રહિત.

2.ઉત્પત્તિ, લય અથવા સ્થિતિ ત્રણમાંથી એકના. (પ્ર)

આટલું કહીને, જો (શરત) સ્વીકારશે તો વિવાહ કરાવીશ એવો નિશ્ચય કરીને (કર્દમ) શાંત રહ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ ॥

સ ઉગ્રધન્વન્નિયદેવાડડબભાષે આસીચ્ચ તૂષ્ણીમરવિન્દનાભમ્॥
ધિયોપગૃહ્ય સ્મિતશોભિતેન મુખેન ચેતો લુલુભે દેવહૂત્યા:॥21॥

'હે ઉગ્ર ધનુષ્યવાળા!' તે આટલું જ બોલ્યા અને કમલનાભને બુદ્ધિથી ધારણ કરી શાંત રહ્યા. તેમનાં સ્મિતથી શોભતાં મુખથી દેવહૂતિનું ચિત્ત લોભાયું. 21.

(વિદુરને) ખળભળાટ ન થાય તે માટે 'હે ઉગ્ર ધનુષ્યવાળા!' એવું સંબોધન (કરેલું છે), કારણ કે સ્ત્રીનું ચિંતન પણ ખળભળાટ કરાવનારું છે. તે 'ઇયદેવ' આટલું જ બોલ્યા. 'અને શાંત રહ્યા' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે આને સિદ્ધ કરનારું પણ કહેવું અથવા જૂદો (ન પરણવાનો) વિચાર હોય તો બીજું કહેવું, એવું તેમનું મન ન હતું. તર્ક સંબંધી દોષ હોવાથી તે દૂર કરવા 'કમલનાભને બુદ્ધિથી ધારણ કરી (શાંત રહ્યા)' એમ કહેલું છે, કારણ કે તે કમલનાભ હોવાથી બધુંએ જગત્ ફેરવી નાખવા શક્તિવાળા છે, (તેમને) આટલામાં જ શું અશક્ય હોય? એવો (અર્થ છે). તેટલામાં જ ભગવાને કાંઈક ઉપાય કર્યો એમ કહે છે (કે),

જેવા (તેણે કમલનાભને) બુદ્ધિથી ધારણ કર્યા કે તરત જ સ્મિતથી શોભતું જે (તેનું) મુખ, તેનાથી દેવહૂતિનું ચિત્ત લોભાયું. 21.

માયાથી મોહ પામેલો અથવા વસ્તુની લાલસાવાળો ભવિષ્યમાં થવાના ગુણો અથવા દોષોને જાણતો નથી, તેથી મનુનું મન સંદેહવાળું હોવા છતાં પણ 'પુત્રી માટે (આ) યોગ્ય પતિ છે' એવી પત્નીની ઇચ્છા અને પુત્રીનું ચિત્ત જાણીને તે સંદેહરહિત થયું, એટલે તેણે તેને કર્દમ આપી, એ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સોઽનુજ્ઞાત્વા વ્યવસિતં મહિષ્યા દુહિતુ: સ્ફુટમ્॥
તસ્મૈ ગુણગણાઽઽઢ્યાય દદૌ તુલ્યાં પ્રહર્ષિત:॥22॥

તેણે મહારાણીનો (અને) પુત્રીનો સ્પષ્ટ નિશ્ચય જાણીને, હર્ષ પામી, ગુણોના સમૂહવાળાને તેને (તેની) સમાન (કર્દમ) પરણાવી. 22.

'સ્ફુટમ્' વચન વિગેરેથી સ્પષ્ટ થએલો 'વ્યવસાય:' નિશ્ચય (જાણ્યો), તેથી જ તેને કર્દમ પરણાવી. પોતે લગ્ન ન રોકવાનું કારણ 'ગુણોના સમૂહવાળાને' વિશેષણથી (કહેલું છે), અને અનિષ્ટ હતું તે (લગ્ન) કરાવનારું જાણ્યું એમ '(તેની) સમાન' વિશેષણથી કહેલું છે. આ દેવહૂતિ પણ મુક્તિ પામશે, એવો અર્થ છે. તેમ ન હોત, તો ભગવાને (તેની) સમાન ઉત્પન્ન કરી ન હોત. તેથી જ તે હર્ષ પામ્યો. 22.

સંકલ્પ કરીને આણે પરણાવી. ઉત્સવ તો શતરૂપાએ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

શતરૂપા મહારાજ્ઞી પારિબર્હાન્મહાધનાન્॥
દમ્પત્યો: પર્યદાત્પ્રીત્યા ભૂષાવાસ:પરિચ્છદાન્॥23॥

મહારાણી શતરૂપાએ દંપતીને આભૂષણ, વસ્ત્રો, ઘરવખરીનો ઘણો કિંમતી દાયજો પ્રીતિથી આપ્યો. 23.

(આપવાની) શક્તિ 'મહારાણી' શબ્દથી (કહી છે). 'મહાધનાન્' ઘણો કિંમતી 'પારિબર્હાન્' વિવાહ સમયે આપવા યોગ્ય (દાયજો), માત્ર પુત્રીને નહિ, પરંતુ દંપતીને, સંકલ્પથી નહિ તેમજ દયાથી નહિ પરંતુ પ્રીતિથી આપ્યો. 'ભૂષા' કુંડલ વિગેરે આભરણો, જાતજાતનાં વસ્ત્રો (અને), 'પરિચ્છદા:' ઘરવખરીનો (દાયજો આપ્યો). 23.

કર્દમ પરણાવીને, ઘેર જતાં મનુનું કૃત્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પ્રત્તાં દુહિતરં સમ્રાટ્ સદૃક્ષાય ગતવ્યથ:॥
ઉપગુહ્ય ચ બાહુભ્યામૌત્કણ્ઠ્યોન્મથિતાઽઽશય:॥24॥

અને (તેના) જેવાને પુત્રી પરણાવીને દુ:ખરહિત થએલા, પ્રેમને લીધે વિહ્વલ થએલા અંત:કરણવાલા ચક્રવર્તી (પુત્રીને) બે બાહુઓથી ભેટ્યા... 24.

પરણાવેલી હોવા છતાં કર્દમ અયોગ્યને (પરણાવી હોય તે) દુ:ખદાયક થાય છે. તેવું ન હોવાથી (મનુ) નિશ્ચિંત થયો એમ '(તેના) જેવાને (પરણાવીને) દુ:ખરહિત થએલા' શબ્દોથી કહેલું છે. 'દત્ત્વા' 'પરણાવીને' એમ કહેવું જોઈએ, તે થઈ ગએલ હોવાથી ન

કહેતાં, ભેટવામાં (પુત્રી) ઇચ્છેલી હોવાથી ‘પ્રત્તામ્’ ‘પરણાવેલીને’ એમ બીજી (વિભક્તિ) જ કહેલી છે. તરત જવાનું કારણ ‘ચક્રવર્તી’ શબ્દથી (કહેલું છે). ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી બીજાં તે સમયને યોગ્ય (મનુનાં) વચનો પણ સૂચવેલાં છે. ‘ઉપગૃહ્ય’ ‘પકડીને’ એવો પાઠ હોય, ત્યારે માત્ર ‘સમીપમાંથી પકડી’ (એવો અર્થ થાય). બંને પ્રકારે માથાંથી પકડેલી. દ્વિવચનથી1 ઘણો સ્નેહ જણાવેલો છે; વળી (મનુ) પ્રેમથી વિહ્વલ થયો, એમ ‘પ્રેમને લીધે વિહ્વલ થએલા અંત:કરણવાળા’ વિશેષણથી કહેલું છે. ‘ઉન્મથિત:’ ઘણું જ વિહ્વલ થએલું હતું ‘આશય:’ અંત:કરણ જેનું તેવો (મનુ). 24.

1.‘બાહુભ્યામ્’ ‘બે બાહુઓથી’ એ શબ્દમાં યોજેલ દ્વિવચનથી.

તે જવાને પણ અશક્ત થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અશક્નુવંસ્તદ્વિરહં મુઞ્ચન્બાષ્પકલાં મુહુ:॥
આસિઞ્ચન્નમ્બ વત્સેતિ નેત્રોદૈર્દુહિતુ: શિખામ્॥25॥
આમન્ત્ર્ય તં મુનિવરમનુજ્ઞાત: સહાઽનુગ:॥
પ્રતસ્થે રથમારુહ્ય સભાર્યં સ્વપુરં નૃપ:॥26॥

તેનો વિરહ સહન કરવા અશક્ત થતાં, વારંવાર અશ્રુકલાને પાડતાં, ‘હે માતા! હે પુત્રી!’ એવો શબ્દો વચ્ચે પુત્રીના ચોટલાને નયનનાં જલોથી સિંચતાં, તે ઉત્તમ મુનિની રજા લઈ, રજા પામેલો રાજા પત્ની સાથે રથમાં બેસી સેવકો સાથે પોતાના શહેર જવા નીકળ્યો. 24।.

(વિરહ) ‘સહન કરવા’ (અશક્ત) એમ અર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે વિરહ પોતાની સાથે સંબંધવાળો જ થયો, તે (સહન કરવો) શક્ય હોય કે અશક્ય હોય. તેથી (વિરહ સહન કરવો અશક્ય હોવાથી) જ (તે) વારંવાર અશ્રુકલા પાડતો હતો; કારણ કે અંદરના દુ:ખને લીધે મુખ (નયન)માંથી અશ્રુ બહાર નીકળતાં હતાં. અશ્રુ શોભતાં હોવાથી (તેને) ‘કલા’ કહેલ છે. ‘વારંવાર’ શબ્દ જ્યારેજ્યારે સ્મરણ થાય ત્યારેત્યારે અધિક વિરહ થયાનું સૂચવે છે, અને નેત્રમાંથી ઘણું જલ નીકળ્યું એમ પચીસમા1 શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. તે (પુત્રી) પણ રડતી હતી, ત્યારે ‘હે માતા! હે પુત્રી!’ એવાં સંબોધન થતાં હતાં. ‘રડ નહિ’ વિગેરે કહેવાની શક્તિવિનાનો (મનુ) નયનમાં ઉત્પન્ન થએલાં જલોથી પુત્રીના ચોટલાને સિંચતો હતો, અને ઉત્તમ મુનિની રજા લઈ, તેની પાસેથી જ રજા પામેલો (રાજા) પત્ની સાથે રથમાં બેસી સવકો સાથે પોતાના શહેર જવા નીકળ્યો, એવો ત્રણ શ્લોકોનો1 સંબંધ છે. (કર્દમ) ઉત્તમ મુનિ હોવાથી જ (તેને પુત્રીની) ખાસ સોંપણ કરી નહિ. ‘રાજા’ શબ્દથી રક્ષણ કરવા માટે પોતાના શહેર તરફ જવાનું જરુરી હોવાનું કહેલું છે. 25।.

1.24, 25 અને 26 શ્લોકોનો સંબંધ છે. 27 મા શ્લોક સાથે ચારે શ્લોકનું એક વાક્ય થાય છે.

પુત્રીને (કોઈનો) સહવાસ નથી એવી શંકા પણ નીચેના શ્લોકથી ખોટી ઠરાવે છે:

ઉભયોર્ઋષિકુલ્યાયા: સરસ્વત્યા: સુરોધસો:॥
ઋષીણામુપશાન્તાનાં પશ્યન્નાશ્રમસમ્પદ:॥27॥

ઋષિઓનાં કુલને યોગ્ય સરસ્વતીના બંને કિનારા ઉપર આવેલા શાંત ઋષિઓના આશ્રમોની સંપત્તિને જોતો (રાજા પોતાના શહેર જવા નીકળ્યો. શ્લો. 26.) 27.

ઋષિઓનાં કુલને યોગ્ય સરસ્વતીના બંને કીનારા ઉપર આવેલા શાંત ઋષિઓના આશ્રમોની સંપત્તિને માર્ગમાં જોતો (નીકળ્યો), એમ પહેલાંના (શ્લો. 26.) સાથે જ સંબંધ છે. એક બીજા દેખાતા હોવાનું જણાવવા 'બંને કીનારા ઉપરના' (એમ કહેલું છે). સરસ્વતી ઋષિઓનાં કુલને યોગ્ય હોવાથી, સરસ્વતીની પ્રાર્થનાથી પણ જમાઈ પોતાની નજીક (શહેરમાં) ગયો ન હતો એમ કહેલું છે. વળી તે (સરસ્વતી) સૃષ્ટિ માટે ઉપયોગી હોવાથી 'સરસ્વતીના' એમ (કહેલું છે). સારી રીતે વ્યવહાર થઈ શકે તે માટે 'સુંદર કીનારા' (કહેલા છે). (ઋષિઓમાં) કજીઓ ન હતો એમ જણાવવા 'શાંત' વિશેષણ (યોજેલું છે). 'સંપત્તિ' શબ્દથી સમૃદ્ધિ જણાવેલી છે. 27.

એ પ્રમાણે અહિંથી જવાનું કહી, તેણે પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે (તેનો થએલ) આદર નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

तमायान्तमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात्प्रजापतिम्॥
गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः॥28॥

તે રાજાને બ્રહ્માવર્તમાંથી આવતા જાણીને. ઘણો હર્ષ પામેલી (પ્રજા) ગીત સ્તુતિ અને વાજીંત્રોથી વધાવવા આવી. 28.

સરસ્વતીનો આખોય કીનારો 'બ્રહ્માવર્ત' તરીકે ઓળખાય છે, તેથી 'બ્રહ્માવર્તમાંથી' એમ કહેલું છે. 'બ્રહ્માવર્ત1 (આવતા જાણીને)' એ પાઠ સ્હેલાઇથી જણાય છે. 'પ્રજાપતિમ્'1 એટલે (રાજા) મનુને. અહિં સરવાળો (કરેલો છે). 'પ્રજાः પતિમ્' 'પ્રજાઓ પતિને (આવતા જાણીને)' એવો પાઠ છે. હર્ષ પામેલી પ્રજા ગીત વિગેરેથી 'પ્રત્યુદીયુः' (વધાવવા) સામી આવી. 28.

*'બ્રહ્માવર્ત' એટલે સરસ્વતી અને દૃષદ્વતી દેવનદીઓ વચ્ચેનો મનુનો પ્રદેશ. ત્યાં મનુને આવતા જાણીને.

"બિન્દુ સરોવરનો ત્યાગ કરી મનુ બીજાં સ્થલે કેમ ગયો? ત્યાં જ તેણે રાજધાની કેમ ન કરી?" એવી શંકા થાય, તેથી મનુ જેમાં રહેતો હતો તે નગરી પણ બિન્દુસરોવરની સમાન હતી એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોક)થી તેનું વર્ણન કરે છે:

बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता॥
न्यपतन्यत्र रोमाणि यज्ञस्याऽङ्गं विधुन्वतः॥29॥

બર્હિષ્મતી નામની નગરી સર્વસંપત્તિવાળી છે, જેની અંદર અંગ ધૂણાવતા યજ્ઞવરાહનાં રુવાડાં પડ્યાં હતાં. 29.

જેવું આ બિંદુસરોવર છે, તેવી તે બર્હિષ્મતી નામની (નગરી) છે. 'સરખાં હોય, તો (મનુ) અહિં જ કેમ ન રહ્યો?' એવો પ્રશ્ન થાય; તેથી 'નગરી' શબ્દ કહેલો છે, કારણ કે રાજાઓ નગરીમાં જ રહે છે, પણ હરકાઈ સ્થાનમાં (રહેતા) નથી. વળી આ સર્વ

સંપત્તિવાળી હતી. પ્રાણીઓને ચાર પુરુષાર્થ હોય છે, અને તે પણ ઘણા પ્રકારના હોય છે. સર્વ પ્રકારના (પુરુષાર્થો)ની સર્વ સંપત્તિ આ (નગરી)માં હતી, તેથી રાજા સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનાર હોવાથી અહિં રહે તે યોગ્ય છે. ઉત્તરાર્ધથી (તે નગરી) બર્હિષ્મતી હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. 'બર્હિ:' બર્હિ: 'વર્તતે' છે જેની અંદર, એવી તે બર્હિષ્મતી નગરી છે, અને બર્હિ વૈદિક યજ્ઞના અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થએલું છે. જેમ બ્રહ્મણોમાં પિતાઓનો આરોપ કરવામાં આવે છે, તેમ મંત્ર વિગેરેથી કુશ કાશ (ઘાસ)માં તેનો (બર્હિષનો) આરોપ કરવામાં આવે છે, કારણ કે તે દેવોનું આસન છે. તે જ્યાં હોય છે ત્યાં જ દેવો (રહે છે), પરંતુ જ્યાં તે કુદરતથી છે ત્યાં (દેવોનું) આવાહન કરવાની પણ જરુર નથી. વળી તે બર્હિષ્ તે જ નગરીમાં ઉત્પન્ન થએલું, એમ જણાવવા 'અંગ ધૂણાવતા યજ્ઞવરાહનાં રુંવાડાં જેની અંદર પડ્યાં હતાં' એવી કથા કહેલી છે, કારણ કે તે (વરાહ) યજ્ઞરૂપ છે અને (તેમનાં) રુંવાડાં બર્હિષ્ છે. 29.

કુશા: કાશાસ્ત એવાડ્ડસન્ શશ્વદ્ધરિતવર્ચસ:॥
ઋષયો યૈ: પરાભાવ્ય યજ્ઞઘ્નાન્ યજ્ઞમીજિરે॥30॥

તે જ સદા લીલા રંગવાળા કુશ અને કાશ થયાં, જેમનાથી ઋષિઓએ યજ્ઞનો ધ્વંસ કરનારાઓનો પરાભવ કરી યજ્ઞનું પૂજન કરેલું. 30.

તે જ કુશ અને કાશ થયાં. તે યજ્ઞના સંબંધવાળા જણાય તે માટે 'સદા લીલા રંગવાળા' વિશેષણથી તેઓનું અલૌકિક સ્વરૂપ કહેલું છે. બધાએ કાલમાં કુશ ઉત્પન્ન થાય છે, અને લીલા રંગના હોય છે, પરંતુ બીજાં ડાંગર, જવ વિગેરે (તેવાં) હોતાં નથી. તેથી તે જ થયા, એટલે રુંવાડાં જ કુશ અને કાશ થયાં એવો અર્થ છે. "યજ્ઞના સંબંધવાળા પશુ વિગેરે ઘણાએ પદાર્થો છે અને તેઓ સર્વે સ્થલે યોગ્ય પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી બર્હિષને જ કેમ ઉત્તમ (ગણાય) અને તેમનાથી બર્હિષ્મતીની સરસાઈ કેમ થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જે કુશ અને કાશોથી યજ્ઞનો ધ્વંસ કરનાર રાક્ષસોનો પરાભવ કરી (ઋષિઓએ) યજ્ઞનું પૂજન કરેલું. કુશો યજ્ઞના વિરોધીઓનો નાશ કરનાર હોવાનું બીજી શાખાઓમાં સમજાય તેવું છે. 30.

એ પ્રમાણે બર્હિષ્મતીપણું સિદ્ધ કરી, નીચેના શ્લોકમાં તેમાં ખાસ રહેવાનું પ્રયોજન કહે છે:

કુશકાશમયં બર્હિરાસ્તીર્ય ભગવાન્મનુ:॥
અયજદ્યજ્ઞપુરુષં લબ્ધ્વા સ્થાનં યતો ભુવ:॥31॥

ભગવાન્ મનુએ ભૂમિનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને, કુશ અને કાશરૂપ બર્હિષ્ બીછાવીને જેમની પાસેથી (ભૂમિનું સ્થાન) પ્રાપ્ત કરેલ તે યજ્ઞપુરુષનું પૂજન કર્યું.31

ઘોડાના વાળ 'કાશ' છે, કારણ કે તેનું પશુ વિગેરેનું અને પરોણાગત વિગેરેમાં આસન થાય છે. કુશ અને કાશના રૂપવાળું બર્હિષ બીછાવીને, પોતે દીક્ષા લીધેલો ભગવદ્રૂપ થઈ મનુએ યજ્ઞપુરુષનું પૂજન કર્યું, કારણ કે તેણે ભૂમિ પ્રાપ્ત કરેલી. અધિકારી હોવામાં ભેદ ન હોવા છતાં પણ, ઇન્દ્ર વિગેરે સ્વર્ગમાં અધિકારવાળા છે, (અને) મનુ તો ભૂમિ ઉપર

(અધિકારવાળો છે) અને તે (ભૂમિ) દેવનાં યજ્ઞ (કરવા)નાં સ્થાનરૂપ છે. યજ્ઞ કરવાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને અવશ્ય યજ્ઞો કરવા જોઈએ, તેથી 'પ્રાપ્ત કરીને પૂજન કર્યું ' એમ (કહેલું છે). (ભૂમિની) પ્રાપ્તિ માત્ર યજ્ઞ માટે ઉપયોગી હોવાથી (સંબંધક ભૂતકૃંદતનો) 'ક્ત્વા' પ્રત્યય (લગાડેલો છે). અથવા 'યત:' એટલે યજ્ઞ (પુરુષ) પાસેથી. યજ્ઞવરાહે જ તે (ભૂમિ) આપેલી, તેથી યજ્ઞ માટે જ મેં પ્રાપ્ત કરી છે, એવા વિચારથી (યજ્ઞપુરુષનું) પૂજન કર્યું. 31.

એવી રીતે બર્હિષ્મતીમાં રહેવાનું પ્રયોજન કહીને, તેમાં (મનુએ) પ્રવેશ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

બર્હિષ્મતીં નામ વિભુર્યાં નિર્વિશ્ય સમાવસત્॥
તસ્યાં પ્રવિષ્ટો ભવનં તાપત્રયવિનાશનમ્॥32॥

બર્હિષ્મતી નામનું (ભૂમિનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને પૂજન કર્યું. શ્લો.31.). જેમાં પ્રવેશ કરીને સમર્થ (મનુ) રહ્યો, તેમાં ત્રણ તાપનો નાશ કરનારાં ભવનમાં તેણે પ્રવેશ (કર્યો). 32.

તેવાં સ્થાનમાં રહેવાની તેની શક્તિ જણાવવા 'સમર્થ' વિશેષણ (યોજેલું છે). તેથી જ ઉત્તમ સ્થલમાં શત્રુઓની પીડા થતી ન હોવાથી એક જ સ્થલે તે સદા રહ્યો, એમ 'જેમાં પ્રવેશ કરીને રહ્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. ભૂમિનું પ્રસિદ્ધ બર્હિષ્મતી સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને, એમ ગયાં વાક્ય (શ્લો 31) સાથે જ સંબંધ છે. 'જેમાં (પ્રવેશ કરીને...)' વિગેરે જૂદું છે. (મનુ ત્યાં) સારી રીતે રહ્યો. વળી નગરી જ સર્વથી ઉત્તમ હતી એમ ન હતું. પરંતુ તેમાં ભવન પણ સર્વથી ઉત્તમ હતું એમ (કહેલું છે). 'તેમાં પ્રવેશ કર્યો' એટલે તે (નગરી)માં રહેલાં ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો. 'ત્રણ તાપનો નાશ કરનારાં' વિશેષણથી (ભવનની) સરસાઈ (કહેલી છે), કારણ કે તે સ્થાન ભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવનારું હતું. 32.

સભાર્ય: સપ્રજ: કામાન્ બુભુજેઽન્યાવિરોધત:॥
સંગીયમાનસત્કીર્તિ: સસ્ત્રીભિ: સુરગાયકૈ:॥
પ્રત્યૂષેષ્વનુબદ્ધેન હૃદા શૃણ્વન્ હરે: કથામ્॥33॥

સ્ત્રીઓ સહિત સુરોના ગાન કરનારાઓ જેની સત્કીર્તિનું સારી રીતે ગાન કરતા હતા તેવો (મનુ) દર પ્રાત:કાલે એકાગ્ર હૃદયથી હરિની કથાનું શ્રવણ કરતાં પ્રજા સાથે (અને) પત્ની સાથે બીજા (પુરુષાર્થ)નો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે વિષયોનો ભોગ કરતો હતો. 33.

કારણકે ત્રણ તાપ ન હોય ત્યારે બહારની અને અંદરની પીડા ન હોવાથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તે (અર્થ) 'પ્રજા સાથે (અને) પત્ની સાથે ધર્મ વિગેરેનો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે 'કામાન્' વિષયોનો ભોગ કરતો હતો' શબ્દોથી કહેલો છે. પુરુષાર્થ (પ્રાપ્તિ)નો વિરોધ થતો હોય, ત્યારે અડચણ કરનારા હોવાથી જ પત્ની અને પુત્રોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. '(સ્ત્રીઓ સહિત સુરોના ગાન કરનારાઓ જેની સત્કીર્તિનું) સારી રીતે ગાન કરતા હતા' શબ્દથી (મનુ) તેવો હોવાનું ચોક્કસ (ચિહ્ન) કહેલું છે. ગંધર્વો વિગેરે સુરોના ગાન કરનારાઓથી ગાન કરાતી હતી સત્કીર્તિ જેની તેવો (મનુ હતો). દેવો તો અસત્ય ગાન કરતા નથી, તેમજ ધર્મ વિગેરેથી વિરુદ્ધ કીર્તિનું ગાન કરતા નથી અને શ્રવણ કરતા નથી. આ

કીર્તિ ચાર પુરુષાર્થરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. મોક્ષમાં પરિણમતી હોવાથી ‘સારી રીતે (ગાન કરાતી) હતી, ઉદારતાને લીધે (અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી તેનું) ગાન થતું હતું, ‘સત્ (ઉત્તમ)’ હોવાથી ધર્મરૂપ હતી અને ‘કીર્તિ’ હોવાથી કામરૂપ હતી. તેથી કામ ઉત્પન્ન કરતી હોવાથી, સ્ત્રીઓ સાથે (ગંધર્વો તેનું) ગાન કરતા હતા; કારણ કે સુરો (દેવો)ને ધર્મ ફલરૂપ છે, ગાન કરનારાઓને કામ અને અર્થ (ધન) મુખ્ય હોય છે, અને ઉત્તમ (હોય તે) મોક્ષ (પ્રાપ્તિ)માં ઉપયોગી થાય છે.

‘પ્રત્યૂષેષુ’ દર પ્રાત:કાલે (એકાગ્ર હૃદયથી હરિની કથાનું શ્રવણ કરતાં)’ શબ્દથી ઉપર કહેલાં સર્વને (પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં) સાહાય્ય કરનારું કહેલું છે. એકાગ્ર ચિત્તથી હરિની કથાનું શ્રવણ કરતાં (વિષયોનો) ભોગ કરતો હતો, એમ ઉપરના વાક્ય સાથે જ સંબંધ છે. 33.

પ્રેમથી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવાથી વચ્ચે (તેનું) દૃષ્ટાંત નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

નિષ્ણાતં યોગમાયાસુ મુનિં સ્વાયંભુવં મનુમ્॥
યદા ભ્રંશયિતું ભોગા ન શેકુર્ભગવત્પરમ્॥34॥
અયાતયામાસ્તસ્યાસન્ યામા: સ્વાન્તરયાપના:॥
શૃણ્વતો ધ્યાયતો વિષ્ણો: કુર્વતો બ્રુવત: કથા:॥35॥

યોગમાયામાં પ્રવીણ સ્વયંભૂના પુત્ર ભગવત્પરાયણ મનુને ભોગો ભ્રષ્ટ કરી શક્યા નહિ, કારણકે વિષ્ણુની કથાઓનું શ્રવણ કરતાં, ધ્યાન કરતાં, રચતાં અને કહેતાં પોતાનાં મન્વન્તરનો વ્યતીત થતો તેનો સમય સારરહિત થતો ન હતો. 34.35.

યોગમાયાઓમાં પ્રવીણ સ્વાયંભૂના પુત્ર મનુને ભોગો ભ્રષ્ટ કરી શક્યા નહિ, કારણ કે તેનો સમય સારરહિત થતો ન હતો, એમ આગળના (પાંત્રીસમા શ્લોકના વાક્ય) સાથે સંબંધ છે. યોગમાયાઓ અણિમા વિગેરે જૂદાજૂદા પ્રકારના વિષયના ભોગોના પ્રકારવાળી છે, તેમાં (મનુ) ‘પ્રવીણ’ એટલે સર્વ ભોગોને ભોગવનાર હતો. મનન (કરવા)ના સ્વભાવવાળો હોવાથી, (તેનો) મોક્ષ (થવાનો) હતો, તેથી મોક્ષ (ન થવાના) ભયથી પણ તે ભોગ કરતાં અટકતો નહિ. સ્વયંભૂ (બ્રહ્મા)નો પુત્ર હોવાથી,(તેને) પરલોકનો ભય તો ન હતો જ. તેથી જ (તેને) ઋણ ફીટાડવાની જરૂર ન હતી, તેમજ પરલોકનો ભય પણ ન હતો. એ પ્રમાણે હોવાથી (તેને) ચિંતાવિનાનો ભોગ થતો અને તેમ થાય ત્યારે તેમાં આસક્તિ થવાથી ભ્રષ્ટ થવાનું સંભવે, પરંતુ તે(ભોગો તેને) ભ્રષ્ટ કરી શક્યા નહિ, તેનું કારણ ‘ભગવત્પરાયણ’ વિશેષણથી (કહેલું છે). કથાનાં શ્રવણ વિગેરેથી (તે) ભગવત્પરાયણ (રહેતો), અને ભગવત્પરાયણ હોય તેને વિષયોમાં આસક્તિ થતી નથી. આસક્તિ ન થાય, તેથી ભ્રષ્ટ થતા નથી. મનન અને બ્રહ્માના પુત્ર હોવાપણું વિગેરે યોગમાયાઓમાં પ્રવીણ હોવાનું કારણ છે. વિષયોમાં આસક્તિ હોવાથી જ સમય વ્યર્થ (સારરહિત) થાય છે ન હોય તો (તેવો જતો) નથી. ચાલુ વિષયમાં તે (વિષયોમાં આસક્તિ) ન હોવાથી તેના ‘યામા:’ ઉત્તમ સમયો

‘અયાતયામા:’ સારરહિત ન થએલા જ હતા. (તેનો) સંપૂર્ણ જ સમય તેવો હતો, એમ ‘સ્વાન્તરયાપના: (યામા:)’ શબ્દથી કહેલું છે. પોતાના મન્વન્તરનો વ્યતીત થતો (સમય), (મન્વન્તરને) ‘યાપયન્તિ’ સમાપ્ત કરે છે. તે કાલના અવયવો. તે બધાએ સારરહિત થતા ન હતા. મન્વન્તર ઇકોતેર યુગનો હોય છે. ભોગો ભ્રષ્ટ કરતા નહિ એટલાથી જ (સમય) સારરહિત ન થતો એમ ન હતું, પરંતુ (તેનું) બીજું પણ કારણ હતું એમ પાંતરીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. વિષ્ણુની કથાઓનું તે શ્રવણ કરતો, (તે) કથાઓનું જ ધ્યાન કરતો, યોગના બલથી ભગવાનના ગુણો જાણીને તેમને એકત્ર કરીને કથાઓ રચતો, વાતચિતમાં તથા રાજસભામાં તેમની કથા જ રચતો, અને શ્રવણ કરનારાઓની ઇચ્છા થતાં (તે) કહેતો. (પરોઢમાં) ઉંઘી ઊઠ્યા પછી દેહશુદ્ધિ (કર્યા) પહેલાં કથાઓ સાંભળતો, પછી સભા(માં જવા)ની જરુર પડે ત્યાંસુધી (તેમનું) ધ્યાન કરતો, અને ત્યાં ઉત્તમ (પુરુષો) સાથે તે કથા રચતો, પછી બોધ કરવા માટે ઉંઘ આવે ત્યાંસુધી ભગવાનની કથાઓ કહેતો. એ પ્રમાણે દરરોજ કરતો. 34-35.

‘પછી શું થયું?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

સ એવ સ્વાડન્તરં નિન્યે યુગાનામેકસપ્તતિમ્॥
વાસુદેવપ્રસંગેન પરિભૂતગતિત્રય:॥36॥

ત્રણ ગતિઓનું ઉલ્લંઘન કરનાર તેણે જ પોતાનો ઇકોતેર યુગનો મન્વન્તર વાસુદેવના પ્રસંગથી વીતાડ્યો હતો. 36.

તે સમયે પહેલા મન્વન્તરમાં મનુ જ રાજા થએલો. પોતાના અધિકારના સમયમાં બીજો (કોઈ) તે પ્રમાણે ધર્મનું પાલન કરશે નહિ એવા વિચારથી તેણે જ પોતાનો મન્વન્તર એવા પ્રકારથી ‘નિન્યે’ વીતાડ્યો હતો. પ્રિયવ્રતના રાજ્યની કથા1 કલ્પની અંદરની છે. ઉત્તાનપાદના (રાજ્યની કથા) તો બીજા મન્વન્તરની છે, અથવા પ્રિયવ્રતના પુત્રો જ બીજા મન્વન્તરના અધિપતિ હોવાથી, બીજા2 કલ્પમાં (તે કથા થએલી). આથી એમ જણાવેલું છે કે મનુ ઘણા કલ્પો સુધી જીવેલો, અને કાલ તેને પીડતો નહિ; કારણ કે ભગવાને અધિકાર આપેલો હોય, ત્યારે અધિકારના સમયનો આયુષ્ય ગણવામાં સમાવેશ થતો નથી. તેથી અધિકાર ન હોય તેવો સમય જ સો વર્ષના આયુષ્યમાં (ગણવાનો) છે; અથવા પિતૃઓ દેવો તથા મનુષ્યોમાં આ (મનુ)નો સમાવેશ થયો નથી. ‘(ઇકોતેર)3 યુગનો’ શબ્દથી મન્વન્તરનું માપ કહેલું છે. એક હજાર (યુગોના) કલ્પોના4 (ઇકોતેર ઇકોતેરના) ચૌદ ભાગ કરતાં નવસો ચોરાણું યુગો થાય છે, અને (બાકીના) છ યુગો (નો ભાગ) ઉચિત સંખ્યાનો થતો ન હોવાથી4, (તેમને) ગણેલા નથી. અથવા આ જૂદી સૃષ્ટિ હોવાથી (આ છ યુગો) ભગવાનના ગુણો ઉપભોગ કરે તે માટે છ ગુણવાળા છે. ‘તેથી શું થયું?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ‘વાસુદેવના પ્રસંગથી’ એમ કહેલું છે. વાસુદેવનો જ મનનો વાણીનો અને કાયાનો જે ધ્યાન કીર્તન સેવા વિગેરેરૂપ સંગ, તેનાથી જ ‘પરિભૂતં’ ઉલ્લંઘન કરેલું છે ત્રણ ગતિઓનું જેણે તેવો (મનુ થયો). ઉંચી નીચી અને વચ્ચેની ગતિઓ ત્રણ ગુણોથી પ્રાપ્ત થાય તેવી છે, તે ત્રણે ટળી

ગઈ, અને તેથી ભગવાન વિષે જ ગતિ બાકી રહી, કારણ કે મોક્ષ આપનારનો એવી રીતે સંગ કરવામાં આવે, ત્યારે ધર્મ અર્થ અને કામરૂપ ગતિ થતી નથી. 36.

1.આ કથા પાંચમા સ્કંધના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી છે.

2.પ્રિયવ્રતના પુત્ર ત્રીજા અને ચોથા મનુ થએલ. જુઓ 8-1-23 અને 8।27.

3.ભગવદ્ગીતા 8। પ્રમાણે અહિં 'યુગ' એટલે ચાર યુગોનો સમૂહ જાણવો. (પ્ર).

4...4.71ક14=794, બાકીના 6 ને 14 થી ભાગતા પૂર્ણાંક આવતો નહિ હોવાથી તેમને મૂકી દીધા છે, એવો અર્થ જણાય છે.

"દુ:ખ વિગેરે (કથામાં) વિઘ્ન કરનારાં હોવાથી, ભગવાનની કથા વિગેરે સદા કેમ થઈ શકે?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે:

શારીરા માનસા દિવ્યા વૈયાસે યે ચ માનુષા:॥
ભૌતિકાશ્ચ કથં ક્લેશા બાધન્તે હરિસંશ્રયમ્॥37॥

હે વ્યાસપુત્ર! જેણે હરિનો આશ્રય કરેલો છે તેને શરીરનાં, મનનાં દેવતાઈ, જે મનુષ્યનાં છે તે અને આધિભૌતિક દુ:ખો કેમ પીડા કરે? 37

વ્યાધિરૂપ શરીરનાં, આધિરૂપ મનનાં, વીજળી વૃષ્ટિ વિગેરેથી થએલાં દેવતાઈ (દુ:ખો છે). (વિદુરને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે વ્યાસપુત્ર!' એવું સંબોધન (કરેલું છે), કારણ કે વ્યાસે તે (મનુ)નું ચરિત્ર ઘણા પ્રકારે કહેલું. આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન વિગેરે મનુષ્યનાં દુ:ખો છે. જો કે શરીરનાં અને મનનાં દુ:ખોમાં બધાંએ (દુ:ખોનો) સમાવેશ થાય છે, છતાં પણ ધન વિગેરે ન હોય, આજ્ઞા પાળવામાં ન આવે અને પ્રજાને ભૂતો વિગેરેનો ઉપદ્રવ થાય ત્યારે, બીજાઓની દૃષ્ટિ પ્રમાણે રાજા હોવાથી અને તે (દુ:ખો)નો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરતો હોવાથી, રાજા દુ:ખી છે એમ લોકો માને છે. તેથી 'ક્લેશા:' દુ:ખો અને અહંકાર અજ્ઞાન વિગેરે કેમ પીડા કરે? તે (દુ:ખ ન કરવા)નું કારણ 'જેણે હરિનો આશ્રય કરેલો છે તેને' શબ્દથી કહેલું છે. કારણ કહેલું હોવા છતાં, આકસ્મિક (કારણ) નથી એમ જણાવવા, ઘણા પ્રકારે કહે છે. 37.

નીચેના શ્લોકમાં સંદેહ ન રહે તેવી રીતે તેણે ભગવાનનો આશ્રય કરેલ હોવાનું ફલથી સિદ્ધ કરે છે:

ય: પૃષ્ટો મુનિભિ: પ્રાહ ધર્માન્નાનાવિધાન્ શુભાન્॥
નૃણાં વર્ણાશ્રમાણાં ચ સર્વભૂતહિત: સદા॥38॥

સદા સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનાર તેણે મુનિઓના પૂછવાથી જાતજાતના શુભ ધર્મો અને મનુષ્યોના વર્ણોના અને આશ્રમોના (ધર્મો) કહ્યા. 38.

કારણ કે ભગવાનના ભક્તો જ છૂપો ધર્મ જાણે છે. તેથી મુનિઓએ 'આ ભક્ત છે' એમ જાણીને (તેને) ધર્મો પૂછેલા. તેથી મુનિઓને તેણે ધર્મો કહ્યા. એક પ્રકારનો ધર્મ કહેવાથી, જૂદાજૂદા સ્વભાવ અને ગુણવાળાઓના બધા (ધર્મો)નો સમાવેશ ન થાય, તેથી જાતજાતના (ધર્મો) કહ્યા, અને (તે) બધાએ કલ્યાણકારી (શુભ) હતા. ખાસ ધર્મો પણ કહેલા, તેથી અને ' 'નૃણાં' મનુષ્યોના વર્ણોના અને આશ્રમોના (ધર્મો)' શબ્દોથી ખાસ ધર્મો

ગણાવેલા છે. લાભ, પૂજન અથવા ખ્યાતિ થાય તે માટે આ (ધર્મો) કહેલા નહિ, પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનાર હોવાથી કહેલા, કારણ કે રાજાએ સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવું જોઈએ, એવો જ અભિપ્રાય ચિત્તમાં રાખીને તેવી રીતે (ધર્મો) કહેલા; અથવા આ સદા તેવો (સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનાર) હતો. 38.

એ પ્રમાણે મનુનું ચરિત્ર કહીને, નીચેના શ્લોકથી (તેનો) ઉપસંહાર કરે છે:

એતત્ત આદિરાજસ્ય મનોશ્ચરિતમદ્ભુતમ્॥
વર્ણિતં વર્ણનીયસ્ય તદપત્યોદયં શ્રૃણુ॥39॥

વર્ણન કરવા યોગ્ય આદિરાજા મનુનાં આ અદ્ભુત ચરિત્રનું તારી પાસે વર્ણન કર્યું. તેનાં સંતાનના ઉદયનું શ્રવણ કર. 39.

'આદિરાજા' શબ્દથી રાજાઓમાં પ્રથમ (કહી) સરસાઈ (જણાવી) 'મનુ' શબ્દથી બ્રાહ્મણોમાં1 (સરસાઈ જણાવી). (મનુનું ચરિત્ર) 'અદ્ભુત' છે, કારણ કે વિષયોનો ભોગ, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય ત્રણે એકમાં રહેલાં છે. તેથી (વિદુરે) મનુનું જ ચરિત્ર પૂછેલું, એમ (કહેલું છે). 'વર્ણન કર્યું ' શબ્દથી તેનો જ ઉપસંહાર (કરેલો છે). માત્ર પ્રશ્નને અનુસરીને જ વર્ણન કર્યું એમ નથી, પરંતુ વર્ણન કરવા યોગ્ય હોવાથી (વર્ણન કર્યું), કારણ કે તેનું ચરિત્ર ભગવાનનાં ચરિત્ર ઉપર આધાર રાખતું હોવાથી વર્ણન કરવા યોગ્ય જ છે. ભવિષ્યમાં (આ સંબંધી) બીજો પ્રશ્ન પૂછે નહિ તે માટે, 'તેનાં સંતાનના ઉદયનું શ્રવણ કર' એમ કહેલું છે. તેને પાંચ2 સંતાનો હતાં. તે પૈકી દેવહૂતિનો પ્રસંગ ચાલે છે. તેનો 'ઉદય' એટલે કર્દમ વિગેરેની ઉત્પત્તિ અને વિવાહ, અને તે (દેવહૂતિ)ની મુક્તિ. (આ) સર્વ 'ઉદય' શબ્દથી કહેલ છે. તેમાં આદર થાય તે માટે 'શ્રવણ કર' એવી આજ્ઞા (કરે છે). 39.

1.મનન કરવાનું કાર્ય બ્રાહ્મણનું હોવાથી, મનુ તે સદા કરતો હોવાથી એ શબ્દથી બ્રાહ્મણોમાં તેની સરસાઈ જણાવાઈ.

2.જૂઓ 3।।।.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધનો બાવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥અધ્યાય ત્રેવીસમો ॥

કર્દમસ્ય હિ કામોઽત્ર સ્વીકૃતત્વાત્તદિચ્છયા॥
ત્રયોવિંશતિમેઽધ્યાયે વૈરાગ્યાવધિરુચ્યતે॥1॥

કર્દમે1 તેની ઇચ્છાથી કામનો સ્વીકાર કરેલો હોવાથી અહિં ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં (તેને) વૈરાગ્ય થયો ત્યાં સુધીના તેના કામનું વર્ણન કરેલું છે. કા. 1.

ભગવદ્ભોગસૃષ્ટૌ હિ પૂર્વં માત્રા નિરૂપિતા:॥
તદ્ગ્રાહકાણીન્દ્રિયાણિ નિરૂપ્યન્તેઽધુના સ્ફુટમ્॥2॥

ભગવાનના ભોગની સૃષ્ટિમાં ઉપર (ગયા અધ્યાયમાં) તન્માત્રાઓનું નિરૂપણ કર્યું2. હવે (આ અધ્યાયમાં) તેમને ગ્રહણ કરનારી ઇન્દ્રિયોનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ થાય છે1. કા. 2.

ભગવત્કૃતભોગો હિ નાલ્પસત્ત્વેન ભુજ્યતે॥
અતસ્તસ્યા યોગ્યતાયૈ પતિસેવા નિરૂપ્યતે॥3॥

ભગવાને રચેલો ભોગ થોડાં સત્ત્વવાળાથી ભોગવી શકાતો નથી. તેથી તે (દેવહૂતિ એવો ભોગ કરવા) યોગ્ય થાય તે માટે પતિસેવાનું નિરૂપણ કરેલું છે. કા. 3.

તત: પ્રસાદો વિજ્ઞપ્તિર્ભોગ્યસાધનનિર્મિતિ:॥
અન્ત:સ્થિતહરેર્જ્ઞપ્ત્યા તથાત્વજ્ઞાપનં તથા॥4॥

ત્યારપછી (કર્દમની) પ્રસન્નતા, (દેવહૂતિની) વિજ્ઞપ્તિ, (કર્દમની) અંદર રહેલા હરિની બુદ્ધિથી ભોગ કરવા યોગ્ય સાધનોનું નિર્માણ, અને તેવું હોવાનું3 જણાવવાનું... કા.4.

ભોગો નાનાવિધશ્ચૈવ સર્વભાવેન ચૈવ હિ॥
ભાર્યેચ્છયા ક્રધયકાનાં જનનં ચાપિ વર્ણ્યતે॥5॥
વૈરાગ્યમુભયોશ્ચૈવ કામસ્તેનૈવ પૂર્યતે॥

તેમજ વળી જાતજાતનો સંપૂર્ણ પ્રકારથી ભોગ, અને વળી પત્નીની ઇચ્છાથી ક્રધયાઓનાં જન્મ વર્ણવેલ છે. તેમજ બંનેનો વૈરાગ્ય (વર્ણવેલો છે). કામ તે (વૈરાગ્ય)થી જ પૂર્ણ થાય છે. કા. 51/2.

1...1.પહેલાંની પેઠે અવસર જ સંગતિ છે એમ આ પહેલી બે કારિકાઓથી જણાવેલ છે. (પ્ર).

2.ભગવાનનાં વચન, કર્દમનાં વચન અને મનુના ધર્મોથી દેવહૂતિની સંસ્કારવાળી માત્રાઓનું નિરૂપણ કર્યું અને ભગવાનનાં દર્શન તપ વિગેરેથી કર્દમની સંસ્કારવાળી માત્રાઓનું નિરૂપણ કર્યું. (પ્ર).

3.‘તેવું હોવાનું’ એટલે ભગવાને (ભોગ ઉત્પન્ન) કરેલા હોવાનું. (પ્ર).

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેણે કરેલી પતિની સેવા કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

પિતૃભ્યાં પ્રસ્થિતે સાધ્વી પતિમિંગિતકોવિદા॥
નિત્યં પર્યચરત્પ્રીત્યા ભવાનીવ ભવં પ્રભુમ્॥1॥

માતપિતા ગયાં ત્યારે ચેષ્ટાથી અભિપ્રાય જાણવામાં પંડિત સાધ્વીએ-જેમ ભવાનીએ પ્રભુ શંકરની સેવા કરી હતી તેમ પતિની પ્રેમથી સદા સેવા કરવા માંડી. 1.

માતપિતા નીકળી ગયાં, ત્યારે દુ:ખી થએલી હોવા છતાં સતીએ ખેદ ન કરતાં પતિની સેવા કરવા માંડી. પતિનો સંબંધ થયો, ત્યાંસુધી જ માતાપિતાનો તેને સંબંધ હતો, કારણ કે તે 'સાધ્વી' હતી. પતિવ્રતાનો તે જ ધર્મ છે. જે પતિને રુચે તે જ સેવા, અને ઉત્તમ (પુરુષ) બોલતા નહિ હોવાથી (તેની) રુચિ તેની ચેષ્ટાથી જ જાણવી જોઈએ. 'ચેષ્ટાથી અભિપ્રાય જાણવામાં પંડિત' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે (રુચિ)નું જ્ઞાન (તેને) પાતિવ્રત્યથી જ થયું. ચેષ્ટાથી જણાતો અભિપ્રાય જાણવામાં (તે) 'કોવિદા' પંડિત હતી. લાંબા સમય સુધીના પ્રેમ સાથે ચાલુ રહેલી સેવા ફલ આપનારી થાય છે. તે (અર્થ) 'પ્રેમથી સદા (સેવા કરવા માંડી)' શબ્દોથી કહેલો છે. 'સદા' એટલે લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેતી, અને 'પ્રીતિ:' પ્રેમ અને આદર, જેની સેવા કરવામાં આવે તેને વશ કરવાનાં સાધન છે. (સેવા) નિષ્કામ કામનાવાળી અને આવશ્યક હોવાનું દૃષ્ટાંત 'જેમ ભવાનીએ શંકરની સેવા કરી હતી તેમ' શબ્દોથી કહેલું છે. વિવાહ પહેલાં પાર્વતીએ પ્રભુ તરીકે જ (શંકરની) સેવા કરેલી. માત્ર મનથી અને પૂર્વના સંસ્કારથી તે જાણતી હતી કે આ મારા પતિ છે. તેની પેઠે આ (દેવહૂતિ) પણ સંબંધ (કર્યા) વિના અને ઇચ્છવા યોગ્ય અલંકાર વિગેરેની કામના વિના, (સેવા કરવી) જરુરી હોવાથી જ સેવા કરવા લાગી, એવો અર્થ છે. 1.

સેવામાં (દેવહૂતિના) ગુણો અને દોષ ન હોવાનું બે (શ્લોકો)થી કહે છે. (તે પૈકી) ગુણો નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

વિશ્રમ્ભેણાડડત્મશૌચેન ગૌરવેણ દમેન ચ॥
શુશ્રૂષયા સૌહૃદેન વાચા મધુરયા ચ ભો:॥2॥

હે (વિદુર)! વિશ્વાસથી અંત:કરણની શુદ્ધિથી ગૌરવથી અને ઇન્દ્રિયના નિગ્રહથી સેવાથી સૌહૃદથી અને મધુરવાણીથી... 2.

'વિશ્રમ્ભેણ' આનાથી મારો સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થશે, એવા વિશ્વાસથી, 'આત્મન:' દેહની અને અંત:કરણની 'શૌચેન' શુદ્ધિથી, (કારણ કે) ઉત્તમ (પુરુષો) શુદ્ધિથી જ પ્રસન્ન થાય છે. સર્વ (ગુણો)માં વિશ્વાસ અંગ છે. 'ગૌરવ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) પુત્ર અને પિતાની સેવા કરાય તેમ સેવા કરતી ન હતી, પણ દેવની પેઠે (સેવા કરતી હતી). 'ગૌરવ' એટલે માહાત્મ્ય સાચવીને ઉત્તમ પ્રકારનું (અપાતું) માન, જેવું ગુરુને અપાય છે. 'દમ:' ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ. ઇન્દ્રિય ચંચલ હોય ત્યારે સેવા ફલતી નથી એ લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. 'સેવા' એટલે ચરણ ચાંપવા વિગેરે અંદરના ભાગની સેવા. સુહૃદ્ (મિત્ર)નો ભાવ તે સૌહૃદ.

છૂપું રાખવા યોગ્ય છૂપું રાખવું, ગુણો પ્રકટ કરવા વિગેરે બધાએ મિત્રના ગુણોથી, એવો અર્થ છે; અને 'મધુર વાણી' ઉપર કહેલા બધાએ ગુણોના પ્રાણરૂપ છે, કારણ કે 'અપ્રિય બોલનારીનો તો તરત જ ત્યાગ કરવો' એ વાક્ય પ્રમાણે તેથી વિરુદ્ધ ગુણ ત્યાગ (કરવા)ના કારણરૂપ છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી શાંતિ વિગેરે બીજા ગુણો પણ કહેલા છે. 'ભો:' 'હે વિદુર!' એ વિદુર સાવધાન રહે તે માટે માત્ર સંબોધન (કરેલું છે). 2.

નીચેના શ્લોકથી દોષ ન હોવાનું કહે છે:

વિસૃજ્ય કામં દમ્ભં ચ દ્વેષં લોભમઘં મદમ્॥
અપ્રમત્તોદ્યતા નિત્યં તેજીયાંસમતોષયત્॥3॥

કામનો, દંભનો અને દ્વેષનો, લોભનો, પાપનો અને મદનો ત્યાગ કરી સદા સાવધાન અને ઉદ્યમી રહી તેણે ઘણા તેજસ્વી (મુનિ)ને પ્રસન્ન કર્યા. 3.

કામ વિગેરે છ દોષો અને વધારાના અપરાધ અને પાપ (નો ત્યાગ કર્યો); તે પૈકી (1)પહેલો કામ છે. કામ પૂર્ણ કરવા જ કામિનીનો આશ્રય કરે છે. 'માનમ્' 'અભિમાન' એવો પાઠ હોય, ત્યારે 'હું રાજાની પુત્રી છું' એવું અભિમાન કામને ઠેકાણે છે. (2)દંભ લોભરૂપ છે. ધન કીર્તિ વિગેરેનો લોભ ન હોય તો દંભ ન કરે. અહિં તો તે (કર્દમ)નું સર્વ તેનું જ હોવાથી સાક્ષાત્ લોભ હોવાનું સંભવતું નથી, તેથી રાજપુત્રી તે (કર્દમ)ની સમીપ અને (તેણે સંન્યાસ લીધા) પછી સેવામાં એકસરખી રહેવાનું સંભવતું ન હોવાથી, 'દંભ' કહેલો છે. (3)'ચ' 'અને' શબ્દથી અપરાધ ન હોવાનું કહેલું છે. (4)દ્વેષ અદેખાઈરૂપ છે, અને (5)ક્રોધનો (તેમાં) સમાવેશ કરેલો છે (6)લોભ સ્પષ્ટ છે. (7)'પાપ' અપરાધરૂપ છે. (8)'મદ' એટલે ગર્વ. એ પ્રમાણે આઠે (દોષ) ન હોવાનું કહેલું છે. સાવધાન અને વળી ઉદ્યમી. સદાનો ઉદ્યમ અને ગફલતનો અભાવ (સેવાના) અંદરનાં અંગ છે. એમ કરવાથી જે (પરિણામ) થયું તે 'ઘણા તેજસ્વીને પ્રસન્ન કર્યા' શબ્દોથી કહેલું છે. ઘણા તેજસ્વી, સમીપ ન જઈ શકાય તેવાને પણ પ્રસન્ન કર્યા, એવો અર્થ છે. 3.

પ્રસન્ન થએલા (કર્દમ)ની કૃપા કહેવા માટે, ઘણી કૃપા જણાવવા તેણે અનુભવેલી તે (દેવહૂતિ)ની દીનતા1 નીચેના બે (શ્લોકો)થી કહે છે:

સ વૈ દેવર્ષિવર્યસ્તાં માનવીં સમનુવ્રતામ્॥
દૈવાદ્વરીયસ: પત્યુરાશાસાનાં મહાશિષ:॥4॥
કાલેન ભૂયસા ક્ષામાં કર્શિતાં વ્રતચર્યયા॥
પ્રેમગદ્ગદયા વાચા પીડિત: કૃપયાડબ્રવીત્॥5॥

ખરેખર! (પોતાને) સારી રીતે અનુસરનારી, દૈવથી પણ મોટા પતિ પાસેથી ઘણા લાભની રાહ જોતી, લાંબા સમયથી દુર્બલ થએલી અને વ્રત આચરવાથી દુ:ખી થએલી તે મનુની પુત્રીને (જોઈને) કૃપાથી દુ:ખી થએલા તે ઉત્તમ દેવર્ષિએ પ્રેમને લીધે ગળગળી વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 4।

કારણ કે દીનતા સાથે સરસાઈ દયા ઉત્પન્ન કરાવનારી થાય છે. તેથી આરંભમાં (ચોથા શ્લોકમાં) 'મનુની પુત્રી' વિગેરે ત્રણ વિશેષણોથી સરસાઈ કહેલી છે. (કર્દમને) તેવું જ્ઞાન હોવાનું કારણ 'ઉત્તમ દેવર્ષિ' શબ્દથી કહેલું છે. કારણ કે દેવો (બીજાનાં) હૃદયમાં રહેલું જાણે છે, (અને) ઋષિઓ અલૌકિક જાણે છે, તેઓથી પણ ('વર્ય:') ઉત્તમ (આ) બહારનું અંદરનું અને અલૌકિક જાણતો હતો. તે પૈકી (1)'મનુની પુત્રી' શબ્દથી બહારની સરસાઈ (કહેલી) છે. (2)'સારી રીતે અનુસરનારી' વિશેષણથી જેવો પોતાનો અનુભવ વિગેરે થએલ તે અથવા અંત:કરણના બહારના ગુણો કહેલા છે. (3)'દૈવ' એટલે અદૃષ્ટ અથવા કાલ, તેનાથી પણ પતિ (કર્દમ) મોટો હતો, દૈવને પણ ફેરવી નાખવાની શક્તિવાળો હતો, એવો અર્થ છે. તે દુર્લભ કામનાને પણ પૂર્ણ કરશે એવા (વિશ્વાસથી) 'તેની પાસેથી ઘણા લાભની રાહ જોતી' હતી. આ અંદરનું છે. 4.

પાંચમા શ્લોકથી દીનતા (હોવા)નાં બે કારણો કહેલાં છે. 1.લાંબા સમયથી વિષય(ભોગ) વિનાની હોવાથી 'ક્ષામાં' દુર્બલ થએલી હતી, અને 2.વ્રત આચરવાથી દુ:ખી થએલી હતી. જેમ પતિ ભારે તપ આચરતો હતો, તેમ આ પતિના વ્રતવાળી થઈ રહેલી હોવાથી 'ક્લિષ્ટા' ઘણી દુ:ખી થએલી હતી. આવી (દેવહૂતિ)ને જોઈને કૃપાને લીધે તે દુ:ખી થયો અને તેના ઉપરના પ્રેમને લીધે ગળગળી વાણીથી આગળ કહેવામાં આવશે તે પ્રસાદરૂપ વચન તેણે કહ્યું, એવો અર્થ છે. 5.

*વૃંદાવનના દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલો છે.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તે વચનો કહે છે:

॥ કર્દમ ઉવાચ॥

તુષ્ટોઽહમદ્ય તવ માનવિ માનદાયા: શુશ્રૂષયા પરમયા પરયા ચ ભક્ત્યા॥
યો દેહિનામયમતીવ સુહૃત્સ્વદેહો નાડવેક્ષિત: સમુચિત: ક્ષપિતું મદર્થે॥6॥

હે મનુની પુત્રી! માન આપનારીની તારી ઘણી સેવાથી અને ઉત્તમ ભક્તિથી આજે હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. દેહીઓનો આ જે ગાઢ મિત્ર સુખકારી પોતાનો દેહ, તેનો મારા માટે ક્ષય કરવામાં તે વિચાર કર્યો નથી. 6.

સંતોષ: સર્વદાનં ચ દુર્લભત્વં ચ તસ્ય વૈ॥6॥
ત્રયં ભગવતા દેયં નાન્યેનેતિ નિરૂપ્યતે॥

1.સંતોષ અને 2.સર્વનું દાન અને 3.તેનું ખરેખર દુર્લભપણું1 એ ત્રણ ભગવાનથી અપાવા યોગ્ય છે, બીજાથી (અપાવા યોગ્ય) નથી એમ જણાવવામાં આવે છે. કા. 61/2.

આરંભમાં (આ શ્લોકથી) સંતોષ કહે છે. 'મિત્ર' એટલે પ્રિય (દેહ) 'સુખકારી' હોવાથી આદરવા કરવા યોગ્ય હોવા છતાં, મારા માટે (તેનો) ક્ષય કરવામાં 'ન અપેક્ષિત:' તેં ગણેલો (વિચાર કરેલો) નથી, મારી સેવા કરીને2તેની અવગણના કરી છે, એવો અર્થ છે. (1)હે માનવિ! મોટા (પુરુષ મનુ)ની પુત્રી! આજે હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. માત્ર પિતા અને માતાની સરસાઈને લીધે (તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું) એમ નથી, પરંતુ (2)તારી પોતાની

સરસાઈને લીધે પણ (પ્રસન્ન થયો છું) એમ 'માન આપનારીની' વિશેષણથી કહેલું છે; કારણ કે જે સદા 'માનં' સન્માન કરે છે, તે પાત્રને દાન કરવાને લીધે પોતે પણ માન પામે છે. એ રીતે આધાર (દેવહૂતિ)માં રહેલા બે ગુણો પ્રસન્ન થવાનાં કારણ છે. 'ઘણી સેવાથી અને ઉત્તમ ભક્તિથી' શબ્દોથી (પ્રસન્ન કરવાનાં) બે સાધનો કહેલાં છે. 1.'ઘણી' અલૌકિક 'શુશ્રૂષા' અંતરંગ સેવા. આ બહારનું સાધન છે. 2.'પરાં' માહાત્મ્યનાં જ્ઞાન સાથેની ઉત્તમ ભક્તિ એટલે પ્રીતિ. (આ) અંદરનું સાધન છે. વળી જન્મથી આરંભીને જ જો ભજન થએલું ન હોય તો માત્ર બે સાધનોથી જ કાર્ય પાર પડતું નથી; પરંતુ જન્મથી આરંભીને જ આ બે (સાધનો) જેની અંદર રહેલાં છે3, તે (દેહ)નો પણ ક્ષય તેં (મારી સેવા) માટે ઇચ્છેલો છે; એવો અર્થ છે, તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તે (દેહ)માં ઉપર કહેલાં બે સાધનો સંપૂર્ણ પ્રકારે રહેલાં છે એમ કહેવા 'આ દેહ દેહીઓને' એટલે દેહનાં આવરણવાળાઓને ગાઢ 'મિત્ર' એટલે પ્રિય છે, પોતાનું સ્વરૂપ બનેલા જેવો છે, તેનો પણ મારા માટે 'ક્ષપિતું' ક્ષય કરવામાં, એમ બંને કર્તા એક જ હોવાથી 'ણિચ્' પ્રત્યયનો ('ક્ષપિતુમ્' માં) સમાવેશ કરેલો છે4. પોતાને માટે ઉપયોગ ન હોય તેનો લોક ઉપર ઉપકાર કરવા ક્ષય કરાવવાનું જોવામાં આવે છે, તેથી તેમ ન હતું એમ જણાવવા 'લાભકારી' વિશેષણ યોજેલું છે. 'સમુચિત:' એટલે સારી રીતે યોગ્ય, (પોતાને) સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર. તેથી પૂરી પ્રસન્નતા (થવા)નાં કારણરૂપ ત્રણ ગુણો (તારામાં) ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી, હું પ્રસન્ન થયો છું. 6.

1.તેવા દુર્લભ પદાર્થ ભગવાનથી જ અપાય તેવા છે, એવો અર્થ જણાય છે.

2.વૃંદાવનના દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

3.જે રહેઠાણમાં ક્રિયા તરીકે રહેલાં છે તે રહેઠાણરૂપ દેહનો અને અંત:કરણનો તેને માટેની ક્રિયારૂપ સેવા અને પ્રીતિ (ભક્તિ)ના પ્રયોજનથી ક્ષય કરાવ્યો. (પ્ર).

4.'ક્ષપિતુમ્' માં 'ક્ષપયિતુમ્' એ કારકના અર્થનો સમાવેશ કરેલો છે, એવો અર્થ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં પ્રસન્ન થએલા કર્દમનું કૃત્ય કહે છે:

યે મે સ્વધર્મનિરતસ્ય તપ:સમાધિવિદ્યાત્મયોગવિજિતા ભગવત્પ્રસાદા:॥
તાનેવ તે મદનુસેવનયાડવરુદ્ધાન્ દૃષ્ટિં પ્રપશ્ય વિતરામ્યભયાનશોકાન્॥7॥

સ્વધર્મમાં રહેલાએ મેં તપ સમાધિ ભક્તિ અને આત્મયોગથી જે ભગવાન્ પાસેથી મારા પ્રસાદો પ્રાપ્ત કરેલા ને તેઓ જ મારી સેવાથી વશ કરાએલા હું તને આપું છું, (અને) દૃષ્ટિ આપું છું. ભયરહિત અને શોકરહિત (તેઓને) તું જો. 7.

'મે' મારા જે ભગવાન્ પાસેથી (પ્રાપ્ત કરાએલા), જે ભગવાને મને આપેલા પ્રસાદો છે તેઓ જ હું 'તે' તને આપું છું, કારણ કે જે પ્રસન્ન થયો હોય તે (પોતાનું) સર્વસ્વ અથવા જે ઉત્તમ હોય તે આપે છે. મારું તો સર્વસ્વ અને ઉત્તમ બધુંએ ભગવાન્ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલા પ્રસાદો જ છે, અને તે (પ્રસાદો) પણ પ્રસિદ્ધ છે, પણ નમાલા નથી. તેનું કારણ 'સ્વધર્મમાં રહેલાએ' વિશેષણથી કહેલું છે. 'સ્વધર્મ' એટલે ભગવદ્ધર્મ, તેમાં (હું) 'નિરત:' રહેલો છું. તે (પ્રસાદો) જો દયાથી પ્રાપ્ત કરેલા હોય, તો બીજાને આપવામાં આવતાં કાર્ય

કરવા શક્તિવાળા ન રહે. તેથી તેવા ન હતા એમ ‘તપ સમાધિ ભક્તિ અને આત્મયોગથી પ્રાપ્ત કરેલા’ વિશેષણથી કહેલું છે. ‘તપ’ ધર્મરૂપ છે. ધર્મથી જે કોઈ પ્રસાદો પ્રાપ્ત થાય તે તેનાથી વશ કરેલા ગણાય. ‘સમાધિ’ યોગની શ્રેષ્ઠતા છે, તેનાથી અણિમા વિગેરે પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રકારના પણ ભગવાનના પ્રસાદો તેનાથી વશ થએલા છે. ‘વિદ્યા’ એટલે ભક્તિ અથવા વાનપ્રસ્થ લઈ પ્રાપ્ત કરાતી ઉપાસના, તેનાથી પણ જ્ઞાન વિગેરેરૂપ ભગવાનના પ્રસાદો પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ વશ થએલા છે. ‘આત્મયોગ’ એટલે જેનાથી મોક્ષ1 પ્રાપ્ત કરાય તે સંન્યાસીનો ધર્મ, તેનાથી પણ વશ કરેલા (ભગવાનના પ્રસાદો) તેવા છે તેઓ જ તને આપું છું. ‘એવ’ ‘જ’ શબ્દ બીજા (પદાર્થો)ને જૂદા પાડનારો2 નથી, પરંતુ પદાર્થોના ખાસ ગુણ જોતાં તે પદાર્થો ન આપવા યોગ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે એમ તેઓની સરસાઈ જણાવનારી છે3.

"ભગવાનના પ્રસાદો સ્વતંત્ર છે. (તમે) આપો તોપણ મને કેમ પ્રાપ્ત થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી ‘મારી સેવાથી વશ કરાએલા’ વિશેષણ કહેલું છે. મારી જે (તેં કરેલી) સેવા તેણે મને જ વશ કરેલો છે, તો પછી (મારી) પાછળ આવતા ગુણોનું તો કહેવું જ શું? અને જેમને વશ કરેલા છે તે પોતાને અધીન હોય છે. અલૌકિક (વિષય)માં વિશ્વાસ રહે, તે માટે ‘દૃષ્ટિ (આપું છું) તું જો’ શબ્દો યોજેલા છે. તેમને જોવા માટે (તને) દૃષ્ટિ આપું છું, તેથી તું જો, એવો અર્થ છે. આરંભમાં તે (પ્રસાદો)નું દાન કરે છે, અને ફલ (ભગવાનના પ્રસાદો) પોતાની અંદર રહેલ હોવાથી પછી દૃષ્ટિનું દાન કરે છે.

"પ્રસાદો પણ વિષયો હોવાથી, ઉત્પત્તિના દોષવાળા જ હશે" એવી શંકા થાય, તેથી બે દોષ (તેઓમાં) નથી એમ જણાવે છે. (તેઓ) ‘ભયરહિત’ આ લોકના અને પરલોકના ભય વિનાના અને શોકરહિત, પોતે જતા રહેવાથી શોક ઉત્પન્ન ન કરે તેવા છે, એવો અર્થ છે. 7.

1.‘ઈન્દ્રિયોની વ્યાકુલતા બંધ અને એમનો સંયમ મોક્ષ છે’ એ ભગવાનનાં વાકય પ્રમાણે ઈન્દ્રિયોના સંયમરૂપ મોક્ષ જેનાથી પ્રાપ્ત કરાય તેવો છે. (પ્ર).

2.બીજા પદાર્થો ન આપે, એમ જણાવતો નથી, એવો અર્થ છે.

3.સદાનો સંબંધ હોવાથી તે પદ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં તે કહે છે તે તેની સરસાઈ જણાવવા કહે છે. તેમ હોવાથી તે સદા હાજર હોવાથી ‘જ’ શબ્દ પણ તેમની સરસાઈ જ કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

(દેવહૂતિ) રાજાની કધયા હોવાથી રાજ્યના સંબંધવાળા તેઓ (પદાર્થો) નો જ ઘણો આદર કરે, પરંતુ અલૌકિક પદાર્થોનો આદર ન કરે એવી શંકા થાય તેથી નીચેના શ્લોકથી પહેલાં ભોગ કરવા યોગ્ય તરીકે જ જાણેલા પદાર્થોની નિંદા કરે છે:

અન્યે પુનર્ભગવતો ભ્રુવ ઉદ્વિજૃમ્ભવિભ્રશિતાડર્થરચના: કિમુરુક્રમસ્ય॥
સિદ્ધાડસિ ભુડ્ક્ષ્વ વિભવાન્નિજધર્મદોહાન્ દિવ્યાન્નરૈર્દુરધિગાન્નૃપવિક્રિયાભિ:॥8॥

મોટા પગલાં ભરનાર ભગવાનની ભ્રમરનાં બગાસાંથી જેમનાં પ્રયોજનની રચનાનો નાશ થાય છે તેવા બીજા (પદાર્થો) તો શું હિસાબના? તેં સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે. પોતાના ધર્મનો લાભ કરાવનારા, દિવ્ય, રાજા હોવાના વ્યામોહથી મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવા વિભવોનો તું ભોગ કર. 8.

બીજા રાજ્ય વિગેરે અથવા સ્વર્ગ વિગેરે (પદાર્થો) શું હિસાબના? કાંઈ પણ (હિસાબના) નહિ, એવો અર્થ છે. તેનું કારણ 'મોટાં પગલાં ભરનાર ભગવાનની ભ્રમરના બગાસાંથી જેમનાં પ્રયોજનની રચનાનો નાશ થાય છે તેવા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'ભગવાન્' શબ્દથી શક્તિ (જણાવેલી છે). 'મોટાં પગલાં ભરનાર' શબ્દથી અદ્ભુત ધર્મ કરનાર હોવાનું (કહેલું છે), કારણ કે (ભગવાન્) તેવા ન હોય, તો પોતે આપેલા (પદાર્થો)નો પોતે જ નાશ કેમ કરે? અને અપકાર કરનારા કેમ થાય? અને આત્મા થઈને એવું (એવો અપકાર) કેમ કરે? આથી સર્વ દોષો દૂર કરેલા છે અને (ભગવાને) કરવા ઇચ્છેલું ન જણાવાનું કારણ કહેલું છે. તેથી જ તેમની ભ્રમરરૂપ કાલનું જે 'બગાસું' એટલે આળસથી પણ ગ્રહણ કરવું, તેનાથી જ નાશ થએલો છે જેનાં પ્રયોજનની રચનાનો, તેવા રાજ્ય વિગેરે (પદાર્થો છે). સ્વરૂપથી પણ તેઓનો નાશ થાય છે, અને જે પ્રયોજનથી કરવામાં આવ્યાં હોય તે પણ સિદ્ધ કરાવતા નથી. પ્રયોજન માટે તેમનું 'રચના' નિર્માણ (થએલું).

'હું પણ તેવી જ હોવાથી (મને) યોગ્યતા પ્રમાણે જ ફલ ભલે પ્રાપ્ત થાય' એમ (દેવહૂતિ) કહે, તેથી કહે છે કે 'તેં સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરેલી છે' પણ તું પહેલાંના જેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા વિનાની નથી; તેથી પહેલાં પ્રાપ્ત થએલા વિષયોનો ભોગ કર તો પતિત થા. પહેલાંના (વિષયો) ન ભોગવવાનું માત્ર કહેતો નથી. પણ 'તું વિભવોનો ભોગ કર'. 'વિગત:' જતો રહેલ છે 'ભવ:' જન્મ જેમનાથી તેવા (વિભવો) વિષયો હોવા છતાં પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. વળી આ ધર્મનાં ફલરૂપ નથી. તેવા હોય, તો કરેલા ધર્મનો ક્ષય થાય1. ઉલટા પોતાના ધર્મ પતિવ્રતાપણું વિગેરેનો લાભ કરાવનારા છે, એમ 'પોતાના ધર્મનો લાભ છે જેમનાથી' વિશેષણથી કહેલું છે. માત્ર ફલથી જ તેઓ ઉત્તમ છે એમ નથી, (પણ) સ્વરૂપથી પણ ઉત્તમ છે એમ 'મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવા' વિશેષણથી કહે છે. 'અમે રાજા છીએ' એવો વ્યામોહ સંનિપાતનું પરિણામ છે. તેવાં સાધનોથી ભોગ કરનારા મનુષ્યો તે (દિવ્ય) વિષયોને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, એવો અર્થ છે. 8.

1.ધર્મના ફલરૂપ વિષયોનો ભોગ થાય તેમ ધર્મનો ક્ષય થતો જાય છે. આ દિવ્ય વિષયો તો ઉલટા ધર્મનો લાભ કરાવનારા છે, એવો અર્થ છે.

એ પ્રમાણે વર આપ્યો ત્યારે તેના હૃદયમાં એકાએક બધું આવ્યું (સમજાયું) નહિ, તેથી પહેલાં વિચારેલ તેના જેવું કાંઈક માગવાનો આરંભ કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં (મૈત્રેય) કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ ॥

એવં બ્રુવાણમબલાડખિલયોગમાયાવિદ્યાવિચક્ષણમવેક્ષ્ય ગતાડડધિરાસીત્॥

સંપ્રશ્રયપ્રણયવિહ્વલયા ગિરેષદ્વ્રીડાડવલોકવિકસદ્વદસિતાનનાડડહ॥9॥

એ પ્રમાણે બોલતા સર્વ યોગમાયાની વિદ્યામાં નિપુણ (કર્દમ)ને જોઈને અબલા ચિંતારહિત થઈ. સહેજ લજ્જાવાળી દૃષ્ટિને લીધે વિકસતા હાસ્યવાળા મુખવાળીએ તેણે વિવેક અને સ્નેહને લીધે ગળગળી થએલી વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 9.

આરંભમાં તે (દેવહૂતિ)નો ખેદ જતો રહ્યો એમ 'એ પ્રમાણે બોલતા (કર્દમ)ને જોઈને ચિંતારહિત થઈ' શબ્દોથી કહેલું છે. 'સ્ત્રીઓને અસત્ય કહેવાથી દોષ થતો નથી' એ નિયમ પ્રમાણે માત્ર (કર્દમનું) માહાત્મ્ય જણાવનારું (એ) વચન ન હતું. તેવી (શંકા) દૂર થાય તે માટે 'સર્વ યોગમાયાની વિદ્યામાં નિપુણ' વિશેષણ કહેલું છે. સર્વ જૂદાજૂદા બધા વિષયોરૂપ જે યોગમાયા, તેને વશ કરનારા મંત્રો વિગેરેરૂપ વિદ્યા, તેમાં 'વિચક્ષણ:' ઘણો નિપુણ (કર્દમ હતો). તેથી તેવાને જોઈને, અને તેમ કહેનારને 'વિચક્ષ્ય' 'આ સત્ય કહે છે' એમ વિચાર કરતાં જાણીને, (દેવહૂતિ) ચિંતારહિત થઈ.

(દેવહૂતિ) પ્રાર્થના કરે તે માટે ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'પ્રશ્રય:' એટલે વિનય, 'પ્રણય:' એટલે સ્નેહ. 'પ્રશ્રિત' એવો પાઠ હોય, ત્યારે સારી રીતે 'પ્રકર્ષેણ' ઉત્તમ પ્રકારે આ જેનો 'શ્રિત:' આશ્રય કરેલો, તેનો જે પ્રેમ, તેનાથી ગળગળી થએલી વાણી (થી કહ્યું). વિનય પણ અક્ષરોને (કંઠમાંથી) બહાર નીકળતો રોકનારો છે, સ્નેહ પણ તેવો છે. (કર્દમની વાણીથી) કહેલા અર્થનું સ્મરણ થવાથી (દેવહૂતિ) કુલવધૂ હોવાથી સહેજ જે હાસ્ય થયું, તેને લજ્જા સાથેની આજે થનારા વૃત્તાંતને સૂચવનારી દૃષ્ટિ, તેને લીધે વિકસતા અને હાસ્યવાળા મુખવાળી થઈ તેણે (નીચે) કહેવામાં આવશે તે કહ્યું. 9.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી દેવહૂતિ (પોતાનું) ઇચ્છેલું સાધન સાથે કહે છે:

॥ દેવહૂતિરૂવાચ ॥

રાદ્ધં બત દ્વિજવૃષૈતદમોઘયોગમાયાડધિપે ત્વયિ વિભો તદવૈમિ ભર્ત:॥
યસ્તેડભ્યધાયિ સમય: સકૃદઙ્ગસઙ્ગો ભૂયાદ્ગરીયસિ ગુણપ્રસવ: સતીનામ્॥10॥

હે ઉત્તમ દ્વિજ! હે શક્તિમાન્! અમોઘ યોગમાયાના અધિપતિ આપને વિષે, અહો! આ સિદ્ધ થએલું છે. હે પતિ! હું તે જાણું છું. જે આપે શરત કહેલી, તે એકવારનો અંગસંગ થાઓ. ઉત્તમ (પતિ) વિષે (તે જ) પતિવ્રતાઓના ગુણોનો પ્રસવ છે. 10.

જો કે પતિએ 'ભગવાનના પ્રસાદો' એમ કહેલું હતું. છતાં પણ આણે તેની ભગવાન્ તરીકે જ સેવા કરેલી હોવાથી, તેણે કહેલા ગુણો તેનામાં સ્વાભાવિક રીતે હોવાનું કહીને, તે વિષય પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે સત્ય હોવાનું કહે છે.

હે ઉત્તમ દ્વિજ! 'આ' આપે કહ્યું તે આપને વિષે 'રાદ્ધમ્' સિદ્ધ થએલું જ છે. 'બત' 'અહો!' શબ્દ હર્ષ દર્શાવવા (યોજેલો છે). દ્વિજોની અંદર જે ઉત્તમ, બ્રહ્મ જાણનારાઓ છે, તેઓને આ સર્વ સિદ્ધ થએલું છે એમ જણાવવા (હે ઉત્તમ દ્વિજ! એ) સંબોધન (કરેલું છે) અથવા (પતિ) કામ પૂર્ણ કરે તે માટે (એ સંબોધન કરેલું છે), કારણ કે

કામ પશુ યોગ્ય છે. અમોઘ (કોઈ સમયે અફલ નહિ થનારી) જે યોગમાયા, તેના અધિપતિ આપને વિષે સર્વ સિદ્ધ થએલું જ છે. કોઈક યોગમાયા દેખાડવા માટેની પણ હોય છે, તેવી નહિ એમ જણાવવા 'અમોઘ' કહેલી છે. તેવા (બ્રહ્મ જાણનાર ઉત્તમ દ્વિજ)નું જ તેવું વચન સત્ય હોય છે, તેથી તેમ કહેલું છે. 'હું તે જાણું છું' શબ્દોથી પ્રમાણ (કહેલું છે), અને 'હે શક્તિમાન્!' એ સંબોધન તે સાબિત કરનારું છે. 'હે પતિ!' એ સંબોધન પોતાને તેવું જ્ઞાન થાય તે માટે (પોતામાં) શક્તિ ઉત્પન્ન કરાવવા (કરેલું છે), કારણ કે પતિના ગુણથી જ પત્નીને શક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય છે. વિવાહમાં શરત કરેલી હોવાથી, તેનાથી અધિક માગવામાં પોતાના ધર્મનો ક્ષય થાય, તેથી પહેલાં કહેલી (શરત)નું જ 'આપે જે (શરત) કહેલી' શબ્દોથી સ્મરણ કરાવે છે. 'જ્યાં સુધી મારું તેજ ધારણ કરે...' (3-12-19) એમ જે આપે શરત કરેલી, તે એક પરિણામવાળો સંગ (થાઓ). વળી આપ અમોઘ વીર્યવાળા છો, તેથી વાસ્તવિક રીતે એક જ વાર અંગસંગ કહેલ, અને તે શરત, કરારનું બંધન, બંનેએ ઉલ્લંઘન ન કરવા માટે (કરેલું). તે (અંગસંગ) થાઓ, એવી પ્રાર્થના છે. 'તેથી શું થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે એકવારનો અંગસંગ જ પતિવ્રતાઓના ગુણોનો પ્રસવ છે. પતિવ્રતાઓ તો કામાતુર હોતી નથી, અને પતિનું વ્રત (એ) જ તેઓનું વ્રત છે. તેથી (મારે) તેટલું જ જોઈએ છીએ. તેમનામાં (પતિવ્રતાઓમાં) રહેલા આનંદ વિગેરે ગુણો ત્યારે જ પતિ પાસે પ્રકટ થાય છે, અને ભવિષ્યમાં પુત્ર દ્વારા સારી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, અને ત્યારે જ તેઓનો જન્મ સફલ થાય છે, એવો (અર્થ છે). 10

નીચેના શ્લોકમાં સાધન કહે છે:

તત્રેતિકૃત્યમુપશિક્ષ યથોપદેશં યેનૈષ મે કર્શિતોઽતિરિરંસયાઽઽત્મા॥
સિદ્ધ્યેત તે કૃતમનોભવધર્ષિતાયા દીનસ્તદીશભવનં સદૃશં વિચક્ષ્વ॥11॥

તે વિષયમાં શું કરવું તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે જાણી લો કે જેનાથી આપે ઉત્પન્ન કરેલા કામથી પરાભવ પામેલીનો મારો આ ઘણું રમણ કરવાની ઇચ્છાથી ઘણો દુ:ખી થએલો તુચ્છ દેહ (રમણ માટે) તૈયાર થાય. તેથી હે ઈશ! યોગ્ય ભવન જૂઓ. 11.

તે વિષયમાં શું કરવું તે જાણી લો. તે સંગ જો રસરૂપ થાય, તો પુરુષાર્થ સાથેનો થાય. એકવાર ભોગ કરનાર જ સાધન સહિત (ભોગ કરનાર) હોય. વળી રસ વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી1 (ભાવો)થી ઉત્પન્ન થાય છે, તે બધા કામશાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી કહેલા છે. તે સમીપ (ના સમય)માં જ જ્ઞાન દૃઢ થાય તે માટે જૂઓ, એવો ભાવ છે. તેથી જ 'શાસ્ત્ર પ્રમાણે' એમ કહેલું છે. 'ચંદ્ર, મંદિર, લક્ષ્મી કસ્તૂરી' વિગેરે (સાધનો) કહેલાં છે. ઉત્પન્ન થએલી કામની વૃત્તિ બીજા પ્રકારે દૂર થતી નથી, એમ 'જેનાથી (મારો દેહ રમણ માટે તૈયાર થાય)' શબ્દથી કહેલું છે. આ મારો દેહ રમણ કરવાની ઇચ્છાથી ઘણો દુ:ખી થએલો છે. આ 'આત્મા' એટલે દેહ અથવા અંત:કરણ, કામશાસ્ત્ર વિના આ રસ (ભોગવવા) માટે યોગ્ય નહિ થાય. આવો રમણ કરવાની ઇચ્છાથી દુ:ખી થએલો દેહ પણ જેનાથી (રમણ માટે) તૈયાર થાય તે જ ઉપાય કરવો યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. વળી તે આપે ઉત્પન્ન કરેલો જે

કામ તેનાથી પરાભવ પામેલી (હું છું). કામે મારો પરાભવ કરેલો છે, તે પરાભવ પણ દૂર કરવો જોઈએ, અને આ દેહ પોતાને અધીન (કરવો જોઈએ). બીજી વિજ્ઞપ્તિ કહે છે (કરે છે), કે હે ઈશ! યોગ્ય ભુવન જૂઓ. 11.

1.(1) દેહની અથવા અંત:કરણની અમુક સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનાર અથવા તેની વૃદ્ધિ કરનાર ભાવ 'વિભાવ' કહેવાય છે. રતિ વિગેરે ઉત્પન્ન કરનાર વિભાવો છે. તે બે પ્રકારના છે. આલંબનવિભાવ અને ઉદ્દીપનવિભાવ (2) અંત:કરણની વૃત્તિને જણાવનારું બહારનું ચિહ્ન 'અનુભાવ' કહેવાય છે, જેમકે ભ્રમરનો ભંગ કોપ સૂચવનારો છે. (3) થોડા સમય સુધી રહેનારી મનની વૃત્તિ 'વ્યભિચારી ભાવ' કહેવાય છે. આ 'સ્થાયી ભાવ'થી વિરુદ્ધ છે. સ્થાયીભાવ માટે-રસ માટે આની ખાસ જરુર નથી, પરંતુ આ વ્યભિચારી ભાવ પણ રસનું પોષણ કરે છે.

પછી કર્દમે વિચાર્યું કે આને માત્ર રસ જોઈતો નથી, પરંતુ વૈભવ સાથે (રસ જોઈએ છીએ). તેથી તેમ જ કરવું જોઈએ એવા અભિપ્રાયથી, ભગવાને આપેલી યોગની શક્તિથી તેણે તેમ જ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી મૈત્રેય) કહે છે:

॥ મૈત્રય ઉવાચ॥

પ્રિયાયા: પ્રિયમન્વિચ્છન્ કર્દમો યોગમાસ્થિત:॥
વિમાનં કામગં ક્ષત્તસ્તર્હ્યેવાડડવિરચીકરત્॥12॥

હે સંયમી! પ્રિયાનું પ્રિય કરવા ઇચ્છતા કર્દમે યોગમાયાનો આશ્રય કરી તે જ ક્ષણે ઇચ્છા પ્રમાણે જનારું વિમાન પ્રકટ કર્યું. 12.

જેના ઉપર પ્રેમ છે તે પત્ની 'પ્રિયા', તેને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છતા કર્દમે ભગવાને આપેલ યોગનો આશ્રય કર્યો. યોગના બલથી તેણે ઇચ્છા પ્રમાણે જનારું વિમાન 'આવિરચીકરત્' પ્રકટ કર્યું. યોગમાં સર્વ રહેલું જ છે, (અને) ઇચ્છાથી પ્રકટ થાય છે. તે વિમાન ભવનરૂપ હતું છતાં ઇચ્છા પ્રમાણે જનારું હતું. વિદુર અંત:પુરના વૈભવનો સાક્ષી છે એમ જણાવવા 'હે સંયમી' એ સંબોધન કરેલું છે. 12.

નવ ભાવથી1 નવ પ્રકારની ક્રીડા થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી નવ શ્લોકથી તે વિમાનનું વર્ણન કરે છે:

સર્વકામદુઘં દિવ્યં સર્વરત્નસમન્વિતમ્॥
સર્વદ્ધર્યુપચયોદર્કં મણિસ્તમ્ભૈરુપસ્કૃતમ્॥13॥

(તે) સર્વ કામનાઓ આપનારું, દિવ્ય, સર્વ રત્નોવાળું, સર્વ ઘણી સંપત્તિઓ જેમાં વધ્યા કરતી હતી તેવું, મણિના સ્તંભોથી શણગારેલું (હતું). 13.

બધીએ કામનાઓને 'દોગ્ધિ' આપે તેવું, 'દિવ્ય' એટલે અલૌકિક, 'સર્વ રત્નોવાળું' વિશેષણ સ્પષ્ટ (અર્થવાળું) છે, સર્વ 'ऋद्धय:' સંપત્તિઓ તેઓનું 'ઉપચય:' ઘણી હોવાપણું, તે જ વધ્યા કરવાપણું હતું જેનું તેવું. તે ઘરમાં સંપત્તિઓનો ભોગ થવાથી (તેમની) વૃદ્ધિ જ થતી હતી, ક્ષય થતો ન હતો. લોકમાં સર્વ સ્થલે (ભોગની) પછીનું ફલ ક્ષય

હોય છે. મણિના બનાવેલા સ્તંભોથી (તે) શોભતું હતું. જે પ્રકારે ઉત્તમ શોભા થાય, તે પ્રકારે રચેલું હતું. 13.

દિવ્યોપકરણોપેતં સર્વકાલસુખાડડવહમ્॥
પટ્ટિકાભિ: પતાકાભિર્વિચિત્રાભિરલંકૃતમ્॥14॥

દિવ્ય સામગ્રીવાળું, સર્વ સમયમાં સુખ આપનારું, વિચિત્ર તોરણો અને ધજાઓથી શણગારેલું (તે હતું). 14.

દિવ્ય વસ્ત્રો, તકીઆ વિગેરે જે સામગ્રી, તે સાથેનું, શિઆળો વિગેરે સર્વ સમયમાં સુખ આપનારું (હતું). ઉત્તરાર્ધથી બહારની ઉત્તમ શોભા કહેલી છે. 'પટ્ટિકા:' લટકતાં રેશમી વસ્ત્રના બનાવેલાં (તોરણો)-જયના લખાણનાં ચિહ્નવાળી ધજાઓ-બધાંએ વિચિત્ર હતાં. તેમનાથી શણગારેલું (તે હતું). 14.

સ્રગ્ભિર્વિચિત્રમાલ્યાભિર્મસ્રુસિસ્રત્ષડ્ડ્રિભિ:॥
દુકૂલક્ષૌમકૌશેયૈર્નાનાવસ્ત્રૈર્વિરાજિતમ્॥15॥

જેમાં મનોહર ગૂંજાર કરતા ભ્રમરો હતા તેવાં વિચિત્ર પુષ્પોની માલાઓથી અને દુકૂલ, ક્ષૌમ, કૌશેય, અને જૂદાજૂદા પ્રકારનાં વસ્ત્રોથી શોભતું (તે હતું). 15.

વિચિત્ર 'માલ્યાનિ' પુષ્પો હતાં જેઓમાં, તેવી 'સ્રગ્ભિ:' માલાઓથી (શોભતું). (પુષ્પો) સદા કરમાયા વિનાનાં રહે અને (તેમાં) સુગંધ અને મકરંદ રહે તે માટે મનોહર ગૂંજાર કરતા 'ષડ્ડ્રય:' ભ્રમરો હતા જેમાં તેવાં (તે હતાં). દુકૂલ, ક્ષૌમ અને કૌશેય (અનુક્રમે) કીડાઓએ બનાવેલાં, ઘાસમાંથી બનાવેલાં અને છાલમાંથી બનાવેલાં અમુક પ્રકારનાં રેશમી વસ્ત્રો છે. (તેઓ) અને જૂદાજૂદા પ્રકારનાં વસ્ત્રો, તેમનાથી યોગ્ય પ્રકારે શોભતું (તે હતું). 15.

ઉપર્યુપરિ વિન્યસ્તનિલયેષુ પૃથક્પૃથક્॥
ક્ષિપ્તૈ: કશિપુભિ: કાન્તં પર્યંકવ્યજનાડડસનૈ:॥16॥

ઉપરાઉપર બનાવેલ ઓરડાઓમાં જૂદાંજૂદાં રાખેલ શય્યાઓ પલંગો પંખાઓ અને આસનોને લીધે રમણીય (તે હતું). 16.

'ઉપર્યુપરિ' એક પછી એક ઉપરાઉપર બનાવેલા ઓરડાઓ તેમાં સેંકડો હતા. બધાએ ઓરડાઓમાં જૂદીજૂદી ગોઠવેલી 'કશિપુભિ:' ઉત્તમ શય્યાઓને લીધે રમણીય (તે હતું), પરંતુ બીજા ઓરડામાં રહેલી શય્યા પાછી અહિં (આ ઓરડામાં) લાવવાની ન હતી. 'પર્યપા:' ઉત્તમ પલંગો, ઉત્તમ પંખાઓ અને ઉત્તમ આસનો, તે બધાઓને લીધે 'કાન્તં' રમણીય (તે હતું). 16

તેમાં કામશાસ્ત્ર પ્રમાણેના સર્વ બંધોનો બોધ કરનારાં ચિત્રો (હતાં), તેમનું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:

તત્ર તત્ર વિનિક્ષિપ્તનાનાશિલ્પોપશોભિતમ્॥
મહામરકતસ્થલ્યા જુષ્ટં વિદ્રુમવેદિભિ:॥17॥

જૂદાંજૂદાં સ્થલે મૂકેલ જાતજાતનાં કલાચિત્રોથી શોભતું, મોટા મરકતમણિના તલવાળું, પરવાળાંની બેઠકોવાળું (તે હતું).17.

ઉત્તમ પ્રકારે મૂકેલાં જે જાતજાતનાં કલાચિત્રો, તેઓથી શોભતું (હતું), અને જૂદા જૂદા ઓરડાઓમાં મોટા મરકત મણિઓનું બનાવેલું તલ હતું, તે (તલ)વાળું હતું, અને 'વિદ્રુમા:' પરવાળાંઓ, તેમની બનાવેલી 'વેદય:' બેઠકો હતી. અહિં 'વેદિ:' એટલે ઉંચી બેસવાની જગ્યા.17.

દ્વા:સુ વિદ્રુમદેહલ્યા ભાતં વજ્રકપાટવત્॥
શિખરેષ્વિન્દ્રનીલેષુ હેમકુમ્ભૈરધિશ્રિતમ્॥18॥

બારણાંઓમાં વિદ્રુમમણિના ઉંબરાઓથી શોભતું, હીરા જડેલાં કમાડો વાળું, ઈન્દ્રનીલમણિનાં બનાવેલાં શિખરો ઉપર સુવર્ણના કુંભો સ્થાપેલું હતું.18.

બારણાઓમાં પરવાળાંના જ ઉંબરા હતા. તેનાથી પણ 'ભાતં' શોભતું (તે હતું), અને હીરા જડેલાં કમાડવાળું હતું. ઈન્દ્રમણિના બનાવેલા 'શિખરેષુ' ઓરડાઓના ઉપરના ભાગમાં સ્થાપન કરેલા સુવર્ણના કુંભોવાળું હતું. સુવર્ણના કુંભો તેના આધારે જ રહેલા, તેઓની પણ તેનાથી જ શોભા (જણાતી) હતી. 18.

ચક્ષુષ્મત્પદ્મરાગાડગ્રૈર્વજ્રભિત્તિષુ નિર્મિતૈ:॥
જુષ્ટં વિચિત્રવૈતાનૈ: સહારૈર્હેમતોરણૈ:॥19॥

હીરાની બનાવેલી ભીંતોમાં જડેલાં ઘણા તેજસ્વી ઉત્તમ માણેકવાળું, હારવાળા અને સુવર્ણના તોરણોવાળા વિચિત્ર ચંદરવાવાળું (તે હતું).19.

'ચક્ષુષ્મત:' ઘણા તેજસ્વી, જૂએ છે એવા જણાતા ઉત્તમ માણેક હીરાની બનાવેલી ભીંતોમાં જડેલાં, તેઓવાળું પણ (તે હતું). મોતીના હારો સાથેના, અને પાંદડાના ઘાટના તોરણના આકારના સુવર્ણો સાથેના વિચિત્ર 'વૈતાના:' ચંદરવા, તેઓવાળું પણ (તે હતું).19.

હંસપારાવતવ્રાતૈસ્તત્ર તત્ર નિકૂજિતમ્॥
કૃત્રિમાન્ મન્યમાનૈ: સ્વાનધિરુહ્યાડધિરુહ્ય ચ॥20॥

(જેમાં) જૂદાંજૂદાં સ્થલે હંસ અને કબૂતરોનાં ટોળાંઓ બનાવટી (હંસ અને કબૂતરો)ને સાચાં માની, તેમના ઉપર ચઢીચઢીને કૂજન કરતાં હતાં તેવું (તે હતું). 20.

હંસ વિગેરે અમુક પ્રકારનાં પક્ષીઓ છે, તેઓનાં ટોળાંઓ જેમાં જૂદાંજૂદાં સ્થલે કૂજન કરતાં હતાં તેવું (તે હતું). તે હંસ વિગેરે (પક્ષીઓ) ચિત્રોમાં પણ બનાવેલાં હતાં. આ (કૂજન કરનારાં) સાચાં હતાં. ચિત્રમાં રહેલાં બનાવટી (પક્ષીઓ)ને 'સ્વાન્' કુદરતી (સાચાં)જ માનીને કૂજન કરતાં હતાં એમ ઉપરના (પૂર્વાર્ધ) સાથે સંબંધ છે. 'ઉપર ચઢીચઢીને' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) હંસ વિગેરે (પક્ષીઓ) લાકડાનાં તથા પથ્થરનાં બનાવેલાં પણ હતાં, (તેમના) ઉપર એકવાર ચઢીને પણ ભૂલ કરે (જાણે); (છતાં) અધિરુહ્યાધિરુહ્ય એમ ઘણીવાર ઉપર ચઢીચઢીને ભૂલ કરતાં હતાં, એવું કારીગરીનું નિપુણપણું (જણાવેલું છે).20.

વિહારસ્થાનવિશ્રામસંવેશપ્રાંગણાડજિરૈ:॥
યથોપજોષં રચિતૈર્વિસ્માપનમિવાડત્મન:॥21॥

યોગ્ય પ્રકારે રચેલાં વિહારસ્થાન, વિશ્રામસ્થાન, બેઠક, ઓરડા બહારનાં આંગણાં અને આંગણાંઓથી પોતાને પણ વિસ્મય પમાડતું હોય તેવું તે હતું. 21.

'વિહારસ્થાન' એટલે ક્રીડા કરવાનું સ્થાન. 'વિશ્રામસ્થાન' એટલે બાહુયુદ્ધ વિગેરે કરીને થાક ઉતારવા માટે બેસવાનું સ્થાન. 'બેઠક' એટલે સુખપૂર્વક બેસવાનું સ્થાન. 'પ્રાનણમ્' ઓરડા બહારનું આંગણું, 'અજિરમ્' આંગણું. 'યથોપજોષં રચિતૈ:' યોગ્ય પ્રકારે રચેલાં તેઓથી 'પોતાને' યોગના અધિપતિ કર્દમને પણ વિસ્મય પમાડતું હોય તેવું, (તે હતું). જો કે (કર્દમ) યોગમાયાનો વૈભવ જાણતો હતો, છતાં પણ તેવું (વિમાન) તેણે કોઈપણ સમયે જોએલું ન હતું. તેથી 'વિસ્મય પમાડતું હોય તેવું' એમ કહેલું છે. 21.

ઇચ્છેલું ભવન જોયું, છતાં પણ 'પોતાનું શરીર તેને યોગ્ય નથી' એવો તે (દેવહૂતિ)નો અભિપ્રાય જાણીને, તે (દેવહૂતિનું શરીર) પણ તેવું (વિમાનને યોગ્ય) થાય, તે માટે તેને ઉપદેશ કરે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઈદૃગ્ગૃહં તત્પશ્યન્તીં નાડતિપ્રીતેન ચેતસા॥
સર્વભૂતાડડશયાભિજ્ઞ: પ્રાવોચત્ કર્દમ: સ્વયમ્॥22॥

બહુ પ્રસન્ન નહિ તેવાં ચિત્તથી આવાં તે ભવનને જોઈ રહેલીને સર્વ પ્રાણીઓનો અભિપ્રાય જાણનાર કર્દમે પોતે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 22.

ઉપર જણાવેલા પ્રકારનું ભવન બહુ પ્રસન્ન નહિ તેવાં ચિત્તથી જોઈ રહી શાંત જ ઉભી રહેલી તેને પોતાના યોગના બલથી સર્વ પ્રાણીઓનો અભિપ્રાય જાણનાર કર્દમે પોતે જ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 22.

નીચેના શ્લોકમાં તે (કર્દમનું) વચન કહે છે:

નિમજ્જ્યાડસ્મિન્હ્રદે ભીરુ વિમાનમિદમારુહ॥
ઇદં શુક્લકૃતં તીર્થમાશિષાં યાપકં નૃણામ્॥23॥

હે ભીરુ! આ સરોવરમાં સ્નાન કરીને, આ વિમાન ઉપર ચઢ. આ શુકલનારાયણે કરેલું તીર્થ મનુષ્યોને કામનાઓ આપનારું છે.23.

અને 'ભીરુ' 'હે ઉત્તમ (સ્ત્રી)!' સંબોધનથી બીકણપણું જાણીને જ કહે છે કે ભય ન રાખવો, કારણ કે સ્નાન (કરવા) માટે મોકલવામાં આવે છે. 'આ સરોવરમાં સ્નાન કરીને આ વિમાન ઉપર ચઢ.' "શુદ્ધ થયા વિનાની થંડા જલમાં સ્નાન કરું તેથી શું (લાભ)?" એવી શંકા થાય, તેથી 'આ તીર્થ શુકલનારાયણે કરેલું છે' એમ કહે છે. શુકલનારાયણે કરેલું તીર્થ બધાની 'આશિષામ્' કામનાઓ આપનારું છે. આમાં પ્રવેશ કરતાં, જેવો તારો મનોરથ હશે, તેવું તારું શરીર થશે, એવો ભાવ છે; અને સદા (તેમાં) સ્નાન કરવામાં મોટા (પુરુષો)ની તેવી સંમતિ ન હોવાથી, પહેલાં (તેમ) થયું ન હતું. 23.

નીચેના બે (શ્લોકો)થી કહે છે કે તેણે તેમ જ કર્યું:

સા તદ્ભર્તુ: સમાદાય વચ: કુવલયેક્ષણા॥
સરજં બિભ્રતી વાસો વેણીભૂતાંશ્ચ મૂર્ધજાન્॥24॥
અંગં ચ મલપંકેન સંછન્નં શબલસ્તનમ્॥
આવિવેશ સરસ્વત્યા: સર: શિવજલાડડશયમ્॥25॥

રજવાળું વસ્ત્ર, અને અંબોડામાં ગૂંથાએલા કેશ, તથા મેલના કીચડથી ઘણો ઢંકાએલો અને ફીક્કાં સ્તનોવાળો દેહ ધારણ કરતી તે કમલનાં પત્રનાં જેવાં નેત્રવાળીએ પતિનું તે વચન સારી રીતે ગ્રહણ કરીને સરસ્વતીનાં કલ્યાણકારક જલનાં ધામરૂપ સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો. 24।.

પતિનું વચન સારી રીતે ગ્રહણ કરીને, રજવાળું વસ્ત્ર અને અંબોડામાં ગૂંથાએલા કેશ તથા મેલનાં કીચડથી ઘણો ઢંકાએલો દેહ ધારણ કરતી તે દેવહૂતિએ સરસ્વતીનાં સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો. વચન ગ્રહણ કરવાનું કારણ 'પતિનું' શબ્દથી (કહેલું છે), કારણ કે બધોએ પ્રભાવ તેનો જ હતો. 'સારી રીતે ગ્રહણ કરવું' એટલે (સુંદર) દેહ પ્રાપ્ત થવાનું સાધન આજ છે. એવાં જ્ઞાન સહિત ગ્રહણ કરવું. 'કુવલયેક્ષણા' એટલે કમલનાં પત્રના જેવાં વિસ્તારવાળાં નેત્રવાળી. આથી એમ કહેલું છે કે તેનામાં ક્રોધ, અદેખાઈ, ખેદ વિગેરે ગુણો ન હતા. (પતિનાં) વચન ઉપર વિશ્વાસ હોવાથી જ, નેત્રો સ્વચ્છ હતાં, પરંતુ સામગ્રી તેવી ન હતી. એમ કહેવા, (તેથી) વિરુદ્ધ પ્રકારની સામગ્રીનું વર્ણન કરે છે. રજવાળું મલિન વસ્ત્ર (હતું). બહારનું જરુરી સાધન ખરાબ હતું એમ (આથી) સૂચવ્યું. અંબોડામાં ગૂંથાએલા કેશ બહારનું અંગ બનેલ છે. અને દેહ (ગંદો હતો). દરરોજ ઉત્પન્ન થતો મેલ જલની સાથે સંબંધમાં આવતાં કીચડ જેવો થએલો, તેથી તેને દૂર કરવો કઠણ હતો, એવો અર્થ છે. 'શબલૌ' ફીક્કાં હતાં સ્તનો જેનાં, એ દેહનું વિશેષણ છે. ઉપભોગ કરવાના અવયવો ઘણા જ અયોગ્ય હોવાનું સૂચવેલું છે. સરસ્વતી સૃષ્ટિ કરાવનારી છે, તેથી આનાથી (દેહ) ઉત્પન્ન થશે, એમ માની તેમાં પ્રવેશ કર્યો. 'શિવં' કલ્યાણકારક, સ્નાન કરવાથી પણ નુકશાન ન કરે તેવું. ઉપકાર તો (પતિનાં) વચનથી થવાનો જ, અને નુકશાન તો થવાનું નથી જ, એવો અર્થ છે. 24।.

પછી શું થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સાડન્ત:સરસિ વેશ્મસ્થા: શતાનિ દશ કધ્યકા:॥
સર્વા: કિશોરવયસો દદર્શોત્પલગન્ધય:॥26॥

સરોવરની અંદર ઘરમાં રહેલી એક હજાર કધ્યાઓ તેણે જોઈ. તે બધી કિશોર વયની લાલ કમલના જેવી સુગંધવાળી (હતી). 26.

પોતાનો (કર્દમનો) આનંદાંશ દેવહૂતિ હતી, તેનું તત્ત્વ1 અહિંથી અદૃશ્ય થઈ, યોગને નિમિત્ત બનાવી2, એક હજાર સ્ત્રીરૂપ થયું; તેથી તે (સ્ત્રી)ઓથી કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી. સરોવરની અંદર એક અદ્ભુત ઘર હતું. ઋષિએ બનાવેલું નહિ હોવાથી, આ તો ભગવાને જ બનાવેલું હતું. પોતે બનાવેલી સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ કરવાથી દોષ થાય, અને દેવહૂતિ સાથે

કરેલો વિવાહ નકામો થાય. વળી તે સ્ત્રીઓમાં રહેલો આનંદ પણ આ (દેવહૂતિ)માં જ પાછો આવશે. બહારની સેવાઓ તો (આ સ્ત્રીઓથી) થશે. વળી તે ભગવદીય (ભગવાને બનાવેલી) હોવાથી દેવહૂતિનો દેહ રહે ત્યાંસુધી જ રહી પાછી ભગવાનની યોગમાયામાં જ પ્રવેશ કરશે. તે ઘરમાં રહેલી એક હજાર કધયાઓ (દેવહૂતિએ) જોઈ. બધીએ એક (સરખી) વયવાળી હોવાનું ભગવાને જ કરેલું એમ જણાવવા, 'બધી કિશોર વયની' એમ કહેલું છે.

એક હજારની સંખ્યા કામશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે સ્થાને (ઘર)ની સરસાઈ જણાવવા (કહેલી છે). 'લાલ કમલ(ના જેવી ગંધવાળી)' શબ્દથી સ્ત્રીના સ્વભાવમાં રાગ (રજોગુણ)માં આસક્તિ હોવાનું સૂચવેલું છે. બીજામાં તેનો પ્રવેશ થાય, તે માટે ગંધ કહેલી છે3. 26.

1.'તત્ત્વ' એટલે દેવોને બોલાવવાનું સાધન. (પ્ર)

2.યોગને નિમિત્ત એટલે કારણ બનાવી. યોગને લીધે તે તત્ત્વ એક હજાર કધયાઓરૂપ થયું, એવો અર્થ જણાય છે.

3.ગંધ પોતાના આધારમાંથી નીકળી બીજા સ્થળે જાય છે, તેમ આ સ્ત્રીઓ (નો આનંદ) વળી દેવહૂતિમાં જશે, એમ જણાવવા ગંધ કહેલી છે, એવો અર્થ જણાય છે.

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તાં દૃષ્ટ્વા સહસોત્થાય પ્રોચુ: પ્રાઞ્જલય: સ્ત્રિય:॥
વયં કર્મકરીસ્તુભ્યં શાધિ ન: કરવામ કિમ્॥27॥

તેને જોઈને સ્ત્રીઓએ એકાએક ઉભા થઈ બે હાથ જોડી તેને કહ્યું કે 'અમે તમારી દાસીઓ છીએ. અમને આજ્ઞા કરો, અમે શું કરીએ?' 27.

દેવહૂતિને જોઈને (તેને) વિશ્વાસ આવે અને (તેની) સેવા થઈ શકે તે માટે, તે સ્ત્રીઓએ બે હાથ જોડીને (તેને) કહ્યું. ઉત્તરાર્ધથી તેઓનાં વચન કહે છે. 'તુભ્યં' તમારી સેવા થાય તે માટે અમે 'કર્મકરી:' દાસીઓ છીએ, તેથી જ (અમને) 'શાધિ' આજ્ઞા કરો કે અમે તમારું શું (કાર્ય) કરીએ. તમે ઈચ્છેલો પદાર્થ કહો. શરીરની શુદ્ધિ (કરવી એ) તો અમારો ધર્મ જ હોવાથી, તે જ જો (ઇચ્છેલો પદાર્થ) હોય, તો તે કહેવાની જરુર નથી, એવો અર્થ છે. 27.

તેથી તેઓએ તે પ્રમાણે જ સેવા કરી, એમ નીચેના બે શ્લોકમાં કહે છે:

સ્નાનેન તાં મહાર્હેણ સ્નાપયિત્વા મનસ્વિનીમ્॥
દુકૂલે નિર્મલે નૂત્ને દદુરસ્યૈ ચ માનદા:॥28॥
ભૂષણાનિ પરાડર્ધ્યાણિ વરીયાંસિ દ્યુમન્તિ ચ॥
અન્નં સર્વગુણોપેતં પાનં ચૈવાડમૃતાડડસવમ્॥29॥

માન આપનારીઓએ તે મનસ્વિનીને ઘણાં કિંમતી સ્નાન કરવાનાં દ્રવ્યોથી સ્નાન કરાવીને આને બે નિર્મલ નવાં વસ્ત્રો, ઘણા કિંમતી ઉત્તમ કાંતિવાળા આભૂષણો, સર્વ ગુણોવાળું અન્ન અને સ્વાદિષ્ટ મદ કરાવે તેવું પીણું આપ્યાં. 28।.

આરંભમાં ‘ઘણાં કિંમતી સ્નાન કરવાનાં દ્રવ્યોથી સ્નાન કરાવીને’ એટલે 1.પહેલાં મેલ દૂર કરાવનારું સ્નાન, 2.બીજું સુખકારક શરીર ચોળીને વિગેરે પ્રકારનું સ્નાન અને 3.કપૂર વિગેરે ઘણાં કિંમતી દ્રવ્યોથી સ્નાન કરાવીને ‘સ્નાન’ શબ્દ ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દની પેઠે ક્રિયા જણાવનારો છે, અને તે કરવાનાં દ્રવ્યોના અર્થવાળો પણ છે. તેથી ‘સ્નાનેન સ્નાપયિત્વા’ ‘સ્નાન કરવાનાં દ્રવ્યોથી સ્નાન કરાવીને’ એમ કહેલું છે. ‘મનસ્વિનીને’ અને માનવાળીને, અથવા ‘માનવીમ્’ એવો પાઠ હોય, ત્યારે ‘મનુની પુત્રીને’. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી વિલેપન વિગેરે સર્વ સંસ્કારો; અંદર પહેરવાનાં અને ઉપર પહેરવાનાં વસ્ત્ર માટે બે વસ્ત્રો (આપ્યાં). નવાં વસ્ત્રો ઉત્પન્ન થતાં મેલાં થવાનો સંભવ હોવાથી (આ વસ્ત્રો) ‘નિર્મલ’ હોવાનું કહેલું છે. બીજો પક્ષ (વસ્ત્રો ધોએલાં હોવાનો) ન હતો એમ જણાવવા ‘નવાં’ એમ કહેલું છે. ‘અને આને આપ્યાં’ શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) તે (દેવહૂતિ)નું સન્માન કરવા, ‘બધી સખીઓને (વસ્ત્રો) આપી પહેરો’ એમ જણાવવા (તેની) પાસે ઘણાંએ વસ્ત્રો મૂક્યાં. તેમ થાય, ત્યારે તેનું સન્માન થાય; કારણ કે આ (સ્ત્રીઓ) ‘માન આપનારીઓ’ હતી. વળી જાતજાતનાં આભુષણો આપ્યાં. તે ‘પરાર્ધ્યાણિ’ ઘણાં કિંમતી હતાં. ગુણથી પણ ઘણાં કિંમતી હતાં, તેથી ‘ઉત્તમ’ એમ કહેલું છે. (તે) ઘણાં સુંદર અને કાંતિવાળાં હતાં. ભોજન માટે અન્ન (આપ્યું). (તેમાં) અથાણાં વિગેરે સર્વ ગુણો હતા, અને ‘પાનં’ પીણું વિગેરે સ્વાદિષ્ટ અને મદ કરાવે તેવાં (આપ્યાં); કારણ કે રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે કામશાસ્ત્રમાં મદ કરાવનારાં દ્રવ્યો (લેવાનો) ઉપદેશ કરેલો છે. જાયફળ વિગેરે (મદ કરાવનારાં દ્રવ્યો) જેમનો શાસ્ત્રમાં પ્રતિબંધ કરેલ નથી તે (આપ્યાં), પરંતુ મદિરા વિગેરે જેમનો શાસ્ત્રમાં પ્રતિબંધ કરેલો છે તે (આપ્યાં) ન હતાં. તેમ કર્યું ન હોય (જાયફળ વિગેરે લીધાં ન હોય) તો પતિ સાથે સુરતસંગ્રામ ન થાય (થઈ શકે). 28।.

(મુખ) જોવા માટે દર્પણ આપ્યું. કામની સેનારૂપ તે (દેવહૂતિ) ચાર અંગવાળી હોવાથી નીચેના ચાર (શ્લોકો)થી સત્ય જણાય તે માટે તેણે જોએલાં જ તેનાં રૂપનું વર્ણન કરે છે:

અથાડડદર્શે સ્વમાત્માનં સ્નગ્વિણં વિરજાડમ્બરમ્॥
વિરજં કૃતસ્વસ્ત્યયનં કધયાભિર્બહુમાનિતમ્॥30॥
સ્નાતં કૃતશિરઃસ્નાનં સર્વાડડભરણભૂષિતમ્॥
નિષ્કગ્રીવં વલયિનં કૂજત્કાઞ્ચનનૂપુરમ્॥31॥
શ્રોણ્યોરધ્યસ્તયા કાઞ્ચ્યા કાઞ્ચન્યા બહુરત્નયા॥
હારેણ ચ મહાર્હેણ રુચકેન ચ ભૂષિતમ્॥32॥
સુદતા સુભ્રુવા શ્લક્ષ્ણસ્નિગ્ધાડપાઙ્ગેન ચક્ષુષા॥
પદ્મકોશસ્પૃધા નીલૈરલકૈશ્ચોપશોભિતમ્॥33॥

પછી દર્પણમાં તેણે પોતાના દેહને માલા ધારણ કરેલો, સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરેલો, નિર્મલ, સેવા કરાએલો, કધયાઓથી ઘણું માન અપાએલો, સ્નાન કરેલો, માથાંબોળ સ્નાન

કરેલો, સર્વ આભરણોથી શણગારેલો, ડોકમાં પદકવાળો, કડાંવાળો, ઝણકાર કરતાં સુવર્ણનાં ઝાંઝરવાળો, અને નિતંબ ઉપર ધારણ કરેલાં સુર્વણનાં ઘણાં રત્નોવાળા કંદોરાથી ઘણા કિંમતી હારથી અને કંકુના ચાંદલાથી શોભતો, અને સુંદર દાંતથી સુંદર ભ્રમરથી મનોહર સ્નેહાળ કટાક્ષવાળાં નેત્રથી અને શ્યામ કેશોથી કમલની કળીની સ્પર્ધા કરતાં (મુખ)થી શોભતો જોયો. 30-33.

સર્વ તૈયારી થયા પછી 'અથ' જૂદા આરંભથી, પોતાની રુચિ પ્રમાણે (અલંકારોની) રચના થાય તે માટે 'અથ' એમ કહેલું છે. 'સ્વં' પોતાના 'આત્માનં' દેહને (જોયો). સખીઓમાં પણ(દેવહૂતિને) આત્મભાવ (પોતાપણું) થએલ હોવાથી તેઓ (ના દેહ)નું વર્ણન નથી એમ જણાવવા 'સ્વં' 'પોતાના' વિશેષણ યોજેલું છે. 'સ્રગ્વિણં' માલા ધારણ કરેલો, સ્વચ્છ છે (પહેરેલાં) વસ્ત્રો જેનાં તેવો, દેહ પણ સ્વચ્છ (જોયો). કરેલી છે 'સ્વસ્ત્યયનં' સેવા જેની તેવો, અને (દર્પણમાં પડતાં) પ્રતિબિંબમાં પણ ક્ધયાઓ સમીપ હોવાથી ક્ધયાઓથી ઘણું માન અપાએલો (હતો). સ્નાન કરેલો, (અને) ફરી કરેલું હતું માથાંબોળ સ્નાન જેણે તેવો (હતો). આથી બે સ્નાન જૂદાજૂદા પ્રકારે કરેલાં હોવાનું અને સ્ત્રીઓ સદા માથાંબોળ સ્નાન કરતી નથી એમ સૂચવેલું છે. (પછી) સદા (પહેરવા)નાં અને જરૂરી આભરણો (પહેર્યાં). 'નિષ્કં' પદક હતું ડોકમાં જેના તેવો (હતો). 'કડાંવાળો' વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) કડું સ્વાભાવિક આભરણ વિગેરેથી જૂદું છે. 'કુજન્તી' ઝણકાર કરતાં સુવર્ણના બનાવેલાં ઝાંઝરો હતાં જેનાં તેવો (હતો). નિતંબ ઉપર ધારણ કરેલ જે સુવર્ણનો ઘણાં રત્નોવાળો કંદોરો, અને મોતીનો ઘણો કિંમતી હાર અને 'રુચકઃ' કંકુનો ચાંદલો, (અને) 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી ન કહેલાં બધાંએ (શૃંગારો) તે બધાંએથી શોભતો (હતો). કમળની કળીની સ્પર્ધા કરતાં મુખથી શોભતો (હતો), જે (મુખ)માં સુંદર દાંતો હતા. સુંદર જે ભ્રમર (તેથી અને) મનોહર સ્નેહાળ કટાક્ષ જેમાં હતા તેવાં નેત્રથી અને મુખ ઉપર રહેલા શ્યામ કેશોથી, (મુખની) સમીપ રહેલાં બધાંએથી શોભતું મુખ હતું જેનું તેવો (દેહ જોયો). 30-33.

એવા દેહને જોઈ તે ભોગ કરવા યોગ્ય હોવાનું વિચારી, તેણે ભોગ કરવાનું સ્મરણ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યદા સસ્માર ઋષભમૃષીણાં દયિતં પતિમ્॥
તત્ર ચાડસ્તે સહ સ્ત્રીભિર્યત્રાડડસ્તે સ પ્રજાપતિઃ॥34॥

જ્યારે ઋષિઓમાં ઉત્તમ (પોતાના) પ્રિય પતિનું તેણે સ્મરણ કર્યું, ત્યારે જ્યાં તે પ્રજાપતિ હતા ત્યાં તે સ્ત્રીઓ સાથે રહી (પહોંચી). 34.

(1)પોતાના 'પતિ' (2)'પ્રિય' ઘણા પ્રેમના સ્થાનરૂપ (3)'ઋષિઓમાં ઉત્તમ' એવાં ત્રણ વિશેષણો કર્દમ (1)સ્વધર્મ પ્રમાણે (2)લૌકિક ધર્મ પ્રમાણે અને (3)વૈદિક ધર્મ પ્રમાણે સેવા કરવા યોગ્ય હોવાથી યોજેલાં છે. (તે આશ્રમ) દિવ્ય સ્થલ હોવાથી ઇચ્છા પૂર્ણ

થઈ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. પહેલાં જ્યાં પ્રજાપતિ હતા, ત્યાં જ પોતે પણ સ્ત્રીઓ સાથે રહી (પહોંચી). 34.

એ પ્રમાણે પોતે અનુભવેલો વૈભવ જોઈને, પતિનાં માહાત્મ્ય વિષે તેને ઘણું આશ્ચર્ય થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ભર્તુ: પુરસ્તાદાત્માનં સ્ત્રીસહસ્રવૃતં તદા॥
નિશામ્ય તદ્યોગગતિં સંશયં પ્રત્યપદ્યત॥35॥

ત્યારે પતિની સમીપ એક હજાર સ્ત્રીઓથી વીંટાઈ રહેલી પોતાને જોઈ, તે યોગનાં ફલને જોઈને, તેને આશ્ચર્ય થયું. 35.

પતિની સમીપ પોતાના દેહને જ્યારે એક હજાર સ્ત્રીઓ સહિત જોયો, ત્યારે તેમના યોગનાં ફલને જોઈને (તેનું) સાધન જાણેલ ન હોવાથી તેને ઘણો સંતાપ થયો, અથવા સંશયના કાર્યરૂપ આશ્ચર્ય થયું. 35.

પોતાનું માહાત્મ્ય (દેવહૂતિએ) જાણ્યું, ત્યાર પછી (કર્દમે) તેની સાથે સંગ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:

સ તાં કૃતમલસ્નાનાં વિભ્રાજન્તીમપૂર્વવત્॥
આત્મનો વિભ્રતીં રૂપં સંવીતરુચિરસ્તનીમ્॥36॥
વિદ્યાધરીસહસ્રેણ સેવ્યમાનાં સુવાસસમ્॥
જાતભાવો વિમાનં તદારોહયદમિત્રહન્॥37॥

હે શત્રુને સંહારનાર! જેનો મેલ ધોવાઈ ગએલો છે તેવી, અદ્ભુત હોય તેવી પ્રકાશતી, પોતાનું રૂપ ધારણ કરેલી, ઢંકાએલાં મનોહર સ્તનોવાળી, એક હજાર વિદ્યાધરીઓથી સેવાતી, સુંદર વસ્ત્રવાળીને તેને જોઈને, કામ જેને ઉત્પન્ન થએલો છે તેવા તેણે તે વિમાનમાં બેસાડી. 36।.

કરેલું છે મેલ ધોવાઈ જાય તેવું સ્નાન જેણે, એમ (દેવહૂતિની) બહારની શુદ્ધિ કહી. 'તેને' શબ્દથી (તેની) અંદરની શુદ્ધિ (કહી). 'અપૂર્વવત્' 'અદ્ભુત હોય તેવી પ્રકાશતી' એમ નવો રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે કહેલું છે. આટલા શૃંગારથી પણ વિવાહના સમયનું સ્વરૂપ જ (તેને) પ્રાપ્ત થયું, પરંતુ કાંઈ પણ અલૌકિક થયું નહિ એમ 'પોતાનું રૂપ ધારણ કરેલી' વિશેષણથી કહેતાં તેના કુદરતી સૌંદર્યનું વર્ણન કરેલું છે. સારી રીતે 'વીતૌ' ચોળી વિગેરેથી ઢંકાએલાં મનોહર સ્તનો હતાં જેનાં, તેવી (તેને જોઈ). 36.

પોતે (કર્દમે) આપેલો વૈભવ અધિક થયો, એમ સાડત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. 'એક હજાર વિદ્યાધરીઓથી (સેવાતી)' 'સિદ્ધો અને વિદ્યાધરીઓ યોગમાં જ પ્રસિદ્ધ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે તે વિદ્યાધરીઓ ભગવદીય (ભગવાને બનાવેલી) હતી. 'સુંદર વસ્ત્રવાળી' વિશેષણ, કામ થાય ત્યારે તેની વૃદ્ધિ થાય તે માટે (કહેલું છે). તેવાં વર્ણનનું ફલ 'કામ જેને ઉત્પન્ન થએલો છે' એ વિશેષણથી કહેલું છે. ઉત્પન્ન થએલો છે 'ભાવ:' કામ જેને તેવો (કર્દમ) થયો. તેણે તેને તે વિમાનમાં બેસાડી. શ્રવણ કરનાર (વિદુર)ને કામ ન થાય તે માટે, 'હે

શત્રુને સંહારનાર!' એ સંબોધન (કરેલું છે). બીજાના કામની ક્રીડાનું શ્રવણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતો કામ દુષ્ટ હોવાથી તે શત્રુ છે. 37.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી તેની કામલીલા કહે છે:

તસ્મિન્નલુપ્તમહિમા પ્રિયયાડનુરક્તો વિદ્યાધરીભિરુપચીર્ણવપુર્વિમાને॥
બભ્રાજ ઉત્કચકુમુદ્વણવાનપીચ્યસ્તારાભિરાવૃત ઇવોડુપતિર્નભ:સ્થ:॥38॥

જેમ તારાઓથી વીંટાએલો ખીલેલા કુમુદોના સમૂહવાળો આકાશમાં રહેલો ચંદ્ર પ્રકાશે તેમ-તે વિમાનમાં કેશવાળી સુખ આપનારી (સ્ત્રી)ઓનાં સમૂહમાં રહેલો, ક્ષીણ ન થએલ મહિમાવાળો, પ્રિયાથી રંગાએલો, વિદ્યાધરીઓથી સેવાતા દેહવાળો ઘણો સુંદર (કર્દમ) પ્રકાશતો હતો. 38.

જાણવામાં આવેલ અને ન જણાય તેવા પ્રકારથી કામવિકાર મહિમાનો નાશ કરનારો1 છે, તેવું થયું ન હતું એમ જણાવવા 'ક્ષીણ ન થએલ મહિમાવાળો' વિશેષણ કહેલું છે. (કર્દમનો) પોતાનો દેહ પણ વિદ્યાધારીઓથી સેવાતો હતો. જેમ રંગનાર દ્રવ્યથી રંગાય, તેમ1 (તે) પ્રિયાથી રંગાએલો હતો. પ્રિયા પ્રિય હોવાથી, તેમાં રહેલા રાગ (રંગ, પ્રેમ)થી રંગાએલો હતો, એવો અર્થ છે. 'ઉત્કચકુમુદ્વણવાન્' વિકાસ પામેલા કુમુદોના સમૂહવાળો ચંદ્ર (પ્રકાશે તેમ) 'ઉદ્ગતા:' પ્રસરેલા છે 'કચા:' કેશ જેમના, 'કૌ' ભૂમિ ઉપર 'મુદ્' આનંદ થાય છે જેમનાથી, તેવી કેશવાળી આ સુખ આપનારી જે સ્ત્રીઓ તેઓના સમૂહથી વીંટાએલો (કર્દમ પ્રકાશતો હતો). 'ઘણો સુંદર' હોઈ સ્ત્રીઓને પ્રિય હતો. (આ વિશેષણથી) ગુણ સૂચવનારું સૌંદર્ય (કહ્યું). સ્ત્રી (દેવહૂતિ) ઉપર પ્રેમ1 રસનો આધાર હતો. તે (વિદ્યાધરી)ઓ પણ રસની વૃદ્ધિ કરનારી અને તે શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોવાનું જણાવે છે. વળી (કર્દમનો) દેહ સ્ત્રીઓથી સેવાતો હતો, કારણ કે તેઓ તે કાર્યમાં ઉપયોગી કોમલતા પ્રાપ્ત કરાવનારી હોય છે. તેઓમાં (કર્દમને) કામવિકાર ન હતો એમ જણાવવા તે (દેવહૂતિ)થી રંગાએલો હોવાનું કહેલું છે, વળી તે 'તે' પ્રસિદ્ધ વિમાનમાં શોભતો હતો, કારણ કે રાજાની ક્ધયાને વૈભવની ઇચ્છા હોય છે, તેથી આરંભમાં ઘણા વૈભવનું વર્ણન કરેલું છે. વળી તેઓ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયા એમ 'જેમ તારાઓથી વીંટાએલો આકાશમાં રહેલો ચંદ્ર (પ્રકાશે)' એ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે. વળી આકાશની પેઠે વિમાન વિશાલ હોવાનું (એ દૃષ્ટાંત) સૂચવે છે. જેમ જૂદા પ્રદેશમાં બીજા જ તારાઓ ચંદ્રને ઢાંકી દેનારા હોય છે, તેમ અહિં (કર્દમને) પણ હતું એવો અર્થ છે2. જેમ જૂદાજૂદા સ્થલે શય્યા વિગેરે પદાર્થો હતા, તેમ સ્ત્રીઓ પણ હતી એમ જણાવેલું છે. 38.

1.વૃંદાવનના દેવકીનંદન પ્રેસની પ્રતવાળો પાઠ લીધો છે.

2.જેમ ચંદ્રને ઢાંકનારા તારાઓ જૂદાજૂદા પ્રદેશમાં જૂદાજૂદા હોય છે, તેમ કર્દમની સેવા કરનારી સ્ત્રીઓ વિમાનના જૂદાજૂદા ઓરડાઓમાં જૂદીજૂદી હતી એવો અર્થ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં (કર્દમનો) વિહાર કહે છે:

તેનાડષ્ટલોકપવિહારકુલાડચલેન્દ્રદ્રોણીષ્વનઙ્ગસખમારુતસૌભગાસુ॥
સિદ્ધૈર્નુતો દ્યુધુનિપાતશિવસ્વનાસુ રેમે ચિરં ધનદવલ્લલનાવરુથી॥39॥

તેનાથી1 સ્ત્રીઓના સમૂહમાં રહેલા સિદ્ધોથી સ્તુતિ કરાએલા તેણે (કર્દમે) કામદેવના મિત્ર વાયુથી સુખકર થએલી, ગંગાના પડવાથી ઉત્પન્ન થએલા કલ્યાણકારક અવાજવાળી, આઠ લોકપાલકોનું વિહારસ્થાન બનેલી મેરુની ગુફાઓમાં કુબેરની પેઠે લાંબા સમય સુધી આનંદ કર્યો. 39.

આઠ જે લોકપાલો, તેમનું વિહારસ્થાન બનેલી 'કુલાચલેન્દ્રસ્ય' મેરુની ગુફાઓ, તેઓમાં આનંદ કર્યો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. દેશ વિગેરે જેમ ધર્મનાં અંગ છે, તેમ કામનાં પણ (અંગ છે), કારણ કે જેમ ખાણોમાં ખૂટે નહિ તેટલું ધન પ્રકટ છે, તેમ તે (દેશ વિગેરે)માં જૂદેજૂદે સ્થલે અક્ષય કામ પ્રકટ થાય છે. રસ ઉત્પન્ન કરવાનો તે દેશમાં પ્રભાવ હતો, એમ કહે છે (કે) 'કામદેવનો મિત્ર વાયુ' એટલે દક્ષિણમાંથી આવતો વાયુ અથવા બીજો કામ ઉત્પન્ન કરનારો વાયુ,-અને રમણમાં તેની ઘણી જરુર હોય છે તેથી,-તેનાથી સુખકર થએલી (ગુફાઓમાં આનંદ કર્યો); વળી સિદ્ધોની સ્તુતિ ઉત્સાહ વધારતી હતી, તેમ ન હોય તો વૈરાગ્ય વિગેરેથી રસની હાનિ થાય. 'ધ્રુધુની' ગંગા, તેના 'સીતા' વિગેરે જે પ્રવાહો (તે) પડેલા (પ્રવાહો)ના સંબંધવાળા વાયુઓથી થતો હતો કલ્યાણકારક અવાજ જેઓમાં તેવી (ગુફાઓમાં આનંદ કર્યો); કારણ કે અશુદ્ધ (સ્થલ)માં ભૌતિક પાપો પ્રવેશ કરે છે, તેમ થાય તેવું ન હતું એમ જણાવવા (તે) કહેલું છે. 'કુબેરની પેઠે' શબ્દથી દ્રવ્યનો તૂટો ન હોવાનું (કહેલું છે). 'લલના' એટલે સ્ત્રી. તેઓના સમૂહવાળો (કર્દમ હતો). સર્વ તરફ (તેને) સ્ત્રીનાં દર્શન થતાં હતાં. 39.

1.'તેનાથી' એટલે વિમાનથી.

માત્ર તે સ્થાનો જોયાં એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓમાં રમણ પણ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વૈશ્રમ્ભકે સુરસને નન્દને પુષ્પભદ્રકે॥
માનસે ચૈત્રરથ્યે ચ સ રેમે રામયા રત:॥40॥

રામાએ રમણ કરાવેલા તેણે વૈશ્રંભક, સુરસેન, નંદન, પુષ્પભદ્રક, માનસ અને ચૈત્રરથ્યમાં રમણ કર્યું. 40.

દિક્પાલોનાં ભોગના ઉપવનોનાં વૈશ્રંભક વિગેરે છ સ્થાનો એમ જણાવવા કહેલાં છે કે તે ભગવાને આપેલાં છે, કારણ કે તે (દેવહૂતિ) રામા થઈ અને (કર્દમને) પોતાને પણ બંધ વિગેરે કરીને તેણે રમણ કરાવ્યું. 40.

એવી રીતે અલૌકિક સરસાઈ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ત્યાં રહેલા પોતાની જાતનાઓથી સરસાઈ કહે છે:

ભ્રાજિષ્ણુના વિમાનેન કામગેન મહીયસા॥
વૈમાનિકાનત્યશેત ચરંલ્લોકાન્ યથાડનિલ:॥41॥

પ્રકાશતા, ઇચ્છા પ્રમાણે ફરતા મોટા વિમાનથી પવનની પેઠે લોકોમાં ફરતાં તેણે વિમાનમાં ફરનારાઓનો પરાભવ કર્યો. 41.

આણે વિમાનમાં ફરનારાઓનો પરાભવ કર્યો, એટલે સર્વ પ્રકારથી તેઓનું અતિક્રમણ કરીને રહ્યો. તેઓનાં વિમાનો (1)પોતાની મેળે પ્રકાશતાં ન હતાં. વળી (2)તેઓનાં વિમાનને હદ હતી, કારણ કે તેઓ ભૂમિ ઉપર આવતાં નહિ, તેમજ સિદ્ધોનાં સ્થાનની ઉપર જતાં નહિ, જ્યારે (3)આ (કર્દમનું વિમાન) તો ઇચ્છા પ્રમાણે ફરનારું હતું. વળી (4)આ હદવિનાનું (મોટું) હતું, તેથી ચાર ગુણોથી (આણે બીજાં વિમાનોનો) પરાભવ કર્યો. 'લોકોમાં ફરતાં' શબ્દોથી ક્રિયાથી પણ પરાભવ (કર્યાનું) કહેલ છે. એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં પવનની પેઠે જતાં, તે (બીજાં વિમાનો)નો પરાભવ કર્યો, એવો અર્થ છે. 41.

એ પ્રમાણે ભોગ જણાવીને, જેમાંથી આટલું થયું તે કહે છે:

કિં દુરાપાદનં તેષાં પુંસામુદ્દામચેતસામ્॥
યૈરાશ્રિતસ્તીર્થપદશ્ચરણો વ્યસનાત્યય:॥42॥

તીર્થો જેમનાં ચરણમાં છે તેમનાં દુ:ખનો નાશ કરનારાં, ચરણનો જેઓએ આશ્રય કરેલો છે, તે બંધનરહિત ચિત્તવાળા પુરુષોને ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું શું છે? 42.

"હરકોઈને નિશ્ચિત ભોગો પ્રાપ્ત થતા નથી. તેમ (થતા) હોય, તો મર્યાદાનો નાશ થાય; અને સર્વ તેની1 સાથે (પ્રાપ્ત) થાય છે તેમાં પણ મર્યાદા છે. તેથી આ (કર્દમ)ને આટલું (આટલા ભોગ) કેમ પ્રાપ્ત થયા?" એવી શંકા થાય, તેથી 'તીર્થો જેમનાં ચરણમાં છે તેમનાં ચરણનો જેઓએ આશ્રય કરેલો છે...' શબ્દોથી તે સિદ્ધ કરે છે. '(ભગવાનનું) ચરણ પવિત્ર, વિસ્તારવાળું અને પુરાણ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે ચરણ સર્વત્ર રહેલું, સર્વ કાલમાં રહેનારું અને પાપરહિત અને પોતાનો આશ્રય કરેલાઓને પણ તેવા બનાવનારું છે. તેથી ચરણનો આશ્રય હોય ત્યારે સર્વમાં રહેલ ભોગ (પ્રાપ્ત થવામાં) વિરોધ નથી. વળી (ભોગની) હદ પાપને લીધે થાય છે, (અને ચરણ) 'પાપરહિત' હોવાથી તે (પાપ) પણ થતું નથી; વળી (ચરણ) 'પુરાણ' હોવાથી કાલ પણ વિઘ્ન કરતો નથી. તેથી ચરણનો આશ્રય થતાં, સ્વભાવથી જ સર્વ ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, ઇચ્છેલા (ભોગો) પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇચ્છેલા (ભોગ)નું દાન કરવા તીર્થો બનાવેલાં છે, તેઓ પણ ચરણમાં છે એમ 'તીર્થો જેમનાં ચરણમાં છે' શબ્દથી કહેલું છે. વળી વિચિત્ર દુ:ખવાળા સંસારમાં બધાં ફલો ભોગવી શકાતાં નથી, કારણ કે દુ:ખો વિઘ્ન કરનારાં છે. તેમનો પણ ચરણ નાશ કરે છે એમ 'દુ:ખનો નાશ કરનારાં' વિશેષણથી કહેલું છે. દુ:ખોનો નાશ થાય છે જેનાથી, તેવું (ચરણ છે). 'ઘણા પાપી શત્રુનું અતિક્રમણ કરીએ' એ વાક્ય પ્રમાણે ચરણ દુ:ખનો નાશ કરનારું હોવાનું, અને તેનો આશ્રય બધાને થતો નથી પણ કેટલાકને જ થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. (તેનો આશ્રય થાય) તે માટે (જરુરી) દેહ અને અંત:કરણના બે ગુણો કહે છે. 'પુરુષો' શબ્દથી સ્વતંત્રપણું અને 'તે' શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ (કહેલાં છે). તે બંને ગુણોથી કેટલાક જ લોક વિગેરેથી સ્વતંત્ર થાય છે. અંત:કરણનો ગુણ કહે છે (કે) 'ઉદ્ધતં' જતું રહેલું છે 'દામ' બંધન ચિત્તમાંનું જેમના તેવા, કારણ કે બંધન કરનારુ 'દામ' દોરડું છે, અને ચરણ હદરહિત છે, (તેનું) બંધાએલાં હદવાળાં (ચિત્ત)માં સ્થાપન કરી શકાતું નથી. તેથી (બંધનરહિત પુરુષોને) અંત:કરણ અને દેહ પણ (ભોગ પ્રાપ્ત

થવામાં) વિઘ્ન કરનારાં ન હોવાથી, ભોગ કરવા યોગ્ય કોઈ પણ (પદાર્થ) તેઓથી પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવો નથી. હદવાળાને જ 'દુ:ખથી પ્રાપ્તિ છે જેની' તેવો (પદાર્થ) હોય છે. 42.
1.ભોગના સર્વ પદાર્થો તે ભોગની સાથે પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે તર્ક સહિત ભોગ કહીને (સિદ્ધ કરીને), નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:

પ્રેક્ષયિત્વા ભુવો ગોલં પત્ન્યૈ યાવાન્ સ્વસંસ્થયા॥
બહ્વાશ્ચર્યં મહાયોગી સ્વાડડશ્રમાય ન્યવર્તત॥43॥

પત્નીને ઘણાં આશ્ચર્યવાળો પૃથ્વીનો ગોળ પોતાની અવસ્થાથી જેટલો છે તેટલો દેખાડીને મોટો યોગી (કર્દમ) પોતાના આશ્રમે પાછો આવ્યો. 43.

તે (દેવહૂતિ)નો કામ પૂર્ણ કરનારું (સાધન) પત્નીપણું જ હતું. યોગના બલથી એક સ્થલે (પૃથ્વીનો ગોળ) દેખાડ્યો નહિ, પરંતુ પોતાની અવસ્થાથી જેટલો છે, જેજે સ્થલે જેટલો છે, ત્યાં જ તેને લઈ જઈને દેખાડ્યો. ઘણાં આશ્ચર્ય જેમાં છે તેવો (તે ગોળ) છે. તેવો ન હોય, તોતો (દેવહૂતિ) જૂએ નહિ. તેવી રીતે દેખાડવાની શક્તિ 'મોટો યોગી' શબ્દથી (જણાવેલી છે). પોતાના આશ્રમે એટલે સિદ્ધોના રહેઠાણે. 43.

અંતરિક્ષમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, તો રુદ્રનો પૂજક થાય, તેથી ઋષિઓની (પત્નીઓની) ઉત્પત્તિ થઈ શકે તે માટે ભૂમિ ઉપર આવીને તેણે પ્રજા ઉત્પન્ન કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વિભજ્ય નવધાડડત્માનં માનવીં સુરતોત્સુકામ્॥
રામાં નિરમયન્ રેમે વર્ષપૂગાન્મુહૂર્તવત્॥44॥

પોતાના નવ વિભાગ કરીને, સુરત ઇચ્છતી રામા માનવીને રમણ કરાવતાં એક મુહૂર્ત હોય તેમ તેણે ઘણાં વર્ષો સુધી રમણ કર્યું. 44.

પોતાના નવ વિભાગ કરીને એટલે જૂદાજૂદા સ્વભાવથી (પોતાનાં) નવ રૂપો કરીને (રમણ કર્યું). તે (દેવહૂતિ)ની તેવું સહન કરવાની શક્તિ 'માનવી' શબ્દથી (કહેલી છે). ઘણા પ્રકારે (વિભાગથી રમણ) કરવાનું કારણ 'સુરત ઇચ્છતી' વિશેષણથી (કહેલું છે). જૂદો સ્વભાવ થતાં જૂદાં (રૂપ) થવાનું જાણવામાં આવવા છતાં, તેને ભય ન થાય તે માટે 'રામા' એમ કહેલું છે, કારણ કે રામાને લજ્જા અને ભય થતાં નથી. તેવી હોવાથી જ તે 'રામા' હતી. તેથી તેને સદા રમણ કરાવતાં, તેણે પણ એક મુહૂર્ત હોય તેમ ઘણાં વર્ષ સુધી રમણ કર્યું, કારણ કે કાલની ગણત્રી કરતાં વર્ષો થાય છે, અને આનંદનો અનુભવ થતો ન હોય ત્યારે (કાલની) ગણત્રી (થાય છે). તેથી સુરતમાં વીતેલો સમય સુખનો અનુભવ કરાવનારો હોવાથી એક મુહૂર્ત જ (જણાયો), તેથી તેણે (તે) બધા સમયને તેવો (તેટલો) જ માન્યો. 44.

તે (દેવહૂતિ)ને પણ કાલનું જ્ઞાન ન રહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્મિન્ વિમાન ઉત્કૃષ્ટાં શય્યાં રતિકરીં શ્રિતા॥
ન ચાડબુધ્યત તં કાલં પત્યાડપીચ્યેન સંગતા॥45॥

અને તે વિમાનમાં ઉત્તમ રતિ કરાવનારી શય્યા ઉપર રહેલી, સુંદર પતિના સંગવાળી તેણે તે સમય જાણ્યો નહિ. 45.

આશ્રયના1 ગુણથી જ (સર્વ) પ્રકાશતું હોવાથી સૂર્ય વિગેરેની ગતિથી કાલનું જ્ઞાન થતું ન હતું, અને શય્યા ઉંઘ વિગેરે કરાવતી હોવાથી મોહ કરાવતી હતી. તેમાં વળી તે રતિ કરાવનારી હોઈ અંદર રહેલો આનંદ પ્રકટ કરાવતી હતી. તેથી ભોગમાં જેટલો સમય થયો તે તેણે જાણ્યો નહિ, (અને) પોતાનું તથા પહેલાંની (પોતાની) અવસ્થાનું2 (તેને) ભાન રહ્યું નહિ. વળી પતિ ઘણો સુંદર, તે (સુરતના) કાલના ગુણોને અનુકૂલ હતો. 45.

1.આશ્રય (વિમાન)નો જે પ્રકાશતો અભિમાનના અભાવરૂપ ગુણ, તેને પ્રાપ્ત કરીને, એવો અર્થ છે. (પ્ર). વિમાનનો ગુણ પ્રકાશ હતો, તેને લીધે, એવો અર્થ ઘટે છે. તેથી 'અભિમાનના અભાવરૂપ ગુણ પ્રાપ્ત કરી' એવો અર્થ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. વળી સુરતમાં અભિમાનનો અભાવ થવાનું સંભવે કે કેમ એ પણ વિચારવા યોગ્ય થાય છે.

2.આ 'ચ' 'અને' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)

બંનેને કાલનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં મૈત્રેય પોતે ભોગનો સમય કહે છે:

એવં યોગાડનુભાવેન દંપત્યો રમમાણયો:॥
શતં વ્યતીયુ: શરદ: કામલાલસયોર્મનાક્॥46॥

એવી રીતે પતિપત્ની યોગના પ્રભાવથી રમણ કરતાં હતાં એટલામાં એક સો શરદ્ વીતી. (તે સમય) કામની લાલસાવાળાંને અલ્પ (જણાયો). 46.

યોગના પ્રભાવથી પતિ-પત્ની રમણ કરતાં હતાં, એટલામાં એક સો શરદ્ વીતી. એક સો વર્ષ થયાં. ભોગ માટે શરદનો સમય ઉત્તમ હોવાથી 'શરદ્' શબ્દ યોજેલો છે. એક સો વર્ષ થયાં છતાં પણ કામ અગ્નિરૂપ હોવાથી, તેની તૃપ્તિ થઈ નહિ. તેથી તેટલો સમય પણ 'અલ્પ' જ થયો. 'અલ્પ' એટલે ઘણો થોડો સમય. 46.

એવાં રમણના અંતે, તે (દેવહૂતિ)માં વીર્યનું આધાન કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્યામાધત્ત રેતસ્તાં ભાવયન્નાત્મનાડડત્મવિત્॥
નોધા વિધાય રૂપં સ્વં સર્વસંકલ્પવિદ્વિભુ:॥47॥

સર્વના સંકલ્પ જાણનાર સમર્થ આત્મવેત્તાએ પોતાના રૂપને નવ પ્રકારનું કરીને પોતાની મેળે તેનું ચિંતન કરતાં તેનામાં વીર્યનું આધાન કર્યું. 47.

સ્ત્રી સંતાનો થાય તે માટે 'તેનું જ ચિંતન કરતાં' એમ કહેલું છે. 'માત્ર ચિંતન કરવાથી તેમ થતું નથી'. એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્મવેત્તાએ' એમ કહેલું છે. કારણ કે તે આત્માને જાણતો હતો, તેથી સર્વજ્ઞ હોવાથી પણ તેણે તેમ કર્યું. વળી આ તેણે પોતાની મેળે જ કર્યું, પરંતુ બીજાના ઉપદેશથી કર્યું ન હતું, તે (અર્થ) 'પોતાની મેળે' શબ્દથી કહેલો છે. વળી પોતાનું સ્વરૂપ નવ પ્રકારનું કરીને વીર્યનું આધાન કર્યું. તેમ (કર્યું) ન હોય, તો એક જ ક્રધયા અથવા એક જ સ્વભાવની ક્રધયાઓ થાય. તેથી નવ પ્રકારનું સ્વરૂપ કરીને વીર્યનું

આધાન કર્યું. અદૃશ્ય વૃત્તાંત કહેવા માટે ‘નવધા’ ‘નવ પ્રકારનું’ એ શબ્દમાં સંપ્રસારણનો પ્રયોગ1 કરેલો છે. પોતાનાં જ સ્વરૂપને (નવ પ્રકારનું) કરેલું હોવાથી, દોષ (થયો) નથી. મરીચિ વિગેરે સર્વનો પત્નીની પ્રાપ્તિના વિષયનો સંકલ્પ (કર્દમ) જાણતો હતો, એ તેમ (નવ પ્રકારનું સ્વરૂપ) કરવાનું કારણ હતું. ‘સમર્થ’ વિશેષણથી (તેની તેવી) શક્તિ (કહેલી છે). 47.

1.‘વ’નું સંપ્રસારણ ‘ઉ’ થાય છે. ‘નવધા’માં ‘વ’નું સંપ્રસારણ કરતાં ‘ન+ઉ+ધા’ એમ ‘નોધા’ થયું.

એ રીતે પિતાથી (થએલી) ઉત્પત્તિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં માતાથી (ઉત્પત્તિ) કહે છે:

અત: સા સુષુવે સદ્યો દેવહૂતિ: સ્ત્રિય: પ્રજા:॥
સર્વાસ્તાશ્ચારુસર્વાંગ્યો લોહિતોત્પલગન્ધય:॥48॥

તેથી તે દેવહૂતિએ તરત જ સ્ત્રી પ્રજાઓને જન્મ આપ્યો તે સર્વ સુંદર સર્વ અંગવાળી (અને) લાલ કમલના જેવી સુગંધવાળી હતી. 48.

તરત જ જન્મ આપ્યો, પરંતુ દશ માસ પછી (જન્મ આપ્યો) ન હતો. દેહનો પરિપાક તો આધાન કરનાર (કર્દમ) શક્તિવાળો હોવાથી થએલ. તે (તે કારણથી પરિપક્વ દેહવાળી થએલ હોવાનું) ‘તેથી’ શબ્દથી કહેલું છે. ઉત્તમ પ્રકારે જન્મેલી પણ સ્ત્રીઓને જ જન્મ આપ્યો, કારણ કે તે દેવહૂતિ દેવના જેવા સ્વભાવવાળી જ હતી. ઉત્તરાર્ધથી તે (સ્ત્રી સંતાનો)નું વર્ણન કરે છે. ‘સુંદર સર્વ અંગવાળી’ વિશેષણથી અંગમાં ખોટ ન હોવાનું અને ઘણું જ સૌંદર્ય હોવાનું કહેલું છે. વળી ‘લાલ કમલના જેવી સુગંધવાળી’ વિશેષણથી કુલવતી સ્ત્રીઓ જન્મ્યાનું કહેલું છે. રાગ (લાલાશ, પ્રેમ) માટે અને ભોગના સમયે જ સુગંધ પ્રકટ થાય તે માટે ‘લાલ કમલ’ શબ્દ યોજેલ છે. 48.

એમ કરીને કર્દમે ચાલી નીકળવાનો આરંભ કર્યો, ત્યારે તેને તેનું જ્ઞાન થયું એમ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છે:

પતિં સા પ્રવ્રજિષ્યન્તં તદાડડલક્ષ્યોશતી સતી॥
સ્મયમાના વિક્લવેન હૃદયેન વિદૂયતા॥49॥
લિખન્ત્યધોમુખી ભૂમિં પદા નખમણિશ્રિયા॥
ઉવાચ લલિતાં વાચં નિરુધ્યાશ્રુ કલાં શનૈ:॥50॥

પછી પતિ સંન્યાસ લેવાનો છે એમ જાણીને કમનીય સતીએ દુ:ખવાળાં હૃદયથી પીડાતાં, હસતાં, નીચે મુખ રાખી નખરૂપ મણિની કાંતિવાળા પગથી ભૂમિ ખોતરતાં, ધીરેધીરે આંસુના બિંદુને રોકી મનોહર વાણી કહી. 49-50.

‘પ્રવ્રજિષ્યન્તમ્’ એટલે સંન્યાસના પ્રકારથી (ઘેરથી) જવાનો જેણે નિશ્ચય કરેલો છે, એવો તે (પતિ) જવાનો છે એમ ‘આલક્ષ્ય’ (તેનાં) ચિહ્નોથી જાણીને, કમનીય સતીએ (તેમાં) વિઘ્ન ન કરતાં વિજ્ઞપ્તિ જ કરી, એમ ‘મનોહર વાણી કહી’ એવો બીજા (પચાસમા) શ્લોક સાથે સંબંધ છે. પોતાનો જ તેવો દોષ થએલ એવા વિચારથી (તેને)

‘વિક્લવ:’ ચિત્તમાં દુ:ખ થયું. ‘સ્મયમાના’ કષ્ટથી હાસ્ય કરતાં અને ‘વિશેષેણ દૂયતા’ ઘણું દુ:ખ કરાવતા હૃદયથી (હૃદયવાળી) જણાતી તેણે પોતાની ચિંતા જણાવવા નીચે મુખ રાખી ભૂમિ ખોતરતાં (મનોહર વાણી કહી). દેહની કાંતિવાળી હોય તે જ તેમ કહે એમ જણાવવા ‘નખરૂપ મણિની કાંતિવાળા પગથી’ એમ ખોતરવાનું સાધન કહેલું છે. નખો જ મણિ, અને તેઓની તેવી (મણિ જેવી) જ કાંતિ હતી જેમાં, તેવા (પગથી ખોતરતાં વાણી કહી). ‘લલિતાં’ એટલે મનોહર. રુદન (કરવા)થી કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ એમ (જાણી) આંસુના બિંદુને રોકી (વાણી કહી). ‘ધીરેધીરે’ શબ્દથી પહેલાંની (રુદનની) સ્થિતિ જતી રહેલી હોવાનું સૂચવેલું છે.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત (શ્લોકો)થી તે (દેવહૂતિ)નાં વચનો કહે છે:

॥ દેવહૂતિરુવાચ ॥

સર્વં તદ્ભગવાન્મહ્યમુપોવાહ પ્રતિશ્રુતમ્॥
અથાડપિ મે પ્રપન્નાયા અભયં દાતુમર્હસિ॥51॥

(આપ) ભગવાને વચન આપેલું તે સર્વ મને લાવી આપ્યું. છતાં પણ શરણ આવેલીને મને આપ અભય આપો. 51.

પરલોકાર્થવિજ્ઞપ્તિર્વિવાહ: ક્રધયકાસુ ચ॥7॥
ભોગાભાવસ્ય કથનં સત્સંગશ્ચ પ્રસંગત:॥

પરલોક (પ્રાપ્ત કરાવવા)ની વિજ્ઞપ્તિ (51), અને ક્રધયાઓનો વિવાહ (52), ભોગ નથી માગતી એવું વચન (53), પ્રસંગથી સત્પુરુષનો સંગ થયાનું વચન (54). કા. 7.

ફલમાવશ્યકં તસ્ય સર્વં વ્યર્થં તતોડન્યથા॥8॥
સ્વદોષાભાવકથનં કૃપાસિદ્ધ્યૈ નિરૂપિતમ્॥

તેનું ફલ જરૂરી હોવું(55), તેમ ન થાય તો સર્વ વ્યર્થ હોવાનું(56), (કર્દમની) કૃપા પ્રાપ્ત થાય તે માટે પોતાનો દોષ ન હોવાનું વચન કહેલું છે (57). કા. 81/2.

જેમ પહેલાં સુરત માગેલું, તેમ હવે અભય માગે છે. સત્પુરુષોએ એક જ વાર માગવું યોગ્ય છે, છતાં પણ પોતાની લાચારીને લીધે ફરી માગે છે એમ જણાવવા, પહેલાં માગેલ તેમાં કાંઈ બાકી રહેલું નથી એમ પૂર્વાર્ધથી કહે છે. આપ ભગવાને જે વચન આપેલું તે સર્વ મને લાવી ‘ઉપોવાહ’ સમીપ લાવીને આપ્યું છે, અને તેથી હવે આપવાનું બાકી રહેતું નથી. ‘છતાં પણ શરણ આવેલીને અભય આપો’. જેમ શરણ આવેલાએ માગેલું વચન આપવામાં આવે છે, તેમ શરણ આવ્યાનું ફળે તે માટે અભય પણ આપવું જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવામાં ન આવે તો શરણે આવેલાનું પાલન કરેલું ન થાય. આથી એવી વિજ્ઞપ્તિ કરેલી છે કે મને પરલોક પ્રાપ્ત થાય તે માટે ઉપાય કરો. 51.

અને પુત્રીઓનો વિવાહ કરો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

બ્રહ્મન્ દુહિતૃભિસ્તુભ્યં વિમૃગ્યા: પતય: સમા:॥
કશ્ચિત્ સ્યાન્મે વિશોકાય ત્વયિ પ્રવ્રજિતે વનમ્॥52॥

હે બ્રહ્મન્! આપની પુત્રીઓ માટે તેઓની સમાન પતિઓ શોધવા જોઈએ. આપ વનમાં જાઓ ત્યારે મારો શોક દૂર કરનાર કોઈ એક હો. 52.

'तुभ्यं' આપની પુત્રીઓ માટે પોતાની (પુત્રીઓની) સમાન પતિ શોધવા જોઈએ. કેટલાક કહે છે કે (દેવહૂતિએ આ) દીનતા જણાવેલી છે.

क्धयानां पतिसम्बन्धस्त्वन्मनोरथसिद्धये॥9॥
तथापि संशयो भावी तस्मात्त्वं ता: प्रयच्छ हि॥

આપનો મનોરથ ફલે તે માટે ક્ધયાઓને પતિનો સંબંધ (કરાવવાનો છે). છતાં પણ સંશય થશે, તેથી આપ તેઓને પરણાવો. કા. 91/2.

'આપ વનમાં જાઓ ત્યારે મારો શોક દૂર કરનાર કોઈ એક હો' શબ્દોથી બીજી પ્રાર્થના કહેલી છે. ક્ધયાઓ તો સાસરે જશે, પુત્ર આપો, એવો અર્થ છે. 52.

"આ બાનાથી ફરી ભોગ માગે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે:

એતાવતાડલં કાલેન વ્યતિક્રાન્તેન મે પ્રભો॥
ઇન્દ્રિયાડર્થપ્રસંગેન પરિત્યક્તપરાડડત્મન:॥53॥

હે પ્રભો! ઇન્દ્રિયોના વિષયોના ઘણા સંગને લીધે જેમાં પરમાત્માનો ત્યાગ થએલો હતો તેવા મારા વીતેલા આટલા કાલથી ઘણું થઈ ગયું. 53.

વ્યર્થ વીતેલા આટલા કાલથી જ ઘણું થઈ ગયું. હવેથી બાકી રહેલા કાલમાં પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો છે, એવો અભિપ્રાય છે. ઉત્તરાર્ધથી વીતેલા કાલનો દોષ કહે છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ઘણો સંગ હતો જેને લીધે, તેવા કાલને લીધે 'परित्यक्त:' ત્યાગ કરેલ હતો 'पर:' ભગવાનરૂપ 'आत्मा' આત્માનો જેમાં, તેવા પોતાના પુરુષાર્થનો નાશ કરનાર આટલા-(કાલ)થી જ ઘણું થઈ ગયું. 53.

'ત્યારે શું કરવું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ સજ્જન્ત્યા પ્રસંગસ્ત્વયિ મે કૃત:॥
અજાનન્ત્યા પરં ભાવં તથાડપ્યસ્ત્વભયાય મે॥54॥

ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ રાખનારીએ મેં આપનો ઘણો સંગ (આપનું) ઘણું સામર્થ્ય જાણ્યા વિના કર્યો, છતાં પણ તે મને અભય આપનારો થાઓ. 54.

સાધન તો સત્સંગ છે, તે મને અકસ્માતથી જ (પ્રાપ્ત) થયો. જેમ કોઈકને ભોગ માટે ખાધેલી સાકર ઔષધરૂપ થાય છે, તેમ 'इन्द्रियार्थेषु' વિષયોના ભોગમાં આસક્તિ રાખનારીએ મેં આપનો ઘણો સંગ કર્યો, છતાં પણ (મને) સત્સંગ થયો જ. જોકે (આપ) સત્પુરુષ છો એવું જ્ઞાન (મને) થયું ન હતું, અને (તેથી) સત્પુરુષના (સંગના) પ્રકારનો (તે) સંગ ન થયો, છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે સત્સંગ થયો. તેથી તે ફલ આપશે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આપનું 'परमो भाव:' ઘણું સામર્થ્ય જો કે (મેં) જાણ્યું ન હતું, (છતાં હું) પતિવ્રતા હોવાથી (આપની) સેવા વિગેરેમાં સત્સંગના પ્રકારનો સંગ પણ થએલો. સેવાનો ભોગ માટે ઉપભોગ ન હતો, અને (પતિ સાથે) ભોગ શાસ્ત્રમાં મના કરેલો નથી, પરંતુ (આપના)

માહાત્મ્યનું જ્ઞાન જ બાકી રહેલું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, તે સફલ થાઓ, એવી પ્રાર્થના ‘છતાં પણ તે મને અભય આપનારો થાઓ’ શબ્દથી (કહેલી છે). 54.

"ક્રિયાથી ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે), પરંતુ દ્રવ્યથી (પ્રાપ્ત થતું) નથી, કારણ કે ઉત્તમ દ્રવ્યથી પણ દુષ્ટ કાર્ય કરવામાં આવે તો ખરાબ જ ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે), (અને) ખરાબ (દ્રવ્ય)થી સારું કાર્ય કરવામાં આવે તો સારું જ (ફલ પ્રાપ્ત થાય છે). તેથી (તે) સત્સંગ કરેલો નથી” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

સંગો ય: સંસૃતેર્હેતુરસત્સુ વિહિતોઽધિયા॥
સ એવ સાધુષુ કૃતો નિ:સંગત્વાય કલ્પતે॥55॥

અજ્ઞાનથી દુષ્ટો સાથે કરેલો જે સંગ તે સંસાર કરાવનારો છે. સત્પુરુષો સાથે કરેલો તે જ સંસાર ફીટાડનારો થાય છે. 55.

જો સત્પુરુષો અને દુષ્ટો પ્રતિ જૂદા પ્રકારનું કાર્ય1 કરવામાં આવે તો તેમ ભલે થાઓ. દ્રવ્યની શક્તિથી જ કાર્ય સારું થાય છે. દ્રવ્ય શક્તિ તેમ ન હોય, તોતો દુષ્ટ જ થાય છે, કારણ કે (ભલો પુરુષ છે કે દુષ્ટ તેનાં) અજ્ઞાનથી કરેલો બધોએ સંગ સંસાર કરાવનારો છે. સંજોગો પ્રમાણે તે દુષ્ટો સાથે થએલો હોય છે. તેથી સંગ પોતે સારો નથી. તે2 જ જો સત્પુરુષો સાથે કરવામાં આવે, તો સંસાર ફીટાડનારો થાય છે, કારણ કે સત્પુરુષો પોતાના સંબંધથી ક્રિયાપણું જ થવા દેતા નથી, (એટલે) ફલ સંબંધમાં શી ચિંતા (હોય)? તેથી સત્પુરુષો ઘણા બલવાન3 હોવાથી, ક્રિયા ફલ આપતી નથી. તેથી મને સત્સંગ થાઓ (થયો), એમ સાબિત થયું. 55.

1.‘કાર્ય’ એટલે ‘ક્રિયારૂપ કાર્ય’. (પ્ર)

2.‘તે’ એટલે અજ્ઞાનથી કરેલો સંગ.

3.જૈમિનિના શાસ્ત્ર પ્રમાણે ક્રિયા અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરનારી હોઈ, ક્રિયા જ મુખ્ય રીતે ફલ (પ્રાપ્ત) કરાવનારી છે. લોકમાં પણ ન્યાયથી પ્રાપ્ત થએલાં દ્રવ્યથી દ્યૂત વિગેરે રમવામાં આવે, તો રાજા દંડે છે, અને અન્યાયથી પ્રાપ્ત થએલાં દ્રવ્યથી ગાયોનું પાલન કરવામાં આવે અને અન્ન આપવામાં આવે, તો (તેમ કરનારના) સત્કાર વિગેરે થાય છે. તેથી જો કે ફલ આપનારી ક્રિયા જ છે એમ જોવામાં આવે છે, તોપણ આ વાક્યોમાં કહેલ સંગરૂપ ક્રિયાના સંબંધમાં દ્રવ્ય જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવાનું જણાવેલ છે અને લોકોમાં પણ તેવું જોવામાં આવે છે. તેથી ક્રિયા ફલ કરાવનારી છે એવો નિયમ રહેતો નથી, પરંતુ દ્રવ્ય અને ક્રિયા પૈકી જે વિષય બલવાન હોય તે ફલ આપે છે. તેથી બલવાન હોય તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવો નિયમ થાય છે. તેથી વરદાનના સમય વિગેરેમાં ઉદ્ધત થવાથી અસુર થાય છે, અને શિવે યજ્ઞ વિગેરેનો નાશ કરેલ એ વૃત્તાંત પણ ઘટે છે. (પ્ર)

"ત્યારે એવા બીજા (સંગ)ની પણ શા માટે ઇચ્છા કરે છે?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

નેહ યત્કર્મ ધર્માય ન વિરાગાય કલ્પતે॥

ન તીર્થપદસેવાયૈ જીવન્નપિ મૃતો હિ સ:॥56॥

જેનું કર્મ ધર્મ ઉત્પન્ન કરતું નથી, વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરતું નથી (અને) તીર્થો જેમનાં ચરણમાં છે તેમની સેવા કરાવનારું નથી, તે જીવતો હોવા છતાં મૂએલો છે. 56.

જે કર્મથી, ધર્મ વૈરાગ્ય અથવા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, (એ) ત્રણ પ્રકારનું કર્મ જ સફલ છે. વળી જે તેવું કર્મ કરતો નથી, તે જીવતો હોવા છતાં મૂએલો જ છે. 2જીવતાં અને મૂએલામાં કર્મ કરવાનો જ ભેદ છે. તે કર્મ જો પોતાના માટે, સ્વામીને માટે અથવા પ્રિયને માટે (કરેલું) હોય, તો સફલ છે. (પોતાને) ગમે તે માટે કરેલું હોય, તો ઉલટું ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે), કારણ કે તેવાં (કર્મો)થી મરણ જરુર થાય છે. તેથી (તેવાં કર્મ કરનાર) 'મૂએલો જ છે' એમ કહેલું છે. 56.

અને તેવું (કર્મ) મેં કરેલું છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સાઽહં ભગવતો નૂનં વઞ્ચિતા માયયા દૃઢમ્॥
યત્ત્વાં વિમુક્તિદં પ્રાપ્ય ન મુમુક્ષેય બન્ધનાત્॥57॥

તે હું ખરેખર (આપ) ભગવાનની માયાથી ઘણી ઠગાઈ છું, કારણ કે મુક્તિ આપનાર આપને પ્રાપ્ત કરીને બંધનથી મુક્ત થઈ નથી. 57

તેવાં (કર્મ મેં) કર્યાં તેનું કારણ આપની માયાથી (હું) મોહિત થઈ તે જ છે. તે (અર્થ) આ શ્લોકમાં કહે છે. હું વિવેકવાળી હોવા છતાં પણ 'સા' (તે) આવી (આવાં કર્મ કરનારી થઈ તેથી) મારાથી પણ અધિક આપ ભગવાનની માયાથી ખરેખર ઠગાઈ છું. (આનો) પરિણામને લીધે નિશ્ચય થાય છે. તેમ ન હોય, તો મુક્તિ આપનાર આપને પ્રાપ્ત કરીને હું સંસારનાં બંધનમાંથી પણ કેમ 'ન મુમુક્ષેય' મુક્ત થઈ નથી? (આપ) સત્પુરુષ હોઈ મોક્ષ આપનારા છો. કામ વિગેરે બંધન છે. 'વિમુક્ત:' 'મોક્ષ' એટલે કાલથી મુક્તિ. તેથી માત્ર પોતાના દોષથી હું એવી થઈ છું એમ નથી, પરંતુ આપે મોહ કરાવેલો હોવાથી આપે જ (મારો) ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ, એવો ભાવ છે. 57.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના ત્રેવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ અધ્યાય ચોવીસમો ॥

ચતુર્વિંશે તથાડધ્યાયે મોક્ષો બુદ્ધિશ્ચ વર્ણ્યતે॥
કપિલો હિ હરિર્બુદ્ધિરુપદેશો ભજિસ્તથા॥1॥

વળી ચોવીસમા અધ્યાયમાં મોક્ષ અને બુદ્ધિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કપિલ હરિ છે એ બુદ્ધિ છે અને ભજન કરવું એ ઉપદેશ છે. કા. 1.

ઋણત્રયપરિત્યાગો મોક્ષાર્થં તસ્ય વર્ણ્યતે॥

તેનો (કર્દમનો) મોક્ષ થયો એમ જણાવવા (તેના) ત્રણ ઋણના ત્યાગ (ભરપાઈ)નું વર્ણન કરવામાં આવે છે1. કા. 11/2.

1.આ દોઢ કારિકાથી પહેલાંની પેઠે સંગતિ દર્શાવેલી છે. (પ્ર)

ગયા અધ્યાયમાં દેવહૂતિનાં વૈરાગ્ય અને પ્રાર્થના કહ્યાં અને છેવટે તેને (મોક્ષની) આશા ન હોવાનું સૂચવ્યું. તે પૈકી આરંભમાં આશા ન હોવાના વિષયનું ખંડન કરે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ ॥

નિર્વેદવાદિનીમેવં મનોર્દુહિતરં મુનિ:॥
દયાલુ: શાલિનીમાહ શુક્લાડભિવ્યાહૃતં સ્મરન્॥1॥

એ રીતે વૈરાગ્યની વાત કરતી વિનયવાળી મનુની પુત્રીને, શુક્લનારાયણનાં વચનનું સ્મરણ કરતાં દયાળુ મુનિએ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 1.

'નિર્વેદ:' એટલે વૈરાગ્ય. તે (દેવહૂતિ) વિષયોના ભોગથી વૈરાગ્યવાળી થઈ હતી. પોતે (કર્દમ) ત્યાં સુધી જ પતિ હતો એવી શરત કરેલી હોવાથી, આ 'મનુની પુત્રી' હતી, એમ કહેલું છે. (કર્દમ) મુનિ હોવાથી ભવિષ્યમાં થનારો વૃત્તાંત જાણતો હતો. 'દયાળુ' વિશેષણથી (દેવહૂતિનું) સાંત્વન કરવાનું કારણ (કહેલું છે). 'શાલિની' એટલે વિનયવાળી અથવા મનોહર. જો કે દેવની છૂપી (વાત) કહેવી ન જોઈએ, છતાં પણ આ વૈરાગ્યવાળી, ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી અને વિનયવાળી હોવાથી (આને તે) છૂપી વાત કહે છે. વળી 'શુક્લનારાયણનાં વચનનું સ્મરણ કરતાં' (કહ્યું). શુક્લનારાયણે 'પછી1 હું પોતાના અંશ

અને કલાથી...' (3।।) એમ હું પુત્ર થઈશ એમ કહેલું, તેનું પણ સ્મરણ કરતાં કહ્યું. સત્પુરુષો પણ ભગવાનનો સંબંધ (ઉત્પન્ન) કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. 1.

1.અહિં 'અથાહં' છે. 3।। માં 'સહાહં' પાઠ છે.

મોક્ષ આપનાર તો ભગવાનજ છે. તે જો પુત્ર થાય, તો (દેવહૂતિનું) બધુંએ કાર્ય સિદ્ધ થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેને તેમ જણાવતાં આશ્વાસન આપે છે:

॥ ઋષિરુવાચ ॥

મા ખિદો રાજપુત્રીત્થમાત્માનં પ્રત્યનિન્દિતે॥
ભગવાંસ્તેડક્ષરો ગર્ભમદૂરાત્સંપ્રપત્સ્યતે॥2॥

હે નિંદારહિત રાજપુત્રિ ! પોતાના વિષે તું આવી રીતે ખેદ ન કર. થોડા જ સમયમાં અક્ષર ભગવાન્ તારા ગર્ભમાં આવશે.

હે રાજપુત્રિ! પોતાનો જન્મ વિફલ થશે વિગેરે વચનોથી આવી રીતે તું 'આત્માનં' પોતાના વિષે અથવા મને લક્ષમાં રાખી ખેદ ન કર, કારણ કે કરેલું કર્મ (ફલનો) નાશ કરનારું થતું નથી. તેવું થતું હોય, તો (તને) છેવટે વૈરાગ્ય ન થાત. તે (અર્થ) 'હે નિંદારહિત!' સંબોધનથી કહેલો છે. 'થોડા જ સમયમાં ભગવાન્ તારા ગર્ભમાં આવશે' શબ્દોથી (તે) નિંદારહિત હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે. 'થોડા જ સમયમાં' એટલે હું (વનમાં) જાઉં તે પહેલાં જ. 'ગર્ભમાં (આવશે)' એટલે પુત્ર થશે. જો સ્વચ્છંદ રમણથી કાંઈ પણ દૂષણ થયું હોત, તો ભગવાન્ (તારા) પુત્ર તરીકે પ્રકટ ન થાત, અને (તે) જરુર (પુત્ર તરીકે) પ્રકટ થશે એવો ભગવાનનાં વચનથી નિશ્ચય થયેલો છે, એવો ભાવ છે. 2.

"ત્યારે મારે સાધન ન કરવું" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

ધૃતવ્રતાડસિ ભદ્રં તે દમેન નિયમેન ચ॥
તપોદ્રવિણદાનૈશ્ચ શ્રદ્ધયા ચેશ્વરં ભજ॥3॥

તેં વ્રત ધારણ કરેલું છે. તારું કલ્યાણ થાઓ; અને સંયમથી તથા નિયમથી, તપથી, દ્રવ્યથી અને દાનોથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ઈશ્વરનું ભજન કર. 3.

ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સાધનો અડચણ વિના થાય છે1. જેમ લોકમાં સ્વભાવથી ભોજન કરનારને અતિથિ તરીકે આમંત્રણ કરી વિગેરે (ઉપાયો)થી વશ કરી ભોજન કરાવે છે, પરંતુ ભોજન ન કરનારને સેંકડો ઉપાયોથી પણ ભોજન કરાવાતું નથી, તેમ જ્યારે 'હું પોતે આવીશ' એમ ભગવાન્ વિચારે છે ત્યારે કરવામાં આવેલાં સાધનો ભગવાનને જણાવે છે, પ્રાપ્ત કરાવે છે, વશ કરે છે (અને) સમીપ લાવે છે1. તેથી ભગવાન્ પોતે પધારવાના હોવાથી સાધનો કરવાં જોઈએ. તે પૈકી કેટલાંક (સાધનો) આરંભમાં દેહને શુદ્ધ કરવા કરવાં જોઈએ, તે તારે કરવાનાં નથી, એમ 'તેં વ્રત ધારણ કરેલું છે' શબ્દોથી કહેલું છે. પતિવ્રતપણાનું વ્રત તેં ધારણ કરેલું જ છે. 'હવે પછી આપ (વનમાં) જશો ત્યારે (મારું વ્રત) જતું રહેશે' એમ(દેવહૂતિ) કહે, તેથી 'તારું કલ્યાણ થાઓ' એમ કહેલું છે. તું વ્રત નહિ રાખ, તોપણ મારાં વચનથી જ વ્રત કરનારની પેઠે તને ફલ પ્રાપ્ત થશે એવો (આ) આશીર્વાદ છે.

વ્રત સિદ્ધ થાય ત્યારે ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા પાંચ સાધનો કરજે એમ કહે છે. (1) 'દમ:' ઇન્દ્રિયોનો 'સંયમ' કરવો. (2)ભગવાનના ગુણોથી જ વ્યવહાર કરવો એવો 'નિયમ'. અથવા સ્નાન વિગેરે દેહના નિયમો. (આ બીજો અર્થ લેવામાં આવે) ત્યારે 'ચ' 'તથા' શબ્દથી પહેલા કહેલા (નિયમો) સમજવા. (3)(દેહને) કષ્ટ વિગેરે રૂપ 'તપ' પ્રસિદ્ધ છે. (4)સુવર્ણ વિગેરે 'દ્રવ્યો' ભગવાન્ માટે (પ્રાપ્ત) કરવાં, એ એક સાધન. (5)બીજું દ્રવ્યોનું દાન કરવું તે; અથવા દાન જ (બીજું સાધન)2. તેમ ન હોય, તો ગૌણ (પદાર્થ) ઘણા હોવાથી, બહુવચન નકામું થાય3. 'સંયમવાળાં અંત:કરણવાળાનું' (ભ.ગી. 9।) એ વાક્ય પ્રમાણે4 સંયમ આવશ્યક છે. વ્રતો હરિની પ્રસન્નતા કરાવનારાં હોવાથી, હરિ પ્રકટ થાય ત્યારે તે5 પણ ઉપયોગી છે. 'યજ્ઞ દાન અને (તપ બુદ્ધિવાળાઓને પવિત્ર કરનારાં છે)' (ભ.ગી.18-4) એમ ભગવાને કહેલ શાસ્ત્રાર્થ પ્રમાણે (આચરણ) કરવાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થતા હોવાથી, તપ વિગેરેને સ્વીકારેલાં છે4. વળી 'દ્રવ્ય' શબ્દથી ભગવાનનાં પૂજનની વિધિરૂપ યજ્ઞો કહેલા છે. અહિં સર્વ (સાધનો)માં શ્રદ્ધા અંગ છે. 'ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે આટલાં સાધનો શા માટે (કરવાનાં)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ઈશ્વર' શબ્દ યોજેલો છે. કોઈપણ (ઉપાય)થી તે વશ થતાં નથી, તેથી પ્રાપ્ત થયા ન હોય તેની પેઠે જ સાધનો કરવાં જોઈએ, એવો અર્થ છે. 3.

1...1.ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા હોય, ત્યારે પણ સાધનો (કરવાં) જરુરી છે, એમ આ ભાગથી સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

2.દાન જ પાંચમું સાધન, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3.'દ્રવ્યનો દાન સાથે સંબંધ લેવામાં શું દોષ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ વાકય કહેલું છે. 'દ્રવ્ય' ને 'દાન'નું વિશેષણ ગણીએ, તો શ્લોકમાં બહુવચન છે તેનો સંબંધ ગૌણ દ્રવ્ય સાથે થાય, તેમ લેતાં પણ દ્રવ્ય અને દાન બે જ મુખ્ય થાય, તેથી દ્વિવચન લેવું જોઈએ. તેથી 'બહુવચન' નકામું થાય' એમ કહેલું છે. (પ્ર).

4...4.શ્રીમદ્ભાગવત ભગવદ્ગીતાના વિસ્તારરૂપ હોવાથી ગીતા પ્રમાણે સંયમ વિગેરે પાંચ સાધનો જરુરી હોવાનું આ ભાગથી સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

5.'તે' એટલે નિયમો. (પ્ર)

"તેથી શું થશે?" એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

સ ત્વયાઽઽરાધિત: શુક્લો વિતન્વન્ મામકં યશ:॥
છેત્તા તે હૃદયગ્રન્થિમૌદર્યો બ્રહ્મભાવન:॥4॥

તેં પ્રસન્ન કરેલા, તારા ઉદરમાં ઉત્પન્ન થએલા, બ્રહ્મનો અનુભવ કરાવનારા તે શુકલનારાયણ મારો યશ વિસ્તારતાં તારી હૃદયમાંની ગાંઠ છેદશે. 4.

મેં પ્રસન્ન કરેલા હોવા છતાં પણ જો તું પ્રસન્ન કરીશ, તો દોષરહિત અને ગુણોથી ભરપૂર દેહવાળા તે શુક્લનારાયણ મારો યશ વિસ્તારતાં, લોકમાં 'કર્દમને પુત્ર થયો' એમ મારી કીર્તિ પ્રસારતાં તારી હૃદયમાંની ગાંઠને છેદશે. દોષરહિત હોવાનું જણાવવા જરુરી1 હોવાનું જણાવવા, અને (દેવહૂતિને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'ઔદર્ય:' 'ઉદરમાં ઉત્પન્ન થએલા'

એમ કહેલું છે. ઉદરમાં ઉત્પન્ન થએલો (તે) 'ઔદર્ય:'. 'મારા તે પુત્રમાં મારું અજ્ઞાન દૂર કરવાની શક્તિ કેમ હોય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'બ્રહ્મભાવન:' એમ કહેલું છે. 'બ્રહ્મ' બ્રહ્મનો 'ભાવયતિ' પોતાની અંદર અને બીજાની અંદર અનુભવ કરાવે તેવા (તે થશે). તેથી તારામાં પણ બ્રહ્મ પ્રકટ કરીને (તારી) હૃદયની ગાંઠ છેદશે. એવી રીતે આશ્વાસન (નાં વચન) કહ્યાં. 4.

1.દેવહૂતિ તેની માતા હોવાથી તેનાં હૃદયની ગાંઠ (અજ્ઞાન) છેદવાનું કપિલ માટે જરુરી હતું, એવો અર્થ જણાય છે.

પતિનાં વચનને લીધે દેવહૂતિએ તેમ જ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

દેવહૂત્યપિ સંદેશં ગૌરવેણ પ્રજાપતે:॥
સમ્યક્ શ્રદ્ધાય પુરુષં કૂટસ્થમભજદ્ ગુરુમ્॥5॥

દેવહૂતિએ પણ આદરથી પ્રજાપતિના સંદેશામાં સારી રીતે શ્રદ્ધા રાખી કૂટસ્થ પુરુષ ગુરુનું ભજન કર્યું. 5.

વચલા (સમય)માં કર્દમે પણ ધ્યાન ધરેલું એમ જાણવું1. દેવહૂતિએ પણ ઘણા આદરથી પ્રજાપતિના સંદેશામાં 'સારી રીતે શ્રદ્ધા રાખી' એટલે તેનાં વચનમાં વિશ્વાસ રાખી, તે જ 'કૂટસ્થ' એટલે અંતર્યામી અથવા વિકારરહિત, જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ ભગવાન્ તરીકે સેવા કરવા યોગ્ય શુકલનારાયણરૂપ પુરુષ ગુરુનું ભજન કર્યું. (કર્દમે) કહેલા પ્રકારથી જ (ભજન કર્યું) એમ જાણવું. 5.

1.આ 'અપિ' 'પણ' શબ્દનો અર્થ કરેલો જણાય છે.

પછી ભગવાન્ પ્રકટ થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્યાં બહુતિથે કાલે ભગવાન્ મધુસૂદન:॥
કાર્દમં વીર્યમાપન્નો જજ્ઞેઽગ્નિરિવ દારુણિ॥6॥

ઘણો સમય થયો ત્યારે જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રકટ થાય તેમ કર્દમના વીર્યમાં પ્રવેશ કરેલા ભગવાન્ મધુસૂદન તે (દેવહૂતિ)માં પ્રકટ થયા. 6.

ઘણા સમય સુધી તેણે ભજન કર્યું ત્યારે તે (દેવહૂતિ)માં ભગવાન્ 'જજ્ઞે' પ્રકટ થયા. અથવા તેની અંદર ઘણા સમય સુધી રહીને ભગવાન્ બહાર પ્રકટ થયા, એવો મુખ્ય જ અર્થ છે. 'આ કોણ પ્રકટ થયા?' એવી શંકા ન રહે તે માટે 'ભગવાન્ મધુસૂદન' એમ કહેલું છે, કારણ કે યોગમાયાએ જેમનાં નયનો બંધ કરેલાં છે તે મધુસૂદન છે, (અને) આ તે જ છે. 'કર્દમના વીર્યમાં પ્રવેશ કરેલા' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે પુત્રના પ્રકારથી પ્રકટ થશે, કારણ કે તે ગુરુ થવાના છે, તેથી મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા પ્રથમ તે કર્દમના વીર્યમાં પ્રકટ થયા, પછી (દેવહૂતિમાં) પ્રકટ થશે. વળી 'એમ હોવાથી તે પ્રાકૃત છે' એવી શંકા ન કરવી, એમ 'જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રકટ થાય તેમ' એ દૃષ્ટાંતથી કહેલું છે. કાષ્ઠ અથવા છાણાંને પ્રાપ્ત કરી પ્રકટ થતો અને ઉંચાપણું અને નીચાપણું, વૃદ્ધિ અને ક્ષય પ્રાપ્ત કરતો હોવા છતાં અગ્નિ પ્રાકૃત

નથી, તેમજ જન્મતો નથી, પણ માત્ર પ્રકટ થાય છે. ત્યાં જ રહેલો (હતો તે) ત્યાં જ પ્રકટ થાય છે એમ જણાવવા ‘કાષ્ઠમાં’ એમ કહેલું છે.6.

ભગવાનનો અવતાર થયો એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેનાં ચિહ્નો કહે છે. ભગવાનનો સમાગમ ‘એક (ચિહ્ન)’ અને દેવોએ વગાડવાના વિગેરે ઘણાં ‘વાજીંત્રો (બીજું ચિહ્ન)’ છે, તે બે (શ્લોક)થી કહે છે:

અવાદયંસ્તદા વ્યોમ્નિ વાદિત્રાણિ ઘના ઘના:॥
ગાયન્તિ તં સ્મ ગન્ધર્વા નૃત્યન્ત્યપ્સરસો મુદા॥7॥

તે સમયે આકાશમાં ગાઢ વાદળાંઓએ વાજીંત્રો વગાડ્યાં. ગંધર્વોએ આનંદથી તેમનું ગાન કર્યું. અપ્સરાઓએ આનંદથી નૃત્ય કર્યું. 7.

આકાશમાં ‘ઘના ઘના:’ ગાઢ વાદળાંઓએ મેઘરૂપ જ વાજીંત્રો વગાડ્યાં અને ગંધર્વોએ ગાન કર્યું, અને અપ્સરાઓએ નૃત્ય કર્યું. જેમ ઉત્સવમાં બીજાથી પ્રેરાએલાં (ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ ગાન અને નૃત્ય) કરે છે તેમ નહિ, એમ ‘મુદા’ ‘આનંદથી’ શબ્દથી કહેલું છે. 7.

અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પેતુ: સુમનસો દિવ્યા: ખેચરૈરપવર્જિતા:॥
પ્રસેદુશ્ચ દિશ: સર્વા અમ્ભાંસિ ચ મનાંસિ ચ॥8॥

દેવોએ નાખેલાં દિવ્ય પુષ્પો પડ્યાં અને સર્વ દિશાઓ જલો અને મનો પ્રસન્ન થયાં. 8.

બીજાઓએ (પુષ્પોની વૃષ્ટિ) કરેલી ન હતી, એમ જણાવવા ‘દિવ્ય’ એમ (કહેલું છે). દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી આવેલા ‘ખેચરૈ:’ દેવોએ ‘અપવર્જિતા:’ નાખેલાં (પુષ્પો પડ્યાં)1. (પુષ્પોની) વૃષ્ટિ કરવામાં પ્રેમથી તેઓ વિહ્વલ થએલા એમ પણ સૂચવેલું છે. દિશાઓ અને જલો અને પ્રાણીઓનાં મનો પ્રસન્ન થયાં. ત્રણની પ્રસન્નતા અલૌકિક આધિદૈવિકરૂપ છે. વાજીંત્રો આધિભૌતિક છે. 8.

1.‘અપવર્જિતા:’ ‘નાખેલાં’ વિશેષણથી એમ સૂચવેલ હોવાનું જણાય છે.

બ્રહ્માનો સમાગમ આધિદૈવિક છે, તે નીચેના ત્રણ (શ્લોકોથી) કહે છે:

તત્કર્દમાડઽશ્રમપદં સરસ્વત્યા પરિશ્રિતમ્॥
સ્વયંભૂ: સાકમૃષિભિર્મરીચ્યાદિભિરભ્યયાત્॥9॥
ભગવન્તં પરં બ્રહ્મ સત્ત્વેનાંશેન શત્રુહન્॥
તત્ત્વસંખ્યાનવિજ્ઞપ્ત્યૈ જાતં વિદ્વાનજ: સ્વરાટ્॥10॥
સભાજયન્ વિશુદ્ધેન ચેતસા તચ્ચિકીર્ષિતમ્॥
પ્રહૃષ્યમાણૈરસુભિ: કર્દમં ચેદમભ્યધાત્॥11॥

હે શત્રુઓને સંહારનાર! પરબ્રહ્મ જન્મરહિત ભગવાન્ સાંખ્ય શાસ્ત્ર જણાવવા (પોતાના) સત્ત્વના અંશથી પ્રકટ થએલા છે એમ જાણનાર, પોતાથી પ્રકાશેલા સ્વયંભૂ,

વિશુદ્ધ ચિત્તથી તેણે કરવા ઇચ્છેલાંનો અંગીકાર કરતાં, સરસ્વતીથી વીંટાએલાં કર્દમના તે આશ્રમના સ્થાનમાં મરીચિ વિગેરે ઋષિઓ સાથે આવ્યા અને હરખાતી ઇન્દ્રિયોથી કર્દમને આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 9।।.

કર્દમનાં 'તે' બિંદુસરોસ્વરૂપ આશ્રમનાં સ્થાનમાં (બ્રહ્મા આવ્યા). 'સરસ્વતીથી વીંટાએલાં' વિશેષણથી બ્રહ્માએ શંકા વિના આવવાનું કારણ (કહેલું છે). તેમને અલૌકિક જ્ઞાન છે એમ જણાવવા 'સ્વયંભૂ' એમ કહેલું છે. 'ઋષિભિ:' સનક વિગેરે અને મરીચિ વિગેરે ઋષિઓ સાથે (બ્રહ્મા) આવ્યા. 9.

તે માત્ર કર્દમને મળવા આવ્યા ન હતા, પરંતુ ભગવાન્ પ્રકટ થયા છે એમ જાણીને આવેલા એમ દશમા શ્લોકમાં કહેલું છે. ભગવાન્ પોતે પરબ્રહ્મ જ છે. 'પોતાના સત્ત્વના અંશથી' એટલે સત્ત્વ અંશ ગ્રહણ કરીને, જ્ઞાનની કલાથી 'તત્ત્વાનાં સંખ્યાનં' સાંખ્ય શાસ્ત્ર, તે 'વિજ્ઞપ્ત્યૈ' જણાવવા, પોતે 'જન્મરહિત' રહીને જ પ્રકટ થયા છે એમ જાણનાર (બ્રહ્મા હતા), કારણ કે આ (બ્રહ્મા) 'સ્વરાટ્' પોતાથી જ પ્રકાશતા હતા. 10.

આવીને આરંભમાં તેમણે કર્દમનો આદર કર્યો; એમ અગીયારમા શ્લોકમાં કહે છે:જેટલું તે કર્દમે કરેલું તે સર્વનો વિશુદ્ધ ચિત્તથી 'સભાજયન્' 'સારું જ કર્યું છે' એમ કહી અંગીકાર કરતાં, અને તેણે કરવા ઇચ્છેલ સંન્યાસ લેવાનું વિગેરેનો પણ અંગીકાર કરતાં, હરખાતી 'અસુભિ:' ઇન્દ્રિયોથી અથવા પ્રફુલ્લ થએલા પ્રાણોથી જ નીચે કહેવામાં આવશે તે કર્દમને કહ્યું. 11.

કારણ કે તેણે (કર્દમે) પહેલાં ત્રણ ઋણો ફીટાડ્યાં, તે પૈકી પિતૃના ઋણના સંબંધમાં બ્રહ્મા પિતા હોવાથી તેમનું ઇચ્છેલું કરવું જોઈએ તે કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ બ્રહ્મોવાચ ॥

ત્વયા મેઽપચિતિસ્તાત કલ્પિતા નિર્વ્યલીકત:॥
યન્મે સંજગૃહે વાક્યં ભવાન્ માનદ માનયન્॥12॥

હે વહાલા! તેં નિષ્કપટ હૃદયથી મારું પૂજન કરેલું છે, કારણ કે હે માન આપનારા! તેં મારાં વચનનો આદર કરી (તેનો) સારી રીતે સ્વીકાર કરેલો છે. 12.

મને ઘણા પુત્રો થયા, પરંતુ મારું 'અપચિતિ:' પ્રત્યુપકાર કરવારૂપ પૂજન તેં જ કરેલું છે, અને તે પણ નિષ્કપટ હૃદયથી (કરેલું છે). ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા અને શાસ્ત્રાર્થ જાણવામાં આવ્યો અને કામ તીવ્ર ન હતો, ત્યારે મારાં વચનના આદરથી જેણે (તેં) પ્રતિકૂલ જેવાં (કાર્ય)ની પણ મારી આજ્ઞા હાલાકી સહન કરીને પણ ઘણાં કષ્ટથી પાળી. ઉત્તરાર્ધથી તે જ (અર્થ) કહેલો છે. અંત:કરણપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો એટલે (તેનો) આદર કરતાં (સ્વીકાર કર્યો), આ જ 'સારી રીતે સ્વીકાર' થશે. 'હે માન આપનારા!' સંબોધનથી (એમ જણાવ્યું છે કે મારી આજ્ઞા) પ્રતિકૂલ હોવા છતાં પણ 'બ્રહ્માએ મોટો ઉપકાર કર્યો' એમ હૃદયમાં સન્માન (કર્યું). (1)વચનનું (પાલન) કરવું, (2)પોતામાં કામની લાલસા ન હોવા છતાં (તેનું પાલન)

કરવું, (3)તે (બ્રહ્મા)ને દોષ દીધા વિના (તેમ) કરવું, (4)તેમના ઉપર ઉપકાર કરનાર તરીકે (તેમ) ન કરવું, અને (5)પોતાના ઉપર ઉપકાર કરતા હોય તેમ કરવું, એ રીતે પાંચ (પ્રકાર)નો અંગીકાર સર્વથી ઉત્તમ છે. 12.

આટલું જ ધર્મનું કાર્ય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એતાવત્યેવ શુશ્રૂષા કાર્યા પિતરિ પુત્રકૈ:॥
બાઢમિત્યનુમન્યેત ગૌરવેણ ગુરોર્વચ:॥13॥

પુત્રોએ પિતાની આટલી જ સેવા કરવી જોઈએ. ગુરુનાં વચનને 'બહુ સારું' એમ કહી માનપૂર્વક સ્વીકારવું જોઈએ. 13.

પુત્રોએ પિતાની આટલી જ સેવા કરવી જોઈએ. જે કાયાથી સેવા કરવાની તે પ્રેમને લીધે કરવાની હોવાથી લૌકિક છે. તેથી પિતા તરીકે અથવા ગુરુ તરીકે (તેમના પ્રતિ) જે કરવાનું તે અલૌકિક જ કરવું જોઈએ, તે (તેમનું) વચન જ છે. આમનું મન તો તેમાં જ હોય છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે (તે) પહેલાંનું સ્વરૂપ1 છે. 'પુત્રોએ' એ બહુવચનથી એમ જણાવેલું છે કે એકએક (પુત્ર આજ્ઞા પાળવા) અશક્ત હોય, તો બધાએ ભેગા મળીને પાળવી જોઈએ2. ગુરુનાં વચનને 'બહુ સારું' એમ કહી સ્વીકારવું જોઈએ. 'માનપૂર્વક' સ્વીકારવાથી પોતે કૃતાર્થ થાય છે. 'બહુ સારું' કહેવાથી પોતામાં અહંકાર ન હોવાનું (જણાય છે). 'સ્વીકારવું' એટલે તે પ્રમાણે જ કરવું. 'ગુરુ' શબ્દથી તેમનામાં દોષ ન હોવાનું (કહેલું છે), અને પાછલથી જ વચન કહેલ હોવાથી, પોતામાં કામની લાલસા ન હોવાનું (જણાવ્યું છે). તેં સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી, એવું તાત્પર્ય છે. 13.

1.મન પહેલાંનું સ્વરૂપ છે અને વાણી તેનું પાછલનું સ્વરૂપ છે. તેથી મનમાં આવેલ હોય તે જ વાણીથી કહેલું હોય, એવો ભાવ જણાય છે.

2.'ગુરુ' એટલે દોષરહિત થઈને જ વચન (સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનું) કહેલું. તેથી તે પ્રમાણે કરવાનું આવશ્યક હોવાથી કર્યું, પણ કામ લાલસા (કર્દમમાં) ન હતી, એવો ભાવ જણાય છે.

તે (બ્રહ્માનું વચન પાળ્યું તે)નો ઉપયોગ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:

ઇમા દુહિતર: સભ્ય તવ વત્સ સુમધ્યમા:॥
સર્ગમેતં પ્રભાવૈ: સ્વૈર્બૃંહયિષ્યન્ત્યનેકધા॥14॥

હે સદાચારી! હે પુત્ર! આ તારી સુંદર કટિવાળી પુત્રીઓ પોતાના પ્રભાવોથી આ સૃષ્ટિની અનેક પ્રકારે વૃદ્ધિ કરશે. 14.

'હે સદાચારી' સંબોધનથી તેને પોતાથી કામ લાલસા ન હોવાનું જણાવેલું છે. 'હે પુત્ર!' સંબોધનથી આદર (દર્શાવ્યો છે). 'સુંદર કટિવાળી' વિશેષણથી સૌંદર્યને લીધે ગુણો કહેલા છે. તેથી જ પોતાના જ પ્રભાવોથી એટલે પતિનો અંગીકાર કરવાના ગુણોથી આ સૃષ્ટિની અનેક પ્રકારે વૃદ્ધિ કરશે. તેથી ક્ધયાઓથી જ જગત્ ભરપૂર થશે એટલે હવે પછી (તારે) કાંઈ કરવાનું (રહ્યું) નથી. 14.

તેથી તે (કાર્ય) માટે ઋષિઓને પરણાવ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અતસ્ત્વમૃષિમુખ્યેભ્યો યથાશીલં યથારુચિ॥
આત્મજા: પરિદેહ્યદ્ય વિસ્તૃણીહિ યશો ભુવિ॥15॥

તેથી તું મુખ્ય ઋષિઓને (તેઓના) સ્વભાવ પ્રમાણે અને રુચિ પ્રમાણે પુત્રીઓ હમણાં પરણાવ. (તારા) યશનો ભૂમિ ઉપર વિસ્તાર કર. 15.

મરીચિ વિગેરે મુખ્ય ઋષિઓને, '(તેઓના) સ્વભાવ પ્રમાણે અને રુચિ પ્રમાણે' એટલે ભગવાને કરેલા સંબંધનું અને સ્વભાવિક સંબંધનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેવી રીતે તારી પુત્રીઓ પરણાવ 'હમણાં' શબ્દથી ઉત્તમ કાલ હોવાનું કહેલું છે. જો કે સંબંધ ભગવાને કરેલો અને કુદરતી હોવાથી, તારાં કાર્યની (તેમાં) જરુર નથી, છતાં પણ તું પોતે (કધયાઓનું) દાન કરીને ભૂમિ ઉપર (તારા) યશનો વિસ્તાર કર. 15.

એ પ્રમાણે ભવિષ્યની આજ્ઞા આપી, નીચેના શ્લોકમાં 'આ ભગવાન્ છે' એમ કપિલને ઓળખાવે છે:

વેદાહમાદ્યં પુરુષમવતીર્ણં સ્વમાયયા॥
ભૂતાનાં શેવધિં દેહં બિભ્રાણં કપિલં મુનિમ્॥16॥

હું જાણું છું કે પોતાની માયાથી પ્રાણીઓના નિધિરૂપ દેહ ધારણ કરીને આદ્ય પુરુષ કપિલ મુનિ (થઈ) અવતરેલા છે. 16.

'હું જાણું છું' શબ્દોથી પ્રમાણ (જણાવ્યું). 'આદ્ય પુરુષે' એટલે ભગવાને પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારી અને લોકોને ખોટું જણાવનારી પોતાની માયા (છે), તેવી માયાથી પ્રાણીઓના નિધિરૂપ દેહ ધારણ કરેલો છે. લોકમાં (તે) 'કપિલ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આથી (કર્દમના) પુત્રમાં રહેલા બધા ગુણો કહેલા છે. 'મુનિ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તારે તેમના વિષે કાંઈએ કરવા યોગ્ય નથી. 16.

પોતાનું (કપિલનું) સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેમનું) કાર્ય કહે છે:

જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગેન કર્મણામુદ્ધરન્ જટા:॥
હિરણ્યકેશ: પદ્માડક્ષ: પદ્મમુદ્રાપદામ્બુજ:॥17॥

સુવર્ણવર્ણના કેશવાળા, કમલના જેવાં નયનવાળા અને ચરણકમલમાં કમલનાં ચિહ્નવાળા (કપિલ) જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને યોગથી કર્મોની ગૂંચોનો મૂલમાંથી નાશ કરશે. 17.

તે જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને યોગ પ્રકટ કરશે. 'જ્ઞાન' એટલે સાંખ્ય, 'વિજ્ઞાન' એટલે સાધન સાથેનો અનુભવ, (અને) આઠ અંગોવાળો1 યોગ. જે આધિભૌતિક કર્મો છે તેમનો સાંખ્ય વડે મૂલમાંથી નાશ થાય છે, જે આધ્યાત્મિક (કર્મો) છે તેમનો અનુભવથી, (અને) જે આધિદૈવિક કર્મો છે તેમનો યોગ વડે (મૂલમાંથી નાશ થાય છે). એવી રીતે ત્રણ (સાધનોથી) કર્મોનું પરસ્પર મિશ્રણ થવાથી જે ગૂંચો (થએલી છે), તેમનો 'ઉદ્ધરન્' મૂલમાંથી નાશ કરનાર થશે, એમ અર્થથી (સમજાય છે). ત્રણની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાનાં લક્ષણો ઉત્તરાર્ધથી કહેલાં છે. સુવર્ણવર્ણના કેશો સાંખ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે. કમલ જેવાં નયનો છે જેમનાં

તેવા, આ અનુભવનું લક્ષણ છે. કમલનું ચિહ્ન છે ચરણકમલમાં જેમનાં તેવા, આ યોગનું લક્ષણ છે. 17.

1.યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યોગનાં અંગો છે.

એ પ્રમાણે કર્દમને કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી દેવહૂતિનું આશ્વાસન કરે છે:

એષ માનવિ તે ગર્ભં પ્રવિષ્ટ: કૈટભાર્દન:॥
અવિદ્યાસંશયગ્રન્થિં છિત્ત્વા ગાં વિચરિષ્યતિ॥18॥

હે મનુની પુત્રિ! તારા ગર્ભમાં આવેલા, આ કૈટભાર્દન અવિદ્યાથી થએલા સંશયની ગાઠને છેદી પૃથ્વી ઉપર ફરશે. 18.

'હે મનુની પુત્રિ!' એ સંબોધનથી (એમ જણાવ્યું કે) પોતાના વંશમાં ભગવાન્ પ્રકટ થાય તેમાં દોષ નથી. 'કૈટભાર્દન'1 નામથી મૂલ પુરુષ કહેલા છે. ક્રિયામાં તત્પર રહેનાર મદુસૂદન1 છે અને જ્ઞાનમાં તત્પર રહેનાર કૈટભાર્દન છે, તેથી (ક્રિયા અને જ્ઞાન) બંનેનાં વિઘ્નોનો નાશ (થશે). તેથી જ 'અવિદ્યાથી થએલા સંશયની ગાંઠને' એટલે સર્વ શાસ્ત્રાર્થનું શ્રવણ થયા પછી પણ હૃદયમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરનારી મોહથી થએલી ગાંઠને છેદી, પોતે પણ લોકમાં તે (સાંખ્ય)નો પ્રચાર કરતાં, પૃથ્વી ઉપર ફરશે. 18.

1.'કૈટભાર્દન' એટલે કૈટભ દૈત્યનો નાશ કરનારા. પાછલ શ્લોક 6માં મધુસૂદન નામ કહેલ છે. મધુનો નાશ કરનાર 'મધુસૂદન'. મધુ અને કૈટભ બંને વિષ્ણુ પોઢેલા ત્યારે તેમના કાનમાંથી નીકળેલા, તે દૈત્યોનો વિષ્ણુએ નાશ કરેલો.

વળી આ (કપિલ) વાસ્તવિક રીતે ઉત્તમ થશે, અને લૌકિક તથા અલૌકિક પ્રસિદ્ધિથી પણ ઉત્તમ થશે. તે પૈકી વાસ્તવિક ઉત્તમપણું નીચેના શ્લોક (ના પૂર્વાર્ધ)થી કહે છે:

અયં સિદ્ધગણાધીશ: સાંખ્યાચાર્યૈરભિષ્ટુત:॥
લોકે કપિલ ઇત્યાખ્યાં ગન્તા તે કીર્તિવર્ધન:॥19॥

આ સિદ્ધોના સમૂહના ઈશ્વર, સાંખ્યાચાર્યોએ સ્તુતિ કરેલા, લોકમાં 'કપિલ' એ નામથી ઓળખાશે, (અને) તારી કીર્તિની વૃદ્ધિ કરશે. 19.

યોગ વિગેરે (ઉપાયો)થી જેમણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી છે, તેમને જે વશ રાખનારા, તે વાસ્તવિક રીતે જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા છે. સાંખ્યાચાર્યો જે સાંખ્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે, તેઓએ 'સ્તુતિ કરેલા', એમ અલૌકિક ઉત્તમપણું કહ્યું. અને લોકમાં 'કપિલ' એ નામથી ઓળખાશે. એવા (કપિલ) હોવા છતાં પણ 'કપિલ દેવહૂતિના પુત્ર છે' એમ તારી કીર્તિની વૃદ્ધિ કરશે1.

1.આ લૌકિક ઉત્તમપણું કહ્યું.

એ પ્રમાણે આશ્વાસન કરીને, પછીનું કાર્ય થાય તે માટે (બ્રહ્મા) ત્યાંથી ગયા, એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ ॥

તાવાશ્વાસ્ય જગત્સ્રષ્ટા કુમારૈ: સહનારદ:॥
હંસો હંસેન યાનેન ત્રિધામ પરમં યયૌ॥20॥

તે બેનું આશ્વાસન કરીને જગત્ રચનાર હંસ (બ્રહ્મા) અને નારદ સાથે હંસ વાહનથી ઉત્તમ ત્રિધામ ગયા. 20.

'નજીવા કામ માટે બ્રહ્મા એવી રીતે પોતે કેમ આવીને ગયા?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જગત્ રચનાર' એમ કહેલું છે. જે કાર્ય કરવામાં આવવાથી જગતની સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ થાય, તે જ (બ્રહ્માએ) કરવું જોઈએ. તેથી (કર્દમના આશ્રમે) ગયા, અને બીજું કાર્ય (કરવા) માટે પાછા આવ્યા, એવો અર્થ છે. સનક વિગેરે કુમારો સાથે અને નારદ સાથે (ત્રિધામ) ગયા, કારણ કે આમનો વિવાહમાં ઉપયોગ ન હતો. (બ્રહ્મા પોતે) 'હંસ' એટલે દૂધ અને જલને છૂટાં કરનારા હતા, તેથી આ (બ્રહ્મા) મરીચિ વિગેરેને (કર્દમના આશ્રમમાં) રાખીને અને બીજાઓને લઈને (ત્રિધામ) ગયા, હંસ જ (તેમનું) વાહન હતો, તેના ઉપર બેસી 'ત્રિધામ' ત્રણ લોકોનાં તેજરૂપ ધામમાં, અથવા (ત્રણ) ગુણો જ્યાં સમાન હતા તેવા (સ્થાને) ગયા. બ્રહ્માનાં ઘણાં સ્થાનો હોવાથી, તે (બીજાં) ધામોએ ગયા નહોતા એમ જણાવવા 'ઉત્તમ (ત્રિધામ)' એમ કહેલું છે. (બ્રહ્મા) સત્યલોકમાં ગયા. 20.

ગતે શતધૃતૌ ક્ષત્ત: કર્દમસ્તેન ચોદિત:॥
યથોદિતં સ્વદુહિતૃ: પ્રાદાદ્વિશ્વસૃજાં તત:॥21॥

હે સંયમી! શતધૃતિ ગયા પછી તેમણે પ્રેરેલા કર્દમે તેમણે જેમ કહેલું તેમ પોતાની પુત્રીઓ વિશ્વ રચનારા (ઋષિઓ)ને પરણાવી. 21.

પછી 'શતધૃતૌ' બ્રહ્મા ગયા પછી, બ્રહ્માએ પ્રેરેલા (કર્દમે) બ્રહ્માએ જેમ કહ્યું હતું તેવી રીતે (સ્વભાવનાં) સમાનપણાં અને રુચિનો વિચાર કરીને વિશ્વ રચનારાઓ પૈકી એકએકને એકએક (પુત્રી) પરણાવી. બ્રહ્માનું ગંભીરપણું કહેવા માટે (તેમને માટે) 'શતધૃતિ' (શબ્દ) યોજેલો છે. 'શતં' એકસો 'ધૃતય:' ધૃતિઓ છે જેમની તેવા (બ્રહ્મા છે). 21.

નીચેના અઢી (શ્લોકો)થી વિવાહો કહે છે:

મરીચયે કલાં પ્રાદાદનસૂયામથાત્રયે॥
શ્રદ્ધામઙ્ગિરસેઽયચ્છત્પુલસ્ત્યાય હવિર્ભુવમ્॥22॥
પુલહાય ગતિં યુક્તાં ક્રતવે ચ ક્રિયાં સતીમ્॥
ખ્યાતિં ચ ભૃગવેઽયચ્છદ્વસિષ્ઠાયાપ્યરુન્ધતીમ્॥23॥
અથર્વણેઽદાચ્છાન્તિં ચ યયા યજ્ઞો વિતન્યતે॥

મરીચિને કલા પરણાવી, અને અત્રિને અનસૂયા, અંગિરસને શ્રદ્ધા પરણાવી, પુલસ્ત્યને હવિર્ભૂ, પુલહને (તેને) યોગ્ય ગતિ, અને ક્રતુને સતી ક્રિયા, અને ભૃગુને ખ્યાતિ પરણાવી અને વસિષ્ઠને અરુંધતી, (અને) જેનાથી યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય છે તે શાંતિ અથર્વાને પરણાવી 22-231/2.

‘હવિર્ભૂ’ ક્રધયાનું નામ છે. ‘ગતિ’ ક્રધયાનું નામ છે. ‘યુક્તાં’ ‘યોગ્ય’ એટલે યોગ્યતા પ્રમાણે, (કારણ કે) બીજું પ્રયોજન ગણતાં પુલહ અને પુલસ્ત્ય રાક્ષસ સ્વભાવના હતા. ‘ક્રિયા’ (ક્રધયાનું) નામ છે. ક્રતુ દક્ષિણાને જ યોગ્ય હોવા છતાં પણ, સત્ય ક્રિયાને પણ યોગ્ય હોવાથી ‘સતી ક્રિયા’ એમ કહેલું છે. અથર્વા વેદના અભિમાનવાળો દેવ છે, કારણ અથર્વાંગિરસ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવનાર છે. તેની પત્ની ‘શાંતિ’ છે. તે પણ બ્રહ્માનો જ પુત્ર હતો એમ જાણવું. "આ નિવૃત્તિ1પરાયણ હોવાથી (આને) પત્નીનું શું કામ?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેનાથી યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય છે’ એમ કહેલું છે. જેમ તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવનાર હતો, તેમ જ યજ્ઞમાં પણ ઉપયોગી હતો. તેમ હોવાથી જે શાંતિથી યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય તે આ (ક્રધયા) હતી, એવો અર્થ છે. 22-231/2.

1.‘નિવૃત્તિ’ એટલે કર્મ ન કરવાં તે.

તેઓને ક્રધયાઓ આપીને, ભૂષણો વિગેરેથી (તેમનું) લાલન કર્યું એમ નીચેના અર્ધ શ્લોકથી કહે છે:

વિપ્રર્ષભાન્ કૃતોદ્વાહાન્ સદારાન્ સમલાલયત્॥24॥

લગ્ન કરેલા ઉત્તમ વિપ્રર્ષિઓનું પત્નીઓ સાથે લાલન કર્યું. 24.

તે બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાના મત પ્રમાણે વિવાહ કરેલા. તેથી સ્વતંત્ર રીતે વિવાહ કરવાની શક્તિ ‘ઉત્તમ વિપ્રર્ષિઓ’ શબ્દથી કહેલી છે. પોતાની ક્રધયાઓ પણ તેઓની સ્ત્રીઓ જ થઈને રહી, તેથી ‘સદારાન્’ પત્નીઓ સાથે (તેઓનું) લાલન કર્યું. 24.

ततस्त ऋषय: क्षत्त: कृतदारा निमन्त्र्य तम्॥
प्रातिष्ठन्नन्दिमापन्ना: स्वं स्वमाश्रममण्डलम्॥25॥

પછી હે સંયમી! સ્ત્રી પરણેલા તે ઋષિઓ તેની રજા લઈને આનંદ પામી પોતપોતાનાં આશ્રમસ્થાને જવા ઉપડ્યા. 25.

પછી તે બધા મંત્ર જાણનાર ઋષિઓ અલૌકિક જાણીને, તે સ્ત્રીઓમાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ, ‘કૃતદારા:’ તે ક્રધયાઓને સ્ત્રીઓ કરેલી હતી જેઓએ તેવા થએલા. ધર્મ અને ધર્મી માં ભેદ ન હોવાથી1 ‘કૃતદારા:’ એમ કહેલું છે. ‘તેની’ એટલે સસરાની ‘રજા લઈને’ ‘હું જાઉં છું’ એમ કહીને ‘નન્દિં’ ઘણો આનંદ પામીને ત્યાંથી જ દરેક છૂટા પડી પોતપોતાનાં આશ્રમસ્થાને જવા ઉપડ્યા. 25.

1.‘ધર્મ’ એટલે ગુણ, અને ‘ધર્મી’ એટલે જેનો તે ગુણ છે તે. અહિં સ્ત્રીને ધર્મ અને તેના પતિ ઋષિને ધર્મી કહેલા જણાય છે. પતિપત્ની એક ગણાય છે. તેમનામાં ભેદ નથી.

એ પ્રમાણે આ લોકનું (કાર્ય) સમાપ્ત કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી અધ્યાય પૂરો થાય ત્યાંસુધી તે (કર્દમ)ની મુક્તિ (થયાનું) કહે છે:

આજ્ઞાં ભગવતો લબ્ધ્વા તસ્યૈવાજ્ઞાનુસારત:॥2॥
યદા સર્વં પરિત્યજ્ય વિચરેત્સ હિ મુચ્યતે॥

ભગવાનની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી, જો સર્વ તજીને તેને અનુસરીને જ આચરણ કરે તો તે મુક્ત થાય છે. કા.21/2.

ભગવાનને ઓળખી, (તેમની) સ્તુતિ કરી પછી વર માગવો જોઈએ એવો નિયમ હોવાથી, આરંભમાં (તેણે ભગવાનને) ઓળખ્યા એમ કહેવા તેનો પુત્ર વિષેનો આદર નીચેના શ્લોકમાં આરંભી કહે છે:

સ ચાવતીર્ણં ત્રિયુગમાજ્ઞાય વિબુધર્ષભમ્॥
વિવિક્ત ઉપસંગમ્ય પ્રણમ્ય સમભાષત॥26॥

અને તેણે અવતરેલા ઉત્તમ દેવ ત્રિયુગને ઓળખીને, એકાંતમાં સમીપ જઈ, પ્રણામ કરી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 26.

'ત્રિયુગ' એટલે ધર્મ, યજ્ઞરૂપ ભગવાન્1, કારણ કે સૃષ્ટિમાં જેમ ક્રિયારૂપ વરાહ છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ કપિલ છે. તેમ ન હોય, તો સૃષ્ટિ ભગવાનની લીલા હોવાથી અનંત હોય. 'વિબુધર્ષભમ્' એટલે ઉત્તમ દેવ વિષ્ણુ, કારણ કે તે જ ઉત્તમ દેવ છે. વૈદિક માર્ગમાં દેવતા જ સર્વથી ઉત્તમ છે. બ્રહ્મા પણ દેવતા જ છે. તેવી રીતે આત્મા (દેવતા છે). તેથી કપિલ ઉત્તમ દેવ હોવાનું કહેલું છે. ત્યાં રહેનારા ઋષિઓને કપિલ ભગવાન્ છે એવું જ્ઞાન ન થાય તે માટે, અને પત્નીને દુ:ખ ન થાય2 તે માટે 'વિવિક્તે' એકાંતમાં 'ઉપસંગમ્ય' સમીપ જઈ, (કપિલનાં) ચરણોનો સ્પર્શ કરી, (તે) ભગવાન્ છે એવો નિશ્ચય કરી પ્રણામ કરી, સારી રીતે સ્તુતિરૂપ (નીચેનું) વાક્ય કહ્યું. 26.

1.યજ્ઞરૂપ ભગવાન્ જ હવે જ્ઞાનરૂપ ભગવાન્ કપિલ થઈ અવતરેલા છે, એવો અર્થ જણાય છે.

2.પોતે સંન્યાસ લેવાનો છે તેમ કહેવાનું હોવાથી, તે સાંભળતા દેવહૂતિને દુ:ખ ન થાય તે માટે.

અહો પાપચ્યમાનાનાં નિરયે સ્વૈરમઙ્ગલૈ:॥
કાલેન ભૂયસા નૂનં પ્રસીદન્તીહ દેવતા:॥27॥

અહો! પોતાનાં પાપોથી નરકમાં દુ:ખ ભોગવતા (લોક) ઉપર આ લોકમાં દેવતાઓ ઘણા સમયે ખરેખર પ્રસન્ન થાય છે. 27.

પોતાના ઘરમાં ભગવાનનો અવતાર થયો તે પોતાના ધર્મને લીધે થએલો નથી, કારણ કે તેવો ધર્મ (કરેલ) નથી; પણ બધા દેવોની પ્રસન્નતાથી થએલો છે, કારણ કે તેઓ (દેવો) ભગવાનના અવયવો છે. તેઓની પ્રસન્નતા પણ આપણા ધર્મથી થતી નથી, પરંતુ ઘણા સમય સુધી દુ:ખનો અનુભવ થતાં આપણે લાચાર થઈએ, ત્યારે દયાથી (તેઓ) પ્રસન્ન થાય છે. શાસ્ત્રમાં તો દેવો દયાથી પ્રસન્ન થતા હોવાનું (કહેલું) નથી, પણ કર્મથી જ (પ્રસન્ન થતા હોવાનું કહેલું) છે. તેથી (શાસ્ત્રથી) ઉલટું જોવામાં આવતું હોવાથી 'અહો!' શબ્દથી આશ્ચર્ય (જણાવેલું છે). બીજાથી ભોગવી ન શકાય તેવાં પોતાનાં 'અમંગલૈ:' પાપોથી ઘણા દુ:ખી થતા (લોક) ઉપર દેવતાઓ ઘણા સમયે ખરેખર પ્રસન્ન થાય છે, કારણ કે તેઓ

સાત્ત્વિક સ્વભાવના છે, અને આ (જીવ)ને (પોતાનો) ઉદ્ધાર કરવાના ઉપાયનું જ્ઞાન ન હોવાથી, (દેવોની) પ્રસન્નતાની જરુર છે. 27.

'આ (કપિલનો તારા પુત્ર તરીકે જન્મ થવો તે) શું દુર્લભ છે, કે જેથી (તું તેનું દેવતાઓની) પ્રસન્નતાના ફલ તરીકે વર્ણન કરે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેની નીચેના શ્લોક કહે છે:

બહુજન્મવિપક્વેન સમ્યગ્યોગસમાધિના॥
દ્રષ્ટું યતન્તે યતય: શૂન્યાગારેષુ યત્પદમ્॥28॥
સ એવ ભગવાનદ્ય હેલનં ન ગણય્ય ન:॥
ગૃહેષુ જાતો ગ્રામ્યાણાં ય: સ્વાનાં પક્ષપોષણ:॥29॥

ઘણા જન્મોથી પક્વ થએલા ઉત્તમ યોગથી કરેલી સમાધિ વડે એકાંત સ્થાનોમાં જેમનાં ચરણનું દર્શન કરવા સંન્યાસીઓ પ્રયત્ન કરે છે, તે જ ભગવાન્ જે પોતાના (સેવકો)ના પક્ષની ઉન્નતિ કરનારા છે તે અપમાનની દરકાર ન કરતાં હમણાં અમો ગામડીઆઓના ઘરોમાં જન્મેલા છે. 28-29.

ઘણાએ જન્મે પ્રાપ્ત કરેલો યોગ જો પક્વ થાય, તો ચિત્ત નિર્મલ થાય છે, ત્યારે ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ દર્શન થતાં નથી. એવી રીતે જેમનાં દર્શન દુર્લભ છે તે જો ઘરમાં અવતરે તો (આપણાં) ભાગ્યનું શું વર્ણન કરવું? ચિંતન વિગેરેથી નહિ, પરંતુ યોગથી જે સમાધિ થાય (તેનાથી ચિત્ત નિર્મલ થાય). 'એકાંત સ્થાનોમાં' શબ્દથી સંન્યાસ. તે (સંન્યાસ)ના ધર્મોમાં મચ્યા રહેવાનું અને નિર્ભય(પણું) કહેલાં છે. 'જેમનાં ચરણનું' એટલે 'હૃદયમાં સ્ફુરેલાં જેમનાં ચરણનું'. 28.

ત્યારે આ (કપિલ) તે (ભગવાન્) નહિ હોય, એવી શંકા થાય, તેથી ઓગણત્રીસમો શ્લોક કહેલો છે. આ તે જ ભગવાન્ છે. બ્રહ્માનાં વચનથી, (મારા) પોતાના અનુભવથી અને ભગવાનનાં વચનથી (તેવો) નિર્ણય થાય છે.

"પુરુષોત્તમ અપમાન સહન કરીને એવી રીતે ગામડીઆઓમાં શા માટે અવતરે? કારણ કે વેદ પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ વૃત્તાંતનો બોધ કરતો નથી, કેમકે તે (પુરુષોત્તમ) સર્વ તરફથી માન આપવાને યોગ્ય છે" એવી શંકા થાય, તેથી 'હમણાં અમારા અનાદરની દરકાર ન કરતાં જન્મેલા છે' એમ કહેલું છે. આથી પહેલાં જ મર્યાદા રહેલી. હમણાં જ એવું થયું. તેથી જ (પુરુષોત્તમ) ગામડીઆઓનાં ઘરોમાં જન્મેલા છે. કોઈકના પુત્ર, કોઈકના ભાઈ, સાળા, મામા એમ ઘણા પ્રકારનો સંબંધ ઉત્પન્ન થવાથી 'ઘરોમાં' એમ બહુવચન કહેલું છે. હમણાં તેમ કરવાનું પ્રયોજન 'જે પોતાના ભક્તોના પક્ષની ઉન્નતિ કરનારા' શબ્દોથી કહેલું છે. પહેલાં ભગવાન્ સર્વને સરખા હતા, હમણાં ભક્તિમાર્ગને ઉત્પન્ન કરી પક્ષપાતી થયા હોવાથી પોતાના ભક્તોના પક્ષની ઉન્નતિ જેમને લીધે (થાય) છે તેવા (થયા છે). 29.

વળી જેમ વેદો પ્રમાણ છે, તેમ ભગવાનનું વચન પણ (પ્રમાણ) હોવાથી, 'પોતાનાં અંશ અને કલાથી' (3।।) એ વચન પ્રમાણે (તે) અવતરેલા છે એમ નીચેના શ્લોકમાં

કહે છે:

સ્વીયં વાક્યમૃતં કર્તુમવતીર્ણોઽસિ મે ગૃહે॥
ચિકીર્ષુર્ભગવાન્ જ્ઞાનં ભક્તાનાં માનવર્ધન:॥30॥

ભક્તોનું માન વધારનાર આપ ભગવાન્ પોતાનું વચન સત્ય કરવા જ્ઞાનનો (પ્રચાર) કરવાની ઇચ્છાથી મારા ઘેર અવતરેલા છો.30.

(આપ) અવતરેલા છો તો લોકમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા, અને ભક્તોનું માન વધારવા. કાષ્ઠ વૃક્ષ વિગેરેને પડતાં મૂકી મારા ઘેર અવતરેલા છો, પરંતુ (મારાં) પોતાનાં ભાગ્યને લીધે અથવા બીજા (કોઈ) કારણથી (અવતરેલા) નથી. 30.

"છતાં પણ ભગવાનની હલકી સ્થિતિ થવાનું કેમ ઘટે?" એવી શંકા થાય, તેથી તે વિષયનો તર્ક નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તાન્યેવ તેઽભિરુપાણિ રુપાણિ ભગવંસ્તવ॥
યાનિ યાનિ ચ રોચન્તે સ્વજનાનામરુપિણ:॥31॥

હે ભગવન્! રૂપવિનાના આપનાં તે રૂપો અને જે જે પોતાના સેવકોને ગમે છે તે રૂપો યોગ્ય જ છે. 31.

પુરુષોત્તમની હલકી સ્થિતિ (થવી) યોગ્ય નથી, અને આ હલકી સ્થિતિ નથી. ભગવાનનાં (1)આનંદમય વિગેરે જે રૂપો સર્વ વેદોમાં પ્રસિદ્ધ છે અને (2)જે ભક્તોને ગમે છે તે બંને પ્રકારનાં રૂપો યોગ્ય છે. આટલાથી (આટલાં રૂપો હોવા છતાં) પણ ભગવાન્ રૂપ વિનાના જ છે. હે ભગવન્! તે જ આનંદમય રૂપો આપને 'અનુરૂપાણિ' યોગ્ય છે, અને મનુષ્યના દેહવાળાં તે (રૂપો) જે ભક્તોને ગમે છે તે (આપ) ભગવાનને યોગ્ય છે. (ભગવાને) પહેલાં જે રૂપો (ધારણ) કરેલાં તે ભગવાનનાં (રૂપો) વેદે કહેલાં છે. પાછલથી ભક્તોની અનુકૂલતા માટે જ (રૂપો ભગવાને ધારણ) કર્યાં, તે પણ સામગ્રી સરખી હોવાથી યોગ્ય જ છે, પરંતુ (તે રૂપો) (વેદમાં) કહેલાં નથી, તે તો હમણાંના સમયનાં હોવાથી. વળી આટલાં (ભગવાનનાં રૂપો) છે, અને (બીજાં) નથી એમ (વેદમાં) કહેલું નથી જ. બીજા (ભક્ત સિવાયના)ઓને ખોટું જ્ઞાન તો બુદ્ધિના દોષથી થાય છે, ભક્તોને તો તે (રૂપ) પણ આનંદરૂપ જ (દેખાય) છે. તેમ ન (દેખાતું) હોય, તો (તેમાં) રુચિ ન થાય. 31.

એ પ્રમાણે (કપિલ) ભગવાનનો અવતાર હોવાનું દૃઢ કરી, નીચેના શ્લોકમાં તેમને નમન કરે છે:

તં સૂરિભિસ્તત્ત્વબુભુત્સયાદ્ધા સદાભિવાદાર્હણપાદપીઠમ્॥
ઐશ્વર્યવૈરાગ્યયશોઽવબોધવીર્યશ્રિયાં પૂર્તમહં પ્રપદ્યે॥32॥

તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી વિદ્વાનોએ જેમનાં ચરણનું આસન ખરેખર સદા વંદન કરવા યોગ્ય છે તે (તેવાં), ઐશ્વર્ય વૈરાગ્ય યશ જ્ઞાન વીર્ય અને શ્રીથી ભરપૂર (આપ)ને હું વંદન કરું છું. 32.

બે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર તે (તેવા આપ)ને હું વંદન કરું છું. (1)તે પૈકી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાપણું કહે છે કે વિદ્વાનોએ 'તત્ત્વબુભુત્સયા' તત્ત્વજ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાથી સદા વંદન કરવા યોગ્ય છે ચરણનું આસન જેમનું (તેવા). મોક્ષ જ્ઞાનથી (પ્રાપ્ત) થાય છે, તે (જ્ઞાન) ગુરુથી થાય છે. અને તે પણ સેવા કરવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાન આપે છે. તેથી (તેમના) ચરણનું આસન 'અભિવાદાર્હણમ્' વંદન કરવા યોગ્ય છે જ. આ લોકનું ફલ પણ તેમનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણો છે, તેમનાથી 'પૂર્ત' એટલે તેમનાથી ભરપૂર (આપ છો) એવો અર્થ છે. હરકોઈ (પોતાની પાસે) હોય તે જ આપે છે, પરંતુ મોટામાં મોટો દાન કરનાર પણ (પોતાની પાસે) ન હોય તે આપતો નથી. તેથી આ લોકનાં (ફલ) માટે પણ ભગવાનજ સેવા કરવા યોગ્ય છે. 32.

ભગવાન્ ફલરૂપ અને ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાનું સિદ્ધ કરી, (કપિલ) બ્રહ્મ છે એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી તે સર્વરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે:

પરં પ્રધાનં પુરુષં મહાન્તં કાલં કવિં ત્રિવૃતં લોકપાલમ્॥
આત્માનુભૂત્યાડનુગતપ્રપઞ્ચં સ્વચ્છન્દશક્તિ કપિલં પ્રપદ્યે॥33॥

અક્ષર પ્રધાન પુરુષ મહત્તત્ત્વ કાલ કવિ અહંકાર (અને) લોકપાલરૂપ, પોતાનાં જ્ઞાનથી જેમનામાં પ્રપંચની ઉત્પત્તિ થએલી છે તેવા સ્વચ્છંદ-શક્તિવાળા (આપ) કપિલને હું વંદન કરું છું.33.

સર્વરૂપ કપિલને હું વંદન કરું છું. તે રૂપો કહે છે. 'પરમ્' અક્ષર, 'પ્રધાન' પ્રકૃતિ, 'પુરુષ' તે (પ્રકૃતિ)નો અધિષ્ઠાતા, 'મહત્તત્ત્વ' મુખ્ય પુત્ર, ગુણોમાં ખળભળાટ કરાવનાર 'કાલ', 'કવિ' મહત્તત્ત્વના અભિમાનવાળો અથવા મૂલબ્રહ્મા અથવા તંતુરૂપ, 'લોકપાલ' બધાએ દેવો.

એ પ્રમાણે કારણરૂપ હોવાનું કહીને, ઉત્તરાર્ધમાં કાર્યરૂપ હોવાનું કહે છે. 'અનુગત:' પોતાની અંદર લય પામેલો રહેલો અથવા ઉત્પન્ન થએલો છે પ્રપંચ જેમની, તેવા (આપ છો). જ્ઞાનશક્તિથી પણ ઉત્પત્તિ થાય છે એવા મત પ્રમાણે (પ્રપંચની કપિલથી) ઉત્પત્તિ થાય1 છે, બીજા પ્રકારે તો પ્રલય થાય છે, અને તેથી કપિલ પ્રપંચરૂપ અને પ્રપંચરહિત સ્વરૂપવાળા હોવાનું કહેલું છે. તેવા થવાની (તેમની) શક્તિ 'સ્વચ્છંદશક્તિવાળા' વિશેષણથી કહેલી છે. તેમની શક્તિ પોતાની ઇચ્છાને વશ રહેનારી છે. 33.

1.'તેમણે તપ કરીને આ સર્વ રચ્યું' વિગેરે વાકયો પ્રમાણે આ શ્રૌતમત હોવાનો નિશ્ચય થાય છે, તેથી આ મત પ્રમાણે 'અનુગત' શબ્દથી ઉત્પત્તિ કહેલી જાણવી. બીજા પ્રકારે, એટલે સાંખ્યમત પ્રમાણે તો (તેનો અર્થ) પ્રલય જાણવો, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એવી રીતે સ્તુતિ કરી પ્રણામ કરી, નીચેના શ્લોકમાં વિજ્ઞપ્તિ કરે છે:

આ સ્માભિપૃચ્છેડદ્ય પતિં પ્રજાનાં ત્વયાવતીર્ણાર્ણ ઉતાપ્તકામ:॥
પરિવ્રજત્પદવીમાસ્થિતોડહં ચરિષ્યે ત્વાં હૃદિ યુઞ્જન્વિશોક:॥34॥

આપથી ઋણથી છૂટેલો અને વળી કામનાઓ પ્રાપ્ત કરેલો હું હવે (આપ) પ્રજાઓના પતિની અનુજ્ઞા માગું છું, સંન્યાસીના સ્થાનને પ્રાપ્ત થએલો હું શોકરહિત થઈ આપનું હૃદયમાં ધ્યાન કરતો ફરીશ. 34.

આપ પ્રજાઓના પતિની 'આડભિપૃચ્છે સ્મ' હું અનુજ્ઞા માગું છું. 'આ' ઉપસર્ગ જનારો જાય તેમાં સંમતિ સૂચવનારો છે (અને) 'સ્મ' પ્રસિદ્ધ જણાવવા (યોજેલો છે), કારણ કે પુત્રની આજ્ઞાથી અને ભગવાનની આજ્ઞાથી જવું (સંન્યાસ માટે ઘરનો ત્યાગ કરવો) જોઈએ. 'અભિ' શબ્દ સર્વ પ્રકારોના અર્થવાળો છે, એટલે જવાના સર્વ પ્રકારો (મને) કહો. (કપિલનું) પ્રજાપતિપણું આજ્ઞા કરનારું છે, કારણ કે (તેમને) પોતાને એવો અધિકાર છે, કેમકે 'આપ યજ્ઞ છો.' વિગેરે વચનો વેદ સંબંધી અધિકાર (દર્શાવનારાં) છે. 'આપથી ઋણથી છૂટલો' વિશેષણથી વાણીથી જ તે કહે છે. આપને લીધે 'અવતીર્ણાનિ' ઉતારેલાં છે, પોતાની મેળે જ છૂટી ગએલાં છે ઋણો જેનાં તેવો (હું છું). વળી વધારામાં આપથી જ મેં કામનાઓ પણ પ્રાપ્ત કરેલી છે. (આપ) પુત્ર ભગવાન્ (અને) આત્મા હોવાથી, (મારી) પુત્રની ઇચ્છા પણ આત્માની કામના જ થઈ. તેથી (મારો) પોતાનો અધિકાર આપને સોંપી દઈ, ત્રણ ઋણો ફીટાડી, કામનાઓ પૂર્ણ કરેલો થઈ, બ્રહ્મ જાણનાર હું હવે 'પરિવ્રજત્પદવીમ્' સંન્યાસીનાં સ્થાનને પ્રાપ્ત થએલો છું. પરમહંસ (સંન્યાસી) થઈ, દેહ પડે ત્યાંસુધી જીવતા રહેનાર બ્રહ્મ જાણનારે (કરવાનું) કૃત્ય-આપ પુરાણ પુરુષોત્તમનું 'હૃદયે યુઞ્જન્' હૃદયમાં ધ્યાન કરતો હું ફરીશ. આ (ફરવાની) દેહની ક્રિયા છે, કારણ કે હું શોક તરી ગએલો છું, અને શોક ગએલો હોવાથી, બીજું કાંઈ કરવાનું નથી. આથી એમ કહેલું છે કે જ્ઞાન થએલું હોય છતાં પણ જો શોક સંપૂર્ણ પ્રકારે દૂર થયો ન હોય, તો જ્ઞાન સારી રીતે થએલું નથી એમ જાણવું. 34.

એવી રીતે (કર્દમે) આજ્ઞા માગી ત્યારે પોતાના અવતારનું પ્રયોજન આ (કર્દમ) સારી રીતે જાણતો ન હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી તે કહેતાં ભગવાન્ તેને આજ્ઞા આપે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ॥

મયા પ્રોક્તં હિ લોકસ્ય પ્રમાણં સત્ય લૌકિકે॥
અથાજનિ મયા તુભ્યં યદવોચમૃતં મુને॥35॥

હે સત્યરૂપ! લૌકિકમાં મેં કહેલું લોકને પ્રમાણ છે. પછી મેં તમારા માટે જન્મ લીધો. હે મુનિ! મેં તમને કહેલું (તે) સત્ય છે. 35.

મારામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો એમ કહેવા, ભવિષ્યમાં ફલ અવશ્ય (પ્રાપ્ત) થવામાં વિશ્વાસ રહે તે માટે, પોતાનું વચન સત્ય હોવાનું જણાવે છે. હે 'સત્ય' સત્યરૂપ! લૌકિકમાં મેં કહેલું જ લોકને પ્રમાણ છે, કારણ કે હું જ જગત્ રચનાર અને (તેનું) પોષણ કરનારો છું, અને વળી મારું વચન જ વેદ છે. અથવા સત્યમાં અલૌકિકમાં અને લૌકિકમાં અથવા સત્યરૂપ લૌકિકમાં (મેં કહેલું પ્રમાણ છે). આથી એમ કહેવાયું કે અસુરોને (તે) પ્રમાણ નથી. તેથી (મારું) પોતાનું વચન પ્રમાણ હોવાનું સિદ્ધ થાય તે માટે, 'પછી' જૂદા

આરંભથી લૌકિક જડ તથા જીવ સિવાયનાનો મારો પણ જન્મ થયો. તે (અર્થ) ‘મેં જન્મ લીધો’ શબ્દોથી કહેલો છે. ‘મેં તમને કહેલું (તે સત્ય છે)’ શબ્દથી ‘પછી હું પોતાના અંશ અને કલાથી (3।।)’ એમ પહેલાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા, કહેલી છે. ‘તુભ્યમ્’ એટલે તમારા માટે. (મેં કહેલું) તે સત્ય જ છે. ‘હે મુનિ!’ એ સંબોધન બંનેનું1 (કર્દમને) જ્ઞાન થાય તે માટે (કરેલું છે.) 35.

1.પહેલાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું અને હવે તે સત્ય કરવા કપિલે કર્દમને ત્યાં જન્મ લીધો છે એ બંને વિષયોનું, એવો અર્થ જણાય છે.

(જન્મ લેવાનું) પ્રયોજન પણ પહેલાં કહેલું જ હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી તે કહે છે:

એતન્મે જન્મ લોકેઽસ્મિન્મુમુક્ષૂણાં દુરાશયાત્॥
પ્રસંખ્યાનાય તત્ત્વાનાં સંમતાયાત્મદર્શને॥36॥

આ લોકમાં મારો આ જન્મ દુષ્ટ દેહથી મુક્ત થવા ઈચ્છનારાઓ માટે આત્માનાં દર્શન માટે ઉપયોગી ગણાએલ તત્ત્વોની ગણત્રી માટે (થએલો) છે. 36.

મારો આ જન્મ દુષ્ટ દેહથી મુક્ત થવા ઈચ્છનારાઓ માટે (થએલો) છે. ‘આશય:’ દેહરૂપ છે, તે જો દુષ્ટ હોય તો આત્માનો નાશ કરે છે, તેથી એવી સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવા ઇચ્છતા પ્રાણીનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે તત્ત્વોની ગણત્રી કરવી જોઈએ, કારણ કે સાક્ષાત્ જોવામાં આવતા ઘણા ભેળસેળ ન થએલા થાંભલો વિગેરે પદાર્થો પણ વાંકા પોલાણવાળા વિગેરે (પ્રકારના) હોવાથી પુરુષ વિગેરેથી જૂદા જણાય છે, પરંતુ બીજી રીતે (જૂદા જણાતા) નથી; તો પછી ઇન્દ્રિયોથી જેઓનું જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા પરસ્પર ભેળસેળ થએલા કાલ આકાશ વિગેરેનું તો કહેવું જ શું? તેથી જ તે પદાર્થોની નામ અને વ્યાખ્યા વડે ગણત્રી કરવી જોઈએ. તે (ગણત્રી)નું પણ પ્રયોજન આત્માનું દર્શન થવાનું છે. (‘આત્મદર્શને’ શબ્દ) પ્રયોજન જણાવવા સાતમી વિભક્તિમાં (યોજેલો છે). આત્માનું જ્ઞાન થાય તે માટે, તત્ત્વોની પણ ગણત્રી કરવી જોઈએ. તે કરવામાં ન આવે તો સમૂહમાં પડેલો આત્મા તેમનાથી જૂદો જાણી ન શકાય. વળી આત્મા બે નથી એમ જણાવનારી શ્રુતિનો વિરોધ હોવાની શંકા ન કરવી1, કારણ કે જૂદા હોવાનો વ્યવહાર થતો હોય ત્યારે સાંખ્યનો ઉપયોગ થાય છે. નિર્ણય કર્યા વિનાનું સ્વભાવથી જેવું છે તેવું જગત્ આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી નથી, કારણ કે વિચારાતો પદાર્થ જણાએલો નથી2. તેથી વિચારાતા પદાર્થનાં જ્ઞાન દ્વારા આત્માનું જ્ઞાન થાય તે માટે (તત્ત્વોની ગણત્રી જરુરી છે) એમ તત્ત્વ જાણનારાઓ કહે છે. બીજા (પદાર્થો)થી જૂદા તરીકે આત્માનું જ્ઞાન થાય તે માટે (તે ગણત્રી જરુરી છે), એમ બીજાઓ કહે છે. પરલોક પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતાં સ્ત્રી શૂદ્ર અને નામમાત્ર બ્રાહ્મણોને તો વેદનું શ્રવણ થએલ નહિ હોવાથી, તેઓને તો વેદનો વિરોધ થવાની શંકા રહેતી નથી3. તેઓને દેહથી ઉત્પન્ન થએલ દોષરૂપ અહંકાર ન થાય તે જ (તત્ત્વોની ગણત્રીનું) ફલ છે. તેથી તેવા ગુણથી સમૃદ્ધ થએલો ઘણા સમય પછી ઉત્પન્ન થએલો બ્રાહ્મણનો દેહ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે

ફરીથી વેદ પ્રમાણે આત્માનો વિચાર થવાનો હોવાથી કાંઈપણ અયોગ્યતા નથી. તેથી જ (તત્ત્વોની) ગણત્રી આત્માનાં દર્શન માટે ઉપયોગી ગણાએલી4 છે, કારણ કે આત્માને જાણનારને સાંખ્ય (શાસ્ત્ર) સાથે વિરોધ નથી. 36.

1...1.સાંખ્ય ભેદ જણાવતું હોવાથી તે વેદથી વિરુદ્ધ હોવાની શંકા કરી, તેનું આ ભાગથી સમાધાન કરે છે. (પ્ર)

2.(જગત્ છે તેવું) આત્માનું જ્ઞાન થવામાં ઉપયોગી ન હોવાનું કારણ આથી કહેલું છે. 'આ સર્વ આ (આત્મ) રૂપ છે' શ્રુતિમાં 'આ' શબ્દથી દેખાતા સ્વરૂપવાળું અને 'સર્વ' શબ્દથી જગત્ કહેલાં નથી, કારણ કે (તેવો અર્થ કરતાં) પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય. પણ 'તે સત્ય છે' એમ પછી કહ્યું, તેથી સત્ય સ્વરૂપવાળું તેને કહેલું છે, અને સાંખ્ય પ્રપંચને સદ્રૂપ જણાવે છે; તેથી સાંખ્ય અને વેદનો વિરોધ નથી. (પ્ર)

3.અધિકારીમાં ભેદ હોવાથી (સાંખ્ય અને વેદ માં) વિરોધ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4.શ્વેતાશ્વતર વિગેરે ઉપનિષદોમાં તેમ ગણાએલી છે. (પ્ર)

"આ ગણત્રી જો હમણાંની હોય, તો આનું પ્રયોજન નથી, પણ જો પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલી હોય, તો અવતારનું પ્રયોજન નથી" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

એષ આત્મપથોઽવ્યક્તો નષ્ટ: કાલેન ભૂયસા॥
તં પ્રવર્તયિતું દેહમિમં વિદ્ધિ મયા ભૃતમ્॥37॥

આ લાંબા સમયથી ગૂમ થએલો આત્માનો માર્ગ અસ્પષ્ટ હતો. તેની પ્રવૃત્તિ કરાવવા આ દેહ મેં ધારણ કરેલો હોવાનું જાણો. 37.

અનંત કાલથી આવતો આ આત્માનો માર્ગ લાંબા સમયથી ક્ષીણ થતાં ગૂમ થએલો. પછી 'અસ્પષ્ટ' થયો, એટલે લોકમાં કયાંય પણ પ્રકટ ન હતો. પુરાણો તેનું ખીચડા તરીકે વર્ણન કરતાં હોવાથી, તે સ્પષ્ટ ન હતો. સંપૂર્ણ રીતે અપ્રકટિત હોય, તો તેને જાણનારાઓનાં સ્મૃતિ અને સંસ્કારનો નાશ થતાં, તેનો નાશ થાય. સર્વનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે તેની ફરી પ્રવૃત્તિ કરાવવા આ દેહ મેં ધારણ કરેલો હોવાનું જાણો. 37.

તેથી આ માર્ગથી બધાએનો મોક્ષ થતો હોવાથી, દેવહૂતિ વિગેરેનો પણ મોક્ષ થશે, તેથી બીજી ચિંતાનો ત્યાગ કરી તમે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ગચ્છ કામં મયાદિષ્ટો મયિ સંન્યસ્તકર્મણા॥
જિત્વા સુદુર્જયં મૃત્યુમમૃતત્વાય માં ભજ॥38॥

મેં આજ્ઞા આપેલા તમે ઇચ્છા પ્રમાણે ફરો, મને સમર્પણ કરેલાં કર્મથી ન જીતી શકાય તેવા મૃત્યુને જીતી પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવા મારું ભજન કરો. 38.

મેં 'આદિષ્ટ:' આજ્ઞા આપેલા તમે જાઓ, અહિંથી જઈ સદા ફર્યા કરજો. પછી કરવા યોગ્ય કહે છે કે:મને સમર્પણ કરેલાં કર્મથી ન જીતી શકાય તેવાં મૃત્યુને જીતી 'અમૃતત્વાય' પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવા મારું ભજન કરો. કર્મો ઘણા પ્રકારનાં છે. મૃત્યુને જીતવા

માટે સાધન તરીકે ઘણાંએ કર્મો કહેલાં છે. બધાંએ કર્મો ભગવાનને સમર્પણ કરવાં જોઈએ, એમ કેટલાક કહે છે, બીજાઓ કહે છે કે ભગવાનનાં ભજનથી વિરુદ્ધ (કર્મો)નો (ભજન થાય) તે માટે ત્યાગ કરવો જોઈએ. તે પૈકી પહેલાં (કહેલાં) મને સમર્પણ કરેલાં કર્મથી ન જીતી શકાય તેવા મૃત્યુને પણ જીતે છે. પછી વિઘ્ન કરનાર મૃત્યુ ન રહેવાથી પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે પાછલથી મારું ભજન કરવું જોઈએ. આરંભમાં ફરવાનું (અને) સર્વ કર્મનું સમર્પણ કરવું જોઈએ. તે થાય ત્યારે જો દેહનો ક્ષય ધોળા કેશ ભૂખ અને તરસ ન થાય, તો પછીપછી ભજન કરવું; કારણ કે ભજન સ્વસ્થ (પુરુષ)નું કાર્ય છે. ધોળા કેશ ન થવા વિગેરે મૃત્યુ ઉપરનો જય જણાવનાર છે. 38.

ભય તો દ્વૈતનું કાર્ય છે અને શોક દેહનું કાર્ય છે. તે બંને પછી દૂર થશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મામાત્માનં સ્વયંજ્યોતિ: સર્વભૂતગુહાશયમ્॥
આત્મન્યેવાત્મના વીક્ષ્ય વિશોકોઽભયમૃચ્છતિ॥39॥

પ્રાણીમાત્રનાં અંત:કરણમાં રહેલા, સ્વયં પ્રકાશતા આત્માને મને આત્માથી આત્માની અંદર જ જોઈને શોકરહિત થઈ અભય પ્રાપ્ત કરે છે. 39.

સાંખ્ય (શાસ્ત્ર)માં ચિત્સ્વરૂપ આત્મા જ 'ભગવાન્' શબ્દથી જણાવવામાં આવે છે. તેનું દેહથી વિખૂટો થએલો આત્મા આત્માથી (પોતાથી) જ ભજન કરે છે. આત્માથી (કરેલું) ભજન જ મુખ્ય છે. જેમ લોકમાં શરીરથી કરેલું (ભજન મુખ્ય) છે, અને દ્રવ્ય વિગેરેથી (કરેલું ભજન) હલકું છે, તેમ આત્માથી (કરેલું ભજન) મુખ્ય છે, (અને) દેહ ઇન્દ્રિયો વિગેરેથી કરેલુ હલકું છે, એવો (અર્થ છે). 'સ્વયં પ્રકાશતા, પ્રાણીમાત્રનાં અંત:કરણમાં રહેલા' વિશેષણોથી તે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે એમ જણાવવા તેના ગુણો કહેલા છે. તે પોતાની મેળે પ્રકાશનાર અને પ્રાણીમાત્રનાં અંત:કરણમાં રહેલ છે. તેથી તેને પ્રાપ્ત કરવા અથવા તેનું જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવાનો નથી. દેહથી જૂદો હોવાનું વિચારેલો પોતાનો આત્મા પ્રકટ થઈ તે સર્વત્ર રહેલા આત્માને પ્રકટ કરે છે. જેમ (કાષ્ઠની) બહાર રહેલો અગ્નિ કાષ્ઠની સાથે સંબંધમાં આવી કાષ્ઠની અંદર રહેલા અગ્નિને પણ મથન વિગેરે વિના જ તરત પ્રકટ કરે છે અને તેની સાથે ભળી જાય છે, તેમ આ વિષયમાં પણ જાણવું. (તેમ થાય) ત્યારે સર્વ આત્મા જ હોવાથી, ભય અને શોક દૂર થાય છે. વિચારવામાં આવતા1 પદાર્થનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારે તો 'તે આ છે' એમ જરાએ જણાતું નથી. સંબંધ2 થતાં કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ પણ (બહારના) અગ્નિમાં જ રહે છે, કારણ કે કાષ્ઠનો ભોગ થઈ જાય છે, અને તે (બહારના અગ્નિ)થી જ પ્રકાશેલો રહે છે. તે (અર્થ) 'આત્માથી આત્માની અંદર જ' શબ્દોથી કહેલ છે. એવી રીતે (આત્માનું) દર્શન થતાં જ ફરીથી સંઘાતમાં પડવાનો ભય ન રહેવાથી શોકરહિત થાય છે. પોતે જ સર્વ થતો હોવાથી (તે) અભય હોવાની યોગ્યતા કહેવાઈ. 39.

1.'મામ્' શબ્દથી કહેલા પદાર્થનું (પ્ર).
2.બહારના અગ્નિનો સંબંધ થતાં, (પ્ર)

એ રીતે તેને આજ્ઞા આપીને માતા માટે જે કહેવાનું છે તે કહે છે:

માત્રે ચાધ્યાત્મિકીં વિદ્યાં શમનીં સર્વકર્મણામ્॥
વિતરિષ્યે ગયા ચાસૌ ભયં ચાતિતરિષ્યતિ॥40॥

અને માતાને સર્વ કર્મને શાંત કરનારી આધ્યાત્મિકી વિદ્યા હું આપીશ, જેનાથી તે ભયને તરી જશે. 40.

આ (કર્દમને આપી તે) તો આધિદૈવિકી વિદ્યા કહી, માતાને તો આધ્યાત્મિકી વિદ્યા (આપીશ). તે (વિદ્યા)માં વિવેકથી (જૂદાંજૂદાં તત્ત્વોનાં જ્ઞાનથી) પોતાના આત્માનું જ જ્ઞાન થાય છે. તેથી જ (તે) સર્વ કર્મોને શાંત કરનારી છે. જો કે તે (દેવહૂતિ)નાં સાધનથી તે (વિદ્યા) (પ્રાપ્ત) નહિ થાય, છતાં પણ હું જ (તે તેને) આપીશ, વધારે દાન કરીશ; જે વિદ્યાથી અને મારી કૃપાથી તે સહેલાઈથી સંપૂર્ણ રીતે ભયને તરી જશે. 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી, શોકને (તરી જશે). (ભય અને શોકને) તરી જવું એટલે ફરી દેહ પ્રાપ્ત ન થવો તે. 40.

આત્મા સાથે પોતે ગ્રહણ કરેલ બે દેહના1 સમાચાર સાંભળીને, સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી કર્દમે તેમ કર્યું એમ સાત (શ્લોકો)થી કહે છે:

આદૌ તતો નિર્ગમનં વ્રતાનિ ચ બહિસ્તથા॥3॥
આન્તરં મનસા ધ્યાનં દોષાભાવસ્તથાન્તર:॥

આરંભમાં ત્યાંથી નીકળી જવું (41) અને તેવી રીતે બહારનાં વ્રતો (42), અંદરનું મનથી (કરેલું) ધ્યાન (43), અંદરનો દોષ ન હોવાનું (44), કા.31/2.

તતો ગુણાશ્ચ તત્રૈવ તતો જ્ઞાનોદયસ્તથા॥4॥
તત: ફલસ્ય સમ્પ્રાપ્તિ: પ્રાપ્તે જ્ઞાને ત્વિયં ક્રિયા॥

પછી તેનામાં જ ગુણો થવા (45), અને પછી જ્ઞાનનો ઉદય થવો (46), પછી ફલની પ્રાપ્તિ થવી (47), જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આવી પદ્ધતિ2 છે. કા.41/2.

1.પોતાના અને દેવહૂતિના બંને દેહની મુક્તિ થવાની છે એવા સમાચાર સાંભળીને, એવો અર્થ જણાય છે. 'પત્ની પોતાનું અર્ધ છે' એ શાસ્ત્રના વચન પ્રમાણે પત્નીના દેહને પણ પોતાનો ગણી 'પોતે ગ્રહણ કરેલ બે દેહના' એમ કહેલ હોવાનું જણાય છે.

2.આ છેલ્લાં વાકયમાં સાતે શ્લોકનો સમગ્ર અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં (કર્દમ) ત્યાંથી નીકળી ગયાનું કહે છે:

॥મૈત્રેય ઉવાચ॥

એવં સમુદિતસ્તેન કપિલેન પ્રજાપતિ:॥
દક્ષિણીકૃત્ય તં પ્રીતો વનમેવ જગામ હ॥41॥

અહો! તે કપિલે એમ કહેલો પ્રજાપતિ તેમની પ્રદક્ષિણા કરી, પ્રસન્ન થઈ, વનમાં જ ગયો. 41.

તે કપિલે ઉપર કહેલા પ્રકારે કહેલો (પ્રજાપતિ વનમાં ગયો). જો પોતે તેમ ન કરે, તો બીજો કોઈ પણ ના કરે, તેથી પ્રજાપતિ કર્દમ પોતે પુત્રની પ્રદક્ષિણા કરી, તેમનાં વચનથી

પ્રસન્ન થઈ, વનમાં જ ગયો. ‘હ’ ‘અહો’ શબ્દથી આશ્ચર્ય દર્શાવેલું છે કે ભગવાનને મૂકી વનમાં ગયો! અને (ભગવાનનાં) વચનને લીધે ગએલો. 41.

(વનમાં) ગએલાએ વ્રતો (આચર્યાં તે) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વ્રતં સ આસ્થિતો મૌનમાત્મૈકશરણો મુનિ:॥
નિ:સઙ્ગો વ્યચરત્ક્ષોણીમનગ્નિરનિકેતન:॥42॥

માત્ર આત્માનું શરણ કરનાર તે મુનિએ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું, (અને) સંગરહિત અગ્નિવિનાના અને ઘરવિનાના થઈ પૃથ્વી ઉપર ફરવા માંડ્યું. 42.

‘મૌન’ એટલે વાણીરૂપ ક્રિયાનો ત્યાગ. દેહ રહે ત્યાંસુધી તેને વ્રત તરીકે ધારણ કર્યું. આથી નામપ્રપંચનો ત્યાગ થયો. ‘માત્ર આત્માનું શરણ કરનાર’ વિશેષણથી રૂપપ્રપંચનો પણ ત્યાગ કહેલો છે. ‘આ આત્મા બ્રહ્મ છે’ એવી શ્રુતિ હોવાથી માત્ર આત્મા જ હતું શરણ જેનું તેવો (થયો). ‘મુનિ’ શબ્દથી વાસનામય પ્રપંચનો ત્યાગ (કહેલો છે) એ પ્રમાણે પોતે કરેલ પ્રપંચનો ત્યાગ કહીને ‘સંગરહિત’ વિશેષણથી બીજાથી થતો સંબંધ પણ ન હોવાનું કહેલું છે. ‘નિર્ગત:’ જતો રહેલો છે ‘સંગ’ સંગ જેનાથી (જેને), તેવો થયો. ફર્યા કરવું એ (સંન્યાસીનો) પોતાનો ધર્મ છે. ‘અગ્નિરહિત’ એટલે રસોઈ વિગેરે ન લેનાર, અને ‘અનિકેતન:’ ઘર વિગેરે વિનાનો થયો. અગ્નિના અને ઘરના સંબંધ વિના જેમ રહેવાય, તેમ ફરવા લાગ્યો. અગ્નિનો સ્પર્શ થએલા (પદાર્થ) ખાતો નહિ (અને) કયાંય પણ ઘરમાં પ્રવેશ કરતો નહિ, એવો અર્થ છે. 42.

નીચેના શ્લોકમાં અંદરનું (વ્રત) કહે છે:

મનો બ્રહ્મણિ યુઞ્જાનો યત્તત્સદસત: પરમ્॥
ગુણાવભાસે વિગુણ એકભક્ત્યાડનુભાવિતે॥43॥

જે સત્ અને અસત્ થી પર છે, જેમાં ગુણો ભાસે છે (પણ જે) ગુણરહિત છે (અને) અનન્ય ભક્તિથી અનુભવ થનારા તે બ્રહ્મમાં મનને યોજતાં...(43).

આ (કર્દમ) વૈદિક હોઈ, ઉપનિષદોમાં જણાવેલા પ્રકારે પાછાં વાળેલાં ચક્ષુઓવાળો થઈ, મનને બ્રહ્મમાં રોકી (43) અહંકાર વિગેરે વિનાનો થઈ (44), ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી (45), અને જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરી) (46) તેણે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું (47) એમ પાંચમા (સુડતાળીસમા શ્લોક) સાથે સંબંધ છે. પ્રપંચથી પર તે બ્રહ્મને બંને સ્વરૂપવાળું જાણીને એક (સ્વરૂપ) માહાત્મ્ય (જણાવવા) માટે હોવાનું જાણીને, બીજામાં મનને રાખી (સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું). વળી તે બ્રહ્મ કાર્ય અને કારણથી પર હોવા છતાં, ગુણો જેમાં જણાતા હતા તેવું હોઈ, કારણરૂપ ગુણોની પ્રવૃત્તિ કરાવનારું અને સત્ વિગેરે અંશોથી ગુણોને ઉત્પન્ન ન કરનારું છે એવો (અર્થ છે). તેની અંદર મન રાખવાનો ઉપાય ‘અનન્ય ભક્તિથી અનુભવ થનારાં’ વિશેષણથી કહેલો છે. અનન્ય ભક્તિથી, પ્રેમથી જ તેમાં સ્થિર થાય છે, અને ભક્તિથી તેમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી, સંગરહિતપણું વિગેરે બ્રહ્મના ગુણો (તેમાં મન રાખવામાં) નડતા નથી. 43.

જો મન બ્રહ્મમાં ભક્તિવાળું હોય, તો દેહ વિગેરેમાં અહંકાર (હોય તે) પોતાની મેળે જ દૂર થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

નિરહંકૃતિર્નિર્મમશ્ચ નિર્દ્વન્દ્વ: સમદૃક્ સ્વદૃક્॥
પ્રત્યક્ પ્રશાન્તધીર્ધીર: પ્રશાન્તોર્મિરિવોદધિ:॥44॥

અહંતારહિત અને મમતારહિત થઈ દ્વન્દ્વરહિત થઈ, સમ આત્માને જોનાર, અંદર દૃષ્ટિ કરનાર, શાંતબુદ્ધિવાળો, ધીર અને શાંત મોજાંવાળા સમુદ્ર જેવો થઈ...44.

હું અને મારું એવા અહંકારનાં કાર્યના બે પ્રકારો છે. 'અહંતારહિત અને મમતારહિત' વિશેષણથી તે બંને ન હોવાનું કહેલું છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી ઇચ્છા વિગેરેમાં પણ તે ધારણ કરતો ન હોવાનું (કહેલું છે). ત્યાર પછી દોષ પણ ન રહ્યા, એમ 'દ્વન્દ્વરહિત' વિશેષણથી કહેલું છે. જેમ લૌકિક સુખ પછી દુ:ખ જરુર (આવે છે), તેમ એક આવ્યા પછી બીજું આવે તે (બે) 'દ્વન્દ્વ' છે, જેવાં કે ભુખ અને તરસ, ઘડપણ અને મરણ, શોક અને મોહ વિગેરે દ્વન્દ્વો છે. પછી વિષયોમાં ભેદ જોવાનું પ્રયોજન ન રહેતાં, સર્વમાં સમાન દૃષ્ટિવાળો 'સમ' બ્રહ્મને જોતો હતો. આત્માને અથવા આત્માની (પોતાની) અંદર (બ્રહ્મ) જૂએ તે 'સ્વદૃક્' 'આત્માને જોનાર'. પછી બહાર જોવાથી તેને આત્માનું ભાન થતું ન હતું, એમ 'પ્રત્યક્' 'અંદર દૃષ્ટિ કરનાર' શબ્દથી કહેલું છે. તેને તેનું પોતાનું ભાન અંદર દૃષ્ટિ કરવાથી જ થતું હતું, એવો અર્થ છે. મોહવાળી બુદ્ધિથી બહિર્મુખ થવાય છે. તે (બહિર્મુખપણું) પણ ન હતું એમ 'શાંત બુદ્ધિવાળો' વિશેષણથી કહેલું છે. બહારનું (તે) તેવો હોવાનું ચિહ્ન 'શાંત મોજાંવાળા સમુદ્ર જેવો' દૃષ્ટાંતથી કહેલું છે. શાંત થએલાં છે મોજાંઓ જેનાં તેવો, મોજાં વિનાનો સમુદ્ર જેમ ચંચલ હોતો નથી, તેવો (તે થયો).44.

એ પ્રમાણે સર્વદોષવિનાનાને (તેને) ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વાસુદેવે ભગવતિ સર્વજ્ઞે પ્રત્યગાત્મનિ॥
પરેણ ભક્તિભાવેન લબ્ધાત્મા મુક્તબન્ધન:॥45॥

અંદરના આત્મારૂપ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ વાસુદેવમાં ઉત્તમ ભક્તિ હોવાને લીધે આત્માને પ્રાપ્ત કરી, બંધનોથી મુક્ત થએલો...45.

શુદ્ધ અંત:કરણમાં છ ગુણવાળા જ્ઞાનશક્તિવાળા ભગવાન્ પ્રકટ થાય ત્યારે સંન્યાસીઓએ જ્ઞાન (શક્તિ)વાળા ભગવાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું હોવાથી 'સર્વજ્ઞ' એમ કહેલું છે. વળી તે (ભગવાન્) પોતાનું સ્વરૂપ જ છે એમ 'અંદરના આત્મારૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. માત્ર અંદર (હોવા)પણું (કહેવામાં આવે), તો ભગવાન જ તેવી રીતે પણ સ્ફુરતા હોય, તેથી 'આત્મારૂપ' એમ કહેલું છે. 'ઉત્તમ' એટલે માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયા પછી (થએલ) સ્નેહવાળી ભક્તિ હોવાને લીધે એટલે ઘણા આદર સાથે મનથી કરાતા ભજનની ક્રિયાને લીધે, તેમનામાં આત્માને પ્રાપ્ત કર્યો, એટલે તેમની અંદર પોતાપણું પ્રાપ્ત કર્યું. પછી

(ભગવાનમાંથી) બહાર કાઢનારાં બંધનો દૂર થયાં. ‘એમ બંધનોથી મુક્ત થએલો’ વિશેષણથી કહેલું છે. 45.

પછી તેને (જે) જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

આત્માનં સર્વભૂતેષુ ભગવન્તમવસ્થિતમ્॥
અપશ્યત્સર્વભૂતાનિ ભગવત્યપિ ચાત્મનિ॥46॥

તેણે પોતાના આત્મારૂપ ભગવાનને સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા જોયા, અને ભગવદ્રૂપ પોતાના આત્મામાં પણ સર્વ પ્રાણીઓને જોયાં. 46.

ભગવાનજ પોતાનો આત્મા, તે સર્વપ્રાણીઓમાં રહેલા હતા, એમ સર્વ સ્થલે પોતાના આત્માને તેણે ભગવદ્રૂપ જોયો, અને સર્વ પ્રાણીઓને ભગવદ્રૂપ (પોતાના) આત્મામાં જોયા. જગતના આધાર અને આધેય1 બનેલ પોતાના આત્મારૂપ ભગવાનનો તેણે સાક્ષાત્કાર કર્યો, એવો અર્થ છે. 46.

1.આધેય એટલે જે બીજાના આધારે રહેલ હોય તે (અહિં જગત્).

એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતાં ફલ (થયું તે) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઇચ્છાદ્વેષવિહીનેન સર્વત્ર સમચેતસા॥
ભગવદ્ભક્તિયુક્તેન પ્રાપ્તા ભાગવતી ગતિ:॥47॥

ઇચ્છા અને દ્વેષ વિનાના, સર્વની અંદર સમાનતાવાળા, ભગવાનની ભક્તિવાળા ચિત્તથી તેણે ભગવાન્ સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત ક્ર્યું. 47.

જ્યારે વિષયો માટેનાં ઇચ્છા અને દ્વેષ જતાં રહે, અને સર્વમાં ભેદ ન હોવાનું ચિત્ત સ્વીકારે, ત્યારે જ બ્રહ્મરસના સંબંધવાળું ચિત્ત લૌકિક (પદાર્થ)માંથી નીકળી જાય છે. ચિત્તના દોષને લીધે જ વિષયમાં ભેદ જણાય છે. તેમ ન હોય તો એક જ વિષયમાં વારાફરતી રાગ અને દ્વેષ ન થાય. બ્રહ્મ સર્વમાં રહેલું હોવાથી, બ્રહ્મરસના સંબંધવાળું (ચિત્ત સર્વ) સમાન હોવાનું જ સ્વીકારે છે. આથી તેને બ્રહ્મની સ્થિતિ (પ્રાપ્ત થએલ હોવાનું) કહેલું છે. પછી ‘ભગવાનની ભક્તિવાળા’ વિશેષણથી મુખ્ય ભક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહે છે. ‘હું જે જેવો જેટલો છું’(11।।) એ વાક્ય પ્રમાણે તેને જ્ઞાન સાથેની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ; અને ‘ભગવાન્’ શબ્દનો એવો અર્થ છે કે વિષયોના જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન થયું. પછી તેને ભગવાનના સંબંધવાળી ગતિ પ્રાપ્ત થઈ. જે ગતિથી ભગવાન્ પધારે છે તે, અથવા ભગવાનની અંદર ગતિ, અથવા ભગવાનની સ્થિતિ એટલે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થયું, એવો અર્થ છે. 47.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધનાં ચોવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ અધ્યાય પચીસમો ॥

ઉક્તશ્ચતુર્ભિરધ્યાયૈ: સપ્રસંગો હરેર્ભવ:॥
જ્ઞાનરૂપં ચરિત્રં તુ નવભિ: સ્વસ્ય વર્ણ્યતે॥1॥

ચાર1 અધ્યાયોથી પ્રસંગ સાથે હરિનો જન્મ કહ્યો. (તેમનાં) પોતાનાં જ્ઞાનરૂપ ચરિત્રનું તો નવ (અધ્યાયો)થી વર્ણન કરવામાં આવે છે2. કા. 1.

પ્રકારા: સગુણા: સર્વે નવાડધ્યાયાસ્તતોડત્ર હિ॥
નવભાવં ગતા સાડપિ તદન્તે ત્વભવો ભવેત્॥2॥

અહિં સર્વ પ્રકારો સગુણ છે, તેથી ખરેખર નવ અધ્યાયો છે. તે (દેવહૂતિ) પણ નવ સ્વભાવવાળી થઈ. તે પછી તો મુક્તિ થાય. કા. 2.

ભગવદ્રૂપનિષ્પત્તૌ ભક્તિર્ભૂતાનિ સર્વથા॥
માત્રાસ્તત્ત્વાનિ સર્વાણિ ભુડ્ક્તે સર્વં યતો હરિ:॥3॥

ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવામાં ભક્તિ સર્વ પ્રકારે3 મહાભૂતો છે. સર્વ તત્ત્વો તન્માત્રાઓ છે, કારણ કે હરિ સર્વનો ભોગ કરે છે. કા. 3.

આત્મા તસ્યેન્દ્રિયં પ્રોક્તં યેન સર્વં સ પશ્યતિ॥
યોગ એવ હરેર્બુદ્ધિસ્તસ્માત્સર્વં પ્રકાશતે॥4॥

આત્મા જેનાથી તે (હરિ) સર્વ જૂએ છે તે તેમની ઇન્દ્રિય કહેલ છે. યોગ હરિની બુદ્ધિ જ છે. તેનાથી સર્વનો પ્રકાશ થાય છે4. કા. 7.

પઞ્ચવિંશે તથાડધ્યાયે ભક્તિયોગો નિરૂપ્યતે॥
વૈતૃષ્ણ્યં તસ્ય ચાઙ્ગં હિ ઇતરજ્ઞાનમેવ ચ॥5॥

અને પચીસમા અધ્યાયમાં ભક્તિયોગ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે વૈરાગ્ય અને બીજું જ્ઞાન તેનાં5 અંગ છે.કા.5.

પરમં સાધનં ભક્તિર્યથા ભવતિ મુક્તયે॥
યથાશાસ્ત્રસ્ય કથનં સન્તો ભક્તેશ્ચ સાધકા:॥6॥

જે પ્રકારે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે તે પ્રકારનું ઉત્તમ સાધન ભક્તિ છે6. તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે7 કહેલી છે, અને ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર સત્પુરુષો8નું નિરૂપણ કરેલું છે.કા. 6.

વંશ એવ મનો: પૃષ્ટસ્તેન જ્ઞાનં ન વર્ણયેત્॥
અત: શૌનકસંપ્રશ્નશ્ચરિત્રત્વં ચ બુધ્યતે॥7॥

મનુનો વંશ જ પૂછેલો તેથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ ન કરે. તેથી શૌનકનો પ્રશ્ન અને ચરિત્ર જોવામાં આવે છે. કા. 7.

1.એકવીસથી ચોવીસ સુધીના ચાર અધ્યાયોથી.

2.વિદુરે 3।5 માં પ્રશ્ન કરેલ તેથી અહિં ભેદ જણાવે છે. અહિં જે પદાર્થો કહેલા છે. તે 3।। ના પ્રશ્ન પ્રમાણે કરેલા છે. પ્રસંગથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી કહેલા છે. (પ્ર)
3.સર્વ પ્રકારે મહાભૂતો ઉપયોગી હોવાથી. (પ્ર)
4.ભગવદર્થસૃષ્ટિમાં રહેલાં મહાભૂત, તન્માત્રા, ઇન્દ્રિય તથા બુદ્ધિનાં લક્ષણ ત્રીજી તથા ચોથી કારિકામાં કહેલાં જાણવાં. આ બે કારિકાથી સ્કંધના અર્થ (સર્ગ) પ્રમાણે પચીસમાથી અઠ્ઠાવીસમા સુધીના ચાર અધ્યાયોની સંગતિ કહેલી છે. (પ્ર)
5.'તેનાં' એટલે ભક્તિયોગના ફલ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી અંગો છે. 'બીજું જ્ઞાન' એટલે (સર્વથી) જૂદા તરીકે આત્માનું જ્ઞાન, બે અંગોવાળી ભક્તિ ભગવાન્ માટે રચાએલાં મહાભૂતોના આધિદૈવિક સંસ્કારરૂપ અહિં કહેલી છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
6.બીજા પ્રકારે (પુરુષાર્થના પ્રકારે) વિભાગ પાડતાં, આ 'ધર્મ' જણાવનાર અધ્યાય છે. (પ્ર)
7.'શાસ્ત્ર પ્રમાણે' એટલે શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેવી રીતે, કારણ કે આ 'ધર્મ' જણાવનાર છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
8.સત્પુરુષોનું નિરૂપણ તો ગુરુ ઉપયોગી હોવાથી બંને પ્રકારના (વિભાગમાં) સામાન્ય છે. આ કારિકામાં 'ચ' 'અને' શબ્દથી સત્પુરુષોને ધર્મની પણ પ્રાપ્તિ કરાવનાર જણાવેલા છે. (પ્ર)

ગયા અધ્યાયમાં કપિલની ઉત્પત્તિ કહી. તેમનું જ્ઞાનરૂપ ચરિત્ર કહ્યું નહિ, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી શૌનક તે પૂછે છે:

કપિલસ્તત્ત્વસંખ્યાતા ભગવાન્ સ્વાત્મમાયયા॥
જાત: સ્વયમજ: સાક્ષાદાત્મપ્રજ્ઞપ્તયેનૃણામ્ ॥1॥

તત્ત્વોની ગણત્રી કરનાર ભગવાન્ કપિલે-પોતે જન્મરહિત હોવા છતાં મનુષ્યોને આત્માનું જ્ઞાન થાય તે માટે-પોતાની માયાથી મનુષ્યદેહથી જન્મ લીધો. 1.

ચરિત્રકથનપ્રશ્નસ્તત્રાતૃપ્તિસ્તથાત્મન:॥
સામાન્યતોઽપ્યતૃપ્તિશ્ચ પ્રકૃતૌ સાધિકા મતા॥8॥

ચરિત્ર કહેવા સંબંધી પ્રશ્ન (1) તેમજ તે વિષયમાં પોતાની તૃપ્તિ થતી ન હોવાનું (કહેવું) (2), અને સામાન્ય રીતે (ચરિત્રના કથનથી) તૃપ્તિ થયેલ નથી. સ્વભાવમાં તે (તૃપ્તિ)ને અધિક માનેલી છે. (3). કા.8.

આરંભમાં ચરિત્ર પૂછે છે. 'તત્ત્વસંખ્યાતા' એટલે તત્ત્વોની ગણત્રી કરનાર; તત્ત્વો સંબંધી શંકા હોવાથી અહિં બીજો કોઈ તે કહી શકે તેમ નથી એવો (અર્થ છે). 'ભગવાન્' શબ્દથી એમ (કહેલું છે કે) જ્ઞાન (કપિલનો) પોતાનો ગુણ હોવાથી, પોતાના અવતાર વિના જ્ઞાન પ્રકટ થશે નહિ. 'પોતાની માયા'થી એટલે સર્વ થવાની શક્તિથી કપિલનાં સ્વરૂપથી 'જાત:' સાક્ષાત્ પ્રકટ થયા. પોતે જન્મરહિત હોવા છતાં-(તેમને) લોક પોતાની જાતના ન જાણે તો (તેમનું) માને નહિ1 તેથી મનુષ્યોને 'આત્મપ્રજ્ઞપ્તયે' આત્માનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય તે માટે-પોતે મનુષ્યદેહથી જન્મ લીધો, એવો અર્થ છે. આથી2 એવો નિશ્ચય થાય છે કે

જીવોને આત્માનું જ્ઞાન થાય તે માટે તેનાથી3 તેમણે કાંઈક કર્યું. તે (તમે મને) કહો, એવો અર્થ છે. 1.

1.'તેમનું માને નહિ' એટલે તે જન્મરહિત અને પોતાથી જ પ્રકાશતા હોવાનું ન માને. (પ્ર) તેમનો ઉપદેશ માને નહિ, તેમના ઉપદેશની દરકાર કરે નહિ એવો અર્થ જણાય છે. (પ્ર)

2.'આથી' એટલે આ કહ્યું તેથી. (પ્ર)

3.'તેનાથી' એટલે તે (કપિલના) પ્રાકટ્યથી. (પ્ર)

(ઉપર) કહેલું કારણથી (કારણ જણાવી) નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છે:

ન હ્યસ્ય વર્ષ્મણ: પુંસાં વરિમ્ણ: સર્વયોગિનામ્॥
વિશ્રુતૌ શ્રુતદેવસ્ય ભૂરિ તૃપ્યન્તિ મેડસવ:॥2॥

પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ સર્વ યોગીઓએ વરણ કરવા યોગ્ય, કીર્તિથી પ્રાપ્ત થતા આમનું નિરંતર શ્રવણ કરતાં મારા પ્રાણોને બહુ તૃપ્તિ થતી નથી. 2.

પુરુષોમાં 'વર્ષ્મણ:' શ્રેષ્ઠ, સર્વ યોગીઓએ 'વરિમ્ણ:' વરણ કરવા યોગ્ય (આમની) 'વિશ્રુતૌ' કીર્તિનું નિરંતર શ્રવણ કરવા છતાં (તૃપ્તિ થતી નથી). શ્રવણમાં જ દેવનો પ્રકાશ થાય છે, અથવા શ્રવણથી (તે) પ્રકાશે છે, અથવા કીર્તિ જેમને પ્રિય છે તેવા (તે છે), અથવા કીર્તિથી (કીર્તનથી) પ્રાપ્ત થાય તેવા છે1. મારા 'અસવ:' પ્રાણોને બહુ તૃપ્તિ થતી નથી. તેથી સામાન્ય રીતે (તમે) વર્ણન કરેલ હોવા છતાં સંપૂર્ણ રીતે વર્ણન કરો, એવો ભાવ છે. 2.

1.આ વાક્યમાં 'શ્રુતદેવસ્ય' 'કીર્તિથી' પ્રાપ્ત થતા શબ્દના અર્થો કરેલા છે.

નીચેના શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે બધુંએ ભગવાનનું ચરિત્ર પૂછે છે:

યદ્યદ્વિધત્તે ભગવાન્ સ્વચ્છન્દાત્માડડત્મમાયયા॥
તાનિ મે શ્રદ્દધાનસ્ય કીર્તન્યાન્યનુકીર્તય॥3॥

ભક્તોની ઇચ્છાને અનુસરવાના સ્વભાવવાળા ભગવાન્ પોતાની માયાથી જેજે કરે છે તે કીર્તન કરવા યોગ્ય (કાર્યો) શ્રદ્ધાવાળાને મને કહો. 3.

'સ્વાનાં' ભક્તોની 'છન્દ:' ઇચ્છા, તેને અનુસરવાનો સ્વભાવ છે જેમનો તેવા (ભગવાન્ છે). ચરિત્ર કરવામાં પણ પોતાની માયા (તેમનું) સાધન છે. 'જેજે' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) જ્ઞાન ક્રિયા વિગેરેના ભેદોની (આમાં) જરુર નથી. તે બધાંએ (કાર્યો) સંપૂર્ણ રીતે કીર્તન કરવા યોગ્ય હોવાથી તમારે જરુર કહેવાં જોઈએ, (અને) શ્રદ્ધાળુએ મેં (તેમનું) અવશ્ય શ્રવણ કરવું જોઈએ. મારી શ્રદ્ધા પણ તમારે કહેવાનાં કારણરૂપ છે. 3.

જેવા શૌનકે પ્રશ્ન કર્યા, તેવા જ વિદુરે કરેલા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેતાં, (સૂત) મૈત્રેય દ્વારા જ આ ચરિત્ર કહે છે:

॥ સૂત ઉવાચ ॥

દ્વૈપાયનસખસ્ત્વેવં મૈત્રેયો ભગવાંસ્તથા॥
પ્રાહેદં વિદુરં પ્રીત આન્વીક્ષિક્યાં પ્રચોદિત:॥4॥

આન્વીક્ષિકીના સંબંધમાં એ પ્રમાણે પ્રેરણા કરાએલા વ્યાસના મિત્ર ભગવાન્ મૈત્રેયે પ્રસન્ન થઈ વિદુરને તે પ્રમાણે આ કહેલું. 4.

આન્વીક્ષિકીના સંબંધમાં વિદુરથી પ્રેરણા કરાયેલા મૈત્રેયે વિદુરને ઉત્તર આપેલો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. વિદુરનો પ્રશ્ન થતાં, (તેનો) અવશ્ય ઉત્તર આપવા માટે મૈત્રેયના ત્રણ ગુણો કહેલા છે કે 1.(વિદુરના) પિતાનો મિત્ર હોવાથી 2.જગતનો મિત્ર હોવાથી અને 3.ભગવાન્ હોવાથી (મૈત્રેયે ઉત્તર આપ્યો), કારણ કે 1.વિદુર વ્યાસનો પુત્ર હતો 2.પ્રાણી અને 3.ભક્ત1 હતો. 'આન્વીક્ષિકી' એટલે આત્મવિદ્યા. કેટલાક મનનરૂપ વિદ્યા એમ (તેનો અર્થ કરે છે.) 4.

1.(1) મૈત્રેય વ્યાસનો મિત્ર હતો. (જુઓ 3।12) અને વ્યાસ વિદુરના પિતા હતા. (2) મૈત્રેય જગતનો એટલે પ્રાણિમાત્રનો મિત્ર હતો અને વિદુર પ્રાણી હતો. (3) મૈત્રેય ભગવાન્ હતા અને વિદુર ભક્ત હતો.

દેવહૂતિ અને કર્દમનો સંવાદ કહેવા માટે, કર્દમ ગયા પછી કપિલ ત્યાં જ રહ્યા એમ મૈત્રેય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ ॥

પિતરિ પ્રસ્થિતેઽરણ્યં માતુ: પ્રિયચિકીર્ષયા॥
તસ્મિન્બિન્દુસરેઽવાત્સીદ્ભગવાન્ કપિલ: કિલ॥5॥

પિતા વનમાં ગયા, ત્યારે માતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ કપિલ ખરેખર તે બિંદુ સરોવરમાં રહ્યા. 5.

મોટા પુરુષોનું ઘરમાં રહેવાનું માબાપ માટે હોય છે એમ જણાવવા, પિતા વનમાં ગયા, ત્યારપછી માતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી (કપિલ) તે જ બિંદુ સરોવર સમીપ રહ્યા. 'બિન્દુ:' બિંદુ છે 'સરસિ' સરોવરમાં જેની અંદર તે ('બિન્દુસર:' એમ) સમાસના અંતે 'અ' છે. (ત્યાં કપિલે) વાસ જ કર્યો, કારણ કે જિજ્ઞાસા થયા પછી જ કહેવું (ઉપદેશ આપવો) જોઈએ, કેમકે ભૂખ્યાને જ અન્નનું દાન થાય. ભવિષ્યમાં થવાનો વૃત્તાંત (તે) જાણતા હતા, એમ જણાવવા 'ભગવાન્' શબ્દ (યોજેલો છે). 'કપિલ' નામથી તે પ્રયોજનથી જ અવતાર (લીધાનું) સૂચવેલ છે. 'કિલ' 'ખરેખર' શબ્દથી એમ (જણાવ્યું છે કે) ભગવાનની ક્યાંય પણ (બીજાને) અધીનપણાથી સ્થિતિ અયોગ્ય છે. 'કિલ' શબ્દથી (આ વૃત્તાંત) પ્રસિદ્ધ હોવાથી (મૈત્રેયે) પોતાનો દોષ ન હોવાનું (જણાવ્યું છે). 5.

તમાસીનમકર્માણં તત્ત્વગ્રામાગ્રદર્શનમ્॥
સ્વસુતં દેવહૂત્યાહ ધાતુ: સંસ્મરતી વચ:॥6॥

બ્રહ્માનાં વચનનું સ્મરણ કરતાં દેવહૂતિએ કર્મમાં ન રોકાએલા, તત્ત્વોના સમૂહના નિર્ણયનાં જ્ઞાનવાળા, બેઠેલા પોતાના તે પુત્રને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 6.

પછી પતિ જતાં થએલ તીવ્ર શોક જતો રહ્યો ત્યારપછી દેવહૂતિએ તે બેઠેલા પુત્રને કહ્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. જ્ઞાનના ઉપદેશને દૃઢ કરવામાં (તે પુત્રની) પ્રસિદ્ધિ

હતી. ‘બેઠેલા’ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે તે સમયે તે) ચિંતાતુર ન હતા. ‘કર્મમાં ન રોકાએલા’ એટલે તપ યોગ વિગેરેરૂપ કોઈ પણ, કર્મમાં રોકાએલા નહતા. તેમ ન હોય (કર્મમાં રોકાએલા હોય), તો તેવાને પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય નથી. તત્ત્વોના સમૂહનો ‘અગ્રં’ નિર્ણય, તેનું જ્ઞાન હતું જેમને તેવા, એ વિશેષણથી પ્રશ્ન કરવા માટે યોગ્ય સ્વરૂપ કહેલું છે. ‘પોતાના પુત્રને’ શબ્દથી વિશ્વાસ, નિર્ભયપણું અને દોષ ન હોવાપણું કહેલ છે. જો કે પતિએ પુત્ર જ્ઞાન આપશે એમ કહેલું, છતાં તે આશ્વાસન આપવા માટે પણ (કહેલું) હોય, તેથી ‘હે મનુની પુત્રિ! આ (કૈટભનો નાશ કરનાર) તારા ગર્ભમાં પ્રવેશેલા છે’ (3।।) એ બ્રહ્માનું વચન બ્રહ્માએ કહેલું, તેને જ પ્રમાણ ગણેલું છે, કારણ કે તે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર સર્વના પિતાને સ્થાને હોવાથી (તેમને) તેમ કહેવામાં કાંઈપણ પ્રયોજન હોવાનું સંભવતું નથી. 6.

પોતે પ્રશ્ન કરનારી છે અને તેમણે ઉત્તર આપવા જ અવતાર લીધેલો છે એમ તેની (દેવહૂતિની પોતાની) પ્રાર્થના કહેવા માટે દૃઢ કરતાં, (દેવહૂતિ) નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. તેમાં આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં પોતાનો વૈરાગ્ય કહે છે:

॥ દેવહૂતિરુવાચ॥

નિર્વિણ્ણા નિતરાં ભૂમન્નસદિન્દ્રિયતર્પણાત્॥
યેન સંભાવ્યમાનેન પ્રવિષ્ટાડન્ધંતમ: પ્રભો:॥7॥

હે સર્વશક્તિવાળા! દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ, જેને આદરપૂર્વક કરવાથી, હે પ્રભો! મારો અંધતમ:માં પ્રવેશ થએલો છે, તેનાથી મને ઘણો જ ખેદ થએલો છે. 7.

‘ભૂમન્’ ‘હે સર્વશક્તિવાળા! ’ સંબોધન કપિલમાં સર્વ શક્તિ હોવાનું સૂચવે છે. દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિ કરવાથી મને ખેદ થએલો છે. ઇન્દ્રિયો પોતાને માટે ઉપયોગી નથી. ભગવાન્ સર્વરૂપ હોવાથી જો ‘(આ)ભગવાન્ છે’ એવી બુદ્ધિથી તેમનું પોષણ કરવામાં આવે તોપણ આ દુષ્ટ હોવાથી, પોતાનો ગુણ ભાવ કરવાની (ભજવવાની) જ, કારણ કે ઇન્દ્રિયો ઉત્તમ હોય ત્યારે જ ભગવાનનું ભજન થાય છે એવો સિદ્ધાંત છે. તેથી જ દુષ્ટ ઇન્દ્રિયો હોય ત્યારે જેમનો પરિચય નથી તેવા ભગવાનના ચરણની સેવા ન કરવી, કારણ કે ભગવાન્ પ્રકટ થએલા ન હોય ત્યારે જેનો આશ્રય કરવામાં આવે તેના ગુણો સર્વથી બલવાન હોય છે. તેથી ‘દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિથી મને ખેદ થએલો છે’ એમ કહેલું છે. ખેદના કારણરૂપ ઇન્દ્રિયોએ કરેલો અપરાધ ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. જે ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિ સદા આદરપૂર્વક કરવાથી મારો અંધતમ:માં પ્રવેશ થએલો છે. ‘સમ્ભાવના’ એટલે આદરપૂર્વક તેની પૂર્તિ કરવી. દુષ્ટોનું કાર્ય પોષણ કરનારનો નાશ કરવાનું હોવાથી, મેં ‘અંધતમ:’ એટલે મહામોહમાં પ્રવેશ કરેલો છે. ‘હે પ્રભો!’ સંબોધનથી જેમ બીજાએ પીડેલો પુરુષ પ્રભુના સ્થાનમાં કકળાટ કરે છે, તેવો કકળાટ જણાવેલો છે.7.

આપે તો આ પ્રયોજનથી જ અવતાર લીધેલો છે એમ કહે છે:

તસ્ય ત્વં તમસોડન્ધસ્ય દુષ્પારસ્યાદ્ય પારગમ્॥

સચ્ચક્ષુર્જન્મનામન્તે લબ્ધં મે ત્વદનુગ્રહાત્॥8॥

તરી ન શકાય તેવા તે અંધતમ:ને પાર લઈ જનાર ઉત્તમ ચક્ષુરૂપ આપને મેં આપની કૃપાથી જન્મો પછી હમણાં પ્રાપ્ત કરેલ છે. 8.

ઇન્દ્રિયો વિગેરેએ (પ્રાપ્ત) કરાવેલા, દેશ અને કાલની હદવિનાના અંધતમ:ને (પેલે) પાર જે ચક્ષુ પોતાની અલૌકિક શક્તિથી લઈ જાય તે જ આપ છો, (અને) ઘણા જન્મો પછી 'મે' મેં (તે ચક્ષુ) પ્રાપ્ત કરેલ છે. તે (પ્રાપ્ત કરવા)નું પણ સાધન આપની કૃપા જ છે. 8.

વળી આપ સાક્ષાત્ ભગવાન્ છો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ય આદ્યો ભગવાન્પુંસામીશ્વરો વૈ ભવાન્ કિલ॥
લોકસ્ય તમસોઽન્ધસ્ય ચક્ષુ: સૂર્ય ઇવોદિત:॥9॥

આપ ભગવાન્ જે પુરુષોમાં આદ્ય અને પુરુષોના ખરેખર ઈશ્વર છો તે સૂર્યની પેઠે અંધકારને લીધે અંધ બનેલા લોકના પ્રકાશ કરનાર તરીકે ઉત્પન્ન થએલા છો. 9.

(આપ) આદ્ય પુરુષ છો. બ્રહ્મા વિગેરે સર્વ પુરુષોના આપ જ આદ્ય કારણરૂપ છો, અને કારણ જ બ્રહ્મ છે. (આપ) કાલ વિગેરે નથી એમ જણાવવા 'ભગવાન્' શબ્દ યોજેલો છે. (કપિલ) માત્ર ઉત્પન્ન કરનાર હોય તો બ્રહ્મ હોવાનું સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી 'આપ પુરુષોના ખરેખર ઈશ્વર છો' શબ્દોથી વશ રાખનાર હોવાનું પણ કહેલું છે. 'કિલ' 'ખરેખર' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવ્યું છે), અને વળી આપે પાલન કરવા માટે અવતાર લીધેલો છે, કારણ કે અંધકારને લીધે અંધ બનેલા લોકના ચક્ષુરૂપ અને સૂર્યરૂપ આપ ઉત્પન્ન થએલા છો. અંધકારથી અંધ બનેલાના ચક્ષુ એટલે પ્રકાશક અથવા સૂર્ય આપ છો. મારું પણ આપ ચક્ષુ છો, (અને) લોકનું ચક્ષુ1 છો એમ (કહેલ) હોવાથી ફરી તે જ અર્થ કહેવારૂપ (દોષ) નથી. અથવા (મારા) પોતાના પ્રતિ ચક્ષુરૂપ અને સર્વ પ્રતિ સૂર્યરૂપ (આપ છો). 8.

1.ગયા શ્લોકમાં પોતાનું ચક્ષુ કહેલ અને અહિં લોકનું ચક્ષુ કહે છે, તેથી ફરી તે જ અર્થ કહેવારૂપ દોષ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી, નીચેના શ્લોકમાં વિજ્ઞપ્તિ કરે છે:

અથ મે દેવ સંમોહમપાક્રષ્ટું ત્વમર્હસિ॥
યોઽવગ્રહોઽહંમમેતીત્યેતસ્મિન્યોજિતસ્ત્વયા॥10॥

હવે હે દેવ! 'હું મારું' એવો જે આગ્રહ આ (દેહ)માં આપે મૂકેલો છે તે મારો ઘણો મોહ આપ દૂર કરો. 10.

હે મોહનો નાશ કરનાર દેવ! મારો મોહ આપ દૂર કરો. આ (કરવા)ની આપની જ શક્તિ છે, કારણ કે આપે જ આ દેહમાં 'હું મારું' એવો 'અવગ્રહ:' આગ્રહ મૂકેલો છે, તેથી આપે જ (તે) દૂર કરવો જોઈએ. 10.

'બધામાં હું (આગ્રહ) મૂકું છું, પરંતુ દૂર કરતો નથી' એમ કહેવામાં આવે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

તં ત્વા ગતાડહં શરણં શરણ્યં સ્વભૃત્યસંસારતરો: કુઠારમ્॥
જિજ્ઞાસયાડહં પ્રકૃતે: પૂરુષસ્ય નમામિ સદ્ધર્મભૃતાં વરિષ્ઠમ્॥11॥

તે શરણ કરવા યોગ્ય, પોતાના સેવકોના સંસારરૂપ વૃક્ષના કુહાડારૂપ આપને હું શરણ આવું છું, પ્રકૃતિનું અને પુરુષનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી ઉત્તમ ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ આપને હું નમન કરું છું. 11.

શરણ આવેલાનો (મોહ) તો આપ દૂર કરો છો. 'તે' એટલે મોહ દૂર કરવાની શક્તિવાળા આપ (મને) ભાગ્યથી પ્રાપ્ત થયા છો, તેથી હું (આપના) શરણ આવું છું, અને આપ શરણ કરવા યોગ્ય છો.

યથા વિદ્યાસુ યા વિદ્યા યસ્ય તત્રૈવ સા ભવેત્॥
શરણાગતધર્મોડપિ શરણ્યે સોડપિ કશ્ચન॥9॥
સ્વસ્વામી હરિરેવૈક: શરણ્ય ઇતિ તદ્વચ:॥

જેમ વિદ્યાઓમાં જેની જે વિદ્યા હોય તે તેની અંદર જ રહે છે, તેમ શરણ આવેલા પ્રતિનો ધર્મ પણ શરણ કરવા યોગ્યમાં રહેલો છે. તે (શરણ કરવા યોગ્ય) પણ કોઈક છે. પોતાના સ્વામી હરિ એકલા શરણ કરવા યોગ્ય હોવાથી તે (તેવું) વચન (કહેલું છે). કા. 91/2.

વળી સ્વભાવથી પણ ભગવાન્ પોતાના સેવકોના સંસારને ફીટાડે છે, અને શરણ આવેલાઓ સેવક સમાન છે. તેથી શરણ આવતાં (જતાં), સંસાર ફીટાડવાનું (ભગવાન્) પોતે જ કરશે, એમ 'સંસારરૂપ વૃક્ષના કુહાડારૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. કલ્પથી આરંભી મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રહેતા, આરંભરહિત અને અંતવાળા, કર્મ કાલ વિગેરે મુકરર કરેલા અંત વિનાના (સંસારરૂપ વૃક્ષનો) 'કુઠારં' છેદ કરનાર (આપ છો). તે સંસારમાં જો ભગવાન્ પ્રવેશ કરે, તો જેમ કુહાડાનો (વૃક્ષમાં) પ્રવેશ થતાં (તેનો નાશ થાય છે), તેમ તેનો (સંસારનો) નાશ થાય. તે (ભગવાન્) પતિ, પુત્ર વિગેરે સ્વરૂપથી ભક્તોના સંસારમાં જ પ્રવેશ કરે છે, બીજાના (સંસારમાં પ્રવેશ કરતા) નથી. તેથી 'પોતાના સેવકોના' એમ કહેલું છે, કારણ કે તે (સેવકો પોષણ કરવા યોગ્ય) છે. કાલ અથવા કર્મ તેમનું પોષણ કરતાં નથી તેથી, અને (ભગવાન્) અદ્ભુત કર્મ કરનારા હોવાથી તેમનો સંસારમાં પ્રવેશ, (સંસારનો) નાશ કરનારો થાય છે. 'વૃક્ષના' એ એકવચનથી એમ સૂચવેલું છે કે બધાએ ભક્તો ભગવદીય તરીકે એક ભાવના વિગેરે ગુણવાળા હોવાથી (તેઓનો) સંસાર એક જ છે. જો કે (ભક્તના) પોતાના પ્રયત્ન વિના જ, (સંસારની) અંદર પ્રવેશ કરેલા (ભગવાન્) પોતે જ (તેનો) નાશ કરશે અને આ તેમને પ્રવેશ કરાવવાનો પ્રયત્ન નથી, છતાં પણ જિજ્ઞાસાને લીધે સર્વ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે એમ 'હું નમન કરું છું' (વિગેરે) શબ્દોથી કહે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં જ્ઞાનની ઇચ્છાથી આપને ગુરુ તરીકે હું નમન કરું છું. ખાસ ગુણના ભેદથી માતા પણ નમસ્કાર કરે તેમાં દોષ નથી; કારણ કે જેમ દેહ તે (માતા)થી ઉત્પન્ન થએલો અને પુષ્ટ થએલો છે, તેમ જ્ઞાન અથવા ફલ જેનાથી ઉત્પન્ન (પ્રાપ્ત) થાય, તે સેવક પુત્ર અથવા બીજો

કોઈ (હરકોઈ હોય) તે જૂદો ખાસ ગુણ હોવાને લીધે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય જ છે. 'પુરુષ જ આદર કરવા યોગ્ય છે, પ્રકૃતિ (તેવી) નથી' એવું જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ સંપૂર્ણ રીતે કરવો (જાણવો) જોઈએ.

'ઉત્તમ ગુણ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ' શબ્દોથી ગુરુનું લક્ષણ કહેલું છે. શાંતિ વિગેરે બ્રહ્મના ગુણો ઉત્તમ ગુણો છે, તેમને જેઓ ધારણ કરે છે, પરંતુ માત્ર કોઈક સમયે આચરતા નથી, એટલે જેઓમાં શાંતિ વિગેરે દૃઢ છે એવો અર્થ છે. તેઓમાં (આપ) શ્રેષ્ઠ છો. તેઓ જ ગુરુઓ થવા યોગ્ય છે, તો પછી તેઓના ગુરુ (આપ યોગ્ય હો તે) માં કહેવું જ શું? 11.

એ પ્રમાણે તર્ક સાથેનું માતાનું વચન શ્રવણ કરીને, માત્ર પૂછેલું સ્વરૂપ કહેવાથી જ્ઞાન થઈ શકશે નહિ એવા વિચારથી (કપિલે) બધોએ શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ ॥

ઇતિ સ્વમાતુર્નિરવદ્યમીપ્સિતં નિશમ્ય પુંસામપવર્ગવર્ધનમ્॥
ધિયાઽભિનન્દ્યાઽઽત્મવતાં સતાં ગતિર્બભાષ ઇષત્સ્મિતશોભિતાનન:॥12॥

એ પ્રમાણે પોતાની માતાનું દોષરહિત પુરુષોના મોક્ષની વૃદ્ધિ કરનારું ઇચ્છેલું જાણીને, બુદ્ધિથી (તેનું) અભિનંદન કરી, સહેજ હાસ્યને લીધે શોભતા મુખવાળા, ઉત્તમ ભગવદીયોનાં ફલરૂપ (ભગવાને તેને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.12.

(દેવહૂતિ) પોતાની માતા હોવાથી, ગુરુ તરીકે તેનાં વચનનો આદર કરવો જોઈએ, અને (તે) દોષરહિત હોવાથી તે (કપિલ)નું ઇચ્છેલું હતું, કારણ કે તેનો વિષય સંસારને ફીટાડનારો હતો, કે જેને માટે તેણે અવતાર લીધો હતો. તે બંને1 એક પ્રકારનાં જ થયાં, તેથી સંતોષથી તેણે કહ્યું એમ જણાવે છે. 'પુરુષોના મોક્ષની વૃદ્ધિ કરનારું' વિશેષણથી એમ (જણાવેલું છે કે) જો એક (પુરુષ)ને સાધનથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, તો તેને જોઈને બીજો પણ સાધન કરવાનો ઉદ્યમ કરે, એમ મોક્ષની (તે) વૃદ્ધિ કરે છે. મુખથી (કપિલ) અભિનંદન કરે, તો (દેવહૂતિ) સ્ત્રી હોવાથી કદાચ અભિમાનનો આશ્રય કરે. તેથી બુદ્ધિથી અભિનંદન કરી, પ્રશ્ન કરનારના ગુણના વિચાર પ્રમાણે કહેવાનું જણાવી, પોતાના ગુણના વિચાર પ્રમાણે પણ કહેવાનું તેમણે જરુરી (માન્યું) એમ 'ઉત્તમ ભગવદીયોનાં ફલરૂપ' શબ્દોથી કહેલું છે. 'આત્મવન્ત:' શ્રીકૃષ્ણ સાથે રહેનારા (ભગવદીયો), તેવા હોવાનું બહારનું ચિહ્ન જિતેંદ્રિયપણું છે. ઉત્તમ પુરુષો તે ગુણવાળા છે. પૂર્ણ સાધનવાળા, ભગવાનના ગુણથી ગુણવાળાઓએ જે 'ગતિ:' પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે તેવા (કપિલ છે). તેથી આ (કપિલ) ફલરૂપ છે. તેનાં સાધન કરવામાં આવે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય તેવા હોવાથી, સ્વરૂપનું દાન કરવાના ઉપાયરૂપ સાધન તે અવશ્ય કહેશે એમ કહેલું છે. 'સહેજ હાસ્યથી શોભતું હતું મુખ જેમનું' એ વિશેષણથી (કપિલનો) સંતોષ જણાવેલો છે, કારણ કે સંતોષ પામેલાનું વચન જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું

છે. મંદહાસ્ય પણ મંદ અને સહેજ મોહ કરાવનારું હતું, કારણ કે (કપિલ) પુત્રપણું સાચવતા હતા. 12.

1.માતાનું વચન અને પોતાના અવતારનું પ્રયોજન એ બંને, એવો અર્થ જણાય છે.

સાંખ્ય(મત)માં ત્યાગ સદાનો હોવાથી, તે ન કહેતાં, અંગ તરીકે તે (ત્યાગ) કહીશ એમ વિચારી નીચેના શ્લોકથી આરંભી પંદર (શ્લોકો)થી યોગ પ્રમાણે જ શાસ્ત્રાર્થ કહે છે.

યોગ: પ્રશંસારૂપેણ પ્રમાણેનાપિ વર્ણ્યતે॥10॥
ચિત્તાલંબનરૂપો હિ યોગસ્તત્ર પ્રતિષ્ઠિત:॥

યોગનું નિરૂપણરૂપ લક્ષણથી1 (10) અને પ્રમાણથી (11) પણ વર્ણન કરવામાં2 આવે છે, કારણ કે ચિત્તના પ્રયત્નરૂપ યોગ તેમાં3 સ્થિર રહેલો છે. કા.101/2.

અન્તરાત્મા સ્વયં ચિત્તમિન્દ્રિયાણિ તથા તનુ:॥11॥
વેદે સાંખ્યે ચ યોગે ચ શૈવે વૈષ્ણવ એવ ચ॥
મૂલરૂપાણિ શાસ્ત્રાણાં નિયમાર્થં નિરૂપણાત્॥12॥

અંતરાત્મા4, (જીવ) પોતે5, ચિત્ત, ઇન્દ્રિયો અને દેહને વેદમાં સાંખ્યમાં અને યોગમાં શૈવ (શાસ્ત્ર)માં તેમજ વૈષ્ણવ (શાસ્ત્ર)માં જાણવા યોગ્ય સ્વરૂપવાળાં (કહેલાં છે), કારણ કે શાસ્ત્રો (આમને) નિયમમાં રાખવા કહેલાં6 છે. કા. 12.

આત્મશેષો હ્યહંકાર: સ સાંખ્યે વિનિરૂપ્યતે॥
એકીકૃત્ય મનશ્ચિત્તં યોગો હ્યત્ર પ્રવર્તતે॥13॥

કારણ કે આત્માના પરિણામરૂપ અહંકાર છે, તેનું સાંખ્યમાં નિરૂપણ7 કરેલું છે. અહિં8 મન અને ચિત્તને એક કરી ખરેખર યોગની પ્રવૃત્તિ થએલી9 છે. કા. 13.

જ્ઞાનક્રિયારૂપભેદાચ્છાસ્ત્રાર્થે જ્ઞાનમુખ્યતા॥
અતશ્ચિત્તં પુરસ્કૃત્ય યોગમાહ હરિ: સ્વયમ્॥14॥

જ્ઞાનરૂપ અને ક્રિયારૂપના ભેદથી પ્રવર્તતા શાસ્ત્રના અર્થમાં જ્ઞાન મુખ્ય છે. તેથી ચિત્તનો આદર કરીને10 હરિએ પોતે યોગ કહેલો છે. 14.

ચિત્તસ્ય રૂપભેદશ્ચ યચ્ચ રૂપમિહોચિતમ્॥
તાદૃશસ્ય ફલં ચાપિ સાધનાનિ બહૂનિ ચ॥15॥

અને ચિત્તનાં સ્વરૂપનો ભેદ (15) અને (તેનું) જે સ્વરૂપ અહિં પ્રશંસાપાત્ર છે (16) અને વળી તેવાં (ચિત્ત)નું ફલ (17) અને ઘણાં સાધનો (18), કા. 15.

તત્રાપ્યેકસ્ય નિર્ધારસ્તસ્ય સાધનમેવ ચ॥
તસ્યાપિ વિષય: પ્રોક્તશ્ચતુર્ભિ: ષોડશાત્મક:॥16॥

તેમાં પણ એક11 (સાધન)નો નિશ્ચય (19) અને વળી તેનું12 સાધન (20), (અને) તેનો13 પણ સોળ ગુણવાળો વિષય ચાર (શ્લોકો)થી કહેલો છે. (21।). કા. 16.

તસ્ય સાધનતારૂપં તથાત્વં મોક્ષસાધને॥
બલિષ્ઠાત્તુ ફલં સિધ્યેત્તસ્માદિતિ વિનિર્ણય:॥17॥

તે (વિષય)નું સાધન હોવાપણાનું સ્વરૂપ (25), મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં તેવાપણું14 (26) (અને) તે સર્વથી બલવાન સાધનથી ફલનું તો પ્રાપ્ત થવાનું (27) એવો નિર્ણય (કરેલો છે). કા. 17.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી યોગની પ્રશંસા કહે છે. તે પૈકી પહેલાં નીચેના શ્લોકથી (તેનું) સ્વરૂપથી ઉત્તમપણું કહે છે:

॥શ્રીભગવાનુવાચ॥

યોગ આધ્યાત્મિક: પુંસાં મતો નિ:શ્રેયસાય મે॥
અત્યન્તોપરતિર્યત્ર દુ:ખસ્ય ચ સુખસ્ય ચ॥13॥

આધ્યાત્મિક યોગ, જેમાં દુ:ખ અને સુખનો અત્યંત નાશ થાય છે, તે મેં પુરુષોના મોક્ષ માટે માન્ય કરેલો છે.13.

કારણ કે યોગ ઘણા પ્રકારનો છે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર (કરવા)માં જે (યોગ) ઉપયોગી છે તે આધિદૈવિક છે, આત્માનો સાક્ષાત્કાર (કરવા)માં (જે ઉપયોગી યોગ છે તે) આધ્યાત્મિક, અને આધિભૌતિક યોગ (1)અણિમા વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર, (2)શરીરનો વિજય કરનાર અને (3) પ્રાણનો વિજય કરનાર એવા ત્રણ પ્રકારનો છે. પહેલો તો બીજાં શાસ્ત્રનું15 અંગ છે. અહિં બીજો મુખ્ય છે. તે 'આધ્યાત્મિક' શબ્દથી કહેલો છે. તેથી પુરુષોના મોક્ષ માટે (મેં) માન્ય કરેલો છે. જેઓ સ્વરૂપને પ્રકૃતિથી જૂદું જાણે છે, તે (યોગનો) વિષય પ્રાપ્ત કરેલાઓ16 આધ્યાત્મિક યોગના અધિકારી છે. તે યોગ તેઓને ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી તેઓના મોક્ષ માટે (મેં) 'મત:' માન્ય કરેલો છે. આધ્યાત્મિક યોગ તેવો હોવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. 'જેમાં' એટલે જે યોગમાં દુ:ખ અને સુખનો અત્યંત નાશ થાય છે. (નાશ થએલા) પોતાની જાતના પદાર્થનું ફરી ઉત્પન્ન ન થવું તે (પદાર્થનો) અત્યંત નાશ છે. 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી બંનેનાં સાધનોનો (અત્યંત નાશ કહેલો છે). આત્મા સિવાયના સર્વેનો નાશ જેમાં છે, એવો અર્થ છે. 13.

1.'રૂપેણ' એટલે લક્ષણથી. (પ્ર)
2.બે શ્લોકોથી વર્ણન કરવામાં આવે છે. (પ્ર)
3.'તેમાં' એટલે દેવહૂતિમાં. ગયા દશમા શ્લોક પ્રમાણે દેવહૂતિમાં યોગ સ્થિર થએલો છે. (પ્ર)
4.'અંતરાત્મા' એટલે અહંકાર.
5.પોતે એટલે જીવ. (પ્ર)
6.વેદ વિગેરે પાંચે શાસ્ત્ર પોતપોતાની રીતે આમને નિયમમાં રાખવા માટે કહેલાં હોવાથી, આમનું જ્ઞાન જરુરી હોઈ, આ જાણવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
7.આત્માના પરિણામરૂપ જે અહંકાર, તે વિઘ્ન કરનાર હોઈ તેને સાંખ્યમાં ખાસ નિયમમાં રાખવા યોગ્ય કહેલો છે. (પ્ર)
8.'અહિં' એટલે (આ) ઉપદેશમાં. (પ્ર)

9.સાંખ્ય અને યોગ ફલમાં જૂદાં નથી, તેથી મન અને ચિત્તને એક કરી આ ઉપદેશમાં યોગની પ્રવૃત્તિ થએલી છે. તેનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનરૂપ અને ક્રિયારૂપ એવા ભેદથી પ્રવૃત્ત થતાં શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન મુખ્ય છે. તેમ હોવાથી જ્ઞાન થાય ત્યારે અહંકારનો નાશ થાય છે, અને તે ફલ ચિત્ત વશ રાખવાથી થાય છે, અને ચિત્તને વશ રાખવાનું યોગથી થાય છે, તેથી અહિં આધ્યાત્મિક યોગનો ઉપદેશ કરેલો છે. (પ્ર)
10.'ચિત્તનો આદર કરીને' એટલે તેના અધિકારને વિચારીને. (પ્ર)
11.'એકનો' એટલે ભક્તિરૂપ સાધનનો. (પ્ર)
12.'તેનું સાધન' એટલે ભક્તિનું સંગરૂપ સાધન. (પ્ર)
13.'તેનો' એટલે સંગનો (પ્ર)
14.'તેવાપણું' એટલે પ્રયત્ન કરતા અંત:કરણથી ઉપયોગી થવાપણું. (પ્ર)
15.'બીજા શાસ્ત્રનું' એટલે ભક્તિ અને જ્ઞાન શાસ્ત્રનું. (પ્ર)
16.'વિષય પ્રાપ્ત કરેલાઓ' એટલે યોગનો વિષય જેઓએ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેવાઓ. (પ્ર)

બીજા યોગોથી જૂદો પાડી, તે જ (યોગ) હું તને કહીશ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તમિમં તે પ્રવક્ષ્યામિ યમવોચં પુરાડનઘે॥
ઋષીણાં શ્રોતુકામાનાં યોગમુર્વઙ્ગનૈપુણમ્॥14॥

હે પાપરહિત! આ યોગ જે પહેલાં મેં શ્રવણ કરવા ઇચ્છતા ઋષિઓને કહેલો અને જેની અંદર ઘણાં અંગોથી નિપુણતા પ્રાપ્ત થાય છે તે હું તેને કહીશ. 14.

'જે મેં (પહેલાં) કહેલો' શબ્દોથી આ (યોગ) અનાદિ હોવાનું કહેલું છે. આ પાપરહિતોને જ ફલ આપે છે એમ જણાવવા 'હે પાપરહિત!' એવું સંબોધન કરેલું છે. આમાં ઋષિઓને જ વિશ્વાસ થાય છે એમ જણાવવા 'ઋષિઓને' કહેલું છે. 'શ્રવણ કરવા ઇચ્છતા' વિશેષણથી તેઓને પણ આ જરૂરી (હોવાનું કહેલું છે). ઘણાં અંગોથી થાય છે નિપુણતા જેમાં તેવો (આ છે) (ઘણાં અંગોમાં નિપુણતા હોય) ત્યારે જ (આ યોગ) સ્થિર થાય છે. 14.

"સંસાર ભગવાનની ઇચ્છાથી અથવા અજ્ઞાનથી થાય છે, તેમાં યોગથી શું વળે?" એવી શંકા થાય, તેથી સંસાર ચિત્તને અધીન છે, એવો શાસ્ત્રાર્થ કહે છે; કારણ કે 'ચિત્તની ક્રિયાઓને રોકવી તે યોગ' એવું યોગનું લક્ષણ છે. જો ચિત્ત જેનું મૂલ છે તેવો જ સંસાર હોય, તો યોગ ઉપયોગી છે, નહિતો (ઉપયોગી) નથી. તેથી નીચેના શ્લોકમાં ચિત્ત બંધન અને મુક્તિનું કારણ હોવાનું કહે છે:

ચેત: ખલ્વસ્ય બન્ધાય મુક્તયે ચાત્મનો મતમ્॥
ગુણેષુ સક્તં બન્ધાય રતં વા પુંસિ મુક્તયે॥15॥

ચિત્ત ખરેખર આ આત્માનો બંધ કરાવનારું અને મોક્ષ કરાવનારું મનાએલું છે. ગુણોમાં આસક્ત હોય તો બંધ કરાવે છે અને ભગવાન્ ઉપર સ્નેહવાળું હોય તો મોક્ષ કરાવે

છે. 15.

'ખલુ' 'ખરેખર' શબ્દથી સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ અનુભવને પ્રમાણ જણાવેલ છે. આ એક જ (આત્મા)નો બંધ કરાવનારું અને મોક્ષ કરાવનારું પોતાનું ચિત્ત જ મનાએલું છે. ઉત્તરાર્ધમાં તેના પ્રકારનો ભેદ કહેલો છે. ગુણો એટલે વિષયોમાં આસક્ત અથવા સ્નેહવાળું હોય, તો બંધ કરાવે છે (અને) 'પુંસિ' ભગવાનમાં આસક્ત અથવા સ્નેહવાળું હોય તો મોક્ષ કરાવે છે. સાધન સ્વભાવથી એક પ્રકારનું હોવા છતાં, પોતાના ગુણના વિષયનાં જૂદાપણાંને1 લીધે બંધ અને મોક્ષ કરાવે છે.

ચિત્તસ્વભાવ આસક્તિર્યસ્ત્યક્તું નૈવ શક્યતે॥
સ્નેહો રતિરિતિ પ્રોક્ત: સંસ્કારાચ્છાસ્ત્રતશ્ચ સ:॥18॥

ચિત્તનો સ્વભાવ જેનો ત્યાગ થઈ જ ન શકે તે આસક્તિ. સ્નેહને 'રતિ' એમ કહેલ છે. તે સંસ્કારથી અને શાસ્ત્રથી થાય છે2 કા. 18. 15.

1.પોતાના એટલે ચિત્તના આસક્તિ અને સ્નેહ એવા જે બે ગુણો, તેમના વિષય જૂદા હોવાને લીધે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.'લોકમાં આસક્તિ અને સ્નેહનો એક જ અર્થ છે, છતાં તેમને અહિં જૂદા કહેવાનું શું પ્રયોજન?' જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કારિકાથી તેમનાં સ્વરૂપનો ભેદ કહેલો છે. (પ્ર).

લોકમાં વિષય અનુભવથી સારી રીતે જણાએલો હોવાથી તેને ન કહેતાં નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી (મનની) શુદ્ધિનું આત્મા ઉપર ઘણું પરિણામ થવાનું કહે છે:

અહંમમાભિમાનોત્થૈ: કામલોભાદિભિર્મલૈ:॥
વીતં યદા મન: શુદ્ધમદુ:ખમસુખં સમમ્॥16॥
તદા પુરુષ આત્માનં કેવલં પ્રકૃતે: પરમ્॥
નિરન્તરં સ્વયંજ્યોતિરણિમાનમખણ્ડિતમ્॥17॥
જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્તેન ભક્તિયુક્તેન ચાત્મના॥
પરિપશ્યત્યુદાસીનં પ્રકૃતિં ચ હતૌજસમ્॥18॥

મન જ્યારે 'હું' 'મારું' એવા અભિમાનથી ઉત્પન્ન થએલા કામ લોભ વિગેરે મલોથી મુક્ત થઈ, શુદ્ધ, દુ:ખરહિત, સુખરહિત સમ થાય છે, ત્યારે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવાળા તથા ભક્તિવાળા મનથી પુરુષ આત્માને કેવલ, પ્રકૃતિથી પર, ભેદરહિત, પોતાની મેળે પ્રકાશનાર, ઘણો સૂક્ષ્મ, અખંડિત ઉદાસીન જૂએ છે, અને પ્રકૃતિને બલરહિત જૂએ છે. 16।।.

નિર્મલ મન જ આત્માને ગ્રહણ કરે છે, અને કામ લોભ વિગેરે મનના મલ છે, અને દેહ વિગેરેમાં 'હું' 'મારું' એવા અભિમાનથી તે (મલો) (ઉત્પન્ન થાય છે). જ્યારે (મન) તેમનાથી મુક્ત થાય છે, એમ (કહી) સાધનો વારંવાર કરવાનું સૂચવેલું છે. તે સાધનો આગળ કહેશે. 'અહં નામનું ચિહ્ન કુશલ (પુરુષે) દૂર કરવું' એવું ફલ, 'ગુરુ હંસ પ્રતિ...' વિગેરે સાધનો, અને 'ઇચ્છારહિતપણાંથી કામને જીતવો' વિગેરે ઉપાયો કહેશે. તે ઉપાયોથી જ્યારે

મલોનો નાશ થાય ત્યારે તેમનાથી મુક્ત થએલું મન શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ (મન)નું ચિહ્ન 'દુ:ખ રહિત સુખરહિત' વિશેષણોથી કહેલું છે. તે મનને વિષયના સંબંધવાળાં સુખ તથા દુ:ખ જણાતાં નથી. 'તેવું થાય જ કેમ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સમ' વિશેષણ કહેલું છે. જ્યારે સર્વ બ્રહ્મ હોવાના વિચારથી વિષયમાં રહેલો ભેદ મન ગ્રહણ કરતું નથી, ત્યારે તે 'સમ' થાય છે. તેથી જ તે સુખ તથા દુ:ખ ને જાણતું નથી. 16.

તેવા મનથી આત્માને જૂએ છે એમ સત્તરમા શ્લોકમાં કહે છે. આત્માનો જૂદો સાક્ષાત્કાર ત્યારે જ થાય છે, બીજા સમયે આત્મા દેહમાં પ્રવેશ કરેલો જણાય છે. 'કેવલ' એટલે દેહથી મુક્ત થએલો. અહિં 'પ્રકૃતિ' શબ્દથી સ્વભાવ કહેલો છે. પ્રાકૃત1 (પદાર્થો)ના સંબંધવાળો આત્મા પ્રકૃતિના સ્વભાવવાળો હોય છે1. તેને જ્યારે વશ રાખનાર થાય, ત્યારે (તેનાથી) સ્વભાવ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો થાય (ગણાય), એવો અર્થ છે. તેવો2 (અર્થ) ન હોય તો પહેલાં જ તેને 'કેવલ' કહેલ હોવાથી, (આ વિશેષણથી) તે જ અર્થ ફરી કહેવા રૂપ દોષ થાય2 અને3 (પ્રકૃતિને) વશ રાખનાર હોય, તો પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન કરેલો થાય (ગણાય)3. ભગવાન્ સાથે 'ભેદરહિત', એટલે (આ) જીવ અને (આ) બ્રહ્મ એવા વિભાગરહિત. તે પણ (બ્રહ્મમાં) ભળી જવાથી નહિ, પરંતુ બ્રહ્મરૂપ થવાથી એમ 'પોતાની મેળે પ્રકાશનાર' વિશેષણથી કહેલું છે. તે પોતે જ પોતાને પ્રકાશનારો થએલ છે. 'અણિમાનમ્' એટલે ઘણો સૂક્ષ્મ. (આત્મા) જાણવામાં આવે તેમાં અહંકાર વિગેરેનું (તેની) સાથે ભાન થતું ન હોવાથી જેમ આકાશ વિરલ કહેવાય છે, તેમ 'સૂક્ષ્મ' કહેલો છે, પરંતુ નાનામાં નાના કદવાળો હોવાનું પણ (કહેલું) નથી. આત્માને દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો વિગેરે સર્વમાં (તેમનો) આત્મા બનેલ, કોઈ પણ ભાવથી ખંડિત ન થએલ, સર્વરૂપ જૂએ છે. 17.

આવાં આત્માનાં સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થવામાં મનની માત્ર શુદ્ધિ જ કારણ નથી, પરંતુ (બીજાં) પણ ત્રણ કારણો છે એમ અઢારમા શ્લોકમાં કહે છે. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ભક્તિનાં અંગ બનેલાં છે, અને તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારાં અંગો છે; પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં નથી. સાધન તરીકે સદા કરવામાં આવતી ભક્તિ પણ યોગરૂપ છે. 'ચ' 'તથા' શબ્દથી બીજાં ભક્તિનાં સાધનોવાળાં પણ 'આત્મના' મનથી-આત્મા સાથે એકપણું પ્રાપ્ત કરેલ (અને) વિષયોની ઇચ્છાથી તેમાંથી બહાર ન નીકળેલા-મનથી આત્માને જૂએ છે. જ્ઞાન થાય ત્યારે પ્રકૃતિને પ્રેરણા કરવાની શક્તિ થાય છે (આવે છે), (અને) પછી ઘણો ભોગ સંભવે છે, તેથી પ્રકૃતિ સાથે હોવાનું સંભવે છે. તેમ નથી એમ કહેવા 'ઉદાસીન' વિશેષણ યોજેલું છે. પ્રકૃતિનું તો જરાએ બલ હોતું નથી એમ 'અને પ્રકૃતિને બલરહિત જૂએ છે' શબ્દોથી કહેલું છે. પ્રકૃતિ માત્ર વાસનાથી4 રહે છે, એવો અર્થ છે. 18.

1...1.પ્રકૃતિ શબ્દથી આત્માનો સ્વભાવ કહેલો છે. 'તે ક્યો?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે, તેથી 'પ્રકૃતિથી પર' શબ્દોનો અર્થ 'પહેલાંનાં સ્વભાવ ઉપર જેણે વિજય મેળવેલો છે તેવો' જાણવો એવો ભાવ છે. (પ્ર)

2...2." ‘પ્રકૃતિથી પર’ નો અર્થ ‘પ્રકૃતિથી જૂદો’ કરવામાં શું દોષ?” એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર)
3...3." ‘ત્યારે પ્રકૃતિને વશ રાખનાર’ એવો અર્થ કરો,” એમ કહેવામાં આવે તેથી આ વાક્ય કહે છે. પ્રકૃતિમાં રોકાએલ હોય, તો નિયમન કરવા માટે પ્રકૃતિની તેને જરુર રહે. એમ હોય તો ‘ઉદાસીન’ શબ્દનો વિરોધ થાય. તેથી પહેલાં કહેલો અર્થ જ નિશ્ચિત જાણવો, એવો અર્થ છે. (પ્ર). આ 1।3 નોટ પ્રકાશની યોગ્ય જણાતી નથી. ‘આત્માના સ્વાભાવ’ ને ‘પ્રકૃતિ’ કહેલ હોય તેવું જણાતું નથી. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. સ્વભાવથી આત્મા પર છે. વળી પ્રકૃતિથી પર હોય તે પ્રકૃતિથી જૂદો ન હોય એમ બનવું કઠિન છે. પ્રકૃતિથી પરને પ્રકૃતિને વશ રાખવા પ્રકૃતિની જરુર રહે છે અને તેથી તે ‘ઉદાસીન’ હોઈ શકે નહિ, એ તર્ક પણ વિચિત્ર જણાય છે. તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલો છે. પ્રાકૃત પદાર્થો સાથે આત્મા ભળેલ હોય ત્યારે તે પ્રકૃતિના સ્વભાવવાળો હોય છે, પણ પ્રકૃતિને વશ કરનાર થાય ત્યારે તેણે પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો ગણાય, એટલે તે પ્રકૃતિથી પર, અથવા પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન કરનારો ગણાય, એવો અર્થ જણાય છે.
4.‘વાસના’ એટલે સ્મરણશક્તિથી પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન.

એ પ્રમાણે સાધન સહિત આત્માનું જ્ઞાન થવાનું જણાવીને, તેમાં જો ચિત્તનો પ્રેમ અથવા આસક્તિ થાય તો તે મન મુકિત કરાવનારું થાય છે એમ કહ્યું. આ સીધી રીતે અને પરંપરાથી ઘણાં સાધનોથી થઈ શકે તેવું હોવાથી, બધાંએ સાધનરૂપ અને બધું ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારું એક જ સાધન સહેલાઈથી થઈ શકે તે માટે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ન યુજ્યમાનયા ભક્ત્યા ભગવત્યખિલાત્મનિ॥
સદૃશોઽસ્તિ શિવ: પન્થા યોગિનાં બ્રહ્મસિદ્ધયે॥19॥

યોગીઓને બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય તે માટે સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનમાં ભક્તિ જેવો કલ્યાણકારી માર્ગ નથી. 19.

ભગવાનમાં યોજેલી ભક્તિ જેવો માર્ગ નથી. (આ) બીજા (માર્ગ)નો સિદ્ધાંત હોવાથી ભગવન્માર્ગ સાથે વિરોધ છે. આરંભમાં યોગના અભ્યાસમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારાને બ્રહ્મપણું થાય તે માટે સાધન કરવા ઇચ્છનારાઓનું સાધન ભક્તિ જ છે. ‘સર્વના આત્મારૂપ’ શબ્દનો અર્થ કેટલાક એવો કહે છે કે ચિદ્રૂપ નારાયણ સર્વના આત્મારૂપ હોવાનું જાણવામાં આવે, ત્યારપછી ભક્તિ કરવી. બીજાઓ એમ કહે છે સર્વમાં ભગવાનની ભક્તિ કરવી. સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા વિગેરે ન થાય તે માટે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને (ભજન) કરવું. અહિં ‘ભગવાન્’ શબ્દથી બ્રહ્મા અથવા સત્ત્વમૂર્તિ જ કહેલ છે. ‘બ્રહ્મસિદ્ધિ:’ એટલે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ. 19.

નીચેના શ્લોકમાં તે ભક્તિનું કારણ કહે છે:

પ્રસંગમજરં પાશમાત્મન: કવયો વિદુ:॥
સ એવ સાધુષુ કૃતો મોક્ષદ્વારમપાવૃતમ્॥20॥

કવિઓ સંસર્ગને આત્માનું1 અવિનાશિ બંધન કરનાર જાણે છે. સત્પુરુષો સાથે કરેલો તે જ મોક્ષનું ખુલ્લું દ્વાર છે. 20.

કારણ કે ભક્તિ ત્યાગથી (પ્રાપ્ત) થતી નથી, પરંતુ ચિત્તની પેઠે જ્યારે સંસર્ગ (તેના) વિષયના ભેદથી જૂદા પ્રકારનો થાય, ત્યારે (તે) ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. આ શ્લોકથી તે (સંસર્ગ) ને ચિત્તની સમાન કહે છે. (સંસર્ગને) 'અજરમ્' જરારહિત (અવિનાશિ) 'પાશં' બંધન કરનાર, પણ દેહ વિગેરેનું નહિ પરંતુ આત્માનું (બંધન કરનાર) જાણે છે. હરકોઈ (પદાર્થ)માં ઘણો સંગ (થાય તેને) 'કવિઓ (તેવો) જાણે છે', એમ પ્રમાણ કહેલું છે. તે જ ઘણો સંગ જો સત્પુરુષો સાથે કરેલો હોય, તો મોક્ષનું દ્વાર ખુલ્લું થાય છે. જેમ ભગવાન્ ઉપરનો સ્નેહ મુક્તિ કરાવે છે, તેમ સત્પુરુષોનો સંગ મોક્ષનું દ્વાર છે. જેમ જ્ઞાન વિગેરેમાં સંગ વિગેરે દ્વારરૂપ કોઈક, જેની સાથે સંગ હોય તેનો કુદરતી દોષ હોય છે, (અને) તે ઉઘાડતાં જ્ઞાન વિગેરેથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થાય છે, તેવો સત્પુરુષો સાથેના સંગમાં કોઈ પણ કુદરતી સંગનો દોષ નથી, તે (અર્થ) 'ખુલ્લું' વિશેષણથી કહેલો છે. 20.

1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ પણ લીધેલો છે.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી સત્પુરુષોનાં લક્ષણો કહે છે:

તિતિક્ષવ: કારુણિકા: સુહૃદ: સર્વદેહિનામ્॥
અજાતશત્રવ: શાન્તા: સાધવ: સાધુભૂષણા:॥21॥

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ સહનશીલ દયાળુ અને મિત્ર, જેમને શત્રુ થએલા નથી તેવા, શાંત, સદાચારી, સદાચારરૂપ ભૂષણવાળા, 21.

સન્ત: ષોડશધર્મા વૈ ધર્માસ્તે ત્રિવિધા મતા:॥
ભૌતિકાદિવિભેદેન એકસ્તુ સહજ: સ્મૃત:॥19॥

સત્પુરુષો ખરેખર સોળ ગુણોવાળા છે. તે ગુણો આધિભૌતિક વિગેરેના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના મનાએલા છે, એક (ગુણ)1 તો કુદરતી મનાએલો છે. કા.19.

ઉપયોગી તથા ચૈકો ભૌતિકાસ્ત્રય એવ હિ॥
આધ્યાત્મિકાસ્તુ ચત્વાર: સપ્ત ચૈવાધિદૈવિકા:॥20॥

તેમજ એક ઉપયોગી2 (ગુણ કહેલો છે), આધિભૌતિક ત્રણ જ છે, આધ્યાત્મિક તો ચાર છે અને આધિદૈવિક સાત જ છે. કા.20.

પઞ્ચધા ચેદ્ ગુણા ન સ્યુ: સર્વેષાં સિદ્ધયો ન હિ॥
ભૌતિકાનામભાવે તુ લૌકિકાસ્તે ન સંશય:॥21॥

જો ગુણો પાંચ પ્રકારના ન હોય તો સર્વને સિદ્ધિઓ (પ્રાપ્ત) ન થાય. ભૌતિક (ગુણો) ન હોય, તો તેઓ લૌકિક જ થાય, (એમાં) સંશય નથી.21.

અલૌકિકા હિ તે સેવ્યા નિર્દુષ્ટાસ્તદનન્તરૈ:॥
સપ્તભિસ્તે મહાત્માનસ્તદભાવે ન તૈ: ફલમ્॥22॥

કારણ કે અલૌકિક જ તેઓ (આધિભૌતિક ગુણો) સાચવવા જોઈએ, ત્યારપછીનાથી3 દોષરહિત થાય છે, અને સાત (આધિદૈવિક ગુણો)થી તેઓ મહાત્મા થાય છે. તે4 ન હોય તો તેનાથી ફલ (પ્રાપ્ત) થતું નથી. કા.22.

આરંભમાં આધિભૌતિક ત્રણ ગુણો કહે છે. (1)સર્વ પ્રાણીઓનો અપરાધ સહન કરે તે 'સહનશીલ' (2)તેઓ અપરાધો કરે ત્યારે પણ 'દયાળુ' રહે છે. (અને) તેમનાં દુ:ખો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. વળી (3)તેઓના અને બીજાના 'સુહૃદ:' મિત્રો (રહે છે), સદા (તે સર્વનું) હિત આચરે છે અને વિચારે છે5. લોકમાં મિત્રો દેવો અને ગાયો મિત્ર છે, (પણ) તેઓ બધાનાં દુ:ખ દૂર થાય તે માટે પ્રયત્ન કરતા નથી; અને લૌકિક (પુરુષો) દયાળુ હોય છે અથવા પ્રયોજનનાં કારણે દયાળુ થાય છે, પરંતુ દુ:ખ દૂર થાય ત્યારે તેઓનું હિત વિચારતા નથી. માબાપ બાલકો પ્રતિ સહનશીલ હોય છે, પરંતુ તેઓ દયાળુ હોતાં નથી, તેમજ સર્વનાં મિત્ર હોતાં નથી. તેથી ત્રણે ગુણવાળાઓ અલૌકિક જ છે5.

તેવાઓમાં દોષ હોતા નથી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે:ત્રણ6 ગુણો છે, તેઓ ઉલટા સ્વરૂપવાળા થતાં કામ ક્રોધ અને લોભરૂપ દોષો થાય છે. (1)તે પૈકી ક્રોધ પ્રકટ ગુણવાળો અને અપ્રકટ ગુણવાળો વિગેરેના ભેદથી ઘણા પ્રકારનો છે. પોતાનો ક્રોધ સ્વરૂપથી (હોય) અથવા બીજો ક્રોધ કરે ત્યારે સાધનના પ્રકારથી કારણ થતો હોય, ત્યારે તે શત્રુ થાય છે, અને તેનો ગુણ પણ પોતાના ક્રોધનું કારણ થાય ત્યારે પરસ્પર શત્રુઓ થાય છે. વળી જો પાછલથી પ્રેમ વિગેરે ઉત્પન્ન કરનારા ગુણોથી તેઓને7 રોકવામાં આવે તો તેઓ અટકી જાય છે, પરંતુ8 'જેઓને શત્રુઓ ઉત્પન્ન થએલા જ નથી'; પહેલાંના જન્મમાં જેમના દોષો દૂર થએલા હોય તેમને (શત્રુઓ) ઉત્પન્ન થએલા હોતા નથી અને આ જન્મમાં તો ઉત્પન્ન થયા ન હોય-આથી એમ કહેલું છે કે તેઓ પહેલાં અનેક જન્મો સુધી ક્રોધરહિત હતા. (2)કામ વિગેરે રાજસ દોષ છે, તે પણ હોતા નથી એમ 'શાન્ત' વિશેષણથી કહેલું છે. 'શાંતિ' એટલે લય અને વ્યગ્રપણાં સિવાયની ચિત્તની અવસ્થા, તેની સાથે સ્વભાવથી જેઓએ એકપણું પ્રાપ્ત કરેલું હોય, તેઓ 'શાંત' છે. આ પણ ઘણા જન્મ સુધીનાં સાધનોથી જ બને છે. એ પ્રમાણે અંત:કરણના અને જીવના9 દોષ ન હોવાનું કહેલ છે. (3) 'સદાચારી' વિશેષણથી દેહના દોષ ન હોવાનું કહે છે. 'સાધવ:' એટલે સદાચારી. તે જ આચાર સદાચાર છે કે જે આત્માને અથવા બીજાને દુ:ખ ઉત્પન્ન કરતો નથી10. આત્મા તો (પોતાના) અંત:કરણ અને જીવરૂપ છે. શરીરમાં રહેલો (આત્મા) તો વેદમય છે11. પર (આત્મા) પણ તેવો છે12. અથવા જે આચારથી કોઈને પણ જરાએ કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી તે 'સદાચાર' છે. તે ગુણથી પણ દેહથી અને સ્વભાવથી એક બનેલા હોય તે સદાચારી છે. (4)તેવો જ ગુણ જેમને શોભાવવામાં કારણરૂપ છે, (જેમની) લોકમાં તે (ગુણ)થી જ પ્રતિષ્ઠા છે તેવા. આથી (એમ કહ્યું છે કે) તેઓનો બધોએ પરિવાર સદાચારરૂપ હોય છે. 21.

1."ગુણોના આધિભૌતિક વિગેરે ભેદો ગણીએ તો ત્રણ અથવા નવ ગુણો થાય, સોળ કેમ થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી અહિંથી ગુણોના વિભાગ કહે છે. સર્વના સંગરહિત

હોવાપણાંનો એક ગુણ કુદરતી મનાએલો છે, એટલે ગુણો કહેતાં, પાછલથી સ્મરણ થતાં (શ્લોકમાં) કહેલો છે. (પ્ર)
2.તેવો જ બીજો એક કુદરતી ગુણ 'સંગના દોષ હરવારૂપ' છે. પ્રકૃતિના સંગના દોષ હરવામાં તે ઉપયોગી છે. તેનું પણ પાછલથી સ્મરણ થએલ છે.(શ્લો.24.)" (પ્ર)
3.'ત્યારપછીના' એટલે આધ્યાત્મિક. તેથી 'જેમનો શત્રુ થએલા નથી.' વિગેરે ચાર ગુણો મિત્રતા કરાવનારા છે. (પ્ર)
4.'તે' એટલે આધિદૈવિક ગુણો. એવો અર્થ જણાય છે.
5...5.'સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ' શબ્દ પહેલાં કહેલા ત્રણે આધિભૌતિક ગુણો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એવા અભિપ્રાયથી તે ગુણો અલૌકિક હોવાનું આ ભાગથી સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)
6.'જેમને શત્રુ થએલા નથી'થી આરંભી કહેલા ત્રણ ગુણો. (પ્ર)
7.'તેઓને' એટલે ક્રોધોને (પ્ર)
8.અહિંથી 'જેઓને શત્રુ થએલા નથી' એ વિશેષણનો અર્થ કરે છે. (પ્ર)
9.અહિં 'જીવ' શબ્દથી જીવનાં ચિહ્નરૂપ અહંકાર કહેલો છે. (પ્ર)
10.દુ:ખ ઉત્પન્ન ન થવાની ક્રિયાના કર્મરૂપ આત્મા અને પર (આત્મા)નું સ્વરૂપ અહિંથી સમજાવે છે. (પ્ર)
11.'આત્મા' શબ્દથી શરીરમાં રહેલો આત્મા વૈદિક વ્યવસ્થા પ્રમાણે કહેવાય છે. પુરાણની વ્યવસ્થા પ્રમાણે તો 'ચેતનવાળો હોય તે જીવ' કહેવાય છે. (પ્ર)
12.વૈદિક પ્રક્રિયા પર (આત્મા)ને પણ લાગુ પાડે છે. (પ્ર)

એ રીતે સર્વ દોષો દૂર થવાનું કહી, તેઓ સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારા થાય તે માટે સત્પુરુષમાં પોતામાં રહેલા આધિદૈવિક ગુણો નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મય્યનન્યેન ભાવેન ભક્તિ કુર્વન્તિ યે દૃઢામ્॥
મત્કૃતે ત્યક્તકર્માણસ્ત્યક્તસ્વજનબાન્ધવા:॥22॥

1.મારામાં અનન્ય ભાવથી જેઓ દૃઢ ભક્તિ કરે છે. 2.મારા માટે જેમણે કર્મોનો ત્યાગ કરેલો છે અને (3)સગાંઓ તથા બાંધવોનો ત્યાગ કરેલો છે. 22.

મન સાથે સર્વ ઇન્દ્રિયોનું 'હું પહેલી' 'હું પહેલી' એવા પ્રકારથી ભગવાનનાં કાર્યમાં રોકાએલ રહેવું તે ભક્તિ1 એમ આગળ કહેશે, અને ઇન્દ્રિયો દોષરહિત અને ગુણવાળી હોય છે. નથી હોતો બીજામાં જે ભાવ (તેવા અનન્યભાવથી ભક્તિ કરે છે). ભાવ એટલે જેનું 'અભિપ્રાય' બીજું નામ છે તેવો ગુણ સર્વમાં કારણરૂપ હોય છે. તે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારો પણ હોય છે અને બીજા અભિપ્રાય (પ્રયોજન)થી2 પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. તે3 ફલના સંબંધવાળું જ હોય છે. અથવા બીજા4 ભાવવાળો હોય છે; કારણ કે તે બીજા દેવ સંબંધી, બીજા પદાર્થ સંબંધી અથવા બીજા માર્ગ સંબંધી હોય છે. તે સાથે રાખવાની અથવા ફલનો અભિપ્રાય5 (રાખવાની) અહિં મના કરવામાં આવે છે. તેથી જ જે બીજા માર્ગથી ચળે નહિ તેવી દૃઢ (ભક્તિ કરે છે). જે ભક્તિમાં પ્રમાણ વિગેરે ચારે પ્રકારનું પણ નડતર ન હોય તે

દૃઢ (ભક્તિ) છે. (તેવી ભક્તિ) માટે જ પહેલાં પ્રાપ્ત થએલા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને તે (પદાર્થો) લોકરૂપ અને વેદરૂપ છે. તે કહે છે કે:'મારા માટે' એટલે ભગવાનનાં કાર્ય માટે જ 'જેમણે વેદમાં કરવાનાં કહેલાં કર્મોનો ત્યાગ કરેલો છે.' સદા ચાલતાં ભગવાનનાં સ્મરણમાં અને સેવામાં બધાંએ કર્મો વિઘ્ન કરનારાં છે, અને જ્ઞાનપૂર્વક સેવા કરનારાઓના અનન્યભાવમાં અંતરાય કરનારાં છે. 'મારા (ભગવાન્) માટે' (ત્યાગ કરવાનો) હોવાથી, આળસ વિગેરેને લીધે તેમનો ત્યાગ કરવાનો નથી. (3)લૌકિક સ્ત્રીપુત્રો વિગેરે સગાંઓ છે. બીજા પોતાની જાતના તો બાંધવો છે. તે બંનેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પરંતુ તેઓ પણ ઉત્તમ (પુરુષો) હોય, તો તેઓ સગાં અથવા બાંધવો6 નથી. ત્યાગરૂપ સાધન એક જ હોવા છતાં પણ લૌકિક અને વૈદિકના ભેદથી, અથવા લૌકિકોનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ નથી એમ જણાવવા (તેને) બે પ્રકારનું ગણેલું છે. 22.

1.ભક્તિ કાર્યરૂપ અને ભાવ (તેનાં) કારણરૂપ છે, એવો તેમનો ભેદ જણાવવા બંનેનાં સ્વરૂપ કહેલાં છે. (પ્ર)

2.ભાવ અનન્ય રાખવાનું અહિંથી જણાવે છે. (પ્ર)

3.'તે' એટલે બીજું પ્રયોજન. તેથી ફલની ઇચ્છા વિનાનો ભાવ અનન્ય ભાવ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4.'બીજા' શબ્દથી પોતાની જાતનો જણાય, તેથી 'અનન્ય' શબ્દથી પોતાની જાતના જ ન હોવાનું કહેવાય, ફલ ન હોવાનું ન કહેવાય, તેથી અહિંથી બીજો મત કહે છે. (પ્ર)

5.(ફલનો અભિપ્રાય) 'ભક્તિનો કહેલ છે' શબ્દો અધ્યાહાર છે. (પ્ર). આ શબ્દો અધ્યાહાર રાખેલ માનવાનું પ્રયોજન નથી. 'ફલભાવશ્ચ'નો પણ 'નિષિધ્યતે' સાથે સંબંધ લઈ શકાય છે. તેથી એ પ્રમાણે અનુવાદ કરેલો છે.

6.ઉપર જણાવ્યું તેમ તેઓ ઉત્તમ પુરુષો હોય. તો તેઓને સગાં અને બાંધવ ન ગણતાં (ઉત્તમ પુરુષો જાણી), તેઓનો ત્યાગ ન કરવો, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એવી રીતે સ્વરૂપની આસક્તિના સંબંધવાળા ત્રણ ગુણો કહ્યા. (ભગવાનનાં) નામ વિષેના ત્રણ ગુણો નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

मदाश्रया: कथा मृष्टा: श्रृण्वन्ति कथयन्ति च॥
तपन्ति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेतस:॥23॥

મારો આશ્રય કરેલી ઉજ્જવલ કથાઓ તેઓ શ્રવણ કરે છે અને કહે છે. મારામાં પરોવાએલ ચિત્તવાળાઓને આમને જાતજાતના તાપો પીડતા નથી. 23.

भगवद्गतचित्तेन ये श्रुता भगवद्गुणा:॥
ये वा संकीर्तिता नित्यं यावत्ते रसतां ययु:॥23॥
तावत्त्यक्तैस्तदीयैश्च बाधा भवति सर्वथा॥

ભગવાનમાં1 પરોવાએલ ચિત્તથી ભગવાનના જે ગુણો શ્રવણ કરેલા હોય અથવા જેમનું સદા કીર્તન કરેલું હોય, તેઓ રસપણું પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધીમાં2 જો તેમનો અને

તેમનાઓનો3 ત્યાગ કરવામાં આવે તો સંપૂર્ણ પ્રકારે નડતર થાય છે. કા. 231/2.

વિવિધા અપિ તે તાપા: સોઢવ્યાસ્તાપસત્વત:॥24॥
બલાત્કૃત્વા તપસ્યન્તે તત: પ્રાપ્તા: સ્વતો વરા:॥

જાતજાતના પણ તે તાપો સહન કરવા યોગ્ય છે. ભક્તપણાંને લીધે, ત્યાગ4 કરીને બલથી તે સહન કરાય છે5. પછી વરદાનો પોતાની મેળે6 પ્રાપ્ત થાય છે. કા. 241/2.

ભજનાપેક્ષયા તે વૈ ભગવત્પ્રીતિહેતવ:॥25॥
દુ:ખેષુ ભગવાંશ્ચાપિ નિત્યં સાક્ષાત્ક્રિયેત વૈ॥
દેહાદિવિષયાંસ્ત્યક્ત્વા ચિત્તં તદ્ગતમેવ યત્॥26॥

ભજન કરતાં પણ તે (તાપો) ખરેખર ભગવાનની (અધિક) પ્રીતિ કરાવનારા છે. દુ:ખોમાં7 વળી ભગવાનનો સદા સાક્ષાત્કાર થાય છે જ7, કારણ કે દેહ વિગેરે વિષયોનો ત્યાગ કરી ચિત્ત તેમનામાં જ પરોવાએલું રહે છે. કા. 25.

જે કથાઓ ભગવાનનો જ આશ્રય કરી રહેલી છે, પરંતુ માત્ર અકસ્માતથી ભગવાનના સંબંધવાળી નથી, (અને) 'મૃષ્ટા:' ઉજ્જવલ, દોષરહિત અને પૂર્ણ ગુણવાળી છે અથવા ભાવનાં વર્ણનથી જેમને ભક્તોએ ઉજ્જવલ કરેલી છે, તેવીનું (મિશ્રણ કરે છે અને કહે છે)8. 23.

1.'ભગવાનની કથાનું શ્રવણ વિગેરે કરનારાઓ ઉપર જણાવેલ ગુણવાળા હોવાથી તેઓને દુ:ખ થવાનો સંભવ નથી. તેથી તેઓને તાપો પીડતા નથી એમ કહેવું નિરર્થક છે' એવી શંકા થાય તેથી આ કારિકાથી તેઓને તાપ થવાનું અને બીજું (તાપ પરિણામે લાભકારી હોવાનું) કહે છે. (પ્ર)

2.'ત્યાંસુધીમાં' એટલે કથાઓ રસપણું પ્રાપ્ત કરે તે પહેલાં. (પ્ર)

3.'તેમનાઓ' એટલે કથાના સંબંધવાળાઓ, કથા કહેનારા તથા શ્રવણ કરનારાઓ.

4.'કરીને' એટલે ત્યાગ કરીને. (પ્ર)

5.સહન કરવાના હોવાથી પીડતા નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6.'પોતાની મેળે' એટલે વિપ્રયોગના સ્વભાવથી. (પ્ર)

7...7.આ ભાગથી તાપોનો ગુણ કહેલો છે. (પ્ર)

8.ભગવાનની કથાઓનું (1)શ્રવણ અને (2)કીર્તન તથા (3)ભગવાન (નાં નામ)માં ચિત્ત પરોવાએલું રાખવું, એ ત્રણ નામ વિષેના ગુણો આ શ્લોકમાં કહ્યા. આમ ગણવાથી છ આધિદૈવિક ગુણો થાય. 'મદાશ્રયા:' 'મારા આશ્રયે રહેલા' એ જો સત્પુરુષોનું વિશેષણ લઈએ તો આ શ્લોકમાં ચાર ગુણો કહેલા ગણાય, અને સાત આધિદૈવિક ગુણો થાય. સ્વરૂપની આસક્તિના ગયા શ્લોકમાં કહેલા ત્રણ અને 'મારો આશ્રય કરેલા' મળી ચાર ગુણો થાય, અને નામ વિષેના ત્રણ મળી સાત થાય.

એવી રીતે તેઓનાં ચિહ્નો કહીને, નીચેના શ્લોકથી તેઓ સત્પુરુષો હોવાનું નક્કી કરે છે:

ત એતે સાધવ: સાધ્વિ સર્વસંગવિવર્જિતા:॥
સંગસ્તેષ્વથ તે પ્રાર્થ્ય: સંગદોષહરા હિ તે॥24॥

હે સાધ્વિ! તે આ ઉત્તમ પુરુષો સર્વના સંગરહિત છે. હવે તારે તેઓ સાથેનો સંગ શોધવો, કારણ કે તેઓ સંગના દોષને દૂર કરનારા છે. 24.

કેટલાક ખરેખર સ્વભાવથી જ ઉત્તમ પુરુષો હોય છે. તેઓ પણ ભગવાનની સમીપ રહે છે, તેથી (કપિલે) 'આ' એમ કહેલું છે. 'તે' જ પ્રસિદ્ધ (ઉત્તમ પુરુષો) આ છે. (દેવહૂતિને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે સાધ્વિ!' એવું સંબોધન (કહેલું છે). "જો તેવા ઘણા હોય, તો જગત્ મુક્ત થયા વિનાનું કેમ રહેલું છે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વના સંગરહિત' વિશેષણ કહેલું છે. લૌકિક (પુરુષો) તો પોતાની મેળે તેઓને ઓળખતા નથી, (અને) તેઓ તો સર્વની (કોઈની) પણ જરુર ન હોય તેવા હોવાથી, (તેમને) કોઈ પણ પ્રકારે કોઈના પણ સંગની1 જરુર નથી. તેથી તેઓનો સંબંધ ન થવાથી જ મુક્તિ થતી નથી.

"તેઓનાં વર્ણનનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. તેઓ સાથેનો સંગ તારે શોધવો. સંગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તે તારાથી થઈ શકે તેમ ન હોવાથી (1)સંગથી થતા દોષ દૂર કરનાર અને (2)સંગના ત્યાગથી થતા ગુણ કરાવનાર કાંઈક (તારે) જોઈએ. તેમ ન થાય, તો સંગનો ત્યાગ (મોક્ષના) કારણરૂપ (તારાથી) ન થાય. બીજાં શાસ્ત્રમાં2 પણ સંગના ત્યાગને બદલે ઉપર કહેલ બંને (ગુણ) પ્રાપ્ત કરાવનાર ઉત્તમ પુરુષોનો સંગ (કરવાનું) કહેલ છે. તું તેઓનો સંગ પણ કરી શકે તેમ નહિ હોવાથી, તારે તેઓનો સંગ શોધવાનું જ કરવું. (તેઓ સંગનો દોષ દૂર કરનારા છે એમ દેવહૂતિ જાણે) ત્યારે જ તે (તેઓનો સંગ) શોધશે એવા વિચારથી, તેઓના ગુણો તેવા હોવાનું કહેવા સંગના દોષ દૂર કરવા એ તેઓનો કુદરતી ગુણ છે એમ 'સંગના દોષ દૂર કરનારા' વિશેષણથી કહેલું છે; કારણ કે સંગ કામને ઉત્પન્ન કરે છે, કામ વિગેરે દોષો સંગથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને દોષોને ઉત્તમ પુરુષો દૂર કરે છે. તે (અર્થ) 'હિ' 'કારણ કે' શબ્દથી કહેલ છે. તેઓની તેવી શક્તિ 'તે' 'તે' વિશેષણથી કહેલી છે, કારણ કે તે ભગવદીયો પ્રસિદ્ધ છે. 24.

1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતના પાઠ લીધેલા છે.

2.બ્રહ્મવૈવર્ત (પુરાણ)માં મદાલસાના ઉપાખ્યાનમાં કહેલું છે કે 'સંગનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરવો. જો તેનો ત્યાગ થઈ ન શકે તો ઉત્તમ પુરુષો સાથે તે (સંગ) જ કરવો. ઉત્તમ પુરુષો સંગનું ઔષધ છે'. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે ઉત્તમ પુરુષો કહ્યા. "તેઓ (ભક્તિ) કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાવે?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી તે પ્રકાર કહે છે1:

સતાં પ્રસંગાન્મમ વીર્યસંવિદો ભવન્તિ હૃત્કર્ણરસાયના: કથા:॥
તજ્જોષણાદાશ્વપવર્ગવર્ત્મનિ શ્રદ્ધા રતિર્ભક્તિરનુક્રમિષ્યતિ॥25॥
ભક્ત્યા પુમાઞ્જાતવિરાગ ઐન્દ્રિયાદ્ દૃષ્ટશ્રુતાન્મદ્રચનાડનુચિન્તયા॥
ચિત્તસ્ય યત્તો ગ્રહણે યોગયુક્તો યતિષ્યતે ઋજુભિર્યોગમાર્ગૈ:॥26॥

ઉત્તમ પુરુષોના ઘણા સંગથી મારું વીર્ય જણાવનારી મારી કથાઓ હૃદય અને કર્ણને રસ (ઉત્પન્ન) કરાવનારી થાય છે. તેઓનું સેવન કરવાથી તરત જ મોક્ષના માર્ગમાં શ્રદ્ધા પ્રેમ અને ભક્તિ અનુક્રમે થાય છે. જોએલા અને શ્રવણ કરેલા ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં ભક્તિથી જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થએલો છે તેવો પુરુષ મારી કૃતિનાં ચિંતનથી સાવધાન થઈ યોગ આચરનારો થઈ યોગના માર્ગોથી ચિત્તને વશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. 25।.

ઉત્તમ પુરુષો સાથેનો જે ઘણો સંગ, તે કારણથી મારું વીર્ય જણાવનારી કથાઓ થાય છે. તેઓનું પ્રીતિપૂર્વક સેવન કરવાથી શ્રદ્ધા પ્રેમ અને ભક્તિ થાય છે, અને ભક્તિથી2 વૈરાગ્ય થાય છે તેનાથી પણ સદા સ્મરણ થાય છે. તેનાથી યોગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. એવી3 રીતે વિદ્યાના અંગરૂપ ત્યાગ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને યોગ અને ભક્તિથી ભગવાનનાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ સાધનસહિત ફલ (કહેલું છે). ભક્તિ સાધન પ્રાપ્ત કરાવનારી પણ કહેલી હોવાથી (આમાં) વિરોધ નથી4.

‘ઉત્તમ પુરુષોના’ એ બહુવચનથી (સંગ કરનાર) ઉત્તમ પુરુષ હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે, કારણ કે ઉત્તમ પુરુષોને જ ઉત્તમ પુરુષોનો સંગ થાય છે. જો પહેલો ઉત્તમ પુરુષ હોય, તો જ બીજા ઉત્તમ પુરુષ તેના સંબંધમાં આવે છે. તેઓનો ઘણો સંગ એક જાતના સાથે જ, અથવા એક મતમાં રહેલાઓ સાથે અથવા એક સ્વભાવવાળાઓ સાથે થાય છે; અને ‘પ્રસંગ’ ‘ઘણો સંગ’ શબ્દથી આ સૂચવેલું છે કે તેઓને પરસ્પર ઘણો સંગ થાય છે, બીજાને કોઈક પ્રસંગે થાય છે. સંસારમાં રહેલા તેઓના ઘણા સંગથી જેમાં બીજી કથાઓ કહેવાની આવી પડેલી હોય તેમાંથી પણ ભગવાનની કથાઓ થાય છે, એમ જણાવેલું છે.

જો કે ભગવાનની કથાઓ સર્વ સ્થલે થાય છે, છતાં પણ તે ભગવાનનું પરાક્રમ જણાવનારી હોતી નથી. તે (કથા કહેનારા)ઓનાં મુખમાંથી ભગવાનનું લૌકિક સામર્થ્ય બહાર નીકળે છે, પણ ઉત્તમ પુરુષોના જ પ્રસંગથી ભગવાનનું પરાક્રમ જણાવનારી કથાઓ થાય છે. તેઓ જ (ભગવાનનું) વીર્ય જાણે છે. સ્વાભાવિક કથાઓનું સદા શ્રવણ થવાથી, હૃદય અને કર્ણ તેના સંસ્કારમાં ગરકાવ થએલાં રહે છે (અને) ભગવાનની કથા ગ્રહણ કરતાં નથી, કારણ કે હિમાલય ઉપર રહેનારાં પ્રાણીઓ તાપ ગ્રહણ કરી શકતાં નથી, છતાં પણ જો તેઓ પરદેશ જાય અને તે દેશમાં રહેલાં દ્રવ્યોથી તે દેશના સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરે તો તેઓ જેમ તાપની ઇચ્છા કરનારા થાય છે, તેમ ભગવાનની કથાઓ પણ હૃદય અને કર્ણના પહેલાના સ્વભાવને દબાવી દઈ રસ ઉત્પન્ન કરનારી થાય છે, એવો અર્થ છે. પહેલાં શ્રવણ કરેલી (તે કથાઓ) હૃદયમાં રસ ઉત્પન્ન કરે છે, (અને) વારંવાર શ્રવણ કરેલી કર્ણોને (રસ ઉત્પન્ન કરે છે). જેમ કામમાં આસક્ત રહેનારનું ચક્ષુ કામિનીમાં રસવાળું હોઈ, બલથી પાછું વાળવા છતાં પાછું વળતું નથી, પરંતુ (તેનાં) દર્શન કરવાની ઇચ્છા જ સદા (તેને) રહે છે. તેવી રીતે (ભગવાનની) કથા જ બલથી પણ (પોતાની અંદર) રોકી રાખે છે, (અને) શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા પણ સદા કરે છે, એવો અર્થ છે. તેથી તેઓનું શ્રવણ પ્રેમથી થાય છે. વારંવાર શ્રવણ થવાથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે લોકમાંથી પાછું ફરેલું મન પાપરહિત થઈ સત્પુરુષોના

માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી તરત જ સર્વ લોકના ત્યાગરૂપ મોક્ષ કહેવાતા આત્મામાં, અથવા ભગવાનમાં અથવા તેમના માર્ગમાં આરંભમાં આસ્તિકપણાંની બુદ્ધિ થાય છે, પછી આ સર્વ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ એવો 'રતિ:' પ્રેમ થાય છે, પછી (આગળ) કહેવામાં આવશે તેવી ભક્તિ થાય છે, એવો અર્થ છે. 25.

વિષયોનો ત્યાગ કરેલો હોય છતાં પણ વાસનાથી હૃદયમાં રહેલા (તેઓ) તેઓમાંથી આસક્તિ જતી રહે ત્યારે જ જાય છે, અને તે (આસક્તિ) ફલરૂપ પ્રાપ્ત કરેલી, બીજા રસને ભૂલાવનારી, ભગવાનમાં સ્નેહ (રાખવા)થી ઉત્પન્ન થએલી સેવાથી જ જાય છે. ત્યારે તેને વૈરાગ્ય થાય છે. 'ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં' શબ્દથી વૈરાગ્ય થવાનું કારણ (કહેલું છે). તે વિષયો આત્મામાં પરિણમતા નથી. 'જોએલા અને શ્રવણ કરેલા' વિશેષણથી (તે) વિષયો ઇન્દ્રિયોના હોવાનું પ્રમાણ પણ કહેતાં, તેઓનો ભેદ કહેલો છે. રાજ્ય વિગેરે જોએલા (અને) સ્વર્ગ વિગેરે શ્રવણ કરેલા (વિષયો છે). 'મારી કૃતિનાં ચિંતનથી' શબ્દથી તે ભક્તિ ચાલુ રહે તે માટે સાધન કહેલું છે. ભગવાને કરેલી જે 'રચના' કૃતિ-'કૃતિ' શબ્દથી અલૌકિક કાર્ય કહેલું છે-તે અલૌકિક ભગવાનનાં ચરિત્રનાં શ્રવણથી ભક્તિ રહે છે, ત્યારે ચિત્તને વશ કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે; કારણ કે ચિત્ત ચંચળ સ્વભાવવાળું હોવાથી પોતાની મેળે સ્થિર રહેતું નથી, અને પ્રમાદને લીધે સ્થિર રાખનારને સ્વીકારતું નથી. તેથી સાવધાન થઈ, ચિત્તને વશ કરવા માટે યોગ આચરનારો થાય છે, કારણ કે યોગ ચિત્તની ક્રિયાઓને રોકનારો છે. યોગથી ચિત્તનો સંયમ કરવો એવું નક્કી કરેલું પ્રયોજન છે, એવો અર્થ છે. પછી હઠ ક્લેશ વિગેરે વિનાના ભગવાનનાં ધ્યાનરૂપ-અથવા (ભગવાનનું) ચિંતન થતું ન હોય ત્યારે પ્રાણાયામ વિગેરે પ્રકારના યોગના સરલ જ-માર્ગોથી (ચિત્તને વશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે). તેથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં બીજું સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવું હોવાથી પાંચમી વિદ્યા ભક્તિ જ મોક્ષના જેવી છે. 26.

1.(પચીસથી સત્તાવીસ સુધીના) ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે. (પ્ર)

2.અહિંથી આગળના (છવીસમા) શ્લોકનો અર્થ કહે છે. (પ્ર)

3.અહિંથી ત્રીજા (સત્તાવીસમા) શ્લોકનો અર્થ કહે છે. (પ્ર)

4."ઉત્તમ પુરુષના ઘણા સંગથી થએલી કથામાં ઉત્પન્ન થએલી ભક્તિ ભગવાનને (હૃદયમાં) રોકી રાખવારૂપ ફલનું સાધન હોય તે યોગ્ય છે, પરંતુ વૈરાગ્યનું સાધન હોય તે યોગ્ય નથી" એવી શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે. ભક્તિ બીજાં સાહાય્ય કરનાર વિના જ શૂર છે, એમ જણાવવા એમ કહેલું હોવાથી, તે હલકી બનતી ન હોવાથી, ભક્તિશાસ્ત્રનો વિરોધ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર). સાધન કરાવનારી એટલે ગૌણી ભક્તિ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારી કહેલી હોવાથી વિરોધ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

એવી રીતે સાધન સાથે શાસ્ત્રાર્થ કહી, નીચેના શ્લોકમાં સાધનોની પરંપરા કહેતાં, ફલ કહી ઉપસંહાર કરે છે:

અસેવયાડયં પ્રકૃતેર્ગુણાનાં જ્ઞાનેન વૈરાગ્યવિજૃમ્ભિતેન॥

યોગેન મય્યર્પિતયા ચ ભક્ત્યા માં પ્રત્યગાત્માનમિહાવરુન્ધે॥27॥

પ્રકૃતિના ગુણોનું સેવન ન કરવાથી, વૈરાગ્યથી વિકાસ પામેલાં જ્ઞાનથી, યોગથી અને મને અર્પણ કરેલી ભક્તિથી આ મને અંદરના આત્માને અહિં જ પ્રાપ્ત કરે છે. 27.

'આ' એટલે ઉપર જણાવેલો અધિકારી મને અંદરના આત્માને 'અહિં' જ એટલે આ દેહમાં અથવા જન્મમાં (જ), બ્રહ્માંડનું ભેદન વિગેરે કર્યા વિના જ પ્રાપ્ત કરે છે; તરત જ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, એવો અર્થ છે. તેણે (1)પ્રથમ પ્રકૃતિના ગુણોનું સેવન ન કરવું, બંધન કરાવનારા પ્રાકૃત વિષયોનો વારંવાર તેને અનુભવ થવો ન જોઈએ. (2) પછી વિષયોમાં મચ્યા ન રહેવાથી અંદર વળેલું ચિત્ત આત્માને ગ્રહણ કરે ત્યારે જ્ઞાન થાય છે, અને આત્મા (ને પ્રાપ્ત કરવા)ની કામનાવાળો થાય છે. (3)પછી વિષયોમાં રહેલી આસક્તિ જતી રહે છે, અને તેથી વળી જ્ઞાન વિકાસ પામે છે. આ ત્રણ (સાધનો) એક છે. (4)ચંચલપણું દૂર કરવાના કારણરૂપ યોગ સ્વતંત્ર (સાધન) છે. અને (5)મને અર્પણ કરેલી ભક્તિ વિષયોને વશ કરનારી છે. (તેનાથી અધિકારી) આત્માને વિષયોથી છૂટો પાડી અને ભક્તિથી ભગવાનને વશ કરી, નિશાનની પેઠે રાખી, તે સંબંધનો બધોએ પ્રકાર જાણી અને જીવને લિંગદેહમાંથી નિશાન પ્રાપ્ત કરાવવા યોગ્ય જાણી, યોગ આચરનારો કરી, નિશાન સાથે તેનો સંબંધ કરાવે એ યોગ્ય જ છે. તેથી વિષયના ભેદને લીધે પાંચ (સાધનો)નો ઉપયોગ થાય છે. 'મને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હું જ છું. તને તો (હું) પ્રાપ્ત થએલો હોવાથી, માત્ર શાસ્ત્રાર્થ જ જણાવું છું એવો બોધ કરેલો છે. બહારથી (દેવહૂતિએ કપિલમાં) પ્રવેશ કરવાનો હશે, એવી શંકા દૂર કરવા 'અંદરના આત્માને' શબ્દ યોજેલ છે. (નયનને) અંદર વળેલું કરવાથી અંદર પ્રકાશતો (હું પ્રાપ્ત થાઉં છું), અને તે પણ (તારા) પોતાના આત્માથી જૂદો નથી. 27.

પહેલાં અહિં ભક્તિને માત્ર ભજન કહેલું, ઉત્તમ પ્રકારથી (કહેલી) નહિ. તેથી નીચેના શ્લોકમાં વિશેષ રીતે ભક્તિ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

॥ દેવહૂતિરુવાચ॥

કાચિત્ત્વય્યુચિતા ભક્તિ: કીદૃશી મમ ગોચરા॥
યયા પદં તે નિર્વાણમજ્જસૈવાશ્નવા અહમ્॥28॥

આપને વિષે કઈ ભક્તિ યોગ્ય છે; મારાથી થઈ શકે તેવી કેવા પ્રકારની ભક્તિ છે કે જેનાથી હું સહેલાઈથી જ આપનાં નિર્વાણ ધામનો અનુભવ કરી શકું? 28

(1)શ્રદ્ધા (2)પૂજન કરવા યોગ્ય તરીકે જ્ઞાન (3)સેવા અને (4)માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયા પછીનો સ્નેહ, તે પૈકી ભક્તિ શબ્દનો કયો અર્થ આપને વિષે યોગ્ય છે? એવો પ્રશ્ન છે. જો કે અનુક્રમે ચારે (અર્થો) યોગ્ય છે, પરંતુ જેનાથી આપનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય, તે કહો, એમ ('ત્વયિ' આપને વિષે શબ્દમાંની) સાતમી (વિભક્તિ)થી સૂચવેલું છે. ભક્તિયોગ ઘણા પ્રકારનો હોવાથી, જીવના અધિકારની ગણના કર્યા વિના આપને યોગ્ય કઈ (ભક્તિ છે)? એવો પ્રશ્ન છે. 'યોગ્ય' શબ્દથી શાસ્ત્રમાં ન કહેલી ભક્તિ બાતલ કરેલી છે. 'કેવા પ્રકારની' એટલે સગુણ અથવા નિર્ગુણ? તેમાં પણ મને યોગ્ય કેવા પ્રકારની છે, એમ 'મારાથી થઈ શકે

તેવી' વિશેષણથી (પૂછેલું છે). 'ગોચર' 'થઈ શકે તેવી' શબ્દ વિશેષ્ય1 ઉપર પણ આધાર રાખનારો છે. આપે જ બધા માર્ગોની પ્રવૃત્તિ કરાવેલી છે, અને આપ સર્વરૂપ છો; તેથી જોકે બધાએ ભક્તિમાર્ગો આપને વિષે ઘટે છે, છતાં પણ જે ભક્તિથી આપનાં નિર્વાણરૂપ ધામનો 'અઞ્જસા' સહેલાઈથી જ મને અનુભવ થાય (તે કેવા પ્રકારની)? અથવા 'અશ્નવાનિ' એવો પાઠ (લેવો). દૈવની ગતિથી કોઈક સમયે બધાએ માર્ગો સહેલાઈથી થઈ શકે તેવા થાય છે, તે ગણવાનું નથી એમ જણાવવા 'એવ' 'જ' શબ્દ યોજેલો છે. નિર્વાણ નામનું ધામ એટલે વ્યાપિવૈકુંઠ. ત્યાં જે ભક્તિ સર્વ અધિકાર વિનાના પુરુષને પણ લઈ જાય, અને ત્યાં ગએલો (પુરુષ) ત્યાં રહેનારાઓની સાથે તે લોકમાં આનંદનો અનુભવ કરવા (જેનાથી) સમર્થ થાય તેવી (ભક્તિ) કહો, એવો અર્થ છે. 28.

1.નામનો ગુણ દેખાડે તે વિશેષણ, વિશેષણ જેનો ગુણ દેખાડતું હોય તે વિશેષ્ય. અહિં 'ગોચર' 'થઈ શકે તેવી' વિશેષણ છે. 'મારાથી' (દેવહૂતિ) વિશેષ્ય છે.

વળી નીચેના શ્લોકમાં યોગસંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

યો યોગો ભગવદ્બાણો નિર્વાણાત્મંસ્ત્વયોદિત:॥
કીદૃશ: કતિ ચાઙ્ગાનિ યતસ્તત્ત્વાવબોધનમ્॥29॥

હે નિર્વાણસ્વરૂપ! ભગવાને પહોંચાડનાર બાણરૂપ જે યોગ આપે કહ્યો (અને) જેનાથી તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય છે, તે કેવા પ્રકારનો છે અને (તેનાં) અંગો કેટલાં છે? 29.

ભગવાનરૂપ નિશાન સાથે આત્માનો સંબંધ કરાવવા જે બાણરૂપ યોગ (આપે જણાવ્યો) તે પણ કહો. ભગવાન્ સર્વ સ્થલે (જીવને) પહોંચાડે, તે વિષયનું કારણ ભક્તિ છે. (જીવને) પોતાની મેળે જવાના સાધનરૂપ યોગ છે. 'યોગથી મને પ્રાપ્ત કરે છે.' (શ્લો. 27) એ શ્લોકમાં આપે (યોગ) કહેલો છે, તેનાં સ્વરૂપ અને અંગો કહો, કારણ કે શાસ્ત્રમાં જૂદીજૂદી જાતના (યોગ) કહેલા છે.

"યોગ સ્વતંત્ર રીતે કારણ થતો નથી અને ભક્તિ સંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે, તેથી યોગનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી 'જેનાથી તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય છે' એમ કહેલું છે. યોગ જ્ઞાનનું સાધન છે. (1)ભક્તિ (2)સ્વરૂપથી યોગ (અને) તેનાં અંગો (3)ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે તેનાં અંગરૂપ સાંખ્ય અને (4)જ્ઞાન (એ) ચાર વિષયો આ (શ્લોક)થી પૂછ્યા. યોગ અને યોગનાં અંગો એક (વિષય), (અને) બીજા ત્રણ (વિષયો પૂછ્યા). 29.

આ સર્વ કહો એમ કહીને, આવશ્યક હોવાથી ઉપસંહાર કરે છે:

તદેતન્મે વિજાનીહિ યથાડહં મન્દધીર્હરે:॥
સુખં બુધ્યેય દુર્બોધં યોષા ભવદનુગ્રહાત્॥30॥

જે પ્રકારે મંદબુદ્ધિવાળી સ્ત્રી હું ન જાણી શકાય તેવું હરિના સંબંધવાળું આ આપની કૃપાથી સહેલાઈથી જાણી શકું તેમ તે મને જણાવો. 30.

શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે અનુભવમાં આવે ત્યાં સુધી કહો. 'વિજાનીહિ' જણાવો. જણાવવા (કપિલ) અધિક પ્રયત્ન કરે તે માટે 'મંદબુદ્ધિવાળી હું' શબ્દોથી પોતાનો

હલકો અધિકાર કહેલો છે. હરિનું ‘સુખં’ સ્વરૂપ, (જે) બધાએથી ન જાણી શકાય તેવું છે, તે હું આપની કૃપાથી જાણું, અથવા હરિના સંબંધવાળું ઉપર કહ્યું તે હું જેમ સહેલાઈથી જાણું (તેમ જણાવો). વળી માત્ર કહેવાથી જણાશે નહિ, પરંતુ (આપની) કૃપાથી જ જણાશે, તેથી તેમ (તે શબ્દ) કહેલ છે. 30.

જો કે માતાએ ગૂઢ પ્રકારે ચાર (વિષયો)નું સૂચન કર્યું, છતાં પણ (તે) જાણી લઈ કપિલ તે કહે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં (મૈત્રેય) કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

વિદિત્વાડર્થં કપિલો માતુરિત્થં જાતસ્નેહો યત્ર તન્વાડભિજાત:॥
તત્ત્વામ્નાયં યત્પ્રવદન્તિ સાંખ્યં પ્રાવોચદ્વૈ ભક્તિવિતાનયોગમ્॥31॥

એવી રીતે કપિલે માતાનું તાત્પર્ય જાણીને, જેની અંદર દેહથી ઉત્પન્ન થએલ તેમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થતાં (તેને) તત્ત્વોનો અભ્યાસ જેને સાંખ્ય કહે છે (તે અને) ભક્તિનો વિસ્તાર અને યોગ (અને) જ્ઞાન ખરેખર કહ્યાં. 31.

યોગો ભક્તિ: ક્રિયારૂપા જ્ઞાનં સાંખ્યં ચ વેદનમ્॥
તેષાં યત્રોપયોગ: સ્યાત્તદગ્રે વક્ષ્યતે સ્ફુટમ્॥27॥

યોગ, ક્રિયારૂપ1 ભક્તિ, જ્ઞાન અને સાંખ્યની પ્રાપ્તિ (કરાવેલી છે). તેઓનો જેમાં ઉપયોગ થાય, તે2 આગળ સ્પષ્ટ કહેશે. કા. 27.

ચારેનું જે પ્રયોજન તે તાત્પર્ય3.

વિવેચનં તુ સંઘાતાત્સાંખ્યકાર્યં પ્રચક્ષતે॥
વિવિક્તસ્ય તુ વિજ્ઞાનં જ્ઞાનકાર્યં નિરૂપિતમ્॥28॥
ભક્ત્યા પ્રસન્ને તુ હરૌ તં યોગેનૈવ યોજયેત્॥

સંઘાતમાંથી4 (આત્માને) છૂટો પાડવો એ સાંખ્યનું કાર્ય કહે છે. છૂટા પડેલાને જાણવો તે તો જ્ઞાનનું કાર્ય કહેલું છે. ભક્તિથી હરિ પ્રસન્ન થાય ત્યારે તો યોગથી જ (તેમની સાથે) તેનો5 સંબંધ કરાવવો. કા. 281/2.

આ જ્ઞાન (કરાવવા)ની શક્તિ ‘કપિલ’ નામથી (જણાવી છે). ‘માતા’ શબ્દથી (તેને જ્ઞાન) કહેવાનું જરુરી હોવાનું (જણાવ્યું છે). ‘સ્નેહ ઉત્પન્ન થતાં’ શબ્દથી છૂપું (જ્ઞાન) કહેવાનું પ્રયોજન (કહેલું છે). ‘જેની અંદર’ એટલે (જે) માતામાં કપિલ દેહથી તે ઉત્પન્ન થએલ એમ ઘણો સ્નેહ હોવાનું કારણ (કહેલું છે). જે કપિલ કહેશે તે ઉત્તરાર્ધમાં ગણાવે છે. (1)‘તત્ત્વામ્નાય:’ તત્ત્વોનો ‘આમ્નાય:’ અભ્યાસ છે જેમાં. નામ અને વ્યાખ્યાના6 ભેદથી, કારણ તરીકે અને કાર્યમાં પાછલથી પ્રવેશ કરેલ તરીકે-ઘણા પ્રકારે (તત્ત્વો) કહેલાં છે. તેની લોકમાં ‘સાંખ્ય’ નામથી પ્રસિદ્ધિ છે. ‘કહે છે’ શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવ્યું છે). (2)ભક્તિનો વિસ્તાર અને (3)યોગ (4)‘પ્રાવોચત્’ શબ્દમાં ‘પ્ર’ ઉપસર્ગ છે તેનો અર્થ જ્ઞાન7 છે. 31.

1.‘ક્રિયારૂપ’ એટલે સેવારૂપ (પ્ર).
2.‘તે’ એટલે જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે ભક્તિનું સ્વરૂપ. (પ્ર).

3.આ શ્લોકમાંના ‘અર્થ’ શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. (પ્ર).
4.‘તે પ્રયોજન ક્યું’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી આ દોઢ કારિકાથી તે કહેલ છે. (પ્ર)
5.‘તેનો’ એટલે આત્માનો. સાંખ્ય વિગેરે ચારનાં ચાર પ્રયોજન કહેલાં છે. (પ્ર).
6.મૂલ (ગ્રંથ)માં પરીક્ષા કહેલ ન હોવાથી, (અહિં) આ બે જ કહેલાં છે. (પ્ર).
7.એટલે જ્ઞાન જે પ્રકારે થાય તે રીતે કહ્યાં, એવો શ્લોકનો અર્થ છે. (પ્ર).

તે પૈકી ભક્તિનું લક્ષણ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ॥

દેવાનાં ગુણલિંગાનામાનુશ્રવિકકર્મણામ્॥
સત્ત્વ એવૈકમનસો વૃત્તિ: સ્વાભાવિકી તુ યા॥32॥
અનિમિત્તા ભાગવતી ભક્તિ: સિદ્ધેર્ગરીયસી॥
જરયત્યાશુ યા કોશં નિગીર્ણમનલો યથા॥33॥

ગુણ જેઓનું ચિહ્ન છે તેવી, વૈદિક કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરનારી, એક મનવાળા (પુરુષ)ની દૈવી ઇન્દ્રિયોની માત્ર સત્ત્વ (મૂર્તિ) વિષે જે સ્વાભાવિકી પ્રયોજન રહિત સ્થિતિ તે ભક્તિ. જેમ જઠરાગ્નિ ખોરાકને જીણ કરે છે તેમ જે લિંગશરીરને તરત જ જીણ કરે છે તે ભગવાન્ વિષેની ભક્તિ સિદ્ધિથી ઉત્તમ છે. 32।

અને તે (ભક્તિ)નો બધોએ પરિકર આગળ અગીઆર (34 થી 44) શ્લોકોથી કહેશે. એકમનવાળા પુરુષની બધી ઇન્દ્રિયોની સત્ત્વમૂર્તિવાળા ભગવાનમાં જે સ્વાભાવિકી સ્થિતિ તે ભક્તિ, એવો (અર્થ છે). ‘જે પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થએલી...’ વાક્યમાં સ્વભાવથી બે પ્રકારની, ઇન્દ્રિયો કહેલી છે. એક દૈવ પ્રકારની, બીજી આસુર પ્રકારની. જે વેદોમાં કહેલ અલૌકિક જ કર્મ અથવા જ્ઞાન કરાવે તે દૈવ પ્રકારની, જે લૌકિક કર્મ વિગેરે કરાવે તે આસુર પ્રકારની તેઓને પરસ્પર હરીફાઈ હોય છે. તે પૈકી આસુરી ઘણી બળવાળી છે. તેને લીધે દૈવી પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતી નથી. તે (આસુરી) જો પ્રાણની ઉપાસના વિગેરેથી અથવા આસંગ1 વિગેરે દોષથી દૂર રહી પોતાનો દૈવ સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરે, તો કાર્યથી પણ દૈવી પ્રકારની થાય. તે પૈકી ઋષિઓને ઘણાં જન્મો સુધીનો અભ્યાસ હોવાથી તેમની, અને ઇંદ્ર વિગેરે દેવોની ઇન્દ્રિયો દૈવ પ્રકારની જ હોય છે; અને જેઓ દૈવી સંપત્તિમાં જન્મેલા છે તેઓની પણ ઇન્દ્રિયો દૈવી હોય છે અને આસુરી પણ હોય છે. બંને એક જ ગોલક2માં રહે છે, જેમ ગંદો (પદાર્થ) જોઈને (ગ્લાનિ થાય છે) તેમ સ્ત્રી જોવામાં આવે ત્યારે પણ શાસ્ત્રમાં મના કરેલ કાર્યથી જેમને ગ્લાનિ થાય છે (તે દૈવી છે); પરંતુ જેમને મના કરેલ કાર્યમાં અને લૌકિકમાં પ્રીતિ થાય છે, તેમને જબરજસ્તીથી શાસ્ત્રમાં કરવાનાં કહેલાં કાર્યમાં પ્રેરવા છતાં (તેમાં) પ્રીતિ થતી નથી તેથી (તે) આસુરી છે. તે પૈકી દૈવી (ઇન્દ્રિયો)થી જ ભક્તિ થાય છે. આસુરીથી થતી નથી, એમ ‘દૈવી’ શબ્દથી (ભક્તિનું) સાધન બનાવેલી છે. ‘ગુણ જેઓનું ચિહ્ન છે તેવી’ વિશેષણથી તેઓ જણાઈ આવે તે માટે (તેઓનું) લક્ષણ કહેલું છે. રૂપ વિગેરે ગુણો છે તેઓથી જણાય તેવી છે, કારણ કે ગુણો જેઓનાં ચિહ્ન છે તેવી (તે છે). દૈવ

પ્રકારની ઇન્દ્રિયોનું આ ચિહ્ન છે કે તેઓને લય તથા મોહ થતા નથી, તેથી મોહ (થતો) ન હોવાથી, કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી તે સ્પષ્ટ જણાતી નથી, તેમજ લય થતો ન હોવાથી મૂઢ રહી પદાર્થને ગ્રહણ પણ કરતી નથી, એમ પણ નથી; પરંતુ ચક્ષુ માત્ર રૂપને (રંગને) ગ્રહણ કરે છે. તે જૂએ છે તેને લઈને ચક્ષુ છે એમ જણાય છે. એવી રીતે બીજી ઇન્દ્રિયો (નું પણ જાણવું).

'(ઇન્દ્રિયો) તેવી કેમ હોય છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'વૈદિક કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરનારી' વિશેષણ યોજેલું છે. 'અનુ' ગુરુએ ઉચ્ચાર કર્યા પછી 'શ્રૂયતે' શ્રવણ કરવામાં આવે છે તે 'અનુશ્રવ:' વેદ, તેમાં કહેલાં કર્મો 'અનુશ્રવિક' 'વૈદિક' કર્મો છે. તે જ કર્મો છે જે (ઇન્દ્રિયો)નાં, તેવી (છે). લોકમાં તે જોવાનું વિગેરે જ કરે છે; તેઓનાં કાર્યો તો વૈદિક જ હોય છે. દૈવને લીધે જેઓને આવી ઇન્દ્રિયો (પ્રાપ્ત) થઈ હોય છે, તેઓથી ભક્તિ થાય છે એમ કહ્યું. વળી તે પણ પહેલાંની વાસનાથી અભ્યાસને લીધે કર્મ, યોગ, જ્ઞાન વિગેરે ઘણા પ્રકારનાં વૈદિક કર્મમાં પ્રવૃત્ત થએલી હોય છે, તેઓની પણ જો ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)ની અવસ્થા થાય, તો માત્ર સત્ત્વમાં, શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રકારના ભગવાનનાં સ્વરૂપમાં સ્વભાવથી પ્રવૃત્ત થાય છે. 'સત્ત્વે' 'સત્વ (મૂર્તિ) વિષે' એ પણ સાંખ્યમતને અનુસરીને કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો 'ગુણથી પર ભગવાનમાં સ્વાભાવિકી સ્થિતિ (તે ભક્તિ)' એવું ભગવાન્ સંબંધી શાસ્ત્ર છે. 'મારામાં રહેલું નિર્ગુણ કહેલું છે' 'કારણ કે હરિ સાક્ષાત્ નિર્ગુણ છે' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે ભગવાનની બધી સામગ્રી નિર્ગુણ છે. 'એવ' 'માત્ર' શબ્દ રાજસ અને તામસને બાતલ કરવા (યોજેલો છે). 'એક મનવાળાની એટલે એક જ છે મન જેનું તેવાની. મન પણ દૈવ અને આસુરના ભેદથી બે પ્રકારનું છે, તે પૈકી આસુર (મન) સંકલ્પ અને વિકલ્પરૂપ જૂદીજૂદી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનારું અને ગુણોથી ખળભળાટ પામનારું હોય છે. દૈવ (મન) તો એક સ્વભાવવાળું માત્ર મનનરૂપ જ હોય છે. ઇન્દ્રિયો તો ભલે બંને પ્રકારની હોય. આસુર (ઇન્દ્રિયોવાળા)ને કાર્યમાં જ વિઘ્ન થાય છે, પણ મન તો બીજું (આસુર) ન જ હોવું જોઈએ. તેમ (મન આસુર) હોય તો ઇન્દ્રિયોની ઉપર કહી તેવી (માત્ર સત્ત્વમૂર્તિમાં જ) સ્થિતિ ન થાય. તેથી 'એકં' એક સ્વભાવવાળું મન જેનું હોય છે, તેનાથી જ ભક્તિ થાય છે. બીજાઓની તો હરકોઈ પ્રકારે ભગવાનમાં કટકેકટકે કરેલી સ્થિતિ, ક્ષયરહિત હોવાથી ઘણા જન્મોથી પુષ્ટ થઈ, છેવટના જન્મમાં ભક્તિરૂપ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરશે, એમ કંઈ અયોગ્યતા (રહેતી) નથી. 'વૃત્તિ:' એટલે તે (સત્ત્વમૂર્તિ)માં સ્થિતિ, પરંતુ માત્ર ગ્રહણ કરવાનું (જાણવાનું) નહિ. તે સ્થિતિ પણ જેવી પ્રહ્લાદની અથવા બીજા ભક્તોની હતી તેવી કુદરતી (જોઈએ). આટલું ઘણું દૂર છે, આ જન્મમાં સાધનથી પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી, પરંતુ પહેલાનાં જન્મને લીધે એવો (ભક્ત) થાય છે. આગળ ભેદ જણાવવા 'તુ' 'તો' શબ્દ કહેલો છે. બીજા જન્મનું આવરણ હોવાથી, પહેલાં જન્મની સ્થિતિ 'યત્ (યા)' શબ્દથી કહેલી છે. 32.

ફલરૂપ3 (છેવટના) જન્મમાં તે (સ્થિતિ) પ્રયોજનરહિત, સ્વતંત્ર અથવા ભગવાનને લક્ષમાં રાખનારી હોય છે. ફલો અને પ્રયોજનો ભગવાનથી (સિદ્ધ થાય છે), અથવા જે પ્રયોજનરહિત (સ્થિતિ) તે ભક્તિ છે એમ પછીના (ભક્તિ શબ્દ) સાથે સંબંધ છે.

વળી જો તે ભગવાન્ વિષેની હોય તો સાક્ષાત્ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અથવા છ ગુણોના સ્વરૂપવાળી ભગવાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. અથવા પહેલાં સત્ત્વસ્વરૂપવાળા દેવ વિષ્ણુમાં સ્થિતિ થાય, અને બીજા જન્મમાં ભગવાન્ વિષે તે (સ્થિતિ) જ થાય. પાંચ અગ્નિની વિદ્યામાં જ્ઞાનના સાધન તરીકે દેહની સ્થિતિ કહેલી છે અને તે દેહમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મુક્તિ થાય છે, તેથી જીવતાં, મરતાં, ચાલતા તથા (બીજાના) સંગમાં આવતાં તે બ્રહ્મ જાણનારની ક્રિયાઓ કહેલી છે. તરત મુક્તિમાં પણ સાયુજ્ય (થવાનું) કહેલું છે. તે (ફલ) વાસ્તવિક રીતે ભક્તોને પણ (પ્રાપ્ત) થાય છે, એવો સિદ્ધાંત છે, કારણ કે જૂદા પ્રકારે (જ્ઞાનથી) પ્રાપ્ત કરીને (ભક્તોથી તે) પ્રકટ કરાતું નથી. છતાં પણ સાયુજ્યરૂપ મુક્તિથી પણ આ ભક્તિ ઉત્તમ છે, એમ 'સિદ્ધિથી ઉત્તમ છે' શબ્દોથી કહેલું છે. સિદ્ધિ ઉપર જણાવી. ઉત્તમપણું (તેત્રીસમા શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જે (ભક્તિ) 'કોશં' લિંગ શરીરને (જીર્ણ કરે છે), સંસારના બીજરૂપ (કોશ)ને (જીર્ણ કરે છે), એમ બીજાઓ કહે છે. જો કે સિદ્ધિ (મુક્તિ)માં પણ લિંગશરીર જીર્ણ થાય છે, છતાં પણ (ભક્તિ) તરત જ જીર્ણ કરે છે. પ્રયાસ વિના (તે જીર્ણ થાય છે) એમ જણાવવા 'જેમ જઠરાગ્નિ ખોરાકને (જીર્ણ કરે છે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે, કારણ કે ખાધેલો કોળીઓ સારી રીતે પચી જાય તે માટે ઉદરના અગ્નિ સિવાય બીજું સાધન કરવામાં આવતું નથી. ઓસડ વિગેરે પણ અગ્નિને જ તેજ કરે છે. આ (ભક્તિ)થી મારું ધામ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો ભાવ છે. 33.

1.'આસંગ વિગેરે દોષથી' એટલે લૌકિકનો ત્યાગ ન કરવો વિગેરે દોષથી. (પ્ર)
2.'ગોલક' એટલે ઇન્દ્રિય જ્યાં રહે છે તે સ્થાન. એવો અર્થ જણાય છે.
3.અહિંથી તેત્રીસમા શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (પ્ર).

જ્ઞાનીઓ પેઠે તે ભક્તોએ ભવિષ્યમાં બે પ્રકારે1 કરવાનું કૃત્ય કહે છે. તે પૈકી પહેલા (પ્રકાર)નું નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી કહે છે.

જીવતાં સાધનાવસ્થા ફલરૂપા તથા પરા॥29॥
સાયુજ્યં ચ તૃતીયં સ્યાદતો નોત્ક્રાન્તિપ્રાપણે॥

જીવતાં (તેઓની) સાધનો (કરવા)ની સ્થિતિ (34) અને પછીની ફલરૂપ (સ્થિતિ) (3૫) અને ત્રીજું સાયુજ્ય છે (36). તેથી બહાર નીકળવાનું અને પ્રાપ્ત કરાવવાનું કહેલાં2 નથી. કા. 291/2.

તે પૈકી નીચેના શ્લોકથી આરંભમાં ભક્તોની સાધન કરવાની સ્થિતિ કહે છે:

નેકાત્મતાં મે સ્પૃહયન્તિ કેચિન્મત્પાદસેવાભિરતા મદીહા:॥
યેઽન્યોન્યતો ભાગવતા: પ્રસજ્જ્ય સભાજયન્તે મમ પૌરુષાણિ॥34॥

મારા ચરણની સેવામાં આનંદ માનનારા, મારા માટે કાર્ય કરનારા કેટલાક ભક્તો, જેઓ (મારામાં) આસક્તિ રાખી પરસ્પર મારાં પરાક્રમોનો આદર કરે છે તેઓ મારી સાથે સાયુજ્યની ઇચ્છા રાખતા નથી. 34.

આ ફલરૂપ ભક્તિ જાણવી. તે ભક્તો જ્યાંસુધી જીવે ત્યાં સુધી ફલરૂપ ભક્તિ કરે છે, એવો અર્થ છે. ફલરૂપ (ભક્તિ) હોવાનું ત્યારે જ થાય, કે જ્યારે ભજનથી અનેક પ્રકારે રસ પ્રકટ થાય. ભગવાન્ સાથે 'એકાત્મતાં' સાયુજ્યરૂપ ફલની ઇચ્છા રાખતા નથી, (તો તે માટે) પ્રાર્થના (કરવા)ની તો વાત જ શી? (એમ) તે પ્રકટ થવાનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ભક્તોમાં વિરલ તેઓનું પ્રસંગને લીધે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. 'કેટલાક' વિશેષણથી (તેઓને) દુર્લભ (જણાવેલા છે). સ્વભાવથી જ તેઓનાં કાયા વાણી અને મનની ક્રિયા ભગવાન્ વિષે જ થાય છે એમ 'મારા ચરણની (સેવામાં આનંદ માનનારા)' વિગેરેથી કહે છે. મારા ચરણની સેવા જ 'અભિરતિ:' સ્વભાવ છે જેઓનો (અથવા) સર્વ સ્થલેથી જઈને ભગવાનનું કાર્ય કરવું એમ બે પગોથી સેવા (કરે છે), એવો અર્થ છે. બીજું (ભગવાનનું) સુખ તો (તેમની પાસે) ગયા પછી થઈ શકે તેવું છે. આ મનની ક્રિયા કહી. 'મારા માટે કાર્ય કરનારા' વિશેષણથી કાયાની (ક્રિયા) કહેલી છે. મારા સંબંધની જ છે 'ઈહા' ક્રિયા જેઓની તેવા (તેઓ છે). ઉત્તરાર્ધથી તેઓની વાણીની (ક્રિયા) કહેલી છે. બધા 'ભાગવતા:' એક પ્રકારના ભગવદીયો 'પ્રસજ્જ્ય' (મારામાં) આસક્તિ રાખી, 'મમ' મારાં ભગવાનનાં પરાક્રમોનો આદર કરે છે.

1.'બે પ્રકારે' એટલે આ લોકના અને પરલોકના ભોગના પ્રકારે. (પ્ર)

2.તેઓની ત્રણ અવસ્થાઓ આવી છે, તેથી ઇન્દ્રિયોનું દેહમાંથી બહાર નીકળવાનું અને દેવતાપણું પ્રાપ્ત કરાવવાનું કહેલું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

અન્યોન્યમુક્તાન્યતિપૌરુષાણિ સંમાનયન્તિ પ્રકટં સુહૃષ્ટા:॥30॥
સ્વકાર્યનિર્ધારવિચારહેતૌ પ્રમાણમેતદ્ગણયન્તિ નાન્યત્॥

ઘણા આનંદિત થઈ (ભગવાનનાં) પરસ્પર કહેલાં ઘણાં પરાક્રમ (વાળાં ચરિત્રો)નો પ્રકટ આદર કરે છે. આને પોતાનાં કાર્યનો નિશ્ચય કરવાનો વિચાર કરવામાં પ્રમાણ ગણે છે, બીજાને (પ્રમાણ ગણતા) નથી. કા. 301/2.

નીચેના શ્લોકમાં તેઓની ફલની અવસ્થા કહે છે:

પશ્યન્તિ તે મે રુચિરાવતંસપ્રસન્નવક્ત્રારુણલોચનાનિ॥
રૂપાણિ દિવ્યાનિ વરપ્રદાનિ સાકં વાચં સ્પૃહણીયાં વદન્તિ॥35॥

તેઓ મારાં સુંદર કર્ણના આભરણવાળાં, પ્રસન્ન મુખવાળાં, અરુણ નેત્રવાળાં, દિવ્ય, વર આપનારાં સ્વરૂપોનું દર્શન કરે છે, (અને તેમની) સાથે ઇચ્છવા યોગ્ય વાત કરે છે. 35.

તેઓ મારાં સ્વરૂપોનું દર્શન કરે છે. જેમ મિત્રો સાથે રમત રમે, તેમ તેઓને સદા ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આરંભમાં દર્શન કરે છે. ભગવાનનાં સ્વરૂપોનું વર્ણન કરે છે (કે) સુંદર છે 'અવતંસાનિ' કર્ણનાં આભરણો જેઓનાં (તેવાં સ્વરૂપો) છે. આથી એમ કહ્યું કે વૃંદાવન વિગેરેમાં ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પ્રસન્ન મુખો, (અને) અરુણ લોચનો છે જેઓનાં તેવાં સ્વરૂપો, રામના જેવાં, નૃસિંહના જેવાં (સ્વરૂપનાં) દર્શન કરે છે; અથવા (તે

સ્વરૂપો) તેઓનું ઇષ્ટ થાય તે માટે રાજસભાવ અને (તેમનાં) ઇચ્છેલાં ટકી રહે તે માટે સાત્ત્વિકભાવ પ્રકટ કરે છે, એવો અર્થ છે. 'સ્વરૂપોનું' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ઘણી ઉપાસના કરનારાઓને કોઈક વાર એક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, પણ તેઓને ઘણાં (સ્વરૂપોનું દર્શન થાય છે), અને તે (સ્વરૂપો) દિવ્ય છે, લૌકિક બુદ્ધિથી ગ્રહણ થતાં નથી; અથવા (તેઓ) અલૌકિક ભાવ પ્રકટ કરે છે, (અને) તેઓ (ભક્તો) પ્રતિ જ પ્રકટ થાય છે. આમ હોવાથી અતિપ્રસક્તિ1 થતી નથી. તેઓનાં બીજાંને (દર્શન) થતાં નથી એમ જણાવનારું 'વર આપનારાં' શબ્દથી બીજું પ્રમાણ કહેલું છે; કારણ કે (ભગવાનનાં સ્વરૂપ સિવાય) બીજાથી વર આપી શકાતો નથી. પ્રસન્ન સ્વરૂપોને લીધે (થતી) આમની સરસાઈ2 'સાથે (ઇચ્છવા યોગ્ય) વાત કરે છે' શબ્દોથી કહેલી છે. જીવતાં જ આ (ભક્તો) આ લોકમાં જ જેમ મિત્રો સાથે ઇચ્છેલી વાતચિત કરાય તેમ-ભગવાન્ સાથે ઇચ્છવા યોગ્ય વાત કરે છે. 35.

1.'અવતાર ધારણ કરેલ ભગવાનનાં સર્વને દર્શન થાય છે, તેથી ભક્ત ન હોય તેમને પણ દર્શન થતાં હોવાથી તે દિવ્ય કેમ ગણાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહેલ છે. જે દિવ્ય સ્વરૂપો છે તે ભૂમિ ઉપર ભક્તો માટે જ પ્રકટ થાય છે. તેથી ભક્તોને જ દર્શન દે છે, સર્વને દર્શન દેતાં નથી. તેથી દિવ્યપણું બીજાના જાણવામાં આવતું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

2.બીજા દર્શન કરનારાઓથી આ (દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન કરનાર) ભક્તોની સરસાઈ. (પ્ર)

પછી નીચેના શ્લોકમાં તેઓનું (તેઓને પ્રાપ્ત થતું) સાયુજ્ય કહે છે:

તૈર્દર્શનીયાવયવૈરુદારવિલાસહાસેક્ષિતવામસૂક્તૈ:॥
હૃતાત્મનો હૃતપ્રાણાંશ્ચ ભક્તિરનિચ્છતો મે ગતિમણ્વીં પ્રયુઙ્ક્તે॥36॥

તે સુંદર અવયવોવાળાં, ઉદાર વિલાસવાળાં, હાસ્ય સાથે દૃષ્ટિ કરનારાં, મનોહર વાણીવાળાં (સ્વરૂપો)થી હરાએલાં છે અંત:કરણ અને પ્રાણો જેમનાં, તેઓ ન ઇચ્છતા હોવા છતાં ભક્તિ તેઓને મારું સૂક્ષ્મ સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. 36.

'તે' અનુભવ સમયે જ આનંદ ઉત્પન્ન કરનારાં ઉપર કહેલાં સ્વરૂપો, જેમના (1)સુંદર અવયવો છે, (2)ઉદાર વિલાસ છે, (3)હાસ્ય સાથે દૃષ્ટિ છે, અને (4)'વામં' મનોહર 'સૂક્તં' વાણી છે તે (સ્વરૂપો)થી હરાએલાં છે અંત:કરણ જેમનાં, એટલે (સ્વરૂપોએ) જેઓની ઇન્દ્રિયોને વશ કરેલી છે, તેમને તે ઉપર કહેલી ભક્તિ 'મારું સૂક્ષ્મ સ્થાન' એટલે સાયુજ્ય, તેઓ (તેને) ઇચ્છતા ન હોવા છતાં પ્રાપ્ત કરાવે છે. વળી ભક્તોને ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય તે માટે (સ્વરૂપ) ચાર ગુણોવાળું હોવાનું જણાવે છે. તે પૈકી (1)સુંદર અવયવો 'કામ' પૂર્ણ કરનારા છે. (2)ઉદાર વિલાસ 'અર્થ' સૂચવે છે. (3)હાસ્ય સાથેની દૃષ્ટિ 'ધર્મ' કરાવનારી છે (અને 4)મનોહર વાણી 'મોક્ષ' કરાવનારી છે. (1)કામ વિષયના સૌંદર્યથી અને અંદરની શક્તિથી પૂર્ણ થાય છે, તેથી 'સુંદર' એ વિશેષણ બહારનું અલૌકિક સૌંદર્ય જણાવવા (યોજેલું છે). (2)અર્થ જાતજાતનો (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે વિલાસ (કહેલો છે). તે સર્વને લાભકારી થાય તે માટે તેને 'ઉદાર' કહેલ છે, કારણ કે ભગવાનની લીલા સર્વને સર્વ

પદાર્થો આપનારી છે એ (ભગવાનનું) ભગવત્પણું છે. (3)હાસ્ય દેહ વિગેરેમાં અધ્યાસ1 ઉત્પન્ન કરાવનારું છે. તેમ (અધ્યાસ) ન હોય, તો સદા ધર્મ થઈ શકે નહિ, અને હાસ્ય સાથેનું જ્ઞાન (દૃષ્ટિ) ધર્મ કરાવનારું છે. (4)વાણી હિત કરનારી, અવિદ્યાનો નાશ કરનારી છે, કારણ કે (તેનું) મનોહરપણું પરમ આનંદ આપનારું2 છે.

સૂક્ષ્મ સ્થાન એક પ્રકારના આનંદરૂપ છે, અને (ભગવાનનાં) સ્વરૂપો અનંત આનંદરૂપ છે, તેથી જ (ભક્તો સૂક્ષ્મધામ અથવા સાયુજ્ય) ઇચ્છતા નથી. તેથી જ (સ્વરૂપો) સર્વ ઇન્દ્રિયોને સુખરૂપ હોવાથી, તેઓ અંત:કરણને અને ઇન્દ્રિયોને આકર્ષણ કરે છે. તે ભગવાન્ પોતાને ઘેર પધારતાં તેમને (ભક્તોને) પણ લઈ જાય છે. તેઓ (સ્વરૂપો) તો ઇન્દ્રિયોને અને મનને લઈ જાય છે. જેનું ફલ અવશ્ય (પ્રાપ્ત) થવાનું છે તેવી ભક્તિ તો કાલ વિગેરેને પણ જે પ્રાપ્ત થતું નથી તેવું ઘણું સૂક્ષ્મ ભગવદ્રૂપ ફલ જ આપે છે. 36.

1.‘અધ્યાસ’ એટલે હું દેહ વિગેરે છું, એવું ખોટું જ્ઞાન.

2.મનોહરપણું પરમ આનંદ આપે, અને આનંદને લીધે અવિદ્યાનો નાશ થાય એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, એવો અર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે સાયુજ્યરૂપ ફલ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં સાલોક્ય વિગેરે પ્રકારનું ફલ કહે છે:

અથો વિભૂતિં મમ માયાવિનસ્તામૈશ્વર્યમષ્ટાઙ્ગમનુપ્રવિષ્ટામ્॥
શ્રિયં ભાગવતીં વા સ્પૃહયન્તિ ભદ્રાં પરસ્ય મે તેઽશ્નુવતે નુ લોકે॥37॥

જો માયાવીની મારી તે પ્રસિદ્ધ વિભૂતિ, આઠ અંગવાળાં ઐશ્વર્ય, (ભજન) પાછલ આવતી સંપત્તિ, ભગવાને કરેલી સંપત્તિ અથવા મોક્ષરૂપ સંપત્તિની તેઓ ઇચ્છા કરે, તો તેઓ હું-ઉત્તમના લોકમાં (તેમનો) નક્કી ભોગ કરે છે. 37.

જો તે ભક્તિ મધ્યમ હોય, તો આ (શ્લોકમાં કહેલો) જૂદો ક્રમ છે. જો માયાવીની મારી પુત્ર ધન વિગેરેરૂપ અને સ્વર્ગ વિગેરેરૂપ વિભૂતિની (ઇચ્છા કરે, તો તેમનો ભોગ કરે છે). તેમાં ભોગ કરવા યોગ્ય (કાંઈ) ન હોવાથી ‘માયાવીની’ એમ કહેલું છે. ભગવદીયોનો બધોએ વિષય ભગવાનને અધીન છે એમ જણાવવા (માયાવીની મારી એમ) છઠ્ઠી વિભક્તિ (યોજેલી છે). ‘તે’ એટલે અલૌકિક અથવા સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ. અણિમા વિગેરે આઠ અંગો છે જેનાં તેવું ઐશ્વર્ય, એમ સર્વ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ (કહેલી છે). ભગવાનનાં ભજન પાછળ અથવા ભગવાન્ પાછળ આવતી ‘શ્રિયમ્’ એટલે મોક્ષ સુધીની બધીએ સંપત્તિ, અને ‘ભાગવતાં’ ભગવાને કરેલી સંપત્તિ (ની ઇચ્છા કરે તો ભોગ કરે છે). ‘વા’ શબ્દ (આ સંપત્તિઓનો) અનાદર દર્શાવે છે. અથવા (આ) બધીએ (અને) ‘ભદ્રાં’ મોક્ષસંપત્તિની પણ ઇચ્છા1 કરે (તો ભોગ કરે છે). મધ્યમ ભક્તિ અવશ્ય ફલ આપે છે, તેથી જો બીજા સ્થલે તેઓને ભોગ (કરવો) ન ગમે, તો વૈકુંઠમાં તેમને ભોગ આપે છે, એમ ‘તેઓ હું-ઉત્તમના લોકમાં નક્કી ભોગ કરે છે’. શબ્દોથી કહેલું છે. ‘ઉત્તમ’ એટલે કાલ અને અક્ષરથી ઉત્તમના ‘લોકમાં’ એટલે વ્યાપિવૈકુંઠમાં ઐશ્વર્ય વિગેરે બધાંએનો ભોગ કરે છે, એવો અર્થ છે. 37.

1.અ, મા, નો, ના, શબ્દો નકારનો અર્થ જણાવે છે. ‘અ’ શબ્દ છૂટો, સમાસ ન કરેલો જાણવો. (પ્ર) અહિં ‘અ’ વધારે પ્રકાશકારે લીધો છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં એ નથી. આ ભક્તિને મધ્યમ કહેલી છે. પાછલના શ્લોકમાં ન ઇચ્છેલ હોવા છતાં ફલ આપવાનું કહેલ છે. આ શ્લોકમાં આરંભમાં ‘અથો’ ‘જો’ શબ્દ છે. તેથી અણિમા વિગેરે ફલ ઇચ્છતા હોય તો શું થાય, તે આ શ્લોકમાં કહેલ હોય, તેવું જણાય છે. તેથી વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઈ અર્થ કરેલ છે. ‘અ’ શ્લોકમાં નથી. છતાં ‘વા’ ના ‘આ’ સાથે ભળી ગએલો છે. એમ કહી શકાય. એવો પાઠ લઈએ તો આ ફલો નથી ઇચ્છતા, છતાં મારા લોકમાં ભોગવે છે, એવો અર્થ થાય. શ્રીધર વિગેરે ‘અ’ લે છે.

"લોકોને કાલનો ભય હોવાથી, ‘પુણ્યનો ક્ષય થાય ત્યારે મર્ત્યલોકમાં પ્રવેશ કરે છે’ (ભ.ગી. 9।) પ્રમાણે પોતાનાં સ્થાનનો ત્યાગ થતો હોવાથી, વૈકુંઠલોકમાં વિષયોનો અનુભવ કરવાથી શું લાભ?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

ન કર્હિચિન્મત્પરા: શાન્તરૂપે નઙ્ક્ષ્યન્તિ નો મેઽનિમિષો લેઢિ હેતિ:॥
યેષામહં પ્રિય આત્મા સુતશ્ચ સખા ગુરુ: સુહૃદો દૈવમિષ્ટમ્॥38॥

શાંત સ્વરૂપવાળા (વૈકુંઠ)માં મારામાં આસક્તિ રાખનાર જેઓના પ્રિય, દેહ, અને પુત્ર મિત્ર, ગુરુ, બાંધવો, દેવ અને ફલ હું છું તેઓનો કોઈપણ સમયે નાશ થતો નથી અને મારું આયુધ કાલ (તેમનું) ભક્ષણ કરતો નથી. 38.

હે શાંત સ્વભાવવાળી માતા! અથવા શાંત છે સ્વરૂપ જેનું તેવા સર્વ દોષરહિત વૈકુંઠમાં, મારામાં જ છે આસક્તિ જેઓની, તેઓનો નાશ થતો નથી; (તેઓનાં) પુણ્યનો ક્ષય થતો નથી અને (તેઓનું) પતન થતું નથી; તેમજ આયુધ કાલચક્ર તેઓનું ભક્ષણ કરતું નથી. કાલ પણ તેઓનું ભક્ષણ કરતો નથી, તેનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી (કહેલું છે). કાલનો જ્યાં વિષય હોય ત્યાં (તેની) પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેના વિષય નીચેના આઠ છે-(1)વિષયો (2)દેહ (3)પુત્રો (4)મિત્રો (5)ગુરુઓ (6)બાંધવો (7)ઇષ્ટ દેવતા અને (8)કામ. તે (વૈકુંઠ) લોકમાં આ નથી હોતા, પરંતુ આમનું કાર્ય હું જ કરું છું. તેથી જ તેઓને હું જ (ઉપર જણાવેલ) આઠ પ્રકારનો છું. (1)કાલ મને વિષય કરતો નથી. (2)મારાથી બીજો કોઈપણ તેમનો દેહ વિગેરે નથી. (1)વિષય પ્રિય થાય છે, પણ વૈકુંઠ મારારૂપ હોવાથી હું જ ત્યાં વિષય છું. અને (2) (ભક્તોએ) સારૂપ્ય (ભગવાન્ જેવું સ્વરૂપ) પ્રાપ્ત કરેલ હોવાથી, (તેમનો) દેહપણ હું જ છું. (3)દેહથી વિષયોનો ભોગ કરવામાં આવે, ત્યારે પ્રકૃતિ પ્રસવ કરે છે, એટલે પુત્રો થાય છે. ત્યાં વિષયના ભોગથી પણ હું જ (ઉત્પન્ન) થાઉં છું. ત્યાં રહેનારાઓ મારા ઉપર જ પુત્ર તરીકે સ્નેહ કરે છે. (4)ત્યાં બહારનો મિત્ર પણ હું જ છું, કારણ કે ત્યાં રહેનારા પુરુષો મારા સ્વરૂપવાળા છે. આ ચાર આ લોકના સંબંધવાળા (કહ્યા). પરલોકના સંબંધવાળા ચાર છે. (5)તે પૈકી ઉપદેશ આપનાર ગુરુ છે. વૈકુંઠમાં તો હું જ (ગુરુ) છું. (6)ગુરુના ઉપેદશ પછી હિત થાય તે માટે જેઓ ત્યાં પ્રયાસ કરે છે તે ‘સુહૃદ:’ બાંધવો છે. બાંધવોનું કાર્ય તો ત્યાં રહેનારાઓ જ કરે છે. (7)‘દૈવં’ એટલે દેવ અથવા પૂજા કરવા યોગ્ય. તે ફલનું દાન કરવામાં

ઉપયોગી છે અને (8)‘ઇષ્ટં’ એટલે ફલ (હું જ છું). તેથી તેઓનો નાશ ન થાય તે યોગ્ય જ છે. 38.

નીચેના બે શ્લોકોથી તેનાથી પહેલી (પ્રાપ્ત થતી) ભક્તિ ફલ સાથે કહે છે:

ઇમં લોકં તથૈવામુમાત્માનમુભયાયિનમ્॥
આત્માનમનુ યે ચેહ યે રાય: પશવો ગૃહા:॥39॥
વિસૃજ્ય સર્વાનન્યાંશ્ચ મામેવં વિશ્રવતોમુખમ્॥
ભજન્ત્યનન્યયા ભક્ત્યા તાન્મૃત્યોરતિપારયે॥40॥

આ લોકનો તેમજ પરલોકનો, બંને લોકમાં જનાર આત્માનો અને આત્માની પાછલ જે આ લોકમાં ધન પશુઓ ઘરો અને બીજાં છે તે સર્વનો ત્યાગ કરીને જેઓ એવી રીતે સર્વત્ર મુખવાળાનું મારું અનન્ય ભક્તિથી ભજન કરે છે, તેઓને હું મૃત્યુના પેલે પાર લઈ જાઉં છું. 39।.

જેઓ ઉપર કહેલા અધિકાર વિનાના, તેવાં શરીર વિગેરે વિનાના, માત્ર પુણ્યના પાકવાથી જ એવા થઈ, (નીચે) કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે ઉપાસના કરે છે, તેઓમાં ભક્તિ ન હોવાથી હું તેઓને મૃત્યુના પેલે પાર લઈ જાઉં છું. એવો બે (શ્લોકો)નો સંબંધ છે. (આ) સાંખ્યનો સિદ્ધાંત હોવાથી, આમાં ત્યાગ મુખ્ય છે. મુખ્ય સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો આ લોકમાં ઉદાસીનપણું જ (ફલનાં) કારણરૂપ છે. ત્યાગ કરવાના (પદાર્થો) ગણાવે છે. પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલના ભેદથી ચાર પ્રકારે આ લોકનો ત્યાગ કરવો. આ લોકમાં રહેનારાઓનાં પ્રમાણો (આ ઉપાસના કરનારનાં) પ્રમાણો નથી. જે તેમનું પ્રમેય-જાણવા યોગ્ય અથવા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિષયો-તે (આમને) ગ્રહણ કરવાના નથી. જે તેઓનું ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)નું સાધન અથવા જે ફલ, તે બંને તેમનાં (ઉપાસના કરનારનાં સાધન તથા ફલ) નથી. જે આ પ્રમાણે કરે છે તે આ લોકનો ત્યાગ કરે છે. તેવી જ રીતે ચાર પ્રકારે પરલોકનો ત્યાગ કરે છે. બંને લોકની કામના કરનાર લૌકિક અને વૈદિક બંને સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરેલ ‘આત્મા’ એટલે ચાર પ્રકારના દેહ1 વિગેરે (નો ત્યાગ કરે છે). સર્વ સ્થલે ‘ત્યાગ’ એટલે ઉદાસીનપણું. ‘આત્માનં’ દેહ વિગેરેની પાછલ જે પુત્ર વિગેરે (રહેલા) અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી જણાવેલા જે ઘરની ઘરવખરી વિગેરે છે (તેમનો ત્યાગ કરે છે). ‘ઇહ’ ‘આ લોકમાં’ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે મમતાના સ્થાનરૂપ બધુંએ પ્રત્યક્ષ જ જાણવામાં આવે છે. ‘રાય:’ ધન, ગાયો વિગેરે ‘પશુઓ’. આવો અને બીજા ન કહેલાં પ્રતિષ્ઠા વિગેરે ગુણોનો ત્યાગ કરી (ભજન કરે છે). ‘સર્વનો’ એ વિશેષણ બધાંને લાગુ પડે છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી અભિમાન વિગેરે (જણાવ્યાં છે).

"સર્વનો ત્યાગ કરવામાં આવે ત્યારે સર્વથી થતા લાભોની જરુર હોવાથી કેવી રીતે મુક્તિ થશે?" એવી શંકા થાય, તેથી ‘એવી રીતે સર્વત્ર મુખવાળાનું મારું (ભજન કરે છે)’ એમ કહેલું છે, કારણ કે હું સર્વરૂપ છું. મારા માટે જેટલાંનો ત્યાગ કરે છે તેટલાં રૂપવાળો હું તેઓના માટે થાઉં છું, એવો (અર્થ છે). એવા સ્વરૂપવાળાનું મારું જેઓ ભજન કરે છે

(તેઓને હું મૃત્યુના પેલે પાર લઈ જાઉં છું). ‘સર્વત્ર મુખવાળા’ વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાનને નવીન રીતે કાંઈ પણ કરવાનું નથી. તે ભજનનું સાધન ભક્તિ જ છે. તેમાં અનન્યતાની જરુર છે. પરલોક (પ્રાપ્ત કરવા) માટે, ભગવાનની કૃપા (પ્રાપ્ત કરવા) માટે, (અથવા) બીજાં (પ્રયોજન) માટે ભક્તિ સિવાય અથવા ભગવાન્ સિવાય જેઓને બીજું (સાધન) નથી, (તેઓ અનન્ય છે). ‘મૃત્યુના પેલે પાર લઈ જવું’. એટલે ફરીથી તે આત્માને મૃત્યુ ગળી જાય તેવા દેહનો સંબંધ ન થવો તે. (તેઓને) મુક્તિ થતી નથી, (તેમ) મૃત્યુ પણ થતું નથી એટલે સનક વિગેરેની પેઠે તેઓ રહે છે. એ રીતે (1)સાયુજ્ય (2)વૈકુંઠ અને (3)જીવન્મુક્તિ એવા ત્રણ પ્રકારો કહ્યા. 39।

1.દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અંત:કરણના અધ્યાસના ભેદથી જૂદોજૂદો ચાર પ્રકારનો થતો (આત્મા). (પ્ર)

બીજા માર્ગથી પણ આ ફલ થશે એવી શંકા કરી તે દૂર કરે છે:

નાન્યત્র મદ્ભગવત: પ્રધાનપુરુષેશ્વરાત્॥
આત્મન: સર્વભૂતાનાં ભયં તીવ્રં નિવર્તતે॥41॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષના ઈશ્વર, સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા હું ભગવાન્ વિના બીજાથી તીવ્ર ભય દૂર થતો નથી. 41.

ભક્ત્યૈવ તુષ્ટિમભ્યેતિ વિષ્ણુર્નાન્યેન કેનચિત્॥31॥
સ એવ મુક્તિદાતા ચ ભક્તિસ્તત્રૈવ કારણમ્॥

વિષ્ણુ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે, બીજા કોઈપણ (સાધન)થી પ્રસન્ન થતા નથી; અને મુક્તિ આપનારા તે જ છે, (અને) તે (મુક્તિ)નું કારણ ભક્તિ જ છે. કા. 311/2.

‘મત્’ મારાથી બીજાથી સંસારરૂપ તીવ્ર ભય દૂર થતો નથી. જ્ઞાન વિગેરેથી સંસાર દૂર થાય છે, અને ‘ભગ’ ‘ભગ’ શબ્દથી ઓળખાતા તે ભગવાનમાં જ હોય છે. તે (અર્થ) ‘ભગવાન્’ શબ્દથી કહેલો છે. વળી સંસાર પ્રકૃતિ અને પુરુષથી ઉત્પન્ન થાય છે, (તેથી) તે બેને જે વશ રાખનાર છે તેમનાથી જ દૂર થાય તે યોગ્ય છે. વળી હું ‘સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા’ છું. આત્મા જ તેવો (સંસાર દૂર કરવાનો) ઉપકાર કરે છે, કારણ કે સ્વાર્થ વિના એક ઉપર બીજો કોઈ ઉપકાર કરતો નથી. તેથી ભગવાનજ જ્ઞાન વિગેરેરૂપ હોવાથી (સંસાર) દૂર કરનારા છે, પ્રકૃતિ વિગેરેને અટકાવનાર હોવાથી ફરી સંસાર થવા દેતા નથી, અને આત્મા હોવાથી અવશ્ય હિત કરનારા છે, તેથી બીજાથી ભય દૂર ન થાય તે યોગ્ય જ છે. ‘તીવ્ર’ એટલે તરત આવનારો, નજીક રહેનાર, અટકાવનારથી જ દૂર થાય તેવો. (ભગવાન્) આત્મા હોવાથી નજીક રહેનાર હોવાનું સિદ્ધ થએલું છે. 41.

(ભગવાન્ સર્વને) વશ રાખનાર હોવાનું નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છે:

મદ્ભયાદ્વાતિ વાતોઽયં સૂર્યસ્તપતિ મદ્ભયાત્॥
વર્ષતીન્દ્રો દહત્યગ્નિર્મૃત્યુશ્ચરતિ મદ્ભયાત્॥42॥

આ વાયુ મારા ભયથી વાય છે, સૂર્ય મારા ભયથી તપે છે. મારા ભયથી ઈંદ્ર વૃષ્ટિ કરે છે, અગ્નિ બાળે છે અને મૃત્યુ ફરે છે. 42.

'આપના ભયથી વાયુ વાય છે, (આપના) ભયથી સૂર્ય ઉગે છે. આપના ભયથી અગ્નિ અને ઈંદ્ર (પોતાનાં કાર્ય કરે છે) અને પાંચમું મૃત્યુ દોડ્યા કરે છે' એવી શ્રુતિ છે. શ્રુતિનો અર્થ કહે છે. મારા ભયથી જ આ વાયુ વાય છે. એમ ન હોત, તો ફર્યા કરવાનું પ્રયોજન (તેને) ન હોવાથી સર્વ સ્થલે સદા ન વાત. સૂર્ય પણ મારા ભયથી જ તપે છે. શ્રુતિમાં 'ઉગે છે' એમ કહ્યું, ત્યાં 'ઉગવું' શબ્દથી 'તપવું' જ કહેલું છે. તેમ ન હોત તો (સૂર્યના) જ્યોતિશ્ચક્રમાં ફરવાથી પણ ઉદય થતો હોવાથી, 'ભય' નિરર્થક થાય. અગ્નિ અને ઈંદ્રની ક્રિયાઓ (શ્રુતિમાં) કહેલી ન હોવાથી 'ઈંદ્ર વૃષ્ટિ કરે છે...' શબ્દોથી પોતે કહે છે. તેમ (ભગવાનના ભયથી વૃષ્ટિ કરતો) ન હોય તો પોતાનાં ઘરમાં રહેલું જલ ઈંદ્ર કેમ વેડફી નાખે? 'અગ્નિ બાળે છે' (ભગવાનના ભયથી બાળતો ન હોય તો) ન ગમતા પણ બધાએ અપવિત્ર પદાર્થોને કેમ બાળે? દયાળુ મૃત્યુ પણ મારા ભયથી જ ફરે છે, એટલે મારી નાખવાનો પ્રયાસ કરે છે. 'વાયુ વિગેરેની ઉપાસનાથી મૃત્યુને દૂર કરવું' એવો મત ખોટો ઠરાવેલ છે, (અને) એમ પણ સૂચવેલું છે કે બીજાએ રોકવા માંડવા છતાં પણ મૃત્યુ રોકાતું નથી. 42.

એ પ્રમાણે બીજાના મત ખોટા ઠરાવી, પોતાનો સિદ્ધાંત કહી, નીચેના શ્લોકથી તેમાં પૂર્વાચાર1 પ્રમાણ હોવાનું કહે છે:

જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્તેન ભક્તિયોગેન યોગિનઃ॥
ક્ષેમાય પાદમૂલં મે પ્રવિશન્ત્યકુતોભયમ્॥43॥

મોક્ષ માટે યોગીઓ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સાથેના ભક્તિયોગથી, જેને લીધે ક્યાંયથી પણ ભય રહેતો નથી તેવા મારા ચરણના મૂલમાં પ્રવેશ કરે છે. 43.

જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ભક્તિની સાથે કાર્ય કરનારાં છે. યોગ અધિકારીનું વિશેષણ છે. ભક્ત જ મોક્ષનું સાધન છે. 'ક્ષેમાય' એટલે મોક્ષ માટે અથવા સ્વરૂપનું સંરક્ષણ થાય તે માટે મારા ચરણનાં મૂલમાં એટલે ચરણનાં આસનરૂપ અક્ષરમાં પ્રવેશ કરે છે, કે જેને લીધે ક્યાંયથી પણ ભય રહેતો નથી, (એમ) પ્રવેશ કરવાનું કારણ (કહેલું છે).43.

1.'પૂર્વાચાર' એટલે બાપદાદાઓનું આચરણ.

એ રીતે સર્વ શાસ્ત્રાર્થ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે તે માટે કર્તવ્ય કહેતાં ઉપસંહાર કરે છે:

એતાવાનેવ લોકેઽસ્મિન્ પુંસાં નિઃશ્રેયસોદયઃ॥
તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન મનો મય્યર્પિતં સ્થિરમ્॥44॥

પુરુષોને આ લોકમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર આટલું જ છે. મને અર્પણ કરેલું મન તીવ્ર ભક્તિયોગથી મારામાં સ્થિર (કરવું). 44.

પરલોક માટે પ્રયત્ન કરતા પુરુષોને આ લોકમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર આટલું જ છે. 'નિઃશ્રેયસઃ' મોક્ષનો 'ઉદયઃ' ઉદય થાય જેનાથી (તે 'નિઃશ્રેયસોદયઃ' એટલે) મોક્ષ પ્રાપ્ત

કરાવનાર આટલું જ છે. પહેલાં સંસારને મનના આધારવાળો કહ્યો. મોક્ષનું પણ તે (મન) જ કારણ કહેલું હોવાથી, તે જો ભગવાનમાં સ્થિર થાય, તો કૃતાર્થ થવાય, તેથી તેને સ્થિર કરવા માટે ભક્તિ જ (સાધન) છે એમ ઉતરાર્ધથી કહે છે. તરત ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર, સર્વ વિઘ્ન વિનાના ભક્તિયોગથી, મન મને અર્પણ કરેલું હોઈ (મારામાં) સ્થિર થાય-આટલું જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. યોગનો સિદ્ધાંત એવો છે કે હરકોઈ પ્રકારે ભગવાનમાં સ્થિર (થએલું) મન પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. તે વિષયમાં ભક્તિ જ (મનને) સ્થિર કરાવનારી હોવાથી પોતાના1 સિદ્ધાંત પ્રમાણે પણ ભક્તિ જ (મોક્ષના સાધન તરીકે) જણાવી. ભાગવત સિદ્ધાંત પ્રમાણે પણ (તે જ સાધન છે). તેથી સર્વ વાદીઓએ (મોક્ષના સાધન તરીકે) ભક્તિનો આદર કરેલ હોવાથી, તે જ કરવી યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું. 44.
1.‘પોતાના સિદ્ધાંત’ એટલે કપિલના સાંખ્ય સિદ્ધાંત, એવો અર્થ જણાય છે.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના પચીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

ઉ

॥ અધ્યાય છવીસમો ॥

આત્માનાત્મવિવેકાય ષડ્વિંશે સાઙ્ખ્યમુચ્યતે॥
તત્ત્વાનાં લક્ષણાન્યત્ર નિરુક્તિશ્ચેયમત્ર ચ॥1॥

આત્માનો અને અનાત્માનો ભેદ જણાય તે માટે છવીસમા અધ્યાયમાં સાંખ્યશાસ્ત્ર કહેલું છે1. અહિં તત્ત્વોનાં લક્ષણો અને આ તેમનાં નામ કહેલાં છે.કા. 1

જીવબ્રહ્મવિભાગાર્થં પ્રક્રિયાદ્વિતયં સ્મૃતમ્॥
સંસારે મૂલભાવે ચ પુરુષ: પ્રકૃતિર્મતા॥2॥

જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ જાણવામાં આવે તે માટે બે પ્રક્રિયા2 કહેલ છે. સંસાર થવાના અને મૂલ સ્થિતિ3 પ્રાપ્ત થવાના (વિષય)માં પુરુષ અને પ્રકૃતિનો નિર્ણય કરેલો છે. કા. 2.
1.છવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ કરતાં, સંગતિ પહેલાં કહેલી હોવાથી તે (ફરી) ન કહેતાં ભગવાને વિચારેલ ‘અર્થ’ નામનો બીજો પુરુષાર્થ સ્પષ્ટ કરવા આ બધો વિચાર કરાય છે એમ જણાવવા મુખ્ય રીતે પ્રયોજન આ કારિકાથી કહે છે. આત્મા અને અનાત્માનો ભેદ ભગવાને વિચારેલ ‘અર્થ’ છે. તે મૈત્રેયનાં વચનમાં આ અધ્યાયનો અર્થ છે. (પ્ર)
2.બંધ અને મોક્ષ, એવી બે પ્રક્રિયા કપિલે વિચારી કહેલ છે. આ બે પ્રક્રિયા ન હોય, તો જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ જણાય નહિ. (પ્ર)

3.‘મૂલ સ્થિતિ’ એટલે પહેલાંનું સ્વરૂપ. ગયા અધ્યાયમાં ભક્તિ કહી. ભક્તિનો અધિકાર ન હોય તેને માટે તેનાં અંગ તરીકે તેના જેવું ફલ આપનારું સાંખ્ય અહિં કહેવામાં આવે છે, એટલે અંગાગિભાવ (ભક્તિ અંગી, અને સાંખ્ય તેનું અંગ એવો સંબંધ), અથવા (ભક્તિ અને સાંખ્ય) બંનેનું એક પ્રયોજન છે એ સંગતિ છે, એવો અર્થ છે. શાસ્ત્રાર્થના વિચાર પ્રમાણે તો ભગવાને ભોગ કરવાનાં તત્ત્વો આ અધ્યાયમાં કહેલાં હોવાથી આ ‘તન્માત્રા’ જણાવનારો અધ્યાય છે. (પ્ર).

ગયા અધ્યાયમાં ઉત્તમ ભક્તિથી હૃદયનો લય થવાનું કહીને અને બીજી (ભક્તિ)ઓનાં ફલ કહીને, તે (ભક્તિ)ઓ સત્સંગથી જ થતી હોવાથી દેવહૂતિને તે થવાનો સંભવ નહિ હોવાથી (દેવહૂતિને) શાસ્ત્રાર્થનું પૂર્ણ જ્ઞાન થાય તે માટે જ તે કહેલ છે એમ વિચારી, તે જ પ્રયોજનથી સાંખ્ય(શાસ્ત્ર કહેવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ॥

અથ તે સંપ્રવક્ષ્યામિ તત્ત્વાનાં લક્ષણં પૃથક્॥
યદ્વિદિત્વા વિમુચ્યેત પુરુષ: પ્રાકૃતૈર્ગુણૈ:॥1॥

હવે હું તને તત્ત્વોનાં લક્ષણ જૂદાંજૂદાં કહીશ, જે જાણીને પુરુષ પ્રાકૃત ગુણોથી મુક્ત થાય છે. 1.

‘અથ’ ‘હવે’ શબ્દથી (આ માર્ગમાં) પરાધીન1 રહેવાનું નથી એમ જણાવવા જૂદો આરંભ કરેલો છે. સાંખ્ય(શાસ્ત્ર) ‘તે’ તને જ કહીશ. ‘તત્ત્વોનાં જૂદાંજૂદાં લક્ષણ’ શબ્દોથી સાંખ્યનું સ્વરૂપ કહેલું છે. જેમ એક બીજાં (તત્ત્વો)નું મિશ્રણ થાય નહિ, તેમ તત્ત્વોનો વિચાર કરવો જોઈએ. લક્ષણોથી જ બીજાથી જૂદાપણાનું જ્ઞાન થાય છે, એમ અમે કહેલું છે. તેથી ‘તત્ત્વોનાં લક્ષણ જૂદાંજૂદાં કહીશ’.

‘બહાર રહેલાં તત્ત્વો વગેરે જાણવામાં આવે, તેથી પણ, (મનની) અંદર રહેલ સંસારને શું (અસર) થાય?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જૂદાંજૂદાં લક્ષણો જાણીને, પુરુષ પોતે પ્રાકૃત ગુણો એટલે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોથી2 છૂટો પડે છે. (તત્ત્વોના) સમૂહમાં રહેલો (પુરુષ) જૂદાંજૂદાં (તત્ત્વોનાં) લક્ષણો વડે તેતે (તત્ત્વને) છૂટું પાડી કેવલ (મુક્ત) થઈ શકે છે. 1.

1.ભક્તિમાં સત્સંગ જરુરી હોવાથી, તેમાં સત્પુરુષોને અધીન રહેવાનું છે. અહિં તેવું નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

2.‘આધ્યાત્મિક તત્ત્વો’ એટલે શરીરમાં રહેલાં વાસનાથી ભરપૂર તત્ત્વો. (પ્ર)

અને જે (જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ) માટે આ આત્મા અને અનાત્માને જૂદા જાણવાના છે તે જ્ઞાન હું તને કહીશ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

જ્ઞાનં નિ:શ્રેયસાડર્થાય પુરુષસ્યાડડત્મદર્શનમ્॥
યદાહુર્વર્ણયે તત્તે હૃદયગ્રન્થિભેદનમ્॥2॥

પુરુષને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેનું જ્ઞાન, જેને ‘આત્મદર્શન’ કહે છે, તે હૃદયની અંદરની ગાંઠને ભેદનારું (જ્ઞાન) હું તને કહું છું. 2.

જે જ્ઞાન મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેનું (હોઈ), પુરુષને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે તને કહીશ, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. "આત્માના અજ્ઞાનને લીધે સંસાર થાય છે, તેથી આત્માનું જ્ઞાન જ કહેવું યોગ્ય છે, બીજાં જ્ઞાનનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેને ‘આત્મદર્શન’ કહે છે’ એમ કહેલું છે. આત્મદર્શન એટલે આત્માનું દર્શન થાય છે જેમાંથી, આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારું, અથવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર જ. સ્વરૂપથી અને કારણથી તે હું તને કહીશ. આ પણ ભક્તિની પેઠે હૃદયનો લય કરનારું છે, એમ ‘હૃદયની અંદરની ગાંઠને ભેદનારું’ એ વિશેષણથી કહેલું છે. હૃદયમાં ચિત્ (આત્મા) અને અચિત્ (અનાત્મા)ની સેળભેળ છે જેને લીધે, તે ‘હૃદયની અંદરની ગાંઠ’ એટલે મોહ અથવા લિંગ શરીર1, તેને ભેદવાનું થાય છે જેને લીધે, તેવું આત્મદર્શન છે. સાંખ્ય સાથેનું જ્ઞાન (મોક્ષનું) સ્વતંત્ર સાધન છે, એમ કહેલું છે. 2.

1.‘કોશ:’ એટલે લિંગશરીર. (પ્ર)

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં પુરુષનું લક્ષણ કહે છે:

અનાદિરાત્મા પુરુષો નિર્ગુણ: પ્રકૃતે: પર:॥
પ્રત્યગ્ધામા સ્વયંજ્યોતિર્વિશ્વં યેન સમન્વિતમ્॥3॥

પુરુષ આત્મા છે. આરંભરહિત, નિર્ગુણ, પ્રકૃતિને વશ રાખનાર, અંદરની દૃષ્ટિથી જણાય તેવો, પોતાની મેળે પ્રકાશનાર છે, જેની સાથે (આખું) વિશ્વ સારી રીતે સંબંધમાં આવેલ છે તેવો છે. 3.

જે જાણવામાં આવતાં બીજાથી જૂદા (પદાર્થ) તરીકે જ્ઞાન થાય, એવું તેનું લક્ષણ જેનામાં ન હોય તેને જ જૂદું કરી શકાતું હોવાથી, મુખ્યપણાંથી આત્માનું લક્ષણ કહે છે. પુરુષનું લક્ષણ1 કહેવાનું છે. આત્મા, ‘આ હું છું’ એવી બુદ્ધિથી જણાય છે એ (તેનું) લક્ષણ છે. દેહ2, ઇન્દ્રિયો, અંત:કરણ, લોકો અને યજ્ઞો વગેરેથી પ્રાપ્ત થાય તેવા પરલોકો મમતાનાં સ્થાનો છે. ઉપકાર કરનારાં સર્વમાં ‘અતતિ’ વ્યાપે તે આત્મા, કારણ કે ‘(આ) હું (છું)’ એવી બુદ્ધિથી જાણવામાં આવે તેવો તે જ ‘પુરુષ’ છે. તેના2 દેહ વિગેરેની ઉત્પત્તિને લીધે, જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલાની તે (પુરુષ)ની ઉત્પત્તિ થાય, તેથી તેમનાથી જૂદો પાડવા ‘આરંભ રહિત’ એ વિશેષણ કહેલું છે. ઉત્પન્ન થવું, સમાગમમાં આવવું, બહારથી પ્રકટ થવું એવા3 પ્રકારથી જેની કોઈપણ ઉત્પત્તિ જણાએલી નથી તે આરંભરહિત છે. (2)‘નિર્ગુણ’ વિશેષણથી તેની ઉત્પત્તિ ન હોવાનું કારણ કહેલું છે. ‘નિર્ગતા:’ નીકળેલા છે ‘ગુણા:’ ગુણો જેમાંથી તે નિર્ગુણ. સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા ગુણો છે, તેઓ જ્યારે તે (આત્મા)માંથી જ ઉત્પન્ન થએલા છે, તો તેની ઉત્પત્તિ કોણ કરશે? (‘નિર્ગુણ’ એટલે) પૂર્ણ રીતે નિવૃત્ત થએલા છે (ગુણો) જેમાંથી, એવા મત પ્રમાણે ‘ગુણોના સંબંધરહિત’ એવો અર્થ થાય છે.

(3)"(આત્મા) પોતે ગુણોનું કારણ હોય ત્યારે, અથવા (આત્માને) પોતાથી ગુણોનો સંબંધ ન હોય ત્યારે, પ્રકૃતિના જ ગુણો આત્માને આરંભવાળો કરશે" એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રકૃતિને વશ રાખનાર' શબ્દો યોજેલા છે; કારણ કે પ્રકૃતિને વશ રાખનાર, પ્રકૃતિથી જૂદો, અથવા પ્રકૃતિના સંબંધ વિનાનો પ્રાકૃત (પ્રકૃતિના) ગુણો સાથે સંબંધમાં આવતો નથી. (4)તે (વિષય)નું પ્રમાણ 'અંદરની દૃષ્ટિથી જણાય તેવો' વિશેષણથી કહેલું છે. 'પ્રત્યક્' અંદરની દૃષ્ટિથી 'ધામ' સ્ફૂર્તિ થાય છે જેની, એટલે '(આ) હું છું' એવી બુદ્ધિથી જણાય તેવો, એવો અર્થ છે.

"અહંકાર પણ તેવો છે" એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાની મેળે પ્રકાશનાર' એમ કહેલું છે. (આત્મા) પોતે જ 'જ્યોતિ:' પ્રકાશરૂપ છે. આથી એમ કહેલું છે કે તેના વિષે બીજું પ્રમાણ નથી, તે (બીજા પ્રમાણ)ની જરુર પણ નથી. અહંકાર તો પોતાની મેળે પ્રકાશનાર નથી, તે (આ) પછીના અધ્યાયમાં કહેશે. 'જેની સાથે (આખું) વિશ્વ સારી રીતે સંબંધમાં આવેલું છે' વિશેષણથી આત્માનો બીજો અસાધારણ ગુણ કહેલો છે. જે આત્માની સાથે બધુંએ વિશ્વ સારી રીતે સંબંધમાં આવેલું છે. તત્ત્વો એક બીજાથી છૂટાં ન પડે તેવાં હોવાથી, સ્વભાવ, કાલ અને કર્મ અનેક પ્રકારનાં હોવાથી, એકલો આત્મા જ આખા જગત્ સાથે સારી રીતે સંબંધમાં રહેલો હોય છે, બીજો કોઈ (આખા જગત્ સાથે સારી રીતે સંબંધમાં રહેલો) નથી; અને સારી રીતનો સંબંધ એટલે તેમાં રહેલા ગુણ અને દોષનો સંબંધ (થવા દીધા) વિના સારી રીતે સંબંધમાં રહેવું; એવો જ સંસર્ગ હોવો4.

અહિં 'આત્મા' એ જ પુરુષનું લક્ષણ છે. આત્મા સંઘાત (દેહ વિગેરેના સમૂહ)થી જૂદો પડે તે માટે બીજાં લક્ષણો (કહેલાં) છે. (ક) (1)'આરંભરહિત' શબ્દથી5 દેહને જૂદો પાડેલો છે. (2) 'નિર્ગુણ' શબ્દથી સર્વ પ્રાકૃત6 પદાર્થ (ને જૂદા પાડેલા છે). (3)'પ્રકૃતિને વશ રાખનાર' શબ્દથી પ્રકૃતિને જૂદી પાડેલી છે7. (4)'અંદરની દૃષ્ટિથી જણાય તેવો' ગુણથી કાલ (ને જૂદો પાડેલો છે)8. એ રીતે ચાર શબ્દોથી એક લૌકિક લક્ષણ (કહેલું છે). (ખ) 'પોતાની મેળે પ્રકાશનાર' શબ્દથી અલૌકિક લક્ષણ (કહેલું છે). (ગ) 'જેની સાથે (આખું) વિશ્વ સારી રીતે સંબંધમાં આવેલ છે તેવો' શબ્દોથી જ્ઞાનમાં સાક્ષાત્ ઉપયોગી (થતું) લક્ષણ (કહેલું છે). એ પ્રમાણે આત્માનાં ત્રણ લક્ષણો (કહેલાં છે).

દેહ અને આત્મા નો ભેદ જાણ્યા પહેલાં દેહમાં પણ 'અંદરની દૃષ્ટિથી જણાય તેવા હોવાપણું' (ગુણ) હોય છે. તેથી 'અંદરની દૃષ્ટિથી જણાય તેવો' શબ્દથી દેહ જૂદો પડતો નથી. તેવી રીતે 'પ્રકૃતિને વશ રાખનાર' શબ્દથી કાલ વિગેરે જૂદા પડતા નથી, કારણ કે શાસ્ત્રનું સાહાય્ય પામેલી બુદ્ધિ પણ સ્વભાવને વશ કરનારી જોવામાં આવે છે. 3.
1.'લક્ષણ' એટલે જે બીજામાં ન હોય તેવું (અસાધારણ) ચિહ્ન, વ્યાખ્યા.
2...2.આ ભાગથી આત્મા પુરુષનું લક્ષણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અહિં 'આત્મા' શબ્દથી ભગવદ્ગીતા 10। માં જણાવેલ વિભૂતિરૂપ આત્મા જાણવો. (પ્ર)

3.‘આવિર્ભાવ’ શબ્દનો અહિં ‘બહારથી પ્રકટ થવું તે’ એવો અર્થ છે. (પ્ર). અહિં ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. આત્માની એ પૈકી કોઈ પ્રકારથી ઉત્પત્તિ થતી નથી એમ જણાવે છે.
4.આવા પ્રકારનો સંસર્ગ જ ‘સમન્વિતમ્’ ‘સારી રીતે સંબંધમાં આવેલ’ શબ્દનો અર્થ છે. (પ્ર)
5.મૂલ (શ્લોક)માં લક્ષણની પરીક્ષા કરેલી નહિ હોવાથી, અહિંથી તેની પરીક્ષા કરે છે. (પ્ર).
6.‘પ્રાકૃત’ એટલે મહત્તત્ત્વ વિગેરે (પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા) પદાર્થો. આપણા દેહ કરતાં તેઓ અનાદિ હોવાથી તેઓને (આત્માથી) જૂદા પાડવા ‘આરંભરહિત’ શબ્દ યોજેલ છે. (પ્ર)
7.‘નિર્ગુણ’ એટલે ગુણો જેમાંથી નીકળેલા છે એવો અર્થ કરતાં, પ્રકૃતિ પણ નિર્ગુણ થાય, તેથી પ્રકૃતિથી આત્માને જૂદો પાડવા આ વિશેષણ યોજેલ છે. (પ્ર)
8."આ વ્યાખ્યામાં ચાર વિશેષણોનું શું પ્રયોજન?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. કાલમાં માત્ર આરંભરહિતપણું છે, પ્રકૃતિ ગુણોને ઉત્પન્ન કરનારી છે. એ પ્રમાણે જૂદાજૂદા પદાર્થોને આત્માથી જૂદા પાડવા આ વિશેષણો કહેલાં છે. (પ્ર)

તે આત્મારૂપ પુરુષ વાસ્તવિક રીતે દોષરહિત અને પ્રકૃતિને વશ રાખનાર હોવાથી, તેનામાં જીવપણું સ્વાભાવિક નથી એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં (તેને) જીવ બનાવનાર ઉપાધિ1 કહે છે:

સ એષ પ્રકૃતિં સૂક્ષ્માં દૈવીં ગુણમયીં વિભુ:॥
યદૃચ્છયૈવોપગતામભ્યપદ્યત લીલયા॥4॥

આ તે શક્તિમાને સૂક્ષ્મ, દૈવી, ગુણોથી ભરપૂર, પોતાની મેળે જ આવેલી પ્રકૃતિનો લીલાને લીધે આદર કર્યો. 4.

‘આ’ એટલે ‘આ હું છું’ એવી બુદ્ધિથી જણાતા, જેનું લક્ષણ જણાવ્યું તે કારણ2 તરીકે કહેલા પુરુષે (પ્રકૃતિનો આદર કર્યો). ‘તેનું એવું દુર્ભાગ્ય કેમ થયું?’ એવી શંકાના સંબંધમાં કહે છે3. સાંખ્યના એક વિભાગવાળાના4 મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ આત્માથી જૂદી (અને) પુરુષની પેઠે નિત્ય5 છે. ભગવદીય સાંખ્ય પ્રમાણે તો તે ભગવાનની શક્તિ છે. સાંખ્ય શાસ્ત્ર તો ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવતું નથી, કારણ કે (ભગવાન્) તેની6 પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે અને તેને7 વશ રાખનારા છે. તે શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ અક્ષરની નીચે સુધી જ છે. પુરુષોત્તમ, અક્ષર, કાલ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ એવા પાંચ પ્રકારે ભગવાન્ અનાદિ8 છે, એવો (મત છે). આ મતના આધારે જ્યાં સાંખ્ય સિદ્ધાંતની પ્રવૃત્તિ થએલી છે, પરંતુ પ્રાકૃત (સાંખ્ય પ્રમાણે) થઈ નથી8, ત્યાં9 પુરુષ જ પ્રકૃતિને વશ રાખનારી અવસ્થાનો ત્યાગ કરી પ્રકૃતિને અધીન હોવાની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી, જીવ થાય છે. તે અર્થ ‘પ્રકૃતિનો (આદર કર્યો)’ એમ કહેલ છે. ‘સૂક્ષ્મ’ એટલે જાણી ન શકાય તેવી કોમળ અંગોવાળી. ‘આ’ શબ્દથી એમ જાણવું કે આ (પુરુષ)ને કામ પણ પહેલાં ભગવાનની ઇચ્છાથી થયો. તેમ ન હોત, તો (તેની) તેમાં આસક્તિ ન થાત,

અને ‘આ પુરુષ કામથી ભરપૂર જ છે’ એમ શ્રુતિ (પણ કહે છે). તેથી આરંભમાં ‘વિભુ:’ શક્તિમાન (પુરુષે), કામને લીધે દેવના સંબંધવાળી (દૈવી), બંધન કરાવનારા ગુણોથી ભરપૂર હોઈ મોહ કરાવનારી, ભગવાનની શક્તિરૂપ તે પ્રકૃતિનો ભોગ કરવા આદર કર્યો. ‘પોતાની મેળે જ (આવેલી)’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તે પણ ભગવાનની પ્રેરણાથી ભોગ કરવા યોગ્ય થઈ પોતે જ આવી. પ્રભુની તે લીલા યોગ્ય હોવાથી (પુરુષે) તેનો ભોગ કરવા આદર કર્યો, એટલે ભોગ કરવા માટે તેની સાથે એકપણું સાધ્યું, એવો અર્થ છે. 4.

1.‘જીવોપાધિમ્’ એટલે જીવપણું પ્રાપ્ત કરાવનારો ગુણ. (પ્ર)

2.‘કારણ તરીકે’ એટલે ગુણો ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે. (પ્ર)

3.આનો સંબંધ ‘આ મતના આધારે...’ એ નીચેનાં વાક્ય સાથે છે. (પ્ર)

4.અનીશ્વર વિગેરે સાંખ્યમત પ્રમાણે. (પ્ર)

5.‘નિત્ય’ એટલે સદા રહેનાર. જે કોઈ સમયે ન હોવાનું ન બને તેવા.

6.ભગવાન્ ‘તેની’ એટલે સાંખ્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા હોવાથી જો સાંખ્ય ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવતું હોય, તો બ્રહ્મવાદમાં અને તેમાં ભેદ ન રહે, અને તે બેના ફલમાં પણ ભેદ ન રહે. તેથી ભગવાન્ ‘તેની’ એટલે સાંખ્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાથી, સાંખ્યથી તેમનું જ્ઞાન થતું નથી. (પ્ર).

7.ભગવાન્ ‘તેને’ એટલે પ્રકૃતિને વશ રાખનારા હોવાથી. અહિં પુરુષને સંસાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે તે પ્રકૃતિને વશ થાય છે. ભવગાન્ પ્રકૃતિને વશ રાખનારા હોવાથી તે (પ્રકૃતિને વશ થવાપણું) પણ ભગવાનના વિષે ઘટતું નથી. (પ્ર)

8.કાલ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ આ (સાંખ્ય) મત પ્રમાણે અનાદિ હોવાનું સ્પષ્ટ છે. પુરુષોત્તમ અને અક્ષરને ગીતામાં અનાદિ કહેલાં છે તે અહિં કબુલ રાખવામાં આવે છે. અને ‘દૈવી’ શબ્દથી પ્રકૃતિ પણ (ભગવાનની) શક્તિ હોવાનું કબુલ રાખે છે. તેથી આ મત બીજા (સાંખ્ય)થી જૂદો છે. તેથી પ્રાકૃત સાંખ્ય પ્રમાણે આ સિદ્ધાંતની પ્રવૃત્તિ થઈ નથી એમ કહેલ છે. (પ્ર).

9.‘ત્યાં’ એટલે જે સાંખ્યની વાત કરવામાં આવે છે તે સાંખ્યમત પ્રમાણે. (ભગવદીય સાંખ્ય પ્રમાણે). (પ્ર)

તેનાથી ભોગવાતા (પુરુષ)ની સ્થિતિ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ગુણૈર્વિચિત્રાં સૃજતીં સરૂપા: પ્રકૃતિં પ્રજા:॥
વિલોક્ય મુમુહે સદ્ય: સ ઇહ જ્ઞાનગૂહયા॥5॥

આમાં રહેલો તે, ગુણો વડે વિચિત્ર પોતાના જેવી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરતી, જ્ઞાનને ઢાંકી દેનારી પ્રકૃતિને જોઈને તરત જ મોહ પામ્યો. 5.

તે (પ્રકૃતિ) (પુરુષને) વશ કરવા માટે ગુણો વડે સદા નવી વિચિત્ર થાય છે. ‘પોતાના જેવી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરતી’ વિશેષણથી (એમ કહેલું છે) કે પુરુષની અંદરના અવયવો બનેલા અંશોને પોતાના જેવા કરે છે, એટલે અંશો (અવયવો) દ્વારા પુરુષને પોતાનું

સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી જ જ્યારે (પુરુષના) બધાએ અંશો તેની (પ્રકૃતિની) સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે, પોતે પણ તેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલો થાય છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે.

"આ (પુરુષ) ભગવદ્રૂપ હોવાથી જ્ઞાન અને શક્તિ જેને સદાનાં છે તેવો હોવાથી, તે (પ્રકૃતિ)નાં દર્શન થતાં તેને મોહ કેમ થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'જ્ઞાનને ઢાંકી દેનારી' વિશેષણ કહેલું છે, કારણ કે (પ્રકૃતિ) જ્ઞાનને 'ગૂહતે' ઢાંકી દે છે. 'તરત જ' એટલે વિચાર સૂઝ્યા વિના, 'તે' એટલે (પુરુષ) શક્તિવાળો હોવા છતાં, 'ઇહ' આ (પ્રકૃતિ)માં રહેલો (મોહ પામ્યો). 'મોહ' એટલે (પોતાનાં) સ્વરૂપને ભૂલવું તે. 5.

મોહ થયા પછી, જીવની સ્થિતિ પૂરી થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

એવં પરાડભિધ્યાનેન કર્તૃત્વં પ્રકૃતે: પુમાન્॥
કર્મસુ ક્રિયમાણેષુ ગુણૈરાત્મનિ મન્યતે॥6॥

એ પ્રમાણે બીજાને પોતે (હોવાનું) માનવાને લીધે, ગુણોથી જ્યારે કર્મ કરવામાં આવે ત્યારે પુરુષ પ્રકૃતિનાં કર્તાપણાંને પોતાનું માને છે. 6.

'પરા' પોતાથી જૂદી જે પ્રકૃતિ, તેને પોતે (હોવાનું) માનવાને લીધે (કર્તાપણાંને પોતાનું માને છે), કારણ કે તે (પ્રકૃતિ)ને જ પોતે (હોવાનું) માને છે. (બીજાને) પોતે હોવાનું જાણવું તે 'અભિધ્યાનમ્'. ક્રિયાશક્તિ તે (પ્રકૃતિ)ની હોવાથી તે બધું (કર્મ) કરે છે. પુરુષને તો જ્ઞાનશક્તિ જ હોય છે, (અને) તે મોહને લીધે (ક્રિયાશક્તિ સાથે) ખીચડંપાક થાય છે. (પછી) પ્રકૃતિનાં કર્તાપણાંને પોતાનું માને છે, કારણ કે આ પુરુષ છે. લોકમાં પણ પુરુષ સ્ત્રીએ કરેલું (હોય તે) પોતે જ કરેલું માને છે. તે (પ્રકૃતિ) ગુણોને લીધે કર્મો કરે છે, તેમનું ફલ જેમાં મુખ્ય છે તેવું કર્તાપણું પુરુષ પોતાનું (હોવાનું) માને છે, એવો અર્થ છે. 6.

પોતે કર્તા હોવાનું અભિમાન જ સંસારનું મૂલ છે, એમ કહે છે:

તદસ્ય સંસૃતિર્બન્ધ: પારતન્ત્ર્યં ચ તત્કૃતમ્॥
ભવત્યકર્તુરીશસ્ય સાક્ષિણો નિર્વૃતાત્મન:॥7॥

કર્તાપણાંરહિત ઈશ્વર, સાક્ષી, આનંદરૂપ આનો તે સંસાર છે. બંધ અને પરતંત્રપણું પણ તેથી જ થએલું છે. 7.

'તે' કર્તાપણું જ 'આ' જીવનો 'સંસૃતિ:' સંસાર છે. પછી કર્મોથી (તેનો) બંધ અને પ્રકૃતિને પરતંત્ર હોવાપણું થાય છે. તે પણ કર્તાપણાંનાં અભિમાનથી જ થાય છે, પરંતુ માત્ર પ્રકૃતિએ કરેલ નથી. તે સર્વ તેના સ્વાભાવિક (ગુણ) નથી એમ કહેવા, આત્માનાં ચાર વિશેષણો કહેલાં છે, કારણ કે તે ભગવાનના અંશરૂપ હોઈ, સચ્ચિદાનંદરૂપ, અને ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણવાળો છે. (તેમાં) દોષ નથી એમ જણાવવા 'કર્તાપણાંરહિત' (કહેલ છે). ભગવાનનો (તેને) સંબંધ હોવાથી 'ઈશ્વર' (કહેલ છે). (તે) ચિદ્રૂપ હોવાથી 'સાક્ષી' કહેલ છે. તે 'નિવૃતાત્મા' એટલે આનંદસ્વરૂપ છે. કર્તાપણાંરહિતને સંસાર, ઈશ્વરને બંધ, સાક્ષીને પરતંત્રપણું (અને) આનંદસ્વરૂપને (એ) ત્રણે, અથવા 'ચ' 'અને' શબ્દથી કહેલું દુ:ખી હોવાપણું, (પ્રાપ્ત થાય છે). 7.

"(કાર્ય કરવામાં) જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન એકમાં જ રહેલાં હોવાથી, ઉપાદાન જે પ્રાપ્ત કરી શકે તેવો અને (તેનું) જેને સાક્ષાત્ જ્ઞાન હોય તે જ કર્તા થઈ શકતો હોવાથી, બીજામાં1 કર્તાપણું હોવાનું કેમ સંભવે?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

કાર્યકારણકર્તૃત્વે કારણં પ્રકૃતિં વિદુ:॥
ભોક્તૃત્વે સુખદુ:ખાનાં પુરુષં પ્રકૃતે: પરમ્॥8॥

કાર્ય કારણો અને કર્તાપણું થવામાં પ્રકૃતિ કારણ હોવાનું કહે છે. સુખ અને દુ:ખ ભોગવનારપણાંમાં પ્રકૃતિને વશ રાખનાર પુરુષ (કારણ હોવાનું કહે છે). 8.

જો કે કર્તાપણું અને ભોગવનારપણું એક પદાર્થમાં રહેલાં દેખાય છે, (છતાં) તે બંને2 ભેગાં થએલાં હોવાથી કોનો કયો (ગુણ) છે તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. સર્વનું મૂલ બનેલ ભગવાનમાં તો કર્તાપણું અને ભોગવનારપણું કુદરતી જ છે. છતાં પણ કર્તાપણું પ્રકૃતિમાં રહેલું છે અને ભોગવનારપણું પુરુષમાં જ રહેલું છે. તે વિષયમાં ઘરડાઓ પ્રમાણ છે3.

કર્તાપણું4 પ્રકૃતિનો ગુણ હાવાનું કારણ પૂર્વાર્ધમાં કહેલું છે. 'કાર્ય' આધિભૌતિક દેહ, 'કારણો' આધ્યાત્મિક ઇન્દ્રિયો, 'કર્તા' આધિદૈવિક અંત:કરણ. ચેતનરૂપ પુરુષ (એ) ત્રણ પ્રકારના જડની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે, તેનું કારણ પ્રકૃતિ જ છે, કારણ કે કારણ વિના કોઈ (પોતાથી) જૂદો બનતો નથી. જો (એ) ત્રણ પ્રકારના ગુણો પ્રાકૃત (પ્રકૃતિના સંબંધવાળા) ન હોત, તો ભગવાનની ઇચ્છા (પુરુષ એવા ત્રણ પ્રકારનો થવાનું) કારણ છે એવી કલ્પના કરાત. (તે ગુણો) પ્રાકૃત હોવાથી, પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવવામાં પોતે જ5 કારણ હો. વધારાના પદાર્થ (ભગવાનની ઇચ્છા)ની કલ્પના કરવાથી શું લાભ?

ભોગ6 તો સુખ અને દુ:ખના અનુભવરૂપ છે. તે વિષયમાં 'જ્ઞાન સત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે' (ભ.ગી.14-17) એ વાક્ય પ્રમાણે-જો પુરુષ જ્ઞાનરૂપ ન હોત, તો-જ્ઞાન7 પણ પ્રકૃતિમાં રહેલું હોવાની કલ્પના કરાત. પ્રાકૃત (પ્રકૃતિના સંબંધવાળું) જ્ઞાન પણ પુરુષના સંબંધથી જ થાય છે એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. સુખ અને દુ:ખના ભોગવનાર હોવાપણાંમાં (પુરુષ) જ્ઞાનરૂપ હોવાથી, પુરુષ જ કારણ હોવાનું કહે છે. '(જ્ઞાન) સત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે', એ વાકયથી તો એમ કહેલું છે કે સત્ત્વની ઉપાધિ હોય, ત્યારે પુરુષને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જ્ઞાન પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ અથવા (પ્રકૃતિનો) ગુણ હોવાનું (કહેલું) નથી8.

"પરંતુ આરંભથી જ કર્તાપણું હોતું નથી9. પ્રકૃતિનો અધ્યાસ થવાથી (તે) થાય છે. પ્રકૃતિના સંબંધવાળા થએલાને જ્યારે ફરીથી પ્રકૃતિનો અધ્યાસ થાય છે ત્યારે ભોગવનારો થાય છે. તેમ હોવાથી ભોગવનારપણું કોનામાં રહેલું છે તે જણાતું નથી. અને 'પોતાનું કરેલું ભોગવે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે (તે) પ્રકૃતિમાં રહેલું હોવાનું જ યોગ્ય છે." એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રકૃતિને વશ રાખનાર' એમ કહેલું છે, કારણ કે ભોગવાવા યોગ્ય થવામાં10 ભોગવનારપણું (રહેલું) નથી, તેથી ભોગ (કરવા)ની અવસ્થામાં (પુરુષ) પ્રકૃતિને વશ રાખનાર જ હોય છે; કારણ કે પોતાનો ભોગ (કોઈથી) થતો નથી, કેમકે (ભોગવવામાં

આવતો પદાર્થ) બીજાને જ રસરૂપ થાય છે. એવી રીતે પ્રકૃતિ (કાર્ય) કરનારી (અને) ઘણો મોહ કરનારી છે. ભોગવનાર (પુરુષ) ભોગ (કરવા)ની અવસ્થામાં પ્રકૃતિને વશ રાખનારો છે, કર્તાપણાંમાં (કર્તા થવાના સમયે) પ્રકૃતિથી મોહ પામેલો હોય છે, અને દેહ વિગેરેનો આકાર પ્રાપ્ત કરે ત્યારે પુરુષ11 હોય છે, એમ બંનેનું લક્ષણ કહેવાયું. 8.

1.‘બીજામાં’ એટલે પ્રકૃતિમાં. (પ્ર)

2.‘તે બંને’ એટલે પ્રકૃતિ અને પુરુષ.

3.સૃષ્ટિ થયા પછી પ્રકૃતિ અને પુરુષ જૂદાં જાણી શકાતાં નથી, પરંતુ તે પહેલાં જૂદાં હતાં, એમ ઇતિહાસથી જણાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4."ઇતિહાસ પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ હોવાથી ન માનવા જેવો છે એમ કેમ નથી કહેતા?” એવી શંકા થાય, તે અહિંથી દૂર કરે છે. (પ્ર)

5.‘પોતે જ’ એટલે પ્રકૃતિ જ. તેથી લોકમાં શરીરરહિત કોઈ કર્તા જોવામાં આવતો ન હોવાથી, કર્તાપણું સંઘાત (શરીર)માં રહેલું છે એવો નિશ્ચય થવાથી ઇતિહાસ અપ્રમાણ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6."કર્તાપણાં જેવો જ તર્ક ભોગવનારપણાંમાં હોવાથી, ભોગવનાર પણ પ્રકૃતિ જ છે એવી કલ્પના કરો” એવી શંકા અહિંથી દૂર કરે છે. (પ્ર)

7.‘અનુભવ’ શબ્દથી જ્ઞાન જણાવેલ, તેથી તેવું જ્ઞાન અથવા સુખ અને દુ:ખનો અનુભવ સત્ત્વથી થતો હોવાથી અને સત્ત્વ પ્રકૃતિનો ગુણ હોવાથી, સુખ અને દુ:ખ ભોગવનારી પણ પ્રકૃતિ જ માનવી જોઈએ, એવી કલ્પના કેમ કરી શકાતી નથી એમ જણાવે છે.

8.ભ.ગી. 14। નો અહિં અર્થ કર્યો તેવો અર્થ ન હોય, તો ભ.ગી.13।ના ઉત્તરાર્ધનો વિરોધ થાય. (પ્ર). ભ.ગી.13। આ શ્લોક જેવો જ છે.

9.પુરુષમાં પહેલાંથી કર્તાપણું જણાતું નથી પ્રકૃતિનો અધ્યાસ થયા પછી જણાય છે.

10.‘ભોગ્યાપત્તૌ’ એટલે ભોગ કરવા યોગ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં. (પ્ર).

11.‘પ્રકૃતિથી મોહ પામેલો’ અધ્યાહાર છે. (પ્ર). આ શબ્દો અધ્યાહાર માનવાની જરુર નથી, કારણ કે ‘આત્મા’ શબ્દથી જ પુરુષનું લક્ષણ કહેલું છે. પ્રકૃતિનો અધ્યાસ થયા પછી તો તે ‘જીવ’ બને છે. ‘પુરિ શેતે ઇતિ પુરુષ:’ એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પણ માત્ર દેહ પ્રાપ્ત થવાથી મોહ પામેલો માનવાનું કારણ જણાતું નથી. એમ હોય તો અવતારો બધા પ્રકૃતિથી મોહ પામેલા ગણાય.

તે વિષયમાં1 દેવહૂતિ નીચેના શ્લોકથી શંકા કરે છે:

॥ દેવહૂતિરુવાચ॥

પ્રકૃતે: પુરુષસ્યાડપિ લક્ષણં પુરુષોત્તમ॥
બ્રૂહિ કારણયોરસ્ય સદસચ્ચ યદાત્મકમ્॥9॥

હે પુરુષોત્તમ! આ (જગત)નાં બે કારણો પ્રકૃતિ અને પુરુષ, જેનારૂપ સત્ અને અસત્ છે, તેમનું પણ લક્ષણ કહો.9.

દેહભાવ2 પ્રાપ્ત થયા પછી (પુરુષનું) કર્તાપણું થાય છે, પરંતુ દેહ જ (તેને) કેવી રીતે (પ્રાપ્ત) થાય3? વળી જીવો ઘણા પ્રકારના હોવાથી, પોતે જ3 રચતા હોય તો અનંત જગતો થાય; અને (મૂલપુરુષ રચતા હોય તો) હિત વિગેરે ન કરવાપણું4, અને સંબંધ વિના કરવાપણું થાય. તેથી એમ કહેલું છે કે કર્તાપણું અને ભોગવનાર હોવાપણું પ્રકૃતિના અને પુરુષના અંશોના જ (ગુણ) છે, પરંતુ મૂલ પ્રકૃતિ અને પુરુષના નથી. તેથી તેઓનાં લક્ષણનો પ્રશ્ન (કરે છે). (તે) બંને ભગવદ્રૂપ હોવાથી તેમના સંબંધનો વિચાર કરવાનો નથી.

'હે પુરુષોત્તમ!' એ સંબોધનથી જ્ઞાન થાય તે માટે તેમનાથી પણ ભગવાનને ઉત્તમ કહેલા છે. 'આ' જગતમાં કારણ બનેલ, (અને) ઉપાદાન બનેલા પણ તે બે જ છે એમ 'સત્ અને અસત્ જેનાં રૂપ છે' એ શબ્દોથી કહેલું છે. કાર્ય અને કારણ, મોક્ષનું કારણ અને બંધનું કારણ, અસત્ય અને સત્ય-બધું એ 'યદાત્મકમ્' 'જે' મૂલ પ્રકૃતિ અને પુરુષરૂપ છે (તેનાં લક્ષણ કહો). તેથી તે બેનું જ્ઞાન થતાં સર્વ જણાય છે એવો ભાવાર્થ છે.

પુરુષ5 તો એક જ છે. 'પુરુષમાં અને ઇશ્વરમાં અહિં જરાએ ભેદ નથી. તે જૂદો હોવાની કલ્પના નિરર્થક છે.' (1111) એવું વાક્ય હોવાથી જીવ અને ઇશ્વર જૂદીજૂદી અવસ્થા હોવાથી જ જૂદા જણાય છે, પરંતુ પોતાથી જૂદા ન હોવાથી6 જે પુરુષનું લક્ષણ છે તે જ (તેમનું)7 લક્ષણ છે. પ્રકૃતિને8 લીધે પણ-જો (પ્રકૃતિ)9 તે જ હોય, તો જૂદી અવસ્થા ન થાય; કારણ કે તે માત્ર મોહ કરાવનારી જ છે; પરંતુ જો જૂદી હોય, તો જ્યારે પોતાને તે (પ્રકૃતિ) હોવાનું માને ત્યારે (પુરુષ) જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે; પણ જો મૂલ પ્રકૃતિનો આદર કરે તો (પોતાનાં) સ્વરૂપમાં રહેલો જ જગતનું કારણ બને છે. અથવા પ્રદેશના ભેદથી તે10 બંને-જેમ આકાશમાં કોઈ સ્થલે ગ્રહો વિગેરે હોય છે અને કોઈ સ્થલે હોતા નથી તેમ-પુરુષના સંબંધમાં આવે છે. તેથી તે11 પણ મોહ કરનારી પ્રકૃતિને દૂર કરે ત્યારે12 કારણની સમાન જ થાય છે, છતાં મૂલ પ્રકૃતિનો (તેને) સંબંધ ન હોવાને લીધે તે કર્તા થતો નથી. બંનેનો સંબંધ જે પ્રકારે ઘટે તેવો જ પુરુષ છે, એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે બંને13 જોવામાં આવે છે. જીવો14 જૂદા છે એમ માનીએ તો વેદ અને સ્મૃતિનો15 વિરોધ થાય. પ્રપંચ મિથ્યા હોવાનું માનીએ, તો શાસ્ત્રનો વિરોધ થાય, મોક્ષ16 ન થાય, અને એકનો મોક્ષ થાય, અને અવિશ્વાસ રહે. તેથી જેનાથી બંને ઘટે તે જ પ્રકારે મૂલ પુરુષ બંને પ્રકૃતિ આદર કરે છે એમ માનવું જોઈએ.9.

1.ગયા શ્લોકમાં (પ્રકૃતિ) કર્તા હોવાનું કહ્યું તેમાં શંકા કરે છે. આ શ્લોકમાં શંકા કરે છે એમ દર્શાવનાર કોઈ શબ્દ નથી, છતાં પણ 'કારણયોરસ્ય' 'બે કારણો' એમ દ્વિવચન યોજ્યું તેથી પુરુષ પણ કારણ હોવાનું મનાએલ હોવાથી શંકા જણાય છે. (પ્ર).

2.અહિંથી શંકા જણાવે છે. (પ્ર).

3...3.દેહ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં પુરુષ કર્તા નથી, અને પ્રકૃતિ જડ છે. તેથી તે બેમાંથી કોઈ દેહ ઉત્પન્ન કરતું નથી. તેથી દેહ થવાનું કારણ ન હોવાથી કર્તાપણાંનું અભિમાન કરાવનારો દેહ

થાય નહિ, એવો ભાવ છે. જો પ્રકૃતિની દરકાર કર્યા વિના જીવ જ એવો દેહ ઉત્પન્ન કરતો હોય, તો ત્રણ દોષ થાય છે, એમ આગળ કહે છે. (પ્ર).
4.જીવ જો પોતા માટે રચતો હોય, તો અનંત જગતો થાય. જો મૂલ પુરુષ જીવ માટે કરતો હોય તો બીજા બે દોષો કહ્યા તે થાય. 'સંબંધ વિના કરવાપણું' એટલે સદા પ્રકૃતિના સંબંધ વિના જ કરવું તે. તેથી બીજાનું અભિધ્યાન કરવાનું કહ્યું તે મૂલ પુરુષમાં સંભવતું જ નથી. તેથી તે જીવ બને છે એમ કહી ન શકાય. તેથી જગતના કારણરૂપ મૂલપુરુષ અને પ્રકૃતિનાં બીજાં લક્ષણ કહો, એવો અર્થ છે, (પ્ર).
5.બીજા સાંખ્યથી આનો ભેદ જણાય તે માટે મૂલ ગ્રંથનો ભાવાર્થ આ પેરામાં કહે છે. (પ્ર)
6.બીજા સાંખ્ય પ્રમાણે પુરુષો ઘણા છે, કારણ કે 'વ્યવસ્થાને લીધે પુરુષો ઘણા છે' એવું પ્રવચનનું સૂત્ર છે. વળી બીજા પ્રમાણે ઈશ્વર પુરુષોથી જૂદો છે, કારણ કે પુરુષોને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારું જ્ઞાન પોતાની મેળે થવાનું સંભવતું ન હોવાથી, જ્ઞાન આપનાર (ઈશ્વર)ની જરુર રહે છે. આ બંને મત અહિં ઇચ્છેલા નથી, તેથી અહિં અગીઆરમાં (સ્કંધ)માં કહેલ મત જ કહેલ છે. (પ્ર).
7.'લક્ષણ' એટલે જીવ અને ઈશ્વરનાં સ્વરૂપનું લક્ષણ. (પ્ર)
8.'ત્યારે અવસ્થા જૂદીજૂદી કેમ થાય છે?' તેનો અહિંથી ઉત્તર આપે છે. (પ્ર).
9.'તે' એટલે ઉપર કહી તે. (પ્ર).
10.'તે બંને' એટલે મૂલ પ્રકૃતિ અને મોહ કરનારી પ્રકૃતિ. (પ્ર)
11.'તે' એટલે જીવપણું પ્રાપ્ત કરેલ પ્રદેશ. (પ્ર)
12.'કારણની' એટલે મૂલ પુરુષની. (પ્ર)
13.'બંને' એટલે બંને અવસ્થાઓ (જીવપણું અને ઈશ્વરપણું) (પ્ર). મૂલ અને મોહ કરનારી પ્રકૃતિઓ, એવો અર્થ જણાય છે.
14.'જીવો મૂલપુરુષથી જૂદા હોવાનું કેમ માનતા નથી' એનો અહિંથી ઉત્તર આપે છે. (પ્ર)
15.'આ તે મહાન જન્મરહિત આત્મા છે' 'જેનું આત્મા શરીર છે' વિગેરે શ્રુતિઓ અને 'હે અર્જુન! સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં રહેલો આત્મા હું છું' એ સ્મૃતિનો વિરોધ થાય (પ્ર).
16.'ત્યારે મોક્ષ વિષયમાં સરલતા થાય તે માટે માયાવાદનો જ કેમ આદર કરતા નથી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહે છે. અહિં જે કાર્ય માત્ર સત્ય છે એવા મતનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે. તે શાસ્ત્રનો વિરોધ થાય. (પ્ર).

નીચેના શ્લોકમાં મૂલ પ્રકૃતિનું લક્ષણ કહે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ॥

યત્તત્ત્રિગુણમવ્યક્તં નિત્યં સદસદાત્મકમ્॥
પ્રધાનં પ્રકૃતિં પ્રાહુરવિશેષં વિશેષવત્॥10॥

ત્રણ ગુણોવાળું, અસ્પષ્ટ, સદા એકરૂપ, કાર્યકારણરૂપ, વિશેષરહિત (અને) વિશેષવાળું જે પ્રધાન તેને જ પ્રકૃતિ કહે છે. 10.

જે પહેલાં1 કહી, તે જ આવા ગુણોવાળી મૂલ પ્રકૃતિ છે. જે ત્રણ ગુણવાળું છે, સત્ત્વ રજસ અને તમસ ગુણો જેના મૂલરૂપ છે તે (પ્રધાન) પ્રકૃતિ છે. જેમ બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે (અને) ક્રિયા જ્ઞાન અને આનંદ (તેના) ગુણો પણ છે, તેમ પ્રધાન સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, પરંતુ (તેમાંથી) ગુણો પણ અંશથી નીકળેલા છે 'અસ્પષ્ટ' એટલે કોઈપણ પ્રકારથી સ્પષ્ટ ન થએલ. તેનું કાર્ય જ સ્પષ્ટ થએલું હોય છે, પરંતુ (પ્રધાન) પોતે સ્પષ્ટ થતું નથી. 'નિત્યમ્' એટલે સદા એકરૂપ2. 'સદસદાત્મકમ્' એટલે કાર્ય અને કારણરૂપ. 'પ્રધાન' એટલે મુખ્ય. જેનું લક્ષણ કહેવાનું છે તે 'પ્રકૃતિ'. 'કહે છે' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવેલું છે.) (તે) બ્રહ્મની પેઠે વિશેષ રહિત છે. બધા ગુણોથી થતા વિશેષો (ભેદો) તેના જ હોવાથી 'વિશેષવાળું' છે. લક્ષણ એક જ 'પ્રધાન' શબ્દથી કહેલું છે. 'પ્રધાન' એટલે ભગવાને જગતનાં કારણ તરીકે બનાવેલું, અથવા તે (જગત) રૂપ મુખ્ય તે જગત્ રચવા સમર્થ છે એમ જણાવવા, ભગવાનની પેઠે તેના છ ગુણો 'ત્રણ ગુણોવાળું' વિગેરે છ શબ્દોથી કહે છે. 1.તેમ (પ્રધાન ત્રણ ગુણોવાળું) ન હોય, તો ત્રણ ગુણોવાળી સૃષ્ટિ ન થાય. જેવું ભગવાનનું ઐશ્વર્ય છે તેવા3 (આના ત્રણ ગુણો છે). તેમ ન હોય, તો કર્મ સમાન હોવા છતાં (જીવોની) ઉત્તમ અને અધમ સ્થિતિઓ ન થાય. સચ્ચિદાનંદના જેવા4 આ ગુણો ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થએલી (પ્રકૃતિ)માં રહેલા છે. આમ હોવાથી જ (તે) મુખ્ય છે. જો કે દરેકેદરેક (શબ્દ) લક્ષણ છે, છતાં પણ (પ્રકૃતિ) ભગવાન્5 છે એમ જણાવવા છ કહેલાં છે. 2.'અસ્પષ્ટ' શબ્દથી બીજું (લક્ષણ કહેલું છે), કારણ કે તેનું આવા પ્રકારનું સામર્થ્ય કોઈથી પણ સ્પષ્ટ થએલું નથી. તેમ ન હોય, તો કાલ વિગેરેથી (તેનું સામર્થ્ય) સ્પષ્ટ થતાં, (તે) અનિત્ય થવાથી ફરીથી સૃષ્ટિ ન થાય. 3.'સદા એકરૂપ' શબ્દથી તેની કીર્તિ (કહેલી છે). 'જીવની પ્રકૃતિને બાતલ કરવા (આ વિશેષણ યોજેલું છે).' એમ જે કેટલાક6 કહે છે, તે આવતા અધ્યાયથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે બંને7 નિત્ય છે. 4.'કાર્યકારણરૂપ' વિશેષણથી શ્રી (કહેલી છે), કારણ કે તે સર્વરૂપ છે એવી આ તેની શોભા છે. 5.'વિશેષરહિત' શબ્દથી તેને જ્ઞાન કરાવનાર (કહેલ છે), કારણ કે તેમ (તે જ્ઞાનરૂપ) ન હોય, તો તે સર્વનું કારણ હોવાથી સંસારીઓની મુક્તિ ન થાય. 6.'વિશેષવાળું' વિશેષણથી બધા ભેદો તેના8 હોવાનું (કહેલું છે). તેનું કાંઇપણ (કાર્ય) આશ્ચર્યકારક નથી, એમ વૈરાગ્ય કરાવનારો (આ ગુણ) છે. 10

1.'પહેલાં' એટલે આ અધ્યાયના શ્લોક 4 તથા 5 માં (પ્ર)

2.'સદા એકરૂપ' એટલે સદા એકસરખું, સદા એકપ્રકારનું.

3.જેવું ભગવાનનું ઐશ્વર્ય છે, તેમ તેને સ્થાને પ્રધાનમાં આ ત્રણ ગુણો છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4.'હું ઉત્પન્ન થાઉં' એવી ભગવાનની ઇચ્છાથી, તેમના ગુણોથી હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

5. 'ભગવાન' એટલે ભગવદ્રૂપ, એવો અર્થ જણાય છે.

6.આ શ્રીધરનો મત કહેલો છે.(પ્ર)

7.‘બંને’ એટલે જીવની પ્રકૃતિ અને મૂલપ્રકૃતિ. (પ્ર)
8.‘તેના’ એટલે તેનાથી થએલા, એવો અર્થ જણાય છે. (પ્ર)

પ્રધાનનું લક્ષણ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પ્રધાનના સંબંધવાળાઓને જણાવે છે:

પઞ્ચભિ: પઞ્ચભિર્બ્રહ્મ ચતુર્ભિર્દશભિસ્તથા॥
એતચ્ચતુર્વિંશતિકં ગણં પ્રાધાનિકં વિદુ:॥11॥

પાંચથી, પાંચથી, ચારથી તેમજ દશથી પ્રધાનના સંબંધવાળા આ ચોવીસના સમૂહને બ્રહ્મ જાણે છે. 11.

ચોવીસને પ્રધાનના સંબંધવાળો સમૂહ કહે છે. (તે) ચોવીસ પ્રકારના ભેદવાળો છે. ચોવીસ ભેગાં થએલાં પ્રધાનના સંબંધવાળો સમૂહ છે. ‘જાણે છે’ શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). જેમનાથી ચોવીસની સંખ્યા (પ્રાપ્ત) થાય છે, તેમને ‘પાંચથી પાંચથી’ એમ વર્ગ પ્રમાણે ગણાવે છે. (દેવહૂતિ તેમનું) સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તે માટે ‘બ્રહ્મ’ એમ (કહેલું છે). આ ચોવીસ પ્રકારના વિભાગવાળું જગત્ બ્રહ્મ જ છે. પ્રવૃત્તિ કરાવનારા ચાર હોવાથી ‘ચારથી (તેમજ) દશથી’ એમ ચારને પહેલાં કહેલા1 છે. (આ) સાંખ્ય શાસ્ત્ર હોવાથી, સંખ્યાથી જ (તેમાં) પૂર્ણતા થાય છે. 11.

1.દશ ઇન્દ્રિયો અને ચાર મન વિગેરે આગળ તેર અને ચૌદમા શ્લોકમાં ગણાવેલાં છે તેમાં ઇન્દ્રિયો પહેલાં કહી છે, પણ મન વિગેરે ચારનો વર્ગ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો હોવાથી અહિં ‘ચારથી’ એમ ‘દશથી’ ની પહેલાં કહેલું છે, એવો અર્થ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેમને નામથી જણાવે છે:

મહાભૂતાનિ પઞ્ચૈવ ભૂરાપોઽગ્નિર્મરુન્નભ:॥
તન્માત્રાણિ ચ તાવન્તિ ગન્ધાદીનિ મતાનિ મે॥12॥

ભૂમિ, જલ, અગ્નિ વાયુ (અને) આકાશ (એ) મહાભૂતો પાંચ જ છે, અને ગંધ વિગેરે તન્માત્રાઓ મેં તેટલી જ માનેલી છે. 12.

આરંભમાં પાંચની સંખ્યા પૂર્ણ કરનારાં મહાભૂતો છે. ‘એવ’ ‘જ’ શબ્દથી દિશાઓ વિગેરેનો આકાશ વિગેરેમાં1 સમાવેશ (થએલ હોવાનું) સૂચવેલ છે. ‘ભૂમિ’ વિગેરેથી તેમને ગણાવે છે. ‘અગ્નિ’ એટલે તેજ, અથવા અગ્નિ જ. કેટલાક એમ કહે છે કે સૂર્ય વિગેરેનાં તેજોનો અગ્નિમાં સમાવેશ થાય છે. બીજાઓ (તેમને) ભગવાનનું તેજ કહે છે. ‘મરુત્’ એટલે વાયુ. ‘નભ:’ એટલે આકાશ. શબ્દ વિગેરે તન્માત્રાઓ ‘તેટલી’ પાંચ જ છે. બધા સ્વરોનો2 શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. ‘ગંધ વિગેરે’ એટલે ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ. ‘મેં માનેલી છે’ શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે ગંધ વિગેરે તન્માત્રાઓ છે, બીજાના મત પ્રમાણે ગંધ વિગેરે ગુણો છે, અને તેઓ મહાભૂતોના ગાઢ સંબંધવાળા હોવાથી, મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. 12.

1.આ ‘વિગેરે’ શબ્દ ‘દિશા કાલ આકાશ વિગેરેમાંથી’ એ પ્રવચન સાંખ્ય સૂત્રને સૂચવે છે. (પ્ર).

2.ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત, તેમજ નિષાદ (સારી, ગમ) વિગેરે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં દશની સંખ્યા પૂર્ણ કરે છે:

ઇન્દ્રિયાણિ દશ શ્રોત્રં ત્વગ્દૃગ્રસનનાસિકા॥
વાક્કરૌ ચરણૌ મેઢ્રં પાયુર્દશમ ઉચ્યતે॥13॥

ઇન્દ્રિયો દશ છે. કાન, ત્વચા, આંખ, જીભ, નાસિકા, વાણી, બે હાથ, બે પગો, લિંગ અને ગુદા દશમી કહેવાય છે. 13.

આરંભમાં જ્ઞાન કરાવનારી ઇન્દ્રિયો ગણાવે છે. કાન શબ્દનું જ્ઞાન કરાવનાર છે. ‘ત્વક્’ એટલે ત્વચા ઇન્દ્રિય. ‘દૃક’ એટલે દૃષ્ટિ, આંખ એવો અર્થ છે. જીભ અને નાક ઇન્દ્રિય વાણીથી આરંભી કર્મેંદ્રિયો કહેલી છે. ‘મેઢ્રં’ એટલે લિંગ. 13.

નીચેના શ્લોકમાં ચાર ગણાવે છે:

મનો બુદ્ધિરહંકારશ્ચિત્તમિત્યન્તરાત્મકમ્॥
ચતુર્ધા લક્ષ્યતે ભેદો વૃત્ત્યા લક્ષણરૂપયા॥14॥

મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એવા ચાર પ્રકારનું અંત:કરણ છે. (તેમનો) ભેદ લક્ષણરૂપ ક્રિયાથી જણાય છે. 14.

"આ (ચાર) એક જ અર્થવાળા શબ્દો છે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘અંત:કરણ’ એમ કહેલું છે. એક જ ‘અન્તરાત્મકમ્’ અંત:કરણ મન બુદ્ધિ વિગેરે ચાર પ્રકારનું જણાય છે. એકનાં અનેક પ્રકારનાં ચિહ્ન હોવાનું કારણ ‘ભેદ લક્ષણરૂપ ક્રિયાથી જણાય છે’ શબ્દોથી (કહેલું છે). જૂદીજૂદી ક્રિયાથી જૂદાં હોવાનું જણાય છે, અને ક્રિયા લક્ષણરૂપ છે. લક્ષણ (બીજા બધા પદાર્થોથી) જૂદા પાડનારું હોય છે, કારણ કે સામાન્ય ક્રિયા જૂદા પાડનારી હોતી નથી. 14.

"આ ચોવીસ પ્રકારના જૂદા (પ્રધાન સંબંધી સમૂહ)નો વિચાર કર્યો, અને બીજો ગણાવવો જોઈએ” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

એતાવાનેવ સંખ્યાતો બ્રહ્મણ: સગુણસ્ય હ॥
સન્નિવેશો મયા પ્રોક્તો ય: કાલ: પઞ્ચવિંશક:॥15॥

સગુણ બ્રહ્મનો સમૂહ આટલી જ સંખ્યાવાળો મેં કહેલો છે. જે કાલ કહેલો છે તે પચીસમો છે. 15.

સગુણ બ્રહ્મની આટલી જ સંખ્યા છે, અથવા સગુણ બ્રહ્મનો સમૂહ શાસ્ત્રમાં આટલી જ સંખ્યાનો છે. (‘સન્નિવેશ:’ સમૂહ) ‘સમ્યક્’ સારી રીતે ‘નિવેશ:’ પ્રવેશ, એટલે જેનો બીજામાં પ્રવેશ સંભવતો નથી, તેને પોતાના ગુણવાળા તરીકે જણાવવું તે. ‘વધારામાં કાલ છે’ એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં ‘જે કાલ કહેલો છે તે પચીસમો છે’ એમ કહેલું છે. (કાલ) પ્રાકૃત જ છે, એવો અર્થ છે. પ્રકૃતિમાંથી (થએલ) પહેલો પદાર્થ કાલ છે, ‘બીજા ચોવીસ છે, એવો અર્થ છે’. 15.

(સાંખ્યના) એક વિભાગવાળાના મત પ્રમાણે કાલનું નિરૂપણ કરી, ફરીથી બીજા વિભાગવાળાના મત પ્રમાણે નીચેના શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છે:

પ્રભાવં પૌરુષં પ્રાહુ: કાલમેકે યતો ભયમ્॥
અહંકારવિમૂઢસ્ય કર્તુ: પ્રકૃતિમીયુષ:॥16॥

પ્રકૃતિ સાથે ભળી જનાર, અહંકારથી ઘણા મૂઢ થએલ કર્તાને જેનાથી ભય થાય છે તે પુરુષના પ્રભાવને કેટલાક કાલ કહે છે. 16.

કેટલાક, પુરુષના પ્રભાવને કાલ કહે છે. (તેમના મત પ્રમાણે કાલ) પુરુષનો કોઈએક ગુણ અથવા અમુક સામર્થ્ય છે. તેવો હોવાનું કારણ 'જેનાથી ભય થાય છે' શબ્દોથી કહેલું છે. જે કાલથી લોકમાં ભય થાય છે. 'કોને ભય થાય છે?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. અહંકારથી જે ઘણો મૂઢ થએલ, ઠગાએલ છે, જે પોતાને જ અહંકાર માને છે (તેને ભય થાય છે). અહંકારથી ઘણો મૂઢ થવાનું કારણ 'કર્તા' શબ્દથી (કહેલું છે). જે કર્મ વિગેરેનો કર્તા છે, તે અહંકારથી મૂઢ થએલ છે. કર્મ કરવાનું કારણ પણ 'પ્રકૃતિ સાથે ભળી જનાર' વિશેષણથી (કહેલું છે). જે પ્રકૃતિ સાથે એક થઈ કર્મો કરે છે, (અને) પછી અહંકારથી મૂઢ થાય છે, તેને કાલથી ભય થાય છે, એવો અર્થ છે. 16.

નીચેના શ્લોકમાં પોતાના મત પ્રમાણે કાલનું લક્ષણ કહે છે:

પ્રકૃતેર્ગુણસામ્યસ્ય નિર્વિશેષસ્ય માનવિ॥
ચેષ્ટા યત: સ ભગવાન્ કાલ ઇત્યુપલક્ષિત:॥17॥

હે મનુની પુત્રિ! ભેદ વિનાના પ્રકૃતિના ગુણોનાં સમાનપણાંની જેનાથી ક્રિયા થાય છે તે ભગવાન્ 'કાલ' એમ ઓળખાય છે. 17.

ગુણોનાં સમાનપણાંની અવસ્થા પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિના સંબંધવાળા સત્ત્વ વિગેરે જે ગુણો છે, તેઓનું સમાનપણું એટલે ખળભળાટ થયા પહેલાંની અવસ્થા, અને ખળભળાટ પહેલાં તે (કાલ) ભેદ વિનાનો છે. 'હે મનુની પુત્રિ' એ સંબોધન (એમ જણાવવા કહેલું છે) કે મોટા (પુરુષ)થી ઉત્પન્ન થએલી અલૌકિક (વૃત્તાંત) જાણે છે. આવા (સમાનપણાં)ની જેનાથી ક્રિયા થાય છે તે કાલ. કાલથી જ ગુણોનો ખળભળાટ થાય છે. તે કાલ ભગવાન જ છે, કારણ કે પાંચ સ્વરૂપમાં ગણાવેલ છે.

"ભગવાનનું 'કાલ' એવું નામ શાથી પડ્યું?" એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'ઓળખાય છે' એમ કહેલું છે. 'કલયતિ' ગણે છે, જે સ્વરૂપને લીધે દરેક પ્રાણી સર્વની ગણત્રી કરે છે તે 'કાલ', કારણ કે મૃત્યુથી ભય પામેલો જ સર્વની ગણત્રી કરે છે. તેથી 'કાલ' શબ્દથી ભગવાન જ ઓળખાવેલ છે એટલે ચિહ્નના પ્રકારથી જણાવેલા છે, કારણ કે 'કાલ' એ સાક્ષાત્ ભગવાનનું નામ નથી, પરંતુ પ્રાણીઓને (ભગવાનનું) જ્ઞાન કરાવનાર તરીકે જણાવેલો છે. 17.

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં સ્વરૂપ તરીકે કાલને કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તે ભગવાનનું ચિહ્ન હોવાનું કહે છે:

અન્ત: પુરુષરૂપેણ કાલરૂપેણ યો બહિ:॥
સમન્વેત્યેષ સત્ત્વાનાં ભગવાનાત્મમાયયા॥18॥

જે ભગવાન્ પોતાની માયાથી અંદર પુરુષરૂપથી અને બહાર કાલરૂપથી પ્રાણીઓ સાથે સારી રીતે સંબંધમાં આવે છે તે આ (કાલ એમ ઓળખાય છે. શ્લો 17). 18.

એક જ ભગવાન્ સર્વ પ્રાણીઓની અંદર પુરુષરૂપથી રહેલા છે, (અને) બહાર કાલરૂપથી1 (રહેલા છે). તેમ ન હોય તો ભગવાન્ સર્વ સ્થલે રહેલા ન હોય. (ભગવાનથી) બહિર્મુખ હોય તેમનું કાલરૂપથી ભક્ષણ કરે છે, (અને) અંતર્મુખ હોય તેમને પુરુષરૂપથી પ્રફુલ્લ કરે છે, એવું (પ્રયોજન છે). તેથી જ ભગવાન્ પોતાની માયા એટલે સર્વ થવાની શક્તિ વડે બંને પ્રકારના થઈ, બધા પ્રાણીઓ સાથે 'સમન્વેતિ' સારી રીતે સંબંધમાં આવે છે, કેમકે (પ્રાણીઓ) બહાર કાલમાં લય પામે છે (અને) અંદર પુરુષમાં (લય પામે છે). કાલ ભય કરાવનારો છે અને પુરુષ અભયરૂપ છે, એટલો ભેદ છે. 18.

1.આ જ સિદ્ધાંત પરીક્ષિતે 10।7માં કહેલો છે વળી આ અધ્યાયના નવમા શ્લોકમાં જગતના કારણ તરીકે પુરુષસંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે. આથી પુરુષ કેવી રીતે જગતનું કારણ થાય છે. તેનો ઉત્તર આપેલ જાણવો. આ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં 'જેની સાથે વિશ્વ સારી રીતે સંબંધમાં આવેલ છે' એમ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થાય તેવું લક્ષણ કહેલ, છતાં દેવહૂતિએ ફરી પુરુષનું લક્ષણ પૂછેલ હોવાથી, તેને તેનું જ્ઞાન થએલ નથી એમ જાણી અહિં સારી રીતે તેનો સંબંધ જણાવેલો છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે નામથી તત્ત્વો કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી (તેમની) ઉત્પત્તિ જણાવીને લક્ષણો કહે છે:

દૈવાત્ ક્ષુભિતધર્મિણ્યાં સ્વસ્યાં યોનૌ પર: પુમાન્॥
આધત્ત વીર્યં સાડસૂત મહત્તત્ત્વં હિરણ્મયમ્॥19॥

દૈવને લીધે જેના ગુણોમાં ખળભળાટ થએલો હતો તેવાં પાતાનાં ક્ષેત્રમાં પ્રથમ પુરુષે વીર્યનું આધાન કર્યું. તેણે સુવર્ણમય મહત્તત્ત્વને જન્મ આપ્યો. 19.

આરંભમાં ચિત્તની ઉત્પત્તિ કહીને, તેના આધિદૈવિક વિગેરે ભેદો કહેતાં લક્ષણો કહેશે. પહેલાં ઉત્પત્તિ, પછી આધ્યાત્મિકનું લક્ષણ, પછી આધિદૈવિકનું (લક્ષણ), (અને) પછી આધિભૌતિકનું (લક્ષણ). એમ ચાર (શ્લોકો)થી એક પદાર્થ કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં (આ શ્લોકથી) મહત્તત્ત્વની ઉત્પતિ કહેલી છે.

'દૈવ' એટલે કાલને લીધે જેના ગુણોમાં ખળભળાટ થએલો છે, તે પુરુષનું 'યોનિ:' ક્ષેત્ર (પ્રકૃતિ), તેમાં જેમ પુરુષ પોતાની પત્નીમાં (વીર્યનું આધાન કરે) તેમ 'પર: પુમાન્' પ્રથમ પુરુષે વીર્યનું આધાન કર્યું. ભગવાનની પેઠે તેની ઇન્દ્રિયો આનંદમય હતી, વીર્ય તો સત્ અને ચિત્ અંશોવાળું હતું. કેટલાક કહે છે કે (વીર્ય) ચિત્ અંશવાળું જ હતું, સત્ અંશનો સંબંધ તો પ્રકૃતિથી થાય છે. પછી તે પ્રકૃતિએ મહત્તત્ત્વને જન્મ આપ્યો. તેનું શરીર

સૂર્યની અંદર રહેલા નારાયણ (ના શરીર) પેઠે સુવર્ણમય હતું. આનંદ અને સત્ ભેગાં થતાં સુવર્ણરૂપ થાય છે. 19.

નીચેના શ્લોકમાં અધ્યાત્મિક (મહત્તત્ત્વ)નું લક્ષણ કહે છે:

વિશ્રવમાત્મગતં વ્યઞ્જન્ કૂટસ્થો જગદંકુર:॥
સ્વતેજસાડપિબત્તીવ્રમાત્મપ્રસ્વાપનં તમ:॥20॥

પોતાની અંદર રહેલાં વિશ્રવને પ્રકટ કરતાં, વિકારરહિત જગતના અંકુરે પોતાનો લય કરાવનાર અંધકારનો પોતાના તેજથી નાશ કર્યો. 20.

કારણ કે તે સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ કરાવનાર મહાન્ (મહત્તત્ત્વ) છે. વિશ્રવના આધાર હોવું એ તેનું લક્ષણ છે. અંશથી તે બ્રહ્માંડનો પણ આધાર હોવાથી 'વિકારરહિત' એમ કહેલું છે. પ્રકૃતિથી (તેને) જૂદો પાડવા માટે 'જગતના અંકુરે' એમ કહેલું છે. જેમ વૃક્ષની પહેલી અવસ્થા અંકુર છે, તેમ તે જગતની પહેલી અવસ્થા છે, કારણ કે તે પોતાની અંદર રહેલાં વિશ્રવને પ્રકટ કરે છે. 'તે શું કરતાં વિશ્રવને પ્રકટ કરે છે' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'પોતાનો લય કરાવનાર અંધકારનો પોતાના તેજથી નાશ કરતાં' એમ કહેલ છે. જે અંધકારે પહેલાં મહત્તત્ત્વને 'પ્રસ્વાપિતં' લય પમાડેલું, તે મૂલ અંધકારનો મહત્તત્ત્વ નાશ કરે છે. તેમ ન કરે, તો કોઈ પણ પ્રકારથી જગત્ પ્રકટ ન થાય. 1.જગતનો પ્રકાશ કરનાર તરીકે 2.જગતને ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે અને 3.ઘણા સમર્થ અંધકારનો નાશ કરનાર તરીકે, એવાં આ મહત્તત્ત્વનાં ત્રણ માહાત્મ્ય કહેલાં છે. આ ત્રણે ગુણો સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એ ત્રણ કારણના-પ્રકૃતિના ગુણોને અનુક્રમે જ સૂચવનારા છે.20.

નીચેના શ્લોકમાં આધિદૈવિક (મહત્તત્ત્વ)નું લક્ષણ કહે છે:

યત્તત્સત્ત્વગુણં સ્વચ્છં શાન્તં ભગવત: પદમ્॥
યદાહુર્વાસુદેવાડડખ્યં ચિત્તં તન્મહદાત્મકમ્॥21॥

તે જે સત્ત્વગુણવાળું સ્વચ્છ શાંત ભગવાનનું સ્થાન જેનું 'વાસુદેવ' નામ કહે છે, તે મહત્તત્ત્વરૂપ ચિત્ત છે. 21.

'વાસુદેવ' એ તેનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે, કારણ કે તે વાસુદેવનાં પ્રાકટ્યનું સ્થાન છે. 'વસુદેવે' વસુદેવમાં 'આવિર્ભવતિ' પ્રકટ થાય તે 'વાસુદેવ'. ઘણું જ શુદ્ધ સત્ત્વ વસુદેવ છે. જે સર્વે ઉપાસના કરવા યોગ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે જ આ (ચિત્ત)નું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે. તે જ આ (ચિત્ત) છે. સત્ત્વ છે ગુણ જેનો (તેવું, તે) સત્ત્વનું પણ સત્ત્વ છે. તે સત્ ચિત્ અને આનંદરૂપ છે એમ જણાય તે માટે તેના ત્રણ ગુણો કહે છે. (1)તે પૈકી 'સ્વચ્છ' એટલે ઘણું નિર્મલ, એ વિશેષણથી સદ્રૂપ કહેલું છે. (2)'શાંત' ચિદ્રૂપ છે, કારણ કે જ્ઞાન જ શાંત સ્વભાવનું હોય છે. (3)'ભગવાન્' પુરુષોત્તમનું સ્થાન આનંદરૂપ છે. એવી રીતે સચ્ચિદાનંદરૂપ સત્ત્વનું સત્ત્વ તે ચિત્ત, સર્વ પ્રાણીઓમાં ચૈતન્યસ્વરૂપથી રહેલું છે. 'જેનું વાસુદેવ નામ કહે છે' શબ્દોથી ઉપાસના કરવા માટે તેનું બીજું નામ કહેલું છે. (તે) વાસુદેવના શરીરરૂપ હોવાથી, 'વાસુદેવ' એવું નામ છે જેનું તેવું તે છે; અથવા (તે) વાસુદેવનો આધાર

હોવાથી ‘(વાસુદેવ એવું નામ છે) જેમાંથી’, એમ સમાસ છોડવો. ‘કહે છે’ શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવ્યું છે).

"તેવાં ચિત્તની ઉત્પત્તિ કહી નથી" એવી શંકા થાય, તેથી ‘તે મહત્તત્ત્વરૂપ છે’ એમ કહેલું છે. ચિત્ત મહત્તત્ત્વરૂપ જ છે, તેથી મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિથી જ તેની ઉત્પત્તિ કહી, એવો અર્થ છે. 21.

નીચેના શ્લોકમાં આધિભૌતિક (મહત્તત્ત્વ)નું લક્ષણ કહે છે:

સ્વચ્છત્વમવિકારિત્વં શાન્તત્વમિતિ ચેતસ:॥
વૃત્તિભિર્લક્ષણં પ્રોક્તં યથાડપાં પ્રકૃતિ: પરા॥22॥

જેમ જલનો ઉત્તમ સ્વભાવ સ્વચ્છપણું છે તેમ સ્વચ્છપણું વિકારરહિતપણું (અને) શાંતપણું એવું ચિત્તનું લક્ષણ વૃત્તિઓથી કહેલું છે. 22.

1.‘સ્વચ્છપણું’ એટલે નિર્મલપણું 2.‘અવિકારિત્વં’ સર્વ વિકારોથી રહિત હોવાપણું 3.‘શાંતપણું’ એટલે જ્ઞાનરૂપ હોવાપણું, (એ) ત્રણ વિશેષણો બુદ્ધિ મન અને અહંકારથી જૂદાપણું જણાવવા (કહેલાં છે). બુદ્ધિ જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં, વિષય (પદાર્થ)ના આકારવાળી (થતી) હોવાથી સ્વચ્છ નથી; (જ્યારે) ચિત્ત તો વિષયરહિત માત્ર આત્માના જ્ઞાનરૂપ હોવાથી સ્વચ્છ છે. મન તો વિકારવાળું હોવાનું સ્પષ્ટ જ છે. અહંકારમાં શાંતપણું નથી. સાત્ત્વિક અહંકાર તેવો (શાંત) હોવા છતાં, પદાર્થ એક જ હોવાથી, શાંત ઘોર અને વિમૂઢથી માત્ર શાંતપણું જૂદું જ પડે છે. તેથી જ ચિત્તનું લક્ષણ વૃત્તિઓથી1 કહેલું છે. આ વૃત્તિઓ અહંકાર વિગેરેને હોતી નથી.

"બુદ્ધિ વિગેરેથી વિષયનું ગ્રહણ કરવામાં આવે, ત્યારે ચિત્ત પણ મલિન થાય છે. તેમ ન હોય, તો તેનો સંયમ કરવા પ્રયત્ન કરવો ન પડત" એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમ જલનો (ઉત્તમ) સ્વભાવ સ્વચ્છપણું છે’ એમ કહેલું છે. જો કે જલનાં ફીણ મોજાં વિગેરે થાય છે, છતાં પણ આ તે (જલ) સ્વભાવથી નિર્મલ જ છે. તેથી જ (જલનો) ઉત્તમ સ્વભાવ સ્વચ્છ(પણું) જ છે. લક્ષણ તો કૃત્રિમ હોતું નથી. ઉપાધિથી થએલાં કાર્યો તો કૃત્રિમ હોય છે, કારણ કે પૃથ્વી કોઈપણ સમયે નિર્મલ હોતી નથી, તેમજ વાયુ વિકાર વિનાનો હોતો નથી અને તેજ શાંત હોતું નથી. તેથી તેઓનો સંબંધ થતાં જલમાં (જલની) જૂદીજૂદી અવસ્થા થાય છે2. 22.

1.‘વૃત્તિ’ એટલે સ્થિતિ.

2.સ્વભાવથી શાંત, વિકારરહિત અને શાંત સ્થિતિવાળા હોવું, એ ચિત્તનું લક્ષણ થયું. (પ્ર).

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ઉપર પ્રમાણે અહંકારની ઉત્પત્તિ કહીને લક્ષણો કહે છે :

મહત્તત્ત્વાદ્વિકુર્વાણાદ્ભગવદ્વીર્યસંભવાત્॥
ક્રિયાશક્તિરહંકારસ્ત્રિવિધ: સમપદ્યત॥23॥

ભગવાનનાં વીર્યની જેમાં સ્થિતિ હતી તેવાં, કાર્ય કરવા તત્પર થતાં મહત્તત્ત્વમાંથી ત્રણ પ્રકારનો ક્રિયાશક્તિરૂપ અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. 23.

'વિકુર્વાણાત્' એટલે કાર્ય કરવા તત્પર થતાં, કારણ કે કાલથી ગુણોનો ખળભળાટ થાય, ત્યારે કાર્ય કરવા તત્પર થતાં, કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. માત્ર વિકાર (કાર્ય કરવાની તત્પરતા)થી જ (કાર્ય) થતું નથી, પરંતુ સર્વને ઉત્પન્ન કરનારી ભગવાનની શક્તિ પણ અંદર હોવાની જરુર રહે છે. તે1 (અર્થ) 'ભગવાનનાં વીર્યની જેમાં સ્થિતિ હતી તેવાં' વિશેષણથી કહેલો છે. ભગવાનનાં વીર્યની સ્થિતિ હતી જેમાં (તેવાં મહત્તત્ત્વમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો), કારણ કે જલનું મથન કરવામાં આવતાં, તેમાં ન હોય તે ઘી ઉત્પન્ન થતું નથી, પરંતુ દૂધ અથવા દહીંમાં (તે રહેલ હોવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે). આથી બૌદ્ધોનો મત ખોટો ઠરાવેલો છે2. તેમ ન હોય, તો સર્વ (હરકોઈ પદાર્થ)માંથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય. નિયંત્રણ કરનાર સ્વભાવ હોય, તોતો સ્વભાવ પણ તેવો (તેવી શક્તિવાળો) હોવાનું પ્રમાણ કહેવું જોઈએ3, કારણ કે જડ (પદાર્થો) બધાને વશ રાખી શકાય છે4, માત્ર ઈશ્વર જ વશ ન રાખી શકાય તેવા છે. વળી શાસ્ત્રથી સ્વભાવ ફેરવવાનું પણ ઘટે નહિ5. વસ્ત્ર વિગેરેમાં તંતુઓ વિગેરે સાધનો અને ચિંતામણિ વિગેરેની (કાર્ય થવાનાં) કારણ તરીકે કલ્પના કરવામાં આવે છે6, તે નિયમ વિરુદ્ધ ગણાય. તેથી સમૂહમાં અથવા દરેક (પદાર્થ)માં મુકરર થએલી ભગવાનની સર્વ થવારૂપ શક્તિ એકલી જ ભગવાનના નિયમ પ્રમાણે જે (પદાર્થ)માં રહે છે, તેમાંથી જ (કાર્ય) ઉત્પન્ન થાય છે7. એ યોગ્ય છે. ભગવાન જ તેવી રીતે પ્રકટ થતા હોવાથી બૌદ્ધમતની ગંધ પણ નથી. આમાં શ્રુતિ પણ ઘટે છે, અને બીજા (મત)માં શ્રુતિનો વિરોધ હોય છે. તેથી 'ભગવાનનાં વીર્યની જેમાં સ્થિતિ હતી તેવાં' એ યોગ્ય જ કહેલું છે. જ્ઞાન જેમાં મુખ્ય છે તેવાં મહત્તત્ત્વમાંથી ક્રિયાશક્તિરૂપ અહંકાર ઉત્પન્ન થયો; અને તે ત્રણ પ્રકારનો છે, ઉત્પત્તિથી જ તેવો (ત્રણ પ્રકારનો) જ ઉત્પન્ન થએલો; કારણ કે ક્રિયા8 જૂદા કરનારી હોઈ, તેણે કારણ બનેલ ત્રણ ગુણોને કાર્યમાં જૂદાજૂદા જ ઉત્પન્ન કર્યા. 23.

1.પહેલાં મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ કહી, ત્યારે પણ ભગવાનનાં વીર્યથી ઉત્પત્તિ થયાનું જણાવેલ. છતાં અહિં તે ફરીથી કહેવાનું પ્રયોજન કહેલ છે. તેથી ભગવાનનું વીર્ય તેમાં હોવાથી જ, સચ્ચિદાનંદરૂપ સર્વ કાર્ય તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.ભગવાનનું વીર્ય તેમાં હોવાનું કહ્યું તેનું બીજું પ્રયોજન આ વાક્યથી જણાવ્યું છે. બૌદ્ધો વેદને ન માનનારા છે. તેઓના મત પ્રમાણે વિનાશરૂપ અભાવ (ન હોવાપણાં)માંથી જ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ખોટું છે, કારણ કે અભાવ સર્વત્ર સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવો હોવાથી હરકોઈ પદાર્થમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થાય; પરંતુ તંતુઓમાંથી જ વસ્ત્ર થાય છે, માટીમાંથી જ ઘડો થાય છે, લીંબોળીમાંથી લીબંડો થાય છે, એમ અમુક પદાર્થમાંથી અમુક પદાર્થની જ ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી ભગવાનનું વીર્ય હોવાપણું કારણ તરીકે કહ્યું, તેથી અમુક પદાર્થમાંથી અમુકની જ ઉત્પત્તિ થવાનું જણાવી બૌદ્ધમતનું ખંડન કરેલું છે. (પ્ર)

3."સ્વભાવવાદનું આથી ખંડન નહિ થાય. લોહચુંબક સમીપ લોઢું ખેંચાય છે, તેમાં લોહચુંબકનો સ્વભાવ જ કારણ છે. સ્વભાવને લીધે ખેંચાતું ન હોય, તો બધાએ પદાર્થો ખેંચાય. તેથી સ્વભાવ અહિં કારણરૂપ જણાય છે, તેમ બધા પદાર્થમાં સ્વભાવને જ કારણ માનવો જોઈએ. તેથી સ્વભાવને લીધે હરકોઈ પદાર્થમાંથી બધા ઉત્પન્ન થતા નથી. તેથી ભગવાનનું વીર્ય હોવાનું કહેવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. પીપળો, શેરડીની કાતળી વિગેરેનો સ્વભાવ એવો છે કે કોઈ સમયે તેમને ફુલ ન બેસે; છતાં પણ દેશ રાજા વિગેરેનો વિનાશ થતાં અને ખેડુત ઘણો દરિદ્ર થતાં કોઈવાર ફૂલ બેસતાં જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ જીવનું અદૃષ્ટ અથવા કાલ અથવા બીજું ગણીએ તોપણ સ્વભાવ કારણ હોવાના મતનું ખંડન જ થાય છે. તેથી અમુક પદાર્થમાંથી અમુક જ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું (સ્વભાવ સિવાય) બીજું કારણ કહેવું જોઈએ. (પ્ર)
4.જડ પદાર્થો બધા વશ રાખી શકાય તેવા હોય છે, તેથી સ્વભાવ પણ જડ હોવાથી તેને વશ રાખનારની જરુર રહેશે. જડ પદાર્થમાં રહેનારા ચેતન પદાર્થો પણ વશ રાખી શકાય તેવા હોય છે, તો પછી જડ પદાર્થો તેવા હોય તેમાં કહેવું જ શું? માત્ર ઈશ્વર જ વશ રાખી શકાય તેવા નથી. તેથી સ્વભાવ કારણ હોવાનો મત ટકતો નથી. (પ્ર)
5."જડ પદાર્થો બધા વશ રાખી શકાય તેવા હોવાનું માનવા જેવું નથી, કારણ કે પૃથ્વી તેના ઉપર લોઢાથી લીટાં કરી શકાય તેવી છે, છતાં હીરો પૃથ્વી હોવા છતાં તેના ઉપર લોઢાથી લીંટા કરી શકાતા નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આથી બીજો (સ્વભાવવાદનો) દોષ કહે છે. વાંઝણી સ્ત્રી અથવા ફુલરહિત વૃક્ષને પુત્ર તથા ફુલ પહેલાં સ્વભાવથી હોતાં નથી. તેમના સંબંધમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવનાર યજ્ઞ અથવા વૃક્ષની શાંતિરૂપ વૈદિક કર્મ કરવામાં આવે તો પછી પુત્ર અને ફુલ થાય છે. (પ્ર) એ પ્રમાણે શાસ્ત્રથી સ્વભાવ ફરી જાય છે તેવું (જો સ્વભાવ જ કારણ હોય તો) ઘટે નહિ.
6.આથી પ્રસિદ્ધ સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત કહેલાં છે. (પ્ર)
7."સ્વભાવવાદ ભલે ખોટો હોય. છતાં જૂદાજૂદા પદાર્થોમાં (કાર્યનો) પ્રાગભાવ રહેલો હોવાથી તે પ્રાગભાવ જ સ્વભાવનું અને અમુક પદાર્થમાંથી અમુક જ કાર્ય થાય એનું નિયંત્રણ કરનારો છે, તેથી અર્ધવૈજ્ઞાનિક (નૈયાયિક) ના મતનો જ આદર કરવો" એવી શંકા થાય તો તે યોગ્ય નથી. કારણની અવસ્થાથી પ્રાગભાવ જૂદો છે એમ કહી શકાય તેવું નથી. કાર્ય થવાનું છે એવાં જ્ઞાનથી જ પ્રાગભાવનો અનુભવ થાય છે, તેથી તે કારણની અવસ્થાથી જૂદો નથી જ. નિબંધમાં આ વિસ્તારથી કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાનજ કારણ છે, તેથી સર્વ સ્થલે તેમની શક્તિથી જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એ ધ્યાનમાં રાખી આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર)
8.'ક્રિયા' એટલે ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં (અહંકારનું) આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ હોય તેમ તે (ત્રણ) પ્રકારો ગણાવે છે:

વૈકારિકસ્તૈજસશ્ચ તામસશ્ચ યતો ભવ:॥
મનસશ્ચેન્દ્રિયાણાં ચ ભૂતાનાં મહતામપિ॥24॥

(1)વૈકારિક (2)તૈજસ અને (3)તામસ (એ ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. શ્લો. 23), જેમાંથી મનની તેમજ ઇન્દ્રિયોની અને મહાભૂતોની અને તન્માત્રાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. 24.

'વૈકારિક' એટલે સાત્ત્વિક, 'તૈજસ' એટલે રાજસ, અને તામસ (એવા ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. શ્લો. 23). આધ્યાત્મિકમાં ધર્મો1 સાથેના ગુણો જ લક્ષણ છે. ત્રણ પ્રકારના જે (અહંકાર)માંથી મન, ઇન્દ્રિયો અને મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ2. 'મહતામ્' એટલે તન્માત્રાઓની. તન્માત્રાઓનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરવું એ પણ (અહંકારનું) લક્ષણ છે; અથવા મન વિગેરે કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારા સત્ત્વ વિગેરે ગુણોવાળું હોવું એ લક્ષણ છે, કારણ કે તે (કોઈ પ્રસંગમાં) ખોટું પડતું નથી. 24.

1.'ધર્મો' એટલે ઉત્પન્ન કરનારના ધર્મો (ગુણો). (પ્ર)

2.કાર્ય સાથે મળતું આવતું જ લક્ષણ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં આધિદૈવિક (અહંકાર)નું લક્ષણ કહે છે:

સહસ્રશિરસં સાક્ષાદ્યમનન્તં પ્રચક્ષતે॥
સઙ્કર્ષણાડડખ્યં પુરુષં ભૂતેન્દ્રિયમનોમયમ્॥25॥

જે સહસ્ર શિરવાળા, મહાભૂતો ઇન્દ્રિયો અને મનથી ભરપૂર સાક્ષાત્ અનંતને સંકર્ષણ નામના પુરુષ કહે છે તે (અહંકારના દેવ છે). 24.

જેમ પહેલાં (ચિત્તના દેવ) વાસુદેવ કહ્યા, તેમ અહિં સંકર્ષણ છે, અને આ સ્વભાવથી તામસ અને પ્રલય કરનાર છે. અહંકારે ઉત્પન્ન કરેલ1 નાશ કરનાર જ હોય છે. તે (અહંકાર)ની ઉત્પત્તિ અનેક પ્રકારે થાય છે એમ જણાવવા, 'સહસ્ર શિરવાળા' વિશેષણથી દેવતાને અનંત શિરો હોવાનું કહેલું છે, અથવા 'સહસ્ર જેટલાં સ્વર્ગલોક છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (અનંત) સુખના પ્રકારો2 (કહેલા છે). તેથી જ અહંકારને લીધે (યોગ્ય) સમયે કરેલાં અનંત કર્મો ફલવાળાં થાય છે. 'અનંત' શબ્દના કાલ, સંકર્ષણ અને શેષ અર્થો થાય છે. 'કહે છે' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). વૈષ્ણવો 'જેને સંકર્ષણ કહે છે' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'તે કોઈ બીજો દેવ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પુરુષ' એમ કહેલું છે. પુરુષ જ સંકર્ષણ છે, (જગતનું) કારણ બનેલ કાલ (સંકર્ષણ) નથી. તે ત્રણ પ્રકારના અહંકારના અધિષ્ઠાતા છે એમ જણાવવા 'મહાભૂતો ઇન્દ્રિયો અને મનથી ભરપૂર' વિશેષણથી તેમનાં ત્રણ સ્વરૂપો કહેલાં છે. તેમનામાં રહેલાં મહાભૂતો ઇન્દ્રિયો અને મન કાર્યમાં પ્રકટ થાય છે. 'મય' પ્રત્યયનો (મહાભૂત વિગેરે) દરેક સાથે સંબંધ છે અને આ (પ્રત્યય) ભરપૂરપણાંના અર્થમાં (યોજાએલો છે). 25.

1.'અહંકારે ઉત્પન્ન કરેલ' કાલ અગ્નિ અને રુદ્રનાં સ્વરૂપ. તેથી તે સ્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરનાર, એવું પણ (આધિદૈવિક અહંકારનું) લક્ષણ હોવાનું 'સંકર્ષણ' શબ્દથી સૂચવેલ છે. (પ્ર)

2.તેવાં સ્વર્ગો ઉત્પન્ન કરનાર પણ (અહંકાર છે), એવું તેનું લક્ષણ હોવાનું સૂચવેલ છે. (પ્ર).

નીચેના શ્લોકમાં આધિભૌતિક (અહંકારનું) લક્ષણ કહે છે:

કર્તૃત્વં કારણત્વં ચ કાર્યત્વં ચેતિ લક્ષણમ્॥
શાન્તઘોરવિમૂઢત્વમિતિ વા સ્યાદહઙ્કૃતે:॥26॥

અને કર્તાપણું કારણપણું તથા કાર્યપણું (અહંકારનું) લક્ષણ છે. અથવા શાંતપણું ઘોરપણું તથા વિમૂઢપણું એવું અહંકૃતિનું (લક્ષણ છે). 26.

પ્રાણીઓમાં રહેલા સાત્ત્વિક અહંકારનું લક્ષણ 'કર્તાપણું' છે, રાજસનું 'કારણપણું' (અને) તામસનું 'કાર્યપણું' છે. આ ગુણનાં મુખ્યપણાંથી (કહેલું) લક્ષણ છે. 'શાંતપણું ઘોરપણું તથા વિમૂઢપણું' એ ગુણવાળા (અહંકાર)નાં મુખ્યપણાંથી (કહેલું લક્ષણ છે). સાત્ત્વિક (અહંકાર)નાં સ્વરૂપનું લક્ષણ 'શાંતપણું' છે, તેથી જ અહંકારથી (થતી) શાંતિ નિષ્ફલ છે. 'ઘોરપણું' રાજસ (અને) 'વિમૂઢપણું' તામસ (અહંકાર)નાં લક્ષણ છે. અહંકાર વિનાનાને આવા ગુણો ઉત્પન્ન થતા નથી. તેથી જ ભગવાનમાં આસક્તિવાળો આ ત્રણથી જૂદા પ્રકારનો હોય છે. 'વા' 'અથવા' શબ્દ 'પ્રકાર' અર્થવાળો છે. 'અહંકૃતિ' એટલે અહંકાર. ભૌતિક (અહંકાર) દુર્બલ હોવાથી (તેને) સ્ત્રી (કહેલો છે). 26.

નીચેના શ્લોકમાં મનની ઉત્પત્તિ કહે છે:

વૈકારિકાદ્વિકુર્વાણાન્મનસ્તત્ત્વમજાયત॥
યત્સંકલ્પવિકલ્પાભ્યાં વર્તતે કામસમ્ભવ:॥27॥

કાર્ય કરવા તત્પર થએલા વૈકારિક (અહંકાર)માંથી મનતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું, જેના સંકલ્પ અને વિકલ્પોથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે. 27.

અર્ધ (શ્લોક)થી ઉત્પત્તિ અને અર્ધથી આધ્યાત્મિક લક્ષણ (કહેલાં છે). પોણા (અઠ્ઠાવીસમા શ્લોક)થી આધિદૈવિક લક્ષણ અને એક ચરણ (પા શ્લોક)થી બીજું (આધિભૌતિક લક્ષણ કહેલું છે). 'કાર્ય કરવા તત્પર થએલા' એટલે કાલે જેના ગુણોમાં ખળભળાટ કરેલો તેવા, 'વૈકારિક' સાત્ત્વિક (અહંકાર)માંથી (મનતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું). 'ભગવાનનાં વીર્યની જેમાં સ્થિતિ હતી તેવાં' (જૂઓ પાછળ શ્લો. 23) એ વિશેષણનો સર્વ સ્થલે સંબંધ લેવો. 'સાત્ત્વિકમાં વિકાર થતો નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'કાર્ય કરવા તત્પર થએલા' એમ ફરીથી1 કહેલું છે. 'મન દુષ્ટ અથવા અન્નમય હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તે દૂર કરવા 'મનતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું' એમ 'તત્ત્વ' શબ્દ યોજેલો છે. આધ્યાત્મિક તે (મન)નાં પણ કાર્યલક્ષણ અને સ્વરૂપલક્ષણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલાં છે. સંકલ્પ2 અને વિકલ્પ પ્રકારનું હોવાપણું એ સ્વરૂપનું લક્ષણ છે અને કામ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાપણું એ કાર્યનું લક્ષણ છે. 27.

1.'ભગવાનનાં વીર્યની જેમાં સ્થિતિ હતી તેવાં' એ વિશેષણ પણ શ્લો. 24માં કહેલું, છતાં અહિં ફરીથી કહેલું છે, એવો અર્થ છે.

2.'સંકલ્પ' એટલે ઇચ્છા, કામના. 'વિકલ્પ' એટલે સંશય.

નીચેના શ્લોકમાં આધિદૈવિક (મન)નું લક્ષણ કહે છે:

યદ્વિદુર્હ્યનિરુદ્ધાડડખ્યં હૃષીકાણામધીશ્વરમ્॥
શારદેન્દીવરશ્યામં સંરાધ્યં યોગિભિ: શનૈ:॥28॥

જે શરદની રાત્રિના કમલના જેવા શ્યામ, ઇન્દ્રિયોના અધીશ્વરને 'અનિરુદ્ધ' નામથી ઓળખે છે; જે યોગીઓએ ધીરેધીરે વશ કરવા યોગ્ય છે. 28.

'અનિરુદ્ધ' તે (મન)નું પાલન કરનાર દેવ છે, કારણ કે તે કોઈથી રોકાય તેવા નથી. તે (કોઈથી રોકાય નહિ તેવા) જ પાલન કરનાર થાય છે, 'યત્' કારણ કે 'હૃષીકાણાં' ઇન્દ્રિયોના અધીશ્વરને 'અનિરુદ્ધ' નામથી ઓળખે છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનાર હોવું એ તે (આધિદૈવિક મન, અનિરુદ્ધ)નું લક્ષણ છે. સાચો ઉપાય કરવા માટે સર્વથી બલવાન હોવાપણું એ આધિદૈવિકનું લક્ષણ છે. તે વિષયમાં સાચો ઉપાય કરવા માટે ભગવાનની ઉપાસના જ કરવી જોઈએ એમ 'શરદની રાત્રિના કમલ જેવા શ્યામ' એ વિશેષણથી કહેલું છે. 'ઈંદીવર' રાત્રે ખીલતું (કમલ) છે, અને 'શરદ' સર્વ દોષો રહિત છે, અને 'શ્યામ' શૃંગારરૂપ ગુણ છે. તે (વિશેષણ)થી એમ કહેલું છે કે સર્વ કાલમાં સર્વ દોષરહિત થઈ સ્નેહથી ભગવાનની સેવા કરવાથી મનના દોષો દૂર થાય છે. 'યોગીઓએ ધીરેધીરે વશ કરવા યોગ્ય' શબ્દથી ભૌતિક (મન)નું લક્ષણ કહેલું છે. મન વશ કરવા યોગ્ય છે. દેવને તો મંદપણાથી પ્રસન્ન કરવાના નથી, કારણ કે લાંબા સમય સુધીનો ચાલુ આદર જ ભજનનું કારણ હોવાનું સર્વ સ્થલે કહેલું છે. 28.

નીચેના શ્લોકમાં બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ કહે છે:

તૈજસાત્તુ વિકુર્વાણાદ્ બુદ્ધિતત્ત્વમભૂત્ સતિ॥
દ્રવ્યસ્ફુરણવિજ્ઞાનમિન્દ્રિયાણામનુગ્રહ:॥29॥

હે સતિ! કાર્ય કરવા તત્પર થએલા રાજસ (અહંકાર)માંથી તો બુદ્ધિતત્ત્વ થયું. (તે) દ્રવ્યનું ભાન થતાં અમુક પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ ઇન્દ્રિયો ઉપરનો ઉપકાર છે. 29.

'તુ' 'તો' શબ્દ સાત્ત્વિકમાંથી ઉત્પત્તિ થવાના મતને ખોટો ઠરાવે છે. કાર્ય કરવા તત્પર થએલા રાજસ (અહંકાર) માંથી બુદ્ધિતત્ત્વ થયું. (અહંકાર) રાજસ હોવા છતાં પણ (તેમાંથી) ઉત્તમ બુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જણાવવા 'હે સતિ!' એવું (દેવહૂતિનું) સંબોધન (કરેલું છે); અથવા ('સતિ' એટલે) વિદ્યમાન પદાર્થ હોય ત્યારે (બુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે), કારણ કે બુદ્ધિ સર્વ1 પદાર્થના સંબંધવાળી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ2 આ (બુદ્ધિ)નું આધિદૈવિક સ્વરૂપ કહેલું નથી. ઉત્તરાર્ધથી આધ્યાત્મિક (સ્વરૂપ)નું લક્ષણ કહેલું છે. જેમ મન ઇન્દ્રિયોને પ્રેરણા કરનારું છે, તેમ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો ઉપર ઉપકાર કરનારી છે. બુદ્ધિએ ઉપકાર કરેલી ઇન્દ્રિયો જ જૂએ છે3 અને કાર્ય કરે છે. તેથી જ4 બુદ્ધિના ભેદથી ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાન અને ક્રિયા જૂદાંજૂદાં થાય છે. આ કાર્યને અનુસરીને લક્ષણ (કહ્યું). 'દ્રવ્યનું ભાન થતાં અમુક પ્રકારનાં જ્ઞાનરૂપ' શબ્દથી સ્વરૂપનું લક્ષણ (કહેલું છે). ઘટ વિગેરે દ્રવ્યોનું5 ભાન થાય ત્યારે, શબ્દથી સંસ્કારથી6 અથવા દીપકથી (તેમનું) જે અમુક પ્રકારના હોવાનું

જ્ઞાન થાય (તે બુદ્ધિ છે); કારણ કે જો માત્ર નયનથી જ્ઞાન થતું હોય, તો (જ્ઞાનમાં) ભેદ ન થાય. પોતાની7 મેળે (દ્રવ્યનું) ભાન યોગથી ઉત્પન્ન થએલ ગુણ વિગેરેથી પણ થાય છે, તેથી (શબ્દ વિગેરેથી) દ્રવ્યનું ભાન થાય, ત્યારે જ જે અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે, તે બુદ્ધિનું લક્ષણ (કહેલું છે)8. 29.

1.'સર્વ' એટલે હરકોઈ, એવો અર્થ જણાય છે, કારણ કે જે કોઈ એક પદાર્થના સંબંધવાળી જ બુદ્ધિ હોય છે, એવો ભાવ જણાય છે.

2.'તેથી જ' એટલે વિદ્યમાન (હયાત) પદાર્થના સંબંધને લીધે જ, એટલે વિદ્યમાન પદાર્થનો સંબંધ એ જ તેનું આધિદૈવિક સ્વરૂપનું લક્ષણ છે. (પ્ર) આવા પદાર્થના સંબંધને લીધે જ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેના અધિદૈવ કોઈ છે જ નહિ. તેનું આધિદૈવિક લક્ષણ કહેલું જ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

3.સામાન્ય રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, એવા અર્થમાં આ કહેલ છે. (પ્ર)

4.'તેથી જ' એટલે (દ્રવ્યનું જ્ઞાન) બુદ્ધિને અધીન હોવાથી જ. (પ્ર)

5.અહિં 'દ્રવ્ય' શબ્દથી ગુણ સૂચવેલા છે, કારણ કે સૂક્ષ્મ મહાભૂત તરીકે તેઓ પણ દ્રવ્ય છે. જેમ કાર્ય (વસ્ત્ર) ઉત્પન્ન થયા પછી તાંતણાઓ તેના અવયવો હોય છે, તેમ ગુણો પણ દ્રવ્ય ગણાય તેમાં વિરોધ થતો નથી. 'ભાન થવું' એટલે વિદ્યમાન પદાર્થમાં સંશય વિના પ્રવેશ કરવો તે. તેથી બુદ્ધિનું સ્વરૂપ એવું હોવાનું સિદ્ધ થાય છે કે સંશય વિના પાછળથી જે વિદ્યમાન પદાર્થ જાણવાનો છે, તેના દ્રવ્ય વિગેરેના સંબંધવાળું શબ્દ વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતું અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન તે બુદ્ધિ. (પ્ર)

6.અહિં 'સંસ્કારથી' કહ્યું તે બીજા મત પ્રમાણે, અથવા જ્ઞાનની સૂક્ષ્મ અવસ્થારૂપને સંસ્કાર ગણી કહેલું જાણવું. (પ્ર).

7.જૂદાજૂદા પુરુષને પોતપોતાની બુદ્ધિને લીધે જૂદુંજૂદું જ્ઞાન થાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

8.યોગીઓને સંદેહરહિત જે (દૂરના અથવા ઢંકાએલા પદાર્થનું) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, તેને આ બુદ્ધિનું લક્ષણ લાગુ ન પડે તે માટે આ વાક્ય યોજેલું છે. (પ્ર).

નીચેના શ્લોકમાં વિભાગો જણાવીને જ આધિભૌતિક (બુદ્ધિ)નું લક્ષણ કહે છે:

સંશયોઽથ વિપર્યાસો નિશ્ચય: સ્મૃતિરેવ ચ ॥
સ્વાપ ઈત્યુચ્યતે બુદ્ધેર્લક્ષણં વૃત્તિત: પૃથક્ ॥30॥

(1) સંશય તેમજ (2) વિપર્યાસ (3) નિશ્ચય અને વળી (4) સ્મૃતિ અને (5) સ્વાપ એવું ક્રિયાથી બુદ્ધિનું જૂદું જૂદું લક્ષણ કહેલ છે.30.

દ્રવ્યનું ભાન થવામાં ભેદ હોવાને લીધે બુદ્ધિ જૂદાજૂદા પ્રકારની થાય છે1. (1) સંસ્કાર અને તેજ (દ્રવ્યનો) સમાન પ્રકાશ કરતા હોય ત્યારે ભેદ ન જણાતાં સમ સંશય થાય છે2. થોડો ભેદ જણાય ત્યારે જેમાં એક પક્ષ વધારે બલવાન હોય તેવો (સંશય થાય છે)3.

(2) સંસ્કાર ઘણો બલવાન હોવાથી, તેજ તેને અનુકૂલ ગુણનો જ પ્રકાશ કરે છે; એક (પદાર્થ)નું જ ભાન થાય તેવી વ્યવસ્થા કરાવનારા4 છે એમ જણાવવા 'અથ' 'તેમજ'

શબ્દ યોજેલો છે. (અ) વિપર્યાસ જૂદો પદાર્થ જણાવનારો છે5. જેના સંબંધમાં ક્રિયા અને જેના સંબંધમાં જ્ઞાન થાય છે તે જૂદા પદાર્થ હોય છે. આથી6 એમ કહેલું છે, કે 'અન્ય ખ્યાતિ' જ સિદ્ધાંત છે. (આ) જૂદા પ્રકારે (જ્ઞાન થતું) હોય તો સત્ય (જ્ઞાન) થાય7,

કારણ કે 'હું રૂપું જોઉં છું' એવો અનુભવ થાય છે, પરંતુ 'હું રૂપાં તરીકે જોઉં છું (જાણું છું), એવો (અનુભવ) થતો નથી8. (ઇ) બુદ્ધિ તત્ત્વરૂપ હોવાથી, આત્મખ્યાતિ પણ (થતી) નથી9. સંસ્કારને અને શબ્દને માત્ર પદાર્થની જ જરુર હોવાથી, (તે) અમુક દેશ કાલ વિગેરેનો હોવો જોઈએ એવી જરુર હોતી નથી10. (ઈ) 'હું રૂપું જોઉં છું'. એવો નિર્ણય થતો હોવાથી, જેમાં (છીપનું) સ્વરૂપ નિગૂઢ છે એવી સ્મૃતિ નથી11; અને એક જ્ઞાનની સમાન (જ્ઞાન થતું) હોવાથી12, બે જ્ઞાન (થતાં) નથી. (ઉ) સંસ્કાર ઘણો બલવાન હોવાથી અનિર્વચનીય રૂપાંની પણ જરુર નથી13. તેથી જ14 અસત્ ખ્યાતિ પણ (થતી) નથી. તેથી અન્યખ્યાતિ જ પ્રસિદ્ધ છે.

(3) (ક) જેવો પદાર્થ હોય તેવો15 તેનો અનુભવ (થાય તે) 'નિશ્ચય' છે, કારણ કે પદાર્થ જ્ઞાનનું અર્ધ અંગ છે16 . તેથી જ17 સ્મૃતિમાં પદાર્થ ન હોવાથી તે નિશ્ચયરૂપ નથી. (ખ) અનુમાન પણ સંબંધવાળા પદાર્થની વચ્ચે સ્થિતિ થતી હોવાથી, પદાર્થથી જ ઉત્પન્ન થએલું હોય છે18. (ગ) સમાન ગુણ આકૃતિ વિગેરે પેઠે ગુણરૂપ પદાર્થ છે. નક્કી કરાવનાર પદાર્થથી જૂદાઈ સહન કરનારો તે ગુણ છે, અથવા તેના ગુણના જેવો (તે ગુણ) છે19. લક્ષણ તરીકે જણાએલા તે (ગુણ)નું-દ્રવ્યનું ભાન થતાં ભાન-થાય છે, અને શબ્દથી સંસ્કારને લીધે તે પ્રકટ થાય ત્યારે વાક્યનાં પ્રમાણપણાંને લીધે 'આ ગવય છે' એવો નિશ્ચય થાય છે20. તેમાં ચક્ષુ (પ્રમાણ છે)21, વાક્ય (તેને) સાહાય્ય કરનારું છે, અથવા વાક્ય સાથેનો સમાન ધર્મ (સાહાય્ય કરનારો છે)21. સાહાય્ય કરનારાં જૂદાં પ્રમાણ નથી. (ઘ) શબ્દ પણ ધર્મ અને સમાન ગુણથી જૂદા પ્રકારનો સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી નિશ્ચય જ છે22. વળી શબ્દથી દ્રવ્યનું ભાન થાય છે (અને તેમાં) ચક્ષુની જરુર હોતી નથી, તેથી તે જૂદું પ્રમાણ છે23. (1) ઇન્દ્રિયો, (2) શબ્દ અને (3) મન24; અથવા ચક્ષુ, શ્રવણ અને મન24 એ ત્રણ જ પ્રમાણો છે. સ્પર્શ વિગેરે બીજાના ઉપર આધાર રાખનારાં છે25. મન તો યોગથી ઉત્પન્ન થએલ ગુણવાળું જ પ્રમાણ છે, બીજા પ્રસંગમાં પ્રમાણ નથી26. તેથી જ સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી26, અને દેહનું આત્મા તરીકે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપ હોવાથી પ્રમાણ નથી.

(4) 'સ્મૃતિ' સંસ્કારમાંથી ઉત્પન્ન થનારી સ્વતંત્ર બુદ્ધિ છે27.

(5) 'સ્વાપ' સ્વપ્નરૂપ છે28. (તે) જૂદા પ્રકારની સૃષ્ટિના સંબંધવાળું હોવાથી ઉપર કહેલા (બુદ્ધિના પ્રકારો)માં (તેનો) સમાવેશ થતો નથી29. સુષુપ્તિ તો બુદ્ધિ નથી, પરંતુ મૂઢતાથી થએલી બુદ્ધિની અવસ્થા છે30. આત્માનું ભાન તો (તેમાં) પોતાથી30 થાય છે; અથવા નિદ્રાને લીધે થતી હોવાથી તે સ્વપ્નનો પ્રકાર જ છે31. એવી રીતે પાંચ પ્રકારનું ક્રિયાથી થએલું બુદ્ધિનું લક્ષણ જૂદા જૂદા પ્રકારનું જાણવું, એવો અર્થ છે. બંને32 એક જ્ઞાન છે એવા મતો આથી ખોટા ઠરાવેલા છે.

તેથી33 ‘આ રૂપું છે’ એવું જ્ઞાન ‘આ’ અંશમાં પણ ખોટું છે, કારણ કે જ્ઞાનમાં અંશ હોતો નથી.34. ‘આ તે દેવદત્ત છે’ એ અનુભવ જ થાય છે35. અભ્યાસથી થતા જ્ઞાનમાં પહેલાંનાં જ્ઞાનનો સંસ્કાર (સાહાય્ય કરનારો) હોય છે, તેમ (તેમાં) પહેલાંની સ્મૃતિ પણ ચક્ષુને સાહાય્ય કરનારી છે.36. પ્રમા અને ભ્રમના સમૂહના આધારરૂપ (જ્ઞાન) ‘એક ભાગમાં બગડેલ હોય તે બીજું ન હોય તેના જેવું થાય છે, એ નિયમ પ્રમાણે ભ્રમ અધિક હોય ત્યારે વિપર્યય જ છે, (અને) પ્રમા અધિક હોય ત્યારે નિશ્ચય છે, (અને બંને) સમાન રૂપવાળાં હોય ત્યારે સંભાવનાવાળો સંશય છે.37.

સંભાવના વિગેરેનો38 સંશયમાં સમાવેશ થતો હોવાથી તેઓ પ્રમાણ નથી જ. તેનાથી39 નક્કી થતા પદાર્થવાળા વાક્યમાં તો, (તે) પ્રત્યક્ષને સાહાય્ય કરનાર હોવાથી પ્રત્યક્ષનાં કારણરૂપ જ છે40. જેમાં પદાર્થ નક્કી કરવાનો છે તેવા લૌકિક વાક્યના અર્થમાં તો, (પદાર્થ) બુદ્ધિથી કલ્પેલો હોવાથી પ્રમાણ ન હોવાથી, અપ્રમાણ હોવા છતાં પ્રમેયના બલને લીધે (તે) પ્રમાણ જ છે41. લોકમાં વાક્યનો અર્થ અપૂર્વ (અજાણ્યો, તદ્દન નવો) હોતો નથી42, કારણ કે બોલનારને જેનું જ્ઞાન છે તેવા પદાર્થના સંબંધવાળો હોય છે42, અને તે જણાવવાની શક્તિવાળા શબ્દોનો સમૂહ જ યોજેલો હોય છે. શબ્દોથી શબ્દોનો સમૂહ જૂદો છે43. તે (શબ્દોનો સમૂહ) જ વાક્યના અર્થ (જાણવા)નું સાધન છે. તેમ ન હોય44, તો શબ્દમાં અર્થ જણાવનારી શક્તિઓ બે45 થાય. શબ્દના અર્થ કરવામાં આવે છે એવા મત પ્રમાણે તો વાક્યનો અર્થ શબ્દથી થતું જ્ઞાન ન થાય46 (ગણાય). સંભાવનાવાળું બધુંએ અપ્રમાણ47 છે એમ આગળ કહેવામાં આવશે.30.

1."એક જ બુદ્ધિ જૂદાજૂદા પ્રકારની કેમ હોઈ શકે?” એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલું છે. (પ્ર) બુદ્ધિથી જૂદાજૂદા પ્રકારે દ્રવ્યનું ભાન થતું હોવાથી, બુદ્ધિ જૂદાજૂદા પ્રકારની છે, એવો અર્થ છે.

2.જૂદાજૂદા પ્રકારનું ભાન થવાનું કારણ સ્પષ્ટ કરતાં, સંશયનું લક્ષણ કહે છે. અહિં સંસ્કાર અને તેજ શબ્દો ચિહ્ન તરીકે યોજેલા છે. તેથી ‘વિરુદ્ધ સંસ્કારો, વિરુદ્ધ તેજ, વિરુદ્ધ શબ્દ વિગેરે એવો તેમનો અર્થ છે. તેથી માનસિક સંશય હોવાનું પણ ઘટે છે, ‘સમ’ એટલે અનેક પદાર્થો જણાવનારો. (પ્ર) પહેલાં પદાર્થ જોયો હોય ત્યારે મન ઉપર તેનો સંસ્કાર પડેલ હોય તે, તથા પદાર્થને જણાવનારું તેજ, એ બેથી પદાર્થ ઓળખાય છે. જ્યારે સંસ્કાર તથા તેજથી એક જ પદાર્થ જૂદાજૂદા પદાર્થો હોવાનું સંભવતું હોય, જેમકે વનમાં જતાં દૂર કાંઈ દેખાય તે વૃક્ષનું થડ અથવા પુરુષ હોવાનું ભાન થાય, અને તેને થડ અથવા પુરુષ માનવાનાં કારણ સમાન જણાતાં હોય ત્યારે તે સમ સંશય કહેવાય, એવો અર્થ જણાય છે.3.જેમાં એક પક્ષ વધારે બલવાન જણાતો હોય તેવા (સંશય)માં પણ, એક પક્ષ (વૃક્ષનું થડ) હોવાનું સહેજ વધારે કારણ હોવા છતાં પણ, બીજો પક્ષ (પુરુષ) હોવાનું કારણ હોવાથી સમપણું જતું નથી. (પ્ર) સંશય મટતો નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

4.સંશય સિવાયની ચારે વૃત્તિઓમાં એક જ પદાર્થ હોવાનું ભાન થાય છે, પરંતુ બે હોવાનું ભાન થતું નથી એવો નિયમ જણાવવા ‘અથ’ ‘તેમજ’ શબ્દથી જૂદો આરંભ કરેલો છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
5.આ વિપર્યાસ (ભ્રમ, ભ્રાંતિ)નું લક્ષણ કહેલું છે. ‘જૂદો’ શબ્દથી ‘કોનાથી જૂદો’ એ જાણવાની આવશ્યકતા રહેતી હોવાથી બીજું વાક્ય યોજેલું છે. ઇન્દ્રિયનો સંયોગ કરાવનારી ક્રિયા જે પદાર્થના સંબંધમાં થાય છે, તેથી જે જૂદો પદાર્થ, તે (જૂદા પદાર્થ)નું જ ભાન કરાવનારી જે અમુક વૃત્તિ તે ‘વિપર્યાસ’ છે. (પ્ર) આપણાં ચક્ષુ અને દ્રવ્ય ભેગાં થાય ત્યારે દ્રવ્ય આપણે જોઈએ છીએ. છીપ પડી હોય તેને આપણાં ચક્ષુનો સંયોગ થાય, ત્યારે આપણે છીપ જોઈએ. તે છીપથી જૂદો પદાર્થ રૂપું છે, એવું જેનાથી આપણને ભાન થાય તે વૃત્તિ ‘વિપર્યાસ’ છે. પહેલાં આપણે રૂપું જોયું હોય ત્યારે તેનો સંસ્કાર મન ઉપર પ્રબલ પડ્યો હોય, તો હવે છીપનો ચક્ષુને સંયોગ થતાં, તેનાં ચકચકાટ વિગેરે રૂપાં જેવા ગુણને લીધે તે રૂપું હોય તેવું જ ભાન આપણને તેજથી થાય છે. આવું જ્ઞાન વિપર્યાસ (ભ્રમ) છે.
6.‘આથી’ એટલે વિપર્યાસ બુદ્ધિની અમુક વૃત્તિ છે એમ કહ્યું તેથી, અન્યખ્યાતિ જ સિદ્ધાંત છે. (પ્ર) છીપનું છીપ તરીકે ભાન ન થતાં, છીપથી જૂદા (અન્ય) પદાર્થ રૂપાંનું ભાન થાય છે, તેથી ‘અન્યખ્યાતિ’ જ સિદ્ધાંત છે.
7."ચળકાટ વિગેરે ગુણોથી જાગ્રત થએલા સંસ્કાર સાથે ભળેલી દોષવાળી ઇન્દ્રિય (ચક્ષુ)ના સંબંધમાં આવેલ છીપનું જ રૂપાં તરીકે ભાન થતું હોવાથી નૈયાયિકોની ‘અન્યથાખ્યાતિ’ કેમ માનતા નથી?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. આમાં વિચારવા જેવું એ છે કે અન્યથાપણું (બીજા તરીકે જણાવું) તે શું? (દ્રવ્યમાં) ફેરફાર થવો, અથવા એકપણું થવું અથવા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ જૂદું જણાવું? દૂધનું દહી થાય છે તેમ, ફેરફાર થવાથી અથવા લોઢાને મણિનો સ્પર્શ થતાં તે સુવર્ણ બની જાય છે તેમ છીપ રૂપું થઈ જતી હોય, તો તે વસ્તુત: દહીં અથવા સુવર્ણ હોય છે તેમ છીપ રૂપું જ થાય, એટલે તેનું જૂદા પદાર્થ (છીપથી જૂદાં રૂપાં) તરીકે ભાન થાય નહિ, પરંતુ સત્ય રૂપાં તરીકે જ ભાન થાય, એટલે તેનાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સાચું જ થાય. તેથી ભ્રમ રહે જ નહિ. (પ્ર)
8.‘પદાર્થમાં ભલે ફેરફાર ન થાય, છતાં રૂપાંનો આકાર ગ્રહણ કરેલ જ્ઞાન છીપના આધારે રહે છે, એમ જ્ઞાન જૂદા પ્રકારનું થતું હોવાથી ‘અન્યથાખ્યાતિ’ થાય છે’. એમ કહેવામાં આવે તેથી આ વાક્ય યોજેલ છે. છીપ પોતાનો આકાર મૂકી દે, તો છીપને આધારે રહેલ હોવાનો નિર્ણય ન થાય, અને ન મૂકી દે તો છીપનાં અને રૂપાંનાં એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાન થવાથી કાંઈ પણ જ્ઞાન થાય નહિ. (પ્ર) આ (2)આથી નૈયાયિકો માને છે તે ‘અન્યથાખ્યાતિ’નો નિરાસ કર્યો છે. છીપમાં છીપને બદલે રૂપાંનું જ ભાન થાય, છીપનું રૂપાં તરીકે ભાન થતું નથી. તેથી ‘અન્યથા’ ‘જૂદા પ્રકારે’ ભાન થતું નથી. પણ ‘અન્ય’ ‘જૂદા’ પદાર્થ તરીકે ભાન થાય છે. તેથી ‘અન્યખ્યાતિ’ થાય છે, ‘અન્યથાખ્યાતિ’ થતી નથી, એવો ભાવાર્થ છે.

9."જેનું ભાન થાય છે તે બુદ્ધિની વૃત્તિ છે એમ માનીએ તો ‘આત્મખ્યાતિ’ થાય” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. વિજ્ઞાનવાદી બહારના પદાર્થને માનતો નથી અને આત્માને બુદ્ધિરૂપ માને છે, અને નવી ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિને પણ આત્મા જ માને છે. બુદ્ધિ જો આત્મારૂપ હોય, તો ‘હું ઘડો છું’ એવું પણ જ્ઞાન થાય. આવા ઘણા દોષો આ વાદમાં છે, તે ન કહેતાં તત્ત્વરૂપ દોષ કહેલ છે. આમ હોવાથી છીપમાં જેનું ભાન થાય છે તે રૂપું બુદ્ધિરૂપ હોય તોપણ તે આત્મારૂપ ન હોવાથી ‘આત્મખ્યાતિ’ થતી નથી; એવો અર્થ છે. (પ્ર),
10."રૂપું બુદ્ધિરૂપ છે એ માનીએ, તો તે બુદ્ધિ પહેલાં ઉત્પન્ન થએલી અને હજી હયાત છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. ત્યારે પહેલાં રૂપાંનાં જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ અમુક દેશ અને અમુક કાલમાં થએલી તેથી અત્યારે પણ તે દેશ અને કાલ સાથે જ રૂપાંનું ભાન થાય. તે દેશકાલ વિના તાજું ભાન ન થાય” એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. આનો અર્થ એવો છે કે છીપમાં સ્મૃતિએ આણેલ રૂપાંનું જ ભાન થાય છે એમ કહેનારે પણ એમ માનવું જોઈએ કે પહેલાં જે દેશ અને કાલમાં રૂપું જોએલ, તે દેશ અને કાલવાળાં જ રૂપાંનું અત્યારે સ્મૃતિથી ભાન થાય છે. એ દોષ ટાળવા તેણે પણ એમ જ કહેવું પડશે કે તે (રૂપાંનાં ભાનરૂપ) બુદ્ધિએ જે સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરેલ તે જે પદાર્થના સંબંધમાં ઉત્પન્ન થએલ, તેનું જ ભાન કરાવે છે, પરંતુ તે દેશ અને કાલવાળા પદાર્થનું ભાન કરાવતો નથી. આ દોષ તેના મતમાં પણ આવતો હોવાથી તેને તે દોષરૂપ ગણી ન શકે (પ્ર). આ (2)‘ઇ’થી આત્મખ્યાતિનું ખંડન કરેલું છે.
11."છીપમાં ‘આ રૂપું છે’ એવું જ્ઞાન સંસ્કારથી જ થાય છે, સંસ્કાર વિના થતું નથી; તેથી તે જ્ઞાન ‘સ્મૃતિ’ પ્રકારનું માનવું જોઈએ. સ્મૃતિ અને અનુભવ એવા ભેદથી બે પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. તેમાં તેપણાં (છીપપણાં)નું ભાન થતું નથી, કારણ કે સ્મૃતિ હોવા છતાં જો જોનારના દોષને લીધે તે નિગૂઢ થાય છે. (જોનારમાં) દોષ ન હોય, તો તે રૂપાં જેવું જ હોવાનું જ ભાન થાય છે. દોષ ક્યાંક આસક્તિરૂપ, ક્યાંક બલવાન તેજને લીધે ભેદ જાણવાની અશક્તિરૂપ, ક્યાંક બીજામાં ચિત્ત હોવાપણું વિગેરે હોય છે. તેથી ભાટ્ટો કહે છે તેમ, જેમાં તેપણું (છીપપણું) નિગૂઢ રહેલું છે તેવી સ્મૃતિરૂપ ‘અખ્યાતિ’ માનવી જોઈએ” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ‘હું રૂપું જોઉં છું’ એવો નિર્ણય થતો હોવાથી, ઉપર કહી તે માન્યતા એ નિર્ણયથી વિરુદ્ધ હોવાથી, એ મત પણ બરોબર નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર).
12."ભાટ્ટમત ભલે બરાબર ન હોય; છતાં પ્રભાકરના મત પ્રમાણે ગ્રહણ (જોવું) અને સ્મરણરૂપ બે જ્ઞાન થાય છે એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે પ્રમાણ (ગ્રહણ) અને સ્મરણના ભેદથી બે પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી બે પ્રકારના નિર્ણય થવા જોઈએ એમ ન માનવું, કારણ કે સ્મરણનું અભિમાન નિગૂઢ હોવાથી સ્મરણનું ભાન થતું નથી” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. જો બે જ્ઞાન થતાં હોય, તો તે એક જ્ઞાનની તુલ્ય ન થાય. તેથી પ્રભાકરનો મત પણ બરાબર નથી (પ્ર), કારણ કે "હું રૂપું જોઉં છું” એવો એક જ નિર્ણય થાય છે. આ (2) ‘ઈ’ થી કુમારિલ ભટ્ટ અતિ પ્રભાકર (પૂર્વમીમાંસાવાળા)ની ‘અખ્યાતિનું’ ખંડન કરેલ છે.

13." ‘અનિર્વચનીય ખ્યાતિ’ માનવી જોઈએ. તે ન માનીએ તો રૂપાંનું ભાન જ ન થાય. ‘છીપમાં રૂપું બનાવનારા અવયવો ન હોવાથી રૂપું બને નહિ. તેથી (છીપમાં) અનિર્વચનીય (જેનું વર્ણન થઈ ન શકે તેવું) રૂપું પણ હોવાનું કેમ મનાય?” એવી શંકા પણ ન કરવી, કારણ કે પદાર્થ (છીપ)ના ચૈતન્યમાં રહેલી અવિદ્યા જ રૂપું બનાવે છે; કારણ કે આરંભમાં દોષવાળી ઇન્દ્રિય સમીપ રહેલાં દ્રવ્ય (છીપ)ના સંયોગને લીધે ‘આ’ રૂપ અને ચકચકાટરૂપ અંત:કરણની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે વૃત્તિમાં આ (દ્રવ્ય છીપ)માં રહેલાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તે ચૈતન્ય પોલાણમાંથી નીકળતા નીકના પ્રવાહની પેઠે ખેતરની ચાર ખૂણાવાળી જમીનના ભાગમાં ભરેલા મહાસાગરના જલની પેઠે બનેલી, જે ચક્ષુરૂપ દ્વારમાંથી નીકળેલી અને અવયવોના સંબંધવાળા ઘડો વિગેરેના આકારવાળી તૈજસ (રાજસ) અંત:કરણની વૃત્તિ, તેમાં ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જઈને, જોનારમાં રહેલ પદાર્થના ચૈતન્ય સાથે ભળી જાય છે, અને તે અવિદ્યાવાળું હોવાથી પદાર્થના ચૈતન્યમાં જે અવિદ્યા હતી તે સમાન ગુણે ઉત્પન્ન કરેલા સંસ્કારના સાહાય્યથી કારણના (ઇન્દ્રિયના) દોષને લીધે રૂપાંનાં આકારવાળી અને તે જોવાની વૃત્તિના આકારવાળી એમ બે પ્રકારની થાય છે. એ રીતે ઉત્પન્ન થએલું તે અવિદ્યાવાળું રૂપું અવિદ્યાના સ્થાનરૂપ પદાર્થમાં રહેલા ચૈતન્યમાં રહે છે, કારણ કે બધાં કાર્યો પોતાને ઉત્પન્ન કરનારી અવિદ્યાના સ્થાનમાં રહે છે એવો નિયમ છે. એ પ્રમાણે રૂપું પદાર્થનાં ચૈતન્યમાં રહેલું હોવા છતાં, ચૈતન્ય એક જ હોવાથી જોનારમાં આવેલ હોવાથી તેને એકને જ તેનું ભાન થાય છે. આવી રીતે મિથ્યા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ‘અનિર્વચનીય ખ્યાતિ’ જ બરાબર છે” એવો સંશય થાય, તેથી આ કહેલું છે. સંસ્કારથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રબલ સંસ્કારથી ભ્રમ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી પદાર્થમાં (ચૈતન્યના) અધ્યાસની જરુર નથી, અને ગુંચવાડો થતો હોવાથી અનિર્વચનીય રૂપું થાય છે એમ માનવું વ્યર્થ જ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

14.‘તેથી જ’ એટલે સંસ્કારની જરુર રહેતી હોવાથી જ. (પ્ર)

15.‘જેવો હોય તેવો અનુભવ’ એટલે પદાર્થનું ઉલ્લંઘન ન થાય તે પ્રકારનો (તેવો) અનુભવ આ શબ્દથી એમ દર્શાવ્યું છે કે સંશય, વિપર્યાસ, સ્મૃતિ અને સ્વાપ, નિશ્ચય નથી. ‘અનુભવ’ શબ્દ ‘જ્ઞાન’ના અર્થમાં યોજાએલ છે. તેથી ઘટ વિગેરે પદાર્થ અને સત્યવક્તાનું વચન નિશ્ચય ન હોવાનું જણાવેલ છે. (પ્ર)

16."સ્મૃતિ પણ સત્ય જ્ઞાનરૂપ હોવાથી તેને નિશ્ચયની વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પદાર્થને અધીન હોવાથી, પદાર્થ જ્ઞાનનું અર્ધ અંગ છે. (પ્ર)

17.‘તેથી જ’ એટલે (સ્મૃતિમાં) પદાર્થરૂપ અંગ ન હોવાથી જ તે ‘નિશ્ચય’ નથી; કારણ કે સંપૂર્ણ આકારવાળો દેહ ક્રિયા કરતો હોય છતાં માથાનો નાશ થતાં ધડરૂપ જ હોય છે, તેમ સ્મૃતિ જ્ઞાનરૂપ છે અને પ્રવૃત્તિ વિગેરે કાર્ય કરતા હોય છે. છતાં પદાર્થ વગરની હોવાથી તે

નિશ્ચય નથી. (પ્ર) (3)‘ક’માં નિશ્ચયની વ્યાખ્યા કહી અને સ્મૃતિમાં અને તેમાં શું ભેદ છે તે જણાવેલું છે.
18."અગ્નિ વિગેરે રૂપ પદાર્થ આગળ દેખાતો ન હોવાથી, અનુમાનને આ (નિશ્ચયનું) લક્ષણ લાગુ પડશે નહિ” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (અગ્નિનાં) સંબંધવાળા ધૂમાડા વિગેરેરૂપ પદાર્થની વચ્ચે સ્થિતિ હોવાથી, તેની દ્વારા જ અગ્નિનું ભાન થતું હોવાથી, અનુમાન પણ પદાર્થથી જ ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન છે. તે (અગ્નિ)નું મૂલ કાષ્ઠ વિગેરે છે. તેથી ધૂમાડો બહાર દેખાતો હોવા છતાં તે જેમાંથી નીકળે છે તે કાષ્ઠ વિગેરે દેખાતાં ન હોવાથી તે અગ્નિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતો નથી, પરંતુ ધૂમાડા દ્વારા અનુમાનથી જ અગ્નિનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તે (જ્ઞાન) નિશ્ચયરૂપ છે. પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી નિશ્ચયનું લક્ષણ તેને લાગુ પડે છે. (પ્ર) આ (3)‘ખ’ થી અનુમાન નિશ્ચયરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. કોઈ જંગલમાં પર્વતમાંથી નીકળતો ધૂમાડો જૂએ ત્યારે તે પર્વતમાં અગ્નિ છે એવો નિશ્ચય કરે છે, કારણ કે જ્યાંજ્યાં ધૂમાડો હોય છે ત્યાં અગ્નિ હોય છે, જેમકે રસોડામાં આને ‘અન્વય-વ્યાપ્તિ’ કહે છે. વળી જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોતો નથી ત્યાંત્યાં ધૂમાડો હોતો નથી, જેમકે સરોવરમાં. આને ‘વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ’ કહે છે. ધૂમાડો અગ્નિનું ભાન કરાવે છે, તેથી આ જ્ઞાન પણ જેવો પદાર્થ છે તેવું જ તેનું જ્ઞાન પદાર્થને લીધે થતું હોવાથી નિશ્ચયરૂપ છે.
19.ઉપમાન નિશ્ચયરૂપ છે એમ જણાવવા, તેમાં સમાન ગુણની જરુર પડતી હોવાથી પ્રથમ ‘સમાન ગુણ’નું લક્ષણ આથી કહેલ છે. (1)નક્કી કરાવનાર પદાર્થથી જૂદાઈ સહન કરનારો, આકૃતિ વિગેરે જેવો જે (પદાર્થ) નક્કી કરવાનો છે તેનો ગુણ તે ‘સમાનગુણ’. અથવા (2)નક્કી કરાવનાર પદાર્થના ગુણના જેવો નક્કી કરવાના પદાર્થનો ગુણ તે ‘સમાનગુણ’. (પ્ર).
20.તે (સમાનગુણ) લક્ષણ તરીકે જાણેલો હોય, અને જેણે ગવય (નક્કી કરવાનો પદાર્થ) જોએલો હોય તેનાં ‘ગાયના જેવો ગવય હોય છે’ એવાં વાક્યથી જાણેલો હોય, અને પદાર્થ ગવય જોવામાં આવતાં ચક્ષુથી જોવામાં આવી જણાયો હોય. અને સંસ્કારથી ‘ગાયના જેવો ગવય હોય છે’ એ વાક્યનું સ્મરણ થતાં જોવામાં આવે ત્યારે વાક્યનાં પ્રમાણપણાને લીધે અને જે જોવામાં આવ્યું તે વાક્ય સાથે મળતું આવતું હોવાથી ‘આ ગવય છે’ એવો નિશ્ચય થાય છે. (પ્ર)
21....21."ઉપમાનમાં સમાનગુણ, વાક્ય અને ચક્ષુ ઉપમાનથી જ્ઞાન થવામાં કારણરૂપ હોવાથી કોને પ્રમાણ ગણવું?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તો ઇન્દ્રિય (ચક્ષુ) જ પ્રમાણ છે. વાક્ય તેમજ સમાન ગુણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં ચક્ષુને સાહાય્ય કરનારાં છે. તેમને જૂદાં પ્રમાણ ન ગણાય. એ રીતે ઉપમાન પણ સમાન ગુણ દ્વારા પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનરૂપ હોઈ, ઉપર જણાવેલ ‘નિશ્ચય’ની વ્યાખ્યા તેને પણ લાગુ પડે છે. (પ્ર) આ (3)‘ઘ’ થી ઉપમિતિ પણ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન છે એમ જણાવ્યું છે. નામ અને તે નામવાળા (પદાર્થ)ના સંબંધનું જ્ઞાન ઉપમિતિ છે. સમાન ગુણ (સાદૃશ્ય)થી તે જ્ઞાન થાય છે. ‘ગવય’ નામ છે અને ‘ગવય(પ્રાણી)’નું તે નામ છે. ‘ગવય’ શબ્દનો અર્થ ન જાણનારને કોઈ જંગલમાં રહેનાર

પુરુષ કહે કે ‘ગાયના જેવો ગવય છે’. તે સાંભળ્યા પછી તે વનમાં જાય અને તે વાક્યનું સ્મરણ કરતાં ગાય જેવું પ્રાણી જૂએ, ત્યાર પછી ‘આ ગવય (પ્રાણી) છે’ એવું તેને જ્ઞાન થાય છે તે ‘ઉપમિતિ’ કહેવાય છે. ઉપમિતિ (જ્ઞાન) જેનાથી થાય તે ‘ઉપમાન’.
22.‘શબ્દમાં કોઈ સંબંધવાળો (પદાર્થ) નથી, તેમજ છૂપો પણ પદાર્થનો સંબંધ તેને નથી, તેમજ તેમાં કોઈ પદાર્થ પણ નથી. તેથી શબ્દ (પ્રમાણ)ને નિશ્ચયરૂપ કેમ ગણાય?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી શબ્દ નિશ્ચયરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. ધૂમાડો વિગેરે સંબંધવાળો ધર્મ તથા ઉપર (ઉપમિતિમાં) જણાવ્યો તેવો સમાનગુણ, તે બંનેથી જૂદો સંસ્કાર શબ્દ ઉત્પન્ન કરે છે. શબ્દ અને અર્થ (પદાર્થ)નો સંબંધ નિત્ય હોવાથી, જે પદાર્થનો સહજ સંબંધવાળો છે તે શબ્દનો અર્થ છે. તેથી શબ્દની (અર્થ જણાવવાની) શક્તિનું ગ્રહણ થયા પછી, (તે) શબ્દનું શ્રવણ થતાં તેના અર્થના સંબંધવાળો કોઈક સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે શબ્દ અને વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન કરાવનારો હોય છે. તેથી જેમ વ્યાપી રહેનાર ગુણ દ્વારા પરંપરાથી અર્થ (પદાર્થનું જ્ઞાન) ઉત્પન્ન કરવાને લીધે અનુમાન નિશ્ચયરૂપ છે, જેમ વાક્યથી જાણેલા સમાન ગુણ દ્વારા પદાર્થને ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી ઉપમિતિ નિશ્ચયરૂપ છે, તેમ શ્રવણ કરનારે સાંભળેલ શબ્દ દ્વારા પદાર્થને રજુ કરનાર કુદરતી સંબંધવાળો શબ્દ પણ સંસ્કારથી રજુ થતો હોવાથી તે શબ્દવાળા વાક્યથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, શબ્દ પણ પદાર્થનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેવી રીતે નિશ્ચયરૂપ જ છે. (પ્ર)
23."શબ્દથી તેવો સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં ‘દ્રવ્યનું ભાન થતાં અમુક પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ’ એમ બુદ્ધિના લક્ષણમાં (પાછળ શ્લો.29માં) કહેલ હોવાથી, દ્રવ્યની સંનિધિ (શબ્દમાં) નહિ હોવાથી દ્રવ્યનું ભાન ન થવાથી શબ્દથી થતા જ્ઞાનનો બુદ્ધિમાં સમાવેશ થાય નહિ. તેથી તે નિશ્ચયરૂપ હોવાનું કેમ કહેવાય?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. શબ્દથી દ્રવ્યનું ભાન અને જ્ઞાન બંને થતાં હોવાથી બુદ્ધિનાં સ્વરૂપ તથા લક્ષણનો વિરોધ થતો નથી, અને શબ્દરૂપ પ્રમાણથી (તે જ્ઞાન) થતું હોવાથી તે પ્રમાણ છે. શબ્દ જૂદું પ્રમાણ છે, કારણ કે ‘પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને વેદ (શબ્દ) પ્રમાણો છે’ એમ પ્રવચન સૂત્ર કહે છે. (પ્ર)
24...24.‘કાર્ય કરવામાં ઇન્દ્રિયો જ સાધન હોય છે, અને બુદ્ધિ મન વિગેરે અંત:કરણ ગણાય છે. તેથી તેઓને જ જ્ઞાન કરાવનારાં માનવાં જોઈએ, શબ્દને તેવો ન માનવો જોઈએ’ એમ કહેવામાં આવે તેથી આ જૂદો મત કહેલો છે. શબ્દ પણ જ્ઞાન થવામાં સાહાય્ય કરનારો જ હોવાથી તેને પ્રમાણમાં ગણવામાં ન આવે તોપણ વિરોધ થતો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
25.‘ત્યારે આ બીજા મત પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયો (ત્વચા, નાસિકા, જીભ)ની શી ગતિ?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. ત્વચા, નાસિકા અને જીભના થોડા ભાગમાં જ (દ્રવ્યનો) સંયોગ થતો હોવાથી, તેઓ થોડું જ ગ્રહણ કરનારી હોવાથી, બહુ ગ્રહણ કરનાર આંખ કાન અને મનમાં તેઓનો સમાવેશ કરેલ છે, એવો અર્થ છે. તેથી જ 29મા અધ્યાયના 29। શ્લોકમાં પહેલાંની ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારાને પાછલી ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર કરતાં હલકા કહેલા છે. (પ્ર)

26...26."સંસ્કાર દ્વારા જ્ઞાન કરાવનાર શબ્દ નિશ્ચયરૂપ છે, તો સંસ્કાર દ્વારા મનથી ઉત્પન્ન થતી સ્મૃતિ નિશ્ચયરૂપ કેમ નહિ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. મનને તો શાસ્ત્રમાં સંકલ્પવિકલ્પરૂપ કહેલું છે, અને પછી યોગીઓએ વશ કરવા યોગ્ય કહેલું છે. (જૂઓ પાછળ શ્લો. 271) તેથી તે અશુદ્ધ અને શુદ્ધ એવા બે પ્રકારનું છે. તેથી અશુદ્ધ મનથી ઉત્પન્ન થએલી સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર).
27.આ વાક્યથી સ્મૃતિનું લક્ષણ કહેલું છે. સંસ્કારમાંથી જન્મ થાય છે જેનો તેવી તે છે. તેથી પ્રબલ ન હોય તેવા સંસ્કાર દ્વારા માત્ર મનથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન સ્મૃતિ છે, એવો અર્થ છે. 'પ્રબલ ન હોય તેવા' વિશેષણ તેને ભ્રમથી જૂદી પાડે છે, અને 'માત્ર' શબ્દ તેને અનુમાન અને શબ્દથી જૂદી પાડે છે. (પ્ર)
28.આ 'સ્વાપ'નું લક્ષણ કહ્યું. (પ્ર)
29."સ્વાપ (સ્વપ્નમાં થતું જ્ઞાન) સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થવાથી સ્મૃતિ હશે, જૂદા પદાર્થ તરીકે જ્ઞાન કરાવનારું હોવાથી વિપર્યાસ હશે, અને (જાગ્રત અવસ્થામાં થતા જ્ઞાનની) સમાન હોવાથી સંશય હશે" એવી શંકાઓ થાય, તે દૂર કરવા આ કહેલ છે. (પ્ર).
30...30.'સુષુપ્તિ (ગાઢ નિદ્રા) પણ પ્રવૃત્તિ હોવાથી (બુદ્ધિની વૃત્તિઓ) પાંચ જ કેમ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'પોતાથી' એટલે આત્માના માહાત્મ્યથી. તેથી સુષુપ્તિમાં કાંઈ જ્ઞાન થતું ન હોવાથી તે બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ નથી. (પ્ર).
31.'છતાં પણ સુષુપ્તિ વૃત્તિ કહેવાય છે તેથી પાંચ જ વૃત્તિઓ કેમ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'નિદ્રાથી ઉત્પન્ન થએલ જૂદા પ્રકારની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે સ્વાપ'. આમ હોવાથી ગાઢ નિદ્રામાં થતું જ્ઞાન તે સુષુપ્તિ. તેમાં અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી તેને બુદ્ધિની વૃત્તિ ગણેલ નથી. (પ્ર)
32.'બંને' એટલે સ્મૃતિ અને પ્રમાણના ભેદથી (થતાં જ્ઞાન) અથવા સ્મૃતિ અને અનુભવના ભેદથી થતાં જ્ઞાન, 'એક' એટલે તળાવના જલની પેઠે એકરૂપ છે, એવા મતો ખોટા ઠરાવેલા છે. (પ્ર)
33.'તેથી' એટલે ભ્રમ પણ એક વૃત્તિ છે એવો નિર્ણય કરેલ હોવાથી, સંસ્કારનાં પ્રબલપણાંને લીધે બહારથી ભમ્ર થવા છતાં, અનુભવની સામગ્રી બલરહિત હોવાથી ('આ રૂપું છે' એ વાક્યમાં જણાવેલ) 'આ' ભાગ પણ ખોટો જ જણાય છે, પણ જે આગળ છે તે જણાતો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
34.એ જ્ઞાન અંશથી પણ પ્રમાણ ન માનવાનું કારણ આથી કહેલ છે. (પ્ર).
35."સંસ્કાર અને (ઇન્દ્રિય તથા પદાર્થના) સંયોગથી થતી પ્રત્યભિજ્ઞા સ્મૃતિ નથી, નિશ્ચય પણ નથી, જૂદા પદાર્થનું ભાન કરાવતી ન હોવાથી વિપર્યાસ પણ નથી, અને જૂદી સૃષ્ટિના સંબંધમાં થતી ન હોવાથી સ્વાપ પણ નથી, (બે પદાર્થોનું તેમાં) સમાન જ્ઞાન થતું ન હોવાથી સંશય પણ નથી. તેથી બુદ્ધિની પાંચ જ વૃત્તિઓ કેમ કહો છો?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર) 'પ્રત્યભિજ્ઞા' એટલે ઓળખવું તે. 'જેને કાલે જોએલ તે જ આ દેવદત્ત છે' એ

પ્રત્યભિજ્ઞા થઈ. કાલે જોએલ તે એ ભાવ સંસ્કારથી થાય છે. ‘આ’નું ભાન ચક્ષુ અને દેવદત્તના દેહના સંયોગથી થાય છે.
36.‘અભ્યાસ’ એટલે વારંવાર થવું તે (આવૃત્તિ). તેનાથી થતી પ્રતીતિરૂપ જ્ઞાન અભ્યાસથી થતું જ્ઞાન છે. તેમાં પહેલાંના અનુભવથી ઉત્પન્ન થએલો સંસ્કાર સાહાય્ય કરનારો છે, તેમ પ્રત્યભિજ્ઞામાં પણ વિશેષણની હદ જણાવનાર પ્રકારના નિશ્ચય તરીકે સ્મૃતિની જરુર રહેતી હોવાથી તે પણ સાહાય્ય કરનારી છે. તેથી જેમ અભ્યાસથી થતું જ્ઞાન નિશ્ચયરૂપ છે, તેમ પ્રત્યભિજ્ઞા પણ નિશ્ચયરૂપ છે. (પ્ર).
37.દશ કટકામાં નવ કલાઈના હોય અને એક રૂપાનો હોય, ત્યારે દશે રૂપાંના છે એવું ભાન થાય, તે જેમાં ભ્રમ અધિક છે તેવા ભ્રમ અને પ્રમાના સમૂહનું દૃષ્ટાંત છે. લાકડાંની અને હાંથીદાંતની બનાવેલી મૂર્તિઓમાં અને ચિત્રોમાં, ‘ઘોડો’ વિગેરેનાં જે જ્ઞાન થાય છે. તેમાં પણ પ્રમા અધિક હોવાથી તે નિશ્ચયરૂપ જ છે. તેવી જ રીતે ‘નટ રામ છે’ એવું જે લોકને જ્ઞાન થાય છે, તેમાં પણ જો કે તે રામ જેવું કાર્ય કરતો નથી છતાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે રામના વેષ ક્રિયા વિગેરેનું તે અનુકરણ કરતો હોવાથી અને લોકમાં રસ જાગ્રત કરાતો હોવાથી, તે પ્રમારૂપ જ છે. જ્યાં આ કટકા કલાઈના અથવા રૂપાંના છે એવું સમાન ભાન થતું હોય અને તેથી તે ભ્રમ છે કે પ્રમા છે તે કહી શકાતું ન હોય ત્યાં પણ, તે સંશયરૂપ છે. તેથી બુદ્ધિની વૃત્તિઓ તો પાંચ જ છે, વધારે નથી. (પ્ર)
38.અહિં ‘વિગેરે’ શબ્દથી તર્કથી થતાં જ્ઞાનનો સમાવેશ કરેલો છે. (પ્ર)
39.‘તેનાથી’ એટલે સંભાવના વિગેરેથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
40.અહિં સુધી બુદ્ધિની વૃત્તિઓનો વિચાર કર્યો, ઇન્દ્રિયોથી થતાં જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ (જ્ઞાન) સ્પષ્ટ હોવાથી અને શબ્દથી થતું જ્ઞાન સંદેહવાળું હોવાથી, અહિંથી જેવા શબ્દથી જેવા પ્રકારનું સત્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિચાર કરે છે. ઘડો છે, પણ પહેલાં કોઈવાર જોએલો ન હોય, ત્યારે કોઈ કહે ‘આ ઘડો છે’ ત્યારે તેનું જ્ઞાન થાય છે. પ્રમાણપણું વિગેરેનો નિર્ણય કરનારના વાક્યની પેઠે આ વાક્ય ચક્ષુ વિગેરે (ઇન્દ્રિય)ને મદદ કરનારૂં હોઈ, તે વાક્ય અને ચક્ષુ બંનેથી ઘડાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રમાણ છે, પણ શબ્દથી થતું જ્ઞાન નથી, એવો અર્થ છે. વાક્યનું લક્ષણ, આકાંક્ષા ન હોય ત્યારે પણ વાક્યથી કેવી રીતે જ્ઞાન થાય છે તે, અને લૌકિક અને વૈદિક વાક્યના પ્રકારનો ભેદ સર્વનિર્ણય (નિબંધ)માં નામપ્રપંચનું નિરૂપણ કરતાં કહેલ છે, તેથી ત્યાં જોઈ લેવું. (પ્ર)
41.‘ઘડો લાવ’ એવો લૌકિક વાકયમાં, જેને ઘડો લાવવાનું કહેવામાં આવે તેની બુદ્ધિએ તે વાકયનો અર્થ કલ્પેલો હોવાથી, અને તેણે વાક્યનું શ્રવણ કર્યું ત્યારે ઘડો લાવવાની ક્રિયારૂપ તે વાકયનો અર્થ ન હોવાથી, તેનાથી પ્રમાણરૂપ (સત્ય) જ્ઞાન થતું નથી, પણ માત્ર જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પ્રમાણ ન હોવાથી તેવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર વાકય અપ્રમાણ છે, છતાં પણ ‘પ્રમેયના બલને લીધે’ એટલે જેને ઘડો લાવવાનું કહેલ છે તેણે કરવાની ઘડો લાવવારૂપ ક્રિયા વિગેરે રૂપ પ્રમેયના બલને લીધે તે જ્ઞાન પ્રમાણ થાય છે. એટલે તે વાકયથી થએલું

શાબ્દ જ્ઞાન યોગ્ય ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારું થવાથી પ્રમાણરૂપ છે એવો અર્થ છે. આથી એમ સ્પષ્ટ કરેલું છે કે આવા સ્થળે બીજાથી પ્રમાણપણું થાય છે. (પ્ર)
42....42."ત્યારે લોકમાં પણ વાકયનો સંસર્ગરૂપ અર્થ અપૂર્વ ગણી પ્રમાણના બલથી લૌકિક વાકયને કેમ પ્રમાણ ગણતાં નથી?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. વૈદિક વાકયનો અર્થ તો અપૂર્વ હોય છે એમ બ્ર.સૂ.1।28 ઉપરના અણુભાષ્યમાં જણાવેલું છે, તે ત્યાં જોઈ લેવું. (પ્ર)
43.શબ્દ જ્ઞાન કરાવનાર છે એ વિષે બીજા શાસ્ત્રથી અહિં ભેદ હોવાનું કહે છે. અવયવરૂપ શબ્દોથી જેમ વસ્ત્ર (તંતુઓથી જૂદું છે) તેમ-તેમનો સમૂહ જૂદો છે. આ પણ સર્વનિર્ણયમાંથી જોઈ લેવું. (પ્ર)
44.'તેમ ન હોય' એટલે શબ્દોથી તેમનો સમૂહ જૂદો ન હોય, અને તે સમૂહ વાકયના અર્થનું સાધન ન હોય. (પ્ર)
45.શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન કરાવનારી અને વાકયના અર્થનું જ્ઞાન કરાવનારી એવી બે શક્તિઓ દરેક શબ્દની થાય. તેથી શબ્દોથી શબ્દોના સમૂહને જૂદો માનીએ છીએ. (પ્ર)
46.એટલે શબ્દ સત્ય જ્ઞાન કરાવનારો હોય છે એ સિદ્ધાંત જ ન રહે. (પ્ર)
47.'નક્કી થતાં પદાર્થવાળું વાકય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવનારું કહ્યું તે બધે સંભવતું નથી, કારણ કે 'કાશીમાં ગાય છે' એવા વાક્યથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. એવું શબ્દથી થતું જ્ઞાન કયા પ્રકારનું ગણવું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. આ વાકયનો પદાર્થ સંભાવિત હોવાથી, તે વાકયથી સંભાવના પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે, એટલે તેનો સંશયમાં સમાવેશ થતો હોવાથી તે અપ્રમાણ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ચાર અંત:કરણની ઉત્પત્તિ કહીને, નીચે શ્લોકમાં ઇન્દ્રિયની ઉત્પત્તિ કહે છે:

तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागश:॥
प्राणस्य हि क्रियाशक्तिबुद्धेर्विज्ञानशक्तिता॥31॥

ક્રિયા અને જ્ઞાનના વિભાગથી ઇન્દ્રિયો રાજસ જ છે, કારણ કે ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ પ્રાણની છે (અને) જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ બુદ્ધિની છે. 31.

જ્ઞાન કરાવનારી અને ક્રિયા કરાવનારી બંને પ્રકારની (ઇન્દ્રિયો) રાજસ જ છે, પરંતુ જ્ઞાન કરાવનારી સાત્ત્વિક નથી તેમ જ ક્રિયા કરાવનારી તામસ નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિય જ્ઞાન અને ક્રિયા બેમાંથી એક કરાવનાર સાધન છે. કાર્ય ઇન્દ્રિયથી પર અથવા ઇન્દ્રિયોથી થાય તેવું હોય છે. દશે (ઇન્દ્રિયો) જૂદાંજૂદાં1 તત્ત્વો હોવાથી એક લક્ષણ જણાવેલું નથી. બંને (પ્રકારની ઇન્દ્રિયો) હોવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ક્રિયામાં પ્રાણ આધાર છે (અને) જ્ઞાનમાં બુદ્ધિ આધાર છે. બંને રાજસ છે એમ ભાવાર્થથી કહેવાયું. પ્રાણ એટલે આસન્ય મહત્તત્ત્વનો પ્રકાર છે, અથવા ભગવદ્રૂપ છે. તેનો અવતાર રાજસ અહંકારમાં થએલ હોવાથી તે તત્ત્વ2 નથી, તેમજ (તેની) ઉત્પત્તિ કહેલી નથી. અથવા બીજા મતમાં નક્કી કરેલ વૈદિક

પ્રાણો અહિં કહેલા3 છે, અથવા પ્રાણ ઇન્દ્રિયોના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપવાળો છે4. બુદ્ધિ રાજસી હોવાથી તેના ઉપકારવાળી (ઇન્દ્રિયો) બધી રાજસ છે. પ્રાણ તો ક્રિયાના પ્રધાનપણાંવાળો હોવાથી રાજસ છે. પ્રાણ પણ બધી ઇન્દ્રિયો ઉપર ઉપકાર કરનારો છે. ('ક્રિયાશક્તિ:' એટલે) ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ. વિજ્ઞાનરૂપ શક્તિ છે જેની તે બુદ્ધિનો સ્વભાવ છે. ઇન્દ્રિયોનાં લક્ષણો જૂદાંજૂદાં આગળ કહેશે. 31.

1.'જૂદાંજૂદાં' એટલે પદાર્થોને છૂટા પાડનારી ઉપાધિરૂપ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.'તત્ત્વત:' વાસ્તવિક રીતે રાજસ નથી, રાજસમાં અવતાર થએલ હોવાથી રાજસ છે એવો અર્થ છે(પ્ર). વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'તત્ત્વતા' પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે. પ્રાણની તત્ત્વોમાં ગણત્રી કરેલી ન હોવાથી આ પાઠ વધારે સારો જણાય છે.

3.અવિચારનો સંભવ દૂર કરવા આ જૂદો મત કહ્યો છે. (પ્ર)

4.ઉપરના મતમાં પ્રમાણ ન હોવાની શંકા થાય, તેથી આ જૂદો મત કહ્યો છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકથી આરંભી મહાભૂતોની સૃષ્ટિ કહે છે:

तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात्॥
शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभ: श्रोत्रं तु शब्दगम्॥32॥

અને ભગવાનનાં વીર્યથી પ્રેરાએલા, કાર્ય કરવા તત્પર થએલા તામસ (અહંકાર)માંથી શબ્દ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, તેમાંથી આકાશ (ઉત્પન્ન થયું). કર્ણેન્દ્રિય તો શબ્દને ગ્રહણ કરનારી છે. 32.

પહેલાંની પેઠે કાર્ય કરવા તત્પર થએલા તામસ અહંકારમાંથી (શબ્દ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ). (અહંકાર) તામસ હોવાથી જ ભગવાનનું વીર્ય તેને પ્રેરણા કરે છે, પરંતુ તેમાં ભગવાનનું વીર્ય હોય છે એટલું જ નથી. આરંભમાં શબ્દ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, પછી તેમાંથી આકાશ (ઉત્પન્ન થયું). 'કર્ણેન્દ્રિય' શબ્દથી શબ્દનું પ્રમાણ (જ્ઞાન કરાવનાર સાધન) કહેલું છે. (તે) કર્ણેન્દ્રિયથી જણાય છે1, કર્ણેન્દ્રિયથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તે શબ્દ. શબ્દ ગુણવાળો પણ શબ્દ જ હોવાથી2 (તેનું) લક્ષણ બહુ વિવેકરહિત નથી. અથવા કર્ણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત કરે તે (શબ્દ). શબ્દના આધારોની સ્વતંત્ર ગતિ ન હોવાથી તેમનો સમાવેશ કરેલો નથી. 32.

1.બધાએ શબ્દોનું જ્ઞાન કર્ણેન્દ્રિયથી થાય છે. 'કર્ણેન્દ્રિયથી (જણાય છે)' શબ્દોથી તે જ અર્થ કહેલો છે.(પ્ર)

2.ગુણ અને ગુણવાળો (શબ્દ) એક જ છે એમ સ્વીકારી કહેલ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં શબ્દનાં લક્ષણો કહે છે:

अर्थाऽऽश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टृलिंगत्वमेव च॥
तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदु:॥33॥

(1)અર્થના આધાર હોવાપણું, અને (2)જોનાર (છે એમ) દર્શાવનાર હોવાપણું (3)અને આકાશનું સૂક્ષ્મપણું હોવાપણું એ શબ્દનું લક્ષણ (હોવાનું) કવિઓ કહે છે.33.

કારણ કે અર્થ (પદાર્થ) શબ્દના આધારે રહે છે. ઘડો વસ્ત્ર વિગેરે પદાર્થનાં ત્રણ રૂપો છે. (1)તે પૈકી આધિદૈવિક રૂપ છે, તે શબ્દમાં રહેલું છે, માત્ર શબ્દથી જ જણાય તેવું છે (અને) શબ્દની સાથે સદા સંબંધવાળું1 હોય છે. (2)આધિભૌતિક રૂપ તો પ્રકટ રૂપ છે, તે શબ્દના આધારે રહેતું નથી, પરંતુ પૃથ્વી વિગેરેના આધારે જ રહેલું છે. (3)આધ્યાત્મિક (રૂપ) તો જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્નના આધારવાળું2 છે. ત્રણે3 રૂપ એક હોય તેવી રીતે બધે જણાય છે. (1)અર્થના આધાર હોવાપણું એ શબ્દનું લક્ષણ છે, પરંતુ આકાશનું (લક્ષણ) નથી. (2)"જોનાર (છે એમ) દર્શાવનાર હોવાપણું' શબ્દથી બીજું લક્ષણ કહેલું છે, કારણ કે પદાર્થોને4 જોનાર આધ્યાત્મિક અર્થને તો સંબંધી તરીકે5 જણાવે છે, જેમકે ભીંતથી6 ઢંકાએલા હાથીને જોઈને 'આ હાથી છે' એમ કહે છે, ત્યારે એમ જણાય છે કે અંદર રહેલાં વાક્ય બોલનારે હાથી જોયો છે. અથવા 'આ દેવદત્ત પોતાથી પ્રકાશતો છે' એવું ગુણથી7 જ્ઞાન કરાવવું તે શબ્દનું લક્ષણ છે. 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી જોવાના પદાર્થને જણાવનાર હોવાપણું પણ (તેનું લક્ષણ છે). ભૌતિક ઘડો વિગેરે (પદાર્થ)નું જ્ઞાન તે કરાવે છે એવો અર્થ છે. (3)'અને આકાશનું સૂક્ષ્મરૂપ હોવાપણું' શબ્દોથી જૂદું (ત્રીજું) લક્ષણ કહેલું છે. આકાશનું 'તન્માત્રત્વં' સૂક્ષ્મરૂપ હોવાપણું (એ) શબ્દનું લક્ષણ છે, કારણ કે સૂક્ષ્મ અવસ્થા શબ્દ છે (અને) સ્થૂલ અવસ્થા આકાશ છે. કેટલાકનો મત જૂદો હોવાથી પોતાના વચનનું પ્રમાણ 'કવિઓ કહે છે' શબ્દોથી કહેલું છે. 33.

1.જૈમિનિના ઉત્પત્તિ સંબંધી સૂત્રમાં અને બ્ર.સૂ.1.3.28માં એ પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલું છે.(પ્ર).

2.જોઈને કહે તેવી અવસ્થામાં પદાર્થનું જ્ઞાન વિગેરેથી જ ભાન થતું હોવાથી (શબ્દો તેવું જ્ઞાન) કરાવનારા હોવાથી તે (જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન)માં શબ્દ ન હોય તો ભૌતિક (પદાર્થ)નું જ્ઞાન જ ન થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

3.'ત્રણે' એટલે આધિદૈવિક વિગેરે. (પ્ર)

4.'પદાર્થોને' એટલે ભૌતિક પદાર્થોને (પ્ર)

5.'સંબંધી તરીકે' એટલે પોતાનાં જ્ઞાન, ઇચ્છા વિગેરેના આધારે રહેલ તરીકે. (પ્ર)

6.આ પાછલના વાક્યમાં કહ્યું તેનું ઉદાહરણ કહેલું છે. (પ્ર)

7.નામસૃષ્ટિ જૂદા પ્રકારની છે, એમ વિચારીને આ બીજો મત કહેલો છે. આ મત પ્રમાણે 'જોવું' શબ્દનો સામાન્ય જ્ઞાન હોવું એવો અર્થ છે, અને તે જ્ઞાન પોતાની અંદર રહેલું છે એવો પહેલાં કહેલ (મત)થી ભેદ છે. અહિં શ્રીભાગવતમાં શબ્દનાં ચાર લક્ષણ કહ્યાં (એક શ્લોક 32માં અને ત્રણ શ્લોક 33માં). તેમાં 32મા શ્લોકમાં કહેલું (શબ્દનું) સામાન્ય લક્ષણ છે. બીજું (33મા શ્લોકનું પહેલું) વર્ણ વિગેરેનું લક્ષણ છે. ત્રીજું (33મા શ્લોકનું બીજું) વારા ફરતી બંનેનું (શબ્દનું અને વર્ણનું) લક્ષણ છે, અને ચોથું ધ્વનિનું લક્ષણ છે. પહેલું અને ત્રીજું લક્ષણ વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં આકાશનું લક્ષણ કહે છે:

ભૂતાનાં છિદ્રદાતૃત્વં બહિરન્તરમેવ ચ॥

પ્રાણેન્દ્રિયાડડત્મધિષ્ણ્યત્વં નભસો વૃત્તિલક્ષણમ્॥34॥

પ્રાણીઓને અવકાશ આપનાર, અને બહારનું તથા અંદરનું એવું સ્વરૂપ કરાવનાર, પ્રાણ ઇન્દ્રિયો અને અંત:કરણનો આધાર થનાર (એવું) આકાશનું કાર્યથી લક્ષણ છે. 34.

(1)'ભૂતાનાં' પ્રાણીઓને અવકાશ આપનાર (2)બહારનું તથા અંદરનું એવું સ્વરૂપ કરાવનાર, અને (3) પ્રાણ ઇન્દ્રિયો અને અંત:કરણનો આધાર થનાર, એવાં આકાશનાં ત્રણ લક્ષણો છે. (1)'છિદ્રમ્' અવકાશ (આપનાર). (2)બહારનું અને અંદરનું એવો વ્યવહાર આકાશનો જ ગુણ છે. બહારનું અને અંદરનું એવો વ્યવહાર ઢાંકણરૂપ પૃથ્વી વિગેરેનો ગુણ નથી. (તેઓ) માત્ર હદ બાંધનારા જ1 છે. જગ્યા પણ (અંદરનું અને બહારનું એવા) વ્યવહારનું કારણ નથી, કારણ કે તે (પૃથ્વી વિગેરેની) સમાન2 છે. વળી પોલાણમાં (એવો) વ્યવહાર થાય છે, તેથી (તે) આકાશનો જ (ગુણ) છે. 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી પૃથ્વી વિગેરે સર્વના આધાર હોવું એ (આકાશનું) લક્ષણ છે. (3)'પ્રાણ ઇન્દ્રિયો અને અંત:કરણનો આધાર થનાર' શબ્દથી જૂદું લક્ષણ કહેલું છે. પ્રાણો ઇન્દ્રિયો અને અંત:કરણનો 'ધિષ્ણ્યમ્' આધાર થએલું સ્થાન (આકાશ છે), અને 'ધિષ્ણ્ય' શબ્દથી તે સ્થાન વૈદિક હોવાનું જણાવેલું છે. 'આકાશનું કાર્યથી લક્ષણ છે' કારણ કે આકાશ ત્રણ પ્રકારે રહે છે. (1)પોતાનું આધિભૌતિક રૂપ પોતે જ અર્પણ કરે છે તેથી (તે) આધિદૈવિક છે. (2)બહારનું અને અંદરનું એવા વ્યવહારનો આધાર થતું હોવાથી (તે) આધ્યાત્મિક છે. (અને 3)દેહની અંદર રહેલા પદાર્થોનો આધાર હોવાથી આધિભૌતિક છે. 34.

1.'હદ બાંધનારા' એટલે બે ભાગને છૂટા પાડનાર. (પ્ર)

2."જગ્યાને આ લક્ષણ લાગુ પડતું હશે" એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્યથી તે દૂર કરે છે. અંદરની જગ્યા અને બહારની જગ્યા એમ કહેવાતું હોવા છતાં, જગ્યા પણ અંદરનું અને બહારનું એવા વ્યવહારનું કારણ નથી. કારણ કે ભીંત વિગેરે પેઠે જગ્યા પણ બે ભાગને છૂટા પાડનારી છે. આ (ત્રણ લક્ષણો)માં વચલું લક્ષણ વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે. (પ્ર)

સ્પર્શ અને વાયુની ઉત્પત્તિ વિગેરે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

નભસ: શબ્દતન્માત્રાત્કાલગત્યા વિકુર્વત:॥
સ્પર્શોડભવત્તતો વાયુસ્ત્વક્ સ્પર્શસ્ય ચ સડ્ગ્રહ:॥35॥

કાલની ક્રિયાથી કાર્ય કરવા તત્પર થએલા આકાશ અને શબ્દતન્માત્રામાંથી સ્પર્શ થયો, પછી વાયુ થયો; અને ત્વચા સ્પર્શને ગ્રહણ કરનારી છે. 35.

સ્પર્શ તન્માત્રા વિગેરે વિશેષણ નથી, પરંતુ સ્થૂલ (આકાશમાંથી) અને સૂક્ષ્મ આકાશમાંથી પણ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ કાર્ય થાય છે, એમ જણાવવા માટે (કહેલ છે). 'કાલથી ક્રિયાથી કાર્ય કરવા તત્પર થએલાં' એટલે કાલની પ્રેરણાથી જેમના ગુણોમાં ખળભળાટ થએલો તેવા, એ બંનેનું વિશેષણ છે. આરંભમાં સ્પર્શતન્માત્રા થઈ, પછી વાયુ થયો. 'ત્વચા' ઇન્દ્રિય છે, સ્પર્શનું સારી રીતે ગ્રહણ થાય છે જેનાથી તેવી (તે છે). ત્વચા જ સંગ્રહ (સારી

રીતે ગ્રહણ કરનારી) છે. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી વાયુનું1 પણ ગ્રહણ કરનારી છે, પરંતુ કર્ણેન્દ્રિય માત્ર શબ્દને ગ્રહણ કરનારી છે તેવી નથી. 35.

1.‘વાયુનું’ એટલે વાયુના સંબંધવાળા સ્પર્શનું. આથી એમ જણાવેલું છે કે વાયુનું સ્પર્શથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, એવો શાસ્ત્રકારનો મત છે. (પ્ર)

પ્રત્યક્ષથી જણાતા સ્પર્શના પ્રકારો જ સ્પર્શનાં લક્ષણો હોવાથી તેમને નીચેના શ્લોકમાં ગણાવે છે:

મૃદુત્વં કઠિનત્વં ચ શૈત્યમુષ્ણત્વમેવ ચ॥
એતત્સ્પર્શસ્ય સ્પર્શત્વં તન્માત્રત્વં નભસ્વત:॥36॥

મૃદુપણું અને કઠણપણું, શીતલપણું તેમજ ઉષ્ણપણું-આ સ્પર્શનું સ્પર્શપણું, વાયુનું સૂક્ષ્મ રૂપ છે. 36.

(1)કપાસ વિગેરેમાં મૃદુપણું (2)પથ્થર વિગેરેમાં કઠણપણું (3)‘શૈત્યં’ શીતલપણું અને (4)ઉષ્ણપણું એવા ચાર પ્રકારનો સ્પર્શ છે. આ ચાર પ્રકારનો કારણરૂપ (સ્પર્શ)જ એકએક કાર્યમાં પ્રકટ થાય છે, જેમકે ઉષ્ણપણું તેજમાં, શીતલપણું જલમાં, પાકેલી માટીમાં કઠણપણું (અને) કાચી (માટી)માં મૃદુપણું. ‘આ સ્પર્શનું સ્પર્શપણુ’ શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે:‘જેનો સ્પર્શ થાય છે તે સ્પર્શ’ એવી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે, અથવા સ્પર્શ કરનારી ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ થાય (તે સ્પર્શ એવા મત પ્રમાણે) વાયુ પણ (સ્પર્શ) થાય. વ્યાકરણ વિગેરેમાં ‘ક’ વિગેરે પણ સ્પર્શો છે. (બે પદાર્થના) જોડાણમાં પણ સ્પર્શ (થાય છે) એમ લોક કહે છે. તે કોઈને પણ અમે (સ્પર્શ કહેવા) ઇચ્છતા નથી, પરંતુ મૃદુપણું વિગેરે જે અમે કહેલ છે, તે જ1 સ્પર્શનું સ્પર્શપણું છે. ‘વાયુનું સૂક્ષ્મરૂપ’ શબ્દોથી (સ્પર્શનું) બીજું લક્ષણ કહેલું છે. ‘નભસ્વત:’ વાયુનું ‘તન્માત્રત્વં’ સૂક્ષ્મરૂપ (સ્પર્શ છે). 36.

1.મૃદુપણું વિગેરે ગુણવાળા હોનારું સ્વરૂપ, એ (સ્પર્શનું) સામાન્ય લક્ષણ જ છે, એવો અર્થ છે. તત્ત્વરૂપ સ્પર્શ ચાર પ્રકારનો છે. સ્પર્શના કાર્યરૂપ એટલે ગુણરૂપ (સ્પર્શ) તો ગુરુપણું, સંયોગ વિગેરે ભેદોવાળો અનેક પ્રકારનો છે, કારણકે 2।।માં તેમ કહેલું છે. તેથી વિચિત્ર સ્પર્શ પણ જૂદા જૂદા પ્રકારનો થાય તેથી ખામી થતી નથી.(પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં વાયુનું લક્ષણ કહે છે:

ચાલનં વ્યૂહનં પ્રાપ્તિર્નેતૃત્વં દ્રવ્યશબ્દયો:॥
સર્વેન્દ્રિયાણામાત્મત્વં વાયો: કર્માડભિલક્ષણમ્॥37॥

1.હલાવવું 2.ભેગા કરવું 3.પ્રાપ્ત કરાવવું 4.દ્રવ્ય અને શબ્દને લઈ જવા (અને) 5.બધી ઇન્દ્રિયોના આત્મા હોવું એ વાયુનું કર્મથી લક્ષણ છે. 37.

વાયુનું કર્મ લક્ષણ1 છે. તે કર્મ પાંચ પ્રકારનું હોવાથી પાંચ લક્ષણો છે. (1) (વૃક્ષની) શાખા વિગેરેને હલાવવું (2)પડેલાં તરખલાં વિગેરેને વાવાઝોડાંથી જ ભેગાં કરવાં (3)ગંધ ‘પ્રાપ્તિ:’ નાકને પ્રાપ્ત કરાવવી. (4)દ્રવ્ય અને શબ્દને લઈ જવાં, એક જગ્યામાં રહેલાં વસ્ત્ર વિગેરે (દ્રવ્યો)ને બીજી જગ્યાએ લઈ જવાં, અને નગારૂં તથા ડંકો ભેગાં થતાં

ઉત્પન્ન થએલો શબ્દ કાનના પોલાણ સુધી સ્વભાવથી જાય છે2, તે વાયુ વિરુદ્ધ હોય ત્યારે જતો નથી, સમીપથી પણ સંભળાતો નથી, પરંતુ (વાયુ) અનુકૂળ હોય ત્યારે દૂરથી પણ સંભળાતો હોવાથી, શબ્દને પણ (વાયુ) બીજી જગ્યાએ લઈ જાય છે. (5)વળી આ બધી ઇન્દ્રિયોનો આત્મા છે, કારણ કે આ (વાયુ) ન હોય, તો કોઈપણ ઇન્દ્રિય કાર્ય કરી શકતી નથી. આ પાંચ પ્રકારનું વાયુનું કર્મથી (કર્મ પ્રમાણે) સંપૂર્ણ પ્રકારનું લક્ષણ (કહ્યું). 37.

1.'કર્મલક્ષણમ્' એટલે કર્મ જ લક્ષણ છે. (પ્ર)

2.આ 'પ્રસ્થાનરત્નાકર'માં મેં નિપુણતાથી સિદ્ધ કરેલું હોવાથી, તેમાંથી જોવું, એ પ્રમાણે 'રૂપ વગરનાં હોઈ હલાવવું વિગેરે પાંચ કર્મવાળા હોવું' એ (વાયુનું) સામાન્ય લક્ષણ છે. હલાવવું વિગેરેમાંથી હરકોઈ એક પ્રકારનું કર્મ તે અમુક (વાયુ)નું લક્ષણ જાણવું. આ બંને વ્યવહારમાં ઉપયોગી જાણવાં. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં તેજની ઉત્પત્તિ કહે છે:

વાયોશ્ચ સ્પર્શતન્માત્રાદ્રૂપં દૈવેરિતાદભૂત્॥
સમુત્થિતં તતસ્તેજશ્ચક્ષૂ રૂપોપલમ્ભનમ્॥38॥

દૈવે પ્રેરણા કરેલા વાયુ અને સ્પર્શતન્માત્રામાંથી રૂપ ઉત્પન્ન થયું. તેમાંથી તેજ ઉત્પન્ન થયું. ચક્ષુ રૂપને ગ્રહણ કરનાર (ઇન્દ્રિય) છે. 38.

સ્પર્શતન્માત્રામાંથી રૂપતન્માત્રા (ઉત્પન્ન થઈ) એમ (અર્થ કરવો). 'દૈવે' એટલે કાલે પ્રેરણા કરેલા એ (વાયુ અને સ્પર્શતન્માત્રા એ) બંનેનું વિશેષણ છે. પહેલાં રૂપ ઉત્પન્ન થયું, તેમાંથી તેજ (ઉત્પન્ન થયું). ચક્ષુ તો 'રૂપમ્' રૂપ 'ઉપલભ્યતે' ગ્રહણ થાય છે આનાથી (જેનાથી) તેવું, રૂપને ગ્રહણ કરનાર (ઇન્દ્રિય છે), એમ રૂપમાં (તેને) પ્રમાણ કહેલું છે. 38.

નીચેના શ્લોકમાં રૂપનાં લક્ષણો કહે છે:

દ્રવ્યાડડકૃતિત્વં ગુણતા વ્યક્તિસંસ્થાત્વમેવ ચ॥
તેજસ્ત્વં તેજસ: સાધ્વિ રૂપમાત્રસ્ય વૃત્તય:॥39॥

હે ભલી (મા)! (1)દ્રવ્યના જેવી આકૃતિવાળું હોવું (2)અધીનપણું અને (3)વ્યક્તિના જેવી સ્થિતિવાળા હોવું (અને4)તેજનું તેજપણું (એ) રૂપતન્માત્રાની વૃત્તિઓ છે. 39.

(1)ઘડો વિગેરે દ્રવ્યની જે આકૃતિ હોય તે જ રૂપની (આકૃતિ) છે. (ઘડા જેવું) તળીઉં અને વચલો ભાગ પહોળો હોવો, એવા આકારનું, અને લાંબું તથા પથરાયેલું રૂપ પણ હોય છે. 'દ્રવ્યના જેવી' (તેની) આકૃતિ હોવાથી દ્રવ્ય ઉપમેય નથી1. તેથી (આ) રૂપનું જ લક્ષણ છે. (2) 'અધીનપણું', સદા (બીજાને) અધીન તરીકે જ જણાવું. શબ્દ વિગેરેમાં આમ નથી, કારણ કે સ્વતંત્ર રીતે પણ તે જણાય છે. (3)વ્યક્તિ (અમુક પદાર્થ)ની સ્થિતિ જ છે સ્થિતિ જેની તેવું (રૂપ છે), કારણ કે જો વ્યક્તિ વાંકી હોય, તો રૂપ પણ વાંકું થાય છે. રૂપવાળો પદાર્થ બેસે તો લાંબા થવું, પથરાવું વિગેરે સંકડાવાના ભેદને લીધે રૂપ પણ બેસે છે, એટલે બેઠેલું થાય છે, અને (4)તેજનું (તે) તેજપણું છે. રૂપની તન્માત્રા એટલે સૂક્ષ્મ અવસ્થા

છે, એવો અર્થ છે. રૂપ (દેવહૂતિને) મોહ ન કરે તે માટે ‘હે ભલી (મા)!’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ‘રૂપમાત્રસ્ય’ એટલે રૂપની તન્માત્રાની અથવા સર્વ (પદાર્થો)માં રહેલા રૂપની આ ચાર વૃત્તિઓ છે. 39.

1."દ્રવ્યની આકૃતિ બીજા દ્રવ્યમાં પણ હોય. તેથી આ લક્ષણ તે (બીજાં દ્રવ્ય)ને પણ લાગુ પડે” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. દ્રવ્ય ઉપમેય નથી, પરંતુ ઉપમાન છે. તેથી ટૂકમાં આ રૂપનો જ અસાધારણ ગુણ છે, એવો અર્થ છે. આ ચારે રૂપનાં સામાન્ય લક્ષણો છે, ચોથું વ્યવહારમાં ઉપયોગી નથી. અહિં રૂપના પ્રકારો ગણાવેલા નથી અને તે બધાને જણાતા પ્રસિદ્ધ હોવાથી ઘણા છે એમ જાણવું. ચિત્રરૂપ પણ જૂદું જાણવું. ગંધનાં લક્ષણમાં તે જણાવવામાં આવશે. (પ્ર).

નીચેના શ્લોકમાં તેજનાં લક્ષણો કહે છે:

દ્યોતનં પાચનં પાનમદનં હિમમર્દનમ્॥
તેજસો વૃત્તયસ્ત્વેતા: શોષણં ક્ષુત્તૃડેવ ચ॥40॥

1.પ્રકાશ કરવો 2.પાચન કરવું 3.પાન કરવું અને ખાવું 4.થંડીને દૂર કરવી અને (5)શોષણ કરવું તેમજ ભૂખ અને તરસ, આ તો તેજનાં કાર્યો છે. 40.

(1)‘દ્યોતનં’ સૂર્ય વિગેરેની પેઠે પ્રકાશ કરવો. (2)પાચન કરવું. (એ) ઉદરના અગ્નિ (જઠરાગ્નિ)નું અથવા પકાવવું (એ) અગ્નિનું કાર્ય છે. (3)જલ વિગેરેનું પાન કરવું. તેજ વિના બીજો કોઈ પાન કરતો નથી. ‘અદનં’ ખાવું. ખાનાર અગ્નિ જ છે. (4)‘હિમમર્દનમ્’ થંડીને દૂર કરવી અને (5)શોષણ કરવું, એ તેજનાં ‘પઞ્ચ’ પાંચ ‘વૃત્તય:’ કાર્યો છે. તે પૈકી (1)પ્રકાશ કરવો, (2)પાચન કરવું અને (3)થંડીને દૂર કરવી એ ત્રણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, અને (4)‘શોષણ કરવું’ એનું અનુમાન થાય છે, કારણ કે વાયુ કરતાં તડકો વસ્ત્ર વિગેરેમાંથી જલને તરત જ ખેંચી લે છે. (5)"પાન કરવું અને ખાવું એ તેજનું કાર્ય નથી, કારણ કે તે ચેતન (પ્રાણીઓ) કરે છે અને ભૂખ અને તરસને લીધે જ તે થાય છે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેમજ ભૂખ અને તરસ’ એમ કહેલું છે. ભૂખ અને તરસરૂપ તેજ જ છે, તેથી પાન કરવું અને ખાવું એ તેનું જ કાર્ય છે, એ યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે1. 40.

1.અહિં દરેક કાર્ય બધા તેજમાં હોતું નથી, તેથી જ જૂદાંજૂદાં તેજનાં પ્રકાશ કરવો વિગેરે છ* કાર્યો છે એમ તેજનું સામાન્ય લક્ષણ કહેલું જાણવું, કારણ કે શાસ્ત્રમાં અમુક (કાર્ય) કહીને સામાન્ય સૂચવે તેમાં દોષ નથી. બીજા શાસ્ત્રમાં ‘ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા અને પ્રકાશતા રૂપવાળા હોવું’ એવું તેજનું સામાન્ય લક્ષણ કહેલ છે. (પ્ર).

*પાંચ જોઈએ એમ જણાય છે.)

નીચેના શ્લોકમાં જલની ઉત્પત્તિ કહે છે:

રૂપમાત્રાદ્વિકુર્વાણાત્તેજસો દૈવચોદિતાત્॥
રસમાત્રમભૂત્તસ્માદમ્ભો જિહ્વા રસગ્રહ:॥41॥

દૈવે પ્રેરેલા (અને) કાર્ય કરવા તત્પર થએલા રૂપતન્માત્રા અને તેજમાંથી રસતન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ. તેમાંથી જલ (ઉત્પન્ન થયું). જીભ રસને ગ્રહણ કરનારી (ઇન્દ્રિય) છે. 41.

રૂપતન્માત્રા અને તેજમાંથી (રસતન્માત્રા થઈ). 'દૈવે પ્રેરેલા' અને 'કાર્ય કરવા તત્પર થએલા' એ બે (તે) બંનેનાં વિશેષણો છે. પહેલાં રસતન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ. તેમાંથી જલ (ઉત્પન્ન થયું). જીભ રસગ્રહણ કરે છે તેથી (તે) તેવી (રસગ્રહણ કરનારી ઇન્દ્રિય) છે. રસમાં જીભ જ પ્રમાણ છે. 41.

નીચેના શ્લોકમાં રસના પ્રકારો કહીને જ (તેનું) લક્ષણ કહે છે:

કષાયો મધુરસ્તિકત: કટવમ્લ ઇતિ નૈકધા॥
ભૌતિકાનાં વિકારેણ રસ એકો વિભિદ્યતે॥42॥

ભૌતિક (પદાર્થો)નાં બદલાવાથી એક રસના કસેલો, મીઠો, કડવો, તીખો, ખારો એમ અનેક પ્રકારના ભેદો થાય છે. 42.

ખેર વિગેરેનો કસેલો, ગોળ વિગેરેનો મીઠો, લીંબડો વિગેરેનો કડવો, તીખાં વિગેરેનો તીખો, આંબલી વિગેરેનો ખાટો (રસ હોય છે). આથી પણ1 અનેક પ્રકારનો (રસ) છે, એમ 'એમ અનેક પ્રકારના' શબ્દોથી કહેલું છે. એવી રીતે (રસ) અનેક પ્રકારનો થાય છે, એવો અર્થ છે.

"જો રસ સ્વભાવથી એવા પ્રકારનો હોય, તો (તે) જલમાં પણ પ્રાપ્ત થાય, અને પાકવા વિગેરેથી મધુર અને કડવો ન હોય" એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં 'ભૌતિક (પદાર્થો)ના બદલાવાથી' એમ કહેલું છે. ભૌતિક પૃથ્વીના અવયવોના ભળવાથી એક જ રસના અનેક પ્રકારના ભેદો થાય છે. વાસ્તવિક રીતે 'ન જણાય તેવો મીઠો' એક જ રસ છે2. 42.

1.આથી એમ જણાવેલું છે કે ભેળસેળવાળો પણ રસ હોય છે એમ માનવું. (પ્ર)

2.આ (શ્લોકમાંના) 'એક' શબ્દનું વિવરણ છે. ઘણું જલ હોવા છતાં તેમાં થોડું પણ મીઠું વિગેરે નાખવામાં આવે, ત્યારે રસમાં ફેરફાર થાય છે, તેથી (રસ) 'ન જણાય તેવો' છે. એમ જાણવું. એ રીતે કસેલો વિગેરેમાંનો એક, અને જલની તન્માત્રા (સૂક્ષ્મરૂપ) તે રસ, એમ રસનાં બે સામાન્ય લક્ષણ જાણવાં. (પ્ર).

નીચેના શ્લોકમાં જલનાં લક્ષણો કહે છે:

ક્લેદનં પિણ્ડનં તૃપ્તિ: પ્રાણનાડડપ્યાયનોદનમ્॥
તાપાડપનોદો ભૂયસ્ત્વમમ્ભસો વૃત્તયસ્ત્વિમા:॥43॥

ભીંજવવું, પિંડો કરવો, તૃપ્ત કરવું, જીવાડવું, સંતર્પણ કરવું, વહી જવું, સંતાપ દૂર કરવો (અને) ભરપૂરપણું, આ જલની વૃત્તિઓ છે. 43.

(1)'ક્લેદનં' વસ્ત્ર વિગેરેને ભીંજવવાં, (2)'પિણ્ડનં' જવના લોટની પેઠે ભુક્કો થએલ હોય તેમનો પિંડો કરવો, (3)'તૃપ્તિ:' ભૂખ વિગેરે દૂર કરી પુરુષને તૃપ્ત કરવો, કારણ કે ભોજન કર્યા પછી પણ જલ પીધું ન હોય ત્યાં સુધી તૃપ્ત થતો નથી. 'પ્રાણનાપ્યાયનમ્'

(4)‘પ્રાણનં’ જીવાડવું (અને) (5)‘આપ્યાયનં’ પ્રાણોની તૃપ્તિ કરવી. (6)‘ઉદનં’ વહી જવું, કારણ કે જલ પદાર્થોને પ્રવાહથી લઈ જાય છે અને કિનારો વિગેરેને પાડી નાખે છે. (7)‘તાપાપનોદનં’ સંતાપ દૂર કરવો. (8)‘ભૂયસ્ત્વં’ એક પ્રદેશમાં પોતાની જાતના ઘણાંએ જ રહેવું, અથવા જેમાં જલ પ્રવેશ કરે છે, તેના જેવો આકાર તેનો થાય છે, તેથી (ભરપૂરપણું કહેલું છે). જલની આ આઠ વૃત્તિઓ છે1. 43.

1.આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભીંજવવું વિગેરે આઠ વૃત્તિઓ જલનું સામાન્ય લક્ષણ છે. ઘી તેલ વિગેરેમાં ભીંજવવાપણું અથવા પિંડો કરવાપણું જોવામાં આવે છે તે પણ જલનો જ ગુણ છે, પરંતુ કાર્ય (ઘી તેલ વિગેરે પદાર્થો) પાંચ મહાભૂતોમાંથી બનેલા હોવાથી, અગ્નિનો સંબંધ વિગેરેથી તે પ્રકટ થાય છે. તેઓ જલ કહેવાતા નથી, તે તો જેમ કરા જલ કહેવાતા નથી તેમ બીજાં મહાભૂતોએ કરેલા પ્રતિબંધને લીધે કહેવાતા નથી. કરા પણ કઠણ અને ઘન દેખાય છે, તે ભ્રાંતિ નથી, કારણ કે તેમાં બીજાં મહાભૂતો ભળેલ હોય છે. ધમણની પેઠે વાયુ (જલમાં) પૂરેલો હોય, ત્યારે ઘણી ઠંડીને લીધે જલનો પિંડો થતાં કરા થાય છે. તેમનામાં બે મહાભૂતો હોય છે. તેથી જ હિમાલયમાં ગંગાના મૂલના પ્રવાહ ઉપર પુરુષો પગથી ચાલતા જોવામાં આવે છે. તેમ ન હોય, તો તેઓ ડૂબી જાય; અને શીયાળામાં ઝાકળ પડવાના સમયે વાસણમાં ખૂલ્લું જલ રાખેલ હોય, અને પછી સવારે વાસણ ઉંધું કરીએ તો પણ તે જલ નીચે પડતું નથી. વળી છરીથી જલના કટકા કરી ફલની પેઠે ખાવાનો પણ મધ્યપ્રદેશમાં રહેનાર પુરુષોને અનુભવ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કહે છે:

રસમાત્રાદ્વિકુર્વાણાદમ્ભસો દૈવચોદિતાત્॥
ગન્ધમાત્રમભૂત્તસ્માત્ પૃથ્વી ઘ્રાણસ્તુ ગન્ધગ:॥44॥

કાર્ય કરવા તત્પર થએલાં (અને) દૈવે પ્રેરેલાં રસતન્માત્રા (અને) જલમાંથી ગંધતન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, તેમાંથી પૃથ્વી (ઉત્પન્ન થઈ). નાક ગંધને ગ્રહણ કરનાર (ઇન્દ્રિય) છે. 44.

કાલે પ્રેરણા કરેલાં, (અને) જેના ગુણમાં ખળભળાટ થએલો તેવાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ જલમાંથી આરંભમાં ગંધતન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ. તેમાંથી પૃથ્વી (ઉત્પન્ન થઈ). નાક ગંધને ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિય હોવાથી (ગંધ વિષયમાં) પ્રમાણ છે. 44.

નીચેના શ્લોકમાં ગંધના પ્રકારો કહે છે:

કરમ્ભપૂતિસૌરભ્યશાન્તોગ્રામ્લાદિભિ: પૃથક્॥
દ્રવ્યાડવયવવૈષમ્યાદ્ગન્ધ એકો વિભિદ્યતે॥45॥

એક ગંધ દ્રવ્યના અવયવોના ભેદને લીધે મિશ્રગંધ, દુર્ગંધ, સુગંધ, શાંતગંધ, ઉગ્રગંધ, ખાટીગંધ વિગેરે ભેદોથી જૂદીજૂદી અનેક પ્રકારની થાય છે. 45.

‘કરમ્ભ:’ અથાણાં વિગેરેમાં પ્રસિદ્ધ મિશ્ર ગંધ. ‘પૂતિ:’ દુર્ગંધ. ‘સૌરભ્યં’ ચંદન વિગેરેની સુગંધ. શાંત અને ઉગ્ર (ગંધ) દુર્ગંધ અને સુગંધના જ ભેદો છે. કમલ વિગેરેની ગંધ

શાંત છે. ચંપક વિગેરેની અને લસણ વિગેરેની ગંધ ઉગ્ર છે. ‘અમલ:’ બગડી ગએલા યૂષ વિગેરેની (ખાટી ગંધ). ‘વિગેરે’ શબ્દથી ધૂપ વિગેરેની અનેક પ્રકારની ગંધ કહેલી છે. જૂદીજૂદી જાતની ગંધોની સેળભેળ થતી નથી, પરંતુ1 તે2 (ગંધના) જૂદાજૂદા પ્રકારો જ છે, કારણ કે સેળભેળવાળા રસની પેઠે સેળભેળવાળી ગંધ થાય છે; કેમકે કારણમાં રહેલ (અને) પ્રકટ ન થએલ એક જ પ્રકારના રસ અથવા ગંધ કાર્યમાં રસ તથા ગંધ પ્રકટ કરે છે. તેથી3 જ હરડે વિગેરેનો રસ પણ જૂદો છે, અને ધૂપ વિગેરેની ગંધ (જૂદી છે). પેટાભાગ અનંત હોય તેમાં દોષ નથી. તેમ ન હોય (પેટાભાગ અનંત હોવામાં દોષ હોય), તો પદાર્થના વિભાગ કરનારી ઉપાધિના પચીસ પ્રકારો ન હોય. આ (અર્થ) ‘જૂદીજૂદી’ શબ્દથી કહેલો છે. તેમ હોવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. આધાર બનેલ દ્રવ્યના જે અવયવો, તેઓ જૂદાજૂદા પ્રકારના રસ અને ગંધવાળા હોવાથી, ગંધના ભેદો (જૂદાજૂદા પ્રકારો) થાય છે. અથવા યોગ્ય4 પ્રકારે ભેગા કરેલા અવયવો સ્વભાવથી સુગંધવાળી (ગંધ) ઉત્પન્ન કરે છે. જો તેઓ વિપરીત રીતે ગોઠવેલા હોય, તો તે ગંધ (સુગંધ) ઉત્પન્ન કરતા નથી. તેથી ‘કરમ્ભ:’ ‘મિશ્રગંધ’ વિગેરે શબ્દોથી ગંધનો નાશ અથવા ગંધનું બરાબર પ્રકટ ન થવું, અથવા ગંધનો આભાસ કહેલો છે. (અવયવોનો) ભેદ અનેક પ્રકારનો હોવાથી, જલ વિગેરે ઘણા પદાર્થો તેને ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી, ગંધ અનંત પ્રકારની જ થાય છે. તે (અર્થ) ‘ગંધ એક’ હોવા છતાં ‘અનંત પ્રકારની થાય છે’ એમ કહેલો છે. 45.

1."ગંધ મિશ્ર શાંત અને ઉગ્ર હોય છે, એમ સ્વીકારવાથી (ગંધની) જાતોની સેળભેળ થતાં ‘સુગંધ’ વિગેરેની જાતિનો નાશ થાય. પુષ્પો વિગેરે જેમાં સુગંધ છે તેમાં દુર્ગંધ હોતી નથી. લસણ વિગેરે જેમાં દુર્ગંધ છે તેમાં સુગંધ હોતી નથી. અથાણાં વિગેરેમાં (સુગંધ તથા દુર્ગંધ) બંને હોય છે” એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

2.‘તે’ એટલે ‘મિશ્ર કહેવાતા’. (પ્ર)

3.આ વાકયથી મિશ્રગંધને જૂદી ગણવાના આધારમાં તર્ક કહેલો છે. મીઠા સુગંધવાળાં અને ખાટા દુર્ગંધવાળાં દ્રવ્યો પ્રકટ થએલ ન હોય, તેમાં મિશ્ર રસ અને ગંધ પ્રકટ થયા હોતા નથી, પરંતુ તે બંને દ્રવ્યોનાં બનેલાં દ્રવ્યમાં, તે બંને દ્રવ્યો રસ અને ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4.(શ્લોકમાંના) ‘એક:’ ‘એક’ શબ્દને ધ્યાનમાં લઈ આ કહેલ છે. ‘અપ્રકટ સુગંધ’ એક જ ગંધ છે. બીજી તો તેના આભાસરૂપ છે, એવો અર્થ છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયાં પહેલાં ગંધ તત્ત્વરૂપ હતી. તેને જ ‘એક:’ ‘એક’ શબ્દથી કહેલ છે. ત્યારપછી મહાભૂતોના ગુણરૂપ આ પ્રકારો તેનાં કાર્યરૂપ થયાં, પણ તત્ત્વરૂપ નથી, એટલે વ્યવહારમાં જણાતું પ્રત્યક્ષ પણ ખોટું નથી. એ રીતે ‘ભૂમિની તન્માત્રા હોવું અને મિશ્રગંધ વિગેરેમાં એક હોવું’ એવું ગંધનું સામાન્ય લક્ષણ જાણવું. (પ્ર

નીચેના શ્લોકમાં પૃથ્વીનું લક્ષણ કહે છે:

ભાવનં બ્રહ્મણ: સ્થાનં ધારણં સદ્વિશેષણમ્॥

सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम्॥46॥

(1) આકાર પ્રાપ્ત કરાવવો (2) બ્રહ્મનું સ્થાન હોવું (3) ધારણ કરવું (4) તત્ત્વોનો ભેદ જણાવવો (5) સર્વ પ્રાણીઓના ગુણોને પ્રકટ કરવા (એ) પૃથ્વીનું કાર્યથી થતું લક્ષણ છે. 46.

પૃથ્વીનાં પાંચ કાર્યો છે. (1) સ્વભાવથી આધાર બનેલી હોય છે, અને (2) દેહ વૃક્ષ વિગેરેરૂપ (પૃથ્વી) આધારે રહેનારી હોય છે. અને (3) તેઓનું કારણ બનેલી હોય છે અને (4) પ્રતિમારૂપ હોય છે અને (5) ઉપાસના કરવા માટે મનથી કલ્પના કરવા યોગ્ય હોવું. એવી રીતે પાંચ પ્રકારની (પૃથ્વી) થાય છે. તે પૈકી આકાર પ્રાપ્ત કરાવવાનું મનથી થાય છે. બ્રહ્મનું સ્થાન એટલે પ્રતિમા. ધારણ કરનારી (પૃથ્વી) સ્થૂલ છે. ઘડો વિગેરે 'સતાં' વિદ્યમાન પદાર્થોનાં 'વિશેષણં' જૂદાજૂદા પ્રકારના કારણરૂપ હોવું. બધા 'સત્ત્વાનાં' જીવોનાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કાળો પીળો વિગેરે પ્રકારના જે ગુણો, તે થાય છે જેમાંથી (તેવી પૃથ્વી છે).

અથવા (1) બ્રહ્મનો આકાર પ્રાપ્ત કરાવવો1 એટલે પ્રતિમા (થવું). (2) જલ વિગેરેનું સ્થાન (થવું). (3) ધારણ કરવું એટલે બધા નિમિત્તથી આધાર હોવું. સ્થાન સ્થિર હોય છે, એવો ભેદ છે2. (4) આકાશ વિગેરે 'સતાં' વિદ્યમાન (પદાર્થો)ની હદ બાંધનાર થવું. (5) બધા 'સત્ત્વાનાં' પ્રાણીઓના પુરુષપણું વિગેરે જૂદાજૂદા ગુણોને 'उद्भेदः' ચોક્કસ પરિણામોથી પ્રકટ કરવા.

વાસ્તવિક3 રીતે તો પહેલાં ઉત્પન્ન થએલી પૃથ્વીનાં આ લક્ષણો જલ વિગેરેથી (તેનો) ભેદ જણાવનારાં કહેવાં જોઈએ. પ્રતિમા ચિત્ર વિગેરે માત્ર આકૃતિરૂપ4 હોવાથી, 'બ્રહ્મ' શબ્દ નિરર્થક થાય. તેમજ 'સ્થાનં' 'સ્થાન' એ જૂદી સ્થિતિ નથી5. સૂર્ય વિગેરેમાં પણ તે (તેવું સ્થાન) સંભવતું હોવાથી તે પૃથ્વીનું ખાસ લક્ષણ નથી. તેથી6 (1) 'ભાવનં' એટલે સર્વ પદાર્થોને આકાર પ્રાપ્ત કરાવવો (પૃથ્વીનું કાર્ય છે), કારણ કે બધાએને (તે) ઉત્પન્ન કરે છે. (2) 'બ્રહ્મનું' એટલે શબ્દ બ્રહ્મના અને પરબ્રહ્મના હૃદય કંઠ વિગેરે સ્થાનરૂપ હોવું (3) બધાએ જગતને ધારણ કરવું. (4) 'સતાં' વિદ્યમાન બધાંએ તત્ત્વોનો 'વિશેષણં' ભેદ જણાવનાર અથવા અવયવ બનેલ હોવું. કાષ્ઠ વિગેરેમાં અગ્નિ પ્રકટ કરી બીજાથી (તેમનો) ભેદ જણાવે છે. તેમ ન કરે, તો તેજનું સ્વરૂપ જ કયાંય પણ પ્રકટ થએલ ન હોવાથી, કોનાથી તે જૂદું પડે? એ પ્રમાણે પોતાની અંદર રહેલાં રસરૂપ જલને પણ નદી વિગેરેમાં પ્રકટ કરી દેખાડે છે. એ પ્રમાણે પંખો વિગેરેથી વાયુને, ખાડો વિગેરેથી આકાશને, અને શરીર વિગેરેમાં અહંકાર વિગેરેને, બધી ઇન્દ્રિયોને અને આત્માને (પ્રકટ કરે છે). વળી (5) બધા પ્રાણીઓ એટલે જીવોના જેટલા ગુણો છે, બ્રહ્માથી આરંભી તરખલાં સુધીનાં જે ભેદો છે, તેઓ પૃથ્વીમાં જ પ્રકટ થાય છે. 46.

1.શ્રીધરે કરેલ અર્થ પ્રમાણે 'ब्रह्मणः भावनं' અન્વય લઈ અર્થ કર્યો છે. (પ્ર)

2.આ મત પ્રમાણે 'ધારણ' અને 'સ્થાન' એક અર્થવાળા થતાં, ફરી તે જ અર્થ કહ્યાનો દોષ આવે તેથી એ બેનો ભેદ કહેલો છે. (પ્ર)

3.શ્રીધરે કરેલ અર્થ બરાબર નથી એમ જણાવે છે. (પ્ર)
4.‘આકૃતિરૂપ’ હરકોઈની (માત્ર બ્રહ્મની જ નહિ) આકૃતિરૂપ. (પ્ર)
5.સ્થાનનું પણ (શ્રીધરનું) લક્ષણ બરાબર નથી એમ જણાવે છે. (પ્ર)
6.અહિંથી (પોતે અર્થ કરી) સિદ્ધાંત કહે છે. તેથી આ પાંચમાંથી એક કાર્ય કરનાર હોવું એ પૃથ્વીનું સામાન્ય લક્ષણ છે, અને તે દરેક કાર્ય કરનાર હોવું એ વિશેષ લક્ષણ છે. એ પ્રમાણે છ લક્ષણ છે એમ જાણવું. (પ્ર)

કર્ણેન્દ્રિય વિગેરે પ્રમાણ તરીકે શબ્દ વિગેરેને ગ્રહણ કરનાર હોવાનું કહ્યું, તે જ તેમનાં લક્ષણ છે એમ નીચેના અઢી શ્લોકથી કહે છે:

નભોગુણવિશેષોડર્થો યસ્ય તચ્છ્રોત્રમુચ્યતે॥
વાયોર્ગુણવિશેષોડર્થો યસ્ય તત્સ્પર્શનં વિદુ:॥47॥
તેજોગુણવિશેષોડર્થો યસ્ય તચ્ચક્ષુરુચ્યતે॥
અમ્ભોગુણવિશેષોડર્થો યસ્ય તદ્રસનં વિદુ:॥
ભૂમેર્ગુણવિશેષોડર્થો યસ્ય તદ્ ઘ્રાણમુચ્યતે॥48॥

આકાશનો ખાસ ગુણ જેનો વિષય છે તે કર્ણેન્દ્રિય કહેવાય છે. વાયુનો ખાસ ગુણ જેનો વિષય છે તેને સ્પર્શેન્દ્રિય (ત્વચા) કહે છે. તેજનો ખાસ ગુણ જેનો વિષય છે તે ચક્ષુ કહેવાય છે. જલનો ખાસ ગુણ જેનો વિષય છે તેને રસનેન્દ્રિય (જીભ) કહે છે. ભૂમિનો ખાસ ગુણ જેનો વિષય છે તે ઘ્રાણેન્દ્રિય (નાક) કહેવાય છે. 47.48.

તન્માત્રારૂપ (સૂક્ષ્મરૂપ)વાળો હોવા છતાં શબ્દ આકાશનો ગુણ છે. વસ્ત્રમાં તાંતણા જણાય છે તેમ હોવા છતાં, જેમ કાર્યમાં કારણ જણાય છે તેમ આકાશનો શબ્દ ગુણ1 છે. આગળ (બીજાઓમાં) પણ એમ (જાણવું). શબ્દ આકાશનો અસાધારણ ગુણ છે2, પરંતુ સંયોગ3 વિગેરેરૂપ (ગુણ) નથી; તે જ છે ‘અર્થ:’ વિષય જેનો, તે કર્ણેન્દ્રિય છે. ‘કહેવાય છે’ શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવ્યું). આથી બીજાઓનું વ્યાખ્યાન થયું. વાયુનો ખાસ (અસાધારણ) ગુણ સ્પર્શ છે, તેજનો ખાસ ગુણ રૂપ છે, જલનો ખાસ ગુણ રસ છે, એવી રીતે ભૂમિનો ખાસ ગુણ ગંધ છે. 47.48.

1.શબ્દ તન્માત્રામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. (શ્લોક 32). તેથી શબ્દ કારણ છે, આકાશ કાર્ય છે. કાર્યમાં કારણ જણાય છે તેમ આકાશમાં શબ્દ જણાય છે. શબ્દ તેનો અસાધારણ ગુણ છે.

2.શબ્દને આકાશનો અસાધારણ ગુણ કહ્યો, તેથી શબ્દ અને આકાશ પરસ્પર એકબીજાના આધારે રહેલાં નથી એમ જણાવ્યું. અહિં માત્ર ગુણને ગ્રહણ કરનાર હોવું એવું લક્ષણ કહેલું છે. છતાં ત્વચા અને ચક્ષુ દ્રવ્યને પણ ગ્રહણ કરે છે, બીજી ઇન્દ્રિયો દ્રવ્યને ગ્રહણ કરતી નથી. જો બીજી ઇન્દ્રિયો દ્રવ્યને ગ્રહણ કરતી હોત, તો દ્રવ્યનાં કદ વિગેરે પણ તેમનાથી જણાત. (પ્ર).

3.‘સંયોગ’ એટલે સંબંધ. ટેબલ ઉપર પુસ્તક મૂકીએ, એટલે ટેબલ અને પુસ્તકનો સંયોગ થાય છે.

કારણનો પ્રવેશ થવાને લીધે પછી પછીનાં મહાભૂતોમાં અધિક ગુણો હોય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

પરસ્ય દૃશ્યતે ધર્મો હ્યપરસ્મિન્સમન્વયાત્॥
યતો વિશેષો ભાવાનાં ભૂમાવેવોપલક્ષ્યતે॥49॥

કારણનો ગુણ ઘણો સંબંધ હોવાને લીધે કાર્યમાં જોવામાં આવે છે. તેથી (સર્વ) દ્રવ્યો (મહાભૂતો)નો ગુણ ભૂમિમાં જ જોવામાં આવે છે. 49.

‘પરસ્ય’ કારણનો ગુણ ‘અપરસ્મિન્’ કાર્યમાં (જોવામાં આવે છે). કારણનો ઘણો સંબંધ હોવાને લીધે (તેનો) ગુણ (કાર્યમાં) જોવામાં આવે છે. તેથી કાર્યમાં પોતાનો ગુણ અને કારણનો ગુણ હોય છે1. બધાએ ગુણો, (પાંચ મહાભૂતોના) પાંચે ગુણો છેવટનાં કાર્ય પૃથ્વીમાં જ (જોવામાં આવે છે), એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. (આ) સાંખ્યશાસ્ત્ર હોવાથી વિસ્તારથી બધાં (મહાભૂતોના ગુણો)નો બોધ કરતું નથી2. વીણા વિગેરેનો શબ્દ અવાજથી થતો હોવાથી, કારણના સંબંધને લીધે તેવો3 હોય છે, અને જૂદાંજૂદાં રૂપો કારણ (તેજ)માંથી પ્રાપ્ત થએલાં હોય છે. બધાએ ગુણો ભૂમિમાં જ ‘ઉપલક્ષ્યન્તે’ જોવામાં આવે છે. 49.

1."વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી પૈકી છેલ્લેથી લેતાં અનુક્રમે ચાર ત્રણ અને બે મહાભૂતોમાં સ્પર્શ, રૂપ અને રસ અનુક્રમે જોવામાં આવે છે. તેથી આ ગુણો ઘણાં મહાભૂતોમાં હોવાથી તેમને ત્વચા ચક્ષુ અને જીભના અસાધારણ ગુણો કેમ કહ્યાં?” એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (પ્ર) તેજમાં તેના કારણ વાયુનો પ્રવેશ થએલ હોવાથી સ્પર્શગુણ જણાય છે. એવી રીતે કારણનો કાર્યમાં પ્રવેશ થએલ હોવાથી કાર્યમાં પોતાના અને કારણના ગુણો જણાય છે. તેથી પૃથ્વીમાં શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ પાંચે ગુણો જણાય છે. જલમાં તેઓમાંના પહેલા ચાર, તેજમાં પહેલા ત્રણ, વાયુમાં પહેલા બે અને આકાશમાં શબ્દ જ જણાય છે.

2.પૂર્વાર્ધથી અર્થ સમજાતો હોવા છતાં, ઉત્તરાર્ધ યોજવાનું પ્રયોજન આથી જણાવેલું છે. વેદમાં જણાવેલ અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ જે બીજા મહાભૂતોના ગુણો ભૂમિમાં જોવામાં આવે છે, તે પણ તેના કારણના સંબંધને લીધે જ જણાય છે, પરંતુ ન હોવા છતાં જણાય છે એમ નથી. (પ્ર)

3.‘તેવો’ એટલે વર્ણ પદ વિગેરેરૂપ. તેથી ચિત્ર શબ્દ પણ જૂદો છે એમ જણાવ્યું. (પ્ર)

આમનાં ઉત્પત્તિ સ્વરૂપ અને લક્ષણ કહીને, કાર્યથી પણ તેમને જણાવવા માટે નીચેના શ્લોકમાં તેમનામાંથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ (થયાનું) કહે છે:

એતાન્યસંહત્ય યદા મહદાદીનિ સપ્ત વૈ॥
કાલકર્મગુણોપેતો જગદાદિરુપાવિશત્॥50॥
તતસ્તેનાડનુવિદ્ધેભ્યો યુક્તેભ્યોડણ્ડમચેતનમ્॥
ઉત્થિતં પુરુષો યસ્માદુદતિષ્ઠદસૌ વિરાટ્॥51॥

જ્યારે આ મહત્તત્ત્વ વિગેરે સાત ભેગાં થયા વિના રહેલાં હતાં, ત્યારે કાલ કર્મ અને ગુણો સાથે ભગવાને (તેમાં) પ્રવેશ કર્યો, પછી તેમનાથી ભરપૂર થઈ ભેગાં થએલાં તેઓમાંથી જડ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું, જેમાંથી તે વિરાટ્ પુરુષ નીકળ્યા. 50।.

જો જડ તત્ત્વોમાંથી જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તો આ સંઘાત (તત્ત્વોના સમૂહરૂપ જગત્)માં આત્મા શોધવાનો ન હોત, કારણ કે બધુંએ જડ હોય. તેથી સંઘાત ચેતન સાથેનાનો (બનેલો) છે એમ કહેવા, એકલાં (તત્ત્વો જગતનું) કારણ નથી એમ કહે છે. આ મહત્ વિગેરે મુખ્ય સાત1 જ્યારે 'અસંહત્ય' ભેગાં થયા વિના રહેલાં હતાં, એમ અર્થથી (જણાય છે), ત્યારે જગતના સર્વ કારણોનાં કારણ બનેલા ભગવાને કાલ, પ્રાણીઓનું અદૃષ્ટ (કર્મ) અને સત્ત્વ વિગેરે ગુણો સાથે ભળી આ (તત્ત્વો)માં પ્રવેશ કર્યો. અહિં અર્થવાળું એક વાક્ય સંબંધક ભૂતકૃદંત ('અસંહત્ય' શબ્દથી) સૂચવાએલું છે2.

અથવા3 ભગવાને જ આ તત્ત્વોને 'અસંહત્ય' ભેગાં કર્યા વિના, પછી તેઓમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ અન્વય કરવો. ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારું જગત્ જે પ્રકારે આત્મા કાલ કર્મ અને સ્વભાવ એ ચારને અધીન થાય, તે માટે (તેમ કરવા, ભગવાને) કાલ વિગેરે સાથે તેઓમાં પ્રવેશ કર્યો. 50.

પછી બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું એમ એકાવનમા શ્લોકમાં કહે છે. 'તત:' ભગવાને તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કર્યા પછી, તે ભગવાને 'અનુવિદ્ધેભ્ય:' ભેગા કરવા માટે ગુણોને ગ્રહણ કરી જેમ સોયથી વીંધવામાં આવે તેમ વીંધેલા પોતાથી ભરપૂર કરેલાં તત્ત્વોમાંથી આરંભમાં જડ બ્રહ્માંડ જ ઉત્પન્ન થયું, જે બ્રહ્માંડમાંથી પહેલાં જેમણે તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કરેલો 'અસૌ' તે જ પુરુષ વિરાટરૂપ થઈ બહાર નીકળ્યો. 51.

1.મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ મહાભૂતો એ સાત. (પ્ર)

2.જેમ 'જલ ઘડામાં લાવ' એમ કહેવામાં આવે, ત્યારે ઘડો કાણો ન હોવો જોઈએ એમ અર્થના બલથી જણાય છે, તેમ 'ભેગા થયા વિનાનાં' તત્ત્વો કહ્યાં, ત્યારે તેઓ તેવી સ્થિતિમાં રહેલાં હતાં, એમ અર્થના બલથી જણાય છે. (પ્ર)

3.નોટ 2 માં જણાવ્યું તેવી કલ્પના કર્યા વિના પણ બે શ્લોકને એક વાક્ય ગણી અર્થ સહેલાઈથી થઈ શકે છે, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલું છે. (પ્ર)

બ્રહ્માંડમાં ચેતન અને જડની ઉત્પત્તિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેનાં નામ અને સ્વરૂપ કહે છે:

એતદણ્ડં વિશેષાડડખ્યં ક્રમાદ્ વૃદ્ધૈર્દશોત્તરૈ:॥
તોયાદિભિ: પરિવૃતં પ્રધાનેનાડડવૃતં બહિ:॥
યત્ર લોકવિતાનોડયં રૂપં ભગવતો હરે:॥52॥

અનુક્રમે પછીપછીના દશદશ ઘણા વધારે જલ વિગેરેથી વીંટાએલું (અને) બહાર પ્રધાનથી ઢંકાએલું વિશેષ નામનું અંડ (બ્રહ્માંડ) છે, જેની અંદરનો આ લોકનો વિસ્તાર ભગવાન્ હરિસ્વરૂપ છે. 52.

‘વિશેષ’ એવું આ(બ્રહ્માંડ)નું નામ છે. તે પોતે પોતાથી જ સર્વતરફથી પચાસ કરોડ યોજનના વિસ્તારવાળું છે. તેનાથી એક પછી એક પહેલાંના કરતાં દશઘણાં વધારે જલ વિગેરેથી સર્વ તરફથી વીંટાએલું છે, અને છેવટે પ્રધાનથી ઢંકાએલું છે. એ પ્રમાણે આનો વિસ્તાર છે. આમાં રહેલું બધું જગત્ ભગવદ્રૂપ હોવાથી પણ માહાત્મ્યવાળું છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આ બધોએ જીવલોકનો વિસ્તાર ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. તેથી આ ભગવાનનો આધાર બનેલું છે. 52.

" ‘પુરિ’ દેહમાં ‘શેતે’ શયન કરે તે પુરુષ” એવી ‘પુરુષ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી તેમણે પુરુષપણું પ્રાપ્ત કરવા માટે તે (બ્રહ્માંડરૂપ) દેહમાં ઘણા સમય સુધી શયન કર્યું. જ્યાં સુધી આમણે શયન કર્યું, ત્યાં સુધી પહેલાં અનુવેદ રૂપથી પ્રવેશ કરેલા ભગવાનના1 અંશોને ભોગ પ્રાપ્ત થતો નહોતો, પરંતુ જ્યારે આમણે તેમાંથી ઉભા થઈ, તેનાથી જૂદા થઈ, તેમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે બધા અંશોને ભેગા કરવા માટે તેમાં સ્થાનો ઉત્પન્ન થયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

હિરણ્મયાદણ્ડકોશાદુત્થાય સલિલેશયાત્॥
તમાવિશ્ય મહાદેવો બહુધા નિર્વિભેદ ખમ્॥53॥

જલમાં રહેલા સુવર્ણમય દેહમાંથી ઉભા થઈ, મહાદેવે તેમાં પ્રવેશ કરી આકાશમાં ઘણાં છિદ્રો કર્યાં. 53.

જલમાં રહેલા, ઘણા પ્રકાશવાળા હોવાથી સુવર્ણમય, ‘નારાયણ’ શબ્દથી ઓળખાતા વિરાટ દેહમાંથી ઉભા થઈ, (મહાદેવે) ફરી તેમાં પ્રવેશ કરી, બધે રહેલા આકાશમાં ‘બહુધાનિર્વિભેદ’ ઘણાં છિદ્રો કર્યાં. ભગવાન્ (દેહમાંથી) ઉભા થયા, છતાં પણ દેહનો નાશ ન થયો, તેથી તેને ‘સુવર્ણમય’ કહેલ છે. રાક્ષસો તેને પીડા ન કરે તે માટે ‘જલમાં રહેલા’ એમ કહેલું છે. મહાદેવ નજીવાઓએ શોધવા યોગ્ય હોવાથી2 નજીવાઓ સાથે મળી, શક્તિમાન તેમણે તે શરીરમાં છિદ્રો કર્યાં. ફરીથી પણ (તેમાં) પ્રવેશ કરી, આમણે માત્ર છિદ્રો કર્યાં એટલે (આમનું) પુરુષપણું જ રહ્યું. આથી3 વિરાટમાં કાર્ય કરવાની શક્તિ આવી નહિ. જેમ પ્રતિમા વિગેરેમાં ભગવાન્ રહેલા છે, તેમ જ આ (તેમાં) રહ્યા, એમ જાણવું. તેમ ન હોય4, તો તત્ત્વોથી આત્મા જૂદો જ જણાય. 53.

1.‘પહેલાં અનુવેદરૂપથી પ્રવેશ કરેલા’ એટલે પહેલાં પ્રવેશ લક્ષમાં રાખીને, શબ્દ અને અર્થનો સદાનો સંબંધ હોવાથી વેદરૂપથી એટલે જૂદાંજૂદાં નિત્ય વેદવાક્યોમાં જણાવેલ હદવાળા ભગવાનના અવયવોના રૂપથી પ્રવેશ કરેલા. (પ્ર) શ્લો. 51. માં ‘અનુવિદ્ધેભ્યઃ’ છે, તેથી ‘અનુવેધ’ પાઠ સારો જણાય છે.

2.મોટાઈને બીજાની જરુરીઆત રહેતી હોવાથી તેમ છે. (પ્ર)

3.‘આથી’ એટલે ક્રિયા વિગેરે ન કરતાં, માત્ર પ્રવેશથી. (પ્ર)

4.આ વાક્યથી ક્રિયા (કરવા)નું પ્રયોજન કહેલું છે. ‘તેમ ન હોય તો’ એટલે ‘ક્રિયા કર્યા વિના રહ્યા હોય તો.’(પ્ર)

નીચેના શ્લોકથી આરંભી આઠ (શ્લોકો)થી છિદ્રોનો ઉપયોગ કહે છે:

નિર્ભિદ્યતાસ્યં પ્રથમં મુખં વાણી ततોऽભવત્॥
વાણ્યા વહ્નિરથો નાસે પ્રાણોऽતો ઘ્રાણ એતયો:॥54॥
પ્રાણાદ્વાયુરભિદ્યેતામક્ષિણી ચક્ષુરેતયો:॥
તસ્માત્સૂર્યોऽન્વભિદ્યેતાં કર્ણૌ શ્રોત્રં ततો દિશ:॥55॥

પ્રથમ આનું મુખ ફૂટ્યું, તેમાં વાણીએ (અને) વાણી સાથે અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો. પછી બે નસ્કોરાં ફૂટ્યાં. પ્રાણ (તેમના) સંબંધમાં આવ્યો. આ બેમાં નાક (ઇન્દ્રિયે) પ્રવેશ કર્યો. પ્રાણમાંથી વાયુ (નીકળ્યો). બે આંખો ફૂટી. આ બેમાં ચક્ષુ (ઇન્દ્રિયે) પ્રવેશ કર્યો. તેમાંથી સૂર્ય (પ્રકટ થયો). બે કાન ફૂટ્યા, તેમાં કર્ણેન્દ્રિયે (પ્રવેશ કર્યો). તેમાંથી દિશાઓ (નીકળી). 54।.

આરંભમાં પોલાણરૂપ મુખ ફૂટ્યું. ‘મુખ’ એ તે (પોલાણ)નું નામ છે. ‘અસ્ય’ ‘આનું’ એવો પાઠ છે. આરંભમાં આનું મુખ ફૂટ્યું. પછી ‘વાણી’ વાચા ઇન્દ્રિયે તેમાં ‘અભવત્’ પ્રવેશ કર્યો. વાચા સાથે અગ્નિએ પણ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી જૂદા આરંભથી બે બીજાં છિદ્રો નસ્કોરાં ફૂટ્યાં. તે બેમાં નાક ઇન્દ્રિયે પ્રવેશ કર્યો, અને ‘પ્રાણ સંબંધમાં આવ્યો’ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે દેવતાનો તેની સાથે સંબંધ થયો. પ્રાણ ‘ઉત:’ પરોવાયો, સંબંધમાં આવ્યો. બંને (નસ્કોરાં)માં એક જ પ્રાણે પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રાણ ઇન્દ્રિયના દેવતારૂપ નથી, પરંતુ સર્વને વશ રાખનાર આસન્યરૂપ છે. 54.

‘પ્રાણમાંથી વાયુ (નીકળ્યો)’ શબ્દોથી તે (પ્રાણ)ને ત્યાં વર્ણવવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. તે પ્રાણમાંથી ઇન્દ્રિયના દેવતારૂપ વાયુ નીકળ્યો. ભગવાને રચેલી સૃષ્ટિમાં બે અશ્વિનીકુમારો ઇન્દ્રિયના દેવતા1 છે, પરંતુ ભગવાન્ માટેની સૃષ્ટિમાં વાયુ ઇન્દ્રિયનો દેવતા છે એવો ભેદ છે. પછી ઇન્દ્રિયના સ્થાનરૂપ બે આંખો ફૂટી. બંનેની ‘ચક્ષુ’ એ એક ઇન્દ્રિય છે, તેમાંથી સૂર્ય પ્રકટ થયો. બે કાન ફૂટ્યા, તેમાં કર્ણેન્દ્રિયે (પ્રવેશ કર્યો) તેમાંથી દિશાઓ (નીકળી). 55.

1.જૂઓ પાછળ છઠ્ઠા અધ્યાયનો શ્લોક. 14.

નિર્બિભેદ વિરાજસ્ત્વગ્લોમશ્મશ્ર્ચાદયસ્તત:॥
તત ઓષધયશ્ર્ચાસન્ શિશ્નં નિર્બિભિદે તત:॥56॥
રેતસ્તસ્માદાપ આસન્નિરભિદ્યત વૈ ગુદમ્॥
ગુદાદપાનોऽપાનાચ્ચ મૃત્યુર્લોકભયંકર:॥57॥

વિરાટની ત્વચા ફૂટી. તેમાં રુંવાડાં દાઢી વિગેરેએ (પ્રવેશ કર્યો), અને તેમાંથી ઓષધિઓ નીકળી. લિંગ ફૂટ્યું, તેમાં વીર્યે (પ્રવેશ કર્યો). તેમાંથી જલ નીકળ્યું. ગુદા ખરેખર ફૂટી. ગુદામાં અપાને (વાયુએ પ્રવેશ કર્યો), અને અપાનમાંથી લોકને ભય કરનાર મૃત્યુ નીકળ્યું. 56।.

વિરાટની ત્વચા ફૂટી. ‘ફૂટી’ એટલે ‘પ્રકટ થઈ’ એવો અર્થ છે. તેમાં રુંવાડાં ઇન્દ્રિયે (પ્રવેશ કર્યો). દાઢી અને કેશ અમુક રુંવાડાં જ છે, તેમાં દેવતા ઓષધિઓ થઈ. આ

સૃષ્ટિમાં ચામડી અને ત્વચા એક છે. ત્વચા ઇન્દ્રિયથી સ્પર્શ થાય છે. કઈ ઇન્દ્રિય વાયુ દેવતાને ગ્રહણ કરે છે તે ઉપર (નસ્કોરાં નાકના વિષયમાં) કહેલું છે. લિંગ ઇન્દ્રિયનું સ્થાન છે. વીર્ય ઇન્દ્રિય છે. 'જલ જ પુરુષના આકારવાળું થાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે જલ દેવતા છે. પહેલાં બ્રહ્મા (વીર્ય ઇન્દ્રિયના) દેવ હતા1. બધે જૂદાઈ જણાય છે ત્યાં જૂદી સૃષ્ટિથી તે થએલી છે. 'ગુદા' એટલે મલ કાઢવાનું સ્થાન. અપાન ઇન્દ્રિય છે. તેનો દેવ મૃત્યુ છે, અને તે લોકને ભય કરનારો છે, એમ વૈરાગ્ય (ઉત્પન્ન થાય તે) માટે કહેલું છે. મૃત્યુ ઉપર જ રહે છે, અને મધ્યમાં મૃત્યુ છે એમ (કહેલું છે). 56।

1.જૂઓ પાછળ. 3।19

હસ્તૌ ચ નિરભિદ્યેતાં બલં તાભ્યાં તત: સ્વરાટ્॥
પાદૌ ચ નિરભિદ્યેતાં ગતિસ્તાભ્યાં તતો હરિ:॥58॥

અને બે હાથ ફૂટ્યા. તેમની સાથે બલ થયું. તેમાંથી ઈંદ્ર (નીકળ્યો). અને બે પગ ફૂટ્યા. તેમની સાથે ગતિ થઈ. તેમાંથી હરિ નીકળ્યા. 58.

બે હાથ ઇન્દ્રિયના સ્થાનને ઠેકાણે છે. બલ ઇન્દ્રિય છે. તે તેમની (બે હાથની) સાથે જ પ્રકટ થએલ હોવાથી 'તાભ્યાં' શબ્દ ત્રીજી વિભક્તિમાં યોજેલ છે. તે બલમાંથી 'સ્વરાટ્' ઈંદ્ર (નીકળ્યો). એવી રીતે બે પગ પણ (પ્રકટ થયા). ગતિ (તેમની) ઇન્દ્રિય છે. તે ગતિરૂપ (ઇન્દ્રિય)માંથી 'હરિ:' વિષ્ણુદેવ (નીકળ્યા). 58.

નાડ્યોઽસ્ય નિરભિદ્યન્ત તાભ્યો લોહિતમાભૃતમ્॥
નદ્યસ્તત: સમભવન્નુદરં નિરભિદ્યત॥59॥
ક્ષુત્પિપાસે તત: સ્યાતાં સમુદ્રસ્ત્વેતયોરભૂત્॥
અથાસ્ય હૃદયં ભિન્નં હૃદયાન્મન ઉત્થિતમ્॥60॥
મનસશ્ચન્દ્રમા જાતો બુદ્ધિર્બુદ્ધેર્ગિરાં પતિ:॥
અહંકારસ્તતો રુદ્રશ્ચિત્તં ચૈત્યસ્તતોઽભવત્॥61॥

આમની નાડીઓ પ્રકટ થઈ. તેઓમાંથી લોહી થયું, તેમાં નદીઓએ પ્રવેશ કર્યો. ઉદર પ્રકટ થયું, તેમાં ભૂખ તથા તરસ થયાં. આ બેમાં તો સમુદ્રે પ્રવેશ કર્યો. પછી આમનું હૃદય પ્રકટ થયું. (1)હૃદયમાંથી મન નીકળ્યું. મનમાં ચંદ્રમા પ્રકટ થયો. (2)બુદ્ધિ (નીકળી), બુદ્ધિમાં વાણીના પતિ (પ્રકટ થયા). (3)અહંકાર નીકળ્યો તેમાં રુદ્ર પ્રકટ થયા. (4)ચિત્ત (નીકળ્યું) તેમાં ચૈત્ય પ્રકટ થયો. 59।.

નાડીઓ ઇન્દ્રિયોનું સ્થાન છે. (તેમાં) 'આ' સર્વ તરફથી ભરાએલું રુધિર ઇન્દ્રિય છે. અથવા 'આભૃતમ્' એટલે થયું. નદીઓ દેવતા છે. ઉદર ઇન્દ્રિયનું સ્થાન છે. ભૂખ અને તરસ ઇન્દ્રિય છે. સમુદ્ર દેવતા છે, હૃદય ચાર (ઇન્દ્રિયો)નું સ્થાન છે. (1)તેમાં એક ઇન્દ્રિય મન છે. મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલ ચંદ્રમા તેનો દેવ છે. (2)બુદ્ધિ પણ ઇન્દ્રિય છે. વાણીના પતિ દેવ છે. (3)અહંકાર ઇન્દ્રિય છે. રુદ્ર દેવ છે. (4)ચિત્ત ઇન્દ્રિય છે (અને) 'ચૈત્ય' જીવ દેવતા છે,

એવો (અર્થ છે). આ બધા જૂદાજૂદા સ્થાનમાં પ્રકટ થએલા ભગવાનના અંશો છે. ચૈત્ય ભગવાનનો મુખ્ય અંશ છે. 59।।.

બધાથી તે (ચૈત્ય-જીવ)નો ભેદ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં ફરી તેઓનું બહાર નીકળવાનું અને પ્રવેશ કહે છે:

એતે હ્યભ્યુત્થિતા દેવા નૈવાસ્યોત્થાપનેઽશકન્॥
પુનરાવિવિશુ: ખાનિ તમુત્થાપયિતું ક્રમાત્॥62॥

આ ઉભા થએલા દેવો આને ઉઠાડવા શક્તિમાન ન જ થયા. તેને ઉઠાડવા તેઓએ અનુક્રમે છિદ્રોમાં ફરીથી પ્રવેશ કર્યો. 62.

પોતે ઉભા થએલા આ દેવો આ દેહને ઉઠાડી ન શક્યા. જે આ દેહને ઉઠાડે, તે જ જીવ આત્મા છે એમ જાણવું. શક્તિ હોવા છતાં પણ તેઓ (દેહને) ઉઠાડતા નહતા એમ ન માનવું, પરંતુ (તેઓમાં) શક્તિ જ નહતી એમ (જાણવું). તે (જણાવવા) માટે ઉત્તરાર્ધથી ઉપાખ્યાન કહે છે. તે જ શરીરમાં પોતપોતાના સ્થાનમાં પહેલાં ભગવાન્ સાથે પ્રવેશ કરેલો હોવા છતાં પણ ફરીથી તેઓએ 'ખાનિ' છિદ્રોમાં પ્રવેશ કર્યો. 'તેને ઉઠાડવા' શબ્દોથી (ફરી પ્રવેશ કરવાનું) પ્રયોજન (કહેલું છે). પોતપોતાના બલની પરીક્ષા કરવા માટે 'અનુક્રમે' (પ્રવેશ કર્યો). 62.

વહ્નિર્વાચા મુખં ભેજે નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥
ઘ્રાણેન નાસિકે વાયુર્નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥63॥
અક્ષિણી ચક્ષુષાડડદિત્યો નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥
શ્રોત્રેણ કર્ણૌ ચ દિશો નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥64॥
ત્વચં રોમભિરોષધ્યો નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥
રેતસા શિશ્નમાપસ્તુ નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥65॥
ગુદં મૃત્યુરપાનેન નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥
હસ્તાવિન્દ્રો બલેનૈવ નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥66॥
વિષ્ણુર્ગત્યૈવ ચરણૌ નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥
નાડીર્નદ્યો લોહિતેન નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥67॥
ક્ષુત્તૃડ્ભ્યામુદરં સિન્ધુર્નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥
હૃદયં મનસા ચન્દ્રો નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥68॥
બુદ્ધ્યા બ્રહ્માપિ હૃદયં નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥
રુદ્રોઽભિમત્યા હૃદયં નોદતિષ્ઠત્તતો વિરાટ્॥69॥

અગ્નિએ વાણી સાથે મુખનો આશ્રય કર્યો, ત્યારે વિરાટ્ દેહ ઉઠ્યો નહિ. વાયુએ નાક(ઇન્દ્રિય) સાથે બે નસ્કોરાંનો આશ્રય કર્યો ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. 63.

સૂર્યે બે આંખોનો ચક્ષુ સાથે (આશ્રય કર્યો) ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ; અને દિશાઓએ કર્ણેન્દ્રિય સાથે બે કાનનો (આશ્રય કર્યો) ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. 64.

ઔષધિઓએ રુંવાડાંઓ સાથે ત્વચાનો (આશ્રય કર્યો) ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. 65.

મૃત્યુએ અપાન સાથે ગુદાનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. જલોએ તો વીર્ય સાથે લિંગનો (આશ્રય કર્યો) ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. 65.

મૃત્યુએ અપાન સાથે ગુદાનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. ઈંદ્રે બલની સાથે જ બે હાથનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. 66.

વિષ્ણુએ ગતિ સાથે જ બે ચરણોનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. નદીઓએ રુધિર સાથે નાડીઓનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. 67.

સમુદ્રે ભૂખ અને તરસ સાથે ઉદરનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. ચંદ્રે મન સાથે હૃદયનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. 68.

બ્રહ્માએ પણ બુદ્ધિ સાથે હૃદયનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. રુદ્રે અહંકાર સાથે હૃદયનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. 69.

આરંભમાં અગ્નિદેવે, વાણી ઇન્દ્રિય સાથે, મુખનો આશ્રય કર્યો, (એટલે) તેમાંથી બહાર નીકળી તેમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વિરાટ્ જલમાંથી ઉભો ન થયો. બધે સ્થલે દેવતાએ ઇન્દ્રિય સાથે ઇન્દ્રિયના સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે વિરાટ્ ઉભો ન થયો. 'વિષ્ણુએ ગતિ સાથે જ (આશ્રય કર્યો)' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) ઇન્દ્રિય સાથે પ્રવેશ કરેલ વિષ્ણુએ માત્ર તેટલું જ કાર્ય કર્યું, અધિક (કાંઈ) કર્યું નહિ. બધા સ્થલે એ પ્રમાણે જાણવું. મંત્રના અધિપતિ સ્વરૂપોમાં પણ આ1 મર્યાદા છે. પુરુષોત્તમ તો સેવા કરી શકાય અથવા પ્રાપ્ત થાય, તો સર્વ કરે છે. રુદ્ર સુધીના બધા દેવોએ એક પછી એક દરેકે પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે વિરાટ્ ઉઠ્યો નહિ. 63।.

1.'આ' એટલે તે (મંત્ર)નું માત્ર ફલ આપનાર હોવારૂપ. (પ્ર)

ચિત્તેન હૃદયં ચૈત્ય: ક્ષેત્રજ્ઞ: પ્રાવિશદ્યદા॥
વિરાટ્ તદૈવ પુરુષ: સલિલાદુદતિષ્ઠત॥70॥

જ્યારે દેહના અભિમાનવાળા જીવે ચિત્તની સાથે હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તરત જ વિરાટ્ પુરુષ જલમાંથી ઉઠ્યો. 70.

પરંતુ જ્યારે ચિત્ત ઇન્દ્રિયની સાથે 'ક્ષેત્રજ્ઞ:' દેહના અભિમાનવાળા 'ચૈત્ય:' જીવે હૃદયમાં જેવો પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ 'પુરુષ' એટલે ભગવાન્ સાથેનો દેહ જલમાંથી ઉઠ્યો. 70.

મહારાજાને અત્યંત પ્રિય સેવક જ ઉઠાડી શકે છે, બીજો (ઉઠાડી શકતો) નથી એમ નીચેના બે (શ્લોકો)માં દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે:

યથા પ્રસુપ્તં પુરુષં પ્રાણેન્દ્રિયમનોધિય:॥
પ્રભવન્તિ વિના યેન નોત્થાપયિતુમોજસા॥71॥
તમસ્મિન્પ્રત્યગાત્માનં ધિયા યોગપ્રવૃત્તયા॥

ભક્ત્યા વિરક્ત્યા જ્ઞાનેન વિવિચ્યાત્મનિ ચિન્તયેત્॥72॥

જેથી સૂતેલા પુરુષને પ્રાણ ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિ (પોતાના) પ્રભાવથી જેના વિના ઉઠાડી શકતાં નથી, તેથી તે શરીરના અભિમાનવાળા જીવને યોગથી પૂર્ણ થએલ બુદ્ધિ ભક્તિ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનથી (બીજાઓથી) છૂટો પાડી, આ દેહની અંદર (તેનું) ચિંતન કરવું. 71।.

જેથી પોતાની સામગ્રી (પ્રભાવ)થી સૂતેલા પુરુષને બહાર રહેલાં પ્રાણ ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિ જે અંદર રહેલા જીવના વિના ઉઠાડી શકતાં નથી, વળી તે જ 'પ્રત્યગાત્માનં' શરીરના અભિમાનવાળા જીવનું આ દેહમાં બીજાઓને છૂટા પાડી ચિંતન કરવું. તે ચિંતનમાં બુદ્ધિ સાધન છે. તે પણ હલકી બુદ્ધિ નહિ, પરંતુ યોગથી પૂર્ણ થએલી, એવો અર્થ છે. તેને સાહાય્ય કરનાર ભક્તિ વિગેરે ત્રણ છે. તે (ત્રણ) સાથે બુદ્ધિથી બીજાઓને દૂર કરી, તે (જીવ)નું જ ચિંતન કરવું. તેની અંદર વારંવાર બુદ્ધિ પરોવવી. તેમ કરવામાં આવે ત્યારે તે (જીવ) બ્રહ્મરૂપ છે એમ વિચારવાનું સહેલું થાય છે, એવો ભાવ છે. 71।.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના છવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

ઉ

॥ અધ્યાય સત્તાવીશમો ॥

સાંખ્યેનેતરભિન્નસ્ય જ્ઞાને જાતે તથાત્મન:॥
બ્રહ્મરૂપેણ તજ્જ્ઞાનં સપ્તવિંશે નિરૂપ્યતે॥1॥

આત્મા બીજાથી જૂદો છે તેવા પ્રકારનું તેનું1 જ્ઞાન સાંખ્યથી થતાં, સત્તાવીશમા અધ્યાયમાં તે જ્ઞાન બ્રહ્મરૂપ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. કા.1.

સાધનાનિ સ્વરૂપં ચ ચિન્તનાર્થમિહોચ્યતે॥
યુક્તયોઽપ્યત્ર કથ્યન્તે વિપર્યયનિવૃત્તયે॥2॥

ચિંતન2 થાય તે માટે અહિં સાધન અને સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, ખોટું જ્ઞાન દૂર થાય તે માટે અહિં તર્કો પણ કહેવામાં આવે છે. કા. 2.

1.'તેનું' એટલે દેહથી જૂદાં આત્માનું. એવો અર્થ છે. આથી એમ જણાય છે કે બ્રહ્મસ્વરૂપ તરીકે જણાએલ આત્મા જ ઇન્દ્રિયરૂપ છે, કારણ કે તેવા આત્માથી જ સર્વ જાણવામાં આવે છે. (પ્ર).

2.'ચિંતન' એટલે (આત્મા) બ્રહ્મરૂપ હોવાનું ચિંતન. તેથી સાધન જણાવનારા અને (આત્માનું) સ્વરૂપ જણાવનારા (શ્લોક)ની પ્રયોજનરૂપ સંગતિ છે, તર્ક જણાવનારા (શ્લોકો) તો ઉપોદ્ઘાતરૂપ છે. આ અધ્યાય કામરૂપ છે એવું પણ આથી સ્પષ્ટ થાય છે, કારણ કે બ્રહ્મરૂપ સ્થિતિ જ ભગવાને વિચારેલ કામરૂપ છે. (પ્ર).

ગયા અધ્યાયમાં આત્મા દેહમાં રહેલ હોવા છતાં પણ (તેથી) જૂદો હોવાનું કહ્યું. તેના મોક્ષનું (આ અધ્યાયમાં) નિરૂપણ કરે છે. જો તે ઘણા સમય સુધી પ્રકૃતિમાં રહે તો, જેમ મજીઠ વગેરે રંગનારાં દ્રવ્યોથી વસ્ત્ર રંગાય છે તેમ તે (પ્રકૃતિથી) રંગાય, ત્યારે તેનો મોક્ષ થવો સંભવે નહિ એમ સૂચવતાં, નીચેના શ્લોકમાં તેની (પ્રકૃતિમાં) સ્થિતિ હોવાનું કહે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ॥

પ્રકૃતિસ્થોઽપિ પુરુષો નાજ્યતે પ્રાકૃતૈર્ગુણૈ:॥
અવિકારાદકર્તૃત્વાન્નિર્ગુણત્વાજ્જલાર્કવત્॥1॥

પુરુષ વિકારરહિત હોવાથી, કર્તા ન હોવાથી, ગુણરહિત હોવાથી, જલમાં પડેલાં સૂર્યની પેઠે પ્રકૃતિમાં રહેલો હોવા છતાં પ્રકૃતિના ગુણોથી લેપાતો નથી. 10.

આ જીવ સદા પ્રકૃતિમાં એટલે પ્રાકૃત દેહમાં જ રહે છે, છતાં પણ જેમ પુરુષ તેલ વિગેરેથી લેપાય છે, તેમ તે પ્રકૃતિના સત્વ રજ: અને તમ: ગુણોથી લેપાતો નથી. 'વિકાર રહિત' વિગેરે ચાર (ઉત્તરાર્ધમાં કહેલ) શબ્દોથી ન લેપાવાનાં ચાર કારણો કહેલાં છે. પ્રકૃતિના ગુણો પોતાની અંદર પ્રવેશ કરેલા પદાર્થને વાસ્તવિક રીતે લિંપન કરે છે, અથવા પોતે તે (પદાર્થ)ની અંદર પ્રવેશ કરીને (લિંપન કરે છે). (1)(ગુણો) તે (પદાર્થ)માં પ્રવેશ કરે1, ત્યારે વિકારવાળા (પદાર્થ)માં જ પ્રવેશ કરતા હોવાથી, (પુરુષમાં) વિકાર ન હોવાથી પ્રવેશ કરતા નથી, કારણ કે જે ઉત્પત્તિને અનુભવે છે તેવા ઉત્પત્તિવાળા2 (પદાર્થ)ને જ વિકાર હોય છે,

પરંતુ તે (પુરુષ) તો કોઈપણ પ્રકારથી (ઉત્પન્ન) થતો ન હોવાથી, તેને વિકારો હોતા નથી. વળી (2)કર્તા ક્રિયાના ગુણોથી ન જાણવામાં આવે તેવા પ્રકારે રંગાય છે. (પુરુષ) કર્તા ન હોવાથી જાણવામાં આવે તેવા પ્રકારે પણ (રંગાતો) નથી3. (3)વિકાર વિનાનો પણ પોતાની જાતનાને ગ્રહણ કરનારો હોવાથી જો (પુરુષ) ગુણવાળો હોય, તો વિદ્વાનની પેઠે પોતાની જાતના બીજાના ગુણોથી પણ રંગાય, રસમાં આસક્તિ હોવાથી થતો આ રંગાટ 'ફલથી રંગાટ' કહેવાય છે. સાધનથી, ક્રિયાથી4 અને ફલથી (પુરુષ) રંગાતો નથી એમ કહ્યું.

"(પુરુષ) પોતાની5 અંદર પ્રવેશ કરે ત્યારે રંગાતો હશે" એવી શંકા થાય, તેથી 'જલમાં સૂર્યની પેઠે' એ દૃષ્ટાંતથી જૂદા પ્રકારે તેનો (પ્રકૃતિમાં) પ્રવેશ થવાનું કહેલું છે; કારણ કે તે પ્રતિબિંબના પ્રકારે પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કરે છે, પરંતુ કુંડમાં બોર પડે તેમ (પ્રવેશ કરતો) નથી. તેમ (પ્રતિબિંબ પ્રકારે પ્રવેશ કરતો) ન હોય, તો પ્રકૃતિમાં તે જોવામાં ન આવે, અને સર્વ સ્થલે તે જોવામાં ન આવે, અને પ્રકૃતિ કરતાં પણ તે વધારે પ્રદેશમાં રહેલો હોવાથી (પ્રકૃતિમાં પ્રતિબિંબથી જૂદા પ્રકારે પ્રવેશ ન કરે). તેથી સ્વચ્છ પ્રકૃતિ પુરુષના પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરતી હોવાથી, સૂર્યની પેઠે પુરુષ તેના ગુણોથી રંગાતો નથી. 1.

1.પ્રકૃતિના ગુણો બીજા (પદાર્થ)માં પ્રવેશ કરે તે સંબંધી વિચાર કરતાં, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.'ભવન' ઉત્પત્તિની ક્રિયાનો આધાર તે 'ભાવ:। ભવતિ' ઉત્પન્ન થાય તે 'ભાવ:' એવી વ્યુત્પત્તિ છે. આ આત્મા તો અનાદિ છે. તેની ઉત્પત્તિ થતી ન હોવાથી તે અનાદિ છે. (પ્ર) 'ભવનાનુભવિતૃત્વેન' બદલે 'ભવનાનનુભવિતૃત્વેન' જોઈએ એમ જણાય છે. તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

3.લૌકિક પ્રકારથી પણ રંગાતો નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

4.'સાધન' એટલે ગુણ. 'ક્રિયા' એટલે (કર્મ અથવા) અદૃષ્ટ. 'ફલ' એટલે રસમાં આસક્તિ. (પ્ર)

5.'પોતાની અંદર' એટલે પ્રકૃતિની અંદર (પ્ર)

"ત્યારે તેને સંસાર કેમ પ્રાપ્ત થાય છે?1" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે:

સ એષ યર્હિ પ્રકૃતેર્ગુણેષ્વભિવિષજ્જતે॥
અહઙ્ક્રિયાવિમૂઢાત્મા કર્તાઽસ્મીત્યભિમન્યતે॥2॥

જ્યારે તે પ્રકૃતિના ગુણોમાં આસક્ત થાય છે ત્યારે આ (થાય છે, અને) અહંકારને લીધે મૂઢ થએલ અંત:કરણવાળો 'હું કર્તા છું' એવું અભિમાન કરે છે. 2.

તે જ (પુરુષ) પ્રકૃતિના ગુણો સાથે સંબંધ વિનાનો હોય છતાં, 'આ' એટલે સંસારી થાય છે. 'કેવી રીતે (સંસારી થાય છે)?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'જ્યારે (પ્રકૃતિના ગુણોમાં આસક્ત થાય છે ત્યારે)' એમ કહેલું છે. જ્યારે (તે) પોતે પ્રકૃતિના ગુણોમાં રંગાય છે ત્યારે (સંસારી થાય છે). જો કે ગુણો કોઈપણ કરવાની શક્તિવાળા નથી, છતાં પણ ચેતન (પુરુષ) પોતે તે ગુણોને વશ કરવા, પોતાના ગુણથી રંગવા શક્તિવાળો છે. જેમ સૂર્ય પોતાના ગુણોથી જલને તપાવે છે, પરંતુ જલ સૂર્યને ઠંડો કરવા શક્તિવાળું નથી.

(સૂર્ય જલ તપાવે) ત્યારે (સૂર્યનાં) કિરણોથી સૂકાતું જલ સૂર્યમાં પ્રવેશ કરે છે (અને) પછી ત્યાં ગએલનો ઘણા પ્રકારે પ્રસવ થાય છે2. આ જ ખરેખર ગુણોમાં આસક્તિ છે. પછી (ગુણો) વશ કરેલા થાય ત્યારે અહંકારને લીધે ઘણો મૂઢ3 થઈ, 'હું કર્તા છું' એમ પોતાને (કર્તા) માને છે. પોતાની અંદર આવેલા પ્રકૃતિના ગુણો (આ) બધુંએ કાર્ય કરે છે. તે વિષયમાં કર્તા અહંકાર ગુણોથી ભરપૂર હોય છે, અને તે અહંકાર મોહરૂપ છે, જેને લીધે જીવ મૂઢ થઈ '(આ) હું (છું)' એમ પોતાને માને છે4 'અહંક્રિયા' એટલે અહંકાર. મોહ (કરવા)માં સ્ત્રી ઉપયોગી હોવાથી, ('અહંક્રિયા' એમ) નારીજાતિ યોજેલી છે. અહંકારથી ઘણું મૂઢ થએલ છે 'આત્મા' અંત:કરણ અથવા સ્વરૂપ જેનું તે, 'હું' (એમ) કરે છે તે અહંકાર. તેથી કર્તાપણું અહંકારનું જ છે. તેથી તેની સાથે એકપણું પ્રાપ્ત કરવાને લીધે, (જીવ) પણ પોતાને 'હું કર્તા છું' એમ માને છે. 2.

1.'આ' એટલે પોતાના પ્રતિબિંબથી રંગાએલા સૂર્યનાં કિરણોથી જલ સૂકાય છે તેવી રીતે જીવે પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તેનાથી થતો ઘણા પ્રકારનો ગુણોનો પ્રસવ. (પ્ર).

2.'તે' એટલે (પોતાના ગુણોનો પ્રવેશ કરવાથી) પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલેલો (જીવ). (પ્ર)

3...4.અહિં નીચે પ્રમાણે અનુક્રમ જાણવો. પહેલાં ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ ભેગાં થાય છે, પછી પ્રકૃતિના (ગુણો)થી ચૈતન્યરૂપ પુરુષ રંગાય છે. પછી ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં અહંકાર મૂકાવાથી (પુરુષને) અહંકાર થાય છે. તેનાથી તેને 'મોહ' શબ્દથી ઓળખાતું સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે, અને તેનાથી 'હું કર્તા છું' એવું 'સંસાર' શબ્દથી ઓળખાતું હુંપદ થાય છે. (પ્ર).

'તેથી શું (થાય)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:

તેન સંસારપદવીમવશોઽભ્યેત્ય નિર્વૃત:॥
પ્રાસંગિકૈ: કર્મદોષૈ: સદસન્મિશ્રયોનિષુ॥3॥

તેનાથી પરાધીન થએલો સંસારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, તેથી સંતોષ ન પામતાં પ્રસંગને લીધે થતા કર્મના દોષોથી સારી દુષ્ટ અને મિશ્ર યોનિઓમાં ભમે છે. 3.

કર્તાપણાંનાં અભિમાનને લીધે, કર્તા ભોગ કરનાર થતો હોવાથી, સંસારના ભોગ ભોગવવા માટે (જીવ) 'પરાધીન' એટલે કર્મને અધીન થઈ સંસારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી જ તે સંસારની 'અભ્યેતિ' તરફ જાય છે એવો (અર્થ છે). 'એમ હોય તો સંસાર સદાનો થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'સંતોષ ન પામતાં' એમ કહેલું છે. કર્મનાં ફલથી સંતોષ ન પામતાં (સંસાર તરફ જાય છે), પરંતુ સંતોષ પામે1 તો તો સંસારથી મુક્ત થાય છે એવો (અર્થ) કહેલો છે. "સંસારના માર્ગે માત્ર જવાથી શું થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે; કારણ કે પ્રસંગને લીધે કર્મમાં દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ અન્ન ખાવાની મના કરેલી નથી, પરંતુ દુષ્ટ અન્ન ખાવાની જ (મના કરેલી છે), તેમ કર્મો સ્વભાવથી દુષ્ટ નથી, પરંતુ પ્રસંગને લીધે જ દુષ્ટ થાય છે. કર્મમાર્ગ તો સારી દુષ્ટ અને મિશ્ર યોનિરૂપ છે. દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ અને મનુષ્યોની યોનિ (અનુક્રમે) સારી વિગેરે છે. 3.

1.‘ઘણા ભોગ ભોગાવ્યા’ અથવા ‘ભોગ દુષ્ટ છે’ એવી બુદ્ધિથી (ભોગથી) સંતોષ પામે (તો સંસારથી મુક્ત થાય છે). અહિં સંસારીની સ્થિતિ એટલે દરેક જન્મમાં ચાલી આવતી કર્તાપણાંનાં અભિમાનની પરંપરા. આવી પરંપરા ઉત્પન્ન કરવામાં તેને ઉત્પન્ન કરનાર મોહ સાહાય્ય કરે છે, અને કર્મના દોષનો દ્વારરૂપ છે એમ જાણવું. (પ્ર)

"આ સંસાર સત્ય છે કે મિથ્યા? પહેલા પ્રકારનો હોય તો મોક્ષ થાય નહિ, બીજા પ્રકારનો હોય, તો (મોક્ષનાં) સાધન (કરવાં) નકામાં છે” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:

અર્થે હ્યવિદ્યમાનેઽપિ સંસૃતિર્ન નિવર્તતે॥
ધ્યાયતો વિષયાનસ્ય સ્વપ્નેઽનર્થાગમો યથા॥4॥

જેમ આના વિષયોનું ધ્યાન ધરતાં સ્વપ્નમાં અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પદાર્થ ન હોવા છતાં સંસાર દૂર થતો નથી. 4.

જો કે આ સંસારમાં સંસારની સ્થિતિરૂપ પદાર્થ નથી. દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ મનુષ્યો વિગેરે યોનિઓમાં દેહ જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને દેહમાં (દેહ સાથે) આત્માને કોઈ પણ (પ્રકારનો) સંબંધ નથી. આત્મા સંગરહિત હોવાથી (તેને દેહ સાથે) સંયોગ નથી, (તેથી) સમવાય તો જરાએ (નથી). મહારાજા અને સેવકની પેઠે બંનેને ગાઢ સંબંધવાળા જણાવેલ ન હોવાથી1, સ્વરૂપસંબંધ પણ નથી; પરંતુ મિથ્યા જ્ઞાનવાળો2 છે. તે તો મોહથી થએલ હોવાથી ખોટો છે. તેથી સંસાર મિથ્યા જ છે, છતાં પણ દૂર થતો નથી; કારણ કે જે મિથ્યા હોઈ પીડા કરે છે તે કેમ દૂર થાય? નહિતો (દૂર થવાનો હોત તો) પીડા જ ન થાત.

"આવો (સંસાર) પીડા કરે તેનું શું કારણ?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘આવા વિષયોનું ધ્યાન ધરતાં’ એમ કહેલું છે. આ સંસારના જે વિષયો છે, તેઓનું ભોગ કરવા યોગ્ય તરીકે ધ્યાન ધરતાં (પીડા કરે છે). વિષયોના ભોગની ઇચ્છા હોય, ત્યારે સંસાર હયાત ન હોવા છતાં પીડા કરે છે, એવો અર્થ છે. ‘જેમ સ્વપ્નમાં અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે’ શબ્દોથી હયાત ન હોય તે(વો પદાર્થ) પણ પીડા કરનાર હોવાનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. સ્વપ્ન તો માયિક (મિથ્યા) છે, એવો સિદ્ધાંત છે. જો કે તેમાં મારવાનું ખોટું હોય છે, છતાં પણ જાગીએ તે પહેલાં દૂર થતું નથી જ. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સંસાર ફીટાડવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. 4.

1.આથી સ્વરૂપબંધનું લક્ષણ કર્યા જેવું જાણવું. જે બેનું સ્વરૂપ એવું હોય કે તેને લીધે બંનેનો ગાઢ સંબંધ જણાવવામાં આવે, તેમનામાં સ્વરૂપસંબંધ છે. (પ્ર)

2.‘મિથ્યાજ્ઞાનવાળો’ એટલે હું પદરૂપ. (પ્ર)

તે વિષયમાં સ્વપ્નના દૃષ્ટાંતથી જ બોધ1 તેને દૂર કરનારો છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તે બોધ કેમ થાય, એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, વેદથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે જ્યારે ચિત્ત અંદર (આત્મા પ્રતિ) પ્રવેશ કરનારું થાય ત્યારે (બોધ) થાય છે. ‘કોઈક પાછાં વળેલાં નયનવાળા2 અમૃતપણું ઇચ્છનાર ધીરે અંદરના આત્માને જાણ્યો’ એ શ્રુતિથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે સંસારમાંથી પાછું ફરેલું ચિત્ત આત્મા પ્રતિ જાય છે. દુષ્ટ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારું તે

(સંસારથી) પાછું ફરતું નથી જ, તેમજ તેને પાછું વાળી શકાતું નથી, કારણ કે દુષ્ટો બહુ છે અને સર્વથી બલવાન છે. તેમાં પણ (સંસારમાં) ઘણું જ આસક્ત થએલું (ચિત્ત નથી જ વાળી શકાતું). છતાં પણ આવાં (ચિત્ત)ને પણ વાળવું જોઈએ. તેથી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં તેને વશ કરવાનું સાધન કહે છે:

અત એવ શનૈશ્ચિત્તં પ્રસક્તમસતાં પથિ॥
ભક્તિયોગેન તીવ્રેણ વિરક્ત્યા ચ નયેદ્વશમ્॥5॥

તેથી જ દુષ્ટોના માર્ગમાં ઘણાં આસક્ત થએલાં ચિત્તને તીવ્ર ભક્તિયોગથી અને વૈરાગ્યથી ધીરેધીરે વશ કરવું. 5.

કારણ કે પાછું નહિ વળેલું (ચિત્ત) અનર્થ કરનારું છે, તેથી જ ઘણા સમય સુધી આસક્ત રહેલ હોવાથી તરત પાછું ન વળે; છતાં પણ-જેમ દુષ્ટો આડે ન આવે (તથા) જેમ ચિત્ત (સંસારમાંની) આસક્તિ તજે તેમ-ધીરેધીરે પાછું વાળવું જોઈએ. 1.ભક્તિયોગ અને 2.વૈરાગ્ય એ બે તેનાં સાધન છે. 1.ભગવાનમાં સ્નેહ અને 2.વિષયોમાં પ્રીતિ ન હોવી, પહેલાંથી ઉલટું3 બંને (સાધનો)થી ચિત્ત વશ થાય. 5.

1.'બોધ' એટલે (1) જાગવું (સ્વપ્નને લાગુ પડે છે) (2) જ્ઞાન.

2.સામે રાખેલ દર્પણમાંથી જેમ નયન પાછું ફરે છે, તેમ સંસારમાંથી પાછાં વળેલ નયન છે જેનાં તેવો, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

3.સ્નેહથી ઉલટું, પ્રીતિ ન હોવી તે. ભગવાનમાં સ્નેહ અને વિષયોમાં તેથી ઉલટું.

નીચેના શ્લોકોમાં બંનેનાં સાધનો કહે છે:

યમાદિભિર્યોગપથૈરભ્યસેત્ શ્રદ્ધયાન્વિત:॥
મયિ ભાવેન સત્યેન મત્કથાશ્રવણેન ચ॥6॥
સર્વભૂતસમત્વેન નિર્વૈરેણાપ્રસંગત:॥
બ્રહ્મચર્યેણ મૌનેન સ્વધર્મેણ મહીયસા॥7॥
યદૃચ્છયોપસ્થિતેન સંતુષ્ટો મિતભુઙ્મુનિ:॥
વિવિક્તશરણ: શાન્તો મૈત્ર: કરુણ આત્મવાન્॥8॥
સાનુબન્ધે ચ દેહેઽસ્મિન્નકુર્વન્નસદાગ્રહમ્॥
જ્ઞાનેન દૃષ્ટતત્ત્વેન પ્રકૃતે: પુરુષસ્ય ચ॥9॥
નિવૃત્તબુદ્ધ્યવસ્થાનો દૂરીભૂતાન્યદર્શન:॥
ઉપલભ્યાત્મનાઽઽત્માનં ચક્ષુષેવાર્કમાત્મદૃક્॥10॥

યમ વિગેરે યોગના માર્ગોથી શ્રદ્ધાવાળા થઈ અભ્યાસ કરવાથી, મારામાં સ્નેહ રાખવાથી, સત્યથી અને મારી કથાનાં શ્રવણથી, પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ સમાન રહેવાથી, વૈર ન રાખવાથી, સંગ ન કરવાથી, બ્રહ્મચર્યથી, મૌનથી, દૃઢતાવાળા પોતાના ધર્મથી, પોતાની મેળે મળી આવે તેથી સંતોષ રાખનાર, થોડો આહાર રાખવાથી, મનન કરવાથી, એકાંત સેવવાથી, શાંત રહેવાથી, મિત્ર થવાથી, દયાળુ રહેવાથી, અંત:કરણ વશ રાખવાથી અને સંતતિ સહિત

આ દેહમાં દુષ્ટ આસક્તિ ન રાખવાથી, અને જેમાં તત્ત્વનું દર્શન થએલ છે તેવાં પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં જ્ઞાનથી જેની બુદ્ધિની અવસ્થાઓ દૂર થએલી છે (અને) જેને બીજાનું દર્શન થતું અટકી ગયું છે તેવો (પુરુષ)-જેમ નયનથી સૂર્યને જોવાય તેમ આત્માથી આત્માને પ્રાપ્ત કરી આત્માનાં દર્શન કરનાર (થાય છે). 6થી10.

પહેલાં1 સત્સંગ વિગેરે ભક્તિનાં સાધનો કહેલા છે. તે દુર્લભ હોવાથી (અહિં) જ્ઞાન જ ભક્તિનું સાધન છે એમ કહે છે. 1.યમ વિગેરે સાધનોથી જો આત્માને જાણે, તો ભગવાનમાં સ્નેહ થાય. પછી ચિત્ત ભગવાનમાં સ્થિર થાય, ત્યારે વિષયોનું ધ્યાન થતું ન હોવાથી સંસાર ફીટે છે. તે પૈકી પહેલા અહિંસા વિગેરે યમો છે. પછી સ્નાન વિગેરે નિયમો છે. પછી આસન2 વિગેરે યોગના માર્ગો છે. 2.તેમના વડે ચિત્તને કેળવવું, ચિત્ત મારા વિષે પરોવવું અથવા (તેવો) સંયમ કરવાનો અભ્યાસ કરવો, અને 3.માર્ગમાં તથા સાધનોમાં શ્રદ્ધા રાખવી. 4.હું ભગવાનમાં શ્રદ્ધા વિગેરેથી સ્નેહ રાખવો. 5.'સત્યેન' સત્યના સ્વભાવથી, કાયા વાણી અને મનને તો સત્યમાં રાખવાં 6.સદા ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવું. 'ચ' અને શબ્દ હોવાથી (ભગવાનની કથાનું) કીર્તન કરવું. 7. પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ સમાન દૃષ્ટિ રાખવી. 8.બધાં (કોઈપણ) પ્રાણી ઉપર વૈર ન રાખવું, અને 9.સર્વ (કોઈપણ) પદાર્થો અને સર્વ (કોઈપણ) પ્રાણીઓનો સંગ ન રાખવો. 10.આઠ અંગવાળું બ્રહ્મચર્ય રાખવું. 11.મિથ્યા વાતચિતના ત્યાગરૂપ મૌન રાખવું. 12.'મહીયસા' દૃઢતા પ્રાપ્ત કરેલ પોતાના ધર્મ એટલે વર્ણ તથા આશ્રમના ધર્મ પાળવા.

પોતાની મેળે મળી આવે તેવાં અન્ન વિગેરેથી સંતોષ રાખવો. આ સર્વ સાધનો પહેલાંના (સાધન)થી પછી પછીનાં પ્રાપ્ત થનારાં બાર છે. અથવા બીજાં (સાધનો) સાથે પોતાની મેળે મળી આવતાં અન્ન વિગેરેથી સંતોષ પ્રાપ્ત કરવો. પહેલાં કહેલાં (સાધનો) સ્વરૂપ ઉપર ઉપકાર કરનારાં સહકારી (સાધનો) છે, અથવા કોઈકના મત પ્રમાણે સંતોષ જ મુક્તિનું અંગ હોવાથી ફલ પ્રાપ્ત કરાવવામાં સહકારી (સાધનો) છે. તેથી સંતોષને કારણ (સાધન) કહેલ નથી, અને (સાધન તરીકે તેની) જૂદી સ્થિતિ નથી એમ જણાવવા, 'સન્તુષ્ટ:' શબ્દથી કર્તાના વિશેષણ તરીકે કહેલ છે. તેમાં પણ (1) થોડો આહાર, અને (2) મનન, (3) એકાંતમાં સ્થિતિ (4) ઘણી જ શાંતિ (5) સર્વની મિત્રતા (6) દયા (7) પોતાને વશ રાખેલું અંત:કરણ અને (8) પુત્ર વિગેરે સહિત દેહમાં દુષ્ટ આસક્તિનો અભાવ એ આઠ સાધનોઅંદરનાં સાધનો છે. (1) યમ વિગેરે બાર (2)એક સંતોષ અને (3)થોડો આહાર વિગેરે આઠ એ ત્રણ પ્રકારનાં સાધનોથી અને ત્રણ ઘણાં જ અંદરનાં સાધનોથી આત્માનું દર્શન કરનાર થાય છે.

તે ત્રણ (ઘણાં જ અંદરનાં સાધનો) નવમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી આરંભી કહે છે. (1)એક સાંખ્ય (2)ચોથી અવસ્થાનું અને (3)ભેદનું જ્ઞાન ન હોવું. (1)પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જણાએલું છે તત્ત્વ જેનાથી તેવાં, સાંખ્યથી ઉત્પન્ન થએલાં જ્ઞાનથી (2)બુદ્ધિનાં સ્થાનો જેનાં દૂર થએલાં છે અને (3)બંધ થએલાં છે બીજાનાં દર્શન જેને (તે આત્માનું દર્શન કરનાર થાય

છે). એ પ્રમાણે ધીરેધીરે થાય ત્યારે આત્માથી જ આત્માને પ્રાપ્ત કરી, આત્માનું દર્શન કરનાર થાય છે.

"એક જ (આત્મા) સાધન અને કર્મ3 કેમ હોય?" એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ નયનથી સૂર્યને જોવાય' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. નયન પણ તેજનું બનેલું છે, સૂર્ય પણ (તેવો છે); પરંતુ આ (નયન) આધ્યાત્મિક છે અને સૂર્ય આધિદૈવિક છે. તેમાં જેમ બીજા પદાર્થને જોવા માટે પદાર્થને પ્રકાશનાર તરીકે સૂર્યની જરુર રહે છે, તેમ સૂર્યને જોવા માટે સૂર્યની જરુર રહેતી નથી; તેમજ નયનમાં રહેલ અંધકારને દૂર કરવા માટે પણ તેની જરુર રહેતી નથી; પરંતુ તે (સૂર્ય)થી જ પ્રકાશ પામેલ નયન તે (સૂર્ય)ના અંશ બનેલ પોતાને ગ્રહણ કરે છે. એવી રીતે ભગવાનનો અંશ બનેલ જે જીવ, સર્વના આત્મા હોવારૂપ સ્વરૂપવાળા ભગવાનનાં ચિહ્નવાળા આત્માને4 આત્માને જૂએ છે, તે આત્માનું દર્શન કરનાર છે, એવો અર્થ છે5. 10.

1.જુઓ 3।। વિગેરે.

2.યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગનાં આઠ અંગો છે.

3.'આત્માથી' શબ્દથી સાધન કહ્યું અને 'આત્માને' શબ્દથી કર્મ કહ્યું. જીવનો આત્મા સાધન અને કર્મ બંને કેમ હોઈ શકે? એવી શંકા છે.

4.'આત્માને' એટલે પોતાના મૂલરૂપ સૂર્યને (પ્ર). 'આત્માને' એટલે જીવાત્માને, પોતાને એવો અર્થ જણાય છે.

5.એક જ પદાર્થ સાધન અને કર્મ હોય એમ 'નયનથી નયનને જૂએ છે' એ દૃષ્ટાંતથી પણ સિદ્ધ થાય છે. આમ હોવા છતાં 'નયનથી સૂર્યને જુએ છે' એમ જે કહ્યું, તેથી શાસ્ત્રકારના આશયમાં (ભગવાનનાં દર્શન કરે છે) એવો જ અર્થ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) અહિં આત્મા પરમાત્માનો અંશ હોઈ, બંનેનું સ્વરૂપ એક હોવાથી જીવાત્મા સર્વના આત્માના સ્વરૂપવાળા ભગવાનનાં ચિહ્નવાળો પોતાને જૂએ છે, એમ કહેલું છે, તેથી અહિં આત્મા (જીવાત્મા)ના જ્ઞાનનું જ પ્રકરણ છે. આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ જાણે છે એવો જ આશય જણાય છે.

'એવી રીતે આત્માનું દર્શન થાય ત્યારે શું થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते॥
सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम्॥11॥

(તે પોતાને) સંઘાતમાં લિંગરહિત, સત્ના આભાસરૂપ, સત્ના બંધુ, અસત્ના ચક્ષુરૂપ, સર્વમાં પરોવાએલો, એકલો જાણે છે. 11.

એવી રીતે મનના વિચારથી થએલ જ્ઞાન વડે 'અસતિ' આ જ સંઘાત (દેહ)ની અંદર (પોતાને) લિંગરહિત, સત્ના આભાસરૂપ જાણે છે. 'મુક્તં' છૂટી ગએલું છે. 'લિનમ્' લિંગ જેનું તેવો જાણે છે. તેનું લિંગ પ્રકારનું અંદરનું ઢાંકણ દૂર થાય છે, ત્યારે તે 'સત્ના' એટલે મૂલભૂત જીવના1 આભાસરૂપ શરીરમાં રહેલા આત્માને જાણે છે, 'આ હું છું' એમ

સાક્ષાત્ જાણે છે. આટલા સમય સુધી બહારનાં ઢાંકણો દૂર થએલાં ન હોવાથી2 આભાસનો પણ સાક્ષાત્કાર થયો ન હતો.

‘આભાસ પ્રાપ્ત થાય3 તેમાં શું પુરુષાર્થ?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં ‘સત્ના બંધુ’ એમ કહેલું છે. આ આભાસ ‘સત્નો’ એટલે મૂલભૂત આત્માનો બંધુ છે, અથવા પુત્ર અથવા ભાઈ જેવો છે. તેનાં પ્રતિબિંબરૂપ4 હોવાથી સારી રીતે મૂલ (આત્મા)ને જણાવનારો છે, એવો ભાવ છે.

‘આ સત્નો બંધુ હોવાનું પ્રમાણ શું?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં ‘અસત્ના ચક્ષુરૂપ’ એમ કહેલું છે. અસત્, દેહ વિગેરેનું (તે) ચક્ષુ છે. જેમ ચક્ષુ આભાસરૂપ હોવા છતાં પદાર્થનો પ્રકાશ કરનારું છે, તેથી જણાય છે કે આ5 સૂર્યનો આભાસ છે.

"માત્ર અસત્નો પ્રકાશ કરનાર હોવાથી તે સૂર્યના પ્રકાશ વિગેરેની સમાન હોવાથી સત્ના આભાસરૂપ હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી” એવી શંકા થાય, તેથી ‘સર્વમાં પરોવાએલો’ એમ કહેલું છે. તે જગતમાં બધાએ સ્થલે પરોવાએલો, એટલે સંબંધ વાળો છે. સર્વત્ર પ્રસરેલાના આભાસરૂપ ન હોય, તો સર્વ સ્થલે પરોવાએલો ન હોય.

"જૂદાજૂદા આભાસ હોય6, ત્યારે તે ઘટે છે.” એવી શંકા થાય, તે વિષયમાં ‘એકલો’ એમ કહેલું છે. સંઘાતમાં સર્વ સ્થલે એક જ પ્રતિબિંબ છે. તેમ ન હોય, તે ‘જે હું જોઉં છું તે જ હું શ્રવણ કરું છું’ એવું અનુસંધાન ન થાય. એ પ્રમાણે7 આ શરીરમાં રહેલો (જીવ) સત્નો આભાસ હોવાનું જણાવ્યું. 11.

1.‘મૂલભૂત જીવ’ એટલે ‘સર્વના આત્મા, સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છાવાળા થએલ પ્રથમ પુરુષ હરિ’. (પ્ર)

2.સુષુપ્તિમાં (ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર થાય છે, છતાં પણ ‘આ હું છું’ એવા પ્રકારનો થતો નથી. (પ્ર)

3.‘આભાસ પ્રાપ્ત થાય’ એટલે ‘આ હું મૂલ (જીવ)નાં આભાસરૂપ છું’ એમ જણાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

4.દર્પણ વિગેરેમાં પ્રવેશેલાં સૂર્યનાં કિરણ પેઠે, શુદ્ધ ચિત્તમાં પ્રવેશેલા અંશરૂપ હોવાની, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

5.‘આ’ એટલે પ્રકાશ કરનાર (ચક્ષુ). (પ્ર).

6.જેમ અરીસામાં સૂર્યનો એક જ આભાસ હોય છે, પરંતુ તે ભાંગે અને દશ કટકા થાય, ત્યારે તે આભાસ દશ પ્રકારનો દેખાય છે, એટલે સર્વમાં પરોવાએલો જણાય છે, તેમ આભાસ જૂદોજૂદો હોય ત્યારે પણ તે બધામાં પરોવાએલો હોવાનું ઘટે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

7.‘એ પ્રમાણે’ એટલે અનુમાનના પ્રકારથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

તેનાથી આત્માનું જ્ઞાન (થાય છે એમ) જણાવવા માટે, નીચેના બે શ્લોકથી (અનુક્રમે) દૃષ્ટાંત અને યોગ્યતા જણાવે છે:

યથા જલસ્થ આભાસ: સ્થલસ્થેનાવદૃશ્યતે॥
સ્વભાસેન તથા સૂર્યો જલસ્થેન દિવિ સ્થિત:॥12॥
એવં ત્રિવૃદહંકારો ભૂતેન્દ્રિયમનોમયૈ:॥
સ્વભાસૈર્લક્ષિતોઽનેન સદાભાસેન સત્યદૃક્॥13॥

જેમ જમીન ઉપર (સૂર્યના પ્રતિબિંબથી) જલમાં રહેલું (સૂર્યનું) પ્રતિબિંબ જણાય છે અને વળી જલમાં રહેલાં પોતાનાં (સૂર્યનાં) પ્રતિબિંબથી આકાશમાં રહેલો સૂર્ય જણાય છે, એવી રીતે મહાભૂતો, ઇન્દ્રિયો અને મનમાં પડેલા પોતાના આભાસોથી ત્રણ વિભાગવાળો અહંકાર જણાય છે, (અને) આ સત્ના આભાસથી સત્ય (આત્મા)નું જ્ઞાન થાય છે. 12।.

પુરુષ ઘરની અંદર રહેલો હોય (અને) બહાર જલ વિગેરેમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડતાં (તેની) સામે ઘરની અંદરની ભીંત ઉપર તે (પ્રતિબિંબ)નું પરાવર્તન થાય છે, (ત્યારે) ત્યાં સૂર્યના પ્રકાશ1 જેવું થાય છે. તેનાથી તે (પુરુષ) જાણે છે કે અહિં બારોબાર સૂર્યનો સંબંધ હોવાનું સંભવતું નથી, પરંતુ બહાર દર્પણ વિગેરેમાં પ્રતિબિંબરૂપે પડેલાનું આ પરાવર્તન છે. એવી રીતે ચક્ષુ વિગેરેમાં ઉપર કહેલાં સાધનોથી જ (આત્માનું) પરાવર્તન થાય2 છે, બીજા પ્રકારે3 થતું નથી એમ જાણવું, કારણ કે (ઘરની) બહાર બાંકડા વિગેરે ઉપર સૂર્ય ગરમીના।1 સ્વરૂપથી સંબંધમાં આવેલ હોય, તો પણ દર્પણ વિગેરે ઉપર હોય તેની પેઠે (તેનું) પરાવર્તન થતું નથી. તેમ (પરાવર્તન થતું) હોય, તો બધોએ (પદાર્થોનો) સૂમહ (ઘરની) અંદર જોવામાં આવે. તેથી સાધનો કરવામાં આવે ત્યારે જ જે થવાનું, તે આરંભમાં અસંભવ દૂર કરવા માટે દૃષ્ટાંતથી જણાવવામાં આવે છે.

‘જમીન ઉપર રહેલા’ એટલે ઘરની અંદર ભીંત વિગેરે ઉપર પરાવર્તન પામેલાં પ્રતિબિંબથી બહાર રહેલું જલમાં પડેલું પ્રતિબિંબ ‘અવદૃશ્યતે’ જણાય છે, અને જલમાં પડેલો તે પણ પોતાના પ્રતિબિંબથી આકાશમાં રહેલો સૂર્ય જણાય છે. 12.

એવી રીતે ત્રણ વિભાગવાળા અહંકારમાં રહેલો સત્નાં આભાસરૂપ આત્મા, મહાભૂતો ઇન્દ્રિયો અને મનમાં પરાવર્તન પામેલા આભાસના આભાસોથી જણાય છે, (અને) તે ત્રણ વિભાગવાળા અહંકારમાં રહેલા સતના આભાસરૂપ ‘સત્યદૃક્:’ (થવાય છે), એટલે જીવ બનેલા આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. 13.

1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘ધર્મ:’ પાઠ લીધેલો છે.

2."ઉપરનાં દૃષ્ટાંત પ્રમાણે સાધન વિના પણ અનુમાન વિગેરેથી આત્માનું જ્ઞાન સહેલાઈથી થાય, તેથી સાધન (કરવા)નો ઉપદેશ નકામો છે” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

3.‘બીજા પ્રકારે’ એટલે આધાર શુદ્ધ ન હોય તો. (પ્ર)

એવી રીતે દૃષ્ટાંતથી આત્માનું જ્ઞાન થઈ શકે તેમ નથી1 એવા મતને દૂર કરી, "દૃષ્ટાંત સત્ય જણાવનારું નહિ હોય” એવી શંકા થાય, તેથી (ઉપર) કહેલા અર્થને નીચેના શ્લોકમાં અનુભવથી દૃઢ કરે છે:

ભૂતસૂક્ષ્મેન્દ્રિયમનોબુદ્ધ્યાદિષ્વિહ નિદ્રયા॥
લીનેષ્વસતિ યસ્તત્ર વિનિદ્રો નિરહઙ્ક્રિય:॥14॥

જ્યારે મહાભૂતો તન્માત્રાઓ ઇન્દ્રિયો મન બુદ્ધિ વિગેરે અહિં નિદ્રાને લીધે લય પામે છે, ત્યારે ત્યાં અસતમાં જે નિદ્રારહિત (અને) અહંકારરહિત (પ્રકાશે છે તે આત્મા જાણવો.)14.

જાગવાની અવસ્થામાં દેહની સાથે આત્માનું ભાન થતું હોવાથી, 'આ આત્મા કોણ?' એવું જોકે (એનું) જૂદું જ્ઞાન થતું નથી, છતાં પણ સુષુપ્તિમાં દેહથી જૂદો એકલો આત્મા પ્રકાશતો હોવાથી તે (આ શ્લોકમાં) કહે છે. સ્થૂલ મહાભૂતો, અને સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ. 'વિગેરે' શબ્દથી જણાવેલ અહંકાર. સ્વપ્ન વિનાની નિદ્રા આમની પ્રભાને દૂર કરે છે, ત્યારે આ પ્રકાશતા નથી. પ્રભાનો લય એ જ આમનો લય છે2. પછી આમની પ્રભાના પ્રકાશ વિનાના 'અસત્' એટલે મૂઢ દેહમાં જે ત્યાં પ્રકાશે છે તે આત્મા જાણવો એમ કબુલ કરવું જોઈએ.

'ત્યાં કોઈ પણ પ્રકાશતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નિદ્રારહિત એમ કહેલું છે. તે આત્મા નિદ્રાથી ઘેરાતો નથી. " 'આ હું' એવા નિશ્ચયથી આત્મા જણાય છે. તે જો નિદ્રારહિત હોય, તો 'હું' એવું જ્ઞાન હોય" એવી શંકા થાય, તેથી 'અહંકાર રહિત' એમ કહેલું છે. અહંકારનો સંબંધ હોય, ત્યારે 'હું' એવો નિશ્ચય થાય છે, અને તે (અહંકાર)નો લય થએલો હોવાથી, નિદ્રા હોય ત્યારે 'હું' એમ (આત્મા) વિચારતો નથી. 14.
1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.
2.શ્લોકમાં જણાવેલ મહાભૂતો વિગેરેના લયનું સ્વરૂપ આ વાકયથી કહેલું છે. એટલે 'લય થએલો' શબ્દથી 'લય થયા જેવો' કહેલ છે એમ ગૌણી લક્ષણાથી જાણવું. (પ્ર)

'ત્યારે આત્મા પ્રકાશતો નથી" એવી શંકા થાય તેથી 1કહે છે:

મન્યમાનસ્તદાઽઽત્માનમનષ્ટો નષ્ટવન્મૃષા॥
નષ્ટેઽહંકરણે દ્રષ્ટા નષ્ટવિત્ત ઇવાતુર:॥15॥

ત્યારે અહંકારનો નાશ થતાં-જેમ જેનું ધન ગૂમાએલ હોય તે દુ:ખી થાય છે તેની પેઠે-દ્રષ્ટા નાશ પામેલો ન હોવા છતાં ખોટી રીતે પોતાનો નાશ પામેલ હોય તેવો માને છે. 15.

ત્યારે (દ્રષ્ટા=આત્મા) નાશ પામેલ ન હોવા છતાં પોતાને નાશ પામેલો માને છે. જે (તેમ) માને છે તે આત્મા છે. નાશ પામેલો માને છે, તેથી તે પ્રકટ પ્રકાશવાળો હોતો નથી. તેમ ન હોય (પ્રકટ પ્રકાશ હોય), તો કોણ (પોતાને) નાશ પામેલો માને? સ્વપ્નમાં માથું કપાય છે, ત્યારે કોણ જ (પોતાનું) માથું કપાતું જૂએ? તેથી કાઈક દ્રષ્ટા (જોનાર) છે, જે નાશ પામેલો ન હોવા છતાં 'હું નથી' એમ2 પોતાને નાશ પામેલો માને છે. 'અહંકારનો નાશ થતા' શબ્દોથી, નાશ ન પામેલો (પોતાને) નાશ પામેલો જાણે એ વિષયનો તર્ક અને દૃષ્ટાંત કહેલાં છે. તે (આત્મા) તો અહંકારથી વીંટાએલો છે. જ્યારે અહંકારનો નાશ થાય છે, ત્યારે તેની સાથેનાં ઐકયનું જ્ઞાન દૃઢ હોવાથી તે (આત્મા) પોતાને જ નાશ પામેલો માને છે, કારણ કે અહંકારના

અધ્યાસવાળો (આત્મા)જ દૃશ્ય (પ્રકાશવાળો) છે. કેવલ (અહંકારના અધ્યાસ વિનાનો) તો દ્રષ્ટા (જોનાર) છે. તેથી તે અહંકાર સાથેના પોતાના દૃશ્ય સ્વરૂપને નાશ પામેલ માને જ, તે યોગ્ય જ છે. ‘જેમ જેનું ધન ગૂમાએલ હોય...’ એ દૃષ્ટાંતથી એકનો નાશ થાય, ત્યારે બીજાનો નાશ થવાનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેલું છે. આ લૌકિક પુરુષ ધનરૂપ છે. જ્યારે ધનનો નાશ થાય, ત્યારે તેના વિના પોતાનું ગુજરાન ન થવાથી તે પોતાને જ નાશ પામેલ માને છે. ‘આતુર:’ એટલે રોગી, તે જેમ દેહનો નાશ થાય, ત્યારે પોતાનો જ નાશ થએલ માને છે, તેમ (અહંકારનો નાશ થતાં આત્મા પોતે નાશ થએલ હોવાનું માને છે.) અથવા (લૌકિક પુરુષ) ધનનો નાશ થતાં આતુર (દુ:ખી) થાય છે. 15.

1.નિદ્રામાં જ (આત્માનું) જ્ઞાન થાય છે, એમ પ્રમાણથી કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.નિદ્રામાં બીજાના સ્પર્શ વિગેરેનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી, દેહનો અધ્યાસ નથી. ‘હું જોઉં છુ. વિચારું છું, જાણું છું, શ્વાસ લઉં છુ’ વિગેરે પ્રકારનું ભાન રહેતું ન હોવાથી, ઇન્દ્રિયો વિગેરેનો પણ અધ્યાસ નથી. હવે અહંકારનો અધ્યાસ રહ્યો. ‘હું નથી’ એમ જણાતાં, તે પણ નથી રહેતો. ત્યારે એકલો દ્રષ્ટા બાકી રહે છે, તે જ આત્મા છે. ચિત્ત તો અધ્યાસ ઉત્પન્ન કરતું નથી. કારણ કે તે સ્વચ્છ, વિકારવિનાનું અને શાંત છે. (પ્ર)

એવી રીતે આત્માને દર્શાવી, નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે:

એવં પ્રત્યવમૃશ્યાડસાવાત્માનં પ્રતિપદ્યતે॥
સાહંકારસ્ય દ્રવ્યસ્ય યોડવસ્થાનમનુગ્રહ:॥16॥

એ પ્રમાણે વિચાર કરીને આ આત્માને જાણે છે. અહંકાર સાથેના દ્રવ્યનો જે ઉપકાર તે પછીનું સ્મરણ છે. 16.

ઉપર કહેલા પ્રકારથી આત્માનો વિચાર કરીને, આ જ આત્મા આત્માને જાણે છે. "અહંકારનો નાશ પણ (થએલો) જણાતો નથી, કારણ કે ‘હું સુખથી સૂતો’ એમ સ્મરણ થતાં અહંકાર સાથેના (આત્મા)નું જ સ્મરણ થાય છે, (તેથી) અહંકારનો નાશ થએલ નથી” એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. અહંકાર સાથેના દ્રવ્ય આત્માનું ‘અવસ્થાનં’ પાછલથી સ્મરણ1 (થાય છે, તે) ઉપકાર છે. અહંકાર પાછલથી સંબંધમાં આવે છે. જેમ ‘આ તે જ દેવદત્ત કુંડલવાળો છે’ વાક્યથી પહેલાં કુંડલ ન જણાએલ હોવા છતાં જાણવામાં આવે છે, (તેમ અહંકાર સાથેના આત્માનું પાછલથી સ્મરણ થતાં, સુષુપ્તિમાં અહંકારરહિત આત્મા હોવાનું જણાય છે). ‘જે ઉપકાર તે પછીનું સ્મરણ છે’ એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. ઉપકારની પ્રસિદ્ધિ ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી છે. 16.

1.‘અવસ્થાનં’ એટલે પાછલથી (થતો) સંબંધ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

"એવી રીતે મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે આત્માનાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, તે ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી થતો નથી, કારણ કે પ્રકૃતિનો સંબંધ સંસાર (થવા)નું કારણ છે. સાંખ્યમાં પ્રકૃતિ નિત્ય છે, પુરુષ પણ નિત્ય છે, અને (બેનો) સંબંધ (નિત્ય છે). તેવા સંજોગોમાં જ્ઞાન શું કરવાનું? કારણ કે જ્ઞાન પ્રકૃતિનો અથવા સંબંધનો નાશ કરવા શક્તિવાળું નથી. તેથી

કર્મની પેઠે જ્ઞાન સંપત્તિ (પ્રાપ્ત) કરાવનારું જ છે, મોક્ષ (પ્રાપ્ત) કરાવનારું નથી, એવી શંકા નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી (દેવહૂતિ) કરે છે:

॥ દેવહૂતિરુવાચ ॥

પુરુષં પ્રકૃતિર્બ્રહ્મન્ન વિમુઞ્ચતિ કર્હિચિત્॥
અન્યોન્યાપાશ્રયત્વાચ્ચ નિત્યત્વાદનયોઃ પ્રભો॥17॥

હે બ્રહ્મન્! પ્રકૃતિ પુરુષને કોઈ પણ સમયે છોડતી નથી, કારણ કે હે પ્રભો! આ બંને નિત્ય છે અને એક બીજાના આશ્રયવાળાં છે. 17.

પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ નિત્ય છે, તેમજ પ્રકૃતિ અને પુરુષની વ્યક્તિ અનિત્ય નથી; તેમજ કોઈ પણ પ્રકૃતિનો સંબંધ પીડા ન કરનારો નથી. હવે જ્ઞાન પ્રકૃતિને પીડા કરતી મટાડે છે એવો મત છે; તે પણ જ્ઞાન ત્રણ ક્ષણ રહેનારું હોવાથી તે જતું રહે ત્યારે પ્રકૃતિ ફરીથી પીડા કરવાની (હોવાથી યોગ્ય નથી). તેથી મોક્ષનો માર્ગ અસંભવિત છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ પોતાની ઇચ્છાથી થાય છે. તેમાં આરંભનો સંબંધ પ્રકૃતિને છોડતો નથી. "કોઈ પ્રસંગે જો પ્રકૃતિ જ પુરુષને તજી જાય, તો મુક્તિ થાય" એવી શંકા થતાં કહે છે, કે 'પ્રકૃતિ પુરુષને કોઈ પણ સમયે છોડતી નથી'. પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંનેને બંનેની જરુર રહેતી હોવાથી, બંનેનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન (કપિલ પોતાને) કરાવે તે માટે 'હે બ્રહ્મન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે. વળી બીજો પણ (તે) બંનેને છૂટાં પાડી શકતો નથી, કારણ કે તેઓ એક બીજાના આશ્રયવાળાં છે. જો બંને સ્વભાવથી જૂદાં હોઈ ભેગાં થએલાં હોત, તો તેમને છૂટાં પાડી પણ શકાય, પરંતુ તેઓ બે પરસ્પર ભેગાં થઈ સંબંધમાં આવેલાં છે. જેમ રેશમ અને કપાસનો એક તાંતણો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, તેનાથી વસ્ત્ર બનાવવામાં આવતાં, (તેના) બે તાંતણા છૂટા પાડવામાં આવે ત્યારે પણ રેશમ અને કપાસ છૂટાં પડતાં નથી, તેમ પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કરેલો પુરુષ પ્રકૃતિરૂપ થાય છે અને 'પ્રકૃતિ' કહેવાય છે. પ્રકૃતિ પણ પુરુષમાં પ્રવેશ કરેલી પુરુષરૂપ થાય છે, અને 'પુરુષ' કહેવાય છે, અને આવાં બેનો સંબંધ (થએલો છે), તે કેમ તજાવી શકાય? એવો અર્થ છે. એકનો નાશ થાય ત્યારે પણ તેઓ છૂટાં પડવાનું સંભવતું નથી, કારણ કે બંને નિત્ય છે. 'હે પ્રભો!' એ સંબોધન એમ જણાવવા કરેલું છે કે આપ (કપિલ) ન થઈ શકે તેવી રચના કરવાની શક્તિવાળા છો. 17.

વળી "કોઈક પ્રકૃતિ કોઈક પુરુષનો ત્યાગ કરશે" એવી શંકા ન કરવી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યથા ગન્ધસ્ય ભૂમેશ્ચ ન ભાવો વ્યતિરેકતઃ॥
અપાં રસસ્ય ચ યથા તથા બુદ્ધેઃ પરસ્ય ચ॥18॥

જેમ ગંધની અને ભૂમિની અને જેમ જલની અને રસની એક બીજાથી છૂટી સ્થિતિ નથી તેમ બુદ્ધિની અને પુરુષની (એક બીજાથી છૂટી સ્થિતિ નથી). 18.

ગંધ ભૂમિનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. તે કોઈ પણ સમયે ભૂમિને તજતો નથી, કારણ કે (પોતાના) આધારનો ત્યાગ કરે તો (પોતાનાં) સ્વરૂપનો નાશ થવાનો અવસર આવે. તે

(અર્થ) ‘એક બીજાથી છૂટી સ્થિતિ નથી’ શબ્દોથી કહેલો છે; કારણકે ભૂમિ સિવાય ગંધ કોઈનો પણ ગુણ નથી, કે જે બીજામાં રહે. ચંદન વિગેરેમાં ગંધ કોઈ સમયે છૂપી હોવાથી, તે (ભૂમિથી) જૂદી રહેતી હશે એવી શંકા થાય, તેથી ‘અને જેમ જલની અને રસની’ શબ્દોથી બીજું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. કોઈ પણ સમયે જલમાં રસ અપ્રકટ પણ રહેતો નથી (સદા પ્રકટ જ હોય છે), કારણ કે તાપથી ઉત્પન્ન થતો ન હોવાથી સદાના સંબંધવાળો છે. તેવીજ રીતે બુદ્ધિ અને પુરુષનો પણ (સંબંધ છે). પ્રકૃતિનો સંબંધ તો દૂર રહ્યો,જે પ્રકૃતિથી થએલી બુદ્ધિ તેનો પણ (પુરુષ સાથેનો)સંબંધ કુદરતી છે, એવો અર્થ છે.18.

વળી સંબંધ હોવા છતાં પણ મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થશે એમ ન માનવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અકર્તુ: કર્મબન્ધોડયં પુરુષસ્ય યદાશ્રય:॥
ગુણેષુ સત્સુ પ્રકૃતે: કૈવલ્યં તેષ્વત: કથમ્॥19॥

કર્તાપણાં વિનાના પુરુષનું કર્મથી થતું આ બંધન જેના આધારવાળું છે, તે પ્રકૃતિના તે ગુણો હયાત હોય ત્યારે (તેનો) મોક્ષ કેમ થાય? 19.

આ આત્મા સ્વભાવથી કર્તાપણાં વિનાનો છે, પ્રકૃતિના સંબંધથી જ કર્તાપણું થાય છે. કર્તાનાં કર્મો અનંત છે, અને ફલના ભોગથી તેઓનો વિનાશ થતાં, ફરીથી તે કારણથી (ભોગથી) બીજાં કર્મો થાય છે, તેથી કોઈપણ સમયે મોક્ષ થતો નથી. તે (અર્થ) કહે છે. કર્તાપણાં વિનાના આત્માનું આ સંસારરૂપ કર્મથી થતું બંધન પ્રકૃતિના આધારવાળું છે, અને તે પ્રકૃતિના ગુણો હયાત હોય ત્યાં સુધી મોક્ષ કેમ થાય? વળી ‘બંધન કરાવનારા ગુણો જૂદા છે, અને મોક્ષ કરાવનારા જૂદા છે, તેથી મોક્ષ કરાવનારા (ગુણો)નો સંબંધ થશે ત્યારે મુક્તિ થશે’ એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં ‘તે (ગુણો)’ એમ કહેલું છે. જે બંધન કરાવનારા (ગુણો) છે, તેઓ જ હયાત હોય, ત્યારે મુક્તિ કેમ થાય? એવો અર્થ છે. 19.

વળી તત્ત્વનાં જ્ઞાનથી પ્રકૃતિનું નડતર દૂર કરાય છે એમ પણ ન માનવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ક્વચિત્તત્ત્વાવમર્શેન નિવૃત્તં ભયમુલ્બણમ્॥
અનિવૃત્તનિમિત્તત્વાત્પુન: પ્રત્યવતિષ્ઠતે॥20॥

કોઈક પ્રસંગે તત્ત્વજ્ઞાનથી અસહ્ય ભય દૂર થએલો હોય, તે કારણ દૂર થએલું ન હોવાથી પાછો આવી પડે છે.20.

‘કોઈ પ્રસંગે’ એટલે અમુક પુરુષના સંબંધમાં અથવા અમુક અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન પ્રકૃતિના ભયને દૂર કરે છે. તે પણ નાશ પામતો નથી. ભયનું કારણ પ્રકૃતિનો સંબંધ દૂર થએલ ન હોવાથી, પાછો ભય આવી પડે છે જ. ‘ઉલ્બણમ્’ એટલે અસહ્ય. 20.

જ્ઞાન ક્ષણિક હોવા છતાં પણ, (પ્રકૃતિનો) સંબંધ નિત્ય હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિ પણ નિત્ય હોવા છતાં, કેટલાંક સાધનો તેવાં છે કે જેમને લીધે પ્રકૃતિનો નાશ થાય છે, અને

સંબંધ ફરીથી ઉત્પન્ન થતો નથી. નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તે સાધનો કહે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

અનિમિત્તનિમિત્તેન સ્વધર્મેણામલાત્મના॥
તીવ્રયા મયિ ભક્ત્યા ચ શ્રુતસમ્ભૃતયા ચિરમ્॥21॥
જ્ઞાનેન દૃષ્ટતત્ત્વેન વૈરાગ્યેણ બલીયસા॥
તપોયુક્તેન યોગેન તીવ્રેણાત્મસમાધિના॥22॥
પ્રકૃતિ: પુરુષસ્યેહ દહ્યમાના ત્વહર્નિશમ્॥
તિરોભવિત્રી શનકૈરગ્નેર્યોનિરિવારણિ:॥23॥

નિષ્કામ કર્મથી, સ્વધર્મથી, નિર્મલ અંત:કરણથી અને લાંબા સમય સુધીના શ્રવણથી પૂર્ણ થએલી મારા વિષેની ભક્તિથી, તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર જ્ઞાનથી, બલવાન વૈરાગ્યથી, તપ સાથેના યોગથી, (અને) આત્માની તીવ્ર સમાધિથી પુરુષની પ્રકૃતિ અહિં રાતદિવસ બળતી-જેમ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારી અરણિ (અગ્નિથી બળે છે) તેમ-ધીરેધીરે નાશ પામે છે. 21-23.

(1)‘અનિમિત્તેન’ નિષ્કામ ‘નિમિત્તેન’ કર્મથી. સર્વ સ્થલે કર્મ જ નિમિત્ત હોવાથી (કર્મ માટે) ‘નિમિત્ત’ શબ્દ યોજેલો છે. (2)‘સ્વધર્મ’ એટલે વર્ણાશ્રમ ધર્મથી, અને (3)નિર્મલ અંત:કરણ સાધન છે. અથવા (નિષ્કામ કર્મ અને વર્ણાશ્રમ ધર્મ) બંનેથી નિર્મલ અંત:કરણ (પ્રાપ્ત) થાય છે. જ્ઞાન થયા પછી આ (સાધનો) ફરીથી કરવાનાં છે, અને અંત:કરણનું નિર્મલપણું ક્રમથી થાય છે. (4)વળી ભગવાનની ભક્તિ ‘તીવ્ર’, એટલે સદા સંપૂર્ણ રીતે પ્રવૃત્ત થએલી, સ્નેહ સાથેની સેવારૂપ, અથવા સ્નેહ સાથેનાં શ્રવણ વિગેરેરૂપ (હોવી જોઈએ). (5)‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી ગુરુની ભક્તિ (કહેલી છે). (6)‘શ્રવણથી પૂર્ણ થએલી’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે ભક્તિ પણ ચાલુ સાધનથી વધતી જતી કરવી જોઈએ. લાંબા સમય સુધી ભગવાનના ગુણોનાં શ્રવણથી સારી રીતે ‘ભૃતા’ પૂર્ણ થએલી, અથવા હૃદયમાં ભરેલી (કરવી જોઈએ). 21.

(7)‘જ્ઞાન’ એટલે સર્વ તત્ત્વોના સાક્ષાત્કારથી સાંખ્યના અનુભવથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન, તેનો સાધનો ચાલુ રાખી ફરીફરી અભ્યાસ કરવો. (8)વિષયોથી કોઈ પણ સમયે જરાએ આસક્તિ ઉત્પન્ન ન થાય તેવો બલવાન વૈરાગ્ય, અને (9)તપ સાથેનો આઠ અંગોવાળો યોગ (10)આત્માનો પ્રકાશ કરવાનાં સામર્થ્યવાળી સમાધિ. એવાં દશ સાધનો એક પછી એક ઉત્પન્ન થઈ અથવા ભેગાં થઈ, પુરુષના સંબંધવાળી પ્રકૃતિને દરરોજ બાળતાં હોવાથી, દરરોજ બાળતી, અથવા રાતદિવસ બળતી (પ્રકૃતિ) ધીરેધીરેધીરે નાશ પામે છે. 22.

"આ સાધનો પ્રાકૃત જ છે, તેમનાથી પ્રકૃતિનો નાશ કેમ થાય? ઉલટી (તે) બલવાન જ થાય" એવી શંકા થાય, તેથી તેમ (પ્રકૃતિનો નાશ) થવામાં ‘અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારી અરણિ (અગ્નિથી બળે છે)’ શબ્દોથી દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જો કે અગ્નિ અરણિમાંથી જ

ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં પણ તે તેનો નાશ કરે છે જ, પરંતુ (તેની) વૃદ્ધિ કરતો નથી. તેવી રીતે આ સાધનો (પ્રકૃતિનો નાશ કરે છે); પણ લાકડું વિગેરેનું બનાવેલું બાંકડું વિગેરે જેમ લાકડાંને પોષણ કરનારું હોય છે તેવો અગ્નિ હોતો નથી. તેથી લૌકિક જ કર્મ વિગેરે પ્રકૃતિને બલવાન બનાવનારાં છે, પરંતુ આ (સાધનો તેવાં) નથી; એવો ભાવ છે. 23.

નીચેના શ્લોકથી તે (પ્રકૃતિ)નો ફરી ઉદય થવાની શંકા દૂર કરે છે:

ભુક્તભોગા પરિત્યક્તા દૃષ્ટદોષા ચ નિત્યશ:॥
નેશ્વરસ્યાશુભં ધત્તે સ્વે મહિમ્નિ સ્થિતસ્ય ચ॥24॥

ભોગ ભોગવીને તજેલી અને સદા જેના દોષો જોવામાં આવેલા છે તેવી (પ્રકૃતિ), વશ રાખનાર અને પોતાના મહિમામાં રહેનારનું અશુભ કરતી નથી. 24.

જો ભોગ ભોગવ્યા વિનાની હોય, તો વાસનાથી હૃદયમાં પેઠેલી કોઈક પ્રસંગે ન પણ નીકળે, પરંતુ ભોગ ભોગવેલી તો નીકળી જ જાય; તેમાં પણ બહુ ભોગવી એવા વિચારથી તજેલી, અને તે પણ જેના દોષો જોએલા છે તેવી, જેમ અપવિત્ર તરીકે તજી દીધેલું અન્ન વિગેરે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતું નથી તેમ (પ્રીતિ ઉત્પન્ન ન કરતાં નીકળી જ જાય). કોઈક સમયે દોષ જાણવામાં આવે તો પણ જો પ્રીતિ અંદર રહેલી હોય તો દૂર ન થાય, (તેમજ) કોઈક સમયે દોષ જાણવામાં પણ ન આવે. તેવું થતું નથી એમ જણાવવા 'સદા' શબ્દ યોજેલો છે. સદા (તેના) દોષ જોવામાં આવે છે. તેમ થતાં, તેનામાં પ્રીતિ ન રહે એ પ્રયોજન છે.

વળી જેમ ગૃહસ્થની પત્ની ગૃહસ્થને દુ:ખ દે છે, તેમ ઈશ્વર (વશ રાખનાર)ની સેંકડો પત્નીઓ પણ (તેને) દુ:ખ દઈ શકતી નથી, તેમ આ પ્રકૃતિ પણ (પોતાના) દાસ બનેલા જીવને જ પીડે છે, પણ (પોતાને) વશ રાખનારને પીડતી નથી; અને ઐશ્વર્ય (વશ રાખવાની શક્તિ) ભગવાનની કૃપાથી તેમનો ગુણ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે થાય છે. તે (અર્થ) 'વશ રાખનારનું અશુભ કરતી નથી' શબ્દોથી કહેલો છે. વળી પોતાના મહિમામાં રહેનારનું પણ અશુભ કરતી નથી. જે પોતાના આનંદમાં જ રમણ કરે છે, તેને પ્રકૃતિ પીડતી નથી, કારણ કે (તેને) પ્રકૃતિની દરકાર નથી. જેમ સંપૂર્ણ રીતે વૈરાગ્યવાળો હોય તેની પત્ની દુ:ખ દઈ શકતી નથી, (અને) જે પોતામાં જ રમણ કરનાર હોય તેને પણ (પત્ની દુ:ખ દઈ શકતી નથી) એવો 'ચ' 'અને' શબ્દનો અર્થ છે. 24.

વળી,

યથા હ્યપ્રતિબુદ્ધસ્ય પ્રસ્વાપો બહ્વનર્થકૃત્॥
સ એવ પ્રતિબુદ્ધસ્ય ન વૈ મોહાય કલ્પતે॥25॥
એવં વિદિતતત્ત્વસ્ય પ્રકૃતિર્મયિ માનસમ્॥
યુઞ્જતો નાપકુરુત આત્મારામસ્ય કર્હિચિત્॥26॥

જેમ ન જાગેલા (પુરુષ)ને નિદ્રા ઘણો અનર્થ કરનારી થાય છે, તે જ જાગેલાને નિશ્ચય મોહ કરી શકતી નથી, એવી રીતે તત્ત્વ જાણેલાને મારી અંદર મન યોજેલાને (અને)

આત્મામાં રમણ કરનારને પ્રકૃતિ કોઈપણ સમયે પીડા કરતી નથી. 25.26.

આ પ્રકૃતિ નિદ્રામાં રહેલને પીડા કરનારી છે. તેમ (નિદ્રામાં) હોય, ત્યારે જેમ નિદ્રા સ્વપ્ન ઉત્પન્ન કરી પુરુષને દુ:ખ દે છે, તેમ આ (પ્રકૃતિ) પણ સંસાર ઉત્પન્ન કરી પીડા કરે છે. તે સ્વપ્ન પણ ભગવાનની માયાએ ઉત્પન્ન કરેલ સર્વ પ્રપંચરૂપ છે. તે (સત્ય) ન હોવા છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી ન જાગેલાને જ ઘણો અનર્થ કરનારું થાય છે, પરંતુ કોઈપણ જાગેલાને કોઈપણ સમયે કોઈપણ પ્રદેશમાં (અનર્થ કરનારું થતું) નથી, નિશ્ચય મોહ કરી શકતું નથી, પરંતુ માત્ર (સ્વપ્નનું) સ્મરણ જ કરાવે છે. 25.

એવી જ રીતે તત્ત્વ જાણેલા પુરુષને પણ પ્રકૃતિ સંસાર ઉત્પન્ન કરીને પીડા કરી શકતી નથી એમ છવીસમા શ્લોકથી કહે છે. 'તત્ત્વ જાણેલાને' શબ્દથી સ્વભાવથી મોહ ન કરતી હોવાનું કારણ કહેલું છે. અદૃષ્ટ વિગેરે દ્વારા બલપૂર્વક પણ પીડા ન કરતી હોવાનું કારણ 'મારી' ભગવાનની 'અંદર મન યોજેલાને' શબ્દોથી (કહેલું છે). 'આત્મામાં રમણ કરનારને' શબ્દથી કામ વિગેરેની ઉત્પત્તિ દ્વારા પણ પીડા કરતી નથી, એમ કહેલું છે. આત્મામાં જ રમણ છે જેનું, (એવો તેનો અર્થ છે). તેથી જ ત્રણે પ્રકારે પીડા કરતી ન હોવાથી 'કોઈપણ સમયે' એમ કહેલું છે. 26.

એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ પીડા કરતી નથી એમ કહીને, તત્ત્વ જાણેલાને પ્રકૃતિની પીડા બંધ થયા પછી સાધન કરવાથી ભગવાનની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ (પ્રાપ્ત થાય છે), એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે.

સાધનં ચ ફલં ચૈવ ફલત્વં ચાપિ તસ્ય ચ॥
પ્રતિબન્ધનિવૃત્ત્યૈવ તત્પ્રાપ્તિર્બાધનાશત:॥3॥

સાધન (27), અને વળી ફલ (28), અને તેનું પણ ફલ હોવાપણું (29), પીડા દૂર થવાથી વિઘ્નો દૂર થવાથી જ તેની પ્રાપ્તિ (થવી) (30). કા.3.

એતચ્ચતુષ્ટયં પ્રાહ ચતુર્ભિર્નાન્યથા ફલમ્॥
તાદૃશસ્યાપિ હિ ભવેદિતિ જ્ઞાનોત્તરક્રિયા॥4॥

આ ચારચાર (શ્લોકો)થી કહેલ છે, બીજા પ્રકારે તેવાને પણ ફલની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એવી જ્ઞાન (થયા) પછીની ક્રિયા (સાધન) (કહેલ) છે. કા.4.

આરંભમાં સાધનો કહે છે:

યદૈવમધ્યાત્મરત: કાલેન બહુજન્મના॥
સર્વત્ર જાતવૈરાગ્ય આબ્રહ્મભુવનાન્મુનિ:॥27॥
મદ્ભક્ત: પ્રતિબુદ્ધાર્થો મત્પ્રસાદેન ભૂયસા॥
નિ:શ્રેયસં સ્વસંસ્થાનં કૈવલ્યાખ્યં મદાશ્રયમ્॥28॥
પ્રાપ્નોતીહાઞ્જસા ધીર: સ્વદૃશા છિન્નસંશય:॥
યદ્ગત્વા ન નિવર્તેત યોગી લિંગાદ્વિનિર્ગમે॥29॥

જ્યારે એ રીતે જેમાં ઘણા જન્મો થાય તેટલા સમય સુધી આત્મજ્ઞાનમાં પ્રીતિવાળો, બ્રહ્મલોક સુધીના સર્વ પદાર્થોમાં જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થએલો છે તેવો મુનિ મારો ભક્ત થઈ પુરુષાર્થને જાણી મારી ઘણી કૃપાને લીધે સહેલાઈથી આ (દેહ)માં પરમ કલ્યાણરૂપ પોતાનું સ્થાન કૈવલ્ય નામનું મારું ધામ પ્રાપ્ત કરે છે. (ત્યાં) ધીર થઈ પોતાની દૃષ્ટિથી સર્વ સંશયોનો નાશ કરે છે. તે (જે) ધામમાં જઈને તે પાછો આવતો નથી, (અને) લિંગ (શરીર)નો નાશ થતાં યોગી પાછો આવતો નથી. 27 થી 29.

ઉપર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અને પ્રકૃતિ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે જેટલાં સાધનો કહ્યાં તે બંને પ્રકારનાં (સાધનો) ઘણા જન્મો સુધી વારંવાર કરવાનાં છે1. ત્યારપછી ‘અધ્યાત્મે’ આત્મજ્ઞાનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાન તો ઘણા પ્રકારે થાય છે, કારણ કે તે પ્રમાણ અને વસ્તુઓને અધીન છે, પરંતુ જ્ઞાનમાં પ્રીતિ કોઈક પ્રસંગે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના (જ્ઞાનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવાના) સમયનો નિયમ ન હોવાથી ‘એ રીતે જ્યારે’ એમ કહેલું છે. એવી રીતે (જ્ઞાનમાં પ્રીતિ થવાની) ઇચ્છાવાળો ઘણા જન્મો થાય તેટલા સમયે આત્મજ્ઞાનમાં પ્રીતિવાળો થાય છે. ત્યારે જ તે સર્વ પદાર્થોમાં વૈરાગ્યવાળો થાય છે, અથવા ત્યારપછી પણ ઘણા જન્મોએ સર્વ પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય (ઉત્પન્ન થાય છે). ‘બ્રહ્મલોક સુધીના (સર્વ પદાર્થોમાં)’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે ક્રમથી થતી મુક્તિમાં પણ વૈરાગ્ય (જરુરી છે). તેમાં પણ સદાનું મનન સાધન છે, કારણ કે બહારના પદાર્થો દૂર થવાનું જરુરી છે. 27.

એવી રીતે ઘણાં જન્મો થતાં, મારો ભક્ત થાય છે. પછી પુરુષાર્થ જાણે છે. જ્યાં સુધી ભગવાનમાં ભક્તિ થતી નથી, ત્યાં સુધી પુરુષાર્થ કયો તે જ જાણતો નથી. (ભક્તિ થયા) પછી ભગવાન જ ઉત્તમ પુરુષાર્થ છે એવું જ્ઞાન થતાં, ભગવાનની ઘણી કૃપા થાય છે, ત્યારે વૈકુંઠ પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે તે જ સંપૂર્ણ કલ્યાણરૂપ છે. ‘પોતાનું’ એટલે ભગવાનનું અને જીવનું પણ ઉત્તમ પ્રકારે સ્થાન થએલું છે, કેમકે (ત્યાં) સર્વ આત્મારૂપ હોવાથી અને (તેવું) જણાતું હોવાથી, ત્યાંજ પુરુષ ‘કેવલ’ થાય છે, કારણ કે તે જ મારું સ્થાન છે. જે મારાં સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે, તે ‘અઞ્જસા’ એટલે સહેલાઈથી, ‘અહિં’ આ દેહમાં જ હું જ બને છે (બ્રહ્મરૂપ થાય છે), પરંતુ (તેને) બ્રહ્માંડનો ભેદ કરવો વિગેરેની જરુર (રહેતી) નથી.

વૈકુંઠ અથવા ભગવાન્ ઉત્તમ પુરુષાર્થ હોવાનું બીજાં શાસ્ત્રોથી અને તર્કથી વિરુદ્ધ જણાતું હોવાથી (એ વિષયમાં) ઘણાએ પ્રકારનો સંદેહ છે. (તે સંદેહ) જ્યારે તે પોતે (ત્યાં તે સ્થાનને) જુએ છે ત્યારે દૂર થતો હોવાથી ‘પોતાની દૃષ્ટિથી સર્વ સંશયનો નાશ કરે છે.’ તે શાસ્ત્રનો અર્થ છે એમ જણાવવા શ્રુતિ અને સૂત્રોએ જણાવેલ શાસ્ત્રનું પરિણામ ‘જે ધામમાં જઈને તે પાછો આવતો નથી’ શબ્દોથી કહેલું છે, અને ‘શબ્દને લીધે પાછો ફરતો નથી’ (બ્ર.સૂ. 4।22) સૂત્ર પ્રમાણે તે પાછો ફરતો નથી. ત્યાં જ ત્રણ વેદો અને શાસ્ત્ર સમાપ્ત થાય છે, કારણ કે મારાં સ્થાનમાં જઈ મારો (ભક્ત) પાછો ફરતો નથી જ, અને યોગી ‘લિંગાદ્વિનિર્ગમે’ લિંગશરીર અદૃશ્ય થતાં, અથવા લિંગ શરીરનો નાશ થતાં પાછો ફરતો નથી. 28.29.

1.અહિં ‘ત્યારપછી’ અધ્યાહાર્ય છે. (પ્ર)

‘કલ્યાણ (પ્રાપ્ત) થવામાં ઘણાં વિઘ્નો હોય છે’ એ સ્મૃતિ પ્રમાણે છેવટના જન્મમાં યોગીને ઘણાં વિઘ્નો થવાનું સંભવે છે. જો તે વિઘ્નોથી પરાભવ ન પામે, તો કાલનું ઉલ્લંઘન કરીને ત્યાં જાય છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યદા ન યોગોપચિતાસુ ચેતો માયાસુ સિદ્ધસ્ય વિષજ્જતેઽઙ્ગ॥
અનન્યહેતુષ્વથ મે ગતિ: સ્યાદાત્યન્તિકી યત્ર ન મૃત્યુહાસ:॥30॥

જ્યારે સિદ્ધનું ચિત્ત યોગે આણી આપેલી, બીજા કોઈ કારણ વિનાની માયાઓમાં ખરેખર આસક્ત થતું નથી, ત્યારપછી તે જ્યાં મૃત્યુનો ગર્વ રહેતો નથી તેવી મારી છેવટની ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. 30.

યોગે ‘ઉપનીતાસુ’ સમીપ આણી આપેલી અણિમા વિગેરે માયાઓમાં જ્યારે સિદ્ધનું ચિત્ત આસક્ત થતું નથી, ‘અનન્યહેતુષુ’ એટલે યોગ1 સિવાયનું બીજું કારણ જેમાં નથી (તેવી માયાઓમાં ચિત્ત આસક્ત થતું નથી.) આથી માયાઓ (સિદ્ધિઓ) વિના પ્રયાસે પ્રાપ્ત થવાનું કહેલું છે. ત્યારે જ મારી વૈકુંઠ નામની ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. સંબંધવાળા બ્રાહ્મણને જમાડેલ હોય તેની પેઠે2 બીજાં ફલ સાથે મુખ્ય ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. સિદ્ધિઓ આવેલી હોય છતાં પણ ચિત્ત (તેઓમાં) ન જાય, ‘અથ’ ત્યારપછી જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો કે ભગવાનની ઘણા પ્રકારની-સગુણ પણ-ગતિ થાય છે, છતાં પણ આ છેવટની છે, કે જે ફલમાં મૃત્યુનો ગર્વ રહેતો નથી, કારણ કે મૃત્યુ સર્વ પ્રકારથી ફલ સાધન પ્રમેય અને પ્રમાણથી ભમાવીને (પુરુષને) પોતાને વશ કરે છે. તે (મૃત્યુ)નો જો બધોએ પ્રયાસ વ્યર્થ થાય, તો (તેનો) ગર્વ જતો રહે. પછી જ્યાં1 મૃત્યુનો ‘હાસ:’ ગર્વ રહેતો નથી (ત્યાં જાય છે) એવો (અર્થ છે). તેથી જ આ વિષયમાં ભૂલ ન કરવી. જે કોઈ શાસ્ત્રમાં મતમાં અથવા સાધનોમાં કોઈપણ સમયે પ્રાણીને મૃત્યુ થાય છે, તે જ ખોટું શાસ્ત્ર અને (ખોટું) સાધન છે. આ જ પ્રમાણ (પરીક્ષા) છે, એવો ભાવ છે. 30.

1...1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

2.જેમ પહેલાં સંબંધમાં આવેલા બ્રાહ્મણને જમાડવાથી મુખ્ય ફલ થતું નથી, પરંતુ બીજું ફલ થાય તેમ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના સત્તાવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

ઉ

॥ અધ્યાય અઠ્ઠાવીસમો ॥

चित्तं चेद्भगवत्स्पृष्टं भक्तिज्ञानविरक्तिभि:॥
तदा शुद्धं स्वसम्बन्धिपुरुषं गमयेत्फलम् ॥1॥

ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી ચિત્ત જો ભગવાનના સંબંધમાં આવે, તો શુદ્ધ થઈ પોતાના સંબંધવાળા પુરુષને ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે.1 કા.1.

योगेनापि भवेच्छुद्धमिति योगो निरूप्यते॥
अष्टाविंशे ध्यानयुक्त: सर्वसाधनसंयुत:॥2॥

યોગથી પણ (ચિત્ત) શુદ્ધ થાય છે2. તેથી અઠ્ઠાવીસમા (અધ્યાય)માં ધ્યાન સાથેનો3 યોગ સર્વ સાધનો સહિત જણાવવામાં આવે છે. કા.2.

यत्रैव भगवद्वेशस्तत्प्रमाणादिकं भवेत्॥
स्वत: शुद्धो हरेर्नान्य: स्वाध्याय इव सर्वथा॥3॥

જેમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે, તે પ્રમાણ વિગેરે4 થાય છે. હરિથી બીજો (કોઈ) સંપૂર્ણ રીતે પોતાથી શુદ્ધ નથી5. વેદની પેઠે (યોગ પણ ભગવાનના સંબંધથી શુદ્ધ થાય છે). કા.3.

1.તલવકારશ્રુતિ-‘મન બે પ્રકારનું કહેલું છે, શુદ્ધ અને વળી અશુદ્ધ. અશુદ્ધ (મન)માં કામના અને સંકલ્પો હોય છે. શુદ્ધ કામરહિત છે.’-માં નિષ્કામ હોવું એ શુદ્ધ મનનું લક્ષણ કહેલું છે. ચિત્ત નિશ્ચયરૂપ છે. તેથી ભક્તિ વિગેરે ત્રણ સાધનોથી જો ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય, તો ચિત્તને તેમનો સંબંધ થાય છે, અને તે કામરહિત થઈ શુદ્ધ થાય છે. તે શુદ્ધ ચિત્ત પોતાના સંબંધવાળા પુરુષને ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ માટે ગયા ત્રણ (25 થી 27) અધ્યાયોમાં ભક્તિ વિગેરે સાધનો કહેલાં છે. (પ્ર)
2.જેમ ભક્તિ વિગેરે સાધનોથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, તેમ યોગથી પણ શુદ્ધ થતું હોવાથી આ અધ્યાયમાં અંગસહિત યોગ જણાવેલો છે. (પ્ર)
3.‘ભક્તિ વિગેરે ત્રણ સાધનોનું કાર્ય એકલા યોગથી કેમ થાય?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘ધ્યાન સાથેનો’ વિશેષણ યોજેલ છે. ધ્યાનથી ભગવાનનો સંબંધ થાય છે, અને તે સંબંધ પણ શુદ્ધ કરે છે, એવો અર્થ છે. તેથી ચારે સાધનો એક કાર્ય કરનારાં છે, એવી અધ્યાયોની સંગતિ છે. (પ્ર)
4.જે વસ્તુમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે, તે જ પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલરૂપ થાય છે. (પ્ર)
5.નોટ 4 માં કહેલ સિદ્ધાંતનું કારણ અહિં કહેલું છે. ‘આ આત્મા પાપરહિત છે’ એ છાંદોગ્યની શ્રુતિ પ્રમાણે હરિથી બીજો કોઈ સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ નથી. તેથી વેદ પણ ભગવાનના સંબંધને લીધે જે પ્રમાણ વિગેરે સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ છે. જેમ વેદ ભગવાનના સંબંધને લીધે શુદ્ધ છે, તેમ યોગમાં પણ ભગવાનનો આવેશ થતો હોવાથી તે ભગવાનની ભોગ કરવાની સૃષ્ટિમાં પ્રમાણ થઈ સર્વનો પ્રકાશ કરતો હોવાથી બુદ્ધિરૂપ છે, એવી શાસ્ત્રીય (સર્ગ વિષયની) સંગતિ છે. તે જ યોગ ઇન્દ્રિયોના સંયમરૂપ હોવાથી અને (આત્માની) સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર હોવાથી મોક્ષરૂપ છે, એથી મૈત્રેયની કથાની સંગતિ થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

ભક્તિ સાંખ્ય અને જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ફલ સુધી યોગનું નિરૂપણ કરે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

યોગસ્ય લક્ષણં વક્ષ્યે સબીજસ્ય નૃપાત્મજે॥
મનો યેનૈવ વિધિના પ્રસન્નં યાતિ સત્પથમ્॥1॥

હે રાજપુત્રિ! બીજ સાથેના યોગનું લક્ષણ હું કહીશ, જેનાં આચરણથી જ મન પ્રસન્ન થઈ સન્માર્ગે જાય છે. 1.

યોગો ઘણા પ્રકારના1 છે. ધ્યાન સાથેનો (યોગ) પણ (1)બીજ સાથેનો અને (2)બીજ રહિત એવા બે પ્રકારનો છે. ધ્યાન સાથેનો પણ જાતજાતના પદાર્થોનાં ધ્યાનને લીધે અનેક પ્રકારનો છે. તે પૈકી ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં આવે, ત્યારે જ ચિત્ત સન્માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે પોતાના દેવમાં જ (ચિત્ત પ્રવેશે ત્યારે તેમની) કૃપા થાય છે. તે (અર્થ) ‘બીજ

સાથેના યોગનું લક્ષણ હું કહીશ' શબ્દોથી કહેલો છે. બીજ રહિત યોગ તો ગીતામાં '(ચંચલ અને અસ્થિર મન) જ્યાંજ્યાં બહાર જાય છે' (ભ.ગી. 6।) શ્લોકથી (આરંભી) કહેલો છે. બીજ સાથેનો તો જેમનું ધ્યાન ધરવાનું છે તે સાથેનો છે. વળી આ (યોગ) સહેલાઈથી જાણી શકાય તેવો છે, કારણ કે તું રાજપુત્રી છે. જે (તે) યોગનાં આચરણથી જ મન તરત જ પ્રસન્ન થઈ સન્માર્ગે જાય છે. તેવી પ્રસન્નતા પોતાના દેવમાં આસક્તિ થવાથી થાય છે, ત્યારે જ તે સન્માર્ગે જાય છે. (સન્માર્ગ એટલે) સત્પુરુષનો, આત્માનો અથવા ભગવાનનો માર્ગ, અથવા વેદમાં કહેલો (માર્ગ). 1.

1.સિદ્ધિ, ઉપસિદ્ધિ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારાં ફલથી, અને બીજ સાથેના તથા બીજરહિત એવાં સાધનથી અનેક પ્રકારના છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેના યમનિયમ પ્રકારનાં પચીસ સાધનો ખીચડો કરીને (ભેળસેળ થયેલાં) કહે છે. બધાં તત્ત્વોને વશ કરવા માટે તેટલાં સાધનો છે, અને એક સાધનથી એક તત્ત્વ વશ થતું ન હોવાથી, બીજાં સાધનો પણ કહેલાં છે.1:

स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम्॥
दैवाल्लब्धेन सन्तोष आत्मविच्चरणार्चनम्॥2॥

શક્તિ પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરવું, અને વિધર્મથી દૂર રહેવું, દૈવથી પ્રાપ્ત થાય તેથી સંતોષ રાખવો, આત્મજ્ઞાનીઓનાં ચરણની પૂજા કરવી. 2.

1.'સ્વધર્મો' એટલે વર્ણ અને આશ્રમના અધિકાર પ્રમાણે આચરણ કરવું, પરંતુ શક્તિ હોવા છતાં (તેમને) ઓછાં ન કરવા. શાસ્ત્ર પણ 'જે (કરવા)ની શક્તિ હોય તે કરવું' એમ કહે છે, અને 2.વિધર્મથી દૂર રહેવું એ બીજું સાધન છે. જેથી ધર્મનો પ્રતિબંધ થાય, જે કરવામાં આવતાં પોતાના ધર્મનો પ્રતિબંધ થાય તે વિધર્મ. પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે તેનો2 નિર્ણય કરવો. જેમકે:જ્યાંસુધી3 આ દેહ4 છે, ત્યાંસુધી વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મો જ સ્વધર્મો છે. ભગવાન્ સંબંધી ધર્મો પણ વિધર્મ છે, અથવા બીજાના ધર્મો છે, પરંતુ જ્યારે પોતે દેહથી જુદો જીવ છે એમ જાણે, ત્યારે (ભગવાનનું) દાસ્ય સ્વધર્મ છે, બીજા વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મો પણ પરધર્મો છે3. વળી જ્યારે ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરે, ત્યારે જેમ ઋષભ વિગેરે પેઠે ગાયો પેઠે ભમવું વિગેરે સ્વધર્મો છે, બીજા પરધર્મો છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી પરધર્મ વિગેરે5 ચારેનો સમાવેશ કરેલો છે6. વળી આણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું હોવાથી, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ભગવાનની પ્રેરણાથી, અથવા પોતાનાં જ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનનો વિરોધ ન હોય ત્યારે શરીરની શક્તિથી6 બંને7 પ્રકારના સ્વધર્મો આચરવા, પરંતુ એકનો વિરોધ થાય તેવા (આચરવા) નહિ. 3.'દૈવથી પ્રાપ્ત થાય તેથી સંતોષ રાખવો' એ ત્રીજું સાધન છે. 'દૈવથી' શબ્દથી અવશ્ય પ્રાપ્તિ થવાનું સૂચવેલું છે, અથવા (તે શબ્દથી) એમ જાણવું કે પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે મોટા સર્પની પેઠે (પ્રાપ્ત કરવાનો) પ્રયત્ન કર્યા વિના પણ સંતોષ રાખવો, કારણ કે 'બીજા માર્ગોથી8' એમ કહેલું છે. 4.આત્મ-જ્ઞાનીઓનાં 'ચરણાર્ચનં' ચરણોની સેવા, દાસ્ય

એવો અર્થ છે અને તેવો આત્મજ્ઞાની છે એમ (તેઓને) ખળભળાટ વિગેરે થતાં નથી વિગેરે (સાધનો)થી જાણવું. 2.

1.એકએક તત્ત્વ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ કહેલાં છે. (પ્ર)

2.'તેનો' એટલે વિધર્મનો. (પ્ર)

3...3.આ ભાગથી જૂદાજૂદા અધિકારો સ્પષ્ટ કરેલા છે. (પ્ર)

4.'આ દેહ છે' એટલે 'મિથ્યાજ્ઞાનના' દૃઢ અભ્યાસને લીધે દેહ આત્મા જણાય છે. (પ્ર)

5.સાતમા સ્કંધમાં કહેલા પરધર્મ આભાસધર્મ, ઉપધર્મ અને છલધર્મ એ ચાર. (પ્ર) 7।।।

6...6.આ ભાગથી 'શક્તિપ્રમાણે' શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (પ્ર)

7.'બંને પ્રકારના' એટલે વર્ણાશ્રમધર્મના અને જ્ઞાનરૂપ ધર્મના.(પ્ર)

8.આગળ શ્લોકમાં 7માં કહેલું છે. (પ્ર)

ગ્રામ્યધર્મનિવૃત્તિશ્ચ મોક્ષધર્મરતિસ્તથા॥
મિતમેધ્યાશનં શશ્વદ્વિવિક્તક્ષેમસેવનમ્॥3॥

અને ગ્રામ્ય ધર્મોથી દૂર રહેવું, તેમજ મોક્ષધર્મોમાં પ્રીતિ રાખવી, સદા થોડું પવિત્ર ભોજન કરવું, એકાંત અને નિર્ભય સ્થાનમાં રહેવું. 3.

(5)'ગ્રામ્ય ધર્મો' એટલે લૌકિક ધર્મો, અથવા ઇન્દ્રિયોના 'ગ્રામ' સમૂહવાળા (ધર્મો) ગ્રામ્યધર્મો છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) સ્વધર્મો પણ જો ગ્રામ્યધર્મો હોય તોતો (તેમને) તજવા. (6)અહિંસા વિગેરે મોક્ષધર્મો છે, તેઓમાં પ્રીતિ રાખવી. 'તેમજ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) આ પણ ગ્રામ્ય ધર્મોથી દૂર રહેવાની પેઠે સાધન છે. (આ) પરધર્મ તરીકે અધર્મ હોવાની શંકા થાય, તેથી એમ કહેલું છે. (7)'મિતં' થોડું અને 'મેધ્યં' પવિત્ર 'અશનં' ભોજન કરવું. 'શશ્વત્' એટલે સદા. 'મિતમેધ્યસ્યાદનમ્' 'થોડું અને પવિત્ર હોય તે ખાવું' એવો પાઠ હોય ત્યારે ચાવવા યોગ્ય ફલ વિગેરે ખાવાં, એમ કહેલું થાય છે. (8)'વિવિક્તસ્ય' એકાંત 'ક્ષેમસ્ય' નિર્ભય સ્થાનમાં રહેવું. તેવા પ્રદેશમાં તે દેશને શુદ્ધ કરતાં રહ્યાં જ કરવું, એવો અર્થ છે. 3.

અહિંસા સત્યમસ્તેયં યાવદર્થપરિગ્રહ:॥
બ્રહ્મચર્યં તપ: શૌચં સ્વાધ્યાય: પુરુષાર્ચનમ્॥4॥

અહિંસા પાળવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, જરુર હોય તેટલું જ ગ્રહણ કરવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, તપ કરવું, પવિત્રપણું સાચવવું, વેદનું અધ્યયન કરવું, ભગવાનની પૂજા કરવી. 4.

(9)'અહિંસા' એટલે સર્વ (કોઈપણ) પ્રાણીનો કાયા વાણી અને મનથી દ્રોહ ન કરવો તે. (ભીખ) ન માગવાના (વ્રત)થી પણ થોડો દ્રોહ1 થાય છે એમ કેટલાક કહે છે, તેથી જ્યાં ઓળખાયેલા2 હોઈએ ત્યાં રહેવું નહિ એવો (અર્થ છે). (1)'સત્ય' એટલે જેવું હોય તેવું બોલવું. (11)ચોરી ન કરવી, બીજાની મિલ્કત લેવી નહિ. (1)જેટલા પદાર્થથી યોગ આચરી શકાય તેટલો જ લેવો. (1)આઠ અંગોવાળું બ્રહ્મચર્ય (પાળવું). (1)(દેહને) કષ્ટ

આપવું વિગેરે તપ (કરવું). (15) ‘પવિત્રપણું સાચવવું’ એટલે અંદરની અને બહારની શુદ્ધિનાં સાધનો કરવાં. (16) ‘સ્વાધ્યાય:’ વેદનું અધ્યયન કરવું. (17)‘પુરુષાર્ચનં’ ભગવાનની સેવા કરવી. 4.

1.(ભીખ) માગતા નથી એવી (આપણી) પ્રસિદ્ધિ થાય, ત્યારે લોક બીજાને તજી (આપણને) દાન કરે, એટલે બીજાનો ધંધો પડી ભાંગવાથી થોડો દ્રોહ થાય, એવા અર્થ છે. (પ્ર)

2.‘આ ભીખ માગતો નથી’ એમ જ્યાં પ્રસિદ્ધ થયાં હોઈએ, એવો અર્થ જણાય છે. (પ્ર)

મૌનં સદાસનજય: સ્થૈર્યં પ્રાણજય: શનૈ:॥
પ્રત્યાહારશ્ચેન્દ્રિયાણાં વિષયાન્મનસા હૃદિ॥5॥

મૌન પાળવું, સદા આસનનો જય કરવો, સ્થિરતા રાખવી, ધીરેધીરે પ્રાણનો જય કરવો અને મન સાથે ઇન્દ્રિયોને વિષયમાંથી ખેંચી હૃદયમાં રાખવી.5.

(18)‘મૌન પાળવું’ એટલે મનુષ્યો સાથે ભાષણ ન કરવું, અથવા નિરર્થક વાતચિતનો ત્યાગ કરવો. (19)જેમ કોઈ પણ સમયે ચિત્ત પરાધીન ન થાય તેમ સદા આસનનો સર્વ તરફથી જય કરવો. (20)‘સ્થિરપણું’ એટલે એક (સ્થલ)માં સ્થિતિ કરવી. ચંચલપણું ન રાખવું. (21)ધીરેધીરે પ્રાણાયામ વિગેરેથી પ્રાણનો જય કરવો, અને (22)ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચવી, બલપૂર્વક પાછી વાળવી, અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી (તેમના ઉપર) જય (મેળવવો). મોહ કરનાર વિષયમાંથી (પાછી વાળવી). મન સાથે ઇન્દ્રિયોને (પાછી વાળવી), અથવા (ઇન્દ્રિયોને) પાછી વાળવામાં મન સાધન1 છે. પાછી વાળેલી (ઇન્દ્રિયો)ને હૃદયમાં રાખવી. આ એક સાધન છે. 50.

1.‘મનસા’ એટલે મનથી (પાછી વાળવી), એવો અર્થ લેતાં મન સાધન થાય છે.

ધિષ્ણ્યાનામેકદેશેન મનસા પ્રાણધારણમ્॥
વૈકુણ્ઠલીલાભિધ્યાનં સમાધાનં તથાઽઽત્મન:॥6॥

સ્થાનોમાંના એક પ્રદેશમાં મનથી પ્રાણોને ધારણ કરવા, ભગવાનની લીલાઓનું ધ્યાન કરવું, અને વળી અંત:કરણનું સમાધાન કરવું. 6.

(23)‘ધિષ્ણ્યાનાં’ નાભિ વિગેરે સ્થાનોમાંના એક પ્રદેશથી, (એટલે) સર્વ સ્થાનોમાંથી પ્રાણોને ખેંચી ક્યાંક હૃદય વિગેરે સ્થાનમાં એક પ્રદેશથી મન સાથે પ્રાણોને ધારણ કરવા. ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો વિગેરેમાં પણ મનને કામે લગાડવું, પ્રાણાયામ વિગેરેમાં પણ મનને (કામે લગાડવું). અથવા (‘એકદેશેન’ શબ્દનો અર્થ) એક પ્રદેશમાં (કરવો), સાતમી વિભક્તિના અર્થમાં ત્રીજી મૂકેલી (ગણવી). (24)‘વૈકુણ્ઠસ્ય’ ભગવાનની લીલાઓનું ધ્યાન કરવું, (25)સર્વ સ્થિતિઓમાં વ્યગ્રપણું ન હોય એ અંત:કરણનું સમાધાન. આ પોતાના સિદ્ધાંતમાં કહેલાં સાધનો છે, બીજાં બીજાના મતોમાં પ્રસિદ્ધ (સાધનો) છે. 6.

એતૈરન્યૈશ્ચ પથિભિર્મનો દુષ્ટમસત્પથે॥
બુદ્ધ્યા યુઞ્જીત શનકૈર્જિતપ્રાણો હ્યતન્દ્રિત:॥7॥

પ્રાણનો જય કરી, આળસ ન રાખતાં લૌકિક માર્ગે (જતાં) દુષ્ટ મનને આ અને બીજા માર્ગોથી બુદ્ધિ સાથે ધીરેધીરે યોજવું. 7.

બધાએ 'પથિભિ:' માર્ગોથી 'અસત્પથે' લૌકિક માર્ગે (જતાં) દુષ્ટ મનને બુદ્ધિ સાથે યોજવું, લૌકિક માર્ગનો ત્યાગ કરાવી, આત્માનો ભેદ જાણનારી બુદ્ધિ સાથે યોજવું. આ(મ કરવા)માં બલ ન કરવું, નહિતો મન મલિન થાય, તેથી 'ધીરે ધીરે' એમ કહેલું છે. વળી જેના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે તેવા પ્રાણો અને ઇન્દ્રિયો માટે સદા પ્રયાસ કરવાનો છે. 7.

એવી રીતે ઘણા જન્મો સુધી થએલાં, કટકેકટકે કરેલાં સાધનોથી જ્યારે મન ઇન્દ્રિયો પ્રાણો અને દેહ (યોગ માટે) તૈયાર થાય, ત્યારે ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવા યોગ માટે તેમનો ઉપયોગ કરવો એમ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે:

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય વિજિતાસન આસનમ્॥
તસ્મિન્સ્વસ્તિકમાસીન ઋજુકાય: સમભ્યસેત્॥8॥

આસનમાં કુશલતા પ્રાપ્ત કરેલાએ પવિત્ર દેશમાં આસન સ્થાપી, તેની ઉપર કાયા સીધી રાખી સ્વસ્તિક (આસનથી) બેસી (યોગનો) અભ્યાસ કરવો. 8.

ઉપર કહેલા યમો અને નિયમો જ ઘણા પ્રકારે ફરીફરી આચરવામાં આવ્યા. હવે આ શ્લોકમાં 'આસન' કહે છે. કેશ કીડા હાડકાં વિગેરે જ્યાં ન હોય તેવા ગંગાનું તીર વિગેરે પ્રદેશમાં, વસ્ત્ર મૃગચર્મ અથવા કુશરૂપ આસન સ્થાપી, અભ્યાસથી આસનમાં કુશલતા પ્રાપ્ત કરવી. બધાંએ આસનો ત્યાં શીખવાં. જ્યારે આસનમાં કુશલતા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તે આસન ઉપર સ્વસ્તિક આસનથી બેસી, કાયા સીધી રાખી, યોગનો અભ્યાસ કરવો. જેટલા જીવો ઉત્પન્ન થએલા છે, તેટલાં આસનો છે, તે પૈકી સ્વસ્તિક અને પદ્માસન ઉત્તમ છે. તેમાંનું સ્વસ્તિક આસન કરીને, પ્રાણોની સીધી ગતિ થાય તે માટે કાયા સીધી રાખી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો. 8.

પ્રાણસ્ય શોધયેન્માર્ગં પૂરકુમ્ભકરેચકૈ:॥
પ્રતિકૂલેન વા ચિત્તં યથા સ્થિરમચઞ્ચલમ્॥9॥

પૂર, કુંભક અને રેચકથી અથવા ઉલટા પ્રકારે, જેમ ચિત્ત સ્થિર અને ચંચલપણાંરહિત થાય, તેમ પ્રાણના માર્ગને શુદ્ધ કરવો. 9.

તે અભ્યાસ (કરતાં) જ પ્રાણનો માર્ગ શુદ્ધ કરવો. ભૌતિક નાડીઓ મેલ વિગેરેથી ભરપૂર રહેલી હોય છે, તેમને પૂર કુંભક અને રેચકથી શુદ્ધ કરવી. તેઓમાં વાયુ ભરી, (તેને) રોકી રાખી કુંભકથી નાડીઓ શુદ્ધ કરી, (તેમને) ઉત્કૃષ્ટ બનાવી, તેમાંથી મલ અને વાયુ બહાર કાઢવો. એવી રીતે વારંવાર (વાયુ) ભરીને વિગેરે (સાધન)થી પ્રાણના માર્ગને શુદ્ધ કરવો. અથવા કુંભક વિગેરે જૂદાજૂદા પ્રકારના પ્રાણાયામોથી (તેમને) શુદ્ધ કરવી. અથવા ઉલટા પ્રકારે એટલે રેચક પૂર અને કુંભકથી શુદ્ધ કરવી. બહુ (કહેવા)નું શું પ્રયોજન? જે પ્રકારે ચિત્ત ચંચલપણાંનો ત્યાગ કરી સ્થિર થાય, તે પ્રકારે પ્રાણનાં માર્ગને શુદ્ધ કરવો. પ્રાણાયામ

વિગેરેથી શુદ્ધ કરવો, બીજા પ્રકારે1 શુદ્ધ ન કરવો, કારણ કે (તે પ્રકારો) શાસ્ત્રમાં કહેલા ન હોવાથી તેમનાથી ચિત્ત શુદ્ધ થતું નથી2. 9.

1.જમણાં નસ્કોરાંને બંધ કરી, ડાબાં નસ્કોરાંથી શ્વાસ લેવો તે 'પૂર' અથવા 'પૂરક'. મુખ અને બંને નસ્કોરાં બંધ રાખી શ્વાસને (દેહમાં) રોકી રાખવો તે 'કુંભક', અને શ્વાસ બહાર કાઢવો તે 'રેચક'. 'બીજા પ્રકારે' એટલે (ગો)મૂત્ર વિગેરેનું પાન કરી. (પ્ર).

2.ગોમૂત્રના પાનથી નાડીઓ શુદ્ધ થાય, છતાં ચિત્ત શુદ્ધ થતું નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

મનોઽચિરાત્સ્યાદ્વિરજં જિતશ્વાસસ્ય યોગિન:॥
વાય્વગ્નિભ્યાં યથા લોહં ધ્માતં ત્યજતિ વૈ મલમ્॥10॥

વાયુ અને અગ્નિથી ધમી તપાવેલી ધાતુ જેમ મેલ તજે છે તેમ જેણે પ્રાણવાયુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે તેવા યોગીનું મન તરત શુદ્ધ થાય છે. 10.

એમ કરવામાં આવે, ત્યારે જેણે પ્રાણવાયુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે તેવા યોગીનું મન તરત શુદ્ધ થાય છે. 'પ્રાણાયામ (કરવા)થી મન શુદ્ધ કેવી રીતે થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં ઉત્તરાર્ધથી દૃષ્ટાંતથી ઉત્તર આપે છે. જેમ સુવર્ણ વિગેરે ધાતુ વાયુ અને અગ્નિથી ધમી તપાવેલી હોય ત્યારે મેલ તજે છે, તેમ પ્રાણાયામથી અને તેનાથી થતા ગુણથી, જણાય અને ન જણાય તેવા ઉપાયોથી મન મેલ તજે છે. 10.

નીચેના શ્લોકમાં સર્વ દોષો દૂર કરવાના પ્રકારો કહે છે:

પ્રાણાયામૈર્દહેદ્દોષાન્ ધારણાભિશ્ચ કિલ્બિષાન્॥
પ્રત્યાહારેણ સંસર્ગાન્ ધ્યાનેનાનીશ્વરાન્ ગુણાન્॥11॥

પ્રાણાયામોથી દોષોને બાળવા, અને ધારણાઓથી પાપોને, પ્રત્યાહારથી સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થએલા (દોષો)ને, (અને) ધ્યાનથી સંસારીપણું કરાવનાર ગુણોને બાળવા. 11.

'દોષો' એટલે પાપો, અથવા વાત વિગેરેથી ઉત્પન્ન થએલા દોષોને પ્રાણાયામોથી1 દૂર કરવા. 'ધારણાઓથી' ભગવાનની મૂર્તિનાં ચિંતનોથી 'પાપોને' એટલે વાસના સાથેનાં મોટાં પાપોને બાળવાં. પ્રત્યાહારથી સંસર્ગથી થએલા ઇન્દ્રિયોનાં દોષોને બાળવા, અને વળી ધ્યાનથી 'અનીશ્વરાન્' સંસારીપણું પ્રાપ્ત કરાવનારા અજ્ઞાન વિગેરે (દોષો)ને બાળવા. તે પૈકી બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત કરાવનારાં
કર્મો જે સંસારની અવસ્થામાં ગુણો છે, તેમને પણ ભગવાનનું ધ્યાન બાળે છે. 11.

1.યોગનાં આઠ અંગો છે. (1।યમ અને નિયમ એ બે શ્લોક 2। થી કહ્યા. (3)આસન શ્લો.8 માં કહ્યું. (4)પ્રાણાયામ શ્લો.9।। માં કહ્યું. (5)ધારણાનો અર્થ સુબોધિનીમાં જ કહેલો છે. આ શ્લોકથી 19મા શ્લોક સુધી તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. (6)પ્રત્યાહાર એટલે ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી વાળવી તે. (7)'ધ્યાન' એટલે ભગવાનની મૂર્તિમાં ચિત્ત સ્થિર કરવું તે. ધ્યાનનું નિરૂપણ શ્લો. 20 થી 33 સુધી છે. (8)સમાધિ શ્લો. 35। માં કહેલી છે. પ્રત્યાહાર આ શ્લોકમાં કહેલો છે.

યદા મન: સ્વં વિરજં યોગેન સુસમાહિતમ્॥

કાષ્ઠાં ભગવતો ધ્યાયેત્ સ્વનાસાગ્રાવલોકન:॥12॥

જ્યારે પોતાનું મન શુદ્ધ અને યોગથી સારી રીતે સ્થિર થાય, ત્યારે પોતાનાં નાકનાં ટેરવાં ઉપર દૃષ્ટિ રાખી, ભગવાનના પ્રદેશનું ધ્યાન કરવું. 12.

એમ કરતાં જ્યારે પોતાનું મન શુદ્ધ થાય, અને યોગથી સારી રીતે સ્થિર થાય, ત્યારે જ પોતાનાં નાકનાં ટેરવાં ઉપર દૃષ્ટિ છે જેની તેવા થઈ, ભગવાનના પ્રદેશ વૈકુંઠનું અથવા હૃદયનું અથવા હૃદયમાં વૈકુંઠનું ધ્યાન કરવું. તેમ કરવામાં (નાકનાં ટેરવાં ઉપર દૃષ્ટિ રાખવામાં) ન આવે, તો ચંચલ દૃષ્ટિ મનમાં વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરે, અને નયન બંધ થાય ત્યારે નિદ્રા ઉત્પન્ન કરે). 12.

તેમાં ભગવાનનું ધ્યાન ધરવું એમ કહેશે1. 'ભગવાન્ કોણ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી પુરુષોત્તમનું આ સ્વરૂપ છે એમ જાણી, મનથી તે સ્વરૂપની કલ્પના કરી, સદા (તેનું) ચિંતન કરવાનું હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી, ભગવાન્ છ ગુણોવાળા હોવાથી છ (શ્લોકો)થી તે સ્વરૂપનું કલ્પના કરવા માટે વર્ણન કરે છે:

પ્રસન્નવદનામ્ભોજં પદ્મગર્ભારુણેક્ષણમ્॥
નીલોત્પલદલશ્યામં શંખચક્રગદાધરમ્॥13॥

પ્રસન્ન મુખકમલવાળા, કમલના અંદરના ભાગ જેવાં લાલ લોચનવાળા, શ્યામ કમલના પત્ર જેવા શ્યામ, શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનાર (દેવનું ધ્યાન કરવું શ્લો.18). 13.

1.પ્રસન્ન છે મુખકમલ જેમનું તેવા. પ્રસન્નતા વર આપવા માટે (રહેલી) છે. દૃષ્ટિથી જ સંતોષ ઉત્પન્ન કરવા માટે, અને રસ (આપવા) માટે કમલરૂપ છે. 2.કમલના અંદરના ભાગમાં રહેલ કળીના જેવા લાલરંગનાં છે લોચનો જેમનાં તેવા. તેમાં પણ પ્રસન્નતા, દોષ દૂર કરવાનું અને યોગની સિદ્ધિ સૂચવેલાં2 છે. 3.શ્યામ કમલનાં પત્ર જેવા શ્યામ. (આ વિશેષણથી) સૌંદર્ય, અને શુદ્ધિ, ઉગ્રપણું વિગેરે ન હોવાનું, અને શૃંગારરસનું સ્વરૂપ સૂચવેલ છે. 4.'શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનાર' વિશેષણથી (અનુક્રમે) જલ તેજ અને વાયુની શુદ્ધિ અને નિર્દોષપણાં માટે શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરેલાં હોવાનું (કહેલું છે). 13.

1.આગળ શ્લો. 18માં કહેશે.

2.'કમલના અંદરના ભાગ' શબ્દથી (આ ગુણો) સૂચવેલાં છે. (પ્ર)

લસત્પંકજકિઞ્જલ્કપીતકૌશેયવાસસમ્॥
શ્રીવત્સવક્ષસં ભ્રાજત્કૌસ્તુભામુક્તકધરમ્॥14॥

પ્રકાશતા કલમના તંતુઓ જેવાં પીળાં રેશમી વસ્ત્રોવાળા, છાતી ઉપર શ્રીવત્સવાળા, પ્રકાશતા કૌસ્તુભે જેમના કંઠને (કોઈ સમયે) તજેલ નથી તેવા (દેવનું ધ્યાન કરવું શ્લો. 18). 14.

પ્રકાશતા કમલના તંતુઓ હોય તેમ છેડા ઉપર મોતીથી ગૂંથાએલ, કોર ઉપર પહેરવા માટે યોગ્ય થાય તે માટે ઉત્તમ કેસરથી સહેજ લાલ કરેલું જે પીતાંબર, તે પણ 'કૌશેયં' રેશમનું બનેલું સર્વ દેવવાળું વસ્ત્ર છે જેમનું તેવા. ભગવાન્ ત્રણ ભુવનના સારરૂપ છે,

તેમનાં વેદથી ભરપૂર, ગૂઢ રસને ઢાંકનારા, મુક્તોને1, રજોગુણને અને જૂદાજૂદા પ્રકારના સત્ત્વ ગુણોને ગ્રહણ કરી રહેલ પીતાંબરવાળાં સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. 6.શ્રીવત્સ છે છાતી ઉપર જેમની તેવા. જે બ્રહ્માનંદ (શ્રીવત્સ) તે હૃદય ઉપર પ્રકાશે છે. 7.પ્રકાશતા કૌસ્તુભે તજેલ નથી કંઠ જેમનો તેવા. મુક્તો અને ભક્ત જીવો ઘણા પ્રિય હોવાથી ભગવાન્ તેઓને કંઠ ઉપર રાખે છે. 14.

1.મુક્તો એટલે મોતીઓ, અને મુક્ત જીવો. પીતાંબરના છેડા ઉપર મોતી ગૂંથેલા છે તે મુક્તો, કોર ઉપર કેસરથી સહેજ લાલ રંગેલું છે, તે લાલાશ રજોગુણ છે, અને તે રેશમી હોઈ સર્વ દેવોના વાસરૂપ છે, તે દેવો સત્ત્વગુણના જૂદાજૂદા ભેદરૂપ છે. એ ત્રણેને ગ્રહણ કરી પીતાંબર રહેલું છે. પીતાંબર વેદરૂપ છે. તે ગુહ્ય પ્રદેશ (રસ)ને ઢાંકનારું છે; એવો ભાવ જણાય છે.

મત્તદ્વિરેફકલયા પરીતં વનમાલયા॥
પરાર્ધ્યહારવલયકિરીટાઙ્ગદનૂપુરમ્॥15॥

મદવાળા ભમરાઓની પંક્તિવાળી વનમાળાથી વીંટાએલા, ઘણા કિંમતી હાર કડાં મુકુટ બાજુબંધ અને નૂપુરવાળા (દેવનું ધ્યાન કરવું શ્લો. 18). 15.

8.મદવાળા જે 'દ્વિરેફા:' ભમરાઓ, તેઓની 'કલા' પંક્તિ છે જેના ઉપર, તેવી વનમાળાથી 'પરીતં' વીંટાએલા. છ દર્શનોના1 પાર પામેલાઓએ સદા પ્રશંસા કરેલી કીર્તિથી ઘેરાએલા. 9.'પરાર્ધ્યાનિ' ઘણા કિંમતી હાર, કડાં, મુકુટ, બાજુબંધ અને નુપૂર છે જેમનાં તેવા ભગવાનનું ધ્યાન કરવું, કારણ કે ભગવાનના ભક્તો, ભગવાન્ માટે કરેલો પ્રયાસ, ભગવાન્ સંબંધી જ્ઞાન, ભક્તિ અને ગતિ એ પાંચ ભગવાનના સંબંધવાળા છે. 15.

1.ભમરાઓને છ પગો હોવાથી, તેઓને છ દર્શનના પાર પામેલા કહેલા જણાય છે.

કાઞ્ચીગુણોલ્લસચ્છ્રોણિં હૃદયામ્ભોજવિષ્ટરમ્॥
દર્શનીયતમં શાન્તં મનોનયનવર્ધનમ્॥16॥

કાંચીના ગુણથી શોભતા નિતંબવાળા, હૃદયકમલરૂપ સ્થાનવાળા, ઘણાં સુંદર, શાંત, મન અને નયનની વૃદ્ધિ કરનારા (દેવનું ધ્યાન કરવું શ્લો. 18). 16.

10.કાંચી (કંદોરા)ના ગુણથી શોભતા છે નિતંબો જેમના તેવા. પૃથ્વી ઉપર સ્ત્રી અને ધનથી1 સત્ત્વ રજસ્ અને તમોગુણરૂપ સંસાર (થવાનું) ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. 11.પોતાનું ધ્યાન કરનારનું હૃદયકમલ જ છે. 'વિષ્ટરં' સ્થાન(આસન) જેમનું તેવા. આથી એમ જણાવ્યું છે કે સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા ભગવાનનું ધ્યાન કરવું, પરંતુ (હરકોઈ) સ્થાનમાં રહેલા હદવાળા ભગવાનનું ધ્યાન કરવું નહિ. 12.'દર્શનીયતમં' ઘણાં સુંદર, પ્રપંચના સર્વ રસોને ભૂલાવનારા. 13.શાંત. કામ વિગેરે સર્વ દોષોનો નાશ કરનાર જ્ઞાનમય. 14.મન અને નયનની વૃદ્ધિ છે જેમનાથી તેવા. જો મન એકવાર ચિંતન કરે, અથવા (નયન એકવાર) દર્શન કરે, તો ફરી મનમાં ચિંતન જ ઉત્પન્ન કરે અને નયનમાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે. આ વિશેષણથી વિષય(ભગવાનનાં સ્વરૂપ)નાં બલથી પણ ઇન્દ્રિયોને વિષયમાંથી પાછી વાળવાનું પ્રાપ્ત થવાનું અને યોગ અને જ્ઞાન ની વૃદ્ધિ કહેલાં છે. 16.

1.કાંચી સ્ત્રી અને તે સુવર્ણની હોવાથી ધનરૂપ છે. તે બેથી ‘નિતંબ’ શોભે છે આ બેથી સંસાર (પ્રાપ્ત) થવાનું પ્રસિદ્ધ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

અપીચ્યદર્શનં શશ્વત્સર્વલોકનમસ્કૃતમ્॥
સન્તં વયસિ કૈશોરે ભૃત્યાનુગ્રહકાતરમ્॥17॥

જેમનું દર્શન સદા સુંદર છે, જેમને સર્વ લોકે નમસ્કાર કરેલ છે, કિશોર વયમાં રહેલા, સેવકો ઉપર કૃપા કરવા ઉત્સુક (દેવનું ધ્યાન કરવું શ્લો. 18). 17.

15.‘અપીચ્યં’ સુંદર છે દર્શન જેમનું તેવા. (આથી) એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાન્ પોતાની અંદર આસક્તિ રાખવાથી સ્ત્રીઓને પણ મોક્ષ આપનારા છે, દર્શનથી જ પરમાનંદ ઉત્પન્ન કરનારા છે, અને તેમનો અનુભવ આનંદરહિત હોતો નથી. ‘સદા’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) વયમાં વૃદ્ધ થવું વિગેરેથી કોઈ પણ સમયે (તેમનું) દર્શન જૂદા પ્રકારનું (પરમાનંદરહિત) હોતું નથી. 16.‘જેમને સર્વ લોકે નમસ્કાર કરેલ છે’ તેવા. (ભગવાન્) સર્વ પ્રમાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે અને સર્વરૂપ છે. 17.‘કિશોર વયમાં રહેલા’. દશમા વર્ષના આરંભથી સોળમા વર્ષ સુધીની કિશોર અવસ્થા છે. તેટલા સમયમાં રસનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. પછીથી લાવણ્ય ઘટે છે. આથી તે ઉત્તમ દેવ હોવાનું કહેલ છે. 18.સેવકો ઉપર કૃપા કરવા ‘કાતરમ્’ ઉત્સુક. (આથી) ફલ અવશ્ય આપશે (એમ) સૂચવેલું છે. 17.

કીર્તન્યતીર્થયશસં પુણ્યશ્લોકયશસ્કરમ્॥
ધ્યાયેદ્દેવં સમગ્રાંગ યાવન્ન ચ્યવતે મનઃ॥18॥

કીર્તન કરવા યોગ્ય અને તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા, પવિત્ર કીર્તિવાળાઓને યશ પ્રાપ્ત કરાવનાર સર્વ અવયવોવાળા દેવનું-જ્યાંસુધી મન ચળે નહિ ત્યાંસુધી-ધ્યાન કરવું.18.

19.કીર્તન કરવા યોગ્ય અને તીર્થરૂપ છે કીર્તિ જેમની તેવા. ભગવાન્ ઘણા કૃપાળુ છે, કારણ કે તેમણે પોતાની કીર્તિ કીર્તન કરવા યોગ્ય અને તીર્થરૂપ કરેલી છે. લોકમાં પાપનો નાશ કરનારાં તીર્થો છે, પરંતુ તેઓનો સંબંધ આવશ્યક નથી. અમુક વચનવાળાં વાક્યો કીર્તન કરવા યોગ્ય હોય છે. રસના આવેશવાળા બધાએ (તેમનું) કીર્તન કરે છે. સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર અને સર્વ ફલ આપનાર જો સદાના સંબંધવાળું થાય, તો બધાએ કૃતાર્થ થાય, અને (ભગવાનની) કીર્તિ તેવી છે. વળી 20.(ભગવાન્) પોતાના (સેવકો)ને પણ તેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એમ ‘પવિત્ર કીર્તિવાળાઓને યશ પ્રાપ્ત કરાવનાર’ વિશેષણથી કહેલું છે. પવિત્ર ‘શ્લોકાઃ’ કીર્તિ છે જે ભક્તોની, તેઓને પણ (ભગવાન્) પોતાની સમાન કરતા હોવાથી યશ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ રીતે વીસ ગુણોવાળા હરિને અહિં ધ્યાન કરવા યોગ્ય કહેલા છે; કારણ કે આંગળીઓ વીસ છે, (અને) આત્મા એકવીસમો હોવાથી પુરુષ એકવીસમો છે. આ ધ્યાન કરવા યોગ્ય (ભગવાનના) ગુણો વીસ છે, અને ભગવાન્ પોતે એકવીસમા છે. એ પ્રમાણે આવા ભગવાનનું વર્ણન કરીને, ઉત્તરાર્ધથી તેમના પ્રત્યે કરવા યોગ્ય (કાર્ય) કહે છે. એવી રીતે ‘સમગ્રાનમ્’ સર્વ અવયવોથી પૂર્ણ (ભગવાન્)નું ધ્યાન કરવું. જ્યાંસુધી મન એક પણ અવયવને તજે નહિ, (અને) સંપૂર્ણ સ્વરૂપનું ભાન થાય ત્યાંસુધી જ ધ્યાન કરવું, એમ

‘જ્યાંસુધી મન ચળે નહિ ત્યાંસુધી’ શબ્દોથી કહેલું છે. જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ અંગથી ચળે નહિ, ખસી ન જાય, (ત્યાં સુધી ધ્યાન કરવું). મન તો ચંચલ છે, (અને) એકમાં સ્થિર રહેતું નથી, તેથી તેમ કહેલું છે; નહિ તો મુખ્ય યોગમાં તે સદાએ સ્થિર થાય છે. 18.

નીચેના શ્લોકમાં અવસ્થાઓના પ્રકાર કહે છે:

સ્થિતં વ્રજન્તમાસીનં શયાનં વા ગુહાશયમ્॥
પ્રેક્ષણીયેહિતં ધ્યાયેચ્છુદ્ધભાવેન ચેતસા॥19॥

દર્શન કરવા યોગ્ય લીલાવાળા, ઉભેલા, ફરતા, બેઠેલા અથવા પોઢેલા હૃદયમાં રહેલા (ભગવાન્)નું શુદ્ધ પ્રેમવાળા ચિત્તથી ધ્યાન કરવું. 19.

‘સ્થિતં’ ઉભેલાનું, અથવા ફરતાનું, ‘આસીનં’ બેઠેલાનું અથવા સૂતેલાનું ધ્યાન કરવું. ચારે પ્રકારના હૃદયમાં રહેલાનું જ, પોતાના હૃદયમાં જ (ધ્યાન કરવું). સર્વ તરફ જોવા માટે ઉભેલા હોય છે, કાર્ય કરવા માટે ફરે છે, પૂજા ગ્રહણ કરતાં બેસે છે, અને કાર્ય કરીને પોઢે છે. વળી દર્શન કરવા યોગ્ય છે લીલા જેમની તેવા (ભગવાન્ છે). ભગવાનની પેઠે તેમની લીલા પણ દર્શન કરવા યોગ્ય છે. તેથી ભગવાનની ક્રીડા,-બાલકો, ગાયો, ગોપાલો, ગોપીઓ અને બીજાઓ સાથેની જાતજાતની ક્રીડાઓ-નું પણ ધ્યાન કરવું, એમ કહેલું છે. તે ક્રીડાઓમાં જૂદીજૂદીમાં પ્રેમ હોવાથી પોતાની કામનાઓ વિગેરેને લીધે પણ ધ્યાન (થવાનું) સંભવે, તેથી તેમ ન થવા દેવા માટે ‘શુદ્ધ પ્રેમવાળા ચિત્તથી’ એમ કહેલું છે. કામનાઓ વિગેરે સર્વ દોષો વિના શુદ્ધ પ્રેમ છે જે ચિત્તનો, તેવા (ચિત્તથી ધ્યાન કરવું), કારણ કે આ ‘ધારણા’ કહેલી છે. 19.

દરેક અવયવના રસનું જ્ઞાન થાય તે માટે, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ધ્યાનનું નિરૂપણ કરે છે:

તસ્મિંલ્લબ્ધપદં ચિત્તં સર્વાવયવસંસ્થિતમ્॥
વિલક્ષ્યૈકત્ર સંયુજ્યાદંગે ભગવતો મુનિ:॥20॥

તે (સંપૂર્ણ સ્વરૂપ)માં સ્થિર થએલું ચિત્ત સર્વ અવયવોમાં સારી રીતે રહેલું જાણીને મુનિએ (તેને) ભગવાનના એક અંગમાં યોજવું. 20.

‘તસ્મિન્’ તે સંપૂર્ણ (સ્વરૂપ)માં, ‘લબ્ધપદં’ ત્યાં સ્થિર ચિત્ત સર્વ અવયવોમાં સારી રીતે રહેલું ‘વિલક્ષ્ય’ જાણીને, અથવા (સ્વરૂપથી) છૂટું રાખવાથી જાણીને1 કાંઈક ખામીવાળું જાણીને, ભગવાનનાં2 એક જ અંગમાં (તેને) યોજવું; કારણ કે આ ‘મુનિ’ છે, યુક્તિથી જ પદાર્થો સ્થિર કરી (તેમનું) ધ્યાન કરે છે. તેથી આ વિષયમાં પણ એકએક અવયવનું માહાત્મ્ય જાણીને સર્વનું જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) કરશે, એવો ભાવ છે. 20.

1.ચિત્ત સ્વરૂપથી જૂદું રાખવા પ્રયાસ કરવાથી, તે તેમાં સ્થિર થયું છે કે નહિ એ જાણીને, એવો ભાવ જણાય છે.

2.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલો છે.

(આ) મતાંતર હોવાથી, (તેમાં) તે (ભગવાન્) સંવત્સર (કાલ)રૂપ હોવાથી તે એકએક અંગનું નિરૂપણ નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેર (શ્લોકો)થી કરે છે, કારણ કે (કાલનું) ઉલ્લંઘન (કરે છે એમ) કહેવાનું છે. તે પૈકી પ્રથમ બે (શ્લોકોથી) ચરણારવિંદના ગુણો પ્રકટ કરીને, પોતાથી અને કાર્યથી (તેનું) માહાત્મ્ય જણાવીને, તેનું વર્ણન કરે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં તેનું પોતાથી (પોતાનું) માહાત્મ્ય કહે છે:

सञ्चिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम्॥
ઉત્તુંગરક્તવિલસન્નખચક્રવાલજ્યોત્સ્નાભિરાહતમહદ્ધૃદયાન્ધકારમ્॥ 21॥

વજ્ર અંકુશ ધજા અને કમલનાં ચિહ્નોની સંપત્તિવાળું, ઘણા ઉંચા લાલ વિલાસ કરતા નખોના સમૂહની ચાંદનીઓથી જેણે મોટા પુરુષોનાં હૃદયના અંધકારનો નાશ કરેલ છે તેવાં ભગવાનનાં ચરણારવિંદનું સારી રીતે ધ્યાન કરવું. 21.

ભગવાનના ચરણારવિંદનું સારી રીતે ધ્યાન કરવું. 'સારી રીતે' એટલે લાંબા સમય સુધીના ચાલુ આદરથી અને માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને. ચરણ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. અરવિંદ (કમલ) સર્વ દુ:ખ દૂર કરનારું છે. 'વજ્ર અંકુશ ધજા અને કમલનાં ચિહ્નોની સંપત્તિવાળું', (એ) ચાર ચિહ્નોની સંપત્તિવાળું છે. ભક્તોના પાપરૂપ પર્વતોની પાંખો કાપવા માટે (તેમાં) વજ્ર છે, ભક્તોના મનરૂપ હાથીને વશ કરવા અંકુશ છે, અહિં (ચરણારવિંદમાં) રહેલાઓના સર્વ ભયો દૂર થશે એમ જણાવવા ધજા છે, અને (તે) સુખથી સેવા થઈ શકે તેવું છે એમ જણાવવા કમલ છે. આ 'લાઞ્છનાનિ' ચિહ્નો ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ જણાવનારાં છે. આવાં અનંત ચિહ્નો છે, એમ જણાવવા 'સંપત્તિ' જણાવેલી છે. આ (વિશેષણ)થી ફલ આપનારા ભજન કરવા યોગ્ય ગુણો કહેલા છે. ઉત્તરાર્ધથી દોષ દૂર કરનારા (ગુણો) કહે છે. ઘણા ઉંચા લાલ જે વિલાસ કરતા નખો, તેઓનું 'ચક્રવાલં' મણ્ડલ, તેની ચાંદનીઓથી નાશ કરેલ છે મોટા પુરુષોના હૃદયના અંધકારનો જેણે તેવું (ચરણ) છે. બહાર રહેલા પ્રકાશથી (હૃદયની) અંદર રહેલો અંધકાર દૂર ન થાય અને મોટા પુરુષોને અહંકાર ઘણો હોય છે, અને ત્યાં (તેમના હૃદયમાં) રહેલ અંધકારનો અવશ્ય નાશ કરવો જોઈએ. વળી1 તે એક ચંદ્રથી થઈ ન શકે, અને સૂર્યનો પ્રકાશ તાપ કરનારો છે. તેથી દશ નખરૂપ ચંદ્રો દશ2 અવસ્થાઓમાં સર્વ દોષ દૂર કરનારા ચરણમાં રહેલા છે). (તેઓ) 'ઉત્તુના:' ઘણા ઉંચા (હોઈ) ઘણા વધારે અહંકારમાં રહેલા અજ્ઞાનનો પણ નાશ કરે છે. 'રક્તા:' (લાલ) રાગવાળા હોઈ, તે માટે જ ઉદ્યમ કરનારા છે, અને ઉદ્યમ કરનારા સહેજ લાલ થાય છે. વિલાસવાળા હોવાથી-જેમ સ્ત્રીની લાજ રમણ કાઢી નાખે-તેમ સ્થિર આવરણ (અંધકાર અજ્ઞાન)ને પણ દૂર કરે છે. તે જ વિલાસ છે. (આ દશ) ચંદ્રો છે, પરંતુ 'ન વિદ્યતે' નથી 'ખમ્' આકાશ જેમને, તેવા 'નખ' છે. આકાશમાં એક જ3 ચંદ્ર પ્રકાશે છે, આ (દશ ચંદ્રો) તો આકાશના સંબંધવાળા નથી. આમનું 'ચક્ર' આયુધ 'વાલમ્' અમૃતનું પોષણ કરનારું છે, પરંતુ માત્ર અંધકારનો નાશ કરનારું નથી, અથવા 'વમ્' અમૃત છે. 'અલમ્'

ભરપૂર જેમાં તેવું કલંકવિનાનું છે. ‘ચાંદનીઓથી’ એ બહુવચન જૂદીજૂદી જાતના અંધકાર દૂર થાય છે એમ જણાવવા (યોજેલું છે). આથી એમ જણાવેલું છે કે (ચરણમાંના નખચંદ્ર) પોતે આનંદરૂપ છે, અને અજ્ઞાન દૂર કરી આનંદ આપનારા છે. 21.

1.નાનો ચંદ્ર હોવાનું શ્લોકમાંના ‘જ્યોત્સ્ના’ ‘ચાંદનીઓ’, શબ્દથી સૂચવેલું છે. (પ્ર)

2.દૃષ્ટિ, મન, સંગ, સંકલ્પ, જાગરણ, દુર્બળપણું, અરતિ (આનંદનો અભાવ), લજ્જાનો ત્યાગ, ઉન્માદ, અને મૂર્ચ્છા એ દશ કામની દશાઓ કહી હોય તેમ જણાય છે.

3.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

એ રીતે સ્વરૂપથી ઉત્તમપણું કહી નીચેના શ્લોકમાં કાર્યથી (ચરણનું) ઉત્તમપણું કહે છે:

યચ્છૌચનિ:સૃતસરિત્પ્રવરોદકેન તીર્થેન મૂર્ધ્ન્યધિકૃતેન શિવ: શિવોઽભૂત્॥
ધ્યાતુ: મન:શમલશૈલનિસૃષ્ટવજ્રં ધ્યાયેચ્ચિરં ભગવતશ્ચરણારવિંદમ્॥22॥

મસ્તક ઉપર ધારણ કરેલાં, જેમને ધોવાથી નીકળેલી ઉત્તમ નદીના તીર્થરૂપ જલથી શિવશિવ થયા, (અને) જેણે ધ્યાન કરનારનાં મનના મેલરૂપ પર્વત ઉપર વજ્ર નાખેલ છે તેવાં ભગવાનનાં ચરણારવિંદનું લાંબા સમય સુધી ધ્યાન કરવું. 22.

ભગવાનનાં ચરણારવિંદમાં (1)ગંગા અને (2)ભક્તિરસ (એ) બે પદાર્થો ઘણું માહાત્મ્ય સૂચવનારા (રહેલા) છે. તે પૈકી ગંગાનું માહાત્મ્ય (એવું છે કે) પ્રાયશ્ચિત્તનો પણ જેમને અધિકાર નથી તેઓને સર્વેએ પૂજવા યોગ્ય કરે છે. તે (અર્થ પૂર્વાર્ધથી) કહે છે. જે બે1 ચરણોને ‘શૌચે’ ધોવામાં આવ્યા ત્યારે નીકળેલું જે જલ, તે ઉત્તમ નદી થઈ. નદીઓમાં ગંગા સર્વથી ઉત્તમ છે, તેનો એક ભાગ જે જલ, અધિકાર તરીકે પ્રાપ્ત થએલાં તેને પણ મસ્તક ઉપર મૂકવાથી પરમ કલ્યાણરૂપ ‘શિવ’ પણ શિવ થયા. જે સાધનથી સિદ્ધ થએલાં પોતાનાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, તે આધિદૈવિક (સ્વરૂપ) પ્રાપ્ત કરે છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. આ આધિદૈવિકપણું પ્રાપ્ત કરાવવાનું સામર્થ્ય જેમ2 ‘તેણે પહેલી વાણીને જ મુક્ત કરી. વાણી તે અગ્નિ થઈ’ તેમ2-પાપરહિતનું જ છે. એવી રીતે શિવે પણ પોતાના દેવને (આદિદૈવિક રૂપને) પ્રાપ્ત કર્યા. તેમ ન હોત, તો પ્રમાણ વિગેરે ચારેથી પણ ભગવાનના જેવી (તેમની) સ્વતંત્રતા ન હોત. તેથી ગંગા પોતાનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવતી
હોવાથી3-જ્યારે ચરણના સંબંધવાળાઓનું પણ આવું માહાત્મ્ય છે ત્યારે સાક્ષાત્ ધ્યાન કરેલું ચરણ તેવું (આધિદૈવિકપણું) પ્રાપ્ત કરાવે તેમાં કહેવું જ શું? એવો ભાવ છે. વળી આ ગંગાનું માહાત્મ્ય ગંગાના જલમાં રહેલું નથી, તેમજ તે (ગંગા)ના અભિમાનવાળી દેવતાનું પણ નથી, કારણ કે બીજા જડ (પદાર્થો)ના અધિષ્ઠાતા દેવો શિવ કરતાં હલકા છે; પરંતુ આ માહાત્મ્ય ભગવાનના ચરણમાં રહેલ મલ (રજ)નું છે. તે રજો ભક્તોના (દેહના) પવિત્ર અને સંસ્કારવાળા મહાભૂતરૂપ થાય છે એમ પહેલાં4 કહેલું છે. તે (ભગવાનના) ચરણના મલરૂપ જ છે. તેવી ન હોય, તો સેવક પ્રકારના દેહની (તેમનાથી) ઉત્પત્તિ ન થાય. તેથી આ જલ ‘શૌચે’ (ભગવાનના) ચરણ ધોવામાં આવ્યા ત્યારે તેની રજ સાથે નીકળ્યું. (તે જલ)

પ્રભાવવાળું હતું, અને (તેને) રજનો સંબંધ હોવાથી તે દેવતાનો દેહ બન્યું એમ ‘ઉત્તમ નદી’ શબ્દથી કહેલું છે. (ચરણમાંથી) નીકળેલી, સર્વ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવાનો ઉપાય બનેલી નદી થઈ. જો રજવાળી તેને ધારણ કરવામાં આવે5 તો ભક્તોને દેહની ઉત્પત્તિ જ ન થાય, તેથી ‘જલ’ મસ્તક ઉપર ધારણ કરેલું કહેલું છે.

"તે જલમાં રજનું સામર્થ્ય ન હોત, તો તે શિવપણું પ્રાપ્ત કરાવનારું ન થાત” એવી શંકા થાય, તેથી ‘તીર્થરૂપ’ એમ કહેલું છે. તે સાધારણ (ચરણ ધોએલ જલ) જ આખાં જગતને (પોતાનું) આધિદૈવિકપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર તીર્થ થયું. "આ જલે આધિદૈવિકપણું જ કેમ પ્રાપ્ત કરાવ્યું? વળી ‘જ્યાં સુધી મનુષ્યોનું હાડકું હોય’ વિગેરે વાક્યોમાં તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાનું કહેલું છે” એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં ‘મસ્તક ઉપર ધારણ કરેલાં’ એમ કહેલું છે. મસ્તક (દેહનું) ઉત્તમ અંગ છે. (શિવે) પોતાનાં મસ્તક ઉપર તે જલને અધિકારવાળું કર્યું. તેથી ઉત્તમ અંગ (મસ્તક) ઉપર પોતાનો બધો અધિકાર આપીને સ્થાપન કરનારને (તે) સાધારણ ફલ આપે છે. પોતાનું સર્વ નિવેદન કરનારને આધિદૈવિકપણું પ્રાપ્ત કરાવવું યોગ્ય જ છે. શિવ હોવાથી જ (તેમને) પાપ વિગેરેનો સંબંધ નહતો (તેમનું) અમંગલ6 રૂપ જ ભજન કરવા યોગ્ય હોવાથી તે રૂપ પણ દૂર કર્યું નહિ. આ (શિવ) આધિદૈવિક જ થયા.

‘જેણે ધ્યાન કરનારનાં મનના મેલરૂપ પર્વત ઉપર વજ્ર નાખેલ છે’ વિશેષણથી (ચરણનું) બીજું માહાત્મ્ય કહેલું છે. જે ધ્યાન કરે છે, તેના મનમાં જે ‘શમલશૈલા:’ પાપના પર્વતો હોય, તેમને માટે નાખેલું છે વજ્ર જેણે, તેવું (ચરણ છે). ભગવાનનાં ચરણમાં જે વજ્ર વિગેરે નિર્માણ કરેલાં છે (તેમાંથી વજ્ર નાખી), ધ્યાનમાં ઘણી આસક્તિને લીધે સંબંધમાં આવેલ તે ચરણ, તે પ્રાણીઓને પાપથી ઘણા ઘોર જાણી, ઘણા જન્મો સુધી પ્રાપ્ત કરેલા પાપના પર્વતનો નાશ કરે છે. આથી આ (ચરણ)ને ભક્તિના અધિષ્ઠાતા દેવ કહેલ છે. (ચરણનો ભક્તો પ્રતિ) પક્ષપાત પણ કહેલો છે. એવી રીતે (ચરણ) અંકુશ વિગેરેનું કાર્ય કરશે, એમ સૂચવેલું છે. ધ્યાનનો મન સાથે સંબંધ હોવાથી, સંબંધવાળાનાં જ પાપનો ચરણ નાશ કરતું હોવાથી, ‘મન’ શબ્દથી તેમ જણાવેલું છે, પરંતુ દેહના પાપનો નાશ કરે છે એમ કહેલું નથી. (કારણ કે ધ્યાનને દેહ સાથે સંબંધ નથી), અને દેહને આગળ જવાની જરુર પણ નથી7. પાપોનો ઘણો દૃઢ સમૂહ થએલ હોવાથી, તેમને પર્વત કહેલા છે. એવું ભગવાનનાં ચરણનું માહાત્મ્ય જાણીને, ચરણનું ધ્યાન કરવું. લાંબા સમય સુધી ધ્યાન કરવાથી મન પણ આધિદૈવિક થાય છે. વચ્ચે બીજા પદાર્થનું ધ્યાન ન થાય તે માટે (શ્લોકના) અંતે પણ ભગવાનનું ચરણારવિંદ કહેલું છે. દરેક-(અવયવ)નાં ધ્યાનો અથવા મોટા (આખા દેહ)નું ધ્યાન કરવાની મના કરેલી છે. 22.

1.અહિં દ્વિવચન યોજ્યું છે, તેથી બલિએ (વામનનાં) ચરણ ધોએલ તે સૂચવેલું છે. તેનાથી (બલિના) યજ્ઞના સ્થાનનાં સંબંધવાળાં નર્મદાના જલનું પવિત્રપણું પણ સિદ્ધ થાય છે. તેથી નર્મદાનું જલ દર્શનથી જ શુદ્ધ કરે છે, વિગેરે વૃત્તાંત બંધ બેસે છે. (પ્ર) અહિં ગંગાનાં જલની વાત સ્પષ્ટ કરેલી હોવાથી, આ અર્થ ઘણો ક્લિષ્ટ જણાય છે.

2..2.પાપરહિતને જ આધિદૈવિકપણું પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવનારો આ ભાગ છે. (પ્ર)
3.શિવને પરમશિવરૂપ બનાવતી હોવાથી. (પ્ર)
4.'પહેલાં' એટલે 1।। માં. (પ્ર)
5.જો શિવે ધારણ કરી હોત (પ્ર). શિવે રજવાળી ગંગાને ધારણ કરી હોત, તો તેમને માત્ર આધિદૈવિકપણું પ્રાપ્ત ન થાત. અહિં સામાન્ય જન સંબંધી કહેલ છે, માત્ર શિવ સંબંધી કહેલ જણાતું નથી.
6.શિવનું અમંગલ (સર્પ વીંટાએલ, ભસ્મ ચોળેલ વિગેરે) રૂપ જ ભજન કરવા યોગ્ય હોવાથી તે રૂપ દૂર કરવાનું ન હતું. શિવ પોતે શિવ (કલ્યાણરૂપ) હોવાથી પાપરહિત હોઈ તેમનાં પાપ દૂર કરવાનાં ન હતાં. તેથી તેમને આધિદૈવિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવ્યું, એવો ભાવ જણાય છે.
7.ભગવાનનાં ચરણારવિંદના ધ્યાનથી મનનાં પાપો દૂર થતાં, ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં, દેહની આવશ્યકતા રહેતી નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

ચરણનાં ધ્યાન પછી બે ઢીંચણોનું ધ્યાન કરવું, એમ કહે છે:

જાનુદ્વયં જલજલોચનયા જનન્યા લક્ષ્મ્યાખિલસ્ય સુરવન્દિતયા વિધાતુ:॥
ઊર્વોર્નિધાય કરપલ્લવરોચિષા યત્સંલાલિતં હૃદિ વિભોરભવસ્ય કુર્યાત્॥23॥

સમર્થ ભવરહિત વિધાતાના બે ઢીંચણો જેમનું કમલનાં જેવાં નયનવાળી, દેવોએ વંદન કરેલી, સર્વ (જગત્)ની માતા લક્ષ્મીએ (પોતાના) સાથળો ઉપર પધરાવી કરપલ્લવોની કાંતિથી લાલન કરેલું તેમનું હૃદયમાં ચિંતન કરવું. 23.

સર્વ જગતની ફલરૂપ અને બ્રહ્માનંદરૂપ લક્ષ્મીને (ઢીંચણોની) સેવા કરનારી તરીકે (જણાવી) બે ઢીંચણોનું માહાત્મ્ય (કહેલું છે); અથવા જેમ મરકતમણિ સુવર્ણમાં જડેલો હોય ત્યારે સ્વરૂપથી પણ સુંદર જણાય છે તેવું (ઢીંચણોનું માહાત્મ્ય કહે છે). (ભગવાનના) બે ઢીંચણો (લક્ષ્મીના) સાથળ ઉપર હોવાનું કહ્યું, તેથી ભગવાન્ પોઢેલા જણાય છે અને લક્ષ્મી શય્યા ઉપર રહેલાં (જણાય છે). આથી તે (લક્ષ્મી) ઉપર કૃપા પણ સૂચવેલો છે, તેથી તેને લીધે થએલો શ્રમ તેણે (લક્ષ્મીએ) જ દૂર કરવો જોઈએ. 'જલજલોચનયા' એટલે કમલનાં જેવાં નયનવાળી. તે (વિશેષણ) રસ અને સૌંદર્ય જણાવવા કહેલું છે. (લક્ષ્મીમાં) દોષ નથી, અને તેવી (શય્યામાં રહેલી) હોવાનું પ્રયોજન છે, એમ જણાવવા 'સર્વ (જગત્)ની માતા' એમ કહેલું છે. તેમ ન હોય, તો 'હે ભારત! મહદ્બ્રહ્મ મારી યોનિ છે. તેમાં હું ગર્ભ મૂકું છું. તેમાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (ભ.ગી. 14।' એ ભગવાનનાં વાક્ય પ્રમાણે જગતની સૃષ્ટિ ન થાય. 'લક્ષ્મીએ' શબ્દથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે તે જ્ઞાનશક્તિ છે, કારણ કે (લક્ષ્મી શબ્દ) 'લક્ષ'1 ધાતુમાંથી થએલો છે. આથી માતા અને પિતાનું ધ્યાન કહેલું છે. તે (લક્ષ્મી)નું ધ્યાન યોગીએ કરવું ન જોઈએ એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવોએ વંદન કરેલી' વિશેષણ કહેલું છે. બધા દેવોએ વંદન કરેલી તે ઉત્તમ દેવતા છે, તેથી (તે) દેવતાનું ધ્યાન કરવું જોઈએ, કારણ કે ધ્યાન (કર્યા) વિના ઇચ્છેલું (ફલ) પ્રાપ્ત થતું નથી.

લક્ષ્મીને પોતે કૃતકૃત્ય હોવાનું ભાન થાય તે માટે, તથા ભગવાન્ ઉપર ઘણો સ્નેહ હોવાથી અને એકપણાનું2 ભાન થાય તે માટે, (તે ભગવાનનાં ઢીંચણોને પોતાના) સાથળ ઉપર પધરાવે છે. 'પધરાવે છે' શબ્દથી ભગવાન્ પોઢેલા હોવાનું અથવા ભગવાનને તેની જરુર ન હોવાનું જણાય છે. 'કરપલ્લવો' એટલે આંગળીઓ, તેઓની 'રોચિ:' કાંતિ, એટલે લીલાથી ધીરેધીરે મૂકવું તે. તેમ ન કરે, તો ભગવાનના ઢીંચણો કરતાં (લક્ષ્મીના) સાથળો અને આંગળીઓ કઠણ હોવાથી ભગવાનને પીડા થાય. જેમ શીતલ સ્પર્શથી તાપ દૂર થાય, તેમ (લક્ષ્મીના) હસ્તના આનંદનો (ભગવાનની) અંદર પ્રવેશ થવાથી જ ભગવાનનો શ્રમ દૂર થાય છે, એવો અર્થ છે. 'જેમનું' એટલે જે બે પ્રસિદ્ધ ઢીંચણોનું. આ (બે ઢીંચણો)નું હૃદયમાં ચિંતન કરવાનું છે, પરંતુ બહાર રહેલા (ઢીંચણો)નું મનથી સ્મરણ કરવાનું નથી.

"નાના હૃદયમાં આ ચિંતન કેમ થશે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'સમર્થ' એમ કહેલું છે, કારણ કે તે (ભગવાન્) સમર્થ છે, ધ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે હૃદયને મોટું કરવાની શક્તિવાળા છે. "(ભગવાન્) સંસારમાં જ (હોવાનું) કહેલ હોવાથી, આવાં ધ્યાનથી શું વળવાનું?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ભવરહિત' એમ કહેલું છે. 'ન વિદ્યતે' નથી રહેતો 'ભવ:' સંસાર જેમને લીધે, તેવા (ભગવાન્ છે); કારણ કે પોતાના જેવો જે ભગવાનનો ગુણ હોય, તેતે (ગુણ)નો આધિદૈવિક હોઈ, તે (ગુણ)નો નાશ કરવાની શક્તિવાળો છે. જેમ અરણિમાં ઉત્પન્ન થએલો અગ્નિ તે અરણિને જ બાળનારો થાય છે (તેમ સંસારમાં રહેલા ભગવાન્ જીવના સંસારનો નાશ કરે છે) કારણ કે બીજો કોઈ (પોતાથી) જૂદી જાતનાને બાળતો નથી. તેથી જ થઈ ગએલો વૃત્તાંત જાણનારાઓએ કહેલું છે કે 'હરિની જે માખણની ચોરી તે ચોરીનો દોષ મટાડે છે'. 23.

1.'લક્ષ્' એટલે જોવું, જાણવું. આ ધાતુમાંથી 'લક્ષ્મી' શબ્દ થએલો હોવાથી, લક્ષ્મી જ્ઞાનશક્તિ છે.

2.ભગવાન્ અને પોતે એક છે એવું ભાન લક્ષ્મીને થાય તે માટે, એવો અર્થ જણાય છે.

પછી બે સાથળોનું ધ્યાન કરવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઊરુ સુપર્ણભુજયોરધિશોભમાનાવોજોનિધી અતસિકાકુસુમાવભાસૌ॥
વ્યાલમ્બિપીતવરવાસસિ વર્તમાનકાઞ્ચીકલાપપરિરમ્ભિ નિતમ્બબિમ્બમ્॥24॥

સુપર્ણની બે ભુજાઓ ઉપર શોભતા, પ્રકાશના નિધિરૂપ, અળસીના પુષ્પના જેવી પ્રભાવાળા બે સાથળોનું (અને) ઘણાં લટકતાં પીળાં ઉત્તમ વસ્ત્ર ઉપર રહેલા કાંચીકલાપના ગાઢ સંબંધવાળા નિતંબબિંબનું (ધ્યાન કરવું). 24.

ગરુડ ઉપર બેસી પધારતા ભગવાનનું ધ્યાન કરવું. જે ભગવાન્ ગરુડની પીઠ ઉપર બેઠેલા છે, (તેના) ખભાઓ ઉપરથી જેમણે ચરણો લટકતા મૂકેલા છે (અને) ગરુડના હાથ ઉપર ચરણો રાખેલા છે, તેમના બે સાથળોનું ધ્યાન કરવું. (આ સાથળો) સુપર્ણ (ગરુડ)ની ભુજાઓ 'અધિ' ઉપર અધિક શોભે છે. જેમ દિવ્ય ઈંદ્રનીલમણિનો પ્રકાશ ઘણો હોય છે તેમ પ્રકાશના નિધિરૂપ છે, (અને) અળસીના પુષ્પના જેવી પ્રભા છે જેમની તેવા છે.

નિતંબબિંબ (ગોળ નિતંબ)નું પણ ધ્યાન કરવું, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ઘણું લટકતું જે ઉત્તમ વસ્ત્ર, તેના ઉપર રહેલી જે કાંચી (કંદોરો), તેનો સમૂહ-ઘણા તારનો બનેલો હોવાથી અથવા (તેના ઉપર) જાતજાતનાં ચિહ્નો હોવાથી, (સમૂહ કહેલ છે)-અથવા મોરનાં પીછાં (કલાપ)ના જેવાં પદક (ચકતાં) વાળી કાંચી-તેના ગાઢ સંબંધવાળા નિતંબબિંબનું1 ધ્યાન કરવું.

કારણ કે ગરુડ કાલરૂપ છે, અને (ભગવાનના) બે સાથળો દૈત્યોની ઉત્પત્તિનાં સ્થાન છે. તેઓનું આધિદૈવિક (રૂપ) બે સાથળો છે. તે કાલને અધીન ગતિવાળા છે. કાલની કર્મ અને સ્વભાવ (એ) બે શાખાઓ છે. આ ગરુડ કાલનું પણ આધિદૈવિક (સ્વરૂપ) છે, તેથી જ તે 'સુપર્ણ' કહેવાય છે. કાલ કર્મ અને સ્વભાવને દબાવી દેવાથી (સાથળો) અધિક શોભે છે. તેમનું ચિંતન થતાં પોતે પણ તેવા (કાલ કર્મ અને સ્વભાવ ઉપર જય પ્રાપ્ત કરનાર) થશે. જેમ પહેલાં સંસાર2 દૂર થવા રૂપ ફલ થતું, તેમ અહિં સ્વભાવ વિગેરે ઉપર જય (પ્રાપ્ત) થાય છે.

નિતંબબિંબ ગરુડ ઉપર જ રહેલ હોવાથી, મુખ્ય પ્રકારે કાલનું ઉલ્લંઘન કરવાનું સાધન છે. આથી એમ કહેલું છે કે વિશ્વરૂપ ભગવાનનું ચિંતન કરવાથી વિશ્વનું પણ ઉલ્લંઘન થાય છે. વળી વેદોએ કાલનું ઉલ્લંઘન કરનાર સ્વરૂપને3 ઢાંકેલું છે. વેદના સંબંધ વિનાનું જ યજ્ઞ વિગેરે (કર્મ) કાલના સંબંધવાળું હોય છે, તેથી કર્મો કાલની ઉપાધિ (હદ) વાળાં છે. જેમકે દિવસ અને રાત્રિનું ઉલ્લંઘન અગ્નિહોત્રથી થાય છે, માસનું ઉલ્લંઘન દર્શ અને પૂર્ણમાસ (યજ્ઞો)થી થાય છે. એવી રીતે ચારચાર માસે કરવાના યજ્ઞથી ઋતુનું ઉલ્લંઘન થાય છે, પશુ (ના યજ્ઞ)થી અયનનું4 ઉલ્લંઘન થાય છે, સોમ (યજ્ઞ)થી વર્ષનું ઉલ્લંઘન થાય છે. વળી નિતંબ જગત્ ઉત્પન્ન કરવાના સાધનનું સ્થાન છે, અને તેનાં ધ્યાનથી જ જગતમાં જન્મ થવાનું બંધ થાય છે. તેજનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે તે માટે તે 'પ્રકાશના નિધિરૂપ' છે. અળસી પૃથ્વી અને જલની બનેલી છે. તેમાં પુષ્પમાં જે શ્યામ પદાર્થ છે, તે પૃથ્વીનો ભાગ છે, અને જે શ્વેત (પદાર્થ) છે તે જલનો (ભાગ) છે. તેથી તે બંનેનું ઉલ્લંઘન થાય તે માટે (નિતંબની) તે પુષ્પના જેવી પ્રભા છે. ભગવાનની તો બધાની સાથે સરખામણી થાય, તેથી પ્રાકૃત (અળસીનાં પુષ્પ)ની સાથે સરખાવવામાં દોષ નથી. પીતાંબર (સાથળોને) ઘણું ઢાંકે છે એમ જણાવવા તેને 'ઘણું લટકતું' (કહેલું છે); કારણ કે વેદને ઘણા સાહાય્ય કરનારા છે; કારણ કે પીળો (પદાર્થ) ધર્મ સાથેનો હોય છે. તે (ધર્મ) વેદરૂપ હોવાથી અગ્નિ અને વેદથી કર્મ પૂર્ણ કરાય છે. ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરવા ઢાંકનાર (વસ્ત્ર)નાં સૌંદર્યને લીધે જ (તેને) ઉત્તમ (કહેલું છે), અને વસ્ત્ર ઢાંકનારું છે. તેમાં જ માયા ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. કાંચી માયા છે. કલાપ જગતનું વિચિત્રપણું છે, અને જગતનું વિચિત્રપણું ઉત્પન્ન કરવા (નિતંબને) તે (કાંચી કલાપ)નો ગાઢ સંબંધ છે. (નિતંબ) આધિદૈવિક હોવાનું જણાવવા (તેને) (બિંબ) કહેલું છે. 24.

1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલો છે.

2.‘પહેલાં’ એટલે ઉપર શ્લોક 23, ઢીંચણનાં ચિંતનમાં.
3.કાલનું ઉલ્લંઘન થાય છે જેનાથી તેવાં સ્વરૂપ (સાથળ). (પ્ર)
4.અયન છ માસનું હોય છે. ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન એવાં વર્ષનાં બે અયનો છે.

પછી નાભિનું ધ્યાન કરવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

નાભિહ્રદં ભુવનકોશગુહોદરસ્થં યત્રાત્મયોનિધિષણાખિલલોકપદ્મમ્॥
વ્યૂઢં હરિન્મણિવૃષસ્તનયોરમુષ્ય ધ્યાયેદ્ દ્વયં વિશદહારમયૂખગૌરમ્॥25॥

જીવનરૂપ કમલની કળીનાં છૂપાં સ્થાનરૂપ ઉદરમાં રહેલ નાભિરૂપ ધરો, જેમાં બ્રહ્મા, તેમની બુદ્ધિ અને સર્વ લોકરૂપ કમલ હતાં તેનું, અને આમનાં મરકતમણિ અને ચિંતામણિરૂપ બે સ્વચ્છ હારના કિરણોથી ગૌર સ્તનોનું ધ્યાન કરવું. 25.

પોઢેલા જ ભગવાનનું ધ્યાન ધરવાનું (કહેલ છે), એમ જણાય છે, કારણ કે ભગવાનનું તેવું સ્વરૂપ હોય, ત્યારે જ (તેમની) નાભિમાંથી નીકળેલા કમલમાંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થાય છે. (નાભિ) ધરારૂપ હોવાથી ઘણી ઉંડી અને સર્વ જીવોના આધારરૂપ છે, કારણ કે તેનું જ ધ્યાન ધરવામાં આવે, ત્યારે જીવની ભૌતિક સ્થિતિ મટી જાય છે. જીવનરૂપ જે કમલની કળી, તેનું ‘ગુહા’ છૂપું સ્થાન, તેવું ભગવાનનું ઉદર છે, કારણ કે ઉદરમાં જગત્ રહેલ છે, અને કળીમાં રહેલ હોય તેને જલ વિગેરે પીડા કરતું નથી. તેવી રીતે ભગવાનનાં ઉદરમાં રહેલા પ્રાણીઓ સંઘાતથી1 દુ:ખી થતાં નથી. આટલાથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન્ ફાંદવાળા છે, કારણ કે તેવા (ફાંદવાળા)ને જ નાભિ ઉદરની અંદર હોય છે. ‘જેમાં (બ્રહ્મા તેમની બુદ્ધિ અને સર્વ લોકરૂપ કમલ હતાં)’ શબ્દોથી નાભિનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. ‘આત્મયોનિ:’ બ્રહ્મા, તેમની જે ‘ધિષણા’ આધ્યાત્મિકરૂપ બુદ્ધિ, તે જ સર્વ લોકરૂપ કમલ (બને છે). નાભિમાં બ્રહ્મા, બુદ્ધિ અને કમલ એમ આધિદૈવિક વિગેરે ત્રણે નાભિમાં (હોવાનું) કહેલ છે. અને વળી ભગવાનનાં બે સ્તનોનું ધ્યાન કરવું. લીલા રંગના મણિ (મરકતમણિ) રૂપ અને (કામનાઓની) વૃષ્ટિ કરનારરૂપ જે બે સ્તનો (તેમનું ધ્યાન કરવું). લીલો (મરકત)મણિ કામના પૂર્ણ કરનારો છે, અને ભગવાનના ગુણરૂપ ચિંતામણિ તે (કામના પૂર્ણ કરવા)માં શ્રેષ્ઠ છે. ‘બે’ (સ્તનો) શબ્દથી તે બંને પ્રકારનો કહેલો છે. તેનું દૃઢપણું એટલે ભગવાનના અવયવોમાં સ્વતંત્ર પ્રકારે પ્રકાશતા હોવાપણું. સ્વચ્છ જે મોતીનો હાર, અથવા ‘વિશદાનાં’ નિર્મલ (મોતીઓ)નો જે હાર, તેનાં કિરણોથી ગૌર (બે સ્તનો છે). શુક વિગેરેથી આદર કરાતા ભગવાનના ગુણો સર્વને પ્રીતિ ઉપજાવનારાં છે. સ્વચ્છપણું એટલે જાતજાતના યોગનું આચરણ ન હોવું અથવા2 અલૌકિક સાધન ન હોવા2 તે. 25.

1.‘સંઘાતથી દુ:ખી થતાં નથી’ એટલે દેહ પ્રાપ્ત કરવાથી દુ:ખી થતાં નથી, જન્મ થતો નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

2....2.સ્વચ્છપણાનો આ બંને ન હોવાનો અર્થ કર્યો, તેથી પોતે જે ધર્મનો આદર કરે છે તેનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર) ‘ન હોવું’ એટલે કરવાની જરુર રહેતી નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

વક્ષ:સ્થલનું ધ્યાન કરવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

વક્ષોઽધિવાસમૃષભસ્ય મહાવિભૂતે: પુંસાં મનોનયનનિર્વૃતિમાદધાનમ્ ॥
કણ્ઠં ચ કૌસ્તુભમણેરધિભૂષણાર્થં કુર્યાન્મનસ્યખિલલોકનમસ્કૃતસ્ય॥26॥

ઉત્તમ (ભગવાન્)ના મહાવિભૂતિના રહેઠાણરૂપ અને પુરુષોનાં મન અને નયનોને આનંદ કરાવનારાં વક્ષ:સ્થલનું, અને સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલ (તથા) કૌસ્તુભમણિનું અધિક ભૂષણ એ જેનું પ્રયોજન છે તેવા કંઠનું મનમાં ધ્યાન કરવું. 26.

ઉત્તમ (ભગવાન)નું વક્ષ:સ્થલ મહાવિભૂતિનું રહેઠાણ (છે, અને) પુરુષોનાં મન અને નયનોને આનંદ કરાવનાર છે, કારણ કે વક્ષ:સ્થલ સ્વરૂપથી અને કાર્યથી સર્વથી ઉત્તમ છે. તે પૈકી સ્વરૂપ (થી ઉત્તમપણું), ઉત્તમનું (વક્ષ:સ્થલ) હોવાથી છે, કારણ કે ઉત્તમપણું હૃદયના ગુણથી થાય છે. જેવું અંદર હૃદય હોય છે, તેવું જ ગોલક હોય છે. આનંદમય ભગવાન (ના સંબંધ)માં તો એવા પ્રકારનો1 પણ ભેદ હોતો નથી. તેથી ભગવાનના જેટલા ગુણો (તેમનું) પુરુષોત્તમપણું જણાવનારા છે તે બધા વક્ષ:સ્થલ ઉપર હોવાથી, ઉત્તમ (ભગવાન)ના સંબંધથી જ (વક્ષ:સ્થલનાં) સ્વરૂપનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. કાર્યથી માહાત્મ્ય બે પ્રકારનું છે 1.સ્ત્રી ધન વિગેરેરૂપ આ લોકનું 2.પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરાવનારું પરલોકનું. તે અનુક્રમે કહે છે કે 1.(વક્ષ:સ્થલ) 'વિભૂતિ' એટલે આ લોકના સર્વ પુરુષાર્થરૂપ લક્ષ્મીનું રહેઠાણ છે. 2.આનંદ પણ ક.બહારનો અને ખ.અંદરનો એવા ભેદથી બે પ્રકારનો છે. તે બંને કહે છે કે (વક્ષ:સ્થલ) ખ.મનને અને ક.બે નયનોને આનંદ 'આ' સર્વ તરફથી કરાવનાર છે. કામ વિગેરેથી થતા દોષને લીધે તેવું (આનંદ કરાવનારું) નથી એમ 'પુરુષોના' શબ્દથી કહેલું છે. બધાએ પુરુષોનાં (મન અને અવયવોને આનંદ કરાવનારું છે) એવું બહુવચન અકસ્માતથી (આનંદ કરાવનારું) નથી એમ જણાવે છે.

વળી કંઠનું ધ્યાન કરવું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. કંઠ બે પ્રકારનો છે (1)આભરણોનો આધાર થતો બહારનો અને (2)સર્વ વેદોને બહાર નીકળવાનું સાધન જગદ્ગુરુરૂપ અંદરનો. વળી (1)ઘણાં પ્રિય આભરણો કંઠ ઉપર ધારણ કરવામાં આવે છે. ભગવાનને તો મુક્ત અને ભક્ત કરતાં બીજો કોઈ પ્રિય ન હોવાથી, તેઓનાં તત્ત્વરૂપ કૌસ્તુભમણિનું અધિક ભૂષણ થવું એ પ્રયોજન છે જેનું તેવો (કંઠ છે); કારણ કે (કૌસ્તુભ)મણિથી કંઠ શોભતો નથી, પણ કંઠથી મણિ શોભે છે. સુવર્ણ વિગેરે પણ તે (મણિ)નાં ભૂષણ થાય છે, તેમનો ભેદ જણાવવા 'અધિક ભૂષણ' એમ કહેલું છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી બંને ખભાઓ(નું) પણ (ધ્યાન કરવાનું) કહેલ છે. 'સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલ' વિશેષણથી ભગવાનને વેદોને બહાર નીકળવાના સાધન સર્વના ગુરુરૂપ જણાવેલા છે. 26.

1.'એવા પ્રકારનો' એટલે સમાન હોવાપણા રૂપ. (પ્ર)

બાહૂંશ્ચ મન્દરગિરે: પરિવર્તનેન નિર્ણિક્તબાહુવલયાનધિલોકપાલાન્॥
સઞ્ચિન્તયેદ્દશશતારમસહ્યતેજ: શંખં ચ તત્કરસરોરુહરાજહંસમ્॥27॥

અને મંદરપર્વતના ફરવાથી જે બાહુ ઉપરનાં કડાંઓ ઉજળાં થએલાં અને જેમના ઉપર લોકપાલોને સ્થાપેલા છે તે બાહુઓનું; અને એક હજાર આરાવાળા, ન સહન થઈ શકે તેવા તેજવાળા (સુદર્શન)નું, અને તેમના કરકમલમાં રહેલા રાજહંસરૂપ શંખનું ધ્યાન કરવું. 27.

'અને બાહુઓનું ધ્યાન કરવું'. 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી બાહુ ઉપર રહેલ દેવોનું (ધ્યાન કરવું), કારણ કે અમૃતનું મથન કરવામાં રોકાએલા બાહુઓએ દેવોને અમૃતનું પાન કરાવેલું. તેમના ઉપર વીંટાએલ કડાંઓ પુરુષાર્થરૂપ છે. મંદર પર્વતના 'પરિવર્તનેન' સર્વ તરફ ફરવાથી 'નિર્ણિક્તાનિ' પરસ્પર ભેગાં થએલાં અથવા ઘસાવાથી ઉજળાં થએલાં હતાં બાહુનાં કડાંઓ જેમનાં, અને સ્થાપેલા છે લોકપાલો ઉપર જેમની, તેવા (બાહુઓનું ધ્યાન કરવું). તે હસ્તોમાં (રહેલાં) ચક્ર વિગેરે આયુધોનું ધ્યાન કરવું. તે પૈકી પ્રથમ સુદર્શનનું ધ્યાન કરવું, એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. એક હજાર આરાવાળું ચક્ર, દશ સેંકડા છે આરા જેના, (એમ) કાલચક્ર કહેલું છે.

'સેંકડો' એ હદ વિનાના માટે યોજેલ શબ્દ છે. દશ1 પ્રાણો છે, (તે) દશના દરેકના સેંકડો 'આરા' એટલે કાલના અવયવો છે. તેથી કાલરૂપ સુદર્શન ચક્ર સર્વના પ્રાણ હરનારું છે. 'ન સહન થઈ શકે તેવાં તેજવાળા' વિશેષણથી (એમ) કહેલું છે કે-તેનો2 ઉપાય થઈ શકે તેમ નથી. તેનું તેજ એટલે છ ઊર્મિઓ3 અને કાલના ગુણોને સહન કરી, (તેનો) ઉપાય કરવો જોઈએ, પરંતુ તે (તેજને સહન કરવાનું) જ અશક્ય છે. વળી શંખનું ધ્યાન કરવું. 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી તેમાં રહેલા સર્વ વેદોનું (ધ્યાન કરવું). તે ભગવાનના 'કરકમલે' કરકમલમાં રાજહંસરૂપ (શંખનું ધ્યાન કરવું). શંખના આરંભમાં અને અંતમાં ભગવાનના ઓષ્ઠની કાંતિથી સહેજ લાલાશ (રહે છે), અને તે શબ્દ કરનારો છે, તેથી કમલની મધ્યમાં રહેલા લાલ મુખ અને ચરણવાળો કૂજન કરતો હંસ જણાવેલો છે, કારણ કે તે (હંસ) દૂધ અને પાણીને જૂદાં પાડનારો અને ભગવાનનો પ્રેમ દર્શાવનારો છે. 27.

1.(અંબરીષે કરેલ સ્તુતિમાં) 9।4 માં કહેલ વચન પ્રમાણે જૂદા પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરેલું છે. (પ્ર)

2.તેનો એટલે તેનાથી બચવાનો, એમ જણાય છે.

3.શોક, મોહ, જરા, મૃત્યુ, ભૂખ અને તરસ એ છ ઊર્મિઓ છે.

કૌમોદકીં ભગવતો દયિતાં સ્મરેત દિગ્ધામરાતિભટશોણિતકર્દમેન॥
માલાં મધુવ્રતસમૂહગિરોપઘુષ્ટાં ચૈત્યસ્ય તત્ત્વમમલં મણિમસ્ય કણ્ઠે॥28॥

ભગવાનને પ્રિય, શત્રુઓના સૈનિકોના લોહીરૂપ કાદવથી ખરડાએલી કૌમોદકીનું, અને આમના 8કંઠમાં (રહેલ) વેદોના સમૂહની વાણીએ પ્રકટ કરેલી માલાનું અને જીવના તત્ત્વરૂપ નિર્મલ મણિનું સ્મરણ કરવું. 28.

કૌમોદકીનું પણ સ્મરણ કરવું, કારણ કે તે (ગદા) આસન્યરૂપ (હોઈ) ભગવાનને પ્રિય છે, અને (ભગવાન્) પાપરહિત હોવાથી સર્વ દૈત્યોને હણવાનું (તે) સાધન કહેલું છે. તે (અર્થ) કહે છે કે:'અરાતીનાં' શત્રુઓના જે સૈનિકો, તેઓના લોહીરૂપ કાદવથી 'દિગ્ધામ્'

ખરડાએલી (ગદાનું સ્મરણ કરવું). જેમ પાપરહિત ઉદાર પુરુષ ભગવાનને પ્રિય છે, એવી રીતે દૈત્યોને હણનાર પણ ભગવાનને પ્રિય છે. 'વેદોના સમૂહની વાણીએ પ્રકટ કરેલી' માલાનું પણ ધ્યાન કરવું. 'મધુવ્રતા:' મનોહર નિયમવાળા, મધુ (મનોહર) જ છે વ્રત જેનું તેવા (વેદો છે), કારણ કે વેદો પણ ભગવાનનું જ જ્ઞાન કરાવે છે. તેઓનો સમૂહ તે જ વેદ છે. તેઓની વાણી ધર્મનાં જ્ઞાનરૂપ છે. તે ભગવાનની કીર્તિ પ્રકટ કરે છે, કારણ કે જે ધર્મ વિગેરેથી થતું નથી, તે કીર્તિથી થાય છે. માલાનું કંઠમાં જ સ્થાન હોવાથી ઉપર કહેલો જ કંઠ-કૌસ્તુભનાં ભૂષણ તરીકે કહેલો-તેનું ફરી સ્મરણ કરાવે છે. 'ચૈત્યસ્ય' ચિત્તમાં રહેનારા જીવનું જે તત્ત્વ-દેહમાં ન પ્રવેશેલું (આત્માનું) પોતાનું સ્વરૂપ-તે જ કૌસ્તુભમણિ છે, તે 'આમના' એટલે ભગવાનના કંઠમાં છે. માલાનું અને મણિનું કંઠમાં ધ્યાન કરવું એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. એવો અર્થ થાય છે કે ભક્તો સાથે ભગવાનની કીર્તિનું ધ્યાન કરવું. 28.

હવે પછી મુખકમલનું ધ્યાન કરવું, એમ નીચેના શ્લોકોથી કહે છે:

ભૃત્યાનુકમ્પિતધિયેહ ગૃહીતમૂર્તે: સઞ્ચિન્તયેદ્ભગવતો વદનારવિન્દમ્॥
યદ્વિસ્ફુરન્મકરકુણ્ડલમણ્ડિતેન વિદ્યોતિતામલકપોલમુદારનાસમ્॥29॥
યચ્છ્રીનિકેતમલિભિ: પરિષેવ્યમાણં ભૂત્યા સ્વયા કુટિલકુન્તલવૃન્દજુષ્ટમ્॥
મીનદ્વયશ્રિયમધિક્ષિપદબ્જનેત્રં ધ્યાયેન્મનોમયમતન્દ્રિતમુલ્લસદ્ભ્રુ॥30॥

સેવકો ઉપર અનુકંપા (કરવા)ના વિચારથી જેમણે અહિં અવતાર ધારણ કરેલ છે તેવા ભગવાનનાં મુખકમલનું ચિંતન કરવું, જે ઘણા શોભતા મકર જેવાં બનાવેલાં કુંડલોના હાલવાથી થએલાં તેજથી પ્રકાશતા સ્વચ્છ ગાલવાળું, ઉદાર નાસિકાવાળું, લક્ષ્મીના ધામરૂપ, ભ્રમરોથી સેવાતું, પોતાની વિભૂતિથી સેવાતું, વાંકા કેશના સમૂહવાળું, બે માછલાંની કાંતિનો તિરસ્કાર કરતાં કમલ જેવાં નેત્રવાળું, મનથી ભરપૂર (અને) સાવધાનતાથી વિલાસ કરતી ભ્રમરોવાળું છે, તેનું ધ્યાન કરવું. 29।.

જે સર્વમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે જ મુખકમલનું ધ્યાન કરવું જોઈએ, અને જો (ભગવાન્) ભૂમિ ઉપર અવતાર લે, તો જ તે (મુખકમલ) સર્વમાં પ્રસિદ્ધ થાય, અને જો સેવકોને દુ:ખ થાય, તો જ (ભગવાન્) અવતાર લે. તે (અર્થ) કહે છે કે:સેવકો ઉપર અનુકંપા (કરવા)ના વિચારથી ધારણ કરેલ છે અવતાર જેમણે તેવા (ભગવાનનાં મુખકમલનું ધ્યાન કરવું). 'અવતાર ધારણ કરેલા (ભગવાન્) જૂદા પ્રકારના (હલકા) હશે' એવી શંકા ન રહે તે માટે 'ભગવાનનાં' એમ કહેલું છે. (મુખ) માત્ર દૃષ્ટિથી જ દુ:ખ દૂર કરતું હોવાથી (તે) 'કમલ' છે. તે મુખકમલનું ઓગણત્રીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી આરંભી દોઢ શ્લોકથી વર્ણન કરે છે. (1)જે મુખારવિંદ ઘણાં શોભતાં મકર જેવાં બનાવેલાં1 બે કુંડલો, તેમનાથી શોભતા બે ગાલવાળું છે, અથવા 'વલ્ગિતેન' એવો પાઠ લેતાં મકરના જેવાં બનાવેલાં બે કુંડલોનાં 'વલ્ગિતેન' હાલવાથી ઉત્પન્ન થએલું તેજ, તેનાથી પ્રકાશતા બે ગાલ છે જેમાં તેવું, (2)ઉદાર નાસિકા છે જેમાં તેવું, (3)જે મુખકમલ ભ્રમરોથી સેવાતું, અને (4)પોતાની જ સેવક અને (5)અસાધારણ કાંતિવાળી (લક્ષ્મી)થી સેવાતું, (6)વાંકા કેશોના સમૂહોવાળું, (7)બે

માછલાંની કાંતિનો ‘અધિક્ષિપત્’ તિરસ્કાર કરતાં કમલ જેવાં બે નેત્રો છે જેમાં તેવું (8)‘મનોમયમ્’ બધાઓનાં મનો સદા તેમાં રહેતાં હોવાથી2 મનથી ભરપૂર (અને 9)‘અતન્દ્રિતમ્’ સાવધાનતાથી3 વિલાસ કરતી બે ભ્રમરો છે જેમાં તેવું છે. એ પ્રમાણે નવ રસો ઉત્પન્ન કરવા માટે, અને સર્વને વશ કરવા માટે મુખનાં નવ વિશેષણો કહ્યાં. વળી (તે વિશેષણોથી) નવ પ્રકારની ભક્તિ જણાવી. (1)મુખ આનંદરૂપ ભગવાનનું ભક્તિરસથી ભરપૂર ફલ છે, વિષય (લક્ષ્ય) બે ચરણો છે, જીવ પ્રાપ્ત કરનારો છે. નવે રસો મુખમાં પ્રકટ છે, અને ભક્તિના રસનો અનુભવ કરવામાં બે ગાલ ભક્તોના સમાજનું સ્થાન છે. તેમના ઉપર ક્રિયામાં તત્પર રહેનારા અને જ્ઞાનમાં આસક્તિવાળા ભક્તો વિલાસ કરે છે. સાંખ્ય અને યોગ મકર જેવાં બનાવેલાં કુંડલો છે. કર્ણ શબ્દથી થતું જ્ઞાન કરાવનાર છે, ચક્ષુ અનુભવરૂપ (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાન કરાવનાર છે. શબ્દથી થતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં સાંખ્યનો અને યોગનો આ જે પ્રભાવ તે તે જ છે. તેનાથી પ્રકાશતાં થવું એટલે ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિનું પ્રાકટ્ય. પરસ્પર શ્રવણ કરનારા ઉત્તમ ભક્તો સમાજરૂપ હોવાથી સ્વચ્છ છે. આથી શ્રવણનો પરિવાર ઘણો કહ્યો. (2)ઉદાર નાસિકા કીર્તન (ભક્તિ) છે. કીર્તન સર્વ પુરુષાર્થો આપનારું હોવાથી ઉદાર છે. મુખમાં નાસિકા જ મુખ્ય છે. ભગવાનની નાસિકા જગતને સૌંદર્ય આપતી હોવાથી ઉદાર છે. ભગવાનમાં સ્થિતિ કરવાથી જ સર્વને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. સ્થિતિ કરાવનારી નાસિકા ઉદાર છે. (3)(મુખ) લક્ષ્મીના ધામરૂપ છે, લક્ષ્મીની સ્થિતિ સ્મૃતિરૂપ છે. ભક્તિમાં લક્ષ્મી સ્મૃતિરૂપ જ છે. (4)ભ્રમરોનું સર્વ તરફનું સેવન પ્રકટ ભક્તોનું પાદસેવન છે, અને (5)પોતાની વિભૂતિ સેવન કરે તે અર્ચન હોવાનું સ્પષ્ટ જ છે. (6)‘કુટિલા:’ વાંકા કેશો વંદનરૂપ છે, કારણ કે વંદન કરતાં પુરુષ વાંકા દેહવાળો થાય છે. તેમ ન હોય તો ભગવાન્ વિષે કુટિલો (વાંકા)ની સ્થિતિ હોતી નથી. ‘કું’ પૃથ્વીને ‘તરન્તિ’ તરે તે (કુટિલ)4. જેમ જલમાં તરનારાઓ જેવી આકૃતિવાળા થાય છે, તેવા જ ભૂમિ ઉપર નમન કરનારાઓ થાય છે. ‘સમૂહ’ એટલે સેંકડોની સંખ્યામાં વારંવાર થવું તે. તે (સમૂહ)વાળું પણ (મુખ) છે, એમ રસવાળું નમન જણાવેલું છે. (7)દાસ્ય પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ અંદરનું અને બહારનું હોય છે. મલ દૂર કરવારૂપ અંદરનું, અને સૌંદર્યરૂપ બહારનું (દાસ્ય) છે. માછલાં જલની અંદર રહેલા મલનો નાશ કરનારાં છે, અને તે મલ બહારનો અને અંદરનો એવા પ્રકારનો હોવાથી બે માછલાં, પાપ અને અવિદ્યાનો નાશ કરનારાં બે શુદ્ધ કરનારાં કહેલાં છે. દાસ્ય તો (તે) બંને શક્તિઓનો તિરસ્કાર કરનારું છે. દેહના સંબંધમાં તો વર્ણન સ્પષ્ટ જ છે, (કારણ કે) રસ માટે (પડખું) ફેરવતાં તેવું જ જ્ઞાન થાય છે. બહારની શોભા માટે ‘કમલ’ એમ કહેલું છે. બે નેત્રો સર્વનો અનુભવ કરાવનારાં છે તેવું જ દાસ્ય પણ છે.

(શ્લોકમાં અહિં) વચ્ચે ફરીથી ધ્યાન કરવાનું કહેલ છે તે પોતાને અધીન સાત (ભક્તિઓ) જૂદા પ્રકારની હોવાનું જણાવવા (કહેલું છે). (8)‘મનથી ભરપૂર’ સખ્ય છે, કારણ કે ઈશ્વર સાથે વાસ્તવિક સખ્ય હોતું નથી. (9)બે ભ્રમરોનો વિલાસ આત્મસમર્પણ છે, અને ‘બ્રહ્માનું સ્થાન એ તેમની ભ્રમરોનો વિલાસ છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે આ ફલ આપવા

તત્પર થએલનું લક્ષણ છે, કારણ કે બ્રહ્માને પોતાને સ્થાનમાં મૂકેલા છે. ‘જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે..’ (ભ.ગી. 4।) એ વાક્ય પ્રમાણે આત્મસમર્પણ તેવાં ફલને જણાવી કહેલ છે. 29।.
1.‘મકરાકૃતે’ એટલે મકર જેવાં ‘આ’ સર્વ તરફથી બનાવેલાં. (પ્ર).
2.મનમાં (ભગવાનની) મૂર્તિની કલ્પના કરીને જ ધ્યાન થાય તેમ હોવાથી તે મનોમય જ છે, છતાં વચ્ચે ‘મનોમય’ શબ્દ કહેવાનું પ્રયોજન જણાવવા તેવો અર્થ કરેલ છે. (પ્ર)
3.આથી ‘અતન્દ્રિતમ્’ ક્રિયાવિશેષણ હોવાનું સૂચવેલું છે. (પ્ર)
4.‘ર’ અને ‘ત’ નો અભેદ લઈ, ‘કુંતલ’ નો અર્થ (‘કુંતર’ શબ્દ ગણી) કરેલ છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે નવ પ્રકારની ભક્તિ પછી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી (અનુક્રમે) ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ અને માયાશક્તિનું નિરૂપણ કરે છે:

તસ્યાવલોકમધિકં કૃપયાડતિઘોરતાપત્રયોપશમનાય નિસૃષ્ટમક્ષ્ણોઃ॥
સ્નિગ્ધસ્મિતાનુગુણિતં વિપુલપ્રસાદં ધ્યાયેચ્ચિરં વિતતભાવનયા ગુહાયામ્॥31॥

કૃપાને લીધે ઘણા ઘોર ત્રણ તાપોને શાંત કરવા નયનોમાંથી છૂટેલી, સ્નેહવાળાં સહેજ હાસ્યને અનુકૂલ, ઘણો ઉપકાર કરનારી તેમની દૃષ્ટિનું હૃદયમાં વિસ્તારપૂર્વક વિચારથી લાંબા સમય સુધી અધિક ધ્યાન કરવું. 31.

ભગવાનની દૃષ્ટિનું અધિક ધ્યાન કરવું. તે દુ:ખ દૂર કરનારી અને ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એમ કહે છે. બે નયનોની દૃષ્ટિ લૌકિક અને અલૌકિક અમૃતરૂપ હોઈ બંને પ્રકારના1, આધ્યાત્મિક વિગેરે ત્રણે જાતના તાપોનો નાશ કરે છે, કારણ કે કૃપાને લીધે ત્રણ તાપોને શાંત કરવા (તેને) નાખેલી છે. કૃપાનાં કારણરૂપ ભક્તિ કહી. ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એમ જણાવવા કહે છે કે સ્નેહવાળું જે સહેજ હાસ્ય,-ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (કરેલો) જે મોહ-તેને (તે દૃષ્ટિ) અનુકૂલ છે. ભક્તિ સાથેની જ્ઞાનશક્તિ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા કરાવેલ મિથ્યાજ્ઞાન (મોહ)થી વિરુદ્ધ નથી. સ્વતંત્ર2 ભક્તિ (પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધીનો) ઘણો ઉપકાર (કરનારી છે). (તેવો ઉપકાર કરે) ત્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઘણાં જન્મોએ થાય છે, તેથી તેનું સ્વરૂપ જાણવા ‘લાંબા સમય સુધી ધ્યાન કરવું’ એમ કહેલું છે. તેમાં ઉપયોગી (હોય તેવા) પદાર્થોનો વિચાર કરવા માટે ‘વિસ્તારપૂર્વક વિચાર’ (કરવો). બીજાઓનો વિચાર ન આવે તે માટે ‘હૃદયમાં’ (વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરવો). 31.
1.‘બંને પ્રકારના’ એટલે લૌકિક અને અલૌકિક.
2." ‘પરંતુ જેઓનું તે અજ્ઞાન જ્ઞાનથી નાશ પામેલું છે’ (ભ.ગી. 5।) વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરસ્પર એકબીજાનો નાશ કરનારાં હોવાથી અજ્ઞાનથી થતો મોહ જ્ઞાન (ભગવાનની દૃષ્ટિ)ને અનુકૂલ કેમ હોય?” એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. ભગવદ્ગીતા 18। માં કહેલું છે કે:‘બ્રહ્મભાવ પામેલો, પ્રસન્ન આત્માવાળો શોક કરતો નથી... મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે’. અહિં બ્રહ્મભાવનું ફલ ભક્તિ હોવાનું કહેલું છે. જો કે આ ભક્તિ આત્માના ધર્મરૂપ છે. છતાં તે પહેલાં અર્જુન વિગેરેએ સંબંધને લીધે જે પ્રાપ્ત કરેલી તે મોહનાં કાર્યરૂપ હતી, અને ભગવાનના ઉપદેશ પછી પણ ચાલુ હતી. તેથી જણાય છે કે

સંસાર માટેનો મોહ અને ભગવાનનું જ્ઞાન એ પરસ્પર નાશ કરનારાં છે, પરંતુ સામાન્ય પ્રકારનો મોહ ભગવાનનાં જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ નથી. તેથી વિરોધ નથી. (પ્ર) ભક્તિનો અને જ્ઞાનનો વિરોધ નથી. તેથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા ભગવાન્ મોહ કરે તે ભગવાનનાં જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

જ્ઞાન પણ (પ્રાપ્ત) થાય છતાં ત્યારપછીની ભક્તિ જો (પ્રાપ્ત) ન થાય તો ફલ ન મળે તેથી, (અને) મોહ સંપૂર્ણ પ્રકારે (જરાએ) ન હોય તો ભક્તિ ન થાય તેથી, નીચેના શ્લોકમાં હાસ્ય ધ્યાન કરવા યોગ્ય હોવાનું કહે છે:

હાસં હરેરવનતાખિલલોકતીવ્રશોકાશ્રુસાગરવિશોષણમત્યુદારમ્॥
સંમોહનાય રચિતં નિજમાયયાડસ્ય ભ્રૂમણ્ડલં મુનિકૃતે મકરધ્વજસ્ય॥32॥

નમન કરેલા સર્વ લોકના તીવ્ર શોકનાં આંસુઓના સાગરને સૂકવનારાં, ઘણાં ઉદાર, મુનિઓને માટે કામદેવને મોહ કરવા પોતાની માયાથી રચેલાં હરિનાં હાસ્યનું (અને) આમના ભ્રમરમંડલનું (ધ્યાન કરવું). 32.

ભગવાનનાં હાસ્યનું ધ્યાન કરવું. ઘણાં દુ:ખીઆરાઓનાં દુ:ખનો (તે) નાશ કરનારું હોવાથી ‘હરિનાં’ એમ કહેલું છે. તે (અર્થ) કહે છે કે:નમન કરેલા જે સર્વ લોકો, તેઓનો ભગવાનના વિરહથી ઉત્પન્ન થએલો, સર્વ ભક્તોનો અનુભવ જેનો સાક્ષી છે તેવો તીવ્ર જે શોક, તેનાથી ઉત્પન્ન થએલાં આંસુઓના સાગરને સૂકવવાનું થાય છે જેનાથી તેવું (હાસ્ય છે). માયાએ કરેલા મોહથી જ એ પ્રમાણે થાય છે1. તેમ ન હોય, તો (શોક) સદા ચાલુ જ રહે. વળી (આ મોહથી) પરમ પુરુષાર્થની હાનિ થતી નથી, એમ ‘ઘણાં ઉદાર’ વિશેષણથી કહેલું છે. વિરહ ચાલુ રહે તે તરત જ પરમ પુરુષાર્થ આપનાર છે, છતાં પણ માન્યતા પ્રમાણે (તે) દુ:ખરૂપ હોવાથી, હાસ્ય તેને અટકાવી અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવીને પણ, પોતે જ તે પુરુષાર્થ આપતું હોવાથી ‘ઘણું ઉદાર’ છે.

"ગરીબડા ભક્તો પ્રતિ (ભગવાનને) હાસ્ય કેમ ઉત્પન્ન થયું?" એવી શંકા થાય, તેથી ‘(કામદેવને) મોહ કરવા’ એમ કહેલું છે. કામદેવને મોહ કરવા (ભગવાનને હાસ્ય ઉત્પન્ન થયું), કારણ કે મુનિઓ ભગવાનનું ધ્યાન કરતા હતા, ત્યારે પહેલાં તેમણે જીતેલો કામ ‘ભગવાનનું ઐશ્વર્ય જોઈને મુનિઓને (તેમની સાથે રમણ કરવાની) ઇચ્છા થાઓ’ એવા વિચારથી (મુનિઓનાં ધ્યાનમાં) વિઘ્નરૂપ તરીકે ભગવાનની સમીપ આવ્યો. ત્યારે તેને જો મોહ ઉત્પન્ન કરવામાં ન આવે, તો મુનિઓનાં બધાંએ કાર્યનો નાશ થાય, તેથી કામદેવને મોહ ઉત્પન્ન કરવા (ભગવાનનું) હાસ્ય ઉત્પન્ન થયું. તેણે પણ ભગવાનનાં મુખનું સૌંદર્ય જોઈ વિસ્મય પામી મુનિઓને મોહ ઉત્પન્ન ન કર્યો. ‘પોતાની માયાથી (રચેલાં)’ શબ્દથી આધિદૈવિક કામને પણ મોહ ઉત્પન્ન કરવાનું હાસ્યનું બલ જણાવેલું છે. આમનાં ભ્રમરમંડલનું પણ ધ્યાન કરવું. તે પણ હાસ્યની પેઠે કાર્ય સફલ કરનારું છે. મૃત્યુરૂપ હોઈ દુષ્ટોનો સંપૂર્ણ નાશ કરનારું છે. મોહ થતાં, જીવોને પોતાથી જ દુ:ખ દૂર થાય છે, પરંતુ ભ્રમરમંડલનું ધ્યાન થતાં ભગવાન્ દુ:ખ દૂર કરે છે, તેથી બંને કહેલાં છે. મકર (મઘર) ક્રૂર

સ્વભાવવાળો છે, તેથી તેની (મકર જેની ધજામાં છે તેવા કામદેવની) ક્રૂરતા કહી. (તેનો નાશ કરવા ભ્રમરમંડલ) ચઢાવેલું બાણ છે એમ જણાવવા ‘મંડલ’ (કહેલ છે). 32.
1.‘એ પ્રમાણે થાય છે’ એટલે શોક સૂકાય છે. (પ્ર)

ઉપર કહેલાં ધ્યાનમાં સર્વ વિઘ્ન કરનારાંને મોહ કરે તે માટે ભગવાનનાં ઉંચેથી કરેલાં હાસ્યનું ધ્યાન કરવું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

ધ્યાનાયનં પ્રહસિતં બહુલાધરોષ્ઠભાસાડરુણાયિતતનુ દ્વિજકુન્દપંક્તિ॥
ધ્યાયેત્સ્વદેહકુહરેડવસિતસ્ય વિષ્ણોર્ભક્ત્યાર્દ્રયાર્પિતમના ન પૃથગ્દિદૃક્ષેત્॥33॥

સ્નેહવાળી ભક્તિથી અર્પણ કરેલ મનવાળાએ ધ્યાનોનાં સ્થાનરૂપ, અધર અને ઓષ્ઠની ઘણી કાંતિથી લાલ બનેલી આકૃતિવાળા, દાંતરૂપ કુંદ પુષ્પોની હારવાળા, પોતાના દેહની પોલાણમાં રહેલ વિષ્ણુનાં ઉંચેથી કરેલાં હાસ્યનું ધ્યાન કરવું, (અને) બીજું કાંઈ જોવાની ઇચ્છા ન કરવી. 33.

તે (ભગવાને ઉંચેથી કરેલું હાસ્ય) બધાંએ ધ્યાનોનાં સ્થાનરૂપ છે, કારણ કે બધા તે (ધ્યાન)માં થતાં વિઘ્નો દૂર થાય તે માટે ભગવાનનાં ઉંચેથી કરેલાં હાસ્યનું ધ્યાન કરે છે, કારણ કે ઘણો આનંદ હોય, ત્યારે ભગવાન્ ઉંચેથી હાસ્ય કરે છે. સર્વને ભુલાવનારું તે કાલ વિગેરેને પણ મોહ કેમ ન કરે? અધર અને ઓષ્ઠથી જે ઘણી ‘ભા:’ કાંતિ-કારણ કે લજ્જા અને લોભનાં સ્વરૂપ અને ધનનો ક્ષય કરવો જોઈએ-તે (કાંતિ)ને લીધે લાલ બનેલી છે આકૃતિ જેની તેવું, (અને) દાંતો જ કુંદ પુષ્પો છે, તેઓની હાર છે જેમાં તેવું (ભગવાને ઉંચેથી કરેલું હાસ્ય છે), કારણ કે ઉંચેથી કરેલાં હાસ્યમાં દાંતો પણ પ્રકટ થાય છે, અને તે કુંદ પુષ્પો જેવા (શ્વેત) છે. પૃથ્વી ઉપર સ્નેહનાં કારણરૂપ દાંતો પુત્ર વિગેરે ઉપરના સ્નેહરૂપ છે; અને ત્રણથી સર્વનો1 ક્ષય થાય છે.

"આવું ઉંચેથી કરેલું હાસ્ય (ધ્યાન કરનારને) પોતાને પણ મોહ કરે તેથી તેનું ધ્યાન કેમ થાય?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘પોતાના દેહની પોલાણમાં રહેલ (વિષ્ણુ)નાં’ એમ કહેલું છે. જો ભગવાન્ પોતાના હૃદયમાં પ્રકટ જ હોય, તો પોતાને મોહ થતો નથી એ પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે સખ્ય અને આત્મનિવેદન (ભક્તિ કરવી એમ) કહે છે. સ્નેહવાળી ભક્તિથી અર્પણ કરેલું છે મન જેનું2 તેવો (થાય છે), અને બીજું કાંઈ ન જોવું એ આત્મનિવેદન છે. 33.
1.‘કુ’ પૃથ્વીનો ‘ઘતિ’ નાશ કરે તે કુંદ, એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પૃથ્વીનો ક્ષય થાય છે. અને લજ્જા તથા લોભમાં (અનુક્રમે) સ્વરૂપ અને ધનનો સંકોચ થાય છે. તેથી આ ત્રણ અધર, ઓષ્ઠ અને કુંદ (દાંત)નાં ધ્યાનથી સ્વરૂપ (દેહ), ધન અને પુત્ર વિગેરે ઉપરના સ્નેહનો ક્ષય થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
2.આ સખ્યભક્તિ કહી.

એ રીતે ધ્યાનથી ભગવાનમાં નવ પ્રકારની ભક્તિ પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત થાય છે1. તે પ્રાપ્ત થતાં મોક્ષ જરુરી ફલ હોવાથી, તે પ્રાપ્ત કરાવનાર જેમનાં સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં

આવે છે તે ભગવાનનું સ્વરૂપ અદૃશ્ય થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:
એવં હરૌ ભગવતિ પ્રતિલબ્ધભાવો ભક્ત્યા દ્રવદ્હૃદય ઉત્પુલક: પ્રમોદાત્॥
ઔત્કણ્ઠ્યબાષ્પકલયા મુહુરર્દ્યમાનસ્તચ્ચાપિ ચિત્તબડિશં શનકૈર્વિયુઙ્ક્તે॥34॥

એવી રીતે જેણે ભગવાન્ હરિમાં પ્રેમ પ્રાપ્ત કરેલો છે, જેનું હૃદય ભક્તિથી પીગળ્યા કરે છે, જેને આનંદથી રોમાંચ થાય છે, (અને) જે ઉત્કંઠાથી થતાં થોડાંથોડાં આંસુઓથી વારંવાર પીડાય છે તેતે ચિત્તને પકડવાના આંકડાનો પણ ધીરેધીરે ત્યાગ કરાવે છે. 34.

સર્વ દુ:ખો દૂર કરનાર, સર્વ પુરુષાર્થો આપનાર ભગવાનમાં એવી રીતે પ્રાપ્ત કરેલો છે ઉપર જણાવેલ પ્રેમ જેણે, (તે...ત્યાગ કરાવે છે). 'જેનું હૃદય પીગળ્યા કરે છે' વિશેષણથી ભક્તિનું વચલું કાર્ય કહેલું છે. જેમ તાપથી બરફ ઘી વિગેરે પીગળે છે, તેમ ભક્તિથી હૃદય પીગળે છે. તે પીગળે ત્યારે દેહમાં આકુલતા થાય છે. આનંદને અટકાવનારું હૃદય પીગળવાથી આનંદ થતાં રોમાંચ થાય છે, તે સમયે ભગવાનમાં અધિક પ્રેમ હોવાને લીધે કંઠ પણ રૂંધાય છે. પછી ઉત્કંઠા થતાં જે થોડાંથોડાં આંસુ નીકળે, તેનાથી વારંવાર પીડાય છે. સંપૂર્ણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં, ચિત્તનો આંકડો એટલે ચિત્તને વશ કરવાનું સાધન ભગવાનનું સ્વરૂપ-તે પણ મનથી કલ્પેલું હોવાથી-તેનો પણ (ચિત્તને) ધીરેધીરે 'વિયુઙ્ક્તે' ત્યાગ કરાવે છે. 34.

1.આથી (20 થી 33 સુધીના) તેર (શ્લોકો)નું તાત્પર્ય કહેલું છે. (પ્ર)

મુક્તાશ્રયં યર્હિ નિર્વિષયં વિરક્તં નિર્વાણમૃચ્છતિ મન: સહસા યથાડર્ચિ:॥
આત્માનમત્ર પુરુષોડવ્યવધાનમેકમન્વીક્ષતે પ્રતિનિવૃત્તગુણપ્રવાહ:॥35॥

આધાર તજેલું મન જ્યારે વિરક્ત થઈ વિષયરહિત થાય છે ત્યારે જેમ જ્વાલા શાંત થાય છે તેમ એકાએક (તે) લય પામે છે. જેના ગુણનો પ્રવાહ અટકી ગએલો છે તેવો પુરુષ અહિં આત્માને આવરણરહિત એકલાને જૂએ છે. 35.

બીજા (પદાર્થો)થી પાછું ફરેલું મન ભગવાનની મૂર્તિની કલ્પના કરીને, તેમાં સુખી રહેલું; પરંતુ તે (મૂર્તિ) જતી રહેતાં, આધાર તજેલું અને વિષયરહિત થયું. આટલા સમય સુધી આધારપણું અને વિષયપણું આ (મૂર્તિ)માં જ રહેલાં. પહેલાંના વિષયોનો તો પહેલાં જ ત્યાગ કરેલો, અને ભગવદ્રસનો સ્વાદ લીધેલ હોવાથી હવે તેમાં1 વિરક્ત થયું. એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે વિષય ન રહેતાં, તે પોતે જ 'નિર્વાણં' (પોતાનાં) કારણમાં લય 'ઋચ્છતિ' પામે છે. "દેહ હોય ત્યાં સુધી લય ન પામે" એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ જ્વાલા શાંત થાય છે' એ દૃષ્ટાંત કહેલું છે. દીપકની જ્વાલા અથવા કાષ્ઠની જ્વાલા સામગ્રી ન રહેતાં જ શાંત થાય છે, તેમ મન પણ (વિષયરહિત થતાં લય પામે છે), એવો અર્થ છે.

'તેથી શું (થાય)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. ઉપાધિરૂપ અંત:કરણ જતાં (અહિં) આ શરીરમાં જ 'પુરુષ' જીવ 'આત્મા' ભગવાનને 'અવ્યવધાનં' આવરણના ગુણ વિનાના એક જૂએ છે, પરંતુ પોતાની જાતના જોતો નથી. "આધ્યાત્મિક

સત્ત્વ વિગેરે ગુણોથી પ્રીતિ વિગેરેના પ્રવાહો સદા ઉત્પન્ન થાય છે, અને ભગવદીય2 (ગુણો)થી વિષયો (ઉત્પન્ન થાય છે). બંને (પ્રવાહો ભગવાનને જોવામાં) આવરણ કરનારા હોવાથી (ભગવાનને તે) એક કેમ જૂએ? તેથી જ શ્રુતિ પણ કહે છે કે 'તમે તેમને જાણતા નથી' " એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં 'જેના ગુણનો પ્રવાહ અટકી ગએલો છે' એમ કહેલું છે. બંને પ્રકારનો (પ્રવાહ અટકી ગયો છે), એમ કેટલાક કહે છે. બીજાઓ એમ કહે છે કે બેમાંથી એક (પ્રવાહ અટકી ગયો છે). આત્માનું જ્ઞાન થાય તે માટે એવી મનની છેવટની સ્થિતિની જરુર છે. તે ન હોય, તો આત્મા બ્રહ્મ હોવાનો અનુભવ થતો નથી. 35.

1.'તેમાં' એટલે મનથી કલ્પેલી (ભગવાનની) મૂર્તિમાં. (પ્ર).

2.'ભગવદીયોથી' એટલે ભગવદીય ગુણોથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

"જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં, તે (સ્થિતિ) જતી રહેશે" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:

સોઽપ્યેતયા ચરમયા મનસો નિવૃત્ત્યા સ્વસ્મિન્ મહિમ્ન્યવસિત: સુખદુ:ખબાહ્યે॥
હેતુત્વમપ્યસતિ કર્તરિ દુ:ખયોર્યત્સ્વાત્મન્યધત્ત ઉપલબ્ધપરાત્મકાષ્ઠ:॥36॥

તે પણ આ મનની છેવટની શાંતિ વડે, જેમાં સુખ તથા દુ:ખ હોતાં નથી તેવા મોક્ષરૂપ આત્મામાં દૃઢ થાય છે, (અને) સુખ તથા દુ:ખનાં જે કારણને આત્મામાં પહેલાં રાખતો, તે મિથ્યા કર્તાપણામાં (હોવાનું જાણી), આત્માની ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનાર થાય છે. 36.

એવી રીતે આત્માનો અનુભવ કરવા જેણે મનની છેવટની જ સ્થિતિ કરેલી છે1, તે પણ આ જ છેવટની મનની સ્થિતિથી 'મહિમ્નિ' મોક્ષરૂપ આત્મામાં જ પોતે દૃઢ થાય છે, તેમાં જ સ્થિર થાય છે, ફરીથી પહેલાંની પેઠે પહેલાંની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતો નથી, એવો અર્થ છે. 'જેમાં સુખ તથા દુ:ખ હોતાં નથી'. વિશેષણથી પહેલાં (ની સ્થિતિ)થી તે સ્થિતિનો ભેદ કહેલો છે. તે સ્થિતિમાં વિષયના સંબંધવાળાં સુખ તથા દુ:ખ હોતાં નથી. "ચિત્તમાં રહેલાં કર્તાપણું વિગેરે ચિત્તનો લય થતાં જો આત્મામાં આવે તો વળી સુખ તથા દુ:ખ જરુર થાય" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જેમ તે (સ્થિતિ)માં સુખ તથા દુ:ખ હોતાં નથી, તેમ તેમાં સુખ તથા દુ:ખનું2 કારણ પણ રહેતું નથી, કારણ કે સુખ દુ:ખનું કારણ 'અસતિ' મિથ્યા અથવા દુષ્ટ કર્તા અંત:કરણમાં જ રહેલું છે, (એમ) તેનું કારણ (કહેલું છે). "આત્મામાં પણ સુખ તથા દુ:ખનું કારણ હોવાનું જોવામાં આવે છે જ" એવી શંકા થાય, તેથી જે 'આત્મામાં પહેલાં રાખતો' એમ કહેલું છે. ચિત્તમાં રહેલાં કર્તાપણાંને જ પહેલાં આત્મામાં હોવાનું ખોટી રીતે માનેલું. હવે તો પ્રાપ્ત કરેલી છે આત્માની ઉત્તમ સ્થિતિ જેણે, તેવો થવાથી, બીજામાં રહેલાં કર્તાપણાંને (પોતામાં) ખોટી રીતે માનવાનું કારણ રહેલું નથી. એવી રીતે બધી અંદરની સ્થિતિ જણાવી. 36.

1.જે જીવે એમ (એવી સ્થિતિ) કહેલી છે. (પ્ર).

2.શ્લોકમાં ‘દુ:ખયો:’ શબ્દમાંનું દ્વિવચન લૌકિક સુખનો પણ દુ:ખ તરીકે સમાવેશ કરાવનારું છે. એવી રીતે આ સ્થિતિમાં પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરી, સંગ વિનાનો ઉદાસીન થતાં (બ્રહ્મ સાથે) એકપણું પ્રાપ્ત કરે છે (ભળી જાય છે). (પ્ર)

(દેહનો) પોતાને ઉપયોગ નથી, અને દેહની સ્થિતિ (તેનાથી) જૂદી રહે છે, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી બહારની સ્થિતિ1 જણાવે છે. તે પૈકી આરંભમાં પોતાને તેનો ઉપયોગ નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દેહં તુ તં ન ચરમ: સ્થિતમુત્થિતં વા સિદ્ધો વિપશ્યતિ યતોડધ્યગમત્સ્વરૂપમ્॥
દૈવાદુપેતમથ દૈવવશાદપેતં વાસો યથા પરિકૃતં મદિરામદાન્ધ:॥37॥

જેમ મદિરાના મદથી અંધ થએલો (પુરુષ) આસપાસ વીંટેલાં વસ્ત્રને જાણતો નથી, તેમ છેવટનો આત્મજ્ઞાની તે દેહને તો દૈવને લીધે (અમુક પ્રદેશમાં) રહેલો અથવા (ત્યાંથી) નીકળી ગએલો (આસન ઉપર) રહેલો અથવા ઉભો થઈ ગએલો જોતો નથી, કારણ કે (તેણે) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરેલું છે. 37.

દેહને તો જોતો નથી, તેમાં અભિમાન હોવાનું તો બને જ ક્યાંથી? ‘તે’ એટલે પહેલાં લાલન કરેલા (દેહ)ને પણ (જોતો નથી), કારણ કે આ ‘છેવટનો’ દેહ ઉપરના ઉપકારની દરકાર વિનાનો (આત્મજ્ઞાની છે). ઘડો વસ્ત્ર વિગેરેની પેઠે પણ તે (દેહ)ની સ્થિતિ પણ જાણતો નથી, એમ ‘રહેલો અથવા ઉભો થઈ ગએલો’ શબ્દોથી કહે છે. પહેલાં જે આસન ઉપર બેઠેલો ત્યાં જ રહેલો છે કે તેના ઉપરથી ઉભો થઈ ગએલો છે, એ જાણતો નથી, કારણ કે આ જીવે ‘સ્વરૂપ’ એટલે બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. જેમ ગૃહસ્થની સ્થિતિમાં રહેલાં ઘર વિગેરેનું મહારાજા થાય ત્યારે અનુસંધાન રહેતું નથી, (તેમ બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં દેહનું ભાન રહેતું નથી). "ત્યારે અધિપતિ વિના દેહ કેમ ઉભો રહે અથવા ફરે?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘દૈવને લીધે રહેલો અથવા નીકળી ગએલો’ એમ કહેલું છે. કાલ વિગેરેની પ્રેરણાથી જ વાસનાને લીધે કોઈક વાર બીજા પ્રદેશમાં રહેલો હોય છે અને ત્યાંથી નીકળી ગએલો હોય છે. (આ) સંભવરહિત હોવાનું માની દૃષ્ટાંત કહે છે, (કે) મદિરાથી થએલો જે ઘણો મદ, તેનાથી ‘અંધ’ ઘણો ગાંડો થએલો જેમ પોતે જ (પોતાની) આસપાસ વીંટેલાં વસ્ત્રને હું ચાલું છું ત્યારે (આ) (સાથે) આવે છે અથવા પડી જાય છે એમ જાણતો નથી. ‘દેહં તુ નશ્વરં’ ‘નાશવન્ત દેહને તો’ એવો પાઠ2 હોય, ત્યારે દેહ ઉપયોગી ન હોવાનું કારણ (કહેલું જાણવું). 37.

1.ઉપર કહેલી અવસ્થા જણાવનારી બહારની સ્થિતિ કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

2.આવો પાઠ હોય ત્યારે દેહને તો નાશવંત ‘જૂએ છે’ એમ વાંચવું. (પ્ર) નાશવંત દેહને તો જોતો (જાણતો) પણ નથી, એમ વાંચવામાં પણ કાંઈ હાનિ જણાતી નથી.

નીચેના શ્લોકમાં દેહનું સ્વરૂપ કહે છે:

દેહોડપિ દૈવવશગ: ખલુ કર્મ યાવત્સ્વારમ્ભકં પ્રતિસમીક્ષત એવ સાસુ:॥
તં સપ્રપઞ્ચમધિરૂઢસમાધિયોગ: સ્વાપ્નં પુનર્ન ભજતે પ્રતિબુદ્ધવસ્તુ:॥38॥

ખરેખર! દૈવને વશ દેહ પણ જ્યાંસુધી પોતાનો આરંભ કરનારું કર્મ હોય ત્યાંસુધી પ્રાણવાળો રહી, તેની રાહ જૂએ છે. જેણે સમાધિ સુધીનો યોગ આચરેલો છે (અને) આત્માના સ્વરૂપનું જેને જ્ઞાન થએલું છે તે તો પ્રપંચસહિત તે સ્વપ્ન જેવા ભાસતા (દેહ)નો આદર કરતો નથી. 38.

આ દેહ દૈવને વશ રહેલો હોઈ કાલ કર્મ અને સ્વભાવને અધીન છે. 'ખરેખર' શબ્દ નિશ્ચય દર્શાવે છે. જ્યાંસુધી પોતાનો આરંભ કરનારું કર્મ હોય, ત્યાંસુધી (દેહ) 'સાસુ:' પ્રાણવાળો રહે છે. ઘણા સમય સુધી પણ રહે, છતાં પણ (જીવ) તેનો આદર કરતો નથી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. સમાધિ સુધીનો યોગ આચરેલો છે જેણે, તે પ્રપંચ સહિત તે દેહનો (આદર કરતો નથી). આથી સદા સમાધિ આચરનાર કહેલો છે. તેવાને બહારનું ભાન રહેતું ન હોવાથી, તે (દેહને) ન જૂએ તે યોગ્ય જ છે. વળી (દેહ) 'સ્વાપ્નં' સ્વપ્ન જેવો ભાસતો છે. આ (જીવ) 'પ્રતિબુદ્ધવસ્તુ:' આત્માના સ્વરૂપનું જેને જ્ઞાન થએલું છે તેવો છે, અને તે (દેહ) 'સ્વાપ્નં' સ્વપ્નના જેવો ભાસતો તુચ્છ છે. તેથી (તેને દેહ ઉપર) પ્રેમ ન હોવાથી, લૌકિકના જેવો પણ તેનો આદર કરતો નથી. 38.

હવે નીચેના શ્લોકથી આત્મા દેહ વિગેરેથી જૂદો હોવાનું સિદ્ધ કરે છે, (કારણ કે) તેમ ન હોય તો ઉપર કહેલું સિદ્ધ ન જ થાય:

યથા પુત્રાચ્ચ વિત્તાચ્ચ પૃથઙ્ મર્ત્ય: પ્રતીયતે॥
અપ્યાત્મત્વેનાભિમતાદ્દેહાદે: પુરુષસ્તથા॥39॥

જેમ પુત્ર અને ધન આત્મા તરીકે મનાએલા હોવા છતાં, તેમનાથી મનુષ્ય જૂદો જણાય છે, તેમ પુરુષ દેહ વિગેરેથી (જૂદો છે). 39.

લોકોમાં પુત્ર અને ધન આત્મા છે એવી માન્યતા હોય છે, અને શાસ્ત્રથી પણ (એવી માન્યતા હોય છે). પુત્ર અંદરનો દેહ છે, પ્રાણ અને ધન બહારનો (દેહ છે). તેવા સંજોગોમાં જેમ મનુષ્ય-મરણ જેનો ગુણ છે તેવો-પુત્ર અને ધન હયાત હોવા છતાં પોતે મરણ પામે છે તેથી તેમનાથી એટલે પુત્રથી અને ધનથી જૂદો છે.

"આમનું જૂદાપણું પોતાની મેળે સાબિત થએલું છે. અહિં તમે શું સિદ્ધ કરો છો?" એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્મા તરીકે મનાએલા હોવા છતાં' એમ કહેલું છે. જેઓ તેમને આત્મા તરીકે માનતા નથી, તેમના સંબંધમાં (આ) સિદ્ધ કરતા નથી; પરંતુ જેઓ (તેમને) આત્મા તરીકે જ માને છે, તેમના દેહથી પણ તે (પુત્ર અને ધન) જૂદાં છે, એવો અર્થ છે. એવી જ રીતે 'દેહ વિગેરેથી' એટલે દેહ ઇન્દ્રિય પ્રાણ તથા અંત:કરણથી પુરુષ જૂદો છે. 39.

આ વિષયમાં આત્મા લોકમાં (દેહથી) જૂદો જણાતો ન હોવાથી, તર્કથી કહેલ હોવા છતાં બરાબર જાણવામાં ન આવે, તેથી નીચેના શ્લોકમાં દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે:

યથોલ્મુકાદ્વિસ્ફુલિંગાદ્ધૂમાદ્વાપિ સ્વસમ્ભવાત્॥
અપ્યાત્મત્વેનાભિમતાત્તથાપિ પૃથગુલ્મુકાત્॥40॥

ભૂતેન્દ્રિયાન્ત:કરણાત્પ્રધાનાજ્જીવસંજ્ઞિતાત્॥
આત્મા તથા પૃથગ્દ્રષ્ટા ભગવાન્ બ્રહ્મસંજ્ઞિત:॥41॥

જેમ પોતામાંથી ઉત્પન્ન થએલાં બળતું કાષ્ઠ તણખા અને ધૂમાડો-જો કે પોતા અગ્નિ તરીકે મનાએલાં હોવા છતાં-તે તેમજ બળતાં કાષ્ઠથી અગ્નિ જૂદો છે તેમ દ્રષ્ટા આત્મા મહાભૂતોથી ઇન્દ્રિયોથી અંત:કરણથી અને લિંગ શરીર તરીકે ઓળખાતાં પ્રધાનથી જૂદો છે. તે 'બ્રહ્મ' કહેવાતો ભગવાનની પ્રકૃતિવાળો છે. 40।.

અગ્નિના બીજા ત્રણ સંબંધીઓ છે: (1)(તેનો) આધાર બનેલું કાષ્ઠ (2)(તેનું) કાર્ય ધૂમાડો (અને 3)પોતાના અંશરૂપ તણખાઓ. ત્રણ પણ-જો કે અગ્નિ તરીકે મનાએલાં છે-છતાં અગ્નિથી જૂદાં છે. 'ઉલ્મુકં' એટલે બળતું કાષ્ઠ. ધૂમાડો અગ્નિનું જ રાજસ સ્વરૂપ છે, બળતું કાષ્ઠ તામસ (સ્વરૂપ અને) તણખાઓ સાત્ત્વિક છે. 'પોતામાંથી ઉત્પન્ન થએલાં' એ ત્રણેનું વિશેષણ છે. અગ્નિનો સંબંધ થવાથી જ બળતું કાષ્ઠ થાય છે, તેમ (સંબંધ) ન હોય, તો કાષ્ઠ (રહે). ('અપ્યાત્મત્વેનાભિમતાત્' ને બદલે) 'અગ્ન્યાત્મત્વેનાભિમતાત્' 'અગ્નિ તરીકે મનાએલાં' એવો પણ પાઠ છે 'તેમજ બળતાં કાષ્ઠથી' એમ તે (બળતું કાષ્ઠ) જ કહેલું છે, કારણ કે ધૂમાડો વિગેરે (અગ્નિથી) જૂદા હોવાનું પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાય છે, (અને) બળતાં કાષ્ઠથી (જૂદો હોવાનું) શંકાવાળું છે. 40.

એકતાલીસમા શ્લોકમાં જેના સંબંધમાં દૃષ્ટાંત કહેલું છે તે કહે છે:
(1)'મહાભૂતો' એટલે દેહ, (2)ઇન્દ્રિયો અને (3)અંત:કરણ, (4)સ્વભાવરૂપ પ્રધાન, (જે) 'જીવસંજ્ઞિતમ્' લિંગ શરીર તરીકે ઓળખાય છે. આ ચારેથી આત્મા અગ્નિની પેઠે જૂદો છે, કારણ કે (તે) 'દ્રષ્ટા' (જોનાર) છે અને આ દૃશ્ય (જોવાના પદાર્થ) છે. વળી તે આત્મા 'ભગવાન્' ભગવાનની પ્રકૃતિવાળો છે, પરંતુ તત્ત્વોની પ્રકૃતિવાળો નથી. વિકાર વિનાનું કાર્ય1 હોવાથી અથવા (ભગવાનનો) અંશ હોવાથી, ભગવાનના સંબંધથી (સંબંધવાળો) જણાવેલો છે. કેટલાક એમ કહે છે કે (તે) 'ભગવાન્' એમ જ જણાવાય છે. 'ભગવાન્' શબ્દ કાર્યના2 સંબંધમાં પણ વપરાતો હોવાથી, તેવો આ નથી એમ જણાવવા 'બ્રહ્મ કહેવાતો' એમ કહેલું છે. તેથી ભેદ સ્પષ્ટ હોવાથી આત્મા દેહ (વિગેરે)થી જૂદો છે. 41.
1.બ્રહ્મમાંથી જીવ નીકળેલ હોવાથી 'કાર્ય' કહેલ હોવાનું જણાય છે. કાર્ય બધાં વિકારવાળાં હોય છે, આ વિકારરહિત નિત્ય છે.
2.'કાર્યના સંબંધમાં' એટલે ઋષિઓ, મહારાજા વિગેરે પ્રભાવશાળી પુરુષોના સંબંધમાં, એવો અર્થ જણાય છે. આ નિત્ય નથી, આત્મા નિત્ય છે. તેથી તેમના સંબંધમાં 'ભગવાન્' શબ્દ યોજાય છે, તેમ આત્માના સંબંધમાં યોજાએલો નથી એમ જણાવવા આ વિશેષણ યોજેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

એવી રીતે આત્મા જૂદો હોવાનું જ્ઞાન (થયા) પછી, જે કરવાનું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ॥

ઈક્ષેતાનન્યભાવેન ભૂતેષ્વપિ તદાત્મતામ્॥42॥

સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માને અને આત્મામાં સર્વ પ્રાણીઓને અનન્યપણાંથી જોવાં, (અને) મહાભૂતોમાં પણ તે આત્માપણું જોવું. 42.

જો કે આત્મા દેહથી જૂદો જણાય છે, છતાં પણ હદવાળો જણાતો હોવાથી કાર્ય પતતું નથી, કારણ કે હદવાળાનાં જ્ઞાનથી હદવિનાનું ફલ (પ્રાપ્ત) થતું નથી. તેથી બ્રહ્મથી આરંભી ઘાસનાં તરખલાં સુધીનાં બધા પ્રાણીઓમાં પોતાના આત્માને જોવો, કે પોતે જ બધામાં (રહેલો) છે. જેમ આ દેહ વિગેરેનો સમૂહ કોઈક પ્રકારના સંબંધથી આત્માની પોતાની અંદર રહેલો છે, એવી જ રીતે બધાએ (ના દેહ વિગેરે)ના સમૂહો પોતામાં જ રહેલા છે, બીજામાં (રહેલા) નથી, એમ પણ જોવું. 'અનન્યપણાંથી' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે સભ્યતાને લીધે અથવા સ્નેહને લીધે એમ જોવું ન જોઈએ. 'ન વિદ્યતે અન્ય:' જૂદો 'ભાવ:' વિચાર જેનો તેવા (થવું). જે મનમાં જૂદાં હોવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી તેવાં મનથી (એ પ્રમાણે જોવું). 'મહાભૂતોમાં પણ તે આત્માપણું જોવું' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે જેવું (દેહ વિગેરેના) સમૂહનું કહ્યું, તેવું મહાભૂતોનાં વિષે પણ જાણવું. મહાભૂતોમાં પોતાના આત્માને જોવો અને મહાભૂતો પોતાની અંદર જોવાં, એવો (અર્થ છે). 'તે આત્માપણું' એટલે મહાભૂતોના આત્માપણું. 'ભૂતેષ્વિવ' 'જેમ મહાભૂતોની અંદર' એવો પાઠ હોય, ત્યારે મહાભૂતોની અંદર તત્ત્વો જોવામાં આવતાં હોવાથી તેઓ તે (તત્ત્વ)ના પ્રકારવાળાં છે, એવું જ્ઞાનવાળા માટેનું દૃષ્ટાંત (કહેલું જાણવું). 42.

"એક આત્મા જૂદોજૂદો કેમ દેખાય? અને (તેને) સુખ તથા દુ:ખ1 વિગેરેની ઉત્પત્તિ કેમ થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

સ્વયોનિષુ યથા જ્યોતિરેકં નાના પ્રતીયતે॥
યોનીનાં ગુણવૈષમ્યાત્તથાઽઽત્મા પ્રકૃતૌ સ્થિત:॥43॥

જેમ એક અગ્નિ પોતાની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનોમાં તે સ્થાનોના ગુણના ભેદને લીધે જૂદોજૂદો દેખાય છે, તેમ પ્રકૃતિમાં રહેલો આત્મા (જૂદોદેખાય છે). 43.

જેમ એક જ અગ્નિ પોતાની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનો કાષ્ઠોમાં વાંકો સીધો વિગેરે પ્રકારથી અને શ્વેત લાલ વિગેરે પ્રકારથી જૂદોજૂદો દેખાય છે, તેનું કારણ 'તે સ્થાનોના ગુણના ભેદ' એટલે (કાષ્ઠોનાં) આકાર જાત વિગેરે છે, તેમ પ્રકૃતિમાં રહેલો આત્મા પણ (જૂદોજૂદો દેખાય છે). જો કે આત્મામાંથી તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી દૃષ્ટાંત (એ વિષયમાં) સમાન નથી2, છતાં પણ જ્યારે (આત્મા) તે (તત્ત્વો)માં પ્રવેશ કરી પ્રકટ થાય છે, ત્યારે દૃષ્ટાંત (લાગુ પડે) છે એમ જણાવવા, 'તેમ પ્રકૃતિમાં રહેલો આત્મા (જૂદોજૂદો દેખાય છે)' એમ કહેલું છે. 43.

1."સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મા એક હોવા છતાં કેટલાકને સુખ અને કેટલાકને દુ:ખ કેમ થાય?" એવી શંકા જણાય છે.

2.આત્મામાંથી તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે અગ્નિ તો કાષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અગ્નિમાંથી કાષ્ઠ ઉત્પન્ન થતાં નથી. તેથી એ વિષયમાં દૃષ્ટાંત લાગુ પડતું નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકથી શાસ્ત્રાર્થનો ઉપસંહાર કરે છે:

તસ્માદિમાં સ્વાં પ્રકૃતિં દૈવીં સદસદાત્મિકામ્॥
દુર્વિભાવ્યાં પરાભાવ્ય સ્વરૂપેણાવતિષ્ઠતે॥44॥

તેથી આ સત્ અને અસત્ રૂપ, ચિંતન ન કરી શકાય તેવી પોતાની દૈવી પ્રકૃતિનો પરાભવ કરીને, (જીવ પોતાનાં) સ્વરૂપમાં રહે છે. 44.

કારણ કે આ સાંખ્ય શાસ્ત્ર છે. ભક્તિની પેઠે યોગ તો અંગ તરીકે કહેલો છે. તેથી પ્રકૃતિને ફગાવી દેવાનો જ ઉપસંહાર કરે છે. 'આ' સ્વભાવ તરીકે જેનો અનુભવ થાય છે તે, 'પોતાની' પત્નીની પેઠે પોતાના સંસારને ઉત્પન્ન કરનારી, 'દૈવી' ભગવાનના સંબંધવાળી ભગવાનની કૃપા વિના અથવા ભગવદ્ભાવ થયા વિના દૂર ન થાય તેવી પ્રકૃતિનો (પરાભવ કરી સ્વરૂપમાં રહે છે). (પ્રકૃતિ) 'સત્ અને અસત્રૂપ' એટલે કાર્ય અને કારણના આકારવાળી અથવા અનેક પ્રકારની છે, એમ (તેને) ન રાખવાનું કારણ (કહેલું છે). 'ચિંતન ન કરી શકાય તેવી' વિશેષણથી (તેનો જીવ સાથેનો) સંબંધ ન જણાવવાનું કારણ (કહેલું છે). તેથી તે પોતાની મેળે દૂર થતી નથી. આવી (પ્રકૃતિ)નો પરાભવ કરી, (જીવ) સ્વરૂપમાં રહે છે, એવું (સાંખ્ય) શાસ્ત્ર છે. પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોના ખાસ ગુણોનો લય થાય, ત્યારે પુરુષ પોતાનાં સ્વરૂપમાં રહે તે મોક્ષ છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. 44.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં
ત્રીજા સ્કંધના અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.
ઉ

॥ અધ્યાય ઓગણત્રીસમો ॥

એવં જ્ઞાનપ્રકરણં સાઙ્ગં વૈ સુનિરૂપિતમ્॥
અત: પરં તુ વૈરાગ્યં ચતુર્ભિર્વિનિરૂપ્યતે॥1॥

એવી રીતે અંગ સાથે જ્ઞાન પ્રકરણ ખરેખર સારી રીતે કહ્યું, અહીંથી તો ચાર (અધ્યાયો)થી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે1. કા. 1.

વૈરાગ્યે કારણં કાલ: પરિચ્છેદક ઈરિત:॥
કાલસ્ય ભક્તિહેતુત્વં માહાત્મ્યાર્થં સ્વતોઽપિ તત્॥2॥

હદ બાંધનાર કાલ વૈરાગ્ય (થવા)નું કારણ કહેલો છે2. કાલનું તે (કથન) ભક્તિ કરાવનાર તરીકે તેમજ (તેનું) પોતાનું માહાત્મ્ય જણાવવા (કહેલું છે). કા. 2.

ततो जीवस्य गतयो लोकशास्त्रविभेदत:॥
लोको हि द्विविध: प्रोक्त: परलोकस्तथैहिक:॥3॥

પછી લોક અને શાસ્ત્રના પ્રકારથી જીવની ગતિઓ (કહેલી છે). (1)પરલોક તેમજ (2)આ લોક એમ લોક બે પ્રકારનો કહેલો છે. કા.3.

वैदिको ब्रह्मपर्यन्त: कालश्चैवं चतुर्गति:॥

વૈદિક3 (લોક) બ્રહ્મ (લોક) સુધીનો છે, અને એવી રીતે કાલ ચાર ગતિ કરાવનારો છે. કા.31/2.

यावन्निरूपितं पूर्वं तत्कालास्पृष्टमेव हि॥4॥
अग्रे सर्वं कालसाध्यमतो वैराग्यहेतुकम्॥

જેટલું પહેલાં કહેલું છે તે કાલના સંબંધ વિનાનું જ છે. પછીનું સર્વ કાલથી પ્રાપ્ત થનારું છે, તેથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવનારું છે4. કા. 41/2.

कालस्तु सर्वत्र सम: स्वतन्त्रै: स विरुध्यते॥5॥
दण्डनेतुर्यथा सर्वे हरिणैव तथा यत:॥
अत: कालवशानां हि वार्ता प्रकरणे तथा॥6॥

કાલ તો સર્વ સ્થલે સમાન છે. તે સ્વતંત્ર (પુરુષો)નો વિરોધ કરે છે, કારણ કે હરિએ જ જેમ બધા યમને (વશ કરેલા છે), તેમ (કાલને વશ કરેલા છે). તેથી (આ) પ્રકરણમાં કાલને વશ રહેનારાઓની તેવી વાર્તા છે5. કા.6.

एकोनत्रिंशदध्याये कालभक्ति: ससाधना॥
माहात्म्यं चापि कालस्य विस्तरेण निरूप्यते॥7॥

ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં સાધન સાથે કાલથી થતી ભક્તિ અને વળી કાલનું માહાત્મ્ય વિસ્તારથી કહેલાં છે. કા.7.

सर्गे यद्यस्य नोत्पत्तिर्वैराग्यं न भवेत्तत:॥
आधिभौतिकभूतादीन्येतान्यपि च बोध्यताम्॥8॥

જો સૃષ્ટિમાં આની6 ઉત્પત્તિ ન હોત, તો તેનાથી વૈરાગ્ય ન થાત7. આ આધિભૌતિક મહાભૂતો વિગેરે પણ છે એમ જણાવવું8. કા.8.

1.ઓગણત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ કરતાં, પ્રકરણ જૂદું પડતું હોવાથી, આથી (ગયા) પ્રકરણનો અને (આ) પ્રકરણનો અર્થ સંગતિ જણાવવા કહે છે. (પ્ર).

2.હદ બાંધનાર કાલ વૈરાગ્ય થવાનું કારણ કહેલો છે. અને તે કાલ પહેલા (આ ઓગણત્રીસમા) અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય કરાવનારી સગુણ ભક્તિનું કારણ હોવાનું અને પોતાથી જ માહાત્મ્યવાળો હોવાનું (કહે છે), બીજા (ત્રીસમા) અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય કરાવનારી બે પ્રકારની જીવની ગતિનું કારણ હોવાનું (કહે છે), અને ત્રીજા તથા ચોથા (એકત્રીસ તથા

બત્રીસમા) અધ્યાયમાં તેવી ગતિ કરાવનાર બે પ્રકારના લોક પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાનું કહે છે, એવી રીતે તે ચાર ગતિ કરાવનારો હોવાથી, (આ) વૈરાગ્ય પ્રકરણના ચાર અધ્યાયો છે. એવો અર્થ છે. (પ્ર).

3.'વૈદિક' એ ચરણ પરલોકનું વિશેષણ છે. (પ્ર)

4."ભક્તિ વિગેરે પહેલાં પણ કહેલાં છે, અહિં ફરી શા માટે કહે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. અહિં તેઓ વૈરાગ્ય કરાવનારાં હોવાથી વૈરાગ્યનાં કારણ તરીકે કહેલાં છે. વૈરાગ્ય દુ:ખથી થએલા અણગમાથી થાય છે, અને આ દુ:ખ કાલને લીધે થાય છે. પહેલાં ભક્તિ વિગેરે કહ્યાં તે કાલના સંબંધ વિનાનાં હોવાથી દુ:ખ વિગેરે ઉત્પન્ન કરનારાં નહતાં અને તેથી વૈરાગ્ય કરાવનારાં નહતાં. અહિં તે કાલથી થએલાં કહેશે તેથી (વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવવાના) પ્રયોજનથી કહેલાં છે. (પ્ર).

5."મૈત્રેયે તો 3।22થી ભગવાનની લીલાઓ કહેવાની પ્રવૃત્તિ કરેલી. તેથી કાલને અધીન પદાર્થોની વાત શા માટે કહે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાને જ જેમ બધાને દંડ કરનાર યમને વશ કરેલા, તેમ કાલને પણ વશ કરેલા છે. કાલ તો સર્વને સમાન છે, અને સ્વતંત્ર (રહેનાર)થી વિરુદ્ધ છે. તેથી જીવો સ્વતંત્રતા ન રાખે તે માટે, ભગવાનની ઉપર જણાવેલા પ્રકારની લીલા તરીકે જ કાલને વશ પદાર્થોની વાર્તા મૈત્રેય એવા પ્રયોજનથી કહે છે કે ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ કાલનો સ્વભાવ અને ભગવાને (તેને) આપેલ અધિકાર જાણવામાં આવે. (પ્ર).

6.'આની' એટલે કાલનાં માહાત્મ્યની. (પ્ર).

7.અહિં સુધી મૈત્રેયે કહેલી કથાની સંગતિ જણાવી. (પ્ર).

8.આ વાક્યથી શુકે કહેલી કથાની સંગતિ જણાવે છે. (પ્ર).

ગયા અધ્યાયમાં અંગોસહિત જ્ઞાનનું સારી રીતે નિરૂપણ કર્યું. વૈરાગ્ય વિના તે (જ્ઞાન) થાય નહિ, તેથી (દેવહૂતિ) પહેલાં કહેલું જણાવીને વૈરાગ્યનાં કારણ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. જો કે ભક્તિથી વૈરાગ્ય થાય છે એમ પહેલાં સૂચવેલું છે, છતાં પણ કેવી ભક્તિ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, એવા ભક્તિના પ્રકારો પણ પૂછે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના દોઢ શ્લોકથી પહેલાં કહેલું જણાવે છે:

॥ દેવહૂતિરુવાચ॥

લક્ષણં મહદાદીનાં પ્રકૃતે: પુરુષસ્ય ચ॥
સ્વરૂપં લક્ષ્યતેઽમીષાં યેન તત્પારમાર્થિકમ્॥1॥
યથા સાઙ્ખ્યેષુ કથિતં યન્મૂલં તત્પ્રતીક્ષતે॥

જેનાથી વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને મહત્તત્ત્વ વિગેરેનું તથા પ્રકૃતિનું અને પુરુષનું (સ્વરૂપ) જણાય છે અને જેના મૂલને સાંખ્ય કહે છે તે તેઓનું લક્ષણ જેવું સાંખ્યમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે (આપે મને) કહ્યું છે. 11/2.

આપે મહત્તત્ત્વ વિગેરેનું તથા પ્રકૃતિનું અને પુરુષનું લક્ષણ (મને) કહ્યું, કે જે લક્ષણથી 'સ્વરૂપ' એટલે આત્માનું સ્વરૂપ 'લક્ષ્યતે' જણાય છે, અને તેઓનું સ્વરૂપ (જણાય છે). આથી એમ કહેલું છે કે (આપે) બધોએ જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)નો ઉપાય કહ્યો. તેનું પ્રમાણ પણ કહ્યું એમ 'જેવું સાંખ્યમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે' શબ્દોથી કહે છે. 'જેના મૂલને તે (સાંખ્ય) કહે છે' શબ્દોથી સાંખ્યનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. 'તે' ઉપર કહેલાં લક્ષણ વિગેરે, જેઓનું સાંખ્ય મૂલ છે તેવાં છે એમ કહે છે, અથવા જે ભગવાન્ 'તે' સાંખ્યનું મૂલ છે એમ કહે છે. 11/2.

એ પ્રમાણે (મૈત્રેય કહેલી કથા) ફરી કહીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવનારી ભક્તિ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:

ભક્તિયોગસ્ય મે માર્ગં બ્રૂહિ વિસ્તરત: પ્રભો॥2॥
વિરાગો યેન પુરુષો ભગવન્ સર્વતો ભવેત્॥
આચક્ષ્વ જીવલોકસ્ય વિવિધા મમ સંસૃતી:॥3॥

હે પ્રભો! મને ભક્તિયોગનો માર્ગ વિસ્તારથી કહો, કે જેનાથી હે ભગવાન્! પુરુષ સર્વ તરફથી રાગરહિત થાય છે. જીવલોક (ના પ્રાણી)ના જાતજાતનાં સંસારના માર્ગો મને કહો. 3.

'મે' એટલે મને (ભક્તિયોગનો) જાતજાતનો માર્ગ 'વિસ્તારથી' એટલે ઘણાં સાધનોના વિભાગપૂર્વક કહો. 'હે પ્રભો!' સંબોધન તેવી રીતે કહેવાનું (કપિલનું) સામર્થ્ય (જણાવવા કરેલું છે). 2.

'તેથી શું થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ત્રીજો શ્લોક કહેલો છે. 'હે ભગવાન્!' એ સંબોધન એમ જણાવવાં (કરેલું છે કે) વૈરાગ્ય પણ ભગવાનનો ગુણ હોવાથી (તે) ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય તેવો હોવામાં પણ દોષ નથી. 'જે' ભક્તિમાર્ગને લીધે 'પુરુષ સર્વ તરફથી રાગરહિત થાય છે'. આ વાક્યનો પહેલાના (બીજા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ) સાથે પણ સંબંધ છે, કારણ કે ભક્તિ અલૌકિક પ્રકારથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવનારી છે. ત્રીજા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી લૌકિક પ્રકારથી (થતું) વૈરાગ્યનું સાધન પૂછે છે. 'જીવલોકસ્ય' જીવલોકના પ્રાણીના હલકાં જંતુઓ મનુષ્ય વિગેરેમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયરૂપ જાતજાતના સંસારના માર્ગો 'મમ' મને કહો. 3.

અને કાલ વૈરાગ્ય કરાવનારો હોવાથી તેનું સ્વરૂપ કહો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

કાલસ્યેશ્વરરૂપસ્ય પરેષાં ચ પરસ્ય તે॥
સ્વરૂપં બત કુર્વન્તિ યદ્ધેતો: કુશલં જના:॥4॥

મોટાઓને વશ રાખનાર, ઈશ્વરના જેવાં સ્વરૂપવાળા આપરૂપ કાલનું સ્વરૂપ કહો કે જેને લીધે મનુષ્યો કુશલ આચરે છે. 4.

ઈશ્વરનાં સ્વરૂપ જેવું છે સ્વરૂપ જેનું તેવો (કાલ છે). ભગવાને (પોતાનાં) ઐશ્વર્યનો ભાગ કાલમાં રાખેલો છે. તેથી કાલનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. વળી બ્રહ્મા વિગેરે

મોટાઓને પણ (તે) 'પર:' વશ રાખનારો છે. વળી, 'અહો!' શબ્દથી હર્ષ દર્શાવે છે કે બધા મનુષ્યો કાલને લીધે કુશલ આચરે છે. કાલથી ભય (થતો) ન હોત તો કોઈ પણ કુશલ (આચરણ) ન કરત. 4.

'બધું મારે કહેવું એવો આ કેવો આગ્રહ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

લોકસ્ય મિથ્યાભિમતેરચક્ષુષશ્ચિરં પ્રસુપ્તસ્ય તમસ્યનાશ્રયે॥
શ્રાન્તસ્ય કર્મસ્વનુવિદ્ધયા ધિયા ત્વમાવિરાસી: કિલ યોગભાસ્કર:॥5॥

મિથ્યા અભિમાનવાળા, ચક્ષુરહિત, જેમાં કોઈ રક્ષણ કરનાર નથી તેવા અંધકારમાં ઘણા સમય સુધી સૂઈ રહેલા, કર્મથી ભરપૂર બુદ્ધિને લીધે થાકી ગએલા લોકોના આપ ખરેખર યોગનો પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય પ્રકટ થયા છો. 5.

લોકને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે આપ ખરેખર યોગનો પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય પ્રકટ થયા છો, તેથી અજ્ઞાન દૂર કરનારું સર્વ (જ્ઞાન) આપે જ કહેવું જોઈએ, કારણ કે સૂર્ય જ બધો અંધકાર દૂર કરે છે. 'લોકો પોતે જ પોતાનાં અજ્ઞાનને કેમ દૂર કરતા નથી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'મિથ્યા અભિમાનવાળા' એમ કહેલું છે. 'અભિમતિ:' અભિમાન છે જેને તેવો લોક છે. અભિમાનથી આકુલ થએલા (લોકો) સત્પુરુષોના માર્ગને જાણતા નથી, એવો અર્થ છે. વળી માર્ગનું જ્ઞાન ચક્ષુથી થાય, (અને) લોકો તો 'ચક્ષુરહિત' છે. અહિં ચક્ષુ એટલે ઉત્તમ શાસ્ત્ર. તે ન હોય, તો સૂર્યથી પણ કાંઈ ફલ થવાનું નહિ. (તેઓમાં) ઘણો જ અવિવેક છે એમ જણાવવા કહે છે કે:તેઓ 'અનાશ્રયે' જેમાં કોઈ રક્ષણ કરનાર નથી તેવા 'અંધકાર' એટલે અજ્ઞાનમાં, 'ઘણા સમય સુધી સૂઈ રહેલા' એટલે આગળ પાછળના ભાન વિના સંસારમાં જ રમણ કરનારા છે, અને તેમાં પણ 'કર્મથી ભરપૂર બુદ્ધિને લીધે થાકી ગએલા' છે.

કર્મશ્રાન્ત: શયાનોઽજ્ઞ: અન્ય: સુપ્તસ્તમસ્યધ:॥
દીનો ભવતિ સર્વેષાં યે સમર્થા દયાલવ:॥9॥

કર્મથી થાકી ગએલો, સૂતેલો, અજ્ઞાની, (અને) બીજો નીચે અંધકારમાં સૂતેલો હોય તે જેઓ શક્તિવાળા દયાળુ હોય તે બધાની દયાને પાત્ર છે. કા.9.

(આપ) તેઓના યોગનો પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય છો. તેથી આ સૂર્ય (1)ચક્ષુ પણ આપે છે, (2)અંધકાર (અજ્ઞાન) પણ દૂર કરે છે, (3)સૂતેલાને પણ જગાડે છે, (4)અને થાક ઉતારે છે, અને (5)કર્મમાંની આસક્તિ તજાવે છે અને (6)ખોટાં અભિમાનને દૂર કરે છે, અને (7)આધાર (રક્ષણ કરનાર) થાય છે અને (8)તરત જ કૃતાર્થ કરે છે, એમ આઠ અંગવાળો1 ઉદ્ધાર કરનારો છે. 5.

1.યોગનાં યમ, નિયમ વિગેરે આઠ અંગો હોવાથી, આ યોગનો પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય આઠ અંગવાળો ઉદ્ધાર કરનારો છે એમ દર્શાવેલ હોવાનું જણાય છે.

દેવહૂતિ સત્પુરુષનો માર્ગ પૂછતી હોવાથી પ્રસન્ન થએલા, વૈરાગ્યનું કારણ કહેલું નથી એમ તે શ્રવણ કરે છે એમ જાણીને પણ પ્રસન્ન થએલા, તે માતાહોવાથી (તેના ઉપર) પ્રીતિ રાખનારા, તેની નમ્રતા જોઈને દયાને લીધે દુ:ખી થએલા (કપિલે પોતે) મોટા મુનિ હોવાથી ભવિષ્યમાં આ કૃતાર્થ થશે એમ જાણીને, અભિનંદનથી (તેને) સાવધાન કરી ઉત્તર આપ્યો એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

ઇતિ માતુર્વચ: શ્લક્ષ્ણં પ્રતિનન્દ્ય મહામુનિ:॥
આબભાષે કુરુશ્રેષ્ઠ પ્રીતસ્તાં કરુણાર્દિત:॥6॥

હે ઉત્તમ કૌરવ! માતાનાં એવાં મનોહર વચનનું અભિનંદન કરી, પ્રસન્ન થએલા, અને દયાથી પીડાએલા મોટા મુનિએ તેને (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. 6.

માતાનાં 'શ્લક્ષ્ણં' મનોહર વચનનું તેવાં (મનોહર) તરીકે અભિનંદન કરી, (કપિલે) પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત કરવા)માં ઉપયોગી થનારો તેને 'આબભાષે' પ્રત્યુત્તર આપ્યો. 6.

મુખ્ય ભક્તિ કહેવા માટે આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી ગુણોને લીધે જૂદાજૂદા પ્રકારની ભક્તિ કહે છે:

ભક્તિયોગો બહુવિધો માર્ગૈર્ભામિનિ ભાવ્યતે॥
સ્વભાવગુણમાર્ગેણ પુંસાં ભાવો વિભિદ્યતે॥7॥

હે ભામિની! માર્ગોને લીધે ભક્તિયોગ ઘણા પ્રકારનો થાય છે. સ્વભાવ અને ગુણોના માર્ગથી પુરુષોની મતિ જૂદા પ્રકારની થાય છે. 7.

(ભક્તિયોગ) 'માર્ગોને લીધે' એટલે જૂદાજૂદા મત હોવાને લીધે અને પુરુષના જૂદાજૂદા સ્વભાવો હોવાને લીધે ઘણા પ્રકારનો થાય છે, કારણ કે 'સ્વભાવ અને ગુણોના માર્ગથી પુરુષોના સ્વભાવ જૂદાજૂદા હોય છે. જીવો જૂદાજૂદા હોવાના કારણથી સ્વભાવ (જૂદો) છે, કારણ કે જૂદાજૂદા સ્વભાવવાળા જીવો અનેક પ્રકારના છે1. અંત:કરણ અને સ્વભાવના કારણરૂપ ગુણો પણ જૂદાઈ કરાવનારા છે2. માર્ગો3 કાલ4 અને દેશની5 મર્યાદાથી6 દેહને ઉપદેશ કરનારા છે2. માર્ગો3 વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મો, પાખંડ વિગેરે જણાવનારાં શાસ્ત્રરૂપ છે. તેઓનો વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી પ્રાણીઓની મતિ ફરે છે. જૂદા પ્રકારનું શ્રવણ કરીને પણ સ્વભાવને લીધે જૂદા પ્રકારનો અર્થ હોવાનું માને છે, અને તેમના સેવકો તેવા જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી ભક્તિમાં ઘણા પ્રકારના માર્ગો છે. 7.

1."બધા જીવો ચિત્ના અંશરૂપ એક પ્રકારના હોવાથી, તેમના સ્વભાવ જૂદાજૂદા કેમ હોય?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાનથી વિખૂટા થએલા આત્માઓ વાસનાવાળા જૂદાજૂદા પ્રકારના લિંગદેહોમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે 'જીવ' કહેવાય છે, તેથી તેઓના સ્વભાવ જૂદાજૂદા હોય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2...2.આ બે વાક્યોમાં જૂદાઈ કરાવનારા બીજા બે (ગુણ અને માર્ગ) કહેલા છે. (પ્ર)

3...3.'માર્ગો' એટલે કર્મમાર્ગ વિગેરે માર્ગો (પ્ર)

4.કૃત, કલિ મુહૂર્ત, નક્ષત્ર વિગેરેરૂપ કાલ. (પ્ર)
5.મગધ, કુરુક્ષેત્ર વિગેરેરૂપ દેશ. (પ્ર)
6.‘કાલ અને દેશની મર્યાદા’ એટલે તેવા અમુક પ્રકારના કાલ અને દેશમાં ઉત્પન્ન થવાને લીધે, (ત્યાંના) આચાર સંબંધ વિગેરેના નિયમો. (પ્ર).

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી ભક્તિના તામસ પ્રકારો કહે છે:

અભિસન્ધાય યો હિંસાં દમ્ભં માત્સર્યમેવ વા॥
સંરમ્ભી ભિન્નદૃગ્ભાવં મયિ કુર્યાત્સ તામસ:॥8॥

હિંસા દંભ અથવા ઈર્ષ્યાને જ લક્ષમાં રાખીને જે ક્રોધી ભેદ જોનાર મારા વિષે ભક્તિ કરે તે તામસ છે. 8.

શત્રુઓની હિંસાને લક્ષમાં રાખીને જે મારા વિષે ‘ભાવં’ ભક્તિ કરે, તે તામસતામસ છે. તેથી બીજાને ઠગવા માટે જે ભક્તિ કરે છે, તે રાજસતામસ છે. પારકાની બુદ્ધિ તથા ધન (તેમાં) હરી લેવાય છે એ તામસપણું છે. ઈર્ષ્યાથી સરસાઈ સહન ન થવાથી લોકોની અસાધારણ બુદ્ધિનો નાશ કરવા જે મારા વિષે ભક્તિ કરે છે તે સાત્ત્વિકતામસ છે. આ ભક્તિ અંદરની બુદ્ધિરૂપ અથવા ધ્યાનરૂપ અથવા તપરૂપ છે1. પરંતુ શ્રવણ વિગેરેરૂપ નથી, કારણ કે તે (શ્રવણ વિગેરે ભક્તિ)નો તેને અધિકાર નથી.2 ‘જે સત્ અને અસત્ છે તે વાસ્તવિક રીતે જેમ ભગવાનજ છે. આ સત્યથી અમારા સર્વ ઉપદ્રવોનો નાશ થાઓ’ એ વાક્ય3 પ્રમાણે ભેદ ન જોનારી દૃષ્ટિથી પણ આ ભાવો4 થાય છે, તેથી તેઓનો સમાવેશ ન થાય તે માટે ‘ભેદ જોનાર’ એમ કહેલું છે. ‘ક્રોધી’ શબ્દથી તમોગુણનું મૂલ જણાવેલું છે. ભગવાનની સ્તુતિઓમાં સર્વ સ્તુતિ કરનારાનો સમાવેશ થાય તે માટે ઘણાં ફલ કહેલાં છે, તેથી અમુક ફલની ઇચ્છાથી જ સ્તુતિઓ વિગેરેનું શ્રવણ કરવાનું સંભવતું હોવાથી તામસી ભક્તિ કહેલી છે. 8.

1.શ્લોકમાંના ‘ભાવ:’ શબ્દનો અર્થ આ કહેલો છે. (પ્ર)
2.આ ભક્તિ શ્રવણ વિગેરે રૂપ ન હોવાનું આથી સિદ્ધ કરેલું છે. શ્રવણ વિગેરેરૂપ ભક્તિ કરવાનો તેવા (પુરુષ)નો અધિકાર કહેલો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.ભેદ ન જોનારી દૃષ્ટિથી આવા ભાવો થતા હોવાનું ઉદાહરણ આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર)
4.‘આ ભાવો’ એટલે ધ્યાનરૂપ ભાવો. (પ્ર).

એવી રીતે નીચેના શ્લોકમાં ત્રણ પ્રકારની રાજસી (ભક્તિ) કહે છે:

વિષયાનભિસન્ધાય યશ ઐશ્વર્યમેવ વા॥
અર્ચાદાવર્ચયેદ્યો માં પૃથગ્ભાવ: સ રાજસ:॥9॥

વિષયોને યશને અથવા ઐશ્વર્યને જ લક્ષમાં રાખીને જે ભેદ જોનારો પ્રતિમા વિગેરેમાં મારું પૂજન કરે છે, તે રાજસ છે. 9.

માલા ચંદન વિગેરે ‘વિષયો’, ‘યશ’ એટલે કીર્તિ, અથવા ઐશ્વર્યને અનુક્રમે લક્ષમાં રાખીને, જે ગુણોથી જૂદા પ્રકારનો એટલે રાજસ થઈ પ્રતિમા વિગેરેમાં મારું પૂજન

કરે છે, તે રાજસ છે. ‘ભેદ જોનારો’ નો અર્થ ઉપર1 પ્રમાણે (કરવો) ‘એવ’ ‘જ’ શબ્દ સમૂહનો સમાવેશ ન થાય તે માટે (યોજેલો છે). ‘વા’ ‘અથવા’ શબ્દ વિકલ્પ2 દર્શાવવા (યોજેલો છે), તેમ ન હોય તો ચાર પ્રકારો થાય. ‘વિગેરે’ શબ્દથી સૂર્ય વિગેરે (કહેલા છે). 9.

1.‘ઉપર પ્રમાણે’ એટલે શ્લોક 8 માં કર્યો તેવો.

2.ત્રણમાંથી હરકોઈ એકને લક્ષમાં રાખવાનું જણાવવા.

નીચેના શ્લોકમાં સાત્ત્વિક (ભક્તિ)ના પ્રકારો કહે છે:

કર્મનિર્હારમુદ્દિશ્ય પરસ્મિન્વા તદર્પણમ્॥
યજેદ્યષ્ટવ્યમિતિ વા પૃથગ્ભાવ: સ સાત્ત્વિક:॥10॥

કર્મનો નાશ અથવા ભગવાનને તેનું અર્પણ લક્ષમાં રાખીને, અથવા પૂજન કરવું જોઈએ તેવા વિચારથી જે ભેદ જોનારો પૂજન કરે છે, તે સાત્ત્વિક છે. 10.

‘કર્મ’ એટલે પાપનો ‘નિર્હાર:’ નાશ, એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત એવો અર્થ છે. રોગ વિગેરેથી પહેલાં કરેલાં પાપનું જ્ઞાન થતાં, તે દૂર કરવા માટે જે ભગવાનનું પૂજન કરે, વૈદિક અથવા તાંત્રિકમાર્ગથી પૂજન કરે, તે તામસસાત્ત્વિક છે. કરેલાં સર્વ કર્મોનું ‘પરસ્મિન્’ ભગવાનને ‘અર્પણં’ સમર્પણ કરવાનું લક્ષમાં રાખીને, જે હરિનું પૂજન કરે તે રાજસસાત્ત્વિક છે. શાસ્ત્રની એવી આજ્ઞા હોવાથી ભગવાનનું પૂજન કરી તેમને સર્વ કર્મો સમર્પણ કરવાં જોઇએ, એવા વિચારથી જે પૂજન કરે, તેને તેવો (રાજસસાત્ત્વિક) કહેલો છે; પરંતુ જે નિત્ય (કરવાનાં) કર્મની પેઠે ભગવાનનું પૂજન કરવું જ જોઈએ એવા વિચારથી પૂજન કરે છે, તે સાત્ત્વિક છે. ‘ભેદ જોનારો’ નો અર્થ ઉપર પ્રમાણે (કરવો). 10.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લાકો)થી નિર્ગુણ ભક્તિ કહે છે:

મદ્ગુણશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે॥
મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા ગંગામ્ભસોડમ્બુધૌ॥11॥
લક્ષણં ભક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હ્યુદાહૃતમ્॥

મારા ગુણના માત્ર શ્રવણથી સર્વના હૃદયમાં રહેનાર મારા વિષે-જેવી ગંગાનાં જલની સમુદ્રમાં નિરંતર ગતિ છે તેવી-મનની નિરંતર ગતિ-એ નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહેલું છે. 111/2.

સત્ત્વ વિગેરે ગુણો હદ બાંધનારા છે. સર્વથી ઉત્તમ (ગતિ)ના સાધન તરીકે શ્રવણ કરેલા ભગવાનના ગુણો તો પોતાના આધાર ભગવાનનો નિરંતર બોધ કરે છે. તેમ ન હોય, તો પોતાની સરસાઈ કરાવનારા ન થાય. તેથી સર્વના હૃદયમાં રહેનાર મારા ભગવાનના વિષે અટકાવ વિનાની નિરંતર મનની જે ગતિ-જેમ ગંગાનું જલ પર્વત વિગેરેને તોડીને પણ સમુદ્રમાં જાય છે તેમ લૌકિક અને વૈદિક વિઘ્નોને દૂર કરીને મનની જે ભગવાન્ વિષે ગતિ, (એ નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહેલું છે). ‘મનની’ એ ઉપલક્ષણ1 છે, અથવા જેવી ગોપીઓની કાયાની ગતિ (થએલી તેવી મનની ગતિ) દુર્લભ હોવાનું જણાવવા (યોજેલ છે). તે ગતિ ‘નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું’ એટલે પ્રેમના ભગવાન્ વિષે પ્રયાણને ‘લક્ષણં’ જણાવનારું (ચિહ્ન) છે

એમ આગળના (બારમા શ્લોક) સાથે સંબંધ છે. (નિર્ગુણ ભક્તિનું એવી રીતે) સ્વરૂપ કહીને લક્ષ્ય2 અને લક્ષણનો સંબંધ બારમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી કહે છે. તે 'નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહેલું છે'. એમ પ્રમાણ કહે છે. 111/2.

1.'ઉપલક્ષણ' એટલે ચિહ્ન. જે કહેલું છે (મન), તે માત્ર ચિહ્ન તરીકે કહેલું છે, એટલે તેના જેવા બીજાનો પણ તેમાં સમાવેશ કરવાનો છે. ગોપીઓના દૃષ્ટાંતથી દેહનો પણ તેમાં સમાવેશ કર્યો.

2.'લક્ષ્ય' એટલે જેનું લક્ષણ અથવા વ્યાખ્યા કહેવાની છે તે. અહિં નિર્ગુણ ભક્તિયોગ.

નીચેના અઢી (શ્લોકો)થી નિરંતર (ચાલુ) ભક્તિનું લક્ષણ કહે છે:

અહૈતુક્યવ્યવહિતા યા ભક્તિ: પુરુષોત્તમે॥12॥
સાલોક્યસાર્ષ્ટિસામીપ્યસારુપ્યૈકત્વમપ્યુત॥
દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જના:॥13॥
સ એવ ભક્તિયોગાખ્ય આત્યન્તિક ઉદાહૃત:॥
યેનાતિવ્રજ્ય ત્રિગુણં મદ્ભાવાયોપપદ્યતે॥14॥

મારા સેવકો મારી સેવા વિના આપવામાં આવતાં સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય, સારૂપ્ય અને એકપણાંને પણ ગ્રહણ કરતાં નથી. પુરુષોત્તમ વિષે જે હેતુ વિનાની અને વિરામ વિનાની જે ભક્તિ તે જ નિરંતર ભક્તિયોગ નામની કહેલી છે, જેનાથી ત્રણ ગુણવાળાનું ઉલ્લંઘન કરીને મારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થાય છે. 14.

પુરુષોત્તમમાં હેતુવિનાની જે ભક્તિ તે જ નિરંતર ભક્તિયોગ કહેલ છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. પુરુષોત્તમ વિષે જ ભક્તિ (જોઈએ), પુરુષો વિષે અથવા અવતારો વિષે નહિ. અને ભક્તિ એટલે પ્રેમપૂર્વક સેવા. 'હેતુ' એટલે ફલ લક્ષમાં રાખવું તે, તે વિનાની (ભક્તિ) હેતુવિનાની, અથવા નિમિત્ત વિનાની છે. આથી સગુણ (ભક્તિ)ને બાતલ કરી. વિરામ વિનાની એટલે કાલથી અથવા કર્મથી જે સેવા અટકતી નથી તેવી, પરંતુ નિદ્રા ભોજન વિગેરેથી અટકે નહિ તેવી નહિ, કારણ કે (નિદ્રા અને ભોજન) સેવા કરાવનાર1 છે. 'જે ભક્તિ' એટલે લોક વેદમાં પ્રસિદ્ધ ભક્તિ, પરંતુ ચોરી વિગેરેથી પદાર્થો પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનની સેવા કરી હોય તે નહિ. તે (ભક્તિ)નું દૃષ્ટાંત તેરમા શ્લોકમાં કહેલું છે. તે જ (ભક્તિ) નિરંતર છે કે જે પોતે જ રસરૂપ થાય છે. તે જ બીજાં ફલનો અંગીકાર કરવા દેતી નથી. (ભગવાનમાં) ઘણો જ પ્રેમ થાય ત્યારે એ પ્રમાણે થાય છે. 'સાલોક્ય' વૈકુંઠમાં રહેઠાણ, 'સાર્ષ્ટિ' (ભગવાનની) સમાન સત્તા, 'સામીપ્ય' ભગવાનની સમીપમાં સ્થિતિ; સાલોક્યથી પણ આટલું અધિક છે; 'સારૂપ્ય' પોતાનું પણ ચાર ભુજાઓવાળું રૂપ, 'એકપણું' એટલે સાયુજ્ય. 'ઉત' 'પણ' શબ્દ તેને મુખ્ય ફલ જણાવે છે, તે પણ આપવામાં આવતા ગ્રહણ કરતાં નથી, એમ તેનો ઘણો જ અનાદર દર્શાવવા (કહેલું છે). આપવામાં આવતું હોય સ્નેહને લીધે. 'મત્સેવનં' એ સમાસથી એમ જણાવેલું છે કે સેવા જ આનંદરૂપ થએલી છે, કારણ કે તેઓ 'જના:' સેવકો છે. 'ભક્તિયોગ' એ તે(વી સેવા)નું જ નામ છે. તે

જ ભક્તિયોગને ‘નિરંતર’ કહેલો છે. તે સ્વતંત્ર છે એમ જણાય તે માટે ભગવાનની પેઠે તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે એમ ચૌદમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જે ભક્તિયોગથી ત્રણ ગુણવાળા (સંસાર)નું ઉલ્લંઘન કરીને ‘મારી સ્થિતિ’ એટલે ભગવાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા ‘ઉપપદ્યતે’ યોગ્ય થાય છે. 14.

1.નિદ્રા આરામ આપી, અને ભોજન બલ પ્રાપ્ત કરાવી શરીરને સેવા કરવા યોગ્ય રાખે છે, તેથી તે સેવા કરાવનારાં હોવાનું કહેલ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી આ ભક્તિનાં સાધનો કહે છે કે:

નિષેવિતાનિમિત્તેન સ્વધર્મેણ મહીયસા॥
ક્રિયાયોગેન શસ્તેન નાતિહિંસ્રેણ નિત્યશ:॥15॥

(1)સારી રીતે આચરેલા નિમિત્તવિનાના શ્રેષ્ઠ સ્વધર્મથી (2)પ્રશંસા કરેલા, જેમાં ઘણી હિંસા નથી તેવા સદા આચરાતા ક્રિયાયોગથી... (શુદ્ધ અંત:કરણવાળો થઈ પુરુષ મને પ્રાપ્ત કરે છે. શ્લો. 19) 15.

અંત:કરણની શુદ્ધિ મુખ્ય સાધન છે. તે અંત:કરણ સોળ કલાવાળું હોવાથી તેવી શુદ્ધિ થાય તે માટે સોળ સાધનો કહેવામાં આવે છે. તે પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. કરવામાં આવેલાં આધિભૌતિક જ તે (સાધનો) ધર્મ કરી (શકાય તે) માટે અંત:કરણની ઉત્તમ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આધ્યાત્મિક તેઓ જ જ્ઞાન (પ્રાપ્ત થાય તે) માટે ઉત્તમ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કારાવે છે, અને વળી આધિદૈવિક જ તેઓ ભક્તિ (થઈ શકે તે) માટે ઉત્તમ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અને તે ભક્તિ નિરંતર છે. આ ભેદ ‘આ મારા સંબંધવાળા ધર્મો આચરવાથી’ (શ્લો. 19) એમ કહેશે. તેમ ન હોય, તો અહિં (સાધનો)ને ભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મો કહ્યા ન હોત.

તેથી જ આરંભમાં દોઢ (શ્લોક)થી સ્માર્ત શ્રૌત અને તાંત્રિક એ ત્રણ ધર્મો કહે છે. આરંભમાં શ્રૌત (ધર્મ)માં રુચિ થતી ન હોવાથી સ્માર્ત કહે છે. ‘સ્વધર્મથી સારી રીતે શુદ્ધ થએલ અંત:કરણવાળો પુરુષ મારી સમીપ આવે છે’. એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. બીજાં સાધનોના સંબંધમાં પણ એમ જ છે.

(1)‘સ્વધર્મ’ એટલે દેહનાં કાર્યથી પ્રાપ્ત થએલો વર્ણાશ્રમધર્મ. (અ) તે પણ જો ‘નિતરાં’ સારી રીતે આચરેલો હોય તો (સાધન થાય છે), પરંતુ (પોતાના) નિર્ણય પ્રમાણે (આચરેલો સાધન થતો) નથી. (આ) તે પણ કામના વિનાનો, અને તે પણ (ઇ) ‘શ્રેષ્ઠ’ એટલે પોતાની જાતનાઓના સમૂહ સાથેનો (એવા) ત્રણ પ્રકારના ગુણવાળો જો હોય, તો સ્નાન વિગેરેરૂપ સ્વધર્મ સ્માર્ત છે. તે તો પૃથ્વીના અંશના દોષનો નાશ કરનારો હોવાથી સોળમા ભાગનો લાભ કરે છે.

(2)એવી રીતે યજ્ઞરૂપ વૈદિક ક્રિયાયોગ (બીજા સાધન છે). (અ) જે (યજ્ઞો)માં બ્રાહ્મણનાં વાક્યો ઘણી પ્રશંસા કરનારાં હોય છે, પરંતુ બાર દિવસ સુધી ચાલતા (યજ્ઞ)ની પેઠે નિંદાએલાં હોતાં નથી તે (બીજું સાધન છે). (આ) તેમાં પણ ઘણી હિંસા જેમાં થતી હોય તેવો (યજ્ઞ) ન કરવો. બળતણ અને અગ્નિ (પ્રકટ કરવા) માટે થોડી હિંસા થાય. વધ કરવાનો

હોય ત્યારે પણ ‘આને મૃત્યુ પાસે લઈ જવામાં આવે છે’ એવી શ્રુતિ હોવાથી, તેવું પશુ1 હોય ત્યારે થોડી હિંસા થાય છે. તેથી ‘જેમાં ઘણી હિંસા નથી’ એવું વિશેષણ કહેલું છે. (ઇ) તે (ક્રિયાયોગ) પણ સદા કરવો જોઈએ. એવી રીતે ક્રિયાયોગ પણ ત્રણ ગુણોવાળો (કરવો). આ આધ્યાત્મિક દોષનો નાશ કરે છે, અને જલ આધ્યાત્મિક હોવાથી તેને શુદ્ધ કરનારો છે. 15.

1.‘તેવું’ એટલે બળતણ વિગેરે સમાન મારેલું પશુ હોય ત્યારે. (પ્ર) ‘તેવું’ એટલે નજીવું, મરવા પડેલું, એવો અર્થ જણાય છે.

એ રીતે સ્માર્ત અને શ્રૌત (સાધનો)થી શુદ્ધ થઈ, તાંત્રિક (સાધન)માં આસક્ત થઈ પાંચ અંગવાળું ભગવાનનું ભજન કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

મદ્ધિષ્ણ્યદર્શનસ્પર્શપૂજાસ્તુત્યભિવન્દનૈ:॥
ભૂતેષુ મદ્ભાવનયા સત્ત્વેનાસઙ્ગમેન ચ॥16॥

મારાં સ્થાનનાં દર્શન, ચરણસ્પર્શ, પૂજા, સ્તુતિ અને વંદનોથી, પ્રાણીઓમાં મારી ભાવના (કરવા)થી, સત્ત્વથી અને સંગરહિત રહેવાથી...16.

(3)ભગવાનનાં ‘ધિષ્ણ્યાનિ’ સ્થાનો. ‘ધિષ્ણ્ય’ શબ્દથી પ્રમાણનાં આધારવાળાં શ્રીરંગ વિગેરે (સ્થાનો કહેલાં છે). તેમનાં પ્રથમ (અ) દર્શન, પછી (આ) ચરણસ્પર્શ, પછી (ઇ) પૂજા (ઈ) સ્તુતિ અને (ઉ) નમન એ પાંચ (કરવાં). પાંચનું દરેકનું સામર્થ્ય (હોવાનું) જણાવવા બહુવચન (યોજેલું છે). આથી આ ‘પાંચ અગ્નિમાં ઉત્પન્ન થયો’ એમ સર્વ તેજના (પદાર્થો)ની શુદ્ધિ કહી. (4)‘પ્રાણીઓમાં મારી ભાવના (કરવા)થી’ શબ્દોથી ચોથું સાધન કહેલું છે. ‘આ ભગવાન જ આવા પ્રકારે પ્રકટ થયા છે, અથવા વાયુની1 પેઠે (આ ભગવાન જ) આવી અવસ્થાવાળા છે’ એમ સર્વે દેહોમાં ભગવાનની ભાવના કરવી. (5)‘સત્ત્વથી’ શબ્દથી જૂદું સાધન (કહેલું છે). સત્ત્વગુણ સાધન છે. (અ) સાત્ત્વિક કર્મરૂપ (આ) સત્પુરુષોનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવનારો અને (ઇ) વસુદેવ (શુદ્ધ સત્વ)રૂપ અંત:કરણ કરાવનારો, એવો તે ત્રણ પ્રકારનો છે. ભગવાન્ આકાશરૂપ શરીરવાળા હોવાથી, આ (સાધન)થી તે (આકાશ)ની શુદ્ધિ કહી. (6)‘સંગરહિત રહેવાથી’ સાધનથી ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ કહેલી છે. સર્વનો સંગ કાઢી નાખવો. ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દ હોવાથી, તે (સંગ)ની ઇચ્છાનો ત્યાગ (કરવાનું કહેલ છે). 16.

1.જે પ્રકાર કરવાથી વાયુની શુદ્ધિ થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

મહતાં બહુમાનેન દીનાનામનુકમ્પયા॥
મૈત્ર્યા ચૈવાત્મતુલ્યેષુ યમેન નિયમેન ચ॥17॥

મોટાઓનું ઘણું સન્માન કરવાથી, ગરીબડાંઓ ઉપર ધ્યાન રાખવાથી, અને પોતાની સમાન હોય તેમની સાથે મૈત્રી રાખવાથી, યમથી અને નિયમથી...17.

(7)પોતાથી મોટાઓનું ઘણું સન્માન કરવું. (8)દુ:ખી ગરીબડાં પોતાથી હલકાંઓ ઉપર દયા રાખવી (9)અને (પોતાની) સમાન હોય તેમની સાથે મૈત્રી રાખવી, પરંતુ (તેમની) ઈર્ષ્યા ન કરવી. (તેમનાં) તિરસ્કાર તથા હરીફાઈ ન કરવાં એવો ‘અને’ શબ્દનો અર્થ છે. (આ

ત્રણ સાધનોથી) ચક્ષુના દર્શનના અને સ્પર્શના દોષો દૂર કરેલા છે. (10)યમથી1 અને (11)નિયમથી એ દરેક બાર પ્રકારનાથી પણ હાથ અને પગ શુદ્ધ કરેલા છે. અહિંસા વિગેરે યમો છે. સ્નાન વિગેરે નિયમો છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (તેમના) પેટાવિભાગોનો સમાવેશ કરેલો છે. 17.

1.યમ અને નિયમ 11।। તથા 34માં કહેલા છે.

આધ્યાત્મિકાનુંશ્રવણાન્નામસંકીર્તનાચ્ચ મે॥
આર્જવેનાર્યસઙ્ગેન નિરહંક્રિયયા તથા॥18॥

શાસ્ત્રોનું શ્રવણ (કરવા)થી, અને મારા નામનું કીર્તન કરવાથી, સરલતાથી, આર્યોના સંગથી, તેમજ અહંકારરહિત રહેવાથી...18.

(12)'આધ્યાત્મિકાનાં' સાંખ્ય યોગ વિગેરે શાસ્ત્રોનું 'અનુશ્રવણં' ગુરુના મુખથી શ્રવણ કરવું. (આ) કાનને શુદ્ધ કરનારું છે. અને (13) ભગવાનનાં નામનું સદા કીર્તન કરવું, (એ) વાણીને શુદ્ધ કરનારું છે. 'ચ' 'અને' શબ્દો હોવાથી (ભગવાનનાં) ગુણો અને કર્મોનું પણ (કીર્તન કરવું). 'મેં' 'મારા' શબ્દથી વિષયને બાતલ કરેલ છે. (14)સર્વસ્થલે 'આર્જવમ્' સરલતા (રાખવી). (આ) નાકની શુદ્ધિ કહી. (15)'આર્યોનો' એટલે ઉત્તમ પુરુષોનો સંગ જીભની શુદ્ધિ કરાવનારો છે. તેઓ (આર્યો) જ (ભગવાન્ સિવાયના) બીજા રસને અટકાવનારા છે. (16)અહંકાર ન રાખવાથી મનની શુદ્ધિ થવાનું તો ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. 18.

મદ્ધર્માચરણૈરેતૈ: પરિશુદ્ધાશ્રય: સ્ફુટમ્॥
અઞ્જસા પુરુષોઽભ્યેતિ શ્રુતમાત્રગુણં હિ મામ્॥19॥

મારા સંબંધવાળા આ ગુણોના આચરણોથી સ્પષ્ટ પ્રકારે શુદ્ધ અંત:કરણવાળો થએલો પુરુષ ખરેખર! (મારા) ગુણો માત્ર સાંભળતાં જ મને સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. 19.

આ બધા જે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારા છે, તે મારા સંબંધવાળા ગુણો છે. તેમનાથી અંત:કરણ સર્વ તરફથી શુદ્ધ થાય છે. ત્યારે જ પુરુષ 'અઞ્જસા' સંપૂર્ણ રીતે1 (મારા) ગુણો માત્ર સાંભળતાં જ મને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ લાંબા સમય સુધી (જેના આવવાની) રાહ જોવામાં આવેલી છે, તેવા પરદેશ ગએલ પુત્રના ગુણ, અથવા (તેવા) પતિના ગુણ સાંભળવામાં આવતાં (બીજાં) સર્વ સ્થલેથી પાછું ફરેલું મન તેમાં જ પ્રવેશ કરે છે, (તેમ શુદ્ધ અંત:કરણવાળો પુરુષ મને પ્રાપ્ત થાય છે), અને પોતે (ભગવાનની) સમીપ આવતો હોવાથી (આ) યોગ્ય કહેલું છે, એવો 'હિ' 'ખરેખર' શબ્દનો અર્થ છે. 'પુરુષસ્યાઞ્જસા' એવો પાઠ હોય ત્યારે 'આશય:' (પરિશુદ્ધાશય:) 'એ શુદ્ધ અંત:કરણવાળો' જ કર્તા છે. 19.

1.ઉપર શ્લોકમાં મૂકેલ પાઠ પ્રમાણે આવો અર્થ થાય છે. (પ્ર)

વળી નીચેના શ્લોકમાં મુખ્ય સાધન1 કહે છે:

યથા વાતરથો ઘ્રાણમાવૃઙ્ક્તે ગન્ધ આશયાત્॥
એવં યોગરતં ચેત આત્માનમવિકારિ યત્॥20॥

જેમ વાયુરૂપ રથવાળી ગંધ (પોતાનાં) સ્થાનમાંથી નાક તરફ જાય છે, એવી રીતે જે વિકાર વિનાનું છે તે યોગમાં રમી રહેલું ચિત્ત આત્મા તરફ જાય છે. 20.

સદા આચરવામાં આવતો યોગ એકલો જ સર્વ (સાધનો) પ્રાપ્ત કરાવનારો છે, તેને શુદ્ધિની પણ જરુર નથી એમ દૃષ્ટાંતથી (તે) તેવો (સાધનો પ્રાપ્ત કરાવનાર) હોવાનું કહે છે. જેમ વાયુ ઉપર ચઢી ગએલી, અથવા સ્વભાવથી જ વાયુ છે રથ જેનો તેવી ગંધ છે, તે તો નાક તરફ જ જાય છે, કારણ કે નાક જ તેને ગ્રહણ કરનારું છે; એવી રીતે યોગમાં રમી રહેલું ચિત્ત પણ આત્માને જ ગ્રહણ કરતું હોવાથી આત્મા તરફ જ જનારું થાય છે. આને ઉપર કહેલાં સાધનોની પણ જરુર છે એવા અભિપ્રાયથી 'જે વિકારવિનાનું છે' એમ કહેલું છે. જે ચિત્તે બધોએ વિકાર તજી દીધેલો છે તે (આત્મા તરફ જાય છે). 20.

1.ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એ રીતે સાધનો સાથે ઉત્તમ ભક્તિ પૂર્ણ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી ઉપર કહેલી ત્રણ પ્રકારની સગુણ ભક્તિની નિંદા કરે છે:

અહં સર્વેષુ ભૂતેષુ ભૂતાત્માડવસ્થિત: સદા॥
તમવજ્ઞાય માં મર્ત્ય: કુરુતેડર્ચાવિડમ્બનમ્॥21॥

સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રાણીઓનો આત્મા હું સદા રહેલો છું, તેની મારી અવગણના કરીને મરણશીલ (મનુષ્ય) (પ્રતિમાનું) પૂજન કરે છે.21.

કરોતિ યત્તન્નટવન્મુખ્યસ્યાતિક્રમસ્તથા॥
દોષોત્પત્તિશ્ચ પ્રચુરા મત્પ્રીતેશ્ચ ન સાધકમ્॥10॥

(21)જે કરે છે તે નટની પેઠે કરે છે, (22)તેમજ મુખ્યનું ઉલ્લંઘન થાય છે, (23)વળી દોષોની ઘણી ઉત્પત્તિ થાય છે, (24)અને મારી પ્રસન્નતા કરાવતું નથી. કા.10.

તે પૈકી આરંભમાં એમ કહે છે કે પહેલાં કહેલી ભક્તિ માત્ર (ભક્તિનું) અનુકરણ છે, પણ ભક્તિ નથી. સર્વ પ્રાણીઓમાં હું આત્મા છું. 'સ્થિતિ હોવાથી એમ કાશકૃત્સ્ન (કહે છે)' (બ્ર.સૂ. 1।22)માં એમ સિદ્ધ કરેલું છે કે ભગવાનની જ અમુક અવસ્થા જીવ છે. 'સદા રહેલો છું' શબ્દોથી તે (અર્થ) કહેલો છે. અથવા હું જ 'ભૂતાત્મા' સર્વ ભૂતરૂપ તત્ત્વરૂપ જીવરૂપ અને દેહરૂપ છું એવો (અર્થ કરવો). 'સદા રહેલો છું' શબ્દોથી અંતર્યામી (હોવાનું કહેલ છે). તેથી સર્વ પ્રકારે સર્વ ભૂતોમાં રહેલાની મારી અવગણના કરી તેઓને વિષે જૂદા હોવાની બુદ્ધિ અને હિંસા વિગેરે કરી, પોતાના આત્માને પણ માત્ર મર્ત્ય (મરણ પામે તેવું) શરીર જાણી, જે (પૂજા) કરે છે, તે પૂજાનું અનુકરણ જ છે. 21.

હવે ભગવાનને આકાર ન હોવાથી, શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે (આકારની કલ્પના કરી) જો ભજન કરે, તો તેને જે ફલ થાય તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમીશ્વરમ્॥
હિત્વાડર્ચાં ભજતે મૌઢયાદ્ભસ્મન્યેવ જુહોતિ સ:॥22॥

જે સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા આત્મા અને ઈશ્વરને મને તજી, મૂર્ખાઈથી પ્રતિમાનું પૂજન કરે છે, તે રાખમાં જ હોમ કરે છે. 22.

(સર્વના) દેહમાં હું ત્રણ સ્વરૂપથી રહેલો છું. (1)પહેલાં પ્રાણી માત્રમાં તેમના રૂપથી, (2)પછી આત્માના રૂપથી (અને) (3)પછી 'ઈશ્વર:' અંતર્યામીના રૂપથી. એવી રીતે પુરુષમાં સર્વ પ્રકારે રહેલા ભગવાનને તજી જે 'અર્ચા' પ્રતિમાનું પૂજન કરે છે (તે રાખમાં હોમ કરે છે). (તેવું) પૂજન કરવામાં પ્રમાણ નથી એમ 'મૂર્ખાઈથી' શબ્દથી કહેલું છે, પરંતુ સ્વતંત્ર ભગવન્માર્ગનું નિવારણ કરેલું નથી1. તે ગુણોથી પર છે એમ 'મારું સ્થાન તો નિર્ગુણ છે' વિગેરે (વાક્યો)થી અગીયારમા (સ્કંધ)માં કહેશે. વળી વાક્યોને પ્રકરણ સાથે સંબંધ હોય છે, અને તેઓ તે પ્રકરણમાં રહેલા જ ગુણ તથા દોષ કહે છે. ત્યાં (સ્વતંત્ર ભગવન્માર્ગમાં) જૂદા હોવાની સ્થિતિ તો કહેલી નથી. અથવા બારને અનુસરીને2 પુરુષ નારાયણનું પૂજન કરવું. (આ) બંનેમાં ભેદ અને ગુણો ન હોવાથી, આ દૂષણો થતાં નથી, પરંતુ અહિં જ તેઓ ઉપર જણાવેલી સગુણ ભક્તિને દોષવાળી કરે છે. પ્રતિમામાં જ્ઞાન3 ક્રિયા ચૈતન્ય અને આનંદ ન હોવાથી, (તેઓને) ઉત્પન્ન કરવા યોજેલાં આ4 પાછળથી (તેને) તજીને જતાં રહેલાં હોય છે, તેથી (પૂજન) રાખમાં કરેલા હોમ જેવું થાય છે. 'તે' એટલે ઉપર કહેલો (સગુણ ભક્તિ કરનાર) જ. પહેલાં અગ્નિ ત્યાં જોએલો હોવાથી, અગ્નિ શાંત થયા પછી પણ (તેમાં તે) તે ભ્રમથી હોમ (કરે છે), તેથી તેનું અહિં દૃષ્ટાંત આપેલું છે. 22.

1.'ભગવાને અગીઆરમા સ્કંધમાં 'મારી પ્રતિમાનું સ્થાપન કરી...' વિગેરેથી લંબાણથી પ્રતિમાપૂજનને મુખ્ય કહેલું છે, અને અહિં નિંદા કરવામાં આવે છે તે બેમાં વિરોધ નથી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલું છે. પૂજાના વિષય, અધિકારી અને પ્રમાણ જૂદાંજૂદાં હોવાથી વિરોધ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.'સેવામાં તાંત્રિકો...' વિગેરેથી કહેલા. (પ્ર).

3.અહિં 'જ્ઞાન' (ભગવાનના) ગુણરૂપ જાણવું. (પ્ર).

4.'આ' એટલે પૂજા કરનારનાં જ્ઞાન વિગેરે, પ્રતિમામાં ભગવાનપણું ઉત્પન્ન કરવા યોજેલાં હોય, તે પ્રાણીઓમાં રહેલા ભગવાનની અવગણનાને લીધે (પ્રતિમા) તજી જતાં રહે છે, એવો અર્થ છે.

પ્રતિમામાં ભગવાનનું ભજન કરવામાં આવે ત્યારે બીજાનો દ્વેષ વિગેરે (કરવા)થી કામ વિગેરે ઉત્પન્ન થવાથી, કોઈ પણ સમયે મનની શાંતિ થશે નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દ્વિષત: પરકાયે માં માનિનો ભિન્નદર્શિન:॥
ભૂતેષુ બદ્ધવૈરસ્ય ન મન: શાન્તિમૃચ્છતિ॥23॥

બીજાના દેહમાં (રહેલાનો) મારો દ્વેષ કરનારા અભિમાની, ભેદ જોનાર, (અને) પ્રાણીઓ ઉપર વૈર રાખનારનું મન શાંતિ પ્રાપ્ત કરતું નથી. 23.

તે મારો જ દ્વેષ કરે છે, કારણ કે પ્રાણીઓમાં હું જ રહેલો છું. તેથી બીજાના દેહમાં (રહેલાનો) મારો દ્વેષ કરનારનું મન કોઈ પણ સમયે શાંતિ પ્રાપ્ત કરતું નથી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'જેનો દ્વેષ કરે છે તે જીવ જ છે'1 અથવા દેહ છે, તેમ ન હોય2 તો વ્યવહાર થાય નહિ. તેથી વ્યવહાર માટે, અને 'જેનો દ્વેષ કરે તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ' એવી શ્રુતિ હોવાથી, ભેદની આકાંક્ષા રહે છે જ. "તે વિષયમાં 'મારો દ્વેષ કરનાર (નું મન શાંતિ પ્રાપ્ત કરતું નથી)' એમ ભગવાન્ કેમ કહે છે?" એવી શંકા થાય, તો ખરેખર, તેણે કરેલાં નુકશાનની ક્રિયાને લીધે તેના ઉપર દ્વેષ થાય છે. તે ક્રિયા મેં કરેલી અથવા મારી પ્રેરણાથી થએલી હોવાથી, જો તે3 કારણથી બીજાનો દ્વેષ કરે તો તે મારો જ દ્વેષ કરે છે. ભેદ (ના વિષય)માં તો4 યજ્ઞના વિરોધી દૈત્યો, તેઓમાં હું રહેલો હોવા છતાં-ચોખા વિગેરે ઉપરથી ફોતરાં કાઢી નાખે તેમ-રોગોની પેઠે નાશ કરવા યોગ્ય છે. તેથી યજ્ઞ (થાય તે) માટે દ્વેષ (કરવો યોગ્ય છે), પણ દ્વેષ (કરવા) માટે યજ્ઞ (કરવો) યોગ્ય નથી. શ્યેન5 (યજ્ઞ) વિગેરેમાં પણ એમ જ છે, કારણ કે યજ્ઞનો શત્રુ જ પોતાનો શત્રુ છે. તેમાં6 તો યજ્ઞ અભિમાનરહિત હોવાથી તેટલું પણ કરવું જોઈએ, અહિં તો ભગવાન્ અભિમાન સહિત હોવાથી દ્વેષ કરનારનો પણ દ્વેષ ન કરવો. કાર્ય તો પ્રહ્લાદની પેઠે સિદ્ધ7 થશે. તેથી આ માર્ગમાં દ્વેષ સર્વે પ્રકારથી અયોગ્ય છે. વળી સૃષ્ટિ ભગવાન્ માટેની છે8, તેથી આમાં ભગવાનનો જ દ્વેષ થાય છે. વળી9 'અભિમાની, ભેદ જોનાર, (અને) પ્રાણીઓ ઉપર વૈર રાખનાર' એવા ત્રણ દોષો છે. (આ) સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ દોષો કહેલા છે, કારણ કે ત્રિદોષથી ઘેરાએલાને શાંતિ થતી નથી. અભિમાન તો સાત્ત્વિક દોષ જ છે, કારણ કે ઉત્તમ કર્મ (કરેલ હોય તે)થી જ અભિમાન થાય છે. ક્રિયાને લીધે ભેદ (જૂદાઈ) થતો હોવાથી, જૂદા હોવાનું જ્ઞાન રાજસ છે. વૈર તો તામસ છે એમ (જાણવું). 23.

1."(કોઈ બીજાનો દ્વેષ કરવાથી) બીજાની કાયામાં રહેલા ભગવાનનો દ્વેષ થાય એ લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ છે" એવી શંકા અહિંથી કરે છે. (પ્ર)

2.'તેમ ન હોય' એટલે જીવ તથા દેહ ભગવાનથી જૂદા ન હોય. (પ્ર).

3.'તે કારણથી' એટલે (તેણે કરેલ) નુકશાનનાં કારણથી. (પ્ર)

4."વ્યવહાર થાય તે માટે ભગવાનને જ ભેદ પ્રકટ કરેલ હોવાથી તે તેમણે જ યોજેલો છે" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલા છે. (પ્ર).

5."એમ હોય તો શ્યેન વિગેરે યજ્ઞોની શી ગતિ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. શ્યેન યજ્ઞ દ્વેષના પ્રયોજનવાળો છે, છતાં પ્રાણીઓનો દ્વેષ કરવાનું તેનું તાત્પર્ય નથી. (પ્ર).

6."શ્યેનના દૃષ્ટાંતથી અહિં દ્વેષનું સમાધાન કરવું" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

7."એ રીતે સર્વ (કોઈ) દ્વેષ ન કરીએ તો કાર્ય કેમ સિદ્ધ થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાનથી જ કાર્ય સિદ્ધ થશે એમ (પ્રહ્લાદના) દૃષ્ટાંતથી કહે છે. (પ્ર)

8."એ પ્રમાણે દ્વેષનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાનો હોય તો, 'વિશ્વામિત્ર અને જમદગ્નિએ વસિષ્ઠની હરીફાઈ કરી' વિગેરે વાક્યમાં કહેલ આચારનો વિરોધ થાય" એવી શંકા થાય, તેથી આ

કહેલ છે. બીજી સૃષ્ટિમાં ગમે તેમ થાઓ, પણ જે આ સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થએલ હોય, તેણે આ જ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. એવો અર્થ છે. (પ્ર).

9.અહિંથી ફલ દર્શાવી દ્વેષ ન કરવાનું આવશ્યક હોવાનું જણાવે છે. દ્વેષ રાખવાથી અશાંતિરૂપ દોષ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને 'શાંતિ ન હોય તેને સુખ ક્યાંથી?' એ વાક્ય પ્રમાણે તેને સુખ થતું નથી. તેથી દ્વેષ અભિમાન વિગેરેનો ત્યાગ કરવો. (પ્ર).

(દ્વેષ રાખવાથી) હું તો પ્રસન્ન થતો નથી, એવો મુખ્ય દોષ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે1:

અહમુચ્ચાવચૈર્દ્રવ્યૈ: ક્રિયયોત્પન્નયાડનઘે॥
નૈવ તુષ્યેડર્ચિતોડર્ચાયાં ભૂતગ્રામાવમાનિન:॥24॥

હે પાપરહિત (માતા)! પ્રાણીઓના સમૂહનો તિરસ્કાર કરનારે ભારે અથવા હલકાં દ્રવ્યોથી કરેલી ક્રિયાથી પ્રતિમામાં પૂજેલો હું પ્રસન્ન થતો નથી જ. 24.

જો કે ઘણું સુવર્ણ પુષ્પ વિગેરે આપે તો પણ 'ભારે અથવા હલકાં' અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોથી કરેલી ક્રિયાથી હું પ્રસન્ન થતો નથી જ. તેનું કારણ 'પ્રાણીઓના સમૂહનો તિરસ્કાર કરનારે' શબ્દથી કહેલું છે. 'પ્રતિમામાં' એ ઉપલક્ષણ છે. અમુક પુરુષમાં2 (ભગવાનનું) ભજન કરવામાં આવે ત્યારે પણ પ્રાણીઓના સમૂહનો તિરસ્કાર કરનારથી પ્રસન્નતા થતી નથી જ, પરંતુ તેવો (પુરુષ) તે (પ્રતિમા)માં જ ભજન કરે છે, તેથી 'પ્રતિમામાં' એમ કહેલું છે. 24.

1.આ શ્લોકમાં દ્વેષ વિગેરે (કરવા)નો મોટો દોષ કહેલો છે. (પ્ર)

2.'અમુક પુરુષમાં' એટલે 'ગુરુ વિગેરેમાં'. (પ્ર)

"ત્યારે પ્રતિમાનું (પૂજન1 કરવાની) આજ્ઞા કરનારાં વાક્યો વ્યર્થ થશે" એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

અર્ચાદાવર્ચયેત્તાવદીશ્વરં માં સ્વકર્મકૃત્॥
યાવન્ન વેદ સ્વહૃદિ સર્વભૂતેષ્વવસ્થિતમ્॥25॥

જ્યાં સુધી પોતાનાં કર્મ કરનાર (પુરુષ) સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા મને ઈશ્વરને પોતાના હૃદયમાં રહેલો ન જાણે ત્યાં સુધી પ્રતિમા વિગેરેમાં મારું પૂજન કરવું જોઈએ. 25

જ્યાં સુધી ભગવાન્ સર્વરૂપ છે એમ ન જાણે2, ત્યાંસુધી પ્રતિમામાં પૂજન કરવું જોઈએ, કારણ કે તેમ ન કરે તો આ ઈશ્વર (તેને) હણે3. 'પોતાનાં કર્મ કરનાર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તે પૂજન ધર્મરૂપ છે4. બ્રાહ્મણ વિગેરેનું, સંધ્યાવંદનની પેઠે ભગવાનનું પૂજન પણ નિત્ય (કર્મ) છે. તેથી પોતાનું કર્મ કરનાર (પુરુષ) જ્યાંસુધી સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલાને મને પોતાનાં હૃદયમાં (રહેલો) ન જાણે-(જ્યાંસુધી તેને મારો પોતાનાં હૃદયમાં) અનુભવ ન થાય એવો અર્થ છે, પરંતુ શબ્દથી થએલ જ્ઞાન (પ્રતિમામાં પૂજન બંધ) કરાવનારું5 નથી-ત્યાં સુધી શાલિગ્રામ વિગેરેમાં તેણે મારું પૂજન કરવું જોઈએ. સાક્ષાત્ ભગવાન્ પધારે ત્યારે (તેમના વિષે) જેવી બુદ્ધિ થાય, તેવી જીવડાં તથા કીડાઓ વિષે પણ જો થાય, તો કર્મ કરતાં અટકવું

અને પ્રતિમામાં પૂજન કરતાં અટકવું, એવું આ સામાન્ય6 વચન (કહેલું છે), કારણ કે (ત્યાર પછી) ગુણોનું પ્રધાનપણું રહેતું નથી. 25.

1.'પૂજનની' એટલે સગુણ પૂજનની. (પ્ર).

2.એટલે મુખ્ય અધિકાર ન હોય, ત્યારે શું કરવું એ જાણાવતાં હોવાથી એ વાક્યો ઉપયોગી છે, તેથી નકામાં નથી એવો અર્થ છે. (પ્ર).

3."વાક્યો નકામાં ન હોય છતાં પૂજાનું કાંઈ ફલ ન હોવાથી, ફલથી તે નકામાં છે" એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્ય કહેલું છે, પ્રતિમાનું પૂજન ન કરવાથી આવું ફલ થતું હોવાથી, ફલથી પણ તે વાક્યો નકામાં નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4.આ વાક્યથી તે પૂજનનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (પ્ર).

5.'કરાવનારું' એટલે પૂજન વિગેરે કર્મ બંધ કરાવનારું. (પ્ર).

6.'સામાન્ય' એટલે સર્વ પૂજાઓને લાગુ પડતું. (પ્ર).

જ્ઞાન થયા પછી તો (પ્રતિમામાં પૂજન) કરવાનું નથી, તે વિષયનું કારણ નીચેના1 શ્લોકમાં કહે છે:

આત્મનશ્ચ પરસ્યાપિ યઃ કરોત્યન્તરોદરમ્॥
તસ્ય ભિન્નદૃશો મૃત્યુર્વિદધે ભયમુલ્બણમ્॥26॥

પોતાની અને બીજાની વચ્ચે જે જરા પણ ભેદ કરે છે તે ભેદ દૃષ્ટિવાળાને મૃત્યુરૂપ હું તીવ્ર ભય ઉત્પન્ન કરું છું. 26.

જો જ્ઞાન (થયા) પછી પણ ભેદબુદ્ધિથી પૂજન કરે2, તો (હું તીવ્ર ભય ઉત્પન્ન કરું છું). પોતાની સેવા કરતો હોય તેની પેઠે (પૂજન) કરતાં દૂષિત થતો નથી, અને પોતાની સેવા (કરવા)થી, પોતે સંતોષ પામે છે. 'તે જૂદો છે હું જૂદો છું એમ જાણી જો પશુની પેઠે બીજા દેવની પૂજા કરે, તો એ રીતે તે દેવોનો પશુ થાય છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી, '(હું) પોતે છું' એમ જાણી પૂજા કરવી જોઈએ; છતાં જે પોતાની અને બીજાની વચ્ચે 'ઉત્ અરમ્' જરા પણ 'અરમ્' ભેદ-કારણ કે આરાઓ ચક્ર(ના અવયવો)નો ભેદ જણાવનારા છે-કરે છે, તેને 'જ્યારે આ આમાં જરા પણ ભેદ કરે છે, ત્યારે તરત જ તેને ભય થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભય થાય છે). તે ભય હું જ કરાવું છું. એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તીવ્ર ભય 'વિદધે' સારી રીતે તેની અંદર સ્થાપન કરું છું. તે ભય મૃત્યુ જ છે, કારણ કે બીજા ભયથી તે પ્રાણનો ત્યાગ કરતો નથી. પ્રાણ નભાવવાનો પ્રયત્ન કુદરતી છે. તેથી (ભેદ જોનારને) ભક્તિનું ફલ (મળવું) દૂર રહ્યું, પરંતુ મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જ્ઞાન (પ્રાપ્ત થયા) પછી મૃત્યુ થતું ન હોવાથી આ કરવાનું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. 26.

1.ભેદની નિંદા કરી, અભેદદૃષ્ટિ રાખવાનું કારણ કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.'પૂજન કરે' એટલે ભેદ જોનારી દૃષ્ટિથી પૂજન કરે, તેને હું જ ભય ઉત્પન્ન કરું છું, એ વાક્ય સાથે સંબંધ છે. (પ્ર)

જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા) ઇચ્છનાર માટે (તેની) અજ્ઞાનવાળી સ્થિતિમાં પણ પ્રતિમાપૂજન કરતાં સર્વ પ્રાણીઓમાં જ (ભગવાનનું) ભજન (કરવું) ઉત્તમ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અથ માં સર્વભૂતેષુ ભૂતાત્માનં કૃતાલયમ્॥
અર્હયેદ્દાનમાનાભ્યાં મૈત્ર્યાડભિન્નેન ચક્ષુષા॥27॥

વળી સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેઠાણ કરી રહેલાનો પ્રાણીઓના આત્માનો મારો ભેદરહિત દૃષ્ટિથી દાન માન અને મૈત્રીથી સત્કાર કરવો. 27.

'અથ' 'વળી' શબ્દ જૂદો આરંભ દર્શાવે છે, કારણ કે ઉપર જ્ઞાનીનું નિરૂપણ કરેલું હતું. સર્વ પ્રાણીઓમાં (રહેલા ભગવાનનું) ભજન કરવાનું ભક્તિમાર્ગમાં પણ છે, તેથી તેનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'પ્રાણીઓના આત્માનો' એમ કહેલું છે. 'પ્રાણીઓનો આત્મા' એટલે જીવ. 'તે સર્વ સ્થલે હોય છે. તેથી પ્રાણીઓમાં (સત્કાર કરવાનો) આ ભેદ શા માટે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'રહેઠાણ કરી રહેલાનો' એમ કહેલું છે. જેમ કોઈકકોઈક સ્થલે ઘર કરી રહે છે, તે ત્યાં સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી (તેમ) દેહરૂપ ઘર કરી (તેમાં) રહેલા આત્માની પણ પ્રાપ્તિ તેમાં સહેલાઈથી થાય છે. લોકમાં પણ ઘરમાં પદાર્થ સમર્પણ કરવાથી ગૃહસ્થ પ્રસન્ન થાય છે, તેથી પ્રાણીઓમાં જ મારો સત્કાર કરવો. વળી જેનાથી જે પ્રસન્ન થાય તેની જ યોગ્યતા પ્રમાણે પૂજા કરવી. તેમાં મુખ્ય દાન અને માન તથા મૈત્રી છે. હલકાને દાન, ઉત્તમને માન અને સરખા સાથે મૈત્રી (કરવાં). આ પણ 'ભેદ રહિત દૃષ્ટિથી', સર્વ '(હું) પોતે છું' એવી બુદ્ધિથી કરવું, પરંતુ લોકની દૃષ્ટિથી ન કરવું, એમ 'ભેદરહિત (દૃષ્ટિ)થી' શબ્દથી કહેલું છે. 27.

અમુક (પ્રાણી)ની પૂજા (કરવા)માં ઉત્તમ બ્રાહ્મણરૂપ (પૂજાનું) સ્થાન કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાડા છ (શ્લોકો)થી સર્વ જીવોથી તેની શ્રેષ્ઠતા કહે છે:

જીવા: શ્રેષ્ઠા હ્યજીવાનાં તત: પ્રાણભૃત: શુભે॥
તત: સચિત્તા: પ્રવરાસ્તતશ્ચેન્દ્રિયવૃત્તય:॥28॥

હે ભલી માતા! નિર્જીવ કરતાં જીવો શ્રેષ્ઠ છે. તેમનાથી પ્રાણ ધારણ કરનારા, તેમનાથી ચિત્તવાળા શ્રેષ્ઠ, અને તેમનાથી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાવાળા શ્રેષ્ઠ છે. 28.

નિર્જીવ પથ્થર વિગેરેની મધ્યે (કરતાં) પ્રાણવાળા વૃક્ષ વિગેરે જીવો શ્રેષ્ઠ છે. તેમનાથી પ્રાણ ધારણ કરનારા એટલે શ્વાસોચ્છ્વાસવાળા જંગમ (જીવો) શ્રેષ્ઠ છે. 'હે ભલી (માતા!)' એવું સંબોધન કહેલા (વિષય)માં વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું છે). દેહ કરતાં સ્થૂલ પ્રાણ ઉત્તમ છે, (અને) તેનાથી પણ આસન્ય (ઉત્તમ છે). એમ આ ત્રણ જેમનામાં ક્રિયાશક્તિ મુખ્ય છે તેવા કહ્યા. 'તેમનાથી ચિત્તવાળા (શ્રેષ્ઠ)' શબ્દોથી જેમનામાં જ્ઞાનશક્તિ મુખ્ય છે તેઓ તેમનાથી ઉત્તમ (હોવાનું) કહ્યું. ચેતનાનો આધાર બનેલું અંત:કરણ ચિત્ત છે. (ચિત્તવાળા એટલે) જ્ઞાનવાળા એવો અર્થ છે. 'તેમનાથી, ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાવાળા', એટલે વિષય સાથેનું જ્ઞાન જેઓને છે તેવા (ઉત્તમ છે). આ ઇન્દ્રિયો ક્રિયામય (કહેલી છે). 28.

નીચેના શ્લોકોમાં તેમનાથી પણ જ્ઞાનવાળાઓનું ઉત્તમપણું કહે છે:

તત્રાપિ સ્પર્શવેદિભ્ય: પ્રવરા રસવેદિન:॥
તેભ્યો ગન્ધવિદ: શ્રેષ્ઠાસ્તત: શબ્દવિદો વરા:॥29॥
રૂપભેદવિદસ્તત્ર તતશ્ચોભયતો દત:॥
તેષાં બહુપદા: શ્રેષ્ઠાશ્ચતુષ્પાદસ્તતો દ્વિપાત્॥30॥
તતો વર્ણાશ્ચ ચત્વારસ્તેષાં બ્રાહ્મણ ઉત્તમ:॥
બ્રાહ્મણેષ્વપિ વેદજ્ઞો હ્યર્થજ્ઞોઽભ્યધિકસ્તત:॥31॥
અર્થજ્ઞાત્સંશયચ્છેત્તા તત: શ્રેયાન્ સ્વકર્મકૃત્॥
મુક્તલિઙ્ગસ્તતો ભૂયાનદોગ્ધા ધર્મમાત્મન:॥32॥

તેઓમાં પણ સ્પર્શનાં જ્ઞાનવાળાઓથી રસનાં જ્ઞાનવાળા ઉત્તમ છે, તેમનાથી ગંધનાં જ્ઞાનવાળા શ્રેષ્ઠ છે, તેમનાથી શબ્દનાં જ્ઞાનવાળા ઉત્તમ છે, તેમનાથી રૂપના ભેદ જાણનારાઓ અને તેમનાથી બેવડી દાંતની પંક્તિવાળાઓ (શ્રેષ્ઠ છે). તેઓમાં ઘણા પગવાળાઓ શ્રેષ્ઠ છે, તેમનાથી ચાર પગવાળાઓ (અને) તેમનાથી બે પગવાળા (શ્રેષ્ઠ છે). તેમનાથી ચાર વર્ણો, (અને) તેઓમાં બ્રાહ્મણ ઉત્તમ છે. બ્રાહ્મણોમાં પણ વેદ ભણનાર, અને તેથી અર્થ જાણનાર અધિક છે. અર્થ જાણનારથી સંશયનો નાશ કરનાર, અને તેનાથી પોતાનું કર્મ કરનાર શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી દેહાભિમાન રહિત ઉત્તમ છે, (અને તેમાં પણ) પોતાના ધર્મનું દોહન ન કરનાર (શ્રેષ્ઠ છે). 29થી32.

જ્ઞાન કરાવનારી ઇન્દ્રિયોમાં સ્પર્શ સર્વથી હલકી છે. તેનાથી જીભ ઉત્તમ છે, કારણ કે મધુર વિગેરે રસો સ્પર્શ કરતાં પણ (વધારે) મોહ કરનારા છે. તે (રસનાં જ્ઞાનવાળા)ઓ કરતાં પણ ગંધનાં જ્ઞાનવાળા (ઉત્તમ છે), કારણ કે (ગંધ) પૃથ્વીનો ગુણ છે અને દૂરથી પણ જ્ઞાન કરાવનારો છે. ઘણા ભાગે જીવડાં સર્વે સ્પર્શનાં જ્ઞાનવાળાં છે, તેમનાથી (ઉત્તમ) માછલાંઓ રસનાં જ્ઞાનવાળાં છે, ભમરાઓ વિગેરે ગંધનાં જ્ઞાનવાળા છે. હરણો શબ્દનાં જ્ઞાનવાળા તેમનાથી પણ (ઉત્તમ છે), કારણ કે શબ્દ ગંધ કરતાં પણ (અધિક) દૂરથી જ અર્થ જણાવનારો છે. 29.

ચક્ષુ તેનાથી પણ ઘણે દૂરથી અર્થ જણાવનારું હોવાથી, ‘રૂપના ભેદ જાણનારા’ કાગડાઓ વિગેરે ઉત્તમ છે. તેમનાથી પણ અધિક સાધનવાળા એટલે બેવડી દાંતની પંક્તિઓવાળા માંકડાઓ વિગેરે અથવા ઉંદર વિગેરે શ્રેષ્ઠ છે, અને તે સાધન (ખોરાક વિગેરેને દેહની) અંદર લઈ જવા માટેનું જ હોવાથી, બહારનાં સાધનવાળાઓ તેમનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, એમ ‘તેઓમાં ઘણા પગવાળાઓ શ્રેષ્ઠ છે’ શબ્દોથી કહેલું છે. ગોજર વિગેરે ઘણા પગવાળાં છે. તેમનાથી પણ ચારપગવાળાં ઉંદર, બીલાડાં, કૂતરાં વિગેરે સર્વ (શ્રેષ્ઠ છે). તેમનાથી બે પગવાળાં બધાં પક્ષીઓ અને મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે. 30.

તેમનાથી બ્રાહ્મણ વિગેરે વર્ણો ધર્મવાળા હોવાથી ઉત્તમ છે. તેઓમાં પ્રથમ (વર્ણ બ્રાહ્મણ) મુખ્ય ધર્મવાળા હોવાથી (ઉત્તમ છે) જાતથી બ્રાહ્મણ હોય તેના કરતાં પણ વેદનો

અભ્યાસ કરનાર (બ્રાહ્મણ); (અને) તેનાથી પણ વેદનો અર્થ જાણનાર (બ્રાહ્મણ ઉત્તમ છે). 31.

તેનાથી પણ વેદના અર્થમાં સંદેહ હોય તે સર્વ દૂર કરનાર, (અને) તેનાથી પણ યજ્ઞ વિગેરે કરનાર શ્રેષ્ઠ છે, તેનાથી પણ 'મુક્તલિનઃ' જેને દેહનું અભિમાન જતું રહેલું છે તે શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી પણ જે અભિમાનરહિત થઈ આ લોક અથવા પરલોકની પ્રાપ્તિ માટે કાંઈપણ કરતો નથી તેમજ ઇચ્છા રાખતો નથી તે ઉત્તમ છે. 32.

તેથી તેવો થઈ, જે ભગવાનનો ભક્ત થાય, તે ઉત્તમ છે એમ કહે છે:

तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः॥
मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणाम्॥
न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात्॥33॥

તેનાથી મારા વિષે જેણે સર્વ કર્મનાં ફલ અને આત્મા અર્પણ કરેલાં છે તે ભેદ ન જોનાર (ઉત્તમ છે) મારા માટે જેમણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે તેઓ પૈકી મારા વિષે જેણે આત્માને અર્પણ કરેલો છે, જેને કર્તા હોવાનું અભિમાન નથી અને જે સમાન દૃષ્ટિવાળો છે, તેવા પુરુષથી ઉત્તમ પ્રાણીને હું જોતો નથી. 33.

નિરર્થક ત્યાગ કરતાં ભગવાનને સમર્પણ કરવું (એ) ઉત્તમ હોવાથી, મારા વિષે જેણે સર્વ કર્મનાં ફલ અને આત્મા અર્પણ કરેલાં છે, (એટલે) જેણે આત્મનિવેદન કરેલું છે, (અને) તેવો થઈને પણ ભગવાનને આત્મા તરીકે જ જાણે છે તે ઉત્તમ છે. "આનાથી પણ કોઈક ઉત્તમ હશે" એવી શંકા થાય, તેથી તે '(મારા માટે જેમણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે તેઓ પૈકી) મારા વિષે જેણે આત્માને અર્પણ કરેલો છે...' થી દૂર કરે છે. મારા માટે જેમણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે તેવા પુરુષ પૈકી, મારા વિષે જેણે આત્માને અર્પણ કરેલો છે, જેને કર્તા હોવાનું અભિમાન નથી અને જે સમાન દૃષ્ટિવાળો છે, તેનાથી બીજો 'પરમ્' ઉત્તમ હું (કોઈ) જોતો નથી. જો કે જૂદાંજૂદાં શાસ્ત્રમાં જૂદાજૂદાં (પુરુષો) ઉત્તમ (હોવાનું) કહેલું છે, છતાં પણ વિચાર કરનારાઓના હૃદયમાં તેઓ (ઉત્તમ) જણાતા નથી, તેથી 'હું જોતો નથી' એમ કહેલું છે. સર્વ કરતાં ભક્તિ અને જ્ઞાન ઉત્તમ છે. ભક્તિમાં પણ આત્મસમર્પણ (ઉત્તમ) છે. જ્ઞાન તો (1)સાંખ્ય અને (2)બ્રહ્મજ્ઞાન (એવા બે પ્રકારનું છે). જો કે આ ત્રણ અને માત્ર (કર્મનો) ત્યાગ કરનારા સર્વે ત્યાગ કરનારા છે, છતાં પણ જેણે આત્મનિવેદન કરેલું છે અને જેને બે (પ્રકારનાં) જ્ઞાન છે, તેનાથી અધિક શું હોય? તે (અર્થ) (1) મારા વિષે જેણે આત્માને અર્પણ કરેલો છે (2)જેને કર્તા હોવાનું અભિમાન નથી (અને3)જે સમાન દૃષ્ટિવાળો છે એ ત્રણ શબ્દોથી કહેલ છે. 33.

"એમ હોય તો તે જ ભજન કરવા યોગ્ય થાય, અને બધાએ પોતે જ તેની સેવા કરતા હોવાથી શાસ્ત્ર ફલરહિત થાય અને ઉપર કહેલા દોષ દૂર ન થાય" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

मनसैतानि भूतानि प्रणमेद् बहु मानयेत्॥

ઈશ્વરો જીવકલયા પ્રવિષ્ટો ભગવાનિતિ॥34॥

ભગવાને ઈશ્વરે (પોતાના) જીવરૂપ અંશથી (આ પ્રાણીઓમાં) પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, મનથી આ પ્રાણીઓને તેણે પ્રણામ કરવા જોઈએ (અને) ઘણું માન આપવું જોઈએ. 34.

આ જ્ઞાન (આવા ભક્તને) પોતાને માટે જ કહેલું, પરંતુ (આ) અધિકારવાળાની બીજાઓ પૂજા કરે તે માટે (કહેલું) નથી. તેથી એ પ્રમાણે જાણનારે પણ 'આ' એટલે જોવામાં આવે છે તે પ્રાણીઓને પ્રણામ કરવા જોઈએ, (અને) પોતાના કરતાં પણ (તેઓને) ઘણું માન આપવું જોઈએ. તેનું કારણ એવું છે કે ભગવાન્ ઈશ્વરે 'જીવકલયા' જીવરૂપ અંશના સ્વભાવથી અથવા તે (જીવરૂપ અંશ) સાથે (પોતાના) છ ગુણો સાથે (તેઓમાં) પ્રવેશ કરેલો છે. 'ઇતિ' શબ્દ પ્રયોજન દર્શાવવા (યોજેલો) છે, કારણ કે (તે) ઈશ્વર છે. તેમ ન કરે, તો પોતાનાં સ્થાનમાંથી ભ્રષ્ટ કરાવે. જીવમાં (તે) હલકો હોવાની બુદ્ધિ ન કરવી, કારણ કે તે (ભગવાનનો) અંશ છે. લીલા (સિદ્ધ થાય તે) માટે તે કલા છે, એવો અર્થ છે. 34.

એવી રીતે ભક્તિ અને જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરી, (સર્વને) નમસ્કાર કરવા અને (સર્વમાં) ભગવાનનાં દર્શન (કરવાં) એ બેથી તે બંનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ જણાવી, "ભક્તિ અને જ્ઞાન બંને સાથે હોય તે, અથવા બેમાંથી એક હોય તે ફલ (પ્રાપ્ત) કરાવે?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

ભક્તિયોગશ્ચ યોગશ્ચ મયા માનવ્યુદીરિત:॥
યયોરેકતરેણૈવ પુરુષ: પુરુષં વ્રજેત્॥35॥

હે મુનની પુત્રિ! મેં ભક્તિયોગ અને યોગ કહ્યા, જે બે પૈકી એક (આચરવા) થી જ પુરુષ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે. 35.

હે મુનની પુત્રિ! મેં ભક્તિયોગ અને આઠ અંગવાળો યોગ (એ) બે કહ્યા. 'હે મનુની પુત્રિ!' એ સંબોધન (દેવહૂતિને) જ્ઞાન થાય તે માટે (કહેલું છે). જે બે પૈકી એક (આચરવા)થી પુરુષ 'પુરુષં' આત્માને એટલે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનના સંબંધમાં (આઠ અંગવાળો) યોગ કહ્યો. (તેનું) પછીનું અંગ (જ્ઞાન) (ભગવાનનો) વારંવાર સાક્ષાત્કાર (થાય) અને (તેમનામાં) પ્રવેશ થાય તે માટે (ઉપયોગી) છે. ભક્તિ તો સ્વતંત્ર1 છે. એકને મુખ્ય ગણતાં, બીજું ગૌણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે, તેથી (બે) સાથે કરવાં એવો શાસ્ત્રનો અર્થ નથી2. 35.

1.'સ્વતંત્ર' એટલે સ્વતંત્ર સાધનરૂપ છે. પરંતુ (આઠ અંગવાળા) યોગની પેઠે જ્ઞાનમાં ઉપયોગી હોઈ તેના અંગરૂપ નથી. (પ્ર)

2."બંનેને એક બીજાના અંગ તરીકે ગણતાં, બંનેનો સ્વીકાર થાય, તેથી બંને સાથે કરવાનું કેમ કહેતા નથી?" એવી શંકા થાય, તે આ વાક્યથી દૂર કરે છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે પૂછેલી ભક્તિનું નિરૂપણ કરી, વૈરાગ્ય થાય તે માટે કાલનું પરાક્રમ કહેતાં, આરંભમાં નીચેના બે (શ્લોકો)થી કાલનું સ્વરૂપ કહે છે:

એતદ્ભગવતો રૂપં બ્રહ્મણ: પરમાત્મન:॥
પરં પ્રધાનં પુરુષો દૈવં કર્મ વિચેષ્ટિતમ્॥36॥
રૂપભેદાસ્પદં દિવ્યં કાલ ઇત્યભિધીયતે॥
ભૂતાનાં મહદાદીનાં યતો ભિન્નદૃશાં ભયમ્॥37॥

વશ રાખનાર, પ્રકૃતિ (અને) પુરુષ, દૈવ, કર્મ (અને) સ્વભાવ (એવું) આ (જગત્) બ્રહ્મ ભગવાન્ પરમાત્માનું રૂપ છે. જૂદાજૂદા આકારોવાળું (અને) ન જોવામાં આવતું (જગત્) 'કાલ' એમ કહેવાય છે, કે જેનાથી મહત્તત્વ વિગેરે ભેદ જોનાર ભૂતોને ભય (પ્રાપ્ત) થાય છે. 36।.

(કાલના) કાર્યમાં પ્રવેશ કરેલો (જીવ કાલનું) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે એમ જણાવવા કાલનું કાર્ય અને સ્વરૂપ કહેવામાં આવે1 છે. આ સર્વ જગત્ ભગવાનનું રૂપ છે. તેમ ન હોય2, તો કાલ ભગવાન્ હોવાથી (જગત્) કાલરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. તેથી આ જગત્ ભગવદ્રુપ છે એમ કહેલું છે. 'આ સર્વ આત્મા જ છે', 'આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે' એમ શ્રુતિમાં આત્મા તરીકે અને બ્રહ્મ તરીકે (એમ) બે પ્રકારે (જગતનું) નિરૂપણ કરેલું છે. પોષકપણું અને સર્વત્ર હોવાપણું ધ્યાન રાખીને (આત્મા અને બ્રહ્મ) બે શબ્દો યોજેલા છે. બંનેનું સ્વરૂપ આનંદ છે, છતાં પણ આત્મા પ્રકારવાળો3 (અને) બ્રહ્મ પ્રકારરહિત4 છે, કારણ કે 'આ વિજ્ઞાનથી ભરપૂર આત્મા બ્રહ્મ છે' શ્રુતિમાં આત્મા પણ બ્રહ્મ હોવાનું કહેલું છે. વિચાર (મીમાંસા)માં 'હવે અહિંથી બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં આવે છે' (બ્રહ્મસૂત્ર 1.1.1) એમ બ્રહ્મ (ના વિચાર)ની જ પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે.

'બ્રહ્મ પરમાત્માનું' શબ્દોથી જગત્ બંને પ્રકારનું હોવાનું5 કહેલ છે. અથવા6 " 'બ્રહ્મ' 'પરમાત્મા' 'ભગવાન્' એમ કહે છે" એ વાકય પ્રમાણે ત્રણ માન્યતાઓનો સમાવેશ કરેલો છે. લોકમાં ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોનો આદર કરી ભગવાન્ (હોવાનું) કહે છે, (જગતના) ભેદનો આદર કરી આત્મા (હોવાનું) અને સત્ સ્વરૂપનો આદર કરી બ્રહ્મ (હોવાનું કહે છે). તે સ્વરૂપ કેવા ગુણવાળું, એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ગણાવે છે કે (1)'વશ રાખનાર' પ્રકૃતિ અને પુરુષને વશ રાખનાર (2)'પ્રધાનં' એટલે અદૃષ્ટ અને (3)'વિચેષ્ટિતં' જાતજાતની ક્રિયાવાળો સ્વભાવ. જૂદાજૂદા આકારવાળું સર્વ તરફ જોવામાં આવે છે તે, અને 'દિવ્યં' ન જોવામાં આવતું (એવું) બધુંએ જગત્ છે. (આ સર્વનો) આધાર કાલ હોવાથી અને (આ સર્વ) કાલને અધીન હોવાથી, આ સર્વ 'કાલ'7 એમ કહેવાય છે. '(જેનાથી મહત્તત્ત્વ વિગેરે ભેદ જોનાર) ભૂતોને (ભય થાય છે)' શબ્દોથી કાલનું કાલપણું સિદ્ધ કરે છે. જે કાલથી મહત્તત્ત્વ વિગેરેને પણ ભય થાય છે, તે કાલ છે. ભેદ જોનાર હોવાપણું ભય (થવા)નું કારણ છે, કારણ કે કાલ બહિર્મુખોને ગળી જાય છે. 36।.

1.(સ્વરૂપથી અને કાર્યથી) બંને પ્રકારે કાલનું નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન આ વાકયથી કહે છે. કાલનું કાર્ય ઉત્પત્તિ અને પ્રલય છે એમ કહેશે, તેમાં રહેલ જીવ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે

પરથી આરંભી દિવ્ય સુધીનું કાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાં લય પામેલો તે (કાલ)રૂપ થાય છે. આ જણાવવા બંને પ્રકારે કાલનું નિરૂપણ કરેલું છે. (પ્ર)
2."સર્વ કાલરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરવાનું છે. ત્યારે વચ્ચે ભગવદ્રુપ હોવાનું કેમ કહો છો?" એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. પહેલા 3।।માં કાલનું લક્ષણ એવું કહેલું છે કે પ્રકૃતિની ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારો કાલ ભગવાન જ છે. હવે જો જગત્ ભગવદ્રુપ હોવાનું કહેવામાં ન આવે, તો જગત્ ભગવદ્રુપ ન હોવાથી કાલરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરી શકાય નહિ તેથી ભગવદ્રુપ કહેલું છે. (પ્ર)
3.અંતર્યામી બ્રાહ્મણમાં 'પૃથ્વી જેનું શરીર છે' થી આરંભી 'આત્મા જેનું શરીર છે' સુધીના ભાગથી શરીરોના પ્રકાર તરીકે (આત્મા) કહેલો હોવાથી તે પ્રકારવાળો છે. (પ્ર)
4.'(બ્રહ્મ) એક જ બીજારહિત છે'. શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ પ્રકારરહિત છે. (પ્ર)
5.'બંને પ્રકારનું' એટલે પ્રકારવાળું (આકારવાળું), અને પ્રકારરહિત. (પ્ર)
6.'ભગવાન્' શબ્દથી જ પ્રકાર પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, 'પરમાત્મા' શબ્દ નકામો થાય, તેથી ઉપરનો અર્થ ન ગોઠતાં, બીજા પ્રકારે અર્થ કરે છે. (પ્ર)
7.'લાંબા સમયે' 'તરત જ' વિગેરે પ્રકારનો વ્યવહાર કરાવનાર તરીકે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તે કાલ. (પ્ર)

કાલ ઉપાસના કરવા યોગ્ય હોવાનાં કારણરૂપ કાલનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યોઽન્ત:પ્રવિશ્ય ભૂતાનિ ભૂતરત્ત્યખિલાશ્રય:॥
સ વિષ્ણવાખ્યોઽધિયજ્ઞોઽસૌ કાલ: કલયતાં પ્રભુ:॥38॥

જે મહાભૂતો સાથે અંદર પ્રવેશ કરી સર્વનો આધાર થઈ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરે છે, તે વિષ્ણુનામનો યજ્ઞનો અધિપતિ કાલ પ્રેરણા કરનારાઓનો પ્રભુ છે. 38.

જે ભગવાન્, તે કાલ છે. 'તે ભગવાન્ કયા?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે, તેથી જે 'યજ્ઞનો અધિપતિ' (એમ કહેલું છે). 'યજ્ઞ ખરેખર વિષ્ણુ છે'. એ શ્રુતિ પ્રમાણે યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા દેવ વિષ્ણુ છે. એક (દેવ)નું જ નામ 'કાલ' અને 'વિષ્ણુ' છે. તે પૈકી 'વિષ્ણુ' નામ કેવી રીતે થાય છે એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'જે મહાભૂતો સાથે અંદર પ્રવેશ કરી સર્વનો આધાર થઈ' એ શબ્દોથી વ્યાપ્તિ1 જણાવતાં, (સર્વની) અંદર પ્રવેશ કહેલો છે. પ્રવેશ હોવાથી2 અંદર સર્વ સ્થલે રહેલ છે (અને) આધાર હોવાથી બહાર સર્વ સ્થલે રહેલ છે. 'પ્રેરણા કરનારાઓનો પ્રભુ' શબ્દોથી કાલ હોવાનું કહેલું છે. જે 'કલયતિ' એટલે ગણે છે જાણે છે અથવા ભક્ષણ3 કરે છે, અથવા જે ક્રિયાથી અથવા જ્ઞાનથી સર્વમાં રહેલ છે તે કાલ. 'કલયન્તિ' જેઓ પ્રેરણા કરે છે તે 'કલયન્ત:' પ્રેરણા કરનારાઓ છે. તેવા પ્રેરણા કરનાર બ્રહ્મા વિગેરેને પણ વશ રાખનાર છે. તેથી (તે) કાલ છે, એવો અર્થ છે. 38.
1.'વ્યાપ્તિ એટલે સર્વ સ્થલે હોવાપણું. સર્વત્ર સ્થિતિ.

2.અહિં હણનાર સ્વરૂપથી પ્રવેશ જાણવો. તેથી જ અગ્નિ વિગેરે પોતાની જ મેળે જ નાશ પામે છે, એમ પ્રસિદ્ધ છે. (પ્ર)
3.આ 'અત્તિ' શબ્દનું વ્યાખ્યાન છે. (પ્ર)

આ ભગવાનના માત્ર હણવાના સ્વભાવવાળું જ રૂપ છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં તે સર્વને સામાન્ય હોવાનું કહે છે:

ન ચાસ્ય કશ્ચિદ્દયિતો ન દ્વેષ્યો ન ચ બાન્ધવ:॥
આવિશત્યપ્રમત્તોઽસૌ પ્રમત્તં જનમન્તકૃત્॥39॥

આને કોઈ વહાલો નથી, અને કોઈ શત્રુ નથી તેમજ બાંધવ નથી. આ નાશ કરનાર સાવધાન રહી પ્રમાદવાળા મનુષ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. 39.

આ કાલને કોઈપણ (પોતાની) ઉપાસના કરનાર પણ વહાલો નથી, અને જે (આનો) દ્વેષ કરે છે તે પણ શત્રુ નથી. બધાએ કાલમાં ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી (કોઈની સાથે) ખાસ સંબંધ ન હોવાથી, કોઈ બાંધવ પણ નથી. છતાં સર્વનું મૂલકારણ1 હોઈ, જે (આને) જૂએ છે તેને ગ્રહણ કરતો નથી, પરંતુ પ્રમાદી મનુષ્યને જ આ સાવધાન રહી નાશ કરનારો 'આવિશતિ' વાઘની પેઠે ભક્ષણ કરવા માટે તે (પ્રમાદી મનુષ્ય)માં પ્રવેશ કરે છે. 39.
1.'સર્વપ્રકૃતિ:' એટલે સર્વનું મૂલકારણ, પરંતુ કોઈનું વિકારવાળું સ્વરૂપ નહિ. (પ્ર)

આ કાલ હોવાનું બધા જાણે છે, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ (શ્લોકો)માં તેના જ્ઞાનમાં ફલરૂપ તેઓનો (બધાએનો) ભય કહે છે:

યદ્ભયાદ્વાતિ વાતોઽયં સૂર્યસ્તપતિ યદ્ભયાત્॥
યદ્ભયાદ્વર્ષતે દેવો ભગણો ભાતિ યદ્ભયાત્॥40॥
યદ્ભનસ્પતયો ભીતા લતાશ્ચોષધિભિ: સહ॥
સ્વે સ્વે કાલેઽભિગૃહ્ણન્તિ પુષ્પાણિ ચ ફલાનિ ચ॥41॥

જેના ભયથી આ વાયુ વાય છે, જેના ભયથી સૂર્ય તપે છે, જેના ભયથી દેવ વૃષ્ટિ કરે છે, જેના ભયથી નક્ષત્રોનો સમૂહ પ્રકાશે છે, જેના ભયથી ભયભીત થએલી વનસ્પતિઓ અને લતાઓ ઓષધિઓ સાથે પોતપોતાના સમયે પુષ્પો અને ફૂલો ધારણ કરે છે....40।.

વાયુ વિગેરે પોતપોતાનાં કાર્ય કાલના ભયથી જ કરે છે, તો પછી પ્રાણી પોતાનો ધર્મ આચરે તેમાં કહેવું જ શું?

અધિકારિણો મહાન્તો યેયે વા મૂઢા અચેતના:॥
તત્ત્વાનિ દેવા: સર્વે ચ કાલાદ્ભીતા ઇતીર્યતે॥11॥

(40)જે મોટા અધિકારીઓ છે (41)જેઓ મૂઢ છે (42)જડ (પદાર્થો) (43)તત્ત્વો (44)અને દેવો બધા કાલથી ભય પામેલા છે એમ કહેલું છે. કા.11.

કારણ કે આ વાયુ યોગ્ય સમયે વાય છે, સૂર્ય પણ જે નક્ષત્રમાં જેવા પ્રકારનો તાપ યોગ્ય હોય તે પ્રમાણે તપે છે, દેવ પર્જન્ય પોતાના સમયે વૃષ્ટિ કરે છે. નક્ષત્રોનો સમૂહ

એટલે જ્યોતિશ્ચક્ર પણ પોતાના સમયે પ્રકાશે છે, એટલે શુક્ર વિગેરે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે પ્રકાશે છે, એવો અર્થ છે. 40.

ઘણા મૂઢ પીપળો વિગેરે વનસ્પતિઓ, કોળું વિગેરે ફલ જેઓમાં મુખ્ય છે તેવી લતાઓ, અને ફૂલ જેઓમાં મુખ્ય છે તેવી, અને 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી પાંદડાં જેઓમાં મુખ્ય છે તેવી લતાઓ પણ, ચોખા વિગેરે ઓષધિઓ સાથે પોતપોતાના સમયે મુકરર કરેલાં નક્ષત્ર તથા પ્રદેશનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના પુષ્પો અને ફૂલો ધારણ કરે છે.41.

જડ (પદાર્થો) પણ ભય પામેલા હોય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સ્રવન્તિ સરિતો ભીતા નોત્સર્પત્યુદધિર્યત:॥
અગ્નિરિન્ધે સગિરિભિર્ભૂર્ન મજ્જતિ યદ્ભયાત્॥42॥

જેનાથી ભય પામેલી નદીઓ વહે છે, સમુદ્ર મર્યાદા તજતો નથી, જેના ભયને લીધે અગ્નિ જલે છે અને પર્વતો સાથે પૃથ્વી ડૂબતી નથી. 42.

'સરિત:' નદીઓ પણ ભય પામી વહે છે. સમુદ્ર તોફાની હોવા છતાં ભૂમિની મર્યાદા (હદ)થી આગળ આવતો નથી. અગ્નિ પણ 'ઈન્ધે' કાષ્ઠ વિગેરેથી જલે છે. તેમ (ભય પામતો) ન હોય, તો પોતાની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તે (કાષ્ઠ)ને ન બાળે. જેના ભયને લીધે ભૂમિ પણ પર્વતો સાથે ડૂબતી નથી. અથવા 'અગ્નિર્જ્વલતિ યદ્ભીત્યા' જેના ભયથી અગ્નિ જલે છે, એવો પાઠ (લેવો). 42.

તત્ત્વો પણ ભય પામેલાં છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

નભો દધાતિ શ્વસતાં પદં યન્નિયમાદદ:॥
લોકં સ્વદેહં તનુતે મહાન્ સપ્તભિરાવૃત:॥43॥

જેને વશ હોવાને લીધે આકાશ પ્રાણીઓના પ્રસિદ્ધ સ્થાનને ધારણ કરે છે, (અને) સાતથી વીંટાએલ મહત્તત્ત્વ પોતાના લોકરૂપ દેહને વિસ્તારે છે. 43.

જે કાલને વશ હોવાને લીધે 'નભ:' આકાશ 'અદ:પદં' સ્વર્ગ વિગેરે લોકોનાં તે પ્રસિદ્ધ સ્થાનને ધારણ કરે છે, આકાશ પણ ધારણ કરનાર થએલ છે, એવો અર્થ છે. વેદ વિગેરેમાં આકાશ વિગેરે વાળી સૃષ્ટિ (કહેલી) હોવાથી આકાશનું નિરૂપણ કર્યું. પુરાણ વિગેરેમાં મહત્તત્ત્વ વિગેરેવાળી (સૃષ્ટિ કહેલી) હોવાથી તે પણ કહે છે. પ્રકૃતિ અહંકાર અને પાંચ મહાભૂતો (એ) સાતથી વીંટાએલ મહત્તત્ત્વ લોકરૂપ પોતાના દેહને જ વિસ્તારે છે. 43.

બ્રહ્મા વિગેરે પણ ભય પામેલા છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ગુણાભિમાનિનો દેવા: સર્ગાદિષ્વસ્ય યદ્ભયાત્॥
વર્તન્તેઽનુયુગં યેષાં વશ એતચ્ચરાચરમ્॥44॥

ગુણના અભિમાનવાળા દેવો, જેમને આ સ્થાવરજંગમ (જગત્) વશ છે તેઓ જેના ભયથી આની સૃષ્ટિ વિગેરે (ના વિષય)માં દરેક યુગમાં વશ રહે છે. 44.

બ્રહ્મા વિગેરે ગુણના અભિમાનવાળા દેવો છે. રજ: વિગેરે ગુણો છે. બ્રહ્મા રજોગુણના અભિમાનવાળા છે, આધિભૌતિક વિષ્ણુ સત્ત્વના અભિમાનવાળા છે (અને)

શિવ તમોગુણના અભિમાનવાળા છે એવો (અર્થ છે) તેઓ પણ સર્વનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કાલને અનુસરીને કરે છે, અને આ દેવો દરેક યુગમાં કાલને વશ રહે છે. અનેક પ્રકારે અવતાર લઈને પણ (પોતાનું) કાર્ય કરે છે. જે બ્રહ્મા વિગેરેને આ સ્થાવરજંગમ જગત્ વશ છે, એવું (તેઓનું) માહાત્મ્ય કહેલું છે. 44.

એ પ્રમાણે કાલનું માહાત્મ્ય કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેનું કાર્ય કહેતાં ઉપસંહાર કરે છે:

સોઽનન્તોઽન્તકરઃ કાલોઽનાદિરાદિકૃદવ્યયઃ॥
જનં જનેન જનયન્મારયન્મૃત્યુનાઽન્તકમ્॥45॥

તે કાલ અંત કરનારો હોઈ અનંત છે, આરંભ કરનારો હોઈ આરંભ રહિત છે, અવ્યય છે, જનથી જનને ઉત્પન્ન કરતાં, હણનારને મૃત્યુથી હણે છે. 45.

(કાલ) પોતે અનંત છે, (અને) સર્વનો અંત કરનારો છે, પોતે આરંભરહિત છે, (અને) સર્વનો આરંભ કરનારો છે. કાર્ય ઉત્પન્ન કરતો હોવા છતાં અવ્યય રહે છે. એટલે બીજાં બીજો વિગેરે પેઠે નાશરહિત છે. તેની (તેણે કરેલી) ઉત્પત્તિ એટલે પિતા વિગેરે ઉત્પન્ન થએલાથી જ 'જનને' પુત્ર વિગેરેને ઉત્પન્ન કરતાં 'અન્તકમ્' હણનારને પણ 'મૃત્યુના' મરણરૂપથી હણતો હોય તેવો છે. એવું તેનું માહાત્મ્ય છે. તેથી જ એમ કહેલું છે કે આનાં જ્ઞાનથી જ વૈરાગ્ય થાય છે. પરંતુ જે આનાથી1 ભય પામતો નથી અને આની અંદર જ રહે છે તેની ગતિ આગળ કહેવામાં આવશે. 45.

1.'યસ્ત્વસ્માન્' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલો છે.

ઈતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના ઓગણત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

ઉ

॥ અધ્યાય ત્રીસમો ॥

અભીત: કાલકાર્યેષુ યો મૂઢો વર્તતે ગૃહે॥
નદીપ્રવાહે ગૃહવત્ સ દુ:ખીતિ નિગદ્યતે॥1॥

જે મૂઢ કાલનાં કાર્યો મધ્યે ભય પામ્યા વિના-નદીના પ્રવાહમાં ઘર (હોય તે)ની પેઠે-ઘરમાં રહે છે, તે 'દુ:ખી' કહેવાય છે1. કા.1.

બહિર્મુખો હિ કાલસ્ય વિષયો નાત્મદર્શન:॥
અતો બહિર્મુખં કાલ: લોકયોર્દુ:ખદ: સ્મૃત:॥2॥

કારણ કે કાલનો વિષય બહિર્મુખ છે, આત્માના જ્ઞાનવાળો નથી. તેથી બહિર્મુખને બંને લોકમાં કાલ દુ:ખ આપનારો ગણાએલ છે. કા.2.

ત્રિંશત્તમે તથાડધ્યાયે ગૃહસ્થસ્યોભયોર્મહત્॥
લોકયોરુચ્યતે દુ:ખં પુનર્જન્માવધિ સ્ફુટમ્॥3॥

તે પ્રમાણે ત્રીસમા અધ્યાયમાં ગૃહસ્થને પુનર્જન્મ થતાં સુધી બંને લોકમાં ઘણું દુ:ખ થાય છે એમ સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે2. કા.3.

અષ્ટાદશભિરાદ્યન્તમરણાવધિ વર્ણ્યતે॥
પુનર્જન્માવધિ પરં શ્લોકૈ: ષોડશભિ: પુન:॥4॥

આરંભથી અંત સુધીનું મરણ સુધી (નું દુ:ખ) અઢાર શ્લોકોથી વર્ણવેલું છે. પછી વળી પુનર્જન્મ (થતાં) સુધીનું (દુ:ખ) સોળ શ્લોકોથી વર્ણવેલું છે. કા.4.

1.ત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ કરતાં (શુક-પરીક્ષિત અને મૈત્રેય-ઉદ્ધવના) બે સંવાદોની સંગતિ પહેલાં કહેલી હોવાથી, તેનું ભાન થાય તે માટે આ કહે છે. (શુક-પરીક્ષિતના સંવાદમાં) દુ:ખ જ તન્માત્રા તરીકે કહેલ છે, (મૈત્રેય-ઉદ્ધવના સંવાદમાં) બે લોકનું અર્થ (પુરુષાર્થ) તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે. એ જ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં ભેદ જોનારી દૃષ્ટિ જ મહાભૂતો તરીકે જણાવેલી, અને તેનાથી થતાં ભક્તિ વગેરે જ ધર્મ (પુરુષાર્થ) તરીકે જણાવેલાં. (પ્ર)

2.કપિલનાં વચનોની સંગતિ જણાવવા આ કહેલ છે. એટલે ‘કાલનું પરાક્રમ’ એ અધ્યાયનો અર્થ છે, અને તે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી એક જ કાર્ય કરનાર છે એવી અધ્યાયની સંગતિ છે. (પ્ર)

ભગવાન્ વિષ્ણુ કાલ બહિર્મુખ રહેતાં દુ:ખ આપે છે એ ન જાણવાથી (મનુષ્ય) દુ:ખ પામે છે એમ કહેવા, આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી તેનું અજ્ઞાન કહે છે:

॥ શ્રી ભગવાનુવાચ॥

તસ્યૈતસ્ય જનો નૂનં નાયં વેદોરુવિક્રમમ્॥
કાલ્યમાનોઽપિ બલિનો વાયોરિવ ઘનાવલિ:॥1॥

જેમ વાદળાંઓની હાર વાયુને વશ છે તેમ તે આ બલવાન કાલને વશ પ્રાણી (તેનાથી) પ્રેરાતો હોવા છતાં ખરેખર (તેનાં) ઘણાં પરાક્રમને જાણતો નથી. 1.

પહેલાં જે સર્વને ભય ઉત્પન્ન કરનારો કહ્યો, તે જ આ1 કાલ છે. એમ હોવા છતાં, ‘જન:’ તેમાં જ ઉત્પન્ન થએલો પ્રાણી ખરેખર, (તેનાં) પરાક્રમને જાણતો નથી. "જ્યાંસુધી (કાલ) પીડા ન કરે, ત્યાં સુધી કેમ જાણે?” એવી શંકા થાય; તેથી ‘(તેનાથી) પ્રેરાતો છતાં’ એમ કહેલું છે. (તેનાથી) પ્રેરાતો અથવા પીડાતો (હોઈ), તેને વશ રહેતો હોવા છતાં (તેનાં પરાક્રમને) જાણતો નથી. સંબંધરહિત હોય તેની (તેણે કરેલી) કોઈવાર થતી પીડા સહન કરી શકાય, આ (પ્રાણી) તો જેમ વાદળાંઓની હાર વાયુને વશ છે તેમ-તેને વશ રહેલો છે. 1.

1.‘આ’ એટલે (પ્રાણીની) ઉત્પત્તિનો આધાર બનેલ. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં સર્વ કાર્યોમાં તેનું (તેણે કરેલું) દુ:ખ કહે છે:

યં યમર્થમુપાદત્તે દુ:ખેન સુખહેતવે॥
તં તં ધુનોતિ ભગવાન્ પુમાન્ શોચતિ યત્કૃતે॥2॥

સુખ પ્રાપ્ત કરવા પુરુષ દુ:ખથી જેજે પદાર્થ પ્રાપ્ત કરે છે, તે તેનો ભગવાન્ નાશ કરે છે, જેમનાં કરેલાંનો (પુરુષ) શોક કરે છે. 2.

સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઘણાં દુ:ખથી પણ સ્ત્રી ઘર વિગેરે જેજે પદાર્થ (પુરુષ) પ્રાપ્ત કરે છે, તેતે પદાર્થનો કાલ નાશ કરે છે. (તે) ભગવાન્ હોવાથી (નાશ કરવાની) શક્તિવાળો છે અને (પ્રાપ્ત કરેલ પદાર્થ) જાણે છે. "આ ભગવાનની કેવી લીલા કે સર્વને દુ:ખ આપે છે?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમનાં કરેલાંનો પુરુષ શોક કરે છે’ એમ કહેલું છે. જે ભગવાને કરેલા વિષયમાં, સર્વ તેમને અધીન હોવાથી શાંત રહેવું જોઈએ. (તેમ શાંત રહીએ) તો પછી તે ઈશ્વર (તેમ) ન કરે. આ (પુરુષ) શોક કરે છે, તેથી ભગવાન્ નાશ કરે છે, એવો ભાવ છે આથી ભગવાનનો દોષ ન હોવાનું જણાવ્યું. 2.

‘છતાં પણ ઉદાર (ભગવાન)નું આ કૃત્ય કેવા પ્રકારનું?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યદધ્રુવસ્ય દેહસ્ય સાનુબન્ધસ્ય દુર્મતિ:॥

ધ્રુવાણિ મન્યતે મોહાદ્ ગૃહક્ષેત્રવસૂનિ ચ॥3॥

કારણ કે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો સંતતિ સહિત નાશવંત દેહના સંબંધવાળાં ઘર, ક્ષેત્ર અને ધનને મોહને લીધે નિત્ય માને છે. 3.

(કાલ) તેને વૈરાગ્ય (થાય તે) માટે એ પ્રમાણે કરે છે, કારણ કે આ 'અનુબન્ધ' એટલે પુત્ર વિગેરે સહિત 'અધ્રુવસ્ય' નાશવંત દેહના સંબંધવાળા ઘર, ચોખા વિગેરેનાં ક્ષેત્ર અને ધનને નિત્ય માને છે, અને તેમને માટે આયુષ્યનો ફોકટ વ્યય કરે છે, કેમકે આ દુષ્ટબુદ્ધિવાળો છે. તે પણ પ્રમાણ હોવાથી (કરતો) નથી, પરંતુ મોહને લીધે જ (કરે છે), તેથી (તે પદાર્થોનો) નાશ કરવા (કાલ) તે પ્રમાણે કરે છે, એવો ભાવ છે. 3.

"ધન વિગેરેનો નાશ કરવાથી શું લાભ? હલકી યોનિમાં જન્મેલો તે પોતે જ વૈરાગ્યવાળો થશે" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

જન્તુર્વૈ ભવ એતસ્મિન્ યાં યાં યોનિમનુવ્રજેત્॥
તસ્યાં તસ્યાં સ લભતે નિર્વૃતિં ન વિરજ્યતે॥4॥

આ સંસારમાં પ્રાણી ખરેખર જેજે યોનિમાં જાય, તેતે (યોનિ)માં તે સુખ પ્રાપ્ત કરે છે, વૈરાગ્યવાળો થતો નથી. 4.

સ્વભાવથી ઉત્તમપણાં તથા હલકાઈ વિનાના આ સંસારમાં, 'જન્તુ:' પ્રાણી પોતે કૂતરાંની યોનિ અથવા ભૂંડની યોનિ જેજે યોનિમાં 'અનુવ્રજેત્' કર્મને વશ હોવાથી જાય, તેતે (યોનિ)માં જ તે 'નિર્વૃતિં' સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ રાજાના દેહમાં અથવા ઇંદ્રના દેહમાં રહેલો (પ્રાપ્ત કરે), તેમ સ્ત્રી, અન્ન અને નિદ્રા પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી વૈરાગ્યવાળો થતો નથી. તેથી હલકી યોનિનોં સંબંધ થાય, ત્યારે વૈરાગ્ય (પ્રાપ્ત) થતો નથી. 4.

"કર્મથી નરક (પ્રાપ્ત) થતાં, દારુણ દુ:ખ જોઈ વૈરાગ્ય (ઉત્પન્ન) થશે" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

નરકસ્થોઽપિ દેહં વૈ ન પુમાંસ્ત્યક્તુમિચ્છતિ॥
નારક્યાં નિર્વૃતૌ સત્યાં દેવમાયાવિમોહિત:॥5॥

પુરુષ નરકમાં રહેલો હોવા છતાં દેવની માયાથી મોહ પામેલો (ત્યાં) નરકનું સુખ હોવાથી ખરેખર દેહ તજવા ઇચ્છતો નથી. 5.

કુંભીપાક વિગેરે નરકો કહેલાં છે, અને તેમાં નરક (માં રહેલા) દેહો પણ જણાવેલા છે, તેવા દેહોને પણ તેઓ તજવા ઇચ્છતા નથી. નરકના સંબંધવાળું જે સુખ, જેવું અહિં અપવિત્ર ખાબોચીઆમાં કીડાઓને (સુખ થાય છે) તેવું નરકમાં રહેલી મજ્જા વિગેરે ખાવાનું (સુખ) ત્યાં હોવાથી, તે દેહ જતાં તે (સુખ) જતું રહેશે, એવા ભયથી (દેહને) તજવા ઇચ્છતો નથી.

"આ દુ:ખરૂપ હોવાનું પ્રત્યક્ષ સાબિત છે. (તે) સુખ કેમ (ગણાય)?" એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવની માયાથી મોહ પામેલો' એમ કહેલું છે. માયાથી મોહ પામેલો ઉલટું જ માને,

કારણ કે તીવ્ર દુ:ખને પણ સુખ તરીકે જાણે છે. માયાનું માહાત્મ્ય જણાવવા ‘દેવની’ શબ્દ યોજેલો છે. 5.

"આ મનુષ્યના જન્મમાં અવશ્ય જેમનું પોષણ કરવાનું છે તેવા પુત્ર સ્ત્રી વિગેરે દુ:ખ દેશે, ત્યારે વૈરાગ્ય થશે” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે:

આત્મજાયાસુતાગારપશુદ્રવિણબન્ધુષુ॥
નિરૂઢમૂલહૃદય આત્માનં બહુ મન્યતે॥6॥

દેહ, સ્ત્રી, પુત્રો, ઘર, પશુ, ધન અને બંધુઓમાં જેનું મૂલ દૃઢ થએલું છે તેવા અંત:કરણવાળો પોતાને કૃતાર્થ માને છે. 6.

‘આત્મા’ દેહ, ‘જાયા’ સ્ત્રી, ‘સુતા:’ પુત્રો, ‘અગારં’ ઘર, પશુઓ, ધન અને બંધુઓ (એમ) આ પ્રાકૃત દેહ છ અંગોવાળો છે. અંગો સાથેના તે (દેહ)માં દૃઢ થએલું છે મૂલ જેનું, તેવાં અંત:કરણવાળો હોઈ, ભારથી પીડાએલો હોવા છતાં, દુ:ખ પ્રાપ્ત કરતો હોવા છતાં, પોતાને ‘બહુ’ કૃતાર્થ માને છે. તેથી તે (દેહ વિગેરે)થી ઉલટી તેને આસક્તિ જ થાય છે, પરંતુ વૈરાગ્ય (થતો) નથી, એવો ભાવ છે. 6.

તેઓ સુખ આપનારાં જ છે એમ પણ ન માનવું, એમ કહે છે:

સન્દહ્યમાનસર્વાંગ એષામુદ્વહનાધિના॥
કરોત્યવિરતં મૂઢો દુરિતાનિ દુરાશય:॥7॥

આમનાં પોષણ (કરવા)ની ચિંતાથી સર્વ અંગોમાં ઘણી પીડા પામતો, દુષ્ટ અંત:કરણવાળો મૂઢ સદા પાપો કર્યા કરે છે .7.

આ સ્ત્રી વિગેરેનું ‘ઉદ્વહનં’ પોષણ, તેના કારણથી (થતી) જે ચિંતા, તેનાથી ઘણાં પીડાતાં છે સર્વ અંગો જેનાં, તેવો (તે હોય છે). માત્ર આ લોકમાં તેઓને લીધે દુ:ખ પામે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પરલોકમાં પણ (દુ:ખ પામે છે), એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. સદા મૂઢ રહી, (પાપ કરવામાં) વિરોધ કરનારાં વાકયોનો વિચાર કર્યા વિના, પોતે પણ અંત:કરણની શુદ્ધિરહિત રહી ‘દુરિતાતિ’ દુષ્ટ પ્રકારે ધન પ્રાપ્ત કરવાનાં વિગેરે અથવા ઈન્દ્રિયોથી થતાં પાપો કરે છે, એવો અર્થ છે. 7.

આટલું કરવા છતાં આ લોકનું સુખ પ્રાપ્ત કરતો નથી, એમ આઠમા શ્લોકમાં કહે છે:

આક્ષિપ્તાત્મેન્દ્રિય: સ્ત્રીણામસતીનાં ચ માયયા॥
રહોરચિતયાડડલાપૈ: શિશૂનાં કલભાષિણામ્॥8॥
ગૃહેષુ કૂટધર્મેષુ દુ:ખતન્ત્રેષ્વતન્દ્રિત:॥
કુર્વન્ દુ:ખપ્રતીકારં સુખવન્મન્યતે ગૃહી॥9॥

વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓની એકાંતમાં રચેલી માયાથી (અને) તોતડું બોલતાં બાળકોની વાતોથી હરાએલાં અંત:કરણ અને ઈન્દ્રિયોવાળો ગૃહસ્થ જેમાં કપટરૂપ ધર્મ છે

અને દુ:ખોની પરંપરા છે તેવાં ઘરોમાં સાવધાન રહી દુ:ખનો ઉપાય કરતાં (તેને) સુખ જેવું માને છે. 8।

'અસતીનાં' બંને લોકનો નાશ કરનારી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓની 'માયાથી' એટલે કપટથી ઠગવા માટે જ કરેલાં કાર્યથી 'આક્ષિપ્તાનિ' સ્ત્રીને વશ થએલાં છે અંત:કરણ અને ઇન્દ્રિયો જેની તેવો (ગૃહસ્થ હોય છે). પરવશ ઇન્દ્રિયોથી સુખ થતું નથી. સ્ત્રીનું સુખ જ મુખ્ય હોવાથી (આ કહેલું છે). 'એકાંતમાં રચેલી' વિશેષણથી એમ જણાવે છે કે તે માયા ભગવાનનું ભજન વિગેરેથી પણ દૂર થતી નથી. તે માયા એકાંતમાં (હોવાથી), એકાંતમાં કરેલી ભક્તિથી જ દૂર થાય, તે તો ગૃહસ્થથી (થવાનું) સંભવતું ન હોવાથી, (તે માયા) ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવી છે. 'કલભાષિણાં' તોતડાં મધુર વચનો બોલનારાં નાનાં બાળકોની વાતોથી 'આક્ષિપ્તાત્મેન્દ્રિય:' હરાએલાં છે અંત:કરણ અને ઈન્દ્રિયો જેની તેવો (ગૃહસ્થ છે). આથી (તેને) આ લોકનું સુખ ન હોવાનું જણાવેલું છે. 8.

નવમા શ્લોકમાં (તેને) પરલોક ન હોવાનું સ્પષ્ટ કહેલું છે. ઘરોમાં ધર્મ મુખ્ય છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તેમાં કપટરૂપ જ ધર્મ અથવા ધર્મનો છલ, અથવા ધર્મનો ડોળ હોય છે. જેમ કીર્તિ માટે માણસો સમક્ષ જ ઉદારતા જણાવે અને બીજા સમયે આવેલાઓને જલ પણ ન આપે, તે તેવો કહેવાય છે. દુ:ખની જ પરંપરા હોય છે જેમાં તેવાં (ઘરો છે). આ લોકમાં દુ:ખ હોય છે, કપટવાળો ધર્મ હોવાને લીધે પરલોકમાં પણ દુ:ખ (થાય છે). તે (વા ઘર)માં જ 'અતન્દ્રિત:' સાવધાન રહે છે. સ્ત્રીઓને માટે ધર્મ (ના વિષય)માં મોટું કાર્ય કરી, તેઓના આશ્રમમાં આવી તરસથી મરતો જેમ તેમ કરી જલનું પાન કરીને પોતાને સુખી અને કૃતાર્થ માને, (તેવું તેનું સુખ છે.) તે (અર્થ) 'દુ:ખનો ઉપાય કરતાં (તેને) સુખ જેવું માને છે' શબ્દોથી કહેલો છે. અહિં સાંભળેલાં અથવા બીજામાં રહેલાં (સુખ) ને સુખ (કહેલું છે). 'ગૃહસ્થ' એટલે સદા ઘરના ભારથી કચરાએલો. જેનાં માથાં ઉપર ભાર હોય, તેણે કરેલાં જલપાનનાં જેવું તેનું સુખ (હોવાનું) કહેલું છે. 9.

"બંને લોકમાં સુખ ન મળે તો પણ દુ:ખ પણ નહિ થાય, તેથી ઘર અત્યંત નિંદાએલ (નિંદા કરવા યોગ્ય) નથી" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

અર્થૈરાપાદિતૈર્ગુર્વ્યા હિંસયેતસ્તતશ્ચ તાન્॥
પુષ્ણાતિ યેષાં પોષેણ શેષભુગ્યાત્યધ: પુમાન્॥10॥

જ્યાંત્યાં કરેલી ઘણી હિંસાથી પ્રાપ્ત કરેલાં ધનથી પુરુષ તેઓનું પોષણ કરે છે, જેમનાં પોષણ (કરવાથી) વધેલાનો ભોગ કરતાં નરકમાં જાય છે. 10.

જ્યાંત્યાં કરેલી પોતાની અને બીજાની જે ઘણી 'હિંસા' પીડા, તેનાથી પ્રાપ્ત કરેલાં ધનથી તે પુત્રો વિગેરેનું પોષણ કરે છે, જેમનાં પોષણથી 'અધ:' નરકમાં જાય છે. સામાન્ય રીતે કુટુંબનું પોષણ કરનારો અમુક નરકો પૈકી રૌરવ નરકમાં પડે છે, એમ કહેલું છે. 'જે લોભી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વર્તન કરનાર રાજાનું (ધન) ગ્રહણ કરે છે, તે તામિસ્ર અંધતામિસ્ર (વિગેરે) આ એકવીસ નરકોમાં વારાફરતી જાય છે' (મનુસ્મૃતિ 4।।) વિગેરે મનુનાં વાકયો છે.

‘ઘણાં ભયાનક, જેમાંથી પાછાં ન અવાય તેવાં કુંભીપાક (નરક)માં તુલાપુરુષનું ગ્રહણ કરનાર ઋત્વિજો સાથે જાય છે’ એ વિગેરે ઘણાં વાકયો હિંસા વિના પણ પ્રાપ્ત કરેલાં ધનના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે, તો પછી જેઓ હત્યારા છે તેમનું તો કહેવું જ શું? તેથી ધનથી અને તેનાથી કરેલાં પોષણથી સંપૂર્ણ રીતે નરકમાં જાય છે. વળી અહિં ભોગ (પ્રાપ્ત કરતો) નથી, કારણ કે ‘શેષભુક્’ ઉચ્છિષ્ટનો ભોગ કરનારો છે. લોકમાં બ્રાહ્મણ વિગેરેને હણીને સ્ત્રીઓનાં મલને કાઢવાના સ્થાન બનાવનારા પણ જોવામાં આવે છે. તેઓને આ લોક અથવા પરલોક કેવો પ્રાપ્ત થવાનો? ‘પુરુષ’ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે શક્તિવાળો હોવા છતાં એવી રીતે નાશ પામે છે. ‘સ્વયમ્’ ‘પોતે’ એવો પાઠ હોય, ત્યારે એવો અર્થ થાય છે કે પુત્રો વિગેરે નરકમાં જતા નથી, પરંતુ પોતે જ (જાય છે). 10.

એવી રીતે શક્તિવાળી અવસ્થામાં કાંઈ પણ ધર્મ અથવા ભોગ પ્રાપ્ત થયો નહિ એમ કહ્યું. નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી એમ કહે છે કે શક્તિ ન હોય ત્યારે તો સારી રીતે નરક પ્રાપ્ત થાય છે, અને ભોગ પ્રાપ્ત થતો નથી:

વાર્તાયાં લુપ્યમાનાયામારબ્ધાયાં પુન: પુન:॥
લોભાભિભૂતો નિ:સત્ત્વ: પરાર્થે કુરુતે સ્પૃહામ્॥11॥

વારંવાર આરંભેલો ધંધો તૂટી પડતાં, લોભને વશ થએલો સત્ત્વહીન થઈ, પરને માટે (ધન પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છા કરે છે.11.

ઘણા ભાગે આ ગૃહસ્થ ધંધા ઉપર આજીવિકા કરનારો હોય છે. તે ધંધો કાલને લીધે વારંવાર આરંભેલો હોવા છતાં તૂટી પડે છે, અને ધન વિના પોષણ થતું નથી, તેથી લોભને વશ થએલો અને વિવેક તથા ધૈર્ય વગરનો થઈ ‘પરસ્ય’ ‘પરને’ એટલે શ્રેષ્ઠને માટે ગુરુને માટે અથવા દેવને માટે (ધન પ્રાપ્ત કરવાની) ઇચ્છા કરે છે, ચોરી કરવાનો વિચાર કરે છે. (ધન) પ્રાપ્ત થવું તો દુર્લભ હોવાથી, (તેની) ઇચ્છા જ કહેલી છે. આથી પરલોકનું ઘણું દુ:ખ (થવાનું) કહેલું છે. 11.

નીચેના શ્લોકમાં આ લોકનું સુખ (થતું) ન હોવાનું કહે છે:

કુટુમ્બભરણાકલ્પો મન્દભાગ્યો વૃથોદ્યમ:॥
શ્રિયા વિહીન: કૃપણો ધ્યાયન્ શ્વસિતિ મૂઢધી:॥12॥

કુટુંબનું પોષણ કરવાની શક્તિ વિનાનો, મંદ ભાગ્યવાળો, વૃથા ઉદ્યમવાળો, ધન વિનાનો, મૂઢ બુદ્ધિવાળો લાચાર થઈ (ધનનું) ધ્યાન કરતો નિસાસા નાખે છે. 12.

ઉપર કહેલા ધોરણે કુટુંબનું પોષણ કરવાની શક્તિ વિનાનો થાય છે. ‘મંદ ભાગ્યવાળો’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે દૈવથી પણ તેને ધન પ્રાપ્ત થતું નથી; તેથી થોડું (ધન) પ્રાપ્ત કરવાનો પણ વૃથા ઉદ્યમ છે જેનો, તેવો તે સંપૂર્ણ રીતે ધન અને કાંતિરહિત થાય છે. પછી વિચાર કર્યા વિનાનું માગનારો લાચાર થાય છે. પછી પહેલાં પ્રાપ્ત થએલા વિષયોનું માત્ર ધ્યાન કરતો માત્ર નિસાસા મૂકે છે, કારણ કે આ મૂઢ (બહેર મારી ગએલી) બુદ્ધિવાળો છે. તેવા સંજોગોમાં પણ પરલોક (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પ્રયત્ન કરતો નથી. 12.

એ પ્રમાણે પોતાથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી અને દુ:ખ થાય છે એમ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં બીજાથી થતાં કહે છે:

એવં સ્વભરણાકલ્પં તત્કલત્રાદયસ્તથા॥
નાદ્રિયન્તે યથાપૂર્વં કીનાશા ઈવ ગોજરમ્॥13॥

એ પ્રમાણે પોતાનું પોષણ કરવાની શક્તિ વિનાના થએલાનો તેની સ્ત્રી વિગેરે જેમ-દુષ્ટ ખેડુતો ઘરડા બળદનો આદર કરતા નથી તેમ-પહેલાં જેવો આદર કરતાં નથી. 13.

પોતાનું પોષણ કરવાની શક્તિ વિનાના થએલાનો તેની સ્ત્રી વિગેરે પહેલાં જેવો આદર પણ કરતાં નથી, ખાવાનું વિગેરે પણ આપતાં નથી, એવો અર્થ છે. આ વિષયમાં દૃષ્ટાંત કહે છે (કે) 'કીનાશા:' દુષ્ટ ખેડુતો 'ગોજરં' ઘરડા બળદનો આદર કરતા નથી. એટલે જેમ તેને અન્ન અથવા છાંયડો પણ (કરી) આપતા નથી, એવો અનુભવ જણાવવા દૃષ્ટાંત (કહેલું છે) 13.

એ પ્રમાણે અપમાન કરાએલો હોવા છતાં વૈરાગ્યવાળો થતો નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તત્રાપ્યજાતનિર્વેદો ભ્રિયમાણ: સ્વયંભૃતૈ:॥
જરયોપાત્તવૈરૂપ્યો મરણાભિમુખો ગૃહે॥14॥
આસ્તેઽવમત્યોપન્યસ્તં ગૃહપાલ ઇવાહરન્॥
આમયાવ્યપ્રદીપ્તાગ્નિરલ્પાહારોઽલ્પચેષ્ટિત:॥15॥

તેવી સ્થિતિમાં પણ જેને વૈરાગ્ય થએલો નથી તેવો, પોતે જેમનું પોષણ કરેલું તેમનાથી પોષણ કરાતો, ઘડપણથી કદ્રૂપો થએલો, કૂતરાની પેઠે અપમાનથી નાખેલું ઝડપી લેતો, રોગી, મંદ જઠરાગ્નિવાળો, થોડા આહારવાળો અને થોડી ક્રિયાવાળો, જેનું મરણ નજીકમાં છે તેવો ઘરમાં રહે છે. 14.

પહેલાં પોતે જેમનું પોષણ કરેલું, તેમનાથી હવે પોતે પોષણ પામે છે, એવું વૈરાગ્ય થવાનું કારણ (કહેલું છે). આથી સ્વમાન વિના રહે છે એવો દોષ જણાવવા તેનાં માનનો નાશ કહેલો છે, અને 'ઘડપણથી કદ્રૂપો થએલો' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તેનું અવશ્ય મરણ થવાનાં ચિહ્નો ઉત્પન્ન થએલાં છે. કરચલીઓ, ધોળા વાળ વિગેરે કદ્રૂપ છે. તે થાય ત્યારે આનું મરણ નજીકમાં છે. એવો નિશ્ચય થાય છે. 14.

છતાં પણ તે ઘરમાં જ રહે છે. 'અવમત્યા' અપમાનથી નાખેલા ચોખા વિગેરે 'ગૃહપાલ ઇવ' કૂતરાંની પેઠે 'આહરન્' પોતે જ ઝડપથી લઈ (તે) ખાઈને પણ ઘરમાં કહે છે. એ પ્રમાણે બહારનું દુ:ખ કહીને પંદરમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી અંદરનું દુ:ખ કહે છે. 'આમયાવી' રોગી, અથવા જેનું અન્ન પચેલું નથી તેવો (હોય છે). તેનું કારણ મંદ છે અગ્નિ જેનો, એમ (કહેલું છે). તેવા સંજોગોમાં થોડા આહારવાળો થાય છે. ભોગ (થતો) નથી, અને પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત થતો) નથી, એમ કહેલું છે. ક્રિયા પણ થોડી જ થાય છે. આથી એમ કહેલું છે કે પોતાને પ્રાપ્ત થએલાં સાધનો (ઇન્દ્રિયો) પણ સુખ આપનારાં હોતાં નથી. 15.

નીચેના શ્લોકમાં (તેને થતું) ઘણું દુ:ખ કહે છે:

વાયુનોત્ક્રમતોત્તાર: કફસંરુદ્ધનાડિના॥
કાસશ્વાસકૃતાયાસ: કણ્ઠે ઘુરઘુરાયતે॥16॥

કફથી જેનો નાડી (નો માર્ગ) રોકાએલો છે તેવો, ઉંચે જતા વાયુને લીધે જેના ડોળા ફાટેલા છે, ઉધરસ અને શ્વાસથી જેને દુ:ખ થાય છે તેવો, કંઠમાં ઘરેડાનો અવાજ કરે છે. 16.

'ઉત્ક્રમતા' દેહનો ત્યાગ કરીને નીકળતા, ઉંચે જતા પ્રાણ (વાયુ)ને લીધે ફાટેલા છે આંખોના ડોળા જેના તેવો (થાય છે). તેનું કારણ કે 'કફથી રોકાએલો છે નાડીઓ(નો માર્ગ) જેનો', તેવા વાયુને લીધે (જેના ડોળા ફાટેલા છે). મુખમાંનો અથવા નાકમાંનો વાયુનો માર્ગ કફથી રોકાએલો હોય છે, તેથી 'હું કફ વિનાના માર્ગથી જઈશ' એવો વિચાર કરી વાયુ આંખોમાં અથડાય છે ત્યારે પુરુષના ડોળા ફાટે છે. લોકની દૃષ્ટિથી તેનું દુ:ખ કહ્યું. ઉત્તરાર્ધથી તેને પણ દુ:ખનો અનુભવ (થતો હોવાનું) કહે છે. ઉધરસ અને શ્વાસ અમુક રોગો છે તેઓથી થાય છે દુ:ખ જેને, તેવો હોવા છતાં પણ વૈરાગ્યવાળો થતો નથી, એમ કહેલું છે. વળી કંઠમાં ઘરેડાનો અવાજ કરે છે. વાયુનું અનુકરણ કરનારો આ શબ્દ છે. 'ઘુરઘુર' એમ કરે છે. વિષ્ઠાનું ભોજન કરનારા ભૂંડના અવાજ જેવો આ શબ્દ છે. તેથી આની દુર્ગતિ સૂચવેલી છે. 16.

શયાન: પરિશોચદ્ભિ: પરિવીત: સ્વબન્ધુભિ:॥
વાચ્યમાનોઽપિ ન બ્રૂતે કાલપાશવશં ગત:॥17॥

સૂતેલો, શોક કરતા પોતાના બંધુઓથી વીંટાએલો, કાલના પાશને વશ થએલો, બોલાવવા છતાં બોલતો નથી.7.

છતાં પણ ઘરમાં જ સૂતેલો રહે છે, અને શોક કરતા બંધુઓથી સર્વ તરફથી વીંટાએલો હોય છે, એવો લૌકિક વ્યવહાર પણ (થયા કરે છે). 'આ પ્રાણીએ પોતાના દેહનો વ્યર્થ નાશ કર્યો' એવી પાછલની કૃતિના જેવું વર્ણન છે, કારણ કે જેણે (પોતાનું) કાર્ય કરેલું છે, તેવાનો કોઈપણ શોક કરતું નથી. તે સમયે કાલના પાશમાં સપડાએલો તે 'હે તાત!' એમ બોલાવવા છતાં પણ બોલતો નથી. 17.

એ રીતે સર્વ અવસ્થાઓ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેનું મુખ્ય મરણ કહે છે:

એવં કુટુમ્બભરણે વ્યાપૃતાત્માઽજિતેન્દ્રિય:॥
મ્રિયતે રુદતાં સ્વાનામુરુવેદનયાઽસ્તધી:॥18॥

એ પ્રમાણે કુટુંબનું પોષણ (કરવા)માં જેણે ચિત્ત લગાડેલું, જેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો નહિ, (અને) ઘણાં દુ:ખને લીધે જેની બુદ્ધિ નાશ પામેલી તેવો, સગાંઓ રડતાં હોય ત્યારે મરણ પામે છે.18.

કુટુંબનું પોષણ (કરવા)માં 'વ્યાપૃતાત્મા' જેણે ચિત્ત લગાડેલું, અને ભવિષ્યમાં પણ દુ:ખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જેણે ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવેલો નહિ તેવો, ભગવાનનાં

નામનું (તેને) શ્રવણ ન થાય તે માટે સગાંઓ રડતાં હોય ત્યારે, પોતે પણ (ભગવાનનાં નામનું) સ્મરણ કર્યા વિના, ઘણાં દુ:ખને લીધે જેની બુદ્ધિ નાશ પામેલી છે તેવો થઈ 'મરણ પામે છે' એટલે પ્રાણ તજે છે. આથી અઢાર વિદ્યાઓ વ્યર્થ થયાનું કહ્યું. 18.

નીચેનો શ્લોકથી આરંભી સોળ શ્લોકોથી તેને પરલોકમાં થતું દુ:ખ કહે છે:

યમદૂતૌ તદા પ્રાપ્તૌ ભીમૌ સરભસેક્ષણૌ॥
સ દૃષ્ટ્વા ત્રસ્તહૃદય: શકૃન્મૂત્રં વિમુઞ્ચતિ॥19॥

તે સમયે આવેલા બે ભયંકર ક્રોધવાળી દૃષ્ટિવાળા યમદૂતોને જોઈને હૃદયમાં ભય પામેલો તે મલ મૂત્ર કરે છે. 19.

પ્રાણત્યાગ કરતી વખતે જો શુદ્ધ હોય, તો પુત્રો વિગેરેએ કરેલા સંસ્કારને લીધે પણ તે કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે, તેવું થતું નથી એમ જણાવવા (કહે છે કે) બે યમદૂતો આવે ત્યારે ભય પામેલો તે તેમને જોઈને હૃદયમાં ભય પામીને 'શકૃત્' મલ અને મૂત્ર કરે છે. પ્રાણ બહાર નીકળવા સમયે જ આ થવાથી શુદ્ધિ વિગેરે (કરવા) માટે રોકાઈ શકાતું નથી. 19.

તેથી પુણ્ય ન હોવાથી અને ખડમાંકડીની પેઠે દેહનો સંબંધ હોવાથી, તેમણે (બે યમદૂતોએ) આણેલો યમે બનાવેલો દુ:ખ ભોગવવાનો દેહ, પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી તરત જ તેને ગ્રહણ કરે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યાતનાદેહ આવૃત્ય પાશૈર્બદ્ધ્વા ગલે બલાત્॥
નયતો દીર્ઘમધ્વાનં દણ્ડ્યં રાજભટા યથા॥20॥

યમદૂતો દુ:ખ ભોગવવાના દેહમાં ગોંધીને, જેમ રાજાના સીપાઈઓ ગુન્હેગાર ને લઈ જાય છે તેમ બલથી ગળામાં બંધનોથી બાંધીને માર્ગે દૂર લઈ જાય છે.20

ત્યારે યમના દૂતો ગુદાથી નીકળી ગએલ પ્રાણવાળાને દુ:ખ ભોગવવાના દેહમાં ગોંધીને, આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતો હોવા છતાં બલથી ગળામાં બંધનોથી બાંધીને માર્ગે દૂર લઈ જાય છે. 'દુ:ખ ભોગવવાના' શબ્દથી દેહના સંબંધમાં જ દુ:ખ હોવાનું કહેલું છે. "બાંધીને શા માટે લઈ જાય છે? નરક તો પછી કહેવાનું છે." એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ રાજાના સીપાઈઓ ગુન્હેગારને લઈ જાય છે તેમ' એમ કહેલું છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રહેલા બધાએને યમના દૂતો લઈ જાય છે. તેઓમાં જે શિક્ષા કરવા પાત્ર હોય છે તેને બાંધીને લઈ જાય છે. બંધન શિક્ષા (થવાની છે એમ) જણાવનારું છે. જેમ રાજાના સીપાઈઓ અધિકાર પ્રમાણે (પુરુષને) લઈ જ જાય છે, પણ ગુન્હેગારને બાંધીને લઈ જાય છે તેમ (યમના દૂતો બાંધીને લઈ જાય છે). 20.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી માર્ગમાં તેઓએ કરેલું (દીધેલું) દુ:ખ કહે છે. (તે દુ:ખ) ચાર પુરુષાર્થોનો નાશ કરનારું હોવાથી, માર્ગમાં થતું દુ:ખ ચાર (શ્લોકો)થી કહે છે:

તયોર્નિર્ભિન્નહૃદયસ્તર્જનૈર્જાતવેપથુ:॥
પથિ શ્રવભિર્ભક્ષ્યમાણ આર્તોઽઘં સ્વમનુસ્મરન્॥21॥

તે બેથી જેનું હૃદય ભેદાએલું છે, (અને) ધમકી સાથેના પ્રહારોથી જેને ધ્રુજારો થએલો છે તેવો, માર્ગમાં કૂતરાઓથી કરડાતો, દુ:ખી થઈ પોતાનાં પાપનું સ્મરણ કરતો....21.

(યમના) બે દૂતો પુણ્ય અને પાપના અધિષ્ઠતા જેવા છે, પુણ્ય પણ કરેલ ન હોવાથી તે (પુણ્યનો અધિષ્ઠાતા) કોપેલો હોય છે, (અને) પાપ કરેલું હોવાથી બીજો (કોપેલો હોય છે). બંનેથી ભેદાએલું છે હૃદય જેનું તેવો (થાય છે). તેઓ સ્વરૂપથી જ ભય ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી 'તયો:' એમ છઠ્ઠી (વિભક્તિ) કહેલી છે. ઘણા ભયને લીધે અથવા ધમકી સાથેના પ્રહારોથી હૃદય ભેદાય છે. 'તર્જન' એટલે વાણીથી કરેલી શિક્ષા (ધમકી) સાથેનો પ્રહાર. થએલો છે ધ્રુજારો જેને તેવો (થાય છે). કૂતરાંઓ રાત અને દિવસના અભિમાનવાળા પાપના સાક્ષી દેવો છે, અને તેઓ માર્ગમાં (તેને) કરડે છે. વળી રોગ વિગેરેથી ઘેરાએલાની પેઠે તે દુ:ખી થાય છે. 'પોતાનાં પાપનું સ્મરણ કરતાં' શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે દેવતા સમીપ હોવાને લીધે તેને પહેલાંનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રાણ બહાર નીકળવાની ક્ષણથી દુ:ખ (પડવાનું) જરુરી હોવાથી માર્ગમાં કૂતરાં કરડવાનું કહેલું છે. 21.

નીચેના શ્લોકમાં માર્ગમાં (પડતાં) બીજાં દુ:ખો પણ કહે છે:

ક્ષુત્તૃટપરીતોઽર્કદવાનલાનિલૈ: સન્તપ્યમાન: પથિ તપ્તવાલુકે॥
કૃચ્છ્રેણ પૃષ્ઠે કશયા ચ તાડિતશ્ચલત્યશક્તોઽપિ નિરાશ્રમોદકે॥22॥

ભૂખ અને તરસથી ઘેરાએલો, તપેલી રેતીવાળા માર્ગ ઉપર સૂર્ય દાવાનલ અને વાયુથી ઘણો પીડાતો અને પીઠ ઉપર ચાબુકથી પ્રહાર કરાતો તે અશકત હોવા છતાં આશ્રમ અને જલ વિનાના માર્ગે કષ્ટથી ચાલે છે. 22.

ભૂખ અને તરસ પણ ભોગવવાનાં દુ:ખના સંબંધવાળાં છે, તેથી તેઓથી ઘેરાએલો હોય છે. સૂર્ય અને દાવાનલ તેમજ વાયુ પણ તેવા છે. સર્વ તરફથી (થતું) દુ:ખ જણાવવાનું હોવાથી અંદર રહેલા (ભૂખ અને તરસ)થી થતું દુ:ખ અને બહાર રહેલા (સૂર્ય વિગેરે)થી થતું દુ:ખ વર્ણવ્યું. 'તપેલી રેતીવાળા માર્ગ ઉપર' શબ્દોથી માર્ગથી થતું (દુ:ખ) પણ કહેલું છે. માર્ગ ઉપર સર્વ સ્થલે રેતી જ હોય છે, (અને) તે પણ તપેલી. 'કષ્ટથી ચાલે છે' શબ્દોથી તે (તપેલી રેતી)થી થતાં દુ:ખનો અનુભવ જણાવેલો છે. ઘણું દુ:ખ (થતું) નહિ હોય એવી શંકા થાય તેથી પ્રહારથી જ તેવું (દુ:ખ) થાય છે એમ કહેવા 'અને પીઠ ઉપર ચાબુકથી પ્રહાર કરાતો' એમ કહેલું છે. લાકડીનો પ્રહાર મુખ્ય છે અને તે બે (દૂતો)નો કુદરતી છે. ચાબુક ઘોડાઓને મારવાની હોય છે, તેનાથી પ્રહાર કરવામાં આવે છે. 'આશ્રમ અને જલ વિનાના માર્ગે' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) યમના દૂતો જે માર્ગે લઈ જાય છે, ત્યાં ઘર વૃક્ષ વિગેરેની છાયા હોતી નથી, જલ પણ હોતું નથી. 22.

ગતિનાં સાધનો દુ:ખરૂપ હોવાનું કહીને, તેની દુ:ખવાળી ગતિ કહે છે:

તત્ર તત્ર પતન્ શ્રાન્તો મૂર્ચ્છિત: પુનરુત્થિત:॥
યથા પાપીયસા નીતસ્તરસા યમસાદનમ્॥23॥

જ્યાંત્યાં પડતો, થાકેલો, મૂચ્છર્ા પામતો (અને) પાછો ઉભો થતો તે-જેમ પાપીથી લઈ જવાતો હોય તેમ-ઝડપથી યમના ઘેર લઈ જવામાં આવે છે. 23.

પગલેપગલે પડતો તે થાકી જાય છે, અને ઘણાં દુ:ખને લીધે મૂચ્છર્ા પામે છે, (અને) દુ:ખ ભોગવવાનો દેહ હોવાથી, તે (મૂચ્છર્ા)થી પણ પાછો ઉભો થાય છે. 'જેમ પાપીથી લઈ જવાતો હોય તેમ' શબ્દોથી તેવી રીતે લઈ જવાનો પ્રકાર જણાવતાં પ્રયોજન કહેલું છે. પાપી હણનારથી અથવા વાઘ વિગેરેથી વનમાં મારી નાંખવા લઈ જવાતો હોય તેમ, અથવા પાપવાળો, પોતે પાપ કરેલાં હોય તે પાપી, પોતે કરેલાં પાપને અનુસરીને જેમ જે દેહ ઉત્પન્ન થએલો હોય તે પાપી (દેહ), તેનાથી 'તરસા' ઝડપથી જ યમના ઘેર લઈ જવામાં આવે છે, એમ પાપના ભેદથી દુ:ખનો ભેદ જણાવેલો છે. 23.

ઝડપથી ઘણે દૂર લઈ જવામાં આવતાં દુ:ખી થાય છે, એમ (લઈ જવાના) પ્રકારથી થતું દુ:ખ પણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યોજનાનાં સહસ્રાણિ નવતિં નવ ચાધ્વન:॥
ત્રિભિર્મુહૂર્તૈર્દ્વાભ્યાં વા નીત: પ્રાપ્નોતિ યાતના:॥24॥

નવાણું હજાર યોજન માર્ગ ઉપર ત્રણ મુહૂર્તમાં અથવા બે મુહૂર્તમાં લઈ જવામાં આવતો તે દુ:ખ પામે છે. 24.

કર્મ (કરવા)ની ભૂમિથી દુ:ખ ભોગવવાનું સ્થાન એક લાખ યોજનથી એક હજાર યોજન ઓછું દૂર છે. તે (અર્થ) 'નવાણું હજાર યોજન' શબ્દોથી કહેલો છે. 'ભૂમિની નીચે (નરકો છે).' (5।। એવું વચન હોવાથી ભૂમિનો ભાગ (ઉંડાણ) તેટલો જ છે, અથવા એક હજાર યોજન તેનો નીચેનો ભાગ (ઉંડાણ) દુ:ખ ભોગવવાની ભૂમિ (નરકો)ની નીચે છે, અને આ વરાહકલ્પ પ્રમાણે કહેલું છે, બ્રહ્મકલ્પથી પણ વિરુદ્ધ નથી. પાપ ઓછું હોય ત્યારે 'ત્રણ મુહૂર્તમાં' (અને) પાપ વધારે હોય ત્યારે 'બે મુહૂર્તમાં' (લઈ જવામાં આવે છે). આટલે દૂર આટલા સમયમાં લઈ જવામાં આવતો દુ:ખ પામે છે, તેટલું દુ:ખ પામે છે. એવો અર્થ છે. 24.

તે પૈકી પરચુરણ પાપ કરનારાઓને પાપના પ્રમાણમાં ત્રણ પ્રકારનાં નરકો (પ્રાપ્ત થાય છે) એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે. સાત્ત્વિક પાપ (કર્યું) હોય, ત્યારે (પ્રાપ્ત થતું નરક) નીચેના શ્લોકમાં, રાજસ પાપ (કર્યું) હોય, ત્યારે (પ્રાપ્ત થતું) છવીસમા શ્લોકમાં, અને તામસ પાપ (કર્યું) હોય, ત્યારે (પ્રાપ્ત થતું) સત્તાવીસમા શ્લોકમાં કહેલ છે:

આદીપનં સ્વગાત્રાણાં વેષ્ટયિત્વોલ્મુકાદિભિ:॥
આત્મમાંસાદનં ક્વાપિ સ્વકૃત્તં પરતોડપિ વા॥25॥

સળગતાં ઉંબાડીઆં વિગેરેથી વીંટી પોતાના અવયવોને સળગાવવું, કોઈક સ્થલે પોતે કાપેલું અથવા બીજાએ પણ કાપેલું પોતાનું માંસ ખાવું. 25.

સળગતાં ઉંબાડીઆં (દેહના) અવયવો ઉપર વીંટી 'આદીપનં' સળગાવવાં. 'આદિ' 'વિગેરે' શબ્દો હોવાથી ઘાસ વસ્ત્ર વિગેરે પણ વીંટી સળગાવવું (કહેલું છે). ઘણાં

પાપવાળાઓને આ (થાય છે), બીજાઓને તો કોઈક પ્રદેશમાં પોતાનું માંસ ખાવાનું (હોય છે). (તે) પોતે જ 'કૃતં' કાપેલું, પોતાના દેહમાંથી કાઢેલું, અથવા 'બીજાએ પણ' (કાપેલું), એટલે બીજાએ કાઢેલું (હોય). પોતે જ પાપ કરેલું હોય (ત્યારે પોતે કાપેલું) (અને) બીજાની પ્રેરણાથી કરેલું હોય, ત્યારે (બીજાએ કાપેલું ખાવાનું હોય છે). 25.

જીવત: સ્વાઙ્ગાભ્યુદ્ધાર: શ્વગૃધ્રૈર્યમસાદને॥
સર્પવૃશ્ચિકદંશાદ્યૈ: સ્મરદ્ભિશ્ચાત્મવૈશસમ્॥26॥

યમના ઘરમાં કૂતરાં અને ગીધોએ, (અને) પોતાની (કરેલી) હત્યાનું સ્મરણ કરતા સર્પો, વીંછીઓ અને મોટા મચ્છરો વિગેરેએ જીવતાં પોતાનાં અંગોને બહાર ખેંચી કાઢવાં. 26.

કૂતરાં, ગીધ વિગેરેએ પોતાનાં અંગો એટલે શરીરના અવયવોને જીવતાં બહાર ખેંચી કાઢવાં. તેઓ જ (તે અંગો) ખાય છે, એવો ભેદ છે. 'યમના ઘરમાં' શબ્દો સર્વ તરફથી ભયાનકપણું સૂચવે છે. કૂતરાં પહેલાં કહેલાં છે. ગીધો પાખંડનાં અભિમાનવાળાં (હોય છે). 'સર્પો વીછીઓ અને મોટા મચ્છરો વિગેરેએ'માં 'વિગેરે' શબ્દથી માંકડ વિગેરે (કહેલા છે). 'દંશા:' એટલે મોટા મચ્છરો. 'આત્મવૈશસમ્' એટલે પહેલાં પોતાની (કરેલી) હત્યા. તેઓ પણ અંગોને બહાર ખેંચી કાઢે છે, એવી (વાક્યની) યોજના છે. 26.

કૃન્તનં વાડવયવશો ગજાદિભ્યો નિપાતનમ્॥
પાતનં ગિરિશૃઙ્ગેભ્યો રોધનં ચામ્બુગર્તયો:॥27॥

અવયવે અવયવોનું કપાવું, હાથી વિગેરે પાસે નખાવું, પર્વતના શિખરો ઉપરથી પછડાવું અને જલમાં તથા ખાડામાં ગોંધાવું. 27.

શેરડીના સાંઠા પેઠે અવયવે અવયવનું કપાવું. હાથી વાઘ વિગેરે પાસે 'નિપાતનં' (તેઓ) ખાઈ જાય તે માટે નખાવું; અને પર્વતનાં શિખરો ઉપરથી નીચે પછડાવું, અને જલમાં તથા ખાડામાં ગોધાવું. યોગ્યતા પ્રમાણે આ પાપનાં ફલો (ભોગવવાં પડે છે). 27.

પરચુરણ કહીને નીચેના શ્લોકમાં મુખ્ય (નરકો) કહે છે:

યાસ્તામિસ્રાન્ધતામિસ્રરૌરવાદ્યાશ્ચ યાતના:॥
ભુઙ્ક્તે નરો વા નારી વા મિથ: સઙ્ગેન નિર્મિતા:॥28॥

પુરુષ અથવા સ્ત્રીએ પરસ્પરના સંબંધથી તામિસ્ર અંધતામિસ્ર અને રૌરવ વિગેરે જે નરકનાં દુ:ખ ઉત્પન્ન કરેલાં હોય તેતે ભોગવે છે. 28.

અઠ્ઠાવીસ નરકનાં દુ:ખો જે કહેલાં છે તેતે ભોગવે છે. તે (નરકનાં દુ:ખો)નાં લક્ષણ આગળ (પાંચમા સ્કંધમાં) કહેવામાં આવશે. "સ્ત્રી ભોગ કરવા યોગ્ય હોવાથી, (તેને) નરકનો અનુભવ થતો નહિ હોય" એવી શંકા થાય, તેથી 'અથવા સ્ત્રીએ' એમ કહેલું છે. ભોગ કરવા યોગ્ય અંશ હોય તેને પણ નરકનો સંબંધ થાય છે એમ જણાવવા 'પરસ્પરનાં સંબંધથી (ઉત્પન્ન કરેલા)' એમ કહેલું છે. પરસ્પરનાં સંબંધથી ઉત્પન્ન થએલું પાપ નરકનાં દુ:ખો ઉત્પન્ન કરનારું છે. 28.

"આ માત્ર ભય (દેખાડવા કહેલું હશે)" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં દૃષ્ટાંતથી તે સત્ય હોવાનું સિદ્ધ કરે છે:

અત્રૈવ નરક: સ્વર્ગ ઇતિ માત: પ્રચક્ષતે॥
યા યાતના વૈ નારક્યસ્તા ઇહાપ્યુપલક્ષિતા:1॥29॥

હે માતા! સ્વર્ગ અને નરક અહિં જ છે એમ કહે છે. જે નરકનાં દુ:ખો છે તે ખરેખર અહિં પણ જોવામાં આવે છે.

ભલા અધિકારીઓને રાજ્ય વિગેરે (પ્રાપ્ત થતાં), અને દુષ્ટ (કાર્ય) કરનારાઓને રાજાથી શિક્ષા વિગેરે (થતાં) પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. આ સર્વ આ લોકમાં જ જોવામાં આવે છે, તેથી અહિં (અનુભવાતાં) દુ:ખો તે (નરકનાં દુ:ખો)ને દર્શાવનારાં છે. 29.
1.શ્રીભાગવતમાં 'લક્ષિતા:' પાઠ છે, અને તે જ યોગ્ય લાગવાથી તે જ રાખેલો છે.

આ સર્વ કુટુંબનાં પોષણનાં કારણથી જ થાય છે, એમ નીચે કહે છે:

એવં કુટુમ્બં બિભ્રાણ ઉદરંભરિરેવ ચ॥
વિસૃજ્યેહોભયં પ્રેત્ય ભુઙ્ક્તે તત્ફલમીદૃશમ્॥30॥

એ પ્રમાણે કુટુંબનું પોષણ કરનારો અને વળી (પોતાનું) પેટ ભરનારો, બંનેને અહિં તજી મરણ પામી, તે (કાર્ય)નું આવું ફલ ભોગવે છે.30.

અને જેને કુટુંબ ન હોય, તે પણ એવા પ્રકારના દુ:ખનો અનુભવ કરે છે એમ 'અને વળી પોતાનું પેટ ભરનારો' શબ્દોથી કહેલું છે. કુટુંબને અને પેટને અહિં જ તજી, પછી મરણ પામી, તે બંનેનાં પોષણથી થતાં આવાં ફલનો અનુભવ કરે છે. 30.

નીચેના શ્લોકમાં એમ કહે છે કે પાપથી ઉત્પન્ન થએલાં દ્રવ્યનો અનુભવ બધાં કરતા હોવા છતાં એક જ તેનું ફળ ભોગવે છે:

એક: પ્રપદ્યતેઽધ્વાનં હિત્વેદં સકલેવરમ્॥
કુશલેતરપાથેયો ભૂતદ્રોહેણ યદ્ ભૃતમ્॥31॥

પ્રાણીઓના દ્રોહથી જે પ્રાપ્ત કરેલું તે આ દેહ સાથે તજીને, કલ્યાણ અથવા દુ:ખનાં ભાતાંવાળો એકલો જ માર્ગે જાય છે. 31.

દેહ સાથે આ સર્વને તજીને, કલ્યાણના ભાતાવાળો અથવા દુ:ખના ભાતાવાળો એકલો જ યમલોકના માર્ગે જાય છે. બંને પ્રકારના પ્રવૃત્તિમાં મચ્યા રહેનારાઓ યમલોકમાં જ જાય છે એમ જણાવવા 'કલ્યાણ અથવા દુ:ખનાં (ભાતાંવાળો)' શબ્દ (યોજેલ છે). 'પાથેયં' એટલે માર્ગનું ભાતું. 'ભૂતાનાં' પ્રાણીઓના દ્રોહથી જે પ્રાપ્ત કરેલું તેનો અવશ્ય ભોગ કરવો જોઈએ, એમ જણાવવા ('યદ્ ભૃતમ્' એમ) ફરીથી કહેલું છે.31.

"યમલોકમાં પ્રાયશ્ચિત કરે, અથવા 'મેં જ ભોગ કરેલો નથી' એવી તકરાર કરે. તેમ થાય ત્યારે નરક માં જવાનું નહિ થાય" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

દૈવેનાસાદિતં તસ્ય શમલં નિરયે પુમાન્॥
ભુઙ્ક્તે કુટુમ્બપોષસ્ય હૃતવિત્ત ઇવાતુર:॥32॥

કુટુંબનું પોષણ કરનાર પુરુષ ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થએલું તેનાં પાપનું ફલ-ધન હરાએલા રોગીની પેઠે-નરકમાં ભોગવે છે. 32.

ત્યાં ભગવાનની ઇચ્છાથી જ (તેને) તેનાં પાપનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ભોગવે છે, પરંતુ તેમાંથી છટકી શકાતું નથી. 'શમલં' એટલે પાપનું ફલ, 'નિરયે' નરકની ભૂમિમાં (ભોગવે છે). 'પુરુષ' હોવાથી સ્વતંત્ર (હતો).

"જો ભગવાનની ઇચ્છાથી (પાપનું ફલ પ્રાપ્ત થતું હોય) તો (તેમાં) કોનો દોષ?" એવી શંકા થાય, તેથી 'કુટુંબનું પોષણ કરનાર' એમ કહેલું છે. 'ધન હરાએલા (રોગીની પેઠે)' શબ્દથી તેને અંદરથી પણ દુ:ખ (થવાનું) કહેલું છે. જેમ રોગથી ગળાતા દેહવાળો ધન જતાં દુ:ખ અનુભવે છે, એવી રીતે કુટુંબનું અને દેહ પણ જતાં તેમની વાસના રહેવાથી પાપનું ફલ ભોગવે છે. ધર્મથી અથવા અધર્મથી કુટુંબનું પોષણ કરનારના સંબંધમાં આ કહેલું છે. 32

નીચેના શ્લોકમાં માત્ર અધર્મથી કુટુંબનું પોષણ કરનારને (પ્રાપ્ત થતું) ફલ કહે છે:

કેવલેન હ્યધર્મેણ કુટુમ્બભરણોત્સુક:॥
યાતિ જીવોડન્ધતામિસ્રં ચરમં તમસ: પદમ્॥33॥

કેવલ અધર્મથી કુટુંબનું પોષણ કરવા તત્પર રહેતો જીવ અંધકારનાં છેવટનાં સ્થાન અંધતામિસ્રમાં જાય છે. 33.

શિકારીની પેઠે અથવા હત્યારાની પેઠે જે પાપથી પ્રાપ્ત કરેલાં દ્રવ્યથી જ કુટુંબનું પોષણ કરે છે અથવા (તેમ કરવા) તત્પર રહે છે, તે અંધતામિસ્રમાં જાય છે. તે આ અંધતામિસ્રથી જૂદું, દૈત્યોને છેવટે (પ્રાપ્ત થતાં) ફલરૂપ છે. તે (અર્થ) 'છેવટનાં (સ્થાન)' શબ્દથી કહેલો છે. ત્યાં ગએલો પાછો ફરતો નથી, અને ત્યાં સુખ હોતું નથી એમ જણાવવા, 'અંધકારનું સ્થાન' એમ કહેલું છે. 33.

ત્યાં કલ્પના અંત સુધી રહી પાછો આવે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અધસ્તાન્નરલોકસ્ય યાવતીર્યાતનાદય:॥
ક્રમશ: સમનુક્રમ્ય પુનરત્રાવ્રજેચ્છુચિ:॥34॥

નરલોકની નીચે જેટલાં નરકો વિગેરે છે, તેમાં અનુક્રમે જઈ આવીને પાછો પવિત્ર થઈ અહિં આવે છે. 34.

નરલોકની નીચે જેટલાં નરકો છે, તે બધાંએનો ઉંચું મુખ રાખીને અનુક્રમે અનુભવ કરીને (અહિં આવે છે), પરંતુ બધાંનો એક સાથે(અનુભવ કરતો) નથી; પણ 'સમનુક્રમ્ય' એક નરક (ના અનુભવ)નો આરંભ કરી, તે સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી, પછી બીજાં નરકનો ભોગ કરવાનો આરંભ કરે છે, એવો અર્થ છે. (પછી) પાછો આ લોકમાં જ શુદ્ધ થઇ આવે છે, એવો અર્થ છે. 34.

ઇતિ શ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના ત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥અધ્યાય એકત્રીસમો ॥

એકત્રિંશે પુનસ્તસ્ય ગર્ભાદિકૃતયાતના:॥
જાનતોઽપિ પુનર્મોહો દુ:ખં ચાપિ તથોચ્યતે॥1॥

એકત્રીસમા અધ્યાયમાં તે જ્ઞાનવાળો હોવા છતાં ફરી તેનાં ગર્ભ વિગેરેથી થતાં દુ:ખો, ફરીથી મોહ તેમજ દુ:ખ તેવા પ્રકારથી1 કહેવામાં આવે છે. કા.1.

કૃતિ: પ્રધાનં ન જ્ઞાનં યાવદ્દેહસ્મૃતિર્ભવેત્॥
અતસ્ત્યાગો વિધાતવ્યો જ્ઞાનં તસ્માતુ દુર્બલમ્॥2॥

જ્યાંસુધી દેહનું સ્મરણ રહે, ત્યાંસુધી ક્રિયા મુખ્ય છે, જ્ઞાન (મુખ્ય) નથી2. તેથી ત્યાગ કરવો જોઈએ. જ્ઞાન તો તેનાથી3 દુર્બલ છે. કા.2.

ક્રિયા ચેદ્વિષમા જાતા જ્ઞાનં તસ્ય ન સાધકમ્॥
ક્રિયાં ચેજ્જનયેત્તદ્વિ તદુત્તમમિહોચ્યતે॥3॥

જો ક્રિયા વિરુદ્ધ થઈ, તો જ્ઞાન તેને4 સાહાય્ય કરનારું થતું નથી. જો તે (જ્ઞાન) ક્રિયા ઉત્પન્ન કરે, તો તે ઉત્તમ હોવાનું અહિં કહેવામાં આવે છે. કા.3.

અધર્માધિક્યતો ધર્મં ય: કરોતિ ગૃહી સદા॥

બહુજન્મવિપાકેન ગર્ભે તસ્ય ભવેન્મતિ:॥4॥

જે ગૃહસ્થ સદા અધર્મથી અધિક ધર્મ કરે છે, તેને ઘણા જન્મના વિપાકથી ગર્ભમાં (સારી) મતિ થાય છે. કા.4.

તામસત્વાત્તુ ધર્મસ્ય ન ભૂમૌ નોત્તરે ફલમ્॥
અતો ગર્ભે જ્ઞાનસિદ્ધિસ્તાદૃશસ્યોચ્યતે હિતમ્॥5॥

ધર્મ તામસ હોવાથી ભૂમિ ઉપર અથવા પાછલના (લોક)માં (તેનું) ફલ મળતું નથી. તેથી તેવાને ગર્ભમાં હિતકારી5 જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ (થવાનું) કહેવામાં આવે છે. કા.5.

1.‘તેવા પ્રકારથી’ એટલે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રકારથી, (પ્ર)

2."આ અધ્યાયમાં ગર્ભમાં (જીવને)થતું જ્ઞાન જણાવવાનું શું પ્રયોજન?” એવી શંકા થાય, તેથી આ વાકય કહેલું છે. (પ્ર)

3.‘તેનાથી’ એટલે ત્યાગથી. (પ્ર)

4.‘તેને’ એટલે જીવને, એવો અર્થ જણાય છે.

5.‘હિતકારી’ એટલે ત્યાગરૂપ હિત કરનારું. હલકો અધિકાર હોય ત્યારે જ્ઞાન લાભકારક હોવા છતાં નમાલું હોવાથી, ત્યાગ જરુરી છે એમ જણાવવા તેનો બોધ કરેલો છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

ગયા અધ્યાયના અંતે નરકમાંથી ફરી આ લોકમાં આવવાનું કહ્યું, અને "પછી તેને દેહનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં એમ કહે છે કે જ્યારે યોનિમાં વીર્ય જીવ વિનાનું જ રહેલું હોય છે, ત્યારે કર્મને લીધે તે (જીવ) આવી, તેમાં પ્રવેશ કરે છે:

॥ શ્રીભગવાનુવાચ॥

કર્મણા દૈવતન્ત્રેણ જન્તુર્દેહોપપત્તયે॥
સ્ત્રિયા: પ્રવિષ્ટ ઉદરં પુંસો રેત:કણાશ્રય:॥1॥

ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન કર્મને લીધે દેહ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જીવ પુરુષનાં વીર્યનાં બિંદુનો આશ્રય કરી સ્ત્રીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે. 1.

ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન કર્મને લીધે આ ‘જન્તુ:’ જન્મ લેતો (જીવ) દેહ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પુરુષનાં વીર્યનાં બિંદુનો આશ્રય કરી, સ્ત્રીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે. આરંભમાં (જીવ) ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે, અને પછી વીર્યનાં બિંદુનો આશ્રય કરે છે, અને પ્રવેશ મુખ અથવા નાક દ્વારા કરે છે. તે પ્રવેશ કરે કે તરત જ તેના પ્રયત્નથી રોકાએલું (વીર્ય) રહે છે, દૈવને લીધે (જીવનો) પ્રવેશ અને વીર્ય સાથે ભળવાનું સાથે જ થાય છે. 1.

કલલં ત્વેકરાત્રેણ પઞ્ચરાત્રેણ બુદ્બુદમ્॥
દશાહેન તુ કર્કન્ધૂ: પેશ્યણ્ડં વા તત: પરમ્॥2॥

એક રાતમાં તો કલલ થાય છે, પાંચ રાતમાં પરપોટો થાય છે; દશ દિવસમાં તો બોર જેવું થાય છે અને ત્યાર પછી માંસની પેશી અથવા વૃષણ થાય છે. 2.

ત્યાં માત્ર (એક) દિવસ રહે ત્યારે તે વીર્યનું ‘કલલ’ થાય છે. વીર્ય અને રજ ભેગાં મળી જાય છે. પાંચ રાતમાં તે પરપોટાના આકારવાળું ઉપસેલું થાય છે. દસ દિવસમાં તો ‘કર્કન્ધૂ:’ થાય છે, એટલે બોરના બીજ જેવું થાય છે. ત્યાર પછી (માંસની) પેશી અથવા વૃષણ થાય છે. અથવા વૃષણના આકારવાળું થએલું વડાના આકારવાળું થાય છે જો પુરુષ હોય તો વૃષણ થાય છે. જો બીજાં1 બે હોય તો પેશી થાય છે. અથવા જેની ઉંચી ગતિ થવાની હોય તે વૃષણના આકારવાળો થાય છે, પરંતુ જેની નીચી ગતિ થવાની હોય અથવા (હોય ત્યાં ને) ત્યાં રહેવાનો હોય તે પેશી થાય છે. ‘ત્યાર પછી’ એટલે દશ દિવસ પછી. 2.

1.‘બીજાં બે’ એટલે સ્ત્રી અથવા નપુંસક, એવો અર્થ જણાય છે.

માસેન તુ શિરો દ્વાભ્યાં બાહ્વંઘ્ર્યાદ્યઙ્ગવિગ્રહ:॥
નખલોમાસ્થિચર્માણિ લિઙ્ગચ્છિદ્રોદ્ભસ્ત્રિભિ:॥3॥

એક મહિનામાં તો માથું, બે (મહિના)માં બાહુ પગ વિગેરે અંગોવાળો દેહ, ત્રણ (મહિના)માં નખ, કેશ, હાડકા, ત્વચા, લિંગ અને છિદ્રોની ઉત્પત્તિ થાય છે. 3.

(એક) મહિનામાં તો એક ભાગમાં માથું થાય છે. બે માસમાં બાહુ પગ વિગેરે સાથે ‘અન’ દેહનું સારી રીતે ગ્રહણ છે જેમાં તેવો (થાય છે). દેહની આકૃતિ પ્રાપ્ત થતાં તેમાં સારી રીતે અભિમાન પણ થાય છે એવો અર્થ છે. અથવા બાહુ અને પગો અંગો છે જે દેહમાં તેવો થાય છે, એવો અર્થ છે. નખો, કેશો, હાડકાં અને ત્વચા ત્રણ માસમાં થાય છે. લિંગ અને નવ છિદ્રોની ઉત્પત્તિ ત્રણ માસોમાં જ થાય છે. 3.

ચતુર્ભિર્ધાતવ: સપ્ત પઞ્ચભિ: ક્ષુત્તૃડુદ્ભવ:॥
ષડ્ભિર્જરાયુણા વીત: કુક્ષૌ ભ્રામ્યતિ દક્ષિણે॥4॥

ચાર (માસ)માં સાત ધાતુઓ (થાય છે) પાંચ (માસ)માં ભૂખ અને તરસ ઉત્પન્ન થાય છે. છ (માસ)માં ઑરથી વીંટાઈ જમણી કુખમાં ભમીને આવે છે. 4.

ત્વચા વિગેરે ધાતુઓ છે. જો કે હાડકું પહેલાં ઉત્પન્ન થએલું, છતાં વધતા જતા પ્રકારથી (હવે) ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ચાર (માસ)માં તેવી ઉત્પત્તિ કહેલી છે. છ માસમાં ઑરથી વીંટાય છે. પુરુષ હોવાથી જમણી કુખમાં ભમીને આવે છે. 4.

નીચેના શ્લોકમાં તેની આજીવિકા કહે છે:

માતુર્જગ્ધાન્નપાનાદ્યૈરેધદ્ધાતુરસત્તમે॥
શેતે વિણ્મૂત્રયોર્ગર્તે સજન્તુર્જન્તુસંભવે॥5॥

માતાએ ખાધેલાં અન્ન પાન વિગેરેથી જેની ધાતુઓ વધતી જાય છે તેવો તે જેમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેવા ઘણા ખરાબ વિષ્ઠા અને મૂત્રના ખાડામાં તે જંતુઓ સાથે શયન કરે છે. 5.

(માતાએ) ખાધેલાં અન્નપાન વિગેરેથી જ જેની ધાતુઓ વધતી જાય છે તેવો (તે હોય છે). ‘ઘણા જ ખરાબ’ પોતાને માટે અત્યંત અયોગ્ય ‘વિષ્ઠા અને મૂત્રના ખાડામાં શયન કરે છે’, (એમ) તેની અવસ્થા કહેલી છે. બીજાં પણ જંતુઓ ત્યાં સૂએ છે. તે ‘સજન્તુ:’

જંતુઓ સાથે શયન કરે છે. "ત્યાં જંતુઓ કયાંથી?" એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેવા' વિશેષણ કહેલું છે. જંતુઓની ઉત્પત્તિ જે ખાડામાં થાય છે, (તેમાં શયન કરે છે). 5.

તેમાં (તેને થતું) દુ:ખ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

કૃમિભિ: ક્ષતસર્વાઙ્ગ: સૌકુમાર્યાત્પ્રતિક્ષણમ્॥
મૂર્ચ્છામાપ્નોત્યુરુક્લેશસ્તત્રત્યૈ: ક્ષુધિતૈર્મુહુ:॥6॥

ત્યાં રહેતાં ભૂખ્યાં થએલાં (જીવડાં)થી વારંવાર જેનાં સર્વ અંગોમાં વ્રણ કરવામાં આવે છે તેવો, સુકુમાર હોવાને લીધે ક્ષણેક્ષણે મૂર્ચ્છા પામતો ઘણો દુ:ખી થાય છે. 6.

શરીર અત્યંત સુકુમાર હોવાને લીધે જીવડાંઓ જેનાં સર્વ અંગોમાં વ્રણ કરે છે તેવો ક્ષણેક્ષણે મૂર્ચ્છા પામે છે. મૂર્ચ્છા થાય તે સ્થિતિમાં ઘણો દુ:ખી થાય છે. 'ભૂખ્યાં થએલાં' વિશેષણથી જીવડાંઓએ વારંવાર વ્રણ (કરવા)નું કારણ કહેલું છે. વારંવાર (જીવડાંઓ) દંશ (કરવા)થી ઘણું દુ:ખ થાય છે. 6.

નીચેના શ્લોકમાં આધ્યાત્મિક દુ:ખ કહે છે:

કટુતીક્ષ્ણોષ્ણલવણરુક્ષામ્લાદિભિરુલ્બણૈ:॥
માતૃભુક્તૈરુપસ્પૃષ્ટ: સર્વાઙ્ગોત્થિતવેદન:॥7॥

માતાએ ખાધેલા તીખા, કઠોર, ગરમ, ખારા, લૂખા, ખાટા વિગેરે તીવ્ર (પદાર્થો)નો સ્પર્શ થવાથી (તેનાં) સર્વ અંગોમાં પીડા ઉત્પન્ન થતી હોય છે. 7.

મીઠો રસ જ પીડા કરનારો નથી, બીજા તીખા વિગેરે પદાર્થો પીડા કરનારા જ હોય છે. 'આદિ' 'વિગેરે' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) દ્રવ્યો ન પચવાથી પીડા કરે છે. તેઓનો (તેને) સંબંધ (થાય છે). એમ જણાવવા 'માતાએ ખાધેલાનો સ્પર્શ થવાથી' એમ કહેલું છે. જીવન કરાવનારી નાડી દ્વારા મુખમાં રસ આવે છે. બહારથી પણ સ્પર્શ થતો હોવાથી (તેનાં) સર્વ અંગોમાં પીડા ઉત્પન્ન થતી હોય છે. 7.

નીચેના શ્લોકમાં આધિદૈવિક પીડા કહે છે:

ઉલ્બેન સંવૃતસ્તસ્મિન્નન્ત્રૈશ્ચ બહિરાવૃત:॥
આસ્તે કૃત્વા શિર: કુક્ષૌ ભુગ્નપૃષ્ઠશિરોધર:॥8॥

તેમાં ઑરથી વીંટાએલો, અને બહાર આંતરડાંઓથી ઘેરાએલો પેટ ઉપર માથું રાખી વળેલી પીઠ અને ડોકવાળો રહે છે. 8.

બંધન કરનારાં દોરડાંની પેઠે ગર્ભને વીંટી રહેતી ઑરથી તે જ ખાડામાં સારી રીતે (ઑરથી) વીંટાએલો, અને ઑરની બહાર પણ આંતરડાંઓથી ઘેરાએલો હોય છે. એ પ્રમાણે દુ:ખી હોવા છતાં માથું પોતાના પેટ ઉપર રાખી વળેલી પીઠ અને ડોકવાળો રહે છે. આ દુ:ખ દૈવે કરેલું છે. 8.

નીચેના શ્લોકમાં પીડાઓનું ફલ કહે છે:

અકલ્પ: સ્વાઙ્ગચેષ્ટાયાં શકુન્ત ઇવ પઞ્જરે॥

તત્ર લબ્ધસ્મૃતિર્દૈવાત્કર્મ જન્મશતાદ્ભવમ્॥
સ્મરન્ દીર્ઘમનુચ્છ્વાસં શર્મ કિં નામ વિન્દતે॥9॥

પાંજરાંમાં (રહેલાં) પક્ષીની પેઠે પોતાનાં અંગો હલાવવા અશક્ત થએલો, સેંકડો જન્મોમાં કરેલાં કર્મનું સ્મરણ કરતાં ભગવાનની ઇચ્છાથી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં ઉંડા નિસાસા નાખતો તે શું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે? 9.

તે પોતાનાં અંગો હલાવવા પણ અશક્ત થએલો હોય છે. તેનાથી પોતાથી (તેની) શક્તિનો નાશ થએલ હોતો નથી એમ '(પાંજરામાં રહેલાં) પક્ષીની પેઠે' શબ્દોથી કહેલું છે. અડચણ કરનારાંથી જ અશક્તિ થએલી હોય છે, પરંતુ પોતાથી થએલી હોતી નથી, એવો અર્થ છે. ઉપર કહેલા પ્રકારે પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલ ધર્મને લીધે ભગવાનની ઇચ્છાથી જેની ઉપર ગતિ થવાની1 છે તેને ગર્ભમાં સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય છે એમ '(ભગવાનની ઇચ્છાથી તેને) ત્યાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં' શબ્દથી કહેલું છે. પોતાનાં જ સેંકડો જન્મોમાં કરેલાં કર્મનું સ્મરણ કરતાં ઉત્પન્ન થએલા શોકને લીધે ઉંડા નિસાસા નાખતો તે શું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે? નથી જ પ્રાપ્ત કરતો, એવો અર્થ છે. કર્મો તો ઉપર વર્ણવેલાં છે, જેમનાં સ્મરણથી સુખ (થવા)નો સંભવ જ હોતો નથી. 'ભગવાનની ઇચ્છાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં' શબ્દોથી આવું સ્મરણ (થવાનું) કારણ કહેલું છે. 9.

1.'પાછો પવિત્ર થઈ અહિં આવે છે' એમ 3।।માં કહેલ છે, ત્યાર પછી આ કહેલ હોવાથી આવો નિશ્ચય થાય છે. ભાવાર્થ એવો છે કે ગર્ભમાં સર્વને સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. (પ્ર)

પહેલાનાં જન્મનાં સ્મરણથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવા છતાં 'આત્માને જાણનાર શોક તરી જાય છે' શ્રુતિ પ્રમાણે જ્ઞાનની અવશ્ય જરુર હોવાથી, જેમ ભગવાનની ઇચ્છાથી પહેલાં (કરેલાં) કર્મોનું સ્મરણ થયું, તેમ તેને જીવ અને બ્રહ્મનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

આરભ્ય સપ્તમાન્માસાલ્લબ્ધબોધોડતિવેપિત:॥
નૈકત્રાસ્તે સૂતિવાતૈર્વિષ્ઠાભૂરિવ સોદર:॥10॥

સાતમા માસથી આરંભી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલો પ્રસૂતિના વાયુથી ઘણો કાંપતો-વિષ્ઠામાં ઉત્પન્ન થએલા કીડા પેઠે-(તેની સાથે) એક ઉદરમાં ઉત્પન્ન થએલો તે એક સ્થલે રહી શકતો નથી. 10.

સાતમા માસથી આરંભી એટલે સાતમા માસ પછી જન્મ (થાય ત્યાં) સુધી તેને જ્ઞાન રહે છે, અને કાલ વિગેરેના પરાક્રમનું સ્મરણ કરી તે ઘણો કાંપે છે. વળી ઉત્તરાર્ધથી એમ કહે છે કે તે પદાર્થના સ્વભાવોને લીધે પણ કાંપે છે. પ્રસૂતિના વાયુઓથી કંપાવેલો હોઈ તે એક સ્થલે રહેતો નથી. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલ હોવા છતાં, ક્રિયા જ સર્વથી બલવાળી છે એમ જણાવવા 'વિષ્ઠામાં ઉત્પન્ન થએલા કીડા પેઠે' શબ્દોથી (તે) દુષ્ટની સમાન હોવાનું કહેલું છે. વિષ્ઠામાં જન્મેલો કીડો હોય તેના જેવો છે. "આ પ્રૌઢ (પુરુષ)ના સંબંધમાં એવું નિંદાનું વચન કેમ કહો છો?" એવી શંકા થાય, તે વિષયમાં કહે છે કે, કારણ કે આ 'સોદર:' સમાન (એક)

ઉદર છે જેનું તેવો છે. જો આ પ્રૌઢ હોય તો (જંતુઓ સાથે) એક ઉદરમાં ઉત્પન્ન થએલો ન હોય. ભગવાને પ્રેરણા કરેલી વસ્તુના સ્વભાવો સર્વથી બલવાન હોવાનું દર્શાવવા, (અને) જ્ઞાન નમાલું હોવાનું જાણી (તે) ભગવાનનું ભજન કરે તે માટે (એવાં વચનો કહેલાં છે). 10.

તેથી તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

નાથમાન ઋષિર્ભીત: સપ્તવધ્રિ: કૃતાઞ્જલિ:॥
સ્તુવીત તં વિક્લવયા વાચા યેનોદરેડર્પિત:॥11॥

સાત બંધનોવાળો પીડાતો ભય પામેલો ઋષિ બે હાથ જોડી જેમણે ઉદરમાં મૂકેલો છે તેમની વિહ્વલ વાણીથી સ્તુતિ કરે છે. 11.

'નાથમાન:' એટલે પીડાતો, કારણ કે 'નાથ્' અને 'નાધ્' ધાતુઓ વિનતિ, દુ:ખ, સત્તા અને આશીર્વાદના અર્થવાળા છે એવો ધાતુઓનો પાઠ છે. અથવા ભગવાનને વિનતિ કરતો સ્તુતિ કરે છે, સંજોગ પ્રમાણે પોતાના મોક્ષ માટે (વિનતિ કરે છે), એવો પણ અર્થ (થાય છે). 'ઋષિ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે તેને) અલૌકિક જ્ઞાન થએલ હોવાથી તેને મંત્રનું દર્શન થાય છે, કારણ કે મંત્રથી સ્તુતિ કરાએલ અલૌકિક આત્મા પ્રસન્ન થાય છે. "પ્રસન્ન થએલા ભગવાન્ પ્રકટ થાય, ત્યારે સ્તુતિ કરવી જોઈએ. અંતર્યામી ભગવાન્ પ્રકટ થયા નથી (તેમજ) પ્રસન્ન થયા નથી" એવી શંકા થાય, તેથી 'ભય પામેલો' વિશેષણ યોજેલું છે. સ્તુતિ બંને પ્રકારે થાય, ભય પામેલાથી અને જેના ઉપર (ભગવાન્) પ્રસન્ન થયા હોય તેનાથી. જોકે આના ઉપર ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા નથી, છતાં પણ ભય પામેલો હોવાથી (ભગવાન્) પ્રસન્ન થાય તે માટે સ્તુતિ કરે છે. "ગર્ભમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી સ્તુતિ કરવી જોઈએ, અત્યારે સ્તુતિ કરવાનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી 'સાત બંધનોવાળો' વિશેષણ યોજેલું છે. 'વધ્રિ:' એટલે બંધન કરનારી ચામડાની દોરી, તેવી ત્વચા વિગેરે સાત હોય છે. તેથી સંપૂર્ણ પ્રકારે બંધાએલો (જીવ) વિલંબ સહન કરતો નથી. 'બે હાથ જોડી' શબ્દથી એમ જણાવે છે કે આ સ્તુતિ પ્રાર્થના છે. પ્રેમ ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી આ સ્તુતિ સફલ છે એમ જણાવવા 'વિહ્વલ વાણીથી' એમ કહેલું છે. 'જેમણે ઉદરમાં મુકેલો છે (તેમની)' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે (આ સ્તુતિનું) ફલ હમણાં દુ:ખ દૂર થાય તે જ છે. 11.

પ્રાણરક્ષાં પુરસ્કૃત્ય દશભિ: સ્તોત્રમૂચિવાન્॥
ભક્તિપ્રપત્તી કર્તવ્યે ઇતિ શાસ્ત્રાર્થબોધનાત્॥6॥
શરણાગમનં પૂર્વં જીવબ્રહ્મવિભાજનમ્॥
જીવહીનત્વતશ્ચાપિ સત્સંગાદેવ તદ્ભવેત્॥7॥

પ્રાણના રક્ષણનો આદર કરીને દશ શ્લોકથી સ્તુતિ કરે છે, કારણ કે ભક્તિ અને શરણ જવાનું કરવાં જોઈએ, એવો શાસ્ત્રનો અર્થ (તેણે) જાણેલો છે. કા. 6.

(12)પહેલાં શરણ આવવાનું (13)જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ (14)અને જીવ1 હલકો હોવાથી1 નમન કરે છે (15) સત્સંગથી2 જ નમન થાય છે. કા. 7.

એવં હરિસ્તુ હિતકૃત્ કૃપાપ્રાર્થનમેવ ચ॥
પ્રત્યુપકારાસામર્થ્યં જ્ઞાનદાતૃત્વમેવ ચ॥8॥
સંસારસ્યાતિદુષ્ટત્વં તદભાવસ્તુ યાચ્યતે॥

(16)એવી રીતે હરિ તો હિત કરનારા છે (17)અને વળી (જીવ) કૃપા માટે પ્રાર્થના કરે છે. (18)બદલો વાળવાની શક્તિ વિનાનો છે (19)અને વળી (ભગવાન્) જ્ઞાન આપનારા છે (20) સંસાર ઘણો દુષ્ટ છે. (21)તે ન રહે તેવું તો માગે છે. કા. 81/2.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં (જીવ ભગવાનને) શરણ જાઉં છું એમ કહે છે:
તસ્યોપપન્નમવિતું જગદિચ્છયાત્તનાનાતનોર્ભુવિલસચ્ચરણારવિન્દમ્॥
સોડહં વ્રજામિ શરણં હ્યકુતોભયં મે યેનેદૃશી ગતિરદર્શ્યસતોડનુરૂપા॥12॥

જેમણે મને દુષ્ટને યોગ્ય આવી ગતિ જણાવી, તેમણે ઉત્પન્ન કરેલાં જગતનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી ભૂમિ ઉપર જાતજાતના દેહો ગ્રહણ કરનાર ભગવાનનાં સર્વ તરફથી ભયરહિત પ્રકાશતાં ચરણારવિંદને તે હું શરણ જાઉં છું. 12.

પહેલાં કરેલા ધર્મને લીધે, (આ જીવ) અવતાર ધારણ કરેલા હરિનું પહેલાં ચિંતન કરનારો હોવાથી, તેમને જ શરણ જાય છે. હજી સુધી ભક્તિમાર્ગમાં તેણે પ્રવેશ કરેલો ન હોવાથી ભગવાનનો અવતાર જગતનું રક્ષણ કરવા (થાય છે એમ) તે કહે છે. 'ઉપપન્નં' પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલાં જગતનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી, પોતાની ઇચ્છાથી 'આત્તા:' ગ્રહણ કરેલા છે જાતજાતનાં દેહો જેમણે તેવા (ભગવાન્ છે). તેથી જ તેવા (ભગવાન)નાં પ્રકાશતાં ચરણારવિંદને હું શરણ જાઉં છું. ચરણ કહેલું હોવાથી, આ શરણ જવાનું ભક્તિ માટે જ છે, કારણ કે તે યોગ્ય જ છે કે ભય પામેલાઓ રક્ષણ કરનારનાં ચરણને શરણ જાય. "ત્યાં પણ જો પહેલાંની પેઠે દુ:ખ જ (થવાનું) હોય, તો શરણ જવું નકામું છે" એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વ તરફથી ભયરહિત' વિશેષણ કહેલું છે.

"આ (ભગવાન)જ 'સુખદુ:ખ' વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે દુ:ખ આપનારા છે, અને તેથી મારનારને શરણ જવું અયોગ્ય છે." એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમણે આવી ગતિ જણાવી' એમ કહેલું છે. જો (ભગવાન્) માત્ર આવી ગતિ આપે (કરાવે), પરંતુ જણાવે નહિ, તો (જીવ તેમને) શરણ ન જાય. પરંતુ 'દુષ્ટની આવી ગતિ થાય છે' એમ જે જણાવે છે તેથી એમ જણાય છે કે ભલા થવાથી આવી ગતિ નહિ થાય એવું જણાવે છે. તે વિષયમાં ઉત્તમ ભગવાનમાં પ્રવેશ (કરવા)થી જ ભલમનસાઈ થાય છે. ભલાં અને દુષ્ટનો ભેદ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તરીકે અને તજવા યોગ્ય તરીકે જ નક્કી કરેલો છે, કે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલું દુષ્ટ છે અને ભગવાન્ ભલા (ઉત્તમ) છે. જેમ જીવ સ્વરૂપથી ભલો હોવા છતાં દુષ્ટમાં પ્રવેશ કરવાથી દુષ્ટ થાય છે, તેમ ભલામાં પ્રવેશ કરવાથી3 ભલો થાય છે. તેથી ભલામાં પ્રવેશ થાય તે માટે ભગવાનને શરણ જવું યોગ્ય જ છે, એવો અર્થ છે. 12.

1...1.જીવ હલકો હોવાથી (ભગવાનને) નમન કરે છે. 'ચ' 'અને' શબ્દ હોવાથી પહેલાના (તેરમા) શ્લોકમાં ભેદ કહ્યો તેથી પણ નમન કરે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.તેથી મોટા ભક્તોની કૃપા તો ભક્તિ (પ્રાપ્ત થાય તે) માટે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો ‘સતિ પ્રવેશે સત્ત્વમિતિ’ પાઠ લીધેલો છે.

ઉપર કહ્યું તે થઈ શકે તે માટે નીચેના શ્લોકમાં જીવ અને બ્રહ્મનાં સ્વરૂપનો ભેદ કહે છે:

યસ્ત્વત્ર1 બદ્ધ ઇવ કર્મભિરાવૃતાત્મા ભૂતેન્દ્રિયાશયમયીમવલમ્બ્ય માયામ્॥
આસ્તે વિશુદ્ધમવિકારમખણ્ડબોધમાતપ્યમાનહૃદયેડવસિતં નમામિ॥13॥

કર્મોથી છૂપાએલ સ્વરૂપવાળો, દેહ, ઇન્દ્રિયો અને અંત:કરણરૂપ માયાનો આશ્રય અહિં કરી પૂરાએલા જેવો જે રહેલો છું તે હું સર્વ તરફથી તપતાં હૃદયમાં રહેલ જણાએલાં ઘણાં શુદ્ધ વિકારરહિત સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળાને નમન કરું છું. 13.

(અહિં) આ શરીરમાં જ જે પક્ષીની પેઠે પૂરાએલો જણાય છે તે જીવ છે. ‘કર્મોથી છૂપાએલ સ્વરૂપવાળો’ વિશેષણથી તેનો બંધ (થવા)નું કારણ (કહેલું છે) ‘દેહ, ઇન્દ્રિયો અને અંત:કરણરૂપ માયાનો આશ્રય કરી’ શબ્દોથી કર્મો સાથેના સંબંધનું પણ કારણ (કહેલું છે). ‘ભૂતાનિ’ દેહ ઇન્દ્રિયો અને અંત:કરણ-આત્માને મોહ ઉત્પન્ન કરવા આ પ્રકારની માયા ઉત્પન્ન થએલી. તેથી તેનો આશ્રય કરી, આત્મા તરીકે અથવા આધાર તરીકે જે રહેલો છે, તે પૂરાએલા જેવો જીવ છે; પરંતુ જે તેવા પ્રકારની માયાનો આશ્રય કર્યા વિના રહે છે, તે ‘ઘણા શુદ્ધ’ છે. આથી તે દેહરહિત હોવાનું કહ્યું. ઇન્દ્રિયવાળા નથી એમ જણાવવા ‘વિકારરહિત’ વિશેષણ (યોજેલું છે). બધા વિકારો ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય તેવા હોય છે. અંત:કરણવાળા નથી એમ જણાવવા ‘સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા’ વિશેષણ (યોજેલું છે). એવા પ્રકારના હોવા છતાં પણ અમારા ઉપરની કૃપાને લીધે પોતાની મૈત્રી સિદ્ધ કરવા માટે ‘આ’ સર્વ તરફથી તપતાં હૃદયમાં ‘અવસિતં’ જણાએલા છે. તેથી જ હું (તેમને) નમન કરું છું. તેથી ભગવાનમાં દોષ ન હોવાનું અને (તેમના) ગુણો કહ્યા; અને જીવના દોષો કહ્યા, અને તે (દોષો) દૂર થાય તે માટે (જીવ) નમન (કરે છે) એમ કહ્યું. 13.
1.શ્લોકમાં ‘ય:’ અને ‘નમામિ’ શબ્દો છે, તેથી ‘સોડહં’ ‘તે હું’ એ બે શબ્દોની જરુર રહેતી હોવાથી, ‘જે પૂરાએલા જેવો રહેલો તે હું નમન કરું છું’. એવો વાક્યનો સંબંધ જણાવો. (પ્ર)

"આથી (નમનથી) શું (લાભ)? કારણ કે માયા જ્ઞાનથી દૂર થશે, પછી કર્મનો સંબંધ ન રહેવાથી દેહનો સંબંધ નહિ રહે પછી મુક્ત થશે. તેથી મુક્તિ થાય તે માટે ભગવાનને નમન કરવું જોઈએ નહિ (જરુરી નથી)" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

ય: પઞ્ચભૂતરચિતે રહિત: શરીરે છન્નો યથેન્દ્રિયગુણાર્થચિદાત્મકોડહમ્॥
તેનાવિકુણ્ઠમહિમાનમૃષિં તમેનં વન્દે પરં પ્રકૃતિપૂરુષયો: પુમાંસમ્॥14॥

પાંચ મહાભૂતોનાં બનેલાં શરીરમાં જે ઇન્દ્રિયો ગુણ ભૂતો તથા ચેતનરૂપ ખરેખર ઢંકાએલો છે તે હું, જે તેથી છૂટા છે તે પ્રબલ મહિમાવાળા, પ્રકૃતિ અને પુરુષને વશ રાખનારા, પુરુષરૂપ આ ઋષિને નમન કરું છું. 14.

આ દેહ પંચ મહાભૂતોથી બનાવેલો છે અને તે મહાભૂતો-'જે જેનામય ઉત્પન્ન થયું તેને તજ્યા વિના વશ રાખનાર થાય?' (10।।) એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાને વશ કરેલાં ભગવાનને અધીન જ છે. તેવા બીજાને અધીન રહેલા શરીરથી જે છૂટા છે1 તેમને, જે ઇન્દ્રિયો ગુણ ભૂતો તથા ચેતનરૂપ તેવા જ શરીરમાં ઢંકાએલો હું નમન કરું છું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. જેમ દર્પણમાં આવેલા સૂર્યને સ્નાન2 કરાવવામાં આવે છે, અથવા પ્રતિમામાં આવેલા વિષ્ણુની સુગંધી દ્રવ્યો વિગેરેથી પૂજા કરવામાં આવે છે તેમ જો પહેલાં ચેતનરૂપ હોવા છતાં પણ બીજાની સાથે સંબંધમાં આવે તો જ શરીર (ચેતનરૂપને) ઢાંકનારું થાય છે3 તે (જણાવવા) માટે આરંભમાં દેહનો સંબંધ (થયાં) પહેલાં ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ કહેલો છે.

અથવા4 'યથા' 'જેમ' એ દૃષ્ટાંતથી શરીરથી ઢંકાએલ હોવાનું દૃઢ કરે છે5. જેમ ઇન્દ્રિયો, અંત:કરણરૂપ ગુણો (અને) આધિભૌતિક અર્થ (એ) ત્રણના સમૂહમાં આ જેણે ચેતનરૂપે પ્રવેશ કરેલો છે, તે ત્રણના સમૂહમાં આધ્યાત્મિક (અર્થ) વિગેરે ત્રણ રૂપવાળો અને ચેતનરૂપ (એમ) ચાર રૂપવાળો થાય છે, જેમ હું ઇન્દ્રિયો વિગેરેના સંબંધવાળો છું તેમ આત્માના સંબંધવાળો પણ છું, એવો અર્થ છે5. તેથી એક જ શરીરમાં રહેનારા બે પૈકી એક (તેનાથી) છૂટો રહે છે, અને એક (તેનાથી) ઢંકાએલો હોય છે. તે કારણથી 'પ્રબલ મહિમાવાળા' એટલે જીવ ઉપર અલૌકિક ઉપકાર કરવાની શક્તિવાળા, પહેલાં રહેલાં વિઘ્નોનો નાશ કરવા પ્રકૃતિ અને પુરુષને 'પરં' વશ રાખનારા, (ભગવાન્) આકારરહિત છે એવો મત ખોટો ઠરાવવા 'પુરુષરૂપ', પહેલાં જેમણે ઉપકાર કરેલો છે તેવા આપ ઋષિને નમન કરું છું-એમ પોતાની હલકાઈ જણાવી પહેલાં કહેલું6 તે જ ફરીથી બીજીવાર કહેલું છે. 14.

1.તો શરીરમાં રહેવા છતાં, (તેના) અભિમાન વિનાના હોવાથી તેના સંબંધ વિનાના છે. (પ્ર).
2.'સ્નાપ્યતે' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. નાથદ્વારવાળી પ્રતમાં 'સ્થાપ્યત્તે' 'સ્થાપન કરવામાં આવે છે' એવો પાઠ છે.
3."એક જ શરીરમાં બંને હોવા છતાં, શરીર એકને જ ઢાંકનારું કેમ હોય?" એવી શંકાનું આ વાક્યથી સમાધાન કરે છે. (પ્ર)
4.'યથા' નો અર્થ 'ખરેખર' ખેંચી કાઢેલો જણાતાં અહિંથી બીજી રીતે અર્થ કરે છે. (પ્ર)
5...5.ઢંકાએલ રહેવાનો પ્રકાર આ ભાગથી જણાવેલો છે. આમાં ગુણોને આધિદૈવિક અને ઇન્દ્રિયોને આધ્યાત્મિક જાણવી. આ ચાર રૂપથી સંસારી તરીકે (જીવ) ઢંકાએલો રહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
6.'પહેલાં કહેલું તે' એટલે (શ્લોક 13 માં કહેલું) નમન. (પ્ર).

'એ રીતે શરણ આવવાનું અને નમન વિગેરે ભગવાનના ભક્તની કૃપાથી જ થાય છે' એવું ઋષિ (તરીકે થએલાં) જ્ઞાનથી સ્મરણ કરીને, ભક્તના સંગની જાણે કે પ્રાર્થના કરવા માટે નીચેના શ્લોકમાં તેમની1 કૃપાની સ્તુતિ કરે છે:

યન્માયયોરુગુણકર્મનિબન્ધનેઽસ્મિન્ સાંસારિકે પથિ ચરંસ્તદભિશ્રમેણ॥
નષ્ટસ્મૃતિ: પુનરયં પ્રવૃણીત લોકં યુક્ત્યા કયા મહદનુગ્રહમન્તરેણ॥15॥

જેમની માયાથી ઘણા ગુણ અને કર્મનાં બંધનવાળા આ સંસારનાં માર્ગમાં ફરતાં, તેના શ્રમને લીધે જેનાં જ્ઞાનનો નાશ થએલો છે તેવો આ (જીવ) ભકતની કૃપા વિના વળી કઈ યુક્તિથી લોકનો નાશ કરે? 15.

જ્યારે (જીવનું) પોતાનું સામર્થ્ય ન રહે, શાસ્ત્રથી પણ જ્યારે ઉપાય ન થઈ શકે, ત્યારે ભગવાનના ભક્તો જ અલૌકિક (ઉપાય) દ્વારા તે (જીવ)ને ભગવાનમાં આસક્તિવાળો કરી શકે એ યોગ્ય છે. નહિ તો પોતાની શક્તિ હોય તો એવી દુર્દશા ન થાય; કારણ કે જ્ઞાન અને ક્રિયા હોય ત્યારે ઉપાય થાય (થઈ શકે). તે પૈકી 'જેનાં જ્ઞાનનો નાશ થએલો છે' વિશેષણથી જ્ઞાન ન હોવાનું (કહ્યું), અને શ્રમ દર્શાવવાથી ક્રિયાશક્તિ ન હોવાનું (કહ્યું). શ્રમ નિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ જણાવવા એમ (કહેલું છે કે) જે ભગવાનની, મોહ કરવામાં સાધન બનેલી માયાથી, ઘણાં જે ગુણો અને કર્મો તેમનાથી સંપૂર્ણ બંધન થાય છે જેમાં, આવા આ સંસારના માર્ગમાં સદા ફર્યા કરે છે. મુક્ત (બંધન વિનાનો) પણ સદા ફરતાં શ્રમવાળો થાય છે, તો પછી બંધનવાળાનું તો કહેવું જ શું? તે બંધન પણ કર્મોએ કરેલું, પોતાથી પણ છૂટું કરી ન શકાય તેવું (હોય છે) કર્મો પણ પ્રાયશ્ચિત્ત વિગેરેથી અટકાવી ન શકાય તેવાં (હોય છે), કારણ કે ભગવાનની માયાથી જ ઉત્પન્ન થએલાં છે, અને સ્વભાવ બનેલા ગુણો ચિત્તને તે (કર્મ)માં જ આસક્તિવાળું કરે છે. 'આ' શબ્દથી સદા સંસાર દેખાતો હોવાથી તેને દૂર કરવાનું ઘણું કઠણ (હોવાનું) સૂચવેલું છે. 'માર્ગ' શબ્દથી (તે) પૂરો ન થવાનું સૂચવેલું છે. 'કઈ યુક્તિથી' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે લૌકિક ઉપાય બંધ બેસતો નથી. 15.
1.'તેમની કૃપાની' એટલે ભક્તની કૃપાની. (પ્ર)

"ભક્તની કૃપાથી જ એ રીતે (સંસારનું અટકવું) કેમ થાય છે?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:
જ્ઞાનં યદેતદદદાત્કતમ: સ દેવસ્ત્રૈકાલિકં સ્થિરચરેષ્વનુવર્તિતાંશ:॥
તં જીવકર્મપદવીમનુવર્તમાનાસ્તાપત્રયોપશમનાય વયં ભજેમ॥16॥

આ જે ત્રણ કાલનું જ્ઞાન આપ્યું, તે સ્થાવર જંગમ (પદાર્થો)માં પોતાના અંશને સ્થાપન કરનાર દેવ પરબ્રહ્મ છે. જીવોના કર્મના માર્ગને અનુસરનારા અમે ત્રણ દુ:ખો શાંત થાય તે માટે તેમને ભજીએ છીએ. 16.

આ જે ત્રણ કાલમાં રહેલી વસ્તુઓના વિષયનું જ્ઞાન અમને થયું તે ભગવાને જ આપેલું છે. તેમ ન હોય, તો જે (અમારાં) હૃદયમાં રહેલું ન હોય તે હૃદયમાં જ્ઞાન કેવી રીતે આપે? વળી સ્થાવર જંગમ (પદાર્થો)માં સ્થાપન કરેલો છે પોતાનો અંશ જેમનો અથવા જેમણે તેવા (આ છે)1, કારણ કે આ પોતાના અંશ જીવ ઉપર ઉપકાર કરનારા છે. અથવા અંતર્યામિરૂપ અંશ સર્વમાં રહેતો હોવાથી2 આમણે જ (મને) જ્ઞાન આપેલું.

‘સર્વ ઇન્દ્રિયો વિગેરેમાં (તેમના) અધિષ્ઠાતા દેવો હોય છે, તેઓ જ્ઞાન આપતા નથી, અને આ સર્વમાં રહે છે (તેથી આ જ્ઞાન કેમ આપે?)’ એવો (પ્રશ્ન થાય), છતાં પણ (આમણે જ્ઞાન) મને જ આપ્યું3. તેથી આ ‘કતમ:’ અત્યંત ‘ક:’, પરબ્રહ્મરૂપ દેવ છે. (આ) બીજા દેવોનું કૃત્ય નથી. ‘કતમ:’ એ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે આમના વિષે વધારે કહી શકાય તેમ પણ નથી.4 તેથી જ ત્રણ દુ:ખો શાંત થાય તે માટે જીવોના ‘કર્મપદવીં’ સંસાર (કર્મ)ના માર્ગને અનુસરનારા અમે બધા ભજીએ છીએ. જે કોઈએ જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી છે, તેઓનો ઉત્તમ ધર્મ દાસ્ય છે5. દેહની સ્થિતિનો ત્યાગ કરીને (કર્યા પછી) બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં (ત્યાં સુધી) જીવની સ્થિતિ જ છે. પ્રથમ પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી6 ‘ત્રણ દુ:ખો શાંત થાય તે માટે’ એમ કહેલું છે. ‘અમે’ એ બહુવચન પોતાની સમાન સ્વભાવવાળા બધાની વિજ્ઞપ્તિ (હોવાનું) જણાવવા (યોજેલું છે), કારણ કે ભજનને લીધે જ ભગવાન્ કૃપા કરે છે. 16.

1.આ વાક્યથી ભગવાન્ હૃદયમાં રહેલા હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર).

2.‘જે આત્મામાં રહેતાં...’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેમ છે. (પ્ર)

3.આ વાક્યથી અયોગ્યતાનું સમાધાન કરે છે. આનો નિર્ણય ‘કતમ:’ શબ્દથી થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

4.(‘કતમ:’ એ) શબ્દના પ્રભાવથી પ્રશ્ન પણ થાય છે, એમ આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર)

5.‘(ભગવાન્) ભલે ઉપકાર કરનારા હોય. ભજન કરવાનું શું પ્રયોજન?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. પહેલાં નમન કરવાનું કહેલું તેથી દાસ્ય ઉત્તમ છે. સખ્ય વિગેરે સ્વાધીન (ભગવાનને અધીન) હોવાથી દાસ્ય જ જીવનો ધર્મ છે. તેથી જ ભજન જ જરુરી છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

6.‘પ્રથમ પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી’ એટલે મુખ્ય અધિકાર હજી પ્રાપ્ત થએલ ન હોવાથી. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ભજન (કરવાનું કહીને), નીચેના શ્લોકમાં વિજ્ઞપ્તિ કરે છે:

દેહ્યન્યદેહવિવરે જઠરાગ્નિનાસૃગ્વિણમૂત્રકૂપપતિતો ભૃશતપ્તદેહ:॥
ઇચ્છન્નિતો વિવસિતું ગણયન્ સ્વમાસાન્નિર્વાસ્યતે કૃપણધીર્ભગવન્ કદા નુ॥7॥

બીજાના પોલાણમાં જઠરાગ્નિથી ઘણાં દુ:ખી થએલા દેહવાળો લોહી વિષ્ઠા અને મૂત્રના ખાડામાં પડેલો દેહી અહિંથી બહાર નીકળવા ઇચ્છતો પોતાના મહિના ગણતો (રહેલ) છે. હે ભગવન્! (આપ તે) દીન બુદ્ધિવાળાને ક્યારે બહાર કાઢશો? 17.

આ દેહી પોતે જીવરૂપ છે. બીજાના એટલે માતારૂપના, દેહના પોલાણમાં એટલે ઉદરમાં જઠરાગ્નિથી ઘણાં દુ:ખી થએલા દેહવાળો, લોહી વિષ્ઠા અને મૂત્રના ખાડામાં પડેલો ત્રણ પ્રકારનાં દુ:ખ ભોગવનારો છે. માતા ભૂતના ઠેકાણે (આધિભૌતિક) છે, અગ્નિ દેવના ઠેકાણે (આધિદૈવિક) છે1. તેથી ત્રણ પ્રકારનાં દુ:ખોથી દુ:ખી થએલો અહિંથી ‘વિવસિતું’ બહાર નીકળવા ઇચ્છતો પોતાના પહેલાં થઈ ગએલા મહિના ગણતો રહેલ છે, કારણ કે ભવિષ્યમાં રહેવાના મહિનાનો નિયમ નથી. હે ભગવન્! (તેને આપ) ક્યારે બહાર કાઢશો? ‘હે

ભગવન્' સંબોધનથી (એમ કહેલું છે) કે આ (કાર્ય)માં આપ જ શક્તિવાળા છો. 'દીનબુદ્ધિવાળાને' શબ્દથી (પોતાને) ધૈર્ય ન હોવાનું કહેલું છે. અનંત દુ:ખનું સ્મરણ થવાથી (માસો) ગણવાના સમયે પણ દુ:ખ દૂર થવાનું માની, (આપ ક્યારે બહાર કાઢશો? એમ કહે છે). 'આપ' શબ્દ અર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે ત્યાં (ગર્ભમાં) દુ:ખનો અનુભવ થવાથી બીજે જવાની પ્રાર્થના કરે છે. 17.

1.'દીનબુદ્ધિવાળો' શબ્દથી આધ્યાત્મિક દુ:ખ જણાવેલ હોવાનું જણાય છે.

"(ભગવાને) જ્ઞાન આપવારૂપ ઉપકાર કરેલો તેનો બદલો જો આપે, તો ભવિષ્યમાં (ભગવાન્) બહાર પણ કાઢે. બદલો આપ્યા વિના કેમ કરે (બહાર કાઢે)?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

યેનેદૃશીં ગતિમસૌ દશમાસ્ય ઈશ સઙ્ગ્રાહિત: પુરુદયેન ભવાદૃશેન॥
સ્વેનૈવ તુષ્યતુ કૃતેન સ દીનનાથ: કો નામ તત્પ્રતિ વિનાઞ્જલિમસ્ય કુર્યાત્॥18॥

હે ઈશ! આપ જેવા જે ઘણી દયાવાળાએ આ દશ માસનાને આવું જ્ઞાન આપ્યું તે ગરીબોના નાથ પોતાનાં કૃત્યથી જ પ્રસન્ન થાઓ, તે આમનો બદલો બે હાથ જોડવા સિવાય કોણ જ કરી શકે? 18.

આપ જેવા જેમણે 'દશમાસ્ય:' દશ માસની (વયની) હદવાળા આ મારારૂપ (જીવ)ને આવું 'ગતિં' જ્ઞાન સારી રીતે આપ્યું (તે આમનો બદલો કોણ જ કરી શકે?). "(જ્ઞાન) આપનાર બીજો કોઈક ધર્મનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે, હું તો (તેથી) જૂદો છું. તેથી મને કેમ એમ કહે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'આપ જેવા' એમ કહેલું છે. તે (જ્ઞાન આપનાર) આપ જ છો, અથવા આપના જેવો છે. આ વિચાર કરવાથી શું ફલ? પરંતુ તે પોતાનાં કૃત્યથી જ પ્રસન્ન થાઓ. જેમ કાદવમાં ખૂંચેલી ગાયને બહાર કાઢીને (કાઢનાર) પોતે જ પ્રસન્ન થાય છે, તેમ ભગવાન્ પોતે જ પ્રસન્ન થાઓ. તેમનો બદલો એટલે સાચો ઉપકાર કોણ જ કરી શકે? પોતે બદલો આપવા જો કાંઈ કરે, તો બે હાથ જોડી શકે, પરંતુ બીજું (કાંઈ) કરી શકતો નથી, એવો અર્થ છે. 18.

"કોને આમ કહે છે? કારણ કે કોઈ દેખાતો નથી" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

પશ્યત્યયં ધિષણયા નનુ સપ્તવધ્રિ: શારીરકે દમશરીર્યપર: સ્વદેહે॥
યત્સૃષ્ટયા સ તમહં પુરુષં પુરાણં પશ્યે બહિર્હૃદિ ચ ચૈત્યમિવ પ્રતીતમ્॥19॥

જેમણે ઉત્પન્ન કરેલી બુદ્ધિથી આ સંયમ (પ્રાપ્ત કરાવનાર) દેહવાળો, ખરેખર સાત બંધનોવાળો હોવા છતાં જાણે છે (કે) શરીરના સંબંધવાળા પોતાના દેહમાં બીજો રહેલો છે, તે જીવની પેઠે જણાતા પુરાણ પુરુષને હું હૃદયમાં અને બહાર જોઉં છું. 19.

જો કે ભગવાન્ પ્રકટ થયા નથી, છતાં પણ આ દમ (પ્રાપ્ત કરાવનાર) દેહવાળો એટલે શાંતિ, સંયમ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર દેહવાળો, પોતે સાત બંધનોવાળો હોવા છતાં, જે ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલી 'ધિષણયા' બુદ્ધિથી પોતાના દેહમાં જ પોતે 'અપર:1' વશ રાખનાર

તરીકે જૂદો રહેલો છે (અને) પોતે તો (તેને) વશ રહેનારો છે. તેથી તેમણે આપેલાં જ્ઞાનને લીધે જ તેમને જોઉં છું. જેના ઉપર (ભગવાને) ઉપકાર કરેલો છે તેવો તે હું-શરીરમાં રહેલો હું તે ઉપકાર કરનાર ભગવાન્, જે આજ (પુરે) શરીરમાં શયન કરે છે તેમને (જોઉં છું). એમ જ્ઞાન (હોવાનું) કહ્યું. (તે) 'પુરાણ' (જૂના) હોવાથી આવી ચડેલા નથી, તેથી પરિચય પણ કહ્યો. દેહની બહાર અને હૃદયમાં પણ (તે) જણાએલા છે, જેમ 'ચૈત્ય:' જીવ (જણાય છે) તેની પેઠે જણાએલા છે, સંપૂર્ણ રીતે સર્વ સ્થલે જણાએલા છે. જેમ જીવનું જ્ઞાન થવામાં સાધન વિગેરેની જરુર નથી, તેમ ભગવાન્ પણ પોતે જ જણાતા હોવાથી તેનો2 સંસ્કાર કરનાર તરીકે બીજાં (સાધન)ની જરુર નથી. જ્ઞાન સાધન (હોવાનું) તો કહેલું જ છે. તેથી (ભગવાનને) જોઈને જ પ્રાર્થના વિગેરે (કરે છે), તેથી કાંઈ પણ દોષ નથી. 19.

1.'જાણે છે' એમ કહ્યું, તે જાણવાનો પ્રકાર આથી કહેલો છે. (પ્ર).

2.'તેનો' એટલે બુદ્ધિનો. (પ્ર) ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલી બુદ્ધિ (જ્ઞાન)નો.

એ પ્રમાણે સર્વ સ્થલે ભગવાનનાં દર્શન થતાં, 'જેમને આત્માનું જ્ઞાન થએલું છે તેમને બ્રહ્મ સમીપ આનંદ હોય છે' એ ભગવાનનાં વાક્ય પ્રમાણે કાંઈક સુખ પ્રાપ્ત કરી ગર્ભમાં જ દુ:ખરહિત થતાં, બહાર પીડા કરનારનું સ્મરણ કરી, નીચેના શ્લોકથી (ગર્ભની) અંદર જ રહેવા માટે પ્રાર્થના કરે છે:

સોડહં વસન્નપિ વિભો બહુદુ:ખવાસં ગર્ભાન્ન નિર્જિગમિષે બહિરન્ધકૂપમ્॥
યત્રોપયાતમુપસર્પતિ દેવમાયા મિથ્યામતિર્યદનુ સંસૃતિચક્રમેતત્॥20॥

હે શક્તિમાન! ઘણાં દુ:ખથી રહેવાય તેવી રીતે તે હું અહિં રહેતો હોવા છતાં, ગર્ભમાંથી બહાર અંધારીઆ કૂવામાં નીકળવા ઇચ્છતો નથી, કે જ્યાં ગએલાની પાસે દેવની માયા આવે છે. (તેનાથી તે) મિથ્યા બુદ્ધિવાળો (થાય છે), જેની પછી આ સંસારનું ચક્ર (પ્રાપ્ત કરે છે). 20.

આ ગર્ભમાં ઘણાં દુ:ખથી રહેવાય તેવી રીતે હું રહેતો હોવા છતાં પણ, અહિંથી બહાર નીકળવા ઇચ્છતો નથી, કારણ કે બહાર અંધારીઆ કૂવામાં (જવાનું છે). જો કે આ (ગર્ભવાસ) પણ ચારે તરફથી પૂરી રાખનાર કૂવા જેવો છે, છતાં પણ અહિં જ્ઞાન છે, બહાર નથી, તેથી બહાર અંધારીઆ કૂવા જેવું છે. "આ જ્ઞાન ત્યાં પણ સાથે આવશે" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. ગર્ભમાંથી બહાર નીકળેલા જીવ પાસે, જેનું ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવી ભગવાનની માયા આવે છે. પછી માયાથી મોહ પામેલાને દેહ વિગેરેમાં આ હું છું એવી મિથ્યાબુદ્ધિ થાય છે અને ત્યાર પછી સંસારનું ચક્ર એટલે જન્મમરણ વિગેરેના ફેરા થાય છે. તેથી ફરી અહિં આવવું પડે. તેથી બહાર નીકળેલાને કોઈ પણ પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત થતો) નથી. 'આ' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે સર્વ તરફ દેખાય છે તે જરૂરી (સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે). 20.

અહિં રહીને શું કરીશ? એવો પ્રશ્ન થાય તે સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે :

તસ્માદહં વિગતવિક્લવ ઉદ્ધરિષ્ય આત્માનમાશુ તમસ: સુહૃદાડડત્મનૈવ॥

ભૂયો યથા વ્યસનમેતદનેકરન્ધ્રં મા મે ભવિષ્યદુપસાદિતવિષ્ણુપાદ: ॥21॥

તેથી જે પ્રકારે વિષ્ણુના ચરણ પ્રાપ્ત કરેલાને મને અનેક દોષવાળું આ દુ:ખ ફરીથી ન થાય તેવી રીતે વ્યાકુલ ન થએલો હું (મારા) પોતાનો તરત જ મિત્ર આત્મા વડે જ તમ:માંથી ઉદ્ધાર કરીશ. 21.

અહિં જ રહીને વ્યાકુલપણાનો ત્યાગ કરી (મારા) પોતાના મિત્ર 'આત્મા' વડે જ એટલે ભગવાન્ વડે તમ:માંથી ઉદ્ધાર કરીશ, દેહમાં પડેલા આત્માનું (તેનાં) સ્વરૂપમાં સ્થાપન કરીશ, તેમાં સત્સંગ વિગેરેની જરુર નથી, કારણ કે મોટામાં મોટા ઉપકાર કરનાર ભગવાન જ સર્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે. "ઉદ્ધાર (કરવા)થી શું (લાભ)? અહિં જ રહીને ભગવાનની પેઠે સ્વતંત્ર કેમ ન થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જે પ્રકારે અનેક દોષવાળું દુ:ખ 'મે' મને થાય નહિ, અહિં રહીને જ ભગવાનનાં ધ્યાનરૂપ ઉપાય તેવા પ્રકારે કરીશ કે જેથી દુ:ખ થાય નહિ. દુ:ખ થાય ત્યારે તો ઉપાય (કરવો) કઠણ છે. "અહિં પણ દુ:ખ થશે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'વિષ્ણુના ચરણ પ્રાપ્ત કરેલાને મને' એમ કહેલું છે. પ્રાપ્ત કરેલા છે વિષ્ણુના ચરણો જેણે તે 'ઉપસાદિતવિષ્ણુપાત્' તેવાને મને (દુ:ખ નહિ થાય). ત્યાં (ગર્ભની બહાર) તો માયાથી થતા મોહને લીધે (વિષ્ણુના ચરણની) પ્રાપ્તિ થશે કે નહિ એવો સંદેહ રહે છે. એવા નિશ્ચય સુધીની સ્તુતિ કહી, અને ભગવાનની સ્તુતિનું ફલ કહ્યું કે હરકોઈ સ્થલે રહી ભગવાનના ચરણની પ્રાપ્તિ કરવી. 21.

એ પ્રમાણે જીવની ઉંચી ગતિ થાય તે માટે બીજમાં (થતો) સંસ્કાર કહી, તેવાની ઉંચી ગતિ (થાય છે એમ) કહેવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી (તેનો) જન્મ (થયાનું) કહે છે:

એવં કૃતમતિર્ગર્ભો દશમાસ્ય: સ્તુવન્નૃષિ: ॥
સદ્ય: ક્ષિપત્યવાચીનં પ્રસૂત્યૈ સૂતિમારુત: ॥22॥

એવી બુદ્ધિવાળો દશ માસનો ગર્ભ સ્તુતિ કરતાં ઋષિ (થાય છે). પ્રસવ કરાવનાર વાયુ પ્રસવ થાય તે માટે તરત (તેને) નીચો ધકેલે છે. 22.

દશ માસનો ગર્ભ સ્તુતિ કરતાં ઋષિ1 થઈ નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિવાળો થાય છે, કારણ કે મંત્ર જાણવામાં ન આવે તો ભજન ન થાય. 'કૃતિ સર્વથી બલવાન છે' એમ ઉપર કહેલું હોવાથી પ્રસવ કરાવનાર વાયુ તેવાને પણ 'પ્રસૂત્યૈ' પ્રસવ થાય તે માટે નીચો ધકેલે છે, (તે) નીચાં મુખવાળો થાય છે, એવો અર્થ છે. 22.

1.'ઋષિ' એટલે મંત્ર જોનાર. આ અર્થ નીચે દર્શાવેલ છે.

'પછી શું (થાય છે)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

તેનાવસૃષ્ટ: સહસા કૃત્વાડવાક્શિર આતુર: ॥
વિનિષ્ક્રામતિ કૃચ્છ્રેણ નિરુચ્છ્વાસો હતસ્મૃતિ: ॥23॥

તેનાથી એકાએક ધકાએલો નીચાં માથાવાળો થઈ, દુ:ખી થઈ, શ્વાસ કાઢી ન શકતાં સ્મરણરહિત થઈ કષ્ટથી બહાર નીકળે છે. 23.

તે વાયુથી 'અવસૃષ્ટ:' ત્યાંથી ધકાએલો કષ્ટથી બહાર નીકળે છે. એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. સાવધાન થઈ શકતો નથી એમ 'એકાએક' શબ્દથી (જણાવેલું છે) નીચા માથાંવાળો થઈ, માથું 'અવાક્' નીચે મુખવાળું કરી આરંભમાં દુ:ખી થાય છે, કારણ કે પીડા પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. પછી ઘણાં કષ્ટથી બહાર નીકળે છે. બહાર નીકળવાનું કારણ 'શ્વાસ કાઢી ન શકતાં' શબ્દથી કહેલું છે. અંદર શ્વાસ કાઢવાનું સ્થાન ન હોવાથી સ્મરણરહિત પણ થાય છે. તેમ ન થાય, તો ક્રિયા ઘણી બલવાળી ન થાય (ગણાય), અને સાધન (જણાવનારાં) શાસ્ત્રો નકામાં થાય. 23.

નીચેના શ્લોકમાં બહાર નીકળ્યા પછીનું (તેનું) કૃત્ય કહે છે:

પતિતો ભુવિ વિણ્મૂત્રે વિષ્ઠાભૂરિવ ચેષ્ટતે॥
રોરૂયતિ ગતે જ્ઞાને વિપરીતાં ગતિં ગત:॥24॥

વિષ્ઠા અને મૂત્રમાં ભૂમિ ઉપર પડેલો વિષ્ઠામાં ઉત્પન્ન થએલા કીડાની પેઠે આળોટે છે. જ્ઞાન જતાં, ઉલટી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલો રડવાનો અવાજ કરે છે. 24.

પોતાની જ વિષ્ઠા અને ગર્ભમાંનાં જલરૂપ મૂત્ર (માં પડેલો હોય છે). પછી ભૂમિ ઉપર પડેલો આરંભમાં વિષ્ઠામાં ઉત્પન્ન થએલા (કીડા)ની પેઠે આળોટે છે. ક્રિયા વિના જ્ઞાન ઉપયોગી નથી એમ જણાવવા નિંદાનું વચન (કહેલું છે). વળી તે જ્ઞાન જણાવનારું જ હોવાથી પ્રસવ કરનારા વાયુથી તેનો નાશ (થયાનું) 'રડવાનો અવાજ કરે છે' શબ્દથી કહેલું છે. જ્ઞાન જતાં ઉલટી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલો તે 'હું દેહ છું' એવી બુદ્ધિથી 'રોરૂયતિ' રડે છે. જેમ (પોતાનું) સર્વ ધન જાય ત્યારે પ્રાણી અવાજ કરે છે તેમ (રડવાનો) માત્ર અવાજ કરતો હોવાથી 'રોરૂયતિ' એમ કહેલું છે. 24.

નીચેના શ્લોકમાં જન્મેલાનું બાલપણનું દુ:ખ કહે છે:

પરચ્છન્દં ન વિદુષા પુષ્યમાણો જનેન સ:॥
અનભિપ્રેતમાપન્ન: પ્રત્યાખ્યાતુમનીશ્વર:॥25॥

બીજાની ઇચ્છા ન જાણનાર માણસથી પોષણ કરાતો તે ન ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરે છે (અને) ના પાડવાની શક્તિ વિનાનો હોય છે. 25.

બાલકની ઇચ્છા ન જાણનાર માણસથી (તે) પોષણ કરાતો હોય છે, તેથી-ભૂખને લીધે રડતો હોય ત્યારે ઓષધ, (અને) પીડા થતી હોય ત્યારે તો અન્ન-એમ ન ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરે છે. 'પ્રત્યાખ્યાતું' ના પાડવાની 'અનીશ્વર:' શક્તિવિનાનો હોય છે. તેથી ઘણું દુ:ખ (હોવાનું) કહેલું છે. 25.

પીડા અને ભૂખ ન હોય ત્યારે પણ (તેને) દુ:ખ હોય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

શાયિતોઽશુચિપર્યંકે જન્તુસ્વેદજદૂષિતે॥
નેશ: કણ્ડૂયનેઽઙ્ગાનામાસનોત્થાનચેષ્ટને॥26॥

જંતુઓ, અને પરસેવાથી ઉત્પન્ન થએલ જીવડાંથી દૂષિત અપવિત્ર ખાટલામાં સૂવાડેલો (તે પોતાનાં) અંગો ખણવાની, બેસવાની, ઉભા થવાની કે ફરવાની શક્તિવિનાનો હોય છે. 26.

તે અપવિત્ર ખાટલામાં સૂવાડેલો હોય છે. દશ દિવસ સુધી સુવાવડીના ઓરડામાં રહેલા પદાર્થો શુદ્ધ હોતા નથી. આવી તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં વિઘ્ન (હોવાનું) કહેવાયું, માકડ વિગેરે જંતુઓ (અને) પરસેવાથી ઉત્પન્ન થએલ મચ્છરો, તેમનાથી (ખાટલો) દૂષિત હોવાથી ઘણી જ પીડા કરનારો (હોવાનું) કહેલું છે. અધર્મને1 લીધે અને દુ:ખને લીધે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું (થતું) નથી, એમ કહ્યું. ઉત્તરાર્ધથી દુ:ખ દૂર કરવાની અશક્તિ કહેલી છે. (તે) અંગો ખણવાની, બેસવાની, ઉભા થવાની કે ફરવાની શક્તિવિનાનો હોય છે, પરંતુ સદા પડ્યો રહે છે, એમ સુખ ન થવાનું કારણ (કહેલું છે). આથી આધ્યાત્મિક દુ:ખ કહ્યું. 26.

1.'અપવિત્ર ખાટલો' શબ્દથી અધર્મ સૂચવેલો હોવાનું જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં આધિભૌતિક દુ:ખ કહે છે:

તુદન્ત્યામત્વચં દંશા મશકા મત્કુણાદય:॥
રુદન્તં વિગતજ્ઞાનં કૃમય: કૃમિકં યથા॥27॥

જેમ જંતુઓ મોટાં જીવડાંને કરડે તેમ ડાંસલાંઓ, મચ્છરો માકડો વિગેરે કાચી ત્વચાવાળા રડતા (અને) જ્ઞાનરહિત થએલાને (તેને) કરડે છે. 27.

'આમા' કાચી છે ત્વચા જેની તેવા (તેને) 'દંશા:' ડાંસલાંઓ, મચ્છરો લાલ રંગના ખાટલામાં પડતા કીડા માકડો, (અને) 'વિગેરે' શબ્દથી (જણાવેલા) બીજા વસ્ત્ર વિગેરેમાં રહેલા કીડાઓ પણ (કરડે છે). ઉત્તરાર્ધથી બંને1 જ્ઞાન વિનાના હોવાનું કહે છે. જતું રહેલું છે જ્ઞાન જેનું, તેવો (તે જીવ છે); તેથી રડે છે. તેમ (જ્ઞાન જતું રહ્યું) ન હોય, તો સહન કરે, તેથી પણ (અધિક તેને) પોતાની જાતનો બીજો માનીને કરડે છે, એમ 'જેમ જંતુઓ મોટાં જીવડાંને કરડે' એ દૃષ્ટાંતથી કહેલું છે. 'કૃમિક:' એટલે મોટો જીવડો. 27.

1.'બંને' એટલે તે જીવ અને ડાંસલાં વિગેરે જીવડાંઓ.

ઇત્યેવં શૈશવં ભુક્ત્વા દુ:ખં પૌગણ્ડમેવ ચ॥
અલબ્ધાભીપ્સિતોઽજ્ઞાનાદ્દિદ્ધમન્યુ: શુચાર્પિત:॥28॥

એવી રીતે બાલપણનું અને વળી પૌગંડ અવસ્થાનું દુ:ખ ભોગવીને, અજ્ઞાનને લીધે ઇચ્છેલું ન પ્રાપ્ત કરેલો અને વધી ગએલા ક્રોધવાળો શોક પ્રાપ્ત કરે છે. 28.

એવું દુ:ખ ઘણાં બાલપણમાં હોય છે. આવા પ્રકારનું જ પાંચ વર્ષ સુધીનું બાલપણ હોય છે. નરકમાંથી આવેલો (તે) વિદ્યા અને ધનવાળાઓના કુલમાં (જન્મેલ) ન હોવાથી, ઘણા ગરીબોના ઘરમાં આવું જ દુ:ખ પામે છે. પૌગણ્ડમાં પણ ત્યાં દુ:ખ હોય છે. પાંચમાં વર્ષ પછીથી નવમાં વર્ષ સુધી પૌગણ્ડ (અવસ્થા) હોય છે. તેમાં પણ આવી જ જાતનું દુ:ખ હોય છે, તેથી દુ:ખથી પીડાએલાને જ્ઞાન (થતું) નથી, એવો ભાવ છે. 'ભવિષ્યમાં જ્ઞાન થશે' એવી શંકા થાય, તેથી તે સમયે કામ વિગેરે (જ્ઞાન થવામાં) વિઘ્ન કરનારા થાય છે, એમ

‘ઇચ્છેલું ન પ્રાપ્ત કરેલો’ વિશેષણથી કહેલું છે. નથી પ્રાપ્ત કરેલું ઇચ્છેલું જેણે તેવો (તે હોય છે). અજ્ઞાનને લીધે જ ઇચ્છેલું પણ હોય છે. અજ્ઞાનથી જ વધી ગએલો છે ક્રોધ જેનો તેવો (હોય છે), અથવા વધી ગએલા ક્રોધથી (તે) શોક પ્રાપ્ત કરે છે. ઉત્પન્ન થએલા કામ, ક્રોધ અને શોક (તેને) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા દેતા નથી, એવો અર્થ છે. 28.

પછી મોટા થએલાનાં જ્ઞાનનો નાશ થવાનાં ઘણાં કારણો નીચે કહે છે:

સહ દેહેન માનેન વર્ધમાનેન મન્યુના॥
કરોતિ વિગ્રહં કામી કામિષ્વન્તાય ચાત્મન:॥29॥

દેહની સાથે વધતા અભિમાન અને ક્રોધ ને લીધે, કામી પોતાના નાશ માટે કામીઓ સાથે વિગ્રહ કરે છે. 29.

જેમ દેહ વધે છે, તેમ અભિમાન અને ક્રોધ વધે છે. ક્રોધને તો દેહના વધવાની પણ જરુર હોતી નથી. અભિમાનને જ તેની જરુર હોવાથી (તેને શ્લોકમાં) જૂદું કહેલ છે. પોતાના ‘અન્તાય’ નાશ માટે કામીઓ સાથે વિગ્રહ કરે છે. જો એક પદાર્થના સંબંધમાં ઘણાને કામના (થાય), ત્યારે ઘણા બલવાનો બીજાને મારી નાખે છે. તેવા સંજોગોમાં પહેલાંની પેઠે સ્વતંત્ર સત્કર્મ (કરેલાં) ન હોવાથી, ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થતું નથી. 29.

વાક્યથી જ્ઞાન થવાનો સંભવ જ નથી એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી એમ કહે છે કે જ્યારે નજરોનજર જોવા છતાં પણ જ્ઞાન થતું નથી તો પછી બીજાથી થવાની તો વાત જ શી?:

ભૂતૈ: પઞ્ચભિરારબ્ધે દેહે દેહ્યબુધોડસકૃત્॥
અહં મમેત્યસદ્ગ્રાહ: કરોતિ કુમતિર્મતિમ્॥30॥

પાંચ મહાભૂતોથી બનેલા દેહમાં દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો ખોટો આગ્રહ રાખનાર અજ્ઞાની દેહી ‘હું, મારું’ એવી બુદ્ધિ વારંવાર કરે છે. (રાખે છે). 30.

આકાશ વિગેરે પાંચ મહાભૂતોથી બનેલા દેહમાં ‘દેહી’ દેહનું અભિમાન રાખનારો, પહેલાંનું જ્ઞાન ગૂમાવેલો ‘હું મારું’ એવી બુદ્ધિ કરે છે, કારણ કે આ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો છે. દેહ મહાભૂતો વિગેરેનો બનેલો હોવાનું દેખાય છે જ. એ પ્રમાણે નજરોનજર જોવા છતાં જ્યારે અજ્ઞાની (રહે છે તો પછી તેને જ્ઞાન ક્યાંથી થાય?) અજ્ઞાની રહેવાનું કારણ (દેહી) દેહના અભિમાનવાળો છે. મહાભૂતોનો (દેહ) બનેલો હોવાનું સદા જાણતો હોવા છતાં પણ વાસનાને લીધે ‘હું મારું’ એવું (તેને) અભિમાન રહે છે. આ અભિમાન પોતાની મેળે જતું નથી એમ ‘વારંવાર’ શબ્દોથી કહેલું છે. ‘ખોટો આગ્રહ રાખનાર’ હોવાથી બીજાનો બોધ નકામો છે. પોતાની મેળે (તેને) તર્કનું ભાન રહેતું નથી એમ જણાવવા ‘દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો’ કહેલ છે. 30.

એ રીતે દેહમાં ‘હું મારું’ એવી બુદ્ધિ દૃઢ થાય, ત્યારે જે થાય છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તદર્થં કુરુતે કર્મ યદ્બદ્ધો યાતિ સંસૃતિમ્॥

યોઽનુયાતિ દદત્ ક્લેશમવિદ્યાકર્મબન્ધન:॥31॥

જેનાથી બંધાઈ સંસાર પ્રાપ્ત કરે છે, જે દુ:ખ દેતો પાછલ આવ્યા કરે છે (અને) જેનો અવિદ્યા અને કર્મને લીધે સંબંધ થાય છે, તેને માટે કર્મ કરે છે. 31.

દેહ માટે કર્મ કરે છે, અને કર્મથી બંધાઈ જન્મમરણરૂપ સંસાર પ્રાપ્ત કરે છે. 'જે પાછલ આવ્યા કરે છે', શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે દેહ પણ તેને તજતો નથી. જે દેહ સદા દુ:ખ દેતો 'અનુ' પાછલ આવ્યા કરે છે, કારણ કે પોતાથી તે બંધાએલો છે, (તેને માટે કર્મ કરે છે). આરંભમાં અવિદ્યા, પછી કામ, પછી કર્મો (થાય છે અને) તેમનાથી સંબંધ થાય છે જેનો તેવા (દેહ માટે કર્મ કરે છે) એ પ્રમાણે દેહનું અભિમાન (રાખવા)થી નાશ પામે છે, એમ કહેલું છે. 31.

આ ઉપરાંત જો દુષ્ટોનો સંગ (થાય) તો નાશ પામેલો જ હોય છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

યદ્યસદ્ભિ: પથિ પુન: શિશ્નોદરકૃતોદ્યમૈ:॥
આસ્થિતો રમતે જન્તુસ્તમો વિશતિ પૂર્વવત્॥32॥
સત્યં શૌચં દયા મૌનં બુદ્ધિ: શ્રીર્હ્રીર્યશ: ક્ષમા॥
શમો દમો ભગશ્ચેતિ યત્સંગાદ્યાતિ સંક્ષયમ્॥33॥

જેઓના સંગથી સત્ય શૌચ દયા મૌન બુદ્ધિ શ્રી હ્રી યશ ક્ષમા શમ દમ અને ભગ એમનો નાશ થાય છે તેવા શિશ્ન અને ઉદર માટે ઉદ્યમ કરનારા દુષ્ટોની સાથે રહી ફરી જંતુ સંસારના માર્ગમાં રમણ કરે તો પહેલાંની પેઠે નરકમાં પડે છે. 32।.

ફરી 'પથિ' ઉપર કહેલા સંસારના માર્ગમાં જ દુષ્ટોની સાથે રહી રમણ કરે તો પહેલાંની પેઠે નરકમાં પડે છે, તેથી તેના સંબંધમાં (ઉપર) કહેલું હોવાથી કાંઈ પણ કહેવાનું નથી. અથવા 'અસદ્ભિ:' 'દુષ્ટોના' એમ છઠ્ઠી (વિભક્તિ)ના અર્થમાં ત્રીજી યોજેલી (જાણવી). શિશ્ન અને ઉદર માટે કરેલો છે ઉદ્યમ જેમણે, ભગવાન્ માટે (કરેલો) નથી, એ દુષ્ટોનું લક્ષણ છે. આથી એમ કહેલું છે કે ગૃહસ્થો સર્વ દુષ્ટ છે. જો બીજાઓ પણ આવા હોય, તો (તેઓ) ઘણા જ દુષ્ટ છે. (આથી) એમ કહેલું છે કે જે ન છૂટકે (સંસારના માર્ગમાં) રહેતો હોય, અને તેમાં રમણ કરતો ન હોય, તે બેનો નાશ થતો નથી. 'જંતુ' હોવાથી ઓછી બુદ્ધિવાળો હોય છે, તેથી (સંસારના માર્ગમાં) રમણ કરે છે. 32.

દુષ્ટોના સંગનો દોષ તેત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. પુરુષમાં બાર ગુણો મોક્ષ માટે જરુરી છે, કે જેમનાથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થાય જ. તેઓનો (દુષ્ટોના સંગથી) નાશ થતો હોવાથી તેમને ગણાવે છે. (1)સત્ય, કાયા વાણી અને મનનાં પરમાર્થપણાંનો નાશ થાય છે. (2)શૌચ, પવિત્રપણાનું પણ તેમજ (થાય છે). (3)દયા, બીજાનાં દુ:ખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા. (4)મૌન, નકામી વાતચિત ન કરવી તે. (5)ભગવાનના સંબંધવાળી અથવા સત્પુરુષોના સંબંધવાળી બુદ્ધિ. (6)શ્રી, ધન અને શોભા. (7)હ્રી, લજ્જા. (8)યશ એટલે કીર્તિ. (9)ક્ષમા એટલે શાંતિ. (10)શમ, મનને વશ રાખવું તે. (11)દમ, ઇન્દ્રિયોને (વશ રાખવી તે). (12)ભગ, એટલે

ભાગ્ય, ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવાનના ગુણો. દુષ્ટોના માત્ર સંગથી જ આ (ગુણો) જતા રહે છે. 33.

મોક્ષ ઇચ્છનારે દુષ્ટોનો સંગ ન કરવો એમ નીચેના શ્લોકથી કહેતાં તેઓનો (સત્પુરુષોથી) ભેદ કહે છે:

તેષ્વશાન્તેષુ મૂઢેષુ ખણ્ડિતાત્મસ્વસાધુષુ॥
સઙ્ગં ન કુર્યાચ્છોચ્યેષુ યોષિત્ક્રીડામૃગેષુ ચ॥34॥

શાંતિ વિનાના, મૂઢ, અંત:કરણનો નાશ કરેલા અથવા અનાચારી તે સ્ત્રીઓનાં રમકડાંરૂપ અને શોક કરવા પાત્રનો સંગ ન કરવો. 34.

જેમ ભગવાનના સંબંધવાળા ઉત્તમ ભક્તો છ ગુણવાળા હોય છે, એવી રીતે દુષ્ટો પણ છ દોષવાળાં દુષ્ટતાનાં કારણરૂપ અધમપણાને પ્રાપ્ત થએલાં હોવાથી (તેમના) છ દોષો કહે છે. (1)તેઓનાં અંત:કરણમાં કોઈ પણ સમયે શાંતિ હોતી નથી. આથી (તેઓમાં) સત્ત્વ ગુણ ન હોવાનું કહ્યું. (2)ઘણું ખરૂં રજોગુણ પણ હોતો નથી એમ 'મૂઢ' વિશેષણથી કહેલું છે. 'મૂઢ' એટલે શાસ્ત્રાર્થના જ્ઞાન વિનાના. (3)વિષયોથી નાશ થએલો છે અંત:કરણનો જેમનાં તેવા (તેઓ હોય છે). આગળ પાછલનું ભાન રહે તે માટે (અંત:કરણનો) નાશ (થાય છે). (4)'અસાધુષુ' અનાચારી (હોય છે). એ પ્રમાણે ચાર (દોષો) કહી, (તે) ચાર પુરુષાર્થનો નાશ કરનારા હોવાથી (સંગ) ન કરવાનું1 કહે છે. (5)સત્પુરુષોથી તેઓ શોક કરવા પાત્ર છે, કારણ કે બુદ્ધિ હોવા છતાં, તેઓ ભગવાનનો સ્વીકાર કરતા નથી. વળી (6)તેઓ સ્ત્રીઓનાં રમકડાંરૂપ છે. આ છ ગુણો દરેક દુષ્ટપણું કરાવનારા છે એમ 'ચ' 'અને' શબ્દથી જણાવેલું છે. 34.

1.શ્લોકમાં એ ચાર દોષો જણાવી પછી સંગ ન કરવાનું કહેલું છે. બીજા બે દોષો પછી કહેલા છે.

તેમાં પણ જેઓ સ્ત્રીના સંગવાળા છે તેમનો, અને 'દુષ્ટ' શબ્દથી મુખ્ય રીતે સ્ત્રીઓ કહેલી હોવાથી તેઓનો સંગ ન (કરવા) માટે નીચેના શ્લોક કહે છે:

ન તથાઽસ્ય ભવેન્મોહો બન્ધશ્ચાન્યપ્રસંગત:॥
યોષિત્સંગાદ્યથા પુંસો યથા તત્સંગિસંગત:॥35॥

આ પુરુષને જેવાં સ્ત્રીના સંગથી (અને) જેવાં સ્ત્રીના સંગવાળાના સંગથી મોહ અને બંધન થાય છે, તેવાં બીજાના સંગથી થતાં નથી. 35.

મોક્ષ ઇચ્છનાર આ પુરુષને જેવો સ્ત્રીના સંગથી મોહ થાય છે, તેવો ધન, અશ્વો, વસ્ત્રો વિગેરેથી થતો નથી. 'પુરુષ' શબ્દથી (સ્ત્રીનો) સહભાગી (કહેલ છે). અથવા જેવો તે (સ્ત્રી)ના સંગવાળાના સંગથી (મોહ થાય છે તેવો બીજાના સંગથી થતો નથી.) સ્ત્રીના સંગ કરતાં પણ (સ્ત્રીના સંગવાળા)નો સંગ વધારે નાશ કરનારો છે, કારણ કે તે ઉપાય કરી નાશ કરે છે. 35.

તેમાં સ્ત્રી જાતિ તરીકે જ નાશ કરનારી છે, પરંતુ વ્યભિચાર વિગેરે દોષને લીધે (નાશ કરનારી) નથી, એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:

પ્રજાપતિ: સ્વાં દુહિતરં દૃષ્ટ્વા તદ્રૂપધર્ષિત:॥
રોહિદ્ભૂતાં સોઽન્વધાવદૃક્ષરૂપી ગતત્રપ:॥36॥

પ્રજાપતિ પોતાની પુત્રીને જોઈ, તેનાં રૂપથી વિવેકહીન થયા. રોહિત બનેલી તેની પાછલ લજ્જારહિત થઈ તે ઋક્ષનું સ્વરૂપ લઈ દોડ્યા. 36.

કથા1 પહેલાં કહેલી છે. પોતાની પુત્રી વાણી (સરસ્વતી)ને જોઈ, તેનાં રૂપથી 'ધર્ષિત:' વિવેકહીન થઈ, તે રૂપનો (પુત્રીએ) ત્યાગ કરવા છતાં, (પ્રજાપતિએ તેને) જવા ન દીધી. તેના માટે પોતા (નાં સ્વરૂપ)નો નાશ કર્યો, એમ 'ઋક્ષનું સ્વરૂપ લઈ' શબ્દથી કહેલું છે. રોહિત અને ઋક્ષ એક જાતના સ્ત્રી અને પુરુષના અર્થવાળા (શબ્દો) છે. 'લજ્જારહિત થઈ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) મરીચિ વિગેરે જોતા હોવા છતાં પણ નાગા અને સ્પષ્ટ અવયવો દેખાય તેવા પુત્રી પાછળ દોડ્યા. 36.

1.જુઓ 3।। થી 33.

તેથી "(સ્ત્રીનો) સંગ થવા છતાં પણ કોઈક સ્વરૂપથી દોષરહિત રહેશે" એવી શંકા ન કરવી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તત્સૃષ્ટસૃષ્ટસૃષ્ટેષુ કો ન્વખણ્ડિતધી: પુમાન્।
ઋષિં નારાયણમૃતે યોષિન્માય્યેહ માયયા॥37॥

તેમણે ઉત્પન્ન કરેલાએ સર્જેલાએ ઉત્પન્ન કરેલાઓમાં નારાયણ ઋષિ સિવાય સ્ત્રીરૂપ માયાથી જેની બુદ્ધિ નાશ પામેલી નથી તેવો અહિં કોણ જ હોય?37.

તે બ્રહ્માએ મરીચિ વિગેરેને ઉત્પન્ન કરેલા. તેમણે કશ્યપ વિગેરેને સર્જેલા, અને તેઓએ આખું જગત્ ઉત્પન્ન કરેલું છે. 'કો નુ' 'કોણ જ હોય' શબ્દો અનુમાન (કરવા)ના અર્થમાં (યોજેલા છે). નથી નાશ પામેલી બુદ્ધિ જેની, તેવો કોઈ પણ નથી, એવો અર્થ છે. નારાયણ એકલા છે. તે તેવા (નાશ પામ્યા વિનાની બુદ્ધિવાળા) છે એમ અગીઆરમા (સ્કંધ)માં કહેશે. તે (સ્ત્રી) (બુદ્ધિનો) નાશ કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનામાં આધિદૈવિક ભગવાનની માયાએ પ્રવેશ કરેલો છે. તે (માયા) સ્ત્રીરૂપ છે. ધન વિગેરે સર્વ સ્વરૂપવાળી હોવા છતાં, સ્ત્રીનાં પ્રધાનપણાંવાળી છે. જો કે માર્કંડેય પણ તેવા (હોવાનું) કહેલું છે, છતાં પણ બીજા કલ્પમાં તે જૂદા પ્રકારના (નાશ પામેલ બુદ્ધિવાળા) થશે, તેથી એકલા નારાયણ જ કહેલા છે. 37.

નીચેના શ્લોકથી સ્ત્રીઓ માયા હોવાનું સિદ્ધ કરે છે:

બલં મે પશ્ય માયાયા: સ્ત્રીમય્યા જયિનો દિશામ્॥
યા કરોતિ પદાક્રાન્તાન્ ભ્રૂરવિજૃમ્ભેણ કેવલમ્॥38॥

મારી સ્ત્રીરૂપ માયા જે દિશાઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનારાને માત્ર ભ્રમરના વિલાસથી પગ નીચે કચડે છે, તેનું બલ તુ જો. 38.

મારી માયાનું બલ તુ જો. જો કે સર્વ પ્રકારની માયા ઘણી બલવાળી છે, છતાં પણ સ્ત્રીરૂપ (માયા) અત્યંત બલવાળી છે. ‘જે (દિશાઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનારાને પગ નીચે) કચડે છે’ શબ્દોથી તેનું બલ કહે છે કે દિશાઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનારાઓ પણ સ્ત્રીઓથી જીતાએલા છે. 38.

સામાન્ય રીતે તે (સ્ત્રી)ના સંગના દોષ કહી, નીચેના શ્લોકથી યોગમાં તે ઘણી વધારે વિઘ્નરૂપ હોવાનું કહે છે:

સઙ્ગં ન કુર્યાત્પ્રમદાસુ જાતુ યોગસ્ય પારં પરમારુરુક્ષુ:॥
મત્સેવયા પ્રતિલબ્ધાત્મભાવો વદન્તિ યા નિરયદ્વારમસ્ય॥39॥

યોગનો છેવટનો પાર પામવા ઇચ્છનાર, જેણે મારી સેવાથી ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેણે, જેમને નરકનું દ્વાર કહે છે તેવી પ્રમદાઓ સાથે કોઈ પણ સમયે સંગ ન કરવો. 39.

‘પ્રમદાઓ’ શબ્દથી યોગ (આચરવા)માં અયોગ્ય1 સ્ત્રીઓ (ના સંગ)ની મના કરેલી છે. ‘જાતુ’ એટલે કોઈ પણ સમયે, યોગનો છેવટનો પાર પામવા ઇચ્છનારે (સંગ ન કરવો). ‘મારી સેવાથી (જેણે ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલો છે)’ શબ્દથી સંગ તજવાની શક્તિ કહેલી છે. પ્રાપ્ત કરેલો છે ‘આત્મભાવ:’ ભગવદ્ભાવ જેણે તેવો (સંગ તજી શકે છે). તેવો ન હોય તો, તે (સ્ત્રી) મોહ ઉત્પન્ન કરે જ. યોગ પોતાનો ભગવાન્ સાથે સંબંધ કરાવનારો છે. (તે) આ આત્મા (જીવ)ને જ અમુક સંસ્કારોથી ભગવદ્ભાવ સુધી (ની સ્થિતિ) પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેનું સ્થાન વીર્ય જ2 છે. દુષ્ટમાં પ્રવેશ કરેલું તે (વીર્ય) નરક પ્રાપ્ત કરાવતું હોવાથી, આ યોગનું નરકનું દ્વાર જે સ્ત્રીને કહે છે (તેનો સંગ ન કરવો). આથી એમ જણાય3 છે કે પોતે (સ્ત્રીના સંગ માટે) ઉદ્યમ કરવાથી દૂર રહેવું. 39.

1.‘અનનુરૂપા:’ એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.
2.વીર્ય મનરૂપ હોઈ ચિત્તથી જૂદું નથી, અને ચિત્તની વૃત્તિને વશ રાખવી તે યોગ. તેથી યોગનું સ્થાન વીર્ય છે.
3.‘જણાય છે’ એટલે શાસ્ત્રથી જણાય છે. (પ્ર)

"(સ્ત્રી) પોતાની મેળે આવેલી હોય, ત્યારે બીજા શાસ્ત્ર પ્રમાણે (તેનો સંગ કરવામાં) અડચણ નથી” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે:

યોપયાતિ શનેર્માયા યોષિદ્દેવવિનિર્મિતા॥
તામીક્ષેતાત્મનો મૃત્યું તૃણૈ: કૂપમિવાવૃતમ્॥40॥

દેવે રચેલી માયારૂપ સ્ત્રી જે ધીરેધીરે (સમીપ) આવે છે, તેને ઘાસથી ઢંકાએલા કૂવાની પેઠે પોતાનાં મૃત્યુરૂપ જાણવી. 40.

ધીરેધીરે એ પ્રમાણે હૃદયમાં પ્રવેશ કરતી તે સ્ત્રી માયા જ છે, આ (જીવ)ને મોહ ઉત્પન્ન કરવા જ દેવે રચેલી છે. તે મોહ કરનારી થાય, ત્યારે પોતાનું આસુરપણું પણ થઈ જ ચૂક્યું. તેથી સંસાર અને ઘોર નરક (પ્રાપ્ત) થાય છે. તેથી તેને પોતાનાં મૃત્યુરૂપ જાણવી.

ઉપરઉપરથી તેવું જ્ઞાન ન થવાનું કારણ ‘ઘાસથી ઢંકાએલા કૂવાની પેઠે’ શબ્દોથી કહેલું છે. હાથીને પકડવા માટે તેમ કરવામાં આવે છે. 40.

અને આ બીજાની સ્ત્રીના સંબંધમાં (કહેલું) છે એમ ન માનવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

યાં મન્યતે પતિર્મોહાન્મન્માયામૃષભાયતીમ્॥
સ્ત્રીત્વં સ્ત્રીસઙ્ગતઃ પ્રાપ્તો વિત્તાપત્યગૃહપ્રદમ્॥41॥
તમાત્મનો વિજાનીયાત્પત્યપત્યગૃહાત્મકમ્॥
દૈવોપસાદિતં મૃત્યું મૃગયોર્ગાયનં યથા॥42॥

જે મારી માયાને પતિ મોહને લીધે પત્ની જાણે છે, (અને) સ્ત્રીના સંગથી સ્ત્રીપણું પ્રાપ્ત કરેલો (જીવ) જે પતિ તરીકે આચરણ કરતી મારી માયાને મોહને લીધે સંતાન અને ઘર આપનાર (પતિ) જાણે છે તેને-જેમ શીકારીનું ગાયન મૃત્યુરૂપ છે તેમ-પતિ સંતાન અને ઘરરૂપ દૈવે પ્રાપ્ત કરાવેલું પોતાનું મૃત્યુ જાણવું. 41।.

જે મારી માયાને પતિ પત્ની તરીકે જાણે છે, (અને) વળી પત્ની ‘ઋષભાયતીં’ પતિ તરીકે આચરણ કરતીને (પતિ જાણે છે). એ પ્રમાણે બંનેને પરસ્પર માયા હોય છે. ‘પતિમ્’ ‘પતિને’ એવો પાઠ હોય, ત્યારે આ સ્ત્રીને કરેલો ઉપદેશ (જાણવો). "સ્ત્રીને મુક્તિ થતી નથી, તેથી (તેને) ઉપદેશ કરવાથી શું (લાભ)?" એવી શંકા થાય, તેથી ‘સ્ત્રીના સંગથી સ્ત્રીપણું પ્રાપ્ત કરેલો (જીવ)’ એમ કહેલું છે; કારણ કે સ્વભાવથી તે (જીવ) સ્ત્રીરૂપ નથી, પરંતુ સ્ત્રીના સંગથી તેણે સ્ત્રીપણું પ્રાપ્ત કરેલું છે. તેની માયા પતિ છે. ‘ધન સંતાન અને ઘર આપનાર’ એ પતિનું વિશેષણ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય તે માટે (કહેલું છે). 41.

પહેલાંના સંસ્કારને લીધે આત્માનું જ્ઞાન થતાં, "પતિવ્રતાપણું પોતાનો ધર્મ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવાથી દોષ થશે કે નહિ" એવી શંકા ન કરવી, પરંતુ તે પતિને પોતાનાં મૃત્યુરૂપ જ જાણવો, એમ બેતાલીસમા શ્લોકમાં કહે છે. પતિ સંતાન અને ઘર. તેને (પતિને) આ ત્રણરૂપ પ્રસિદ્ધ મૃત્યુ જાણવો. પહેલાં પણ પ્રારબ્ધને લીધે એમ થએલું. હવે પણ એમ થતાં સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. તેથી વારંવાર (એવી) પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી (પતિને) દૈવે પ્રાપ્ત કરાવેલું મૃત્યુ જાણવો.

"અનુભવથી અને તેને અનુસરનારાં વચનોથી તે આનંદ ઉત્પન્ન કરાવનાર હોવાનો અનુભવ થાય છે. તેમ હોવાથી (તેને) મૃત્યુરૂપ કેમ જાણવો?" એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમ શીકારીનું ગાયન મૃત્યુરૂપ છે તેમ’ એમ કહેલું છે. ‘મૃગાન્’ હરણોને ‘યુનક્તિ’ બાંધે છે તે ‘મૃગયુ:’ શીકારી, જો કે હરણોને પકડી રમત કરે છે, (તેમને) જંગલના કરતાં ઉત્તમ ગામના ખાવાના પદાર્થો આપે છે અને સાંભળતાં સુખ થાય તેવું ગાયન કરે છે, છતાં પણ બંધન કરનારો છે, અને પરતંત્રપણું મોટું દુ:ખ છે. તેથી તે (પતિ)નાં સંગથી ઉત્પન્ન થતું આ લોકનું સુખ અને પરલોકનું સુખ બંધન કરાવનારું હોવાથી જતું જ કરવું જોઈએ, એવો અર્થ છે. 42.

એવી રીતે સંગના સર્વ દોષ કહી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી દેહનો દોષ કહે છે:

દેહેન જીવભૂતેન લોકાલ્લોકમનુવ્રજન્॥
ભુઞ્જાન એવ કર્માણિ કરોત્યવિરતં પુમાન્॥43॥

જીવનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલા દેહથી પુરુષ એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં જતાં કર્મોનો ભોગ કરતાં જ સદા કર્મો કર્યા કરે છે. 43.

નિત્યાત્માત્સંસૃતિ: પુંસસ્તથાપિ વશગો હ્યયમ્॥9॥
દોષાર્થમેવ તચ્ચાપિ ન દ્વાભ્યાં સાધનં ક્વચિત્॥

(43)પુરુષને આ (દેહ)થી સદાનો સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે (44)છતાં પણ આ (જીવ) (દેહને) વશ રહેલો છે.(45)અને તે પણ દોષ કરાવનાર જ થાય છે. (46)બેથી કોઈ સમયે સાધન થતું નથી. કા.91/2.

આરંભમાં (આ શ્લોકમાં) એમ કહે છે કે દેહને લીધે જ આ (જીવ)ને સંસાર (પ્રાપ્ત થાય છે). જીવનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલા દેહથી એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં જતાં કર્મનાં ફલનો ભોગ કરતાં જ (પુરુષ) સદા કર્મો કર્યા કરે છે. (1)સદા ભમ્યા કરવાને લીધે એક સ્થલે સ્થિતિ ન હોવી (2)કર્મનાં ફલનો ભોગ અને (3)કર્મો કરવાં એવા ત્રણ દેહના દોષ કહ્યા. છેવટે કર્મ (કરવાનું) કહ્યું, તેથી (સંસારમાં) ફરી આવવાનું પણ કહ્યું. 43.

અને દોષ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે (જીવ) આ (દેહ)ને વશ થએલો છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

જીવસ્ય હ્યનુગો દેહો ભૂતેન્દ્રિયમનોમય:॥
તન્નિરોધોઽસ્ય મરણમાવિર્ભાવસ્તુ સંભવ:॥44॥

મહાભૂતો, ઇન્દ્રિયો અને મનરૂપ દેહ જીવની પાછલ જનારો છે. તેનો નિરોધ આનું મરણ છે (અને) પ્રાકટ્ય જન્મ છે. 44.

મહાભૂતો ઇન્દ્રિયો અને મનરૂપ આધિભૌતિક વિગેરે પ્રકારનો (દેહ) ચૈતન્ય વિના શક્તિવાળો હોતો નથી, તેથી તે ચૈતન્યરૂપ જીવની પાછલ જાય છે, અને આ વિષય યોગ્ય જ છે કે જડ (દેહ)ને ચેતન (જીવ)ની જરુર રહે છે. ઉત્તરાર્ધથી તેમ હોવામાં (રહેલ) દોષ કહેલ છે. જન્મ અને મરણ દોષ છે. તે પૈકી 'તેનો નિરોધ આનું મરણ છે' શબ્દોથી મરણનું સ્વરૂપ કહેલું છે. 'તેનો નિરોધ' એટલે દેહનો નિરોધ 'આનું' એટલે જીવનું મરણ છે. 'નિતરાં' સંપૂર્ણ 'રોધ:' એટલે પોતાની જાતના પ્રવાહને ઉત્પન્ન ન કરવો તે1.

બીજા ગુણોની સાહાય્યવાળા2 તેના ઝીણા2 અવયવોથી2 (જન્મ) પછી બીજી પરંપરા ઉત્પન્ન થાય છે2. ઇન્દ્રિયો અને મન પણ (દરેક દેહના મહાભૂતોનાં) જૂદાં હોવાથી જૂદાં જ (થાય છે)3 તે4 રોકાઈ જાય ત્યારે, જે પ્રયત્નથી પ્રાણ ધારણ કરાતો હતો તે શરીર વિગેરેથી થઈ શકે તેવો હોવાથી, 'મૃ' 'મરણ પામવું' ધાતુનો અર્થ 'પ્રાણનો ત્યાગ કરવો' હોવાથી, તેઓ અટકી પડતાં પ્રયત્ન પણ જતો રહેતો (બંધ પડતો) હોવાથી, વ્યુત્પત્તિ તે

પ્રમાણે જણાવેલી છે5. જૂદાજૂદા દેવોનાં અધિષ્ઠાનવાળાં કાલ કર્મ અને સ્વભાવ નિયંત્રણ કરનારાં હોવાથી અપમૃત્યુ6 વિગેરેની વ્યવસ્થા થાય છે.

'પ્રાકટ્ય જન્મ છે' શબ્દોથી ઉત્પત્તિનું સ્વરૂપ કહેલું છે. જે દેહનું પ્રાકટ્ય (પ્રકટ થવું) તે જ જીવનો જન્મ એટલે ઉત્પત્તિ છે, એવો અર્થ છે, કારણ કે પહેલાં કહેલું છે કે7 સર્વ સ્થલે ભગવાનનાં સ્વરૂપમાં સર્વ પદાર્થો રહેલા છે. જ્યાં જેટલા લાંબા સમય સુધી (ભગવાન્) પદાર્થોને પ્રકટ કરે છે, તેટલા સમય સુધી તેઓ દેખાય છે8 વળી જ્યારે કારણોમાં પ્રવેશ કરી દેહને પ્રકટ કરે છે ત્યારેત્યારે તે પ્રકટ થતો હોવાથી તેમ કહેલું છે. 44.

1.'પ્રવાહને ઉત્પન્ન ન કરવો તે'. એટલે પ્રવાહની ઉત્પત્તિ ન થવી. (પ્ર)

2.(દેહ) ક્ષીણ થાય ત્યારે પણ તેના પ્રવાહની ઉત્પત્તિ થવી બંધ થાય છે. તેથી પ્રવાહની ઉત્પત્તિનાં સ્વરૂપનું લક્ષણ કહે છે. છ ભાવવિકારો (પદાર્થમાં થતા ફેરફારો)માં (1)હોવું અને (2)ફેરફાર થવો એ બે વિકારો (પ્રવાહની ઉત્પત્તિના) વિરોધી નથી, કારણ કે તેમાં પદાર્થ તરીકે વ્યવહાર થતો ન હોવા છતાં, બીજા રૂપથી તે (પદાર્થ) જ હોય છે. (3)વધવું અને (4)ક્ષીણ થવું (એ બે વિકારો પ્રવાહના) વિરોધી અને (પ્રવાહને) અનુકૂલ હોવાથી (ઉત્પત્તિથી) વિરુદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે (5)જન્મ અને મરણ (ઉત્પત્તિથી) વિરુદ્ધ છે. 'અવયવોની સદા (વૃદ્ધિ થાય છે)' એ વાક્ય પ્રમાણે કાલથી થતી પદાર્થની પ્રવાહની પરંપરારૂપ ઉત્પત્તિ સદા થાય છે. તેને અહિં 'પછી બીજી પરંપરા થાય છે' એમ કહેલ છે. તે પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી એ વિરોધ દૂર કરવા 'ઝીણા (અવયવોથી)' એમ કહેલું છે. દેહને લગાડેલ સુગંધી પદાર્થો, પુત્ર વિગેરેને બાતલ કરવા 'તેના અવયવોથી' એમ કહેલું છે. 'વિદ્યા અને કર્મ અને પહેલાંની બુદ્ધિ તેની સાથે રહે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે બીજાં સાહાય્ય કરનારાં જણાવવા માટે 'બીજા ગુણોની સાહાય્યવાળા' એમ કહેલું છે. તેથી આવી ઉત્પત્તિ થવી અટકી જાય તે મરણ એવો અર્થ છે. (પ્ર).

3."આ ઉત્પત્તિ ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી નથી, કારણ કે અહિં દેહને મહાભૂતો ઇન્દ્રિયો અને મનરૂપ કહેલો છે, અને ઉત્પત્તિ જણાવી તેવી માત્ર મહાભૂતોની થાય છે. ઇન્દ્રિયો અને મનની થતી નથી. વળી નૈયાયિક પેઠે ઇન્દ્રિયો તરત નાશ પામે તેવી છે એમ પણ કહી ન શકાય, કારણ કે તે સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે. તેમના મત પ્રમાણે મન નિત્ય હોવા છતાં ચાલુ પ્રસંગમાં તે ઉપયોગી નથી (તેની ઉપર જણાવી તેવી ઉત્પત્તિ થતી નથી)" એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. 'હે ભલા પુરુષ! મન અન્નમય છે, પ્રાણ જલમય છે, વાણી તેજમય છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે વિકાર દર્શાવનાર 'મય' પ્રત્યયથી મન વિગેરેનું અન્ન વિગેરેથી પોષણ થતું હોવાનું કહેલું છે. તેથી મન અને વાણીથી પણ ઉત્પત્તિ સંભવતી હોવાથી તે મહાભૂત જેવાં જ છે. બીજી ઇન્દ્રિયો પણ તેવી જ હોવી જોઈએ, એ નિયમ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોની પણ વૃદ્ધિ થતી હોવાનું સંભવે છે. તેમનું પોષણ કરનારા મહાભૂતોના અંશો માત્ર તેમનાથી જૂદા હોવાથી જૂદા કહેલ છે. અહિં તે જૂદા એટલે આધિભૌતિક છે. ઇન્દ્રિયો આધ્યાત્મિક છે. તેથી જ 'મનુષ્ય સુધી અસત્ ત્રણ ગુણવાળું મન સત્ હોય તેવું આપમાં ભાસે છે'(10।।) એ વાક્ય

ઘટે છે. તેમ ન હોય તો ઘટે નહીં, કારણ કે એક પદાર્થ પોતે જ બે પ્રકારનો હોવાનું સંભવતું નથી.(પ્ર).
4.‘તે’ એટલે દેહ. (પ્ર).
5.‘મૃ’ ધાતુના અર્થના વિવરણરૂપ પ્રાણત્યાગ શબ્દમાં રહેલ જીવનો સંબંધ એ પ્રમાણે શ્લોકના પહેલા ત્રણ પાદોથી જણાવેલો છે. તેથી બીજા શાસ્ત્રમાં ‘મરણ’નો અર્થ દેહ અને પ્રાણનું છૂટા પડવું કહેલ છે, છતાં ઝીણી દૃષ્ટિએ જોતાં તેનો અર્થ ‘પ્રાણ ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન ન હોવો’ એવો જ છે. તેથી જ મૃત્યુ એટલે ‘અત્યંત વિસ્મરણ’ એમ કહેલું છે. તેથી આ લિંગ (દેહ)નો ગુણ છે. સ્થૂલ વિચાર પ્રમાણે દેહનો ગુણ છે. (પ્ર).
6."અપમૃત્યુ વિગેરેમાં પોતાની જાતનાનો પ્રવાહ બંધ થતો નથી, તેથી આ મરણની વ્યાખ્યા તેને લાગુ પડતી નથી” એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. કાલ સર્વથી બલવાન હોય તો તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ સ્વભાવ અને કર્મનું નિયંત્રણ કરે છે. સ્વભાવ સર્વથી બલવાન હોય તો તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ કાલ અને કર્મનું નિયંત્રણ કરે છે, અને કર્મ સર્વથી બલવાળું હોય તો તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ સ્વભાવ અને કાલનું નિયંત્રણ કરે છે, એટલે તે (પ્રવાહની) ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી કાંઈ દોષ નથી. તેથી વૈદકમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વનું મરણ ત્રિદોષથી જ થાય છે, કારણ કે નિયંત્રણ કરનાર ન હોય તો દોષોનો અકસ્માત્ કોપ ન થાય. (પ્ર) ‘અપમૃત્યુ’ એટલે અકસ્માતથી થએલ મરણ; અથવા મરણ તુલ્ય માંદગી જેમાંથી મનુષ્ય અણધારેલ પ્રકારે બચી જાય છે. આ બીજા પેરામાં દેહની પરંપરા, જન્મ અને મરણ કેવી રીતે થાય છે તે કહેલું છે. જીવનાં જન્મ તથા મરણ થવાનું કહેવાય છે, પરંતુ વસ્તુત: દેહની ઉત્પત્તિને જીવનો જન્મ અને દેહના મૃત્યુને જીવનું મરણ કહે છે. જન્મ અને મરણ કોને કહેવાં તે પણ આ પેરામાં જણાવેલ છે. દેહ દરરોજ વધતો જતો હોવાનું કેમ જાણવામાં આવતું નથી તે પણ આ પેરામાં જણાવેલું છે.
7."ગયા અધ્યાયમાં જણાવેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે પહેલા નહતો તેવો દેહ ઉત્પન્ન થતો હોવાનું જણાય છે, છતાં અહિં દેહનું પ્રાકટ્ય થવાનું કેમ કહેલ છે” એવી શંકા આ ભાગથી દૂર કરે છે. નહતો તેવા દેહની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર).
8.જૂઓનોટ 7, એ આના ઉપર ચાલુ ગણવી.

"દેહની ઉત્પત્તિ અને નાશથી જીવનાં તે થતાં હોવાનું કેમ જણાય?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:

द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्येक्षाऽयोग्यता यदा॥
तत्पञ्चत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम्॥45॥
यथाऽक्षणोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता यदा॥
तदैव चक्षुषो द्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यतानयो:॥46॥

જેમ ચક્ષુસ્થાનની જ્યારે દ્રવ્યના અવયવો જોવાની અયોગ્યતા થાય છે, ત્યારે જ ચક્ષુ અને જોનાર આ બેની જોવાની અયોગ્યતા થાય છે, તેવી રીતે જ્યારે દ્રવ્યનાં સ્થાનની

દ્રવ્ય જાણવાની અયોગ્યતા થાય છે, ત્યારે તે જ જોવાનાં સાધન અને જોનારની અયોગ્યતા છે. અભિમાનને લીધે તે મરણ છે. દ્રવ્યોનું દેખાવું ઉત્પત્તિ છે. 45।.

રૂપ વિગેરે દ્રવ્યોનાં 'ઉપલબ્ધે:' જ્ઞાનનું ઇન્દ્રિયને રહેવાનાં ઠેકાણાંરૂપ જે સ્થાન, તે જ્યારે દ્રવ્ય જોવા અયોગ્ય થાય છે, (આંખની) ઝાંખ કમળો વિગેરેને લીધે દ્રવ્ય જોવા અયોગ્ય થાય છે, ત્યારે જ ચક્ષુ પણ (દ્રવ્ય જોવા) અયોગ્ય થાય છે અને જોનાર (પુરુષ) પણ (દ્રવ્ય જોવા અયોગ્ય થાય છે). ઇન્દ્રિયને રહેવાનું ઠેકાણું (ચક્ષુસ્થાન) ઢંકાઈ જતાં (જોવાનું) સાધન અને જોનાર પણ (જોવા) અયોગ્ય થાય છે. તે (અર્થ) 'આ બેની જોવાની અયોગ્યતા થાય છે' શબ્દોથી કહેલો છે. જોવાનું સાધન અને (જોવાનું કાર્ય) કરનાર1, આ બે સાધન અને કર્તા અયોગ્ય થાય છે, એવો અર્થ એક શ્લોક (હોવા)નો પાઠ લેતાં થાય છે.

બે શ્લોક (હોવા)નો પાઠ લઈએ ત્યારે તો 'દ્રવ્યોપલબ્ધિસ્થાનસ્ય' સર્વ દ્રવ્યના વ્યવહાર કરાવનાર દેહ જ્યારે 'દ્રવ્યેક્ષાયાં' સર્વદ્રવ્યનો વ્યવહાર કરવા અયોગ્ય થાય છે, તે 'પઞ્ચત્વમ્' મરણ છે, એવો અર્થ છે. જેનો જે સ્વભાવ હોય તે સંપૂર્ણ રીતે જો દૂર થાય તો તેનો (પોતાનાં) કારણમાં લય થયો છે એમ જાણવું. તે પ્રમાણે પાંચ મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થએલો દેહ જો પોતાનું કાર્ય ન કરે, તો તે કારણરૂપ થએલ હોવાથી મૃત્યુ (પામેલો) જ છે. જીવ તો (દેહના) અભિમાનને લીધે તેવો (મરણ પામેલો) (જણાય છે). 'દ્રવ્યદર્શનમ્' દ્રવ્યોનું દેખાવું એટલે શ્વાસ (લેવો) વિગેરે કાર્ય કરવાની શક્તિ તે જ દેહની ઉત્પત્તિ છે. (જીવ તેની) અંદર પ્રવેશ કરી અભિમાન રાખતો હોવાથી (તે) જીવની (ઉત્પત્તિ છે). 45.

તે વિષયનું દૃષ્ટાંત છેતાલીસમા શ્લોકથી કહેલું છે. બે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને રહેવાનાં સ્થાનની જ્યારે રૂપ વિગેરે દ્રવ્યના અવયવો જોવાની (આંખની) ઝાંખ કમળો વિગેરેને લીધે અયોગ્યતા થાય છે, ત્યારે જ ચક્ષુની (અને જોનારની અયોગ્યતા થાય છે) એમ ઉપર પ્રમાણે (અર્થ છે). 46.

1.'જોવાનું સાધન અને (જોવાનું કાર્ય) કરનાર' શબ્દથી જોવાની યોગ્યતારૂપ ઉત્પત્તિનો બાકી રહેલો ભાગ (કહેલો છે). દેહની ઉત્પત્તિ અને લયથી જીવની ઉત્પત્તિ અને મરણ થાય છે એવો એક શ્લોક લેતાં અર્થ છે, એવો અર્થ છે. બે શ્લોક હોવાનું લેતાં સાધન અને કર્તાની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા પહેલા શ્લોકમાં જણાવી છે, અને બીજા શ્લોકનો તો એવો અર્થ છે કે બંનેના રહેઠાણરૂપ દેહના સ્વભાવનો નાશ થતાં મરણ થાય છે, અને સ્વાભાવિક કાર્ય કરે તેથી ઉત્પત્તિ થાય છે. જીવને તો તે (દેહ)નું અભિમાન હોવાથી બંને (ઉત્પત્તિ અને મરણ) થાય છે. (પ્ર) જોવાનું સાધન અને (જોવાનું કાર્ય) કરનાર, શબ્દો પાસે વાક્ય પૂરું કરી 'પ્રકાશ'માં આ અર્થ કરેલ છે, પરંતુ ત્યાં વાક્ય પૂરું થતું નથી પણ 'અનયો:' આ બે...એમ આગળ ચાલુ હોય તેમ જણાય છે. તેથી 'પ્રકાશ'નો અર્થ બરાબર હોવાનું જણાતું ન હોવાથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલો છે, બે શ્લોક ગણતાં 'પ્રકાશ' કરનારે બંનેના અર્થ કહ્યા, તે પણ ઉલટા કહેલા જણાય છે. પહેલા શ્લોકનો અર્થ કહ્યો તે બીજાનો, અને બીજાનો કહ્યો તે પહેલાનો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

એવી રીતે બધા નડતરરૂપ હોવાથી શું કરવું? એવી ચિંતા-તજવા યોગ્ય અને કરવા યોગ્ય એવા ભેદથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી દૂર કરતાં શાસ્ત્રના અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે:તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં તજવા યોગ્ય (છે તે) કહે છે:

તસ્માન્ન કાર્ય: સંત્રાસો ન કાર્પણ્યં ન સંભ્રમ:॥
બુદ્ધ્વા જીવગતિં ધીરો મુક્તસઙ્ગશ્ચરેદિહ॥47॥

તેથી ભય ન રાખવો, લાચારી ન કરવી, વ્યાકુલતા ન રાખવી. ધીર (પુરુષે) જીવની ગતિ જાણી, સંગરહિત થઈ અહિં ફરવું. 47.

ભય, લાચારી અને વ્યાકુલતા એ ત્રણનો ત્યાગ કરવો. 'સંભ્રમ:' એટલે વ્યાકુલતા. દેહ વિગેરે પહેલાંથી જ પ્રાપ્ત થએલા હોવાથી, તેનાથી થતું વિઘ્ન1 પણ પહેલાંથી જ ચાલ્યું આવતું હોવાથી, 'સ્વીકારેલી ગ્લાનિ દોષરૂપ નથી' એ નિયમ પ્રમાણે ભયનો ત્યાગ કરવો. આમાં વિઘ્ન કરનારા આપણા મિત્ર ન હોવાથી તેમના માટે આપણે કાંઈ કરવાનું નહિ હોવાથી વ્યાકુલતા કેવી? જીવની ગતિ કહેલી જ2 છે. તેથી જીવની ગતિ જાણી, દેહની ગતિથી થતા દોષનું દુ:ખ સહન કરીને, ધીર થઈ, નડતરરૂપ સંગનો ત્યાગ કરી ફરવું, એટલે એક સ્થલમાં ન રહેવું, એવું અર્થ છે. 47.

1.'વિઘ્ન' એટલે જીવનાં કલ્યાણમાં થતું વિઘ્ન. (પ્ર).

2.ત્રણ પ્રકારના અભિમાનને તજી સ્વરૂપમાં રહેવારૂપ સ્થિતિ પહેલાં કહી છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

એ રીતે બહારની સ્થિતિ કહી. નીચેના શ્લોકમાં અંદરની સ્થિતિ કહે છે:

સમ્યગ્દર્શનયા બુદ્ધ્યા યોગવૈરાગ્યયુક્તયા॥
માયાવિરચિતે લોકે ચરેન્ન્યસ્ય કલેવરમ્॥48॥

સારી રીતે દર્શન થાય તેવી યોગ અને વૈરાગ્યવાળી બુદ્ધિથી માયાથી રચાએલા લોકમાં દેહને રાખી ફરવું. 48.

સારી રીતે આત્માનું દર્શન (જ્ઞાન) છે જેમાં તેવી બુદ્ધિ (રાખી ફરવું). યોગ અને વૈરાગ્ય તે બુદ્ધિના અંગ છે. તે (બુદ્ધિ)થી પોતાના આત્માને સ્થિર કરી માયાથી સારી રીતે રચાએલા લોકમાં દેહ રાખી એટલે (દેહને) લોકને અનુસરનારો કરી, પોતે ફરવું એટલે ઉદાસીન રહેવું, એવો અર્થ છે1. 48.

1.આ અધ્યાયમાં બાલપણથી આરંભી તરુણ અવસ્થા સુધીમાં કાલથી થતા કામ, અને ગર્ભથી આરંભી આધિભૌતિક ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ કહેલાં છે. એવો બે સંવાદના સંબંધવાળો અર્થ જાણવો. (પ્ર).

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના એકત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ અધ્યાય બત્રીસમો ॥

કાલસ્ય બાધકત્વે હિ નિષિદ્ધાત્ ફલમીરિતમ્॥
નિષિદ્ધરૂપતા ચોક્તા પુણ્યસ્ય ફલમીર્યતે॥1॥

કાલ પીડા કરનારો હોતાં, (શાસ્ત્રમાં) કરવાની મના કરેલ કર્મોથી થતું ફલ કહ્યું અને કરવાની મના કરેલ (કર્મો)નું સ્વરૂપ કહ્યું. (હવે) પુણ્યનું ફલ કહે છે. કા.1.

ત્રિવિધસ્યાપિ ધર્મસ્ય દ્વાત્રિંશે ફલમુચ્યતે॥
જ્ઞાનં મુખ્યં ફલં તસ્ય સસાધનમિહોચ્યતે॥2॥

બત્રીસમા (અધ્યાય)માં ત્રણે પ્રકારના1 ધર્મનું ફલ કહેવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય ફલ જ્ઞાન, સાધન સાથે અહિં કહેવામાં આવે છે. કા.2.

અધોગતિર્મધ્યગતિ: પૂર્વમત્ર નિરૂપિતા॥
ઉત્તમા મોક્ષપર્યન્તં યથા સ્યાત્તદિહોચ્યતે॥3॥

ઉપર અધમ ગતિ અને મધ્યમ ગતિ અહિં જણાવેલી છે. જે પ્રકારે મોક્ષ સુધીની ઉત્તમ (ગતિ) થાય, તે અહિં કહેવામાં આવે છે. કા. 3.

1.હલકો અને મધ્યમ ધર્મ વૈરાગ્ય કરાવનાર તરીકે જ ઉપયોગી છે. ત્રીજો (ઉત્તમ ગતિ કરાવનાર) તો મુખ્ય ભક્તિ પેઠે ઉપયોગી હોવાનું જાણવું. જ્ઞાન વગેરે (પ્રાપ્ત કરાવી તેમના)થી બુદ્ધિનો સંસ્કાર કરે છે એવી શુક અને પરીક્ષિતના સંવાદની સંગતિ છે અને (ચોથો પુરુષાર્થ) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવી મૈત્રેય અને વિદુરના સંવાદની સંગતિ છે.(પ્ર)

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી ફલ સાથે તામસ ધર્મ કહે છે:

॥ કપિલ ઉવાચ ॥

અથ યો ગૃહમેધીયાન્ધર્માનેવાવસન્ગૃહે॥
કામમર્થં ચ ધર્માન્સ્વાન્દોગ્ધિ ભૂય: પિપર્તિ તાન્॥1॥
સ ચાપિ ભગવદ્ધર્માત્ કામમૂઢ: પરાઙ્મુખ:॥
યજતે ક્રતુભિર્દેવાન્ પિતૃંશ્ચ શ્રદ્ધયાન્વિત:॥2॥

હવે જે ઘરમાં રહેતાં જ ગૃહસ્થના ધર્મો જ આચરે છે, કામ ધન અને પોતાના ધર્મો પ્રાપ્ત કરી ફરી તેમની વૃદ્ધિ કરે છે, તે કામને લીધે મૂઢ થએલો (પુરુષ) પણ ભગવાનના ધર્મથી વિમુખ રહી યજ્ઞોથી દેવોનું અને પિતૃઓનું શ્રદ્ધાસહિત પૂજન કરે છે. 1।

પુરુષાર્થત્રયં યસ્ય તદર્થં સાધનં પરમ્॥
ફલં ચ તાદૃશં તસ્યતસ્ય નાશશ્ચ વર્ણ્યતે॥4॥

તેના ત્રણ પુરુષાર્થો 1.તે પ્રાપ્ત કરવા માટેનું ઉત્તમ સાધન 2.તેને મળતું તેવું ફલ 3.અને તે ફલનો નાશ 4.(ચાર શ્લોકમાં) કહેવામાં આવે છે. કા.4.

આરંભમાં (આ શ્લોકમાં તેના ધર્મનું) સ્વરૂપ કહે છે. ઉંચી ગતિ (થતી) હોવાથી (‘અથ’ ‘હવે’ શબ્દથી) જૂદો આરંભ કરેલો છે. જે ગૃહસ્થના ધર્મો જ આચરે છે-આશ્રમના ધર્મો પણ ગૃહસ્થના (ધર્મના) પ્રકારના જ હોવાથી ‘ગૃહસ્થના (ધર્મો)’ એમ કહેલું છે. ‘ધર્મો જ (આચરે છે)’ શબ્દોથી મના કરેલાં (કર્મો) બાતલ કરેલા છે. ‘આવસન્’ શબ્દનો બંને સાથે સંબંધ છે. ઘરમાં રહેતાં જ ધર્મો આચર્યા કરે છે1, એવો (અર્થ છે). ‘કામ ધન અને ધર્મ’ શબ્દોથી (તે) સારી રીતે કામ્ય કર્મોમાં જ રચ્યોપચ્યો રહેતો હોવાનું (કહેલું છે). ધર્મ (શબ્દ) બહુવચનમાં (યોજેલો) છે, અને પાછલથી કહેલો છે, તે (તે) મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પણ ઉપયોગી હોવાનું જણાવવા. જેમ અન્ન ખાઈને ખેતી વગેરેથી અન્ન ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ધનથી ધન વધારે છે, (અને) ધર્મથી મરણ સમાન મંદવાડ દૂર કરી પાછો ધર્મની વૃદ્ધિ કરે છે, એટલે તેવી રીતે તે (ધર્મ)ની ‘પિપર્તિ’ વૃદ્ધિ કરે છે. 1.

એવી રીતે ધર્મ અર્થ (ધન) અને કામમાં રચ્યોપચ્યો રહેતો હોવા છતાં પણ જો તેનાં લક્ષ્ય તરીકે ભગવાનમાં આસક્તિ રાખે, તોપણ કાંઈ પણ ચિંતા ન રહે, કારણ કે અંતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર ભગવાનજ છે. તેથી બીજા શ્લોકમાં એમ કહે છે કે તેવો હોવા છતાં ભગવાનથી વિમુખ રહીને જ સર્વ કરે છે. ભગવાન્ કામનો નાશ કરતા હોવાથી કામનું રક્ષણ કરવા ભગવાનનો ત્યાગ કરે છે, અથવા કામને લીધે (તેને) વિવેક રહેતો નથી2. ભગવાનના ધર્મો પ્રમાણે ભગવાનનીજ સેવા કરવી જોઈએ, પણ બીજાની (સેવા કરવી) ન જોઈએ. તેમનાથી વિમુખ (રહેતો) હોવાથી જાતજાતનાં યજ્ઞોથી દેવોનું અને પિતૃઓનું પૂજન કરે છે. અગ્નિહોત્ર વિગેરે કર્મોમાં સર્વ સ્થલે દેવોને અને પિતૃઓને તૃપ્તિ થતી હોવાથી, તેઓને માટે જે કર્મો કરે છે તે રાજસ છે એવો (અર્થ છે). 2.

1.‘આવસન્’ એટલે રહેતાં અને આચરતાં. ઘરમાં રહેતાં જ, ધર્મો આચર્યા જ કરે છે એમ ‘ઘરમાં’ અને ‘ધર્મો’ બંને શબ્દો સાથે આ શબ્દનો સંબંધ હોવાનું કહેલ છે.

2.કામને લીધે તેને ભાન નથી રહેતું કે કામ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે કે ભગવાન્, અને તેથી તે કામનું રક્ષણ કરી ભગવાનનો ત્યાગ કરે છે.

તચ્છ્રદ્ધયા ક્રાન્તમતિ: પિતૃદેવવ્રત: પુમાન્॥
ગત્વા ચાન્દ્રમસં લોકં સોમપા: પુનરેષ્યતિ॥3॥

તેમના ઉપરની શ્રદ્ધાને લીધે નાશ પામેલ બુદ્ધિવાળો પિતૃઓ અને દેવોનાં વ્રત કરનાર સોમપાન કરનાર પુરુષ ચંદ્રના લોકમાં જઈ, પાછો આવે છે. 3.

વાસ્તવિક રીતે દેવો વિગેરે ઉપરની શ્રદ્ધાને લીધે નાશ પામેલ બુદ્ધિવાળો પિતૃઓ અને દેવોને પ્રસન્ન કરવા એ જ વ્રત છે જેનું તેવો (પુરુષ) તે (કર્મો)થી થતું ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. પાંચ અગ્નિ (સાચવવાની) વિદ્યાથી ચંદ્રલોકમાં જઈ, તે પાછો અહિં જ આવે છે. 'સોમપાન કરનાર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે સોમ (યજ્ઞ) સિવાયના યજ્ઞોથી આ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. 3.

નીચેના શ્લોકમાં તે ફલ અમુક સમય સુધીનું હોવાનું કહે છે:

યદૈવાહીન્દ્રશય્યાયાં શેતેઽનન્તાસનો હરિ:॥
તદા લોકા: ક્ષયં યાન્તિ ત એતે ગૃહમેધિનામ્॥4॥

જ્યારે અનંત આસન છે જેમનું તેવા હરિ ઉત્તમ સર્પરૂપ શય્યામાં પોઢે છે ત્યારે તરત જ ગૃહસ્થોના આ તે લોકોનો ક્ષય થાય છે. 4.

જ્યારે ભગવાન્ પોઢે છે ત્યારે તરત જ તેમના (તેમણે પ્રાપ્ત કરેલા) લોકોનો ક્ષય થાય છે. તે વર્ષામાં પણ પોઢે છે, તેથી તે (નિદ્રા)નો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'ઉત્તમ સર્પરૂપ શય્યામાં' એમ કહેલું છે. શેષ ઉપર શયન કરનાર ત્યારે જ પોઢે છે. વર્ષના અંતે પણ તેવો પ્રલય થાય છે, તેથી તેનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'અનંત છે આસન જેમનું' એ વિશેષણ કહેલું છે. 'હરિ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) ભગવાનનું શયન સર્વને સુખ કરવા (થાય છે). તે સમયે ગૃહસ્થના લોકો નાશ થાય છે. તેમના લોકોનો જ નાશ થાય છે, પરંતુ ત્રિલોકનો નાશ થતો નથી.4.

હવે નીચેના શ્લોકથી આરંભી કામના વિનાના સાત્ત્વિકોનો ધર્મ ફલ સાથે કહે છે:

યે સ્વધર્મં ન દુહ્યન્તિ ધીરા: કામાર્થહેતવે॥
નિ:સઙ્ગા ન્યસ્તકર્માણ: પ્રશાન્તા: શુદ્ધમેધસ:॥5॥
નિવૃત્તિધર્મનિરતા નિર્મમા નિરહંકૃતા:॥
સ્વધર્માખ્યેન સત્ત્વેન પરિશુદ્ધેન ચેતસા॥
સૂર્યદ્વારેણ તે યાન્તિ પુરુષં વિશ્વતોમુખમ્॥
પરાવરેશં પ્રકૃતિમસ્યોત્પત્ત્યન્તભાવનમ્॥7॥

જે ધીર (પુરુષો) કામ અને અર્થને માટે પોતાના ધર્મનું દોહન કરતા નથી, સંગરહિત, કર્મનો ત્યાગ કરેલા, ઘણા શાંત, શુદ્ધબુદ્ધિવાળા, નિવૃત્તિના ધર્મોમાં આનંદ માનનાર, મમતારહિત (અને) અહંકારરહિત છે, તેઓ પોતાના ધર્મરૂપ સત્ત્વથી ઘણાં શુદ્ધ

થએલા અંત:કરણથી સૂર્યના દ્વારથી સર્વ તરફ મુખવાળા પુરુષને આ (જગત્)ના સમવાયિ કારણ અને આની ઉત્પત્તિ તથા નાશના નિમિત્ત કારણ મોટા તથા નાનાના ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરે છે. 5।7.

ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ધર્મ કરી દેહ વિગેરેને પ્રસન્ન રાખી, ફરીથી તેનાથી ધર્મ ન કરે, તે દોહન ન કરવું. જોઈતું ન કરવાનું કારણ 'ધીર' શબ્દથી (કહેલું છે). ધર્મ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે તો ધર્મનું દોહન કરે છે જ, તેથી તેનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'કામ અને અર્થને માટે' એમ કહેલું છે. ધર્મનું (જે) દોહન કરવાનાં પ્રયોજન કામ અને અર્થ હોય, તેવું ધર્મનું દોહન કરતા નથી. 'સંગરહિત' વિશેષણથી તેઓને નિવૃત્તિના ધર્મો (આચરવા)નો અધિકાર હોવાનું કહેલ છે. બહારના સંગનો ત્યાગ (કરે છે) અને તે સંગથી જે કર્મો કરવામાં આવે છે તેમનો પણ ત્યાગ કરે છે. તેમ ન કરે તો, (સંગ અને તેનાથી કરવામાં આવતાં કર્મો) એકબીજા ઉપર આધાર રાખતાં હોવાથી, (તેમાંના) એકનો ત્યાગ (કરવાનું) સંભવતું નથી. 'ઘણા શાંત' એટલે ઇન્દ્રિયોની વ્યાકુલતારહિત. (આ વિશેષણથી) રજોગુણ ન હોવાનું કહેલ છે. વિવેકવાળી શુદ્ધ બુદ્ધિ છે જેમની તેવા (હોય છે). એ પ્રમાણે વૈરાગ્ય, સંન્યાસ, યોગ અને સાંખ્ય એ ચાર સાધનો કહ્યાં. 5.

તે ચાલુ ધર્મ વિના પતિત થવાય, તેથી છઠ્ઠા શ્લોકમાં તે ધર્મ (કરતા હોવાનું) જણાવી ત્રણ દોષો ન હોવાનું કહે છે. વૈરાગ્યનાં ચિહ્નો, ભગવાનના ધર્મો અને ચોથા આશ્રમ (સંન્યાસ)ના ધર્મો નિવૃત્તિના ધર્મો છે. તેઓમાં 'આનંદ માનનારા' હોવાથી તે ધર્મોથી જ સદાનું કલ્યાણ (પ્રાપ્ત કરે છે). 'મમતારહિત' અને 'અહંકારરહિત' વિશેષણોથી અહંતા અને મમતા એ બે દોષ ન હોવાનું કહેલું છે. વળી અંત:કરણની અશુદ્ધિ મોટો દોષ હોવાથી (છઠ્ઠા શ્લોકનાં) ઉત્તરાર્ધથી તે ન હોવાનું કહેલું છે. 'પોતાના ધર્મો' એટલે દાસ હોવારૂપ, ગુણો, (કારણ કે) નિવૃત્તિના ધર્મો તો (ઉપર) કહેલા જ છે. તેથી જ 'પોતાનો ધર્મ' એવું નામ છે જેનું, તેવાં સત્ત્વગુણથી સર્વ તરફથી શુદ્ધ થએલ અંત:કરણથી (પુરુષને પ્રાપ્ત કરે છે). 6.

એવી રીતે (પ્રાપ્ત કરેલ) જ્ઞાન અને કર્મનું ફલ સાતમા શ્લોકમાં (કહેલું છે). 'પુરુષને' એટલે પ્રકૃતિને વશ રાખનારને (પ્રાપ્ત કરે છે). 'સર્વ તરફ મુખવાળા' વિશેષણથી બ્રહ્માંડરૂપ (પુરુષ)ને બાતલ કરે છે. 'સર્વ તરફ મુખવાળા' એટલે સાકારરૂપ. ત્યાંથી પણ પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરતા હોવાથી તે જ1 પુરુષના વિશેષ ગુણ કહે છે (કે) કાલ વિગેરે મોટા (અને) બ્રહ્મા વિગેરે નાના, તેઓના ઈશ્વર, એટલે બધાની સાથે ગાઢ સંબંધવાળા, અને આ (જગત્)ની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરનાર. (તે) સાકાર, (સર્વને) વશ રાખનાર અને (સર્વનાં) સમવાયિ2 અને નિમિત્ત2 કારણ છે. 7.

1.'તે' એટલે સર્વ તરફ મુખવાળા અક્ષરરૂપ. (પ્ર).

2.જે પદાર્થનું કાર્ય બને તે તેનું સમવાયિ કારણ કહેવાય છે, જેમકે માટી ઘડાનું સમવાયિ કારણ છે. જેનાથી કાર્ય બને તે તેનું નિમિત્ત કારણ છે, જેમકે કુંભારનો ચાકડો, વિગેરે.

નીચેના શ્લોકોમાં તેઓ (ને ત્યાં રહેવા)ના સમયની હદ કહે છે:

દ્વિપરાર્ધાવસાને ય: પ્રલયો બ્રહ્મણસ્તુ તે॥
તાવદધ્યાસતે લોકં પરસ્ય પરચિન્તકા:॥8॥

બ્રહ્માના (આયુષ્યના)ને પરાર્ધના અંતે જે પ્રલય થાય છે, ત્યાં સુધી પરનું ચિંતન કરનારા તેઓ પરના લોકમાં રહે છે. 8.

'તુ' શબ્દ બીજા કલ્પને બાતલ કરવાના પ્રયોજનથી (યોજેલ છે). તેઓ ત્યાં સુધી 'પરના' એટલે બ્રહ્માના લોકમાં રહે છે, કારણ કે તેઓ 'પરનું' ચિંતન કરનારા છે, એટલે (પુરુષનું) પુરુષોત્તમ તરીકે ચિંતન કરે છે, અથવા 'પર' એટલે ભગવાનનું (ચિંતન કરે છે). 8.

તેવા ગુણોવાળા ભગવાનના ભક્તોને જ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજાઓને થતી નથી એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી બીજાઓનો પ્રકૃતિમાં લય (થવાનું) કહે છે:

ક્ષમામ્ભોઽનલાનિલવિયન્મનઇન્દ્રિયાર્થભૂતાદિભિ: પરિકૃતં પ્રતિસઞ્ચિહીર્ષુ:॥
અવ્યાકૃતં વિશતિ યર્હિ ગુણત્રયાત્મા કાલં પરાખ્યમનુભૂય પુન: સ્વયંભૂ:॥9॥

જ્યારે ભગવાન્ ભૂમિ જલ અગ્નિ વાયુ આકાશ મન ઇન્દ્રિયો વિષયો અહંકાર વિગેરેથી સંપૂર્ણ રીતે રચેલા જગત્નો લય કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે ત્રણ ગુણોથી ભરપૂર બ્રહ્મા 'પર' નામના કાલનો અનુભવ કરી પાછા પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કરે છે. 9.

કેટલાક તો એમ કહે છે કે વશ રાખનાર બ્રહ્માનું 'પરત્વેન' ભગવાન્ તરીકે ચિંતન કરનારા હોવાથી ઉપર કહેલું ફલ પણ બ્રહ્માની ઉપાસના કરનારાઓને (પ્રાપ્ત થાય છે). જૂદો આરંભ1 કરવાનું કારણ ન હોવાથી, અને ત્રણ પ્રકારના (ઉંચી ગતિ પ્રાપ્ત કરનારા) કહેવાના હોવાથી તે શંકાવાળું છે.

ભૂમિ જલ અગ્નિ વાયુ અને આકાશ (એ) પાંચ મહાભૂતો અને મન, ઇન્દ્રિયો, 'અર્થા:' વિષયો, 'ભૂતાદિ:' અહંકાર-તેમનાથી સંપૂર્ણ રીતે રચેલું અથવા 'વૃત' વીંટાએલાં બધાંએ બ્રહ્માંડનો 'પ્રતિસઞ્ચિહીર્ષુ:' પ્રતિકૂલ થઈ લય કરવા ઇચ્છનારા-જ્યારે ભગવાન્ એવા થાય છે, ત્યારે 'સ્વયંભૂ:' બ્રહ્મા પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે તે ત્રણ ગુણોથી ભરપૂર છે, પરંતુ ભગવાનના ભક્ત નથી. " 'પર' નામના કાલનો અનુભવ કરી" શબ્દોથી તેમનું બ્રહ્મા હોવાનું ફલ કહેલું છે. 'પર' શબ્દથી બ્રહ્માનાં એકસો વર્ષનું (તેમનું) આયુષ્ય કહેલું છે, પરંતુ મુક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે (તે) બ્રહ્મા હોવાનું (કહેલું) નથી. 'પાછા' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) પહેલાં પણ તેવા જ પ્રકારના હતા. 9.

* (શ્લોક 8માં કહેલા 'તુ' શબ્દથી જૂદો આરંભ કહેલો છે. (પ્ર) અહિં જૂદો આરંભ છે જ નહિ. બ્રહ્માની ઉપાસના કરનારાઓનું ફલ આઠમા શ્લોકમાં કહેલ હોય, તો ત્રણને બદલે ચાર (ઉંચી ગતિ પ્રાપ્ત કરનારા) થાય. (1) ધર્મ અર્થ અને કામ માટે ધર્મ કરનાર (શ્લો.1 થી 4), (2) સાત્વિક નિષ્કામ કર્મ કરનારા (શ્લો.5 થી 7), (3) બ્રહ્માની ઉપાસના કરનારા (શ્લો. 8 થી 10), (4) ભગવાનના ભક્તો. આવા ત્રણ જ કહેવાના હોવાથી, અને જૂદો આરંભ કરેલ હોવાનું માનવા કાંઇ કારણ ન હોવાથી, એ મત ખોટો છે, એવો જ અર્થ જણાય છે.)

તેમની સાથે ફરનારા પણ પ્રકૃતિમાં જ લય પામે છે એમ નીચે કહે છે:

એવં પરેત્ય ભગવન્તમનુપ્રવિષ્ટા યે યોગિનો જિતમરુન્મનસો વિરાગા:॥
તેનૈવ સાકમમૃતં પુરુષં પુરાણં બ્રહ્મ પ્રધાનમુપયાન્ત્યગતાભિમાના:॥10॥

એ પ્રમાણે મરણ પામીને જેમણે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરેલો છે. (અને) જે યોગીઓએ વાયુ અને મન ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે તે વૈરાગ્યવાળા (પુરુષો) અભિમાનરહિત થએલા ન હોવાથી તેમની જ સાથે અમૃતરૂપ પ્રધાન પુરાણ પુરુષ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે.10.

જે 'પરેત્ય' મરણ પામીને અથવા બીજા લોકમાં જઈને નારદ વિગેરે અધિકારીઓએ ભગવાનમાં પ્રવેશ કરેલો છે, અને જે 'યોગીઓ' એટલે યોગના અધિકારવાળા છે (તેઓ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે). 'વૈરાગ્યવાળા' વિશેષણથી યોગનાં ફલ અને તેનાં1 ફલ જણાવેલાં છે, તે જેઓને (પ્રાપ્ત) થએલાં છે, તેઓ તો બ્રહ્માની સમાન છે. તેથી 'તેમની જ સાથે' બ્રહ્માની સાથે તેઓ 'અમૃતરૂપ' એટલે અક્ષરરૂપ, (જગતનું) મૂળ બનેલ પ્રકૃતિ અને પુરુષને ઉત્પન્ન કરનાર 'પ્રધાન', ત્રણ પુરુષોથી જૂદા 'બ્રહ્મ' શબ્દથી ઓળખાતા પુરાણ પુરુષને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ પુરુષોત્તમ પ્રાપ્ત કરતા નથી. 'અભિમાનરહિત થએલા ન હોવાથી' શબ્દથી તેનું કારણ કહેલું છે. નથી ગએલું અભિમાન જેમનું તેવા (તેઓ હોય છે). વાસ્તવિક રીતે તો કર્તા ભગવાન્ છે. નારદ વિગેરે તો પોતાને (કર્તા) માને છે. તેથી (તેમનો) અક્ષરમાં જ લય થાય છે. વળી (તેઓ) ફરી પાછા આવવાનું કહેશે. જો કે અક્ષર પણ ભગવાનજ છે, છતાં પણ તે સૃષ્ટિ (રચવા)ની ઇચ્છાને વશ હોય છે એમ પહેલાં કહેલું છે2. તે સ્થાનનો નાશ થતો નથી એમ જણાવવા 'અમૃતમય' શબ્દ (યોજેલ છે). બીજા મતો3 ખોટા છે એમ જણાવવા 'પુરુષ' શબ્દ (યોજેલ છે). બીજા પુરુષો બાતલ4 થાય તે માટે 'પુરાણ' વિશેષણ (યોજેલું છે). (તે) અક્ષર છે એમ જણાવવા 'બ્રહ્મા' શબ્દ (યોજેલ છે). 'પ્રધાન' (એટલે પ્રકૃતિ અને પુરુષનું કારણ. તે) પ્રકૃતિ અને પુરુષનું કારણ હોવાનું અગીઆરમા (સ્કંધ)માં 'જ્ઞાનમય પદાર્થ હતો' એ સ્થલે કહેશે5. તેથી6 જ અક્ષરની ઉપાસના કરનારાઓને પણ પોતાનું જ સાયુજ્ય થાય છે એમ ભગવાન્ કહે છે. 'તેઓ મને જ પ્રાપ્ત કરે છે' (ભ.ગી. 12।માં 'જ' શબ્દથી (તેમનો) અક્ષરમાં પ્રવેશ થતો ન હોવાનું કહેલું7 છે. બ્રહ્માનંદ લક્ષ્મીરૂપ હોવાથી, (અને) આનંદ ન હોય તો કાંઈપણ ફલ થતું નથી, તેથી આમનો પણ (ભગવાનમાં) માત્ર નિરોધ થાય છે, પરંતુ તેમના સંબંધવાળું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. 'કામથી જેને અંતરાય થયો નથી તેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણને' એમ તેને પણ તેટલો સ્વરૂપાનંદજ પ્રાપ્ત થાય છે. 10

1.'તેનાં ફલ' એટલે બ્રહ્મ સાથે ફરવાનાં ફલ અથવા બીજા લોકમાં જવાનાં ફલ. (પ્ર)
2.તેથી (અક્ષર અને ભગવાનમાં) ભેદ ન હોવા છતાં પણ, અહિં કહ્યો તેટલો ભેદ હોવાથી, (અક્ષર પ્રાપ્ત કરેલા) ફરી (સંસારમાં) આવે તેમાં દોષ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
3.'બીજા મતો' એટલે (બ્રહ્મ) નિરાકાર છે એવા મતો. (પ્ર)

4.‘બીજા પુરુષો’ એટલે ક્ષર (નાશવંત) પુરુષો. (પ્ર)
5.‘પ્રધાન શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ પ્રસિદ્ધ છે, છતાં અહિં અક્ષર બ્રહ્મને કેમ પ્રધાન કહેલ છે? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ વાક્યથી તેનું તાત્પર્ય કહેલું છે. ભ. ગી 14। વાક્ય પ્રમાણે ‘પ્રકર્ષેણ’ સારી રીતે ‘ધીયતે’ મૂકવામાં આવે છે પ્રકૃતિ અને પુરુષરૂપ ગર્ભ જેમાં તે ‘પ્રધાન’, એ વ્યુત્પતિ પ્રમાણે અક્ષરને પ્રધાન કહેલ છે. તેથી તે બ્રહ્મ હોવામાં કાંઈ પણ હાનિ નથી. (પ્ર)
6.‘તેથી જ’ એટલે બ્રહ્મ હોવાથી જ. (પ્ર)
7."અક્ષર બ્રહ્મ જ હોય તો અક્ષર સાથે સાયુજ્ય થતું નથી એમ કેમ કહેલ છે?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. અક્ષરમાં થતો આનંદ ભગવાન્ સાથેનું ઐક્ય છે. (પ્ર) અક્ષર ભગવાનજ છે એમ સિદ્ધ કરવા જ આ વાક્ય યોજેલ હોવાનું જણાય છે. અક્ષરની ઉપાસના કરનારાઓ પણ ભગવાનને જ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી અક્ષર ભગવાનજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

તેથી1 ભગવદાનંદ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાનનું ભજન અવશ્ય કરવું જોઈએ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

અથ તં સર્વભૂતાનાં હૃત્પદ્મેષુ કૃતાલયમ્॥
શ્રુતાનુભવં શરણં વ્રજ ભાવેન ભામિનિ॥11॥

હે ભામિનિ! હવે સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયકમલમાં જેમણે નિવાસ કરેલો છે (અને) જેમનો પ્રભાવ સાંભળેલો છે તેવા તેમને પ્રેમથી શરણ જાઓ. 11.

કારણ કે ઉત્તમ જ્ઞાન અથવા યોગ હોય છતાં પણ અભિમાન હોય ત્યારે કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ થતું નથી, તેથી ભગવાનનું ભજન જ કરવું જોઈએ, પરંતુ બ્રહ્મા વિગેરે પેઠે (પ્રયાસનું) નિષ્ફલપણું થાય તે યોગ્ય નથી, એવો જૂદો અર્થ2 (‘અથ’ હવે શબ્દથી જણાવેલ છે). ‘તેમને’ એટલે પુરુષોત્તમને. તે પ્રાપ્ત થાય તે માટે ‘સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયકમલમાં જેમણે નિવાસ કરેલો છે’ એમ કહેલું છે, કારણ કે અહિં (પોતાના દેહમાં) જ અંતર્યામીનું ભજન કરવાથી તેમની પ્રાપ્તિ થશે, એવો ભાવ છે. ‘જેમનો પ્રભાવ સાંભળેલો છે’ એ વિશેષણથી મંત્રના પ્રકારથી ભજન ન કરવાનું કહેલું છે. સાંભળેલો છે પ્રભાવ જેમનો, તેવા (પુરુષોત્તમને શરણ જાઓ). ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું શ્રવણ કરી, ભગવન્માર્ગ પ્રમાણે શરણ જાઓ. ‘ભાવથી’ એટલે પ્રેમથી અથવા ભક્તિ સાથે શરણ જાઓ. ઉત્તમ (સ્ત્રી)ને જ (આ વિષયમાં) વિશ્રવાસ રહે તેથી તે (વિશ્રવાસ રહે તે) માટે ‘હે ભામિનિ!’ એવું સંબોધન કરેલું છે. ભામિની એટલે ઉત્તમ સ્ત્રી. 11.
1.એ પ્રમાણે બ્રહ્માનંદ અધિક હોવાનું સિદ્ધ થતાં, તે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન કહે છે એમ આ વાક્યથી કહે છે. (પ્ર) ભગવદાનંદ સર્વથી અધિક હોવાથી તે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ભજન કરવાનું કહે છે, એવો અર્થ જણાય છે.
2.આ શ્લોકમાં કહેલ ફલરૂપ સ્વરૂપ દશમા શ્લોકમાં કહેલ તેથી જૂદું છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

કારણ કે બીજા પ્રકારથી ફરી (સંસારમાં) આવવાનું ન થાય તેવું ફલ મળતું નથી, તેથી ભગવાનજ સેવા કરવા યોગ્ય છે એમ કહેવા, 'સર્વ સાધનોની પ્રાપ્તિ જેવી બ્રહ્મા વિગેરેને થએલી તેવી બીજાને થવાની નથી (અને) જ્યારે તે (બ્રહ્મા વિગેરે) પણ મુક્ત થયા નથી તો જ્ઞાન વિગેરે સાધનોથી શું થવાનું?' એવા વિચારથી ઉપર કહેલું ભગવાનનું ભજન દૃઢ કરવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી બ્રહ્મા વિગેરેનો વૃત્તાંત કહે છે:

આદ્ય: સ્થિરચરાણાં યો વેદગર્ભ: સહર્વિભિ:॥
યોગેશ્વરૈ: કુમારાદ્યૈ: સિદ્ધૈર્યોગપ્રવર્તકૈ:॥12॥
ભેદદૃષ્ટ્યાભિમાનેન નિ:સઙ્ગેનાપિ કર્મણા॥
કર્તૃત્વાત્સગુણં બ્રહ્મ પુરુષં પુરુષર્ષભમ્॥13॥
સ સંસૃત્ય પુન: કાલે કાલેનેશ્વરમૂર્તિના॥
જાતે ગુણવ્યતિકરે યથાપૂર્વં પ્રજાયતે॥14॥

સ્થાવર જંગમને ઉત્પન્ન કરનાર જે બ્રહ્મા ઋષિઓ કુમાર વિગેરે યોગેશ્વરો સિદ્ધો અને યોગની પ્રવૃત્તિ કરાવનારાઓ સાથે ભેદવાળી દૃષ્ટિ હોવાને લીધે (અને) (પોતે) કર્તા હોવાના અભિમાનને લીધે આસક્તિરહિત કર્મ (કરતા) હોવા છતાં પુરુષ (અને) ઉત્તમ પુરુષરૂપ સગુણ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સારી રીતે પરિભ્રમણ કરી જ્યારે ઈશ્વરની મૂર્તિરૂપ કાલથી ગુણોમાં ખળભળાટ થાય છે, તે સમયે પહેલાંની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે. 12-14.

સ્વતો મહત્ત્વં ચ દોષસ્તત્ફલમેવ ચ॥
પુનરપ્યધિકારિત્વમન્યેષાં ચ નિરૂપ્યતે॥5॥

પોતાથી જ ઉત્તમપણું (12)દોષ અને વળી તેનું ફલ (13)ફરીથી પણ અધિકારી હોવાપણું (14)અને બીજાઓનું (તેવું ફલ) કહેવામાં આવે છે. કા.5.

આરંભમાં સર્વ સાધનો સાથેનું તેઓનું સ્વરૂપ કહે છે. સ્થાવર જંગમને 'આદ્ય:' ઉત્પન્ન કરનાર, (એમ) ઉત્તમપણું કહ્યું. 'વેદગર્ભ:' 'બ્રહ્મા' શબ્દથી જ્ઞાન વિગેરેનાં સર્વ સાધનો કહ્યાં. 'ઋષિઓ સાથે' શબ્દોથી સત્સંગ કહ્યો. સનત્કુમાર વિગેરે યોગેશ્વરો જેઓ યોગનું ફલ આપવાની પણ શક્તિવાળા છે, તો પછી પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિનું તો કહેવું જ શું? 'કુમાર' શબ્દથી તેઓએ કાલ ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત કર્યાનું) પણ સૂચવેલ છે. અધિષ્ઠાતા દેવની પેઠે માત્ર યોગ (નું ફલ) આપનાર જ નથી, પરંતુ તેમણે યોગની સિદ્ધિ પણ (પ્રાપ્ત કરેલી છે) એમ 'સિદ્ધો' શબ્દથી કહેલું છે. 'યોગની પ્રવૃત્તિ કરનારાઓ' શબ્દથી બીજાઓને પણ પોતાના જેટલું ફલ આપવાની શક્તિ સૂચવેલી છે. 12.

તેરમા શ્લોકમાં તેઓનો દોષ કહે છે. છેવટ સુધી જઈ 'અમે મુક્ત છીએ, બીજો મુક્ત નથી' એવી ભેદદૃષ્ટિ (અને) 'અમે પણ કર્તા છીએ' એવું અભિમાન-એવા બે દોષને લીધે જો કે તેઓ આસક્તિ રહિત કર્મ કરે છે, છતાંપણ કર્તાપણાંના અભિમાનને લીધે ઉપર1 જણાવેલ સગુણ બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત કરે છે. પોતાનાં કરતાં તેની હલકી સ્થિતિ નથી એમ

જણાવવા ‘પુરુષ’ (અને) ‘ઉત્તમ પુરુષ’ એમ કહેલું છે. ‘પુરુષ’ એટલે વિરાટ્-તે (તે) પોતે જ2 છે. ઉત્તમ (પુરુષ) તો પ્રકૃતિપુરુષ3 છે, તેથી અક્ષરરૂપ ‘ઉત્તમ પુરુષ’ (કહેલ છે). 13.

ત્યાં ગએલ ફરી (સંસારમાં) આવે છે, એમ ચૌદમા શ્લોકમાં કહે છે. ‘તે’ બ્રહ્મા અક્ષરને પ્રાપ્ત કરીને પણ ‘સંસૃત્ય’ સારી રીતે તેમાં પરિભ્રમણ કરી, ફરી પાછા (સંસારમાં) આવવાના સમયે ‘ઈશ્વરની મૂર્તિરૂપ કાલથી ગુણોમાં ખળભળાટ થાય ત્યારે, એટલે પ્રકૃતિ અને પુરુષ (અક્ષરમાંથી) બહાર નીકળે ત્યારે અથવા બહાર નીકળતાં ન હોય ત્યારે માત્ર ખળભળાટ થાય ત્યારે, ‘પહેલાંની પેઠે’ એટલે મહત્તત્ત્વ વિગેરે દ્વારા બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થાય તેમાં નારાયણની નાભિમાંથી નીકળેલાં કમલમાંથી જેમ પહેલાં (ઉત્પન્ન થએલ) તેમ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે અક્ષરમાં પ્રવેશ કરેલા પણ ફરી (સંસારમાં) આવે છે એમ કહ્યું. 14.

1.‘ઉપર જણાવેલ’ એટલે મુખ્ય જીવનામના અક્ષરરૂપ. (પ્ર) પાછલ શ્લોક 7 માં જણાવેલ (અક્ષર બ્રહ્મ), એવો અર્થ જણાય છે.

2.‘પોતે’ એટલે બ્રહ્મા. (પ્ર)

3.‘પ્રકૃતિ પુરુષ’ એટલે પ્રકૃતિનો પતિ પુરુષ. (પ્ર) પ્રકૃતિ જેમાંથી નીકળી તે અક્ષરરૂપ પુરુષ શ્લોક 7માં કહેલ છે તે, એવો અર્થ જણાય છે.

બીજાઓનું (ફલ) પણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ઐશ્વર્યં પારમેષ્ઠ્યં તત્તેષાં ધર્મેણ નિર્મિતમ્॥
નિષેવ્ય પુનરાયાન્તિ ગુણવ્યતિકરે સતિ॥15॥

તેઓના ધર્મથી પ્રાપ્ત થએલાં તે બ્રહ્માનાં ઐશ્વર્યને ભોગવી, જ્યારે ગુણોનો ખળભળાટ થાય છે, ત્યારે તેઓ પાછા (સંસારમાં) આવે છે. 15.

બ્રહ્માની સભામાં જે ઐશ્વર્ય પ્રસિદ્ધ છે તે તેઓના નિવૃત્તિધર્મથી પ્રાપ્ત થએલું, આધિદૈવિક મહત્તત્ત્વમાં અથવા અક્ષર (બ્રહ્મ)માં ભોગવીને જ્યારે ગુણોનો ખળભળાટ થાય, ત્યારે તેઓ પાછા (સંસારમાં) આવે છે. અથવા ‘સતિ’ ‘હે સતિ’ એવું (દેવહૂતિનું) સંબોધન (કરેલું છે) અથવા ઐશ્વર્ય અથવા બ્રહ્માનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, એવો (અર્થ છે). 16.

એ પ્રમાણે ભગવન્માર્ગ પ્રમાણે ભગવાનનું ભજન ન (કરતા) હોવાથી, બ્રહ્મા વિગેરેને પણ આ ફલ (પ્રાપ્ત) થાય છે એમ જણાવી, જેઓ (આથી) વિરુદ્ધ આ લોકના તામસ (જીવો) છે તેઓ ભજન ન કરવાથી સંપૂર્ણ પ્રકારે નાશ પામે એમાં કહેવું જ શું? એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી તામસ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનારાનાં અથવા રાજસ (જીવો)નાં સ્વરૂપ સાધન અને ફલ કહે છે:

યે ત્વિહાસક્તમનસ: કર્મસુ શ્રદ્ધયાન્વિતા:॥
કુર્વન્ત્યપ્રતિષિદ્ધાનિ નિત્યાન્યપિ ચ કૃત્સ્નશ:॥16॥
રજસા કુણ્ઠમનસ: કામાત્માનોઽજિતેન્દ્રિયા:॥
પિતૄન્યજન્ત્યનુદિનં ગૃહેષ્વભિરતાશયા:॥17॥
ત્રૈવર્ગિકાસ્તે પુરુષા વિમુખા હરિમેધસ:॥

કથાયા: કથનીયોરુવિક્રમસ્ય મધુદ્વિષ:॥18॥

પરંતુ જેઓનું મન સંસારમાં આસક્ત છે, જેઓને કર્મમાં શ્રદ્ધા છે, જેઓ (શાસ્ત્રમાં) મના ન કરેલાં અને નિત્ય (કરવાનાં કહેલાં) કર્મો પણ સંપૂર્ણ રીતે કરે છે, રજોગુણથી જેઓનાં મન રૂંધાએલાં છે, જેઓનાં અંત:કરણ કામમાં હોઈ જેમણે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો નથી, (અને) જેમનાં અંત:કરણ ઘરોમાં જ આનંદ માને તે ત્રણ વર્ગને માનનાર પુરુષો દરરોજ પિતૃઓનું પૂજન કરે છે (અને સર્વનાં દુ:ખ) હરનારી બુદ્ધિવાળા, જેમનાં ઘણાં પરાક્રમો વર્ણન કરવા યોગ્ય છે તેવા, મધુને હણનારની કથાથી વિમુખ રહે છે. 16।।

તેષાં સ્વધર્મકરણં દોષાશ્ચાપિ ચતુર્વિધા:॥
ભગવદ્વિમુખાશ્ચૈતે લૌકિકાશ્ચાપિ તે સદા॥6॥

તેઓ પોતાના ધર્મ આચરે છે (16)અને તેમનામાં ચાર પ્રકારના દોષો પણ છે (17)વળી આ ભગવાનથી વિમુખ રહે છે (18)અને તેઓ સદા લૌકિક રહે છે.(19) કા.6.

મામપ્રાપ્ય નિવર્તન્તે ઇતિ તેષાં નિરૂપ્યતે॥

મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના (સંસારમાં) પાછા આવે છે, એવું તેમનું (ફલ) કહે છે(20-21). કા. 61/2.

આરંભમાં તેઓનો પોતાનો ધર્મ કહે છે. ‘ઇહ’ સંસારમાં આસક્ત થએલું છે મન જેમનું તેવા બહિર્મુખો, કર્મમાર્ગમાં જ શ્રદ્ધાવાળા હોય છે, કારણ કે કર્મો સંસારમાં (ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે. (શાસ્ત્રમાં) મના ન કરેલ હોય તેવાં લૌકિક (કર્મો) કરે છે. અગ્નિહોત્ર વિગેરે નિત્ય (કરવાનાં કહેલાં કર્મો) બધાંએ કરે છે. સંસારમાં આસક્તિ હોવાથી, તેઓ ફરી (સંસારમાં) આવે છે, કર્મને લીધે (તેમનો) ફરી જન્મ થાય છે. (શાસ્ત્રમાં કરવાની) મના કરેલ ન હોય તેવાં (કર્મો) કરતા હોવાથી તેઓની અધોગતિ થતી નથી. નિત્ય (કર્મો) કરતા હોવાથી, ‘પોતાનાં કર્મથી પિતૃલોક (પ્રાપ્ત થાય છે)’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે પિતૃલોક (પ્રાપ્ત કરે છે). રજોગુણથી રૂંધાએલું છે મન જેમનું તેવા છે. આ વ્યગ્રપણાંરૂપ કુદરતી દોષ છે. કામમાં અંત:કરણવાળા છે. પ્રાસંગિક દોષ કામ જ છે, તેથી જ તેઓએ ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો હોતો નથી, એટલે મૈથુનરૂપ દોષવાળા હોય છે. ‘પિતૃઓનું પૂજન કરે છે’ શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે પોતાના પિતા દાદા વિગેરેના યજ્ઞો કરે છે, તેથી અલૌકિક ભજન કરતા નથી. આ1 (યજ્ઞ) લોકમાં જ (થતો) હોવાથી (આમાં) ગુણ નથી એમ જણાવવા કહેલ છે. (તેઓને) કોઈપણ સમયે મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થતો નથી એમ જણાવવા ‘જેમનાં અંત:કરણ ઘરોમાં જ આનંદ માને છે’ એમ કહેલું છે. 16।

તેઓ ભગવાનથી વિમુખ હોવાનું કારણ અઢારમા શ્લોકમાં કહેલું છે. ‘ત્રણ વર્ગને માનનારા’ હોઈ, ધર્મ અર્થ અને કામ વિષે જ તેઓનું આચરણ સુંદર હોય છે, તેથી જ તેઓ ‘હરિમેધસ:’ વાસુદેવથી વિમુખ હોય છે ‘હરિ:’ સર્વનાં દુ:ખ હરનારી છે ‘મેધા:’ બુદ્ધિ જેમની તેવા (વાસુદેવ) માત્ર બુદ્ધિથી જ સંસારનો નાશ કરશે એવા ભયથી (તેમનાથી) વિમુખ

રહે છે. (તેમની) કથાથી પણ વિમુખ રહે છે, તેમની વાત પણ કરતા નથી. વર્ણન કરવા યોગ્ય છે ઘણાં પરાક્રમો જેમનાં તેવા (વાસુદેવ છે). પરાક્રમનું શ્રવણ કરવાનું સર્વને ગમે છે, (છતાં) લોકોના જેવી રુચિથી પણ (વાસુદેવનાં પરાક્રમોનું) શ્રવણ કરતા નથી. (તે) પોતાના પુરુષાર્થનો નાશ કરશે એમ જાણી, (શાસ્ત્રમાં) મના કરેલાં (કર્મ)ની પેઠે (કથાનાં શ્રવણનો) ત્યાગ કરે છે, એવો ભાવ છે. 'મધુને હણનારની' શબ્દથી જગત્ રચનાર બ્રહ્માનું ભક્ષણ કરનારનો નાશ કરનાર તરીકે ભગવાનને જણાવેલા હોવાથી, તેમનું ભજન ન કરવાથી કૃતઘ્નપણું (થાય છે એમ) પણ સૂચવેલું છે. પાપનો નાશ કરવા પણ (ભગવાનનું) ભજન કરતા નથી, એમ કહેલું છે. 18.

1.'આ' એટલે પિતૃઓનો યજ્ઞ. (પ્ર)

"તેઓ પોતાના ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા હોવાથી, (ભજન) પરધર્મ હોવાનું જાણી, ભજન કરતા નથી" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

નૂનં દૈવેન નિહતા યે ચાચ્યુતકથાસુધામ્॥
હિત્વા શ્રૃણ્વન્ત્યસદ્ગાથા: પુરીષમિવ વિડ્ભુજ:॥19॥

જેઓ અચ્યુતની કથારૂપ અમૃતને તજી-જેમ વિષ્ઠા ખાનારાઓ વિષ્ઠા ગ્રહણ કરે છે તેમ-દુષ્ટોની કથાઓનું શ્રવણ કરે છે તેઓને ખરેખર દૈવે જ હણેલા છે. 19.

કારણ કે તેઓ લોકની વાર્તાનું શ્રવણ કરે છે, પરંતુ ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરતા નથી. તેથી ધર્મ (કરવા)માં રોકાએલા હોવાથી અવકાશ ન હોવાને લીધે ભગવાનની કથાથી દૂર રહે છે, એવી શંકા ન કરવી, પરંતુ વિરુદ્ધ ઇન્દ્રિયો આપી તેઓને દૈવે જ હણેલા છે. જો ભગવાને તેઓને બહેરા કર્યા હોત, તો તેઓ યોગ્ય સ્થાને જ રહેત, તેવું પણ ન હોવાથી ખરેખર દૈવે જ હણેલા છે, કારણ કે તે (ભગવાનની) કથા-અને તે પણ અમૃતરૂપ-પ્રાપ્ત થતી હોવા છતાં (તેને) તજી 'જેઓને સાંભળતા તો...' એ વાક્યમાં જણાવેલ ગુણવાળી દુષ્ટોની કથાઓનું શ્રવણ કરે છે. "શાસ્ત્રને લીધે (દુષ્ટોની કથાથી) કેમ દૂર રહેતા નથી?" એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં 'જેમ વિષ્ઠા ખાનારાઓ વિષ્ઠા (ગ્રહણ કરે છે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ભગવાને તેવા જ પ્રકારના તેઓને ઉત્પન્ન કરેલા છે. સારું અન્ન (પ્રાપ્ત થતું) હોય, તો પણ ભૂંડો વિગેરે પોતાનું ભક્ષ્ય જ ખાય છે. તેમની જીભ બીજો રસ ગ્રહણ કરતી નથી. 19.

એ રીતે તેઓનાં સ્વરૂપ અને સાધન (કરવા)ની પ્રવૃત્તિના દોષ કહી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેઓનું ફલ કહે છે:

દક્ષિણેન પથાઽર્યમ્ણ: પિતૃલોકં વ્રજન્તિ તે॥
પ્રજામનુ પ્રજાયન્તે શ્મશાનાન્તક્રિયાકૃત:॥20॥

જેમની શ્મશાન સુધીની ક્રિયાઓ કરેલી છે તેઓ અર્યમાના દક્ષિણ માર્ગથી પિતૃલોકમાં જાય છે અને પ્રજા પછી (તેની) પ્રજા થાય છે. 20.

દક્ષિણ માર્ગો ઘણા છે, તેઓનો સમાવેશ ન થાય તે માટે ‘અર્યમાના’ એમ કહેલું છે. અહિં ‘અર્યમા’ નો અર્થ યમ થાય છે, ‘અર્યમાએ દંડ ધારણ કર્યો’ એ વાક્ય પ્રમાણે મુખ્ય યમ પોતાના અધિકારથી ભ્રષ્ટ થાય, ત્યારે તે યમ થાય છે એમ પહેલાં કહેલું છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે જો મુખ્ય યમ (અધિકાર ઉપર) રહ્યો હોય, તો તેઓને તે ફલ પણ (પ્રાપ્ત) ન થાય, કારણ કે તે વૈષ્ણવ છે એ છઠ્ઠા (સ્કંધ)માં કહેશે.

જે માર્ગે ક્રૂર અંત:કરણવાળો યમ જાય છે તે માર્ગ ભયાનક છે પરંતુ અધોગતિરૂપ નથી; પણ તે (યમ)ના લોકરૂપ છે. જ્યાં અગ્નિષ્વાત્ત1 વિગેરે પિતૃઓ રહે છે, તે માર્ગે તેઓ પિતૃલોકમાં જાય છે. આથી (એમ) સૂચવેલ છે કે માર્ગમાં (તેઓને) દુ:ખ થાય છે, અને માર્ગ દેખાડનાર હોતું નથી. ‘પ્રજા પછી (તેની) પ્રજા થાય છે’ શબ્દોથી (તેઓ) ફરી સંસારમાં આવવાનું કહેલ છે. ‘પ્રજા’ એટલે પોતાનો અંદરનો કોશ, તેના પોતે અંદરના કોશ થાય છે. પુત્રના ઘેર (પોતે) પુત્રો થાય છે, એવો અર્થ છે.

"શ્રાદ્ધ વિગેરેથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થાય છે, એવો સુદરિદ્રના2 ઉપાખ્યાનમાં બોધ કરેલો છે. તેથી પિતૃલોકમાંથી આવેલાનો (ફરી) જન્મ થાય છે એમ કેમ કહો છો? એવી શંકા થાય, તેથી પુત્રનાં ઘરમાં જન્મ (થવો) એ જ તેઓનો મોક્ષ છે એવો શ્રુતિનો અર્થ જણાવવા ‘પ્રજા પછી (તેની) પ્રજા થાય છે’ એ વેદનું વચન કહેલું છે, કારણ કે ‘હે મરણપાત્ર! પ્રજાની પછી (તેની) પ્રજા થાય છે, તે તારું અમૃત છે’ એવી શ્રુતિ છે. તે (ફલ) પણ નજીવાને (પ્રાપ્ત થતું) નથી, પરંતુ ગર્ભાધાનથી આરંભી શમશાન સુધીની વૈદિક ક્રિયાઓ કરેલી છે જેઓના વિષે તેવા, ‘જેમની શમશાન સુધીની ક્રિયાઓ કરેલી છે’ (તેમને પ્રાપ્ત થાય છે). 20.

1.જેમણે જીવતા હતા ત્યારે અગ્નિ સાચવેલ, પરંતુ અગ્નિષ્ટોમ વિગેરે યજ્ઞ કરેલ નહિ તેવા પિતૃઓ ‘અગ્નિષ્વાત્ત’ કહેવાય છે.

2.જૂઓ પૌરાણિક કથાકોષ પાનું 313, પિતૃવર્તીનો વૃત્તાંત.

એ પ્રમાણે ઘણીવાર આવજા કરવાથી, આ લોકમાં જ ‘જન્મ લે, મરણ પામ’ એ માર્ગ પ્રાપ્ત કરી, તેનાથી જેમનાં પુણ્યનો સંપૂર્ણ રીતે ક્ષય થએલો છે તેવા થઈ, દેવોની દૃષ્ટિમાં અપરાધ ઉત્પન્ન કરી, તેઓએ વૈભવથી ભ્રષ્ટ કરેલા, તેમના અનાદરથી પાપી થએલા પહેલાંની પેઠે નીચેના લોકમાં જાય છે એમ નીચે કહે છે:

ततस्ते क्षीणसुकृता: पुनर्लोकमिमं सति॥
पतन्ति विवशा देवै: सद्यो विभ्रंशितोदया:॥21॥

હે સતિ! પછી જેમનાં પુણ્યનો ક્ષય થએલો છે તેવા, દેવોએ તરત લાચાર કરેલા (અને) વૈભવથી ભ્રષ્ટ કરેલા તેઓ ત્યાંથી પાછા આ લોકમાં પડે છે. 21.

‘પાછા આ લોકમાં (પડે છે)’ શબ્દોથી ત્યાંથી ઉંચે ગતિ થતી ન હોવાનું સૂચવેલું છે. તેઓ ઉપર પ્રીતિ રાખવી નહિ એમ જણાવવા ‘હે સતિ!’ એ સંબોધન (કરેલું છે). દેવોએ જ (તેમને) લાચાર કરેલા હોય છે. (લાચાર કરવામાં) વિલંબ (કરતા) નથી, એમ જણાવવા ‘તરત’ શબ્દ (યોજેલો છે). વિલંબ કરવામાં આવે તો (અમારો) નાશ (થવાનો છે એમ)

જાણી1, તેઓ ઉપાય કરે, તેથી એમ કહેલું છે. અંતકાલે પણ ઉપાય કરવાથી દૂર રહે તે માટે ભ્રષ્ટ કરેલો છે વૈભવ જેમનો તેવા (હોવાનું) કહેલ છે. એક જ સમયે (તેમના) સર્વ ધનનો નાશ અને (તેમનું) મરણ થાય તેના જેવું (કરે છે). 'વૈભવ' એટલે ધન વિગેરે પ્રભુતાઓ. 21.

1.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'જ્ઞાતે' પાઠ લીધેલો છે.

એ રીતે ભગવાનનું ભજન (કરવામાં આવે) તે માટેજ તેઓની નિંદા કરી, નીચેના શ્લોકથી ચાલુ પ્રસંગ કહે છે:

તસ્માત્ત્વં સર્વભાવેન ભજસ્વ પરમેષ્ઠિનમ્॥
તદ્ગુણાશ્રયયા ભક્ત્યા ભજનીયપદામ્બુજમ્॥22॥

તેથી જેમનાં ચરણકમલ ભજન કરવા યોગ્ય છે તેવા પરમેષ્ઠીનું તેમના ગુણના આધારવાળી ભક્તિથી તું સર્વભાવથી ભજન કર. 22.

(બીજા) હરકોઈ ગમે તે પ્રકારના હો, તું સર્વભાવથી ભગવાનનું ભજન કર. આ લોકના અને પરલોકના સાધનરૂપ, દેહથી આરંભી ઈશ્વર સુધીનાં જેટલાં ભજન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપો છે અને જેજે ભાવોથી (તેઓ ભજન કરવા યોગ્ય છે), તે સર્વ ભાવો ભગવાનમાં જ કરવા તે સર્વભાવ. 'પરમેષ્ઠીનું' એટલે સર્વથી સરસાઈવાળા સ્થાનમાં રહેલાનું, પુરુષોત્તમનું, એવો અર્થ છે. વળી ભક્તિથી જ ભજન કરવું, બીજા માર્ગથી ન (કરવું), કારણ કે બીજો માર્ગ તેવો સફલ (થતો) નથી. તે ભક્તિ પણ તેમના ગુણના આધારવાળી જ હોવી (જોઈએ), તેવી ન હોય તો કાલ વિગેરેથી દોષવાળી થાય.

"લોકો વિગેરેથી વિઘ્ન થવાને લીધે કોઈક પણ સમયે ભજન થઈ શકશે નહિ" એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમનાં ચરણકમલ ભજન કરવા યોગ્ય છે' એમ કહેલું છે. બધાએ જ ભજન કરવા યોગ્ય છે ચરણકમલ જેમનું તેવા (નું ભજન કર). જેમાં અભિમાન રહે તેવા બધા માર્ગો (સંસારમાં) ફરી આવવાના કારણરૂપ હોવાથી, જેમાં અભિમાન ન રહે તેવા માર્ગનો આશ્રય કરવો જોઈએ. તે (તેવો) તો ભગવાનનો જ માર્ગ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તેમ ન કરીએ1, તો સર્વથી બલવાન પોતાના પહેલાના સંસ્કારો હોય ત્યારે પ્રકૃતિનો ભેદ ન જાણવાને લીધે શાસ્ત્રથી થતાં જ્ઞાનને કર્તાપણું વિગેરેથી2 દુર્બલ જ માનીને (માનવાને લીધે) અહંકાર કોઈપણ સમયે દૂર થાય નહિ. ભગવાન જ સર્વ કરે છે એમ કહેવા છતાં પણ ભજન (કરવામાં) ન આવે ત્યાંસુધી (તે જ્ઞાન) ફલતું નથી, તેથી ભજન અવશ્ય કરવું એમ કહેલું છે. 22.

1.'અન્યથા' એટલે જેમાં અભિમાન રહે તેવો માર્ગ પણ સંસારમાં ફરી ન આવવાના કારણરૂપ થતો હોય તો. (પ્ર). 'ભગવાનના માર્ગનો આશ્રય ન કરીએ તો' એવો અર્થ જણાય છે.

2.પ્રકૃતિથી પોતાનો (આત્મા)નો ભેદ ન જાણવાને લીધે, 'હું કર્તા છું' વિગેરે પ્રકારનાં (જ્ઞાનથી શાસ્ત્રથી થતું જ્ઞાન દુર્બલ જ માનવાને લીધે). (પ્ર)

તે (ભજન) પોતાના માર્ગ પ્રમાણે મોક્ષમાં પરિણમે છે, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી આઠ શ્લોકથી કહે છે:

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગ: પ્રયોજિત:॥
જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનં યદ્‌બ્રહ્મદર્શનમ્‌॥23॥

ભગવાન્‌ વાસુદેવ વિષે કરેલો ભક્તિયોગ ઝડપથી વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મનું જેમાં દર્શન થાય તેવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. 23.

જ્ઞાનવૈરાગ્યજનનં પરીક્ષા જ્ઞાનસમ્ભવે॥7॥
તતશ્ચ નિરહંકારો જ્ઞાનમેવ હરિ: પર:॥

જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ (23)જ્ઞાન થયાની પરીક્ષા (24)અને પછી અહંકારરહિત થવાનું (25) જ્ઞાન જ ઉત્તમ હરિરૂપ હોવાનું (26). કા.71/2.

વૈરાગ્યસ્યાપિ માહાત્મ્યં યુક્તિસ્તજ્જ્જનનેડપિ ચ॥8॥
તદર્થં ચ જગજ્જાતં વૈરાગ્યે સર્વનિશ્ચય:॥

વળી વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય (27।) અને તે ઉત્પન્ન થવા સંબંધી તર્ક (29)અને તે માટે જગત્‌ ઉત્પન્ન થએલ હોવાનું (30)વૈરાગ્ય થતાં સર્વનો નિશ્ચય થાય છે. કા. 81/2.

તે પૈકી આરંભમાં આ શ્લોકમાં ભક્તિથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહે છે, કારણ કે ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવી તેમનાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. 'વાસુદેવ ભગવાન્‌ વિષે' શબ્દોથી એમ કહેલું છે. કે હૃદયમાં પ્રકટ થએલ ભગવાન્‌ વિષે કરેલો ભક્તિયોગ પ્રત્યક્ષ પ્રકારે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. (તે) આરંભમાં પોતાની શક્તિથી જ ઝડપથી વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. જ્ઞાન મૂર્તિના સંબંધવાળું પણ હોય, તેથી તેનો ગુણ જણાવે છે કે જે જ્ઞાન બ્રહ્મનું દર્શન કરાવે છે, અથવા જે (જ્ઞાન) બ્રહ્મનાં દર્શનરૂપ છે1, જે (જ્ઞાન) થતાં બ્રહ્મ પ્રકટ થાય છે તે દેવતારૂપ2 જ્ઞાન, અથવા મનન વિગેરેથી સાધન થાય ત્યારે, થતો સાક્ષાત્કાર. 23.

1.આ બે પક્ષ કહ્યા, તે આ પછીના વાક્યમાં સ્પષ્ટ કરેલા છે. (પ્ર)

2.બ્રહ્માને ભગવાને કહેલ, 2।30 થી 36 સુધીના શ્લોકમાં જણાવેલું છે તેવું જાણવું. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં જ્ઞાન (થયા)ની પરીક્ષા કહેલી છે:

યદાડસ્ય ચિત્તમર્થેષુ સમેષ્વિન્દ્રિયવૃત્તિભિ:॥
ન વિગૃહ્ણાતિ વૈષમ્યં વિપ્રિયં પ્રિયમપ્યુત॥24॥
સ તદૈવાત્મનાત્માનં નિ:સઙ્ગં સમદર્શનમ્‌॥
હેયોપાદેયરહિતમારૂઢં પદમીક્ષતે॥25॥

જ્યારે આનું ચિત્ત ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાથી સમાન પદાર્થોમાં ભેદ તેમજ અપ્રિય અથવા પ્રિય (હોવાનું) પણ જાણતું નથી, ત્યારે જ તે આત્માથી આત્માને સંગરહિત, (સર્વનું) સમાન દર્શન કરનાર (અને) તજવા અથવા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (કાંઈ) ન હોય તેવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલો જૂએ છે. 24।.

જ્યારે ‘આ’ જ્ઞાનના અધિકારવાળા પુરુષનું ચિત્ત, પાંચ મહાભૂતોના બનેલા, ભગવાન્ જેમનો આધાર છે તેવા, અથવા ભગવદ્રૂપ (હોઈ) વાસ્તવિક રીતે સમાન જ પદાર્થોમાં પોતાની આસક્તિથી ઉત્પન્ન થએલી, ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને લીધે ભેદ જાણતું નથી, ત્યારે (આત્માને સંગરહિત જૂએ છે) ‘અપ્રિય અથવા પ્રિય (હોવાનું)’ શબ્દોથી તે ભેદનું સ્વરૂપ કહેલું છે. ‘ઉત’ ‘તેમજ’ શબ્દથી (પ્રિય અથવા અપ્રિય હોવાનું) આસક્તિથી જ (થએલ હોવાનું) કહેલું છે. ‘અપિ’ ‘પણ’ શબ્દથી સારું અથવા ખરાબ એવો જૂદો પ્રકાર કહેલો છે.1 24.

‘એવી રીતનાં દર્શનવાળું જ્ઞાન થાય, ત્યારે શું થાય?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી પચીસમો શ્લોક કહેલો છે. જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરેલ આત્મા જ ‘આત્માને’ એટલે પોતાનાં સ્વરૂપને પ્રકૃતિના સંગવગરનું, સર્વનું ‘સમાન દર્શન કરનારું’ એટલે પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોના ગુણ વિનાનું (જૂએ છે), એવો અર્થ છે. ‘તજવા અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (કાંઈ) ન હોય તેવું’ એટલે પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં અને નિવૃત્તિ કરાવનારાં સર્વ શાસ્ત્રોનો જેમાં નિર્ણય થએલો છે તેવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું એટલે પ્રાપ્ત કરવાનો (કાંઈ) અંશ જેને રહેલ ન હોય તેવું જૂએ છે, અથવા આત્માને મોક્ષ પામેલા સ્વરૂપવાળો જ જૂએ છે2, એવો અર્થ છે. 25.
1. ‘ઇન્દ્ર માયાઓ વડે ઘણા રૂપવાળો દેખાય છે’. વાક્યમાં ‘માયા’ શબ્દનો અર્થ ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં કરેલો છે, તેનું મૂલ આ શ્લોક છે એમ જાણવું. (પ્ર)
2.ઉપર કહેલા પ્રકારે પોતાના આત્માને જૂએ ત્યારે અહંકાર રહિત થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

" જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ કેમ એમ થાય છે, કારણ કે જ્ઞાન વસ્તુને ઉત્પન્ન કરતું નથી. તેથી સ્વભાવથી જ આત્મા તેવો છે એમ માનવું જોઈએ, અને તેથી સાંખ્ય (મત) સિદ્ધ થતો નથી1, પરંતુ માયાવાદીના જેવો મત સિદ્ધ થશે” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી જ્ઞાન જ આ2 (આવી સ્થિતિ) પ્રાપ્ત કરાવે છે. એમ સિદ્ધ કરે છે:

જ્ઞાનમાત્રં પરં બ્રહ્મ પરમાત્મેશ્વર: પુમાન્॥
દૃશ્યાદિભિ: પૃથગ્ભાવૈર્ભગવાનેક ઈયતે॥26॥

જ્ઞાન જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ઈશ્વર (અને) પુરુષ છે. એક ભગવાન્ જોવાના પદાર્થ વિગેરે જૂદાજૂદા વિચારોથી જૂદાજૂદા ભાસે છે. 26.

જ્ઞાન ખરેખર માત્ર ઉપનિષદોથી જાણી શકાય તેવું, પ્રકટ થએલું સદાનું ચૈતન્ય છે. તેને જ બ્રહ્મપ્રકરણમાં ‘બ્રહ્મ’ શબ્દથી જણાવેલું છે. વળી પોતાની ઇચ્છાથી પ્રકટ કરેલ ઐશ્વર્યવાળું તે (જ્ઞાન) જ ‘ઈશ્વર’ શબ્દથી જણાવેલું છે, જેમનો (પોતાની અંદર) આવેશ થતાં પ્રાકૃત પુરુષ પણ ‘મારામાં જ સર્વ ઉત્પન્ન થએલું છે, મારામાં સર્વ રહેલું છે’ એમ માને છે. તેથી તે (જ્ઞાન) જ ઈશ્વરરૂપ અને બ્રહ્મરૂપ છે. બીજા ઉપાખ્યાનોમાં3 પણ અંદરની (અંદર વળેલી) દૃષ્ટિથી જૂદો બોધ કરવાના પ્રકારથી4 તેને ‘આત્મા’ કહેલું છે. અંદરની દૃષ્ટિથી આત્મા તરીકે નિશ્ચિત કરેલું તે જ જ્ઞાન ‘પરમાત્મા’ શબ્દથી જણાવેલું છે. વળી બહારની

દૃષ્ટિથી અનુભવેલું તે (જ્ઞાન) જ 'ઈશ્વર' શબ્દથી (અને) 'કાલ' શબ્દથી જણાવેલું છે. વળી ઉપાસના કરવા યોગ્ય સ્વરૂપથી અને વ્યવહાર કરવા યોગ્ય સ્વરૂપથી વિચારેલા તે જ પુરુષ ત્રણ પ્રકારના પુરુષના5 સ્વરૂપથી જણાય છે. તેથી (સર્વનું) મૂલ બનેલ તે (જ્ઞાન) પ્રકટ થાય ત્યારે બધુંએ ઘટતું હોવાથી કાંઈપણ અયોગ્યતા નથી6.

'એક જ વસ્તુ અનેક પ્રકારની કેમ હોય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, જેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. જોનારના જૂદા જૂદા વિચારોને લીધે જ એક જ ભગવાન્ ઘણા પ્રકારે ભાસે છે. તેમ એક જ દેવદત્તનો અનેક વિચારોને લીધે 'પિતા' વિગેરે શબ્દોથી વ્યવહાર થાય છે, અને (તે) તેવો હોય છે, તેમ વિચારો તો જૂદાજૂદા હોય છે. છતાં પણ જેને જેવો વિચાર ઉત્પન્ન થાય, તેના પ્રતિ (તે) તેવાજ થતા હોવાથી7 તેવી જ રીતે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી8 મૂલ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય છે. 26

1.સાંખ્ય મત પ્રમાણે મેલાં વસ્ત્રની પેઠે આત્માને પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોનો સંબંધ થવાથી તેવો પ્રાસંગિક બંધ થાય છે. તેથી સાબુથી કપડું ધૂએ તેમ ઉપર કહ્યું તેમ નિત્ય અને નાશવંત વસ્તુઓના ભેદના જ્ઞાનથી આત્માનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ પોતાથી જ પ્રાપ્ત થતું નથી. કંઠમાં રહેલ અને ભૂલી જવાએલ મણિનું પાછલથી સ્મરણ થાય તે પ્રમાણે આવા આત્માને અવિદ્યા દૂર થતાં તેવું જ્ઞાન થાય છે. તેથી એ પ્રમાણે જ્ઞાનથી અહંકારનો અધ્યાસ દૂર થવાનું સ્વીકારવામાં આવે, તેથી સાંખ્ય મત સિદ્ધ થતો નથી. (પ્ર)

2.'આ' એટલે મોક્ષ. આત્માની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ તે મોક્ષ. આમ હોવાથી જેમ વસ્ત્રને ક્રિયાથી (ધોવાથી) શુદ્ધ કરવામાં આવે, તેમ આત્માને જ્ઞાનથી શુદ્ધ કરી, (તેનું) સ્વરૂપ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. તેથી તે પ્રકારનો (આત્મા) હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

3.શારીર બ્રાહ્મણનાં અને મૈત્રેયી બ્રાહ્મણ વિગેરેનાં ઉપાખ્યાનોમાં. (પ્ર)

4.'જૂદો બોધ કરવાના' એટલે જોનાર અને જોવાનું વિગેરે પ્રકારનો બોધ કરવાના. (પ્ર)

5.'ત્રણ પ્રકારનાં પુરુષ' એટલે ક્ષર, અક્ષર અને પુરુષોત્તમ. (પ્ર)

6.જ્ઞાન આત્માની સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. એ સર્વ મત પ્રમાણે ઘટતું હોવાથી તેમાં કાંઈ દોષ નથી, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

7.'જે પ્રકારે તેમની ઉપાસના કરે છે તેવા જ તે થાય છે'. એ શ્રુતિ પ્રમાણે, અને કામ, કોધ....' (10।।)માં કહેલાં દૃષ્ટાંત પ્રમાણે, તેવા થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

8.'તેથી' એટલે 'મૂલ જ્ઞાન ભગવદ્રૂપ હોવાથી' (પ્ર)

જ્ઞાનની પ્રશંસા અને સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી વૈરાગ્યની પ્રશંસા અને સ્વરૂપો કહે છે:

એતાવાનેવ યોગેન સમગ્રેણેહ યોગિન:॥
યુજ્યતેઽભિમતો હ્યર્થો યદસઙ્ગસ્તુ સર્વત:॥27॥

આ લોકમાં સંપૂર્ણ યોગથી યોગીનું ઇચ્છેલું તો આટલું જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે કે (તે) સર્વ તરફથી સંગરહિત થાય છે. 27.

સર્વ શાસ્ત્રોનું ફલ વૈરાગ્ય જ છે એવો પ્રમાણથી થએલ નિર્ણય કહે છે. યોગશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન ભક્તિ કર્મ વિગેરે બધાએ 'યોગ' શબ્દથી જ ઓળખાય છે.1 તેથી યોગીને સંપૂર્ણ યોગથી પણ, બધાએ ઉપાયોથી આ જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે કે તે જ્યારે સર્વ તરફથી સંગરહિત થાય છે. 'તુ' 'તો' શબ્દ જૂદો મત ખોટો (હોવાનું) જણાવે છે. જેઓ વૈરાગ્યનો આદર કરતા નથી, (તેઓને)2 વૈરાગ્ય ન થતાં જ્ઞાન જ (પ્રાપ્ત) થતું નથી, અને થાય તો દોષ દૂર થએલ ન હોવાથી કાંઈપણ કાર્ય કરતું નથી. દોષ સંપૂર્ણ રીતે દૂર થાય, ત્યારે પોતાના પ્રકાશરૂપ (પોતાની મેળે પ્રકાશતો) આત્મા પ્રકટ થતો હોવાથી, તે વિષયમાં કાંઈ પણ પ્રયાસ કરવા યોગ્ય (રહેતો) નથી, તેથી સર્વ શાસ્ત્રોનું ફલ વૈરાગ્ય છે. 27.

1.'યોગનું ફલ કહેવાથી સર્વ પ્રમાણોનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. તેથી 'યોગ' શબ્દમાં સર્વ સાધનનો સમાવેશ થતો હોવાથી, તેનું ફલ કહેવાથી જ તે જણાવનાર પ્રમાણોનો નિર્ણય કહેવાયો. તેથી અહિં વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય જણાવેલું છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

2.આ શબ્દ અહિં અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે પ્રમાણના વિચારથી વૈરાગ્યનું ઉત્તમપણું જણાવી, નીચેના શ્લોકમાં પ્રમેયના વિચારથી1 પણ (તેનું ઉત્તમપણું) કહે છે:

જ્ઞાનમેકં પરાચીનૈરિન્દ્રિયૈર્બ્રહ્મ નિર્ગુણમ્॥
અવભાત્યર્થરૂપેણ ભ્રાન્ત્યા શબ્દાદિધર્મિણા॥28॥

નિગુર્ણ બ્રહ્મરૂપ એક જ્ઞાન પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોને લીધે ભ્રાંતિથી શબ્દ વિગેરે ગુણોવાળા પદાર્થોના સ્વરૂપથી ભાસે છે. 28.

વાસ્તવિક રીતે બધું જગત્ જ્ઞાનના અન્વય તથા વ્યતિરેકને2 અનુસરતું હોવાથી માત્ર જ્ઞાનરૂપ છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે જેમ બધા તરંગો સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે, તેમ હરકોઈ લૌકિક અથવા વૈદિક બધોએ વ્યવહાર જ્ઞાનમાં જ સમાઈ જાય છે3. તેથી એક જ જ્ઞાન-પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોને લીધે સર્વત્ર રહેલું અને વૃદ્ધિ પામતું હોવાથી-નિર્ગુણ જ છે, (અને) તે (જ્ઞાન)થી જૂદા4 ગુણો ન હોવાથી ભ્રાંતિથી ઘડો વસ્ત્ર વિગેરે પદાર્થના સ્વરૂપથી ભાસે છે. તેથી (પદાર્થ) છીપમાં જણાતાં રૂપાંની પેઠે ભાસતો હોવાથી, વસ્તુનો વિચાર કરતાં પણ તેમાં આસક્તિ (કરવી) યોગ્ય નથી;5 કારણ કે તે પ્રાકૃત (પુરષો) પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જ તે (વસ્તુ)ને ગ્રહણ કરે છે6. એક ભાગથી ગ્રહણ થવાને લીધે અને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવાને લીધે તે (વસ્તુ) ખોટી રીતે ગ્રહણ થાય છે7. તેથી પોતાની ઇન્દ્રિયો વિગેરેના ગુણો જ તેમાં મૂકીને (તેનું) ગ્રહણ કરવામાં આવતું હોવાથી ઘણા પ્રકારના ખ્યાતિવાદો ઉત્પન્ન થએલા છે.

વાસ્તવિક રીતે ગુણનું જ ભાન થાય છે, એવી અન્ય ખ્યાતિ છે.8 આધારનો પણ આદર કરી, તેની અંદર કોઈક પદાર્થની કલ્પના કરી, ગ્રહણ કરનારના ગુણના સંબંધને લીધે ખોટું (ભાન થાય છે)9, એમ પણ કહે છે. જેમ ભાન ખોટું થાય છે, તેમ કલ્પના પણ (ખોટી

કરેલી) હોવાથી10 બહુ આગ્રહ કરવો(રાખવો) ન જોઈએ. વળી આ11 ‘શબ્દ વિગેરે ગુણવાળો’ હોય છે. ‘વિગેરે’ શબ્દથી અર્થ કહેલ છે. તે (અર્થ)વાળા શબ્દથી ગુણો વિગેરેનું ગ્રહણ થએલ હોય છે12 અને તે ગુણો અનાદિ વાસનાથી સ્ફુરતા હોવાથી, મિથ્યાવાદીઓનો પણ એક વિભાગવાળાના વૈરાગ્યમાં પ્રવેશ થતો હોવાથી13 તેઓનો પણ સમાવેશ થાય છે14.

1.‘પ્રમેયના વિચારથી’ એટલે સ્વરૂપનાં વિચારથી. (પ્ર)

2.અન્વય એટલે હોવું, વ્યતિરેક એટલે ન હોવું. જ્યાં (પદાર્થનું) જ્ઞાન હોય (થાય), ત્યાં તે જણાય છે, જ્યાં જ્ઞાન હોતું નથી ત્યાં તે જણાતો નથી. તેથી તે જ્ઞાનના અન્વય તથા વ્યતિરેકને અનુસરે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

3.‘સર્વ જ્ઞાનના અન્વય તથા વ્યતિરેકને કેવી રીતે અનુસરે છે?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. જેમ બધા પદાર્થો ‘સત્’ના અન્વય તથા વ્યતિરેકને અનુસરતા હોવાથી ‘સદ્રૂપ’ છે, તેમ સર્વ વ્યવહાર જ્ઞાનના અન્વય તથા વ્યતિરેકને અનુસરતો હોવાથી, તેનો જ્ઞાનમાં સમાવેશ થતો હોવાથી તે માત્ર જ્ઞાનરૂપ છે, એવો અર્થ છે. "જ્ઞાનથી વ્યવહાર થાય છે પણ તે ભાસતો નથી, તેથી તેનો પણ સત્માં જ સમાવેશ થાય છે, જ્ઞાનમાં થતો નથી” એવી શંકા થાય, તેથી તરંગોનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ જલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા તરંગોનો સમાવેશ સમુદ્રમાં થાય છે અને તેથી તરંગોમાં ઉત્પન્ન થએલ ફીણ પણ સમુદ્રફીણ જ કહેવાય છે, પરંતુ જલફીણ અથવા તરંગફીણ કહેવાતું નથી, તેવી રીતે બધા વ્યવહારો સત્માંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમા સમાઈ જાય છે, છતાં પણ જ્ઞાન વિના સત્નો પણ વ્યવહાર થવાનું સંભવતુ ન હોવાથી, બધાનો જ્ઞાનમાં જ સમાવેશ થાય છે. તેથી મૂલનું જ્ઞાન અને સત્ બે એક જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

4.તેનાથી જ ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી તેનાથી જૂદા નથી. (પ્ર)

5.છીપમાં જણાતું રૂપું જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પણ તેનાથી જૂદું ભાસે છે, તેમ સર્વ બ્રહ્માત્મક જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં, તેથી જૂદું ભાસે છે. તેથી નજર આગળ ભાસતા (છીપમાં જણાતાં) રૂપોમાં આસક્તિ ન કરવી, એવો પ્રમેયના સ્વરૂપનો વિચાર જ વૈરાગ્ય કરાવનાર તર્કરૂપ છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

6.‘સર્વ જ્ઞાનરૂપ હોય તો પદાર્થરૂપે કેમ ભાસેછે?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી તેનાં કારણરૂપ ઇન્દ્રિયોના દોષ હોવાનું સ્પષ્ટ કરે છે. તેથી બુદ્ધિના દોષથી (સર્વ જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં) પદાર્થરૂપે ભાસે છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

7.‘પદાર્થ સર્વને પ્રસિદ્ધ રીતે જણાય છે તે ભ્રાંતિથી કેમ થાય?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. સર્વત્ર રહેલા સર્વ આકારવાળા જ્ઞાનનો જે એક ભાગ એટલે કોઈ એક આકાર અને હદ, તેનું ગ્રહણ થતું હોવાથી, અને પોતાનો જે વિરોધી સ્વભાવ તેનાથી ગ્રહણ થતું હોવાથી, તે બ્રહ્મરૂપ નિર્ગુણ જ્ઞાન જૂદા પ્રકારે એટલે પદાર્થરૂપે ગ્રહણ થાય છે. તેથી ગુણો અને વિરોધ ઘણા પ્રકારના હોવાથી, ખ્યાતિ (જ્ઞાન) પણ ઘણા પ્રકારની હોવાથી, તે જ્ઞાનોનાં

સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં પણ તે સર્વને (એક પ્રકારનું) થતું ન હોવાથી ભ્રાંત છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
8.ખ્યાતિવાદો ટૂંકાણમાં જણાવવા ખ્યાતિનું સ્વરૂપ અહિંથી કહે છે. વસ્તુનો વિચાર કર્યા વિના છીપમાં રૂપું જણાય તેમાં માત્ર રૂપ, ગોળ વિગેરેમાં માત્ર રસ, દિશાઓનો મોહ વિગેરેમાં માત્ર પૂર્વપણું વિગેરે, એમ વસ્તુ વિના ગુણો જ બુદ્ધિમાં આવે, અને ભ્રાંતિથી જણાય તે અન્યથાખ્યાતિ. એવી રીતે ચાલુ વિષયમાં જ્ઞાનરૂપ ધર્મી વિના તેના આકારનું ભાન થાય છે એમ જણવું. (પ્ર)
9.આ વાક્યથી અન્યથાખ્યાતિનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (છીપમાં 'આ રૂપું છે' એનું ભાન થાય તેમાં) આધાર 'આ'નો આદર કરી, તેની અંદર પહેલાં જોએલો કોઈક વસ્તુનો ગુણ રૂપું વિગેરેની કલ્પના કરી, ગ્રહણ કરનારના મન અને ઇન્દ્રિયોના ગુણરૂપ જે દોષ, તેના સંબંધને લીધે સમીપ રહેલ છીપ વિગેરે જ રૂપાં વિગેરે રૂપે ભાસે છે એ અન્યથાખ્યાતિનું સ્વરૂપ છે, એવા અર્થ છે. (પ્ર)
10.એ બધાં ભાન સર્વને એકસરખાં થતાં નથી, એમ સિદ્ધ કરી, આ વાદો આદર કરવા યોગ્ય નથી એમ આ વાક્યથી જણાવે છે. 'સર્વ સ્થલે સર્વ અને સર્વ સામર્થ્ય તેમનું જ છે' વિવેકધૈર્યાશ્રય 2માં કહેલા ધોરણ પ્રમાણે અને 'સર્વ સર્વમય છે' એ તાપનીય શ્રુતિ પ્રમાણે અખ્યાતિવાદ જ બ્રહ્મવાદીઓનો સિદ્ધાંત છે એમ પણ જણાવેલું છે. (પ્ર)
11.'આ' એટલે જ્ઞાનનો અર્થરૂપ (પદાર્થરૂપ) ધર્મ. (પ્ર)
12.એટલે જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મમાં જ તે (બ્રહ્મ)ને ન જાણનારાઓને પદાર્થ, શબ્દ અને તેમના ગુણોના જ્ઞાનરૂપ ભ્રમ થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
13.એક વિભાગવાળાને જે વૈરાગ્ય ઇષ્ટ છે તેમાં મિથ્યાવાદીઓનો પ્રવેશ થતો હોવાથી. (પ્ર)
14.મિથ્યાવાદ આ સાંખ્યનો જ એક વિભાગ થાય છે, એવા અર્થ છે (પ્ર)

યુક્તિથી વિચાર કરતા હોય તેમ, નીચેના શ્લોકમાં તે જ ભેદો ગણાવે છે:

યથા મહાનહંરૂપસ્ત્રિવૃત્ પઞ્ચવિધ: સ્વરા॥
એકાદશવિધસ્તસ્ય વપુરણ્ડં જગદ્યત:॥29॥

જે મહત્તત્ત્વ, ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર, પાંચ પ્રકારના સ્વરાટ્, અગીઆર પ્રકારનાં, તેમનો દેહ, બ્રહ્માંડ (અને) જગત્ જેના લીધે (પ્રકાશે છે) તેમ (જ્ઞાન ભાસે છે. શ્લોક. 28) 29.

તત્ત્વો તેમની સ્થિતિ1 પ્રાપ્ત કરતાં હોવાથી 'તત્ત્વ' શબ્દથી ઓળખાય તે યોગ્ય છે; જેમકે મહત્ તત્ત્વ વિગેરે પ્રાકૃત ગુણોને લીધે 'તત્ત્વ' શબ્દથી ઓળખાય તેવાં થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાન જ બીજાના ગુણવાળું થતાં2 તેતે શબ્દથી ઓળખાય છે, એવી રીતે3 હાલ પણ તે જણાય છે, એવો અર્થ છે. અહંકાર અનેક પ્રકારનો હોવાથી અને 'અહં' 'હું' પદ 'આત્મા' શબ્દથી પણ જણાતું હોવાથી તે સંદેહ દૂર થાય તે માટે 'રૂપ' (અહંકારને બદલે અહંરૂપ) શબ્દ યોજેલો છે. 'ત્રિવૃત્' એટલે ત્રણ પ્રકારનો. તેમાંથી તનમાત્રા, મહાભૂતો પ્રાણ

વિગેરે જાતનાં સર્વ પાંચ પ્રકારનાં (પદાર્થો અને) ઇન્દ્રિયરૂપ અગીઆર પ્રકારનો (પદાર્થ જણાય છે). (પાંચ જાતના અને અગીઆર જાતનાની) મધ્યે 'સ્વરાટ્' એટલે પુરુષ નારાયણ (જણાય છે. તેમને) ઇન્દ્રિયો વિગેરેની જરુર નહિ હોવાથી તેમની પહેલાં કહેલા છે. તેમનો દેહ વિરાટ્, તેને ઢાંકનારું બ્રહ્માંડ (અને) તેની જ વચ્ચેનું કાર્ય જગત્ જેના લીધે એટલે ગુણો સાથે જ જ્ઞાનનું ભાન થવાથી જ4 આખું ભાસે છે. 29.

1.'તસ્ય' તેની 'ભાવ:' સ્થિતિ તે 'તત્ત્વ'. તે પ્રાપ્ત કરતા હોવાથી, (પ્ર)

2.(બીજાના ગુણનો સંબંધ થવાના) કારણથી, એમ અર્થથી જણાય છે. (પ્ર)

3.તે જેમ ભ્રાંતિથી જણાય છે, તેમ હમણાં પણ (જણાય છે), એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4.'જેના લીધે' શબ્દનું વ્યાખ્યાન 'ગુણો સાથે જ જ્ઞાનનું ભાન થવાથી જ' શબ્દોથી કરેલું છે. આથી એમ કહેલું છે કે વૈરાગ્ય ન હોવાથી જગત્ ભ્રાંત છે. પછીના (ત્રીસમા) શ્લોકમાં વૈરાગ્યથી સર્વનો નિર્ણય (થવાનું) સ્પષ્ટ જ (કહેલું છે). (પ્ર)

તર્કથી સિદ્ધ કરેલું, નીચેના શ્લોકમાં ફલના વિચારથી સિદ્ધ કરે છે:

એતદ્વૈ શ્રદ્ધયા ભક્ત્યા યોગાભ્યાસેન નિત્યશ:॥
સમાહિતાત્મા નિ:સઙ્ગો વિરક્ત: પરિપશ્યતિ॥30॥

વિરક્ત આ ખરેખર શ્રદ્ધાથી, ભક્તિથી, સદા યોગનો અભ્યાસ (કરવા)થી, શાંત અંત:કરણવાળો સંગરહિત થઈ જૂએ છે. 30.

આ ઉપર કહેલું વિરક્ત જૂએ છે, વૈરાગ્ય વિનાનો જોતો નથી; અને આ વૈરાગ્ય ભગવાનનો છઠ્ઠો ગુણ હોવાથી, તેની પહેલાનાં પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારાં પાંચ (સાધનો)થી પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, તેને પ્રાપ્ત કરાવનારાં તરીકે પાંચ સાધનો કહે છે. (1)આ વિષયમાં આસ્તિકની બુદ્ધિ (શ્રદ્ધા), (2)ભગવાનમાં બુદ્ધિ (ભક્તિ) અને (3)આઠ અંગવાળો યોગ એ ત્રણ ગુણો, (4)શાંત અંત:કરણવાળા (અને 5)સંગરહિત હોવું એમ અંદરના અને બહારના સંગ ન હોવાનું કહેલું છે. એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે અને ગુણોના દરેક પ્રકાર ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે સાત પ્રકારનો1 શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો. તેથી શાસ્ત્રો જૂદાજૂદા પ્રકારે કહે તેમાં પરસ્પર વિરોધ હોવાની શંકા કરવી નહિ. 30.

1.પાંચ વૈરાગ્ય કરાવનારાં સાધન,છઠ્ઠું વૈરાગ્ય અને સાતમું સર્વત્ર જ્ઞાન જોવું તે, એ સાત પ્રકાર હોવાનું જણાય છે.

નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:

ઇત્યેતત્કથિતં ગુર્વિ જ્ઞાનં યદ્બ્રહ્મદર્શનમ્॥
યેનાવબુધ્યતે તત્ત્વં પ્રકૃતે: પુરુષસ્ય ચ॥31॥

હે ગુર્વિ! જેનાથી બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે (અને) જેનાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષનું તત્ત્વ જણાય છે એવું આ જ્ઞાન (મેં તને) કહ્યું. 31.

હે ગુર્વિ! એ સંબોધનનો એવો (અર્થ છે કે) આટલો ઉપદેશ કરવા છતાં પણ હું ગુરુ નથી, પરંતુ તું જ ગુરુ (માતા) છે. 'ઇતિ' 'એવું' શબ્દ સમાપ્તિના અર્થમાં (યોજેલ છે).

આ સર્વ જ્ઞાન જ કહેલું છે. સાતે પ્રકારનો સિદ્ધાંત જ્ઞાન જાણનારનો જ હોવાથી, તે (જ્ઞાન)થી ઉપસંહાર (કરેલો છે). આનાથી બ્રહ્મ પ્રકટ થતું હોવાથી 'બ્રહ્મનું દર્શન' ફલ કહેલું છે. દેવહૂતિએ 'હું પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી....' એવો જે પ્રશ્ન કરેલો તે પણ આનાથી થાય છે (સમજાય છે), એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. 31.

એ પ્રમાણે સાત પ્રકારનું જ્ઞાનશાસ્ત્ર (કહ્યું). ભક્તિશાસ્ત્ર જૂદું છે, અને તેના1 ઘણા પ્રકારો કહેલા છે, કારણ કે તેમનામાં2 ક્રિયા મુખ્ય હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે પુરુષનાં સ્વરૂપ ગુણો અને કર્મો હોય છે. તે પૈકી સ્વરૂપ જણાવનારું વૈદિક શાસ્ત્ર છે, ગુણો જણાવનારાં છ બીજાં3 (શાસ્ત્રો) છે, અને ક્રિયા (કર્મો) જણાવનારું ભક્તિશાસ્ત્ર છે. તે બધાનાં ફલો જૂદાં જ છે. તે પૈકી સ્વરૂપ અને મુખ્ય ભક્તિ (જણાવનારાં) શાસ્ત્રોનું ફલ એક છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

જ્ઞાનયોગશ્ચ મન્નિષ્ઠો નૈર્ગુણ્યો ભક્તિલક્ષણ:॥
દ્વયોરપ્યેક એવાર્થો ભગવચ્છબ્દલક્ષણ:॥32॥

મારા આધારવાળો જ્ઞાનયોગ અને નિર્ગુણ ભક્તિ નામનો (યોગ) બંનેનું ભગવાન્ શબ્દથી ઓળખાતું એક જ ફલ છે. 32.

'મારા આધારવાળો' વિશેષણથી છને4 બાતલ કરેલ છે. 'નિગુર્ણ ભક્તિ નામનો' શબ્દોથી દોષરહિત ભક્તિમાર્ગ કહેલો છે. બંનેનું એક જ ફલ છે. ભક્તિથી પણ (છ) ગુણવાળા ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય છે, મુખ્ય જ્ઞાનથી પણ (ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય છે). તેથી જ (તે ફલ) 'ભગવાન્' શબ્દથી ઓળખાય છે, અથવા 'ભગવાન્' શબ્દ છે નામ જેનું તેવું (તે છે). તેથી (આ બે) શાસ્ત્ર મુખ્ય છે, બીજાં છ ગૌણ શાસ્ત્રો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. 32.

1.'તેના' એટલે જ્ઞાનરૂપ હરિના. (પ્ર) 'તેના' એટલે ભક્તિશાસ્ત્રના, એવો અર્થ જણાય છે.
2.'તેમનામાં' એટલે ભક્તિશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ ભગવાનમાં, એવો અર્થ જણાય છે.
3.'છ બીજાં શાસ્ત્રો' એટલે છ દર્શનો. (પ્ર)
4.જ્ઞાનનાં પહેલાં છ સાધનો કહ્યા તેમને, એવો અર્થ જણાય છે.

"ભગવાન્ એક છે, તેમને જણાવનારાં શાસ્ત્રો અનેક પ્રકારનાં કેમ?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં (તે) સ્પષ્ટ કરે છે:

યથેન્દ્રિયૈ: પૃથગ્દ્વારૈરર્થો બહુગુણાશ્રય:॥
એકો નાનેયતે તદ્વદ્ભગવાન્ શાસ્ત્રવર્ત્મભિ:॥33॥

જેમ જૂદાજૂદા માર્ગવાળી ઇન્દ્રિયોથી ઘણા ગુણો જેમાં રહેલા છે તેવો એક પદાર્થ જૂદાજૂદા પ્રકારનો ભાસે છે, તેવી રીતે શાસ્ત્રના માર્ગોથી ભગવાન્ જૂદાજૂદા પ્રકારના ભાસે છે. 33.

જેમ રૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શવાળો પદાર્થ બધીએ ઇન્દ્રિયોથી જૂદોજૂદો ભાસે છે, (કારણ કે) ચક્ષુ રૂપનો આદર કરી પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે, જીભ રસનો આદર કરી, નાક ગંધનો આદર કરી વિગેરે પ્રકારે (ગ્રહણ કરે છે), એવી રીતે અનેક ગુણવાળા ભગવાન્ જૂદા

(જૂદા) ગુણનો આદર કરી જણાવવામાં આવતા હોવાથી, બધાંએ શાસ્ત્રોમાં એક જ ભગવાન્ જૂદાજૂદા ગુણોનાં મુખ્યપણાંને લીધે જૂદાજૂદા પ્રકારે ભાસે છે. 33.

વળી બધાંએ સાધનોથી એક જ (ભગવાન્) પ્રાપ્ત થાય છે, એમ નીચેના ત્રણ શ્લોકથી કહે છે:

ક્રિયયા ક્રતુભિર્દાનૈસ્તપ:સ્વાધ્યાયમર્શનૈ:॥
આત્મેન્દ્રિયજયેનાપિ સંન્યાસેન ચ કર્મણામ્॥34॥
યોગેન વિવિધાંગેન ભક્તિયોગેન ચૈવ હિ॥
ધર્મેણોભયચિહ્નેન ય: પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિમાન્॥35॥
આત્મતત્ત્વાવબોધેન વૈરાગ્યેણ દૃઢેન ચ॥
ઈયતે ભગવાનેભિ: સગુણો નિર્ગુણ: સ્વદૃક્॥36॥

ક્રિયાથી, યજ્ઞોથી, દાનોથી તપ વેદ ભણવા અને મીમાંસાથી, વળી અંત:કરણ અને ઇન્દ્રિયોના જયથી, અને કર્મોના સંન્યાસથી, જાતજાતના અંગવાળા યોગથી, અને વળી ભક્તિયોગથી, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિવાળો જે (ધર્મ છે તે) બંને સ્વરૂપવાળા ધર્મથી, આત્મા અને તત્ત્વોનાં જ્ઞાનથી અને દૃઢ વૈરાગ્યથી-આથી સગુણ નિર્ગુણ (અથવા) સ્વદૃક્ ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય છે. 34-36.

સ્નાન વિગેરે સ્મૃતિમાં કહેલી ક્રિયાથી, 'ક્રતુભિ:' યજ્ઞોથી, તુલાપુરુષ વિગેરે દાનોથી, તપ 'સ્વાધ્યાય:' વેદનું અધ્યયન, વેદનો 'અવમર્શ:' વિચાર એટલે મીમાંસા, 'આત્મા' એટલે અંત:કરણ અને ઇન્દ્રિયો-તેઓ (ઉપર)નો જય, સંન્યાસ એટલે હું મારું વિગેરે સર્વનો ત્યાગ,-'કર્મોના' શબ્દ (જેનો ત્યાગ કરે તે કર્મો કરવાનું) જરુરી હોવાનું જણાવનારો છે-છ અંગોવાળો આઠ અંગોવાળો વિગેરે જાતજાતના અંગોવાળો યોગ, વળી અનેક પ્રકારનો ભક્તિયોગ, વૈરાગ્ય અને આસક્તિ એ ઉપાધિના ભેદથી જે બે પ્રકારનો ધર્મ આચરવામાં આવે છે, તેથી 'જે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિવાળો છે' શબ્દોથી તે બે (પ્રકારના ધર્મો)નો ભેદ કહેલો છે. 'આત્મા અને તત્ત્વોનું જ્ઞાન' એટલે સાંખ્ય, 'દૃઢ વૈરાગ્ય' એટલે વૈરાગ્ય (જણાવનારું) શાસ્ત્ર-એવી રીતનાં બધાંએ સાધનોથી એક જ ભગવાન્ જુદીજુદી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

"ઉપાધિવાળાં (સાધનો)થી ગુણોની પ્રાપ્તિ (થાય, અને) ઉપાધિવિનાનાં (સાધનો)થી આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી (બંનેને) ફલ એક કેમ હોય?" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે (ભગવાન) જ સગુણ નિર્ગુણ અને સ્વદૃક્ એટલે આત્મા છે, એવો અર્થ નીકળે છે. 34-36.

એ પ્રમાણે એક ફલ હોવાનું સિદ્ધ કરી, કહેલી જૂદાજૂદા પ્રકારની ભક્તિ સગુણ અને નિર્ગુણ (એવા) ભેદવાળી હોવાનું જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં (તે) ચાર પ્રકારની હોવાનું કહે છે:

પ્રાવોચં ભક્તિયોગસ્ય સ્વરૂપં તે ચતુર્વિધમ્॥

કાલસ્ય ચાવ્યક્તગતેર્યોઽન્તર્ધાવતિ જન્તુષુ॥37॥

ભક્તિયોગનું ચાર પ્રકારનું સ્વરૂપ, અને ન જાણી શકાય તેવી ગતિવાળો કાલ, જે પ્રાણીઓની અંદર ઘૂમે છે તેનું સ્વરૂપ મેં તને કહ્યું. 37.

ભેદ વાસ્તવિક હોવાથી, શાસ્ત્રનો આદર કરી ત્રણ પ્રકારનો ભક્તિયોગ કહ્યો, અને ચાલુ સમયમાં તે (ભક્તિ કરનારા)ઓ (અનુક્રમે) તમોગુણ રજોગુણ અને સત્ત્વગુણના ભેદવાળા વિષ્ણુસ્વામીના સેવકો, તત્ત્વાદીઓ અને રામાનુજના સેવકો છે; અને અમે દર્શાવેલ (ભક્તિયોગ) નિર્ગુણ છે. એવી રીતે ચારે પ્રકારનો (ભક્તિયોગ), 'જે હિંસાને લક્ષમાં રાખી.' (3।। વિગેરેથી ભગવાને જણાવેલો છે. વૈરાગ્ય થાય તે માટે ન જાણી શકાય તેવી ગતિવાળા કાલનું પણ સ્વરૂપ કહેલું છે. (ગતિ) ન જાણી શકાય તેવી હોવાનું કારણ 'જે પ્રાણીઓની અંદર ઘૂમે છે' શબ્દોથી કહેલું છે. 37.

તે વૈરાગ્યનાં અંગ છે એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:

જીવસ્ય સંસૃતીર્બહ્વીરવિદ્યાકર્મનિર્મિતા:॥
યાસ્વનુપ્રવિશન્નાત્મા ન વેદ ગતિમાત્મન:॥38॥

અવિદ્યા અને કર્મથી થતા જીવના ઘણા જન્મો, જેમાં પ્રવેશ કરતાં આત્મા પોતાની ગતિ જાણતો નથી (તે મેં તને કહ્યા શ્લો. 37). 38.

ત્રણ પ્રકારના જીવોના જન્મો કહ્યા, તે દરેક ઘણા પ્રકારના હોય છે. 'અવિદ્યા અને કર્મથી થતા' એટલે અજ્ઞાન જેનો ગુણ છે તેવા કર્મથી થતા મેં (તને) કહ્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. તે કહેવાનું પ્રયોજન ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. જે જન્મોમાં કર્મને લીધે (આત્મા) પોતે પ્રવેશ કરતાં, પોતાની ગતિ જાણતો નથી. તેથી જ તેમાં પ્રવેશ ન કરે ત્યારે જ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ (તેમાં પ્રવેશ) ન કરવા માટે કહેલું છે એવો અર્થ છે. 38.

એ પ્રમાણે બધોએ સિદ્ધાંત કહીને, આ (ભગવાનની) સર્ગલીલા હોવાથી આનો ઉપદેશ કરનારા થશે, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી જેઓને આ કહેવા યોગ્ય છે અને જેઓને કહેવા યોગ્ય નથી તે બંનેને જૂદા જણાવે છે. (પહેલા) બે (શ્લોકો)થી (કોને) ન કહેવી તે કહે છે:

નૈતત્ ખલાયોપદિશેન્નાવિનીતાય કર્હિચિત્॥
ન સ્તબ્ધાય ન ભિન્નાય નૈવ: ધર્મધ્વજાય ચ॥39॥
ન લોલુપાયોપદિશેન્ન ગૃહારૂઢચેતસે॥
નાભક્તાય ચ મે જાતુ ન મદ્ભક્તદ્વિષામપિ॥40॥

આનો ઉપદેશ દુર્જનને ન કરવો, ઉદ્ધતને કોઈ સમયે ન (કરવો), મૂઢને ન (કરવો), જૂદા મતવાળાને ન (કરવો), તેમજ પાખંડીને ન (કરવો), લોભીને ઉપદેશ ન કરવો, ઘરમાં દૃઢ ચિત્તવાળાને ન (કરવો), ભક્ત ન હોય તેને ન (કરવો), તેમજ મારા ભક્તોનો દ્વેષ કરનારાઓને પણ ન (કરવો). 39।.

(1)‘દુર્જન’ એટલે બીજાનાં મર્મસ્થાનને વીંધનારો ગુપ્તચર1 રાજસભા-ઓમાં પ્રસિદ્ધ હોય છે. તે અનુકૂલ થઈ ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરે છે. (2)ઉદ્ધત અને (3)મૂઢ શ્રદ્ધારહિત હોવાનું સ્પષ્ટ છે. (4)જૂદાજૂદા મતોને લીધે જૂદા મતવાળો (હોય છે) (5)‘ધર્મધ્વજ:’ એટલે પાખંડી (6)‘લોભી’ એટલે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ઘણો અસ્થિર, (7)ઘરમાં દૃઢ છે ચિત્ત જેનું તેવો સર્વ પ્રકારે ઘરમાં રહેનારો. (8)અને મારો ભક્ત ન હોય તેવો (9)અને મારા બધાએ ભક્તોનો દ્વેષ કરનારો. એવા નવ પ્રકારના ઉપદેશ ન કરવા યોગ્ય કહ્યા. 39।.

1.છૂપી બાતમી મેળવનાર.

શ્રદ્ધાનાય ભક્તાય વિનીતાયાનસૂયવે॥
ભૂતેષુ કૃતમૈત્રાય શુશ્રૂષાભિરતાય ચ॥41॥
બહિર્જાતવિરાગાય શાન્તચિત્તાય દીયતામ્॥
નિર્મત્સરાય શુચયે યસ્યાહં પ્રેયસાં પ્રિય:॥42॥

શ્રદ્ધાવાળાને, ભક્તને, વિનયવાળાને, ઈર્ષ્યા ન કરનારને, પ્રાણીઓનો મિત્ર બનેલ હોય તેને, અને સેવા (કરવા)માં પ્રીતિવાળાને, બહાર (ના પદાર્થો ઉપર) વૈરાગ્યવાળાને, શાંત ચિત્તવાળાને, દ્રોહ ન કરનારને પવિત્રને (અને) જેને હું સર્વથી પ્રિય કરતાં પણ પ્રિય હોઉં તેમને (આ ઉપદેશ) આપવો. 41।.

અને અગીઆર પ્રકારનાને (આ ઉપદેશ) કરવો. બીજાઓ મધ્યમ છે. (1)શ્રવણમાં ઘણી શ્રદ્ધાવાળો (2)ભગવાનનો ભક્ત (3)(ઉપદેશ) કરનાર પ્રતિ વિનયવાળો, અને (4)સર્વ પ્રતિ ઈર્ષ્યા ન કરનાર, (5)તેમજ સર્વ પ્રાણીઓ વિષે કરેલી છે મિત્રતા જેણે, (6)સેવા (કરવા)માં સર્વ તરફથી છે પ્રીતિ જેની, (7)બહારના પદાર્થો ઉપર થએલો છે વૈરાગ્ય જેનો, (8)શાંત છે ચિત્ત જેનું (9)‘નિર્મત્સર:’ દ્રોહરહિત. (10)પવિત્ર, જેનો પાપ વિગેરેથી પરાભવ થતો નથી. અથવા ‘પવિત્ર’ એ સર્વનું વિશેષણ (લેવું) (11)પહેલાં (શ્લો. 39। માં) કહ્યા તે નવ પ્રકારના પણ જેઓને હું સર્વથી પ્રિય કરતાં પણ પ્રિય હોઉં તેને, સદા (આ ઉપદેશ) કરવો. (તેના) સર્વ ગુણ તથા દોષોનો વિચાર કર્યા વિના (ઉપદેશ કરવો) એવા અભિપ્રયાથી જૂદી રીતે કહેલ છે. 41।.

એ પ્રમાણે (ઉપદેશ) કરવાના સંબંધમાં, શ્રવણ કરનારના ગુણો તથા દોષો કહીને નીચેના શ્લોકમાં શ્રવણ કરનારને અને કહેનારને થતું ફલ કહે છે:

ય ઇદં શ્રૃણુયાદમ્બ શ્રદ્ધયા પુરુષ: સ્વદૃક્॥
યો વાડભિધત્તે મચ્ચિત્ત: સ હ્યેતિ પદવીં ચ મે॥43॥

હે માતા! જે આત્માનું દર્શન કરનાર પુરુષ શ્રદ્ધાથી આનું શ્રવણ કરે અને જે મારામાં ચિત્તવાળો આ કહે તે વળી મારાં સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. 43.

‘હે માતા!’ એ સંબોધન સ્નેહ સૂચવનારું છે. શ્રદ્ધા શ્રવણનું મુખ્ય અંગ છે. ‘પુરુષ’ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) જે પુરુષ જ છે, પણ સ્ત્રીને ઠગવા માટે બનાવટી પુરુષ (થએલો) નથી, ‘સ્વદૃક્’ એટલે આત્માનુ દર્શન કરનાર બહિર્મુખ ન હોય તેવો

જણાવેલો છે, કારણ કે કહેવામાં આવે છે તે ફલ બહિર્મુખને (પ્રાપ્ત) થતું નથી. કહેનાર પણ જો મારામાં ચિત્તવાળો હોય, ભગવાન્ ઉપર પ્રીતિ થાય તે માટે જ કહેતો હોય, ધન વિગેરે માટે કહેતો ન હોય (તો તેને આ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે). બંનેને મારું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય તે યોગ્ય છે. 'ચ' 'વળી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે) કે ઇચ્છેલું (ફલ) પણ પ્રાપ્ત કરે છે. 43.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધમાં બત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ અધ્યાય તેત્રીસમો ॥

એવમષ્ટભિરધ્યાયૈર્મતાષ્ટકમુદીરિતમ્॥
સર્વેષાં તુ ફલં મુક્તિરત: સાડત્ર નિરૂપ્યતે॥1॥

એવી રીતે આઠ અધ્યાયોથી આઠ મતો1 કહ્યા. બધાનું ફલ તો મુક્તિ છે, તેથી અહિં (આ અધ્યાયમાં) તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.1.

ત્રયસ્ત્રિંશે તથાડધ્યાયે સ્ત્રિયા મુક્તિરુદીર્યતે॥
સર્ગસ્તદવધિર્યસ્માદ્દેવાસ્તે લીલયોદ્ગતા:॥2॥
ત્રયસ્ત્રિંશધા લીલા સર્ગાખ્યા દેવબાન્ધવી॥
વસવશ્ચ તથા રુદ્રા એક ઇન્દ્રપ્રજાપતી॥3॥

આદિત્યાશ્ચ યત: સત્ત્વાત્તે ચતુર્દશધા મતા:॥

અને તેત્રીસમા અધ્યાયમાં સ્ત્રીની મુક્તિ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે ઉત્પત્તિ ત્યાંસુધીની2 હોય છે, કેમકે તે તેત્રીસ દેવોનો3 લીલાથી જન્મ થએલો. દેવોનું હિત કરનારી 'સર્ગ' નામની લીલા બે પ્રકારની છે. એક (પક્ષ)માં વસુઓ અને રુદ્રો છે, (બીજામાં) ઇન્દ્ર, પ્રજાપતિ અને આદિત્યો છે, કારણ કે સત્ત્વવાળા તેઓ ચૌદ પ્રકારના મનાએલા છે. કા. 31/2.

મુક્તિ: પ્રસાદાદ્ધિ ભવેન્ન શાસ્ત્રૈ: સાધનૈરપિ॥4॥
પ્રસાદશ્ચ સ્વત: પ્રીતે ન સમ્બન્ધાદિભિ: ક્વચિત્॥
અત: સ્તોત્રં પ્રસાદશ્ચ મુક્તિશ્ચાપિ ફલં તત:॥5॥

મુક્તિ (ભગવાનની) કૃપાથી થાય છે, શાસ્ત્રોથી તેમજ સાધનોથી થતી નથી, અને કૃપા (ભગવાન્) પોતે પ્રસન્ન થાય ત્યારે થાય છે, કોઈ પ્રસંગે સંબંધ વિગેરેથી થતી નથી. તેથી સ્તુતિ અને કૃપા (કહેલાં છે), અને પછી મુક્તિરૂપ ફલ (કહેલું છે)4. કા. 5.

સર્ગત્વખ્યાપનાર્થાય વક્તુ: સ્થિતિરુદીર્યતે॥
ભગવત્ત્વાત્સ્થિતૌ તસ્ય સર્વ: સર્ગ: પ્રતિષ્ઠિત:॥6॥

(આ) સર્ગ છે એમ જણાવવા વક્તા (કપિલ)ની સ્થિતિ કહેલી5 છે. (તે) ભગવાન્ હોવાથી, તેમની સ્થિતિમાં બધા સર્ગનો સમાવેશ થાય છે. કા. 6.

શાસ્ત્રાર્થેઽવગતે સમ્યક્ પ્રસાદે યત્નવાન્ ભવેત્॥
અત: પ્રસાદનાર્થાય તસ્યા યત્ન ઉદીર્યતે॥7॥

શાસ્ત્રાર્થ સારી રીતે જાણવામાં આવે, ત્યારે ભગવાનની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેથી કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનો પ્રયત્ન કહેલો છે. કા.7.

1.મુખ્યભક્તિ, સાંખ્ય, જ્ઞાન, યોગ અને વૈરાગ્યના અંગભૂત ચાર, એવા આઠ મત કહ્યા. (પ્ર)

2.'ત્યાં સુધીની' એટલે મૂલ પ્રકૃતિ જેનો છેડો છે તેવી. તેથી મૂલ પ્રકૃતિથી મુક્ત થાય ત્યારપછી સૃષ્ટિ અને બંધન થતાં નથી એ બીજો છેડો છે. એમ જણાવવા (આ) શાસ્ત્રમાં સ્ત્રીની મુક્તિથી શાસ્ત્રની સમાપ્તિ કરેલી છે. એવો અર્થ છે. (પ્ર).

3."એમ હોય, તો તત્ત્વોમાંથી મુક્ત થતાં સૃષ્ટિની સમાપ્તિ થાય, તે સંખ્યાથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે તત્ત્વો અઠ્ઠાવીસ છે" એવી શંકા થાય, તેથી નિબંધમાં જણાવેલ તાત્પર્ય આ વાક્યથી સ્પષ્ટ કરે છે. દેવો જ મુક્ત થવા યોગ્ય છે, અને ભગવાનની લીલાથી વસુ વિગેરે તેત્રીસ દેવો ઉત્પન્ન થએલા છે. સૃષ્ટિલીલાનાં બંધ અને મોક્ષ એવા બે વિભાગ છે. તેથી વસુ (8) અને રુદ્ર (11) એ ઓગણીસ દેવો એક પ્રકારની (બંધ) લીલાના છે, અને ઇન્દ્ર (1), પ્રજાપતિ (1) અને આદિત્યો (12) સત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી રહેલા મોક્ષલીલાના ચૌદ દેવો છે. તેથી વૈદિક રીતે આ લીલા મોક્ષ કરાવનારી છે એમ જણાવવા તેના તેત્રીસ અધ્યાયો છે, તેથી શંકામાં કહેલ વિરોધ દોષરૂપ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

4.અહિંથી આ અધ્યાયનો અર્થ જણાવતાં. મૈત્રેયના વચનની સંગતિ દર્શાવે છે. તેથી મૈત્રેયના વચન પ્રમાણે ધર્મ વિગેરેનું પરિણામ મોક્ષ હોવાનું ઇષ્ટ છે, તે જણાવવા અહિં મોક્ષની કથા કહે છે, એવો ભાવ છે. (પ્ર) અહિં કહેલ દેવહૂતિએ કરેલી કપિલની સ્તુતિ શ્લો. 2 થી 8 સુધીની છે. કપિલની કૃપા શ્લો. 10।માં જણાવેલી છે.
5.જૂઓ શ્લો. 33 થી 35.
6.જૂઓ શ્લો. 13 થી 30 અથવા 1 થી 8 અને 13 થી 30.
॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥
એવં નિશમ્ય કપિલસ્ય વચો જનિત્રી સા કર્દમસ્ય દયિતા કિલ દેવહૂતિ:॥
વિસ્રસ્તમોહપટલા તમભિપ્રણમ્ય તુષ્ટાવ તત્ત્વવિષયાંકિતસિદ્ધિભૂમિમ્॥1॥

એ પ્રમાણે કપિલનું વચન સાંભળી, તે (તેમની) માતા, કર્દમની પત્ની, ખરેખર જેનો મોહનો પડદો ખરી પડ્યો હતો તેવી દેવહૂતિએ તે તત્ત્વના વિષયના ચિહ્નવાળી ભૂમિના આધારને પ્રણામ કરી, તેમની (નીચે પ્રમાણે) સ્તુતિ કરી. 1.

એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા પ્રકારવાળું સર્વ સિદ્ધાંતના રહસ્યવાળું વચન સાંભળી સ્તુતિ કરી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન થયું ત્યારે, તેમની (જ્ઞાન કરાવનારની) કૃપા વિના શાસ્ત્રનાં જ્ઞાનનાં સાધન અને ફલ પ્રાપ્ત થતાં ન હોવાથી, તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ એવી બુદ્ધિ તે (દેવહૂતિ)ની ક્યા ગુણને લીધે થઈ, એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી (1)‘માતા’ એમ કહેલ છે. જે ગુણને લીધે તેવો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો (તે ગુણથી તેવી બુદ્ધિ થઈ). (2)‘તે’ એટલે પોતાના ગુણોથી અને તપથી પ્રસિદ્ધ થએલી. (3)પતિની મુક્તિ થવાથી પણ પોતાનું કાર્ય પાર પડશે એમ જણાવવા ‘કર્દમની પત્ની’ એમ કહેલું છે. (4)‘ખરેખર’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેનો ધર્મ પ્રસિદ્ધ હતો. (5)‘દેવાનાં’ દેવોને ‘હૂતિ:’ બોલાવવાનું થાય છે જેનાથી તે (દેવહૂતિ). યોગથી પણ (તે) દેવોની સમીપ (રહેતી). એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે તેનું માહાત્મ્ય કહ્યું. વળી ‘જેનો મોહનો પડદો ખરી પડ્યો હતો’ વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે શાસ્ત્રનું ફલ પણ તેને (પ્રાપ્ત) થયું હતું. પુત્ર વિગેરે ઉપર જે મોહ, તે જ જ્ઞાનને ઢાંકી દેનારો પડદો, તે ખરી પડ્યો હતો નીચે જેનો તેવી (તે થઈ). તેથી જ તે પુત્રને તેણે પ્રણામ કર્યા. પ્રણામ કરવાનું કારણ મોહનું દૂર થવું, કારણ કે (પુત્ર) ગુરુ હતો. (તે) ભગવાન જ (હતો) એ સ્તુતિ કરવાનું કારણ હતું. તેથી સ્તુતિ (કરવી) અયોગ્ય હતી એવી શંકા થાય, તેથી ‘તત્ત્વના વિષયના ચિહ્નવાળી ભૂમિના આધારને’ શબ્દથી તે સાંખ્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાથી ભગવાનની જ્ઞાનકલાનો અવતાર હતા એમ જણાવે છે. (1)તત્ત્વરૂપ જે વિષય એટલે કહેવાનો પદાર્થ, તેના ‘અપિતા’ ચિહ્નવાળી જે સિદ્ધિ એટલે સાંખ્યશાસ્ત્ર અથવા, (2)તત્ત્વના વિષયના ચિહ્નવાળું જે શાસ્ત્ર, તેનાથી પ્રાપ્ત થતું જે જ્ઞાન, તેના ‘ભૂમિ:’ આધાર; પહેલા વ્યાખ્યાનમાં (‘ભૂમિ:’ એટલે) પ્રવૃત્તિ કરાવનાર. અથવા (3) તત્ત્વના વિષયનું જે જ્ઞાન (તે) તત્ત્વજ્ઞાન, તેનાં ચિહ્નવાળી ‘સિદ્ધિ:’ એટલે ભગવાનની

જ્ઞાનકલા, તેની 'ભૂમિ:' એટલે જ્ઞાનકલાનો અવતાર, એવો અર્થ છે. તેથી1 સ્તુતિ કરવા યોગ્ય હતા. 1.

1.'તેથી' એટલે જ્ઞાન ભગવદીય હોવાથી. (પ્ર) જ્ઞાન ભગવદ્રૂપ હોવાથી, એવો અર્થ જણાય છે.

॥ દેવહૂતિરુવાચ ॥

અથાપ્યજોઽન્ત:સલિલે શયાનં ભૂતેન્દ્રિયાર્થાત્મમયં વપુસ્તે॥
ગુણપ્રવાહં સદશેષબીજં દધ્યૌ સ્વયં યજ્જઠરાબ્જજાત:॥2॥

જન્મરહિત હોવા છતાં પોતે જેમના જઠરમાંથી નીકળેલાં કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા તેવા (બ્રહ્મા)એ જલની અંદર પોઢેલા, મહાભૂત ઇન્દ્રિયો તન્માત્રા અને આત્માના બનેલા ગુણોના પ્રવાહવાળા, પ્રકટ થએલા, સર્વ (જગત્)ના બીજરૂપ આપના દેહનું ધ્યાન કરેલું.2.

સર્વસિદ્ધાન્તવક્તારં ભક્તેર્વિષયમેવ ચ॥
પ્રસાદે હ્યાત્મદં દેવં સપ્તભિ: સ્તૌતિ ભાસ્કરૈ:॥8॥

સર્વ સિદ્ધાંત કહેનારા, અને જેમની ભક્તિ થાય છે તેવા, પ્રસન્ન થતાં આત્માનું દાન કરનાર દેવની સાત પ્રકાશ કરનારા (શ્લોકો)થી (દેવહૂતિ) સ્તુતિ કરે છે. કા.8.

પ્રત્યક્ષાશ્ચર્યહેતૂક્તિ: જન્માદે: કરણાદ્ બૃહત્॥
અવતારાર્ભતાલીલા મત્તો દારોરિવોદ્ભૃતિ:॥9॥

(2)પ્રત્યક્ષનું મૂળ હોવાનું (3)અને આશ્ચર્યનું મૂળ હોવાનું કહેવું (4) (જગતના) જન્મ વિગેરે કરતા હોવાથી ઘણું મોટું (બ્રહ્મરૂપ), (5) અવતાર (લેવો) અને બાલકપણાની લીલા (કરવી) જેમ કાષ્ઠમાંથી (અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય તેમ) મારાથી ઉત્પન્ન થવું. કા.9.

નામ્ન: સ્તુત્યાદિ માહાત્મ્યં નામ્નશ્ચ હિ હરેર્મહત્॥
એવં તં ભગવત્ત્વેન સ્તુત્વાઽન્તે નમનક્રિયા॥10॥

(6)નામની સ્તુતિ વિગેરે (7)(અને) માહાત્મ્ય (કહેલાં છે) કારણ કે હરિનું નામ ઘણા પ્રભાવવાળું છે. (8)એ પ્રમાણે ભગવાન તરીકે તે (કપિલ)ની સ્તુતિ કરી, છેવટે નમન કરે છે. કા.10.

હરૌ કૃત્યમિહૈતાવદતસ્તુષ્ટ ઇતીર્યતે॥

આ લોકમાં હરિ વિષે કરવા યોગ્ય આટલું છે. તેથી તે પ્રસન્ન થયા એમ કહેલું છે. કા. 101/2.

જો કે (બ્રહ્મા) જન્મરહિત હોઈ પ્રભાવવાળા છે, છતાં પણ જેમના દેહનું તેમણે ધ્યાન કર્યું, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રકારે (તેનાં તેમને) દર્શન ન થયાં. ઉત્પન્ન થએલા હોવા છતાં પણ જન્મરહિતપણું પ્રાપ્ત કર્યું (એવો) બ્રહ્માનો પ્રભાવ કહેલો છે. 'યજ્જઠરાબ્જજાત:' જે નારાયણના જઠરમાંથી નીકળેલાં કમળમાંથી ઉત્પન્ન થએલા (તેમનાં દેહનું ધ્યાન કરેલ). માતા તો ચામડાની કોથળી જેવી છે, પુત્ર તો (પિતા) પોતે જ છે. જો (પિતાનાં) પુત્રને દર્શન ન થયાં

તો જેની અંદર પ્રકટ થયો તે (માતા)ને તો કેમ જ થાય? કારણ કે તે (માતા)ની બધી શક્તિ કાર્ય (પુત્ર) સાથે નીકળી જાય છે.

વળી1 પોઢેલા ભગવાનનાં બધાએ દર્શન કરી શકે છે, પરંતુ જે (ભગવાન્) જાગતા હોય તેમનાં (બધાએ દર્શન) કરી શકતા નથી. તેમાં પણ 'જલની અંદર પોઢેલા' બીજું (કોઈ) નથી એમ સ્પષ્ટ પ્રકારે ઓળખાય છે. વળી મહાભૂતો ઇન્દ્રિયો વિગેરેથી ભરેલો સ્પષ્ટ ઓળખાય, પરંતુ તેમના વિનાનો ન (ઓળખાય). વળી જગતનો આધાર બનેલ હોય તે પ્રત્યક્ષ દેખાવા યોગ્ય છે, અને પોતે જ (જગતનું) કારણ છે. તેમ (આધાર અથવા કારણ પ્રત્યક્ષ) ન હોય, તો કાર્ય (જગત્) પ્રત્યક્ષ ન દેખાય. 'અન્ત:સલિલે' એટલે જલની અંદર. મહાભૂતો, ઇન્દ્રિયો, 'અર્થા:' તન્માત્રાઓ, 'આત્મા' અંત:કરણ એટલે મન બુદ્ધિ અહંકાર (અને) ચિત્ત, આમનાથી ભરપૂર. 'જ્યારે પોતે રચેલાં પાંચ મહાભૂતોથી' એ વાક્ય પ્રમાણે પુરુષનો દેહ મહાભૂતોનો છે, તેઓથી ભરપૂર એટલે તેઓનો બનેલો છે. (તે) ગુણોનો પ્રવાહ છે જેમાં તેવો, 'સત્' પ્રકટ, બધાએ જગતનાં બીજરૂપ છે. (બ્રહ્મા) પોતે તો જન્મરહિત હોઈ ભગવાન જ છે. એમ હોવા છતાં2 પણ તેમને (તે પુરુષના દેહના) દર્શન ન થયાં, પરંતુ મને થયાં, એ આશ્ચર્યકારક છે. 2.

1.ઉપર પોતાના વિચાર પ્રમાણે (પોતાને ભગવાનનાં) દર્શન દુર્લભ હોવાનું જણાવી, અહિંથી પ્રમેયનો વિચાર કરતાં પણ તે દુર્લભ હોવાનું જણાવે છે. (પ્ર)

2.'એમ હોવા છતાં પણ' એટલે દર્શન થઈ શકે તેવા ગુણો હોવા છતાં પણ. (પ્ર)

"આ (કપિલ) જૂદું જ સ્વરૂપ છે, પરંતુ બ્રહ્મરૂપ નથી" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

સ એવ વિશ્વસ્ય ભવાન્વિધત્તે ગુણપ્રવાહેણ વિભક્તવીર્ય:॥
સર્ગાદ્યનીહોડવિતથાભિસન્ધિરાત્મેશ્વરોડતર્ક્યસહસ્રશક્તિ:॥3॥

તે જ આપ ચેષ્ટા વિનાના સત્ય ઇચ્છાવાળા, ન ચિંતન થઈ શકે તેવી હજારો શક્તિવાળા આત્મા (અને) ઈશ્વર, ગુણોના પ્રવાહથી જેમનાં વીર્યના વિભાગ થએલ છે તેવા (થઈ) વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરો છો. 3.

બ્રહ્માએ જેમનું ધ્યાન કરેલું તે જ આપ છો, કારણ કે (આપ) વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરો છો. આ (કપિલ)નું જગતના કર્તા હોવાપણું જેમ (ભગવાનના) વિશ્વરૂપમાં દેખાતું તેમ તેમનામાં1 દેખાતું હોવાથી તે પ્રમાણે કહેલું છે. 'ગુણોના પ્રવાહથી' એટલે જગતની ઉત્પત્તિ વિગેરેના સાધનરૂપ (ગુણોના) પરસ્પર ભળી જવાની પરંપરાથી વિભાગ થએલા છે વીર્યના જેમનાં તેવા (આપ છો), ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય જેનાથી થાય છે તેવું (આપનું) વીર્ય બ્રહ્મા વિગેરેના સ્વરૂપોમાં વહેંચાએલું છે, એવો અર્થ છે. 'ચેષ્ટા વિનાના' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે કર્તા હોવા છતાં લૌકિક (પુરુષ)ના જેવા (આપ) કર્તા નથી, પરંતુ ચિંતામણિ વિગેરેના જેવા (કર્તા) છો. નથી હોતી 'ઈહા' ચેષ્ટા જેમની તેવા (આપ છો).

"ચિંતામણિ વિગેરેમાં બીજાની ઇચ્છા2 નિયંત્રણ કરનારી હોય છે, તેવી રીતે ભગવાન્ પણ બીજાની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિ રચતા હોય તો (તે) જડ થાય (ગણાય)" એવી શંકા થાય, તેથી 'સત્ય ઇચ્છાવાળા' એમ કહેલું છે. 'અભિસન્ધિ:' એટલે અભિસંધાન. ઇચ્છા એવો અર્થ છે. પોતાની ઇચ્છાથી જ (ભગવાન્ સૃષ્ટિ) કરે છે, એવો અર્થ છે. "ત્યારે (ભગવાન્) નિમિત્ત (કારણ) હશે" એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્મા' એમ કહેલું છે. (ભગવાન્) સર્વ જગતના આત્મા એટલે સ્વરૂપ, સમવાયિકારણ છે, એવો અર્થ છે. "એક (ભગવાન્) સમવાયિકારણ અને નિમિત્ત કારણ (એવા) બે પ્રકારના કેમ હોઈ શકે?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ઈશ્વર' એમ કહેલું છે; કારણ કે ઈશ્વર સર્વ કરવાની શક્તિવાળા છે. "ઈશ્વર પણ લોકમાં યુક્તિથી થતું હોય તેવું જ કરે છે, પરંતુ યુક્તિથી વિરુદ્ધ કરતા નથી" એવી શંકા થાય, તેથી 'ન ચિંતન થઈ શકે તેવી હજારો શક્તિવાળા' વિશેષણથી યુક્તિ કહેલી છે. ન ચિંતન થઈ શકે તેવી હજારો શક્તિઓ છે જેમની તેવા (તે છે), તેથી3 એક આશ્ચર્ય દૃઢ કર્યું. 3.

1.'તેમનામાં' એટલે કપિલના દેહમાં જગત્ દેખાતું હોવાથી. (પ્ર)

2.ચિંતામણિ ઇચ્છેલા પદાર્થ આપનારો મણિ છે. જેના હાથમાં તે હોય તે જે પદાર્થનું ચિંતન કરે તે પદાર્થ ચિંતામણિ ઉત્પન્ન કરી તેને આપે છે. તેથી તે ઉત્પત્તિ કરે તેમાં બીજાની ઇચ્છા નિયંત્રણ કરનારી હોય છે. (પ્ર)

3.કપિલનો દેહ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ કર્યું તેથી, તેનાં દર્શન દુર્લભ હોવા છતાં દેવહૂતિને તે થયાં એ આશ્ચર્ય દૃઢ કર્યું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં બીજું આશ્ચર્ય કહે છે:

સ ત્વં ભૃતો મે જઠરેણ નાથ કથં નુ યસ્યોદર એતદાસીત્॥
વિશ્વં યુગાન્તે વટપત્ર એક: શેતે સ્મ માયાશિશુરાંઘ્રિપાન:॥4॥

જેમના ઉદરમાં ખરેખર આ વિશ્વ હતું, તે આપને હે નાથ! મારી જઠરે કેવી રીતે ધારણ કર્યા? યુગના અંતે માયાથી બાલક બનેલા (આપ) એકલા પગના અંગુઠાને ચૂસતા વડના પાંદડા ઉપર શયન કરો છો.4.

ચૌદ લોકરૂપ તે જ આપને 'મે' મારી જઠરે કેવી રીતે 'ભૃત' ધારણ કર્યા? "આ કારણથી જ હું તે નથી" એવી શંકા થાય, તેથી 'હે નાથ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. હે નાથ એટલે સ્વામી! કારણ કે બીજો (કોઈ) સ્વામી1 થવા યોગ્ય નથી, "હું તે સમયે તારા ઉદરમાં સૂક્ષ્મ જ હતો" એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમના ઉદરમાં આ વિશ્વ હતું (તે આપને) કેવી રીતે?' એમ કહેલું છે. જે વિશ્વનો આધાર થાય છે, તે જ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. જો ગર્ભમાં રહેવાના સમયે વિશ્વનો આધાર (થએલું) ન હોય, તો તે બ્રહ્મ પણ ન હોય; તેથી તે સમયે પણ વિશ્વનો આધાર હોવાનું કહેવું જોઈએ. તે કેવી રીતે થયું એ આશ્ચર્યકારક છે. 'આ' શબ્દથી બ્રહ્માંડનો મોટો આકાર દર્શાવેલો છે.

" ‘એક બીજામાં વિરોધ હોય, ત્યારે એકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ’ એ નિયમ પ્રમાણે (હું) ગર્ભમાં રહેલ તે અનુભવેલું હોવાથી (હું) જગતનો આધાર નથી એમ માનવું જોઈએ” એવી શંકા થાય, તેથી એમ (કહે છે કે) યુગના અંતે જે એકલા જ માયાથી બાલક બનીને વડના પાંદડા ઉપર ‘આઙ્ઘ્રિપાન:’ (પગના) અંગુઠાને ચૂસતા શયન કરે છે, તે આપ છો. જેમ તે સમયે બાલકપણું અને જગતના આધાર હોવાપણું (એ) બંનેમાં વિરોધ નહતો, તેમ (મારા) ઉદરમાં પણ (તે બંને હોવામાં વિરોધ નથી), એવો ભાવ છે. 4.

1.‘સ્વામી’ એટલે જગતના સ્વામી (પ્ર)

"આ બધું સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં (ઘટે છે), પરંતુ દેહવાળામાં મારામાં (ઘટતું) નથી” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

ત્વં દેહતન્ત્ર: પ્રશમાય પાપ્મનાં નિદેશભાજાં ચ વિભો વિભૂતયે॥
યથાવતારાસ્તવ સૂકરાદયસ્તથાડયમપ્યાત્મપથોપલબ્ધયે॥5॥

હે શક્તિમાન! પાપીઓનો નાશ કરવા અને આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારાઓનાં કલ્યાણ માટે આપ દેહને અધીન થયા છો. જેવા આપના સૂકર વિગેરે અવતારો છે તેવો આ પણ આત્માના માર્ગનું જ્ઞાન થાય તે માટે (આપનો અવતાર) છે. 5.

(ભગવાન્) લીલા માટે દેહ ધારણ કરતા હોવાથી, આ1 પણ મુખ્ય સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન ન હોવાથી લોકની દૃષ્ટિ (જણાવેલી છે). તેમજ પાપીઓનો નાશ કરવા અને આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારાઓનાં કલ્યાણ માટે (ભગવાન્ દેહ ધારણ કરે છે) એવાં પુરાણનાં વચનો છે. આપ ‘દેહતન્ત્ર:’ દેહરૂપ સાહાય્ય કરવાવાળા, દેહ સ્વીકારેલા, અથવા પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે દેહને આધીન છો. ‘હે શક્તિમાન!’ એ સંબોધન ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી શક્તિ (હોવાનું) જણાવવા (કરેલું છે). આથી એમ કહેલું છે કે (આપ) પોતાની ઇચ્છાથી દેહને અધીન થએલા છો.

"અને સ્વતંત્ર માટે તે પરતંત્રપણું યોગ્ય નથી” એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જેમ સૂકર વિગેરે ક્રિયા (કરનારા) અવતારો (થએલા છે), કારણ કે તેમના વિના ક્રિયા થઈ શકે નહિ, તેમજ અવતાર વિના જ્ઞાન પણ (થવાનું) સંભવતુ ન હોવાથી ‘આત્મપથોપલબ્ધયે’ આત્માના માર્ગનું જ્ઞાન થાય તે માટે જ્ઞાન કરાવવા આ અવતાર (થએલો) છે, એમ ‘તેવો આ (પણ) છે.’ શબ્દોથી કહેલું છે. આથી આ અવતારનાં બે પ્રયોજનો (હોવાનું) કહેલ છે. (1)સત્પુરુષોનું રક્ષણ અને અધર્મનો નાશ એ સામાન્ય (પ્રયોજન, અને) (2)આત્માના માર્ગ રૂપ જ્ઞાન કરાવવું (એ) ખાસ પ્રયોજન. 5.

1.‘આ’ એટલે દેહને અધીન હોવાનું કહ્યું તે. (પ્ર)

એ રીતે બે શ્લોકોથી બીજું આશ્ચર્ય1 પણ સિદ્ધ કરી (ભગવાનના) સ્વરૂપમાં (રહેલાં) બે આશ્ચર્યો કહી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી નામમાં (રહેલાં) બે આશ્ચર્યો કહે છે:

યન્નામધેયશ્રવણાનુકીર્તનાદ્યત્પ્રહ્વણાદ્યત્સ્મરણાદપિ ક્વચિત્॥

શ્વાદોડપિ સદ્ય: સવનાય કલ્પતે કુત: પુનસ્તે ભગવન્નુ દર્શનાત્॥6॥

જેમના નામનું શ્રવણ કર્યા પછી કીર્તન કરવાથી, જે (જેમનાં નામ)ને નમન કરવાથી અને જે (જેમનાં નામ)નું સ્મરણ કરવાથી પણ કોઈવાર શ્વાદ પણ તરત યજ્ઞ કરવા યોગ્ય થાય છે, તો પછી હે ભગવાન્! આપનાં દર્શનથી (તેવો થાય) તેમાં કહેવું જ શું? 6.

નામનું શ્રવણ કરવું વિગેરે ગુણના ગુણો દ્વારા નામનું માહાત્મ્ય, અને સાક્ષાત્ નામનું માહાત્મ્ય (આ તથા સાતમા શ્લોકમાં અનુક્રમે કહે છે). તે પૈકી પહેલું કહે છે (કે) જે ભગવાનનાં નામનું ગુરુ પાસેથી શ્રવણ કર્યા પછી જે કીર્તન (કરવું), તેનાથી 'શ્વાદોડપિ' ચાંડાલ પણ તરત 'સવનાય' સોમયજ્ઞ (કરવા)ની લાયકાત માટે 'તરત' તે જ જન્મમાં યોગ્ય થાય છે, તો પછી આપનાં દર્શનથી સોમયજ્ઞ કરવા યોગ્ય થાય તેમાં કહેવું જ શું? એવો અર્થ છે. શ્રવણ પછી કીર્તન કહ્યું, તેથી વૈષ્ણવોની દીક્ષાથી મંત્રના ઉપદેશ જેણે પાછલથી લીધેલ છે તેવો2 (ચાંડાલ યજ્ઞ કરવા યોગ્ય થાય છે). એમ કેટલાક કહે છે. બીજાઓ એમ કહે છે કે 'તરત યજ્ઞ કરવા (યોગ્ય)' કહેલ હોવાથી, 'સર્વને પવિત્ર કરનારને ચાંડાલ3...' એ વાક્ય પ્રમાણે સર્વ તરફ અગ્નિ રાખીને (યજ્ઞ) કરવાની તેની યોગ્યતા (કહેલી છે)4. વાસ્તવિક રીતે તો આશ્ચર્યરૂપ (નામનું) માહાત્મ્ય જો લૌકિક તર્કથી સિદ્ધ થતું હોય, તો (તે) આશ્ચર્ય જ ન રહે5; કારણ કે ચાંડાલનો દેહ અધર્મના સંસ્કારવાળાં અમુક મહાભૂતોનો બનેલો હોય છે, (અને) બ્રાહ્મણનો દેહ તો સર્વથી ઉત્તમ ધર્મના સંસ્કારવાળાં મહાભૂતોનો (બનેલો હોય છે). ભગવાનનું (લીધેલું), અથવા દીક્ષાથી પ્રાપ્ત થએલું નામ સર્વ કુદરતી દોષોને દૂર કરી, તે જ મહાભૂતોને ઉત્તમ સંસ્કારથી પવિત્ર કરતું હોવાથી, નામનું યોગ્ય જ માહાત્મ્ય થાય છે. અથવા શ્રવણ કરવા યોગ્ય કીર્તન (કરવા)થી, અથવા શ્રવણથી દોષ દૂર થાય છે અને કીર્તનથી ગુણો આવે છે.

"આ ઘણું આશ્ચર્યકારક કહો છો" એવી શંકા થાય, તેથી 'જે (જેમનાં નામ)ને નમન કરવાથી અને જે (જેમનાં નામ)નું સ્મરણ કરવાથી' તે કૈમુતિક ન્યાયથી6 સિદ્ધ કરે છે. 'પ્રહ્વ:' એટલે નમ્રપણું, નમન, એવો અર્થ છે. નમ્રપણાંનું આખ્યાન પ્રસિદ્ધ નથી. સ્મરણનું તો વાલ્મીકિનું (આખ્યાન) છે, કારણ કે તે ઋષિના ઉપદેશ પહેલાં માર્ગ ઉપર હત્યા કરનારો ચાંડાલ જ હતો. પછી મોટા ઋષિ (થવા)નો વિચાર કરી, રામનાં સ્મરણથી તે જ જન્મમાં વાલ્મીકિ થયો. તેથી (નામનાં માહાત્મ્યમાં) કાંઈ પણ અયોગ્યતા નથી, તેથી જ 'કોઈવાર' એમ કહેલું છે. જ્યાં (ભગવાનનું) નામ અથવા સ્વરૂપ પોતાની શક્તિ પ્રકટ કરે છે, ત્યાં જ એમ થાય છે, એમ અતિપ્રસક્તિ7 પણ દૂર કરેલી છે. 'શ્વાદ' ચાંડાલોમાં સર્વથી હલકો છે. 'અપિ' 'પણ' શબ્દનો એવા અર્થ છે કે ઉંચી જાતનો હોય તે ઉત્તમ થાય તેમાં શું સંદેહ? આપના દર્શનથી ફરી યજ્ઞ કરવા યોગ્ય કેમ થાય? કારણ કે પહેલાં જ (નામ લેવાથી જ યજ્ઞ કરવા યોગ્ય) થઈ ગએલો છે, એવો અર્થ 'ન' શબ્દ અધ્યાહાર ન લઈએ8 ત્યારે થાય છે. અથવા 'કુત:' શબ્દ 'શું' ના અર્થવાળો અવ્યય છે. 'તો પછી ભગવાનનાં દર્શનથી યજ્ઞ કરવા

યોગ્ય થાય છે.' 'એમાં કહેવું જ શું?' શબ્દો અર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે (શબ્દની) અર્થનો નિર્ણય કરાવનારી શક્તિ વડે (ભગવાનનાં) નામનાં શ્રવણનું માહાત્મ્ય કહ્યું. 6.
1.'બીજું આશ્ચર્ય' એટલે વિશ્વના આધાર (રૂપ ભગવાન)ને પોતાના ઉદરમાં રાખવા રૂપ આશ્ચર્ય. (પ્ર)
2.'અનુકીર્તન' શબ્દનો 'વૈષ્ણવ દીક્ષા પ્રમાણે લીધેલ મંત્રનો ઉપદેશ' અર્થ છે. તેથી વૈષ્ણવ દીક્ષા પ્રમાણે ઉપદેશ લીધેલ ચાંડાલ પણ તે જ જન્મમાં સોમયજ્ઞ કરવા યોગ્ય થાય છે એવો કોઈક ટીકાકારનો મત છે. આ મત તંત્રના ઉપર આધાર રાખનાર છે. (પ્ર)
3.વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.
4.શ્રુતિ ઉપર આધાર રાખનારનો આ બીજો મત કહેલ છે. (પ્ર)
5.આ વાક્યથી નોટ 4માં જણાવેલ મત પોતાને ઇષ્ટ ન હોવાનું જણાવે છે. (પ્ર)
6.અધમ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે તો ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરે તેમાં કહેવું જ શું? ઉત્તમ તો ઘણી વધારે યોગ્યતા જ પ્રાપ્ત કરે, એવા તર્કને કૈમુતિક ન્યાય કહે છે. 'કિમુત' 'કેટલું વધારે!' શબ્દ ઉપરથી આ ન્યાયનું નામ પડેલ છે.
7.કોઈ પણ નિયમને હદ બહાર ખેંચી લઈ જવો એ 'અતિપ્રસક્તિ' કહેવાય. ભગવાનનું નામ પોતાની શક્તિ પ્રકટ કરે ત્યાં જ આટલી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, સર્વ સ્થલે તેમ હોતું નથી એમ 'કોઈવાર' શબ્દથી જણાવી, નિયમને હદ બહાર ખેંચેલો નથી, એવો અર્થ છે.
8.'ભગવાનનાં દર્શનથી તેવી યોગ્યતા કેમ ન થાય?' એવો અર્થ છે. 'ન' શબ્દ શ્લોકમાં નથી, તેથી તે અધ્યાહાર લઈએ તો એવો અર્થ થાય. અધ્યાહાર ન લઈએ તો અર્થ કેવી રીતે કરવો એ આ વાક્યમાં જણાવેલું છે.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનનાં) નામનું સાક્ષાત્ માહાત્મ્ય જણાવતી, ભગવાનની સૃષ્ટિ અંદરનો હોવાથી ચાંડાલ બ્રાહ્મણ કરતાં પણ પ્રહ્લાદની પેઠે ઉંચો છે એમ જણાવતી, તે વિષયની યુક્તિ કહે છે:

અહો બત શ્વપચોડતો ગરીયાન્ યજ્જિહ્વાગ્રે વર્તતે નામ તુભ્યમ્॥
તે પુસ્તપસ્તે જુહુવુ: સસ્નુરાર્યા બ્રહ્માનૂચુર્નામ ગૃણન્તિ યે તે॥7॥

અહો! ચાંડાલ જેની જીભ ઉપર (આપનું) નામ આપના માટે રહે છે તે પણ આ કારણથી ઉંચો છે. જેઓએ તપ કરેલ, યજ્ઞો કરેલ, (તીર્થ) સ્નાન કરેલ (અને) આર્યો થઈ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરેલ તેઓ આપનું નામ લે છે. 7.

વળી બ્રાહ્મણથી ચાંડાલ કેમ ઉંચો? એમ ન પૂછવું. અમે એમ નથી કહેતા કે ચાંડાલ જાતિથી પોતાનાં આચરણથી અથવા કર્મથી ઉંચો છે, પરંતુ બીજા કારણથી જ તે ઉંચો છે. તે (અર્થ) 'ચાંડાલ (તે) આ કારણથી ઉંચો છે' શબ્દોથી કહેલ છે. પહેલી વાર (ભગવાનનાં) નામનાં માહાત્મ્યનો હૃદયમાં પ્રવેશ થતાં, પહેલાં બ્રાહ્મણનું માહાત્મ્ય જાણનારી (દેવહૂતિ) હવે (બ્રાહ્મણનું) હલકાપણું (જાણતાં), 'અહો!' શબ્દથી આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. બ્રાહ્મણપણાંની દૃષ્ટિથી ભેદ દર્શાવવા 'બત!' એમ (કહે છે), અથવા પોતાની અંદર

બ્રાહ્મણપણું ન હોવાથી આટલા સમય સુધી ચિંતાતુર રહેલી, (હવે) નામનું માહાત્મ્ય જણાતાં ‘બત’ શબ્દથી હર્ષ દર્શાવે છે. આ કારણથી ચાંડાલ ઉંચો છે. બ્રાહ્મણ સંતોષી હોવા છતાં પોતાના કર્મોનું ઉત્તમપણું જાણી કોઈક સમયે (ભગવાનના નામ સિવાયનું) બીજું બોલે, અથવા અભિમાન વિગેરે દોષવાળો થાય, તેથી તેનામાં (તેથી જીભ ઉપર ભગવાનનું) નામ ન રહે. તેથી નામનું કાયમનું સ્થાન ચાંડાલની જીભ જ છે, કારણ કે તે જ તેવો દેખાય છે. તે વાલ્મીકિ જણાવેલો છે. વળી જેની જીભ ઉપર રહેલું નામ પણ જેમ તેણે રામની કથા લોકમાં પ્રકટ કરી તેમ ‘તુભ્યમ્’ આપ (ભગવાન્) માટે જ હોય છે, પરંતુ તેનાથી પણ શુદ્ધિ થતાં બીજું (કાંઈ) કામ કરતો નથી.

આ (આવું) નામનું માહાત્મ્ય અસંભવિત છે એમ વિચારી, ઉત્તરાર્ધથી તે યુક્તિ (તર્ક)થી સાબિત કરે છે. જેઓએ પહેલાના જન્મમાં પ્રથમ તપ કરેલું, પછી શુદ્ધ બ્રાહ્મણનો જન્મ થતાં ‘જુહુવુ:’ યજ્ઞ વિગેરે કર્યા, તેનાથી પણ ઉત્તમ જન્મ થતાં ‘સસ્નુ:’ સર્વ તીર્થોમાં જઈ (સ્નાન કરેલ), ત્યારપછીના જન્મમાં આર્યો થઈ વેદ અને વેદના અર્થમાં ઘણા પ્રવીણ થએલ, ત્યારપછીના જન્મમાં પણ ઘણો જ ઉત્તમ દેહ પ્રાપ્ત કરી વ્યાસ વાલ્મીકિ શુક પરાશર વિગેરે જેવા થઈ ‘બ્રહ્માનૂચુ:’ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરનારા થએલા હોય, તેઓ જ (ભગવાનનું) નામ લે છે. તેથી ચાંડાલ પણ તેવી રીતે (ભગવાનનું) નામ લેતો હોવાથી, તે સદા નામનો ઉચ્ચાર કરતો હોવાથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે માત્ર થોડા પાપને લીધે ભગવાનની ઇચ્છાથી નામનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તે ચાંડાલ જન્મેલો છે, (અને) તેવી રીતે જન્મેલો આ મહાપુરુષ જ છે. તેથી (પૂર્વાર્ધમાં) કહ્યું તે યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. 7.

એવી રીતે સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહીને, ઇચ્છેલો પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તે માટે નીચેના શ્લોકમાં તેમને નમન કરે છે:

તં ત્વામહં બ્રહ્મ પરં પુમાંસં પ્રત્યક્સ્રોતસ્યાત્મનિ સંવિભાવ્યમ્॥
સ્વતેજસા ધ્વસ્તગુણપ્રવાહં વન્દે વિષ્ણું કપિલં વેદગર્ભમ્॥8॥

તે આપ પરબ્રહ્મ પુરુષ અંદર વાળેલા ચિત્તથી ચિંતન કરવા યોગ્ય, પોતાના તેજથી ગુણોના પ્રવાહનો નાશ કરનાર, વેદ જેમની અંદર રહેલ છે તેવા વિષ્ણુ કપિલને હું નમન કરું છું. 8.

‘તે’ ઉપર જણાવેલી પ્રસિદ્ધિવાળા, તેવા જ સર્વ તરફ જણાતા આપને (હું નમન કરું છું). "વ્યવહારમાં (કપિલ) પુત્ર હોવાથી નમસ્કાર કરવો અયોગ્ય છે" એવી શંકા થાય, તેથી ‘પરબ્રહ્મ’ એમ કહેલું છે. આ વ્યવહાર જીવો વચ્ચે હોય છે, પણ પરબ્રહ્મમાં હોતો નથી. તેમનામાં લૌકિક સંબંધથી થતા ગુણો તથા દોષો હોતા નથી. તે જ સર્વત્ર દેહમાં રહેલા હોવાથી ‘પુરુષ’ (કહેલ છે). વળી આપ જ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છો, કારણ કે ‘કોઈક ધીરે અંદર આત્માને જોયા’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે ‘પ્રત્યક્સ્રોતસિ’ અંદર વાળેલા ચિત્તથી સારી રીતે ચિંતન કરવા યોગ્ય આપ છો. આપ તે છો, તેથી આપ ફલરૂપ છો અને સાધનરૂપ છો.

એ પ્રમાણે (કપિલ) ભગવાનનો અવતાર હોવાનું કહી, 'પોતાના તેજથી ગુણોના પ્રવાહનો નાશ કરનાર' વિશેષણથી તે (અવતાર)નો પણ ખાસ ગુણ કહેલો છે. પોતાનાં જ 'તેજથી' એટલે ચિત્ શક્તિથી પોતે પ્રકટ કરેલ જ્ઞાનથી નાશ કરેલ છે ગુણોના પ્રવાહનો એટલે દેહ વિગેરેના અધ્યાસનો જેમણે તેવા છે. તેથી એમ કહેલું છે કે જ્ઞાનની કલાથી અવતાર ધારણ કરેલા જ સેવા કરવા યોગ્ય છે. તેથી તેમને જ નમન કરું છું. 'વિષ્ણુ' શબ્દથી તેમનું મૂલ સ્વરૂપ અથવા વેદના અર્થનું સ્વરૂપ (કહેલું છે). 'વેદ જેમની અંદર રહેલ છે' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). વેદો આપના જ નિ:શ્વાસ છે એવો અર્થ છે. 8.

એ રીતે (દેવહૂતિએ) સ્તુતિ કરી, ત્યારે માતાનો અભિપ્રાય જાણી (કપિલ) પ્રસન્ન થયા, એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ॥

ઈડિતો ભગવાનેવં કપિલાખ્ય: પર: પુમાન્॥
વાચા વિક્લવયેત્યાહ માતરં માતૃવત્સલ:॥9॥

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરાએલા માતા ઉપર પ્રેમ રાખનાર કપિલ નામના પરપુરુષ ભગવાને ગદ્ગદ્ વાણીથી માતાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. 9.

આમની સ્તુતિ કરવી યોગ્ય છે એમ જણાવવા 'ભગવાન્' કહેલ છે, એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરાએલા 'કપિલ' એવું માત્ર (જેમનું) નામ છે (પણ) વાસ્તવિક રીતે (જે) પર (ઉત્તમ) જ પુરુષ છે, (એમ અમુક) કાર્ય માટે જ ભગવાનપણું નથી એમ જણાવવા કહેલું છે. 'ગદ્ગદ્ વાણીથી' શબ્દોથી તે (દેવહૂતિ)ના ઉપર દયા ઉત્પન્ન થએલી હોવાનું સૂચવેલ છે. માતાની બધીએ સ્તુતિ ઉત્તમ છે એમ જણાવવા 'માતાને' એમ કહેલું છે. વળી આ પ્રસન્નતા સંપૂર્ણરીતે મર્યાદાથી કરેલી નથી, પરંતુ કૃપાથી કરેલી છે એમ 'માતા ઉપર પ્રેમ રાખનાર' વિશેષણથી કહેલું છે. 'માતૃવત્સલ:' એટલે માતા ઉપર પ્રેમ રાખનાર. 9.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી કપિલ (પોતાની) કૃપા અને માર્ગનું માહાત્મ્ય અનુક્રમે કહે છે:

॥ કપિલ ઉવાચ ॥

માર્ગેણાનેન માતસ્તે સુસેવ્યેનોદિતેન મે॥
આસ્થિતેન પરાં કાષ્ઠામચિરાદવરોત્સ્યસિ॥10॥

હે માતા! તારાથી સહેલાઈથી આચરી શકાય તેવો મેં કહેલો આ માર્ગ આચરવાથી તું થોડા સમયમાં ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીશ. 10.

હે માતા! મેં કહેલા, સહેલાઈથી આચરી શકાય તેવા ભગવાનનાં ધ્યાન સાથેના યોગરૂપ આ માર્ગથી (તું ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીશ). 'મેં કહેલા' વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે મેં) બીજાએ કહેલો કહેલ હોય તો તેમાં રહેલાં બીજાં અંગોની જરુર છે કે નહિ એવો સંદેહ પણ રહે, (પણ) મેં જ કહેલો હોવાથી આમાં બીજાની જરુર રહેતી નથી. તેથી જે (આ માર્ગ) સારી રીતે આચરવાથી થોડા જ સમયમાં તું 'ઉત્તમ સ્થિતિ' એટલે જેમાં (આત્મા

સિવાય કોઈનું) ભાન રહેતું નથી તેવી સમાધિ અને ત્યાર પછી ભગવાન્ સાથેનું સાયુજ્ય ‘અવરોત્સ્યતિ’ પ્રાપ્ત કરીશ, એવું (મારું) વરદાન છે. 10.

નીચેના શ્લોકમાં પોતે કહેલા માર્ગનું ઉત્તમપણું કહે છે:

શ્રદ્ધત્સ્વૈતન્મતં મહ્યં જુષ્ટં યદ્ બ્રહ્મવાદિભિ:॥
યેન મામભયં યાયાન્મૃત્યુમૃચ્છન્ત્યતદ્વિદ:॥11॥

આ મારો મત જે બ્રહ્મવાદીઓએ સ્વીકારેલો છે, અને જેથી ભયરહિત મને પ્રાપ્ત કરે છે તેના ઉપર તું શ્રદ્ધા રાખ. તેને ન જાણનારાઓ મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે. 11.

ફલ પણ હું જ છું, એમ (આ શ્લોકથી) કહે છે. ‘મારો’ એટલે મારા સંબંધવાળો આ મત પ્રામાણિક છે, કારણ કે બ્રહ્મવાદીઓએ સ્વીકારેલો છે. ‘જેથી ભયરહિત મને પ્રાપ્ત કરે છે’ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે તે અવશ્ય ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે. જે મતથી ‘ભયરહિત’ શબ્દથી પોતે જ (પ્રાપ્ત થતાં) ફલરૂપ (હોવાનું કહેલ છે). ‘આ મત ન જાણનારાઓ તો મૃત્યુ જ પ્રાપ્ત કરે છે’ એમ બીજાની નિંદા કરીને પણ આ મત દૃઢ કરેલો છે. બીજાઓને મૃત્યુની પ્રાપ્તિ તો પોતાનાં કારણથી જ થાય છે, તેથી આ ધર્મમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રહે તે માટે તેની પ્રશંસા કરવા માટે જ આ કહેલું છે. 11.

આટલું કહીને, તે (દેવહૂતિ)ને કૃતકૃત્ય જાણીને (કપિલ) પોતે ત્યાંથી નીકળી ગયા, એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

॥ મૈત્રેય ઉવાચ ॥

ઇતિ પ્રદર્શ્ય ભગવાનુશતીમાત્મનો ગતિમ્॥
સ્વમાત્રા બ્રહ્મવાદિન્યા કપિલોઽનુમતો યયૌ॥12॥

એ પ્રમાણે આત્માની સુંદર ગતિનું જ્ઞાન કરાવી, પોતાની બ્રહ્મવાદિની માતાએ રજા આપેલ ભગવાન્ કપિલ (ત્યાંથી) ગયા. 12.

ઉપદેશ આપનારનાં માહાત્મ્યને લીધે માત્ર (ઉપદેશ) કહેવાથી જ તે (દેવહૂતિ)ને શાસ્ત્રાર્થનું જ્ઞાન થશે એવા અભિપ્રાયથી ‘ભગવાન્’ એમ કહેલું છે, અને (આત્માની) ગતિ ‘ઉશતી’ સુંદર (જણાવી). (કપિલ) પોતે જ ફલ હોવાથી પોતાને જ તેનું જ્ઞાન છે, બીજાને નથી એમ જણાવેલું છે. તેણે કહેલ અર્થનો તેણે (દેવહૂતિએ) પણ હૃદયમાં નિશ્ચય કર્યો એમ જણાવવા ‘પોતાની માતાએ’ એમ કહેલું છે. પહેલાનું લક્ષણ તજી, શાસ્ત્રાર્થ દૃઢ થવાને લીધે તે પણ બ્રહ્મવાદિની થઈ. જેની જે મતમાં ઘણી જ આસક્તિ હોય, તે વ્યવહારમાં પણ તે (મત)નો જ વાદ કરે છે, અને તે (બ્રહ્મવાદ)નું ફલ મોહ જતો રહેવાનું છે. તેથી જ તેણે (કપિલને જવાની) રજા આપેલ. (કપિલ) પોતે તો મોહ વિનાના જ હતા, તેથી ગયા. જે દેશમાં તે જવાના હતા, તેતે (દેવહૂતિ)ને મોક્ષ થયા(નું કહ્યા) પછી કહેશે. તેમ ન કરે, તો ફલમાં વિરોધ થતાં, કહેલું બધુંએ નકામું થાય. 12.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી વીસ (શ્લોકો)થી તેને તે માર્ગ ફળ્યો, એમ કહે છે:

સા ચાપિ તનયોક્તેન યોગાદેશેન યોગયુક્॥

તસ્મિન્નાશ્રમ આપીડે સરસ્વત્યા: સમાહિતા॥13॥

અને તે (દેવહૂતિ) પણ પુત્રે કહેલા યોગના ઉપદેશ પ્રમાણે સરસ્વતીના મુકુટરૂપ તે આશ્રમમાં યોગ આચરનારી થઈ સાવધાન અંત:કરણવાળી થઈ. 13.

ત્યાગ યોગનો જરુરી ભાગ ન હોવાથી (અને દેવહૂતિને) પોતાને ત્યાગનો અધિકાર ન હોવાથી તેતેજ આશ્રમમાં રહી, એમ આ શ્લોકમાં કહેલ છે. ઉપર વર્ણન1 કર્યું તેવી હોવા છતાં પોતાના આશ્રમમાં રહી (અને) પુત્રે કહેલા યોગના ઉપદેશ પ્રમાણે યોગ આચરનારી થઈ. પોતાનાં ઘરમાં યોગ થઈ શકે નહિ, એવો દોષ તેમાં નહતો, કારણ કે તે આશ્રમ સરસ્વતીના 'આપીડં' મુકુટ સમાન હતો. ઘર (હોવું) અથવા ઘર ન હોવું જરુરી નથી, પરંતુ ઉત્તમ પ્રદેશ (હોવો)જ (જરુરી છે). 'સમાહિતા' એટલે સાવધાન અંત:કરણવાળી. આથી યમો2 કહ્યા. 13.

1.ઉપર 'બ્રહ્મવાદિની' કહેલી છે તે.

2.યોગનાં આઠ અંગો પૈકી પહેલું અંગ 'યમ' એટલે સંયમ.

અભીક્ષ્ણાવગાહકપિશાન્ જટિલાન્ કુટિલાલકાન્॥
આત્માનં ચોગ્રતપસા બિભ્રતી ચીરિણં કૃશમ્॥14॥

વારંવાર સ્નાન કરવાથી વાંકડીઆ હતા તે પિંગળા અને ગુંચોવાળા થએલ કેશને, અને તીવ્ર તપથી દુબળા થએલા, ચીંથરૂં પહેરેલા દેહને ધારણ કરતી હતી. 14.

તેલવાળા અને વાંકડીઆ કેશ પણ સંસ્કાર વિના વારંવાર સ્નાન કરવાથી પીંગળા રંગના થયા, અને ગુંચોવાળા એટલે એકબીજામાં ભળી ગએલા (થયા). પહેલાં (તે) વાંકડીઆ કેશ હતા. આવા (કેશ) ધારણ કરતી હતી, એમ દેશના અને સાહાય્ય કરનારના સંસ્કાર ન થવાનું કહેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી શરીરને પણ સંસ્કાર ન થવાનું કહે છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી દાંત નખ વિગેરેના પણ સંસ્કારો થતા ન હોવાનું કહેલું છે. (દેહ) તીવ્ર તપવાળો દુબળો (થએલો). તપથી જ જ્ઞાન થતું હોવાથી નિયમો1 પછી તપ કહેલું છે, અને તપ અંગો સાથે (કરેલું) એમ 'ચીંથરૂં પહેરેલા' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે ચીંથરીઆં વસ્ત્રથી જ તપ કરવું જોઈએ. વળી દુબળાપણું તે (તપ)ને જણાવનારું છે. 14.

1.યોગનાં આઠ અંગો પૈકી બીજું અંગ નિયમ છે. સ્નાન, તપ વિગેરે નિયમો છે.

તેને (થએલ) વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ (શ્લોકો)થી (તેના) ઉત્તમ પદાર્થોનું વર્ણન કરે છે:

પ્રજાપતે: કર્દમસ્ય તપોયોગવિજૃમ્ભિતમ્॥
સ્વગાર્હસ્થ્યમનૌપમ્યં પ્રાર્થ્યં વૈમાનિકૈરપિ॥15॥

પ્રજાપતિ કર્દમનાં તપ અને યોગનાં ફલરૂપ, જેની સરખામણી થઈ શકે નહિ તેવો, વિમાનમાં ફરનારાઓએ પણ માંગવા યોગ્ય પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ... (તજી, એમ શ્લો. 20 સાથે સંબંધ છે). 15.

અલૌકિકં તદુત્કૃષ્ટં સર્વોપકરણોત્તમમ્॥11॥

ગૃહં ચ સર્વશોભાઢ્યમુદ્યાનાતિમનોહરમ્॥
મન:સૌખ્યપ્રદં સ્વસ્ય તાદૃશે મમતાં ત્યજેત્॥12॥

તે અલૌકિક ઉત્તમ (15)સર્વ ઉત્તમ સામગ્રીવાળું (16)સર્વ પ્રકારની શોભાથી ભરપૂર (17)બગીચાને લીધે ઘણું મનોહર (18)મનને સુખ આપનારું ઘર (19) (હતું). તેવા (ઘર)માંની પોતાની મમતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કા. 12.

અવિદ્યમાનસંત્યાગે લોકયોર્ભ્રષ્ટ એવ હિ॥
ઐહિકં સુગમં નો ચેદ્દૂરે હ્યન્યસ્ય સાધનમ્॥13॥

ન હોય તેનો ત્યાગ કરવાથી બંને લોકથી ભ્રષ્ટ જ થવાય, કારણ કે જો આ લોકનું સુખ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થતું ન હોય, તો બીજા (લોકનાં સુખ)ની પ્રાપ્તિ દૂર જ રહી. કા. 13.

આરંભમાં તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ અલૌકિક હતો એમ કહે છે, બ્રહ્માની સમાન પ્રજાપતિ, નામથી પણ1 બ્રહ્માની સમાન પ્રજાપતિનાં તપ અને યોગનાં ફલરૂપ વિવાહથી આરંભી વિમાનમાંના ભોગ વિગેરે, તપ અને યોગથી જ ઉત્પન્ન થએલા. જો કે (તે) ભગવાને પ્રાપ્ત કરાવેલા, છતાં પણ તે (ભગવાને પ્રાપ્ત કરાવેલ હોવા)પણું ત્યાગ કરવાના કારણરૂપ નથી, તેથી ‘તપ અને યોગનાં ફલરૂપ’ એમ જ કહેલું છે. ‘ગાર્હસ્થ્યમ્’ એટલે સામગ્રી સાથેનો ગૃહસ્થાશ્રમ. (તે) ઉત્તમ લોકોનાં ફલરૂપ હોવાથી, અને ક્ધિનર વિગેરેનાં ફલરૂપ હોવાથી, અને મર્યાદાથી તેવું ઉત્તમપણું થતું ન હોવાથી, જેની સમખામણી થઈ શકે નહિ તેવો હતો. બ્રહ્મા વિગેરેને ગૃહસ્થાશ્રમ ન હોવાથી, કર્દમનો ગૃહસ્થાશ્રમ સરખામણી (કોઈથી) થઈ શકે નહિ તેવો જ હતો. "વિમાનમાં ફરનારા ક્ધિનરો વિગેરેનો તેવો (ગૃહસ્થાશ્રમ) હોવાનું સંભવતું હશે” એવી શંકા થાય તેથી ‘(વિમાનમાં ફરનારાઓએ પણ) માગવા યોગ્ય’ શબ્દથી તે દૂર કરે છે. ચોક્કસ ભોગવાળાઓમાં વિમાનમાં ફરનારાઓ ઉત્તમ છે. 15.

1.‘કર્ચ’ અને ‘દમ’ એવા અર્થ પ્રમાણે નામ હોવાથી તે પ્રજાપતિની સમાન હતો. (પ્ર). ‘પ્રજાપતિ’ હોવાથી બ્રહ્માની તુલ્ય છે, કારણ કે બ્રહ્મા પણ પ્રજાપતિ છે.

નીચેના શ્લોકમાં સામગ્રી (ઘરવખરી) ઉત્તમ હોવાનું કહે છે:

પય:ફેનનિભા: શય્યા દાન્તા રુક્મપરિચ્છદા:॥
આસનાનિ ચ હૈમાનિ સુસ્પર્શાસ્તરણાનિ ચ॥16॥

દૂધના ફીણ જેવી શય્યાઓ, ઉપરના ભાગમાં સુવર્ણથી જડેલ હાથીદાંતના પલંગો અને સુવર્ણનાં આસનો અને ઘણી કોમલ ચાદરો (તજી...શ્લોક 20). 16.

દૂધના ફીણ જેવી કોમલ ઉજ્જળી ઉંચી શય્યાઓ. હાથીદાંતનાં બનાવેલા ઉપરના ભાગમાં સુવર્ણથી જડેલ પલંગો, જે હાથીદાંતના કાષ્ઠના અંશવાળા છેડાઓ સુવર્ણથી ચિતરેલા હતા. આસનો અને ‘ચ’ ‘અને’ શબ્દથી જણાવેલ વાસણો પણ સુવર્ણનાં બનાવેલાં હતાં. ‘સુસ્પર્શાનિ’ જાતજાતનાં ઘણાં કોમલ વસ્ત્રોની ચાદરો હતી. વાસણ અને વસ્ત્ર રૂપ એવી બે પ્રકારની ઘરવખરી હોવાથી બે કહેલાં છે. 16.

સ્વચ્છસ્ફટિકકુડ્યેષુ મહામારકતેષુ ચ॥

રત્નપ્રદીપા આભાન્તિ લલના રત્નસંયુતા:॥17॥

મોટા મરકત (મણિ)ની બનાવેલી અને નિર્મળ સ્ફટિક (મણિ)ની બનાવેલી ભીંતોમાં રત્નના બનાવેલ (કોડીઆવાળા) દીવાઓ શોભતા હતા (અને) રત્ન (ના અલંકારો)વાળી સ્ત્રીઓ શોભતી હતી. 17.

'સ્વચ્છાનિ' નિર્મળ સ્ફટિક (મણિ)ની બનાવેલી હતી ભીંતો જે ઘરોમાં, અથવા (તેવી) ભીંતો જ (હતી). (તેમાં) અને મોટા મરકત (મણિ)ની બનાવેલી (ભીંતો)માં જડેલાં રત્નના બનાવેલ (કોડીઆવાળા) દીવાઓ શોભતા હતા. સ્ત્રીઓ વિનાનાં ઘરો પણ શોભતાં ન હોવાથી રત્નના અલંકારો પહેરેલી 'લલના:' સ્ત્રીઓ પણ તે ઘરોમાં શોભતી હતી. 17.

ગૃહોદ્યાનં કુસુમિતૈ રમ્યૈ બહ્વમરદ્રુમૈ:॥
કૂજદ્વિહગમિથુનં ગાયન્મત્તમધુવ્રતમ્॥18॥

ઘરનો બગીચો ઘણાં પુષ્પોવાળાં દેવતાઈ વૃક્ષોથી રમણીય હતો. તેમાં પક્ષીઓનાં જોડાંઓ કૂજન કરતાં હતાં અને મત્ત ભમરાઓ ગુંજાર કરતા હતા. 18.

ઘરનો 'બગીચો' એટલે પુષ્પોવાળી વાડી, દેવતાઈ વૃક્ષો એટલે કલ્પવૃક્ષોથી રમણીય હતી, જેની અંદર કૂજન કરતાં પક્ષીઓનાં જોડાંઓ હતાં (અને) ગુંજાર કરતા મત્ત ભમરાઓ હતા. બગીચો સર્વ ઇન્દ્રિયોને આનંદ કરાવનારો અને (રસની) વૃદ્ધિ અને ઉત્પત્તિ કરાવનારો હોવાનું જણાવવા કબૂતરોનું કૂજન અને ભમરાઓનો ગુંજાર કહેલાં છે. 18.

યત્ર પ્રવિષ્ટમાત્માનં વિબુધાનુચરા જગુ:॥
વાપ્યામુત્પલગન્ધિન્યાં કર્દમેનોપલાલિતમ્॥19॥

જેમાં પ્રવેશ કરેલીનું પોતાનું દેવોના સેવકો ગાન કરતા, (અને) કમલની સુગંધવાળી વાવમાં પ્રવેશ કરેલીનું કર્દમે લાડ લડાવેલીનું (પોતાનું દેવોના સેવકો) ગાન કરતા હતા. 19.

જે વિમાન બગીચો અથવા ઘરમાં પ્રવેશ કરેલીનું પોતાનું એટલે દેવહૂતિનું ગંધર્વો વિગેરે દેવોના સેવકો ગાન કરતા હતા, અને કમલની સુગંધવાળી વાવમાં પ્રવેશ કરેલીનું કર્દમે લાડ લડાવેલીનું (દેવહૂતિનું દેવોના સેવકો) ગાન કરતા હતા, અથવા (વાવમાં) કર્દમ સાથે રહેલીનું પોતાનું (દેવહૂતિનું) ગાન કરતા હતા. 19.

એ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમનું વર્ણન કરીને, ભગવાનનું ધ્યાન કરવા માટે જ તેનો ત્યાગ (કરવો) યોગ્ય છે એમ કહેવા, મોક્ષ (પ્રાપ્તિ)નાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભગવાનનું સ્મરણ દૃઢ થતું ન હોવાથી, (દેવહૂતિને) સદા ભગવાનનું સ્મરણ થાય તે માટે ભગવાનની ઇચ્છાથી (તેને) ભગવાન્ તરીકે અને પુત્ર તરીકે પુત્ર ઉપર સ્નેહ રહ્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:

હિત્વા તદીપ્સિતતમમપ્યાખણ્ડલયોષિતામ્॥
કિઞ્ચિચ્ચકાર વદનં પુત્રવિશ્લેષકાતરમ્॥20॥

ઈંદ્રની સ્ત્રીઓએ પણ સર્વથી વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય તેનો ત્યાગ કરીને તેણે પુત્રના વિયોગને લીધે મુખ કાંઈક વ્યાકુલ કર્યું. 20.

‘આખણ્ડલયોષિતામ્’ ઈંદ્રની સ્ત્રીઓએ પણ સર્વથી વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય તે ઘરનો ત્યાગ કરીને, પુત્ર ગયો ત્યારે પુત્રના વિયોગને લીધે તેણે મુખ કાંઈક વ્યાકુલ કર્યું, શાસ્ત્ર અને પુત્રપણું બંને સચવાઈ રહે તે માટે ‘કાંઈક’ (વ્યાકુલ કર્યું) ‘કિઞ્ચિત્’, ‘કાંઈક’ અવ્યય અથવા ક્રિયાવિશેષણ છે. 20.

માત્ર મુખમાં જ ફેરફાર થયો એમ નહિ, પરંતુ હૃદયમાં પણ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.:

વનં પ્રવ્રજિતે પત્યાવપત્યવિરહાતુરા॥
જ્ઞાતતત્ત્વાડપ્યભૂન્નષ્ટે વત્સે ગૌરિવ વત્સલા॥21॥

પતિ સંન્યાસ લઈ વનમાં ગએલા (અને) પુત્રના વિરહથી દુ:ખી થએલી (પુત્ર ઉપર) પ્રેમવાળી તે તત્ત્વ જાણેલી હોવા છતાં પણ વાછડો ગૂમ થતાં જેમ ગાય દુ:ખી થાય તેમ દુ:ખી થઈ. 21.

પતિએ સંન્યાસ લીધો અને વનમાં પ્રવેશ કર્યો, (કારણ કે) સંન્યાસ એટલે તો લોકનો સંપૂણર્ ત્યાગ હોવાથી, લોકમાં રહેલો ત્યાગી હોતો નથી. ભિક્ષા વિગેરે (સંન્યાસીએ કરવાના) જે નિયમો કહેલા છે, તે (સંન્યાસ) આશ્રમમાં રહેનારાઓ માટે (કહેલા છે, અને) તેમાં પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલા પદાર્થોનો જ ત્યાગ કરવાનો હોય છે. સ્વતંત્ર રીતે ત્યાગ કરવામાં આવે, ત્યારે વનમાં જ પ્રવેશ (કરવો જોઈએ). તે (અર્થ) ‘વનમાં ગએલા’ શબ્દોથી કહેલો છે. વળી પુત્રના વિરહથી (તે) દુ:ખી થઇ. વિરહ સદાનો (હોવાનું) કહેલ છે, કારણ કે તે વનમાં ગએલા છે. તે પતિના વિરહની સાથે પુત્રનો વિરહ (થયાનું) કહ્યું, તેથી તે પણ સદાનો (થયો) તેથી દુ:ખી થઈ.

"શાસ્ત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનથી દેહનો અધ્યાસ દૂર થશે, ત્યારે બંને વિરહ દુ:ખ નહિ કરે” એવી શંકા થાય, તેથી ‘તત્ત્વ જાણેલી’ એમ કહેલું છે. જાણેલું હતું તત્ત્વ આત્માનું જેણે, આવી છતાં પણ પુત્ર દૂર ગયા ત્યારે વાછડો ગૂમ થાય ત્યારે જેમ ગાય દુ:ખી થાય, તેમ દુ:ખી થઈ, કારણ કે (તે) ‘વત્સલા’ પુત્ર ઉપર ઘણા પ્રેમવાળી હતી. 21.

આ પ્રેમ તેને લાભકારી થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

તમેવ ધ્યાયતી દેવમપત્યં કપિલં હરિમ્॥
બભૂવાચિરતો વત્સ નિ:સ્પૃહા તાદૃશે ગૃહે॥22॥

તે જ દેવ પુત્ર હરિ કપિલનું ધ્યાન ધરતી, હે વહાલા! તે થોડા સમયમાં તેવા ઘરની ઇચ્છા વિનાની થઈ. 22.

યોગમાં તે જ પુત્ર ભગવાનનું ધ્યાન ધરતી ‘અચિરત:’ થોડા જ સમયમાં તેવા ઘરની ઇચ્છા વિનાની તે થઈ, કારણ કે તે હરિ (દુ:ખ હરનારા) છે અને ઇચ્છા દુ:ખરૂપ છે. ‘હે વહાલા!’ એ વિદુરનું સંબોધન એમ જણાવવા (કરેલું છે) કે તારે (વિદુરે) પણ આ કરવું જોઈએ. ચાલુ પ્રસંગમાં ત્યાગ (કરવા) રૂપ વૈરાગ્ય (જરુરી) ન હોવાથી, ઇચ્છા ન હોવાનું જ કહેલું છે. 22.

ભગવાનનાં ધ્યાનથી માત્ર ઘરમાંની આસક્તિ ગઈ એટલું જ નહિ, પરંતુ યોગ પણ ફળ્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:

ધ્યાયતી ભગવદ્રૂપં યદાહ ધ્યાનગોચરમ્॥
સુતં પ્રસન્નવદનં સમસ્તવ્યસ્તચિન્તયા॥23॥

પુત્રે ધ્યાનમાં પ્રકટ થતું જે ભગવાનનું સ્વરૂપ કહેલું તેનું પ્રસન્ન મુખવાળા પુત્રનું (સર્વ અંગોનાં) એકત્ર અને છૂટાંછૂટાં ચિંતનથી ધ્યાન ધરવા લાગી. 23.

સર્વ યોગીઓને ધ્યાનમાં પ્રકટ થતું જે ભગવાનનું સ્વરૂપ પુત્રે કહેલું તેનું-પુત્ર જ ભગવાન્ હોવાથી પુત્રનું-ધ્યાન ધરવા લાગી. અથવા 'સુત:' 'પુત્રે' (કહેલું) એવો પાઠ (લેવો). તેને ધ્યાનમાં પ્રસન્ન થએલા જ ભગવાન્ પ્રકટ થયા, એમ (તેનું) કાર્ય ફળ્યું એમ સૂચવવા 'પ્રસન્ન મુખવાળા' વિશેષણથી (ભગવાનની) કૃપા કહેલી છે. ધ્યાન (સર્વ અંગોનું) એકત્ર અને છૂટાછૂટા પ્રકારથી (કરવાનું) કહેલું હોવાથી, તેવી જ રીતે (કર્યું), એમ 'એકત્ર અને છૂટાંછૂટાં ચિંતનથી' શબ્દથી કહેલું છે. એકત્ર ચિંતન (કરવાનું) 3।। (થી 20 સુધીના શ્લોકો)થી (અને) છૂટું છૂટું ચિંતન 3।। (થી 33 સુધીના શ્લોકો)થી (કહેલું છે). 23.

ચાર (શ્લોકો)થી તેવાં ધ્યાનથી જે (ફલ) થયું તે કહે છે:

ભક્તિપ્રવાહયોગેન વૈરાગ્યેણ બલીયસા॥
યુક્તાનુષ્ઠાનજાતેન જ્ઞાનેન બ્રહ્મહેતુના॥24॥
વિશુદ્ધેન તદાત્માનમાત્મના વિશ્રવતોમુખમ્॥
સ્વાનુભૂત્યા તિરોભૂતમાયાગુણવિશેષણમ્॥25॥

ભક્તિના પ્રવાહરૂપ યોગથી, દૃઢ વૈરાગ્યથી, યોગ્ય ચરિતના સમૂહથી (અને) બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરાવનાર જ્ઞાનથી તરત ઘણાં શુદ્ધ થએલાં ચિત્તથી સર્વત્ર રહેલા અને પોતાના અનુભવ પ્રમાણે જેમાંથી માયા (તેના) ગુણો અને કર્મો તિરોહિત થએલાં છે તેવા આત્માનું ધ્યાન ધરતી હતી. (શ્લો. 23). 24।.

ચિત્તશુદ્ધે: સાધનાનિ કાર્યં શુદ્ધસ્ય ચેતસ:॥
જ્ઞાનસ્યાપ્યુત્તમાવસ્થા દોષાભાવશ્ચ સર્વત:॥14॥

ચિત્તશુદ્ધિનાં સાધનો (24)શુદ્ધ ચિત્તનું કાર્ય (25)અને જ્ઞાનની થતી ઉત્તમ સ્થિતિ (26)અને સંપૂર્ણ રીતે દોષ વિનાના હોવાનું (27) કહેલ છે.કા.14.

ભગવાનના ચિંતનથી ધીરેધીરે તેણે ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી એમ કહેવા, (તે) ચિંતનથી થએલો ક્રમ કહે છે. આરંભમાં ભક્તિનો પ્રવાહ થયો, અને તે ઉપાય બનેલ હોવાથી યોગ છે. ધ્યાનથી આરંભમાં ભક્તિયોગ થયો, એવો અર્થ છે. ભક્તિનો પ્રવાહ સદાનો જ થએલ હોવાથી 'પ્રવાહ' શબ્દ યોજેલ છે. પછી દૃઢ વૈરાગ્ય થયો. પછી ભગવાનના ગુણોમાં ઘણી શ્રદ્ધા હોવાથી પરલોક માટે યોગ્ય, ક્રિયા કરતાં બંધ થવાના ગુણરૂપ જે ચરિતનો સમૂહ (તે થયો). ત્યાર પછી બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરાવનારું જ્ઞાન થયું. ત્રણ સાધનો સાથેનાં આટલાં જ્ઞાનથી ચિત્ત ઘણું શુદ્ધ થાય છે. 24.

પછી શુદ્ધ ચિત્તનું કાર્ય પચીસમા શ્લોકમાં કહે છે. 'તદા' તરત જ (ચિત્તની) શુદ્ધિ થાય છે. જ્ઞાન (થયાં) પહેલાં ચિત્ત શુદ્ધ થતું નથી એમ કહેલું છે. તેથી ઘણાં શુદ્ધ (થએલ) ચિત્તથી આત્માનું ધ્યાન ધરતી હતી, એવો ઉપરના (તેવીસમા શ્લોક) સાથે જ સંબંધ છે. તે સમયનો આત્મા સંસારની અવસ્થા (માં હતો. તે)થી ઉત્તમ હોવાનું 'સર્વત્ર રહેલા' વિશેષણથી કહે છે. પહેલાં આત્મા હૃદય તરફ વળેલો, શરીર ઉપર આસક્તિવાળો હતો, પરંતુ ચિત્ત શુદ્ધ થતાં તે આત્માને સર્વત્ર રહેલો જાણવા લાગી. 'સર્વતોમુખ:' એટલે સર્વ સ્થલે રહેલો. વળી પહેલાં અવિદ્યાથી ઘેરાએલો દેહના અભિમાનવાળો હતો, અને હવે તે (અભિમાન) જતું રહ્યું એમ કહે છે (કે) પોતાના જ અનુભવ પ્રમાણે તિરોહિત થએલાં છે 'માયા' એટલે પ્રકૃતિ, સત્ત્વ વિગેરે તેના ગુણો (અને) 'તદ્વિશેષા:' હદ વિગેરે તેનાં કાર્યો જેનાં (જેમાંથી), તેવો (થએલ છે). 25.

આત્માનું જ્ઞાન પ્રકટ થતાં, માયા (તેનાં) ગુણો અને કાર્યોનો લય થતો હોવાથી અવિદ્યા અને તેનાં કાર્યોનો લય થતાં (દેવહૂતિના આત્માની) બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

બ્રહ્મણ્યવસ્થિતમતિર્ભગવત્યાત્મસંશ્રયે॥
નિવૃત્તજીવભાવત્વાત્ક્ષીણક્લેશાપ્તનિર્વૃતિ:॥26॥
નિત્યારૂઢસમાધિત્વાત્ પરાવૃતગુણભ્રમા॥
ન સસ્માર તદાત્માનં સ્વપ્નદૃષ્ટમિવોત્થિત:॥27॥

આત્મામાં જે સારી રીતે રહેલ છે તેવા ભગવાન્ બ્રહ્મમાં દૃઢ બુદ્ધિવાળી, જીવની સ્થિતિ દૂર થવાથી જેમાં દુ:ખોનો નાશ થએલો અને જેને સુખ પ્રાપ્ત થએલું તેવી, સદા સમાધિ ચઢાવેલી હોવાથી જેને ગુણોના ભ્રમો રહ્યા ન હતા તેવી તેને-જેમ જાગી ઉઠેલાને સ્વપ્નમાં અનુભવેલા દેહનું સ્મરણ રહેતું નથી તેમ-ત્યારે દેહનું સ્મરણ રહ્યું નહિ. 26।.

પછી તેણે જાણ્યું કે તે બ્રહ્મ પહેલાં (જેમનું) ધ્યાન ધરેલ (તે) ભગવાનજ છે પછી એમ પણ જાણ્યું કે તે ભગવાનને ધ્યાનની દરકાર નથી પરંતુ 'આત્મામાં' એટલે પોતાની અંદર જ સારી રીતે આશ્રય છે જેમનો તેવા છે. એ પ્રમાણે પોતાની અંદર ભગવાનનું ભાન થતાં, (તેની) જીવની સ્થિતિ દૂર થઈ એમ 'જીવની સ્થિતિ દૂર થવાથી' શબ્દથી કહેલું છે. આધાર અને આધેયની1 સ્થિતિ પણ જતી રહી. (આત્મા) પોતે હદવાળો હોવા છતાં પણ તિરોહિત આનંદવાળા હોવું (એ) જીવની સ્થિતિ (અને) પ્રકટ આનંદવાળો થતાં પોતે જ ભગવાન્ થયો એવો અર્થ છે. આમ થતાં, અવિદ્યા વિગેરે બધાં દુ:ખોનો નાશ થાય છે. દુ:ખોનો નાશ થતાં ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાપ્ત કરવાનું સ્વરૂપ અધિકારથી પર છે એમ જણાવવા, ભગવાનનું રૂપ પ્રાપ્ત થવા છતાં, પાછાં ફરવાનું કહેલું છે, અથવા બ્રહ્મની સ્થિતિમાં પણ આધાર અને આધેયની સ્થિતિ રહેલી જ હોવાનું (જણાવેલું છે). અથવા આ મધ્યમ સ્થિતિ છે. 26.

પાછા ફરવાનું થયું ત્યારે (ભગવાનનાં સ્વરૂપને ધ્યાનમાં) ફરી લાવવાની જરુર ન હોવાથી સદા જેણે સમાધિ ચઢાવેલી છે તેવી થઈ. સદા ચઢાવેલી છે સમાધિ જેણે તેવી દેવહૂતિ 'નિત્યારૂઢસમાધિ:' થઈ. તેવી સ્થિતિ તે દૃઢ થએલી છે એમ જણાવવા કહેલી છે. એ પ્રમાણે સમાધિ દૃઢ થતાં રહેલા નથી ગુણોએ કરેલા ભ્રમો જેના તેવી થઈ. તમોગુણથી આનંદનો તિરોભાવ થએલો, રજોગુણથી હદ બંધાએલી, સત્ત્વગુણથી ભેદ થએલ, એ ત્રણે જતા રહ્યા. આમ થતાં સર્વ દોષોનાં કારણરૂપ અધ્યાસના આધાર બનેલ દેહનું પણ ભાન તેને રહ્યું નહિ એમ (સત્તાવીસમા શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જેમ જાગી ઉઠેલો સ્વપ્નમાં અનુભવેલા દેહને '(એ) હું (હતો)' એમ માનતો નથી, તેથી પણ (વિશેષ), 'આત્માનં' આ દેહનું (તેને) 'ન સસ્માર' સ્મરણ પણ રહ્યું નહિ. 27.

1.જે બીજાનાં આધારે રહેલ હોય તે 'આધેય'. જેના આધારે તે રહેલ હોય તે 'આધાર'.

નીચેના શ્લોકથી 'દેહનું સ્મરણ ન રહે તો દેહ નભે કેમ?' એ શંકા દૂર કરતાં અંદરના જ્ઞાનના પ્રકાશને લીધે તે દેહ પ્રકાશતો હોવાનું કહે છે:

तद्देह: परत: पोष्योऽप्यकृशश्चाध्यसम्भवात्॥
बभौ मलैरवच्छन्न: सधूम इव पावक:॥28॥

તે દેહ બીજાથી પોષાતો હોવા છતાં મનની પીડા ન હોવાથી દુર્બલ થતો ન હતો, મેલથી ઢંકાએલો (તે) ધૂમાડા સાથેના અગ્નિ જેવો હતો. 28.

'બીજાથી' એટલે યોગથી ઉત્પન્ન કરેલી સ્ત્રીઓથી પોષાતો હોવા છતાં દુર્બલ નહતો. પોષણ બહારનું વસ્ત્રો વિગેરેથી જ થતું, પરંતુ ભોજનથી થતું નહિ, છતાં પણ દુર્બલ થતો નહતો, તેનું કારણ 'મનની પીડા ન હોવાથી' શબ્દથી કહેલું છે. 'આધિ:' એટલે મનની પીડા. મૃત્યુ ઉપર પહેલાં જ વિજય કરેલો હોવાથી, અને દેહની વૃદ્ધિની જરુર ન હોવાથી, માત્ર મનની પીડાથી જ દેહ દુર્બલ થાય. તે ન હોવાથી દુર્બલ થતો ન હતો. 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તેની) કાંતિનો પણ નાશ થયો નહતો. અંદર રહેલાં જ્ઞાનને લીધે, અને બહાર રહેલા મેલને લીધે, મેલથી ઢંકાએલો રહેતો. 'ધૂમાડા સાથેના અગ્નિ જેવો' શબ્દોથી બંને એકમાં સિદ્ધ કરનારું દૃષ્ટાંત (કહેલું છે).

अन्त: प्रज्वलितो वह्निर्बहिर्नि:सृतधूमक:॥
तादृशो ज्ञानसंपन्नस्तपसा मलिनो बभौ॥15॥

અંદર સળગતો અગ્નિ, જેનો બહારથી ધૂમાડો નીકળતો હોય, તેવો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલો તપથી મલિન થએલો (દેવહૂતિનો દેહ) થયો. કા. 15।.

'કોઈ સમયે (સમાધિમાંથી) જાગી ઉઠવાની દશામાં દેહનું સ્મરણ કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:

स्वाङ्गं तपोयोगमयं मुक्तकेशं गताम्बरम् ॥
दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधी: ॥29॥

વાસુદેવમાં જેની બુદ્ધિ પ્રવેશેલી હતી તેવી તે તપ અને યોગથી ભરપૂર, દૈવથી રક્ષણ થતો પોતાનો દેહ છૂટા કેશવાળો અથવા વસ્ત્રરહિત (હોવાનું) જાણતી ન હતી. 29.

(તેનો દેહ) તપ અને યોગથી ભરપૂર હતો. 'છૂટા કેશવાળો' (વિગેરે)થી (એમ કહેલું છે કે) દૈવગતિથી કેશ વીખરાઈ જાય છતાં, વસ્ત્ર છૂટી પડે છતાં પણ, સ્ત્રીઓને લજ્જાને લીધે (દેહનું ભાન થવાનું) ઘણું જરુરી કારણ હોય ત્યારે પણ તેને દેહનું ભાન રહેતું નહિ. 'દૈવથી રક્ષણ થતો' વિશેષણથી એમ (કહેલું છે કે દેહનું) નભવું તો દૈવને અધીન હતું, ભાન ન રહેવાનું કારણ 'વાસુદેવમાં પ્રવેશેલી હતી બુદ્ધિ જેની' એ શબ્દથી (કહેલું છે). 29.

એ પ્રમાણે તેની બહારની અને અંદરની વ્યવસ્થા કહીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેને પ્રાપ્ત) થએલ અંદરનું ફલ કહે છે:

એવં સા કપિલોક્તેન માર્ગેણાચિરત: પરમ્॥
આત્માનં બ્રહ્મનિર્વાણં ભગવન્તમવાપ હ॥30॥

અહો! એ પ્રમાણે કપિલે કહેલા માર્ગથી તેણે થોડા જ સમયમાં પરમાત્મા બ્રહ્માનંદ ભગવાન્ પ્રાપ્ત કર્યા. 30.

તે દેવહૂતિએ કપિલે કહેલા ભક્તિ જ્ઞાન અને યોગરૂપ માર્ગથી 'અચિરત:' થોડા જ સમયમાં સર્વશાસ્ત્રોમાં જણાવેલા પરમાત્મા બ્રહ્માનંદ ભગવાન્ પ્રાપ્ત કર્યા. 'હ' 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા (યોજેલ છે), કારણ કે સ્ત્રીઓની મુક્તિ (થવી) દુર્લભ છે. 30.

નીચેના શ્લોકથી તેની મુક્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ એમ સ્થાનની પ્રસિદ્ધિથી કહે છે:

તદ્બીરાસીત્પુણ્યતમં ક્ષેત્રં ત્રૈલોક્યવિશ્રુતમ્॥
નામ્ના સિદ્ધપદં યત્ર સા સંસિદ્ધિમુપેયુષી॥31॥

હે વીર! જ્યાં તેણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી તે સિદ્ધ નામનું સ્થલ સર્વથી પવિત્ર ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ સ્થલ થયું. 31.

પોતાનો ધર્મ આચરીને તેવું શૌર્ય કરે તે માટે, અથવા (તેને આ કથામાં) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે વીર!' એવું સંબોધન કરેલું છે. તે સ્થલ નામથી 'સિદ્ધ' શબ્દથી ઓળખાતું સિદ્ધ સ્થલ ઘણું પવિત્ર થયું. તેની મુક્તિને લીધે જ 'ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ' થયું, એવું તેની મુક્તિ થવામાં પ્રમાણ કહેલું છે. તેમ ન હોય, તો સર્વ તીર્થો છે, ત્યારે તેનીજ પ્રસિદ્ધિ શામાટે થાય? તેથી 'તેણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી' શબ્દોથી પ્રસિદ્ધિનું કારણ કહેલું છે કારણ કે તેણે સારી રીતે મુક્તિ 'ઉપેયુષી' પ્રાપ્ત કરી. 31.

નીચેના શ્લોકમાં (તેના) દેહનો ઉપયોગ કહેલો છે:

તસ્યાસ્તદ્યોગવિધુતમાર્ત્યં મર્ત્યમભૂત્સરિત્॥
સ્રોતસાં પ્રવરા સૌમ્ય સિદ્ધિદા સિદ્ધસેવિતા॥32॥

હે ભલા પુરુષ! તેનો તે દેહ જેમાંથી માટીનો અંશ કાઢી નાખેલો તે સિદ્ધોએ સેવેલી, સિદ્ધિ આપનારી, નદીઓમાં ઉત્તમ નદી થયો. 33.

તપના સંબંધથી કાઢી નાખેલો હતો 'માર્ત્ય' માટીનો અંશ જેનો (જેમાંથી), તેવો (દેહ નદી થયો); કારણ કે જમાવેલું જલ જ માટી છે, જેમ કે હિમ, અથવા કરાઓ, અથવા મીઠું. યોગીઓના ઈશ્વરથી અથવા ઘણા તાપથી તે છૂટું પડે છે. તેથી જ આવો (દેવહૂતિનો) તે દેહ નદી થયો. સરસ્વતીના વહેણમાં પ્રવેશ કરેલી તે 'નદીઓમાં ઉત્તમ' સરસ્વતી જ થઈ. (વિદુરને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે ભલા પુરુષ!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). અથવા જેમ અમૃતથી ભરપૂર ચંદ્ર (તેનું) પાન થતાં છૂટા પડેલા અવયવોવાળો થાય છે, કારણ કે ચંદ્રની નવમી કલાનું પાન કરનાર યમ છે, તેમ (તે અવયવો છૂટા પડતાં નદી થઈ). ત્યારથી તે જ સ્થલે તે સરસ્વતી સિદ્ધિ આપનારી થઇ. તેથી તે સિદ્ધોએ સેવેલી થઈ. 32.

એ પ્રમાણે તેણે (દેવહૂતિએ) પ્રાપ્ત કરેલી સર્વ સિદ્ધિઓ કહી, સ્ત્રીની મુક્તિ સુધીની થએલી સર્ગની લીલા સમાપ્ત કરી, તે સર્ગ વિસર્ગ કરાવે તો જ સર્ગ (હોવાનું) સિદ્ધ થાય તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી પછી (ની લીલામાં) ઉપયોગી થાય તે માટે કપિલની સ્થિતિ કહે છે:

કપિલોઽપિ મહાયોગી ભગવાન્ પિતુરાશ્રમાત્॥
માતરં સમનુજ્ઞાપ્ય પ્રાગુદીચીં દિશં યયૌ॥33॥

મોટા યોગી ભગવાન્ કપિલ પણ માતાની રજા લઈ પિતાના આશ્રમમાંથી ઈશાન દિશામાં ગયા. 33.

ગતિ: સ્તોત્રં પ્રતિષ્ઠા ચ ત્રયમાહ ગુણાન્વિતમ્॥

જવાનું (33) સ્તુતિ (34) અને કીર્તિ (35) ત્રણ ગુણવાળાં કહેલાં છે. કા. 151/2.

તે પૈકી આરંભમાં (આ શ્લોકથી) જવાનું કહે છે. (કપિલ) 'મોટા યોગી' હોવાથી જવામાં પ્રયાસ થતો ન હતો, કારણ કે માતાનો મોક્ષ પણ જાણીને (ગયા, અને) ભવિષ્યમાં કરવાનું (કાર્ય) પણ જાણતા હતા. 'ભગવાન્' શબ્દથી તે સર્ગના નિયામક હોવાનું કારણ (કહેલું છે) માતાની રજા લઈ, પિતાના આશ્રમમાંથી તે ઈશાન દિશા તરફ ગયા. ખરેખર આ દેવોની અને મનુષ્યોની શાંત દિશા છે. 33.

જતાં સિદ્ધો વિગેરેએ કરેલી સ્તુતિ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

સિદ્ધચારણગન્ધર્વૈર્મુનિભિશ્ચાપ્સરોરગૈ:॥
સ્તૂયમાન: સમુદ્રેણ દત્તાર્હણનિકેતન:॥34॥

સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો, મુનિઓ, અપ્સરાઓ અને સર્પો (તેમની) સ્તુતિ કરતા હતા અને સમુદ્રે સત્કાર કરી (તેમને) રહેવાનું સ્થાન આપ્યું. 34.

જે કોઈ સિદ્ધિઓની ઇચ્છાવાળા છે, તે ભગવાનના અંશો છ પ્રકારના કહેલા છે. 'સર્પો' એટલે વાસુકિ વિગેરે. 'ગણૈ: (અપ્સરોગણૈ)' એવો પાઠ હોય, ત્યારે અપ્સરાઓના સમૂહો છે જેમના તે ઇંદ્ર વિગેરે (દેવો), તેઓ સ્તુતિ કરતા હતા (એવો અર્થ થાય છે). જ્યાં (કપિલ) જતા ત્યાં પણ (તેમનો) સત્કાર થતો એમ કહે છે કે સમુદ્રે આપેલ હતા સત્કાર અને રહેવાનું સ્થાન જેમને તેવા (તે હતા). 34.

એવી રીતે તેમનું જવાનું અને (માર્ગની) મધ્યમાંની સ્થિતિ કહી, નીચેના શ્લોકમાં ત્યાં (સમુદ્રમાં) રહેલાની સ્થિતિ કહે છે:

આસ્તે યોગં સમાસ્થાય સાઙ્ખ્યાચાર્યૈરભિષ્ટુત:॥
ત્રયાણામપિ લોકાનામુપશાન્ત્યૈ સમાહિત:॥35॥

સાંખ્ય આચાર્યોથી સ્તુતિ કરાતા યોગ સારી રીતે આચરીને ત્રણે લોકમાં શાંતિ થાય તે માટે ચિંતન કરતા તે રહેતા હતા. 35.

યોગ સારી રીતે આચરીને સારી રીતે તે રહેતા હતા. ત્યાં રહેતાં તે બે (કાર્યો) કરતા હતા:(1)સાંખ્ય મતની પ્રવૃત્તિ અને (2)ત્રણે લોકમાં શાંતિ થાય તે માટે શુભ ઇચ્છા. તેથી સાંખ્ય આચાર્યો (તેમની) સ્તુતિ કરતા હતા. 35.

એ પ્રમાણે તેમનું ચરિત કહીને, નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે:

એતન્નિગદિતં તાત યત્પૃષ્ટોઽહં ત્વયાઽનઘ॥
કપિલસ્ય ચ સંવાદો દેવહૂત્યાશ્ચ પાવન:॥36॥

હે વહાલા! હે પાપરહિત! તેં મને જે પૂછેલ તે મેં આ કહ્યું, અને કપિલનો અને દેવહૂતિનો પવિત્ર કરનારો સંવાદ કહ્યો. 36.

કપિલનું જે ચરિત પૂછેલ તે કહ્યું, અને સંવાદ પણ પવિત્ર કરનારો હોવાથી કહ્યો. આ બીજા સર્ગરૂપ હોવાથી સર્ગ પણ કહ્યો એવો અર્થ છે. બે 'ચ' 'અને' શબ્દો હોવાથી બંને પ્રકારના સર્ગની સમાપ્તિ થઈ. 36.

આ ચરિતના શ્રવણનું ફલ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

ય ઇદમનુશૃણોતિ યોઽભિધત્તે કપિલમુનેર્મતમાત્મયોગગુહ્યમ્॥
ભગવતિ કૃતધો: સુપર્ણકેતાવુપલભતે ભગવત્પદારવિન્દમ્॥37॥

કપિલ મુનિના આત્માની પ્રાપ્તિના ગુહ્ય ઉપાયરૂપ આ મત જે શ્રવણ કરે છે અને જે બોધ કરે છે તેઓ ગરુડ જેમની ધજામાં છે તેવા ભગવાનમાં બુદ્ધિ દૃઢ કરી ભગવાનના ચરણારવિંદને પ્રાપ્ત કરે છે. 37.

કપિલ મુનિનો મત એટલે સાંખ્ય. 'આત્મયોગેષુ' આત્માની પ્રાપ્તિના ઉપાયો પૈકી 'ગુહ્યં' છૂપો રાખવા યોગ્ય (આ મતનું) જે શિષ્ય થઈ શ્રવણ કરે છે પણ પ્રભુ થઈ શ્રવણ કરતો નથી, (અને) જે 'બોધ કરે છે' એટલે શિષ્યના હૃદયમાં સારી રીતે સ્થાપન કરે છે તેઓ બંને ભગવાનમાં બુદ્ધિ દૃઢ કરે છે. કાલનું અતિક્રમણ થાય તે માટે અને શાસ્ત્રનો પાર પમાય તે માટે 'સુપર્ણકેતૌ' ગરુડ જેમની ધજામાં છે તેવા તે જ ભગવાનમાં દૃઢ બુદ્ધિવાળા થઈ, તેમનાં ચરણારવિંદને પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાનમાં મતિ દૃઢ થાય તે માટે આ મતનું શ્રવણ (કરવાનું) છે. જ્યારે આ મતનું શ્રવણ થતાં પણ ભગવાનનાં ચરણની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે તે મત પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનારનું અથવા સર્ગની સંપૂર્ણ લીલાનું શ્રવણ કરનારનું તો કહેવું જ શું? 37.

જેમાં સર્વ સિદ્ધાંતો ગૂંથેલો છે તેવું ત્રીજા સ્કંધનું આ વિવરણ ઘણા પ્રયત્નથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલમાં નિવેદન કરેલું છે. 1.

ભક્તિમાં જેમનું હૃદય છે તેવા સુજ્ઞ પુરુષોને કહું છું કે જો સર્ગ નામની લીલાનું વાસ્તવિક રીતે ચિંતન કરવું હોય, તો જેનાં અંગો બુદ્ધિ અને તર્કવાળાં છે તેવાં ઊજળાં તર્કવાળાં આ વિવરણનો સદા વિચાર કરશો. 2.

સર્વ ભક્તોનો સારી રીતે ઉદ્ધાર થાય તે માટે સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનાર તેત્રીસ (પ્રકારના) સર્ગવાળા હરિ માધવને સર્ગ1 થાય તે માટે હું નમન કરું છું. 3.

1.'સર્ગ થાય' એટલે સર્ગલીલાનું જ્ઞાન થાય, એવો અર્થ જણાય છે.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના વિવરણમાં તેત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

ત્રીજો સ્કંધ સમાપ્ત.